МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ЕТНОДЕРЖАВО-ЗНАВСТВА

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В. М. КОРЕЦЬКОГО

МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ЕТНОДЕРЖАВО-ЗНАВСТВА

ЕТНОС І СОЦІУМ • ВИТОКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА • УРОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ • ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ • НАЦІОНАЛІЗМ ЯК ІДЕОЛОГІЧНИЙ, СОЦІАЛЬНИЙ ТА ДУХОВНО-КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН • ПЕРСОНАЛІЇ

Київ
Видавництво «ГЕНЕЗА»
Видавництво «ДОВІРА»
1996

ББК 63.5(4УКР)я2
М18

Затверджено до друку вченою радою
Інституту держави і права НАН України

Це — перше видання в країні, колишньому СРСР та світовій практиці, в якому розглянута етнонаціональна сфера під кутом зору нового напряму наукових досліджень — етнодержавознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій, використаний у праці, відображає потребу осмислення державотворчого поступу українства у контексті історичного етнонаціонального розвитку, як складової й неодмінної частини світової та вітчизняної історії. Через висвітлення «старих» та введення «нових» термінів і понять здійснена спроба зв'язати потяг України до громадянського суспільства з чіткою програмою в національному питанні, прогресом у сфері етнонаціональних відносин.

Енциклопедія може сприяти реалізації Конституції України у контексті використання незатребуваного потенціалу українського державотворення, надбань конституціоналізму.

Розрахована на фахівців у галузі етнології, етнополітології, етносоціології, етнопсихології, етноетики, працівників державних установ, депутатський корпус, професорсько-викладацький склад вищих та інших навчальних закладів, аспірантів, вчителів, студентів, усіх, хто цікавиться проблемами етнодержавознавства.

Дослідження проблеми проведено у рамках здійснення пріоритетних науково-технічних програм Державного комітету України з питань науки і технологій.

Рецензенти:

Голіков В. І. — член-кореспондент НАН України, Інститут економіки НАН України.

Пазенок В. С. — академік УАПН, член-кореспондент НАН України, Інститут філософії НАН України.

Відповідальний за випуск від видавництва «ГЕНЕЗА» Дубас Олексій Павлович

М $\frac{0505000000}{96}$ Без оголош.

ISBN 966-507-016-9
ISBN 966-504-001-4

Присвячується 5-річчю незалежності України

Переднє слово

Нещодавно авторський колектив п'яти академічних установ НАН України та ряду вузів підготував і видав синтетичну працю «Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії», яка узагальнила наші уявлення щодо етнонаціонального буття.

Рецензенти були одностайні в одному: словник-довідник дав концептуальні відповіді на питання не тільки про те, як подолати стереотипи недавнього минулого, прискорити освоєння життєдайних форм дійсно національного, а й про те, як краще використати багатющі можливості етнонаціонального фактора, невичерпний потенціал етнонаціонального розвитку.

Отже, вже зроблена спроба не лише внести корективи до тлумачення теоретичних питань, але й переосмислити те, чим керувались донедавна, визначати такі підходи, які пояснювали б реальний стан речей, допомогли б знайти вихід із складної ситуації в етнонаціональній сфері, стимулювати етнонаціональний розвій України.

На жаль, книга, що активно використовується науковцями-суспільствознавцями, викладачами вузів та інших навчальних закладів, учителями, вийшла обмеженим тиражем і стала вже майже бібліографічною.

Проте авторський колектив пішов по іншому шляху — замість перевидання попередньої роботи підготував нову книгу, в якій дослідив етнонаціональну сферу під іншим, новим кутом зору — етнодержавознавчим. І те, що було до цього часу проміжним, стало наскрізним, визначальним, головним. Зрештою, саме етнодержавознавчий підхід дав змогу подивитися на етнонаціональну картину світу та країни, так би мовити, «державницькими» очима, побачити те, що було до цього часу в тіні, на наукових та практичних манівцях. Іншими словами, авторським колективом здійснена спроба зв'язати поступ України до громадянського суспільства з чіткою програмою в етнонаціональному питанні, прогресом в сфері етнонаціональних відносин.

В рамках нової науки (дисципліни) — українського етнодержавознавства — у книзі аналізуються: по-перше, сутність та значення етнонаціонального феномену в суспільному житті, проблеми української ідеї та національного інтересу; по-друге, етнополітичний потенціал українського державотворення, зокрема, державницька ідея та державницький інтерес, проблеми «української політичної нації» та «етнополітичного організму»; по-третє, власне етнодержавознавчі аспекти проблем суверенітету, суверенізації особистості, політико-правового забезпечення життєдіяльності української нації, корінних народів, етнічних меншин в українському соціумі тощо.

Наголошується на необхідності вироблення і викладається «Концепція етнонаціонального фактора в Україні», що стала підґрунттям нової «Концепції етнонаціональної державної політики» («Основ етнонаціональної політики»). Пропонуються методологія, основний зміст концепції, вихідні принципи, шляхи її об'єктивізації.

Саме в цю концепцію, на нашу думку, входить не лише «інвентаризація» всього розмаїття національностей у країні, але визначаються політико-правові, демографічні, екологічні, соціально-культурні, картографічні аспекти всебічного розвитку всеукраїнського «національного господарства» з допущенням багатоваріантності шляху розвитку народів (етносів) на основі їх власного етнонаціонального поступу. Держава ж розглядається як його гарант.

Етнонаціональні фактори, що «раптом» увірвалися в наше буремне життя — це та сувора реальність, яка прийшла на зміну тоталітарній уніформності та вимагає постійного вивчення і осмислення, вироблення такого політико-правового механізму, який би задовольнив потреби у розвитку матеріальної і духовної культури всіх етнічних спільностей, що знаходяться в Україні.

При цьому автори виходили з того, що нова якість українського суспільства вимагає відповідного переоцінення системи його власних інтересів, які не можуть не відрізнятися від тих, що в нього були в становищі залежної країни. Йдеться про ледь не повну переорієнтацію всієї системи свідомості, що притаманна в головних рисах українському народу, кончу потребу подолати нехіть до теоретичних узагальнень, збивання на описове народознавство, про значне розширення та поглиблення етнополітичних розвідок, українознавчих та культурологічних досліджень, впровадження в життя етнодержавознавчих підходів.

Автори усвідомлювали, що етнонаціональна сфе-

ра — вкрай важливий державотворчий чинник, фактор, що надає державі «вкоріненість» у життєдіяльність нації, етносу, з одного боку, надає національному поступу яскраво виражену державницьку спрямованість, піднімає національні цінності до меж вседержавних, всенаціональних, з іншого.

Етнодержавознавство, як його розуміє авторський колектив, передбачає подолання ігнорування етнонаціональних можливостей, які саме в наш час стали чи не головним знаряддям людства в утворенні досконаліших форм життя. Дедалі більше ті чи інші політичні сили розраховують не тільки на духовний, але й на організаційний потенціал національної ідеї, вищим втіленням якої є національна незалежність. Іншими словами, українська державницька ідея не є антинаціональною, антипатріотичною, а «державник» є одночасно і патріотом, що відкидає і національну вузькість, і заперечення або недооцінку національних інтересів, і тенденцію до гегемонізму. Йдеться про першочергове втілення в життя послідовного демократизму в етнонаціональних відносинах, пристосування національного фактора до завдань розбудови України. Вільний національний розвиток і справжнє національне відродження на державницькій основі — об'єктивна тенденція нової епохи, необхідна складова розвитку етнонаціональних відносин, тобто історичного зв'язку явищ національного життя і етнонаціонального спілкування в перехідний період.

Тому в енциклопедії наголошується на тому, що виникнення таких спільностей, як нація — не випадкове, а цілком закономірне явище, пов'язане з життєвою потребою саме цієї форми суспільного розвитку для прогресу того чи іншого народу і народів у цілому. Формування та еволюція етносів суттєво впливає і на внутрішній стан народів, і на їх взаємовідносини між собою, і на різнобічні явища духовного життя всього людства, кожного народу окремо. Національні проблеми — суттєвий аспект економічного, політичного, духовного розвитку людства та окремих етносів. Розв'язання національного питання — важлива складова перехідного періоду від тоталітаризму до демократичної, правової держави, нових суспільних відносин, важливий ступінь у розвитку консолідаційних процесів та спільностей людей.

Тобто йдеться не стільки про поповнення відсутніх ланок як загальноісторичного та державницького процесу, скільки про докорінну зміну теоретико-методологічної парадигми, в межах якої можна зрозуміти справжню сутність загальнонаціонального розвитку, так і національного державотворення. Причому, зрозуміти та пояснити все це можливо, перш за все, з позиції своєрідності національного світогляду, національної психології та характеру, врешті-решт, національної традиції. Але не тільки.

Через понятійний апарат у книзі реалізується гостра потреба осмислити державотворчий поступ українства в контексті загальноісторичного етнонаціонального процесу як складової і неодмінної частини світової і вселюдської історії.

Автори наголошують на тому, що втілення української державної ідеї повинно перш за все спрямовуватись на інтелектуалізацію свідомості й самого життя народу на базі «інвентаризації» культурних та духовних цінностей, відновлення історичної пам'яті, інформаційних зв'язків, формування своєї інтелектуальної еліти (інтелектуальних та духовних лідерів), якісних змін у галузі науки, освіти, мистецтва, управління. Йдеться про подолання багатьох історичних стереотипів, вироблення нових цілей, пошук місця у глобальній системі людства тощо. На жаль, перші роки сучасного реального державотворення, яке відбувалось у атмосфері панування необільшовицького підходу до вирішення цих питань з боку нових політичних сил, що перебували у емоційному полоні руйнівання старого, плюндрування системи, майже насильницького нав'язування суспільству власного, суб'єктивного бачення України як суверенної держави, бачення, не підкріпленого інтелектуальною скарбницею, бачення, яке відштовхувалося би від дійсного життя переважної більшості українського громадянства, бачення, де інтереси вузької еліти, як правило, видавались за інтереси держави, затьмарювали інтереси людності, особистості на фоні тотального зубожіння народу, не сприяли розв'язанню зазначених проблем, відкинули суспільство назад, на рівень економічного розвитку 30—40-річної давності, а у концептуальному плані — на рівень ідей XIX — початку XX століття, тобто блискучих колись поглядів, які аж ніяк не враховують сучасних реалій.

Адже справа тут не просто у подоланні «білих плям» в історії українського державотворення, а в виваженому об'єктивному аналіз в межах своєї національної історії. Це — по-перше. А по-друге, йдеться не лише про заповнення певних прогалин у політичній свідомості, але й — розгляд національних державотворчих процесів, до речі, як і національної історії з суто документального ґрунту, тобто першоджерел, які приховувались у спецсховищах багато десятиліть.

На наших очах відбувається процес, який передбачав ще М. Драгоманов. Він наголошував: «... українське письменство й наука про Україну мусять перш всього обновитись, приставши до тих методів і напрямків, котрі тепер творять силу письменського й наукового пошуку в Європі й Америці й котрі найтісніше зв'язані з теперішнім всесвітнім громадським рухом: культурним, політичним і соціальним. Між іншим, українці мусять вийти з того вузького й поверхневого національства, котре в Європі втратило смисл після 1848 р.». «З цього зовсім не слідує,— підкреслював він,— щоб вони мусили зректись своєї прихильності до України, до її нації або й народів, відшукати дійсно національні ознаки в історії й сучасності українського народу».

Такий підхід є принципово важливим в умовах, коли деяким дослідницьким працям і в етнологічній сфері неоліберальною демократичною «хвилею» надається тональність суто викривальної спрямованості будь-що затаврувати всю спадщину в етнонаціональній сфері, коли всіляко стимулюється «утікання в історію» (за тисячі і мільйони років), вишукуються саме там «недоторкані коріння українства» та його цілковита осібність від вселюдськості, коли заохочуються тенденції до «відокремлення» історії суто українського етносу від історії інших етносів, що населяють Україну, від історії її «сусідів».

Важливо здійснити, і це чи не головна мета авторського колективу, певний «прорив» в наших уявленнях про етнонаціональну сферу. І що чи не найважливіше — скласти відповідь на наше одвічне бідкан-

ня: а чи є нам що відроджувати? Так, є, і передовсім — наукове сумління, науковий пошук на зміну публіцистичної, білялітературної, а то й відвертої «навали» ейфорії, що заполонила не лише мітинги та ефір, але й «вийшла» на шпальти інформаційних видань, навіть наукових журналів, збірників тощо.

Хвацькій хвилі історичних «відкриттів» та поверхових безапеляційних тлумачень, агресивній некомпетентності, і в цьому автори вбачають ще одне завдання, протиставляється професіоналізм, дилетантизму — об'єктивний, прискіпливий науковий аналіз суспільних явищ та подій. Тим більше, коли суспільство й так «перевантажилося» різного роду «концепціями», «есе», «розвідками», «пошуками», «причинками», «відкриттями», з якими потрібно розібратися так само виважено, як і з попередніми кліше й стереотипами сталінщини та періоду стагнації.

Автори виходили з наявності певних наукових вітчизняних традицій, які відтепер на новому «витку» життя складаються у своєрідну дослідницьку школу українського бачення етнонаціональної, етнодержавознавчої сфери, до якої ввійшли філософи, етнологи, соціологи, політологи, правознавці, культурознавці, українознавці та представники інших галузей суспільно-політичної думки, що в складних умовах сьогодення відшукують, зрештою, свою «нішу» не в прокльонах та анафемах, не в суцільному каятті та постійному виправдовуванні, не в етнічному популізмі та політичному романтизмі, а в наполегливому пошуку істини, яка, звичайно, не всім до вподоби, бо ж не пропонує ніяких рецептів миттєвого виходу з кризи, а закликає лише до постійної, наполегливої праці всього загалу українства, спираючись на наукові критерії, соціальні та національні цінності, багатство етнонаціонального буття, вагомість українського державотворення, українського конституціоналізму.

Як пише Д. Чижевський, «духовне життя слов'янських народів розвивалося майже протягом XIX століття під значним впливом західноєвропейського. Але цей вплив не був простим запозиченням ідей та настроїв. І ідеї, і настрої вибиралися слов'янами з цієї широкої гами європейських духовних напрямків, запозичене ж так перетворювалось і переформовувалось, що часто важко ототожнити ті ж явища на Сході і у слов'ян». І далі: «Можна сказати, що так звані «західні впливи» викликали, розв'язували у слов'ян власну й самостійну творчість, що була часто не лише відгуком, але й відповіддю Заходу». Ось такої «відповіді Заходу» ми поки що ще не маємо, постійно та настирливо захоплюючись будь-яким західним взірцем, зокрема, на науковому підґрунті запозичуємо все і вся, без відповідної переробки, критичного засвоєння та переформування.

В цьому контексті авторське бачення поглиблює саме історіософські підходи, націологічне бачення українських проблем, їх етнополітичний «зріз», націософське розуміння державницьких та етнічних проблем.

Виявляється тоді, що ми зовсім не бідні на наукові традиції, прискіпливість, об'єктивність, панорамність, наукову етику, яких нам так бракує тепер, коли ми тільки й відкидаємо одне, політизуємо друге, ідеологізуємо третє, етнізуємо четверте, удревнюємо п'яте, починаємо з «чистого паперу» шосте, кидаємо напризволяще сьоме, шукаємо «ворога» і в науці восьме.

Отже, чого нам бракує, то це спадкоємності наукового життя, послідовності в розумінні суспільних явищ та подій, зокрема, наступності в з'ясуванні принципів українського державотворення, перспектив етнополітичного, етнодержавницького розвитку.

У книзі ставиться і така проблема: чи існує національне питання в Україні; чи є «больові точки», що постійно пульсують, «викидаючи» наверх невдоволення, образи, ба ж навіть — обурення. Чи враховуються життєві потреби особи, української нації корінних народів, етнічних меншин, чи збігаються вони з спільними загальнонаціональними потребами всієї країни?

Слід також розібратися з витоками національної консолідації українського етносу, його генезою в світлі сучасних етнополітичних підходів, з етнонаціональним розвитком в Україні, етносоціальними та етнокультурними процесами.

Квінтесенцією етнодержавознавства є такі підвалини нашої духовності, завдяки яким, за словами В. Липинського, незалежно від національного походження всі громадяни країни мали б «честь носити ім'я Українця».

Сама ж українська національна ідея, і на цьому наголошується у книзі, має бути позбавленою будь-яких шовіністичних зазіхань і спрямована на максимальний синтез, поєднання загальнодержавного, загальнонаціонального та особистісного інтересів. Більше того, таке гуманістичне розуміння національної ідеї в її геополітичному, соціологічному, духовному вимірах багато в чому випереджало свій час і тепер має значення для подолання небезпеки крайнощів як імперської тенденції, що виходить від наддержав, так і агресивного екстремістського націоналізму, який часто є ні чим іншим, як реакцією на агресивний колоніалізм.

Отже, українська національна ідея завжди була пов'язана з синтезом національного й соціально-демократичного визволення, пошуком нових форм співіснування особи й суспільства... Ми повинні пам'ятати про нерозривний зв'язок проблеми становлення української нації й державності з гуманістичним змістом цієї державності, її орієнтацією на цивілізовані форми соціального буття. Визвольний рух, зрештою, поляризує конкретні форми ідеологічної свідомості згідно з соціальними позиціями сторін, які брали чи беруть участь у цій боротьбі, поляризує й саме суспільство, етнос.

Та й тепер існує певний «розрив» між, власне, національним відродженням та українським державотворенням, яке не зводиться в дійсності до взаємин нації титульної чи статусної та держави, а включає в себе більш органічну взаємодію етнонаціонального та державницького в лоні нового напряму дослідження, який ми визначаємо як етнодержавознавчий. І тут варто прислухатися до думок Д. Віко, який ще у 1725 р. розглядав найпершим суб'єктом політики націю, яка виступає не від імені свого народу, етносу, а держави. Через майже 200 років М. Вебер дійшов до близького до Віко висновку: компактно розташована, «привчена релігією, природою та історією до копіткої праці», нація — саме вона в змозі створити міцну державу та політично стабільне громадянське суспільство.

Відразу зазначимо, що новотвір «етнодержавознавство» не є, зрештою, якимось винаходом сього-

дення. Приблизно в такому ж «ключі» розглядав проблему, скажімо, В. Липинський, користуючись терміном «етнологічне державознавство», чи Р. Лащенко, що вживав поняття «історико-етнічна державологія».

Нагальна потреба в державознавстві відчувалась давно. Адже після провалу проекту утворення Українського соціологічного інституту М. Грушевського, закриття спеціальних кафедр, соціально-економічного відділу ВУАН ця проблема в Україні, та й колишньому СРСР, практично не розроблялася. За тодішніх умов поняття «національний фактор», а тим більше «етнонаціональний», тісно пов'язані з самостійною українською державою, взагалі були викреслені з історії, з наукового вжитку. Перервання «наступності» української історико-політичної, історико-філософської та політико-правової думки завдало великої шкоди нації. Окремі дослідники робили нечисленні спроби розробки поодиноких питань цього напряму науки. Але з точки зору сьогодення їх не можна вважати вдалими з огляду на відірваність від комплексу української державотворчої і національної «матерії» та хибних, врешті-решт, націонал-нігілістських підходів, що панували в той час, які й долаються авторами енциклопедії.

З цієї точки зору етнодержавознавство, як це викладається у книзі, має своїм проблемно-теоретичним та наукознавчим завданням осмислення та переосмислення позитивного багатства філософії, політології, політичної етнології, правознавства та інших наук, щоб стати своєрідним індикатором філософсько-соціологічного, етнологічного та політико-правового знання про багатогранну діяльність народу в етнонаціональному бутті та державотворенні. Зрештою, саме такий підхід дав змогу авторському колективу розглянути, скажімо, націю не лише як спільноту етнічну, але й як територіальну та політичну, державно-громадську, поєднати розгляд національного самовизначення із здійсненням тією чи іншою нацією (етносом) її права на політичне самовизначення, з'ясувати тенденції державно-етнічної означеності націй (народів) етнічних меншин, особи.

В термін «етнодержавознавство» авторським колективом вкладається зміст, що має сприяти відродженню національної державності на новій основі, на основі норм та принципів, які етнодержавознавство й має науково забезпечити.

Певною мірою — це і національно-державне будівництво в тій чи іншій державі, його етнонаціональна політика, принципи розвитку корінних народів, державної «опіки» етнічних меншин. Етнодержавознавство, в умовах політичного суспільства, вивчає та узагальнює співвідношення етносів та держави, розробляє дійовий механізм їх взаємодії, який реалізує природне право на гідне існування етносів в державних межах, захищає «свої» етнікоси в діаспорі. До історико-правових засад української державності можна, на наш погляд, віднести і думки М. Драгоманова, який у рамках конституційної доктрини означив домінанту політичної сфери суспільного життя над економічною, тобто — визнання за державою з її політичною системою і конституційними можливостями координацію соціально-економічної сфери.

Звідси — реалізована у книзі потреба розглянути етнонаціональну сферу саме під кутом зору державознавчим, сфокусувати дослідження навколо цілої низки проблем, які можна визначити як етнодержавознавчі.

Отже, провідний лейтмотив авторського бачення — взаємозв'язок національного (етнічного) та державницького, націогенези (етногенези) та державогенези. Такий підхід випливає з того, що етнічність розуміється авторами як комплекс суспільно-побутових явищ, які в сукупності утворюють систему етнічної культури, що й є ознакою етносу як суспільно-історичного феномену, що рухається в часі й просторі, тобто розвивається. На певному етапі етногенезу, якщо етнос не розчиняється серед інших, й з'являється державність — політичний орган життєдіяльності етносу, що трансформується в націю.

З цієї точки зору українську історію, скажімо, автори усвідомлюють не тільки як етнічну історію, обмежену рамками лише етнокультурної специфіки, а й як історію політичну, тобто історію державотворення. При цьому саме державність нерідко є свідченням трансформації і самої етнічності в її вищу якість — націю. І тут авторський колектив виходить на тло етнічної спадковості, що вбирає в себе духовну, психологічну й антропологічну спорідненість людей на всіх етапах етногенезу. Ця спадковість є різноманітною, але вона існує в складному поєднанні спадкоємності і новаторства, традицій і новацій, що й віддзеркалюють окремі терміни та поняття.

Однією із складових цього поєднання є, очевидно, і політична палітра етносу, серед якої особливою значимістю позначена державницька генеалогія. При цьому національно-патріотичний фактор «приховує» в собі неабиякі творчі, по суті — державні потенції, які в період етнічного ренесансу «вибухають» державотворчим устремлінням, причому — в бік демократичної республіки з широкими правами громадянина і конституційного ладу, про що і свідчить Конституція України 1996 р..

І тут як ні в чому іншому зростає роль національної самовідданості, яка рівною мірою слугує як національній консолідації, так і українському державотворенню. Саме вона єднає різні прошарки українства в єдиний соціум, сприяє згуртованості суспільства, надає національному та державницькому поступові ознак цивілізованості, сприяє вихованню громадян на засадах толерантності до усіх національних груп, що мешкають в Україні.

Автори враховують ту обставину, що українська державницька ідея не була національною у вузькому значенні цього слова, тобто «етнонаціональною», яка б захищала інтереси лише панівного етносу, а загальнонаціональною, що всотала в себе повагу та забезпечення інтересів і потреб іншоетнічного населення країни.

Державотворення в своїй основі має спрямовуватись одночасно на створення саме «національної держави», базуватися на українському менталітеті, українській духовності, всіляко розвивати етнонаціональні потенції української спільноти.

Авторський колектив виходить далі з того, що суспільно-політичні процеси та явища в Україні, які визначаються спеціалістами як етнічний рух, етнічна революція, насправді є явищем політичним, бо ж визначальним моментом цього руху є фактор політичний — потяг громадянських суспільств набути суве-

ренітету та оформити державність, якої вони були позбавлені в минулому. Іншими словами, процес суверенізації під прапором національного руху відображає та відроджує потяг до подальшої децентралізації колишнього СРСР з боку республіканських політичних утворень (нині держав «ближнього зарубіжжя»). Йдеться, отже, про політичну боротьбу за «національне самовизначення». Це — по-перше.

По-друге, в цих умовах домінуюча група (титульна національність), передовсім її еліта, висуває претензії на контроль чи навіть приналежність їй загальнодержавних інститутів та інші політичні вимоги. По-третє, у колишньому СРСР сформувалися етнічні системи асиметричного типу, які оформилися ідеологічно та політично практикою так званої національної державності. Ця ідеологія та практика засновані на двох основних постулатах: а) націями оголошуються етнічні спільності, вірніше, та частина етнічних груп, яка мешкає в межах колишніх республік, що носять назву цієї групи (титульні національності) та б) ці етнонації офіційно кваліфікуються як носії власної державності («корінні нації»), в той час як інше населення належить до категорії «некорінного», «російськомовного» чи «меншин», що мешкають на території «не своєї» держави. По-четверте, традиційною для колишнього СРСР стала специфічна доктрина національної державності, що набула у радянський період могутньої емоційної та практичної легітимності. З боку коріних етнічних груп формується уявлення, а згодом і політична програма, що держава є атрибут та гарант збереження групової цілісності, а значить, і те, що складає державу, повинно бути елементом лише однієї культурної системи, що має право виключного контролю над державою.

З урахуванням вищенаведеного й побудована структура «Малої енциклопедії», яка складається з переднього слова та відповідних розділів, кожний з яких має свою вступну статтю, що «вводить» читача в термінологічне коло понять, що розглядаються.

Перший розділ називається «Етнос і соціум». Ряд термінів цього розділу присвячено проблемам етнічних основ української спільноти, етнічної та етноісторичної спільності, власне етносу, етнічній системі, етнічному макрокосму та мікрокосму. Етнічність розглядається як збірний термін і концепція, як ідеологія, як методологічний феномен. Досліджується далі етнічність теоретична, символічна, її прояви в поліетнічному суспільстві. Серед цих понять особливе місце займають питання етногенезу, етнічної ідентичності, етнічної самоідентифікації, етнічної самосвідомості, етнічної свідомості особи, етнічного інтересу, етнічного статусу.

Розглядаючи націю як фізичну, політичну та культурну спільноту, автори досліджують водночас проблеми національного, розглядають поняття «нація», «нація-етнос», «нація-держава», генезис нації (націогенез), різні аспекти її життєдіяльності, чинники націоутворення, ментальну структуру нації. В полі зору — питання національної самосвідомості, національної психології, національної ідентичності, риси характерології української нації, «психе» українського народу, націостановлення України, становлення «модерної» української нації та ін.

Через певні категорії, вміщені в енциклопедії, розкривається діалектика взаємовідносин між етнічним та соціальним у національному. Зокрема, етнічного та соціального в українській нації, проблеми етносоціальної культури та етносоціальної комунікації, масової етносоціальної свідомості, співвідношення етнічного та національного, національних та вселюдських цінностей, суспільства і нації, етнокультурного розподілу праці, національного інтересу, соціопсихічних чинників українського характеру, українського психологічного соціотипу, етносоціального відтворення, соціокультурного простору України. Визначаються науки, що вивчають ці проблеми, зокрема — політична етнологія, етнополітологія, етнічна історія, етнічна психологія, етнічна соціологія, етногеографія, етнографія, етнолінгвістика, етнофілософія, краєзнавство, культурософія, народознавство, мовознавство, пам'ятникознавство, культурологія, фольклористика, українознавство. Акцентується увага на особливостях етнодержавознавчого підходу.

Якщо розглядати націю як політичне утворення, в такому разі державність стає ознакою нації. А що ж відбувається з нацією, коли Україна, наприклад, втратила свою державність? Виходить, вона, нація, також зникає як така, бо ж зникає один із провідних її чинників. Насправді, перед тим, як позбутися державності, скажімо, українство вже встигло зафіксувати себе в історії і як етнос, і як нація. І втративши деякі свої атрибутивні ознаки, нація продовжує жити у свідомості як реальність. Хоча на кінець XVII ст. український етнос виявився розчленованим на кілька субрегіональних одиниць із різним ступенем залежності — від автономії Гетьманщини — Лівобережної України до інкорпорації до складу інших держав (Польщі та Росії).

У XVII—XVIII ст. чи не вперше за півторатисячолітню історію ця традиція української державності, «латентної», тобто напівсуверенної державності, штучно призупиняється, і на етнічному ґрунті України відбувається «розбудова» іншоетнічних державоутворень. «Політичне, державне життя,— писав М. Грушевський, — розуміється, чинник важливий, але поруч нього існують інші чинники — економічний, культурний, що мають менше, часом більше значення від політичного, але в кожному разі не повинні лишатися в тіні поза ним». І далі: «українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливом різних державних організацій — ці впливи на її національне життя повинні бути визначені, але політичний фактично сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну роль».

Підрядна роль «політичного» або «державного», на авторський погляд, лише чіткіше окреслила роль економіки ти культури в бутті української нації, ціннісну роль національного чинника в цілому.

З цієї точки зору національна ідея стала суттєвим національно-політичним архетипом, що включала в себе національну державницьку мрію та за сприятливих умов відроджувала її, спрямувавши поступ України в річище державності (визвольні змагання 1917—1920 pp.; рух за проголошення незалежної України 1991 р.).

Зрештою, нинішня територія України як земля українського етногенезу є результат політичного розвитку, в якому етнічна сторінка історії та її політична, військова, дипломатична, економічна тощо не завжди збігаються. В такому разі народний (національно-ет-

нічний) елемент українства не тільки «компенсував» державне життя, а й виявляв себе певною мірою як політичний еквівалент майбутньої національної держави.

При цьому автори виходять з того, що існують дві формули національного самовизначення: етнічна та загальногромадянська. Етнічна, як показав досвід країн колишнього СРСР, подекуди «збивається», як, скажімо, в Естонії, на позиції створення суто етнічної державності та дискримінації нетитульного населення шляхом позбавлення його основних громадянських прав.

У зв'язку з цим виникає потреба введення ще однієї формули етнонаціонального самовизначення — етнодержавницької, при якій сполучуються власне етнічний та загальногромадянський підходи.

Етнодержавний вимір має на меті, звичайно, перш за все втілення в життя національно-державних домагань. Проте не тільки і не виключно це. Як наголошував В. Винниченко, кончою є потреба «об'єднати гасло національне з соціальним, стати в оборону не тільки національно-державних прагнень, але й економічно-соціального визволення».

Причому опору національного визволення слід шукати в народі і, перш за все, піти назустріч вічним соціально-економічним прагненням його, «щоб із гасла «Вільна Україна» зробити гасло «Вільна Україна без хлопа і пана», щоб з'єднати всі прагнення в одне, щоб однобічне визволення розвинути у всебічне. «Конче треба масам сказати,— писав В. Винниченко, — що та Україна має бути вільна не тільки від національних, але й соціальних панів, до якої б національності вони не належали». Бо ж інакше, зокрема при націоналістичному підході, йшлося про бажання «чужих панів вигнати, а на їхнє місце посадити своїх». Як пророче звучать ці слова в умовах сьогодення, коли під ширмою «національного відродження» захоплюються посади, набуваються титули, звання, словом, відбувається все те, що зветься боротьбою за владу, щоправда, під національним флером. З психологічної точки зору йдеться про шарлатанську честолюбність (славолюбність), коли бажання оцінки є якнайбільше, а цінностей якнайменше.

«А надто в політиці часто буває,— вказував В. Винниченко,— що люди, висунені наперед свого колективу, сприятливим для них збігом обставин, або тою своєю жадною згагою оцінки, робляться «національними героями» і «славетними» без відповідальних тому якостей... Я помічав, як тяга до влади, до використовування їх у своїх власних інтересах, до згаги лесті, оплесків та інших знаків високої оцінки виявилася у найщиріших демократів, соціалістів, патріотів».

На жаль, за свідченням В. Винниченка, частина Центральної Ради не знайшла в собі ні сили, ні мужності, ні бажання прийняти гасло всебічного визволення. Чи не повторюється й тепер вищевказаний підхід, зокрема в аморфних, нікого і ні до чого не зобов'язуючих гаслах «національного відродження», без «занурення» одночасно в задоволення соціально-економічних прагнень народу?

Як бачимо, всебічне відродження з позицій етнодержавознавства якраз і полягає в поєднанні розв'язання завдань національних та соціальних, і якщо мати на увазі теоретичний аспект проблеми — включити до процесу розбудови України націю як етносоціальний організм, з одного боку, як етнополітичний організм — з другого, як форму громадянського суспільства — з третього. Отож, йдеться про площини власне етнонаціональну, соціально-економічну та політичну, що й мали б з'єднатися в єдиний потік українського державотворення в лоні боротьби за національно-державну та соціально-політичну самостійність. При такій постановці питання проблеми етнодержавознавства виходять на передню лінію наукового осмислення сучасності, дають змогу подолати нашу старезну хворобу — «розщеплення» національно-відбудовчого руху на національне та соціальне, з одного боку, покінчити з постійним випинанням та протиставленням одного іншому, з іншого. Ще раз, як колись бувало, програми сучасних українських політичних партій хибують або на спирання на ліберально-ринкові цінності на противагу національним, або наголошують на пріоритеті виключно національного компонента, або, нарешті, підкреслюють аспект соціального захисту й соціальної справедливості, виводячи національні потенції на другий план.

Етнодержавницьке «бачення» складної ситуації і в Україні, викладене авторським колективом, дає можливість зупинити «розведення» конфліктів по національних, соціальних та політичних «квартирах», розглядаючи їх в сукупності, єдності їх об'єктивних та суб'єктивних причин та згубних наслідків. Зрештою, саме формування державності й буде сприяти послабленню вищевказаних конфліктів, передовсім — етнічних та етнополітичних. Останні, як зазначається в літературі, дедалі більше «завойовують» і українське суспільство, яке вкрай потребує своєї консолідації. В. Липинський, скажімо, слушно вважав, що всі окремі соціальні й національні елементи повинні бути стриманими в «державних сферах», перекипіти фактично, на зразок американського котла, у тиглі держави, утворюючи національну й культурну цілісність. «Бо ж українство тепер — це вже не партійно-революційна отаманська нація, а все і всіх обіймаюча... держава, і як не намагаються ревіти одно хамство про «непонятну мову галиційську», а друге хамство про «незрозумілу народові мову російську», проте вони прекрасно бачать, що... владу «мовою» не перекинеш. Тому одні починають вчитись «шевченковій», «негалицькій мові», а другі видають українсько-російські та російсько-українські словники, і з цього виростає Україна». Для нашого сьогодення таке бачення становлення української нації як ніколи актуальне.

Проблемам політико-правовим та політолого-етнологічним аспектам присвячені три наступні розділи енциклопедії: «Витоки національного права», «Уроки української державності» та «Етнополітичний вимір українського державотворення». В них наголошується на складності проблем національно-державного будівництва, створенні національної держави. Лейтмотивом підходу авторів енциклопедії є думка В. Винниченка, висловлена ним в його «Заповіті борцям за визволення» понад 40 років тому. «О, Господи,— писав він,— яка то страшна, тяжка річ відродження національної державності. Як вона в історичній перспективі буде уявлятися легкою, само собою зрозумілою, природною, і як трудно, з якими надлюдськими зусиллями, хитрощами, з яким, часом, одчаєм, люттю й сміхом доводиться тягати те каміння

державності й складати його в той будинок, в якому будуть так зручно жити наші нащадки».

Автори виходять з того, що національна ідея, на відміну від етнічної, з її вузьким, по суті племінним характером, в історичному аспекті набула, зокрема, в Україні загальнодержавного, загальнонаціонального характеру з широким політичним змістом. Характерно, що там, де національна ідея і концепція національної держави знаходили компроміс і поєднувалися з ліберально-демократичною ідеєю та концепцією правової держави, наслідки виявилися позитивними (Північна Америка, Скандинавські країни та ін.). Там же, де вони переплітались з консервативною ідеєю та концепціями авторитарно-тоталітарних режимів, наслідки були катастрофічними як для окремих країн (Італія, Німеччина 20 — 40-х рр.), так і для усього світу.

До цього додамо, що роль, скажімо, націоналізму в історичному аспекті зводилась не лише до формування нації, а й об'єднання чи створення держави, її захисту. Отже, піднесення націоналізму в Західній Європі безпосередньо пов'язувалося із створенням національних держав, ідеєю національної держави.

В самій же етнополітичній науці поняття «нації» і «держави» фактично злилися в одне. Характерно, що, скажімо, американська нація стала такою на основі спільності економічних інтересів та єдиної національної ідеї, в ролі якої виступила не етнічна, а політична за своїм змістом і характером ідея — створення і побудова суверенної незалежної держави. Все це призвело до поразки англійської монархії, сприяло об'єднанню тринадцяти колоній в єдину державу, прискорило її модернізацію, формування нової нації і держави.

Авторський колектив свідомий того, що новий поштовх етнодержавознавству надає гостра проблема сьогодення — дослідження соціально-політичних тенденцій розвитку сучасних національних держав в умовах, коли під тиском національної ідеї розпалися поліетнічні державні утворення. Йдеться про потребу вивчення нових соціально-економічних, політичних та геополітичних обставин, що призвели до утворення нових національних держав.

І з цієї точки зору варто добитися максимальної концентрації всіх національних сил на осягнення так бажаної повної суверенності народу, нації, держави. Йдеться, отже, про наукову розробку проблеми, як повинні функціонувати нові соціально-політичні утворення, як максимально сконцентрувати всі національні сили країни на осмислення так бажаної суверенності, з тим, щоб держава базувалася не на силі однієї національної спільноти, так би мовити, титульної нації, а на демократичних, добровільних засадах.

Хочемо ми цього чи ні, проте цілком очевидним є факт детермінованості ефективності державної влади, її структури, спектра політичних сил особливостями національної ментальності й духовності. У свою чергу, саме міцна та ефективна законодавча і виконавча влада є запорукою подолання національного нігілізму, важливою підоймою етнонаціонального розвою України.

Саме такого гатунку підхід спостерігаємо, скажімо, у В. Липинського, що фахово, системно дослідив проблему взаємовпливу в процесі українського державотворення історичних та культурних традицій, національної психології. На його думку, справжня державність може бути побудована лише на засадах здорового консерватизму й традиціоналізму, які пов'язані насамперед із специфікою української національної самосвідомості.

В енциклопедії йдеться одночасно про орієнтацію національного ідеалу на вселюдські цінності — трудову етику, моральні засади, законність, маєстатичність, тобто священне право приватної власності, загальність — дотримання найважливіших біблійних морально-релігійних правил і принципів. В. Липинський неодноразово наголошував на тому, що головним критерієм здоров'я нації, її розбудови, що забезпечує збереження національної самобутності, саме й є дотримання вселюдських універсальних форм цивілізованого співжиття. Засадою ж й головним чинником забезпечення загальних підвалин людського життя Липинський слушно вважав саме державність.

Поняття, вміщені в цих розділах, віддзеркалюють собою той «зріз» етнодержавознавства, який безпосередньо «виходить» на проблеми створення в Україні громадянського суспільства.

Українське етнодержавознавство з'ясовує доситьтаки замкнуте та заідеологізоване питання: чи має, врешті-решт, Україна свої традиції та власний досвід державотворення, з'ясувати, що в такому досвіді є суто «місцевим», власне — етнічним, а що запозиченим, чим українство збагатило світ і чого воно навчилося в школі всесвітнього політико-державного будівництва.

Слід також вичленовувати проблеми української державно-політичної юрисдикції, політико-ідеологічну доктрину української держави і, в кінцевому підсумку, дослідити гіпотетичні контури і обрії та форми етнодержавотворення в Україні майбутній, яка тільки-но і лише політико-ідейно виборола собі цілісний суверенітет, тобто — здійснювати «прорив» у гіпотетику державотворення в Україні майбутнього.

Четвертий розділ енциклопедії, який сфокусовано на етнополітичному вимірі сучасного українського суспільства, розглядає сукупність термінів та понять з позицій як етнополітології (політичної етнології), так і етнодержавознавства. При цьому досліджується як його категоріальний апарат, так і взаємозв'язок з етатичною та етнічною концепціями, специфіка українського етнодержавознавства. Саме тому викладаються авторські погляди щодо етнічного ренесансу як світової концепції, його принципи, сутність і характер, стагнація колишньої «моделі» розвитку України, етнополітичної поведінки нації як етнополітичного організму, української політичної нації, етноплюральної держави. В полі зору — проблема, власне, «нації і держави», ідеології та ідейно-політичних засад державного будівництва в Україні, концепції державності в українській історико-політологічній думці, національного прогресу, національно-державного будівництва, реалізації державного, народного та національного суверенітету України, управління міжетнічними відносинами. Особливу увагу звернуто на співвідношення державницької ідеї та інтересу з національною ідеєю, яка, в свою чергу, розглядається з позицій ідеологократичних та політизованих підходів і соціально-психологічних причин тематизації; співвідношення державницької ідеї та національного

відродження, державницького та національного інтересу, соборності, незалежності та самостійності Української держави.

Ряд термінів присвячено етніцистським та іншим західним концепціям розв'язання етнополітичних, етнодержавознавчих проблем — «виникаючій культурі», «етнополітичній думці в США», «етносу і держави (західні погляди і теорії)», «модернізації етнічності», «політизації етнічності», «теорії англототожності», «теорії культурного плюралізму». Пропонується концепція етнонаціонального фактору в Україні, державної етнонаціональної політики, концепція федералізму у контексті вітчизняного та світового досвіду.

Ряд термінів визначають співвідношення громадянського суспільства та держави, громадянського суспільства та національної сфери і водночас — національні права людини, розкривають співвідношення особи і нації, суб'єктивне юридичне право особи, право народу на самовизначення як основу прав людини, суверенітет громадянина. Наголошуючи на забезпеченні життєдіяльності українського етносу, автори разом з тим приділили значну увагу забезпеченню прав національних меншин у процесі розбудови української держави, розглядають концепції прав національних меншин, вітчизняний досвід правового регулювання їх розвитку, здійснюють порівняльно-правовий аналіз проблем, визначають шляхи та форми розв'язання прав національних меншин.

Етнодержавницький підхід, на нашу думку, дає реальну змогу поставити у центр етнонаціональної та державно-правової діяльності етнічну людину, її життя, честь і гідність, матеріальні й духовні блага, особисту недоторканість та інші права й свободи, закріплені у Загальній декларації прав людини, Міжнародних пактах з прав людини та в інших документах царини людського виміру.

Цей розділ виходить з того, що в теоретичному плані етнодержавознавство спирається на поєднання теорії етнонаціональної політики та теорії національно-державного життя. Перша розглядає причини і наслідки політизації етнічності, її роль і місце на політичній арені, зміст та характер, цілі та завдання, типи і види етнонаціональної політики, її основні засади і принципи. Друга — вивчає форми устрою поліетнічних держав, світовий досвід вирішення етнополітичних проблем, принципи побудови і функціонування національно-державного устрою.

Ось чому термінологічний інструментарій включає в себе такі поняття, які б найповніше розкривали й національне та державницьке в їх взаємодії та взаємопроникненню, акцентуючи увагу на тому, що молодій українській державі притаманна така загальнолюдська закономірність, як створення та всебічний розвиток національної держави.

Саме ж створення національної держави диктується не скороминучими тактичними міркуваннями, а глибокими об'єктивними причинами. По-перше, це світова тенденція, світовий закон. По-друге,— необхідністю ліквідації успадкованої від минулих часів несправедливостей, подолання національного нігілізму, національних кривд та образ. По-третє, — складністю і неоднозначністю самих шляхів переходу до нових форм життєдіяльності нації, народу. По-четверте,— потребами утвердження громадянського миру в Україні, її входження в загальноєвропейський дім.

Отже, йдеться про якісно новий зміст самого національного життя, що виявляється, на нашу думку, в процесі консолідації української нації, всього українського суспільства, всебічного розвитку української державності, культури, науки.

Зрештою, Україна — це феномен історичної, національної, державної, духовної цілісності, самодостатній етнонаціональний, етнополітичний, етнодержавницький, культурний, духовний організм.

Саме тому автори вибрали об'єктом свого вивчення демократично-гуманістичні традиції України, процес формування української національної ідеї та концепції державотворення, усвідомлення яких, у свою чергу, може внести суттєві корективи як у соціально-політичні процеси, так і в зміст та форми розвитку української духовності, філософії, соціології, правознавства, мистецтва та ін., сприятиме формуванню національно-державницької філософії, світорозуміння українства. Йдеться про органічне поєднання ідеї етнонаціонального відродження з ідеєю національного державотворення.

Запропоновані в цьому розділі терміни ґрунтуються на тому, що об'єктом етнодержавознавчого дослідження є як реальні процеси, що складають сутність взаємовідносин між етнічними спільнотами і національними державами, так і філософські, соціологічні та політологічні теорії та концепції, які обґрунтовують етнодержавознавчий розвиток людства. Серед них — соціально-політичні тенденції розвитку національного та державницького, врахування яких має сприяти науково обґрунтованому прийняттю рішень державною владою, політичними угрупуваннями, партіями, рухами, зміцненню політичної незалежності України, всебічному розвитку етнонаціонального. Йдеться про теоретичні питання розвитку етносів та етнонаціональних відносин, етнонаціональної політики, державно-правові проблеми етнонаціональних відносин, етнополітичні аспекти взаємовідносин між етносами, проблеми етнічних конфліктів. Словом, предметом етнодержавознавства є вивчення взаємостосунків етнічного та політичного, власне етнополітичного виміру суспільства в поєднанні з соціально-політичним. Це щодо широкого розуміння дослідницької сфери етнодержавознавства.

Термінологія враховує також вузьке розуміння об'єкта етнодержавознавства як етнонаціонального виміру суспільства у контексті державотворення, власне, національно-державне будівництва. Об'єктивна спрямованість самого національного розвитку реалізується через свідому і цілеспрямовану діяльність суб'єктивних суспільних сил і, насамперед, через політику незалежної держави. На ґрунті органічного поєднання об'єктивної закономірності і суб'єктивного фактора й має розгортатися і невпинно удосконалюватися національно-державне і національно-культурне будівництво, прогнозуватися розвиток етнонаціональних відносин, підтримуватися єдність національного та загальнолюдського в усіх сферах життя українського социуму.

Автори зробили наголос на політичних факторах, які поряд з економічними та соціальними відіграють неабияку роль у процесі розвитку націй, становленні форм її утворення та функціонування як нації політичної. Зрештою, нація політично утверджує себе саме в державі, яка, в свою чергу, є виявом її незалеж-

ності та самовизначення. Маловідомим залишився вислів Ф. Енгельса про те, що «кожний народ повинен зберігати незалежність і бути господарем у власному будинку». Такою є сутність національної держави, яку Енгельс означив як «нормальну політичну організацію», що є «необхідною передумовою для встановлення гармонічного та інтернаціонального співробітництва народів». К. Реннер писав у 1925 р.: «Нам потрібно вчення про нації, вчення про державу; у Маркса ми знаходимо лише натяки на нього і ледь усвідомлену необхідність в цих вченнях. У Лассаля ж ми знаходимо закінчену систему думки, що займається в першу чергу тим, що нас зараз більше за все цікавить».

При цьому автори відштовхуються від такого явища, як суверенізація національного життя, що стало чи не стрижнем у посттоталітарній Україні. Звідси — нагальна потреба наукового осмислення етнонаціональної самоорганізації, проблеми національної державності, державного управління національною структурою, формування соціально-політичних механізмів вирішення суперечностей у сфері етнонаціональних відносин, аналізу існуючих форм національного об'єднання і моделювання нових. Це особливо важливо й тому, що до цього часу «руйнівна» сторона в наукових дослідженнях переважала конструктивну, творчу, з одного боку, а політичний прагматизм підносився над теоретичним осмисленням дійсності, що й призвело до розриву теорії етнонаціональних відносин і практики прийняття відповідних політичних рішень, з іншого.

З іншого боку, етнодержавознавчий підхід дає новий поштовх до вивчення етнічної та державницької матерії, зокрема, до вияснення змісту національного питання в Україні, яке, на нашу думку, можна визначити як: а) втілення в життя національних прав людини, суверенізація особистості; б) політико-правове забезпечення розвитку української нації; в) забезпечення колективних прав корінних народів, етнічних меншин. Зрештою, «за своєю сутністю національне питання — це питання всього суспільства» (Е. Кардель), яке залучає в свою «орбіту» внутрішньо потенційну силу національного руху, національної ідеї, її глибоконародний та вселюдський зміст.

Підбиваючи підсумок вищенаведеному, можемо зазначити, що певним варіантом української національної ідеї, крім етноцентризму, є етатизм, державництво. Це почуття досить сильне в Україні, і державницькі гасла викликають схвалення значної кількості громадян України, віддзеркалюючи собою посилення почуття всеукраїнської єдності. Приклад — росіяни, етнічні росіяни у Донбасі, Херсоні та «Новоросії» досить активно голосували у грудні 1991 року саме за «самостійність», як і в західних областях України.

Якщо ми візьмемо поняття «національний інтерес», то на практиці йдеться про інтереси зовсім не етнічного характеру, але політичні та економічні (А. Коен), а стимулом практичного плану стала жадоба влади з боку соціального загалу, що усвідомлює себе етносом.

У цьому контексті в енциклопедії розглядається етнонаціональна політика (функціонування державного механізму в сфері міжетнічних стосунків) як структурний механізм, що включає в себе політику держави щодо: а) суверенної особистості; б) корінних народів; в) української етнічної спільності, яка формує основу українського етнополітичного організму (ЕПО); г) етнічних меншин як складової частини українського ЕПО, але в суто етнічному плані являють собою окремі структурні елементи; д) представників українського етносу, які мешкають за межами українського ЕПО і не є його складовою частиною, але певним чином зв'язаних з ядром однойменного етносу, що розміщується на території України.

Саму ж систему загальних закономірностей та принципів розв'язання національного питання можна поділити на три групи:

1) загальні закономірності та принципи в соціально-політичній галузі, 2) загальні закономірності та принципи в економічній галузі, 3) загальні закономірності та принципи в галузі ідеології та культури, що й зумовлює відповідні авторські підходи.

Етнодержавознавство ґрунтується на тому, що внутрішня політика суверенної держави повинна бути спрямована на економічне і культурне відродження етнічних груп, що, в свою чергу, зінтегрує представників всіх етнічних спільнот в єдину державну спільність. Звідси — широке поле для законотворчої діяльності політичних інститутів, практики в етнонаціональній сфері, яка включає в себе не лише етнокультурний розвиток, але й має всебічно враховувати географічну та господарську специфіку країни.

Зрештою, як справедливо наголошується в західному суспільствознавстві, етнічність була і залишається сильним культурно-політичним фактором та носить універсальний характер.

Наступний, п'ятий, розділ енциклопедії присвячено проблемі «Націоналізм як соціальний, ідеологічний та духовно-культурний феномен». У ньому викладені точки зору вітчизняних та західних авторів щодо націоналізму, розглядаються також питання національного нігілізму, національної сором'язливості, шовінізму та ін.

Автори енциклопедії виходять з того, що навряд чи вдасться пояснити могутню хвилю націоналізму, створення національних держав за допомогою звернення лише до романтизму як колишньої ідеології національних рухів XIX ст. Саме тому націоналізм розглядається з врахуванням трьох протилежних підходів до нього — позитивного, негативного та дуалістичного, що притаманні західній та вітчизняній літературі, звичайно, з певними «варіаціями» в кожному з вищевказаних підходів. Щодо першого — аналізується «абетковий парадокс» Г. Моргентау, трактування націоналізму Е. Геллнером, «елементарний закон» А. Тойнбі, класифікація й характеристика націоналізму Л. Снайдера, тлумачення А. Сміта, типологія націоналістичних рухів Х. Сетона-Уотсона, «десять атрибутів» Б. Шейфера, «десять атрибутів» націоналістичної доктрини Е. Сміта. Разом з тим визначаються реалії сьогодення в руслі проблем — націоналізм і національна демократія, націоналізм, світовий ринок і права людини, націоналізм і сучасність, націоналізм і громадянське суспільство. Все це дало змогу розглянути націоналізм як ідеологічний та політико-культурний феномен, визначити причини його виникнення, соціальну базу й ідеологічне «забезпечення», чинники сили й інтенсивності як автономної соціальної сили, форми вияву тощо.

Другому підходові відповідають міркування К. Хайяса щодо націоналізму як семи зол і зловживань, такі почуття є «націоналістична диктатура», «націоналізм інтегральний», «шовінізм», «національний месіонізм», осмислення співвідношення категорій «націоналізм» та «шовінізм», терміни «екстремальний націоналізм та самознищення» (К. Дойч), «інструменталізм», «ксенофобія».

У зв'язку з цим розглядаються такі терміни, як асиміляціонізм, антисемітизм, великодержавність, денаціоналізація, тоталітарне мислення, москвофільство, російський шовінізм, націонал-нігілізм, націонал-патріотизм та ін., що були притаманні національній політиці царської Росії та й, певною мірою, колишньому всесоюзному «центру».

Як свідчать експертні оцінки ситуації в Чехії, Угорщині, Польщі, Росії, Словаччині та Україні, здійснені Центром зовнішньої політики Інституту міжнародних досліджень ім. Вотсона при Браунівському університеті (США) протягом 1992 — 1993 рр., громадськість цих країн явно відчуває загрозу націоналізму і послідовно засуджує його, вважаючи нерозумним, потворним, небезпечним явищем. Жодна інша думка про націоналізм, крім його небезпеки, більше не висловлювалася так часто. Ця точка зору також знайшла своє відображення у відповідних термінах.

Український же націоналізм, попри незграбність та невідповідність життю вкрай політизованого поняття «український буржуазний націоналізм», що використовувався в період радянського тоталітаризму, у вітчизняній етнополітичній думці дореволюційного часу та й згодом, зокрема, у діаспорних виданнях демократичного спрямування розглядався виключно як прояв шовінізму в особі т. зв. інтегрального націоналізму, і за винятком ОУН із «вжитку» був знятий як такий, що розійшовся з українською національною ідеєю. По-перше, «він підходить під поняття тоталітарного руху» (І. Лисяк-Рудницький), по-друге, український націоналізм спрямовується на активістське насильницьке формування суспільно-культурного життя, по-третє, він ґрунтувався лише на позанауковому факті воління, на такій, що не пов'язана з попередньою дією розуму, «волі нації», по-четверте, український націоналізм відбиває собою «суб'єктивізм всякого націоналізму» (М. Хайдеггер) — приватні, часткові, однопартійні відчуття, бажання, прагнення, тобто одномірне, неповноцінне, незагальнозначиме й тому необ'єктивне бачення суспільного життя.

Проміжною між вищевказаними підходами є точка зору ряду сучасних західних дослідників (Д. Берманн, Х. І. Шпенгер та ін.), які вважають, що час націоналізму, національного самовизначення попри їх минуле значення вже минув. Світове співтовариство повинно усвідомити вагу суто людських цінностей на новітньому етапі, які не залежать ні від кордонів, ні від різниці в мові, віруваннях та інших чинниках, що розділяють народи. Це відображає об'єктивний процес світової інтеграції з врахуванням факту розвалу останніх імперій на землі; необхідності вирішення глобальних проблем як кожної людини, так і всієї цивілізації (економічні, демографічні, технологічні тощо). З цієї точки зору національне самовизначення розглядається як певний анахронізм (Б. Шейфер). Саме ця ідея була домінуючою на міжнародному науковому семінарі «Україна і проблеми безпеки Центральної і Східної Європи» (м. Київ, червень 1994 р.).

Існує, щоправда, ще один підхід до тлумачення «націоналізму» — розглядати цей феномен, як дволикого Януса, що містить у собі одночасно як позитивні, так і негативні якості: «справжній і хибний націоналізми» М. Трубецького, «сила й слабкість» націоналізму Е. Геллнера, «старий та новий націоналізм» М. Гроха.

До речі, в процесі дослідження в рамках проекту «Безпека для Європи», здійсненого вищевказаним Центром зовнішньої політики Інституту міжнародних досліджень ім. Вотсона при Браунівському університеті, групи опитуваного населення часто висловлювали думку: необхідно розрізняти націоналізм як агресивно-вороже ставлення до інших народів і законну гордість людини за свій народ і його культуру. Розумна гордість за свою культуру, свій народ, його досягнення цілком природні. Але вона стає небезпечною, коли перетворюється на ворожість до інших народів чи етнічних груп.

Автори словника-довідника, не нав'язуючи читачеві свої підходи, звертають особливу увагу на критичний підхід до націоналізму, на його аналіз з позицій критичного мислення, запропонований М. Вебером, К. Поппером, Д. Соросом. Суть його — у відмові від ціннісних орієнтацій, критеріїв та оцінок, притаманних іншим підходам, щоб покінчити з моралізуваннями з приводу націоналізму, які «завжди зазнають провалу, незалежно від того, чи він вихваляється чи ганьбиться» (Т. Найрн). Тобто підходити до націоналізму як до нейтрального явища, бо ж його можна вважати або добрим, або злим, або ні добрим, ні злим, або і добрим, і злим водночас (Г. Дейвіс). Розглядати націоналізм у нейтральному розумінні, тоді він не буде означати ні негативного феномену, ні «революційного» у розумінні позитивного (С. Герхард).

Авторський підхід полягає у тому, щоб позбавитись поглядів на націоналізм як на щось незрозуміле і таємниче, як на якесь одно- чи двомірне явище — джерело усособлення добра («чарівна паличка»), чи зла — («Скринька Пандори»), чи обох одночасно («дволикий Янус»), як на явище випадкове і хаотичне, як на прояв якихось сторонніх сил («божественне осяяння», чи «масовий психоз»). По-друге, автори будували свою концепцію таким чином, щоб усвідомити націоналізм як багатомірний, надзвичайно складний і суперечливий феномен, що відображає вкрай динамічний, об'єктивний історичний процес із закономірностями, величезною, нейтральною за своєю природою енергією, однією з головних рушійних сил XIX—XX ст. Іншими словами, критичний підхід до націоналізму вимагає не описування, моралізаторства, вихваляння чи очорнення націоналізму, а його наукового об'єктивного аналізу, розробки відповідних моделей і прогностичних сценаріїв, підготовки альтернативних, науковообґрунтованих ефективних рекомендацій щодо збереження і зміцнення етнополітичної стабільності, спрямування могутньої вибухової сили націоналізму в конструктивне русло.

Автори виходили з того, що саме такий підхід до націоналізму є коректним і продуктивним, бо ж сприймає його таким, яким він є, а не таким, яким характеризують націоналізм його прихильники чи

противники. Він має зайняти те місце і відігравати ту роль, які відведені йому історією, а зовсім не ту, що нав'язують йому різні політичні сили. А для того, що очорнюється і ганьбиться, чим лякають людей, як і для того, що звеличується і вихваляється, чим пишаються, є більш відповідні й точні назви.

У першому випадку — це «шовінізм» та «ксенофобія», а в другому — «патріотизм». Час, як кажуть англійці, «назвати лопату лопатою», тобто назвати речі своїми іменами, про що й ідеться у відповідних термінах, включаючи авторські розмірковування щодо національної ідеї.

Що ж в такому разі може бути принципом співпадання державницького й національного (етнічного)? Е. Геллнер, наприклад, вважає, що тим політичним принципом, який вимагає, щоб політичні та національні (етнічні) одиниці співпадали, може бути націоналізм. На наш погляд, таким принципом, принаймні для сучасної України, може бути патріотизм, який сприяє як національному пробудженню, оновленню, так і забезпеченню національного політичними засобами, включаючи державницькі. Тим більше, що значна частина громадян країни вважають себе патріотами України, але ніяк не можуть погодитися, що вони є українськими націоналістами, шовіністами.

Подібне тлумачення аж ніяк не є вульгарним запереченням національного буття, національної ідеї. Автори відстоюють положення про вагомість останньої як важливої органічної складової частини національних інтересів української держави, суспільства, особи, що врешті-решт сконсолідують українське суспільство, створять підвалини громадянського суспільства.

Взаємозв'язок національного та державницького, їх взаємовплив має під собою досить важливий підтекст — виступати не з позицій націонал-шовінізму чи націонал-патріотизму, а прагнути справжнього споріднення універсальних принципів функціонування правової держави на ґрунті врахування домінуючих особливостей менталітету окремих осіб, захисту української культури від деформуючих впливів як з Заходу, так і зі Сходу. Інша справа, що одні українські діячі прагнули культурного синтезу, наголошуючи на ролі загальнодемократичного, соціал-реформаторського новаторства, підкреслювали духовну спорідненість з іншими, зокрема російським, народами України, інші брали як вихідний принцип здоровий консерватизм, традиціоналізм, наголошуючи на необхідності зберегти культурну українську самостійність, відродити українську культуру, яку з однаковим успіхом цілеспрямовано нищили з обох боків.

Авторський колектив виходив з того, що етнодержавознавство «вписується» в західне бачення майбутнього співіснування націй, яке, на їх думку, залежить тільки від того, чи зможуть національні держави зробити свої націоналізми цивілізованими настільки, що зможуть знайти відповідне розв'язання сучасних міжетнічних конфліктів. На думку Г. Кона, яка значною мірою поділяються західні дослідники, сам націоналізм є політичним переконанням, що підкреслює зв'язок сучасних суспільств і робить законним їх потяг до влади. Націоналізм при такому підході констатує вищу лояльність більшості людей до національної держави, як до існуючої, так і бажаної. Особливо це стосується націй, які політично ще не нації, бо ж були пригнічені та роз'єднані, чия держава знаходиться в майбутньому. Тут націоналізм є неодмінною умовою на шляху до прогресу.

Українське етнодержавознавство «працює» і над проблемою конфліктології, звичайно, в сенсі юридичної конфліктології. І тут офіційні державні, політичні інститути мають виходити з того, що будь-який конфлікт, на якому б ґрунті він не виник, має різної тривалості латентний період, у межах якого виникає напруженість у стосунках суб'єктів, що взаємодіють (класи, етноси, групи, інститути і т. д.), формується конфліктна ситуація. Саме в цей час відбувається усвідомлення власного національного (етнічного) статусу майбутніх учасників конфліктів, його співставлення з статусом інших етнонацій (етнічних груп), що відображається, передусім, в оцінці ступеня реалізації власних національних інтересів, можливостей економічного та соціального розвитку, збереження культурної самобутності. На цій основі робляться висновки про соціально справедливе чи несправедливе ставлення до тих чи інших національних (етнічних) груп, їх доступу до здійснення влади, матеріальних ресурсів, про ущемленість їх прав, невиправдане домінування одних над іншими.

На цій основі формується групова ідеологія, яка відрізняється значною агресивністю, нетерпимістю, створюючи образ ворога в уособленні представників іншої національної групи. Зрештою, саме така чи подібного гатунку ідеологія консолідує етнос, формує готовність брати участь на його боці у конфліктах, що виникають, та дає установки на певну етнополітичну поведінку.

Людина як суспільна істота може розвиватися за умов комфортного відчуття в оточенні собі подібних. Зрештою, початок цивілізованої фази розвитку настає тоді, коли сформувалася самосвідомість як прояв національної спільності, коли виникає потреба в своїй державності як засобі захисту вищих національних інтересів в цілому та окремих індивідів зокрема.

Зрештою, під етнічним розуміється конфлікт з певним рівнем організованої політичної дії, суспільних рухів, масових зіткнень, сепаратистських виступів, навіть громадянської війни, в яких протистояння відбувається по лінії етнічної спільності. Саме еліта інтелектуальна та політична мобілізує етнічні почуття, відіграє значну роль у створенні міжетнічної напруги та ескалації її до рівня відкритого конфлікту.

Останній, шостий, розділ акумулював в собі персоналії — відомих вчених та громадських діячів, що мають безпосереднє відношення до етнодержавознавчих аспектів життєдіяльності особи, етносу, суспільства, держави.

Підготовкою цього видання започатковано продукування власних ідей, з одного боку, виклад та трансформування світових надбань з цієї проблематики, з іншого. Енциклопедія з цієї точки зору відображає потяг науковців до підготовки глибоких теоретичних аналітичних розробок замість акценту на первинну неопрацьовану етнологічну та державницьку «сировину».

Вводячи в енциклопедію відповідні терміни, дослідники переглянули своє ставлення до етатичної, етнічної, культурологічної, лінгвістичної, психологічної «шкіл» в націології, зокрема, до етніцистської позиції західної етнополітології та історико-економічної теорії нації й національних відносин, що панувала до останнього часу як марксистська парадигма. Активно

використано творчий доробок світової етнодержавознавчої думки в особі: О. Бауера, Д. Белла, М. Бердяєва, М. Блока, Ж. Бодена, М. Вебера, Д. Віко, А. Гаама, Г. Гегеля, Й-Г. Гердера, В. Гумбольдта, Л. Гумільова, Л. Гумпловича, Е. Дюркгейма, І. Канта, А. Кастелянського, К. Каутського, В. Ключевського, О. Лазаревського, Н. Макіавелі, Ж. Монтеск'є, Х. Ортеги-і-Гассета, Д. Отіса, Е. Ренана, К. Реннера, А. Сахарова, У. Самнера, А. Сміта, В. Соловйова, А. Тойнбі, Ф. Фіхте, М. Фробеніуса та ін. Повернуто до «життя» етнодержавознавчі роздуми І. Багряного, Ю. Бачинського, О. Бочковського М. Василенка, В. Винниченка, Ф. Вовка, Б. Грінченка, М. Грушевського, К. Гуслистого, С. Дністрянського, Д. Дорошенка, М. Драгоманова, О. Ейхельмана, Р. Ендика, Б. Кістяківського, М. Костомарова, А. Кримського, Б. Крупницького, В. Кубійовича, О. Кульчицького, В. Кучабського, Р. Лащенка, В. Липинського, І. Лисяка-Рудницького, О. Малиновського, Н. Максимовича, І. Мірчука, Д. Овсяника-Куликівського, І. Огієнка, Л. Окінщевича, Ю. Панейка, В. Петрова, С. Подолинського, О. Потебні, Л. Ребета, Р. Роздольського, С. Рудницького, Ю. Русова, М. Скрипника, М. Слабченка, В. Старосольського, П. Стебельського, М. Сумцова, Ф. Тарановського, С. Томашівського, І. Франка, Д. Чижевського, М. Чубинського, М. Чубатого, М. Шаповала, С. Шелухіна, М. Шлемкевича, В. Щербаківського, Д. Щербаківського, Б. Цимбалистого, Д. Яворницького, М. Яворського, А. Яковліва, В. Яніва, Я. Яреми.

Враховано досвід підготовки і висвітлення матеріалів політологічних, етнологічних словників та енциклопедій, виданих у США, Канаді, Великобританії, Франції, Росії та інших країнах, проаналізовано документи і матеріали ООН, ЮНЕСКО, інших міжнародних організацій, присвячених проблемам етнічного «вибуху» в колишньому СРСР.

Ретельно досліджено раніше недоступні для дослідників документальні джерела. Як автори в енциклопедії виступають відомі фахівці з проблем етнодержавознавства, етнополітології, етносоціології, етнофілософії, етноетики, етнолінгвістики, етнокультурології та інших напрямів, які вивчають проблеми держави та нації, а також молоді дослідники, що по-своєму «побачили» всю мозаїку та глибину націологічних, державознавчих проблем.

До словника включені матеріали понятійно-термінологічного характеру провідних західних дослідників А. Агурського, М. Бернштама, І. Берліна, З. Бжезинського, М. Гайдук, Е. Геллнера, М. Гроха, М. Джіласа, К. Дойча, Я. Егберта, П. Зегера, М. Кеннеді, Д. Кісінджера, А. Крамера, Ш. Маклафліна, Г. Моргентау, А. Сміта, Л. Снайдера, М. Трубецького, А. Тойнбі, М. Чеха, Б. Шейфера, С. Шенфільда, К. Хайяса, Р. Шпорлюка; доробок В. Винниченка, М. Драгоманова, В. Липинського, Д. Чижевського, вчених західної української діаспори: Л. Винара, Г. Грабовича, О. Грабович, Т. Кузьо, І. Лисяка-Рудницького, Є. Маланюка, В. Маркуся, О. Мотиля, О. Пріцака, М. Сосновського, М. Шаповала, М. Шлемкевича, С. Ярмуся та ін.

Звичайно, тут окреслено лише вихідні теоретико-методологічні засади нової соціально-політичної науки — етнічного державознавства, що, звичайно, не виключає подальшої розробки саме цього аспекту проблеми. Варто новаційно застосовувати методологічний інструментарій та евристичний (понятійно-категоріальний) апарат нового напряму науки, пускаючи в обіг нові поняття, категорії та терміни, які адекватно інтерпретують етнодержавологічні феномени, реалії і проблеми, які можуть «усталити» етнодержавознавчі дослідження, визначити їх гносеологічні, аксіологічні та праксологічні «сюжети». І це зроблено авторським колективом.

З цієї точки зору етнодержавознавство розглядається в наукознавчому плані як галузь науки, що здійснює свою мету на базі творчого осмислення та переосмислення концептуального, теоретичного багатства політології, правознавства, філософії, соціології, політичної етнології та інших наук. Воно може стати своєрідним інтегратором етнофілософського, етносоціологічного та етнологічного знання про державотворення в материнській Україні та діаспорі на тлі конкретних етапів вітчизняної етнодержавницької історії.

Редакційна колегія створила максимум умов для того, щоб мала енциклопедія була відкритою для різних точок зору, відображала б плюралізм думок вчених з етнодержавознавчої проблематики. Терміни, поняття та визначення, наведені у книзі, відображають етнодержавологічні явища та події у всіх їх складностях та суперечностях, а відповідні коментарі позбавлені політичної кон'юнктури та ідеологем.

Енциклопедія створена, так би мовити, по «свіжих» етнополітичних, етнодержавознавчих «слідах». Тому, можливо, автори не змогли «вловити» те, що майже невловиме та не піддається поки що науковому аналізу. Це — з одного боку, з другого ж — не всі терміни та визначення є рівнозначними, деякі з них є дещо фрагментарними чи написані в публіцистичному стилі, інші — відображують ступінь входження того чи іншого автора в етнодержавознавчу проблематику. Проте книга в цілому має єдину методологічну парадигму — критичне цивілізаційно-гуманістичне мислення та своєрідну структуру і передовсім — тверде бажання позбавитися того «термінологічного хаосу», який віддавна запанував у етнологічній науці, зокрема, внаслідок підміни слів та понять, їх некоректного та/чи неадекватного застосування.

І ще одна ремарка. Вміщені в енциклопедії окремі статті, взяті з публікацій 20—30-х рр., із сучасних видань української діаспори, друкуються із збереженням мовно-стилістичних особливостей оригіналу.

Сподіваємося, що енциклопедія як своєрідна візитна картка української держави у контексті реалізації нової Конституції України стане своєрідним підґрунтям для подальшої роботи над законопроектами, щоб сповна використати незатребуваний потенціал українського державотворення, надбання конституціоналізму.

Зрештою, вихід у світ «Малої енциклопедії» — це запрошення науковцям узяти активну участь у подальшому дослідженні етнодержавознавчої проблематики, своєрідний заклик до творчого натхнення та наукового пошуку в ім'я самостійної соборної незалежної України.

I. ЕТНОС І СОЦІУМ

ВСТУП

Етноси існували протягом століть, якщо не тисячоліть. Але тільки в кінці XVIII ст. їх почали вважати основною ознакою нації, тобто такого суб'єкта історичного процесу, якому прислуговує право творити самостійну державу. Навіть якщо дана етнічна спільнота не має власної держави, навіть якщо вона її не мала в минулому, їй належить право створити таку самостійну національну державу. Навіть якщо мова даного етносу — народу — не вживається у «високій» культурі міста, королівського двору, церкви, школи, навіть якщо її носіями є тільки прості селяни, народ має право перетворити своє «наріччя» у повноцінну, багатофункціональну мову, яка обслуговуватиме всі сфери життя суспільства і одиниці.

Такі погляди були вперше сформульовані приблизно 200 років тому в Німеччині. Згодом, після того як їх сукупність було прийнято називати ідеологією націоналізму, вони набули великого поширення у XIX і XX ст., а сам націоналізм, на думку багатьох дослідників, зайняв місце однієї з найбільш впливових ідей модерної доби.

Що ж таке національне відродження? Це усвідомлення себе, етносу як нації, як дійової особи історії і сучасного світу. На думку дослідників історії національних рухів, національних відроджень, процес формування націй на етнічній основі проходив у трьох фазах чи етапах: академічному, культурному і політичному. Постараємося застосувати цю періодизацію до українського відродження, вказуючи одночасно на особливості українського процесу.

Найбільш відомим і впливовим представником періодизації є Мирослав Грох, професор Празького університету. На його погляд, у першому, тобто академічному, етапі відродження дана національна група стає предметом уваги дослідників, які збирають і публікують народні пісні і легенди, прислів'я, вивчають звичаї і вірування, складають словники, досліджують історію. Усе це робиться мовою іншого народу, у випадках чехів — по-німецьки, також по-німецьки писалися перші наукові праці про естонців і т. д. Другий етап національного розвитку — культурна фаза — відзначається тим, що мова, яка у першій фазі є предметом вивчення, тепер стає мовою, якою творять літературу і на яку перекладають з інших мов. Народну мову вводять як викладову до шкіл, починаючи від народних, а з часом і до вищих, розвивається преса, в кінці мова вживається в науці, технічній літературі, у політиці, громадському житті, побуті освічених людей і взагалі в місті. На третьому, політичному, етапі нація, об'єднана спільною мовою, висуває вимоги до політичного самоврядування, автономії, а врешті й самостійності.

М. Грох сам признається, що його схема є тільки схемою і що в реальному житті етапи часто «перехрещуються». Цінність схеми полягає в тому, що вона інспірує дослідника розглядати кожну національну історію аналітично, системно, що допомагає йому бачити ліс, а не тільки дерева. Для історика і патріота, захопленого винятковістю своєї нації, її неповторністю, Грох є цінний тим, що звертає увагу на спільні риси розвитку народів, які він називає «малими», і які традиційно називали «неісторичними», «селянськими» або «соціологічно неповними». Але підхід Гроха має й великий недолік. З самої природи його періодизації наголос у дослідженнях робиться на внутрішній історії, внутрішньому розвиткові структури даної нації, причому втрачається транснаціональна перспектива, забувається, що кожна нація розвивалася у зв'язках з іншими, передусім своїми сусідами, і що вона сама і її сусіди були частиною світового процесу.

Кінець XVIII ст.— це епоха Французької революції і початок епохи індустріальної революції. Ті дві революції, на думку багатьох вчених, створили світ, у якому довелося жити народам Європи протягом наступного XIX ст.— аж до 1-ї світової війни і революцій, що прийшли слідом за війною. Серед тих народів був і український народ. Названі революції і їхній далекосяжний і баготосторонній вплив творять власне контекст, в якому розвивалась історія України. Дослідникові важливо вивчити вплив демократичної революції XVIII ст. і вплив комплексу явищ і факторів, які підходять під загальне поняття промислової революції, на хід українського національного відродження. Не менш важливо і цікаво дослідити питання про те, як діячі українського відродження, і в ширшому значенні українці взагалі, сприймали і реагували на політичні, соціальні, економічні і культурні явища модерної доби. Серед тих явищ треба згадати виникнення нової концепції політики, а не просто нових форм правління: Французька революція дала початок

переконанню, що людям під силу створити такий порядок, у якому питання знання, моралі і дії будуть приведені у гармонійний взаємозв'язок. Промислова революція, що почалася в Англії і Шотландії, знаменувала процес переходу людства, а не тільки північно-західної Європи, від сільського способу життя до міського, урбанізованого, від рільництва до промисловості та модерних, індустріальних видів транспорту. Одним з її аспектів була демографічна революція, другим — міграції населення не тільки з села до міста, але й з одних частин світу до інших. Це тільки вибіркові приклади нововведень, джерела яких йдуть від XVIII ст. (Не згадуватимемо навіть про зміни у функціях державного правління і про новий характер воєн).

Окремого коментаря потребує справа релігії. Вік Просвітництва — це пора, коли серед інтелектуальної еліти утверджується погляд, що не Бог безпосередньо керує справами людей і суспільств (взагалі існування Бога ставлять під сумнів), а що розвиток людства прямує згідно з внутрішніми, іманентними законами прогресу. Але якщо Бог не керує історією, виникає питання про те, хто, власне, є основною дійовою особою історії, який зміст історичної драми (оскільки релігійне пояснення смислу людського існування вже не задовольняло інтелектуальних провідників), в якому напрямі має піти людство у майбутньому.

Серед тих, що претендували дати вичерпну відповідь на це питання, для нашої теми два світогляди мають найбільше значення: марксизм і націоналізм. І один, і другий є спробою пояснити явища модерного світу, створеного Французькою і Промисловою революціями. Марксизм сказав, що головними акторами у драмі історії є класи. Історія суспільства — це історія класів і їхньої боротьби. Націоналізм також зайняв позицію щодо явищ нового, модерного світу. Його відповідь: історія людства є історією етносів, народів, націй і їхніх взаємозв'язків.

Серед нововведень — західні вчені кажуть «винаходів» — XVIII ст. одним з найвпливовіших і тривких була нація. Французька революція серед своїх безсмертних (як тоді гадалося) принципів проголосила суверенітет нації. Що таке нація?

Французам відповісти на це питання було легко. Всі жителі країни, за винятком, звичайно, ворогів народу, аристократів, священиків і їхніх прихильників, становлять французьку націю. Сучасні історики пригадують, що 1789 р. більшість жителів тодішньої Франції говорили нефранцузькою мовою. У Франції та інших країнах Заходу поширився погляд, що нація — це поняття політичне та що етнічні відмінності не повинні мати політичного значення, зокрема не заслуговують на будь-яке офіційне визнання чи підтримку з боку держави. Як відомо, Французька революція вважала нефранцузькі мови країни контрреволюційними і забороняла їх вживання в освітній і громадській справі. (При нагоді можна пригадати, що польська нація, яка формувалася у своїй модерній формі більш-менш одночасно з революцією у Франції, згідно з поглядами її провідних діячів, наприклад, Тадея Костюшка, повинна була заборонити українську і литовську мови і таким чином прискорити інтеграцію усіх жителів Польщі у єдиній польській нації — єдиній політично і єдиній культурно. Через поділи Польщі поляки не мали змоги наслідувати прикладу своїх французьких однодумців у справах мови і нації. Хто знає, може, українців позбавлено демократичної версії Емського указу).

Багатонаціональна, точніше поліетнічна, польська нація західного типу втратила самостійне існування до того, як отримала можливість застосувати західні методи щодо «діалектів». У багатонаціональних державах, які в тому регіоні залишилися, не виникли «австрійська», «російська» чи «оттоманська» політичні нації, які б інтегрували усі свої етнічні групи, народи. Розвиток у Центральній і Східній Європі пішов не французьким, а німецьким шляхом.

Німецькі вчені та письменники на противагу західним поглядам висунули тезу, що нація відзначається спільною культурою, побудованою на спільності (народної) мови, бо власне мова простого люду відбиває справжній характер і дух народу. Від цього погляду згодом перейшли до тези, що ті права, які французи чи, скажімо, нововигадані американці приписували «народові», насправді прислуговують національностям під умовою, що вони зберігають рідну мову і культуру. Таким чином, нові наукові дисципліни, які власне тепер сформувалися — етнографія, фольклор, мовознавство, мистецтвознавство, релігієзнавство,— і зокрема історія, яка тепер перетворилася в історію народу замість того, щоб займатися справами великих монархів, полководців і вищих станів, в цілому набрали політичного значення: в останній інстанції їм випала функція визначати кордони майбутніх національних держав.

Після воєн епохи революції і наполеонівської імперії на німецькій мовній і культурній території залишилося близько 40 суверенних держав. Німецький націоналізм висував вимогу привести політичну структуру Німеччини у відповідність до її культурної єдності. Деякі з німецьких націоналістів також пропонували, щоб об'єднана німецька держава вживала заходів для економічного, наукового і промислового розвитку Німеччини, з метою перетворити її з аграрної країни у високорозвинену індустріальну державу. Доки це сталося, німецька інтелектуальна верства вже в кінці XVIII ст. створила схему «німецької» історії на місце історій окремих німецьких держав, «німецького» права, німецького фольклору, мистецтва тощо. Слідом за німцями пішли слов'янські вчені — сама славістика значною мірою завдячує німецькій науці — а такі мислителі, як Гердер, у дуже рішучій формі засуджували європейське панування в Африці й Азії в ім'я принципу рівновартості і рівноправності всіх народів і культур.

Якщо такі явища, як Французька і індустріальні революції чи виникнення націоналізму в Німеччині, належать до другої половини XVIII ст., значно раніше почався процес формування централізованих, бюрократичних держав, і він продовжував розвиватися. (Токвілль звернув увагу на те, що демократична Французька революція посилила централізацію держав, розпочату абсолютними монархами. На ту саму тему є також цікаві спостереження у Маркса). Тому варто пам'ятати, що ліквідація решток української автономії у складі Російської імперії була явищем, характерним для більш загальних процесів у Європі XVIII ст.

Європа XVIII ст. добре знала посягання центральної влади на традиційні свободи, якими користува-

лися поодинокі міста, регіони і стани (такі, як міщани, духовенство чи дворянство). Такою, наприклад, була політика цісаря Йосифа щодо навчання та видавничої справи.

Занепад старих форм українського життя і початок нового періоду в українській історії — національного відродження — збіглися з великими геополітичними змінами на карті Східної і Центральної Європи. Мова тут перш за все про поділи Польщі і прилучення до Російської імперії північно-чорноморського узбережжя і Криму; можна теж згадати перехід Буковини з-під турецького в австрійське володіння. Територіальний розподіл, тоді проведений, залишився без істотних змін впродовж більш як 100 років і являв собою міждержавну структуру, в рамках якої творилася історія українського народу до 1-ї світової війни. Власне в тих рамках розвивалися стосунки українсько-російські і українсько-польські, і власне у такому територіальному укладі відбувалося російсько-польське змагання, предметом якого у значній мірі були терени, котрі українці вважали українськими, а про які поляки і росіяни мали інші, притому взаємно протилежні, погляди. (Оскільки це не належить до нашої теми, побіжно відмітимо, що поділи Польщі внесли в російську внутрішню політику як польське, так і єврейське питання, обидва пов'язані також з Україною).

Територіальні здобутки Росії у районі Чорного моря в XVIII ст. революціонізували політичну й історичну географію України і змінили стосунки України зі Сходом, до того часу одну з детермінант українського буття. Мовлячи менш патетично, згадані геополітичні рішення створили передумови для великих міграційних процесів, а ті процеси, в свою чергу, витворили нову українську етнографічну територію, яка не мала прецеденту в усій попередній історії українського етносу. Зовсім серйозно можна говорити про виникнення нової України, істотно відмінної від історичної території українського поселення і від усіх державно-адміністративних структур, у яких українці жили в минулому. Важко знайти в Європі щось подібне до того, як українці змінили своє поселення після 1750 р.

Самі факти геополітики і демографії, які ми тут згадали, можуть поставити під сумнів придатність схеми Мирослава Гроха для вивчення української історії. На нашу думку, навпаки, завдяки тому, що він увів таку просту схему в науковий обіг, Грох допомагає краще зрозуміти, яка винятково складна, важка, повна внутрішніх протиріч і зовнішніх перешкод була історія перетворення українського етносу в сучасну спільноту, зі спільною мовою, спільною концепцією історії і усвідомлення спільної долі у сучасному.

У випадку України перший етап почався якраз у той час, коли було скасовано автономію України, таким чином, близько хронологічно до такої ж фази в історії чеського та словацького національного пробудження.

Це був час, коли багато освічених українців вважали, що окрема українська національність перестає існувати, а з нею й мова та народна культура України. Деякі з тих, хто таке твердили, бажаючи зберегти для майбутності пам'ятки національності, що вмирає, почали збирати історичні документи, народні пісні, легенди та всякого роду народні вироби. На базі тих матеріалів вони писали наукові студії з історії, мовознавства, літератури та етнографії. Не всі з тих дослідників (що часто були заможні люди, які робили це із замилування) погоджувалися з цим песимістичним поглядом на майбутнє України. Їхня мета була зовсім протилежна: не лише зберігати пам'ять, а закладати підвалини під кращу майбутність для українського народу. Їхні студії уможливили пізніше визнання України як окремої нації в тому значенні, в якому розуміли націю в Центральній та Східній Європі в кінці XVIII — на початку XIX ст.

Мовознавці намагалися довести, що спосіб спілкування українців — це справді окрема мова, а не діалект російської або польської мови, як це дехто твердив, а у тодішньому розумінні зв'язку між мовою і політикою визнання мови як самостійної підтвердило б право українців на окреме культурне існування, а надалі, в принципі, і на державну самостійність. Мовна «дискусія» мала індивідуально-психологічне, а не тільки політичне чи соціальне значення: утверджувалася думка, що простий селянин — тоді ще кріпак! — який тою мовою послуговується, має таку саму вартість і гідність, як ті, що говорять «по-панському». Зрозуміло, що таке розуміння мовного питання у дусі прав людини і прав народу викликало опір і протидію з боку консервативних сил також серед українського суспільства (наприклад, у Галичині).

З усіх земель українського етносу територія колишньої Гетьманщини мала найкращий потенціал, володіла відносно кращими передумовами для сформування модерного національного руху. Там ще жива була пам'ять про політичні права, про державний устрій, який генетично і типологічно був.

Значення Шевченка виходить далеко поза його роль у формуванні новітньої української мови і літератури. Він був також видатним політичним мислителем, який розумів краще, ніж будь-хто з його сучасників те, що українська нація мусить включати як повноправних громадян людей з усіх суспільних класів, і зокрема селянство. Це було сучасне розуміння нації. Шевченко прагнув незалежної України зі справедливим державним устроєм — в одній із своїх поезій він висловив надію, що колись і Україна матиме свого «Вашингтона з новим і праведним законом».

Незважаючи на геній Шевченка та посвяту багатьох інших, українцям під Росією не дозволено було створити мережу інституцій, яка потрібна суспільству для нормального функціонування. Українській періодичній пресі не було дозволено розвинутися. Журнал «Основа» закрили після короткого періоду існування (1861—1862). Влада ліквідувала недільні школи, які виникли з ініціативи української інтелігенції. У 1863 р. (Валуєвським циркуляром) та знову в 1876 р. (Емським указом) уряд заборонив вживати українську мову в виданні книжок та преси; заборонено театральні вистави українською мовою; повністю виключено українську мову зі шкіл. Мета цих заборон була ясна: не допустити того, щоб українська народна культура, пов'язана з селом, перетворилася у сучасну культуру, привабливу для освічених міських прошарків населення. Уряд хотів перешкодити виникненню верств україномовних людей різних кваліфікованих професій — учителів, інженерів, військовослуж-

бовців, лікарів, юристів, журналістів, підприємців, які могли б стати основою національного руху.

Царські бюрократи, царські цензори діяли цілком послідовно, коли в 1870 р. дозволили видання «Капіталу» і заборонили «Новий Заповіт»: перший виходив у російському перекладі, другий мав вийти, але був заборонений, українською мовою. Їм не потрібно було читати Макса Вебера чи інших соціологів, щоб знати, що допущення «діалекту» у друк, у пресу має далекосяжні політичні наслідки. Людина, яка навчилася читати і писати,— це якісно нова істота, а коли додати до цього, що мова, яку дана особа опанувала у письмі, є відмінною від «державної» мови, маємо тут подвійно небезпечне явище для стабільності існуючого ладу.

На українських землях під Росією друга фаза почалася, але їй не дозволили розвинутися, і український народ почав тільки у 1905 р. входити у другу фазу, так її і не досягнувши навіть у 1917-му. В Галичині друга фаза почалася в 1830—40 рр., і дуже швидко, бо вже в 1848—49 рр. «наклалася» на неї фаза політична. Ця політизація була значною мірою наслідком революції у Відні, за яку галицькі українці відповідальності не несли.

Один з парадоксів українського відродження полягає в тому, що та частина України, яка на початковому етапі мала найкращі внутрішні передумови для розвитку, не змогла їх розвинути через втручання ззовні. Тим часом одна з відсталіших земель, завдяки власне зовнішнім стимулам, протягом кількох поколінь вийшла наперед, стаючи «українським П'ємонтом». Зіставлення двох подій і дат ілюструє нашу тезу: між Кирило-Мефодіївським братством і загальними виборами до Австрійського законодавчого рейхстагу стоїть відстань ледве двох років; але хоч галичани брали участь у тих виборах і успішно провели своїх кандидатів, навряд чи серед них знайшлися б люди, скажімо, восени 1847 р., політичне мислення яких досягало рівня політичної думки «братчиків». Говорячи про стадії чи фази розвитку етнічних націй, треба пам'ятати, що цей розвиток відбувається не в ізоляції, а у змаганні з іншими націями, національними рухами і що ті конкуренти, як правило, перебувають на вищому етапі або взагалі вже вважаються розвиненими націями. Конкретно в українців величезне значення мав факт, що їх «конкурентом» у Галичині і на всій Правобережній Україні в складі Росії була польська нація. Позбавлені державної самостійності, поляки залишилися самостійною нацією в багатьох ділянках життя аж до повстання 1830—31 рр.: у справах освіти, місцевого самоврядування тощо,— не тільки в Королівстві Польському (там мали навіть власний уряд, парламент, армію), а й на українських, білоруських і литовських землях імперії. Польське громадянське суспільство функціонувало навіть в роки посиленої русифікації (після 1870 р.).

Для розуміння розвитку українського руху і взагалі долі українського населення у період, про який тут іде мова, треба брати до уваги, що український народ з точки зору польського національного руху вважався частиною польської «політичної» нації, а одночасно з точки зору Російської держави і з точки зору російського суспільства українці були росіянами. Таким чином, українців не визнавала окремою нацією ні найбільш розвинена нація Центральної та Східної Європи того часу — нація без держави, ні найсильніша держава — імперія без нації (оскільки, за нашим розумінням, російська нація ще не була сформована як щось окреме і незалежне від царської держави). Внаслідок тих фактів Україна, український народ, українська історія, були включені в російські і польські («внутрішньоросійські» і «внутрішньопольські») спори і дискусії про розуміння російської і польської націй. Складність української проблеми, отже, полягала не в тому, що російські націоналісти вважали Київ російським, а їхні польські відповідники Львів польським. У тому не було нічого особливого: як чехи, так і німці боролися за Прагу. Українська специфіка, а може, винятковість, була в тому, що, крім росіян, на Київ претендували також поляки (щонайменше по 1863—64 рр.), а Львів вважали російським (значно довше) їхні російські колеги. Говорячи про «росіян» і «поляків», у даному контексті слід включити також людей, які з етнічної точки зору були за походженням українцями але з тих чи інших ідейних і практичних мотивів робили вибір на користь приналежності до російської або польської нації.

Вибір між польським і українським народом у стані, в якому вони перебували на початку XIX ст., був вибором між двома світоглядами і двома цивілізаціями. З одного боку, пропонували людині увійти в спільноту, де існували сучасні погляди, організації, де можна було займатися політикою у кожному з її можливих варіантів. Польська мова мала кількасот років розвитку за собою. «Полонізм» представляв собою усе, що було найбільш сучасним у тогочасній Східній Європі. У центральній і східній частинах континенту «свобода говорила по-польськи». По-польськи говорила також реакція — у тому, власне, полягала сила полонізму, що він давав вступ і до революційних змов, і до ватиканської курії. Можна було вибирати. Навряд чи треба доводити, що українізм нічого подібного пропонувати не міг тим, хто вирішили при ньому залишатися. Самих українців важко було переконати у Галичині (де справа вирішувалася без страху, що за неправильне рішення позбавлять роботи і свободи), якої їм мови власне хочеться як рідної. Треба пам'ятати, що «Русалку Дністрову» заборонив не поляк, не німець, а цензор-українець у Львові. Для тогочасних українців українство (русинство) ототожнювалося не тільки з певним релігійним віровизнанням — у тому ще не було б трагедії, але з релігійним віровизнанням — у протилежність до світського. Поляком можна було бути також поза світом католицької церкви. Питання про мову в Галичині, як усім історикам вже давно відомо, було питанням про вибір між середньовіччям і модерністю аж до того часу, коли галичани врешті вирішили прийняти живу мову замість мертвої. (Можемо уявити, що стан українського народу, не тільки його культури, був би значно кращий, якби українці XVI—XVIII ст. створили світську культуру на основі народної мови. Чому таке сталося в Польщі і Чехії, але не на Україні, є цікавим питанням, але воно не належить до нашої теми.)

Завдяки Шевченкові свобода почала говорити також по-українському. Одним з найбільш імпозантних осягнень українського відродження була, без сумніву,

рецепція православного «східняка» «західняцькою» і «унітською» Галичиною, для якої він став національним пророком. Галичина використала культурну продукцію «Великої України» у своєму відродженні, зокрема в утвердженні вартості української культури супроти польської, з якою треба було конкурувати в обставинах асиміляційних процесів. Шевченко мав тут виняткове значення, але внесок культурного фонду, витвореного на сході, до національного потенціалу, яким користувалися західні українці, був величезний. Можна сумніватися, чи сама Галичина вистояла б у змаганні з поляками за національну приналежність етнічних українців без культурної допомоги сходу, без концепції історії, яка давала їм «Велику Україну» як центр національної території і основу її історії. (Козаччина, змагання з татарами і турками.)

Приклад рецепції Шевченка в Галичині ілюструє більш загальне питання процесу формування модерних націй. Йдеться про створення такого образу спільного минулого, який буде прийнятним для всіх частин нації, навіть тих, предки яких у минулих подіях спільно історії не брали і не могли брати участі. (Подібно потомки імігрантів, які прибули до Сполучених Штатів у XIX і XX ст. з країн Азії, Європи і Африки, вважають своїми предками провідників Американської революції.) Як довго тривав процес формування сучасної української історичної ідеології? Можна сказати, що він залишався незавершеним ще в перших десятиліттях нашого віку. (Як собі уявляв територію України свого часу Тарас Шевченко? Чи включала вона Львів, Одесу, Ужгород, Чернівці, майбутній Донбас?)

Хоч це питання виходить поза хронологічні рамки, окреслені у заголовку, воно також висвітлює її предмет. Чому Емський указ був такий успішний, чому царському урядові вдалося практично паралізувати український рух на кілька десятиліть?

У литовців також був свій варіант Емського указу. У відповідь йому вони організували підпільне шкільництво на селах, і наслідком цієї операції була загальна грамотність на порозі XX ст. Чому щось подібне не виникло в Україні? (Якщо литовці — мешканці Пруссії — допомагали своїм землякам під Росією у тій підпільній роботі, чому Галичина не робила нічого подібного?)

Одна відповідь, без сумніву, зверне увагу на те, що литовці були католики, а українці православні, і завдяки тому перші були вільніші на селі від нагляду царської держави, функціонером якої в Україні був православний піп. Другий підхід до проблеми насувається у зв'язку з процесами міграції українців якраз у той час.

Національні рухи виникли в тій самій історичній епосі, в якій почалася промислова революція і коли мали місце посилені урбанізаційні процеси. У класичному випадку успішного національного руху, в Чехії, національне відродження дуже швидко розв'язало завдання першої (академічної) фази і почало вдало займатися питаннями, які належали до другої (культурної) фази. Гідним особливої уваги є те, що вже на цьому культурному, чи пак освітньому, етапі чехи дуже інтенсивно займалися технологічною і промисловою проблематикою, питаннями науки, культури та освіти. Факт, що в чехів був політехнічний інститут вже до того, як був створений чеськомовний університет, є доказом цього. У Чехії розвиток промисловості, залізниць, урбанізація мали місце на історичних землях чеського поселення (в тому числі також в районах, які протягом сторіч підлягали германізації і з початком XIX ст. мали переважно німецьке населення). Сказане стосується також Праги, яка на початку століття мала вигляд німецького міста.

Протягом наступних років Прага все більше ставала чеськомовною завдяки міграції з села і завдяки тому, що в місті ще перед тим виникла національно свідома, освічена верства, яка забезпечила колишнім селянам культурне обслуговування рідною мовою. В Чехії капіталізм говорив по-чеськи від самого початку. Це мало якийсь зв'язок з фактом, що історична (політична і духовна) столиця чеського народу в період модерного розвитку стала також економічним і транспортним центром і залишилася одним з двох основних адміністративно-політичних (поряд з Брно) центрів на чеських землях.

Тим часом у Києві протягом другої половини XIX ст. відсоток українців зменшувався. Київ зрештою відігравав друго-, а то й третьорядну ролі в економічному розвитку українських земель. Якщо у чехів Прага функціонувала як незаперечний центр національного руху, одночасно виконуючи згадані вже інші функції, у випадку України економічно провідне місце займала Одеса (за нею Харків), але ні в якому разі не Київ. Залізничні шляхи також не перехрещувалися в Києві, а роль культурного і політичного центру виконував Львів, відрізаний від основної території українського поселення політичним кордоном. В кінці XIX ст. найбільше за населенням місто України, визначний торговельний, транспортний і культурний центр українських земель — Одеса був найменш українським з великих міст України. Серед його населення українців було менше, ніж поляків, не згадуючи вже росіян та євреїв. При тому українці були серед найменш кваліфікованих робітників і стояли найнижче за освітнім рівнем.

Якщо чеські, литовські, естонські й інші селяни мігрували або до міст на своїй етнічній території, або за океан і таким чином в обох випадках переходили з села до міста, від традиційного до модерного способу життя, українські переселенці відтворювали свій традиційний сільський спосіб життя у нових місцях поселення. Демографічна маса, яка могла потенційно піти в місто з таких чи інших причин, вибрала переселення з рідної землі. Цей факт не обов'язково доводить, що в них було відсутнє національне почуття. На нашу думку, навпаки, він може служити прикладом прив'язаності до рідного: рідне для українських селян ототожнювалося з сільським. І тому Україну можна було зберегти, переселяючись за океан, і втратити в Одесі чи Харкові, навіть у Києві!

Було б варто дослідити докладніше, як реагували на ці явища діячі українського національного руху другої половини XIX ст. Як гіпотезу висуваємо припущення, що патріотична, національно свідома українська інтелігенція не сприймала позитивно явищ, які ми тут намагалися пов'язати з великими революціями кінця XVIII ст. в Західній Європі. Замість того, щоб використати нові можливості, які з собою ніс «капіталізм», тобто нове міське і індустріальне сус-

пільство, український рух бачив у них не можливості, а небезпеку. У місті, капіталізмі, лихварях, буржуях, фінансистах-паразитах, промисловості бачили сили, які українського селянина деморалізують і денаціоналізують, передусім експлуатують. Порядком дискусії пропонуємо тезу, що український національний рух принципово не прийняв капіталізму (маємо на увазі підросійську Україну) і мало цікавився питаннями політичної організації, демократичних інститутів тощо. М. Драгоманов був видатним мислителем, але українці, які бажали конституційної держави, частіше йшли у російські середовища, що виступали за такі реформи, і значно рідше творили відповідні українські групи. Революційно настроєні українці також йшли в російські групи. Український рух не мав своїх «феніян і Парналів».

Це, однак, питання, що виходить за хронологічні рамки нашої теми. Залишаючись у її межах, можна зробити певні висновки як про сам український рух, так і про його місце у загальноєвропейському процесі формування націй на етнічній (мовній) основі. Перш за все звертає на себе увагу надзвичайна складність того, що діялося на території, яку в XX ст. вперше на політичних картах назвали Україною. Величезним досягненням, успіхом української ідеї є сам факт, що такі несхожі території, з такими відмінностями у релігії, політичній історії, соціальній структурі об'єдналися як Україна. В американській літературі прийнято говорити про «видумання» або «винахід» американської нації і Америки як держави. Беручи до уваги перешкоди, які будівники української нації мусили подолати на своєму шляху, їхній «винахід» заслуговує на респект. По-друге, історико-компаративіст не може собі дозволити ігнорувати Україну, якщо його тема — формування модерних націй. З чисто інтелектуальних мотивів таке ігнорування збіднює досліди.

Б

БАТЬКІВЩИНА — країна стосовно до людей, які народилися в ній і є її громадянами; місце народження кого-н.; політ., соціальне і культ. середовище, в якому живе і працює народ. Б.— складне сусп. явище, що обіймає багатобарвну сукупність різнобічних аспектів життєдіяльності суспільства — соціальн. та держ. устрій, систему політ. відносин, культуру, духовні цінності, особливості мови, побуту, звичаїв даного народу або нації. Б.— поняття соціально-політичне, оскільки визначається існуючим екон. і політ. ладом, та історичне, завдяки тому, що своїми коренями сягає в сиву давнину. В сучасних умовах поняття Б. органічно пов'язується з поняттями «держава», «нація», оскільки сучасна Б., як правило, є нац. державою. Проголошення і розбудова України як незалежної, самостійної держави збагачує і наповнює новим змістом поняття Б. для всіх її громадян.

БОЙКИ — етнографічна група українців, які заселяють Карпати на північних та південних схилах від р. Ломниця й Тересьва на сході — до р. Уж і Сан на заході. За сучасним адмінподілом, Бойківщина охоплює південно-західну частину Рожнятівського і майже весь Долинський райони Івано-Франківської обл.; Сколівський, Турківський, південну смугу Стрийського, Дрогобицького, Самбірського і більшу частину Старосамбірського районів Львівської обл.; північну частину Міжгірського і Великоберезнянського та Воловецький райони Закарпатської обл.

Культура і побут Б. мали деякі особливості, зумовлені їх історичною долею та природним середовищем. У Б. збереглися деякі специфічні риси в мові (бойківський говір), одязі, будівлях. За основними рисами культури й побуту вони майже не відрізняються від українців інших регіонів.

Територія Бойківщини займає близько 8 тис. км^2.

Б.— нащадки давнього східнослов'янського племені білих хорватів, яке входило до складу Київської Русі.

Перші демографічні дані про населення Бойківщини містяться в переписах австрійського уряду (1772—1774), хоча на їх основі не можна відтворити повної демографічної картини, оскільки анкети переписів містили дуже мало питань. За приблизними розрахунками (1857), на Бойківщині проживало 170—175 тис. чол., зокрема в галицькій частині — 110—118 тис., закарпатській — 52—57 тис.

У 1772—1918 рр. Бойківщина перебувала під владою Австро-Угорщини, 1919—1939 рр.— Польщі. Після возз'єднання Західної України (1939) та Закарпаття (1945) з УРСР — у складі України.

Станом на 15 січня 1970 р. на її території проживало близько 300 тис. чол. (питома вага українців становила в середньому 73,2%).

Існує кілька гіпотез походження назви «Б», проте проблема утворення цього етноніму залишається нез'ясованою. З усіх припущень та гіпотез найпоширенішими й науково обгрунтованими є дві. Перша базується на лінгвістично-діалектній основі (О. Верхратський) і пов'язує походження з особливістю їх лексики (населення часто вживало в своєму говорі частку «бойє» в значенні «так»). За другою гіпотезою, етнонім «Б» походить від антропоніма «Бойко».

Науково безпідставними й штучними можна вважати спроби пов'язати походження назви «Б» із різними проявами їх вдачі або характеру (І. Червінський, 1811; П. Шафарик, 1837; О. Потебня, 1878). Гіпотеза, що пов'язує назву «Б» з кельтським племенем «бойїв» (боїв), також нічим не обгрунтована (А. Пастернак).

Археологічні пам'ятки др. пол. I тис. н. е., знайдені на території Бойківщини, мають виразний східнослов'янський характер.

Матеріали антропологічних досліджень населення Бойківщини, що проводилися у XIX—XX ст., дають підстави для висновків: антропологічна подібність значною мірою збігається з гематологічною й свідчить про генетичну спільність Б. із східними слов'янами взагалі та з українцями інших регіонів. Зокрема, відомий польський вчений І. Коперницький (1888) констатував, що за морфологічними рисами Б. істотно не відрізняються від українців рівнинних районів Галичини. Польський антрополог Я. Чекановський у своїх дослідженнях (1967) відзначив велику подібність Б. до лівобережних українців-полтавчан.

У складі української загальнонародної мови Б. г. належить до так званих карпатських говорів південно-західної групи українських діалектів. Він має деякі специфічні риси, зокрема, у фонетиці, морфології, лексиці (є своєрідні слова, багато архаїзмів тощо; наприклад: «шата» — одяг; «чилад» — люди; «жалива» — кропива; «лужанка» — поляна в лісі. Б. старовинні перекази про Святославову могилу, короля Данила та ін. свідчать про їх участь у спільноукраїнських історичних процесах.

Основні галузі господарства Б.— гірське скотарство та землеробство (рілля становить близько 25% території), лісові промисли, художні ремесла. Б. також возили сіль. Через Бойківщину проходив головний шлях з України в Угорщину й Західну Європу. Оселі Б. користувалися т. зв. волосько-руським правом і не знали панщини; феодальні повинності існували переважно у формі чиншу (продуктової або грошової ренти) та відробітків (заготівля будматеріалів, забезпечення солеварень дровами тощо). В сучасних умовах Б. займаються переважно землеробством і скотарством, працюють на лісорозробках, нафтових промислах; розвинені художні ремесла існує курортна галузь.

Найбільші міські поселення Б.: Турка, Боринь, Волове, Старий Самбір, Самбір, Борислав, Дрогобич, Долина, Калуш.

Збереглися шедеври архітектури Б.: Миколаївська церква в с. Кривка (1768), Михайлівська церква та дзвіниця в с. Тисовець (1863), громадський дзвін в с. Комарівка (1887, є підстави вважати, що він аналогічний вічевим дзвонам періоду Київської Русі), церква св. Юра у Дрогобичі (XV—XVI ст.) та ін.

Основним метеріалом для одягу Б. служили домоткане полотно, вовняне сукно й овече хутро. Колористична гама одягу, його прикраси й орнаментація були на Бойківщині значно біднішими й простішими, ніж у гуцулів або лемків. Один з характерних засобів оздоблення одягу, особливо жіночих сорочок — дрібні зборки довкола шиї та в нижній частині рукавів. Чоловіки носили полотняні штани й сорочку, киптар або сердак, гуньку (з овечої вовни), широкополий капелюх (бриль), ходаки і широкий шкіряний пояс. Сорочка мала розріз на спині. Б. також носили хутряну безрукавку — бунду, один бік якої був незашитий і зав'язувався ремінцями. Чоловіки подекуди заплітали волосся у дві коси.

З Бойківщиною пов'язані імена видатних діячів української культури: І. Франко, В. Гнатюк, М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич, В. Охримович, М. Павлик, О. Марків, М. Зубрицький, І. Лепкий. І. Франко присвятив історії та культурі краю свої численні художні, публіцистичні й наукові твори (зокрема, «Етнографічна експедиція на Бойківщину», «Карпаторуське письменство»). На Бойківщині народились П. Конашевич-Сагайдачний, І. Креховецький — генеральний суддя за Б. Хмельницького, багато інших визначних діячів минулого.

Сукупність традиційних місцевих етнокультурних рис характеризує Б. як своєрідну історично складену етнографічну групу українців. Головними й етновизначальними в структурі їх побуту, матеріальної та духовної культури були і є ознаки, спільні для всього українського народу.

БОРОТЬБА ЗА НАЦІЮ. Нація є соціальною спільністю людей, об'єднаних мовою на певній території. Вищим її виразом є державність. В нації кумулюється єдність територіальна, мовна і державна.

Фактор територіальності грає першу й вирішальну роль для утворення спільності, що об'єднує чисельними територіальними зв'язками, з чого функціонально постають інші зв'язки: мови, державності, господарства, класів, професійних груп, поділу праці тощо. Нація є сучасною формою первісної скупченої чи родової солідарності. Таким чином походження її корениться в правіках, де повставали органічні скупчення, як біологічна необхідність.

Основним фактором порозуміння і зв'язку нації є мова — наймогутніший витвір людської соціальності, головне надбання, без якого взагалі вона була б немислима. Тобто без мови немає людської соціальності. Розвиток мови, її багатство, її ритм — це відбиток життя і ступінь культурності людської спільності.

Життя нації — це є життя суспільства на певній території. Нація є природною межею між суспільствами.

Щоб нація-суспільство могла розвиватись з усією силою закладених в ній можливостей, вона мусить бути вільною передовсім зовнішньо, тобто суверенною в ряді інших націй, державною поруч інших державностей. Зв'язок мови, як і інші зв'язки культурні, є передовсім соціальною абсолютною вартістю для кожної людської істоти — члена нації. А це значить цінність і для інших підрядних угруповань тієї самої нації: релігійної, родинної, партійної, класової, професійної групи, що всі разом складають націю й користуються апаратами соціального зв'язку — мовою і господарської взаємності — поділом праці. Мова як форма зв'язку свідомості, поділ праці як форма зв'язку господарського — це є дві сторони, два вирази однієї суті — соціальності. Чи може партія, клас або інша суспільна група сказати, що їм не потрібний цей зв'язок, що вона ігнорує мову, націю і т. д.? Ні, не може.

Коли хто каже, що він ігнорує націю, то це не значить, що він ігнорує націю взагалі. Він ігнорує тільки дану націю, дбаючи об'єктивно про іншу націю. Коли він ігнорує дану мову, то користується мовою іншої нації. Ні однієї людини безнаціональної в світі немає. Хто ігнорує дану націю — він служить іншій нації. «Інтернаціонального» як субстрату немає, бо інтернаціональність є тільки формою відносин між націями. Справжній інтернаціоналіст — це той, хто стоїть за солідарність, згоду і рівноправність націй, тобто за визволення націй поневолених і за приборкання націй пануючих, тобто за перетворення всіх націй в союз вільних і рівноправних суб'єктів.

Українські соціалісти всі, без різниці своїх партійних вірувань, а особливо ті, що продумали до кінця ідею соціалізму, ліві, повинні підняти прапор боротьби за націю. Доки нація поневолена, доти культурний розвиток трудових мас неможливий. Не треба боятись панського «інтернаціоналізму», який пани ототожнюють з нашим рабським становищем. Начебто інтернаціоналізм в тім, що поневолена нація повинна бути поневоленою!

Ні, задача інтернаціоналізму в тім, щоб всі нації зробити рівновартими і рівноправними в сім'ї народів. Кожний соціаліст, що бореться за визволення своєї нації, є тим самим інтернаціоналістом. Це елементарна істина, яку ми, українські соціалісти, повинні затямити.

Без свободи для нашого народу не може бути ніякого дійсного інтернаціоналу.

В

ВІДПОВІДНІСТЬ ТЕРИТОРІЇ ТА НАЦІЇ. Передбачає чітке географічне розмежування між націями. Це знайшло своє розв'язання протягом минулих віків і особливо в XIX ст., коли нації, що мали свою територію, набули державну незалежність. Проте географічне розмежування між ними рідко набуває чітких форм. Процес «звільнення націй» як учора, так і сьогодні (до речі, як і процеси, «запрограмовані» на завтра), часто здійснювався і здійснюється за рахунок інших націй чи народів, які опинилися включеними в нові територіальні утворення, що набувають незалежності, автономії (Бельгія), змінюють державну належність (Трансільванія), «поглинаються» чи приєднуються до інших державних утворень (Ельзас).

Політика в різних випадках була, звичайно, різною, починаючи від переселення (нерідко знищення) народів (наприклад, кримські татари) до простого відкидання національної ідентичності (македонці у Греції) чи більш-менш змушеної асиміляції під прикриттям закону (Каталонія та Бретань). Іншою формою такої політики є регулювання етнічного складу певного регіону, створення бюрократичних перепон в реалізації прав «меншин».

ВІТЧИЗНА (див. **Батьківщина**) — рідний край; історично приналежна даному народові територія. Зміст цього поняття майже співпадає з поняттям «батьківщина», але має більш узагальнений, абстрагований характер. В.— це сукупність географ., нац. особливостей, природне середовище, населення, особливості іст. розвитку, культури, мови, побуту, звичаїв. Завдяки цьому В. сприймається як національно-специфічне і віддзеркалюється в спостереженнях людей, їх почуттях і думках. Нац. момент відіграє велику роль тому, що В. майже завжди багатонаціональна. Нація і В.— найбільш споріднені форми сусп. розвитку, хоча націю в основному характеризують соціально-етнічні зв'язки, а В.— соціальні. Етнічний фактор у В., порівняно з нацією, відіграє не першочергову роль. Крім того, відмінність В. від нації полягає ще і в різночасовості їх виникнення. В. з'явилася ще в стародавньому світі, а нація — не раніше становлення капіталістичної формації.

Г

ГЕНЕЗИС НАЦІЇ. Нація — це культурно-історичний феномен, у формуванні якого провідну роль відіграють процеси соціально-психологічного порядку.

Визначальним для її утворення є історично-генетична єдність (слово «genos» з латинської означає народження, походження з одного кореня), що становить основу національної самосвідомості. Терміни «нація», «народ», «етнос» — це синоніми, що мають одне значення — народ, який живе спільним історичним життям, усвідомлює свою єдність, має спільну історичну пам'ять і досвід, спільні духовні цінності, мову, поняття і уявлення про світ. Відсутність спільної свідомості й пам'яті перетворює народ просто в населення певної території. Тому загарбники всіх часів, щоб утримати народи в покорі, намагалися насамперед знищити їхню сві-

домість, стерти пам'ять про минуле. В той же час відродження нації пов'язане насамперед з поверненням власної пам'яті, історичного досвіду.

Якщо ж поглянути на генезис української нації, то можна виділити три основні етапи її самоусвідомлення і водночас археологічні пласти її історичної пам'яті: Київська Русь, Гетьманщина, Українська держава.

Українська нація належить до найдавніших історичних народів Європи, які сформували в І тис. н. е. етно-демографічне обличчя континенту. Генетичним її ядром стала поляно-антська народність VI—VIII ст., яка й створила Київську державу. Імперія Рюриковичів була утворенням, аналогічним імперії Каролінгів у Західній Європі, на уламках якої пізніше виникли національні держави німців, французів та італійців. Українська нація також утворила свою державу на уламках давньоруської імперії — Галицько-Волинську Русь. Християнство в X—XI ст. прилучило український народ до загальнокультурних цінностей середземноморсько-європейської цивілізації. Але втрата державності в XIV-XV ст. сильно погальмувала розвиток самосвідомості українців. Лише загроза їх існуванню в XVI—на поч. XVII ст., коли польська шляхта й католицька церква почали боротьбу за повне знищення національної ідентичності українців, згуртувала націю навколо своїх воєнно-політичних утворень у вигляді козацтва, яке повело активну боротьбу за виживання. Створення Гетьманської держави було важливим досягненням української нації у XVII—XVIII ст., це дозволило протистояти зовнішній експансії. Україна в ті часи знову виходить в число європейських народів, з нею рахуються різні політичні сили. У культурному відношенні українська нація значно випереджає своїх східних і південних сусідів.

Як відомо, подальший процес розвитку національної свідомості був пригальмований Російською імперією. Українці знову опинилися на межі національної ідентичності. У XIX ст. Східна Європа була поділена між кількома імперіями, що вели боротьбу між собою. Але ніхто не міг передбачити, що після воєн Наполеона почнеться нечуване зростання націоналістичних настроїв, яке приведе до утворення самостійних держав на уламках Османської, Австрійської, Російської імперій,— процес державотворення, що нагадує часи після падіння Римської імперії. Якщо тоді він починався з переселень і воєнних сутичок, то тепер з національно-культурного відродження. Саме геній Т. Шевченка примусив український народ здригнутись і отямитись. Національна свідомість отримала свого духовного пророка, а нація — шанс знову вирватися з історичного небуття. Процес національного відродження переходить з царин культури в сферу політичної діяльності, що в кінцевому підсумку призводить до утворення Української республіки, згодом названої УРСР. Проголошення незалежності було лише кінцевим результатом цього тривалого процесу, що розпочався в XIX ст.

На жаль, маючи значний культурний, інтелектуальний, економічний потенціал, українська нація все ж таки ще не має власного обличчя в Європі і світі. Створення її іміджу — надзвичайно необхідна і водночас довготривала справа. Це залежить не лише від діяльності органів масової інформації, а й від активності самої нації в усіх сферах життя — реформах, зовнішній політиці, демократизації тощо. У свою чергу активність нації грунтується на багатьох факторах — її потенціалі, можливій загрозі існуванню, волі до виживання та ін. Але всі вони обумовлені внутрішньою організацією нації.

ГЕННА СПАДКОВІСТЬ НАЦІЇ — явище міжпоколінної передачі деяких нац. особливостей, які становлять генофонд нації. Г. с. н. має об'єктивний характер внаслідок біологічної форми передачі інформації, накопиченої нац. генофондом. Найширше виявляється у переважанні серед її представників певних антрополог., в т. ч. расових, особливостей. Так, українці успадкували від давнього землеробського населення, що прийшло з Малої Азії, риси середземноморського расового типу, які й досі відрізняють їх від ін. схід. і зах. слов'ян, зокрема брахікефальність (округла форма черепу), більш опукле перенісся, темніша пігментація очей, волосся, ін. риси. Г. с. н. виявляється також в особливостях психічного складу народу, які найпомітніші в нац. характері і мають безпосередній вплив на формування нац. ментальності. Інколи спадковість особливостей нац. психіки виводять прямо від міжпоколінної передачі антропол. рис. Хоча існує певне співпадіння між розповсюдженням зовнішніх особливостей і особливостей темпераменту серед членів одного нац. колективу, перебільшення цієї взаємозалежності небезпечне психорасистськими висновками.

Г. с. н. не виявляє себе так прямо в ін. особливостях народу — мові, господарській діяльності, мистецтві, політ., культурі і т. д., які формуються і розвиваються шляхом соціалізації індивідів в рамках нац. колективу. Разом з тим можна говорити про природну здібність людей певного нац. походження до тих або ін. культ. зразків, особливо в мистецтві, напр., в більш легкому оволодінні нац. формами співу, танцю. Спостерігалися випадки, коли дитина, виростаючи в іншонаціональному оточенні, раптом починала розмовляти з акцентом того народу, до якого належала «по крові». Такі поодинокі явища дозволили зробити висновок про певну генетичну натренованість людей тієї або ін. національності. Втім, без нац. соціалізації індивідів їхня генетична натренованість залишається в ембріональному, нерозвинутому стані, що, в свою чергу, позначається на змісті нац. генофонду, який змінюється разом з еволюцією етносоціального організму.

ГЕОГРАФІЧНІ ЧИННИКИ НАЦІОТВОРЕННЯ. Свого часу Г. Гегель зазначав, що національне розмаїття таке ж стійке, як і расове, і визначається природними умовами, які формують його (клімат, географічне положення).

Зрештою, етнос, на думку Л. Гумільова, є явищем географічним, завжди пов'язаним з ландшафтом. А оскільки ландшафти Землі різноманітні, різноманітними є й етноси. Рідний людині ландшафт, вважав Гумільов, визначає її середовище життя і систему господарства. Етнос пристосовується до свого ландшафту, йому зручно в ньому. А якщо радикально змінити ландшафт, то радикально змінюється й етнос. Іншими словами, з'являється новий.

Г. ч. у вітчизняній науковій літературі оцінювався однозначно як важливий, але не визначальний фактор націотворення. Дещо осібною була позиція представника національно-державницької школи С. Рудницького, який вважав, що природа краю, тобто сукупність Г ч. його флори і фауни, має непереможну силу над людиною. Природа краю зумовлює розміщення, густоту й зайнятість його населення. З цим можна погодитись, якщо мати на увазі етногенез того чи іншого народу. Проте щодо націогенезу такий вплив географічного середовища є, на нашу думку, не визначальним, а опосередкованим. Ця концепція Рудницького грунтувалася на ідеях геополітичної німецької школи (Ф. Ратуель, Р. Челсі).

Отже, саме Г. ч. «будують тіло народу», а тому «тілесні» різниці між расами й народами походять звідти (звичайно, шляхом еволюції). Через людську психіку вони зумовлюють духовне єство народу, його діяльність. Їхній вплив виразно проявляється навіть у вірі, мистецтві, словесності, літературі й науці. А тому задля пізнання себе Рудницький закликає якомога глибше вивчати свій рідний край. З останньою тезою, звичайно, можна погодитись.

До цього додамо прискіпливу розробку С. Рудницьким географічно-політичних підстав, політико-географічних ознак російського, польського та українського

народів. Рудницький поділяє думку Ратуеля про те, що природна територія кожного народу завжди виступає одним із найважливіших психологічних чинників його державницьких прагнень та духовного росту, постійно оновлює себе на різних етапах політичного життя конкретного народу.

І все ж подібний підхід страждає суб'єктивізмом і навряд чи прояснює питання щодо сутності нації та, зокрема, її «координат»,— механізму формування психологічного чинника як характеристики національної спільності людей (етносу).

Геопсихічні фактори, звичайно, впливають на ментальність і вдачу українства. Проте, як слушно зазначає Б. Цимбалистий, їх дія прирівнюється до якогось фатуму, а сама одиниця виступає пасивним рецептором впливу. Тим більше, що географічне положення чи клімат є, зрештою, незмінним, інші ж фактори змінюються дуже поволі й лише релятивно (історична доля, соціальна структура тощо). Виходить, вважає Цимбалистий, що вдача і ментальність народу змінюються в дуже повільному ритмі. Але спостереження показують, що, крім сталих рис, у вдачі є такі, що виступають лише в перший історичний період. У XIX ст. німці відзначалися своєю доброзичливістю, поміркованістю, богобоязністю, англійці — неспокійною вдачею, а французи — лояльністю королям, стабільністю інституцій та ін. А які зміни відбулися пізніше? Можна вважати, що в ментальності українців своєрідний перелом наступив на початку XX ст. Порівняємо, наприклад, консервативно настроєне покоління галичан XIX ст. з їх глибоко вкоріненим почуттям громадянського обов'язку, дисципліни, лояльності, розумінням вартості повільних змін і еволюцій — з їхніми внуками-революціонерами 30—40-х рр. XX ст. Подібний перелом стався напевно і в Придністрянській Україні.

Очевидним є те, що нова національно-політична свідомість має величезний вплив на ментальність і поведінку українців. Але до яких факторів зарахувати ці процеси?

До того ж із посилань речників «географічного напрямку» не ясно, як передаються національні риси з покоління в покоління. Наприклад, вплив тієї ж природи, історичної долі, приналежності до європейського культурного кола чи комплекс меншовартості — все це особисті переживання, які батьки не можуть передати синам... Отже, діти еміґранта повинні бути іншими, бо на них не впливає цілий ряд чинників (геопсихічних, історичних та ін.). А може, дещо з національних рис таки буде передане батьками?

Слід звернути увагу на геопсихічні чинники (вплив природних умов), що діють переважно на ранньому етапі становлення націй (етногенези) та формують етнічну психіку.

І тут варто було б порозмірковувати над поняттям «вітчизна», яку можна визначити як рідний край, приналежну даному народові територію. Зрештою, вітчизна і є сукупністю географічних та історичних національних особливостей, природне середовище населення. Завдяки цьому вона сприймається як національне, віддзеркалюючись в спостереженнях людей, у їх відчуттях і думках (див. «Вітчизна»).

ГЕОГРАФІЯ ЕТНІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ — це наука про спосіб і форми існування у просторі (на території) і в часі етнокультурних утворень. Ландшафтні умови, так само, як і стереотипи поведінки є різними у тих чи інших народів. Спосіб і форма існування етнокультурних утворень диференціюються за соціальними й культурологічними ознаками, а стереотипи етнічної поведінки зумовлюються інноваційними потребами носіїв інтелектуальних, моральних, соціальних і фізичних особливостей народів. Етнічні стереотипи змінюються не лише в просторі, але й у часі. Форма існування етносу залежить не стільки від раси, мови чи релігії, скільки від типологічних норм і правил етнічної поведінки. Різноманітність оточуючих окремо взятий народ ландшафтів закладає основу для еволюційного розвитку етнічних процесів. У багатьох випадках вони позначаються на етнографії колективної та індивідуальної поведінки. Природньо, що остання буває прагматично раціональною і тісно пов'язаною з впливом часу (хроносу).

Вивчення характерних рис поведінки народів належить до компетенції етнографії, наукової дисципліни, що об'єднує етнокартографію, етнодемографію, антропологію, етнолінгвістику, етносоціологію та цілий ряд інших наук.

Г. е. п. є складовою частиною соціально-політичної історії народів. Це вчення є ширшим, ніж знання про державу або громадянське суспільство конкретного етнополітичного утворення. На противагу етнографу етнолог повинен пам'ятати, що дослідження Г. е. п. має обов'язково враховувати опір етносу внутрішнім або зовнішнім впливам. Нерідко трапляється зовсім протилежне, спонукаючи науковця розглядати питання асиміляції етносу, котрий з різних причин втрачає початковий імпульс пасіонарного поштовху. Вплив соціального оточення завжди сильніший там, де слабшає опір етносу, котрий розпорошує внутрішню енергію етногенетичного розвитку. Г. е. п. надає можливість визначати міру зрілості та рівень етнопсихологічного розвитку народів.

Г. е. п. постає наукою глобального, а не локального (регіонального) масштабу. Без неї важко означити спосіб і форму існування різних етносів. Без застосування в аналітичних дослідженнях з цього питання фактора простору і часу практично неможливо розв'язати проблему стереотипів етнічної поведінки. У такому випадку минуле і сучасне набуває пріоритетного значення для науково-пошукової роботи.

ГУЦУЛИ — етнографічна група українців, які розселені у південно-східній, середній та високогірній частинах Українських Карпат, від р. Ломниця й Торець на південному сході — до державного кордону з Румунією.

За сучасним адмінподілом, Гуцульщина охоплює Верховинський, південні частини Косівського й Надвірнянського районів Івано-Франківської обл.; Путильський та південну частину Вижницького району Чернівецької обл., Рахівський район Закарпаття.

Територія Гуцульщини становить 6,5 тис. км^2.

Деякі відмінності в господарстві, побуті, мові й культурі Г. зумовлені їх історичною долею та природними умовами, а також культурно-побутовими й господарськими взаємовідносинами з сусідніми народами (молдаванами, румунами, угорцями, поляками, словаками, чехами та ін.).

Гуцульщина обіймає найвищу й найбільш висунену на південному сході частину Українських Карпат у межах Галичини, Буковини й Закарпаття (Галицька Гуцульщина, Буковинська Гуцульщина, Закарпатська Гуцульщина).

Г.— нащадки давніх слов'янських племен: білих хорватів, тиверців та уличів, які в X ст. ввійшли до складу Київської Русі.

У 1387—1772 рр. Гуцульщина перебувала під владою Польщі (частково Туреччини, Молдавії, Угорщини); 1772—1919 рр.— Австрії й Угорщини; в 1920—1939 рр.— Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини. Після возз'єднання Західної України (1939) та Закарпаття (1945) з УРСР — у складі України. Станом на 15 січня 1979 р. в етнографічних межах Гуцульщини проживало приблизно 190—200 тис. чол. Частка українців становила в середньому 92,1—94,0%.

Питання походження назви «Г.» в науковій літературі остаточно ще не з'ясоване. Не має достатньої наукової основи й найпопулярніша гіпотеза про її походження від волоського слова «гоц» (розбійник); на думку інших вче-

них — від «кочул» (пастух). Безпідставними були спроби вивести походження назви «Г.» від слова «кочувати» шляхом штучних перетворень (К. Мілевський, І. Вагилевич). Невмотивованою є ідея пов'язати походження назви «Г.» з українським словом «гуцати» (В. Шухевич, з готським «guta» («гот» — Я. Розвадовський), а також із згаданою в монгольському літописі назвою якихось гір Гацалі (З. Філевич, В. Мавродін). Не вбачаються достатньо переконливими і аргументи щодо походження назви «Г.» від давньоруського племені уличів, у даному випадку засвідченого писемністю її варіанта — «улучи», шляхом штучних перетворень (улучи-улуци-уцули-гуцули) (Б. Кобилянський). 1982 р. В. Грабовецький висунув версію походження назви «Г.» від прізвища Гуцул, що з'явилося приблизно у XVIII ст. Також висловлені нові гіпотези походження цієї назви, що грунтуються виключно на даних мовознавства (М. Худаш).

Господарство Г. визначалося природними умовами — багатством полонин, лісів та гірських лук. Основним заняттям населення було скотарство, а також лісові промисли, сплав деревини по гірських річках. Через природно-географічні особливості землеробство мало другорядне значення (рілля становила приблизно 4%, полонини й сіножаті — 33%, ліс — 59% території Гуцульщини). Допоміжними заняттями були: солеваріння, бджільництво, рибальство. Високого рівня розвитку набули художні промисли: різьблення, випалювання та інкрустація на дереві, художня обробка металу, мідне та срібне литво, гончарство, обробка вовни, ткацтво, килимарство. Картину феодальних повинностей на Гуцульщині 1753 р. віддзеркалюють інвентарі Косівської волості. Г. платили феодалу «данини або чинші з грунту», «рогове» від худоби, давали різні «десятини» від бджіл, овець, свиней, садів, городини; існували відробітки й панщина. У другій пол. XIX ст. на господарство негативно вплинула велика віддаленість більшої частини її території від залізниць, зубожіння населення через переділ землі, занепад домашніх промислів внаслідок фабричної конкуренції. Поступово головним заняттям стали сезонні лісові роботи, відхідництво. Тепер основні галузі господарства Г. — тваринництво та лісництво, додаткові — курорти й домашні художні промисли.

Найбільші населені пункти: Делятин, Пистинь, Косів, Кути, Вижниця, Ворохта, Яблонів, Рахів, Яремча та ін.

Домінуючий напрям виробничої діяльності Г.— тваринництво — істотно позначилося на інших ділянках їх побутової культури. Основним матеріалом для одягу служили домоткане вовняне сукно, овече хутро та саморобна шкіра. Продукти тваринництва, зокрема молоко, були одним з основних компонентів традиційного харчування Г.

З Гуцульщиною пов'язані життя і творчість багатьох видатних діячів української культури. 1911 р. Г. Хоткевич організував аматорський народний Гуцульський театр (режисери О. Ремез, згодом Л. Курбас), в якому селяни грали в п'єсах, написаних або перероблених Г. Хоткевичем гуцульською говіркою; театр був ліквідований з початком 1-ї світової війни.

Гуцульщина, культура і побут її населення знайшли відображення у творах Ю. Федьковича, М. Черемшини, Г. Хоткевича, С. Кобилянської, ін. Значну роль у вивченні життя і побуту Г. відіграли: М. Драгоманов, Г. Купчанко, М. Бучинський, І. Франко, М. Павлик та ін.

Сукупність традиційних місцевих етнокультурних рис характеризує Г. як своєрідну історично складену етнографічну групу українців. Однак головними й етновизначальними в структурі їхнього побуту, матеріальної та духовної культури були й залишаються ознаки, спільні для всього українського народу.

Д

ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНЕ (ДЕКОРАТИВНО-ВЖИТКОВЕ) МИСТЕЦТВО — термін, який обіймає різновиди художньої діяльності, пов'язані з оформленням і творенням реального предметного середовища. За характером оздоблюваного матеріалу Дп. м. поділяється на художній текстиль і метал, кераміку й скло, деревообробництво, каменярство, писанкарство тощо. За технікою виконання — на вишивку, ткацтво, гончарство, гутництво, різьблення, литво, розписи, ювелірство і т. д. За функціональним призначенням розрізняють такі галузі Дп. м., як архітектурний декор, одяг і прикраси, посуд, іграшки, меблі, зброярство, інтроліґаторство (мистецтво книжкової оправи) тощо.

У середні віки майже всі ці галузі виділилися в окремі художні ремесла. За Київської Русі вироби селян, орнаментовані переважно геометричними мотивами, відрізнялися від речей, створюваних для міського купецтва й князівських дружинників, які здебільшого декорувалися тератологічними й фігуративними зображеннями. З неперевершеною майстерністю виготовлялися предмети церковного вжитку: літургійний посуд, напрестольні хрести, панагії, патериці, шати з коштовних металів для книг та ікон, оздоблені вишуканим карбуванням, емалями, гравіровкою, гаптовані золотом і сріблом плащаниці, покрівці, різьблені царські врата іконостасів і т. д.

Пишний бароковий стиль, самобутнє поєднання східних і західних елементів характерні для Дп. м. доби Гетьманщини (сер. XVII—XVIII ст.). У кінці XVII ст. монастирське, цехове, мануфактурне ремесло в Україні поступово занепадає. Натомість розквітає народне Дп. м. у традиційному селянському побуті. Відгомони культур, які тисячоліттями розвивалися на терені України, традиції племінної доби, сліди перебування окремих земель у складі інших держав зумовили яскраві регіональні особливості народного Дп. м. на Полтавщині, Чернігівщині, Київщині, Поділлі, Галицькому Прикарпатті, Буковині тощо.

Спадщина античного Середземномор'я своєрідно трансформувалась у кераміці, текстилі, деревообробництві Покуття, Прикарпаття, Поділля, Київщини. Близькосхідна витонченість і багатобарвність полишили глибокий слід на вишивці й ткацтві Буковини. Перські квіткові килими й малоазійські геометричні були іконографічними першовзорами для широкого розвитку килимарства на Полтавщині й Чернігівщині. Проте українські килими відзначалися крупнішим масштабом орнаменту щодо тла, активною роллю останнього, мальовничістю й розкутою одушевленістю на противагу жорсткій карбованій ритміці східних виробів.

Високий технічний і мистецький рівень властивий українським тканинам, гаптам і вишивкам, які виробили незліченні прийоми графічної, колірної, фактурної виразності. Це передусім стосується вишиваних рушників і сорочок — атрибутів усіх головних обрядів, які супроводжували життя українця від народження до смерті.

Найдоступніший матеріал українського Дп. м.— деревина. Техніками довбання, точення, бондарства, різьблення виготовлялися найрізноманітніші побутові речі, в яких акцентувалася передусім природня краса матеріалу, технічні й конструктивні прийоми ставали засобами художньої виразності. Більше, ніж у інших народів, було розвинене малювання великодних писанок технікою воскового резерважу.

За характером свого розвитку, жанрово-морфологічною структурою та образно-ідейною наповненістю тра-

диційне Дп. м. України найбільше споріднене з балканським. У XIX—XX ст. розвиваються народні художні промисли, що виробляли твори Дп. м. дедалі більше для міського споживача. Це розмивало їх попередню селянську наївність і регіонально-стилістичну визначеність. Натомість посилювалася технічна винахідливість, тонкість роботи, запроваджувалися багатобарвність, різноманітні запозичення.

Українська художня промисловість XIX—XX ст. зазнала сильного впливу народного мистецтва — на фарфорових підприємствах Волинського й Чернігівського Полісся, фаянсових заводах у Міжгір'ї під Києвом і Будах під Харковом, численних ткацьких, килимарських, кахлярських фабриках. Витісняючи кустарне й дрібноремісниче виготовлення, фабричне виробництво часто запозичувало його фольклорну іконографію та стилістичні засади. Цей процес особливо активно проходив у 30—60-х рр. XX ст.

З 70-х рр. усе більшу роль у розвитку Дп. м. України посідають митці з спеціальною освітою, яких випускають вищі та середні навчальні заклади Львова, Харкова, Києва, Одеси, ін. міст і селищ. Сучасні художники Дп. м. широко вдаються до переосмислення спадщини українського народного мистецтва в контексті художніх ідей XX ст., освоюють здобутки різних національних шкіл.

ДИСКРЕТНІСТЬ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ — перервність причинно-наслідкових зв'язків, що визначає початок та кінець будь-якого з етногенезів.

ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ЕТНІЧНИМ ТА СОЦІАЛЬНИМ В НАЦІОНАЛЬНОМУ і досі лишається об'єктом гострих дискусій. Західні вчені подавали і подають національне перш за все як етнічне явище, не надаючи особливого значення його соціальним аспектам. Цей підхід лежить в основі однієї з найбільш «модних» сьогодні на Заході концепцій — концепції етнічності. Вітчизняні фахівці донедавна (а дехто й зараз) зводили національне в основному, а подекуди виключно до соціального. Некоректність першого тлумачення і помилковість другого — очевидні.

В світлі критичного етнополітичного мислення етнічне і соціальне є взаємопов'язаними сторонами національного, без яких останнє в реальному житті просто не існує. Недооцінка або ігнорування цієї діалектичної єдності робить етнонаціональну політику будь-якого суспільства малоефективною й безперспективною.

Національне виникає й існує як відображення процесів формування і розвитку націй, являючи собою специфічні риси матеріальної та духовної культури, соціального й політичного життя, свідомості та психології народів, особливості їхнього історичного розвитку, взаємовідносин з іншими народами. Багато чого тому і народилось як результат самобутньої національної творчості народу, багато чого було запозичено в інших народів і пристосовано до потреб національного життя. Одні національні цінності були створені у далекому минулому, інші виникли нещодавно й виникають зараз. Всі ці цінності можна поділити на спільні, тобто вселюдські, та особливі, тобто національно-специфічні, притаманні лише якомусь одному народові.

В національному тісно переплетені соціальне і етнічне, що становлять дві сторони єдиного явища й процесу. Під соціальною стороною мається на увазі перш за все виробничі відносини та соціально-класова структура суспільства. Постійно оновлюючись і видозмінюючись, соціальне є найбільш рухомою частиною національного. Під етнічною стороною мається на увазі перш за все мова, матеріальна культура, фольклор, народне мистецтво, традиції, звичаї, особливості свідомості і психології тощо. Етнічне, сформоване в глибині століть, є найбільш консервативною (усталеною) і понадкласовою стороною національного.

Деякі елементи соціального й етнічного можуть існувати й існують незалежно один від одного і виконувати самостійні функції. В цих випадках вони і лишаються або соціальним, або етнічним. В єдності ж і взаємозв'язку становлять національне. Саме цим пояснюється той факт, що національне міцно пов'язане і переплетене в соціально-економічною, політичною та духовною сферами життя суспільства. І всі спроби вирішення національних, соціально-економічних, політичних проблем без врахування цього фактора приречені на невдачу.

ДУХОВНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ зберігає універсальні, космічні за значеннями, життєві принципи і уявляє собою архетипічну емоціональносмислову матрицю. Ця матриця відтворюється кожним поколінням у процесі духовного розкриття її психічного змісту. Внаслідок чого найкращі представники народу набувають особистого психічного досвіду завдяки осягненню своєї міфічної та міфологічної свідомості, міфа і архетипу, самоусвідомлюваного і упорядкованого вивільнення з-під влади догм і виходу на шлях самопізнання і вільної духовної творчості. Недооцінювання значення духовних архетипів несвідомого, що записані в людській біомасі на енергетичному та біохімічному рівнях і включаються в роботу, немов культурні гени, в процесі опанування мовою та входження в лінгвокультурну спільність, веде до духовних, психічних та соціальних (ідеологічних, політичних, економічних) катаклізмів.

Перед українським народом, що споконвіку живе на унікальній за географічними ознаками території і є нащадком прадавніх культурних традицій, які налічують, за науковими теоріями, від 15 до 6,5 тис. років, завжди стояла психічна задача асиміляції та синтезу різних культурних традицій мислення. Звідси Україна як духовний топонім означає країну універсального духовного досвіду, який належить до кроскультурного рівня пізнання світу. Вже в найближчий до нас історичний період ранньої Київської Русі відзначено інтенсивні пошуки і осмислення становлення східного слов'янства, яке було хранителем та носієм культури мислення максимально узагальнюючого слова. Слова — міфа, архетипа. Усвідомлення об'єктивно закономірного переходу до нової культури мислення, де слово буде змірене, або «розп'яте» на системі координат, призвело до необхідності прийняття на державному рівні християнського духовного вчення про Слово як про культуру мислення, та етапи її розвитку, що збереглося в міфологемах про Слово як Сина Божого.

Д. п. у. н. зберегла цінність від вічного, що відображено в онтологічній культурі мислення, в пошуку універсальних засад людського буття, та цінність інтернаціонального, що відбивається в синтезуючому характері мислення, у вільному творчому підході до життя. Д. п. у. н. нагадує, якщо хлопець або дівчина не вміють складати пісень, співати, танцювати, малювати і т. ін., то вони не зможуть спородити і виховати справжню людину.

Досвід самопізнання відобразився в усіх шарах Д. п. у. н.— в світі казки, фольклору, відчуття, або любові до мудрості (філософії), в світі релігії, науки, мистецтва, міфів та легенд, в світі універсальних знань, до якого людина прагне все своє свідоме життя, щоб перейти від єдності без усвідомлення до усвідомлення, від єдності в усвідомлюванні, тобто баченні таємниць несвідомого та розгадки цих таємниць, до передачі усвідомлюваного досвіду в адекватній системі засобів з точки зору можливої еволюції людини і людства.

Не випадково сучасна Україна як самостійна держава утворилася на початку нової духовної ери. Вона має реалізувати величезний потенціал духовного досвіду, що був накопичений попередніми етапами розвитку людства, в нових формах державного будівництва.

ДУША І ПІСНЯ. Українська душа — така близька тема, ближча нам, ніж ми самі. Бо те, що називаємо

нашим «я», і те, що вважаємо нашим «ми», часто є тільки поверхнею нашої свідомості. А ми хочемо доторкнутися того, що є ядром, протоплазмою нашого духового існування. І така тепла, лірична тема, і така болюча одночасно, з справді трагічними роззвуками.

То ж що це — українська душа?

Найкраще пізнаємо себе шляхом порівнянь із іншими і шляхом протиставлень. Пригляньмося до виразніше оформлених світів, що в їх сусідстві кажуть шукати української душі. Українство звичайно було свідоме своєї приналежності до Європи, а наша публіцистика, особливо в 30-х рр., підкреслювала це слушно, хоч може аж надто галасливо. І ще одна, не така голосна, але справедлива вказівка. До образового арсеналу Є. Маланюка належить між іншими образ України як степової Еллади, думка, що знаходить і наукове оправдання. І европейська і класична грецька душі — це щось певніше, ніж творча пітьма власної. Тож, знаходячи подібності й різниці, може, знайдемо доступ до глибинного ядра української душі.

Де ж українська душа? Хто має очі і бачить, знає, скільки «Пер Гінтів» у нашому житті. Одначе так само хто має чуття і критичний розум, знає, що український Пер Гінт інакший. Ми не герої і не жертви розпаленої уяви. Наша загубленість і наше мрійництво інакші. Ми не є мрійники уяви, наше мрійництво не є імажинарним мрійництвом, але мрійництвом серця, емоціональним мрійництвом. Українські Пер Гінти топляться в настроєво-почувальному морі, в його безмежності, і знаходять себе не в сагах, але в найкращому виразі саме тієї емоціонально-настроєвої сфери — в ліричній пісні. З морської піни вродилася грецька Афродіта. З морського прибою почувань народилася українська краса — пісня. Пісенна ліричність — це приблизне окреслення такої душевності.

Ось протоплазма нашої душі, її праматерія, в якій вона народжується, росте, розцвітає, в'яне і вмирає. Наші ясні дні і темні ночі, радості і смутки. З глибини української душі вихоплюється апострофа до пісні: Благословенна будь проміж жонами, Відрадо душі і сонце благовісне! Зроджена з розкоші, окроплена сльозами, моя ти муко, мій ти раю, пісне! І так само з глибини української свідомості мусимо признатися: те наше найбільше щастя і ті наші скарби — це наше благословенство і наше прокляття одночасно.

Хтось каже: це занадто однобокий погляд. Бо і ми мали свої саги, свою міфологію. А все ж які вони бідні в порівнянні з міфологіями грецькою чи європейською. Ми говоримо про те, що християнство покрило ту міфологію. Ми занадто часто зовнішніми впливами пояснюємо наші внутрішні вияви. Адже і в Європі діяло християнство, а все ж воно не заглушило пісні про Нібелунгів... Хтось схоче покластися на інший, здавалося б, сильніший аргумент. Хтось може сказати, що маємо не тільки ліричну пісню, але і великі епоси: славне Слово княжої доби і Думи козацької епохи. Саме ці твори є доказом нашої думки! Порівняймо їх із епосом грецьким і європейським. Грецький епос кружляє навколо уявного світу богів: уява створює матерію. Праця мистецького оформлення полягає на пластичному схопленні того уявного, незвичайно багатого творива. Коли той епос торкається історичних подій, як облога Трої чи мандри Одісея, тоді ці історичні змісти бувають тільки трампліном для дальших фантазійних трансформацій. Європейський епос так само займається уявним Вальгалли і міфічних героїв, він їх трагізує, він занурює їх в понуре підсоння глибини. Пізніше в таких європейських сагах місце богів і героїв займуть абстрактні поняття, як субстанція, буття, бування, небуття, ніщо, воля, дух, і ми матимемо нові оригінальні саги в формі філософічних систем Фіхте, Гегеля, Шеллінга, Шопенгауера.

Як інакше поводиться український епос. Передовсім він обертається не в уявному, а в реальному, історичному світі. Уява в наших епосах, як вітки літорослі, пнеться по фактах, вона не створює їх з власного почину. І Ігор, і Буй Тур Всеволод, Ярославна, і потім козацькі походи, неволя — все це історичні особи і факти. Український епос не намагається пластично їх зобразити, але занурює їх в українську душевну праматерію, в ліричну пісенність, і тоді виймає їх звідти переображеними і перетопленими в чудовному горнилі розспіваної, емоціональної настроєвості. Тоді перед нашими очима постають формальні парадокси, але все нове зразу здається парадоксальним. Тоді перед нами постають ліричні епопеї. Від початку, від заспіву і заклику до Бояна, через усі ліричні вставки аж до їх верху в плачі Ярославни, маємо докази такої творчої роботи в верстаті нашої душі. Про думи нічого й говорити: вони стікають ліричністю і пісенністю. Так постає все велике української культури. Без музики,— казав Тичина,— в Україні революції не зробити. Найбільша духова революція України, її християнізація, відбулася під впливом співу. Так хоче переказ і є щось суто українське в ньому, тим більше, коли він є тільки здуманою історією.

Пригляньмося до того, що назвали ми українським пергінтизмом, себто загубленістю в своїй власній праматерії. Повернімся думкою і спомином до розспіваних вишневих садів України. Травнева ніч, тепла і пахуча. Як сказано в поезії, на небі місяць — срібна кадильниця, з неї дим голубий. Хтось повернеться, хтось зустрінеться — дорогий, дорогий... І зустрічаються хлопці і дівчата. Короткі розмови — тихі слова і ще тихші пелюстки цвіту, що скапують із білих свіч вишень. А тоді поміж солов'їний спів і поміж оркестр жаб тонкою срібною ниточкою пов'ється пісня. З одного саду, з другого. Нитки в'яжуться, зливаються в хор. Сидять хлопці і дівчата, очі на місяці, то в сизій далині, то дивляться одне на одне. Пісня ллється, переливається, затоплює село, затоплює всі смутки і думки. Співають годинами, готові проспівати ніч, проспівати життя... Впадають у транс, забувають себе самих. Коли можна говорити про опій для народу, то для українського народу не була ним і не є релігійність, але пісенність. Пригадаймо сцену: Пер Гінт із червоної погоні за примарами з саг повертається додому і застає матір, що вмирає. Він не знає, що почати, він у розпуці оповідає їй казку... Українець у такій ситуації заспівав би пісеньку, своєрідне люлі-люль як відповідь світові на всі його не раз трагічно-грізні запитання.

Повернімся до нашого образу. Приглядаймося і аналізуймо те, що діється. Співають хлопці і дівчата, і дедалі губляться навіть гарні слова пісні. Так діти, не розуміючи слів, співають нісенітниць. Немає слів, є тільки мовні звуки, потрібні для піддержки мелодії. Знак, що тут важний не уявний зміст (знову: ми не герої уяви!), але мелодійний хід як вираз найглибшої — по Шопенгауеру — душеної верстви, її суть. Знову порівняння з грецькою й європейською поставами кинуть світло на наше питання. Рецитація грецької епопеї відбувалася при супроводі музики. Але там виразно супровід був супроводом, він мав побічне, служебне завдання. Головною річчю був уявний зміст твору. Наша пісня була досі предметом музейного збирання і сердешного захоплення. Ще не маємо глибших естетично-критичних аналізів. Коли ж вони появляться, можна сподіватись, вони підкреслять дивне явище: музичний зміст наших пісень значно глибший і багатший, ніж словесний, поетичний, уявний. Тому наші прекрасні маршові мелодії, пісні, що доторкають звуком того, що біль і втіха, радість і смуток,— такі мелодії не раз мусять вдовольнятися словами про качориків, гусенят, решітка, судачки і про інші речі домашнього вжитку, поза які уява не виходила.

Та іноді уява досягає геніальності мелодії. Тоді перед нами, зчудованими і очарованими, з'являються твори досконалі в своїй глибині і завершеності. Добрим при-

кладом може бути мотив, що його знаходимо в різних народів.... Тихо, тихо Дунай воду несе. А ще тихше дівча косу чеше. Чеше, чеше, та на Дунай несе — Пливи, косо, пливи за водою. А я піду услід за тобою... Є тільки тихий біг води і коса, послушна тому бігові... Немає саги, дії, боротьби, драми. Є спокій неминучості і покора долі. Коли б Шопенгауер знав цю українську пісню, він не шукав би кращої ілюстрації для свого щастя: позбутися волі життя. На верхах індивідуальної творчості знайдемо знову подібний мотив і душевну глибину у Лесі Українки: Хотіла б я уплисти за водою, немов Офелія, заквітчана, безумна. За мною вслід плили б мої пісні...

І тут входимо в зону небезпеки. Український розспіваний Пер Гінт, задивлений в прекрасну Льорелай власної душі, топиться в настроях і пливе за водою... Входимо в зону небезпек, де починаються фатальні наслідки наших душевних скарбів. Настроєва пісенність боїться твердої, ясної форми. Форма вбиває настрій. Так, напр., у французькій ліриці. Але поет, найближчий нашому серцю, П. Верлен, у своїй ars poetica приписує: якнайбільше музики і музики, і ніяких кольорів, тільки їх нюанси... Настрій любується в неокресленості переливів, у пливкості й мерехтливості мозаїки. Звідси втеча від більших форм у нашій духовності. Тому маємо таку вже ославлену перевагу ліричних збірок у поезії. І знову не пробуймо пояснюти це тільки зовнішніми обставинами. Не було ж друку взагалі, коли поставили Гомерові епопеї. Тому і більші літературні конструкції не мають прикмет композицій творчої інтелігенції, яка формує матеріал, але прикмети настроєвого слідування за тим, «куди пливе ця річка» часу і подій. Час формує чергування подій, а не владна інтелігенція автора. Тому в музичній творчості знову пісня — це домінантна форма. Ми є власники геніального примітиву і, вдоволені, не можемо розстатися з ним. Ми подібні до розпещених дітей, які мали щасливу молодість. Вони часто не можуть вкластися в умовини зрілого віку. Вони демонструють перед світом свою закохану прив'язаність до батьківського дому, на здивування людей, які такі ознаки пестійства і дитячої кокетерії називають просто інфантилізмом, недорозвитком. Так оце і ми, закохані у наш геніальний примітив, виводимо його в шароварах і при бандурному співі перед світом, який не розуміє цього і, неприготований, починає орієнтуватися, пригадуючи собі примітиви Полінезії, Африки... Геніальний примітивізм вбиває творчі таланти. Може, це єресь, але іноді здається, що Лисенко став саме жертвою закоханості в пісні. Звідси під час і після малярських виставок нарікаємо на перевагу речей етюдного характеру і пейзажів. Що це, як не вияв тієї ж настроєвості, яка не хоче в'язати настрою вимогами великої композиції?!

Та цим уже переходимо в життя. Що є наш славний і на всіх перехрестях називаний індивідуалізм? Його можна коротко окреслити: індивідуалізм без індивідуальностей! Бо індивідуальність — це ж ясна окрема форма. Наш індивідуалізм — це боязнь форми. Індивідуалізм в звичайному розумінні протиставиться філістерській, пересічній, прийнятій формальності. Індивідуалізм — це своєрідність, оригінальність форми. Наш індивідуалізм — це ще передфілістерська свобода, степ перед пеºоранням його плугом, степ широкий — воля. І цей індивідуалізм проявляється в тому, що називаємо отаманщиною. Це знову лірична втеча від твердих форм, від гранітових берегів, від загальноважного й конечного. Коли 1917 р. пройшла по українській землі воля-свобода, появилися колоритні загони, мов ліричні пісні. Гей гук, мати, гук,— лунало в Україні. Але коли йшлося про те, щоб ті прекрасні пісні зав'язати в одну могутню симфонію державної армії, знаємо, як було тяжко...

То ж як далі? В тетралогії Вагнера гном Мімі посягає на золото Рейну, що його бережуть на дні ріки дівчата-красуні. Вони своїм чаром відвертають увагу гнома від скарбу. Аж коли Мімі зосередив усю свою волю на одній цілі і прокляв кохання, він здобув золото. Невже і ми мусимо проклясти наше кохання—пісню, щоб здобути скарб оформленої модерної культури й державної свободи? Щораз частіше чуємо нове гасло: геть із ліризмом, геть із настроєвістю, із пісеньками! Це виразна антитеза попередньому. Пригляньмося до неї критично. Що означає вона в такій загостреній формі? Чи не є вона саме продовження тієї настроєвості, душевної емоціональності? Бо для емоцій притаманно перебігати з крайності в крайність, від кохання в ненависть і навпаки. Так і єсть правдоподібно в нашому випадку. Та нам найважніше ствердити, що таке повне заперечення пісенної ліричності — це зречення самих себе. Це спроба самогубства, культурно зовсім неплідна! Але треба признати: така антитеза має і позитивне значення, бо вона підсилює інші сторінки нашої душі, наше «то алльон» — «те інше», пластичне, формотворче, і так приготовляє синтезу на вищому рівні. Вона підкреслює наше основне культурне завдання: зрівноважити емоціональне мрійництво зусиллям і тугою творчої, формодавчої інтелігенції, або інакше: пафосові степу протиставити співмірний пафос інтелекту. Тому всі протиінтелігентські течії 20-х рр.— у Липинського і Донцова — мусимо вважати з цього погляду тільки романтичними заворотами до минулого і до примітиву, тільки розпучливими борсаннями після історичної катастрофи.

Е

ЕНДОГАМІЯ — одноетнічний шлюб і сім'я. Е. потрібна для збереження етнічних традицій і культури, тому що ендогамна сім'я передає дитині відпрацьований стереотип поведінки. Не тільки ізольовані племена, а й більшість сучасних етносів-націй практично ендогамні, адже понад 90% їх членів укладають гомогенні в етнічному відношенні шлюби. Функції Е.: стабілізація традиції, бо ендогамна сім'я — головне джерело культурної інформації, генетичний бар'єр, що надає етносу характеру популяції; відмежування від сусідніх етносів, що в кінцевому підсумку створює етноси-ізоляти; уповільнення загасання пасіонарності, що зумовлює переваження гармонійних особин над субпасіонаріями. Е.— оптимальна умова консервації етносу.

ЕТНІЗАЦІЯ — становлення, розвиток і закріплення в особистісних структурах якостей, що відбивають особливості культури етносу, членом якого є особа. Е. на практиці розгортається як аспект соціалізації, елемент виховання, зріз формування типу життєдіяльності особи, перш за все становлення її емоційних, когнітивних, вольових процесів, як набуття особливостей оціночних, моральних суджень, естетичних уявлень, як формування «композиції» умінь, як засвоєння типових виробничих навичок, прийомів, стилю спілкування і поведінки, специфічного сприйняття світу, притаманної культурі етносу картини світу.

Процес Е. особи продовжується все її життя. Це зв'язано як з величезним обсягом етнокультурної інформації, що сприймається особою, так і з тим, що у самому сховищі цієї інформації — етнічній свідомості особи — відбуваються зміни, іде розвиток, доповнення, перетворення.

У процесі Е. можна виділити щонайменше два етапи. На першому особа засвоює величезне багатство етнокультури, спресованого досвіду попередніх поколінь. Масив етнічної культури, що протистоїть особі, яка формується і має вигляд матеріалізованого, опредмеченого, речового світу і живої, реально функціонуючої етнічної

свідомості й психології спільності, має бути засвоєним, втіленим у свідомість особи, в її поведінкові структури, стати органічним змістом самої особи, її я. Багатство етнічної культури втілюється в особистісні якості, перетворюється в її духовний світ.

На другому етапі Е. особа, володіючи достатнім досвідом, знаннями, у тому числі й про культуру інших етносів, здатністю до практичного сприйняття навколишнього світу і інформації про нього, сприймає вплив етнокультури більш вибірково. Одне сприймається безперешкодно, друге — з поправками, третє відкидається зовсім. На цьому ж етапі відбувається не тільки засвоєння елементів етнокультури особою, але й особа, у свою чергу, через індивідуальну творчість збагачує етнокультуру.

У процесі Е. люди однієї культури засвоюють одну і ту ж заданість бачення світу, один і той же спосіб його категоризації, систематизації, типізації. На цьому грунтується переконаність у природності, нормальності, правильності «нашого» способу життя в широкому розумінні цього слова, у самоочевидності для нас багатьох істин, спільності аксіом. Завдяки цьому у людей однієї культури існує взаємозамінність точок зору, збіг уявлень у головному, тотожність засобів інтерпретації природного і соціального світу, завдяки чому його предмети постають перед нами одними і тими ж, у крайньому разі «емпірично тими ж самими» (А. Шюц). Саме в цьому явищі знаходиться основа того, завдяки чому окремі люди відчувають себе як «ми», тобто як ті, хто сприймає і розуміє світ, як Я.

ЕТНІКОС. Давньогрецький прикметник від слова «етнос» — народ. Застосовується тоді, коли йдеться про вузьке розуміння останнього, тобто для означення сукупності осіб однієї національної належності незалежно від їхнього територіального розміщення (на відміну від широкого значення терміну етнос як етносоціального організму). Е. є особливою історичною спільністю людей, яка виникла і розвивається природно-історичним шляхом, незалежно від волі людей, що її складають. Люди, які належать до одного Е., мають спільні відносно стабільні особливості мови, культури і психіки, а також свідомість своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень — етнічну самосвідомість, зафіксовану в самоназві (етнонімі). Необхідною умовою для виникнення Е. є проживання людей на одній території та єдність їхнього економічного життя. Однак для подальшого існування Е. вони не обов'язкові. Так, українці є громадянами багатьох держав. Але оскільки вони зберігають в тій чи іншій мірі такі спільні етнічні ознаки, як мова, культура, характер (національна психологія), усвідомлення єдності походження, то належать до українського Е. Частини Е., які проживають обособлено від основного його масиву, можуть знаходитись у компактному чи дисперсному стані. Перші з них прийнято іменувати етноареальними, другі — етнодисперсними групами. В українській мові терміну Е. певною мірою відповідає слово «національність», коли воно розуміється як сукупність осіб однієї національної належності незалежно від території проживання. Однак, як більшість слів живої мови, воно багатозначне і застосовується переважно для позначення етнічних спільностей лише нового і новітнього часу. На відміну від цього термін Е. не обмежений в стадіальному плані і характеризує людей однієї етнічної належності в усіх трьох історичних типах етносу — племені, народності та нації. В об'єктивній реальності Е. не існують поза соціальними організмами — самостійними одиницями суспільного розвитку. У просторовому плані Е. можуть збігатися з територіально-політичними спільностями (державами), утворюючи з ними певну соціально-економічну цілісність — етносоціальні та етнополітичні організми. «Своя» держава забезпечує, як правило, сприятливіші порівняно з бездержавним існуванням умови відтворення етнокультурних та етноментальних структур Е. Однак більшість Е. світу існують в державах, сформованих іншими Е., утворюючи в них окремі етносоціальні організми (народності, нації) або етнічні групи. В останніх роль соціального організму відіграють сім'я й община (первинна територіальна спільність). Тому ці групи, як і територіально відособлені від основного масиву частини Е., можна розглядати як етносоціальні.

ЕТНІЧНА АБЕРАЦІЯ — усі наявні відхилення від нормального (закономірного) розвитку в структурі, формі або функції кожної із існуючих етноландшафтних систем. Спотворене відображення етнічними групами об'єктивної реальності як внутрішнього, так і зовнішнього плану. Зміни, що наступають під впливом Е. а., отримують імпульси і в моноетнічному середовищі, в якому, за очікуваними наслідками, мають досягатися закономірні перспективи.

Внутрішні Е. а. являють собою трансформацію із структурними змінами, що неминуче приводять до етносоціальних відхилень від норми у будові (форма, зміст, функція). Неадекватні погляди на оточуючу дійсність перешкоджають нормальному розвитку етносів, їх адаптації до соціоландшафтного середовища, в тому числі й на мікрорівні. Внаслідок Е. а. відбувається дисгармонія в процесах етногенезу, саморегуляції або самовідтворення, за яких наступає розходження ознак етноландшафтних систем в ході їх історичної еволюції. Явища Е. а. можуть призвести до розпаду системної цілісності, коли вони вражають центральні і периферійні соціальні підструктури тих або інших етнонацій.

За Л. Гумильовим, аберація близькості є перебільшення грандіозності недавніх подій у порівнянні із більш ранніми, аберація дальності — мозаїчність (туманність) далеких минулих явищ, що створює відчуття їх малозначущості, аберація стану — сприйняття спостерігачем динаміки тривалого процесу як сукупності статичних станів внаслідок короткочасності сприйняття процесу людиною.

ЕТНІЧНА АБЛЯЦІЯ (від лат.— віднімання, знесення) — зменшення чисельності етноландшафтної популяції з природніх або соціальних причин (природні катаклізми, міжетнічні конфлікти, війни і т. д.). Це явище може спостерігатися у випадку ослаблення етнічного імунітету (здатності етносистеми чинити опір зовнішньому середовищу, асиміляційним процесам і внутрішнім руйнівним чинникам тощо).

Е. а. відбувається за масової еміграції (вимушеної або добровільної) представників етнічних утворень з однієї країни в іншу, з однієї етноландшафтної системи в другу. Абляційні процеси призводять до відокремлення раніше єдиних гілок етносу, який розпадається на автономно існуючі складові частини, якщо Е. а. не зумовлюється природними чи соціальними катастрофами.

Швидкість процесів Е. а. залежить від зовнішніх і внутрішніх каталізаторів, що прискорюють етнічну міграцію та динаміку групового переміщення. Е. а. здатна ослабити етнічну стійкість, особливо перед зовнішньою етноагресією, але вона може й звільняти етнопопуляцію від внутрішньої прихованої ерозії (руйнування).

Е. а. є тим соціальним явищем, що притаманне усім без винятку етносистемам та їх структурним елементам. Абляційні тенденції частіше проявляються там, де громадянське суспільство знаходиться у стадії етнополітичного протистояння, економічних і соціальних криз, матеріального та духовного занепаду. Могутність поліетнічних держав, їх соціальний і культурний поступ, який грунтується на засадах етнічного плюралізму, стримує Е. а.

ЕТНІЧНА АКУЛЬТУРАЦІЯ — визначається як процес культурної зміни, в якому відбувається довготривалий контакт між двома або декількома відмінними етнічними групами, внаслідок якого втрачаються відмінні

культурні риси одних груп або запозичуються іншими. Спочатку термін почав використовуватись в антропології, а потім був запозичений соціальними науками. Е. а. особливо виявляється в багатонаціональних державах, де під впливом пануючої культури втрачаються специфічні традиційні культурні риси інших етнічних груп. Існують різні форми Е. а., які пов'язані з численністю етнічної групи, її територіальним розселенням, рівнями культурного й економічного розвитку, дружніми чи ворожими стосунками з сусідніми етнічними групами.

Е. а. в значній мірі залежить від політичних дій домінуючого етноса, який зацікавлений в єдності національно-державного утворення, а також від прискорення темпів денаціоналізації і асиміляції. В Україні у зв'язку з прискоренням українізації Е. а. може стосуватись тих етнічних груп, які втратили культурні традиції, стали малочисельними і не мають матеріальних можливостей чи моральної стійкості в збереженні своєї етнокультурної специфіки.

ЕТНІЧНА АНАЛОГІЯ (від грец.— відповідність) — часткова або повна схожість між об'єктами і суб'єктами етноландшафтної діяльності (етнічними соціоутвореннями), явищами, тенденціями та процесами у їх середовищі. В етнології — умовивід про схожість етнічних реальностей з тотожними ознаками, висновок про можливу їх подібність з етнічними реальностями за іншими виявленими ознаками.

Е. а. бере до наукової уваги схожість етнічних систем, їх структур та складових частин за змістом і формою. Явища, тенденції і процеси, що, як правило, зумовлюються різними чинниками, за певних умов можуть протікати з однаковим циклом, ритмом, інтенсивністю, тривалістю, тобто — аналогічно.

Е. а. грунтується на категоріях, які не залежать від часових і просторових обмежень. Вони можуть свідчити про зближення відмінних між собою етносоціальних форм на основі внутрішньої та зовнішньої подібності. У багатьох випадках різні етносистеми здатні мати однакову або схожу етнополітику.

За класифікацією Е. а. бувають історичними, сигнальними тощо. Вони можуть базуватися на психологічних, соціальних, демографічних та інших характеристиках. Структури етноландшафтних і етносоціальних систем, різні за походженням і будовою, можуть виконувати однакові (аналогічні) функції.

ЕТНІЧНА АНІЗОТРОПІЯ (від грец. anisos — нерівний + tropos — властивість) — неоднаковість природних якостей і властивостей етноутворень (напр. міграційних, адаптаційних, асиміляційних тощо). Здатність етногруп під впливом одного і того ж самого фактора зовсім по-різному реагувати на нього (скажімо, ставлення гуцулів і галичан до греко-католицької віри, погляди українців та євреїв на ідею націоналізму).

Явища Е. а. найбільш яскраво проглядаються в тих етнічних процесах, особливо в однакових (аналогічних), що протікають одночасно в двох або більше етносистемах. Завдяки їм створюється можливість спостерігати різну ступінь здатності народу до етнотрансформації (зміни етнічної належності людей) або етноеволюції (зміни в етносах, за яких вони зберігаються як такі). Неоднакові якості і властивості народів позначаються на стані внутріетнічної консолідації, яка за однакових умов і обставин у тих чи інших етносів буває різною. Людина як головний носій етнічних властивостей, тобто «етнофор» (термін, запропонований для використання В. Піменом, Л. Христолюбовим та ін.), є визначальною ланкою в етнодіях, але її здатність і підготовка до виконання своєї ролі на етнічній сцені не є однаковою. Це все накладає відбиток на мозаїчність природніх якостей і властивостей різних народів, у тому числі й українського, який, напр., у порівнянні з євреями має іншу здатність до еміграції.

До проблем Е. а. потрібно уважно ставитися під час прийняття рішень загальнодержавного масштабу, в країні, що населена представниками різних етносів, оскільки неадекватне реагування національних меншин на слабо розроблене, але схвалене урядове рішення з етнополітичних питань може спричинити міжетнічну напруженість у різних регіонах. Так, напр., дозвіл на діяльність в Україні ОУН обумовив негативне ставлення до цього рішення у населення східних областей, в той час як на Львівщині до нього поставилися позитивно. На етнічну поведінку субетносів впливають традиції, світоглядні та побутові стереотипи, а тому принцип Е. а. має враховуватися органами влади і управління, тим більше в умовах кризових явищ і процесів.

ЕТНІЧНА АНТРОПОЛОГІЯ — наукова галузь (дисципліна), що на перехресті різних етнолог. наук вивчає людину як представника етнічної спільності (або етносоціальної групи) і біосоціальну істоту з точку зору морфофізіологічних особливостей та специфічних рис розвитку популяцій і рас, їхнього формування, розселення, метисацій тощо. Основною описовою одиницею та «аналітичним квантом» для Е. а. є ареальна спільність людей (що у світовій науці прийнято називати «популяцією»), яка відрізняється від ін. ареальних спільностей головним чином своїми зовнішніми та внутрішніми расово-культурними ознаками.

Історія людських ареалів, популяцій розвивається не так, як у тваринному чи рослинному світах,— вона розгортається не тільки в природно-географ. середовищі, але й у створюваних самими людьми соціально-екон., історико-політ., культурологіч., етніч. «навколишніх середовищах». Але в самому загально-принциповому, науково-теоретичному плані людські популяції конституюються за середньотиповими, діалектично належними стадіями; вони (1) виникають на певній етноплацентній основі, (2) стають відносною цілістю в певному («своєму») ойкуменному середовищі, (3) розвиваються на власній культурологіч. основі та, самовдосконалюючись, переходять у новий якісний стан. Переживаючи такий ряд еволюційно-революційних (поступово-стрибкоподібних) стадій конституювання, популяція людей стає «іншою», вже не схожою на себе «попередню»,— вона набуває нових расових рис, внутрішніх та зовнішніх обріїв буття, нових історіологічних, соціально-екон., громадсько-політ. характеристик. Для прикладу: слов'янське плем'я прусів «онімечувалося» і настільки «перестало бути адекватним собі», що стало (за висловом Мольтке-старшого) «зразком та осередком всього германського»; азіатське плем'я угрів (угорців, мадьяр), перемістившись з Приоб'я до Паннонії, стало (за висловом політолога, держ. діяча, письменника Й. Анттала) «мало не еталоном європейської етнокультурності»; прибалтійські племена літів та латів мало-помалу «перестали» бути слов'янами; південноукраїнські племена ляхи (з-під Полтави) та поляни (з-під Києва), перемістившись у прибалтійські землі та з'єднавшись з «місцевими» боричами, лужичами та ін., стали нинішніми поляками; пізньолатинські римляни, перемістившись у свої схід, колонії Дакію та Гетію та з'єднавшись з аборигенними даками, гетами, сарматами та ін., «стали» валахами (нинішн. румунами); кавказькі етноси ібери (івери) та баски стали носіями іспанськ. культурності, а «чисто» азіатський японський народ став зразком «західної цивілізації на Сході» тощо.

Такі метаморфози донедавна наука не могла ще пояснити, і залишалося «поле» для чаклунських припущень, космологічних вправ, поетичних метафор. Е. а. тут навела порядок, поставивши собі на службу всі наявні досягнення суспільно-політ. та етнолог. наук з найдавніших часів. З'ясувалося, напр., що людина складається немовби з двох частин — з біологічного (біо) та соціального (соціо). В різних вікових поколіннях еволюції ок-

ремої людини ці частини не є однозначними або єдинорівними (скажімо, в юнакові більше чисто біологічного, ніж соціального, а в дорослої людини — навпаки), і, балансуючи та співвідносячись, вони творять людину, соціолізують її. Сама етапна процесність «творення людини» в принципі є такою: а) людина первісна, б) людина уміюча, в) людина розумна, мисляча та г) людина людяна, вже атрибут взаємозалежної цивілізації сучасності. Тут у Е. а. ренесансно зазвичав особливий її розділ — про співвідношенням між етносами, популяціями та расами в різн. країнах та на різн. стадіях еволюції людини.

У цьому розділі й з'ясувалися надзвичайно важливі, конструктивні ролі двох векторних факторів у творенні конкретних (що скрізь іменують «видатними») людей. І стало можливим пояснити собі історіологічну обумовленість таких індивідуальних перевтілень, як, напр. поляк Дж. Конрад, який до 20 років не володів англ. мовою, став класиком англ. літ-ри, румун А. Кантемір став класиком (а, за визначенням В. Бєлінського, й «засновником») рос. літ-ри; німець Д. Фонвізін «из пренерусских стал прерусским человеком» (О. Пушкін); японець А. Фукіморі став президентом Перу, а араб К. Менем — президентом Аргентини тощо. Мобілізуючи знання з галузей суміжних та споріднених гуманітарн. та соціально-політ. наук (історія, етнографія, антропологія, соціологія, політологія, політична етнологія, політична географія, література тощо), Е. а. могла б пояснити й більш важливі та «гостросюжетні» явища сучасності — масовидні та не чисто етнічні, а й етнополітичні феномени, як: чому карабаські вірмени, століттями мешкаючи з азербайджанцями на одній етноплацентній площині та в одному етноойкуменному середовищі, «раптом» усвідомили своє «несумісництво із муслимською татарвою»? Чому липовани (старообрядівські росіяни та українці, що, починаючи з XVI ст.— після «никоновської реформації» — переселялися в Молдову і Валахію) так досі і не відчувають себе місцевими жителями? Чому зеленчукські українці та луганські козаки — начебто «на одних» історіологічних підставах — оголошують себе «навеки с исторической родиной — Россией»? Чому своєю рідною мовою вважають російську половина карелів і третина мордвин?

У цьому розділі Е. а. «робочими» поняттями та категоріями мають бути переважно ті, що представляють «біологічну частину» людини — етнос, етнічна спільність, етнічна група, етнографічне угруповання, етнічна меншість, етнічна спорідненість, етногенезис, етнічна плацента (етноплацента), етнічна ойкумена (етноойкумена), етнокультурний ареал, етнічна валентність та ін. Для більш адекватного виявлення другої частини сутності людини — соціальної — активніше мають працювати в науці політико-етнолог. та соціополіт. поняття і категорії — «тип діяльнісної людини», «політична людина», «політизований етнос», «соціально-політично активна етнічна спільність», «зона етнополітичної та соціальної активності,» «соціально-політична спільність», «політико-культурна спорідненість», «популізм», «етнічний патерналізм», «етнополітичний охлократизм», «етнополітичний центризм», «космополітизм», «етнорелігійний харизматизм» тощо. Застосуванння цих та ін.— аналогічного наукового поля — понять та категорій в аналізі етноіст. і етнополіт. явищ минулого й сучасного відкриває шлях до конституювання нової наук. етнолог. галузі — політичної етнології.

Остання посідає в Е. а. особливе місце не тільки в понятійно-категоріальному, словесно-термінологічному сенсі, а найголовніше — в концептуальному сенсі. Ставлячи собі на службу досягнення соціально-політ. наук давнини та сучасності, вона дещо по-новому пояснює Е. а., переорганізовує етнологічне та етнополітичне знання, переорієнтовує методолог. вектор науково-проблемного пошуку. Напр., давно відомо (це — відкриття еллінів, 2,5 тис. років тому), що в структурній організації кожного з нас немовби «вселено» три типи людини: 1) трудівник (хабілітант), 2) споживач (гедоніст) та 3) мислитель (інтелектуаліст). За поколінськими стадіями ці типи «розмито» не порівну: молода людина, звичайно, більше гедоніст, ніж трудівник, пенсіонер — навпаки, а в людині середнього віку ці три якості мають бути «розлитими» порівну, займаючи в структурі особи приблизно по одній третині її соціальн. єства.

Природно, виникає запитання: а до чого тут етнос, етнічне? Виявляється, що у різн. народів ці якості «розташовані» по-різному. Сучасна Е. а. з'ясувала, що це «розташування» здійснюється (природою, історією, вихованням, міжнарод. оточенням, геополіт. статусом, способом самоорганізації сусп. буття) не «взагалі», а за віковим поколінням та в певних пропорціях співвідношення. Звідси й такі нерівнозначні аксіологічні оцінки, начебто «рівним», «древнім» та «суверенним» народам, як «трудоголічний японець», «копіткий та пунктуальний до педантизму німець», «хлібосольний, але трохи безладний росіянин», «співучий, веселий, але не дуже трудящий українець», «чопорний англієць», «гонористий поляк» і т. ін.

Ці характеристики та оцінки адресовані гол. чином трьом дорослим віковим поколінням кожного народу — молодому, середньому та старшому, людям у віці від 15 до 60 років (юне та ветеранське покоління у світовій науці аксіологізується за ін. шкалою цінностей та ін. критеріями — як «несамодіяльне населення»). Ниніш. статус народу виявляють за потенціалом середнього та старшого поколінь, а гіпотетичне майбутнє, завтрашній день — за молодим поколінням (15 — 30 років). Якщо тут мовити слово про молоде покоління українства початку 90-х, то слово те буде сумним, але реалістичним: близько 70% студентів 18 вузів республіки серед своїх «ненависних слів» назвали (в 1990 р.) «праця», «честь» та «порядок». Такими матеріями мала б займатися сьогодні. Е. а.

У всесвіт. історії є певні часові смуги, протягом яких окремі народи, а в свою чергу — всі народи, зазнають значного пожвавлення суто соціально-політ. життя: політ. сили активізуються, міжпоколінські стосунки зламуються, держ. устрій коливається, тобто громадянське суспільство бурлить. Інша справа, в яких формах це діється — у формі революції, реформи, війн, конфліктних колізій тощо. У світовій соціально-політ. теорії такі смуги громадянського життя називають «політизацією». Знає таку політизацію і суто етнічне життя народів, на яких би щаблях соціоцивілізаційної зрілості (роду, племені, народності або нації) вони б не перебували у даний час.

Смуги політизації соціально-політ. життя настають періодично, з певною законоподібною силою іст. детермінізму. Для їх прояснення сучасна політ. Етнологія — як аспект Е. а.— може скористатися відкриттям стародавніх еллінів — про логіку політ. диференціації мас людей різноетнічного статусу та походження в моменти вирішення іст. долі даного народу (громадянського суспільства, держави). Отже, греки поділяли масу людей на дві нерівнозначні групи — 1) громадсько діяльнісні, політично активні люди (політикоси) та 2) громадсько інертні, але бездіяльні «з умислом», що живуть логікою укр. прислів'я «моя хата скраю»(«ідіотикоси»). То було в IV — II ст. до н. е. Трохи пізніше стародавні римляни виділили з цих двох груп — «полярно заполітизованих» людей — третю групу: «індиферентикус» — ситуативно «байдужих», тимчасово бездіяльнісних у громадсько-політ. справах. Це — своєрідний «резерв» для виділених греками перших двох груп. На чий бік схилиться ця група — таким полюсом політизації (позитивним чи негативним) це відгукнеться: на бік політикоса — маємо високий позитивний рівень політизації народу (як, напр.,

це мало місце в Україні з весни 1989 до кінця 1991); на бік ідіотикоса — маємо негативний рівень політизації мас («дикі страйки», міжетнічні конфлікти, біженці з «гарячих точок», «червоні останкінські штурми» тощо).

У здатності та схильності глибинних мас якогось етносу до значної диференціації в долезначимі для нього часи історії греки та римляни бачили своєрідний критерій розподілу відомого їм на той час (понад дві тисячі літ тому) світу на дві частини — на цивілізований світ (до нього вони зараховували, звісно, себе, а потім уже — єгиптян, євреїв, асірійців, карфагенян, абісінців та ін.) і на варварський світ (до якого зараховували «усі інші народи»). Чому? Тому, що в ті часи в греко-римському середовищі (у метрополіях і навіть у колоніях) все ж панували якась демократія, народовладдя, політ. стабільність громадянського суспільства, громадсько-політ. злагода (нині це зветься «консенсус» — поняття з арсеналу давньоримської політ. теорії), здатність людей до самоврядування, певна розумність громадсько-політ. устрою тощо. А в середовищі найпросвітних варварів у ті «класичні часи» панувала все ж таки охлократія, розквітав низинний популізм, на громадській арені був у вжитку етніч. егоїзм. Врешті-решт суспільства варварів (германців, галлів, бритів, вікінгів, фракійців та ін.) перебували в аморфному, субполітичному стані, «бал правили» війни, сутички, грабежі, «кулачне право», харизматизм, вождізм. І все те називалося теж «політизацією громадсько-політ. життя». Ці суспільно-політ. реалії й парадокси в минулому та в сучасності Е. а. можна пояснити, осмислити за допомогою нової наук. галузі — етнічної аксіології, яка сьогодні актуалізується в усіх етнологічних науках.

Таким чином, Е. а. виникла як маргінальна галузь — між науками історичною та антропологічною, а сьогодні стає теоретичною дисципліною, що в змозі багато чого пояснити в історіологічному житті народів. Вона малопомалу стає інтегрованою теоретичною галуззю про людину взагалі — як суб'єкт іст. процесу та як політичну людину зокрема, чим дає імпульси до розвитку нових і нових людинознавчих наук.

ЕТНІЧНА БАТЬКІВЩИНА — складне історико-філософ. та соціально-етичне явище з рельєфним етнополіт. змістом. Операціональні (теоретико-методологічні, пізнавальні, культурологічні та ін.) можливості поняття Е. б. досить широкі як у загальному історіологіч. підході до явища, так і в суто етноіст. підході, напр. в аксіологізації специфічних аспектів іст. процесу в конкретній місцевості та на конкретній ділянці його протікання, при соціально-політ. суверенізації певного народу, в громадсько-політ. самовизначенні людей, груп та цілих народів, під час приватизаційних акцій, у політ. і культурологіч. кампаніях у якомусь суспільстві. Це — стосовно «науки взагалі».

Суто ж соціально-політ. науки викристалізовують у цьому понятті кілька рівнів сенсу: 1) місце народження і проживання народу; 2) країна, до якої певний народ сам себе зараховує як володар, абориген; 3) геополіт. простір на карті, де певний народ з'явився світові як етноіст. суб'єкт; 4) конкретна історико-геогр. територія з її природ. та демограф. масивами, специфікою та обсягом матеріально-культ. надбання певного народу, особливостями його мови й культури, побуту і моралі.

Ці нюанси поняття важливі самі по собі. Але в них власне «етнічний» колір питання ще перебуває в тіні «історичного» та «геополітичного». Цю «перешкоду» з пізнавально-операціонального поля відсуває одна з специфічних та молодих соціально-політ. наук — політична етнологія. Вона в змозі окреслити принципово та контурно саме: а) те історико-геогр. місце, де народився конкретний народ; б) те місце або місця, на яких народ у подальшій етноіст. еволюції пересувався; в) те місце або місця, на яких народ створював і створив свою культуру (матеріальну, духовну та моральну), політико-державні організації, громадсько-цивілізаційні способи життя, спілкування, творення та відтворення своєї людської суті.

Окреслюючи ці геополіт. простори конституювання народу в етнополіт. та соціально-політ. цілісність (простежуючи послідовне проходження ним діалектичних стадій виникнення, становлення та розвитку на власній основі), політ. етнологія може визначити, на яких же це стадіях соціоцивілізаційної зрілості цього народу відбулося його просування та пересування по карті світу. А іст. науки підкажуть, саме за яких обставин і хронологічних параметрів це відбулося, в які «події», «форми» та «факти» іст. дії народу чи народів втілилося, як і чому це вплинуло на ін. народи, на регіональну та всесвіт. історію. У кінцевому підсумку поняття перестає бути ідеально-ментальним феноменом (що сьогодні досить часто «розпалює» міжетніч. та етнополіт. конфлікти), набуває конкретноіст. обріїв, стає обсяговим за змістом, широким за смисловим простором, глибинним за ментальністю.

Але як вона може досягти цього? Бо є тут одна перешкода суто теоретико-наукознавча та пізнавальна: сьогодніш. потенціал науки обмежує теор. бачення подальшої перспективи еволюції досліджуваного феномена реальності, саме ця перспектива стає розпливчастою, «зникає» в тумані гіпотетич, припущень, буденних міркувань, а сама наука, як попереджав Гегель, заходить в гносеолог. тупик і... зникає. Цього політ. етнологія досягає лише ціною застосування «правила наукознавчого творення» (заснованого Гегелем): оскільки теор. мислення є понятійним мисленням, нового знання можна набути як оновленням старого науково-дослідного (понятійно-категоріального) апарату даної науки, так і введенням в дослідницький (та мислительський) обіг нових наук. понять. Отже, й доводиться політ. етнології вводити в обіг кілька новаційних понять, які висвітлюють Е. б. в дещо незвичних аспектах та ракурсах, роблять самий феномен Е. б. більш придатним для політолог. аналізу поточної етнополіт. ситуації, більш операціональним в політико-держ. будівництві, збагачують теор. думку суспільства, дещо «просвітлюють» буденну свідомість народів, облагороджують їхній здоровий глузд, допомагають політикам у розв'язанні етнополіт. конфліктів, сприяють історіолог. проясненню міжетніч. колізій.

Йдеться про такі нові поняття, як етноплацента, етноойкумена, етнокультурний ареал, титульний народ, субаборигенний народ, маргінально аборигенний народ (див. ст. Етнокультурний ареал) та ін.

ЕТНІЧНА ВЛАСНІСТЬ — напрацьовані етнічними утвореннями як образотворчі, так і гуманітарні матеріальні й духовні цінності, що в узагальненому або ізольованому вигляді охоплюються мережею суспільних відносин. Е. в. може знаходитися не лише в державному підпорядкуванні, але й в індивідуальному користуванні. Формами Е. в. є державна, суспільна, кооперативна, змішана, приватна тощо. Взятий окремо від інших компонентів один елемент Е. в. довго буде зберігати свої специфічні риси (внутрішні й зовнішні). Наявна Е. в. характеризує предметний світ націй та народів, міру їх самоутвердження у ландшафтних і соціальних умовах. Це самоутвердження здійснюється шляхом накопичення культурних здобутків, які зрощуються в громадських і культурних осередках.

Е. в. за умов дбайливого до себе ставлення завжди примножується, кількісно збільшується і якісно збагачується. Технічний прогрес, якщо він більше позначається на соціальній, а не лише одній тільки промисловій сфері, робить Е. в. якісно вищою і разом з тим ціннішою. Знецінення Е. в. спостерігається в обставинах архаїчного

підходу того чи іншого народу до завдань збереження і, насамперед,— оновлення своїх численних надбань, які належать до системи культурних вартостей загальнонаціонального масштабу. В періоди кризових явищ і ситуацій Е. в. зазнає катастрофічного становища, що, погіршуючись, згубно впливає на стан і якість етнокультурних здобутків (монументальних і пересічних).

ЕТНІЧНА ГРУПА, етногрупа — спільність людей, споріднених між собою етноісторичним походженням (етногенезисом), мовою спілкування, теперішньою або минулою територією проживання, рисами матеріальної, духовної та моральної культури, побутовими звичаями та ін. рисами і ознаками. Не слід змішувати це поняття з так званою «етнічною меншістю», яка є фізичним масивом людей ін., «не місцевого» етнічного статусу, але мешкає (тимчасово перебуває) у сучасному для себе етносередовищі. У справі визначення Е. г. як етнополітичної спільності фізична величина, обсяг етномаси людей великої ролі не відіграє. Суттєвими тут є лише ознаки однотипної характеристики цих людей: у цьому-то і тому-то вони цілком споріднені, а в тому-то і в тому-то тільки «схожі». Таким чином, головне тут — історіологічне місце даного етнофеномена в контексті суто певної етнополітичної площини. І тоді стає зрозумілим, чому не можуть бути «меншістю» татари, «кримчаки» в Криму і молдо-румуни в Трансністрії і Буковині (бо ці площини є їхнім етноплацентним середовищем), а точно такою меншістю є росіяни в Донбасі, башкири — в Татарстані, поляки — в Литві.

У політолого-етнолог. сенсі статус Е. г. визначається трьома (основними) параметрами, вимірами: частини, компоненти етносу, умовно взятого як «етноісторична цілісність», (1) проживають на значних, відносно великих географ. просторах, зберігаючи при цьому в певній цілісності основні типологічні риси своєї етногенезисної організації, (2) не мають єдиного та суто «свого» державно-політ. утвору, що суверенізує їхню політ. волю, забезпечує їхнє правове самовизначення та адміністративно-територіальну самобутність, (3) покинувши родову етноплаценту та власну етноойкумену, далеко за межами «батьківщини» створили (чи ще створюють) новий етнокультурний ареал. Сьогодні такими є, напр., ескімоси (що проживають в Росії, США, Фінляндії, Данії, Канаді та ін. країнах), індійці (що проживають в усіх амер. країнах), євреї (що проживають практично в усіх країнах світу). Своєрідними Е. г. (в історіології М. Данилевського та А. Тойнбі) можна вважати і багатоетнічні об'єднання або так звані «надентнічні спільності» (в зах. науці — «суперетноси», «нові соціоетнічні спільноти») типу «народ Америки», «індійський етнос», «арабська нація», «ізраїльська людина» тощо.

Починаючи з епохи Ренесансу — як результат взаємодії багатьох соціально-політ. факторів (великі географ. відкриття, налагодження світової торгівлі, регіональні та світові війни, міграція населення та ін.) — всі так звані «великі народи», а сьогодні й усі народи в політико-географ. та соціопросторовому сенсах мають два етномасиви — аборигенний та діаспорний. Діаспорні компоненти всіх народів, «люди в екзилі» — то й є суто Е. г. Інтеграція господарсько-екон. та політико-культ. життя сучасного взаємозалежного світу об'єктивно обумовлює два суперечливі процеси: «розпорошує» крупні етноси (та всі етноси) на дифузні групи й прошарки, розсіює їх на Е. г., а вже існуючі Е. г. консолідує в мегаєдності («відтворення великого Ізраїлю», «соборна Русь» тощо) — в певні надетнічні спільності. В кінцевому підсумку людство не тільки намагається вижити, але йде до загальноцивілізаційної єдності.

ЕТНІЧНА ГРУПА (за Л. Гумільовим) — сегмент етнічної популяційної форми. Основою приналежності до Е. г. є усвідомлення людиною своєї етнічної тотожності, відчуття спільної історичної долі, схожості почуттів, ідей і поведінки, взаємодія переважно серед своїх, ніж «чужих», ідентичність думок, вчинків тощо. Е. г., як правило, проживає компактно, утворюючи мовну, культурну, релігійну, територіальну цілісність. У поліетнічному суспільстві Е. г. є частиною нації і не має своєї державності. Однак вона може утворювати культурно-національну або територіально-національну автономію, прагнучи якомога повніше задовольнити свої культурні та політичні потреби, інтереси, реалізувати свій енергетичний потенціал.

Е. г. поділяються за: 1) спільністю походження, історичної долі; 2) біофізичними та культурними характеристиками; 3) комплексом стереотипів свідомості й поведінки. Внутрішня поєднаність і сталість зберігаються протягом усього існування Е. г., навіть якщо можлива якась рухомість (напр., у випадку зміни віри). Відтоді як члени Е. г. реально чи гіпотетично віднесені до іншої Е. г. кровними зв'язками, Е. г. є видом суперетнічної сім'ї.

Критерієм диференціації Е. г. може бути як культурна традиція (мова, релігія, обряди тощо), так і біологічна (колір шкіри, форма тіла тощо) або обидві одночасно. Різне майбутнє і минуле надто важливе у суспільстві, і люди використовують його у розрізненні «своїх» від «чужих». При цьому неабияку роль відіграє позитивна чи негативна компліментарність.

Усвідомлення своєї етнічної неповторності, своєрідності, формування в свідомості антитези «ми» — «вони», «свої» — «чужі» є основою етнічної самосвідомості. Протиставлення власної етнічної спільності іншим сприяє фіксації та активному закріпленню своїх етнічних відмінностей, їх осмисленню і на цій основі створенню системи найрізноманітніших (економічних, політичних, ідеологічних, культурних тощо) способів зміцнення спільності. На соціально-психологічному рівні реалізації цієї настанови сприяє і механізм усталених поведінкових стереотипів. Останні можуть відігравати подекуди негативну роль в оцінці інших етнічних спільностей, їх об'єктивного культурно-психологічного, політичного, економічного статусу в суспільстві. Перебільшення всього позитивного, еталонного у своїй Е. г. та ігнорування або применшення відповідних характеристик іншої Е. г. веде до етноцентризму. У давній історії досить поширеними були уявлення народів щодо своєї етнічної спільності як «центру всесвіту», що оточений різними численними «варварами».

Каталізаторами, що прискорюють розвиток Е. г., зумовлюють пасіонарні поштовхи, є зовнішня агресія, територіальні претензії з боку сусідніх етносів, загроза фізичної, культурної асиміляції. Про це свідчать численні національно-визвольні рухи, в тому числі в Україні. Сконцентрована й цілеспрямована в результаті усвідомлення своїх завдань енергія Е. г. може спричинити як конструктивні, прийнятні для інших Е. г. або нації в цілому вимоги, програми, рухи (етнічного самовизначення, автономії — культурної, економічної тощо), так і затяжні практично нерозв'язані конфлікти. Останні нерідко зумовлені етноцентризмом, етноегоїзмом — з одного боку, і шовінізмом, національною зарозумілістю — з іншого.

ЕТНІЧНА ДЕРМАТОГЛІФІКА — галузь антропології, що досліджує малюнки та папілярні лінії на руках у зв'язку з етнічною належністю людей. Виявлено, що кожна раса відзначається своїми особливостями, і це найкраще видно на пальцях. Подивившись на їх відбитки, можна розгледіти своєрідні завитки, закрути, які, поєднуючись з іншими лініями, утворюють маленькі трикутники чи «трипроменеві зірки». Ці значки прийнято називати дельтами. Отже, на одному пальці буває переважно одна-дві дельти (однодельтові чи дводельтові пальці). Загальна кількість дельт на обох руках (на десяти пальцях) називається дельтовим індексом. Дробове чис-

ло може бути при визначенні середнього показника для групи людей певної місцевості чи країни.

ЕТНІЧНА ДИВЕРГЕНЦІЯ — розходження ознак етноландшафтних систем у процесі їх історичної еволюції. Це може зумовлюватися природним або штучним добором, який спонукає етнічні утворення до перебудови та зміни функцій своїх основних складових частин (функціональна або структурна дивергенція).

Лінгвістична Е. д. засвідчує про мовні розходження у внутрішніх процесах етноструктури тієї чи іншої етноландшафтної системи. Вона здатна призвести до створення між колись єдиним народом субетнічних груп, які розпочинають претендувати на самоідентифікацію і самовизначення (українські русини).

За Л. Гумільовим, Е. д. означає розпад системної цілісності з втратою відчуття компліментарності (усвідомленої взаємної симпатії осіб) на заданому рівні етнічної ієрархії.

Усвідомлене розходження етногруп, які походять з однакового етноісторичного джерела, може спричинятися ще й іншими обставинами, напр., політичними, соціальними і релігійними.

ЕТНІЧНА ДИСИМІЛЯЦІЯ (від лат. dissimilatio — роздріблення) — виділення з-поміж етнічного утворення однієї або більше етнічних груп, які претендують на окрему суспільну організацію та самостійний розвиток. Е. д. означає для колись єдиного етносу розпад на декілька етнічних структур, що є однаковими за походженням, але різняться між собою історичною, мовною, побутовою, культурною та іншою специфікою. У випадках Е. д. монолітність етнонаціональної структури порушується, бо наявне роздріблення згубно впливає на цілісність внутрішньої організації.

Протягом Е. д. кожне етнічне утворення переживає кризові явища, функціональну і структурну перебудову, національні та культурні потрясіння. На процеси Е. д. безпосередньо впливає ситуація в економічній і соціальній сфері, що, погіршуючись, спонукає етнічні субутворення до пошуків самостійних шляхів подолання існуючих у державі негараздів. Одним із напрямків обирається дороговказ на автономність в управлінні регіоном або етнічною територією. Роздріблення може протікати безболісно, якщо зберігаються необхідні для забезпечення етноавтономії зв'язки, або коли для самостійного існування є наявні природні й соціальні умови.

В Україні підкарпатські русини, котрі мають з українцями єдині корені, у 90-х рр. XX ст. стверджують про себе як про окремий народ. За культурологічними вимогами політичного русинства слідом крокують етнополітичні, що ставлять за мету створити на Закарпатті державу «Підкарпатська Русь». Так розпочинається процес Е. д. з усіма наслідками, що випливають з нього.

ЕТНІЧНА ДИСПЕРСІЯ (від лат. dispersus — розсіяний, розсипаний) — якісне і кількісне розпорошення етносу в межах ландшафтної системи або ж етноареалу, котре супроводжується втратою компактної (групової) осідлості представників одного і того самого народу. Територіальна порожнина (частина регіону) заповнюється у таких випадках іншими етнічними групами. Відбувається закономірний процес розкладу монолітності етносу, здатності цього етноутворення зберігати етнонаціональну єдність. Особливо сильною Е. д. може бути вдалині від етнічного ядра, тобто на периферії. Ерозія від процесів Е. д. здатна проникати вглибину, аж до самого центру етноутворення. Практично урбанізація та інтернаціоналізація етнічного життя сприяє розвитку Е. д., розриває мононаціональну компактність у часі і в просторі. Столиці усіх держав, у тому числі й України, випробовують на собі явища і процеси Е. д., котрі поширюються і нарощуються.

Е. д. спричиняється міграцією населення, що може зумовлюватися природними і соціальними явищами. Демографічні показники напрямків і динаміки етнічних рухів можуть давати багатий науковий матеріал про явища і процеси Е. д. Розсіяння етносів вносить зміни у структурні та системні зв'язки всередині мононаціональних народів, впливає на якість і властивості етноутворень, сприяє розвитку етнічної анафілаксії (беззахисності перед етнокультурним натиском). Процеси Е. д. супроводжуються ще й явищами етнічної анемохорії, що вказує дослідникам на етнічні дрейфи різних народів, їх шляхи і напрямки міграції.

ЕТНІЧНА ДИФУЗІЯ (від лат. diffusio — поширення, розтікання) — зумовлена природними, політичними, економічними, соціальними, культурними та ін. обставинами багатостороння взаємодія двох або більше етносів у одному чи декількох ландшафтних регіонах. Часове і простірне поширення етнокультур, їх окремих елементів або навіть цілих традиційних комплексів у чужому етнічному середовищі. Безопірне, або ж, навпаки, примусове сприйняття культури іншого етносу, котре за певних соціальних умов істотно впливає на глобальну чи локальну Е. д.

Серед видів Е. д. розрізняють добровільну та примусову. Внаслідок першої чужі етнічні новації сприймаються природно, в результаті другої — пропоновані іноземні впливи отримують опір або селекцію. Механічна Е. д., яка зумовлюється політичними рішеннями, унеможливлює етнічну стабілізацію. Для того, щоб це сталося, потрібно досягнути «етнічного сплаву», тобто формування різними шляхами єдиної індивідуальності етносу. Етнічна взаємодія являє собою закономірне продовження етнічного контакту, що починається з дифузійного вкраплення іноетників в інооточення.

ЕТНІЧНА ДІАГНОСТИКА — принципи, методи і способи визначення стану етноландшафтних систем і структур з метою виявлення їх здатності розвиватися у напрямку, який забезпечує їм здорове існування та адаптацію в природних і соціальних умовах.

Е. д.— це розділ етнології, що вивчає причини етнодивергенції, методи і принципи дослідження етноландшафтних та етносоціальних систем, встановлює ознаки, котрі характеризують стан етноструктур з метою прогнозування можливих відхилень і недопущення порушень у нормальному етноритмі.

За Л. Гумільовим, Е. д. постає способом розрізнення етносів за стереотипами їх соціоландшафтної поведінки та належності до тієї чи іншої етнокультурної традиції.

Е. д. є тим науковим інструментом, який досліджує кількісні та якісні характеристики різних етноутворень.

ЕТНІЧНА ДОМІНАНТА — явище чи комплекс явищ (релігійне, ідеологічне, військове, побутове), що визначає перехід початкової для процесу етногенезу етнокультурної багатоманітності в цілеспрямовану багатоманітність.

ЕТНІЧНА ЕКЗОФІЛІЯ (від грец. exo — ззовні, поза + phileo — любов, дружба) — почуття приязні, товариськості, дружби стосовно до інших етносів, прагнення всіляко розширювати та зміцнювати контакти з ними.

Як правило, Е. е. притаманна представникам етносів, які не вбачають загрози своєму етнічному існуванню, не відчувають ворожого чи просто негативного ставлення до себе, позбавлені комплексу як зверхності, так і меншовартості, здатні до адекватної самооцінки, усвідомлюють плідність міжнаціональних зв'язків для власного розвитку.

Гіпертрофоване почуття Е. е. може, однак, обертатись істотним пониженням інтересу, а то й байдужістю щодо проблем власного народу, еволюціонувати в бік космополітизму або ж призводити до екзоцентризму.

ЕТНІЧНА ЕНТРОПІЯ (від грец. en — в, всередину + trope — поворот, перетворення) — стан фізичного потенціалу етноутворень, міра внутрішньої розбалансова-

ності етносистем, безповоротний процес втрати етнічної енергії.

Методологічною основою наукового дослідження явищ Е. е. є універсальне трактування другого закону термодинаміки, у відповідності з яким у процесі перетворення енергії деяка її частина втрачається. Ця «втрата» — «зміна ентропії» — при застосуванні до еволюції людини кваліфікується як постійне зменшення енергетичного потенціалу, котрим володіє етнопопуляція чи етносистема. Так само як в космології процеси антропії призводять до теплової смерті Всесвіту, так і в етносистемі, що не має «зовнішнього виходу», Е. е. означає нівелювання форми і можливу загибель. Свого часу теорія ентропії була викладена із тривожними застереженнями, в тому числі по відношенню до суспільного розвитку, у книзі Дж. Рифкіна «Ентропія: новий погляд на світ».

Ентропійний підхід до етносуспільного розвитку використовували Л. Уайт (застосовував поняття термодинаміки в ентропології), Д. Брукс та Е. Уілі (за висновками цих вчених, у будь-якій біологічній системі є можливим одночасне зростання ентропії, тобто втрати енергії живими істотами, та її внутрішньої організації). За Д. Аберле, безповоротність і ентропійна природа речовин у космосі, в культурі, інформації призводить до того, що ми стоїмо між минулим, лише частково знаним, і майбутнім, ледь баченим.

ЕТНІЧНА ЕТОЛОГІЯ (від грец.— звичай, характер, норов, манера поведінки) — вчення про суспільно-біологічні засади, принципи і закономірності поведінки етноландшафтних систем, їх соціоструктур (етнічних груп, національних меншин та субетносів) в природному і соціальному середовищі.

Е. е. вивчає значення етноповедінки як фактора еволюції етноландшафтних систем і структур. Вона займається розробкою механізму управління етнічними групами, об'єднаними у співтовариства на макро- та мікрорівнях.

Е. е. тісно змикається з вченням про соціобіологію людини, в котрому соціальні та біологічні аспекти досліджуються комплексними методами. Е. е. займається як спадковими формами поведінки, так і набутими в процесі адаптації і асиміляції етностереотипами (традиціями, звичаями та обрядами), що здійснюють істотний вплив на манеру поведінки.

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ (концепція). Базується на основних положеннях добре відомої на Заході концепції соціальної ідентичності. Під останньою мається на увазі виділення і віднесення людиною чи групою себе, інших або іншими за певними ознаками (віковими, статевими, класовими тощо) до тих чи інших спільнот. Взаємодіючи одна з одною, ідентичності створюють т. зв. «ієрархію ідентичності», в якій кожна ідентичність займає своє особливе місце. При цьому деякі з них перебувають в центрі уваги, турбот і занепокоєнь особи чи групи, в той час як інші займають периферійні місця. Протягом останніх років до першої групи ідентичності швидко увійшла, точніше, увірвалась Е. і., яка, виходячи з подій в посттоталітарних державах, затримається там надовго.

В західній етносоціологічній літературі існує чимало визначень Е. і. Один з канадських фахівців В. Ісаєв визначає її як «відданість соціальній групі спільного походження». Інший канадський етносоціолог Дж. Рейтц доводить, що Е. і.— це не що інше як «почуття належності до національної групи». «Етнічна ідентичність,— вторить їм американський антрополог Дж. Едвардс,— це відданість групі (великій чи малій, соціально домінуючій чи підлеглій), з якою особа має успадковані зв'язки».

Вразливим місцем такої точки зору є, на нашу думку, деяка переоцінка суб'єктивного і об'єктивного факторів при визначенні тієї чи іншої особи. Більш вдалим здається підхід Дж. Хааса, В. Шаффіра та деяких інших західних вчених, які враховують суб'єктивні й об'єктивні, внутрішні і зовнішні фактори, а також високо оцінюють роль Е. і., особливо її придатність для соціальної стратифікації себе й інших. За їх спостереженнями, мають місце випадки, коли особа чи група осіб бажає, щоб була визнана їх належність до тієї чи іншої спільноти, але члени — засновники тієї спільноти — можуть відмовляти їй (їм) в цьому і заперечувати їх етнічну приналежність. Водночас можуть існувати особи, які в силу різних обставин бажають відмежуватись від певної етнічної спільноти, але виявляється, що інші особи продовжують вважати їх членами тієї спільноти. Все це дає підстави західним науковцям зробити висновок про те, що Е. і. є досить мінливим феноменом і часто має ситуаційний характер. Загалом більша частина західних фахівців з цих проблем вважає Е. і. «вирішальною», «ключовою концепцією» в довгій низці етнічних студій.

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ (типологія). В західній етносоціології нараховується кілька різних типів Е. і. Зокрема, згідно з типологією, розробленою американськими вченими Дж. Маккейєм та Ф. Льюїсом, існує чотири основні типи. До першого, який вони назвали «мінімум етнічності», внесено осіб з низькою етнічною обізнаністю, майже або вже асимільованих. До другого, названого «поміркованою етнічністю», зараховано осіб, котрі мають певні контакти з членами своєї етнічної групи, але їх Е. і. не настільки міцна, щоб вважати її етнічною свідомістю. Третій тип, т. зв. «маргінальна етнічність», включає осіб з сильною етнічною свідомістю, які в силу різних обставин не мають контактів з членами своєї групи. До цього ж типу належать і т. зв. «етнічні сироти», які не мають тісних зв'язків ні з своєю етнічною групою, ні з «більшим» суспільством, що його оточує. Нарешті, четвертий тип — «максимальна етнічність» — об'єднує людей, які беруть активну участь у діяльності своєї етнічної групи, в забезпеченні її політичних, економічних, соціальних та інших інтересів. Існують й інші підходи до цього питання.

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ (характерні риси). Більшість західних етносоціологів вважають, що Е. і. підтримується завдяки наявності спільних об'єктивних, а часом і суб'єктивних характерних рис або певною їх комбінацією. Найчастіше головну роль у збереженні Е. і. відіграє спільна територія. Але в деяких випадках вона не має жодного значення (євреї до створення Ізраїлю, цигани тощо). Певне значення для визначення і збереження Е. і. мають, на думку деяких західних вчених, зокрема неомарксистів, економічні фактори. Неоднозначну роль тут може відігравати релігія. З одного боку, вона сприятиме втраті Е. і., зокрема, коли людина відривається від «своєї» та переходить до «чужої» віри, або приймає якусь трансцендентну світову релігію. З другого боку, релігія може визначати, зберігати чи навіть підсилювати почуття Е. і. Більше того, віруючі члени етнічної групи можуть стати символом спротиву домінуючій нації чи конкуруючій етнічній групі тощо.

Одним з головних компонентів, надзвичайно важливим фактором існування та збереження окремої Е. і., її єдиною найбільш характерною рисою є мова. Показово, що досить часто етнічність пов'язана більшою мірою із символами окремої мови, ніж з її практичним використанням всіма членами етнічної групи. Прикладом можуть служити гальська або шотландська мови, які по суті справи сьогодні є лише символами відповідно кельтської та шотландської етнічностей. В тих випадках, коли якась мова виходить за державні кордони — англійська, німецька, французька тощо — етнічність, згідно західної етнології, поширюється на всіх, хто розмовляє тією мовою. Напр., не зважаючи на те, що німецька мова до 1991 р. була державною й офіційною трьох окремих країн (ФРН, НДР, Австрії) та кількох кантонів Швейцарії, існування єдиної німецької етнічності під сумнів не ста-

вилось. Деякі західні вчені твердять також про існування єдиної англійської етнічності, до якої включають населення Великобританії, Північної Америки, Австралії, Нової Зеландії та білу меншість ПАР, посилаючись при цьому на спільність мови.

Суттєве значення для Е. і. мають культурні особливості, традиції, звичаї, їжа, помешкання, одяг та ін. об'єктивні фактори. Важко переоцінити і значення суб'єктивних факторів, зокрема таких, як етнічна обізнаність, етнічні почуття, етнічна свідомість тощо. Етнічність значною мірою визначається тим, що врешті-решт особа відчуває і думає про себе. Адже самовизначеність особи є однією з головних відповідей на потребу людини належати до якоїсь спільноти, щоб вижити. Загалом же, наголошує Дж. Де Вос, збереження етнічної окремішності є досить складною справою, оскільки питання про належність чи неналежність особи до етнічної групи вирішується людьми, які не входять до цієї групи, членами групи, а також — власним визнанням самої особи.

ЕТНІЧНА ІЄРАРХІЯ — динамічна в процесі етногенезу підпорядкованість етнічних систем різних таксонімічних рівнів (рангів).

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ — вчення про виникнення, розвиток і зникнення народів, тобто про етногенез.

Е. і. фіксує як сталі взаємовідносини між різними елементами суперетнічної системи, так і її взаємодії з сусідніми системами. В результаті виявляється, що одні етнічні цілісності на один чи декілька порядків вищі, ніж інші.

Наповнення історичних процесів становить пасіонарність. Напрямок їх визначається суспільною формою руху матерії. Кореляцію цих процесів у просторі та часі й вивчає Е. і.

На відміну від феномена етногенезу Е. і. поліфакторна. На ланцюг подій у їх зв'язку й послідовності впливають і соціальна закономірність, і географічна зумовленість, і різнохарактерні етнічні контакти.

ЕТНІЧНА КАРТИНА СВІТУ — зібрання основних принципів та передбачень, не усвідомлених і не обговорюваних, які спрямовують та структурують поведінку представників певної етнічної спільності.

Е. к. с. виступає як центральне поняття ряду культурологічних та етнологічних підходів, згідно з якими члени даного суспільства (етнічні спільності) притримуються певної пізнавальної орієнтації.

ЕТНІЧНА КАТАСТРОФА — аномальне явище, що характеризується особливо важкими соціоетнічними наслідками. Вона викликає тотальне потрясіння основ життєдіяльності етносів, окремих етнічних спільностей. Тягар катастрофічного стану пов'язаний передусім з тим, що руйнуються форми етнічного саморуху, його соціальна самоорганізація, нормальне функціонування етносу, які забезпечують захист існування, прав та інтересів кожного представника певного етносу. Е. к. бувають двох типів: 1) вичерпності, коли потенціал етносу вироблений і перестає існувати; 2) інверсії, внаслідок якої відбувається переродження етносу, і він поступово розпадається на субетнічні компоненти, що за певних умов може призвести до поглинання його іншими етносами.

ЕТНІЧНА КОНСЕРВАТИВНІСТЬ (з лат.— охороняти, зберігати) — традиційна етноповедінка, що складається на основі історичних переконань, які захищають ті або інші засади етносоціального буття. Е. к. буває ворожою до нововведень, але це ще не означає її збитковості для етногенезу. Протидія Е. к. прогресу наступає тоді, коли етнотрадиції гальмують процеси саморегуляції, що покликані забезпечувати існування та адаптацію етносистеми до ландшафтного середовища.

Е. к. здатна оберігати етноструктури від зовнішніх руйнівних впливів і тимчасово зупиняти дію зовнішніх чинників, котрі можуть посягати на стабільність і ритм етносистем. Етнічна консервативна система грунтується на підвалинах історично сформованих поглядів і звичок, які з покоління в покоління передаються нащадкам (представникам молодшої генерації).

Е. к. розмивається процесами асиміляції, інтеграції в поліетнічне середовище та корінними змінами у масштабі земної цивілізації. Е. к. означає стійку історичну традицію, котра, зміцнюючи етнічні стереотипи, захищає національні меншини від політичної, культурної та інших видів ерозії.

ЕТНІЧНА МАРГІНАЛЬНІСТЬ ОСОБИ — це об'єктивно і суб'єктивно проміжний стан людини в системі етнічних відносин. Об'єктивна Е. м. є наслідком того, що особа одночасно належить до двох етнічних груп. Найчастіше перебувають у такому стані діти з національно-змішаних сімей. Об'єктивне становище особи в системі етнічних зв'язків породжує її суб'єктивний стан. Проте маргінальний статус необов'язково породжує внутрішню, психологічну, етнічну маргінальність. Остання наступає, як правило, тоді, коли особа знаходиться не просто на межі етнічних культур, або, по-іншому, перекриває своєю внутрішньою позицією цінності двох культур, а тоді, коли ці цінності несумісні, антагоністичні. Саме це породжує феномен маргінальної особи у точному значенні цього слова. Увібравши в себе несумісні культурні цінності, маргінал втрачає можливість мати власну стійку систему особистісних цінностей. Він постає як психологічно розколотий тип, амбівалентна особа. Для нього характерні протиріччя між свідомим і несвідомим, потребнісно-мотиваційними і інтелектуально-операційними засадами. Маргінал має нестійку емоційну сферу, не може пристрасті підкорити волі та розуму. Його цілі й установки розмиті, особистісні смисли невизначені.

Етнічний маргінал проявляє психічну нестійкість — він прагне одночасно жити у двох світах, але по-справжньому не живе в жодному з них. Його духовний світ конгломеративний: від одних цінностей він відцурався, а інші не увібрав. Звідси переживання ущербності, комплексу неповноцінності, що веде до агресивності, немотивованої жорстокості. Маргінал постійно шукає опору, стабільність. Один з можливих шляхів набуття стабільності він вбачає у прилученні до якогось авторитету. Іноді комплекс неповноцінності у маргінала переростає у комплекс зверхності, переваги. Його супроводжує тривожність, він нерідко втрачає здатність розрізнювати моральні та духовні опозиції. Невроз маргінала породжений одночасно проявом прийняття та ворожості до одного і того ж об'єкта, у визнанні й запереченні одних і тих же цінностей. Втрата коренів, моральних та культурних опор робить маргінала особою з втраченою ідентичністю. Втративши своє «Я», він готовий злитися з чужим «Я», яке видається йому авторитетним. Він сподівається хоча б таким чином зафіксувати свої суспільні координати, ухопитися за щось певне, чітке, зрозуміле.

У ситуації етнічних маргіналів знаходяться не тільки діти із національно-змішаних сімей, а й представники національних меншин. Навіть мононаціональні сім'ї з національних меншин потрапляють у ситуацію етнічної маргінальності. Адже формування особи, в тому числі її етнічних якостей, відбувається не тільки в сім'ї, але й у дитячих дошкільних закладах, школі, побутовому середовищі, через засоби масової комунікації, що прищеплює особі етнічні властивості культури того етносу, в середовищі якого вона знаходиться.

Об'єктивний етнічний маргінальний статус особи не обов'язково, не завжди приводить до маргінальності її етнічної самосвідомості. На особистісному рівні розв'язка ситуації, коли людина поставлена перед вибором варіанта етнічної самоідентифікації, може втілитися в різні форми. По-перше, людина віддасть перевагу одному з етносів і самоідентифікується з ним (навіть з тим, до якого не належить жоден з батьків). По-друге, проявить

етнічний нігілізм і не зарахує себе до жодного з етносів. І, по-третє, самоідентифікується з двома або навіть трьома етносами, матиме подвійну, потрійну етнічну самосвідомість.

Інакше кажучи, об'єктивні маргінали можуть на особистісному рівні, у сфері свідомості самовиявлятися у вигляді 4 моделей: 1) — психологічна, моральна амбівалентність, «розірваність» душі між культурами, етносами, мовами; 2) — самоідентифікація з одним із етносів; 3) — усвідомлення себе космополітом; 4) — самоідентифікація себе з двома, трьома етносами.

ЕТНІЧНА МЕНШИНА — група людей, яка відрізняється за своєю етнічною належністю від більшості населення даного економічного організму (держави). Поряд з терміном Е. м. в тому самому значенні часто застосовується поняття національна меншина. Так, в Законі «Про національні меншини в Україні» зазначено, що «до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою». Більшість Е. м. України — це частини етносів, основне ядро яких знаходиться за межами нашої держави й існує, як правило, у формі самостійних етнополітичних організмів. Деякі етноси не мають своїх окремих етнотериторіальних утворень (напр., цигани, асірійці). Ряд Е. м. сформувався на території сучасної України (караїми, кримські татари тощо). Останні, крім того, мали тут свою державність.

В різних країнах термін Е. м. вживається в різних значеннях: всі народи, крім найчисельнішого; лише іммігрантські групи на відміну від корінних етносів; всі, хто не сповідує державну релігію (ряд мусульманських країн); ті етнічні групи, які не мають рівноправного статусу з державною нацією і намагаються досягти його, іноді в формі автономії чи незалежності. В міжнародному праві поняття Е. м. до цього часу відсутнє, що суттєво ускладнює закріплення їх прав у міждержавних угодах.

Взаємовідносини Е. м. з національною більшістю різняться в різних країнах від толерантних до антагоністичних, коли більшість намагається силою інтегрувати Е. м., а остання — ізолюватися (сепаратизм, відокремлення). Залежно від політики, яка проводиться щодо Е. м., ставлення її до держави може бути конформістським, опозиційним чи радикально-конфронтаційним. Останні дві форми взаємовідносин супроводжуються політичною активністю Е. м., що детермінується передусім невдоволеністю щодо реалізації культурних, релігійних, територіальних та соціально-економічних потреб. Здебільшого політична активність Е. м. виявляється в місцях їхнього компактного розселення.

Можливості самовідтворення Е. м. залежать від таких чинників, як характер політики держави щодо них (асиміляціоністська чи плюралістична); наявність конституційного закріплення прав Е. м. та можливість їх реалізації не тільки на індивідуальному, а й на груповому рівні; чисельність; безперервність міжпоколінної трансляції етнокультурної інформації; наявність інституцій, які сприяють такій трансляції — шкіл, національно-культурних центрів, преси тощо.

В Україні проживають представники понад 130 Е. м. Загальна чисельність їх складає (перепис населення 1989 р.) 13,9 млн. чол. або 27,3% всього населення. В областях, за винятком Республіки Крим, де чисельно переважають росіяни, більшість населення становлять українці. Найбільша з Е. м.— росіяни — налічує 11,4 млн. чол., 7 національностей нараховують понад 100 тис. чол. кожна (євреї, білоруси, молдавани, болгари, поляки, угорці, румуни, кримські татари). Від 50 до 100 тис. налічують цигани, німці, азербайджанці, гагаузи, грузини, чуваші, узбеки, мордва, литовці, казахи, від 5 до 10 тис.— чехи, корейці, удмурти, словаки, башкири, марійці, латиші, осетини. Ще 17 національностей нараховують від 1 до 5 тис. чол.

Політика України щодо Е. м. базується на засадах культурного плюралізму, створення рівних можливостей для життя та національно-культурного розвитку всіх етносів. Закон «Про національні меншини в Україні», ряд інших законодавчих актів заклали правову базу для задоволення специфічних мовних та культурних потреб і запитів Е. м., а також принципи регулювання взаємодії з державою. Вона гарантує їм право на національно-культурну автономію: користування й навчання рідною мовою чи її вивчення в учбових закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій; сповідування своєї релігії; створення національних культурних і навчальних закладів тощо. Держава сприяє діяльності національних об'єднань, передбачає спеціальні асигнування для розвитку Е. м., гарантує право користування поряд з українською мовою в роботі державних та громадських органів, підприємств, установ і організацій в місцях, де більшість населення становлять Е. м., також їх рідною мовою.

В Україні діє широка мережа національно-культурних об'єднань, мовами Е. м. видаються газети, журнали, книги, здійснюються радіо- і телепередачі. В районах їх компактного проживання розширюється викладання мови, літератури, історії відповідних народів, працюють національні школи. На початок 1993/94 навчального року в 3657 школах з неукраїнською мовою викладання навчалося понад 2,5 млн. учнів. У тому числі російською мовою здійснювалося викладання у 3474 школах, румунською — 95, угорською — 59, молдавською — 12, єврейською — 5, польською — 4, кримсько-татарською — 2. У вузах країни провадиться підготовка вчителів, фахівців з ряду спеціальностей культури і мистецтва для шкіл, національно-культурних центрів, театрів Е. м.

За обсягом правових гарантій та можливостями збереження і розвитку національно-культурної самобутності Е. м. Україна визнана рядом міжнародних організацій (ООН, СБСЄ та ін.) однією з найдемократичніших держав світу.

ЕТНІЧНА МІГРАЦІЯ (від лат. migratio — переселення, переміщення) — переміщення людей, етносів, їх частин або окремих представників, пов'язане з переміною постійного місця проживання або з поверненням на нього. Це складний соціально-демограф. процес, який впливає на всі сторони соціально-екон. життя суспільства. Уже на ранніх етапах розвитку людства міграції відіграли виключно важливу роль в заселенні континентів, формуванні нових етніч. спільностей і держав. Вчені розглядають міграції населення як прогресивне явище в іст. процесі, як фактор, що сприяє підвищенню його соціальн. мобільності. Територіальна рухливість населення є однією з необхідних умов розвитку суспільства, його виробничої сфери і ефективного використання трудового потенціалу.

Розрізняють міграцію зовн. (міжконтинентальну і внутріконтинентальну), зв'язану з виїздом за кордон, і внутр.— переміщення в рамках однієї країни між адмін. або екон. р-нами, населеними пунктами. Міграція буває постійною, або безповоротною (переміщення на постійне чи довгострокове місце проживання), і тимчасовою (переміщення на відносно короткий час), сезонною (щорічні переміщення, зв'язані з роботою, кочова міграція) і маятниковою (щоденні поїздки на роботу за межі місця проживання).

Міграційні процеси викликаються різного роду причинами, хоч головну роль відіграють екон. та соціальні фактори. В той же час вони можуть обумовлюватись політ. переслідуваннями, расовою, етніч. або реліг. дискримінацією, утисками. Міграція може спричинитись військ. причинами (переміщення населення з р-нів воєнних дій), а також через стихійне лихо. Переміщення

населення з одних місць в ін. може відбуватись або в плановому порядку, тобто з ініціативи держ. органів, які займаються переселенням, або стихійно, в індивідуальному порядку. Ці два види міграції перебувають в певній взаємозалежності. Суспільно організовані міграції обумовлюються держ. потребами, плануються відповідними органами і організаціями й забезпечуються екон. заходами. Індивідуальна міграція має в своїй основі суб'єктивне бажання, потребу самих переселенців у зміні місця проживання.

Незалежно від конкретної мети, з якою відбувається міграція населення, вона в усіх випадках, хоч і в різн. мірі, реалізує свої осн. функції. Здійснюючи перерозподіл населення, пов'язаний з розміщенням виробничих сил в різн. екон. р-нах і населених пунктах різн. типів, вона в той же час веде до зміни етніч. складу жителів цих територій.

Міграційна рухливість представників різн. етносів значно відрізняється в межах «своїх» етніч. територій, де вони мігрують значно інтенсивніше, і за їх межами. Населення багатьох етносів схильне мігрувати переважно в межах території основного проживання, тобто в звичному середовищі.

Е. м. активніше відбувається в межах історико-культ. областей, між територіально близькими, здавна зв'язаними спільністю культ. традицій народами. Однак процес етніч. розселення за межами своїх споконвічних ареалів більшості великих народів не обмежується рамками цих культурно-іст. областей, а охоплює в тій чи ін. мірі й ін. області та регіони.

Міжетніч. міграція по-різн. впливає на етніч. склад населення в різн. регіонах і державах. В деяких випадках вона спричиняє зниження питомої ваги корінного населення, в ін. за її рахунок скорочується частка «чужого» в етніч. плані населення і зростає частка корінного етносу.

Міграція населення впливає не тільки на важливі екон., соціальні, але й демограф. та етніч. процеси, часто веде до збільшення поліетнічності населення окремих регіонів, держав. Переміщення людей різн. національностей, зумовлюючи зміни в розміщенні народів на території країни, змінюючи соціальн. і етніч. склад міст і сіл, розширює можливості міжетніч. контактів, збільшення етнічно змішаних шлюбів. Мігранти приносять в ін. етніч. середовище елементи своєї культури, мови, психології, притаманні їм особливості побуту та ін.

В процесі переміщення мігрантам доводиться переборювати ряд труднощів: адаптуватися в нових умовах, опановувати нові професійні навички, пристосовуватись до ін. укладу життя, формувати нові ділові, дружні зв'язки і взаємовідносини. Якщо це ін. етніч. середовище, то мігрантам доводиться вивчати мову осн. етносу, звичаї, знайомитись з його культурою. Це часто призводить до асиміляції, особливо невеликих груп мігрантів, якщо їх розселення носить дисперсний характер.

Міграції як складний діалектичний процес можуть мати і негативні наслідки, особливо коли вони зв'язані з неплановими, неорганізованими, стихійними і нераціональними переселеннями, коли відтік жителів з одних р-нів веде до того, що там не забезпечується просте відтворення населення, відчувається нестача трудових ресурсів. А притік мігрантів в ін. густонаселені р-ни, особливо у великі міста, веде до їх перенаселення, неможливості задовольнити потреби мігрантів, як соціальні, економічні, так і етнічні, культурні, мовні та ін., що інколи спричиняє виникнення міжетніч. конфліктів як на міжособовому, так і на груповому рівні, посилення міжетніч. напруженості.

Міграційна політика в сучас. умовах повинна враховувати етніч. аспекти. Потрібен глибокий аналіз міграційних потоків, удосконалення механізму їх регулювання на основі принципу правильного поєднання загальних і специфічних національно-регіональних інтересів в розподілі трудових ресурсів.

Важливе значення має також забезпечення високого рівня адаптації мігрантів ін. національностей в нових р-нах, створення умов для реалізації їх прав на розвиток етніч. культур, вивчення рідної мови і її використання, а в місцях компактного проживання — на створення земляцьких, культ., нац. та ін. організацій, спілок і товариств.

Імміграція в Україну складається з кількох потоків:

— повернення вихідців з України, які раніше з різних причин виїхали на постійне мешкання за її межі (600 тис. чол.);

— повернення осіб, які раніше були депортовані з території України, на Батьківщину (250 тис. осіб);

— переселення в Україну іноземців з різними намірами щодо перспектив перебування в Україні.

Проблема полягає в тому, що розгортання імміграційних потоків проходить в умовах економічної кризи, несформованого міграційного законодавства, незавершеного розгортання міграційної служби, відсутність у її співробітників необхідного досвіду.

Проголосивши себе демократичною правовою державою, вступивши до Ради Європи, Україна взяла на себе обов'язки дотримуватися загальновизнаних норм та принципів міжнародного права, зокрема міграційних норм та стандартів Ради Європи у царині захисту прав людини.

Саме на цих засадах із врахуванням національних інтересів України має будуватися державна міграційна політика.

ЕТНІЧНА ОСНОВА УКРАЇНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ — сформована в процесі етногенезу на теренах України на грунті східнослов'янських племен історична категорія людності, наділена характерними етнічними ознаками (європеоїдний фізичний тип, своєрідна ментальність, певні усталені традиції, культура, побут, християнська релігія) і об'єднана в органічну цілість територією, надродовими уявленнями та міфами про спільне походження і кров, усвідомлення своєї виокремленості з-посеред сусідніх етноспільнот, що виражається в самоназві (українці), та одним з найзначніших чинників — українською мовою.

Е. о. у. с. притаманні загальнолюдські вартості: любов до рідної землі, гуманізм, миролюбність, традиційна працьовитість, побожність, шаноба до народної обрядності, нетерпимість до поневолення (національно-визвольні рухи, активні бойові дії проти іноземних загарбників).

Е. о. у. с. концентрується на теренах України і характеризується традиціями національного самовизначення, ідеологією державництва, тенденціями до інтеграції у світову політико-економічну систему. В умовах становлення української політичної нації Е. о. у. с. виступає основним ядром, головною рушійною силою для побудови в Україні демократичного й гуманного суспільства, в якому буде досягнуто справжнє народовладдя, добробут населення для гідного життя кожної людини, відродження та всебічний розвиток українського народу, забезпечення національних і культурних потреб усіх етнічних груп.

Е. о. у. с. не знає політичних кордонів, її географія збігається з ареалом розселення етнічних українців. Свою функцію вона виконує через збереження мови, народних традицій, особливостей побуту, релігії та ментальності з використанням позаурядових інституцій, приватних фондів, доброчинних акцій тощо.

Е. о. у. с. опосередковано впливає на світовий історичний процес. Її гуманітарні надбання і духовний потенціал скеровані на реалізацію життєвих і культурних потреб сім'ї європейських народів і всього людства.

ЕТНІЧНА ПАМ'ЯТЬ — здатність етнічних одиниць (груп, національних меншин, народів) відтворювати своє минуле. Свідоме повернення до власної історичної спад-

щини з метою реконструкції минулого і співставлення його із сучасним. У цьому плані є багато позитивного, котре перевіряється часом, і негативного, що може бути і недооціненим. На відміну від пам'яті взагалі як властивості нервової системи людини, що існує завдяки запам'ятовуванню, збереженню і відтворенню, Е. п. ще пронизується взаєминами сприйняття і засудження, задоволеності або ж розчарування фактом, подією, процесом, тенденцією чи проблемою.

Історія людського досвіду знає багато форм фіксації Е. п.: релігійні міфи, народні сказання, легенди, літописні хроніки тощо. Е. п. виходить на рівень аналізу і висновків, які осмислюють внутрішні зв'язки, закономірності та специфіку етнічного процесу. Е. п. заторкує емоційно-психологічну сферу народу, відтворює минулий досвід на міфологічному, фольклорному та історичному рівні. У народних звичаях, які супроводжують життя з щорічною циклічністю, Е. п. відроджується в образах минулого, що позначається на сучасному світогляді неповторним колоритом усної і писемної народної творчості.

Е. п. є невід'ємним атрибутом етнічних діаспор, в тому числі й української, котра зберігає і розвиває народну спадщину. Завдяки Е. п. зарубіжні українці зібрали, узагальнивши, регіональні здобутки соціокультурного призначення гуцулів, буковинців, лемків, галичан, закарпатців тощо.

ЕТНІЧНА ПОПУЛЯЦІЯ (з франц.— населення) — сукупність представників одного етносу, що проживає на окремій території і є більш-менш ізольованою від інших етнопопуляцій ландшафтними умовами. Е. п. являє собою біосоціальну одиницю еволюційного процесу, яка відтворюється, саморегулюється і розвивається, а також є здатною у часі та просторі існувати довго. Адаптована до конкретного ландшафтного регіону Е. п. виступає цілісною біосоціальною системою, котра має притаманні лише собі якості та властивості, тобто — етнореальності.

У межах Е. п. відбувається формування народностей і націй, субетнічних утворень, структурних одиниць та частин етносистем. Е. п. розрізняються за соціобіологічними і соціокультурними ознаками (рисами), механізмами адаптації, імунними якостями та асиміляційними схильностями. Ландшафтне оточення накладає відбиток на зовнішню і внутрішню поведінку Е. п., їх стереотипну поведінку, історичну традицію та регіональний прагматизм.

Е. п. еволюціонують (розвиваються) від нижчих форм організації до вищих. В історії спостерігаються деградація, занепад і вимирання тих Е. п., які зазнають етнополітичних катастроф у результаті природного та соціального добору. У таких Е. п. адаптація до ландшафтних і соціальних умов, як і етноімунітет, виявляються недостатніми, щоб забезпечити власну безпеку.

ЕТНІЧНА ПРОБЛЕМА — наявне і виражене протиріччя між уже назрілою необхідністю окремих етнічних дій та ще не зовсім достатніми умовами для їх можливого забезпечення. Внутрішніми основами Е. п. є етнічна необхідність, нагальна потреба і громадський інтерес. Якщо сама Е. п. має об'єктивний характер, то її цілі й завдання — об'єктивно-суб'єктивний. Багато рис Е. п. відповідають властивостям цілей і завдань. Кожна із Е. п. має такий атрибут, як етнополітичні та етнонаціональні вимоги. Будучи узагальненими, вони складають істотні характеристики Е. п. Суспільна мета і національне завдання є формами вираження Е. п.

Сукупність зв'язків і відносин між елементами Е. п. складає її внутрішню структуру. Головними компонентами такої структури є умови виникнення, причини складання умов, етнонаціональні вимоги, способи і шляхи вирішення проблем, наслідки діяльності етногруп по реалізації цілей і завдань. Е. п. виникають у системі взаємин між етнічною групою і державою, етнічною групою і громадянським суспільством, етнічною групою та іншими національними меншинами. Генезис і розв'язання міжетнічних протиріч детермінує генезис і розв'язання Е. п.

Е. п. можуть зумовлювати конфлікти, колізії, протистояння, кризові явища тощо. Якщо протиріччя Е. п. у попередніх фазах не розв'язувалися, то вони можуть повторюватися на новому витку етнічного розвитку, максимально загострюватися і підніматися на вищий щабель відкритого зіткнення інтересів сторін, які суперничають одна з другою. В підгрунті Е. п. завжди розрізняються типологічні конфлікти: економічні, соціальні, політичні, національні, ідеологічні, релігійні та ін.

ЕТНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ (етнопсихологія). Термін вживається головним чином у двох значеннях: 1) для визначення особливостей психол. (інколи — й психокультурного та психоетичного) життя етносів, народів, їхніх угруповань (типологічних сімей, історико-цивілізаційних спільностей, мовно-культурних споріднeностей, геополіт. груп, расово-географ. типів та ін.) та їхніх індивідуальних представників; 2) для позначення кола питань, проблем, що мають вивчати соціально-політ. науки (політ. соціологія, політ. психологія, політ. етнологія, політ. географія, політ. історія та ін.) в галузі психології етносів, народів, їхніх угруповань та їхніх індивідуальних представників. В обох випадках маємо справу з одним реальним явищем — з психол. перевантаженням та психокультурною діяльністю етноісторичних спільностей в різних сферах сусп. життя людей.

Як об'єктивний духовно-культуролог. феномен Е. п. виявляє себе в якостях соціально-психол. настроїв етноісторичного характеру, психокультурних укладів та норм життя етносів, народів, їхніх психоетнічних та соціопобутових орієнтацій, а також звичаїв та традицій психоспецифічної забарвленості. Сьогодні вона виступає в чотирьох різновидах науково-дослідної та феноменальної реальності (за кількістю реально існуючих ступенів етноісторичних спільностей) — як Е. п. (1) роду (родового союзу), (2) племені, (3) народності та (4) нації. Такою є етноцивілізаційна структура сучасного людства. Природно, що у всіх цих різних стадіях соціоцивілізаційного змужніння людини різним має бути й психічне життя, «по-своєму» забарвленим — історично та територіально, за типами і сім'ями народів, расами та мовно-культурними групами, поколіннями та статевіковими расами. Скажімо, не може бути «однаковою» психологія народного життя в Естонії (де мешкають представники сучасних європ. націй), в Чечні (де організації сусп. життя, за свідченням Р. Абдулатипова, А. Денисова та ін. дослідників, домінують родові союзи — «тейпи») і на російській Півночі (де проживають ледве не вимираючі, малочисельні етноси на стадіях роду та племені). Напевне, неоднорідною є соціопсихол. картина і в Україні, де проживають представники 130 етносів (загальною кількістю в 52 млн., з яких — 13,9 млн. «не українців»).

Починаючи з 40—50-х рр. ряд дослідників Заходу (Л. Снайдер, А. Мартіні, Г. Момзен, А. Козінг, І. Ганземса та ін.) порушили питання про виявлення особливостей соціопсихічного життя суто багатоетнічних суспільств сучасності, поліетніч. народів більшості країн світу. При цьому виділялися акценти на необхідність з'ясування етніко-психічних орієнтацій та політико-психол. настроїв саме в тих (поліетнічного походження) людей та їхніх груп, які особливо впливають на життя суспільства під час соціально-політичних кампаній і подій (вибори, референдуми, святкування іст. дат, політ. революції, війни, конфлікти і т. ін.) та відіграють в них свою помітну роль. Це завдання науки є актуальним і стосовно нинiш. України. Напр., цікаво було б виявити, якими були соціополіт. поведінка, соціопсихол. настрої на конкретні психол. вчинки багатьох громадян Укр. держави

під час перших плюралістичних виборів (весна 1990), проголошення незалежності республіки (літо 1990), президентської кампанії (кінець 1991), обговорення проекту першої конституції суверенної України (з літа 1992) та ін. Напевне, в цих подіях та ситуаціях по-різному мріяли і діяли «галицькі неодемократи» та «твердокамінні соціалісти російськомовного Донецько-Криворізького басейну», представники етнополіт. формувань слов'яно-татарського Криму та романо-слов'янської Буковини, лідери «єврейського народу Одеси» та «істинно української громади», «Руху» та ін.

В самій постановці питання про етнопсихол. та політико-психол. диференціацію «мрій та дій» різн. людей прихована досить перспективна думка — про факторну роль соціальної психології у конституюванні нових, синтетичних етноспільностей людей в багатоетнічних суспільствах, країнах та державах. Над нею — ще з 60—70-х рр.— почали працювати деякі дослідники колишнього СРСР (Е. Баграмов, Ю. Бромлей, Ф. Горовський, М. Джунусов, С. Калтахчан, М. Куліченко, Ю. Римаренко та ін.). Думка «пішла вглиб» проторенним шляхом діалектики — від живого споглядання через абстрактне мислення до соціально-іст. практики, знайшла «живе підтвердження». Багато років еталоном такої нової іст. спільності вважався «радянський народ». Із зникненням СРСР його формування, треба гадати, припинено, а його незавершена феноменальність здається до архіву історії і науки. Але в цих багаторічних пошуках мало хто помітив те, що у «радянського народу» є попередники. Прообразом нової етноіст. спільності людей є багатоетнічні народи США, Франції, Великобританії, Індії, Китаю, Іспанії та ін. поліетніч. суспільств.

Все це — про те, чим взагалі займається, що досліджує Е. п. Тепер коротко про її іст. генезис. Е. п. виникла в сер. XIX ст. (Л. Морган, Ч. Дарвін, Д. Гекслі та ін.). Спершу вона вивчала суто психо-культурний тип первісної людини. В другій пол. XIX ст. Е. п. стала вивчати і проблеми народної творчості в різних її проявах — ремісництво, духовна культура, побут, фольклор, наука і т. ін. (Л. Морган, Е. Тейлор, М. Максимович та ін.); деякі проблеми сімейно-шлюбних відносин у різних народів (Л. Морган, Ф. Енгельс, В. Зомбарт, М. Данилевський та ін.); специфіку форм права та державно-громадянського устрою різних країн і народів (Ф. Енгельс, М. Ковалевський, Р. Лащенко, І. Франко, П. Чубинський та ін.). З наведених прізвищ можна дійти висновку: в генезисі Е. п. стоять і представники українства.

Але до 30-х рр. XX ст. певно єдиної, концептуально цілісної школи етнопсихол. досліджень у світі не було. Вперше вона склалася в США на чолі із А. Кардинером (Р. Лінтон, А. Халоуелл, Р. Бенедикт та ін.). З того часу основний концептуальний акцент в етнопсихол. дослідженнях робиться на культурно-психол. особливості індивідуально-групових представників різн. народів, розповсюджуючи потім висновки «на екран» всього цього («досліджуваного») народу. Цей акцент в амер. школі Е. п. був надто гіперболізованим. Напр., Р. Бенедикт вважав, що культура будь-якого народу — то є «індивідуальна психологія, відображена на екрані цілого народу». Так в науці знайшли «підтвердження» та «закріплення» побутово-обивательські узагальнення про цілі народи — про одних як про «культурні» та «талановиті», а про ін.— як про таких, що не мають «своєї культури». Цей обскурантизм проник і в колишню радянську науку, і в «високі політичні сфери».

В наші дні Е. п. оновлюється і починає розвиватися в нових методологічних аспектах, збагачується її концептуальна мова, радикалізується дослідницька проблематика. З початком нової епохи всесвітнього розвитку — епохи взаємопов'язаного людства пожвавлюється і етноіст. життя народів: розгортаються небачені раніше етнополіт. та етнокульт. процеси; назрівають соціальні революції з серйозним (не вичерпаним в попередніх революціях) етнополіт. потенціалом; урізноманітнюється процес соціально-політ. суверенізації держав, суспільств, народів та ін. етнополіт. суб'єктів; утворюються нові державно-політ. союзи і розпадаються старі; загострюються міжетнічні колізії глибинної іст. недовершеності; суто політико-культ. життя народів все ясніше одержує етноіст. забарвленість. Практично всі народи Землі проявляють потяг до виходу на політ. і культур. авансцену сучасної історії. За цих умов та обставин Е. п. з «безпристрасної» культуролог. дисципліни все більше стає специфічним розділом двох нових соціально-політ. наук — політ. психології та політ. етнології. А за умов більш чіткої викристалізації суто свого дослідницького предмету, збагачення свого концептуального понятійного апарату, визначення своєї методології та кола закономірностей, що вивчає,— за цих умов Е. п. має і може стати цілком самостійною наукою в духовному арсеналі сучасності. Але це — ще завтрашній день.

ЕТНІЧНА РІЗНОМАНІТНІСТЬ — етнічна структурованість соціального розвитку людства; розмаїття форм світобачення і стереотипів поведінки людей, їх зв'язків з природним і соціокультурним середовищем, закріплене в етнічних культурах. Е. р. є одним з виявів надлишковості культури, необхідної для виконання нею функцій адаптації людства до нових, часом докорінно відмінних умов існування. Різноманітність мов, неповторна своєрідність звичаїв, традицій, соціальних інститутів, ідей, цінностей, притаманних приблизно 3,5 тис. існуючих у світі етнічних спільнот, звичайно, ускладнюють взаєморозуміння й взаємодію між людьми і на перший погляд є зайвими. Тому політика, спрямована на усунення етнічних відмінностей і злиття етносів, має свою логіку і є великою спокусою. Однак вона приречена на поразку тому, що діє всупереч універсальним законам природи: будь-яка система, в тому числі така складна соціальна система, як людство, тим стабільніша, чим більша різниця між окремими її елементами. Згідно з теорією самоорганізації систем розвиток — це виникнення і ускладнення структур. Роль механізму закріплення і подальшої еволюції системоутворення, яку в біосфері відіграє генетичний код, в ноосфері виконує культура. Розуміння культури як своєрідного генетичного коду самоорганізації ноосфери, що інформаційно закріплюється у вигляді символів, знаків і форм (стереотипів) поведінки людей, приводить до докорінного переосмислення ролі Е. р. в житті людства. Утверджується загальне визнання того, що підтримка локальної специфіки культури настільки ж важлива для розвитку людства, як і підтримання генетичних програм (кодів) для одиниць біологічної еволюції. Уявлення про культуру як про якісно особливий, специфічно людський вид адаптивних процесів обумовлює необхідність збереження етнічної гетерогенності культури, багатоманітності форм життєдіяльності як важливої умови розкриття потенціалу соціокультурного розвитку людства. Саме культура виступає як специфічний адаптивний механізм людського суспільства, який дозволив трансформувати його в особливу, унікальну для форм життя універсальну адаптивно-адаптуючу систему. Для ефективного виконання своїх адаптивних функцій культура завжди повинна мати надлишкову, зайву на перший погляд різноманітність. Основною формою цієї надлишковості є етнічні культури, які несуть в собі необхідні потенції для досягнення адаптивного ефекту при зміні умов існування людського суспільства. З цього погляду загальнолюдську цінність становлять не тільки культури передових націй, які формують сьогодні спосіб життя і стандарти поведінки людини наступного століття. Не менше значення має й унікальний досвід життя у злагоді з природним середовищем, збе-

режений аборигенами Австралії, індіанцями джунглів Амазонки, ескімосами Півночі.

Проблема збереження Е. р. і тим самим поліваріантного багатства культури набрала особливої ваги у наш час. Наростання ступеня однотипності умов і форм життєдіяльності, яку несуть з собою урбанізація і прогрес у засобах передачі інформації, зумовлюють значну нівеляцію локальних етнічних елементів способу життя. Це загалом об'єктивний і закономірний процес зростання спільного в духовному житті народів, модернізації їхніх культур відповідно до вимог часу. Однак при цьому часто нічим не виправдано втрачаються важливі елементи етнокультурного фонду людства. Багатство культури створюється в першу чергу завдяки різноманітності її елементів. Нівелювання ж Е. р. невідворотно збіднює і культуру, і суспільне життя.

Проте лише самого усвідомлення того, що Е. р. є однією з найцінніших складових загальнолюдської культури, ще не достатньо для припинення нівеляційних процесів. Проблема збереження культурної самобутності народів є надзвичайно складною і, звичайно, не може вирішуватися шляхом відмови їх від прогресу, консервації способу життя і традицій. Як і в багатьох інших ситуаціях кінця XX ст., людство стикається тут з завданням, яке не вирішується вибором однієї з альтернатив. Виходячи, з одного боку, з важливості етнічних складових в культурному фонді людства, а з іншого — із необхідності їх пристосування до нової соціальної ситуації, потрібно максимально зберегти Е. р. культур, одночасно привівши їх у максимальну відповідність з глобальними вимогами. Багато питань, що постають на цьому шляху, ще належним чином не осмислено. Зокрема, не вирішене однозначно питання відбору і збереження соціально найцінніших елементів етнокультурного фонду. Тут ми стикаємося з надзвичайно складною проблемою — цілеспрямованим управлінням динамікою культурних традицій, проблемою, до вирішення якої в науково-теоретичному, соціально-технологічному і психологічному плані людство тільки приступає. Разом з тим, вже сама постановка цієї проблеми сприяє докорінній переоцінці ролі і значення Е. р. в житті суспільства. Поступово утверджується світоглядний імператив, згідно з яким кожен етнос покликаний зберегти і донести до всіх інших свій неповторний досвід, який за певних обставин може стати рятівним для всіх. В цьому розумінні збереження своїх етнічних традицій є виявом загальнолюдської суті, яка в неповторних особливостях етнічних культур зберігає потенції життєздатності і прогресу людства.

ЕТНІЧНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ — це процес ототожнення, уподібнення себе особою з певною етнічною групою. Він розгортається як переживання особою укоріненості в цю спільність, як відчуття себе її частиною, своєї відданості їй. Е. с. має зовнішню і внутрішню спрямованість. Перший напрямок зв'язаний з відповіддю на запитання «Хто я є?», із з'ясуванням, фіксацією свого місцезнаходження в системі суспільних, соціально-психологічних, моральних відносин, ставлення до минулого, сучасного й майбутнього. Другий відбиває почуття своєї безперервності, послідовності, протяжності в часі, відчуття своєї зібраності в єдиній психологічній цілісності.

Раціонально-пізнавальний аспект ідентифікації представляє усвідомлення себе членом етнічної спільності, з'ясування свого місця серед етнічних груп, своєї позиції в системі міжетнічних відносин. У цьому когнітивному процесі особою усвідомлюються деякі її власні риси, властивості та якості, які повторюються в людях відповідної групи. Це можуть бути мова, особливості поведінки, риси способу життя, традиції та звичаї, антропологічний тип, іноді релігійні вірування та ін. Крім того, детермінантою Е. с. може бути спільність позицій у ставленні до подій минулого, території.

Проблема Е. с. постає перед особою не тільки і не стільки як пізнавальна, скільки як життєво-практична. Тому і процес Е. с. на особистісному рівні протікає не в «чистому» вигляді, не як самостійний, автономний, а вкупі з іншими процесами: трудової, громадської, політичної діяльності, спілкування, побутової поведінки тощо. Етнічно ідентифікувавши себе, особа живе зі зворотнім зв'язком. Вона постійно співвідносить свою поведінку, дії з нормами, зразками відповідної етнічної спільності. Ці норми служать для неї певними еталонами, критеріями поведінки, саморефлексії.

Почуття етнічної належності в сучасних індустріальних суспільствах виконує компенсаторну функцію. Воно відшкодовує ті втрати у сфері особистісно-психологічного комфорту, які створюються в результаті виконання анонімно-казенних, формальних соціальних ролей, доповнює нестачу позитивних людських почуттів. Завдяки йому особа знаходить стан соціального комфорту.

ЕТНІЧНА СВІДОМІСТЬ ОСОБИ — сукупність уявлень, знань, установок, спрямувань, сприйнятих особою в процесі етнізації, накопичених з досвіду власного життя чи своєї етнічної групи про культуру, традиції, цінності, усвідомлення себе членом етносу, а також бачення місця свого народу серед інших. В Е. с. входять ідеологічні та психологічні, раціональні й емоційні, буденні та наукові, усталені та динамічні елементи.

Е. с. о. має досить складну структуру, характер якої як у цілому, так і через окремі елементи здійснює суттєвий вплив на її соціальну поведінку. Складовими елементами структури Е. с. о. є етнічний (національний) характер, етнічний «темперамент», етнічні звички, етноцентризм, етнічні почуття, етнічна самосвідомість, етнічна самоідентичність тощо. Кожен з названих елементів у свою чергу є досить складним психологічним явищем із власною структурою, формами прояву, закономірностями функціонування. Між цими елементами існують певні типи взаємозв'язку і взаємовідносин.

ЕТНІЧНА СИСТЕМА — спільність людей, об'єднаних світовідчуттям та стереотипом поведінки (див. Етнос).

Е. с. живиться енергією пасіонарного поштовху. Її старіння є процесом втрати інерції пасіонарного поштовху. Поступово втрачається пасіонарна ознака з популяції шляхом природного відбору. Після того як система пройшла фази високої пасіонарної напруги, починається процес тривалого й нерівномірного зниження пасіонарної напруги. При цьому може зберігатися багата культурна традиція, величезна територія і державна структура, але втрата дійової енергії приводить систему в стан етнічної старості — обскурації, після чого вона сходить з історичної арени (Римська імперія, Візантія, Давній Китай та ін.).

Будь-яка Е. с. як живий організм проходить стадії юності (зростання й експансії), зрілості (максимальна активність) і старості (занепаду й розкладу).

ЕТНІЧНА СОЦІОЛОГІЯ (етносоціологія) — галузь теоретико-суспільствознавчого знання, яка вивчає загальносоціолог. закономірності та форми суспільного (соціального) життя етносів, народів як сукупних історичних суб'єктів, їхніх індивідуальних та групових представників — окремих осіб та спільностей — в конкретних, ситуативних та адекватно-феноменальних проявах. В сьогоднішній світовій науці ця галузь науки про людину системно розвинута ще слабо, а між тим у сенсі проблемно-концептуальному вона має вже досить глибокі іст. та дослідницькі корені, багаті, плідні традиції. На Заході Е. с. успішно розвивали Л. Морган, Е. Тейлор, Ф. Григ, А. Бастіан, Л. Кольман, А. Радкліфф-Браун та ін. Вітчизняні традиції (маємо на увазі колишній СРСР, колишні Росію та Україну) тут досить слабкі — вони лише «в загальному плані» пов'язані із іменами М. Міклухо-Маклая, М. Ковалевського, М. Кареєва, М. Михай-

ловського, П. Чубинського, І. Франка, Б. Поршнєва, Ю. Бромлея, Р. Ітса, Ю. Римаренка та ін.

В останні три десятиліття — особливо ж після того, як ідеологічний апарат КПРС дійшов висновку про «повне та остаточне вирішення» в СРСР нац. питання — Е. с. зазнала занепаду. Заідеологізована наук. думка сповідувала такий досить примітивний — алогічний, антидіалектичний — силогізм: всі етноси, що населяють СРСР, є переважно «новими» націями (деякі ж — досить розвинутими народностями), відносини між ними «остаточно є братерськими», а характер справ такий, що веде до «злиття народів»,— раз так, то які ж тут потрібні етносоціолог. дослідження?!! Схоже на те, що з цього фальшиво-ейфоричного трансу наука (українська, як і в усіх колишніх радянських республіках) не вийшла й досі. Цим «спокоєм» — в суто методологічному сенсі — дихає й ряд документів «періоду суверенізації» України, зокрема, Декларація про державний суверенітет та права національностей України, Акт про проголошення незалежності України, проект конституції України та ін. Тривожить і те, що дослідженням, які все-таки ведуться в усіх галузях етнології, «неоліберально-демократичною хвилею» надається тональності суто викривально-акузативної спрямованості (по суті, деякими парламентськими колами ставиться завдання — будь-що «таврувати радянську спадщину» в етноісторичній сфері); стимулюється «утікання в історію» (за тисячі й мільйони років шукають там «недоторкані коріння українства» та його «цілковиту осібність» від усього російського); заохочуються тенденції до «відокремлення» історії суто укр. етносу від історії ін. етносів, що населяють Україну. Словом, і в оновлюваній Вітчизні Е. с. нелегко, вона просто ще перебуває в стані занепаду.

Чим же Е. с. має все-таки займатися? Вона має вивчати загальнотипові властивості етнічної соціальності — сумісність проживання етносів, народів, їхню взаємодію та взаємозалежність, взаємообміни та безперервну контактність — тобто те, що забезпечує спадкоємність в етнічній історії, неперервність загально-іст. процесу; специфічні способи існування людства в етноіст. формі; прояви людської життєдіяльності в етносоціальн. контекстах та взаємозв'язках етнічних спільностей; конкретно-іст. особливості соціально значимої поведінки окремих репрезентантів, народів, етногруп і індивідуальностей та ін. проблеми. Іст. процес, що в епоху взаємозалежності людства прискорюється, висуває вперед Е. с. нові завдання. Напр., за умов значної активізації і політизації соціальн. активності більшості народів планети Е. с. могла б прискіпливіше вивчати закономірності ситуативного та стійко-типового співвідношення у житті етносів, народів, економіки та політики, ідеології та культури; конкретно-іст. риси взаємодії людей — представників різних етноспільностей — в країнових, регіональних та всепланетних соціально-політ. процесах (війнах, революціях, міграціях, референдумах, страйках, політико-держ. актах суверенізації етносуб'єктів і т. ін.); мінливість сполучення у житті етносів, народів традиційного та новаційного, функціонального та ситуативного, стійкого та тимчасового, релігійно-конфесійного та суто етичного, загальнозакономірного та історичної специфіки; обумовленість реанімації старих (традиційних та начебто «віджилих») ціннісних орієнтацій народів; специфіку прояву, початку та подальшого розвитку міжетніч. конфліктів, закономірності виникнення і життєдіяльності політ. партій та громадсько-політ. рухів на етноіст. основі та ін. жагуче актуальні проблеми.

В загальноіст. сенсі людство — як залюдненість гомо сапієнс — в цілому ще дуже замолодий феномен. Його душа в суто етніч. диференціаціях (за типами, рисами, характеристиками і т. ін.) для науки ще досить «біла пляма». Тут і «робота» для всіх етнолог. наук, які могли б змобілізувати і повести вперед Е. с. А поки що за нею — суто «внутрішня», автоконституаційна робота її фахівців та адептів: Е. с. конче потрібно новаційно конституювати свій предмет дослідженням в етносоціальн. умовах, що значно змінилися як у внутр., так і у зовн. параметрах іст. процесу; визначити спільні та суміжні, прелімінарні та постійні «ділянки» дослідницького «фронту» з ін. етнолог. та соціально-політ. науками; уточнити методи та загальну методологію пізнання етно-соціальн. реалій, минувшини та перспектив; оновити понятійно-категоріальний та термінологічний апарат; виробити суто свої аксіологічні підходи до поточних та гіпотетичних етносоціальн. і етнополіт. процесів та явищ. Без усього цього немає сучасної гуманітарної науки. Е. с. поки що лише в потенції може стати такою.

ЕТНІЧНА СПАДКОВІСТЬ — біологічна, соціокультурна і матеріальна система, що передається наступному поколінню з метою збереження і продовження етнічної групи. Біологічна спадщина полягає у самовідтворенні притаманних етносу рис у наступному поколінні, соціокультурна — в передачі набутих культурних рис за допомогою навчання кожного наступного покоління. Зв'язок біологічної і культурної спадщини знаходиться в генеалогії тієї чи іншої етнічної групи, які відрізняються одна від одної як біологічними ознаками, так і культурними слідами. Біологічні і соціокультурні риси етносу впливають на матеріальну спадщину. На останню впливає і географічне місцеположення кожної етнічної групи. Е. с. є необхідною умовою виживання етнічної групи і її еволюційного реформування на шляху соціального прогресу.

ЕТНІЧНА СПІЛЬНІСТЬ, (етноісторична спільність, етнос) — стійка, стала група людей, що історично склалася як певна цілісність та характеризується рядом ознак і рис спільності в своєму походженні та розвитку. Е. с.— це народ на одній з соціалізаційних, етноіст. стадій становлення людини як типу homo: рід, плем'я, народність, нація. В повсякденному мовно-побутовому вжитку всі ці стадії соціалізації людини, її цивілізаційного змужніння усереднено та досить неточно називають національностями (ще й фіксують у документах та актах державно-політ. і громадянського обліку,— чого немає ніде в дійсно цивілізованому світі).

Однорідно «чистих» (гетерогенних) Е. с. в природі просто не буває, за винятком хіба що роду,— бо плем'я мінімум з двох родів, народність — мінімум з двох племен, а нація — мінімум з двох народностей. З усіх Е. с. найбільш складна іст. етноструктура в нації. Світова теоретико-етнолог. думка (Ч. де Віко, Ф. Ратцель, М. Данилевський, Ю. Бромлей, Л. Гумільов, Я. Ліндблад та ін.) дійшла такого висновку: кожна нація — навіть найрозвиненіша й найцивілізованіша — має у своїй структурі релікти попередніх етностадій — народностей, племен і навіть родів. «Корпус» нації побудований таким чином: по центру знаходиться сталий, генезисно-наслідковий «стрижень» (слід гадати, то й є «етнос» у вузькому значенні поняття), у передній частині — найцивілізованіша частина Е. с. (мабуть, то й є «нація» у вузькому значенні поняття), по боках — флуктуаційні «залишки», релікти споріднених народностей та племен, а в самому конусному кінці — все той же рід. Всі ці компоненти нації є своєрідним «пуповинним зв'язком народу із своїм генезисом» (Г. Ієринг). Тільки до них і допустиме застосування буденного поняття «національність»,— скажемо так: Якої національності гуцул? — Української, але знаходиться на етностадії народності. Буденна свідомість до цих «тонкощів» доходить важко, а теоретична поки що не поспішає їх вивчати.

У висхідній точці еволюції будь-якої Е. с. знаходиться рід (Г. Морган та Ф. Енгельс вважали: родовий союз), а в піковій точці еволюційного ряду (нині досягнутій цивілізацією) — нація. Між цими точками — 1,5—2 млн. років поступової, але стійкої соціалізації гоміноїда і пе-

ретворення його в сучасну людину. Своєрідними фазисами соціалізації «олюднення» homo є дикість, варварство та цивілізація. Чи всі народи, що становлять нинішнє «людство», пройшли цей об'єктивно необхідний еволюційний ряд? — далеко не риторичне і тим більше не «етичне», найактуальніше запитання. За статистикою ЮНЕСКО, світ нині населяє близько 4 тис. етносів, народів, з яких лише трохи більше 800 є націями; тільки в 250 країнах існують держави (останні створюються, як правило, народами на стадіях нації чи народності, їх кількість за ступенями світового політ. процесу часом дуже коливається).

Така ж строката картина була і в колишньому СРСР: в ньому (за даними Ю. Бромлея та Д. Гайєр) мешкало не «більш як 100 націй та народностей» (іноді називали цифру 131). За іншими даними, їх понад 300, з яких до стадії нації дійшли не більше 80. Строкатою ж залишилася картина й у нинішній Росії: в ній напевне проживає не «близько 127 націй та народностей» (таку «точну» цифру оголосив світові Б. Єльцин), а всі ті ж 300 — і не лише нації чи народності, а й племена та роди (родові союзи), які в буденній мові зневажливо називають малими народами. Малими чи великими Е. с. бувають тільки в суто фізично-кількісному розумінні, а в етноісторіологічному всі вони — просто народи, просто етноспільності певної стадії соціалізаційної зрілості.

Фізичну масу будь-якої Е. с. становить її народ. Оскільки, як виявляється, у сьогоднішньому світі всі країни, держави та суспільства багатоетнічні, то до понять «етноспільність» та «народ» потрібний як мінімум подібний підхід: 1) демографічний (виявляючи, яким є фізичний склад народів, що населяють певну країну, державу, суспільство), 2) етносоціологічний (виявляючи, якою є соціальна структура населення країни, держави, суспільства — у віковому розумінні, за поколінськими ознаками, в етноістор. генезисі та нинішньому стані, в соціально-екон. розшаруванні, в релігійно-етніч. самовизначенні тощо); 3) етнополітичний (виявляючи, якими є історико-політ. розташування населення, характер політико-культ. диференціації, рівень соціокульт. зрілості громадянського суспільства, його політ. менталітет, обсяг та тип соціальн. базису правової держави тощо). Розмежування, семасіологічне диференціювання цих рівнів поняття «етноспільність» дає уявлення про те, як певні народи виходять на передній план історичної дії, стають соціополітичними суб'єктами.

Загальнотипове буття Е. с. вивчає ряд етнополіт., етносоціальн. та етноіст. наук (етнографія, етноантропологія, етносоціологія, етнопсихологія, антропософія та ін.), а суто політ. життя етносів, народів вивчає одна з найдавніших соціально-політ. наук — політична етнологія. Історично тривале та подекуди тернисте конституювання кожного типу Е. с. в певну цілісність відбувається відповідно до вимог закономірностей, що відкривають та вивчають всі зазначені гуманітарні науки. В концептуально-методологічній призмі одної з них — політичної етнології навіть у попередньому аналізі зазначених вище цифр дійдемо таких актуалізованих самим життям висновків:

нинішній всецивілізаційний світ багатоетнічний, а не тільки і не стільки «багатонаціональний» (те саме стосується окремих країн, суспільств, держав, у т. ч. й України);

в кожній країні та державі народ (не як поняття соціологічне або демографічне — «населення», а як соціально-політ. поняття — як певна алгебраїчна сума дорослих частин усіх Е. с., що населяють дану країну та є громадянами даної держави, тобто як суб'єкт своєї власної історії), скрізь є, як правило, багатоетнічним. Стосується це й нашої Батьківщини: «український народ» та «народ України» — в соціологіч., соціально-політ. та етноіст. розуміннях — то є різні речі. Тому в двох деклараціях 1991 р. (про державний суверенітет України та про права національностей України) підкреслюється, що мешканці республіки «всіх національностей становлять народ України», що взагалі представники більш як 100 національностей «разом з українцями складають 52-мільйонний народ«, який у політ. надбудові потребує не унітарної, а плюралістичної держави, а в економічному базисі — не монізму, а плюралізму власності, типу господарського життя, форм організації праці, моделей розподілу виробленого тощо.

В історії взагалі та в політ. історії зокрема є хронологічні смуги (періоди, епохи, фази) більш ніж звичайної активізації суспільного життя Е. с.— так звані процеси політизації їхнього буття, як то: геополіт. переміщення (міграції, депортації); військово-політ. зрушення на географ. площині (міжнародно узгоджені, волюнтаристські та стихійні перекроювання державно-адмін., етноіст., економіко-географ., союзницьких, культурно-контактних, релігійно-конфесіональних та ін. кордонів між народами); релігійно-політ. рухи і війни; соціальні й етнополіт. революції, акції соціально-політ. та історикоекон. суверенізації етноіст. суб'єктів та ін. Включаючись — свідомо, спонукально і спонтанно — в ці феноменальні процеси, Е. с. по-справжньому стають суб'єктами всезагальної та суто політичної історії поточної епохи. На рубежі 80—90-х рр. XX ст. зазнають таких зрушень і Е. с., що населяють Україну, через які вони й входять як суверенні об'єкти до всесвітнього соціоцивілізаційного процесу нашої епохи.

ЕТНІЧНА СПІЛЬНОТА. Культурне утворення, яке склалося історично й усвідомлює себе як окреме ціле. Термін Е. с. походить від слова «етнос» і вживається для позначення етнічних одиниць (підрозділів) різного таксономічного рівня, які складають етнічну структуру людства, основних одиниць етнічної класифікації — етносів, або народів, що характеризуються найбільшою інтенсивністю етнічних властивостей і виступають самостійними одиницями суспільного розвитку; метаетнічних спільностей, або етнічних одиниць вищого таксономічного рівня — утворень, що охоплюють кілька основних етнічних одиниць і характеризуються етнічними властивостями меншої інтенсивності, ніж кожна з таких складових одиниць (метаетнолінгвістичні, метаетноконфесійні, метаетногосподарські спільності тощо); спільностей нижчого таксономічного рівня — субетносів, що є складовими частинами основних етнічних одиниць і в яких етнічні властивості виражені з меншою інтенсивністю, ніж у етносів. Кожна людина може входити до кількох Е. с. різного рівня ієрархії. Напр., одночасно бути гуцулом (субетнос), українцем (етнос) і східним слов'янином (метаетнолінгвістична спільність). Перетинаючись з соціальними спільностями, Е. с. утворюють синтетичні етносоціальні племена, народності, нації, а також метаетнополітичні спільності. Е. с. відрізняються від етнографічних спільностей (етнографічних груп, історико-етнографічних обл. тощо) наявністю самосвідомості. Так, історико-етнографічна обл. є, як і етнос, культурною спільністю, але, на відміну від етносу, вона не усвідомлюється людьми, які її складають. Е. с. відзначаються значною стійкістю. Так, деякі з етносів існують вже протягом кількох тисячоліть. Разом з тим Е. с. є динамічними явищами, що постійно еволюціонують, пристосовуючись до нових соціальних обставин. Зміни параметрів Е. с.— етнічні та етнокультурні процеси — є їх специфічною реакцією на зміну соціального середовища.

ЕТНІЧНА СТАТИСТИКА — розділ демографічної статистики, що включає збір і обробку даних про розподіл населення за ознакою етніч. належності або за ознакою національності. Крім прямих даних про етнічну належність, в ряді випадків використовуються дані про рідну мову, а за їх відсутністю — опосередковані дані

(розмовна мова, мова писемності, релігійна належність тощо).

Основним вихідним матеріалом для Е. с. є дані переписів населення, програми яких включають питання про належність людини до певної нації або народності, що встановлюється за принципом самовизначення (за словами опитуваних); питання про етнічну належність по одному або обох батьках, а також про рідну мову. Національність малолітніх дітей записується за словами батьків. В переписах населення деяких країн термін «національність» визначає не етнічну належність, а громадянство.

Допоміжну роль для Е. с. можуть відігравати матеріали поточного обліку населення, а також матеріали спеціальних обстежень — демограф., етнограф., культурно-побут., етносоціолог, етногеограф., етнопсихолог., етноеколог. та ін.

ЕТНІЧНА СХОЖІСТЬ — властивості і риси етносу, що є загальними, спільними для тих або інших народів. Це — компоненти етносу, котрі є носіями загальнолюдських цінностей. Е. с. передбачає наявність однакових рис, що можуть бути характерними для усіх нинішніх і колишніх етнічних утворень. Архаїчні явища і риси, які нерідко виявляються і в промислово розвинутих суспільствах, консервують у собі елементи Е. с., з допомогою котрих можна пролити наукове світло на етнічну історію окремого народу.

Між специфічними властивостями і рисами, що належать лише певній групі етносів і не можуть відноситися до загальнолюдських вартостей, теж відносяться традиційні побутові елементи культури, однакові для деяких інших етноутворень. Ідентичність компонентів Е. с. може бути природною і штучною, тією, що тільки видається за функцію, і тією, що несе у собі етнічне навантаження. Тому поміж ознаками Е. с. доцільно розрізняти як робочі функції, так і механічні зв'язки, наявні у системі, але не причинні.

Е. с. уособлюється з етнічною аналогією, особливо в процесах і явищах, які протікають з однаковим ритмом і циклом. Е. с. є очевидною в емігрантських осередках, що реставрують материнську культуру в іноземних умовах і тому копіюють елементи традиційного вжитку. Важко означити елементи Е. с. у народів, які походять з різних етнічних джерел, за винятком, правда, тих компонентів, що належать до системи загальнолюдських цінностей.

ЕТНІЧНА ТЕОРІЯ — етнографічна дисципліна, досліджувальні завдання якої пов'язані із встановленням якісної характеристики етносу та перспективних напрямків етносоціального розвитку. У науковій літературі поняття «етнос» (з грецької — зграя, рій, група, плем'я, народ) в історичній ретроспективі набуває різного значення, в тому числі і для означення племінних рас, націй, народів. Французький антрополог Ж. Денікер вважав, напр., що під етнічними групами слід розуміти народи, нації, племена, які відрізняються одне від одного перш за все мовою, способом життя, поведінкою. Російський вчений М. Могилянський використовував термін «етнос» для позначення об'єктів етнографічних досліджень.

Фахівці розробили такі загальновідомі Е. т., як етногенезу, етноструктури світу, етносоціальної історії, етнонаціональної самосвідомості тощо. Е. т. передбачає узагальнення наукових спостережень за етнічним досвідом, етносуспільною практикою або ж за об'єктивними законами етнорозвитку. Е. т. є сукупністю поглядів, узагальнених положень і гіпотез, що створюють яку-небудь етнічну науку чи її окремий розділ; складовою частиною етнічної проблематики, у межах якої досліджують різносторонні аспекти життя й організації етноутворень. Роль функціонування етнічних спільностей, питання про значення і місце економічних зв'язків у структурній етноорганізації теж належать до об'єктів досліджень Е. т.

Насьогодні є ще недостатньо розробленими Е. т. синхронних і діахронних інформаційних зв'язків (внутрішнього і зовнішнього етнічного характеру), значення термінів «нація», «етнос-етнікос», «етнічна спільність», «етноорганізм» тощо. Діахронна теорія етносу встановлює закономірності зміни стану етносів у часі (хроносі). Синхронна Е. т. досліджує якість коливань (ритмів) і фаз (стадій розвитку) етносистем від двосторонніх (повторних) взаємодій з певними інтервалами часу.

ЕТНІЧНА ТЕРИТОРІЯ. Місце проживання основної частини етносу, де представники даного народу живуть не змішано або в невеликому змішанні з національними групами, утворюючи великі, однорідні в етномовному відношенні ареали. З політико-правової точки зору Е. т.— це частина земної поверхні, яка населена певним етносом і є предметом його історико-розселенського, політико-адміністративного і господарсько-економічного суверенітету. Як історико-географічне поняття Е. т. включає в себе земну твердь, надра, острови, прибережні й внутрішні води, а також повітряний басейн над цією територією — увесь простір, на якому проживає даний етнос. Наявність Е. т.— обов'язкова умова формування будь-якого етносу. Для утворення колективу людей з однаковими етнічними властивостями — мовою, культурою, особливостями психічного складу — всі його члени тривалий час повинні знаходитись у тісному безпосередньому зв'язку між собою. Такий зв'язок можливий лише тоді, коли група людей, яка дала початок народу, проживала разом на певній території. Е. т. народів змінюються в ході історії внаслідок міграцій (переселень), завоювань та етнічних процесів. Так, сучасна Е. т. українців не повністю збігається з територією, на якій вони сформувались як етнос або склали більшість населення в певні періоди історії. До територій, що вже після становлення українців як етносу стали частиною їх Е. т., належить Слобожанщина (сучасна Сумська й Харківська обл.), заселена у XVII ст. вихідцями з Правобережної України, Причорномор'я заселене у XVII — пер. пол. XIX ст. Ряд територій, на яких проживав український етнос, були ним втрачені. Це — Перемишльська і Холмська землі, що після другої світової війни відійшли до Польщі, і звідки українці (лемки) були депортовані в західні її райони. Це ряд районів Воронезької, Курської, Орловської та Ростовської обл., заселених переважно українцями, які в пожовтневі роки відійшли до Росії і де українське населення було в своїй більшості асимільоване. Внаслідок слабких контактів з основною територією розселення українського етносу, цілеспрямованої політики денаціоналізації було втрачено також ряд інших територій, де українці тривалий час становили більшість (Кубань, Зелений Клин на Далекому Сході та ін.). Проблема Е. т. нерозривно пов'язана з питанням національно-державного суверенітету, що викликає численні суперечки з приводу прав на ту чи іншу територію, а останнім часом і військові конфлікти. Справді, однозначно відповісти на питання «чия це земля (територія, країна)?» не можна, не виходячи з того, який народ раніше її населяв (так можна дійти до неандертальців), ні з того, який народ тут проживав останнім часом (це може бути наслідком певної демографічної політики, спрямованої на створення чисельної переваги якоїсь національності з метою обгрунтування прав на дану територію). Розмежування Е. т. в межах колишнього СРСР ускладнюється тим, що кордони між республіками проводили часто без врахування національного складу населення, виходячи з чисто політичних міркувань. Цілі народи були насильницьки депортовані з своїх Е. т., на яких розселені інші народи. Повертаючись сьогодні на свою батьківщину, люди застають там представників інших національностей, які народились і виросли на цій землі, поховали тут батьків і теж вважають її своєю батьківщиною. Порівняно легко вирішується питання Е. т. у так званих «істо-

ричних» народів. До них відносяться етноси, що сформувалися на даній території як історичні суб'єкти, закріпили своє право на неї в процесі взаємодії з іншими народами і нині проживають на цій території. За підрахунками спеціалістів, таких народів у межах колишнього СРСР нараховується всього близько 30 (з близько 300) — українці, білоруси, народи Прибалтики, вірмени, таджики та ін. З народів України до цієї категорії потрібно віднести кримських татар, які були насильницьки виселені з своєї історичної батьківщини — Криму — і згідно з міжнародним правом зберігають юридичні підстави для відновлення політико-адміністративного і господарсько-економічного суверенітету на своїй Е. т. З багатьма труднощами, пов'язаними з обгрунтуванням прав на свою Е. т., стикається суверенізація так званих «новоісторичних» народів. До цієї групи належить переважна більшість (понад 80%) народів світу. Це народи, які переселилися на територію сучасного розселення уже сформованими етносами або ж утворилися порівняно недавно, витіснивши з даної території народи, що проживали тут раніше. Проблема Е. т. народів цієї групи вирішується в рамках історико-політичного підходу, який повинен дати відповідь на питання: коли такий-то народ заселив дану територію; коли і яким чином він перетворив її на свою батьківщину; в якому політико-історичному контексті це відбувалося; внаслідок яких історичних обставин дана територія перестала належати іншому народові і т. д. Складність вирішення проблеми Е. т. «новоісторичних» народів можна проілюструвати на прикладі гагаузів — тюркомовного православного народу, який, рятуючись від турецьких репресій, переселився в кінці XVIII — на поч. XIX ст. з Болгарії на територію Російської імперії і розселився на вільних землях Буджацького степу (південний схід сучасної Молдови і суміжні райони Одеської обл.). Чи є ця земля Е. т. гагаузького етносу? Точки зору на цю проблему гагаузів і, напр., парламенту Молдови, де проживає більшість гагаузів, протилежні.

ЕТНІЧНА ТОКСЕМІЯ (від грец. toxikon — отрута + haima — кров) — ураження етнічних об'єднань зовнішніми політичними, соціальними, культурними та іншими чинниками, що призводить до розбалансування внутрішніх системних і структурних зв'язків, порушень у стадіях (фазах) і ритмах (частоті), які гальмують еволюційні або стимулюють регресивні процеси. Явища загальної Е. т. вчиняють значну дію на етнічний організм, якщо їх вплив і тиск спрямовуються на ослаблене середовище, функцію чи властивість. Е. т. утворюється ще й за внутрішніх обставин, напр., за рахунок надмірного відтворення архаїчного пласту (пережитків старовини), які можуть завдавати шкоди етнічному розвитку, оскільки здебільшого бувають адаптаційно збитковими.

Засоби і методи подолання Е. т. є природними і штучними. Властивості й механізми дії Е. т. ще мало досліджені та вивчені. Закони Е. т. потребують свого відкриття, так само як і категорії, що відображають найбільш істотні властивості та взаємини у її явищах і процесах. Інноваційна реакція різних національних меншин на чинники (стимулятори) Е. т. вимагає ретельного вивчення, особливо в регіонах етнокультурних обмінів, де зовнішні впливи є постійними, навіть зростаючими, а подекуди — загрозливими. Тому явні й приховані процеси та тенденції Е. т. мають бути у постійному полі зору політичних і наукових кіл.

ЕТНІЧНА ТРАДИЦІЯ — сукупність стандартів поведінки, що передаються через механізм умовного рефлексу, сигнальної спадковості.

Е. т.— це ієрархія стереотипів і правил поведінки, культурних канонів, політичних та господарських форм, світоглядних настанов, характерних для даного етносу. Нагромаджена Е. т. по суті визначає своєрідність кожного етносу, його місце серед інших народів.

Е. т. формується у період молодості етносу, коли він активно виробляє навички пристосування до навколишнього середовища (етнічного й природного). Е. т. може бути порушена, коли спостерігається негативний етнічний контакт. За нормального розвитку етносу Е. т., досягнувши найбільшого розквіту і своєрідності, поступово спрощується і синхронно зникає із занепадом та зникненням самого етносу. Однак багато її елементів можуть переходити до інших, молодих етносів, які активно їх засвоюють і переробляють. Напр., канони еліністичного мистецтва після загибелі античної цивілізації перейшли до багатьох нових етносів і існують нині.

Отже, Е. т. будь-якого етносу не створюється на голому місці, а є органічним поєднанням запозичених від попередників елементів і набутих нових рис.

ЕТНІЧНА ЦІЛІСНІСТЬ — об'єднана в організовану сукупність однорідна за національним складом етнічна група, для якої характерні перш за все сталі внутрішні зв'язки (взаємодія) усіх компонентів (сторін) існуючої системи. Коли Е. ц. поділити на складові частини, тоді може зникнути уся її сутність, а також порушитися органічна єдність з наступною самоізоляцією етнічних зв'язків. Е. ц. буває гіпотетичною, якщо головні компоненти етносистеми пов'язуються між собою не органічно, тобто не на якісній, природній основі. Механічне з'єднання елементів двох або більше етнонаціональних структур в єдину Е. ц. спричиняє, як правило, внутрішній дискомфорт (дисгармонію) у площині етнічної взаємодії (суб'єктивний ідеалізм або безпідставний оптимізм).

Поміж видів Е. ц. розрізняють структурну, органічну, природну, механічну, духовну, культурну тощо. Е. ц. зміцнює внутрішні структурні зв'язки, а механічна (штучна) зовсім навпаки — створює сприятливі умови для майбутніх етнічних антагонізмів. Від штучної Е. ц. можна очікувати міжнаціональних конфліктів, особливо у ситуаціях послаблення влади у державі, дестабілізації зовнішніх впливів і кризових явищ у суспільстві. Е. ц. набуває реальної міцності за спорідненості у духовній та культурній сферах, в обставинах національно-визвольних перемог, які передбачають соціальні поліпшення, оздоровлення суспільства.

Треба враховувати істотні відмінності між Е. ц. та етнічною однорідністю, що може виступати як зв'язуюча ланка, на основі котрої забезпечується національна єдність.

ЕТНІЧНЕ — у своїй безпосередності культурно-історична своєрідність, яка відрізняє одну націю від іншої, одна з основ формування нації.

Етнодержавознавство не може не враховувати ще один «сюжет». Слід вказати на «тенденцію до економізму», притаманну російській, а згодом і марксистській теоретичній думці, яка відбилася у недооцінці духовних та етнічних основ формування нації. Попередні судження марксистських ідеологів про націю ще напередодні І-ї світової війни супроводжувалися їх недооцінкою ідейного змісту, розвитку національної свідомості та чисто етнічного боку формування нації (Ю. Ковальський). Зрештою, як слушно вказує Г. Зіманас, дослідники переступили якусь межу і вдарилися в іншу крайність — принизили значення свідомості суб'єктивного фактору в процесі формування та творення національних спільностей. Так визначився нігілістичний по суті підхід до національної психології, національної самосвідомості в радянській літературі та в суспільній практиці. Наявність Е. в національному і є тим «щось», притаманним саме певній національній спільності, створюючи з окремих елементів, що складають її, саме цю, а не іншу націю з сталим менталітетом, характером, способом життя, світосприйманням. У радянській літературі вживалось поняття «національно-специфічне», притаманне кожній нації поряд з інтернаціональним. Може, й дійсно Е. відіграє роль специфічного, особли-

вого, неповторного, одвічного, притаманного саме певній, а не іншій нації.

В цій якості у національної спільності на перший план виступають її етнічні характеристики (особливості психічного складу, характеру, темпераменту, своєрідність етнодемографічного потенціалу й ін.), створюючи в сукупності певний етнічний комплекс, що має свою природу, обумовлюючи саме такий її генезис. Більше того, сам етнічний розвиток народів є відносно самостійним і не залежить повністю від соціальних факторів. Етнічний комплекс нації також може набувати відносної самостійності. Якщо ми подивимось на націю як на історично діючий суб'єкт, живий функціонуючий колектив людей, то й тут на перший план виступає знову ж таки її суб'єктивний бік — національна самосвідомість, національні почуття як перетворене її буття. З цієї точки зору націю визначають у загальній формі як обумовлену певним видом соціального буття єдність національної свідомості, що розпредмечується та опредмечується.

Зрештою, саме етнічне й виглядає як спільнісне, саме воно й забезпечує цілісність нації через народність, психологічні почуття, національну самосвідомість, національну гордість, з'єднуючи окремі її елементи (в класовому відношенні) в один суцільний суспільний організм, в історичну спільність людей. Більше того, можна висловити таке, скажімо, припущення, що в нації соціальне є етнічним за формою, а етнічне — соціальним за своїм змістом. Тоді зрозуміло, чому націю з точки зору форми характеризують як етнічну соціальність, а за змістом — як соціальну етнічність.

Сама ж етнічність, включена в систему національного, міцно, як обруч, «стягує» націю, інтегруючи різнокласові, різнопрошаркові її складові, ідентифікуючи їх як певних націоналів. Звідси — поняття «національна солідарність», «солідаризм нації», над яким задумувалися, зокрема, речники української етнополітичної думки. «Тоді, одначе, коли це діялося (визвольна боротьба часів гетьманщини),— вказував С. Дністрянський,— не було ще того психічного чинника, який за модерними поняттями в'яже народ або націю в осібний суспільний зв'язок — був український народ як факт, але не як свідомий суспільний зв'язок у противності до держави. Народ (або нація) став свідомим суспільним зв'язком щойно, процесом історії останніх століть, як протест проти територіальної самовлади держави».

Єдність нації можлива лише тоді, вважав, у свою чергу, С. Шелухін,— коли нація має єдину душу, єдину психологію, одну духовну культуру. «Єдина нація не має двох душ, й значить, і двох психологій, як і здорова нормальна людина, а коли дві психології — то вони вже два народи, дві нації».

Щодо етнодиференціюючого та етноінтегруючого факторів, то більшість дослідників вбачають їх в культурі. Як пише Ю. Бромлей, «... при всьому значенні якостей, які виділяють кожний етнос серед інших аналогічних спільностей, неодмінною і найважливішою умовою його існування як цілісної системи залишаються інтегруючі функції культури. Лишіть етнос внутрішніх культурних зв'язків, і він неминуче асимілюється».

Зрештою, етнічне зумовлюється системою соціальнотипової діяльності, спрямованої на виробництво суспільних цінностей та організацію інститутів, що є сутністю культури. Можна виділити декілька її етнічних функцій, обумовлених діяльнісною сутністю: комунікативну, пізнавальну, опредмечуючу (етнозначимими є всі зразки матеріальної та духовної культури), відтворювальну (забезпечення фізичного існування етносу в результаті обміну речей між природою і людиною); сигніфікативну (приписування значення).

Єдність етносу і нації тримається насамперед на духовних засадах, сукупності структур колективної свідомості та колективної пам'яті, у контексті динамічного руху багатьох ідейних течій і напрямів. Нація буде більш зцементованою, якщо матиме спільний грунт для економічного, соціального, політичного, інтелектуального, духовного життя, якщо її ментальні структури будуть зорієнтовані в напрямі досягнення добробуту кожної людини та суспільства в цілому.

Е. як суспільний феномен виступає одним з обов'язкових, системоутворюючих факторів, що включає особливості мови, традиційних видів матеріальної культури та художньої творчості, обрядів і звичаїв. Ці «об'єктизовані» форми й складають національну своєрідність, національну специфіку того чи іншого народу. Якщо людей, пов'язаних соціально-економічними та територіально-політичними відносинами, не об'єднують етнічні якості, то вони не можуть розглядатися національною спільністю. Не слід забувати, що національна спільність не розпадається, якими б глибокими не були соціальні суперечності. Зберігаються, скажімо, і ті спільні ознаки, якими визначається належність до нації як трудящих, так і буржуазії, оскільки без національної єдності національне життя було б примарним.

Інша річ, що соціальний прогрес у всій його багатоманітності й суперечливості є об'єктивним і закономірним процесом, який розчищає шлях до продовження національного розвитку на новій, соціальній базі.

Що ж до етнічного боку формування та розвитку націй, то його основний зміст складає процес консолідації, «стягування» в різних площинах (соціальній, побутовій, мовній) національного організму на певній соціальній базі, подальше цементування внутрішньої національної єдності, вільної від соціальних антагонізмів. Консолідаційні процеси залежно від історичних умов можуть набувати різної форми і глибини, проте їх результатом завжди виступає більш повний прояв національних ознак, включаючи територіальну, мовну та культурно-побутову спільність, а також зростання національної самосвідомості. І як би ми не ставилися до цього, національний момент продовжує відчутно й неоднозначно впливати на соціальні процеси, що далеко не завжди враховується у суспільній практиці.

Вище говорилося про територію як важливий націоутворюючий елемент. Її взагалі розглядають історично першим і найуніверсальнішим етнічно визначеним предметом праці. Це не просто певна ділянка поверхні. В ній закладені корені етносу — могили предків, які бережуть для нащадків. Етнічна територія дискретна, сакральна. Однак етнодиференціюючим чинником вона є не сама по собі, а як спосіб її включення в культурно-господарську діяльність, спосіб організації трудової діяльності.

Саме в такому контексті в літературі останнього часу звертається увага на етнічні функції виробничої діяльності та їх вплив на соціальне середовище людини, наголошується на тому, що етнічна система, в якій людина «є суб'єктом історичної дії», з часом втрачає стимули свого саморозвитку і приречена на загибель внаслідок агресивності інших етносів або уповільнює свою еволюцію внаслідок консервації відносин, що склалися.

Зрештою, в науці існує не регламентація функцій окремих індивідів, а розподіл трудових колективів в структурі соціальної системи залежно від галузей виробництва. «Причому можна, мабуть, визначити таку закономірність, що з ускладненням соціальної структури суспільства етнічні зв'язки послаблюються. Їхнє місце займають соціальні, а виразником останніх стає держава, яка набирає силу» (Т. Гоббс).

Проте етнічне, на нашу думку, не зникає, і саме його «включеність» в національне буття дозволяє йому втриматись «на плаву», впливаючи певним чином і на життєдіяльність як самої спільності, так і соціуму в цілому. Зрештою, національна своєрідність народів — це цілий комплекс етнічних характеристик, які складають окрему

самобутню спільність, що, в свою чергу, й викликає унікальність національної спільності.

Расово-етнічні спільності, що утворилися на основі єдності специфічних рис в культурі, побуті, психології та поведінці людей, зв'язаних історичною спільністю долі, перетворюються, особливо на Заході, у стійкий елемент соціальної структури суспільства. Ось чому західна концепція «етнісіті» вважає етнічний фактор рушійною силою суспільного прогресу.

Етніцизм є альтернативою вульгарно-матеріалістичного розуміння суспільних процесів, обумовлених виключно або переважно соціально-економічними інтересами чи мотивами. Він виходить з думки про всеохоплююче проникнення етнічної ідентичності в усі сфери суспільного життя і про її домінування над класовими, економічними та ін. факторами.

Оформлення етніцизму як наукового напряму почалося з 60-х рр. у зв'язку з активізацією досліджень з етнічної проблематики, викликаною феноменом так званого етнічного відродження, що проявився у безлічі етнічних конфліктів майже в усіх багатонаціональних державах. Дискусії навколо співвідношення етнічних і економічних факторів у процесі політизації етнічності виявили певні розбіжності серед етніцистів. Ряд спеціалістів обстоюють тезу про самодостатність етнічної ідентичності для політизації етнічних груп, інші — про рівнозначну роль економічних і етносоціальних мотивів політичної поведінки людей.

Найбільш відомі етніцисти Е. Геллнер, А. Сміт, Дж. Ротшильд, У. Коннор. Теоретичні положення етніцизму активно використовуються фахівцями з історії. Зокрема, стосовно української історії їх застосовували у своїх дослідженнях Р. Шпорлюк, Б. Кравченко, Т. Раковсько-Хармстоун й ін.

ЕТНІЧНЕ (як термін західної етнології). Етнічний ренесанс викликав величезний інтерес і гострі дискусії серед західних вчених. За твердженням професора етносоціології Аризонського університету Ф. Мартінеллі, ці дискусії привели до «посилення плутанини щодо використання терміну «етнічне» та похідних від нього термінів «етнічність», «етнічна група», «етнічна ідентичність» тощо. Західні науковці давно скаржаться на невизначеність терміну «етнічний» та похідних від нього понять. Підтвердження тому — заява, яку зробив відомий італійськкй соціолог і економіст В. Парето ще на початку XX ст.: «Термін «етнічний» є одним з найбільш туманних термінів, відомих соціології. Ми користуємось ним тільки для того, щоб охарактеризувати стан якогось явища, не вникаючи в його сутність. Ті, хто намагаються виправити таке становище, починають з вивчення етимології цього слова». У. Петерсон, автор статті «Концепція етнічності», в «Гарвардській енциклопедії американських етнічних груп» зазначає, що термін «етнічний» походить від грецького слова «етнос», котре означає «нація» або «раса» і завжди використовувався для визначення «сторонніх» осіб або груп.

В новітній науковій і довідковій літературі є чимало спроб викласти сутність цього терміну. Згідно «Вебстерівського міжнародного словника», етнічне — це: «(а) те, що стосується спільних фізичних та духовних рис, які мають члени групи, що є наслідком їх спільної спадковості та культурної традиції; (б) те, що має або походить від расових, лінгвістичних чи культурних зв'язків з специфічною групою (ірландською, італійською, німецькою або іншими етнічними групами)». «Словник американської спадщини англійської мови» дає таке визначення: «етнічне — це 1) те, що стосується соціальної групи в середині культурної та соціальної системи, яка домагається або має спеціальний статус на підставі складних, часто варіативних рис виключно з релігійними, мовними, спадковими або фізичними особливостями; 2) в більш широкому розумінні особливість релігійної, расової, національної або культурної групи».

Наведені визначення можна вважати найбільш вдалими і сприйнятними. Цікаво, що взявши на озброєння прикметник «етнічне» від грецького іменника «етнос», англійська мова так і не прийняла самого терміну «етнос». Натомість, в ній стали вживатись такі поняття, як «етнічність» та «етнічна група».

ЕТНІЧНЕ ВІДНОВЛЕННЯ — термін, що за своїм змістом близький до поняття «етнічне відродження», «етнічний ренесанс» тощо. До процесів, що характеризують явища Е. в., належать процеси етнотворення, тобто характер, зміст, механізми творення етнічних цінностей, етнічного життя в усьому розмаїтті й багатстві фарб цього складного суспільно-історичного процесу. Якщо «етнічне відродження» чи «етнічний ренесанс» швидше нагадують злет після кризи, занепаду тощо, то Е. в.— це те, як функціонує етнічний організм, як він оновлюється, за рахунок чого існує.

Таким чином, термін Е. в. ближче до семантики еволюційних, поступових, а не революційних, стресових змін в етногенезі.

ЕТНІЧНЕ ПОЛЕ — простір, де поширюється певний ритм коливань, пов'язаний з феноменом компліментарності. Близькість цих ритмів у групи людей породжує почуття взаємної близькості й протиставлення себе усім іншим («ми» і «не ми»). Зіткнення з носіями іншого ритму викликає почуття відчуженості, несхожості, що нерідко переростає у відверту антипатію. Відомо, що у людей, які перебувають на чужині, виникає особливий психічний стан — ностальгія. Для нього характерні почуття туги за батьківщиною, тривоги, пригніченості тощо. Гіпотеза про Е. п. дає можливість пояснити це: ностальгія зумовлена впливом на людину середовища з чужим ритмом Е. п., а також відривом від свого середовища, де мав місце резонанс з полями оточуючих.

З феноменом Е. п. тісно пов'язане явище пасіонарної індукції. Пасіонарії, що є джерелом індукції, спонукають оточуючих діяти цілеспрямовано та координовано. Причому вирішальним є момент особистої присутності пасіонарія-індуктора. В міру віддалення від нього дія індукції знижується. Прояв пасіонарної індукції регулюється відповідним видом біологічного поля — пасіонарним полем. Той факт, що пасіонарії-індуктори сильніше впливають на осіб однакової з ними етнічної приналежності, вказує на інший прояв Е. п., яке здійснює свою регулюючу функцію в етносі.

У випадку різкого розходження стереотипів поведінки та ментальності в межах якоїсь етнічної системи спостерігається явище розколу Е. п. Він супроводжується втратою відчуття компліментарності між цілісностями, що утворилися при цьому. На рівні суперетносу дане явище особливо яскраво виявляється у фазі надлому. Якщо ж розкол Е. п. супроводжується вторгненням чужих впливів та ідей, то система, що зазнала цього впливу, опиняється під серйозною загрозою.

Розкол Е. п. означає виникнення на місці єдиної частоти коливань (ритму) двох нових, що відрізняються одна від одної. Це породжує втрату компліментарності.

ЕТНІЧНЕ ПОХОДЖЕННЯ — належність до певної етнічної спільноти за народженням. В подальшому внаслідок соціалізації в іншоетнічному середовищі та засвоєння його культурних стереотипів особа може змінити свою етнічну належність, зберігаючи разом з тим пам'ять про походження з іншого етносу. При цьому може мати місце подвійна етнічна самосвідомість. Так, багато представників північноамериканської нації, що народились або виросли в США і вважають себе передусім американцями, нерідко відзначають свої ірландське, італійське чи українське Е. п. Належність до двох етнічних спільнот знаходиться в цьому випадку на різних за значенням рівнях. Основною є належність до північноамериканської

спільноти, з якою особу об'єднує основна маса соціальних зв'язків, а вже потім відчувається належність до нації, з якою її об'єднують деякі характерні риси культури та певна культурно-психологічна спільність, пов'язана з Е. п. Тому правильніше, напр., американців українського походження іменувати українськими американцями, акцентуючи увагу на другому слові, ніж американськими українцями. Аналогічно цьому з утвердженням української політичної нації та консолідацією поліетнічного українського суспільства представники різних національностей України почуватимуться передусім українцями, пам'ятаючи при цьому й своє Е. п., іменуватимуться польськими чи російськими українцями, а не українськими поляками чи українськими росіянами.

Уявлення про однакове Е. п. відображають певну спільність історичного минулого членів етносу і є однією з найважливіших складових їх етнічної самосвідомості. Будучи однією з форм зв'язку (на рівні побутових автостереотипів) між членами етнічного колективу, такі уявлення сприяють усвідомленню ними своєї єдності. Саму етнічну єдність побутова свідомість розглядає передусім як спільність Е. п., а останню — як біологічну спорідненість. Уявлення про спільність Е. п. нерідко, особливо тоді, коли інші етнодиференціюючі ознаки не виконують чи недостатньо виконують свою роль, відіграє детермінуючу роль у самоідентифікації людини з тим чи іншим етносом (напр., шотландців та англійців, росіян і російськомовних українців України).

В науковій літературі існують діаметрально протилежні точки зору щодо реальної спільності походження членів етносу: від думки про те, що єдність Е. п. не має, як правило, ніякого значення для сучасних етнічних спільнот, до тверджень, що спільність походження і певна спорідненість членів етнічного утворення є обов'язковою ознакою всіх етносів. Питання про кровну спорідненість людей одного Е. п. ще недостатньо досліджені. Спорідненість якщо не всіх, то у крайньому разі переважної більшості членів таких етнічних спільнот, як племена,— загальновизнаний факт. Що ж стосується сучасних націй, то є думка, що в тих із них, які існують тривалий час, члени етнічних спільнот знаходяться хоч і в дуже далекій, але все-таки спорідненості внаслідок тривалого ускладнення шлюбів переважно всередині етносу — ендогамності. В той же час не викликає сумніву, що, коли не всі, то більшість сучасних етносів склалися внаслідок змішання різних етнічних груп.

ЕТНІЧНЕ ТА СОЦІАЛЬНЕ В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІЇ — складові елементи національного, своєрідність нації, яка становить її глибоку таємницю. Вона полягає в тому, що нація за своєю сутністю є особливою етнічною формою існування й розвитку певного соціального змісту, однією з форм суспільного розвитку.

Існують дві протилежні тенденції при розірванні соціального та етнічного в національному — змертвіння етнічного в нації, зведення етнічного до соціального та розчинення в ньому, з одного боку, і зведення етнічного в абсолют, поглинаючи або ж навіть відкидаючи соціальне — з другого.

У світлі нових підходів Е. та с. є взаємопов'язаними сторонами, без яких національне в реальному житті просто не існує. Недооцінка або ігнорування цієї діалектичної єдності робить етнонаціональну політику будь-якого суспільства малоефективною і безперспективною.

Про глибинний взаємозв'язок Е. та с. свідчить, напр., оцінка М. Грушевським надзвичайно тяжкого стану української народності у Польщі (Галичині). Це він пов'язує з економічною і культурною відсталістю — «цього спадку історичної Польщі, яка ретельно знімала з неї за час свого чотирьохсотлітнього панування все, що могло вважатися вершками нації, яка залишила її в стані забитості і безпорадності, нащадки якої ретельно консервують її в цьому становищі». Для поляків втрата України — це не тільки економічний удар, але й знищення однієї з основ, на яку опирається нація, бо «привілейоване становище народності польської створювалося за рахунок населення українського, білоруського і литовського».

У праці «З біжучої хвилі» (1917) Грушевський наголошує на обкраданні української нації великоросами. Він зазначає, що всі ті основи матеріальної й духовної культури, суспільного та політичного укладу великоруського життя державності були вироблені українським народом і запозичені від нього великоруським, що сучасні великоруські культура, література і навіть мова були створені за участю українців.

Далі, в умовах сталінщини, відбулася десоціалізація, дегуманізація та денаціоналізація. Була знищена соціальна структура української нації, розірвані виробничі та культурні зв'язки, народ поступово перетворювався на масу, частину «нової історичної спільності», максимально позбавлену можливостей самостійного існування. Лише зараз створилися реальні умови для відновлення та модернізації соціокультурного середовища України.

Національне виникає та існує як відображення процесів формування і розвитку націй, являючи собою специфічні риси матеріальної та духовної культури, соціального і політичного життя, свідомості та психології народів, особливості їхнього історичного розвитку, взаємовідносин з іншими народами. Багато чого в ньому народилось як результат самобутньої національної творчості народу, багато чого було запозичено в інших народів і пристосовано до потреб національного життя. Одні національні цінності були створені у далекому минулому, інші виникли нещодавно й виникають зараз. Їх можна поділити на спільні, тобто загальнолюдські, та особливі, тобто національно-специфічні, притаманні лише якомусь одному народові.

В національному тісно переплетені соціальне й етнічне, що становлять дві сторони єдиного явища й процесу. Під соціальним маються на увазі перш за все виробничі відносини та соціально-класова структура суспільства. Постійно оновлюючись і видозмінюючись, вони є найрухомішою частиною національного. Під етнічним маються на увазі перш за все мова, матеріальна культура, фольклор, народне мистецтво, традиції, звичаї, особливості свідомості й психології. Етнічне сформувалось в глибині століть, є найбільш консервативною (усталеною) і надкласовою стороною національного.

Деякі елементи соціального та етнічного можуть існувати й існують незалежно один від одного і виконувати самостійні функції. В цих випадках вони так і лишаються або соціальними, або етнічними. В єдності ж і взаємозв'язку становлять національне. Саме цим пояснюється той факт, що національне міцно пов'язане і переплетене з соціально-економічною, політичною та духовною сферами життя суспільства. І всі спроби вирішення національних, соціально-економічних, політичних проблем без врахування цього фактора приречені на невдачу.

Такою є в стислому вигляді проблема співвідношення етнічного та соціального в національному, яка й зараз ділить український соціум якщо не навпіл, то, принаймні, на чвертки, маючи на увазі саме акцент одних політичних угруповань на соціальне, соціально-економічне піднесення країни, що «розв'язує всі інші, в тому числі й національні проблеми», других — на етнічному зростанні, забезпечення якого й дає поштовх до всього іншого, в тому числі й економічного піднесення. Перший підхід, зрештою, призводить до звичайнісінького національнігілізму, зрештою, до висунення гасла «відродження СРСР». Держава, заснована на соціальній ідеї, в основі якої лежить добробут людей,— нетривка,— вважають прибічники другого підходу. Наголос на ідеях соціально-економічного добробуту — це, мовляв, потакання «найнижчим інстинктам мас», «будування дому на піску». І перший, і другий підходи не є науковими і знову

ж таки базуються на більшовицьких або націонал-шовіністичних ідеях.

Зрештою, національно-етнічні відносини є специфічною формою соціальних зв'язків, органічно притаманних соціуму. Дім людей — це простір, в якому відбувається безпосередній життєвий процес. Дім живить соціум мораллю, художньообразними цінностями, емоційністю, а також моноетнічними звичаями. На відміну від Дому, який базується на статево-віковому поділі праці, Світ заснований на суспільному її поділі. Світ — це, власне, суспільство. Суспільні відносини є відносинами спеціалізованими, еквівалентними (в нормі), анонімними, правовими. Етноси взаємодіють у Світі, надаючи йому поліетнічного характеру. Дім і Світ взаємодіють у просторі культури; їхні цінності співіснують в суспільній та груповій свідомості не завжди в коректних сполученнях. Ілюзорна свідомість виникає в ситуаціях, коли Дім описують в термінах Світу (концепція більшовизму) або Світ намагаються збагнути через поняття Дому (міфологічна свідомість).

Інший важливий бік національного, поряд з етнічним, складають соціальні фактори у вузькому розумінні слова, тобто, передовсім, соціально-класові відносини, що суттєво впливають на загальне соціальне та духовне обличчя нації. Зрештою, будь-яка загальноприйнятна чи націоутворююча її ознака несе на собі різною мірою й етнічне, і суто соціальне навантаження. Скажімо, спільна мова — найбільш етнізована базова ознака нації — тісно пов'язана з таким гостро соціальним явищем, як національна культура; спільність території, крім етнічних, має політичні, психологічні, екологічні параметри. Етнічне та соціальне тісно переплітаються і в сфері національної психології, національного характеру. При всьому цьому традиційно визнана всюди роль у національній спільності соціально-класових факторів зовсім не є абсолютною. Етнічне в житті нації, хоча й не відіграє такої величезної ролі, як у донаціональних спільностей, проте, події у колишньому СРСР показали, що будь-яка його недооцінка у розвитку націй, народностей та етнічних груп веде подекуди до тяжких деформацій, за які доводиться платити дорогою ціною. До того ж твердження деяких вчених та особливо — політиків, що етноси не соціальні, оскільки на них безпосередньо впливають природні фактори, не можна вважати вагомим аргументом, бо ж поза взаємодією з природним середовищем взагалі неможливо уявити собі феномен «соціальності». Суть питання у кінцевому рахунку зводиться не до термінологічних тонкощів, а до розуміння нерозривності етнічного та соціального в єдиному етносоціальному організмові. Разом з тим слід вказати і на помилковість «етнографічного» підходу до національної спільності, спроб звести все національне до етнічного. Цікаво щодо цього є думка етнографів, які вважають, що із зникненням соціально-класових різниць нації як етносоціальний організм почнуть перетворюватися в етнікоси — тобто, національності.

Інша річ, коли марксизм намагався будь-що втиснути в тканину національного так званий класовий, партійний підхід, підмінюючи ним специфіку національного буття. Досить спірним є твердження Енгельса, «що сучасні національності також є продуктом пригноблених класів». Бажане видається за дійсне і тоді, коли доводять, начебто в самій національній спільності пролетаріат не розчиняється, а переслідує свій національний інтерес. Світовий досвід аж ніяк це не підтверджує. Не підтверджується і те, що класові інтереси народних мас брали верх над спільністю походження або мовною близькістю. Приклад ельзасців і лотарингців, що стали частиною французької нації («Заради визволення від феодальних пут»), не переконує, оскільки сепаратистські настрої і рухи в різних районах «єдиної» Франції і досі не здолані.

Західні дослідники вже звертали увагу на те, що немає потреби применшувати роль економічних відносин, які значною мірою виступають часто пріоритетними у проявах політичного та культурного етнонаціоналізму. Е. Сміт пише, що поширення комунікацій і ідей етнонаціоналізму не може саме по собі пояснити, чому етнічні зв'язки перебували у сплячці кілька віків і стали знову соціально значущими, вимагаючими зовнішнього визнання і політичного вираження, як найбільш важливий принцип глобальної організації суспільного життя в сучасному світі.

Ще одне міркування. Мабуть, не варто розглядати етноси виключно в аспекті соціогенезу, історико-соціологічному ключі. Це породжує деякі проблеми, які не вписуються в системне бачення людини, що інтегрує, а не просто «знімає» в собі елементи природного і суспільного життя. Таке «зняття», як показала практика, нерідко обертається тотальним манкуртизмом, що цурається національної ідентичності. До речі, останнім часом в науковий обіг вводиться поняття «криптоетнічність» — зміна етнічної приналежності як своєрідна спроба розв'язати конфлікт на рівні індивіда між етнічною визначеністю і соціальними та соціально-психологічними нормами життя суспільства.

До цього слід додати національні (етнічні) параметри основних соціальних угруповань, кореляцію соціальної стратифікації суспільства та поділу праці з етнічними характеристиками населення. Спостерігається, напр., серйозна етнічна диспропорція серед міського та сільського населення, що склалася у колишньому СРСР, зокрема, в Україні.

Власне, «національна ідея», яка започаткувала латентну самоорганізацію українців, визначила і своєрідний «соціальний ренесанс» в останній чверті XIX ст. Такого масштабу соціальної творчості імперія ще не відала. В Україні у ті роки була створена розгорнута система різноманітних громадських об'єднань, розмах яких за нинішніми мірками гідний подиву. Досить, зокрема, сказати, що «Селянська спілка» налічувала мільйони. Це було одним із чинників зростання національної самосвідомості селянських мас, сприяло національному пробудженню.

У XVI—XVIII ст., пише С. Дністрянський, українські елементи виступили на боротьбу з ворогом, хоча «правда, що українському народові не доставало ще деяких прикмет, які в 19 та 20 віці вважаються основами народної свідомості, але не може бути сумніву, що природні основи української нації існували вже тоді, та що їх усіх лучила боротьба за волю, боротьба за батьківщину».

У зв'язку з цим С. Томашівський звертав увагу на те, що загибель соборної України у 1918 р. пов'язана передусім з відсутністю єдиного національного фронту і спільної національної ідеї. Він відзначав внутрішню органічну слабкість українського народу, яка, на його думку, полягала у відсутності рівноваги між містом і селом, величезній різниці в культурно-освітньому й політичному рівнях класів української нації, що само по собі не давало можливості створити органічну національну цілість.

У цьому плані заслуговує на увагу твердження закордонних українознавців про те, що зростання у свій час російського населення в Україні (поряд з принциповою русифікацією українського етнокультурного середовища) призвело до послаблення й маргіналізації інституціональної інфраструктури національного життя, до створення висококонкурентної обстановки, що гальмувала географічну та соціальну мобільність українців. Констатувалася навіть криза соціальної мобільності серед корінного населення.

Зараз же у переважної більшості населення ще не сформувався певний соціальний статус, інтереси, самоідентифікація, й відповідно, не склалися чіткі соціальні орієнтири. Чи можна тоді дискутувати, що аналогічні

процеси відбуваються і в національній сфері — не сформувався певний національний статус людини, національні інтереси, національна самоідентифікація, українська нація як сталий соціально-національний (етнічний) організм ще далеко не довершила своєї консолідації і, по суті, лише складається. І якщо українське суспільство дедалі більше проявляє ознаки дезінтеграції, то й національне не виявляє ще себе як стійкий інтеграційний «моноліт», певна органічна єдність, спільнота зі спільними ідеями та інтересами.

І не останньою причиною цього є й те, що реалізація марксистського проекту в колишньому СРСР зі всією чіткістю виявила, що надто заповзяте придушення «егоїстичного» інтересу в остаточному підсумку призводить до наруги над суспільством, нацією, особою.

Як це не парадоксально, і негація національного має під собою соціальний підтекст, політичну, або ж — державно-політичну спрямованість. Неуважність, а то й ігнорування національних проблем не нова «лінія» в історії людства. Як наголошував ще у 1725 р. італійський мислитель Д. Віко, філософи минулого «намагалися вивчити науку про Світ Природи, що був створений Богом і який лише він один може пізнати, і ігнорували роздуми про світ націй, тобто про Світ Громадянськості, що був створений людьми і наука про який тому може бути осягнута нами».

Отже, Світ Громадянськості...

Зрештою, національна рівність незалежно від раси і релігійності, політичних устремлінь — це соціальна цінність кожної багатонаціональної держави. Соціальне, на наш погляд, неначе долає «вади» етнічності, її подекуди ірраціональні прояви, «знімає» негативні наслідки непомірної політизації і етнічності. Етнічність же надає соціальності «шарму» неповторності, «кореневості», так би мовити, себетотожності. І тут хотілося б висловити припущення, що саме соціальність надає етнічності суто національного забарвлення, вводить її в «русло» власне національного виміру, національних цінностей, національної ідентичності. Це з одного боку. З іншого ж, якщо етнічне носить в собі значні диференціюючі риси, то національне — інтегруючі, наближаючи один народ до іншого через Світ Громадянськості, Світ Людини, Світ Об'єднаних Націй, Світ Людства з тим, щоб досягти «взаєморозуміння між народами, приділяючи особливу увагу важливим проблемам людства, вирішення яких вимагає спільного підходу і ширшого міжнародного співробітництва».

Саме зараз, як ніколи раніше, національне набуває рис неперехідної загальнолюдської цінності, що має свою багатовікову традицію та перспективи розвитку.

Слід при цьому враховувати ще одну особливість. Етнічна спільність реалізується передусім в безпосередньому життєвому просторі — там відтворюється людський субстрат, люди народжуються, живуть і вмирають, знаходиться дім людини, тобто таке середовище, в якому одна людина є продовженням іншої, де почуття одного збагачують розум другого, моя пам'ять і моє вміння є нашою пам'яттю і нашим вмінням. Кооперація праці в сімейно-побутових колективах має глибоко етнічний характер. Були і є люди, які намагалися побудувати свій дім поза національною звичаєвою культурою, але такі експерименти призводять до сумнівних наслідків.

Отже, особистість формується в батьківському Домі, а реалізує себе в національному Світі, Національна культура народу є національним Світом універсуму. Сталінська позиція щодо національної культури, яку він розглядав лише як форму нової культури, виявилася вкрай хибною. Народ створює цілісний світ своєї культури. За здатністю відтворювати себе в людських параметрах національні світи (культури) абсолютно тотожні. Звичайно, кожному національному Світові властива своя індивідуальність. Тут важливі не лише показники суспільного розвитку (ступінь соціальної диференціації, рівень технологічного розвитку та ін.), але й тонші відмінності — форми зв'язку з природою, особливості історичного розвитку, національна психологія тощо.

Етнічне, пропущене через «сито» соціальності, набуває ознак національного, а соціальне у взаємодії з етнічним «всотує» в себе особистісне, людське, громадянське. І тут, саме в середовищі національного, відбувається своєрідна соціалізація етнічності та, на наш погляд, етнізація соціального включно до їх взаємоперетворення — етнічного в соціальне за змістом, а соціального в етнічне за формою виразу. Звичайно, це притаманне націям з «сильним» етнічним та соціальним полями, зрештою,— етносоціальним полем. Що ж до української нації, такою вона ще не є і може бути лише в перспективі. І справа тут не стільки в недостатній консолідації в середовищі самої нації, внутрішньонаціональній самовизначеності.

На ступені інтеграції української нації не могла не вплинути відвічна хвороба українського социуму — протистояння між українським селом і неукраїнським містом, яке, попри відносно невелику чисельність і людність, відігравало та й відіграє важливу роль політичного, адміністративного і культурного життя, тривалий час, якщо не століття, переймалося у своїх орієнтирах іншомовними моделями поведінки. Звідси — потреба застосувати соціологічний підхід, котрий уможливлює аналіз вертикального зрізу етносу, тобто різних його соціальних груп — від «етнічних», в основному селянських, до вищих, елітних верств, які у своїх орієнтаціях і поведінці в основному не були «традиціоналістами» і «патріотами». В кращому випадку вони мали подвійну, тобто національну і офіційну, спрямованість, а в гіршому просто асимілювалися.

Все це наводить на думку про те, що для повноцінного функціонування національної культури як такої слід мати адекватну їй соціальну структуру, але зв'язки між етносоціальною елітою і широкими верствами народу повинні бути органічнішими.

В нації варто вбачати, і саме це потрібно всіляко розвивати, стійкий потяг до соціального оновлення і національної справедливості, співробітництва, тобто те, що досі називалося інтернаціоналістичним. Зрештою, саме в збереженні цих якостей, які в цілому збігаються із загальнолюдськими, бачиться запорука того, що в українському соціумі все ж настане злагода і національний спокій.

ЕТНІЧНИЙ АЛОГІЗМ (від грец. a — не, без + logismos — розум, судження) — нелогічність політичної, соціальної, культурної, релігійної та ін. видів і форм поведінки етнічних утворень, що кидається у вічі як ті дії, котрі входять у протиріччя із логікою бачення перспектив і закономірністю розвитку. Порушення системних зв'язків у внутрішній, до цього цілісній структурі етносу шляхом об'єднання неоднорідних і чужих елементів, які, за пересторогою логічних оцінок, зовсім не мають належної якості для повноцінної організації. Відмова від доцільної етнічної пропозиції, в тому числі з питань етногенезу, якщо цей вчинок тягне за собою низку негативних для майбутнього наслідків.

Е. а. не завжди буває шкідливим. Усе залежить від того, як і ким етнічна поведінка або етнічний процес оцінюються з сторони. Міжнародні стандарти, за вимогами яких складаються висновки про Е. а., можуть не відповідати потребам часу і навіть більше — деструктивно впливати на етнічну політику. Тому відношення до Е. а., як і до самої Е. а. практики, повинне досліджуватися з особливою ретельністю. Наслідки Е. а. виявляються з часом і за умов, що дають можливість для порівняльного аналізу. Перспективи Е. а. відкриваються не зразу, а лише при наявності даних про аналогічну поведінку в минулому і сучасному. Недостатні знання про історичні аналогії з питань Е. а. є збитковими для етнополітики.

ЕТНІЧНИЙ АНКЛАВ — етнічна група, яка займає компактну територію в межах розселення іншого етносу; одна з форм розселення (поряд з дисперсною) етнічних меншин. Потрапляючи на територію розселення іншого етносу, люди однієї національності схильні селитися разом, утворюючи компактні згустки однорідного в етнічному плані населення. Компактному населенню етнічних груп сприяють також національна і расова дискримінація, конфесійні фактори, пережитки трайбалізму тощо.

Е. а. найчастіше виникають внаслідок колонізації порівняно мало заселеної території народами, які більше розвинуті в господарському чи військовому відношеннях. Відтісняючи попереднє населення з кращих для ведення сільського господарства або зручних у торговому чи військовому відношенні територій, вони утворюють своєрідні острови серед іншоетнічного населення. Так, зокрема, виникли російські Е. а. в містах України та на етнічних територіях інших народів у межах колишньої Російської імперії, українські сільськогосподарські поселення в степовій зоні Росії, в Казахстані тощо.

Іншим типом Е. а. можна вважати вкраплення етнічних меншин в однорідну етнічну територію основного народу, які є залишками попереднього неасимільованого населення (напр., лужичани серед німців, вепси серед росіян). Досить поширеним типом утворення Е. а. є проникнення окремих етнічних груп у межі етнічної території сусідніх народів (молдавани, угорці, поляки в Україні). Окремим типом виникнення Е. а. можна вважати переселення з відносно віддалених країн, викликані наявністю порівняно малозаселених земель (напр., колишні німецькі колонії на півдні України), або спричинені національними чи релігійними переслідуваннями на своїй батьківщині (поселення болгар, греків, гагаузів, росіян-старовірів у південних областях України). Особливим типом Е. а. є зосередження національностей в окремих кварталах чи вулицях міст. В певні епохи така сегрегація здійснювалася примусово (напр., у середньовічному єврейському гетто, яке дало назву і пізнішим явищам примусової сегрегації іншоетнічних груп). Різновидом цього типу Е. а. можна вважати єврейські містечка у так званій смузі осідлості в дореволюційній Росії. Однак тенденція до сегрегації по кварталах спостерігається і за відсутності прямого примусу. Вона виявилася, зокрема, в Північній Америці, простежується в повоєнній Європі.

Внутрішні інформаційні зв'язки та зв'язки з своїм материнським етносом у населення Е. а., як правило, слабші, ніж зв'язки з нацією, серед якої воно проживає. Найважливіші сфери внутрішнього життя такої етнотериторіальної групи, передусім економічні, забезпечуються основним етносом відповідної держави. Тому Е. а. являють собою етносоціальні спільноти, асоційовані з основним етносом держави. Для населення Е. а. характерні двомовність та двокультурність, які є наслідком етнічної акультурації, а також освіти на мові асоціюючої нації. При цьому Е. а. часто зберігають національну мову, традиції, підтримують тісні сімейні та побутові зв'язки всередині групи. З часом невеликі Е. а., як правило, розчиняються в оточуючому населенні. Чисельні можуть існувати протягом багатьох поколінь. Значну роль у збереженні населенням Е. а. своєї національної ідентичності відіграє поповнення його новими іммігрантами.

ЕТНІЧНИЙ АРЕАЛ (від лат. area — площа, простір) — область поширення етнічної популяції в ландшафтній системі. Регіони компактного проживання представників одного етносу, який шляхом природної міграції може поширювати або звужувати свій Е. а. Цей географічний простір є сталим для багатьох націй і народностей, етнічних утворень і субетнічних груп. У межах Е. а. представники корінного етносу можуть домінувати над іншими народами, малими за чисельністю і слабкими за згуртованістю. Водночас у багатьох Е. а. протікають процеси нівелювання націй і народностей, інтернаціоналізації суспільно-політичного життя, вирівнювання культур, матеріального достатку і духовних цінностей. Ці процеси частіше обминають сільські місцевості, де селянський побут і народні традиції розмиваються важче.

Е. а. окремих народів змінювався під натиском варварів і завойовників, які, кочуючи, займали території аборигенів і витісняли їх з обжитих місць. Міграція етносів, що спостерігається в часі і просторі, в принципі є закономірним явищем, але не таким, на підставі котрого можна робити кінцеві висновки про зміну Е. а. Буває, що Е. а. кількох народів перехрещуються в одній ландшафтній системі. Трапляється, звичайно, і моноетнічний ареал, населений жителями переважно однієї національності. Ландшафтні умови, в яких розміщуються Е. а., істотно впливають на традиції, звичаї, поведінку та стереотипи етнічних груп.

ЕТНІЧНИЙ АТРИБУТ (від лат. atrubutio — надаю, наділяю) — невід'ємна складова частина об'єктів і суб'єктів етносоціального походження, істотна ознака, визначальна якість, відмінна (характерна) риса етноландшафтних явищ, процесів і тенденцій. Е. а. являє собою таку системну функцію, без котрої втрачається якість і визначальна ознака об'єкта чи суб'єкта (етносів, субетносів, етнічного поля, етноконтакту тощо).

Е. а. є найважливішою властивістю, за якою досліджуваний об'єкт відрізняється від інших, в тому числі й тих, що належать до однакового виду, середовища або класу. За Е. а. складаються характерні риси етнонаціональної культури, процесів адаптації, саморегуляції і т. д. Е. а. є істотною ознакою функцій етногенезу, біоценозу чи інших етнічних явищ у межах їх системних і традиційних соціальних зв'язків.

У своїй сукупності декілька Е. а. можуть складати уявлення про основоположні компоненти етноландшафтної системи, соціосередовища або етногрупову структуру. Е. а. змінюються у просторі і часі, особливо у тих об'єктів етносоціального походження, що проявляють чутливість до етнокаталізаторів (прискорювачів) і слабо консервуються в іноетнічних умовах.

ЕТНІЧНИЙ ДІАЛОГ (від грец. dialogos — бесіда) — форма взаємовідносин (спілкування) між етнічними групами, за яких проходить безпосередній обмін інформаційного характеру, в тому числі з проблемних питань як власної, так і чужої тематики. Умови, за котрих відбувається Е. д., впливають на якість і результати двосторонніх етнічних взаємин. У широкому розумінні слова Е. д. означає постійне спілкування між етносистемами або їх окремими представниками з тих чи інших питань повсякденного буття.

За своїми видами Е. д. поділяються на політичні, соціальні, культурні, побутові тощо. Побутовий Е. д. характеризується звичайними відносинами між представниками різних етносів на родинному, сімейному та іншому рівні. Під час Е. д. можуть узгоджуватися проблеми контактів, стосунків, зв'язків, норм і правил міжетнічної поведінки. В окремих випадках Е. д. проходять у формах конфліктності та різкого етнопротистояння, коли у міжетнічних взаєминах спостерігається обопільне загострення.

Тривалий Е. д. охоплює спілкування у міжетнічній площині за певний проміжок часу, тобто — в історичній ретроспективі. У зонах поліетнічних контактів і впливів, де відбувається зіткнення інтересів декількох національних меншин, Е. д. ведуться між релігійними общинами, культурологічними товариствами, політичними партіями, об'єднаннями за інтересами та професіями.

ЕТНІЧНИЙ ЗВИЧАЙ — традиції, обряди, культи, свята, тобто — усі пов'язані із минулим та сучасним сімейні, родинні й колективні явища загальнонаціональ-

ного походження, що супроводжують етнічне життя і зберігають духовну культуру народу. Це — колядки, вертепи, проводи (в армію чи далеку дорогу), поминання мертвих, обжинки, зажинки, ворожіння, обіди в полі, вечорниці і т. д. Е. з. є світоглядно-духовною скарбницею народів, з якої періодично (циклічно) етнічна творчість відтворюється колективно у побутових діяннях, що об'єднують окремих людей в єдину спільність. Е. з. нерозривно пов'язуються з народною творчістю, котра має призначення відроджувати елементи традиційної культури, часто, так би мовити, за неписаними законами.

Українські Е. з. зібрав і описав відомий фольклорист О. Воропай, який узагальнив усну і письмову народну творчість з цього питання багатьох регіонів України. Роль Е. з. у процесах консолідації зарубіжних українців вивчалася Ю. Бачинським, М. Настасівським, Т. Мацьківим, Л. Ребет, М. Куропасем та ін. Проте з точки зору етнологічних наукових вимог Е. з. розглядалися цими дослідниками теоретично не досить глибоко.

Е. з. живлять народну пам'ять, сприяють відтворенню і збереженню внутрішніх зв'язків, особливо в умовах еміграції, якщо етногрупи потрапляють в поліетнічне оточення, засноване на конкурентноспроможних принципах. З різномаїтої картини Е. з. молодше покоління переймає і засвоює від старшого ті, котрі є близькими для них за своїми традиціями і культурним світоглядом.

ЕТНІЧНИЙ ІМУНІТЕТ — несприйнятливість етноландшафтної системи, етнопопуляції або їх структур до руйнівних для себе процесів зовнішнього і внутрішнього походження. Е. і. буває природним і штучним. Особливо етнічні та релігійні традиції, які виконують охоронні для етнозгуртованості функції, посилюють генетичну та природну стійкість етногруп перед загрозою розпаду. Штучний імунітет досягається за рахунок соціальних заходів, що мають об'єднуючу роль з метою забезпечення етнічної єдності.

Е. і. оберігає етнічні системи від еміграції, асиміляції, ерозії тощо. Він характеризується захисними реакціями на явища, процеси й тенденції, котрі можуть зумовлювати внутріетнічне протистояння та етноструктурну дестабілізацію. Сукупність прав і привілеїв, що надаються громадянам держави, яка розбудовується за національними ознаками та принципами, лежить в основі імунної практики політично домінуючого в державі етносу.

Ідеологічні, світоглядні та культурні погляди, еволюційні за змістом і спрямуванням, є загрозливими для тієї системи Е. і., котра консервує у собі шкідливі етносоціальні норми. Під час соціальних потрясінь і катастроф штучний імунний захист поліетнічних структур слабне, зате природній Е. і. моноетнічних утворень посилюється. Інтернаціоналізація життя залежно від своєї інтенсивності завдає шкоди етноімунному генезу (розвитку).

ЕТНІЧНИЙ ІНТЕРЕС. Уявлення етнічної спільності про найбільшу вигоду для себе при спілкуванні з іншими суб'єктами історичного розвитку — державами, націями, етнічними групами, класами, партіями. Е. і. виникає навколо як матеріальних (господарсько-економічна діяльність, соціальний ріст членів групи, перспективи демографічного розвитку й т. п.), політичних (доступ до влади, правові гарантії рівноправного становища у суспільстві), так і духовних (збереження етнічної специфіки, розвиток культури й мови, здобуття освіти) питань.

Е. і. може варіювати залежно від рівня розвитку етнічної спільності та конкретної історичної ситуації. Найоптимальнішим шляхом забезпечення Е. і. етнічна одиниця (народ), як правило, вважає своє політичне самовизначення у формі власної незалежної держави. В разі неспроможності досягти цього група може обмежитися постановкою питання про автономію або конституційні гарантії свого розвитку.

Е. і. є головним і визначальним мотивом етнополітики. Незадоволений Е. і. стає базою виникнення етнічної проблеми.

ЕТНІЧНИЙ КАТАЛІЗАТОР. За аналогією з хімічним явищем каталізу, поняття Е. к. позначає чинники, що змінюють швидкість перебігу етнічних процесів. Насамперед такі зміни торкаються основних засобів життєзабезпечення та форм системної цілісності етнічного організму. Швидкість етнічних процесів може проявлятися як мобілізація ресурсів етносу для подолання загрози цілісності та життєзабезпечення, для пристосування до нових обставин, чи як притишення етногенезу, послаблення імунітету етнічної системи проти руйнівних процесів. Тобто Е. к. можна класифікувати за принципом «стимулювання — пригноблення етногенезу», але потрібно відзначити, що часто одні й ті ж Е. к. виступають як стимулятори і як пригноблювачі залежно від обставин. До них належать, по перше, стійкість етносу, його здатність до адаптації.

Саме закріплення у традиціях, стереотипізація колективних реакцій на Е. к. і складають основний зміст етнічного досвіду. Залежно від розвиненості етнічної системи, складності й масштабності її організації створюється певний набір найбільш характерних Е. к. Так, для родо-племінних форм етнічної спільності реальною загрозою стабільності були народження, зміна віку, смерть будь-кого з членів родини. У цьому розумінні ритуальні реакції на подібні події можна розглядати як «стаціонарні» засоби колективного подолання екстремальних ситуацій, як певні «прискорення», «концентрацію» етнічних процесів. На початковому етапі етногенезу Е. к. мали переважно природний, біологічний характер, що було пов'язано з великою залежністю людини від природи: кліматичні зміни, пори року, стихійні лиха і т. ін. Більш помітного технологічного характеру Е. к. набувають в аграрних суспільствах.

На подальших етапах етнічного розвитку в наборі Е. к. зростає частка таких, що впливають на технологію виробництва, від якої великою мірою залежить стійкість етнічних систем. Для етносів, що засвоїли індустріальні технології, найвпливовішими Е. к. стають економічні кризи та економічні піднесення. Але абсолютизація виробничих факторів розвитку суспільства небезпечна тим, що нехтуються такі специфічні, відносно самостійні шари социуму, як неекономічні спільноти. Для різного рівня етнічних спільнот самоцінними виступають відносини родинного, релігійного, морально-етичного й інших характерів та засоби їх відтворення. Таким чином, Е. к. можуть стати загрозою, спрямованою проти мови, релігії, культурної автономії. Серед найбільш значних процесів, що характеризують етногенез європейських народів протягом останніх двох століть, є створення національних держав. Явища, що у зв'язку з цим можуть бути розцінені в етнічній свідомості як перешкода для співпадіння етнічної та державної одиниць, стають значними Е. к.

Потрібно розрізняти Е. к. внутрішнього і зовнішнього походження. Якщо перші характеризують безпосередньо власні якості етнічної системи, то другі роблять це опосередковано. (Хоча для ситуації воєн, що виникають між етносами, які належать до одного рівня розвитку, така опозиція виглядає дещо умовною, оскільки факти чиєїсь агресії нівелюються у загальному контексті боротьби за найбільш цінні ресурси етнічного розвитку.)

ЕТНІЧНИЙ КОД — в узагальненому вигляді відносно стійкий сумарний обсяг матеріальних і духовних цінностей материнської культури, що зберігаються у часі й просторі, відтворюються і передаються від покоління до нащадків у межах однієї етнічної системи, популяції, групи. До Е. к. належать уроджені (генетичні) та набуті (штучні) якості та властивості, котрі забезпечують основу розвитку характерних для того чи іншого народу етнічних рис, що відрізняють національні меншини одну від другої.

Е. к. є інформаційним мінімумом накопичених в особистості або у колективі різного роду знань, умінь, навиків, стереотипів і взагалі усіх етноздобутків. У системі культурного виховання Е. к. може служити інтересам як загальноетнічної вартості, так і завданням субрегіональної ваги. В одних і тих же умовах різні популяції мають неоднакову здатність до передачі Е. к. за кількісними і якісними показниками. З оглядом на це, а ще, зауважимо, на процеси міжетнічної інтеграції, можна досліджувати наочні зміни у характеристиках Е. к.

Розрізняють два види Е. к.— сукупний (колективний) та індивідуальний (особистий). Різні форми вияву Е. к., які шляхом спадковості чи з набутим досвідом у межах етнічної групи передаються від батьків до дітей, збагачують різнобарвний спектр етнонаціональних традицій. У зонах поліетнічних впливів, у яких сім'ї мають двонаціональну структуру, якості Е. к. роздвоюються по батьківській та материнській лінії.

ЕТНІЧНИЙ КОД ГРУПИ — узагальнена сукупність якостей і властивостей представників одного етносу. Передані у спадщину ознаки та риси психологічного і соціального походження, з котрих у сприятливих умовах розвиваються, відтворюючись, природні і соціальні властивості етногрупи. Колективні цінності, що зберігаються і примножуються нащадками від народження. Той ключ від замка з етнічних «воріт», що відкриває їх для адаптації до материнського середовища. Світоглядні та культурні стереотипи, з яких виростає, об'єднуючись, матеріальна і духовна спільність людей, формується традиційний побут і національний характер.

В етнічних групах, що не проживають компактно, а є розкиданими по чужій території, на сумарних якостях Е. к. г. позначається індивідуалізація в сімейних осередках, на зразок відродження лемківських або бойківських цінностей та вартостей. Інтеграція субетнічних елементів національної культури, що походить від єдиного джерела, у цих випадках стримується. Спостерігаються процеси самоізоляції або інтеграції в інший етнос. Проглядається тенденція до значного ослаблення етноконкурентних спроможностей.

У згуртованих етноколективах, не розпорошених, зокрема, Е. к. г. одержує кращі можливості для свого подальшого сходження. І навіть тоді, коли в етноутворенні вже немає єдності через релігійні або соціальні чвари, з Е. к. г. проростають тотожні національним етнокультурні смаки, в цілому характерні для материнського, а не чужого етносу. З компонентів Е. к. г. розвиваються невід'ємні властивості народу або його окремої гілки.

ЕТНІЧНИЙ КОД ОСОБИСТОСТІ — сукупність якостей і властивостей генофонду однієї чи двох етногруп, що шляхом спадковості або виховання передаються від батьків до дітей з метою забезпечення їх адаптаційних здатностей і етноконкурентних спроможностей. Завдяки Е. к. о. кожен член етноколективу отримує для себе індивідуальну порцію стереотипної поведінки, культурних смаків і традиційних знань, які поодинці та усі разом на практиці забезпечують окремо взятій особистості сумарну етнічну якість. Ця генетична і природна якість з віком та досвідом може збагачуватися або ж, навпаки,— з часом розпорошуватися, коли асиміляційний тиск буде долати опір Е. к. о. З матеріальних і духовних компонентів Е. к. о. розвивається етнічна зовнішність людини, формується її внутрішній світ почуттів і виховується національний характер.

Е. к. о. є носієм інформації про традиційні здобутки і знання предків, а також про вольові здатності та психологічні властивості того чи іншого етносу. Виростання з Е. к. о. компонентів системи загальнонаціональних цінностей і вартостей залежить, насамперед, від індивідуальних здібностей та соціального оточення, в якому проживає людина. У двоетнічних сім'ях Е. к. о. ділиться на батьківські та материнські світоглядні стереотипи, що під час виховання можуть роздвоюватися за індивідуальними смаками. Культурний рівень сім'ї та середовища, як це доведено практикою, поліпшує або погіршує умови для сходження паростків Е. к. о. Реальні позитиви Е. к. о. можуть проявитися у другому чи навіть третьому поколінні еміграції, тобто в іномовному оточенні. Це явище є характерним для американських і канадських українців, діди і прадіди котрих полишили рідну землю ще у кінці XIX ст.

ЕТНІЧНИЙ МАКРОКОСМ — система уявлень певного етносу про будову і закони космосу, а також про своє походження, місце і роль в світобудові.

У процесі еволюції людства космологічна форма осмислення умов свого існування у всіх без винятку етносів сформувалась не відразу. Воно йшло двома паралельними шляхами: еволюцією міфологічної й епічної форм осмислення існування в просторі—часі. В основі цього процесу лежало цілісне сприйняття світу, що складається незалежно від повноти знань його об'єктивних зв'язків і взаємодій. Хоча для вичерпного опису кінцевої мети необхідно використовувати безліч світових зв'язків, люди, не знаючи їх об'єктивно, можуть знати цілісно. Властиве древнім моністичне бачення світу включило людину в загальну його картину як органічно пов'язану з ним складову. На мові філософії ця ідея прийняла форму: ціле передує частині, частина знаходить своє пояснення в цілому. В пошуках обгрунтування цієї фундаментальної ідеї філософська думка піднеслась до усоблення кінцевої єдності сущого — до космосу.

В наш час проаналізовано більшість аспектів традиційного антропоекологічного досвіду стосовно історії древніх індоєвропейських народів і племен. Доведено, що древні індоєвропейці, мова і культура яких поширилася на величезному географічному ареалі від Тихого до Атлантичного океану, мали досить широке уявлення про природні космопланетарні процеси і ритми, різноманітні форми живої речовини і їх природні функції, про життєдіяльність і деміургічну, перетворюючу роль самої людини. Концентровано це виразилося в уявленнях про макрокосм, як світове дерево — універсальний знаковий комплекс, що являв собою космологізовану модель світу. Ці уявлення протягом довгого часу існували в міфологічних традиціях людських колективів Старого й Нового Світу як трансцендентальні поняття. У свідомості древніх усе космологізовано, оскільки входить до складу космосу, який утворює найвищу цінність всередині міфопоетичного універсуму.

Макрокосм космопланетарного середовища на Землі, організованість її біосфери, мікрокосм людини, що віддзеркалює цю організованість в своїх соціально-природних проявах (напр., ритуалах), взаємодія макрокосму і мікрокосму різноманітно інтерпретувалися у традиційному антропоекологічному досвіді. Згодом інтерпретації набули характеру якісних особливостей. Саме ці особливості стали вирішальним фактором у формуванні самобутнього менталітету окремих етносів, визначенні напрямків еволюції їх матеріальної і духовної культури. Насамперед це стосується становлення, діяльності, мови, символічних форм культури етносів.

Кожен етнос, незважаючи на динамічність етнічного процесу, становить собою організаційну структуру макрокосму і відіграє роль цеглини, без якої споруда еволюції неможлива. Самоорганізація етносу — це ступінь самоорганізації універсуму в його вищій формі.

ЕТНІЧНИЙ МЕНТАЛІТЕТ — властивий даному народу склад мислення. Е. м. є стійким ізоморфізмом (постійність, незмінність, іноваріант), притаманним культурі чи групі культур, що не усвідомлюється і вважається в цій культурі природним. Він не змінюється під впливом ідеологічного тиску. Знання Е. м. має, зокрема, значення для визначення пропорції між емоційним та раціональним рівнем свідомості в прийнятті етнічною групою (в

особі тих чи інших представників) рішень, а також заходів у відтворенні нею дуальної опозиції — протиставлення «ми»— «вони», «свої»— «чужі». Е. м.— предмет вивчення етнопсихології.

ЕТНІЧНИЙ МІКРОКОСМ — система уявлень, визначених особливостями етнічної ментальності, про будову людини, її психо-фізіологічну організацію і пов'язані з цим космопланетарні, природно-екологічні фактори.

Уявлення про людину як мікрокосм і основні стани її життя, що відповідають уявленням про космопланетарні ритми репродукції самої людини, в давнину були притаманні всім етнічним групам і поширені в різних модифікаціях на євроазіатському континенті.

Відповідно до теорії М. Бахтіна про фундаментальний характер народної культури, величезна кількість даних вказує на трансцендентальний характер та універсалізм культів, що відповідають образу «гротескного тіла популяції», пульсуючого залежно від ритмів метаболізму—катаболізму. Ці культи виражали вшанування богів родючості і генеративних, репродуктивних функцій. В релігійно-культових комплексах і традиціях, складовою яких вони були, концентрувався антропоекологічний досвід і емпіричні знання етнічних груп про періодичність космопланетарних, сонячно-місячних, сезонних циклів та пов'язаних з ними біологічних законів життя і біології самої людини.

Виходячи з уявлень древніх, зокрема грецьких гностиків, візантійців, досвіду культової і обрядової практики шаманів, індо-тибетського буддизму, даосизму та інших релігійно-культових систем, а також даних біології й психофізіології людини, сучасними вченими опрацьовується уявлення про вихідну ланку мікрокосму — психофізіологічні стани людини. Саме через них, як зазначав ще П. Флоренський, відбувається «медитативне сходження до Абсолюту», метою якого є злиття мікрокосму людини з «вогняним океаном» універсуму. Під час такого злиття свідомість, як приймач, настроюється на сприйняття польових аспектів фізичної реальності, які є сукупністю фундаментальних фізичних взаємодій. Користуючись термінами психоаналізу, можна сказати, що відбувається психофізіологічна активізація «космічного несвідомого» людського мікрокосму, яке значно мобілізує еволюційні резерви організму людини. Для мобілізації еволюційних резервів етнічних груп в цілому важливе значення мають ритуально-культові та «тріумфальні» церемонії (у відповідності до концепції К. Лоренца), обряди й т. п. дійства. Саме дія «космічного несвідомого» впливає на рівень пасіонарності окремих індивідів та етносів у цілому і вказує на пряму залежність пасіонарного процесу від космопланетарних факторів.

Розвиваючи думку про нерозривний зв'язок макро- і мікрокосму, П. Флоренський прийшов до висновку: «І природа, і людина бескінечні, і по бескінечності своїй, як рівнопотужні, можуть бути частинами самих себе, причому частини рівнопотужні між собою і з цілим». Цим він угадав наперед ідеї, на яких базується висунута в 70—80-х рр. Д. Бомом і К. Прибрамом концепція універсальної космічної голограми, або головерсума. В ній обговорюється цілісність універсума, невід'ємною частиною якого є «мисляча тростина»— людина і її свідомість, а нерозривний зв'язок між ними визначається, як універсальна польова і інформаційна голограма, зумовлена особливостями системної організації людського мозку.

В наш час, за висловом В. Вернадського, завдяки умовностям цивілізації «нерозривний і кровний зв'язок всього людства з рештою живого світу забувається, і людина намагається розглядати себе окремо від живого світу буття цивілізованого людства. Та всі такі спроби штучні і неминуче розлітаються, коли ми підходимо до вивчення людини в загальному зв'язку її з усією природою».

ЕТНІЧНИЙ ПАРАДОКС БРОМЛЕЯ (за іменем акад. Ю. Бромлея) — наявна невідповідність (диспропорція) між матеріальним (економічним) заснуванням етнічної спільності та її «надбудовою» (духовним, психологічним комплексом), що стала наслідком «вимивання» етнічної специфіки з її базового шару, яке викликає, згідно принципу самозбереження, переміщення цієї специфіки у більш верхні пласти — в галузь етнічної (національної) свідомості та самосвідомості, національних почуттів й ін., завдяки чому виникає підвищена, парадоксальна увага до історичного минулого свого народу, підйом історичної пам'яті, національної чуттєвості. Цей феномен може інтерпретуватися як свого роду компенсація за деетнізацію, уніфікацію економічного аспекту етнічної спільності.

ЕТНІЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ — теоретичний напрямок і заснована на ньому практична політика в галузі національних відносин у поліетнічних суспільствах. Концепція Е. п. виходить з можливості паралельного співіснування різних етнічних і расових груп у державі без втрати ними своєї культурної самобутності, з визнання своєрідності, рівноцінності і тому свого роду автономності їхніх культур. З огляду на велику увагу, яка надається в політиці Е. п. питанням культурного розвитку етнічних спільнот, для означення цієї концепції застосовується також термін «культурний плюралізм». Іноді політику багатокультурності вичленяють як одну з складових концепції Е. п. Відповідно до принципів Е. п. держава однаково виражає та охороняє інтереси, поважає і підтримує закони і права всіх національностей як на індивідуальному, так і на груповому рівні. У концентрованому вигляді принцип Е. п. виражається формулою «єдність у багатоманітності».

Етнічне самовизначення національностей здійснюється за такої політики, як правило, на екстериторіальній основі у формі національно-культурної автономії. В основі останньої лежить положення про національну належність громадянина як про його приватну справу, а також забезпечення інтересів і потреб етнічних спільнот у збереженні своєї культурної самобутності не за допомогою політичних кордонів, а шляхом політики сприяння їхньому національно-культурному розвитку. Це передбачає державну допомогу в створенні й діяльності різноманітних національних культурних центрів, національних шкіл тощо.

Е. п. склався у США і Канаді в процесі протиборства з іншим теоретичним напрямком у галузі національних відносин — асиміляційним. З кінця 60-х рр. Е. п. стає основою національної політики цих країн, а згодом і більшості інших поліетнічних держав західного світу. Різні етнонаціональні групи мають в них широку автономію в культурних, а часто і в адміністративних питаннях, за умови вірності загальнонаціональним державним інтересам. Порівняно з асиміляторськими концепціями, Е. п. адекватніше відбиває принципи демократичного суспільства щодо міжнаціональних стосунків та істотно розширює можливості врегулювання проблем, які виникають у цій сфері суспільного життя.

Як цінне надбання світової цивілізації Е. п. береться за основу концепції етнонаціональної політики нашої країни, яка в своєму законі «Про національні меншини в Україні» гарантує підтримку культурної самобутності та створення рівних умов життя і розвитку для всіх етнічних спільнот держави.

ЕТНІЧНИЙ ПРОТЕКТИВІЗМ (від лат. protectio — захист) — зовнішньополітичний вияв етнічного патерналізму; покровительство щодо населення окремих слаборозвинених країн або територій.

Реалізується, як правило, у формі міжнародної опіки над ними, надання їм статусу підопічних територій, мандат на управління якими надається за дорученням ООН окремій державі або групі країн.

Е. п. досить часто відігравав позитивну роль, особливо в нейтралізації внутріетнічної та міжетнічної напруженості, ворожнечі, сприяв як збереженню власної самобутності, звичаїв, культури підопічних етнічних спільнот, так і залученню їх до цінностей, норм і традицій світової цивілізації.

В СРСР, однак, політика Е. п. різко засуджувалась як форма колоніалізму та неоколоніалізму, прояв глобалізму США, Великобританії, Франції, інших розвинутих держав.

ЕТНІЧНИЙ СИНДРОМ — сполучення ознак (симптомів), характерних для будь-якого етнічного об'єднання. Вони проявляються за певного збігу обставин, в яких ознаки етнічного явища набувають характеру одвертого або прихованого синдрому, який свідчить про наявність уразливих вірусів «етнохвороби», напр., етнічної дивергенції, що здатна викликати розпад існуючої системної цілісності з втратою відчуття національної приналежності чи спільної історичної долі.

Е. с. як сполучення ознак може вказувати фахівцям на ті зміни, що відбуваються чи здатні відбуватися в елементах структури субетносів або суперетносів. Синдроми етнічних явищ вивчаються з допомогою методів і засобів етнічної діагностики, яка досліджує стан і розвиток етнічних систем, фази етногенезу, процеси етнічної регенерації, ентропійні тенденції, наслідки етнічної аберації тощо.

На основі аналізу Е. с. досліджується специфіка та особливості народів світу, модифікація традиційних форм їх культури і побуту, зміна національної (етнічної) самосвідомості. Етнічна соціологія, психологія, лінгвістика, демографія, беручи до уваги Е. с., аналізують якість або характер етноландшафтних систем.

ЕТНІЧНИЙ СТАТУС — це становище особи або групи у системі міжетнічних відносин даного суспільства. Воно проявляється через об'єктивні і суб'єктивні показники. Перші є різновидом показників соціального статусу: рівень доходів, освіта, поширеність певних професій, заангажованість у структури управління. Суб'єктивні показники узагальнено проявляються через феномени суспільної свідомості: авторитет, престиж та інші оціночні явища, а також самооцінку етнічної групи. Суб'єктивний аспект етнічного статусу існує у формі соціальних почуттів — позитивних (гордість, солідарність, патріотизм тощо) і негативних (ущемленість, розчарованість, нігілізм тощо).

Таким чином, в суспільній свідомості існує певне ранжування етнічних груп. Воно може бути розмитим але набирати характеру досить жорстокої, помітно окресленої ієрархічної шкали. Е. с. групи автоматично переноситься на її представників. Е. с. особи проявляється у процесі етнічних контактів. Груповий Е. с. в індивідуальному громадському контакті діє таким чином, що особисті якості контактуючих відходять на задній план, а на перше місце висувається національна належність.

Поняття Е. с. є конкретним лише для кожного окремо взятого етнічного контакту. В інших обставинах він виступає як демонстрація чи абстракція того або іншого рівня. На відміну від деяких елементів соціального статусу, що можуть бути охарактеризованими тільки об'єктивними показниками, Е. с. визначається через систему як об'єктивних, так і суб'єктивних оцінок. Е. с. являє собою міру інтеграції індивіда, етнічної групи чи утворення у національні взаємини держави. Е. с. не є чимось незмінним, він варіативний і визначається цілим рядом наявних факторів. Представники одного етносу в різних ситуаціях можуть володіти дуже відмінними статусними позиціями. Одна з найважливіших з них — становище етносу в соціоструктурі суспільства.

Розрізняють інтереси «корінних» і «некорінних» етносів, етнічних утворень і груп. Е. с. це — система, яка піднімається на рівень ідеології і передбачає, що домінуючий у ландшафтній системі етнос буде користуватися особливими правами й привілеями, але водночас стане надійно захищати права та свободи інших народів. Як гарантії пропонуються запевнення щодо позитивних рис національного характеру свого корінного етносу. Проте є численні свідчення, що це переконує далеко не всіх. Докази — багатолюдні мітинги протесту, акти громадянської непокори і біженці. Такі уявлення на рівні ідеології та політики — серйозний фактор дестабілізації міжетнічних, соціальних і політичних взаємин.

ЕТНІЧНИЙ СТЕРЕОТИП — порівняно стійка сукупність уявлень про характерні риси людей іншої національності, а також зумовлене цими уявленнями певне емоційне ставлення до представників іншого етносу. Поряд з етнічними автостереотипами (уявленнями про характерні риси свого етносу) й іншими етнічно забарвленими компонентами суспільної свідомості Е. с. є неодмінною складовою масової та індивідуальної національної свідомості. Е. с. формується під впливом соціальних і політичних умов та певних культурних факторів на основі як особистого, так і колективного досвіду міжетнічних контактів, зафіксованого в побутуючих у суспільстві оцінках рис, які приписуються представникам тієї чи іншої національності. Люди знайомляться з Е. с. дуже рано, оскільки вони є неодмінним елементом системи виховання. Схематично і яскраво фіксуючи типові психологічні, моральні, антропологічні та інші особливості представників інших етносів, Е. с. виконують важливу функцію, спрощуючи сприйняття оточуючої реальності і допомагаючи орієнтуватися в ситуації міжетнічного спілкування.

Уявлення про інші етноси не дзеркально відображає їхні риси, а немовби переломлює їх через своєрідну призму, послаблюючи одні й підсилюючи інші. Це пояснюється тим, що Е. с. закріплюють в собі як позитивний, так і негативний досвід міжетнічних контактів. Крім того, побутова свідомість, на відміну від свідомості, яка грунтується на наукових даних, не здатна охопити всі характерні риси інших народів. Вона творить узагальнений образ іншого народу часто з випадкових і не типових для нього рис. Звичайним є конструювання уявлень про характерні риси іншої спільноти на основі даних, одержаних про якусь її частину. Такою частиною нерідко виступають окремі соціальні прошарки, культурні особливості яких поширюються на всю етнічну спільноту і перетворюються на своєрідні її символи. Отже, моделі етносів, які існують у побутовій свідомості, не тільки суттєво спрощують, а й викривляють їхні об'єктивні властивості. Це зумовлюється такими особливостями етнічної свідомості, як її вибірковість, схильність до абсолютизації деяких етнічних властивостей, тенденційності в їхній оцінці, генералізації окремих нетипових явищ тощо.

Е. с. не просто підсумовують і відображають певні особливості інших народів, а й виражають емоційне ставлення до них. При цьому одні й ті ж особливості поведінки власного та іншого народу нерідко оцінюються порізному. Те, що стосовно власного народу називається розумною економією, стосовно інших може називатися анархією. Те, що «у себе» визначається як наполегливість, твердість характеру, стосовно інших може інтерпретуватися як впертість і т. п.

Е. с. відображають певні етнічні настановлення (сприйняття або несприйняття, нейтралітет і т. д.), які великою мірою детермінують характер контактів між людьми різних національностей. В залежності від тієї чи іншої настанови формується ставлення до міжетнічної взаємодії: готовність іти на контакти з особами іншої національності на виробництві, в побуті, дружньому чи сімейному оточенні; а також ставлення до власних та іншоетнічних духовних цінностей, в тому числі до різних елементів власної та іншонаціональної культури. Сукуп-

ність взаємопов'язаних настанов утворює етнічні орієнтації особи в тій чи іншій сфері життєдіяльності. Вивчення Е. с. та інших соціально-психологічних явищ (етнічних упереджень, настанов, орієнтацій тощо) дозволяє отримати уявлення про міжособові стосунки людей різних національностей, аналізувати і прогнозувати «клімат» міжнаціональних відносин.

Як явища ірраціональні, Е. с. дуже стійкі і змінюються повільно зі зміною соціальної, політичної та культурної ситуації, з нагромадженням досвіду міжетнічних контактів. У випадку загострення стосунків чи виникнення конфлікту негативні Е. с. відразу спливають у громадській думці: цілим народам приписують негативні побутові, моральні риси (жорстокість, неохайність, нечесність, лінощі і т. ін.). Е. с. широко застосовуються в пропаганді (в період воєн і т. ін.), оскільки вплив на масову свідомість з метою створення негативного образу ворога найефективніше здійснюється саме шляхом розробок і вкорінення певних Е. с.

ЕТНІЧНИЙ СУБСТРАТ — вихідні етнічні компоненти, що інтегруються внаслідок пасіонарного поштовху в новий етнос.

ЕТНІЧНИЙ ЦЕНТРИЗМ (етноцентризм) — відносно новий термін в наук. літ-рі, введений в період етнічного ренесансу в зах. суспільствах, який означає декілька споріднених соціально-політ. та культурологіч. явищ, що характеризують етнічне життя, суб'єктно-політ. і духовно-ідеологіч. життєдіяльність етносів (їх представників) в іст. процесі. Серед цих явищ є такі, як (1) схильність представників якогось етносу оцінювати всі життєві прояви, іст. феномени і людську сутність крізь призму цінностей і орієнтацій свого народу (племені, народності, нації), своєї національності взагалі, розглядаючи останню як якийсь еталон; (2) самовисування окремого етносу (частіше за все якоїсь групи його думаючих представників) як «центру світобудови», мінімум — зразка світобудови, світобачення, світосприймання взагалі. В політ. науці це явище зафіксоване — в понятійно-термінолог. відношенні — давньогрецьким словом «пан» («який знає все», «стосується всього», «охоплює над усе») в сполученнях з назвою конкретного етносу чи етніч. групи, яких висувають чи вони самі висуваються на етноцентристські позиції: «пангерманізм», «пантюркізм», «панарабізм», «панамериканізм»; (3) надавання переваги тільки одному етносу, групі етносів притаманного їм способу життя стосовно до ін. Протягом багатьох років еталонами такого типу етноцентризму були «американська мрія», «британська манірність», «німецький педантизм» та ін. До розпаду СРСР панував і «панрадянізм», «радянофільство»; (4) прагнення деяких представників одного етносу (можливо, дійсно давнього, великого і розвинутого) висувати його серед близьких народів якимсь «родоначальником» і «осередком» всіх позитивних рис людства взагалі і особливо близьких народів. Відомо, що такою була поведінка німців по відношенню до ін. германських народів, сербів — до ін. югославських народів, турок-сельджуків — до ін. тюркських народів. Серед східнослов'янських народів таку месіанську роль приписували росіянам по відношенню до білорусів і українців.

Всі ознаки і риси, притаманні явищу Е. ц., свідчать про «легкий», але достатньо діалектичний перехід однієї крайності в іншу: доведення до абсурду любові до свого етносу стає шовіністичною самозакоханістю та ворожістю до «інших», перебільшення прихильності до своєї Батьківщини переходить в егоцентризм, а безкрайня пихатість своїм героїчним минулим і сучасним добробутом переростає у чванство і зазнайство. Елементи Е. ц. споріднені з шовінізмом, національним гегемонізмом, геополітичним егоцентризмом.

Сам термін введений північноамер. соціологом У. Самнером для означення тенденційного, презирливого ставлення або ж навіть ворожості представників однієї цивілізації стосовно ін., які відрізняються рівнем екон., політ. і культ. розвитку. Е. ц.— це віра членів однієї групи в центральність, правильність та вищість своїх цінностей і дискримінація цінностей ін. національно-культурних груп. Етнічна настанова на вищість власних цінностей часто-густо набирає агресивних форм, професійних передсудів і релігійної нетерпимості. Егоцентристська самосвідомість припускає чистоту етнічної спільності і для її збереження може вдаватися до вбивства або вигнання представників ін. етніч. груп. Ці методи Е. ц. є тріумфом ворожнечі у вирішенні міжетніч. конфліктів. Серед ін. методів Е. ц. може бути розчленування або асиміляція. Прояв Е. ц. у відносинах між народами веде до розриву зовніш. зв'язків, виникнення агресивності, самозадоволення, войовничої обмеженості, що в кінцевому підсумку приводить групу до самоізоляції і самознищення.

ЕТНІЧНІ ПОТРЕБИ — узагальнена сукупність різних видів запитів етнічних утворень, котрі у конкретних природних і соціальних умовах є необхідними для задоволення інтересів їх всесторонньої життєдіяльності. Е. п. поділяються на потреби етнічної спільності в цілому і етноіндивіда зокрема. Система Е. п. являє собою не лише різносторонню групу природних і створених суспільством потреб, але й сукупність процесів їх формування, розвитку та забезпечення. З точки зору держави до матеріальних Е. п. належать завдання задоволення національних меншин їжею, одягом, взуттям, житлом і т. д. У духовній сфері ці Е. п. вимагають також необхідності світоглядного і культурного розвитку.

В етнічному бутті одні потреби ростуть безмежно, а інші — обмежено. Деякі з них збагачуються новим змістом, ускладнюються, інші ж — об'єднуються, спрощуються. Розвиваються позитивні, «розумні» Е. п. і виникають поряд з ними негативні, деструктивні. Відбувається відтворення старих і виникнення нових Е. п. та створення штучних Е. п. Розвиваються перспективи взаємозаміни Е. п. (одну з нагальних Е. п. часто можна задовольнити іншими засобами), змінюється співвідношення між різними видами Е. п., а разом із ними — умови формування, розвитку і забезпечення етнічних інтересів. Е. п. розвиваються і задовольняються у протиріччях, здебільшого безперервно і перервно, рівномірно та нерівномірно.

Розвиток Е. п. в одних умовах відбувається стихійно, а в інших — усвідомлено, планомірно. Зростання одних Е. п. стимулюється державою або громадянським суспільством, в той час як задоволення інших гальмується в процесі етногенезу. Змінюються одні і виникають інші способи забезпечення Е. п., які є джерелом формування, розвитку і перебудови тієї чи іншої етносистеми.

ЕТНІЧНІ ПОЧУТТЯ — складне психологічне явище, яке важко піддається вивченню та регулюванню, оскільки містить в собі як стійкі елементи, так і пов'язані з сучасною ситуацією емоції. Е. п. виступають як сплав історичної, екологічної, моральної свідомості окремої особи та цілих народів.

Е. п. є складовою частиною психолог. складу етносу, його етнічної самосвідомості і найчастіше проявляються в етнічному характері. Це особливий вид емоційних переживань, пов'язаний з ідеями і уявленнями про свій етнос, його іст. минуле, сучасне становище, перспективи розвитку, а також з взаємовідносинами з іншими етносами. Вони формуються в процесі етногенезу, іст. становлення нац. держав, розвитку міжетніч. відносин та зв'язків.

Е. п. розрізняються перш за все за об'єктом їх спрямованості. Людям властиво пишатися досягненнями та іст. минулим свого народу чи його окремих представників. В той же час почуття приналежності суб'єкта до тієї чи ін. спільноти дає про себе знати і в зв'язку з невдачами, недоліками в розвитку свого народу. В одному ви-

падку виникає задоволення і навіть гордість за свій народ, в іншому — навпаки, настрої співчуття, жалю, невдоволення та ін. Але в обох випадках ці почуття спрямовані на один і той же об'єкт — свою етнічну спільноту, своє соціальне та екологічне середовище.

Може існувати й інша направленість Е. п., коли об'єктом виступають ін. етноси. Їх характер залежить від багатьох факторів та конкретних причин, які мають давні іст. корені. В одних випадках це можуть бути почуття поваги, вдячності, братерської дружби, які адресуються ін. народам, в ін. ці почуття можуть мати протилежний характер, проявлятись в недовірі, ворожості, неприязні до певних народів. При цьому стійкість почуттів багато в чому залежить від психолог. установок, що переймаються від попередніх поколінь як соціальна спадковість.

Інтенсивність Е. п. багато в чому залежить від реальних життєвих ситуацій, інформації, яку отримує суб'єкт ззовні.

Е. п. людей дуже вразливі, вони можуть уражатись представниками ін. етносів навіть без будь-якого наміру з їхнього боку, але мати ті ж наслідки, що й після навмисної образи. Почуття образи, болісні відображення в етніч. свідомості можуть виникати і як результат байдужого ставлення до етніч. особливостей, своєрідності, невирішеності соціальних проблем, що нерідко використовується для нагнітання обстановки, створює сприятливе середовище для міжетніч. конфліктів. Тому необхідно уважно ставитися до Е. п. при здійсненні етнополітики.

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ (від лат. processus — просування) — хода і розвиток етнічних явищ, послідовна зміна стадій етногенезу, сукупне чергування етнодіянь з метою досягнення намічених завдань і цілей. Уперше термін «Е. п.» був застосований у 20-х рр. XX ст. Ш. Марром, але розвиток деяких їх видів розглядався ще у XIX ст. Е. п. характеризують зміну якостей і властивостей етнічних співтовариств на всіх етапах людської історії. В етнографічних дисциплінах Е. п. поділяють на об'єднуючі (інтеграційні) і роз'єднуючі (дезінтеграційні).

Поміж об'єднуючих Е. п. відомі такі, як консолідація (В. Гарданов, Є. Долгих, Т. Жданко), асиміляція (В. Козлов, І. Гурвіч), міжетнічна інтеграція (Ю. Бромлей, В. Козлов), міжетнічна міксація тощо. У роз'єднуючих Е. п. пропонується розглядати парціацію, сепарацію (П. Пучков) і дисперсизацію (Ю. Бромлей). За етнічної парціації єдиний раніше етнос поділяється на декілька більш або менш рівних частин, причому ні один із нових етносів не ототожнюється із старим. Під етнічною сепарацією розуміються випадки, коли від якого-небудь малого народу відокремлюється його частина (відносно малочисельна), яка з часом перетворюється у самостійний етнос. На відміну від парціації і сепарації при етнічній дисперсії від етносу відокремлюються частини, що складають не етноси, а лише групи.

Е. п. відображають істотні зміни в ході історичного розвитку окремих етнічних елементів, складових частин етносів і у цілому, а також появу нових етнічних спільностей. Процеси взаємодії порівняно розвинутих етнічних груп були грунтовно розроблені наприкінці XIX ст. західними, переважно американськими вченими (асиміляція, акомодація, адаптація, акультурація, інтеграція, амальгамація і т. д.).

ЕТНІЧНІ СИЛИ — це складні матеріально-енергетично-інформаційні взаємодії всередині консорції людей, завдяки яким вона набуває і зберігає протягом певного часу характеристики, що дають можливість ідентифікувати таку консорцію, як етнос.

Увесь комплекс складних взаємодій можна розкласти на два основні вектори: біологічне і соціально-культурне безсмертя. В організації цього соціально-біологічного механізму (де формувалися складні взаємозв'язки ряду поколінь; відбувався розвиток трудової діяльності, інтелекту, структури культурних цінностей) функціональний розподіл індивідів скачкоподібно замкнувся на домінуванні польової форми. Утворення єдиного польового об'єднання індивідумів за певних природно-екологічних факторів є стартовою стадією процесу етногенезу. Етнос починає еволюціонувати за певними закономірностями (відповідно до теорії Л. Гумільова) як єдиний неділимий «організм» на певній території в межах цього польового об'єднання. Формується унікальний соціо-природний механізм колегіального (соціального) інтелекту як живої розумної єдності, коли кожен індивід виконує невід'ємну частину цілісної функції етносу. Цей механізм біосоціального «конструювання» соціального інтелекту володіє протягом певного часу сконцентрованим вольовим зарядом і еквівалентом свідомості. Завдяки його збереженню, незалежно від кардинальних змін екологічного і соціального середовища, продовжують своє існування деякі суперетноси (євреї, цигани).

В межах польового об'єднання під впливом соціального інтелекту відбувається процес етнізації — набування характерних особливостей, за якими можна ідентифікувати окремий етнос. Перш за все — у мові, світогляді, свідомості, психології, способі життя та моделях поведінки, а також у матеріальній культурі, фольклорі, народному мистецтві, традиціях, звичаях, обрядах та іграх.

Важливе місце в механізму взаємодій Е. с. посідає інститут сім'ї, навколо якого концентрується соціально-біологічне відтворення наступних поколінь. Кожна людина проходить стадію інтенсивного занурення в польову форму об'єднання — ембріональний період та раннє дитинство (до 3—5 років). Саме в цей період найбільш активно формуються етнічні особливості особин, які знаходять вираз у мові, способі життя, моделі поведінки, віруваннях, цінностях. Згодом вони можуть нівелюватися системами виховання, навчання, цінностей та правил поведінки. Результатом цілковитого нівелювання є формування космополітичної самосвідомості.

Дуже швидко в наступних стадіях етногенезу польові взаємодії набувають латентного характеру в порівнянні з наявними, більш рухливими соціальними, економічними, політичними, ідеологічними феноменами, які істотно впливають на хід етногенезу, змінюючи його напрям. Там же, де соціальні інститути починають суперечити закономірностям процесу етногенезу, з'являються деструктивні фактори, що прирікають етноси до виродження або самознищення.

Якщо в результаті такої деструкції етнос не зникає, згодом може настати його відродження. Воно йде шляхом оживлення історичного менталітету етносу, історичної пам'яті народу, героїзації минулого, перегляду системи цінностей, культурного освоєння світу, освіти та виховання (відповідно до концепцій Ю. Римаренка, І. Варзаря). Всі ці заходи пов'язані зі значними психофізичними, енергетичними затратами і є енергетичним імпульсом, спрямованим на активізацію польової форми організації етносу. Вони виконують роль пасіонарного поштовху, здатного піднести етнос до нового витка еволюції.

ЕТНІЧНІ СКЛАДНИКИ УКРАЇНСЬКОГО ХАРАКТЕРУ (за Ю. Липою). На формування українського характеру впливали різні етноси, які впродовж тисячоліть мешкали в Україні.

В кожній нації є основні етнічні компоненти — первені (термін Ю. Липи) і домішки, тобто незначна кількість іноетнічних генів. За законом Менделя, в антропологічній расі домішки є меншовартісні, ніж первені, тому вони дуже швидко будуть елміновані (тобто вигнані, виключені).

Ю. Липа визначає 4 складники пракультури, що сформували характер українського народу — трипільський, понтійський, готський і київсько-руський.

1. ТРИПІЛЬСЬКА ПРАКУЛЬТУРА має етнічний зв'язок з пракультурою Малої Азії. Її носії залишили у спадок українцям терплячість, мовчазну відвагу, скромність, обережність, впертість у досягненні мети і вміння стійко сприймати невдачі. «Це — характери, що кружляють у крові сучасних українців, і завжди їх діла, їх здобування в них можуть відродитися».

Саме трипільська цивілізація сформувала праукраїнські міста і села, збудувала дороги, вали, розбила землю на поля й лани. Від них в українців психологія хлібороба і пошана до жінки, родинні звичаї і демократичний громадський устрій.

2. ПОНТІЙСЬКА ПРАКУЛЬТУРА — це культура Північного Причорномор'я, де людність була перемішана еллінським етнічним типом. Від носіїв цієї культури українці успадкували відвагу, підприємливість, творчий дух, потяг до краси. Як писав проф. Щербина, індивідуалізм українця протистоїть стадності, але відданість улюбленій справі спонукає його знаходити спільників та однодумців. Звідси потяг українця до різних спілок, громад, артілей тощо.

3. ГОТСЬКІ впливи відомі з II ст. н. е., прийшли в Україну через Волинь з імперії Остготів. Щоправда, сучасні дослідники доводять, що вони у нашій історіографії дещо перебільшені.

4. КИЇВСЬКО-РУСЬКИЙ первень. Староукраїнська держава Київська Русь проіснувала близько 700 років. Від неї в українців свідомість своїх політичних традицій, які зберегла князівська еліта навіть у Литовській державі, а продовжили запорозькі козаки аж до скасування Гетьманщини. Цей дух волелюбності й національної гордості почав притлумлюватися найбільше у XVIII ст. Ще старші люди передавали нащадкам той глибинний український патріотизм, але вже для українства наставали сумні часи.

Ю. Липа розглядає також домішки, які вважає меншовартісними, ніж первені в національному характері, проте зазначає, що нехтувати ними не можна.

Домішки є двох типів: ті, що виявляються в антропології (фізіологічні), і ті, які накладають духовний відбиток на національний характер (імпрегнаційні).

Велику роль у імпрегнації відіграє психологічний стан народу, його ставлення до сусідів, сприйняття чи не сприйняття іншого етносу.

Українці дуже неохоче вступали в шлюб з представниками інших етносів. Щоб поєднати свою долю з чужинцем, дівчині потрібно було пересвідчитися у спільності його норм моралі з українськими звичаями, правопорядком. Велике значення також мало ставлення чужинця до України. Ще рідше одружувалися з чужинками українські чоловіки.

Так, для українців сильною перешкодою злиттю з кочівниками була абсолютна нехіть і ненависть до руйнівників, гвалтівників, грабіжників, і про це є чимало свідчень в літописах. Тому маємо всі підстави (враховуючи також закони Менделя) говорити, що психологічне несприйняття кочових етносів (татари, половці, печеніги, монголи тощо) було надзвичайно відштовхуючою силою чужерідних елементів, які відзначалися й нижчим рівнем культури в порівнянні з осідлим людом.

Перешкодою для сприйняття іранських і кавказьких домішок була їхня мусульманська релігія. Хоча незначний вплив цих етносів лишився серед населення Азовського примор'я, Донеччини, Кубані. Характерною рисою, залишеною цими етносами, вважають войовничість, незалежність, грубуватість.

Незначними в українській нації є домішки кельтського й норманського етносів, які також характеризуються як войовничі, малоорганізовані.

Фракійські етнічні впливи відчутні в характері південних українців, у Карпатах, Подністров'ї, на Буковині.

Єврейські домішки мало позначились на українській антропології, оскільки не мають певного антропологічного типу (напр. наявність євреїв серед негрів, китайців та ін.), проте додали до психології українців деякі посередницькі здібності.

У багатьох дослідженнях, особливо російських, значно перебільшена роль польських, литовських, угорських і німецьких чинників в українській етнічній психології та антропології.

Особливої уваги заслуговує розгляд російських домішок. Ю. Липа зазначає: «Монгольське поневолення, що тривало в них найдовше з усіх європейських народів, дало їм спільне глибоке відчуття святості влади, хоч би й найбільш брутальної, а зате презирство до індивідуальності своїх і чужих людей». Липа робить висновок, що «московити були заслабою індивідуальністю, щоб впливати й духовно. Імпрегнація з їхнього боку була дуже незначна і не зоставила слідів».

Щодо формування московського етносу, то про це було чимало праць як російських, так і іноземних авторів XIX—XX ст., котрі відзначають, що національний характер і психологія росіян має свої особливості, вироблені під більшим впливом угро-фінського і татаро-монгольського етносів, ніж слов'янського. Найвідоміші з цих досліджень — праці Дж. Флетчера (XVII ст.), К. Абеля (XIX ст.), Н. Данилевського, В. Ключевського, М. Грушевського, Г. Федотова, Е. Ільїної та ін.

ЕТНІЧНІСТЬ (збірний термін і концепція). В колишньому СРСР цей термін взагалі не вживався. Більше того, він таврувався офіційними суспільствознавцями як «вигадка буржуазної пропаганди» та «знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму та його прислужників — буржуазних націоналістів». В незалежній Україні цей термін все частіше з'являється в наукових публікаціях з проблем етнології та етнополітології. Щодо Заходу, то тут наукові дослідження феномену Е. започаткував ще в другій половині XIX ст. видатний, але незаслужено призабутий французький історик і філософ Е. Ренан. Помітний внесок у розробку проблем Е. зробив відомий представник австромарксизму О. Бауер. В новітні часи термін «Е.» в науковий обіг ввів у 1953 р. американський дослідник Д. Рісмен. Початок же фундаментальних розробок концепцій Е. можна пов'язувати з прізвищами двох видатних американських етносоціологів Н. Глейзера та Д. Мойніхена, зокрема з появою в 1963 р. їх широко відомої і багато разів перевиданої книги «Поза плавильним котлом».

Однак в західній етнології навколо дивовижного феномена до цього часу точаться досить жваві дискусії. «Серед вчених все ще не має консенсусу щодо точного значення терміна «етнічність»,— зазначає відомий американський етнолог С. Терстрем, пояснюючи це, перш за все, «надзвичайною складністю» цього феномена. На невизначеність терміна «Е.» та заплутаність концепції Е. вказує і інший видатний американський вчений К. Симонс-Симонолевич, який головну причину такого становища вбачає в тому, що згаданий термін і концепція є «дуже молодими». Досить дотепно, але водночас і влучно охарактеризував саму Е., причини труднощів її дослідження і визначення один з найбільш авторитетних американських етнополітологів М. Новак. «Етнічність,— зазначає він,— є комічною реальністю — морально амбівалентною, парадоксальною на практиці, невловимою в теорії».

Але головною перешкодою на шляху визначення терміна «Е.» є його надзвичайно широке трактування і майже універсальне використання, зокрема досить часте вживання замість таких понять, як етнічна ідентичність і особливо етнічна група, що мають дещо інший зміст і значення. Як слушно зауважує професор Карлстонського університету (Канада) Дж. Меньйоні, більшість західних вчених вживає ці терміни як синоніми, а відповідні концепції, зокрема Е. та етнічні групи, вважає «концеп-

ціями-близнюками». Це підтверджується і спеціальними дослідженнями. Так, проаналізувавши 65 праць з етнічної проблематики, етносоціолог В. Ісаєв виявив у них 27 схожих визначень Е. та етнічної групи. Майже два десятки близьких між собою визначень Е. та етнічної групи зібрав і американський дослідник цих проблем Е. Френсіс. Ще частіше термін «Е.» вживається в надзвичайно широкому розумінні. Прикладом такого підходу може служити визначення Е., яке дає Е. Кешмор, автор і упорядник поширеного на Заході «Словника расових і етнічних відносин». Термін «Е.», зазначає він, вживається до народу або нації, а також до групи людей, які свідомі відносно свого спільного походження та спільних інтересів. Вони намагаються об'єднатись разом для того, щоб підкреслити свою єдність або спільну ідентичність як засіб виживання. Однією з особливостей Е., продовжує Е. Кешмор, є те, що вона може послаблюватись і посилюватись, а також бути бажаною або недоречною. Зрозуміло, що тут термін «Е.» використовується як збірний, отже, йдеться про Е. в широкому розумінні цього слова, тобто водночас про хоч і взаємопов'язані, але різні феномени: власне Е. [Див. «Етнічність (специфічний термін і концепція)»], етнічну ідентичність та етнічну групу. Звичайно, таке широке тлумачення Е. має право на життя і часом може бути корисним, але не менш доцільним є й інший підхід, який передбачає окреме більш вузьке і специфічне розуміння Е., етнічної ідентичності, етнічної групи тощо. Останнім часом такий підхід набуває все більшого поширення серед західних вчених.

ЕТНІЧНІСТЬ (прояви в поліетнічному суспільстві). Більшість західних прихильників концепції Е. досить широко тлумачать її роль, значення і прояви в житті поліетнічного суспільства. Підсумовуючи ці тлумачення, професор політології і соціології Рутгерського університету (США) І. Горовиць підкреслює, що в поліетнічному аспекті Е. є вимогою більш широкої участі в процесі прийняття рішень та управління як на рівні окремих регіонів (штатів, провінцій, земель тощо), так і всієї держави. В економічній сфері Е. виявляє себе головним чином в захисті власних економічних інтересів, зокрема в домаганнях більшої винагороди за фізичну працю (якою займаються переважно представники етнічних груп) за рахунок розумової праці. В сфері культури Е., перш за все, нагадує про себе претензією на право не бути такою, як всі, мати можливість формувати, зберігати і розвивати власний спосіб життя. Нарешті, в історичному плані повернення до Е.— це повернення до суспільства первісної ери в американській історії (як і в історії західної цивілізації), до початку дії теорії і практики «плавильного котла», до часів, коли відданість родині, патріархальній владі, своїм рідним мовам переважала над проблемами кар'єри та матеріального достатку. Такі погляди на Е., її роль, значення і прояви в житті суспільства заслуговують на підвищену увагу, особливо в молодих незалежних державах, а їх врахування — один із шляхів встановлення та зміцнення етнополітичної стабільності.

ЕТНІЧНІСТЬ (символічна). Сьогодні значна частина західних вчених є прихильниками т. зв. концепції «символічної етнічності». Вона тісно пов'язана з концепцією «символічної взаємодії». Головна ідея останньої полягає в тому, що одне без одного, самі по собі особи і суспільство не мають справжньої сутності, що індивіди взаємодіють не стільки згідно понять реального буття, скільки згідно різних категорій і концепцій, які вони сформували про себе та один про одного.

Ще наприкінці 70-х рр. професор соціології Колумбійського університету Г. Ганс, аналізуючи американську дійсність, дійшов висновку, що представники сучасного покоління іммігрантів XIX — початку XX ст. все менше цікавляться проблемами розвитку етнічної культури, організаційними справами етнічних груп тощо. На його думку, етнічного ренесансу в повному розумінні цього слова протягом останніх років не було, тому що процес асиміляції та акультурації етнічних груп продовжувався. А те, що трапилось, він називає «новим різновидом етнічного прилучення», яке, будучи мінімальним, не вимагає розвитку етнічної культури чи зміцнення організацій, а лише домагається визнання важливості етнічних символів, підкреслює стурбованість збереженням етнічної ідентичності включно з етнічною свідомістю, а також заангажоване пошуками шляхів вираження цієї ідентичності в зручний для себе спосіб тощо. Аналізуючи цю тенденцію міжнародна концептуальна енциклопедія «Етнічність» зазначає: «Відчуваючи етнічний вакуум в своєму житті, вони (3—4 покоління колишніх іммігрантів) шукають символічні вирази своєї етнічної групи, які не потребують глибокої відданості чи змін у житті». Виходячи з концепції «символічної взаємодії», Г. Ганс назвав цей феномен «символічною етнічністю» або «етнічністю останньої надії». З того часу термін «символічна етнічність» почав широко вживатись при аналізі соціально-психологічної динаміки т. зв. «білих етнічних груп» США, а потім і Канади. Пізніше поряд з ним або замість нього, але в тому ж самому значенні почав вживатись термін «емоційна етнічність», який в середині 80-х рр. ввів у науковий обіг канадський соціолог М. Уейнфельд. На думку багатьох західних етносоціологів, символічна етнічність з огляду на свою символічність буде існувати довго, передаючись з покоління в покоління. Позитивно оцінюючи такий різновид Е., вони особливо підкреслюють той незаперечний факт, що вона не є перешкодою для соціальної чи політичної мобільності, взагалі для розвитку особи чи суспільства. До того ж концепція «символічної етнічності» є надзвичайно корисною для аналізу етнічної ситуації в поліетнічних державах, її розуміння й прогнозування.

ЕТНІЧНІСТЬ (специфічний термін і концепція). В західній науковій літературі дедалі посилюється тенденція вживати термін «Е». не лише в широкому [Див. «Етнічність (збірний термін і концепція)»], а й у вузькому розумінні, тобто розрізняти поняття «Е.», «етнічна ідентичність» та «етнічна група», розробляти окремі відповідні концепції. Такий підхід можна вважати досить актуальним і конструктивним. По-перше, за цими термінами стоять хоч і близькі, взаємопов'язані, але досить відмінні речі, явища й процеси. По-друге, без чіткого визначення зазначених термінів і розробки окремих концепцій неможливе грунтовне дослідження сучасних етнополітичних процесів на мікро- і макрорівнях. По-третє, цього вимагає зростаюча політизація етнічного фактора, яка має глобальний характер і визначає етнополітичне становище в багатьох країнах і регіонах. По-четверте, всі політичні сили намагаються використати етнічний фактор в своїх вузько корпоративних цілях. Нарешті, розробка окремих концепцій «Е.», «етнічної ідентичності» та «етнічної групи» вкрай потрібна для становлення в незалежній Україні, інших посттоталітарних державах такої важливої науки і навчальної дисципліни, як етнополітологія, а також розробки власної державної концепції етнонаціональної політики тощо.

Найбільший вклад у розробку окремої специфічної концепції «Е.» вніс впливовий американський науковий журнал «Етнічність», що видається в Нью-Йорку з 1974 р. В редакційній статті його першого номера було дано визначення Е., яке й досі залишається одним з найбільш вдалих за своєю глибиною і точністю. «Термін «етнічність»,— наголошував журнал,— стосується поєднання багатьох рис компонентів, що належать до природи будь-якої етнічної групи. Таким чином, етнічність — це суміш спільних цінностей, вірувань, норм, смаків, самосвідомості, усвідомлення спорідненості в групі, спільної групової пам'яті та лояльності, певних структурних взаємовідносин в середині групи та стремління до продов-

ження існування за допомогою преференційної ендогамії...». Е. і її компоненти взаємопов'язані з простором і часом. Суттєве уточнення в поняття «Е.» вносить визначення, яке дає американський етносоціолог В. Соллорс. На його думку, Е.— «це не річ, а процес», процес визначення індивідуальної чи групової ідентичності, розуміння етнічної приналежності, що замінює видимі, конкретні спільноти і який може мобілізувати людей. Загалом, вважає він, Е. є не успадкованим від минулого феноменом, а компонентом модернізму, символічною конструкцією, «побудовою на згоді, сучасності та виклику».

Варте уваги й уточнення відомого американського етнополітолога Р. Шермерхорна, що «етнічність — це не абсолютна характерна особливість, яку має або не має група, а мінлива і надзвичайно чуттєва, вразлива суміш певних рис». Вдалим слід вважати і визначення, яке пропонує міжнародна концептуальна енциклопедія «Етнічність», видана під егідою ЮНЕСКО: «етнічність — це приписана, частково самоувічнена форма соціальних відносин, що розглядається як альтернативна або додаткова до інших форм соціальної організації в контексті більшого суспільства».

Отже, в сучасній західній етнології Е. у вузькому її розумінні розглядається як дивовижний феномен, що стосується перш за все специфіки самого буття будь-якої етнічної спільноти.

ЕТНІЧНІСТЬ (як ідеологія). Значна частина західних вчених — прихильників Е. у вузькому розумінні [Див. «Етнічність (специфічний термін і концепція)» розглядають її як специфічний прояв, форму або тип ідеології. Початок такому підходові поклав відомий американський соціолог Д. Белл. Ще на рубежі 50—60-х рр. у своїй добре відомій на Заході праці «Кінець ідеології», він, твердячи про занепад всіх ідеологій, особливо комуністичної, передрікав, що їм на зміну прийде Е. Сьогодні це досить поширена точка зору. Її прихильники, зокрема американські й канадські етносоціологи та антропологи Г. Френсіс, Д. Аронсон, Ф. Рігсс та ін., відзначають, що «етнічність є і повинна бути формою, певним різновидом ідеології». При цьому вони підкреслюють, що ця ідеологія має витіснити, замінити або перебувати в опозиції до класової ідеології. Дещо обережніше висловлюються упорядники глосарія «Етнічність», які вважають, що «Етнічна ідентичність може стати основою для ідеології».

Деякі інші, і перш за все професор соціології Масачусетського технологічного інституту С. Морс та професор психології і антропології Каліфорнійського університету (Берклі) Дж. де Вос, погоджуючись з таким визначенням, прирівнюють Е. до націоналізму, вважаючи, що «етнічність та націоналізм — це одне й те ж». Обгрунтовуючи таку точку зору, Дж. де Вос підкреслює, що Е., як і націоналізм, «на її найглибшому психологічному рівні є сенсом виживання». Досить цікавою є і точка зору упорядників «Словника американської спадщини англійської мови», які розглядають Е. як «етнічну гордість».

В цілому погляд на Е. як на психологічне явище та певну форму ідеології, на нашу думку, є досить коректним, хоча і не позбавленим елементів дискусійності. Є певна рація і в спробах прирівняти Е. до націоналізму, особливо до такого його різновиду, як етнонаціоналізм, якщо розглядати з позицій нового етнополітичного мислення.

ЕТНІЧНІСТЬ (як міфічний феномен). Деякі західні вчені дещо критично ставляться до концепції «Е.» та її ролі в соціально-політичному житті поліетнічних держав. Прикладом може бути книга відомого американського етносоціолога, професора Нью-Йоркського міського університету С. Стейнберга під назвою «Етнічний міф», що вийшла друком 1981 р. Вона відзначається скепсисом і песимізмом щодо Е. Пояснюючи дещо сенсаційну назву свого дослідження, Стейнберг зазначає, що мав на увазі лише спроби деяких колег вирвати Е. з історичного контексту і охарактеризувати її як незрозумілу, таємничу силу, як річ в собі, не залежну від впливів економічного, політичного та інших сфер суспільного життя. Водночас деякі інші науковці, зокрема видатний американський етнополітолог О. Петерсон, автор праці «Етнічний шовінізм», вважає Е. «міфом, який більш затемнює, ніж прояснює основні риси соціального життя західних поліетнічних держав». Показово, що певна частина західних дослідників Е. активно виступає на її захист. Е., підкреслює канадський етносоціолог Дж. Бернет, «не є міфом, вона існує і буде існувати». Подібну точку зору не раз висловлювали й інші канадські та американські вчені.

ЕТНІЧНІСТЬ ТЕОРЕТИЧНА (від грец. theoria — спостереження, дослідження) — узагальнена науковими, художніми та образотворчими засобами система поглядів (спостережень, досліджень, гіпотез, тощо) на історію, сучасність, генезис і еволюцію етнопопуляцій, а також на окремі галузеві аспекти і напрями прикладних досліджень етнографічних дисциплін. Як в цілому, так і зокрема Е. т. являє собою макро- та мікромоделі з питань етноландшафтного і етносоціального розвитку. Для прикладу, модель етнічного ареалу або етносоціальної практики американських українців на початку XX ст., з допомогою котрих можуть уявно або наочно реконструюватися типологічні ознаки (риси) соціальної поведінки українських переселенців.

Проблеми Е. т. полягають у тому, що вона практично ніколи не буває точною, а лише наближеною до етнічної реальності. Закон етнічної ентропії, за яким втрата інформації про минуле і сучасне етнобуття є неминучою, не дозволяє обгрунтувати етнотеоретичні моделі найбільш якісно і вичерпано. Одночасно і за об'єктивними причинами, такими як відсутність у науковця достатнього обсягу матеріалів з питань етнічності, та й нерідко за суб'єктивністю наукового погляду на етнопроблематику, Е. т. зазнає критичного до себе ставлення зі сторони. Реконструкція етнічної історії того чи іншого народу потребує особливого аналізу та оцінки великого кола наукових джерел, а ще — вміння світоглядно уявити собі усі сторони життя, напр. українського народу, щоб схематично накреслити процеси етногенезу.

ЕТНОГЕНЕЗ (від «етнос» — народ і «генезис» — походження, розвиток) — сукупність історичних явищ і процесів, пов'язаних із формуванням специфічних людських спільнот, етносів, що володіють сталими ознаками, які проявляються в особливостях господарювання, мови, культури та психології.

Питання Е. пов'язане із поняттям «етнос», котре в залежності від методології і принципів підходу трактується по-різному.

Проте Е. не зводиться до дефініції етносу, адже його теорія повинна відповісти на запитання, як утворюються етнічні спільноти, а не що вони собою являють.

На сьогоднішній день в науці немає єдиної концепції Е. В колишній радянській етнографії, яка базувалася на марксистсько-ленінських принципах пізнання суспільно-історичних явищ та сталінському визначенні «нації», Е. розглядався через призму теорії суспільно-економічних формацій. Згідно цієї методологічної настанови, процеси етнотворення слід було пов'язувати з теорією «класової боротьби» як визначального принципу в підході до історії взагалі і Е. зокрема. У відповідності до цього виходило, що первіснообщинній формації, яка ще не знала класово-антагоністичного поділу, відповідали такі етнічні групи, як рід і плем'я. З появою класів в період рабовласницької та феодальної формації з'являється новий тип етнічної спільності — народність. При цьому не зрозуміло, чому двом різним формаціям відповідає один і той же тип етнічної спільноти. Нарешті

за капіталізму, коли починає діяти товарно-грошовий ринок, виникає інтегративний процес, що прискорює асиміляцію малих народів та народностей, створюючи у такий спосіб вищий тип етнічної спільноти — націю, яка тільки і можлива за умов класового поділу суспільства. Але цим Е., з точки зору теорії формацій, класової боротьби, не завершується у вселюдському масштабі. З точки зору перспективи безкласового суспільства, «нація» розглядається виключно як історично відносна категорія, що вже втратила своє прогресивне значення і в умовах, коли людство повинно об'єднатися на засадах пролетарського інтернаціоналізму, виглядає як консервативна і навіть реакційна сила. Звідси критика й неприйняття «націоналізму» в будь-якій його формі.

Такою виглядає в загальних рисах теорія Е. з позицій марксистсько-ленінської методології. На її основі десятиліттями розвивалася радянська теорія націй. Одначе практика довела, що марксистсько-ленінська модель суспільно-історичного розвитку і відповідно концепція Е. як складова її частина зазнала краху.

Проте замість цієї концептуальної системи Е. нічого принципово нового не з'явилося. Підкреслюємо, мовиться не про визначення етносу, яких останнім часом з'явилося чимало і доволі змістовних та оригінальних. Йдеться саме про теорію Е. як єдиної концептуальної моделі розвитку і становлення етносів.

Зважаючи на певний дефіцит ідей в цьому питанні, слід звернутися до праць Л. Гумільова, зокрема, «Етногенез і біосфера Землі», в котрій він виступив з альтернативною до офіційної концепцією Е. Суть її полягала в тому, що етноси розглядалися не стільки як явища історії та культури, скільки природи і біосфери. Звідси вирішальне значення принципу «пасіонарності» в Е. як етноутворюючого фактора. Пасіонарність — це надлишкова енергія суто біологічного походження як необхідна умова для того, щоб етнос з'явився на Землі. Джерелом її появи є комбінація природних ландшафтів, що утримують етноси, і так званий «ген пасіонарності», який перебуває в постійному дрейфі. Те, що зовні визначає етнос,— це так званий «стереотип поведінки». Він може бути або ж адективним до географічного ландшафту, або ж таким, що веде до завоювання нових. Останнє і є ознакою пасіонарного поштовху, внаслідок якого виникає новий етнос. Тривалість його існування в часі — 1000—1500 років за хронологією автора «пасіонарної» концепції Е.

Принциповим тут також є те, що Л. Гумільов застосовує не гуманітарну, а природничо-наукову методологію, будуючи свої висновки на принципах так званого «емпіричного узагальнення». Звідси його теза про те, що етнологія — наука не суспільна, а природнича.

Вражаючи своєю сміливістю і оригінальністю, ця концепція не набула статусу наукової теорії і залишається екстравагантною гіпотезою мислителя-одинака.

Проте цей факт засвідчує, що на часі гостро стоїть питання про цілісну і всебічно обґрунтовану теорію Е.

Як гіпотезу можна було б розглянути цивілізаційний підхід до Е., який би враховував фундаментальні зрушення в технології, комунікаціях, життєзабезпеченні народів. Радикальні зміни в цивілізації суттєво впливали і змінювали сам характер і тип етногенетичних процесів. Відтак не може бути однолінійної схеми Е., що підтверджується фактами історії конкретних етносів — давніх, порівняно молодих і сучасних.

ЕТНОГЕОГРАФІЯ (етнічна географія) — наукова дисципліна, яка досліджує структуру і розміщення населення світу та окремих його регіонів в етнічному аспекті. Виникла й розвивається на базі органічних зв'язків між етнографією і географією.

Термін Е. одним із перших застосував у 20-х рр. радянський етнограф В. Богораз-Тан, який спробував виділити Е. в окрему наук. дисципліну. Автор, однак, розумів Е. дуже широко, включав до її складу «майже всю етнічну антропологію, етнографію сучасних народів та їх історію».

В останні десятиліття Е. успішно розвивається на стику етнографії, з одного боку, і великих розділів географії — країнознавства, географії населення, історичної географії та картографії — з другого.

Важливим завданням Е. є визначення нац. складу країн, встановлення чисельності окремих народів (а також расових, мовних, етнограф. та ін. груп) в країнах осн. розселення та поза їх межами. Актуальність Е. досліджень пояснюється зростаючим значенням нац., етніч. та ін. факторів у соціально-політ. житті.

При вирішенні своїх завдань перед Е. постає ряд проблем, серед яких насамперед слід визначити пов'язані з виділенням основних об'єктів дослідження та їх класифікацією, із встановленням закономірностей територіального розміщення цих об'єктів.

Головною для Е. є група проблем, пов'язаних з вивченням закономірностей територіального розміщення етніч. об'єктів. Одним з найголовніших понять Е., які відносяться до цієї групи проблем, є поняття «етнічної території», тобто основного ареалу розселення народів. Інше важливе поняття — етнічн. кордони, тобто межі між різними етніч. територіями.

Використовуючи дані археології та палеоетнографії про розвиток матеріальн. культури в минулому, Е. може конструювати традиційно-побутові особливості та спосіб життя давніх народів в тісному зв'язку з їх територіальним розміщенням і географ. середовищем. Досліджуючи проблеми етногенезу та формування культурно-побутових особливостей народів в конкретних іст. та територіальних умовах, Е. зачіпає і питання впливу природного середовища на людську культуру, на зміни етніч. територій та зворотньої дії народів з їх культурою на перетворений ландшафт.

З 70-х рр. в Е. починають застосовуватись математ. методи (до її складу входить етніч. статистика), гол. чином на стику з етносоціологією. У 1964 р. в колишньому СРСР вийшов «Атлас народів світу». Сьогодні історико-етнограф. картографуванням займаються майже у всіх європ. країнах, у т. ч. і в Україні. Так, В. Наулко (Київський ун-т) уклав етнічну карту України; у секторі іст. географії і картографії Інституту історії України завершується укладання карт про «розселення й національний склад жителів» України, які увійдуть до другої част. «Атласу історії України». Картографуванням окремих елементів матеріальної культури займаються науковці Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського, духовної — Інституту мовознавства ім. О. Потебні Національної АН України. Розробляється методика застосування в Е. багатомірного статистич. аналізу.

ЕТНОГОНІЯ — термін для вираження поняття етнічного походження, міцно пов'язаного з поняттям етногенези, але не тотожний йому. Якщо друге з них підкреслює процес складання, утворення, формування того чи іншого народу, його оформлення як етносу (тобто спільності, що відрізняється від всіх інших), то перше акцентує увагу на моменті самого виникнення (появи) даного народу. А обидва поняття, взяті разом, змістовно доповнюють одне одного, більш повно відображують той тип еволюції народу, який характеризується перетворенням протоетносу у власне етнос.

ЕТНОГРАФІЧНА ГРУПА. Частина одного народу (етносу), яка має деякі специфічні елементи культури. В складі українського народу існують Е. г. лемків, бойків, верховинців, гуцулів. Утворюються вони внаслідок певної замкнутості частини народу, викликаної найчастіше природно-географічними умовами, або внаслідок її господарської спеціалізації. Із зміцненням національної консолідації Е. г., як правило, втрачають почуття своєї

окремішності, більше ототожнюють себе із всією нацією.

ЕТНОГРАФІЯ В УКРАЇНІ. Е.— наука, яка вивчає культуру і побут народів світу, їхній етногенез, розселення та культурно-побутові взаємозв'язки. Безпосереднє спостереження і опис звичаїв, побуту, світогляду народу — основний її метод. Крім того, вона широко використовує писемні джерела, речові пам'ятки, дані археології, антропології, географії, фольклористики, мовознавства.

Першою спробою описати етнографічні особливості племен і народів в Україні можемо вважати «Повість временних літ». Літописець, накресливши генеалогію народів світу, іноді подаючи їхні культурно-побутові особливості, розповідає про староукраїнські племена Київської Русі, вказуючи місця їх розселення, відмінності в звичаях, обрядах тощо. Такі спроби етнографічних описів наявні в деяких інших писемних пам'ятках. Напр., у «Галицько-Волинському літописі» згадуються народи, які межують з Руссю: ляхи, литовці, угри, чехи, половці, жмудь, ятвяги, татари, німці, ізраїлітяни. Тут же знаходимо відомості про звичаї кожного народу, описання одягу тощо.

До цінних етнографічних джерел можна віднести стародавні малюнки, книжкові ілюстрації, фрески, скульптурні чи рельєфні зображення людей, споруд, предметів побуту і т. ін.

У хроніці Г. Арматола, перекладеній київським книжником, міститься 127 ілюстрацій, які відтворюють архітектуру, церкви, одяг, обряди, народні вірування. Описи звичаїв, одягу часто знаходимо у фольклорі, особливо козацьких думах (згадаємо хоча б відому «Думу про козака Голоту»). Чимало цікавих відомостей про українців залишили нам іноземні мандрівники, посли, купці, які подорожували Україною: А. Контаріні, Г. де Боплан, П. Шевальє, П. Алепський та ін.

Це був період нагромадження знань, який можна вважати початком української Е. (XV—XVI ст.). А далі розпочалося збирання та осмислення етнографічних матеріалів. 1772 р. з'явилася друком праця «Описание свадебных украинских простонародных обычаев в М. России и в Украинской губ., також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых». Автором цієї унікальної пам'ятки української фольклористики був Г. Калиновський, офіцер російської армії, українець за походженням. Його працю використовували і наступні дослідники.

Становлення української Е. як окремої наукової дисципліни припадає на середину XIX ст. Воно тісно пов'язане з іменами М. Максимовича, М. Костомарова, П. Чубинського, М. Сумцова, В. Шухевича, Ф. Вовка, Д. Яворницького, багатьох інших видатних діячів культури. Значний внесок у розвиток українського народознавства зробили Т. Шевченко, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський та ін. Провідну роль у дослідженнях з Е. відіграло Львівське наукове товариство ім. Т. Шевченка, при якому 1898 р. була створена Етнографічна комісія, що видавала «Етнографічний вісник», «Матеріали до українсько-руської етнології» й ін.

Нині дослідженнями з Е. займаються інститути Національної АН України, етноцентри, музеї, навчальні заклади. Народознавчі студії друкують журнали «Народна творчість та етнографія», «Родовід», «Берегиня», «Український світ», «Пам'ятки України», «Українська культура», «Народознавство» (газета) й ін.

Найбільше архаїчних рис культури, побуту, мови і виразних слідів давніх племінних прикмет зберегли північні й західні території України — Полісся і Закарпаття, які з повним правом можна вважати заповідником української Е.

Багатогранність і різноманітність традиційної української культури дивує світ своєю самобутністю. Однак промислове виробництво предметів декоративно-прикладного мистецтва, тиражування стандартних сувенірів, вишивок, рушників призвело до уніфікації, вироблення якогось усередненого українського стилю, який практично ніколи не існував.

В кінці XX ст., коли процес занепаду традиційної культури наблизився до критичної межі, виразно постала проблема відродження саме регіональних етнографічних особливостей, народних промислів, фольклорних, мовних, звичаєвих перлин українського народу.

ЕТНОДУХОВНА КУЛЬТУРА — сукупність гуманістичних, ідейно-моральних, естетичних цінностей, що реалізуються в процесі освоєння та творення особистістю, етносоціальною спільністю культурного потенціалу багатонаціонального суспільства, духовної сфери національного — міжнаціонального — загальнолюдського.

Е. к. відображає в першу чергу духовну сферу життєдіяльності суспільства. Як процес виробництва та розповсюдження духовних цінностей вона акумулює в собі неперехідні цінності, накопичені людством на всіх етапах його розвитку, багатогранність духовного світу людей різних національностей. Значення духовних засад у всіх сферах життєдіяльності суспільства як об'єктивної основи формування Е. к. все більше посилюється. Але в умовах корінних змін суспільного життя особливо велика роль духовно-моральних цінностей, суттєве місце серед яких займають цінності Е. к.

В той же час вони здійснюють значний зворотній вплив на збагачення і розвиток духовного життя суспільства та особистості. Особливо суттєвий вплив Е. к. на процес відродження духовного життя етносоціальних спільностей, розширення можливостей взаємного освоєння ними досягнень та цінностей матеріальної і духовної культури. Е. к.— вагомий фактор становлення та зміцнення вільного розвитку культури, розкріпачення умів, примноження інтелектуального потенціалу суспільства. Вона — прискорювач якісних зрушень у процесах взаємовпливу та взаємозбагачення національних культур і духовного життя народів, освоєння загальнокультурних цінностей, гуманістичного потенціалу світової культури. Нарешті, Е. к.— важливий засіб відродження та поглиблення багатогранних форм спілкування народів, що виражається в обміні культурними цінностями етносоціальних спільностей, суттєвий фактор зміцнення моральної згуртованості суспільства, оптимального функціонування культуро-творчого процесу.

Важливе завдання Е. к. полягає у формуванні здорових, культурних потреб та інтересів людей, направлених на більш повне й глибоке освоєння ними всього багатства багатонаціональної культури, створення умов для розвитку та функціонування її цінностей як фактора самоутвердження, самореалізації особистості. Суттєвим в процесі формування Е. к. є створення умов для творчого розвитку різних національних культур, що не допускав би уніфікації та нівелювання національно-специфічного в сфері духовного життя, особливо національної різноманітності, бездумної «інтернаціоналізації», стандартизації духовних цінностей життя народів.

Важливою умовою оптимізації процесу формування Е. к. є постійний пошук способів вирішення суперечностей між національним та загальнолюдським в сфері духовного життя народів, які забезпечили б процес розкриття етнодуховного потенціалу суспільства та особистості. Своєчасному вирішенню суперечностей цієї сфери, на наш погляд, повинно служити: всебічне врахування в роботі по формуванню Е. к. всього багатства, різноманітності культурного життя народів, специфіки загального та особливого в національних культурах, реальних суперечностей в їх розвитку; повна відмова від застарілих штампів, заборон, схоластичних підходів до діалектики національного та загальнолюдського в сфері духовної творчості; всебічне осмислення нових процесів,

внесених ходом корінного перетворення суспільства в галузі взаємодії національних культур, зміцнення принципів загальнолюдського в культурно-естетичній сфері; активізація етнодуховного потенціалу особистості, відкритості духу кожної національної культури гуманістичним ідеям, загальнолюдським цінностям; наукове прогнозування всієї багатогранності духовного життя народів.

ЕТНОІНФОРМАЦІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ — соціальний і технологічний простір, в якому функціонує етнос. Е. с.— це штучно створювана система, в якій органічно сполучаються природні, соціальні і технічні елементи. До Е. с. належать як елементи єдиної системи всі чинники, що впливають на інформаційні процеси та інформаційні системи протягом всього їх життєвого циклу — від проектування до остаточного використання. Це і апаратні засоби, програмне забезпечення, телекомунікації, рівень підготовки кадрів — спеціалістів і користувачів, форми стимулювання, контролю, методи і форми управління, документопотоки, процедури, регламенти, юридичні норми, норми моралі і т. д.

Е. с. є системним поняттям, бо як і всяка система може існувати лише як ціле. Воно не може використовуватися частково, бо тоді не відбувається самовідтворення етносу в повному обсязі.

ЕТНОКУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ (від лат. adaptatio — пристосування) — різновид взаємодії особистості, соціальної або етнічної групи з соціокультурним середовищем, під час якої узгоджуються вимоги та сподівання її учасників. Важливим компонентом Е. а. є узгодження самооцінок і домагань суб'єкта з його можливостями та з реальністю середовища, включаючи також тенденції розвитку середовища та суб'єкта. Е. а. охоплює як психологічний, так і суто соціально-культурний рівні. Психологічний аспект Е. а. визначається активністю особистості й постає як єдність акомодації (засвоєння правил середовища, «уподібнення» йому) та асиміляції («уподібнення» собі, перетворення середовища). Середовище впливає на особистість або на етносоціальну групу, які вибірково сприймають і опрацьовують цей вплив згідно своєї природи, а особистість або група, в свою чергу, активно впливають на етнокультурне середовище. Таким чином, особистість чи етносоціальна група можуть виконувати як адаптивні, так і адаптуючі функції в процесі своєї діяльності.

На суто соціальному рівні Е. а. у першу чергу визначається активною, діяльною природою соціальних суб'єктів. З боку соціокультурного середовища вона визначається цілями діяльності, соціальними нормами — способами їх досягнення та санкціями за відхилення від них. Залежно від ступеня активності та спрямованості діяльності особистості або етносоціальної групи можна визначити кілька варіантів Е. а. Підпорядкованість середовищу, коли власні цілі особистості та групи, способи їх досягнення вироблені історично, є загальноприйнятними, традиційними і такими, що відповідають соціальним нормам. Оновлення середовища, заради чого індивід, етносоціальна група вдаються до нетрадиційних, невідомих раніше або таких, що засуджувалися методів досягнення результату, який є загальноприйнятним для даного середовища. Одним із найважливіших аспектів Е. а. є оптимальне співвідношення адаптивної та адаптуючої діяльності залежно від конкретної ситуації. Основа цього — усвідомлення суб'єктом Е. а. себе як діяча, який сприяє якісним змінам соціокультурного середовища і себе самого.

ЕТНОКУЛЬТУРНА АЛЬТЕРНАТИВА (від лат. alter — один з двох) — необхідність вибору одного з двох або кількох можливих варіантів, напрямків розвитку культури того чи іншого етносу. Може знаходити свій прояв у формі замкнутості, підкорення, відкритості. Такий варіант Е. а., як замкнутість національної культури того чи іншого етноутворення до можливості впливу ззовні, виконує переважно захисні функції щодо національних традицій, цінностей тощо. Він значно обмежує культурний розвиток нації через брак обміну з надбанням інших народів і світовою культурою взагалі. Іншим способом Е. а. є запозичення певної культури, яка знаходиться на більш високому рівні свого розвитку. Можливе також «уподібнення» певному народу при одночасному нехтуванні власними традиціями, цінностями, історією, мовою. Різновидом Е. а. може бути й нав'язування силовими методами з боку того чи іншого етносу притаманних йому психологічних рис, звичаїв, віросповідання іншому народу або кільком народам (напр., полонізація, окатоличення, русифікація, українізація тощо). Найбільш оптимальним варіантом реалізації Е. а. є поєднання тенденцій збереження культурної спадщини етносоціальної групи та відкритості й обміну з надбанням світової культури як фактора прогресу і розвитку.

ЕТНОКУЛЬТУРНА ЕВОЛЮЦІЯ — поступальний розвиток етноутворень як в природному, так і соціальному середовищі. Послідовний процес розвитку земних етнопопуляцій від нижчих шаблів до вищих, етнічні зміни в напрямку інтеграції, ширшої варіабельності при наявності більше диференційованої або комплексної системи організації чи з краще розвинутими можливостями адаптації. Е. к. е. усіх етноспільностей детермінується в принципі обмеженими можливостями (Дж. Мердок), а деяких із них — локальними і регіональними закономірностями.

У процесі Е. к. е. здійснюється постійне відчуження менш досконалих форм етноорганізації більш розвинутими, в результаті чого для ряду народів за певних обставин з'являється можливість обминути окремі стадії етногенезу. Діалектика Е. к. е. полягає в досягненні історичного прогресу завдяки поступальному розвитку і на основі культурних досягнень у минулому. Є теоретична думка, за якою чим менша спеціалізація етноутворення, тим більша можливість для прогресивних зрушень (Е. Сервіс, Б. Сігрев).

Між теоріями Е. к. е. найголовнішими є теорії загального і приватного розвитку (Е. Сервіс, Л. Уайт), мікро- і макропроцесів (М. Оплер), культурної домінанти (Д. Каплан, Р. Карнейро, Дж. Ленскі), потенціалу розвитку (Е. Сервіс, Б. Сігрев), багатолінійного еволюціонізму (М. Харріс) та ін.

ЕТНОКУЛЬТУРНА КОЛЕКЦІЯ (від лат. collectio — збирання) — систематизоване зібрання яких-небудь предметів культури народу (етносу), котрі являють собою наукову, історичну, художню, пізнавальну та інші види матеріальних і духовних цінностей. Напр., письмові джерела з питань етнології, макети будівель (мешкань) з етнічного ареалу, поштові марки, завдяки яким висвітлюється історія етносу. У Києві Музей архітектури і побуту України (аналогічний — в Бухаресті), де представлені типи житла українських селян і необхідні хатні речі.

Е. к. к. розкриває окремі сторони матеріальної або духовної культури етносу, а також його складової частини (субетнічної групи). До Е. к. к. можуть належати предмети культури гуцулів, лемків, бойків, рутенів (Україна), французів, німців або англійців за походженням, але вже інтегрованих у канадське суспільство (етнічні діаспори) і т. д. З відомих у світі колекцій «під відкритим небом», створених на зразок Музею архітектури і побуту України, є у Качаді український музей села (біля Едмонтона).

Е. к. к. допомагають краще пізнавати культурні традиції, мову, розвиток архітектури, освіти, побуту й усіх найважливіших сторін життя і діяльності етносу. Обрядові чи культові предмети свідчать, зокрема, про специфіку традицій та належність до віри (католицькі й православні ікони, український і польський одяг).

ЕТНОКУЛЬТУРНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОСОБИ — це здатність людини вільно орієнтуватися у світі значень

культури, вільно розуміти мову, «коди», «шифри» цієї культури і вільно творити цею мовою. Здатність «читати» мову культури проявляється одночасно усередину і назовні цієї культури. Вільно пізнаючи і розуміючи окремі знаки культури, особа при цьому уявляє (свідомо, або частіше підсвідомо) всю їх систему, загальний принцип організації. Завдяки цьому вона одночасно відрізняє «своє» від «чужого».

Е. к. о. дозволяє їй орієнтуватися в світі, вільно будувати поведінку всередині відповідної культури і одночасно відчувати її межі, край і початок світу іншої культури. Центральне відношення етнофора (Див. термін «Етнофор») знаходиться у сучасній і в рідній для цього культурі. Саме тут, у контексті даного центрального відношення, мова культури для особи виступає як природна, звична, багато в чому не рефлектована. Сформована, вихована у даній етнічній культурі особа сприймає мову цієї культури як само собою зрозуміле явище. У процесі етнізації люди однієї культури засвоюють одну і ту ж заданість бачення світу, один і той же спосіб його категоризації, систематизації і типізації.

На цьому грунтується переконаність у природності, нормальності, правильності «нашого» способу життя в широкому розумінні цього слова, у самоочевидності для нас багатьох істин, спільності аксіом. Завдяки цьому в людей однієї культури існує взаємозамінність точок зору, збіг уявлень у головному, тотожність засобів інтерпретації природного та соціального світу. Саме у цьому явищі знаходиться основа того, завдяки чому окремі люди відчувають себе як «ми», тобто як ті, хто сприймає і розуміє світ, як я.

Е. к. о. є елементом буденої свідомості і повсякденної поведінки. Вона має наскрізний характер і охоплює всі сфери життєдіяльності особи. Переважно Е. к. о. проявляється на несвідомому рівні і стає предметом рефлексії тільки тоді, коли особа наштовхується на незрозуміле, незвичне, на явище, що не розшифровується, не читається автоматично. Етнокультурна компетентність або некомпетентність особи яскраво і суспільно значуще проявляється на стику культур. Тут виникають різні колізії, пов'язані з розумінням, адекватним сприйняттям предметів, явищ, процесів відповідної культури. Рівні етнокультурної компетентності або некомпетентності особи визначаються як індивідуальними, так і суспільними факторами. На тлі зниження загальної Е. к. о. в сучасних індустріальних суспільствах виявляються явища суспільної невитребуваності цієї якості.

ЕТНОКУЛЬТУРНЕ ПРАГНЕННЯ — погляди, принципи, цінності, ідеали і переконання, на підставі яких визначаються етнічні пріоритети, що регулюють або спрямовують індивідуальну поведінку окремих етногруп. Е. к. п. відіграють значну роль у раціонально усвідомлених вчинках і діях, емоціонально-психологічних взаєминах і морально-естетичних переконаннях етноколективу в цілому та етноіндивіда зокрема.

Е. к. п. акцентують в перспективі конкретно-предметну орієнтацію, що висуває перед етноструктурами певні цілі і завдання. Потяг до внутрішніх змін, які випливають із уявлень про етнічне майбутнє теж стає виявом об'єктивних устремлінь на основі реалізації Е. к. п. Е. к. п. є сигналами, що духовно означуючись, передбачають можливе усвідомлення етносуспільного значення і його забезпечення в етнічному бутті.

За своїм змістом і природою Е. к. п. є формою духовної саморегуляції етноутворень, яка вказує на критерії зрілості етноколективу та його індивідів. Е. к. п. бувають прагматичними та ілюзорними, а за сферами впливу — політичними, релігійними.

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ АРЕАЛ — історико-геогр. місце, де народи (найчастіше — ряд народів) культурно засвоюють (у матеріально-речовому, духовн. та моральн. сенсах) простір і проявляють себе як цивілізовані типи суб'єктів історії. Е. а. набагато ширше за етноойкумену і тим більше — за етноплаценту, охоплює собою ряд з них, які до цього були більш-менш чіткою «приналежністю» окремих народів. Він створюється, як правило, рядом споріднених народностей, що в даний момент конституюються в націю. Досить часто Е. а. є етнічною батьківщиною (див. окр. статтю) ряду споріднених націй і народностей,— не їхня прабатьківщина, але теж «історична батьківщина» (ареал мешкання і культ. засвоєння простору на весь іст. шлях перетворення народностей в націю).

Коли йдеться про «ряд народів», що становлять одне суспільство, один Е. а., одну батьківщину, неодмінно постане питання про те, хто серед них старший, а хто молодший іст. віком; хто дотримується «правильної віри», а хто є «іновірцем» (а то й «поганим» і «невірним»); хто є істинним підданим, а хто інопідданий щодо існуючої в суспільстві держави; хто має найбільш адекватне право надавати своє ім'я країні, геополіт. території та державі тощо. Останній і зветься титульним народом. Ним історіологічно може стати народ, дійсно найстаріший на цій території (значить, цей ареал чи частина його — це й є його іноді етноплацента, найчастіше — етноойкумена), найкрупніший фізич. масою (завдяки йому і вдалося «окультурити» геополіт. площину), найкультурніший у громадсько-політ. сенсі (і тому тільки йому і вдалося створити державу, можливо, і зріле громадянське суспільство).

В суто етнополіт. та світоглядницько-психолог. сенсах тут постає питання про аборигенний народ. У порівнянні та співставленні з ін. народами, що населяють певну країну (є мешканцями одного суспільства та підданими однієї держави), ним є той народ, який на цій же території мав і свою етноплаценту і свою етноойкумену. А той народ, який на даній території створив лише свою етноойкумену (та й то — у співдружності з ін. народами), правомірно називати субаборигенним народом. Ця земля не є його адекватною етніч. батьківщиною.

Той народ, який опинився на цій землі лише на стадії створення рядом народів Е. а., правомірно називати маргінально аборигенним народом, незважаючи на його фізич. масу та заслуги в «окультурюванні» цієї землі. В культурно-ареальному сенсі він тут назавжди залишається етніч. меншістю, оскільки його етноплацента та етноойкумена вже десь об'єктивно існували. А абориген, навіть якщо перебуває в малочисельній фізич. масі, на своїй землі ніколи не може бути меншістю. Бо та земля і є його етніч. батьківщиною. Найліпший тут приклад — Крим. Росіяни, українці та ін. народи, що тут мешкають нині — незважаючи на свою солідну фізичну масу,— по відношенню до кримчаксько-татар. народу є «меншостями». Державно-адмін. та громадянсько-підданські нюанси — ін. справа. А ареально-культурницькі нюанси типу «земля вековой русской славы» або «сало українське їси» — то не є історіолог. та етнополіт. аргументи в розмові на тему: «Чий же Крим?» Крим — етнічна батьківщина кримських татар, у них ін. землі на світі просто немає.

Саме ж у культурно-ареальному сенсі для всіх ниніш. народів — мешканців певної геополіт. площини, окресленої якоюсь державою,— ця площина є їхньою спільною етнічною батьківщиною. Але тут саме поняття має більш культурно-політ. забарвлення, ніж етноіст. В конкретних дослідженнях політолог., державницьк., культуролог. та ін. проблем сучасності — проблем етноіст. забарвленості,— функціональний простір та семасіологічний зміст поняття Е. а. ще ширший. Справа — за самими дослідниками, їхнім умінням застосувати поняття (в контексті з запропонованими тут новими поняттями) в історіолог. та аксіолог. аналізі конкретних науково-практ. проблем.

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ЕЛЕМЕНТ можна розглядати за своїми функціями, масштабами і характером діяльності як етнокультуру в системі світової культури; один

з елементів, що утворюють систему матеріальної і духовної етнокультури в історичному розвитку (етномораль, етнопедагогіка, народознавство, фольклор тощо); етнографічну групу (субгрупу чи метагрупу), яка є частиною певного етносу чи нації, але має також специфічні риси культури, що сформувалися внаслідок природної (штучної) територіальної, культурної відокремленості (лемки, бойки, литвини — в Україні, нормандці у Франції).

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ (КУЛЬТУРНИЙ) РОЗПОДІЛ ПРАЦІ. Ситуація, за якої етнічні групи орієнтуються на один чи декілька певних видів господарської діяльності. Може утворитися, коли група віддає перевагу тому чи іншому виду зайнятості внаслідок штучних обмежень для її членів щодо вибору професій, підкорення іншою групою, що привласнила собі статус панівної, міграції однієї групи на територію іншої, під впливом специфіки природного середовища.

Позитивною стороною Е. р. п. є сприятлива можливість для передачі професійних знань та навичок, для внутрішньої консолідації групи, збереження її етнічності. Негативна сторона — небезпека духовної самоізоляції групи внаслідок одноманітності виробничої діяльності, а також потенційна небезпека міжгрупових протиріч у процесі обміну продуктами праці, особливо коли її види початково суперечливі (промислове і сільськогосподарське виробництво, фізична та розумова праця тощо). Через дію такої категорії, як «інтерес», що виникає при обміні, Е. р. п. інколи може стати каталізатором етнічного конфлікту.

Прикладом Е. р. п. можна вважати ситуацію у «смузі осідлості», створеній для євреїв у Російській імперії. Примусова концентрація євреїв переважно у невеликих містах (містечках), встановлені для них обмеження у виборі професій при одночасній забороні проживати у сільській місцевості призвели до того, що основною сферою діяльності цієї етнічної групи стали ремесла і торгівля. Поскільки навколишнє корінне населення було сконцентроване переважно у сільській місцевості, то обмін продуктами праці між обома групами сприяв виникненню негативних стереотипів щодо одна одної і утворенню між ними атмосфери упередженості. За допомогою «смуги осідлості» російський уряд, по-перше, звільнив російську буржуазію від конкуренції з боку євреїв, а по-друге, оскільки міжетнічна напруженість проявлялася не в самій Росії, а її колоніях (Україні, Білорусії, Польщі та ін.), то в такий спосіб формувався міф про природний антисемітизм українців, білорусів, поляків і про відсутність антисемітизму в середовищі росіян. Використовуючи принцип «розподіляй і володарюй», Росія зуміла створити навколо себе імідж захисниці євреїв від антисемітизму інших народів.

Ситуацію Е. р. п. можна спостерігати в багатьох середньоазіатських містах, де більш кваліфіковані мігранти з європейської частини колишнього СРСР концентрувалися у тих сферах господарства, де вимагалася висока професійна підготовка. В разі, коли орієнтація на певний вид діяльності має місце в етнічній групі, яка проживає компактно, то Е. р. п. набуває регіонального характеру (напр., монокультурна орієнтація економіки середньоазіатських республік).

В окремих випадках трапляється розподіл праці між частинами одного етносу з одночасною їх орієнтацією на різні культури (культурний розподіл праці). Напр., міське населення Півдня і Сходу України утворило т. зв. маргінальну культуру, що обслуговується російською мовою, в той час як сільське населення цих регіонів ще значною мірою зберігає українську традиційну етнічну культуру. Культурний розподіл праці особливо чітко проявляється в процесі урбанізації. Нещодавні сільські мешканці, переїжджаючи до міст, змушені орієнтуватися на професії, які не вимагають тривалої підготовки (торгівля, сфера обслуговування, транспорт, будівництво і т. п.). Як наслідок — зайняті у цих сферах відрізняються від інших городян своїм культурним обличчям. Розселення новоприбулих в основному по окраїнах міст утворило і міжрайонні культурні відмінності всередині міської зони.

ЕТНОЛАНДШАФТНА СИСТЕМА — адаптовані до природного середовища етнічні утворення, які екологічно, фізіологічно та соціально пов'язуються в єдину згуртовану цілісність, що створюється на спільності умов і форм їх існування в одному регіоні. Е. с. може структурно об'єднувати співжиття представників декількох етносів і притягувати їх до себе неповторним сполученням елементів природного оточення. У такому регіоні етнос уперше складається як цілісна етноструктурна одиниця, що здатна розвиватися у межах тієї чи іншої території, на засадах саморегуляції.

Е. с. формує оригінальні стереотипи етнічної поведінки, компоненти традицій і звичаїв, елементи своєрідної культури. У межах Е. с. складається етноструктурна спільність, що усвідомлює свій характерний побут, залежні від ландшафтного спектру родинні та соціальні контакти і зв'язки. В Е. с. можливе проживання невеликої кількості представників іншого етносу, котрі не змішуються з ним. Особливість ландшафту впливає на поведінку етногруп, але і вони адаптують оточуюче середовище під власні потреби. Таким чином створюється регіональна мозаїчна культура.

Етноландшафтні умови відбиваються на світосприйманні етносистем, їх моралі, етиці та самовираженні. Специфіка регіонального ландшафту забезпечує своєрідність характерів і натур в етнічних утвореннях. Е. с. являє собою завершений механізм гармонійної взаємодії суспільства і природи, флори і фауни.

ЕТНОЛІНГВІСТИКА — наукова дисципліна, предметом якої є змістовне відношення мови і національної культури. Витоки Е. сягають античних часів, але вперше співвідношення мовної і національної культур детально розглядаються в рамках філософії мови Й.-Г. Гердером. Його ідеї були розвинуті німецькими романтиками В. Гумбольдтом, Ф. Шеллінгом, Ф. Шлегелем та ін. Погляди останніх характеризувалися підвищеною увагою до ірраціонального в людині та культурі. Їх ідея *народу* будувалася на підсвідомих чи напівпідсвідомих елементах *його* життя — мові, фольклорі, міфології. Розглядаючи взаємозв'язок мови і національного, В. Гумбольдт трактує першу як зовнішній вияв певної метафізичної субстанції — специфічного народного духу. Мова є певним началом, що формує поняття, а через них детермінує процес мислення представників даного народу. Відтак, кожному народу притаманне специфічне бачення оточуючого світу через систему своєї мови. Цих поглядів дотримувалися і вітчизняні дослідники О. Потебня та Г. Шпет, які своїми працями в галузях лінгвістики, фольклористики та психології значно вдосконалили інструментарій Е. Так, О. Потебня, напр., детально розглянув співвідношення міфу і мови, ролі метафори в процесах мислення, чим започаткував досить оригінальний і продуктивний напрям в дослідженні національної ментальності.

Новий етап у розвитку Е. пов'язаний з творчою діяльністю американських вчених Е. Сепіра та Б. Уорфа. Принцип лінгвістичної відносності, сформульований Е. Сепіром та підкріплений емпіричним матеріалом, який систематизував Б. Уорф, викликав глибокі дискусії в різноманітних колах науковців: філософів, лінгвістів, психологів, етнологів, логіків та ін., а також стимулював появу нових напрямів і концепцій в даних дисциплінах. Зокрема, слід відзначити ряд концепцій мовної картини світу. Саме на вивченні останньої зосереджуються зусилля дослідників неогумбольдтіанського напрямку таких, як, напр., Л. Вайсгербер та Й. Трір, яких ще називають прибічниками «теорії поля», оскільки, за їх поглядами, парадигматичні групування слів, або «семантичні

поля», є однією з основних ознак, що конституюють мовну картину світу лексичними засобами.

Широкий спектр проблематики, який належить Е., обумовлює її тісний зв'язок з іншими науками, а також постійне відгалуження від неї нових дисциплін. Межі сучасної Е. лежать на стиках лінгвістики, етнології, психології, логіки, семіотики, структурної антропології, культурології. В її надрах зародилися і сформувалися в самостійні дисципліни соціолінгвістика (лінгвосоціологія), етнопсихолінгвістика та ряд ін.

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНА СПЕЦИФІКА ЕТНОСУ — це особливість етнічної свідомості і підсвідомості, що формує етнічний (національний) менталітет народу, який у різних представників кожного окремого етносу складається на основі формуючої ролі системи мови по відношенню до системи мислення (Й.-Г. Гердер, В. Гумбольдт). Ландшафтне і соціальне оточення етносу пізнається через усвідомлення природи в напрямі, що задається національним меншинам спадщиною і сферами застосування материнської мови (Б. Уорф). Існує пряма і опосередкована залежність духовного сприйняття матеріального світу від форм і способу колективного вжитку різними системами мови. Окремі компоненти мови, розвиваючись між собою у безмірно якісних і кількісних різноваріантних комбінаціях, створюють певний текст «генетичної» (національної) інформації.

Е. л. с. е. полягає в особливості символіки мовної скарбниці нації (художність, образність, науковість, тощо). Ці обставини формують стиль мислення етнічних одиниць (груп, утворень, популяцій), на котрому завжди позначаються наслідки історичного розвитку, успіхи і невдачі в етнополітичному бутті. Для української нації, зокрема, Е. л. с. е. проявляється у недостатній самокритиці і наївній довірі до політичних вождів. Для західних регіонів України (Чернівці, Тернопіль, Львів) є більш чітко означеним побутовий прагматизм як основа адаптаційної функції раціональної поведінки. В умовах національного відродження України критичний погляд на етнокультурну спадщину є майже відсутнім, а це створює, у свою чергу, в системі Е. л. с. е. народу духовну загрозу домінування міфологічних уявлень над раціональними стереотипами.

Е. л. с. української діаспори відзначається засвоєнням і примноженням тих етнокультурних цінностей, котрі за часів СРСР були заборонені і залишені поза увагою. Це, насамперед, діалектична своєрідність мови (буковинці, галичани, гуцули), побутові й світоглядні уявлення, політичні та економічні знання. Українська діаспора зосередила у собі критичний погляд на соціалістичну систему і гіперболізувала власні недоліки. Уважне вивчення Е. л. с. зарубіжних українців може наочно показати глибинні засади «генетичної» спадщини і набутої інформації.

ЕТНОЛОГІЯ — вчення про етногенез, тобто про виникнення та зникнення народів. Як спеціальна галузь емпіріосинтезу Е. знаходиться на стику багатьох наук — географії, соціології, зоогеографії, геоморфології, генетики, історії культури та ін. Оскільки з процесами і фазами етногенезу пов'язана зміна ландшафтів шляхом використання техніки, то Е. можна за своїм предметом (етносфера — оболонка Землі) і методом (первинний матеріал вона бере з історії, тобто вивчення подій у їх зв'язку і послідовності) більше наблизити до географії.

Е. розглядає характеристики стереотипів поведінки у колективів, які мають спільну долю (причинно-наслідкові зв'язки історичних подій). Спостерігаючи соціально-історичні форми вияву феномена етносу, Е. використовує інформацію гуманітарних наук для цілей природознавства. Розвиток суспільних форм — спонтанний; зміна суспільно-економічних формацій — явище глобальне, незважаючи на нерівномірність розвитку в різних регіонах; рух суспільної форми матерії — поступальний і прогресивний, його напрямок — спіраль. Отже, це філософська теорія про загальні закони розвитку, і відтак вона на цілий порядок вища, ніж етносфера — мозаїка етносів у часі й просторі.

Оскільки феномен пасіонарності присутній у всіх етногенетичних процесах, то це створює можливість етнологічних співставлень у глобальному масштабі.

Етнічну історію рухають природні процеси, а сам етнос є природною формою колективного існування людей, що органічно входить до біосфери. На основі розкриття енергетичного (пасіонарного) механізму етногенезу створюється можливість дослідження етнічних процесів і явищ з допомогою методів природничих наук (географії і біології).

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ГРУПА — один з осн. елементів нац. структури поліетніч. суспільства. Е. г. часто називають, особливо в документах міжнарод. організацій та в заруб. наук. літ-рі, «національною меншиною». Під Е. г. (нац. меншістю) мається на увазі спільність людей, які проживають окремо від основного масиву своєї нації в іншонаціональному середовищі. Підібні групи виникають внаслідок зміни кордонів, міграції, еміграції або депортації частини, а іноді й всього населення якоїсь національності (біля двох десятків народів, позбавлених державності, виселених Сталіним з місць їхнього традиційного проживання й розкиданих по безкрайніх просторах колиш. радянської імперії) в ін. регіони країни або за кордон. Основою об'єднання Е. г. є такі етніч. ознаки людей, які належать до неї, як спільність походження, самоназви, культури (або окремих її елементів) тощо. Одночасно ці ознаки служать основою для розмежування даної етнонац. групи з нацією чи ін. етнонац. групами регіону або країни проживання. Як правило, нац. меншини не мають власної нац. державності. Тільки в незалеж. державах колиш. СРСР проживає понад 70 млн., у світі — сотні мільйонів представників нац. меншин. Соціально-екон., політ. і культ. зв'язки таких груп зі своєю нацією в часи культу особи і застою (в колиш. СРСР), а також в епоху «холодної війни», «залізних», «бамбукових» та ін. завіс (в міжнарод. плані) були мінімальними або зовсім відсутніми. Це поряд з ін. факторами вело до примусової асиміляції та денаціоналізації. Сьогодні, незважаючи на деякі позитивні зміни, становище нац. меншин в незалежних країнах колиш. СРСР, СФРЮ та багатьох ін. державах світу залишається досить складним. А тим часом етнополіт. ситуація, стабільність як окремих країн, так і світу в цілому багато в чому визначається саме становищем нац. меншин. На цю обставину все більше уваги звертається в працях заруб. етнополітологів, документах СОН, ЮНЕСКО та ін. міжнарод. організацій.

Говорячи про Е. г. та одноіменну з нею націю, слід мати на увазі, що разом вони складають спільність, яку прийнято називати «етнікосом». Так, напр., українці в Україні становлять укр. націю. В країнах колиш. СРСР вони вважаються нац. групами. В США, Канаді та ін. державах їх розглядають як етніч. групи. А всі разом вони становлять укр. етнос.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ОБРАЗА — один із атрибутів етнічної культури, що може вказувати на збереження у пам'яті народу емоційно-експресивних почуттів про минулу залежність, підкореність, безправність або наругу з боку більш великого етносу. Е. н. о. знаходить своє відображення у фольклорі, літературі, історії. Особливо вона посилюється у тих народів, які на певному етапі своєї історії нав'язували власну волю іншим етносам, а потім через політичні обставини стримували етнічну роль підкорених і пригноблених.

За висновками етнологів, яку б форму наруги не застосовувала домінуюча національність по відношенню до іншої, Е. н. о. стає атрибутом етнокультури пригніченої нації. Тим більше, що у культурі нації домінуючої обов'язково присутнє вороже ставлення до етнічної са-

мосвідомості інших народів, їх етнокультурна спадщина пригнічується, а етносоціальний аспект ігнорується. У відповідності із гіпотезою В. Соловйова, внаслідок невизначеності того, що, власне, являє собою вищу культуру і в чому полягає етнокультурна місія, немає ні одного історичного народу, котрий не зазіхав би на цю місію і не вважав можливим насильство над чужими народностями в ім'я свого вищого призначення.

Е. н. о. може стати причиною розпалювання націоналізму й шовінізму, етноцентристських рухів і міжнаціональних конфліктів. Разом з тим вона має позитивну сторону, тому, що сприяє національному відродженню та етнокультурному прогресу. В періоди економічного спаду і соціальної кризи Е. н. о. може зіграти негативну роль, бо, за твердженням В. Ігнатова, при цьому власні біди й негаразди часто ставляться у провину іншим етносам.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНЕ БУТТЯ — об'єктивна закономірність суспільного розвитку, важливий державотворчий чинник, що надає державі вкоріненості в життєдіяльність націй, етносу, з одного боку, національному поступу яскраво вираженої державницької спрямованості, підносить національні цінності до меж вседержавних, вселюдських, з другого.

«Із загальним спадом суспільного життя національне бродіння пішло вглиб, про національне обличчя ще не було чутно... Не дійшло ще до відкритої рукопашної бійки...

Проте з того часу фарватер національного життя рішуче змінився. Майже негадано, як завжди знову відродилися пристрасті та страхи народів. Із властивими сучасності темпами національне піднесення перекинулося з однієї народності на іншу, розвиваючи повсюди величезну соціальну енергію».

Читач, безумовно, побачить у цитаті реалії нашого буремного життя до і особливо після розпаду СРСР. Але, як це не парадоксально, вищенаведене стосується першої половини XX ст. і належить перу відомого російського вченого А. Кастелянського, що, як зараз пишуть, у співавторстві з Б. Водовозовим, Р. Шпрингером, М. Грушевським та ін. підготував спеціальну працю «Форми національних рухів у сучасній державі».

Історія, виходить, повторюється знову. І як би там не було, цей великий поворот завжди виступав і виступає перед нами у твердій оболонці національної ідеї, що сколихує держави й народи. Подібно тому, як суспільне піднесення та політичне пробудження, що охопило після Французької революції майже всю Європу, вилилося передусім у форму широких повстань за національну незалежність, а надалі — знаменувалося стихійним вибухом національних пристрастей та гострої боротьби за права національні.

Сама ж національна ідея в глибокому психологічному переломі, що принесли соціальні зміни початку XIX ст., зародившись у визвольних війнах проти наполеонівського «універсалізму», склалася та зміцніла, отримала своє політичне хрещення і з того часу не сходить з історичної сцени. Більше того. З стихійною силою захоплює вона одну етнічну групу за іншою, і в міру того, як ця сила поширюється, національна ідея все більше й більше проникає в глибину, охоплюючи своїм впливом один суспільний клас за другим.

Словом, через товщу незчисленних соціальних та економічних нашарувань все рішуче пробивається наверх «воля нації». Один за одним підіймаються народи, незалежно від чисельності та ступеня культури, кожний відокремлюється, «самостверджується», і, напружуючи до крайнощів суспільні сили, добивається максимальної повноти свободи для своєї «національної індивідуальності» (А. Кастелянський).

Національна ідея відображує собою один важливий процес. Одночасно з розростанням глибоких суперечностей всередині суспільного «організму», поряд з надзвичайним загостренням економічних, соціальних та політичних антагонізмів, з різким розчленуванням суспільства на ворожі один одному класи, словом, паралельно з роз'їдаючою диференціацією проявляє себе не менш важливий процес, що діє неначе у зворотному напрямку — процес соціально-психологічної інтеграції, який шляхом цілого ряду психологічних реалій «зчеплює» всі ці відцентрові елементи і зливає їх в одне нерозривне духовне ціле. По мірі того, як міцніє ця єдність, в його «частках» все відчутнішою стає свідомість належності до цього цілого. І в постійній взаємодії між ними зв'язок дедалі сильніше закріплюється, створюється неначебто особлива форма, що міцно охоплює собою всі різнорідні частини.

Характерними щодо цього є міркування відомого російського філософа М. Бердяєва, який вважав, що саме національні чинники, саме національна ідея дедалі більше набувають величезної ваги. Без первинної та стихійної любові до своєї країни, неможливий ніякий творчий історичний шлях. Націоналізм, відзначав Бердяєв, стверджує духовно-біологічну основу індивідуально-історичного буття народів... Народ повинен бути, повинен берегти свій образ, повинен розвивати свою енергію, повинен мати можливість творити свої цінності.

Для традиційної інтелігентської свідомості існували цінності добра, справедливості, добробуту народу, братерства народів, але не існувало цінності національностей, що займає цілком осібне місце в ієрархії світових цінностей. Між тим, як вказував М. Бердяєв, й національність уявлялась не самоцінністю, а чимось підпорядкованим іншим відчутним категоріям та оцінкам. І далі — звернення до міжнародного та всесвітньо-історичного досвіду загострює почуття цінності власної національності й усвідомлення її завдань у світі. Необхідна у зв'язку з цим нова свідомість, що звертається до історичного, до конкретного. Треба подолати свідомість абстрактну та доктринерську, виключний соціологізм і моралізм нашого мислення й оцінок. «Свідомість нашої інтелігенції не хотіла знати історії як конкретної метафізичної реальності та цінності. Вона завжди оперувала абстрактними категоріями соціології, етики чи догматики, підпорядкувала історичну конкретність абстрактним соціологічним, моральним чи догматичним схемам. Для такої свідомості не існувало національності і раси, історичної долі й історичної багатоманітності та складності, для неї існували лише соціологічні класи чи абстрактні ідеї добра та справедливості». Ми повинні визнати реальність нації і цінності національно-історичних завдань, говорив М. Бердяєв, позбавитись моралізування над історією, зокрема, спроб російських соціал-демократів чи народників, що застосовували свої соціологічні схеми, які не визнають самостійної історичної реальності і самостійних історичних цінностей, спрощено використовують старі схеми, свої скорочені категорії, соціологічні, моральні чи релігійні. Ці схеми, як і слов'янофільство, не пристосовані до нових явищ світової історії, бо ж вироблені для більш простої й елементарної дійсності. Що це саме так, свідчить відома марксистська формула «у робітника немає вітчизни». Пріоритет класового над національним досягає тут свого абсолюту. Не випадково вчені й політики багатьох народів як у минулому, так і тепер звинувачують авторів «Маніфесту...» у зневазі до національного патріотизму і національної гідності. В. Ленін, намагаючись якось відвести від своїх ідейних попередників тяжкі звинувачення, у листі І. Арманд від 20 листопада 1916 р. все ж змушений був визнати, що ця формула включає пріоритет інтернаціональної єдності робітників над національною. До речі, це суперечить досить реалістичному твердженню самого Ф. Енгельса, що «без національної єдності національне життя було б тільки примарним».

Суспільна практика поки що не підтвердила реальність такого принципового передбачення марксизму, за

яким «разом з антагонізмом класів впадуть і антагонізми між націями». На ділі (а це показав досвід СРСР, як і інших країн так званого соціалістичного світу) національні прихильності й стереотипи, етнічні симпатії та антипатії часом виявляються більш стійкими й стабільними, ніж класові суперечності. Швидкий і фатальний крах колишніх багатонаціональних соціалістичних держав, бурхливе поширення серед їх народів, поряд із зростанням здорової національної самосвідомості, шовінізму і навіть расизму дають інформацію для роздумів. І це відбувається серед народів, де класові антагонізми давно усунуті, а колективна власність — ця панацея, за Марксом, від національного розбрату, була всеосяжною.

Оцінюючи позиції марксизму в національному питанні, В. Ленін писав: «У порівнянні з «робітничим питанням» підпорядковане значення національного питання не підлягало сумніву для Маркса. Але від ігнорування національних рухів його теорія далека, як небо від землі». З цим можна було б загалом погодитись. Однак відмова від самого ігнорування національних рухів аж ніяк не означає всебічного врахування національного фактора, піднесення його статусу на належний рівень і гармонійне поєднання національного з вселюдським. Цієї прогалини марксизмові подолати не вдалось. Певна річ, його фундатори не були ні шовіністами, ні расистами. Але їх «абсолютний інтернаціоналізм», підхоплений потім багатьма поколіннями революціонерів-соціалістів, виявився надто романтичним і ілюзорним, відірваним від глибокого народного коріння і тому приреченим на важкі випробування й прикрі розчарування.

Слід сказати, що світова теоретична думка все ж розвивалася в іншому напрямку, зокрема, в сенсі соціалдемократичних трактувань етнонаціональних проблем. Ось, приміром, погляди відомого дослідника в галузі етнології та етнопсихології О. Бауера.

Завдяки аперцепції, говорив він, нації будуть існувати вічно, а національне — дедалі більше домінувати навіть в результаті перемоги соціалізму. Сам же соціалізм в силу цього «призводить до ростучої диференціації національностей», до «дедалі різкого розмежування їх характерів, до більш чіткого вироблення їх колективних індивідуальностей». Звідси висновок Бауера про те, що суспільство майбутнього «безсумнівно буде являти собою строкату картину особистих національних союзів та територіальних корпорацій».

Звертає на себе увагу особистісний, соціально-психологічний аспект бауерівського «бачення» нації і моменти, так чи інакше пов'язані з національною самоідентифікацією. Наприклад, вказівки в ньому на спільність долі чи спільність історії визнаються зараз всіма як невід'ємна складова національної самосвідомості. Саме така спільність на перевірку виявилася для багатьох народів, часто розділених природними чи державними кордонами, куди більш цементуючою силою, ніж спільна мова чи спільна територія. Але прикладів небагато.

Щодо передбачення про неминучість диференціації національностей, зростання національного фактора, що було сформоване 100 років тому, то воно виправдалося. Тепер уже ніхто не сумнівається в тому, що зростання національного фактора при різноманітності його форм перетворилося в об'єктивну закономірність суспільного розвитку.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ СПІВТОВАРИСТВА — співтовариства з більш яскраво вираженою «національною» та «етнічною» належністю, ніж співтовариства культурно-мовного типу. Таким є «сербське співтовариство», яке, окрім сербів Сербії, включає сербів Хорватії, Косово, Боснії та Герцеговини, Угорщини, Румунії; «румунське співтовариство», що, окрім румунів Румунії та Молдови, включає також румунів України, Воєводини, Угорщини; «російське співтовариство», яке, окрім росіян Росії, включає росіян Литви, Латвії, Естонії, України, Казахстану; «угорське співтовариство», що, окрім угорців Угорщини, включає угорців Словенії, Воєводини, Хорватії, Румунії, Словаччини, Австрії. В «українське співтовариство», окрім українців в Україні, входять українці ближнього та далекого зарубіжжя (Див.: діаспора).

Звичайно, важко чи взагалі неможливо провести кордони між співтовариствами, які є переважно «культурно-мовними» та тими, що швидше за все є Е. с. Деяким чином це питання повинні розв'язувати самі співтовариства з допомогою своїх представницьких органів, вибираючи тип відносин чи співробітництва, якому вони віддають перевагу.

ЕТНОНІКА — термін для визначення прикладної, практичної сфери етнографічної (етнологічної) науки. Ця практична галузь народознавства передбачає раціональне врахування і використання етнічних особливостей населення країни, кожного окремого регіону для розвитку культури і освіти, тих чи інших галузей виробництва, розміщення трудових ресурсів, розумного природокористування з опорою на місцеві традиції та спосіб життя. Е. може проявлятися, крім побіжних, і в складних критичних ситуаціях, що торкаються етнічного фактора — при розв'язанні конфліктів, примиренні сторін, веденні переговорного процесу.

ЕТНООБ'ЄДНУЮЧІ ПРОЦЕСИ один із видів внутрішньоетнічних процесів, які на відміну від етнороз'єднуючих посилюють (зміцнюють) культурно-побутову однорідність етносу (напр. у ході його територіального поширення, заселення областей з іншими природними умовами, зовнішніми посяганнями на державний і суспільний устрій, внаслідок етнокультурної експансії, тощо).

До Е. п. відносять консолідацію (поділяється на міжетнічну та внутрішньоетнічну, яка згуртовує етнос шляхом нівелювання відмінностей між наявними всередині нього субетнічними або етногеографічними групами). Процеси консолідації порівняно невеликих етносів у більш великі, частіше всього і з новим етнонімом, розпочалися на пізній стадії розвитку союзу племен, а розгорнулися пізніше, у класовому суспільстві. Асиміляція означає розчинення самостійного етносу або якої-небудь його частини у середовищі іншого, звичайно більш великого народу. Процеси асиміляції великими народами малих, а частіше всього і краще розвинутими етносами, до середовища яких попадають слабкіші етнічні меншини, характерні для середніх віків, коли в основному уже сформовані етноси продовжували розширення своїх кордонів. Розрізняється природна і насильницька асиміляція. Перша зумовлюється тісними контактами етнічних груп з оточуючим іносередовищем, поширенням змішаних шлюбів, а нерідко і самим бажанням членів цих груп злитися з іносередовищем. Насильницька асиміляція пов'язується з політикою центрального уряду і місцевих властей, спрямованою на прискорення такого процесу шляхом встановлення перешкод для розвитку мови і культури етнічних меншин, заборон на правовий статус тощо. Інтеграція показує взаємодію, переважно у межах держави, деяких етносів, котра призводить до появи у них ряду спільних рис, в тому числі елементів спільної самосвідомості, а в кінцевому підсумку — до виникнення метаетнічної спільності. Міжетнічна міксація свідчить про взаємодію народів, не пов'язаних родинними узами і спільністю історичної долі, в ході якої виникає якісно новий етнос.

ЕТНОПЕДАГОГІКА — галузь педагогіки, яка вивчає системи виховання та навчання окремих народів, переважно в країнах, що розвиваються. Після 1-ї світової війни створюються міжнародні організації та центри для вивчення стану виховання й освіти в країнах світу, серед яких чільне місце посіло Міжнародне бюро освіти (МБО), засноване 1925 р. спочатку як громадська організація при ін-ті пед. наук ім. Руссо Женевського університету, а з 1929 р. очолюване міжнародною міжуря-

довою організацією. МБО отримує звіти про розвиток нар. освіти в країнах, належних до цієї організації. Вони опрацьовуються і публікуються. В ряді країн (Великобританія, США, ФРН, Італія, Швейцарія, Японія тощо) видано обширну літературу, пов'язану з питаннями Е. Для висвітлення стану виховання й освіти у різних країнах сучасна Е. користується спеціально виробленою методологією: опис стану пед. теорії і шкільництва в окремій країні чи регіоні (матеріали складаються в основному з річних звітів країн — членів ЮНЕСКО та МБО про динаміку і перспективи розвитку освіти); аналіз різних типів шкіл, ступенів освіти, пед. проблем в країнах світу; опрацювання анкетних даних учителів та працівників нар. освіти про форми управління школою, навчальні плани тощо; обробка статистичних даних про стан грамотності, відсоткове відношення учителів до населення країни (регіону); теоретичне осмислення тенденцій розвитку системи виховання й освіти, їх оцінка та складання прогнозів на майбутнє. До найактуальніших проблем сучасної Е. належать: визначення принципів та шляхів адаптації шкільництва до рівня соціально-економічного розвитку країни (регіону); впровадження ефективної методики диференціації навчання з урахуванням формування індивідуальних нахилів та здібностей учнів; створення оптимальної системи профорієнтації при застосуванні в загальноосвітньому процесі комп'ютерної техніки та інформатики; прищеплення випускникам теоретичних знань і практичних навиків для нормальної трудової діяльності з урахуванням глобальних перспектив економічного розвитку та інтеграційних процесів.

ЕТНОС — сталий колектив людей, який склався в результаті природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки. Е. існує як стійка система, що протиставляє себе усім іншим аналогічним колективам людей за принципом «ми — не ми», «свої — чужі», «ми такі, а решта — інші». Таке усвідомлення своєї єдності й самоідентифікація є відображенням компліментарності (термін Л. Гумільова) як підсвідомого відчуття взаємної симпатії та спільності людей. Визнання етнічним колективом своєї єдності є головною ознакою Е. як системи. Існує й ряд інших важливих ознак (мова, культура, територіальна єдність, спільність економічного життя, самоназва та ін.), які, однак, не є обов'язковими для визначення того чи іншого колективу як Е., бо неприйнятні для всіх випадків етнічної історії. Самоідентифікація з певним Е. є не лише ознакою останнього, а й системним зв'язком між людьми. Це ототожнення відображає у свідомості людей об'єктивно існуючу цілісність Е. як системи.

Етнічна приналежність — продукт не лише свідомості, а й природи людини, відображення певної фізичної або біологічної реальності. Зрозуміти останню можна тільки шляхом аналізу виникнення й зникнення Е., а також встановлення відмінностей між ними, характеру етнічної спадкоємності, тобто в результаті етногенезу.

Е. не є явищем соціальним, тому існує за всіх формацій і соціально-політичних режимів. Л. Гумільов визначає Е. як біологічну одиницю, що таксономічно стоїть нижче виду як populatio, а сам етнічний поділ людства — як один із способів адаптації у ландшафтах (не стільки у структурі, скільки у поведінці). Феномен Е. належить до біогеографічних, а не історико-соціальних явищ.

Кожний Е. має оригінальну структуру, що сприймається людьми як етнічна цілісність. У тих випадках, коли вона стирається і Е. опиняється на межі асиміляції іншими Е., залишається інерція, тобто традиція. Доти, доки інерція не вичерпається, люди, що належать до даного Е., відноситимуть себе до нього. І при цьому не має значення, чи говорять вони мовою предків, чи додержують їх обрядів, чи шанують свої древні пам'ятки, чи живуть на землі, яка є батьківщиною їх структури.

Е. завжди мають спільність поведінкових рис, що передаються від покоління до покоління з допомогою механізму умовно-рефлекторної сигнальної спадковості. Ці риси не випадкові, вони виробляються у процесі адаптації людей у етнічному та ландшафтному середовищі й утворюють стереотип поведінки Е.

Стереотип поведінки є фундаментом етнічної традиції, яка включає культурні й світоглядні засади, форми співжиття і господарства — неповторні за своїми особливостями у кожному Е.

Поведінка, тобто здатність пристосувати організм до нових умов, є результатом біологічної ознаки — здатності до мінливості. Але остання не безмежна, і тому спостерігається вимирання Е.

Поява ж нових Е. означає, що завдяки здатності до мінливості змінився стереотип поведінки, а отже, виникла нова традиція або сигнальна спадковість, тобто нова культура, яка докорінно відрізняється від попередньої. Цим визначається і перехід людини з одного етнічного колективу до іншого.

Звідси випливає, що немає людей поза Е. Людина може не знати про своє походження, забути рідну мову (або не знати її зовсім), не мати властивих для даного Е. релігійних або атеїстичних уявлень, але без поведінки у колективі вона жити не може. А оскільки саме характер поведінки визначає етнічну приналежність, то всі люди причетні до етносфери. Такий підхід дав можливість розглядати Е. як явище глобальне, що має власні закономірності становлення, тобто прояви, видозміни й зникнення.

Соціальні й етнічні процеси різні за своєю природою. Якщо спонтанний суспільний розвиток безперервний, глобальний, у цілому прогресивний, то етнічний — дискретний, хвилеподібний і локальний. Збіг між суспільними та етнічними ритмами випадковий (напр., розпад західної частини Римської імперії і одночасно зникнення давньоримського Е.). Як правило, розпад імперій і зникнення певного соціуму активізує етнічні процеси (це переконливо засвідчує історія етнічного розвитку в Україні), стає їх каталізатором.

Загальна ознака динамічного стану будь-якого Е.— здатність нової популяції до так званої «зверхнапруги», яка виявляється або у перетворенні природи, або у міграціях, теж пов'язаних зі зміною ландшафту на освоюваних територіях, або у підвищеній інтелектуальній, військовій, організаційно-державній, торговельній та інш. діяльності. Майже всі відомі Е. згруповані у своєрідні конструкції — «культури», або «суперетнічні цілісності». Спочатку Е. займає район, де він з'явився і контактує, не завжди мирно, із своїми «однолітками». Згодом, набравши сили, він мігрує, залишивши на батьківщині частину свого складу. При цьому обов'язково втрачає частину, і досить значну, первісного запасу енергії. Деякі етнічні групи гинуть, а інші, опинившись в ізоляції від могутніх сусідів, перетворюються на реліктові Е., які не мають ні приросту населення, ні саморозвитку суспільного буття, а модифікації відбуваються лише за впливу сусідів.

Отже, етногенез можна зрозуміти як взаємодію великої кількості етногенезів у тих чи інших регіонах. Ритмічності тут немає. Спостерігається не саморозвиток, а вплив екзогенних чинників, своєрідних поштовхів, після яких інерція поступово згасає. Для спонтанного суспільного розвитку по спіралі етносфера і етногенез є фоном.

Для виявлення і пояснення закономірностей етногенезу, тобто розкриття механізму виникнення, розвитку і розпаду етносів, надзвичайно велике значення має поняття пасіонарності як надлишку біохімічної енергії живої істоти, що виявляється у здатності людей до наднапруги.

Е. завжди знаходяться у певному стані. Персистентний стан — коли вся енергія, здобута із природного середовища, поглинається внутрішніми процесами і вихід її наближається до нуля. Динамічний стан — здатність, що виникла раптово, до більшого захоплення енергії і

передачі її за межі етнічної системи у вигляді роботи. Історичний стан — поступова втрата етногенної ознаки (здатності абсорбувати велику кількість енергії і відповідно видавати її назовні), що відбувається за рахунок спрощення структури.

Е. завжди взаємодіє з ландшафтом і техносферою. Ці зв'язки не випадкові і залежать від характеру адаптації й рівня розвитку продуктивних сил. Отже, Е.— не випадкове зібрання людей, а явище розвитку географічної оболонки планети, що здійснює на ній перебудови, порівняні з геологічними переворотами. Це особлива система із соціальних і природних одиниць з притаманними їм елементами, цілісність різних за смаками і здібностями людей, продуктів їх діяльності, традицій, географічного середовища, етнічного оточення і ступеня пасіонарності, а також її тенденції до збільшення чи зменшення.

Зв'язки, що об'єднують людей в Е., поширюються не лише в просторі, а й у часі, але не безкінечно далекому, а обмеженому пасіонарним вибухом, внаслідок чого створилася дана етнічна цілісність. Е. лімітований у своєму розвитку, навіть в оптимальних умовах територіальної ізоляції, фазою гомеостазу або рівноваги із середовищем як природним, так і етнічним, тобто сусідніми етносами. Оскільки гомеостатичні Е. втрачають резистентність, то перше ж порушення рівноваги призводить до їх розпаду, а отже, і до загибелі системи.

Е.— це пасіонарне поле одного ритму, бо в іншого етносу свій ритм. Саме ці ритми люди вловлюють відчуттям «свого» і «чужого». Ритм не є природжений, він — властивість не особини, а етнічного колективу. Немовля має успадкований від предків генотип і фенотип, але етнічного ритму в нього нема. Поступово дитя входить до життя, і його біологічне поле починає коливатися в унісон з полями оточуючих. Це своєрідний резонанс. Тому зрозуміло, що для етнічної приналежності головне значення має виховання на найраніших етапах біографії особи, а не расова приналежність. Генотип може визначити багато чого: темперамент, швидкість реакції, здатність до абстрагування, уявлення і т. ін., але не відчуття «свого» і «чужого» — відмітну рису Е. Ця риса передається немовляті шляхом «сигнальної спадковості», тобто традиції, і тому в етнічних колективах можлива інкорпорація, яка немислима у расі. Саме здатністю людей резонувати на чуже етнічне поле пояснюються випадки приживання людини, що потрапила до чужого етнічного середовища.

Дана концепція Е. дає можливість уникнути як соціологізаторства, коли Е. розглядається як соціальний феномен, підпорядкований законам суспільного розвитку, так і ототожнення Е. з біологічною популяцією. Феномен Е. відноситься до сфери поведінки, хоча з кожним Е. пов'язана популяція. Схрещування всередині даної популяції регулюється етнічною традицією.

ЕТНОС І ОСОБА. У пошуках «правильної» чи «єдиноправильної» дефініції нації ми забуваємо, що вона, насамперед, спільність людей, особлива форма їх життєдіяльності. Зрештою, розуміння розвитку етнонаціональних відносин як потягу до створення гідного етнонаціонального середовища не виправдає себе без активної участі в ньому самого суб'єкта цих відносин — людини.

Як вказував ще С. Дністрянський, перше місце у визначенні нації належить саме людям, які народилися на даній території і мають право на свій власний спільний порядок. «Нація, маючи своїх людей і свою територію, змагає до того, щоб на своїй питомій культурі відкрити шлях до цивілізації, змагає до того, щоб на своїй території витворити свою питому державну організацію». Під людьми вчений розумів певний суспільний зв'язок, що постав на основі спільного родового походження, згодом відчуття кровної спільності. Цей зв'язок може залучити до себе нових членів шляхом асиміляції, яка, в свою чергу, довершується за допомогою іншого чинника кожної нації — культури. В неї він включає народну мову, історичні традиції, звичаї як ті психічно-культурні моменти, котрі об'єднали значну кількість людей без огляду на кордони державні.

До чого це все ведеться? До ще однієї дефініції національної спільності? Звичайно ж, ні. Йдеться про кончу потребу такого розуміння етнонаціональної політики молодої Української держави, при якій в її епіцентрі має бути «людський фактор», стимулювання діяльності людей, забезпечення їх життя в етнонаціональній «іпостасі».

По-друге, при такому підході особа чи не вперше «вкладається» в рамки етнічності, етнічної свідомості, зокрема, розглядається як певний етнотип, що забезпечує мотивацію етнонаціонального державного відродження, яке саме в особистісному аспекті набуває свого творчого пошуку, збуджує масову свідомість, консолідує рухи і громади.

По-третє, наголос на «людському статусі», «людському вимірі» нації долає існуюче протиставлення «прав людини» та «прав нації», точніше — спекуляції «правами людини» на шкоду «прав нації», які є, до речі, ті ж самі людські права, але повернуті в іншому аспекті, а тому уявляються штучними намаганнями скомпрометувати процес історичної закономірності.

По-четверте, набувають своєї ваги поняття «соціалізації» та «інкультуризації» в роздільному визначенні й використанні. На відміну від вітчизняних етнографів, що розуміють ці поняття як синоніми, М. Мід запропонувала таке їх «бачення»: «соціалізація» — це процес засвоєння індивідом соціонормативної культури, загальної для виду homo sapiens, тоді як «інкультуризація» — засвоєння культури конкретного етносу, до якого належить певна людина.

«Людський вимір» етнічного (національного), по-п'яте, дає можливість осмислити пріоритет самоцінності кожної особи і адекватно визначитися у «лоні» «своєї» нації та щодо цінностей інших націй.

По-шосте, етнічність розуміється як така якість людини, завдяки якій створюється система своєрідних зв'язків, що опосередковують собою відношення людини до природи, культури, до інших людей, котрі набувають саме тих ознак своєрідності, з допомогою яких виникає певна система природокористування (згідно з умовами географічного середовища), система культури і поведінки, побуту й духовності.

По-сьоме, «людський вимір» приводить до визнання принципової ролі етнічної чуттєвості (чуття етнічної ідентичності) — складного і загадкового феномена, що вимагає дещо нетрадиційних підходів дослідження. І, нарешті, «людський вимір» етнічного (національного) стимулює процес національної самовизначеності людини, її етнічної ідентифікації, так би мовити, процес суверенізації, що водночас стимулює самовизначення всієї нації, яка в такий спосіб складається чи може скластися (консолідуватися) з суверенізованих, самовизначених індивідів.

Зрештою, «етнічний образ людини» — є, власне, не тільки проблема самовизначення в політичному середовищі. Це також проблема вирішення міжетнічних стосунків, їх гармонізація на принципах поваги та взаєморозуміння, де етнічна відмінність долається засобами цивілізованого діалогу.

Ми зачепили лише один «зріз» етнічного в його особистісному навантаженні і бачимо, скільки виникає нагальних проблем, що потребують позачергового розв'язання, принаймні прискіпливого врахування при розробці концепції етнонаціонального фактора з тим, щоб подолати врешті-решт національну індеферентність, всебічно впроваджувати в життя етнічну орієнтацію людини в культурі, побуті, звичаях, демократичний розвиток всіх її прав, у тому числі національних. А те, хто і як визначає

свою національно-етнічну ідентичність, залежить від багатьох умов соціально-історичного, культурного розвитку і не лише окремої особи, а й цілих народів. Принаймні тут ми виходимо на співвідношення понять «нація» і «народ» в тому розумінні, що народ стає нацією лише за умови наявності усвідомлення національної ідеї. Саме так розуміє це співвідношення С. Дністрянський. «Основний елемент держави — народ, він є джерелом влади в Українській державі на основі свого права власності»,— вважав, напр., С. Шелухін. На його думку, проблему прав людини та прав народу (нації) можна розв'язати в такий спосіб: «пануючі питання про людську особу, її стан в державі і в суспільстві, їхні взаємовідносини і ступінь їхньої свободи й взаємин повинні регулюватись законом про народності в державі, права громадян, права народностей». До розуміння саме такої взаємодії особи, суспільства та народу (нації) ми, на превеликий жаль, ще не дійшли, змагаючись в паперових баталіях: що є вищим, пріоритетнішим — особа чи нація, народ чи держава і т. д.

З цієї точки зору етнонаціональна сфера — феномен виключно складний. Передусім тим, що є сферою людинотворчості, яка передбачає необхідність підходу до неї з найрізноманітнішими критеріями — економічними, політичними, ідеологічними, етнічними, практичними, ціннісними та пізнавальними, особистісними і суспільними, класовими й загальнолюдськими, з виробничими, споживацькими, розподільчими тощо.

Загальна ж оцінка етнонаціональної сфери як соціальної одна: все, що їй належить і що вона охоплює безпосередньо, спрямоване на обслуговування людини та задоволення її нагальних потреб. Це зумовлює самостійну й креативну стосовно до гуманістичного образу суспільства багатомірність і людиноцентристську сутність даної сфери.

Стосовно етнонаціональних відносин особа виступає як суб'єкт та смисл цих відносин у суспільстві, займає свій суттєвий ряд у тріаді — «особа — нація — суспільство».

І ще один етнодержавознавчий аспект. Саме на нього звернув увагу В. Липинський, вказавши на те, що завжди активна меншість, а не пасивна («українська») більшість творить держави й нації.

Без перевтілення особи у свого роду «центр ваги» суспільного життя та активного його суб'єкта, без забезпечення суверенності буття і прав людини неможливе набуття суспільством нових конструктивних імпульсів свого розвитку.

Ми не враховуємо того, що національна самосвідомість має дві сторони: ідеологічну та типологічну, і як така існує не лише на рівні суспільства, але й на рівні особи. І тут чи не на перше місце виходить проблема статусу самосвідомості нації у індивідуальному бутті людини і яким є спосіб включення її самосвідомості у буття людини. В літературі дебатується, скажімо, питання про національну самосвідомість як складову частину самосвідомості. При такому підході самосвідомість особи — інтегруюча цілісність, а національна самосвідомість — її складова частина, що спроможна грати як домінуючу, так і другорядну роль, але бути присутньою у самосвідомості індивіда.

І якщо ми говоримо про забезпечення прав людини, то національна ідея з цієї точки зору є реакцією самозбереження суспільності як середовища існування і розвитку індивідів. А моральність трудової діяльності стає атрибутивною її характеристикою через усвідомлення людського сутнісного зв'язку з потребами своєї спільноти.

ЕТНОСИ СТАТИЧНІ (ізоляти, релікти) — етнічні системи, що знаходяться у відносній етнічній рівновазі з умовами оточуючого середовища і підтримуються завдяки пристосовницьким здібностям етнічної спільності. Дистанціонування етнічних ізолятів від етнічного співтовариства негативно відбивається на всіх сторонах їх життєдіяльності та на самому відтворенні як людських популяцій.

ЕТНОСОЦІАЛЬНА КУЛЬТУРА (гуманістичні та демократичні засади). Гуманістичні та демократичні засади Е. к. передбачають створення в суспільстві об'єктивних і суб'єктивних умов для утвердження національної гідності людини, ставлення до неї, зокрема до її етнодуховного потенціалу, як до вищої самоцінності, розширення прав і свобод громадян, багатогранних національних інтересів вільної людської індивідуальності, соціальних можливостей для максимально повного використання людиною, етнічною індивідуальністю свого творчого потенціалу.

Сенсожиттєва реалізація особистістю свого етнодуховного потенціалу має виняткове значення для утвердження на практиці гуманістичних та демократичних засад Е. к., оскільки основний зміст її цінностей полягає в особистісно-індивідуальному самовираженні та відтворенні. Стабілізація та гармонізація етнонаціональних і етнічних відносин, наповнення їх глибоким гуманістичним та демократичним змістом неможливі без утвердження свободи етнодуховної та етносоціальної самореалізації, зокрема національно-особливого на рівні особистості, того, що дозволяє реалізовувати потенціал унікальності, неповторності етнічної індивідуальності, її духовності, значення яких в прогресі етносоціального буття безкінечно зростає. Здійснення цього органічно пов'язане з подоланням поширених у минулому етносоціальною деіндивідуалізацією сурогатів колективності, що утверджують дух захисту одноманітності, однаковості, загальної маси і навіть стадності, нав'язуваних особистості, етнічності стандартизованих світоглядних позицій. Реалізація не використаного на практиці гуманістичного потенціалу етнічної індивідуальності тісно пов'язана зі створенням в суспільстві всебічних умов для забезпечення індивідуальної свободи людей різних національностей, зокрема свободи духовних дій як необхідної умови для здійснення об'єктивно зумовленої рівності творчих можливостей кожного, зміцнення втраченої в минулі роки самоцінності особистості, етнічної індивідуальності, що виступає основою динамічного саморозвитку цінностей Е. к.

Зміцненню гуманістичних та демократичних засад Е. к. активно сприятиме такий спосіб індивідуальної етнічної самореалізації, який створює умови для самоздійснення індивідуального стилю творчої етносоціальної, етнодуховної діяльності. Підвищення ефективності процесу утвердження Е. к., зміцнення його гуманістичних та демократичних засад — це рух до все більш універсальних та багатогранних форм індивідуально-стильового самоздійснення з орієнтацією на соціально значиме. Індивідуальний стиль етнічної самореалізації, зокрема гуманістичного та демократичного потенціалу особистості й суспільства заснований на виявленні й реалізації національної самобутності людини, її етнічності, суб'єктивних моментів світосприйняття. Але при цьому важливо, щоб індивідуально-стильова самореалізація гуманістичного потенціалу особистості, цінностей Е. к. здійснювалась в органічній єдності з процесом розширення горизонтів індивідуального світоглядного бачення до рівня соціально та духовно значимого, загальнолюдського, планетарної свідомості.

Підвищення ефективності процесу зміцнення гуманістичних та демократичних засад Е. к. обумовлене загальним рівнем, динамізмом процесу гуманізації та демократизації національних і міжнаціональних відносин, суспільства в цілому. В його основі повинні лежати саморегульований розвиток етносоціального буття, зміщення акцентів у формуванні Е. к. із зовнішніх детермінант на внутрішні саморегулятори, що ґрунтуються на механізмах самодетермінації.

ЕТНОСОЦІАЛЬНА КУЛЬТУРА (психологічні та ідеологічні основи). На основі етносоціальної психології відбувається дальше формування і розвиток цінностей Е. к. в свідомості та поведінці особистості. Вона виступає як

безпосередня реакція на умови життєдіяльності людини, етнічної індивідуальності, є першим ступенем чуттєвого сприйняття всього багатства процесів етносоціального буття. Будучи формою виявлення соціально-психологічних установок, стереотипів людей різних національностей, включає в себе такі елементи, як почуття солідарності, поваги, співстраждання, мотивації тощо.

Етносоціальна психологія як сукупність почуттів, звичок, настроїв, емоцій, що виникають і проявляються в процесі повсякденної життєдіяльності в конкретних історичних, соціально-економічних умовах, специфічний пласт національної самосвідомості відображає об'єктивну дійсність, сферу національного та загальнолюдського, як правило, в безпосередній формі, суперечливо. Тому вона, особливо такий її елемент, як національна психологія, виступає в формі стихійних, часто консервативних засад у збереженні стереотипів національного характеру в свідомості людей. Коли етносоціальна ідеологія являє собою сукупність ідей і поглядів, що в систематизованій та послідовній формі відображають соціально-економічні умови життя людей, то етносоціальна психологія, будучи чуттєвою стороною людської життєдіяльності, цінностей Е. к., відображає етносоціальне буття в несистематизованій формі, фіксуючи не глибинні, а лише зовнішні сторони життя. Діалектика розвитку Е. к. полягає в суперечливому переході етносоціальної психології в етносоціальну ідеологію і навпаки.

В сучасних умовах надзвичайно важливо переосмислення змісту етносоціальної ідеології. Її, на нашу думку, слід розуміти як сукупність ідей, поглядів, що органічно поєднують в собі етнонаціональні та вселюдські цінності і специфічні інтереси в сфері взаємовідносин між народами, представниками різних національностей з метою стабілізації та гармонізації етнонаціональних і міжетнічних відносин. Етносоціальну ідеологію не слід пов'язувати з інтересами якогось одного класу, оскільки теза про винятковість класового змісту будь-якої ідеології в сучасних умовах є догматичною, не відповідає духові часу, реаліям розвитку цивілізації. Етносоціальна ідеологія — це ідеологія національної і міжнаціональної злагоди, соціальноетнічної консолідації, громадянського миру, гуманізму, національного компромісу, консенсусу, вільної ідейної орієнтації та плюралізації суспільної свідомості, високої культури міжетнічного спілкування, ідеологія не ефемерної, а справжньої національної та міжетнічної єдності — єдності різноманітної, багатогранної. Старий зміст ідеологічних принципів, що абсолютизували інтереси одного класу, його самосвідомості, багато в чому був пов'язаний з ідейним диктатом, насиллям над особистістю, маніпулюванням її свідомістю, а це залишало мало місця для самореалізації етносоціального потенціалу індивідуальності, своєрідності сенсу життєвих проявів людей різних національностей. Тому завдання етносоціальної ідеології полягає в утвердженні духу суверенності та незалежності ідейних, ідеологічних орієнтацій особистості, етнічної індивідуальності, свободи визначення світоглядних ідеалів.

ЕТНОСОЦІАЛЬНА КУЛЬТУРА ЯК САМОРЕГУЛЬОВАНА СИСТЕМА. Процес формування Е. к. передбачає діалектичну єдність об'єктивної саморегуляції, природно-історичних факторів детермінації та суб'єктивних факторів, пов'язаних із внутрішнім, свідомим саморегулюванням, самодетермінацією.

Об'єктивні умови саморегуляції процесу формування Е. к.— це в першу чергу економічні, соціальні, етнонаціональні та міжетнічні, політичні, духовні відносини суспільства, соціальне середовище, яке безпосередньо оточує особистість, а також інші фактори, що використовуються людиною в процесі її діяльності. Словом, це реальні, незалежні від волі та свідомості людей процеси і явища суспільного життя, які виконують одночасно й функцію об'єктивного саморегулюючого механізму в формуванні Е. к. Але виділити вплив суспільних відносин на становлення етнодуховного потенціалу людини, її Е. к. в чистому вигляді практично неможливо. Він здійснюється не безпосередньо, а опосередковано, оскільки високий рівень Е. к. є не прямим наслідком зрілих суспільних, зокрема національних та міжнаціональних відносин, а результатом об'єктивної саморегуляції і ефективного соціального регулювання, особливо свідомого саморегулювання цінностей Е. к.

У той же час процеси об'єктивної саморегуляції та свідомого саморегулювання, внутрішньої, зокрема, моральної самодетермінації неможливі один без одного, оскільки знаходяться в постійному взаємозв'язку, взаємозбагаченні. Регулятивний механізм як складовий елемент саморегульованої системи реалізує себе шляхом впливу на суспільні відносини через практичну діяльність людей, власний досвід особистості, поєднання його з передовими ідеями часу. Включення особистості в багатогранну систему суспільних відносин складає об'єктивну основу процесу формування Е. к., яка повинна доповнюватись свідомим цілеспрямованим регулюванням тих чи інших процесів життєдіяльності суспільства з метою утвердження міжнаціональних відносин, що гармонічно розвиваються, зміцнення, підтримання їх цілісності.

Цілеспрямоване формування Е. к. тим ефективніше, чим повніше взаємодіють між собою зовнішні процеси регулювання та внутрішнє саморегулювання. Цінності, що складають основу Е. к., виступають як об'єкт регулювання та саморегулювання одночасно. До того ж цей процес нерозривний, динамічний, бо саморегулювання є органічною єдністю регулювання та регульованості. Всебічний розвиток саморегульованих засад в утвердженні цінностей Е. к., зміщення акцентів з зовнішнього регулювання на внутрішнє саморегулювання являє собою важливу закономірність процесу розвитку різноманітних форм етнодуховного потенціалу особистості і суспільства, етносуспільного буття народів. Особливо важливо, щоб в наш час, який характеризується етносоціальним динамізмом, наголос в розвитку Е. к. робився на внутрішні якості особистості, етнічної індивідуальності — самоорганізацію, самоконтроль, самовідношення й інш., що займають важливе місце в становленні людини.

Саморегулювання цінностей Е. к. передбачає розкриття внутрнішнього етносоціального і етнодуховного потенціалу особистості, створення умов для її творчої самодіяльності, заснованої на діяльності в національному та міжнаціональному середовищі. Цей процес є внутрішньою потребою особистості в самоутвердженні у сфері етносоціального буття, він пов'язаний з прагненням до самоаналізу, самоорганізації, здатності осягнути своє «Я». В його основі лежать процеси нормативно-ціннісної, соціальної, етнічної самодетермінації, єдність творчо-діяльного ставлення до світу та адекватного до себе. Процес саморегулювання цінностей Е. к. також передбачає їх поступове еволюціонування в моральну саморегуляцію шляхом надання їй внутрішньої спрямованості, розширення альтернатив самостійного вибору рішень в сфері національної та міжнаціональної діяльності.

Саморегулювання цінностей Е. к. як важливий момент індивідуального розвитку особистості, з одного боку, виступає як внутрішній процес, а з іншого — здійснюється під впливом різноманітних зовнішніх об'єктивних умов її життєдіяльності. Неоднорідний характер цих процесів полягає в тому, що вони здатні як сприяти, прискорювати внутрішню саморегуляцію названих цінностей, так і гальмувати, протидіяти їх розвитку.

ЕТНОСОЦІАЛЬНА КУЛЬТУРА ЯК СОЦІАЛЬНО-ДУХОВНИЙ ФЕНОМЕН — це різноманітний досвід життєдіяльності народів, що включає в себе найсуттєвіші

результати етносоціокомунікативного досвіду етносоціальних спільностей, людей різних національностей по освоєнню етносуспільного буття, соціуму в цілому, матеріальних та духовних цінностей, що його складають, який має всезагальний, універсальний характер. У вузькому розумінні Е. к. являє собою спосіб взаємодії, взаємовпливу форм діяльності етносоціальних спільностей, етнічних індивідуальностей, що здійснюється у всіх сферах суспільного життя, систему соціально-духовних цінностей, спрямованих на формування та відтворення багатогранних зв'язків і взаємовідносин представників різних національностей з метою всебічної гармонізації міжетнічних відносин, загального процесу розвитку суспільства. Е. к.— це такий спосіб свідомої організації особистістю, етнічною індивідуальністю своєї сенсожиттєвої діяльності в сфері національного — загальнолюдського, який забезпечує всебічну самореалізацію, самоздійснення її різноманітних життєпроявів.

Е. к. виступає важливою різновидністю всієї системи культури, зокрема соціальної культури (синонім суспільної культури), котру слід розуміти як узагальнений досвід організації життя суспільства, систему людського спілкування. Е. к. являє собою найважливіший спосіб людської життєдіяльності в процесі розвитку національних та міжнаціональних відносин, соціальний регулятор взаємовідносин людей — представників різних національностей. Така культура — суттєвий засіб культуротворчої діяльності соціально-класових груп, етносоціальних спільностей, окремих людей як суб'єктів етнонаціональних відносин. Вона означає гуманістичну спрямованість, загальнолюдську значимість всього процесу соціально-культурної творчості народів, є сферою і способом відродження в духовно-моральному світі особистості тих цінностей, норм, ідей, поглядів в розвитку національного та міжнаціонального, які найбільшою мірою відповідають духові часу, потребам суспільного розвитку. Така культура — суттєвий фактор відродження в національному, несправедливо втраченому, деформованому національно-самобутнього, прогресивних елементів національного в органічній єдності з вселюдським. Нарешті, Е. к.— це процес акумуляції та передачі соціального досвіду розвитку народів з метою закріплення в ньому найбільш цінного, передового.

Е. к. знаходиться в тісному зв'язку з іншими видами культури в єдиному процесі культуротворчої діяльності людей різних національностей, виступаючи як цілісне соціально-духовне утворення. Як системне явище, що утворює підсистему культури, культуру людських взаємин, її внутрішній імператив, Е. к. пронизує основні види культури. Цей взаємозв'язок носить відносно сталий характер. Але Е. к. виступає не просто видом культури, а є одним з ведучих її елементів, бо без цінностей, що складають основу такої культури, розвиток соціокультурного процесу, культуротворчої діяльності неповноцінний.

Активно взаємодіючи з іншими видами культури, культури людських взаємин, Е. к. здатна помітно впливати на їх збагачення. У той же час вона відчуває на собі вплив усіх інших видів культури.

ЕТНОСОЦІАЛЬНА КУЛЬТУРА ЯК ФАКТОР ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОБУТНОСТІ. Важливою функцією Е. к., яку вона покликана виконувати, є відродження та утвердження національної самобутності представників різних національностей з метою використання її багатогранного потенціалу для розвитку людини та суспільства. Реалізація цієї функції Е. к. досягається шляхом поєднання в процесі формування та розвитку загальнолюдського, національного, національно-особливого та національно-специфічного. Особливо важливим в процесі формування етносоціальної, етнічної культури є врахування тих самобутніх, неповторних рис культури етносоціальної спільності, які властиві тільки їй, відрізняють її від інших. Зокрема того, що не проявляється або майже не проявляється в культурі інших етносоціальних спільностей. Мова йде насамперед про такі своєрідні риси національної самобутності, що виявляються в побутових традиціях, національній культурі, кольорах одягу, особливостях будівництва житла, формах розселення, народній творчості.

Формування Е. к. передбачає відродження та становлення національних традицій, певних норм поведінки, звичаїв, цінностей, обрядів, смаків, поглядів, що складають основу форм наступності в різних видах життєдіяльності етносоціальних спільностей. Суттєвим в цьому зв'язку є диференційований підхід до традицій на основі включення прогресивних традицій тієї чи іншої етносоціальної спільності в загальнолюдський етнодуховний потенціал і недопущення впливу консервативних традицій на процес становлення духовного обличчя людини.

Формування Е. к. як фактора відродження національної самобутності передбачає створення об'єктивних і суб'єктивних передумов для недопущення в процесі духовної життєдіяльності суспільства уніфікації та стандартизації національної культури народів, нівелювання національної багатогранності, різномаїття сенсожиттєвих проявів людей різних національностей. Цей процес направлений на утвердження таких принципів реалізації та самореалізації етносоціального потенціалу особистості й суспільства, який би не допускав монотонної одноманітності, ігнорування індивідуальної неповторності особистості, що йдуть від бюрократичного прагнення до одноманітності. Нарешті, утвердження Е. к. передбачає недопущення змішування національного самобутнього, специфічного з деструктивними факторами націоналістичного, яке мало місце в попередні роки. Оптимізація процесу формування Е. к. як фактора відродження національної самобутності передбачає вирішення суперечності між процесом інтеграції етносоціального та національним нігілізмом, що утворився. Основними способами її розв'язання є збагачення національно-особливого, самобутнього найбільш змістовними цінностями міжнаціонального, загальнолюдського, запозиченого у інших народів; зміцнення діалектичної єдності національно-самобутнього та загальнолюдського в етнічно-індивідуальній життєтворчості особистості; врахування в цілеспрямованій діяльності по формуванню Е. к. особливостей національних традицій, національних звичаїв, національних обрядів та інших моментів національно-самобутнього, етнічно-специфічного; врахування в практичній роботі як загальнозначимого змісту національно-самобутнього, так і деструктивних, архаїчних елементів його рис; недопущення як штучної абсолютизації, перебільшення ролі національно-самобутнього, так і його звужування, розгляду як такого, що завдає шкоди утвердженню універсальності особистості, реалізації її етносоціального та етнодуховного потенціалу.

ЕТНОСОЦІАЛЬНА СПІЛЬНІСТЬ — вид етнічної спільності, взаємопов'язаної зі спільністю іншого порядку — соціальною, економічною чи політичною. Як правило, Е. с. виступає етнос, який створює свою державу. Цей принцип є визначальним при встановленні етнічної титульності держави. Однак в такому випадку (на відміну від етнікосу) Е. с. ввійде не весь етнос, а тільки та його частина, що проживає в утвореній етносом державі. Найтиповішою формою сучасної Е. с. слід вважати націю, яка розуміється в етнічному (а не громадянському) плані.

Введення категорії Е. с. дозволило розмежувати прояви етносу у власному історико-культурному відношенні та в більш структурованім і актуальнім — адміністративно-господарськім, державно-політичнім та ін.

ЕТНОСОЦІАЛЬНА ТА ЕСТЕТИЧНА КУЛЬТУРА. В основі естетичної культури лежить художня культура, що включає в себе естетичну активність особистості, її ес-

тетичне виховання, а також естетичні потреби, почуття, смаки, які реалізуються в творчій діяльності людей різних національностей. В основі естетичного ставлення людини до світу, її естетичної активності лежить соціально творча, культуротворча діяльність, яка не може обмежуватись лише сферою художнього, а повинна поширюватись на все суспільне життя, в тому числі на сферу національного та загальнолюдського.

Надзвичайно важливу роль в утвердженні цінностей Е. та е. к. відіграє мистецтво. Будучи специфічним засобом практично-духовного освоєння світу, формою суспільної свідомості та художньо-образного відображення дійсності, її пізнання і оцінки, мистецтво виступає як органічна єдність національного та загальнолюдського. Його функціоування тісно пов'язане з процесом відродження і зміцнення національного, утвердження загальнолюдського в духовній життєдіяльності суспільства. Але наповнення естетичної свідомості загальнолюдським змістом здатне збагатити культуротворчий процес лише в тому випадку, коли здійснюється на основі справжніх національних цінностей, всієї сукупності матеріальної і духовної культури суспільства. Зміцнення єдності національного та загальнолюдського в естетичній культурі безпосередньо пов'язане з розвитком духовної культури, місце і роль якої в реалізації творчого етнодуховного потенціалу суспільства та особистості, зокрема в розвитку національної самосвідомості в процесі якісного перетворення всіх сфер життєдіяльності суспільства, посилюється.

Збагачення світової скарбниці мистецтва загальнолюдськими цінностями, в основі яких лежить найпрогресивніше з національних художніх культур, активно сприяє розширенню сфери соціального та художньо-естетичного впливу мистецтва. З іншого боку, реалізація цієї його функції надає особливого емоційного забарвлення, виразності цінностям як національним, так і загальнолюдським. Таке взаємозбагачення — основа органічного взаємодоповнюючого зв'язку Е. та е. к. особи і суспільства.

ЕТНОСОЦІАЛЬНА ТА МОРАЛЬНА КУЛЬТУРА. В соціально-економічному, політичному і духовному житті суспільства є багато явищ, які являють собою результат єдності Е. та м. к. В моралі втілюються національні й міжнаціональні цінності, відносини колективізму та етнічно-індивідуального, співробітництва та взаємодопомоги народів у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Етносоціальні аспекти моральної свідомості, моральної культури особистості відображаються в таких гуманістичних проявах взаємовідносин між людьми, як небайдужість до долі інших народів, шанобливе ставлення до їх традицій, культури, здатність до співпереживання, готовність прийти на допомогу, почуття міжнаціональної відповідальності.

Цінності етносоціальної культури проявляються у всіх галузях моралі — моральній свідомості, моральній поведінці, моральних відносинах. При цьому їх роль та значення постійно посилюються. Це ж стосується практичної міжнаціональної діяльності людей, соціальна роль якої в моральних відносинах стає все вагомішою.

В сучасних умовах докорінних соціальних та духовних змін в суспільстві все більше актуалізується утвердження в суспільній свідомості моральних цінностей етносоціальної культури. Ці цінності як елемент свідомості особистості суттєво активізують процеси моральної регуляції суспільних відносин, культурно-морального розвитку людини, прогресу суспільства в цілому. Висока етносоціальна культура значно розширює застосування моральних принципів у всіх сферах життєдіяльності суспільства, сприяючи формуванню всього багатства соціально-моральних якостей людини. Тому так важливо, щоб цінності етносоціальної культури ставали характерною рисою психології особистості, служили критерієм оцінки та регулятором поведінки, діяльності людей. У всіх сферах моральності — моральній свідомості і моральних відносинах, моральній культурі й моральній практиці, формуванні морального ідеалу, моральних почуттів — все більше зростає роль та значення цінностей етносоціальної культури. Чим вища зрілість особистості в сфері національних, міжнаціональних відносин, тим міцніша її національна свідомість, і навпаки, чим глибший моральний світ людини, тим вища її національна та загальнолюдська свідомість.

Органічна єдність Е. та м. к. полягає й у взаємозв'язку антиподів зазначених видів культури. Це проявляється зокрема в тому, що рецидиви чужої суспільству моралі часто перевтілюються в різноманітні форми націоналізму. Високе моральне почуття національної гордості, одягаючись в архаїчний одяг, перетворюється в національний егоїзм. Розмивання моральних засад не може не призвести до спотворення цінностей етносоціальної культури, оскільки національна вузкість неминуче веде до деформації моральних цінностей. Корені деяких проявів національної обмеженості в ряді випадків не входять в глибинні пласти, реалії національних та міжнаціональних відносин, а є результатом глибокої моральної деградації частини людей.

Суперечливий характер співвідношення Е. та м. к. полягає в тому, що необхідність підвищення ролі цінностей етносоціальної культури особистості знаходиться в протиріччі з існуючими в суспільстві антиподами моральних цінностей, а потребі суспільства у високому рівневі моральної культури протистоїть невисокий рівень етносоціальної культури ще значної частини людей.

Слід також враховувати деякі особливості функціонування Е. та м. к. Вони, зокрема, пов'язані з тим, що національні культури як елемент етносоціальної культури існують у множині. Моральна ж культура по своїй природі моністична, єдина, загальнолюдська цінність.

ЕТНОСОЦІАЛЬНА ТА ПРАВОВА КУЛЬТУРА. Взаємозв'язок між Е. та п. к., яка являє собою сукупність знань, поглядів на юридичні права та норми, що регулюють поведінку людей в суспільстві, проявляється в тому, що остання інтернаціональна (міжнаціональна) за своїм змістом, оскільки її носіями є представники всього народу, всіх етносоціальних спільностей кожної багатонаціональної держави. Міжнаціональний характер правової культури проявляється в тому, що права та свободи повинні надаватись всім громадянам незалежно від їх національності чи расової приналежності, мови, місця життя й ін. факторів.

Свій зміст як етносоціальна, так і правова культура реалізує в першу чергу в основних сферах життєдіяльності суспільства — соціально-економічній і політичній. Саме тут найбільш повно здійснюються функціональні та міжетнічні відносини, виражаються національні й вселюдські інтереси суб'єктів історичного процесу, зокрема соціально-класових груп, що представляють всі етносоціальні спільності, групи багатонаціонального суспільства.

Свідоме ставлення людей до вимог права, що включають в себе і цінності етносоціальної культури, сприяє вихованню шанобливого ставлення до законів, які виражають волю різних народів. З іншого боку, правова культура і її формування сприяє закріпленню в свідомості, психології та поведінці особистості стійких рис етносоціальної культури. Як правова, так і етносоціальна культура спрямована на зміцнення свідомості та самосвідомості, громадянської відповідальності особистості.

Взаємозв'язок між даними культурами проявляється і в формуванні за допомогою їх неприйняття людьми національної винятковості, націоналізму та шовінізму, які є відступом від законності, наслідком порушення взаємовідносин між національним та міжнаціональним.

Взаємозв'язок Е. та п. к. проявляється також в здійсненні особистістю своїх основних прав та обов'язків. До

громадянських обов'язків особистості, реалізація яких зміцнює в її ній цінності етносоціальної культури, підвищує правову культуру, відноситься шанування національної гідності інших народів, сприяння розвитку з ними, підтримка та зміцнення миру. Знання особистістю своїх прав і обов'язків дозволяє їй проявляти правову та міжнаціональну активність у всіх сферах суспільного життя.

ЕТНОСОЦІАЛЬНА ТА РЕЛІГІЙНА КУЛЬТУРА. Взаємозв'язок Е. та р. к. полягає насамперед в тому, що вони відображають духовні підвалини, моральні сподівання народів, етносоціальних спільностей, людей різних національностей з різними світоглядними, зокрема, релігійними орієнтаціями та цінностями, що релігія займає важливе місце в культурі, основні антиподи якої — націоналізм та релігійний екстремізм — виступають в органічній єдності.

В здійсненні цілеспрямованої роботи по формуванню Е. та р. к., світоглядної зрілості людей важливо враховувати, що в їх свідомості сьогодні відбувається утвердження нового ставлення до релігії, йде інтенсивний відхід від пануючих раніше стереотипів. У цьому зв'язку особливо важливе нове осмислення ролі та місця релігії в етносоціальній культурі особистості і суспільства, її впливу на стабілізацію і гармонізацію міжнаціональних відносин. На жаль, протягом значного періоду проводилась політика односторонньої абсолютизації лише однієї, крайньої сторони релігії, яка вела до змикання з антигуманізмом, націоналізмом, сприяла роз'єднанню народів. Інша ж важлива її сторона, зокрема християнства, що тісно пов'язана з його загальнодемократичним змістом, потягом до морального вдосконалення, здатністю виступати прогресивною патріотичною силою, яка об'єднує людей різних національностей, відводилась на задній план або ж ігнорувалась. Все це суттєво гальмувало процеси формування Е. та р. к. людей різних національностей.

Важливою умовою оптимізації зазначеного процесу в сучасних умовах є активне використання ролі церкви, християнських цінностей в зміцненні свідомості як віруючих, так і людей інших світоглядних орієнтацій, загальнолюдських ідеалів, національних цінностей, моральності, духовності, здатності до співстраждання до людей іншої національності, чого так не вистачає в наш складний час міжнаціональних конфліктів і трагедій. На шляху до утвердження цінностей Е. та р. к. суттєвим є використання концептуальних рис релігії — милосердя, братолюбність, терпимість, безкорисливість й ін., так необхідних сьогодні для запобігання етнічної нетерпимості, формування здорового морально-психологічного клімату в колективах, у взаємовідносинах між людьми.

Тільки на основі поєднання всіх духовних сил суспільства, людей різних національностей, незалежно від їх світоглядних орієнтацій, серед яких важливе місце належить релігійним цінностям, можливе плідне співробітництво народів, формування Е та р. к. Такий підхід до розуміння основ взаємозв'язку даних культур суттєво розширює співвідношення національного та загальнолюдського, поглиблює процес переосмислення їх діалектики в сучасних умовах.

Нинішній етап демократизації та гуманізації суспільства відкриває значні можливості для того, щоб, спираючись на загальнолюдські цінності, які увібрали в себе найбільш передове в різноманітності національних культур народів, прогресивних традицій, зняти містифіковану, міфологічну кіптяву з національної свідомості багатьох людей. Це дає можливість ясніше визначити своє ставлення до національних та загальнолюдських цінностей, дозволяє активно включити віруючих, позитивні елементи етно-релігійних факторів у процес перетворення суспільства, гармонізацію міжнаціональних відносин. Важливим моментом реалізації зазначеного є демократизація та гуманізація процесу формування Е. та р. к.

ЕТНОСОЦІАЛЬНЕ ВІДТВОРЕННЯ — процес дійсного життя людей, у якому відбувається безперервне відновлення їх етнічних і соціальних функцій. Його основними елементами є освоєння, відчуження, привласнення і володіння. Е. в. спрямоване на стабілізацію належності людини до певного етносу, її національне самовизначення, вдосконалення соціального статусу, зміцнення суспільної та особистої життєвої позицій. Здійснюється на основі розвитку суспільного виробництва шляхом формування суб'єктами життя відповідного власного світовідношення, роздвоєння реально оточуючої їх природної і соціальної дійсності на світ свого і світ чужого, світ національного й інонаціонального, національного та інтернаціонального, народного і загальнолюдського, а також завдяки встановленню взаємозв'язку між цими світами. Е. в. виступає фактором існування соціуму за будь-яких природних та історичних умов, задаючи йому діапазон змін, різних модифікацій відповідно до вимог даної епохи. К. Маркс і Ф. Енгельс неодноразово підкреслювали, що головним у їх філософії є осмислення процесів виробництва і відтворення дійсного життя людей.

В сучасних умовах, коли все більше розгортаються процеси національного самовизначення народів, утвердження їх державного суверенітету, в Е. в. великого значення набуває привласнення людьми оточуючої їх природної та соціальної дійсності, тобто перетворення у ході суспільного виробництва свого в чуже і навпаки. За рахунок такого перетворення зберігається незмінною або розширюється етносоціальна база самореалізації людиною власних творчих сил: відмирають старі та утверджуються нові національні традиції, ускладнюється соціальна стратифікація суспільства, посилюється етнічна самоідентифікація особи. Процес цей надзвичайно складний і консервативний і, як правило, зводиться до збереження недоторканості старих етнічних традицій, норм, обрядів, звичаїв, соціальних привілеїв, статусів. Тому говорити про розширене відтворення в соціально-етнічній сфері соціуму — значить мати справу з соціальними революціями, кризами, катастрофами як у суспільному, так і в особистому житті людей.

Існують релігійна, наукова, філософська та ін. точки зору на Е. в. Гуманістична точка зору, що розробляється останнім часом у філософії, спирається на волю і розум самої людини в реалізації процесу відтворення її етносоціальних функцій. Тільки людина може вирішити, як відтворювати свої соціально-етнічні функції і які саме; зберігати їх такими, як це їй дано від народження, чи розширювати, вдосконалювати. Насилля над людиною, як це показала практика державного тоталітаризму у різних країнах світу, веде до деградації відтворного процесу в етносоціальній сфері соціуму, до екологічної, а вже потім і до антропологічної кризи, вимирання етнічних культур, націй і навіть цілих народів. Ігнорування закономірностей Е. в. того чи іншого народу спричиняє масове поширення у його середовищі ідеології маргіналів, космополітів, втрату людськими індивідами здатності репрезентувати все людство. А за таких умов соціальні відносини між людьми, їх соціальна сфера в цілому позбавляються підвалин духовного збагачення. Ціннісні орієнтації членів суспільства потрапляють у полон форм крайнього позитивізму і прагматизму. Бездуховність нації стає причиною її зникнення з лиця Землі.

ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ ПРИВЛАСНЕННЯ — спосіб поєднання суб'єктивної діяльності людей з предметами оточуючої їх об'єктивної етнічної і соціальної дійсності. Визначається у процесі розвитку суспільного виробництва потребами, інтересами цілями та цінностями відповідних суб'єктів життя і спрямований на перетворення даних предметів із чужих у свої, тобто у такі, що стають фактами повсякденного життя людини, включившись у контекст її культури. Привласнити якунебудь річ в етно-соціальному плані означає назвати її

своїм іменем, включити у контекст власної культури, власного життєвого досвіду, де вона стає фактом буденності, звички, традиції, виконує певні смислові навантаження відповідних соціальних відносин, стає фактором розвитку і сприяє вдосконаленню всього цього контексту. Завдяки такому привласненню потреби, інтереси, цілі, цінності людини наповнюються етнічним змістом, дається оцінка їх на предмет з'ясування, свої вони чи чужі, національні чи інонаціональні, корисні чи згубні, вигідні чи такі, що ведуть до банкрутства, розумні чи ілюзорні й т. ін.

У етносоціальному привласненні відбувається персоніфікація потреб, інтересів, цілей, ціннісних орієнтацій людини, завдяки чому її національна самосвідомість одержує антропологічне забарвлення і соціальний статус, а також вдається виявити аксіологічне відношення суб'єкта життєдіяльності до результатів власної самореалізації творчих сил, його критику і самокритику. Привласнення як розширення меж свого, етнічного, національного, соціального за рахунок еквівалентного обміну свого на чуже, оволодіння і володіння своїм є найпершою передумовою становлення і розвитку будь-якого етносу, досягнення ним самосвідомості. Без привласнення людиною результатів самореалізації власних творчих сил нема у неї ні етнічних, ні національних, ні соціальних властивостей, бо саме воно є тим об'єктивним базисом, на основі якого здійснюється перехід її від репродуктивних до продуктивних потенцій. Через Е. м. п. розкривається вузловий ланцюг детермінантних факторів, які опосередковують перехід свого в чуже і навпаки. Він висвічує нам, яким чином здійснюється переклад вимог законів привласнення на мову конкретних практичних ідей людей у етносоціальній сфері соціуму.

Свої функції Е. м. п. реалізує у двох основних аспектах: по-перше, через нього здійснюється зв'язок законів привласнення з діяльністю соціальних суб'єктів; по-друге, включаючи в себе основні детермінантні фактори, ланки, елементи, що забезпечують перехід свого в чуже і навпаки, етнічного в національне й інтернаціональне, сімейного в родове і суспільне та особисте, виражає форми масової історичної дії людей і виступає безпосереднім стимулом їх громадянської активності. Опосередковуючу роль у передачі причинної дії від законів привласнення до привласнюючої діяльності певного етносу виконують його потреби, інтереси, цілі, ціннісні орієнтації. Які вони, такий маємо і Е. м. п. Вказані фактори є основними його системоутворюючими елементами, а зв'язок між ними характеризує конкретні галузі соціальної і етнічної дійсності. Функціонування Е. м. п. є ознакою свідомої організації діяльності людей, націй, народів, спрямованої на здійснення їх практичних завдань у відповідності із законами освоєння людиною навколишнього світу. Даний механізм інтегрує діяльність етносу в цілісне соціальне утворення, сплетене із різноманітних, часом неповторних по характеру вияву, індивідуальних дій людей, оскільки привласнити що-небудь стає можливим тільки у суспільстві і завдяки суспільству.

ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ МОРФОГЕНЕЗ — процес становлення, формоутворення та розвитку етносу на базі різних етнічних елементів, які знаходяться в певних залежностях і зв'язках. Вони відтворюють етнос як цілісну систему, самостійний соціальний суб'єкт. Етнос формується на певній території, що детермінує єдність його економічного життя, сімейно-побутового укладу. Як ціле етнос характеризує певна ступінь єдності мови, спільність культури, розвинена етнічна самосвідомість.

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ (актуальність розвитку в Україні). На Заході Е. є однією з найпоширеніших і поважних наук та навчальних дисциплін. Вона розвивається і викладається в багатьох університетах і коледжах, нею займаються тисячі висококваліфікованих науковців, серед яких такі відомі як, М. Вебер, Н. Глейзер, Д. Мойніхен, У. Самнер, П. Сорокін та ін. Чималий внесок у розвиток Е. зробили представники української діаспори, зокрема Б. Герасимів, В. Ісаїв, Б. Кравченко, М. Шаповал, Р. Шпорлюк. Щодо Е. в Україні, то тут після тривалої заборони вона переживає процес відродження та становлення, темпи і масштаби якого, на жаль, не відповідають сучасним потребам. Необхідність її дальшого розвитку в Україні, як і в посттоталітарних країнах, більш ніж очевидна. Вона обумовлена багатьма факторами, головними з яких є: етнічний ренесанс, що охопив нові суверенні держави, в тому числі й Україну; низький загалом рівень культури міжетнічного спілкування; прояви шовіністичних та сепаратистських настроїв серед певної частини населення в окремих регіонах; етнополітичні конфлікти, які буквально пронизали молоді незалежні держави і «дамокловим мечем» висять над іншими; загальна актуалізація етносоціологічних знань, недосконалість методології та методики проведення етносоціологічних досліджень; певне відставання в теоретичному і практичному відношенні вітчизняної Е. від зарубіжної; дефіцит висококваліфікованих наукових і викладацьких кадрів — фахівців з проблем Е.; обмеженість або й відсутність конкретних даних про стан і перспективи розвитку багатьох сфер життя й діяльності етносоціальних спільнот, настроїв, проблем і сподівань їх членів; недостатність науково обгрунтованих альтернативних пропозицій і рекомендацій щодо вирішення етнонаціональних проблем зміцнення етнополітичної стабільності тощо.

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ (визначення). Здебільшого розглядається як наука, що вивчає форми і закономірності життя етносоціальних спільнот (етносів, націй та етнічних груп), їх спільне проживання, взаємодії й взаємозалежність. Такий погляд на Е. можна вважати досить коректним, оскільки головним об'єктом її досліджень, за твердженням відомих західних етносоціологів, були і лишаються етнічні спільноти, т. зв. етнічне або національне «Ми» та «Вони». Водночас цей погляд є дещо спрощеним і обмеженим, оскільки йдеться про вивчення етносоціальних процесів переважно на макрорівні. Тому сьогодні Е. має також розглядатись і як наука, що досліджує життя окремих індивідів — представників тієї чи іншої спільноти — їх етнічну та національну самосвідомість, інтереси й цінності, культурно-мовні орієнтації, типи поведінки, міжособисті відносини тощо. Отже, потрібна соціологія не лише етнічних спільнот (тобто на макрорівні), а й етнічний аспект, етнічний зріз соціології особи, або соціологія «етнічного та національного Я» (тобто мікрорівень). Е. виникла і розвивається на стику двох таких цікавих і важливих наук, як етнологія та соціологія. Вона тісно пов'язана з етнополітологією, етнопсихологією, етноконфліктологією тощо. Її методологічною основою є (на Заході) або стає (в Україні) критичне мислення в етносоціальному питанні, яке базується на цивілізаційному та гуманістичному принципах.

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ (цілі і завдання). В поліетнічних державах, особливо в періоди їх переходу від тоталітаризму та авторитаризму до демократії, на Е. можуть бути покладені надзвичайно важливі, складні й відповідальні завдання. Зокрема, в сфері методології: остаточно позбутись старих методологічних засад, в основі яких лежали формаційний, класовий та партійний підходи; розробити і ширше використовувати нові методологічні підвалини для етносоціологічних досліджень, що мають спиратись на цивілізаційний та гуманістичний принципи; підготувати й впровадити уніфіковані, комплексні дослідницькі програми різного рівня (міста, регіону, країни); опанувати найновітнішими методами західної Е. та вдосконалювати їх з урахуванням специфічних умов України — переходом до відкритого суспільства, поліетнічним складом населення тощо. В теоретичній сфері: розробити цілісне уявлення про суть, характер і наслідки етнонаціональних та етнополітичних процесів; спираю-

чись на теоретичні надбання західної науки, дати власне бачення концепції «етнічного ренесансу»: «етнічної стратифікації», «етнічної мобілізації», «етнічного плюралізму» й ін., виробити критерії визначення рівня національної та етнічної самосвідомості, ставлення до проблем національно-державного будівництва; з'ясувати причини піднесення націоналізму, визначати його справжнє місце і роль в суспільному розвитку, умови перетворення на шовінізм, ксенофобію та сепаратизм, вести пошуки ефективних шляхів запобігання цьому; визначити витоки сепаратистських настроїв, їх глибину і масштабність, справжній рівень загрози державній єдності та територіальній цілісності; виявити закономірності впливу етнонаціонального фактора на політичні процеси і політичного фактора на етнонаціональні процеси та їх обох на етнополітичну ситуацію в країні та її окремих регіонах; розробити систему комплексної оцінки етнополітичної стабільності різних регіонів країни тощо. В практичній сфері: підготувати конкретні пропозиції щодо розробки та втілення в життя державної концепції етнонаціональної політики в Україні; математичні, феноменологічні, індикативні, евристичні й ін. моделі етнополітичних процесів; виробити альтернативні практичні рекомендації щодо збереження і зміцнення етнополітичної стабільності в Україні; розробити власну концепцію, механізми та методику проведення першого в історії незалежної України перепису населення; сприяти введенню в навчальні вузів Е., підготувати відповідні програми її курсу та спецкурсів, підручник з Е., різноманітні інформаційно-довідкові видання тощо. Отже, головним завданням Е. є аналіз усього поля етнополітичної ситуації в країні, зміцнення її стабільності і в кінцевому підсумку забезпечення особистої, групової національної та державної безпеки.

ЕТНОСУСПІЛЬНЕ БУТТЯ — сукупність реальних, об'єктивно існуючих зв'язків, відносин, форм спілкування людей, що відбуваються в процесі освоєння ними сфери національного — міжнаціонального — загальнолюдського. Е. б. є реальним процесом життєдіяльності етнонаціональних спільностей, етнічних індивідуальностей по задоволенню своїх інтересів, потреб.

Е. б. означає в першу чергу природно-історичний процес розвитку та функціонування основних сфер життя суспільства, що обумовлюють, детермінують процес розвитку етноспільних, зокрема, економічних, етнополітичних та духовних відносин. Разом з тим Е. б.— це такий процес індивідуальної самореалізації етносоціальних цінностей, що відбувається і на основі свідомої самодетермінації, яка займає надзвичайно вагоме місце в реалізації етнодуховного потенціалу особистості та суспільства.

Е. б. включає в себе насамперед особливе та неповторне буття особистості, етнічної індивідуальності. Освоюючи та збагачуючи сферу етносоціального буття, особистість, етнічна індивідуальність творить своє особливе, тільки їй властиве буття в сфері національного — міжнаціонального — загальнолюдського. Без самобутньо існуючого Е. б. конкретної етнічної індивідуальності, максимально повного розкриття його змісту, створення всебічних умов для самореалізації неможливе і нормальне функціонування та розвиток Е. б. в цілому. А тому специфічні особливості розвитку пов'язані з виділенням усіх сфер суспільного життя, що детермінують його функціонування, процес виробництва людини, особистості як етнічної індивідуальності, як самоцінного суб'єкта, основної умови прогресу сфери національних, міжнаціональних та загальнолюдських відносин, важливого фактора історичного творчого поступу.

ЕТНОСФЕРА — поєднання усіх існуючих етноландшафтних цілісностей — етносів та їх етноценозів. Структура й енергетика Е. зумовлені ходом минулих і сучасних процесів етногенезу. Е. є підсистемою біосфери Землі.

Кожен етнос встановлює своєрідні відносини з географічним середовищем і ландшафтною сферою свого ареалу. Відтак він, по-перше, бере участь у прогресивному суспільному розвитку, по-друге,— підтримує контакт з природою. Діапазон етнічних варіацій (від українця до американця) такий великий, що враховувати етнічну поправку для екології людини необхідно.

ЕТНОСФЕРА (за Л. Гумільовим) — земна оболонка, що являє собою мозаїчну в етнічному відношенні антропосферу, яка складається із всієї сукупності етноценозів (етнічних природних систем) Землі.

ЕТНОУКРАЇНСЬКА ЛОГОСФЕРА (від лат. logos — поняття, думка, розум) — це є інформаційно-пізнавальний механізм соціумного збереження, розвитку зовнішньої структури національної пам'яті. Завдяки цьому розвитку семантико-комунікативні зв'язки міжіндивідуального (групового) походження включаються у структуру вітчизняної науки, культури, мистецтва тощо. Е. л. надає можливість індивідумам брати із всенаціональної логосфери (соціальне оточення) готові узагальнені (абстрактні) знання, перекомбіновувати їх та застосовувати традиційні цінності у практичних діях і вчинках. Упорядкованість і розвинутість інформаційно-комунікативних систем зв'язків Е. л. вивчається соціальною когнітологією, наукою, що досліджує структуру та механізми взаємодії життєдіяльності суспільних утворень.

Е. л. розрізняється за релігійними рисами і ознаками. Так, буковинське світовідтворення, скажімо, лінгвістично-описове, має відмінності широкого діапазону від карпато-русинського світосприймання. Отже, логосфера словацьких українців буде і є іншою, ніж, напр., донецьке соціорозуміння. Тут мається на увазі не лише застосування семантичних одиниць, але й, до речі, інформаційно-понятійний зміст лексичного характеру. З даного висновку доцільно зрозуміти, що позагенетичні (логосферичні) кордони українського менталітету визначаються як індивідуальними здібностями особистості, так і потенційними можливостями зовнішньої структури усієї національної пам'яті.

Особливо наочно ця закономірність проявляється в національному та діаспорному українському середовищі. В іноумовах, де існує реальний вплив полікультур, Е. л. зазнає істотних змін. Інформаційно-комунікативне навантаження тих або інших слів, які на материнських землях мають одне значення, звужується чи розширюється. При цьому деформується семантико-інформаційна присутність окремих виразів світоглядного характеру, в тому числі й пізнавального за призначенням.

ЕТНОФІЛІЯ — комплекс почуттів та уявлень, зумовлених належністю людей до певного етносу, відбивається у піклуванні про збереження і розвиток даної спільноти, її мови, специфічних особливостей культури, побуту й ін.

ЕТНОФІЛОСОФІЯ (етнічна філософія) — важлива складова частина філософської україністики, методолог. підойма українознавства, напрям суспільствознавства на стику етнології (націології), соціальної філософії та історії філософії. Зрештою, філософія, яка сама професійно, творчо розвинута, здатна сягнути глибин душі нації, осмислити неповторний характер світосприймання, світобачення, закладений у нац. культурі, саме вона може сприяти пошуку нац. самооточення й культ. самовизначення і водночас вирішення певних світоглядних проблем.

Синтезуючи «розчинений» в усіх компонентах духовності світоглядний зміст до найвищої форми його теорет. вираження — понятійно-категоріальної, філософія тим самим реалізує теорет. й іст. самосвідомість народу. Без розвинутої філософії нац. ментальність завжди залишатиметься ущербною, враженою комплексом меншовартості.

Е. конче потрібні теоретико-методолог. основи, свій власний арсенал засобів пізнання реалій національно-етніч. сфери. Принаймні, ще попереду «увібрання» в себе та переробка даних історії й соціології, юрид. та екон.

наук, етнографії і сусп. психології, основоположних досліджень, що включили в себе розробку таких вагомих проблем, як екон., соціально-політ. та духовні основи існування розвитку нац. відносин, соціально-психолог. аспекти національних взаємовідносин, їх особистісна проблематика, соціально-культ. та власне етніч. проблеми поведінки особи в умовах міжнац. та міждерж. взаємодії. При цьому Е. з своїм теоретико-методолог., соціально-філософ. і філософсько-соціолог. підходом мала б дати друге дихання таким науковим напрямкам, як етносоціологічний, історико-етнографічний, етнопсихологічний, етнологічний (народознавчий), державно-правовий, етноекологічний, етнополітичний та ін.

Е. як філософія нації (етносу) має свій самостійний понятійно-категоріальний апарат, власну термінологію, що сприяє розвитку категоріального синтезу нац. духовності, віджививленню в укр. ментальності найбільш узагальненого рівня мислення, подоланню периферійності укр. філософії щодо світового філософ. процесу.

З цієї точки зору потребують свого наповнення «українським» змістом такі категорії, як національні традиції, національні звичаї, національні почуття, настрої, звички, самопочуття нації, національна честь та ін. соціально-психолог. характеристики нац. спільності, до визначення яких вчені зверталися раніше вкрай рідко, тлумачачи ці поняття в дусі тодішніх ідеологем та кліше.

До подібного гатунку категорій належать і поняття колективізм, дружба народів, служіння спільному благу, які також необхідно звільнити від адміністративно-бюрократичних нашарувань, фальші та лицемірства. Колективізм має стати справжнім колективізмом, а не казарменістю, дружба народів — справжньою дружбою народів, а не нівелюванням нац. своєрідності, служіння спільному благу — справжнім служінням спільній справі, а не експлуатацією морального ентузіазму з боку певних кіл та політиків.

Заслуговують на використання такі, скажімо, поняття, як національний характер, міжетнічна (міжнаціональна) та етнічна (національна) консолідація, процес відродження принципів справедливості, національного суверенітету та рівності, міжнаціональні відносини в Україні, національне середовище, національно-специфічне, національні потреби, етнічна територія, етнічний ареал, корінне населення, державна мова, національне самовизначення, суверенізація, культура міжнаціонального спілкування, національне виховання, національний патріотизм, національна обмеженість тощо.

На черзі усвідомлення та використання і таких категорій, як національне самоусвідомлення, національний престиж, національні цінності, національна ідея.

Варто далі повернути до «праці» такі категорії, які в свій час використовувалися українською етнофілософською думкою: національне відродження, український менталітет, українська душа, філософія національної ідеї, історичний простір українського етносу, український генотип, національна державна ідеологія, українська національна ідея, українська історіографія, націософія, феноменологія національного пізнання, український народний світогляд, етнічна самосвідомість, генофонд української нації, політичне мислення нації.

Потребують свого осмислення і розкриття такі нові терміни та визначення, як національне відродження, етнополітичний простір України, геополітичні аспекти української історії, політичний генотип народу України, український політичний менталітет, громадянська ментальність в Україні, національне самоусвідомлення, самопочуття нації, ідеологія сучасної Української держави, етноекологія, етнокультура, етнокультурні орієнтації, етноконфліктологія, національна своєкорисль, великодержавність, націонал-екстремізм тощо. Стає зрозумілим, що пояснити етнонац. явища в сучасній Україні в рамках старого термінологічного «багажу» просто неможливо. Звідси вимога проводити відповідні дослідження з врахуванням такої, скажімо, категорії, як духовне обличчя нації, до якої входять специфічні особливості та специфіки їх співвідношення, рівень освіти, інтенсивність та характер вживання культури, зміст ціннісних орієнтацій даної нац. спільності людей. На рівні ідеології духовне лице нації виступає як найбільш суттєві типові риси систематизованого теоретичного знання, яке включає в себе науковий світогляд, суспільні ідеали, правову культуру, принципи політичної, моральної, естетичної та ін. форм духовного життя.

Заслуговують на всебічну наукову розробку Е. і такі поняття, як національна меншовартість, національна сором'язливість, національна пихатість, національний снобізм, як своєрідні етностереотипи, що заважають всебічному відродженню України. Ще чекають прискіпливого визначення такі категорії, як національне відродження, етнократія (націократія), національна амбіційність, духовний національний порятунок, національна деградація та ін.

Сюди ж слід додати такі поняття, як національна самоідентифікація, національно-етнічний вимір, система цінностей української нації, національна пам'ять, етноцид українського народу.

Магістральним напрямком самої ж Е. має стати наукова соціально-філософ. розробка теорії етносу (нації), проблем еволюції та спадкоємності соціальних форм, спрямованості, змін під впливом процесу нац. відродження.

Чекають свого дослідження етнопсихолог. проблеми: проблема нац. (етнічної взагалі) психології; структура та зміст нац. самосвідомості, етнічні стереотипи, «ідеологеми» та ін. Сама ж Е. спроможна створити суто наукову аксеологізовану систему понятійних координат, що дозволить кваліфікувати ті чи ін. етнонац. явища сучасності. Словом, необхідна нова теорія націй, яка, взявши все краще від історико-екон. теорії нації, етнічної, психологічної та культурницької теорій, з'ясувала б проблеми самовлаштування нації, самоорганізації укр. народу, якість нац. самопочуття, менталітету, філософію нац. ідеї.

Головне ж, на наш погляд, розглядати саму етнонац. спільність не як об'єкт соціальн. та політ. експериментів, а як суб'єкт політ. життя і об'єкт держ. політики.

Як виявляється, є ще один зріз етнофілософ. бачення, важливий аспект етнофілософ. проблематики, що має в своїй основі вивчення особливостей сприйняття й переживання народами навколишньої дійсності. Причому розробка цього профілю спирається на правильно сприйняті ідеї нац. аперцепції (вплив попереднього досвіду етносу на сприйняття предметів та явищ зовнішнього світу), соціальні адаптації тощо.

Одне з центральних завдань Е.— розробка теорії міжнац. спілкування, яка може стати наук. основою для «зняття» утруднень в галузі міжетніч., міжнац., міжособистих контактів та взаємодій.

Е. могла б працювати також над проблемою становлення націй як суб'єктів політ. дії, що стало однією з головних особливостей політ. процесу за останні роки, складовою частиною процесу демократизації, що почався і в Україні.

При цьому вихідними могли б стати положення про те, що саме нації, народності та національні групи є основними соціальними утвореннями, з чітко вираженою самосвідомістю, що нац. інтереси народів мають першочергове значення, а спільна воля (консенсус) націй складає основу загальнонарод. та держ. інтересів, які в умовах командно-бюрократичної системи підмінювалися відомчими інтересами.

З цієї точки зору найактуальнішою є необхідність приступити до розробки концепції етнонац. фактора, якої ще не існує в природі. Методолог. орієнтиром для її створення мусила б служити ідея про всебічне врахування

вання та адекватне сполучення нац. і загальнонац. потреб, що постійно й динамічно змінюються. При цьому варто враховувати принаймні чотири типологічні групи протилежностей:

1) між розвитком окремих етносів, національних меншин, національних груп та унітарною державою, якою є Україна;

2) між формуванням і реалізацією національних та загальнонаціональних інтересів і потреб;

3) між нацією, яка дала назву державі, та етносами, національними групами, що мешкають в Україні без наявності будь-якого національно-автономного утворення;

4) між корінним народом, національними групами та населенням адміністративно-територіальної автономії (Крим).

Шлях до всенаціональної згоди, внутрішньої єдності народу України лише один — через подолання цих суперечностей.

Звідси нагальна потреба становлення нового напрямку досліджень нац. проблематики в рамках етнофілософського підходу — конфліктології міжнац. відносин (етноконфліктології), в межах якої спеціально вивчались би природа та генеза власне міжнац. протистояння, зокрема суб'єктивні форми відображення у вигляді конфліктів; вироблялися б ефективні шляхи та методи конструктивного розв'язання самих міжнац. конфліктів, їх профілактики, прогнозування й ін. Дослідження в цьому напрямі уявляються не лише теоретично вагомими, але й практично необхідними з урахуванням того, що за допомогою традиційних підходів до теорії нації й національних відносин, що склалися, не вдалося, напр., передбачити таке різке загострення етнополіт. ситуації в незалежних державах колишнього СРСР.

Конче потрібна наук. проробка соціології укр. нац. відродження, маючи на увазі перш за все оволодіння великою силою організаційного, національно-творчого стремління. Чекають свого визначення співвідношення таких понять, як політична воля та національна воля, загальнонаціональна воля сутність таких категорій, як національний обов'язок, міжнаціональне становище українського народу, національний егоїзм й ін. Перед суспільствознавцями виникли питання, які потребують глибокого аналізу, зіставлення, вивчення етногенезу, етнічної психології, предмета етнології і етнографії та їх зв'язків з ін. науками, зосередивши увагу, зокрема, на національно-етн. аспектах утвердження гуманізму й гармонії в укр. суспільстві.

ЕТНОФОР — це людина як носій етнічних рис особи; особа в єдності її етнічних якостей, тобто своєрідна модель особи, в якій зосереджені тільки етнічні елементи та взаємозв'язок між ними. Е. формується в результаті етнізації. Завдяки прилученню до мови, різних проявів етнічної культури, до норм поведінки та оцінки навколишнього світу, а також до самої себе, особа набуває етнічних якостей, стає їх носієм.

ЕТНОФРЕЙДИЗМ — напрямок в етнографії, що виник під впливом ідей психоаналізу, поширеного на сферу культури, релігії, міфології. Принципи Е. закладені основоположником психоаналітичної теорії З. Фрейдом. Показовими в цьому відношенні є його праці: «Тлумачення сновидінь», «Психопатологія буденного життя», в яких зроблена спроба вийти за межі індивідуальної психіки у сферу міфології, літератури, культури. Але найближче за тематикою до етнографії стоїть праця «Тотем і табу», присвячена аналізу психології первісної культури та релігії. Фрейд виходив із припущення, що нібито існує принципова спільність між психікою давніх народів і психікою невротика. Ключ до пояснення останньої дає психоаналіз. Спираючись на загальні методи психоаналітичної практики з метою лікування неврозів, розроблені ним самим, З. Фрейд намагався дати тлумачення таким явищам історичної етнографії, як екзогамія, табуація, магія, анамістичні вірування, тотемічні уявлення тощо. Слід зазначити, що етнографічна наука та релігієзнавство, які за своїми методами дослідження ближче стоять до гуманітарних наук, ніж психоаналіз, досить критично поставилися до висновків З. Фрейда. Проте це не завадило виникненню цілого напряму в етнографії під назвою Е.

Одним із послідовників З. Фрейда був угорський лікар-психіатр і одночасно дослідник-етнограф Г. Рохейм. Він розробляв теорію «едипового комплексу» стосовно давніх періодів людської цивілізації, вважаючи, що цей доісторичний конфлікт повторюється в етногенезі.

Відносно самостійну теорію в Е. розробив К. Юнг. В її основі лежить думка про «колективне підсвідоме» або «архетипи». Зміст цієї архаїчної структури «колективної душі» розкривається в міфах, казках, віруваннях. Оскільки кожний народ в минулому створив свої міфи та релігійні уявлення, то є підстави вважати, що в основі будь-якого соціального організму — сім'ї, племені, народу чи раси— лежить своєрідна архетипічна структура, тобто система первісних ідей.

Серед послідовників Е. називають також Малиновського, Ж. Деверьо, Р. Бастіда.

Сучасна наука неоднозначно оцінює внесок представників фрейдизму в етнографію. Визнаючи їх заслуги у розробці теорії «безсвідомого» і його ролі в культурі народів, а також ролі емоцій та еротичних потягів на ранніх етапах людської цивілізації, разом з тим відзначають принципові методологічні вади, пов'язані із гіперболізацією сексуально-еротичної енергії в житті етносів і соціуму взагалі. На сьогодні Е. швидше явище історії, ніж реальної наукової дійсності.

Ж

ЖИТТЄВИЙ ДОСВІД ТА САМОСВІДОМІСТЬ У МЕНТАЛЬНОСТІ НАРОДУ УКРАЇНИ. Раціоналістична парадигма, яка домінувала в європейській культурній традиції, визначальним етнознаком кожного народу визнає його самосвідомість. Проте надзвичайно важливим завданням залишається проблема виявлення її співвідношення з іншими еточинниками, оскільки аналіз змісту самосвідомості показує деякі обмежені можливості останньої. Виконуючи функцію рефлексивного механізму «очищення» змісту свідомості від всього того, що в неї привноситься діяльнісною природою людини заради досягнення максимальної об'єктивності знання, самосвідомість, перетворюючись у процес пояснення свідомості, втрачає в ньому цілісність та неповторність.

При цьому перш за все ігнорується етнічна її компонента, тому майже всі дослідники історичного буття народів як його необхідний етнознак вводять в свої концепції, крім самосвідомості, й інші чинники існування етносів.

Крім того, інтелектуальна рефлексія, маючи своєю передумовою зміст свідомості як певний текст, передбачає процес його інтерпретації. Суб'єктом, який продукує цей текст і який його сприймає, є одна і та ж реальність — емпірично відокремлений від світу соціум. Емпіричний суб'єкт задовольняється при цьому відчуттям розуміння, цілком покладаючись на неконтрольовану ним здатність соціуму сприймати та осмислювати текст про світ, ніколи його не бачачи. Тому з цієї точки зору самосвідомість сучасної людини є за своєю суттю феноменологічною, тобто для окремого індивіда вона лише в деякій мірі є результатом його власної діяльності, власного життєвого досвіду. В значній — результатом соціа-

лізації, навчання. Чи не в цьому криється розгадка байдужості багатьох людей до суспільних рухів та ідей, в тому числі і національних, що продукуються і здійснюються суспільством?

За таких умов поза компетенцією індивіда лишається як написання головного (первісного) тексту, створюваного якимсь тотальним суб'єктом (соціумом), так і співвідношення тексту з реальністю, а особливо відповідальність за його втілення в життя. Буття людини відрізняється від усіх його інших форм тим, що кожний момент — це життєва подія для індивіда, яка має для нього свій власний смисл. А оскільки не все, що відбувається в суспільстві, має такий статус, примусові заходи по відношенню до окремої людини, не відомі в первісних суспільствах, потребують спеціальних інституцій в умовах цивілізації: суд, поліція, армія, прокуратура.

Визнання пріоритету в етногенезі емпіричного зв'язку людини і світу потребує і відповідного раціонального його осмислення.

На нашу думку, найбільш адекватно цю роль може виконувати поняття життєвого досвіду людини.

Як свідчить аналіз досягнень і прорахунків реформ різних часів і різних країн, революційних та національно-визвольних рухів, саме життєвий досвід людей був тим «камінцем» суспільної реальності, об який вони часто «спотикалися» або і зовсім гальмувались, терпіли крах.

Зі змістовно-категоріальної точки зору життєвий досвід — це практичне відношення людини до світу на основі умінь, трудових та ін. навичок. Воно включає в себе моральні норми та норми звичаєвого права, які об'єктивуються в зовнішній діяльності людини. Це співпадає з її етнічною поведінкою, регламентованою межами конкретної спільності та потребами повсякденного існування.

Знання, які включені в це відношення, є відображенням кінцевого і особливого в життєдіяльності суб'єктів певних культурно-господарських типів, а також природних та суспільних умов, способів своєї реалізації, на відміну від теоретичного знання як відображення загального та необхідного. І яке, як всяке загальне значення, не включає в себе явне знання свого можливого практичного змісту у вигляді алгоритмів власної культурно-історичної реалізації. Логічна структура життєвого досвіду як функціональної свідомості вбирає в себе, перш за все, механізми допредикативних, нерефлексованих рівнів людського досвіду, тобто ті рівні етнічного буття, на яких здійснюється надання світу людського смислу. По своїй формі цей досвід виступає як осмислення даних відчуття та сприйняття в термінах звичайної мови або в термінах, що визначаються через звичайну мову, тобто як емпіричне знання.

Можна сказати, що досвід життя — це розуміння природних та суспільних умов, способів відтворення етнічного буття людей, яке є реальним процесом їх життя. Етнічна визначеність життєвого досвіду утворює значно більшу палітру оцінок дійсних масштабів та значення для конкретної людини тієї або іншої події, явища, факту, ніж когнітивна, теоретико-пізнавальна критеріальність. Для окремого індивіда їх значимість полягає не в співвіднесенні з тією або іншою системою знань, догматами ідеологічної концепції, а з реальними потребами етносу. Етнічна визначеність життєвого досвіду створює особливий пласт культурної емпірії з такими характеристиками, як «добро — зло», «можливість — неможливість», «безпека — небезпека», «важливість — неважливість» і т. п. Головна ознака цієї емпірії — здатність виступати онтологією людської суб'єктивності, яка задає горизонт власного осмисленого існування у відповідності з нормами співжиття того чи іншого народу. З цієї точки зору сфера життєвого досвіду — це сфера формування та покладання смислів, структуюючих людське буття, яке постійно змінюється.

В основі життєвого досвіду індивідів лежить фундаментальна прагматична мотиваційна установка — співіснування (а в кризових умовах і просте фізичне виживання) в світі природи й інших етносів. Життєвий досвід характеризує таким чином співіснування людей в системі смислів, що природно виникають і живуть згідно зі своїми, не залежними від зовнішньо-раціональних структур законами.

Опора на життєвий досвід в державотворчих процесах передбачає створення ефективної системи його наукового аналізу та прогнозу на основі функціонування мережі збору соціальної статистики, оскільки спорадичні опитування громадської думки, діючі статистичні показники, бюджетні обстеження населення за застарілою соціально-класовою схемою цієї ролі зараз не виконують. На наш погляд, система показників такої статистики повинна відтворювати ситуацію (динаміку, а не статику) в тих сферах людської життєдіяльності, що мають визначальне значення для формування смислів буття кожного індивіда і які можуть стати визначальними чинниками формування полів соціальної напруги.

Створення системи збору і аналізу такої статистики дасть змогу створити карту соціальної напруги України, що має вирішальне значення для інформаційного забезпечення планування її політичного та соціально-економічного розвитку.

Сказане аж ніяк не заперечує надзвичайно важливої ролі відомих функцій власне національної самосвідомості як реальності інтелектуального буття етносів, на відміну від життєвого досвіду як феномена їх чуттєво-емпіричного існування. Тут більш важливо підкреслити ось що. Національна самосвідомість як суспільний феномен, на відміну від життєвого досвіду як реальності індивідуального буття людини, передбачає існування певних соціальних груп, котрі її продукують і обслуговують. Це так звана національна еліта. До неї належать діячі культури (служителі культу, журналісти, учені, письменники, викладачі, художники, композитори і т. д.), провідні адміністратори, військова верхівка, політичні лідери. Вони створюють духовну базу національної самосвідомості і, власне, формують її.

На відміну від основної маси населення представники еліти, по-перше, спираючись на відповідні механізми впливу (інформаційні, політичні, адміністративні, правоохоронні, військові), стають провідниками мас, організують їх. По-друге, з огляду на специфіку своєї діяльності вони повинні діяти нетрадиційно, оригінально.

Надзвичайна важливість консолідації сучасної національної еліти визначається особливостями етногенезу народу України. Українці не мали своїх державних утворень, їхня територія була розділена між різними країнами: Польським королівством, Великим князівством Литовським, Угорщиною. Це зумовило полонізацію, а на Закарпатті мадяризацію частини українського населення, і отже, загальмувало його національну самоідентифікацію. В другій половині XVII ст. Україна внаслідок державно-політичної анархії потрапляє в залежність від Росії. Тому на відміну від більш-менш стійкого, етнічно і політично самостійного статусу провідних країн Європи, Америки та Сходу, що визначав відповідне світовідчуття стабільності у їх населення, українці постійно опинялись між різними державно-політичними полюсами протистояння, в центрі їх боротьби, включались до складу то однієї, то іншої державної структури. Україна не була ні центром, ні периферією, і це її історичне положення як в часі, так і в просторі визначило особливий тип соціальної психології та умонастроїв жителів, який можна умовно охарактеризувати як світовідчуття історичної маргінальності, з яким не можна не рахуватись.

Тобто сама національна еліта, її діяльність не може вийти за межі силового поля життєвого досвіду індивідів, яке, на нашу думку, і формує менталітет того чи іншого етносу.

ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ — філософ.-світоглядна категорія, яка на рівні найвищого узагальнення виражає спосіб

буття людей. Як свідчить історико-філософський досвід, осмислення феномена Ж. концентрується навколо питання про сутність (есенцію) й існування (екзистенцію) людей. Прикметно, що XX ст. завершується під знаком посиленої уваги до «філософії життя» — синтетичної світоглядної саморефлексії планетарного суспільства щодо сенсу свого буття. Серцевину цього світогляду становить категоріальна тріада «Людина — Життя — Світ», витлумачення якої породжує широкий спектр течій і шкіл «філософії життя» — екзистенціалізм, феноменологія, герменевтика, антропологія, психоаналіз, франкфуртська школа і т. ін.

Семантика категорії «Ж.» неоднозначна, передусім тому, що складається з двох понять — життя і діяльність. Смислове її значення залежить від того, на чому робиться акцент — на житті чи діяльності. Відповідно простежуються, принаймні, два підходи — екзистенціально-феноменальний та діяльнісно-предметний. В рамках першого Ж. постає в значенні життєтворення, життєздійснення, перевага надається внутрішнім вимірам життя суб'єкта — життєві інтенції, життєва воля, життєва доля, життєва біографія, життєвий план, граничні життєві ситуації, турбота, страх, совість тощо. Справедливо заперечується твердження про те, що Ж. людини вичерпується сукупністю соціальних відносин. Підкреслюється, що такі її грані, як особистісне начало, спонтанність, інтенціональність свідомості, континуальність, метафічність, трансцедентність, духовність, не можна описати в термінах соціальних відносин.

Діяльнісно-предметне тлумачення життя характерне для марксизму, позитивізму, прагматизму. Перевага надається об'єктивованим формам Ж.— практичному освоєнню і перетворенню навколишнього світу. Жити — значить, практично діяти. Звідси класичне марксистське визначення людини як сукупності суспільних відносин, серед яких визначальними визнаються виробничо-економічні відносини. То ж в полі зору дії, вчинки, результати Ж. суб'єкта, тоді як сам суб'єкт в його життєвій стихії відсувається на задній план. Редукція Ж. до ні чим не обмеженої перетворюючої практики виявила свою гуманістичну обмеженість, особливо на фоні крайніх проявів соціального активізму, технократизму, економічного прагматизму, поглиблення екологічної кризи.

Симптоматично, що кінець нинішнього тисячоліття завершується помітною тенденцією до формування синтетичної парадигми людської Ж., парадигми, яка поєднує в собі екзистенціально-феноменальний і діяльнісно-предметний підходи.

Ж. можна структурувати за такими сутнісними моментами: її суб'єкт (особистість, сім'я, колектив, спільнота, нація, клас, народ, суспільство), мотиваційно-вольовий комплекс (потреби, інтереси, цілі, ідеї, світовідчуття, наміри, волевиявлення тощо), інструментально-операційний комплекс, який включає засоби, умови реалізації всіх життєвих інтенцій суб'єкта, і, зрештою, система цінностей, що регулює взаємозв'язок цих структурних компонентів,— світогляд, мораль, ідеологія, право тощо.

Ж. в своєму розгорнутому вигляді виявляє себе як органічна єдність сімейно-побутової, духовно-творчої, виробничо-трудової, господарської, споживчої, громадянсько-політичної, буденної форм життя людей. Певна річ, якість Ж. вимірюється повнотою реалізації цих її різновидів.

З

«ЗБИРАННЯ» ЕТНІЧНОЇ ГРУПИ. Перший етап етнічного відродження і (або) визрівання етнічного конфлікту. Ініціатором З. виступає інтелектуальна еліта етнічної групи, особливо гуманітарна інтелігенція. Вона розшукує своїх етнічних родичів, нагадує про спільну етнічність тим, хто втратив її. З. відбувається здебільшого у формі культурно-просвітницької роботи, шляхом організації національно-культурних товариств. Головна мета цього етапу — організаційне згуртування групи навколо спільних етнічних рис, в першу чергу, мови та історичної пам'яті.

І

ІДЕАЛ НАЦІОНАЛЬНИЙ — створена в уявленнях картина національного життя у соціально облаштованому суспільстві, повній гармонії інтересів, що є простором для розвитку національної культури.

У розробці уявлень про І. н. міститься багато подібного до утопічних уявлень, головним чином за відриву від реалій, складного та суперечливого процесу суспільного розвитку. Одначе постановка питання про І. н. та привертання уваги до нього сприяє консолідації суспільних сил, процесу національного єднання в ім'я розв'язання загальнонаціональних завдань.

ІДЕНТИЧНІСТЬ. Сукупність специфічних рис, які виділяють певну групу людей з кола інших груп і служать окремій особі підставою для віднесення себе до цієї групи. Найпоширенішою і найстабільнішою формою І. є етнічна ідентичність, що базується на таких групових рисах, як спільність походження, мови, культури, релігії, історичної пам'яті, історичної долі та ін.

Залежно від характеру групових зв'язків І. може бути також класовою, соціальною, релігійною, професійною, культурною тощо.

І. окремої особи майже ніколи не обмежується якимось одним видом і на практиці люди мають дво- і поліідентичність (приміром: українець — селянин — механізатор — православний). Часто, крім етнічної, особа має і надетнічну І., як правило, державно-політичну. У таких випадках типова поведінка держави полягає в тому, щоб витіснити І. етнічну (напр., нав'язування загальнорадянської ідентичності як альтернативи національній приналежності).

ІНФОРМАТИЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА (нації, етносу) — процес створення інфраструктури суспільства, який сприяє переходу його в нову стадію розвитку, що дозволяє радикально інтенсифікувати інформаційні потоки (використання знання) та перейти до вирішення принципово нових, широкомасштабних завдань для досягнення своїх цілей. Така інфраструктура базується на електронно-обчислювальних і телекомунікаційних сітках та системах, «ядром» яких виступають системи штучного інтелекту (керуючі машини, роботи, експертні системи). В процесі І. с. необхідно вирішувати одночасно три комплекси завдань: 1. Інтелектуалізація машин. 2. Інтелектуалізація людей. 3. Інтелектуалізація соціальних середовищ (логосфери), в яких повинні працювати і жити люди разом з інтелектуальними машинами (системами).

Інтелектуалізація суспільства, нації — це процес, спрямований на радикальне розширення масштабів і поліпшення використання знання (семантична інформація), підвищення творчих можливостей соціальних систем всіх видів і рівнів, створення соціальних і технологічних передумов для найкращого використання інтелекту кожного індивіда та сукупного національного інтелекту, а також для насичення всіх сфер суспільного життя, в першу чергу управління, науки, освіти, охорони довкілля системами штучного інтелекту та підвищення їх віддачі, з метою переходу всієї суспільної системи в якісно новий стан, який краще відповідає сучасній і наступній цивілізації.

Завдання інтелектуалізації машин, тобто якісного розвитку ЕОМ, повинні виходити з майбутніх національних потреб, щоб подолати всі ті негативні явища, які заважають українському народу вийти на широкий шлях прогресу.

ІНФОРМАЦІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ НАЦІЇ (етносу) — це соціальний і технологічний простір, в якому функціонує особа, колектив. Поняття «інформаційне середовище» ширше від поняття «середовище зв'язку» чи «обчислювальне середовище». І. с. н.— це штучно створювана система, в якій органічно сполучаються природні, соціальні і технічні елементи. До І. с. н. відносяться як елементи єдиної системи всі фактори, що впливають на інформаційні процеси та інформаційні системи протягом всього їх життєвого циклу — від проектування до остаточного використання. Це апаратні засоби, програмове забезпечення, телекомунікації, рівень підготовки кадрів — спеціалістів, користувачів, форми стимулювання, контролю, методи і форми управління, документопотоки, процедури, регламенти, юридичні норми і т. д. В І. с. н. входить не тільки керуюча підсистема, але і об'єкт управління (керована підсистема).

Поняття І. с. н.— строго системне поняття, бо вона, як і кожна система, може існувати як ціле чи зовсім не існувати. Її не можна створювати частинами. Якщо більша частина елементів цієї системи готова: технічні засоби, кадри, програмове забезпечення, організаційні структури, форми документів, але не підготовлений лише один документ, напр., залишились незмінними юридичні норми, то це нівелює значення останніх елементів чи взагалі зводить нанівець всю роботу по створенню інформаційного середовища.

ІСТОРИЧНА ЕТНОЛОГІЯ — розділ етнографічної науки, що вивчає походження і формування окремих етносів (етногенез), етнічну історію, виникнення та розвиток традиційних форм народного побуту і культури (в докласовому суспільстві — усієї культури в широкому розумінні цього поняття), етнографію народів, які вже зникли (палеетнографія), формування і еволюцію господарсько-культурних комплексів та історично-етнографічних областей.

З допомогою І. е. досліджують етапи виділення етносів, котрі відображають якісні зміни основних характеристик народів, розробляють теорії етносу, встановлюють періодизацію етногенезу, етнічне обличчя того чи іншого етноутворення, визначають стадії і фази етноеволюції. Культурно-генетичний напрямок в І. е. досліджує головним чином генезис і еволюцію окремих компонентів народної культури, в тому числі матеріальної, духовної, соціонормативної.

До специфічних і рідко використовуваних понять в І. е. належить «етногонія» — у значенні «етногонічний міф», «етнічна гібридизація», «екзоетнонім» і «ендоетнонім» (протиставлення самоназв і назв, які даються народам зі сторони), «протоетнос» (термін для позначення етноспільностей у донеолітичний час).

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ НАРОДУ — найважливіший компонент його духовної сфери, який дозволяє підтримувати безперервність етнічної еволюції, спадкоємність народного досвіду, передавати накопичене багатство національних цінностей наступним поколінням. І. п. н. особливо актуалізується і активізується в переломні, кризові епохи, коли буття етносу зазнає серйозних та суворих випробувань.

Підвищену увагу українського народу до минулого, до своїх коренів можна розглядати як запізнілу реакцію на довге ігнорування його національної своєрідності в умовах тоталітаризму. Тому процес національного відродження, що проходить зараз, цілком закономірно пов'язаний з загостренням І. п. н.

ІСТОРИЧНІ І НЕІСТОРИЧНІ НАРОДИ — важлива історико-соціологічна проблема, що була предметом розгляду українських політологів повоєнної доби. Як відомо, Г. Гегель і Ф. Енгельс називали «народами без власної історії» ті народи, які не спромоглися створити міцної власної держави в минулому, і таким чином, на думку Енгельса, втратили можливість здобути національну і державну незалежність в майбутньому. Серед цих народів були і слов'янські народи Австро-Угорської монархії, зокрема, українці Галичини.

Проблему І. і н. н., яку підняли ще Г. Гегель і Ф. Енгельс, а в українській політології розвинув у міжвоєнну добу О. Бочковський, в повоєнний період досліджували І. Лисяк-Рудницький і Г. Грабович.

Визначальним критерієм «історичної нації» Лисяк-Рудницький вважав збереження нею своїх вищих соціальних верств, які виступають носієм політичної свідомості і вищої елітарної культури. Асиміляція власної еліти на користь панівної нації неминуче позначається на соціальних, політичних та культурних умовах життя національно-пригнобленого народу, який зводиться до маси з культурою домінуючого народного характеру і з малим рівнем національної свідомості. Три імперії — Російська, Австрійська і Оттоманська — включали до свого складу багато національностей, які можна, на думку вченого, продиференціювати на дві категорії: ті, які навіть під іноземним імперським правлінням зберігають визнаний привілейований статус, і ті, що втратили його, де визначальним фактором виступає наявність або відсутність представницького вищого класу. Національності другого типу, які залишились неісторичними, формують нові еліти і форми інтелігенції.

Для неісторичних народів характерним є також тісне переплетення соціальних і національних конфліктів. Дворяни, поміщики і капіталістичні підприємці в Україні були, як правило, російської, польської, єврейської національності або чужинці. Тому революція на українських землях мала одночасно й соціальний, і національний характер. Оскільки основну масу сплебеїзованих (неісторичних) народів становить селянство, міське середовище для них довгий час залишається органічно чужим. Це, зокрема, створювало додаткові труднощі для розвитку українського національного руху.

Якщо неісторичні національності приречені будувати модерні національні спільності на народному грунті знизу догори — від нижчих шарів до верхніх елітних страт, натомість історичні національності поставлені обличчям до протилежної проблеми: трансформувати національно-державницькі ідеї від існуючої пануючої еліти до народу. Вважаючи основним чинником для визначення нації, слідом за В. Старосольським і О. Бочковським, фактор психічний: бажання бути нацією і самоусвідомлення себе нею, І. Лисяк-Рудницький стверджує, що оскільки в минулі століття носіями національної свідомості були представники вищих елітних класів, то фізичне усунення або перехід їх на сторону народу-завойовника призводить до «смерті нації». Та аморфна інертна етнічна маса, що залишалась, була вже неповною, неструктурованою нацією. Такі національні трагедії в історії України траплялися двічі — в XVII і на рубежі XIX—XX ст., хоч кожного разу супроводжувалися певним відродженням. Модерні нації починають демократизуватися, поширюючи свою соціальну базу на весь народ, хоч і увічнюють тим самим своє становище національної неповноцінності. У зв'язку з особливостями соціальної структури українського народу авангардну роль в його національному відродженні відігравали представники середніх верств — селянство, сільська інтелігенція і напівінтелігенція, дрібна міська буржуазія. Через брак важливих ланок національного життя українська культура довгий час залишалася неповноцінною як за внутрішньою структурою, так і за своїми соціальними функціями (визнання неповноцінності культури у цьому контексті не має нічого спільного з оцінкою мистецької вартості окремих творів).

Г. Грабович, застосовуючи метод структурної антропології і уніфікуючи кожну націю, на противагу еволюціонізму, що встановлює ієрархію націй згідно того, як вони просунулись по шляху прогресу, відштовхується від думки, що кожна культура має розумітись як «повноцінне ціле». Не будучи політологом, а соціологом і літературознавцем, Г. Грабович, використовуючи дані цих наук, зокрема політичної соціології, проводить своєрідну полеміку щодо проблеми історичних і неісторичних націй з І. Лисяком-Рудницьким. Він вважає, що культура і література кожної нації має вивчатись на основі власного культурного досвіду цієї нації, а не шляхом застосування всезагального критерію.

На відміну від І. Лисяка-Рудницького, який вбачає головну відмінність між І. і н. н. у наявності або відсутності вищого представницького класу як носія політичної свідомості й вищої культури, Г. Грабович вважає, що різниця, яка лежить в основі диференціації нації, не зводиться лише до цього фактора, а охоплює набагато ширший пласт — проблеми соціальної і політичної структури, історичного досвіду, традицій культури взагалі, оскільки, на думку дослідника, з втратою політичної незалежності польська нація в XIX ст. теж могла б називатись неповною. Якщо порівнювати, напр., українців і поляків XIX ст., то серед конкретних рис і структур соціального й політичного життя, які їх відрізняли, були наявність досвіду і пам'яті незалежного державного існування, відмінна соціальна структура, різна кількість і міць специфічних класів і економічних груп, особливо еліт, відмінна природа і функціонування різноманітних інституцій. Всі ці риси визначали національний характер і відображали природу національних рухів.

Нація (за Г. Грабовичем) в західному, зокрема американському розумінні, часто ототожнюється з державою (політичне тлумачення) або з народом (етнічне визначення). Грабовича обирає серединну позицію, згідно з якою нація розуміється як великий соціокультурний колектив, що детермінується рядом характерних рис, які відрізняють її від нижчих спільнот — племен або етнічних груп. Тут автор схиляється до моделі визначення нації, запропонованої політологом А. Смітом, який відмічає сім характерних рис, що детермінують націю і водночас відтворюють зв'язок між нею і нижчими спільностями: 1) культурна і мовна диференціація; 2) територія і мобільність; 3) великі розміри; 4) зовнішні відносини; 5) групові відчуття і лояльність; 6) громадянські права, тобто ступінь політизації; 7) економічна інтеграція. Перші дві ознаки відзначають плем'я, перші п'ять — етнічну групу, всі сім разом — націю. Якщо ж розуміти націю лише як спілку, що самоусвідомлює себе нацією і бажає нею бути (І. Лисяк-Рудницький), то така нація, на думку Г. Грабовича, вже сама по собі буде історичною. Якщо ж вона не є історичною в сенсі усвідомлення, тоді це не нація, а нижча формація — плем'я або етнічна група.

Автор вважає, що наскрізною точкою стану нації і держави є питання «представництва», більше того, політичної свідомості й влади, тобто існування еліти, яка творить і підтримує українське культурне та інтелектуальне життя. Застосування критерію «повна» або «неповна» принагідно до нації само по собі змішує питання існування нації з певними якостями і способом життя, з розумінням нації як цілого з його складовими частинами.

На думку Г. Грабовича, не можна стверджувати, що український народ втратив свої верхні стани і, значить, еліту, оскільки своя еліта існувала і серед української селянської маси, тільки вона була менш численною і менш політично активною, ніж така в сусідній нації. Вважаючи аргументи І. Лисяка-Рудницького переважно нормативними і оціночними, що випливають з статичного, а не динамічного розуміння суспільства, дослідник з цього огляду вважає фальшивим і розуміння нації як «плебейської». Нація, за Г. Грабовичем,— це абстракція, яка не може оцінюватись, про яку можна лише метафорично говорити як про предмет активності, оскільки існують лише окремі індивідууми, які діють (еліта), а не нація в цілому. Тільки еліти формують об'єктивно визначений і споріднений колектив і в динамічному розвитку суспільства вони можуть ставати більш-менш активними або численними і вирізнятись з будь-яких класів і страт суспільства, а не лише з верхніх його станів.

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ» ТА ЇЇ ІСТОРІОСОФІЯ. В основу історіософічної концепції своєї праці М. Грушевський поклав три чинники: населення, територію і державу. Він починає її так: «Ся праця має подати образ історичного розвою життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формується те, що ми тепер мислимо під назвою українського народу інакше званого «малоруським», «південноруським», просто «руським» або «русинським». Різнородність цих назв не має особливого значення, бо покриває поняття само по собі ясне; вона цікава тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшлося пережити сьому народові».

Український народ відрізняється від інших своєю мовою та антропологічними, психофізичними і культурними прикметами. «Початком історичних часів для українського народу можемо прийняти IV вік по Христі, коли починаємо дещо знати вже спеціально про нього». Грушевський має на увазі антів із візантійських джерел, яких він ідентифікує з предками українців.

Територія — це сучасна Грушевському етнографічна територія українського народу, на якій в минулому проходило два основних процеси: колонізація її українськими племенами і одвічна боротьба зі степовими тюрко-татарськими руйнівниками, що ослаблювала українські політичні організації. Київська держава є державою українського народу, і тому схема московських вчених, побудована на середньовічній генеалогічній ідеї, яка робить Київську державу попередницею Московського царства, є безпідставною, хоча цю «звичайну схему руської історії» засвоїла собі російська державна історіографія.

Співвідношення населення до території і визначило специфічний хід української історії: «Боротьба з степом протягом віків абсорбувала енергію народу, його вищих верств і правительств. Колонізаційні і економічні флюктуації не давали стверднути ні суспільним, ні політичним відносинам. Маючи небезпечного ворога на цілій полуденно-східній граничній лінії, українські політичні організації не спроможні були удержатися, коли з тилу на лінії північно-західній сформувалися якісь міцніші політичні організми. Політичний упадок потягнув за собою остаточне абсорбування чужеродними суспільними верствами всього, що становило ще національні засоби, а народні маси в кінці відповіли на се масовою реакцією, народніми війнами, що ще на кілька століть збирають усі сили, всю енергію народу, поки обезсилений він не спускає байдуже рук.

Коли отже взагалі в новішій історичній науці головна вага все більше переноситься на історію культурного й суспільно-економічного життя, і зверхня політична історія набирає більшого значення остільки, оскільки має безпосередні лише впливи на нього, то в нашій історії такий принцип має особливі оправдання.

Самостійним політичним життям українсько-руський народ жив лише в давнім періоді своєї історії. Почавши від XIV в., він входить в склад інших, чужих держав, то становлячи пасивний об'єкт чужої управи, то стоячи в більш або менше виразній та гострій опозиції до сієї чужої управи. Коли й за самостійного політичного життя українсько-руського народу політика звичайно лежала в руках правительственної меншості, що правила народом часто і проти його волі, то тепер на політику не мали

впливу ані вищі, ані низші верстви української суспільності».

Для характеристики загального розвитку української історії М. Грушевський використовує гегелівську тріаду: «Уживши старої історіософічної термінології, сі дві доби політичного українського життя — стару княжу, і новішу — народню (козацьку), можна б назвати тезою і антитезою, що доходить до синтезу в століттю українського відродження».

К

КАТЕГОРІЇ ЕТНІЧНОСТІ — загальні етнологічні поняття, які відображають універсальні властивості етноландшафтних систем, їх внутрішніх структур, завдяки котрим досліджуються об'єкти етнічної реальності. К. е. є тими вихідними поняттями, що використовуються етнологічною наукою для розкриття основних рис (ознак) етносоціальної дійсності. Головні ознаки етноландшафтних систем виявляються через усвідомлення взаємозв'язків між К. е. Кожна із них пов'язується з наявністю різнопланових відношень між окремими етнічними явищами, процесами, тенденціями. К. е. віддзеркалюють істотні властивості і якості етноландшафтних популяцій, їх становлення, розвиток і трансформацію.

К. е. є не тільки засобами пізнання етноландшафтних реальностей, але й ефективним знаряддям їх усвідомленого перетворення. К. е. носять історичний характер, вони можуть змінюватися, доповнюватися і збагачуватися в процесі етносоціальної практики. Основними принципами побудови К. е. є поєднання історичного та логічного, абстрактного з конкретним, внутрішнього із зовнішнім. К. е. відтворюють закони етносоціального руху, форми і способи взаємодії етнопопуляцій з ландшафтними системами та між собою, відношення етноструктур до мінливого буття. К. е. являються вихідними пунктами системної цілісності, з допомогою яких етнічний світ пізнається всебічно. К. е. слід відрізняти від наукових понять як у змістовому, так і в функціональному значенні.

КОНВЕРСІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ. Україна перебуває в перехідному стані від імперської структури до незалежної держави, від тоталітарної до демократичної системи. Україна перебуває в стані державотворення, який вимагає формування відповідного державотворчого світогляду. Однією з особливостей перехідного періоду в нас є те, що не маємо сконсолідованої нації. А як наслідок не маємо і загальнонаціональної еліти, що неминуче позначається на політичному житті та економічній ситуації. Маємо справу з розколотим суспільством. Воно розколоте у своєму ставленні до таких фундаментальних питань, як незалежність, демократія, ринок, приватна власність, форми державного правління та територіальної організації, національна безпека, мова. На цій основі існує і наростає політичне протистояння. Чи вдасться втримати його в цивілізованих рамках — ось у чому для нас основне питання поточного моменту. В Україні йде холодна громадянська війна. Що далі? Колір влади закріплюється за територіями, і це особливо небезпечно.

В перехідний період нація формується заново. Ми зараз маємо справу з несформованою українською нацією, з неконсолідованим народом. Ця теза є ключем для розуміння соціально-політичної ситуації в Україні. Державотворення може бути успішним тільки на основі консолідації нації (нації не тільки у вузькому, етнічному, а в державницькому розумінні). Творення держави і творення нації — взаємопов'язані процеси. Без творення нації, її консолідації на нашій території може бути держава, навіть незалежна, але чужа. Відомо, що існує «український захід — український схід», «український центр — український південь».

Викликає тривогу і та обставина, що український електорат непатріотично ставиться до незалежності. З іншого боку, ультранаціоналісти об'єктивно шкодять, бо, не враховуючи реалій, продовжують антиукраїнські настрої. Найбільшу користь зараз можуть дати толерантні патріоти, які українізацію України здійснюють поступово і неухильно. Маємо на увазі тих, хто здійснює українізацію не на словах, а на ділі. Взагалі, українізація України як основа державотворчого процесу — під загрозою. На настроях нашого зубожілого, спантеличеного населення вміло грають ті, хто хотів би бачити Українську державу неукраїнською.

Специфіка ситуації в Україні полягає в тому, що державотворчий процес відбувається в умовах денаціоналізованого населення. Багато в чому деструктивні процеси пов'язані з цим. Важка соціально-економічна ситуація в Україні віддзеркалюється в світогляді, людській психіці, душі народу. Це призводить до краху ідеалів, цілей, віри. За системою зворотнього зв'язку це заважає створювати адекватні економічні, політичні, соціальні, військові структури.

Успішне державотворення можливе тільки на основі К. н. с. Йдеться про зміну суспільної свідомості, про глибоке перетворення українського духу. Головне зараз — не зміна зовнішніх обставин, а внутрішніх властивостей українців. Інакше державні й недержавні владні та управлінські структури не будуть ефективні. Ті з політиків, хто сьогодні не розуміють кардинального значення змін у свідомості, психіці і світогляді українців, не заслуговують на роль проповідників.

Якість людського матеріалу, з яким зараз в Україні має справу історія, сформована століттями залежності. Характерними її рисами є відчуття такої собі молодшості і меншовартості українства, денаціоналізованість, угодовство, загальмованість, ослабленість волі, ницість і зневіра. Важливою рисою української ментальності є прагнення особистої свободи без належного прагнення до державності.

К. н. с. пов'язана з утвердженням в людях національної гідності, твердості, стійкості, сили волі, відчуття самобутності і неповторності українства, почуття загальноукраїнської спільності. Це дасть змогу зінтегрувати всіх етнічних українців і тих неукраїнців, що ідеологічно й духовно тяжіють до України, в єдиний народ, перетворивши його в могутню державотворчу потугу. Це дасть змогу об'єднати народ навколо свободи величі нації. На основі конверсії свідомості багатонаціональний склад населення України перетвориться із чинника слабкості на чинник сили.

Політичним і соціально-психологічним механізмом К. н. с. є національна ідея як ідея національної свободи, як воля нації до волі, як духовна першооснова і джерело особистісного розвитку людини й державотворчої енергії етносу. Прагнення до свободи нація реалізує через створення незалежної держави. Тому національна ідея наділена справжньою державотворчою суттю. Державотворення є виявом волі нації до життя. Незалежна держава — надійний гарант життя нації.

Національна ідея — основа консолідації соціальних груп, партій, етносів, релігійних конфесій. Вона інтегрує і гармонізує життєдіяльність населення певного ландшафтно-кліматичного простору і дає спільну орієнтацію на майбутнє. Національна ідея виражає об'єктивну необхідність консолідації народу України. Якщо ми станемо сконсолідованим народом, то збережемо державність, соборність і демократію. Демократія стає можлива там і тоді, коли прагнення свободи стає всенародним.

В процесі консолідації люди інших національностей, які живуть серед українців, просякають українським

менталітетом і підпорядковуються українським національним інтересам. Всі, хто живе в Україні — українці, так само як усі, хто живе в США,— американці. Слід лише уточнити, що в Україні живуть етнічні і неетнічні українці. Ті, хто не ідентифікує себе так,— чужинці (і в цьому нічого образливого). Ставлення чужинців до нашої державності може бути доброзичливе, індиферентне і вороже.

Не слід розглядати національну ідею як державну ідеологію. Йдеться про плекання національного і використання його потенцій. Йдеться про формування з аморфної маси українського населення конструктивної, потужної сили для побудови незалежної держави. Процесам консолідації заважають спекуляції, пов'язані з протиставленням прав людини і прав нації. Національна ідея є інтеграцією прав нації. Право на національне самовизначення — одне з найсуттєвіших прав людини. З іншого боку, забезпечення прав людини — основа консолідації народів України. Ми будуємо національну державу, а не державу нації. Неетнічні українці не мусять бути ущемлені в правах. Національна ідея є ідеєю консолідації та інтеграції окремих етносів, що живуть в Україні, за умов збереження їхньої національної своєрідності, неповторності. Національна ідея є інтеграцією національних і загальнолюдських цінностей. Вона є консолідацією різних політичних сил навколо процесу державотворення.

Лише тоді, коли національна ідея, з одного боку, дістає економічний, політичний, соціальний, військовий механізм своєї реалізації, з іншого — коли вона стає світоглядним стрижнем, можна твердити про сконсолідовану націю, можна твердити про державний народ. Сконсолідована нація об'єднує навколо себе інші етноси і перетворює їх на єдиний народ. Сконсолідована нація має єдину волю, стає незалежною, могутньою і незламною. Брак політичної волі у наших лідерів — це наслідок відсутності сконсолідованості нації. Суть справи не у Верховній Раді, Кабінеті міністрів і Президенті, а в народі.

Формою вияву національної ідеї є економічна, політична, соціальна активність як окремих людей, так і соціальних груп, партій, рухів. Об'єктивізація національної ідеї включає самопізнання власної сутності, власних можливостей, самоактуалізацію на індивідуальному та груповому рівнях, а також утвердження у масовій свідомості думки про безумовну реальність і перспективи побудови незалежної держави.

Зараз в Україні існує потреба як в деідеологізації, так і в ідеологізації. Суть деідеологізації полягає у відмові від тих постулатів, що не виправдали себе, у звільненні від ідеології тих інститутів, сфер соціального життя, яким вона протипоказана. Суть ідеологізації полягає у тому, щоб виробити систему економічних, політичних, соціальних, культурологічних, військових поглядів, надати цій системі основоположного значення у виробленні політичного курсу держави. Тому ідеологізація має стратегічне значення. Зараз часто-густо спекулюють гаслом: не людина для держави, а держава для людини. Ми сказали б інакше: хай кожен спитає себе не про те, що держава зробила для нього, а про те, що зробив для держави він.

КОНВІКСІЯ — невелика група людей з однохарактерним побутом і спільним місцем проживання, що існує протягом декількох поколінь. Поряд з консорцією — нижчий таксон етнічної ієрархії. Приклади К.— сільські общини, середньовічні квартали ремісників, дрібні племена. К. відрізняються невисокими ступенями активності та резистентності.

КОНСОРЦІЯ — компліментарне об'єднання невеликої групи людей, пов'язаних, нерідко ефемерно, єдиною метою та історичною долею. До К. відносяться «гуртки», політичні угруповання, секти, банди та ін. об'єднання (як правило, добровільні, а не штучно створені). У етногенезі роль К. досить суттєва, адже з них виростають етнічні системи вищих рангів. Так, з перших К. християн згодом виник візантійський суперетнос, з К. на р. Тібр — Римська імперія, з групи Чінгісхана — імперія монголів.

Перш ніж та чи інша етнічна цілісність виникає на історичній арені як активна сила, історичні джерела фіксують появу ряду пасіонаріїв, що згуртовують навколо себе групи однодумців — К. Особливо активний процес утворення К. у фазі піднесення після пасіонарного поштовху. Однак у будь-які історичні періоди більшість К. розпадається ще за життя їх засновників або переходить у конвіксії, і лише деякі виростають в етнічні системи вищих рангів.

КОНСТАНТИ ЕТНІЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ — універсальні знакові комплекси, які можна вичленити за допомогою метамови з різноманітних фрагментів тексту, яким, по суті, є етнічна картина світу. Вона містить опис основних параметрів реальності — просторово-часових, причинних, етичних, персонажних. Традиційно для аналізу цього різноманітного комплексу застосовується система бінарних опозицій, пов'язаних зі структурами простору типу («верх-низ»), часу («ніч-день»), соціуму («чоловічий-жіночий») та ін. Окремо ліві і праві частини опозицій складають певні єдності, відношення між якими описують більш загальні опозиції, а самою фундаментальною є «космос-хаос». На основі цих наборів подвійних ознак конструюються універсальні знакові комплекси, за допомогою яких і засвоюється світ. Такі комплекси є незмінними протягом довгого процесу розвитку етносу, являючись в той же час умовою збереження його собітотожності. К. е. к. с. реалізуються в різних кодових системах, основою яких є різні фрагменти, об'єкти світу, де серед основних слід відзначити астральний, вегетативний, зооморфний, антропоморфний, гастрономічний, числовий, кольоровий та ін.

К. е. к. с. у мові відповідають лексичні одиниці, пов'язані з певним л е к с и ч н и м ф о н о м (сукупністю знань, які відносяться до предмету, що називається словом). Поняття лексичного фону було введено С. Верещагіним та В. Костомаровим у працях по лінгвокраїнознавству. Згідно їх концепції для спілкування необхідна не тільки спільність мови, але й спільність культурних знань, так званих «фонових знань», що наявні у свідомості людини тієї спільноти, до якої вона належить. Вказана концепція є своєрідним розвитком ідеї «семантичних полів» Й. Тріра.

Засвоюючи в дитинстві рідну мову, член суспільства, водночас, залучається до системи цінностей і оцінок, які несуть у собі «фонові знання». Оскільки останні специфічні для даної етнокультури, то вони задають і своєрідний оціночний принцип у членуванні світу.

КОНЦЕПЦІЯ «ДУХУ НАРОДУ» є історично першою соціально-філософською моделлю, а також різновидом політичної ідеології періоду становлення національних держав. Вона сформувалась у кінці XVIII — перш. пол. XIX ст. До її представників належать І. Кант, Й.-Г Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель (Німеччина); Д. Джентілі, П. Манчіні (Італ.); Ж. Де-Местр, Ф. Гізо (Франц.); А. Хомяков, П. Чаадаєв, І. Аксаков, М. Данилевський (Рос.); П. Куліш, М. Грушевський, Д. Донцов (Укр.) та ін.

Як ідеології різноманітних національно-політичних рухів у Сх. Європі та колишн. СРСР для К. «д. н.» є характерним певний ренесанс в кін. 80 — на поч. 90-х рр.

З точки зору соціально-філос. основ К. «д. н.» базувалась на визначенні народу (нації) як основного суб'єкта історії. Сутність нації розумілась як соціально недетермінований первень — «дух народу» (тобто надіндивідуальна етнічна свідомість), в якому були сконцентровані фундаментальні психологічні риси кожного народу, здатні, за потреби, проявитись в усіх соціально-політичних та культурних реаліях його буття. Мова народу вважалася першоосновою його духу, а межі поширення — кордонами нації. «Межі національної єдності закінчу-

ються там, де закінчуються кордони даної мови» (Фіхте). В К. «д. н.» поняття «народ» і «нація» ототожнюються. Термін «нація» часто спеціально не визначається. З числа сформульованих найбільш повна і точна дефініція дана Шеллінгом. За його визначенням нація — це не «більша чи менша кількість фізично подібних індивідів співіснуючих у просторі, а «спільність свідомості», «спільність мови та міфології, колективних уявлень», що виникають разом з народом, як свідомість народу-індивіду». В К. «д. н.» національна самосвідомість визнавалась головним фактором, креативною силою у створенні нації та нац. держави. Права нації співвідносились з рівнем розвитку нац. самосвідомості. В такому розумінні була загальновизнаною теза про те, що «будь-яка національність має право на самостійне існування в тій мірі, в якій сама його усвідомлює і має на нього домагання» (Данилевський). В К. «д. н.» національне трактувалось як конкретно-історичний прояв загальнолюдського, однак позбавлене принципових еволюційних можливостей. Істор. призначення кожного народу (нації) доводилось до виконання однієї певної і з необхідністю їй визначеної функції (Фіхте). Між тим подібна діалектика національного та загально-людського з необхідністю вела до месіанізму. В соц.-філос. аспекті це проявлялось у поділі народів на історичні та неісторичні (без загальнолюдськ. начала). В етнополітич. і геополіт. аспектах подібне трактування слугувало ідеологіч. основою для територіальної експансії, політ. насильства та культурн. асиміляції.

К. «д. н.» була політ. ідеологією періоду утвердження бурж. суспільства і становлення нац. держав. Її історич. призначення полягало в пробудженні нац. самосвідомості та політ. активності більшості населення (народу) для здійснення бурж. революцій, зміцнення нац.-визвольних рухів, формування нац.-об'єднавчих тенденцій. Етнополіт. орієнтир К. «д. н.» — цілеспрямований рух від суверенітету народу (соц.-політичного об'єднання громадян) до суверенітету нації (етнополіт. об'єднання громадян та нац. держав). Ідеалом і кінцевою метою даної ідеології була історична модель — «одна нація — одна держава». Моно-нац. держава визнавалась також вищою формою політ. розвитку і єдиною умовою правосуб'єктності нації. Право нації проголошувалось найвищим: і понад права правлячих династій і понад права особи, що утверджувались в бурж. суспільстві. Права та свободи особистості оголошувались «моральною жертвою» в ім'я вищих інтересів — розвитку нації. У К. «д. н.» нерівність націй вважалась необхідною. Їх боротьба та конфлікти оцінювались як визначальний фактор соц. прогресу, ефективний спосіб зміцнення моральності окремих представників нац. спільноти.

КОРДОЦЕНТРИЗМ — підстава української духовності. Це порівняно нове поняття; воно належить передусім до царини філософії та означає те, що в житті людини, в її світогляді провідну роль, тобто мотиваційну й рушійну, відіграють не розумовораціональні сили людини, а її емоції, почуття або, образно кажучи, потенції людського серця («кордо» взяте від латинського «cor», родовий відмінок — «co», що перекладається як «серце»). Тому-то К.— не що ін., як доказ, що домінантою мотивацій і дій виступає серце, а не розум. Адже, згідно з ученням укр. філософа. П. Юркевича (1826 — 1874), людське серце набагато швидше, аніж розум, рухається і доходить висновків.

К.— це філософське поняття. Та коли його розглядати як підставу укр. духовності й філософії, то треба визнати, що цей феномен є невідчутною частиною самої істоти укр. людини. Ін. словами, К. українців — це екзистенція, що виступає основою самого буття або й частиною природи укр. народу: українець живе, а все його світобачення, поведінка життєвої вартості та культурні надбання узгоджуються з притаманним йому К. А це те, що українцеві дав Бог, вся українська стихія та його свята земля.

Це — феноменальний аспект К. Та він має ще й ін. грані.

Основою К. вважають живе й чутливе серце людини. Сам же К.— це певна система, життєвий струмінь, що заповнює всі прояви людського буття. Це, власне, збірне поняття, яке й позначається науково-філософ. терміном К.

КРАЄЗНАВСТВО — комплексна наука, що різнобічно вивчає окреслену частину країни (регіону, області, району, населеного пункту). Осн. завданням К. є вивчення рідного краю. Предметом такого вивчення є конкретний регіон. Об'єктами дослідження є його історія, природа, населення, господарство, культура, пам'ятки матеріальн. і духовн. культури. Особливістю К. як науки є те, що воно є інтегральною наукою, яка досліджує проблеми регіону в комплексі та взаємодії, і здійснюється це як силами профес. дослідників, так і аматорів, у т. ч. школярів та студентів. Координують зусилля краєзнавців відповідні наук. установи, краєзнавчі та ін. музеї, добровільні громад. організації, перш за все Всеукраїнська спілка краєзнавців. Пізнання рідного краю духовно збагачує людину, особливо молодь, виховує повагу та любов до своєї Батьківщини, народ. традицій, історії та культури народу, до природи, формує духовне укорінення людини. Знахідки краєзнавців у знач. мірі стали базою для формування держ. та народ. музеїв, підготовці пропозицій про взяття під охорону держави пам'яток культури та природи.

К. як наука інтенсивно формувалося у XIX ст. В Україні воно має свої традиції. Значний вклад у його становлення і розвиток внесли діячі науки та культури минул.— Й. Левицький, М. Максимович, М. Драгоманов, В. Пассек, О. Лазаревський, П. Єфіменко, Д. Яворницький та багато ін. Вивчення рідного краю, його історії, культури, природи стали важливою частиною життя та творчості геніїв України — Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки. Участь Т. Шевченка в Київській археографічній комісії, його малюнки пам'яток культури України, а також замальовки та опис побуту і звичаїв казахів є визнач. внеском у К. Знач. центрами краєзнавчої роботи стали Харківський, Київський та Новоросійський ун-ти, Товариство ім. Нестора-літописця, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Одеське товариство історії і старожитностей, Комісія з опису губерній Київського навчального округу, Чернігівська губернська архівна комісія та ін. організації. Звіти про ці дослідження частково публікувалися у виданнях місцевих статист. комітетів, губерн. архів. комісій та в часописі «Киевская старина». На зламі XIX — XX ст. створюється ряд визнач. краєзнавчих регіональних колекцій — В. Тарновського у Качанівці, Г. Галагана у Сокиринцях, М. Судієнка у Новгороді-Сіверському, засновуються музеї в Києві, Полтаві, Житомирі, Катеринославі, Хоролі та ін. містах. У роки 1-ї світової та громадян. воєн більшість краєзнавчих колекцій зазнали знач. втрат, проте зусиллями ентузіастів осн. частина експонатів була врятована. Практично повністю припинилися наук. дослідження.

20-ті рр. стали часом відродження та розвитку краєзнавчого руху. Саме тоді термін К. замінив собою термін «батьківщинознавство» («родиноведення») і утвердився як назва громад. руху та науки. У 1921 р. відбулася 1-а Всеросійська конференція з краєзнавства, що передувала створенню краєзнавчих організацій в ін. регіонах країни. Науково-метод. центром цієї роботи в країні стало Центральне бюро краєзнавства, створене у 1922 р. при Всеросійській Академії наук. У 1923 р. розпочала роботу краєзнавча комісія Всеукраїнської Академії наук, а у 1925-му відбулася 1-а респуб. краєзнавча конференція, де був створений Український комітет краєзнавства. У 1927 — 1930 рр. виходив часопис «Краєзнавство». На поч. 30-рр. в Україні було понад 30 тис. краєзнавців.

У 20-х рр. були закладені основи сучас. системи музеїв краєзнавчого профілю. К. стало частиною навчально-виховн. процесу у школах, педагог. ін-тах, було створено чимало краєзнавчих шкільних музеїв, розпочалась робота по вивченню історії міст і сіл, фабрик і заводів, культури та побуту села. Одночасно вивчалася історія та культура нац. меншин в Україні. Саме в цей період були розроблені наук., метод. та орг. основи краєзнавчої роботи. Проте з наростанням негативних процесів у країні К. було звинувачено у націоналізмі, а чимало учасників цього руху репресовано.

Після Великої Вітчизняної війни почалося відродження К., проте суттєво звузилися об'єкти досліджень. Осн. увага зосереджувалась на збиранні матеріалів, пов'язаних із героїч. боротьбою проти фашист. окупантів, з організацією музеїв бойової і труд. слави, з увічненням пам'яті полеглих воїнів. Об'єктивним процесом у повоєнний період стала диференціація напрямків краєзнавчої роботи. Виділилися два основні — історичне і природознавче К. Викристалізувалися його форми — наук., громад. та шкільне К. Підсумком багаторічної роботи краєзнавців стало видання «Історії міст і сіл Української РСР» у 26 т., іст. начерків про ряд міст і сіл, труд. колективів. У 1990 р. була заснована Всеукраїнська спілка краєзнавців. К., як і ін. гуманітар. науки, зазнало знач. деформації в роки безроздільного панування більшовицької ідеології. З поч. розбудови укр. державності об'єктивно зростає значення К. як й комплексної науки, що досліджує історію, природу та культуру окр. регіону і створює цілісну картину його розвитку. К. є важливим засобом протидії розриву між людиною і природою, конкретизації історико-культ. процесу, показує його через діяльність видатних діячів, які жили у відповідних регіонах, а також засобом усвідомлення необхідності збереження природ. середовища, фактором розвитку нац. самосвідомості укр. народу та нац. меншин на території України.

КРАЇНА — історико-географічна територія, яка характеризується певним географічним положенням і природними умовами, користується державним суверенітетом, має чітко визначені кордони і специфічний склад народонаселення.

КСЕНІЯ — форма нейтрального співіснування етносів в одному регіоні. За К. етноси зберігають своєрідність і не зливаються, не вступаючи у відносини, характерні для симбіозу. Між етносами не виникає гострих конфліктів, хоча і не відбувається розподіл функцій при адаптації у ландшафті. Така форма контакту часто зустрічається між етносами однієї суперетнічної системи (напр., між англо- і франко-канадцями у Канаді). Нейтральний етнічний контакт можливий і між різними суперетносами, якщо компліментарність між ними не різко негативна, а уряд не веде політики штучного змішування народів (українці у Канаді, німці у Росії та в Україні).

КУЛЬТУРА НАЦІОНАЛЬНА. Особлива, специфічна для даної національної спільноти система позабіологічних способів оформлення тих чи інших видів людської діяльності; сукупність культурного надбання, властива даному народу. Більшість видів людської діяльності — виробнича, мовна, створення засобів життєзабезпечення, транспорт, біологічна життєдіяльність тощо — притаманні всьому людству, але в кожній національній спільності вони оформлюються різними, більш чи менш специфічними саме для неї способами, які в сукупності і складають її культуру. К. н. є способом існування загальнолюдської культури, конкретною формою вияву її сумісної властивості як універсальної адаптивно-адаптуючої системи, що забезпечує пристосування людського суспільства до різноманітних умов природного і соціального середовища. Найважливіша функція К. н. полягає в забезпеченні якісно і кількісно розширеного самовідтворення національної спільності. Це досягається шляхом розвитку і взаємодії основних підсистем К. н.— виробничої, життєзабезпечувальної, пізнавальної і соціонормативної. Важливою властивістю К. н. є її здатність виконувати етнічні функції, тобто служити відокремленню даного етносу з інших шляхом протиставлення «наше» — «не наше» і згуртуванню на цій основі членів етносу. З точки зору виконання цих функцій у побутуючій у даного народу культурі розрізняють етнічну, міжетнічну та іншоетнічну культури. Етнічна є сукупністю елементів і форм культури, які найбільшою мірою виконують етнічні функції — етнодиференціюючу та етноінтегруючу. Це, передусім, традиційно-побутова культура — успадковані від минулого найбільш стійкі елементи, своєрідний каркас К. н. Етнічну культуру становлять не якісь абсолютно неповторні, унікальні елементи — більшість з них в тій чи іншій мірі також поширені серед сусідніх або взагалі більшості народів світу. Унікальність і неповторність етнічної культури кожного народу обумовлюється специфічним тільки для нього поєднанням загалом неспецифічних або малоспецифічних елементів і форм. Етнічні культури — основна форма локальної багатоманітності культури людства, що є одним з виявів надлишковості культури — надзвичайно важливої з точки зору процесів соціальної самоорганізації суспільства її властивості. Вона виявляється в особливостях соціальних інститутів, ідей, цінностей, притаманних етнічним культурам, і є однією з рушійних сил історії, фактором безперервно оновлюваного оригінального синтезу. Для ефективного виконання своїх функцій культура повинна завжди в тій чи іншій мірі мати надлишковий характер. У той же час відносна, а часто й абсолютна вага етноспецифічних елементів у культурі сучасних урбанізованих націй неухильно зменшується. Швидше цей процес відбувається у сфері матеріальної культури, що обумовлює переміщення етнічної специфіки дедалі більше в сферу духовної культури і психології. Внаслідок наростаючих культурних взаємовпливів основний масив К. н. сучасних народів складають елементи і форми спільні для ряду чи більшості етносів. Це передусім сфери матеріальної технології, засобів комунікації, поселень, одягу, житла, дозвілля тощо, у розвитку яких взяли участь різні народи і які з часом отримали повсюдне поширення. Критерієм віднесення конкретних елементів і форм до міжетнічної культури є їх етнічно-специфічна адаптація — наповнення контекстом, значеннями, що історично виробилися в даній К. н.,— внаслідок якої вони відтворюються даним етносом, стають органічною складовою його культури і сприймаються ним як «свої» (напр., сучасні архітектура, кіно, футбол). Суттєву роль у культурному житті народів відіграє іншоетнічна культура — ще неадаптовані елементи культури інших народів, які споживаються (засвоюються) членами даного етносу, але не відтворюються ним, не відчуваються як «свої», і тому не стали ще частиною його К. н. Прогрес у засобах передачі інформації та комунікацій надзвичайно посилює взаємодію, діалог різних культур, стимулює в них інтеграційні тенденції, синтез К. н. Внаслідок цих процесів відбуваються структурні зрушення в побутовому фонді К. н.— зменшується відносна вага власне етнічної культури і зростає за рахунок адаптації іншоетнічних елементів обсяг і відносна вага міжетнічної культури.

КУЛЬТУРНА ГРУПА — спільність людей, які виділилися у конкретному суспільстві чи навіть у людстві в цілому внаслідок природної (штучної) культурної відособленості на основі певних ознак. До останніх можна віднести етнічну, класову та культурно-генову або культурно-регіональну приналежність, характер спільної діяльності, рівень міжособистісних стосунків. Виходячи з цього, К. г. можна класифікувати на умовні й реальні, великі та малі, організовані й неорганізовані, офіційні

(формальні) та неофіційні й ін. Крім того, К. г. можуть мати різний ступінь прояву динамічності й статичності в історичному розвитку, включати інші К. г. через які вони персоніфікуються. Так, спільність людей, що відносяться до європейського або латиноамериканського культурного типу, відносно статична, включає у себе спільність людей, що належать до певної національної культури. Остання, як правило, полікомпонентна (етнокультурні локальні групи). У свою чергу, ці ж мета- і субкультурні групи можна розглядати за іншими групоутворюючими ознаками. Це робить останні динамічнішими та дифузними або, навпаки, статичними й закритими (групи, які можна віднести до представників міської і сільської культури, масової та елітарної, професійної, ортодоксальної чи неортодоксальної релігійної культури і т. ін.).

КУЛЬТУРНА МАТРИЦЯ УКРАЇНСЬКОГО МЕНТАЛІТЕТУ. Національно специфічний, соціально, історично, культурно орієнтований напрямок світовідчування народу і становить сутність українського менталітету. Слід при цьому відзначити той факт, що він нерозривно пов'язаний з історичними умовами розвитку нації й відображає зміну народних світовідчувань. І все ж можна визначити ті сталі особливості народної самосвідомості, які складають певну систему, К. м. у. м. З давніх часів панування землеробської культури було пов'язано з культом «доброї матері» — землі. Жіноче «оберігаюче» начало отримало друге дихання в часи козацтва, коли на руках жінок опинилося не тільки господарство, але, нерідко, й охорона (йдучи в поле, мати озброювалася, бо на невольничому ринку найдорожчим товаром були хлопчики до 2-х років — майбутнє військо яничар). Тому навіки залишилося в укр. менталітеті одна із вічних цінностей — жіноче начало, що формулюється як принцип «антеїзму» (термін походить від імені міфічного персонажа Антея, який був нерозривно пов'язаний з матір'ю-землею і загинув, відірваний від неї). З поширенням християнства формується менталітет, орієнтований на подвійні цінності: «божественну премудрість» християнства та «героїчні ідеали» билинних богатирів — захисників народу. З XVI ст. укр. менталітет спрямований на загальноєвропейські цінності, пов'язані з концепціями Просвітництва і відтворені в ідеалах «людини всесвіту», що нерозривно пов'язані з козацтвом та боротьбою за утвердження власної державності. Послідовне знищення національної самостійності України, «всмоктування» інтелектуального потенціалу державами-поневолювачами (спочатку Польщею, потім Росією), сприяло виробленню орієнтації на народну творчість. Формується така помітна риса укр. менталітету, як поетичність, внутрішнім змістом якої є індивідуалізм. Останній нерозривно пов'язаний з гострим несприйняттям деспотизму, абсолютної монархічної влади, ідеєю рівності, повагою до кожного індивідуального буття. Така позиція формує певну «поліфонічність» укр. менталітету. Звідси терпимість щодо різних конфесійних напрямків, діалогічність у культурному і побутовому спілкуванні та заглиблення у «внутрішню людину», світ почуттів, переживань підсвідомих, вірніше, надсвідомих. При цьому раніше, ніж у європейській культурі, вичленяється екзистенціальне світовідчування, що знайшло своє втілення пізніше у «філософії серця» Г Сковороди та П. Юркевича, у 20-х рр. XX ст.— у «вітаїзмі» М. Хвильового, «кларнетизмі» П. Тичини, системі Л. Курбаса. «Внутрішня людина», пов'язана з сьогоденними переживаннями і не орієнтована на політичні, «державні» справи, тим більше, що ця державність була століттями ворожа щодо неї, чужа їй. Ця концепція підтримується і тим, що в Україні відсутні національно окреслений науковий світогляд, тому ментальність тяжіє до мистецького відображення світу, орієнтована на складне переплетення цінностей «межового», між оксидентальним (західним) та орієнтальним (східним), світом. При цьому поетично-мистецьке спрямування ментальності направлене на гостро емоційне переживання сьогоденного життя, пріоритет «серця» над «головою», що і виражено в такій рисі, як кордоцентризм (від лат. cokais — серце). Розпад імперії, до якої входила Україна, значно посилює «гін до свободи», який завжди характеризував нац. ментальність українців, але був віками глибоко прихованим. Ідея свободи орієнтована на розвій національної самосвідомості. Це, в свою чергу, зумовлює інтерес до минулого (історії, культури, релігії), ставить настійно завдання наукового осмислення його з метою вироблення стратегічного бачення шляхів розбудови державної незалежності України.

КУЛЬТУРОСОФІЯ — поняття, що можна визначити як «філософські проблеми культури». Протягом тисячоліть концепції К. систематизувалися навколо певних методологічних принципів та ідей. Так, в IV — V ст. А. Августіном розроблена одна з перших К. богословських концепцій, для якої характерним є виділення основного завдання, що полягає в осмисленні всього буття (природного та людського) як втілення божественного. У кінці XIX — на поч. XX ст. П. Тілліх пропонує шляхи зняття відчуження між сакральним та світським буттям. А. Шептицький проголосив ідею екуменізму, закликаючи базувати суспільний устрій на засадах релігійної, в першу чергу християнської моралі. Крім вищеозначених, богословські теорії К. підтримувалися ін. мислителями. А намагання виділити основні принципи й закономірності розвитку культури і цивілізації виникли ще раніше. Полібій (II — I ст. до н. е.) та китайський історик Сим Цянь (I ст. н. е) у своїх концепціях накреслили ідеї про циклічний розвиток культури, як і природи та людської історії в цілому. Видозмінюючись, концепція циклічного круговороту викладена в «Мукадимах» Ібн Хальдуна (XIV ст.), де він поставив завдання — виявити «внутрішні причини», які вбачав у певних соціально-психологічних особливостях народів. Історизм Дж. Віко; полілінійність та принцип замкненості культур, локальність культур О. Шпенглера; та ж локальність, проте виділена за принципом релігійної належності — А. Тойнбі; «суперсистеми» П. Сорокіна в їх внутрішній єдності та взаємозв'язку — тією чи іншою мірою підпорядковані ідеї циклічності. Просвітництво поставило і відстоювало ідею гармонізації відносин між державою та її громадянами. Творчість французьких письменників-енциклопедистів, німецьких філософів І. Канта, Г Лессінга сприяла виробленню наукового розуміння розвитку культури та суспільної історії в цілому. Й.-Г Гердер при цьому, виходячи з ідеї Просвітництва, вперше розглядає культуру, як прояв «національного духу». В творах німецьких романтиків (Ф. Шіллер, А. Шлегель,Ф. Шлегель) К. аналіз виходить за межі раціоналізму просвітників. Романтики пропонують розуміння історії та сутності розвитку культурного процесу як нескінченності, плюралістичності, підпорядкованих певним, не сприйнятним раціоналістично-науковим тлумаченням, символіки духовного життя народу. При цьому раціоналізм відступає на другий план по відношенню до інтуїтивно-ірраціоналістичних методів пізнання. Методологічні принципи романтизму сприяли формуванню К. ідей у Росії та Україні. Від раннього слов'янофільства (Хомяков, брати Кириєвські, брати Аксакови), що виступало проти європеїзації, розпочатої Петром І, за відродження самобутності, яка, мовляв, складається з грековізантійського християнства і монархічних ідеалів, нерозривно пов'язаних общинною свідомістю, до неослов'янофілів (М. Данилевський, К. Леонтьєв, М. Страхов й ін.), «євразійство» яких спиралося на етногенетичні та географічні фактори культурного розвитку. Певним продовженням цих концепцій є «па-

сіонарна» теорія Л. Гумільова. А спирається вся ця К. система на ідею вселенського месіанізму. Слов'янофільство в Україні, найпослідовніше виражене в ідеях учасників Кирило-Мефодіївського братства відрізнялося тим, що К. ідеї були орієнтовані на визнання всіх народів як носіїв самобутності національних цінностей. Поряд з цими тенденціями не менш впливову роль мали і культуроантропологічні концепції Б. Малиновського, К. Леві-Строса, Е. Фромма, Ф. Клакхона, А. Кребера, в яких кожна культура виступає як певна єдність, що складається з ряду елементів, які виконують важливу для культури функцію. Впливовими є і символічні теорії культури (Г Сковорода, Е. Касірер), коли весь К. процес розглядається як певна система символічного буття, частинами якого є мистецтво, релігія, наука, мова, культура. Значне зростання інтересу до К. проблематики відбулося в Україні кінця XIX — початку XX ст., що пов'язано з неоромантизмом, коли увага дослідників та письменників була привернута до минувшини. Історично-етнографічні й фольклорні (започатковані І. Срезневським, М. Максимовичем) дослідження вперше виділяють не тільки специфіку К., але й визначають через неї місце України у світовій культурі та історії. Достатньо тісно пов'язані з європейською філософією українські культурологічні концепції спиралися на ніцшеанство, позитивізм, інтуїтивізм. І. Франко, М. Драгоманов, Леся Українка, В. Винниченко та ряд ін. письменників, учених, поетів, філософів, діячів культури покоління «розстріляного відродження» тією чи іншою мірою використовували ідеї цих філософських напрямків. Вульгаризовано-соціологічним концепціям «під Маркса» соціалістичного реалізму українські К. в основному в діаспорі, починаючи з Д. Донцова, протиставляють національно орієнтовану культуру, на яку покладається соціальна роль виразника «душі народу». З формуванням незалежної державності в Україні розпочинається новий етап К. досліджень. Перевидано ряд праць, опублікованих в зарубіжжі (І. Огієнко «Українська культура»; «Історія української культури» під ред. І. Крип'якевича; «Українська культура» під ред. Д. Антоновича); вийшли у світ підручники для вищої школи, де значне місце відведено К. аспектам української культури («Теорія та історія світової і вітчизняної культури» під ред. Н. Горбач; «Теорія та історія світової і вітчизняної культури» під ред. А. Бичка).

Л

ЛЕМКИ — етнографічна група українців, які здавна селилися у Карпатах на схилах Низьких Бескидів (між р. Уж, Сян на сході — та Попрад з Дунайцем на заході). Ще в X ст. територія, що її займає Лемківщина, входила до складу Київської Русі.

Свою назву Л. одержали від сусідніх народів за часте вживання у розмові діалектичної частки «лем» (у значенні «лише», «тільки» (О. Верхратський)). Останнім часом ця гіпотеза переглядається. Зокрема, висувається ідея антропонімічного походження цього терміну (М. Худаш) — від власного імені Лемко, утвореного від давньослов'янського антропонімічного кореня «Лем». Дослідники пов'язують походження Л. зі слов'янським племенем білих хорватів, більшість яких у VI — VII ст. переселилися з Карпатського регіону на Балканський півострів.

Деякі відмінності у господарстві, побуті, культурі, говорі Л. зумовлені певною територіальною віддаленістю, складними природно-географічними умовами, взаємовпливами з сусідніми народами (поляками, словаками, угорцями).

Головними заняттями Л. було землеробство (рілля становила 35% території) та тваринництво. Розвивалися також домашні промисли: ткацтво, гончарство, різьбярство й ін.

Для поселень Л. характерна скупченість у долинах вздовж річок та доріг. Хати будували паралельно вулиці. Житлом була переважно рублена хата з двосхилим дахом. Під одним дахом будували житлові й деякі господарські споруди; іноді (на заході) навколо прямокутного двору окремо від житла ставили стайню (для худоби), стодолу, шпихлір (для зберігання зерна та борошна).

Одяг Л. відзначався в цілому простотою. Особливістю чоловічого костюма були: сорочка з розпіркою на плечах та чуганя — довге пальто з домотканого сукна з великим коміром, що звисав до пояса. Краї чуги прикрашалися довгими френдзлями, плетеними в коси. Велике поширення мали різнокольорові горсети з сукна. Лемчанки носили дводільну зі зборами сорочку з розрізом на плечі, кольорові спідниці, а як верхній одяг — шубу з сукна, пошиту в талію (манту). Одяг оздоблювався вишивками, аплікаціями. Особливістю жіночого вбрання були великі білі хустки (фацелики).

Говір Л. належить до південно-західного наріччя української мови і має деякі специфічні риси, зокрема, в лексиці, фонетиці. Напр.: ствердіння м'яких приголосних у кінці слів; у функції прийменника та префікса «в» переходить у «г», «х» тощо.

Після 2-ї світової війни (1945) у зв'язку з врегулюванням кордонів між СРСР та Польщею був проведений взаємний обмін населенням, внаслідок якого в Україну (Тернопільську, Львівську, Івано-Франківську, Миколаївську й ін.) переселилося майже 500 тис. Л. з Жешувського, Люблінського та Краківського воєводств; 1947 р. польські власті примусово переселили близько 300 тис. Л. у західні та північні воєводства. Компактно на території України Л. проживають у Перечинському та Великоберезнянському районах Закарпаття.

МАСОВА ЕТНОСОЦІАЛЬНА СВІДОМІСТЬ як специфічний тип суспільної свідомості, елемент етносоціальної культури є духовно-психологічним феноменом, сукупністю поглядів, уявлень, думок, настроїв, оцінок, почуттів певної етносоціальної спільності, етнічної індивідуальності, вироблених у процесі їх діяльності, національних та міжнаціональних відносин. Вона включає в себе різноманітні духовні утворення — елементи теоретичної і побутової свідомості, національної самосвідомості та вселюдської свідомості, національної психології та ідеології, логічно послідовного, раціонального і внутрішньо суперечливого відображення об'єктивної дійсності, діалектики етносоціального буття, своїх інтересів у цьому процесі. Такий специфічний характер М. е. с., її особливу складність, тонкість та делікатність у порівнянні з іншими різновидами масової свідомості, суперечливість і неоднозначність становлення й функціонування важливо враховувати в процесі створення умов для реалізації етносоціального та етнодуховного потенціалу особистості.

В умовах докорінних змін, що відбуваються в суспільстві у зв'язку з поступовим зростанням у масовій свідомості елементів науково-теоретичного знання, все більше висвітлюється суперечлива тенденція зближення М. е. с. та суспільної етносоціальної свідомості, її відпо-

відності етносоціальному буттю. Сучасний тип М. е. с. є більшим рівнем відображення, ніж побутова свідомість, яка залишається в рамках емпіричних узагальнень. Структура М. е. с., поряд з побутово-психологічним рівнем, все більш наповнюється теоретичним змістом.

Відзначаючи ті якісні зміни, що відбуваються в М. е. с., не слід в той же час перебільшувати її роль у формуванні етносоціальної культури. М. е. с. характерна обмеженість, яка не дозволяє глибоко відображати об'єктивну дійсність, сферу національного та загальнолюдського, приймати активну участь у формуванні нового бачення світу етносоціального буття. Динамізм останнього значно випереджає рівень М. е. с. Ідеї, зв'язані з необхідністю радикального підвищення міжетнічної активності людей, направлені на гармонізацію міжетнічних відносин, ще не оволоділи М. е. с. в повній мірі, не знайшли в ній достатнього відображення.

Розвиток М. е. с. внутрішньо суперечливий. У ньому уживаються, суміщаються часто протилежні, взаємовиключні процеси: передові національні та загальнолюдські ідеї, погляди і національна обмеженість, високий рівень міжнаціональної, етносоціальної активності та пасивність, правильно зрозуміле почуття етнонаціональної, міжетнічної відповідальності і прояви безвідповідальності у відносинах між народами; сполучаються суперечливі погляди, почуття, настрої, уявлення. Високий рівень суперечливості виступає як характерна риса, важлива особливість М. е. с.

Умовами вирішення суперечностей М. е. с. у сучасних умовах є: широке поширення науково-теоретичного знання, підвищення його рівня; подолання уявлення про легкі шляхи докорінних змін у сфері етносоціального буття, національних та міжнаціональних відносин; очищення М. е. с. від різноманітних псевдокультурних нашарувань минулого, зокрема національної обмеженості; розв'язання протиріч між масовою та спеціалізованою свідомістю шляхом їх зближення. Здійснення зазначеного дозволить підвищити ефективність процесу включення М. е. с. в оновлення етносоціального буття.

МЕНТАЛЬНА СТРУКТУРА НАЦІЇ. Усвідомлення історико-генетичної єдності народу — це те, що визначає його як особистість і формулюється перш за все у висловленнях типу «я — француз», «я — росіянин», «я — українець». Але потім особа визначає своє власне місце в цій спільноті, що обумовлене вже її внутрішньою упорядкованістю, наявністю тих чи інших сфер діяльності, їх співвідношенням між собою. Внутрішню організацію нації слід не плутати з соціально-класовим розшаруванням згідно з правами власності або розподілом суспільства на стани і групи за професійною діяльністю. Ми маємо на увазі дещо інше — функціональний розподіл сфер життєдіяльності між членами національної спільноти.

Справа в тому, що цілісність нації пов'язана з її функціональною організацією. Нація, як і кожний життєздатний організм, має структурні елементи з різними функціями і цілями, які визначають свій сенс лише в рамках цієї цілісності. Наявність і достатній розвиток кожного елемента обумовлює повнокровне життя нації і сприяє загальному розвитку. Якщо ж ми будемо розглядати лише суспільно-класові відносини і пов'язувати їх з типами виробництва, то все, що стосується нації в цілому, буде вважатись вторинним: головне — це виробити більше продукції, задовольнити матеріальні потреби.

Провідні елементи організації нації як цілісності з'явилися у сиву давнину. Скільки існує людство у своєму історичному вимірі, ми знаходимо три незмінні складові частини будь-якого народу: жреці, воїни, землероби. Такий поділ характерний для суспільства землеробського типу, пов'язаний також із власністю на землю, є територіальним устроєм структур влади. Раніше існувало суспільство кочівників або мисливців, які поділялися на старійшин-вождів, шаманів та воїнів-мисливців. Пізніше останній стан змінює своє заняття, з'являються нові професії, суспільні групи, але загальний поділ лишається таким, як і тисячі років тому. Це пов'язано з функціональною необхідністю елементів суспільної організації, якщо народ має її, а не є юрбою. Функціональне призначення елементів нації висвітлюється не лише тому, що вони мають кожний свій рід занять, сфери активності. Точніше, їхні заняття — лише наслідок і необхідний атрибут тієї або іншої функції. А головне полягає в тому, що, на наш погляд, слід визнати як М. с. н. Висхідними тут є саме форми свідомості й менталітету, вироблені тисячолітнім досвідом людства і реальніші та стійкіші, ніж будь-яка форма матеріального існування і активності.

М. с. н. має деяку аналогію зі структурою психіки людини, яка виконує також три функції — вольову, розумову і чуттєво-емоційну. Така відповідність не є випадковою, вона вказує на єдність сфери духовного буття, що однаково виявляється і на рівні мікрокосму, і на рівні макрокосму. Ці функції надто важливі для існування і розвитку будь-якого цілісного організмічного утворення, щоб можна було ними знехтувати на тому чи іншому рівні: ні людина, ні нація в цьому випадку не буде вважатись повноцінною.

Вольова функція — це функція самоорганізації, активної і рішучої експансії в світі з метою реалізації власних інтересів. Кожна нація має свою аристократію — людей, які невід'ємні від життєвих інтересів нації, власним життям і діями зберігають її цілісність і недоторканість. Але не завжди національна аристократія співпадає з правлячими колами суспільства, особливо в умовах, коли народ підпорядкований іншому: як це бувало не раз в Україні, нація ставала безсилою саме тоді, коли її воля, її аристократія, була розпорошена, переходила на бік ворогів і власне переставала виконувати свої безпосередні функції по самозбереженню нації і державності. Можна тільки заздрити Польщі, що оберігала носіїв шляхетності і висувала вождів все нових і нових повстань проти іноземного гноблення. Опорою нації може бути власна, вихована в дусі відданості її інтересам, аристократія.

Розумова функція — функція інтелектуально-духовного життя, забезпечує ментальну єдність нації. Це те, що допомогло зберегти єврейську націю як історичний народ, хоча інші народи в ідентичних умовах були приречені на знищення. Носіями цієї функції спочатку виступали жреці, потім ідеологи та інтелігенція, орієнтована неутилітарно, а на вічні цінності. Коли зникає національна аристократія, саме на носіїв національного розуму перекладається тягар самозбереження нації. Якщо нація не визнається іншими народами — це ще півбіди,— справжня біда, коли вона сама себе не визнає за самостійну. Але таке становище виникає, якщо втрачається пам'ять нації, її досвід, розум. З іншого боку, нація має шанси на відродження, коли у змозі висунути геніїв духу на рівні Т. Шевченка.

Без аристократії і носіїв духовності нація приречена на небуття, бо у неї залишається лише безпосередньо-чуттєва, афективна функція, орієнтована тільки на продовження тілесного життя. Нація перетворюється у звичайне населення певної території, дезорганізоване і дезорієнтоване, нездатне на значний опір. Але з іншого боку, демос — це тіло нації. Його функція — саме життя, народження, розвиток, відтворення. Справді, нація як ціле має власні форми самоорганізації, розуму й духовності, а на рівні кожної клітини народного організму є гени, здатні відтворити увесь організм, у свою чергу клітина має пам'ять і когнитивні функції. В цьому полягає таємниця самозбереження і самовідтворення нації за будь-яких умов. Це сфера несвідомого, безпосередньо-чуттєвого, з якої згодом виростає нова свідомість і нові форми самоорганізації нації. Мабуть, багато хто в світі був шокований результатами референдуму 1 грудня

1991 р. в Україні, але саме ця подія показала владу несвідомого, генетично-ментального, що глибоко прихована в кожній людині. Декому зручно пояснювати вибір народу економічними надіями чи наслідками пропаганди націоналістів, але навіть коли сама людина так вважає, вона просто не дуже розуміє власну душу. В Україні такі справді епохальні моменти ще були двічі: влітку 1648 р., коли вся нація піднялась разом з військом Б. Хмельницького, і восени 1917-го, коли вона об'єдналась навколо Центральної Ради і утворила Українську державу.

МЕНТАЛЬНІСТЬ — це спільне «психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення. Воно й визначає, врешті-решт, поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб'єктивний «зріз» суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу. Отож ментальні настанови на всіх рівнях — від ідейно-теоретичного до буденно-емоційного та несвідомого — мають стати невід'ємним компонентом структури історичного пояснення.

Свого часу підведення під політичну, подієву історію соціально-економічної основи було запорукою перетворення даної дисципліни в науку. Проте допущене відхилення у політико-економічну й соціологічну проблематику призвело до дегуманізації історії. Спрощено-схематичне тлумачення тези про матеріальне буття, що визначає свідомість, породжувало уявлення про однозначно прямолінійну залежність поведінки соціальних груп від суспільно-економічних структур і кон'юнктур, від законів «соціальної фізики». Фетишизація соціально-економічних закономірностей неухильно вела до містифікації історичного процесу, в якому людина була жорстко детермінованим «гвинтиком», а не свідомо-діяльним учасником.

Сьогодні окреслюють майбутні контури нового образу нашої історії як історичної антропології, як психологічно та культурологічно орієнтованої науки про Людину. Не випадково «історія ментальностей»— найперспективніший напрям досліджень у низці сучасних зарубіжних шкіл, передусім французькій «новій історичній школі».

У філософії проблема М., правда в дещо іншому формулюванні, постала значно раніше. Одним із перших, хто намагався розв'язати її з ідеалістичних позицій філософії життя був О. Шпенглер.

Викладаючи власне філософсько-історичне кредо, він виступав проти лінійного уявлення історичного процесу, в центрі якого є Західна Європа. Висміюючи ідею поступового прогресу, Шпенглер на місці «монотонної картини» однолінійної світової історії бачив феномен множини культур — «організмів» (у прямому значенні). Кожний культурний організм як замкнена система має наскрізну єдність, що виражається не в ідеях, а в об'єктивній структурі, у пластичному «жесті», в «інстинктивному такті» і «поваді». Зовсім непроникний для впливу подібних до нього організмів, він живе своїм особливим життям (тривалість якого залежить від внутрішнього вітального циклу культури), створюючи свої цінності — науку, мистецтво, соціально-економічні відносини тощо.

Наскрізна єдність культурного організму усвідомлювалася Шпенглером у традиціях філософії життя. Шляхом генералізації поняття органічного життя як абсолютної безумовної першосубстанції буття постулюється на ірраціональну трансцендентну життєву сферу. В лоні її незбагнено зароджується «душа культури», її «прафеномен». Життя як космічне начало («космічний такт») має прообраз — наше власне існування. Діє життя через унікальну душу певної культури (особистості), надаючи душевним можливостям форму. Це обумовлює своєрідність формоутворень феноменального світу культури, а також специфіку світовідчуття та світосприймання окремої особистості. Духовна глибинна єдність прафеномена у трансцендентній сфері обумовлює внутрішню цілісність, замкненість та непроникність реальної багатоманітної культури — форм політики і типу еротики, мистецтва і науки, юриспруденції та соціально-економічних відносин. Звідси основний пафос філософії Шпенглера — пафос цілісності світу культури в його соціально-історичному й особистому вимірах. «Єдність є світ»,— говорив він.

Романтично-ідеалістичні пасажі Шпенглера про «таємницю життя», завуальовану містичним флером, загалом досить далекі від всебічного наукового аналізу реальної дійсності, проте містять раціональне зерно. Це — акцентуація уваги на унікальній духовній основі — душі культури, що фіксує внутрішню єдність конкретно-історичного культурного комплексу. Йдеться, власне, про менталітет нації, що обумовлює неповторність її світобачення, а отже й життєдіяльності.

Послідовником Шпенглера у цьому питанні був М. Бердяєв, який сформувався як філософ-дослідник у творчій атмосфері Київського університету св. Володимира (кінець XIX ст.). Бердяєв підтримував шпенглерівську постановку питання про долю людства «годину фатальну, годину наступаючих присмерків, коли час запалювати світло й готуватися до ночі». Відкидаючи слідом за Шпенглером засади тривіальної теорії прогресу, він запропонував оригінальне осмислення культури й цивілізації як феноменів історії. Проте слід пам'ятати, що Бердяєв принципово протистояв Шпенглерові у запереченні останнім загальнолюдської історії й культури. Це видно з його рішучої критики М. Данилевського (автора книги «Росія і Європа») — російського попередника Шпенглера. Для Бердяєва був неприйнятний дуалізм між особистим православ'ям Данилевського та його натуралізмом в історії, що обумовив, зокрема, теорію культурно-історичних типів. За Бердяєвим, Данилевський помилково тлумачив співвідношення родового і видового. Національна своєрідність культури не виключає її загальнолюдської значущості. «Універсально-загальнолюдське міститься в індивідуально-національному, котре стає значним саме своїм оригінальним досягненням цього універсально-людського».

У такому контексті для нас особливо цікаве те, що, наслідуючи Шпенглера, Бердяєв тим самим романтично-містичним шляхом, але в іншій — теологічній — площині, намагається відтворити образ російського народу, російську душу, адекватну первісному божественному «смислопокладанню» культури, її призначенню. Вона відповідає російській ідеї долі, що визначає наперед феноменальну багатоманітність культурної цілісності в різних історичних колізіях. Бердяєв для проникнення в душу російської культури (особистості) спирається на теологічну віру, націю, любов.

Треба віддати йому належне: виявляючи особливості російської душі, що проявляють себе в національному характері, він демонструє виняткову спостережливість та глибоку проникливість.

Далі М. Бердяєв, аналізуючи розвиток вітчизняної філософської думки, інтерпретуючи вирішальні події російської історії та культури, за вихідну точку пояснення, бере «осягнений розумом образ російського народу» (російську душу) у його співвіднесенні з російською ідеєю або первісним «задумом Творця про Росію».

У російській душі могутню анархо-волелюбну інтенцію, замішану на пошуку Святої Русі, праведного царства Христового, примхливо поєднано з общинно-родовою самовідданістю. Остання на рівні філософської рефлексії (слов'янофільство) породжує патріархально-органічну теорію суспільства. В результаті ідеал свободи, що діонісично нехтує всією апологічною зваженістю розсудливих приписів, парадоксально співіснує з розчиненістю осіб у комунітарному, общинному, хоровому началі, підпорядкованістю «патріархові», паличці диригента, а тому — з готовністю людини володарювати й підкорятися

владі. З цим поєднується максималізм як нестримний потяг у всьому дійти до краю, хронічне відчуття дисгармонійності буття і пристрасна скерованість до трансцендентного — майбутнього. Звідси зрозуміло, що саме російська душа була тим благодатним ґрунтом, на якому насіння марксизму-ленінізму проросло пишним цвітом.

Відмежовуючись від ідеалістичних засад філософії життя та теології, але зберігаючи позитивний сенс досліджень Шпенглера, Бердяєва та ін., а також враховуючи науковий доробок теорії етносу (В. Козлов, В. Генінг, Ю. Бромлей, Л. Куббель, Л. Гумільов, Ю. Павленко), можна стверджувати ось що.

Психоповедінкові архетипи виникають вже на перших етапах формування етносу. В подальшому, в ході історичного процесу, вони, безсумнівно, модифікуються. Проте через зв'язок часів зберігається певний психоповедінковий варіант, що реалізується на спільній мовній, культурній та морально-етичній основі. Він дає змогу народу зберегти собітотожність у всіх історичних перипетіях, пронести через всі «малі Апокаліпсиси» історії етнічну самосвідомість як, мабуть, єдину обов'язкову ознаку етносу. Цей інваріант і є ті важковловні особливості національного характеру, фіксовані на рівні найдавніших архетипів світосприймальної ідеології, пробуджує до роздумів, сприяє глибокому осмисленню проблем і, тим самим, пошуку об'єктивної загальнолюдської істини.

МЕТАЕТНІЧНА СПІЛЬНІСТЬ (з грец.— після, за, через).— У сучасній етнічній термінології це поняття використовується для визначення таких етносистем, що служать, у свою чергу, підставою для наукового вивчення чи аналітичного опису інших аналогічних систем, напр.: метатеорія етносу, етнічна метамова, етнічний метаконгломерат тощо. Слідування за етнопроцесами, які послідовно чергуються, зміна кількісних і якісних характеристик етнічного стану, трансформація етнічних явищ, зокрема, етногенез або метафаза,— усе це є питання теорії М. с.

М. с.— сукупність складових частин етнічного конгломерату, об'єднаних за природніми або механічними принципами. Цей конгломерат може довго існувати в часі та просторі, відрізнятися від інших етносів своїми кількісними та якісними характеристиками (залежно від засад створення). До М. с. включають декілька великих чи малих етносів, які підкоряються культурному впливу, більш сильних і розвинутих етносусідів. Основою для виникнення етнічного конгломерату на зразок М. с. служить, як правило, експансивна поведінка домінуючого етносу, при чому не обов'язково агресивна, але така, що здатна культивувати довкола себе об'єднуючі етносоціальні процеси. Для учасників М. с., особливо раніше зближених слабких народів, наслідками конгломератних впливів можуть стати етносуперництво, етноконфлікти, асиміляція, акультурація, дисперсізація тощо.

Суспільне життя М. с. підкоряється тим же етнічним законам, що діють поміж соціальним буттям етнопопуляцій та етносистем. Але на початковій стадії конгломератного розвитку у системі конгломератної цілісності набувають впливового значення процеси етнічної анізотропії, за принципами якої члени М. с. по-різному реагують на один і той самий етнополітичний фактор. Це призводить, у свою чергу, до структурної розбалансованості М. с., що може тривати стільки, скільки відбуватиметься очікуване та реальне злиття учасників конгломерату в єдину спільність.

Таким чином, одна людина може належати одночасно до декількох етнічних спільностей різного рівня. Напр., бути і українцем (головний рівень), і бойком (субетнос), і слов'янином або ісламістом.

МІЛІТАРНА СКЛАДОВА ЕТНІЧНОЇ КУЛЬТУРИ (мілітарна культура). У складі етнічної культури є специфічний оборонно-мілітарний компонент (М. к.), який відіграє досить важливу роль у збереженні та розвитку етнічної спільноти. Саме з мілітарною складовою найбільшим чином пов'язані сфери — юридично-правова і державотворча. Опосередкований зв'язок М. к. виразно відчувається в галузі мистецтва.

Основи специфічної мілітарності будь-яких етносів базуються на ігровому елементі архаїчної культури. Найґрунтовніше цю проблему дослідив Й. Хейзінга у відомій праці «Homo Ludens». Для різних культур притаманним є елемент змагальних ігор як необхідний атрибут життєдіяльності спільноти. Це ритуальні змагання юнаків. Також сюди слід віднести різновиди боротьби за певними правилами, суттю якої є завоювання тієї чи іншої нагороди: кращої частки здобичі, жінки або просто визнання членами громади. Таке ж місце належить і збройній боротьбі з противником, що сприймається як найвірніший спосіб перевірки істинно воїнських якостей учасників.

Бути повноцінним чоловіком, згідно культурних норм переважної більшості етносів, означало бути воїном, вміло володіти зброєю, не боятись випробувань і т. д. Відповідно в різних культурах функціонував інститут ініціації або посвячення, суть якого — перевірити готовність юнака до військового життя, випробувати його чоловічі якості, що відповідають нормам даної спільноти. В момент церемонії юнака «примушують пережити нове народження, коли йому, часом серед тортур, що служать суворим випробуванням його нервам, відкриваються таємниці, від яких залежить саме життя даної суспільної групи» (Л. Леві-Брюль).

Тому можна стверджувати, що військове виховання як елемент культури відігравало в житті етносу дві функції, направлені на його самозбереження. Це — протидія зовнішній агресії та виховання таких членів суспільства, які могли б забезпечувати його нормальний розвиток. Критерій повноцінності, котрим визначався необхідний для суспільства тип соціальної поведінки індивіда, запобігав росту чисельності «соціальних паразитів», які ухилялись від виконання суспільно-необхідних обов'язків. У кожного окремого етносу мілітарна діяльність проявлялась у конкретних, притаманних лише йому, формах. Виявити специфічний культурний зміст військової справи як різновиду людської активності можна шляхом віднаходження певних культурних універсалій, що реально існують у вигляді етнічно-специфічних модифікацій. Такою культурною універсалією для більшості європейських народів є образ чоловіка-воїна, богатиря, лицаря, ідальго, козака та інших специфічних репрезентантів відповідно в того чи іншого народу, які в науковій літературі об'єднані поняттям «культурного Героя». Саме останній є постійною дійовою особою усної народної творчості, до найважливіших різновидів якої відносяться епос та героїчний міф.

Час, в який відбуваються події, пов'язані з діяльністю «культурного Героя», є дуже важливим елементом в структурі етнічної картини світу. Цей час або, краще сказати, епоха, існує як деякий позаісторичний, ідеальний часовий відрізок, що не має безпосередніх переходів до нового часу. Це — свого роду історія, не зв'язана з іншими епохами, вона начебто займає «острівне» положення. «Острівним цей час є з точки зору категорій культури, але з точки зору світогляду — способом зв'язку минулого з майбутнім. Адже епос задає еталон досконалості, ідеальне суспільство, соціальна мета або функція якого — порівняння ідеалу з сучасністю. Завдяки еталонам, що містять епічні сюжети, задається певне моделювання соціуму, хоча сфера дій епічних осіб космічна. «Епічний час», що слугує своєрідним еталоном суспільства, це час «золотого віку», коли суспільство постає у вигляді певної ідеальної спільноти. «Золотий вік» в уявленні представників даного етносу завжди стає об'єктом уваги провідників національної ідеї (якими переважно виступають

літературні діячі): переосмислюючи народні ідеали, вони витворюють ідеал нації нового типу соціальності, що ґрунтується на притаманному даному народу розумінні справедливості, рівності, щастя.

Окрім усної народної творчості, М. к. зв'язана з багатьма різновидами мистецтва. Сюди слід віднести насамперед військові змагання або бойові мистецтва, виробництво зброї як елемент декоративно-прикладного мистецтва. В архітектурі це галузь оборонно-кріпосного будівництва, що має специфічні етнокультурні модифікації.

Мілітарна сфера слугує підґрунтям, на якому виростає система певних правил і норм, завдяки яким здійснюється правничо-регулятивна функція культури. Це ж підґрунтя — потенційна передумова етнічної державотворчості. Навіть такі притаманні державі атрибути як герб і прапор формуються в надрах М. к.

МІФОЛОГІЧНА ФОРМА МОДЕЛЮВАННЯ СВІТУ — спосіб структурування реальної дійсності відповідно до канонів міфологічного (образно-міфологічного, пралогічного) типу мислення. У свій час європейською наукою було відкинуто феномен міфологічного як властивості «дитинства людства», тим самим прихильники раціоналізму творили фантом Homo rationalis. Подальший розвиток науки, особливо широкі узагальнення даних етнографії та етнології, накопичення знань з логіки та семіотики, а також ряд відкриттів у галузях психології, нейрофізіології (так званої функціональної «асиметрії мозку») — все це призвело до спростування вказаного однобокого панлогічного підходу. Ряд науковців дотримується думки про співіснування двох типів мислення: логічного та образно-міфологічного, що діють за принципом взаємодоповнення.

Аналізуючи релікти архаїчних культур (фольклорні пам'ятки, ритуали, обряди тощо), можна виявити сутність міфологічно-образної структури мислення, що полягає в ідеальному освоєнні дійсності (впорядковуюча дія міфу) шляхом маркування фрагментів реальності за принципом «позитивний—негативний», в основі якого лежить універсальне для всіх культур бачення світу через співставлення «космос—хаос». Подібна характеристика міфологічно-образного мислення міститься в працях О. Лосєва, К. Леві-Строса, М. Поповича, В. Топорова.

Будучи універсальною формою моделювання світу, міфологія диференціюється за своїми структурними елементами в картинах світу різних народів. Основні параметри реальності (просторово-часові, персонажні, причинні) по різному представлені в етнічних картинах світу, але суть таких представлень одна — пошук гармонізації буття, впорядкування хаосу. М. ф. м. с. має тісний зв'язок з мовою. В результаті фіксації мовою етнічної картини світу, основою якої є міфологічні образи (напр., Батька-Неба, Матері-Землі), виникають певні лексичні одиниці зі сталим семантично-асоціативним навантаженням. Сукупність таких лексичних одиниць або «гнізд» складає мовну картину світу етносу, яка, в свою чергу, розуміється як експлікація мовою етнокартини світу.

Сучасні етнологічні дисципліни не повинні нехтувати вивченням феномена міфологічного моделювання світу. Уявлення про Добро і Зло, Вищу Справедливість, Любов, Щастя, різноманітні морально-етичні настанови не охоплюються сферою раціонально-логічного, а є, скоріше, апеляцією до певних дорефлективних структур свідомості, носять емоційно-почуттєве забарвлення. Таким чином, елементи етнічної картини світу, маючи образно-міфологічну природу, зачіпають глибинні смисложиттєві орієнтації представників етнічної спільноти та є ґрунтом національної ментальності.

МОВА І НАЦІОНАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. Мова тісно пов'язана з національною психологією. Зміни в українській психології значною мірою спричинені насильницьким насадженням чужої мови. Хоча багато дослідників, переважно іноземних, далеко не завжди можуть збагнути всю глибину цього явища в Україні.

Найґрунтовніше проблему залежності культури народу від його мови розробили американські вчені: Б. Лі Уорф (1897—1941) — інженер, мовознавець і антрополог та Е. Сепір (1884—1939) — спеціаліст з етнолінгвістики. Їхні концепції отримали назву «теорії Сепіра-Уорфа».

Вони доводять, що мови відрізняються не тільки тим, як будуються речення, але й тим, як поділяється світ на елементи, що є матеріалом для побудови речення. На ряді конкретних прикладів Уорф робить висновок про взаємозв'язок мови — з одного боку, і психічної, розумової та практичної діяльності людей — з другого. Причому цю залежність він розуміє як залежність мислення, світогляду і поведінки людей від прийнятих форм слововживання, від природи і характеру мови, якою вони висловлюють свої думки і почуття.

Логіка не відображає дійсності, але вона видозмінюється з переходом від однієї мови до іншої.

Про те, що мови — це глибоко відмінні системи прийомів мислення, писав видатний мовознавець О. Потебня. Він відверто засуджував двомовне виховання дітей у ранньому віці: «Знання двох мов у дуже ранньому віці не є володінням двома системами зображення і повідомлення одного й того ж кола думок, але роздвоює це коло, і наперед утруднює досягнення цілісності світоспоглядання, заважає науковій абстракції».

У національній пам'яті криються глибинні риси мовного вираження всіх аспектів світосприйняття, руху національної думки.

В етнопсихології досліджується таке явище, як вплив іноетнічного мовного середовища на структуру етнічної свідомості. Встановлено, що проживання в чужомовному середовищі сприяє білінгвізму (вживанню двох мов) у першому поколінні. А вже в другому і особливо в третьому поколіннях відбувається повна мовна асиміляція. Чи не тому серед українців такий високий відсоток тих, хто назвав рідною мовою російську?

Таке «розмивання» етнокультурних особливостей характерне здебільшого жителям великих міст, хоча ці люди живуть не в чужому етнічному середовищі, а в чужомовному колі свого ж етносу. Більшість з них абсолютно не усвідомлює цього, або байдуже сприймає цей факт як щось цілком нормальне. Тим часом втрачається етнічна специфіка характеру українців, що, в свою чергу, призводить до збільшення потаємних, прихованих рис і властивостей національної психіки.

Внутрішній колоніалізм російської мови — не таке вже нове явище для українців, але він призводить до хибного розуміння масами справжньої культури особистості. Довгий час російська вважалася мовою високоосвіченої і культурної частини суспільства (як французька для росіян XVIII ст.). Селянин, потрапивши до великого міста, за будь-яку ціну намагався засвоїти мову «панівної» нації. Звідси всі хвороби національної психіки: і відсутність національної самосвідомості, і комплекс меншевартості, і невпевненість у власних силах, і пораженство, і абсолютна нехіть до державотворення.

Оскільки в мові відображається національна психологія мислення, то в таємниці національної душі ми можемо проникнути тільки через її мову.

Висловлюючи певну думку, людина користується словами несвідомо, концентруючи увагу тільки на змісті самої думки. Тобто «автоматичність» користування мовою має бути звичкою, як скажімо, ходьба, жестикуляція, міміка тощо. На думку психолога Д. Овсянико-Куликівського, все, що функціонує в несвідомій сфері, економить нашу енергію. Отже, мова і національність, які діють несвідомо, автоматично, виступають як особлива форма збереження і накопичення психічної енергії нації.

Думка людини, висловлена рідною мовою, виявляється логічнішою, глибшою, ніж її висловлювання з до-

помогою словника і форм чужої мови. А як же бути, коли дитина з раннього віку виховувалася у чужорідному мовному середовищі? На жаль, багато людей забувають про те, що рідна мова закладена в людині генетично. Сучасна електроніка фіксує особливості національного плачу новонародженої дитини. То чи маємо ми право байдуже ставитись до свого національного генетичного коду? Чужа мова, насаджена в ранньому віці, гальмує розумовий розвиток дитини.

Як стверджував О. Потебня, мислення дитини повинно формуватися на ґрунті рідної мови, і поки воно не дозріло, поки не сформувався остаточно мовно-розумовий апарат, двомовність є шкідливою. Давно помічено, що маленькі діти, коли вчаться розмовляти, самі створюють слова та їх форми, іноді несвідомо за принципами давньоруської мови. Це ще один доказ того, що мова передається генетично з роду в рід, від дідів і прадідів онукам.

Говорячи про М. і н. п., слід відзначити і той відрадний факт, що серед українців не завжди чужа мова (переважно російська) вбивала почуття національної самосвідомості. Відомо безліч прикладів, коли українці віддавали життя в боях за свободу України, говорячи російською мовою. Отже, русифікація, спрямована на притлумлення національної самосвідомості, далеко не завжди досягала своєї мети. Тут діє якийсь підсвідомий феномен української вдачі, глибинне відчуття своєї національної вартості.

МОВНА КАРТА УКРАЇНИ. Крім українців, що становлять основне населення України і переважають в усіх її регіонах (за винятком Криму, де більшість становлять росіяни, а корінним етносом є кримські татари (44025 чол.— за даними 1989 р., а за сучасними даними — 200 тис. чол.)), в Україні живе понад 90 народів, носіїв близько 79 мов. До найпоширеніших з них (за кількістю носіїв не менш, ніж 1 тис. чол.), за даними останнього перепису 1989 р. належить 43 мови, а саме: (І) мови індоєвропейської родини: а) слов'янська група: 1) російська, 2) білоруська, 3) польська, 4) чеська, 5) словацька, 6) болгарська; б) балтійська група: 7) литовська, 8) латиська; в) романська група: 9) румунська (мова румунів і молдаван), 10) іспанська (мова іспанців і кубинців); г) германська група (західногерманські): 11) німецька (мова німців та австрійців), 12) їдиш (мова так званих німецьких євреїв (ашкеназів), що нині поступово повертаються до своєї споконвічної семітської мови івриту); д) іранська група: 13) таджицька, 14) осетинська; е) індоарійська група: 15) циганська; є) 16) албанська; ж) 17) грецька (носії якої в побуті вживають румейські говірки грецької мови, на основі яких створена окрема літературна мова, але використовують також загальногрецьку літературну мову); з) 18) вірменська; (ІІ) мови семітської родини: 19) новоасирійська (арамейська); 20) арабська; (ІІІ) мови тюркської родини: 21) узбецька, 22) казахська, 23) азербайджанська, 24) киргизька, 25) туркменська, 26) татарська (казанська), 27) гагаузька, 28) башкирська, 29) чуваська (кримськотатарська як мова корінного народу Криму до мов національних меншин України не належить); (IV) мови фінно-угорської родини: 30) естонська, 31) мордовська-ерзя, 32) мордовська-мокша, 33) марійська, 34) комі, 35) удмуртська, 36) угорська; (V) іберійсько-кавказькі мови: 37) грузинська, 38) аварська, 39) даргинська, 40) лезгинська, 41) чеченська; (VI) корейська мова; (VII) в'єтнамська мова. З погляду часу розселення на території України їхніх носіїв мови національних меншин можна поділити на три групи: 1) ті, народи-носії яких здавна, щонайменше з минулого століття, живуть в Україні; 2) ті, які належать народам, що з'явилися в Україні між 1-ю і 2-ю світовими війнами, 3) ті, які належать народам, що почали осельоватися в Україні після 2-ї світової війни. Якщо в першому випадку, народи, носії мов, живуть великими скупченнями, займаючи певні місцевості, отже, й розташування мов відоме, то в другому і третьому випадках носії мов живуть розпорошено, переважно в містах, і тому точно визначити місце розташування їх та їхніх мов неможливо. До першої групи мов належать російська (переважно схід і південь України), білоруська (Полісся), польська (Житомирщина, Вінничина, Галичина, Хмельниччина, частково Буковина), чеська (Одеська обл.), словацька (Закарпаття), болгарська (Одеська, Запорізька обл., Крим), їдиш (переважно великі міста Правобережжя і Західної України — Київ, Одеса, Чернівці), німецька (західне Закарпаття), румунська (Буковина, східне Закарпаття, Одеська, Кіровоградська обл.), албанська (Одеська, Запорізька обл.), грецька (Донецька обл., Крим), циганська (Закарпаття, Крим, Одеська обл.), вірменська (міста Східної України, Крим), новоасирійська (Донецька обл., частково міста Наддніпрянщини), татарська (Східна Україна, переважно Донбас), гагаузька (Одеська обл.), чуваська (Крим), естонська (Крим), угорська (Закарпаття). До другої групи належать такі мови, як литовська, латиська, частково іспанська (за винятком кубинців, що оселилися в Україні після 2-ї світової війни), таджицька, осетинська, узбецька, казахська, азербайджанська, киргизька, туркменська, башкирська, комі, марійська, мордовська-ерзя, мордовська-мокша, удмуртська, грузинська, аварська, даргинська, лезгинська, чеченська. З огляду на те, що носії цих мов почали переселюватись після революції, коли Західна й Східна Україна не возз'єдналися, більшість їх живе на Наддніпрянщині. До третьої групи належать такі мови, як арабська, корейська, в'єтнамська, носії яких почали з'являтись в Україні у зв'язку з посиленням контактів із країнами т. зв. Третього світу (Азії, Африки, Латинської Америки). Розташування носіїв усіх цих мов переважно не усталилося, хоча, напр., значна кількість корейців, очевидно, у зв'язку із кліматично-природними умовами обрала місцем поселення південь України.

Після української мови, яку з 37370368 чол. українців визнали за рідну 32773813 чол. найпоширенішою мовою України є російська, яку з росіян визнали за рідну 11147466 чол. На інші мови припадає лише 1244203 чол. Отже, виходячи із загальної кількості населення України (1986) 51449479 чол. і з того, що носії української й інших мов (крім російської) разом становлять 34018016 чол., слід вважати, що їх близько 2/3 населення України, а 1/3 становить російськомовне населення. Подібний стан не є нормальним, а пов'язаним, як свідчать факти новітньої історії, із цілеспрямованою політикою «інтернаціоналізації», тобто посиленої мовної русифікації України. Вона знайшла свій вияв у явищах голодомору 1931—1933 рр., спрямованого проти українського селянства, репресіях 20—70 рр., спрямованих проти інтелігенції українського й інших неросійських народів (поляків, німців, євреїв, греків, болгар та ін.), у ліквідації освіти й преси мовами національних меншин у Східній Україні, у вивезенні під час колективізації і т. зв. оргнаборами українців поза межі України і в нерегульованому переселенні в Україну російського і російськомовного населення з інших республік тощо. Унаслідок цього в Україні склалася ненормальна демографічна й мовна ситуація, кризова щодо української (особливо в східних і південних областях) та ін. неросійських мов. Наведемо дані про кількість носіїв національних мов порівняно з чисельністю відповідних народів: єврейська мова — 34506 чол. (при кількості євреїв 485975 чол.), відповідно щодо білорусів 156710 чол. (439858 чол.), поляків 27361 (218891), естонців 1292 (4208), німців 8758 (37912) тощо. У 20—30-х рр. із суто тактичних міркувань (потреба агітації на користь «світової революції») для тих народів, які жили в Україні, створювались школи з викладанням національною мовою (зокрема, польські, німецькі, молдавські, єврейські, болгарські, грецькі, вірменські, че-

ські, асирійські). Працював Укрдержнацменшвидав, що випускав літературу мовами національних меншин. Існували національні райони, де мова відповідної національної меншини використовувалась поряд із українською як офіційна. Цей тимчасовий ілюзорний курс на розгортання національного будівництва відбувався паралельно з такою ж тимчасовою кампанією «українізації», тобто поширення української мови як офіційної мови УРСР. На початку 30-х рр. у зв'язку з стабілізацією в країнах Західної Європи, США і втратою надії на близьку революційну перспективу в світі, а також посиленням ізоляціонізму СРСР, національне будівництво почало згортатися, а його активні учасники були піддані репресіям. Ліквідовано всі національні школи за винятком українських і російських, а в часи Л. Брежнєва почалася остаточна ліквідація вже й українських шкіл. Тим самим під гаслом т. зв. «інтернаціоналізації» керівні кола СРСР послідовно продовжували традиційну внутрішню політику Російської імперії, спрямовану на «обрусіння інородців», тобто неросійських народів. Лише в останні роки, з огляду на прийняття Закону про мови, становище починає поступово виправлятися. Важливу роль у справі відновлення мов і культур національних меншин України відіграють національно-культурні товариства. Це конче потрібно для гармонійного розвитку культури України як незалежної держави, де мають бути забезпечені права людини.

МОВНІ СПІВТОВАРИСТВА — різновид транскордонних співтовариств, які утворюються внаслідок поділу не лише «етнонаціональної» території, але й етнічних співтовариств. У Європі є багато прикладів М. с. Так, «франкомовне співтовариство», включає, окрім Франції, Валонію (Бельгію), франкомовні кантони Швейцарії та франкомовних громадян Брюсселя і Валь-д'Аоста; «німецькомовне співтовариство», окрім Німеччини та Австрії,— німецькомовні кантони Швейцарії, «німецькомовну общину» Бельгії, німецькомовних громадян Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини, Румунії, Росії, України; «італомовне співтовариство», окрім Італії,— «італомовні» кантони Швейцарії та італомовні общини Сербії та Хорватії.

У деяких М. с. існує більш-менш розвинуте «наднаціональне» співробітництво, зокрема,— найбільш активний інститут «франкофілії» та франкомовне співтовариство. Воно охоплює близько 40 країн, має постійні органи, раз в рік проводить зустрічі на самому високому рівні (керівники держав та урядів), проте у ньому відсутня демократична система представництва.

Заснована на принципах захисту однієї мови та культури, ця організація має сильні мотиви спротиву іншій мові (англійській), і, таким чином, служить для самоствердження на міжнародній арені окремої країни — Франції, а не лише підтримки «особливих» відносин з іншими державами, в більшості своїй колишніми колоніями. По такому ж принципу діє і іберо-американське співтовариство. Проте, частіше за все політика М. с. зводиться до політики «культурної батьківщини» (напр., німецькомовне та італомовне співтовариства).

МОЗАЇЧНІСТЬ ЕТНОСУ — неоднорідність його структури, необхідної для підтримки етнічної єдності. М. е. визнається, таким чином, умовою його тотожності.

Мова та самосвідомість, для прикладу, взяті самі по собі, окремо — елементи неоднорідні за своїм складом. Але схожі в тому, що однаково «працюють» на етнос, на збереження його культурної визначеності.

МУТАЦІЯ — зміна розстановки етносів через декілька поколінь у результаті пасіонарного вибуху.

Концепція М. пояснює всі особливості етнічних процесів, у тому числі їх неповторність при загальній схемі розвитку. Адже кожний процес починається у своєрідних географічних умовах за наявності тих чи інших традицій у вихідних форм, а також у неповторній історично зумовленій розстановці сил, що оточують ареал процесу етногенезу, який починається.

Спрямованість етногенетичних процесів детермінована середовищем, і саме тому всі етноси колишні, нинішні й майбутні були і будуть несхожими один на одного. Звідси зрозуміла тенденція зниження їх здатності до пристосування. М. як інерція первісного поштовху й оформлення нової популяції у певних географічних мовах створює рух у тому чи іншому напрямку. Звідси — функціональний зв'язок етносу з ландшафтом. Виняток становлять етноси-паразити, які живуть у відриві від ландшафту, що їх породив, за рахунок етносів-аборигенів, іноді утворюючи химерні етноси.

Н

НАРОДОЗНАВСТВО (етнологія, етнографія) — наука, що досліджує етнічні спільноти на предмет визначення специфічних ознак і функцій, виявлення їх змісту та закономірностей процесу становлення з точки зору забезпечення існування етносу.

Опис етнічних ознак зустрічаємо ще у давні часи (Геродот, Ксенофонт, Тацит) та у середньовіччі (Біруні, Ібн Фадлан, П. Карпіні, М. Поло). Власне термін «етнографія» зафіксований у XVIII ст., «етнологія» — у XIX, зокрема у класифікації наук Ампером. У слов'янських народів паралельно маємо термін «народоведение», «narodopis» — слов., «Ludoznowstwo» — пол. Для німців характерне вживання «Vëolkerkunde» і «Volkskunde» (останнє для галузі, що досліджує власний народ). Трапляється в європейських слововживаннях «фольклор» у розумінні «Volkskunde». Вибір одного із термінів — Н., етнологія, етнографія — є справою дослідника.

Витоки Н. лежать в інтересі до вивчення безписемних народів. Але вже на початку XIX ст. маємо звертання до народів власних (брати Грімм), що пов'язане з романтизмом.

Першим теоретичним напрямком у Н. є еволюціоністський або антропологічний, що виходив з ідеї єдиноподібного розвитку людства на засадах природничої еволюції (А. Басіан, Е. Тейлор). П. Морган долучив до біологізму та еволюціонізму соціальні чинники, що дало підстави Ф. Енгельсу засадничо прилучити його до історичного матеріалізму.

Вплив природознавства на Н. позначився наголошенням географічних чинників при аналізі відмінностей культур (Ф. Ратцель, К. Вайле, Й. Цвейг). Спроба включити в об'єкт Н. раси була відкинута науковцями у другій половині XIX ст. Подальші зміни в засадничих напрямках Н. зумовлені впливом неокантіанських (Франкфуртської або Баденської та Марбурзької) шкіл. Саме вплив Г. Ріккерта визначив принципові підходи дифузіоністського напрямку в Н. (просторове переміщення культур). У межах цих напрямків виділяють «школу культурних кіл» (Л. Фробеніус, Ф. Гребнер), «віденську культурно-історичну школу» (В. Шмідт) та проміжних дослідників (І. Геккель, Р. Гайне-Гельдерн). Їх об'єднує зосередженість на культурі, а відрізняє міра історицизму при розгляді її. Коріння функціоналізму в Н. проросло на ґрунті Марбурзької школи. Класичний функціоналізм у Н. (Б. Малиновський, А. Рекліфф-Браун) головну увагу приділяє дослідженню культури етносу як єдиного цілого, похідного від функціональної пов'язаності культурних явищ. При цьому не враховували історичний чинник. Майже водночас з неокантіанством Н. зазнало впливу неопозитивізму Е. Дюркгейма. На противагу історичній загальнолюдськості еволюціонізму та культурницької спрямованості дифузіоністів і функціоналіс-

тів предметом дослідження стала соціальна психіка етнічних спільнот. Йшлося зокрема про пересічний психічний тип, що визначає культуру. Етнопсихологічна школа (А. Кардинер, Р. Бенедикт, М. Мід) постулювала незмінність структури етнічної свідомості, доки вона не зазнає впливу культури більш високого рівня. Логічним продовженням функціоналізму та етнопсихологізму стала концепція «культурного релятивізму» (М. Херсковіц), що розглядає культуру кожного етносу як рівноправну, оскільки вона історично забезпечує стабільне функціонування спільноти. Йдеться також про два напрямки структуралізму: 1) Е. Еванс-Прічард, М. Фортес; 2) К. Леві-Строс. Останній спрямований на дослідження стабільної структури суспільства зі спробою використання структурної лінгвістики.

У повоєнний період розроблена американська «культурницька антропологія» (Л. Уайт) як спроба відновити класичний еволюціонізм і неоеволюціонізм (Д. Стюард) з його теорією багатолінійності еволюції, що бере під сумнів єдність історичного процесу.

Сучасні етнографічні школи, як правило, визначають об'єктом своїх досліджень спільноту або культуру.

Є погляд на Н. як науку про людину, науку, що включає в себе психологію, історію, статистику, антропологію, географію тощо (К. Вайнхольд, А. Штарк, М. Фрайтаг).

Н. має спільний об'єкт дослідження з історією та соціологією, коли йдеться про етнічну спільноту, при цьому зазначають, що власне її предметом є «народна» культура. Але невизначеність поняття «народ» (усе населення, люди, селяни, трудящі тощо) позбавляє визначеності й сам предмет.

Наголос на особливості методу Н.— безпосереднє спостереження — також не може бути самодостатнім для виокремлення її з низки інших наук.

Отож, особливості предметної сфери Н. слід шукати в тих особливостях етнічної спільноти, які вирізняють її з інших спільнот. Такими особливостями (Ю. Бромлей) є побутовий рівень культури в найширшому розумінні цього слова з наголошенням на її традиційні форми. Тому Н. часто ототожнюють з культурною антропологією, не зважаючи при цьому на відмінність в об'єктах дослідження — у першому випадку йдеться про етнос, у другому — про людину.

НАРОДОНАСЕЛЕННЯ — одне з основних понять ряду суспільних наук. Н.— головний матеріальний компонент людського суспільства, сукупність людей, що складається природно-історично та поновлюється безперервно в процесі свого відтворення. Н., як і все людство, представлено в етносах (родах, племенах, народностях та націях).

НАЦІОГЕНЕЗИС — вища фаза розвитку народотворення, процес консолідації етносу, в основі якого лежить національна психологія, самосвідомість, що нівелює всі станові, релігійні, династичні відмінності і зближує «рівних» людей до «рівних», і, що головне — сприяє формуванню національної ідеї (С. Дністрянський).

За словами Г. Моргана, від першої стадії (роду) до найвищої (нації) пролягала «тривала історикабельна ера поступової соціалізації людини і перипетійного оцивілізовування людства».

На зорі історії людські колективи становили собою орду — аморфну масу з високим рівнем ентропії, де безроздільно панували одноманітність і хаос. Але в процесі соціального розвитку людство почало поділятися на певні групи, що виразно відрізнялися одна від одної, виконуючи різні функції в суспільному житті. Поділ на структурні частини знаменував початки соціальної організації. Першим критерієм диференціації було походження. Виникло плем'я, що становило собою колектив кровних родичів, протиставлений іншим аналогічним утворенням, також організованим за принципом народження. Інших критеріїв на той час просто не існувало, вони з'явилися пізніше.

Далі суспільні організми почали поділятися на класи (економічний принцип), стани (юридичний принцип), держави (політичний принцип), конфесії (релігійний принцип) і т. д.— аж до об'єднань на кшталт спортивних товариств або клубу службового собаківництва. Етнічний критерій зберігає своє значення, але ускладнюється наявністю інших критеріїв, питома вага яких в реальному житті виявляється дуже різною. Так етнос (система генетичних зв'язків) перетворюється на націю, що має свою визначену структуру (М. Брайчевський).

Слід звернути увагу також і на точку зору О. Бочковського, який розрізнює дві основні фази в розвитку народотворення: старшу і довшу, коли народ постає і твориться (етногенез), та новітню і значно коротшу, коли він шляхом масового усвідомлення перетворюється у новітню націю. У добу етногенезу кастова розпорошеність, мозаїчна атомізація суспільства гальмували формування національної свідомості, яка об'єднує і перетворює первісний народ у постійну націю.

Інший чинник, що перешкоджає процесу Н.— історико-географічний. Саме він визначив історично обумовлений напрям поширення європейського націогенезу з Заходу на Схід. «Річ у тім,— зазначає вчений,— що в цьому напрямі проходило також народотворче визначення Європи, що чимдалі на Схід все більше відставало і запізнювалось. Адже на Україні, наприклад, міграція (переміщення) населення та навала азіатських кочівників припинилася щойно у 18 столітті, гальмуючи і унеможливлюючи державно-політичну стабілізацію українського народу... Поширення політичної свободи, демократії, конституалізму, парламентаризму — від Заходу на Схід проходило з явним запізненням. Європа свою «весну народів» пережила в 1848 році, коли у Росії перша Революція, що була водночас маніфестацією національно-визвольних змагань її поневолених народів, вибухла щойно в 1905 році».

На думку Бочковського, розвитку і поширенню Н. сприяють три основні передумови: 1) поглиблення громадських взаємин між членами всіх суспільних груп, з яких складається народ, а значить, і ліквідація атомістичної будови суспільства, що була перешкодою для народотворчих рухів на початку етногенезу. Слідом за французьким соціологом Е. Дюркгеймом, він називає цей процес «громадською гущавиною» або «гущавинною динамічністю». Саме «громадська гущавина» перемагає суспільний атомізм (розширення), такий характерний для феодального суспільства, що гальмує перехід етногенези в націогенезу, тобто перетворення народу як етнічного матеріалу в націю, яка є окремою суспільно-культурною індивідуальністю; 2) піднесення ролі держави, яка, незважаючи на свою пересічну безнаціональну сутність, фактично сприяє поглибленню етногенезу, шляхом його включення в певні зовнішні кордони. Крім того, саме завдяки державі народотворчий процес пов'язується з певною територією; 3) зародження капіталізму, який, з одного боку, впливає на суспільну окремішність населення, а з іншого — на його пізніше об'єднання, активізує і виводить на історичну арену до того пасивні суспільні класи: робітництво, селянство і т. д.

Таким чином, утворення нації пов'язується з трьома основними чинниками: 1) виробленням «громадської гущавини» через функціонування громадських інституцій і підтримку середніх класів; 2) утворенням власної держави з власною територією і 3) розвитком капіталізму і демократії.

Процес творення «неісторичних», або як ще називали їх в літературі, «недержавних» народів, скажімо, розглядається з врахуванням органічних чинників. Самовизначилися спочатку верхні шари суспільства. Оскільки в добу раннього капіталізму структури феодальної станової

суспільності почали перетворюватися в класові, вони монополізували право на національне представництво. Ці верхні шари — шляхта епохи феодалізму і капіталістична буржуазія.

За нової доби — капіталізму — ці народи репрезентувалися політично пасивними громадянськими шарами (селянством і робітництвом) і об'єктивно перебували в політичній і національній бездіяльності внаслідок денаціоналізації їхніх вищих верств. Останні ж були механічно захоплені чужою національною стихією: зрусифікувалися або ополячилися в Україні, германізувалися в Чехії, Литві й Естонії, пошведчилися у Фінляндії.

Творення вищих націй датується кін. XVIII — сер. XIX ст., коли, внаслідок суспільних змін зародилася національна ідея, яка у визвольних війнах проти наполеонівського універсалізму сформувалась і зміцніла політично. Вона все більше поширювалася і втягувала до сфери свого впливу ті чи інші етнічні групи й класи. І тут вирішальну роль відіграв саме суспільний чинник. Капіталізм і демократія, що прискорено розвиваються в цю епоху, усувають внутрішні суспільні бар'єри і стають запорукою здійснення справжньої громадської спільності. В цих умовах нижчі шари стають повноправними членами національного організму, тому з суспільної точки зору молоді нації структурно більш однорідні, їхня інтелігенція вже виростає з маси, з народного дна суспільної піраміди, не потребує ходіння в народ, бо тілом і душею є народною.

Все це визначає органічність політичного і культурного розвитку, суспільної диференціації неісторичних народів, у яких культура поширюється масово, захоплює всі шари суспільства, перестає бути аристократичним привілеєм, як у росіян або поляків.

Словом, неісторичні народи починають формуватися у сучасні демократичні нації, «з'являються, власне, інтелігенція і пролетаріат, опановується місто, націоналізується школа і церква, організуються політичні партії, власна преса, наукові установи, університет, згодом кидається гасло автономії чи федерації, а в кінці — стихійно вибухають самостійництво і політичний сепаратизм» (О. Бочковський).

Як бачимо, в українській етнополітичній думці Н. розглядався у контексті співвідношення етнічного та соціального, розв'язуючи проблему в межах їх поєднання в єдиному етно-соціальному організмові, і зовсім не протиставляючи, не випинаючи те чи інше, як сталося пізніше, зокрема, в марксистській та націонал-радикалістській ідеолоґії.

Більше того, в українській етнополітичній думці був розроблений, причому достатньо прискіпливо, сам процес націогенезу. «Нація,— писав В. Старосольський,— це спільнота, основою якої є ірраціональна стихійна воля». А далі — цілком у дусі нашого розуміння соціальності в національному, зазначав: «У протиставленні до спільнот, які основуються на фізичних підставах кровного зв'язку, як родина, рід, плем'я, вона (нація — авт.) засновується на інстинктах «другого ступеня», типом яких є ідея». Отже, «інстинкти другого ступеня» — це те, що піднімає національне над етнічним, вона виступає вже як спільність, тобто засновується на внутрішній органічній ідеї у своєму розвитку. Це — з одного боку. З другого ж, називалась першочергова вагомість врахування в політиці двох основних взаємовпливаючих факторів — класовий поділ її «народу» та його зрічничкування по лінії нації.

Вчені етнополітологічного спрямування звертали увагу й на те, що, скажімо, слабкість української нації полягала передовсім у фрагментарному і в цілому нерозвинутому суспільному організмі та недовершеності племінної седиментації українського народу (О. Бочковський).

Цікавими щодо цього є думки С. Дністрянського, який до елементів, що входять у поняття «нація» і «народ» включав «людей», розуміючи під цим терміном певний суспільний зв'язок, що склався на основі спільного родового походження, а згодом, і загального почуття кровної спільності. Цей зв'язок може залучати до себе нових членів шляхом асиміляції, яка, в свою чергу, довершується за допомогою іншого чинника кожної нації — культури. В останню він включав народну мову, історичні традиції, звичаї, «всі ті психічно-культурні моменти, котрі сполучили значне число людей в *ідейні зв'язки* (курсив авт.) без огляду на границі держави».

Саме ж поняття «національна ідея» виводилось речниками української етнополітичної думки з сутності нації, точніше — її прикмет. Розрізняючи об'єктивні (культура, мова, історичні традиції, територія) і суб'єктивні (воля, ідея) прикмети нації, скажімо, В. Старосольський дійшов до висновку, що об'єктивні ознаки нації — це тільки чинники, які в тих чи інших конкретних умовах допомогли нації утворитися, а також ті форми і символи, в яких вона проявляє себе. Жодна з цих об'єктивних ознак не складає основу нації, на яку можна спертися, оскільки вони не виступають головною рушійною силою у боротьбі нації за політичну самостійність і суверенність. Лише суб'єктивний чинник — воля бути нацією, усвідомлювати себе окремою нацією — є свідченням існування нації і національної приналежності. До речі, і О. Бочковський вважав, що вирішальними і характерними ознаками нації є національна свідомість та воля, які водночас виступають основною підвалиною утворення держави.

Для С. Дністрянського в основі одного з можливих елементів теорії суспільних зв'язків була закладена саме національна ідея. «Нація — це реалізація хотіння до буття нацією,— писав В. Липинський.— Коли нема хотіння, виявленого в формі ідеї — нема нації». І, нарешті, ще одне міркування. «У розвинутих народів національна ідея твориться людьми діла, а не слова, і як незавидна доля тих країн, де царем дитина, так і тих, що їм закони пишуть поети».

Словом, і в даному випадку, національна ідея кореспондується з нацією як історично діючим суб'єктом, як живим функціонуючим колективом людей. Саме при такому «баченні» на перший план і виходить її суб'єктивний бік — національна воля, національна ідея.

НАЦІОНАЛЬНА ГІДНІСТЬ — невіддільний атрибут нац. життя і найхарактерніша ознака нац. належності. Н. г. ґрунтується на розумінні значимості усього позитивного в нац. житті народу, а в цьому позитивному — того, що створюється нацією і що вона одержує в процесі міжнац. спілкування. Говорячи про почуття Н. г. слід враховувати й те, що в Україні довгий час виховувався нігілізм до рідної культури, історії, мови.

Прагнення до відновлення й утвердження іст. правди у галузі нац. відносин постійно натикалося як на агресивні перепони великодержавного шовінізму, так і на флюгерство, фарисейство, нігілізм деяких «послідовних інтернаціоналістів». Заскорузлість імперського мислення можновладці використовували для того, щоб посіяти недовір'я між націями, які живуть в Україні, викликати негативне ставлення до мови, історії, культури, традицій, звичаїв укр. народу.

Найпарадоксальнішим було те, що відчуженість, абстрактний підхід до культури й історії народу подавалися як прояв інтернаціоналізму, а піклування про збереження мови, пам'яток культури, нац. духу розглядалося як вузьколобий патріотизм, який в недалекому минулому іменувався не інакше як націоналізм.

Тоталітарна система не була зацікавлена у формуванні Н. г. та іст. пам'яті громадян, у подоланні нац. нігілізму, у вихованні глибокої шани до укр. мови, культури, землі своїх предків.

А між тим Н. г. найбільше проявляється в глибокій

повазі до всього того, що створено народом, насамперед до його культури, мови, історії, традицій, звичаїв. Н. г. передбачає шанобливе ставлення до всього того, що було національно-вартісним у житті попередніх поколінь і становить значущий інтерес у сучасний період, коли відкрилася реальна можливість всебічно розвиватися на нац. основі.

Н. г. в незалежній Укр. державі набуває особливого значення, бо передусім вона пов'язана з любов'ю до рідної землі, батькової хати, до рідної мови, поваги до старших. Це благородне почуття передається з покоління в покоління з молоком матері, з мелодією народної пісні. Н. г. проявляється у відчутті приналежності до свого народу, усвідомленні, що ти його плоть і кров, а також прагненні пізнати, зберегти і передати його духовні надбання у спадок прийдешнім поколінням.

НАЦІОНАЛЬНА ГОРДІСТЬ — соціально-психологічна категорія, яка виражає патріотичне почуття відданості, любові і поваги до власної країни та народу на основі врахування їх реального внеску в світову культуру та цивілізацію. Це поняття не тотожне поняттю «патріотизм», а входить до нього як складова частина. Справжня Н. г. несумісна з почуттям зневаги та ворожості до ін. народів і нац. груп, що може бути основою політ. націоналізму та шовінізму.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ (етнічна). Проблема Н. і. відноситься до розряду культурологічних, перш за все до тих, у яких розроблені еталони (стандарти) етносоціальної поведінки. У цьому ракурсі звички, смаки, історична спадковість, ритуали, традиції, обряди, артифакти визначають колективні спільності в часі та просторі. Хоча, на думку британського дослідника У. Уоллеса, Н. і. є одним із культурних міфів, який, по суті, означає розбіжності між окремою нацією та зовнішнім світом. Більше того, деякі політологи стверджують, що саме цей міф легітимізує дії урядів, спрямовані на захист державних інтересів.

Говорячи про Н. і., мають на увазі, у тому числі, почуття спільності минулого та сучасного у громадянському суспільстві кожної конкретної держави. Суть проблеми полягає у наявності й збереженні національно-культурного консенсусу з фундаментальних питань економічного, політичного, культурного і соціального життя, поточного розвитку держави, її внутрішньої і зовнішньої політики. І, врешті-решт, Н. і. передбачає існування в нації почуття спільної історичної долі та близького майбутнього. Отже, минуле, сучасне й майбутнє кожного разу стрічаються у складному комплексі етнонаціональних факторів, які спричиняють істотний вплив на об'єктивні та суб'єктивні погляди різних представників державотворчого етносу, що ідентифікує себе.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕОЛОГІЯ — сукупність ідей та уявлень щодо інтересів «своєї» нації та шляхів її забезпечення. Зародилася разом із становленням націй у процесі бурхливого розвитку капіталізму, так званої «модернізації», яка призвела до поглиблення міжнарод. розподілу праці і викликала потребу захисту нац. економіки під час конкурентної боротьби на світовому ринку.

Особливо багато прихильників Н. і. здобуває серед того народу, який виборює свою незалежність. Тут вона стає ідеологією згуртування нації навколо спільної мети — досягнення статусу «нації-держави» та її подальшого всебічного розвитку.

У багатонац. державах в основі Н. і. лежить ідея державної єдності навколо державоутворюючої нації («нації-держави»), через що нерідко перетворюється на ідеологію панівної нації.

Залежно від соціальн. і політ. сил, які виступають носіями, а також від її філософ. та історико-філософ. підґрунтя, вона може набувати різних форм — як демократичних, так і вкрай реакційних, антигуманних. У зв'язку з тим, що боротьба за нац. інтереси неминуче містить у собі елемент егоїзму, в минулому, особливо в умовах «дикого капіталізму», Н. і. була, а нерідко є такою й зараз, духовним забезпеченням імперіалістичних зазіхань (так званий «класичний націоналізм»).

У колишньому СРСР Н. і. трактувалася і вивчалася тільки в її «класичному варіанті». Тому ототожнювалася виключно з пропагандою нац. зверхності, нац. неприязні і навіть ненависті, ксенофобії, з гіпертрофуванням нац. інтересів у свідомості людей, з культивацією нац. обмеженості. Оцінки радянських дослідників такого роду ідеології були справедливими, відбивали реальну суть «класичного націоналізму».

У той же час з поля зору радянських вчених випало, що з кінця 70-х в зах. суспільнознавстві почав поширюватися термін «новий націоналізм» як антипод «класичному». Його зміст полягає, на думку фахівців, у забезпеченні піднесення нації, захисті її суверенітету, зміцненні сили і підвищенні активності, зростанні ролі нац. держави.

Подальше вивчення Н. і. вимагає диференційованого підходу до неї, відокремлення націоналізму пригнобленої нації від націоналізму жертви агресії, від націоналізму агресора і т. д.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ. Збуджуючий фермент оновлення суспільства, стихійний процес боротьби за збереження своєї етніч. особи, яку українське населення вело протягом стількох століть свого історичного існування. Саме «могутній інстинкт національного будівництва підтримував в найбільш тяжких та несприятливих умовах її національне щеплення з політичних, релігійних та культурних течій, що перехрещуються, створив майже невловимі комбінації, які в кінцевому результаті підтримували зв'язок українських територій, ендосмос та екзосмос народного життя в їх роз'єднаних частинах та незмінно у моменти пробудження національного життя висував питання про національне об'єднання їх» (М. Грушевський).

Ми говоримо про Н. і., коли якийсь народ помічає свою єдність, свій внутр. зв'язок, свій іст. характер, свої традиції, своє становлення та розвиток, свою долю та призначення, робить їх предметом своєї свідомості, мотивуванням своєї волі,— так визначав сутність Н. і. М. Бубер, і з цим важко не погодитись.

Н. і. можна розглядати і як концентрований вираз національно-патріот. фактора. З цієї точки зору вона є соціально-політ., морально-етич. та психолог. феноменом народного буття, менталітетом народу, що згуртовує його в єдине ціле. Об'єднання людей на засадах цих пріоритетів якраз і є тією первинною умовою, поза якою будь-яка розмова про реформування суспільства чи його культ. відродження втрачає сенс.

Зрештою, під Н. і. розумілося відстоювання статусу, скажімо, українства як нації з усіма випливаючими з цього наслідками. На цій підставі вимагалося визнання рівноцінності та рівноправності в лоні народів, принаймні колишньої Рос. імперії. Н. і. далі пов'язана не стільки з матеріалізованими ознаками нації, а скоріше — з духовним світом, духовним типом нації, який вважався навіть вище територіального, особливо для «недержавних» націй. Зрештою, духовно-культ. фактор при такому підході вважався визначальним, як могутній інстинкт нац. самозбереження та самоусвідомлення. Матеріальні ж фактори, на відміну від суб'єктивних, розглядаються як ступені до здійснення самої Н. і. Звертає на себе увагу і стійкість Н. і., щільно пов'язаної з нац. моментом, суверенністю нації, нац. платформою політ. партій та ін.

Посилаючись на Е. Дюркгейма, слід зазначити, що Н. і. як стійке колективне уявлення, раз виникнувши, має велетенську силу іст. інерції та зарядженості, а згідно закону соціалізації відтворюється новими поколіннями. Плідними є й думки Е. Фромма щодо «національного нарцисизму» як психолог. феномена та механізму його утворення.

Прагнення нац. визначення аж ніяк не є ні реакційним, ні шовіністичним. Воно стає таким тоді, коли до нього «примазується», як писав ще М. Грушевський, «доволі рухлива, а головно, криклива організація, робота, кажучи по-теперішньому, фашистського напрямку...», коли відбувається «грання деяких людей на національних струнах», «награвання на зверхніх, декоративних формах рівноправності і суверенності народу», використання «чарів мистецтва поезії», «поетів і титулів», з яких роблять «панегірістів, декораторів».

Нац. розвій України, особливо в час його піднесення, має свої особливості. Він, по-перше, відрізняється великою строкатістю учасників і, по-друге, складністю та суперечливістю ідеолог. підстав, тлумачень, кожне з яких претендує на свою монополію.

Привертає увагу ще один аспект — політичний, точніше, політизований — при якому та чи ін. партія, рух, об'єднання вкладає в поняття «Н. і.» свій, знову ж таки політизований зміст, до визнання саме такої ідеї держ. ідеологією.

Вип'ячування тієї чи ін. ідеології, а тим більше спроби зробити її панівною, державною,— це придушення «інакомислення», різноманітності ідеолог. підходів, світоглядних підстав, різнобарв'я сусп. думки, це знову-таки диктат, ідеолог. тиск, пошуки своєрідних ідеологем, що претендують на абсолютну істину. Хочемо ми цього, чи ні, але претензії на вироблення якоїсь «єдино правильної» ідеології — це відбиток все тієї ж старезної хвороби — бюрократизації сусп. думки, її формалізації, закритість ідеолог. структури. Хочемо ми цього, чи ні — це жорсткий тиск «інакомислячих», сковування ідеолог. стереотипами свободи думки, плюралізму ідеолог. «матерії». Це — новий виток полювання за ідеолог. «відьмами», постійні пошуки «не наших», «ідейних ворогів» та ін.

«Правдоподібна людина,— писав свого часу М. Драгоманов,— має прийти до того, що сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ. Треба пошукати чогось іншого, такого, що б стало вище над усіма національностями та й мирило їх, коли вони підуть одна проти другої. Треба шукати всесвітньої правди, котра була б спільною всім національностям». Драгоманов далі зазначив, що українці мусять вийти з того вузького й поверхневого националства, котре в Європі втратило смисл після 1848 р. З цього зовсім не випливає, підкреслював він, що вони мусять зректись своєї прихильності до України, до її нації. Драгоманов був переконаний, що «... національна ідея сама по собі не є ліком на всі лиха громадські... а часом без других культурних ідей може служити джерелом великих помилок».

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ: ПРОБЛЕМИ МІФОЛОГІЗАЦІЇ. Свого часу відомий американський соціолог Д. Белл зазначав, що звернення в кризові періоди саме до Н. і., часто навіть попри загальногуманістичні, універсальні цінності, пояснюється тим, що вона є найпростішою і найдоступнішою формою соціальної ідентичності людей. Без неї неможливо втягнути широкі верстви населення в процес глобальних перетворень. Як трактувати Н. і.— чи її традиційність, соборність, самобутність, патріотизм, набожність, ірраціоналізм, індивідуалізм, анархізм тощо; чи то в плані відкритості українського менталітету до засвоєння європейських ліберальних соціальних інститутів, від яких Україна була насильно відлучена кілька століть тому; чи то в розумінні України як пограниччя між Сходом і Заходом, що має виконати свою історичну місію синтезу найпередовіших досягнень обох цивілізацій (унікальний досвід грекоримської церкви).

Зрештою, історичні ідеї живуть не стільки своєю внутрішньою силою, скільки тим, настільки вони задіяні в даний момент тою чи іншою соціальною силою. Якщо ідея висувається прогресивною соціальною силою, то прогресивним буде і втілення. Коли ж її несе суспільству регресивна, антиісторична сила, то ідея стає руйнівною. Це в однаковій мірі стосується й ідеї демократії, й ідеї патріотизму. Згадаймо лише, у що перетворилася ідея національного відродження в Німеччині у 30-ті рр.— ідею нацизму, расової вищості. Так само деформується ідея лібералізму в наших умовах — у виправдання засилля мафіозних структур.

Така доля може спіткати й Н. і. Як тут не розділити стурбованість діяльністю в Україні незаконних збройних формувань, зокрема української народної самооборони (УНСО). Ці хлопці з синьо-жовтих патріотів перетворюються в українських неофашистів. Напівграмотні нероби, вони видають себе за «борців за народне щастя». Їм приємно лоскоче честолюбне переконання, що вони творять історію. Насправді ж ці вічні революціонери чинять реальні злочини, які залишаються безкарними.

У плані ідеологічному, як зазначав відомий іспанський мислитель X. Ортега-і-Гассет, екстремізм є різновидом шарлатанства людини, яка абсолютно нездатна нічого створити, крім ілюзії, що вона теж творить, хоч насправді хапається за ідею і доводить її до абсурду. Це і є антипод творчості, межа рутини. «Прямолінійність,— писав він,— інертна; екстремісти — це ледацюги історії. Вони рухаються в одному напрямі, в той бік, куди їх одного разу підштовхнули. Людина творча, тобто людина, яка живе по-справжньому, знає межу своїх самобутніх істин, а тому вона завжди наготові і відкидає їх, як тільки вони починають обертатися на брехню».

Екстремістське акцентування уваги на національному моменті несе в собі загрозу ксенофобії, страху і недовіри до чужинців. З таким ідейним багажем інтегруватись у європейське співтовариство — саме механізм інтеграції у світовий розподіл праці і міг би забезпечити Україні шлях до добробуту громадян — буде дуже важко. До того ж, шлях у Європу лежить через інтеграцію з найближчими сусідами. А национал-радикалізм, як відомо, до взаєморозуміння між народами не веде.

Звичайно, європейські політики до певної міри розуміють наші клопоти, бо в минулому самі пережили період національного відродження з усіма супутніми процесами міфологізації історії. Певну паралель тут можна провести між Україною XX ст. та Італією XIX ст. Термін «рисорджименто» з'явився в Італії у минулому столітті у контексті таких ідеологічних настанов, як «національний реванш», «національне визволення». Магістральна ідея реваншу — повернення до такого стану речей, який вже існував у минулому шляхом концентрації розпорошених національних сил навколо єдиного бойового ядра. Домінуючою в свідомості широкого загалу стає літературно-моралістична ідея органічної послідовності історичного розвитку від Стародавнього Риму до сучасної держави. Саме у плані цього міфу італійська нація зображується такою, що «виникла з Давнім Римом» і нині є «знову відродженою» з відтворенням першооснов грекоримської культури.

«Здоровий глузд» переконується в тому, що ніби те, що існує сьогодні, існувало завжди і що Італія споконвіку була єдиною нацією, але пригнобленою іноземними державами. Похваткі ідеологи, які випливають на політичній кон'юнктурі, підживлюють подібні переконання різного роду «аргументами», висмикуючи їх з живого історичного контексту, і тим самим задовольняють попит тих, хто перейнятий «комплексом меншевартості»— втілюють їх потаємне бажання виступати в ролі первородних нащадків античного світу.

І до подібного процесу в Україні слід ставитися з розумінням. Пошуки «національної» державності ще до часів Київської Русі свідчать про те, що ми проходимо фазу свого «національного реваншу», де в ролі «старшого брата» східного слов'янства дехто зображає вже прадавніх

українців. У цих умовах міф, ідеологія набувають серйозного значення, створюючи ґрунт для консолідації нації, для формування її політичного і культурного життя. Водночас слід зрозуміти, що ця ідеологія забезпечує інтереси певного, обмеженого в історичному часі перехідного моменту, не дає простору стратегічній перспективі.

За таких обставин наука має робити свою справу, усвідомлюючи, що вона не може монополізувати всю сферу людського світогляду, який є і залишається такою ж мірою раціональним, як й ірраціональним. Оскільки є суспільна потреба в тому, щоб минуле було славним і привабливим в очах підростаючого покоління, то вона неминуче задовольнятиметься ідеологами — новітніми міфотворцями. Як зазначає О. Пріцак, «історичне пізнання постає, власне, в діалектичному змаганні міфу («метафізична історія») з логікою («когнітивна історія»). Одне з основних завдань історика — це аналітично деміфізувати архетипи міфу, а разом з тим і породжені ним пересуди й табу, які, будучи як міф ірраціональними, «не потребують доказу», на думку своїх творців».

Міфологія XX ст., виконуючи свою функцію «соціального клею», містить у собі одночасно і величезний деструктивний потенціал. Міф позбавляє людину необхідності самостійного переосмислення — мовляв, досить почути, прочитати, повірити. А спрощене уявлення про соціальну реальність, пише М. Мамардашвілі, робить людину XX ст. небезпечною не лише для себе, а й для всього світу.

Якщо ж вона досягає ступеню самоповаги за допомогою спрощених схем, то швидше уб'є того, хто відважився порушити ці схеми, ніж розпрощається з ними. Це має бути усвідомленим, тому що її спрощене розуміння складного світу є питанням життя і смерті.

Національно-державницьку ідею вже час наповнювати конкретним соціально-економічним змістом. Брак конструктивних ідей дехто з політиків намагається компенсувати конфліктною поведінкою навколо проблем, що виникають між сусідніми державами. Можливо, вона принесе ще якісь дивіденди, але все це питання поточного моменту. Україна ж повинна вже вдруге протягом XX ст. дати відповідь на виклик часу і конституюватися врештірешт як державна нація в сім'ї європейських народів.

НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА (від лат. cultura — вирощування, обробіток, виховання, освіта). У загальному розумінні поняття «культура» означає таку форму життєдіяльності людей, яка, перш за все, фіксує відмінність біологічних, природних форм життя від діяльності людини згідно з її потребами, інтересами, уподобаннями і представлена продуктами матеріального та духовного виробництва, людськими взаєминами, ставленням людини до себе самої. Якісним виміром культури є своєрідність її історичних, національних форм, а також форм суспільної свідомості та діяльності індивідів, соціальних і етнічних груп у їх предметно-практичному та духовному опануванні об'єктивної дійсності. Н. к. є виявом специфіки того чи іншого етносу в сфері культурних досягнень і включає у себе особливості національного менталітету, психології, традицій, мистецтва, міжетнічних відносин тощо. Вона є надбанням історичного розвитку нації, виробленням і закріпленням у свідомості етносу тих рис, які притаманні саме цій, а не іншій нації. Н. к. може бути критерієм ідентифікації нації, але у той же час вона не є суто автономним, ізольованим явищем. Навпаки, Н. к. акумулює у собі надбання світової культури, науки, мистецтва, які нерідко стають здобутком кожної окремої нації. З іншого боку, її відкритість обміну культурними надбаннями з іншими націями несе в собі небезпеку експансії з боку інших культур, приниження місця і ролі Н. к. Як надбання усієї нації, Н. к. потребує державного захисту.

НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА (культурологічне тло) — частина більш загальних понять «нація» та «культура», виникає разом з проблемою «національної душі». Як відомо, знайшла відображення у творчості німецьких романтиків, які поставили перед собою завдання подолати однобічність просвітительського раціоналізму, що, в свою чергу, поставило їх перед необхідністю відмови від наукового розуміння світобудови, звертання до художньо-інтуїтивного. Це, з одного боку, стимулювало створення нового, не європоцентричного, а плюралістичного бачення культури людства, а, з другого, змусило виділити питання про специфіку регіональних та національних культур взагалі. Це також стимулювало пошуки нових методологічних принципів культурологічних досліджень, які, на думку Й.-Г. Гердера та ряду ін. романтиків (А. Шлегеля, Ф. Шлегеля, Новаліса, Ф. Шіллера, братів Грімм) слід вбачати у міфологізації буття, в поверненні до минулого. При цьому Й.-Г. Гердер першим виділив специфіку Н. к. українців, звівши її до геополітичних особливостей територіального розміщення та психології «вдачі» народу. Певною мірою це сприяло виробленню наукових концепцій Н. к. українців. Сформульовані у працях вітчизняних вчених-етнографів, фольклористів, істориків, письменників та поетів XIX ст., починаючи з учасників Кирило-Мефодіївського братства, вони розглядали проблеми виділення специфічних особливостей народної, переважно селянської (землеробської), культури, хоча саму специфіку «української душі» зводили до героїчних ідеалів козацтва. М. Драгоманов та І. Франко розширюють концептуальні підходи. Схиляючись до філософсько-позитивістських ідей, мислителі проводять аналітичний огляд розвитку Н. к. в контексті світової. При цьому до неї активно вводяться політикодержавницькі ідеї та принципи, які тією чи іншою мірою входять і в сучасні культурологічні дослідження. А якщо врахувати той факт, що віками позбавлена самостійності, Україна змушена була «розчинятися» в політиці інших держав, то цілком закономірним є характерна для Н. к. зосередженість на усній народній творчості. Тому чільне місце в Н. к. належить мові (провідній знаковій системі національного буття), релігії (без державно месіаністської агресивності, яка притаманна імперіям), пісенній, побутово-обрядовій культурі народу. Все це сконцентровано навколо основного «регулятора»— моралі, орієнтованій на індивідуалізм (особиста відповідальність, зафіксована у «звичаєвому праві» та демократичному виборному принципі), терпимість щодо інших культур і «відкритість» взаємовпливам між ними. Зрештою, всі ці фактори в процесі історичного розвитку змінюють один одного. Так, сьогодні, коли відбувається нелегкий процес державотворення, всі ланки Н. к. потребують активної підтримки, але, що особливо важливо для українців, все це повинно підпорядковуватись завданням формування втраченого віками почуття національної гідності, честі, гордості за свій народ, за Україну. Все це і складає спектр духовних і моральних цінностей. А тут однаково впливовими є і знання сутності джерел Н. к. і наукові розробки щодо їх розуміння. Таким чином, Н. к. можна визначити як певну рухливу систему матеріальних і духовних цінностей, які відтворюють та утримують в цілісності буття народу.

НАЦІОНАЛЬНА МІФОЛОГІЯ — розв'язання трагічних суперечностей нації. Тих, що не можуть бути розв'язані в повсякденному житті. Н. м. виступає явищем ідеальним — адже суперечності розв'язуються лише в духовній сфері. З іншого боку, вона матеріальна тому, що реально впливає на життя людей, визначає їхні цінності та вчинки. Н. м. є сферою бажаного, але не майбутнього, а вічного. Саме в цьому проявляється її відмінність від таких позанаціональних міфоутворень XX ст., як фашистська та комуністична міфології.

Виступаючи вічним, Н. м. є не лише бажаним, але й дійсним, тим, що супроводжує людину все її життя, входить у світ національного підсвідомого. Звідси випливає

можливість пов'язання її з константами національної культури або архетипами, які можна розуміти як певну світоглядну основу, на якій базується культуротворчість представника етносу. До виникнення будь-яких теоретичних рефлексій ці основи існують як архетипічні персони, а їхні відносини — архетипічні сюжети— розвиваються саме у царині міфології. Міфологія тому й виступає націосинтезуючим фактором культури у часі та просторі історії нації.

Таке поняття архетипу принципово відрізняється від запропонованого К. Юнгом. Для нього архетип — позанаціональне явище, універсальна структура колективного підсвідомого людства. Архетипи, по Юнгу, існують у колективному підсвідомому ще до виникнення міфології, яка лише пізнає, інтерпретує їх та вводить у культурні сфери життя людини. Нічого не маючи проти архетипу колективного підсвідомого, хочеться наголосити, що категорія архетипу національної культури має власне життя. Ці поняття визначають різні сфери реальності. Архетип колективного підсвідомого являє собою факт психічної дійсності, архетип національної культури — дійсності культурної. Архетип колективного підсвідомого значною мірою є буття-в-собі архетипу культури, те, абстрактно-універсальне, з якого може вирости національно-конкретне.

Це підтверджує вся історія людства. Архетипи колективного підсвідомого повністю характеризують і визначають архаїчне буття народу, яке ще не мало етнічної забарвленості, де натуральне, натурне переважало культурне.

Надалі архетипи колективного підсвідомого, ці універсальні скрижалі людства, підносяться до етнічного буття і втрачають свою абстрактну всезагальність. Але то не процес абсолютного знання. Архетипи підсвідомого залишаються у найнижчих шарах свідомості й поведінки та співіснують з архетипами культури. Тут важливо зрозуміти, що архетипи культури не є їх інтерпретацією, фактом відображення на тому ж самому рівні, а розвитком та ступенем зрілості.

Розглядаючи націю як інтегровану персону (цьому присвячені дослідження київського соціоніка І. Каганця), цікаво було б співставити поняття архетипу та психології нації. Психотип нації є дещо ширше і самодостатнє, ніж архетип. Проте він виражає феноменальний та минучий рівень національного буття, тоді як архетип — його універсальну й вічнісну укоріненість. Психотип нації може змінитися, із зміненням архетипів зміниться нація.

З появою світових релігій національний архетип не стає позанаціональним феноменом, він виступає синтезом національного міфологічного та наднаціонального релігійного буття. Цей синтез — запорука життєвості моральних імперативів та світоглядних догматів релігій. Прикладом цього є будь-яка країна у Європі, що прийняла християнство.

Все це дозволяє зробити висновки: 1. Архетип національної культури можна назвати міфологемою культури. 2. Національна ідея виступає системою архетипів національної культури у їхньому історичному розвитку.

Ми прийшли, таким чином, до більш конкретного визначення національної ідеї як системи міфологем культури у їх історичному розвитку, що спрямований на досягнення світового рівня.

Національна ідея конституюється із можливості у дійсність тоді, коли стає сутністю, значимою не тільки для нації, або, точніше, коли її національне значення виростає до універсального. В тій чи іншій мірі вона завжди є месіанським утворенням.

Коли виникає національна ідея? Тоді, коли нація виникає із етносу; етнос ще досить хаотичне утворення, яке не має усталених цінностей; тому він так легко асимілюється. Етнос характеризується наявністю етнічного менталітету як певної духовної своєрідності, що може розвинутися у національну ідею, а може й зникнути. Нація виникає тоді, коли виникає Н. м. як цілісна система світорозуміння та світотворення. Ця система виступає системою художніх творів, що викликають у групи людей катарсичні почуття і відтворюють та зберігають їхні спільні цінності. Міфологія виражає буття нації.

Отже, витоки Н. м.— система художньої реальності. Це ще абстрактна ідея нації. Коли міфосистема символізується та переходить у життя як єдність архетипів, вона стає дійсно національною ідеєю. Усвідомлена, продовжена та виражена у певних діях по розкриттю власної сутності, виступає національним духом. Тому національний дух — більш пізнє утворення, ніж національна ідея. Саме тоді нація отримує можливість розвинутися до світового рівня. Виходячи з історії вживання поняття «дух» у європейській культурі, ототожнення національного духу та ментальності є помилковим. Вони можуть співпадати як початок та завершення, але між ними лежить ціла історія розвитку національної культури.

НАЦІОНАЛЬНА МРІЯ уособлює світ смислового майбутнього, уявну драму, де людина виступає головним героєм і де втілено її бажання і сподівання. Мрія дозволяє людському духу «згущуватися» до ступеню наочності, чуттєвості, багатобарвності; суб'єкт мрії бачить бажаний світ у всіх подробицях і водночас відчуває спонукання до втілення цього світу в дійсність,— спонукання, які виникають зсередини людського «Я», а не під диктатом зовнішньої необхідності. «Простір мрії» неначе енергетично заряджений прагненням до втілення бажаного в дійсність.

У мрії поєднані образ бажаного майбутнього з прагненням до втілення його в дійсність. Бажане тут виступає як такий тип можливого, в якому реалізується, саморозкривається потенціал людини, відбувається її самовизначення та самоздійснення. Мрія неначе фокусує, наближає до людини бажане.

При цьому до якого втілення спонукає мрія — словесного чи практичного, соціального чи інтимно-індивідуального — залежить від характеру цієї мрії, котра за своєю сутністю є глибоко особистою, але водночас, виростаючи на певному соціокультурному підгрунті,— такою, що може об'єднувати чи роз'єднувати суспільні групи і соціум взагалі. В ситуації, коли у даної спільноти людей існує як стратегічно-світоглядний орієнтир певний соціальний ідеал, мрії конкретних учасників суспільного процесу відрізняються, нерідко істотно. Ба більше, при збереженні одного і того ж ідеалу мрії можуть змінюватися відповідно до різних етапів індивідуальної долі людини або ж соціально-історичного та культурного розвитку.

Мрія може бути визначена і як початкова форма визрівання нового способу життя. Тоді вона набуває безпосередньо соціального значення.

Втілюється мрія у різних формах об'єктивації, але найчастіше у вигляді соціальних утопій, художніх творів, стратегічних політичних програм. Мрія може ставати організуючим центром ідейно-політичних та світоглядних розмежувань, створення тих чи інших спільнот й угруповань. Індивідуальність і неповторність мрії, визнання її самоцінності — показник розмаїтого в своїй сутності демократичного суспільства.

Закономірно постає питання про співвідношення мрії й ідеалу в динаміці людської діяльності. В найзагальнішому вигляді їхня схожість визначається як приналежність до так званих духовних «проективних детермінант», через які здійснюється освоєння соціокультурного майбутнього. Відмінність же полягає передусім у тому, що ідеал відноситься до сфери належного, а мрія — до сфери бажаного. Ідеал акумулює «довічні» проблеми, в силу цього він не може бути надто «приземленим», зведеним до скороминущих ситуацій. Мрія вплетена в життя кон-

кретної людини з усіма його піднесеннями, драматичними і повсякденними проявами.

Великого значення, як доводить історичний досвід, у становленні та розвої модерних націй, тобто «нації як наслідка роботи конституції в тілі етносу» (М. Мамардашвілі), набуває Н. м. Вона не нав'язується індивідам якоюсь владною інстанцією, не формується «згори» як загальнообов'язковий еталон. Навпаки, певне соціокультурне підгрунтя ініціює схожий, типологічний зміст індивідуальних мрій, їхню спрямованість. В свою чергу, суспільна еліта конденсує цей типологічний зміст у художній, науковій, політичній чи філософській формах, узагальнює те, що існує в численних проявах і тим самим посилює реально існуючі мрії. В такому випадку відбувається своєрідна «ланцюгова реакція», коли сукупність індивідуальних мрій у своїй динамічній взаємодії при посередництві суспільної еліти творить Н. м., котра певним чином впливає на зміст індивідуальних мрій.

Н. м. може мати різний зміст у різних націй. Напр., характерною властивістю американської мрії виступає свобода, індивідуалізм, добробут, прагнення до успіху й самоствердження, соціальна динаміка, визнання всесвітньої місії США тощо. Для Німеччини та Італії XIX ст. змістом Н. м.— у зв'язку з політичною роз'єднаністю цих країн — стала консолідація, звитяга, воля до колективного самоствердження, що, до речі, в кризових умовах 20—30-х рр. XX ст. немалою мірою сприяло зародженню та ствердженню тоталітаризму. Розчленована, позбавлена державності Польща з її традиціями персональної вольності, непідлеглості, честі, місії бастіону західної (католицької) культури виробила і ствердила загальнонаціональну мрію, провідною інтенцією якої було прагнення до «воскресіння Христа Європи», себто Речі Посполитої.

Прикметно, що Н. м. як духовний «генератор» поступу країни повною мірою може діяти лише за наявності деяких політичних свобод. Власне, без наявності таких свобод, хай і чимось обмежених, не може сформуватися і національна єдність на моно- чи поліетнічній основі. Своєрідним індикатором стану нації і виступає загальна суспільна мрія. У випадку, коли не сформована чи зруйнована національна еліта, коли відсутні умови вільного політичного змагання різних ідей і сил, суспільно значуща складова як індивідуальних мрій, так і об'єктивованих у соціокультурній формі звернена до «золотого минулого», до ідеалізованих часів, коли начебто жилося краще, ніж у сьогоденні. У мрії фіксується прагнення повернути минуле, знов зажити безжурним життям, віддавши глобальні турботи реального світу комусь іншому (царю, імператору, потужній державній машині тощо). Загальнозначуща мрія у такому випадку не може слугувати спонукаючою силою тривалої і нерідко трагічної боротьби за право народу жити за власними приписами. Н. м. вироджується (інколи — ледь народившись) у національну мрійливість, а остання замикає недовершену націю у «зачароване коло» фольклорно-етнографічного побутування.

Для становлення властиво української мрії велике значення мали інваріанти національної культури з усіма її суперечностями й орієнтаціями як на Константинополь, так і на Рим, як на Москву, так і на Варшаву, як на самодостатність, так і на меншовартість. Українська мрія набувала свого втілення у вигляді певних інтелектуальних утворень — від ідеї «боголюдськості» до радикальної політико-незалежницької ідеології. Проте зміст цієї мрії, попри всю відмінність її форм прояву й соціального існування, мав у своїй основі передусім прагнення до свободи, самостійності, автономії особистості. Зрозуміла річ, автономія і свобода могли втілюватися і в хуторянстві та отаманщині; але уособленням її могла стати й політична українська ідея, котра постала на галицьких теренах наприкінці XIX ст. і змогла консолідувати усі верстви суспільства у боротьбі за досягнення культурної й політичної тожсамості.

Серед парадигматичних типів української мрії можна виокремити кілька головних: малоросійський, в якому закарбувалося прагнення до безжурної, ідилічної, етнічно-фольклорної і неполітичної Малоросії під протекторатом Росії; «просвітянський», що вбачає сенс українства у культурницькій діяльності, захисті мови й освіті широких мас; «федералістський», котрий фіксує прагнення до оптимального соціально-культурного устрою через низку самокерованих громад; «соціально-політичний», який означує устремління до політичної окремішності України і через неї — до розв'язання проблем соціальної справедливості; «радикально-бунтарський», коли свобода особистості стає першорядною самоцінністю; «духовно-автономістський», який переводить розв'язання всіх життєзначущих проблем до сфери втаємниченого спілкування особистості з Богом та проникнення в таїни світу вічної правди; нарешті, «активістський», коли всі культурницькі, політичні, ба, особисті проблеми мають бути розв'язані «тут і негайно». Звичайно, це досить приблизний і умовний абрис парадигматичних типів української мрії, проте так чи інакше він повинен фіксувати «недоформованість» нації і такі типи соціально значущих мрій, які у розвинених націй відсутні.

Значних деформацій зазнає Н. м. при тоталітаризмі (як автохтонному, так і привнесеному). За цих умов індивідуальні мрії державних лідерів починають заміщати собою як суспільні ідеали, так і Н. м. Мрії, що суперечать «лідерським», знешкоджуються, нерідко разом з їхніми носіями; Н. м. заступається (навіть у випадку «автохтонного» тоталітаризму) ідеологемами, які перетворюють людське життя на функціонування у заздалегідь визначеному соціальному часі-просторі.

Взагалі, Н. м., яка інтегрує індивідуальність і неповторність мрій громадян демократичного суспільства, є засобом поєднання традицій, культурної пам'яті і новацій, відкритості в майбутнє. Як зазначав іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет, нація, не об'єднана спільним проектом майбутнього, втрачає життєздатність, і навпаки, такі проекти, мрії, сподівання дають національному життю перспективу й актуалізують національні цінності.

НАЦІОНАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ — комплекс взаємопов'язаних та взаємообумовлених рис і якостей національного характеру, почуттів, темпераменту, національних потреб та інтересів, ціннісних орієнтацій і національних стереотипів та ін., що формуються під впливом специфічних матеріальних умов життя, побуту, класових і етнонаціональних відносин, екологічного середовища, яке оточує націю. Живими носіями Н. п. завжди виступають народні маси, творці матеріальної та духовної культури нації. Від історичної ролі кожного народу у суспільному житті залежить зміст і своєрідність Н. п.

Існування відносно стійких рис психології у націй (що умовно іменують психічним складом) давно доведено і наукою, і суспільною практикою. Причому, психічний склад втрачає свою загадковість, як тільки його вивчення зосереджується на дослідженні та порівнянні конкретних явищ культури, побуту і традицій народів, коли самобутність, скажімо, національного характеру шукають не в приписуванні даній нації якихось особливих, виключних якостей, а у визначенні специфічних комбінацій, властивих всім націям загальнолюдських рис характеру та моральних принципів. Таке своєрідне сполучення їх і ступінь відображеності й складають особливості психіки етнічних спільностей.

Що ж до самих психологічних рис, привертає увагу психологічна характеристика українського народу, яку дав М. Грушевський. Він виділяє серед притаманних йому рис почуття власної гідності та поваги до гідності чужої, любов до певних зовнішніх форм, що традиційно встановлювалися, так званих «законних речей», етикет,

добрі манери, любов до чистоти, порядку, красоти життя. Саме ці риси наближають українця до західноєвропейської культури: в дечому до германців з їх солідністю, діловитістю, любов'ю до комфорту, порядку, чистоти; в дечому до романської — потягом до форми, елегантності, бажання внести у все красу, висвітлити нею кожну сферу життя, взагалі світлим і ясним, радісним поглядом на життя.

Разом з тим, на його думку, українці є одним із орієнталізованих західних народів, подібно до болгар, сербів, іспанців. Причому, аналізуючи впливи орієнту в українській народній психології, Грушевський наголошував, що вони збагатили етнографію, творчість, мистецтво, влили цінні якості в характер та психіку. Зрештою західна основа та впливи, що взаємно переплелися, у своїй основі складають сутність українського народу. Його східне підґрунтя, яке існує поруч із західним, «полегшує нам зв'язки з нашими сусідами, котрі пройшли через аналогічні орієнтальні вправи, створює ґрунт для спільної угоди, для спільної моральної близькості». Звідси акцент на приналежності України «до східноєвропейського культурного світу».

Щоправда, в умовах занепаду Київської Русі, знищення гетьманату та впровадження кріпосництва за доби російської колонізації України, ганебне рабство у пожовтневий період перетнули європейський шлях розвитку України, що відповідав потребам національного менталітету. На традиційні психоповедінкові архетипи було накладено «євразійську» матрицю світосприймання з абсолютною домінантою тотального підкорення за вертикаллю, котра сягала до імперського центру. У створених з азіатською жорстокістю алгоритмах життєдіяльності не було місця самодостатній особливості, яка відповідає за історію свого народу та власне життя. Українська етнокультурна ніша зазнала страшної руйнації: нівелювалися споконвічні чесноти свободи, честі, гідності, сумління тощо. Умовою виживання ставав соціопсихологічний і політичний конформізм, який передбачав не лише прислужництво «меншовартої» нації, але й її «задоволення у рабстві» (В. Храмова).

До рис українства вітчизняне етнодержавознавство відносило лицарські якості, які необхідно, на їх думку, постійно виховувати. Без цього «українство залишиться навіки такою сумішшю хамства та рабства, яка ні на які організовані дії, а значить і на досягнення держави української, не буде здібна» (В. Липинський).

М. Грушевський до позитивних рис українського народу відносив, перш за все, цілісність, стихійну гармонію, високу красу побуту і глибоку вроджену логічність думки, високі культурні і соціальні інстинкти, гуманний характер і тонке етичне почуття, бажання справедливості. Саме з позицій єдності українського народу (нації) він характеризує і темні сторони життя — недостачу свідомості, культурного і політичного виховання, освіченості, національної енергії, почуття та ін.

Основні чинники, що формують Н. п., це — геопсихічні (вплив природних умов), расові, соціально-історичні, соціопсихологічні та культурно-морфологічні. Етнічно-расові та геопсихічні чинники діють переважно на ранньому етапі формування націй (етногенез) і визначають міфологічне світосприймання та його знакову символіку. Історичні ж чинники, визначені з давніх часів перебуванням між Сходом та Заходом, поставили Україну на рівень геополітичної «межовості», яка пізніше переростає в соціопсихічну та культурну «межовість» — існування людини на межах «боротьби випадковості, провини, страждання, загрози смерті» (К. Ясперс). Звідси — виділення вищих ідеалів — порятунку батьківщини, турботи про збереження лицарської честі, вольності, незалежності та ін.

НАЦІОНАЛЬНА САМОПОВАГА — морально-етична оцінка нацією своїх власних вчинків, моральних якостей, мотивів; один із виявів політ. і моральної самосвідомості та совісті нації. Здатність до Н. с. формується в процесі тривалої соціалізації нації, виробленні нац. культури. Можливе виділення двох рівнів Н. с.— психолог. ставлення до самоцінності власної нації (виявляється в нац. гордості, честі) і на рівні моральної самосвідомості як форми вияву права нації на самовизначення. Н. с.— це оцінка нацією свого культ. і правового статусу через співвіднесення з ін. націями, а також масштаб оцінки власної поведінки. Н. с. є альтернативою як націоналізмові, космополітизмові і шовінізмові, так і національному плюралізмові.

Завдяки здатності до нац. самовираження нація здобуває можливість до самоконтролю своїх дій, збереження культ. та політ. цілісності, а також можливість самовиховання.

З Н. с. тісно пов'язаний і менталітет нації, рівень її інтелектуальної, естетич. і духовної культури.

НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ — особливий динамічний складник самосвідомості особистості, який включає в себе усвідомлення індивідом своєї національної належності, специфічних рис власної нації, відмінних від інших, її історичного минулого, а також відношення до цінностей, які нація напрацювала в процесі свого розвитку. У Н. с., окрім цього, зафіксовані бачення національних інтересів та майбутнього власної нації. Н. с.— єдність моментів самопізнання (усвідомлення специфічних рис нації, її минулого і т. д. виступає формою рефлексії індивіда над самим собою як представником конкретної нації), чуттєво-емоційного моменту (належність до певної нації породжує чуттєве переживання цієї належності, що накладає суттєвий відбиток на всю чуттєво-емоційну сферу людини (і моменту ціннісно-регулятивного) національна самосвідомість здатна породжувати ціннісні орієнтації, які в свою чергу можуть виступати регулятором поведінки індивіда, так як власне цінності багато в чому обумовлюють мотивацію і сфери прикладання сил людини).

Н. с. формується в процесі самоусвідомлення людиною свого місця і ролі в світі. Нація виступає однією з референтних груп людини, з якою вона пов'язана і до якої звертається за підтримкою, якщо в цьому є потреба. Н. с. індивіда формується в процесі рефлексії над досвідом нації, над тим світом культури, який нею створюється. Завдяки цій рефлексії людина в більшій мірі пізнає саму себе. Н. с. виступає передумовою, основою бачення того, що оточує націю, і як витік ціннісних орієнтацій впливає на вибір шляхів та форм включення людини як у світ власної нації, так і у світ в цілому.

Н. с. динамічна у своїй суті: протягом життя людини може змінюватись її роль, значення як в мотивації та вчинках, так і у змісті. Н. с. змінюється в залежності із змінами, з одного боку, самої нації, її взаємовідносин з оточуючим світом, а з іншого, досвіду та індивідуального світу людини. Самосвідомість є усвідомлення себе у зв'язках, серед яких людина живе. Зміна характеру, форм зв'язків людини і нації безумовно відбивається на зміні Н. с.

НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ: вихід у практику. Н. с. рішуче противиться утиску нац. почуттів, фактам порушення рівноправності, зневажливого, неуважного ставлення до культ. цінностей, рідної мови. Недооцінка та ігнорування цих стремлінь, невміння регулювати нац. інтереси зрештою провокують конфліктні ситуації.

У розвитку Н. с. дослідники виділяють три рівні: адекватне, занижене та зовнішнє. Два останні рівні й сприяють появі етноцентристських устремлінь, нац. соромливості або ж зверхності, що ускладнює міжнац. відносини. Актуалізована, головним чином завищена, Н. с. вкрай хворобливо реагує на порушення соціальн. справедливості в сфері нац. відносин, породжуючи почуття

нац. образи, сприяючи водночас виникненню колізій в міжнац. сфері.

Саме в цій сфері, як ні в якій ін., величезна роль емоційних, соціально-психолог. імпульсів. Тому для зняття міжнац. суперечностей та оптимізації контактів представників різних етніч. спільностей вкрай необхідно вивчити існуючі національноетніч. стереотипи та їх поведінські наслідки Зрештою, саме психолог. стереотипи, етніч. пересуди відіграють і відігравали, як показує практика, значну роль у виникненні та ескалації міжнац. зіткнень.

Причому роль соціально-психолог. факторів у виникненні міжнац. конфліктів зростає й далі. Основною соціальн. функцією об'єктивно існуючих етніч. стереотипів є функція захисту групових (етніч.) інтересів, консолідація своєї етніч. групи. Важливе місце в процесі розуміння механізму функціонування етніч. стереотипів та пересудів займає етноцентризм. У цілому це дуже суперечливе явище, яке полягає не лише в уявленнях, що ставлять власну етніч. групу вище ін., але й в діях так званого ефекту «призми», схильності оцінювати риси і якості ін. народів через призму своєї системи цінностей. Ось чому в усіх етніч. стереотипах присутні елементи порівняння та протиставлення. Звідси: залежність змісту цих соціально-психолог. феноменів від емоційного ставлення до того чи ін. суб'єкта, яке нерідко змінюється на діаметрально протилежне слідом за зміною соціально-політ. ситуації.

Вище вже говорилось про нагальну потребу всіляко зміцнювати такий важливий ідеолог. атрибут нац. життя, як Н. с., що є, зрештою, найбільш характерним його відображенням як усвідомлення своєї нац. належності, ідентифікація, тобто віднесення індивідами себе до тієї чи ін. нац. спільності на основі уявлень про типові її риси, етніч. територію, мову, істор. та духовні цінності, реліг. вірування, міфи, легенди, нарешті, коріння її генези та умови розвитку. Йшлося переважно про укр. Н. с.

Виховуючи громадян нашої держави, важливо звернути увагу і на нац. (етнічну) самосвідомість нац. груп, що мешкають в Україні. Адже саме Н. с. з її емоційною живучістю, динамізмом та потенційною силою є не лише найважливішим компонентом нац. життя, але й «збудником», «подразником», стимулом до практичних дій, спрямованих на відродження всього розмаїття всеукраїнського нац. життя. При цьому слід врахувати такий важливий компонент Н. с., як зверненість у майбутнє, саме тут її прогресивні потенції. Важливо так спрямувати виховний процес, щоб зростання Н. с. проявлялося не стільки як процес посилення нац. почуттів, всієї емоційної сфери, що безумовно важливо, скільки як більш глибока усвідомленість дійсних та корінних нац. інтересів і потреб розвитку. Це визначається, до речі, такою якістю Н. с., як самопізнання, потяг пізнати себе в оточуючому світі, зокрема, виявити дійсні джерела нац. розвитку.

В цьому головна відмінна риса Н. с., що відділяє її від нац. обмеженості, сором ливості та пихатості. Повнокровним джерелом нац. розвитку будь-якої нації є не тільки суто нац. цінності, внутрішній потенціал саморозвитку, але й співробітництво з ін. націями, інтеграційні процеси, взаємозв'язки та взаємопорозуміння.

Природа Н. с. тому невіддільна від вселюдської свідомості, бо саме вона є генетичною основою вселюдських цінностей, продуктом демократизації сусп. життя, пошуків правильного співвідношення між правами націй та особи. І тут вкрай важливо всіма доступними засобами зробити все для того, щоб Н. с. всіх громадян України, незалежно від їх політ. поглядів, нац. та реліг. приналежності злилася б з ідеєю укр. державності — гаранта нац. відродження всього народу України. Звідси — необхідність посилювати позитивне, яке закладене в тому чи ін. національному, долати те негативне, що може призвести до нац. чванливості, зазнайства, самоізоляції, а часом і націоналізму. Звідси — зросла значимість формування Н. с. нації, народності, кожної особи для розв'язання таких завдань:

забезпечення збалансованості між цінностями зрослої Н. с. та демократизму, тобто загальнолюдським розумінням проблем розвитку націй і нац. відносин;

гарантування умов для реалізації Н. с. з тим, щоб її інтерелементи ставали тими ідейними світоглядними і морально-психолог. факторами, які активно впливають на характер, конструктивну спрямованість діяльності населення;

прогнозування умов і причин, при яких сама Н. с., що іманентно притаманна національам, може переростати (і нерідко переростає) у нац. свідомість;

створення передумов, при яких Н. с. формуватиметься не тільки крізь призму «своїх» духовн. цінностей, а й розвиватиметься за рахунок заінтересованого залучення до багатонаціональних духовних цінностей усієї світової культури.

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ — різновид свідомості соціальної спільноти, групи, що ґрунтується на уявленнях про соціальні вартості, норми, визначальні для віднесення особистості до тієї чи ін. нації, тобто до спільноти національної. Н. с. має всі властивості й закономірності свідомості групової і передусім виражає ознаки розрізнення «ми» та «не ми»; вона є засобом і водночас виявом нац. інтеграції.

Оскільки Н. с. є свідомістю спільноти, члена спільноти за ознакою «нація», то з останньою пов'язане її виникнення і зміст. Можна припустити, що ґрунтом була свідомість етніч. приналежності на підставі уявлень (міфів) про спільне походження і спільну кров. І хоча такі уявлення випливають із позаісторичних, легендарних джерел, вони відігравали і відіграють досі важливу роль у формуванні Н. с.

До цих явлень (міфів), як ознак приналежності до етніч. спільноти, близькі також ознаки релігійні (напр., поляка ідентифікують з католиками, єврея — з іудеєм, «православні»— звична самоназва росіян).

Зміст етніч. свідомості як компонент Н. с. має багатовікову традицію і до нього слід також долучити уявлення про спільну територію мешкання (рідна земля), спільну мову (рідна мова), спільність психіч. складу і особливі риси характеру. Виникають вони стихійно на рівні побутової свідомості, сусп. психіки і є способом осмислення, поцінування мотивів поведінки як окремої особистості, так і цілої спільноти, її властивостей і досягнень (етнічні автостереотипи). Н. с. притаманні емоційне тло, супровід психіко-моральн. переживаннями, зокрема, почуття патріотизму, гордості своєю приналежністю до спільноти, гніву, осуду, обурення щодо ворогів, зрадників.

Н. с. слід розглядати як вищий щабель порівняно з етніч. Вона, крім зазначеного, пов'язана з системою ідеолог. і політ. цінностей, для неї центральною є ідея нац. держави (реальної чи постульованої).

Ідеологічно-політ. компонент Н. с. на відміну від ін. не виникає стихійно на побутовому рівні, а є результатом, виробленим нац. інтелігенцією. Нац. ідея на ґрунті нац. культури в термінах політико-правових, ідеологічних доповнює зміст етніч. свідомості внаслідок активної дії нац. партій або ін. політизованих цільових груп.

Відтепер приналежність до нац. спільноти (вітчизни ідеологічної) визначається не стільки спільним походженням і кров'ю, скільки через автентичну включеність до громадсько-політ. спільнот у структурі нац. держави.

За таких умов маємо не лише уявний зв'язок ідеї нації та вітчизни-держави на рівні групової та особистісної свідомості, але й об'єктивне втілення державності як політико-правового виразу Н. с. Початкове вирішення «ми» через нац. ідеологію набуває інституалізованої завершеності у формі «ми в нашій державі».

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНЦІВ — сукупність уявлень про соціальні вартості, норми, що є визначальними для віднесення особистості до нац. спільноти українців, включає в себе ознаки відмінності українського «ми» від ін. «не ми».

У процесі свого становлення Н. с. у. наповнювалася змістом залежно від іст. обставин, набуваючи врешті-решт форми нац. ідеології. Вирізнення тих чи ін. ознак «ми» відбувалося на рефлективному рівні й мало дискретний характер. Так, починаючи від XIV ст., коли укр. землі входили до складу Литовсько-Руської держави, домінуючими ознаками «ми» були відмінності території, права, мови і релігії. Кожна з цих ознак сприймалася не окремо, а лише комплексно: право на традиційній території вживати власну мову; власна мова на традиційній території є засобом віровизначення і права; і нарешті — традиційне віровизначення на власній території через власну мову, за власним правом. Ці ознаки були не тільки предметом усвідомлення. Їх самореалізація обстоювалася загальними зусиллями всього етносу, результатом чого була законодавча інституалізація особливостей «ми» в держ. структурі.

Від кінця XIV ст. (після Кревської унії) маємо поступове відчуження від етніч. спільноти вищої та середньої шляхти, що послабило етніч. свідомість. Цей процес поглиблюється і частково охоплює (по Люблінській унії) ще й вище духівництво. Натомість боротьба за обстоювання самовизначення «ми» не припиняється. Її репрезентантами були: непокатоличена інституалізована укр. шляхта, козацтво, міщанські братства. Носієм нац. вартостей стало середнє духівництво, яке на теоретич. рівні (полемічна літ-ра) переосмислює зміст етніч. ознак. Можна констатувати, що саме тоді етніч. свідомість підноситься до рівня нац. ідеології. Це пов'язано з долученням до комплексу вищезгаданих ознак (право, територія, мова, релігія) їх іст. обґрунтування на засадах спільного походження. Генеза ознак «ми» на рівні іст. права була на той час самодостатнім доказом їхньої правдивості. Тоді ж виробляються збірні поняття «Русь», «Україна», «вітчизна» (злиття поняття вітчизни приватної з вітчизною ідеологічною, St. Ossowski). Домінуючою визначальною ознакою — результат боротьби з інноваціями — стала релігія. Власне, це призвело до консолідації етносу довкола ідеї боротьби за віру і за право стародавнє, отче. Йшлося спочатку про інституалізацію ознак етносу в структурі Речі Посполитої, але, врешті-решт, завершенням стала також інституалізація в межах Московської держави. Згідно з угодами всі ознаки самоусвідомлення закріплено законодавчо, водночас вони ж визначали головні напрямки наступу Москви на традиційні права внутрішньонаціональної самовизначеності.

Ідея власної державності не була зовсім чужа тодішньому політ. мисленню (П. Могила, Б. Хмельницький). Натомість переважив феодальний принцип сюзеренства, що, зважаючи на тогочасну несприятливу для Хмельницького військово-політ. кон'юнктуру (особливо після Білої Церкви) та, здавалося б, твердо обумовлені угодою з одновірцями права, гарантував би Україні період стабільності.

Від сер. і до кінця XVII ст. через відчуження укр. старшини та духівництва, злиття їх із відповідними загальноімперськими спільнотами поволі видаляються із Н. с. у. ідеологічні вартості. На рівні селян і міщан вона знижується до нац. психіки з вирізненням мовних, територ., побутових ознак відмінності «ми» від «не ми».

У Зах. Україні уніатське духівництво, при фактичній полонізації власної шляхти, лишилося єдиним репрезентантом етносу, стаючи на сторожі мови, традицій та особливо віри, що стала ознакою ідентифікації «ми»— українського. Тут також спостерігаємо втрату нац. ідеології як компонент Н. с. у.

Подальший поступ Н. с. у. (поч. XIX ст.) пов'язаний з ідеями романтизму та буржуазно-демокр. прав. Носієм їх на сході і на заході України стала нова нац. інтелігенція. Завдяки літерат., наук., політ. та освіт. діяльності козакофілів, масонів, братчиків поглибилося усвідомлення традиційних особливостей «ми» (мова, право, релігія). Рефлексія нац. особливостей освячувалася ідеєю абсолютної неповторності й вартісності кожного народу, його традицій, духу. З долученням ідеї буржуазно-демокр. права попередня теза «ми інші, ніж вони, бо в нас інша мова, право та віра» набрала вигляду «ми інші за історією, мовою, характером, духом, тому ми вимагаємо нашого права у нашій державі на нашій території» («від Карпат до Дону»). Особливості «ми» виводяться тепер із іманентних властивостей соціальн. спільноти — народного духу, на підставі цього конституюються політико-правові засади нац. самовизначеності українців.

На сході України такий поступ Н. с. у. був перерваний на кілька десятків років після розгрому Кирило-Мефодіївського братства і поновився на ґрунті діяльності хлопоманів, українофілів, громадівців. На заході України, за умов конституційного ладу Австро-Угорщини, Н. с. у. втілилася в інституалізований національно-визв. рух.

Від 60-х рр. XIX ст., коли етнографія доповнилася соціальн. чинниками, Н. с. у. набула рис нац. ідеології на цілому терені «від Дону до Карпат», спричинила до змагань нації за політико-правову самовизначеність. Постали свої пророки-мученики (Т. Шевченко), проповідники-вчителі (М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов), вожді (М. Грушевський, І. Франко), виробляються стереотипи побутових нац. вартостей, програмові пісні та марші, символіка, свята тощо. Довершеним виразом змісту Н. с. у. можна вважати програми укр. партій, що виникли на сході та заході в кінці XIX — на поч. XX ст. і репрезентували всі верстви нації. Неодмінною складовою цих програм були вимоги буржуазно-демокр. свобод, а також інституалізація визначальних ознак «ми» (українізація школи, церкви, права, науки, розвиток нац. мистецтв і культури). Державно-правова свідомість сягала вимог автономії або федеративізму, що ґрунтувалися на власній традиції (Хмельницький, Мазепа, братчики), а також на ідеях європ. соціал-федералізму (Драгоманов). Такий зміст Н. с. у. визначив дії укр. партій після 1917 р. і позицію Центральної Ради (І і II Універсали проголошували автономію, III — федерацію в рамках Російської республіки). Під впливом зовніш. обставин реакція Ц. Р. (проголошення незалежної УНР IV Універсалом) вочевидь не мала підстави в масовій свідомості українців, що врешті й визначило результати національно-визв. змагань 1917—1920 рр.

Перші десять років радянської влади були сприятливі (обмежена державність, українізація тощо) для стабілізації масової Н. с. у. на рівні її змісту кінця XIX — поч. XX ст. До цього спричиняла також активна позиція укр. політ. діячів за межами радянської України, котрі твердо, в теорії та практиці, продовжували обстоювати ідею незалежної державності.

Фізичне знищення значної кількості українців, голодомор, червоний терор щодо інтелігенції (та водночас безконкурентне офіційне панування комуністичної великодержавної ідеї) призвели до фактичного притлумлення Н. с. у. на терені України. Нац. ідеологія поцінувувалася як явище кримінального порядку, нац. психіка тотально викорчовувалася великодержавн. соціальн. практикою.

Все це сьогодні дається взнаки, коли Н. с. у. стала одним із визначальних чинників нац. відродження і розбудови власної держави. Йдеться, зокрема, про пробудження нац. гідності, самовизначення українського «ми» і водночас про усвідомлену реальну включеність кожної особистості в громадянсько-національне суспільство та в структуру нац. держави.

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛЬНОТА — історично сформована на певній території міжпоколінна стійкість людей, які мають спільні відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) і психіки, а також самосвідомість, тобто усвідомлюють свою єдність і відмінність від усіх ін. подібних спільностей. У широкому розумінні термін «Н. с.» охоплює всі три іст. типи етносу: плем'я, народність, націю. При стадіальному підході він характеризує лише певну стадію розвитку етносоціальн. спільності — націю. Н. с. (нація) є вищою формою існування етносу. Вона формується на основі попереднього типу етносоціальн. спільності — внаслідок розвитку капіталіст. відносин, утворення нац. ринку і стирання суттєвих реліг. відмінностей у культурі, мові, самосвідомості. Н. с. є етносоціальн. організмом, скріпленим зв'язками терторіально-політ. характеру при визначальній ролі екон. зв'язків. Не всі народності обов'язково трансформуються в Н. с. З більш ніж 4 тис. етносів, які існують на світі, лише близько 800 «досягли», за даними ЮНЕСКО, стадії нації. Решта перебуває на донаціональному рівні розвитку — у формі народностей і племен. Н. с. досить сильно відрізняються за чисельністю, ступенем консолідованості та чіткістю етніч. самосвідомості, характером розселення, наявністю чи відсутністю у них державності тощо. Поряд з давно сформованими Н. с. існують такі, що перебувають у процесі формування, зберігають ще племінний поділ і мають подвійну (загальноетніч. і племінну) самосвідомість.

НАЦІОНАЛЬНА ЧЕСТЬ — моральна оцінка гідності нації як нею самою, так і представниками інонаціонального оточення. Вказує на суспільне визнання зусиль національної спільності, її заслуг на ґрунті виконання обов'язку перед собою та ін. народами. Оволодіння свідомості Н. ч. є, як правило, сильним мотивом до подальшого самоутвердження нації, нарощування її потенціалу. В силу різних причин вона подекуди пов'язується з порушенням принципів рівноправ'я та справедливості, особливо щодо малих народів і етнічних меншин.

Подолання ж несправедливості у міжетнічних відносинах пов'язано із «зміщеним» розумінням Н. ч. Це коло можна «розірвати», якщо суб'єкт Н. ч. під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів стає самокритичним.

НАЦІОНАЛЬНЕ — в широкому розумінні сукупність явищ суспільного життя народів (нації, народності, національної, етнічної груп). У вузькому — сукупність явищ суспільного життя, суб'єктом яких є нації. В науковому трактуванні Н. сполучається з уточнюючими поняттями, як, напр., національне самовизначення, національна самосвідомість, національна політика, національна культура, національна специфіка та ін.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ — процес розкриття та реалізації раніше затриманих чи нездійснених згідно тих чи інших причин можливостей нації (народу) до розвитку, більш широкого (ніж раніше) задоволення потреб та запитів людей, які належать до даного національного колективу. Н. в. означає не повернення народів до колишніх стадій їх соціально-культурної еволюції, а розвиток національних культур у відповідності з вимогами сучасної епохи.

НАЦІОНАЛЬНЕ І СОЦІАЛЬНЕ — найбільш об'єктивний, незалежний від волі та свідомості людей, зріз чи аспект суспільного розвитку в тому розумінні, що людина включається в нього в перший же день свого народження, задовго до того, як стає суб'єктом відносин виробничих, політичних, культурних, духовно-ідеологічних та ін. Поза активною свідомою практичною діяльністю стати таким суб'єктом неможливо. Зрештою, розвиток соціальних відносин виступає і як найбільш ефективний засіб підпорядкування економіки прогресу індивідуальності, як засіб олюднення соціально-політичних відносин, і як могутній матеріальний стимул для утвердження загальнолюдських моральних цінностей, для розробки філософії людини.

Пріоритетність та гармонійність розвитку національних, соціальних і, природно, всього комплексу суспільних відносин — головна умова раціонального оновлення суспільства та всіх його соціальних суб'єктів, включаючи і особу.

Марксизм жорстко підпорядкував національні потреби соціально-класовим інтересам, а сам національний чинник було віднесено до типу явищ, які не мають тривалої історичної перспективи. Чимало ідеологічних систем нового часу, проголошуючи свої демократичні уподобання, насправді хибують на аристократично-снобістське моделювання соціальної дійсності. Такі вкрай політизовані ідеології намагаються представити революційний (або контрреволюційний) стан соціального організму нормою його буття, чим зумовлюють суттєву деформацію всіх понять і законів соціологічної теорії. Суспільство безпідставно ототожнюється з соціальним організмом, у той час, як воно є лише однією з його підсистем, особа розглядається виключно як продукт суспільства, тобто ігнорується її детермінація життєвими спільностями; нація та етнос інтерпретуються не як життєві спільності, а як несуттєві уламки архаїчної давнини; принцип діяльності домінує над принципом життя.

Співвідношенню Н. і С. різні соціально-політичні теорії надавали неоднакові, часом діаметрально протилежні відповіді. В одних із них першорядним виступає національне, а соціальне — другорядним, в інших — навпаки. Якщо марксистська теорія догматично розглядала співвідношення цих понять у стилі вульгарної соціології, розвиваючи погляд про фатальну зумовленість першості економічних і другорядності національних факторів, про однозначно пряму залежність національного від соціального, то, скажімо, націонал-радикальні течії, навпаки, пріоритет віддавали національному як першооснові розвитку суспільства, а соціальне при цьому виступало та й виступає як негідне, як якісь «шлункові інтереси», не варті уваги.

Трудність та складність дослідження національно-етнічної своєрідності полягає якраз в такому розумінні співвідношення Н. і С., що виключало б як протиставлення їх, так і розчинення першого у другому. Принаймні, при всій своїй важливості соціально-класове не може служити домінантою національної свідомості особи. Визначаючи національну приналежність, особа виходить передовсім з «пам'яті походження», зв'язком з долею, з історичною, побутовою, мовно-духовною традицією даної нації, тобто факторів переважно етнічного та етнопсихологічного порядку. Ці ж фактори, а не соціальна приналежність, відіграють суттєву роль і у випадках переходу від однієї національної самосвідомості до іншої через природну асиміляцію.

Інша річ, як сприймається сам акт «національного самовизначення», характер сприйняття якого залежить від того, якого значення «національному самовизначенню» особи надає суспільство (держава), яким є громадянський статус такого самовизначення. Правий М. Моїсеєв, що зазначає: «Почуття приналежності до нації залежить передовсім від того культурного і соціального середовища, в якому людина виховувалася, незалежно від того, що записано у неї в паспорті».

Привертає увагу і те, що саме національна самосвідомість як націоутворююча ознака формується під впливом як минулого, так і сучасного, вона постійно підживлюється історичним досвідом, практикою спілкування з іншими етносами.

І тут якраз надійшла «черга» визначитись з такими поняттями, як соціальне та національне середовище. Вони співвідносяться як єдність загального й особливого — з урахуванням широкого (макросередовище) і вузького (мікросередовище) розуміння такого співвідношення. Йдеться, насамперед, про те, що макросередовище охоплює всю систему національних і всіх інших (у взаємо-

зв'язку з ними) суспільних відносин. Мікросередовище, будучи елементом макросередовища, включає безпосереднє оточення людини, конкретні характеристики нації. Саме через національне мікросередовище кожної окремої людини стає раціонально чуттєвою її належність до своєї нації. Сімейне і колективно-трудове оточення, всі вади міжособистісного спілкування, все те, що визначається поняттям «мала Батьківщина» у її найрізноманітніших взаємокомунікаціях, складають життєвий простір релізації національних та інших суспільних відносин, їхнього впливу на людину і зворотної активної реакції людини на оточуючий світ, на суспільне, зокрема, національне середовище.

Значну потенцію зміцнення взаємозв'язку Н. і с. містить таке поняття, як «національний ідеал»— сукупність уявлень про найдосконалішу модель національно-соціального устрою того чи іншого народу.

Саме в тривалому процесі соціалізації нації, виробленні національної культури формується національна самоповага — морально-етична оцінка нацією своїх власних вчинків, моральних якостей, мотивів,— один з виявів політичної і моральної самосвідомості та совісті нації. Причому, національна самоповага як психологічне ставлення до самоцінностей власної нації виявляється в національній гордості і честі. На рівні ж моральної свідомості вона є формою вияву права нації на самовизначення.

Стосовно, скажімо, національної самосвідомості. Будучи різновидом свідомості соціальної спільності, групи, вона ґрунтується на уявленнях про соціальні вартості, норми, визначальні для віднесення особистості до тієї чи іншої нації. Національна свідомість має всі властивості й закономірності свідомості групової і, передусім, включає в себе ознаки відмінності «ми» українського від іншого «не ми».

XIX і XX ст. позначені протиборством двох політичних напрямків — одного, що виступав під гаслами соціальної ідеї, і другого, який виборював програми національного штибу. Реальними були і є соціальні й національні потреби, але логіка боротьби протиставила їх одна одній. Класова і партійна солідарність завжди і повсюдно ставилася вище національно-етнічної спільності людей в одному таборі. Національні цінності підносилися понад усе — в іншому.

До речі, це все вже було. М. Грушевський, зокрема, допустився політичних ілюзій у своїх сподіваннях на те, що лише «українська ідея» стане об'єднуючою для усього різнонаціонального населення України. На практиці це виявилося безпідставною утопією, як і його ідеї щодо «національної згоди і гармонії», своєрідного «єдиного потоку» (консолідації українства). Шлях виключного «національного пріоритету» виявився згубним. Як зауважував В. Винниченко, «українці не зрозуміли наглядної лекції історії: вони розщепили суспільну зброю на дві половини: на соціальну й національну, вибрали останню й почали нею боротися проти соціальної. Через те вони зразу ж одірвалися від своїх працюючих мас і були дощенту розбиті».

Показово і те, що, скажімо, В. Винниченко справу національного визволення неминуче пов'язував зі справою соціальною. Як і І. Франко, він перспективи розвитку нації мислив у соціальному контексті, який включає сукупність економічних, політичних, власне соціальних відносин. І Франко, і Винниченко, до речі, вкладають у саму «соціальність» зміст, не тотожний поняттям традиційного і буржуазного суспільств. Так само їхній «соціалізм», на який вони перехворіли, віддаючи данину часу, не тотожний «соціалізму» державному, а по суті імперському, ні націонал-соціалістів, ні радянських комуністів.

Відносини між Н. і с. є все ж більш складними і діалектичними. Об'єктивний їх розгляд вимагає обов'язкового врахування конкретно-історичної обстановки, в залежності від якої і виходять на перше місце ті чи інші з цих взаємопроникливих понять.

У даному випадку цю проблему — співвідношення між Н. і с., спробуємо розглянути через призму самої нації як «етносоціального організму», тобто, з'ясуємо місце і роль власне етнічного та соціального у націотворенні та функціонуванні такої категорії, як «нація», цього до кінця не вивченого та непізнаного феномена людства. При цьому спираємося на положення, висунуті академіком Ю. Бромлеєм, про соціальну детермінованість сутності етносу — спільності людей, об'єднаних етнічним походженням і на цій базі існуючих як структури у межах державних чи територіальних (анклавних) кордонів. Що ж до розуміння етносу як біологічної системи, позбавлення його тієї ролі у життєзабезпеченні, яку відіграє культура, самосвідомість та ін., такий підхід визначився, насамперед, у відомих етнографів С. Широкогорова та Л. Гумільова, що розглядали людину як радше біологічну, ніж соціальну істоту.

Зрештою, кожна з зазначених позицій відбиває певний бік складної проблеми. Будемо дотримуватись системного бачення явища «етнічності» як такого, що інтегрує в собі як природні, так і соціальні якості. Це, так би мовити, різні іпостасі однієї й тієї ж суті. Без урахування даної обставини людська поведінка здається просто незбагненною.

Не треба забувати, що нація є духовною спільністю і треба скористатися саме цим, постійно «підживлюючи» соціально-моральну злагоду, в якійсь мірі «щоденний плебісцит» (Е. Ренан), постійно розвивати єдину «історичну пам'ять», «бажання жити спільно».

Е. Ренан у зв'язку з цим сформулював і виділив права націй («права жителів на самих себе») по відношенню до інших прав, які традиційно існували в політичній історії, як-от «боже право королів» на підлеглих або права сильнішого на приєднання до території своєї держави земель з населенням переможених держав. «Велике накопичення людей із здоровим глуздом і палаючим серцем,— писав він,— створює моральну свідомість, що зветься нацією. Оскільки ця моральна свідомість доказує свою силу жертвами, які вимагають зречення індивідуума на користь суспільства, вона законно має право на існування».

У свою чергу К. Реннер (Р. Шпрінгер) вважав націю самостійним типом колективних інтересів, соціально-психологічною спільністю, а причиною її утворення — етнічну самоідентифікацію індивідів.

У науковій літературі дедалі більше утверджується думка про те, що нація несе в собі цивілізаторську місію, як носій нової культури та соціального поступу, виразник передових форм господарювання, соціально-економічного, політичного і духовного життя.

Щодо спадкоємності національного розвитку, то ще в 60-х рр. відомі дослідники П. Рогачов та М. Свердлін відстоювали ідею загальносоціологічного розвитку націй, що охоплює всю епоху їх існування з відповідними модифікаціями на формаційному рівні. «В суспільному прогресі серед інших закономірностей чітко виділяється об'єктивна необхідність розвитку і взаємодії національно-специфічних рис і національної самосвідомості, з одного боку, й інтернаціоналізації суспільного життя — з другого. Це і є сторони, елементи, які становлять загальний закон розвитку нації. Загальні сторони не можна розглядати ізольовано або проводити між ними відмінності в часі їх існування».

Щоправда, догматичний синдром був досить міцним і більшість науковців визнала «загальносоціологічний закон» таким, що недооцінює специфіку соціалізму.

Вище вже зазначалося, що як витвір духовної культури національність важко піддається суворому аналізу та розкладу на складові елементи. Тим важче прослідку-

вати окремі перипетії її розвитку, поступового утворення та формування. Це зробити було б важко і тоді, якщо б для даного випадку були встановлені всі ті зовнішні матеріальні умови, при яких ця форма виливалася, якщо було б з'ясоване все конкретне суспільне становище, що її обумовлює, невловимими є причинні механізми, які перекидають цей плавучий міст від зовнішнього радикального світу до світу внутрішнього, ті механізми, з допомогою яких об'єктивно-матеріальне середовище перетворюється у психічну енергію, переходить у суб'єктивне життя — в ідеї.

Зрештою, генетична складність національної ідеї затушовується, щезає перед яскравістю тих багаточисленних соціальних «ефектів», які вона повсюдно викликає. Національність — як дещо усвідомлене, як мета — дедалі різкіше і яскравіше виділяється на загальному фоні соціального буття, стає регулятором суспільної совісті, до певної міри надаючи напрямок всьому суспільному руслу. В реальному, повсякденному житті національність виступає перед нами як цільна сила, як самостійний, довліючий фактор.

До вищевказаного додамо, що нація з усіма своїми атрибутами (територія, мова і т. д.) виступає як один з важливих компонентів суспільного середовища, де розвивається особа. Самі ж національні особливості людей, як і всі обумовлені суспільним розвитком риси, передаються на ґрунті «соціальної спадкоємності», тобто в результаті впливу класового, політичного, мовного, культурного, побутового середовища. До того ж, цілком чітко можна вичленувати і такі поняття як «соціальні суб'єкти нації» та «нація як соціальний суб'єкт». Нація не функціонує поза певних соціальних суб'єктів, поза певними класами та соціальними групами, і немає нації, яка не мала б соціальної структури. Вони й різняться між собою не лише своїм національно-специфічним, національно-особливим, але й питомою вагою у складі населення різних класів та груп. Головним класовим суб'єктом нації виступає клас, який згідно своїх інтересів та суспільно-політичних устремлінь спрямовує її розвиток. Отже, поняття «соціальний суб'єкт нації» передбачає реальний вплив класів та класових відносин на розвиток нації, тобто їх реальні зв'язки, як своєрідна концентрована форма впливу суспільства на розвиток нації.

Про своєрідне розуміння зв'язку етнічного та соціального засвідчила і «класократична теорія» В. Липинського, в основі якої лежить наголос на співпраці усіх суспільних класів української землі. Вона мала стати противагою соціалізму, з його гаслом «ціль виправдовує засоби», і націоналізму, що керується в політиці диференціацією етнічного походження усіх мешканців України.

З другого боку, саме Липинський наголошував на класовій основі нації. Класи: хліборобський (поміщики, селяни, сільські робітники) і промисловий (власники фабрик, інженери, робітники), фінансовий і кулацький (всі ті, хто живе не з продукції, а з обміну продуктами), комунікаційний (залізничники, шофери, поштарі-телефоністи і т. д.), інтелігенція, яка має здійснювати функції ідеологічного порядку (духівництво, учителі, письменники, журналісти, адвокати, лікарі і т. д.).

Отже, кожна реальна нація, на думку Липинського, має бути соціально диференційованою і охоплювати як прогресивні, так і консервативні елементи, мати опозицію. Українство мусить знайти свій організаційний вплив не в одних лише політичних партіях, а передусім у професійних, класових об'єднаннях, за допомогою яких можна буде перебороти політичне безладдя. Необхідно зміцнювати об'єднання за класами, і недоречно та шкідливо культивувати «сполучення механічні», тобто за партіями, «які своєю несталістю та випадковістю тільки збільшуватимуть завжди існуючий на Україні нахил до роз'єднування». Ідея класократії, вважав Липинський, найкраще може подолати українську анархію.

Цікавою щодо цього є й думка С. Томашівського про величезну різницю в культурно-освітньому і політичному рівнях класів української нації, що само по собі не давало можливості створити органічну національну цілість. Ця ж обставина спричинила перемогу більшовицького ладу в Росії.

НАЦІОНАЛЬНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ — вільний вираз народом своєї волі відносно національного та державного устрою, розпорядження своїми природними багатствами, здійснення свого соціально-економічного та культурного розвитку. Питання, що торкаються національно-державного устрою, прав людини та народу, так чи інакше пов'язані з Н. с. незалежно від того, торкається це великої чи малочисельної нації, національної групи чи окремої особи. Н. с.— необхідна умова життєутвердження нації як історично певної спільності людей. Відсутність самостійної державності та національна залежність виступають як гальмуючі фактори Н. с., породжують драматизм у міжнаціональних відносинах, піднімають пригноблені нації на боротьбу за своє визволення.

Потяг до національної свободи, незалежності, створення самостійної держави складають найважливіший принцип Н. с.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІДЕАЛ — сукупність уявлень того чи іншого народу про найдосконалішу модель свого національно-соціального устрою, яка найповніше відповідає його традиційним культурно-психологічним установкам і забезпечує подальший розвиток: кінцева мета національно-визвольного руху.

Хоча і спрямований у майбутнє, Н. і. нерідко формується під впливом т. зв. ностальгії за минулим, тобто притаманної багатьом народам звички романтизувати давні форми національного життя і доводити їх переваги у порівнянні із сьогоденням, особливо коли воно наповнене кризовими явищами.

Зміст Н. і. великою мірою визначається національною психологією, яка, в свою чергу, формується через усвідомлення історичного досвіду народу та його сьогоднішнього місця на етнополітичній карті світу. Наслідком може бути, напр., прагнення панівної нації зберегти своє становище за будь-яку ціну, навіть за рахунок власного матеріального добробуту, або, навпаки, мрія про національний мир і злагоду навіть за рахунок національного приниження і т. д. На формування Н. і. впливає також система цінностей, притаманна народу, що містить у собі як загальнолюдські цінності (прагнення до свободи і незалежності, повага до праці, шанування предків і т. д.), так і національно-специфічні (надання переваги багатодітності чи малодітності, сакралізація сімейних стосунків чи їх лібералізація, нахил до осілого чи кочового життя і т. д.).

Досягнення Н. і. нерідко пов'язується з утвердженням і максимально широким поширенням етноспецифічних культурних зразків — мови, традицій, звичаїв, обрядів, певного типу сімейно-сусідських, виробничих стосунків. Будучи в цілому позитивним, це прагнення в залежності від політико-ідеологічної ситуації може перероджуватися в упереджене ставлення до світової та іншонаціональної культур, як таких, що загрожують руйнуванням Н. і. Наслідком може стати ксенофобія, тобто різко вороже ставлення до всього іноземного.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНТЕРЕС — реалізація природного права народу на гідне існування, важлива детермінанта нац. відродження України. Вона набуває особливої гостроти в момент нагальної потреби нарешті задовольнити спраглі нац. потреби, максимально використати багатющі нац. ресурси. Н. і. виступав та виступає зараз у ролі дійової, рушійної сили історії, бо ж полягає в реалізації права кожного народу на самостійне існування, включеність у світову цивілізацію.

Категорія Н. і. певною мірою кореспондується з категоріями «індивідуальний», «загальнолюдський» і «дер-

жавний» інтереси. На думку М. Грушевського, «державний уклад цивілізованих народів — це суверенний союз народу, який шляхом планової діяльності... задовольняє індивідуальні, національні та загальнолюдські солідарні інтереси у напрямку послідовного розвитку суспільства». Пропонуючи «нові перспективи», М. Грушевський зазначав: «українське життя» повинно насамперед «знайти себе», «з'ясувати свої можливості, завдання й інтереси, брати для себе все, що може бути корисним». Він закликав не просто шукати «ідеалів» у минулому. «Национальный вопрос должен решаться не на основании археографических источников, принципов давности или искусственно созданных условий преобладания, а на реальных фактах настоящего и в духе истинного демократизма, в интересах народных масс, населяющих области и территории. И не только в интересах их большинства, но и меньшинства, которое должно быть охранено от централизма как провинциального, так точно и общегосударственного».

Зрештою, категорію Н. і. можна розглядати у вузькому та більш широкому аспектах. У першому йдеться, власне, про «інтереси нації», в даному випадку титульної — української. Зараз на черзі дня — розв'язання нац. питання — форми відкритої постановки у порядок денний сусп. життя нац. проблем, які визрівають в його надрах, що виникає у зв'язку з реальними або уявними несправедливостями в ході міжнац. спілкування. Уявлення ж про нац. несправедливість формується саме на базі Н. і. У залежності від того, як широко розуміється Н. і., нац. питання набуває широкого або вузького тлумачення. Звужене трактування нац. питання обмежується, головним чином, політико-правовим статусом націй, їхньою держ. суверенністю, розподілом політ. влади між суб'єктами етнополітики, а також збереженням етніч. ідентичності народів (мови, літератури, традиційної культури і т. п.). Коли ж Н. і. усвідомлюються у сукупності з усіма сторонами життєдіяльності етносоціальн. організму, тоді нац. питання вбирає в себе все, що відноситься не лише до базису, але й в однаковій мірі до надбудови. В такому разі уявлення про невирішеність нац. питання або про його несправедливе вирішення може виникати як реакція на проблеми етнодемограф., екон., еколог., морально-психолог. і т. п. характеру.

Практика вирішення нац. питання в колишньому СРСР довела, що т. зв. революційна перебудова екон. відносин, соціальн. структури суспільства (націоналізація засобів виробництва і ліквідація класу приватних власників), а також вирівнювання ступеню екон. розвитку народів не забезпечують досягнення національної мети. Залежно від обставин народ може надавати пріоритет таким інтересам, як культурне відродження, підвищення свого морально-психолог. престижу, усунення територ. несправедливості і т. п. Так, побудова або відновлення власних нац. держав є пріоритетною метою народів колиш. радянських республік, до якої вони виявляють готовність йти навіть через екон. труднощі, викликані розпадом господарських зв'язків. В Україні невід'ємною складовою нац. питання є відродження нац. мови, екологічне очищення, запобігання демограф. катастрофі та ін. У свою чергу, бажання великої частини рос. населення Криму приєднатися до етнічно близької Росії, навіть всупереч екон. розрахункам, спровокувало так звану кримську проблему. Побоюванням втратити власну етніч. ідентичність великою мірою зумовлений рух русинів у Закарпатті.

Поширена в недалекому минулому думка про можливість остаточного вирішення нац. питання зараз переглядається. Більшість схиляється до того, що його вирішення буде мати постійний характер і мусить полягати у наполегливому пошуку шляхів гармонізації міжнац. відносин, подолання протиріч, що неминуче виникають на ґрунті Н. і., з тим, щоб не дозволити переростання цих протиріч в нац. (етніч.) конфлікти.

І тут варто застерегти від звуження Н. і., його фактичного поглинення державним. Це вже, як то кажуть, проходили. Тоталітарна система сталінського типу, як правило, скочувалася до протиставлення нац. та держ. інтересів, надаючи пріоритет останнім, що підривало політ. стабільність, провокувало етнонац. конфлікти, вело до посилення центробіжних тенденцій. Щоб цього не трапилося знову, молода Укр. держава має подбати про те, щоб Н. і. та державні якомога ближче співпадали, щоб держ. інтереси дедалі більше відходили від суб'єктивізму, а наближалися до справжнього інтересу укр. нації, всіх етносів, які мешкають в Україні. Варто наголосити на тому, що Укр. держава має всебічно враховувати різні інтереси — екон., політ., національно-етніч., професійні, соціальні, духовні та ін.,— усвідомлювати їх багатомірність, точно визначати в тих чи ін. умовах їх пріоритетність і в кінцевому підсумку мати на меті їх збалансування, стабілізацію, досягнення повної оптимізації. При такому підході держава стає реальним засобом задоволення інтересів нації як природної сукупності, інтересів всіх її членів та центром цих інтересів. Саме нац. мета об'єднує та підносить народ. Цьому має слугувати і держава, яка повинна всебічно враховувати Н. і., мотиви, устремління, нац. ментальність, іст. традиції, етніч. первинність. Саме державність мала б стати надійною гарантією нац. існування, нац. поступу, забезпечити нормальний розвиток економіки та культури, що відповідає Н. і.

Маючи на увазі Н. і. в розумінні «інтереси нації», вважаємо за доцільне звернути увагу на можливість, причому досить-таки реальну, поєднання Н. і. з соціальними. І тут варто прислухатися до думки відомого письменника та громадського діяча І. Багряного щодо поєднання ідеї нац. розвою з ідеями соціальної демократії та соціальної справедливості. Саме в демократичній революції він вбачав найдостойніший шлях розвитку України («Ставимо акцент на демократію»). «Що значить спрямувати в русло історичної достатності? — пише він ще у 1948 р.— А це значить, щоб демократична революція в СРСР для нас, для українського народу, завершилася національним і соціальним розкріпаченням. Щоб новий соціально-економічний і політичний правопорядок був правопорядком, при якому в основу основ було б покладено інтереси абсолютної більшості нації — українських робітників і селян та української трудової інтелігенції й ті інтереси забезпечити. Інтереси українського народу. І ті інтереси: Влада! Земля! Заводи, фабрики і всі блага! І свобода. Свобода порядкувати на своїй землі в своїх інтересах».

Нац. поступ України має спертися на соціалізацію та демократизацію суспільства, створення умов для максимального задоволення станових інтересів, реалізації групових та особистих можливостей. Рівність перед законом, можливість широкого політ. представництва різних верств населення, вертикальний зв'язок та взаємодія партій і організацій з тими, кого вони представляють, соціальна та державна орієнтованість цих партій — саме в цьому полягають головні чинники цього процесу.

І тут як ніколи важливо досягнути оптимальної взаємодії держави і суспільства, центру і регіонів, уряду і партій. Власне, така злагодженість і взаємопідтримка є головною передумовою побудови незалежної соборної держави.

Н. і. містить в собі значні консолідуючі можливості. Його носієм, як правило, виступає вся нація чи її більшість. Н. і. поширюється на екон., політ., духовну та етніч. сторони нац. життя. Маючи на увазі необхідність поєднання національного з вселюдським, слід зазначити, що національному притаманна певна специфіка, яку необхідно враховувати. Йдеться, передовсім, про проблеми рідної мови, про розвиток прогресивних нац., побут. та

культ. традицій, відновлення духовн. цінностей, власне, про нац. відродження України. Словом, Н. і. в їх загальнодемократ. розумінні не втрачають консолідуючого значення і в умовах сьогодення. Вони й надалі при глибоко продуманій етнонац. політиці можуть сприяти підвищенню трудової та політ. активності громадян, забезпечити їх більш повне залучення до політ. та сусп. життя, стимулювати нац. поступ, патріот. почуття народів, їх нац. самосвідомість.

При цьому ми виходимо з того, що у ряду народів, нац. груп етнічна консолідація ще продовжується, хоча вже не так інтенсивно, як раніше. Навіть високорозвинуті нації колиш. СРСР зберігають багато деконсолідуючих елементів в соціально-екон., духов. та етніч. розвитку.

Слід також враховувати й те, що нац. єдність як форма колективності неоднозначно впливає на формування та життєдіяльність особи. В умовах демокр. клімату вона, як правило, благотворно діє на особу, духовно збагачуючи її, надаючи їй почуття нац. самоповаги. В антидемокр. середовищі, навпаки, нац. єдність нерідко замикає особу на феномен «національне», приховує загрозу духовн. та моральн. падіння. Звідси постійна необхідність добиватися демократизації нац. життя, правильно сполучати національне та вселюдське.

Розгляд категорії Н. і. у широкому розумінні, як власне Н. і. України, дає можливість при умові його категоріального аналізу як системи спертися на послідовне врахування істотних ознак і обставин існування укр. нації від її генези й до сьогодення. Категорія Н. і. тим і відрізняється від поняття «інтереси нації», що відбиває інтереси всіх людей, незалежно від нац. ознаки, а не інтереси лише однієї нації. Н. і.— це інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізується через політ. систему. Ці інтереси поєднують інтереси кожної людини, суспільства в цілому. При цьому маються на увазі інтереси не взагалі громадян, а кожного громадянина зокрема, інтереси нац., соціальн., політ. груп та інтереси держави. До Н. і. України належить і незалежна, суверенна, соборна, демократична Україна, характерними рисами якої є громадянське суспільство, правова держава, екон. та політ. плюралізм, ідеологія та мораль, що базуються на нац. та вселюдських цінностях, повага до прав людини.

Зрештою, вищесказане й становить національну мету, нац. концепцію розвитку платформи нац. згоди, основу нац. пріоритетів, які формуються елементами політ. системи, де чільне місце належить державі. З цієї точки зору Н. і. є основною ланкою політ. системи, основою для функціонування ін. її елементів — держави, громадських об'єднань, політ. партій та громадян.

З ін. боку, ці інтереси формуються всіма складовими елементами політ. системи. Мистецтво політ., державницької дії полягає в тому, щоб зіставити політ. (владні) інтереси, професійні та ін. на основі нац. компромісу і нац. згоди, чіткого визначення шляхів боротьби за реалізацію нац. (загальнонародних) інтересів. Зрештою, саме держава має за мету якнайточніше виразити Н. і., тобто інтереси всього суспільства, вирішувати соціальні і нац. суперечності та забезпечувати права людини.

Нац. поступ України виявляється і в умінні знайти для кожної людини місце у складному механізмі влади та політ. системи, щоб вона перетворилася на активного суб'єкта розбудови нової України. Це і є головним сенсом усіх Н. і. та всякої дійсно нац. політики.

Нагальною є потреба визначити соціально-політ., екон. підвалини, в т. ч. і роль національно-патріот. фактора в укр. державотворенні. Слід пам'ятати, що нац. вимір є невід'ємним виміром людської реальності, проте ним визначається та пояснюється в цій реальності далеко не все. Кожна людина — усвідомлює це чи ні — є співучасник не лише групових форм людського досвіду, але й поряд з ними — форм як глибоко індивідуальних, так і універсальних. «...Бувають епохи патріотичного збудження,— писав В. Соловйов,— коли особисте життя з його приватними інтересами і помислами повинно відходити на задній план перед прямими вимогами життя національного, подібним чином бувають і такі епохи, коли виявляється, що Н. і. не містять у собі верховне благо для людей і що національна свідомість не є остаточним і найвищим ступенем людської свідомості взагалі».

Не менш важливим є наук. опрацювання проблем формування укр. громадянського суспільства, питань його співвідношення з державною сферою. Йдеться про нагальну потребу формування демокр. суспільства, процес створення якого має носити випереджаючий характер; формування типу демокр. культури, духовної укр. еліти.

В Україні виникла ще одна пекуча потреба — створення цільної концепції громадян. згоди, що передбачала б глибинний взаємозв'язок політ., екон., нац., реліг., моральн., екологічних проблем суспільства, які чекають свого розв'язання на шляхах громадян. миру. У зв'язку з цим варто було б до обов'язків особи, всіх громадян. організацій включити визначення ненасильства їх моральним обов'язком перед суспільством, перед сучасним та майбутнім поколіннями.

Людина як суспільна істота може розвиватися за умов відчуття себе в оточенні собі подібних. Зрештою, початок цивілізаційної фази розвитку настав тоді, коли сформувалася самосвідомість як вираз нац. спільності, коли виникла потреба своєї державності як засобу захисту вищих Н. і. в цілому та окремих індивідів зокрема.

Державні інтереси, звичайно, можуть мати самостійний характер (інтереси влади) і не збігатися повністю з Н. і.— напр., інтереси уряду можуть бути відмінними від Н. і. або інтересів ін. елементів влади (законодавчої чи судової).

За умов загострення суперечностей в Україні на перший план виходять саме державні інтереси, що виявляються через відповідні стратегічні завдання: забезпечення нормального функціонування суспільства, внутр. стабільності, соціальної безпеки, сприятливих міжнарод. умов та гарантій безпеки України. Ці завдання і виступають як Н. і.

Постає питання: відродження, скажімо, української нації, це якісно новий історичний процес, чи він позбавлений наступності у розвитку глибоких етнічних та соціальних зв'язків, що утвердилися? Піти, скажімо, шляхом Сталіна, який вважав, що соціалістичні перетворення націй відбуваються шляхом руйнування існуючих спільностей людей, на «уламках» старих, буржуазних?

Українська нація повинна жити та розвиватися, звичайно, в нових соціальних умовах, успадкувавши все краще та прогресивне, що було накопичено минулими системами. Іншими словами, в процесі реформування українського суспільства в «старій» нації долається лише негативне, пов'язане з недавнім минулим, і отримує подальший розвиток все, породжене та завойоване громадянами України, їх національно-визвольною боротьбою, новою демократичною культурою. До того ж на всіх етапах етнічного розвитку народні маси складали основу будь-якої нації. Не перериваючи нитку національного життя, його наступності, розвій України закликає по-справжньому згуртувати національний організм, поступово долаючи його внутрішню соціальну роздвоєність, міняючи соціальний і духовний лик.

Матеріальні та духовні передумови для життєдіяльності української нації складалися і при капіталізмі, і при соціалізмі. Зокрема — виробничі сили. Українська нація сьогодення успадкувала від «старої» нації мову, місце розселення (територію), елементи демократичної культури, етнічні й інші складові національної самосвідомості, прогресивні культурні та соціально-побутові традиції.

Подолання денаціоналізації — це разом з тим інтенсивний процес приведення етнонаціональної сфери, а в її особі і всього суспільства, у відповідність з актуальними інтересами та потребами людини. По-перше, йдеться про практичне збільшення самостійності цієї сфери, а значить, її визначального впливу на всі інші сфери суспільства і на темпи соціального та науково-технічного прогресу в цілому. По-друге, культивування односторонньо поважного відношення людини, соціальних спільностей до суспільства неминуче поступається пріоритету практичного ставлення суспільства і, зокрема, держави та її інститутів, до суверенності та нагальних потреб людини, а також до інтересів соціальної спільності (етносоціальної), якою є та чи інша нація (етнос). Якщо мати на увазі не екстремальні умови, а повсякденне життя, то в структурі соціальної діяльності задоволення людиною своїх найближчих інтересів і потреб майже завжди складає головне, поглинаючи собою все інше, лише потім переходячи в галузь колективного та суспільного.

«НАЦІОНАЛЬНИЙ НАРЦИСИЗМ» ЯК ФАКТОР РЕФОРМ. Історія, точніше — «навчання історії в українській школі», писав Грушевський, мусить вийти з «вузьких рамок» на «ширший простір універсалізму». Однак і через 80 років після сказаного ми з дивовижною затятістю знову заганяємо себе в ці «рамки», замінюючи лише знак і колір догматів та орієнтирів.

Обов'язкові колись «ленінські кімнати» з перехідними прапорами миттєво перетворилися на «народознавчі світлиці» з не менш обов'язковими колосками й рушниками. Раніше основним досягненням української радянської літератури вважалося оспівування соціалістичного будівництва — тепер це її основна вада; раніше по всій нашій історії бігали банди петлюрівців, тепер — банди більшовиків, причому (от парадокс!) Грушевський, який сам чимало зазнав від муравйовського наступу на Київ, брутальної лайки — на відміну від деяких сучасних авторів — не вживає зовсім.

Однак справжнім апофеозом нинішнього духовного відродження стала ідея викладання курсу «наукового націоналізму»— як відомо, на офіційному рівні вона не пройшла, але продовжує своє напівлегальне існування, і нинішні студенти пишуть курсові роботи на такі актуальні теми, як «ОУН — організатор визвольного руху українського народу» або «Питання державності у програмі і діяльності ОУН». До болю знайомі формулювання.

Звичайно, під знаком трансформації (санації, демократизації, деідеологізації тощо) гуманітарної освіти можна вивчати не тільки науковий націоналізм, а — залежно від профілю навчальної інституції — не менш науковий сіонізм, скажімо, у Соломоновому чи науковий панславізм у Слов'янському університетах. Однак не примусово, а факультативно, оскільки ми принаймні проголосили плюралізм думок (хоча це поняття зараз якось непомітно виходить з обігу).

Насильницьке, директивне впровадження «ідей та ідеалів» (скористаймося відомими словами І. Франка) лише однієї політичної сили невідворотно приведе нас туди, звідки щойно втекли. Якщо під гаслами відмови від «шкідливої» деідеологізації ми приступимо до формування нової державної ідеології (як, до речі, і релігії), то, говорячи знову-таки словами Франка, «стара біда, вигнана дверима, вернеться вікном». І тоді знову відродиться офіційна цензура, і знову гостинно відчиняться двері нових спецфондів, але вже «національних, демократичних і правових», інакше-бо не впоратися з соціалістичними й федеративними ідеями Грушевського.

Історія, писав Грушевський, має «розвинути в протиставленню хвилевим конфліктам людства постійну і тяглу його кооперацію». Історія, за його ж словами, повинна «служити перемозі й закріпленню ідей і настроїв гуманності, демократизму й соціалізму».

Коли саме під цим кутом зору простежити за численними ювілеями, презентаціями, вечорами тощо, які відбувалися протягом двох-трьох останніх років під приводом відродження забутої історії, повернення народові її набутків й імен, ми просто змушені будемо побачити, що всі ці акції викликають зовсім не той ефект і не ту реакцію громадськості, на яку розраховували їх ініціатори й організатори.

Загалом же, абсолютно безперспективна справа використовувати історію для того, щоб змушувати народи виставляти один одному історичні рахунки. Подібний шлях ніколи й нікого не приведе до істини, причому це стосується не тільки українсько-російських відносин.

Варто нагадати не дуже відому думку П. Куліша, який вважав вигадкою і свідомою антипольською пропагандою епізод, пов'язаний із жахливою стратою Наливайка, якого буцімто живцем спалили у мідному бику. Або ж цілком сучасна тема Катині — її дуже активно обговорюють, вимагаючи офіційних вибачень, однак при цьому якось забулася трагічна доля десятків тисяч червоноармійців, які загинули у польському полоні на початку 20-х рр.

Втім, подібних полярних прикладів безліч.

Навчання історії, писав Грушевський, має також остерігати від «надмірної переоцінки своїх національних вартостей, заслуг, інтересів». «У період інтенсивного національного будівництва,— читаємо у Грушевського, ще раз вражаючись далекоглядності наших видатних попередників та нашій власній безпорадності,— такі корективи проти гіпертрофії національного самовеличання й виключності дуже потрібні й на їх треба звернути увагу й нам в даний момент. Зовсім не бажано нашій країні дістати покоління національних нарцисів, хвалькуватих і самозалюблених, до затрати всякої об'єктивності».

То як же ми сприйняли цей заповіт патріарха нашої державності? А ніяк. Бо ми все одно найдавніші, найславніші, найкращі, найкультурніші, найспівочіші — наші шаровари підкорили весь світ.

Але це вже було. Братня Болгарія у захваті святкування 1300-річчя першої болгарської держави договорилася до того, що й Америку відкрили болгари. Ми пам'ятаємо й класичну формулу: «Росія — батьківщина слонів». А румуни, відзначаючи 2025 років своєї держави, переконували світ, що Римська імперія виникла на околиці гето-дакських племен. Коли все це вже було, то чи варто до того повертатися і наражатися на кпини всього світу? У своєму національному нарцисизмі ми доходимо до того, що вголос пишаємося виразками й ранами, мовляв, нас різали й вбивали більше за інших.

Однак не тільки «національний чи державний гіпертрофований егоїзм чи егоцентризм» вважав небезпечним Грушевський. Він застерігав проти «егоцентризму расового», «егоцентризму християнського або католицького». Найбільше занепокоєння у нього викликав «егоцентризм європейський», що, на його думку, полягає у «надмірній оцінці європейського життя й європейської культури (з її колоніями включно), як такої, в котрій нібито замикається все істинно цінне, що є в людськім житті взагалі, і поза нею нібито нема нічого, що варто було цінити, із чим рахуватись».

Що ж, у правоті Грушевського ми сьогодні переконуємось на власному досвіді, маючись як тубільці перед великим білим сахібом.

У цьому зв'язку виникає ще одна ситуація, яку, незважаючи на всю свою далекоглядність, навіть уявити не міг Грушевський. Пов'язана вона з егоцентризмом української діаспори. Точніше — лише певної її частини з притаманною їй (і зрозуміло якою) політичною ментальністю, жадобою реваншу і неприйняттям того, що було створено народом України за останні десятиліття (хоча варто згадати не дуже популярні нині слова Винниченка з його «Заповіту борцям», який вважав, що Українську державу створив народ, а не емігрантські вожді й мініст-

ри). Взагалі це окрема, досить широка й дуже делікатна тема. Але торкнутися її треба, причому, як говорили раніше, принципово й відверто. І хоч би як переконували нас зараз у тому, що вся наша дотеперішня суспільна наука служила тоталітарній системі, непорядно було б замовчувати й не менше політичну заангажованість української науки на Заході. То чому ж, відкидаючи старі циркуляри, ми з такою готовністю й беззастережністю сприймаємо інші «керівні настанови»— такі ж однобічні й упереджені?

То де ж незалежність української науки, якщо раніше вона керувалася вказівками з Москви, а тепер — Гарварда чи Альберти?

Подивимось на це з другого боку. Можна, звичайно (хоча й важко), змусити Крим і Донецьк святкувати ювілей дивізії СС «Галичина». Але чи не надмірну ціну заплатимо за те — назвемо речі своїми іменам — щоби знову переписати історію на догоду тим, хто співробітничав з нацизмом?

Справді, давно настав час об'єктивно й аргументовано оцінити діяльність УПА. Однак, цього не вдасться зробити на рівні емоційних директив, і переконатися в цьому не важко — досить погортати будь-який з численних томів «Літопису УПА», виданого «там» і тільки зараз перевиданого у нас: «здійснили акцію проти скомунізованого села», «знищили активіста» (а прізвище в нього українське), «спалили гуральню», «спалили молочарню», «спалили МТС»— самими лиш провокаціями НКВС цього не пояснити. Однак нинішня реабілітація УПА дуже нагадує ситуацію навколо відомих тез, схвалених ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією: задано напрям, встановлено рамки, визначено оцінки й орієнтири — лишається тільки наповнити живим змістом й яскравими прикладами, клацнути підборами й виконувати.

Таким чином, хочемо ми того чи ні, але мусимо визнати, що нинішнє становище суспільної науки в чомусь навіть гірше, ніж раніше — свобода і незалежність творчості такі ж примарні, та ще й бракує грошей.

«Гірка насмішка, та й годі»,— понад сто років тому сказав Франко.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР — це спосіб світовідчування, притаманний національній спільноті на певному етапі розвитку. Він виявляється передусім у сукупності соціально-психологічних рис (установок, стереотипів поведінки), котрі репрезентують ціннісні відношення до світу, в культурі, традиціях, звичаях, обрядах даного народу. Установочна специфіка Н. х. засвідчує його належність до особливого різновиду світовідчування — «досвідомого психічного» (І. Бжалава).

Акумулюючи усталені риси національного світовідчування, Н. х. не залишається чимось абсолютно незмінним. Показове спостереження відомого іспанського філософа X. Ортеги-і-Гассета щодо англійців: називаючи їх «людьми спокійного розуму», він, водночас, підкреслював, що важко було передбачити подібну трансформацію в шекспірові часи, коли англійці уособлювали «порив та пристрасть, котра б'є через край».

Відзначаючись цільністю, Н. х. є водночас динамічним утворенням, в якому взаємодіють певні тенденції, до того ж неоднозначні, вони нерідко продукують єдність не тільки строкату, а й суперечливу. Зазначену обставину варто враховувати задля запобігання надмірного критицизму (або відсутності такого взагалі) при оцінці тих або інших національних спільнот.

Цікаву спробу саме такого підходу до філософського осмислення особливостей Н. х. знаходимо ще у І. Канта. У праці «Антропологія з прагматичної точки зору», співвідносячи характер окремого народу та характер людського роду загалом, він зазначає, що перший обіймає як певні вроджені характерологічні риси, так і набуті, ті, що «перетворились немов би у природу й прищепились на ній» «від довгої звички». На засадах властивого йому антиномізму (зіставлення альтернативних визначеностей) Кант здійснює цікавий порівняльний аналіз характерологічних властивостей кількох європейських народів, убачаючи в кожного з них (зокрема й у своїх земляків — німців) наявність як істотних переваг, так і не менш істотних вад. Зачіпаючи ж питання про родові характерологічні особливості людини, він наголошує на тім, що її прагнення до щастя завше на скрижалях суперечності між природними спонуками людини та тими обмеженнями, які висуває моральність. У зв'язку з цим Кант згадує думку Ж.—Ж. Руссо про колізії істоти, яка намагається «вийти» зі свого природного стану. Мовиться, отже, про суперечність між природою та культурою всередині самої людини.

Окреслений підхід націлює на використання набутків класичної й сучасної філософської думки для поглиблення уявлень щодо сутнісних властивостей людини як таких, котрі не могли не спричинити характерологічної суперечливості чи не кожного з нині сущих народів, не обминувши й українство. Бо ж істота, яка намагається «вийти» з природного стану, стикається з колізіями не тільки історично минущими, а й такими, котрі є одвічними та довічними. По-своєму тлумачили ці колізії Руссо і Кант, по-своєму погляне на них пізніше З. Фрейд. Істотні уточнення його уявлень запропонують згодом неофрейдисти. Внутрішня суперечливість культури як наслідок розузгодженості в ній раціонального та ірраціонального («аполонового» та «діонісового») начал стане предметом напружених роздумів Ф. Ніцше — після кожного з таких уточнень картина людського світовідчування виглядає ще складнішою й драматичнішою.

За усього розмаїття подібних підходів усі вони заакцентовані на тім, що універсальна антропокультурна властивість людини — здатність поєднувати у собі різнонацілені «вектори», пов'язані з колізіями переходу природи в культуру. У Е. Фромма це — «матріархальна» й «патріархальна» спрямованість людського світовідчування. Перша — укоріненість у природу, материзну. Друга — відособлення від неї й прагнення до її тотальної реконструкції. Дана суперечність властива і філогенезу й онтогенезу людини. Бо ж виокремлення з природи чиниться як на рівні людського роду, так і на індивідуальнім (відокремлення від материнського тіла, од пуповини). Материзна зазнає різних перевтілень, а проте зберігає свої права за будь-яких примх прогресу, заснованого на реконструюючім ставленні до природи. Сім'я, первісна община, надалі держава, нація або церква переймають матріархальні функції щодо окремого індивіда; залучаючись до згаданих інституцій, він почувається вкоріненим у світ, убезпеченим. Відособлення від материзни, сприяючи творчому самоствердженню людини у світі, порушує їх врівноваженість та стає джерелом психічної драми індивіда, котрий, відчуваючи свою відторгнутість од світу, прагне знову злитися з ним, немов би повернутись у захищене материнське лоно, у щось звичне й убезпечене.

Болгарський культуролог Г. Гачев у книзі «Національні образи світу» показав, що, користуючись окресленими полярними визначеностями («матріархальне-патріархальне»), можна осягати сутнісну суперечливість будь-якого різновиду національного світовідчування. Кожен з таких різновидів є специфічним поєднанням згаданих полярностей, кожному властива своя «міра» переважання однієї над іншою.

Складність такого переважання за умов, коли порушують його припустиму межу,— в тім, що гіпертрофія «материзни» може обернутись послабленням активно-творчого начала. Якщо ж гіпертрофоване останнє, а відтак панує відособленість, це може вилитись у активізм, котрий обертається маргіналізацією.

Західні інтелектуали почали бити на сполох з приводу

маргіналізації досить давно, пов'язуючи її (не без підстав) з негативними наслідками техногенної цивілізації. Схожі наслідки, хоча й за менш розвинутої техногенності, мали місце на нашім терені. Тут, проте, ситуація ускладнювалась тим, що техногенні передумови маргіналізації переплелись з нетехногенними, які сягають своїм корінням у сиву давнину.

Саме до цих передумов слід віднести такий вагомий (якщо не визначальний) геополітичний фактор, як ситуація «пограниччя» між «осілим» та «кочовим» елементами, між «цивілізацією плуга» та «цивілізацією степу» (В. Липинський). З'являються власні кочівники — «напіврусини, напівпеченіги» (Є. Маланюк), співіснують «осіла й кочова державність» (О. Пріцак). Є підстави поміркувать, якою була питома вага подібного світовідчування ще у наших пращурів із Запорожжя.

На цю обставину задовго до В. Липинського звернув увагу М. Гоголь. У повісті «Тарас Бульба» мовиться, зокрема, про те, що Україна XV ст. перебувала на «півкочовому розі Європи», а щодо головного героя даного твору зауважено, що то — один з тих характерів, котрі могли виникнуть тільки на такім напівкочовім терені. Йдеться про характер, в якім буяє суперечність між укоріненістю, осідлістю й кочівництвом. Більше того, про характер, котрий з волі обставин задля осідлості уособлюваної ним нації мусив ставати мало не кочівником. У мирні часи його носій — гречкосій — порядкує на луках і пасовиськах, на дніпровім перевозі тощо, однак в разі потреби (чого тоді не бракувало) він, не пізніш як через тиждень вже на коні, уповні озброєний,— підкреслює Гоголь. Це не могло не сприяти формуванню відповідних психологічних установок, зокрема, відрази до осідлості, «гречкосіяння» (згадаймо, як «розгулявся» Тарас, зустрічаючи синів після навчання). У статті з історії України М. Гоголь розповідає про цілу низку характерологічних суперечностей народу, в якім «дивовижно зіштовхнулись дві протилежні частини світу, дві різнохарактерні стихії: європейська обережність та азійська безтурботність, простодушність та хитрість, сильне діяльне начало та превеликі лінощі й млість, потяг до розвитку й вдосконалення — і між тим намагання здаватися таким, що зневажа досконалість». Відмінна риса цих «найодчайдушніших людей пограничних націй»— виразне анархістсько-бунтарське начало у ставленні до громадських інституцій і державницьких структур, «буйна воля», котра «не може терпіть законів та влади». Такого начала цілком вдосталь для Коліївщини, однак забракло — для самостійної державності. «Гуляй-поле»— це не осідла й не державницька інтенція, вона при зіткненні з більш «доцентрово» зорієнтованими й чисельно переважаючими сусідами могла обернутися втратою державності.

Як спробу запобігти маргіналізації можна розглядати світоглядні пошуки найзагадковішого представника й водночас обмислювача української характерологічної ментальності Г. Сковороди. Провідним мотивом цих пошуків не випадково стає феномен «сродності» (у термінах фундаментальної онтології німецького філософа М. Хайдеггера — «укоріненості в буття»). Найбільше зло, якому нічим не зарадиш,— порушення «сродності», розузгодженість людської діяльності з природними нахилами суб'єкта. Обстоюючи ідею природовідповідної сутності людини, Г. Сковорода обґрунтовує специфічний погляд на життя — хто не знайомий з його творчою спадщиною, міг би кваліфікувати подібний погляд як найвідмітнішу ознаку французької світоглядної ментальності,— а саме — уміння жити «доречно». Бо для будь-чого в житті важливі: час, місце, міра, особистість (її природні нахилами). Порушення природовідповідності, а отже, й поміркованості, розважливості робить людину маріонеткою екзистенційних негараздів, але ж та маріонетковість — і є, мовою нашого, XX ст., маргінальністю, себто властивістю істоти, котра не в змозі віднайти своє місце у світі (як скаже у «Повстанні мас» Х. Ортега-і-Гассет, така істота, укупі з безліччю собі подібних, котиться безвість-куди, мов те перекотиполе. Чи не тому в іншій праці він обстоюватиме, як нагальну світоглядну, сенсожиттєву потребу кожної людини, імператив Піндара: «Стань тим, ким ти є»). Г Сковорода, отже, прозрів чи не найфундаментальнішу антропокультурну суперечність, котра донині роз'їда людське світовідчування — втрату «сродності» з буттям. Чи не вона, втілюючись у розмаїтих формах, зумовлює хронічну розузгодженість «зовнішньої» та «внутрішньої» людини — у Сковороди, екстравертного та інтровертного — в сучасній філософсько-світоглядній транскрипції?

Отже, суперечливість Н. х. є невіддільною від сутнісної суперчливості людини, її способу буття у світі.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР (точка зору). Елемент національної психології, що є сукупністю стійких психологічних особливостей «націоналів», які складаються і проявляються в діяльності та спілкуванні, обумовлюючи типові для них способи поведінки. Н. х. включає в себе національні почуття, подекуди неусвідомлені, погляди та уявлення, смаки і звички, риси характеру, повір'я та забобони. Вони складаються у народів протягом значного історичного розвитку. Довгий час у радянській літературі поняття Н. х. ігнорувалося, акцент робився на класовій сутності суспільної психології, а національна психологія (див.) «подавалась» через термін «національні особливості психології». Між тим, історичні умови існування народів, географічне середовище (див. Географічні чинники націотворення), соціальна доля етносів, традиційні форми культури не могли не накласти відбиток на психічне «обличчя» представників того чи іншого етносу, яке, в свою чергу, мало значний вплив на долю народів.

О. Бауер, скажімо, визначав націю як «сукупність людей, пов'язаних спільністю характеру на ґрунті спільності долі». Саму ж спільність характеру він розглядав як суму ознак, комплекс фізичних та духовних якостей, що відрізняють одну націю від іншої. Різниця Н. х. полягає в тому, що, належачи до різних націй, люди думають порізному, почувають, по-різному реагують на ті чи інші явища. Сам же Н. х. виробляється в процесі історичного розвитку і є «згустком» національної історії, що сама по собі не викликає принципових заперечень.

Згідно Бауеру, над кожною нацією тяжіє її майбутнє, як якийсь фатум, а все сприйняття навколишньої дійсності проходить у людей через «національне сито», через апперцепцію. Подібно до того, як індивід не просто, не механічно сприймає що-небудь нове, а вводить його до складу всього духовного буття, робить часткою своєї особи, засвоює його всім своїм духовним «я», «апперцептує» його, так і ціла нація нічого не сприймає механічно. Звідси і висновок: завдяки апперцепції жодна думка, що запозичена однією нацією у іншої, не може бути сприйнята раніше, ніж вона була перероблена, «приладнена» до всього національного буття.

Щодо І. Лисяка-Рудницького. Він зазначав, що вірить в існування чогось такого, що грубше можна назвати Н. х. Однак це не треба фальшиво розуміти в натуралістичному сенсі. Бо це явище належить до суспільно-культурної, а не біологічної сфери. Н. х. тотожний із своєрідним способом життя, комплексом культурних вартостей, правилами поведінки та системою інституцій, які притаманні даному народу. Н. х. формується історично й можна визначити ті фактори, що спричинилися до його постави. Після того, як Н. х. встиг скристалізуватися, він звичайно виявляє чималу стабільність і уміння відкидати або асимілювати підривні впливи. Досить важлива наступна обставина: Н. х. не є чимось абсолютним, унікальним й оригінальним, але радше індивідуальною комбінацією прикмет, які широко поширені у світі й спільні у багатьох народів. Це спостереження важ-

ливе з методологічного погляду. Стверджуючи й оцінюючи подібності та відмінності, що існують між націями, та застосовуючи порівняльний метод, ми спроможні здефініювати відносну оригінальність даного національного типу й ступінь його спорідненості з іншими народами.

Важливо, на наш погляд, бачити, скажімо в Н. х. не тільки національно-специфічне, що властиве даному народу і відбиває його своєрідний шлях розвитку і долю, а й загальнолюдське. Звідси — неприпустимість так званої стереотипізації, при якій психологічні риси нації виводяться з індивідуальних характерів окремих її членів, що неминуче веде до неправильних уявлень про національні спільності в цілому. І тут важливо подолати фактичне виключення особи, що допускалося в недалекому минулому, як соціально-етнічного суб'єкта з теорії і практики міжетнічних відносин, що призвело до підміни суб'єкта міжнаціональних відносин суб'єктом міжреспубліканських відносин або суб'єктом відносин національно-державних утворень. Назріла потреба виявлення сукупності факторів, які впливають на формування і розвиток особи, з одного боку, уточнення місця та ролі самої особи в етнонаціональній сфері, з другого.

Слід враховувати й таке поняття як «національна індивідуальність» у плані всебічного дослідження та розвитку цього почуття. Є щодо цього, щоправда, й інша думка (В. Липинського), про те, що національна індивідуальність не є психологічною, характерологічною даністю, а скоріше продуктом історичного процесу, соціального життя даного колективу. Це, мовляв,— твір, формація історії, а якщо ми візьмемо до уваги, що сучасність є «історія», справедливо відмічає Д. Чижевський, то необхідно сказати, що національна індивідуальність — це сама історія даної нації.

Існує точка зору, що в українців сильний гін (інстинкт) до самопіднесення і малий — до підпорядкування. Звідси і наш індивідуалізм (В. Янів). Зрештою, йдеться про біологічне визначення українського Н. х. Це досить довільний підхід, який суперечить точним методам біології. Бо ж як ствердити, що в біологічному «світі» українців такі інстинкти існують і у визначеній пропорції, а зате в інших народів, напр., росіян, якраз навпаки (сильний інстинкт підпорядкування і малий інстинкт до самопіднесення)... «Взагалі, вважаємо, спробу пояснювати національні особливості народів їхніми окремими інстинктами хибною» (Б. Цимбалистий).

Чи не це дало підстави Д. Чижевському зробити такий висновок: «Я не думаю, що цей Н. х. легко дослідити та визначити науковими формулами: навпаки, я навіть маю принципові сумніви щодо можливостей такого дослідження та такого формування, не лише для наших днів, але й взагалі».

НАЦІОНАЛЬНІ АРХЕТИПИ — поняття, що характеризує розвиток соціокультурних явищ та виступає показником фундаментальності результатів соціального і культурного прогресу, зокрема в галузі національних культур. Н. а.— це не якісь «духовні гени», а певні пресупозиції, тобто схильності, тенденції, які в різні епохи реалізуються в образах, що можуть відрізнятися засобами вираження, але структурно утворюють певні прототипи чи можуть бути реконструйовані як прототипи.

Характерно, що такі реконструкції не можна оцінювати як занурення в минуле. Вони асоціюють особливе методологічне бачення, коли завдяки перетворенню минулого у символи останніми окреслюються смисли майбутнього, а архетипи висвітлюються як «культура попереду нас». Ось чому реконструкції архетипів можуть набувати актуального значення і допомагати оцінювати ті чи інші культурні процеси чи їх суб'єкти як національні феномени. А це дає змогу вивести питання про належність того чи іншого культурного діяча до певної національної традиції за межі довільних суперечок про мову чи регіон проживання, як нібито єдину підставу для його національної ідентифікації.

Водночас вивчення Н. а. послуговує й аналізу їх взаємодії, усвідомленню транснаціональних процесів. Скажімо, творчості М. Гоголя властиві усі архетипи українського національного менталітету. Але це не завадило йому збагатити ними російську культуру, стати її класиком.

Архетипи історично споріднених національних культур можуть розвиватись у єдиному смисловому просторі, на коліях взаємних асоціацій, забезпечуючи при цьому своєрідність власного етнічного субстрату. Напр., М. Бердяєв підкреслював архетипічну для російського менталітету піднесеність, надмірність етичних норм та ідеалу. Це призводило до того, що в Росії майже до петровських часів головним жанром літератури були житія святих. Такий жанр був притаманний і українській культурі. Проте не набував архетипічного значення, бо поряд з агіографією в ній істотну вагу мали і різні форми полемічної літератури, і всі жанри поезії.

Це можна пояснити і спостереженням М. Гоголя, який вважав, що російська ментальність характеризується прагненням піднестися над життям у вищі виміри ідеальних сфер, тоді як для української духовності типовим є намагання злитися з буттям, увійти в його склад. Цим, зокрема, пояснюється особливе, акцентоване значення в інтелектуальному житті України практичних та моральних аспектів духу. Воно виразно виявляється у книжності Київської Русі (в її схильності до моральних пріоритетів у виборі й коментуванні античних текстів) та оформлюється надалі у вигляді цілісної концепції.

Для світоглядно-ціннісної свідомості української культури стає характерним висування на передній план не формалізму розуму, а того, що становить коріння морального життя, «серця» як метафори інтимних глибин душі. Цей архетип «філософії серця» розкривається як принцип індивідуальності та джерело людяності (П. Юркевич), як мікросвіт, вираження внутрішньої людини, що втілює Бога (Г. Сковорода), як шлях до ідеалу та гармонії з природою (Т. Шевченко), як орган надії, передчуття, провидіння (П. Куліш) та ключ до «господарства душі», її мандрівок у вічність, сферу добра і краси (М. Гоголь).

Філософію серця супроводжує унікальне в християнському світі становище, коли ще до протестантської реформації в духовному розвитку України стає звичайним осучаснення смислів Старого Заповіту, визнання його рівнозначності з погляду сьогодення з Новим Заповітом.

Католицтво, як відомо, виходило з ідеологеми Євангелія як вищого компендіуму Біблії, що звершує її давні пророцтва, виступає їх репрезентантом у сучасності. Але в українському менталітеті цінність Нового Заповіту не затуляла сьогоденність старозавітної традиції, хоч і не зводилася при цьому (як це сталось у Росії) до єресі «ожидовілих». Осучаснення Старого Заповіту йде в Україні від Іларіона та Нестора до «Толкової Палеї» (з її неперевершеним за кількістю для поч. XVI ст. числом апокрифів та інтерпретацій ветхозаповітних текстів) і Острозької Біблії (першого у слов'янському світі повного друкованого видання біблійних текстів), шкільної драми і далі, аж до геніальних віршів Т. Шевченка на теми біблійних Псалмів та «Мойсея» І. Франка.

Якщо згадати при цьому, що образ серця зустрічається у старозаповітних текстах 851 раз, то навіть за цим зовнішнім показником можна простежити спорідненість ідей актуалізації Старого Заповіту з архетипом філософії серця, яка йде ще від часів Київської Русі. Цікава щодо цього не тільки класика старокиївської книжності, а й офіційні документи державних осіб.

Отже, аргументація посилань на позови серця та тексти Старого Заповіту залишалася непереборною у представників старокиївської культури навіть на чужині. Нас-

крізним цей ідеологічний комплекс Старого Заповіту та філософії серця став і для української культури в цілому. З ним була пов'язана і світоглядна позиція антропоцентризму, яка так виразно виявилась у творчості Г. Сковороди, Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Тичини та ін. діячів культури, включаючи філософів української діаспори Д. Чижевського і В. Зіньківського.

Антропоцентризм, який взагалі був властивий українському народному світогляду, підсилювався з ідейного боку архетипом софійності світу, що розглядався як Книга, Текст Бога. Інакше кажучи, реальні речі трактувались не тільки у їх природному статусі, а й як символи, знаки Божої Премудрості. Саме таку функцію мають, напр., у Сковороди образи зерна, рослини, кола, змія, тіла та тіні, зірки та сонця, голуба та орла тощо.

Ця концепція також спостерігається в українській культурі, починаючи з Київської Русі. Вона продовжується в творчості полемістів (М. Андрелла, І. Вишенський, Л. Баранович); представників християнської антропології (П. Могила, С. Туптало, Г. Кониський та ін.); у філософії серця (П. Юркевич); в мистецтві бароко (С. Почаський з його «Євхаристіоном», гравюри Л. Тарасевича і Г. Левицького з зображенням світу як квітучого космосу, саду мудрості, українська поезія XVII—XVIII ст. з її знаково-алегоричним менталітетом). У кінці XIX ст. концепція софійності світу осмислюється в російській філософії в системі В. Соловйова, котрий прямо посилається на Сковороду як свого попередника.

Концепція софійності світу мала особливе значення в Україні. Адже Київська Русь народилася на березі великого степового океану, що починається біля Великої Китайської стіни та кінчається долиною Дунаю біля Альп, тобто охоплює два континенти. Цей степ був джерелом постійних нападів кочових племен і тому розглядався русинами як «темрява зовнішня», як «безодня», хаос. Цьому хаосу і потрібно було протиставити «розумну ойкумену», якою виступало місто як софійне начало.

Якщо виходити з концепції історії А. Тойнбі, що будується за схемою «Заклик — Відгук», то освоєння степу й було відповіддю української цивілізації на заклик Універсуму. Степ з простору кочовища перетворився на переоране поле, річки — з зони перешкоди набігам у транспортні артерії, околиці міст і сіл — у хутори на зразок ферм чи ранчо. Відповідно в етнічній свідомості Київської Русі наростає цінність поняття кордону, межі, ліміту. Слово «край» починає пов'язуватись зі словами «країна» та «україна», а остання асоціюється вже навіть зі світом, як про це свідчать, напр., слова пісні: «Ввесь світ — україну — кругом облітала».

З поширенням феномена «українського поля», що став свідченням рідкісної в історії перемоги осідлої цивілізації над тиском степу, відбувається обернення етнічної свідомості. На передній план тепер висувається не опозиція «місто — степ» (як альтернатива порядку та хаосу, софійності та безодні), а зіставлення «місто — хутір», де останній символізує трансформацію степової стихії у ферму, тобто обжитий куток особисто відвойованої природи. В ідеології кирило-мефодіївців відношення «місто — хутір» трактується як опозиція типу «розум — серце», «чоловіче — жіноче», «тлінне — вічне» тощо.

Але за всіх цих змін інваріантним залишається сам архетип природи в українському менталітеті. Вона розглядається не як храм, майстерня чи безодня, а материнське родове начало. При цьому на відміну від загальнослов'янського поганства, в якому «мать — сыра земля» трактувалась у подвійному плані — і як життя, і як смерть,— в українському менталітеті архетип природи має виключно позитивний смисл. Природа тут наповнюється символами життя і підноситься над поганською, пантеїстичною поетизацією зовнішнього буття тим, що виступає як резонатор людської душі. В автора «Слова о полку Ігоревім», в українських думах, у Шевченка, Куліша, Гоголя, Лесі Українки та Коцюбинського природа стає дзеркалом почуттів і бажань людини, її мрії та ідеалу краси. Це не діалог людини з природою, а входження до загального символічного світу вищої, божої мудрості, про який писав Сковорода.

Але й задовго до Сковороди цей символічний світ, що інтегрує людину та природу, згадується в такому ж розумінні в Упанішадах. І в цьому немає нічого випадкового. Бо культура індоєвропейців, у ареал проживання яких входила й Україна, передувала появі світогляду предків українців.

Визнання особливого символічного світу було пов'язане з архетипом «Слова», що трактувалось як Логос (Іларіон, П. Могила), чи модель світу (Г. Сковорода), чи як «меч духовний» (І. Вишенський, Л. Баранович та ін. полемісти) або навіть як міф. О. Потебня та його школа вважали, що слово — то не просто мовний засіб, а принцип мовної свідомості нації, в якій закладене наочне, абстрактне та міфологічне бачення світу. Слово в духовному житті України завжди вважалося початком вільної думки та вільної людини. А воля й її маніфестація у вчинках розкріпаченої особи була найвищою цінністю в українському менталітеті. Тому невипадково в ньому архетип етичної цінності особи набуває центрального значення.

Засвоївши на початку своєї історії візантійську культуру, Київська Русь, проте, не прийняла основний принцип візантизму: панування загального над індивідуальним. На авансцені історії України завжди були люди вільного ратного духу, «вогневі душі» козаків, степових лицарів, з яких ніхто не бажав бути глядачем світової драми, а тільки її актором. Ця стихія вільної самодіяльності особистості, без якої не можна було вижити в умовах кордонної цивілізації, що протистояла варварству степових набігів, живила і республіку козаків, і вольницю бурсаків, і вдачу «мандрових дяків», та ініціативу городян у містах, яким було надано Магдебурзьке право. На такий же розвиток вільної індивідуальності спиралась і кордонна цивілізація піонерів американських прерій, з якої починається історія США.

Відомий англійський мислитель нашого часу А. Уайтхед вважав, що розвиток певних цивілізацій визначається не тільки трійцею «Істина — Добро — Краса», а й енергією історичної пригоди, яка долає метафізичну відстань між світом мрій та реальністю. Тому про античність свідчать не тільки Платон та Арістотель, а й мандрівки Одіссея, про новоєвропейську цивілізацію — люди магелланового родоводу, що здійснювали великі географічні відкриття, про історичну місію української цивілізації — козаки, персонажі високої авантюри (якщо під нею розуміти здатність долати лінійну одноманітність подій буденності, спрагу героїчної дії). В українському козацтві знаходять віртуозний вираз і національна вдача, і буяння вільної індивідуальності, особистісного завоювання світу, що було архетипічним для менталітету України.

Певні елементи усвідомлення цінності особи були навіть з юридичного боку присутні вже в Ярославовій Правді (яка встановлювала штраф за образу жінки і не застосовувала в правовому розумінні смертної кари чи тілесних покарань). У руслі розвитку ідей представницької влади знаходились і конституція П. Орлика, і демократичний федералізм кирило-мефодіївців («Книги буття українського народу» та дисертація М. Гулака «Юридичний побут поморських слов'ян»). До цього слід додати традиційну для України XVI—XVII ст. практику самоврядування міст та виборного призначення на церковні посади.

Знаменно і те, що в Україні не було такого явища, як «домострой». І те, що «супруга» у мовній свідомості українців позначалась не тільки загальнослов'янським словом «жена» (тобто та, що народжує), а і як «дружи-

на» — віддзеркалює її становище в суспільстві. Не випадково П. Могила, який систематизував звичаї та обряди українського етносу, підкреслював у своїх проповідях, що до жінки слід ставитись як до товариша.

Архетип вільної індивідуальності, як і інші архетипічні структури національного менталітету, дають досить виразну характеристику самобутності нації. Хоч сказане і не означає, що архетипи затверджують етнічну винятковість. Інакше ми б загнали національну духовність у пастку власних стереотипів. Окрім архетипічного шару, національний менталітет має і сфери переробки світового досвіду, транснаціональної (в кращому розумінні) свідомості.

Важливо є те, що саме національне самовизначення українського народу в драматичному XVII ст. загострило інтерес суспільства до універсальних основ європейської цивілізації — античності, християнства та просвітництва. В цю добу веління часу проявляється не тільки в посиленні боротьби за національну незалежність, а й у тому, що засновуються Києво-Могилянська колегія та ін. заклади, починається використання загальноєвропейських програм освіти, обстоюються гуманістичні цінності латини як міжнародної мови культури, збільшується загін «вагантів», блукаючих по різних країнах студентів, утворюється «республіка духу» вчених Європи, про яку писав Г. Сковорода.

Під час зростаючого протиборства католицизму і протестантизму, коли на Заході підіймається хвиля контрреформації, П. Могила проголошує ідеї екуменізму, християнської єдності усього культурного світу, формулює концепцію синтезу східнослов'янських та західноєвропейських культур. Його програма всебічно обґрунтовується у XVIII ст. Ф. Прокоповичем, який ідейно мотивував петровські реформи в Росії.

А в українській класиці XIX—XX ст. поряд з Н. а. розкриваються універсалії світової культури, про що свідчать твори І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, соціологічні праці М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Винниченка, С. Подолинського та Б. Кістяківського. Ця спорідненість Н. а. та універсалій світової культури і є передумовою вивільнення духовного життя нації з ситуації одноразовості й тлінності у простір вічності, у сферу затвердження історичних звершень народу в їх загальнолюдській значущості та гідності.

НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ— реальна причина дій нації й держави, спрямованих на своє виживання, функціонування й розвиток або, іншими словами, сукупність національних цілей і базових цінностей, які відіграють важливу роль у стратегії й тактиці в галузі національної безпеки. Визначення Н. і.— це, насамперед, забезпечення оптимальних умов існування держави, до яких належать: внутрішня стабільність, що характеризується стійкістю державних інститутів і збалансованістю інтересів усіх груп населення; національна злагода; економічне процвітання, задоволення матеріальних потреб населення, здатність до ефективного господарського розвитку; національна безпека — убезпечення від будь-якої загрози особи, суспільства й держави; пріоритетність загальнолюдських демократичних принципів у розбудові держави, національна самосвідомість народу; підтримання екологічно здорового середовища; створення сприятливої геополітичної ситуації навколо України шляхом пошуку і реалізації оптимальних форм співробітництва з державами близького зарубіжжя; позитивний міжнародний імідж — доброзичливе сприйняття держави світовим суспільством.

Система Н. і., незважаючи на їх відносну стабільність, історичні й етнополітичні особливості, зберігає в той же час динамізм, який забезпечує її адаптацію до змін у міжнародному середовищі, масовій свідомості.

Н. і., ієрархія їх значущості, стратегія і політика, можуть, залежно від ситуації, змінюватися. Такі традиційні цінності як демократія, економічний добробут, рівноправність за екстремальних умов для держави повинні поступатися місцем цінностям самозбереження, боєготовності, національної єдності та ін.

НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ УКРАЇНИ (головна ідея) полягають в тому, що Україна може і повинна відродитися як незалежна й суверенна держава. Очевидно, така перспектива не всіх влаштовує, особливо коли заглянути вглиб історії. Час від часу цей курс буде зміщуватися, маскуватися, але суть його не зміниться. Бути чи не бути Україні європейською державою залежатиме не від інших держав і навіть не від суб'єктивних бажань політичного керівництва та настрою більшості українського народу, а передусім визначатиметься основними об'єктивними факторами. Насамперед, історичними традиціями (які необхідно вивести із забуття) та реально існуючими духовними потребами, що постійно заявлятимуть про себе і які «відмінити» неможливо.

Україні як державі необхідно, по-перше, утвердити себе в регіоні та світі, створити пристойний імідж дружелюбної країни, відкритої для співробітництва. Займаючи важливе геополітичне положення, вона повинна одержати визнання Європи не лише як нова держава. Країни Заходу об'єктивно зацікавлені у становленні її як суб'єкта забезпечення регіональної безпеки.

По-друге, відродження України як правової демократичної держави дасть змогу надійно захистити права людини, відстоювати життєві інтереси як українських громадян, так і співвітчизників у близькому зарубіжжі, перекрити дорогу до влади антинародним силам, захистити людей від злочинного світу.

Більше того, як свідчить історичний досвід, слабка державна влада, що не має стійкої опори в суспільстві, сама стає одним із джерел небезпеки для національних інтересів. Бо вона, в разі різкого загострення внутрішньої обстановки та гострого протистояння різних сил, буває схильна звертатися за військовою допомогою до іноземних держав, провокуючи їх на інтервенцію й окупацію.

По-третє, лише міцна в економічному й оборонному відношенні Україна може стратегічно більш ефективно забезпечувати свою безпеку. Порушення цих складових може призвести до втрати незалежності.

По-четверте, необхідне відродження національного духу, національної душі народу. Якщо вона чиста, незаплямована, позбавлена страху та гніту, людина стає вільною, стає творцем. Чітко сформулювати ідею, здатну об'єднати всі народи, які мешкають на території України, на основі єдності загальнодержавних інтересів і мобілізувати весь духовно-інтелектуальний потенціал на виконання довгострокових програм загальнонаціонального значення.

Проблема досягнення і збереження національної безпеки диктує необхідність зваженого та далекоглядного підходу передусім до визначення її життєво важливих інтересів з точки зору трьох кардинальних вимірів: нація, історична територія і державне будівництво. Їх особливості і визначають вектори основних спрямувань держави.

НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ УКРАЇНИ (два аспекти — внутрішній і зовнішній). На сьогодні для України пріоритетними є, по-перше, проведення реформ, які можуть створити в країні демократичне суспільство й нормальну ринкову економіку і, по-друге, збереження стабільності.

Зовнішні інтереси України, безперечно, повинні ґрунтуватися на тому, щоб зберегти найтісніші взаємовідносини передусім з колишніми республіками Союзу, а тепер незалежними державами СНД, а також забезпечити відповідний імідж України в міжнародному співтоваристві.

Загальним пріоритетом повинні виступати мир і добробут людей. І тут теж необхідно змістити акценти з суспільства, колективу, і тим більше держави, на особу.

Залежно від ступеня впливу на економічну, політич-

ну, воєнну, науково-технічну та ін. сфери функціонування держави Н. і. можна класифікувати за ступенем важливості як життєво важливі, другорядні, критичні, і за ступенем стійкості — стратегічні, оперативні і тактичні інтереси.

Від життєво важливих інтересів, безперечно, залежить саме існування нації. Їх формування здійснюється протягом історичного розвитку держави та її будівництва як суб'єкта міжнародного права. Підтримка і збереження територіальної цілісності України. Захист всіма доступними засобами (в тому числі й військовими) її кордонів, суверенітету та державності. Це і утворення системи національної безпеки — воєнно-політичної, економічної, правової, соціально-культурної та ін., яка передбачає подальше зміцнення національної державності, Збройних Сил, національної гвардії, утворення золотого і валютного фондів, власної валюти, дипломатичних і митних служб, структур внутрішньої безпеки, систем стратегічного планування, військової зовнішньополітичної і науково-технічної розвідки тощо. Це і всебічна інтеграція України в систему регіональної та глобальної безпеки, проведення широкомасштабних програм щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та утворення ефективної системи ядерної безпеки України. Це і мобілізація та розвиток власних можливостей економіки, ринкових структур, радикальних реформ з метою встановлення та збереження взаємовигідних (незалежних) відносин з партнерами як на Сході (в тому числі з країнами СНД), так і на Заході. Це й інтеграція України в світове економічне і політичне співтовариство, створення умов для залучення закордонних інвестицій, збереження старих та пошуки нових шляхів доступу до стратегічно важливих для економіки ресурсів — нафти та енергоносіїв, каучуку, кольорових металів, лісу, бавовни й ін. Це і розвиток та підтримка процесів соціально-культурного і духовного відродження основ національної державності українського народу.

Другорядними можна вважати ті інтереси, які сьогодні не відіграють провідну роль, але ущемлення яких може у перспективі загрожувати життєвим або критичним інтересам.

І, навпаки, вихід за межі критичних інтересів уже сьогодні створює пряму загрозу життєво важливим інтересам, а звідси й загрозу національній безпеці України, підтвердженням чого, напр., є проблема енергоносіїв. Сюди ж слід віднести соціальний захист населення, особливо малозабезпечених (кількість яких постійно зростає), від інфляційних процесів, а також політичну нестабільність, яка, на наш погляд, набуває дедалі критичнішого характеру, що за певних умов може поставити Україну на грань громадянської війни.

Стратегічні інтереси мають довгостроковий характер відповідно до обраного курсу розвитку держави. Загроза їм означатиме загрозу життєво важливим інтересам (гальмування або повільне проведення економічних реформ може відсунути Україну в ряд слаборозвинутих держав і перетворити в придаток ін. країн).

Визначення стратегічних Н. і., їх юридичне оформлення як офіційно визнаних пріоритетів України повинні бути результатом спільної праці органів державної влади з органами економіко-політичних інфраструктур. Їх формування є прерогативою Президента. Парламент оцінює стратегічні інтереси на відповідність життєво важливим інтересам України.

Оперативні інтереси (середньострокові) виступають засобами впровадження в життя стратегічних завдань. Як правило, вони виникають при вирішенні окремих проблем для подальшої реалізації стратегічних інтересів. Напр., розв'язання стратегічної проблеми забезпечення держави енергоресурсами за рахунок поставок нафти з країн Близького Сходу потребує відповідної тактики дипломатії, оскільки така стратегія небайдужа багатьом державам або зачіпає їхні інтереси в цьому регіоні.

Тактичні інтереси, як правило, короткострокові і зникають з вирішенням оперативних інтересів, тобто виступають засобами їх впровадження в життя. Загроза їм, якщо вона не переростає в стратегічну небезпеку, переважно вирішується на регіональному рівні чи рівні міністерств.

НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ (процес об'єктивізації). Ще й зараз ми зводимо все до ідейних мотивів, зокрема, історичної діяльності людей, не звертаючи увагу на те, чим викликаються ці мотиви, якою є об'єктивна закономірність в розвитку суспільних відносин, не вбачаючи їх коріння у ступені розвитку матеріальних відносин. Не звертаємо належної уваги на кончу потребу створення нового суспільно-політичного ладу, ринкової економіки тощо.

Консолідація українського суспільства, різних соціальних верств та політичних сил передбачає подолання провінціалізму, хуторянської психології, ізоляції України від світового процесу. Пропоновані нині рецепти, месіанські заклики і концепції консолідації, навіть такі як ідея національної незалежності, державного будівництва, українська національна ідея, об'єднуючи одних, роз'єднують їх з іншими, відбувається поляризація соціальних сил на різних основах. Подолання зазначених труднощів можливе на шляху переходу від «природно історичного» (природнонаукового) погляду на історію до культурно-історичного. Останній орієнтується на врахування специфіки суспільного життя, яке полягає в тому, що об'єктивні соціальні тенденції реалізуються через суб'єктивні, тобто такі, що спираються на особисті мотиви, цілі, інтереси, а також емоції, симпатії, ілюзії й помилки, дії людей.

Зрештою, ідеологія в її суспільно-історичній значущості є ніщо інше, як ідейно-світоглядне уявлення інтересів окремих суб'єктів громадянського суспільства (класів, соціальних груп, партій) і видавання їх за інтереси всього суспільства, всієї нації, всієї держави. Серцевину ж ідеології становлять ідеї й ідеали. Ідеї в системі ідеології є тими поняттями про суще, колишнє і прийдешнє, на основі яких розробляються програмні концепції практичної діяльності по розв'язанню назрілих з точки зору суб'єкта ідеології соціальних проблем. Загалом, ідея є знанням про те, що має бути втілене в дійсність.

З цієї точки зору, на нашу думку, важливою домінантою національного поступу є Н. і., що відображають об'єктивні потреби національного розвитку українського суспільства, його ідеал та мету.

Відносини «ми — вони», «свої — чужі» просотують усі суспільні відносини, приводячи до їх поляризації й згідно з національною ознакою. Національний статус, національна гідність, Н. і. домінують сьогодні у відносинах між народами, визначають їх загальну атмосферу.

Широке поширення у суспільній свідомості отримали уявлення про ігнорування Н. і., що дійсно мало місце у колишньому СРСР. Ці уявлення активізують як титульні нації, так і етнічні меншини у відстоюванні своїх інтересів.

НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ (форми вияву). Н. і. відбиваються, зокрема, у проблемі національної ідентичності, самоідентифікації людини, особливо в умовах домінуючого впливу культур поселення українців (діаспора). Ким вона має бути? Брак позитивного розв'язання цієї дилеми загрожує цим людям перманентним неврозом. З іншого боку, гармонійне сполучення двох культур та заангажування в праці для національності своїх предків приносить людині велике задоволення та робить її успішною в ін. ділянках життя.

Але чому працювати для своєї національності? На це наводяться такі аргументи: праця для рідних людей є приємною; боротьба за визволення народу є благородною метою; вільна Україна могла б внести багато цінного та неминущого до всесвітньої культурної традиції. Якщо

в українському середовищі «батьки, вчителі, провідники етнічних громад та молодечих організацій допоможуть дітям засвоїти дві культури, етнічну та ширшого суспільства, роблячи їх комфортабельними з обидвома, вони створюють найбільш сприятливі умови для розвитку многогранної індивідуальності, з більш історично вираженою ідентичністю, з більш різноманітними талантами, ширшими горизонтами та зацікавленнями; особистість з одвертим та гнучким розумом, здібну на об'єктивний погляд» (Б. Цимбалистий).

У праці «Тавро бездержавності» він писав: «Коли буде серед нас більше осіб, які усвідомлюють собі психологічні та соціологічні наслідки довгого поневолення і свідомим зусиллям намагатимуться ліквідувати їх у особистій поведінці, в нашому громадянському, церковному, політичному житті, потрібно на кожному посту прямувати путь до зцілення нашої спільності в'язами взаємного довір'я, толерантності до різниць між нами, лояльності до своїх співвітчизників». У дусі екзистенціалізму Б. Цимбалистий заохочував кожного члена громади до такої свідомої та позитивної акції. І тут як ніколи є загроза, що «стара» українська генерація, що виробила своє світосприймання вже давно та в дуже різних обставинах, передасть та й, зрештою, й передає ці свої негативні риси нащадкам, сучасникам».

Н. і. містять в собі значні консолідуючі можливості. Їх носієм, як правило, виступає вся нація чи її більшість. Н. і. поширюються на економічну, політичну та етнічну сторони національного життя. Маючи на увазі необхідність поєднання національного з вселюдським, слід зазначити, що національному притаманна певна специфіка, яку необхідно враховувати. Йдеться, передовсім, про проблеми рідної мови, розвиток прогресивних національних, побутових та культурних традицій, відновлення духовних цінностей, власне, про національне відродження України. Словом., Н. і. в їх загальнодемократичному розумінні не втрачають консолідуючого значення і в умовах сьогодення. Вони й надалі при глибоко продуманій етнонаціональній політиці можуть сприяти підвищенню трудової та політичної активності громадян, забезпеченню їх більш повного залучення до політичного та суспільного життя, стимулюванню національного поступу, патріотичних почуттів народів, їх національної самосвідомості.

При цьому ми виходимо з того, що у ряду народів, національних груп етнічна консолідація ще продовжується, хоча вже не так інтенсивно, як раніше. Навіть високорозвинуті нації колишнього СРСР зберігають багато деконсолідуючих елементів в соціально-економічному, духовному та етнічному розвитку. Зрештою, відмінності між областями однієї й тієї ж республіки подекуди виявляються більш суттєвими, ніж відмінності між республіками.

Слід також враховувати й те, що національна єдність як форма колективності неоднозначно впливає на формування та життєдіяльність особи. В умовах демократичного клімату вона, як правило, благотворно діє на особу, духовно збагачуючи її, надаючи їй почуття національної самоповаги. В антидемократичному середовищі, навпаки, національна єдність нерідко замикає особу на феномен «національне», приховує загрозу духовного та морального падіння. Звідси постійна необхідність — добиватися демократизації національного життя, правильно сполучати національне та вселюдське.

Розгляд категорії Н. і. у широкому її розумінні, як власне Н. і. України, дає можливість при умові категоріального аналізу Н. і. як системи, спертися на послідовне врахування істотних ознак і обставин існування української нації від її генези до сьогодення. Категорія «Н. і.» тим і відрізняється від поняття «інтереси нації», що відбиває інтереси всіх людей, незалежно від національної ознаки, а не інтереси лише однієї нації. Н. і.— це інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізується через політичну систему. Ці інтереси поєднують інтереси кожної людини, суспільства в цілому. При цьому маються на увазі інтереси не взагалі громадян, а кожного громадянина зокрема, інтереси національних, соціальних, політичних груп та інтереси держави. Плідною є думка того ж автора про те, що до Н. і. України належить і незалежна, суверенна, соборна, демократична Україна, характерними рисами якої є громадянське суспільство, правова держава, економічний і політичний плюралізм, ідеологія і мораль, що базуються на національних та вселюдських цінностях, повага до прав людини.

Зрештою, вищесказане й становить національну мету, національну концепцію розвитку платформи національної згоди, основу національних пріоритетів, які формуються елементами політичної системи, де чільне місце належить державі. З цієї точки зору Н. і. є основною ланкою політичної системи, основою для функціонування інших її елементів — держави, громадських об'єднань, політичних партій та громадян.

З іншого боку, ці інтереси формуються всіма складовими елементами політичної системи. Мистецтво політичної, державницької дії полягає в тому, щоб зіставити політичні (владні) інтереси, професійні та ін. на основі національного компромісу та національної згоди, чіткого визначення шляхів боротьби за реалізацію національних (загальнонародних) інтересів.

Саме держава має за мету якнайточніше виразити Н. і., тобто інтереси всього суспільства, вирішувати соціальні й національні суперечності та забезпечувати права людини.

Національний поступ України виявляється і в умінні знайти для кожної людини місце у складному механізмі влади та політичної системи, щоб вона з «совка» перетворилася на активного суб'єкта розбудови нової України. Це і є головним сенсом усіх Н. і. і всякої дійсно національної політики.

Декілька слів про національний (етнічний) статус, що полягає передусім у реалізації (реальній) власних Н. і., можливостей економічного та соціального розвитку, збереження культурної самобутності й ін. Національний статус передбачає також доступ до здійснення влади, матеріальних ресурсів, домінування реальне чи уявне. І тут є реальна основа для процесів трансформації соціальної напруженості в міжнаціональну.

Категорія Н. і. набуває свого особливого значення для утвердження громадянського суспільства, а отже, правової держави, дійсного захисту прав людини, утвердження самостійної особистості. Адже без чіткого з'ясування потреб, інтересів і спонукальних мотивів нації, різних соціальних прошарків та верств населення говорити про вищенаведені громадянські цінності ні до чого.

НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ (формування). Н. і.— це інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізується через політичну систему. Вони поєднують інтереси кожної людини, суспільства в цілому. При цьому маються на увазі інтереси не взагалі громадян, які належать до даного суспільства, а кожного громадянина зокрема, інтереси національних, соціальних, політичних груп та інтереси держави.

З іншого боку, Н. і. не тотожні інтересам націй, бо перші відбивають (інтегрують) інтереси всіх людей незалежно від національної приналежності, а другі — лише інтереси певної нації.

Формування та реалізація Н. і.— загалом складний процес, у якому діє багато об'єктивних та суб'єктивних чинників. Тим більше у сьогоднішньому українському суспільстві, яке лише формується, стає на ноги, робить свої перші кроки. Яким має бути це суспільство, народ України вже визначився на основі національного (загальнонародного) консенсусу: незалежна, суверенна, со-

борна, демократична Україна. Її характерні риси — громадянське суспільство, правова держава, економічний та політичний плюралізм, ідеологія і мораль, що базуються на національних та загальнолюдських цінностях, повага до прав людини. Оскільки всі політичні сили України єдині в цьому, вищезазначене, отже, становить національну мету, національну концепцію розвитку, платформу для національної згоди. У цьому руслі мають формуватись Н. і. України.

Як вища форма національної самосвідомості націоналізм, безумовно, відноситься до непересічних цінностей. Н. і. притаманні будь-якій нації, а значить є складовою частиною національної ідеології та самосвідомості. Тому націоналізм не може бути ні буржуазним, ні пролетарським. Біда приходить лише тоді, коли він стає державною політикою, офіційною ідеологією, бо за допомогою влади націоналізм може стати знаряддям, «аргументом» переваги одних над іншими. Як, зрештою, і запозичення без критичного відбору чужих цінностей — тут уже інший негативний бік справи. Ось чому «і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь».

Нічого позитивного ми не досягнемо без формування Н. і. й на їх основі — національних пріоритетів. Від правильності їх визначення залежить, скільки часу і як наше суспільство витратить на реалізацію національної мети. Н. і., будучи інтегральним виразом інтересів усіх і кожного, формуються елементами політичної системи, де чільне місце належить державі.

Політична система, що тепер складається, принципово відрізняється передусім елементами системи та їх взаємовідносинами, завданнями, політичним режимом, законами функціонування.

Це політична система громадянського суспільства, центром якого є не партія, не влада, а Н. і., що є одночасно основою для функціонування інших елементів системи — держави, громадських об'єднань, політичних партій та громадян. Роль держави, хоч і є важливою, зводиться до ролі одного з елементів системи. За цих умов навіть при зміні правлячої партії Н. і. залишатимуться основною ланкою політичної системи при незмінному їх характері.

Н. і. є не тільки основою функціонування всіх елементів політичної системи, але й формуються за їх допомогою. При цьому суттєво змінюється роль та значення політичної системи. Правова держава є не так органом влади політичної партії (партій), як формою громадського суспільного договору, комітетом по реалізації інтересів людини. Політичні партії виражають політичні (владні) інтереси своїх членів, а громадські об'єднання — професійні інтереси людей. Таким чином, окрема особа з її різноманітними інтересами є головним елементом нової політичної системи України.

Формування Н. і., їх реалізація — надто складний процес. У будь-якому суспільстві інтереси окремих людей бувають не тільки різними, але й протилежними і навіть антагоністичними. Проте суспільство в цілому може функціонувати лише за умови зіставлення їх на основі національного компромісу і національної згоди, чіткого визначення шляхів боротьби за реалізацію інтересів окремих людей (політичної боротьби). В межах правової держави її визначає політичний режим, який забезпечує реалізацію прав людини. Цей режим — широка демократія як одна з цивілізованих форм зіставлення інтересів, що за всіх умов знаходять свою завершеність у загальних Н. і.

У межах громадянського суспільства правова держава формально (юридично) займає, в принципі, однакове становище з іншими елементами політичної системи. Проте фактично вона є головним з-поміж них, бо має за мету якнайточніше виразити Н. і., тобто інтереси усіх членів суспільства, вирішувати соціальні суперечності та забезпечувати права людини. Через державну владу власне й реалізуються функції інших елементів політичної системи.

Н. і. реалізуються державою через державні інтереси, які можуть мати самостійний характер (інтереси влади) і не збігаються з Н. і., напр., інтереси уряду бувають відмінними від Н. і. або інтересів інших елементів влади (законодавчої чи судової).

Характерним є те, що перехід від тоталітарної системи до демократичної супроводжують одночасно два процеси — нове державотворення і зміна суспільного ладу. Різко загострюються суспільні проблеми та суперечності. У цій ситуації на перший план виходять державні інтереси, що не завжди збігаються з Н. і., тим паче — кожної особи, бо вихід з кризового становища зачіпає усіх нас. За таких надзвичайно складних умов державні інтереси виявляються через відповідні стратегічні завдання: забезпечення нормального функціонування суспільства, внутрішньої стабільності, соціальної безпеки, сприятливих міжнародних умов та гарантій безпеки України. Ці завдання і виступають як Н. і.

Найважче для влади — забезпечення інтересів кожного члена суспільства, прав людини. В умовах жорсткої економічної кризи, коли більшість громадян ще не позбулися комплексу соціального утриманства, коли переважає принцип — дай, забезпеч, допоможи, будь-який уряд ризикує втратити владу, якщо не віднайде шляхів, форм та засобів реалізації політики поєднання державних і особистих інтересів і водночас поєднання їх з Н. і., а не з корпоративними, як це сьогодні ще має місце.

Якщо правова держава є головним елементом політичної системи суспільства, то її новий елемент — окрема людина (особа) є головним чинником і самоціллю цієї системи, бо тільки у демократичному суспільстві людина стає центром усієї політичної діяльності, активним її суб'єктом, а задоволення потреб кожного стає самоціллю суспільства — через реалізацію інтересів особи, прав та обов'язків, через її вплив на суспільство шляхом виявлення власної думки. Саме таку мету має створення незалежної, суверенної, соборної, демократичної України.

Однак цього не зробиш негайно, за допомогою якогось закону. Поки що кожен з нас швидше об'єкт, ніж суб'єкт політики.

Окрема людина та її сім'я якось загубились у планах політиків. Залишена віч-на-віч зі своїми болями та проблемами, така людина є потенційним збудником соціальної напруженості, носієм невдоволення і, врешті-решт, непередбаченої соціальної поведінки, що зумовлює нестабільність суспільства — основного ворога національної безпеки. Свобода кожної окремої людини визначається певною незалежністю від держави, від влади. В її основі — економічна незалежність, яка базується на приватній власності. Державна форма власності прив'язує людину до владних структур, зв'язує її ініціативу, плодить утриманство. Залежна людина творити не може.

Мудрість політиків і політики виявляється в умінні знайти для кожної людини місце у складному механізмі влади та політичної системи, щоб вона з «совка» перетворилась на активного суб'єкта розбудови нової України. Це і є головним сенсом усіх Н. і. та всякої дійсно національної політики.

НАЦІОНАЛЬНІ ТА ВСЕЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ Й ІНТЕРЕСИ. З точки зору критичного етнополітичного мислення вселюдські цінності — це не просто сума матеріальних і духовних цінностей всіх народів і не якесь посереднє їх поняття, а синтез вищих досягнень рук і розуму людства, квінтесенція всієї цивілізації. В економічній сфері — це товарно-грошові відносини, ринок тощо; в соціально-політичній — правова держава, парламент, право на самовизначення, суверенітет тощо; в духовній — найвидатніші досягнення науки, культури й мистецтва; в сфері моралі — закони й норми поведінки

і взаємовідносини людей і народів, які були вироблені протягом тисячоліть, зокрема, взаєморозуміння, милосердя, толерантність, солідарність, дружба тощо. Такий підхід дає можливість побачити, що, по-перше, термін «вселюдські цінності» є більш коректним, ніж модний нині термін «загальнолюдські цінності», а, по-друге, показує необхідність відмовлення від поділу вселюдських цінностей за ідеологічними, політичними та іншими ознаками.

Цілком об'єктивною реальністю є й загальнолюдські інтереси, котрі правильніше називати «вселюдськими». Під ними, перш за все, розуміється узагальнене вираження насущних потреб всіх народів планети. Вони включають в себе природне прагнення людей до самозбереження, саморозвитку і самовдосконалення. Діалектика співвідношення і взаємодій Н. та В. ц. й і. виключно складна. Однак у політичній та юридичній літературі, в ряді законодавчих актів вона гранично спрощена і зведена майже до аксіоматичного ствердження про пріоритетність вселюдських цінностей та інтересів над національними. З наукової точки зору така позиція, не дивлячись на всю її популярність і привабливість, досить вразлива. Сумнівна вже сама постановка питання про ієрархизацію Н. та В. ц. й і., механічний розрив і протиставлення їх одне одному, жорстка поступова субординація. Тут потрібен зовсім інший підхід, а саме: діалектика взаємозв'язку загального і особливого, цілого й часткового. З точки зору політичної практики теза про пріоритет вселюдських цінностей та інтересів над національними, м'яко кажучи, є непереконливою, малопродуктивною і досить часто призводить до негативних наслідків. Реальна політика сучасного етапу розвитку цивілізації — це зіткнення, суперництво і протиставлення різних інтересів, зокрема зазначених вище. Бажаючих поступитись національними інтересами навіть заради загальнолюдських поки що небагато. А ігнорування інтересів будь-якого народу може обернутися трагедією для нього і великими втратами для людства. Адже народ — це частка людства, а із втратою частки може зникнути й ціле. Звичайно, заради інтересів частки (народу), мабуть, не варто ризикувати інтересами цілого (людства). Але тим більш не можна погодитись із намаганнями довести пріоритетність національних інтересів над вселюдськими, діяти на догоду першим, забуваючи, ігноруючи або протиставляючи другим.

Істина лежить не на шляхах з'ясування, яка з двох сторін діалектичної єдності Н. та В. ц. й і. повинна вважатись головною, пріоритетною, а на шляхах їх всебічного врахування й органічного поєднання, пошуку балансу, а в ідеалі — гармонізації. Невипадково давні греки зводили свої будівлі за законами гармонії. І саме ці закони повинні лежати в основі національної політики всіх рівнів.

НАЦІОНАЛЬНІ ТА КЛАСОВІ ІНТЕРЕСИ. До недавна в нашому суспільстві панувала думка про пріоритет класових інтересів над національними. При цьому робились посилання на основоположників марксизму. Дійсно, в їхніх творах подібних ідей більш ніж достатньо. Однак, по-перше, частково вірні в тих конкретних історичних умовах, вони сьогодні не варті уваги, тим більш, що з часів своєї появи хибували на однобічність, жорстоке прив'язання, підпорядкованість національного питання завданням класової боротьби. По-друге, слід відверто визнати, що в окремих працях основоположників марксизму Н. та К. і. розглядались як однопорядкові, або навіть пріоритет віддавався національним інтересам. Для прикладу можна навести слова К. Маркса про те, що для поневолених залежних країн (Ірландії) «першою передумовою соціального визволення є не класова, а національна боротьба». Подібні думки можна знайти у К. Каутського, багатьох українських соціал-демократів першої чверті XX ст. та ін. Сьогодні переважають погляди про пріоритетність національних інтересів над класовими.

Національні інтереси завжди ширші за класові чи групові. Спроби будь-якого класу, партії чи групи зобразити себе як єдиного виразника (захисника) національних інтересів, претензії видати свої вузькокласові (вузькогрупові, вузькопартійні) інтереси за загальнонаціональні неспроможні й небезпечні щодо дестабілізації етнополітичної ситуації.

Національні інтереси виражає лише парламент, обраний шляхом демократичних виборів в умовах багатопартійності та альтернативності. Вихідними даними для його рішень можуть служити результати референдумів, широких соціологічних досліджень, науково обґрунтовані рекомендації спеціальних парламентських груп і комісій тощо. Абсолютизація й гіпертрофування національних інтересів ведуть до націократії (так само, як раніше фетишизація класового вела до класократії) з усіма її трагічними наслідками. Стабільність суспільства залежить від того, наскільки усвідомлюється його багатомірність, враховується наявність різноманітних інтересів, у т. ч. національних та класових, досягається їх збалансованість.

НАЦІОНАЛЬНІСТЬ — належність людини до тієї чи іншої етнічної спільноти — нації або народності; сукупність осіб однієї національної належності. Кожна доросла людина відносить себе до якоїсь однієї Н. У будь-який момент людство є сукупністю Н. Усвідомлення належності до певної Н. формується в процесі соціалізації особи ще в дитячому віці і протягом життя, як правило, не змінюється. Зміна Н. найчастіше спостерігається у 2—3 покоління людей, що проживають в іншоетнічному оточенні та втратили зв'язок із своїм етносом. Оскільки поняття «Н.» застосовується переважно лише до спільностей нового і новітнього часу, тобто його вживання обмежене в стадіальному плані, для позначення осіб однієї етнічної належності в усіх трьох історичних типах етносу — племені, народності, нації,— в етнографії (етнології) використовується термін «етнікос» (етнос у вузькому значенні слова). Особи одного етнікосу-Н. складають особливу історичну спільність людей, яка виникла і розвивається природно-історичним шляхом, незалежно від волі людей, що входять до неї. Така міжпоколінна спільність, об'єднана системою комунікативних і сигнафікативних зв'язків, здатна до стійкого багатовікового існування за рахунок самовідтворення. Люди, що її складають, мають спільні, відносно стабільні особливості мови, культури і психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (етнічну самосвідомість), зафіксовану в самоназві (етнонімі). Для виникнення етнікосу-Н. необхідною умовою є територіальна спільність людей, однак для подальшого його існування вона не обов'язкова. Так, українці, де б вони не проживали — в Україні, Росії, в Канаді чи Австралії — зберігають в тій чи іншій мірі такі спільні етнічні ознаки, як мова, культура, характер (національна психологія), усвідомлення єдності походження. Етнікоси-Н. можуть у просторовому плані співпадати в соціально-потестарному організмі, тобто утворювати свою державу, яка забезпечує найсприятливіші умови для їх самовідновлення. Однак більшість етнікосів-Н. світу існують в державах, сформованих іншими Н., утворюючи в них окремі етносоціальні організми (народності, нації) або етнічні групи. Український етнікос-Н. також тривалий час не мав своєї державності, а основний його масив був розчленований політичними кордонами між різними державами. Сьогодні українці існують як державна нація (в Україні) і як етнічні групи (в інших країнах). В історико-стадіальному плані один і той же етнікос-Н. може послідовно утворювати різні типи етносоціальних спільностей. Так, українці виступають в історії спочатку як народність, а в середині XIX ст. як нація. Усвідомлення своєї належ-

ності до певної Н.— складне й глибоко інтимне почуття, яке включає в себе і гордість за свій народ, за його внесок у суспільний прогрес, в загальнолюдську культуру, і біль за його минулі і нинішні страждання, і бажання йому добробуту й щастя в майбутньому. У більшості країн світу на відміну від колишнього СРСР належність громадянина до якої-небудь Н. не фіксується в паспортах та інших документах, оскільки може бути використана і, як свідчить історія, неодноразово використовувалась для дискримінації людей за етнічною ознакою. У паспортах громадян України належність людини до якої-небудь Н. також не фіксується.

НАЦІОСТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ (за І. Лисяком-Рудницьким). Розглядаючи різні етапи Н. у., І. Лисяк-Рудницький зосереджує увагу на процесі нагромадження тих елементів культури (в широкому, антропологічному значенні цього слова), які в своїй сукупності та взаємопов'язаності й витворили самобутню українську націю. Щоб відрізнити націю як політичну спільноту («націю-державу») від нації як культурної спільноти, він у другому випадку застосовує вислів «етнічна нація». Досліджуючи процес Н. у., поєднує історичний підхід з компаративним.

Так, у статті «Україна між Заходом і Сходом» учений вказує на ті елементи самобутності української нації, які були закладені ще в часи Київської Русі, зауважує, що Київська держава хоч і підтримала грецько-візантійську релігійну й культурну традицію, але політичне візантійство залишилося їй цілком чужим (візантійська теократія згодом прищепилась у Московському царстві). У Київській Русі, як і в середньовічному Заході, церковна й державна влади не були злиті, кожна з них мала автономію. Князівська влада обмежувалась боярською радою і народним віче; існувало самоврядування міських громад. Суспільний лад загалом тримався на договірних засадах: поняття закону та прав було складником політичної свідомості того часу. Феодальний парламентаризм, поєднаний з міським самоврядуванням, знаходить своє продовження у Литовсько-Руській державі. Західні елементи (магістрат тощо) приймаються тому, що для цього існував той глибокий історичний підтекст, який зберігся у пам'яті народу попри монгольську навалу. Продовження тих самих визначальних традицій маємо також у становій демократії Козацької держави XVII—XVIII ст. І. Лисяк-Рудницький припускає, що «етос і естетичне чуття» українців склалися на час Козацької держави. Звідси можна зробити висновок, що становлення української нації (на відміну від «модерної» української нації) завершується у XVIII ст. Бо простеживши вищезазначені переходи Н. у., він робить висновок про їх «національний характер»: етос і естетичне чуття українців «закорінені в духовній традиції східного християнства», але в соціальній та політичній структурі вони — частина європейського світу. Цей висновок міг би викликати заперечення внаслідок різкого протиставлення двох названих сфер: морально-естетичної і релігійної, з одного боку, та суспільно-політичної, з іншого. Але його вчений знімає своїм зауваженням про те, що свідомість українців, їхня релігійність також виявляють західні світоглядні ознаки. Це робить Україну «класичною країною унійної традиції». Не тільки католицизму православного обряду, але й українському православ'ю властиві ознаки, що віддаляють його від православ'я візантійсько-московського типу. Те саме маємо і в українській культурі: скажімо, барокко поєднує в собі деякі східні та західні первні. Саме ця «унійність» української свідомості дала змогу І. Лисяку-Рудницькому віднести українців до європейської спільноти народів: спорідненість з європейськими націями особливо виразно проступає в їхніх суспільно-політичних традиціях.

Проте, попри твердження про належність українців до європейської спільноти, І. Лисяк-Рудницький наголошує (напр., у статті «Роля України в новітній історії»), що вона є типово східноєвропейською країною, бо її історія до високого ступеня позначена браком тяглості. Це стосується державної організації та високої культури, носієм яких завжди виступають провідні суспільні верстви. Саме вони в першу чергу падали під ударами ворожих сил, і лише народна культура виявлялася більш життєздатною — її збереження й творило підвалини для наступного відродження.

І. Лисяк-Рудницький розрізняє націю та «модерну націю». З останньою він пов'язує не лише наявність національно свідомої культурницької та державницької еліти, але й об'єднання всіх земель у межах етнічних кордонів та існування національної держави. Звідси його твердження, що модерна українська нація з'являється лише у 1917—1920 рр. Якби опустити тут епітет «модерна», то можна було б висловити незгоду з вченим і зауважити, що національна самосвідомість, яка сконсолідувала українців у єдину спільноту, з'явилася значно раніше. Але вислів «модерна нація», як видно з контексту, І. Лисяк-Рудницький застосовує у значенні «політична нація» (нація як політична, а не культурна спільнота), і в такому разі її становлення справді є пізнішим. Становлення української нації як культурної спільноти можна простежувати вглиб віків (етногенеза — націогенеза), натомість становлення української політичної нації пов'язане зі становленням національної держави, в якому найважливішими етапами є Козацька республіка та УНР.

І. Лисяк-Рудницький не займався глибинними проблемами методології; хоча такий поділ справді є невдалим, але єдине, що він хотів утвердити, приймаючи його,— це вказати на два шляхи (й відповідно два типи) націостановлення. У першому процес йде зверху вниз (головним націотворчим чинником є вища суспільна страта), у другому — знизу вгору — націостановлення відбувається внаслідок національного самовизначення народу, тобто демократичним шляхом. Останній, хоч і несе в собі певні вади, але має деякі суттєві переваги над першим. І. Бочковський, котрий теж розрізняє ці два типи націостановлення, у праці «Наука про націю» зауважує: «Молоді «неісторичні» народи будівельно суцільніші від своїх «історичних» товаришів, в яких націогенеза мусила переборювати атомізм (розпорошування) як спадщину попередньої етногенези».

Хоча цей поділ (не у гегелівському його розумінні), вказує на певні, дуже суттєві, відмінності у способах націостановлення, але ним не варто зловживати. Й навряд чи можна категорично твердити про перевагу одного із цих способів над іншим. Якщо циркуляція еліт здійснюється таким чином, що забезпечується тяглість історичного процесу, то це важливий чинник успішного націостановлення. З іншого боку, якщо культурне успадкування на рівні еліт переривається і основою націостановлення виступає народ (з гущі якого формується нова еліта), то, попри деякі переваги, вказані О. Бочковським, такий спосіб приховує в собі також небезпеку: відсутність історично сформованої державницької та культурної еліти утруднює побудову національної держави. Щодо становлення української нації, то все-таки існувало культурне успадкування й на рівні еліт, на що вказує й сам І. Лисяк-Рудницький.

НАЦІЯ — іст. спільність людей, яка характеризується низкою специфічних ознак. Визначення поняття «Н.», з достатньою повнотою її ознак, в науці поки що не існує. Чимало вчених неодноразово висловлювали й висловлюють сумніви щодо можливості вироблення більш чи менш прийнятного визначення цієї категорії. Подібні сумніви й труднощі (яких була позбавлена більшість колишніх радянських суспільствознавців) — свідчення виключної складності, своєрідності й суперечності такого дивовижного феномена, як Н.

Визначення Н., що існують сьогодні, умовно можна поділити на чотири великі групи: психологічні, культу-

рологічні, етнологічні та історико-економічні. Засновниками психолог. теорії Н. вважаються франц. філософ та історик XIX ст. Е. Ренан, який стверджував, що «нація — це душа, духовний принцип», а також представник австромарксизму О. Бауер, який розглядав Н. як сукупність людей, «спільністю долі згуртованих у спільність характеру». Культуролог. теорія Н. була започаткована працями ще одного австромарксиста К. Реннера (Шпрингера), який вважав, що Н.— «це союз осіб, які однаково розмовляють», «культурний союз». Таким чином, якщо засновники психолог. теорії Н. зводять її сутність перш за все до спільності нац. психології та нац. характеру, то прибічники культуролог. теорії — в основному до спільності нац. мови та культури. Обидві теорії мають чимало прихильників на Заході. Однак найбільш поширеною сьогодні є етнолог. теорія Н. Увібравши в себе деякі елементи зазначених вище теорій, вона головний акцент робить на таких етніч. ознаках, як спільність походження, самосвідомості тощо. При всій повазі до етнопсихолог. теорій Н., не можна не звернути увагу на їх спільне вразливе місце: недооцінку, а подекуди й ігнорування соціального в національному.

В радянській літ-рі зазначені теорії завжди вважались псевдонаук., відкидались, піддавались огульній критиці. В колиш. СРСР цілковито панувала «історико-економічна» теорія Н. Вона народжувалась і розвивалась паралельно з психолог. та культ. теоріями. Її засновником вважається відомий теоретик марксизму К. Каутський. «Головною ознакою національності (нації — авт.) є спільна теорія та спільна мова»,— підкреслював він у праці «Ознаки національності». До них Каутський також відносив спільність екон. життя й традицій. Однак, і це слід особливо підкреслити, не абсолютизував зазначених ознак. Він вважав, що навіть при відсутності (втраті) однієї або кількох з них Н. продовжує існувати. Найбільшою вадою даної теорії слід визнати недооцінку етнічного в національному.

Спираючись на положення К. Каутського і частково О. Бауера, Й. Сталін у 1913 р. дав таке визначення: «Нація — є усталена спільність людей, яка склалась історично, виникла на базі спільності мови, території, економічного життя й психічного складу, що виявляється в спільності культури». З його благословення визначення було названо «марксистсько-ленінським», що слід вважати відвертим перекрученням.

Як відомо, ні засновники марксизму, ні В. Ленін визначення Н. не давали. Вони лише згадували, причому далеко не однозначно, деякі її ознаки, зокрема такі, як спільність території, екон. зв'язків, мови та культури. Підлог Сталіна полягав у тому, що, включивши у визначення Н. зазначені ознаки, він дав їм власне, догматичне тлумачення, абсолютизував, гіпертрофував і жорстко пов'язав одну з одною. «Лише наявність всіх ознак, взятих разом, дає нам націю». Такий підхід Сталіна не був випадковим. По-перше, він обумовлювався абсолютизацією та гіпертрофуванням місця й ролі класового принципу, класової боротьби в політ. житті суспільства й недооцінкою, ігноруванням нац. фактора. По-друге, підводив теор. фундамент під політизацію націй, їх «одержавлення», що призвело до нерівності етносів, штучного поділу на «державні» та «недержавні».

Сталінська теорія Н. з часу своєї появи мала багато в чому догматичний, метафізичний характер. Однак майже у всіх підручниках з сусп. наук та в довідковій літ-рі визначення й тлумачення Н., які дав Сталін (з деякими варіаціями), зберігаються й сьогодні. І лише в окремих виданнях останніх років намітились нові підходи. Зокрема, Н. все частіше трактується як етносоціальна спільність. На жаль, прихильники такого підходу, ставлячи під сумнів або відкидаючи сталінське визначення Н., не дають власних визначень.

Цю прогалину вітчизняної науки можна заповнити тими визначеннями й тлумаченнями, що вживаються в зах. націології. «Нація,— вважають упорядники «Словника американської спадщини англійської мови»,— це населення визначеної території, яке має спільні звичаї, походження, історію і часто мову». Автори «Міжнародного видання американської енциклопедії» стверджують, що Н.— «велика кількість людей, які вважають себе спільністю. Вони часто мають одну або кілька спільних ознак: мову, культуру, релігію, політичні й інші інститути, історію й віру в спільність долі. Вони звичайно займають суміжну територію». Нарешті всесвітньо відомий Вебстеровський міжнародний словник англ. мови визначає Н. «як спільність людей, яка складається з однієї або кількох національностей, має більш чи менш визначену територію і уряд». Тут данина віддається т. зв. «етатистській теорії».

Н.— динамічний організм, і дане раз і назавжди її визначення суперечить законам діалектики. Одна справа — Н. в період її становлення, ін. справа — в період зрілості й соціальної розвинутості. Одна справа, коли формується «материнська» основа Н., ін., коли від неї відпарощується у ході іст. розвитку, в т. ч. міграційних процесів, відгалуження Н.— іноді навіть у віддалених країнах, часом могутнє й численне: з'являється своєрідна «крона» Н., діаспора. В цьому випадку класичні ознаки Н., такі, як спільність території і навіть мови, перестають «працювати». На жаль, останнім часом в літ-рі країн колиш. СРСР почастішали спроби біологізації й навіть «расизації» поняття Н., що веде до перекручення її глибокосоціальної природи. Расизмом найчистішої води є твердження про псування «інородцями» генофонду тієї чи ін. Н., про «поклик крові» як сутність нац. належності. Доречним буде відзначити, що в конституції ФРН визначення Н. по крові розцінюється як фашизм.

У пошуках більш досконалого визначення поняття Н. корисно критично переосмислити старе, дати йому принципову оцінку. Глибокі вади сталінського визначення вже відзначались. Це головним чином канонізація чотирьох ознак, що негативно позначилась на практиці національно-держ. будівництва, недооцінка етніч. природи самої Н. Однак не слід забувати, що це визначення було висунуте тоді, коли в стадії етногенезису перебував ще й ряд Н. Рос. імперії, в т. ч. така найбільша, як українська. В сучасних же умовах ознаки Н. трансформуються, суттєво змінюють свою вагомість та пріоритети. Вони нерідко набувають нового забарвлення, поповнюються новими елементами (нац. самосвідомість, спільність іст. долі тощо).

Найважливішою видовою ознакою сформованої сучасної Н., виявом прогресивності її соціальної природи виступає цивілізованість. Саме цивілізованість, що розуміється як залучення того чи ін. народу до екон., соціально-політ. та духовн. джерел сусп. прогресу, до процесу інтернаціоналізації сусп. життя при збереженні нац. своєрідності, виводить народ на рівень сучасної Н. Цивілізованість як соціальне явище — і це підтверджує досвід історії — хоча й може супроводжуватись деякими втратами етніч. активності, зате посилює сприйнятливість Н. зовнішніх впливів та взаємообмінів, розширює гуманістичну природу самого нац. розвитку. В цьому виявляється суперечливий характер цивілізованості, неоднозначність її впливу на феномен Н. як етносоціальн. явища найвищого гатунку (порядку). Саме планка цивілізованості й визначає зрілість народу як Н. Шлях Н. до справжньої цивілізованості важкий, звивистий, часом непередбачуваний. І чим менше на цьому шляху проявів нац. виключеності та нац. егоїзму, тим успішніше досягається бажана ціль.

Таким чином, категорію «Н.» можна визначити як етносоціальну (і не завжди кровнородинну) спільність зі сформованою усталеною самосвідомістю своєї ідентичності (спільність історичної долі, психології й характеру,

прихильність до національних матеріальних та духовних цінностей, національної символіки, національно-екологічні почуття тощо), а також (головним чином на етапі формування) територіально-мовною та економічною єдністю, яка в подальшому під впливом інтеграційних та міграційних процесів виявляє себе неоднозначно, нерідко втрачаючи своє визначальне значення, хоча аж ніяк не зникає.

В силу різних життєвих колізій нац. єдність може підтримуватись як матеріальними, так і — для ряду Н.— духовно-психолог. факторами, зокрема спільністю походження й іст. долі. Численні спроби спростування цієї своєрідності нац. розвитку, зокрема в марксистській літрі, виявились непереконливими. Природа Н., як і всього етніч. ланцюжка людства, не потребує її (нації) політизації й пов'язана з нею опосередковано. В глобальному ж плані Н., подібно до всього етніч. ряду, підвладна світовим етнолог. перетворенням з їх еволюціями і катаклізмами. Будь-які спроби відмінити або стримати ці глобальні процеси приречені на невдачу.

НАЦІЯ (концепція Липинського). Найсвоєрідніше поняття нації Липинського. Він підкреслює ті риси поняття нації, які вже часто висували на перший план, напр., романтизм або сучасні письменники, що наближаються до романтичних ідей (напр. О. Шпак). Це ідея «органічности» нації — нація є «органічний колектив», на цій органічності нації будує Липинський усю свою теорію клясократії. Це — по-друге — після «автаркії» (самовизначальности) національного життя, що є, мовляв, в собі замкнене і не залежить та не повинно залежати від ніяких зовнішніх сил. «Ніхто нам не збудує держави, коли ми її самі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути». З цим зв'язана і та гостра критика «варязької теорії», яку розвиває Липинський.

Оригінальним не є те, що Липинський зараховує до прикмет нації територію. Але дуже оригінальним, та просто незвичайним у сучасній літературі є, що Липинський вважає територію основним та конструктивним складовим елементом буття нації. «Територія», може, не дуже добре слово, бо воно підкреслює лише просторовий обсяг, що його займає одна нація. Ліпше є слово, що його не раз вживає Липинський: «Земля». Земля є територія в її конкретній даності: з усіма її геологічними, топографічними, господарськими й навіть естетичними властивостями. Прив'язаність до землі, до своєї, рідної землі, підтримує та скріплює національну свідомість. Тому то Липинський вважає можливим говорити про «Територіяльну націю», яка основана на «почутті територіяльного патріотизму». «Територіяльний патріотизм — лежить в основі всякої органічної нації — випливає із інстинкту осілости». Відоме те незвичайне означення, яке дає Липинський «українцеві». «Українцем», своїм близьким, людиною однієї нації є кожна людина, що органічно (місцем осідку і праці) зв'язана з Україною, не-українцем — є мешканець іншої землі». За це означення безмежно сперечалися. Однак це означення — при всій своїй незвичайності — має у своїй основі глибоке, метафізичне почуття органічної єдності нації, що на землі живе, в землі виростає, психічно складається під впливом географічного окруження. В основі цього означення лежить переконання, що почуття любові до рідного краю, як до органічної цілості, що глибока зв'язаність з рідним краєм є необхідною та єдиною можливою передумовою того найтіснішого у світі зв'язку людей, що зветься «нацією».

Для Липинського зв'язок людини з «Землею» витворює цілком специфічну психологію — це якраз і є психологія, що нею живе душа творчої аристократії. Поруч з протиставленням «чорних» та «жовтих» «хліборобів» та «кочовиків», досить пригадати лише одну із найяскравіших сторінок Липинського — протиставлення «закону землі» «законові капіталу». Боротьба між ними «боротьба двох непримиримих світоглядів»: «людини як голови власного сільського господарства — й людини як члена анонімного акційного товариства; хлібороба — й біржового грача. Продуцента необхідних для життя матеріяльних цінностей, що бореться безпосередньо з природо — й обрізувача купонів, що придумує біржові комбінації. Віри у власну працю, власні руки й конечність боротьби та війни з твердими законами землі — і вірою в сприт, щастя, необмежені спекулятивні можливості й можливість «загального миру». Потреба релігії, ідеї, як консерватора сили в тяжкій боротьбі з природою — і повного релігійного індиферентизму та науковобухгалтерської самовпевнености мешканців банкірських контор. Естетизму в цілім щоденнім житті: в садку, в хаті, полі, в мережаних ярмах, у вишитій сороці — зі штукою на продаж, штукою «по обіді», штукою люксусом...» І Липинський в дальших рядках накреслює блискучу характеристику соціяльного, родинного, політичного укладу, що виростає із «закону землі» та із «закону капіталу».

Треба підкреслити надзвичайну оригінальність цього означення нації, як єдности, що обумовлюється єдністю «території», землі. В цьому пункті Липинський радикальний та глибший, ніж російські «евразійці», для яких теж «географічна» єдність є одним із конструктивних моментів поняття нації. Треба серйозно задуматись над тим, чи не виявляє теорія нації Липинського певних глибших мотивів українського народнього духа, — в протилежність до тих західноєвропейських теорій, що висувають на перший план в понятті нації державу, расу, мову, національну свідомість тощо.

НАЦІЯ-ЕТНОС. Слово «нація» до XIX ст. на Заході застосовувалося для позначення політичних спільнот, тобто у значенні «нація-держава». У XIX ст. поступово відбулося зміщення його застосування — воно почало вживатися для позначення етнічних спільнот, тобто у значенні Н.-е. Але й сьогодні ці два способи співіснують.

Щодо застосування слова «нація» для позначення тих політичних спільнот, в які люди об'єднались, аби утворити державу, то тут немає концептуальних труднощів: існування держави та її межі установлюються відносно легко. Головні ж труднощі пов'язані з уживанням цього слова у значенні Н.—е.: критерії того, що таке етнічна спільність або етнічна спільнота, знайти не просто. Яким має бути концепт «етносу», щоб ми могли виокремлювати спільності та спільноти, що відрізняються від політичних спільнот (держава) або від соціальних (соціальні верстви, класи тощо)? Відповіді на це запитання в історії філософії та науки були різними. Переважно вони ґрунтувалися на тому, щоб пояснити, як виникають етноси й що привело до об'єднання людей у спільноти. Маємо такі головні типи відповідей: а) теологічне пояснення: етноси створені Богом і, отже, існують споконвіку; б) фізичне: етноси — це спільноти, що виникли внаслідок дії природних чинників; в) етноси виникли внаслідок дії економічних і соціально-психологічних чинників; г) етноси виникли історично внаслідок утворення соціумами самобутньої культури, яка почала відрізняти спосіб світосприймання й буття однієї спільноти від іншої.

Теологічна концепція, ясна річ, не може вважатися науковою. Друга і третя концепції були піддані критиці — вони неспроможні пояснити, чому ж наявні відмінності між етносами за умови, що існує спільність в обставинах. Найбільш обґрунтованою є остання концепція. Суть її зводиться до того, що деякі елементи культури (мова, звичаї, фольклор, релігія тощо) можуть об'єднувати людей в спільноти. Дія решти чинників — природних, економічних, психічних — при цьому не ігнорується, але розуміється як опосередкована стереотипами світосприймання та світорозуміння, утвореними в культурі.

Елементи культури, що об'єднують осіб у Н.-е., можна назвати етнокультурою: не існує незмінного набору ознак або чинників культурного характеру, які б її скла-

дали. Щоб установити дію інтегральних чинників, доводиться брати до уваги і горизонтальний (одночасовий), і вертикальний (міжчасовий) контексти. У горизонтальному ми можемо бачити, що в межах політичних спільнот (держава) існує культурна різнорідність: її аналіз потребує далі звернення до міжчасового контексту, щоб установити сталість тих культурних чинників, які інтегрують людей у певні культурні спільноти (й які, отже, відрізняються від політичних або соціальних утворень). Соціальна диференціація (що, у свою чергу, може вести й до значних культурних відмінностей) в міжчасовому контексті пояснюється саме як соціальна, а не етнічна диференціація. Інакше кажучи, етнокультура — це не набір сталих чинників та ознак, а динаміка цих чинників у міжчасовій і горизонтальній перспективі. Творення етносу й творення такої етнокультури є одним процесом: соціум стає етносом, якщо інтегрується на основі таких чинників, відмінність яких від решти способів інтеграції встановлюється перехрещенням двох зазначених контекстів. Як правило, такими чинниками є слова, звичаї, фольклор, релігія. Вони, в свою чергу, не є незмінними, але їх зміна в міжчасовому контексті дає лінії взаємозв'язку — успадкування та перетворення попередніх елементів.

Етноси стають націями внаслідок того, що попередня етнічна різнорідність долається шляхом більшої культурної уніфікації (національна мова, спільні звичаї та ін.). Різні автори наголошують роль різних чинників, що сприяють досягненню більшої етнічної гомогенності. Назвемо головні: а) культурний та ідеологічний рух («націоналізм»); б) держава і політичні інституції; в) ринкова економіка (капіталізм); г) система освіти й технічні засоби поширення інформації. Процес націостановлення характеризується певною взаємодією зазначених чинників, специфічною на кожному його етапі. Тому нація — це етнічна спільнота, об'єднана однією унормованою національною культурою.

Отже, нація виникає на основі етнічних спільнот, на' ціостановлення — лише продовження процесів етногенези, але між ними немає простого лінійного зв'язку. Донаціональні етнічні утворення мали значну різнорідність, тому нація не є прямим продуктом етногенези; новий культурний рух, що характеризує процес націостановлення, активно ставиться до наслідків етногенези, перетворюючи елементи попередньої етнокультури на щось принципово нове.

Слово «етнос» застосовується у двох значеннях: а) для позначення донаціональних етнічних спільнот; б) для позначення будь-яких етнічних спільнот, включаючи нації. Останнє застосування є найбільш поширеним.

НАЦІЯ І ЛЮДИНА. Через всю європейську, і не лише європейську історію, прослідковується потяг людей інакше, ніж Сократ, тобто без самопожертвування, утвердити право вільної особи протистояти колективним цінностям. Національність людини визначається її етнічним походженням, основною мовою спілкування й ментальністю, яка, в свою чергу, залежить від етногенези та історичної долі (відповідно, культурних традицій) народу. Головне: національність — це якість людини, складова частина особистості. І не більше. Абсурдно тому, добиваючись вільної реалізації національного потенціалу людини, пригнічувати особу — власника цих потенцій. Історія, одначе, розпорядилася так, що всі спроби звільнення особи та протесту проти тиранії потребували об'єднання людей в більші колективи, причому, як правило, об'єднуючим моментом були ті спільні для багатьох цінності, що піддавалися загрозі найбільшою мірою — можливість людини вільно виявляти свої національні почуття. Будь-які форми національного гніту створювали хворобливу ситуацію в суспільстві, а для хвороби характерна гіперреакція організму, що призводить зрештою до об'єктивізації тих елементів, які страждають більше всіх — національних якостей людини.

Боротьба проти дискримінації згідно національної ознаки, природно, користується симпатією та підтримкою ліберальної інтелігенції, як і будь-яка інша форма протесту проти дискримінації та обмеження свободи особи. Метою національно-визвольних рухів є створення самостійної держави з апаратом влади, який здатний захистити національні інтереси корінного населення від зазіхань іззовні. Проте, як тільки така держава виникає, виявляється, що на її території є «інонаціональні елементи», тобто люди, чиї національні інтереси в чомусь відрізняються від інтересів корінної нації, а може, й суперечать їм. Крім того, виявляється, що значна частина людей національні якості не вважає суттєвими для себе і не готова приносити жертву на вівтар «відродження нації». В цій ситуації не виключена можливість того, що найбільш активні учасники національних рухів, не бажаючи визнавати, що їх активність пов'язана з об'єктивацією лише деяких рис людини, можуть перетворитися із вчорашніх визволителів у противників природних прав та свобод особи. Тому вони втрачають підтримку лібералів, які відтепер змушені звертати особливу увагу на тих, хто виявляється дискримінованим у нових умовах — на національні меншини та опозиціонерів. Націонал-патріотів ця переорієнтація лібералів не дуже турбує, бо ж вони володіють силою держави, яка здається їм фактором куди більш серйозним, ніж зміна позиції тих, чиє місце давно визначене на звалищі історії.

Як примирити політичні амбіції народів, що йдуть до державного самовизначення навіть ціною жертв, з елементарними правами людини, яка стає цією жертвою? Шляхом створення демократичної держави, законодавчо закріпленої, що всією силою свого апарату забезпечить пріоритет прав людини (включаючи її національні права), незалежно від того, до якої етнічної групи вона належить.

НАЦІЯ Й ЛЮДСТВО. Правильне розуміння характеру і сутності взаємовідносин Н. й л. має важливе значення для проведення етнонаціональної політики. Донедавна під людством розумілась сукупність людей, які проживають на Землі, тобто народонаселення планети, причому поділене на дві окремі антагоністичні системи — капіталістичну й соціалістичну — боротьба яких оголошувалась основним протиріччям сучасної епохи і рушійною силою суспільного розвитку. Сьогодні, з позицій критичного етнополітичного мислення, людство, при всій своїй різноликості, роздробленості й суперечливості, розглядається як взаємопов'язана, взаємозалежна, цілісна соціальна спільність, єдина цивілізація. Людство може виступати у двох видах: або у формі людської особистості як такої, або в транснаціональній формі, що охоплює все людство в одну величезну об'єктивну реальність.

Щодо нації, то вона займає особливе, досить суперечливе становище, як проміжна ступінь між особистістю і людством. Нація — історична своєрідна форма переходу від етнічного до загальнолюдського, від особливого до загального. З одного боку, вона поділяє людство на особистості (українець, англієць, росіянин, француз тощо), а з іншого — об'єднує ці особистості в спільності (українська нація, англійська, російська, французька тощо), що в свою чергу, знов поділяє людство. Таким чином, з теоретичної точки зору тут виявляється гостре протиріччя й суперництво між нацією (як менш широкою спільністю) і людством (як більш широкою спільністю). Однак в практичному плані це протиріччя й суперництво менш відчутне і може бути цілком розв'язане або пом'якшене. Більше того, в контексті критичного етнополітичного мислення протиставлення Н. й л., національної множинності й загальнолюдської єдності неможливе і неприпустиме. Адже нації при всій своїй спе-

цифічності не заперечують єдності людства, як і єдність людства не заперечує існування нації. Розвиток Н. й л.— це взаємопов'язані, взаємообумовлені процеси.

«Обручами», що стягують близько 200 держав і кілька тисяч таких своєрідних і неповторних народів в єдине ціле, є загроза ядерної війни, чисельні глобальні проблеми, а також об'єктивні процеси інтернаціоналізації й інтеграції, нарешті, і це головне — загальнолюдське як невід'ємна риса всього роду людського. Будучи об'єктивною реальністю, загальнолюдське є системою цінностей та інтересів, соціальних зв'язків і механізмів, що забезпечують самозбереження, саморегулювання й поступовий розвиток цивілізації як єдиного цілого. Однак загальнолюдське не заперечує і не відміняє існування націй з їх цінностями й інтересами. Показово, що саме так розумілась діалектика взаємовідносин Н. й л. в кінці XIX — на початку XX ст. У другій половині XX ст. ця ідея зазнала певних змін. Її суть була викладена у відомому маніфесті Рассела — Ейнштейна у формі палкого заклику: «Пам'ятайте про те, що ви належите до роду людського й забудьте про все інше». Перша частина цього заклику була почута, що підтверджується доволі успішним поширенням критичного політичного мислення в цілому ряді країн і континентів. Цього, однак, не можна сказати про другу частину заклику. Людство, судячи з усього, виявилось до цього ще не готовим. З одного боку, воно все менше звертає увагу на класові, політичні, ідеологічні та ін. відмінності, що є великим кроком на шляху прогресу. З іншого боку, забути про національні відмінності, національні цінності й інтереси йому поки що очевидно не під силу: надто реальні, вагомі й відчутні вони в сучасному політичному житті. Та й навряд чи виграло б від усього цього людство. Більш ніж доречними тут будуть слова М. Бердяєва: «Можливо й повинно мислити зникнення класів і примусових держав в досконалому людстві, але не можливо мислити зникнення національностей. Нація є динамічна субстанція, а не минуща історична функція...»

НАЦІЯ І СВОБОДА. Народи, нації, безсумнівно, цілісні етнічно, культурно та психологічно. Проте соціально вони завжди диференційовані, розчленовані на різні соціальні групи, що запалюються різними соціальними ідеями, а часто й різняться і в релігійному відношенні. Свобода цілого народу, нації підтверджується тільки в критичні для неї моменти — частіше за все при нападі іззовні. Але й тоді у боротьбі за існування народу, нації, така свобода з'являється лише при добровільній згоді всіх соціальних груп, ідейних течій та релігій: всі тимчасово «відмовляються» від своєї свободи, щоб зберегтися як спільність, а після звільнення стати ще вільнішими, як прошарок, ідеологічна чи релігійна спільність. Свобода, свобода для всіх, одна може об'єднати народ та націю.

Людину ніхто у ту ж мить не створив, вона розвивається постійно. Те ж можна сказати і щодо етносу. І хоча політичні та соціальні умови й релігія, культура безсумнівно мають вплив на людей та народи, нещо не може їх змінити. Твердження, що зміна умов створює нову людину, чисту чи виняткову расу,— не що інше, як ідеологічний прийом, воно неминуче веде до духовного спустошення та тиранії. Етнічні групи — це форма життя не тільки суспільства, але й окремої людини: без свободи народу не може бути й вільного суспільства, ні вільної людини, чи навпаки. Будь-яке суспільство, разом з ним етнос, так як і будь-який етнос структурований в суспільство, як і кожна особа є елемент суспільства та етносу. Людське життя — це цілий світ: народ, особа, суспільство, людськість,— неможливо порушити що-небудь одне, не попсувавши цілого.

Народ, що дозволив собі пригнічувати інші народи, приречений на несвободу. З іншого боку, людина, народ, який не бореться за свободу, ніколи не здобуде її. Кожна особа національна, інакше вона ущербна. Націоналізм же, в залежності від умів, ідей, лідерів, може бути різним: ідея свободи живе в ньому лише в тому випадку, якщо він не підпорядковує собі інтереси інших народів. А це в наш час досить рідко: мало хто вміє слухати іншу сторону.

Справжнє об'єднання можливе лише тоді, якщо воно добровільне й вільне, і не за допомогою знищення, а шляхом утвердження національних особливостей. Досвід Югославії — повчальний приклад: революційна комуністична партія жертвувала собою та знищувала своїх противників, впевнена в тому, що будує «досконале суспільство» та союз рівноправних братерських народів. У результаті — неприхована монопольна влада національних бюрократій, і, як наслідок, безправність громадян та втягнення народів у ворожнечу. Югославська «ідеальна» модель доводить, що без демократії, без свободи неможливо розв'язати жодного життєво важливого питання, неможливо відкрити жодного горизонту. Національне питання не може бути розв'язане в умовах несвободи: національна нетерпимість — надто складна проблема, оскільки випливає з національних інтересів, і її можуть розв'язати лише розум і свобода. Революція змогла зруйнувати старий порядок, але для свободи потрібна відкритість суспільства. Свобода виявляє силу, даючи рівні можливості своїм прихильникам та противникам, диктатура ж демонструє слабкість, підкопуючись під саму себе.

НАЦІЯ ТА ЕТНОС — синоніми, що різняться хіба що масштабом. Проте це різні типи соціальних зв'язків. Етноси формувалися тисячі років, коріння мовної спорідненості йдуть на десятки, навіть на сотні тисяч років, а для утворення націй достатньо кілька століть. «Цементуючим» націю матеріалом є не мова, а політичні та економічні зв'язки, а також обумовлені ними зв'язки культурні. Поза них націй нема. Якщо для існування єдності етносу єдність території не обов'язкова — людські зв'язки «переслідуються» своїм: через голови чужих,— то політичне та економічне існує лише в реальному географічному просторі, подекуди незалежно від етнічної структури.

Іноді в межах нації відбувається поляризація етносу: в його рамках з'являються політичні організації, економічні зв'язки замикаються між своїми, виникає етнічна екстериторіальність, коли чужому нічого лізти в національні райони (Австро-Угорщина, Оттоманська імперія, Югославія й ін.). Жодна нація не включає в себе лише людей «корінної національності»: політичні та економічні зв'язки по суті своїй позаетнічні.

Етнос — це успадкованість, що йде з глибини століть; нація — набута якість, яка з часом також може стати етносом.

Між етнічною самосвідомістю і національними почуттями зв'язок найбільш прямий. Самоідентифікація індивіда та групи неминуча, бо ж його культура — частина культури групи, а мова використовується в середовищі, де її розуміють. Побутові стереотипи, стереотипи поведінки спільні для індивіда та групи. Це середовище, де можливе існування без щохвилинного перекладу, середовище інформаційного комфорту. Звідси потяг перебувати в однорідному середовищі, яке поряд з однаковою «втягненістю» у відносини з іншими соціумами, що породжує існування спільної історичної долі, творить почуття єдності.

Це почуття досить сильне. Зрештою, усвідомлення належності до групи створює почуття захищеності. І чим більшою є така група, тим більшим є задоволення, «національна гордість». Виникає перенесення якостей групи на себе, приписування собі якостей спільності, а то й її перевтілення на вождя. Звідси любов до вождів. Крім того, узнавання себе в іншому, своїх емоцій та почуттів, які є в інших, викликає своєрідну ейфорію.

Етнічне почуття принципово не відрізняється від групових емоцій будь-якого рівня.

Будь-який національно-визвольний рух набуває рис етнічності. Причина проста: етнічні особливості об'єднують людей безпосередньо, в той час як ідеологія та економіка здатні приводити у рух маси лише через спеціальні організації — партії, профспілки. Чим далі від емоцій, тим менше можна чекати єдності дій. Націоналізм — це політика з використанням етнічних єдностей, що приводяться в рух спеціально регульованими національними почуттями.

НАЦІЯ ЯК ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ ОРГАНІЗМ. Нації, народності, етноси в цілому потребують не тільки розвитку соціальних «показників» господарства, політичних структур і т. д., але й притаманних їм національно-етнічних особливостей, які пов'язані зі спільністю матеріальної та культурної діяльності даного народу, що історично склалася, з національною мовою, територією, самосвідомістю і культурою, які не можуть не відтворюватись. Етнічність, зрештою, і є те національно-специфічне в нації, що визначає її неповторне обличчя, етнічну індивідуальність, ідентифіковану самовизначеність в поліетнічному суспільстві. Соціальне ж, що входить у структуру національного, робить акцент на створенні соціальних умов етнічного буття.

Розгляд нації як етносоціальної спільності долає хибну тезу, що панувала в радянській літературі, про людину як безпосередньо суспільну істоту. Наголос же потрібно робити саме на її опосередкований зв'язок із суспільством через спільність, яка, в свою чергу, є одним з двох типів соціальності — суспільства і спільноти (моно- чи поліетнічних), що є, в свою чергу, підсистемами соціуму.

Етноси з їх культурою виступають специфічним вираженням соціального розвитку. Їх визначають як стійкі сукупності людей, що історично склалися на певній території, які мають спільні, відносно стабільні особливості мови та культури, а також усвідомлюють свою єдність та відмінність від інших подібних утворень, зафіксованих в самоназві. Синтез же власне етнічної спільності (етнікосу) та соціального організму створює етносоціальні спільності — плем'я, народність, націю, які, в свою чергу, є специфічним проявом багатоманітності єдиного людства.

Власне кажучи, етнокультурна традиція має на меті особливими надбіологічно виробленими засобами стимулювати, програмувати, контролювати та відтворювати людську діяльність, яка відображає специфічну форму соціалізації, політизації етносоціальної спільності. Що ж до етносу — це категорія, що порівнюється. І в основі цього порівняння обов'язково лежать ті об'єктивні якості етносів, народів, які існують незалежно від суб'єктивного бажання їх членів і відтворюються як відмінні риси своєї спільності (Ю. Бромлей).

Звичайно, такого гатунку якості притаманна стійкість. У ході історичного процесу може значно змінитися етнічна територія, а деякі частини етносу навіть відколотися від основного ядра, може змінитися словниковий склад мови, її морфологічні, синтаксичні та інші особливості, а деякі частини етносу взагалі змінити мову, може сильно змінитися матеріальна та духовна культура і т. д. Проте, поки у людей, що входять до етносу, зберігаються специфічні етнічні риси та самосвідомість, етнос продовжує існувати як такий.

Все це дозволило Ю. Бромлею дійти до висновку, що «етнічне у нації значно довговічніше класового. І це дає підстави вважати, що слідом за виникненням безкласових націй можна чекати на їх поступове перетворення у власне етнічні спільності».

Характерним є й те, що речники вітчизняної етнополітичної думки схилялися до того, що українство є фрагментарним і в цілому недорозвинутим суспільним організмом з недовершеною племінною сегментацією. Існує й зберігається певною мірою і до наших днів психонаціональний диморфізм, що є причиною антагонізму між наддніпрянцями і галичанами. Колективна національна свідомість, яка у Великій Україні прокинулася власне в селянських масах, внаслідок сталінської політики майже зникла.

О. Бочковський, скажімо, відносить українську націю до народів плебейських, народів-кріпаків, які мають недорозвинений національний організм, котрому бракує горішньої частини національної піраміди. Тому одним з основних завдань української етнополітології він вважає з'ясування ролі та місця суспільних угрупувань у розвитку нації. Поневолені народи, на його думку, відрізняються переважно одним національним резервом — селянством, тому величезна «каменярська» робота щодо пробудження до життя плебейських народів припадає на інтелігенцію. Бочковський простежує історичну роль духівництва, вчених, письменників і поетів у житті поневолених народів, аналізує стихійний романтизм, який завжди існує на перших етапах національного самовизначення і доходить висновку, що «визволення народу буде ілюзорним, доки він не матиме певної та непохитної господарської бази. Економічна фаза у національному відродженні є тому однією з найголовніших. Щойно вона коронує й довершує його змагання за культурне самовизначення та політичну незалежність. Власне у цій фазі поневолений народ самоозначується під соціальним оглядом, викінчуючи процес свого суспільного перетворення у модерну націю... Відтак господарська фаза є добою боротьби за повернення винародовленого міста, і цей процес, що так успішно пройшов у Чехії, Фінляндії, Латвії, Естонії і т. д., вимагає вже фахових і спеціально кваліфікованих сил поневоленого народу».

Українська інтелігенція, вважав, скажімо, С. Шелухін, хоч і вийшла з народу, проте «не цінувала свободи самостійності і сама зрікалася власних народних прав для підпорядкування України й народу московській більшості у Всеросійських і Українських зборах і в Федерації». І далі: «Українська інтелігенція самостійно не думає, шукає орієнтації і покірна та податлива інтересам того, на кого орієнтується».

Як приклад він наводить факт москвофільства в Галичині, оцінюючи його як свідчення духовного безсилля й занепаду інтелігенції, що «не вміє подати селянам висвітлення й переконливі аргументи проти московських баламутів за українську ідею». Поразку ж визвольних змагань 1917—1920 рр. С. Шелухін вбачає, перш за все, у відсутності міцного державного центру, де опинилися у переважній більшості випадкові, некваліфіковані люди, які «боялися людей розумних, конкуренції і намагалися проводити кругом таку ж бездарність «як самі», були «нездатні до сердечної і чистої критики, яка необхідна для державного діяча».

Як все це співзвучно нинішнім часам, коли візьмемо, скажімо, склад Верховної Ради, політичних діячів та ін., до яких повною мірою можна застосувати слова французького історика Ле Бона, який писав, що під час революції кожен, навіть наймізерніший чоловік, може вважати себе здатним керувати на високій посаді і опинитися на ній. «Як все це пророчо здійснилося,— зауважує С. Шелухін,— на наших студентах, що недовчились, присяжних повірених, репортерах, поетах, письменниках і т. д.». Отже, маємо і своїх юристів, і журналістів, і, звичайно, поетів та письменників, які діють подекуди у дусі оцінок Ле Бона та Шелухіна — проявляють вузькість поглядів, інерцію мислення, некритичність, зарозумілість, нетерпимість до чужої думки, невміння передбачити і робити висновки з свого власного поступування, крутійство і брак справжньої відповідальності за доручену справу.

С. Томашівський, у свою чергу, вважає головними

винуватцями втрати Україною незалежності передусім Петлюру та його оточення — саме тих представників української інтелігенції, які у переважній більшості прагнули лише до здобуття влади і власної популярності.

Одну з причин внутрішньої слабкості українського народу він бачить у «політичній гіпертрофії», тобто надмірній політизації мас, коли представники всіх класів і станів, насамперед, інтелігенція, з різних причин почали активно займатися політикою, вважати себе фахівцями з політичної теорії та практики. Томашівський вживає при цьому термін «хворобливе політиканство», під яким розуміє бажання нести різні «розумні політичні ідеї» без огляду на історичні традиції і навіть без елементарного знання історії та політичної теорії. Словом, «ідучи від Сходу до Заходу, бачимо, що разом із нуждою росте політиканство і доходить серед українців та росіян до апокаліптичних розмірів».

Характерна риса більшості української інтелігенції — це небажання або невміння займатися справжньою науково-дослідницькою чи мистецько-творчою працею, знаходити релігійне заспокоєння, навпаки, за відсутності можливостей і бажання знайти й реалізувати себе — погоня за владою та авторитетом, правом керувати собі подібним. Томашівський наголошував також на поверховості та верхоглядстві, небажанні досліджувати емпіричний матеріал і робити з нього широкі висновки, що призводить до фразерства, емоцій і непостійності в політиці.

В. Кучабський, у свою чергу, наголошував на тому, що серед значної частини української інтелігенції спостерігалась наявність таких негативних рис як політична і особиста продажність, і, навіть, злодійкуватість. Чим не картина сьогоднішньої України з політиканством, фразерством та й крутійством певних осіб, бо ж навіть — політичних середовищ, що шкодять національним інтересам, справі розбудови Української держави.

Побіжно відзначимо кончу потребу, перспективну важливість формування «освіченого середнього стану», який під час становлення ринкових відносин відіграв провідну роль у Німеччині та інших країнах Європи, з якими Україна має традиційні зв'язки. Як слушно вважає М. Жулинський, природним субстратом цього стану може стати технічна та гуманітарна інтелігенція.

Хочемо ми це визнати чи ні, проте і в Україні відбувався сталий процес формування окремого макросоціуму на національному ґрунті — українського суспільства з його специфічною соціальною структурою, соціальними інституціями та іншими невід'ємними складниками — господарством, державою, культурою.

Інша річ, що довголітня московська неволя скалічила український народ: знищила його нормальну соціальну будову і підпорядкувала широкі маси культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства. Разом з тим, Україна й наприкінці XIX — на початку XX ст. зберегла окремі риси певного цілого, як у господарському, так і соціальному плані, що створювало ґрунт для її національного й політичного всамостійнення.

Соціальна структура українського населення була досить своєрідною. Зрештою, специфіка соціальної диференціації та породжені нею проблеми, у тому числі й соціальної нерівності, були пов'язані з проблемами національними. Ідеологи українського визвольного руху неодноразово наголошували на тому, що панівні кола в Україні — не українці. В 1917 р. було фактом, що «промисловість знаходиться у руках російської, єврейської, французької буржуазії, торговий капітал, а також величезна сила аграрної буржуазії складалася з поляків та українців, які давно звуть себе «руськими». Так само всі адміністративні посади в руках неукраїнців. Верстви ж, які експлуатують — селянство, більша частина міського пролетаріату, ремісники, дрібні службовці — українці. Таким чином у даний момент української буржуазії, котра визнає себе такою, нема» (М. Грушевський).

Вітчизняна етнополітична думка неодноразово звертала увагу на те, що український етнос як «бездержавний» поступово ставав матеріалом для формування і функціонування іншоетнічної державної системи, що втілювала іншу національну ідею. Так виник феномен, який синтезував у собі ознаки соціальної вторинності української бездержавної еліти, яка лише мріяла про те, щоб зрівнятись у правах з великоросійським дворянством, а не про свободу свого народу, здобути різні матеріальні цінності. Цей феномен зводився до того, якщо мати на увазі вищий соціальний зріз, що носії цієї ментальності стали на шлях компромісу з імперською адміністрацією. Для них Україна була чимось ледве більшим від частини, хоч і дорогої, імперського цілого, а український народ — лише «плем'ям» російського народу. Вони були байдуже чи навіть вороже настроєні щодо будь-яких політичних дій, котрі опирались на ідею осібності України (О. Субтельний).

І що найважливіше — це етнодемографічний парадокс етнокультурної ситуації, пов'язаний з урбанізацією. Він полягає в тому, що український народ втратив свою адміністративну еліту, яка б маніфестувала в своїй поведінці національну ідентичність. Це призвело до того, що з соціальної структури етносу випав ніби один, надто важливий для престижного функціонування етнічних цінностей та розвитку його культури, ланцюг — середній, адміністративно-господарський та управлінський прошарок. Він «випав», звичайно, не в фізичному розумінні, а в соціокультурному.

Візьмемо, скажімо, Галичину. «Більш інертні елементи українства,— писав М. Грушевський,— опустили руки, змінивши легітимістичну австрійську легенду на легенду про російського царя, який врешті-решт виведе «Галицьку Русь» з польського полону, приєднавши Галичину до Росії. Під впливом цього на уламках старого консервативного легітимістського «русинства» розвивається з 1860 року так звана москвофільська течія (староросійська москвофільська течія)».

Причому, від старорусинського, специфічно галицького консерватизму, відбувався перехід на москвофільську офіціозно-реакційну точку зору, з'єднуючи консервативно-клерикальну політику з полонофобською та антисемітською демагогією «для уловления народных масс». У сфері національних устремлінь воно відігравало роль гальма, намагаючись дискредитувати національний український рух.

М. Грушевський однозначно звертав увагу на те, що «є чимало людей прогресивно настроєних, здібних, навіть талановитих, які виросли в атмосфері офіційного обрусіння, втратили живий зв'язок з національним життям, з традиціями українства, і не вважаючи себе будь-якими відступниками, цілком щиро зачисляли себе «також до малоросів»... «більшості малоросів» «загально-російського походження»».

«Існування таких «також малоросів» без національних потреб потрібно розуміти як явище патологічне, спадщину антиукраїнської політики старого режиму, що засуджено на вимирання в нормальних умовах народного життя, а на патологічному явищі, звичайно, не можна будувати жодних планів вільного та здорового розвитку».

НЕЗАТРЕБУВАНІСТЬ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИ — явище, що характерне для етнофорів, у яких сформована висока етнокультурна компетентність, але які потрапили в ситуацію, де не залишається місця для відтворення в поведінці особистісного потенціалу етнічної культури. Це показово для осіб, що сформувалися в етнічно насиченому середовищі, але мігрували у місто, та для тих, хто перемістився в іноетнічне середовище. Як у першому, так і в другому випадку явище Н. е. к. о. супроводжується дефіцитом компетентності у сфері нової культури (міської субкультури або етнічної культури того народу, у середовищі якого живе особа).

П

ПАЛЕОАНТРОПОЛОГІЯ — галузь антропології, що займається вивченням процесів формування типів людей з врахуванням епохи та території їх існування, порівнянням викопної людини з сучасною. Існує також тісний зв'язок антропології з гуманітарними науками. Не даремно М. Грушевський вказував, що вивчення нашої праісторії мусить спиратися на археологію, антропологію, порівняльне мовознавство, порівняльну соціологію і фольклор.

За даними досліджень П. останніх десятиліть можна з певністю визначити, що населення Подністров'я і Західної України III тис. до н. е. (трипільська археологічна культура) належало до середземноморського типу. Це були вузьколиці люди з тонкими кістками черепа, схожі на мешканців Балканського півострова та Східного Середземномор'я. В курганах степової зони епохи бронзи до початку II тис. до н. е. переважає масивний кроманйонський тип (Т. Кондукторова).

Бурхливі еволюційні процеси II тис. до н. е. свідчать про значні зміни в житті людності України. Але не варто думати, що трипільська культура була знищена повністю на всіх її теренах. Навпаки — багато археологічних досліджень доводять, що у формуванні середньодніпровських та верхньодніпровських племен брали участь в першу чергу нащадки пізньотрипільського населення. Наявність мальованого трипільського посуду серед комплексів шнурової кераміки свідчить про те, що трипільці не загинули остаточно, а змішалися з новою післятрипільською людністю.

Зміни в антропології населення України II тис. до н. е. були не стільки етнічними, як епохальними: неолітичний передньоазійський тип втратив свою домінуючу роль, змішавшись із новим степовим типом.

З цього часу поступово відбувається процес грацилізації (ослаблення рис, характерних для кроманйонського типу): кістки черепа стають тоншими, ширина обличчя зменшується, його рельєф набуває більшої витонченості. Це цілком закономірні зміни. Тому ряд дослідників визнають населення I тис. до н. е. певною мірою спадкоємцями людності попередніх археологічних епох. Так, скіфи Приазов'я і Подніпров'я мають спільний антропологічний тип із своїми попередниками, хоча вже більш витончений. Але сармати (III ст. до н. е.— III ст. н. е.) відрізнялися від скіфів брахікефалією, що може свідчити про домішки більш східного типу. Форма мозкової коробки у сарматів округліша, ніж у скіфів. Населення черняхівської археологічної культури (пер. пол. I тис. до н. е.) суттєво не відрізнялося від скіфів, хоча, як відзначають багато дослідників, їх черепи більш грацильні і трохи меншого розміру. Проте, питання етнічної належності черняхівців час від часу викликає дискусії. Причиною цього є найбільш змішаний характер матеріальної культури, а також велика варіантність розмірів і рельєфу черепів, хоча загалом вони дуже близькі з черепами скіфського часу. Отже, є всі підстави вважати черняхівську культуру місцевою (Середнє Подніпров'я), а черняхівський антропологічний тип прийняти за основу формування слов'янського населення.

Т. Кондукторова проводила порівняльний аналіз черняхівських черепів з германськими і прийшла до висновку, що в них значні відмінності, тому немає підстав говорити про домішки готського етнічного компонента.

Східнослов'янські племена початку II тис. н. е. були кількох типів. Сіверяни — довгоголовий, вузьколиций тип з сильно виступаючим носом. Древляни — довгоголовий широколиций тип з сильно виступаючим носом. Поляни — середньоголовий, вузьколиций тип з відносно невеликим черепом. Середньовічне населення Середньої Наддніпрянщини мало схожий тип зі скіфським населенням попередніх епох, з яким, безперечно, генетично зв'язане.

Незначні зміни антропологічної будови мешканців України впродовж кількох тисячоліть аж ніяк не заперечують їхньої автохтонності на цій землі, адже автохтонність не є лише наслідком біологічної зміни поколінь. Етногенез тісно пов'язаний з культурогенезом. Такі явища відомі й серед інших народів, напр., турки зберегли свою мову й культуру, але змінили антропологічний тип (з монголоїдів перетворилися в європеоїдів).

У формуванні антропологічних типів Східної Європи й Азії за даними П. можна виділити такі етапи:

1. Середній палеоліт — неандертальська стадія розвитку — вироблення деяких рис, притаманних сучасним расам.

2. Верхній палеоліт і неоліт представлений незначною кількістю знахідок, але вони вказують на переважання європеоїдів у Криму, монголоїдів в районі нинішнього Красноярська.

3. В трипільську епоху (III—II тис. до н. е.) відбувалося формування сучасних європеоїдних рас. Відзначається також певне змішування з монголоїдами на межах контактів, тобто на межі Європи з Азією.

4. В ранню пору неометалу ніяких особливих змін в антропологічному складі Східної Європи не відбулося.

5. В I тис. н. е. відбуваються зміни в географії розселення рас. Ареал поширення європеоїдів звужується. Азіатська частина земель заселяється монголоїдами, які змішуються з автохтонним населенням. Але формування слов'янських племен значними змінами в расовому складі не супроводжується. В цей же час відбувається процес грацилізації черепа та збільшення черепного покажчика як серед слов'ян, так і серед фіннів. Фінни на сході й півночі зберігають більш давню монголоїдну домішку.

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО — наукова дисципліна, предметом дослідження якої є культурна спадщина: нерухомі пам'ятки (містобудування й архітектури, монументального мистецтва, історії та археології) та рухомі (музейні, архівні, бібліотечні), що потребують комплексного методологічного підходу на межі різних гуманітарних галузей знань. У процесі дослідження тут відкриваються цікаві й плідні перспективи. Багатовіковий досвід людства, його історія увічнені у пам'ятках вітчизняної й світової культури. Їх роль в житті України помітно зросла, коли нагально постала необхідність відновлення історичної пам'яті й відродження національної культури українського народу.

Історія і сучасність П. ще не посіли належного місця в науковій літературі. Однією з причин, що гальмують це, було те, що в період сталінізму і застою взагалі мало приділялося уваги цим історичним дослідженням, які розцінювалися як відхід від важливих сучасних проблем. У результаті такої тенденційної методологічної настанови було занедбано вивчення теорії та історії охорони пам'яток, як вищих досягнень духовної і матеріальної культури, що викликає нині справедливу і гостру критику з боку громадськості.

Чільне місце у П. належить правовому аспекту. За допомогою законодавства держава в практичній діяльності здійснює адміністративні, науково-дослідні, реставраційні, будівельні заходи щодо пам'яток культури. Нині, коли Україна будує демократичну державу, визнає верховенство міжнародного права над внутрішнім, успадковане нею законодавство колишніх СРСР і УРСР, виявилося неспроможним впливати на негативні процеси в галузі охорони пам'яток, занепад культури і духовності в суспільстві. Радянське законодавство втілювало не пра-

вову, а політичну, партійно-класову теорію про дві культури в українській національній культурі (демократичну й буржуазну) і впроваджувало принцип збереження і засвоєння при соціалізмі тільки т. зв. прогресивної історичної спадщини, не визнавало пріоритету загальнолюдських цінностей, закладених у пам'ятки минулих поколінь. Як наслідок, незважаючи на численність прийнятих законодавчих актів, Україна зазнала непоправних втрат тисяч і тисяч пам'яток архітектури, історії, археології, мистецтва, а також розпродажу за кордон багатьох музейних, архівних і бібліотечних колекцій.

Теоретичні й практичні дослідження П. необхідні не тільки для поглиблення знань у цій галузі культури, але й для того, щоб подібна практика нігілізму й беззаконня більше ніколи не повторилася. Набутий законодавчий досвід, як на національному так і на міжнародному рівні, з точки зору П. потребує комплексного дослідження, узагальнення й аналізу всіх досягнень та упущень науки і практики охорони й використання пам'яток культури, для приведення в систему всіх правових ідей, що заслуговують уваги, розроблення цілісної наукової концепції правового регулювання суспільних відносин у розглядуваній культурній сфері, теоретично обґрунтованої і практично застосовної для нормотворчої, правоохоронної і науково-дослідної діяльності сьогодні і на перспективу.

ПАСІОНАРНІСТЬ — біохімічна енергія живої істоти, що визначає здатність етнічних колективів до діяльності як активності (міграційної, природоперетворюючої, військової, економічної тощо). Ця активність визначається кількістю енергії у системі (пасіонарна напруга), тобто кількістю пасіонаріїв різних рівнів. П., яка стає поведінковим феноменом, має, таким чином, енергетичну природу: здатність індивіда здійснювати цілеспрямовану роботу по зміні довкілля пояснюється підвищеним рівнем енергії, яку певна людина бере з навколишнього середовища (явище абсорбції). Цей висновок випливає із закону про збереження енергії, згідно з яким необхідна для певної роботи енергія має своє джерело. Це джерело — біохімічна енергія живої істоти. На думку В. Вернадського, вона розподілена у біосфері неоднаково, нерівномірно, що породжує у фауні та флорі т. зв. «хвилі життя», масові міграції тварин. У етнічних спільностях надлишок енергії породжує сплески цілеспрямованої активності, т. зв. пасіонарні поштовхи. Людина на відміну від тварин «видає» енергію у вигляді усвідомлених, цілеспрямованих дій.

П. як характеристика психіки й поведінки особи — це активність, що виявляється у здатності до зверхнапруги та жертовності заради досягнення певної мети. Жертовність тут має широкий смисл — як відмова від задоволення найближчих, навіть життєво важливих потреб в ім'я більш високої та гуманної мети. Ця мета вважається пасіонарію такою, заради досягнення якої він здатний віддати своє життя. Л. Гумільов вважав П. сталим, інваріантним для різних епох та етносів комплексом поведінкових і психологічних рис.

П. мають майже всі люди, але у вельми різних дозах. Вона виявляється як владолюбство, гордість, гонористість, пожадливість, заздрощі тощо. Ці якості можуть породжувати як подвиги, так і злочини, добро і зло, творення й руйнування, але завжди не залишають місця байдужості. Головний момент тут — здатність і прагнення людини до зміни середовища. Імпульс П. буває таким сильним, що носії його (пасіонарії) не можуть передбачити наслідки своїх дій і навіть перед загрозою загибелі не утримуються від них. Це засвідчує, що П.— феномен не свідомості, а підсвідомості.

Різний ступінь вияву однієї ознаки — П. зумовлює різні типи людей — пасіонарії, субпасіонарії і основна маса населення. Ці типи спостерігаються всередині етносу. Їх не можна плутати з поділом класовим, становим, етнографічним. Адже будь-який з останніх включає в себе всі три типи пасіонаріїв, і навпаки кожен з типів пасіонаріїв перебуває у складі будь-якого класу чи верстви. Напр., серед української шляхти були і пасіонарії (Д. Вишневецький (Байда), П. Могила, Б. Хмельницький, І. Мазепа, П. Орлик та ін.), і ті, що нездатні до активних дій, схильні до паразитизму, до зради своєї віри заради збереження станових привілеїв. Водночас серед селянсько-козацької маси XVI—XVIII ст. тисячі людей, кидаючи домівки, подавалися на Запорозьку Січ, формували козацькі полки і вирушали на визвольну боротьбу (Я. Собко, Д. Гуня, І. Сірко й ін.).

Етногенез кожного народу базується на цих трьох типах людей. Без сполучення їх немає етногенезу. Останній пов'язаний із зростанням динамізму, агресивності, адаптивних здібностей етносів, що дає змогу пристосовуватися до нових умов існування. Обов'язковою умовою виникнення й здійснення етногенезу аж до згасання (після чого етнос стає реліктовим) є його П.

П. має енергетичну природу, що втілюється у психологічних особливостях, які стимулюють підвищену активність пасіонаріїв. П. створює й руйнує ландшафти, народи, культури.

П. є виявом єдиної форми енергії, яка впливає на характер поведінки людських спільнот. Початковий поштовх, що порушує інерцію спокою,— це поява покоління, яке включає певну кількість пасіонарних особин. Вони самим фактом свого існування руйнують звичну обстановку, тому що не можуть жити повсякденними турботами, без захоплюючої мети. Необхідність опору оточенню змушує їх об'єднуватися і діяти узгоджено: так виникає первинна консорція, що швидко набуває тих чи інших соціальних форм, підказаних рівнем суспільного розвитку даної епохи. Зумовлена пасіонарною напругою активність за сприятливого збігу обставин ставить цю консорцію у найвигідніше становище, що сприяє збільшенню числа її членів за рахунок інтенсивного розмноження. Так створюється етнос як система, де супідрядність особин є умовою існування.

П. не лише передається від батьків, але й виникає у певні епохи в чітко окреслених регіонах з розмитими кордонами. Отже, робить висновок Л. Гумільов, це географічний феномен на історичному і біологічному тлі. Водночас П. є біологічною ознакою, що виникає, як усі ознаки, внаслідок мутацій і усувається природним відбором. Тому слід розглядати П. як екзогенний фактор щодо етногенезу і ендогенний щодо біосфери.

ПЕРСИСТЕНТИ (статичні етноси, релікти) — етнічні системи, що пройшли усі фази етногенезу і стійко перебувають у стані етнічного гомеостазу. Така система, що міцно пов'язана з ландшафтом, який її вміщує (етноценозом), може існувати вельми довго, практично не змінюючись, і легко загинути від зовнішнього впливу. Вплив може бути спрямований на сам етнос або на ландшафт і здаватися незначним. Однак у реліктових етносах будь-яка зміна усталеного укладу життя спричиняє невідворотні наслідки, оскільки система позбавлена гнучкості, здатності пристосування до нових умов. Статичні етноси нерідко називають «дикими», «некультурними», «відсталими», хоча насправді вони перебувають у стані глибокої етнічної старості й вимагають до себе дбайливого ставлення (корінні народи Крайньої Півночі, окремі етноси у горах Кавказу, та Тібеті та ін.).

ПОЛІЩУКИ — етнографічна група українців, які живуть на Поліссі. Назва П. вперше зафіксована в документах і картах поч. XVII ст. Назва Полісся вперше зустрічається в Єпатієвському літописі. Більшість дослідників вважає, що Полісся охоплює басейн р. Прип'ять, а також сусідні райони лісової смуги. Тут жили стародавні слов'янські племена (дреговичі, волиняни, древляни, ін.). У XIV—XVI ст. відбувалися процеси формування східнослов'янських народів — українців, росіян

та білорусів. Полісся відрізняється порівняно стійким збереженням архаїчних пережитків у культурі та побуті.

Основними галузями господарства П. були: землеробство й скотарство (вигінна та відгінна форми випасу худоби — корів, волів, коней, свиней, ін.). Розвивалося птахівництво (кури, качки, ін.). П. займалися й такими видами господарської діяльності, як: рибальство, мисливство (мало промислове значення; крім поліської зони, українські селяни ніде не користувалися правом полювання), бортництво та бджільництво, обробка рослинного волокна (льону, конопель) з метою виготовлення тканин для одягу та ін. потреб, губництво (виробництво скла), лісозаготівля, деревообробні промисли й ремесла, гончарство (переважно сіра кераміка) тощо.

Полісся характеризувалося поширенням багатодвірних поселень переважно вуличного типу. Двір із суцільним замкненим зв'язком будівель та периметральним їх розташуванням в садибі називався — окружний (круглий), підварок, заїзд. Житлу П. притаманні двосхила форма дерев'яного даху, широке використання дерева в оздобленні фронтонів, шалівок стін, фарбування дерев'яних елементів. Житло мало два типи конструкції стін: зрубний та каркасний (каркас заповнювався переважно деревом, частково глиносоломою). Лише у П. зберегли випадки влаштування таких архаїчних форм стелі, як трикутна, трапецієподібна та напівкругла.

Народний одяг П. мав характерні риси. Чоловіки носили сорочку з поликами, оздоблену тканим узором, яку одягали поверх вузьких полотняних штанів, підперезаних ремінцем. Поширені були безрукавки з сукна домашнього виробництва. Свити й кожухи шили з вусами (вставними клинами), носили також прямоспинний кожух (толуб). Свити переважали сірого кольору, кожухи — білого (на східному Поліссі — жовтогарячого). Бідне населення взувало личаки. Жіноча сорочка на Поліссі була з прямим поликом і виложистим коміром. Шилася з сувового полотна, оздоблювалась монохромним орнаментом червоного кольору (на Чернігівщині — білого). Спідниця шилася з вовняної (літник) або лляної домотканої тканини із смугами різних кольорів. Широко побутував фартух — вовняний або лляний — з тканим орнаментом. Крім того жінки носили андарик та безрукавку з білого сукна (катанку), а також плахти й керсетки. Для костюмів П. характерний в основному білий колорит з переважанням червоного тону в оздобленні.

Нині за основними рисами культури й побуту П. майже не відрізняються від українців інших районів.

На Поліссі також побутували й більш локальні етнографічні групи: пінчуки (брещуки) переважно жили в центральній частині Полісся; на півночі Чернігівщини та Київщини жили литвини; севрюки здавна селилися в долинах Десни, Сейму та Сули.

Останнім часом Полісся районують з урахуванням адміністративного поділу: Полісся Українське, Білоруське, Брянське; або Полісся Житомирське, Рівненське, Чернігівське, Київське, Гомельське тощо.

Станом на 1 січня 1991 р., зокрема, у Центрально-Поліському регіоні (Житомирська, Київська) включаючи Київ), Чернігівська обл., площею 90,7 тис. км^2 проживало 7506 тис. чол. (питома вага українців — 83%). Етновизначальними для матеріальної та духовної культури П. є риси загальноукраїнської народної культури.

ПОНЯТТЯ НАЦІЇ, «ІСТОРИЧНІ» ТА «НЕІСТОРИЧНІ НАЦІЇ» (за І. Лисяком-Рудницьким). Перше з названих понять досліджується шляхом поєднання історичного (діахронічного) та компаративного (синхронічного) підходів. Про це йдеться у статті І. Лисяка-Рудницького «Україна між Сходом і Заходом». З неї можна зробити деякі висновки й щодо того, як учений застосовував поняття нації, тобто який смисл укладав у це слово. Передовсім він чітко відмежовується від редукціоністських концепцій в етнології — тих, які визначення етносу намагаються дати у фізичних, біологічних чи біопсихічних поняттях. Визнаючи існування «національного характеру», вчений зауважує що не розуміє його в натуралістичному значенні. Національний характер, на думку Лисяка-Рудницького, формується історично. Він не є чимось абсолютно унікальним, радше виступає унікальною «комбінацією» тих прикмет, які властиві й іншим націям. За допомогою порівняння можна встановити як спільне, так і відмінне, тобто з'ясувати, в чому полягає самобутність конкретної нації.

У розумінні нації І. Лисяк-Рудницький намагається уникнути методологічних крайнощів: надмірного голізму та надмірного ампірізму. Перший погляд полягає в тому, що націю визначають як щось цілісне — «характер», «дух нації», сутність,— що мало залежить від історичних обставин. З іншого боку, як би її не вважали створеною Богом (вавілонське стовпотворіння та «змішання» мов), такою, що виникла історично на ранніх етапах етногенези, вона є незмінною й позаісторичною. Так само як М. Драгоманов у XIX ст., І. Лисяк-Рудницький відзначає, що процес етногенези й націостановлення далекий від того, щоб демонструвати наявність якоїсь незмінної позаісторичної сутності. Теза про націю як витвір історичний, як наслідок дії історичних обставин та сил, для І. Лисяка-Рудницького є важливим методологічним орієнтиром. Звідси його критичне ставлення до таких концепцій в етнології й націології, які методологічно споріднені з романтизмом, голізмом чи есенціалізмом. Натомість І. Лисяк-Рудницький дуже уважний до тих історичних чинників, які спричинилися до творення особливої спільноти — нації.

Вирішальну роль у націостановленні й збереженні її ідентичності, на думку вченого, відіграє існування вищого класу як носія політичної свідомості й культури. Тобто йдеться про існування національно свідомої культурницької та державницької еліти. Якщо циркуляція еліт (заміна однієї іншою) відбувається таким чином, що нова провідна верства, яка витісняє попередню, успадковує від неї і культурну місію — репрезентувати націю, «об'єднати» населення в одне ціле, то така нація є «історичною». Якщо ж національно свідома вища верства (культурницька, державницька еліта) повністю знищується або культурно асимілюється, то така нація є «неісторичною».

Взагалі, поділ націй на історичні та неісторичні невдалий: він закорінений у лінійній філософії історії, тобто передбачає існування універсальної канви (обов'язкових стадій розвитку), поза яку не може вийти будь-яке суспільство. Така філософія історії заперечує самобутність історичного шляху різних етносів і націй. Саме універсалізм і лінійність, зокрема підтриманий філософією Гегеля, був джерелом поділу націй на історичні та неісторичні. Використання цього розрізнення І. Лисяком-Рудницьким викликало критику з боку Г. Грабовича. У статті «Міркування про проблему «історичних» та «неісторичних націй», Лисяк-Рудницький захищає правомірність цього поділу й робить закид Грабовичеві у використанні методології голізму. Він зауважує, що не є прихильником лінійної чи універсальної філософії історії, яка заважає бачити специфічний характер історичних епох, націй і культур. Проте, на його думку, погляд Г. Грабовича містить небезпеку протилежної поверховості: перебільшення унікальності націй до такої міри, що вони стають «ізольованими монадами». Висловивши свою згоду з Грабовичем у тому, що кожна нація володіє унікальною субстанцією (характером, буттям або якістю), Лисяк-Рудницький водночас твердить, що не існує іншого шляху визначити цю унікальну субстанціональність, ніж за допомогою порівняння.

Маємо, отже, суперечку між двома методами дослідження: порівняльним, з одного боку, та історизмом чи герменевтикою — з іншого. Відомо, що виокремлення

елементів із самобутніх культур і знаходження схожості та відмінності між ними може вести до хибних висновків унаслідок того, що зовнішня схожість чи відмінність є оманливою: коли елемент вилучають з органічного цілого, то сама операція може бути поєднана з недопустимими огрубленнями, підганянням під схему, під абстракцію.

ПРОБЛЕМА ПЕРВІСНОГО СУБСТРАТУ. Деякі сучасні літератори виводять український народ безпосередньо від античних народів Середземноморської цивілізації. Інколи такими принадливими ідеями захоплюються й історики. Все це створює у світі іронічне ставлення до української ментальності як до інфантильної.

Висвітлення питання первісних коренів українців має бути зосереджено на ряді проблем. По-перше, це проблема індоєвропейців. Тут необхідно передбачати вивчення основних сучасних теорій їх походження, не минаючи теорії, за якою батьківщиною індоєвропейців є Причорномор'я.

По-друге, проблема трипільської культури та її ролі у формуванні осілого землеробського господарсько-культурного типу, до якого відноситься й українська традиційна культура. Виходом у світ «Археології Української РСР» (в 3-х т.) питання нібито вичерпувалося в тому дусі, що трипільці були асимільовані прийшлими племенами. Втім, Б. Рибаков, напр., наполягає, на існуванні генетичного зв'язку між трипільською і слов'янською мовою. Тим самим, доведеться повернутися до спадщини В. Хвойки з метою визначення її відповідності наступним науковим відкриттям.

По-третє, це проблема слов'ян. Знов-таки, мають бути викладені всі існуючі точки зору — як автохтоністські, так і міграціоністські. Враховуючи, що проблеми індоєвропейців, трипільців і слов'ян відносяться до числа полемічних, вкрай потрібне об'єктивне їх викладення.

По-четверте, взаємостосунки землеробів із кочовиками, а в ширшому контексті — із Степом, з його цивілізацією, культурними і політичними зразками й т. д.

По-п'яте, зв'язки Подніпров'я із Середземноморською цивілізацією.

За своїм змістом, ці сюжети мають дати відповідь на запитання: якої орієнтації почала набувати первісна людність на території України — західної, східної, Середземноморської, чи вона вже тоді почала формуватися як витвір зустрічі цивілізації?

ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ НАЦІЙ В МАРКСОВІЙ СПАДЩИНІ. З достатньою впевненістю можна сказати, що фундатори марксизму практично не розглядали феномен нації, як і нац. проблеми взагалі, як об'єкт самостійного дослідження. Про їх ставлення до цієї проблематики можна скласти уявлення гол. чином з наявного у них аналізу нац. рухів у різн. країнах світу, а також з висловлювань з приводу багатьох питань всесвіту, і європ. історії та політики. Одне безперечно: основоположники марксизму упускали нагоду застосувати свою класову методологію для розуміння нац. проблематики, усіх її аспектів. І це навряд чи можна ставити їм за провину, хоча і вимагає від дослідників як більш виваженого погляду на їх наукову спадщину, так і відмови від звичної в минулому апологетики марксизму.

В літ-рі нерідко звертають увагу на певну еволюцію поглядів основоположників марксизму на принципові положення загальної теорії нації. Вказують, зокрема, на їх прихильність (на ранніх етапах) до етатичної концепції, яка робила наголос на «державності» нац. спільностей. Термін «нація» вони нерідко вживали для визначення політично об'єднаного населення певної держави, якщо навіть ці народи належали до рабовласницького або феодального суспільства, але зберігали якусь спільність походження і мови. Зародження націй, їх елементів Маркс і Енгельс відносили до часів раннього середньовіччя, коли промисловий і торговий капітал тільки-но почав складатися. В «Німецькій ідеології» вони писали, що поділ праці у будь-якого народу веде насамперед до відокремлення міста від села. Звідси робили висновок, що рух від місцевої обмеженості до нації пов'язаний з переходом варварства до цивілізації. Тут досить чітко простежується думка про тривалість процесу формування сучасних націй і його головну мету — усунення місцевої обмеженості. Такий підхід дозволяє відрізняти більш високу соціальну якість «феодально організованих націй» від народів періоду розкладу рабовласницького ладу. Початок формування націй в їх сучасному розумінні основоположники марксизму відносили до поч. нашої ери, коли елементи нових націй — мовні і територіальні — були наявні скрізь, але бракувало сили, здатної об'єднати ці елементи в нові спільності. Такою об'єднавчою силою мала стати екон. зв'язність. Відоме висловлювання Енгельса про насильство як важіль подолання екон. розпорошеності не слід тлумачити в тому розумінні, що насильство може замінити екон. та ін. об'єктивні фактори, без яких формування націй було б неможливим.

Остаточне становлення сучас. націй Маркс і Енгельс пов'язували з поглибленням бурж. зв'язків, централізацією екон. ринку, залученням до нього селянської маси. Загальна оцінка ролі буржуазії як творця сучас. націй викладена вже в «Маніфесті комуністичної партії»: «Буржуазія все більше і більше знищує роздробленість засобів виробництва, власності і населення... Необхідним наслідком цього була політична централізація. Незалежні, пов'язані майже тільки союзними відносинами області з різними інтересами, законами, урядами і митними зборами, опинились згуртованими в одну націю, з одним урядом, з одним законодавством, з одним національним класовим інтересом, з одним митним кордоном».

Принципове значення має марксистське розуміння т. зв. «принципу національностей». Досить чітко простежується відмінність між категоріями «нація» і «національність», причому остання вживається переважно щодо етнічно споріднених народів, які ще не стали націями, або щодо «скалків» великих націй, що жили в інонаціональному середовищі. Показовим є також виділення етніч. аспекту національності від категорії нації в її державному і соціальному розумінні. Справедливо констатується, що «жодний державний кордон не збігається з природними кордонами національності, тобто з кордонами мови». Саме в цьому закладена причина багатонаціональності як соціальн. явища. Маркс і Енгельс застерігали, що нац. «мозаїчність» населення не може ніяким чином зачіпати визнання за іст. європ. народами права на окреме й незалежне існування. І доля цих великих національно-держ. формувань не повинна ставитись в залежність від автономних інтересів численних нац. меншин. Разом з тим згадану багатонаціональність класики марксизму не вважали негативним явищем. Навпаки, наявність інородних елементів у складі великих націй розцінювалась ними як досить корисна, оскільки згадані елементи створюють сполучну ланку з їх сусідами і вносять різноманітність у надто монотонну однорідність нац. характеру.

За Марксом і Енгельсом, зміцнення бурж. відносин і економічної зв'язності підносить останню на рівень провідної умови генезису нації, що домінує над усіма ін., навіть такими важливими, як мовний і територ. фактори. Мовна спільність, безперечно, відносилась до числа первинних нац. ознак. Енгельс відзначав, що природні кордони великих життєздатних європ. націй «визначаються мовою і спільністю симпатій». Що ж до нац. мов, то їх піднесення в такій якості розглядалось як складний процес, не позбавлений суперечностей. Умовою генезису нації, за марксизмом, є також спільність території. Енгельс закликав, напр., німецький народ «покінчити з ненависною територіальною роздробленістю, яка розпиляла і зводила до нуля сукупну силу нації». Відзначалось

велике значення зростання «щільності населення» на етніч. території нації, що формується. Про значення для нац. консолідації цього чинника, зокрема збільшення чисельності міських мешканців, сказано вже в «Маніфесті». Взагалі підкреслювалось, що нація не може скластись, коли відсутні «перші умови національного існування: значна чисельність і суцільна територія». Зауважимо, що йдеться саме про початковий етап нац. формування.

Що ж до духовно-психолог. особливостей нац. консолідації, то Маркс і Енгельс ними не нехтували, хоча й вказували на їх підпорядковане значення. Вони виходили з того, що «люди, що розвинули своє матеріальне виробництво і своє матеріальне спілкування, змінюють разом з тим також своє мислення, продукти свого мислення». А втім, соціально-психолог. характеристика націй посідає певне місце в їх працях. Напр., Енгельс відзначив чимало цікавого в нац. характері англійців, зокрема їх схильність до чистої практики, емпіричність, погане сприйняття абстрактних теорій. Досить показовим є те, як Маркс кваліфікував вплив франц. нац. характеру на англ. філософію. Він наділив цю останню «дотепністю, плоттю і кров'ю, красномовством». За свідченням Ф. Кугельмана, Маркс цікавився особливостями рос. нац. характеру, підкреслював в ньому «слов'янську стриману емоційність». Одним словом, основоположники марксизму нерідко користувались категорією «національний характер» в загальнонаціональному розумінні, хоча і не вважали його в світлі своєї історико-екон. концепції рівноцінним, скажімо, спільності екон. життя.

Важливо підкреслити, що згадана марксівська концепція робить наголос саме на процесі нац. консолідації, а не на ознаках зрілого нац. організму. Можливо, саме тому основоположники марксизму не залишили повного і вичерпного визначення самого феномена нації.

Розглядаючи іст. цінність марксової спадщини в теорії нації, слід враховувати як її безперечні і неминущі доробки, про що вже йшлося вище, так і вразливі, сумнівні моменти, які не дістали підтвердження або суперечать набутому досвіду. Ці останні особливо даються взнаки, коли автори намагаються будь-що втиснути в тканину суто національного т. зв. класовий партійний підхід, підмінюючи ним специфіку нац. буття. Прикладів таких у працях основоположників марксизму чимало. Так, досить спірним є твердження Енгельса, що «сучасні національності також є продуктом пригноблених класів». Бажане видається за дійсне і тоді, коли доводиться, начебто в самій нац. спільності пролетаріат не розчиняється, а переслідує свій класовий нац. інтерес. Світовий досвід аж ніяк цього не підтверджує. Не підтверджується і те, що в процесі формування європ. націй соціальні, матеріальні інтереси народних мас брали гору над спільністю походження або мовною близькістю. Приклад з Францією (ельзасцями і лотарингцями, що стали частиною франц. нації «заради визволення від феодальних пут») не переконує, оскільки сепаратистські настрої і рухи в різн. районах «єдиної» Франції і досі не подолані.

Важливо торкнутись й ін. площини марксової теор. спадщини. Напр., його відомої формули: «у робітника немає вітчизни». Пріоритет класового над національним досягає тут свого абсолюту. Не випадково вчені й політики багатьох народів як в минулому, так і тепер звинувачують авторів «Маніфесту» у зневазі до нац. патріотизму і нац. гідності. В. Ленін, намагаючись якось відвести від своїх ідейних попередників такі тяжкі звинувачення, у листі І. Арманд від 20 листопада 1916 р. все ж змушений був визнати, що ця формула включає пріоритет інтернаціональної єдності робітників над національною. До речі, це суперечить досить реалістичному твердженню самого Енгельса, що «без національної єдності національне життя було б тільки примарним».

Сусп. практика поки що не підтвердила реальність такого принципового передбачення марксизму, за яким «разом з антагонізмом класів впадуть і антагонізми між націями». На ділі (а це показав досвід колишнього СРСР, як і ін. країн т. зв. соціалістичного світу) нац. прихильності й стереотипи, етніч. симпатії й антипатії часом виявляються більш стійкими і стабільними, ніж класові суперечності. Швидкий і фатальний крах колиш. багатонац. соціалістич. держав, бурхливе поширення серед їх народів, поряд із зростанням здорової нац. самосвідомості, націоналізму, шовінізму і навіть расизму дають корисну інформацію для роздумів на згадану тему. І це відбувається серед народів, де класові антагонізми давно усунуті, а колективна власність — ця панацея, за Марксом, від нац. розбрату — була всеосяжною.

Оцінюючи позиції марксизму в нац. питанні В. Ленін писав: «У порівнянні з «робітничим питанням» підпорядковане значення нац. питання не підлягало сумнівам для Маркса. Але від ігнорування нац. рухів його теорія далека, як небо від землі». З цим можна було б загалом погодитись. Однак відмова від самого ігнорування нац. рухів аж ніяк не означає всебічного врахування нац. фактора, піднесення його статусу на належний рівень і гармонійне поєднання національного з загальнолюдським. Цієї прогалини марксизмові подолати не вдалось. Певна річ, його фундатори не були ні шовіністами, ні націоналістами, ні расистами. Але їх «абсолютний інтернаціоналізм», підхоплений потім багатьма поколіннями революціонерів-соціалістів, виявився надто романтичним й ілюзорним, відірваним від глибокого народного коріння і тому приреченим на важкі випробування і прикрі розчарування.

ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ НАЦІЇ є однією з найпоширеніших. У своєму розвитку вона пройшла кілька етапів. Першою була концепція «духу народу» (Дж. Віко, І. Кант, Й.-Г. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, А. Джентілі, П. Манчіні, Ж. Де-Местр, Ф. Пізо, А. Хомяков, П. Чаадаєв, М. Данилевський, М. Костомаров, П. Куліш, М. Грушевський), з її уявленнями про народ (націю) як «історичний індивідум», що є носієм особливої форми людського духу, з визначеними для нього мовним статусом і законами саморозвитку. Закономірності соц.-етнічного розвитку представники цієї концепції пояснювали з позицій ідеалістичного проформізму. Сучасні та майбутні нац. спільноти вони розглядали як проекцію в часі та просторі встановленої суті «духу народу», «нац. душі» і т. п., що як духовно-моральні субстанції (осередження ідеальних прообразів нац. буття) спочатку актуалізувались в самосвідомості народу, а вже потім втілювались в матеріальних процесах його життєдіяльності, політ. та держ. інститутах. У концепції «духу народу» загальнолюдське протиставлялось національно-специфічному, нац. нерівність і нерівноправність визнавались неминучими й необхідними атрибутами суспільного життя. Як ідеологія свого часу ця концепція давала соц.-філософське обґрунтування бурж.-дем. революцій, нац.-визвольних та нац.-об'єднавчих рухів у Європі.

Однією з різновидностей об'єктивно-ідеалістичного напряму в П. т. н. була «психологія народів» (др. пол. XIX—поч. XX ст., представ. Г. Штейнгаль, М. Лацарус, Г. Лебон, А. Фульє, В. Вундт, Г. Шпет та ін.). Вона була повторенням концепції «духу народу», поступово перетворилася із вчення про детермінанти та закономірності генези соц.-етніч. спільнот у культурну антропологію, етнографію та етнопсихологію.

З кінця XIX ст. в націології домінують принципи суб'єктивістського підходу в обґрунтуванні П. т. н. (позитивісти Е. Ренан та М. Карєєв). Нац. спільноти вони ототожнювали з «союзом людей», збірною «соц.-псих., не природно-іст. спільністю». Концепції закономірності формування і розвитку націй розглядали як похідні від свідомості та психіки окремої особистості, ставили їх в залежність від інтересів індивіда, його потреб, ціннісних установок і т. п. Було здійснено також передачу систе-

моутворюючих функцій з поняття «народ» поняттю «нація», що означало зміну ідеолог. орієнтирів: відмова від дем. наслідків бурж. революцій та перехід на позиції бурж. лібералізму в нац. питанні (трактування нації як «угоди», «солідарності», «щоденного плебісциту»).

Одним з напрямків П. т. н. кінця XIX ст. став австромарксизм (К. Реннер (Шпрингер) та О. Бауер), який був повторенням її загальноприйнятих постулатів. В аспекті практич. рекомендацій щодо вирішення нац. питання в багатонац. державах австромарксисти запропонували програму «культурно-національної автономії». Її вихідна ідея, на відміну від ортодокс. марксизму, полягала в тому, що розв'язання нац. питання передбачалось не через соціаліст. революцію та реалізацію права націй на самовизначення аж до створення нац. держави, а через розвиток основ. бурж. демократії, тобто через правове регулювання життєдіяльності націй і нац. відносин шляхом законодавчого встановлєння (для всіх нац. спільност. та їх окремих представників) рівних прав, а також створення політико-правового гаранту — органів культурно-національного самоуправління.

У наш час принципи П. т. н. стали аксіоматичними для зах. націології. Умовно можна виділити такі її основні напрями: вивчення та інтерпретація загальнотеоретичних питань націології й етнополітики; дослідження в галузі антропології та етнопсихології; аналіз регіональних та конкретних етнополітичних і національних проблем, конфліктів і тенденцій.

Р

РИСИ ХАРАКТЕРОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ. Складність виділення характерологічних особливостей народів полягає в тому, що серед численних індивідуальних особливостей (вроджених, станових, вікових та ін.) людей необхідно виділити ті, які найбільш характерні та типові для даної нац. групи і складають нац. характер як продукт та носій нац. спільноти, який передає від покоління до покоління риси, що виражають певну персоніфікацію нац. культури. Основні чинники, які формували нац. психіку, це — геопсихічні (вплив природних умов), расові, соціально-іст. (та спільність, яка формується протягом іст. розвитку України), соціопсихічні, культуроморфологічні. Етнічно-расові та геопсихічні чинники впливають на ранньому етапі формування нації і визначають міфологічне світосприймання та його знакову символіку (календарно-обрядовий фольклор, мовні структури й ін.). Іст. чинники, визначені з давніх часів, між Сходом та Заходом, ставлять Україну на рівень геополітичної «межовості», яка пізніше переростає в соціопсихічну та культурну «межовість»— існування людини на межах «боротьби, випадковості, провини, страждання, загрози смерті» (К. Ясперс). Звідси — виділення вищих ідеалів — порятунку батьківщини, турбота про збереження лицарської честі, вольності, незалежності. Виробляється тип лицарсько-козацький, орієнтований на «vita heroika», так би мовити «максима», який ніколи не згасав і при найменшій можливості проявляв себе (народні повстання XVIII ст., січові стрільці, боротьба з окупантами під час 2-ої світової війни).

«Межовість», тривалий час пов'язана з відсутністю державності, породжує комплекс «меншовартості». Це певний тип самооцінки (як мисленний, так і почуттєвий), пов'язаний з визнанням недостатності своїх нац. особливостей (рис) порівняно з ін. народами та націями — або внаслідок браку внутр. нац. якостей, які виникли в результаті несприятливих зовн. обставин. Тривале знищення та придушення «vita heroika», активне «всмоктування» нац. інтелекту протягом століть з боку держав-пригноблювачів виробило норми психіч. життя, які можна ідентифікувати з «захованим» життям, мета якого — перечекати, і яке можна назвати «vita minima». Це життя «інтровертне», сконцентроване на розбудові внутр. переживань, супроводжуваних недовірою та замкненістю вдачі, настороженим ставленням до оточення («моя хата з краю, нічого не знаю», «тихше води, нижче трави» та ін.). Звідси споглядальна, а не активно діяльна позиція. І звідси ж, в зв'язку з переважанням селян. психол. настанови, спрямування на творення сусп. взаємодії на рівні сімейних, сусідських взаємин («толока»). Це розвивало психічну здатність до «компліментарності»— психіч. співпереживання, приязні, симпатії.

Комплекс «меншовартості» породжує також і комплекс «кривди», образи, який може проявитися або в орієнтації на реактивну агресію щодо дійсних чи уявних причин меншовартості, що може, в свою чергу, породити міжнац. конфлікти (а це сприяє появі тенденції надкомпенсації), або в напрямку сублімації в стражданнях, або в соціально-утопічному мрійництві загальнолюдського царства, свободи морально-етніч. змісту.

Звідси і потяг до релігійності як віри у вищу «трансценденцію», поза церковною організацією. Звідси ж вічне прагнення до ліричності (епічної, пісенної); помітна орієнтація на жіноче джерело, підкріплена споконвічною вірою в «добру матір», до такої міри добру, що весь «нижчий» демонологічний світ в основному виступає у комедійному плані.

Всі ці характеролог. особливості укр. народу не залишалися незмінними протягом століть, а набували різн. змісту та відігравали різну функцію в соціальн. житті народу, тому їх дослідження потребують продовження та збагачення.

РІДНА МОВА — це та мова особи, якою вона може найповніше самовиразитися, найточніше і найглибше передати свої думки, всебічно виявити себе в слові. Це перший аспект цього явища, аспект об'єктивного виявлення мови. Другий аспект — суб'єктивно-ціннісний. Він відображає ставлення особи до мов, якими вона володіє, передає мовну самовизначеність особистості.

Р. м. інколи ототожнюється з материнською мовою, мовою колиски, першою мовою, національною мовою. Таке уявлення випливає з того, що поширеною моделлю мовного розвитку особи є засвоєння нею за допомогою матері мови свого народу, яка і стає для неї рідною. Проте нетипові для минулих часів варіанти формування мови дитини в умовах масових міграцій, високої територіальної і соціальної мобільності людей стають дедалі поширенішими і потребують чіткого розрізнення рідної, першої, материнської, національної, функціонально першої мови. Перша мова особи не завжди співпадає з мовою матері, мова матері не завжди співпадає з її (матері) національністю. Крім того, в певних умовах особа вимушена більшу частину часу говорити не рідною мовою і, таким чином, її рідна мова не співпадає з функціонально першою мовою. Результатом є те, що у багатьох людей Р. м. і національність не співпадають. Так, в Україні за переписом 1989 р. у 6 млн. 249 тис. осіб національність і Р. м. відрізняються.

РОЗСІЯНА ЕТНІЧНА СПІЛЬНОТА — сукупність осіб однієї національності, що втратила внаслідок різних історичних причин свою етнічну територію і проживає у вигляді етнічних вкраплень у масивах іншоетнічного населення. Для виникнення кожного етносу необхідною умовою є порівняно тривале проживання певної групи людей на спільній території. На ній в ході повсякденних виробничих зв'язків і побутових міжособових контактів виробляються спільні риси культури

(в тому числі мови), а також усвідомлення людьми своєї єдності і відмінності від усіх інших подібних утворень — етнічна самосвідомість, відображена в етнонімі (самоназві народу). Але якщо етнос вже сформувався, він отримує здатність існувати і без спільної території. Багатовікове існування етносу у формі Р. е. с. можливе завдяки збереженню ним хоча б частково своїх об'єктивних етнічних ознак — культури, мови, психіки. Однак вирішальним чинником тривалого самовідтворення Р. е. с. є збереження її членами етнічної самосвідомості, особливо найважливішої складової — пам'яті про спільність (реальну чи уявну) походження. Будучи відображенням всіх об'єктивних чинників, які породжують етнос, етнічна самосвідомість набуває певної самостійності. Внаслідок цього вона може зберігатися і за умови втрати народом ряду його об'єктивних ознак як етнічної спільноти. Відсутність якоїсь з ознак етносу, навіть такої важливої, як спільність мови, або втрата ним спільної території можуть бути компенсовані гіпертрофією якогось іншого чинника, що, не будучи власне етнічним, виступає, разом з тим, в ролі етнорозпізнавальної ознаки, на підставі якої «ми» протиставляється «вони» (напр., релігія у євреїв чи спосіб життя у циган). Необхідною умовою тривалого самовідтворення Р. е. с. є етнічна гомогенність шлюбів, тобто укладання їх переважно між членами даного етносу. В протилежному випадку Р. е. с. швидко асимілюється етнічною більшістю, серед якої проживає. Перебуваючи довгий час серед інших народів, Р. е. с. часто переходить на їхні мови. Так, значна частина циган, великі або малі групи яких живуть в усіх країнах світу, спілкується мовами народів, серед яких проживає або кочує. Більша частина єврейського етносу складається з великого числа етнолінгвістичних груп, які говорять на діалектах верхньонімецької (ідиш), староіспанської (спаньол), арабської та інших мовах (державною мовою Ізраїлю став іврит — відроджена давньоєврейська мова, яка з III ст. н. е. була мертвою).

Р. е. с. існує, як правило, у формі більших чи менших етносоціальних груп — сімей, груп сімей, общин і т. ін., тісно включених у соціально-економічні, культурні та соціально-політичні параметри інших етносів. Разом з тим, такі групи часто мають дещо інші соціальні характеристики (рівень освіти, рід занять тощо), ніж основна маса населення держави. Оскільки Р. е. с. не утворює скільки-небудь самостійних етносоціальних організмів, однією з необхідних ознак яких є спільність економічного життя і певного типу соціальних відносин на спільній території, вона існує у вигляді етнічних груп, а не як нація. Відповідно, Р. е. с. характеризується не національною, а етнічною самосвідомістю, головними елементами якої є етнокультурні цінності. На відміну від цього, головним елементом національної самосвідомості вважається наявність прагнень до створення власної державності, хоча б у формі автономії в межах багатонаціональної держави. Виникнення і зміцнення таких прагнень, що, як правило, тісно пов'язані з появою об'єктивних умов для їх здійснення, свідчить про перетворення етнічної самосвідомості в національну.

Остання, об'єднуючи територіально розпорошені й різномовні частини етносу, може справляти зворотний вплив на фактори, які колись покликали його до життя: викликати рух за відродження національної мови і культури, за возз'єднання Р. е. с. на спільній території. Прикладом становлення державної нації на основі Р. е. с. є виникнення держави Ізраїль. Національна самосвідомість у цьому випадку виступила активним чинником формування нації і викликала до життя відсутні об'єктивні чинники нації: територіальну концентрацію шляхом повернення євреїв на «землю предків» (алію), відродження забутої мови тощо.

С

САКРАЛІЗАЦІЯ ЕТНІЧНОСТІ — невіддільна складова процесу ідеологізації етнічності. Змістом сакралізації є оголошення етнічних рис групи священними, такими, що мають найвищу цінність і з втратою яких група не лише не здатна забезпечити свої матеріальні інтереси, а й взагалі приречена на зникнення, а тому заради збереження етнічної специфіки повинна долати будь-які перешкоди і йти на будь-які жертви.

САМОВРЯДНІ ПОТЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ — один з основних складників генетичного коду українського народу, внутрішні потужно-творчі сили, які, внаслідок несприятливих для саморозвитку українського етносу і української нації обставин, переважно залишились невитребуваними і достатньою мірою не реалізованими в суспільно-політичній та державотворчій практиці. Об'єктивний характер їхнього існування зумовлений двома головними взаємопов'язаними чинниками: особливим геополітичним положенням України, суспільно-політичним розвитком її народу в умовах кордонної цивілізації і недостатньою розвиненістю впродовж усієї історії державно-правових інституцій, спричиненою умовами бездержавного або півдержавного існування.

Під впливом означених чинників, як реакція і своєрідна компенсація за відсутність протягом століть власної державності, в українській ментальності набувають сили і утверджуються самобутні самоврядні потенції: 1) Психологія працьовитого господаря, хлібороба з його одвічним потягом до землі, наближеним до містично-релігійного (що знайшло відображення в яскравих художніх образах одного з національних шедеврів — кінофільму О. Довженка «Земля»), здатність навіть за найнесприятливіших умов знаходити різноманітні індивідуальні й громадські форми раціонального господарювання. Цей сплав виникає в ментальності українців внаслідок обставин, за яких чекати допомоги було нівідкіль, а відтак доводилось самим собі давати раду, боротися за виживання. Життєздатність цієї потенції стверджують не лише жителі корінних українських земель, а й українці, яких доля силоміць розкидала в різні кінці колишньої Російської імперії, на європейських просторах і по далеких заокеанських землях. До того ж, і нинішні надії на справжнє відродження України політики пов'язують саме з землею та її традиційним господарем — селянином-хліборобом. 2) Другою неповторною рисою, якою доля наділила українців, є жадоба свободи, стихія вільної самодіяльності особистості. Її виникнення пов'язане з тим, що Україна з давніх-давен «знати не хотіла ні царя, ні пана» (М. Костомаров). Геополітичне положення краю, на думку філософа С. Кримського, спричинило незасвоєння українським етносом однієї з основних засад візантизму — панування загального над індивідуальним. І як наслідок: «На авансцені історії України завжди були люди вільного ратного духу, з яких ніхто не бажав бути глядачем світової драми — кожен конче прагнув стати її актором». Незалежна особистість — а саме вона є однією з умов створення дієвої системи місцевого і регіонального самоврядування — в Україні ніколи не розчинялась у масі, не була сліпою виконавицею чужої волі (навіть у сталінські часи, що й спричинило виключну жорстокість репресій, справжній геноцид проти українців). Про це свідчить високий ступінь громадсько-політичної самоорганізації українського народу, починаючи з вічових часів, особливо така важлива її ознака, як вибірність. У XVIII ст., скажімо, навіть козацький ва-

тажок І. Сірко, який користувався небувалим авторитетом і обіймав за присудом громади посаду кошового отамана до самої смерті, змушений був щорічно звітуватися перед нею і ставати до виконання обов'язків лише після нових виборів. 3) За умови відсутності власної державності і нерозвиненості державно-правової традиції, цих двох взаємопов'язаних і взаємозалежних трагічних чинників суспільно-політичного розвитку українців, в Україні натомість витворюється народом неповторна і самодостатня система звичаєвого права, народна правосвідомість — стійка потенція, спроможна в усі (особливо сприятливі) часи утверджувати право на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання. Стійкість цієї системи засвідчують вічова законотворчість, копні суди, братське судочинство, трансформація магістратських судів у бік звичаєвого права, національно-своєрідний характер земства і т. ін. І, нарешті, найголовніше. 4) Українська ментальність увібрала в себе здатність до громадсько-політичної творчості «знизу», про що свідчить не лише аналіз різноманітних форм місцевого самоврядування, таких як братства, самоврядування міст з Магдебурзьким правом, козацька автономія, земства, а й конституційна історія місцевого самоврядування. Аналіз конституційних проектів, починаючи з проекту конституції П. Орлика 1710 р., засвідчує, що всі вони базувались на місцевому самоврядуванні, до чого спонукала вищевказана творча потенційна енергія українського народу. Характерним є також і те, що тоталітарні режими (сталінсько-більшовицький і німецько-фашистський) знищення демократичних інституцій в Україні починали саме з місцевого самоврядування, замінюючи його владою партійно-чиновницького апарату. І навпаки, подолання тоталітарної спадщини нинішні українські політики пов'язують саме з розвитком місцевого самоврядування, яке має стати однією із серйозних гарантій проти тоталітаризму.

Отже, С. п. у. м.— позитивне надбання українського народу, невід'ємна частка його історичного «образу». Їхня наявність і стійкість є свідченням того, що будь-яка реформа в Україні приречена на невдачу, якщо вона не сприймається місцевим самоврядуванням. «Образ держави», за політичною засторогою Цицерона, має відповідати «образу народу». А С. п. у, м. якраз і належать до тих базових рис українського народу, які вкупі з іншими чинниками покликані допомогти у створенні держави, адекватної вдачі українського народу.

САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ЕТНОСУ — усвідомлення ним позиції в системі міжетнічних відносин, з'ясування свого соціального статусу серед етнічних спільностей. У цьому процесі проявляються особливості поведінки, мовні риси способу життя, традиції та звички, антропологічний тип, іноді релігійні вірування. Для С. е. характерні також ставлення до подій минулого, території, еволюція різноманітних зв'язків з навколишнім геосоціальним середовищем. В умовах багатонаціонального суспільства становище етносу (етнічні групи) може мати різний соціальний статус. За напружених міжетнічних відносин один з етносів може займати в суспільстві, його громадській думці більш високе місце, інші — низьке. Така нерівність, як правило, впливає на характер етнічної самоідентифікації особи, особливості переживання почуття ідентичності, форми вертально-публічного виявлення самоідентифікації.

САМОПІЗНАННЯ ЛЮДИНИ І САМОПІЗНАННЯ НАЦІЇ. Головною прикметою мислення історіософа, вважає англійський філософ історії Р. Дж. Коллінгвуд, є постановка питання: «Для чого потрібна історія?» І відповідає: Історія служить для людського самопізнання. Людині важливо пізнати саму себе, причому під цим розуміється не лише пізнання своїх особистих особливостей, відмінностей від інших людей, а й пізнання своєї людської природи. Пізнання самого себе означає, по-перше, пізнання сутності людини взагалі, по-друге, пізнання типу людини, до котрого вона належить, і, по-третє, пізнання того, чим є вона і ніхто інший. Пізнання самого себе означає пізнання того, що ви спроможні зробити, а оскільки ніхто цього не може знати, не прагнучи діяти, відповідь на питання дають минулі вчинки людини. Цінність історії в тому саме і полягає, що завдяки їй ми дізнаємося, що людина зробила, а тим самим — що вона собою в дійсності являє.

Людина, як відомо, є сукупністю усіх суспільних відносин. На сучасному етапі історичного розвитку інтегративним фактором цільових настанов у діяльності і психології людини є нація в цілому як етносоціальна спільнота. Отже, самопізнання людини є одночасно і самопізнанням нації. Життєдіяльність людини в процесі суспільного самоусвідомлення і саморозвитку (матеріального й духовного) є одночасно і становленням людини, її культурного потенціалу, здатності до суспільного вчинку. Функція культури полягає в гармонічному поєднанні індивідуального й суспільного. Здебільшого це — виховання і формування певних історичних типів особистості і соціонормативна дія на різноманітні соціальні групи, координація їх діяльності для досягнення суспільно значущих цілей. І національний рух на цьому шляху — це форма, яка зрештою через усі перипетії буття (часто й трагічні) має привести до народження громадянського суспільства в його європейському розумінні. І тут треба бути гідними високої трагедійності людського життя (в його історіофілософському розумінні). Бо бути людиною — це обрати шлях максимальної напруженості сил і таланту, гідного ставлення до свого історичного минулого, яким би трагічним воно не було, і такої ж поваги до минулого інших народів, в тому числі й російського.

В цьому плані варто прислухатися до слів великого гуманіста XX ст. М. Мамардашвілі, який, відстоюючи ідею незалежності Грузії, наполягав водночас на необхідності конструктивного політичного союзу і співробітництва між народами колишнього СРСР. «Адже у всякій боротьбі,— наголошував він,— потрібні союзники. А природний союзник національних рухів, звичайно,— російські демократи, тим більше, що багато залежить саме від них. Зуміє російський народ вирішити свої власні проблеми — це і стане долею інших народів».

Перехворівши мітинговими баталіями, слід вже поставити ці проблеми на серйозний науковий ґрунт і розглянути їх у взаємодії і взаємозв'язку. Та й взагалі, визвольна ідея не може зводитися до пафосу самозахисту і самообілення. Скоріше навпаки — її безумовною й органічною ознакою може бути критичне самодослідження.

САМОСВІДОМІСТЬ НАЦІЇ є невід'ємною складовою частиною світу, який нація утворює в процесі свого розвитку, і є специфічною реальністю, що не зводиться до національної самосвідомості індивідів. Беручи участь у загальносвітових процесах, нація взаємодіє, «спілкується» та часто інтегрується з подібними до неї спільнотами. В процесі цих взаємодій і виникає С. н., яка осмислює досвід нації на відношення до того, що її оточує. С. н. виникає, коли те, що оточує націю, стало частиною самої нації та необхідно усвідомлене розпізнання.

Самоусвідомлення нацією себе як цілісності можливе завдяки існуванню унікального поля культури даної нації та групи людей — певного суб'єкта, який здатний відтворювати національну самосвідомість на рівні мистецтва, релігії, політики або, кажучи по-іншому, котрий може творити те унікальне, корені якого — у полі культури даної нації. Під таким суб'єктом відтворення С. н. розуміють інтелігенцію як групу людей, що займається професійно духовною творчістю. С. н. фіксує бачення типових рис нації, її відмінностей від інших націй, традицій

та історичного минулого нації в цілому, уявлення про «рідну землю» і майбутнє нації, а також бачення національних інтересів та національних цінностей. Крім цього, невід'ємним складником С. н. є усвідомлення її унікальності та належності до всього людського роду одночасно. С. н. здатна бути творцем унікальних ціннісних орієнтацій, що впливають на мотивацію та вчинки людей. Мобілізуючим фактором для активізації С. н. є також наявність зовнішнього ворога. Проте коли суб'єкт її відтворення слабшає, навіть його наявність не здатна довго утримувати національну самосвідомість людей в піднесеному стані, і, як наслідок, роль національного у мотивації та вчинках людей також слабшає.

САРМАТИЗМ УКРАЇНСЬКИЙ — концепція походження українців від сарматів. За своїм характером — етнічно-культурна, нерідко з політичним забарвленням.

Теорія сарматизму існувала і в інших народів (напр., поляків). Зародилася в епоху Відродження й проіснувала в літературі до кінця XVIII ст. З'явилася через романтичне захоплення гуманістів античним світом, спроби повернути застарілу ономастику. За «Географією» Птолемея, Сарматією називали Польщу, Литву (з Україною), «Татарію»; поділяли на Європейську та Азійську (кордон — р. Дон). Термін «Сарматія» завжди був географічно розпливчастим, але надзвичайно стійким. Сарматизм в європейській літературі, заснований на античній традиції, нічим її не збагатив у середні віки. Він був викликаний браком знань про Східну Європу, а тому з появою нової інформації просто зник. Але став одним із чинників формування теорії сарматизму в Україні.

Зростання національної самосвідомості українців зумовлене, з одного боку, етнічним розвитком, зіткненням з іноетнічним населенням Речі Посполитої, а з іншого — знайомством з гуманістичними концепціями, грекоримськими державами, в свою чергу, викликало інтерес до свого походження представників різних верств українського населення. В античних джерелах, вивчення котрих було основою навчальної системи ренесансних учбових закладів, наводилися відомості про сарматів — народ чи союз племен, які жили колись на території Східної Європи. Звідси народилася концепція сарматизму, за якою населення відповідної території Середньої та Східної Європи є безпосереднім нащадком сарматів.

Чи не вперше фіксуємо С. у. у більш широкому розумінні в українського мислителя С. Оріховського-Роксолана (1513—1566). Для нього, Сарматія — це Річ Посполита, а сармати — народи, що її населяють. Причому поляки є ядром сарматських племен і об'єднують їх.

Цікавою пам'яткою С. у. є Густинський літопис (1623—1627). Як давнє населення України літопис називає цимбрів (кіммерійців), що жили «над... Меотійським болотом». Енети (венеди — сармати) — давнє населення Трої (пішли нібито від Гомера). В результаті міграції троянці-енети зайняли місце цимбрів у Сарматії. «Енети... із Азії Меншої вийшли і, прийшовши до Сарматії, сарматами нареклися...» Згодом вони поширилися по всій Сарматії. В своїх даних автор літопису посилається на Страбона та інших античних і середньовічних авторів. Межі європейської Сарматії він описує так: «Од заходу — ріка Вісла, од півдня — гори Угорські (Карпати).., од півночі — море Венедицьке (Балтійське), а од сходу — ріка Дон...» А це етнічні території Русі і литовців. Тобто автор усвідомлює Русь нащадками грецької цивілізації.

Одним з найцікавіших моментів розвитку С. у. є його серйозна трансформація під час Визвольної війни. Зокрема, у Білоцерковському універсалі (1648) Б. Хмельницького (за С. Величком) відтворюється теорія, згідно з якою сармати, що знаходилися на території України, розкололися, й певна частина їх (поляки) переселилася на землі сучасної західної Польщі.

Тут вже не йдеться про споконвічну першість поляків (як у Оріховського), а лише наголошується, що поляки в силу «пожадності» в XVI ст. захопили Русь — своїх братів.

Цей варіант С. у. відтворюється й у промові Зорки на погреб Б. Хмельницького (за С. Величком). Дуже важливий факт, що 1677 р., разом із призначенням Ю. Хмельницького гетьманом у Немирові, султан надав йому титул князя (володаря) Сарматійського, що мало підкреслити автономність його країни.

Теорія С. у. залишалася зрозумілою для українського населення. Як видно з листа Досифея, патріарха Єрусалима (за С. Величком, 1692), до сану Київського і Галицького митрополита додавалося «пане всієї Сарматії Польської та Подільської». Тобто прослідковується ідея єдності українського (сарматського) народу незалежно від розділяючих його кордонів.

У XVIII ст. С. у. остаточно занепадає, поступаючись хозаризму та іншим теоріям. В останній раз фіксуємо його у «Історії русів». Але за нею, сармати — південні, степові племена з азійськими фізичними особливостями. Сарматизм, на що претендували й поляки, який вказував на прийдешність українців, вже не вдовольняв етнос.

С. у. прислужився нації у період піднесення її самосвідомості як символ емансипації. Зокрема, він підкреслював давність нації, історичну велич, багату культуру й право на свою державність.

СВІТ НАЦІЇ. Процес українського державотворення має сприяти розбудові національної самосвідомості, обізнаності про себе, свою історію, культуру, котра служить виміром світобудування як людині, так і суспільству.

Але питання полягає не тільки у тому, на якому рівні ідентичності зупиняється людина. Воно стоїть ширше. Справа у тому, що головний вклад у будування окремих образів вносить образ світу в цілому. Або, інакше кажучи, на пізнання частин накладає суттєвий відбиток на бачення цілого. Стосовно нашої проблеми питання можна сформулювати таким чином: світ якого рівня (ідентичності, мікрогрупи, середнього рівня людства) стане тим світом, образ якого буде своєрідною призмою пізнання для конкретної людини? Або: світ якої групи буде займати місце Світу Взагалі і виконувати його функції.

Так ось у випадку, якщо С. н. прирівнюється до Світу. Взагалі, нація починає грати роль тієї субстанції, інтереси якої над усе, в тому числі вище людства у цілому. Це другий статус С. н. та зокрема її самосвідомості, він може бути як реалізованим, так і не реалізованим. Мова йде про вільний вибір індивіда. Якщо у першому випадку самосвідомість нації виступає чимось первісним і тим, що індивід просто засвоює, то у другому — самосвідомість нації з усіма її складовими частинами — здатністю породжувати ціннісні нормативи та стимулювати до дії,— може зіграти роль ведучої детермінанти у мотивації індивіда та поведінці людини. Це станеться у тому випадку, якщо у свідомості образно займе місце Світ Взагалі. Інакше кажучи, С. н. може виявитися не тільки вихідною суттю індивіда, але й тією основою, крізь яку індивід взагалі сприймає світ.

Нація постійно знаходиться у процесі самоусвідомлення. Це зв'язано зі змінами її ролі й т. д. Цей процес є безперервним і можна говорити про розвиток самосвідомості у «змінах визначень його об'єкта» (Гегель). Отже, самосвідомість нації зазнає змін у тому розумінні, що в різні періоди вона фокусується переважно навколо однієї ідеї. Інакше кажучи, самосвідомість нації здійснюється у відповідності із домінуючою ідеєю, яка носить історичний характер.

Так, на межі XVI—XVII ст. після підписання Берестейської унії, що засвідчувала союз українсько-білоруської церкви з католицькою, православ'я стає в Україні прапором боротьби із засиллям польської мови та польської культури взагалі, а релігійні ідеї символом, головними цінностями, навколо яких консолідувалась самосвідомість українського етносу. Початок XX ст. був пе-

ріодом, коли політичні ідеї української державності виступали у ролі домінуючих у самосвідомості нації та активізували її життя в цілому.

У функціонуванні самосвідомості нації можна виділити дві тенденції: 1) зростання її впливу на мотивацію та вчинки людей; 2) згасання самосвідомості нації, що пов'язане із заміщенням національних цінностей чимось іншим (економічними інтересами, індивідуалізмом і т. д.). Як одна, так і друга тенденції тісно зв'язані з двома факторами: 1) характером активності суб'єкта відтворення самосвідомості нації; 2) наявністю або відсутністю зовнішнього ворога.

Справа у тому, що піднесення самосвідомості нації на особистісному рівні відбувається тоді, коли суб'єкт відтворення ідей, які носять домінуючий характер на даному етапі, активний та здатний консолідувати навколо себе всю націю. Так було на межі XVI—XVII ст., коли українська шляхта здійснювала роль суб'єкта відтворення самосвідомості етносу на релігійній основі, так було і на початку XX ст., коли політичні ідеї були домінуючими у інтелігенції, що в кінцевому результаті відіграло вирішальну роль в утворенні УНР.

Тепер щодо самосвідомості нації як невід'ємної складової частини С. н. Досвід, котрий нація набула в процесі свого становлення, є унікальним і не може бути повтореним ніякими іншими утвореннями. Здобуваючи досвід, нація створює свою власну історію, і ця творчість виступає як творіння унікальних смислів, притаманного виключно їй поля культури. Цьому полю властиві певні цінності, особливі правила інтерпретації та дефініції, що викликані специфікою людей і зв'язків, які вони утворюють. Це поле культури і дозволяє нації усвідомлювати себе як цілісність.

За яких же умов можлива самосвідомість нації як специфічна реальність? У літературі їх виділяють три: 1) Коли те, що оточує націю, стало її частиною та необхідно усвідомленим розпізнаванням; 2) Коли є група людей — певний суб'єкт, що здатний відтворювати національну самосвідомість на рівні мистецтва, релігії, політики або, кажучи по-іншому, котрий може творити те унікальне, корені якого у полі культури даної нації. Під таким суб'єктом розуміємо інтелігенцію як групу людей, що професійно займається духовною творчістю.

Набуваючи досвіду, нація створює свій світ. Він є певною данністю, притаманною людській суб'єктивності, незалежно від того, буде це суб'єкт індивідуальний чи колективний. Світ даний нам передусім як «світ-горизонт», котрий включає всі наші можливі цілепокладання, життєві проекти, підсумки минулого досвіду.

С. н. виникає як невід'ємний елемент її становлення, завдяки якому тільки і можливе входження нації до Світу Взагалі. Але якщо світ конкретної людини фіксує її місце та можливості, то С. н. відповідно фіксує горизонти і статус нації серед того, що її оточує. С. н. є для людини певною нішою, з якої виростає вона сама, її індивідуальний світ. Самосвідомість нації є невід'ємною складовою частиною С. н., а тому є реальністю, котру людина застає при своєму народженні.

Самосвідомість нації слід розуміти не тільки як знання нації про саму себе та відмінності від того, що її оточує. Самосвідомість нації здійснюється на основі фундаменту, зокрема установок та стереотипів, притаманних нації і вивчається у взаємозв'язку з ними. Як невід'ємна частина С. н., самосвідомість нації є текстом, за яким ми можемо судити про включення даної нації до загальносвітових, загальнокультурних процесів.

СИГНАЛЬНА СПАДКОВІСТЬ (традиція) — передавання поведінкових навичок нащадкам шляхом научування через умовний рефлекс наслідування. Існує як у тваринному світі, так і в людей. Якщо дитина у ранньому віці відірвана від батьків, то вона не набуває багатьох життєво важливих навичок. А якщо вона відірвана від спілкування з людьми, то у такої дитини спостерігаються суттєві дефекти адаптації та психічного розвитку (напр., дитина, яку викрали вовки, переймає тваринні навички поведінки).

С. с.— механізм, з допомогою якого формуються неповторні комплекси поведінкових навичок — стереотипи поведінки етносів. С. с. лежить в основі традиції. Умовні рефлекси передаються від батьків до дітей, від старших — молодшим, завдяки чому стереотип поведінки є найвищою формою адаптації. Це спадковість цивілізації, яку забезпечує «сигнал сигналів — мова, мовлення». До цієї спадковості входять навички побуту, прийоми мислення, сприйняття предметів мистецтва, поведінка із старшими та міжстатеві стосунки. Все це забезпечує найкраще пристосування до середовища і передається шляхом С. с. У поєднанні з ендогамією (сексуальною ізоляцією від сусідів, що стабілізує склад генофонду) традиція є фактором стабільності етнічного колективу.

СИМБІОЗ — форма взаємно корисного існування етнічних систем в одному регіоні, коли симбіонти зберігають свою своєрідність. За такої форми контакту етнічні колективи мають різні набори навичок пристосування, використовуючи різні частини ландшафту або різні ландшафти. Напр., бойки, лемки, поліщуки на Прикарпатті. До С. можна віднести також контакт між субетносами одного етносу: вони ділять функції, та не зливаються між собою (селяни, козаки, шляхта всередині українського етносу).

СОМАТИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ — галузь антропології, що вивчає тіло живих людей методами антропометрії (анатомічні, генетичні, дактилоскопічні, гематологічні, одонтологічні особливості), а також здійснює описи форм тіла, рис обличчя, пігментації тіла (кольору), кольору волосся методом антропоскопії.

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ — це сфера дії культури народу. Поряд з економічним, політичним, правовим і т. д. просторами він складає єдину цілісну систему, включає в себе три основних виміри. По-перше, просторову протяжність, тобто територіальний виміри, що може співпадати з кордонами країни, регіону. По-друге, функціональний вимір, тобто межі дії певної культури. По-третє, рівень концентрації, практичного втілення культури в діяльності та поведінці соціальних спільностей й індивідів. Розглядаючи окремі регіони, ми бачимо, що цей рівень (ступінь поширення української мови, традицій, звичаїв і т. п.) різний. Між суб'єктами і самими просторами можуть мати місце або співробітництво або конфронтація. На сьогодні перед Україною стоїть завдання створення єдиного С. п. Для того щоб ця мета була втілена в життя, не треба нав'язувати той або інший ідеальний зразок, соціокультурну модель будь-якого регіону. В основі його формування повинно бути зближення культур, звичаїв і традицій різних регіонів на базі відродження національної культури.

Для розвитку України необхідно звернути особливу увагу на соціокультурні процеси, усвідомити роль культури як засобу інтеграції суспільства, джерела суспільного ідеалу і загальновизнаної системи цінностей.

Цінності культури народу України є найважливішими принципами економічної, суспільної, політичної, правової та інших сфер життя. З цієї точки зору вони виступають вищими принципами, що забезпечують злагоду в малих групах і суспільстві в цілому. Цінності надають загальнообов'язкового характеру соціальним нормам, які регулюють суспільні відносини, через спрямування суспільних дій людей. При цьому кожний людський акт стає сенсовним лише в співвідношенні з цінностями (культурою).

Сучасне становище в Україні має усі ознаки аномії, тобто такого розвитку суспільства, коли значна частина його членів, знаючи про існування обов'язкових норм

поведінки і діяльності, ставиться до них негативно або байдуже. Ця проблема викликана перехідним характером нашого суспільства, коли стара нормативна система вже не функціонує, а нова ще перебуває в процесі формування.

На жаль, ми бачимо, що культура в Україні ще не виконує свого інтеграційного призначення. Тут багато різних чинників, як суб'єктивних (напр., неусвідомлення представниками влади і значної частки громадськості ролі культури), так і об'єктивних. Серед останніх найважливішими є особливості формування і функціонування культури регіонів України, обумовлені відмінностями їх історичної долі, культурних контактів і впливів, політичних традицій, етнічного складу населення, його роду занять і т. п.

У зв'язку з цим постає питання: про яку інтеграцію йде мова? В науковій літературі прийнято розрізняти інтеграцію суспільну й культурну. Суспільна є встановленням оптимальних зв'язків між суспільними інститутами, групами, регіонами, формування суспільством єдиної ідеології. Вона необхідна для надання цілісності суспільству, його здатності до відтворення передумов власного існування. У випадках, коли суспільна інтеграція стає процесом підконтрольним з боку держави, вона перетворюється з необхідного механізму саморегулювання життя суспільства в знаряддя маніпуляції правлячими верствами, як це притаманне тоталітарним суспільствам.

Культурна інтеграція є процес досягнення більшої узгодженості і відповідальності між різними регіонами, культурними установами, традиціями, етнічними формами культури, між культурною спадщиною суспільства і новими досягненнями культури, завдяки якому стверджується єдина система цінностей. На відміну від суспільної інтеграції, культурна не передбачає «урівнювання» норм і цінностей, їх уніфікації, що широко практикувалось у недавньому минулому і нерідко продовжується сьогодні. Культурна інтеграція створює таку систему цінностей, яка забезпечує єдність народу у власному домі й єдність його з людством. Вона передбачає толерантне ставлення до інших поглядів, звичаїв, традицій, прагнення зрозуміти один одного, використання різних форм співробітництва. Культурна інтеграція, об'єднуючи різноманітне як таке, зберігає, так би мовити, «різницю потенціалів» і тому підвищує загальний творчий потенціал суспільства.

СОЦІОПСИХІЧНІ СКЛАДНИКИ УКРАЇНСЬКОГО ХАРАКТЕРУ тісно пов'язані з етнопсихічними. Структура української нації складна. Це чотири типи: нордійський, понтійський, динарський і остійський.

У давні часи, коли суспільство розвивалось природним шляхом, вони відповідали за своїм характером, природженими здібностями і роллю в житті народу чотирьом кастам або соціальним верствам. В Україні ієрархія цих каст мала такий вигляд: князь (король, каган), воїни (староукраїнські бояри), хлібороби (землевласники, що працювали на землі), наймити (раби). У кожної з верств існував певний тип звичок, виховання, поведінки, а отже, своя психологія, свій характер.

Соціальні типи описані в працях Ю. Липи, О. Кульчицького, В. Липинського, І. Раковського, Р. Ецдика та ін.

1. НОРДІЙСЬКИЙ ТИП відрізняється красивою зовнішністю, високим ростом, світлим волоссям, блакитними очима, довгим обличчям з прямим тонким носом, розвинутим підборіддям. Розумова характеристика: витривалість, правдолюбство, сила волі, пильність, любов до порядку, впевненість у собі, розсудливість. Нордієць не терпить в інших розхлябаності, пліткарства, нестриманості у поведінці, галасу; не вміє прощати, не любить сам каятися. Він не швидко знаходить собі друзів, заприязнюється далеко не з кожним. Дуже вибагливий до товариства, до свого оточення, і, коли не знаходить такого, віддає перевагу самотності. Понад усе цінує власну свободу, але більше відданий громадській ідеї, ніж своїй родині. Це тип державного мужа, аристократа, полководця. Він у всьому вивищується над натовпом. Нордійці поширені переважно у Скандинавії, Англії, Бельгії, на півночі Німеччини, у Франції.

2. ПОНТІЙСЬКИЙ ТИП (Тут вживає термін Ю. Липи. Інші назви цього типу: середземноморський, медитеранський) переважно середнього зросту, з темним волоссям, довгим обличчям, вузьким прямим носом, сірими або синіми очима. За характером це творчі натури, закохані в життя, в мистецтво, романтики, революціонери, змовники, ідеалісти. Серед них багато винахідників, талановитих, пристрасних, обдарованих натур. Їм притаманне творче горіння, певна нематеріальна духовна енергія, яка формує суспільство. Таку силу мають одержимі непересічні особистості.

Вони люблять усе вишукане, яскраві барви, рельєфні форми. Це добрі проповідники, красномовні оратори. Цей тип поширений в Піренеях, на Корсиці, в Сардинії, Італії, Франції, на півдні Балканського п-ва і в Північному Причорномор'ї.

3. ДИНАРСЬКИЙ ТИП — це люди огрядні, високі, міцно збудовані, сильні фізично. Вони веселі, співучі. Люблять свій край, свою садибу, свою хату. Чесні, горді, сміливі, але дуже вразливі, добродушні. Природжені вояки, але воюють і повстають у дуже крайніх випадках. На думку В. Щербаківського, це тип, який витримав усі навали і зберігся через тисячі літ аж до наших днів. Він більше відзначається почуттєвістю, яка не спрямована на перетворення світу, бо динарці віддають перевагу почуттям перед пізнанням і волею. Але за наявності добрих провідників ці люди можуть досягти великих успіхів у розбудові держави. Поширені вони в Альпах, в Боснії, Герцоговині, Хорватії, Албанії, Австрії, Німеччині, Україні.

4. ОСТІЙСЬКИЙ ТИП. Повні, круглолиці, з невиразними простацькими рисами обличчя, часто з великим черевом. Досить посередні розумові здібності спонукають остійця пристосовуватися до середовища і не виділятися серед маси. Остієць — це типовий дрібний міщанин, з вульгарними смаками. В усьому намагається слідувати моді, будь то модний одяг, чи модна книжка, чи модна ідея — тобто те, що визнане всіма. Він не вміє панувати над своїми забаганками, завжди розслаблений і нерішучий у вчинках, ніколи не буває твердим і відчайдушним. Остійці не наділені якимись талантами чи одержимі якимись ідеями. Працюють лише задля грошей, але ніколи не працюватимуть заради ідеї. В них ніколи не спалахує іскра творчого вогню. Ця неспроможність до творчої праці викликає ненависть до видатних індивідуальностей, талановитих перетворювачів світу. За висловом Д. Донцова, наукова праця остійця — це описовий, безсистемний жанр. Звідси — їхня ворожість до будь-якої систематизації чи узагальнення.

Для остійця самобутні особистості, пророки, вожді, поети, борці небезпечні, бо він великий ледар і заздрісник. Самотність його лякає, зате в колективі почуває себе комфортно, як вівця в отарі. Такі типи можуть бути небезпечними в критичні моменти історії.

Співвідношення усіх чотирьох типів в українській історії не завжди було однаковим. Коли суспільство було цілком ієрархізованим, українці мали свою провідну верству (князівство, боярство, дружинників), яка складалася переважно з нордійсько-понтійських типів. Це була активна верства, що об'єднувала націю. Її не могли знищити ні татаро-монгольська навала, ні польсько-литовське панування. Вона брала участь і у формуванні нової провідної верстви в часи козаччини.

Проте, відомо, що у війнах чи суспільних катаклізмах завжди гинули кращі представники нації. Так було і з козацькою шляхетною, хороброю, мудрою верствою, і

пізніше з українською свідомою інтелігенцією. Якщо в XVII—XVIII ст. серед українців ще жила пам'ять про власну національну аристократію, то в XIX і XX ст. ми зовсім її втратили.

Расова структура України змінилась у порівнянні з князівською добою. Нині 44% українців — це динарський тип, 27% — остійський, решта 29% — мішанина цих двох рас і лише незначна кількість понтійського та ще менше нордійського типу.

Існує різниця в ментальності не тільки різних націй, але й в середині однієї нації — відмінність у світосприйнятті провідників і маси. Якщо для аристократа князівської доби найвищу насолоду давали речі нематеріальні — слава, честь, відвага, гордість,— то для пересічного міщанина чи бідного селянина ці поняття втрачають цінність. На перше місце виступає матеріальна вигода — багатство, яке забезпечить стабільність і спокій, усуне потребу напружуватись, щоб здобути необхідне. «Ковбасна» психологія може розвинутися лише в плебейській верстві з заниженим почуттям людської гідності.

Сказане вище зовсім не означає, що селянська праця є меншевартісною, а психологія селянина шкідливою. Давня хліборобська культура в Україні має свої високоморальні риси: працьовитість, любов до землі, дбайливе ставлення до природних благатств тощо. Але не слід забувати, що це лише селянська культура, і її ніяк не можна ставити як загальнодержавну формуючу культуру всієї нації. На думку Х. Ортеги-і-Гассета, «селянськість — це характеристична риса суспільності без провідної касти. Народ, який думає, що може жити без аристократії, в своїм світі думок, моралі, політики й смаку, сам правити,— приходить неминуче до розкладу».

Отже, занепад українського народу почався з виродження його провідної верстви, заміни її на менш достойних людей з психологією наймитів, позбавлених творчої життєвої енергії, яка могла б формувати націю.

Але не слід забувати, що риси певної соціальної верстви (класу) ще не є рисами загальнонародної національної вдачі.

СТАЛІНСЬКЕ ВИЗНАЧЕННЯ НАЦІЇ. Було сформульоване 1913 р. в статті «Марксизм і національне питання». За Сталіним (в ред. 1946 р.), нація — це стійка спільність людей, що історично склалась на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється в спільності культури. Відзначимо, що у визначенні 1913 р. ці риси відносились не до «бази нації», а до самої нації. В 1929 р. автор істотно уточнює категорію «спільність психічного складу», зазначаючи, що вона проявляється в специфічних особливостях нац. культури (замість «в спільності культури»).

Якщо дотримуватись принципу історизму, то закономірним буде висновок, що С. в. н. має компромісний характер, оскільки електично поєднувало історико-екон. і психолог. погляди на природу самого феномена нації. При уважному аналізі неважко помітити, що перші три ознаки нації у Сталіна даються «за Каутським», тоді як четвертий береться у Бауера. Звичайно, не слід забувати, що концепцію нації Каутського Ленін і його прихильники теж вважали марксистською, а особливостей нац. психології вони категорично не заперечували, хоча і відводили їм другорядне місце. Одне слово, визначення нації, яке ми досі називаємо «сталінським», фактично було частково вдалим синтезом пошуку багатьох теоретиків марксизму. Та обставина, що в наук. обіг вперше його ввів Сталін, не може, зрозуміло, бути перешкодою для об'єктивної оцінки цієї дефініції, її значення для сусп. практики. Звертає на себе увагу той факт, що Ленін, який мав пряме відношення до сталінської праці, а за свідченням Л. Троцького, мало чи не був її співавтором, ніде, можливо з тактич. міркувань, спеціально не згадує цього визначення і не висловлює свого ставлення до нього.

С. в. н., згодом канонізоване і навіть зведене в ранг «теорії нації російського марксизму», виявилось на практиці дуже вразливим і навіть небезпечним для усієї системи нац. відносин в умовах багатонац., різноетніч. країни. Беззастережне утвердження і поширення С. в. н. призвело до того, що вся різноманітність нац. (етніч.) спільностей фактично була зведена до одного з її різновидів — великих компактно розселених націй, тоді як решта етносів потрапила до групи другорядних і безправних на ділі. Крім того, чотиричленна сталінська формула, особливо в сучас. умовах, придатна для будь-якої соціально-етніч. спільності — від найпростішого осередку, скажімо, племені кам'яного віку, до розвинутих поліетніч. формувань,— тобто вона не відбиває власне нац. специфіки. Це визначення виявилось непридатним для багатьох країн т. зв. «третього світу», в рамках яких формується єдиний народ, а всередині його — і нації — існують численні етніч. групи різн. походження. Але чи не найбільшої шкоди С. в. н. завдало тим, що фактично ототожнило нац. і держ. спільність, згубні наслідки чого ми відчуваємо в наш час у вигляді гіпертрофованої політизації нац. відносин.

Певна річ, критикуючи С. в. н., його догматизм і обмеженість, не слід забувати про існування самих націй та їх проблем. Йдеться не про перегляд ставлення до націй як реально існуючої прогресивної форми людської спільності, а про усунення порядку (в теорії та практиці), коли кілька десятків етносів перебувають в привілейованому становищі, породжуючи так чи інакше нац. нерівність в умовах зростаючої «мозаїчності» нац. складу населення на місцях (див. **Нація**).

СТАНОВЛЕННЯ «МОДЕРНОЇ» УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ (за І. Лисяком-Рудницьким). Національні рухи XIX ст. у Східній Європі, коли сформувалися «модерні» європейські нації, І. Лисяк-Рудницький відносить до двох типів: у першому провідна роль належала вищій соціальній верстві (аристократії, шляхті). У національних рухах другого типу зусилля спрямовувались на те, щоб «природну етнічну спільноту підняти до рівня політично свідомого національного існування».

Розглядаючи С. «м.» у. н., І. Лисяк-Рудницький доходить висновку, що вона належить до другого типу (тобто є «неісторичною»). Він визначає три періоди її становлення: «шляхетську добу» (до 1840 р.), «народницьку добу» (1840—1880) та «модерну добу» (1880 — 1-а світова війна). Шляхетська доба розпочинається з виникнення козацької соціальної верхівки (української шляхти) й завершується 1840 р. Але в кінці XVII ст. козацька верхівка зрусифікувалася й перестала відігравати роль провідної верстви у національному русі.

Новий період, що починається від 1840 р. І. Лисяк-Рудницький називає «народницькою добою». Її зародження пов'язує з «Енеїдою» І. Котляревського, але найвизначнішим початковим виявом було Кирило-Мефодіївське братство. Головними осередками нового руху стали Харківський і Київський університети. М. Костомаров, О. Лазаревський, В. Антонович вважали рушієм історії на цьому етапі етнічно несвідомі маси народу. Цей наголос на селянстві був однобічним: державницькі зусилля київських князів і козацької старшини недооцінювались або повністю ігнорувалися. Слабкість народницького руху І. Лисяк-Рудницький вбачав у вузькій соціальній базі, оскільки він був звернений передовсім до селянства: перехід до капіталізму не утворив української буржуазії, а поглибив процес русифікації — цього разу вже народних низів. Але цей рух приховував у собі великі можливості, які добре відчула російська влада, вдавшись до репресій (Валуєвський та Емський циркуляри). Завершилася народницька доба 1880 р. Багато українських аристократичних родин приєдналося до нового руху. Цей чинник, за визначенням В. Липинського, відіграв важливу роль у виникненні на початку XX ст. ідеології українського консерватизму.

Національний рух у Галичині мав ознаки рухів першого типу («історична нація»). Його верхівка складалася із священиків (Головна руська рада). У своєму опорі польському тиску вона діяла відкрито й навіть користувалася прихильністю з боку австрійських властей. Хоч би яким поміркованим був цей опір, він був суттєвим чинником національного руху. Від 1860 р. священицька еліта стала об'єктом критики з боку «своїх дітей» (переважно вихідців із священицьких родин), так званих «народовців». Вони критикували її за кастовість, егоїзм, занедбання господарських і культурних потреб селянства, за схиляння перед Віднем і прихильність до Москви. Але ця критика не усунула священицьку верхівку від провідної ролі в національному русі. Не сталося повного розриву і з появою радикально-прогресивної групи І. Франка. У 70—80-ті рр. вона повела запеклу боротьбу проти «офіційного народовства». Але в 90-х рр. було досягнуто об'єднання. Утворення Національно-демократичної партії, до якої увійшли «омолоджені» народовці з поміркованими радикалами, включаючи самого Франка, є найпоказовішою ознакою цього синтезу. Виникла «двопартійна система, в якій Національно-демократична партія врівноважувалася та стимулювалася опозицією Радикальної партії».

Отже, від 1880 р. починається новий період, який дослідник назвав «модерною добою»,— коли українці як «етнічна» нація стають рушійною силою для створення національної держави. І. Лисяк-Рудницький зауважує, що для позначення цієї доби він мусив запозичити термін з мистецтвознавства. Незалежно від того, наскільки цей термін вдалий, важливо відзначити ті нові риси, яких набуває національний рух у цей час. Він переорієнтовується у напрямку розширення свого соціального підґрунтя. Хоча залишки популізму, підтримані соціал-демократизмом, усе ще давалися взнаки, але і в теорії, і практиці здобуває визнання розуміння того, що не лише «трудящі маси», а всі соціальні верстви мають бути об'єднані в національному русі. Найвиразніше ця ідея була висловлена консерватором В. Липинським, але українські демократи й соціал-демократи тією чи іншою мірою підтримують її. Більше того, національний рух починає усвідомлювати, що українська політична нація має творитися не лишень етнічними українцями, але й національними меншинами, які проживають в Україні.

Хоча переорієнтація від ідей федералізму до творення незалежної національної держави відбувалася в дуже стислий строк і була стимульована історичними обставинами (революція в Росії), але вона відображала також глибинні зміни, які пережила політична свідомість українців у другій половині XIX ст. (досить згадати лише роль поезії Т. Шевченка). І. Лисяк-Рудницький у статті «Четвертий універсал на тлі української політичної думки» та в інших працях досліджує цей процес. Але здійснює це з урахуванням геополітичного контексту, взаємин українців насамперед зі своїми найближчими сусідами — поляками та росіянами. Це й зрозуміло: становлення будь-якої нації відбувається, як правило, за умов протидії з боку інших націй. Інакше кажучи, націостановлення великою мірою залежить від здатності нації ствердити себе, вибороти своє право на життя, здолати протидію інших націй. Останні мають змиритися з появою рівноправного суб'єкта міжнаціональних і міждержавних взаємин.

СТЕРЕОТИП ПОВЕДІНКИ — система поведінкових навичок, що передаються з покоління до покоління шляхом сигнальної спадковості, специфічна для кожного етнічного колективу. С. п. формується в ході адаптації етнічної системи до довкілля. Це середовище (ландшафтне чи етнічне) визначає неповторний розвиток та обличчя кожного етносу. Власний С. п. сприймається членами етнічного колективу як стандарт взаємовідносин, способу життя та дій людей. Якщо даний колектив перебуває у здоровому (не деформованому або переломному) стані, то прийняті норми поведінки необтяжливі для його членів, хоча сусідам можуть ввижатися неприродними або жорсткими. Чужі С. п. на буденному рівні сприймаються як дивацтво або дикунство, викликають подив, глузування або злість. Причому деякі етноси досить легко знаходять спільну мову, хоча нерідко зустрічаються також випадки повного взаємного неприйняття, особливо у сфері взаємин статей, ставлення до правил честі тощо.

С. п. етносу має внутрішню структуру, що включає чітко визначені норми відносин: між колективом й індивідом; між індивідами; між внутріетнічними групами; між етносом та внутріетнічними групами. С. п. включає також навички адаптації у ландшафті і норми ставлення до чужоплемінних груп чи індивідів.

В умовах несприятливого етнічного контакту С. п. людей втрачає внутрішню структуру. На місце складних систем адаптивних навичок, що дають змогу монолітним етносам існувати і розвиватися у мінливому середовищі, приходить безладдя неузгоджених поведінкових рис. Адаптованість у ландшафті знижується, що нерідко призводить до його хижацького використання і руйнування, взаєморозуміння між різними групами населення втрачається, люди позбавляються ціннісних орієнтацій, культурних традицій.

У випадках плідного етнічного контакту може утворитися новий оригінальний С. п., що дає підстави говорити про зародження нової етнічної спільності. Напр., у Латинській Америці нащадки іспанців та індійців утворили нові етноси.

СУБ'ЄКТИВНА КОНЦЕПЦІЯ НАЦІЇ є найтиповішою для сучасної західної політології. Її фундамент — псих. спосіб обґрунтування теорії нації. Сформувалася вона в ост. чверті XIX ст., прийшовши на зміну об'єктивно-ідеалістичному підходу (конц. «духу народу») в націології. В результаті нац. спільнота почала визначатись як добровільне об'єднання людей («союз індивідів»), що виникає для здійснення спільної політ. чи культур. мети, інтересу, потреби і т. п., тобто як збірна (а не природно-історична, як розумілось раніше) спільнота, конституйована дією соціально-інтегруючих механізмів людськ. свідомості та психіки в одному з їх проявів. «Нація...— це спільна угода, бажання жити разом, продовжувати разом користуватись нерозділимою спадщиною» (Е. Ренан).

У С. к. н. націоутворюючий фактор та її осн. критерії інтерпретуються не як який-небудь об'єктивно-істор., надособистісний феномен, а як властивість особистості, процес і результат її самоідентифікації. Напр., на думку сучасн. англ. соціолога А. Коббена, найточніший критерій у визнач. нації — суб'єктивний, а будь-яка територіальна спільність, члени якої усвідомлюють себе членами спільноти і бажають підтримувати її ідентичність, є нацією.

С. к. н. проводить чітку дистанцію між поняттями «нація» і «народ». Зміна категоріального апарату при переході від конц. «духу народу» до С. к. н. відобразила суттєві соц.-політ. зміни в європейському суспільстві кінця XIX ст., в якому була реалізована мета бурж.-дем. революцій і здійснено суверенітет народу. Нова істор. ситуація в розвитку європейського суспільства передбачала не рев. зміни, а економічну еволюцію та соц.-політ. стабільність, голов. чином, на основі етнополіт. союзу населення в державі. В результаті цього першооснова нації стала інтерпретуватись як «угода», «референдум», «ясно виражене бажання продовжувати спільне життя. Існування нації це... повсякчасний плебісцит» (Е. Ренан).

Утвердження економічн.-політ. основ кап. суспільства сприяло соціальній рухливості, розмиванню раніше жорстких класових кордонів, що допомагало ліквідації монополії колективності, у т. ч. і етнічної, над особистісним. У даному істор. контексті у С. к. н. було сформульовано її право, яке було похідним від прав і свобод

особистості в бурж. суспільстві. Моделлю «делегування прав» передбачалось, що в тій мірі, в якій окремий індивід має право розпоряджатись самим собою (свобода особистості), в тій же мірі й добровільний союз індивідів (тобто нація) отримує право визначати свою долю і, таким чином реалізувати нац. інтереси. Орієнтація на права особистості як основу суспільн. життя визначала і методол. установку С. к. н. щодо нац. питання. У відповідності з цією установкою національні проблеми не мають власного змісту. Вони є проявами загальносоціальн. проблем, вирішення яких можливе лише через створення дем. системи, що реально забезпечує незалежно від приналежності «повну правову рівність індивідів» (П. Сорокін).

СУБЕТНІЧНА СПІЛЬНІСТЬ — термін, вживаний в етнології, зокрема, в теорії «пасіонарності» Л. Гумільова, де «субетнос» розглядається як складова частина чи структурний елемент більш широкої спільності, якою є етнос. Таким чином, С. с.— це певний таксономічний рівень етнічної ієрархії, який вказує на певну спорідненість і в той же самий час на певну відмінність елементів етнічної системи.

В етнічній реальності, тобто там, де є певна економічна мозаїка при домінуючій етнічній єдності її складових, що утворюють етнос, С. с. виникає на підставі деяких особливостей господарського типу, характеру житла, побутових ознак, напр., одягу тощо, і загалом відбивається на характері етнокультури субетносу. Зокрема, в прояві мовних діалектів, звичаїв, особливостях фольклору тощо. Утворенню С. с. сприяють процеси етнічного розселення, чисельних сімейних міграцій на нові місця, що мали місце в минулому як типове явище. Так, напр., за деякими етнологічними уявленнями, українські та російські козаки, що виокремились на певному етапі історичного розвитку в соціальну громаду, врешті-решт створили і певну субетнічну категорію населення, яка має спільне й відмінне в порівнянні з тим, що характеризує етнос в цілому. На сьогодні, як відомо, поряд із процесами національного, йдуть і процеси субетнічного відродження, в тому числі й козацтва, як окремої субетнічної групи.

СУБЕТНІЧНИЙ — термін, похідний від «субетносу», який означає приналежність до субетнічних цінностей, тобто тих, що відтворюються субетнічними спільнотами. С.— ознака етногрупової культури, яка в системі полінуметуральних (чи «мультинуметуральних») відносин, характеризує сталі, звичаєві, традиційні елементи життя. Найчастіше відноситься до побуту, житла, фольклору, одягу, їжі тощо. Проявом субетнічності можуть бути також мовні діалекти, що вживаються представниками тої чи іншої субетнічної групи.

СУБЕТНОС — етнічна система, що виділяється всередині етносу своїм стереотипом поведінки і протиставляє себе оточенню на основі взаємної компліментарності її членів. С. стоїть на ранг нижче за етнос. Наявність різних С.— важлива ознака стабільності етносу, адже С. ділять між собою функції, перебуваючи у відносинах симбіозу. Шляхом неантагоністичного суперництва С. роблять внутрішню структуру етносу гнучкішою, не порушуючи його єдності.

У процесі етногенезу С. виникають і розчиняються, їх змінюють інші. Так, у російському етногенезі певний час існували С. казаків, поморів, сибіряків («челдонів»), старообрядців та ін. В етносі, як правило, виділяється С., що відіграє провідну роль: в Україні, напр., виник і тримав першість до середини XVIII ст. С. козаків. Деякі С. є реліктовою формою раніше існуючих самостійних етносів.

С. можуть мати різну форму: виступати як етнографічні групи, що живуть на певній території; як стани; як конфесійні громади тощо. Але критерії їх виділення — поведінкові особливості і протиставлення оточенню при збереженні приналежності субетнічних груп до того чи іншого етносу.

СУБНАЦІЯ — термін, що характеризує певний стан національного організму. З чисто формального боку, вона є таксономічною одиницею підпорядкованої нації, проте, з точки зору змісту, ситуація виглядає дещо складнішою, оскільки у співвідношеннях не термінів, а явищ, йдеться, фактично, про сферу національного суверенітету, яка для С. є завжди обмеженою і підпорядкованою. А тому її слід розглядати в контексті реалізації національного суверенітету у формі національної держави. Останнє може розглядатися в двох аспектах. Перший, коли нація втрачає свою державність чи поступається межами суверенітету, народ, що є суб'єктом такої державності, фактично, переходить в стан С. Стратегічні сфери його життя — економіка, державний устрій, ідеологія, а також окремі сфери духовного життя,— визначаються за межами С. і є прерогативою тієї національної системи, до якої вона входить. С. в цьому відношенні практично втрачають здатність цілісного функціонування економіки, бо вона інтегрується в розгалуженішу систему, як, напр., «народногосподарський комплекс» освіти, що набуває рис не національно орієнтованої програми тощо. Як правило, С. стає білінгвом у мовному відношенні, що надає підстав деяким теоретикам розглядати мову не як ознаку нації. Фактично ж ідеться про ознаку С., оскільки нація прямує до монолінгвізму. Останнє дуже характерно для колишнього СРСР, коли російська нація, за даними етнолінгвістичних обстежень, демонструвала найнижчий рівень володіння іншоетнічними мовами.

Таким чином, можна говорити про С. як перехідний стан від нації у напрямку до звуження сфер і компетенцій національного життя.

Другий аспект полягає в тому, що та чи інша етнічна спільність, маючи певні можливості демографічного, економічного, духовного розвитку, прагне конституювати їх в новому для себе статусі, національному. Як правило, це складний і суперечливий процес, що відбувається в часі протягом років, а то й десятиліть. Інколи він набуває конфліктогенного характеру і для панівної нації є ознакою кризи, бо в її національній системі, фактично, утворилася С., що прагне певної політичної та юридичної визначеності.

Отже, С.— це стан перехідний, але він може фіксувати як процеси занепаду, так і відродження.

СУБПАСІОНАРІЇ (особи енергодефіцитного типу) — люди, які через нездатність абсорбувати з довкілля достатню кількість енергії не можуть повноцінно адаптуватися у середовищі. С. (нестача енергії) виявляється у нездатності стримувати інстинктивні бажання, в асоціальній поведінці, паразитизмі, недостатній турботі про нащадків. Люди такого типу добре відомі у всі часи і зустрічаються практично в усіх етносах. Їх називають зайдами, люмпен-пролетарями, голотою, покидьками суспільства, босяками, «бомжами» тощо. Вони, як правило, скупчуються у містах, де є можливість жити, не працюючи. Це призводить до зростання алкоголізму, злочинності, наркоманії, стихійного безладдя. Усе це — наслідок основної риси С.— нездатності контролювати свої прагнення, навіть якщо їх задоволення шкодить і С., і оточуючим.

Відносна частка С. у складі етносів закономірно змінюється за фазами етногенезу, різко зростаючи у фазі надлому і досягаючи максимуму в обскурації, тобто ця частка безпосередньо пов'язана із зниженням загальної активності етносу. Отже, коливання кількості С.— частина етногенезу як енергетичного процесу. Причому С. відіграють в етногенезі ентропійну роль, збільшуючи безладдя і не виконуючи корисної роботи. В етнічному гомеостазі число С. незначне, оскільки тісно пов'язаний з ландшафтом персистент викидає із свого середовища

людей, нездатних до повноцінної адаптації і схильних до паразитизму.

СУКЦЕСІЯ — поширення етнічної системи у нових ландшафтах, що призводить до їх зміни. Зміна етнічного складу на певній території.

С. відбувається в усі часи і в усіх частинах Землі. Причиною етнічного взаємного витіснення Л. Гумільов вважав пасіонарність. Молодий, агресивний етнос, що виник в результаті пасіонарного поштовху, обов'язково починає бурхливо розширювати ареал свого проживання, освоює і змінює нові ландшафти. При цьому він виганяє, підпорядковує собі, асимілює або винищує етноси старі, які проживають на цій території і частково чи повністю втратили свою активність. З часом може відбутися новий пасіонарний поштовх, і тоді етнос, що відігравав роль агресора, витіснятиметься новими, ще молодшими сусідами, які з'явилися на історичній арені й вимагають собі «місця під сонцем». Напр., Україна-Русь була захоплена татаро-монголами, згодом більш молодими етносами — литовцями, поляками, росіянами.

При цьому природні ландшафти також повсюдно змінюються, зазнаючи впливу етносів, що адаптуються. Іноді ландшафти деградують, іноді відновлюються.

СУПЕРЕТНІЧНА СПІЛЬНОТА — поняття, що широко вживається в «теорії пасіонарності» Л. Гумільова як найвищий поза національним рівень в етнічній ієрархії. Згідно з цією концепцією «суперетнос» включає в себе кілька етносів, які виникли одночасно в одному і тому ж ландшафті, і проявляє себе на історичній арені як «мозаїчна цілісність».

Є ще одна традиція в етнології, яка розглядає С. с. як надетнічну. Прикладом такого розуміння «суперетносу» може бути, скажімо, поняття «людства», в якому етнічні аспекти втрачають своє значення.

Таким чином, як бачимо, трактування поняття С. с. залежить від принципових засад розуміння етносу, етнічної спільності. В першому випадку йдеться про роль і місце природного середовища («ландшафту»), його вплив на появу С. с. До того ж сам характер етнічності тут не зникає, а лише завдяки ландшафтним умовам перетворюється на елемент складнішої якості, С. с., як внутрішньо розчленованої цілісності. Але, на відміну, скажімо, від субетносу, С. с. в даному випадку не є ієрархізованою системою, тобто, не складається із рівнів етнічної ієрархії. В С. с. її елементами є етноси, які знаходяться у відношенні координації, а не субординації.

Проте в генотипі С. с. є і певний ідеологічний зміст, не дивлячись на його удавану сцієнтичність. Під приводом того, що, напр., слов'яни є певною С. с., з притаманними для них об'єднуючими рисами, можуть виникати (і вже не раз виникали) заклики до панславізму, усеслов'янської солідарності, особливо утопічні, коли йдеться про проекти «слов'янської федерації» тощо, які мали місце в минулому. Те ж саме, але у вужчому плані, мовиться про східнослов'янську С. с., яка нібито повинна домінувати в свідомості і державно-політичній орієнтації над етнічною єдністю, і процесами, що її супроводжують: етнічне відродження, зростання і формування етнічної свідомості, культури, національне державотворення тощо.

Якщо ж взяти інший аспект поняття С. с., а саме: його загальнолюдський зміст, то відбувається, фактично, «деетнізація», перетворення в категорію «демографічної спільноти», тобто населення, що об'єднане певними часовими, історичними, соціокультурними обставинами, і для етнології воно втрачає сенс. Щоправда, «деетнізована» С. с. може бути пов'язана із етнологією, а швидше — із етнополітологією через світоглядно-ідеологічну орієнтацію, відому як «космополітизм». Останній на рівні індивідуального світогляду може об'єднувати різні етноси у С. с. Враховуючи також специфіку етносоціальної, політичної, культурної динаміки нашого часу та перспективи, можна припуститись висновку, що питома вага космополітичного світогляду, як неодмінної умови на шляху до «доетнізованої» С. с., буде зростати.

Таким чином, поняття С. с. є складним за своїм змістом, смисловою структурою і функціональністю. Його вживання потребує визначення контексту, в якому воно з'являється. Кожний із зазначених тут контекстів має свої особливості і доцільність.

СУПЕРЕТНОС — етнічна система, що складається з декількох етносів і протиставляє себе усім подібним цілісностям. Це найвищий щабель етнічної ієрархії. Єдність С. виявляється у спільній ментальності, що консолідує вельми різні етноси. С.— це насамперед релігійна і культурна цілісність. Але суть її набагато глибша. Народи всередині цієї цілісності не обов'язково об'єднані політично, навпаки, тут можуть бути гострі конфлікти. Останні набувають форми боротьби за переважання, а не війни за повне винищення противника. Такі конфлікти не виключають економічного, політичного, ідеологічного спілкування всередині С. (усобиці давньоруських князів, конфлікт у Нагірному Карабасі). Зіткнення між різними С. нерідко набувають рис геноциду і уярмлення (політика гітлерівського керівництва щодо слов'янських народів).

Ядром С. є група етносів, яка виникла в одному регіоні внаслідок пасіонарного поштовху, об'єднана навколо етнічної домінанти. Згодом до орбіти вже сформованого С. можуть бути включені народи іншого генезису (напр., до російського С. увійшли чимало сибірських та степових етносів, що виникли зовсім незалежно).

С. не здатний до дивергенції (тобто до поділу). Виникнувши, він проходить усі фази розвитку. Однак інерція ідейно-культурної традиції може зберігатися довше, передаватися іншим, молодим народам і набувати нових форм.

Суперетнічні контакти (спільне проживання і тісне спілкування представників різних С.) іноді призводять до нейтральних наслідків, але найчастіше їх результати вкрай негативні, що виявляється у руйнуванні контактуючих цілісностей.

Внутрішню єдність та стійкість С. не можна пояснити лише мовними, расовими, економічними чи ідейно-політичними чинниками. Головне пояснення треба шукати у концепції пасіонарного поштовху. Останній формує у певному ландшафтному регіоні складну і дедалі зростаючу цілісність з новим стереотипом поведінки і ментальністю. Усі колись існуючі С. вийшли із «зародка», зберігаючи задані їм основні риси. Зростання і розвиток С. регулюються єдиним етнічним полем.

Зазначені закономірності дають змогу говорити про вік того чи іншого С., причому точкою відліку є момент пасіонарного поштовху, від якого виник С. Цей вік характеризує енергетичний заряд (рівень пасіонарної напруги) С. Розвиток С. зумовлений, головним чином, внутрішньою енергетичною закономірністю і характером контактів з іншими С.

СУПЕРНАЦІЯ — термін, що пов'язується з уявленнями про надзвичайні властивості певної нації. В цьому аспекті йдеться не стільки про етнічну вивищеність, тобто не про суперетнічність у значенні, скажімо, для порівняння як у Ф. Ніцше про «надлюдину», а про поліетнічну націю, яка є чи може бути поліетнічною за своїм складом. Ознаками такої С. можуть бути дивовижні досягнення у сфері науки, економіки, військової справи чи демографії. Прикладом С. для нашого часу є, очевидно, показники економічного розвитку США. В царині технології дивує світ Японія, а демографії — Китай та Індія.

Проте зміст поняття цим не вичерпується. С.— це також нація, яка вбирає в себе багатонаціональну структуру, але не як «суперетнічна спільнота», себто «мозаїчна цілісность», а як єдина нація, поліетнічна структура якої

має субетнічну природу. Прикладом такої С. є США, Бразилія, Аргентина, Мексика тощо. Для С. характерним є те, що її етнічна основа інтегрована в поліетнічний організм держави, а тому, як правило, це єдиний народ, позбавлений ознак національної (етнічної) приниженості. Домінуючою ознакою інтеграції в супернаціональне є громадянство, а не етнічність. Проте, це не універсальний закон, і штучна його екстраполяція на інші традиції є явищем небажаним і не життєздатним.

СУСПІЛЬСТВО І НАЦІЯ. Велика революція розбудила український народ до свідомого життя, цебто до боротьби за свої інтереси. Ці інтереси знайшли свій виразв бажанні творити індивідуально-національну культуру і захистити право на цю творчість своєю силою — державою. Дивний цей процес усвідомлення своїх інтересів! Він не з'являється одразу, він потроху розвивається з маленької творчої точки і далі розгортається, ширшає, розливаючись нарешті весняною повінню бажань, як твориться велика ріка, витікаючи з маленького джерела.

Так, був український народ.

Колись він називався полянами, потім руськими, мав свою Київську державу з князями, дружинами, купцями. Це було так давно і така була слабка фіксація життя в матеріальних творах, що навіть пам'яток колишньої живої сутності не залишилося, хіба якісь натяки. Коли було насильно хрещено наших предків і скинуто їхнього бога Перуна в Дніпро, то вони, біжачи понад берегами, благали його: «Видибай, боже, видибай!». Ці слова передав нам літописець і тільки по них ми пізнали, що наші предки були українцями, говорили нашою мовою. Ще якісь натяки з старовини, але понад всі красномовніше говорить оте слово:

— Видибай!

Гинув народ, бо прийшла на нього нова ідеологічна злива, яка називалась християнством і яка прийшла в чужій мові, на письмі. Християнство було у нас культурно-моральною революцією, що одділила язиково одні класи від інших. Християнством захопились передовсім пануючі класи, котрі разом з його моральним змістом прийняли і його словесну форму — старослов'янську мову, споріднену і піднесену до висоти літературного знаряддя. З того часу життя пануючих класів пішло іншою язиковою дорогою, ніж життя народних мас.

Таке саме явище було і на заході. Там християнство прийшло в латинщині, яка довго була мовою універсальної культури, аж поки не розвинулись народні мови до висоти культурного знаряддя. Навіть і досі в країнах католицтва латинська мова збереглася як мова християнського інтернаціоналу. Християнство у Східній Європі прийшло з старослов'янською мовою (грецька, як дуже чужа, не прищепилася), котра легко опанувала споріднені мови, злилася з ними і навіть деякі (північні) діалекти проковтнула, поширювавшись там під назвою мови руської, штучної мови українських пануючих класів з часів старокиївської державності. «Руський язик», яким говорило українське панство аж до кінця XVIII ст., аж поки не заговорило по-московському, це та мова, що ввесь час об'єктивно служила денаціоналізації українського народу. Всі оті пам'ятники руської мови, які москалі називають своїми, а наші історики привласнюють нам («Слово о полку Ігореві» і т. д.) — всі вони є показчиком того, що стояло на перешкоді створенню української всесуспільної культури. Тією мовою говорив і Володимир Київський, і Б. Хмельницький, Дорошенко і Мазепа, Орлик і Полетіка, майже тією мовою написано твори Сковороди і «Історію Русів» — і все це було зброєю проти утворення української нації і всесуспільної української культури, котра була б органічною будовою на ґрунті мови народних мас.

Будучи штучним твором невеликого шару населення, «руська мова» не зв'язувала населення України в одну язикову групу. Тому верхні шари так легко одривалися від народного пня і топли в польському, а потім московському морі, легко засвоюючи чужу мову, а з нею — і чужу культуру (інтереси, державу і т. п.).

З українською мовою був і залишався український народ — плебс, раб, кріпак, селянин.

І хоч які були сильні атаки чужих мов, несені чужим і своїм панством, народні трудові маси залишились в своєму культурно-мовному зв'язку, пронесли цей зв'язок аж у XX ст., зберігши основу української національності і поклавши «каменем краєугольним» в нову нашу будівлю.

Трудові наші маси зберегли основу національної культури протягом тисячоліття! — Такий факт величезної культурно-історичної ваги.

І українська нація, що фізичним своїм корпусом виростає з гущавини дохристиянських часів, почала розкриватись культурно тільки з моменту фіксації національної мови і культури в матеріальних пам'ятках, цебто з кінця XVIII ст., в діяльності І. Котляревського. Коли наука громадознавства докладно з'ясує роль матеріальних провідників культури (передовсім письма і друку), і коли ці знання стануть загальнодоступним джерелом виховання мас, тоді українці зрозуміють природу українського відродження, характер і зміст національної культури і роль тих котляревських і їм подібних в творенні української нації.

Ми ж мусимо зазначити, що з Котляревського починається творення української нації: з маленького джерела вихопилась течійка, що потекла в просторінь, притягаючи і вбираючи в себе психічні атоми української свідомості, організуючи українську психіку в один тип. Момент мистецтва лежить в основі психічного збирання українського суспільства. Мова, пісня, театральне дійство, віршування. Потім прийшло усвідомлення традиції, цебто історія. На творення мови й історії як матеріалізованих провідників психічної культури пішло майже все століття. Виявлення претензій на індивідуальну роль в житті, на признання себе нацією, почалось політично з Кирило-Мефодіївського братства і далі вже йшло безперервно, прохоплюючись дивним вогнем діяльності Драгоманова і його сподвижників. Усвідомлення потреби перебрання суспільно-економічних функцій — діло недавнього часу. Нарешті, постановка завдання повного виявлення себе як самостійного політичного, культурного, господарського і державного чинника належить вже нашому століттю, а проблему суверенітету український народ почав рішати з 1917 р.

Від Котляревського до Великої революції йшло розгортання змісту нашого відродження і тільки перед нами поставлено на весь зріст питання про останню формулу українського суспільства і нації.

Усвідомлення цього змісту дасть нашому поколінню міцну основу для праці, для приближення грядущого визволення, яке не прийде зовнішнім фактом, а розвинеться з праці і творчості поколінь, аж поки всі суспільно-творчі можливості не розгорнуться і не об'єктивуються в світі матеріальних явищ, аж поки населення в Україні не перетвориться в українське суспільство, коли нація, суспільство, держава не зіллються в одну синтетичну цілість.

Т

ТЕРИТОРІЯ — просторовий обсяг, що його займає нація, одна з суттєвих характеристик етносу, важливий чинник етногенезу, націотворення, необхідне підґрунтя існування нації.

С. Дністрянський, напр., розглядав географічну цілісність земель конкретного народу, відсутність «вкра-

єної» Т. іншого народу як надзвичайно важливий чинник обстоювання права народу на своє самовизначення у межах власної національної Т. «Що з членів якоїсь народності мешкає поза границями географічно зв'язаної території, те все знаходиться вже на чужій території, хоч би число цих членів було як значне»,— писав він.

Зрештою, й С. Рудницький також підійшов до аналогічного розуміння проблеми — характеристики єдиної національної Т. України в її географічних межах як основи для утворення держави. Головне, вважає автор, це наявність своєї власної національної Т., яка має бути неподільною і визначати в своїх етнічних межах Українську державу. Він наголошував на тому, що національна Т. повинна вважатися «нерушимою святістю».

Поняттям Т. користувалися майже всі вітчизняні та діаспорні етнодержавознавці, включаючи її в поняття «нація», розглядаючи, принаймні, як націоутворюючий елемент. В. Липинський, скажімо, вважав Т. основним та конструктивним складовим елементом буття нації. Причому, чи не вперше, він замість поняття Т. вживає поняття «земля»— добра матір, годувальниця, натхненниця,— термін, що, зрештою, більш відповідає самій сутності етносу, ніж Т., яка є радше етнополітичним, а не етнологічним поняттям. Отже, земля, Т., простір — це один з перших чинників, що забезпечує тривкість етнічної групи. О. Бочковський, в свою чергу, писав 1947 р.: «Вплив землі на життя народів не підлягає сумніву. Народ без території це покруч... Назагал територія і земля це природні передумови для нормального розвитку народу, особливо ж у добі етногенези». Тобто, Т. має первинний і визначальний вплив, а тому «народ занепадає, коли він втрачає землю». Одночасно Бочковський зазначає, що Т. не вичерпує істотності нації, хоча земля не тільки годує людей, але й уроблює вдачу народу. Можна сказати, що кожен народ є відбиттям своєї Т.

У нормальних умовах кожна нація має свою Т., але поряд з тим існує й діаспора — наявність тих або інших народів, розкиданих по чужих краях. А деякі з них взагалі не мають геополітичної батьківщини (цигани, ассирійці, до недавнього часу — євреї). Так розпорядилася історія (М. Брайчевський).

ТРАНСПРИКОРДОННІ ОБЛАСТІ — етнічні співтовариства, які територіально концентруються в зонах, прилеглих до державних кордонів двох країн, як, напр., у випадку Країни Басків, що займає прикордонні зони Франції та Іспанії; Сербської Країни, що знаходиться між Хорватією та Боснією. В рамках Європейського співтовариства (ЄС) підписані прямі угоди між областями (визначеними на державному рівні) різних країн. Так, зокрема, договір між областю Прованс Кот-д'Азюор (Франція) та П'ємонтом (Італія), між Па-де-Кале (Франція) та Валонією (Бельгія), між Каталонією (Іспанія) та областю Сюд-Пирне (Франція).

ЄС визнало реальність даного явища, включивши в Маастріхтський трактат новий (консультативний) представницький орган для даних територіальних одиниць. За рамками ЄС слід відзначити міжрегіональне співробітництво між областями Фріулі—Венеція—Джулія, Словенією та прикордонною областю Австрії.

Проблема Т. о. стикається також з існуванням у ряді країн, зокрема, в державах з якобинською традицією (в першу чергу у Франції) з обласним устроєм (а точніше — децентралізованим устроєм), яке будується не на основі почуття належності до певного співтовариства, а на «технократичних» принципах, які прикривають за т. зв. географічними та політичними мотивами бажання Центральної держави не допустити виникнення справжніх автономій. У Франції, напр., за виключенням Корсики, жодна з областей (Країна Басків, Бретань, Каталонія), що висловили в останні десятиріччя намір до самоуправління, не були включені в т. зв. регіональний державний устрій.

У

УКРАЇНОЗНАВСТВО — галузь народознавства (етнографії, етнології), об'єктом дослідження якої є українська етнічна спільнота. Відповідником до У. в інших мовах, напр., у німецькій, є «Volkskunde», що, на відміну від «Völkerkunde», досліджує власне німецьку етнічність. У Швеції маємо відповідно «Folklivsforsking» та «Folkeminner». У романомовних країнах закріпився термін «народна традиція» («Tradition populaires»— фр., «Tradiciones populares»— ісп.).

Коріння інтересу до власної спільноти у нас сягає літописних часів. У «Повісті временних літ», досить докладно викладено звичаї та побут праукраїнських племен. Інформацію щодо правничого звичаю знаходимо в кодексі «Руської правди». Наступним у часі писемним джерелом, де подано українознавчий матеріал, є «Синопсис». Пізніше подибуємо розрізнені народознавчі дані в літописах козацьких часів. Джерелом можуть слугувати писання іноземних авторів, котрі так чи так стикалися з Україною (Г. Боплан, Б. де Веженер, Е. Лясота).

Але власне початком У варто вважати 1777 р., з праці Калиновського «Описание свадебных обрядов в Малой России и Слободской Украинской губернии», та трохи пізніше (90-і рр.), з деяких фрагментів праць А. Чепи, В. Рубана. 1819 р. видано «Опыт собрания старинных песен» (М. Цертлєв), а 1827 р. «Малоросийские песни» (М. Максимович). Передмова М. Максимовича до збірки стала програмою щодо романтичного напрямку У Цей же напрямок був засадничим для народознавчих студій кінця XVIII — початку XIX ст. для німців та східних слов'ян.

Часткова інституціоналізація У. як науки сталася в рамках заснованої в Києві (1843) «Комісії для розгляду давніх актів». Українознавчі студії з подальшою публікацією їх матеріалів у період від середини до кінця XIX ст. вели П. Куліш, М. Костомаров, Я. Головацький, М. Намис, І. Рудченко, М. Драгоманов, В. Антонович, М. Сумцов, Д. Яворницький, І. Франко, В. Гнатюк. Провідна роль у становленні наукового У належить П. Чубинському, котрий організував етнографічну експедицію, наслідком якої було видання семи томів «Трудов» (1872—1877). Велику кількість матеріалів з У. друковано в «Основі», а надто в «Киевской Старине». 1873 р. в Києві створено Південно-Західне відділення Російського Імператорського Географічного Товариства», що значно прислужилося розвитку У.

У Західній Україні було здійснено інституціоналізацію української науки в рамках Наукового товариства ім. Т. Шевченка, де до 1912 рр. видано 33 томи «Етнографічного збірника».

При створенні УАН українські студії ведено по Відділу соціальних наук, згодом на еміграції маємо Український інститут у Варшаві, наукові центри в Парзі, Берліні.

В Україні (1921) на базі Українського наукового товариства в Києві засновано Етнографічну комісію (А. Погода), що видавала «Етнографічний вісник» (1925—1932) та «Бюлетень», фундовано також Музей антропології та етнології (згодом Кабінет антропології та етнології, видання — «Матеріали до етнології», «Бюлетень»). 1922 р. в АН створено Комісію краєзнавства, 1925 р. постало Етнографічне товариство, що згодом перетворено на Всеукраїнське етнографічне товариство.

Від 1933 р. в Україні маємо погром усталених українознавчих інституцій, наукових традицій, впроваджено вульгарний соціологізм, марксизм, створено «Спілку

інституцій матеріальної культури». Від 1939 р. подібного ж погрому зазнала і львівська українознавча наука.

У повоєнні часи студії з У. ведуть в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН, у Державному музеї етнографії та художнього промислу в Львові.

Від кінця 80-х рр. спостерігаємо жвавий інтерес до У., особливо зважаючи на відкриття контактів з діаспорою. Маємо численні перевидання ґрунтовних наукових розвідок.

Поняття У вживають також у надетнографічному розумінні. В нього, зокрема, включають українську історію, етнографію, мову, географію тощо (Д. Дорошенко). Такий підхід можна пояснити історичними обставинами: при відсутності власної державності тривалий час не могла відбутися інституціоналізація національної науки й освіти. Тому самоусвідомлення різних генерацій національної інтелігенції (козакофіли, братчики, хлопомани, українофіли, почасти громадівці) могло зреалізуватися при рефлексії над Україною як такою, її історією, географією, економікою, мовою тощо загалом.

Відсутність національної науки й тим більш її галузевої спеціалізації спричинили до спрямованості на Україну загалом як на об'єкт дослідження. На цій традиції ґрунтувалось і ґрунтується слововживання У. в надетнічному розумінні як в українській діаспорі (напр., «Енциклопедія українознавства», Конгрес українознавців тощо), так і в нашому краю.

Таке вживання поняття У. для позначення наукової дисципліни є непродуктивним, оскільки, по-перше, губимо предмет дослідження й орієнтуємося на недиференційованість вітчизняної науки; по-друге, неможливо визначити метод і методологію дослідження, а значить і побудувати обґрунтовану наукову теорію.

УКРАЇНОЗНАВСТВО (точка зору) — синтетичне знання про матеріальне, суспільно-політичне й духовно-культурне життя українського народу з давніх-давен до наших днів. Зароджуючись ще у праукраїнських культурних пам'ятках X—XI ст. («Літопис Руський» починається у характерній для У. манері: «Звідки пішла Руська земля? Хто у ній почав першим княжити? І як Руська земля постала?»), продовжуючись у козацьких літописах (Самовидця, Грабянки, Величка) XVII—XVIII ст., «Історії Русів» та працях «громадівців» і «хлопоманів» XIX ст., У. набуває характерних для себе рис на початку XX ст. 1918 р. В. Вернадський наголошує на необхідності «сприяння веденню спеціальних дисциплін з У. у вищій школі та відповідних предметів у середній», а 1920 р. С. Єфремов видає навчальний посібник «У». Подальші зусилля в цьому напрямку були припинені на початку 30-х рр. більшовицькими властями і продовжувалися лише українською еміграцією (3-томна та 10-томна «Енциклопедії У.» під редакцією В. Кубійовича й ін.). Якщо в період свого становлення У. розумілося як «початки наукового дослідження української історії, етнографії, мови, письменства», які були «натхнені і перейняті глибокою любов'ю до своєї рідної землі й до свого народу, бажанням прислужитись для його добра» (Д. Дорошенко), то нині У. визначають як знання, що має своїм предметом Україну як цілісний екзистенціальний феномен, як унікальний етно-національний суб'єкт у загальному контексті людської історії. Отже, У. не зводиться до суми відомостей про територію (географію), історію, населення, культуру, філософію і т. п. України, а є цілісним знанням про неї, що розкривається у поняттях-екзистенціалах: «український світ», «українська самосвідомість і менталітет», «українське слово» (як «рідна мова», а не просто філологічно-лінгвістичне поняття), «українська національна ідея», «Україна в світі» та ін. Від об'єктивно-аналітичного методу формування традиційного наукового знання — напр., історичного — українознавче дослідження відрізняється широким застосуванням екзистенціального, герменевтичного, феноменологічного та ін. нетрадиційних гуманітарно-методологічних пізнавальних підходів, зразки якого знаходимо в «Історії Русів», «Книзі буття українського народу» (а ще раніш — у діалогах Г. Сковороди). Своє теоретичне обґрунтування подібний методологічний підхід знайшов у працях знаменитої групи сучасних французьких істориків т. зв. школи «Анналів» (М. Блок, Л. Февр та ін.), які виходять з принципової відмінності між фізичними й історичними фактами. Останні є переважно фактами психологічними, людськими,— люди ж бо є суб'єктами, а не мертвими (і тому безсуб'єктними) речами, об'єктами фізичної природи. Тому і У., маючи своїм предметом Україну, як «живий», «одухотворений» етно-національний суб'єкт світової історії, не може опуститися до однобічності традиційного об'єктивізму, не ризикуючи втратити головне — «живу», унікально неповторну «душу» України. Тим то Україна виступає у контексті У. не просто як географічна територія з лісами, горами, степами, річками і т. ін., а як пронизана етно-суб'єктними переживаннями «рідна земля», «ненька-Україна», невід'ємна від суб'єктивності самого народного «тіла»; історія ж українська — не просто байдужа «часова тривалість», вимірювана роками, століттями, тисячоліттями, а насичена емоційним психологізмом етнічної свідомості українського народу його історична пам'ять, що з минулого перекидається у світ надій і сподівань майбутнього, формуючи уявлення про історичну долю, призначення, місію рідного краю, народу. Саме в такому плані формується сучасне У. як своєрідна філософія, національний світогляд молодої суверенної Української держави.

УКРАЇНОФІЛЬСТВО — ліберальна течія в національно-визвольному русі української інтелігенції, яка сформувалась на основі опозиції російському царизму і сприяла розвитку української мови та літератури, науки, школи, театру та інших галузей культури.

Історія зародження У. починається із заснування прогресивною інтелігенцією 1846 р. Кирило-Мефодіївського братства. Ідеалом його членів було дещо інше, ніж пануючий в цей час у Західній Європі панславізм — християнський соціалізм в дусі Ламенне. Але на українському ґрунті він значно трансформувався. Від панславізму залишився тільки, як політичний ідеал, федеративний устрій, з рівністю націй, що входили до нього, з повними громадянськими правами в самій нації, від християнського соціалізму — атмосфера гуманізму. Та на першому плані була українська нація з її пригніченими історією інтересами, з вимогами для неї самостійного культурного розвитку, що повинно було забезпечити українському народу подальшу участь в загальнолюдському житті.

На початку 60-х рр. XIX ст. провідна українська інтелігенція об'єдналась в організації, що іменували себе громадами. Вони існували в Києві, Полтаві, Чернігові, Одесі та ін. містах і відігравали позитивну роль у національно-визвольному русі. Одним із шляхів вирішення соціально-політичних і національних питань громадівці вважали поширення просвітительства. Тому їх діяльність носила переважно культурно-просвітницький характер: збирання матеріалів по етнографії, історії українського народу і його мови, видання популярної літератури. Так, наприклад, члени Київської громади — студенти університету — під час літніх канікул виїздили в села, спілкувались з селянами, розповідали їм про героїчне минуле українського народу, збирали народні пісні, казки, прислів'я, поширювали твори Т. Шевченка, Марка Вовчка та ін.

Ідеї громадівців знайшли відображення на сторінках громадсько-політичного щомісячника «Основа», що видавався в Петербурзі під редакцією В. Білозерського. Це був єдиний легальний орган в Росії. У ньому друкувались твори В. Антоновича, М. Костомарова, неопубліковані поезії Т. Шевченка, а також історико-етнографічні матеріали.

У політичних поглядах У. не було одностайним. Це призвело до виникнення у середині 60-х рр. двох напрямків — помірковано-ліберального (В. Антонович, Б. Познанський, П. Чубинський) та радикального (М. Лисенко, М. Ковалевський, М. Старицький).

З часом У під тиском царизму почали відмежовуватись від політичної діяльності. За словами Ю. Охрімовича, «українство, що створило українську літературу, а почасти і науку... стояло осторонь політики, намагаючись всіма силами доказати, що українство, це чисто культурний рух». Така позиція викликала різку критику з боку молодої генерації українських діячів. Як політична течія У. зникає наприкінці 1880-х рр.

УКРАЇНСЬКА ЕМОЦІЙНІСТЬ — стала риса психологічної культури.

За одностайною думкою багатьох дослідників, вона вирізняється емоційно-почуттєвим характером, «кордоцентричністю». Йдеться про високу У е., чутливість та ліризм, що виявляються, зокрема, в естетизмі народного життя й обрядовості, в артистизмі вдачі, у прославленні пісенності, у своєрідному м'якому гуморі. Проте сила емоційного мрійництва зменшує роль раціонально-вольової компоненти психіки. Замість дійовості, активної боротьби за оптимальне розв'язання наболілих громадсько-політичних і культурних проблем, «український розсніваний Пер Гюнт, задивлений в прекрасну Льореляй власної душі, топиться в настроях і пливе за водою» (М. Шлемкевич). Звідси — українець часто-густо сповнений спокоєм неминучості та покірності долі.

Нещасливе географічне положення, сприятливі дані природи, хаотична мішанина різних рас витворили в мешканцях України надмірну, часто пристрастну чутливість, якої не вдержують ослаблені легкою боротьбою за фізичне існування і причинами політичного характеру воля та інтелігентність (В. Липинський).

«Мрячність, туманність, неясність і різнозначність понять і ідеалів — ось найбільший гріх, яким може грішити політична думка. За такою неясністю йде завсігди неозначеність мотивна, безнапрямність і безмотивність волева, а з тим суперечність і хиткість чинів. Ця неясність найбільш проявляється в емотивній сторінці душі. Є такий неозначний психічний стан, що є деградацією всіх означених емоцій в одну — розчуленість. Розчулення — буденне явище нашого публічного життя» (М. Гоца).

В. Липинський, як здається, найбільш близько підійшов до визначення згубності українського емоціоналізму для політичних змагань, та й взагалі для суспільного життя. Отож: «надмірною чутливістю (при пропорційно заслабленій волі та інтелігентності) пояснюється наша легка запальність і скоре охолодження, посилюється також дражливість на дрібниці і байдужість до дійсно важливих речей, які розрізняти від дрібниць не вміємо. Всі наші одушевлення — зі слізьми, молитвами і «всенародними» співами — проходять так скоро і несподівано, як вони й з'являються. Виявити наше хотіння і в ясній і тривалій ідеї та закріпити його правильною, довгою, організованою, послідовною і розумною працею нам трудно тому, що увага наша, не керована віжками волі й розуму, весь час розпорошується під впливом нових емоційних подразнень, які нищать напередодні. Досить, наприклад, подражнити чиюсь дрібну амбіцію або дрібне хотіння, щоб він під впливом цього дрібного подразнення забув про ідеали та хотіння, вирішальні іноді для буття всієї нації.»

І далі — «при таких умовах політика як уміність організувати й здійснювати розумом та волею певні сталі хотіння та ідеї на Україні найтяжча й невдячна праця. Інстинктивно вести її можна тільки тоді, коли прийняти методи організації, що розвивають волю та розум, усталюють хотіння та ідею і обмежують надмірну чутливість та романтичну гасконаду, що з неї випливає».

О. Кульчицький, скажімо, надаючи великого значення впливові «доглибинної психології комплексів», «персонального несвідомого» (за З. Фрейдом, Ф. Адлером), та «колективного несвідомого» (за К. Юнгом), приходить до висновку, що саме ця «доглибинна психологія» безпомилково дає можливість розпізнати «комплекс меншовартості» («комплекс кривди») українського народу. І далі: саме з «комплексу кривди» українського «колективного несвідомого» народжується почуття «надкомпенсації» — жадоба піднятися над іншими народами, як шлях до утвердження збірного національного «я».

Для емоцій притаманно перебігати з крайності в крайність, від кохання в ненависть і навпаки. Звідси нагальне завдання: зрівноважити емоціональне мрійництво зусиллям і тугою творчої, формодавчої інтелігенції, або інакше: натискові степу протиставити співмірний натиск інтелекту. Тому всі протиінтелігентські течії 20-х рр.— у Липинського й Донцова — мусимо вважати з цього погляду тільки романтичними заворотами до минулого і до примітиву, тільки розпачливими борсаннями після історичної катастрофи (М. Шлемкевич).

О. Кульчицький, вбачаючи вплив на українську психіку глибинно-психічних факторів, наголошує на тому, що саме цей вплив й визначає, скажімо, окремі архетипи в колективному підсвідомому. Б. Цимбалистий додає до цього культурно-антропологічні фактори, що мали б відповісти на питання, як передаються національні риси з покоління в покоління.

Такий підхід спирається на сполучення двох наук: доглибинної психології про вирішальне значення раннього дитинства на формування вдачі і висновки антропологічних, описових студій про вплив культури на поведінку і характер етнічних груп, про виховний процес, зумовлений культурним середовищем.

Зрештою, за Р. Бенедиктом, не расові, а культурні впливи, що передаються через родини, формують ментальність тих чи інших народів. Іншими словами, риси, типові для даної нації зумовлені духом родини, який сам зумовлений усією соціальною структурою і культурою спільності. Національний характер випливає прямо із способу і роду виховання, яке отримує людина з перших своїх років. І це потрібно враховувати в процесі створення етнонаціональної системи виховання українського суспільства.

Разом з тим, як вбачав ще В. Липинський,— «наша емоціональність, наш політично-руїницький, занадто чутливий темперамент, може стати національно-творчою силою, коли ми його шкідливі наслідки надолужимо організованим і сталим вихованням у наших людей молодості... розуму та волі. Бо ця наша емоціональність, якої не можна набути в жодній школі, при розумі, логіці, пам'яті й волі, які відповідною школою збільшити можна, дозволить нам нашою запальністю, буйною, творчою імагінацією і великою пристрастю зробити в короткий час те, що інші нації з холодним почутливим темпераментом, потребували б багато більше зусиль і багато більше часу».

Дуже цікаві, скажімо, дослідження ставлення людей до національних символів: ігнорування цими положеннями обходиться політикам дорого. Проте в цілому ми можемо констатувати нерозробленість критеріїв у визначенні національної приналежності. Може самоутвердження людиною своєї національної належності і є її головний критерій (Ч. Табайда).

І тут ми підходимо до поняття «чуття етнічної ідентичності», розуміючи під нею «емоційний стан душі» (коли йдеться про окрему особистість). У літературі зазначається, що запропонована Л. Гумільовим теза про «принцип компліментарності», завдяки якому особа інтегрується в етнос, тобто відчуття підсвідомої симпатії осіб, які у такий спосіб створюють етнос, не є достат-

нью, а усвідомлення відіграє важливу роль у формуванні етнічної ідентичності. Інша річ, якщо прокоментувати ставлення індивіда до етнічної батьківщини як лона, в якому народжується людина, і патріотизм, що інколи набуває форми фанатизму, емоційної збудженості і духовного піднесення, то така ідентичність втамовує в особі великі підсвідомі почуття.

Як би там не було, потрібно, на наш погляд, відмовитись від «одвічних» пошуків дефініцій нації за рахунок «тасування» її певних компонентів, складових елементів, перманентних звинувачень інших в «неправильному», «ідеалістичному», «метафізичному» наборі цих елементів, відшукуючи в самій нації її сутносні характеристики, певну визначеність як однієї із специфічних форм суспільного розвитку.

УКРАЇНСЬКА ЕТНОНІМІКА. Етноніміка — галузь мовознавства, що вивчає власні назви етносів (племен, етнічних і етнографічних груп, народів, націй та суперетносів), які вживалися в минулому і вживаються нині для позначення груп людей як одного цілого. У. е. вивчає назви народів, котрі проживали на території України впродовж довгого історичного часу.

Як людина неможлива в суспільстві без власної назви, так і плем'я, народ, нація не може існувати серед сусідів без своєї етнічної назви. Потреба ідентифікації з'являється вже на ранніх етапах людської історії. Найтиповішою причиною цього є насамперед протиставлення «ми — вони». Відрізняючи представників свого племені від представників інших («чужих») племен, люди надавали їм імена. Отже, етнічна назва є невід'ємною частиною національної самосвідомості кожного народу.

Перші писемні відомості про етнічні назви племен Київської Русі є у «Повісті временних літ». Нестор вказав не тільки їхні назви, особливості характеру і побуту, місця локалізації, але й зазначив, що найзагальнішим їх іменем було слов'яни. Методологія Нестора (пояснення імені народу за місцем його проживання) була успадкована пізнішими дослідниками.

У деяких давніх хроніках використовувалася методологія Біблії (пояснення етнонімів як похідних від імен прабатьків). Також є методологія Геродота, який часто виводив назви народів з особових імен. Таким є трактування легенди про походження слов'ян від Леха, Чеха і Руса у Великопольській хроніці (1295).

Дослідженнями в галузі етноніміки у XYIII ст. займалися В. Татіщев, М. Ломоносов; у XIX — А. Востоков, Н. Греч, Ф. Буслаєв, П. Шафарик, О. Потебня та ін. В цей час переважала тенденція виведення етнонімів від назв річок або від рис характеру, притаманних тому чи іншому народові. Більший інтерес до етнонімії виявляли історики, ніж лінгвісти, тому переважали часом концепції, висновки яких ґрунтувалися більше на патріотичних почуттях, ніж на наукових фактах. Хоча і в XIX ст. було чимало цікавих досліджень, що не втратили своєї наукової цінності і в наш час.

У сучасній етноніміці існують два напрямки: прикладний і фундаментальний. Проблеми, що вирішуються у межах прикладного напрямку — це культура мовлення, правопису, норм вживання назв жителів міст і сіл України. Фундаментальні ж дослідження відображають етнонімію як систему.

Етнонімія, як бачимо, збиралася і вивчалася в Україні з дуже давніх часів, але термінологія для цієї галузі почала формуватися значно пізніше. В слов'янському мовознавстві вживалися певні терміни на позначення осіб за їхньою національною чи державною належністю із XYII ст. В Україні для них вживався термін, уведений М. Смотрицьким 1619 р.— «имена отечественные».

Термін «етнонім» порівняно новий, він з'явився на початку XX ст. Етноніми — це власні назви племен і народів як певної єдності. В сучасній українській мові цей термін застосовується як для позначення назв племен, так і назв народностей, націй, етнографічних груп, а також етнічних єдностей.

Від етноніма (назви етносу) слід відрізняти етнофоронім (етнічну назву окремого представника певного народу), а також етнофор (саму людину).

З точки зору етнічної номінації етнонімію можна поділити на дві групи: ті назви, якими сам народ себе називає, і ті, якими цей же народ називає інші народи.

Самоназви народів прийнято називати автоетнонімі (або аутоетнонімі, щоб уникнути подібності з авто, що є частиною слів автомобіль, автоматика тощо). Назви, дані одним народам іншими народами, позначаються терміном екзоетнонім, або його варіантом екзонім. Щоб уникнути співзвучності з популярними словами екзотика, екзотичний, Г. Ковальов пропонує впровадити термін ектоетнонім (від грец. екто— «зовні»). Слід розрізняти терміни етноніміка та етномінія. Термінологія ґрунтовно розроблена О. Стрижаком.

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ — творці інтелектуальних, духовних цінностей українського народу. В. Липинський наголошував: інтелігентами «не називаю всякого, хто скінчив вищу чи середню школу, бо таку школу скінчити може і хлібороб, і військовий, і промисловець, і робітник. Інтелігентами, по моїй термінології, єсть люди, не зайняті матеріально-продуктивною працею, не володіючі ані засобами війни, ані засобами продукції, і здобуваючі собі прожиток взамін за працю свого ума і духа».

Таке тлумачення У і. наближає її зміст до загальноприйнятого значення групи людей розумової праці, на відміну від радянсько-марксистського класового визначення, яке пов'язує виникнення інтелігенції з появою буржуазного суспільства, а саму її тлумачить як «прошарок» між буржуазією і пролетаріатом, через що вона буває або «буржуазною» або «пролетарською». Сам термін «інтелігенція» (від лат. intelligence — розумний, розуміючий, знаючий, мислячий) виникає у 60-ті рр. XIX ст. в Росії (його запропонував російський письменник П. Боборикін) як назва особливої соціальної групи суспільства, незнаної десь інде, у т. ч. й в Україні. До російської інтелігенції, як її характеризує М. Бердяєв, «могли належати люди, які і не займалися інтелектуальною працею і взагалі не дуже інтелектуальні... Інтелігенція була у нас ідеологічною, а не професійним чи економічним угрупуванням... Для російської інтелігенції, в якій переважали соціальні мотиви і революційні настрої, яка зродила тип людини, єдиною спеціальністю якої була революція, характерним є крайній догматизм, до якого одвічно схильні росіяни... Росіяни все схильні сприймати тоталітарно, їм чужий скептичний критицизм західних людей... Тоталітарно і догматично були сприйняті і пережиті російською інтелігенцією сен-симонізм, фур'єризм, гегельянство, матеріалізм, марксизм, марксизм особливо. Росіяни взагалі погано розуміють значення відносного, ступеневість історичного процесу... Російська душа прагне цілісності... і все хоче підпорядкувати Абсолютному, і це релігійна в ній риса». Першим російським інтелігентом Бердяєв вважає О. Радищева.

Специфічність У. і., на відміну від російської (а також від радянсько-марксистських уявлень про інтелігенцію), визначається рисами національного менталітету. Останній виявляє себе у домінуванні «екзистенціальних» (орієнтованих на індивідуально-неповторне людське існування в усьому розмаїтті його виявів, мотивів, у плюралістичному («поліфонічному») баченні навколишнього світу, у діалогічному спілкуванні з природнім і людським оточенням. Діалог з природнім довкіллям виявляється у емоційно-шанобливому ставленні до рідної природи, «неньки-землі». З огляду на останнє говорять про «антеїзм» (від імені давньогрецького міфічного героя Антея, сина матері-землі) як про специфічну рису укра-

їнської ментальності. До сказаного слід додати, що тривале проживання на межі ворожого кочового степу виробило у наших пращурів специфічне «екзистенціально-межове» світовідчуття — гостро емоційне переживання сьогоденності життя, пріоритет «серця» (почуттєво-емоційної сфери) над «головою» (раціонально-розумовою сферою). Звідси — «кордоцентризм» (від лат. cordis — серце) як риса українського менталітету.

Названі екзистенціально-індивідуалістичні риси українського менталітету, ініційовані традиціями прадавнього автохтонного землеробського населення середнього Подніпров'я виявилися співзвучними в ході творчого діалогу києворуської міфо-епічної свідомості з візантійським християнством гуманістично-неоплатонічним орієнтаціям останнього на «внутрішню людину», неповторність людського індивіда, особистості. Звідси увага і незмінний інтерес вітчизняних інтелектуалів (від києворуських «любомудрів» Іларіона, Феодосія Печерського, Смолятича, К. Туровського та ін. до полемістів XVI—XVII ст. і діячів Київської академії) до екзистенціально-гуманістичної тематики «агіографічної» літератури (з її виразно індивідуалізованими постатями святих), «ареопагітичної» літератури (з її підкреслено особистісним, «апофатичним», способом богопізнання), полемічної літератури (з яскраво індивідуальною авторською позицією), літератури, в якій сформувався яскравий світоглядний феномен культури вітчизняного середньовіччя — український неоплатонізм. Останній, в свою чергу, постає живильним джерелом класичної української світоглядно-філософської культури XVIII—XIX ст. від Г. Сковороди до Т. Шевченка і П. Юркевича. Підкреслювана індивідуалістичність національного характеру в той же час супроводжувалася повагою до іншої, «чужої» особистості, терпимістю, навіть «відкритістю» до іншого, в тому числі «іноземного», «іновірного». Толерантність і відкритість українців полегшувала їм контакти з цілим світом.

Тим то, формуючись на базі переважно східно-християнської (візантійської) культури, вітчизняна культура залишалась «відкритою» і для «Заходу». «Україна,— наголошував на цій обставині І. Огієнко,— ніколи не лякалась західної культури і західний вплив широкою річкою вільно котився до нас. Кращі люди наші часто їздили до закордонних університетів кінчати там своє виховання...» Визначаючи в цьому плані культурно-духовну ситуацію України як знаходження «між Сходом і Заходом», І. Лисяк-Рудницький говорив про домінування в Україні «унійної традиції» (і не лише в суто релігійно-конфесійній сфері, але і в культурі в цілому). Ним наводилася Київська академія, яка «стала головним інтелектуальним центром цілого греко-православного світу та у своїй організації й програмі йшла за прикладом західних університетів. Ця тенденція знайшла свій вираз і в мистецтві, в стилі українського (козацького) бароко, який в оригінальний спосіб сполучав візантійські й західні первні». Якщо за доби Київської Русі і великою мірою у Литовсько-Руській державі носієм вітчизняних духовних цінностей виступала українська аристократія, то після Кревської унії (1385), що стимулювала процеси полонізації української шляхти, починає формуватися У. і., яка прибирає на себе функції духовно-культурного лідера народу.

Саме У. і. організовується на захист його культурних і релігійних цінностей (полемісти, викладачі братських шкіл, мандрівні дяки і т. д.). Завдяки її зусиллям досягається і підтримується високий освітній рівень українського народу. За свідченням сірійського архидиякона П. Алеппського, що подорожував по Україні 1653 р., українці всі «за малим винятком грамотні, навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати і знають порядок служб церковних та церковні співи; священики навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками по вулицях». В Україні на цей час діють 24 друкарні (проти 2 у Московії), з 1576 р. функціонує Острозький науково-освітній центр, а з 1632 р. перший серед східного і південного слов'янства вищий навчальний заклад — Києво-Могилянський колегіум (з 1701 р.— Академія). Навіть у XYII ст., коли після приєднання України до Московії почалися гоніння на українську культуру й освіту, у Ніжинському полку на 202 поселення припадало 217 шкіл, у Лубенському — на 247 поселень 172 школи, у Чернігівському — на 229 поселень 154 школи, у Переяславському — на 174 поселення 119 шкіл, у Полтавському — на 61 поселення 98 шкіл, у Прилуцькому — на 102 поселення 69 шкіл, у Миргородському — на 84 поселення 37 шкіл. Впадає у вічі неелітарний характер освіти в Україні, неприв'язаність У. і. до владної еліти. Показовою в цьому плані є постать Г. Сковороди, якого рівною мірою шанували і владні верстви, і селяни.

Характерною в цьому відношенні є та обставина, що в українській мові для позначення шановної особи державного чи військового діяча вживався термін «зверхник», шановного ж письменника, мислителя, вченого називали «достойник». На час приєднання України до Москви, де, за свідченням російського академіка О. Пипіна, тоді «панували церковний фанатизм, ворожість до науки, впертий застій, моральне здичавіння і затятість», Україна стояла набагато вище за культурним і освітнім рівнем. То ж зрозуміло, що потужний культурний потік ринув з півдня на північ. У Москві започатковується новітня література, біля джерел якої стояли українець Ф. Прокопович (він же став на чолі «вченої дружини» Петра I) і молдаванин А. Кантемір. 1664 р. випускник Київської академії білорус С. Полоцький засновує у Москві перший тут вищий навчальний заклад — Греко-латинську школу, реорганізовану 1685 р. професором Київської академії С. Яворським у Слов'яно-греко-латинську академію (перша ж школа у Москві була заснована ще у 1649 р. ченцем Києво-Печерської Лаври Є. Славінецьким). Українець С. Чижинський засновує у Москві театральну справу; розвивається силабічна поезія, що була, за свідченням російського вченого О. Архангельського, «одним з найближчих впливів південно-західної освіченості на далеку Московську Русь». Той же Архангельський говорить про величезний вплив на формування російської літературної мови «Славенской граматіки» українця М. Смотрицького. «Вплив граматики Смотрицького досить відчутно позначається з половини XYII ст. на орфографії не тільки всієї друкованої, але й рукописної літератури московської. Смотрицькому, між іншим, значною мірою належить наша граматична термінологія, що втрималася... навіть незважаючи на спроби Ломоносова змінити її». Потреба в учителях з України в Московській державі була такою великою, що нерідко на посади професорів у Москві зараховували студентів з Києва. Навіть у XYII ст. при відкритті Московського університету (1755) перший набір студентів довелося робити в Україні. Отже, ніби підсумовує Архангельський: «Кияни, попри всю упередженість проти них у Москві, вже з другої половини XYII ст. були в Московській Русі господарями ситуації, кращими, найвидатнішими тут діячами».

Будучи за своїми ментальними характеристиками толерантною і відкритою, У. і. щиро віддавала свої культурні набутки і освіченість «новій батьківщині», але, на жаль, у переважній більшості випадків при цьому втрачала свою національну самобутність, росіщилася. Цей процес вже не тільки на московських теренах, а й у самій Україні активно підтримувався і спрямовувався офіційною імперською ідеологією Московської (згодом — Російської) держави, проголошеною в історичних концепціях М. Карамзіна, М. Погодіна, Д. Іловайського та ін. Москва визнавалася «законною» спадкоємницею історії і культури Київської Русі, українці ж — «бічною гілкою»

(у радянські часи — «молодшим братом») великоруського народу.

Говорячи про долю У. і. в межах Російської імперії, М. Шлемкевич у своїй книзі «Загублена українська людина» виділяє її два типи «гоголівський» та «шевченківський». «Гоголівська» людина — це ті представники У. і., які «при всьому прив'язані до України, її звичаїв і народної культури... все ж вплїталися в нове життя... молодої, повної розгону Російської імперії». Це про них писав І. Лисяк-Рудницький: «Від Росії променював велетенський престиж великодержави та блискучої імперської цивілізації. Багато українців, осліплених цим сяйвом, бажали й собі причаститися до нього». «Гоголівська» людина не є просто «зрадник» («запроданець»), як іноді спрощено тлумачиться цей феномен (хоч, на жаль, «запроданців» немало було в Україні). Недаремно цей тип У і. було названо іменем М. Гоголя. Адже він, за характеристикою П. Голубенка, «був носієм і реалізатором» культурної місії українства «на сході Європи». «Гоголь виступив як духовний реформатор Росії, з метою наближення її до культурно-історичних традицій Київської Русі, щоб таким шляхом розв'язати проблему російсько-українського співжиття в спільній державі. Гоголь належав до тієї частини української еліти, яка свої старокиївські імперські традиції і могутні потенції української культури прагнула реалізувати в новій імперській Росії. Історія поставила перед нею дилему: або занидіти і пропасти в глухій малоросійській провінції, або піти на службу в російській державі, взяти активну участь в будові імперії, зробити її своєю. Об'єктивно ця тенденція була спрямована на українізацію Московії».

Особиста трагедія Гоголя полягала у неможливості (його особистої) вести послідовно цю лінію до кінця (звідси трагічна смерть Гоголя). Але, як писав російський літературознавець К. Мочульський, «Гоголю судилося круто повернути всю російську літературу.., зрушити її зі шляху Пушкіна на шлях Достоєвського... Сила Гоголя була така велика, що йому вдалося зробити неймовірне: перетворити пушкінську епоху нашого письменства в епізод, до якого повороту нема... Від Гоголя пішла вся «нічна свідомість» нашої словесності: нігілізм Толстого, безодні Достоєвського, бунт Розанова... Можна жалкувати за днем, що так швидко промайнув, і здригатися перед страшним нічним «карликом», автором «Мертвих душ». Але не можна відкидати того, що велика російська література вийшла із «Шинелі» цього «карлика». Без Гоголя була б, можливо, рівновага, благополуччя: безконечно продовжений Майков, а за ним безплідність. Після Гоголя — «повне неблагополуччя, світовий розмах і світова слава». Насичена українським менталітетом Гоголя, російська література (і культура в цілому) дала Достоєвського, Толстого, «срібний вік» культури початку XX ст. Як писав російський філософ, професор Київського університету Є. Трубецькой, європеїзація російської культури, перетворення на світову, була б неможлива без попередньої її «українізації». В цьому плані У. і. XIX ст.— М. Драгоманов, В. Антонович, М. Костомаров, що стояли за «автономію» України в рамках Росії (певною мірою це стосується і політичної позиції М. Грушевського та В. Винниченка у початковий період діяльності Центральної Ради),— була продовжувачем лінії «гоголівської» людини.

Що ж до «шевченківської» людини, яка написала на своїх прапорах шевченківське гасло: «Борітеся — поборете!», то це та частина У. і., сумління якої закликало звільнити Україну, що знаходилася вже 300 років, як співалося в народній пісні, «під московським караулом у Кремлі». Тож показово для України з її повагою до духовно-гуманістичних цінностей, що її національним героєм став «не державний муж або воїн, а поет Тарас Шевченко. Його історичне значення не можна окреслити чисто літературними мірилами. Українська громадськість бачила і продовжує бачити в його особі пророка, який своїм натхненним словом торкає і перетворює серце свого народу» (І. Лисяк-Рудницький).

Втіленням саме «шевченківської» людини стали діячі українського відродження 20-х рр. (що, на жаль, отримало трагічне означення «розстріляного»), яке виступило проти «малоросійства», повсякденного «позадництва» щодо «московського диригента» і виявило свою позицію у енергійному гаслі М. Хвильового — «Геть від Москви!» Так, це відродження стало «розстріляним». Винищення У і. 20-х рр. було свідомо заплановою акцією «упокорення» України лідерами нової — Радянської — імперії, про що свідчить цинічна заява слідчого у «справі СВУ» (березень 1930 р.) Брука: «... Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання — і воно буде виконане: кого не поставимо — розстріляємо». Винищення інтелігенції було доповнено страшним голодомором 1933—1934 рр. «Тільки знищивши фізично близько 80% верхніх культурних кадрів... та коло 20% населення УРСР, змогла Москва змусити решту підкоритись... Це вже не добровільне рабство. Це безприкладний в історії людства героїзм непідлеглості» (Ю. Лавріненко). І справді — непідлеглості. За 20-ми прийшли 60-ті рр. і знов У. і. у спротиві. І знов репресії, але у серпні 1991 р. імперія впала. Проте і в рамках суверенної України, здобутої великою мірою зусиллями У і. ситуація вибору триває, і остаточний вибір великою мірою залежить від послідовності і зваженості прихильників «шевченківської» позиції в У. і.

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ — історія розвитку філософських ідей в Україні. Починається у X—XI ст. творчим діалогом східнослов'янської міфоепічної свідомості з греко-візантійською християнсько-філософською думкою (т. зв. «двовір'я»).

Вже тут формуються основні риси українського світоглядного менталітету — «антеїзм» (емоційно-шанобливе ставлення до рідної землі, яка уявляється нерозривною цілісністю людського і природного буття); «екзистенціально-плюралістичне, особистісне» бачення реальності; «кордоцентризм» (від лат. cordis — «серце») як домінування «серця» (почуттєво-емоційної сфери людського єства) над «головою» (раціоналістично-натуралістичного тлумачення світу). У X—XI ст. У і. ф. розкривається у формі «народної» (міфи-«кощуни», билини) та «книжної» мудрості. Остання представлена текстами «Ізборників Святослава» (1073, 1076), «Слова про закон та благодать» Іларіона (XI ст.), «Повчання» Володимира Мономаха (XII ст.), творів К. Туровського (1130—1182), К. Смолятича (сер. XII ст.) та ін.

Філософія Київської Русі (т. зв. «любомудріє») спрямована не на просте «відання» (знання навколишнього світу речей), а на «мудрість», яка є «розгадуванням» божественого смислу світу. «Любомудріє», на відміну від житейського знання — «смисленності» (кмітливості) — осягає істину в міркуваннях над книгою, текстом, словом. У «слові божому» істина «загадана», адже божественне знання («одкровення») завжди є «сокровенним». «Любомудрію» притаманний антропоцентризм, воно постійно шукає посередника між природним і духовним світом, який би "зв'язав" творця з творінням. Таке прагнення йде від міфо-епічного слов'янського антеїзму, уявлення про нерозривність зв'язку між людиною і рідною природою, землею-ненькою. Людина як спеціальний предмет уваги києворуського любомудрія є своєрідною точкою перетину духовного світу «благодаті» і земного світу «гріха», центром цих протидіючих сил є «серце», яке зводить воєдино мисль, волю, віру (звідси кордоцентрична ідея безпосереднього осягнення істини «серцем»).

Після татаро-монгольської навали і входження українських земель до Великого князівства Литовського (XIII—XIV ст.) У і. ф., продовжуючи традиції києво-

руського «любомудрія», набирає специфічної форми неоплатонізму, що виявляє себе в агіографічній літературі («житія святих»), «ісихазмі», «ареопагітизмі» та ін. Саме на ці ідеї спиралася діяльність т. зв. «полемістів» (XVI—XVII ст.), мислителів, які активно захищали українську культурно-релігійну самобутність від польської політичної і культурно-релігійної інвазії, яка розгортається після Люблінської унії (1596). Безпосереднім поштовхом для виступу полемістів була публікація 1577 р. книги польського теолога-ієзуїта П. Скарги «Про єдність церкви божої». Осередками діяльності полемістів були т. зв. «братства», що виникають у XVI—XVII ст. у багатьох містах України і Білорусі. Особливо відомим серед них стає т. зв. Острозький культурно-освітній центр, який з 1576 р. практично перетворюється на перший на східнослов'янських теренах вищий навчальний заклад.

Найвідомішим серед полемістів був І. Вишенський (н. між 1545—1550 — п. після 1620), у центрі творчості якого стояла людина, що тлумачилася як істота «духовна», оскільки лише в «дусі» можливе безпосереднє спілкування з Богом. Таке спілкування, проте, не є раціональним осягненням Бога розумом (він здатний схоплювати лише негативні визначення Бога), адекватне схоплювання Бога досягається лише містично-ірраціональним «осяянням» душі. Відомими представниками полемістів були також К.-Т. Ставровецький (п. 1646), Г. Смотрицький (н. бл. 1594), М. Смотрицький (н. бл. 1578—1633), С. Зизаній (н. бл. 1570 — п. до 1621), З. Копистенський (п. 1627), Л. Зизаній (п. після 1633) та ін. У 1632 р. на базі Київської братської школи з ініціативи П. Могили (1596—1647) створюється Києво-Могилянський колегіум (з 1701 р.— Академія) — перший вищий навчальний заклад у східному слов'янстві. Серед професорів Академії бачимо таких видатних українських мислителів як Ф. Прокопович (1681—1736), І. Галятовський (п. 1688), С. Яворський (1658—1722), Л. Баранович (н. бл. 1620—1693), І. Гізель (н. бл. 1600—1683), Г. Кониський (1717—1795), Й. Кононович-Горбацький (н. 1653) та ін. Навчальна програма Академії будувалася за класичною схемою західноєвропейського університету («сім вільних наук»). Термін навчання становив 11 років, з них 2 роки вивчалася філософія. Програма передбачала знайомство з творами східних отців церкви, філософськими ідеями античності, західною патристикою, схоластикою, ідеями Відродження, Реформації, раннього Просвітництва та ін. Поряд з вітчизняною філософською традицією широко вивчалися досягнення західноєвропейської науково-філософської думки доби Відродження і Нового часу.

Філософсько-світоглядна спадщина Києво-Могилянської академії, будучи узагальненням попереднього розвитку У. і. ф., стає ґрунтом для наступної — класичної — доби У. і. ф., що відкривається творчістю Г. Сковороди (1722—1794). Філософія, за Сковородою, є самим життям; предмет філософії — людина, головна цінність якої не її теоретичні здібності, а емоційно-вольове єство — «серце». Реальний світ, за Сковородою, є результатом взаємодії трьох світів: великого світу, у якому живе «все породжене», макрокосмосу; другий світ «є мікрокосмос, себто світик, світочок або людина»; третій світ — «символічний» або Біблія. Кожний світ поділяється ще на дві «натури» — «зовнішню» («видиму») і «внутрішню» («невидиму»). Між макро- і мікрокосмосом існує гармонія, але встановлюється вона не сама собою, а залежить від вміння людини «розшифрувати» символи Біблії — цього «третього світу», який опосередковує стосунки людини з природою. Така «розшифровка» відбувається в праці і призводить до гармонії, щасливого життя лише в тому разі, коли праця виявляється «сродною» (відповідною «серцю» даної людини).

У XIX ст. в Україні набувають поширення ідеї німецької класичної філософії (особливо серед університетських філософів). Головним чином йдеться про філософію І. Канта і Ф. Шеллінга, змістовно ближчу українському світоглядному менталітетові. Маються на увазі насамперед кантіанські уподобання П. Лодія (1764—1829), шеллінгіанські симпатії Д. Кавунника-Велланського (1774—1847), М. Максимовича (1804—1873) — першого ректора Київського університету. Значно меншим були впливи Гегеля, до прихильників якого можна віднести хіба що професорів Київського університету О. Новіцького (1806—1884) та С. Гогоцького (1813—1899) — автора першої в Російській імперії філософської енциклопедії, «Философского Лексикона» в 4-х т.

Учасники Кирило-Мефодієвського братства М. Костомаров (1817—1885), П. Куліш (1819—1897), Т. Шевченко (1814—1861), при всій відмінності індивідуальної позиції кожного, демонструють своєрідний екзистенціально-романтичний спосіб філософствування.

У «Книзі буття українського народу» — цьому фактично Маніфесті братства — Костомаров наголошує на невідповідності деспотизму і монархізму самому національному характеру українства. У статті «Две русские народности» він робить спробу порівняльного аналізу українського і російського менталітетів, підкреслюючи істотні відмінності між ними, альтернативність багатьох з них.

Головна ідея філософської позиції Куліша — «внутрішня людина» у її постійній полеміці із «зовнішнім». «Внутрішнє», «глибина» — це «серце», нерозривно зв'язане з рідним краєм, з Україною, воно постійно протистоїть, сперечається із зовнішнім, з «поверхнею». Це протистояння лежить в основі цілої серії антитез: минуле — сучасне, народна мова — штучна мова, хутір — місто, Україна — Європа і т. д.

Україна як головна реалія творчості Шевченка, змальовується у постійній опозиції-діалозі двох основних її вимірів — тої соціальної спільності, яка реально втілена в історичній дійсності, що триває у теперішньому часі, і духовно-ідеальної спільності, що малася бути в минулому (репрезентована високими морально-етичними заповітами козацької слави) і яка має бути відроджена у майбутньому.

М. Гоголь (1809—1852) у «Вибраних місцях листування з друзями» оприлюднив справжнє — україноментальне підґрунтя своєї творчості. Персонажі його творів репрезентують лише «поверховий» шар реальності, примарний світ «мертвих душ», що ховає під собою справжній світ, світ людської душі і «серця», світ «душ живих». Знаменними в цьому плані є слова, якими завершується «Листування» — «будьте не мертві, а живі душі...»

Своєрідний підсумок доби класичної в У. і. ф. підводить «Філософія серця» П. Юркевича (1827—1874). Вихідним її пунктом є «серце», що витлумачується як «непрониклива для розуму глибина індивідуально-особистісного в людині». Розум («голова») виявляє загальне в діяльності людей, «серце» ж — основа неповторності й унікальності людської особистості; тим то у «серці» творяться ті явища й події історії, які принципово не можна вивести із загальних законів. Розум лише керує, планує, диригує, «серце» ж — породжує. Юркевич справив великий вплив на формування російської екзистенціальної філософії XX ст., зокрема на її родоначальника В. Соловйова (1853—1900). Водночас виникає київська російськомовна (але україноментальна подібно до «гоголівського» напряму в російській культурі, про який Ф. Достоєвський кинув знамениту фразу: «Ми всі вийшли з гоголівської «Шинелі») школа екзистенціалізму — М. Бердяєв (1874—1948), Л. Шестов (1866—1938), В. Зеньковський (1881—1962) та ін. Ідеї київського екзистенціалізму, за свідченням Ж.-П. Сартра, справили значний вплив на формування французького екзистенціалізму.

У новітню добу У і. ф. (кінець XIX—XX ст.) у її загальному екзистенціальному контексті з'являються мотиви натуралістично-позитивістського, соціалістичного звучання. Так у М. Драгоманова (1841—1895) провідною є ідея суспільного поступу до соціалізму, вищим втіленням якого виступає анархістський ідеал «безначальства». Філософські погляди Драгоманова формувалися, головним чином, в дусі кантівського позитивізму, прихильності до природничо-наукової «моделі» пізнання і мислення. Видатний український мислитель і письменник І. Франко (1856—1916) так само дотримувався соціалістичного суспільно-політичного ідеалу. Ставлячись з повагою до соціалістичної теорії К. Маркса, Франко водночас не погоджувався з ідеєю диктатури пролетаріату. Не погоджувався він і з Марксовим тлумаченням національного питання, говорячи про «народне відродження» як одне з центральних завдань реалізації соціалістичного ідеалу. У філософії Франко віддавав перевагу «позитивній філософії, що базувалася на найновішому природничому знанні». Відверта позитивістська позиція емпіріокритицизму властива В. Лесевичу (1837—1905). Тлумачення природи як «символу» духу знаходимо у О. Гілярова (1856—1938), неокантіанську позицію — у Г. Челпанова (1862—1936), ідеї «панпсихічного» персоналізму — у О. Козлова (1831—1901).

В кінці XIX — на поч. XX ст. в У. і. ф. знову посилюються романтично-екзистенціальні мотиви. Відродження національного бачення світу знаходимо у творчості Лесі Українки (1871—1913). Міфологічно-антеїстична ідея органічної «зрощеності» людини з природою пронизує зміст «Лісової пісні». Драматичний мотив дисгармонійності, «неконтактності» української і російської ментальності, способів життя виразно звучить у «Бояриш», екзистенціально-«сизіфівський» настрій чується у вірші «Contra spem spero». Екзистенціальна позиція пронизує й творчість мислителя і письменника М. Коцюбинського (1864—1913). Одна з головних її тем — відчуження людини, втрата органічного зв'язку з ненькою-землею, природою, які є результатом «завойовницького» ставлення людини до природи; людина-«завойовник» одягає «землю в камінь і залізо... бичує святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс, бруднить повітря пилом та димом». В результаті — туга й самотність («Інтермеццо»), а то й смерть, як покута за втрачену гармонію з природою («Тіні забутих предків»). Вихід Коцюбинський шукає у поверненні до природи, «перенесенні її у саму людину», у встановленні постійного діалогу з природою не як з «байдужим» буттям, а як зі своїм «внутрішнім». Видатний мислитель, політичний діяч і письменник В. Винниченко (1880—1951) був прихильником соціалістичної ідеї. Принципово погоджуючись з марксизмом, він різко заперечував його тлумачення національного питання. Свої погляди з цього приводу виклав у трьохтомній праці «Відродження нації». Згодом відійшов від соціалізму, пропагуючи в кінці життя т. зв. «конкордизм» (ідею «згоди» між конкуруючими класово-політичними силами у суспільстві). Творчості Винниченка властивий підхід до питання про сенс цивілізації. Оптимістичним гімном радості єднання людини з природою, усім Космосом звучить роман «Сонячна машина».

В роки радянської влади на Україні панує офіційна державна філософія діамату. Проте і за цієї доби зустрічаємо оригінальні філософські праці (репресованих діячів «розстріляного» відродження 20-х рр. С. Семковського, В. Юринця, П. Демчука та ін.). Визначною філософською постаттю виступає П. Копнін (1922—1971), який з гуманістичних («младомарксистських») позицій тлумачив проблеми логіки наукового дослідження, фактично вступивши в полеміку з догматичним діаматом. Численні учні Копніна, філософи-«шістдесятники» у своїх працях відроджують екзистенціальні теми У. і. ф., розробка яких стала після проголошення суверенності ґрунтом розбудови новітнього етапу філософії незалежної України.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРОЛОГІЯ — частина української філософії, що вивчає особливості культурного прогресу українського народу. Оригінальні пам'ятки Київської Русі (літописи, повчання, «Слово о полку Ігореве», билинний епос) сповіщають нам про перші виділення характерних особливостей культури слов'ян у формі опису звичаїв, обрядів, вірувань. У XVI ст. в козацьких літописах та працях К. Саковича обґрунтовується ідея «сарматського», пізніше «хозарського», походження слов'ян, яка, мовляв, і визначає особливості духовної культури українців — потяг до волі, лицарські чесноти, гідність і вірність,— що були успадковані від могутніх народів: сарматів та хозар.

У XVII-XVIII ст. в мистецтві, поезії, літературі, драматургії, усній народній творчості (думах), живопису, архітектурі формується стиль укр. бароко, в центрі якого — живе рухливе людське буття. Ці духовні настанови були пов'язані з утвердженням певного політично-правового устрою, що спирався на загальну виборну систему і тяжів до республіканського ладу.

В кінці XVIII — на поч. XIX ст. в У к. формується концепція романтичного народництва, відповідно до якої провідною є усна народна творчість, що і визначає специфічні особливості писемної культури. При цьому її творцем, героєм є народ; панство ж — відчужений від народу елемент. Прихильники ідей українського романтизму (М. Цертелєв, М. Максимович, І. Срезневський, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко) героїзують та поетизують минуле, ставлячи в центр уваги людей сильних пристрастей доби козацької слави. В їх творчості виділяються характерологічні особливості української культури шляхом протиставлення російській ментальності. Започаткована ними культуролог. особливість України, сконцентрована навколо «внутрішньої людини», що спирається на концепцію «філософії серця» Г. Сковороди, пізніше розробляється М. Гоголем, П. Юркевичем. З 60-х рр. XIX ст. проводиться наукове осмислення специфічних особливостей української культури порівняно з ін. нац. культурами. Цим завданням підпорядковані дослідження етнографів, фольклористів, істориків (М. Драгоманов, В. Антонович, Ф. Вовк, І. Рудченко, О. Потебня, О. Русов, П. Житецький, М. Лисенко), які широко використовували ідеї теорії компаравістики (запозичення і взаємодії культур) та міфологічної європейської школи. В працях І. Франка вперше, на основі світоглядно-філософського бачення, опрацьовується цілісна концепція історії укр. культури від найдавніших часів і до кінця XIX ст. Вся культура розглядається в єдиному процесі розвитку матеріальних та духовних складників і нерозривно пов'язана з соціальн. боротьбою в суспільстві за ідеали справедливості та рівноправності.

Послідовний процес розвитку національної культури виклав у своїх працях М. Грушевський. І. Огієнко — історик церкви, культуролог, філософ, мовознавець, письменник — в своїх численних працях простежує самобутній розвиток укр. культури, виділяє характерні особливості її в різні епохи, показує вплив на рос. культуру. Починаючи з цих мислителів, культурологічні концепції включають в себе певні політично-державницькі. Це й концепція федералізму (М. Драгоманов), державного суверенітету, національної «агресивності» (Д. Донцов). У передреволюційний період значно посилюється загальнокультурний контекст (імпресіоністські мотиви творчості М. Коцюбинського, Лесі Українки), розширюється соціальний рівень аналізу (героєм стає робітничий клас, інтелігенція — І. Франко, В. Винниченко), з'являються фрейдистські та натуралістичні оцінки культури. До 30-х рр. стверджуються нові аспекти, які характеризувалися в цілому калейдоскопом модерністських напрямків — футуризм, символізм, неокласицизм, «вітаїзм» М. Хви-

львового. В праці за редакцією І. Крип'якевича «Історія української культури» (1937) було зроблено глибокий аналіз побуту, літератури, мистецтва, театру та музики. Було також зроблено ряд спроб створити оригінальні концепції культури («Українська культура, її минувщина та сучасність» А. Козаченка, «Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII ст. » М. Марченка).

Широко розгорнулися дослідження укр. культури в еміграції. Були написані й видані курс лекцій для студентів Українського технічно-господарського інституту в Подєбрадах «Українська культура» (під ред. Д. Антоновича, 1940); тематична трьохтомна «Енциклопедія українознавства» (1949); «Нариси з історії нашої культури» Є. Маланюка в 50-х рр XX ст.; «Тисяча років української культури» М. Семчишина (1965) та ряд ін. Разом з становленням національної державності посилився процес розробки У. к. Цими питаннями займаються академічні інститути, Інститут українознавства при Національному університеті ім. Т. Шевченка, введені курси лекцій у вищих навчальних закладах України, видані підручники для студентів.

УКРАЇНСЬКА МОВА — мова корінного населення України, а також українців, що проживають за її межами: в Росії, Казахстані, Білорусії, прибалт. країнах, США, Канаді, Аргентині, Австралії, Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії та ін. країнах світу. У. м. є рідною прибл. для 45 млн. людей, тобто входить у другий десяток найпоширеніших мов світу.

У м. належить до схід. групи слов'ян. мов, що входять до індоєвроп. мовн. сім'ї. Її найближчі родичі — рос. і білорус. мови. У. м. властиві такі спільні з рос. і білорус. ознаки, як початкове (*о*) на місці колишнього (*je*) *(озеро, олень)*, звуки (*ч*), (*ж*) на місті колиш. *tj, dj kt' (св(ч)ка, межа, піч)*, сполучення *-оро-,-оло-,-ере-,-еле-* на місці колиш. **or, *ol, *er, *el (голова, ворона, береза, пелена)*, відсутність носових звуків *(дуб, зуб, п'ять* замість колиш. *dobъ, ӡob, pętь)*. Специфічні особливості в фонетиці окр. східнослов'ян. мов активно розвиваються після падіння глухих (неповн. творення) голосних звуків ъ (коротке *о*) та ь (коротке *е*). Так, в У. м. в новозакритих складах на місці (*о*) та (*е*) з'являються спершу довгі (*о*) та (*е*), що згодом переходять в (*і*): *стол>стол>стіл, печь>печ>піч*. Але залишаються в стилі й давніші діалектні особливості східнослов'ян. говорів. Це, зокр., характерне для говорів Півд. Русі чергування (*у*) з (*у*) (явище, спільне з білорус. мовою), перехід (ѣ) в (*і*) (явище, спільне з північнорос. говорами), перехід (*е*) в (*о*) після шиплячих та (*й*) (зокр., в формах дієприкметників), уживання фрикативного (*г*) (явище, спільне з білорус. мовою і південнорос. говорами), утворення середнього (*и*) на місці (*і*) та (*ы*): *синій>синий* і *синѣ>сынѣ*. В У. м. набуває поширення закінчення *-іви (еви)* у дав. відм. од. іменників чол. роду, зберігається кличний відм. *(брате, сину, земле)*, закінчення ѣ *в род. відм. од. іменників з основами на -іа- (землѣ > землі)*, флексія *-мо* в 1-ій ос. од. тепер. часу і наказ. способу *(напишемо, станемо, напишімо, станьмо)* та ін. Усі ці мовні риси трапляються уже в пам'ятках XI—XII ст., що походять з Півден. Русі. Вони систематично виявляються і в пам'ятках з цих територій пізніших часів — XIV—XV ст.

Укр. народ складався на основі населення колиш. Київського, Чернігівського, Переяславського, Галицького і Володимирського князівств. Це була територія Наддніпрянщини з басейнами середн. і нижн. течії Десни та Сейму, Сули, Псла і Ворскли на сході, Росі і частково Прип'яті на заході, а також Наддністрянщини, обмеженої з північ. заходу Півден. Бугом, а з півд. заходу Прутом. Консолідації укр. народу перешкоджала та обставина, що всі ці землі входили до складу різн. держав. Так, Чернігово-Сіверщина, Поділля і Київщина з Переяславщиною, а також більша частина Волині належали до Великого князівства Литовського з офіц. «руською», тобто староукр. мовою; північ. Буковина стала частиною Молдавського князівства — тут теж тривалий час усе держ. діловодство велося «руською» мовою. Частину Зах. Волині і Галичину захопила Польща, а Закарпаття — Угорщина.

Провідну роль у розвитку укр. народу і його мови відіграла Наддніпрянщина, яка з XIV ст. разом з Галицькою і Володимирською землями дістала назву «Мала Русь». Тоді ж стосовно цієї території вживалася і давніша назва «Україна», тобто «внутрішня земля», «земля, населена своїм народом» (пор. англ. протиставлення inland — «всередині країни» та outland — «інша, чужа земля», а також нім. auslëander — «чужинець»). На таку думку наводить і перша фіксація цього слова в Іпатіївському літопису: *и плакашася по немь* (за переяславським князем Володимиром Глібовичем) *вси переяславци... о нем же Оукраина много постона* (1187). Ідеться тут не про якусь «оукраїну», «околицю», як іноді пояснюють походження слова «Україна», а про переяславців — найближчих земляків Володимира Глібовича — і про всю рідну країну.

Особливо велике значення для консолідації укр. народу і його мови, для розвитку самосвідомості мали Київ і Київщина: саме вони стали видатним осередком розвиту і поширення укр. науки і освіти, тут зародилася хвиля визв. боротьби проти гніту шляхетсько-магнатської Польші.

У другій пол. XVI — першій пол. XVII ст. осн. територіями, заселеними українцями, були Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Брацлавщина (Поділля), Волинь, Запоріжжя, Галичина і Закарпатська Русь. У цей час посилюється міграційний рух українців із заходу на схід — на півд. Київщину, Брацлавщину і в межі Рос. держави — на Слобожанщину. Причиною міграційних процесів було посилення феод. гніту щодо селянства з боку магнатської Польщі. Наслідком частих масових переселень було змішування на Наддніпрянщині, Лівобережній Україні та Слобожанщині різн. етніч. груп укр. населення, формування загальноукр. етніч. рис, певна нівеляція діалектн. особливостей і утворення загальнонарод. укр. мови.

Проте на Волині, в Передкарпатті й Закарпатті, де корінне укр. населення менше змішувалося з некорінним, тривалий час, аж до сьогодні, зберігаються історично-територ. групи населення із своїми давніми самоназвами. Межиріччя Дністра і Пруту — від Самбора до Івано-Франківська і далі на північ. захід до Перечина — займають бойки. Їхні півд. сусіди — гуцули. Вони населяють гори, пронизані долинами Тиси, верхів'я Пруту, Чорного і Білого Черемошів. На території Гуцульщини знаходяться Ділятин і Яремча, Ворохта і Ясіня, Верховина (Жаб'є) і Путила, Косів і Вижниця. Окрему гірську етніч. групу становлять лемки. Вони населяють Закарпаття переважно на схилах Низьких Бескидів на території Чехії, Словаччини і Польщі. Проте багато з них у 1947 р. розпорядженням польськ. властей були переселені на зах. польські землі, частина ж з території Лемківщини переїхала в Україну — переважно у Львівську, Тернопільську і Миколаївську обл. Чимало лемків у кінці XIX — на поч. XX ст. емігрували до США, Канади, Аргентини. У США 1929 р. заснувалася культурно-освітня організація «Лемкосоюз», яка видає газету «Лемківська Русь» лемківським діалектом і англ. мовою. Населення півночі України по лінії Володимир-Волинський, Рівне, Житомир, Фастів, Прилуки, Конотоп вживає північноукр., або поліське наріччя. Проте в окрему етніч. групу виділяє себе тільки населення, яке займає територію на захід від р. Горинь до Зах. Бугу. Це носії волинсько-поліських або західнополіських говірок; до них прилягають ще надбузькополіські, чи підляські, говірки, поширені в басейні Зах. Бугу до р. Нарев. По-

ліщуки — така самоназва цієї етніч. групи. Схід і Південь України належать східноукр. говорам, які лежать в основі літерат. мови. Певну етніч. специфіку серед мешканців цих територій зберігає населення Поділля (ниніш. Вінницька і Хмельницька обл.) і Слобожанщина (Харківська, частина Сумської, Донецької і Луганської обл. України та прилеглих обл. Росії). Вони звуться відповідно подолянами (подоляками) і слобожанами. Перші з них — корінне населення Поділля, другі — переселенці з різн. частин України. Окремих етніч. груп ні те, ні те населення уже, мабуть, не становить.

Підмови етніч. груп — діалекти, говірки — засобами писемного спілкування здебільшого не виступають, хоч можуть широко використовуватися в худож. творах. Мова Слобожанщини представлена в творах Г. Квітки-Основ'яненка. У новелах В. Стефаника всі розмови і спосіб думання героїв втілено в покутсько-буковинських говірках; цей же мовн. масив відбився в творчості Ю. Федьковича і М. Черемшини. Г Хоткевич доніс до нас гуцульську говірку у повістях «Камінна душа» і «Довбуш».

Якщо етніч. група відривається від близького їй мовно-культ. середовища, вона може витворювати власну писемну мову. Прикладом є сербські русини або лемки.

Усі місцеві говірки, говори і навіть писемні підмови тяжіють до свого літерат. материка — унормованої, кодифікованої загальнонац. мови. У центрі загальнонац. мови перебуває вироблювана віками літерат. мова. Це фактор монолітної єдності народу. У літерат. У м. чується і відгомін давніх, ще літописних часів (пор. слова *воїн, древній, городище, боярин, князь, Русь, муж, меч, лук, рать, полк*), і зв'язок із сучас. діалектами *(легінь, полонина, баюра, ґрунь, кичера, перетика, плай, чічка)*, і залежність від світ. наук. прогресу *(екологія, кібернетика, комп'ютер, ойкумена, структура, система, опромінення, термояд, свідомість)*. Усі ці різнорідні з погляду часу і місця утворення слова є компонентами складної багаторівневої системи — загальнонац. мови. Фонет., грам. і лекс. компоненти цієї системи підпорядковані діянню усталених законів, що становлять той скелет мови, який лежить в основі давніх і сьогодніш. діалектів, літерат. мови, що існує в писемному й усному варіантах, і розмов. мови, в якій на місцеві особливості внаслідок впливу школи, преси, радіо, телебачення накладаються літерат. мовні норми.

Жодна нац. мова не може нормально розвиватися без спілкування з ін. мовами. В основі укр. лексич. системи лежить давня східнослов'ян. лексика *(поле, ліс, гора, море, дерево, кущ, трава, дім, жінка, корова, пес, свиня, птах* і т. д.*)*. Проте вона ніколи не була відгороджена від ін. мов. Контакти У. м. з ін. слов'ян. і неслов'ян. мовами багаті й різнобічні. Чимало запозичень з ін. мов містила вже праслов'ян. мова — праматір усіх слов'ян мов. Найчисленнішими були тут запозичення з роман. і герман. мов. З герман. мов, зокрема, були перейняті такі слова, що ввійшли і в сучас. У. м., як *черешня, капуста, хміль, хобот, лев, верблюд, хижа, млин, тин, лар, скло, рама, труба, віск.* Те ж стосується таких слів роман. походження, як *вино, м'ята, коляда, роза (рожа), кіт, кум.* Торгівля з греками поповнювала східнослов'ян. словник назвами на позначення просторових понять *(левада, океан)*, живої природи *(мак, кипарис, буйвіл, тур, кит)*, матер. культури *(палата, баня, миска, кирка)* та ін. З Прибалтики прийшли слова *ківш, олово, янтар, дьоготь, клуня, скирта, жлукто* та ін. Не лишилися осторонь і схід. народи. В У. м. представлені такі тюркські слова, як *баран, товар, єшан, жемчуг, качан, батіг, яруга;* перська мова передала нам слова *собака, шатро, базар, булат, шахи* та ін. Усі ці слова підлягали фонет. адаптації відповідно до зазначених раніше законів У. м., набували необхідних грам. рис: діставали рід, здатність відмінюватися за числами й відм., отже, входили в народ. мову.

Найхарактерніші фонет., грам. і лекс. риси укр. народ. мови увійшли і в її першу літерат. форму — староукр. літерат. мову XIV—XV ст. У ній (нерегулярно) фіксуються такі написання, як *шість* зам. *шесть*, відбувається чергування *у* з *в (ужити — вжити, утиск — втиск)*, уживаються місц. народ. слова *(верховина* — «верхня течія річки», *грунь* — «пагорок», *криничина* — «місцевість, багата на джерела», *полонина* — «гірське пасовище» та ін.*)*, нова юрид. термінологія: *дідич, дідизна, дозволити, дорадити, займище, закоп, належати, нащадок, осадити, податок* та ін.

З XVI ст. в Україну проникають реформаційні ідеї, що спричиняє появу перекладів євангельських текстів «простою», тобто староукр. літерат. мовою. Отже, зародившись як однофункціональна (ділова), староукр. літерат. мова з входженням її в конфесіональну сферу стає поліфункціональною, що значно розширює її словник і збагачує виражальні можливості. У XVII — на поч. XVIII ст. староукр. літерат. мова вживалася також у науці, худож. літ-рі, була об'єктом наук. вивчення і викладалася як предмет.

На поч. XVIII ст. указом Петра I у Схід. Україні було заборонено друкувати У м. реліг. літ-ру. Це позначилося на книговидавничій справі в цілому. Староукр. літерат. мова поступово витіснялася рос. мовою. На західноукр. землях вона продовжувала вживатися ще й у XIX ст.

З кінця XVIII ст. зароджується нова укр. літерат. мова на народ. основі. Основоположником її став І. Котляревський, автор «Енеїди», п'єс «Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник». Т. Шевченко своєю творчістю перетворив укр. літерат. мову в загальнонарод. У 60—80 рр. XIX ст. розвиток укр. літерат. мови штучно стримувався царським указами про заборону. Право її вільного розвитку відстоювала Рос. академія наук. На поч. XX ст. укр. літерат. мова була представлена не тільки в худож., але і в наук. та публіцист. літ-рі. Особливо бурхливо вона розвивається в 1917—1919, а також у 1923—1929 рр., входячи в усі сфери сусп. буття. Протягом цього часу укр. літерат. мова перетворилася у всебічно розвинене знаряддя освіти, культури і науки. З її допомогою виросли лави укр. інтелігенції. І хоч у роки сталінського лихоліття робилося все, щоб загальмувати цей процес, хоч укр. інтелігенція не з своєї вини дуже поріділа, та все ж, укорінену в засобах освіти й органах масової інформації, У м. знищити було неможливо. Новий наступ на неї було вчинено у брежнєвсько-сусловські часи: вона почала зникати у вищій школі, а отже і в середній, у виданнях наук. літ-ри. Але вижила, і перед нею знову відкрито дорогу в коло рівноправних слов'ян. літерат. мов — найцінніших показників культури слов'ян. народів.

УКРАЇНСЬКА МУЗИКА. Археологічні знахідки (музичні інструменти) на територіях Київської, Чернівецької та Чернігівської обл., повідомлення візантійських істориків, давніх вітчизняних літописів та зображення на фресках Софійського собору у Києві (XI ст.) свідчать про прадавню історію музичного мистецтва в українських землях. Імена давньоукраїнських співців Бояна та Митуси давно вже стали називними.

Понад тисячу років У. м. розвивається у двох річищах — народному та професійному. Народній пісенності притаманні широкий діапазон мелодичних ладів, багата мелодична орнаментика, в регіоні Карпат — синкопована метрика. Окремі реіональні особливості національного стилю народної музики викликані взаємними впливами музичних культур сусідів. У Наддніпрянщині це в основному татарської та турецької музичних традицій і музики кочовиків, в Карпатському регіоні — музики поляків, словаків, меншою мірою — угорців та румунів.

На межі XV—XVI ст. активно розвиваються епічні жанри фольклору (історичні пісні, думи, хроніки, балади), а починаючи з кінця XVII ст.— духовні (колядки, канти, псалми, духовні пісні), а також ліричні жанри (ліричні, лірико-побутові, жартівливі, танцювальні пісні).

До сьогодні збереглися в народному побуті численні зразки календарно-обрядових та обрядових пісень. Це прадавні щедрівки й колядки, веснянки, великодні, петрівчанські, обжинкові, колискові, весільні пісні та похоронні голосіння. Не менш цікавою є й народна інструментальна музика, передусім, мистецтво гри на кобзі, бандурі, лірі. Дуже характерною формою музикування був інструментальний супровід на цих інструментах співові. Набули поширення ансамблі музикантів-інструменталістів, які супроводжували народні гуляння та танці,— троїсті музики за участю скрипки, цимбалів, бубна, басолі, барабана. Існує традиція сольно-імпровізаційного виконання на сопілці, трембіті, дримбі, свирілі (флейті Пана), окарині.

Професійна музика українців — це різні форми церковного співу в християнських храмах, мистецтво музикантів-співців, частково — скоморохів. Згодом до церковного співу, що базувався на візантійсько-грецькій традиції, почали проникати місцеві мелодичні елементи. Так сформувався київський розспів (XVII ст.). Виникли також національні способи нотації — крюковий (знаменний) та кондакарний.

Професійна музика світського характеру — як вокальна, так й інструментальна — побутувала при дворах князів та бояр. Її носіями були також братства (з XV—XVI ст.), Острозький і Київський колегіуми (академії), великі монастирі. До XV ст. церковна музика була монодичною. З кінця XVI ст. повсюди в Україні утверджується багатоголосний партесний спів, а висока майстерність хорового виконавства українців стає відомою у всій Європі. Постійно вдосконалюється й розвивається також музикознавча наука. Основним її досягненням на той час стала «Граматика музикальна» (1675) М. Дилецького. Велике значення для розвитку музичного мистецтва в ренесансно-бароковий період мали вертепний та шкільний театри, вистави яких супроводжувались музикою. Музика була неодмінним атрибутом козацького побуту. Професійні музиканти (хористи, інструментальні капели) завжди брали участь в офіційних церемоніях при гетьманських, а часто й полковничих, резиденціях в банкетах та виїздах високих урядовців Гетьманської держави і війська. З 1738 р. в Глухові існувала музична школа, що готувала співочі кадри для Петербурзького двору, архієрейських та монастирських хорів.

Першою великою кульмінацією розвитку професійного музичного мистецтва України стало XVII ст. і творчість Д. Бортнянського, М. Березовського, А. Веделя, в якій представлена більшість жанрів тогочасної європейської музики, а хорові концерти є однією з вершин світового бароккo. Твори цих композиторів — як вокальні, так й інструментальні — відомі далеко поза межами Вітчизни, виконуються в усіх українських церквах.

У кінці XVIII — на початку XIX ст. виходять друком перші збірки українських пісень; відкриваються музичні класи в навчальних закладах (світського й духовного плану); з'являються симфонічні та камерно-інструментальні твори А. Голенковського, братів-Лизогубів, Г. Рачинського, П. Селецького та ін.; перші українські класичні музичні комедії «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка. Створюються численні пісні-романси, багато з яких стали народними. Середина XIX ст. є часом появи національної опери («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, співогри М. Вербицького тощо). Формуються центри музичного життя (Перемишль, Харків, Київ, Львів, Одеса), з'являється когорта українських композиторів, які свідомо стали на національний ґрунт (І. Лаврівський, І. Воробкевич, А. Вахнянин, В. Матюк, П. Сокальський).

Якісно новим етапом у розвитку У. м. стала творчість М. Лисенка (1842—1912). Вона найповніше відображає особливості музичного мислення українців. Найзначнішими досягненнями композитора є монументальний цикл вокально-інструментальних композицій «Музика до «Кобзаря» Т. Шевченка» та оперна творчість («Тарас Бульба», «Різдвяна ніч», «Наталка Полтавка», ряд ін.). Лисенко увійшов до історії української культури також як неперевершений фольклорист, піаніст, хоровий диригент і педагог.

Сучасниками та послідовниками М. Лисенка були знані композитори М. Калачевський, П. Ніщинський, І. Рачинський, П. Сениця, В. Сокальський. На переломі століть творять також С. Людкевич, О. Нижанківський, Д. Січинський, Я. Степовий, К. Стеценко, Ф. Якименко, М. Леонтович, О. Кошиць. Обробки народних пісень та духовні твори двох останніх авторів увійшли до скарбниці шедеврів світової музики.

У кінці XIX — на початку XX ст. музичне життя в Україні значно активізується. Виникають хорові товариства «Торбан» і «Боян» (1891), Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка у Львові (1903) та Музично-драматична школа М. Лисенка у Києві (1904). Світове визнання завоювали українські артисти: І. Алчевський, М. Заньковецька, С. Крушельницька, М. Менцинський, О. Мишуга. В перші десятиліття віку розпочинають свій творчий шлях класики сучасної музики В. Барвінський, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький, А. Рудницький. У Києві та Одесі відкриваються перші консерваторії.

Протягом радянського періоду У. м., незважаючи на тоталітарний тиск, досягає вагомих результатів. Позбуваються периферійного становища також музична освіта та наука. Провідні українські композитори представляють сьогодні національну музику в багатьох країнах світу. Це В. Бібік, Л. Грабовський, Леся Дичко, В. Сильвестров, М. Скорик, С. Станкович, ряд ін. Українські оркестри, хори, ансамблі, капели, окремі виконавці гастролюють далеко поза межами Вітчизни. На високому рівні здійснюється підготовка музично-виконавських та музикознавчих кадрів (музшколи, училища, консерваторії, інститути). Багато українських музичних вчених стали вже класиками світового музикознавства (Ф. Колесса, К. Квітка, С. Грица, О. Герасимова-Персидська й ін.). В Україні функціонує значна кількість музичних фестивалів і конкурсів, у тому числі міжнародних («Київ Музик Фест», «Червона Рута», «Оберіг», конкурси ім. М. Лисенка, С. Крушельницької тощо), які сприяють розвиткові музичної творчості та виконавства.

УКРАЇНСЬКА НАРОДНІСТЬ — етносоціальна спільність, що виникла на території сучасної України внаслідок розпаду внутрішньоінтеграційних зв'язків всередині народу «русь», який був основним населенням Давньоруської держави. Процес формування У. н. відбувався прибл. з XII до сер. XVII ст. на території, що охоплювала південно-зах. землі колиш. Русі, і пройшов три етапи.

На першому етапі (XII—XIII ст.) відбулося зародження первісних ознак У. н.— мовні, культурні, господарські особливості, відмінності в антропологічних складі населення та ін. На другому етапі (XIV—XV ст.) відбулося формування складових ознак У. н.— спільності екон. території, системи екон. міжземельних зв'язків, спільних особливостей мови і культури, особливостей психіч. складу і нац. психології, нарешті, утворення єдиної самосвідомості укр. населення і фіксація цієї самосвідомості в самоназві «українці» і в назві етніч. території — «Україна». На третьому етапі (XVI — перша пол. XVII ст.) відбувається процес остаточної консолідації У. н. навколо ідеї нац. визволення і відродження державності. Остаточну крапку в процесі формування поставила Визвольна війна 1648—1654 рр. під проводом Б. Хмельницького. Її наслідком було утворення нац. держави, а також визнання України й українців з боку іноземних держав самостійним і відмінним від ін. суб'єктом європ. політ. життя.

На формування У. н. великий вплив справили як природно-географ., так і геополіт. умови. Сприятливі умови

для землеробства визначили переважання в соціальн. структурі укр. суспільства селянства і визначальний вплив сільськогосподарського землеробського культурного типу та форми традиційної етніч. культури.

Географічна локалізація України в зоні зустрічі цивілізацій і в сфері зіткнення геостратегічних інтересів могутніх середньовічних держав Росії, Туреччини і Польщі зумовила складні воєнно-політ. обставини формування У н.— безперервний феодальний, нац. і реліг. тиск Польської держави, постійні виснажливі напади турецьких, кримськотатар., ногайських загонів. За таких обставин у середовищі укр. суспільства неухильно зростала роль тих соціальн. верств, які могли впливати на перебіг воєнних подій. До них відносилося в першу чергу укр. козацтво, а також дрібна і середня укр. шляхта. Їхніми союзниками виступали православне духівництво й міщани. З часом через зростаюче значення воєнного фактора роль провідної соціальн. верстви у визв. русі перейшла до козацтва, яке користувалося найширшою підтримкою осн. маси населення — селян, завдяки збереженню і розвитку в козацькому середовищі демокр. традицій, а також обопільній близькості головних життєвих інтересів селянства і козацтва.

У н. формувалася в складі Речі Посполитої, що позначалося на її розвитку як негативно, так і позитивно. Негативним було посилення на укр. землях феодального гноблення, поширення колонізації, утиски православної церкви й віри. В той же час під впливом блискучої культури середньовічної Польщі Україна здобула можливість ознайомитися з досягненнями європ. культури епохи Відродження — з гуманістичною філософією, мораллю, етикою, худож. мистецтвом, літ-рою і т. п., що значно піднесло рівень духовн. життя середньовічного укр. суспільства.

У н. була етапом в розвитку укр. етносу і поступово трансформувалася в укр. націю.

УКРАЇНСЬКА ФОЛЬКЛОРИСТИКА — наука про народну творчість — фольклор. Формувалась поступово в складі етнографії, літературознавства, музикознавства, театрознавства. Її предметом є словесна, пісенна, музична, драматична творчість українців. У. ф. займається вивченням історіографії, теорії фольклору, історії його жанрів і родів. Має спільну східно-слов'янську основу, розвивалася в тісному органічному зв'язку з усією слов'янською фольклористикою. Перші зразки фольклору дійшли до нас з давньоруських літописів, літературних пам'яток-повчань. Перші записи фольклорних текстів походять з початку XVII ст.

Як наука У ф. сформувалася на поч. XIX ст. Її розвиток стимулювала посилена увага до народної творчості діячів слов'янського відродження на західно- та південнослов'янських землях і в Росії. Цей період пов'язаний з іменами М. Цертелєва, М. Максимовича, П. Лукашевича, І. Срезневського, А. Метлинського, П. Куліша, М. Костомарова, О. Марковича та ін. У Галичині з'являються праці В. Залеського, Й. Лозинського, Ж. Паулі. Активну роботу по збиранню фольклорних матеріалів проводили члени гуртка «Руська трійця» М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич. 1873 р. вони видали перший в Україні фольклорний альманах «Русалка Дністрова», що зіграв значну роль в пробудженні національної самосвідомості українців. Величезний вплив на розвиток науки про фольклор справив Т. Шевченко, його традиції продовжили й розвинули Марко Вовчок, Панас Мирний, П. Грабовський, С. Руданський, Ю. Федькович, М. Коцюбинський й ін.

Організаційними центрами збирацько-видавничої роботи друг. пол. XIX — поч. XX ст. стали: Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві (1872), Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (з 1895), Українське наукове товариство в Києві (з 1907), університети Харкова, Києва, Одеси, редакції журналів «Основа», «Київська старина» та ін. На Україні розвиваються різні наукові школи — міфологічна, міграційна, історична. Крім словесного, досліджується також музичний фольклор, народна драма, народне образотворче мистецтво, зростає інтерес до фольклору інших народів. Виходять у світ фундаментальні збірники І. Рудченка, Н. Номиса, М. Драгоманова, Ф. Вовка, П. Чубинського, М. Лисенка, В. Антоновича, І. Франка, М. Гнатюка, дослідження О. Потебні, М. Сумцова, П. Житецького, Д. Яворницького, М. Грушевського та ін.

Після жовтневих подій У ф. розвивалась у складних, інколи суперечливих, умовах. З одного боку, створювались фольклорні центри, готувались кадри, видавались праці, а з другого — ідеологічний диктат сковував розвиток творчої думки. Але незважаючи на труднощі були зібрані унікальні архівні матеріали, видані праці Б. Грінченка, К. Квітки, А. Лободи, П. Попова, О. Білецького, В. Петретца, А. Кримського. В західноукраїнських землях у цей час працювали над дослідженням фольклору В. Гнатюк, Ф. Колесса, М. Возняк. Дослідницька робота зосередилась в установах Академії наук (Етнографічна комісія, яку очолював А. Лобода, Музичне товариство ім. М. Леонтовича, Кабінет музичної етнографії, Комісія історичної пісенності, Інститут українського фольклору (з філіалом у Львові), Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії (з 1944). Виходили журнали «Етнографічний вісник», «Український фольклор», «Народна творчість та етнографія» (з 1957).

Сьогодні осередками фольклористичної науково-дослідної та збирацької роботи є Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН, Інститут народознавства НАН (Львів), кафедри фольклористики в університетах і педагогічних інститутах. Вагомий внесок в сучасну У ф. зробили І. Березовський, О. Дей, М. Грицай, О. Правдюк, С. Грица, В. Юзвенко, Н. Шумада, М. Пазяк, М. Гордійчук, С. Мишанич, Г Дем'ян, Б. Кирдан, Р. Кирчів, О. Бріцина, Г Довженок та багато ін. Фольклористи працюють над виданням серії «Українська народна творчість», публікацією унікальних рукописних збірників, над дослідженням класичної фольклорної спадщини й історії фольклористики, що є невід'ємною частиною традиційно-побутової культури українського етносу, взаємозв'язків між фольклором та ін. видами народної творчості, окремих жанрів та їх носіїв, міжслов'янських взаємозв'язків.

УКРАЇНСЬКЕ КІНО. Спроба демонструвати фільми в Україні почалась, всупереч інформації, що її популяризувала офіційна радянська історіографія, водночас з появою сінематографа братів Люмьєрів. Заслуговує в цьому плані уваги діяльність одеських винахідників К. Кравзе та Й. Тимченка, який ще 1893 р. розпочав роботу над творенням кінопроектора й показав на власному кінетескопі 1 січня 1894 р. учасникам IX з'їзду російських природознавців і лікарів свої стрічки про метальників списів і кавалеристів.

Вже 1896 р. харківський фотограф А. Федецький знімає перший український фільм «Джигітовка козаків» і влаштовує згодом публічний сеанс своїх кінокартин «Хресний хід з Куряжа до Харкова», «Народні гуляння на Кінній площі» тощо.

Незважаючи на засилля перших кінопрокатних фірм, що поширювали загалом закордонну кінопродукцію, трупа М. Садовського бере участь у творенні стрічок з життя українського народу, фільмуючи вистави «Наймичка», «Наталка Полтавка» тощо. Режисер О. Олексієнко знімає ряд короткометражних стрічок «Москаль-чарівник», «Сватання на вечорницях», «Кум-мірошник», а відомий актор Д. Байда-Суховій ставить популярну то-

ді кінокартину «Кума-Хвеська». Цікавими були й спроби Д. Сахненка організувати в Катеринославі кіноательє «Батьківщина», де було створено першу національну стрічку, присвячену минулому українського народу, «Облога Запоріжжя» про І. Сірка, котру консультував відомий історик і етнограф Д. Яворницький. Певний внесок у підвищення зображальної культури дореволюційного кіно зробив український скульптор І. Кавалерідзе, оформлюючи для Я. Протазанова і В. Гардіна, що працювали тоді в Києві, фільми «Ухід великого старця», «Сильна, мов смерть», «Війна і мир» та ін.

Виходячи з цих фактів, можна говорити про псевдонауковість теорії «голого місця», повного заперечення здобутків дореволюційного У к., яку обстоювало радянське кінознавство.

У серпні 1918 р. гетьман П. Скоропадський видав указ про українізацію кіно. Було створено кіноорганізацію Українафільм», що придбала апаратуру, але не встигла зняти жодної стрічки. Того ж року спробу організувати незалежне українське кіновиробництво зробив у Одесі й С. Харитонов, створивши кілька антирадянських фільмів, але його колектив змушений був емігрувати, коли до влади прийшли більшовики.

Вже перші агітфільми, зняті за радянської влади, носили чітко спрямований пропагандистський характер («Під червоною зіркою», «Слухайте, брати!», «У царстві ката Денікіна», «Революційний тримайте крок»), оспівуючи борців за комуністичні ідеї.

Оновлення У к., що опановує національну тематику, викристалізовує свої стильові напрямки, притаманні лише йому національні прикмети, починається з організації Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ), яке згуртувало кращі мистецькі сили. 1922 р. створено перший художній фільм «Шведський сірник» Л. Курбаса. Згодом з'являються «Тарас Шевченко» (1926) й «Тарас Трясило» (1927) П. Чардиніна, «Нічний візник» (1928) Г. Тасіна, де в головних ролях блискуче виступив А. Бучма. Геніальний О. Довженко вражає глядачів кінокартинами «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930), І. Кавалерідзе — «Зливою» (1929), «Перекопом» (1930), «Коліївщиною» (1932).

З'являється плеяда не тільки талановитих кінорежисерів, а й кіноакторів: А. Бучма, М. Надемський, І. Замичковський, С. Шкурат, С. Шагайда; сценаристів: Д. Бузько, М. Бажан, М. Йогансен, Г. Епік, Ю. Яновський; операторів: Д. Демуцький, О. Калюжний, М. Топчій, чия праця в У к. допомагає йому зайняти своє місце в пантеоні світового кіномистецтва.

Саме в цей період українські кінокартини виходять на міжнародний екран, стають об'єктом вивчення фахівців, оскільки ВУФКУ безпосередньо надсилає свою продукцію за кордон.

З початку 30-х рр., коли набули сили жорстокі репресії проти національної інтелігенції (фізично знищені Л. Курбас, Ф. Лопатинський, М. Надемський, С. Шагайда, Д. Бузько, Г. Епік й багато ін.; позбавлений можливості — після виступу газети «Правда»— знімати фільми на історичну тематику І. Кавалерідзе; змушені створювати на замовлену в Москві тематику О. Довженко «Аероград» і «Щорс» та І. Савченко — «Богдан Хмельницький»), кіно в Україні розглядається лише як складова частина радянського кіномистецтва, втрачає змогу виходити у міжнародний кінопрокат, а копії й негативи картин, де в титрах згадуються прізвища «ворогів народу», знищуються.

Зроблена відповідно до жорстких канонів соціалістичного реалізму, більшість кінотворів 30-х рр. зображує життя українського народу, що зазнав штучно інспірованого голодомору, лише у псевдооптимістичному світлі, де головними стають примітивно акцентована класова боротьба й пафос соціалістичної праці, всіляко поширюються пропагандистські міфи («Багата наречена» й «Трактористи» І. Пир'єва, «Партизанська донька» О. Маслюкова, «Велике життя» Л. Лукова тощо).

Тяжким випробуванням для українського народу й кінематографістів стала Велика Вітчизняна війна. Одеська і Київська кіностудії опинились на території, окупованій ворогом, а їхні колективи евакуйовано до Ташкента та Ашхабада. Створено в цей час ряд кінокартин, присвячених темі захисту Батьківщини: «Битва за нашу Радянську Україну» (1943) й «Перемога на Правобережній Україні» (1945) О. Довженка, «Райдуга» (1944) М. Донського.

Перші повоєнні роки стали періодом малокартиння, коли через технічну й кадрову бідність знімаються поодинокі твори «про героїку війни і відбудови», як зазначено у виробничих тематичних планах, а також біографічні стрічки, що мали чітко виражений ювілейний характер. На екрани виходять «Подвиг розвідника» (1947) й «Щедре літо» (1950) Б. Барнета, «Тарас Шевченко» (1951) І. Савченка, «Нескорені» (1954) М. Донського, «В мирні дні» (1951) і «Командир корабля» (1954) В. Брауна, «Доля Марини» В. Івченка, І. Шмарука. Більшість з них поставлена режисерами, які були запрошені з Москви. Що ж до національних кадрів, то вони стали жертвами нових репресій (напр., були ув'язнені оператор М. Топчій, режисер і сценарист Л. Ляшенко), загинули на фронті чи не отримали дозволу працювати на Київській кіностудії, як це трапилось з О. Довженком та І. Кавалерідзе. Згодом робиться ставка на театральних режисерів: В. Івченка, що створив «Іванну» (1960) й «Гадюку» (1966), В. Іванова, який поставив комедію «За двома зайцями» (1961) та ін.,— а з відновленням 1956 р. Одеської кіностудії — й на випускників ВДІКУ (саме в цей час дебютують В. Левін, П. Тодоровський, М. Хуцієв, Р. Василевський). Та попри всі партійні настанови тоталітарної системи, що обмежували свободу творчості, справжній злет У к. починається з середини 60-х рр. Саме в цей час виходять фільми молодих режисерів: С. Параджанова «Тіні забутих предків» (1965), що здобув всесвітнє визнання; Л. Осики «Камінний хрест» (1968) і «Захар Беркут» (1971); Ю. Іллєнка «Білий птах з чорною ознакою» (1972); В. Денисенка «Сон» (1964); М. Мащенка «Комісари» (1970); Л. Бикова «В бій ідуть тільки «старики» (1974), де вдало спробували свої сили в галузі кінодраматургії І. Драч та Д. Павличко й виявилась авторська майстерність І. Миколайчука (1979 р. він сам блискуче виступив як режисер у стрічці «Вавілон-XX»); К. Степанкова, А. Лефтій, Б. Брондукова, Л. Кадочникової, Р. Недашківської.

Яскраво виражений національний характер, гостра проблематика більшості з цих фільмів не знайшла підтримки у керівництва. Був ув'язнений С. Параджанов, покладені «на полицю», тобто заборонені для прокату фільми Ю. Іллєнка «Криниця для спраглих», К. Муратової «Короткі зустрічі» та «Довгі проводи», М. Рашеєва «Заячий заповідник» тощо. Творчі пошуки у вітчизняному кіномистецтві стають неможливими. Натомість знаходять всіляку підтримку часом відверто слабкі щодо художнього рівня твори, де впадає в очі лакування й схематизм у відтворенні дійсності.

Деяке пожвавлення кінематографічного життя в Україні спостерігається з її розбудовою як незалежної держави.

Певний внесок у творення У. к. зробила також й українська діаспора, зокрема В. Авраменко, що зафільмував «Наталку Полтавку» (1938) й «Запорожця за Дунаєм» (1939), та Л. Орлигора, який створив стрічку про голодомор «Пісня Мазепи» (1960).

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО має своїми витоками, як і рос. та білорус., перші лексикограф. посібники, які збереглися ще від часів Київської Русі. Це були голоси — одно- й багатослівні тлумачення значень малозрозумілих слів, здебільшого запозичених з грецьк.,

староєврейськ. і старослов'ян. мов. Такий спосіб тлумачення текстів використовувався в давньорус. книгах уже в XI—XIII ст. На цій основі складалися перші словнички. В XV ст. зароджується власне укр. лексикографія. У XVI—XVII ст. в Україні та Білорусії розроблялися питання граматики й велась лексикограф. робота, наслідком чого були книжки І. Федорова, зокрема його «Буквар» (1574), праці «Кграматыка словеньска языка» (1591), «Грамматіка словенска» та «Лексис» Л. Зизанія (1596). У цих перших мовознавчих працях було покладено початок укр. грам. термінології.

Найвищим досягненням У. м. раннього періоду є «Граматика словенська» М. Смотрицького (1619) і «Лексіконъ славенороссkій и именъ тлъкованіе» П. Беринди (1627). Кінець XVII і все XVIII ст. не були сприятливими для укр. філології, як і для укр. культури в цілому. З 1720 р. було заборонено друкувати конфесійні книжки мовою, яка б відрізнялася від прийнятої в Росії (українською, укр. варіантом слов'яноруськ. і под.).

Перша граматика укр. народнорозмовн. мови — «Грамматика малороссийского наречия» О. Павловського — видана 1818 р. Фонет. і грам. особливості укр. мови подано тут у порівнянні з відповідними російськими; до граматики додано «Краткий малороссийский словарь». Помітним внеском у дослідження історії укр. мови, ін. східнослов'ян. мов були праці М. Максимовича, І. Срезневського, П. Лавровського. Світ. визнання дістали праці учня І. Срезневського О. Потебні, присвячені питанням історії укр. мови та її діалект. особливостей. Перший систематичний опис історії фонет. особливостей укр. мови дав П. Житецький. Він також зробив знач. внесок у вивчення історії укр. літерат. мови. Міцні підвалини укр. діалектології заклав К. Михальчук. Грам. систему укр. мови, а також історію її розвитку від найдавніших часів описав А. Кримський («Украинская грамматика», т. 1—2, 1907—1908).

У пер. пол. XIX ст. при різн. виданнях подавалися записи укр. лексич. матеріалів, які стали основою спершу рукописних словників (з них найпомітніший П. Білецького-Носенка, опубл. в 1866), а згодом і друкованих. Опубліковано (не повністю): «Словарь малорусского наречия» О. Афанасьєва-Чужбинського (1855), «Опыт южнорусского словаря» К. Шейковського (1861—1886); видано «Словарь малороссийских идиомов» М. Закревського (1861), «Словницю української (або югової руської) мови» Ф. Піскунова (1873) та ін. Вийшли друком перекладні словники: «Німецько-руський словар» О. Партицького (1867), «Опыт русско-украинского словаря» М. Левченка (1874), «Русько-мадярський словар» Л. Чопея (1883), «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського та С. Недільського (т. 1—2, 1886), «Словарь російсько— український» М. Уманця і А. Спілки (1893—1898), «Русско-малороссийский словарь» Є. Тимченка (1897—1899), «Латинсько-український словар» Ю. Кобилянського (1912) та ін. Найповнішою лексикограф. працею доревол. часу є «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка (1907—1909). Розвиток грам. думки і словникарства у Сх. Україні позитивно вплинув на пробудження наук. уваги до укр. мови в Галичині й Закарпат. Україні. Замість незрозумілої простому народові церковнослов'ян. мови в літ-ру впроваджувалась народна мова, створювались посібники з укр. мови, напр. І. Вагилевича (1845), О. Левицького (1849), Я. Головацького (1849), О. Огоновського (1889), С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера (1913). У змаганнях за розвиток єдиної укр. літерат. мови мовознавці брали за основу мову письменників з Наддніпрян. України. Праці з мовознавства стали важливим внеском у культуру укр. народу. Разом з худож. літ-рою вони зміцнювали підвалини переслідуваної царатом укр. мови.

Після революції 1917 р. в історії У. м. було декілька відмінних за хар-ром розвитку періодів. Перший — 1917 р.— поч. 30-х рр.— характеризується активним розвитком практ. мовознавства, увагою до історії мови і теор. опрацюванням граматики; другий — 30—40 рр.— згортання теор. досліджень, незавершеність практ. роботи; 50—60 рр.— намагання оновити теорію мовознавства, увага до розвитку грам. студій, лексикографії, лінгвостилістики; 70—80 рр.— розвиток порівняльного і зіставного мовознавства, зародження соціолінгвіст. досліджень, створення теоретично сумнівних прогнозів, що видавалися за соціолінгвістику.

Протягом першого поревол. десятиріччя в системі Всеукраїнської академії наук було створено Інститут української наукової мови (1921), організовувались кафедри укр., рос. та ін. мов у вузах республіки. Було підготовлено і видано десятки термінолог. словників. За ред. А. Кримського видавався «Російсько-український словник» (тт. I—III, 1924—1933; останній, IV т., лишився невиданим); було написано посібники з сучас. укр. мови («Українська мова» О. Синявського, «Українська мова» М. Грунського і Г. Сабалдиря, «Українська мова» М. Наконечного, «Загальний курс української мови для вчителів-заочників» за ред. Л. Булаховського та ін.); праці з історії укр. мови і діалектології («Нариси української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв.» О. Шахматова і А. Кримського, «Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком іст. хрестоматії» Є. Тимченка, «Збірник комісії для дослідження історії української мови» за ред. А. Кримського та ін.); велася підготовка «Історичного словника української мови» (видано 2 зошити 1-го тому в 1930 і 1932). Величезну роботу проведено щодо вироблення укр. наук. термінології — техн., природничої, сусп. Одночасно з практ. роботою велося теор. осмислення процесів термінотворення.

У 30-ті рр. почалася «боротьба на ідеолог. фронті», що відбилося як на лінгвіст. кадрах, так і на напрямах наук. роботи. Тут можна згадати тільки про такі помітні праці, опубліковані в цей час, як «Історія форм української мови» М. Грунського і П. Коваліва (1931), «Исторический комментарий к русскому литературному языку» Л. Булаховського (1936), його ж працю «Русский литературный язык первой пол. XIX в.» (т. 1, 1941), «Вступ до мовознавства» М. Калиновича (1940), а також дослідження М. Грунського про пам'ятки старослов'ян. писемності, Л. Булаховського в галузі слов'ян. наголосу та іст. словотвору слов'ян. мов. Деякі вчені (А. Кримський, О. Курило, В. Ганцов, О. Синявський, Н. Каганович та ін.) були незаконно репресовані, інші (П. Ковалів, Ю. Шевельов, І. Огієнко, О. Пріцак, І. Чапленко та ін.) з тих чи ін. причин виявилися за межами СРСР. Правда, останні, на відміну від перших, продовжували працювати, збагачувати укр. лінгвістику.

На поч. 50-х рр., якими відкривається третій період в У. м., відбулася дискусія з теор. питань мовознавства. Незважаючи на те, що в її ході було висловлено багато положень, які на довгі роки стали керівними догмами, вона мала в цілому позитивне значення, оскільки поклала край значно небезпечнішим догмат. положенням, зокр. про класовий хар-р мови. У 1951 р. видано «Курс сучасної української літературної мови» у 2-х т. за ред. Л. Булаховського. У ці роки побачив світ посібник для вузів «Курс сучасної української літературної мови» (т. 1—2, 1959) М. Жовтобрюха і Б. Кулика. Від поч. 60-х рр. здійснюється коментоване видання пам'яток укр. мови XIV—XIX ст. Мовознавці НАН України і вищої школи дослідили й опублікували численні юрид. документи, окр. твори худож. літ-ри періоду становлення донаціональної укр. літерат. мови, давні граматики і словники. 50—60 рр.— час активного творення лексич. картотеки — матер. бази нових, оригінальних словників. З використанням картотеки було укладено один з найбільших перекладних словників — 6-томний «Українсько-

російський словник». Він вийшов друком протягом 1953—1963 рр. На цій же лексич. основі було підготовлено «Російсько-український словник» (т. 1—3, 1968; Держ. премія УРСР 1971 р.). За активної творчої участі лінгвістів Комітет наукової термінології підготував і видав бл. 30 галузевих термінолог. (переважно двомовн. перекладних) словників. Разом з працівниками ін. науково-дослід. установ та викладачами вузів було укладено низку російсько-укр. терміполог. словників широкого профілю, зокр. «Російсько-український технічний словник» (1961), «Російсько-український сільськогосподарський словник» (1963), «Російсько-український словник суспільно-політичної лексики (1966), пожвавилося видання українсько-іншомовн. та іншомовно-укр. словників. Розпочалася систематична робота над іст. словниками укр. мови. Перший її етап завершився у 1977—1979 рр. виданням «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.», укладеного під кер. Л. Гумецької (премія АН України ім. І. Франка, 1980). Мовознавці України не обходять увагою словники мови письменників. До 150-річчя з дня народження Т. Шевченка видано двотомний «Словник мови Т. Г Шевченка» за ред. В. Ващенка; у 1978—1979 рр. у Харківському ун-ті видано тритомний «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка»; розгорнулася робота над словниками І. Франка, Л. Глібова та ін. Цей же період характеризується розвитком лінгвіст. географії, якоюсь мірою діалектної лексикографії, іст. діалектології, експериментальним дослідженням діалект. фонетики, а також порівняльно-іст. мовознавства. Зокр., нові аспекти діалектол. і ономастичних досліджень, викладені в «Нарисах з діалектології української мови» Ф. Жилка (1966), у працях А. Білецького, Т. Назарової, М. Никончука, Ю. Карпенка, Є. Отіна, М. Худаша та ін. Виходить друком монографія Ю. Редька «Сучасні українські прізвища» (1966). Дослідженню теор. питань слов'ян. синтаксису присвячена праця О. Мельничука «Розвиток структури слов'янського речення» (1966). Виявлялася увага до історії укр. мови, про що свідчить, зокр., вихід у світ книжок А. Москаленка «Нарис історії української лексикографії» (1961) та П. Горецького «Історія української лексикографії» (1963). Крок уперед зробило теор. перекладознавство, засвідчене насамперед працями М. Рильського і О. Кундзича.

Нарешті, 4-й період в історії У. м.— один із найскладніших. Умовно його поч. можна відносити до 70-х рр., хоч стимули для його розвитку з'явилися значно раніше. Вони виявилися в новому погляді на мову як складну саморегульовану систему, компоненти якої взаємопов'язані і взаємозумовлені. Спершу ці погляди поширювалися на формальну будову мови, але згодом охопили й її змістову, семант. сторону. Нові аспекти в методику дослідження структури і функціонування мови вніс структурно-математ. напрям. Вивченню системи фонем укр. мови із застосуванням стат. методу присвячена, зокр., монографія В. Перебийніс «Кількісні й якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови» (1970). Досліджується структура частин мови, вивчаються грам. категорії у їхньому взаємозв'язку, аналізуються ті явища фонетики, граматики й словотвору, які не були раніше предметом спец. вивчення. Осн. праці з цих питань: «Структура українського дієслова» (1971) В. Русанівського, «Іменник в українській мові» (1974) І. Матвіяса, «Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення» (1973) П. Дудика, «Прикметник в українській мові» (1978) А. Грищенка, «Голосні фонеми сучасної української літературної мови» (1979) Н. Тоцької, розробки І. Ковалика в галузі словотвору та ін. Наслідки теор. і практ. роботи в цьому напрямі втілилися в синтетичну п'ятитомну працю «Сучасна українська літературна мова» («Фонетика», «Морфологія», «Синтаксис», «Лексика і фразеологія», «Стилістика», 1969—1973). Здійснення цих досліджень передбачало як дальше поглиблення грам. теорії, так і досягнення суто практ. мети — встановлення семантики слова й речення шляхом аналізу формальних засобів мови. До першого типу належать праці Г. Гнатюка «Дієприкметник у сучасній українській літературній мові» (1982), Н. Клименка «Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові» (1984), І. Вихованця «Прийменникова система української мови» (1980), «Система відмінків української мови» (1987), «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» (1988; премія АН України ім. І. Франка, 1990), К. Городенської і О. Безпояско «Морфеміка української мови» (1987), О. Тараненка «Мовна семантика в її динамічних аспектах» (1989) та ін. До узагальнюючих праць цього ж напряму належить «Українська граматика» (1986), де вперше комплексно застосовується функціональний підхід до опису грам. категорій. Другий тип репрезентують такі праці, як «Структура мови і статистика мовлення» (1974), монографії В. Перебийніс, М. Муравицької, Н. Дарчук «Частотні словники та їх використання» (1985), «Лексична семантика в системі «людина — машина» (1986), «Морфологический анализ научного текста на ЭВМ» (1989). Новим напрямом у лінгвістиці 70—80-х рр., що доповнює лексико-грам. дослідження, є експериментальна фонетика, зокр. вивчення інтонаційних особливостей укр. мови (А. Багмут, Л. Прокопова та ін.), а також компонентний аналіз лексич. семантики (Л. Лисиченко, Ж. Соколовська та ін.). Об'єктом посиленої уваги стали минуле і сучас. стан. укр. фразеології (Л. Коломієць, Л. Скрипник, Г. Удовиченко та ін.). Системний підхід характеризує і нові праці з лінгвостилістики. Прикладом служить монографія В. Чабаненка «Основи мовної експресії» (1984). Систематизуються закономірності сучас. наголошування слів (В. Винницький); історія укр. наголосу відтворена в монографіях В. Скляренка «Історія акцентуації іменників середнього роду української мови» (1979) та «Нариси з історичної акцентології української мови» (1983). Вивчення історії структури укр. мови набуває в 70—80 рр. більш систематичного характеру. Розширення бази досліджень у цій галузі, постійне обстеження і видання пам'яток укр. мови, написання монографій і нарисів з іст. морфології, словотвору і синтаксису (С. Самійленко, С. Бевзенко, І. Керницький, Ф. Медведів, І. Слинько та ін.) дало змогу створити 4-томну синтетичну працю «Історія української мови» («Вступ. Фонетика», «Морфологія», «Синтаксис», «Лексика і фразеологія», 1978—1983; премія АН України ім. І. Франка, 1984). В останні роки У м. повернулося обличчям до спільнослов'ян. і спільносхіднослов'ян. мовн. спадщини, про що, зокр., свідчать коментарі В. Німчука до виданих ним же Київських глаголичних листків (1988), текстолог. та лінгвіст. аналіз літописних оповідей про похід Ігорів, проведений В. Франчук (1988) та ін.

Дослідження історії структури укр. мови відбувається паралельно з вивченням історії власних назв, розвитком іст. діалектології, залученням археолог. даних. Прикладом останнього є праця Г. Півторака «Формування і діалектна диференціація давньоруської мови» (1988). До традиційних методів аналізу історії укр. мови долучаються структурно-математичні (М. Пещак). Розвивається мовознавче слов'янознавство. Видано «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (1966), «Етимологічний словник української мови» (т.№ 1—3, 1982—1989); певна увага приділяється питанню міжмовн. контактів (Ю. Жлуктенко), В. Акуленко, В. Семчинський, О. Семенець та ін.), зокр. слов'ян. (М. Онишкевич, Й. Дзендзелівський). У 80-х рр. зрушила з місця справа з виданням підготовленого переважно в попередні десятиліття «Атласу української мови»: у 1984 р. видано його 1-й т. («Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі»), у 1988 — 2-й («Волинь, Наддністрян-

щина, Закарпаття і суміжні землі»), в роботі перебуває 3-й т. Видано «Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті» Т. Назарової (1985), вийшла друком хрестоматія укр. говорів (1977). Сучас. діалектологія розвивається в трьох напрямах: укладання регіон. діалект. словників з орієнтацією на видання загальноукр. діалект. словника; створення узагальнюючих праць з описом одного з мовн. рівнів на широкому діалект. матеріалі (Я. Закревська «Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті», 1976) або систематизацією всього діалект. матеріалу (С. Бевзенко «Українська діалектологія», 1980); розробка нових методів ареального моделювання діалект. лексики (П. Гриценко «Моделювання системи діалектної лексики», 1984; «Ареальне варіювання лексики», 1990). Укр. лексикографія, спираючись на створену у попередній період лексич. картотеку, зосередила свої зусилля насамперед на «Словнику української мови» в 11 т. (1970—1980; Держ. премія СРСР, 1983). Вийшли в світ ще дві великі лексикограф. праці, створені протягом останніх років: «Фразеологічний словник української мови» та «Словник синонімів української мови». У 1988 р. вийшов друком 2-томний «Словник російських творів Т. Г. Шевченка»— закономірне продовження 2-томного «Словника мови Т. Г. Шевченка» (Держ. премія УРСР, 1989). В укр. ономастиці переважає напрям, пов'язаний з вивченням місцевих назв (Ю. Карпенко «Топонімія Буковини», 1973; В. Лобода «Топонімія Дніпровсько-Бузького межиріччя», 1976; «Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках», 1981; І. Железняк «Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонаддніпрянського Правобережжя», 1987; О. Карпенко «Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини», 1989). Приділяється певна увага також іменам людей (М. Худаш «З історії української антропонімії», 1977; М. Демчук «Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV—XVII ст.», 1988), назвам людей за місцем проживання (В. Горпинич «Назви жителів в українській мові», 1979), а також етнонімії (О. Стрижак «Етнонімія Геродотової Скіфії», 1988; «Етнонімія Птолемеєвої Сарматії», 1991, премія АН України ім. І. Франка, 1991). З другої пол. 80-х рр. розгорнулася робота над створенням багатотомної історії укр. літерат. мови, а також над вивченням термінологічних систем (Т. Панько). З сер. 80-х рр. зароджується укр. соціолінгвістика. Власне праць, які імітували соціолінгвістику, але насправді були збірниками цитат, мета яких полягала в тому, щоб довести, ніби всі мови в СРСР досягли нечуваного розквіту, не бракувало. Проте реальної картини можливостей функціонування нац. мов вони не розкривали. Початки справжньої соціолінгвістики зародилися в працях, присвячених аналізові мовн. карти зарубіж. світу. Це колективні монографії «Методологические проблемы языкознания» (1988) за ред. О. Мельничука, «Межъязыковые отношения и языковая политика» (1988) и «Языковые ситуации и взаимодействие языков» (1989) обидві за ред. Ю. Жлуктенка. Це, зрештою, написана на палеолінгвіст. матеріалі монографія О. Ткаченка «Очерки теории языкового субстрата» (1989). 70—80-ті рр. позначені зрослою увагою до лінгвіст. спадщини, зокр. до історії У. м. Це монографія Л. Паламарчука «Українська радянська лексикографія» (1978), праці В. Німчука «Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською» (1980) і «Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст.» (1985) та ін. Виходять друком збірники праць, в яких розкривається значення окр. установ і творч. спадщини вчених для укр. і світ. науки й культури. Це «Роль Киево-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів» (1988), «Л. А. Булаховский и современное языкознание» (1987) та ін.

У. м.— складова частина світ. славістики. Знач. внесок у вивчення укр. мови зробили рос., польські, нім., чеські, словацькі, амер., канад. та ін. вчені-лінгвісти. Перший наук. опис фонетики укр. мови здійснив на загальнослов'ян. тлі австрійський і словенський мовознавець Ф. Міклошич у праці «Vergleichend Lautlehre der slavischen Sprachen» (Відень, 1852). З'ясуванням історії укр. мови багато займалися рос. лінгвісти І. Срезневський, О. Шахматов, В. Виноградов, Ф. Філін та ін. Історія У. м. започаткована в працях рос. учених О. Пипіна і С. Булича, хорват. лінгвіста В. Ягича. Особливо активно У. м. розвивалося в заруб. країнах з кінця 50-х — поч. 60-х рр. XX ст. Установлюється пряме співробітництво укр. учених з польськ., чеськ., словацьк., угор., серб., хорват., болг. лінгвістами. 1957 р. у Варшаві було видано «Slownik ukrainsko-polski», а працівники Інституту суспільних наук АН України (Л. Гумецька та ін.) у 1959—1960 рр. підготували й видали двотомний «Польсько-український словник». Наслідком спільної багатолітньої роботи з чеськ. і болг. колегами стали «Чесько-український словник» (Й. Андерш, А. Куримський, Г. Неруш, Р. Шишкова та ін., 1988—1989; премія АН України ім. І. Франка, 1990) і «Болгарсько-український словник» (А. Стоянов, Е. Пернішка, О. Чмир, 1988). У різн. країнах світу складаються свої україназнавчі школи. У США й Канаді багато учнів і послідовників О. Пріцака (передісторія слов'ян. мов, прадавні міжмовні контакти) і Ю. Шевельова (історія фонет. будови, історія У. м., граматика сучас. укр. мови). У Німеччині виявляють посилену увагу до укр. середньовіччя (О. Горбач, І. Роте, М. Вінценз). Польські україністи вивчають укр. власні геогр. назви (І. Рудницький, З. Штібер, С. Грабець та ін.), народні говори (К. Дейна, Я. Рігер та ін.), історію укр. мови (В. Курашкевич). Над укр. діалект. матеріалом працювали і працюють у Словаччині (І. Панькевич, З. Ганудель), Угорщині (Л. Деже), Румунії (Й. Петруц).

УКРАЇНСЬКЕ «ПСИХЕ». Спроби пізнати і схарактеризувати У.«п.», такі прикметні саме нашому часові, мають свою дуже давню історію. Зафіксовані вони у нас в початках нашої історіографії. Вже у Нестора знаходимо характеристики окремих племен, з яких складався український народ, при чому літописець найкраще атестує саме плем'я полян, до якого сам належав, як найкультурніше.

І чужі спостерігачі — подорожники, купці і вчені, географи та історики,— почавши ще від Геродота до нашого часу, не раз подавали характеристики нашого народу і його духовності. Першу спробу зібрати подані стародавніми письменниками відомості про наших предків і видати їх в українському перекладі зробив на початку цього сторіччя М. Грушевський, надрукувавши «Виїмки» з цих старих джерел коштом НТШ у Львові.

Пізніше слідом за ним пішов В. Січинський, що видав уже кількома накладами свою відому збірку «Чужинці про Україну».

Та й сам наш народ почував свою окремішність, відрізняючи себе від сусідів, передовсім від поляків і москалів. У своїх піснях, приказках, анекдотах та вертепних комедіях давав їм влучні характеристики. Отже, фольклорні збірки належать до літератури нашого питання.

Так само, як наша народна пісня, так і наша красна література була і є пребагатим джерелом для пізнання У.«п.», вже від драм XVII—XVIII вв. почавши. Котляревський і Квітка мають великі заслуги як перші пробудителі української національної свідомості в темряві початків XIX в. Були вони достойними предтечами Шевченка, Франка, Лесі Українки й інших наших письменників, що розкрили перед зденаціоналізованою українською інтелігенцією глибину української душі.

Отже, українська література й присвячені їй праці теж належать до джерел нашої проблеми. Поезія й белетристика велику роль грають у національній самосвідомості. В. Короленка переманила до москалів саме російська література. В творчості великих її письменників

він знайшов «свою батьківщину», як признається в автобіографії.

І довго наші зросійщені земляки йшли шляхом Короленка, поки щасливий випадок не показав їм, де їхня справжня батьківщина, подавши їм в руки такі твори української літератури, що могли сміло конкурувати з російськими.

Поруч з белетристикою й поезією слід поставити твори, що роз'яснюють наше минуле. Наші предки здавна гордо протиставили себе москалям, як про це свідчать різні джерела. Дуже характеристична під цим поглядом скарга Румянцева, що його Катерина настановила генерал-губернатором України. Про це свідчать красномовно також, праця славнозвісна «Історія Русів» або, напр., записки Г. Винського «Моє врем'я», що вийшли 2-м вид. у Петербурзі 1914-р.

«Книги битія українського народу» М. Костомарова є важливим виявом українського національного самопізнання Кирило-Мефодіївського братства. М. Костомарову ж належить і перша спроба схарактеризувати вдачу українського народу в її протиставленні до вдачі народу московського, яку він зробив у статті «Дві руські народності», що з'явилася московською мовою в «Основі» 1861 р., а пізніше була видана і в українському перекладі.

Після Костомарова пробував І. Нечуй-Левицький схарактеризувати «Світогляд українського народу» в своєму нарисі, поміщеному під цією назвою у львівській «Правді» 1875 р.

Великий вплив на поглиблення української національно-державницької думки мала брошура Л. Цегельського «Русь—Україна й Московщина», видана львівською «Просвітою» 1900 р. і перевидана в розширеному вигляді «Союзом визволення України» під назвою «Русь-Україна й Московщина-Росія» (Царгород, 1915). Згодом намагався теж схарактеризувати український народ поет В. Пачовський у брошурі «Українці як нарід», виданій в Чернівцях 1907 р.

Спробу схарактеризувати особливості вдачі наддніпрянців і галичан зробив М. Грушевський у своїй брошурі «Наша політика», виданій 1912 р. Використав її після О. Доценко в своїм «Літописі української революції».

Та це були спроби характеру публіцистичного. Наукове заглиблення у проблему української духовності й відрізнення її від духовності сусідніх народів дають нам синтетичні праці, що з'явилися в результаті довголітніх дослідів багатьох учених у різних ділянках українознавства, передовсім тих, що гуртувалися навколо Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, очолюваного М. Грушевським,— І. Франка, У. Вовка, В. Гнатюка, Ф. Колесси, М. Возняка, С. Томашівського й ін.

Імпозантна «Історія України— Руси» М. Грушевського уже своїми розмірами підносила на дусі наших земляків, натякуючи, що наше минуле тягнеться неперерваною лінією від прадавньої давнини через князівську Україну й Козаччину до нашого часу. До помочі тої великої історії стала знаменита розвідка М. Грушевського «Звичайна схема «русской истории» й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», надрукована по-українськи у виданні Російської академії наук «Сборник статей по славяноведению» (Спб., 1904). Вона розторощувала проповідувану російською офіційною історіографією догму про єдність історичного процесу українського й московського народів.

Таку саму вагу мали й популярні нариси історії української літератури І. Франка, які він друкував у цьому ж часі в українських і німецьких часописах, а надто в російській енциклопедії Брокгауза й Ефрона (Спб., 1904).

Синтезом українознавства мала стати українська енциклопедія російською мовою «Украинский народ в его прошлом и настоящем», що почала виходити в 1914 р., але через війну спинилася на 2-му т. Цей том, виданий 1916 р., дуже важливий для нашої теми, бо містить знамениті синтетичні розвідки Х. Вовка про українську антропологію й етнографію, що підводили підсумок дотеперешнім дослідам цілої низки наших учених-етнографів на чолі з самим Вовком. В українському перекладі вийшли вони в Празі 1927 р. під заголовком «Студії з української етнографії та антропології».

З інших видань з цієї ділянки можна назвати популярну книжку Р. Єндика, учня І. Раковського «Антропологічні прикмети українського народу» (Львів, 1934).

До цих праць слід долучити цінну розвідку С. Смаль-Стоцького «Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення» (2-е вид., Прага, 1927), яка устійнює самостійний розвиток української мови, без спільності з московською, розвідки В. Щербаківського про українське мистецтво, орнамент і будівництво й збірник «Українська культура» (вид. І. Тиктора, Львів, 1937).

Усі ці найголовніші наукові розвідки, здавалося б, такі далекі від нашої теми, мали насправді велике значення для пізнання душі українського народу, як вона виявлялася в різних ділянках творчості і взагалі дій, та були поштовхом для зглиблення взагалі нашого світогляду.

Завдяки їм могли з'явитися і спеціальні розвідки про українську духовність, як от Я. Яреми «Українська духовність в її культурно-історичних виявах» (1935), Д. Чижевського «Нариси з історії філософії на Україні» й «Головні риси українського світогляду в українській культурі» (Подєбради, 1940), І. Мірчука «Світогляд українського народу» в 3-му т. «Наукового збірника» Укр. вільного університету в Празі (1942).

До них треба долучити «Листи до Братів-Хліборобів» В. Липинського та книгу «Призначення України» Ю. Липи (Львів, 1938), перевидану 1953 р. в Нью-Йорку видавництвом «Говерла».

До цієї категорії книжок слід зачислити і «Вільний Народ» Б. Ольхівського, що вийшов у в-ві «Варяг» (Варшава, 1938).

Велику вагу й для зрозуміння нашого минулого, й для розвитку нашої національної самосвідомості має праця В. Щербаківського «Формація української нації», що вийшла досі двома виданнями — 1937 р. в Подєбрадах і 1941 р. в Празі, накладом Ю. Тищенка.

Цієї самої теми торкається й праця В. Петрова «Походження українського народу» (Регензбург, 1947) і брошура Л. Ребета «Формування української нації» (Мюнхен, 1951).

«Дух нашої давнини» намагається показати нам Д. Донцов у своїй книжці, що вийшла досі під цією назвою двома виданнями — 1944 р. у Празі накладом Ю. Тищенка і в дещо скороченому вигляді в Регензбурзі 1951 р. Врешті, Ю. Русов у своїй книжці «Душа народу і дух нації» (Філадельфія, 1948) пробує з'ясувати У «п.» головно за схемою В. Щербаківського, використовуючи пам'ятки нашої пісенності й літератури.

Найновіші опрацювання нашої теми знайдуть читачі у відповідних відділах «Енциклопедії Українознавства», головно у відділі «Культура», в статтях О. Кульчицького, І. Мірчука, О. Пріцака й Д. Чижевського.

Очевидно, й розділи, присвячені археології, історії, історії літератури, етнографії й мові, також дають чимало нових знадібків для зрозуміння духовності українського народу.

УКРАЇНСЬКЕ ЯЗИЧНИЦТВО. Предки українців мали свою національну віру, яка в науці названа умовно язичництвом. Цим терміном позначалися також всі дохристиянські й нехристиянські віри, як первісні, так і античні. Паралельно існувала й назва погани, поганство — «селянин». Проте на українському мовному ґрунті ці слова набули негативного забарвлення за аналогією до слів з коренем ган-: гана, ганьба (осуд, сором), поганин (той, кого осоромили, засудили). Таке переосмислення ще яскравіше засвідчує ту тра-

гедію, яку пережили предки українців. Якщо словом поганство широко користувалися літописці-християни, то це ще не означає, що цей термін прийнятний нині. На жаль, деякі вчені в Україні й за кордоном досі вживають його.

Термін язичництво, незважаючи на умовність, зрозумілий широким колам людей і за тисячу років уже став традиційним. Є кілька поглядів на його етимологію. Найпростіша народна етимологія пояснює як «я зичу» (тобто «я бажаю»). Інша версія — «язичник той, хто не має святого письма, а передає свою віру в усній формі»,— однак, є неточною. Писемні пам'ятки язичництва існували, але не всі збереглися, напр., Велесова Книга містить історичний і теологічний матеріал. Відомі й інші книги, що не дійшли до нас: Лунник, Острологія, Зільник, Сносудець тощо.

М. Драгоманов пояснював цей термін як крайовий, народний, національний: «Язик-бо значить по-церковному те, що по-нашому мова, і народ, або нація». Дійсно, всі словники староукраїнської мови пояснюють слово язик, як народ. Воно широко вживалося в цьому значенні ще в XVII ст.

Нині в Україні посилився рух за відродження етнічних звичаїв не як театралізованих сценічних дійств, а як релігійних ритуалів. Українських язичників не слід плутати з громадами рунвіри, які ставлять за мету створення нової монотеїстичної релігії і визнають одного Дажбога. Українські язичники є релігійною громадою української національної віри, що визнають усіх язичницьких богів як многопроявність Всесвіту, спроектовану на ґрунт національної геокультури. Українські язичники мають своє віровчення (святе письмо) — «Волховник» (Див. Етнічна віра українців).

Українські язичники ставлять за мету, використовуючи ретроспективний метод, на базі документального матеріалу здійснювати реконструкцію язичницької віри та її обрядів, що збереглися фрагментарно. Оскільки міфологічні уявлення українців, виробляючись у народному середовищі, як правило, шліфувалися в колі жерців, волхвів, релігійних мислителів старого часу, українські язичники науково опрацьовують і відновлюють старі рідновірські обряди, використовуючи переважно автентичні молитви, співи, замовляння, обереги, магічні ритуальні дії, спрямовані до повернення добробуту Української держави і її народу.

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР (від грец. teatron — місце для видовищ, саме видовище) — такий вид мистецтва, що відображає навколишню дійсність художніми сценічними образами і виступає своєрідною формою соціальної свідомості, засобом ідейного й естетичного виховання мас. Мистецтво театру в Україні, як і світове, завжди було синтетичним, тобто воно не реалізується осібно, а складається з самостійних галузей — таких, як музика, малярство, архітектура, кіно, та ще й вимагає нових складників: тонації в мовленні, пластичного руху і статури, штучного освітлення тощо. Відсутність одного з чинників нищить театральну виставу в цілому.

Елемети театру на терені України зустрічалися ще в дохристиянську добу, здебільшого в трудових обрядах, повсякденності, іграх, а найбільше веснянках, гаївках, побутових піснях, мисливських та хліборобських звичаях. В Україні у давнину існували різні види театру зі своїми регіональними традиціями, сценічним обладнанням. Як свідчать різноманітні археологічні та мистецтвознавчі відкриття XIX—XX ст., театр як вид по-справжньому сформувався на нашій землі за доби візантійсько-романської при князівських дворах і функціонував під час народних свят в XV ст.

Перші конкретні відомості про театральні вистави приходять з добою Ренесансу і несуть у собі західноєвропейську облямівку. Найстарішими друкованими текстами, що збереглися і виставлялися, стали інтермедії Я. Гаватовича, видруковані ще П. Бериндою. Театр в Україні в усі часи репрезентує собою, передовсім, режисерську та акторську творчість, що є їхньою продуктивною діяльністю, здатною породжувати якісно нові духовні цінності великого суспільного значення. Художні витоки праці режисера і актора щільно пов'язані з свідомим суспільно-практичним аспектом театру на шляху цілеспрямованого духовного зростання суспільства. Найкращим проявом їх здібностей виступає талант і геніальність.

Після XV ст. в Україні історично складаються і функціонують й дотепер різні види театру, а саме: драматичний, ляльковий, пантоміми, опери та балету, дитячий, оперети, музичної комедії, сатири, тіньовий тощо. З XVII ст. народжується театр політичного памфлету (у формі діалогів), що згодом перетворився в політично-агітаційний, особливо у XX ст.

У добу бароко головним осередком У т. стала Києво-Могилянська академія, де вже з'явилися перші значні драматичні твори для всього слов'янського світу, зокрема п'єси Ф. Прокоповича, М. Довгалевського, Е. Козачинського, Г. Кониського та інш. В добу рококо У. т. виходить із послугування тільки знаті, а чільно підходить до народного середовища. Створюється окремий репертуар для сцени і визначається словом вертеп. Його удосконалена форма мала особливо великий вплив на драматичну творчість навіть модернового театру XX ст. Попит на театральне мистецтво значно зростає наприкінці XVIII ст., і вертеп задовольнити вимоги не зміг. Дальший поступальний мистецький крок робиться в епоху класичності,— нового У. т.,— пов'язаного з діяльністю Г. Квітки-Основ'яненка та І. Котляревського. Функціонує в цей період і кріпацький театр, з'являється перший підприємець приватного театру, різні театральні трупи, що мандрували по ярмарках. Входять у світову театральну культуру й перші українські актори — інтерпретатори людських характерів Л. Млотковська, К. Соленик, І. Дрейсі.

Творення справжнього У. т. розпочалося героїко-романтичною течією в XIX ст., його послідовно й наполегливо утверджували М. Старицький, М. Лисенко, а в 80-х рр. на півдні України гуртується когорта видатних сценічних діячів — І. Карпенко-Карий, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Садовська-Баріолотті,— згодом завдяки їхній праці на кону щедро засяяли величні імена М. Заньковецької, Г. Борисоглібської, Г. Затиркевич-Карпинської, Є. Зарницької, Л. Ліницької, Є. Боярської, Ф. Левицького, І. Замичковського, Д. Гайдамаки, Д. Деркача, Л. Сабініна.

Ідейно-тематична спрямованість драматургії цього часу здебільшого ще залишилася в межах зображення села, розробляючи тільки морально-етичну проблематику хліборобів. Зрідка з'являлися історичні хроніки («Переяславська ніч» М. Костомарова, «Бранка Роксолана» Д. Січинського, «Гаркуша» О. Стороженка). Наприкінці XIX ст. У. т. виходить за межі краю (Болгарія, Польща, Фінляндія, Франція, Німеччина), а драматургія перекладається за кордоном.

Конфліктна основа і характери дійових осіб у трагедіях, комедіях і одноактівках українських драматургів будуються в цей час на засадах добра і зла; ситуації, вчинки, дії, взаємостосунки між героями психологічно вірогідні, логічні, зроблені на світовому рівні. Особливо глибоко почала розроблятися гуманістичність сюжету (Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, В. Самійленко, Л. Яновська, О. Пчілка, Б. Грінченко, І. Франко, Г. Цеглинський). Нові структурні формотворні основи і зміст освоює Леся Українка.

Початок XX ст. в У. т. позначений авангардними течіями, експресіоністичним впливом, новітніми пошуками. До рівня світових підносяться п'єси Л. Старицької-Черняхівської, В. О'Конор-Вілінської, С. Черкасенка,

В. Винниченка, О. Олеся, І. Кочерги. Майстри сцени, як і драматурги, відійшли від побутової орнаментації, рутини, розширили зображально-виражальні засоби, з'явилася рафінована, філософсько-заглиблена думка над складною долею людини. Широко почала перекладатися і показуватися на сцені найкраща світова драматургія. Засновуються нові неординарні театральні колективи, зокрема Молодий театр, татр «Березіль», Вільний театр Поділля, Центростудія, Театральний гарт, їх кількість поступово зростає і наприкінці століття становить 98 (1994). Багато театрів пережили добу провінційно-побутової обмеженості, поступово реалізовуючи свої художні можливості. Окремі з них піднялися до світових зразків. Значна роль у зростанні сцени, передовсім, належить таким режисерам, як Л. Курбас, Б. Глаголін, М. Терещенко, Л. Дубовик, В. Василько, Г. Юра, Ф. Верещагін, Ф. Стригун, С. Данченко. З'являється багато непересічних драматичних творів, серед них п'єси М. Куліша, І. Дніпровського, К. Буревія, Л. Первомайського, Г. Мізюна, Я. Стельмаха, В. Фольварочного, Я. Верещака. Тоталітарно-бюрократична система, яка утвердилася в Україні з середни 30-х рр. і проіснувала до кінця 80-х, значно погіршила ситуацію в театральному житті. І все ж немеркнучими стали художні досягнення таких українських акторів, як Л. Гаккебуш, В. Чистякова, Г. Янушевич, Ю. Ткаченко, П. Куманченко, Н. Ужвій, Т. Литвиненко, Л. Тарабаринов, Б. Козак, П. Міхневич, Ю. Козаковський, Н. Кондратюк та ін.

Цікавими й оригінальними стали сценографія, музичне оформлення. Певних здобутків досягла театральна критика і театрознавство, з'явилася театральна періодика, поглибилося наукове дослідження і обґрунтування оригінальних сценічних явищ в У. т.

УКРАЇНСЬКИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ СОЦІОТИП. Як свідчить правник А. Яковлів, «за виключенням так характерного для українського народу нахилу до індивідуальної свободи, устрій життя в родових та племінних зв'язках і в примітивних племінних державах України-Руси за доісторичної доби мав багато спільних рис з устроєм життя інших слов'янських народів, а де в чому і з старогерманським світом». Він вважав, що поруч з державною владою, яка базувалася на інституціях народного віче, князя і княжої ради, у Київській Русі існувала також місцева народна самоуправа, яка «найдовше заховала риси прадавнього родового й племінного устрою».

Отже, змінюються форми державності, змінюються правителі, та залишаються досить сталими головні риси національного характеру, які проходять майже незмінними крізь віки й тисячоліття.

У Київській Русі компетенція народного віче обіймала всі функції державної влади, і насамперед вибір князя, укладання з ним угоди та раду з князем у важливих державних справах. Це IX—X ст.

Військо Запорозьке мало Генеральну раду, яка виконувала всі функції верховної влади: законодавчу, судову, адміністративну. Вона ухвалювала закони, обирала гетьмана і козацьку старшину, вирішувала питання війни й миру, укладала угоди з іншими державами, мала право суду над гетьманом і старшиною.

Як же схожі функції й повноваження народного віче з Генеральною радою, князя — з гетьманом, а княжої ради — з Радою старшини! Й це через 600 років після розквіту й занепаду Київської держави!

Як і за часів народного віче, козаки демократично обирали собі лідерів. Особа, яка обиралася на козацький уряд, мусила двічі відмовитися від виявленої честі й погоджувалася лише на третій раз, після тривалих умовлянь, ритуальної лайки і погроз. А вся церемонія виборів завершувалася покладанням старими козаками на голову обраного жмені землі. Цей символ означав, що обраний є слугою товариства, яке наставило його своїм володарем.

Виходячи з того, що соціальною основою козацької держави була рухлива маргінальна соціальна група — козацтво, яка приймала до свого гурту незалежно від соціального статусу пошукувача «лицарського» звання, Військо Запорозьке об'єктивно було «приречене» на демократичні процедури обрання своєї правлячої еліти.

Перехід України під протекторат Росії, що була вже тоді абсолютною монархією, безперечно, негативно вплинув на рівень демократизму українського суспільства, але соціальна пам'ять народу і соціальні інституції суспільства ще досить довго регенерували демократичні процедури вирішення проблем громади.

Але не тільки державна та освітня сфери суспільства були досить демократичними. Місцеве самоврядування також великою мірою вспадкувало демократичні процедури виборів усіх урядовців та чиновників, які, за свідченням І. Огієнка, «вибиралися з самих городян і завше одповідали тій громаді, що їх поставила». Аналогічна ситуація була і в церковному житті, де «вільними голосами вибирали священників, ігуменів і навіть митрополитів».

Отже, здійснивши аналіз даних історичних джерел, можна зробити висновок стосовно досить високого рівня розвиненості такої риси української вдачі, як волелюбність, природний демократизм, що була закріплена у політичній культурі українців, які мали досить широкі виборчі права і певний досвід участі у безпосередній демократії.

Після руйнування української автономії і реалізації російською монархією курсу на русифікацію та закріпачення козацтва, фактичного знищення української церкви та культури, демократичні цінності в українському суспільстві поступово «вимиваються» й слабнуть. Цей процес значною мірою підсилився переходом або перетягуванням чималої частини української еліти в російську адміністративну та культурну сфери.

Внаслідок цього український народ був утягнений до величезного виру Російської імперії, який безжалісно перемелював етноси заради розширення своєї території та сфери впливу.

Зрозуміло, що такі умови існування руйнівно діяли на індивідуалістичну українську психіку, скеровану на власні внутрішні переживання та відчуття.

Відомий соціопсихолог О. Кульчицький, котрий розглядав українську психіку через вивчення впливу на формування останньої расових (біологічних), географічних, історичних, соціологічних, культуроморфологічних та доглибно психічних чинників, також виокремлював емоційність української душі. На його думку, безкраї українські простори сприяли формуванню схильності до почуття любові до безконечного й абсолютного, а по суті — мрійного.

В історичному аспекті формування української психіки проходило під упливом геополітичного розташування України — між Заходом і Сходом. З одного боку, авантюрно-козацький (лицарський) стиль життя, з іншого — стиль притаємного існування, спричинений переховуванням від небезпечних ворогів. Якщо перший є джерелом активності, то другий спонукає до «відступу у себе» з життєвою філософією «моя хата з краю...» Слід погодитися із згаданим уже О. Кульчицьким, котрий, аналізуючи культуроморфологічний аспект формування української психіки, дійшов висновку, що європейська ідея з її сцієнтизмом і персоналізмом докотилася до України в значно послабленому вигляді.

Соціопсихологічний аспект дослідження української вдачі виявляє її селянську структуру, а з нею — схильність до індивідуалізму та малих спільнот.

І з цим можна погодитися, маючи на увазі, що головним носієм національної культури й самосвідомості у важкі часи бездержавності виступало саме селянство, натомість елітарні «вершки суспільства» продавалися за польські або російські дворянські титули, чини та маєтки.

За більшовиків було ще простіше: «немає людини — немає проблеми». А від нової робітничо-селянської інтелігенції, яка ще довго не оговтається від комплексу маргінальності, важко вимагати високого рівня національної свідомості.

Особливо динамічним елементом в українській психічній структурі є несвідоме. Персональне несвідоме великою мірою характеризується «комплексами меншовартості» в розумінні психології А. Адлера, а колективне несвідоме, з урахуванням переважно селянської структури української психіки, може бути впізнане в архетипі Доброї Матері Землі. Це сприйняття спрямовує формування національної психіки у бік м'якості й лагідності, забарвленої романтичною емоційністю.

Ось ці чинники й сприяли зменшенню соціальної активності українців, що нині деякими людьми сприймається як консерватизм з комуністичним забарвленням.

Взагалі, можна сказати, що наша ментальність багато в чому формувалася під упливом української родини, яка зберегла чимало рис, успадкованих від матріархату. Водночас тип родини, який домінує у Західній Європі, є патріархальним.

У зв'язку з тим, що соціальні та психічні норми, ідеали, установки, ієрархія моральних цінностей українства є типовими для жіночої свідомості, вплив батька у родині менший, ніж у західноєвропейських народів. А звідси й висновок: найпоширенішим у суспільній свідомості українців є не енергійний, войовничий та аскетичний політичний лідер, а керівник-колегіал (на відміну від Західної Європи). Він за всіх дбає, вболіває, гуртом з товаришами радиться перед прийняттям рішень. Такий собі гетьман з «материнськими рисами».

Однією з головних рис національного характеру є природа ставлення громадянина до влади. Воно будується на несприйманні деспотичного характеру останньої. Українець боїться влади і через те всіляко намагається позбутися неї, власноруч вирішувати свою долю. Влада в його підсвідомості є постійним насильством і наругою.

Слід також ураховувати ще й таку річ, як традиції вспадкування, що склалися в українській родині. На відміну від Західної Європи, де найстарший син успадковував всю владу, землю тощо, в Україні все ділилося між нащадками порівну незалежно від статі. Зрозуміло, що така система вспадкування не могла не привести до непорозумінь і сварок, не сприяла встановленню чіткої соціальної стратифікації не тільки на рівні родини, а й суспільства загалом. Такий родинно-побутовий демократизм відбивався на формуванні не тільки буденної, а й суспільної свідомості українців за принципом психологічного прецеденту: якщо в родині — все порівну, то чому в суспільстві не використати це? Взагалі такий підхід є досить демократичним з процедурної точки зору, але в деяких ситуаціях він може відігравати й негативну роль.

Ми вже згадували про досить вагомий селянський компонент у структурі української психіки. Й це не є винятком. Аналогічну ситуацію можна побачити розглядаючи особливості, напр., французької або польської психіки.

Вся справа в тому, що під упливом сильного колективного стресу (революції, війни, стихійного лиха), який діє впродовж досить тривалого часу, національна психіка підсвідомо починає виробляти інші психічні, соціальні, а згодом і правові норми регуляції суспільного життя. Що тут мається на увазі? Передовсім пріоритетні напрями формування домінантних соціотипів у національному характері.

Тут цілком можна погодитися з Б. Цимбалістим, котрий вважав, що під загрозою кочовиків та інших недругів нашого народу міг витворитися у XVI—XVII ст. козацький соціотип, тип вояка-хлібороба. Зрозіміло, що він не виникнув раптово, на порожньому місці, а тільки на основі комбінування рис національного характеру, вспадкованих від попередніх генерацій за й до Київської доби. Оскільки військо в усі часи було однією з головних державних інституцій, під його впливом відповідним чином визрівали й особливості національної ментальності.

Українці належать до групи слов'янських народів, і їхні родинні стосунки з іншими слов'янами, спільна історія з багатьма й спільна державність відбилися на суспільній свідомості сучасного українського суспільства.

Маючи кількісні дані про рівень психологічної спорідненості з іншими народами, пам'ятаючи про ментальність як глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, ми можемо твердити про спорідненість української ментальності з ментальністю слов'янських народів — насамперед білорусів, росіян, болгар, словаків і поляків. Разом з тим, аналізуючи цю проблему, слід пам'ятати слова батька психоаналізу З. Фрейда, котрий ще в 1921 р. писав: «Близько пов'язані між собою раси тримають одна одну на дистанції: південні німці не люблять північних німців, англійці всіляко зневажають шотландців, іспанці сповнені презирства до португальців». У відкритій антипатії й відчутті відштовхування до інших рас Фрейд убачав любов до себе або нарцисизм. Ця любов спрямована на збереження індивідуального національного обличчя й має під собою культурно-психологічну основу, яку не можна ігнорувати, вивчаючи проблему ментальності українства.

Незважаючи на слов'янську спорідненість українці загострено сприймають зверхнє ставлення з боку т. зв. «старшого» брата, пам'ятаючи політику русифікації й знищення української автономії. Схоже ставлення й до західних сусідів, котрі впродовж тривалого часу намагалися нав'язати свій стиль життя нашому народові.

В усякому разі треба розуміти, що національна свідомість таки далася взнаки й виявилася у творенні української державності. Схоже на те, що цей процес є досить могутнім і розрахованим на тривалий час розвитку.

Американські психологи Дж. Глайв і Е. Клері, обстеживши впродовж 5 років понад 10 тис. чол. дійшли висновку, що колір очей людини відбиває також головні риси її характеру.

Виходячи з цього, можна зробити висновки: більшість українців та українок мають карі очі, а відтак вони є веселими, комунікабельними, товариськими, мають гострий розум, люблять і цінують гумор, легко закохуються, хоча й не дуже постійні у своїх почуттях. Вони працелюбні й працездатні, старанні, романтичні, важко переживають кривду. Кожен шостий представник українського народу (власник сірих очей) характеризується як вперта, мужня людина, що домагається свого, незважаючи на труднощі. Приблизно стільки ж українців є романтичними, правдивими й наполегливими. Це люди, котрі мають сині очі. Вони досить легко змінюють свій настрій, інколи бувають вередливими. Близько 4—5% українців, котрі мають зелені очі, відзначаються сильною волею й чіткою спрямованістю на конкретну мету. Вони є досить сталими у своїх уподобаннях, часом бувають жорстокими й незговірливими. Часто-густо їм бракує уяви.

Безперечно, до наведених даних не треба ставитися як до абсолюту, проте певні тенденції з них вивести можна. В усякому разі, домінуючий психологічний соціотип дає уявлення про національний характер українців.

Завершуючи коротенький екскурс до проблеми української вдачі, ми маємо можливість відзначити, що українська ментальність, попри тривале притлумлене існування українства за умов певного приниження й переслідування, все-таки не втратила своїх природних рис демократизму й волелюбності. А це дає підстави говорити, що українська психіка є сприятливим особистісним тлом для розбудови демократичного суспільства з пріоритетом загальнолюдських цінностей.

УКРАЇНСЬКІ СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПАРАДИГМИ — провідна сила у національному самовизначенні та формуванні орієнтирів і цінностей загалу. Насамперед можна визначити тип «гоголівської» парадигми (якщо скористатися термінологією Є. Маланюка). В ній найяскравіше проявляє себе побутово-громадське малоросійство, коли навіть саме ім'я «Україна» стає синонімом бездержавної, безструктурної, безхарактерної етнографічно мальовничої території. Завдання культурної еліти, за таких обставин, полягає в обґрунтуванні й оспівуванні ідилічної, безнаціонально-хуторянської Малоросії, цілковито поставленої на службу Російській імперії. Відповідно до цього особистість мала розчинятися в соціумі, ревно уславляти «государя императора» й те минуле, що зреалізовувалося «во славу русского царя, царя православного». Іншими словами, формула «самодержавия, православия, народности» отримувала своє «малоросійське втілення» і продовження аж до радянських часів через формулу «родина, держава, коммунизм».

Другу парадигму можна визначити як «просвітянсько-культурницьку». Її репрезентують передовсім постатті П. Куліша і М. Старицького. В цьому випадку українська мрія знаходить соціокультурне втілення у просвітницькій роботі по створенню літературної мови і простору її функціонування, по відстоюванню культурної автономії і розвою духовного життя.

Третя парадигма може бути охарактеризована як «політична», що яскраво втілилася, зокрема, в концепції федералізму. Йдеться не лише про визначення форми взаємин з Російською державою, а, властиво, про спосіб соціального мислення. Найяскравішим представником і фактичним творцем такої парадигми був М. Драгоманов. Як і в попередньому випадку, особистість осмислюється через самоврядну, цілісну громаду, в якій є достатній простір індивідуальної свободи і яка стає фокусом соціального життя й розв'язання культурних проблем. Виразними стають орієнтація на Європу, діалог з Заходом, політична активність як неодмінний показник справжнього українства.

Четверта парадигма, розпочата франківським періодом формування власне української ідеї (саме в останній українська мрія виходить на рівень рефлектованості, на рівень самосвідомості), має виразне соціально-політичне та національне забарвлення. Йдеться про політично згуртованих індивідів, які через пресу, партійну і профспілкову діяльність досягають крок за кроком реальних результатів на шляху соціального і національного визволення України. Формується ця парадигма передусім на Галичині, де на той час в умовах конституційної австро-угорської монархії визначилися деякі демократичні свободи, що й давали можливість трансформації української мрії в українську ідею. На Галичині тяглість такої парадигми властива й польському (міжвоєнному) періоду, і, певною мірою, навіть радянській добі, і, зрештою, реально означена зараз.

У зазначений період виникає також парадигма, яка переводить розв'язання всіх проблем до буття особистості, її втаємниченого спілкування з Богом, рухів серця та проникнення в таїни як світу ідей, світу вічної правди, так і світу розумних істот та тілесного світу. Така позиція достатньо обережна у висновках щодо земних проблем; наголос падає на «мир з ближніми», на внутрішнє зосередження і звершення до глибин душі та духа. Метою при цьому виступає здійснення загального щастя. Українськість присутня радше в неявних, латентних формах, аніж у розгорнених, демонстративних. «Так» чи «ні» державності — вільній, власній чи чужій, якій треба служити,— «так» чи «ні» національному самовизначенню знімається метафізикою божественного буття і причетністю людини до Бога.

Доцільно також виокремити ще одну парадигму, ознакою якої є революційний активізм, яка безпосередньо не апелює до українських питань, начебто їх не помічає чи підпорядковує проблемам соціально-політичного визволення в межах Російської держави, проте несе в собі істотні інтенції української мрії. Радикальний революційний рух XIX ст. в Росії (це властиво і різним періодам XX ст.) частково ґрунтувався на ідеях та засадничих принципах, принесених вихідцями з України. Саме вони ставили питання про доцільність переходу до західних зразків політичного устрою, поставили під сумнів життєздатність обожнюваної російським народництвом селянської общини. При цьому радикалізм українських репрезентантів загальноросійського революційного руху, які виходили із необхідності дій автономної та відповідальної за свої вчинки особистості, мав безумовне певне підґрунтя в традиціях української ментальності та загальних інтенціях української мрії.

Загалом в межах окреслених парадигм починалося формування національної самосвідомості у різних формах. Українська мрія як соціально-світоглядний феномен набувала свого втілення у вигляді певних ідей — від ідей боголюдськості до української політичної ідеї,— які актуальні й зараз.

УКРАЇНЦІ В БАГАТОЕТНІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ. Уявлення про «єдину кров» побутують в кожному народі, у тому числі і в українському. Тому нерідко виникають безплідні міркування на тему, які риси зовнішності притаманні «типовому (щирому)» українцю.

Антропологією встановлено, що в середовищі українців нема якогось одного антропологічного типу, який охоплював би більшість народу. Навпаки, серед всіх слов'ян українці, особливо півдня, найрізнобарвніші за своїми антропологічними ознаками. Все це могло відбутися лише за умов інтенсивного міжетнічного перемішування. Тому варто вести мову про еволюцію антропологічного складу українців. При цьому враховувати, які етнічні процеси були більш притаманні тому чи іншому історичному періоду — етноконсолідаційні, етноасиміляційні чи етноінтеграційні.

Варто також мати на увазі, що характер етнічного процесу, як правило, визначається етнополітичною ситуацією — наскільки політично мобілізованим є той чи інший народ, чи має він власну державу, яким є його ставлення до інших народів і т. п. Саме від характеру етнополітичної ситуації залежить, як відбувається процес формування національності, а потім нації — шляхом «політизації етнічності» чи шляхом «етнізації політики».

Під «політизацією етнічності» розуміється процес, коли політична активність якоїсь етнічної спільності досягає такої стадії, що вона вимагає докорінних змін у своєму статусі серед інших етнічних груп, які опинилися чи то в одному ареалі, чи то в одних державних або геополітичних рамках. У групи з'являється спільна політична мета, до якої вона йде не дивлячись на жертви. Це може бути забезпечення свого порятунку від зовнішніх ворогів, або, навпаки, прагнення до загарбань, або вимоги справедливого ставлення до себе і т. д. «Політизація етнічності» супроводжується настільки сильною консолідацією членів групи, що вона переходить на черговий якісний етап. Як правило, цей перехід завершується розвитком і вдосконаленням власних політичних інститутів, аж до державного рівня. Інакше кажучи, «політизація етнічності» — це процес, при якому етнос творить державу.

Іншою картиною є «етнізація політики». Цей процес відбувається у випадках, коли декілька етнічних груп опиняються в рамках якоїсь однієї політичної структури, найчастіше державної. Така структура вже сама згори домагається злиття етнічних груп в єдину націю. Європейські нації поставали, як правило, в процесі «політизації етнічності». Націями, що утворилися внаслідок «етнізації політики», можна вважати британську,

італійську. Особливо характерна «етнізація політики» для нового світу.

Втім, у чистому вигляді не існує ні «політизації етнічності», ні «етнізації політики». «Політизована етнічність» сама прагне не тільки залучити на свій бік інші етнічні групи, але й пропонує їм розчинитися у собі, а іноді й підштовхує до цього.

Внаслідок взаємодії «політизації етнічності» та «етнізації політики» постійно змінювалася традиційна етнічна культура — мова, звичаї, побут, матеріальна і духовна культура, світосприйняття, ментальність. Їхня еволюція також має бути предметом значної уваги.

ФЕЛЬКЕРКУНДЕ (VÖLKERKUNDE) — ФОЛЬКСКУНДЕ (VOLKSKUNDE) вивчає народи, які відстали в своєму розвитку, а фольксенунде — розвинуті і передусім власний народ.

Фелькеркунде — етнографічна наука, що досліджує культури та форми життя головним чином неписьменних народів неєвропейських країн (у німецькій транскрипції — Natürvölker, тобто «примітивних народів»). Вперше в науковий обіг цей термін було введено 1772 р. нім. істориком А. Шлецером, який, розглядаючи рід людський як єдине ціле, дійшов висновку про те, що загальна історія має включати в себе вивчення всіх народів, як розвинутих, так і нерозвинених. Пізніше цей термін був використаний І. Гердером при характеристиці внеску фінікійців у світову цивілізацію та їхньої участі в поширенні знань про інші народи. У подальшому це поняття почало набувати все більшого розповсюдження, особливо у зв'язку із германізацією терміна «етнографія» (Пешель, Ратцель, Шурц).

Перше визначення «фелькеркунде» зустрічається в нім. працях початку XIX ст. без пізнішого протиставлення його поняттю «фольксскунде», існування якого простежується з 1782 р. Якщо на 1836 р. відмінності, що проводилися між фольксскунде і фелькеркунде, були тільки доказом регіональної спеціалізації усередині однієї наукової дисципліни, то згодом, особливо після створення Германської імперії (1871), позначилися нові тенденції, що привели до створення двох наукових дисциплін. Якщо до того часу в центрі уваги Берлінського товариства антропології, етнології та первісної історії, яке посідало місце провідного наукового товариства, знаходилися проблеми пов'язані з вивченням етнографії неєвропейських народів, то далі ситуація змінилася. Все більшу роль почала відігравати група спеціалістів, що займалася фольксскунде. 1890 р. було засновано «Союз фольксскунде».

Фольксскунде — термін, поширений у німецькомовній літературі, що позначає етнографічні дослідження свого народу, які сконцентровані на вивченні історичного розвитку його способу життя та культури: 1) народні вірування, забобони, звичаєве право, звичаї, традиції, ментальність, мораль, етнопсихологічна і етнопсихічна «спадщина»; 2) народна творчість (казки, легенди, пісні, частівки тощо); 3) поселення, житло, начиння, харчування, одяг, народне мистецтво. На відміну від фелькеркунде вивчення історичних форм життя та культурних ознак свого народу включає й сучасність. Але в тому чи іншому випадку мова йде про традиційний спосіб життя народів. Подібний поділ має місце і в ряді скандинавських країн, напр., Швеції і Норвегії — Folkeminer та Folklivsforsuing, в Данії першому терміну відповідає Folkeminder. Перше слововживання поняття фелькеркунде належить до 1782 р., коли воно з'явилося у журналі «Der Reisende». У другій половині XIX ст. Р. Риль створив концепцію «Фольксскунде як наука». У подальшому її розвиток, як самостійної наукової дисципліни зі своїми організаціями та інституціями, пов'язаний із іменами таких дослідників як К. Вайнхольд, Д. Мейер, Є. Хоффман-Крайер, А. Штарк, А. Дитрих та ін. Великий внесок у розвиток фольксскунде і фелькеркунде зробили А. Бастіан та Л. Фробеніус.

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ. Цей етап розвитку укр. етносу припадає на період бурхливого розвитку капіталізму (кінець XVIII — XIX ст.). Значно прискорило Ф. у. н. скасування 1861 р. кріпосного права, внаслідок чого відбулися кардинальні зміни в соціальн. структурі населення України — поява вільного сільс. населення, виникнення укр. робіт. класу через міграцію безземельних селян в міста, збільшення кадрів нац. інтелігенції, зародження укр. середнього класу, а також поява серед українців великих підприємців.

На Ф. у. н. справив вплив цілий ряд факторів. Однобічне профілювання економіки України і перетворення її на харчовий і сировинний придаток Росії зумовили зміцнення внутрішньоекон. зв'язків в ній навколо своєї господарської спеціалізації. Поява значної маси незайнятих селян призвела до активізації міграційних процесів, перемішування населення. Міграційним процесам сприяло розширення транспорт., особливо залізнич., мережі.

Негативним фактором, що утруднював Ф. у. н., була відсутність власної держави, нац. інститутів управління суспільством, в руках яких були б екон. і політ. засоби консолідації укр. народу. Поділена між Російською і Австро-Угорською імперіями, Україна була позбавлена в той час можливості досягти територ. консолідації. Її перебування в статусі внутр. колонії Росії суттєво обмежувало розвиток соціальн. структури укр. етносу та його нац. культури. Переважання в колоніальній адміністрації вихідців з Росії (на сході) або з Польщі (на заході), заохочування міграції рос. населення в ті регіони України, де були найбурхливіші темпи модернізації, так само як і збільшення польськ. населення в західноукр. містах, призвели до русифікації або полонізації великої кількості міст в Україні. Враховуючи, що з початком модернізації саме міста перетворюються на арену вирішальних політ. подій, дана обставина суттєво гальмувала розвиток укр. нац. свідомості.

Панування у східноукр. містах рос. колоніальн. адміністрації, а в західноукр.— польської фактично позбавляло укр. селян, що мігрували в міста, ефективного соціальн. і правов. захисту, руйнувало їхні надії на можливість утриматися в міськ. середовищі, витримати соціальну конкуренцію з неукраїнським елементом, чим великою мірою була викликана емігр. українців-селян за межі України — на американ. континент та у східні регіони Російської імперії.

Суттєво гальмувався розвиток укр. культури, в першу чергу діями самодержавства, яке здійснювало стосовно українців політику етноциду. 1863 р. була видана заборона друкування укр. мовою підручників, читанок і текстів до музичних творів (Валуєвський циркуляр), а в 1876 р.— заборона на ввезення в межі імперії виданих за кордоном книг і брошур укр. мовою, а також на сценічні вистави цією мовою (Емський указ). Крім того, розвиток укр. культури гальмували побіжні фактори. Русифікація та полонізація міст були перешкодою для розвитку на ґрунті укр. традиційної селян. культури вищої урбанізованої культури і масового поширення її серед українства. Незважаючи на цю перешкоду, діячі укр. культури створили чудові зразки в галузі літ-ри (Т. Шевченко, І. Котляревський, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, І. Франко та ін.), драматургії і театру (І. Карпенко-Карий, М. Старицький, М. Заньковець-

ка, М. Садовський, П. Саксаганський та ін.), музики (М. Лисенко), образотворчого мистецтва (М. Пимоненко, С. Васильківський, М. Мурашко). Видатну роль укр. інтелігенція відіграла у розвитку нац. самосвідомості укр. народу, допомагаючи йому зберегти іст. пам'ять, етніч. самоназву та назву своєї етніч. території — «Україна», яку царизм намагався замінити принизливим терміном «Малоросія».

Незважаючи на несприятливі умови колоніальн. становища, процес Ф. у. н. завершувався, знаходячи свій вираз у розвитку нац. самосвідомості, компонентами якого були уявлення народу про спільність своєї території і господар. зв'язків на ній, все ширше розуміння нац. інтересів і завдань, зростаюче прагнення до нац. визволення і до відродження нац. державності, потреба політ. і соціальн. перетворень. У період завершення Ф. у. н. були закладені підвалини її подальшого розвитку в напрямку державної нації («нації-держави»).

Х

ХЛОПОМАНСТВО — народницько-культурна течія української інтелігенції Правобережної України 50 — 60-х рр. XIX ст., яка прагнула зближення з народом. Х. були переважно польського походження, але вважали, що шляхта повинна дотримуватись тієї нації, на землі якої живе, і закликали ополячених українців повернутися до нації своїх батьків та прадідів.

Група Х., очолювалася В. Антоновичем, студентом Київського університету, спільно зі студентами Лівобережної України заснувала «Громаду». За Антоновичем пішли поляки, які відіграли велику роль в українському відродженні: К. Михальчук — філолог, Б. Познанський — етнограф, Т. Рильський — економіст та ін. Відкидаючи звинувачення у «зраді» польського руху, В. Антонович у своїй «Сповіді» писав: «... полякишляхтичі, які живуть на Україні, мають перед судом власного сумління тільки два виходи: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятись його інтересами... і спокутувати все зло, яке вони зробили народу, що вигодовав багато поколінь вельможних колоністів, і котрому ці останні за піт і за кров платили презирством, лайкою, зневагою його релігії, звичаїв, моралі, гідності,— або ж, коли на це не стане моральної сили, переселитись у польську землю, заселену польським людом, задля того, щоб нарешті визволитися самому перед собою од сумного докору в тому, що і я також колоніст,... що і я... годую чужою працею, заступаю дорогу розвитку народові, до якого в хату я заліз непроханий... що і я належу до табора, який старається загальмувати народний розвиток тубільців, і що без вини поділяю відповідальність за їхні вчинки».

Х. відкидали революційний спосіб боротьби, вважаючи своєю єдиною метою народну освіту, відкидали також звинувачення в сепаратизмі, бо вважали, що ставити питання про відокремлення України від Росії передчасно. З 1859 р. вони активно працювали в київській «Громаді», співпрацювали з редакцією журналу «Основа» (1861 — 1862).

Після польського повстання 1863 р. російські урядові кола почали звинувачувати Х. у політичних зв'язках з повстанцями, хоча було відомо, що вони визнали це повстання шкідливим для українського селянства. Зазнаючи постійних репресій з боку російського царизму (Валуєвський циркуляр 1863 р.), Х. припинили діяльність як окрема організація, але продовжували брати активну участь в роботі київської «Громади».

ХОЗАРИЗМ (КОЗАРИЗМ) УКРАЇНСЬКИЙ — теорія походження українців від хозар. Виникла на початку XVIII ст.

Х. у. мав деяке уявне підґрунтя в історіографії, починаючи від «Повісті временних літ»: «А хозари брали з полян, і з сіверян, і з вятичів; брали вони по білій вивірці — стільки від диму». На наслідування саме від цієї фрази вказує така цитата з літопису Г. Грабянки: «Вони (хозари) продовжували владарювати над Києвом та над іншими руськими землями, щедру данину в них збираючи: по шкірці білки від кожної хати та по шелягу від плуга».

Теоретичний ґрунт Х. у.— втілення поняття нації в певних соціальних верствах. У цьому відношенні Х. спадкоємний від соціальної версії сарматизму, за яким нація ототожнювалася із шляхтою. Історичною передумовою появи хозарського міфу виступила серія повстань, починаючи з повстання К. Косинського (1591 — 1593) і до Визвольної війни 1648 — 1654 рр. включно. Результатом цього стало утвердження ролі козацтва як оборонця православ'я, носія національної ідеї та чинника державотворення. Усвідомлення цього на ментально-психологічному рівні втілилося в ідеї «козацької нації», у «козацькій» свідомості.

Державно-ідеологічна передумова Х.— потреба у легітимізації нового політичного організму — Гетьманщини. Українську державність неможливо було легітимізувати, пов'язуючи з якоюсь династією, як, певною мірою, історію Московщини-Росії. Династична історія, що творилась релігійними колами («Кройніка Софоновича»), будувала приблизно такий ланцюжок: руські князі — русько-литовські князі — династичне поєднання польського королівського і литовсько-руського князівського домів. Але будь-яка династичність переривалася з Визвольною війною. Релігійна ж історія, на яку теж певною мірою спиралася легітимізація російської державності, могла пояснити лише входження під протекторат московського православного царя, але не державницькі прагнення козацької старшини. Виходячи з цього, легітимізувати Гетьманщину можна було, лише доводячи тяглість козацького стану.

Ще одна важлива передумова появи Х.— секуляризація української історіографії XVIII ст., її «окозачення». Це пов'язано з витворенням нацією власної світської високоінтелектуальної еліти, що сконцентрувалася у чиновництві — полковому і генеральному,— яке було одним з найбільш автономістично настроєних прошарків українського суспільства. Воно не було обмежене традиціями та формами православної історіографії, як чернецтво. Незважаючи на різне соціальне походження, всі чиновники були представниками козацького стану.

Соціальна передумова появи Х. криється у розвитку суспільних процесів на Гетьманщині. У другій половині XVII — на поч. XVIII ст. проходить нове масове обмеження свободи селянства. Одночасно з цим починається поступовий, але невпинний процес замкнення козацького стану. Це уможливило розуміння козаків у широкому (всі українці) та вузькому (службово-політична верства) смислі.

Поява Х. мала і формальний поштовх. Для історіографії XVII ст. характерне термінологічне розмаїття, відсутність єдиної концепції історії нації. Свобода від стереотипів дала можливість ототожнити «козацьку націю» з хозарами. Тут відіграла першорядну роль фонетична подібність слів «козаки» і «хозари» (варіант назви «хозари».

Хозарська теорія мала протистояти теорії всеруського єднання під скіпетром царя, висунутої московськими літописами та «Синопсисом». Аргументацією останньої було те, що: 1) православ'я — спільна релігія («єдиновірність»); 2) спільне походження («єдиноплемінність»)

і єдина державність — Київська Русь («Російське царство») для східного слов'янства, від правителів якої вели династичну лінію московські царі.

Х. спростовує ці аргументи. Його головними постулатами, на нашу думку, є: 1) Українська держава — Хозарський Каганат — давніша від Київської Русі. Україна мала власну династію Каганів — ще до появи Рюриковичів; 2) Християнство в Українській державі було прийнято ще до Володимира хозарськими каганами від «Константинопольського Апостольського престолу». У цих тезах головне ідеологічне значення Х.: 1) Україна має право на власну державність; 2) Українська церква є автокефальною.

Х. у. першого десятиліття XVIII ст. мав дві основні версії. Перша — за «Дьйствіями презьльной і оть начала вьковь крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого...» Г. Грабянки. Друга — за «Пактами і Конституціями законів та вольностей Війська Запорозького» П. Орлика.

Обидва твори написані 1710 р. І Грабянка, і Орлик були вихованцями Києво-Могилянської академії. Обидва — представники державного апарату Гетьманщини: Орлик — генеральний писар; Грабянка — полковий осавул. Обидва представляли серед старшини автономістсько-державницький напрямок: Орлик — радикальний, Грабянка — поміркований. У головних постулатах концепції П. Орлика і Г. Грабянки тотожні, але, виклад Орлика є схематичним і коротким, а у Грабянки — повніший. Подібність деяких фраз наводить на думку про пов'язаність цих творів. Оскільки взаємозапозичення виключається (одночасне написання в різних країнах: Конституція — у Молдавії, Літопис Грабянки — на Гетьманщині), то можемо припустити якесь спільне джерело. Можливо, це літопис, який ще не знайдено або вже втрачено.

Проаналізуємо концепцію історії України «Літопису» Г. Грабянки. Хозарсько-козацькому народові приписується походження від онука Ноя, першого сина Яфета — Гомера. Від нього вони дістали найдавнішу назву — Гомери (Кімери, Цимброви — Кімерійці). Їх прабатьківщина — землі понад Азовським (Кімерійським) морем. Звідти вони вирушили на північ і на захід і розпалися на багато народів — Литву, Жмудь, Гофів (Готів), Швенів (Шведів) та ін., посіли широку територію, основа якої — Подоння. Звідти поширилися у Подніпров'я, Тавріку, Причорномор'я, дійшли до Паннонії і дали початок аварам, гунам (чи підкорили їх?), оселилися аж за Волгу, де мали назву «Болгари» (звідти болгари — хозари переселилися на Дунай). Вони жили і в Малій Азії, де потурчилися. Були народом могутнім, якого боялися сусідні держави, навіть Візантія. Візантійський імператор («цар грецький») Лев Ісавранин (Лев III Ісавр) (717 — 741), засновник Ісаврійської династії) в 630 р. «шукаючи замирення» з хозарами, «повелів своєму синові Левку Копроніму взяти за жінку Ірину, дочку каганову». Хозари споконвічно були поганами, але поступово переймали християнську віру від херсонеських греків («херсонян»). Часто чинили напади на Французьку (Франкську) державу, грабуючи її. Тому 888 р. Карл Великий (768 — 814) розв'язав війну проти Паннонських хозарів. Він взяв їх столицю, пограбував її, вбив багато хозар. Після цього «народ славенський або хозари» значно послабився.

У 900 р. цісар Отто (Оттон) підкорив західних слов'ян — «веляботів», сербів, оботритів, богемів. Після «винищення» слов'ян Карлом Великим і Оттоном «залишилися тільки ті хозари, що віддавна проживали понад Чорним морем у Таврії, поблизу Азовського моря та вод кімерійських аж до Анатолії». Вони продовжували владарювати над Києвом та іншими руськими землями. Після приходу Рюрикових воєвод Аскольда і Дира з Новгорода у Київ ці землі перестали платити данину хозарам. Олег, що правив після них, відвоював у хозарів Радомич (можливо, Радомичів) та Північ. Святослав Ігоревич відвоював у хозар вятичів, здобув хозарську столицю Білу Вежу і на «самих хозарів данину наклав». Але ті хозари, що жили за Доном, так і залишилися вільними. Сюди, у відкриті степи, прийшли половці та печеніги і, «воюючи з хозарами, заледве до ноги їх не винищили, а самі на їхніх землях повелися: печеніги там, де зараз Ногайські татари, а половці у Таврії». Нащадками, спадкоємцями хозар є козаки.

Наведена теорія багато в чому запозичена, напевно, з Густинського літопису. Вона досить зрозуміло ілюструє перехід від хозарів як панівного етносу в Хозарському Каганаті до козаків як панівної верстви в Україні — Гетьманщині.

Конституція П. Орлика відтворює практично ту ж концепцію. Єдина розбіжність — «Літопис» визнає готів як частину хозарів, що відособилася, а «Конституція» твердить, навпаки, що «своє походження колишнє Хозарське плем'я... веде і виводить від відважних і непереможних готів» (у поданій версії це — татари). У цілому концепція «Конституції» впритул підходить до суто національної ідеології, а концепція «Літопису» ще має елементи панславізму.

Пізніший Х. мав вже зовсім іншу форму і зміст. Наступною його пам'яткою є «Літопис» С. Величка (1670 — 1788 (?)). Вихованець Києво-Могилянської академії, чиновник при В. Кочубеї, пізніше в Генеральній канцелярії, він описує події XVII ст. (літопис написаний у 1715 — 1720 рр.). Отже, Величко не займається дослідженнями походження українців, а наводить у літописі лише пам'ятки сарматизму і хозаризму. Зокрема, так звану «Сатирову повість», датовану 1676 р., цей народний переказ, за словами Величка, був ним доповнений відомостями з поеми Т. Тассо («Звільнення Єрусалиму»). Легенда оповідає про те, як в подільському лісі Недоборі 1676 р. збиралася нечиста сила на чолі з сатаною і розмірковувала, як з допомогою турків знищити український («русо-хозарський») народ. «Сатирова повість» гнівно таврує Руїну, внутрішні чвари і війни в Україні, порівнюючи з часами князівської роздрібненості Русі. Певно, Х. тут не має окремого ідеологічного значення. Він, очевидно, був нав'язаний легенді самим С. Величком і є у його розумінні не більше, ніж однією з давніх назв українців.

Пам'яткою Х. є також «Разговор Великороссии с Малоросиєю», написаний перекладачем Генеральної канцелярії й архіваріусом, вихованцем Києво-Могилянської академії та Петербурзького академічного університету С. Дівовичем 1762 р. При написанні своєї праці С. Дівович користувався «Літописом» Г. Грабянки. Тому поява тут Х. не є випадковою. За концепцією С. Дівовича українці походять від хозарів («козарів»), мали багато назв, зокрема готи і жмудь. Малоросія, або Мала Русь, піддалася московському цареві добровільно як християнському (не одноплемінному) володарю. На нашу думку, тут іноплемінне походження українців мало підкреслити, що 1654 р. відбулося не возз'єднання одного народу, а з'єднання двох різних під владою однієї монархії. З цього випливало, що Мала Русь має право на автономний республіканський устрій, будучи рівноправною частиною Російської імперії.

Певно, останньою пам'яткою Х. у. є «Історія русів», написана невідомим автором наприкінці XVIII ст. Х. у ній — це одвічна служила верства України, яку утримували інші стани. Вони були перейменовані «царем грецьким» Константином Мономахом (Константин IX Мономах (1042 — 1055)) «з хозарів на козаків». Тут Х. виступає як доказ давності козацького стану — уособлення української державності.

Х. у. мав також деяке поширення за межами України внаслідок переробок української історіографії, насамперед «Літопису» Г. Грабянки. Прикладом може служити «Краткое описание Малороссии», складене 1730-х рр. З поширенням Х. у. на Заході вела боротьбу особисто Катерина II. Це підкреслює ідеологічну значимість зазначеної теорії.

Взагалі треба визнати велику роль хозарського міфу як етапу розвитку національної ідеї. Для нас Х. у. є цікавим джерелом щодо вивчення способу мислення свідомої української еліти XVIII ст. та ідеологій самостійництва й автономізму.

Ц

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА організований у травні 1991 р. спільним рішенням президії Академії наук України та колегії Головної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Це самостійна науково-дослідна установа, завданням якої є піднесення теоретичного рівня пам'яткознавчих досліджень. Практична діяльність Ц. п. спрямована на наукове вирішення проблем охорони, використання і відновлення культурної спадщини та історичного середовища міст і сіл України, а також комплексне науково-методичне забезпечення збереження природно-етнографічних ландшафтів, створення історико-культурних і історико-архітектурних заповідників, організації охоронних зон пам'яток культури, популяризації історико-мистецьких цінностей. Ц. п. покликаний вивчати вітчизняний і світовий досвід пам'ятко-охоронної практики й сучасний стан у цій галузі культурного будівництва, опрацьовати рекомендації законодавчим, державним і науково-дослідним структурам України для вдосконалення національної системи охорони пам'яток.

Періодичним виданням Ц. п. є щоквартальник «Праці центру пам'яткознавства».

Ч

ЧУДАЦЬКІ ДУМКИ ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ СПРАВУ. Звівши докупи всі ці приклади, як італійські, так і німецькі, правдолюбива людина мусить прийти до того, що сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ. Треба пошукати чогось іншого, такого, що б стало вище над усіма національностями та й мирило їх, коли вони підуть одна проти другої. Треба шукати всесвітньої правди, котра була б спільною всім національностям.

Так всесвітню правду люди почали виробляти собі уже давно. Років уже за 500 до Христа була в Азії держава персидська, котра обнімала кілька національностей, досить освічених. У тій державі перси панували над другими, та все-таки піддані народи вже не вважалися за бидло персів; закони писались не на самій персидській мові, а на кількох, котрими говорили головніші народи в державі; уряд порядкував дороги, канали, будинки не в самій персидській землі, а й по інших. Коло того ж часу в Індії виробилась віра буддійська, котра навчала, напроти старій вірі індійських попів, що всі люди рівні з природи, й котра проповідувалась різним народам, а не одному тільки індійському. Трохи згодом у нас в Європі, серед греків розумніші люди, філософи (любомудри) стали навчати, що всі люди однакові та що треба любити не тільки свою батьківщину, своє місто, а весь світ, усіх людей. Так філософи звали себе космополітами, тобто світовими горожанами (громадянами). ... Від греків космополітичні думки перейшли до римлян, котрих держава обняла багато різних народів у Європі, в Африці й Азії... Християнство стало, значить, другою вже світовою, а не національною вірою після буддійства. З того часу, як розійшлось християнство по великій частині світу, між різними народами християнськими, не глядячи на їх мови і звичаї, виробилось щось загальне, початок братерства. Окремі нації стали вважати частинами одної родини і звались: християнами мови або нації італійської, французької, англійської, німецької і т. ін., і навіть коли люди одного народу робили щось негарне людям іншого, то перші жалілись на весь християнський світ, що, мовляв, з ними поступають не по-християнськи.

Після християнської віри в Західній Азії виробилась ще нова віра арабина Магомета, котра теж хотіла бути світовою, а не національною і теж обняла різні народи: арабів, єгиптян, персів, турків і др.

З тих трьох світових вір дві, християнська та магометанська, ворогували проміж себе та нищили людей не менше, коли не більше, як нищили їх війни національні. Аж ось розумніші та добріші люди по різних вірах стали думати, що не слід чипатись до інших за різні церковні звичаї та думки, а що треба поставити над усіма церквами людськість і всіх людей всіх вір признати братами. Подібні думки вже проявлялись давно серед буддістів, а років з дві сотні тому назад почали часто проповідатись і серед християн, найбільше серед т. зв. протестантів, що відпали від римської церкви. По всіх освічених сторонах повстали нові філософи, котрі стали звати себе космополітами, або світовими горожанами, і проповідували братство всіх народів. Коли навіть повстали в Європі рухи національні, то і ті рухи оперлись, власне, на космополітичні думки: мовляв, коли всі народи однакові брати, то не слід, щоб один народ панував над іншим. Так думка про людкість поставлена була вище над думкою про націю та віру, з їх осібними звичаями, урядами та інтересами, і стала таким суддею посеред суперечок проміж націями й вірами та основою до волі кожної нації й віри в тих границях, поки чи віра не неволить других.

Я дозволю собі сказати, що з того часу, як я став на публічну службу чи учителя, чи писателя, то не пропускав пригоди говорити молодшим людям на Україні, що вони не можуть уважати себе навіть образованими, доки не вивчать, по крайній мірі, двох-трьох західноєвропейських мов, щоб хоч читати на них найважніші речі. Не раз усно й печатно я говорив, що українське письменство не будуть діставати всесвітні образовані думки й почуття просто з Західної Європи, а не через Петербург і Москву, через російське письменство...

II. ВИТОКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА

ВСТУП

Хто ми, звідки, де коріння нашої самобутності? На переломних етапах історії українського народу раз у раз у різних варіантах поставали ці питання. Неминуче доводилось шукати відповідь і на те, чи маємо ми (і до того ж, як давно) своє власне українське право. Адже як немає нації без своєї мови, так немає її і без власних усталених правил і моделей поведінки, найконцентрованішим виразом яких є національне право. Питання це не таке просте, як може здатися. Відомо, що до появи 1904 р. знаменитої «схеми руської історії» М. Грушевського за українським народом фактично не визнавалося право навіть на власну історію, яка поглиналася історією сусідніх держав. Так само не було й мови про українське право, а йшлося лише про деякі місцеві особливості російського, литовського або польського права. Лише в результаті багаторічних досліджень О. Кістяківського, М. Василенка, М. Слабченка, Д. Міллєра, М. Максимейка, О. Малиновського та ін. вчених у науковій літературі з'явилась думка про самостійне значення «західноруського» або «малоросійського» (українського) права. Та й то такі погляди нерідко трактувалися лише як різновид «южнорусского сепаратизма». «Українці не нація, а політична партія», — категорично стверджувала одна з провідних київських газет навіть улітку 1917 р. Як не дивно, згодом теза про відсутність (чи в усякому разі молодий вік) українського права була запозичена і офіційною радянською наукою. «До соціалістичної революції Україна не мала власної державності, а отже, і права»,— на цьому більш ідеологічному, ніж науковому постулаті, сформульованому у відомих тезах ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання України з Росією, виховувалось кілька поколінь радянських правників. З іншого боку, протягом десятиліть багато радикальних українознавців діаспори, з неймовірною легкістю відкидаючи всяку самобутність України «за проклятої комуністичної влади», на всі лади інтерпретували тезу про «окупаційне російське більшовицьке право, чуже українським традиціям».

Час потроху все розставляє на свої місця. Сьогодні і громадськість, і науковці все більш консолідуються навколо ідеї, що не можна штучно перекреслювати жодного періоду нашої непростої історії. Слід визнати, що сучасна незалежна Україна, котра постала перед світом у серпні 1991 р., є спадкоємцем всієї тієї правової спадщини, яка протягом віків створювалась на українській землі. Тим самим В. н. п. треба шукати не лише в універсалах Центральної Ради або відповідно декретах 1-го (харківського) з'їзду Рад України. Дійсно національне право сягає своїм корінням звичаєвого права давніх слов'ян, класичних джерел права часів Київської Русі, Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Воно інтегрувало правотворчі пошуки лівобережного і правобережного козацтва, а разом з ними амбітні намагання гетьманів-емігрантів І. Мазепи та П. Орлика. Його історія неможлива і без тих правових інститутів, що діяли на території українських земель Російської, Австро-Угорської й Османської імперій. Першочергового вивчення, звичайно, заслуговує і правотворча діяльність усіх українських держав XX ст.

Авторський колектив, виходячи з необхідності закрити численні лакуни, які є в традиційних навчальних курсах і довідковій літературі, намагався дати сучасну неупереджену оцінку українського звичаєвого права, Руської Правди, Литовських Статутів, кодифікаційних проектів часів України-Гетьманщини, Конституції П. Орлика, українських конституційних актів і проектів XX ст. та багатьох ін. найважливіших джерел, які, на нашу думку, можна з повним правом віднести до витоків українського права. Ці правові документи створені в різні історичні епохи і з різними політичними намірами, їх життєспроможність і вплив на українське життя суттєво відрізнялися, але за всіх обставин кожний з них займає своє, лише йому притаманне місце в історії українського права, є невіддільною частиною національної правової спадщини.

Варто в зв'язку з цим підкреслити, що нам нема чого соромитися нашої правової спадщини. З давніх-давен в українському праві находили відбиття найдемократичніші і найгуманніші ідеї свого часу. Ще у середині VI ст. відомий візантійський історик Прокопій Кесарійський дивувався демократичним звичаям, які існували у наших пращурів. «Народами Склавинами і Антами не править один муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада, і для того всі справи, чи щасливі чи лихі, йдуть до громади»,— підкреслював він.

Звичаєве право Давньої Русі, яке згодом трансформувалося в українське звичаєве право, через віки пронесло народні уявлення про правду і справедливість, з якими мусили рахуватися всі ті численні володарі, які, змінюючи один одного на українській землі, здебільшого не наважувалися відмовити у санкціонуванні старих звичаїв і традицій і підносили їх до рівня джерел права. Звичаєвим правом керувалися копні суди Литовсько-Руської держави і козацькі суди Запорізької Січі, окремі випадки його застосування зустрічаються в судовій практиці навіть на початку XX ст.

Уособленням багатьох гуманних ідей став перший відомий нам кодекс давньоруського права «Руська Правда». В ньому було рішуче відкинуто варварські уявлення про кровну помсту як кращий засіб досягнення справедливості, а смертна кара як вид покарання взагалі не згадується в «Руській Правді».

Згодом, коли на зміну «Руській Правді» прийшли «Литовські Статути», в законодавстві (часом на кількп віків раніше, ніж у сусідніх країнах) знайшли своє відображення ідеї державного суверенітету, єдності правового регулювання, верховенства закону, відділення суду від адміністрації і виборності суддів. Паралельно в українських містах все більшої уваги набувало магдебурзьке право, яке стало основою їх самоуправління і судового імунітету, своєрідним гарантом проти феодальної сваволі.

Козацька доба характеризувалася збереженням «давніх прав», тобто традиційних правових джерел. В актах гетьманської влади, нормах Литовського Статуту і збірниках магдебурзького права український народ вбачав правову основу своєї, хай відносної, але автономії у складі Московської держави. Закріпити цю самобутність намагалися спочатку у відповідних україно-російських договорах, а потім шляхом спроб кодифікації українського права, найкращим прикладом якої стала підготовка славнозвісної пам'ятки «Права, по которым судится малороссийский народ». Доцільно звернути увагу і на «Бендерську Конституцію» Пилипа Орлика — своєрідну спробу закріпити у праві нову, відносно демократичну модель державного ладу України на випадок приходу «гетьманаемігранта» до реальної влади.

З поділом України між Російською і Австро-Угорською імперією, з поширенням на її територію відповідного загальноімперського законодавства власне українське право перетворюється з факту безпосереднього юридичного буття в об'єкт наукових досліджень національно свідомих правознавців. Але не варто розцінювати чинне право того періоду лише як щось безперечно чуже і непритаманне Україні. Прогресивні ідеї знаменитої судової реформи 1864 р., демократичні зміни, які відбулися в результаті першої російської революції 1905—1907 рр., зустріли повне визнання і підтримку на Україні. Аналогічно сприймалися і позитивні зрушення у законодавстві Австро-Угорщини. За подібні зміни активно боролися кращі представникі української громадськості по обидва боки кордону.

Період визвольних змагань 1917—1920 рр. ознаменувався відродженням українського права, пошуком найоптимальніших форм державно-правового розвитку. У праві мало не кожного режиму, що володарював у той час на Україні, демократичні цінності конкурували з потягом до авторитаризму, гуманістичні ідеали з узаконенням репресій проти політичних супротивників.

Складна і суперечлива історія права Радянської України. Закріплення позитивних наслідків соціальної революції і формальних атрибутів власної української державності, еволюція від правового нігілізму до проголошення соціалістичної (революційної) законності поєднувалися з увічненням у праві «керівної ролі» Комуністичної партії, більшовицької нетерпимості до інакомислення, жорстких, а то і відверто терористичних методів політичної боротьби, унітаристських тенденцій у державному будівництві. Все це накладалося на відносно високу юридичну техніку, стрункі правові форми, успішні кодифікаційні роботи, які увінчалися створенням Зводів законів СРСР і УРСР.

Акцентуючи увагу на загальній прогресивній спрямованості національного права, слід пам'ятати і про його історичну обмеженість, зазначені і незазначені вище негативні моменти, які були мало не на кожному відрізку його розвитку. Праведне і грішне, яке так часто перепліталося в діях тих, хто стояв біля керма влади, повною мірою знаходило своє відбиття у правових джерелах. Проте подібна закономірність і досі притаманна більшості правових систем світу.

Автори, а серед них фахівці з різним світоглядом і політичними переконаннями, не прагнули зводити політичні рахунки на ґрунті історії, нав'язуючи читачеві свої власні оцінки і судження. Вони заздалегідь готові прийняти зауваження щодо свідомого уникнення категоричних оцінок там, де і досі немає однозначних підходів, оскільки вважали своїм основним завданням неупереджено донести до громадськості той багатющий правовий доробок, який був створений багатьма поколіннями наших пращурів. Справа читачів судити, наскільки це вдалося.

Б

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ — див: **Московський договір 1654 р.**

БУРЖУАЗНІ РЕФОРМИ 60—70-х рр. XIX ст. в УКРАЇНІ — державні реформи царського уряду з метою пристосувати самодержавний лад Росії до потреб капіталістичного розвитку. Реформи торкнулися різних напрямків суспільно-політичного життя (селянська реформа 1861 р., земська реформа 1864 р., міська реформа 1870 р., судова реформа 1864 р., шкільна реформа 1860—1864 рр., військова реформа 1864—1874 рр., поліцейська реформа та ін).

Основне місце серед них займала селянська реформа, яка скасувала кріпосне право в Росії. Умови визволення селян 45 губерній з-під кріпосної залежності були викладені в законодавчому пакеті т. зв. «Положеннях 19 лютого», який складався з Маніфесту 19 лютого 1861 р. та 19 окремих законодавчих актів («Положень» та «Додаткових правил»). Найважливіше з них «Загальне положення про селян, які вийшли із кріпосної залежності», в якому викладались умови скасування кріпосного права і визначалося правове положення селянства. Порядок складання і введення уставних грамот до 19 лютого 1863 р. визначили «Правила про порядок введення в дію Положень про селян, які вийшли із кріпосної залежності». Порядок викупу селянами своїх наділів регламентувало «Положення про викуп селянами, які вийшли із кріпосної залежності, їх садибної осідлості та про сприяння уряду до придбання селянами у власність польових угідь». Інші законодавчі акти визначали становище різних категорій колишніх кріпосних селян: дворових, дрібнопомісних власників, т. зв. фабричних селян та ін.

Згідно з законоположеннями селянської реформи 22,5 млн. кріпосних селян звільнялось від особистої залежності. Вони оголошувались «вільними сільськими обивателями» і наділялись особистими та майновими правами: вступати в шлюб «без дозволу поміщика» і самостійно вирішувати свої сімейні та господарчі справи, придбавати у власність нерухоме майно, здійснювати торгівлю і тримати «промислові та ремісничі заклади», укладати угоди, вступати у купецькі гільдії. Селяни могли подавати позови і відповідати в суді, виступати як представники сторін, одержали право утворювати власні органи самоврядування — обирати волосні правління та волосні суди (на волосних сходах) і сільських старост (на сільських сходах).

Однак внаслідок характеру реформи 1861 р. селяни фактично були позбавлені економічної бази для реалізації своєї правоздатності. Лише після викупу своїх наділів вони називалися «селянами-власниками», а до того вважалися «тимчасово зобов'язаними». Їх власністю вважалося тільки рухоме майно: свійська та робоча худоба, землеробське знаряддя та домашнє начиння. Хати селян, інше нерухоме майно і земельні присадибні та польові ділянки, якими вони користувалися, вважалися власністю поміщиків. Права відмовитися від них селяни не мали. На весь період тимчасово зобов'язаного стану селяни виконували свої найтяжчі зобов'язання — оброк та панщину. Норми наділу встановлювалися різні — залежно від місцевості й якості землі.

Правову основу селянської реформи 1861 р. в Україні складали як спеціальні для всієї Російської імперії законодавчі акти, так і ціла низка спеціально для українських губерній призначених указів і постанов. Так, Катеринославська, Херсонська і частково Таврійська губернії, а також ті повіти Харківської та Чернігівської губерній, де переважало общинне землекористування, підпадали під дію «Місцевого положення про поземельний устрій селян, оселених на поміщицьких землях в губерніях великоросійських, новоросійських і білоруських». 35 губерній країни, на які поширювалося це положення, поділялися на три основні смуги: нечорноземну, чорноземну і степову; смуги, у свою чергу, поділялися на місцевості, для кожної з яких встановлювався розмір наділу на ревізьку душу (в нього входили як присадибні ділянки, так і орні, сінокосні землі і пасовиська). Для губерній Південної України (степова смуга) передбачався єдиний т. зв. указний наділ (у різних місцевостях його розмір коливався від 3 до 6,5 дес. на ревізьку душу). Розміри наділів у повітах Харківської губернії складали: вищий — від 3 до 4,5 дес., нижчий — від 1 до 1,5 дес. Якщо дореформений наділ перевищував встановлені норми, поміщик міг відрізати надлишок на свою користь. Це право поміщик мав і тоді, коли після виділення селянам землі у нього залишалося на Лівобережжі менше третини, а на Півдні — менше половини земельних площин, що належали йому до 1861 р. Вищезгадане місцеве положення надавало поміщикам також інші можливості для пограбування і обезземелення селян, перетворюючи їх у кабальних орендарів.

Поземельний устрій на Лівобережній Україні визначало «Місцеве положення про поземельне упорядкування селян губерній: Чернігівської, Полтавської та частини Харківської». Його специфіка полягала у тому, що в основу наділення селян землею був покладений принцип спадкоємно-сімейного землекористування. Земля розподілялася в межах сільської общини не на зрівняльних засадах з періодичними переділами, як це робилося при общинній формі землекористування, а на основі сімейних піших ділянок, що складалися чи з садиби та польового наділу чи тільки з садиби. Вищий наділ на душу залежно від місцевості коливався від 2,75 до 4,5 дес., нижчий складав половину вищого. Поміщики одержали право на зменшення наділів селян, заміну угідь, перенесення їх садиб та на інші обмеження селянського землекористування.

Дещо іншим чином вирішувались питання поземельного упорядкування поміщицьких селян Правобережної України. Намагаючись привернути селян регіону, де панувала польська шляхта, на свій бік, царський уряд спеціальним положенням для Київської, Подільської та Волинської губерній в основу поземельного упорядкування поклав інвентарні правила 1847—1848 рр. Селянам надавалося право на одержання повного інвентарного наділу. В тому випадку, якщо фактичний наділ був меншим, ніж інвентарний, селяни могли подавати клопотання мировому посереднику про повернення в їх користування відрізаної поміщиками мирської землі. Під впливом польського визвольного повстання 1863—1864 рр. царський уряд прийняв ряд законодавчих актів, які дещо пом'якшили умови селянської реформи на Правобережній Україні, зокрема, вводився обов'язковий викуп державними селянами земельних наділів тощо. Незважаючи на половинчастість селянської реформи 1861 р., вона внесла докорінні зміни у розподіл земельної власності, дала імпульс розвиткові капіталістичних відносин.

Вслід за селянською було проведено ряд інших реформ, що стосувалися найважливіших питань державного устрою Російської імперії і в тій чи іншій мірі торкались українських земель. Так, згідно з Положенням про губернські та повітові земські установи 1864 р. в Україні було створено органи самоврядування. Земства вводилися лише в шести південних та лівобережних губерніях. На Правобережжі, оскільки там мала перевагу польська шляхта, а до неї царський уряд після повстання 1863 р., не мав довіри, реформу було здійснено лише у 1911 р.

Земства складалися із губернських та повітових земських зборів і їх виконавчих органів — управ. У виборах до земств брало участь все населення, що мало земельну власність, але при цьому виборці були поділені на три виборчі курії: поміщиків, міщан та селян. Наслідком встановлення системи нерівних виборів стало очевидне переважання в земствах дворян-поміщиків. До компетенції земств входили місцеві господарські, соціальні та культурні справи: завідування майном, утримання і будівництво місцевих шляхів, організація медичного обслуговування населення, народної освіти, налагодження поштового зв'язку, страхування, протипожежної справи тощо. Отже, в бюрократичній системі імперського державного устрою з'явилась виборна структурна ланка. Хоч земства офіційно мали суворо обмежені функції, вони перетворювалися в осередки ліберального руху, а на Полтавщині — українофільського настрою, і привчали населення до самоврядування.

Тому царський уряд розгорнув проти них боротьбу. Обмежувались матеріальні можливості земств, поступово зменшувались їх фінансові кошти. Контрреформою 1890 р. (Положення про земства) внесені зміни у виборчу систему земств. Три курії збереглися, але в першій було введено становий принцип — обирати і бути обраними могли тільки поміщики-дворяни (потомственні та особисті, що дістали дворянське звання за держслужбу). Селяни обирали тільки кандидатів у повітові земські збори. Далі все було в руках губернатора, який із числа обраних кандидатів призначав гласних. Земства поставлено під контроль і нагляд державної адміністрації: обрані голови повітових та губернських земських управ затверджувались відповідно губернатором та міністром внутрішніх справ; усі постанови земських управ мали затверджуватися губернаторами або мін. внутр. справ, і вони могли їх скасувати; виборні земські службовці були включені до загальної адміністративної системи.

Розвиток капіталізму, зростання міст змусили царат піти на поступки і в галузі міського самоврядування. Згідно з Міським положенням, затвердженим царем 16 червня 1870 р., міську реформу первісно було проведено в Києві, Катеринославі, Миколаєві, Полтаві, Харкові і Херсоні. Протягом 70-х рр. закон поширено на інші міста України: створювалися виборні міські думи як розпорядні органи і міські управи як виконавчі. Члени думи (гласні) обиралися всіма платниками податків міста (власники торговельно-промислових підприємств, домовласники, дрібні власники) за безстановим принципом. Усі виборці поділялися на три курії, кожна з яких мала рівну кількість гласних. Встановлений порядок забезпечував очевидну перевагу в думах і управах найбільш заможних прошарків населення міста, оскільки перші дві курії мали 2/3 гласних, складаючи при цьому лише 13% загальної кількості виборців. Міські думи обирали міські управи у складі голови (міського голови) та кількох членів. Органи міського управління займалися питаннями благоустрою, торгівлі, промисловості, охорони здоров'я та ін. Внаслідок прийняття у 1892 р. нового Міського положення прикажчики і дрібні торговці були позбавлені права обиратися в міські думи. В органах міського самоврядування збільшилась кількість дворян і дещо послабшали позиції буржуазії.

Однією з найпослідовніших буржуазних реформ 60—70-х рр. була судова реформа 1864 р. Її проведення було оформлено судовими статутами про заснування судових установ, про кримінальне та цивільне судочинство, про покарання, які накладалися мировими суддями. Вони діяли окремо від загальної системи законодавства і тому не були включені у склад Зводу законів Російської імперії.

Відповідно до цих статутів утворено загальний та формально рівний для всіх суд: суди окружної юстиції (окружний суд — судова палата — Сенат) і суди мирової юстиції (одноособовий дільничий мировий суддя — повітовий з'їзд мирових суддів — Сенат). Було запроваджено інститут присяжних засідателів. Судова реформа проголошувала ряд формальних принципів: виборність, незалежність і незмінність суддів, рівність усіх перед законом, гласність, усність, засновувалася адвокатура.

Судові статути 1864 р. передбачали утворення в містах і повітах інституту мирових судів, які розглядали дрібні кримінальні справи (проступки проти громадського порядку, особисті образи і побої, шахрайство і крадіжки на суму до 300 крб.). Мирові судді обиралися повітовими земськими зборами і міськими думами із осіб, які мали віковий, освітній та досить високий майновий ценз. Крім дільничих мирових суддів, що одержували за свою працю винагородження, вводилися посади т. зв. почесних мирових суддів, які не мали своєї визначеної дільниці. Вони чинили «суд та розправу», коли обидві сторони прохали про це. Збори почесних та дільничих суддів повіту або міста складали вищу мирову інстанцію — з'їзд мирових суддів, на якому головував один із суддів, обраний ними із свого середовища.

Прогресивні елементи судової реформи, зокрема створення мирової юстиції, стали об'єктами нападок реакційних кіл царської Росії. Це потягло за собою проведення судової контрреформи, що на Правобережній Україні здійснювалася одночасно з судовою реформою 1864 р. Вже в кінці 1866 р. відбулися перші вилучення справ з ведення суду присяжних. У 1889 р. були внесені реакційні зміни до судової реформи, які скасовували або суттєво порушували її найважливіші засади — принципи відокремлення судової влади від влади адміністративної, всестановості суду, виборності судових органів. У більшості губерній країни мирова юстиція ліквідовувалася і було створено нову, складну систему судових органів, низовими ланками якої були земський начальник, міський суддя, повітовий член окружного суду, які тепер призначалися. Суттєві зміни відбулися також у галузі судочинства, зокрема був встановлений особливий порядок розгляду справ про державні злочини.

Буржуазні реформи 60—70-х рр. не могли обійти шкільну та цензурну справу. Згідно з «Положенням про початкові народні училища» від 14 липня 1864 р. «засновувалася єдина система початкової освіти як державної, так і приватної з обмеженою програмою навчання». Статут від 19 листопада 1864 р. визначив зміни в галузі середнього навчання: було створено класичні та реальні чоловічі й жіночі гімназії. Статут від 18 червня 1863 р. вніс певні зміни в систему нагляду за вищою школою: відновлялась академічна автономія університетів, створювалася рада професорів, яка керувала життям учбового закладу, здійснювала нагляд за студентами. Новий цензурний статут 1865 р. реорганізував цензурні установи: вони були передані з відання міністерства народної освіти в підпорядкування міністерства внутрішніх справ. Встановлювався суворий нагляд за органами друку.

Гостра фінансова криза викликала необхідність здійснення буржуазних перетворень у галузі фінансово-кредитної системи. Фінансові реформи, які були проведені в 1860—1864 рр., торкнулися як податкової та кредитної системи, так і бюджету й державного фінансового контролю. Зокрема, в 1860 р. був створений Державний банк, розширена сітка приватних комерційних акціонерних банків, введено акцизне обкладання спиртних напоїв, збільшено податки на товари вжитку, створено державні каси, єдиний державний ревізійний центр та ін.

Зміни торкнулися також організації та побудови збройних сил країни. В 1863—1888 рр. була проведена військово-судова реформа. Її складовою частиною стала реорганізація місцевого військового управління: у 1864 р. в країні було створено 15 військових округів, у т. ч. в Україні — Київський, Одеський, Харківський. На чолі кожного округу стояв головний начальник, він же

командуючий військами. В кожній губернії та повіті засновувалися управління військового начальника. 1 січня 1874 р. був прийнятий новий військовий статут, згідно з яким в країні вводилася загальна військова повинність для осіб чоловічої статі, яким виповнилося 20 років. Було скорочено строки військової служби: до 6 років у сухопутних військах і до 7 років — на флоті. Були відмінені тілесні покарання як дисциплінарне стягнення; запроваджувалися єдині кримінальні покарання для військовослужбовців усіх станів; виключався принцип децимації при покаранні за групові злочини та ін.

Реформи 60—70-х рр., які були проведені царизмом, намагалися пристосувати існуючий суспільно-політичний устрій країни до потреб капіталістичного господарства. Вони ввели деякі елементи буржуазної державності: створили виборні представницькі установи місцевого адміністративного управління (земські та міські органи самоврядування, виборні мирові суди), встановили гнучкіші буржуазні форми фінансового контролю і цензури, закріпили принцип всестановості в комплектуванні армії і діяльності органів народної освіти тощо. Але були непослідовними і зберігали основні дореформенні вищі й місцеві установи, існуючі порядки. А у 80-х — на початку 90-х рр. була здійснена низка контрреформ, які значною мірою ліквідували найпослідовніші буржуазні реформи.

В

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР 1863 р.— таємне розпорядження царського уряду про заборону друкування українською мовою, схвалене російським імператором. Це було наслідком колоніального політичного становища України, стійкого і поступового тиску на укр. духовність з боку імперських структур, що постало в першій половині XIX ст. після остаточного знищення російським царатом укр. державності: ліквідації гетьманського уряду, запровадження загальнорос. адмін.-тер. системи, ліквідації самостійності правової системи в Україні тощо. Почавши з наступу на чинники духовного життя України: підпорядкування укр. церкви москов. патріархату, фактичної заборони укр. книгодрукування, нищення Києво-Могилянської академії тощо, російський царат продовжив політику русифікації і репресій щодо української культури тим, що фактично поставив поза законом укр. літературу.

Автор В. ц.— міністр внутрішніх справ П. Валуєв. Під впливом реакційних публіцистів, що безпідставно обвинувачували українські кола у зв'язках із польськими повстанцями, 18 липня 1863 р. Валуєв випустив таємний циркуляр про заборону українського друкованого слова. При цьому у циркулярі він лицемірно посилався на те, ніби «більшість малоросіян... досить грунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі». Противники підходу до української мови як до «південноруського наріччя» звинувачувалися в «сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії».

Щодо друкування книг малоросійською мовою цим циркуляром цензурному відомству було дано розпорядження, «щоб до друку дозволялися тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою, як духовного змісту, так і навчальних, і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити». Проте царська цензура під різноманітними приводами обмежувала також і друкування художньої літератури. Тому з 1863 р. видання книжок українською мовою в межах Російської імперії майже припинилось. В. ц., проти якого виступив навіть царський міністр освіти О. Головін, супроводився закриттям недільних шкіл і адміністративним висланням кількох українських діячів, зокрема, О. Кониського, П. Чубинського, П. Єфименка, В. Лободи, С. Носа та ін.

В. ц.— один із проявів шовіністичної політики царського самодержавства, спрямованої на посилення національного гноблення українського народу. Дальшим кроком такої політики був Емський указ — таємне розпорядження, підписане 18(30) травня 1876 р. російським царем Олександром II в м. Емс у Німеччині поблизу Вісбадена, про заборону друку і поширення книжок українською мовою. Е. у. називають також «указом Юзефовича», помічника куратора Київського учбового округу, який надіслав цареві доповідну записку про т. зв. «українофільський рух», в якому він вбачав «замаскований соціалізм» і «приховане зазіхання на державну єдність Росії». У відповідь на це Е. у. заборонено ввезення у межі Російської імперії без дозволу «яких би то не було книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі», друкування і видання в імперії «оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі», крім історичних документів і пам'яток з додержанням правопису оригіналів, творів красного письменства з користуванням тільки загальноприйнятим російським правописом. Причому, дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головній управі в справах друку. Е. у. заборонялося також «різні сценічні вистави і читання на малоруському наріччі, а також і друкування на ньому текстів до музичних нот», припинялося видання прихильної до українців газети «Киевский телеграф». На підставі цього акту було розпущено громади, припинив діяльність Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві, усунено ряд професорів з Київського університету (М. Драгоманова, Ф. Вовка, М. Зібера) тощо. Е. у. було видано поза порядком звичайного законодавства: його не розглядала Державна рада чи Рада міністрів.

Реакційний указ завдав удару укр. культурі. Так, напр., у 1877 р. не надруковано жодної укр. книжки. Шовіністичний курс царської влади на русифікацію і репресії продовжувався, найбільших масштабів він набув після придушення 1-ої російської революції, в період реакції 1907—1910 рр. Було суворо заборонено читання курсів укр. мовою, літератури та історії України. Таємними інструкціями влада забороняла брати на викладацьку роботу педагогів, яких підозрювали в «мазепинстві», «сепаратизмі». Часто-густо адміністрація навчальних закладів забороняла співати укр. пісні, декламувати вірші, навіть виконувати музичні твори з укр. мелосу. Значна частина «Просвіт» була закрита, заборонялися укр. клуби і бібліотеки, «Товариство грамотності». У 1914 р. царський уряд заборонив святкувати день народження Т. Шевченка.

ВАРШАВСЬКА УГОДА 1920 р.— договір Директорії УНР з урядом Речі Посполитої Польської (РПП) про взаємне визнання, розмежування території, спільні антирадянські дії і основи міждержавних стосунків. В. у. остаточно закріпила відмову Директорії від попередньої політичної і військової конфронтації з Польщею, що протягом 1918—1917 рр. окупувала Галичину, Західну Волинь та деякі ін. укр. землі. Невдача в боротьбі одночасно на три фронти: проти радянських урядів Росії і України, денікінців і Польщі — змусила Директорію змінити зовнішньополітичний курс і шукати нових союзників. Ще у вересні 1919 р. було укладено перемир'я з Польщею, а наступного місяця до Варшави прибула об'єднана дипломатична місія УНР і Західної області УНР (колишньої Західноукраїнської народної республіки, що уклада «злуку» з УНР). Проте після того, як частина де-

легації, що репрезентувала УНР, під тиском поляків у грудні 1919 р. погодилася визнати територіальні претензії Польщі на західноукраїнські землі, представники ЗоУНР на знак протесту залишили Варшаву.

Разом з тим «начальник держави» Ю. Пілсудський і уряд Польщі не поспішали укладати офіційну угоду з Директорією, яка все більше втрачала реальну силу і по суті перетворювалася на еміграційний уряд. У самій Польщі в той час було чимало противників ідеї незалежної України, в якій вбачали загрозу польським інтересам. Досягнуті домовленості закріпили офіційними актами лише за кілька днів до наступу Польщі на Радянську Україну, в якому взяли участь і дві підпорядковані Директорії дивізії. Ці дивізії, до речі, після краху так званого «зимового походу» на Україну опинилися на території, підвладній Польщі, і без належного урегулювання міжурядових стосунків їм загрожувало інтернування.

В. у. була оформлена двома основними документами — політичною конвенцією від 22 квітня 1920 р. і військовою конвенцією від 24 квітня, яка вважалася інтегральною частиною політичної конвенції. Крім того, передбачалося укласти спеціальні економічно-торговельні угоди і деякі ін. акти. Політична конвенція, підписана керівниками міністерств закордонних справ А. Лівицьким (УНР) і Я. Домбським (РПП), у першому пункті закріплювала визнання Польщею «Директорії на чолі з головним отаманом Симоном Петлюрою» за «Верховну владу УНР». У наступних пунктах вирішувалися питання про територію і кордони. Уряд Пілсудського байдуже поставився до евентуальних кордонів УНР з третіми державами, проте добився визнання Директорією влади Польщі над окупованою Східною Галичиною, Західною Волинню, Поліссям і деякими ін. укр. землями. Передбачалася така лінія кордону між Польщею і Україною: «на північ від Дністра вздовж р. Збруча, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вишгородка, а від Вишгородка на північ через узгір'я Крем'янецькі, далі по лінії на схід від Здолбунова, потім вздовж східного адміністраційного кордону Рівненського повіту, далі на північ вздовж кордону адміністраційного бувшої губернії Мінської, до схрещення його р. Прип'яттю, а потім Прип'яттю до її устя».

Директорія також визнала право Польщі на розширення своєї території у межах кордонів 1772 р. за рахунок відторгнення території від Росії «шляхом збройним чи дипломатичним».

В інших пунктах конвенції сторони зобов'язалися не укладати міжнародних договорів, спрямованих один проти одного, взаємно забезпечити національно-культурні права громадян укр. і польської національностей. З огляду на значні укр. маєтки польських землевласників було підкреслено, що аграрна реформа в Україні буде розв'язана «конституантою» (Установчими зборами).

Військову конвенцію підписали представники збройних сил: генерал-хорунжий В. Сінклер і підполковник М. Дідковський (УНР) та майор В. Славек і капітан В. Єнджеєвич (РПП). Польські й укр. війська проголошувалися союзниками у майбутніх бойових операціях. При цьому, однак, обумовлювалося загальне керівництво всіма спільними діями з боку «начальної команди Польських військ». Вона ж мала керувати всіма залізничними коліями на окупованій території, визначати у необхідних випадках співвідношення укр. валюти до польської тощо. Укр. уряд брав зобов'язання забезпечувати польську армію продуктами, вдаючись при потребі до реквізицій у населення. Польська сторона зобов'язалася по можливості зберегти укр. частини як цілісні бойові одиниці, не розпорошуючи їх серед своїх військ, а також забезпечити зброєю, амуніцією, обмундируванням і ін. спорядженням три укр. дивізії.

Польський текст обох підписаних документів у спірних випадках мав перевагу перед укр. Конвенції вступали в силу з моменту їх підписання. Вони вважалися таємними, за винятком пункту про визнання Директорії Польщею. На ратифікацію до сейму конвенції не подавалися.

В. у. викликала надзвичайно негативні відгуки в Україні. Згода петлюрівського уряду на загарбання споконвічних українських земель, принизливе становище Директорії, що стала навіть не союзником, а простим підручним Польщі, об'єднала проти В. у. представників майже всіх політ. угруповань і партій. З рішучим протестом виступили, зокрема, М. Грушевський і В. Винниченко. Особливо невдоволеним було населення Галичини, що тяжко постраждало від окупантів. В. у. фактично поставила під сумнів «злуку» західних і східних укр. земель, оскільки емігрантський уряд Є. Петрушевича демонстративно повернувся в своїх документах до старої назви «Західноукраїнська народна республіка».

Популярності угоді не додала навіть ейфорія перших перемог Пілсудського на польсько-радянському фронті. Після контрнаступу червоних військ позиції польських противників союзу з Директорією іще більше посилилися. Польща так і не виконала своїх зобов'язань щодо забезпечення трьох укр. дивізій, швидко забувши про немічного спільника.

Таким чином, В. у. не дістала схвалення ні українського, ні польського народу. Правомочність її укладання від імені суверенних держав з точки зору міжнародного права викликала і викликає чимало сумнівів, і тому в літературі її здебільшого називають «угодою між Петлюрою і Пілсудським». Ризький мирний договір 1921 р., яким Польща визнала Радянську Україну, поставив останню крапку над В. у.

«ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ» — історичний документ, який є політичним меморіалом гетьмана П. Орлика. Написаний у 1712 р. і присвячений охороні національно-державних прав українського народу.

На основі величезної кількості фактів П. Орлик показує, що Україна з часів Б. Хмельницького є вільним незалежним князівством, стани якого вільно обирали гетьманів згідно зі своїм уподобанням. Він спеціально спиняється на аналізі Переяславських угод. Спираючись на аргументи, які підтверджують право України на незалежність, П. Орлик зазначив, що «найсильнішим найнепереможнішим аргументом суверенності України є урочистий союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем, з одного боку, та гетьманом Хмельницьким і Станами України — з другого. Трактат цей укладений 1654 р. і підписаний уповноваженими представниками. Цей, такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольності і лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки. Вони передали московському війську свої твердині і злучили свої війська з царським задля успіху загальної справи, але царські генерали, скориставшись довір'ям названої нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мовби господарі, в цілій країні».

П. Орлик проаналізував найважливіші історичні факти й обставини, що давали можливість обґрунтувати права і свободи українського народу та правомірність боротьби за них. У зв'язку з цим він вміщує окремі важливі історичні документи, зокрема, наводить основні положення договору Мазепи і Карла XII у 1709 р. За словами П. Орлика, договір був укладений, щоб «пригніченій Україні» визволитися з неволі. Згідно з його умовами, Україна мала стати самостійною державою, яку Карл XII зобов'язувався обороняти. За це шведському війську Україна видаватиме платню, а козаки — постачатимуть хліб і харчі. Підтверджувалося, що «Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути порушений у володінні цим князівством до його смерті... Стани

України заховають оці вольності згідно зі своїми правами та стародавніми законами».

У «Виводі прав України» дано обґрунтовану відповідь царським послам, які заявляли, що «Україна ніколи не була незалежною, що з-під ярма невірних визволила її побідна зброя його Царського величества». На закінчення П. Орлик констатує, що коли Україні не буде надана незалежність від Росії, то ціла Європа матиме небезпеку для своєї свободи від такої агресивної держави.

ВИНЯТКОВЕ СУДОЧИНСТВО В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ. У квітні — грудні 1918 р. такого роду судочинство набуло надзвичайно широкого розмаху в Україні. Особливе місце у цьому плані відводилось військовим судовим інституціям. Тут «господарем» становища виступало Головне управління військово-судових справ військового міністерства, яке ще з часів УНР очолював отаман Буйницький. На перших порах зберігались створені ще за доби Центральної Ради Київський та Катеринославський вищі військові суди і 17 штабних судів у Новгород-Волинському, Харкові, Полтаві, Рівному, Луцьку, Гомелі, Олександрії, Вінниці, Кам'янець-Подільському, Житомирі, Катеринославі, Києві (2 суди), Одесі (2 суди) і Чернігові (2 суди). Вищі суди складались кожний з голови, чотирьох його товаришів, слідчого судді з надзвичайних справ, двох слідчих суддів з господарських справ, чотирьох слідчих суддів, секретаря суду і прокурора. До компетенції Київського вищого військового суду належали будь-які справи, що виникали на території Лівобережжя (за винятком Чернігівщини), Катеринославського — Правобережжя і Чернігівщини. Штабні суди розглядали справи нижчої підсудності у межах розташування тої чи іншої дивізії.

Ще 30 травня уряд Української держави визначив, що до військових судів притягаються старшини, підстаршини, козаки, армійські урядовці за здійснені під час служби або учбових зборів злочини, зазначені у військовому статуті про кари і у загальних кримінальних законах про службові злочини. Якщо злочин було скоєно разом із цивільними особами, то винні військовослужбовці відповідали перед військовими судами. Останнім були підсудні й приватні особи за неявку по призову до відбуття військової повинності, учбових зборів та по мобілізації, за злочини, здійснені разом з військовими по службі в армії, а також демобілізовані, які у минулому під час дійсної служби або зборів скоїли такі злочини.

Законодавець використовував і поняття виняткової підсудності під час війни або воєнного стану. Їй підлягали приватні особи за державну зраду, шпигунство, заколот проти влади, опір владі, напад на військових під час виконання ними службових обов'язків, за знищення або відчутну шкоду належних до війська збройових, речових, продовольчих та інших складів і технічних закладів, телефонів, телеграфів, будівель, приладів, водопостачання, засобів пересування, а також за вбивства, грабіж, розбій, підпал і зґвалтування жінок. Якщо разом з приватними особами у перелічених злочинах брали участь військові, вони теж відповідали перед військовим судом.

Винятковій підсудності під час війни і воєнного стану підлягали: цивільні особи; духівництво, що знаходилось на службі як у військових інституціях, так і в організаціях, котрі обслуговували армію і підпорядковувались військовим начальникам; старшини закордонних армій, що обслуговували українські частини, коли стосовно них не видавалась окрема вказівка; прислуга осіб, зазначених вище; кореспонденти, постачальники, торговці, робітники, візники, провідники, що супроводжували військо.

Щодо завойованих територій противника передбачалось, що їх мешканці теж повинні притягатися до військового суду у порядку виняткової підсудності, але у суворо зазначених випадках: 1) при відсутності там загальних судів — за всі злочини; 2) при наявності загальних судів — за всі злочини, передбачені зазначеною вище винятковою відповідальністю для власних громадян, окрім, звичайно, державної зради, а також за злочинні дії, які могли визначатися наказом командуючого армією.

21 червня Рада міністрів ухвалила новий закон про організацію військово-судових інституцій та їх компетенцію. За мирних часів вищі суди повинні були розглядати справи військових не нижче командира окремої частини, а також справи, за якими винуватцям загрожувала кара, пов'язана з позбавленням або обмеженням загальних громадянських прав, у тому числі й військових, що займають посаду нижче командира окремої частини, і, навіть приватних осіб. У порядку виняткової підсудності до компетенції вищого військового суду належали не лише справи осіб від командира окремої частини і вище, а й старшин закордонних армій, які перебували на службі в українському війську, священнослужителів та інших приналежних до війська цивільних урядовців від V класу і вище. До компетенції штабних судів при дивізіях, корпусах і Головному штабові віддавались усі інші справи, що не підлягали судам. Бранці, вчинивши злочини, притягались до відповідальності на тих же підставах, що й військовослужбовці.

Встановлювалось, що вищий суд складається з голови і 8-х суддів, а штабний — з голови і 4-х суддів. Усі судді обирались жеребкуванням на два місяці зі складу старшини і підстаршин, які підлягали відповідному судові. Якщо до суду притягались лише старшини, то підстаршини зі складу даної судової колегії виключались, а командирів окремих військових частин могли судити лише вищі від них або рівні їм за посадою. У вищому суді участь у справах прокурора і захисника вважалась обов'язковою, у штабному — ні. Рішення всіх військових судів могли бути оскаржені лише в касаційному порядкові до Генерального суду. При вищих судах затверджувались посади прокурора, його товаришів — військових слідчих, а при штабних — тільки військових слідчих.

Тенденція посилення карних репресій відчувалась дедалі більше. Наприкінці липня Рада міністрів надала міністрові внутрішніх справ право передавати за погодженням з міністром юстиції і військовим міністром до військового суду справи про всі злочини проти державного устрою України, про напади на урядових осіб цивільних відомств при виконанні службових обов'язків, про навмисне знищення або пошкодження майна і про фальсифікування грошових знаків. Винні у таких злочинах, у тому числі й приватні особи, підлягали суду за законами воєнного часу, хоч вони коїлись у місцевостях, не оголошених на воєнному стані. Нагадаємо, що це був лише додаток до широкого складу злочинів військової підсудності по закону від 30 травня 1918 р. Новому актові надавалось зворотньої сили.

У жовтні уряд Української держави схвалив ще одне доповнення до вищезгаданих законів. За цим документом військові суди розглядали і вирішували справи, виключені з загальної підсудності, тих, хто звинувачувався у збройному опорі владі, у нападі на військовослужбовців при виконанні ними своїх обов'язків, що тягло за собою вбивство, замах на вбивство, поранення, каліцтво або тяжке побиття, а також усі справи про вбивства, розбійництва, пограбування, зґвалтування, навмисне знищення чужого майна.

Рівно за місяць до свого падіння, вже перебуваючи у відчайдушному стані, Кабінет міністрів за вказівкою гетьмана у черговий раз переглянув закони про виключну підсудність у військових судах. Тепер після закінчення попереднього слідства справа передавалась військовому прокуророві того вищого військового суду, в межах територіального відання якого скоєно карний вчинок. Прокурор з актом обвинувачення пересилав її до відповідного штабного суду, а коли він приходив до висновку, що треба припинити справу, то з необхідним обґрунтуванням — до вищого військового суду, який приймав

рішення про це на розпорядчому засіданні. Якщо останнє стосувалось лише частини обвинувачених, то справа щодо інших поверталась прокуророві і далі йшла до штабного суду.

Виборними суддями у останніх могли бути виключно старшини, а обов'язки обвинувачення виконували прокурори вищих військових судів. У розпорядчих засіданнях штабних судів брали участь голова суду, його товариші, старший з обраних суддів та прокурор, а у судовому засіданні — голова або один з його товаришів та чотири виборних судді. Обов'язковою у тому й іншому випадкові була присутність секретаря суду або його помічника та прокурора. У залі судового засідання повинен був бути присутнім один із запасних виборних суддів на випадок необхідності заміни у складі суду. Вирок, що вступив у законну силу, виконувався негайно.

Водночас з'явився й закон про порядок обрання суддів до військових судів. Воно відбувалось з числа військовослужбовців відповідної території за окремими списками старшин і підстаршин. Ці списки кандидатів погоджувались з головами того чи іншого військового суду. Обиратись могли військові віком понад 25 років, не обмежені у правах і не визнані боржниками. До списків також не могли бути внесеними особи військово-судових відомств, військово-тюремних установ, слухачі військових шкіл, немуштрові підстаршини, санітарні старшини, військові начальники від командира полку і вище.

Списки кандидатів перевірялись, виправлялись і затверджувались на розпорядчих засіданнях судів, а потім відбувалось обрання по жеребу на цих же засіданнях 5-х старшин і 3-х підстаршин для штабних судів, 3-х старшин і 5-х підстаршин — для вищих судів. У випадку суду над командиром полку і вищими начальниками у судді обиралось дев'ять старшин. Перші два обраних за порядком старшини, два підстаршини для штабних судів та перші чотири старшини і чотири підстаршини для вищих судів вважались основними суддями, а всі інші — запасними. Виборні судді виконували свої обов'язки після складання присяги протягом двох місяців до прибуття нового складу, а протягом року після цього до участі у роботі суду не залучались.

Винятковими судами особливого роду стали в Українській державі окупаційні військові суди. Розгул їх свавілля міністерство юстиції виправдовувало послабленням функцій національного судового апарату. Військова влада Німеччини і Австро-Угорщини прямо зобов'язувала власні військові суди приймати до розгляду будь-які кримінальні справи щодо українських громадян. Несміливо протестуючи проти такого роду дій, міністерство врешті-решт домовилось з німцями про створення особливої узгоджувальної комісії по розмежуванню функцій військових судів Німеччини і України. Формально було досягнуто домовленості про деяке звуження компетенції окупаційних судів і посилення прокурорського нагляду з боку України щодо таких справ. Але насправді свавілля німецьких і австро-угорських судів тривало практично без обмежень.

ВПРОВАДЖЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ЗАСАД У ЗАКОНОДАВЧУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПАРЛАМЕНТУ. Практична політико-правова діяльність Української Центральної Ради (УЦР) будувалась на колегіальних, тобто демократичних засадах у вигляді загальних зборів. Перші збори відбулись відразу по закінченню Українського національного з'їзду 8 квітня 1917 р. На них було обрано Комітет УЦР у складі 20 осіб: М. Грушевський (голова Ради), В. Винниченко (заступник голови), С. Єфремов (заступник голови), Х. Барановський, В. Бойко, О. Вілінський, С. Веселовський, В. Запорожець, В. Коваль, С. Колос, Ф. Крижановський, З. Мірна, А. Ніковський, Д. Одинець, В. Прокопович, М. Стасюк, Л. Старицька-Черняхівська, В. Садовський, Л. Чикаленко, П. Христюк. Загальні збори Ради, засідання Комітету УЦР відбувалися в атмосфері вільного обміну думками, гострих дискусій, рішення приймались більшістю голосів. Не було винятком і те, що відхилялись пропозиції і М. Грушевського, і його заступників В. Винниченка і С. Єфремова, не кажучи вже про думки інших членів Ради.

Загальні збори УЦР могли бути як черговими, так і екстренними. На них визначались напрями і характер діяльності Ради. Чергові збори повинні були скликатись не менш, як раз на місяць. Запрошення на них, в яких вказувався порядок денний, розсилались членам Ради за десять днів до їх початку, а оповіщення ще й друкувались у газетах. Екстренні збори скликались по телеграфу і вважались дійсними при будь-якій кількості присутніх.

Розпочинались збори, як правило, з читання і затвердження протоколу попереднього засідання, що майже виключало можливість випадкових помилок, а тим паче фальсифікацій. Потім УЦР переходила до розгляду питань порядку денного. Прийняті документи найчастіш отримували назви універсалів, декларацій, постанов, ухвал, рішень, резолюцій і спочатку майже не іменувались законами, хоча багато з них набирали їх сили. Так, на других загальних зборах 23 квітня 1917 р., які вперше визначали УЦР як «представницький орган усієї організованої української людності» були прийняті постанови у справі організації губернських, повітових, міських українських рад, губернських українських з'їздів, про позику волі як допомогу Тимчасовому урядові, про оподаткування, про губернські фінансові комісії, про реорганізацію освіти в Україні, які мали силу законів. У той же час постанови цих зборів про оновлення Київської міської думи, про день національного фонду 9 травня, про усунення з Харкова архієпископа Антонія та деякі інші, звичайно, такого характеру не мали.

Доповідачами на зборах виступали переважно члени Комітету УЦР та голови її комісій. Список Комітету вже на других зборах збільшився до 33 чоловік. Окрім 20 членів, обраних на перших зборах УЦР, до нього увійшли голови комісій, а також окремі особи, кооптовані самим Комітетом. Стосовно комісій, то вони створювались Комітетом в міру потреби для ведення і розв'язання окремих справ як на тривалій (економічна, фінансова, військова, шкільна і т. ін.), так і на тимчасовій основі (по виробленню наказів, по складу УЦР, по скликанню багаточисельних з'їздів тощо). Голови комісій (не більше 8-ми одночасно) входили до Комітету, але всі вони, якщо не були такими, ставали членами Ради. Це право не поширювалося на членів комісій, які не обов'язково повинні були входити до складу УЦР.

Комітет по суті до створення уряду був виконавчим органом УЦР і провадив роботу за конкретних обставин у період між зборами Ради. Крім голів комісій, він обирав з-поміж своїх членів секретарів і скарбника УЦР, керував діяльністю її канцелярії, якнайскоріше повідомляв про постанови УЦР та свої особисті рішення губернські і повітові ради, готував загальні збори УЦР, проекти документів до них і т. ін.

Службовці апарату в УЦР об'єднувались у канцелярію на чолі з її директором та його помічником. Канцелярія поділялась на 6 відділів: загальний, кодифікаційний, видавничий, бухгалтерський, бібліотечний та господарський. У свою чергу, загальний відділ складався з 6 підвідділів (канцелярія, стенографічний, особистого складу, адресовий, інформаційний та експедиція), господарський — з 3 підвідділів (гараж, друкарня, комендатура), а видавничий мав у своєму складі редакцію «Вістей УЦР». Канцелярія Центральної Ради діяла на основі статуту, згідно з яким усі її співробітники входили до складу загальних зборів канцелярії на чолі з комітетом співробітників. Загальні збори мали скликатися щорічно, вносити зміни до статуту, усувати з посад службовців, утворювати грошові фонди з внесків співробітників, слід-

кувати за умовами праці і визначати компетенцію Комітету.

Роль УЦР як представницького органу, центру всього політичного і правового життя в Україні стрімко підвищувалась. У травні — на початку червня загальні збори розглядали питання про стосунки з Тимчасовим урядом, про завдання української делегації, яка виїздила до Петрограда, про економічну комісію, про селянський з'їзд, про Галичину тощо. Після чотирьох загальних зборів УЦР подальші її пленарні засідання іменувалися сесіями. П'ята сесія проходила з 20 червня по 1 липня 1917 р. На цей час УЦР налічувала у своєму складі понад 400 членів: за рахунок Ради селянських депутатів, включеної до УЦР 2 червня та Ради військових депутатів, які стали повноправними її членами 11 червня.

У цей час у самій УЦР, її Комітеті або Малій раді складалися фракції соціал-демократів (УСДП), радикал-демократів (УРДП), есерів (УПСР), позапартійних соціалістів, націонал-революціонерів (УНРП), трудовиків та ін. Про демократичний характер представницького органу українського народу свідчило й те, що у його складі були представники багаточисельних громад: спілки автономістів, учительської спілки, товариства вчителів, товариства «Просвіта», товариства «Праця», товариства шкільної освіти, товариства українських правників, товариства українців-католиків, союзу української державності, військових товариств ім. П. Полуботка, ім. гетьмана Дорошенка, ім. кошового Сірка, товариства «Січ» ім. полковника Богуна, студентських громад, селянських спілок, українського клубу вояків, кооперативних і споживчих товариств, українського союзу жінок, фракції адвокатів-українців, товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка, юнацької спілки України тощо.

Зміцнювалась і створена на початку її існування президія УЦР, яка виконувала функції повсякденного керівництва підготовчою роботою до зборів і сесій Центральної, а потім — і засідань Малої ради. 26—27 червня до складу президії додатково були обрані ще чотири товариша голови (есер М. Шраг, соціал-демократ С. Веселовський, есер А. Ніковський та трудовик Ф. Крижановський) і чотири секретарі: М. Чечель і А. Постоловський — від УПРС, Л. Чикаленко і Я. Левченко — від УСДРП. Пропозиція ліквідувати Комітет УЦР не пройшла при голосуванні.

У кінці червня 1917 р. комісія по складу УЦР, очолювана М. Огороднім, під тиском фракції есерів вирішила скасувати представництво професійних, благодійних, просвітних та ін. товариств на тій підставі, що вони не мають чіткої політичної орієнтації. Але потім це антидемократичне рішення було відмінене, бо воно могло бути прийнятим лише другим Національним з'їздом. Члени УПСР на знак протесту вийшли з комісії.

Але все ж таки 28 червня Y сесія пішла на значні зміни у складі УЦР відмінні від тих, що були встановлені Українським національним з'їздом. Віднині головним стало вважатися представництво в УЦР рад селянських (212 чол.), військових (132 чол.) та робітничих (100 чол.) депутатів, а також Генерального військового комітету (27 чол.). Територіальне представництво від губерній (52 чол.), великих міст (23 чол.), українських колоній (6 чол.) залишилось майже без змін. Головним політичним партіям (УСДРП, УПСР, УПСФ, УТП) надавалось однакове число місць в УЦР — по 50. Таку ж кількість представників посилали до Ради і учительська спілка, і студентство, і кооперативи. Представництво окремо селянських спілок і військових частин було скасоване. Але головна зміна — це рішення про доповнення УЦР делегатами від національних меншин, що проживали в Україні.

До компетенції Комітету або Малої ради входило скликання загальних чергових зборів УЦР, підготовка доповідей і матеріалів до них, внесення змін до складу Генерального секретаріату, вирішення всіх питань політичного і економічного життя України у період між сесіями Центральної Ради з наступним затвердженням прийнятих документів на таких сесіях. Чергові збори Комітету УЦР мали відбуватись раз на тиждень, а надзвичайні — з ініціативи голови, його заступника або письмових заяв 5-ти членів Комітету у будь-який час. Засідання вважалися дійсними при наявності двох третин членів Комітету, якщо на них розглядалися законодавчі акти, і не менше половини — для інших справ. Цікаве і таке нововведення: коли кворум у половину членів не збирався, то наступне засідання було повноважне при будь-якій кількості.

Склад Комітету або Малої ради 29 червня було розширено: 9 — від президії, 9 — від пленуму УЦР, по 3 — від кожної з рад робітничих, селянських і військових депутатів, по 8 — від фракцій соціалістів-революціонерів та соціал-демократів, 3 — від фракції соціалістів-федералістів, по 1 — від фракцій трудовиків, націонал-революціонерів та позапартійних соціалістів.

Важливе значення мало затвердження 1 серпня регламенту роботи Малої ради й її комісій. У доповнення до вже існуючих положень визначалось, що ніхто із членів Малої ради не може говорити в одній справі більше ніж двічі: перший раз — 15 хв., другий — 5 хв. Доповідач у часі не обмежувався, а на заключне слово йому надавалось до 20 хв. Під час обговорення доповідач мав право подавати репліки після кожного виступу, але не більш як по 5 хв. Генеральні секретарі завжди могли взяти слово поза чергою, але не для дебатів. За вимогою будь-якого члена Малої ради той чи інший момент засідання заносився до протоколу. На заяви до порядку денного відводилось по 3 хв. Вів збори голова, а виступати при обговоренні питання поза чергою він не мав права. Дебати припинялись за заявою 5 і більше осіб після голосування. Пропозиції до резолюцій надавались письмово. При їх обговоренні промовці мали по 2 хв. Якщо питання задавалось із залу, то той, хто питав, повинен був сформулювати його так, щоб можна було сказати у відповідь тільки «так» чи «ні». Якщо збори розпочинали дискусію по поправкам чи доповненням до резолюцій, то слово надавалось по черзі: тому, хто «за», тому, хто «проти», і т. ін. Голосувати за інших члени Малої ради не мали права. Закрите голосування проводилось за вимогою 5 членів ради і більше, поіменне — не менше 10 членів. Рішення приймались простою більшістю, а коли кількість «за» і «проти» була однаковою, то питання знімались з розгляду. Поправки до стенограм засідань могли вноситись протягом одного дня після роздачі протоколів.

Взагалі ж треба підкреслити, що більшість сесій УЦР і засідань Комітету або Малої ради проходила у доброзичливій атмосфері. Демократичний характер носили і звернення членів Ради один до одного: і пан, і товариш, і добродій. Особливо полюбляв використовувати звернення «товариш» С. Петлюра. Але не поодинокими були й випадки, коли члени УЦР виганяли промовців з трибуни, не давали їм сказати жодного слова.

На правову основу ставилась і робота комісій Малої ради. Вони створювались у разі потреби у складі, який визначався кожного разу окремо. Проекти законодавчих актів обов'язково розглядались комісією, роздавались членам ради до засідання і обговорювались лише після доповіді комісії. Перші збори тільки-но утвореної комісії скликала президія Малої ради. На них обирався голова і писар. Комісіям передавалось право у разі потреби кооптувати потрібних осіб у свій склад з дорадчим голосом. По закінченню роботи від комісії обирався член-доповідач.

Засідання комісій і самої Малої ради були відкритими. Якщо виникала потреба у закритих зборах, то питання про це вирішувалось більшістю у дві третини голосів. На закритих засіданнях могли бути присутніми лише члени

Малої ради, їх заступники, генеральні секретарі та окремі особи, спеціально запрошені на такі збори.

9 серпня регламент роботи Малої ради та її комісій було затверджено на YI сесії УЦР з двома змінами. Поперше, не обмежувались часом промови, які мали декларативний характер. По-друге, у ньому з'явився ще один параграф:«Нова чергова сесія Української Центральної Ради скликається не пізніше, як через місяць після попередньої. Повістки розсилаються за два тижні, а як термін менший від двох тижнів, то члени Центральної Ради оповіщаються телеграмою».

На цій же сесії, а саме 6 серпня, М. Грушевський, посилаючись на свої літа, на втому від напруженої праці, попросив увільнити його від посади голови УЦР. Після виступів І. Чопівського, М. Ковалевського, М. Любинського і Ф. Крижановського фракція УПРС внесла таку резолюцію: «Заслухавши доклад про діяльність Малої ради, Центральна Рада висловлює їй своє довір'я і не приймає відставки голови Центральної Ради». Заява М. Грушевського про те, що він погоджується з таким рішенням була зустрінута овацією. Але головним на YI сесії все ж стало питання про поповнення УЦР делегатами від національних меншин. Представництво від них у 30% було затверджено й у Великій раді.

Після завершення YI сесії УЦР у її діяльності наступила мовби «велика перерва» аж до 29 жовтня, коли розпочала роботу YII сесія, хоча Мала рада, природно, й у цей майже двохмісячний період своєї діяльності не припиняла. Головними її здобутками стали формування Генерального секретаріату, яке відбувалося у «тихій» боротьбі з Тимчасовим урядом щодо його компетенції і структури; рішуча відсіч корніловщині; «З'їзд народів» у вересні, що не міг не вплинути на підвищення національної свідомості населення всієї Росії; участь у Демократичній нараді; відмова від направлення своїх делегатів до Передпарламенту; розробка декларації Генерального секретаріату як програми внутрішнього будівництва України; підготовчі заходи до скликання Українських Установчих зборів; вироблення автономного статуту України тощо.

YII сесія відкрилась через чотири дні після Жовтневого перевороту. Членів Ради на ній було дуже мало. Тому пусті місця у залі Педагогічного музею заповнили учасники 3-го військового з'їзду, який відбувався у ці дні. Відкриваючи сесію, тривалу перерву у скликанні УЦР М. Грушевський пояснив виключно «технічними і грошовими причинами»: на проведення сесії треба було десь 20 тис. крб. з національного фонду, а він був весь витрачений на утримання Генерального секретаріату. Сесія обговорила звіти Малої ради, уряду, питання миру, законопроект про Українські Установчі збори та деякі ін. Цікаво те, що у головних доповідях, з якими виступили в перший день М. Грушевський, М. Ковалевський, В. Винниченко майже жодного слова не говорилось про більшовицький переворот 25 жовтня у Петрограді і, природно, про ставлення до нього з боку УЦР. З одного боку, це може свідчити про неготовність керівництва УЦР до серйозного обговорення цих питань або вичікувальну його позицію, а з іншого — про неналежне ставлення до подій у Петрограді, неусвідомлення їх розмаху, хоча представницька делегація укр. уряду була безпосереднім свідком взяття Зимового палацу і встигла повернутись до Києва. Навпаки, М. Грушевський піддав нищівній критиці російську демократію, підкреслив, що вона майже нічим не відрізняється від великоруської буржуазії, у різкій формі засудив дії Тимчасового уряду і закликав УЦР «відкрити шлях до мети, що стоїть перед нами усіма, перед Малою радою, а ця мета — українська демократична республіка, в федеративнім зв'язку з народами і областями Росії». Та й у наступні декілька днів захоплення влади більшовиками у Петрограді розглядалось керівництвом УЦР як короткочасний епізод.

Незважаючи на своєчасне створення Крайового комітету охорони революції в Україні, збройні сутички у Києві наприкінці жовтня, пройшло майже два тижні, перш ніж УЦР зрозуміла всю серйозність подій у Петрограді, наслідком чого став III Універсал і проголошення Української Народної Республіки. Починаючи з цього моменту, можна констатувати деяке згортання демократичних засад у діяльності вищого законодавчого органу. Від імені всієї УЦР все більше виступала Мала рада, а сесії Великої ради з листопада 1917-го по квітень 1918 р., тобто протягом шести місяців скликались лише двічі.

До початку війни з більшовиками Мала рада разом з урядом України проголосила про прийняття на себе всієї влади в УНР, в т. ч. і по губерніям, які були штучно вилучені Петроградом з підпорядкування Генеральному секретаріатові, створила комісію по охороні порядку та спокою в Україні, розгорнула діяльність Вільного козацтва, прийняла закон про вибори до Українських Установчих зборів, утворила Український фронт.

Після отримання ультиматиму більшовиків від 3 грудня 1917 р. чи не найголовнішими для УЦР стали питання миру з Четверним союзом, з Петроградом, організації Української національної армії, виборів до Українських Установчих зборів тощо. Саме вони були у центрі уваги YIII сесії УЦР, яка відбувалась з 12 до 17 грудня 1917 р. і характеризувалась дуже низькою явкою делегатів.

А тим часом війна з більшовиками набувала все більшої сили, і 9 січня 1918 р. було проголошено повну самостійність УНР. Проте IX сесія УЦР розпочала свою роботу 15 січня, тобто у день початку збройного виступу більшовиків на Печерську. На ній зібралось більше делегатів, ніж на попередні сесії. Не приїхало багато представників селян, і саме тому фракція українських есерів вже не мала такої переважної більшості, як було раніше. Але все ж її чисельність перевищувала кількість будь-якої з інших фракцій. Щодо соціалістів-самостійників, то відразу ж виникли суперечки, чи потрібна взагалі така партія після проголошення незалежності України. На думку багатьох делегатів, після IY Універсалу всі стали самостійними. І справді, УПСС було відмовлено у представництві у Малій раді. Питання про надання права вирішального голосу членам Всеросійських Установчих зборів викликало жваву дискусію і не знайшло позитивного вирішення.

Головними здобутками IX сесії стали одностайне схвалення IY Універсалу, сформування Ради народних міністрів (РНМ), а також прийняття законів про землю і восьмигодинний робочий день. З цього моменту Мала рада почала реконструюватись за принципом пропорціонального представництва фракцій, що надавало перевагу у її складі українським есерам. Були також прийняті додатки до закону про вибори, які давали можливість зібрати кворум Українським Установчим зборам ще до останнього підрахунку голосів.

Завершилась сесія 25 січня о 17 год. у зв'язку з наступом більшовиків. УЦР терміново виїхала до Житомира (потім до Коростеня і Сарн), не розглянувши вже підготовлені РНМ проекти законів про державно-громадський контроль над продукцією (виробництвом) і про громадські роботи для безробітних. Саме на Волині, де вона перебувала до 7 березня, хоч і у дуже «урізаному» складі, Мала рада затвердила такі важливі документи, як закони про герб УНР, про утворення у губерніях і повітах військової влади, про гривну, про громадянство і реєстрацію громадянства УНР, про військово-революційні суди, про покарання всіх учасників війни і повстання проти Української держави, про новий адміністративний поділ України на землі тощо. Але більшість з них в умовах окупації практично не діяли, а деякі взагалі не вступили у силу. Мрії Грушевського про встановлення сильної національної влади в Україні залишились утопією. Передати ж цю владу Українським Установчим зборам, при-

значеним востаннє після неодноразових переносів на 12 травня 1918 р., УЦР не вдалося. 29 квітня її було розігнано німецько-австрійськими військами, які в той час хазяйнували в Україні на запрошення самої УЦР.

Механізм проходження законопроектів був досить простим, особливого порядку їх внесення і підготовки протягом майже всього існування УЦР не існувало. Лише у квітні 1918 р. Генеральний секретаріат дещо його формалізував. Постанову чи законопроект повинні були надсилати до канцелярії за 2—3 дні до початку того засідання, на якому вони розглядались. Якщо питання торкалися фінансових справ, то відповідні проекти попередньо погоджувались з міністерством фінансів і державним контролером. Кожний проект повинен був вміщувати посилання на діючі закони чи установи, а також думку керівників міністерства щодо скасування або змін старих законів. Такі документи тиражувались у кількості 20 прим., коли засилались до РНМ, і 50 прим., коли засилались до УЦР, для того щоб канцелярія могла своєчасно забезпечити ними зацікавлених посадових осіб.

Друкувались закони УЦР у газеті «Вісті з УЦР» (квітень — листопад 1917 р.), потім — у «Вістнику Генерального секретаріату УНР» (листопад 1917 — січень 1918 р.), а згодом — у «Вістнику Ради народних міністрів УНР» (січень — травень 1918 р.). Підписували їх голова УЦР (дуже рідко) або один з його товаришів чи заступників, один з секретарів Ради, а затверджував підписи — генеральний писар або той, хто виконував обов'язки останнього. Цікаво й те, що підписували той чи інший закон представники різних партій: якщо товариш голови був, скажімо, есером, то за секретаря ставив підпис соціал-демократ (Шраг — Левченко), якщо товариш голови був соціал-демократом, то за секретаря ставив підпис есер (Веселовський — Постоловський). Такими ж були «ланцюжки» Грушевський — Онацький, Степаненко — Чечель тощо. Часто закони друкувались у вигляді витягів з протоколу засідання УЦР. Мова документів, багато з яких готувалось і приймалось поспіхом, нерідко була жаргонною, недбалою, насиченою граматичними помилками, невдалими вживаннями термінології і фразеологізмів. Особливо це стосується міжнародних угод, які готувались спочатку на іноземних мовах, а потім невдало перекладались на українську.

Г

ГАДЯЦЬКИЙ ТРАКТАТ 1658 р. — угода гетьмана І. Виговського з польсько-шляхетським урядом про унію України з Польшею та Литвою. Укладений 16 вересня 1658 р. в Гадячі після приборкання І. Виговським бунту полтавського полковника М. Пушкаря, якого підтримував московський уряд й хотів бачити замість І. Виговського на гетьманстві. Царська політика, спрямована на поступове обмеження прав України, й на обернення її у звичайну провінцію Московської держави викликала появу у частини козацької старшини й вищого православного укр. духівництва ідеї повороту до державного зв'язку з Польщею. Козацька старшина, яка стояла на автономістичних позиціях, пізнавши зблизька жорстокі царські звичаї, придивившись до суворого московського абсолютизму, воліла тепер мати справу з конституційним польським королем, ніж з абсолютистським московським царем. Сподіваючись, що ослаблена й стомлена війнами Польща готова йти на якнайбільші поступки, укр. політичні кола почали схилятися до ідеї федеративного зв'язку з Польщею, в якому Україна мала повну внутрішню самостійність. Але в широких народних масах, серед міщан, рядових селян і козаків поворот до державного союзу з Польщею був непопулярний: вони боялися, що повернуться старі порядки, національно-релігійні утиски й панщина.

Польську сторону в переговорах очолювали К. Бєнєвський і К. Євлашевський, українську — Ю. Немирич, якого вважають за справжнього автора Г. т., й П. Тетеря. Від полків України прибули спеціальні комісари, які обмірковували кожен пункт договору й скріпляли його своїми підписами. Після тривалих і завзятих суперечок договір було прийнято. Він являв собою своєрідний консенсус сторін, де частина статей була сформульована поляками в своїх інтересах, а частина українцями в своїх.

За Г. т. Україна в межах воєводств Київського, Чернігівського й Брацлавського стає вільною й незалежною державою під назвою Великого князівства Руського, що входило до федерації трьох самостійних держав — Польщі, Литви й України. Об'єднувалася ця федерація особою спільно обраного короля. Усі три народи мали взаємодіяти в освоєнні Чорноморського побережжя, допомогати один одному у війнах, навіть проти Москви, якщо остання не поверне загарбаних литовських і білоруських земель. На випадок домовленості Москви з Польщею, вона може увійти, як четвертий член до слов'янської федерації.

На чолі Великого князівства Руського мав бути гетьман, якого обирали б українські стани дожиттєво й затверджував король. Але це порушувало одну із основних козацьких вольностей — вільний вибір гетьмана і не могло їм сподобатися. Гетьман здійснював командування всіма військовими силами; він мав також посаду київського воєводи і був першим сенатором на Наддніпрянщині. Гетьману заборонялось підтримувати стосунки з іншими державами, окрім Криму, що, звичайно, значно обмежувало суверенітет України. Г. т. передбачав введення нових посад канцлера, маршала та підскарбія, послів до спільного законодавчого сейму, найвищого судового трибуналу із діловодством укр. мовою, власного скарбу, фінансів, грошової одиниці й армії (30 тис. козаків і 10 тис. регулярного найманого війська). Польська і литовська армія не мали права перебувати в Україні, а коли б в разі нагайної потреби перейшли її кордини, то ставали під команду гетьмана. Було відновлено посади воєвод і каштелянів: у Київському воєводстві їх отримувала шляхта грецької віри, в двох інших — поперемінно православні й католики.

Козакам повертались давні соціальні права; але щороку гетьман мав подавати королю реєстр по 100 козаків від кожного полку для надання їм шляхетської гідності. Практично це означало, що козацька старшина ставала шляхтою, а рядове козацтво лишалось у простому стані, і це в той час, коли воно виборол Україні волю й претендувало на ту роль, яку грало в Польщі шляхетство. Введення цього підпункту в договір було однією з причин його неприйняття козацькими масами.

Згідно Г. т., церковна унія мала бути скасована в усіх трьох державах; православна віра зрівняна в правах із римо-католицькою; будування уніатських церков і монастирів заборонялося; в спільному сенаті місця виділялися тільки православному митрополиту і єпископам. В Україні мали бути засновані дві академії, дозволялось відкривати колегії, гімназії з латинською або грецькою мовою навчання; взагалі всякі школи і друкарні «скільки їх потрібно буде». Вводилася свобода друку й слова; навіть у релігійних справах, аби тільки не було в книжках або дискусіях образи королівського маєстату.

Як бачимо, польські політики в деяких пунктах Г. т. пішли на визнання елементів укр. державності. Але в принципових питаннях виявили давню непоступливість: погодились тільки на автономію і то лише для Наддніпрянщини. Укр. представники домагались, щоб було утворене Велике князівство Руське на зразок Великого князівства Литовського, щоб до його складу входили та-

кож західні укр. землі — воєводства Волинське, Подільське, Руське та Белзьке і Пінський та Мстиславський повіти, щоб воєводами і каштелянами були православні, щоб козацького війська було 60 тис., окрім найманого. Але всі ці домагання поляки відкинули, відкривши широко двері для колонізації Наддніпрянщини. Тому Г. т. у самій своїй основі не міг повністю вдовольнити борців за укр. державність. Прагнення І. Виговського та його найближчого оточення витворити з України державу європейського зразка під протекторатом польського короля, але з усіма (крім вільних зносин з іншими державами) ознаками суверенності, обмежити козацьку демократичну анархію, тобто намагання збудувати державу, перевівши козацьке звичаєве право на типові для Європи рейки аристократичної або напіваристократичної республіки було їх заслугою, а водночас і помилкою, бо народ до таких перетворень не був готовий і не зрозумів їх.

Україна за Г. т. практично не жила. Польський сейм у Варшаві ратифікував його, причому найбільші суперечки викликав пункт про скасування церковної унії: справа була вирішена так: проголошено загальну свободу віри. Проте поляки не збирались виконувати Г. т., у свою чергу в Україні він, підтриманий частиною козацької старшини, не знайшов співчуття серед рядового козацтва, селян та міщанства, настроєних проти польської влади. Народні маси розуміли, що за цим договором мають повернутися пани, ксьондзи і відбирати освоєні ними маєтки й землі.

Невдачі І. Виговського у війні з Москвою, що почалися після його перемоги під Конотопом 28 червня 1659 р., інспіровані Москвою заколоти проти гетьмана й відхід його від політичної діяльності змінили ситуацію й поклали кінець чинності Г. т. В жовтні 1660 р. під Слободищами гетьман Ю. Хмельницький уклав новий пакт із Польщею, який повторював у головних рисах Г. т., але був значно погіршеним його варіантом. Україні надавалася автономія з гетьманом на чолі, але вже не було мови про окреме «Велике князівство Руське». Лівобережні полки виступили проти зв'язків з Польщею. Україна фактично розкололася на дві частини, які обирали своїх гетьманів і боролися взаємно між собою: одна на боці Москви, друга — Польщі. Але і серед Лівобережжя та Правобережжя не було єдності. Почався той період національної історії, який уже від сучасників дістав назву — «Руїна». Українська державність переживала важку кризу.

У вітчизняній історіографії Г. т. знайшов неоднозначну оцінку: від цілком негативної до визначення його як вищої політичної ідеї українців, котрі змагалися за свою державність і хотіли відстояти політичну суверенність Батьківщини. Прихильники останньої точки зору вважають, що ідеї, викладені у Г. т., стали на тривалий час національною програмою: його взяв в основу своєї діяльності гетьман П. Дорошенко, його таємно тримали в себе й вивчали інші гетьмани, він став певним політичним ідеалом І. Мазепи.

ГЕТЬМАНСЬКІ СТАТТІ XVII—XVIII ст. — документи державно-правового характеру, котрі визначали суспільно-політичний устрій української держави — Гетьманщини — та порядок її васальних відносин з Росією. Здебільшого укладалися з нагоди виборів нового гетьмана як своєрідна угода між козацькою старшиною на чолі з гетьманом та представниками московського царя. Більшість з них посилалась на Березневі статті Б. Хмельницького (1654), хоча, як підкреслюють деякі історики, у підробленому вигляді. До того ж Москва, проводячи політику національного гноблення та використовуючи внутрішній розбрат, поступово обмежувала суверенні права України і підпорядковувала її своїм інтересам. І хоча деякий час вдавалося зберегти особливий політико-правовий статус Гетьманщини, наступ царизму все збільшувався, і це торкалось у першу чергу самостійності гетьманської влади. Відомі Переяславські статті Ю. Хмельницького (1659), Батуринські та Московські статті І. Брюховецького (1663, 1665), Глухівські статті Д. Многогрішного (1669), Конотопські та Переяславські статті І. Самойловича (1672, 1674), Коломацькі статті І. Мазепи (1687), Решетиловські статті І. Скоропадського (1709), т. зв. «Рішительні пункти» Д. Апостола (1728).

Переяславські статті, укладені 27 жовтня 1659 р. на козацькій раді в Переяславі, являли собою договірні умови між царським урядом і гетьманом Ю. Хмельницьким про політичне й правове становище України у складі Російської держави. Насамперед вони підтвердили Березневі статті 1654 р., але, як вважають деякі дослідники, на основі сфальсифікованого московськими боярами тексту. За цим договором царські воєводи з військом розташувалися, крім Києва, там, де з 1654 р. були розквартировані російські частини: у Переяславі, Чернігові, Ніжині, Брацлаві, Умані — й утримувались коштом місцевого українського населення. Гетьман зобов'язувався складати цареві поклін у Москві і не підтримувати стосунки з іноземними державами. Київський митрополит мав визнавати зверхність московського патріарха. Крім того, Переяславські статті доповнювались новими пунктами, які свідчили про наміри царя обмежити автономію України та політичні права місцевих феодалів. Вони зобов'язували гетьмана посилати козацькі полки в розпорядження російського уряду, забороняли українському війську брати участь у воєнних походах без попереднього дозволу Москви.

Генеральна військова рада не могла усувати гетьмана без дозволу царя; гетьман не мав права ані призначати, ані звільняти полковників чи старшину без згоди ради. Встановлювалась смертна кара для «возмутителей внутренняго благосостоянія». Спеціальна стаття зобов'язувала гетьманські установи видавати російським поміщикам селян-втікачів, а царський уряд зобов'язався видавати українським феодалам українських селян-втікачів. Козацькі загони мали залишити Білорусь. Був включений також ганебний пункт про видачу Москві родини колишнього гетьмана І. Виговського.

У 1662—1663 рр. Україна фактично розпалася на дві частини, які почали боротьбу між собою: одна на боці Москви, друга — Польщі. Правобережжя обирало одного гетьмана, Лівобережжя — іншого. Загострився конфлікт між старшиною і народними масами. Настав період глибокої кризи української державності, фактичної громадянської війни, або, як її називали, — Руїни. В цих умовах у листопаді 1663 р. в Батурині був підписаний договір між гетьманом Лівобережної України І. Брюховецьким і представниками царського уряду. Підтвердивши попередні договори з Росією Богдана і Юрія Хмельницьких, він зобов'язував гетьманський уряд безкоштовно постачати провіант московським гарнізонам в Україні, розіслати універсали про російських утікачів і повернення їх «на прежнія жительства, съ строжайшимъ подтвержденіемъ, чтобъ никто не смелъ въ Украйнъ подъ смертною казнью, принимать впредъ нъ себъ такихъ людей». Українським купцям суворо заборонялось вивозити до Росії вино й тютюн, оскільки завдавалася шкода царській монополії на продаж цих товарів; заборонявся також продаж хліба на Правобережжі і татарам.

1665 р. І. Брюховецький, першим з українських гетьманів, поїхав до Москви, де 11 жовтня підписав угоду, яка значною мірою обмежувала політичну автономію Лівобережної України й посилювала її адміністративну й фінансову залежність від царського уряду. За Московськими статтями українські міста і землі оголошувались володіннями російських монархів і з їх жителів, крім козаків, стягувались у казну всілякі податки. Вибори гетьмана мали відбуватися у присутності царських посланців, а гетьманські клейноди він повинен був отримувати у

Москві. У зв'язки з іншими державами гетьман міг вступати тільки за дозволом царя. На Київську митрополію мав прийти московський ставленик. Гетьман позбавлявся права надавати містам самоврядування; магдебурзьке право надавалося царською жалуваною грамотою. Збільшувалися гарнізони російських військ у Києві, Чернігові, Переяславі й Ніжині. Крім того, гарнізони на чолі з воєводами розміщувалися в Полтаві, Кременчуці, Новгороді-Сіверському, Острі, Каневі та інших містах, а також у Кодаку на Запорозькій Січі. Було розширено права російських воєвод. Вони зосереджували в своїх руках ряд військово-поліцейських та фінансових функцій (збирання з населення податей, хліба на утримання військ тощо).

Московські статті були важким ударом для української державності. І. Брюховецький підписався під ними так: «Великого государя, Его Царскаго Пресветлаго Величества холоп, я гетьман Иван Брюховецкій, вернаго Его Царскаго Пресветлаго Величества войска Запорожскаго, вместо всего войска Запорожскаго, подписую своєю рукою». Слово «холоп» замість «верного слуги и подданнаго», як це робили його попередники, яскраве свідчення залежності, в яку поставили Україну козацька старшина на чолі з І. Брюховецьким.

У березні 1669 р. в Глухові був укладений договір між царським урядом і новим гетьманом на Лівобережжі Д. Многогрішним про політико-правове становище українських земель у складі Російської держави. Намагання Москви використати козацьку старшину на своєму боці під час загострення відносин з Туреччиною і Кримським ханством дещо послабили її централізаторську політику в Україні і змусило піти на компроміс і часткове відновлення автономії. Глухівські статті (27 пунктів) починались із запевнення, що мають бути збережені «права й вольності», підтверджені за Б. Хмельницьким. Царські воєводи залишалися, крім Києва, ще в Чернігові, Ніжині, Переяславі й Острі, але не мали права втручатися у справи місцевого населення; суди над росіянами повинні були відбуватися за співучасті українців. Заборонялися постої царського війська в козацьких дворах; дано амністію полоненим українцям, які зуміли втекти на рідну землю. Збір податків до царської казни здійснювала гетьманська адміністрація. З них утримувалася також старшина та 30 тис. реєстрового війська. Крім того, гетьманові надавалось право утримувати наймане військо (1000 чол.) т. зв. компанійців, для несення охоронної служби і приборкання «всяких розрухів». Одночасно було заборонено перехід селян у козаки. Гетьманська резиденція встановлювалася у Батурині. Гетьман, як і раніше, не мав права безпосередніх дипломатичних зносин з іноземними державами, але міг клопотатися перед царським урядом про надання козацькій старшині дворянських звань. Гетьману і старшині було дозволено нагороджувати підлеглих млинами і селами, видавати на це універсали; направляти козацьких послів на російські переговори з Польщею та Кримом, якщо там йшлося про Україну; карати винних. У статтях також говорилося про пільги київським та ніжинським міщанам у торгівлі, але одночасно заборонялося українцям продавати в Росії горілку й тютюн.

Намагання Д. Многогрішного самовладно, без старшинської згоди вирішувати проблеми України, викликали невдоволення козацької верхівки і бажання обмежити його прерогативи. Внутрішні суперечності між гетьманом і старшиною привели до того, що в березні 1672 р. остання скинула Д. Многогрішного з гетьманства, звинуватившi у зраді і зносинах з П. Дорошенком.

На виборах нового гетьмана козацька старшина подбала про те, щоб у майбутньому забезпечити собі вплив на державні справи і не допустити закріплення сильної гетьманської влади. В цих намаганнях вона одержала підтримку царського уряду. Тому, коли в червні 1672 р. гетьманом обрали І. Самойловича, були прийняті нові статті, що отримали назву «Конотопські» (10 пунктів). Вони доповнювали Глухівські статті деякими додатками: гетьманові не дозволялося судити й карати представників старшини, а також вступати у зовнішні зносини без консультацій із старшинською радою. Компанійські полки розпускалися. Заборонялось підтримувати стосунки із гетьманом Правобережної України П. Дорошенком. Встановлювався кордон із Польщею, який козакам заборонялось порушувати. Обумовлювалось вільне пересування російських ратних людей по водних шляхах, для чого нищилися козацькі греблі. Нав'язуючи ці умови, старшина поширювала свій вплив за рахунок підриву влади гетьмана, а одночасно і української автономії.

17 березня 1674 р. на Генеральній раді у Переяславі, в якій взяли участь також представники правобережної старшини, І. Самойлович був проголошений гетьманом «обох боків Дніпра». Були укладені нові, т. зв. Переяславські статті. Вони в цілому повторювали Глухівські та Конотопські, але дещо й відрізнялися. Так, було встановлено, що на випадок нападу ворога, козацьке військо збирається у р. Росави, між Каневом та Корсунем, куди повинна підійти і російська армія. Без царського дозволу заборонялось гетьману надавати допомогу будь-якій стороні при нападі на Польщу. Він також не мав права без суду і згоди старшини будь-кого карати. Реєстрове військо встановлювалось у 20 тис. чол., жалування йому було подвійне. Заборонялось посилати укр. послів на переговори з Польщею чи Кримським ханством.

1687 р. невдоволена І. Самойловичем генеральна старшина звернулася до царя з проханням усунути його з гетьманства. І. Самойловича було заарештовано і заслано до Сибіру (Тобольськ), де він і помер. 25 липня у військовому таборі над р. Коломак було обрано на гетьмана генерального осаула І. Мазепу. Він присягнув цареві на вірність і підписав складені напередодні нові статті (22 пункти), що отримали назву «Коломацькі». Було підтверджено права і вольності, даровані Б. Хмельницькому, але одночасно закріплювалося посилення царської влади на Лівобережжі і чергове обмеження української автономії. Так, гетьман не мав права знімати з посад генеральну старшину без царського дозволу, а старшина — переобирати гетьмана. Гетьману, як і раніш, заборонялося вступати у зносини з іноземними державами. Для його «охорони» в столиці — Батурині — виділявся полк московських стрільців. Разом з тим установлювалось, що російські воєводи, які перебували в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині й Острі, не мали права втручатися в українські справи. Козацька старшина звільнялася від податків і натуральних повинностей, їй гарантувалося спокійне володіння своїми ґрунтами, сіножатями, лісами, млинами і т. д. Гетьман і старшина зобов'язувалися дбати про зближення з великоросами, особливо через змішані шлюби, для чого малоросійським мешканцям дозволявся вільний перехід до великоросійських міст. Війська реєстрового постановлялося мати 30 тис. На півдні для захисту від татар планувалося побудувати міста-фортеці, що запорозькі козаки сприйняли як зазіхання на їхні привілеї.

Події 1708—1709 рр. і т. зв. зрада, «зміна» гетьмана І. Мазепи, прискорили тенденцію до обмеження української автономії аж до повної її ліквідації. Це знайшло практичне втілення у різних сферах життя і, насамперед, у ставленні російської адміністрації до інституту гетьманства.

Нового гетьмана І. Скоропадського було обрано у Глухові 6 листопада 1708 р. Він прийняв присягу, але цар відмовився затвердити нові пункти, запропоновані І. Скоропадським, а підтверджувальну грамоту на гетьманство видав йому тільки 5 січня 1710 р. 17 липня 1709 р. І. Скоропадський звернувся в Решетиловці до Петра І з т. зв. «просительними статтями» з 14 пунктів. Ці статті і відповіді царського уряду на їх пункти отри-

мали назву «Решетиловські». Це був по суті законодавчий акт щодо управління Лівобережної України. Якщо раніше статті складалися козаками, погоджувалися з російською стороною й приймалося спільне рішення, то тепер цей акт був однобічний: з боку царя давалося ствердження чи заперечення, без погодження. Цар у загальних фразах підтверджував «права й вольності» України, які регламентувалися попередніми договорами з гетьманами, зокрема статтями Б. Хмельницького, обіцяв згодом дати І. Скоропадському й статті. Разом з тим, відмовлялось у проханні, щоб козацьке військо перебувало під українським командуванням, як це було раніше, а не російських генералів. Воєводи залишалися, але їм заборонялося втручатися у місцеві справи, крім таких, як зрада. З деяких міст гарнізони обіцялося вивести. Як особливу ласку цар звільнив до кінця 1709 р. козацьке військо від участі у воєнних походах. Встановлювався контроль Москви за фінансовою діяльністю гетьманського уряду. Визначено було, що царські угоди надсилаються тільки одному гетьману. Одночасно гетьманові вказувалося, що йому не личить, звертаючись до царя, згадувати про «козацьку вольність», бо український народ із ласки царя має стільки привілеїв та вольностей, як ні один народ у світі, отже, хай будуть вдячні за те, що Росія їх оберігає й обороняє. 18 липня 1709 р. Петро І призначив стольника А. Ізмайлова міністром-резидентом при І. Скоропадському «для своих великого государя, дел и советов», зобов'язавши його «смотреть напряженно, чтобы как в нем, гетмане, так и в старшине и в полковниках никакой шатости к измене и к возмущению народа не было». Уперше біля особи гетьмана встановлювався офіційний резидент-наглядач, який, по суті, отримав права співправителя.

1 жовтня 1727 р. на гетьмана було обрано миргородського полковника Д. Апостола. Через рік він поїхав до Москви на коронацію молодого імператора Петра II й тут подав петицію про повернення Україні старих прав, згідно з договором, який був заключений ще Б. Хмельницьким. Відповідь отримав від Вищої таємної ради у 28 пунктах (т. зв. «Рішительні» (конфірмовані) пункти). До кінця існування Гетьманщини вони були її основною конституцією. Гетьман не мав права підтримувати зносини з іншими державами, крім Польщі і Кримського ханства з прикордонних питань, але з відома царського резидента. Гетьманською столицею і надалі залишався Глухів. Найманe військо обмежувалося трьома полками (крім реєстрових козаків). Гетьман під час війни підлягав наказам російського генерал-фельдмаршала. Кандидатів на посади генеральної старшини й полковників вибирала старшина з-поміж себе, але затверджував імператор. Нижчі чини затверджував по вибору гетьман. Цілий ряд пунктів торкався питань економічного життя: був дозволений вільний приїзд чужоземних купців; дозволено також приїздити й купцям-євреям, але з тим обмеженням, що вони продаватимуть товар лише оптом, а за виручені гроші купуватимуть місцевий товар на вивіз. Індукта, себто мито на товари, що ввозилися, йшла до російської казни. Була скасована заборона росіянам купувати землю в Україні, але вони при цьому мусили підлягати місцевій юрисдикції. Селити на цих землях російських селян-кріпаків заборонялося. У козаків та посполитих не дозволялося відбирати як спадкові, так і куплені ґрунти. «Рішительні пункти» говорили про потребу ревізії маєтностей, призначених на утримання гетьмана й розданих у приватні руки; відміняли збори, встановлені колишньою Малоросійською колегією; наводили перелік державних видатків. Було зафіксовано, що в судочинство вносяться часткові зміни. За вищу апеляційну інстанцію мав служити т. зв. Генеральний суд, який очолювався гетьманом і складався із шести осіб: трьох українців і трьох росіян. Визначався порядок розгляду апеляцій до гетьмана й Генерального суду, а на останній — в Колегію іноземних справ, а також накладання штрафів за винесення свідомо неправдивих вироків.

Таким чином, гетьманські статті визначали характер державності України і форми її відносин з Москвою.

Д

ДЖЕРЕЛА ПРАВА УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ. Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі середини XVII ст. внесла суттєві зміни до стану джерел та розвитк права в Україні. Більшість джерел права, які функціонували в Україні в період її перебування у складі Речі Посполитої, на визволених землях були скасовані. Це насамперед стосувалося різних постанов королівської влади та сеймів, «Уставу на волоки», «Ординації Війська Запорізького реєстрового» 1638 р., які затверджували панування магнатів польської шляхти, католицької церкви і польської влади. Певний час фактично не діяли (бо на них майже не посилались у судовій практиці) найбільш принципові положення Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. і «Порядку прав гражданських», де, зокрема, йшлося про прикріплення селян, купівлю-продаж землі «простими людьми», переходи в ін. стани і т. п. Дещо змінилася сама суть права, з'явилися нові його норми. Це стосувалося насамперед питань земельної власності й володіння, станової належності, козацького самоврядування, обсягу послушенства селян. Кардинально змінилася соціальна свідомість народних мас щодо понять «справедливість», «моральність», «добро», «зло» і т. д. Але маючи головним завданням регулювання відносин у суспільстві шляхом встановлення відповідної системи прав поведінки, право за тих певних історичних обставинах використовувалося для закріплення інтересів привілейованого стану тогочасного суспільства — козацтва і його верхніх щабелів — козацької старшини, нової генерації українських феодалів. Саме вона поставила питання про створення на міцній правовій основі централізованої системи підпорядкування, поширення й закріплення за собою володіння земельною власністю та право на працю селян. Але робилося це під виглядом відновлення «стародавніх прав і вольностей» і в цьому її підтримували гетьман та цар.

Слід звернути увагу на ще одну особливість права на території України-Гетьманщини. Збереження за її народом права користуватися традиційними юридичними нормами було важливою умовою, яка визначала своєрідність правового укладу України в період включно до XIX ст., автономію її правового життя. Ще у жалуваній грамоті царя Олексія Михайловича від 27 березня 1654 р. було зафіксовано: «Их права и вольности войсковіе, как издавна бывали при великих князех руских и при королях полских, что суживали и вольности свои имели в добрах и судах, и чтоб в те их войсковіе суди нехто не уступался, но от своих би старшин судились, подтвердити; и прежних би их прав, какови дани духовного и мирського чину людем от великих князей руских и от королей полских, ненарушить». Збереження на Україні-Гетьманщині «стародавніх прав і вольностей» неодноразово підтверджувалося центральною російською владою. Так, у 1659 р. при обранні гетьманом Юрія Хмельницького у так званих «Переяславських статтях» вказувалося, щоб на Україні «своїми правами суживались». «Стародавние права и вольности козацкие» підтверджувалися царем у 1663 р. при обранні гетьманом Івана Брюховецького. Нерушимість «малороссийских прав» було загальним правилом гетьманських договірних статей другої половини XVII ст. і першої половини XVIII ст. Навіть в указах Петра І, які були спрямовані на обмеження са-

моврядування Лівобережної України, вміщуються постанови подібного роду. Проте відсилка до «малоросійських прав» проводилася без чіткого розшифровування, що слід включати в це поняття, що треба вкладати у зміст цих попередніх прав. Така відсилка de facto зовсім не означала повного повернення «старих порядків», особливо на півдні України, куди більшість правових традицій у чистому чи дещо зміненому вигляді була привнесена в процесі заселення вихідцями ін. регіонів країни. Крім того, гетьман, а за ним і цар, нерідко «відновлювали» такі права, які дуже суперечили одне одному. Скажімо, юридичні норми, що діяли за руських князів, не в усьому збігалися з тими, які існували за польських королів, а останні, в свою чергу, не відповідали набутим у ході війни «військовім и общенароднім малоросійськім и Войска Запорожского правам и вольностям».

Це поступово трансформувало сприйняття їх змісту як простим людом, так і персонами державної та судової влади. При цьому представники різних станів і соціальних груп при застосуванні формули по «давніх», «стародавніх», «звиклих» правах, звичаях і т. д. переслідували свої інтереси. Так, українська шляхта і старшина під колишніми правами розуміли юридичний статус польських панів до 1648 р., що базувався головним чином на Литовському і Саксонському статутах, які також не узгоджувалися між собою. Навпаки, селяни й рядові козаки ототожнювали їх з нормами прав, котрі утвердилися на Запорожжі, оскільки останні заперечували кріпосницькі відносини між людьми.

Особливо важливе місце в укр. землях мало звичаєве, так зване «козацьке право»— сукупність правових звичаїв, що встановлювалися у сфері козацтва. Важливість цього джерела підкреслює той факт, що відразу після приєднання України до Росії царська грамота від 25 березня 1654 р. надавала війську Запорозькому право судитися «у своїх старших по давнішним правам їх», тобто на основі звичаєвого права. Визвольна війна 1648—1654 рр. обумовила значне поширення звичаєвого права на території всіх регіонів України, де було ліквідовано панування польських магнатів. Його норми охоплювали всі без винятку верстви населення, впливали на встановлення прав і обов'язків громадян, проникали у важливі сфери суспільного життя, особливо у адміністративну, карно-правову і судову. Тому гетьмани, старшинська адміністрація, суди широко використовували у своїй практичній діяльності норми звичаєвого права, хоча в окремих випадках вони суперечили основним напрямам політики як гетьманської влади, так і царського уряду. Особливу популярність звичаєве козацьке право одержало на Запорозькій Січі, у якій не існувало писаних нормативних актів, а при судовому розгляді майже всіх питань виходили у оцінках з норм місцевого звичаєвого права і «здорового глузду».

Слід згадати про наявність в Україні й так званого церковного звичаєвого права, норми якого регулювали правила поведінки, що не набули законодавчого затвердження в «офіційних» церковних збірниках, але яких обов'язково дотримувалися у житті люди. Вони фактично ставали законом при вирішенні таких церковно-практичних питань, як тодішня поведінка в церкві при богослужінні, займанщина (довільна заїмка земель), застосована монастирем, «звикле послушенство» підданих духовних феодалів тощо.

У XVIII ст. в зв'язку з еволюцією суспільних відносин на українських землях відбувався процес зменшення значимості звичаєвого права через витіснення його писаними законодавчими актами. Так, поступово зникла форма виборності «за звичаєм» на вищі та середні військово-адміністративні посади в полках на загальних радах (ранги стали переходити в «спадщину» від батька до сина або призначалися гетьманом чи російським царем). Усе частіше з посиланням на положення Литовського Статуту порушувалися права селян, міщан, рядових козаків і цілих громад на володіння землею чи «вільними» степами, лісами, озерами.

Визвольна війна 1648—1654 рр. формально не скасувала попередні писані нормативні акти права: Литовський Статут 1588 р., «Саксонське зерцало», «Порядок», так звані кормчі (церковні) книги, окремі князівські та королівські привілеї і грамоти, постанови сейму, конституції тощо. Деякий час після війни вони фактично не діяли, бо на них майже не посилались. Але із середини XVII до кінця XVIII ст. (і навіть пізніше) в судових процесах на них все частіше стали посилатися при вирішенні багатьох життєво важливих питань або ж безпосередньо брали до уваги їх положення. Поступово вони визначалися як обов'язкові в більшості офіційних документів. Законність таких джерел права підтверджували універсал гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 р. у зв'язку з необхідністю здійснити переклад різних «книг правних» на «русское наречіе», «Решительные пункты» (п. 20) від 22 серпня 1728 р., інструкція гетьмана Д. Апостола судам від 13 липня 1730 р.

Із сеймових постанов і конституцій були залишені в силі лише ті, які стосувалися панівного становища землевласників. Князівські й королівські привілеї і грамоти здебільшого підтверджували вже існуючи відносини та звичаї і стосувалися окремих питань. Їх, як правило, одержували міста й цілі соціальні групи населення, зокрема, на право керуватися руським, тобто місцевим звичаєвим або магдебурзьким правом. Але найбільш значним з цих джерел, без сумніву, був Статут Великого князівства Литовського, а саме: його редакція 1588 р., як найбільш досконалий з правничого боку і технічно відпрацьований. Проте варто сказати про спадкоємність усіх трьох редакцій (попередні — 1529 і 1566 рр.) у законодавстві України-Гетьманщини. Це можна пояснити тим, що старшинська адміністрація прямо пов'язувала цей звід нормативних актів з власним «попереднім» правом, зокрема, «Руською Правдою». Крім того, новій генерації українських «панів» імпонувало те, що Статут не так давно був гарантією станових прав литовських і навіть православних можновладців у політичних зазіханнях польських магнатів, а також деякою мірою захищав автономістичні тенденції різних народів у складі ВКЛ і пізніше Речі Посполитої. Литовський Статут мав неоднакове значення для населення різних українських регіонів: він ширше застосовувався на Правобережжі, Гетьманщині, менше — на Слобожанщині.

Досить часто в українському судочинстві застосовувалися положення магдебурзького права, під яким розумілися всі нормативні акти, що «прийшли» з Німеччини, а не лише ті, які стосувалися самоврядування міст. Нормами магдебурзького права, поряд з ін. джерелами, керувалися не тільки магістратські, але й полкові суди. Збірники магдебурзького та його різновиду хелминського права використовувалися при всіх офіційних і приватних кодифікаціях права на Україні XVIII і XIX ст. ст. Необхідно відзначити той факт, що магдебургія за своїми формою і змістом на Лівобережжі під впливом місцевих умов, зокрема, звичаєвих правових норм, відрізнялася від того, що функціонувало в країнах Західної Європи. Причому в судовій практиці України використовували не оригінали німецьких збірок, а здебільшого їх переробки в перекладах польською мовою чи латиною. Найбільше поширення набули «Право Магдебурзьке», «Зерцало саксонів» П. Щербича, «Порядок прав цивільних магдебурзьких» Б. Гроїцького і «Право цивільне хелмінське» П. Кушевича. У цих збірниках містилися норми державного, адміністративного, цивільного, кримінального і процесуального права. У першій половині XVIII ст. з метою полегшення роботи юристів-практиків додатково створюються «Короткий покажчик магдебурзького права» по книзі «Порядок» і твір під своєрід-

ною назвою «Кратко виписано з прав малороссийских, книги «Порядка», с артикулов права магдебурського, права цесарського с означением, какое в тех правах за вины положено наказание и казнь на каких именно значит страницах». У названих та деяких ін. збірниках положення магдебурзького права були дещо трансформовані порівняно з оригіналами. До того ж тогочасні політичні і соціальні реалії життя накладали свій відбиток на характер й обсяг застосування магдебургії на місцях. Наприклад, ін. була організація магістратів в Україні, різним був рівень самоврядування міст тощо. А на Слобожанщині постійний тиск російського законодавства звів до мінімуму застосування в краї норм магдебурзького права. Згодом в кінці XVIII ст. воно взагалі втратило на українських землях своє значення.

Важливу роль у регулюванні суспільних відносин в Україні-Гетьманщині відігравали договірні статті, підписані гетьманами України та козацькою старшиною, з одного боку, і російським царем та його представниками — з іншого. Вони визначали не тільки правове становище України у складі Росії, але й фіксували найважливіші проблеми внутрішнього життя України. Так, Березневі статті 1654 р., які закріпили існування того правового устрою, що склався в Україні під час визвольної війни, встановлювали, що «судится им, малороссийским людям, прежними своими привиллегиями и вольности иметь в добрах и судах своих, и стольникам в суды войсковые запорожские не вступатся, судитися ж от старших своих — товаришев так, где три козака, тогда двое третьего судить должны». І далі говорилось: «Права, наданные издравле от князей и королей духовным и мирским людям, ни в чем не нарушать». Підтверджувалося визнання прав за окремими станами за принципом: «хто козак, тот вольности козацкие иметь будет, а кто мужик, тот будет повинность обычную царскому величеству, как и преж того бывало». Юридична сила «попередніх прав і звичаїв» підтверджувалася і пізніше в других договірних Переяславських статтях 1659 р., Московських 1669 р., Конотопських 1674 р., Коломацьких 1687 р., Решетиловських 1709 р. і нарешті «Рішительних» (конфірмованих) пунктах 1728 р.

Статті, незважаючи на зміну змісту при обранні кожного нового гетьмана, завжди залишалися найвищими юридичними актами, що регламентували корінні підвалини життя і загальне становище України. Вони були своєрідними конституційними актами, на підставі яких діяли всі ін. джерела права. В них встановлювалися найбільш істотні норми, що визначали права гетьмана, судову організацію і джерела права, а також права і привілеї класів та окремих соціальних груп, фінансові відносини, організацію козацтва й чиновництва. Не випадково всі кодифікатори використовували договірні статті при систематизації діючих норм і укладанні нових збірників права.

Найбільш поширеними серед джерел права місцевого походження були нормативні акти місцевої військово-адміністративної влади і насамперед нормативні акти гетьманської влади та Генеральної військової канцелярії. Акти гетьманської влади видавалися у формі універсалів, ордерів, інструкцій, листів, декретів і грамот. Провідне місце серед них займали гетьманські універсали — офіційні акти державної влади України-Гетьманщини, які видавалися від імені гетьмана (іноді їх видавали полковники) й містили в собі закони та розпорядження. Універсал (від лат. universalis — загальний, повсюдний, різнобічний) — документ, який складався з вступної частини (протоколу), де названо особу, яка його видавала та ім'я того, кому він адресований; змісту розпорядження і кінцевого протоколу, де зазначено місце і дату видання універсалу, названо повний титул й дано особистий підпис особи, що його видавала.

Крім загальних універсалів, що стосувались усього населення держави, були спеціальні, які відносилися до окремих установ, станів чи груп населення. Наприклад, універсал гетьмана К. Розумовського від 20 квітня 1760 р. заборонив переселення селян з одного місця на ін. без дозволу землевласника. Цим же універсалом встановлювалося, що нерухоме майно селян, які залишають свого хазяїна, перестає бути їх законною власністю. Таким чином, фактично універсал від 20 квітня 1760 р. закріпачував ту частину селянства, яка на той час залишалась ще вільною. Той же К. Розумовський універсалом 1752 р. встановив порядок заснування і діяльності (статус) Новгород-Сіверського магістрату.

Видавалися також так звані земельні гетьманські універсали — про надання земель «на службу» або «за службу» козацької старшини чи церквам і монастирям «на молитви» або про ствердження права власності на землі, придбані у вигляді купівлі і спадщини. Охоронні та імунітетні гетьманські універсали видавалися особам на охорону їх майна чи виключали певних осіб з-під компетенції адміністративних і судових органів, беручи їх під протекцію гетьмана. Окрему групу становили військові та службові гетьманські універсали (призначення тих чи ін. осіб на важливі військові посади, затвердження на цивільні і духовні посади, виступи у похід, сторожеву службу тощо).

Близькими до універсалів були гетьманські ордери та інструкції. За допомогою перших вирішувалися конкретні питання суспільно-політичних відносин, наприклад, заборона купцям займатися роздрібною торгівлею, встановлення порядку розгляду апеляційних справ у Генеральному суді, проведення ревізії полків. У інструкціях визначався порядок заснування і діяльності адміністративно-політичних установ, зокрема, судових органів, права і обов'язки чиновників, порядок здійснення рішень вищих органів влади. Прикладом може бути інструкція судам П. Полуботка (1722 р.), Д. Апостола (1730 р.), К. Розумовського (1761—1763 рр.). Гетьманська інструкція К. Розумовського 1760 р. визначала права й обов'язки генерального підскарбія, порядок, за яким відбувалися надходження і витрачання коштів гетьманського уряду. Гетьманські листи, грамоти, декрети використовувалися для того, щоб повідомляти про прийняті вищою владою законодавчі акти та встановлювати порядок їх введення в дію. Наприклад, листи й декрети про порядок судочинства, грамота К. Розумовського 1751 р. про кількість, розквартирування і порядок утримання війська.

Генеральна військова канцелярія видавала свої акти у формі універсалів та указів. Це були підзаконні акти, за допомогою яких запроваджувалися правові акти вищих органів влади і проводилась виконавчо-розпорядча діяльність гетьманського уряду. Разом з тим, окремими актами генеральної військової канцелярії затверджувались і нові загальнообов'язкові відносини. Так, указом від 21 серпня 1738 р. встановлювалися ціни на порох і розмір податку, що накладався на майстрів порохових справ, указ 1748 р. вводив контроль над мірою ваги і покарання за порушення існуючих правил. Універсалом 1746 р. генеральна військова канцелярія заборонила військовим урядникам втручатися в справи магістрального суду м. Стародуба. Що ж стосується рішень таких органів, як військова рада та рада генеральних старшин, то вони практично вносили мало змін у джерела права. До того ж у XVIII ст. вони вже збиралися дуже рідко і лише для виборів гетьмана та ін. вищих чиновників або вирішення питань, що вимагали наступного затвердження царською владою.

Затвердження договірних статей встановлювало верховенство царської влади над Україною. Але загальна система російського права на Лівобережну Україну не поширювалася, а царські урядовці не втручалися у справи української судової організації. Вводилися у дію тіль-

ки ті нормативні акти царської влади, які видавалися для цієї території. На початку XVIII ст. після так званої «справи Мазепи» і в умовах перетворення Росії в абсолютистську монархію й обмеження прав гетьманської влади посилилося втручання імператорської влади у внутрішні справи України. Це здійснювалося як шляхом контролю з боку царських урядовців за діяльністю автономних установ, так і збільшенням кількості нормативних актів самодержавної влади, що видавалися спеціально для України, а також поширенням на її територію загальноімперських законодавчих актів: регламентів, статутів, установ і положень, зводів і наказів, інструкцій, указів, маніфестів. Прикладами можуть бути указ 1714 р. про єдиноспадкування, Табель про ранги 1722 р., указ 1763 р. про остаточне закріпачення селянства, маніфест про скасування гетьманства 1764 р., царський указ синоду і сенату від 10 квітня 1786 р. про зміну становища церкви, жалувана грамота дворянству 1785 р. Стали застосовуватися генеральний регламент 1720 р., адміралтейський, духовний і монастирський регламенти, а також установи про заснування губерній 1775 р. і т. п. Окремі спори з приводу права власності на землю, наприклад, про порядок користування і розподілу спільної власності, строки давності на викуп землі і про давність як підставу для набування права власності вирішувалися в судах на основі норм Соборного уложення 1649 р. За згодою українських можновладців на Україну було поширено чинність указів царської влади в питанні про селянські переходи. Безпосередньо для судочинства Гетьманщини мали значення петровські укази з питань кримінального права від 12 і 19 листопада 1721 р. та «О форме суда» від 3 листопада 1723 р., а також укази Єлизавети Петрівни 1760 і 1761 рр. про заміну смертного вироку вічною каторгою. У другій половині XVIII ст. після остаточної ліквідації гетьманства нормативні акти місцевого походження поступилися місцем загальнодержавному російському законодавству. У 1840—1842 рр. на території всієї України, що входила до складу Росії, було введено в дію Звід законів Російської імперії.

Не зазнали суттєвих змін джерела церковного права. Царський уряд зважав на ту величезну роль, яку відігравала укр. православна церква в суспільно-політичному житті, охороняв її особливі права і дозволив користуватися старими правовими джерелами. Навіть після підпорядкування київського митрополита московському патріарху царський уряд, однак, зберіг місцеві церковні суди. Грамотою від 15 грудня 1686 р. московському патріархові заборонялося втручатися в діяльність укр. церковних судів і приймати скарги на їх рішення. Тільки у XVIII ст., в зв'язку із зміною загального становища церкви у державі і посиленням втручання самодержавства в діяльність судів укр. православної церкви, царським указом від 10 квітня 1786 р. «Духовний регламент» зайняв перше місце серед основних джерел права укр. православної церкви. Таким чином, у той період до джерел права укр. православної церкви, які регулювали загальне її становище в суспільстві і державі, належали: Духовний і Монастирський регламенти, Статут про чинонаступництво церковне, укази імператорської влади і постанови урядового Синоду, постанови російського патріарха. Крім того, існували джерела, в яких закріплювалися догми християнської православної віри: номоканон; правила, прийняті Вселенськими соборами; правила, прийняті соборами російської церкви; правила святих апостолів; Нова заповідь Юстініана; книги святого письма; кормчі книги.

Залишення в силі давніх джерел права України, найголовнішими серед яких були Литовський Статут 1588 р., численні збірки магдебурзького права, акти гетьманської влади тощо, обумовило відносну автономію правного укладу України-Гетьманщини. Він мав свої недоліки, зокрема, значна кількість джерел, суперечність одне одному. Все це знайшло відображення у спробах кодифікувати законодавство України, наслідком яких стало створення відомих правових пам'яток «Права, по которым судится малороссийский народ» (1743 р.), «Суд и расправа в правах малороссийских» (1750 р.), «Экстракт малороссийских прав» (1767 р.), «Экстракт из указов, инструкций и учреждений» (1786 р), «Собрание малороссийских прав» (1807 р.) та ін. Лише після створення «Свода законов Российской империи» на Україні в 1840—1842 рр. було поетапно зведено загальноімперське законодавство, в якому на згадку про колишню автономію зберігались деякі спеціальні правові норми для Чернігівської і Полтавської губерній.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ. Одну з найважливіших умов підтримки з боку неросійських народів радянської влади партія більшовиків вбачала у т. зв. політиці «коренізації». В Україні вона отримала назву українізації, хоча сам термін широко вживався ще за часів УНР і гетьмана Скоропадського (відповідний курс дуже активно практично здійснювався). Полягала ця політика в залученні місцевих працівників корінного населення до роботи в державних органах, урахуванні національних факторів у державно-правовій практиці, запровадженні укр. мови в громадському житті республіки.

У перший період існування Радянської влади в Україні основна увага державних органів приділялася скасуванню переваг будь-якої мови і утвердженню їх рівноправності. Підкреслимо, що радянські й партійні працівники республіки (багато з яких були неукраїнці) в цей час не завжди демонстрували доброзичливе ставлення до корінного населення, його мови та культури, національних традицій, а деякі навіть ставились з презирством. Недосконалим було законодавство. 4 квітня 1919 р. Раднарком УСРР, розглянувши питання про рівноправність мов, постановив усі вивіски на урядових та громадських установах, штампи, печатки, бланки тощо готувати двома мовами — українською та російською. Двомовно повинні були публікуватися звернення, накази, декрети та ін. нормативні акти. Перша Конституція УСРР (1919), проголошуючи рівність національних прав трудящих, нічого не говорила про питання мови (єдине, що основний закон зафіксував, це написи на гербі УСРР на українській та російській мовах).

1920 р. був дещо переламним у поглядах ряду лідерів укр. більшовиків на національне питання. Цьому сприяв гіркий досвід державної роботи попередніх років. До того ж до керівництва прийшло багато провідних національно свідомих діячів партій боротьбистів і борбистів, що дало їм змогу вести всередині радянського режиму боротьбу за українську державність. Саме того року УСРР стала на шлях певної українізації. Було вжито ряд заходів щодо введення укр. мови в цивільних і військових установах, запровадження її як обов'язкового предмета у школах з неукраїнською мовою навчання, переведення частини установ з підготовки працівників освіти на укр. мову викладання, створення вечірніх шкіл для навчання радянських урядовців укр. мові, організація в Харкові Центральної школи червоних старшин з викладанням укр. мовою та ін. Але в цей період українізація ще розглядалася як засіб комуністичної освіти трудящих, а не як державна політика.

В умовах НЕПу українізація стала складовою частиною демократично-ліберальної реформи політичної системи. Правда, дехто з московського партійного керівництва розглядав її як своєрідну компенсацію за нав'язаний неросійським народам радянський федералістський устрій. Але в Україні чимало членів радянської політичної еліти, зокрема В. Чубар, М. Скрипник, О. Шумський, активно проповідували й здійснювали політику українізації, вбачаючи в ній можливість виявлення національної специфіки, самостійності України як

державної одиниці в рамках СРСР. У збереженні самоврядування України були також зацікавлені більшовики-неукраїнці, напр., Х. Раковський, М. Фрунзе.

Правова основа українізації стала ґрунтовно закладатись у 1923 р.: 17 липня прийнят декрет РНК УСРР «Про заходи у справі українізації шкільно-виховних та культурно-освітніх установ», а 1 серпня постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу розвиткові української мови». «Вважати за найпоширеніші на Україні обидві мови — українську та російську»,— говорилося в ній. Але з огляду на чисельну перевагу населення, яке розмовляє українською мовою, вона є переважною для офіційних зносин. Були відхилені пропозиції про встановлення однієї державної мови (української). Загалом нормативні акти, конституція УСРР не вживали терміну «державна мова», хоча в конституціях деяких інших радянських республік того часу (Грузії, Вірменії, Азербайджану, Туркменії) цей термін був закріплений.

У вищезазначених актах накреслювались практичні заходи щодо переведення на укр. мову діловодства центральних і місцевих державних органів та установ, навчальних закладів, вивчення їхніми працівниками української мови (організація з цією метою спеціальних курсів тощо). Встановлювалося, що громадяни, які не володіють укр. мовою, не можуть бути прийняті на службу в державну установу, а ті, хто вже перебуває на ній і не вивчить укр. мову за встановлений термін, звільнялися з державної служби. Значну роботу передбачалося провести у частинах Українського військового округу. Українізація торкнулася також і судочинства. У центральних і губернських органах суду, слідства, дізнання та розшуку, нотаріату вводилося змішане діловодство — українською та російською мовами, а в районах — українською. Згодом це положення змінилося і було встановлено, що судочинство й діловодство в судових органах провадяться укр. мовою із забезпеченням для осіб, які нею не володіють, повного ознайомлення з матеріалами справи через перекладача, а також права виступати на суді рідною мовою.

В умовах проведення політики українізації були спроби врахувати в законодавчих актах, що вироблялися в процесі першої кодифікації радянського законодавства, специфічні економічні, національні та побутові умови України. В світлі цього намагалися залучити в різних формах до кодифікаційних робіт спеціалістів-правознавців, знайомих з дореволюційним українським правом, зокрема, М. Максимейка, В. Сливицького. У законодавчих процесуальних актах закріплялося положення про пріоритетне користування укр. мовою. Активно обговорювалося питання про джерела, на яких мала засновуватися юридична термінологія.

З метою прискорення українізації державного апарату і ліквідації недоліків в її проведенні (опір частини держпрацівників і членів партії, недосконалість законодавчих актів з цього питання та ін.) ВУЦВК і РНК УСРР 30 квітня 1925 р. прийняли постанову «Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату». Всі державні установи і торговельно-промислові підприємства переводилися на діловодство укр. мовою не пізніше 1 січня 1926 р. Відповідальність за виконання цієї постанови покладалася безпосередньо на їхніх керівників.

Для практичного проведення українізації було створено спеціальну систему органів. У всіх республіканських відомствах та на місцях засновувалися комісії по українізації. Крім того, було організовано Центральну Всеукраїнську комісію по керівництву українізацією радянського апарату при РНК УСРР на чолі з головою РНК В. Чубарем, а на місцях — губернські й окружні комісії на чолі з головами відповідних виконкомів. Порядок роботи цих комісій регулювався постановою РНК УСРР від 16 липня 1925 р. «Про практичні заходи по українізації радянського апарату». На них покладалося проведення обліку особового складу співробітників установ і підпорядкованих їм закладів, перевірка знання ними укр. мови, роз'яснювання законодавства тощо. Протягом 1925—1926 рр. Центральна Всеукраїнська комісія прийняла ряд постанов, зокрема, про введення на території республіки вивісок, написів, бланків, штампів укр. мовою, про порядок переведення на укр. мову діловодства товарних бірж, про вимоги щодо знання укр. мови до осіб, які йдуть на службу в державні установи й підприємства тощо.

6 липня 1927 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури». Згідно з нею скасовувалися усі попередні (починаючи з 1919 р.) законодавчі акти, пов'язані з українізацією, і затверджувалося положення, яке кодифікувало все відповідне законодавство в цій справі. Основою його стали норми законодавчих актів, прийнятих у 1923—1925 рр., уточнені й удосконалені на підставі нагромадженого досвіду. Положення складалося з 6-ти розділів і закріплювало обрання укр. мови як переважної для офіційних зносин. На жаль, цей кодифікаційний акт у міру згортання українізації все менше застосовувався в державно-правовій практиці, а з часом про нього і зовсім забули.

Роки українізації були роками зростання, піднесення і розвитку укр. культури, національного відродження. Процес українізації також активізував спроби пристосувати комунізм до національної специфіки, послабити централізм і надати радянській державності національного обличчя. Але в умовах культу особи Сталіна, посилення адміністративно-командного стилю у справі національно-культурного будівництва підкреслювання національної специфіки було визнане як небажання підпорядковуватися всесоюзним інтересам, а тому засуджене як класово вороже з відповідними для того часу наслідками. У 30-х рр. почався процес згортання українізації. Він супроводжувався посиленням боротьби проти т. зв. націоналістичних ухилів у КП(б)У, пошуками «українських буржуазно-націоналістичних елементів», що вилилося у фабрикацію політичних справ. Серед засуджених, а згодом загиблих, було чимало видатних представників національного відродження 20—30-х рр.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ІДЕЇ В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ XX ст. В умовах посилення революційних настроїв і опозиції царському урядові у Росії почалася дискусія щодо проектів конституційної перебудови імперії. При цьому слід підкреслити, що в основному представники російського «руху визволення», які виступали проти царської автократії, не поділяли ідей децентралізації імперії на федеративних основах. Такі, напр., реформатори, як Д. Шипов обстоювали земства як форму місцевого самоврядування і створення національної асамблеї як дорадчого органу. Керівники ліберального руху (П. Струве і П. Мілюков) висловлювалися за конституційний проект, який гарантував би громадські вольності та юридичну законність, але повністю відкидали принцип децентралізації та федералізму. Хоча П. Струве готовий був визнати лише певні автономні конституційні права Фінляндії і Польщі. Серед поодиноких російських лібералів, прихильників децентралізації, слід назвати, напр., професора Московського університету С. Фортунатова (прихильник ідеї американського федералізму) та М. Ковалевського (обстоював повну автономію національних територій і, зокрема, України).

У загальне обговорення майбутнього конституційного ладу Російської імперії активно включилися політики і суспільно-громадські діячі України. Умовно можна визначити два напрями державно-правової думки цього періоду: народницько-федеративний, пов'язаний насампе-

ред з М. Грушевським і самостійно-державницький, який зв'язаний з М. Міхновським.

Політичною програмою українських поборників федеральної децентралізації Російської імперії став на багато років конституційний проект М. Грушевського. Він виклав його у статті «Конституційне питання і українство в Росії», що була спершу опублікована в «Літературно-науковому віснику» (травень 1905 р.), а пізніше перекладена на російську мову. Проект конституції Грушевського явно йшов у рамках традицій розвитку української політико-правової думки XIX ст. і віддзеркалював впливи кирило-мефодіївців, М. Драгоманова та ін., просякнені ідеєю федералізму. З огляду на цензуру, у статті відсутні такі терміни, як «демократія» і «федералізм», але їх замінники («прогресивний», «репрезентативний», «раціональний») дають змогу зрозуміти, які думки обстоював автор.

М. Грушевський розділив свою статтю на дві частини. У першій він обговорює тогочасне політичне становище в Росії, місце українського національного руху в контексті загальноросійського та закликає прихильників національного руху сходити з позицій проповідування обережного культурного українства і зайнятися політичними справами. У другій частині спростовує погляди російських лібералів і висуває свій власний конституційний проект. Грушевський багато уваги приділяв критиці принципу П. Струве щодо прямих виборів до всеросійського двохпалатного парламенту як єдиної структури представницької влади. Він детально розробив механізм національно-територіальної децентралізації Російської імперії. Для цього пропонує перенести прямі вибори в обласні (насправді здебільшого національні) сейми. Делегати цих сеймів будуть послані у всеросійський парламент, який, отже, формуватиметься на основі непрямих виборів. Причому, депутати останнього повинні обиратися по спеціальній формулі: напр., одного депутата від чотирьох членів обласного сейму.

У проекті Грушевського є пункт про повноваження і юридичну базу самоврядних областей. На його думку, територія з мільйоном мешканців певної національності повинна мати право самоврядування з власним сеймом. Такий сейм відав би, принаймні, шкільною системою, вищою освітою, охороною здоров'я, поліпшенням побуту, торгівлею, утриманням шляхів і місцевою поліцією, контролював би частину вищої адміністрації і призначав деяку кількість суддів. Причому, чим більша національна територія тим більші повноваження місцевого сейму. Таким чином, Грушевський натякає на те, що Україна з населенням у 30 млн. чол. повинна мати свій власний сейм з ще більшими повноваженнями, ніж він згадував вище.

Цікаві пропозиції висловив Грушевський щодо формування влади автономних національно-територіальних областей. Вибори до їхніх сеймів, на його думку, мали відбуватися на базі загального, рівного, прямого і таємного голосування під наглядом т. зв. виборчих бюро, які складалися з представників усіх партій, що беруть участь у голосуванні. Він пропонував надати право вибирати певний відсоток (25%) членів обласних сеймів школам, університетам, науковим товариствам і професійним об'єднанням; з одного виборчого округу обирати декількох кандидатів за кількістю отриманих голосів.

В останній частині статті обговорює питання місцевого громадського самоврядування; на його думку, на зміну губерніям повинно прийти самоврядування на рівні повітів і волостей.

Таким чином, конституційний проект М. Грушевського ґрунтується на двох основних принципах: репрезентаційний уряд; широка національно-територіальна децентралізація. Обласні сейми з урядами місцевого самоврядування стають основними складовими частинами держави, а центральний парламент обирали б непрямо і він ділив повноваження уряду з місцевою владою. Пріоритетними при реорганізації держави повинні бути, на думку автора статті, народність, географічне положення і демографія, а не історичні претензії деяких народів чи випадкові рішення бюрократії. Але ці пропозиції було важко здійснити за умов Російської імперії.

Проект М. Грушевського зазнав критики з боку певної частини націонал-радикального крила українського руху. 1905 р. група членів Української народної партії (УНП) — політичної організації прибічників незалежної України, що постала у кінці 1901 — на початку 1902 р., і на чолі якої стояв М. Міхновський — запропонувала свій варіант конституційного проекту. «Основний закон «Самостійної України» Спілки народу українського» було надруковано в часописі УНП «Самостійна Україна» (вересень 1905 р.). Його авторів уже не задовольняв принцип локального самоврядування в межах Російської децентралізованої демократичної держави. В проекті взагалі не згадується Росія, а в основу покладено принцип побудови вільної, непідлеглої, самостійної держави України, яка є спілкою самоправних земель, утворених на підставі своїх природних особливостей та окремішностей. Таких земель (що, в свою чергу, є спілками вільних і самоправних громад) має бути дев'ять: Чорноморська Україна, Слобідська Україна, Степова Україна, Лівобережна Україна або Гетьманщина, Північна Україна, Полісся або Гайова Україна, Підгірська Україна, Горова Україна і Понадморська Україна. Передбачалося встановлення президентської республіки при обраному загальними виборами парламенті, який мав бути противагою владі президента. Парламенту, що складався з ради представників та сенату, належала законодавча влада. Ідея двох палат («хат») парламенту враховувала, на думку авторів проекту, національно-економічні відмінності земель (сенат складається з депутатів, обраних на основі загального, таємного, рівного, безпосереднього і прямого голосування на 5 років від кожної землі в однаковій кількості представників, а рада представників — з депутатів, обраних на тих же принципах на 3 роки від рівних виборчих округів). Проте у проекті зазначалося, що члени обох палат представляють увесь укр. народ, а не тільки ту громаду або землю, яка їх обрала. Законодавча ініціатива належить кожній із двох палат, а також кожній групі громадян не менш, як 25 тис. Член однієї з палат, призначений президентом на платну посаду, перестає бути депутатом. Порядок виборів до парламенту визначає особливий виборчий закон; однак, в проекті зазначалося, що рада представників формується з розрахунку: один депутат від 25 тис. чол., а сенат — один депутат від 12500 чол. Встановлювалося, що постанови палат вважаються прийнятими, якщо за них подано більшість голосів. Голосування було відкрите: кожен депутат відповідав на виклик свого імені. Особливий порядок встановлювався щодо зміни статей основного закону: більшістю голосів (2/3 членів палат).

Виконавчу владу, за проектом, обіймав президент, який обирається усім народом через плебісцит на 6 років. Він призначає і усуває міністрів, є головнокомандуючим війська й флоту, оголошує закони, має право помилування або амністії засуджених (крім міністрів) та ін.

Коли президент порушує основний закон, то обидві палати і вищий касаційний суд створюють т. зв. «народний суд», який може усунути президента і призначити нові вибори. Судова влада, за проектом, належала судам і суддям. Для розгляду карних злочинів, а також політичних, передбачався суд присяжних. Мирові і колегіальні судді обирались місцевими радами на 3 роки, а судді другої інстанції і касаційного суду призначалися президентом.

Кожна земля мала свою земельну раду, а кожна громада свою громадську раду, які обирали виконавчі ор-

гани-управи. Президентові або палатам дозволялося накладати вето на дії земельних чи громадських рад, якщо вони виходили за межі своїх прав.

У спеціальному розділі проекту проголошувалися права людини: свобода віри й її публічного виявлення, свобода слова й друку, зборів, створення спілок, таємниця листування та ін. Укр. мова оголошувалася офіційною, але зазначалося, що всі мови вільно уживаються в Україні. Передбачалося, що чужинці, які оселилися на Вкраїні за 10 років до введення в дію цього основного закону, вважаються нарівні з природними українцями, але права і свободи отримають тільки тоді, коли подадуть протягом 6 місяців заяву про своє бажання скористатися цим законом і не раніше, як через рік після його введення.

Конституційний проект передбачав націоналізацію землі, за виключенням ґрунтів під будівлями, що проводилася б за таким принципом: у власників-українців земля викуповується, у чужинців — відбирається без відшкодування. Останні не мали права приватної власності на землю під будівлі, не користувалися національною власністю. Як бачимо, ряд положень вищезгаданого документа націонал-шовіністичні й расистські. Тому вони зазнали жорстокої критики з боку політичних противників УНП, зокрема укр. соціалістів і лібералів. Більшістю представників національного руху того часу не сприймалася також ідея самостійності Української держави. Суперечність між ними могла вирішити лише історія.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ІДЕЇ В УКРАЇНІ XIX ст. Важливу роль у розвитку укр. державознавства в цей період відіграли ідеї учасників Кирило-Мефодіївського братства (1846—1847), зокрема М. Костомарова, Т. Шевченка, М. Гулака, О. Навроцького, П. Куліша. Вони були сформульовані в програмних документах цієї організації — «Книга буття українського народу», «Закон Божий», «Статут...», відозвах («Брати українці», «Братья великороссияне и поляки»). Кирило-мефодіївці виступали за побудову слов'янської спілки християнських республік, знищення кріпосництва та абсолютизму в Російській імперії, закликали слов'янські народи-брати (росіян, українців, поляків, чехів, словаків, хорутанів, іллíро-сербів і болгар) об'єднатися, але за умови, що кожен народ зможе утворити свою суверенну демократичну республіку, незалежну від інших. Республіки мали очолювати обрані на певний строк всенародними зборами президент і сейм; передбачалась повна суспільна й політична рівність усіх громадян, здійснювана на засадах широких свобод.

Великий інтерес для укр. державознавства становлять «Начерки Конституції Республіки» одного із членів Кирило-Мефодіївського братства Г. Андрузького. За структурою та змістом цей твір перегукується з народницькими концепціями. Особлива увага приділена питанням самоврядування. Основою суспільного життя визначається община, що об'єднує понад 2 тис. сімейств. Автор описує особливості її функціонування, а також механізм діяльності області, округу, штату. Держава мала об'єднати 7 автономних штатів (Україну з Чорномор'ям, Галичиною та Кримом; Польщу з Познанню, Литвою та Жмуддю; Бессарабію з Молдавією і Валахією; Остзею; Сербію; Болгарію; Дон) зі своїми президентами, віце-президентами та сенатом. Цікаво, що у цій слов'янській конфедерації не знаходимо Росії, що не характерно для укр. суспільно-політичної думки даного періоду. В документі чітко проводиться принцип виборності органів влади, зроблена часткова спроба визначення та розподілу законодавчих, виконавчих і судових функцій того чи іншого органу тощо.

Укр. державознавство дістало також розвиток у працях М. Драгоманова останньої чверті XIX ст. Він створив концепцію суспільства, що ґрунтується на ідеї асоціації гармонійно розвинених особистостей. Шлях до цього ідеалу — федералізм з максимальною децентралізацією та самоврядуванням громад і областей.

Державно-політичні погляди Драгоманова знайшли найповніше втілення у конституційному «Проэктъ основаній устава украинского общества «Вольный Союзъ» — «Вільна спілка» (1884), де обґрунтовувалась можливість зміни державного устрою у Російській імперії, зокрема в Україні. Вихідними пунктами були ідеї громадянських свобод, а також децентралізації. Основою останньої могло б стати запровадження місцевого самоврядування (громад, волостей, повітів, земель). Однак з урахуванням тогочасних умов Драгоманов поєднує його з певною централізацією. Центральна влада держави зосереджувалась у двопалатному парламенті — Державній думі та Союзній думі. Остання репрезентувала інтереси національних областей і впливала на законодавчу й виконавчу діяльність центральних органів влади. Союзна дума мала право зупиняти рішення та дії центрального уряду, які вступали у суперечність з інтересами областей. Зміни до основних законів держави затверджувалися Державним собором, що складався з членів Державної та Союзної дум, а також з гласних, які обиралися обласними зборами в кількості рівній кількості членів дум. Голова держави оголошував закони, здійснював нагляд за їх виконанням. Ним міг бути або спадкоємний імператор, або обраний на строк голова Всеросійського Державного союзу.

У проекті бачимо паростки впровадження принципу розподілу влад на законодавчу, виконавчу і судову (створення Верховного суду й ін.). У державному управлінні поєднувалися функції державної адміністрації (призначення головою держави обласного намісника) та виборних органів самоврядування (обласних дум). Забезпечення політичної свободи і самоврядування, на думку М. Драгоманова, створить певні передумови для розвитку та визволення української нації.

Державно-правові ідеї кирило-мефодіївців та М. Драгоманова справили величезний вплив на розвиток українського державознавства.

ДЖЕРЕЛО ПРАВА — це спосіб (засіб) існування і виразу правових норм як певних установок у поведінці людей, що характеризуються владністю і підтримуються державним примусом.

Д. п. властиві певні риси: по-перше, воно невіддільне від поняття юридичної норми. Коли мова іде про Д. п., мається на увазі той чи інший спосіб існування норм права. Д. п. завжди є носієм правової норми. По-друге, вважається формою зовнішнього виразу правових норм, звернення до якої дає уявлення про діючі у цей момент державно-обов'язкові правила.

Д. п. є «оболонкою буття правової норми», за якою в більшості випадків і судять, чи існує дана норма чи ні; по-третє, Д. п. завжди більш чи менш визначене.

У системі Д. п. традиційно виділяються нормативний акт, правовий звичай, релігійно-правові норми, судовий прецедент, адміністративний прецедент, нормативний договір, міжнародно-правові акти.

Основним Д. п. України є нормативно-правовий акт як джерело, що найчіткіше формулює зміст прав та обов'язків; оперативно і гнучко реагує на зміни в соціальному організмі; порівняно швидко доводить зміст до адресатів норми; оперативно змінює чи скасовує норму; дає можливість здійснювати систематизацію норм і полегшити користування ними.

ДИКТАТУРА П. СКОРОПАДСЬКОГО І ПРАВА ЛЮДИНИ. Загальновідомо, що будь-який диктаторський режим керується, у першу чергу, державними інтересами, видаючи досить часто за них свої власні прагнення, власні потреби, а людина для нього майже нічого ніколи не значила. Не став винятком у цьому плані і гетьманський уряд, хоч деякі декларації щодо прав і свобод лю-

дини все ж таки мали місце, і окремих з них П. Скоропадський дотримувався.

Перш за все це стосується прав приватної власності і прав великих власників, які у Грамоті до всього українського народу від 29 квітня 1918 р. проголошувались фундаментом культури і цивілізації та відроджувались повною мірою. Подальша практика показала, що тут диктатор виявився справжнім хазяїном свого слова, як і в забезпеченні обіцяної у тому ж документові «повної свободи по зробленню купчих по куплі-продажі землі».

Інші декларації Грамоти з приводу прав і свобод людини виконувались не досить ретельно. Скажімо, обіцянка «твердо забезпечити права робітничого класу» вже через 2 місяці була перекреслена відновленням чинності закону Російської імперії від 2 грудня 1905 р. про покарання за участь у страйках та законом від 17 серпня, що дозволяв приватним і відомчим підприємствам відступати від вимог багатьох статей виваженого закону Центральної Ради про 8-годинний робочий день. Обіцянка звернути особливу увагу на поліпшення правового становища і умов праці залізничників вилилась врешті-решт у всеукраїнський страйк доведених до відчаю залізничників, який тривав майже всю другу половину літа і паралізував на цей період залізничний рух. Обіцянка «наділення земельними участками малоземельних хліборобів» лишилась на папері і призвела до численних збройних виступів українських селян у боротьбі за свої права. Обіцянка забезпечити повну свободу торгу перетворилась у жорстке регулювання цієї сфери з боку держави і введення великої кількості заборон.

Спеціальний розділ «Права і обов'язки українських козаків і громадян» включено до «Законів про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня. Але насамперед він робить наголос не на правах, а на обов'язках населення захищати режим, сплачувати податки і мито та відбувати інші повинності.

Далі розглядуваний документ начебто стверджує: 1) право на недоторканість особи («ніхто не може підлягати переслідуванню за злочинні вчинки тільки як в черзі, законом визначеній; ніхто не може бути затриманий під стражею, крім як у випадках, законом визначених; ніхто не може бути судимий і покараний, крім як за злочинні вчинки, передбачені існуючими в час їх здійснення законами»); 2) право на недоторканість житла («оселя кожного недоторкана. Робити обшукування й виїмку в будинку без згоди його господаря можливо не інакше, як у випадках і порядку, законом визначених»); 3) право на вільне обрання місця проживання, розпорядження майном і пересування («кожний український козак і громадянин має право вільно вибирати місце мешкання і працю, придбати і відчужувати майно і без заборони виїжати за кордон Української держави»); 4) права на зібрання («українські козаки і громадяни мають право робити зібрання в межах, не шкідливих законам, мирно і без зброї»); 5) свободу слова і друку («кожний може в межах, установлених законом, висловлювати і писати свої думки, а рівно розповсюджувати їх шляхом друку або іншими засобами»); 6) право на об'єднання у громадські організації («українські козаки і громадяни мають право гуртувати громадян і спілки в межах не противних законам»); 7) свободу віросповідання («всі мешканці на території України користуються кожний повсемістно свобідним відправленням їх віри і богослужінням по обряду одної»).

Урядова програма, викладена у «Правительственному повідомленні» від 10 травня 1918 р. доповнює цей перелік визнанням прав усіх національностей, що мешкають на території України, на вільний розвиток їх культури, але тут же відверто наголошує: «... У небезпечну пору, яку переживає наша країна, після таких тяжких пережитих нами подій, інтереси державного ладу повинні стояти на першому місці, і, коли в окремих випадках, для таких вищих інтересів правительство примушене буде вжити суворих засобів, то виключно на час до установлення спокою в Україні... Правительство не зупиниться перед ніякими засобами боротьби з шкідливою діяльністю...»

Виключний пріоритет інтересів держави над інтересами людини теоретично обґрунтовували всі ідеологи гетьманату. Особливо запальним прихильником такого постулату виявив себе В. Липинський, розраховуючи свої чисельні праці на «всіх українців, що хочуть держави української і мають Бога в серці, а розум в голові». Лише примат інтересів держави, підкорення їм інтересів окремої особи, за Д. Донцовим, можуть забезпечити втілення сформульованих ним вимог «вольового націоналізму», а за М. Міхновським, гарантувати самостійність «від Карпат до Кавказу».

Хоч інколи уряд і приймав дійсно демократичні закони, спрямовані на захист прав людини (скажімо, 7 вересня було скасовано чинність імперських актів часів 1-ої світової війни, що обмежували права українців — вихідців з Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини і Болгарії), все ж для переважної більшості офіційних документів Ради міністрів, затверджених гетьманатом, характерний неприхований пріоритет інтересів держави. Одним з прикладів жорстокості останньої до людини є закон від 24 липня про кримінальну відповідальність за перевищення граничних цін та спекуляцію. По-перше, за цим актом, суворій карі підлягали не лише особи, що скоїли такі злочини, а й ті, що вчинили замах на перевищення цін або спекуляцію. По-друге, сполучались 7 видів покарань: позбавлення всіх особистих прав і переваг; замкнення до в'язниці; великий штраф; відшкодування у розмірі не менше подвійної суми перевищення граничних цін; конфіскація майна; сплата судових витрат та ще й заборона торгувати. По-третє, однаковій з винним карі підлягали не лише його співучасники, а й посередники, і ті, що підбурювали до такого вчинку або пропонували свої послуги при його скоєнні. По-четверте, безмежно розширювався склад спекуляції як злочину. До неї включались не лише перепродаж, а й купівля товару за цінами, що перевищують граничні, приховування харчу або матеріалів, скорочення їх продажу, відмова від продажу, знищення або зіпсування придбаних для продажу запасів тощо. По-п'яте, законодавець відносив усі справи про перевищення граничних цін та спекуляцію до компетенції окружних судів і забороняв у них участь присяжних засідателів незалежно від роду кари. По-шосте, у випадку порушення кримінальної справи за статтями зазначеного закону скасовувалась дія кримінально-процесуальних норм, тобто заарештований віддавався цілковито на «особисту милість» слідчого або судді. І нарешті, присуди вважались остаточними й оскарженню не підлягали.

Грубо зневажалися та ігнорувалися права й свободи людини й у багатьох інших нормативних актах про кримінальну та адміністративну відповідальність. Це і надання переважній більшості законів зворотньої сили; і гіперболізація виняткової і виключної підсудності; і можливість визначення складу злочину не законодавцем, а адміністративною особою або військовим командуванням; і перенасиченість статей санкціями про позбавлення або обмеження громадянських прав; і дозвіл на слухання окремих справ без участі адвоката; і неможливість для громадян оскаржити рішення військових судів; і перевищення компетенції останніх щодо цивільних громадян; і розглядання кримінальних справ без дізнання і слідства; і відсутність чіткого розмежування карної й адміністративної відповідальності; і заборона окремих місцевостей для мешкання колишніх засуджених; і проведення трусів і виємок за вказівками старост та отаманів; і надання останнім можливості притягати громадян не лише до адміністративної відповідальності, а й визначати і здійснювати щодо них кримінальні покарання за влас-

ним розсудом; і дозволи на арешти без суду і слідства; і застосування примусового вислання до 2-х років за рішенням службових осіб; і позасудовий розгляд кримінальних справ; і збільшення терміну ув'язнення до 20 років тощо.

Суди, що мали б стояти на сторожі прав людини в Українській державі, теж були паралізовані цілковитою залежністю від волі гетьмана, який сам призначав сенаторів, генеральних суддів, суддів усіх рангів, прокурорів, слідчих й т. ін.

У нелюдських умовах утримувались в'язні: гостра нестача продовольства, палива, освітлення, лікарень, лікарів, ліків, лазень, білизни, тифозні, холерні та інші пошесті, харчування за їх рахунок німецько-австрійської варти тощо.

Не треба уважно вивчати закони Української держави про вибори до місцевих органів самоврядування, щоб переконатись у кричущій нерівності громадян, відвертій спробі поділити їх навіть не на два (козаки і громадяни), а на три сорти (багатії, середняки й бідні) і визначити місце кожного з таких «сортів» у державному житті. Ще більша диференціація прав громадян відбувалася після відродження гетьманом чинності титулів князів, графів, баронів, чинів потомственного і особистого дворянства, придворних звань та інших станових привілеїв.

Правителі Української держави виступали піонерами, тобто далеко обігнали більшовиків не лише у справі позасудових репресій чи жорстокого переслідування людей, а й у запровадженні небувалого режиму обліку населення у містах і міських оселях. Статутом від 31 липня всі домовласники, орендарі будинків, господарі готелів, умебльованих кімнат, заїздів, управителі будинків, доглядачі скарбових і громадських будинків зобов'язувались завести домові книжки для реєстрації осіб, що мешкали у даному приміщенні. Тут зазначалися не лише прізвище, ім'я та по-батькові, а й стан мешканця, рік народження, звідкіль, коли і за яким документом прибув, рід занять, коли куди вибув і навіть віросповідання. Всі ці відомості засвідчувались місцевим органом Державної варти.

Крім домових книг, застосовувались ще й адресові листки з такими ж графами. Протягом 24 год. всі відомості про особу, яка прибуває або вибуває, домовласники, орендарі будинків, доглядачі та управителі приватним житлом, скарбовими та громадськими будинками разом з адресовим листком і документами на проживання прибулого надсилали до Державної варти. Для власників готелів, умебльованих кімнат і заїздів цей термін скорочувався до 12 год. Документи повинні були оформлятися на кожну особу від 15 років навіть тоді, коли вона прибувала до тієї чи іншої місцевості лише на кілька годин. Крім домових книг, на кожне помешкання заводився ще й особливий квартирний зшиток, який теж терміново подавався начальникові місцевої Державної варти.

На винних у порушенні або невиконанні цих правил, що принижували гідність будь-якої особи, накладався штраф до 3 тис. крб. чи арешт до 3-х місяців. Призначав такі кари не суд, а губернський чи повітовий староста або міський отаман.

«Урізаним» було й політико-правове становище військовослужбовців в Українській державі, яке різко відрізнялось від стану інших її громадян. Користування активним виборчим правом до громадських і державних установ заборонялось не лише старшинам і козакам, а й особам вільного найму. Вони не могли навіть брати участь у будь-яких передвиборчих зборах. Пасивне ж виборче право у названої верстви не відбиралось. Але після обрання до тої чи іншої законодавчої або громадської установи старшини і козаки від військової служби звільнялись. Категорично заборонялось військовослужбовцям входити до складу або брати участь у будь-яких спілках, гуртках, товариствах, партіях, радах, комітетах та інших організаціях, які мають політичний характер, перебувати на мітингах і взагалі на політичних зібраннях, приймати участь у маніфестаціях та демонстраціях політичного характеру. За порушення цих правил винні підлягали відповідальності згідно з статтями за невиконання загальних розпоряджень військових начальників.

17 серпня були внесені деякі доповнення до ухваленого Центральною Радою 25 січня 1918 р. закону про 8-годинний робочий день, які аж ніяк не можна вважати сповненими поваги до прав працюючого люду. Віднині і приватним, і відомчим промисловим підприємствам за погодженням з міністром праці надавалось право, коли це буде визнано необхідним, відступати від вимог статей 2, 3, 4, 5, 7, 12, 17, 22, 23, і 24 закону від 25 січня як для цілих галузей промисловості, так і для окремих підприємств і верств робітників.

Закон Української держави від 17 серпня, помітно утискуючи права робітничого класу, став ще одним підтвердженням висловленої вище думки щодо сумлінного забезпечення гетьманським урядом прав приватного власника. Але й у цьому питанні спостерігались значні відхилення від загального курсу, і знову-таки у тому разі, коли інтереси держави виходили на перший план.

Скажімо, з одного боку, досить детально регулювалось наймання житлових і нежитлових приміщень. Постанову Тимчасового уряду від 5 серпня 1917 р. щодо цього було скасовано і встановлено нові граничні ціни на наймання помешкань для готелів, ресторанів, магазинів, квартир, кімнат, ліжок та кутків. Вони складались з основної платні, відсоткових надбавок (найвищих у Києві, Харкові й Одесі, трошки менших — у губернських центрах та Бердичеві, Вінниці, Гомелі, Єлизаветграді і Миколаєві, ще менших — в інших містах і містечках) та додаткових надбавок за двірників, швейцарів, трубочистів, вивезення сміття і нечистот, асенізацію та каналізацію, постачання води і опалення. Сума відсоткових і додаткових надбавок, як і основна платня, встановлювалась залежно від розміру найманих приміщень та їх якості. Як бачимо, і цей закон, як і більшість інших нормативних актів гетьманського уряду, був спрямований перш за все на захист прав та інтересів власника.

З іншого боку, ці права й інтереси геть відкидались, коли ситуація у державі змінювалась і вимагала інших підходів. Мається на увазі закон про примусову реквізицію житлових приміщень, квартир та кімнат для державних потреб. При цьому приватні власники зобов'язувалися їх опалювати, забезпечувати безперешкодне користування комунальними послугами, водою, електроенергією, плитами, телефоном тощо. Якщо ж хтось з них створював перешкоди для такого користування, то оціночній комісії надавалось право накласти на власника штраф до 1000 крб. або арешт строком до 3-х місяців.

У середині вересня міністрові фінансів було надано право у примусовому порядку займати для потреб експедиції заготовок державних паперів помешкання приватних друкарень і реквізовувати друкарські машинки та приладдя. У зв'язку з труднощами у виробленні монопольно казенної горілки міністр фінансів у той же час отримав право реквізовувати у громадян і установ скляний посуд, корки та смілки.

Та найгрубіше, навіть цинічне порушення прав власника відбувалось при реквізиції продовольства у селян, а також коней та знаряддя для військових потреб. Реквізовувались автомобілі, мотоцикли, бензин, бензол, машинні масла, вози, кінська амуніція, козаче обмундирування, білизна, чоботи, одежа, рукавиці, зброя, ліки та інше майно.

Цинічне ставлення до прав людини підтверджується в Українській державі тим, що 15 червня при міністерстві юстиції було створено спеціальну комісію для підготовки питання про застосування позасудових арештів, яка «во

имя сохранения существования государства» внесла суттєві зміни до аналогічного акту Тимчасового уряду від 2 серпня 1917 р. і підготувала документ «Про заходи проти осіб, що загрожують безпеці Української держави та її правопорядку». Проголошення гетьманом свободи слова і друку блокувалось жорстокою цензурою. Ці функції виконував освідомчий відділ гетьманської похідної канцелярії, який складався з начальника відділу, що користувався правами директора департаменту міністерства, 4-х діловодів, цензора, завідуючого типографією, 2-х друкарок і кур'єра. Кожного дня відділ складав для гетьмана огляд друкованих видань, видавав дозволи на публікацію матеріалів, де згадувалось ім'я П. Скоропадського, інформував пресу про життя гетьманського двору, спростовував деякі друковані повідомлення тощо. Особлива увага приділялась при цьому російській, польській, німецькій, австрійській, французькій, англійській, американській та єврейській пресі.

Слід підкреслити, що, пристосовуючи проект основного закону Російської імперії, розроблений у Петербурзі для використання як конституції Української держави, гетьманська комісія викреслила з нього багато демократичних положень, зокрема про скасування станового поділу суспільства і станових привілеїв, про ліквідацію цензури, про відміну надзвичайного судочинства, про свободу зібрань без попереднього дозволу, про інститут умовного засудження тощо, а стаття петербурзького проекту «Смертна кара скасовується» була замінена на статтю «Смертна кара відроджується». Зберігався поділ мешканців України на громадян і козаків і при цьому ставився наголос: «Козаки можуть бути тільки української національності» й т. і.

ДРУГА КОДИФІКАЦІЯ РАДЯНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА — систематизація нормативних актів Союзу РСР і союзних республік, яка була проведена у 60—80-ті рр. Основним завданням її було «приведення правової системи відповідно до рівня розвитку суспільства». Вважалося, що соціалізм у СРСР переміг повністю і остаточно, а держава диктатури пролетаріату переросла в загальнонародну державу і поступово наближається до комуністичного самоврядування. Було продекларовано широке запровадження міфічних громадських засад у різних сферах життя, зроблено спробу усунути надмірну централізацію, що душила економіку.

Розпочаті реформи не підкріплювалися глибинними демократичними перетвореннями, а це зводило нанівець усі прогресивні починання. Демократична тенденція в подальшому ослабла, сили бюрократії і консерватизму не тільки взяли гору, але ще більше зміцнилися. Існуюча політична система виявилася неспроможною здійснити реформи. В житті суспільства утвердився подвійний стандарт: проголошення демократичних принципів на словах, а насправді авторитарність, трибунні заклинання про народовладдя, але волюнтаризм і суб'єктивізм на практиці, говорильня про демократичні інститути і реальне нехтування ними, дефіцит критики і гласності. Робили висновок про розвиток демократії за формальними, кількісними показниками. Блокування, а потім згортання реформ 60-х рр. силами бюрократичного консерватизму послабили економічні інструменти влади. Єдиний народногосподарчий комплекс країни, що склався, визначався як централізована, командно-адміністративна система, яка протистояла ініціативі республік, принципам їх економічної самостійності та власності на національні багатства й національний доход. Це було основою політичної і національної залежності української держави. Незважаючи на проголошену й закріплену Конституцією суверенність, УРСР у складі СРСР залишалась економічно, політично й ідеологічно залежною.

Тому в цих конкретно-історичних умовах особливістю Д. к. р. з. було збереження союзних принципів, централізації законодавчого регулювання й уніфікації законодавства, хоча й меншою мірою, ніж у сталінські часи. Це виявилося, насамперед, у прийнятті Верховною Радою СРСР Основ законодавства з усіх важливих галузей права, які вважалися основою для підготовки відповідних до них республіканських кодексів. Причому інше, ніж в Основах, рішення питань не допускалося. До того ж існувала конституційна норма, що в разі розходження закону союзної республіки з загальносоюзним діє загальносоюзний закон. У такому ж співвідношенні знаходилися укази Президії Верховної Ради СРСР та укази Президії Верховної Ради союзної республіки. В цих випадках союзна республіка приводила своє законодавство у відповідність до загальносоюзного.

Усього за період 1958—1984 рр. було прийнято 16 Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік: кримінального законодавства, про судоустрій, кримінального судочинства, цивільного законодавства, цивільного судочинства, про шлюб та сім'ю, земельного законодавства, виправно-трудового, про охорону здоров'я, про працю, водного законодавства, про освіту, про надра, лісового законодавства, про адміністративні правопорушення, житлового законодавства. Крім того, було прийнято ряд великих загальносоюзних актів, наприклад, Регламент Верховної Ради СРСР, Закон про Раду Міністрів СРСР, Закон СРСР про охорону атмосферного повітря, Закон СРСР про державний нотаріат, Закон СРСР про охорону та використання пам'яток історії і культури та ін. Ряд правовідносин регулювався статутами та кодексами, прийнятими загальносоюзними органами, наприклад, Статутом про залізниці СРСР, Ветеринарним Статутом СРСР, Повітряним кодексом СРСР, Митним кодексом СРСР, Кодексом торгового мореплавства тощо.

Підвищення ваги і ролі загальносоюзних нормативних актів привело до т. зв. інтеграції правових норм і принципів на території Радянського Союзу як єдиної союзної держави. Ця тенденція ще більше посилилася з прийняттям у 1977 р. нової Конституції СРСР. Мало чим від неї відрізнялися нові конституції союзних республік, у тому числі Конституція УРСР 1978 р. Проголосивши побудову в СРСР розвинутого соціалізму, основні закони були пронизані ідеями, характерними для тогочасної командно-адміністративної системи. Більший акцент було зроблено на державну власність, закріплювалася керівна роль КПРС у житті суспільства і держави, запроваджувалася авторитарно-владна господарська система. Парадні, декларативні гасла, зафіксовані в цих правових документах, значною мірою розходилися з реальним життям, не відповідали дійсності, порушувалися конституційні норми і права людини. Все це було характерно для усього радянського законодавства того часу.

Таким чином, втілилася в практику ідея єдності законодавчого регулювання на території союзних республік, що вело до безмежного розширення компетенції центру і зведення нанівець прав республік. Це породжувало декларативність основних принципів суверенітету влади — незалежності та верховенства. Так, на 1 січня 1985 р. було прийнято 13 кодексів УРСР: кримінальний (1961 р.), кримінально-процесуальний (1960 р.), цивільний (1963 р.), цивільний процесуальний (1963 р.), про шлюб та сім'ю (1969 р.), земельний (1970 р.), виправно-трудовий (1971 р.), про працю (1971 р.), водний (1972 р.), про надра (1976 р.), лісний (1979 р.), житловий (1983 р.), про адміністративні правопорушення (1984 р.). Але по суті вони були копіями загальносоюзних актів. Жодний з них не вміщав особливостей, що підтверджували б національно-державну самобутність республіки, її право на створення самостійної правової системи. Тому не можна говорити про існування української системи права в цей період.

Слід відзначити ще одну особливість другої кодифікації. В ході її нерідко використовувалися різні засоби

правового регулювання, виявилась недостатня ефективність дії ряду законів, внаслідок чого окремі норми протягом малого відрізку часу підлягали змінам, нерідко в протилежних напрямках. Наприклад, в Основи цивільного законодавства з моменту введення їх в дію в 1962 р. і до 1981 р. включно було внесено понад 80 змін, в Основи кримінального законодавства з моменту введення їх в дію в 1959 р. до 1982 р. включно — понад 50 змін. У Кримінальний кодекс УРСР з моменту введення його в дію в 1961 р. і по жовтень 1984 р. внесено більш як 340, в Кримінально-процесуальний за цей же період — більш як 270, в Цивільний з 1964 і по жовтень 1984 р.— більш як 70, в Цивільно-процесуальний кодекс з 1964 р, по жовтень 1984 р.— більш як 130 змін і доповнень.

Разом з тим треба відзначити і позитивні моменти. Це підвищення рівня правового регулювання: прийняття кодексів як єдиних законодавчих актів, що будуються за визначеною системою; посилення ролі закону в системі державно-правових актів, що в цілому зміцнює правову систему. Кодифікація дозволила об'єднати суміжні інститути різних галузей права, міжгалузеві інститути і сформувала водне, лісове, гірниче, господарське, нотаріальне законодавство. Позитивним є досвід роботи по створенню «Систематичного зібрання діючого законодавства», що дало можливість обновити й упорядкувати правову систему республіки, створити у майбутньому Звід законів Української РСР.

З

ЗАКОНОДАВЧА ПРОЦЕДУРА В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ. За умов відсутності вищих представницьких органів вона була досить простою. Про майбутній Український сойм точились лише балачки, а «найближчий час», коли буде виданий закон, який установлював би новий порядок виборів до сейму, про що йшла мова у гетьманській Грамоті від 29 квітня 1918 р., за 8 місяців так і не настав. Не існувало і будь-яких законодавчих програм. «Правительство, — підкреслювалось в урядовому повідомленні від 10 травня,— не вважає необхідним оголошувати повну програму законодавчої праці, бо останнє належить будучому народному представництву. Але правительство вважає своїм обов'язком здійснити тепер же законодатні міри, які являються негайними за для установлення в країні ладу, зміцнення влади і утворення нормальних і культурних умов правління та державного хазяйства».

Спеціальний розділ «Про закони» вміщувався і у «конституції» Української держави, тобто «Законах про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня. Перш за все у них наголошувалось, що держава керується твердими законами, виданими в установленій черзі. Їх сила вважалась обов'язковою для всіх укр. громадян та іноземців, які перебували в Україні. Передбачалось, що закони, видані для якої-небудь території або частини населення, наступним загальним законом не скасовуються, якщо це спеціально не зазначено у новому нормативному актові.

Закони підлягали опублікуванню для загального ознайомлення і до цього моменту ними не користувались. Обов'язкова сила новому нормативному актові надавалась з часу, у ньому зазначеному, а доводитися до відома виконавців він міг і по телеграфу, і через спеціальних посланців. Скасування того чи іншого закону відбувалось тільки силою нового аналогічного акту. Формально діяв і давно визнаний загальний принцип: незнання закону, оприлюдненого належним чином, не звільняє від відповідальності за його порушення або невиконання.

Процедура прийняття законів, зафіксована у названій «конституції», передбачала їх розробку у відповідному міністерстві з наступним розглядом на засіданнях Ради міністрів, а після ухвали з боку останньої законопроект передавався на утвердження гетьманові. Якщо акти мали міжвідомчий характер, то Рада міністрів обговорювала їх лише після погодження у належних міністерствах. Міністрам надавалось право тлумачення прийнятих законів і видавання розпоряджень «у їх розвиток», але такі розпорядження підлягали попередній ухвалі з боку Ради міністрів.

Чіткого розмежування між власне законами і підзаконними нормативними актами за доби Української держави не існувало. Більше того, досить часто сила законів надавалась постановам, розпорядженням і навіть поясненням окремих міністрів. Напр., Рада міністрів 20 травня наділила такою компетенцією міністра шляхів, який мав право видавати, скасовувати, змінювати та доповнювати всі постанови, що стосувалися загального статуту залізниць, нових тарифів, правил і умов перевезення пасажирів, багажу і грузів.

Усього за неповних 8 місяців функціонування режиму було видано майже 500 документів, які вважались законами. Але, звичайно, на території Української держави діяло безліч нормативних актів, прийнятих за часів царизму, Тимчасового уряду, Центральної Ради. У гетьманській Грамоті від 29 квітня йшлося про скасування всіх розпоряджень уряду УНР і Тимчасового уряду, але за смислом цих рядків воно стосувалось лише тих актів, які порушували право приватної власності як фундаменту культури і цивілізації.

Не припинялась і дія багатьох актів Центральної Ради. Навпаки, деякі з них набрали силу лише в Українській державі. Напр., видана міністерством торгу і промисловості УНР інструкція повітовим, міським і містечковим народним самоврядуванням відносно перевірки (початкової і повторної) мір і ваги, які вживались у торговельних і промислових установах, за погодженням з міністерством внутрішніх справ була видана 16 квітня, а обнародувана лише 18 травня, тобто набула чинності при режимові П. Скоропадського. Накази ж міністерства продовольства УНР офіційно скасовувались, без затвердження нового міністра вважалися недійсними і виконанню не підлягали.

За доби Української держави без змін діяли ухвали і міністерства фінансів УНР (напр., «Про утворення фінансово-економічної консультативної наради», «Про приймання у заклад промислових паперів» тощо); і міністерства шляхів УНР («Про негайне виконання розпоряджень Вищого залізничного уряду у справі відчуження майна», «Про порядок видачі білетів і посвідчень», «Про надсилання повідомлень про валову виручку», «Про плати залізничним служачим»); і міністерства харчових справ УНР («Про молочні ферми для забезпечення молоком дітей та хворих»); і міністерства освіти УНР («Про українізацію вчительських інститутів та семінарій»); і міністерства пошт і телеграфів УНР («Про закордонні переводи», «Про користування німецьких та австрійських військових частин державними телеграфними та телефонними дротами») та багато інших нормативних актів УНР.

Велику роль у законотворчому процесові відігравала державна канцелярія, яка складалась з державного секретаря, його товариша, юридичної ради, департаменту законодавчих справ з термінологічною комісією, архівом і бібліотекою, окремого відділу кодифікації законів, департаменту загальних справ, секретаріату Ради міністрів і державної друкарні.

Державний секретар призначався гетьманом, але до складу уряду не входив. Проте він брав участь у засіданнях Ради міністрів з правом дорадчого голосу, а при розгляді документів, проекти яких розроблялися державною

канцелярією, мав і вирішальний голос. Державний секретар користувався всіма правами міністра, а три його товариші — правами товаришів міністра. До компетенції найвищого керівництва державної канцелярії входило: 1) керування розробленням та винесення на розгляд проектів остаточних законів і розпоряджень, якщо вони не належали до виключної компетенції окремих міністрів; 2) засвідчення своїм підписом документів, ухвалених Радою міністрів і затверджених гетьманом; 3) внесення до уряду законопроектів, розроблених окремими міністерствами, з своїми міркуваннями щодо їх змісту; 4) представлення документів Ради міністрів на затвердження гетьманові; 5) керівництво кодифікацією законів та видання зведеного їх збірника; 6) оголошення законів; 7) загальне порядкування справами уряду.

На засіданнях юридичної ради головував державний секретар або один з його товаришів. Постійним її членом за посадою був директор департаменту законодавчих справ, а інші члени, тобто фахівці з різних галузей права, запрошувались до її складу державним секретарем і затверджувались гетьманом. Вони не входили до штату канцелярії, але отримували по 30 крб. за кожне засідання ради. Вона давала висновки щодо законопроектів.

Департамент же законодавчих справ розробляв ці законопроекти, розглядав нормотворчі акти міністерств, робив висновки щодо них, складав різні довідки з юридичних питань, збірники законів, вів діловодство канцелярії та юридичної ради. До його складу входили директор, два віце-директора, начальники відділів, бібліотекар, архіваріус та інші службовці за штатом. До термінологічної комісії департаменту входили знавці української мови, які розробляли термінологію у сфері державного права й редагували ті чи інші акти. В ній був лише один постійний член за штатним розписом, який користувався службовими правами начальника відділу. Ще три особи вважались тимчасовими членами. Вони призначались наказами державного секретаря і за кожне засідання отримували по 25 крб. Допоміжну роботу у департаменті законодавчих справ виконували співробітники архіву та бібліотеки.

Самостійно існував окремий відділ кодифікації законів, який складався з чотирьох членів — кодифікаторів і канцелярії. Очолював відділ сам державний секретар, а члени-кодифікатори користувались правами директорів департаментів. Відділ вносив пропозиції щодо змін в існуючих законах, а після відповідного рішення уряду доручав департаментові законодавчих справ розробляти той чи інший законопроект.

Департамент загальних справ готував проекти наказів гетьмана про призначення і оприлюднював їх, вів формулярні списки відповідальних осіб центральних відомств, губернських старост і всіх службовців державної канцелярії, виконував канцелярське діловодство уряду, завідував касою та грошовим забезпеченням самої канцелярії, її помешканням і господарчими потребами. Департамент складався з директора, віце-директора, двох начальників відділів та інших службовців.

До складу державної канцелярії входив і секретаріат Ради міністрів з двох секретарів, двох їх помічників і деяких інших осіб згідно з штатним розписом. Причому ці секретарі користувались службовими правами директорів департаментів, а їх помічники — правами віце-директорів. Секретаріат готував матеріали для обговорення у Раді міністрів та Малій Раді міністрів, інформував їх членів, вів журнали засідань, реєстри таких журналів, розсилав витяги з протоколів відповідним міністрам для відому чи виконання. Управління державною друкарнею визначалось окремим статутом, який мав ухвалити державний секретар. Нею стала друкарня військового міністерства на Володимирській вул. у Києві.

Як бачимо, законопроекти могли розроблятися або у відповідних міністерствах, або у державній канцелярії, але все одно вносились до Ради міністрів через останню за підписом міністра і директора того чи іншого департаменту міністерства у 20 прим., тобто для кожного члена уряду. Допускалось, як виняток, внесення деяких законопроектів особисто міністром безпосередньо на розгляд Ради міністрів. Приймались ці акти простою більшістю голосів, а при їх рівності вирішальним був голос голови. Міністр фінансів повинен був візувати всі документи, у яких йшла мова про надання коштів.

Хід обговорення законопроектів фіксувався у спеціальному журналі, який підписували протягом доби всі учасники засідання. Державна канцелярія враховувала побажання, висловлені при розгляді акту і зафіксовані в журналі, вносила поправки до тексту й подавала законопроект на підпис голові уряду та тому міністрові, який вносив його до Ради. Законом же нормативний акт ставав лише після власноручного його затвердження гетьманом. Оприлюднювати закон мав Генеральний суд, але після його реформування, а до цього це робила державна канцелярія через «Державний вістник». Закон Центральної Ради від 17 листопада 1917 р. про тимчасовий порядок розпублікування законів скасовувався.

Уже наприкінці існування режиму до порядку прийняття законів були внесені деякі зміни. Скажімо, законопроекти треба було подавати у 25 прим. для розсилання членам уряду. А 5 грудня з'явилась одна досить цікава норма: перегляд законопроектів, ухвалених урядом, дозволявся не раніше від 3-х місяців з дня їх затвердження. Виняток допускався лише у тому разі, якщо персональний склад Ради міністрів буде поновлено повністю чи на дві третини, або коли рішення про перегляд буде прийняте четвертою частиною загальної кількості членів уряду.

Особлива увага в Українській державі приділялась законам, що регулюють сферу військового будівництва. 29 жовтня для їх розгляду було створено особливу нараду у складі 5 міністрів: військового, внутрішніх справ, фінансів, шляхів і продовольчих справ. Через місяць Рада міністрів ухвалила закон «Про розпорядок для розроблення і кодифікації законів у військовому відомстві та про накази по тому ж відомству». Передбачалось у майбутньому видати Повне зібрання законів і збірку військових постанов Української держави. Поки ж цього не сталось, армії наказувалось керуватися: 1) зібранням військових постанов 1869 р. з додатками і змінами аж до кінця існування Тимчасового уряду; 2) законами Української держави; 3) постановами по муштровій, технічній і господарській частинам, статутами і регламентами військового міністра; 4) розпорядженнями військового міністра.

Проекти нових законів і постанов повинні були попередньо розглядатись у відповідних головних управліннях і управах, потім пересилатись до канцелярії військового міністерства, а згодом розглядатись самим міністром і передаватись далі у відповідному порядкові. Нормативні документи, видані військовим міністерством, якщо вони зачіпали інтереси інших відомств, набували сили лише після погодження з останніми. Накази про надання рангів, нагороди, призначення, переміщення або усунення, які підписував гетьман, теж оголошувались у наказах військового або морського міністра.

Закон передбачав доповнення 24-томного зібрання військових постанов 1869 р. ще трьома книгами: XXV томом — для всіх військових статутів загального для армії значення; XXVI — для правил про перевезення військ залізницями; XVII томом — для штатів військових частин та інституцій.

Відсутність чіткого розмежування між законами та іншими нормативними актами призводила до того, що у багатьох випадках законами вважались найдрібніші ухвали. Скажімо, у червні Рада міністрів і гетьман затвердили «закон» про вироблення і продаж гральних карт. Це право надавалось виключно державній владі, а керів-

ництво покладалось на міністерство фінансів, зокрема на його відомчі підрозділи — фінансову палату, державну скарбницю і акцизний відділ. Закон регламентував правила купівлі, продажу, перепродажу карт, їх обліку у відповідних клубах і товариствах, штемпелювання тощо. Зокрема, колода карт мала даватись для гри лише один раз, а потім поверталась до місцевих інституцій міністерства фінансів. Продаж карт недержавного виробництва, як і провезення в Україну закордонних карт заборонялись. У останньому випадку карти конфісковувались, їх власники підлягали штрафу у 30-кратному розмірі від продажної ціни такої ж кількості державних колод, а при повторенні порушення — ув'язненню строком до 3-х місяців. Така ж кара накладалась на винних у фабричному виробленні карт і навіть їх купівлі з метою наступного продажу. Зміна етикеток на колодах кваліфікувалась як шахрайство.

Ще однією особливістю законів Української держави було надання майже всім з них зворотньої сили. Відбувалось це переважно шляхом введення їх у дію минулим, а у ряді випадків — і далеко минулим числом. Так, статут Державного хлібного бюро, змінений 17 липня, був введений у дію з 3 квітня; директор Українського телеграфного агентства С. Бразуль-Брушковський, призначений 18 листопада, з 29 травня; закон про нові оклади викладачам вчительських інститутів і семінарій від 5 листопада запроваджувався з 1 червня тощо.

У зв'язку з тим, що багато законів та постанов уряду не виконувались на місцях і залишалися на папері, міністр внутрішніх справ І. Кістяківський неодноразово звертався до всіх інституцій і урядових осіб, губернських і повітових старост, міських отаманів з вимогою негайного проведення у життя нормативних актів Ради міністрів. Та насправі це не завжди допомагало.

ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1649 р. — угода Б. Хмельницького з Польщею, укладена 8(18) серпня під Зборовом. Він завершив воєнні дії 1649 р., в ході яких селянсько-козацьке військо завдало нищівних ударів польсько-шляхетській армії. Однією з головних битв стала Зборівська, де від цілковитого знищення поляків врятувала зрада союзника Б. Хмельницького татарського хана Іслам-Гірея III, який боявся надмірного росту сили козаків. Б. Хмельницький був змушений почати з поляками переговори і прийняти не зовсім вигідні для України умови, що не відповідали фактичному успіхові козацької зброї.

З. д. формально підтверджував козацькі права і привілеї. Козацький реєстр збільшувався до 40 тис. чол., хоча фактично козаків було в кілька разів більше. Під управління українських шляхтичів православної віри на чолі з Б. Хмельницьким переходили воєводства Київське, Брацлавське й Чернігівське; на цій території заборонялось розташовувати польське військо; євреї й єзуїти не мали права мешкати у вищезгаданих воєводствах; православний київський митрополит діставав місце в польському сенаті; Чигирин переходив у володіння гетьмана; Волинь, Поділля, Київ, Полісся залишалися під владою польської шляхти. Питання про ліквідацію уніатської церкви в Україні мав розв'язати польський сейм. Мала також бути оголошена загальна амністія, а крім того ще спеціальна амністія для шляхти, яка прилучалася до козацького повстання. В січні 1650 р. польський сейм затвердив статті З. д. в дуже загальних виразах, але Польща не збиралася їх виконувати. Так, православний митрополит не дістав обіцяного місця в сенаті, бо цьому рішуче противилося католицьке духівництво, тому справу релігійну було відкладено «до майбутнього сейму». І взагалі польські політичні кола не хотіли примиритися з думкою про самостійне існування козацької України.

Аналізуючи умови З. д., можна прийти до висновку, що на його підставі на території Польщі утворювалася автономна область, де адміністративно-судова й військова влада передавались козацькій старшині на чолі з гетьманом і в межах якої православній вірі надавалися всі права нарівні з пануючою в державі римо-католицькою вірою. Але суспільний устрій залишався без змін. Польським панам поверталися їхні маєтки в Україні. Селяни, які не потрапили до козацького реєстру, переходили в підданство своїх власників і мусили відбувати панщину. Все це викликало невдоволення широких народних мас; у багатьох місцях вибухали антипольські повстання.

Статті З. д. також не могли задовольнити українських керівників на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким. Замість визволення свого народу і утворення власної держави довелося формально задовольнятися нібито національно-територіальною автономією і то властиво для самої тільки козацької верстви. Тому не дивно, що Б. Хмельницький дивився на З. д. як на тимчасовий і намагався творити нову державну організацію під офіційною назвою «Військо Запорозьке».

З. д. фактично означав лише перемир'я між Україною й Польщею і рано чи пізно повинен був виникнути новий конфлікт. Воєнні операції розпочалися навесні 1651 р. Але під Берестечком укр. військо та його союзники — татари — зазнали поразки. Її наслідком стала Білоцерківська угода, укладена 28 вересня 1651 р. між Б. Хмельницьким і польським гетьманом Потоцьким. Вона була важчою для України, ніж Зборівська. Число реєстрового козацтва зменшувалося наполовину — до 20 тис. Автономію діставало тільки Київське воєводство, а Брацлавське й Чернігівське мали відійти знову під королівську адміністрацію. Гетьман мусив тепер допустити польську шляхту до її маєтків, чого намагався уникнути після З. д. Б. Хмельницький зобов'язується розірвати союз із кримським ханом і відмовитися від самостійних переговорів з іноземними державами.

Польський сейм не затвердив Білоцерківську угоду, а в травні 1652 р. Б. Хмельницький відновив війну з Польщею. 1653 р. під Жванцем під тиском татарського хана було укладено мир на умовах скасування Білоцерківського договору і відновлення Зборівського. Але козацька старшина на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким вже рішуче змінила орієнтацію: на перший план вийшла Москва. Царський уряд тепер виявив більше охоти до переговорів з Україною, які закінчились Переяславською угодою і укладенням так званого Московського договору 1654 р.

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО. Протягом багатьох віків історії людства серед усіх джерел права провідну роль відігравали санкціоновані державою і обов'язкові для населення давні звичаї та традиції. У своїй сукупності вони створювали звичаєве або т. зв. «неписане» право, котре регулювало більшість відносин у рабовласницькому і ранньофеодальному суспільствах. З плином часу З. п. перетворилося на допоміжне джерело, до якого зверталися у разі відсутності відповідних норм у письмових правових джерелах. Доречно зауважити, що майже всі перші правові кодекси теж були систематизованим офіційним викладом давніх правових звичаїв. Проте з подальшим розвитком законодавства було проголошено тезу про пріоритет «писаного права», а з кінцем феодалізму у більшості держав роль З. п. звелася нанівець.

Давню історію має й українське З. п. Своїм корінням воно сягає правових звичаїв Давньоруської держави, основну частину яких згодом було записано у Руській Правді та інших перших актах князівського законодавства, які скоріше фіксували звичаєві норми, ніж творили нові. Руська Правда і «неписане право», що доповнювало її, зберігали свою силу і після татарської навали у Галицько-Волинському князівстві та у Великому князівстві Литовському в перший період його правової історії. З появою Литовських Статутів З. п. теж не втратило свого значення. Перший Литовський Статут (1529) прямо вказував, що за умови відсутності законодавчого регулю-

вання керуватися слід «под сумленьем... водлуг стародавнего обычая». Дещо негативне ставлення до З. п. було зафіксовано у Другому Литовському Статуті (1566), який орієнтувався виключно на письмові джерела. Але така позиція виявилася нежиттєвою, і у Третьому Литовському Статуті (1688) було підтверджено роль З. п. як допоміжного джерела. Крім того, Литовські Статути всіх трьох редакцій кодифікували чимало норм, які походили від прадавніх правових звичаїв. Про можливість використання норм З. п. йшлося й у поширених на Україні збірках магдебурзького права П. Щербича, Б. Гроїцького та ін.

Виключно на підставі З. п. діяли т. зв. копні (громадські) суди. Їх існування спершу не було офіційно санкціоновано польсько-литовською владою і ґрунтувалося лише на мовчазній її згоді й відсутності прямих заперечень. Згодом, у Третьому Литовському статуті діяльність цих судів дістала офіційне закріплення. Таким чином, в Україні мали місце всі три відомі в науці способи перетворення звичаю у правову норму: незаперечення з боку держави ініціативного застосування громадянами правових звичаїв; фактичний розгляд справ у суді на підставі З. п.; закріплення правових звичаїв у письмових джерелах.

Слід підкреслити, що в Україні до З. п. ставилися особливо шанобливо. Воно вважалося «давниною», «пошліною», «дійсно народним правом» і протиставлялося «новині» — законодавству, нав'язаному значною мірою іноземними володарями. «Новини не вводити і старовину не рушити» — така вимога часто висувалася від імені населення претендентам на владу в державі.

Важко переоцінити значення З. п. у Запорозькій Січі, яка стала центром виникнення великої кількості звичаїв, котрі у сукупності склали нове поняття — «козацьке право». В Січі зародилися норми військово-адміністративної організації козацтва; правила ведення війни; деякі правила діяльності судових установ; традиційні види покарання злочинців; порядок користування козаками землею, лісами, водами; правила купівлі-продажу та інших цивільно-правових угод; норми щодо набуття права власності внаслідок давності володіння та ряд інших інститутів матеріального і процесуального права. На Запоріжжі взагалі не було писаних джерел права, і за всіх обставин пропонувалося керуватися нормами З. п. та «здоровим глуздом».

Суттєву вагу мали норми З. п. на етапі переходу України «під руку російського царя», коли московський уряд офіційно визнав силу «попередніх прав». Збереження «давніх прав», у тому числі і З. п., розглядалося як важлива гарантія відносної автономії України у складі Росії. Польсько-литовська судова система була скасована, а нові судові органи орієнтувалися виключно на «давні права», які лише згодом стали уточнюватися в нормах гетьманського законодавства.

У ході численних спроб кодифікувати чинне в Гетьманщині право, всі підготовлені проекти, починаючи з славнозвісної пам'ятки «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743), віддавали належне З. п. України, використовуючи як одне з джерел кодифікації, а також закріплюючи можливість його застосування для регулювання певних відносин у галузі шлюбно-сімейного і спадкового права та в деяких інших випадках.

З поширенням в Україні загальноімперського законодавства «українська давнина» збереглася у вигляді окремих спеціальних норм «Місцевих законів Полтавської та Чернігівської губерній», що містилися в Зводі законів Російської імперії. А російський Статут цивільного судочинства (1864) допускав використання З. п. у спадкових, родинних та земельних правовідносинах, щодо яких немає відповідного законодавчого регулювання.

Окремі випадки застосування З. п. при вирішенні питань, пов'язаних з користуванням громадськими пасовиськами і лісами, деякими аспектами трудових, шлюбних і спадкових відносин, мали місце навіть на початку XX ст.

Після повалення царату в своїх уявленнях про майбутню правову систему України багато державних діячів, віддаючи данину українській народницькій традиції, надавали великого значення З. п. Звернення до «дійсно народного права» стало одним з політичних гасел цієї доби. Зокрема, деякі правові звичаї були покладені в основу правотворчої діяльності Центральної Ради, гетьмана Скоропадського і Директорії. Норми земельного, шлюбно-сімейного та спадкового права відтворювали відповідні норми З. п., які вважалися такими, що найбільше втілювали національні правові риси. За радянської влади спершу були спроби допустити допоміжну роль З. п. у деяких цивільних, земельних та інших правовідносинах, з'явилась навіть доктрина «революційного звичаєвого права» академіка О. Малиновського. Але згодом основним джерелом радянського права стали нормативні акти і З. п. майже повністю втратило практичне значення (мали місце лише окремі факти застосування звичаїв при регулюванні деяких правових питань торгового мореплавства та окремих інших проблем).

Українська інтелігенція традиційно приділяла значну увагу вивченню проблем З. п., що в умовах російського самодержавства мало не тільки історико-пізнавальне, але й певне політичне значення. Ідея звичаєвого (народного, національного) права тісно ув'язувалась з ідеєю національної державності. Окрасою вітчизняної науки стали дореволюційні дослідження З. п. України П. Єфименка, О. Кістяківського, О. Левицького та П. Чубинського. У дореволюційний час багатий доробок залишила постійна комісія для вивчення З. п. України, яка діяла в складі Української Академії наук протягом 1918—1933 рр. (на чолі комісії стояли в різний час О. Левицький, В. Синайський, А. Кристер та О. Малиновський). Спільними зусиллями кількох поколінь укр. вчених вдалося зібрати, записати і проаналізувати правові звичаї нашого народу, порівняти їх із З. п. інших країн і на цій основі зробити висновок про високий рівень правової культури наших пращурів.

Разом з тим мала місце і певна ідеалізація З. п. Трактуючи звичай лише як «народне», незалежне від держави джерело права, дослідники не враховували, що тільки з санкції держави звичай і, зрозуміло, далеко не кожний, може піднестися до рівня З. п. В деяких працях плуталися звичаї і правові звичаї, недооцінювалася вага класового, політичного елементу в нормах З. п.

Останнім часом відчувається певне зростання інтересу вчених і практиків до проблем З. п., в програмах деяких політичних організацій навіть з'явилися заклики повернутися до «звичаєвого державного права України». Проте серйозних наукових розробок ще немає, а тому говорити про відновлення історичної тяглості у дослідженях З. п., перерваної розгромом академічної гуманітарної науки в 30-х рр. поки що передчасно.

ЗВИЧАЙ є досить своєрідною формою соціальної регуляції. В суспільному значенні — це форма поведінки людей, яка в результаті багаторазового повторення в часі і просторі набуває певну стійкість, закріплюється в практичному досвіді, психології, а також в ідеології тої чи іншої соціальної групи. В основі З. лежать елементи суспільної необхідності, які на початкових етапах роблять його найбільш близькою до реальних потреб людей формою регулювання їх дій, а також способом наслідування надбаного соціального досвіду. Вимоги З. засвоюються людьми в процесі безпосередньої виробничої діяльності, взаємного спілкування. Людина, що входить у певну соціальну групу, засвоює їх вимоги з дитинства. На відміну від інших соціальних нормативних утворень З. не залишає сумніву в тому, дотримуватись його вимог чи не дотримуватись, бо не дає можливостей вибору. Тому, по-

ряд з підвищеною стійкістю, психологічною схильністю до нього людей, З. характеризується також консервативністю; обмежуючи можливості прояву людської ініціативи, він робиться на певному етапі свого існування реакційним і вимагає довгої боротьби, в результаті якої беззаперечність його вимог вдається подолати.

ЗЛУКА УНР І ЗУНР — об'єднання двох суверенних укр. держав в одну Українську Народну Республіку (УНР). Урочистий Акт злуки (об'єднання) був проголошений Директорією 22 січня 1919 р. на Софіївському майдані Києва. Йому передували предвступний договір, укладений 1 грудня 1918 р. в Фастові між УНР і ЗУНР, а також ухвала Української Національної Ради від 3 січня 1919 р. про злуку з УНР.

У предвступному договорі, підписаному повноважними представниками обох укр. республік, було заявлено про непохитний їх намір у найкоротший час злитись в одну неподільну державну одиницю. При цьому ЗУНР повинна була увійти з усією своєю територією й населенням як складова частина в УНР з правом територ. автономії, межі якої, а також детальні умови злуки обох держав мала визначити окрема спільна комісія уже в ході здійснення об'єднання. В ухвалі Українська Національна Рада урочисто проголосила з'єднання ЗУНР з УНР в одну, одноцільну, суверенну народну республіку, затвердила предвступний договір про злуку двох республік і доручила Державному Секретаріатові негайно розпочати переговори з урядом УНР з метою його реалізації.

Об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу в силу ряду обставин не було тоді доведено до кінця. Головна з них — скрутне становище, в якому незабаром опинилися Директорія та її уряд, змушені під натиском радянських військ залишити майже всю територію Великої України. Та й серед західноукр. держ. діячів не було прагнення до негайного повного об'єднання. На вимогу представників ЗУНР Директорія погодилась на те, щоб до скликання Всеукраїнських Установчих зборів адмін. та законодавчі функції в Зах. Україні велися самостійно, а фактичне з'єднання було здійснено пізніше. Подібний партикуляризм був поширений також на військову і зовнішньополіт. сфери. Практично ухвала Української Національної Ради від 3 січня й акт Директорії від 22 січня 1919 р. лише декларували проведення держ. об'єднання в майбутньому. До того часу встановлювався тісний держ. зв'язок між двома укр. держ. організмами, близький до конфедерального, з окремими урядами і військовими силами. Ця організаційна окремішність збереглася навіть тоді, коли територію ЗУНР було остаточно окуповано польск. військами, а уряд її разом з армією опинився на теренах, підконтрольних безпосередньо Директорії.

Незважаючи на це, день 22 січня 1919 р. назавжди залишиться в історії укр. народу як свято Соборності України. Це був один з прекрасніших моментів нашої непростої, нерідко навіть трагічної історії. Високий принцип соборності своїх земель — найблагородніший у світі ідеал, до якого прагне кожна нація. На довгому і тернистому шляху укр. народу до цього ідеалу злука УНР і ЗУНР — подія великого ідейного і політ. значення.

І

ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ Й ПРАВА. Найбільшого успіху в цих дослідженнях можна досягти за допомогою методологічного підходу М. Грушевського, який згідно із своєю гіпотезою вважав, що в «порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури — одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним».

Розгляд даного питання не буде повним, якщо не виходити з розуміння питомої ваги впливу самого існування власної державності народу на політичну самосвідомість етносу. Останнім часом дедалі більшої популярності набувають соціальні установки стосовно того, що Україна майже 850 років все-таки мала свою державність у різних її формах.

Ще до історичної доби предки українців досягли високого культурного рівня суспільного життя й правових норм. А як свідчить правник А. Яковлів, «за винятком такого характерного для українського народу нахилу до індивідуальної свободи, устрій життя в родових та племінних зв'язках і в примітивних племінних державах України-Русі за доісторичної доби мав багато спільних рис з устроєм життя інших слов'янських народів, а де в чому із старогерманським світом».

Правові норми цих державних утворень узасадничувалися принципами народоправства у політичному (публічному) житті й потягу до індивідуальної свободи й рівноправності у суспільному житті, в цивільному праві.

Після остаточного формування у IX ст. Київської Русі державна система базувалася на інституціях народного віче, князя та княжої ради. Компетенція віче обіймала всі функції державної влади, насамперед вибір князя, укладання з ним договору та раду з князем щодо важливих державних справ. «Звичайно князь був носієм і виконавцем усіх функцій державної влади: законодавчої, судової, адміністративної, він стояв на чолі власної дружини й війська цілої держави та правив державою через своїх функціонерів. Поруч з центральною владою на місцях (в городах, пригородках, селах) існувала місцева народна самоуправа, яка найдовше заховала риси прадавнього родового й племінного устрою» (А. Яковлів).

Княжа рада була дорадчим органом і складалася спочатку з старих дружинників, а почасти з старих бояр, пізніше — з бояр.

По смерті князя Володимира Київська держава була побудована за т. зв. «удільною системою», що дуже схожа на федеративну (з огляду на ієрархічну залежність князів від великого київського князя). Всі громадяни цієї держави мали рівні права (крім невеличкої кількості рабів переважно іноземного походження), перехід від верстви до верстви (бояр, міщан, селян) був вільним.

Після короткого періоду розвитку Київська Русь, державний устрій якої був зразком для устрою інших українських земель, унаслідок боротьби удільних князів за владу, а також перекриття татаро-монголами культурних і торговельних зв'язків Києва з Візантією і Сходом, почала занепадати.

Наприкінці XIV ст. західноукраїнські землі були приєднані до Польщі, а решта — до Литви, у XV ст. в Литовсько-руській державі українські міста отримали привілеї на самоуправу (згідно з магдебурзьким правом), унаслідок чого вони перетворилися на «міста», що мали своє право й суд. Самоуправа українських міст мала окреме магдебурзьке право, певною мірою українізоване, яке існувало аж до 40-х рр. XIX ст. За цей же період на західноукраїнських землях поступово українське право було замінене польським.

Козацька революція 1648 р. під проводом Б. Хмельницького, що звільнила від влади Польщі Київщину, Волинь та частину Поділля, привела до відновлення на цій території, а також на території Чернігівського та Переяславського князівств, на лівому березі Дніпра, української національної держави «Війська Запорозького». Йо-

го суспільний лад і державний устрій базувалися на принципах народовладдя Київської доби й справедливо можуть бути кваліфіковані як християнська демократична республіка.

Всенародним віче була Генеральна рада, яка мала всі функції верховної влади: законодавчу, судову, адміністративну. Вона ухвалювала закони, обирала гетьмана й козацьку старшину, вирішувала питання війни і миру, укладала договори з іншими державами, мала право суду над гетьманом і старшиною.

Отже, можемо навіч побачити ступінь ставлення електорату до свого політичного лідера — він був першим серед рівних.

Влада виборного голови держави — гетьмана — була обмежена під час чинності Генеральної ради. При гетьмані була Рада старшини (дорадчий орган) і Генеральна старшина (виконавчо-дорадчий орган). Територія Війська Запорозького поділялася на полки та сотні. Як писав 1918 р. приват-доцент Київського університету І. Огієнко, «все життя українське, увесь розпорядок дому, увесь державний наш лад,— все це повсякчасно було демократичним. Стан прислуги у нашого старого панства ніколи не був пригнобленим — вона завше була вільною і рівною всім.

Нагадаю ще хоча б нашу Київську Академію, де вкупі з сином гетьманським сиділо мужиче дитя. Так, р. 1737 в цій Академії навчалися: дітей козацької старшини 22, офіцерських 1, ратушних чиновників 2, купецьких 6, простих козаків 84, міщан 66, ремісників 7, мужичих дітей 39».

Міста поділялися в Україні на два типи за принципами управління: з повною самоуправою (які мали магдебурзьке право) та з ратушною самоуправою (з неповними правами). І хоча І. Огієнко, на відміну від А. Яковліва, цих особливостей не виділяв, написавши, що «всі міста на Вкраїні за старі часи мали повне самоврядування: всі урядовці, всі чиновники були виборними, вибирались з самих городян і завше одповідали тій громаді, що їх поставила», нас передовсім цікавить той факт, що простий народ України мав виборчі права й певний політичний досвід участі у безпосередній демократії.

Важко переоцінити роль церкви у житті українського суспільства того часу. І тут можна зобачити існування демократичних традицій, що є важливою характеристикою політичної культури: «Митрополита у нас завше вибирали вільними голосами, а патріарх Константинопольський тільки благословляв його. На Вкраїні в церковнім житті скрізь було тоді виборне начало: вільними голосами вибирали священників, єпископів, архімандритів, ігуменів і навіть митрополитів» (І. Огієнко).

1654 р. гетьман Б. Хмельницький уклав з московським царем договір про військовий союз проти Польщі. Згідно з його положеннями Україна прийняла протекторат Московського царства при одночасному збереженні повної автономії (власні верховне й місцеве управління, військо, фінансова та судова системи, державні кордони тощо).

Під упливом соціально-економічних, політичних, культурних умов життя в Російській імперії, через упровадження московського державного устрою та скасування (по 110 роках після договору 1654 р.) української автономії демократичні цінності українського суспільства поступово «вимиваються» соціально-політичними й психологічними установками російської, а по суті східної (або азіатської) політичної культури.

На детальний розгляд заслуговують міркування М. Грушевського щодо еволюції культури України в історико-психологічному контексті. Так, він уважає, що за доби формування Київської держави культура України мала масовий наплив західних (скандинавських) елементів. Ця ж тенденція була продовжена за доби Ярослава та його нащадків, коли Київська Україна-Русь підтримувала широкі династичні зв'язки з німецькими князівствами й усілякими іншими «державами й державками», які перебували під упливом німецької культьури.

Із занепадом Києва (кінець XII ст) його політичну культуру вспадковує Галицько-Волинська держава, що означало повну перевагу західних упливів над тією комбінацією впливів східних (насамперед візантійських), які переважали в період формування Київської держави.

Повертаючись до особливостей формування політичної культури українського етносу, слід також враховувати, що, перебуваючи під Польщею, він не міг не зазнати впливу її політичних традицій. А польська політична практика XVI—XVII ст. свідчить про те, що ухвали сейму приймалися на засадах консенсусу, тобто меншість мала право не припустити затвердження обговорюваного закону.

За свідченням історика Н. Яковенко, на західноукраїнських землях існувала формально рівноправна структура шляхти згідно з нормами польського права, що також є свідченням спорідненості політичних культур Речі Посполитої та козацтва. «Тим часом Московщина далі жила спадщиною Київської держави, все більше розмішуючи її елементами фінськими, татарськими, монгольськими,— Західна Україна, в котрій з XIII ст. зосередилось українське життя, входить вповні в круг західньоєвропейського життя... У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури».

У такий спосіб, через викладені вище суспільно-історичні умови, український народ, більшість якого опинилась під ярмом Російської імперії, дедалі більше підпадав під її вплив. Культура України, в тому числі й політична, дедалі більше розчинювалася східними (азіатськими) компонентами, натомість природна її основа залишалася, безперечно, західною.

Про соціально-психологічну атмосферу, що панувала в Російській імперії, дуже влучно написав відомий російський філософ М. Бердяєв: «Інтереси будування, підтримки та охорони величезної держави посідали абсолютно виняткове й переважне місце в російській історії. Майже не залишалося сил у російського народу для вільного, творчого життя, вся кров йшла на укріплення й захист держави. Класи та стани були слабо розвинені й не відігравали тієї ролі, як в історії західних країн. Особистість була пригнічена величезними розмірами держави».

Всі ці чинники з урахуванням жорстокості східної деспотії, яку дуже важко переносила українська національно-індивідуалістична, західно зорієнтована психологія, сприяли формуванню в українському народі таких рис характеру, як провінційність, холопство, конформізм тощо.

Отже, можна зробити висновок: за тривалі часи перебування на перехресті західної та східної політичних культур власна політична культура українського народу, його ментальність сформувались як творче злютовання, неповторний симбіоз різних компонентів культур (з перевагою все-таки західних компонентів). Це дає нам право й надію говорити про можливість еволюційного розвитку нашого суспільно-політичного ладу на шляху парламентської демократії.

«ІСТОРІЯ РУСІВ» («ИСТОРИЯ РУСОВ») — найвизначніший твір укр. національно-політичної думки кінця XVIII — поч. XIX ст., присвячений історії розвитку України, укр. народу й укр. державності від найдавніших часів до другої пол. XVIII ст. Час написання точно не встановлено. Дослідники відносять його до 1760—1770 рр. (О. Лазаревський, Д. Дорошенко, М. Слабченко, М. Возняк), 1790-х (А. Яковлів, Б. Крупницький, В. Шевчук) і навіть до 1815—1825 рр. (В. Горленко,

А. Єршов, І. Борщак та ін.). О. Оглоблін дотримується думки, що твір написано десь в кінці XVIII ст. (1790-і) або на поч. XIX ст. (1802—1805), можливо, двома наворотами, на терені Новгород-Сіверщини, і там же зазнав ще однієї редакції десь між 1815 і 1822 р. Так само таємницею залишається авторство книги. Спочатку автором вважався архієпископ білоруський Г. Кониський, але ця версія була незабаром заперечена М. Максимовичем та ін. дослідниками. В наступні роки з'явився ряд інших версій: історики припускали авторство Г. Полетики (В. Іконников, О. Лазаревський, М. Василенко, Д. Дорошенко, М. Горбань), його сина Василя (В. Горленко, М. Драгоманов, А. Єршов, І. Борщак), співавторство батька й сина Полетик (М. Грушевський, Д. Майков, Є. Онацький); висловлювалися думки про авторство кн. О Безбородька (П. Клепацький, А. Яковлів, М. Слабченко, М. Возняк), кн. М. Рєпніна (М. Драгоманов), О. Лукашевича (М. Петровський), А. Худорби (В. Шевчук) та ін.

Рукопис «І. Р.» знайдено близько 1828 р. в м. Гриневі Стародубського повіту Чернігівської губ., тривалий час він поширювався в численних рукописних копіях. Уперше надрукований з однієї з таких копій у 1846 р. О. Бодянським у Москві спочатку в «Чтениях Общества Истории и Древностей Российских», а потім окремою книгою; друга публікація здійснена 1956 р. в Нью-Йорку в укр. перекладі Д. Давиденка; третя — 1991 р. в Києві в укр. перекладі І. Драча. Доля рукопису, що був знайдений в м. Гриневі і перейшов разом з бібліотекою до кн. Голіцина, невідома; так само відкритим залишається питання, чи був цей рукопис оригіналом «І. Р.».

Історична концепція твору витримана в традиціях козацької історіографії, пам'ятками якої автор «І. Р.» широко користується, доповнюючи їх переказами, власними спогадами і, частково, архівними документами. В яскравій, подекуди суто художній формі автор дав огляд усього процесу укр. історії до другої пол. XVIII ст., приділивши головну увагу Козаччині, Хмельниччині й Гетьманщині. Основна засада твору — природнє, моральне й історичне право кожного народу, зокрема українського, на самостійний державно-політичний розвиток; головний зміст — боротьба укр. народу проти чужого (польського й московського) поневолення. По своїй суті «І. Р.» є переважно політ. трактатом, втіленим в історичну форму, причому авторські думки й погляди нерідко висловлені, з огляду на цензурні умови, у непрямій формі — шляхом приписування їх різним історичним діячам (у текстах вигаданих промов, листів тощо). Демократично настроєний автор висловлює щире співчуття до долі свого пригнобленого народу, протестує проти кріпацтва, деспотизму урядовців, насильства військ, реліг. нетолерантності, національної виключності і невиправданої погорди до чужинців, зокрема до українців, вважає, що будь-яке насильницьке чи тиранське правління ніколи не може бути міцним й довготривалим, оскільки не спирається на згоду та взаємні інтереси; в уста Б. Хмельницького він вкладає думку про те, що всі народи, котрі живуть у світі, завжди захищали й захищатимуть вічно своє буття, свободу і власність, й таке прагнення до свободи зумовлене самою природою за велінням Божим.

Через вказані особливості твір мало прислужився науковому дослідженню укр. минулого, зате великою мірою допоміг пробудженню нац. свідомості в укр. суспільстві. Він здійснив помітний вплив на творчість цілого ряду не тільки укр. (І. Срезневський, М. Костомаров, Є. Гребінка, П. Куліш, М. Маркевич, Т. Шевченко та ін.), але й рос. (О. Пушкін, М. Гоголь, К. Рилєєв) і польс. (М. Чайковський, М. Гліщинський, В. Мацейовський, Г. Треновський) письменників та істориків.

К

КОДИФІКАЦІЯ ПРАВА УКРАЇНИ XVIII — пер. половини XIX ст. Після об'єднання з Росією на Лівобережній Україні (Гетьманщині) формально було збережено чинність «давніх прав». Під останніми малось на увазі не якийсь конкретний акт, а вся колишня правова система, що включала норми Литовського статуту, магдебурзького права, актів гетьманської влади, звичаєвого права тощо. Така правова система мала багато внутрішніх протиріч, прогалин у регулюванні й інших недоліків. Більшість збірників законів попереднього періоду були написані іноземною мовою, тому в ході кодифікації ставилося завдання перекласти «правні книги» на українську мову, з «польского диалекту на наше русское наречие». До того ж, і це головне, існуюча різноманітність джерел правової системи погано відповідала тим феодально-кріпосницьким відносинам, які дедалі більше утверджувалися в Україні. Прагнучи юридично їх оформити, укр. феодали висунули ідею скласти кодекс, який був би затверджений царським урядом. Російський уряд також розраховував, що кодифікація сприятиме зближенню українських і загальноросійських правових норм.

Протягом XVIII — початку XIX ст. було кілька спроб К. п. У., якою займалися спеціально створені для цього комісії, а також ряд приватних кодифікаторів. Перша і найвідоміша з них була здійснена в пер. половині XVIII ст. у результаті 15-річної праці спеціальної кодифікаційної комісії, до якої входили представники козацької старшини, української шляхти і духівництва. Серед них був ряд високоосвічених правників (лохвицький сотник В. Стефанович, генеральний хорунжий М. Ханенко та ін.), істориків (С. Савицький, С. Лукомський, Я. Лизогуб), професорів Києво-Могилянської академії і культурних діячів (напр., П. Апостол). Складений комісією 1743 р. збірник дістав назву «Права, по которымъ судится малоросійскій народъ». Ініціатива його підготовки вийшла від російського уряду, який у ст. 20 «Рішительних пунктів» (1728) запропонував скласти збірку чинного в Україні права в перекладі російською мовою. Це підтвердив і указ 1734 р., що розширив завдання, запропонувавши певні поправки до діючих норм і складання нових правничих приписів «для пользы малороссийского народа».

Цей оригінальний і досить детально систематизований звід чинних в Україні-Гетьманщині правних норм складався з передмови і 30 розділів, котрі поділялися на 531 артикул і 1716 пунктів. До нього було прикладено «Інструкцію кодифікаційної комісії» та «Степенний малоросійського військового звання порядок після гетьмана», тобто, перелік службових військових і цивільних чинів Гетьманщини. Кодекс мав пояснення цитат, що наводилися у тексті, алфавітний покажчик, і заголовки із зазначенням розділів з поданням короткого змісту артикулів.

Збірник містив у собі норми адміністративного, цивільного, торговельного, кримінального і процесуального права. Значну увагу в ньому приділялося регулюванню поземельних відносин — основи тодішнього існування суспільства. Була зроблена перша законодавча спроба зрівняти і затвердити становий статус старшини і шляхти, духівництва, закріплено статус залежних селян.

Важливою рисою кримінального права був його приватно-правовий характер. Переслідування злочину, навіть тяжкого, було в основному приватним. Суд карав злочинця залежно від волі потерпілого, а при відсутності останнього — від вимог його родичів, хоча з плином часу

щораз сильніше проявлялася ініціатива самих судів у розслідуванні злочинів. Передбачалися злочини проти релігії, проти «честі і влади монаршої», проти життя, тілесної недоторканості, майна, статевої моралі. У кримінальному праві гетьманської доби з'являються цілком нові поняття, зв'язані з ускладненням суспільних відносин і розвитком правових ідей: замаху на злочин; розрізнення головного злочинця і співучасників; рецидиву злочину; наявність обставин, що виключають або знижують кару (неповноліття, сп'яніння, вбивство чоловіком коханця жінки, коли він його застав) і т. д.

Збірник розкриває судову систему, яка склалася в Гетьманщині. Найвищим судом був Генеральний, підпорядкований безпосередньо гетьманові. Хоча останній рідко виступав у ролі судді, але йому належало право помилування і затвердження всіх смертних вироків. Основну кількість справ вирішували полкові, сотенні і сільські суди. Для міських жителів в непривілейованих містах, які не мали магдебурзького права, діяв ратушний суд, а в привілейованих — магістратовий. Усі названі судові органи формально були виборними. Виборів суддів, як таких, однак, не було, оскільки судові функції поєднувалися з адміністративними.

«Права...» детально регламентували процесуальне право, досить чітко проводячи різницю між процесом у т. зв. розправочних, тобто цивільних, і кримінальних справах. Якщо у перших панував принцип змагального, то в кримінальних справах — слідчого процесу. Дуже старанно регулювалися всі стадії судового процесу, називалися судові докази. Такими були власне зізнання, письмові докази, свідчення, присяга, зізнання під тортурами. Від останніх звільнялися «знатні чесні люди», божевільні, особи, старші 70 років, і вагітні жінки. Рішення в цивільних і вироки в кримінальних справах називалися декретами і могли бути оскаржені в порядку апеляції до вищого суду за винятком справ про безспірні зобов'язання і вироків, винесених на підставі власного зізнання.

Збірник перелічує існуючі в Україні види покарань: смертна кара, яка мала кваліфіковані (четвертування, втоплення, колесування, спалення, закопування живим у землю) і прості (повішення, відрубання голови) види; калічницькі і болісні кари; тюремне ув'язнення; позбавлення честі (шельмування); вигнання; відсторонення від посади; майнові покарання (конфіскація і викуп); церковні кари, серед яких найпоширенішим було ув'язнення у т. зв. куну (залізний обруч, яким охоплювалась шия засудженого або його права рука, приковувався до зовнішньої стіни церкви або дзвіниці); ув'язнення в монастир; догана. З метою залякування кари, як правило, виконувалися публічно.

При складанні збірника комісія творчо використала першоджерела: Литовський Статут 1588 р. (у польському виданні 1648 р.), правні книги магдебурзького і хелмінського права, гетьманські універсали, деякі російські закони, реальну практику козацьких судів, українське звичаєве право, а багато норм і правничих дефініцій виробила сама. Провідною ідеєю збірника слід вважати захист феодального ладу, розширення можливостей для кріпосницької експлуатації селянства. Разом з тим, обгрунтовувалось право Лівобережної України на автономне самоврядування, що суперечило тогочасній царській політиці, як і його поточному законодавству, спрямованому на становлення єдиної правової системи Російської імперії.

Саме це було справжньою причиною того, що звід не був вчасно затверджений. 1744 р. його подали на розгляд Сенату, щоб потім передати імператору на остаточне затвердження. Відповідь надійшла лише через 12 років, після відновлення гетьманства. Указом від 20 травня 1756 р. проект зводу було повернено на новий розгляд з метою внесення змін відповідно до вимог часу. Робота по перегляду «Прав...» проводилась аж до 1767 р., але не була завершена і звід залишився без затвердження. Проте він фактично був збірником чинного законодавства, і тому дає дослідникам уявлення про право Гетьманщини, високу правову культуру українського народу, про розвиток правових ідей в Україні. 1879 р. цю цікаву пам'ятку права відшукав, проаналізував і опублікував відомий правознавець О. Кістяківський.

Близьким до збірника «Права...» за своїм змістом, суттю та призначенням стояла ще одна цікава пам'ятка історичного розвитку права України пер. половини XVIII ст.— «Процесс краткий приказной, изданный при резиденции гетманской» (1734). Він складався із вступу, 13 параграфів, короткого додатку та характеристики порядку винесення вироків. Основну частину становили нормативні акти, «що регулювали тогочасний судовий процес». Збірник використовувався як підручник або посібник для практичних працівників судових та адміністративних установ. Складено його було при гетьманській канцелярії, але укладач невідомий. Знайдено кілька редакцій, зокрема, переробка — Акцес 1743 р.

У 1750—1758 рр. за дорученням гетьмана К. Розумовського кандидат у члени Генерального військового суду Ф. Чуйкевич провів приватну кодифікацію і розробив унікальний в своєму роді збірник «Суд и расправа в правах малороссийских обширно в разных местах показанная, а зведе в еден краткий и ясный экцерпт, в прекращение горкой в судах волокиты, собранная, в полезное исе употребление малороссиянам списанная року от Рождества Христова 1750, 18 октобрия». Він являв собою витяг з польсько-литовського та російського законодавства, а також звичаєвого права, що діяло на Лівобережжі і Правобережжі в XV—XVIII ст. Складався з таких розділів: 1) Про докази; 2) Про рочки і роки (про судову організацію); 3) Про процес; 4) Про апеляції; 5) Про виконання рішення суду; 6) Про посаг, віно і привінок. У збірнику систематизовано юридичні норми, які закріплювали права українських державців на землю і маєтки, залежність посполитих. У травні 1752 р. цю книгу було передано гетьманові К. Розумовському з присвятою від Ф. Чуйкевича. Згодом автор дописав розділи: про апеляції з Статуту (1754); про давність земську (1755); про суд польовий, підкоморський і комісарський, тобто межовий (1758). Хоча ця праця і не набула офіційного характеру, вона безпосередньо застосовувалася у тогочасній судовій практиці і помітно вплинула на подальший розвиток правової думки в Україні. Її зміст й рекомендації, зокрема, були враховані при проведенні судової реформи 1760—1763 рр.

Подібною працею був збірник під назвою «Книга Статут и прочие права малороссийские», складений 1764 р. в результаті приватної кодифікації В. Кондратьєвим. До нього автор включив: 1) короткий покажчик магдебурзького права з книги «Порядок» Б. Гроїцького; 2) виписку з книг Литовського статуту «согласных» артикулів; 3) витяги з книги «Порядок»; 4) екстракт із книги «Статут прав малоросійських» та різні юридичні матеріали довідкового характеру (виписки про козацькі вольності і маєтки; копії указів, грамот і привілеїв; реєстр книги «Порядок»; переклад алфавітного покажчика до Литовського Статуту; списки гетьманських статей тощо).

Кодифікаційні роботи другої половини XVIII ст., що проводилися в Україні, мали за мету закріпити економічне і політичне становище української шляхти, яке все більше зміцнювалося, і, разом з тим, відобразити її автономістські позиції. 1767 р. за дорученням президента Малоросійської колегії П. Рум'янцева під керівництвом секретаря колегії і члена Генерального суду О. Безбородька, було складено «Экстракт малороссийских прав». Книга являла собою збірник норм державного, адміністративного і судового права, викладених таким чином, щоб довести необхідність відновлення «попередніх малоросійських» прав, тобто автономного стану України.

Вона складалася із вступу, 16 розділів (про головне правління в Малій Росії; суди малоросійські; права малоросійські; порядок переведення справ у судах; маєтки державні; про ревізію; державні прибутки; комісаріат; про міста; шляхетство, переваги й маєтки його; духівництво, перевагах і маєтках його; про козаків, вольності і маєтки їх; про чиновників малоросійських; артилерію; про простий народ; про греків ніжинських) та додатків копій найважливіших юридичних актів (інструкцій про суди 1730 р., відомості про чини 1765 р.). Зіткнувшись з централістською політикою самодержавства, скерованою на ліквідацію особливостей управління в Україні, «Экстракт...» не був затверджений Сенатом.

1786 р. у зв'язку з ліквідацією автономії України та введенням губернського адміністративно-територіального поділу чиновники малоросійської експедиції Сенату розробили новий збірник, в основу якого було взято «Экстракт...», «Учреждение об управлении губерниями» (1775), інші акти, прийняті у 1767—1786 рр. Новий збірник з новим обгрунтуванням став називатися «Экстракт из указов, инструкций и учреждений», бо містив норми як українського права, так і російського законодавства. Затверджений Сенатом, він був розісланий у присутні місця України для практичного застосування.

К. п. У. в пер. половині XIX ст. відбувалась в істотно нових суспільно-економічних і політичних умовах. Національна державність була знищена і Україна увійшла в новий період свого існування у складі Російської імперії.

Усі роботи по К. п. У. тепер велися під прапором максимального зближення правових систем України і Росії шляхом поширення в Україні загальноімперського законодавства й усунення місцевих особливостей. На початку 1804 р. було створено кодифікаційну комісію («Комиссию составления законов»), яка поділялася на 3 експедиції. «Малороссийскими правами» займалося 6 відділення 2-ої експедиції. У його складі над К. п. У. працювали дві групи. Перша, на чолі з А. Повстанським, займалася правом Правобережних (Київської, Волинської та Подільської), друга, під керівництвом Ф. Давидовича — правом Лівобережних (Чернігівської і Полтавської) губерній. Підсумком праці групи А. Повстанського був проект «Свода местных законов губерний и областей, присоединенных от Польши». Група Ф. Давидовича підготувала «Собрание гражданских законов, действующих в Малороссии» («Собрание малороссийских прав 1807 г.»). Воно стало першим в Україні систематизованим збірником реально діючих норм цивільного права. Джерелами його були норми звичаєвого права та збірники польсько-литовського і німецького права, зокрема, Литовські Статути, а також «Саксонське зерцало».

«Собрание...» включало три відділення: про особи; про зобов'язання; про майно (викладені у 5 книгах), котрі поділялися на глави і параграфи. Наприкінці 1807 р. відредагований примірник «Собрания...» було передано для перевірки у 2-у експедицію кодифікаційної комісії, де він і залишився на довгі роки.

Після цього кодифікаційні роботи були фактично припинені: здійснено лише переклад на російську мову Литовського Статуту (опублікований 1811 р.). 1826 р. «Комиссию составления законов» перетворено у 2-е відділення власної його імператорської величності канцелярії. Воно повинно було спеціально і постійно займатися кодифікаційними роботами. Результатом його діяльності стали «Полное собрание законов Российской империи», публікація якого почалася з 1830 р., та «Свод законов Российской империи», що почав виходити з 1833 р. У 1830—1833 рр. у складі відділення працювала група під керівництвом І. Даниловича, яка здійснила систематизацію діючих правових норм в Україні і підготувала «Свод местных законов западных губерний» (Правобережної України та Білорусії). Він складався зі вступу, трьох частин і додатків. За своїм характером був збірником матеріального і процесуального цивільного права. Автори проекту прагнули якомога ширше використати загальні норми російського права як головного джерела, а місцеве право підпорядковували імперському законодавству, щоб воно лише регулювало конкретні взаємовідносини в межах загальних вимог основних законів. Передбачалась повна ідентичність систем Зводу законів Російської імперії в розділах, де викладені норми про стани, судочинство та цивільні. У «Свод...» були включені деякі норми місцевого права Правобережної України в галузі цивільних відносин: право власності дворян-татар (нехристиян) на кріпаків, деякі норми, що визначали правове положення дружини, особливості опіки, договору даріння, складання договорів взагалі та ін. 1833 р. проект «Своду...» затверджено Державною радою, але юридичної сили діючого джерела права він так і не набув. Перемогла інша тенденція — поширення на територію України російської системи права і введення в дію Зводу законів Російської імперії. У 1827—1835 рр. було скасовано застосування збірників магдебурзького права в усіх містах України, а в 1840—1842 рр. чинність норм Литовського Статуту і поширено загальноімперське цивільне та кримінальне законодавство. Разом з тим, при підготовці другого видання «Свода законов Российской империи» у 1842 р. було затверджено до включення в 10-й том ряд норм «Свода местных законов западных губерний» для застосування їх у Чернігівській та Полтавській губерніях. У Правобережній Україні вводилося виключно загальноросійське законодавство. Дія норм місцевого цивільного права допускалася лише в двох вище вказаних губерніях, але тільки тих, що увійшли до «Свода законов Российской империи». Таких норм налічувалося 53 з 3979 статей. Таким чином, було ліквідовано останні залишки політичної автономії України. Розвиток її правової системи пішов шляхом централізації й уніфікації, скасування діючої системи права і поширення загальноросійської системи при збереженні окремих особливостей, які склалися історично.

КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР. У період радянської державності на Україні було прийнято чотири К. (1919, 1929, 1937, 1978). Всі вони відповідали конкретно-історичному етапові розвитку держави, але разом з тим мали спільні риси: проголошували народовладдя і об'єднання всієї повноти влади в руках рад у центрі і на місцях, закріплювали перелік демократичних прав, скасування приватної власності й інші т. зв. соціалістичні «надбання». З формально-юридичного боку К. відзначалися демократизмом, чіткістю формулювань і соціальними гарантіями, які забезпечували їм певний авторитет у світі. Слабким місцем їх була декларативність багатьох положень, відчутний пріоритет держави над особистістю, закріплення однопартійної командно-адміністративної системи. До того ж вимога відповідності основного закону України К. СРСР суттєво обмежували конституційні права України.

Перша К. Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) була прийнята 10 березня 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів у Києві і в остаточній редакції схвалена на засіданні Всеукраїнського ЦВК 14 березня. Вона була підготовлена цілком за зразком К. РСФРР (1918). К. 1919 р. складалася з 4-х розділів: 1) основні положення; 2) конструкція Радянської влади: а) організація центральної влади; б) організація Радянської влади на місцях; 3) Декларація прав і обов'язків трудящого і експлуатованого народу України; 4) про герб і прапор УСРР. К. мала юридично оформити режим «диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату і біднішого селянства». Основним завданням цієї диктатури було здійснення переходу від буржуазного ладу до соціа-

лізму шляхом проведення соціалістичних реформ та систематичного придушення усіх контрреволюційних намірів з боку заможних класів, скасування приватної власності на землю та всі інші засоби виробництва, закріплення державної влади лише за трудовими масами, встановлюючи тільки за останніми виняткову можливість користуватися політичними правами. Таким чином, цей основний закон був більшою мірою політичним, ніж правовим документом.

За К. влада на території республіки здійснювалась радами робітничих, селянських і червоноармійських депутатів та іншими органами, обраними радами. К. 1919 р. встановлювала, що найвищою владою є Всеукраїнський з'їзд Рад, а в період між з'їздами — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК). Урядові функції виконувала обрана ВУЦВК Рада Народних Комісарів (РНК). К. чітко не визначала правового положення кожного з органів центральної влади, не давала точного розмежування їх компетенції. Так, напр., з тексту випливало, що РНК мала деякі законодавчі повноваження. Не згадувався в К. такий орган, як Президія ВУЦВК, яка згодом набула більш владних повноважень.

У територіальних адміністративних одиницях (губерніях, повіті, волості, містах) органами управління були відповідні виконавчі комітети, обрані на з'їздах рад цих одиниць. К. 1919 р. надавала виборче право трудящим (незалежно від їхнього віросповідання, національності, освіти, осідлості тощо), які на день виборів досягли 18 років. Виборчі норми до рад та їхніх з'їздів були неоднакові для різних категорій виборців. Пропорційно найбільше представників висилали робітники (до міських рад по 1 від 100 виборців, від інших верств трудящих — по 1 від 300). При цій системі нерівних і непрямих виборів у центральних органах радянської влади представники переважної більшості населення України — селянства, становили меншість. Виборчих прав були позбавлені представники експлуататорських класів і т. зв. «нетрудових» верств суспільства та ін.

Формально К. УРРС забезпечувала «трудящим» громадянські права та свободу; практично ж залишила можливість їх здійснення цілком від волі органів влади, надаючи їм право позбавляти політичних прав окремих осіб і окремих груп, керуючись інтересами робітничого класу і комуністичної революції. К. формально не встановлювала монопартійного режиму, але ще до 1925 р. всі політичні партії, крім більшовиків, були ліквідовані. В основі державного устрою лежали начала т. зв. «демократичного централізму», основним принципом якого є цілковита підпорядкованість нижчих ланок вищим. При формально широких повноваженнях місцевих рад вони не були органами самоврядування, бо безпосередньо підпорядковувалися вищим виконкомам і з'їздам рад.

К. УСРР 1919 р. не визначала форм державного зв'язку її з РСФРР та іншими радянськими республіками. Вона лише зафіксувала заяву УСРР про твердий намір увійти до складу єдиної світової соціалістичної радянської республіки й одночасно про повну солідарність УСРР з нині існуючими вже радянськими республіками та її рішення вступити з ними в найміцніше об'єднання для спільної боротьби за перемогу соціалістичної революції і в найтісніше співробітництво в галузі комуністичного будівництва. Державний зв'язок встановлювався на основі окремих актів обох цих утворень. Резолюція Всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 р. встановлювала військовий і господарський союз між республіками. 30 грудня 1920 р. цей зв'язок був оформлений т. зв. союзним робітничо-селянським договором між РСФРР та УСРР. 30 грудня 1922 р. було утворено СРСР, що остаточно об'єднував радянські республіки в «одну союзну державу». К. СРСР затверджена 31 січня 1924 р., формально складалася з декларації про утворення СРСР і союзного договору, що визначав нові взаємовідносини між радянськими республіками на принципі радянського федералізму. Союзний договір, як і пізніші К. УСРР, фіксують право виходу УСРР із складу СРСР, яке при наявній політичній системі і відсутності механізму його здійснення мало лише теоретичне значення. За К. СРСР 1924 р. об'єднувалися такі ділянки державного і господарчого життя: зовнішня політика, торгівля, військова справа, шляхи сполучення, пошта й телеграф; для керівництва ними створювалися загальносоюзні органи. В ряді інших галузей керівництво залишалося за союзними органами, а виконання — за конкретним республіканським органом (т. зв. директивні наркомати). Тільки деякі ділянки (внутрішні справи, землеробство, освіта, юстиція, соціальне забезпечення, охорона здоров'я) належали до компетенції республіки. Але і в цих справах за союзними органами залишилося право встановлювати «загальні засади» законодавства і керівництва.

10 травня 1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд Рад вніс до К. УСРР зміни, пов'язані з приналежністю УСРР до складу СРСР і прийняттям першої союзної К. і одночасно доручив ВУЦВК підготувати перероблений текст К. 15 травня 1929 р. XI Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв другу К. УСРР, яка ще більше за формою і змістом наближалася до К. інших радянських республік. Вона відобразила входження УСРР до СРСР, утворення в складі УСРР Молдавської АРСР, зміни в адміністративно-територіальному поділі республіки, запровадження триступеневої системи управління. УСРР зберігала в своїй К. лише декларативні атрибути державного утворення, що не мало жодної принципової відмінності від К. СРСР. Тим більше, що в К. СРСР згодом було внесено положення, що закони союзної республіки, якщо вони розходилися із законами СРСР, не можуть бути чинними. До тексту К. 1929 р. неодноразово вносилися зміни і доповнення (1931, 1935), які відображали централістські тенденції в федеративному устрої СРСР, зміни в системі управління республіки, посилення політичних репресій тощо. Так, в січні 1935 р. XIII Всеукраїнський з'їзд Рад вніс доповнення до К. 1929 р., за яким особи, що зрадили соціалістичній батьківщині (а нею проголошувався СРСР) або посягали на соціалістичну власність (державну, колгоспну, кооперативну), оголошувалися ворогами народу.

30 січня 1937 р. на надзвичайному XIV Всеукраїнському з'їзді Рад було прийнято нову К. Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), складену на основі К. СРСР, прийнятої в грудні 1936 р. Лише побіжно відзначалися національні, господарські та культурно-побутові особливості республіки. К. УРСР 1937 р. складалася з 146 статей, які були об'єднані в 13 глав: суспільний устрій; державний устрій; найвищі органи державної влади; органи державного управління УРСР; місцеві органи державної влади; найвищі органи державної влади Молдавської АРСР; органи державного управління МАРСР; бюджет УРСР; суд і прокуратура; основні права і обов'язки громадян; виборча система; герб, прапор, столиця; порядок зміни К.

Основні риси К. 1937 р. зводяться до того, що, поперше, в ній визначаються основи суспільного переможного «соціалістичного» устрою, по-друге, вводиться формування рад депутатів трудящих усіх рівнів — політичної основи УРСР на основі загальних, рівних і прямих виборів при таємному голосуванні. Теза про перемогу соціалізму в Країні Рад стала передумовою закріплення в новому основному законі принципів і підвалин суспільного і державного ладу республіки.

К. 1937 р. засвідчила подальше наростання централізаторських тенденцій в СРСР. Згідно з нею в УРСР діяло лише 8 республіканських наркоматів, і то переважно другорядного значення. Закони СРСР були обов'язковими на території УРСР. Слід підкреслити такий момент: якщо в доповненнях до К. 1925 р. було записано, що УСРР

входить до складу СРСР як «незалежна договірна республіка», а в К. 1929 р. як «суверенна договірна держава», і про створення союзної держави в них нічого не говорилося, то в К. 1937 р. ці положення були зняті, зате з'явився запис про об'єднання республік в союзну державу.

К. 1937 р. внесла зміни в організаційну будову системи органів державної влади і державного управління. Замість з'їздів рад, ЦВК та їх президій створювалася Верховна Рада УРСР як найвищий орган державної влади республіки, її єдиний законодавчий орган. Верховна Рада обирала Президію — колегіальний, постійно діючий вищий орган влади між сесіями Верховної Ради. З'їзди місцевих рад замінялися відповідними радами депутатів трудящих. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади УРСР була Рада Народних Комісарів — уряд республіки, який створювався Верховною Радою і був їй підзвітний. Виконавчими і розпорядчими органами місцевих рад, за К. 1937 р., були їхні виконавчі комітети.

У К. 1937 р. задекларовано широкі громадянські права, але разом з тим, законодавчим шляхом оформлено монопартійний режим, що констатує існування лише однієї політичної партії — КП(б)У. Між проголошеними правами і реальністю була прірва: практика тоталітаризму сталінщини перекреслювала демократичність К. 1937 р.

Від 1937 р. текст К. УРСР зазнав чимало змін, головним чином у зв'язку з відповідними змінами в тексті К. СРСР. Проте, вони стосувалися тільки певних сторін структури державної організації і зміни кількості і назв міністерств (перейменованих з колишніх народних комісаріатів у 1946 р.) та органів місцевого управління, змін в адміністративно-територіальному поділі тощо. Дещо значніші зміни внесено в 1944 р., коли УРСР було надано право вступати в безпосередні відносини з іноземними країнами та мати свої військові формування. Перше право було використано, хоча й обмежено і формально (створення міністерства закордонних справ, участь в різних міжнародних організаціях, представництво в ООН тощо), тому що дипломатична діяльність України провадилась цілком і повністю у фарватері зовнішньополітичного курсу СРСР. Друге залишилося без реалізації, хоча 11 березня 1944 р. було призначено генерал-лейтенанта В. Герасименка наркомом оборони УРСР. Але він реальних прав не мав і в 1945 р. був звільнений з посади, і більше нікого не було призначено, хоча ця посада передбачалася в К. Щодо республіканських військових формувань, то вони так ніколи й не були створені. Після смерті Сталіна у зв'язку з певною децентралізацією управління (створення раднаргоспів тощо) було збільшено повноваження органів УРСР і відповідно внесено зміни до К. Але період «відлиги» в 1964 р. закінчився і знову був взятий курс на централізацію, що позначилося на К. УРСР.

20 квітня 1978 р. на позачерговій VII сесії Верховної Ради УРСР була прийнята четверта К. УРСР. Остання з багатьма змінами і доповненнями діє й до цього часу. К. 1978 р. складалася з преамбули і 10 розділів: основи суспільного ладу і політики УРСР; держава і особа; національно-державний і адміністративно-територіальний устрій УРСР; ради народних депутатів УРСР; місцеві органи державної влади і управління УРСР; державний план економічного і соціального розвитку УРСР; державний бюджет УРСР; правосуддя, арбітраж і прокурорський нагляд; герб, прапор, гімн і столиця УРСР; дія К. УРСР і порядок її зміни.

Текст К. УРСР 1978 р. повністю відповідав К. СРСР 1977 р., «яка відобразила новий стан розвитку Радянської держави — побудову в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства і стала політико-правовою основою Конституцій усіх соціалістичних республік». За К. 1978 р. УРСР формально визнавалася суверенною радянською соціалістичною державою, яка разом з іншими радянськими республіками об'єдналась в єдину союзну багатонаціональну державу — СРСР. Передбачалося, що УРСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР, але механізму здійснення цього права не було передбачено, що свідчило про декларативний характер проголошеного суверенітету республіки.

К. УРСР 1978 р. відповідала тій політичній і економічній ситуації, що склалася в республіці на момент її схвалення. Хоча вона сприйняла ряд прогресивних, демократичних положень (визнання, напр., приватної власності громадян на трудові доходи, предмети вжитку, жилий будинок тощо), але в цілому була пронизана ідеями, характерними для тогочасної командно-адміністративної системи. Так, більший акцент було зроблено на державній власності, закріплювалася керівна роль КПРС у житті суспільства і держави, запроваджувалася авторитарно-владна господарська система та ін.

Формально К. УРСР 1978 р. діяла й до цього часу, але текст її зазнав значних змін (внесено більше 200 поправок). Виходячи з того факту, що Україна була проголошена незалежною демократичною правовою державою, до К. внесені зміни і доповнення, спрямовані на забезпечення її економічної самостійності, зміцнення державного суверенітету, демократизації виборчої і політичної системи, вдосконалення структури державних органів, напр., запровадження інституту Президента України тощо. Після прийняття у 1996 р. нової К. вона стала основним законом незалежної, суверенної, демократичної і правової держави і має забезпечити гуманістичні ідеали в Україні.

КОНСТИТУЦІЯ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. За часів збройної боротьби з гетьманатом Скоропадського та певний період після її закінчення Директорія УНР була револ. органом з диктаторськими правами, обіймаючи законодавчу, виконавчу та судову влади. Постала проблема конституювання даної форми укр. державності. Таке завдання мусив вирішити конгрес трудового народу України 22 січня 1919 р. Конгрес, що репрезентував трудову інтелігенцію, робітників та селянство, ухвалив закон «Про форму української влади», який не був розвинутий у конституційний акт. Принциповий характер мали рішення про створення тимчасової верховної влади Соборної України, виходячи з акта злуки УНР та ЗУНР. Згідно із вищезгаданим законом ЗУНР перейменовано в Західну область УНР із застереженням повної автономії. Проте подальші воєнні дії відкинули проблему конституційного забезпечення держ. будівництва на другий план.

Лише в Кам'янець-Подільський період діяльності Директорії УНР Всеукраїнська Національна Рада, що об'єднувала цілу низку суспільно-політ. організацій, поставила за мету створення проекту повної К. 1 червня 1920 р. президія Всеукраїнської Національної Ради вручила уряду Директорії свій проект К. і вимагала найскорішого вироблення основного закону України. Після довгого обговорення цього питання уряд уже в Тарнові (Польща) погодився на утворення комісії на чолі з міністром закордон. справ А. Ніковським. Комісія розпочала роботу 1 вересня 1920 р. Було оголошено три проекти: Центральної Ради, Всеукраїнської Національної Ради й О. Ейхельмана. В результаті дискусії за основу взято проект Всеукраїнської Національної Ради. Після обговорення остаточний варіант проекту було подано Раді міністрів для розгляду, ухвали та оголошення. Однак перебіг подій залишив цей важливий іст. документ лише як пам'ятку доби Директорії. 12 листопада 1920 р. Директорія УНР затвердила закон «Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР і про Державну Народну Раду». Це був черговий тимчасовий закон, який оформив фактичний стан речей.

Поза тим аналіз проекту, що підготувала Всеукраїнська Національна Рада, є надзвичайно суттєвим. Основний закон артикулом 2 передбачав можливість федеративного устрою України: «Території українських земель з окремими історичними, культурними і господарськими інтересами, зосібна ці, що в часі нинішньої великої революції утворили у себе окремі державні організми, мають правозлучатися на засадах федерації з Українською Народною Республікою в один спільний державний організм, коли цього зажадає їхнє законодавче тіло». Передбачалася також і місцева автономія із своїми представницькими органами, рівень компетенції якої визначить Державний сейм. В остаточному варіанті урядової комісії по виробленню К. Української держави враховані саме ці принципи щодо форми держ. устрою республіки. Крім того основний закон УНР зазначив, що територію України складають: «Київщина, Волинь, Поділля, Херсонщина, Таврія, Катеринославщина, Полтавщина, Чернігівщина, Харківщина та Слобожанщина, а рівно всі ін. землі, що їх в більшості заселяє український народ». Таким чином, був закладений етнограф. принцип при визначенні території Української держави.

КОНСТИТУЦІЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (ЗУНР). Її зміст становили ряд головних законодавчих актів ЗУНР, що визначали політико-правовий устрій республіки. Найважливішим з них був «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії» від 13 листопада 1918 р. Цей закон охоплював п'ять артикулів: назва, кордони, державна суверенність, державне заступництво, герб і прапор. Назву держави, проголошеної на підставі права самовизначення народів Українською Національною Радою у Львові 19 жовтня 1918 р., прийнято — ЗУНР. Її кордони покривалися з «українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-Угорської монархії», тобто, коронні краї Галичини і Володимирії, Буковини і закарпатських комітатів — Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мармарош (за етнограф. картою Черніга, виданою австр. статистичним управлінням 1855 р.). Сувереном є весь народ, який виявляв свою волю через представництво, обране загальним, рівним, безпосереднім, таємним та пропорційним голосуванням. До часу проведення на цих засадах виборів Установчих зборів усю владу в ЗУНР виконувала Українська Національна Рада і відповідальний перед нею Державний секретаріат. Гербом ЗУНР став золотий лев на синьому полі (згодом тризуб), прапором — синьо-жовтий, затверджено і державну печатку.

Дальшими законам, які доповнювали К. ЗУНР були: від 16 листопада 1918 р. про тимчасову адміністрацію й організацію судів; 3 січня 1919 р. про злуку ЗУНР і УНР; 4 січня про Виділ УНРади; 15 лютого про державну мову (нею стала українська); 8 квітня про виконування громадянських прав і обов'язків; 16 квітня про сейм ЗУНР; 9 червня про передачу виконування всієї військової і цивільної влади «уповновласненому диктаторові» та ін.

На підставі цих конституційних законів верховна влада в ЗУНР належала УНРаді, що виконувала насамперед законодавчі функції. До її складу входили українські депутати обох австрійських палат (парламенту і палати панів), крайових сеймів Галичини й Буковини та по три представники українських партій з цих земель. Крім того, кооптовано видатних непартійних фахівців. 15 листопада 1918 р. УНРада прийняла закон про доповнення її складу делегатами від великих міст і усіх повітів (по одному від повітів, Львів — 4, Чернівці — 2, Станіслав — 2, Перемишль — 1, Тернопіль — 1 і т. д.). Вибори пройшли з 22 по 26 листопада 1918 р. Таким чином, склад УНРади розширився і став більш представницький. Було надано місця національним меншинам (поляки, євреї і т. д.), які з цього права не скористалися і не брали участі в роботі УНРади.

Усього до УНРади входило близько 150 членів. Вона мала законодавчі і контрольні повноваження. Їй підпорядковувався уряд. 4 січня 1919 р. на її засіданні була утворена президія у складі Президента (голова ради) і чотирьох його заступників. Цього ж дня прийнято закон про організацію окремого Виділу УНРади на чолі з Президентом та дев'яти членів. Виділ виконував функції колегіального голови держави (затверджував уряд, здійснював право амністії й аболіції, призначав керівників вищих державних органів, стверджував і проголошував закони тощо). Постанови схвалювалися більшістю.

Вважаючи себе органом невиборним, тимчасовим, УНРада у березні 1919 р. прийняла закон про скликання Сейму ЗУНР, а у квітні — виборчий закон. Однопалатний Сейм обирався громадянами на основі загального, рівного, безпосереднього та пропорційного виборчого права при таємному голосуванні. Активне виборче право належало громадянам з 21 року, пасивне — 25. Депутатів (послів) належало обрати згідно національно-персональної системи. Тобто, за кожною національністю залежно від її кількості було закріплене певне число місць. Це гарантувало усім національним меншинам можливість мати своїх представників у парламенті.

Виконавча влада належала Державному секретаріату, який складався з президента Ради державних секретарів і окремих секретарів і був відповідальний перед УНРадою. 9 листопада 1918 р. Національна рада сформувала тимчасовий уряд ЗУНР — Державний секретаріат на чолі з К. Левицьким. У його складі було 14 міністерств — державних секретаріатів, очолюваних державними секретарями: внутрішніх справ — Л. Цегельський; закордонних справ — В. Панейко; фінансів — К. Левицький; військових справ — Д. Вітовський; юстиції — С. Голубович; торгівлі і промислу — Я. Литвинович; земельних справ — С. Баран; шляхів — І. Мирон; пошти і телеграфу — О. Пісецький; праці і суспільної опіки — А. Чернецький; суспільного здоров'я — І. Куровець; освіти — тимчасово О. Барвінський; віросповідання — О. Барвінський; публічних робіт — І. Макух; також голова харчового уряду С. Федак. За політичним складом перший Державний секретаріат був коаліційним; залучені усі галицькі партії з перевагою націонал-демократів.

Згодом структура і персональний склад уряду зазнали певних змін. У грудні 1918 р. подав у відставку прем'єр-міністр К. Левицький і його замінив на цьому посту С. Голубович. На початку 1919 р. кількість державних секретарів була скорочена до 10 (об'єднано секретарства освіти і віросповідання; шляхів, пошти і телеграфу; ліквідовано секретарства праці і суспільної опіки та суспільного здоров'я, замість них утворено відповідні відділи при секретаріаті внутрішніх справ). 4 січня 1919 р. в Станіславі після реорганізації УНРади утворено новий склад Ради державних секретарів на чолі з С. Голубовичем, який з деякими змінами проіснував до червня 1919 р., себто до передання всієї влади диктаторові Є. Петрушевичу.

Згідно з розпорядженням УНРади від 1 листопада 1918 р. на всій території держави ліквідовувалися старі органи місцевої влади й управління. Замість них шляхом виборів належало утворити нові, українські. Зокрема, у сільських і містечкових громадах ними могли стати громадські й міські комісари та їх дорадчі органи — т. зв. «прибічні ради», а у повітах — повітові комісари та повітові національні ради. У перших числах листопада по всій території ЗУНР пройшли вибори до місцевих органів влади і управління. Для охорони громадського порядку у багатьох повітах і громадах обирали народну міліцію, у деяких — зберігали, поновивши її склад, жандармерію, яка мала, на відміну від Росії, не стільки функції політичної поліції, скільки охорони державного порядку взагалі. Після виборів органів місцевої влади у ряді повітів почали проводити збори і наради громад-

ських і міських комісарів для їх інформування про найближчі цілі й завдання, прийняті урядом і УНРадою нормативні акти, обміну досвідом.

16 листопада 1918 р. видано закон «Про адміністрацію Західноукраїнської Народної Республіки». Залишалося чинним попереднє австрійське законодавство, якщо воно не суперечило інтересам і цілям Української держави. Це пояснювалося тим, що за короткий час існування ЗУНР неможливо було видати нові закони, тому залишалися старі, які підлягали поступовій зміні або заміні.

У законі регламентувався порядок утворення, структура та функції місцевих органів влади і управління. Зазначалося, що надалі повітових комісарів призначатиме і звільнятиме державний секретар внутрішніх справ. Їм підлягали повітові військові коменданти і коменданти жандармерії. Повітові комісари, в свою чергу, призначали громадських і міських комісарів. У законі також зазначалось, що там, де населення вже обрало комісарів — то ці особи тільки підлягали затвердженню вищими державними органами. В усіх повітах належало загальними виборами обрати повітові національні ради, а у громадах та містах — громадські і міські ради. Цього ж дня Державний секретаріат у виконання закону видав розпорядження «Про державну адміністрацію».

Суддівство було незалежне від правління, зорганізоване законом від 21 листопада 1918 р. В основі воно будувалося на австрійських зразках і передбачало верховну інстанцію — найвищий Державний суд у Львові.

1 грудня 1918 р. Державний секретаріат ЗУНР уклав з Директорією УНР «передвступний договір про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю». 3 січня 1919 р. цей договір затвердила УНРада, а 22 січня Директорія УНР. Того ж дня окремим універсалом оголошено акт об'єднання. З того часу ЗУНР одержала назву Західної області УНР (ЗО УНР). Згідно з ухвалою УНРади від 3 січня і універсалу Директорії УНР 22 січня 1919 р. обидві держави зливалися в одну при забезпеченні територіальної автономії ЗО УНР. Справу остаточного об'єднання мали розв'язати Установчі збори об'єднаної України. До того часу УНРада і Державний секретаріат здійснювали цивільну і військову владу на території ЗО УНР; було узгоджено тільки воєнне командування на фронтах, призначено спільну делегацію на світову конференцію в Парижі, заведено спільну валюту. Короткий час членом Директорії був Є. Петрушевич, голова УНРади ЗО УНР. Директорія УНР, з свого боку, створила окреме міністерство для справ ЗО УНР, яке згодом було ліквідоване. З кінця 1919 р. установи ЗО УНР, у т. ч. і делегація в Парижі, внаслідок декларації місії УНР у Варшаві 2 грудня 1919 р. про незацікавлення територією Західної України, відмовилися від спільних установ УНР і проводили цілком незалежну політику. З початку 1920 р. уряд ЗО УНР на еміграції і його делегація в Парижі повернулися до попередньої назви — ЗУНР. Таким чином, це об'єднання мало більш політичний та ідеологічний характер, ніж державно-правовий, бо не були чітко вироблені його правові умови.

У зв'язку з погіршенням міжнародної ситуації 24 травня 1919 р. УНРада та Рада державних секретарів схвалили закон про передачу всієї повноти влади ЗО УНР державним секретарям О. Бурачинському, М. Мартинцеві, а також, «в разі потреби» А. Артимовичу, М. Казаневичу, В. Паненкові, М. Лозинському. Їм надавалося право «заступати правительство Західної області Української Народньої Республіки, ділати від імені свого правительства і сповняти урядові правні акти».

Перед відходом за Збруч виділ УНРади і Державний секретаріат спільною постановою від 9 червня 1919 р. тимчасово передали свої конституційні повноваження президенту Є. Петрушевичу як «уповновласненому диктаторові», до скликання пленуму УНРади. Законодавча влада й надалі належала УНРаді, яка однак більше не скликалася.

Під час перебування на території УНР на схід від Збруча Є. Петрушевич здійснював керівництво Українською галицькою армією (УГА) через свою Військову канцелярію. Всі інші справи правління, зрештою вузького обсягу, виконував через уряд головноуповноважених. У листопаді 1919 р. диктатор був змушений покинути територію УНР і емігрувати за кордон. Там він проголосив припинення виконання закону від 3 січня 1919 р. про об'єднання ЗУНР і УНР з огляду на те, що тодішній державний провід УНР, перебуваючи під тиском Польщі, не зміг захистити інтереси ЗУНР. 25 липня 1920 р. Є. Петрушевич реорганізував уряд ЗУНР, створивши 4 виділи на чолі з уповноваженими. Крім них існували далі Військова канцелярія і Президіальна канцелярія. 1 серпня утворив повне правління ЗУНР, що складалося з головноуповноважених диктатора (міністрів). У дипломатичних зносинах з іноземними державами Є. Петрушевич виступав тільки як президент УНРади. Цей правно-державний устрій існував до травня 1923 р.

Конституційний характер мали деякі проекти державно-правового статусу території ЗУНР. Серед них проект договору між Найвищою радою держав Антанти і Польщею про автономний статус Галичини під зверхньою адміністрацією Польщі впродовж 25 років (передбачалося існування крайового однопалатного Сейму з обмеженою компетенцією і губернатора, якому належала виконавча влада), опрацьований в Парижі 20 листопада 1919 р., але відкинутий Польщею. Урядом ЗУНР був розроблений і поданий Лізі Націй 30 квітня 1921 р. проект «Основ державного устрою Галицької Держави». В ньому передбачався поділ функцій між Державною радою, Державною міністерією та обраним усім народом президентом, тобто, по суті створення ЗУНР як президентської республіки. Наприкінці 1920 р. на замовлення уряду ЗУНР видатний правник С. Дністрянський, підготував приватний проект К. ЗУНР. Виходячи з історичних традицій українського народу та конституцій інших демократичних держав, він відрізнявся від них, зокрема, тим, що разом з основними конституційними нормами брав до уваги перехідну стадію, під час якої повинні були відбутися загальні вибори законодавчих органів, які легально мали узаконити остаточний текст К.

Найвищим органом влади ЗУНР мала бути народна палата, обрана на 4 роки на підставі загального, безпосереднього, рівного й таємного голосування. Згідно з принципом самовизначення послів народної палати розподілено на 3 національні курії: українську, польську та курію інших національностей. Важливі повноваження в законодавстві республіки були надані народним зборам, народній коморі та президентові, обраному безпосередньо народом на 4 роки. Цивільними справами республіки мала керувати Рада держави (міністерства). Місцева влада зосереджувалася в окружних, повітових та громадських заступницьких органах, обраних на 4 роки.

У кінці проекту встановлено норми самовизначення народів ЗУНР. Кожній національності гарантувалися всі права (культура, автономія, школи, преса) та заступництво в усіх органах за ключем 4:1:1 (4 українців, 1 поляк та 1 представник іншої національності). Проект передбачав майбутнє об'єднання ЗУНР з Великою Україною на основі права народа на самовизначення.

КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА, або «Бендерська конституція», прийнята на емігрантській козацькій раді у Бендерах 5 квітня 1710 р. одночасно з обранням на гетьмана П. Орлика. Повна назва — «Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького».

За однією з версій, К. була складена латиною, а потім перекладена з деякими скороченнями на тогочасну українську мову. За іншою версією, одразу була написана

у двох варіантах: латинський (розширений) та український (короткий). Латинська версія призначалася, напевно, для розсилання європейським урядам і впливу на міжнародну думку.

10 травня 1710 р. К. була підтверджена асекураційним дипломом Карла XII.

К. перекладалася багатьма мовами, зокрема французькою.

Історія створення. Політичне життя Гетьманщини було юридично незафіксованим. Гетьманська влада спиралася на підтримку російського самодержавства і відповідно еволюціонувала до авторитаризму. Антимонархічне начало серед старшини не виливалося у радикальні юридичні форми. Як сильний та економічно впливовий прошарок старшина склалася наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Її станові інтереси вимагали обмеження гетьманської влади та підкорення своєму впливові. Формування нових норм державного права було вже неминучим.

Коло «мазепинців» у Туреччині опинилося в унікальному становищі. По-перше, не було гальмуючого впливу Росії, що дало можливість проголосити в документі Україну незалежною державою. По-друге, умови вимушеної еміграції давали змогу розвинутися в майбутній К. аристократичним і демократичним принципам, бо майбутній гетьман повністю залежав від свого оточення.

Залишаються відкритими питання про авторство К. та її правничі джерела. Деякі дослідники називають авторами П. Орлика, Г. Герцика, А. Войнаровського.

Декларативні положення К. мають для нас значення як маніфест «мазепинського» руху, тобто як програма борців за українську незалежність початку XVIII ст. Їм приділено преамбулу та перші три параграфи. Серед них можна умовно виділити концепцію етнічно-державної історії української нації, що пояснює наступні п'ять постулатів: 1) державна незалежність України; 2) православна віра як державна релігія; 3) вічність та недоторканість встановлених кордонів; 4) затвердження шведської протекції над Україною (фактично союзу двох держав); 5) необхідність встановлення дружніх і союзних відносин з Кримським ханством.

У документі відтворюється теорія українського хазаризму: український (козацький) народ, «давній та відважний», раніше називався хазарським, мав велику територію і утворював незалежне князівство. Він був навернений у християнство Константинопольським апостольським престолом. Навіть Візантійська імперія боялася хазарського кагана, і для встановлення союзу з ним імператор одружив свого сина з дочкою кагана.

Теорія хазаризму не є винаходом К., вона була досить актуальною у XVIII ст. Зате виклади у латинському варіанті К. про походження хазарів-козаків від готів (свевів — шведів), були міфом, викликаним політичною необхідністю. За допомогою його, а також права давнього «дружнього сусідства» і «тісного зв'язку любові» українців і Криму К. пояснювала історичну необхідність та неминучість коаліції Швеції, України і Кримського ханства.

Безперечно, всі ці теорії були введені в К. для пояснення політичної позиції «мазепинського» руху — Україна споконвічно була незалежною від Москви, складовою частиною європейської християнської цивілізації.

Перший параграф К. проголошував православне християнство державною релігією України. У ньому наводиться релігійна концепція повстання Б. Хмельницького («захищаючи православну віру») і приєднання України до Москви («задля Союзу Православної віри»). Визнаючи православ'я як єдину вірну релігію, держава (в особі гетьмана) повинна піклуватися про його поширення та не допускати існування в Україні інших релігій.

У другому параграфі йшлося про вічність і недоторканість кордонів України, встановлених в угоді між Б. Хмельницьким і Польщею (мається на увазі Зборівський мир 1649 р.). Звичайно, ці межі не охоплювали української етнічної території. Але тут вони подані як гарантований мінімум території, яка може потім розширитися й об'єднати всі українські етнічні землі. Крім цього, зазначається, що Україна приймає шведську протекцію. Оскільки умови цього, по суті, міждержавного договору практично не вказані, то, вірогідно, вони залишалися таким ж, як і за договором Мазепи з Карлом XII. Союз із Швецією, окрім етнічних теорій, обґрунтовується як продовження співпраці, розпочатої Б. Хмельницьким і Карлом X.

Параграф третій К. містить тезу про необхідність підтримання союзних відносин з Кримським ханством, обумовлених історично і очевидних для сучасників.

У преамбулі К. вказується на те, що вона складена для попередження самодержавних замахів гетьманів, які перейняли московську деспотію, для підтвердження старих вольностей. Але її функції в цьому плані істотно перевищують межі зазначеної тези.

К. визначає нову форму існування держави — правову. В ній вперше зафіксований устрій козацької держави. Цим питанням в документі приділено параграфи XI—X, XIV—XV.

Кажучи сучасною мовою, в Україні за К. встановлювалася парламентська республіка. Основою її мало стати загальне виборче право, виборність усіх цивільних і військових посад і принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову.

Законодавчі функції повинен виконувати парламент у складі генеральної старшини, цивільних полковників з урядниками і сотниками, генеральних радників від полків (по декілька «знатних ветеранів досвідчених і вельми заслужених мужів» від кожного полку) і послів від Низового Війська Запорозького. Парламент вирішував справи державної ваги. Питання для обговорення в ньому формулював і вносив гетьман. Парламент збирався три рази на рік (на Різдво, Великдень та Покрову). Всі парламентарі присягали на вірність державі. Вони мали право вимагати звіту від гетьмана про його діяльність, «докоряти» йому «за порушення законів і вольностей батьківщини» й, очевидно, притягати до відповідальності.

Україна переходила до територіального представництва. Цей устрій відповідав головним постулатам західних буржуазних конституцій, що відрізняло їх від середньовічних правничих актів і є загальновизнаним у світі в наш час.

Найвищу виконавчу владу уособлював гетьман разом з генеральною старшиною. До її складу входив ще генеральний скарбник (міністр фінансів) із своїм апаратом: по два підскарбія в кожному місті. Він завідував казною, прибутками й витратами держави, забираючи цю функцію у гетьмана і тим відділяючи казну державну від скарбу гетьманського.

Гетьман подавав кандидатури генеральних старшин на затвердження парламенту (вірогідно). Генеральна старшина мала подвійну звітність — перед гетьманом і перед парламентом. Вона постійно знаходилась при гетьмані. У періоди між сесіями парламенту гетьман вирішував певні законодавчі питання разом з радою генеральної старшини. Крім того, через раду гетьмана й генеральної старшини проходило офіційне міждержавне листування України.

Як уже зазначалося, гетьман знаходився у становищі, подібному до сучасного спікера парламенту. Новообраний гетьман складав присягу на вірність державі, був підзвітний парламенту і, вірогідно, обирався й виводився ним з уряду.

Гетьман користувався прибутками з рангових маєтностей. Він не мав права карати за образу чи змову проти своєї особи, а віддавав ці справи до Генерального суду.

Місцеву адміністрацію уособлювали полковники із полковими старшинськими радами (до яких входили і генеральні радники від полків), полковими і міськими підскарбіями та нижчою адміністрацією. Полковники, як і гетьман, отримували певні рангові маєтності.

Судовій владі у К. приділено найменше уваги. Передбачався Генеральний суд, уповноважений розглядати всі судові справи державної ваги.

Певні місця у К. присвячені й іншим питанням: розвитку науки й освіти, ліквідації оренд, зменшення податкових зборів, обмеження свавілля старшини, організації поштової служби тощо.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (УНР). Прийнята Центральною Радою 29 квітня 1918 р. «Відновивши своє державне право як Українська Народна Республіка, — говорилось у ст. 1 основного закону, — Україна для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права й охорони вольностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині є державою суверенною, самостійною і ні від кого не залежною». Суверенне право, на думку законодавця, належало народові, тобто всім разом громадянам УНР, і мало здійснюватись через Всенародні Збори України. Територія УНР проголошувалась неподільною, і будь-які зміни кордонів або державно-правового статусу того чи ін. регіону дозволялись лише за згодою двох третин членів Зборів, присутніх на засіданні. Принцип децентралізації відображався у надані всім землям, волостям і громадам прав широкого самоврядування. Нації України могли об'єднуватись у нац. союзи і впорядковувати свої культ. права.

Подвійне громадянство не допускалось. Кожен громадянин УНР мав змогу вийти з громадянства за власною заявою до уряду, але позбавити людину цих прав у примусовому порядку міг лише суд. Громадян. і політ. правоздатність і дієздатність особи починалась з 20 років. Рівність громадян УНР проголошувалась у К. незалежною від статі, віри, національності, освіти, майнового і податкового становища. Заборонялось у офіційних актах і діловодстві вживати назви будь-яких титулів. Проголошувалась недоторканність особи, її житла і листування. Жодна людина не могла бути затримана на території України без рішення суду. Коли ж таке затримання відбувалось на місці злочину, то громадянин мав бути звільнений не пізніше як за 24 год., коли суд не вирішить його подальшу долю. Смертна кара, катування і всі ін. дії, що принижують людську гідність, скасовувались. Заборонялось встановлювати обшуки у житлових приміщеннях або розпечатувати листи без судового наказу. В окремих випадках, означених законом, це дозволялось, але рішення суду на такі дії мало було доводитись до громадянина не пізніше ніж протягом 48 год.

Проголошувались (з застереженням: «оскільки при цьому не переступаються норми карного права») свободи слова, друку, сумління, права на об'єднання у організації, на страйки, на зміну місця перебування, на участь у держ. і місцевому управлінні через активне і пасивне виборче право, починаючи з 30 років, за винятком божевільних. Усі ін. випадки позбавлення виборчого права повинні були вирішуватись Всенародними Зборами. Гл. IX К. передбачала, що громадянські свободи можуть бути частково обмежені або припинені під час війни чи внутр. непокоїв, про що мав бути виданий спеціальний закон. У разі, коли Всенародні Збори самі не могли зібратись для введення такого «надзвичайного стану», питання про тимчасове припинення (не більше трьох місяців) громадянських свобод вирішувалось Радою народних міністрів під власну відповідальність, але з обов'язковим винесенням цього рішення на найближчу сесію Всенародних Зборів.

К. наголошувала, що всяка влада в УНР походить від народу, а верховним її органом мали стати Всенародні Збори, які обирались загальним, рівним, безпосереднім, таємним і пропорційним голосуванням на 3 роки з розрахунку один депутат від 100 тис. людності. Праця депутата, котрим міг бути будь-який громадянин з 20 років, не обмежений по закону у своїх правах, оплачувалась, тобто парламент повинен був працювати на професійних засадах. Особа депутата проголошувалась недоторканою. Результати виборів мав перевіряти Генеральний Суд. Але свої висновки він тільки передавав би до Всенародних Зборів. Лише останнім надавалось право визнання мандатів недійсними, скасування виборів і визначення місця та часу проведення нових виборів.

Передбачався і достроковий розпуск Всенародних Зборів за письмовою вимогою 3 млн. виборців, дійсність підписів яких встановлювалась судами. Постанову про нові вибори приймали Збори, але проведення їх у тримісячний термін покладалось на виконавчу владу.

К. УНР констатувала, що сесії Всенародних Зборів проводяться не менше як двічі на рік, але перерва між ними не повинна була перевищувати 3 міс. За вимогою п'ятої частини депутатів мали скликатись позачергові сесії у місячний термін. Збори вважались повноважними за присутності більше половини депутатів, а питання вирішеними за подачі за них звичайної більшості голосів від кількості присутніх. Щодо змін К., то вимагалась кваліфікована більшість у 3/5 голосів присутніх. При цьому будь-яка зміна до основного закону вступала у силу, лише коли відповідна ухвала ще й поновлялась новим складом Всенародних Зборів вже звичайною більшістю голосів. Відокремлення ж територій, проголошення війни та віддання під слідство і до суду міністрів мало вирішуватись 2/3 голосів присутніх.

Право законодавчої ініціативи і внесення проектів законів надавалось президії у порозумінні з радою старшин Зборів, поодиноким фракціям, зареєстрованим Зборами, група депутатів не менш 30 чол., Раді народних міністрів, органам самоврядування, що об'єднують 100 тис. виборців і більше, і таким же за кількістю групам громадян, підписи яких підтверджені судами. Проекти повинні були обговорюватись відповідною комісією, а також подаватись до відома уряду і розглядатись Зборами після доповіді комісії. Якщо законопроекти відхилялись, то вони могли бути внесені на наступну сесію, але не на розгляд нового складу Зборів. Прийняті закони і постанови повинні були друкуватись у вигляді витягів з протоколів засідань Зборів за підписом голови або його товариша та одного з секретарів Всенародних Зборів і вступати в силу після одержання їх у місцевих установах, якщо ін. не зазначалось у самих актах.

Спеціально заборонялось без ухвали Зборів встановлення будь-яких податків, позик, обмежень державного майна, правил обов'язкової військової або міліцейської служби; опублікування від імені УНР політ. і екон. трактатів, визначення одиниць мір та ваги, а також монет України.

Компетенція і склад деяких службових осіб і органів (президія Зборів, рада старшин Зборів, фракції Зборів, окремі депутати, комісії Зборів і т. ін.) законодавцем не визначались. Глава «Національні союзи» майже повністю співпадала з текстом закону «Про національно-персональну автономію».

Вищою виконавчою владою УНР проголошувалась Рада народних міністрів, що мала керувати всіма справами, які залишались поза межами діяльності установ місцевого самоврядування або стосувались всієї України, координувати і контролювати діяльність місцевих установ, але не втручатись при цьому до їх компетенції, допомагати їм у випадках, коли вони про це просять. Уряд мав діставати свої повноваження від Всенародних Зборів і звітувати лише перед ними.

Формування Ради народних міністрів покладалось на голову Зборів за порозумінням з радою старшин, а потім

їх пропозиції виносились на сесії, де остаточно вирішувалися питання про кількість членів кабінету і його компетенцію. Депутатські запити до уряду у цілому і окремих міністрів могли подаватися через президію Зборів, а фракціями і групами депутатів числом не менш 15 чол.— ще й вимоги та жадання. Але останні мали ставитись на голосування, і лише після підтримки їх сесією міністри зобов'язувались дати відповідні пояснення протягом тижня на Зборах самі або через своїх представників.

Всенародні Збори могли висловити недовір'я Раді народних міністрів у цілому і окремим членам уряду. У такому разі останні мали скласти свої повноваження, а через добу Збори вже могли приступити до їх заміщення. Членам кабінету надавалось право брати участь у дебатах на сесіях з дорадчим голосом. Депутати, що входили до складу уряду, мандат свій зберігали, але позбавлялись права вирішального голосу на сесіях Всенародних Зборів.

Третя влада — судова — у рамках цивільного, кримінального і адміністративного законодавства мала здійснюватись іменем Української Народної Республіки виключно судовими установами, рішення яких не могли змінювати ні законодавчі, ні адмін. органи влади. Розгляд справ мав бути прилюдним і усним. В окремих, непередбачених законодавством випадках, деякі покарання могли визначатись адмін. органами влади, тобто у позасудовому порядкові. К. наголошувала, що «Суд для всіх громадян Республіки, один і цей самий, не виключаючи й членів Всенародних Зборів та членів Ради Народних Міністрів». Найвищим судовим органом УНР повинен бути стати Генеральний суд, який обирався б Всенародними Зборами на 5 років, вважався найвищою касаційною інстанцією для всіх судів України і не міг бути судом першої та другої інстанції або мати функції адміністративної влади.

У дію К. не вступила, бо через кілька годин після її прийняття Центральна Рада була розігнана окупантами і припинила своє існування.

КРИМІНАЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ. При розгляді карних і цивільних справ суди доби останнього гетьманату керувалися старими законами — «Уставом о наказаниях, налагаемых мировими судями», «Уложением о наказаниях уголовных и исправительных», відповідними статутами кримінального і цивільного судочинства Російської імперії та ін. Але інколи до них вносились суттєві зміни, спрямовані перш за все, як і було проголошено у програмних документах гетьмана від 29 квітня 1918 р., на підтримання, включаючи й найжорстокіші міри, авторитету влади, захист приватної власності як фундаменту культури і цивілізації, інтересів приватного підприємництва і великих власників, на боротьбу з кримінальною злочинністю, яка продовжувала хвиля за хвилею прокочуватись по Україні.

Так, 14 червня Рада міністрів прийняла постанову про деякі тимчасові зміни кар за крадіжку, шахрайство, присвоєння і розтрату та поширення підсудності справ мировим суддям. Встановлювалось, що за ці види злочинів «винні підлягають під дію «Устава о наказаниях...» лише тоді, коли оцінка вкраденого або присвоєного не перевищує 1500 крб., а у інших випадках злочинець відповідав за «Уложением о наказаниях...» Компетенція мирових суддів розширювалась: до неї включались справи, коли збитки, заподіяні злочином, не перевищували 3 тис. крб., а щодо самовільнозрубаних або понівечених дерев — 1,5 тис.

21 червня те ж саме було встановлено і по цивільним справам. Позови, що виникали із зобов'язань ціною не вище 3 тис. крб., розглядались у мировому суді, а всі інші виключались з його компетенції.

Щодо присяжних засідателів, то тут так само вносились уточнення. Як і раніше, вони призначались на підставі відповідних статей Статуту кримінального судочинства Російської імперії з чергових та запасних списків. Присяжні, призначені для участі у засіданнях однієї судової установи не мали права водночас призначатись для засідань інших установ. Голови Карного генерального суду Сенату і судових палат завчасно доводили до відома голів окружних судів про час і місце судових засідань з участю присяжних засідателів, а окремі суди складали списки чергових і запасних присяжних засідателів і негайно надсилали їх до Сенату та палат. У місцевостях, де списки присяжних на 1918 р. не були складені згідно з законом Тимчасового уряду від 21 вересня 1917 р., окружні суди призначали присяжних з чергових списків, складених на 1916 р. Призначення присяжних жеребкуванням для вирішення конкретної справи допускалось лише тоді, коли кількість неодведених осіб становила не менш п'ятнадцяти.

Деякі зміни кримінально-процесуального законодавства колишньої Російської імперії були внесені у серпні 1918 р.. Зокрема передбачалось розглядати кримінальні справи без досудового слідства, якщо винний не позбавляється громадянських прав, а прокурор і суд визнає можливим саме такий розгляд. У окремих випадках дозволялось проводити лише деякі слідчі дії. В іншій редакції було викладено і примітку до ст. 1625 «Уложения о наказаниях...», згідно з якою справи про знищення та псування чужого рухомого майна, а також лісів, садів, городів і т. п., коли від того ні для кого не було небезпеки, розпочинались лише після скарги осіб, що понесли шкоду та втрати.

З одного боку, кримінальна і адміністративна відповідальність, встановлена саме Українською державою, наступала шляхом внесення змін до вже існуючого законодавства, а з іншого — з'являлись час від часу і нові склади протиправних діянь, і нові санкції. Скажімо, законом про вироблення та продаж гральних карт передбачався штраф у 10-кратному розмірі порівняно з продажною ціною за провезення закордонних карт, приватне фабричне вироблення карт в Українській державі і навіть їх купівлю з метою продажу. При повторенні таких дій винні у них підлягали ув'язненню на строк до 3-х місяців. Змінення етикеток на казенних картах кваліфікувалось як шахрайство. Карти у всіх таких випадках і майно, отримане винуватцями від продажу, конфісковувались.

Слід відзначити і те, що часом тяжко було відрізнити кримінальну й адміністративну відповідальність, бо остання інколи ставала жорстокішою за першу. Скажімо, за порушення статуту державного хлібного бюро губернський староста за власним розсудом міг кинути до в'язниці громадянина строком аж на 6 місяців або накласти на нього штраф 450 тис. крб. Восени вже офіційно право видавати обов'язкові постанови щодо охорони громадського порядку і накладати на винного у їх порушенні штраф до 3 тис. крб. або арешт до 3 місяців отримали міністр внутрішніх справ, губернські старости, столичний і міські отамани. Користувались цим й інші посадові особи, навіть директори департаментів окремих міністерств. Так, обов'язковою постановою міністерства торгу й промисловості, підписаною керівником одного з його департаментів А. Мономаховим, встановлювалась відповідальність за перевищення означених ним норм споживання палива і електроенергії: арешт до 3 місяців або штраф до 10 тис. крб. з позбавленням в тому й іншому випадку права на користування електричною енергією.

Значним доповненням до кримінального законодавства колишньої Російської імперії став ухвалений Радою міністрів 24 липня 1918 р. тимчасовий закон про відповідальність за перевищення граничних цін та спекуляцію, яким припинялась чинність ст. 913, 913^1, 914, 1180, 1180^1 та 1180^2 «Уложения о наказаниях...» Винні у продажу продовольства або інших товарів та матеріалів першої необхідності за цінами, що перевищують встановлені державою, як і у замахові на такий продаж, карались

позбавленням особливих прав та переваг і ув'язненням на строк від 1 року і 4 місяців до 2 років або відданням на такий же строк до примусових робіт і, крім того, грошовою виплатою від 100 до 25 тис. крб., але не менше подвійної суми перевищення граничної ціни. Такій же карі підлягали і співучасники вчинку, і підбурювачі до нього, а також ті, хто пропонував або приймав послуги при його скоєнні.

Торговельною і промисловою спекуляцією вважалась купівля з метою перепродажу вказаних вище предметів за цінами, які перевищують граничні, посередництво у будь-якій формі при здійсненні такої купівлі, переховування товарів, належних до продажу, скорочення останнього або відмова від продажу, скорочення виробництва цих товарів, умисне їх знищення або псування, складання чи навіть пропозиції до складання угод з метою підвищення цін, співучасть у зазначених вчинках. Спекуляція каралась позбавленням особливих прав та переваг, ув'язненням на строк від 1 року і 4 місяців до 2 років або відданням на такий же термін до примусових робіт, але розмір грошової виплати підвищувався до 100 тис. крб.

Винні у торгівлі без належного дозволу, як і у замаху на таку торгівлю, підлягали тюремному ув'язненню на строк до 8 місяців і штрафу від 1 тис. до 100 тис. крб. Така ж кара накладалась на промисловців і торговельників, які збували товари особам, що не мали відповідних свідоцтв на їх продаж. При повторенні зазначених випадків сума штрафу підвищувалась до 200 тис. крб. і ставала обов'язковою заборона на 3 роки займатись торгівлею. Присуд за кошти засудженого оприлюднювався у кількох газетах, майно його конфіскувалось. Ті, хто порушував заборону на торгівлю, підлягали ув'язненню на строк від 1 до 3 років. Посадові особи, винні у хабарництві або здирстві при скоєнні спекуляції, карались більш суворо та ще й сплачували штраф у розмірі подвійної вартості хабаря або дарунка.

Всі справи про перевищення граничних цін та спекуляцію вилучались з мирових судів і належали до компетенції окружних суддів, де мали розглядатись незалежно від роду кари без участі присяжних засідателів і без застосування звичних кримінально-процесуальних норм. Вироки вважались остаточними й оскарженню не підлягали.

У зв'язку з величезною кількістю кримінальних справ, що виникла після прийняття тимчасового закону про кримінальну відповідальність за перевищення граничних цін та спекуляцію, уряд асигнував додатково 300 тис. крб. на видатки по утворенню нових посад слідчих спеціально по такого роду справах. У результаті, починаючи з 15 серпня, досудове слідство в справах, що виникали з порушенням вказаного закону, проводили спеціально призначені для цього 40 тимчасових судових слідчих, які розподілялись між різними судовими округами і перемішувались наказом міністра юстиції з однієї округи в іншу в міру потреби. Тимчасові слідчі отримували по 700 крб. жалування щомісячно та ще й 150 крб. на канцелярські видатки і по 125 крб. — на утримання камери.

Наприкінці серпня уряд спеціальною постановою ще раз наголосив, що замах на спекуляцію і співучасть у ній караються на рівних підставах з самою спекуляцією, а у вересні Рада міністрів внесла ще два суттєвих доповнення до закону від 24 липня: 1) засудженим за спекуляцію заборонялось протягом року перебування у Києві, Одесі, Миколаєві, всіх губернських центрах, а також у Бердичеві, Бердянську, Білгороді, Вінниці, Кременчуці, Єлизаветграді, Маріуполі, Мелітополі, Ніжині та Рівному; 2) єдиним запобіжним заходом під час слідства по таким справам визнавалось ув'язнення.

Найпильніша увага з боку гетьмана і його соратників у кримінальній законотворчості приділялась, природно, захисту авторитету влади й інтересів держави. У цьому плані особливо виділяється постанова уряду від 24 вересня «Про міри проти осіб, які загрожують державній безпеці Української держави, її правопорядкові». Вона скасувала закон Тимчасового уряду від 2 серпня 1917 р. Віднині міністрові внутрішніх справ на всій території України, а губернським старостам і міським отаманам у межах їх владування надавалось право приймати рішення про проведення трусів та виємок у осіб, щодо яких виникла підозра у загрозі державі і про їх арешт. Про арешт у таких випадках державних службовців протягом 3 днів треба було повідомити відповідне відомство, а на арешт судді, прокурора або судового слідчого — отримати згоду міністра юстиції. За постановою міністерства внутрішніх справ арешт міг тривати 2 місяці, а за рішенням старости або отамана — 2 тижні, але міністр у останньому випадку міг його збільшити до 2 місяців. Протягом однієї доби особа, що прийняла рішення про трус, виємку або арешт зобов'язана була переслати копію відповідної постанови з обґрунтуванням до місця ув'язнення, прокуророві місцевого окружного суду та департаментові Державної варти.

Прокурор мав право за своїм розсудом внести протест прокуророві судової палати, а останній, якщо вважав арешт хибним,— повідомити про це губернського старосту чи міського отамана. Ці посадові особи у випадку незгоди з думкою прокурора судової палати протягом 3 днів надсилали все листування до особливої наради міністерства внутрішніх справ, яка утворювалась під головуванням одного з товаришів міністра у складі 2 членів ради міністра і 3 членів консультації при міністрові юстиції.

Заарештовані особи могли бути примусово висланими у позасудовому порядку з місця їх постійного мешкання у місцевості, визначені урядом, на строк до 2 років.

Кримінальна відповідальність за законами воєнного часу була встановлена Радою міністрів наприкінці жовтня за виступ проти державної влади, державну зраду, підбурювання до страйків, навмисний підпал чи нищення майна, харчу, фуражу, телеграфного і телефонного знаряддя, споруджень на залізницях, за напад на вартового або військовий караул, озброєний опір Державній варті тощо. Мається на увазі тимчасовий закон по охороні залізниць. Винні у названих вище діях, навіть цивільні особи, у смугах відчуження підлягали військовому суду на підставі правил Російської імперії від 1869 р. та Військового статуту про кари.

Найбільш жорстокі покарання встановлював гетьманат за ухилення від оголошеної 5 грудня повної мобілізації всього населення чоловічої статі, здатного носити зброю, для оборони Києва від військ Директорії. Керівники домових комітетів та домовласники за недодержання правил мобілізації карались військово-польовим судом ув'язненням на строк від 1 до 4 років, а за пряме ухилення від призову або сприяння такому ухиленню винні підлягали теж військово-польовому судові, котрий визначав їм каторгу від 4 до 20 років.

Водночас значно посилювалась кара за порушення правил охорони державного кордону, за переміщення краму через кордон контрабандним способом з боку військових Окремого корпусу прикордонної охорони або за допомогу при такому переміщенні. Винні у цих злочинах підлягали позбавленню всіх прав стану і каторзі строком від 4 до 8 років.

Ще однією з сфер особливої уваги гетьмана був надійний захист приватної власності та інтересів великих власників. 29 червня вносились доповнення до ст. 1614, 1621 і 1625 «Уложения о наказаниях...» Вони розширювали склад злочинів, пов'язаних з нищенням майна. Віднині кримінальна відповідальність наступала не лише за підпалення чужого, а й свого власного майна, за пошкодження чужих або своїх посівів, хліба у снопах або зерні, сінокосів, скошеного сіна, сільськогосподарського живого або неживого інвентаря, племінного скоту, який

знаходився на злучних пунктах або на скотних розподільниках.

19 липня уряд Української держави зробив черговий антидемократичний крок: була відновлена чинність самодержавного закону від 2 грудня 1905 р. про покарання за участь у страйках на установах та підприємствах, що мають громадське або державне значення і відшкодування збитків тим робітникам і службовцям, які не встали до лав страйкарів.

Ціла низка кримінальних і адміністративних санкцій встановлювалась законами про правила продажу цукру. Скажімо, за незаконний експорт чи імпорт предметів цукроварення конфісковувалася вся партія зазначеного товару, а винні у такому порушенні на перший раз підлягали штрафові у розмірі потрійної вартості конфіскованого та ще й ув'язненню на строк від 2 до 4 місяців. При повторенні таких випадків грошове покарання стягувалось у чотиразовому розмірі, а ув'язнення вже тривало від 4 до 8 місяців. Конфіскація, чотирикратний штраф та ув'язнення на строк від 2 до 24 місяців загрожувало тому, хто випускав цукор або предмети цукроварення без належного на те дозволу чи наказу. На другий раз таке порушення каралось конфіскацією, шестиразовим штрафом та 4—8 місяцями ув'язнення, на третій — конфіскацією, восьмиразовим штрафом та ув'язненням на строк від 8 до 16 місяців.

Не «заохочувалось» і придбання цукру та предметів цукроварення, випущених без дозволу. Конфіскація у такому випадку супроводжувалась штрафом у розмірі подвійної вартості придбаного товару та ув'язненням на строк до 2—4 місяців, а при повторенні — чотирикратної вартості та ув'язненням на 4—8 місяців. Порушення правил сплати за цукор, визначених у дозволах чи нарядах, каралось штрафом у розмірі повної вартості цукру, а при повторному порушенні — подвійної вартості. Штрафові від 500 до 3 тис. крб. підлягали винні у порушенні правил видання документації про цукровиробництво. Таке ж грошове покарання та ще й арешт на строк від 3 тижнів до 3 місяців накладалось на винних у продажу цукру без відповідного дозволу, у повторному випадку штраф збільшувався до 3—10 тис. крб., ув'язнення — до 2—4 місяців, а на третій раз — відповідно до 3—20 тис. крб. і 4—8 місяців. Навіть за провезення або пронесення цукру без документів у кількості понад 3 пуди на перший раз винуватцям загрожував штраф від 100 до 500 крб. і арешт від 7 днів до 3 тижнів, а на другий і подальші рази — 500—1000 крб. та 3 тижні — 3 місяці ув'язнення.

Слід звернути увагу на те, що у зазначеному законі законодавець відступав від найчастіш застосовуваної санкції «або... або» і застосовував поширену санкцію: і конфіскацію, і штраф, і ув'язнення разом за одну провину.

16 жовтня урядом було встановлено відповідальність за вживання цукрових буряків не для вироблення цукру. Порушники підлягали ув'язненню від 2 до 4 місяців та ще й штрафу від 3 до 10 тис. крб. Така ж кара покладалась на винних у вивезенні буряку за межі України. Купівля цукрових буряків без відповідного дозволу тягла за собою і конфіскацію всієї продукції, й ув'язнення від 2 до 4 місяців. Кримінальне переслідування розпочиналось органами акцизного догляду, а справи розглядались мировими суддями, незалежно від розміру збитку і грошового стягнення.

Уряд П. Скоропадського протягом свого існування посилював кримінальну відповідальність за дезорганізацію сільського господарства, за потраву посівів, за порушення правил збереження чи продажу кокаїну, за спекуляцію іноземною валютою, за фальшування грошей тощо. Для придушення повстань у розпал війни з Директорією готувався законопроект про надзвичайні заходи по боротьбі з бандитизмом. Але застосувати чергові репресії було вже пізно.

Л

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ — найвідоміші кодекси феодального права Великого князівства Литовського, що діяли й на інкорпорованих до нього українських землях.

Протягом XVI ст. було видано три Л. С.: 1529 р. («Старий»), 1566 р. («Волинський») і 1588 р. («Новий»). Вони були досить подібними один до одного, тому часом їх називають трьома редакціями. Л. С. виникли як правові акти багатонаціональної держави, тому в них широко використано звичаєве право всіх народів, які жили на її території, норми давньоруського, римського, німецького, польського права, попереднього поточного законодавства Великого князівства Литовського. Враховуючи, що одним із основних джерел була Руська Правда, слід підкреслити, що для українського народу «іноземне походження» Л. С. мало досить відносний характер, їх норми відтворювали звичні «давні права» і розглядалися як власне споконвічне право.

Ініціатива видання Першого Л. С. належала шляхті, представники якої на сеймі 1514 р. подали великому князю литовському прохання «дарувати» писані закони, з яких буде ясно, які існують шляхетські права і привілеї. Про свій намір підготувати відповідний акт Сігізмунд I оголосив спеціальним декретом на сеймі 1522 р. Проект статуту було укладено урядовцями великокнязівської канцелярії, обговорено на кількох сеймах і нарешті ухвалено восени 1529 р. Він не був надрукований, а переписувався для практичного вжитку, тому в тих списках, які збереглися до нашого часу, зустрічаються суттєві розходження.

Перший Л. С. включав 13 розділів, поділених кожен на кілька артикулів, яких налічувалося 264. Перший розділ містив положення про верховну владу й її стосунки з населенням, другий — про «земську оборону», тобто організацію військової служби; третій — про шляхетські вольності; четвертий — про суддів та суди, всі інші регулювали окремі інститути цивільного й кримінального права, а також порядок судопровадження. Остаточна редакція Статуту була результатом певної боротьби між магнатами та дрібною шляхтою. Статут визначив усю шляхту як єдиний стан і зафіксував ту суму прав і привілеїв, які вона здобула. Критерієм приналежності до шляхетського стану було визнано принцип давності: хто здавна, від кількох поколінь користувався боярськими правами. В окремих випадках на доказ треба було виставити певне число свідків-шляхтичів, які мусили присягнути, що дана особа «єсть зрозу шляхтич». Наново шляхетство можна було набути лише шляхом надання великим князем.

Шляхті гарантувалося, що її не стануть карати «безправно», тобто без публічного судового процесу. Їй забезпечувалося володіння землею, яку не можна було одібрати без вини. Шляхтич діставав право апеляції на суд воєводи або старости безпосередньо до великого князя. Йому гарантувалася свобода виїзду за кордон. Статут зобов'язав управителів областей призначити до складу суду двох представників місцевої шляхти.

Передбачені Статутом покарання мали виразний класовий характер. За убивство шляхтича шляхтич платив 100 коп грошей «головщини» родині вбитого і стільки ж «вини» великому князю. За убивство путного боярина, ремісника чи тивуна платилося 20 коп, а за вбивство мужчини всього — 10 коп. Шляхтич за те, що вдарив шляхтича, платив 12 коп штрафу, але коли б вдарив шляхтича «простий хлоп» або міщанин, то йому відрубували руку. За убивство ж шляхтича хлоп платив головою.

Але все ж таки Перший Л. С. насамперед захищав інтереси великих магнатів, їх привілейоване становище в державі і праві. Тому, починаючи з 1544 р., шляхта на кожному сеймі наполегливо вимагала «поправи» Статуту. 20 років великий князь та магнати відхиляли прохання шляхти. Але у роки Лівонської війни їм довелося піти на створення спеціальної комісії для перегляду Статуту. 1566 р. сейм затвердив його нову редакцію, що дістала назву Другого Л. С. Цей Статут законодавчо оформив «шляхтизацію» суспільно-політичного устрою Великого князівства Литовського. Він, як і попередній, не друкувався, а поширювався у рукописних списках. Система Статуту, який поділявся на 12 розділів і 366 артикулів, збереглася, але було значно розширено розділ про шляхетські права й кримінальні злочини. Статут закріплював представництво шляхти на сеймах, поділ влади між великим князем та сеймом, задовольняв інші вимоги шляхти. Він надавав магнатам і шляхті право вільно розпоряджатися своїми землями та підданими селянами. Слово «боярин» у цьому Статуті вже майже зовсім не уживалося, натомість скрізь стояло слово «шляхтич».

Після Люблінської унії 1569 р. польські феодали стали вимагати перегляду Другого Л. С., щоб погодити з польськими законами. Але комісія, складена для перегляду Статуту з представників великого князя і очолювана підканцлером литовським Л. Сапєгою, підготувала його нову редакцію всупереч Люблінській унії як кодекс самостійної й повноправної Литовської держави. Так, до Статуту було внесено артикули, в яких говорилося, що великий князь має присягти за себе й за своїх нащадків не порушувати території Великого князівства Литовського й знову прилучити області, від нього одрізані. Тому Третій Л. С. не розглядався єдиним польсько-литовським сеймом, а був 1588 р. затверджений королем Сігізмундом III, який таким шляхом намагався забезпечити собі підтримку литовських феодалів. Статут 1588 р. було надруковано у Вільно в друкарні Мамоничів, а 1589 р. він набрав обов'язкової сили. Цей акт став діючим правом не тільки на землях Великого князівства Литовського, але й в українських провінціях, що відійшли до Польщі.

Третій Л. С.— найдосконаліший з усіх литовських статутів. Його зміст був найповнішим, він поділявся на 14 розділів і 488 артикулів і містив норми практично всіх галузей права. Це був класичний кодекс феодального права, що всебічно регулював найважливіші суспільні відносини того історичного періоду. Він юридично запровадив кріпосне право в Литві й Білорусії, а також на Брацлавщині і Придніпров'ї. Згідно з Статутом, за селянами зберігалось тільки право володіння рухомим майном, необхідним для виконання повинностей з земельних наділів, що перебували в їх користуванні. Строк розшуку селян-втікачів був збільшений з 10 до 20 років. Особа, яка допомагала втечі селянина, підлягала покаранню як злодій, а та, що приймала втікача, платила великий штраф.

Статут 1588 р. не лише захищав інтереси можновладців, але й закріпив ряд прогресивних положень. Він, зокрема, проголосив єдність права для всіх громадян, хоча воно і не було рівним для всіх, декларував обмеження влади монарха законом, відмежування судової влади від адміністрації, пріоритет писаного права тощо. На противагу церковному космополітизму закріплювалася ідея державного суверенітету. Статут, прийнятий після Люблінської унії 1569 р., захищав інтереси населення Литви від польської експансії, гарантував українському (руському) народові право судитися за нормами свого звичаєвого права у т. зв. копних судах (громадські суди селян та міщан), вимагав, щоб суддів і управителів обирали з людей «годних в праві і письма руського умієтних».

Третій Л. С. 1588 р. було видано мовою, яку переважно називають сьогодні старобілоруською, іноді староруською або староукраїнською. В Україні він діяв в основному у двох редакціях: 1588 р., т. зв. мамоничівському виданні, в якому значною мірою зберігались основні засади давньоруського права, і в редакції 1614 р., що виникла внаслідок перекладу мамоничівського видання на польську мову і до якої було додано «Трибунал Великого князівства Литовського» 1581 р., тобто збірник, яким визначався правовий статус головного суду країни. Найавторитетнішим джерелом діючого права в Україні третій Л. С. зостався і після національно-визвольної війни 1648—1654 рр., в ньому тільки припинили дію розділи й артикули, які визначали порядок створення і діяльності шляхетських станових судів. До того ж верхівка українського шляхетства намагалася розширити його дію. Так, гетьман Д. Апостол прямо наказував українським судам керуватися Л. С. У ході численних спроб кодифікувати «малоросійські права», що здійснювалися у XVIII — на початку XIX ст., саме Л. С. ставав найважливішим джерелом усіх проектів. Більше того, питання про доцільність застосування його норм не рідко набувало політичного значення і ставало предметом гострої боротьби. Застосування Л. С. як джерела права було визнано царським урядом виданням у Петербурзі 1810 р. російською мовою покажчика до нього (під назвою «Ручной словарь, или краткое содержание польских и литовских законов, служащих руководством в судебных тяжбах всякого рода, собранных для употребления в присутственных местах и для пользы частных обывателей коронных и литовских провинций»), а 1811 р. — тексту Л. С. російською мовою. Це видання містило норми матеріального і процесуального права, які діяли в лівобережних і правобережних губерніях України аж до 1840—1842 рр., коли на них було поширено російське законодавство. Хоча на Полтавщині та Чернігівщині окремі правові норми Л. С. фактично діяли аж до першої чверті XIX ст.

Таким чином, Л. С. протягом майже чотирьох віків відігравали важливу роль у правовій системі України. Народними масами вони традиційно розглядалися як найважливіші джерела «давніх прав», своєрідна противага «новині», що нав'язувалася з боку Росії чи інших агресивних сусідів.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО В УКРАЇНІ — важливе джерело права на українських землях, т. зв. феодальне міське право, за яким міста звільнялися від управління і суду феодалів.

Представляло собою скодифіковані у XIII ст. норми звичаєвого права і судові ухвали німецького міста Магдебурга, перейняті згодом багатьма містами Німеччини, Чехії, Угорщини, Польщі, Литви, України та Білорусії. Його головними джерелами були збірники «Speculum Saxonum» («Саксонське зерцало») та «Вайхбільд».

М. п. прийшло спершу в міста Закарпатської України (з 1329 р.— Хуст, Вишкове, Тячів), що на той час належали Угорщині. Потім на західноукраїнські землі разом з німецькими колоністами: вже князь Данило Романович і його наступники забезпечили їм привілей користуватися власним правом і мати власні судово-адміністративні інституції. З переходом українських земель під Польщу і Литву М. п. надавали королі або великі князі. Першими його отримали Володимир-Волинський (перед 1324 р.), Львів (1356 р.), Кам'янець (1374), Берестя (1390); у XV—XVII ст. М. п. одержала також низка міст Правобережної України (зокрема Київ 1494—1497 рр.). Спочатку М. п. стосувалося лише німецької людності міст, але згодом поширилося на все населення. Надава-

лося окремим містам спеціальним привілеєм великого князя, що звільняло їх від місцевої залежності.

Міщанство переводилося на окремий суспільний стан, який мав свої органи самоуправління. Таким органом у великих містах була міська рада (магістрат), що, як правило, складалась з війта (очолював магістрат), його помічників (бурмістрів) і двох колегій — ради (райці, ратмани, радники) й лави (лавники, засідателі), яких обирало міщанське населення (іноді війт призначався державною або дідичною владою). Магістрат керував справами міської адміністрації, суду, господарства, фінансів, поліції тощо. Судова компетенція належала і до ради, і до лави. Їх розмежування було не завжди виразне; але, як правило, лава виступала як судова колегія насамперед у кримінальних справах, а також цивільних, а рада — як колегія в справах адміністративних та складних цивільних справах. Магістратською канцелярією відав міський писар. Устрій міст у Литовсько-руській державі не був однаковим: деякі мали повне М. п.; інші — неповне і тільки частково запроваджували управління за магдебурзьким зразком. Лише кілька українських міст: Львів, Київ, Кам'янець — користувалися повним М. п.

Переяславська угода 1654 р. гарантувала право українських міст на М. п. На Гетьманщині ним користувалися Київ, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Ніжин, Остер, Козелець, Погар, Почеп, Мглин, Новгород-Сіверський і Полтава. Більшість цих міст отримала М. п. ще за литовсько-польської доби (до 1648 р.), що згодом було підтверджено українськими гетьманами. Решта дістали його від царської або гетьманської влади. Міста Гетьманщини здебільшого мали неповне М. п. Апеляційною установою для міського суду був полковий, а з 1730 р.— Генеральний суд. А у зв'язку з ліквідацією автономії України в кінці XVIII — на початку XIX ст. самоуправа міст почала занепадати. Царським указом 1831 р. М. п. в У. було скасовано для всіх міст, за винятком Києва (скасоване 1835 р.).

Джерелами чинного М. п. в Західній Україні та на Гетьманщині були збірки польською мовою, перекладені з німецької і латини польськими правниками XVI ст. М. Яскером, Б. Гроїцьким, П. Щербичем та П. Кушевичем. У другій половині XVII—XVIII ст. з них було зроблено українські переклади. Вони дещо відрізнялися змістом конкретних норм від першоджерел. В цих збірках закріплювалися права купців, міщан і ремісників, порядок виборів і функції органів міського самоуправління, різні питання цивільного, кримінального та процесуального права.

Запровадження М. п. у деяких містах спершу викликало опір українського населення, оскільки супроводжувалося посиленням іноземної експансії, обмеженням прав некатоликів, але згодом ця суперечність зникла. М. п. було пристосовано до місцевих умов, його охоче застосовували не тільки в містах, а й у військових козацьких судах. Надалі в часи Гетьманщини воно розглядалося як важливий елемент «давніх прав» українського народу і широко використовувалося в усіх спробах кодифікації «малоросійського права».

МИРНІ ДОГОВОРИ РУСІ З ВІЗАНТІЄЮ ЯК ПЕРШОДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОГО І СЛОВ'ЯНСЬКОГО ПРАВА. Ці документи поряд з Руською Правдою і княжими уставами та уставними грамотами вважаються найважливішими писаними витоками давнього права не лише українського, а й всіх слов'янських народів, особливо росіян і білорусів. Досить ретельно вони аналізувались у XIX—XX ст. як у колишній Російській імперії, так і на Заході. Історики головну увагу при цьому приділяли військовому аспектові діяльності Аскольда, Олега, Ігоря, Святослава, положенню Київської Русі на міжнародній арені, особливостям її входження у європейське, близькосхідне і взагалі у міжнародне співтовариство, значенню Давньоруської держави у світовій історії, особливостям взаємовідносин Києва з Царгородом. Юристи акцентувались на зазначених договорах як першоджерелах права; аналізові його норм, межах дії; пошуках витоків; процедурі й юридичній техніці укладання ухвал з Візантією, їх впливові на подальшу еволюцію політико-правової культури, правотворчості, політичної думки, законодавства Київської Русі; становленні вітчизняного міжнародного права; зародженні давньоруської дипломатії; вдосконаленні дипломатичного мистецтва київських князів; освоєнні ними не лише воєнними, а й суто дипломатичними методами і засобами зв'язків з сусідніми державами; фактичному й юридичному визнанні Києва на міжнародній арені, складних проблемах долі військовополонених; започаткуванні морського, торговельного, берегового, кримінального, кримінально-процесуального, цивільного, цивільно-процесуального права тощо. Економістів у договорах Русі з Візантією, звичайно, більше цікавили торгівля й інші міждержавні господарчі зв'язки, філологів — мовні особливості документів тощо.

Внесок українських вчених у концептуальну скарбницю досліджень договорів Київської Русі з Візантією полягає не лише у введенні до наукового обігу їх теоретично опрацьованих текстів, а й у вирішенні проблеми про витоки цих документів. Західні і російські історики й юристи, щоправда, розійшлись у думках з цього питання: одні доводили, що договори з греками засновані лише на візантійському законодавстві; другі — виключно на слов'янському праві; треті — на єврейському; четверті — на скандинавському; п'яті — на варязько-візантійському; шості — суто на міжнародному праві, яке мов би існувало самостійно і т. ін. Окремі українські вчені теж дотримувались того чи іншого з переліченних тверджень: скажімо, Г. Барац приєднувався до положення про єврейські витоки договорів, П. Цитович — до їх походження від незалежного міжнародного права тощо. М. Владимирський-Буданов, С. Юшков та ін. вітчизняні дослідники вважали, що корінням договорів є «змішане», «асимільоване» право, тобто комбінація з руських і грецьких законів, у якій переважають чисто руські елементи. Саме ця точка зору, яку обґрунтовував ще й В. Ключевський, була сприйнята радянською історіографією і вважається загальноприйнятою.

Найближчий з великих сусідів Руської держави — Візантія виникла у IV ст. як Східна Римська імперія і розкинулась на Балканському півострові, у Малій Азії та південно-східній частині Середземномор'я. Тут мешкали не лише греки, а й сірійці, копти, вірмени та інші народи. Це була економічно розвинута рабовласницька держава з великою кількістю осередків ремесла і торгівлі у вигляді міст, централізованим державним апаратом, досконалою податковою системою, високою правовою культурою, що мала своїм ґрунтом римське право. Ця культура досить добре віддзеркалюється у завершеному в VI ст. при імператорі Юстиніані I кодексі церковного, кримінального, фінансового, цивільного права, який разом з інституціями та дігестами відомий в історії як кодифікація Юстиніана. Цей період став вершиною розвитку Візантії, коли її володіння поширились на Північну Африку, Сицилію, Італію, частину Іспанії.

Але ще до цього слов'яни вже неодноразово турбували своїх багатих південних сусідів сміливими набігами, а незадовго до смерті Юстиніана вони п'ять разів підряд здійснювали спроби оволодіти Царгородом. Саме тоді й розпочались перші дипломатичні контакти Кия з Візантією, тобто започатковувалась дипломатична практика українських пращурів. Справу Кия продовжили у другій половині IX ст. Аскольд і Дір, які двічі повертались з переможних походів на Візантію з багатою здобиччю. У цей час імператор Василь був змушений відбиватися не лише від слов'ян, а й арабів, лангобардів та інших завойовників, а Візантійська імперія дедалі більше знесилювалась. Саме тому є всі підстави для погодження з твер-

дженням, що посольство русів у Царгороді з'явилось ще у 838—839 pp. Якщо це так, то Візантія першою де-юре визнала існування і суверенітет Київської Русі ще у IX ст.

На сьогодні у науковому обігові перебувають чотири тексти договорів Київської Русі з Візантією (907, 911, 944 та 971), які дійшли до нас не в оригіналах, що складались, мабуть, у двох примірниках (на грецькій і давньоруській мові), а у складі «Повісті Временних літ», тобто копій, знятих літописцем з грецького примірника. Найдосконалішими вважаються тексти вказаних договорів, уміщені у Радзивиллівському (друга половина XV ст.) та Лаврентіївському (1377) літописах. Для їх реставрації М. Владимирський-Буданов та інші дослідники використовували Троїцький, Іпатіївський (початок XV ст.), Московсько-Академічний (друга половина XV ст.), Хлєбніковський (середина XVI ст.) та інші списки. У візантійських джерелах списки текстів договорів не збереглись зовсім, що й дало ґрунт для чисельних суперечок навколо їх походження і достеменності.

Так, одні дослідники вважають, що договору 907 р. взагалі не було, інші визнають його окремішність, а наступну угоду 911 р.— доповненням і розвитком попередньої ухвали. Заслуговує на увагу і припущення про підписання багатьох актів додержавної Русі з Візантією протягом V—VIII ст. під час зазначених вище походів, головним чином, локальних договорів про перемир'я, про долю полонених, про воєнну здобич, про торговельні стосунки, тексти яких до нас не дійшли, але багато їх положень відтворені саме у наступних договорах, особливо тих, що датовані 907 і 911 р., тобто «здобутими у боях» Олегом.

Головна риса договорів — це юридичне закріплення у стосунках Києва і Царгорода панування сили, тобто впровадження мілітарного мислення, що було у той час природним явищем. Судячи з того, що саме у 907 р. відбувся переможний похід Олега на Царгород, мабуть, тоді вже був підписаний прелімінарний мирний договір, достеменний текст якого для нащадків втрачено, але деякі його положення повторені в угоді 911 р. Зміст «олегових» ухвал свідчить про сталий державний устрій Київської Русі, очолюваної великим князем, який здійснював право зовнішніх стосунків, спираючись на верхівку з «світлих бояр»; про прагнення Русі і Візантії до довготривалих мирних взаємовідносин; про розмежування суспільства на багатих і бідних та їх різне правове становище; про високу оцінку візантійськими колами хоробрості й майстерності руських дружинників, які протягом IX—X ст. досить часто виступали на боці Царгорода у його війнах з Критом, лангобардами та іншими завойовниками; про досить високий рівень права успадкування на Київщині, що знало вже тоді не лише успадкування за звичаєм, а й по заповіту. Положення щодо доведення факту злочину (ст. 3 договору 911 р.), покарання за удар мечом або застосування іншої зброї (ст. 5), вбивства злодія на місці злочину та заборони такого вбивства після того, як злодій опинився в руках потерпілого (ст. 6), недопущення самоуправства (ст. 14), відтворені у Короткій та Розширеній Правді, що свідчить про їх давньоруське походження.

Високий рівень правової культури і гуманізм укладачів розглядуваного документу віддзеркалюється зокрема у ст. 8, яка відкидала пануюче у Європі «берегове право», тобто право на майно з розбитого чужеземного корабля, і встановлювала взаємні обов'язки русів та греків на надання допомоги потерпілим, тобто свідчила про прагнення обох сторін до безпеки міжнародних торговельних шляхів. Стаття ж 13 про гарантування отримання майна нащадками померлого іноземця, що мешкали на його батьківщині, та заборону присвоювати це майно місцевій владі взагалі «обігнала» західноєвропейське право майже на тисячу років і є найдавнішою нормою міжнародного приватного права.

При аналізі договорів 907 і 911 pp. деякі з авторів занадто прагнуть підкреслити, що зобов'язання греків перед Києвом були набагато ширшими, ніж оборотні. Справа у тому, що до нас дійшов лише той текст, який вміщував саме такі зобов'язання, а ще один примірник, де віддзеркалювались зобов'язання Русі відносно Візантії, залишився у Царгороді, втрачений, мабуть, назавжди і проаналізувати їх, природньо, немає можливості.

Мирний договір діяв майже три десятиліття. Сталось так, що київський князь Ігор, як і його попередник Олег, вирушив з походом на Візантію за чотири роки до своєї смерті, тобто 941 р. Про причини чергової війни ні українські літописці, ні грецькі історики нічого не пишуть. Можливо, це сталося після спроб Царгорода скасувати або порушити умови 911 р. Як би там не було, але русичі потерпіли поразку, й Ігор майже три роки готувався до нового походу. Та воювати не довелось: імператор Роман з дітьми Костянтином і Стефаном вислали назустріч Ігоревій дружині, котра влітку 944 р. вирушила на Царгород, грецьке посольство з вигідними для неї пропозиціями і даниною, після чого вона переможно повернулась до Києва. Наприкінці того ж року був укладений черговий русько-візантійський мирний договір.

У його перших трьох статтях наголошується на непохитності миру Русі з Візантією, «поки сяє сонце і існує сам мир», на суворій карі щодо його порушників, на праві русів надсилати до Візантії будь-яку кількість кораблів з послами і купцями, на обов'язкові грецького уряду утримувати на свій кошт руських послів у Царгороді та постачати руських купців усім необхідним протягом шести місяців їх перебування у Візантії. Мабуть, у зв'язку з останнім ставали суворішими порівняно з 911 р. правила в'їзду до Візантії: раніше достатньо було для цього однієї печатки, а тепер русичі повинні були мати з собою спеціальну княжу грамоту, в якій поіменно перераховувались усі гості. Без такого дозволу вони затримувались, а у випадку опору їх дозволялось навіть вбивати. Ст. 2-а обмежувала обсяг торговельних операцій та свободу пересування руських послів і купців: мешкати вони могли лише у передмістях Царгорода, а у столицю заходити без зброї, у кількості не більше 50 осіб і тільки у супроводі імператорського чиновника. Зимувати руським купцям у Візантії заборонялось. Не виключено, що такі заходи пов'язувались з не досить чемним ставленням русичів до грецького населення, з вчиненням з їх боку кривди і бешкетів.

Ст. 3 договору 944 р. відтворювала відповідальність грецької сторони за приховування втікача-челядника з русичів, а ст. 4 встановлювала нові норми у вигляді винагороди за повернення втікача-челядника з греків і вкраденого ним хазяйського майна. Розмір покарання за вкрадене або пограбоване зменшувався з потрійної до подвійної вартості майна. Ціна викупу полонених теж падала вдвічі: причому стосовно греків вона встановлювалась диференційовано (від 5 до 10 золотників), а русичів — єдина та ще й найвища (10 золотників). Напевне, це пояснюється тим, що візантійці на територію Київської Русі не вторгались і мали змогу захоплювати з числа руських лише полонених «найвищого гатунку» — купців або княжих дружинників.

Обопільна дипломатична гнучкість сторін у договорі виявлялась і в тому, що Київ відмовляв від домагань Херсонеса, а Візантія зобов'язувалась надати князю військову допомогу у приборканні херсонесців (ст. 8). Побоювання греків нових походів русичів виявились у ст. 10 договору, що забороняла останнім під приводом захисту інтересів рибалок-херсонесців зимувати у гирлі Дніпра та на побережжі Дніпровського лиману. З іншого боку, вони сподівались на допомогу Русі у захисті своїх кримських володінь від нападів болгар, що відобразилось у ст. 11 і 15. Але ці надії, як показала подальша практика, виявились марними.

Як і договір 911 р., розглядуваний документ вміщує

правові норми щодо корабельних аварій (ст. 9), вбивства християнина чи русича (ст. 13), нанесення тілесних пошкоджень (ст. 14), але віднині самосуд стосовно греків заборонявся (ст. 12).

Договір 944 р. вміщує чимало посилань як на руські, так і на грецькі звичаї, що вибиває ґрунт у прихильників його тлумачення як документу суто візантійського походження. Та найцікавіше те, що ст. 6 договору згадує не лише про звичай, а й про Устав, тобто писаний Закон руський, який діяв, на думку окремих дослідників, не лише у X, а й у IX, VIII і навіть VII ст.

Як і угода 911 р., договір 944 р. зберігав силу майже 30 років, не дивлячись на те, що в обох випадках через рік після їх укладання руські князі поступались троном своїм наступникам. Під час владування Ольги русько-візантійські стосунки виявились найтеплішими, а згодом її син Святослав кидав свої дружини на хозар, волзьких булгар, ясів, касогів, печенігів та інших сусідів, і лише (теж за 4 роки до смерті) з 967—968 рр. звернув свій погляд на південь і південний захід. Київському князеві вдалось швидко подолати опір Болгарії і навіть примусити її виступити на боці русичів у їх подальшому просуванні на Візантію. Це сталося після смерті імператора Никифора і приходу до влади у Царгороді імператора Іоанна І Цімісхія, якому згодом вдалося завоювати не лише північно-східну Болгарію, а й частину Сірії та Фінікії.

Спалахнула русько-візантійська війна, яка точилась переважно на території Болгарії. У квітні 971 р. 30-тисячне військо Святослава було оточене у Доростолі набагато переважаючими його у силі загонами Цімісхія, й у такій несприятливій для «тавроскіфів» ситуації 23 липня того ж року з'явився черговий договір, за яким Святослав присягнув «мати мир і міцну дружбу з Іоанном... до кінця світу» (ст. 1), ніколи не йти війною ні на греків, ні на Корсунь, ні на болгар (ст. 2), завжди виступати союзником Візантії (ст. 3) і не порушувати досягнуту угоду (ст. 4).

Відверто кажучи, це була капітуляція русичів, що пом'якшувалась можливістю безперешкодного повернення Святослава до Києва, але придунайські землі для Давньоруської держави були втрачені надовго. Розглядуваний документ складається лише з чотирьох невеличких статей, не вміщує юридичних норм, які б збагачували ті чи інші правові інституції, і тому з точки зору юриспруденції набагато бідніший, ніж його попередники 911 і 944 рр.

Звернемо увагу, що при публікації пам'яток руського права у 1952 р. під редакцією С. Юшкова договори з Візантією увійшли до цього видання. Але через 32 роки його учні — автори збірника документів «Законодавство Давньої Русі» зовсім не взяли їх до уваги, мотивуючи це тим, що договори Русі з греками — міжнародно-правові документи, тобто вони є пам'ятками права, але не пам'ятками законодавства. З таким твердженням можна погодитись лише частково, бо договори 911 і 944 рр. вміщують чимало кримінальних, цивільних, процесуальних норм, встановлюють відповідальність за вбивство, крадіжку, тілесні пошкодження, розбій, пограбування тощо. Як вже підкреслювалось, деякі з таких правових норм було зафіксовано у Законі руському, а багато відтворено у Руській Правді.

Якщо припустити, що Закон руський дійсно існував, то, мабуть, він не став наслідком законодавчої діяльності київських князів, а був письмовим зведенням звичаєвого права русів, на основі якого здійснювалось судочинство, тобто прототипом Руської Правди.

МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р.— договір між Україною (гетьманом Б. Хмельницьким і Військом Запорозьким) та Росією (царем Олексієм Михайловичем про умови переходу України «під руку московського царя». Положення договору викладені в т. зв. «Березневих статтях» (інша назва — «Статті Б. Хмельницького» або «Статті Війська Запорозького») і трьох царських жалуваних грамотах. Сукупність цих 4 документів і складає власне текст договору.

Пошуки допомоги у боротьбі проти шляхетської Польщі привели Б. Хмельницького до угоди з московським царем як найбільш бажаним союзником і протектором. Порівняно з іншими можливими спільниками — Туреччиною і Кримським ханством, Росія мала ту перевагу, що її з Україною об'єднували слов'янське етнічне походження, єдина православна віра (хоча і з підпорядкуванням різним патріархам), традиційна дружба між українськими і російськими козаками, інші багатоаспектні зв'язки, що свідчили про близькість історичних доль українського і російського народу. Разом з тим, Москва була зв'язана з Польщею мирним договором і не хотіла мати через Україну зайві зовнішньополітичні ускладнення. Тим паче, що попередній головний союзник Б. Хмельницького, кримський хан, розглядався Росією як традиційний геополітичний противник. Проте, з плином часу, російсько-польські стосунки все більше загострювалися. Сприяло цьому систематичне порушення в польських офіційних документах правил написання повного титулу царя московського, що свідчило про ще не згаслі претензії Польщі на деякі російські землі і, згідно з тогочасною дипломатичною практикою, вважалося недружнім актом. Тому регулярні звернення українців до Москви за допомогою знаходили все більше розуміння. Врешті-решт Земський собор у Москві в жовтні 1653 р., обміркувавши справу «безчестя» царському імені з боку поляків і утиски православної віри в Україні, а також небезпеку можливого піддання козаків Туреччині, ухвалив: просити царя, щоб він прийняв гетьмана Б. Хмельницького і Військо Запорозьке «під свою государеву високу руку задля православної християнської віри й святих Божих церков». На підставі цієї ухвали цар вислав в Україну спеціальне посольство на чолі з боярином В. Бутурліним, яке й прибуло під кінець 1653 р. до Переяслава, де мало зустрітися з гетьманом і козацькою старшиною для переговорів.

18 січня 1654 р. вранці в Переяславі відбулася таємна рада гетьмана з генеральною старшиною й полковниками, на якій було вирішено прийняти протекцію московського царя. Того ж дня на міському майдані було скликано Генеральну раду, «явную всему народу». У своєму виступі Б. Хмельницький наголосив на потребі України у верховному володарі, назвав чотирьох потенційних кандидатів на цю роль: польського царя, кримського хана, турецького султана та московського царя. Він заявив, що найкращим для цього є православний цар, закликав усіх присутніх під царську руку і, як стверджують деякі дослідники, оголосив у своїй промові загальні принципи майбутнього договору. Задоволений тим, що вибір припав на православного правителя, зібраний на майдані народ схвально сприйняв промову гетьмана. Після цього Хмельницький із старшиною повернулися до московських послів і Бутурлін урочисто передав гетьманові грамоту про згоду царя прийняти під свою протекцію гетьмана й все Військо Запорозьке з городами й землями. Потім усі поїхали до соборної церкви, де мала бути складена присяга. Тут Б. Хмельницький і його прибічники стали вимагати взаємної присяги, тобто, щоб Бутурлін з товаришами присягнув від імені царя, що цар оборонятиме Україну від польського короля й не порушуватиме вольностей і прав шляхти, козаків, міщан й взагалі всіх станів українського суспільства. Російські посли у відповідь заявили, що цар є самодержцем і підданим не присягає. Ніякі умовляння з боку гетьмана й старшини не помогли. Врешті-решт українська старшина погодилась з посиланням московських послів на царське слово, яке за тієї доби вважалось за присягу монарха. Царське слово на підтвердження того, що права й вольності Війська Запорозького не будуть порушені, що цар його по-

лякам не віддасть і що державний та громадський лад Війська Запорозького не буде змінений, було витлумачене й оцінене Б. Хмельницьким і старшиною як акт, рівнозначний присязі царя, і вони присягли на тім, «щоб бути їм із землями й городами під царською великою рукою навіки невідступно». Потім Бутурлін передав гетьманові привезені з Москви прапор, булаву, верхній каftан і високу боярську шапку, тобто було проведено обряд інвеститури (затвердження) гетьмана.

У Переяславі присягу склали генеральна старшина, майже всі полковники, біля 100 сотників і кілька десятків делегатів від різних полків, усього близько 200 чол. Окремо присягали старшини й представники козаків переяславського полку, а також міщани Переяслава. Ті з старшини, що не встигли прибути на 18 січня, присягали пізніше, а 21 січня окремо присягала українська шляхта. Бутурлін, одержавши від гетьмана список міст і містечок (разом 177), які були під його владою, розіслав скрізь московських стольників і дворян з тим, щоб і там організувати присягу. Не скрізь присягали охоче: була опозиція в Києві, на Київщині, у полках полтавському, кропив'янському, уманському та брацлавському.

По від'їзді Бутурліна до Москви козацька старшина з гетьманом взялася за вироблення умов договору, відбулися наради в Корсуні й Чигирині. Їх результатом став проект договору, т. зв. «Просительні статті», в формі петиції до царя в 23 пунктах, привезений у Москву в кінці березня спеціальними послами: військовим суддею С. Зарудним і полковником переяславським П. Тетерею. Проект був досить безсистемний; дослідники пояснюють це тим, що він не раз перероблявся, зазнав суттєвих змін і вставок. Головними пунктами проекту були: про права й привілеї Війська Запорозького; про 60-тисячний козацький реєстр; про права української шляхти; про те, що урядовцями в Україні могли бути лише місцеві люди, які самі б збирали податки до царського скарбу; про те, що гетьмана мало вибирати саме військо, тільки сповіщаючи царя про вибір; про установлення платні козацьким урядовцям і взагалі всім козакам; про право гетьмана приймати чужоземних послів; у ряді пунктів йшлося про війну з Польщею й бажану для України форму участі в цій війні московських сил. Основна ідея цього проекту договору, вважає А. Яковлів, це встановлення таких міждержавних відносин між Україною та Москвою, за яких Україні забезпечувалися державна самостійність, як зовнішня, так і внутрішня, на умовах певного контролю міжнародних зносин з боку царя й виплати цареві дані як протекторові за оборону проти зовнішніх ворогів.

Два тижні йшли переговори з московськими боярами й нарешті поданий українською делегацією проект був прийнятий у формі козацької петиції в 11 пунктах або «статтях» і царських на ті пункти резолюцій. У них передбачалося: ст. 1 — право українців обирати старшин із свого кола, і саме через них вносити податки до царської казни; ст. 2 — розміри платні від царського уряду козацькій старшині; ст. 3 — пожалування козацькій старшині млинів «для прогодовання»; ст. 4 — розміри витрат казни на козацьку артилерію; ст. 5 — право Війська Запорозького мати дипломатичні зносини з іншими державами, крім Туреччини і Польщі; ст. 6 — затвердження маєтків київського митрополита; ст. 7—8 — відправка російських військ під Смоленськ і на польський кордон; ст. 9 — розміри платні козацькій старшині, про яку не йшлося у ст. 2, та рядовим козакам; ст. 10 — наказ донським козакам не порушувати миру з Кримським ханством, доки воно буде союзником Війська Запорозького; ст. 11 — забезпечення порохом і провіантом козацьких залог у фортеці Кодак і у Запорозькій Січі.

У переважній більшості царські резолюції були позитивні й цілком стверджували подані статті без жодної зміни, але деякі резолюції містили й нові моменти. Так, на статтю про виборних урядників по містах дано резолюцію: мають бути урядниками: війти, бурмістри, райці, лавники, які мають збирати всякі доходи — гроші й збіжжеві — й віддавати до царської казни через тих людей, яких пришле цар. Ці ж прислані люди будуть наглядати за збиральниками, щоб збирали правильно. На пункт про дипломатичні зносини гетьмана було винесено резолюцію, якою дозволялося зноситися з чужоземними державами за умови повідомлення царя. Лише зносини з польським королем і турецьким султаном заборонялися без царського наказу. Окремо після всіх статей визначалась загальна чисельність козацького війська (реєстр) у 60 тис. осіб, а також, що українці самі між собою розбір зроблять: хто буде козак, а хто мужик.

Крім резолюцій, бояри оголосили українському посольству рішення, які не були підписані під статтями: 1) щоб гетьман не мав зносин із польським королем і турецьким султаном; 2) що воєводи будуть у Києві та в Чернігові; 3) що від митрополита діється багато неподобного; 4) що царське військо для оборони України вже готове; 5) щоб московських утікачів видавали Москві; 6) щоб гетьман послав для участі в царському поході під Смоленськ двох полковників — Золотаренка та Тетерю з означеним числом козацького війська.

Крім «Березневих статей» 27 березня 1654 р. українські посли отримали царські жалувані грамоти про прийняття України до складу Російської держави, підтвердження прав і вольностей її населення, відпуск із Москви українських послів і посилку гетьману військової печатки; про збереження прав і вольностей гетьмана Б. Хмельницького і всього Війська Запорозького; про передачу Чигиринського староства на гетьманську булаву. В цих трьох грамотах були задоволені майже всі вимоги, що містилися у «Просительних статтях», але не потрапили в «Березневі статті». Зокрема, було передбачено непорушність «давніх прав», збереження в Україні власного судоустрою, право козаків самостійно обирати гетьмана по давньому звичаю, закріплення за козаками і нащадками належних їм маєтків тощо. «Березневі статті» і доповнюючі їх царські грамоти разом розглядаються як договір України з Росією, основний юридичний акт, котрий визначав правові відносини між ними впродовж тривалого часу. Договір вважався «вічним», але в силу тогочасної персоніфікації міждержавних стосунків перезатверджувався у вигляді т. зв. «гетьманських статей» з обранням кожного нового українського гетьмана: «Переяславські статті» (1659), «Батуринські статті» (1663), «Московські статті» (1665), «Глухівські статті» (1669), «Конотопські статті» (1672), «Переяславські статті» (1674), «Коломацькі статті» (1687), «Решетилівські статті» (1709). Ці нові договори між Військом Запорозьким і московським царем вбирали в себе власне основний договір, тобто «Статті Б. Хмельницького», і нові додаткові умови. Причому внаслідок того, що оригінали документів, які складають договір, не збереглися (до нас дійшло ряд перекладів, чернеток, робочих записів московських чиновників та ін. джерел), деякі дослідники вважають, що вже при обранні на гетьманство Ю. Хмельницького у жовтні 1659 р. московському урядові вдалося провести для затвердження сфальсифікований текст договору 1654 р. (т. зв. «статті Б. Хмельницького» в 11 пунктах) і відтак усі наступні гетьмани присягалися дотримуватися саме цієї, підробленої угоди.

Не зовсім чітка в юридичному розумінні формула про «перехід гетьмана і Війська Запорозького під руку російського царя» викликала розбіжність в оцінці самої суті московського договору 1654 р. і його історично-юридичної кваліфікації. Так, писали про персональну унію, себто об'єднання двох окремих держав у особі спільного монарха (В. Сергеєвич, А. Філіпов) або про т. зв. «реальну» унію, коли дві держави зливаються в одну, дістаючи спільні вищі установи (М. Дьяконов). Деякі вчені (М. Коркунов, М. Грушевський, М. Слабченко) вбача-

ли в договорі 1654 р. ознаки васалітету, тобто, що договір установив васальну залежність України від Москви, а Б. Нольде вважав, що Україна прилучилася до Москви на основі автономії. І. Розенфельд бачив у договорі акт неповної інкорпорації України Москвою, а В. Липинський виступив з думкою, що умова 1654 р. була звичайним союзом України з Москвою, зверненим проти Польщі: це був мілітарний союз, подібний до тих, які Б. Хмельницький заключав уже з Кримом або Туреччиною.

Слід підкреслити, що, як вказував А. Яковлів, незважаючи на зовнішню форму «клопотання-пожалування», прийняту з огляду на монархічні традиції і попередні угоди козаків з польським королем, цей договір був двостороннім і рівноправним. Його сторонами згідно з тогочасною правовою доктриною виступали, з одного боку, московський цар, а з іншого, «гетьман і Військо Запорозьке». На підставі договору, на думку А. Яковліва, Україна де-юре потрапляла у васальну залежність або під протекторат Москви, але де-факто зберігала повну незалежність у своєму внутрішньому житті. На практиці ж така незалежність значною мірою була присутня і в зовнішніх зносинах.

За офіційною радянською доктриною, Переяславська угода стала кульмінаційним моментом у віковому прагненні українців та росіян до возз'єднання, і возз'єднання цих двох народів було основною метою повстання 1648 р., а згідно з «Березневими статтями» Україна-Гетьманщина входила до складу Російської держави на засадах досить широкої політичної автономії.

Таким чином, діапазон поглядів був досить широким: від проголошення беззастережного і безумовного вступу України до Московської держави на правах провінції до визнання повної автономії України на правовій підставі двосторонніх українсько-російських договорів.

Та, як би не кваліфікували й не оцінювали форму відносин, які утворилися внаслідок переяславських і московських переговорів, не можна забувати, що вони юридично були оформлені так неясно, що обидві сторони вкладали в них різний зміст і кожна по-своєму розуміла суть цих відносин. Погодившись прийняти Україну «під високу царську руку», в Москві з перших же кроків старались, використовуючи кожне необережне слово або неясну фразу в звертаннях гетьманів до московського уряду, та спираючись на різні прояви суспільного антагонізму в Україні, розповсюдити якомога ширше свій вплив на українське життя, здійснити повну інкорпорацію України. З другого боку, гетьман і старшина справді дивилися на протекцію московського царя, як лише на певну, може навіть і тимчасову комбінацію, котра давала змогу нарешті покінчити тяжку боротьбу за розірвання державно-правного зв'язку з Польщею і набути бажаної волі.

Н

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ДОСВІД 20—30-х рр. XX ст. Політика українізації, яка активно проводилася в 20-ті рр., тісно пов'язувалася з роботою серед інших національностей, що проживали в Україні. Правда, розглядалася вона як засіб залучення представників цих національностей до радянського будівництва. В Україні не було створено спеціального наркомату у справах національностей. Але робота з ними по державній лінії проводилася через створені в системі наркоматів внутрішніх справ і освіти республіки спеціальні органи: відділи, секції, бюро. У квітні 1924 р. була утворена Центральна комісія у справах національних меншин при ВУЦВК (ЦКНМ), що проіснувала до 1941 р. У жовтні 1924 р. ВУЦВК і РНК УСРР затвердили положення про цю комісію й її місцеві органи. ЦКНМ брала участь у розробці законодавчих актів, що стосувались питань національних відносин, а також діяльності радянських органів по забезпеченню інтересів національних меншин тощо. Місцевими органами її були аналогічні комісії при виконкомах рад республіки, а також бюро у справах національних меншин, уповноважені й інструктори. 29 лютого 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли нове положення про ЦКНМ та її місцеві органи, яке узагальнило практику роботи комісії за 3 роки. Поряд з ЦКНМ діяло ще ряд органів, завданням яких було забезпечення інтересів національних меншин: Рада національних меншин наркомату освіти УСРР, Всеукраїнська комісія по землевлаштуванню трудящих євреїв при ВУЦВК та ін.

З 1923 р. в Україні почалося впровадження системи т. зв. національно-територіального районування. За нею у місцевостях, де проживали більш-менш компактні маси представників національних меншин, створювалися національні адміністративно-територіальні одиниці (районні, селищні та сільські ради). Щоб полегшити їх організацію, 4-а сесія ВУЦВК VIII скликання постановою від 19 лютого 1925 р. «Про низове районування» встановила, що при відокремленні таких одиниць норму населення можна зменшувати вдвічі, тобто для організації національної сільради замість 1 тис. мешканців потрібно тільки 500, а для національних районів замість 25 тис. мешканців — тільки 10 тис. На початок 1931 р. в республіці діяло 25 національних районів (8 — російських, 7 — німецьких, по 3 — болгарських, грецьких і єврейських, 1 — польський), 925 національних сільрад (404 — російських, 251 — німецька, 28 — єврейських, 148 — польських, 34 — болгарські, 30 — грецьких, 16 — молдавських, 10 — чеських, 4 — білоруські), 89 національних селищних рад. У цілому по республіці національні ради складали 8% усієї кількості сільських рад та третину селищних. Національні адміністративно-територіальні одиниці були розміщені в основному на Харківщині, Запоріжжі, Луганщині, Одещині, Херсонщині, Криворіжжі, Маріупольщині, Волині, Мелітопольщині, у Донбасі.

Хоча при створенні низових адміністративних одиниць формально враховувався національний момент, однак вони розглядалися як самоврядні органи пролетарської влади, а не як органи національно-персональної автономії. Звідси насадження з боку адміністративної влади жорсткої моделі їх існування, прискіплива правова регламентація. Органи влади й управління національних адміністративно-територіальних одиниць не відрізнялися за своєю структурою і компетенцією від аналогічних місцевих органів республіки. Специфіка їх діяльності полягала у задоволенні потреб національних меншин у сфері мов і культур.

Так, «Положення про забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвиткові української культури» від 6 липня 1927 р. вміщувало спеціальний розділ про вживання мов у національно-територіальних адміністративних одиницях. Передбачалося, що «державні органи вживають, як переважну для офіціальних зносин мову місцевої національної більшості», а службовці обов'язково повинні володіти поряд з українською мовою місцевої національної більшості. Законодавчі акти УСРР, обов'язкові постанови та інші розпорядження органів влади, печатки, штампи, вивіски, різні свідоцтва повинні складатися українською мовою та мовою місцевої національної більшості, на останній провадитись все діловодство державних органів. Одночасно у вищезгаданому документі вміщувалися положення про забезпечення рівноправності мов національних меншин, не відокремлених у національно-територіальні адміністративні одиниці (можливість кожного громадянина звертатись до

державних органів і одержувати відповідь рідною мовою, знайомства на рідній мові з законодавчими та іншими нормативними актами тощо). Практика створення окремих національних адміністративно-територіальних одиниць була закріплена в ст. 19 конституції УСРР 1929 р.

У місцевостях, де національні меншини становили більшість або значну кількість населення, створювалися окремі національні камери народних судів, які обслуговували національні меншини і вели судочинство відповідною мовою. Так, 1924 р. функціонувало 9 таких національних камер, 1925 — 12, 1926 — 69, 1928 — 81, 1929 — 83 (23 — російських, 9 — німецьких, 3 — болгарських, 2 — грецьких, 46 — єврейських). До 1930 р. було створено також 10 національних камер народних слідчих та 7 — судових виконавців. У деяких округах до складу судових органів введено посади помічників прокурорів, які знали особливості побуту й володіли мовами національних меншин, що проживали в даній місцевості. З 1925 р. при судах вводився інститут судових перекладачів як штатних, так і позаштатних. Відкривалися школи, клуби, хати-читальні, театри, бібліотеки, видавалася періодика, підручники, художня та інша література, надавалася юридична допомога мовами національних меншин. Так, якщо у 1925/26 рр. відкрито 1522 школи мовами національних меншин, де навчалося 140113 учнів, то в 1929/30 рр. їх було вже 3579 (401722 учня). Серед них з німецькою, єврейською, польською, болгарською, молдавською, чеською, грецькою, вірменською, білоруською, асірійською, шведською мовами викладання.

Приблизно з 1933—1934 рр. ставлення до роботи серед національних меншин в умовах командно-бюрократичної партійно-державної системи управління почало змінюватися і вона стала згортатися. Політика сприяння національному розвиткові, з одного боку, втратила свою самоцінність і перетворилася в додаткове знаряддя антинародної соціальної політики, з іншого, ставала гальмом для адміністративної машини, що дедалі більше міцніла. Наприкінці 30-х рр. були ліквідовані інститути реалізації інтересів національних груп, які проживали в Україні. У квітні 1938 р. в постанові ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл на Україні» створення навчальних закладів національних меншин визнавалося «недоцільним і шкідливим». Виходячи з цього, школи та інші учбові заклади, в яких навчання здійснювалося мовами національних меншин, закривалися (строк до серпня 1938 р.), а учнів переводили до україно- та російськомовних шкіл. Постановою РНК УРСР (29 червня 1938 р.) був накреслений план реорганізації особливих національних шкіл, Одеського німецького педагогічного інституту, особливих національних відділів у школах, технікумах та вузах. Згідно з постановами політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних районів і сільрад УРСР у звичайні райони і сільради» (лютий 1938 р.) та «Про ліквідацію і перетворення штучно утворених національних районів і сільрад» (березень 1939 р.) національні райони ліквідувались, а сільські ради цих районів розподілялись по інших районах республіки. Подібні дії, безумовно, були несвоєчасними і невиправданими, але не випадковими. Вони відображали сталінську концепцію розв'язання національного питання, якою передбачалося штучне підштовхування націй до прискореного злиття, асиміляції.

12 жовтня 1924 р. 3-я сесія ВУЦВК VIII скликання прийняла постанову про утворення в складі УСРР Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки (МАСРР). Офіційною причиною прийняття такого рішення було названо тверду рішучість трудящих молдаван «організувати своє культурне і господарське національне життя та добитися свого національного об'єднання в дружньому спілкуванні з усіма народами, що складають Союз РСР, на спільній основі Соціалістичної Радянської Республіки». Але не слід забувати і міжнародний аспект, т. зв. «бессарабське питання», що стало предметом торгу між ворогуючими міжнародними політичними силами. Сам факт існування радянської Молдавії повинен був засвідчити досягнення ленінської національної політики у справі соціалістичного національно-державного будівництва молдавського народу і, таким чином, надихнути населення Бессарабії, відторгнутої, як вважав радянський уряд, незаконно Румунією в 1918 р.

Для підготовчої роботи по створенню органів влади на території Лівобережжя Дністра і скликанню з'їзду рад 24 жовтня 1924 р. було утворено Ревком МАСРР як тимчасовий надзвичайний орган державної влади Молдавії. В основу організації МАСРР покладалися такі принципи: а) вона має повну систему центральних органів, державний і місцевий бюджет; б) законодавча автономія надається в питаннях організації своїх необ'єднаних наркоматів, місцевих виконкомів та їхніх відділів (за принципом організації в УСРР), встановлення їх штатів і мережі, питаннях мови і організації народної освіти; відступ від законодавства УСРР в інших випадках допускається з дозволу ВУЦВК; в) адміністративна автономія допускається в питаннях самостійного формування особового складу, крім об'єднаних, наркоматів та НКЮ; циркуляри об'єднаних наркоматів повинні провадитися через наркомати МАСРР.

19—23 квітня 1925 р. в м. Балті відбувся I Всемолдавський з'їз рад, який як установчий з'їзд затвердив конституцію МАСРР та обрав ЦВК республіки. Постановою IX Всеукраїнського з'їзду рад від 10 травня 1925 р. конституцію було затверджено і цим завершено конституційне оформлення МАСРР у складі УСРР.

До складу МАСРР увійшло 11 районів: Слободзейський, Тираспольський, Григоріопольський, Дубосарський, Рибницький, Кам'янський, Крутянський (Кодимський), Бірзульський (Котовський), Балтський, Ананьївський, Красноокнянський. Територія республіки становила 8,4 тис. км². Проіснувала до серпня 1940 р., коли її територія разом з більшою частиною території Бессарабії увійшла до складу новоствореної союзної республіки — Молдавської РСР.

О

ОРДИНАЦІЯ 1638 р. (повна назва — «Ординація Війська реєстрового Запорозького, яке перебуває на службі Речі Посполитої») — постанова польського сейму, прийнята в січні 1638 р. після придушення селянсько-козацького повстання під керівництвом П. Павлюка та К. Скидана. О. підбила підсумок майже 45-річної боротьби українських селян і козаків за своє економічне, політичне, національне та релігійне визволення від польських панів.

Боротьба українського козацтва з Польською державою наприкінці XVI ст.— першій половині XVII ст. була складною, в ній відобразилися інтереси різних верств козацтва. Безправне становище козаків у Польській державі і боротьба за свої політичні права, за права своєї національності і віри об'єднували козацтво, незважаючи на певну класову диференціацію в його рядах, і створювали з нього велику соціальну силу, грізну для польських панів. Козацький рух знаходив підтримку й розуміння у селянських мас — основного ядра населення України. Завдяки цьому, боротьба козацтва з польською державою втрачала характер простих бунтів, конфліктів, а перетворювалася в глибоко соціальну боротьбу за свої права. Ця боротьба проходила зі перемінним успіхом, але в цей

період козацтво формується як суспільно-правовий інститут.

Центральний польський уряд та вищі верстви шляхти послідовно проводили політику невизнання козацтва як своєрідного суспільного класу. Якщо він і йшов на певні поступки, то зразу ж вживалися заходи, щоб довести їх до мінімуму. Водночас польська держава була зацікавлена в існуванні українських козаків і всіляко намагалась використати їх у своїх планах. Робилися спроби організації козаків у регулярне військо. Спочатку на державну службу було прийнято 300 козаків (потім це число було дещо збільшене); їх записали в реєстр (з цього і пішла назва реєстрових козаків). За ними визнавалися окремі права: вони не підлягали звичайній адміністративній владі, а присудові своїх старшин, яких самі обирали, були звільнені від деяких податків, могли вільно розпоряджатися своїм майном, мали право володіння землею тощо. Все це мало привабливу силу для приватновласних та королівських селян. Вони відмовлялись підпорядковуватися своїм власникам і прагнули вступити до реєстрового війська або стати під його юрисдикцію. Не домігшись цього, селяни самовільно оголошували себе козаками і, таким чином, виходили з-під влади своїх панів, поповнюючи масу не визнанного урядом козацтва.

І все ж польська шляхта намагалася ліквідувати реєстрове козацтво, вбачаючи в ньому джерело небезпеки для себе. Непослідовністю також відзначалася політика польського уряду відносно чисельності реєстру. Все це привело до того, що реєстрове козацтво не стало слухняним знаряддям політики польського уряду і під час повстань основна маса реєстровців переходила на бік повсталих.

Намагаючись запобігти виступам козаків, Варшавський сейм у 1590 р. прийняв спеціальну постанову «Порядок у відношенні до козаків та України», яка мала за мету відокремити низове (запорізьке) козацтво від тих, хто жив у волостях, і підпорядкувати його державі, встановити нагляд місцевої адміністрації та поміщиків за кріпаками, утруднити вихід на Запоріжжя тощо. Коронному гетьману та його заступнику приписувалося найближчим часом виступити з коронним військом на Запоріжжя, прогнати відтіля «самовільних» козаків і поставити загони з реєстровців. Разом з тим, він з допомогою двох призначених сеймом комісарів (дозорців) зобов'язувався суворо слідкувати за реєстровцями та «самовільними» козаками. Посилився тиск держави на реєстр та обмежувалося його самоврядування. Вводилися нові посади — верховного начальника реєстру та комісара. Полковниками та сотниками в реєстрі віднині могли бути лише шляхтичі. Але до кінця XVI ст. питання про відносини між козаками та польським урядом залишалося неясним, юридично невизначеним.

Ідучи на деякі поступки, центральний польський уряд завжди вважав козаків зрадниками, ворогами вітчизни. Тому, після придушення повстання під проводом К. Косинського, польський сейм у 1593 р. проголосив козаків ворогами держави. Аналогічну постанову прийняв сейм у 1596 р. після поразки повстання під проводом С. Наливайка. Козаки позбавлялися тієї долі самоврядування, яку за ними досі визнавала влада. Була прийнята постанова про конфіскацію земель козаків. Козаків піддавали баніції: так називалося тимчасове або вічне позбавлення державних злочинців деяких або усіх прав.

І все ж потреба в додаткових військових силах змусила польський сейм у 1601 р. скасувати баніцію для тих козаків, які обіцяли служити Польщі проти Швеції, а також накази про їх знищення. Козаки повинні були знаходитися під керівництвом старшої особи, призначеної за згодою з королем коронним гетьманом. Ті з козаків, які залишалися вдома, в королівських маєтках, підлягали звичайній юрисдикції старост, а в маєтках поміщицьких — поміщикам. Після смерті козаків їх майно повинно було переходити до законних спадкоємців. Сеймова постанова обумовила свої пункти тим, що козаки не будуть повторювати злочинів.

Постановою сейму 1601 р. не всі вимоги козаків були задоволені, не всі їх старі права та привілеї були повернуті. Козацький імунітет не був відновлений в усій його повноті, але постанова зняла баніцію і визнавала козаків легальною повнокровною організацією.

Козацьке питання поставало майже на кожному польському сеймі, який призначав спеціальні комісії для вироблення угод з козаками, але вони не приносили суттєвих змін, тому що польський уряд не йшов на знищення кріпосних відносин, на визнання за козаками політичних прав.

Особливу увагу на так звані «своєвільні вчинки» козаків звернули сейми 1607 р., 1609 р., 1611 р., 1613 р., які прийняли спеціальні щодо цього постанови. 25 березня 1614 р. польським королем була призначена особлива комісія, до складу якої увійшли коронний гетьман С. Жолкевський, князі Я. Острозький і Я. Заславський та кам'янецький староста В. Калиновський. 10 жовтня 1614 р. члени комісії зібралися в Житомирі (звідси — Житомирська комісія її назва) й оголосили козацьким представникам ординацію (постанову), в якій було поставлено умови, щоб козаки знаходилися тільки на Запоріжжі й несли там прикордонну службу проти татар та турків; за це вони діставатимуть 10000 злотих і 700 штук сукна щорічно. Однак без дозволу короля козакам заборонялося робити походи на чужі країни і приймати до себе своєвільних людей. Старшого мав призначити від імені короля коронний гетьман. Виходити із Запоріжжя козакам заборонялося. Козаки і козацькі сім'ї, які жили у королівських, шляхетських та духовних маєтках, мусили підлягати юрисдикції старост і своїх панів. Жодної іншої юрисдикції, на думку комісарів, ніколи не існувало. Трахтемирівський монастир залишався притулком для старих, хворих і покалічених козаків, але заборонялося утримувати в ньому козацьку залогу.

Козацькі представники відразу не відповіли на ці умови і просили дозволу порадитися з товаришами. Відповідь козаків не збереглася, але в головному вона була негативною.

Питання про козаків в дусі постанов Житомирської комісії було вирішене і на польському сеймі 1615 р. Визнання за козаками, які отримували платню, права свого козацького суду й управи, було офіційним підтвердженням козацької автономії.

Далі морські походи козаків і напад їх на турецькі землі, відмова польському урядові в службі проти турок показали, що козаки вийшли з підпорядкування польській державній владі, не поважали її розпоряджень і не вважали їх для себе обов'язковими. Польський уряд спробував підкорити козаків силою. Гетьман П. Сагайдачний, який взагалі додержувався лояльності супроти Польщі, зумів схилити козаків до поступок і погодитись на вимоги польського уряду.

28 жовтня 1617 р. в урочищі Стара Вільшанка була укладена угода між П. Сагайдачним і польськими комісарами, за якою козаки погодилися не робити зле в Речі Посполитій і не нападати на сусідні країни, а також нести за платню сторожеву службу, не виходячи із своїх звичайних місць перебування без волі короля й коронного гетьмана. Водночас козаки наполягли на тому, щоб самім обирати старшого, якого уряд лише мав затвердити. Питання про кількість козацького реєстру залишилося невирішеним до скликання сейму (пропозицією польських комісарів було встановити 1 тис. чоловік), але козаки зобов'язались виключати із своїх рядів усіх непрофесіоналів (ремісників, купців, війтів, м'ясників тощо) і, взагалі, «усіх новоприбулих міщан», які пристали до війська не раніше двох останніх років. Але обидві сторони розуміли, що ця угода тимчасова.

Після закінчення в 1618 р. війни з Москвою, польський уряд вже не вважав можливим залишити козацьке військо в його численному контингенті. Не бажав він йому залишати й попередньої свободи рухів. Для переговорів з козаками була створена особлива комісія, яку супроводжувало велике польське військо на чолі з коронним гетьманом С. Жолкєвським. 17 жовтня 1619 р. на річці Раставиці (біля м. Поволочи) С. Жолкєвський змусив козаків скласти угоду, підписану козацькою старшиною на чолі з П. Сагайдачним. В основу цієї угоди було покладено умови Вільшанської угоди 1617 р. Козацьке військо, яке нараховувало близько 11 тис. чоловік, зменшувалося до 3 тис. чоловік з платнею їм за сторожову службу 40 тис. злотих, причому, із застереженням, що ця угода вступить в силу лише після затвердження її сеймом. Усі ремісники, шинкарі, війти, бурмістри тощо, які вступили до війська протягом останніх 5 років, виключалися з реєстрового війська і мусили повернутися до того стану, якому вони належали до цього. Реєстровим козакам дозволялося жити тільки в королівських (державних) маєтностях. Вони повинні були виселитися з маєтків шляхти і духовенства; інакше — вони перетворювалися на кріпаків. Козацька старшина зобов'язувалася знищити човни, покарати козаків, які брали участь в останніх морських походах на Крим і Туреччину, і погодитися на кандидатуру гетьмана, якого призначить польський король. У цій угоді яскраво проявилася політика польського уряду по відношенню до козацтва: повернути його до невеликого загону, в 2—3 тис. чоловік, які записані до реєстру, отримують платню від держави і підлеглі старшому, якого призначає уряд. Інша ж велика маса козацтва переходила на становище кріпаків.

Певна річ, погодження козацької старшини на вимоги польського уряду не могло подобатись широким верствам козацтва і серед них виникло незадоволення. Але у зв'язку з підготовкою султанською Туреччиною і Кримським ханством нападу на Україну і Польщу, козаки були змушені за пропозицією польського уряду укласти з ним тимчасову угоду для організації відсічі турецько-татарської агресії.

Однак це було тимчасове перемир'я і в 1625 р. знову почалася війна козаків з Польщею. Після упертих боїв в урочищі Медвежі Лози біля Курукового озера (недалеко від м. Кременчука) 25 жовтня (5 листопада) 1625 р. було заключено компромісний договір між польськими комісарами і козацькою старшиною, яку очолював гетьман М. Дорошенко. Офіційно він отримав назву «Ординація запорожських козаків», але неофіційно зветься Куруківською угодою. За нею польський уряд зрікався вимагати видачі ватажків, проголошувалась амністія. В козацький реєстр записувалося лише 6 тис. чоловік. Реєстр мав бути складений протягом трьох місяців під наглядом осіб, спеціально призначених польськими комісарами. Далі він вручався коронному гетьманові і надсилався в енарт. Ті, хто вносився в реєстр, користувалися всіма правами та вольностями, які вони мали раніше: особистої свободи, правом судитися своїм військовим судом, вільно займатися торгівлею, промислами. Їм встановлювалася щорічна платня за службу в розмірі 60 тис. злотих (крім додаткової оплати старшині). За реєстровцями зберігалося право обирати старшого, якого мав затверджувати король або за його доорученням коронний гетьман. У деяких випадках козакам надавалося право просити про зміну старшого. В поході ж старший міг вступити на посаду і без королівського затвердження.

Тисяча козаків зобов'язувалася перебувати на Запоріжжі і нести там сторожову службу. Основна частина козацтва повинна була жити по волостях і з'являтися в похід на вимогу коронного гетьмана. В суди замкові, духовні та громадські козаки не мали права втручатися. Справи про кривду, що була нанесена козакам, розглядали козацькі отамани і старшина в присутності старост. Коли ж це було зроблено обивателями, то справи розглядав підстароста в присутності козацьких старшин. У маєтках шляхти і духовенства зоставалися лише ті з козаків, які визнавали над собою владу їх власників. В іншому випадку протягом 12 тижнів вони виселялися з цих маєтків і повинні були повернути власникам усе майно, рухоме й нерухоме, що вони присвоїли. Для перевірки прав козаків на це майно комісарами призначалися ті ж особи, що і для складення реєстру. Козаки мали відмовитися від будь-яких політичних домагань, їм заборонялося самочинно здійснювати походи на турецько-татарські володіння і вступати в зносини з іноземними державами. О. нічого не говорила про релігійне питання. За вимогою польської сторони М. Дорошенко повинен був скласти присягу, яка додавалася до О. Він зобов'язувався в ній у всьому підкорятися королю і не допускати свавілля.

Одним із важливих наслідків Куруківського договору було юридичне закріплення фактичного розподілу козацтва на реєстрове та нереєстрове. Тобто, юридично козаком визнавався тільки той, хто записаний до реєстру. Вони користувалися усіма козацькими правами і привілеями. Інші, які вважали себе козаками, але не потрапили до реєстру, юридично поверталися до того стану, якому вони належали раніше. Це не могло не спричинити суперечностей і ворожнечі серед козацтва. До цього додалося ще релігійне напруження між православними та уніатами.

У 1630 р. почалося повстання нереєстрових козаків під керівництвом Тараса Федоровича, до якого приєдналися міщани та частина реєстровців. Перемога була на боці повстанців, але вони не змогли закріпити її. Старшина та частина реєстровців стали шукати згоди з польськими панами, які теж погодилися піти на компроміс. 29 травня (8 червня) 1630 р. під Переяславом була укладена між ними угода, за якою козаки визнали себе винними в повстанні, каялись і просили помилування у всьому, що відбулося. Тарас Федорович, якого вважали за головного призвідника повстання, залишив своє гетьманство, але не був виданий: його взяло на поруки козацьке військо до вирішення його долі королем.

Умови Куруківського договору залишалися в силі. Козаки знову обіцяли видати ватажків самовільних походів на море й попалити човни. Під присягою, під страхом смерті вони обіцяли жити в згоді з тими реєстровцями, які залишилися під час повстання вірними королю і Речі Посполитій. Вписаним з реєстру обіцялось повернення назад і цим мала зайнятись змішана комісія з реєстровців і колишніх повстанців. Нереєстрові козаки зобов'язані були розійтися по домівках і повернутися під владу шляхти, але їм гарантували амністію. За старшого козаки обрали Тимоша Орендаренка, й польський гетьман С. Концепольський його затвердив.

Після заключення договору Запорозьке військо принесло особливу присягу, текст якої вносився в сам договір. Воно присягало дотримуватися умов договору, а також не укладати договорів з іноземними державами без волі короля. Польська сторона неофіційно погодилась на збільшення кількості реєстрових козаків з 6 тис. до 8 тис. чоловік.

Зрозуміло, що обидві сторони не були задоволені цією угодою, адже вона не послабила суперечностей між ними. В 1637 р. почалося нове селянсько-козацьке повстання під керівництвом П. Павлюка та К. Скидана, яке було придушене польськими військами. Сейм прийняв Ординацію Війська реєстрового Запорозького, яка ліквідувала на вічні часи усі пільги, прибутки козаків, право на козацький суд, вибір старшини. На королівській службі залишалося лише 6 тис. реєстрових козаків. Усі виключені з реєстру мали стати кріпаками. Замість старшого на чолі реєстрових був поставлений старший ко-

місар, який призначався королем і підлягав безпосередньо коронному гетьману. Він обирався обов'язково із осіб шляхетського стану, які мали досвід у військовій справі. Він приносив присягу, вміщену в О. На старшого комісара покладався обов'язок керувати усім козацьким військом, запобігати бунтам, надавати правосуддя скривдженим, з'являтися з військом на вимогу уряду Речі Посполитій. Посади полковників і осавулів також заміщали виключно шляхтичі. Щодо сотників і отаманів, то О. дозволяла обирати їх з козаків. Для усіх козацьких посадових осіб неодмінною вимогою було поставлено досвід у військовій справі та вірність Речі Посполитої. В Україні розташувалася численна польська армія, щоб запобігти новим повстанням. Козакам дозволялося жити лише в королівських маєтках Черкаського, Корсунського і Чигиринського старостацтв. Запорозькі козаки були оголошені поза законом. Фортеця Кодак, збудована в 1635 р., щоб затримати втечу до козаків на Запоріжжя і яка була зруйнована козаками, знову відбудовувалася. Під загрозою конфіскації майна міщанам заборонялось записуватися до козаків або видавати за козаків заміж своїх дочок. Таємною інструкцією передбачалося створити при комісарі та полковниках «особливу гвардію»: сотню найманих козаків при комісарі і по 50 при кожному полковнику. Завданням цієї гвардії, яка отримувала велику платню, було знешкодження і припинення усяких бунтів і свавілля у самому їх зародку.

Таким чином, на цьому етапі боротьби українське селянство та козацтво не досягли своїх цілей. Польське панство помстилося селянам за повстання, гніт збільшувався. Козаки, знесилені боротьбою та великими жертвами, втратили свої права й опинилися під проводом чужої старшини. Польська шляхта святкувала перемогу і для неї наступив так званий «золотий спокій» (1638—1648 рр.). Але українська проблема була тільки відкладена, а не розв'язана, і це показали події, що розгорнулись після 1648 року.

ОСТАТОЧНА ЛІКВІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (1708—1783 рр.) Після Полтавської битви і так званої «справи Мазепи» натиск на Україну з боку російського самодержавства набрав цілком виразних форм. Політичний курс уряду Петра І, спрямований на обмеження української автономії аж до повної її ліквідації, запроваджувався в усі сфери життя. Найбільш показовим було ставлення російської адміністрації до інституту гетьманства — вищої державної та військової влади у Війську Запорізькому.

6 листопада 1708 р. в Глухові на вимогу царя Петра було обрано нового гетьмана, стародубського полковника І. Скоропадського, який прийняв присягу. Але нових договірних статей, як цього вимагала традиція, з нагоди обрання нового гетьмана не було вироблено і навіть не видано грамоти на затвердження гетьмана (це було зроблено аж 1710 р.). Це був тяжкий юридичний удар по українській автономії. Тільки після Полтави Петро І «вирішальним указом» генерально відповів на так звані Решетилівські статті з 14 пунктів, які подав гетьман І. Скоропадський. Раніше, коли статті складалися козаками, вони погоджувалися з російською стороною й приймалося спільне рішення. Тепер же цей акт був однобічний: з боку царя давалося згода чи заперечення без погодження.

Істотних змін зазнав гетьманський статус. При гетьмані було засновано посаду царського резидента з правом контролю над гетьманом і адміністрацією України. Ним став стольник А. Ізмайлов, який у своїх діях керувався двома інструкціями Петра І — явною та таємною. У таємній інструкції Ізмайлову наказувалося слідкувати за гетьманом і поведінкою старшини, щоб вони не вступали в будь-який контакт з ворогами Росії. Він мав також уточнювати справжні прибутки України. Для реальної підтримки резидента у гетьманській резиденції (котру за царським розпорядженням було перенесено під московський кордон до Глухова) розмістили два піхотних полки.

Поступово Петро І почав запроваджувати практику безпосереднього призначення полковників з власної руки, минаючи гетьмана і порушуючи українські права й традиції. Старому виборному принципові завдав удару новий порядок заміщення посад полкової старшини і сотників, на які тепер рада полкової старшини і сотників вибирала тільки двох чи трьох кандидатів, а остаточним призначенням займався сам гетьман, погоджуючи з російським резидентом. Російський уряд почав призначати на старшинські і, передусім, на полковничі посади росіян та інших чужоземців. Цим цар прагнув створити незалежну від гетьмана, але безпосередньо залежну від царя вищу адміністрацію краю і вбити клин між гетьманом та вищою старшиною. Петро І та його уряд, вміло використовуючи сварки між верхами та низами козацтва, загострювали внутрішні відносини в Україні і тим самим політично її ослаблювали. Були здійснені економічні заходи (заборона вивозити з України прядиво, шкіру, віск, поташ, олію, сало, збіжжя та ін. товари, заведення урядового нагляду за українською торгівлею тощо), які призвели до того, що Україна змушена була вийти з європейського економічного простору й економічно перетворитися в колонію Москви. В 1720 р. сенатським указом було фактично заборонено друкувати книжки українською мовою.

У 1722 р. управління Україною з Колегії закордонних справ було передано до Сенату, що означало відмову Петра І визнати Україну окремим державним організмом. 29 квітня 1722 р. Петро І створив у Глухові нову державну установу, т. зв. Малоросійську колегію. Вона складалася з шести штаб-офіцерів — представників полків російської армії, які дислокувалися в Україні. Колегії на чолі з президентом — бригадиром (генералом) С. Вельяміновим надавалося право вищої судової апеляційної інстанції й деякі важливі контрольні права над адміністрацією та фінансами України.

Створення колегії офіційно мотивувалося нібито необхідністю навести порядок у судах і адміністрації України. У дійсності ж колегія, як відверто заявляв її президент, мала наказ Петра І знищити усі «давнины» України «и поступать по-новому», тобто включити Україну до системи управління Росії. Користуючись відсутністю виборного гетьмана після смерті в 1722 р. І. Скоропадського (П. Полуботок був наказним гетьманом) Малоросійська колегія поводилася в Україні як найвища адміністративна, судова і скарбова установа. Це викликало велике незадоволення української старшини й чисельні протести українського уряду, а демагогічна політика (заклики до населення подавати скарги на адміністрацію і старшину) й брутальна поведінка Вельямінова лише загострили ситуацію. Петро І став на бік Вельямінова й у квітні 1723 р. надав Мал. колегії таких прав, що вона стала повновладною в Україні (право віддавати накази полковникам без згоди гетьмана, порядкування укр. фінансами та ін.). Український уряд з його головним адміністративним органом, Генеральною Військовою Канцелярією, був підпорядкований Мал. колегії.

Тільки в 1727 р. було дозволено обрати нового гетьмана. За «домовленістю» з російським урядом, гетьманом був обраний миргородський полковник Данило Апостол.

Вибори мали формальний характер: претендент був визначений царським урядом, і спеціально посланий в Україну таємний радник Ф. Наумов мав секретні пункти провести тільки цього претендента, а інакше рекомендувалося раду «остановить».

Малоросійська колегія була скасована і всі українські справи перенесли знову з Сенату до Колегії закордонних справ. У 1728 р. новий гетьман подав царю петицію про повернення Україні старих прав, на яку була дана відповідь, що складалася з 28 пунктів. Цей документ нази-

вався «Решительные (конфирмованные) пункты» і діяв до скасування Гетьманщини. Д. Апостол домігся запровадження в Україні, щоправда, короткочасного, деяких елементів самоврядування: виборності органів управління та суду, права мати військовий скарб, ліквідації колегії, відмови російського уряду від введення нових податків. Але, разом з тим, «Решительные пункты» значно обмежували прерогативи гетьмана у судових справах (було створено окремий Генеральний суд з трьох росіян і трьох українців з гетьманом як президентом на чолі, причому, «главним судією» вважався вже цар, а не гетьман); фінансових (інститут незалежних від гетьмана генеральних підскарбіїв); земельних та ін. При гетьмані відновлювався інститут царського резидента, згодом «таємного радника».

Зі смертю Д. Апостола на початку 1734 р. нова імператриця Анна Іоаннівна знову заборонила вибори гетьмана й заснувала колегію під назвою «Правління гетьманського уряду». Складалася вона з трьох росіян і трьох українців на чолі з російським князем Шаховським. Їм велено було сидіти «в равенстві»: росіянам з правого, українцям з лівого боку стола. Та, незважаючи на таку формальну рівність, фактичним правителем став князь Шаховський.

«Правлінню...» наказувалося правити на основі «Решительних пунктів», але князь Шаховський мав таємні інструкції поширювати чутки про непотребу посади гетьмана, заохочувати шлюби між українцями та росіянами і не допускати шлюбів української старшини з польською або білоруською знаттю. Протягом десятиріч один за другим змінювалися голови «Правління...». Знову, як це було за царя Петра І, російський уряд перестав рахуватися з місцевими українськими законами й звичаями, втручався в різні сфери місцевого життя й дозволяв собі різні насильства. Українські справи знову було передано до Сенату.

Коли стала на російський престол донька Петра І Єлизавети, було вирішено відновити Гетьманство в Україні. В 1750 р. в Глухові відбувся урочистий акт обрання К. Розумовського гетьманом України. Знову Україна-Гетьманщина дістала свої автономні права: російські інституції залишили її територію. Була проведена судова реформа й запроваджені земські, підкоморські і гродські суди, в яких суддями були виборні з місцевого шляхетства. Завідування справами України і зносини з нею були передані з Сенату до Колегії закордонних справ. Київ знову підпорядковувався гетьману. Водночас встановлювався царський контроль над фінансами України, скасовувались (1754 р.) мито на ввіз і вивіз товарів (прибутки від нього йшли до укр. скарбу) і митний кордон між Гетьманщиною й Росією (1755 р.). Проводилась реформа укр. армії. Тобто, встановлювались певні рамки, в яких українцям дозволялось вести власні справи.

В 1762 р. на російський престол стала Катерина II, рішуча прихильниця політики централізації й русифікації всіх земель, набутих Москвою. В 1764 р. вона примусила К. Розумовського «добровільно» зректися гетьманського звання. На місце гетьмана прийшла друга Малоросійська колегія з 8 постійних членів, які призначалися урядом: чотирьох українців (з числа гет. старшини) і чотирьох росіян на чолі з президентом графом Петром Румянцевим. Останній став справжнім правителем, генерал-губернатором України й головнокомандуючим усіх військ на її території: П. Румянцеву було доручено ліквідувати укр. права й вольності, але поступово, обережно, крок за кроком, з відповідною пропагандою і підготовкою населення до заведення російських порядків.

Ліквідація Гетьманату викликала в Україні опір, що яскраво відобразився в наказах укр. депутатів до Імперської Комісії, скликаної урядом для складення проекту «Нового уложення» 1767 р. В них висловлено виразне бажання залишитися при тих правах і вольностях, на яких «Б. Хмельницький с всемъ Малоросійской націй корпусомъ подъ державу Великоросійскую приступилъ».

П. Румянцев, правлячи понад 20 років Україною, твердо тримався приписаної йому Катериною II лінії, спочатку роблячи підготовчі кроки (румянцевська генеральна ревізія 1765—67 рр.), а потім здійснюючи рішучіші реформи. Вони були проведені після російсько-турецької війни 1764—1774 рр.

В 1775 р. була знищена Запорозька Січ. У 1781 р. знищено полковий (10 полків) адміністративний устрій України-Гетьманщини. Її територію було поділено на три намісництва (губернії): Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське, які об'єднувалися в одне Малоросійське Генерал-Губернаторство. Малоросійська колегія поступилася місцем звичайним російським адміністративним і судовим органам. У 1783 р. остаточно було прикріплено селян до землі й поширено на них російський режим повного закріпачення. Того ж року козацькі полки було перетворено на 10 карабінерських полків із 6-річним терміном служби. На підставі «Жалованої грамоти» 1785 р. українська шляхта мала одержати права російського дворянства разом з проголошенням шляхетських свобод, права самоуправи, корпоративних установ тощо. Нарешті, секуляризація монастирських маєтків 1786 р. завдала рішучого удару українському духовенству. Завершальними актами стали припинення дії місцевого права, організація усієї діяльності судів України виключно на основі загальноросійських законів.

Таким чином, на кінець XVIII ст. внаслідок політики російського царизму було остаточно ліквідовано автономію України-Гетьманщини, її права, вольності і привілеї, не раз гарантовані царським словом і договорами. Із скасуванням Гетьманства та полково-сотенного устрою її було зведено до становища звичайної російської провінції. Україна перестала існувати як суверенна держава, і на всій її території насильно встановлювалися органи управління Російської імперії та загальноросійське право і законодавство.

П

ПЕРША КОДИФІКАЦІЯ РАДЯНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА — загальна назва кодифікаційних робіт, здійснених в УСРР, РСФРР та ін. радянських республіках у 20-ті роки. Була своєрідним «матеріальним втіленням» курсу на революційну законність, проголошеного з переходом до нової економічної політики, наочним свідченням відмови від правового нігілізму перших пореволюційних років. Обумовлювалася як необхідністю зафіксувати у найбільш систематизованому вигляді правові форми нових суспільних відносин, так і внутрішніми потребами системи радянського законодавства (наявністю в ній суттєвих суперечностей, прогалин тощо). Вагомим чинником на користь кодифікації був міжнародний фактор. Здійснення непу розпочалося напередодні Генуезької конференції, яка пов'язувалася з можливим вступом радянських республік до світового співтовариства. А останнє вимагало від своїх членів «цивілізованого ставлення» до державно-правових інститутів, «європейської системи юридичних норм».

Перші підготовчі заходи щодо збору і узагальнення законодавчого матеріалу для майбутньої широкої кодифікації розпочалися на Україні з березня 1920 р. Але активні кодифікаційні роботи почали наприкінці 1921 р. У надзвичайно короткий строк — за два—три роки було створено кодекси та ін. рівнозначні їм законодавчі акти з основних галузей радянського права, а саме: в 1922 р. в УСРР були прийняті Кримінальний кодекс, Кримі-

нально-процесуальний кодекс, Положення про судоустрій, Цивільний кодекс, Земельний кодекс, Кодекс законів про працю і Кодекс законів про народну освіту; в 1923 р. — Закон про ліси; в 1924 р.— Цивільний процесуальний кодекс, Тимчасові будівельні правила; в 1925 р.— Ветеринарний кодекс УСРР, Виправно-трудовий кодекс. Таким чином, протягом 1921—1925 рр. в УСРР в основному було кодифіковано більшість галузей радянського законодавства, що відповідало завданням відбудовчого періоду і початку нової економічної політики.

Стрімке зростання загальносоюзного законознавства, прийняття Конституції СРСР 1924 р., відповідні зміни Конституції УСРР, а головне зміни у суспільних відносинах у зв'язку з завершенням відбудовчого періоду і взяття курсу на індустріалізацію та колективізацію країни викликали так звану «другу хвилю» кодифікації. В цей час в Україні були прийняті Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану (1926 р.), Адміністративний кодекс (1927 р.), нова редакція Кримінального, Кримінально-процесуального та Земельного кодексів (1927 р.).

Уже в умовах відмови від непу в 1927—1929 рр. було прийнято ще кілька кодифікаційних актів. У лютому 1928 р. Тимчасові будівельні правила замінив Статут цивільного будівництва. У серпні 1928 р. відповідно до Гірничого положення УСРР було прийнято Гірничий кодекс УСРР. І, нарешті, у вересні 1929 р. побачили світ новий Цивільний процесуальний кодекс і нова редакція Положення про судоустрій. Логічним завершенням кодифікаційних робіт стало видання у 1929—1930 рр. семитомного Систематичного зібрання чинних законів УСРР — одного з попередників майбутніх радянських зводів законів. Підготовка цього видання була задумана на початку 1926 р., реально розпочата з середини 1927 р., і укр. юристам, що робить їм честь, в основному вдалося довести її до кінця.

Враховуючи міжнародний фактор, але не сприймаючи «традиційну», тобто буржуазну правову форму, більшовики висунули ідею наповнення старих форм новим змістом. Це виявилося у забезпеченні в нових кодексах пріоритету загальнодержавних інтересів, наданні державі права у разі потреби втручатися у будь-які урегульовані законом відносини, незважаючи на «традиційні права і свободи». В результаті ст. 1 Цивільного кодексу УСРР обіцяла захист лише тих цивільних прав, які здійснюються відповідно до їх «соціально-господарчого призначення», а ст. 30 цього кодексу проголошувала недійсною будь-яку угоду, «спрямовану на явну шкоду державі». Порушуючи класичний юридичний принцип «немає злочину, якщо він не передбачений у законі», ст. 10 Кримінального кодексу УСРР припускала можливість визнання певного діяння злочином за аналогією. Ст. 49 цього ж кодексу дозволяла визнати особу соціально небезпечною в силу минулої злочинної діяльності або зв'язків зі злочинним середовищем і позбавити її права перебувати в певних місцевостях строком до 3 років. У Земельному кодексі УСРР було закріплене необмежене право вилучення земель у землекористувачів «для державних і громадських потреб» і навіть можливість примусового переселення хліборобського населення в ін. місцевість за рішенням ВУЦВК або губвиконкомів (ст. ст. 223—224 ЗК УСРР). У Кодексі законів про працю УСРР збереглася від часів воєнного комунізму норма, яка дозволяла уряду або органам, ним уповноваженим, в будь-який момент за нестачі робочої сили «для виконання найважливіших державних завдань» залучити її «у порядку трудової повинності» (ст. 11 КЗПП УСРР). Аналогічні норми можна знайти й у більшості ін. кодифікаційних актів.

Таким чином, незважаючи на зовнішню подібність з буржуазними кодексами, радянське законодавство 20-х рр. міцно стояло на сторожі «інтересів диктатури пролетаріату». А текстуально однакові статті радянських і західно-європейських кодексів використовувалися з різною класовою метою, у діаметрально протилежних соціальних умовах і застосовувалися судами, що стояли на принципово різних позиціях.

Разом з тим, даючи загальну оцінку першої кодифікації радянського законодавства, треба визнати її в цілому позитивним явищем, яке об'єктивно відповідало тим історичним соціально-економічним умовам, що склалися в період непу. Спираючись на т. зв. «революційні завоювання» попереднього періоду, кодифікація створювала ліберальніший режим, суттєво розширювала права і свободи особистості, забезпечувала певну стабілізацію суспільства, відбивала у законодавстві той «переворот у поглядах на соціалізм», який відбувся у зв'язку з переходом до непу. Ін. справа, що з розвитком режиму особистої влади Сталіна і фактичним поверненням до багатьох засад воєнного комунізму ця позитивна тенденція не була повністю реалізована.

Хоча перша кодифікація в Радянській Україні базувалася на принципі єдності радянського законодавства, беручи за приклад законодавчі акти РСФРР як відправний пункт, можна говорити про врахування в цей період деяких специфічних економічних, національних і побутових умов України. Правда, в більшості кодексів УСРР ці відмінності по відношенню до своїх російських аналогів були незначні. Так, у Цивільному кодексі УСРР було всього дві дрібні відмінності. У Кримінальному кодексі УСРР порівняно з російським було 11 нових статей. Ряд відмінностей, пов'язаних з існуванням на Україні комнезамів, місцевого специфічного землевпорядного процесу, умовами класової боротьби на селі та ін., зафіксував Земельний кодекс. У багатьох випадках українські юристи випереджали своїх російських колег. Так, проект Цивільного процесуального кодексу, опублікований на Україні 1922 р., було використано для підготовки відповідного російського кодексу. Лише в Україні було прийнято такі цікаві й неоднозначні акти, як Адміністративний кодекс та Кодекс законів про народну освіту. На Україні значно більше, ніж у Росії, просунулися спроби підготовки суцільної кодифікації, результатом яких стало видання Систематичного зібрання чинних законів УСРР.

Досвід першої кодифікації законодавства Радянської України дає багато для сьогоднішньої правотворчої роботи. Це, насамперед, правова регламентація, процедура підготовки кодифікаційних актів, своєрідна поетапність кодифікаційних робіт, вирішення техніко-юридичних і термінологічних проблем, використання деяких положень кодексів 20-х рр. або ж їх проектів, які актуальні для сьогодення.

ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА УНІЯ Й УКРАЇНА. Польсько-литовська унія — це, насамперед, ряд державно-правових актів та заходів — від спроби інкорпорації Литви і до союзу двох незалежних держав: Великого князівства Литовського і Королівства Польського. До політичної унії Литви з Польщею підштовхували, передусім, спільна гостра боротьба з Тевтонським орденом, а також загроза Литві зі сходу, з боку нового міцного противника — Московського князівства, яке виросло на території Володимиро-Суздальського. Крім того, до унії спонукали внутрішні феодальні міжусобиці як в Польщі, так і в Литві.

Основою цього союзу став Кревський акт (унія) від 14 серпня 1385 р. Цю назву він дістав від м. Крево (Литва), де був підписаний. Це була угода про династичний союз між Великим князівством Литовським і Польщею, укладена шляхом шлюбу польської королеви Ядвіги і литовського князя Ягайла. Останній, таким чином, ставав польським королем, але мусив «перейти на латинство сам і перевести своїх братів, бояр і ввесь народ». Ягайло

зобов'язувався ужити всіх можливих заходів, щоб повернути втрачені Польщею та Литвою землі і головне обіцяв прилучити «на вічні часи» литовські й руські землі до польської корони. В результаті Кревської унії була здійснена інкорпорація, тобто включення литовських, білоруських та українських земель до складу Польщі. Разом з литовськими князями присяжні грамоти на вірність польському королю підписали київський, волинський та новгород-сіверський князі, що означало їх перехід разом з відповідними землями і підвладною людністю в підданство польської корони.

Та реальний альянс Литви з Польщею зустрів великий опір і незадоволення, і не лише серед української сторони, а й литовської, що було зручно використано двоюрідним братом Ягайло Вітовтом. Це привело в 1392 р. до компромісу, в результаті якого Вітовт отримав з рук Ягайло владу над Литвою, а також над удільними князівствами, правителі яких вже подали «присяжні грамоти» Ягайло. Вітовт здійснив ліквідацію більшості удільних князівств, але не скасував відокремленості українських земель, котрі були під юрисдикцією свого власного права. На з'їзді, який проходив на острові Саліні у 1398 р., литовські та українські князі і бояри проголосили Вітовта королем Литовським і Руським. Отже, Кревська унія лишилась унією персональною.

Поразка в битві з татарами на річці Ворсклі (1399 р.) змусила Литву шукати нову унію. Наслідком цього була Віленсько-Радомська унія 1401 р. Згідно з постановами унії Вітовт повинен був керувати Литвою як самостійний правитель. Цей стан мав продовжуватись до смерті Вітовта, після чого влада над Литвою переходила до Ягайла як великого князя. Пізніше Вітовт прийняв титул великого князя, а Ягайло — найвищого князя Литви, що підкреслювало його верховенство. Крім того, був укладений обопільний союз щодо взаємної оборони.

Укладення Віленської унії дало Польщі й Литві рішучу перевагу в славнозвіснім бою під Грюнвальдом. Литовські, польські, білоруські, українські полки завдали Тевтонському ордену страшної поразки. 2 жовтня 1413 р. в м. Городлі була укладена нова польсько-литовська угода. Вона підтвердила з'єднання литовського князівства з Польським королівством на «вічні времена». Городельська унія, визнавши самостійність Князівства, зберегла в Литві Великого князя, який був під короною польського короля. Великий князь обирався литовськими феодалами, які мали добрі стосунки з королем та магнатами. Поляки, в свою чергу, зобов'язувалися обирати короля з відома і згоди литовських феодалів. Унія вводила спільні польсько-литовські сейми та з'їзди для вирішення загальних справ. З метою зміцнення унії 47 родин магнатів та польської шляхти взяли під свої герби 47 родин литовських панів та бояр. Водночас останні отримали підтвердження прав на спадщину та розпорядження вотчинними володіннями, а також видачі заміж дочок без попередньої згоди Великого князя.

Визнавши Велике князівство як напівдержавне формування, Городельська унія вносила в його структуру розкол на релігійному ґрунті: вона забезпечувала права, рівні з правами польських панів, однак, переваги в основному мали литовські пани-католики. На православних феодалів, зокрема українських, ці права не поширювалися. Між українсько-білоруськими князями й боярами, з одного боку, і литовськими, з іншого, було вбито клин — римо-католицьку віру й пов'язані з нею привілеї. Це полегшило польським феодалам проводити загарбницьку політику на українських і білоруських землях.

Городельська унія ще більше загострила національні та релігійні суперечності у Великому князівстві Литовському, посилила литовсько-українську опозицію проти інкорпорації. По суті розгорнулася громадянська війна, і внаслідок цього у 1432 р. Велике князівство Литовське de facto розділилося на два: литовське — під владою Сигізмунда Стародубського, молодшого брата Вітовта, якого підтримували польські феодали, та західноруське — під владою молодшого брата короля Ягайла Свидригайла, сіверського князя зі Східної України. Погіршення відносин між литовською та українською знаттю призвело до того, що рештки державності Київської Русі та укр. самоврядування швидко й незворотно зникли.

Литовські пани на чолі з Сигізмундом, погодилися на зміцнення унії з Польщею. Було вирішено, що після смерті Сигізмунда Литва підпадає під владу Ягайла або його синів, а новий Великий князь литовський буде обраний литовськими і польськими панами. Але після смерті Сигізмунда в 1440 р. Великим князем литовським був обраний молодший син Ягайла Казимір Ягеллончик.

У Польщі вже не було Ягайла, він помер. Там сидів його син Володислав. Сталось так, що на польському й на литовському престолах сиділи окремі володарі, хоча й рідні брати між собою. Фактично унія була тимчасово розірвана.

Обрання Казиміра Ягеллончика на польський престол відновило зв'язок Литви з Польщею. З цього часу вона мала скоріш персональну, а не реальну унію, якої хотіли польські феодали. Польська шляхта час від часу звала на польський престол великих литовських князів. Обидві самостійні держави об'єднувала особа спільного монарха.

Зростаюча криза Великого князівства Литовського, яка сягнула критичної межі на початку XVI ст., загроза зовнішнього вторгнення все більш підштовхували литовських феодалів до реальної унії з Польщею. Ці намагання поляків на відміну від литовських та українських магнатів підтримала середня та дрібна шляхта, сподіваючися здобути собі широкі привілеї, якими користувалися польські феодали.

У січні 1569 р. в Любліні було скликано польсько-литовський спільний сейм, завданням якого було вирішити справу унії Литви з Польщею. Польські представники виступили з проектом повної інкорпорації литовських провінцій.

Спочатку проповідники литовського автономізму на чолі з протестантом литовським князем Миколою Радзивілом та православним українським князем Костянтином Острозьким твердо стояли на тому, що Велике князівство має залишити свою суверенність: зберегти свій сейм, раду, права і т. ін.

Сейм затягувався на кілька місяців і його засідання часом мали дуже драматичний характер. Врешті-решт литовські делегати залишили його засідання. У відповідь на це польський сейм за підтримкою дрібної шляхти протягом березня—квітня санкціонував акти короля про відторгнення від Великого князівства Литовського й приєднання до Польщі Підляшшя, Волині, Брацлавщини й Київщини.

Укр. шляхта, яка жила на цих територіях, дістала ті ж привілеї, що й польська шляхта. Проти неслухняних було вжито різних репресій. Литовські делегати, налякані тими подіями, вернулися до Любліна і хотіли ще обороняти права Литовської держави, але змогли виторгувати лише дрібні поступки.

1 липня 1569 р. була укладена Люблінська унія, згідно з якою польська корона й Литва творили Річ Посполиту. В федеративній польсько-литовській державі — Речі Посполитій з цього моменту мав бути спільний монарх, який обирався на загальних виборах (елекції) та коронувався водночас королем польським і великим князем литовським. Спільним ставав також сейм і сенат. Спільною була зовнішня політика і монета. Польська та литовська шляхта мали право володіти землями в обох частинах держави. Окремими залишалися: печатка, герб, фінанси, адміністрація та військо, законодавство.

Наслідки Люблінської унії для України стали вели-

чезними. Україна була розірвана: більша її частина (Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Підляшшя) перейшла до Польщі. За Великим князівством Литовським залишилося тільки Берестейське воєводство. Частина укр. земель перебувала під владою Угорщини і Молдавії. Значна ж частина України опинилась під владою Московської держави.

Люблінська унія, усуваючи з укр. земель литовську владу, знищила також рештки укр. державних традицій, що зберігались під формами автономії у Великому князівстві Литовському. Укр. землі Речі Посполитої були поділені на шість воєводств: Галицьке, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське, Белзське.

В подальшому національно-політичне життя України зазнало тяжких ударів. Польська шляхта зверхньо ставилася до всього чужого. Перед українцями постала дилема: або зректися політичного життя, або полонізуватися. Поволі польське право, мова, католицизм поширилися так, як то було в Галичині.

Майже негайно після Люблінської унії починається широка роздача землі польским панам на Київщині, Брацлавщині, на Задніпров'ї, що славилися родючим чорноземом. В Україні з'являються величезні латифундії польських магнатів: Замойських, Тарнавських, Конєцпольських, Потоцьких, Калиновських, Жолкєвських та ін., які були необмеженими володарями своїх областей і безжалісно експлуатували природні багатства України. Все це викликало посилення соціального та національного гноблення в Україні і піднесення визвольної боротьби українського народу.

ПРАВА, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД — звід правових актів і норм, що діяли в Лівобережній Україні у першій половині 18 ст., це — видатна пам'ятка українського права. Складається з 30 розділів, 531 артикула, які поділяються на 1716 пунктів. П. мають передмову, пояснення термінів і назв, а також додатки — схему і перелік чинів військової і цивільної адміністрації тодішньої України. Джерелами П. були Литовські Статути, «Саксонське дзеркало», «Хелмінське право» та інші акти Магдебурзького права, а також звичаєве право і судова практика, російське законодавство. Зазначені акти часто суперечили один одному. Це було однією з основних причин створення П. Передбачалося також наблизити правове регулювання суспільного життя в Україні до російського. П. регулювали цивільні і кримінальні відносини, порядок діяльності судів в Україні тощо.

П. укладалися з 1728 по 1744 рік на засіданнях спеціальних кодифікаційних комісій. Початок цьому процесові поклав царський указ від 28 серпня 1728 р., за якими судився малоросійський народ, і тоді ж і розпочалося складання єдиного зводу. Більшу частину часу комісія працювала у тодішній Гетьманській резиденції — м. Глухові. До складу комісії входили духовні особи, представники української шляхти і козацької старшини. Серед них — генеральний суддя І. Борозна, відомий правник того часу Ф. Чуйкевич та інші.

По завершенню робіт над П., їх у 1744 р. було надіслано на затвердження до російського Сенату. Тут вони пролежали 12 років без будь-якого руху, після чого були повернуті гетьманові на доопрацювання. Справа просувалася повільно, а після ліквідації Гетьманства і поширення в Україні дії російського законодавства (друга половина XVIII ст.) роботи над П. були остаточно припинені.

Незважаючи на те, що П. не одержали офіційного затвердження, вони переписувалися в Україні від руки, а на них були посилання у судових справах. П. свідчать про високий професійний рівень першої кодифікації законодавства, здійсненої українськими фахівцями. Вони, крім того, дають нам уявлення про тогочасну систему права і судоустрою в Україні. Перша публікація П. у редакції 1743 р. була здійснена у 1879 р. під редакцією професора Київського університету О. Ф. Кістяківського.

ПРАВДА РУСЬКА — ВИДАТНА ПАМ'ЯТКА ПРАВА УКРАЇНИ. Ще у X столітті, тобто під час укладання договорів Русі з Візантією, княгиня Ольга здійснювала перші правотворчі спроби у низці уставів і «уроків», тобто фінансових та адміністративних розпоряджень, спрямованих проти повсталих древлян, на створення системи погостів, нормування повинностей, зібрання данини, централізацію держави.

Справу зміцнення юридичної бази князівства продовжив Володимир Великий з його Уставом про десятини, суди і людей церковних та Уставом земляним, де визначались основи державного устрою та правового становища дружинників. Володимир спочатку ввів смертну кару за вбивство і розбій, а потім, з метою поповнення княжої казни, знову повернувся до грошових штрафів за названі злочини.

Після смерті Володимира Великого спалахнула боротьба за Київський престол між його синами. Переможцем у ній виявився Ярослав, який склав юридичний Збірник, що увійшов у історію під назвою Правди Ярослава або Найдавнішої Правди. В основу цієї кодифікації теж покладено давньоруське звичаєве право. Умовно його можна поділити на чотири частини: 1) правові норми про вбивство (ст. 1); 2) правові норми про тілесні пошкодження (ст. ст. 2—7); 3) правові норми про образу (ст. ст. 8—10); 4) правові норми про порушення права власності (ст. ст. 11—18).

Архаїчне право кровної помсти за вбивство зберігалось і чітко визначалось. Цим значно скорочувалось коло месників. Однаково каралось і навмисне, і необережне вбивство. Залишився і звичай кривавої помсти за тілесні ушкодження. Якщо потерпілий не мав такої змоги, винуватець зобов'язувався виплатити йому нагороду як за образу, так і за лікування. Штраф у три гривни встановлювався за втрату пальця, 12 гривень — за удар батогом, жердиною, рогом, неоголеним мечем, 40 гривень — за утинення руки або ноги. Звернімо увагу на те, що образа гідності людини каралась досить жорстко: скажімо, за висмикування вуса або якоїсь частини бороди треба було сплачувати штраф учетверо більший, ніж за відсічення пальця. Інші статті Ярославової грамоти регулювали порядок відшкодування потерпілим порушення права власності на челядь, коней, зброю, одяг та інше майно, повернення їх господарю. Про високий рівень правової думки у Київській державі свідчили відмежування права власності від права володіння (ст. ст. 13, 14).

Ярославова Правда порушувала питання про правове становище челяді і холопів, про спадкоємство, про земельну власність та багато ін.

Прагнення Ярослава Мудрого до створення правничого фундаменту Київської держави продовжили після 1054 року його три сини, які періодично збирались для розгляду найважливіших проблем внутрішньої і зовнішньої політики та ухвалювали законодавчі акти.

Нормотворча діяльність Ізяслава, Всеволода і Святослава відбивалася у першому великому доповненні Руської Правди, яке дістало назву Правди Ярославичів або Устава Ярославичів. Значну роль у розробці цих документів відіграли київський воєвода Коснячко Перенег (Печенег), вишгородський посадник Микула Чудін та княжий радник Никифор (Микифор) Киянин.

Значним кроком у розвитку правової культури Київського князівства стали дві наступні статті Правди, якими передбачалося покарання за вбивство смерда чи холопа у 5 гривень та вбивство раби-кормилиці або дядька-вихователя у 12 гривень.

Найголовнішими досягненнями Правди Ярославичів, з одного боку, було скасування кровної помсти і її заміна системою грошових стягнень, з іншого — спрямування штрафу не до потерпілих, а до державної скарбниці.

Разом взяті Правда Ярослава (Найдавніша Правда), Правда Ярославичів, Покон вірний і Урок мостникам складають Коротку Правду, що втілює перший досвід уніфікації і систематизації правових норм Давньоруської держави.

Але існує ще й Розширена редакція Руської Правди, яка дійшла до нас майже у 100 списках як у літописах, так і у Мірилах Праведних, Кормчих та інших юридичних збірниках. Найдавніший з цих списків вміщений у Синодальній Кормчій 1282 р. (Державний історичний музей у Москві), а найповніший — Троїцький список другої половини XIV ст. (Державна Бібліотека Росії ім. В. І. Леніна).

Розширена Правда — це видатна пам'ятка правової культури України, дія якої розповсюджувалась на всю територію Давньоруських земель. Вона стала наслідком об'єднання вже систематизованих розглядуваних вище правових норм, що набули сили за доби Ярослава і Ярославичів, і Устава Володимира Мономаха — їх прямого нащадка, тобто складається з двох частин. Перша названа «Суд Ярослава Володимировича. Правда Руська» і включає 52 статті — більшість норм Короткої Правди, доповненої у період з 1072 р. до 1113 р. Святославом, Ізяславом, Всеволодом та їх наступниками новими юридичними нормами зі сфер цивільного, кримінального і процесуального права. Друга частина називається «Устав Володимира Мономаха» і включає статті з 53 до 121.

Поява цього Уставу пов'язана з повстанням міських низів Києва у 1113 р. проти князівської адміністрації і лихварства. Це змусило боярство запросити на престол сина Всеволода Ярославича — Володимира, який до цього вже князював у Смоленську, у Чернігові, у Переяславлі, був відомий організацією спільних походів князів на половців, прагненням до «розумного правління», єдності і захисту інтересів руських земель, ліквідації князівських міжусобиць. Незабаром всі такі погляди великий князь виклав у посланні своїм дітям, яке відоме у історії під назвою «Повчання Володимира Мономаха».

Перш ніж вступити на київський престол, Володимир II як тонкий і досвідчений політик скликав у приміській князівській садибі Берестові нараду, у якій взяли участь київський тисяцький Ратибор, білогородський тисяцький Прокопій, переяславський тисяцький Станіслав та бояри Нажир, Мирослав і Іванко Чудинович. Саме вони ухвалили низку компромісних рішень, відображених у кількох перших статтях «Устава» Володимира Мономаха.

Умовно «Устав» Володимира Мономаха можна поділити на кілька частин: 1) норми, що регулюють питання боргових зобов'язань і кабальних відносин (ст. ст. 53—66); 2) норми, що регулюють соціальні відносини у вотчинах (ст. ст. 67—73, 75—85); 3) норми, що регулюють питання спадкоємства (ст. ст. 90—95, 98—106); 4) норми, що регулюють діяльність судово-адміністративного апарату, деяких інших посадових осіб і судочинство (ст. ст. 74, 86—89, 96—97, 107—109); 5) норми, що регулюють правове становище холопства (ст. ст. 110—121). Кожній статті Найдавнішої Правди, розглянутої вище, відповідає одна або кілька статей Розширеної Правди. Чимало статей Розширеної Правди не відображені, що свідчить про те, що вони, мабуть, є результатом «законотворчої діяльності» більш пізньої пори.

Розширена Правда у цілому й Устав Володимира Мономаха, зокрема, регулювали набагато ширше коло суспільних відносин, ніж попередні пам'ятки правової культури Київської Русі. Тут уже було закладено норми цивільного, процесуального, кримінального, а більш детально — сімейного, шлюбного, спадкоємницького, опікунського та інших галузей права. Величезне значення «Правди» полягає ще й у тому, що вона виконувала, мовби, «миротворчу» функцію проміж різними суспільними верствами у державі: пом'якшувалось правове становище закупів, обмежувалось свавілля з боку їх хазяїв. Віднині дозволялося відшукувати кошти для повернення боргу, оскаржувати дії свого хазяїна. Останній вже не мав права закупу холопа, але за крадіжку або втечу від власника закуплений все ж ставав холопом.

В Уставі Володимира було зроблено перші кроки до визначення правового статусу жінки. За її вбивство, як і раніше, сплачували лише половину віри у разі, коли вона визнавалась винною, а за вбивство дружини, не винної перед чоловіком, передбачалося повне покарання. Заборонялось також вбивати холопа «без вини». І взагалі статус холопа наближався до статусу залежного селянина, що своєрідно свідчило про суспільні відносини у Київському князівстві.

Аналіз змісту Руської Правди показує, що наші пращури взагалі і батьки — засновники української державності — зокрема виявились фундаторами, володарями і носіями найвищої правової культури, яка ґрунтувалась на звичаях предків і поступово, разом із становленням держави, трансформувалась у норми звичаєвого права, а згодом — і у систему правових норм, що складалась із санкціонованих державними структурами тих же звичаїв. Спочатку діяла додержавна, усна форма звичаєвого права. Потім частина його норм сформувалася у письмовому вигляді.

Завдяки літописним зведенням ми маємо змогу вивчати скарбницю стародавньої національної правової думки, що віддзеркалюється у договорах Русі з Візантією, Руській Правді, церковних статутах, княжих грамотах та деяких інших першоджерелах.

Ці акти створювались на вітчизняному ґрунті і стали втіленням найвизначніших традицій українсько-руських племен. Ці акти зібрали найвищі досягнення світової правової думки, насамперед, давньогрецького, римського, німецького і скандинавського права. Зазначені акти свідчать про міжнародний авторитет Київської Русі, її високий соціально-економічний і духовний рівень. У них започатковуються першовитоки міжнародного приватного права. Самі по собі норми русько-візантійських договорів набагато випереджують існуюче на той час західноєвропейське міжнародне право. Ці акти відображають глибину, динамічність і послідовність національної правової думки: кожен з них акумулював досягнення попереднього періоду і дав подальший поштовх розвитку правового мислення для наступних поколінь.

Ці акти стали основними правовими джерелами в Володимирсько-Суздальському, Московському, Новгородському, Псковському, Смоленському та інших російських князівствах. Згодом вони суттєво вплинули на еволюцію і кодифікацію права Російської централізованої держави. Потім ці акти були покладені в основу Литовських Статутів, багатьох правових систем південних і західних слов'ян.

Знання змісту Руської Правди, інших пам'яток правової культури України, їх витоків, історії становлення має велике значення не лише у пізнавально-освітньому плані. Воно висвітлює як процес зміцнення Київської Русі, так і фундаментальні причини занепаду укр. державності у княжі часи, тобто дає уроки позитивного і негативного досвіду розбудови національної державності України.

ПРАВО В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XVIII—XIX ст. ст. Західноукраїнські землі — Східна Галичина, Північна Буковина (Пониззя), Закарпаття (Закарпатська Русь, Підкарпатська Русь) — входили до складу кількох держав з різним юридичним статусом. З середини XVII ст. до останньої чверті XVIII ст. Східна Галичина входила до складу Речі Посполитої як частина Руського воєводства. Основними джерелами в цей період були звичаї, пристосовані до інтересів феодального суспільства, нормативні акти Литви та Польщі у вигляді привілеїв, що надавалися окремим соціальним групам і

феодалам, ін. акти центральної влади, магдебурзьке право. Найважливішим джерелом права вважався Статут Великого князівства Литовського 1588 р. У 1772 р. з розділом Речі Посполитої Східна Галичина була приєднана до складу Австрійської монархії Габсбургів як королівство Галичини і Льодомерії. Об'єднання Галичини з великою частиною чисто польських воєводств краківського і сандомирського, а також те, що на території Галичини велика земельна власність, поєднана із становими привілеями, протягом існування Австро-Угорської монархії була в руках поляків, спричинилося до довголітньої національно-соціальної боротьби українців з польською шляхтою в Австрії. Договором від 3 травня 1815 р., укладеним Росією, Прусією та Австрією, територія Східної Галичини остаточно закріплена за Австрією. З 1809 р. по 1815 р. південні та центральні частини Тернопільщини (т. зв. Тернопільський округ) входили до складу Російської держави, але за рішенням Віденського конгресу 1814—1815 рр. були повернені під владу Австрії. У 1812 р. на підставі Бухарестського мирного договору Хотинський повіт Тернопільщини увійшов до складу Росії.

Закарпаття входило до складу Трансильванського (Семиградського) князівства, що перебувало під протекторатом Османської Туреччини. У 1687 р. під час австрійсько-турецької війни війська Габсбурзької імперії окупували територію Трансильванії. На Карловецькому конгресі 1698—1699 рр. Габсбурги домоглися міжнародного визнання своєї влади над Трансильванією, до складу якої входило і Закарпаття.

Північна Буковина з кінця XIV ст. до російсько-турецької війни 1768—1774 рр. входила до складу Молдавської держави, яка перебувала під протекторатом Османської Туреччини. Під час російсько-турецької війни 1768—1772 рр. територія Буковини була окупована російськими військами, однак у 1774 р. ці землі окупували австрійські війська, і Буковину було введено до складу Габсбурзької імперії як окрему округу Галичини (за винятком Кремінецького повіту, який в 1793 р. увійшов до складу Росії). У 1861 р. Буковина була визнана окремим «коронним краєм».

Таким чином, до кінця XVIII ст. більшість західноукраїнських земель потрапило під владу Австрійської імперії. З метою узаконити цей акт, у 1771 р. було підготовлено спеціальне історико-правове обґрунтування претензії Австрії на західноукраїнські землі під назвою «Вивід прав Угорської корони до Червоної Русі та Поділії, так само як Чеської корони до князівств Освенціма та Загори». У 1867 р. в результаті угоди між австрійським урядом і угорськими магнатами багатонаціональна абсолютистська Австрійська імперія перетворилася в дуалістичну конституційну Австро-Угорську монархію. Вона складалася з двох частин: Угорщини із Закарпаттям, Трансільванією та Хорвато-Словенією і Австрії з Буковиною, Галичиною, Далмацією, Істрією, Країною, Моравією, Сілезією, Трієстом та Чехією. Формально проголошувалося рівноправність народностей, і окремим історичним краям надавалася певна автономія (створення, наприклад, галицького та буковинського крайових сеймів та ін. органів місцевого самоврядування). Це мало позитивний вплив і було поштовхом для піднесення політичної активності на західноукраїнських землях. Але новий конституційний устрій не тільки не усунув, але й далі загострив національні суперечки в цих регіонах. Колоніальна політика, яка проводилася австро-угорським урядом, сприяла полонізації Галичини, румунізації Буковини та мадяризації Закарпаття.

Після загарбнення західноукраїнських земель було вжито заходів до уніфікації права шляхом зміни польського законодавства на австрійське. Правові положення, обов'язкові у Галичині, містилися у спеціальних збірниках, що включали «накази і закони для всіх», «вироки», «мандати» та ін. правові акти. Усі вони друкувалися польською та німецькою мовами. Цими ж мовами друкувався в 1827—1861 рр. «Провінціяльний звід законів», пізніше названий «Загальний вісник місцевих законів». Потім у 1866—1918 рр. публікувався «Вісник законів та місцевих розпоряджень Королівства Галиції» на польською, українською та німецькою мовами. Робота по уніфікації права активізувалася в останній чверті XVIII ст., західноукраїнські землі стали нібито місцем апробації нового законодавства. Слід відзначити, що в той час австрійська система права вже поділялась на галузі, а тому цивільний, кримінальний і процесуальний кодекси розроблялися окремо. Так, у 1797 р. було затверджено і введено у дію спочатку в Західній, а згодом і в Східній Галичині новий цивільний кодекс, що змінив польське цивільне законодавство. Досвід його застосування був узагальнений і 1 січня 1812 р. на всій території Австрійської імперії було введено у дію новий цивільний кодекс, що являв собою модернізований варіант попереднього кодексу. У Північній Буковині цивільний кодекс було введено з 1 лютого 1816 р. Кодекс став результатом компромісу феодального і буржуазного права, причому деяка перевага надавалася першому. Так, австрійським цивільним законодавством були закріплені найважливіші правові інститути феодальної власності. Власниками землі продовжували залишатися поміщики. Податки з цих земель введено тільки наприкінці XVIII ст. До того ж вони були значно нижчими, ніж з так званих рустикальних земель, що перебували в спадковому користуванні селян. Окремі положення цивільного кодексу було замінено наприкінці першої половини XIX ст. надзвичайними урядовими актами — так званими новелами. Це стосувалося розширення прав жінок і позашлюбних дітей, подальшого розвитку обов'язкового права.

У сімейному праві Австрії зберігався церковний шлюб. Із норм місцевого звичаєвого права діяла норма, відповідно до якої за кожним з подружжя, що пережило іншого, зберігалося право користування усім майном. Така норма у деякій мірі була розповсюджена й у селянському середовищі. Деякі майнові й спадкові суперечки розглядалися на підставі старого права Речі Посполитої, якщо ці підстави започаткувалися до розподілу Речі Посполитої і не були врегульовані пізнішими законами.

Поряд з цивільним кодексом в Галичині й Буковині з 1885 р. діяв Кодекс вексельного права 1763 р., нормами якого регулювалися питання кредиту. Цивільний процесуальний кодекс дістав затвердження в 1781 р. Після деякої переробки кодекс з 1796 р. почав діяти на території Західної, а з 1807 р.— Східної Галиції.

Перший кримінальний кодекс був затверджений у 1768 р. і складався з двох частин, з яких перша відносилась до процесу, а друга — до матеріального права. На території Галичини діяла лише та його частина, що містила норми процесуального права. У 1786 р. було затверджено загальну інструкцію для судів усіх інстанцій, яка регулювала порядок розгляду ними справ. Вона складалася з двох частин: перша стосувалася діловодства, друга регулювала порядок судочинства. В 1787 р. був виданий новий австрійський кримінальний кодекс, який мав окремі положення буржуазного права, а в 1788 р. як доповнення до нього був виданий новий статут кримінального судочинства. В 1794 р. новий кримінальний кодекс ввели в дію в Східній Галиції, а в 1803 р. з незначними змінами на території усієї Австрії. До переваг останнього, поряд з порівняно високою правовою технікою, відноситься і відхід від казуїстики. Проте кодекс не був позбавлений багатьох феодальних пережитків. Кримінальний кодекс 1803 р. передбачав широке застосування смертної кари та ін. жорстоких мір покарання. За державну зраду, вбивство, фальшування грошей і підпал встановлювалася смертна кара через повішання. Інквізиційний характер кримінального кодексу значно поси-

лювався. Він виключав участь захисників у кримінальному процесі та передавав звинуваченого у цілковите владування суду. Кримінальний процес був таємний, письмовий, з формальною оцінкою доказів. У інтересах швидкої розправи з особливо небезпечними для кріпосників особами кодекс передбачав скорочене судочинство і введення так званих наглих судів. Їх вироки вважалися остаточними і виконувалися не пізніше як через 24 години після їх винесення. Смертна кара — єдине покарання, яке застосувалося цими судами.

У другій половині XIX ст. відбулися значні зрушення в соціально-економічному розвитку Габсбурзької імперії. Тут поступово домінуючими ставали капіталістичні відносини, що потребували реформ законодавства. Стало цілком очевидним, що феодальні права земельної аристократії та селян, які працювали в її маєтках, безнадійно застаріли. Ще у 1780-х рр. за правління Йосифа II, було проведено важливі зміни. Була дещо обмежена панщина, селянинові надані окремі особисті права: одружуватися без дозволу пана, переходити на ін. наділи, отстоювати свої права в суді тощо. Землі феодала відмежовувалися від земель, виділених для користування селян. Проте лишалася основна ознака феодальних відносин — панщина.

Революційні події 1848 р. нарешті створили умови для скасування цього пережитку кріпацтва. 22 квітня 1848 р. в Галиції було об'явлено про відміну панщини, майже на 5 місяців раніш, ніж в ін. провінціях імперії. На Буковину дія цього закону була розповсюджена лише 9 серпня 1848 р. В Закарпатті, як і в Угорщині, скасування кріпосного права здійснювалося за законом, виданим угорським сеймом 18 березня 1848 р. і доповненим законодавчими актами 1853, 1868 та 1871 рр., на таких же кабальних для селян умовах, що і у Східній Галичині та Буковині. Внаслідок цього було скасовано феодальні повинності селян. Але за втрачену феодальну ренту поміщики отримували компенсацію, яку повинні були сплачувати селяни додатково до прямих і непрямих податків. Розірвавши останній формальний зв'язок між паном та селянином і зробивши останнього володарем своєї власної землі, реформа дала можливість прискорити процес утвердження капіталістичного способу виробництва. Однак звільнення селян піднесло їх юридичний статус і політичні права, але не полегшило економічного становища.

Було здійснено ряд конституційних реформ, зокрема, в квітні 1848 р. прийнята перша австрійська конституція, що проголошувала деякі буржуазно-демократичні права та свободи громадян. Пізніше 4 березня 1849 р. вона була замінена новою, більш антидемократичною. У 1850 р. була зроблена спроба прийняти проект конституції, в тому числі для Галиції і Буковини, але вона не була введена у дію.

Революція 1848 р. привела до перегляду кримінального законодавства. Проте хоч пізніше видавалися нові кодекси з урахуванням принципів буржуазного права, та вони зберігали жорстокість першого кодексу 1768 р. Питання процесуального права регулювали закон про компетенцію суду 1852 р. та закон про судочинство з безспірних справ 1854 р. Останній за своїм змістом та обсягом фактично являв собою кодекс, який регулював також питання спадкоємства й опіки. Новий цивільний процесуальний кодекс було затверджено в 1895 р. Кримінальний кодекс 1852 р. був доповнений в 1855 р. військовим кримінальним кодексом, який посилив відповідальність військовослужбовців, за державні злочини та рядом інших законів.

У системі законодавства Австро-Угорщини відбився дуалістичний характер цієї держави. Кримінальний кодекс 1852 р. діяв тільки в Австрії, в тому числі Галичині та Буковині. В Угорщині у 1879 р. було затверджено окремий кримінальний кодекс, який був чинним на території Закарпаття. Але до його прийняття тут тимчасово застосовувався австрійський кодекс 1852 р. Цивільне право в Угорщині не було кодифіковано, й у 1852 р. на її території розповсюджувалась чинність австрійського цивільного кодексу 1811 р. У зв'язку з пожвавленням торгівлі був розроблений торговий кодекс, який ввели в дію з 1 липня 1863 р.

ПРАВОВИЙ ЗВИЧАЙ — це історично перша форма існування правових норм, першоджерело права. Звичай набуває правової якості, якщо дістає державну санкцію. Це означає, що держава в тій чи іншій формі визначає вимоги, що формулюють звичай.

Форми санкціонування правових звичаїв в Україні були різними, зокрема були посилання на звичай в законодавстві (див., наприклад, ст. 8 Земельного кодексу УСРР 1922 р.), санкціонування звичаїв у постановах місцевих органів влади, звернення до звичаїв у судовій практиці тощо.

Звернення до п. з. спричинювалося нерозвинутістю законодавчої форми правового регулювання, економічною і культурною відсталістю, взагалі специфічними умовами України.

Природа п. з. широко вивчалася правознавцями. Так, у 20-ті роки в Академії наук України працювала Постійна комісія по вивченню звичаєвого права України.

З подальшим розвитком держави вдосконалюються способи її впливу на суспільні процеси, в тому числі з допомогою юридичних засобів. Зокрема, одержує розвиток така форма соціальної регуляції, як юрисдикція нормативних актів, коли виконання їх вимог забезпечуються засобами переконання і примусу. Переваги писаних норм права стають очевидними.

ПРАВОВІ ПАМ'ЯТКИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА. З князівств, які існували на території майбутньої України у XI—XIII ст. ст., виділялося Галицько-Волинське. Державний лад і право Галицько-Волинської землі хоча й мали ряд своєрідних рис, обумовленних особливостями її соціально-економічного і політичного розвитку, все ж у головному були схожі з державним ладом і правом ін. князівств і земель Південно-Західної Русі. Галицько-Волинська земля, навіть знаходячись в залежності від Золотої Орди, значною мірою зберегла риси державного та правового устрою, притаманні Давньоруській державі.

Як і в усіх ін. князівствах і землях Русі, в Галицько-Волинській Русі продовжували діяти норми Руської Правди, які регулювали питання права власності на майно та земельні володіння, укладення угод і договорів. Діяли також норми церковних статутів князів Володимира та Ярослава, але вони зазнали деяких змін, зокрема в галузі підсилення санкцій, що були встановлені на основі принципів феодального права-привілею. Разом з тим поряд із застосуванням законодавчих збірників періоду Київської Русі створювались нові. Серед документів юридичного характеру, які дають деяку картину системи права Галицько-Волинської Русі, найбільш відомі чотири правові пам'ятки, що збереглися. Відмінні один від одного за часом появи, змістом і характером, вони містять цінні відомості про правове життя на цій землі після ординського завоювання. Так, збереглася грамота князя Івана Ростиславича (середина XII ст.), що розвивала економічні зв'язки Галицького князівства з іноземними купцями, зокрема, болгарськими, чеськими та угорськими. Як пам'ятка права вона регламентувала правове положення цих купців під час приїзду їх на землі Русі: встановлювала, наприклад, пільги для болгарських купців, які звільнялися від сплати мита, коли вони привозили товари «на изклад».

«Рукописання» (заповіт князя Володимира Васильковича, 1287 р.) свідчить про існування в період роздробленності права успадкування феодального володіння, про порядок передачі князями права експлуатації фео-

дально залежного населення своїм спадкоємцям. Одночасно цей документ дає можливість вивчити організацію управління селами і містами Південно-Західної Русі, зробити висновок про існування такого способу придбання феодальних землеволодінь, як купівля землі.

Збереглася також грамота володимиро-волинського князя Мстислава Даниловича (1298 р.), яка дає можливість уявити розміри та форми феодальних повинностей з міського населення на користь державної влади і разом з тим відображає соціально-економічні умови Галицько-Волинської Русі у XIII ст.

Відомі документи юридичного характеру, складені у XIV ст. (грамоти, договори, а серед них і міжнародні, поручительства тощо). У переважній більшості ці документи містять відомості про окремі дуже важливі інститути права власності і права зобов'язання. З цього боку особливий інтерес викликає грамота Олехно Ромашкевича про передачу майна Григорію Тункелю, складена 30 січня 1347 р. Окремі відомості про правові норми цього періоду збереглися в літописах. У них можна знайти ті чи ін. згадки про міжнародні договори, законодавчу діяльність князів та деякі нові моменти в галузі кримінального права, зокрема самостійність такого виду злочину, як змова проти князівської влади, застосування таких суворих покарань, як смертна кара, тюремне ув'язнення, вигнання, конфіскація майна. У літературі є припущення про існування збірника постанов галицько-волинських князів, а також збірника церковних навчань про правосуддя.

Треба відзначити певний ступінь впливу західноєвропейського феодального права на розвиток галицьких установ та інститутів. У межах Галицько-Волинського князівства в період правління Данила Галицького вперше починає діяти магдебурзьке право. Одним із перших в Україні магдебурзьке право одержало місто Санок (1339 р.). В 1356 р. право управління за нормами магдебурзького права одержав Львів, а згодом й ін. міста. Проте самоврядування міст Русі, засноване за нормами магдебурзького права, було обмеженим, воно застосовувалося далеко не в повному обсязі. До того ж основна маса православного селянства була позбавлена можливості брати участь у діяльності органів міського самоврядування, а також обмежувалася в правах на заняття ремеслами, ведення торгівлі тощо. Через це населення міст в цей період чинило опір введенню магдебурзького права.

У 1387 р. Галицька земля втратила свою державну незалежність і стала провінцією Польської держави. Але інкорпорація спочатку не була повною і до середини XV ст. в Галичині бачимо існування особливих, що в минулі роки державності постали, правових відносин. Це була т. зв. доба «руського права в Галичині». Особливо це стосувалося правового становища окремих груп населення, що були відмінні від положення їх у Польщі. З середини XV ст. інкорпорація Галичини до Польщі стає повною, і залишки окремого правового статусу зникають.

ПРОЕКТ КОНСТИТУЦІЇ УНР О. ЕЙХЕЛЬМАНА. Професор Київського університету, декан юридичного факультету, член державної комісії по товарообміну з Четверним союзом, товариш міністра торгу й промисловості, старший радник, член Ради міністра закордонних справ, товариш міністра закордонних справ за доби Центральної ради, Гетьманату і Директорії О. Ейхельман 2 липня 1920 р. наказом голови Директорії був призначений членом комісії О. Саліковського, яка готувала проекти законів «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР» та «Державну народну раду», а 30 серпня — членом комісії А. Ніковського по розробці проекту Конституції УНР. У вересні 1920 р. він подав до комісії власний проект Основного закону, над яким працював майже 3 роки. На українську мову рукопис переклав товариш міністра внутрішніх справ УНР М. Литовицький, термінологічну допомогу авторові надавав колишній генеральний секретар юстиції УНР В. Садовський та сенатор Г. Шиянов.

Головними підвалинами проекту були принцип народного суверенітету і принцип федералізму. Перший передбачав запровадження референдуму, другий — порядок внесення змін до Конституції, а також для вирішення питань звичайного законодавства, і навіть для складення ухвал у сфері виконавчої влади. Все це ґрунтувалося на цілком прогресивному гаслі автора проекту: «Держава для народу. Народ — початок фундаменту. Держава — завершення цього». Влада при цьому поділялась фактично не на три класичні, а на п'ять гілок: 1) верховна, установча; 2) законодавча; 3) виконавча; 4) судова; 5) контрольна.

До здійснення верховної, установчої влади згідно з проектом міг бути допущений кожний громадянин УНР, що досяг 25 років і жив на власні засоби, був незаплямований судом і мав повну дієздатність і певну роботу.

При підготовці до референдумів законодавча ініціатива надавалась двом мільйонам громадян, або третині Парламенту, або Федерально-державному голові, або Федерально-державному уряду, або Федерально-державному судові, або четвертій частині парламентів земель. Далі питання про референдум розглядалось на Об'єднаному зібранні обох палат Парламенту, а при його негативному рішенні — на Надзвичайному національному зібранні, що складалось з подвійної кількості членів Парламенту. Делегати на Надзвичайне зібрання обирались у тому ж порядку, що й до Парламенту. Результати референдуму підраховувались протягом тижня після народного голосування і тут же набирали чинності.

Вищим законодавчим органом УНР, за О. Ейхельманом, вважався Федерально-державний парламент, що складався з двох палат: Земсько-державної палати (по 3—5 представників від кожної землі, залежно від кількості населення) і Федерально-державної ради, яка обиралась на 4 роки всенародним, таємним, прямим голосуванням на пропорційній основі представництва. Депутати Земсько-державної палати мали термін повноважень на два роки. У компетенцію Федерально-державного парламенту входили: а) законодавча робота; б) затвердження бюджету; в) контроль за діяльністю виконавчої влади; г) затвердження членів уряду за поданням Федерально-державного голови; д) обрання половини загальної кількості вищого Федерально-державного суду за поданням земельних парламентів і ще однієї третини суддів — за поданням палат самого Парламенту; є) притягнення до відповідальності Федерально-державного голови, суддів Федерально-державного суду, депутатів, міністрів і віце-міністрів; ж) затвердження результатів ревізій Федерально-державного контролю.

Вищою особою у виконавчій владі вважався обраний на 6 років на спільному зібранні обох палат Парламенту і членів Федерально-державного суду трьома четвертинами голосів присутніх Федерально-державний голова. Ним міг стати громадянин УНР, християнин, українець, що мешкав в Україні не менше 5 років, мав 40 років і більше, встановлений членами названого зібрання освітній ценз і не менше 10 років стажу державної служби на відповідній посаді чи кооперативної діяльності. Голові надавались досить широкі повноваження: догляд за виконанням законів з боку виконавчої влади, забезпечення зовнішньої та внутрішньої безпеки країни й затвердження вищих цивільних та військових урядовців, внесення пропозицій до Парламенту про посади послів, відносин з іноземними державами, затвердження надзвичайних видатків, керівництво збройними силами у мирний час (на випадок війни призначався головнокомандуючий з військових фахівців), вирішення питань помилування, нагородження тощо. Разом з Головою обиралися один чи два його кандидати-заступники, які виконували

обов'язки Федерально-державного голови на випадок смерті, хвороби, відставки або від'їзду останнього з місця резиденції.

Питання центрального державного управління перебували у компетенції Федерально-державного уряду. Кількість міністерств визначалась окремим законом. Уряд розглядав справи втілення у життя окремих законів, справи, доручені йому палатами Парламенту, Федерально-державним судом, Федерально-державним головою, внесені головою уряду або окремими міністерствами. Міністерства очолювали міністри, їх заступниками були віце-міністри. У структурі міністерств створювались відповідні департаменти на чолі з директорами.

Вищим органом судової влади в УНР мав бути Федерально-державний суд, половину складу якого обирало об'єднане зібрання палат Федерально-державного парламенту з числа кандидатів, склад яких пропонують земельні парламенти, дві шостих — з числа кандидатів, внесених самими палатами, а одну шосту — призначав Федерально-державний голова. До компетенції названого Суду входила охорона Конституції держави від можливих посягань, вирішення питань, пов'язаних із застосуванням законів, розгляд справ про дисциплінарні і карні вчинки Федерально-державного голови, його заступників, членів самого Суду і його секретарів, про непорозуміння між землями тощо.

Крім Федерально-державного суду в УНР утворювався ще й Вищий касаційний суд (по одному представнику від кожної землі, що визнаватиме його чинність) і спеціальні суди по розгляду військово-дисциплінарних і військово-карних справ.

Контрольна влада у вигляді ревізування фінансової діяльності, головним чином, покладалась на Федерально-державний контроль.

Федеративний принцип державного устрою вбачався автором проекту Конституції як прагнення поділити Україну на самостійні політичні одиниці — землі (їх кількість і назви визначені не були) і надання автономності повітам і громадам. Закони, розпорядження і практична діяльність земельної влади не повинні були суперечити федеральній Конституції і нормативним актам федеральної влади.

Суверенітет земель вбачався О. Ейхельманом у їх праві на встановлення власного державного устрою на засадах демократичної республіки, застосуванні принципів розподілу земельної влади між 5-ма її гілками. Конституції земель не підлягали затвердженню органами федеральної влади. Судову систему кожна земля встановлювала на свій розсуд, але вона не могла суперечити відповідним статутам 1864 р. Російської імперії.

Однак у справах внутрішнього управління землям надавалось право укладати міжнародні договори, а також договори з іншими землями. Земельна влада могла перекладати, за своїм розсудом, державні функції на повітове самоуправління, а повітове — на громадське. Як законодавчі органи у повітах і громадах існували Ради, а як виконавчі — колегіальні управи або одноособові старости. Міста, у залежності від кількості мешканців і характеру торговельно-промислового життя, отримували статус або землі, або повіту, або громади.

Збройні сили за проектом Конституції О. Ейхельмана поділялись на дієву армію, яка комплектувалась щорічно шляхом жеребкування між громадянами УНР віком від 20 років, запас, що складався з осіб, які не входили до діючої армії, і ополчення, списки якого визначались за окремими законами. Для охорони правопорядку у кожній землі комплектувалась варта за принципом вільного найму, а у надзвичайних обставинах — ще й громадська міліція, до якої вже у обов'язковому порядкові залучались усі чоловіки 25 років і старші.

Проект Основного закону визначав також статус громадянства УНР, особисті права і обов'язки громадян, які відповідали головним демократичним вимогам того часу. У §317 цього розділу констатувалось: «На території УНР не дозволяється робити жодних перешкод для розвитку культури національних меншин у всіх напрямах, що не суперечать державній цілісності УНР. У школах, що утримуються на кошти національних меншин, обов'язково повинно провадитися навчання української мови, як шкільної дисципліни, а також навчання українознавству (історії, географії, статистики та природознавства України) в обсягу, визначеному для відповідних шкіл федеральним законом».

Загальні, «наддемократичні» засади Конституції О. Ейхельмана, виражені у постійному підкреслюванні народоправства, суверенітету народу, верховенства його влади тощо, входили у жорстку суперечність з деякими положеннями проекту. Скажімо, громадянин, який не володів українською мовою, за бажанням навіть усного звернення до державної установи мав мати власного перекладача (§316). Про службу Божу, яка вестиметься не українською мовою, треба було попереджувати державну міліцію за три доби (§318). На мітингах і зібраннях потрібно було виголошувати промови тільки українською мовою. Про виступи іншою мовою організатори мітингу повинні були попередити міліцію за 5 діб. Та, коли виявлялось, що ніхто з чиновників міліції тієї мови не знає, то зібрання або мітинг заборонялися (§319).

Не треба, мабуть, доводити, що така дрібна регламентація не личить Конституції та ще й скасовує попередні її статті про особисті свободи, право вільно і відкрито висловлювати свої думки, волю сумління і віри, рівноправ'я громадян, заборону цензури тощо.

Мабуть, головним досягненням Конституції О. Ейхельмана було суттєве обмеження влади глави держави, що набувало особливої актуальності під час жорсткої диктатури С. Петлюри в УНР. Більше того, автор розробив навіть варіант Основного закону, де взагалі посади глави держави не існувало, а верховним органом виконавчої системи була директоріальна влада, тобто влада, заснована на колегіальній основі. Функції Федерально-державного голови у цьому випадку виконувала Федерально-державна управа з трьох членів: одного обирала Федерально-земельна палата, ще одного — Федерально-державна рада і ще — Федерально-державний суд. «Тріумвірат» обирався на 6 років, але через кожні два роки один із членів Управи переобирався.

Голова Управи обирався згодою між самою Управою та президіями обох палат Парламенту на два роки. Якщо такої згоди не було, то головуючим вважався старший часом служби у цьому званні член Федерально-державної управи.

Хоч проект професора О. Ейхельмана комісією А. Ніковського був відкинутий майже без обговорення, проте деякі з сформульованих ним положень використовувались Всеукраїнською національною радою при доопрацюванні «Основного державного закону Української Народної Республіки», який визнавався основою, чинних законів.

З наукової точки зору проект є цінною пам'яткою національної політико-правової думки.

Р

РУЇНА — надзвичайно важкий для України період, коли після смерті Б. Хмельницького здобутки часів визвольної війни були значною мірою втрачені. Розкол серед старшини — правлячої верстви українського суспільства, посилення антагонізму між різними станами українського населення, слабкість гетьманської влади, не

здатної консолідувати народ на основі розбудови української державності, суперечність геополітичних інтересів Російської держави, Турецької імперії і Речі Посполитої — ось основні причини цієї трагедії.

Ще за життя Б. Хмельницького у квітні 1657 р. наступником гетьмана було проголошено його сина — 16-річного Юрія Хмельницького. Але після смерті Б. Хмельницького у цілому ряді представників старшини, яка користувалася неабияким авторитетом, мала значні заслуги, зріли честолюбні плани отримати гетьманську булаву. Скликана у Чигирині в серпні 1657 р. старшинська рада «при зачинених воротях», посилаючись на молодість Юрія, доручила виконання гетьманських обов'язків генеральному писареві Івану Виговському. Генеральна рада в Корсуні підтвердила вибір старшинської ради.

І. Виговський зумів укласти вигідний для України договір із Швецією, яка визнала українські кордони аж до Вісли та Березини. Але всередині країни проти Виговського зріла опозиція. Широкі верстви українського населення були незадоволені зосередженням усієї влади в руках старшини. Міщани не хотіли підпадати під старшинську владу і відстоювали своє самоврядування. Рядове козацтво і селяни були невдоволені розширенням земельних володінь старшини та її привілеїв. Резонатором цих настроїв, осередком демократичної опозиції стала Запорозька Січ на чолі з Яковом Барабашем. Супротивником Виговського стає і полтавський полковник Мартин Пушкар, який сам мріяв про «булаву».

Все це добре бачив і розумів московський уряд і намагався зі свого боку ще більше загострити суспільні антагонізми, щоб використати їх у своїх цілях. У лютому 1658 р. на вимогу московського уряду була скликана Генеральна рада в Переяславі. Вона знову підтвердила обрання гетьманом України І. Виговського. Водночас Москва домоглася згоди на перебування в Україні, окрім Києва, ще трьох воєвод — у Ніжині, Чернігові та Переяславі, припинення зносин з Швецією та виведення козацьких полків з Південної Білорусі. У травні 1658 р. Виговський, закликавши на допомогу татар, придушив повстання Пушкаря і Барабаша. Але це не стало перемогою для гетьмана — українці заплатили за братовбивчу війну життям 50 тис. українських людей.

Активне втручання московської держави в українські справи, численні порушення Московського договору 1654 р., повільне обмеження державних прав України посилили позиції прихильників ідеї повороту до державного зв'язку з Польщею.

Бачучи, що ослаблена й стомлена війнами Польща готова на значні поступки заради польсько-українського союзу, деякі українські політичні кола висунули ідею федеративного зв'язку з Польщею, у якому Україна дістала б певну внутрішню самостійність. Ця ідея була втілена в знаменитому Гадяцькому трактаті про унію України з Польщею та Литвою, який був підписаний 16 вересня 1658 р. Підписання Гадяцького трактату призвело до відкритої війни між Україною і Росією. Проти Виговського підняли заколот полковники Цюцюра та Золотаренко, а також запорізький кошовий отаман Іван Сірко. У жовтні 1659 р., не маючи змоги продовжити війну з Москвою, Виговський відмовляється від гетьманства й тікає до Польщі.

На раді у Білій Церкві на гетьмана було обрано Ю. Хмельницького.

Російське військо, користуючись міжусобицями в Україні, зайняло Лівобережжя. 17 жовтня в Переяславі відбулася нова козацька рада, яка ухвалила обрання Ю. Хмельницького і затвердила новий договір, який мав визначити відносини України з Москвою.

Статті цього договору були спрямовані на перегляд договору 1654 р. в бік наступу на права та вольності України. Влітку 1660 р. між Москвою та Польщею знову розпочалася війна за владу над Україною. Але під Чудновом на Волині московські війська були розбиті. Ю. Хмельницький з військом був оточений під Слободищами на Житомирщині. Тут, на полі бою, було укладено новий договір, який повторював у головних рисах Гадяцький трактат, але вже там не йшлося про окреме «Велике Князівство Руське». Україна перетворювалася в провінцію Польщі, позбавлялася права зовнішньополітичних відносин і зобов'язувалася подавати військову допомогу шляхетній Польщі в її війнах з іншими державами.

Ситуація в Україні ускладнювалася. Лівобережні полки виступили проти зв'язків з Польщею. Вони зберегли вірність московському цареві й обрали наказним гетьманом полковника Якима Сомка. Окупована польськими та російськими військами, розірвана на шматки соціальними конфліктами, чварами між політичними групами Україна-Гетьманщина фактично розділилася на дві окремі частини — Лівобережну і Правобережну. На чолі кожної з них був власний гетьман. Хаос, безладдя, постійні війни, заколоти, переходи гетьманів і старшини з російського боку на польський і навпаки, всілякі втручання в українські справи — все це характерні риси періоду так званої «Руїни».

У 1663 р. Юрій Хмельницький «склав булаву» і постригся в ченці. Гетьманом у Правобережній Україні було обрано Павла Тетерю. Відверта його пропольська політика викликала незадоволення. Павло Тетеря зрікся гетьманства. З 1666 р. повноправним гетьманом став Петро Дорошенко. Він заходився рятувати Україну від того розбрату і хаосу, який виник у часи «Руїни», намагався продовжити справу Б. Хмельницького у творенні української державності. П. Дорошенко провів військову реформу: створив полки т. зв. сердюків-найманців з числа молдаван, сербів і частково місцевих жителів. Спираючись на них, новий гетьман приборкував непокірну старшину і придушував заколоти. На Лівобережжі посилився антагонізм між старшиною і рядовими козаками. На цій хвилі ненависті до заможного козацтва виплив демагог Іван Брюховецький. Російський уряд поставився до нього прихильно, й у 1663 р. на так званій «Чорній раді» під Ніжином він був обраний гетьманом. Відразу ж після обрання гетьманом він відновив у Батурині (1663 р.) договір з Москвою на основі статей Б. і Ю. Хмельницьких. У 1665 р. він перший з українських гетьманів поїхав до Москви, де підписав новий договір, яким було ще більше обмежено права України і нанесено тяжкого удару по українській державності.

У 1667 р. Польща і Росія без участі України уклали Андрусівський договір про перемир'я на 13 років. За цим договором Лівобережна Україна залишалась під владою Росії, Правобережжя закріплювалось за Польщею, запорізькі землі мали бути під подвійним польсько-російським управлінням. Київ на два роки залишався під владою Росії, а потім мав перейти до Польщі, але ряд застережень в умові давав можливість Росії назавжди залишити за собою це місто. Таким чином, Андрусівське перемир'я остаточно утвердило розкол України.

Андрусівський договір викликав велике обурення в Україні. Нехтування українських інтересів і відверте розчленування українських земель посилило серед українців прагнення до єдності. У цих умовах П. Дорошенко вирішив об'єднати під своєю владою Правобережну і Лівобережну Україну. У 1668 р. він переправився на лівий берег Дніпра і вирушив проти І. Брюховецького. Козаки Брюховецького вбили свого гетьмана і перейшли на бік Дорошенка.

8 червня 1668 р. П. Дорошенко був проголошений гетьманом обох боків Дніпра. Однак єдності України Дорошенкові зберегти не вдалося. На Правобережжі проти нього почали наступати поляки, а на Лівобережжя вирушили московські війська. На раді 1669 р. в Глухові лівобережні полки гетьманом обрали Дем'яна Многогріш-

ного, який знову перейшов під владу царя і уклав з його урядом договір з 27 пунктів. У головних рисах він нагадував статті Б. Хмельницького, але з обмеженням української автономії.

Важке становище для П. Дорошенка склалося і на Правобережжі. Запорожці і татари висунули на гетьмана Петра Суховія. Дорошенкові вдалося його розгромити, але запорожці проголосили гетьманом Михайла Ханенка. Він і був офіційно визнаний польським королем. У відповідь Ханенко визнавав себе підданим польського короля на умовах автономії лише козацької верхівки.

Все це означало для Дорошенка остаточний розрив із Польщею. У 1669 р. він переходить під протекцію турецького султана, який обіцяв йому підтримку у встановленні влади на українських землях «від Перемишля до Путивля». В результаті походу на Польщу турецького султана Мухамеда IV у 1672 р., до якого приєднався Дорошенко, турки захопили Поділля, оточили Львів і змусили поляків підписати Бучацький мир. За його умовами поляки зрекалися своїх прав на Поділля, яке віднині ставало турецькою провінцією, й на козацьку Україну, яка як держава «в давніх границях» була уже під протекторатом султана. Пізніше, за Журавненським мирним договором 1676 р. польський уряд визнав приєднання Поділля до Туреччини і погодився на перехід значної частини Правобережної України (за винятком Білоцерківського і Поволоцького полків) під владу П. Дорошенка.

Але цей успіх був оманливим. Плани Дорошенка про поширення державних кордонів аж до Перемишля не здійснилися: його влада поширювалася лише на Брацлавщину і частину Київщини. Турецькі й татарські війська ще більше спустошили Україну. Церкви перетворювалися на мечеті, населення забирали в полон. Поляки не виконали умов договору і не вивели свої війська з Правобережжя. П. Дорошенко все більше втрачав авторитет серед народних мас.

У цей час лівобережна старшина відмовилася від гетьмана Д. Многогрішного і обрала на Конотопській раді гетьманом Івана Самойловича. Були підписані нові статті, які доповнювали Глухівські статті 1669 р. деякими додатками про обмеження гетьманської влади, що відображало конфлікт між гетьманами і старшиною. Честолюбні надії гетьмана бути володарем по обидва боки Дніпра були підтримані Москвою. У 1674 р. у Переяславі М. Ханенко склав булаву і клейноди, і вони були передані І. Самойловичу. До Самойловича прибули депутати деяких правобережних полків і визнали підданство Москви. П. Дорошенко, зраджений майже всіма своїми соратниками, ще якийсь час тримався на Правобережжі, спираючись на турків і татар. Зрештою, у 1676 р., переконавшись у провалі своїх планів, він «складає булаву» і клейноди на користь І. Самойловича. Останній прийняв титул «гетьмана обох берегів Дніпра».

Не бажаючи втратити Правобережжя, турки призначають там гетьманом Ю. Хмельницького. Прийнявши незвичайний титул: «князь сарматський, Малої Росії — України і вождь Війська Запорізького», він почав розсилати універсали, вимагаючи визнання своєї влади.

У 1677—1678 рр. разом з турками і татарами Ю. Хмельницький брав участь у кількох походах на давню столицю свого батька — Чигирин. Коли стало зрозуміло, що фортецю втримати не вдається, місцевий гарнізон підірвав укріплення і відступив на Лівобережжя. Гетьманська столиця перетворилась на руїну.

Пізніше Ю. Хмельницький ходив і на Лівобережжя, але без успіху. Взагалі він контролював лише невелику, відведену йому турками частину Поділля зі столицею в м. Немирів, там він завів деспотичне управління. Восени 1681 р. турки стратили його в Кам'янці.

У 1681 р. між Росією і Туреччиною було укладено Бахчисарайське перемир'я. За ним визнавалося володіння сторін в Україні, а область між Дніпром і Південним Бугом, себто середньої і південної Київщини мала залишатися нейтральною і незаселеною.

Землі, де були найчисельніші козацькі полки, де стояла гетьманська столиця Чигирин, де був творчий центр української держави, стали пустелею. 1686 р. у Москві Росія і Польща підписали «вічний мир» і союз проти Туреччини. На основі цього миру Польща назавжди зреклася Лівобережної України. На правому березі вона уступала московському царю Київ із невеличкою округою між річками Стугною й Ірпенем, за що Москва мала виплатити Польщі 146000 крб. Запорожжя переходило під зверхність московського царя.

Київщина, спустошена турецько-татарськими і польськими нападами, мала стати ненаселеною нейтральною зоною, але це питання остаточно мало бути вирішеним згодом. Західна Україна, Волинь і частина Київщини відходили до Польщі (Поділля перебувало під владою Туреччини і з 1699 р. знову приєднувалось до Польщі). Таким чином, поділ, встановлений Андрусівським перемир'ям, за яким Лівобережна Україна підпадала під Росію, а Правобережжя — під Польщу, закріплювався.

Україна внаслідок міжусобних війн і вторгнень іноземних армій, що тривали практично безперервно з 1648 р., була поділена між її могутніми сусідами на частини. Українська державність з кожним новим гетьманом, з кожною зміною протекторату втрачала здобутки, досягнуті в середині XVIII ст. Гетьманська влада і її авторитет занепадав, старшина досить легко могла скинути того, хто їй не догоджав (останній приклад — змова 1687 р. проти І. Самойловича і обрання на його місце І. Мазепи, який гетьманував 22 роки). Українська державна організація зосталася лише на Лівобережжі, де зберігся значно обмежений царизмом автономний устрій.

С

СОЮЗНИЙ ДОГОВІР 1922 р. — договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, підписаний членами делегацій РРФСР, УСРР, ЗСФРР, БСРР (всього 86 підписів) 30 грудня 1922 у Москві. Визначав компетенцію Союзу, до відання якого в особі його верховних органів належали: представництво Союзу в міжнародних відносинах; зміна зовнішніх кордонів Союзу; укладення договорів про прийняття до складу Союзу нових республік; оголошення війни й укладення миру; укладення зовнішніх держав. позик; ратифікація міжнародних договорів; встановлення систем зовнішньої і внутрішньої торгівлі; встановлення основ і загального плану всього народного господарства Союзу, а також укладення концесійних договорів; регулювання транспортної і поштово-телеграфної справи; встановлення основ організації збройних сил Союзу; запровадження єдиного державного бюджету Союзу, встановлення монетної, грошової і кредитної систем, а також системи загальносоюзних, республіканських і місцевих податків; встановлення загальних засад землевпорядження і землекористування, а так само користування надрами, лісами і водами по всій території Союзу; встановлення загального союзного законодавства про переселення, встановлення основ судоустрою і судочинства, а також цивільного і кримінального союзного законодавства; встановлення основних законів про працю; встановлення загальних засад народної освіти; встановлення загальн. засад у галузі охорони народного здоров'я; встановлення системи мір і ваги; організація загальносоюзної статистики; основне законодавство у галузі союзного громадянства щодо прав іноземців; право загальної амністії; скасування постанов з'їздів Рад, Центральних Виконавчих Комітетів і Рад На-

родних Комісарів союзних республік, що порушують союзний договір.

Верховним органом влади Союзу РСР проголошувався з'їзд Рад, який складався з представників міських Рад з розрахунку 1 депутат на 25 тис. виборців і представників губернських з'їздів Рад з розрахунку 1 депутат на 125 тис. жителів. З'їзди Рад СРСР скликалися один раз на рік ЦВК, який ставав вищим органом влади у періоди між з'їздами. До нього входив 371 член — пропорційно населенню кожної з республік. Чергові сесії ЦВК скликались тричі на рік. У періоди між ними вищим органом влади вважалась Президія ЦВК з 19 членів, з складу якої обирались чотири голови ЦВК (по одному від РРФСР, УСРР, ЗСФРР, БСРР).

Вищим виконавчим органом держави ставала РНК СРСР, що обиралась у складі голови, його заступників, народних комісарів закордонних справ, військових та морських справ, зовнішньої торгівлі, шляхів, пошт та телеграфів, Робітничо-селянської інспекції, праці, продовольства, фінансів та голови ВРНГ. При ЦВК засновувався Верховний Суд з функціями верховного судового контролю, а при РНК — об'єднаний орган ДПУ. Декрети і постанови Раднаркому вважались обов'язковими для всіх союзних республік і могли бути скасованими лише ЦВК або його Президією. Розпорядження окремих союзних народних комісарів у виняткових випадках, за їх наявної невідповідності ін. актам Союзу могли бути припинені вищими органами влади союзних республік, про що негайно повідомлявся центр.

Такими органами були з'їзди Рад, ЦВК та Президії ЦВК республік, а вищими їх виконавчими органами — РНК республік, які складалися з голови, його заступників, народних комісарів землеробства, продовольства, фінансів, праці, внутрішніх справ, юстиції, Робітничо-селянської інспекції, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, національних справ та голови ВРНГ. Тут же наголошувалось, що ВРНГ і народні комісаріати продовольства, фінансів, праці і Робітничо-селянської інспекції республік керуються у своїй діяльності розпорядженнями відповідних народних комісарів СРСР, тобто перетворюються у їх місцеві філіали. Крім того, до складу РНК республік з правом дорадчого голосу вводились уповноважені союзних наркоматів закордонних справ, військових та морських справ, зовнішньої торгівлі, шляхів, пошт та телеграфів.

Республікам надавалось право мати свої бюджети, що були складовими частинами загальносоюзного бюджету, затверджуваного ЦВК Союзу. Бюджети республік у їх прибуткових та видаткових частинах теж встановлювалися ЦВК СРСР. Ним же визначався і перелік прибутків, і розміри прибуткових відрахувань, що йшли на утворення республіканських бюджетів.

Для громадян союзних республік встановлювалось єдине союзне громадянство.

Як бачимо, незважаючи на те, що останній пункт договору зберігав за союзними республіками право вільного виходу з Союзу, їх права навіть не були обмеженими, вони просто зводились нанівець. Тому поширені аж до кінця 80-х твердження про широкий суверенітет союзних республік є не що ін., як політико-правова легенда. Тенденція до безмежного розширення компетенції центру і звуження прав республік спостерігалась майже у всіх наступних союзних конституціях і ін. законодавчих і нормативних актах. Уже в першій Конституції СРСР 1924 договір 1922 р. постав у спотвореному вигляді: замість 26 у ньому вже виявилось 72 статті, з переліку прав республік були вилучені їх права на врегулювання питань про кордони між собою, дипломатичні відносини, укладення договорів з ін. державами, встановлення внутр. позик і т. ін. Фактичну унітарність СРСР закріплювали і Конституція 1936, і Конституція 1977. Про союзний договір 1922 р. протягом майже семи десятиліть аж до кінця 80-х практично не згадувалось.

З держав-співзасновників СРСР першою (ЗСФРР припинила своє існування ще в 1936), яка заявила про те, що союзний договір 1922 стосовно неї є недійсним і недіючим, була Україна, зокрема у зверненні до парламентів і народів світу від 5 грудня 1991 р. Через три дні Республіка Білорусь, Російська Федерація й Україна констатували, що Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування.

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ — ряд законодавчих актів царського уряду, спрямованих на перерозподіл селянської земельної площі в Російській імперії, введення права свободи виходу з общини, зміцнення приватної власності на землю, ліквідацію обмежень у відчуженні надільних селянських земель. Назву отримала від прізвища Міністра внутрішніх справ Росії, а згодом — Голови Ради міністрів П. Столипіна, який був ініціатором проведення реформи. Столипінська реформа пов'язана з революційними подіями 1905 р. та неспроможністю царського уряду задовільно вирішити аграрне питання.

Новий курс аграрної політики уряду П. Столипіна спирався на серію указів, частина з яких була прийнята в надзвичайному порядку. Основними законодавчими актами був указ 9(22) листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування» і ухвалений на його підставі Державною думою закон від 14 (27) червня 1910 р. За цими актами кожному селянинові надавалося право закріпити земельний наділ, що перебував у розпорядженні сільської общини, в особисту приватну власність, після чого він мав право з цією землею вийти з общини на хутір чи відруб (польовий наділ без садиби) або продати її. Селяни користувалися допомогою Селянського земельного банку, який кредитував їм купівлю землі і допомагав створювати хутірські і відрубні господарства. Але ціни на землю були високими і це робило їх недосяжними для основної селянської маси.

Останнім актом С. а. р. був закон від 29 травня 1911 р. про землеустрій, який встановлював порядок роботи землевпорядних комісій (губернських, повітових і волосних, створених ще указом від 4 (17) березня 1906 р.).

Протягом 1907—1910 рр. по всій Російській імперії виділилися з общини близько 2,5 млн. дворів (26% усіх общинників) з 16,9 млн. десятин землі (15% усього общинного землеволодіння). В Україні процес виходу з общин ішов швидше, однак він був нерівномірним, бо общин майже не було на Правобережжі й Полтавщині, натомість вони були панівними в степу і на Харківщині. Але й тут общинне землеволодіння було переважно формальним, бо поодинокі господарства користувалися землею на правах подвірного землеволодіння, тобто власником землі вважався весь двір, її не можна було продавати й ділити між членами родини. Після реформи кожний селянин уже міг вийти з «подвірного» господарства і стати власником своєї землі. Тільки угіддя — ліс, сіножаті — зоставалися у спільному володінні.

Внаслідок С. а. р. близько 1/4 дворів в Україні, що входили до земельних общин, вийшли з них. З 1907 р. по 1911 р. на відруби і хутори вийшло 225 500 господарів, які володіли 1,8 млн. десятин землі. Найінтенсивніше зростали хутірські і відрубні господарства у степових губерніях і на Волині. Завдяки кредитовим акціям Селянського поземельного банку селяни купили лише у 1906—1909 рр. 385000 десятин поміщицької землі. Було проведено землевпорядкування: до 1916 р. землевпорядні комісії впорядкували у дев'яти укр. губерніях близько 0,5 млн. господарств з 37 млн. десятин землі. Селянин міг бодай частково поліпшити своє господарство, у чому йому допомагали сільськогосподарські спілки, кооперація, земельна агрономія, перехід до плодозмін тощо. За-

вдяки цьому дещо зросла врожайність і рентабельність сільських господарств.

Складовою частиною С. а. р. була також переселенська політика. Діставши землю у власність і продавши її, селяни масово переселялися до Азії. В Україні, де панувало аграрне перенаселення, цей рух помітно збільшився після 1906 р.: протягом 1906—1912 рр. з України виїхало майже 1 млн. чоловік. Правда, багато селян поверталося, не знайшовши в інших краях кращих умов для життя.

С. а. р. прискорила розвиток товарних відносин у сільському господарстві, а також соціальне розмежування на селі; швидше пішов процес відокремлення заможної верхівки. Реформа не була доведена до кінця: вона з самого початку наштовхнулася на опір як реакційних правих сил, так і ліворадикальних партій. Аграрне питання не було вирішено і це стало однією з причин революції 1917 р.

СУДОВІ РЕФОРМИ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО. Говорячи весь час про намір розбудувати правову державу, гетьман і його соратники, природно, не могли тримати осторонь проблеми суду і судочинства. Спеціальний розділ Законів про тимчасовий державний устрій України присвячується Генеральному суду. Але викладений він у найзагальнішому вигляді і констатує лише три коротенькі позиції: а) Генеральний суд — це вищий захисник закону та вища інстанція у справах судових та адміністративних; б) Генеральний суд оголошує для загальної відомості всі закони і розпорядження уряду, слідкує за регулярністю їх видання; в) порядкуючий генеральний суддя та генеральні судді призначаються гетьманом.

Така лаконічність, мабуть, обумовлюється тим, що гетьман з самого початку планував реформування Генерального суду, тобто перетворення його на щось подібне до колишнього Правительствуючого сенату. А до цього інколи вносились лише зміни і доповнення до закону Центральної ради про Генеральний суд від 2 грудня 1917 р. Так, з 2 червня 1918 р. статтю 1 цього закону було викладено в такій редакції: «Генеральний суд складається з трьох департаментів: цивільного, карного і адміністративного і виконує на цілій території України всі функції, належні (до утворення його) Правительствуючому сенатові, а також касаційні функції Головного военного суду, якщо їх не змінено іншими законами Української держави».

При Генеральному судові діяла прокуратура під проводом старшого прокурора, який призначався Міністром судових справ.

Водночас вносились деякі зміни і доповнення і до закону Тимчасового уряду від 4 травня 1917 р. про місцевий суд. Окремі артикули цього акту припиняли свою дію на території України. У випадку, коли з якоїсь причини не відбулись вибори або було обрано менше мирових суддів, ніж передбачав штатний розклад, або Генеральний суд не затвердив кого-небудь з обраних суддів, то міністр мав право призначати їх сам на строк повноважень обраних мирових суддів.

Загальне керування системою правосуддя покладалось, звичайно, на міністерство судових справ, яке 15 липня спеціальним законом перейменовувалось на міністерство юстиції. П. Скоропадський високо цінував діяльність першого міністра М. П. Чубинського на цій посаді і навіть вважав, що він разом з ним, затвердивши цілу низку найважливіших законопроектів, поставив судовий апарат в Україні «на непохитний тривалий грунт».

Та 3 серпня М. П. Чубинський за станом здоров'я вийшов у відставку. У той же день портфель міністра юстиції отримав його товариш О. Романов, який 21 жовтня без зазначення причин передав керування міністерством своєму товаришеві Я. Затворницькому. Через три дні новим міністром юстиції гетьман офіційно призначив начальника Головного тюремного управління А. В'язлова. Але 14 листопада ця посада опинилась в руках В. Рейнбота, який до цього вже побував і товаришем міністра юстиції і міністром внутрішніх справ.

У штатах міністерства налічувалось 291 посадова особа: міністр (посада II класу, місячний посадовий оклад 2 тис. крб.), два його товариша (III, 1500), чотири члени ради (IV, 1000), два директори департаментів (IV, 1250), два віце-директори департаментів (V, 1000), 10 завідуючих відділами (VI, 830), діловоди, рахівники та інші урядовці. До складу I департаменту входили персональний, статистичний, кримінальний, цивільний і законодавчий відділи, а II департаменту — пенсійний, рахунковий, розпорядчий, секретарський відділи та емеритальний відділ або відділ емеритальної каси, бухгалтерія та екзекуторська частина.

20 травня Рада міністрів утворила при міністерстві судових справ комісію для реформування Генерального і Апеляційного судів, комісію для вироблення української правничої термінології і комісію для перегляду штатів установ міністерства та Головного тюремного управління. Рада міністерства на відміну від інших відомств іменувалась Консультацією при міністрові юстиції. Важливі функції виконувала і рада емеритальної каси. Очолював її один з товаришів міністра, а до складу входили директори обох департаментів та три сенатори від трьох департаментів Державного сенату. Учасниками каси були всі судді, прокурори України, всі урядовці міністерства і підпорядкованих йому установ.

Міністр юстиції діяв у межах компетенції, встановленої ще за часів Російської імперії зі змінами, внесеними Тимчасовим урядом та деякими актами Центральної ради, що не були скасовані гетьманським режимом. Вносив свої доповнення до такої компетенції й уряд Української держави. Скажімо, законом від 6 серпня міністрові юстиції надавалося право призначати голів з'їздів мирових суддів у тих округах, де вибори суддів не відбувались або де голова не одержав необхідної більшості голосів. Це ж саме поширювалося і на мирових суддів. Усі вони призначались міністром на строк до 1 січня 1922 р. З 17 серпня міністр отримував право ще й звільняти з посад мирових суддів і голів з'їздів мирових суддів, обраних на підставі закону Тимчасового уряду від 4 травня 1917 р. про місцевий суд, у разі їх низької кваліфікації або заподіяння вчинків, що підривають гідність судді. Факт звільнення доводився до відома Державного сенату, а вакантні посади заміщувались тим же міністром юстиції на підставі закону від 6 серпня 1918 р.

Та головним завданням міністерства юстиції, звичайно, залишалось загальне організаційне керівництво судами, матеріальне забезпечення їх діяльності, вивчення судової практики і внесення пропозицій уряду щодо вдосконалення судової системи і судочинства, кодифікація законодавства, вироблення української правничої термінології, пристосування колишніх правових норм до нових політико-правових реалій, підготовка проектів кримінальних, кримінально-процесуальних, цивільних, цивільно-процесуальних та інших нормативних актів тощо.

У перші тижні існування Гетьманату на Україні діяла «змішана» судова система, тобто суди, створені Тимчасовим урядом, суди, засновані Центральною радою, та ще й судові інституції часів Російської імперії, відроджувані українським урядом. Але, починаючи з 13 травня, коли було скасовано закони УНР про ведення суду від імені УНР, суд творився виключно від імені Української держави. Формально збереглись демократичні принципи судочинства: незалежність суду, незмінність суддів, участь у розгляді багатьох справ присяжних засідателів, гласність процесу, рівність сторін, право на захист.

На початку липня Рада міністрів Української держави скасувала закон від 17 грудня 1917 р. про апеляційні суди

та утворений тоді відповідний Київський суд і ухвалила власний закон про судові палати й апеляційні суди.

Всі три судові палати колишніх малоросійських губерній — Київської, Харківської та Одеської — з деякими змінами залишались діючими. Очолювали палати старші голови (старші предсідателі), посади яких прирівнювалися за класом і утриманням до посад прокурорів Державного сенату. До їх складу входили голови (предсідателі) карного, цивільного й адміністративного департаментів і члени судових палат (посада V класу, місячний оклад 1000 крб.). Як і сенатори, названі посадові особи призначались гетьманом з фахівців, які мали вищу юридичну освіту. Але їх стаж роботи на посадах, не нижче судового слідчого або товариша прокурора окружного суду, або присяжного адвоката, або викладача юридичних дисциплін, повинен був становити 10 років і вище (окрім магістрів і докторів наук). У цей строк для членів цивільних департаментів судових палат зараховувалось також перебування на посаді секретаря цивільного відділу окружного суду.

Суддям, як і сенаторам, заборонялось займати будь-які державні або громадські посади, але дозволялось працювати професорами у вищих школах і виконувати тимчасові доручення по державній службі. Аналогічно, як і в Державному сенаті, відбувалось заміщення посад членів судових палат, які звільнялись.

Судові палати Української держави доповнювались посадами скарбника, архіваріуса та 190 урядовцями. До складу кабінетів науково-судової експертизи при прокурорах судових палат вводились посади лаборанта, секретаря і техніка, а Київської судової палати — судового пристава. Полтавський та Лубенський окружні суди примикались до округи Харківської, а Кам'янець-Подільський та Вінницький — до округи Одеської судових палат.

Компетенція судових палат залишалась попередньою: у складі трьох постійних суддів вони розглядали апеляційні скарги на вироки та рішення окружних судів. Касаційні скарги на рішення судових палат подавалися до Державного сенату.

Щодо окружних судів, то, як і за часів самодержавства і Центральної ради, вони діяли у складі адміністративного, карного і цивільного відділів, голови суду (посада IV класу, місячний оклад 1100 карбованців для Києва, Харкова, Одеси та Катеринослава і 1050 карбованців для інших судів), товариша голови (V клас, відповідно 1000 або 950 карбованців), суддів (V клас, 850 або 800 карбованців), судових слідчих в особливо надзвичайних справах, судових слідчих в надзвичайних справах, судових слідчих в інших справах (всі — VI клас, 750—650 карбованців), секретарів, їх помічників, скарбників, старшого нотаріуса, його помічників, судових виконавців і судових посланців. Для всіх окружних судів міністр юстиції встановлював 125 посад старших і 300 — молодших кандидатів у судді.

Заслуговує на увагу і те, що, крім службової грошової винагороди, судові особи отримували доплати, що видавалися їм у беззвітне розпорядження: на канцелярські видатки, на роз'їзди в службових справах, на телефони тощо.

Адміністративні, кримінальні і цивільні справи, які перевищували компетенцію мирових судів, окружні суди розглядали у складі трьох постійних членів відповідного відділу, а найбільш важливі кримінальні справи — у складі трьох суддів і 12 присяжних засідателів, які підбирались спеціальними комісіями з представників місцевого самоврядування, прокуратури, Державної варти та ін. Окружний суд, природно, водночас був і апеляційною інстанцією, до якої надсилались скарги на вироки і рішення мирових судів. Останні, як і раніше, обирались на три роки повітовими земськими зібраннями у сільській місцевості і міськими думами у містах. Вони розглядали дрібні адміністративні, кримінальні (до 1,5 року ув'язнення) та цивільні справи (з сумою позову до 3000 крб.). Першою інстанцією при цьому були дільничі мирові судді (посада V класу, місячний оклад 675 крб. у Києві, Харкові, Одесі і Катеринославі, 600 і 625 крб.— в інших місцевостях), другою — повітові з'їзди мирових суддів на чолі з головою з'їзду (посада V класу, відповідно 885 і 830 крб.). У мирових інституціях існували також штатні посади секретаря мирового з'їзду, його помічника, секретарів мирових суддів, судових виконавців, судових посланців і канцелярських урядовців, загальна кількість яких встановлювалась в 1565 осіб.

Щодо прокуратури, то посади старших прокурорів судових палат і окружних судів перейменовувались у прокурорів, а посади прокурорів — у товаришів прокурорів. Підвищувався й авторитет самих прокурорських посад: оклади прокурорів судових палат були майже такими, як у старших голів цих установ, а прокурорів окружних судів — у їх голів.

Продовжував існувати в Українській державі й Одеський комерційний суд у складі голови, його товариша, чотирьох членів суду, двох секретарів і ще 24 помічників секретарів, присяжних виконавців, судових посланців та канцелярських урядовців різних рангів. Він діяв на підставі імперського Статуту торгового судочинства, а касаційною інстанцією для нього була Одеська судова палата. Скарги на рішення останньої розглядав Цивільний генеральний суд Державного сенату.

Серед інших нововведень — червневе рішення Ради міністрів про тимчасове доручення адміністративним судам, які були в усіх без винятку повітах, проведення попереднього слідства по адміністративних справах. Ще один винахід Гетьманату: на правах постійних членів окружного суду брали участь у його розпорядчих засіданнях спеціально запрошені на них особи, які завдяки своєму службовому становищу, тривалому мешканню у повіті, знанням населення, могли дати необхідні для суду відомості.

Наприкінці травня чинність державної влади України була поширена на територію Кобринського, Пружанського, Берестейського і Більського повітів Гродненської губернії та Пінського повіту Мінської губернії, які відійшли до колишньої УНР за Брест-Литовською мирною угодою. На них поширювалась дія всіх законів і постанов Української держави. Мало того, спеціальною ухвалою Ради міністрів віднині встановлювалася українська державна влада на всіх територіях, що приєднувалися до України у майбутньому. Вони підпорядковувались найближчому окружному суду, а якщо там існував власний окружний суд Російської держави, то він продовжував функціонувати, але в контакті з найближчою українською судовою палатою або апеляційним судом. На нових територіях повинна була негайно відновлятись діяльність прокуратури і слідчих. На підставі постанови Тимчасового уряду від 4 травня 1917 р. вибори мирових суддів, членів мирового суду, кандидатів до них, голів з'їздів на цих територіях теж скасовувались. Зазначені посади в строк до 1 січня 1922 р. повинні були зайняти особи, призначені міністром судових справ.

Періодично уряд за поданням міністерства юстиції переглядав і статус судових округів. Так, у зазначеному порядку нові землі прилучались до округи Луцького окружного суду, склад якого у зв'язку з цим був значно збільшений. Те ж саме відбувалось і з Чернігівським окружним судом, коли його юрисдикція була поширена на Путивльський і Рильський повіти Курської губернії.

Всього в Україні за станом на 16 серпня діяли три судові палати, 19 окружних судів і 112 міських і повітових з'їздів мирових суддів.

Усі урядові особи колишніх російських судових інституцій, які були направлені Петроградом до українських судових установ на підставі закону від 19 жовтня 1915 р.,

постановою Ради міністрів від 30 серпня 1918 р. залишались в Україні до 1 січня 1919 р., а на їх утримання міністрові юстиції було виділено 600 тис. крб.

У зв'язку з тим, що у 1918 р. закінчувались повноваження Рад присяжних повірених, у листопаді уряд Української держави, як виняток з правила, дозволив Раді присяжних повірених судової палати провести переобрання на новий строк голови, його товариша та членів ради, у тому разі, якщо на зібрання з'явиться не менше, ніж п'ята частина присяжних адвокатів.

Кожен суддя, кандидат у судді, а також особи, що призначались на судові посади, мали дати урочисту обіцянку такого змісту: «Урочисто обіцяю додержувати вірності Державі Українській, твердо виконувати її закони, чинити справедливий суд, як совість мені каже, і завжди поводитись відповідно з гідністю свого стану».

На початку липня здійснилась нарешті мрія П. Скоропадського про реформування Генерального суду, що виявилось у скасуванні відповідного закону Центральної ради від 2 ґрудня 1917 р., тобто у скасуванні Генерального суду й утворення на його місці Державного сенату. Водночас відновлювалась чинність «Учреждения Российского Правительствующего Сената», «Учреждения Судебних установлений» і «Уставов Уголовного и Гражданского Судопроизводства».

Державний сенат очолював президент, посада якого за розміром зарплати та іншими пільгами рівнялася посаді міністра. Він складався з Адміністративного генерального суду (голова і 19 сенаторів), Карного генерального суду (голова і 11 сенаторів), Цивільного генерального суду (голова і 15 сенаторів) і Загального зібрання Сенату (10 сенаторів). Головам судів призначались оклади дещо нижчі, ніж у міністрів, але вищі, ніж у їх товаришів, а сенаторам — на рівні товаришів міністра.

Президент Сенату та сенатори призначались з числа осіб з вищою юридичною освітою, які прослужили не менш як 15 років у судових відомствах на посаді судового слідчого чи товариша прокурора окружного суду і вище, або як присяжний адвокат, викладали юридичні науки у вищих школах, чи мали вчений ступінь магістра або доктора. Сенаторам Цивільного генерального суду зараховувався стаж перебування на посаді секретаря цивільного департаменту судової палати, Адміністративного — час державної та громадської служби на посадах, що дають широкий адміністративний досвід. Сенатором Загального зібрання можна було стати і без 15-річного стажу, але за умови перебування на посаді міністра.

Постійна державна чи громадська служба сенаторам заборонялась, але їм можна було займати професорські посади у вищих школах, викладати в них науки або виконувати тимчасові доручення на державній службі. Сенатори Загального зібрання могли призначатися на посаду міністра або державного секретаря, товариша міністра або товариша державного секретаря. За таких умов вони виконували свої обов'язки у Загальному зібранні на громадських засадах.

Президент Сенату і сенатори призначались наказами гетьмана за поданням Ради міністрів. Президент разом з міністром юстиції повинен був звітувати перед гетьманом про стан справ у своїй галузі і про поточну роботу. Він головував на зібраннях і присутствіях Сенату: Загальному зібранні Сенату, загальному зібранні всіх генеральних судів, загальному зібранні Цивільного та Карного генеральних судів, сполученій присутності всіх генеральних судів, сполученій присутності Адміністративного та Цивільного генеральних судів, сполученій присутності Адміністративного та Карного генеральних судів, Вищій дисциплінарній присутності.

Якщо у будь-якому з генеральних судів звільнялася посада сенатора, то вакансія заповнювалась шляхом обрання на цю посаду одного з кількох кандидатів, які пропонувались міністром юстиції, президентом Сенату або будь-ким з сенаторів даного суду на його загальному зібранні. Новий сенатор затверджувався гетьманом після ухвали його кандидатури Радою міністрів. Якщо ж вона не задовольняла уряд або П. Скоропадського, то останній призначав іншу особу своїм наказом уже без процедури обрання. Заборонялось переводити сенаторів без їх згоди з одного генерального суду до іншого. Їх можна було тимчасово усунути з посади у разі підпадання під слідство або віддання під суд за постановою Загального зібрання Сенату. Позбавлення звання сенатора відбувалось лише за рішенням карного чи дисциплінарного суду.

За посадові злочини сенатори притягувались до відповідальності постановами уряду, затвердженими гетьманом, а за дисциплінарні вчинки вони відповідали перед Загальним зібранням Сенату за поданням міністра юстиції як Генерального прокурора Української держави. Якщо протягом одного року сенатор за станом свого здоров'я не мав можливості працювати і не подавав прохання про звільнення, президент Сенату нагадував йому про цей обов'язок. Якщо і після цього така заява від хворого не надходила, то він усувався з посади рішенням Загальних зборів, затвердженим гетьманом. У випадку, коли прохання надходило, звання сенатора залишалось за звільненим довічно. Звання сенатора після відповідної постанови Загального зібрання могло надаватись старшим головам судових палат і прокурорам Загального зібрання і генеральних судів.

Загальне зібрання Сенату скликалося у складі усіх 55 сенаторів на вимогу або президента Сенату, або міністра юстиції як Генерального прокурора, або 10 і більше сенаторів. У загальному зібранні генеральних судів брали участь 45 сенаторів відповідних судів, а сполучені присутності складались з обраних на п'ять років тим чи іншим судом сенаторів (по 2 від кожного суду). До Вищої дисциплінарної присутності входили голови генеральних судів і сенатори, обрані до сполучених присутностей. У випадку відсутності президента Сенату головував у Загальному зібранні, сполучених присутностях та Вищій дисциплінарній присутності один з голів генеральних судів, старший за стажем сенаторства або судової служби. Голова того чи іншого суду обирався довічно всіма сенаторами того ж суду зі свого складу і затверджувався гетьманом. Старший за стажем сенаторства або судової служби голова суду головував на загальних зібраннях генеральних судів або в сполучених присутностях.

Генеральні суди поділялись на відділи, які очолювали старші за стажем сенатори. Президент Сенату здійснював вищий нагляд за господарськими справами Державного сенату.

Загальні зібрання Сенату вирішували питання про надання звання сенаторів старшим головам судових палат і прокурорам загального зібрання судів та генеральних судів, про дисциплінарну відповідальність сенаторів, про звільнення з посади через хворобу, про позбавлення звання сенатора. Такі питання вирішувались простою більшістю голосів присутніх, але за умови, що при цьому у зібранні беруть участь дві третини всіх сенаторів або дві третини сенаторів того суду, у веденні якого перебуває дана справа. При рівній кількості голосів, незважаючи на позицію головуючого, рішення вважалось не прийнятим.

До компетенції загального зібрання всіх генеральних судів належали справи, що колись розглядалися складами першого і касаційного департаментів, або першого, другого і касаційного департаментів Правительствуючого сенату Російської імперії; загального зібрання Цивільного і Карного генеральних судів — справи, що розглядали спільні зібрання касаційних департаментів російського Сенату; сполученої присутності всіх генеральних судів — справи, що розглядали сполучені присутності першого і касаційного департаментів; сполученої при-

сутності Адміністративного і карного судів — ті, що були у веденні сполученої присутності першого і відповідних касаційних департаментів Правительствуючого сенату.

Адміністративний генеральний суд Української держави розглядав справи, що за часів самодержавства належали до компетенції першого, другого, третього і четвертого департаментів російського Сенату й особливої присутності по відчуженню нерухомого майна на державну чи громадську користь. Цивільний і Карний генеральні суди повинні були вирішувати питання, що в минулому виносились на розгляд касаційних департаментів, а Карний генеральний суд — ще й справи Головного військового суду і Головного військово-морського суду Російської імперії.

Генеральним прокурором Української держави відтині вважався міністр юстиції, тобто М. Чубинський. Посади прокурорів запроваджувались при всіх трьох генеральних судах і при Загальному зібранні Сенату. Крім цього, існували посади товаришів прокурорів: при Адміністративному генеральному суді — 9 осіб, Карному — 5, Цивільному — 7 і при Загальному зібранні — 1 особа. На місячне грошове утримання прокурорів асигнувалось на 80 карбованців більше, ніж на утримання директорів департаментів міністерств (1330 крб.), а товаришів прокурорів — на 100 карбованців більше, ніж віце-директорів департаментів (1100 крб.).

Компетенція прокурорів і їх товаришів в основному відповідала компетенції обер-прокурорів та їх товаришів Російського Правительствуючого сенату, лише з деякими змінами, зазначеними у законі, що розглядається. Обов'язки прокурора при сполученій присутності або спільних зібраннях, а також у Вищій дисциплінарній присутності виконував прокурор при Загальнім зібранні або ж прокурор того суду, до компетенції якого відносилося вирішення даної справи. Прокурорам надавалось право порушувати питання про необхідність тлумачення, доповнення або зміни існуючих законів. Але перед тим, як вносити їх на розгляд Сенату або надсилати Генеральному прокуророві, вони мали обговорити свої пропозиції з усіма товаришами.

У розпорядженні президента Державного сенату були скарбник, екзекутор, 2 регістратори і 54 канцелярських урядовці. Крім того, кожний генеральний суд і Загальне зібрання мали власну канцелярію, яка складалась з секретарів, їх помічників, регістраторів, молодших регістраторів і судових возних. Зокрема, Адміністративний генеральний суд — 16 осіб, Карний — 12, Цивільний — 14, Загальне зібрання — 5 осіб. Завідування діловодством у сполучених присутностях і загальних зібраннях, а також у Вищій дисциплінарній комісії покладалось на канцелярію Загального зібрання або канцелярію того суду, у віданні якого була та чи інша справа. Судові возні виконували обов'язки колишніх судових приставів.

Прокурор Адміністративного генерального суду керував діяльністю сенатського архіву, у складі якого працювали 15 урядовців — секретар, архіваріус, регістратори та ін. Передбачалося видавати «Відомості Державного сенату», встановити форму для сенаторів, створити окрему сенатську друкарню. Щодо Генерального суду доби Центральної ради, то частина його членів залучалась до роботи у Державному сенаті, а частина лишалась поза штатом. На утримання Державного сенату на другу половину 1918 р. асигнувалось 1.028.300 крб., а на наступний 1919 р.— 2.056.600 крб.

26 липня гетьман розпочав безпосереднє комплектування Сенату. Першими сенаторами Загального зібрання стали голова уряду Лизогуб і товариш міністра юстиції Романов. Водночас вони залишали за собою свої посади. Першими сенаторами Цивільного генерального суду були призначені колишні члени Російського Правительствуючого сенату Товстоліс, Морозов і Назимов, голови департаментів Київської, Одеської і Харківської судових палат Бокша, Кондрацький і Примо та колишній товариш обер-прокурора Цивільного касаційного департаменту Російського Сенату Виноградський. Першими сенаторами Карного генерального суду теж виявились колишні члени Правительствуючого сенату Гогель, Грабарь, Равський, Юршевський, колишній товариш обер-прокурора Литовченко, члени Одеської і Харківської судових палат Лехницький і Мочульський та голова Омського військового суду Гречко. Першими членами Адміністративного генерального суду стали колишні члени Правительствуючого сенату і товариші обер-прокурорів Невіров, Ілімов, Носенко, Шлейфер, Майборода, Вольський, Собичевський, а також товариш державного секретаря Романов, начальник Головного управління в'язниць Вязлов, старший прокурор Генерального суду за часів Центральної ради Маркович, доктор фінансового права Мігулін, колишній член І Державної думи Імшенецький, колишній комісар у справах України при Тимчасовому урядові Стебницький і присяжний повірений Московської судової палати Хвостов.

Через тиждень, але все одно з 26 липня, гетьман призначив сенаторами Адміністративного генерального суду Б. Кістяківського, Попова, Пухтінського, Радченка та Шиянова, Цивільного — Ачкасова, Бутовського, Хруцького, Чернявського та Шелухіна, Карного — Марголіна та Яценка, а Загального зібрання — Василенка, Завадського та І. Кістяківського, тобто колишніх членів Генерального суду, більшість з яких займали ці посади ще за часів Центральної ради. При цьому Василенко залишався міністром народної освіти та мистецтва, І. Кістяківський — міністром внутрішніх справ, Завадський — державним секретарем, а Б. Кістяківський — професором університету Св. Володимира. Міністр юстиції і Генеральний прокурор Української держави М. Чубинський у той же день — 3 серпня 1918 р.— водночас був призначений і сенатором Загального зібрання і головою Карного генерального суду, що не зовсім зрозуміло. Його місце на посаді міністра юстиції, як вже говорилось, зайняв сенатор Загального зібрання Олексій Романов. Про те, що він став і Генеральним прокурором України, у наказі про це призначення, підписаному Скоропадським, Лизогубом і Завадським, не йшлося. Але таке витікало з закону про Державний сенат.

Головами Цивільного і Адміністративного генеральних судів на початку серпня стали колишні сенатори Цивільного касаційного департаменту Російського Правительствуючого сенату Гусаківський і Носенко, а президентом Державного сенату був призначений міністр народної освіти і мистецтва Василенко без звільнення з попередньої посади. Колишні товариші обер-прокурорів Російського Сенату Затворницький і Тізенгаузен зайняли місця прокурорів відповідно Цивільного і Карного генеральних судів, а товариш прокурора Київської судової палати Лошкарьов став прокурором Загального зібрання. Ще два тижні залишався вільним портфель прокурора Адміністративного генерального суду, але 17 серпня його було віддано голові Сімферопольського окружного суду Тулову.

Офіційне відкриття Державного сенату відбулось 1 вересня.

У

УКРАЇНА В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ ДЕКАБРИСТІВ. Д.— учасники таємних організацій у Петербурзі й Україні, що готували державний переворот, скерований проти самодержавства й кріпацтва; назва походить від невдалого повстання в Петербурзі 14 грудня

(декабря — рос.) 1825 р. Таємні організації, що стали виникати від 1816 р. переважно серед ліберальних офіцерів, на початку 20-х років оформилися як Північне товариство у Петербурзі й Південне товариство в Україні, членами якого були офіцери-українці, а також місцеві поміщики. В складі останнього у 1823 р. було створено Тульчинську управу на чолі з П. І. Пестелем, Кам'янську управу (керівники В. Л. Давидов, С. Г. Волконський), Васильківську управу (керівники С. І. Муравйов-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмін). Протягом 1822—1825 рр. у Києві відбувалися щорічні наради керівних діячів т-ва, які обговорювали програмні питання.

Основним документом, де були сформульовані правові ідеї Півд. т-ва декабристів була т. зв. «Руська правда або Заповідна державна грамота великого народу російського, що служить завітом для удосконалення державного устрію Росії і містить Вірний наказ як для народу, так і для Тимчасового Верховного Правління». Автором проекта майбутньої конституції Росії був П. І. Пестель, фактичний керівник Півд. т-ва. Проект передбачав ліквідацію кріпацтва, встановлення в країні республіканського ладу, наділення безплатно селян землею за рахунок державного фонду, рівність усіх громадян перед законом, особисті свободи. Виходячи з історії Російської держави, П. І. Пестель вважав шкідливим федеративний устрій Росії і був противником федерації. Росія, за його проектом, мала становити єдину, неподільну державу. В «Руській Правді» вказувався склад майбутньої території держави — до Росії повинні були увійти Закавказзя, Молдавія та інші території, надбання яких П. І. Пестель вважав необхідним з господарчих або стратегічних міркувань. Це ж стосувалось також України. П. І. Пестель у цьому документі прямо записав: «Финляндия, Естляндия, Лифляндия, Курляндия, Белорусия, Малоросия, Новоросия, Бессарабия, Крым, Грузия, весь Кавказ, земли Киргизов, все народы Сибирские и разныя другие племена, внутри государства обитающия, никогда не пользовались и никогда пользоваться не могут самостоятельною независимостью и всегда принадлежали или к самой России... к какому-нибудь сильному государству. Да и на будущие времена, по слабости своей, никогда не могут составлять особых государств; а посему и подлежать все они праву благоудобства, долженствуя притом навеки отречься от права отдельной народности». Лише Польщі надавалося право відокремлення.

Восени 1825 р. до Півд. т-ва приєдналося засноване у 1823 р. на Волині Товариство об'єднаних слов'ян, до якого входили брати А. І. та П. І. Борисови, І. І. Горбачевський, П. Ф. Громницький, В. М. Соловйов, А. Д. Кузьмін, І. І. Сухинов, М. О. Щепилло, польський революціонер Ю. К. Люблінський та ін. У програмних документах Т. о. с. («Правила», «Клятвена обіцянка») виразно окреслювалися ідеї ліквідації кріпацтва, встановлення демократичного республіканського ладу. Основним завданням Т. о. с. проголошувалося створення єдиної федеративної демократичної республіки слов'янських, а також деяких сусідніх народів у межах від Адріатичного і Чорного до Балтійського і Білого морів. До федерації мали увійти Росія, Польща, Богемія, Моравія, Сербія, Молдавія, Волощина, Далмація, Кроація, Угорщина і Трансільванія. Верховну владу в Федерації мало здійснювати зібрання представників усіх об'єднаних народів. Кожному з них належало створити свою окрему конституцію. Але хоч і серед членів Т. о. с. були українці, Україна як майбутній член федерації в планах Т. о. с. не згадується.

Є свідчення про існування іншого, не зв'язаного з Півд. т-вом, таємного малоросійського політичного т-ва, заснованого на початку 1820-х рр. і очоленого предводителем полтавського дворянства Василем Лукашевичем. Його програма обстоювала ідею унезалежнення України від Росії і відновлення української автономії в союзі з Польщею. Серед однодумців Лукашевича були українські дворяни В. Тарновський, П. Капніст, С. Кочубей, О. Величко, представники інтелігенції — І. Котляревський, М. Білоусов, К. Шапалинський, С. Андрущенко. Для пропаганди ідеї товариства Лукашевич склав «Катехізис автономіста». Дослідники вважають, що осередки товариства існували в Києві, Полтаві, Ніжині, Чернігові та ін. містах. Т-во припинило діяльність після арешту Лукашевича й розгрому декабристів. Хоч воно не змогло виробити чіткої програми дій, його створення свідчило про активізацію національного руху в Україні.

Північне товариство декабристів обстоювало федеративний принцип побудови майбутньої Росії як конституційної монархії. За конституційним проектом Микити Муравйова Росія поділялася на 14 держав та 2 області (в іншому варіанті Конституції — 13 держав та 2 області). Зокрема, передбачалося створення Чорноморської держави з центром у Києві (3.465 млн. чоловік) й «Української держави» з центром у Харкові (3,5 млн. чоловік). Дві українські держави мали право вирішувати всі проблеми свого внутрішнього життя та управління, за винятком чеканки монет, міжнародних відносин та воєнних дій. Разом з тим, федерація Муравйова при більш досконалому вивченні її устрою насправді означала унітарну державу без надання справжньої самостійності державам, цілком залежним від центральної влади.

Хоча декабристський рух, що закінчився поразкою грудневого повстання 1825 р. у Петербурзі та повстання Чернігівського полку на початку січня 1926 р., носив в основному проросійський характер і не виходив за межі війська, він мав певний вплив на українське громадянство. Виступ декабристів, в якому взяла участь частина українського дворянства, був першою спробою повалити російське самодержавство і він надихав наступні покоління борців на продовження боротьби. Вплив декабристських ідей, особливо Товариства об'єднаних слов'ян, позначився на українському визвольному русі, наприклад, на програмі Кирило-Мефодіївського товариства.

УКРАЇНА І БРЕСТСЬКИЙ ДОГОВІР. Прагнення закінчити війну поділяли майже всі політ. сили після лютневої революції 1917, у т. ч. і Центральна Рада, і Тимчасовий уряд. Але у практичну площину ця справа перейшла лише після перемоги більшовиків у Петрограді. 15 листопада німецьке командування дало згоду на переговори з більшовиками, і вони розпочались через 5 днів у Брест-Литовську. Центральна Рада у ці дні все ще орієнтувалась на держави Антанти та США, які відкидали пропозиції Петрограда, але вже 21 листопада вона звернула увагу союзних урядів на необхідність негайного укладення миру, що має бути підписаний від імені Росії «центральним соціалістичним органом федеральної влади, якого, на жаль, немає». Вважаючи, що мирну угоду повинні укладати всі краєві уряди Росії, Генеральний секретаріат 24 листопада прийняв рішення про надіслання до Бреста власної делегації.

2 грудня більшовики підписали угоду з Четверним союзом про перемир'я на 28 діб без участі УНР, а 9 грудня розпочали вже офіційні мирні переговори. VIII сесія УЦР у цей час визначила завдання делегації УНР і остаточно затвердила склад делегації УНР на чолі з В. Голубовичем. Делегація прибула до Бреста 22 грудня, тобто у перерву між першим та другим етапами переговорів. Вона опинилася в дуже вигідному дипломатичному становищі: до неї потяглися всі п'ять держав-учасниць конференції, бо кожна з них відстоювала свої особисті інтереси, особливо щодо укр. продовольства, сировини і палива.

З 28 грудня, коли повноваження В. Голубовича і його товаришів були офіційно визнані, розпочалось дипломатичне інтригування з боку вже 6 делегацій. Але справа миру тупцювала на місці, що викликало невдоволення

вкрай знесилених війною як Четверного союзу, так і Петрограда, і Києва. 5 січня німці висунули у вигляді ультиматуму власні умови майбутнього договору, за яким від колишньої Російської імперії відторгалось майже 150 тис. кв. км території і вимагалось від РРФСР ще й 3 млрд. крб. у вигляді контрибуції. Ультиматум викликав чергову перерву, що тривала до 17 січня. Саме під час перерви, з одного боку, був проголошений IV Універсал, що надавав УНР статус суверенної держави, а з другого — більшовицькі війська активізували воєнні дії, і територія УНР дедалі звужувалась. УЦР відчувала, що їй конче потрібна військова допомога. Франція і Англія були далеко, а нім. і австроугорські війська — поруч. Відбувається зміна стратегічної орієнтації УНР від Антанти до Четверного союзу, тобто від майбутніх переможців у світовій війні до майбутніх переможених. Саме цей поворот і став початком краху УЦР.

Україна відмовилась від своїх домагань на Східну Галичину і Північну Буковину, яким Австро-Угорщина зобов'язувалась надати автономні права, але отримала майже всю Холмщину, Підляшшя, Кобринський, Пружанський, Берестейський і Більський повіти, Гродненської і Пінський повіт Мінської губернії. Будь-які анексії і контрибуції відкидались. Військовополонені з обох сторін мали за своїм бажанням повернутись додому. За пунктом договору про взаємообмін лишками продовольчих товарів ховалось зобов'язання УНР до 31 липня 1918 вивезти до Німеччини і Австро-Угорщини величезну кількість хліба, цукру, м'яса, сала, яєць, льону, коноплі, вугілля та ін. товарів. До кінця січня були підписані ще й додаткові двосторонні договори між УНР і Німеччиною, УНР і Австро-Угорщиною, УНР і Болгарією, УНР і Туреччиною, де регулювалися публічні, приватно-правові стосунки, порядок обміну полоненими та інтернованими, опіки, амністії, доля торговельних суден, що опинилися у противника, тощо.

Підписання мирної угоди з УНР розв'язувало руки Четверному союзові. Він знову висунув більшовикам зазначений вище ультиматум, проте, незважаючи на вказівку В. Леніна про його прийняття, голова Петроградської делегації Л. Троцький разом з В. Кареліним і К. Радеком 28 січня виступили з заявою, армію демобілізує, але миру не підписує. Це було розцінено противною стороною як автоматична відмова від перемир'я, і 18 лютого вона розпочала широкий наступ. За день до цього М. Любинський від імені УЦР звернувся до Німеччини з проханням «надати допомогу українському народові у важкій боротьбі за своє існування». Побоюючись, щоб мир з УНР, за словами Е. Людендорфа, «не перетворився на світовий фарс і дурисвітство» і за одержання хліба з України, 18 лютого 23 німецьких дивізії і одна бригада вдерлися на Україну. 1 березня «визволителі» вступили до Києва, «великодушно» дозволивши йти попереду себе війську УНР, що на той час налічувало, за нім. даними, лише «дві тисячі колишніх солдат і офіцерів, безробітних і авантюристів». До травня окупанти зайняли майже всю Україну і Крим. До того ж, скориставшись сприятливими обставинами, Румунія при підтримці держав Антанти анексувала загарбані ще в січні правобережні райони Бессарабії і встановила там свій режим. 3 березня більшовицька делегація теж підписала у Брест-Литовську мирну угоду, що зображалась протягом багатьох десятиліть як «видатна перемога ленінської дипломатії». Насправді ж — це було віддання на ласку ворога десятків млн. людей, майже 1 млн. кв. км території та ще й зобов'язання сплатити йому за все назване величезну контрибуцію у розмірі 6 млрд. марок. Така «видатна дипломатія» — занадто велика жертва в ім'я збереження влади вузьким колом політиків.

Повна втрата відчуття реальності, характерна для керівників УЦР взагалі, особливо давала про себе знати у період «допомоги нових, замирених сусідів, наших приятелів і помічників — Германії й Австрії». Всі їх сподівання виявилися марними. Нові союзники «допомогли» Україні не галицькими вояками та частинами з укр. полонених, а відбірними регулярними військами. Останні зупинились не на лінії північного кордону, а загарбали всю територію УНР. З першого дня навали окупанти не поважали «наші закони і порядки», а видавали власні нормотворчі акти, творили власне судочинство над укр. громадянами, кидали їх до в'язниць. «Спасителі» хазяйнували як в окремих галузях народ. господарства, так і на місцях (накази Ейхгорна про право на врожай, про сівбу на Україні, керівництво залізницями тощо). Мало того, Центральна Рада сама відчайдушно прагнула ситно нагодувати за рахунок власного народу чужоземну армію, видавала накази про безперешкодне, позачергове відправлення продовольчих і промислових грузів до Німеччини і Австро-Угорщини. Гіркий досвід невдалої дипломатії світоча укр. нац. державності, яким по праву можна вважати Центральну Раду, треба було б враховувати і сучасним поколінням.

УКРАЇНІЗАЦІЯ СУДУ І СУДОЧИНСТВА В УНР. У революційному вирі, який нахлинув на Україну після Лютневого перевороту, однією з найбільш занедбаних інституцій виявився суд. Становлення нового ладу завжди супроводжується законодавчим хаосом: скасовуються старі закони, ухвалюються нові, на перший план виходить так звана революційна свідомість, виявляються величезні прогалини у правовій системі, бо нові закони звичайно ж приймаються «безсистемно», не можуть відразу регулювати всі політичні, економічні і соціальні відносини суспільства. У ньому панує свавілля, безвладдя, а судові справи відходять назад.

Не став винятком у цьому плані і період владування УЦР. Українські губернії здригались від розгулу злочинності. Безліч конфліктів виникало між громадянами і нікому було їх розв'язувати. Розпочала свій страшний біг хвиля самосудів. Анархізм захльостував правову і державну свідомість народу. Адміністративна влада хворіла на непрофесіоналізм, центробіжне прагнення до самостійності, невміння вести справи. Місцеві комісари, коменданти й інші начальники зловживали наданими їм правами, перевищували межі компетенції, що дуже сильно підривало авторитет держави, повагу до закону з боку рядових громадян. Ті залишки від старої судової системи, що діяли, за браком ефективних законів і відсутністю судового нагляду згори досить часто творили політику замість справедливості, виходили у своїх рішеннях з партійного, а не законодавчого ґрунту. Сумна картина занепаду права супроводжувала Центральну Раду на всьому шляху її функціонування.

У перші пореволюційні місяці в Україні судова система майже нічим не відрізнялась від такої ж на інших територіях Росії, де Тимчасовий уряд ліквідував військово-польові суди, станові «особливі присутствія», посади земських начальників, відновив діяльність мирових суддів, які були скасовані в Україні ще у 1898 р., за винятком Одеси і Харкова, тобто привів становище судових установ у відповідність до першої редакції судових статутів 1864 року.

Дрібні кримінальні та цивільні справи розглядали дільничі мирові суди, а касаційною інстанцією для них були з'їзди мирових суддів. Судами загальної підсудності вважались окружні суди, що створювались один на кілька повітів і розглядали справи у складі трьох суддів, а найважливіші — ще й 12 присяжних засідателів, які підбирались особливими комісіями, що добирались з представників органів місцевого самоврядування та міліції. Вищою інстанцією для окружних судів були Київська, Харківська, Одеська та інші судові палати, що розглядали апеляційні скарги у складі трьох постійних суддів. Аж до 3 березня 1918 р. формально існували ще й селянські во-

лосні суди, а також верхні сільські суди під головуванням мирових суддів.

Починаючи з 4 травня 1917 р., розширювалась компетенція мирових судів. З 30 травня у повітах почали призначатися адміністративні судді, що розглядали спірні питання між державними органами, комісарами та громадськими організаціями. При окружних судах створювались особливі адміністративні відділення. У Одесі ще з 1808 р. діяв Комерційний суд. У березні — квітні 1917 р. у Катеринославській, Херсонській і деяких інших губерніях стихійно виникали тимчасові суди у складі мирового судді (голова), одного представника від робітників і одного — від селян. Вироки таких судів щодо особистої безпеки громадян, їх майнових прав, підтримання порядку і спокою оскарженню не підлягали і виконувались негайно. Їх міг скасувати лише міністр юстиції Тимчасового уряду. У Луганську в цей час з'явився навіть революційний трибунал. У Дружківці деякі судові функції виконували Ради робітничих депутатів. Але в травні Тимчасовий уряд оголосив про розпуск усіх судових установ, створених населенням, а у липні — всіх тимчасових судів.

У губерніях і повітах існували посади судових інспекторів, при судових палатах, окружних і апеляційних судах — судових приставів, старших прокурорів, прокурорів і їх товаришів. Останні інколи призначались членами тих же судів. У повітах діяли дільничі судові слідчі. Привертають увагу посади старших і молодших кандидатів на судові вакансії при окружних судах. Захист підсудних здійснювали присяжні адвокати, а нотаріати перебували у підпорядкуванні апеляційних судів.

13 — 14 червня у Педагогічному музеї відбувся з'їзд українських юристів, на якому з доповіддю «Про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного права» виступав сам М. Грушевський. З'їзд ухвалив усі положення тільки що опублікованого І Універсалу і висновки голови УЦР щодо визнання принципу національно-територіальної автономії України, майбутньої федеративної Російської республіки, забезпечення прав меншин в Україні і поза її межами. Українські керівники дійшли згоди негайно приступити до відновлення і творення українського права на підставі даних науки, життя і правової свідомості відповідно до умов нового життя.

Дуже важливими вбачаються рішення з'їзду щодо запровадження порядку ведення судочинства на мові того народу, серед якого суд відбувається. У зв'язку з цим делегати визнали конче необхідними запровадження у судах і нотаріаті України української мови з забезпеченням прав меншин, обрання і призначення на відповідні судові посади українців або осіб, які знають українську мову та місцеве життя, повернення до рідної землі юристів-українців, негайне проведення роботи по встановленню української правничої термінології. У зв'язку з останнім Українському правничому товариству було доручено скласти і розповсюдити загальну програму такої діяльності та обрати редакційну комісію з юристів і філологів для укладення словника української правничої термінології. При цьому рекомендувалось використовувати, зокрема, історично накопичений матеріал, живу народну мову та офіційну галицько-українську правничу термінологію. Делегати визнали необхідним створення окремої комісії при УНР для видання всіх сучасних правових актів українською мовою.

Щодо практичного здійснення організації суду в Україні, з'їзд довів до відома Центральної Ради, що судові установи на чолі з Вищим краєвим судом повинні бути не лише українськими в усіх інстанціях, а й незалежними від російського уряду. Делегати звернулись до Центральної Ради з пропозицією вжити всіх заходів до негайного утворення на місцях окремих судових комітетів або тимчасово призначити українських судових комісарів. До появи постійного органу з'їзд обрав Київський краєвий судовий комітет у складі 9 чоловік: З. Моргуліса, М. Ткаченка, А. Яковліва, М. Радченка, Р. Лащенка, Ю. Гаєвського, В. Войткевич-Павловича, Г. Вовкушевського і Г. Лемеха. Комітет мав підтримувати постійні зв'язки між Центральною Радою і місцевими судовими установами.

На перешкоді реорганізації суду стояли органи Тимчасового уряду. Яскравим доказом тут є заборона створення у складі Генерального секретаріату поста секретаря юстиції або секретаря в судових справах. Офіційні кола Петрограду пояснювали це тим, що суд повинен бути єдиним не тільки в усій Росії, але й у всьому світі. Аргументи, що суд має стояти якомога ближче до кожного народу та його побуту, провадитись національною мовою, «відскакували від посадових осіб центру, як горох від стіни».

Проблеми судової влади гостро ставились на V сесії УЦР під час обговорення декларації Генерального секретаріату. Особливу активність у їх постановці виявили П. Клепацький, Ф. Крижанівський та інші члени Центральної Ради. Зокрема пропонувалось відкрити у Київському та інших університетах кафедри українського цивільного права, значно посилити увагу до вивчення українського звичаєвого права, яке у вищих навчальних закладах було майже забуте. Українізація мирового суду розглядалася членами УЦР як негайна і невідкладна справа, а шлях до неї вони вбачали в українізації земств і міських дум. До складу мирових судів і судових палат рекомендувалось обирати людей, котрі добре знають українську мову, національні звичаї тощо.

10 листопада 1917 р. УЦР прийняла підписану М. Грушевським дуже коротку, але важливу постанову: «Суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки». Це сталося невдовзі після створення генерального комісаріату судових справ на чолі з Михайлом Ткаченком. Головним завданням новий виконавчий орган вважав пристосування існуючих правових норм, досі не заснованих на принципах дійсної рівності громадян і не узгоджених з національними і місцевими особливостями, до нових політико-правових реалій, вимог народу, його революційних ідеалів, забезпеченням фактичного визволення пригноблених класів.

Секретарство судових справ виходило з того, що в існуючому законодавстві є багато застарілих правових норм, спрямованих на закріплення режиму панування привілейованої меншості, пригнічення більшості. Вони гальмували розвиток загальнонародної правосвідомості. У зв'язку з цим виникало багато суперечностей між дозволеним і недозволеним, через хиткість і кволість репресивного апарату все частіше мали місце рецидиви безкарності, анархічні вибухи у суспільстві, стан громадської небезпеки набував ознак хронічності. Існуюча судова й адміністративна влада виявлялась безсилою у боротьбі зі злочинністю, збиранні доказів, у фактичному здійсненні судочинства, у виконанні судових вироків і рішень.

У зв'язку з цим суди орієнтувались на те, щоб не додержуватись суворо літери закону, коли вступає в силу архаїчна норма старого права.

Секретарство взяло на себе обов'язок разом з усіма прогресивними юридичними колами України приступити до реконструювання системи права і судових установ. Визнавалось, що ця справа займе багато часу, тому на українських судочинців покладалося завдання керуватись «прагненнями революційної демократії», «колективною волею свідомого народу», «революційними ідеалами соціальної справедливості» і пристосовувати чинні кодекси до нових обставин. Як бачимо, така вказівка мало чим відрізнялася від більшовицьких гасел «революційної доцільності». У зверненні до керівників судових установ і прокурорів генеральний секретар юстиції

М. Ткаченко 18 листопада 1917 р. підкреслював необхідність побудови правової держави, за його словами, «організації правного устрою на цілій території на основі виявлених через Центральну Раду бажань».

Саме секретарство судових справ складалося з кримінального і цивільного департаментів, які поділялись на відділи. До складу секретарства входили кодифікаційна комісія, канцелярія та деякі інші підрозділи. У грудні при секретарстві судових справ почала функціонувати Головна тюремна управа. Але при цьому не було скасовано «Главное тюремное управление», і воно ще протягом майже місяця надсилало тюремним інстанціям свої вказівки. Лише на початку січня генеральне секретарство судових справ прийняло рішення про припинення діяльності «Главного тюремного управления» і наказало всі його документи надсилати до Головної тюремної управи, начальник якої користувався правами товариша генерального секретаря.

2 грудня був створений Генеральний суд УНР, який виконував на території України всі функції колишнього Правительствуючого сенату у судових справах, а також у справах нагляду за судовими установами, особами судового відомства, а також усі функції Головного військового суду. Особливі суди передбачалось у майбутньому скасувати. Генеральний суд складався з 15 генеральних суддів, цивільного, карного й адміністративного департаментів. Його члени обирались Центральною Радою за поданням Генерального секретаріату на строк до створення Генерального суду на основі конституції УНР, яка мала бути ухвалена Всеукраїнськими установчими зборами. Члени Суду одержували звання генеральних суддів і діяли на підставі «Учреждения судебных установлений». Конкретну справу доручалось вести одному із суддів самим Судом. Керівництво канцелярією та господарською частиною покладалось теж на одного з генеральних суддів, але за призначенням секретарства судових справ.

Декрети Правительствуючого сенату зберігали свою чинність на території УНР і були обов'язковими для всіх її судових установ. Але Генеральному судові разом з секретарством судових справ доручалось розробити докладний регламент його роботи і представити на затвердження Центральній Раді. Регламент же прокуратури, що створювалась при Генеральному судові і діяла під керівництвом старшого прокурора, який призначався секретарством судових справ, мав розроблятися самою прокуратурою і затверджувався названим секретарством. У грудні генеральне секретарство судових справ, одержавши відомості, що деякі суди все ще проголошують вироки і рішення «по указу Временного Правительства», попередило судові установи про виключення їх з системи фінансування УНР за такі порушення. Водночас нотаріатові було заборонено затверджувати акти про установлення або перехід власності на землю. Ця вказівка виходила з III Універсалу, яким скасовувалось право власності на поміщицькі та інші землі нетрудових господарств.

Згідно з законом УЦР від 17 грудня в УНР повинні були функціонувати три апеляційні суди: Київський (для Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської і Подільської губерній), Харківський (для Харківської, Катеринославської губерній та Бердянського і Мелітопольського повітів Таврійської губернії) і Одеський (для Херсонської губернії і Дніпровського повіту Таврійської губернії). Чинність Київського апеляційного суду було поширено також на судові установи Холмщини і Полісся. Колишні судові палати офіційно не скасовувались, але фінансування їх з Головної скарбниці УНР заборонялось. Бердянський, Маріупольський і Мелітопольський повіти із сфери діяльності Таганрогського і Сімферопольського судів виключались, а на їх територію поширювалася чинність Катеринославського окружного суду.

Передбачалось, що нові апеляційні суди будуть діяти згідно з правилами, встановленими раніше для судових палат, але з деякими відмінностями. Вони мали складатися з рівноправних суддів, які обиралися зібранням усіх суддів на три роки, а до виборів — призначалися генеральним секретарем юстиції. Таким же чином і на такий же строк повинна була обиратись особа, що виконувала обов'язки голови суду.

22 грудня генеральне секретарство оголосило своєрідний конкурс на заміщення посад суддів Генерального суду й апеляційних судів УНР. Бажаючі взяти участь у ньому подавали заяви до секретаріату. Як правило, на посади суддів таємним голосуванням звичайною більшістю голосів обиралися особи з вищою освітою. Але при одержанні трьох п'ятих голосів членів УЦР суддею могла стати людина і без вищої освіти. Надалі, після сформування перших своїх складів і Генеральний, і апеляційні суди могли рекомендувати Центральній Раді кандидатів на вакантні місця. Суддями Генерального суду 2 січня 1918 р. Малою Радою були обрані М. Пухтинський, П. Ачкасов, О. Бутовський, Ф. Панов, М. Радченко, О. Хруцький, С. Шелухін і Г. Шіянов. У той же день був сформований Київський апеляційний суд у складі Р. Лащенка, К. Ященка, В. Коренєва, Т. Гречука, О. Подгорського, І. Малютіна, М. Юдіна, С. Гречинського. Всі 16 названих суддів отримали від 19 до 33 голосів членів Малої Ради. Згодом до Генерального суду УНР обирались П. Яценко, М. Василенко, К. Товкач, А. Марголін, М. Чернявський, Б. Кістяківський, І. Кістяківський, а до складу Київського апеляційного суду — В. Богомолець, А. В'язлов, Г. Вовкушевський, М. Ботвиновський, М. Міславський, І. Савицький, М. Мірний, Д. Мірний, І. Наврочинський. Старшим прокурором Генерального суду був Д. Маркович, а Київського апеляційного — К. Товкач. Призначав їх, як і всіх інших прокурорів, слідчих і присяжних адвокатів, генеральний секретар (міністр) юстиції, якого преса УНР іменувала ще й генерал-прокурором. Керівництво канцелярією, розпорядчою і господарською частиною Генерального суду з 4 січня 1918 р. здійснював М. Радченко.

Місячна платня генерального судді становила 1000 крб. Порядкуючий справами отримував додатково 150 крб. на місяць. Ті, що керували департаментами отримували додатково 100 крб. на місяць. До штату суду, крім генеральних суддів, входили 4 писарі, 10 їх помічників, 3 судових виконавці, регістратор, скарбник та архіваріус. Прокуратура суду складалась з старшого прокурора (оклад 1000 крб.), 3 прокурорів (оклад 900 крб.), писаря і його помічника. Київський апеляційний суд налічував 20 суддів, 4 писарі, 15 їх помічників, 2 судових виконавці, скарбника й архіваріуса. Місячна зарплата апеляційного судді становила 850 крб., порядкуючого судом — 1000 крб., порядкуючих департаментами — 950 крб. Оклад старшого прокурора рівнявся окладу судді, 2 інших прокурори одержували по 750 крб. Крім них, до прокуратури суду входили писар і його помічник. Одеський та Харківський апеляційний суди Центральна рада створити не встигла.

Головним губернським комендантам, посади яких було запроваджено 14 лютого 1918 р., для розгляду справ про вбивства, пограбування, підпали, зґвалтування та розбійництва надавалось право створювати революційні військові суди, які діяли згідно з інструкцією, затвердженою міністерствами військових справ, юстиції і внутрішніх справ. До складу суду входили 2 представники від місцевих громадських організацій і 4 — за призначенням губернського коменданта: двоє старшин, один козак і один військовий діловод-юрист. Крім них, призначалось ще й по одному запасному судді від кожної з зазначених верств на випадок вибуття або усунення кого-небудь із суддів.

Суд формувався відразу після скоєного злочину і по-

винен був приступати до розгляду справи не пізніше, ніж через 10 днів після цього. Функціонував суд під управлінням найближчого до місця злочину повітового коменданта.

До участі у судовому засіданні допускались оборонець (на вибір підсудного або за призначенням губернського чи повітового коменданта), приватний обвинувач і приватний позивач. Неприбуття кого-небудь з них на початок засідання не було перешкодою для розгляду справи. Головував у суді старший з військових старшин. До компетенції революційного суду відносились перераховані вище злочини, вчинені як військовими, так і цивільними особами. Вирок оголошувався іменем Української Народної Республіки.

Для розгляду кримінальних справ та провин, вчинених військовими, спочатку діяли Київський та Одеський військові суди, а згодом — вищі військові суди у Києві та Катеринославі і 17 штабних судів у Новоград-Волинському, Харкові, Полтаві, Рівному, Луцьку, Гомелі, Олександрії, Вінниці, Кам'янець-Подільському, Житомирі, Катеринославі, Одесі і Чернігові. До компетенції Київського вищого військового суду, що складався з голови, чотирьох його товаришів, слідчого судді у надзвичайних справах, двох слідчих суддів у господарських справах, чотирьох суддів, секретаря суду, прокурора, належали будь-які справи, що виникали на території Правобережної України. Штабні суди розглядали справи нижчої підсудності у межах розташування тої чи іншої дивізії. Склад вищих і штабних судів призначався наказом військового міністра.

Військова влада на місцях на свій розсуд здійснювала арешти, потім повідомляли про це старшого військового прокурора і вже без його відома і дозволу не мали права звільнити заарештованого. У випадку неповідомлення або передчасного звільнення, винні притягувались до відповідальності.

На початку березня Центральна Рада скасувала волосні суди і верхні сільські суди, вдвічі підвищила судове мито. УЦР до кінця свого існування дбала про складення і видання словника української правничої термінології, своєчасний переклад найголовніших законів на державну мову, видання правничого часопису, підготовку юридичних праць.

УКРАЇНСЬКА ПРАВОВА ДУМКА В ДІАСПОРІ. Процес побудови суверенної національної української держави, початок якого, безперечно, закладено 16 липня 1990 р. прийняттям Декларації про державний суверенітет України і реально підтверджено рішенням парламенту республіки 24 серпня 1990 р. про утворення самостійної держави — України, набирає все більшого розвитку. Для українського народу настав воістину історичний час — час реалізації багатовікових державно-незалежницьких прагнень, це, безумовно, вимагає мобілізації усіх здорових сил української спільноти. Реалізації даної ідеї, як на наш погляд, повинні бути підкорені дії усіх політичних і громадських утворень в Україні, усіх свідомих «громадян України» як на рідній землі, так і за її межами; на вівтар справи побудови й утвердження суверенної української державності сьогодні мають бути покладені всі духовні здобутки нашого народу, творені ним протягом багатовікової, але, на превеликий жаль, в абсолютній більшості своїй, бездержавної історії.

Безперечно, у вищезгаданих процесах чільне місце відведене здобуткам української правової думки взагалі і української правової думки на чужині зокрема. Остання, внаслідок загальновідомих об'єктивних і суб'єктивних причин, не тільки змогла зберегтись і знайти сили для дальшого розвитку (будучи відірваною від рідної землі і поставленою в жорстокі умови відсутності власної національної державності), а і виконала, в певному розумінні, місію національного хоронителя «вогнища» української правничої науки протягом останніх семидесяти років. Про це сьогодні свідчать проведення різних українських наукових досліджень в діаспорі, серед яких вагоме місце належить науковим працям, виданим «патріархом» українських наукових інституцій на чужині — Українським Вільним Університетом у Мюнхені.

Варто пригадати, що біля витоків УВУ стояли такі відомі державні діячі й одночасно вчені-правники, як Станіслав Дністрянський, Володимир Старосольський, Михайло Лозинський, Ростислав Лащенко. Тут працювали, примножували нашу національну науково-правничу скарбницю Отто Ейхельман, Лев Окіншевич, Юрій Панейко, Олександр Юрченко, Василь Орленцький, Матвій Стахів, Сергій Шелухін, Андрій Яковлів та інші відомі вчені-правознавці.

Сьогодні настав час повернення на Батьківщину наукових здобутків декількох поколінь українських вчених-правознавців. Але повернення не повинно обмежитись тільки появою наукових праць українських вчених на книжкових полицях в університетських бібліотеках.

Багато чого із цього здобутку сьогодні може і повинно послужити справі розбудови української державності. Мова може йти, насамперед, про проблеми конституційного і державного будівництва в Україні, важливість вирішення яких сьогодні очевидна. Відносно цього не втратили своєї актуальності окремі наукові праці В. Старосольського, О. Ейхельмана, М. Лозинського, Ю. Панейка.

Не менш важливою у справі оновлення (відродження) української правової науки на Батьківщині, що прямо пов'язано із загальним процесом побудови суверенної національної української держави, є потреба використати наукові праці інших вчених-правознавців на чужині. Насамперед, це стосується досліджень у галузі історії українського права. Адже загальновідомим є те, що саме ця ділянка вітчизняної правничої науки зазнала особливого нищення і спотворення в Україні в період тоталітарного режиму. Ціла плеяда українських вчених на чужині декількох поколінь працювала і працює над даними проблемами, твердо вірячи у той день, коли здобутки їхньої праці служитимуть українському народові на рідній землі. Серед них — С. Баран, В. Гришко, Р. Лащенко, Л. Окиншевич, М. Стахів, Я. Падох, М. Чубатий, С. Шелухін, А. Яковлів та інші.

Питання розвитку української правової думки на чужині, її вплив на визвольний рух українського народу в 30 — 50-ті роки, а також на розвиток загальнодемократичних процесів в Україні в наш час чекають на своє дослідження. Принциповою засадою у вирішенні даної проблеми повинна стати наявність комплексного (всеохоплюючого) підходу до вивчення цих проблем. Дослідження розвитку правової думки має провадитись не тільки в тих наукових інституціях, які сьогодні плідно працюють на даній ниві (наприклад, Український Вільний Університет, Українська Вільна Академія Наук і т. д.), а і в тих, що працювали над її формуванням колись (Українське Правниче Товариство у Празі, Українська Господарська Академія тощо).

УКРАЇНСЬКА ЮРИДИЧНА НАУКА. Коріння національної юридичної науки сягає в сиву далечінь — до юридичних роздумів давніх літописців і полемістів, до оригінальних поглядів на державно-правові інститути, що містилися в працях Г. С. Сковороди, І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка та інших українських мислителів. Проте ці перші праці хоча і свідчили про високий рівень розвитку української політико-правової думки, так само, як і наступні філософсько-світоглядні твори М. П. Драгоманова, І. Я. Франка, С. А. Подолинського та М. С. Грушевського, навряд чи можна було б назвати юридичними дослідженнями в повному розумінні цих слів.

Зародження фахової юридичної науки в Україні пов'язано з появою перших вищих навчальних закладів.

Більшість вчених-правників зосереджувалась на юридичних факультетах Львівського (засн. 1661 р.), Харківського (засн. 1805 р.), Київського (засн. 1834 р.) та Новоросійського (засн. 1865 р.) університетів і відповідно розвивала свої дослідження у руслі офіційної російської або австро-угорської юриспруденції. Це, проте, не завадило появі в другій половині XIX ст. і на початку XX ст. багатьох глибоких за змістом досліджень, які посіли гідне місце в історії світової правової науки. Зокрема в Україні розпочався творчий злет Л. Й. Петражицького — всесвітньовідомого засновника психологічної школи права. В Київському університеті зусиллями І. М. Даниловича, М. Д. Іванишева та їх учнів склалася одна з найкращих у Російській імперії школа істориків права. Критикою царського кримінального законодавства з загальнодемократичних позицій, палкою боротьбою за скасування смертної кари і водночас піонерськими дослідженнями в галузі звичаєвого права України, введенням до наукового обігу славнозвісної юридичної пам'ятки «Права, за якими судиться малоросійський народ» обезсмертив своє ім'я О. Ф. Кістяківський. А його син Б. О. Кістяківський став одним з перших у Росії поборників популярної сьогодні концепції правової держави. Класичний характер мали дослідження римського права К. А. Мітюкова, цивілістичні праці С. С. Дністрянського та Є. В. Васьковського. Загальне визнання дістали наукові концепції українських юристів-міжнародників. За ініціативою Д. І. Каченовського, викладеною ним в доповіді «Про сучасний стан міжнародного права» в Лондонському юридичному товаристві у серпні 1862 р. було створено Інститут міжнародного права і розпочато видання курсу міжнародного права силами міжнародного колективу видатних вчених. Оригінальну теорію юридичної природи державної території висунув В. А. Незабитовський.

Внеском у розвиток власне української культури стала поява перших досліджень у галузі історії української держави і права. Як відомо, в XIX ст. історія України традиційно вважалася лише частиною російської або польської історії. Завдяки зусиллям професора Київського університету М. Ф. Владимирського-Буданова, професора Новоросійського і Варшавського університетів Ф. І. Леонтовича та вчених їхньої школи цю практику було зламано. Як окрему самостійну правову систему стали розглядати так зване «західноруське право», тобто право України періоду Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Іншим кроком у цьому напрямі стала розробка окремих питань історії державно-правових інститутів України-Гетьманщини (за тогочасною термінологією — Малоросії). Пріоритет тут належить Д. П. Міллєру, М. П. Василенку і М. Є. Слабченку, які здійснювали свої дослідження на межі історії й юриспруденції. Історико-правовий характер мало і вивчення звичаєвого права України, що багатьма вченими оцінювалося як «дійсно народне право». Зауважимо, що найбільший внесок у розробку цієї проблеми зробили не стільки «чисті правознавці», скільки історики та етнографи П. П. Чубинський, П. С. Єфименко, О. Я. Єфименко, О. І. Левицький та інші.

Наполегливу боротьбу за розвиток національного правознавства вели з австрійською владою українські викладачі Львівського університету. Чинячи опір спершу політиці германізації, а з другої половини XIX ст. полонізації Галичини, вони добилися, щоб дві основні кафедри юридичного факультету — цивільного та кримінального права — здійснювали викладання українською мовою, підготували й опублікували рідною мовою низку праць з різних галузей права. Після створення 1873 р. Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (до 1892 р. — Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка) одним із провідних центрів розвитку національної юридичної науки стала правнича комісія при історико-філософській секції товариства. Комісія стала засновником низки юридичних видань українською мовою — Часопись правнича, Часопись правнича і економічна, Правнича бібліотека тощо. Вона об'єднала не тільки науковців юридичного факультету Львівського університету, але й відомих українських адвокатів, депутатів австрійського парламенту і Галицького сейму. Видатною подією стала поява у 1893 р. під редакцією К. І. Левицького першого в історії словника української юридичної термінології.

В 1909 р. було засновано «Товариство українсько-руських правників», яке об'єднувало майже всіх національно свідомих юристів Галичини та Буковини. Товариство налагодило переклад українською мовою основних нормативних документів, мало протягом 1910 — 1913 рр. свій друкований орган «Правничий вісник», организувало проведення у Львові в березні 1914 р. Першого з'їзду українських правників. У розвиток правових досліджень, особливо в галузі історії держави і права, певний внесок зробили і наукові товариства, що в цей час існували на Наддніпрянській Україні: Українське наукове товариство у Києві, Історичне товариство Нестора-літописця, Київське юридичне товариство, наукові товариства при Харківському і Новоросійському університетах тощо.

Повалення російського царату, крах великодержавницької політики в галузі культури, науки та освіти створили умови для бурхливого розвитку національної юридичної науки. Центром фундаментальних досліджень у галузі держави і права України насамперед була Українська Академія наук. Справжньою окрасою українського історичного правознавства стали праці академіка М. П. Василенка і співробітників очолюваної ним Комісії історії західноруського та українського права С. Г. Борисенока, М. О. Максимейка, М. Є. Слабченка, І. Ю. Черкаського та інших. На відміну від багатьох попередніх дослідників комісія проголосила, що буде вивчати право на території України не стільки в контексті розвитку загальноруського права, скільки як таке, що «має свій самостійний інтерес для правника, історика й соціолога». Протягом одного десятиліття була створена наукова школа, праці якої з історії дореволюційного права України сьогодні не тільки не втратили свого значення, але й значною мірою є недосяжним орієнтиром для дослідників. Великий доробок залишили після себе також інші правничі установи УАН: Комісія звичаєвого права та Комісія радянського права, на чолі яких стояли О. О. Малиновський та А. Е. Кристер. Зусиллями ж правничо-термінологічної комісії було підготовлено академічний російсько-український словник правничої мови, видання якого під редакцією А. Ю. Кримського в 1926 р. в числі самих перших термінологічних словників стало важливою подією культурного життя республіки. Серед перших академіків УАН, крім раніше названих, були всесвітньовідомий теоретик і історик права, член багатьох європейських академій і наукових товариств Ф. В. Тарановський; знавець римського та цивільного права О. М. Гуляєв; видатний цивіліст, основоположник радянського торговельного і вексельного права В. М. Гордон; один з найавторитетніших юристів-міжнародників В. Е. Грабарь, відомий державознавець, автор класичних праць з проблем федералізму і державного суверенітету М. І. Палієнко та інші.

Після утвердження радянської влади, коли частково стабілізувалося політичне життя, активізувалися правові дослідження у навчальних закладах і державних установах України. Ці дослідження значно тісніше були зв'язані з реальною практикою державно-правового будівництва, ніж академічна наука, яка орієнтувалася переважно на розв'язання більш абстрактних «вічних проблем» юриспруденції. Вчені аналізували питання, пов'язані з проголошенням курсу на революційну законність, здійсненням першої кодифікації законодавства, правовим закріпленням нових відносин у всіх галузях суспільного

життя. Українським вченим, зокрема одному з перших наркомів юстиції О. І. Хмельницькому, належить пріоритет у розробці багатьох теоретичних проблем «червоного права». Оригінальну працю про систему права перехідного періоду, аналогів якої не було в жодній іншій радянській республіці, підготував Ю. П. Мазуренко. Значний резонанс мали праці з конституційного права О. Л. Малицького, який першим у радянській науці поставив питання про необхідність розбудови правової держави, за що пізніше був підданий нищівній критиці. Продовжувалась наукова розробка класичних напрямів юриспруденції. Змістовні праці опублікували С. І. Вільнянський (цивільне право), Н. М. Гродзинський (кримінальне право), В. Л. Кобалевський (адміністративне право), С. Н. Ландкоф (цивільне право), М. О. Чельцов-Бебутов (кримінальне право) та багато інших вчених.

У той же час на західноукраїнських землях, загарбаних Польщею, влада вживала рішучих заходів до боротьби з українською юридичною наукою як виявом «національно-політичного сепаратизму». Незважаючи на це, побачило світ двотомне дослідження К. І. Левицького «Історія політичної думки галицьких українців 1848 — 1914» (Львів, 1926 — 1927) та деякі інші змістовні праці. У 1920 — 1925 рр. осередком професійної освіти і прищеплення національної юридичної культури став правничий факультет таємного Українського університету у Львові.

З утвердженням сталінського тоталітаризму в науці українське правознавство зазнало відчутних втрат і на терені Радянської України. Разом з іншими гуманітарними установами Всеукраїнської Академії наук були знищені всі юридичні школи, які вже склалися в академії. Ідеологічна чистка під гаслом «переходу на нові методологічні позиції», а потім і прямі репресії проти науковців, перетворення юриспруденції в покірну служницю влади по суті на кілька десятиліть зупинили розвиток юридичної науки. Поодинокі винятки, такі як фундаментальні праці з історії Давньоруської держави члена-кореспондента АН УРСР С. В. Юшкова, надруковані саме в 30-ті роки, лише підкреслюють загальний стан занепаду юридичних досліджень.

Як певна позитивна альтернатива, проблеми української держави і права вивчалися в Українському вільному університеті в Празі, Українському науковому інституті у Берліні та інших наукових центрах української діаспори. Зусиллями С. С. Дністрянського, О. О. Єйхельмана, Р. М. Лащенка, Л. О. Окиншевича, В. Старосольського, М. Д. Чубатого, С. П. Шелухіна, О. В. Юрченка, А. І. Яковліва та їх колег було підготовлено десятки оригінальних досліджень, які переважно стосувалися історії національної держави і права, розвитку правових відносин між Україною і Росією, проблем федералізму і державного суверенітету, оцінки (здебільшого критичної) сучасного розвитку державно-правових інститутів України тощо.

За повоєнного часу в процесі подолання сталінщини юридична наука поступово почала відроджуватися і на терені Радянської України. Потужними науковими центрами стали юридичні факультети Київського, Львівського й Одеського університетів, Харківський юридичний інститут (з 1991 р. — Українська юридична академія, а з 1995 р. — Національна юридична академія України) та деякі інші навчальні заклади юридичного профілю. Безперечним лідером наукових досліджень у галузі держави і права став створений у 1949 р. Інститут держави і права АН України (до 1969 р. — сектор держави і права АН УРСР). Широко відомими за межами України стали наукові школи П. О. Недбайла (теорія права), Б. М. Бабія (історія права), В. В. Цвєткова (адміністративне право), Г. К. Матвєєва (цивільне право), В. К. Мамутова (господарче право), Ю. С. Сапожнікова (судова медицина), В. М. Корецького (міжнародне право) та багатьох інших українських вчених.

Проголошення незалежності України, реальні потреби розбудови власної державності стали могутнім чинником подальшого розвитку національної юридичної науки. Сьогодні в центрі уваги вчених проблеми створення і втілення в життя нової Конституції України і галузевого законодавства країни, історико-правовий аналіз основних етапів розвитку української державності, повернення нетлінних цінностей української політико-правової культури, створення наукових моделей функціонування України як незалежної правової держави, розробка юридичних засобів реалізації суверенітету України на міжнародній арені.

УКРАЇНСЬКА ЮРИДИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ. Становлення України як реальної суверенної держави загострило проблему національної термінології в усіх без винятку галузях суспільної діяльності. Особливо ж нагальною стала потреба у загальновизнаній юридичній термінології. Остання є не просто формальним атрибутом державності, але й орієнтиром для розв'язання інших термінологічних проблем, важливим чинником розвитку всієї ділової лексики. По суті, проблема української юридичної термінології одночасно є віддзеркаленням як мовно-етнічного, так і державно-правового розвитку нашого суспільства. У свою чергу поступ у її розв'язанні спричинюватиме прискорення всіх інших аналогічних етнодержавних процесів. Не можна забувати і про те, що в юриспруденції від точного значення того чи іншого терміну часом може залежати доля і навіть життя багатьох людей.

Перші, хоча й епізодичні роботи у галузі української юридичної термінології почали здійснюватися на терені Австро-Угорщини ще в середині XIXстоліття. Найперша з відомих нам урядових комісій розпочала свою роботу в Галичині в 1850 р. у рамках великої комплексної праці по підготовці слов'янських (польських, чеських, словацьких тощо) термінологічних словників, що здійснювалась під загальним керівництвом П. Шафарика. Наслідком діяльності української комісії, до якої входили Г. Шашкевич, В. Вислобоцький та Я. Головацький, став вихід у світ в 1851 р. у Відні німецько-українського словника «Juridisch-politische Terminologie für die slavische Sprachen Oesterreichs Von der Commision für slavische juridisch-politische Terminologie Deutsch — ruthenische separat — Ausgabe». А в 1893 р. у Львові Науковим товариством ім. Шевченка було видано «Німецько-руський словник висловів правничих та адміністративних» (укладач К. І. Левицький). Друге видання цього словника під назвою «Німецько-український правничий словар» побачило світ у Відні в 1920 р. Зазначені роботи обмежувалися переважно лексикою західних регіонів України, запропоновані ними термінологічні рішення відбивали помітний вплив польської і мадярської мови, значною мірою були відірвані від живої української мови. Відсутність власної державності теж не сприяла активним пошукам у галузі національної юридичної термінології. Тому в XIX ст. вдалося зробити лише перші кроки до розв'язання цієї проблеми.

Робота щодо збирання, творення та нормалізації юридичної термінології суттєво пожвавилась після краху російського й австрійського самодержавства. В зв'язку із становленням різних форм української державності і появою відповідної практичної потреби ця діяльність перестала бути справою лише групи ентузіастів і так чи інакше займатися нею довелося всім українським урядам. Відомо, що перша на цьому історичному етапі комісія з питань української юридичної термінології була організована ще за Центральної Ради, але докладних даних про її діяльність у нас немає. За правління П. П. Скоропадського відповідна комісія була створена 20 травня 1918 р. наказом міністра судових справ

М. П. Чубинського. До її складу входили С. П. Шелухін, К. В. Квітка, О. І. Левицький, В. Д. Гаврик, М. Р. Квятницький, А. Т. Крилов, Г. Д. Вовкушівський, Є. К. Тимченко, М. Д. Підвисоцький та інші правники і філологи. В період до 30 червня 1918 р. комісія провела 10 засідань. Відомості про її подальшу діяльність відсутні. Скоріше за все комісія припинила свою роботу у зв'язку з певною еволюцією восени 1918 р. політичних орієнтирів режиму Скоропадського в бік прихильників «єдиної і неподільної Росії» і відповідним послабленням темпів українізації.

В цей же час мали місце й інші спроби якось вирішити проблему української юридичної термінології. Зокрема Е. Ванько видав «Кишеньковий російсько-український правничий словник. Для адвокатів, суддів, нотарів та урядовців» (К., 1918), який включав близько тисячі найбільш уживаних термінів. Тираж видання був незначний, обсяг невеликий, а термінологічні рішення часом дуже спірні, тому помітного впливу на розвиток української правничої термінології словник не справив. Аналогічну долю мали «Короткий російсько-український правничий словник» (укладач І. Л. Жигадло), виданий 1918 р. у Кременчуці Полтавським правничим товариством (близько 2 тис. слів), та «Московсько-український правничий словничок» В. Леонтовича і О. Єфімова, виданий у Києві 1919 р. (4,5 тис. слів)

Невдовзі після заснування Української Академії наук 27 лютого 1919 р. за постановою соціально-економічного відділу було створено правничо-термінологічну комісію. До її першого складу ввійшли визначні вчені: О. І. Левицький (голова), А. Ю. Кримський, Б. О. Кістяківський та ряд юристів-практиків. Пізніше склад комісії та її внутріакадемічна підпорядкованість неодноразово змінювались. З листопада 1923 р. її очолив відомий історик права І. Ю. Черкаський. На цей час стабілізувався і склад правничо-термінологічної комісії (І. Ю. Черкаський, Г. Д. Вовкушівський, В. І. Войткевич-Павлович, В. О. Крижанівський, А. Я. Дроб'язко), який залишався практично незмінним до припинення її існування на початку тридцятих років.

Діяльність комісії полягала в систематичному перегляді всіх словників української мови, законодавчого та актового матеріалу, інших джерел з метою виявлення в них юридичних термінів. У своєму розпорядженні вона мала і доробок, підготовлений попередніми комісіями за часів Центральної Ради і Гетьманату. За кінцеву мету ставилось видання ґрунтовного академічного словника правничої термінології. Водночас комісія давала консультації державним органам з приводу правильності вживання того чи іншого терміну.

Наслідком багаторічної роботи комісії стало видання в серпні 1926 р. «Російсько-українського словника правничої мови» (понад 67000 слів). Редколегію словника очолював А. Ю. Кримський. Це видання дістало схвалення наукової громадськості, про що свідчили ряд позитивних рецензій премія Укрнауки за 1927 р. Разом з тим фахівці, в першу чергу юристи-практики, вказувати і на серйозні недоліки словника (наявність прогалин, штучність багатьох термінів, відірваність від реальної правотворчої і правозастосовної практики тощо).

Паралельно питаннями юридичної термінології з середини 20-х років став активно займатися апарат Наркомюсту УСРР, зокрема його кодифікаційний відділ. Значною мірою цьому сприяла відома постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправ'я мов і сприяння розвиткові української мови» від 1 серпня 1923 р., згідно з якою законодавчі й інші нормативні акти в офіційних джерелах стали наводитися як російською, так і українською мовами. На III Всеукраїнському з'їзді працівників юстиції у 1926 р. спеціально підкреслювалось, що однією з першочергових засад є створення української юридичної термінології. В резолюції з'їзду зазначалося, що законопроекти мають відразу готуватися українською, а не російською мовою з наступним перекладом остаточної російської редакції українською мовою. Висловлювались пропозиції якнайскоріше видати практичний юридичний словник. Такий словник юридичне видавництво Наркомюсту за спеціальним дорученням уряду випустило у світ наприкінці 1926 р. під назвою «Практичний правничий словник російсько-український». Укладачі — С. Веретка і М. Матвієвський включили в нього близько 5 тисяч термінів, а загальну редакцію праці здійснив Ю. П. Мазуренко. Таким чином майже одночасно з'явилися два юридичних словники: академічний (київський) та наркомюстовський (харківський).

Оскільки обидва словники мали свої переваги і недоліки, то після їх критичного обговорення на кодифікаційній нараді Наркомюсту УСРР 22 грудня 1926 р. було вирішено на їхній основі підготувати новий повний словник української юридичної термінології. Але згодом державні органи Радянської України пішли іншим шляхом. У листопаді 1927 р. безпосередньо при Раднаркомі УСРР було створено юридичну термінологічну комісію, до складу якої увійшли фахівці з апаратів ВУЦВК, РНК, Наркомюсту та інших відомств. Ця комісія розглянула і затвердила реєстри термінів, які мали застосовуватися в цивільному, цивільно-процесуальному і кримінальному кодексах. Рішення комісії запроваджувалися у життя постановами і циркулярами Наркомюсту. В червні 1931 р. постановою уряду комісія була ліквідована як така, що виконала своє завдання, а її матеріали були передані Інституту радянського будівництва і права при ВУЦВК.

На цей час в результаті загального розгрому української гуманітарної академічної науки припинила своє існування і правничо-термінологічна комісія ВУАН, яка не встигла завершити досить інтенсивну працю по підготовці другого видання свого словника. У 1984 р. академічний словник 1926 р. без усяких змін було перевидано в Нью-Йорку українською діаспорою, але це вже мало скоріше історико-пізнавальне, ніж практичне значення.

Згасла і дискусія щодо шляхів розвитку української юридичної термінології, яка у другій половині 20-х років досить плідно велась на шпальтах юридичних журналів «Червоне право» та «Вестник советской юстиции». В ній взяли участь С. Веретка, З. Висоцький, В. Дністрянський, М. Максимейко, О. Машицький, П. Момот, Ю. Яворський та інші юристи-практики і науковці.

Загальною причиною, яка зумовила припинення всіх термінологічних дискусій і робіт, де б вони не проводилися, слід вважати перемогу курсу на згортання українізації і відповідну зміну ставлення влади до проблем української юридичної термінології. Питання, на якій основі треба будувати національну юридичну термінологію, було поставлено, але не знайшло єдиного погодженого рішення. Комісія ВУАН орієнтувалася переважно на українські терміни з документів періоду Гетьманщини та з актів українською мовою, що мали деяке поширення в західних українських землях. Фахівці ж Наркомюсту та інших державних органів віддавали перевагу термінам, співзвучним з відповідними російськими аналогами. В радянський час практика висловилася на користь другої з наведених позицій, оскільки у випадках синонімічної конкуренції термінів у текстах нормативних актів переважно вживали варіант найбільш близький до відповідного російського терміну.

Дискусія про шляхи розвитку національної юридичної термінології в 20—30-ті роки інтенсивно велася на західноукраїнських землях, зокрема на шпальтах часописів «Рідна мова» та «Життя і право». Але після возз'єднання цих земель з Радянською Україною вона теж поступово звелася нанівець.

У наступні роки спеціальних правничо-термінологіч-

них досліджень на академічному чи державному рівні тривалий час практично не велося. Лише у другій половині 50-х років з'явилися окремі праці А. Й. Пашука, Ф. Є. Ткача та інших авторів, присвячені питанням історико-термінологічного порядку (термінології судових і канцелярських документів часів України-Гетьманщини тощо). Певне пожвавлення відбулося у середині 60-х років, коли в зв'язку з потребами другої кодифікації українського радянського законодавства в двох випусках журналу «Радянське право» за 1963 р. навіть друкувалися матеріали до майбутнього юридично-термінологічного словника (встигли дійти до літери «в» включно). В цей же час проблемам української юридичної термінології присвятила ряд своїх цікавих досліджень львівський філолог О. А. Сербенська. Але згодом, особливо після усунення від політичного керівництва П. Ю. Шелеста, зазначені питання стихійно чи заплановано потрапили у перелік проблем, які постійно випадали з уваги як практиків, так і науковців.

Лише в 1985 р. Інститут держави і права АН України випустив під загальною редакцією Б. М. Бабія «Русско-украинский словарь юридической терминологии» (близько 30 тис. термінів), який став єдиним широко доступним джерелом з питань української юридичної термінології. Разом з тим в умовах сучасного реального державотворення й інтенсивної правотворчої роботи цей словник, як і загальний стан української юридичної термінології, вже не відповідає вимогам життя, і справа не тільки у тому, що наша національна термінологія помітно зрусифікована. Постійні труднощі вже сьогодні викликає паралельне застосування кількох термінів для характеристики одного й того ж поняття («посадовий» і «службовий», «учбовий» і «навчальний», «правовий» і «правний» тощо). Крім того, в багатьох випадках один український термін вживається для позначення зовсім відмінних юридичних понять. Так, наприклад, «угода» одночасно означає поняття, що передаються російськими термінами «соглашение» і «сделка». Іноді ж просто відсутній адекватний термін для понять, які є в юридичній термінології інших країн. Зазначені проблеми впливають на юридико-технічний рівень наших нормативних актів, а в перспективі можуть суттєво загальмувати справу складання юридичного тезаурусу і запровадження практики машинної обробки юридичної інформації.

Останнім часом з'явилося кілька нових термінологічних словників: «Російсько-український словник юридичних термінів» (укладачі В. Дранюк і С. Журавльов), виданий Спілкою юристів України у 1993 р., та «Словник юридичних термінів», виданий у 1994 р. Юридичною інформаційною компанією. Ці видання викликані до життя в першу чергу потребами практики і ще далекі від остаточного вирішення тих численних термінологічних проблем, які нині існують.

За ініціативою Української правничої фундації видано словник труднощів правничого терміновживання, розпочато підготовку двомовних і багатомовних правничих словників.

На пропозицію юридичної громадськості Указом Президента України від 19 червня 1995 р. засновано Українську комісію з питань правничої термінології.

УКРАЇНСЬКИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ, як і конституціоналізм будь-якого народу (нації) можна розглядати в трьох аспектах: як ідейно-політичну доктрину; як ідейно-політичний рух; як державно-правову практику. Всі ці аспекти тісно пов'язані один з одним. Конституціоналізм — це система ідей, концепцій (реалізованих чи нереалізованих), спрямованих на пошуки державно-правових засобів, конструкцій і форм (розподіл влади, парламентаризм, виборча система, місцеве самоврядування), здатних запобігти узурпації публічної влади й її безвідповідальності перед індивідами і суспільством. Конституціоналізм трактувався політичними ідеологами різних напрямів неоднаково. Загальним для конституціоналізму усіх політичних напрямів було те, що визнавалися, насамперед, сам факт наявності конституції й її активного впливу на політичне життя країни, а також визначальна роль конституції як основного закону в системі діючого законодавства, опосередкованість політичних відносин конституційно-правовими нормами, конституційна регламентація державного устрою і політичного режиму, конституційно визнавалися права і свободи особи, правовий характер взаємовідносин держави й особи.

У. к., як і французький, англійський, російський та ін., має свою історію. Проте, на відміну від останніх він накопичувався, поглиблювався в «недержавній» нації, в умовах ігнорування або часткового, поверхового врахування пануючою елітою «державної» нації сподівань українського народу на національно-політичне самовизначення.

Формування конституціоналізму як ідейно-політичної доктрини, ідейно-політичного руху і державно-правової практики історично зв'язано з епохою переходу від феодалізму до капіталізму, з боротьбою буржуазії і всього «третього стану» за політичну владу і новий політико-правовий порядок, з виникненням і розвитком засад буржуазної державності. Розвиток У. к. ускладнювався і тим, що більшість українських земель у XVII—XIX ст. входила до складу Росії, яка в дореволюційні часи не мала конституції і відзначалась багатьма особливостями соціально-політичного розвитку порівняно з тими країнами Західної Європи і Америки, у яких уже була конституція як юридичний акт.

Отже, відсутність власної української державності і перебування українських територій у складі «неконституційних» країн (Австро-Угорщина, Росія) створювали певні труднощі при розробці власне конституційних теорій і актів. Правда, це не завадило критичному запозиченню прогресивних ідей «конституційних» держав, використанню їх як позитивного, так і негативного конституційного досвіду, і, водночас,— врахуванню і збереженню національних цінностей і традицій.

Піки розвитку У. к. припадають на часи спроб народу створити власну державність (1709, 1918—1920, 1990—1991) і на періоди підйому національно-визвольного руху в XIX — на поч. XX ст. Щодо 1648—1654 рр., у яких мали місце перші активні спроби створити власну державність (після Київської Русі), то відповідні юридичні документи цього періоду не є початком українського конституціоналізму, це його певна предтеча. У. К. знайшов втілення в конкретних державницьких документах, проектах окремих політичних діячів: Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького (Конституція Пилипа Орлика 5 квітня 1710 р.), Проэкт основаній устава украинского общества «Вольный Союз — Вільна спілка» (1884 р., автор М. Драгоманов), Основний закон «Самостійної України» Спілки народу українського (1905 р., автор М. Міхновський), Третій Універсал Української Центральної Ради 7 (20) листопада 1917 р., Четвертий Універсал ЦР 9 (22) січня 1918 р., Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) 1918 р., Закони про тимчасовий державний устрій України, про гетьманську владу від 29 квітня 1918 р., Основний Державний закон УНР (проект) 1920 р., Декларація Української Директорії 26 (13) грудня 1918 р., Конституція ЗУНР (проект С. Дністрянського), Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 10—14 березня 1919 р., Конституції УРСР 1937 і 1978 рр., Конституція України (проект), винесений Верховною Радою України на всенародне обговорення 1 липня 1992 р. Конституція України (проект) в редакції від 26 жовтня 1993 р. та у редакціях 1995—1996 рр.

У. к. притаманні три напрями: ліберальний, консер-

вативний і соціалістичний. Останній, в свою чергу, поділяється на соціал-демократичний; народницький; національно-соціалістичний (тотожний з першим, але з націоналістичним забарвленням); більшовицько-радянський. Найсильнішою в українському конституціоналізмі була соціалістична тенденція. Навіть прихильники лібералізму (М. Драгоманов) визнавали це.

Серед усіх напрямів в історії українського конституціоналізму прямий вихід на сьогодення України має ліберально-демократичний, хоч жодної української партії з чітко визначеною ліберальною політичною платформою тоді не існувало. Ліберально-демократичні сили УНР, які не були позбавлені соціал-демократичних ідей, залишили нам два проекти Конституції УНР, які, на жаль, не стали реалізованими: проект, підготовлений Урядовою Комісією з розробки Конституції Української держави, і проект професора О. Ейхельмана. Саме ці проекти за своїм змістом найближчі до сучасних проектів незалежної і суверенної України.

УКРАЇНСЬКИЙ ПРОЕКТ СОЮЗНОГО ДОГОВОРУ 1922 р. — український варіант Договору про створення СРСР, який був розглянутий і затверджений 23 травня 1923 р. на об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК і Раднаркому УСРР. Він відображав особливу позицію керівництва УСРР з ряду питань союзного будівництва і мав деякі відмінності від проекту Союзного договору, прийнятого на І з'їзді Рад СРСР 30 грудня 1922 р. Останній, переданий за рішенням з'їзду на додатковий розгляд союзних республік, протягом січня — травня 1923 р. був обговорений у спеціально створених для цього комісіях Ради Народних Комісарів та Всеукраїнського ЦВК. Були розроблені деякі нові, хоч і досить помірковані, підходи до проекту Союзного договору, які і лягли в основу українського проекту Союзного договору і визначили позицію України в процесі становлення союзної держави. Український підхід до проблем конституційного оформлення СРСР вироблявся колегіально, але основними його виразниками стали голова радянського уряду України Х. Г. Раковський, його заступник М. В. Фрунзе, нарком юстиції М. О. Скрипник, нарком освіти Г. Ф. Гринько.

Насамперед, в У. п. слова про те, що «республіки об'єднуються в одну союзну державу» були замінені словами: «утворюють Союз Радянських Соціалістичних Республік». У першому випадку поняття федерації, на думку керівництва УСРР, містило більш централістські принципи її утворення. З метою забезпечення гарантії господарської автономії республік, їхньої рівноправності у культурних та адміністративних питаннях в українському проекті передбачалося розширити права Ради національностей, через яку повинні були проходити всі рішення верховних органів Союзу, які змінювали або скасовували ухвали ЦВК та Раднаркомів республік. За українським проектом кожна з двох палат мала самостійну президію; уряд формується обома палатами. Це була спроба створити працюючу Раду Національностей (другу палату), гарантувати останній конкретну владу для захисту інтересів окремих республік.

Загальносоюзними наркоматами СРСР за У. п. пропонувалося зробити лише три: наркомати з військових і морських справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів. Причому, республіки повинні були мати не уповноважених цих наркоматів, а наркомів. Наркомати закордонних справ і зовнішньої торгівлі пропонувалось перевести із розряду злитих до розряду директивних (об'єднаних), тобто таких, що є як в СРСР, так і в союзних республіках, а об'єднані наркомати продовольства, праці, робітничо-селянської інспекції — до розряду самостійних наркоматів республік.

Дещо по-іншому У. п. підходив до розподілу питань, які віднесені до виключного відання органів Союзу і, так би мовити, сумісного відання, за яким Союзу надавалося право встановлювати основи або загальні засади. Так, наприклад, з виключного відання Союзу РСР були вилучені питання землевпорядкування, а питання встановлення загальних засад народньої освіти та охорони здоров'я пропонувалося взагалі вилучити з відання Союзу. У. п. також були передбачені заходи по розширенню участі республік у вирішенні питань виключного відання союзних органів. Він надавав можливість представництва в міжнародних відносинах окремих республік від їх власного імені, хоч і в межах визначених особливими актами союзної влади, а також право зносин з прикордонними сусідніми державами з адміністративно-правових і господарських питань і укладати з цих питань угоди, які не суперечили б міжнародним договорам, політиці і законодавству союзної влади. В проекті передбачалося також, що урядам республік належить на їх територіях право приватних амністій, помилування і реабілітацій. У. п. передбачав, що по усім предметам сумісного відання окремі республіки мали право видавати свої власні законодавчі акти, які не суперечили б законодавству СРСР.

Викликають інтерес також статті У. п., які регулювали питання союзного і республіканського бюджетів, встановлення реальної долі України в загальносоюзному бюджеті у відповідності з її економічним потенціалом і демографічними проблемами. Там, де мова йшла про затвердження єдиного державного бюджету, в українському проекті слово «єдиний» було вилучено. Він також передбачав за окремими республіками право встановлювати свої республіканські податки, прибутки й збори, які не суперечать основам і системі, прийнятим союзним ЦВК. Усе майно і ресурси, які знаходились на території окремих республік, мали бути в їх розпорядженні, користуванні та управлінні. Певна автономія надавалась республікам в питаннях створення і діяльності трестів та інших державних об'єднань, промислових і торговельних об'єднань громадсько- і приватно-правового характеру: акціонерних, усіляких паєвих товариств, компаній тощо. Все це повинно було захистити окремі республіки від можливих фінансових зловживань на фоні непередбаченої загальносоюзної бюджетної політики, спрямованої на підпорядкування будь-якої ініціативи республік, зв'язаної з фінансами центру, мало б, так би мовити, економічну базу суверенності. Інтерес також викликає позиція України щодо компетенції Верховного Суду СРСР, питань союзного та республіканського громадянства тощо.

З точки зору сьогоднішнього дня ці пропозиції навряд чи могли надійно забезпечити суверенність республік. Запропонована Україною концепція союзного будівництва була дещо половинчатою: вона не виключала тенденції до того ступеня централізації, який порушує федеральні принципи. Але, як відзначає ряд дослідників, була запропонована теоретична модель держави, яка не вписувалася у звичні федералістські закони, була, зрештою, новим словом у державно-правовій науці. Кардинальні для союзу питання співвідношення централізації і децентралізації пропонувалося розв'язувати демократичним, договірним шляхом.

В основі запропонованого У. п. підходу лежало уявлення про те, що вільне самообмеження може зробити обсяг суверенних прав рухливою категорією, що необхідно так узгодити суверенітет союзу і суверенітети республік, щоб вони не заперечували і не знищували один одного. На думку Х. Г. Раковського, республікам-членам Союзу належало надати правовий простір для державно-адміністративної, культурної та господарської ініціативи, а М. О. Скрипник навіть виступав за внутрішню незалежність вільних республік. Слід також підкреслити, що пропозиції керівників державних органів УСРР супроводилися гострою критикою тієї моделі управління єдиною державою, яку намагався протягнути центр у ході утворення СРСР, тієї юридичної неузгодженості форми

і змісту Союзу, які зрештою і призвели через багато років до розпаду СРСР.

У. п. на початку червня 1923 р. був переданий в розширену комісію ЦВК СРСР для вироблення Конституції СРСР. Досить зважені і помірковані пропозиції українського керівництва не схвалили на союзному рівні. Прямий тиск на українських керівників при цьому поєднувався з відвертим пересмикуванням їхніх поглядів і висловлювань, використанням незгод на місцях і звинуваченням «націоналів» в «націонал-ухильництві». Ідеологи центру навмисне створили враження про нібито виявлене Україною бажання відокремитися, вигадали версію боротьби федералістів і конфедералістів і висунули альтернативу: або федерація в її сталінському розумінні як єдина і неподільна держава, або конфедерація. Ряд керівників республіки, зокрема Х. Г. Раковський, М. О. Скрипник, необґрунтовано були звинувачені Сталіним та його прихильниками у конфедералізмі, що на той час було «великим політичним гріхом». Замість серйозного обговорення питань політико-правової основи щойно створеного Союзу, «конструктори» Союзу зайнялися зведенням рахунків і навішуванням ярликів. Удар, нанесений в середині 1923 р. українській опозиції, не тільки деморалізував її саму (від одностайності керівників України в питаннях союзного будівництва не лишилося і сліду), а й мав подальші наслідки. Звинувачення її в конфедералізмі ще довго було своєрідним пугалом, яке відлякувало серйозних політиків і політологів від аналізу державної структури СРСР.

А головне — практично політична поразка українського керівництва в ході конституційного оформлення Союзу РСР мала негативні наслідки як для самої України (втрата останніх ознак суверенності, репресії щодо мільйонів українців, денаціоналізація суспільства тощо), так і для самої щойно створеної союзної держави. «Знешкодивши» опозицію в республіках, можна було вже спокійно втілювати в життя ідею про радянську федерацію як перехідну форму до такого бажаного «соціалістичного унітаризму». Надання Союзу права приймати основи законодавства СРСР і республік спочатку з певним переліком, а потім і без усяких обмежень, систематичне звуження нормотворчих прав республік, послідовне переведення багатьох галузей народного господарства у союзне підпорядкування, встановлення таких сфер державного і суспільного життя, у яких республіки взагалі не брали участі — все це вело до перетворення СРСР в надцентралізовану унітарну державу. Від суверенітету республік залишилася по суті лише державна атрибутика (Конституції, вищі державні органи влади та управління, законодавство тощо). До конструктивної позиції України в союзному будівництві, яка могла стати також основою політики у галузі міжнаціональних відносин того часу, не прислухались, і був втрачений шанс позбутися негативних суттєвих рис тої федерації, яка була закладена у 20-х рр. і яка історично скомпрометувала себе.

УНІВЕРСАЛ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ВІД 22 СІЧНЯ 1919 р. Цей історичний документ де-юре закріплював величну подію в життєписі українського національного державотворення — об'єднання УНР і ЗУНР в єдину соборну велику Україну. Універсалові Директорії передували досить важливі події. 18 жовтня 1918 р. у Львові виникла Українська національна рада. Наступного дня вона проголосила про створення Української Держави у межах Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. У цей час Український національний союз у Києві інтенсивно готувався до вирішальної сутички з гетьманським режимом. Активізував діяльність Повстанський або Український військово-революційний комітет, формувався «тіньовий кабінет» — Рада народних комісарів, вийшов на арену боротьби Повстанський оперативний штаб. 1 листопада у Львові спалахнуло переможне для Української національної ради збройне повстання, а по Наддніпрянщині прокотилась переможна хвиля народних виступів проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини.

Сталося так, що в один день — 13 листопада — народилась і Директорія, і нова держава — ЗУНР. 17 листопада війська Директорії відбили у гетьманців Фастів, а у наступні дні завдали їм нищівної поразки під Мотовилівкою. Та переможні дії Директорії, на жаль, не були такими ж для наддністрянців. Під натиском поляків Українська національна рада і Державний секретаріат ЗУНР переїхали зі Львова до Тернополя, а потім — до Станіслава.

Складне становище обох нових національних державних утворень і, природно, генетичне обопільне прагнення їх керівників до життя у єдиній сім'ї робили свою справу. 1 грудня провідники Директорії і ЗУНР у Фастові підписали Передвступний договір. «Йдучи за найгарячішими побажаннями Українського Народу обох Українських Народних Республік, — говорилось у ньому,— бути якнайскоріше і навіки злученими в єдиний неподільній незалежній та суверенній Українській Державі та виповнюючи висловлену виразну волю верховних і рішальних Тимчасових Органів обох цих держав, а саме: волю Українського Національного Союзу й установленої ним Директорії, з одного боку, та Української Національної Ради і Ради Державних Секретарів, з другого боку, злучитись в одно державне тіло, заключаємо слідуючий передвступний договір про державну злуку».

Через 2 тижні Українська народна армія вступила до Києва, а 19 грудня до столиці урочисто в'їхала Директорія. Тут слід звернути увагу, що переможці — наддніпрянці у пориві ейфорії мов би забули про фастівській договір. У програмній Декларації від 26 грудня 1918 р. жодного слова немає про братів-наддністрянців. Проте на Галичині слово своє пам'ятали краще. 3 січня 1919 р. Українська національна рада у Станіславі урочисто проголосила про з'єднання ЗУНР з УНР «в одну одноцільну, суверенну Народню Республіку» і ратифікувала фастівську угоду від 1 грудня.

16 січня до Києва прибула повноважна делегація ЗУНР, до складу якої входили Л. Бачинський (голова), Л. Цегельський, І. Голубович, С. Левицький , О. Бурачинський, В. Стефаник, Д. Вітовський, Д. Паліїв, С. Витвицький, П. Чайківський, А. Шмигельський, Т. Старух та ін. Вона взяла участь у похованні загиблих під Мотовилівкою й у боях за Київ у період з 16 листопада по 14 грудня 1918 р., а потім — у спільних засіданнях Директорії і Кабінету міністрів УНР.

У середу, четвер та п'ятницю 22—24 січня за сценарієм І. Огієнка у Києві відбулись всенародні свята з нагоди річниці IV Універсалу УНР і народження соборної України. Театралізованими виставами керував М. Садовський. Учні і студенти у ці дні були звільнені від навчання. 22 січня о 12 годині дня на Софіївському майдані Л. Цегельський зачитав Грамоту Української національної ради до Світлої Директорії і Правительства УНР про одностайне її рішення з'єднатись з Наддніпрянщиною. Відповідний Універсал Директорії оголосив священник П. Корсунський. У ньому Директорія оповіщала український народ про рішення Української національної ради, що визнавалась нею виразником волі усіх українців колишньої Австро-Угорської імперії і найвищим законодавчим їх органом, про возз'єднання ЗУНР і УНР. Київ «з великою радістю вітав цей історичний крок західних братів наших» і висловлював бажання прийняти і здійснити возз'єднання на умовах, запропонованих галичанами. «Од нині,— наголошувалось в Універсалі, — воєдино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Од

нині є єдина незалежна Українська Народна Республіка. Од нині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднання дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового народу».

Наступного дня у міській опері Конгрес трудового народу України відкрився оголошенням тих же документів — Грамоти ЗУНР і Універсалу Директорії. Коротку промову виголосив заступник голови Української національної ради Л. Бачинський. «Ми, українці Галичини, Буковини й Угорської Русі,— сказав оратор, — особливо вітаємо цей Конгрес. Здійснення нашої мрії стало можливим лише тоді, як розвалились держави, що були тюрмами для своїх народів. Тепер, коли на чолі української держави стоїть Директорія, яка дає нам запоруку, що Україна буде незалежною і що тут буде зведено такий лад, який буде найкращим для трудящого народу, то ми прийшли просити прийняти нас в єдину Соборну Україну. Висока Директорія прийняла нашу просьбу і видала Універсал, який ми назавжди заховаємо в серці своїм. Надіємося, що І Конгрес прийме нашу просьбу про приєднання нас до вас навіки. До вас прилучається край бідний, покривджений війною, де голод зазирає народові у вічі, але зате, можу вас запевнити, до вас переходить таке селянство, яке буде великим скарбом для України. Нема такої сили, перед якою одступали б галицькі і буковинські полки. Просимо прийняти нас з такою щирістю, з якою ми прийшли до вас. Ми приходимо до вас, бо природа сама велить нам разом жити і вмирати. Бо ми — брати!»

Конгрес одностайно ратифікував Універсал Директорії, а згодом увів до її складу голову Української національної ради Є. Петрушевича. ЗУНР ставала Західною областю УНР (ЗО УНР), а Золотий лев на блакитному тлі як герб ЗУНР поступився тризубу.

Та союз цей, на жаль, виявився штучним утворенням і мав лише зовнішньо-демонстративний, пропагандистський, а не справді державний характер. До того ж Північна Буковина була загарбана Румунією, а Закарпаття — Чехословаччиною, а ЗО УНР охоплювала лише Східну Галичину. Навіть у перші місяці це була не федерація, а конфедерація, у якій кожний її член жив власними турботами, тобто сам по собі. Директорію роздирали більшовики і білогвардійці, а Національну раду шматували поляки і румуни. Перша шукала союзу з поляками, а друга — з білогвардійцями, тобто з ворогами один одного. Ситуація у відносинах УНР — ЗО УНР загострювалась у міру все більшого зосередження влади і там і там у одних руках. Два диктатори — це занадто для однієї держави. Самозваний диктатор УНР С. Петлюра зовсім не бажав ділити владу з легітимним диктатором ЗО УНР Є. Петрушевичем, не визнавав його «уповновласненої» посади і всіляко прагнув повністю підпорядкувати Галичину. Це, звичайно, викликало відповідну реакцію. Диктатори ставились один до одного нестерпно, а звідси — обопільні акти зради. Але й вони не допомогли: поразки восени 1919 р. переслідувала і ту, й іншу сторони. Спочатку Є. Петрушевич, а за ним і С. Петлюра втекли за кордон. Штучно створена держава розвалилась. Соборна Україна припинила своє існування.

УНІВЕРСАЛ ТРУДОВОГО КОНГРЕСУ УКРАЇНИ. Документ ухвалено 28 січня 1919 р. після юридичного скріплення возз'єднання УНР і ЗУНР та надання Директорії дозволу на «владу і оборону краю». Протягом майже року Універсал виконував роль тимчасової конституції УНР.

Від імені робітників і селян України (зважаючи на те, що 95 відсотків місць у Трудовому конгресі надавалось саме цим верствам населення, таке право існувало реально) передпарламент УНР вітав перемогу Директорії над ненависним ярмом гетьманщини, під яким український народ зазнавав тяжких мук і катування протягом семи місяців. Констатувалось, що Директорія, звільнивши народ від гетьманської неволі, заслуговує на повну довіру селянства й робітників, і тому їй доручається вести всю державну роботу в Україні. Сам Конгрес оповіщав український народ, що, виходячи з складних обставин, припиняє свою роботу, а його делегати роз'їжджаються по містах, повітах і волостях для організації оборони рідного краю.

Всю вищу владу Універсал передавав Директорії, яка мала поповнити свій склад представником від Наддністрянщини. Підготовку документів до наступної сесії Трудового конгресу повинні були здійснювати 6 комісій, створених за з'їзді: по обороні республіки, земельна, освітня, бюджетна, закордонних справ, харчових справ. Виконавча влада покладалась на Раду народних міністрів, підзвітну Трудовому конгресові, а під час перерви у його засіданнях — Директорії. На місцях передбачалось передати владу представникам РНМ, які мали працювати у тісному контакті і під контролем губернських і повітових Трудових рад, а останні повинні були створюватись пропорційно з представників селянства і робітників. Завдання розробки Інструкції про вибори до Трудових рад покладалось на РНМ і комісії Конгресу.

Універсал декларував обов'язковість закріплення демократичного ладу в Україні, а тому уряд і комісії мали підготувати ще й окремий закон про вибори Всенародного парламенту Незалежної Соборної Української Республіки. Конгрес приписував Директорії і РНМ: 1) проводити й надалі земельну реформу, в основі якої лежить передача землі без викупу трудовому народові; 2) дбати про негайну заборону безробіття шляхом відновлення промисловості, про поліпшення долі українських робітників і закріплення їх революційних здобутків; 3) боронити УНР від зовнішніх ворогів і відстоювати право українського народу порядкувати своїм життям.

Конгрес підкреслював, що проти України зосереджують свої сили не тільки імперіалістичні контрреволюційні вороги, а й «Совітська Росія», яка не по правді називає себе соціалістичною, «посилає своїх наймитів-китайців та калмиків» проти незалежної України. «Конгрес Трудового Народу України,— зазначалось в Універсалі на його закінчення,— визнає, що захват московським більшовицьким військом нашої землі може привести до приходу нових чужеземців, які тільки й ждуть того часу, коли на Україні запанує більшовицьке безладдя, щоб напасти на розбиту, зруйновану і пограбовану Україну. Конгрес Трудового Народу України запевняє перед усім світом, що український народ бажає миру з усіма народами і не має думки забрати під свою власть чужі землі, але він не допустить ніяких замахів від якої б не було держави на свою цілість, самостійність і незалежність. Не тільки протестами, але й оружною силою трудове селянство й робітництво покаже, що український народ не потерпить над собою насильства й кривди. Конгрес Трудового Народу України, стоячи за самостійну Українську Народну Республіку, для рятування землі і волі закликає щирих синів землі Української стати кріпко до зброї під стяг славного війська Директорії Народної Республіки».

Після розвалення Соборної України у листопаді 1919 р. Універсал, що надавав Директорії необмежену диктаторську владу, фактично втратив силу.

УНІВЕРСАЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ — звернення програмного характеру, видані Українською Центральною Радою у червні, липні, листопаді 1917, січні 1918.

Перший У. УЦР став наслідком тримісячних спроб порозуміння УЦР з Тимчасовим урядом, які виявились марними, бо Петроград взяв твердий курс на «єдиную і неділимую» Росію і рішуче відмовлявся визнати право України на автономію. Головні ідеї, висловлені в У.,— це стислий підсумок обговорення проблем самовизна-

чення України на Першому селян. з'їзді, Четвертих зборах УЦР та Другому військ. з'їзді. Перший У. УЦР до укр. народу в Україні і поза Україною сущого схвалено 10 червня 1917. Гол. його призначенням було безпосереднє звернення до всіх українців із закликом у тяжкий час вседержавного безладдя самостійно організовуватися і приступити до негайного закладення підвалин автономного ладу. У ньому ще раз наголошувалось на суті домагань молодої укр. демократії до волі, до права самостійного порядкування своїм життям, до створення шляхом вселюдного, рівного, прямого і таємного голосування Укр. Установчих зборів, до національно-терітор. автономії у складі Росії. У стислій формі викладались вимоги УЦР до Тимчасового уряду. Акцент робився на сподіваннях, що по всій Росії будуть передані поміщицькі, казенні, царські, монастирські та ін. землі у власність народу. УЦР проголошувала себе виразником всенарод. волі і брала на себе у зв'язку з цим весь тягар відповідальності. Універсал закликав укр. громадян до згоди й порозуміння з демократією ін. національностей і до усунення на місцях осіб і органів, «ворожих до українства», але не насильницькими методами, а шляхом їх переобрання.

Другий У. УЦР побачив світ 3 липня 1917. Він став наслідком переговорів керівництва УЦР з 4-ма міністрами Тимчасового уряду — О. Керенським, М. Терещенком, Г. Церетелі та М. Некрасовим у Києві і закритих засідань V сесії Центральної Ради, які відбулись 30 червня — 1 липня. Результати двосторонньої угоди з боку УЦР були оприлюднені у II Універсалі, а з боку Тимчасового уряду — у спеціальній постанові, надрукованій теж 3 липня. Центр змушений був піти на деякі поступки щодо автономії України. В Універсалі офіційно було заявлено, що Петроград протягує руку представникам укр. демократії, закликає у згоді з ними творити нове життя, визнає Генеральний Секретаріат як носія найвищої краєвої влади в Україні, склад якого затверджується Тимчасовим урядом за погодженням з УЦР, допускає представників Центральної Ради до кабінету військ. міністра, до Генерального штабу Верховного Головнокомандуючого з тим, що вони будуть брати участь у справі українізації війська без порушення боєздатності армії. Тимчасовий уряд заявив про своє прихильне ставлення до розроблення проекту національно-політ. статуту України, а також проекту про вирішення земельної справи для їх винесення на Всеросійські Установчі збори. У відповідь на такі поступки УЦР проголосила, що відкладає здійснення автономії до названих зборів і рішуче відкидає будь-які самовільні кроки для її досягнення. Генеральний Секретаріат урядом не називався. А у петроградській постанові центр недвозначно підкреслював необхідність зберігати бойову єдність армії, свою рішучість не допускати територіального комплектування війська. Але й така «куца» постанова поклала початок черговій кризі Тимчасового уряду: на знак протесту проти цього документа уряд покинули три міністри — кадети.

Третій У. УЦР від 7 листопада 1917, відкидаючи більшовицькі ідеї, був проникнений глибокою тривогою за подальшу долю Росії та України, за розпалення міжусобної кривавої боротьби, стрімке поширення безладдя, руїни, занепаду. Згідно з цим документом Україна ставала частиною федерат. Рос. республіки, офіційно проголошеної ще 1 вересня 1917, і одержувала найменування Української Народної Республіки. До її території зараховувались Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська та Таврійська (без Криму) губернії. Щодо Крушини, Холмщини, Воронежчини та деяких ін. суміжних губерній і областей, населених українцями, то їх долю мали вирішити майбутні домовленості. Ін. визначними проголошеннями III У. УЦР стали: 1) скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі і проголошення їх власністю всього трудового народу; 2) встановлення 8-годинного робочого дня; 3) запровадження держ. контролю над продукцією промисловості; 4) якнайшвидше досягнення миру; 5) скасування смертної кари та амністія політ. арештантам; 6) зміцнення і поширення прав місцевого самоврядування; 7) закріплення загальнолюдських демокр. свобод слова, друку, віри, зібрання, союзів, страйків, недоторканності особи і помешкання, можливості застосування місцевих мов у відносинах з усіма установами; 8) надання росіянам, євреям і полякам права на національно-персональну автономію та на вільний нац. розвиток усім ін. народам, які мешкали в Україні; 9) зобов'язання врятувати від голоду не лише укр. народ, а й фронт та великі частини Рос. республіки. Універсал проголошував 27 грудня днем виборів до Українських Установчих зборів, а 9 січня — днем їх скликання.

Четвертий У. УЦР, хоч і був датований 9 січня, у дійсності видано 11 січня 1918. У ньому констатувалось повне знесилення України чотирма роками лютої війни. У пограбуванні і насильствах звинувачувалось більшовицьке військо, а петроградська РНК — у затягуванні укладення миру. Виходячи з таких констатацій, УЦР проголошувала УНР самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою укр. народу, яка хоче жити у злагоді і приязні з усіма сусідами. В Універсалі підтверджувався напрям на тверду і рішучу боротьбу з більшовиками, на досягнення мирної угоди у Брест-Литовську, на переобрання волосних і повіт. народних рад, міських дум, на соціалізацію і передачу землі трудовому народу без викупу, а лісів, вод і надр — у порядкування Ради Народних Міністрів УНР, на переведення всіх фабрик і заводів з воєнного до мирного стану, збільшення продукції народ. споживання, монополізацію найважливіших галузей торгівлі, залізної, вугільної, тютюнової промисловості, встановлення державно-народ. контролю над усіма банками, боротьбу з безробіттям, національно-персональну автономію, скликання Укр. Установчих зборів. В універсалі не приховувалось, що самостійність потрібна УНР, насамперед, для підписання миру з Четверним союзом, а серед держав, ворожих Україні, Німеччина не називалась. Слід підкреслити, що проголошена самостійність не мала абсолютного характеру, бо вирішення питання про федеративний (!) зв'язок з республіками колиш. Рос. імперії покладалось в Універсалі на майбутні Укр. Установчі збори.

УСТАВА НА ВОЛОКИ ГОСПОДАРЯ ЕГО МИЛОСТИ ВО ВСЕМ ВЕЛИКОМ КНЯЖЕНІЇ ЛИТОВСКОМ 1557 р.— закон, затверджений польським королем Сигізмундом II Августом, про проведення аграрної реформи на території князівства Литовського. Щоб поставити певні межі для селянської займанщини і провести одностайне оподаткування землі селян, вільні землі вимірювали і ділили на однакові ділянки в трьох полях. Кращі орні землі забиралися під державні володіння та передавались магнатам під фільварки, а гірші — ділилися між селянськими господарствами по одній, половинній або четвертинній частині на дворище. Примусово вводилася трьохпільна система. Устав на волоки передбачав упровадження єдиної системи землеподілу, водночас він став засобом збільшення відробіткової ренти. Цей закон значно обмежив права переходу селян і встановлював для селян низку натуральних повинностей: селяни, осілі на волоках, мали платити натурою й грішми. Крім того, вони підлягали панщині. Кожний дорослий член дворища мусив працювати в маєтку свого пана два дні щотижня.

З появою Уставу на волоки право селян на власну землю вже не визнавалося законом: вони могли обробляти землю, але володіти нею міг тільки феодал. Волочна реформа ще не закріплювала остаточно землю за селянином: він міг піти геть, посадивши на своє місце іншу особу. Фактично це було важко зробити. Селяни підпа-

дали під нагляд дрібної адміністрації. Внаслідок цього втрачала значення сільська громада, ламався зв'язок, яким вона утримувала всіх своїх членів.

Реформу було проведено в Литві і Білорусії, й частково в Україні (у Кременецькому повіті — на Волині, де були великокнязівські володіння). Наприкінці XVI — початку XVII ст. волочний спосіб запроваджували на Правобережній Україні, що спричиняло до селянсько-козацьких повстань.

УСТАВИ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВИЧА ТА ЯРОСЛАВА ВОЛОДИМИРОВИЧА (МУДРОГО) — пам'ятки даньоруського церковного права. В них обумовлюються форми і розміри матеріального забезпечення церкви та межі церковної юрисдикції стосовно столичної Київської митрополії. Ця обставина, а також те, що законодавцями цих статутів є великі київські князі, а в створенні Устава Ярослава брав активну участь київський митрополит Іларіон обумовило дію зазначених статутів на території всієї Київської Русі.

В їх тексти вносилися нові норми, які відображали зміни в співвідношенні світської та церковної влад в окремих князівствах у процесі розвитку феодальних відносин та еволюції державного устрою і самої церковної організації. За списками церковних статутів Володимира й Ярослава можна не тільки встановити систему матеріального забезпечення церкви, межі церковної юрисдикції і норми церковного права давньо руської держави — Київської Русі, але й дослідити розвиток цих інститутів і норм у різних князівствах Київської Русі в XIII—XV ст. ст.

Статут князя Володимира визначав місце церковної організації в державі — джерела її матеріального забезпечення, сфери юрисдикції. Це своєрідна згода між державною та церковною владами. Статут вміщує відомості про хрещення Київської Русі, створення в Києві церкви Богородиці, норми щодо забезпечення її в формі десятини від надходжень княжого, судового, торгового мита, від приплоду худоби і зборів врожаю. Статут містить посилання на згоду князя Володимира з княгинею Анною та князями-спадкоємцями, а також норми про передачу під юрисдикцію церкви кола справ, пов'язаних з внутрішнім життям сім'ї, справ людей церковних та окремих соціальних груп, в яких була зацікавлена церква. Це — документ, який відображав поділ централізованої феодальної ренти та іншого мита між світською і церковною владами в період раннього та розвинутого феодального устрою.

Статут князя Ярослава розвиває основні ідеї, які були закладені в Статуті князя Володимира. Якщо в Статуті Володимира лише окреслювали предмети церковного регулювання, то в Статуті Ярослава перелік церковних судів подано в розгорнутому вигляді і до того ж із зазначенням наслідків порушення норм церковного права. Більшість статей Статуту Ярослава присвячена регулюванню взаємовідносин статей взагалі і шлюбно-сімейних відносин зокрема. Але це не означає, що Статут Ярослава є кодексом шлюбного права, оскільки відносини між статями розглядаються переважно з кримінально-правових позицій. Наприклад, санкції деяких норм вміщують вказівки на два, часом й на три види відповідальності — на кримінальну, цивільну й власне церковно-правову. Є в Статуті й типово шлюбно-правові норми, хоч і небагато.

Зрештою, крім норм, які регулювали відносини мирян, у Статуті містяться кілька статей, які регулюють відносини церковних людей. Це характеризує Статут Ярослава як кодекс відомчого внутрішньоцерковного права. Він вміщує статті щодо провин членів церковного притчу та монахів як за справами, які характерні для церковної юрисдикції взагалі, так і щодо проступків, які пов'язані з особливим моральним і юридичним статусом цих становних груп.

Церковні статути дають змогу визначити місце християнської церкви в давньоруській державі. Вони закріплювали привілеї служителів церкви, фіксували позиції феодала по відношенню до безпосередніх виробників, за рахунок яких вони існували.

III. УРОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

ВСТУП

У розділі висвітлюються найактуальніші для сьогодення проблеми національного державотворення з глибин віків до кінця XX століття. Насамперед, група статей присвячується процесові формування Київської держави, добі її розвитку, еволюції виникнення нових політичних центрів на території Київської імперії, питанням функціонування Галицько-Волинського князівства, тобто першому етапові практичного втілення ще не обгрунтованої тоді теоретично національної державницької ідеї. У цьому зв'язку слід підкреслити, що державницькі змагання в Україні мають багатовікові традиції, що сягають своїм корінням як у місцеві (орін'якська, мадленська, свідерська, тарденуазька, кампінська, трипільська, гребінецька, маріупільська, ямна, надбузька, катакомбова, зрубна, скринькова, кіммерійська, гетська, білогрудівська, висоцька, липицька), так і привнесені іншими народами (шельська, муст'єрська, ашельська, солютрейська, майкопська, унетицька, лужицька, комарівська, скірська, кобанська, трацька, скіфська, грецька, сарматська, кельтська, римська, гепідська) археологічні культури.

Наші пращури на сучасних українських землях до створення власних держав, починаючи з старшого палеоліту і до бронзової доби, крок за кроком пройшли всі стадії первісного матеріального виробництва: мисливство, рибальство, збирання готових продуктів, засвоєння вогню, печерні житла, хліборобство, скотарство, гончарство, ткацтво, бронзівництво тощо. У соціальному і духовному відношенні не уникли вони стихійного і організованого кочівництва, матріархату, патріархату, племінної організації, поганських вірувань і первісної військової демократії.

Задовго до виникнення слов'янських племен (VII—V ст. до н. е.) греки-переселенці на північному узбережжі Чорного моря заснували Ольвію, Тіру, Пантикапей, Феодосію, Херсонес, Патраей, Тірітаку, Гермонассу, Фанагорію та деякі інші держави-поліси, частина з яких бл. 480 р. до н. е. на берегах Керченської затоки об'єднались у Боспорське царство, де протягом майже тисячоліття мешкали не лише греки, а й скіфи, торети, синди, меоти тощо. Бік о бік з Боспором у Криму і Причорноморських степах існувала ще й могутня країна Скіфія (Скітія). Але врешті-решт Боспорське царство стає однією з римських провінцій і поступово занепадає, а скіфів витісняють сармати. За доби великих переселень народів (III—VII ст.) на землях наших пращурів панували і готи, і гуни, і алани, і авари, і хозари. Та всі вони поступились місцем досить міцному союзу протоукраїнських слов'янських племен антів, а також дулібів, полян, древлян, сіверян, уличів, тиверців, які у VI—VII ст. і започаткували процес державотворення з Куявії, Славії й Артанії, тобто ранньофеодальних політичних утворень з центрами, за багатьма припущеннями, відповідно у Києві, Переяславі та, приблизно, у межах сучасної Миколаївщини. У подальшому вплив на державотворчі процеси тут здійснювали варяги, угри, печеніги, половці, хозари, татари та деякі інші народи.

На стику VIII і IX ст. ст. у середній течії Дніпра від Росі на півдні та Прип'яті на півночі виникає Київське князівство, що згодом стало політичним осередком величезної імперії — Руської (Київської) держави. Вона витримала період становлення (IX—X ст.), період розквіту (кінець X — перша половина XI ст.), період феодального роздроблення (друга половина XI — перша половина XII ст.) та період занепаду (з середини XII ст.). На межі XII—XIII ст. ст. естафету національного державотворення приймає Галицько-Волинська земля, яка завдяки Роману Мстиславовичу, Данилу Романовичу та їх нащадкам ще протягом майже 150 років продовжувала і розвивала державницькі і духовні традиції Київської Русі. Але й Галицько-Волинська держава не витримала ударів численних зовнішніх ворогів і, починаючи з 1349 р., ця етнічна українська територія на шість століть була відірвана від материної землі і перетворилась на вкрай пригнічену занедбану околицю чи то Польщі, чи Угорщини, чи Австрії, чи Німеччини.

Причин падіння української державності за княжих часів чимало. М. Костомаров називає серед них татарську навалу, слабкий зв'язок удільних князівств та несприятливу для створення міцної держави вдачу українців. М. Грушевський у цьому плані виокремлює брак органів федеративного устрою, механічність з'єднання князівств, уповання лише на верхню меншість, яка не мала підтримки в масах, піднесення боярства і міщанства над князями, княжі міжусобиці, звернення князів за підтримкою до зовнішніх сусідів, упадок торгівлі і промислу, напади кочовиків, нашес-

тя володимиро-суздальських князів, ворогування з Польщею і Литвою.

Татаро-монгольську навалу М. Грушевський вважає лише другорядною причиною падіння Київської Русі, а В. Липинський взагалі її за таку не вважає. Підтримуючи багато в чому норманську теорію походження Давньоруської держави, він підкреслює такі її слабкості, як охлократичний устрій, заснований на неосілій, не володіючій землею силі княжих дружин, об'єднання і уніфікація ворогами не споріднених, а різнобарвних племен з відмінними інтересами, відсутність класократії, наступ московської охлократії зі Сходу, внутрішню руйнівну силу польської демократії, здеморалізованість руських класократичних елементів, що інколи з'являлись, і їх поразку з боку демократичних поступовців, гострий брак войовників-продуцентів, вбивство галицькими боярами Юрія-Болеслава і вирізання його прихильників, відсутність консервативної державницької традиції тощо.

Не підтримав історичної схеми М. Грушевського з самого початку С. Томашівський, який вважав, що українська державність бере відлік не з Київської Русі, а з Галицько-Волинського князівства. Відрізняються його погляди і від точки зору В. Липинського: С. Томашівський доводить, що держава може постати виключно через націю, а В. Липинський переконаний, що народ перетворюється у націю тільки через державу. Головною причиною занепаду Галицько-Волинського князівства С. Томашівський вважає литовську, угорську, польську, турецьку та московську експансії. Один з петлюрівських голів уряду УНР І. Мазепа пише, що Київська Русь і Галицько-Волинська держава загинули через відсутність добре організованої мілітарної сили, нападів кочовиків та занепаду торгівлі.

І. Крип'якевич на перший план недоліків державних утворень IX—XIV ст. ст. висуває неосяжні їх території з нерозвинутими комунікаціями, швидке розростання княжої династії та нестачу у них визначних діячів, занадте допущення до влади боярства, хрестові походи, які пересунули торговельні шляхи з України у Середземне море й Італію, нашестя «кочової Азії», навала Польщі. Р. Млиновецький вбачає коріння зла у руйнуваннях Києва Юрієм Довгоруким та його сином Андрієм Боголюбським у XII ст., після чого «татарам не було вже що грабувати», а тягар падіння Галицько-Волинської держави він цілковито перекладає на сваволю галицьких бояр. За В. Мацяком, головним винуватцем загибелі Галицько-Волинського князівства є золотоординський хан Узбек, який через посуху в татарських степових країнах на початку XIV ст. тричі вщент руйнував його землі та нищив поселення. На думку Д. Донцова, стрижневою «нечистою силою» для Давньоруської держави, силою,— яка її погубила, стали «міщанські холодні серця» киян, які завжди зраджували того чи іншого князя-лицаря.

Як би там не було, але перший етап національного державотворення, де провідниками були руські князі, завершився невдало: українські землі виявились роздертими на шматки між Литвою, Польщею, Угорщиною, Молдавією, Туреччиною, Кримським ханством і Московщиною. Початок другому етапові державного будівництва на Україні у XVI ст., якому присвячено чимало статей даного розділу, поклали козаки, створивши за Дніпровськими порогами військовий і адміністративний центр — Запорізьку Січ — з власними «законодавчими» (загальні зібрання або військові ради) та виборними виконавчими (кошовий отаман, військовий отаман, курінні отамани, полковники, писарі, осавули) органами; органами власного судочинства, у яких судові функції на основі звичаєвого козацького права і традицій виконували майже всі представники «виконавчої» влади. Козацька військово-спартанська демократична система організації суспільно-політичного життя мала всі ознаки, притаманні державному управлінню.

Козаки під проводом своїх отаманів у другій половині XVI — першій половині XVII ст. ст. здійснили серію збройних виступів проти ляхів з гаслами розширення власних привілеїв. Налякані розмахом повстань, у 1638 р. поляки скасували запорізьке гетьманство і вжили низку заходів для нівелювання козацьких свобод. Жертвою чергового шаленого тиску на права і вольності українського козацтва став і вихованець єзуїтського колегіуму і Київської братської школи, неодноразово раніше обласканий поляками та скривджений турками, чигиринський сотник Б. Хмельницький. Розпочавши війну за заподіяну йому шкоду, тобто внаслідок грубого порушення його прав і привілеїв, він досить швидко еволюціонував до усвідомлення категорії етнічної свободи українства, здогадки про яку висувались ще З. Копистенським, Й. Борецьким та деякими іншими православними і світськими мислителями. Хмельницький спочатку орієнтувався на створення козацької територіально-політичної автономії у складі Речі Посполитої, де могли б об'єднатись руський, польський і литовський народи, а після переможного ходу повстання у 1648—1649 рр. відкинув такі концепції і став дотримуватись ідеї політичної самовизначеності України у межах Давньоруської держави на чолі з єдиновладним, самодержавним гетьманом-монархом.

Започаткована Б. Хмельницьким українська державницька ідея, по суті, була ідеєю монархічною. Враховуючи, що гетьман неодноразово демонстрував свій нахил до необмеженого диктаторського владарювання, віддавав перевагу становим привілеям верхівки, а право ухвалення обов'язкових для виконання універсалів надав ще й власній дружині, можна зробити обґрунтоване припущення, що у разі повної перемоги з нього б вийшов взірцевий самодержець, котрий викорінив би не лише залишки козацької демократії і республіканського устрою Запорізької Січі, а й аристократичної польської олігархії. У цьому випадку жодного кроку вперед на шляху становлення і ствердження природних прав людини і громадянина Україна не зробила б. Як не зробила його вона і по поверненні Б. Хмельницького до ідеї автономії після низки поразок у національно-визвольній війні.

Народ, який протягом кількох століть перебував у ярмі ляхів, масово підтримав Б. Хмельницького, сподіваючись саме на скасування обридлого станового устрою суспільства і запровадження рівності всіх верств населення. Багатотисячне селянство прагнуло отримати козацькі права і вольності. Але його надії виявились марними. Вже після Зборівської перемоги у серпні 1649 р. і започаткування української держав-

ності у складі Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств сам Б. Хмельницький відновив політику тиску на селянство скасуванням особистих свобод, якими вони фактично користувались з січня 1648 р., тобто з початку національно-визвольної війни. Захопивши реальну владу, козацька верхівка на основі Зборівського договору, яким Ян Казимір стверджував її вольності і доводив кількість реєстрових козаків до 40 тис., розпочала інтенсивне відновлення становості суспільства. Ось чому вже у 1651 р. Б. Хмельницький спромігся закликати під свої знамена майже втричі менше селян, ніж у 1648 р.

Стрімка втрата підтримки народу поряд з іншими важливими факторами стала головною причиною того, що результатом 6-літньої війни виявився лиш протекторат російського царя, встановлений після відповідних рішень Земського собору від 1 жовтня 1653 р., січневої (1654 р.) Переяславської ради, 23 прохальних пунктів Б. Хмельницького, затверджених царем Березневих або Московських статей від 21 березня 1654 р., монаршої грамоти Б. Хмельницькому з генеральною старшиною, з полковниками і всім Запорізьким військом від 27 березня 1654 р., царської жалуваної універсальної грамоти суддям, городничим і всій взагалі малоросійській шляхті від того ж 27 березня, царських грамот міщанам м. Переяслава від 4 березня 1654 р. і м. Києва від 16 липня 1654 р. Саме ці документи можна вважати безперечною заслугою Б. Хмельницького у галузі відстоювання прав і свобод мешканців гетьманщини, бо завдяки йому особисто гетьман, панівна верхівка, еліта українського суспільства після переходу під протекторат Москви жодну з колишніх переваг у правовому становищі не втратили. У названих статтях, пунктах і грамотах чітко фіксувались:

1. Права і обов'язки козацької старшини і привілейованої частини, тобто реєстрового, козацтва: право на вільне обирання глави держави — гетьмана; право на власну адміністрацію; право на власний суд; право на власне законодавство; право на козаче військо у 60 тис. чоловік; право на постійне грошове утримання; право на земельні наділи та інші маєтки й їх недоторканість; права їх успадкування; право спадкоємців на привілеї батьків; право на дипломатичні стосунки з країнами, посли яких приїжджають на Україну з добрими намірами; право гетьмана на данину на булаву, тобто на Чигиринське староство з усім, що до нього належить, та ще й на тисячу золотих червінців на рік; право на звільнення від податків і повинностей; зобов'язання царя ні за яких умов не порушувати надані тепер і раніше привілеї, обов'язок гетьмана чинити присягу на підданство і вірність государеві; обов'язок старшини і реєстрових козаків служити царю; обов'язок запорізького війська затримувати послів іноземних держав, що виявляють ворожі наміри; обов'язок не вступати ні у які зносини з турецьким султаном і польським королем та деякі інші.

2. Права і обов'язки української шляхти: право на всі привілеї і вольності, які вона мала раніше; право на обрання власних станових суддів; право на судочинство за своїми колишніми постановами; право на створення місцевих органів самоврядування; право на землеволодіння та його недоторканість; обов'язок царя і його служилих ні в чому не порушувати прав мирських людей; обов'язок шляхти «ходити битися з государевими ворогами і в усьому бути государевій волі слухняними навіки».

3. Права і обов'язки міщан: право на створення магістратів; право на обрання війтів, бурмістрів, райців, лавників та інших міських урядників; право на безмитну торгівлю київських купців в українських містах; право мати товарні склади і право на митні пільги з торгу пивом, медом, вином, горілкою й іншим харчем; право київських міщан на звільнення від військової служби; їх же право на користування ввечері та вночі світлом «але з осторогою»; право на вивільнення киян з козацької юрисдикції; обов'язок забезпечувати надходження грошових і хлібних прибутків до царської казни; обов'язок царських воєвод «не ламати прав міщан і не чинити ще якісь ущемлення».

4. Релігійні права й обов'язки: право київських митрополитів на маєтки, якими вони володіли раніше; право на православну християнську віру грецького закону, на святу божу східну церкву; обов'язок царя не порушувати духовних прав священослужителів і мирян; обов'язок уніатів «віддати божі церкви назад» і не нищити православної віри.

Саме зажерливість української шляхти і козацької верхівки, яких цікавила, у першу чергу, не незалежність України, а особисті корисливі здобутки у вигляді землі, маєтків, промислів та інших привілеїв, особиста свобода панування над суспільством, призвели до наступних міжгетьманських та міжполковничих бійок, низки актів зрадництва, постійної зміни політичних орієнтацій, ворожнечі можновладців Правобережжя і Лівобережжя; до відкинутої народом Гадяцької унії 1658 р., що потягла за собою громадянську війну, фактичну окупацію російськими військами України та значне обмеження козацького самоврядування; до ганебного Слободищенського трактату 1660 р., що перетворював Україну у провінцію Польщі; до Московських статей 1665 р., які небувало обмежували автономні права українських земель у складі Росії; до першого поділу України між Польщею і Росією за Андрусівським перемир'ям 1667 р. і наступного за ним періоду Руїни, що перетворив Правобережжя у пустелю; до віддання українців Поділля на поталу туркам і татарам за Бучацькою угодою 1672 р.; до другого поділу України за Бахчисарайським договором та «Вічним миром» між Росією, Туреччиною та Польщею у 80-х роках XVII ст.; до спустошення українських земель шведськими та російськими військами на початку XVIII ст.; до заборони друкування книжок українською мовою з 1721 р.; до остаточного зруйнування Запорізької Січі, ліквідації залишків козацького війська і, нарешті, до повного знищення автономії і третього поділу України між Росією і Австрією наприкінці XVIII ст.

Такий процес занепаду української державності, а разом з ним і правового становища переважної більшості людей, протягом майже у півтора століття відбувався на фоні, коли українська шляхта і козацька старшина, за словами В. Антоновича, «дбала тільки про свої власні інтереси і грабувала народ усякими правдами і неправдами», а численні гетьмани, кошові і полковники погрузнули у чварах і взаємному ни-

щенні один одного. Багато з них (Д. Многогрішний, І. Сірко, І. Самойлович, А. Войнаровський, Т. Цюцюра, С. Палій, І. Глоба, Децик, П. Полуботок, П. Калнишевський та ін.) разом з дітьми, дружинами й іншими родичами були заслані до Сибіру, Соловків чи ув'язнені у Петропавловській фортеці, головним чином, за підступними доносами тієї ж верхівки; дехто (І. Безпалий, Ю. Хмельницький) подався у ченці; дехто (В. Кочубей, І. Іскра, Я. Сомко, В. Золотаренко, В. Дрозденко, І. Брюховецький, Я. Косинський) страчений своєю ж старшиною; дехто (І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Богун, С. Опара) сконав на польських чи турецьких шибеницях; дехто (П. Тетеря, І. Мазепа, П. Іваненко (Петрик), П. Орлик) іноді з чималими козацькими скарбами втік за кордон та ще й отримав там землі і маєтки за вірну службу тій чи іншій короні. Лише поодинокі гетьмани (М. Ханенко, І. Скоропадський, Д. Апостол) померли своєю смертю на своїй землі, а окремим з них (П. Дорошенко) навіть після служіння «і богу, і чорту» вдалося домогтися відпущення «гріхів», отримати від російських царів величезні маєтки і спокійно закінчити життя під особистим покровительством самодержців. Тут слід підкреслити, що, на відміну від польських королів і турецьких султанів, які фізично знищили десятки гетьманів і кошових (до Б. Хмельницького переважну більшість), російські царі ставились досить милосердно до підступних дій козацької старшини і неодноразово оголошували їм християнське прощення.

Відносно внеску того чи іншого гетьмана в українську державницьку ідею, то він був різним. Насамперед, це стосується статей-конституцій, які підписувались кожним черговим Лівобережним гетьманом (крім І. Виговського) з московським царем, починаючи від статей Б. Хмельницького, про які вже йшлося, і до І. Мазепи, з яким така угода виявилася останньою. Та й 23 прохальні пункти Б. Хмельницького, які умовно можна вважати започаткуванням українського конституціоналізму, до 1657 р. козакам відомі не були, оригінал їх знищений чи загублений, а саме тому не виключена можливість їх фальсифікування у подальших варіантах публікацій у вигляді передмови до наступних договорів з Москвою. Вперше було оприлюднено в усній формі ці конституції при виборах І. Виговського у жовтні 1657 р., а у письмовому вигляді — Києво-Печерським монастирем після повернення на Чорній раді на гетьманство трохи змужнілого, вже 18-річного Ю. Хмельницького.

Але до статей Б. Хмельницького, яких вже стало 14, було додано 19 нових, які й увійшли в історію під назвою Переяславських конституцій, других Переяславських або статей Ю. Хмельницького. У них підтверджувались надані у 1654 р. «всі права і вольності в добрах і судах», а у деяких випадках такі права і вольності навіть поглиблювались. Зокрема, російським воєводам приписувалось не втручатись у козачі справи, не розширювати власних маєтків, не брати у нереєстрових козаків харч і підводи, не розташовувати у їх дворах ратних постояльців, не заважати місцевим полковничим зборам. Але тут же виявлялась очевидна неповага до прав некозачих верств: всі такі військові повинності, тобто надання харчу і підвод припадали «на всяких жителів», «на міських та сільських жителів», а 17-а стаття вже у нормативному порядку зобов'язувала війтів, бурмістрів та міщан утримувати царських посланців, бояр, воєвод, наказних людей та послів інших держав.

Можна, мабуть, вважати за деяке зміцнення вольностей рядових козаків вказівку 8-ї статті про обов'язковість для гетьмана «ради і поради усієї черні при виборах когось у полковники або інші керівні люди». Не міг гетьман без «ради і поради черні» і знімати старшину з посад. 12-ту статтю Переяславських конституцій, у якій гетьману заборонялось самовільно карати на смерть козацьку старшину, можна розцінювати подвійно: з одного боку, це сприяло зміцненню права людини на життя, бо запобігало необґрунтованим стратам, а з іншого — прирівнювало громадян України до царських підданих, позбавляло їх судового імунітету, підривало довіру до козацьких судів і обмежувало їх вольності і самостійність. Важливе значення у справі захисту прав особистості мала зафіксована у 13-й статті домовленість про звільнення полонених по обидва боки Дніпра.

Вміщували Переяславські конституції і перші значні обмеження раніше наданих козакам прав і вольностей. Так, їм і гетьманові наказувалось завжди бути готовими виконувати будь-які царські зволення щодо військової служби, без жодного зволікання посилати озброєні полки московському государеві, заборонялось вирушати без царського указу у військові походи. За порушення останнього пункту винні карались смертю. Російські війська віднині розташовувались не лише у Києві, а й у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані. Приписувалось ліквідувати усі козацькі залоги у Білорусії, а хто буде там називати себе запорожцями, «то тих ловити і карати за горло».

Гетьман мав обиратися тільки з дозволу московського государя, і без санкції останнього ніхто не міг його змінювати. Йому належало «бути вірним і навіки невідступним його царській величності і не забавлятися ніякими лядськими оманками, не вірити ніяким вимовам про Московську державу». Грубо нехтувались права неправославних і навіть новохрещених іноземців: їх суворо заборонялось обирати або призначати на будь-які керівні посади. Смертній карі підлягали за 18-ою статтею козацькі старшини, які не вчинять присяги государеві. Подальшому закріпаченню селян сприяла зафіксована у Переяславській конституції домовленість про взаємне повернення «збіглих» з Московщини людей до своїх хазяїв, а біглих черкасів — до Запорізького війська. Приховування втікачів каралось смертю. Та найбільше, навіть цинічне, нехтування правами людини виявилось у рішенні віддати на царську розправу всю рідню гетьмана І. Виговського, що теж передбачалось Переяславськими конституціями.

Але заприсягнуті на Євангелії «вічна вірність» і «вічне підданство» цареві з боку Ю. Хмельницького не тривали й року. Вже в жовтні 1660 р. у Слободищі молодий гетьман вирішив перетворити Україну на звичайнісіньку провінцію Польщі, що боляче вдарило по інтересах і вольностях не лише козацької старшини, а й української шляхти, у якої відбирались набуті маєтки для повернення колишнім хазяїнам-ляхам, і православного духовенства, яке знову попадало

під зверхність чи то греко-католицької, чи то римсько-католицької церкви. Ось чому вояків Ю. Хмельницького били на Лівобережжі не стільки російські війська, скільки козацькі полки. Результатом цієї чергової бійки стала унікальна і чи не єдина у світовій політико-правовій практиці ситуація, коли Україну вже не два, не три, а цілих дев'ять гетьманів, самозваних і офіційних, несамовито розтягували у різні боки (І. Безпалий, Ю. Хмельницький, Т. Цюцюра, Я. Сомко, В. Золотаренко, П. Тетеря, І. Брюховецький, С. Опара, П. Дорошенко та Дацко Васильович): до Туреччини і Кримського ханства, Польщі і Росії.

Найспритнішим з них виявився І. Брюховецький, який досить вдало видавав себе на Запоріжжі поборником прав і свобод козацької черні, а насправді підступно шукав підтримки російського царя у справі придушення перерахованих «опонентів», двох з яких розстріляв, двох заслав до Сибіру, а ще двох стратив П. Дорошенко. У 1663 р. у Батурині І. Брюховецький і російський уряд уклали Батуринські конституції, що підтверджували Березневі статті 1654 р., але відчутно обмежували права і свободи українських селян та міщан (віднині вони мали харчувати за свій рахунок московське військо) утискували правове становище і пригнічували людську гідність російських селян-утікачів, яких старшина зобов'язувалась негайно повертати колишнім панам на Московщину, суттєво підривали привілеї українських купців, яким категорично заборонялось вивозити до Росії горілку і тютюн.

11 жовтня 1665 р. вже у Москві «царської величності вірний холоп» і «найнижча підніжка пресвітлого престолу» (той же Брюховецький) підписав Московські конституції, де формально підтверджувались надані раніше козацькому війську привілеї, але нехтувались права і свободи всього українського народу, всієї автономної гетьманщини. Всі українські міста і села офіційно визнавались володінням російського самодержця. Кількість російських військ на Україні значно збільшувалась. Російські воєводи отримували право активно втручатись у справи місцевого самоуправління, право на подушне, промислове, торговельне оподаткування населення, право на збирання таких податків у царську скарбницю. З боку І. Брюховецького у Московських конституціях була навіть вчинена спроба ввести не лише російську систему оподаткування, а й підпорядкувати Україну воєводському управлінню, тобто повністю змінити державний устрій Гетьманщини. У царя вистачило мудрості визнати дану пропозицію передчасною.

Така принизлива політика викликала нову хвилю обурення і повстань народу, що на Правобережжі вилилось у Коліївщину. І. Брюховецький спробував було врятувати своє становище, намагаючись розірвати стосунки з Москвою і віддати Україну турецькому султанові, але все одно був розшматований на очах ще одного претендента на безмежне владування в Україні — П. Дорошенка. Та події далі розвивались так, що гетьманом Лівобережжя став «мужичий син», чигиринський полковник Д. Многогрішний, якому вдалось «відвоювати» у московського царя багато козацьких прав і вольностей, наданих їм ще за доби Б. Хмельницького. 16 березня 1669 р. Московські статті були скасовані й у дію вступили Глухівські конституції з 27 пунктів. Царські війська залишались віднині лише у Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі та Острі. Російські воєводи мали наглядати тільки за своїми служилими людьми і під страхом жорстокої кари не могли чіпати громадян України. Суттєво зміцнювалось правове становище гетьмана: «До кожного воєводи, заради чистої правди, гетьман повинен призначати когось із своїх знатних людей комісаром, сам же гетьман підкоряється тільки государеві і служить йому вірно». Відновлювалась і існуюча до І. Брюховецького податкова система. Разом з тим Глухівські конституції обмежували реєстрове козацьке військо до 30 тис. чоловік, практично забороняли гетьману дипломатичні зв'язки, дуже боляче вдарили по залишках прав і свобод українського селянства, зробивши їх перехід у козацький стан майже неможлививм.

Наступні Конотопські конституції, ухвалені за гетьмана І. Самойловича, повторювали Глухівські статті з ще більшим обмеженням автономних прав України, особливо у сфері міжнародних відносин. Якщо, скажімо, за доби Д. Многогрішного представникам Гетьманщини ще дозволялось бути присутніми на переговорах Москви з чужеземними державами, то тепер і така можливість була скасована. Врешті-решт І. Самойлович і вся його рідня підступними зусиллями улюбленця і фаворита гетьмана, домашнього вчителя його дітей генерального осавула І. Мазепи, опинились перед страшним і жорстоким судом московського царя. Така ж трагічна доля спіткала раніше і Д. Многогрішного, засудженого у Москві за підступними доносами старшини «на горло», але у останню хвилину помилуваного і відісланого з 15 крб. у кишені на вічну каторгу до Сибіру.

Прихід до влади І. Мазепи аж ніяк не був ознаменований зміцненням прав і свобод українського громадянина. Більше того, підписані ним 4 серпня 1687 р. Коломацькі конституції, продекларувавши дещо з тверджень про козацькі вольності з статей Б. Хмельницького та Глухівських конституцій, зводили нанівець те, що було досягнуто раніше: вже повна заборона дипломатичних стосунків (навіть листи з чужеземних держав належало відправляти до Москви не розпечатаними); повна заборона торгівлі з Кримом; повна заборона під страхом жорстокого покарання торговельних зносин з Москвою; насильницьке (під загрозою смертної кари) нав'язування Україні російських грошових знаків — «чехів»; категорична вимога підтримувати вічний мир і союз з Польщею, тобто визнання польського панування на Правобережжі; обов'язок гетьмана за вказівкою царя воювати з Кримом і Туреччиною; виключення з компетенції гетьмана права самостійно вирішувати питання про призначення чи звільнення вищої козацької старшини; зобов'язання гетьмана виходити у відставку за вказівкою царського уряду тощо.

Уперше в історії українсько-російських відносин до Коломацьких конституцій було внесено пункт про «зміцнення кровної єдності» двох народів: «Народ Малоросийский всякими меры и способы с Великороссийским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводить супружеством и иным поведением». І. Мазепа на Євангелії заприсягнув не згадувати ні у якому разі і ні за яких обставин навіть про те, що Україна існує на ґрунті Гетьманського регламенту,

не кажучи вже про її автономність чи самостійність, а підкреслювати лише те, що українські землі — це володіння «їх царської пресвітлої величності самодержавної держави».

Саме за гетьманування І. Мазепи набуло розквіту найогидніше з порушень природних прав людини — інтенсивне закріпачення українського селянства, а гетьман увійшов в історію як започатковувач кріпосного права на Лівобережжі, найбільший кріпосник, що накопичив величезні багатства на експлуатації належних йому не лише 100 тис. українських, а й 10 тис. російських селян. Наприкінці гетьманства І. Мазепа своєю недалекоглядною, невиваженою і, нарешті, бездарною дворушницькою політикою спровокував спалення О. Меншиковим Батурина, повне зруйнування царськими військами Запорзької Січі, загибель десятків тисяч невинних людей, спустошувальну російсько-шведську навалу на Україну, трагічні наслідки якої виносили на своїх плечах ті ж багатостраждальні селяни.

Офіційним же гетьманом Лівобережної України після втечі І. Мазепи було обрано стародубського полковника І. Скоропадського, за доби якого з'явились ще й Решетилівські конституції, які підтверджували права і привілеї козацької старшини, звільняли козаків від участі у боях до кінця 1709 р., але зовсім не претендували на якісь нові права автономії. Проте Петро І і ці, дуже урізані статті, посилаючись на воєнний час, не затвердив, хоч власноручно вчинив на їх тексті напис: «Права і вольності і порядки військові... колишнім гетьманом у статтях зображені й особливо за які виступав гетьман Богдан Хмельницький... нерушимо утримувати». Спроба І. Скоропадського хоч якось полегшити непосильний для українських селян тягар царських податків підкупом О. Меншикова позитивних результатів не мала. Та й сам гетьман про права посполитих особливо не піклувався: у 1721 р. він видав універсал про недопущення селянських переходів від одного пана до іншого. Тривав рішучий наступ і на свободи України в цілому. Як свідчить «Історія Русів», навіть сам І. Скоропадський за тиждень до своєї смерті у червні 1722 р. був приголомшений імператорським іменним указом про заснування Малоросійської колегії з розташуванням у резиденції гетьмана м. Глухові. Її президент С. Вельямінов чимало зробив для великоросійського заступництва влади гетьмана і козацької старшини. Формально колегія створювалась як апеляційна інстанція, а насправді швидко прибрала до рук не тільки українські суди й адміністративні установи, а й усі гетьманські повноваження.

Колегію було ліквідовано лише у 1727 р. за доби імператора підлітка-Петра II. Тоді ж Україні вдалось повернути деякі втрачені автономні права завдяки зусиллям 73-літнього миргородського полковника Д. Апостола, який майже півроку «бив чолом» царевим вельможам, доводячи необхідність для імператорської корони відновити гетьманство і головні станові привілеї та вольності. Старий козак все ж домігся «височайшої милості» у вигляді грамоти на гетьманство та затверджених царем 28-ми «Вирішальних (конфірмованих) пунктів», які можна вважати Петербурзькими конституціями 1728 р.

Формально підтверджувалась дія всіх перших Переяславських конституцій. Верховна влада в Україні знову зосереджувалась у руках обраного гетьмана, а на місцях — теж у начебто вибраних вільними козацькими голосами підскабіїв, полковників, бунчужних, хорунжих, осавулів, сотників, обозних. Гетьман ставав і президентом Генерального військового суду, до складу якого вводились три українських старшини і три російських офіцери. Скасовувались правила оподаткування, введені С. Вельяміновим, і у значній мірі відновлювалась колишня податкова система, яка задовольняла, у першу чергу, національні потреби України. Гетьман отримував право прикордонних стосунків з Польщею і Кримом. 20-й пункт Петербурзьких конституцій зберігав дію на Україні власних джерел права русько-польсько-литовсько-німецького походженя, тобто не включав Гетьманщину у сферу дії системи російського права. Практичним наслідком цієї статті стала поява через 15 років найвидатнішої пам'ятки національної юридичної думки — «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.).

Але загалом «Вирішальні пункти» були лише жалюгідними залишками від колишніх прав і вольностей, зафіксованих у статтях Б. Хмельницького чи навіть у Глухівських конституціях. По-перше, гетьман міг обиратися лише після отримання ним від імператора грамоти на гетьманство, тобто височайшого дозволу Петербургу. По-друге, він перебував під постійним пильним оком царського міністра-резидента Ф. Наумова, який особисто проводив вибори гетьмана за монаршею волею і вручав йому булаву, клейноди, прапор, бунчук та печатку, слідкував за поведінкою вищої козацької старшини, обраховував справжні прибутки гетьманської казни, виступав найпершим радником уряду України у цивільних справах, а у справах військових гетьман вже й формально цілковито підпорядковувався російському фельдмаршалу. По-третє, при виборах старшини козаки голосували за три кандидатури на кожну посаду, а імператор вже призначав одного з трьох на той чи інший чин. По-четверте, російські офіцери складали не лише половину Генерального військового суду, а й порядкували разом з українською старшиною гетьманським скарбом. По-п'яте, всі генеральні судді — і українці, і росіяни — затверджувались царем, тобто цілковито залежали від монаршої волі. По-шосте, всі прибутки від мита, що надходило від зарубіжних купців, йшли до імператорської казни. По-сьоме, Україна повністю припиняла свою діяльність як суб'єкт міжнародного права і виконувала у цій сфері тільки вказівки Петербургу. І нарешті, російські чиновники та дворяни отримували право безперешкодно скуповувати українські землі, поки що з забороною їх заселення мешканцями Росії.

Д. Апостолу за часи владування вдалось дещо зробити у справі відновлення привілеїв козацької старшини, кожний з яких при призначенні на посаду отримував рангове село з 200—400 селянськими дворами з майна скарбової Канцелярії; зрівняння у правах козацьких полковників з російськими генерал-майорами; повернення запорожців з чужини і Олешківської Січі на свої зруйновані у 1709 р. колишні дніпровські вольності, заснування Нової Січі біля Нікополя; поліпшення захисту прав української шляхти у

низових судах і при розгляді кримінальних та цивільних справ у сотенних, міських і полкових судових установах, компетенцію яких гетьман розмежовував виданою у 1730 р. спеціальною інструкцією; розширення прав українських купців і промисловців.

Але права і свободи козацької черні і селянства, тобто більшості українського населення, як і за попередніх гетьманів, дедалі більше утискувались. Кількість вільних селян за рахунок роздавання рангових маєтків і закріпачення посполитих швидко зменшувалась. Лави закріпачених швидко поповнювались неповноправними козаками — підсусідками і навіть козаками-підпомічниками. Повна зневага до природних прав людини, найжорстокіше ставлення до знедолених і бідних збоку царату і гетьманської адміністрації виявилось під час будівництва у 1731—1733 рр. Української лінії, тобто системи укріплень для оборони від турків і татар від Дніпра до Сіверського Донця. На найтяжчі роботи, які автор «Історії Русів» порівнює з будівництвом єгипетських пірамід, щороку гетьман кидав 30 тис. лопатників — козацьку чернь і вільних селян з своїми харчами та знаряддям, і «робота тая забрала знову великі тисячі народу, що передчасно вигинув од тягот, спеки та клімату». До того ж це будівництво спровокувало великі здирства й пограбування худоби і рухомості в українських селян, їх вимушене переселення на Орловщину, Курщину, Воронежчину та Тамбовщину.

Після смерті Д. Апостола у 1734 р. для керівництва Україною з 3-х росіян і 3-х українців було створено Правління гетьманського уряду, яке один за одним очолювали сенатор і генерал-поручик князь О. Шаховський, генерал-поручик І. Баратинський і генерал-поручик О. Рум'янцев. Воно діяло за таємною інструкцією, спрямованою на подальше утискування прав і свобод українського народу, хоч з боку вітчизняних мислителів особливих нарікань і не викликало: «Командування тих Генералів, через особисту їх добрість і шляхетні характери, хоч було коротке, але справедливе, і для Малоросіян утішливе». Щодо прав і вольностей особистості така «утішливість» значно зашкоджувалась створеною Правлінням Окремою міністерською канцелярією або таємною експедицією, одна згадка про яку змушувала людей тремтіти. На дибах Канцелярії безвинно сконало чимало жителів України, бо страшним тортурам спочатку піддавались доносщики, а у разі, якщо вони від доносу не відмовлялись, то жалю до обмовленого було вже годі й чекати: катували й мордували його аж до смерті. Ось так у середині XVIII ст. на Україні дотримувались природного права людини на життя і недоторканість особи.

Чимало гуманістичних планів виношував останній гетьман України К. Розумовський: від перебудови Гетьманщини на зразок найцивілізованіших держав Європи до реалізації права людини на освіту, у т. ч. і кріпаків, шляхом створення широкої мережі шкіл, Батуринського, Чернігівського і Новгород-Сіверського університетів. Та більшість цих планів гетьмана-мрійника, який жив переважно у Петербурзі, а не у Глухові, залишилось на папері. У галузі прав і свобод людини, з одного боку, К. Розумовський ощасливив народ скасуванням багатьох внутрішніх поборів, боротьбою зі свавіллям підлеглих гетьманові урядників, які придумали, окрім офіційного встановлення зборів, покуховний, скотний, поковшовий, ваговий та інші податки, розрізали Україну численними кордонами і митницями, а з іншого — видавав універсали про подальше закріпачення селян.

Крапку на природному праві українського народу на самовизначення поставила імператриця Катерина II та створена нею II Малоросійська колегія на чолі з П. Рум'янцевим. Гетьманство остаточно було скасовано у 1764 р., а залишки автономії — протягом наступних 20 років. Колегія складалась з 4-х росіян і 4-х українців і працювала під керівництвом відомого російського державного діяча і полководця П. Рум'янцева-Задунайського. Спочатку граф вжив деякі заходи для припинення зловживань щодо місцевого населення з боку урядників, встановив однаковий грошовий податок (по 1 крб. 02 коп. з хати і по 35 коп. з особи чоловічої статі на рік), направляв кошти від податків до заснованих ним повітових єкарбниць, що викликало підтримку населення України.

Але такі добродійства тривали недовго. У 1765 р. перестали існувати слободські козацькі полки. 1767 р. розпочався Генеральний опис населення і господарств Лівобережжя, який проводився штаб-, обер- і унтер-офіцерами і кричущою зневагою до гідності особистості взагалі і прав та свобод людини зокрема. «В кожному селі,— підкреслюється в «Історії Русів»,— виганяли народ з хат на вулиці, не лишаючи нікого, навіть грудних немовлят, шикували його шеренгами і тримали так на всякій погоді, чекаючи аж доки перейдуть вулицями головні комісіонери, які, роблячи їм перекличку, значили кожному на грудях крейдою або вуглем, щоб з іншим не змішався». Все це робилось для наступного збільшення оподаткування і закріпачення селянства. У 1775 р. територія Нової Січі опинилась у руках улюбленців Катерени II у складі Новоросійської губернії, а вживання терміну «запорізький козак» було заборонено. У 1781 р. полково-сотенний устрій скасовувався на всій Україні, а козаки переводились на правове становище селян-однодвірців. Кричущим нехтуванням природних прав українського народу був указ Катерини II про заборону викладання українською мовою у Києво-Могилянський академії, указ Синоду про вилучення у населення українських букварів, закриття українських шкіл при полкових козацьких канцеляріях тощо. 3-го травня 1783 р. посполиті були остаточно закріпачені. Гармати, знамена, клейноди, печатки гетьманщини поступово опинилися у Москві. Автономна Україна припинила існування, з чим Малоросійська колегія виконала свою місію і у 1786 р. була скасована.

Причини занепаду української гетьманської держави українські дослідники бачать по-різному. Мабуть, найдетальніше вони висвітлюються у роботах В. ЛипинськогоЛипинський В.. Це і відсутність у Б. Хмельницького сильної і непорушної конституції, яка законодавчо закріплювала б гетьманську владу, і невміння організувати нову державну українську аристократію, і брак прихильників сталої дідичної монархії, і виступи козацької черні проти своїх поводирів, і переважання республіканського та демократичного мислення на шкоду класократичному монархічному, і загравання старшин з чужинцями, і катастрофічне замішання у її лавах, відсутність єдності і

дисциплінованості, і міжгетьманські бійки, і протидія Москви, що організувала гайдамацькі повстання, і відмова вищого консервативного православного духовенства проголосити королем Русі Адама Киселя, і лояльність до царя з боку української бідноти, і програш шведами та Мазепою битви під Полтавою, і взагалі недержавність української нації.

М. Грушевський виокремлює серед таких причин хибність державного устрою за доби Б. Хмельницького, відштовхування міщан від національно-визвольного руху, уникнення від цієї справи селянства, концептуальну бідність поглядів на державу, «смертельні протиріччя» між соціальними і економічними змаганнями мас, інтригування Москви й Варшави, несприятливі географічні обставини України, відсутність природних кордонів на її території, відкриті фронти на всі боки, інтелектуальну слабину інтелігенції, нерозвинутість міської верстви населення, культурну відірваність України, психічну неготовність народних мас і козаків до завоювання незалежності.

П. Куліш та М. Костомаров вважали, що козацька держава впала через анархічний вплив польської шляхти на українську, гостру нестачу талановитих політичних лідерів нації, державну недозрілість українського народу, егоїстичність козацької старшини, руйнівні дії козацької сіроми. У відсутності ясного політичного ідеалу у Б. Хмельницького і народу, у зневажанні І. Мазепою народних інтересів, у невідповідності демократичних ідеалів культурному рівневі мас того часу, у відставанні державницьких прагнень українців від авторитету державної влади у росіян докоряє В. Антонович. С. Томашівський вбачав слабкість української держави у невигідному розташуванні між культурно-лісовою і степово-луговою смугами, у політико-господарському контрасті Півночі і Півдня, у «польщенні» і «московщенні» України; І. Крип'якевич — у мазепинській катастрофі, що підірвала Гетьманщину, у козацькій старшині, яка свою користь ідентифікувала з добром держави; Д. Донцов — у відсутності героїчної ідеї, у плебействі козацької старшини, яка «цариці патинки лизала», в тому, що серед українства забагато гречкосіїв і замало лицарів.

Щодо державницьких змагань у XX ст., то читач знайде у розділі найповніші й найдетальніші відповіді на всі питання стосовно УНР, Української держави, Директорії та Радянської України.

А

АВТОНОМІЗМ — напрям етнополітичної діяльності, який полягає у прагненні етнічної групи домогтися для себе автономії, тобто ширшого самоврядування в економічній, соціальній, культурній, а також політичній сферах, не руйнуючи при цьому єдності держави, до складу якої входить група. Найчастіше автономізм обирається групою, яка не володіє достатньою економічною, територіальною або демографічною базою для повної незалежності, або коли вважає, що найкраще її інтереси забезпечуються у складі більшої держави. Інколи навіть за наявності достатньої бази еліта групи утримує її в рамках автономістського вибору, вбачаючи в ньому гарантії власного панівного становища у групі.

АВТОНОМІЯ. 1) Самоврядування окремої групи громадян держави в економічних, соціальних, культурних, а подекуди і в політичних питаннях. Зустрічається у формі звичайної територіальної автономії, національно-територіальної автономії в межах компактного поселення етнічних груп (автономні республіки, національні області, округи і райони в колишньому СРСР) чи національно-культурної автономії, яка обмежується питаннями збереження і розвитку культури і мови групи.

Автономія передбачає, що самоврядування групи обмежується колом чітко визначених питань при визнанні нею юрисдикції центральної влади у питаннях, які виходять за межі цього кола.

2) Частина території держави, яка має автономний статус.

АВТОНОМІЯ (САМОВРЯДУВАННЯ) УКРАЇНИ (XVII—XVIII ст.) Народно-визв. війна 1648—1654 не привела до створення суверенної укр. державності. Проте після возз'єднання з Росією Україна ще майже півтора століття зберігала певну самобутність державно-правового укладу. Питання про юрид. визначення того особливого статусу, що мала Україна — Гетьманщина у складі Російської імперії, залишається дискусійним. Зокрема, М. Є. Слабченко, С. В. Юшков та деякі ін. автори називали її «феодальною республікою, що перебувала у васальних відносинах з російським царем». Сьогодні переважає думка, що укр. державність у роки Гетьманщини тільки складалася і не мала завершеного вигляду, тому Україну XVII—XVIII ст. передчасно вважати республікою, а слід говорити про широке самоврядування укр. земель або про їх автономію, хоча вживання останнього терміну стосовно епохи феодалізму не зовсім науково коректно.

Самоврядування (автономія) України ґрунтувалося на юрид. умовах возз'єднання з Росією, які було закріплено у «березневих статтях» Б. Хмельницького, затверджених і уточнених трьома царськими жалуваними грамотами від 27 березня 1654: Про прийняття України до складу Руської держави; Гетьману і всьому війську Запорозькому про збереження їхніх прав і вольностей; Б. Хмельницькому про передачу Чигиринського староства «на гетьманську булаву». В цих актах однозначно стверджувалося, що «під рукою» рос. царя Україна зберігає низку досить вагомих прав. Найголовн. серед них з політико-правового погляду були: право Війська Запорозького самостійно обирати гетьмана і козацьку старшину, влада яких мала поширюватися на всю Гетьманщину; право гетьманського уряду безпосередньо зноситися з іноземн. державами (крім Польщі і Туреччини); право на власну систему військово-адмін. управління, яка водночас виконувала функції місцевої влади; право «судитися від своїх старших за своїми правами», тобто мати незалежні від царських чиновників судові органи відповідно до тих традицій, що склалися на Україні; право користуватися не рос. законодавством, а тими нормами, що діяли на Україні до возз'єднання; право самоврядування міського населення (магдебурзьке право). Ці права не мали абсолютного характеру — рос. цар затверджував обраного гетьмана, контролював прибутки і видатки гетьманської казни, дипломат. зносини тощо. При сприятливих політ. обставинах прерогативи гетьманського уряду ще більше обмежувалися на користь царської адміністрації. Так, у 1660 р. було скасовано право на самостійні зовн. зносини, а з 1687 гетьман вже не міг зміщувати генеральну старшину без санкції царської влади.

Зазначені автономні права стосувалися в повному обсязі лише Правобережної України (так званої Гетьманщини). Слобідська Україна тільки формально підпорядковувалася гетьманові, а фактично цар безпосередньо зносився зі слобідськими полковниками, право і судоустрій тут майже не відрізнялися від рос. Запорозька Січ з часом набула подвійної автономії: і від царя, і від гетьмана,— жила за своїми власними січовими звичаями.

Ідея самоврядування (автономії) була провідною в політ. теорії і практиці України XVII—XVIII ст. Непорушність «малоросійських прав» підтверджувалася при обранні гетьманами Ю. Хмельницького (1659), І. Брюховецького (1665), практично в усіх договірних статтях і ін. аналог. актах другої пол. XVII ст. і першої пол. XVIII ст. Подібні норми мали навіть укази Петра І, спрямовані на обмеження самоврядування України. З ін. боку, в цей час було чимало спроб розірвати зв'язок України з Росією (Гадяцький договір І. Виговського з Польщею, 1658; Слободищенський трактат Ю. Хмельницького з Польщею, 1660; Бучацький договір П. Дорошенка з Туреччиною, 1672; угода П. Іваненка-Петрика з Кримом, 1691 тощо), проте в усіх зазнач. випадках мова йшла про ту ж саму автономію, тільки «під рукою» ін. володаря. Вийти у своїх домаганнях за межі самоврядування України спромігся тільки І. Мазепа, але і його наміри фактично не сягали далі утворення васальної, залежної від могутніх сусідів держави.

Україні різною мірою вдавалося зберігати ті права, що у сукупності забезпечували її особливий політико-правовий статус. Наступ рос. царату в першу чергу йшов проти самостійності гетьманської влади. Крах авантюри І. Мазепи став останнім аргументом і гарним приводом для царської адміністрації, щоб поставити гетьманський уряд у цілковиту залежність від Москви. З 1708 р. обрання й усунення гетьмана могло здійснюватися лише зі згоди царя, а з 1709 при гетьмані постійно перебував царський резидент, який контролював діяльність гетьмана і його адміністрації. У 1722 після смерті І. Скоропадського царський уряд заборонив вибори нового гетьмана. Наказним гетьманом було призначено П. Полуботка, але його діяльність перебувала під жорстким контролем спеціально утвореної царем Малоросійської колегії у складі президента колегії (бригадира Вельямінова), 6 російських офіцерів та прокурора. Без санкції останньої гетьман не міг видати жодного універсалу або розпорядження.

У 1727 з метою покращення відносин з козацькою старшиною під час загострення російсько-турецьких відносин Малоросійську колегію було скасовано, а гетьманом обрано Д. Апостола. Проте влада нового гетьмана була суттєво обмежена і перебувала під контролем царських чиновників. Після смерті Д. Апостола у 1734 р. нові вибори гетьмана не проводилися, а було утворено так зване правління гетьманського уряду, до якого входили рос. чиновники і представники козацької старшини. Останнє проіснувало до 1750, коли гетьманом з дозволу царського уряду було обрано К. Розумовського. Остаточно скасовано гетьманство 1764. Після того завдання лік-

відації залишків самоврядування на Україні було покладено на відновлену малорос. колегію. До її складу входило 4 представники рос. армії та 4 представники козацької старшини. Президентом колегії було призначено відомого полководця П. Румянцева. Малорос. колегія була ліквідована 1786, коли на Україну було повністю поширено систему адмін. управління Російської імперії.

Долю гетьманства поділив і оригінальний військово-адмін. устрій України. Полки, сотні і курені як адмін. одиниці існували на Слобідській Україні до 1765, а на Лівобережній Україні до 1781. Замість них було запроваджено поділ на намісництва, а невдовзі на губернії і повіти, які мали всі типові для Росії органи місцевого управління і самоврядування.

Досить довго зберігалася автономія судоустрою України. Переробка його на рос. кшталт почалася після поширення у 1781 р. на територію України «Установлення про управління губерніями» (1775). Проте 1796 р. було видано царський указ «Про відновлення в Малоросії правління і судопровадження відповідно до місцевих прав і давніх обрядів». Відмінності в судоустрої України в осн. були ліквідовані у 30-х рр. XIX ст., хоча деякі незначні особливості залишилися навіть і після цього.

Ще довше залишалися в силі давні джерела права України, найголов. серед яких були Литовський Статут (1588), численні збірки магдебурзького права, акти гетьманської влади тощо. Відносна автономія правного укладу знайшла своє відображення у спробах кодифікувати законодавства України, наслідком яких стало створення відомих правових пам'яток: «Права, по которым судится малороссийский народ» (1743), «Суд и расправа в правах Малороссийских» (1750), «Экстракт малороссийских прав» (1767), «Экстракт из указов, инструкций и учреждений» (1786), «Собрание малороссийских прав» (1807) та ін. Лише після створення «Свода законов Российской империи» на Україні в 1840—1842 рр. було поетапно введено загальноімперське законодавство, в якому на згадку про колишню автономію збереглися деякі спеціальні правові норми для Чернігівської та Полтавської губерній.

Серед ін. важливих моментів на шляху ліквідації останніх атрибутів самоврядування України слід відзначити перетворення у регулярні частини рос. армії козацьких полків Слобідської України (1765) і Лівобережної України (1783). У 1755 була знищена Запорозька Січ. У 1783 на Україні, де протягом народно-визв. війни феодально-кріпосницька система була суттєво ослаблена, остаточно оформлено кріпосне право за рос. зразком, а 1785 укр. шляхта дістала всі права рос. дворянства.

Досвід XVII—XVIII ст. став життєдайним джерелом для розвитку наступних федералістсько-автономістських концепцій, сприяв формуванню й утвердженню ідеї держ. незалежності України.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У КВІТНІ—ГРУДНІ 1918 р. Управління на місцях здійснювалось в Українській державі відповідно до її адміністративно-територіального поділу, який у головних рисах залишався майже таким, як і за доби Центральної Ради. Проте деякі зміни все ж відбувалися.

Згідно з урядовими документами гетьманату, як і раніше, у складі України завжди згадувались Волинська з центром у Житомирі, Катеринославська (Катеринослав), Київська (Київ), Подільська (Кам'янець-Подільський), Полтавська (Полтава), Херсонська (Херсон), Харківська (Харків) та Чернігівська (Чернігів) губернії. Деякі непорозуміння виникали навколо Таврійської губернії. Скажімо, у законі про штати і спис управлінь губернських та повітових старостів від 10 серпня вона зовсім не згадується, а Дніпровський, Бердянський і Мелітопольський повіти перераховуються у загальному списку повітів. У законі ж про вибори губернських і повітових земських гласних від 16 вересня визначається навіть кількість гласних (44), яких треба було обрати до Таврійського губернського земського зібрання.

Що ж до поділу губерній на повіти, то ніяких змін не відбулось лише в Полтавській губернії з 15 повітів. До 12 повітів Волинської губернії планувалось долучити ще 8: Мінський Мінської, Брест-Литовський та Кобринський Гродненської, Томашівський, Грубешівський, Володавський та Більський повіти Холмської губернії. Таганрогська округа Області війська Донського мала увійти до Катеринославської губернії, що налічувала 8 повітів. Мозирський і Речицький повіти Мінської губернії передбачалось додати до 12 повітів Київщини, Ізмаїльський, Бендерський та Акерманський повіти Бессарабії — до 6 повітів Херсонщини, а Хотинський, Сорокський, Оргієвський, Бельцський повіти Бессарабської губернії — до 12 повітів Поділля. 18 замість існуючих 15 повітів планувалось створити у Чернігівський губернії за рахунок приєднання Гомельського повіту Могильовської та Путивльського і Рильського Курської губернії. Та найбільше нових земель, на думку уряду Української держави, мали поповнити Харківську губернію. До 11 колишніх тут додавались ще 11 нових повітів: Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський та Обоянський з Курщини, Валуйківський, Бирючинський, Богучарський та Острогозький з Воронежчини і Донецька округа Області Війська Донського. У той же час Таврійська губернія фактично зменшувалась з 8 до 3 повітів за рахунок вилучення Євпаторійського, Сімферопольського, Ялтинського, Перекопського і Феодосійського повітів, тобто Кримського півострову. Але при цьому робилось застереження: «Что касается Таврической губернии, то ввиду текущих политических событий вопрос о присоединении этой губернии в состав Украинского государства остается открытым».

Таким чином, гетьман планував приєднати до України доби УЦР ще 31 повіт з суміжних територій. Та це не все: передбачалось долучити до сусідніх з ними адміністративних одиниць частини Костянтинівського, Радзінського і Красниставського повітів Люблінської, Пружанського Гродненської, Слуцького і Бобруйського Мінської, Рогачівського Могильовської, Сєвського і Трубчевського Орловської, Дмитрієвського, Льговського, Старооскольського, Курського і Тимського Курської, Коротоякського Воронезької, тобто більші чи менші частини ще 16 повітів колишньої Російської імперії.

Як бачимо, на відміну від Центральної Ради, Українська держава не відмовлялась від Холмщини і навіть у багатьох випадках називала її окремою губернією. За деякими документами до її складу, окрім 8 колишніх, включались ще й Берестейський, Більський, Кобринський і Пружанський повіти. Але офіційного статусу Холмська губернія набула лише 15 листопада, коли рішенням уряду управління Холмського губернського старости було додане до загального списку таких управлінь.

Важлива подія у адміністративному поділі України відбулась 30 листопада. У цей день з Речицького, Пінського та Мозирського повітів було офіційно утворено Поліську округу, а з Бердянського, Мелітопольського і Дніпровського повітів — Таврійську округу. У багатьох документах ці округи називались і губерніями, що вносило плутанину у справу територіального розмежування України. Це ж саме стосується ухвал уряду і окремих міністерств, де у складі держави називаються і Гродненська губернія (Більський, Пружанський, Берестецький і Кобринський повіти), Поліська округа іменується Мінською губернією тощо.

До Києва час від часу надходили прохання українських земляцтв та інших українських громад про приєднання до рідної землі. 30 травня 1918 р. таке рішення прийняли збори робітників і службовців залізничних майстерень м. Гомеля. 18 червня 64 хлібороби-власники

підписали аналогічну петицію від імені трудівників Острогозького і Богучарського повітів Воронезької губернії. 25 листопада надійшов такий меморандум від громадських організацій Таганрогу.

Щодо окремих населених пунктів, то за одними документами уряд гетьмана поділяв їх на першорядні (Київ, Одеса, Харків і Катеринослав), другорядні (всі інші міста та деякі великолюдні містечка й посади) і третьорядні (всі інші місцевості); за другими — на місцевості чотирьох класів: до I класу належав Київ, до II — Одеса, Харків і Катеринослав, до III — всі інші губернські центри і Миколаїв, до IV — все, що залишилось. Ще одне нововведення гетьмана полягало у тому, що повіти були розділені на два розряди: 30 надавався статус I розряду (Київський, Бердичівський, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Ніжинський, Житомирський, Рівенський, Кам'янець-Подільський, Вінницький, Могилівський, Проскурівський, Харківський, Сумський, Полтавський, Кременчуцький, Катеринославський, Олександрівський, Маріупольський, Слов'яносербський, Бахмутський, Одеський, Херсонський, Єлизаветградський, Тираспільський, Гомельський, Акерманський, Бердянський, Мелітопольський, Білгородський), а іншим 76 повітам — статус II розряду. Всі повіти розподілялись на 1813 волостей.

У серпні уряд Української держави значно збільшив територію міста Києва, до якої були включені околиці: Пуща-Водиця, Верхня та Нижня Солом'янки, Батиєва Гора, Протасів Яр, Караваєвські Дачі, Святошино, Деміївка, Саперна слобідка, Чоколовський та Голосіївський ліси, Вітянські поля, Горянка, Борщагівка, Жуляни, Дехтярі, Грушки, Пост-Волинський, Труханів острів, Передмістна слобідка, Микольська, Кухмистерська і Дарницькі дачі.

АНТИУКРАЇНСЬКІ РІШЕННЯ ПАРИЗЬКОЇ МИРНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ. 16 січня 1919 р. розпочала свою роботу Паризька мирна конференція, яка тривала (з перервами) рівно рік. У дебатах брали участь 32 офіційно запрошені країни. Але держави-переможниці, уряди яких очолювали у цей час В. Вільсон, Ж. Клемансо та Д. Ллойд Джордж, численні делегації від колишньої Російської імперії тримали осторонь. А їх приїхало чимало: від «Російської політичної наради» у Парижі, УНР, ЗУНР, Білоруської народної республіки, Республіки горців Північного Кавказу, Естонії, Литви, Латвії, Грузії, Вірменії, Азербайджану тощо. Не запрошувались на конференцію і радянські уряди. Але більшості з тих, хто приїхав до Парижа без запрошення, перед початком офіційних переговорів було надано можливість висловити свої позиції.

Головував на конференції Ж. Клемансо, а вищий її орган постійно змінювався: спочатку це була Рада десяти, з березня — Рада чотирьох (Клемансо, Ллойд Джордж, Вільсон і прем'єр-міністр Італії В. Орландо, якого у травні змінив Ф. Нітті), з червня 1919 р.— Рада п'яти (додався представник Японії маркіз К. Сайондзі). «Російське питання» стало одним з головних на конференції, але сподівання Директорії і керівників ЗУНР на «гарячу підтримку» з боку Антанти ідеї незалежності України виявились марними. Зусилля представників УНР і ЗУНР у Парижі А. Марголіна та В. Панейка ні до чого не привели. Більше того, рішення Паризької мирної конференції (Версальський, Сен-Жерменський, Нейїський, Тріанонський, Севрський мирні договори та Бессарабський протокол) виявились згубними не лише для українського національно-визвольного руху на чолі з Директорією і Національною радою, а й для розбудови української державності взагалі.

Країни Антанти з самого початку виступили з ініціативою скликання конференції всіх урядів колишньої Російської імперії на Принцевих островах, а потім від цього відмовились. Нічого доброго не принесли Україні і місії Нулянса, Бартелемі, Боти, Булліта, що відбулись за вказівкою В. Вільсона у лютому-квітні 1919 р. Результати переговорів Булліта навіть не були оприлюднені, а Клемансо і Ллойд Джордж офіційно від них відмежувались. Зазнав краху і висунутий у квітні план Ф. Нансена, який мав на меті деяку підтримку втягнутих у громадянську війну народів Росії. У червні учасники Паризької мирної конференції фактично визнали Омський уряд О. Колчака і відмовились зробити це саме стосовно України, Білорусії та інших частин Росії. Вони гаряче підтримали Польщу, Фінляндію, Румунію, визнали автономію Естонії, Литви, Латвії, дозволили Денікіну купувати зброю у Німеччині, всіляко заохочували Юденича у його наступі на Петроград, врешті-врешт де-факто визнали уряди Азербайджану, Грузії та Вірменії, але від Директорії вимагали лише повного підпорядкування російській білогвардійщині. 12 грудня 1919 р. Рада п'яти встановила «санітарний кордон» навколо Росії, а 16 січня 1920 р. скасувала це рішення. Більше того, саме Паризька мирна конференція санкціонувала загарбання Румунією Північної Буковини і Бессарабії, Чехословакією — Закарпатської України, Польщею — Східної Галичини і Західної Волині, поклала кінець ЗУНР. Антанта і США відкрито нехтували правами українців, хорватів, словаків, словенів, албанців в угоду румунам, полякам, чехам, сербам. Недалекоглядні, штучні рішення конференції багато в чому призвели до нечуваної за звірствами другої світової війни та низки братовбивчих національних конфліктів у Європі, які тривають і зараз.

Б

БОРОТЬБА ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ УКРАЇНИ. Історію відродження української нації з моменту вибуху Великої Російської Революції по сьогоднішній день можна поділити на чотири доби...

...1. ДОБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ. З двома періодами: 1) Період революційної організації державності й морально-правової влади; 2) Період юридично-правової державності.

2. ДОБА ГЕТЬМАНЩИНИ.

3. ДОБА ДИРЕКТОРІЇ.

4. ДОБА ОТАМАНОВЩИНИ.

В основу цього поділу покладено роль тих чи інших соціальних верств під час цих моментів.

Чинником доби Центральної Ради є вся свідома національна демократія без різниці кляс.

Доба Гетьманщини одзначається пануючою роллю кляс буржуазних і реакційних.

Під час доби Директорії головна роль переходить до кляс революційних — пролетаріату сільського й міського.

Головним чинником доби Отаманщини є елемент військовий, ідеологічно репрезентований дрібним національним міщанством, а в акції своїй автократичний.

В ім'я зажерливості європейського капіталу гнали під гранати й кулі сотні тисяч, мільйони людей Росії; одривали їм руки, голови, шматували, засипали живими в землю й мордували такими муками, яких ще ніколи не знала людськість. Усі сили землі, держави й народу викачували й гнали без перестанку туди, на побоїще, на фронти й там все це божевільно, в лютому, кривавому екстазі нищили, трощили.

А в тилу очманіла російська інтелігенція з криваво-налитими очима, обнявшись з жандармами, уквітчавшись шворками, на яких її ще так недавно вішано самими жандармами, танцювала дикий, безглуздий, п'яний танок російського патріотизму. Розхристана, за-

ляпана кров'ю з фронту, вона в екстазі хапала нагаї з рук жандармів і хльоскала ними бідні маси, роз'ятрювала їх, кидала в лють і гнала туди, на всесвітнє побоїще. Одкинувши всякий сором і честь, стоячи на перехрестях, вона, ця несподівана помічниця старого розпутника, кричала, вимахувала національним прапором, пінилась, лаялась, брехала, падала на коліна перед портретами царя, цілувала руки деспота й все прощала, все не пам'ятала.

Самодержавство мусило вимерти з такою ж неминучістю, як вимирає все, що оджило свою необхідність. Розвиток внутрішніх економічних і соціальних відносин давно вже вимагав зміни політично-державної форми. Коріння нового ладу прагнуло ширших, вільніших, відповідніших до їх реальної суті правових норм.

Приспаний, приглушений, заляканий й замучений інстинкт затвердження себе серед сущого з чудодійною, стихійною силою вибухнув по всіх галузях, по всіх напрямах національного організму. Всі до купи! Всі сили, всі до крихітки, всі без різниці фарб у єдину силу!

Звідси починається героїчний, захоплюючий період пробудження нації, яка була зтерта з географічних карт, з підручників історії, навіть зі своєї власної свідомості.

Велика, таємна сила, що зветься інстинктом життя, дала людині любов до самої себе, як необхідний засіб підтримки життя в собі та навкруги себе. Людина, яка має здоровий інстинкт життя, мусить любити все, що дає їй це життя, що зберігає його, що відновлює життєві її сили. В цьому є корінь і основа національного чуття. Через це національна свідомість і любов до своєї нації не знає кордонів.

З цього погляду інтернаціоналізм, що вимагає зречення від своєї національності й розчинення себе в безфарбній, абстрактній масі людськості, є абсурд. І не тільки абсурд, а й лицемірна, просто злочинна пропаганда самогубства.

Ми — не нація? Ми — не сильні? Добре. Ми покажемо не в теорії, не в резолюціях, не в посиланнях на справедливість, а в житті, що ми ще не задушені, що ми хочемо, можемо й будемо жити.

Оголосити творіння державності легко, але ж треба серйозно вдуматись, яка то велетенська робота, яких зусиль вона вимагає. Бо що то значить наша українська державність? То значить, що всі органи державного управління й господарства мають бути насамперед утворені на Україні, там, де їх зовсім не було до цього часу. Це не перефарбування старих, організованих, пристосованих до життя віками апаратів, не зміщення одних людей іншими. Ні, творити все з самого початку, з самих дрібниць, творити за місяць-два те, що в інших країнах утворювалось десятками віків.

Але нехай би ворожу силу вдалося якось перемогти. Та де ж ті сили, якими робились би ті апарати, та величезна, складна машина, що зветься державністю? Адже треба тисячі досвідчених і національно-свідомих людей, щоб ними засадити всі урядові посади, всі інституції, починаючи з міністрів і закінчуючи писарчуками в канцеляріях. Де ж вони ці люди, де вони могли взятися, коли ми не мали своєї школи, коли не мали ніякої можливості мати свою масову інтелігенцію, з якої можна було б вибрати тих досвідчених і національно-свідомих людей.

Дійсно, тільки ентузіазм і високе піднесення духу могли надати відваги взяти на себе ту колосальну, непосильну працю, яку приняла на себе Центральна Рада.

Так, ми бачили й передбачали всі труднощі. Ми розуміли всю небезпеку, на яку наражали саму ідею української державності на випадок невдачі, на випадок виявлення нашого безсилля, неуміння, недозрілості. Але нашою метою була не сама державність. Наша мета була — відродження нашої національності, пробудження в нашому народі своєї, національної гідності, почуття необхідності рідних форм свого розвитку. Державність же є тільки засіб для цієї істотної мети. І через це сам процес здобування цієї державності вже мав би служити пробуджуючим, наштовхуючим і усвідомлюючим фактором.

Злиття з трудовими верствами українського народу, черпання своєї сили тільки з цього великого джерела й праця тільки для нього, от що робило Центральну Раду такою могутньою.

Історія показала всю безплідність, шкідливість і навіть злочинність намагання убгати відродження української нації в неприродні для неї форми. Відродження української нації йшло і йтиме в гармонії з соціальним визволенням. Це є аксіома трьохлітнього досвіду нашої революції.

В

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648—1654. Спрямована проти панування шляхетської Речі Посполитої, за нац. незалежність укр. народу, одна з найяскравіших сторінок в історії України. Була викликана жорстоким соціальним, нац. і реліг. гнітом польсько-шляхетських магнатів і католицької церкви. Її рушійними силами виступили, з одного боку, укр. селяни, козаки, міщани, а з другого — козацька старшина, дрібна шляхта, міська верхівка і духовенство.

За своєю суттю це була антифеодальна всенародна визвольна війна, головною рушійною силою якої виступало селянство, а політ. силою і лідером — козацтво, яке вело за собою і всі ін. стани феодального суспільства України. Важливою особливістю було те, що у цій війні за наявності соціально-станових суперечностей стосовно до нац. визволення України їх інтереси співпадали, що й забезпечило у ній загальнонародну участь і досягнуті успіхи. Лише великі укр. землевласники, вище духовенство та частина козацької, в основному реєстрової, старшини шукали союзу з польськими феодалами.

На відміну від багатьох народних війн і повстань XVI—XVII ст., які раніше були придушені Реччю Посполитою, ця війна була досить довготривалою, набула великого розмаху і мала рішучий характер.

Її очолив видатний державний діяч і воєначальник Богдан (Зіновій) Хмельницький, син дрібного укр. шляхтича, чигиринського сотника. Б. Хмельницький був одним з найосвіченіших людей свого часу. Близький до широких мас козацтва, він розумів їх думки і прагнення, і тому воно повірило йому і пішло за ним, коли в грудні 1647 він разом з групою запорожців, своїх сподвижників, з'явився на Запорожжі і почав безпосередню підготовку до повстання. Добре розуміючи складність обстановки і Запорозької Січі як ядра народного повстання, Хмельницький вів його підготовку надзвичайно обережно. Тільки найближчі люди знали про це. Однак велася вона не лише на Січі. Його представники організовували патріотичні сили у кожному воєводстві України. Коронний гетьман М. Потоцький писав з острахом щодо цього польському королю Владиславу IV 21 березня 1648 р., що на Україні «не було ні жодного села, ні жодного міста, у якому б не чулися заклики до свавільства». У листі ж наголошувалося і на меті повстання, що повстанці бажають «самостійно панувати на Україні» та утворення «удільної, з визначальними кордонами, держави».

На початку квітня 1648 р. козаки обрали Хмельницького гетьманом і зразу ж після цього він очолив виступ запорозьких козаків проти польських військ.

Перша битва відбулася під Жовтими Водами 5—6 (15—16) травня 1648. Козаки вщент розгромили передо-

вий авангард шляхетського війська, а 15—16 (25—26) травня 1648 під Корсунем — і його основні сили. Ці перші перемоги селянсько-козацького війська, здійснені при допомозі татарського загону на чолі з Тугай-беєм, сприяли переростанню загального повстання у В. в. у. н., яка охопила як лівобережні, так і правобережні райони України і докотилася до Карпат.

До вересня 1648 визвольна армія під проводом Хмельницького вже нараховувала понад 80 тис. чоловік і була готова вести дальшу боротьбу за праве діло всього народу.

У битві під Пилявцями, яка відбулася 13 вересня 1648, було розгромлене 40-тисячне польсько-шляхетське військо, яке прибуло на Україну для придушення повстання. Ця битва, як і визвольний похід на західноукраїнські землі, засвідчили зрослу силу повстання, яке тепер охопило і Білорусію. Польський уряд змушений був запропонувати Хмельницькому укласти перемир'я, визнавши його гетьманом України. Однак восени козацьке військо, виснажене боями і походами, терплячи негоду і наступ епідемії чуми, було відведене Хмельницьким до Києва.

Битви укр. народу під проводом Хмельницького до київського періоду показали великі потенційні сили повстанців, їх рішучість і готовність до дальшої боротьби. Уже в цих битвах були побратими Хмельницького, з якими він і в майбутньому досягав своїх перемог — Максим Кривоніс, Данило Нечай, Іван Богун, Іван Гонта, Михайло Кричевський та ін., які стали гордістю народу, його героями.

Перебування Хмельницького і його козацьких полків у Києві було пов'язане з великою роботою, яку розпочав він по організації війська у цей час, утвердженням нової системи управління та ін.

За безпосередньою участю Хмельницького розробляється і приймається військовий статут — «Статті про устрій Війська Запорозького»,— розпочинається формування центр. і місцевого держапарату, у якому функції уряду виконувала генеральна старшина: гетьман, обозний, судця, осавули, писар, хорунжий, бунчужний, підскарбій. Центр. установою вважалась гетьманська канцелярія, яка перебувала у Чигирині, де розміщалася і гетьманська резиденція. Україна за звичаями і традиціями ділилася на полки і сотні. У реєстрі Війська Запорозького (1649) названо 16 полків: Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький, Київський, Переяславський, Кропивенський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський,— в яких нараховувалася 271 сотня. Площа, яку займали полки, складала близько 200 тис. кв. км з населенням 1 млн. чол. Однак територія України, визволена Хмельницьким, становила значно більшу площу, якщо враховувати її західні регіони. І людей на ній проживало значно більше. Говорячи про територію незалежної укр. держави, Хмельницький відзначив: «Досить нам на Україні і Поділю і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич». Вказуючи на те, що сучасна йому територія укр. держави має бути такою, якою «володіли благочестиві великі князі», Хмельницький, таким чином, вважав, що вона має наслідувати спадщину княжої Русі. У ній він вбачав нероздільне наступництво України від тих прадавніх часів.

У цей час Україна перетворювалася на суб'єкт міжнародних відносин. Встановлюються стосунки з Росією, Портою, Кримом, Трансільванією та ін.

Найбільш значною подією зовнішньополітичної діяльності Хмельницького було відправлення ним посольства до Москви з пропозицією об'єднати свої сили проти Речі Посполитої. У той же час у Переяславі він веде переговори з польськими комісарами, після яких, виконуючи волю народних мас, вирішує продовжувати війну.

Весною 1649 польська армія, понад 12 тис. чол., знову вторглася у межі України, але була оточена під Збаражем. Їй на допомогу з-під Любліна вийшов великий загін польського війська на чолі з королем Яном Казиміром. 5—6 серпня 1649 відбулася поблизу Зборова вирішальна битва. Зрада кримського хана Ісლам-Гірея, підкупленого поляками, врятувала їх від повного розгрому і примусила Хмельницького піти на укладення 8 серпня 1649 Зборівського договору. Договір декларував підтвердження «привілеїв» козакам і старшині, визначав 40-тис. реєстр козацького війська, а шляхта могла повертатися до своїх маєтків.

Однак сейм Речі Посполитої відмовився узаконити умови договору. Договір викликав хвилю незадоволення серед селян та рядового козацтва, які прагнули до повного визволення України.

У лютому 1651 польські війська, які нараховували близько 150 тис. чол., почали наступ на Україну. Проти них Хмельницький повів 100-тис. селянсько-козацьку армію. З ним йшли його союзники — кримські татари, яких нараховувалося 50 тис. Битва відбулася на Волині, поблизу Берестечка 18—20 серпня 1651. Однак і тут зрадництво хана призвело до того, що, незважаючи на велику стійкість і відвагу козаків, які завдали ворогу немалих втрат, укр. козацьке військо зазнало поразки. Хмельницький змушений був укласти Білоцерківський договір, умови якого виявилися вкрай важкими для укр. народу. На Україну поверталася польсько-шляхетська влада; територія, підвладна козакам і гетьману, обмежувалася Київщиною, козацький реєстр скорочувався до 20 тис. чол., гетьман позбавлявся права зноситися з іноземними державами та ін. Але яким би важким він не був для народу, він не зломив його волі до перемоги. І це показали наступні події. І була знаменита битва під Батогом, у якій повністю було знищено у травні 1652 50-тис. польське військо під командуванням польського гетьмана Мартина Калиновського; і розгром у листопаді 1652 40-тис. польського війська в районі Кам'янця; і оточення в грудні 1653 великого угруповання польських військ під Жванцем; і подальші спільні бої проти Речі Посполитої, спільні з рос. військом після входження України до складу Росії 8 січня 1654 — події історичної, надзвичайно важливої як для Росії, так і для дальшої долі України, розвиток якої з цього часу почався у співжитті з рос. дійсністю — неоднозначною, суперечливою, трагічною.

Прийнято вважати, що саме названа вище дата є кінцевою щодо В. в. у. н. Цей факт потребує, однак, сьогодні уточнення. І багато істориків справедливо відносять закінчення В. в. у. н. проти польсько-шляхетського гніту до 1667 р., коли царський уряд заради своїх імперських устремлінь, знехтувавши інтересами України, підписав з польським урядом невигідне для неї Андрусівське перемир'я, яке згодом переросло у «Вічний мир» між Росією і Польщею. Саме ця обставина і зумовила українсько-польську війну, яка тривала 19 років і засвідчила перед усім світом велич духу укр. народу. У цій війні він відстояв право на своє етнічне існування, створив власну державу, здійснив свою мрію про звільнення рідної землі від іноземних поневолювачів.

ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ КІНЦЯ XIX — ПОЧАТКУ XX ст. Після підписання Б. Хмельницьким Переяславської угоди 1654 р. царська Росія поступово (процес цей тривав майже сто років) ліквідувала державність укр. народу і перетворила Україну в одну з своїх колоній. Однак понад двісті років напівколоніального і колоніального становища, жорстокого нац. гноблення не змогли остаточно вбити прагнення українців до свободи й незалежності. Розірваний на частини і поділений між сильнішими сусідніми державами народ завжди мріяв про об'єднання своїх земель і відновлення нац. державності. Устами кращих своїх синів: Т. Шевченка, М. Драгоманова, І. Франка та ін. велетнів духу — він неодноразово заявляв про свої найзаповітніші

сподівання і прагнення. Та поза автономію й федерацію України у складі Росії укр. політ. думка до середини 90-х рр. XIX ст. ще не виходила. З появою 1895 брошури Юліана Бачинського «Україна irredenta» вперше виразно й аргументовано підкреслювалась необхідність та іст. неминучість політ. самостійності України як основи економічного і культурного розвитку, найважливішої умови її існування.

З виникненням наприкінці XIX — початку XX ст. українських політ. партій ідеї державності укр. нації здобувають все більше визнання (насамперед в Галичині) і знаходять обґрунтування в їх програмних документах. На західноукраїнських землях Українська радикальна партія на IV з'їзді у Львові 29 грудня 1895 заявила в своїй програмі, що «здійснення усіх її ідеалів можливе тільки при повній політичній самостійності русько-українського народу і повнім необмеженім праві його рішати самому в усіх справах, що його дотикають». Постулат самостійності включила в свою програму також Націонал-демократична партія Галичини.

Ідею самостійності України на Наддніпрянщині підтримала Революційна Українська партія (РУП), що була заснована в 1900 в Харкові. Зокрема, вже у першій її брошурі — «Самостійна Україна», написаній М. Міхновським і виданій 1900 р. у Львові, боротьба за самостійну державу висувалась як найближча мета партії, а ідеал — «одна єдина, нероздільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ». Але незабаром у «Нарисі програми», підготовленому Київською організацією РУП, партія висловилась лише за автономію України в складі майбутньої федеративної Російської республіки. Даний проект з деякими змінами й став офіційною програмою РУП та її спадкоємиці (УСДРП виникла 1905). Крім РУП за самостійність України виступала Українська Соціалістична партія (УСП), заснована 1900 Б. Ярошевським, яка згодом злилася з РУП. Українська Демократична партія (УДП) і Українська Радикальна партія (УРП), які пізніше об'єдналися в одну (Українську Демократично-Радикульну партію), з самого початку дотримувались федералістської концепції, тобто були федералістами. Лише одна партія на Наддніпрянській Україні в дореволюційний період — Українська народна партія (УНП), що теж вийшла з лона РУП, незмінно виступала за самостійність України, стоячи на ґрунті названої вище брошури М. Міхновського. Її програма була надрукована в першому і єдиному номері газети «Самостійна Україна» (Львів, 1905), а згодом в окремій брошурі під назвою «Програма Української Народної Партії» (Чернівці, 1906). У ній ідеалом партії було проголошено «вільну, непідлеглу самостійну республіку — Україну робочих людей», що мала складатися з союзу окремих українських земель. Однак ця партія в силу різних обставин (у першу чергу внаслідок жорстокого царського терору проти українства) великого впливу не мала і була дуже нечисленною.

Революція 1917 спричинила появу на Україні багатьох нових політ. партій і пожвавлення діяльності вже існуючих. Основні укр. партії того періоду — УСДРП, УПСР, що очолили національно-визвольний рух укр. народу, справляючи вирішальний вплив на політику Центральної Ради, з самого початку революції виступали (щоправда з деякими несуттєвими відмінностями) за досягнення автономії України в складі федеративної рос. держави. Зокрема, УСДРП на своїй конференції, яка відбулася 4—5 квітня 1917 в Києві, розглядала досягнення автономії як перше, невідкладне, гостре завдання. А на своєму IV конгресі (у вересні 1917 в Києві) УСДРП у національно-державницькій справі стала на ґрунт федерації. Ще чіткіше за автономістсько-федералістську концепцію майбутнього державотворення висловилась УПСР. У резолюції її Установчого з'їзду (4—5 квітня 1917 в Києві) в справі автономії й федерації підкреслювалось, що партія «визнає найбільшою потребою українського народу проведення в життя широкої національно-територіальної автономії України з забезпеченням прав національних меншостей» і що «найкращою формою устрою російської держави є федеративно-демократична республіка, установлення якої УПСР буде домагатися на загальноросійських Установчих зборах».

Рішучим прихильником автономістсько-федералістської лінії в національно-державному будівництві з самого початку проявила себе ще одна з впливових в той час українських партій — УПСФ. На подібних позиціях з даного питання стояла Українська Трудова та деякі ін. такі ж невеликі й маловпливові партії.

1917 у програмних документах лише двох укр. партій — УДХП і УПСС — закріплювалась не федералістська, а самостійницька концепція майбутнього державного устрою України. УДХП (заснована в червні 1917 на Полтавщині) з самого початку проголосила основою своєї політ. платформи боротьбу за створення самостійної соборної укр. держави. Негайного проголошення України самостійною і нікому не підлеглою державою добивалась також УПСС, установчий з'їзд якої відбувся 17 грудня 1917 в Києві. Однак ці партії популярністю в масах не користувались і були нечисленні.

Таким чином, проблема відновлення укр. державності посідала чільне місце в програмних документах укр. політ. партій тієї доби. Щоправда, з питання, в яких саме формах, з самого початку виявилися суттєві розбіжності. Автономія, федерація України в складі Росії, повна незалежність і самостійність України — ось ті основні форми майбутньої державності укр. народу, що були закріплені в програмах діяльності укр. партій. Доводиться визнати, що федералістська концепція все-таки була домінуючою в політ. світогляді дореволюційної наддніпрянської громадськості України. Вона була хронологічно старша, теоретично краще обґрунтована і, головне, більше відповідала тодішньому стану українства. Не випадково основні укр. партії доби революції — УСДРП і УПСР — до самого кінця 1917 дотримувалися неї. Основна причина гегемонії цієї концепції полягала в тому, що довготривале перебування України у складі Рос. держави привело до того, що укр. елемент значною мірою зрісся з імперією, в розбудову якої українці зробили величезний внесок.

Сила федералістської концепції полягала в тому, що вона розглядала укр. нац. справу не в ізоляції, а органічно пов'язувала визволення власної нації з вселюдським прогресом та, зокрема, з перебудовою всієї Східної Європи на засадах справедливості й свободи. Федералізм для більшості укр. патріотів означав не відмову від нац. незалежності, а найдоцільнішу на той історичний момент форму її здійснення. Це дуже важливо пам'ятати, оскільки допомагає зрозуміти, чому укр. політ. думка змогла потім швидко перейти до самостійницької концепції, після того як віра в здійснення федералістської програми була остаточно втрачена внаслідок великодержавної шовіністичної політики щодо України спочатку Тимчасового уряду Росії, а згодом ще реакційнішої політики більшовицької Росії.

Сама логіка подій зими 1917—1918 на Україні (агресія Радянської Росії, необхідність підписання сепаратного миру з Німеччиною та її союзниками, загальний розпад та анархія) привела до того, що в колах укр. громадянства, перш за все його політ. центру — Центральної Ради, й основних представлених в ньому партій: соціал-демократів, есерів, есефів — відбувся рішучий перехід від федералізму до самостійності. Це знайшло своє закріплення насамперед в історичному IV Універсалі Центральної Ради, а згодом і в документах укр. партій. Майже всі вони стали на самостійницькі позиції, активно виступаючи за суверенну, ні від кого не залежну Українську державу. Так, напр., V конгрес УСДРП (травень 1918) за-

кликав членів партії відстоювати самостійність України і разом з тим проводити рішучу боротьбу з гаслом федерації з Росією як гаслом, спрямованим проти укр. революції і укр. пролетаріату.

ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО В УНР. Після Лютневої революції в містах і селах України дедалі більше загострювалась проблема охорони громадського порядку. Грабежі, вбивства, розбій, згвалтування набували нечуваного розмаху. Особливо це стосувалось сільської місцевості, де селяни постійно відчували повну небезпеку і всіляко вишукували власні засоби забезпечення порядку. В таких умовах влітку 1917 р. у Звенигородському повіті Київської губернії за ініціативою селянина Смоктія стали виникати озброєні загони під назвою «Вільне козацтво», творення яких швидко перекинулось на інші українські землі.

Офіційно питання про організацію Вільного козацтва за доповіддю С. Петлюри розглядалось на засіданні Генерального секретаріату 8 вересня 1917 р. Ставлення до нього не було однозначним. Так, на початку жовтня відбувся з'їзд комісарів 5 українських губерній, на які рішенням Тимчасового уряду було розповсюджено владу Генерального секретаріату. В ньому брали участь 50 чоловік. Делегати незначною більшістю голосів (25 проти 20) прийняли резолюцію «Про вільне козацтво», у якій вимагали від УЦР припинення озброєння «некультурної та неорганізованої людності, яка має нахили йти за брехливою агітацією», роззброїти і розпустити вже створені організації Вільного козацтва. З'їзд звернув також увагу на прийняття рішучих заходів для припинення єврейських погромів, запобігання лиха при поверненні солдат з фронту. Щодо контрреволюційної агітації комісари зажадали притягати винних до суворої кримінальної відповідальності, застосовувати позасудові арешти і висилати їх за межі України.

Але через декілька днів у Чигирині відбувся перший Всеукраїнський з'їзд вільного козацтва, який підкреслив велику небезпеку для України, що посилюється масовими розбійництвом, грабіжництвом, насиллям, анархією і т. ін. Тому делегати звернулись до населення з закликом гуртуватись у товариства Вільного козацтва, озброюватись, рішуче боротись з ворогами народу, не допускати братовбивства, підтримувати республіканський демократичний федеративний устрій Росії, створювати у селах сотні, у волостях — курені, у повітах — полки, у губерніях — коші на чолі з сотниками, курінними, полковниками, отаманами та іншою старшиною. На з'їзді було обрано Головну козацьку раду, яка мала розташуватись у Білій Церкві. Почесним отаманом Вільного козацтва став М. Грушевський, головою військових формувань — П. Скоропадський, наказним отаманом — І. Полтавець-Остряниця. 13 листопада Генеральний секретаріат затвердив Статут «Вільного козацтва на Україні», де чітко регламентувалась його діяльність.

У кожному селі чи місті, незалежно від його населення, могла існувати лише одна громада цього товариства з осіб будь-якої національності і статі. Її завданнями були боротьба з дезертирством при демобілізації, охорона громадського порядку та спокою населення, захист громадян та їх власності, запобігання грабуванням, фізичний і духовний розвиток своїх членів, їх виховання. Згідно з цим громади Вільного козацтва створювали кінні і піші муштрові загони, пожарні дружини, бібліотеки, видавали журнали і брошури, поширювали газети і літературу, організовували зібрання, лекції, читання, подорожі, концерти, вистави, хори, гімнастичні курси, спортивні тренування тощо. Для заснування громади ініціатори підбирали не менше 20 чоловік, список яких затверджувався волосною або міською управою, а потім ще й повітовим комісаром. Досить жорсткими були і умови прийому до товариства. Це відбувалося тільки на загальних зборах громади. Дійсним членом Вільного козацтва можна було стати лише за рекомендацією трьох членів товариства, які несли повну відповідальність за подальші вчинки свого підопічного. За заявою 10 членів громади і кваліфікованою більшістю у дві третини голосів при таємному голосуванні можна було стати і почесним членом Вільного козацтва за особливі заслуги перед ним.

Вищим органом товариства були загальні збори, що збирались двічі на рік. Надзвичайні зібрання проводились у будь-який час за рішеннями Ради громади або десятої її частини. Ухвали приймалися простою більшістю голосів. Тут же обиралися Ради громади і ревізійні комісії. Сільські і міські Ради складалися кожна з п'яти членів: голови, його товариша, писаря, його товариша і скарбника. Шостим членом за посадою був сотник муштрової сотні. У ревізійні комісії входили три особи. І ради, і комісії обиралися на один рік. На випадок заміни окремих членів їх місце могли зайняти кандидати, теж обрані на загальних зборах. Чергові засідання Ради збирались у спеціально призначені для цього дні, а негайні — за вимогою двох членів Ради. Вона представляла громаду у будь-яких органах або випадках, виконувала постанови зборів і порядкувала всією діяльністю місцевого товариства. Ревізійна комісія перевіряла цілість грошових сум і майна, коли вважала потрібним, але не менше одного разу на рік.

Місцеві громади Вільного козацтва об'єднувались у волосні, волосні — в повітові, повітові — в губернські. Вищим органом кожної з них теж були загальні збори: до волосних обирався один представник від 50 членів сільської або міської громади, до повітових — від 100, до губернських — по одному від кожної волості. Повноваження таких представників, а також їх заступників, які теж обиралися, продовжувалися один рік. Волосні, повітові і губернські Ради складалися з 7 чоловік кожна: по 5 обраних (голова, його товариш, писар, його товариш, скарбник) і по 2 за посадою — курінний і член народної управи у волості, полковник і член народної управи у повіті, кошовий отаман і член народної управи у губернії.

Але найбільший інтерес, мабуть, викликає військова організація Вільного козацтва. Кожна первинна, тобто сільська або міська, громада створювала муштрову сотню, до якої входили дійсні козаки, що зарекомендували себе раніше, і кандидати в козаки, котрі мали стати дійсними членами сотні після здачі іспиту козацькій старшині на знання статуту й інструкції. Остання приймала від козаків і урочисту присягу. Після організаційного утворення сотні вона вже існувала автономно від первинної громади, проводила свої загальні збори, приймала до свого складу членів за рекомендацією трьох козаків. За порушення статуту або інструкції, ухилення від сплати внесків протягом трьох місяців (їх розмір визначався загальними зборами громади), за мотивованою заявою одного з членів волосного товариства, повітового або губернського комісара сотенні збори могли виключати того чи іншого козака зі свого складу. Це можна було зробити і за власним бажанням члена сотні. Питання про виключення вирішувались двома третинами голосів при таємному голосуванні. Сотенні козацькі збори обирали старшину у складі сотника, підсотника і писаря. Але повноваження вона одержувала лише після затвердження його полковником. Обиралися на сотенних зборах й інші посадові особи: бунчужний, скарбник, складник, обозний і кашовар. Сотні поділялись на чоти на чолі з чотником — старшим або молодшим урядником; чота складалась з роїв на чолі з ройовим — молодшим урядником або приказним; рой ділився на зони (по 4—6 чоловік) на чолі з зонним — приказним. Чотники, ройові і зонні теж обиралися на зборах козаків і затверджувалися сотником.

У межах волості сотні об'єднувалися в курінь. Порядкували тут курінні збори (по 1 представнику від 25 ко-

заків з місць) і курінна старшина у складі курінного, його заступника і писаря. Вся вона обиралася на зборах куріня, затверджувалася волосними зборами громади, а курінний — ще й кошовим отаманом. У повіті з курінів створювався полк. Вищим його органом були полкові збори, до яких входили по одному від кожних 50 козаків. Вони, які і всі нижчі збори, скликалися не менше одного разу на рік і розглядали справознання старшини. Але саму полкову старшину у складі полковника, його товариша і писаря збори не обирали. Це робили на своїх зібраннях всі сотники і курінні повіту. Їх рішення з цього приводу вступало у силу після схвалення повітовою громадою Вільного козацтва, а полковник, окрім того, підлягав ще й затвердженню генеральним секретарем внутрішніх справ.

Повітові полки в межах окремої губернії об'єднувалися в кіш. На збори кошу делегувався вже 1 представник від 100 козаків, які не мали права обирати кошову старшину. І кошовий отаман, і два його товариші, і кошовий писар обирались зборами всіх курінних і полковників губернії і затверджувались спочатку загальними зборами губернської громади, а остаточно — генеральним секретарем внутрішніх справ. Останній, або за рішенням Генерального секретаріату один з його товаришів, очолював усі об'єднані коші України.

Незважаючи на виборність усіх посадових осіб Вільного козацтва, сотники, курінні, полковники, кошові отамани мали право тимчасово знімати з посади підвладну їм старшину. Але про це негайно повідомлялося старшині вищої посади, тобто сотник доповідав про своє рішення курінному, курінний — полковнику, а полковник — кошовому отаману. Остаточне рішення про усунення з посади приймалося після розгляду цього питання на засіданні відповідної Ради громади. Зміщення кошового отамана входило до компетенції Генерального секретаріату, а всю іншу козацьку старшину мав право усувати і генеральний секретар внутрішніх справ.

Про заснування кожної муштрової сотні відразу доповідалось повітовій народній управі і повітовому комісарові, а останній оповіщав про це генаральне секретарство внутрішніх справ. Такий же порядок був установлений щодо створення курінів, полків, кошів. Громадський порядок муштрові сотні охороняли під керівництвом відповідного начальника міліції, а у негайних випадках — своєї старшини. Арешти і труси при цьому дозволялись тільки за дорученням органів адміністративної або судової влади. Їх вказівки для всіх військових формувань Вільного козацтва були обов'язковими. Ніякої платні за охорону громадського порядку козаки не одержували.

Діяльність губернської громади Вільного козацтва могла бути припинена Генеральним секретаріатом, повітової, волосної, сільської і міської — генеральним секретарем внутрішніх справ або губернською народною управою, волосної, сільської і міської — повітовою народною управою. Крім того, будь-яка громада могла бути скасована за рішенням відповідних загальних зборів кваліфікованою більшістю у дві третини голосів. У листопаді генеральне секретарство внутрішніх справ створило у своїй структурі спеціальний відділ Вільного козацтва.

З появою на арені Вільного козацтва міліція не усувалась. Так, 26 жовтня секретарство внутрішніх справ зобов'язало земські і міські управи навести порядок у питанні вироблення штатів міліції міст і повітів. Передбачалось створення не тільки піших, а й кінних міліцейських загонів, заведення резервів міліції, створення системи навчання кадрів. На початку січня українці-міліціонери Києва стали вимагати передачі правоохоронних органів з підпорядкування Київської міської управи у безпосереднє відання генерального секретарства внутрішніх справ. Тоді ж уперше з'явились пропозиції щодо перейменування міліції у Державну варту. Як міліція, так і Вільне козацтво активно застосовувались у боротьбі з червоноармійцями. Саме тому керівництво Вільним козацтвом поступово переходило від міністерства внутрішніх справ до міністерства військових справ.

23 січня 1918 р. ухвалою Ради народних міністрів засновувалось Вільне реєстрове козацтво. Воно повинне було організовувати внутрішню охорону повітів. Мобілізацію реєстрового козацтва проводили органи військового міністерства за територіальним принципом. З кожним козаком і старшиною укладався договір на певний строк. Внутрішнім життям, навчанням козаків керували повітові військові начальники, а за їх участі у боротьбі із заколотами та анархією — повітові комісари. У повітах організовувались сотні, сотні трьох-чотирьох повітів складали полки, полки окремої губернії об'єднувались у коші. Козаки і старшина отримували платню, для чого асигнувалось 130 млн. крб. на рік.

Але у житті не все так складалось, як думали керівники УЦР. У багатьох регіонах загони вільного козацтва самі ставали на шлях злочинства. Так, у заяві представників полку «георгієвських кавалерів» на ім'я УЦР стверджувалось, що вільне козацтво творить над ними насилля, відбирає гроші, зброю, одяг, що до лав вільного козацтва записуються різні злочинці і його загони перетворились у справжні банди. Не важко зробити висновок: якщо козаки так поводили себе з самими георгієвськими кавалерами, то що ж тоді вони робили з простим людом?

Наприкінці березня за вказівкою німців уряд УНР припинив організацію Вільного реєстрового козацтва і передав названі вище 130 млн. крб., асигнованих на цю справу, на розбудову міліції, якою повинне було зайнятись міністерство внутрішніх справ і органи місцевого самоврядування.

ВСЕНАРОДНІ ЗБОРИ УГОРСЬКИХ УКРАЇНЦІВ 21 СІЧНЯ 1919 р. Після виникнення Директорії і Західноукраїнської Народної Республіки з боку галичан і наддніпрянців все більш відчувалось обопільне прагнення до створення однонаціональної суверенної соборної України. Не стояли осторонь від цієї ідеї й інші етнічні українські території. Так, Південна Бессарабія вже рік стогнала під ярмом румунських загарбників, а Північна Буковина була окупована ними у листопаді. Зважаючи на історичні обставини, мабуть, найреальнішим було у той час залучення до єдиної української сім'ї, окрім Галичини, народів Закарпаття, або, як називали цей край, Карпатської України, Карпатської Русі, Угорської Русі, Руської Країни тощо. Після розпаду Австро-Угорської імперії тут проходили складні процеси, що знаходило відбиток у діяльності різноманітних громадських рухів. Ужгородська Рада рутенів Мадьярії (Угро-руська народна рада) рішуче виступала проти відторгнення Закарпаття від Угорщини і входження до ЗУНР. До того ж угорський парламент саме в цей час ухвалив так званий «десятий закон», за яким «Руська Країна» вважалась територією Угорщини. Пряшівська Карпато-руська центральна рада не менш наполегливо домагалась приєднання Карпатської України до Чехословаччини. Мармароська руська народна рада виявляла себе палким прихильником Директорії та ЗУНР. Напередодні історичної злуки на Софіївській площі 21 січня 1919 р. у Хусті відбувся з'їзд представників української людності Закарпатської України. В ньому взяли участь 420 делегатів від 175 міських та сільських громад, комітетів Марморош, Угоча, Берег, Унг (Уг), Земплин, Шаріш (Шариш), Спіж і Абауйторпа, тобто майже всіх територій, залучених Українською національною радою спочатку до Української Держави, а потім — до ЗУНР, і ще близько 1500 чоловік без мандатів. Усі вони оголосили своє зібрання Всенародними зборами угорських українців і вирішили: а) з'єднати перелічені вище комітети з Соборною Україною, яка мала визначити особливе становище угорських

українців; б) не визнавати рішення Будапешту про включення Закарпаття до території Угорщини; в) не надсилати своїх послів до Угорського парламенту; г) просити українське військо взяти під свій захист населення українських комітатів; д) вітати усі визволені народи Австрії, Угорщини, Чехії, Словаччини, південних слов'ян, румунів, поляків, німців; є) просити держави Антанти надати допомогу у здійсненні права на самовизначення та рішення Всенародних зборів; ж) обрати Центральну народну раду з 100 осіб для керівництва справами угорських українців і захисту їх прав та інтересів.

Але сподіванням на допомогу Антанти щодо самовизначення не суджено було збутися. Саме у ці напружені для України дні у Парижі 18 січня 1919 р. розпочала роботу скликана державами-переможницями мирна конференція, яка тривала загалом більше року і нічого доброго Україні не принесла: США, Великобританія, Франція, Італія, Японія та інші великі держави 10 вересня у Сен-Жермен-ан-Ле санкціонували анексію Чехословаччиною Закарпатської України, трудящі якої і згодом не припиняли боротьби за возз'єднання з Україною.

21 березня 1920 р. в Ужгороді було створено Міжнародну соціалістичну партію Підкарпатської Русі. Вона стала однією з головних революційних організацій у Закарпатті і мала первинні утворення і в Ужгороді, і в Мукачевому, і у Чопі, і у Перечині, і у Берегові, і у Сваляві, і у Севлюші та деяких інших містах. Програмні вимоги МСП багато в чому співпадали з теоретичними установками Директорії УНР.

ВСЕРОСІЙСЬКА ДЕМОКРАТИЧНА НАРАДА У ПЕТРОГРАДІ (ВЕРЕСЕНЬ 1917 р.) І ПОЗИЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ. Після придушення корніловського заколоту у Петрограді розпочалась нова смуга кризи Тимчасового уряду. 1 вересня вирішено було передати владу Директорії з 5-ти осіб: О. Керенський, М. Терещенко, О. Нікітін та призначені 30 серпня нові військовий і морський міністри О. Верховський і Д. Вердеревський. Головковерхом став сам Керенський. На Директорію були покладені обов'язки керівництва державою до сформування нового кабінету. Саме вона й затвердила склад Генерального секретаріату, список якого напередодні був надісланий Центральною Радою до Петрограду. Великі надії у виході з чергової тяжкої урядової кризи деякі революційні соціал-демократичні сили, особливо есери і меншовики, покладали на Всеросійську демократичну нараду, яка скликалась у Петрограді ЦВК Рад робітничих і солдатських депутатів та Виконкомом Рад селянських депутатів 14—22 вересня.

На відміну від ставлення до антидемократичної серпневої московської наради УЦР без вагань направила своїх повноважних представників до Петрограду: М. Шаповал, М. Чечель, П. Христюк, І. Довгий, М. Порш, М. Ткаченко, С. Вікул, Б. Бабич, В. Довженко. Окремо Раду військових депутатів представляли С. Березняк, П. Куцяк і М. Величко. Всього ж на Демократичну нараду від України різні партії й угрупування надіслали 46 чоловік: 23 — від УПСР, 13 — від УСДРП і 10 — від більшовиків. При обранні делегатів від УЦР 9 вересня, виступаючи від імені фракції українських есерів, М. Ковалевський підкреслив, що його партія вирішила брати участь у нараді з мотивів, протилежних тим, задля яких відмовилась від московської наради. Там, на його думку, йшла організація контрреволюції, а на Демократичній нараді організується революційна демократія і тому Центральна Рада повинна взяти участь у ній. Від фракції українських соціал-демократів Ковалевського підтримав М. Порш: «Оскільки ми стоїмо перед кризою влади і оскільки революційна демократія робить перші кроки у будуванні влади, остільки революційна демократія України у цій кризі не може бути байдужою і вона мусить подати рішучий голос. Коли революційна демократія стала перед проблемою організації влади і коли вона стала прислухатися до голосу на місцях, то тут вона виступає спільно з демократією усіх націй. І на цій нараді мусять мати місце наші представники Селянської спілки, Всеукраїнської ради солдатських і робітничих депутатів, і від нашого голосу буде залежати ліквідація шкідливого погляду про можливість коаліції з буржуазією». До висловлених пропозицій приєдналися М. Любинський, М. Рафес, В. Довженко та інші оратори.

На нараді у Петрограді делегація УЦР, відстоюючи національні інтереси, діяла згідно з директивами Центральної Ради. Головною проблемою було питання про те, яким має бути уряд — коаліційним чи ні. Представники УЦР рішуче відстоювали позицію, що майбутній уряд Росії повинен стати не коаліційним, а однорідним, тобто соціалістичним, відповідальним перед демократіями всіх народів колишньої імперії. Якщо ж мати на увазі коаліцію, то не в тому розумінні, що досі панувала у Петербурзі. Коаліція — це представництво в уряді всіх народів Росії, схильних до її перебудови саме на соціалістичних і демократичних засадах. Головні завдання центру — припинення війни; досягнення миру; проголошення недійсними таємних дипломатичних договорів самодержавства; оподаткування великих капіталів і майна; конфіскація поміщицьких, церковних і монастирських земель і передача їх у відання земельних комітетів; контроль над промисловою продукцією та її поділом; передача найважливіших галузей промисловості у завідування краєвих органів, влади — у руки представничих органів, а на Україні — до Центральної Ради і Генерального секретаріату, створеного на основі Статуту УЦР; скасування буржуазного поділу України на дві частини; скликання для кожного краю колишньої імперії національних суверенних Установчих зборів, а українських — перед російськими; негайне скасування смертної кари; розпуск Державної думи і Державної ради; скликання без зволікань у визначений строк Всеросійських установчих зборів.

Звичайно, не можна вважати, що викладені у наказі делегації УЦР пропозиції були прийняті на вказаному вище засіданні Малої ради одностайно і відповідали прагненням усіх без винятку її членів. Але представники УЦР у Петрограді відстоювали саме цю декларацію, кожний пункт якої голосувавсь окремо. І треба сказати, що багато з вимог Центральної Ради співпали з прагненням інших революційних демократичних сил Росії. Скажімо за коаліцію з буржуазією висловились всього 183 делегати наради з 1582. Гарячу підтримку знайшли на Демократичній нараді пропозиції про припинення війни, передачу земель тим, хто її обробляє, а влади — представничим органам, про скликання Установчих зборів та інші заходи, що фіксувались у згаданій вище декларації УЦР.

Але в цілому на Демократичній нараді у котрий вже раз виявилось розпорошення демократичних сил. Головне, на що вона виявилась спроможною, — це створити Всеросійську демократичну раду (Передпарламент) з 313 представників різних фракцій на нараді, яка б мала виконувати функції представничого органу до скликання Всеросійських установчих зборів. Проте саме таку роль Передпарламент зміг виконати лише один раз — 23 вересня, коли він дав згоду на створення третього коаліційного Тимчасового уряду з російських есерів, меншовиків і кадетів. Новий уряд зовсім не відповідав побажанням Демократичної наради, що й проявлялось у перших же його антидемократичних актах. Він проголосив прагнення стати «твердою владою», зупинити силою «анархію» (тобто демократичний рух) і перетворив Передпарламент у дорадчий орган при уряді — Тимчасову раду Російської республіки.

Та й третій коаліційний уряд аж ніяк не збирався «ді-

лити владу» на Україні з УЦР або Генеральним секретаріатом. Уже в останні дні свого існування він надіслав київському комісарові К. Василенку наказ не слухатися Генерального секретаріату, інтенсифікував пошуки через контррозвідку у Центральній Раді та уряді України державних злочинців, звинуватив їх у перевищенні влади, що начебто виявилось у створенні Вільного козацтва, у скасуванні розпоряджень Київської військової округи, розпочав слідство з цього приводу. Все йшло до рішучої розправи з українськими національними органами державної влади і управління. Та 25 жовтня Тимчасовий уряд припинив своє існування.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА УНР — нове об'єднання національних політичних сил України, яке виникло у Кам'янець-Подільському після розвалення соборної держави. На цей час Український національний союз уже давно припинив свою діяльність, Українська національна рада зникла з політичної арени фактично у червні 1919 р., коли передала всю військову і цивільну владу диктатору Є. Петрушевичу, і формально — разом з крахом ЗУНР у листопаді 1919 р., а Директорія функціонувала у «складі» однієї особи — Головного отамана С. Петлюри, який узурпував у своїх руках необмежені диктаторські повноваження. Національні демократичні сили, у тому числі і діячі з найближчого петлюрівського оточення, наполегливо шукали шляхи приборкання диктаторства і втілення демократичної ідеї в устрій УНР.

До складу Всеукраїнської національної ради (ВНР) увійшли М. Білинський, В. Завадський, І. Золотницький, І. Кобза, О. Ковалевський, І. Липа, М. Литвицький, П. Пилипчук та інші відомі українські громадські і державні діячі доби Центральної ради і Директорії. Очолив ВНР 33-літній державний секретар УНР, колишній заступник комісара Галичини і Буковини соціаліст-федераліст Михайло Корчинський, відомий своєю активною діяльністю як член комісії Центральної ради по визначенню компетенції Українських установчих зборів. Його заступником і «мозковим центром» став український націонал-демократ, відомий правник і політичний діяч ЗУНР доктор Степан Баран.

Національно-державне, політичне й ідейне кредо ВНР до травня 1920 р. було викладене у проекті «Основний державний закон Української Народної Республіки», який спочатку поступив на розгляд Ради народних міністрів УНР, а у вересні — жовтні 1920 р. став основою, навколо якої точились головні дебати у Конституційній комісії А. Ніковського, 10 з 17 членів якої входили до активу Всеукраїнської національної ради. Національне майбутнє України як самостійної, незалежної демократичної республіки парламентського типу вбачалось членам ВНР таким.

Повнота влади в Українській Народній Республіці належить «загалу її громадян». Законодавчу владу здійснює Державна рада, виконавчу — Голова держави і Рада міністрів, судову — незалежні суди. Територію УНР складають Київщина, Волинь, Поділля, Херсонщина, Таврія, Катеринославщина, Полтавщина, Чернігівщина, Харківщина, Слобожанщина та інші землі, де більшість населення — українці. Окремі регіони, що віддзеркалюють особливі культурно-господарчі інтереси, отримують статус автономій з власною краєвою радою, яка ухвалює закони місцевого значення. Території українських земель, що вже утворили власні державні органи, об'єднуються з УНР у спільну державу на засадах федерації з єдиним громадянством. Державною в УНР стає українська мова, державним гербом — тризуб золотої барви на синьому тлі, державними кольорами — синій і жовтий, прапором військового флоту — синьо-жовте полотнище з державним гербом у лівому розі синьої частини, прапором торговельного флоту — синьо-жовте полотнище.

Церква в УНР є православною автокефальною з київським патріархом на чолі. Основи її організації, заснованої на внутрішній автокефалії, визначає окремий закон.

Громадянство в УНР отримують усі українці, що мешкають у державі, особи інших народностей, які з 1 липня 1914 р. не менше одного року постійно проживали на Україні, та їх діти, за виключенням урядових і військових осіб колишньої Російської імперії, що не народилися на Україні. Останні отримували українське громадянство лише тоді, коли вони постійно мешкали на Україні ще до 1 липня 1914 р. протягом п'яти років і більше. Набуття українського громадянства відбувалось через народження від батьків-громадян УНР, через подружжя з громадянином УНР та через надання громадянства відповідною владою. Причому українцю, який оселюється у межах України, не можна було відмовити в громадянстві.

Усі громадяни УНР, незалежно від статі, віри, національності та походження вважались рівними перед законом. Родові і станові привілеї, родові й особисті титули скасовувались. Цивільні та політичні права жінки дорівнювались з чоловіком. На отримання українським громадянином чужеземних шляхетських титулів потрібен був дозвіл відповідних державних органів, а на прийняття ним чужеземного підданства — дозвіл Голови держави.

Конституція гарантувала особисті свободи громадян, недоторканість особи, її помешкання, листів, кореспонденції, документів, друків тощо. При арешті особи на місці злочину її подальшу долю протягом 48 годин визначав суд. Карне переслідування і визначення кари запроваджувалось лише судом і на підставі законів. Суворо заборонявся арешт за борги. Позбавлення цивільних та політичних прав могло бути лише тимчасовим. Конституція допускала виняткову підсудність, але у випадках, передбачених законом.

Конституція проголошувала вільність сумління, участі у релігійних обрядах, зміни віросповідання, рівність церков і вір, визнаних державою. Віруючим, не визнаним державою, не заборонялось чинити обряди, але у закритих окремих приміщеннях і якщо вони не суперечать закону та публічній моралі.

Кожному громадянину надавалась свобода зміни місця мешкання, виїзду за кордон, вільного обрання професії і заробітку, торгу й промисловості, науки, навчання, наукових досліджень, заснування освітніх і культурних закладів, безкоштовність навчання у всіх державних школах — від нижчої до вищої. Приватні ж школи і виховні інституції мали функціонувати під державним наглядом. Публічні школи не могли мати конфесійного характеру. Обов'язком шкіл вважалось виховання на основах моралі та громадянського сумління. Обов'язковою для всіх дітей вважалась освіта у народних початкових школах, а для неграмотних дорослих передбачались курси позашкільної освіти.

Громадянам гарантувалась свобода слова, думки, друку, таємність листування і кореспонденції. Забезпечувалась вільність преси. Людська праця, здоров'я і життя, робітники-малолітки, жіноча праця, жінки-матері перебували під охороною закону. Держава брала на себе зобов'язання контролювати організацію праці, її умови, винагороди за неї, матеріальне забезпечення робітників та їх родин на випадок недуги, каліцтва, старості або смерті.

Робітникам надавалось право створювати свої організації та союзи, складати колективні договори. Суперечки між ними і працьодавцями мали розв'язувати добровільні третейські суди або державні третейські суди. Створювати спілки та товариства, які не перечать карним законам і громадській безпеці, вносити петиції до будь-яких державних органів та самоврядувань могли й усі інші громадяни. Для національних меншин забезпечувалась свобода розвою у всіх відношеннях, але якщо вони не суперечать єдності УНР.

Під охороною Конституції перебували приватна власність, дрібна і середня земельна власність, спадкове право. Дуже цікавим вбачається лаконічне положення закону: «Власність зобов'язує. Користування власністю мусить служити для добра загалу». В інтересах соціальної справедливості, принцип якої закріплювався в Конституції, а також з огляду на державну, публічну, суспільну або економічну потребу допускались і вивласнення, і обмеження приватної власності. Як бачимо, інтереси великих земельних власників закон не охороняв. З інших угідь створювався б земельний фонд для задоволення потреб малоземельного і безземельного хліборобського населення.

Держава приймала на себе зобов'язання відшкодування збитків, заподіяних незаконними розпорядженнями цивільних та урядових осіб, з наступним стягненням відповідних сум з цих урядовців.

Серед обов'язків громадян на першому плані були вірність державі, підлягання законам, шанування влади, сприяння виконанню її наказів і розпоряджень, сплата податків, несення тягару особистих не речових повинностей, військова служба, що передбачала притягнення до армії і жінок, оборона держави.

Дія всіх означених громадських прав і свобод припинялась на час виняткового стану. Введення останнього здійснювалось лише Радою міністрів за згодою Голови держави або під час війни, або за її загрози, або стихійних лих, або масових протидержавних заколотів, що загрожують цілісності держави, Конституції чи громадській безпеці. Розпорядження про винятковий стан повинне було затверджуватись на першому ж засіданні Державного сейму.

Чужинці на території УНР підлягали її законам, але не користувались політичними правами. Однак, коли українські громадяни чимось обмежувались за кордоном, то їх громадяни підпадали рівнозначним обмеженням.

Вищий законодавчий однопалатний орган УНР — Державна рада, як планувала Всеукраїнська національна рада, обирається на підставі загального, рівного, безпосереднього таємного голосування з додержанням принципу пропорційності. До її скликання формується Державний сейм у складі та порядку, визначеними окремим законом. Але він не має права відхилятись від курсу на державно-правову самостійність, міжнародно-правову незалежність і демократично-республіканський устрій УНР. Сесії Сейму скликаються Головою держави: перша — протягом 14 днів від закінчення виборів, чергові — двічі на рік (весною і восени), позачергові — за ініціативою Голови держави, Ради міністрів або Президії Сейму. Перерви у ході однієї сесії не перевищують 10 днів і призначаються не більше як двічі на сесію. Першу сесію Сейму відкриває Голова держави або голова уряду і передає порядкування найстаршому за віком депутату. Потім усі члени Сейму складають присягу такого змісту: «Обіцяю і клянуся Великим Господом перед Святою його Євангелією, що буду у всьому совісно виконувати обов'язки члена Державного Сейму, найкраще, як я їх розумію і можу виконати, що буду виховувати вірність Українській Державі як моїй Батьківщині та Основному її державному Закону і буду дбати тільки про добро на користь держави. В чому власноручно підписуюся». При складанні присяги бажаючі цілують хрест та Євангелію або виконують інший відповідний релігійний обряд. Дозволяється випускати слова «клянусь Великим Господом перед Святою його Євангелією». Зречення присяги тягне за собою втрату мандату депутата.

Сейм обирає голову, його заступників, секретарів, що разом складають його Президію, створює комісії, які працюють і під час перерв. До прийняття постійного регламенту Сейм керується тимчасовим регламентом, розробленим Радою міністрів. У день відкриття першої сесії міністр внутрішніх справ передає Сейму всі виборчі акти разом з внесеними протестами, і Сейм за допомогою створеної ним мандатної комісії вирішує всі питання про законність чи незаконність виборів самостійно. Мандат депутата втрачається лише у разі його смерті, скасування самим Сеймом, добровільного зложення повноважень, втрати виборчого права або зречення присяги. Посвідчення про обрання депутатом вручає міністр внутрішніх справ. Внутрішньою і зовнішньою урядовою мовою і мовою сесій Сейму вважається виключно українська мова.

Депутати виконують свої обов'язки лише особисто і одержують за це постійне утримання, відшкодування подорожніх коштів, безкоштовно користуються державними залізницями і державними пароплавами. Їх не можна відкликати і пов'язувати будь-якими інструкціями. За державну зраду, злочини і провини члени Сейму підлягали Найвищому державному судові на підставі ухвали Сейму. Конституція гарантувала недоторканість депутатів, але вони могли притягатись до суду за дозволом Сейму, у тому числі і за порушення прав приватної особи у промовах на сесіях. Депутатам заборонялось купувати або орендувати державну власність і отримувати державні концесії.

Засідання Сейму передбачались, як правило, пленарні. Рішення про закриті обговорення могли прийматись головою Сейму, представником уряду або 10-ма і більше депутатами. Дійсними засідання вважались у разі присутності половини обраних членів. Ухвали приймались звичайною більшістю голосів присутніх, а питання про зміни до Конституції — більшістю голосів загального числа депутатів. Для подолання вето Голови держави потрібно вже було дві третини голосів присутніх.

Законодавча ініціатива надавалась Голові держави, уряду і кожному з депутатів, якщо його подання підпишуть 10 чи більше членів Сейму. Постанова останнього передавалась голові Ради міністрів, а той (строком 7 днів) — Голові держави, який і мав затверджувати закон вже у двотижневий термін. У 14-денний строк Голова держави мав і повернути непідписаний ним закон голові уряду з зазначенням причин непідписання, а прем'єр-міністр протягом 3-х днів повертав законопроект голові Сейму. Сейм на черговому засіданні або погоджувався з пропозиціями Голови держави і вносив відповідні зміни, або не погоджувався і більшістю у дві третини голосів присутніх долав вето.

Всеукраїнська національна рада передбачала, що всі закони публікуються у «Віснику державних законів» і набувають чинності через 15 днів після оприлюднення, якщо у самому акті не зазначається інший термін. Це ж саме стосується і наказів Голови держави, постанов уряду і розпоряджень міністрів. Незнання нормативних актів, якщо вони належним чином оголошені, не могло бути виправданням ні для кого. Податки і публічні сплати дозволялось збирати лише на основі законів, ухвалених Сеймом.

До компетенції Сейму, окрім того, входило затвердження щорічних бюджетів, що охоплювали всі прибутки і видатки, визначення державних позичок, правил продажу, заміни або обтяження державного нерухомого майна, встановлення валюти, дозвіл емісії кредитових білетів та державних облігацій, затвердження Статуту Державного банку, який функціонував під доглядом міністра фінансів, який, у свою чергу, звітував про таку діяльність Сеймові. Контроль за державно-фінансовим господарством здійснював ще й державний контролер, призначення якого теж входило до виключної компетенції Сейму. Контролер не включався до складу Ради міністрів, але мав права члена уряду. Він щорічно надавав Сейму звіт про всі державні прибутки і видатки, про державні фонди і загальний стан фінансів.

Конституція поклала на Державний сейм і щорічне прийняття законів про військовий контингент у мирний час та про кількість нового військового набору. Всі між-

народні торговельні і митні умови, міжнародні договори, що покладали маєткові тягарі на УНР або її громадян, мирні договори, присуди міжнародного арбітражу набирали чинності тільки після їх ратифікації Сеймом.

Контроль за діяльністю уряду з боку Сейму здійснювався шляхом внесення інтерпеляцій до Ради міністрів чи окремих членів уряду. На запит вони могли відповісти або негайно, або через деякий час, або зовсім відмовити у відповіді з наведенням мотивів. Після цього Сейм відкривав дискусію або приймав відповідь і переходив до чергових питань. При висловленні недовір'я Кабінету або поодинокому міністру з боку Сейму вони, без зволікання, припиняли виконання своїх обов'язків.

Дуже важливим був артикул 98 Конституції, який передбачав право Сейму на обвинувачення Голови держави у державній зраді і порушенні Основного закону. Така постанова ухвалювалась у присутності не менше половини дійсної кількості Сейму двома третинами присутніх на сесії депутатів. У цьому випадку Голова держави повинен був негайно усунутись від виконання обов'язків і чекати рішення Найвищого державного суду. Перед звичайними карними судами Голова держави відповідальності не ніс.

Найвищий суд міг виправдати Голову держави, і тоді останній приступав до виконання своїх обов'язків. Якщо ж Голова усувався Сеймом або Найвищим судом, то його заступав голова Сейму, який у такому випадку передавав власні безпосередні повноваження по Сейму своєму першому заступникові. Звинувачення у державній зраді, у порушенні Конституції або у службових злочинах на адресу Ради міністрів або окремих членів уряду, обґрунтовані на засіданні Сейму, теж належали до компетенції Найвищого суду. За звичайні злочини міністри мали відповідати перед загальними карними судами.

Найвищий державний суд створювався у складі всіх членів Найвищого касаційного і Найвищого адміністративного судів і їх президій. Головувати у Державному суді повинен був той з порядкуючих названих двох судів, що перебуває на посаді голови більший термін, а його колега ставав його заступником. Секретаріат Державного суду складався з Секретаріатів Касаційного й Адміністративного судів. Попереднє слідство проводилось одним з обраних Державним судом членів цього суду, який тимчасово, на період слідства виходив зі складу Державного суду. Слідчий суддя отримував право у такому разі без окремого дозволу розглядати і вилучати телеграфну кореспонденцію. Прокуратура Державного суду мала обиратись Сеймом для кожної справи окремо. Обвинувачений, його уповноважений, прокурор і його товариші могли бути присутніми на всіх актах досудового слідства. У разі їх відсутності слідство не призупинялось.

Після завершення слідства документи по справі поступали на висновок прокурора, який згодом адресував їх Сейму. Останній знову розглядав питання і припиняв справу або передавав її до Найвищого державного суду. Названий суд приступав до її розгляду на загальних підставах Статуту карного судочинства. Вирок виносився двома третинами голосів присутніх суддів, а покарання визначалось, виходячи з існуючих карних законів. Якщо ж провина виявлялась такою, що карний закон її не передбачав, то винний присуджувався до позбавлення або обмеження права займати державні посади на строк до 10 років. Сейм міг зменшити кару або зовсім звільнити від неї засудженого.

На випадок смерті Голови держави, його добровільної відставки, засудження Найвищим державним судом, психічної або тяжкої фізичної недуги Державний сейм у присутності двох третин своїх членів таємним голосуванням обирав нового Голову держави. Для обрання потрібна була абсолютна більшість голосів. Коли у першому турі ніхто її не отримував, у списку для голосування залишались перші два кандидати. У разі рівності голосів поміж ними Голова держави визначався жеребкуванням, яке проводив голова Сейму.

Головою держави міг бути громадянин України, українець за походженням, православної віри, віком 35 років і більше, що має всі цивільні та політичні права. До компетенції Голови держави належало: 1) затвердження всіх законів і постанов Сейму; 2) видання власних наказів; 3) формування власної канцелярії за внесенням Голови уряду; 4) скликання, відкриття і закриття сесій Сейму; 5) розпуск Сейму у разі обрання Державної ради; 6) призначення і звільнення голови Ради міністрів за поданням голови Сейму; 7) призначення і звільнення міністрів чи керуючих міністерствами за внесенням голови уряду; 8) призначення і звільнення вищих державних урядовців, військових старшин і професорів вищих шкіл; 9) затвердження за внесенням міністра ісповідань і попередньою ухвалою Ради міністрів єпископів та вищих церковних служителів; 10) нагородження громадян почесними відзнаками; 11) виконання обов'язків Головного отамана всіх збройних сил УНР на суші, на морі та в повітрі; 12) акредитація дипломатичних представників інших держав; 13) підписання міжнародних договорів; 14) оголошення війни за ухвалою Сейму; 15) помилування та амністія за внесенням міністра юстиції після згоди Ради міністрів. Слід підкреслити, що Голові держави не надавалось право розпуску Державної Ради, що вона могла зробити лише сама, а також те, що під час війни командувати збройними силами повинен був лише фаховий генерал, призначений Головою держави за внесенням прем'єр-міністра. Платню та пільги Голові держави мав визначати окремий закон. Йому заборонялось отримувати побічні заробітки і бути членом Сейму.

Хоч члени Всеукраїнської національної ради — автори Конституції — були супротивниками узурпації влади С. Петлюрою, все ж вони (може й уперше у світовій практиці) в артикулі 151 персонально зафіксували його ім'я як Голови держави. У подальшому він мав скласти відповідну присягу на першому засіданні Державного сейму, а згодом переобиратись на посаду через 7 днів після початку першого засідання Державної ради і приступити до виконання обов'язків Голови держави на 15-й день з часу обрання.

Верховна виконавча влада в УНР зосереджувалась не лише у Голови держави, а й у Раді міністрів, голова якої призначався Головою держави за поданням голови Сейму, а міністри і керуючі міністерствами — за внесенням прем'єр-міністра. Останньому заборонялось займати міністерську посаду. Прем'єр-міністр визначав напрям роботи уряду, голосував на його засіданнях, координував діяльність членів Кабінету, відповідав за своєчасне оголошення законів, наказів і розпоряджень у «Віснику державних законів», формував президію Ради міністрів та окрему кодифікаційну секцію при ній.

За згодою Сейму Рада міністрів встановлювала в поодиноких міністерствах по одній або по кілька посад товаришів міністра, які мали вирішальний голос на засіданні Кабінету лише тоді, коли вони заступали відповідного міністра. Члени уряду без запрошення брали участь у засіданнях Сейму і виступали там поза чергою. Їм не заборонялось бути депутатами. Для виконання своїх функцій міністри видавали накази і розпорядження та забезпечували їх виконання під загрозою примусу і грошового покарання. І міністрам, і керуючим міністерствами, і товаришам міністрів, і директорам департаментів не рекомендувалось займати інші посади, крім наукових та почесних, отримувати побічну платню і бути членами сім'ї Голови держави.

Конституція проголошувала автономію місцевих громад, волостей, містечок, повітів з питань про місцеву власність та потреб у межах своєї території, якщо державна адміністрація або відповідна вища одиниця самоврядування не прилучила цих справ до свого відання.

Органам самоврядування належало також право встановлювати місцеві податки та повинності, необхідні для власного утримання. Передбачалось, що Київ, Одеса і Харків матимуть окремий статус, а громади, волосні містечка, міста і повіти — свої виборні установи. Що це за установи і як вони будуть формуватись, Основний закон не встановлював, проте підкреслював, що місцеві самоврядування мусять виконувати завдання державної адміністрації.

Відкритим залишалось питання і про систему судової влади УНР. З проекту Конституції витікало, що: а) судові вироки і постанови виносяться іменем Української Народної Республіки; б) на території України діятимуть загальні і військові суди; в) усіх суддів призначає Голова держави за внесенням міністра юстиції; г) судді складають присягу; д) судді є незалежними і підпорядковуються лише закону; є) суддя може бути усунутий від своїх обов'язків вищою судовою владою; ж) суддя не має права оскаржувати закони; з) розгляд справ здійснюється усно і прилюдно, за винятком, передбаченим відповідними законами.

Конституція встановлювала, що на території УНР утворюється один Найвищий касаційний суд і один Найвищий адміністративний суд, але визначала у загальних рисах компетенцію лише останнього. Найвищий адміністративний суд мав розв'язувати суперечки і скарги на рішення адміністративних органів, якщо перед тим справа пройшла всі адміністративні інстанції. Суд розглядав питання про чинність рішень органів самоврядування, про компетенцію окремих державних і адміністративних органів, місцевого самоврядування. Вироки Найвищого адміністративного суду не підлягали оскарженню. Якщо ж виникали суперечки між судовими і адміністративними органами владування, їх повинна була вирішувати Об'єднана рада, що складалась на паритетних засадах з членів Найвищого касаційного і Найвищого адміністративного судів.

Окремий розділ Основного закону присвячувався обороні держави. Тут ще раз підкреслювався обов'язок громадян до військової служби і визначалось, що збройні сили УНР складаються з регулярного війська, флоту та загального ополчення. Перше дозволялось використовувати лише для оборони самостійності і незалежності УНР та непорушності її кордонів, а у виключних випадках — для ліквідації «внутрішньої розрухи». Вояки підлягали військовій дисципліні. Їм заборонялось і під час служби, і поза нею без дозволу начальства проводити будь-які зібрання і наради. За злочини і провини вояки відповідали перед військовими судами на підставі Військового карного статуту.

Служба безпеки в УНР мала складатися з жандармерії та місцевої поліції.

У тексті Конституції Всеукраїнська національна рада передбачала дуже багато (понад 30) конституційних законів: про місцеву автономію й обсяг компетенції Краєвих рад; про релігію і церкву; про громадянство; про шлюб та сім'ю; про друк; про пенсійне забезпечення; про третейські суди; про державну службу; про національні меншини; про приватну власність; про землю; про спілки і товариства; про військову службу; про винятковий стан; про вибори; про Державний Сейм; про валюту та грошовий обіг; про державний контроль; про державні відзнаки; про Голову держави і порядок його обрання; про кодифікаційну секцію; про адміністративне судочинство; про статус Києва, Одеси і Харкова; про судову систему і судочинство; про статус суддів; про Найвищий касаційний суд; про жандармерію; про поліцію; про Державну раду тощо.

Внесок Всеукраїнської національної ради у державотворення не обмежувався розробкою так і не реалізованого проекту Конституції УНР. Керівні діячі ВНР дуже плідно працювали у складі комісії О. Саліковського по підготовці законів «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» та «Про Державну народну раду Української Народної республіки», які набрали чинності 12 листопада 1920 року.

Г

ГАЛИЦЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА (ГСРР) — т. зв. радянська республіка, проголошена 15 липня 1920 р. Декларацією тимчасового радянського уряду Східної Галичини — Галицького революційного комітету (Галревкому), створеного у Харкові за директивою В. І. Леніна і ЦК РКП(б), перед походом Червоної армії на західноукраїнські землі влітку 1920 р. На чолі Галревкому був В. Затонський, членами — М. Баран, А. Бараль (Совка), М. Гаврилів, М. Левицький, К. Литвинович, І. Немоловський, М. Козоріс, І. Сіяк, І. Кулик та ін. До складу ГСРР входило 16 повітів Східної Галичини, які повністю були зайняті червоними військами, і 4 повіти, які були зайняті частково. Тимчасовою столицею ГСРР був Тернопіль.

Проголошуючи повну державну незалежність ГСРР, Галревком заявив, що цей акт є тимчасовим, що питання про дальше існування Східної Галичини та її взаємовідносини з УРСР і РРФСР будуть остаточно вирішені першим з'їздом Рад робітничих і селянських депутатів, який передбачалося незабаром скликати. Вважаючи себе єдиним представником вищої виконавчої влади до з'їзду Рад, Галревком оголошував поза законом усі інші уряди, що існували в Галичині. Своїми декретами він скасовував органи влади, закони та постанови Польської держави і всіх інших урядів на території Східної Галичини, ліквідував приватну власність на фабрики, заводи і банки і проголошував їх загальнодержавною власністю, проголошував конфіскацію поміщицьких, монастирських і церковних земель і передачу їх селянам. Запроваджувалися загальна трудова повинність, 8-годинний робочий день, надавалося право на відпустки, соціальне забезпечення, заборонялася дитяча праця. Було декретовано запровадження загального і рівного виборчого права, права трудящих на працю, освіту і соціальне забезпечення, організацію народних судів, відокремлення церкви від держави і школи від церкви, створення єдиної трудової школи, рівноправність громадян усіх національностей та рівність мов, якими користувалося населення республіки. На місцях почалося створення місцевих органів Рад — сільських, містечкових, повітових ревкомів.

ГСРР формально існувала два місяця, до кінця вересня 1920 р., коли війська Польщі знову окупували територію Східної Галичини, але практично накреслені заходи не були здійснені. Сам Галревком фактично існував до укладання Ризького миру 1921 р.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА. Галицько-Волинське князівство набуло державної єдності наприкінці XII ст. У результаті тривалої і напруженої боротьби великого князя Романа Мстиславича з галицьким боярством 1199 р. йому вдалося оволодіти Галичем і на певний період утвердити тут свою владу. Об'єднувач Галичини і Волині Роман Мстиславич став одним із наймогутніших правителів Русі. Він зумів підірвати політичну монолітність місцевих бояр і примусив визнати себе за самодержця. Після загадкової смерті Романа, що наспостигла його у 1205 р. під Завихостом у Польщі, Галицько-Волинська Русь на цілих чотири десятиліття поринула у вир міжусобної боротьби. Знову підводить голову галицьке боярство, яке прагнуло відірвати Галичину від Волині й домагалося проголошення на галицькому кня-

зівському столі вигідних для себе кандидатів. У ослабленні Галичини і Волині були зацікавлені також найближчі її сусіди — Угорщина і Польща.

Володіючи значними територіями, місцева земельна аристократія в цих умовах поступово зосереджує у своїх руках головні органи місцевого управління та владу. Спираючись на свою економічну та воєнно-політичну міць, вона фактично розпоряджалась князівським столом, запрошуючи й усуваючи князів. Так, коли 1211 р. сини Ігоря Святославича, що спільно управляли Галичиною, пішли на конфлікт з місцевим боярством (за допомогою якого вони утвердились тут у 1205 р.), бояри, прикликавши угорців, фізично знищили Ігоревичів, у такий спосіб усунувши їх від влади. У 1213 р. бояри офіційно проголосили князем малолітнього Данила Романовича, а в дійсності на галицькому престолі утвердився один із найзаможніших серед місцевих феодалів боярин Володислав Кормильчич.

Політична влада галицького боярства і його участь у державному управлінні реалізовувалась через боярську раду. Проте, за браком джерел, не можна з впевненістю відповісти на питання чи був цей орган постійнодіючим політичним інститутом, чи організовувався тільки у разі потреби. Значення боярської ради як державно-політичного органу особливо зростає у перші десятиліття XIII ст. В той час галицьке боярство набуло найбільшої могутності і впливу. З метою максимально обмежити владу галицького князя бояри позбавили його права розпоряджатися наявним фондом земельних володінь Галицько-Волинської Русі. Зокрема, на таких умовах було поставлено на князівський стіл Данила Галицького. Як сповіщає літопис, бояри «Данила князем назвали, а самі землю тримали». У боротьбі з боярством Данило спробував був спертися на віче. Воно скликалось 1213 і 1235 рр., однак, реальної підтримки і допомоги Данилу не було надано. Лише після Ярославської битви (1245 р.) Данилові Романовичу вдалося відновити Велике Галицько-Волинське князівство.

Битва під Ярославом стала важливою віхою в історії боротьби земель Південно-Західної Русі за свою незалежність. Ліквідація боярської опозиції призвела до відновлення єдності Галицько-Волинської Русі. Данило зосереджується на відбудові Великого князівства, зміцнює його укріплення, відновлює добросусідські взаємини з можновладцями навколишніх країн. Проте, піднесення Галицько-Волинської держави, її воєнні успіхи викликали тривогу і занепокоєння монгольських ханів, які незадовго перед цим заснували у пониззі Волги власну державу. У 1245—46 рр. Данило Галицький відвідав монгольську столицю Сарай, де домігся підтвердження своїх прав на Галицько-Волинське князівство. Він фактично став спадкоємцем усіх тих виключних прав, що належали раніше київським князям. Так, у 1246 р. Данило висуває на посаду київського митрополита власну кандидатуру — Кирила. Раніше це право належало виключно київському князю. Таким чином, встановлення васальних відносин із золотоординськими ханами не тільки не призвело до втрати політичної суверенності Галицько-Волинської держави, а й розширило масштаби політичної діяльності її правителя. Щоправда, в обмін на це ординці розраховували нав'язати Данилові свій союз в організованих ними походах на Литву, Польщу та Угорщину.

Однак, подальші історичні події перекреслили плани Данила щодо розширення кордонів Галицько-Волинської держави та подальшого нарощування її воєнно-політичного потенціалу. Не підвелася вона із занепаду і після смерті свого будівничого, що наспостигла його у 1264 р. в місті Холмі.

Спадкоємці Данила Галицького, зберігши політичну цілісність князівства, однак суперничали за першість у ньому. Галицько-волинські землі розподілились між синами Данила Романовича — Шварном, Левом і Мстиславом. Василько Романович був старшим у родині, проте він не користувався авторитетом серед своїх можновладних племінників. Тільки на початку XIV ст. всі галицько-волинські землі об'єдналися під владою онука Данила Романовича князя Юрія. Подібно до свого діда він носив титул «короля Русі». Важливим успіхом зовнішньополітичної діяльності Юрія Львовича стало відкриття у 1303 р. осібної митрополії з центром у Галичі.

Після смерті Юрія Галицько-Волинським князівством правили його сини — Андрій на Волині, а Лев у Галичині. Вони проводили незалежну міжнародну політику. Опираючись на підтримку Німецького ордену, вони протистояли натиску Золотої Орди. Андрій і Лев Юрійовичі спільно боронили свої землі від експансії Литви. Обидва вони наклали головою у боротьбі проти загарбників, чим було покладено кінець династії Романовичів.

По смерті Юрійовичів галицьке боярство обрало на королівство Болеслава, сина мазовецького князя Тройдена, одруженого з донькою Юрія Львовича — Марією. Ставши у 1325 р. галицько-волинським князем, Болеслав прибрав ім'я Юрія. Болеслав-Юрій провадив курс на врегулювання мирних відносин з ординцями, поновив угоди з німецькими рицарями. Він також встановив добросусідські взаємини з Литвою, скріпивши їх своїм шлюбом з дочкою великого князя литовського Гедиміна. Внутрішня політика Юрія, який називав себе «князем і дідичем королівства Русі», була спрямована на обмеження прерогатив боярської олігархічної верхівки. Його взаємини з боярами призвели до виникнення серйозної опозиції, що не зупинилася перед фізичним знищенням Юрія-Болеслава. 7 квітня 1340 р. його було отруєно.

Зі смертю Юрія-Болеслава на Волині утверджується влада литовського князя Любарта. Галичина зберегла свою незалежність, відстоюючи її від посягань польських та угорських феодалів. Заручившись підтримкою папи римського польський король Казимір у 1344—1345 рр. розв'язав проти Галичини воєнні дії і заволодів Сяноцькою землею. Новий похід на Галицько-Волинську Русь польські феодали здійснили у 1349 р. У результаті чого Галичина була приєднана до Польського королівства.

Так розпочиналась довготривала боротьба за галицько-волинську спадщину, що завершилась її розподілом між Польщею і Великим князівством Литовським.

ГЕНЕРАЛЬНЕ СЕКРЕТАРСТВО (МІНІСТЕРСТВО) З ЄВРЕЙСЬКИХ СПРАВ УНР. Функціонувало з середини червня 1917 р. формально як складова частина генерального секретарства (міністерства) з міжнаціональних справ, але насправді — як самостійне міністерство, яке очолював М. Зільбербарб. Діяло дуже активно. У кінці листопада 1917 р. підготувало законопроект про єврейську громаду. У зв'язку з цим відкладались чергові вибори цивільних равинів до прийняття нового закону. 2 грудня його було прийнято. Згідно з цим актом, у місцевостях із значною кількістю єврейської людності обирались єврейські громадські ради. Вибори повинні були проводитись комісіями з євреїв-гласних міських дум, волосних земств і поселкових зібрань, які представляли партії «Нехац Ісраель», «Хейрус Мосейро», «Поалей Ціон», «Бунд», Єврейської народної групи, Єврейської народної партії, Сіоністської партії, Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії. Члени єврейських громадських рад, що обирались за списками від цих же організацій, мали повноваження до 1 січня 1919 р., тобто вважалися тимчасовими, а до цієї дати повинен був бути прийнятий новий Статут єврейських громад і відбутися нові вибори.

За ініціативою департаменту освіти міністерства йшла активна підготовка до відкриття єврейської вчительської семінарії у Києві, організовувались нові єврейські початкові і середні школи, надавалась матеріальна допомога музикантам, художникам, лікарям та іншим фахівцям єврейського походження, які майже всі об'єднува-

лись у відповідні громади. Слід підкреслити, що євреї складали майже десяту частину членів Центральної Ради, куди їх делегували не тільки суто єврейські організації, а й російські меншовики, есери та ін. партії.

Скажімо, вже у червні 1917 р., тобто тоді, коли Центральна Рада була ще малочисельною, по два місця у ній мали зайняти бундівці, соціалісти-сіоністи, члени «Поалей Ціону», по 8 — представники неукраїнських національностей Києва й Одеси, по 5 — Харкова і Катеринослава, по 3 — від інших губернських міст. А серед останніх євреї складали, якщо не половину, то значну кількість. У липні до Комітету УЦР на національній основі увійшли представники «Бунду», сіоністів, усіх інших єврейських соціалістичних партій та єврейських демократичних організацій. 13 членів «Бунду», 13 членів Єврейської соціалістичної робітничої партії, 2 члени Єврейського демократичного об'єднання і ще більше 30 євреїв отримали місце у Центральній Раді і створили там кілька національних фракцій у серпні 1917 р. Слід підкреслити виключну дисциплінованість євреїв-членів УЦР, хоча у деяких випадках вони голосували проти незалежності України.

Окрім департаментів освіти, національного самоврядування, департаменту загальної канцелярії у міністерстві існував ще й відділ Єврейської національної ради та єврейських громад, які координували діяльність численних єврейських товариств на Україні, організовували коробковий збір коштів тощо.

Міністерство було скасовано режимом П. Скоропадського і відновило свою діяльність за доби Директорії. Тут представники від євреїв виявляли також велику активність. Досить сказати, що до складу Державної народної ради УНР у 1920 р. планувалось обрати 3 представники від «Бунду», 3 — від «Поалей Ціону», 3 — від «Фолькспартай», 3 — від «Цейре Ціону», 2 — від «Ахдусу» та ще 4 — від сіоністів. Для порівняння зазначимо, що росіян і поляків разом взятих передбачалось обрати втричі менше. 27 євреїв повинні були зайняти місця серед 226 депутатів сейму ЗУНР.

ГЕНЕРАЛЬНЕ СЕКРЕТАРСТВО (МІНІСТЕРСТВО) З МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ (МІЖНАРОДНИХ) ПИТАНЬ УНР. Про те, що Центральна Рада надавала виключно великого значення національно-культурному розвиткові інших народів, говорить той факт, що з першого дня існування Генерального секретаріату і до останнього дня функціонування Ради народних міністрів у їх складі діяло генеральне секретарство (міністерство) з міжнаціональних (міжнародних) справ і три товариша секретаря (міністра) — з російських справ, з єврейських справ та з польських справ. Усі вони мали права повноважних членів уряду і навіть іменувались генеральними секретарями або міністрами.

Генеральне секретарство міжнаціональних справ спочатку очолив С. Єфремов, аде відбитку у діяльності на цій ниві він майже не залишив. Більш активно працював на цій посаді О. Шульгін, який головне своє завдання вбачав у боротьбі за автономно-федеративний устрій Росії, у порузумінні українців з неукраїнською людністю, у скликанні з'їзду представників народів та областей Росії, у досягненні угоди з національними меншинами. Одним з найголовніших питань у роботі секретарства (міністерства) була охорона останніх від юридичних і фактичних обмежень у громадських і політичних відносинах, сприяння на засадах свободи і демократизму вдосконаленню існуючих та створенню нових національних установ та інституцій. У компетенції секретарства (міністерства) перебувало також заступництво українських інтересів не лише у кордонах, означених Тимчасовим урядом п'яти губерній, а й за їх межами. Секретарство (міністерство) прагнуло бути у гущі національного життя, володіти необхідною інформацією, надавати про нього найширші відомості.

ГЕНЕРАЛЬНЕ СЕКРЕТАРСТВО (МІНІСТЕРСТВО) З ПОЛЬСЬКИХ СПРАВ УНР. Створене разом з Генеральним секретаріатом УНР у середині червня 1917 р. як складова частина Генерального секретарства з міжнаціональних справ, але діяло автономно, як окреме відомство. Генеральний секретар — В. Міцкевич. Мало три департаменти: департамент освіти, до якого входили відділ мистецтва, відділ середніх шкіл, відділ початкових шкіл; департамент національного самоврядування з організаційним відділом; департамент загальної канцелярії, що поділявся на військовий відділ, відділ преси та інформації та загальний відділ. Така структура характеризує і напрями роботи міністерства щодо розвитку польської культури, освіти, мистецтва та організації українських поляків за національною ознакою.

Окрім цього секретарство (міністерство) сприяло гуртуванню поляків, організації польських громад, підвищенню активності польських партій у політичному житті України. Чотири поляка від Польської партії соціалістичної (лівиці) і Комітету польських демократичних організацій входило до складу Малої і 20 — до складу Великої ради: 5 — від Польського демократичного центра, 4 — від польських соціал-демократів, 7 — від «лівиці», 4 — від польських соціалістів.

Міністерство польських справ було скасовано за доби Української держави. Проте під час владування Української національної ради в ЗУНР право на культурно-національну автономію поляків знову визнавалось офіційно, а при виборах до Сейму спеціально для представників від польської національності передбачалось створити 5 округів, від яких планувалось обрати 33 депутатів, тобто 15 відсотків складу Сейму. Щодо Директорії, то вона теж дещо робила у цьому напрямі: у складі Державної народної ради резервувалось 3 місця для поляків, але це всемеро менше, ніж, скажімо, для євреїв.

ГЕНЕРАЛЬНЕ СЕКРЕТАРСТВО (МІНІСТЕРСТВО) З РОСІЙСЬКИХ СПРАВ УНР. Виникло після затвердження 16 липня 1917 р. Статуту Генерального секретаріату як частина генерального секретарства міжнаціональних справ. Генеральний секретар російських справ вважався товаришем міністра, але затверджувався на цій посаді Комітетом УЦР (Малою радою) і мав право вирішального голосу на засіданнях Генерального секретаріату. Портфель генерального секретаря російських справ Мала рада запропонувала російським меншовикам, але ті відмовились з тієї причини, що «немає вільних для цього людей». Лише з 30 жовтня 1917 р. його отримав російський енес, член Трудової народно-соціалістичної партії, член Комітету УЦР Дмитро Одинець.

У структурі секретарства (міністерства) існували відділи національно-персональної автономії, допомоги росіянам, національної освіти, статистичний, інформаційний тощо. Діловодство тут велось виключно російською мовою.

Та на відміну від аналогічних відомств з єврейських і польських справ секретарство (міністерство) Д. Одинця особливої активності не виявляло. Це було наслідком того, що багато з росіян зверхньо дивились на спроби українського національного державотворення і вважали, мабуть, такі потуги тимчасовим явищем. Аж до 14 січня 1918 р. залишались чинними закони Російської імперії 1916 р., за якими особи російської національності, що працювали у Київській, Волинській, Подільській і Холмській губерніях у канцеляріях губернаторів, духовних консисторіях, міських і повітових поліцейських управліннях, вчителями приходських училищ, отримували жалування у півтора рази вище, ніж українці, а ті росіяни, що займали посади урядовців від 14-го до 8-го класу — на 20% вище.

Не сприяло активізації роботи вказаного генерального секретарства (міністерства) і досить недоброзичливе ставлення багатьох керівників Центральної Ради до ро-

сіян. На зборах і сесіях УЦР дуже часто вживався термін «кацапи», не говорячи вже про те, що термін «москалі» майже зовсім витіснив слово «росіяни». Це, мабуть, можна вважати відлунням тривалої насильницької русифікації України і зневажливого ставлення до малоросів з боку центру. Та й за часів Центральної Ради окремі росіяни на Україні грубо порушували громадський порядок з політичних міркувань. Так, росіяни-старообрядці у червні 1917 р. у Барцлаві розігнали спочатку з'їзд українців-вчителів, а потім і селянський повітовий з'їзд. Але негативні узагальнення з таких фактів робити не можна: скажімо, адмірал О. Колчак у той же час дуже схвально ставився до заснування у Севастополі клубу ім. кошового Сірка та інших національних українських організацій. Під час обговорення діяльності Генерального секретаріату у середині грудня на VIII сесії УЦР представник «Бунду» — член Центральної Ради Нінець — різко критикував уряд за розпалення національної ворожнечі з Московщиною. Меншовик М. Балабанов звинувачував Генеральний секретаріат у реквізиції приміщення «Всеросійського земського союзу» на Володимирській вулиці для власних потреб лише за те, що він називався «всеросійським», доводив, що уряд нацьковує український народ на москалів у своїй боротьбі з більшовиками тоді, як на Московщині українців ніхто не зачіпає. Член УЦР від російських есерів Сухових заявив, що Генеральний секретаріат все більше тяжіє до націоналізму, а Літваков ставив у провину урядові слабку боротьбу з самостійництвом.

Проте за ініціативою секретарства (міністерства) росіяни, що мешкали на Україні, мали змогу брати активну участь у політичному житті. До Малої ради входили по 2 представники від Київської ради робітничих депутатів, Київської ради солдатських депутатів, російських меншовиків, російських есерів. На VI сесії УЦР представникам росіян було надано 104 місця у складі Великої ради у т. ч. від російських соціал-демократів — 20, російських есерів — 20, російських кадетів — 10, російських народних соціалістів — 4. 11 представників росіян працювало у комісії для розробки Статуту автономії України і ще десятки — в інших офіційних органах УНР.

ГЕТЬМАН ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ. У квітні — грудні 1918 р. український народ відчув на собі ще один різновид державного правління — диктаторський режим у вигляді маріократії, підконтрольної і фактично підпорядкованої німецько-австрійському командуванню. Протягом майже ще восьми місяців, як і останній період владування Центральної Ради, національне державотворення відбувалось на чужеземних багнетах. Та й сам гетьман відверто стверджував, що його влада спирається на могутню підтримку центральних держав, «які, вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротись за цільність і спокій України», а авторитет гетьмана, за словами П. Скоропадського,підтримувався, «не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами».

Отже, на вістрі піраміди владування в Українській державі перебував 45-річний нащадок відомого старовинного українського роду з Уманщини, генеологія якого починається з Федіра Скоропадського — одного з старшин селянсько-козацького війська Б. Хмельницького. Але найстаршому з названого родоводу не пощастило: він загинув у Княжих Байраках навесні 1648 р. у першій же переможній битві українців з польсько-шляхетськими військами С. Потоцького. Проте славу роду приніс не Федір, а його онук Іван Ілліч Скоропадський — стародубський полковник, який у 1708 р. змінив І. Мазепу на посаді гетьмана Лівобережної України і перебував на ній протягом 14 років. Першим же пращуром останнього гетьмана України вважається інший онук Федіра і брата Івана Скоропадських — Василь Ілліч Скоропадський.

Усе це, безумовно, не могло не впливати на формування світогляду і національної усвідомленості майбутнього царського генерала, які відбувались у досить суперечливих умовах. Германофільські течії у його настроях, мабуть, беруть початок з Вісбадену, де він народився. Любов до рідної землі виховувалась на Полтавщині та Чернігівщині, тобто у маєтках батька й матері — Петра Івановича Скоропадського і Марії Андріївни Міклашевської,— де пройшли перші десять років дитинства П. Скоропадського. Русофільство укорінювалось у світогляді Павла протягом наступних трьох десятиліть, тобто з того моменту, коли його у 1883 р. віддали на виховання до Москви, а згодом — до Петербургу, де він дванадцятирічним юнаком закінчив привілейований військово-учбовий заклад тільки для дітей дворянської аристократії — Пажеський корпус.

Після 10 років служби у імператорській гвардії П. Скоропадський у чині сотника відзначається у російсько-японській війні, за що отримує золоту зброю. У повоєнні роки він — безпосередній член свити самого Миколи II у почесному званні флігель-ад'ютанта, потім — командир 20-го фінляндського полку. За два роки до початку I світової війни сумлінна служба П. Скоропадського російському імператору була належне відзначена: один з небагатьох українців він отримує звання генерал-майора. З 1914 р. майбутній гетьман командує кавалерійською бригадою, а у 1916 р.— він уже генерал-лейтенант. За місяць до Лютневої революції П. Скоропадський призначається командиром 34-го армійського корпусу Особливої армії, яка розташувалась на правому фланзі Південно-Західного фронту.

Тобто протягом всього свого життя П. Скоропадський як суто військова людина залишався вірним присязі, віддано служив імператору, перебував у далечині від політичних баталій і, що слід особливо підкреслити, досить вороже у березні 1917 р. зустрів вісті про піднесення українського національно-визвольного руху. Більше того, він рішуче і у березні, і у квітні, і у травні, і у червні відкидав будь-які пропозиції Центральної Ради про українізацію корпусу. Довго не могли переконати П. Скоропадського у необхідності цієї справи і російські генерали — командуючі Особливою армією П. Балуєв та В. Ромейко-Гурко і навіть головнокомандуючі Південно-Західним фронтом О. Брусілов та О. Гутор.

Як це не дивно, на перший погляд, лише рішучість запеклого монархіста Л. Корнілова, у прямому підпорядкуванні якого П. Скоропадський перебував лише тиждень — з 10 по 18 липня 1917 р., змусила національно не усвідомленого генерала-українця виконати наказ від 18 липня 1917 р. про негайну, протягом місяця, українізацію 34-го армійського корпусу, виданий шовіністично настроєним генералом-росіянином, який наступного дня вже став Головковерхом. Та закорінілий консерватизм і тут дуже заважав П. Скоропадському робити цю справу швидко й організовано. Досить скептично поставився він і до звістки про заочне його обрання у Чигирині військовим отаманом Вільного козацтва.

Мабуть, такий консерватизм став вирішальним фактором у ставленні майбутнього гетьмана до жовтневих подій у Петрограді. Більшовиків він з самого початку і до останніх років життя рішуче не сприймав і відкидав будь-які їх ідеї. Не буде помилковою і думка, що зненавида більшовизму стала вирішальним фактором перелому у світогляді П. Скоропадського, тобто відродження у нього германофільських настроїв і підтримки Центральної Ради. Та згодом перші ще більш посилювались, а повага до УЦР і Генерального секретаріату дедалі перетворювалась на свою протилежність — зневагу.

Про відсутність честолюбивих замислів, про поступове, етапне становлення національної усвідомленості, прагнення до втілення ідеї української державності П. Скоропадський і у 20-і, і у 30-і, і у 40-і роки писав багато як у мемуарах, так і у щоденниках. Але наукова цінність цих спогадів, написаних, до речі, виключно ро-

сійською мовою, без відповідних архівних документів досить невелика. Багато таких документів вивезли з України і гетьман, і його дружина, і діти. Згодом чи то навмисне, чи то з необережності вони їх самі і «загубили». Архіви ж, що залишились, фактичні події того часу і пізнішої доби свідчать, що диктатор Української держави так і не став «національно усвідомленим українцем». Скажімо, П. Скоропадський українську мову знав погано. Його родина (дружина і шестеро дітей) спілкувались виключно російською мовою. Численні онуки, багато з яких виросли на руках у колишнього гетьмана за кордоном, і зараз вважають себе швейцарцями і майже ніякої цікавості до України не виявляють.

Та й у 1918 р. українські землі, зокрема Київ, стали центром зосередження всіх російських монархічних сил імперії. Їх гасла і принципи, сформульовані ще у XIX столітті, майже не змінились: самодержавство, православ'я, народність, пріоритет «російського начала», «патріархального укладу» тощо. Навіть при Тимчасовому уряді більшість монархістів виїхали за кордон або пішли у підпілля. Проте український гетьман надав найяскравішим виразникам «білого діла», у тому числі і залишкам чорносотенних організацій, «Союз руського народу», «Союз Михаїла Архангела», «Руський монархічний союз», що утворили у Києві «Монархічний блок», «Союз «Наша батьківщина» та інші чорносотенні угрупування, найтепліший притулок. Київ у цей час сприяв і «Всеросійському національному союзові», і «Союзові російських національних утворень», і «Братству животворящого хреста», і «Російському зібранню», і громаді «За єдину Русь», і Національно-ліберальній партії монархістів-конституціоналістів та іншим монархічним силам, які відкрито проголосили курс на відродження «великої, єдиної і неподільної Росії на ґрунті закононаступницької монархії».

Навіть Денікін, Врангель та інші керівники білогвардійщини не відважувались підняти прапор монархізму, хоч у їх арміях 80% офіцерського складу вважали себе прихильниками монархії. Та це не засмучувало П. Скоропадського і його уряд. У жовтні в Києві виникла чергова монархічна організація «Рада державного об'єднання Росії», до складу якої увійшли по 5 представників від Державної думи, Державної ради, міського самоврядування, торговельно-промислових, церковних, академічних кіл, фінансистів, землевласників, спочатку виключно російських, а згодом і «Протофісу» — Українського союзу промисловості, торгівлі і фінансів. Ідейним натхненником «Ради» був великий князь Микола Миколайович, який готувався стати військовим диктатором Російської монархії, а безпосереднє керівництво нею у Києві здійснювали барон В. Меллер-Закомельський, майбутній голова уряду Півдня Росії, О. Кривошеїн та колишній член Тимчасового уряду П. Мілюков, які втекли з Петрограду. Саме члени «Ради» — найзаклятіші вороги незалежності України — представляли Росію на Ясській нараді, активно виступали проти будь-якого національно-визвольного руху, у т. ч. й українського, формували денікінські, врангелівські та інші збройні сили російської реакції, що згодом нищили цвіт української нації.

Чому у другій половині листопада режим гетьмана дуже активно підтримували російські офіцерські організації? Використовуючи відомий висновок Г. Хоткевича про українських панів взагалі, можна відповісти на це питання так: коли Україна була під Росією, Скоропадський ставав росіянином, коли під німцями — німцем, якби під Туреччиною — то вважав би себе турком, а під Китаєм — китайцем. Як уже відзначалось, «вірою і правдою» до бурхливих подій 1917 р. він служив російському імператору, а згодом також сумлінно і віддано виконував усі вказівки німців, проголошуючи їх рятівниками України, а потім, відчуваючи близьку поразку останніх, знову почав співати гімн відродженню Великоросії, відмовившись від суверенітету України, і по-холуйськи вітати Антанту. Іншими словами, П. Скоропадський свято виконував заповіт свого улюбленця Бісмарка: завжди своєчасно приходив на допомогу переможцю.

Обличчя політичного перевертня найбільш виразно стало виявлятись у гетьмана вже в жовтні. Так, у виданій тоді грамоті до українського народу з нагоди півріччя приходу до влади підкреслювалось, що саме він врятував Україну від загибелі і за 6 місяців зробив дуже багато для зміцнення нашої держави як самостійної і незалежної, для визнання її у світі, для забезпечення економічного і культурного добробуту. З гордістю гетьман говорив про дружні відносини з Всевеликим Доном і Кубанню, прагнення до братерських стосунків з Великоросією, про нейтралітет Української держави у зовнішній політиці. Як найбільші досягнення у внутрішньому житті відзначались закони про громадянство, про державний сенат, про заснування Академії наук України, про вибори до земств і міських дум, про Державний земельний банк. Серед завдань на майбутнє гетьман особливо відокремлював проведення земельної реформи.

Та за два тижні, тобто через 3 дні після беззастережної капітуляції Німеччини — останньої опори гетьманського режиму,— і через день після анулювання Брестського миру Москвою Скоропадський у черговій грамоті до українських громадян і козаків назвав повний розгром своїх покровителів «заключенням перемир'я між Німеччиною і Державами згоди» і поздоровив народ з закінченням світової війни. Цей документ важливий тим, що у ньому віддзеркалюються багато з намірів диктатора. Акцент робився на «щасливій долі України, яка першою завела у себе основи порядку і законності і при дружній допомозі осередніх держав заховала спокій аж до нинішнього дня». Але червоною ниткою через усю грамоту проходила ідея подальших стосунків України з Росією і відродження давньої могутності і сили «Всеросійської Держави», тобто федерації, у якій Україні належало зайняти одне з перших місць. Знову прославлялась дружба й єдність Української держави з Всевеликим Доном і славетними Кубанським та Терським козацтвами. Співалась хвала Антанті, тобто Скоропадський дуже хотів підкреслити, що готовий змінити переможених хазяїв на хазяїв-переможців. «Україні, першій, — писав гетьман,— належить виступити у справі утворення Всеросійської федерації, якої конечною метою буде відтворення Великої Росії... Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибеллю для самої України, я кличу всіх, кому дорогі її майбутність та щастя, тісно з'єднані з майбутністю і щастям всієї Росії, згуртуватися біля мене і стати на захист України і Росії».

У щоденниках гетьман настирливо підкреслював повну відсутність у своєму характері честолюбства. Та це аж ніяк не відповідає дійсності. Іменував він сам себе порізному: Гетьман всієї України, Ясновельможна особа Гетьмана всієї України, Ясновельможний пан Гетьман Всієї України, Гетьман України обох боків Дніпра та військ Козацьких і Запорізьких, Найвищий Вождь Української армії і флоту, Король України, Великий князь Київський і Король Галицький тощо. Старшини, підстаршини і козаки повинні були присягати на вірність не лише Українській державі, а й особисто гетьману.

Про величезну любов до власної персони, постійне прагнення до помпезності свідчить неабияка турбота гетьмана про своє найближче оточення. Так, 16 липня були затверджені тимчасові штати штабу гетьмана. Він складався з чотирьох частин: штатів осіб біля гетьмана, штатів гетьманської похідної канцелярії, штатів гетьманського коменданта і штатів гетьманського господаря. Головними діючими особами у штабі гетьмана були: 1) начальник гетьманського штабу — генеральний старшина генерального штабу, який командував гетьманською го-

ловною квартирою; 2) два генеральних гетьманських секретаря; 3) два генеральні старшини для гетьманських доручень; 4) начальник похідної канцелярії (він же помічник начальника штабу) — генеральний значковий або бунчужний генерального штабу; 5) гетьманський комендант — генеральний значковий; 6) гетьманський господар; 7) генеральний писар — генеральний хорунжий або полковник; 8) три старші гетьманські осавули — полковники; 9) старшина біля начальника штабу для доручень — генеральний хорунжий або полковник; 10) начальник загального й інспекторського відділу — генеральний хорунжий або полковник. Місячні оклади перелічених посадових осіб дорівнювали або значно перевищували відповідне матеріальне утримання членів Ради міністрів. Так же високо оплачувались посади гетьманського лікаря, начальника гетьманських інформаторів, начальника гетьманського гаражу, начальника гетьманської охорони, начальника господарчого відділу та деяких інших наближених до гетьмана осіб.

Загалом лише ця «команда» П. Скоропадського налічувала 233 чоловіки. Власні його канцелярія і штаб були досить невеличкими — 25 осіб. Інший особистий персонал — це постачальники, зв'язківці, лакеї, покойовики, посудниці, кастрюльники, кухарі, підлоговичі, прачки, грубники, перукарі, швейцари, подвірники, садівники і т. ін. Гетьмана обслуговували 20 автомобілів, 5 мотоциклів, 38 шоферів і мотоциклістів. Особиста охоронна команда складалась з 34 вартових. Оплата праці лакеїв, покойовиків і подібних їм осіб була досить великою — на рівні канцелярських урядовців, а охоронників і кухарів — на рівні членів Ради міністрів.

Але цього виявилось замало. Незважаючи на вкрай скрутне економічне становище держави, коштів на «красиве життя Ясновельможного» не рахували. Через два тижні, окрім вказаного вище штабу, гетьман організував собі ще й власний конвой, який налічував понад тисячу старшин і козаків. У їх розпорядженні перебували близько 800 коней, десятки екіпажів, двуколок, возів, кухонь, автомобілів, мотоциклів. Командував конвоєм генерал-хорунжий. До його складу входили чисельні старшини для варти в будинку гетьмана, лікарі, сурмачі, ординарці, їздові. Утримання особистого конвою перевищувало 5 мільйонів карбованців на рік. Розташовувався він у Миколаївських казармах, на ремонт яких з цією метою було витрачено у серпні — жовтні майже півмільйона карбованців. У листопаді при особистому штабові гетьмана з'явився ще й «Отряд окремого призначення». Звернемо увагу на те, що ці підрозділи комплектувались головним чином з числа російських офіцерів-монархістів.

По документах складається враження, що справою першорядної державної ваги був ремонт будинку пана гетьмана на вулиці Інститутській та оснащення його лакейського і охоронного корпусу. З цього приводу було прийнято близько десятка законів (!) Української держави та постанов Уряду. Навіть у дні, коли подальше перебування диктатора на Україні практично було вирішене, 18 листопада Рада міністрів прийняла чергове рішення про ремонт будинку, де проживає Скоропадський і асигнувала чисельні кошти на придбання уніформи ще для 11 лакеїв та 7 швейцарів. Наступного дня уряд знову значно збільшив чисельність особистого гетьманського конвою і виділив на цю справу чверть мільйона карбованців. Ще через кілька днів 83 тис. крб. уряд асигнував на видачу добових відряджень для свити гетьмана.

Не була чужою у діяльності П. Скоропадського схильність до самореклами. Так, 6 червня у районі Звіринця у Києві стався величезний вибух на військовому складі, внаслідок якого було зруйновано багато навколишніх будинків, виникли великі пожежі, тисячі людей лишились без хат і майна. У зв'язку з цим гетьман звернувся з листом до голови Ради міністрів через газету з пропозицією скласти комітет «під моїм головуванням» для допомоги потерпілим і виділити з цією метою 500 тис. карбованців». Не цурався диктатор і використання високої посади для підтримки своїх друзів і земляків. Скажімо, напередодні свого від'їзду до Німеччини він (у порядку виключення) зняв майоратну заборону з 1500 десятин землі маєтку «Камінка» Ольгопільського повіту Подільської губернії і надав його володареві князеві Сайн Вітгенштейнові право продавати ці землі. 13 листопада таку ж саму акцію П. Скоропадський здійснив стосовно А. Савицького, дозволивши йому продаж величезних заповідних маєтків у Мотижині під Києвом площею майже 1600 десятин та у Пирятинському повіті Полтавської губернії площею 544 десятин.

Таким, досить суперечливим, було політичне обличчя гетьмана. Щодо правових засад його діяльності, то слід звернути увагу, що в офіційних документах неодноразово підкреслювалось, що на Україні будується правова держава. Проте, компетенція диктатора обмежувалась лише волею його покровителів, тобто окупаційною владою. За свідченнями сучасників державного перевороту, саме німецький генералітет на чолі з фельдмаршалом Ейхгорном став ідейним натхненником Грамоти до всього українського народу від 29 квітня 1918 р., яку з юридичної точки зору можна оцінювати як «заяву про наміри» П. Скоропадського, та Законів про тимчасовий державний устрій України, що практично виконували роль конституції Української держави.

У Грамоті, підписаній гетьманом та першим отаманом Ради міністрів М. Устимовичем, підкреслювалось, що, незважаючи на могутню підтримку Німеччини й інших центральних держав, які вірні своєму слову, продовжують боротись за цілісність і спокій народу України, надії на встановлення порядку й економічну відбудову не виправдались, ллється кров, продовжуються бешкети й анархія, посилюються розруха і безробіття, встає грізна мара голоду. Нова катастрофа України насувається через цілковиту неспроможність Центральної і Малої ради, Генерального секретаріату і Ради народних міністрів, їх місцевих органів до державного будівництва. «Як вірний син України...— наголошував П. Скоропадський, — я вирішив узяти на себе тимчасово всю повноту влади. Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України». УЦР і всі земельні комітети розпускались, міністри УНР і їх товариші з посад звільнялись. Інші урядовці зобов'язувались продовжувати виконання своїх функцій. Усі постанови і розпорядження урядів Центральної Ради, Тимчасового уряду Росії скасовувались.

Приватна власність проголошувалась фундаментом культури та цивілізації і відроджувалась у повній мірі. Встановлювалась повна свобода купівлі-продажу землі. Надання ділянок малоземельним хліборобам передбачалось шляхом відчуження їх по дійсній вартості від великих власників. На всю ширину відкривався простір торгівлі і приватному підприємництву.

У розділі «Про гетьманську владу» Законів про тимчасовий державний устрій України, надрукованих у той же день, диктатор немовби власноручно визначав свої виключні повноваження на:

— верховне управління всією Українською державою;

— ствердження законів, їх санкціонування, без якого жоден акт не міг мати сили;

— призначення голови уряду;

— затвердження за поданням голови Ради міністрів членів її кабінету;

— скасування кабінету міністрів у повному його складі;

— призначення на посади і звільнення інших урядових осіб у разі, коли для останніх законом не встановлено іншого порядку;

— вище керівництво міжнародними зносинами Української держави;

— право вважатись Верховним воєводою української армії і флоту;

— оголошення окремих районів на військовому, осадному або виключному становищі;

— помилування засуджених, пом'якшення кари або повне прощення злочинних дій із звільненням від кримінального переслідування і суду;

— складення казенних взимок;

— дарування милості в особистих випадках, коли цим не порушуються нічиї охоронені законом інтереси і громадянські права.

Всі накази і розпорядження гетьмана повинні були закріплюватись головою уряду або відповідним міністром. Виходячи з перелічених прав, можна зробити висновок, що диктатор особисто міг взяти на себе розв'язання будь-якої і великої і незначної проблеми, що він і робив далі, аж до питань, пов'язаних зі зміною прізвищ.

Унікальним у своєму роді став «Закон про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави ясновельможного пана гетьмана всієї України», прийнятий Радою міністрів 1 серпня 1918 р. На ці випадки передбачалось створення тріумвірату — колегії верховних правителів держави з трьох осіб, одного з яких заздалегідь визначав сам гетьман, одного обирав Державний сенат і одного — Рада міністрів. Виключне становище гетьмана як одноособового правителя України яскраво давало про себе знати й у даному нормативному актові: гетьман визначав не лише безпосереднього власного спадкоємця, а й спадкоємця названого ним спадкоємця. П. Скоропадський зобов'язувався власноручно скласти грамоту у трьох примірниках, без будь-яких свідків вкласти їх у окремі конверти, скріпити їх власною перстеневою печаткою і передати один конверт на зберігання до Державного сенату, другий — голові Ради міністрів, третій — до Київського кафедрального собору святої Софії. У грамоті зазначались прізвища двох осіб: першою називалась та, що стає безпосереднім верховним правителем, а друга — наступником верховного правителя.

Визначення моменту, коли гетьман через тяжку хворобу не мав уже змоги правити державою, належало самому П. Скоропадському, а коли така воля не могла бути виявлена ним особисто — то Державному сенатові вкупі з Радою міністрів. У цьому випадкові, як і у разі смерті гетьмана або від'їзду його за межі України, Державний сенат під проводом президента або старшого з голів генеральних судів відкривав свій конверт з грамотою П. Скоропадського, а також обидва інші конверти, які негайно доставлялись до сенату, і оголошував ім'я чергового верховного правителя.

Лише після цього Державний сенат і Рада міністрів таємним голосуванням звичайною більшістю обирали двох інших членів Колегії. Всі справи Колегія вирішувала також більшістю голосів, брала на себе всі права і обов'язки гетьмана, але ні у якому разі не повинна була навіть торкатися питання про зміну положень Грамоти П. Скоропадського від 29 квітня 1918 р. Головою Колегії, природно, ставав верховний правитель, призначений гетьманом.

Закон цей був застосований лише один раз, коли на початку вересня П. Скоропадський, як він писав сам, «виїхав до Німеччини для побачення з його величністю імператором германським». До складу Колегії верховних правителів він призначив Ф. Лизогуба, а виконуючим обов'язки голови Ради міністрів — М. Василенка. Державний сенат обрав до зазначеної Колегії сенатора, голову Адміністративного генерального суду Д. Носенка, а Рада міністрів — генерального бунчужного, в. о. військового та морського міністра О. Рогозу. Протягом тритижневої відсутності диктатора Колегія прийняла чимало нормативних актів, але значний серед них був тільки один — закон про вибори губернських і повітових земських гласних. Вона ж ухвалила і правила проведення цих виборів.

Треба підкреслити, що П. Скоропадський бачив свого дійсного наступника не у Лизогубові. Ще 3 вересня 1918 р. він власноручно склав заповіт, у якому призначав Верховним правителем України у разі своєї смерті або тяжкої хвороби П. Дорошенка — лікаря за фахом, нащадка старовинного козацько-гетьманського роду з Чернігівщини, відомого діяча української культури, збирача і дослідника української старовини, який у той час займав посаду головноуправляючого справами мистецтва і національної культури Міністерства освіти, а згодом — товариша міністра. Наступником П. Дорошенка за названим заповітом мав стати С. Завадський — поляк за походженням, сенатор, який займав посаду Державного секретаря при П. Скоропадському.

ГЕТЬМАНСТВО — самобутня нац. форма організації вищої влади в Україні в умовах її самоврядування (автономії) у складі Російської імперії (сер. XYII—XYIII ст.). Слово «гетьман» широко вживалося починаючи з XY—XYI ст. у багатьох європ. мовах для позначення керівників військових формувань різн. рівня (див.: нім. «hauptmann», польськ. «hetman», чеськ. «hejtman» тощо).

На Україні «гетьманами» здавна називали демокр. обраних ватажків козацького війська, перші угруповання якого з'явилися в низинах Дніпра ще у XY ст. В окремих джерелах першими козацькими гетьманами вважають В. Светольдовича, П. Лянцкоронського, Є. Дашкевича, В. Хмельницького, Д. Вишневецького (Байду), Є. Ружинського, І. Свірговського та ін. отаманів, що очолювали укр. козацтво в період до надання йому статусу реєстрової організації.

Проте вживання гетьманського звання стосовно козацьких ватажків виглядає дещо штучним, оскільки воно не було типовим для того іст. періоду, зустрічалося досить рідко і в усякому разі не мало офіційного характеру. Слово «гетьман» стало власною назвою після 1576, коли польськ. король Стефан Баторій дав запорозькому війську «конституцію і привілеї» і, зокрема, вперше офіційно поіменував Є. Ружинського «Гетьманом Запорозьким» з пожалуванням його ознак гетьманської влади (клейнодів). З того часу гетьманська влада на Україні виходила з двох джерел: козацького обрання і королівського призначення. Козацька думка і королівська воля нерідко розходилися, тому за гетьманську булаву часом велася жорстока боротьба, коли Польща прагнула нав'язати свого кандидата, а козаки вимагали визнання свого обраного ватажка. Слід також врахувати, що того часу в Польщі існували вищі військові посади «великого гетьмана коронного» і «гетьмана польного» (заступника), а тому, щоб не було небажаних аналогій, в офіційних польськ. документах укр. гетьмана здебільшого називали «старшим війська запорозького». В зв'язку з цим деякі дослідники вважають, що до Б. Хмельницького в Україні назва військової посади «гетьман» мала напівофіційний характер, хоча і часто вживалася.

Від народно-визв. війни 1648-1654 починається новий етап у розвитку Г. За Б. Хмельницького звання гетьмана набуває цілком офіційного значення і визнається усіма сусідами України. Г. перетворюється з суто військового інституту на держ. форму організації вищої влади в Україні. В умовах самоврядування Україну в складі Російської держави гетьман, обраний генеральною військовою радою козацького війська і затверджений рос. царем, ставав майже необмеженим правителем України. Конкретний обсяг повноважень кожного гетьмана визначався спеціальною його угодою з рос. урядом, т. зв. гетьманськими статтями. Права і компетенція гетьманів при цьому поступово зменшувалися, але тривалий час (особливо у XYII ст.) їм вдавалося зберегти в своїх руках основну політ., адмін., військову, фінанс. і судову владу. До компетенції гетьмана належало навіть затвердження

на вищі духовні посади. Акти гетьманської влади — універсали — мали в Україні загальнообов'язкове значення. Підвалиною гетьманської влади була система військово-адмін. управління. Вищі військові органи — гетьман, військова рада, рада генеральної старшини і гетьманський уряд були водночас і вищими органами адмін. управління. Вся територія Лівобережної України (Гетьманщини) була розподілена на 10 полків — основні адміністративно-терит. одиниці. Кожний полк поділявся на сотні, а останні — на курені.

Вищим органом влади України вважалася військова рада, але гетьман і генеральна старшина, як правило, вміло маніпулювали нею, і значення останньої поступово зменшувалося. Ін. органом влади була рада генеральної старшини, в яку входили гетьман, члени гетьманського уряду, полковники та ін. особи, призначені гетьманом. Рада генеральної старшини формально мала статус дорадчого органу при гетьмані, але фактично вона поступово перебрала на себе функції військової ради і визначала осн. напрямки діяльності гетьмана і його уряду. Виконавчі функції зосереджувалися в гетьманському (генеральному) уряді, до складу якого, крім гетьмана, входили генеральний обозний, генеральний писар, два генеральні судді, генеральний підскарбій, генеральні осавули, хорунжі і бунчужні. Аналог. органи створювалися в полках і сотнях.

Особисто гетьман керував роботою військової ради і ради генеральної старшини, очолював генеральний уряд, козацьке військо і всю старшинську адміністрацію. Як голова судової влади він затверджував присуди генерального і полкових судів по найважливіших справах. Гетьман рекомендував до виборів або особисто призначав старшинську адміністрацію. Від імені козацького війська і всієї України він проводив дипломат. переговори і укладав міжнарод. угоди, призначав послів і ін. дипломат. представників, забезпечував зміцнення міжнарод. становища України. Риси монархіч. панування були особливо виразними за правління Б. Хмельницького, І. Самойловича та І. Мазепи. Б. Хмельницький на певному етапі свого життя прагнув навіть до спадкового гетьманства. Проте в політ. системі Г. досить сильними були і демокр. противаги. Козацька маса не схвалювала в осн. надання владі гетьмана монархіч. характеру. За її ініціативою було позбавлено булави чимало ватажків, які втратили опору старшини або козацьких низів.

Формальн. відзнаками гетьманської влади, які вручалися від імені рос. царя, були корогва (прапор), бунчук, булава, пернач, гербова печатка, литаври, духові труби тощо.

Гетьманська резиденція розміщувалася в різні часи у Чигирині, Гадячі, Батурині та Глухові.

Після Б. Хмельницького гетьманами Лівобережної України були І. Виговський (1657—1659), Ю. Хмельницький (1659—1663), І. Брюховецький (1663—1668), Д. Многогрішний (1668—1672), І. Самойлович (1672—1687), І. Мазепа (1687—1708), І. Скоропадський (1708—1722), Д. Апостол (1727—1734), К. Розумовський (1750—1764). Функції гетьмана на Лівобережній Україні також виконували Малоросійська колегія (1722—1727) і Правління гетьманського уряду (1734—1750). Протягом 1722—1723 під контролем Малоросійської колегії діяв наказний гетьман П. Полуботок. Рос. царат послідовно провадив курс на обмеження самоврядування України, який привів до остаточного скасування Г. у 1764.

Всього в укр. історії налічується біля ста осіб, які з більшим чи меншим правом іменувалися гетьманами.

ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. Процес національного державотворення на Україні, розпочатий Центральною Радою і продовжений гетьманатом, притягував до неї все більше українців, які мешкали в Курській, Воронезькій, Орловській, Чорноморській та інших губерніях, області Війська Донського, Кубанській області тощо. Консули Української держави у Росії тільки й займались тим, що розглядали прохання про повернення на батьківщину десятків тисяч українців. Всі потяги, що йшли на Україну, були вщерть переповнені.

Цьому сприяв прийнятий 2 липня закон про громадянство України, яким ще раз скасовувалась дія ухваленого 2—4 березня 1918 р. Центральною радою однойменного акту. Ми говоримо «ще раз», бо він так і не набрав чинності, а скасувала його саме УЦР напередодні свого краху.

Згідно з новим законом, у поняття громадянства Української держави вкладалась державно-правова належність людини до неї, що надає особі права та обов'язки громадянина України. Йому заборонялось одночасно бути громадянином чи підданим іншої держави. Вся повнота політичних прав, у тому числі активне і пасивне виборче право, державної і публічно-громадянської служби, надавались виключно громадянам Української держави, за винятком окремих випадків, про які могло говоритись у тім чи іншім законі. Українське громадянство надавалось всім підданим Росії, тобто всім мешканцям українських губерній, які перебували на Україні на 2 липня 1918 р. Але протягом місяця від цієї дати ті, хто це заперечував, могли подати відповідну заяву до губернського чи повітового старости і вийти з громадянства. Але в такому разі їм до пред'явлення офіційного документа про своє громадянство видавалося посвідчення на право перебування на Україні не більше як на 6 місяців.

Українським громадянином вважався також усякий, хто народився на її території, хоча б він постійно перебував поза межами Української держави, при умові, що він подасть про це заяву до 2 липня 1919 р., а неповнолітні — протягом року після досягнення повноліття. Це саме стосувалось і тих людей, які самі або їх батьки осіло перебували на Україні, а під час видання закону про громадянство мешкали за кордоном. Порушення строку передачі заяви при поважних причинах таким не вважалося, і заява розглядалася найближчим до них закордонним представником України. Представництво видавало посвідчення про громадянство і сповіщало про це як уряд України, так і уряд держави місця перебування посольства. З заявами про прийом до українського громадянства можна було також звертатися до адміністративних відділів окружних судів за місцем свого прибуття на Україну.

Інші особи набували право українського громадянства народженням від громадян України, шлюбом іноземки з українським громадянином, усиновленням іноземця до 17 років українським громадянином і шляхом натуралізації, тобто при умовах, коли правоздатна та дієздатна особа перебуває на території України протягом 3 років і має спроможність годувати себе і родину. Українська громадянка втрачала таке громадянство, коли виходила заміж за іноземця, але могла повернути його після розлучення з чоловіком, коли оселиться на Україні і подасть заяву про своє бажання. Діти від такого шлюбу вважались українцями, якщо після розлучення вони залишались коло матері.

Іноземці і їх неповнолітні діти, які мешкали на Україні, могли стати українськими громадянами згідно з заявою батьків, коли вони отримали тут вищу або середню освіту і подали відповідне прохання не пізніше 2 років після цього або зробили Українській державі значні послуги. Адміністративні відділи окружних судів, що розглядали такі заяви, повинні були з'ясувати відношення заявителя чоловічої статі до військової повинності за законами його батьківщини. Постанова суду про визнання прохача громадянином Української держави надсилалась губернському старості. Підставою для відмови у проханні були відомості про ганебні вчинки заявителів або про можливу від них шкоду для України. Ті чи інші постанови суду могли оскаржуватися губернським старостою

чи самим прохачем до Генерального суду протягом 2 тижнів після їх винесення або одержання у губернії копії постанови.

Якщо скарга у зазначені строки не надійшла, окружний суд видавав заінтересованій людині посвідчення про її українське громадянство. Особи, що приймались до українського громадянства за рішенням суду або посольства, повинні були дати присягу за таким текстом:«Обіцяю та заприсяговуюсь бути завжди вірним Українській державі як своїй батьківщині, охороняти інтереси державні і всіма силами допомагати її славі і розцвіту, не жалкуючи для цього навіть і свого життя. Обіцяю та заприсяговуюсь не визнавати другої батьківщини, крім Української держави, щиро виконувати всі обов'язки громадянина її, коритися її правительству і всім поставленим від нього властям, завжди маючи на думці, що добро та розцвіт моєї батьківщини мусить бути для мене вище моїх особистих інтересів». Особи, які за переконанням своїм не визнавали присяги, у засіданні адміністративного відділу окружного суду давали замість неї урочисту обіцянку за таким же текстом без слів «та заприсяговуюсь».

Український громадянин втрачав своє громадянство, якщо приймав підданство іншої держави. Коли це відбувалось без належного дозволу, такій особі заборонялось повернення на рідну землю. Заяви про зречення громадянства, яке дозволялось не раніше як після трьох років перебування у ньому, розглядались теж адміністративними відділами окружних судів. У проханнях зазначалось, до громадянства чи підданства якої держави заявитель переходить і яке він має відношення до військової повинності. Дозвіл надавався лише після її відбуття або законного звільнення від служби. Не дозволявся вихід з українського громадянства і тим особам, які мали недоплати по особистих податках. Люди, що зріклися громадянства Української держави, могли подавати прохання про повернення у її громадянство не раніш як через 5 років з часу виключення або тільки з дозволу Ради міністрів.

ГРУДНЕВА (1918 р.) ДЕКЛАРАЦІЯ ДИРЕКТОРІЇ І НАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ. Перший програмний документ конституційного характеру Директорії УНР, проголошений після вступу її військ до Києва. У преамбулі констатувалось зметення з лиця землі гетьманщини як руйнуючого поміщицько-монархічного панування на Україні, вичищення її від карних експедицій, старостів, жандармів, відновлення національно-персональної автономії, демократичних органів місцевого самоврядування, скасування цензових дум та земств. Щодо найболючішого питання для України — землевласності, Директорія у додаток до наказу № 1 селянам, виданому раніше, підкреслювала, що всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників, а решта земель переходить до безземельних і малоземельних селян, в першу чергу, тих, хто боровся з гетьманщиною. Розпочиналось слідство з приводу зловживань і злочинств, які було вчинено над селянством з боку поміщиків і гетьманської влади. Всі звіти й постанови уряду Української держави стосовно робітничої політики скасовувались. Відновлювались 8-годинний робочий день, права на колективні договори, коаліції, страйки, права профспілок.

Але все це Директорія вважала лише першим етапом соціального і національного визволення українського народу, а наступним етапом було саме державотворення, налагодження системи владування. Директорія проголошувала себе тимчасовою верховною владою революційного часу, владою, першоджерелом якої стало право трудящого народу на революцію, і планувала передачу своїх повноважень тому ж народові. Таке твердження базувалось на переконаності у тому, що право врядування належить лише робітникам і селянам, тобто класам працюючим, класам, які власними руками творять матеріальні і духовні цінності.

Буржуазія і поміщики вже довели, на думку Директорії, свою цілковиту нездатність і надзвичайну шкідливість для народу в управлінні державою. Зосередивши у себе всі матеріальні, фізичні і державні засоби, але дбаючи тільки про свої вузькокласові інтереси, пануючі класи проводили грабіжницьку політику і тим самим дезорганізували державне життя і розграбували Україну. Злиденне господарство, занепад промисловості, нечуваний розквіт спекуляції, безоглядний терор і насильство — ось результати панування великовласників — багатіїв. Вони були чужинцями на Україні, брутально топтали національні права і здобутки народу, ганьбили гідність його державності, продавали і стримували форми держави, застосовували стосовно людей «закопування живцем у землю, вирізування шматків живої шкіри, виколювання очей так званими поміщицькими карателями».

Виходячи з того, що ці класи аж ніяк не можна допускати до державного керма, Директорія заявляла: «Класи нетрудові, експлуататорські, які живляться і роскошують з праці класів трудових, класи, які нищили, руйнували господарство і відзначали своє правління жорстокостями і реакцією, не мають права голосу у порядкуванні державою». Грунтуючись на таких теоретичних засадах, вона пропонувала, по-перше, трудовому селянству з'їхатись до губернських центрів і обрати делегатів на Конгрес трудового народу України, які представлятимуть інтереси і волю не лише селянства, а й озброєного вояцтва; по-друге, такі ж вибори провести на фабриках, заводах, в майстернях, конторах та інших міських установах, взяти в них участь і робітництву неукраїнської національності, хоч воно і не досить активно боролось з гетьманщиною; і, по-третє, обрати своїх представників на Трудовий конгрес від працюючої інтелігенції — вчителів, лікарів, кооперативів, конторських службовців тощо.

Конгрес розглядався засновниками Директорії як тимчасове революційне представництво організованих працюючих мас, що має всі верховні права і повновласність вирішувати будь-які питання соціального, економічного і політичного життя України. Нові лідери держави прекрасно усвідомлювали, що вибори до Конгресу відбуватимуться без удосконалених демократичних форм, які неможливо було розробити у такий термін і у таких умовах. У майбутньому передбачалось провести всенародні демократичні вибори до Установчих зборів і повністю передати їм владу.

На Конгрес покладались завдання вирішити проблеми влади як у центрі, так і на місцях, а до його скликання Директорія планувала повернути селянству пограбоване в них поміщиками за доби Української держави, встановити робітничий контроль на промислових підприємствах, відновити головні галузі народного господарства, «безпощадно нищити спекуляцію за законами військового часу», вжити заходів для негайного задоволення трудових мас шкірою, мануфактурою, залізом та іншим крамом і предметами першої необхідності.

Щодо інших країн світу, Директорія проголошувала цілковитий нейтралітет і бажання мирного співжиття з народами всіх держав, намір кидати всі сили трудового народу не на криваву боротьбу з сусідами, а на творення нового життя. Головним внутрішнім завданням вона вважала досягнення національної злагоди і єдності трудової демократії, усвідомлення нетрудовими класами шкідливості і несправедливості їх колишнього панування та примирення з тим, що віднині влада належатиме трудовому народу.

ГУМАНІЗМ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ XIX — початку XX ст. полягає в тому, що всі вони прагнули до федеративного устрою Російської держави і здобуття автономії для України. Разом з тим, писав М. Драгоманов, «в нашій справі, коли ми по-

ставимо думку, що національність є перше, головне діло, то ми або поженемось за марою, або станемо слугами того, що силкується спинити поступ людський, і поставимо на риск, коли не на згубу, й саму нашу національність. Коли ж ми станемо при думці, що головне діло — поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки грунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробутові й просвіті нашого народу, а вкупі з ним — і його національності: охороні й зростові того, що в ній є доброго».

Історія Росії — це, по суті, постійна боротьба єдинодержавної й федеративно-вічевої сил. Микола Костомаров, як і Карл Маркс, заперечував те, що Московська держава — це історично закономірний продукт розпаду Київської Русі. Лише за доби феодалізму спостерігалося відродження вічевих традицій Київської Русі: міста-республіки Псков і Новгород, а на Україні — «козацька республіка» (за висловом К. Маркса). Створення Російської імперії відбувалося в результаті боротьби з цими демократичними осередками.

«Москва ж завжди хотіла бути державою централізованою, а не федеративною,— писав у своїй монографії «Гетьманування Самойловича» М. Костомаров, — не такою державою, в якій кілька б національностей зв'язувались тільки єдністю верховної влади; такою була, так би мовити, споконвічна традиція Московщини, і від самого з'єднання України московські державні люди добивалися найтіснішої асиміляції прилученого краю і не залишали своєю ласкою тих українців, що бажали догодити урядові, вдавали з себе прихильників такої політики».

Десятки літ, підкреслював М. Грушевський, федералізм був найстрашнішим жупелом і російського уряду, і великоросійської інтелігенції. І той і ця зжилися з ідеями централізму й унітарної держави, що у федералізмі бачили розділ держави, кінець державного зв'язку. Спеціалісти від державного права наводили 101 аргумент за те, що Росія не може бути перебудована на феодальну державу. Економісти й політики лементували про те, що вилучення України у федеровану одиницю відріже Росію від Чорного моря, від заліза та вугілля та приведе Великоросію до загибелі. Цілими десятиліттями українцям та іншим представникам недержавних народів Росії доводилося напружувати всі ресурси своєї красномовності, доводячи, що федералізація... не розриває ні економічних зв'язків, ні торговельної комунікації... В урядових кругах проповідь федералізму підтягувалась під поняття замаху на державну єдність... У великоруських громадських кругах від федеративної ідеї відвертались як від замаху на стан володіння «русской» інтелігенції, на економічні інтереси великоруського народу.

Сьогодні події на політичному календарі змінюються, наче в калейдоскопі. Відбувається повернення до історичної справедливості в житті українського народу. Процес реабілітації істини складний і суперечливий, навіть драматичний. Але життя зробило свій вибір. Тепер суспільство прагне самоорганізуватися в ефективно функціонуючу соціальну, політичну й економічну структуру, в реальну (не декларовану) демократичну, правову і конкурентоспроможну систему, котра б, не відмовляючись від своїх ідеалів, нарешті зуміла б розкрити свій невикористаний потенціал.

Д

ДЕРЖАВА — це організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, яка, забезпечуючи цілісність і безпеку суспільства, здійснює керівництво ним в інтересах цієї частини населення. Наведене визначення виходить з таких положень. По-перше, виникнення та існування держави пов'язується з будь-яким соціальним (не біологічним) розшаруванням суспільства, з його розподілом на ті або інші частини, які поряд із спільними, зокрема, загальносоціальними та загальнолюдськими, мають також і свої особливості, а нерідко й протилежні потреби, інтереси. Розподіл суспільства на класи (у соціально-економічному, традиційно марксистському розумінні цього поняття) — це хоча й найбільш поширена причина виникнення держави, проте не єдино можлива. Вона може сполучатися, «переплітатися» з поділом суспільства, скажімо, на етнічні групи та інші соціальні «підрозділи», які, проте, як і «чисті» класи, посідають здебільшого неоднакове положення в системі суспільного виробництва. Держава може виникнути й у докласовому суспільстві, якщо воно втратило соціальну однорідність. Словом, будь-яка соціальна неоднорідність суспільства зумовлює необхідність держави. Такий підхід, отже, аж ніяк не заперечує, не виключає класового походження держави, але не зводиться тільки до нього. По-друге, при деякій, на перший погляд, невизначеності поняття «домінуюча частина населення», все ж є зрозумілим, що йдеться про найвпливовішу соціальну групу, хоча такий — вирішальний — її вплив (зокрема, панування) може знаходити прояв у різних сферах суспільних відносин і здійснюватись у різних формах. По-третє, запропонована дефініція чітко фіксує, що саме держава призначена вирішувати загальносуспільні питання, організовувати задоволення загальносоціальних потреб; окрім неї, здійснити це не спроможна будь-яка інша організація, структура. Однією з таких потреб є забезпечення певної єдності суспільства як цілісного соціального організму (які б внутрішні суперечності, конфлікти його не розшаровували). Остання обставина якраз і зумовлює інтегративну (координуючу, узгоджувальну, «консенсусну») місію держави, при виконанні якої вона можне виступати виразником, представником інтересів не тільки домінуючої частини населення, але й усього суспільства. Проте якщо обмежитись тільки цією — безперечно, суттєвою — властивістю, класифікацію держав за їх соціальною сутністю здійснити не вдається. По-четверте, «замикання» соціальної сутності на потреби та інтереси (чи то домінуючої частини суспільства, чи то всього суспільства) дозволяє матеріалістично, тобто максимально об'єктивно, визначати цю сутність.

ДЕРЖАВА І ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА. Стрижневим компонентом політичної системи суспільства є держава, позаяк вона є головним носієм політичної влади, знаряддям реалізації соціально-класових інтересів і в зв'язку з цим — головним суб'єктом і водночас головним об'єктом політичної діяльності й політичних відносин.

Завдяки державі й через державу політична влада реалізує таку свою істотну рису, як суверенність, верховенство всередині країни і незалежність її ззовні. Ця особливість державної влади випливає з того, що вона має такий засіб здійснення, як державний апарат, по-перше, а по-друге, її веління реалізуються у нормах права.

У праві відбивається не тільки воля панівних соціальних сил, але й певною мірою воля всіх соціальних прошарків суспільства. Законодавство являє собою певний підсумок зіткнень і боротьби класів, соціальних прошарків і груп. Цей підсумок відображає собою волю індивідів, котрі належать до супротивних соціальних класів і груп.

Отож, у державі все громадянське суспільство конкретної доби дістає своє зосередження. Держава — це влаштування (або порядок) певних політичних відносин, зв'язків, залежностей, які об'єднують індивідів класово-диференційованого суспільства в публічно-правовий союз.

Стосовно політичної системи суспільства це дістає свій вияв у тому, що держава є головним регулятором політичної діяльності й політичних відносин у суспільстві. Будь-який орган або організація можуть здійснювати примусові функції лише за повноваженнями держави, позаяк тільки веління державної влади мають загальнообов'язковий характер. Лише вона є джерелом правоздатності органів держави, окремих осіб. Тільки держава вирішує питання про саме існування на своїй території різних громадських об'єднань.

Це не означає, що держава поглинає все політичне в суспільстві, є всеохопною політичною організацією суспільства, а всі інші організації — лише її компонентами. Проте оскільки сама держава, виступаючи від імені цілого суспільства, регламентує політичну діяльність усіх його організацій, встановлює головні норми цієї діяльності, її методи, прерогативи недержавних організацій, то це й визначає її центральне місце у політичній системі будь-якого суспільства.

ДЕРЖАВНА ВАРТА. Важливим опертям диктаторського режиму Української держави у квітні — грудні 1918 р., звичайно, після окупаційних військ, російських найманців, власної армії і козацтва, стала Державна варта, тобто напіввійськова система озброєних органів нагляду і примусу, яка виконувала функції і поліції, і жандармерії колишньої Російської імперії по охороні існуючого на Україні ладу, громадського спокою і порядку, політичному розшуку, оперативному придушенню заворушень і заколотів, ліквідації або нейтралізації політичних противників режиму.

Становище з громадським порядком у Києві, інших містах, містечках і селищах, як і за доби Центральної Ради, було досить складним. Лютував злочинний елемент, випущений з в'язниць демократично настроєними державними діячами як Росії, так і України. Бешкетували колишні вояки не лише штрафних і дисциплінарних батальйонів, а звичайних полків і дивізій, у т. ч. і українізованих. Активізовували підривну діяльність вороже настроєні до Скоропадського і більшовицьке підпілля, і українські соціалісти під проводом УНС. Грабежі, вбивства, крадіжки, насильства, самочинні труси, арешти, конфіскації, реквізиції, вибухи, підпали ставали звичайним явищем у повсякденному житті населення, яке постійно перебувало у стані небезпеки.

Ще за часів УНР свою безсилість у боротьбі з злочинністю виявили і «Вільне козацтво», і «Вільне реєстрове козацтво», скасоване у березні 1918 р. ухвалою Ради народних міністрів, і міліція, що будувалась на основі відповідного акту Тимчасового уряду від 17 квітня 1917 р. Пропозиції щодо реформування останньої і перейменування на Державну варту вносились на засіданнях Центральної ради ще у січні 1918 р.

Вийшло так, що реалізував ці пропозиції у перші ж тижні свого владування П. Скоропадський. 18 травня Рада міністрів скасувала названий вище закон від 17 квітня 1917 р. про утворення міліції та відповідні рішення Центральної ради з цього приводу і створила Державну варту, передавши її у підпорядкування губернських і повітових старост. Інспектори міліції надалі іменувались інспекторами Державної варти, міські і повітові начальники міліції та їх помічники — міськими і повітовими начальниками Державної варти та їх помічниками, дільничі начальники міліції — дільничими начальниками Державної варти, їх помічники — приказними Державної варти, старші і молодші міліціонери — старшими і молодшими державними вартовими.

Інспектори Державної варти призначались, пересувались і звільнялись міністром внутрішніх справ за поданням губернських старост; міські начальники — губернськими старостами безпосередньо, їх помічники і дільничі начальники — губернськими старостами і міськими отаманами за поданням відповідних начальників Державної варти; повітові начальники — губернськими старостами за поданням повітових старост, їх помічники та дільничі начальники — повітовими старостами за поданням повітових начальників Державної варти; приказні та вартові — міськими і повітовими начальниками Державної варти по належності. Утримання всієї Державної варти повинне було відбуватись на кошти Державної скарбниці за кошторисом міністерства внутрішніх справ у рахунок авансу у 10 мільйонів карбованців, який було йому відкрито 13 травня, тобто ще до прийняття даного закону.

До компетенції Центральних установ новоутворених жандармсько-поліцейських органів з самого початку належали: 1) попередження і запобігання злочинств та охорона громадського порядку і безпеки; 2) організація місцевих установ Державної варти і контроль за їх діяльністю; 3) призначення, переміщення, звільнення і нагорода службовців Варти, встановлення їм пенсій; 4) прикордонна охорона; 5) питання проживання у межах Української держави іноземців і їх висилання; 6) підготовка справ про надання українського громадянства особам, що мешкають за кордоном, та про повернення на Україну громадян, які затримані за кордоном за вчинені злочини; 7) догляд за митними та трактирними закладами; 8) догляд та контроль за виготовленням, зберіганням, торгівлею і перевезенням вибухових речовин; 9) нагляд за додержанням паспортної системи; 10) інші питання, зазначені у «Собрании законов» Російської імперії та у особливих законах Української держави.

Саме так зазначалось у відповідних нормативних актах Ради міністрів. За «іншими питаннями» і приховувались функції політичної поліції, тобто жандармерії Російської імперії. Це політичний розшук, каральні операції (разом з окупаційною владою та іншими силовими структурами Української держави) для ліквідації або нейтралізації діячів УНС, членів підпільних більшовицьких ревкомів, проведення екзекуцій на селі під час відбирання хліба у селян тощо. З цією метою з самого початку в органах Державної варти утворювались спеціальні карно-розвідчі і освідомчі відділи, укомплектовані колишніми жандармами, приставами, городовими, наглядачами, російськими офіцерами. Без суду і слідства вони заарештовували і ув'язнювали громадян на невизначений термін. Підпорядковувались відділи міським отаманам і губернським старостам безпосередньо. Діяв такий орган і у штабі самого гетьмана.

Керівництво Державною вартою з центру здійснювало міністерство внутрішніх справ, у структурі якого існував департамент Державної варти. Він складався з 156 чоловік. Портфель директора департаменту майже дорівнювався посаді товариша міністра, а двох віце-директорів — перевищував за своєю вагою посади членів Ради міністрів. У департаменті налічувалось 5 відділів, два з яких називались «освідомительськими» чи «освідомчими». Посади начальників останніх оплачувались значно вище, ніж посади інших начальників відділів.

Найвище керування персоналом і інституціями (загальною, освідомчою, карно-розвідчою) Державної варти у межах губернії, контроль за її діяльністю покладалось на губернського старосту. Губернський інспектор Державної варти вважався його помічником. До складу губернського карно-розвідчого відділу входили начальник (посада VI класу, місячний оклад 830 крб.), чотири його помічники, дресувальник собак, завідуючий антропометричною частиною, його помічник, фотограф, завідуючий столом приводу, скарбник, начальники відповідних районів, їх помічники та кілька десятків штатних агентів. У справах проведення дознань про злочинства відповідні службовці Державної варти перебували у безпосередній підлеглості осіб прокурорського нагляду згідно з Станом карного судочинства Російської імперії.

Повітова Державна варта, якою керував повітовий

староста, поділялась на повітовий район Варти, що охоплював усі волості з селами і міські оселі, населення яких не перевищує 30 тис. чоловік, і міські райони Варти, тобто окремі міста з населенням більш 30 тис. чоловік. Повітовому старості у керівництві Вартою безпосередньо підлягав начальник цієї служби (посада VI класу, місячна платня у повітах I розряду — 600 крб., II — 500 крб.). При ньому знаходився помічник і невеличка канцелярія. Сама Варта у повіті поділялась на сільську (кінну) і міську (пішу), а територія (за винятком міст з населенням понад 3 тис. чоловік) — на дільниці (райони), кожна з яких налічувала приблизно 40 тис. людей. Очолював такі дільниці начальник Державної варти району (посада VII класу, місячна платня 400 карбованців). У свою чергу, район поділявся на волості, які очолювали волосні голови, або, як їх ще іменували, голови волосної Державної варти (посада IX класу, місячня платня 350 крб.).

Кількість піших вартових (оклад 200 крб. плюс 300 крб. на утримання коня при його наявності) визначалась у розрахунку одного службовця на 2000 населення. На кожну волость призначався один старший вартовий (оклад 250 крб. плюс 300 крб. на утримання коня). Міста з населенням від 3 до 30 тис. теж підпорядковувались повітовому району повітової Державної варти, але вважались окремими її міськими районами на чолі з відповідними районними начальниками Державної варти (посада VIII класу, оклад 400 крб.). У містах з населенням від 3 до 10 тис. чоловік існувала лише одна посада начальника району без помічника, від 10 до 20 тис. — призначався один помічник, від 20 до 30 тис. — два помічники.

Безпосередньо підлягали повітовим старостам начальники міських Державних варт у містах з населенням понад 30 тис. чоловік (посада VI—VII класу, оклад — 500—650 крб. у залежності від розряду міста). Кількість помічників начальника визначалась з розрахунку 200 тис. людей на кожну таку посадову особу. Міські відділи Державної варти у містах з населенням до 100 тис. поділялись на 3 райони, а понад 100 тис. — з розрахунку по 40 тис. людей на один район, 5 тис. — на дільницю. На чолі кожного міського району стояв відповідний начальник (посада VIII—IX класу, місячна платня 400—450 крб.) з двома помічниками і канцелярією. Дільницями керували приказні (посада X—XII класу, оклад 315—350 крб). На кожні 400 душ міського населення призначалось по 1 вартовому (оклад 170 крб.); на кожні 10 вартових — 1 вартовий старшого окладу (200 крб.) і приказний, а на кожен міський район — 1 старший вартовий (оклад 225 крб).

При виникненні необхідності збільшення варти того чи іншого району у порядкуванні повітового старости знаходилась резервна сотня кінних вартових, яка могла бути поділена між кількома пунктами охорони. Очолював її сотенний (посада VII класу, місячня платня 500 крб.). До складу сотні належали 2 півсотенні, 1 старший вартовий, 4 вартових старшого окладу і 95 вартових молодшого окладу.

Мала свої особливості Державна варта у міських отаманствах першого розряду (міста населенням понад 300 тис. чоловік) і другого розряду (до 300 тис.). Найвище управління нею тут зосереджувалось у руках міського отамана, у підпорядкуванні якого був інспектор Державної варти. Останній водночас виконував ще й обов'язки начальника єдиного відділу Варти у отаманствах другого розряду, який поділявся на райони з кількістю мешканців до 40 тисяч. У отаманствах першого розряду створювалось кілька відділів (на кожні 250 тис. населення) на чолі з відповідними начальниками. Ці відділи теж поділялись на райони, але з числом населення до 50 тис. чоловік. Морські порти і їх околиці могли виділятися в окремі райони і при меншому числі мешканців. Очолювали їх начальники районів Державної варти з трьома помічниками і невеличкими канцеляріями. Кожний район отаманства поділявся на 8—10 дільниць (по 5 тис. населення), якими керували приказні. Щодо останніх та іншого молодшого персоналу Державної варти, то їх кількість визначалась згідно з зазначеними вище правилами про міську Варту. Як і у повітового старости, в підпорядкуванні міського отамана перебувала резервна сотня або резервний дивізіон кінних вартових. Для охорони дач і курортних місцевостей отаман міг визначати необхідний штат приказних і вартових і розробляти для них окрему інструкцію.

Наведемо кілька конкретних прикладів. У штаті Державної варти Київського столичного отаманства значились 3 начальники відділів, 17 начальників районів, 17 їх старших і 34 молодших помічників, 180 приказних, 17 старших вартових, 360 вартових старшого окладу, 1423 вартові молодшого окладу, 50 стражників, 50 посланців. Кожний з начальників районів мав власну канцелярію з 1 секретарем, 3 діловоди і 1 регістратора, а міський отаман — ще й резерв з 150 вартових. Відповідною була структура і Державної варти Одеського отаманства. Відрізнялись лише деякі цифри: 3 начальники відділів, 11 начальників районів, 33 їх помічники, 170 приказних, 1700 вартових різного рангу і по 40 служителів і посланців.

Це, звичайно, отаманство першого розряду. Якщо взяти іншу їх категорію, то тут картина така. Начальником відділу Миколаївського отаманства був сам інспектор Державної варти. 5 районів очолювали 5 їх начальників і 10 помічників останніх. У місті налічувалось 40 приказних, 5 старших вартових, 45 вартових старшого окладу, 400 — молодшого, 20 стражників і 10 посланців. Канцелярії начальників районів за кількістю посадових осіб були такими ж самими, як і у отаманствах першого розряду, а резерв — значно менший: начальник, 50 вартових і фершал.

Під охороною Державної варти перебували і залізниці. Вся територія смуги відчуження поділялась на Київський (2042 версти), Одеський (1934 версти), Південний (2521 верста), Катеринославський (2961 верста), Лівобережний (2805 верст), Харківський (2654 версти) і Подільський (1794 версти) райони. На чолі кожного з них став отаман Державної варти (посада V класу, місячна платня 1000 крб.), якого призначав міністр внутрішніх справ і який безпосередньо підпорядковувався директорові департаменту Державної варти. Головною опорою отамана був його помічник по муштровій частині, посадовий оклад якого набагато перевищував утримання будь-якого начальника міської Державної варти. До управління отамана входили також значковий, 14 конторщиків, 2 служанки, каптенармус і резерв: 30 вартових, 3 інструктори і 1 старший.

Кожний район залізничної варти поділявся на філії (150—200 верст залізничного полотна у залежності від інтенсивності руху). Начальникові філії (посада VII класу, утримання 670 крб.) підпорядковувалось невеличке управління, 20—30 вартових молодшого окладу (1 на 7 верст), 4—5 вартових старшого окладу і один старший вартовий.

До обов'язків службового персоналу Державної варти залізниць належало: 1) виявлення всіх карних злочинів і провин, заподіяних у межах смуги відчуження; 2) попередження всіх порушень зовнішнього порядку, благопристойності і громадської безпеки на своїх дільницях; 3) додержування статуту залізниць; 4) догляд за виконанням пасажирами і службовцями залізниць правил і розпоряджень уряду; 5) допомога військовому відомству; 6) допомога особам урядових, земських, міських і громадських інституцій; 7) реєстрація залізничних службовців, а також «освідомлення залізничного начальства про осіб, котрі по своїй давнішній діяльності або по моральних прикметах не відповідають службовому станові».

У жовтні уряд Української держави здійснив ряд практичних заходів для охорони залізниць. Міністрові шляхів надавалось право на окремих лініях або на окремих залізничних дільницях оголошувати надзвичайне становище з доведенням про це до уряду. Якщо ж обставини складались так, що повідомити міністерство шляхів виявлялось неможливим, то таке право мав відповідний начальник (управляючий) тої чи іншої залізниці з повідомленням про рішення губернського або повітового старости. В умовах надзвичайного стану повна влада на залізничній дільниці переходила до рук особливої комісії, до складу якої входили начальник залізниці (голова), начальник району залізничної Державної варти та завідуючий пересуванням війська.

У компетенцію комісії входила охорона у межах зони відчуження зовнішнього порядку, забезпечення безперервного руху, виконання урядовцями своїх обов'язків, видання щодо цього обов'язкових постанов, накладення за їх порушення штрафу до трьох тисяч карбованців, арешту до 3 місяців, висилка за межі України, передавання таких справ до суду, заборонення зібрань, зачинення торговельних і промислових підприємств, усування з посад службовців, виселення з смуги відчуження окремих осіб, звертання до губернського старости за військовою допомогою. Звільнення за власним бажанням службовців під час надзвичайного стану не допускалось. Винні у самочинному покиданні служби карались арештом на строк від 4 до 8 місяців. Особи цивільних відомств за порушення встановлених правил підлягали військовому судові і карались за законами військового часу. Керувати особливими комісіями повинна була головна комісія міністерства шляхів під головуванням міністра, до складу якої входили представники військового міністерства та міністерства внутрішніх справ.

Карно-розвідчі відділи Державної варти перебували у автономному стані. Їх начальники призначались за згодою прокурора вдповідного окружного суду і безпосередньо підлягали у губерніях — губернському старості, у отаманствах — міському отаману, у повітах — повітовому старості. У адміністративних центрах губерній з населенням не вище 200 тис. у начальника карно-розвідчого відділу було по 2 помічники (посада VII класу, місячна платня 670 крб.), а понад 200 тис. — на одного помічника більше, ніж у начальника міської Державної варти. Карно-розвідчі райони співпадали з районами загальної Варти. Їх очолювали начальники (посада VIII класу, місячна платня 530 крб.) і два його помічники. Районні карно-розвідчі управління у містах складались з 4 агентів (оклад 330 крб.) і 5—8 службовців інших посад. Таку ж саму організацію мали розвідвідділи у повітах, за винятком того, що до їх штату зараховувались не 4, а 2 агенти на кожний повітовий або міський район загальної Державної варти.

Київський столичний карно-розвідчий відділ поєднував відповідні органи отаманства і губернії і включав до свого штату начальника відділу, 4 його помічників, 17 начальників районів, 34 їх помічників, 100 агентів, дресувальника собак, 2 його помічників, завідуючого антропометричною частиною, 2 його помічників, фотографа, його помічника, завідуючого столом приводу, секретаря і скарбника. Майже такий самий склад був і у Одеському карно-розвідчому відділі за винятком того, що тут нараховувалося 3 помічники начальника відділу, 11 начальників районів, 22 їх помічники і 60 агентів.

Кредити на карно-розвідчі видатки відкривались за окремими статтями у розрахунку на 1 рік: Київському отаманові — 50 тис. крб., Одеському — 40 тис., Миколаївському отаманові — 20 тис., губернському старості — 15 тис., повітовому старості — 10 тис. крб. Йшли вони на оплату позаштатній агентурі і могли використовуватися лише за прямим призначенням. Всі інші норми витрат на утримання Державної варти — від роз'їздних і канцелярських видатків до ремонту пістолету і шаблі — теж ретельно регулювались постановами Ради міністрів.

Таким чином, Державна варта складалась з п'яти галузей — міської, повітової, залізничної, освідомчої і розвідувальної. Всі вони повинні були працювати у взаємозв'язку і надавати всіма засобами один одному повну допомогу. Службовцям залізничної, освідомчої і розвідувальної Варти надавалось право при розслідуванні злочинств виходити за межі зон відчуження або своїх районів, а службовці загальної Державної варти повинні були надавати їм при цьому всіляку допомогу. На розвідку і освідомчу агентуру покладались обов'язки забезпечувати необхідними даними інші галузі Державної варти.

Кадри цієї служби готувались на спеціальних курсах і у спеціальних школах за програмою, затвердженою міністром внутрішніх справ. Окремо навчались вартові, окремо — службовці до помічників начальників районів включно, окремо — службовці залізничної варти, окремо — начальники розвідвідділів і філій та їх помічники, окремо — начальники розвідрайонів та їх помічники. Закінчення шкіл і курсів для всіх зазначених осіб вважалось обов'язковим.

Коштів на карально-поліцейські органи гетьман не рахував. На додаток до зазначених вище 29 червня Рада міністрів асигнувала у розпорядження міністра внутрішніх справ на утримання Державної варти 9 мільйонів карбованців. Розрахунок тут був простий: по мільйону на кожну губернію. Коли ж режим перебував в агонії і покладав на Варту останні надії, то «щедрість» його стала майже безмежною: коли 18 листопада війська Директорії виступили на Київ, гетьман асигнував 15 млн. крб. на «негайне підвищення платні службовцям Варти», а наступного дня — ще 40 млн. крб. на її утримання, ще 60 млн. — на авансування Варти наперед; ще 39 млн. — на охорону громадського спокою.

Гетьманському урядові належить ще один пріоритет: він виявився піонером у створенні народних дружин для підтримання громадського спокою і порядку. Звались вони добровольчими дружинами, формувались у містах, починаючи з жовтня, представниками Державної варти при участі громадських організацій. Але начальника добровольчої дружини кожного окремого міста призначав сам гетьман. Посада начальника за грошовим утриманням (1000 крб. на місяць) дорівнювалась посаді губернського старости.

При ньому створювались кілька управлінь теж на чолі з відповідними начальниками, а управління, у свою чергу, поділялись на відділи. Але головною ударною силою «добровольчих» дружин були не добровольці, а штатний склад з старших значкових по муштровій частині, їх помічників, старших та молодших інструкторів і добровольців. Всі вони перебували на повному казенному утриманні, на що авансом асигнувалось відразу 5 млн. крб.

Добровольці лише реєструвались, але матеріального заохочення не отримували аж до початку активних виступів за закликом своїх начальників, тобто до зборів. Під час зборів вони дорівнювались до добровольців і підпорядковувались статутам залогової, внутрішньої і польової служби. Керівництво добровольчими дружинами здійснювали на місцях, окрім начальників, призначених гетьманом, ще й міські отамани, губернські і повітові старости.

ДЕРЖАВНА НАРОДНА РАДА УНР. Узурпація влади С. Петлюрою протягом 1919—1920 рр., фактичне розвалення Директорії у цей період, череда жорстоких поразок Української народної армії у червні — липні 1920 р. викликали все зростаючі тихі і відкриті протести проти одноособової диктатури Головного отамана, ворожнечу між провідними політичними силами і партіями в УНР.

Вже на початку червня 1920 р. всі члени уряду В. Прокоповича підписали Декларацію про необхідність негайного обрання парламенту УНР на підставах загального, рівного, безспосереднього, таємного і пропорціонального виборчого права. Але у зв'язку з неможливістю проведення негайних виборів члени Ради народних міністрів (РНМ) погоджувались на скликання тимчасового органу з представників населення, місцевих самоврядувань, політичних, громадських, професійних і кооперативних організацій, що брав би на себе поточну законодавчу роботу, якою силою обставин змушний був займатися сам уряд.

Після залишення під ударами більшовиків Фастова і Києва С. Петлюра створив комісію при міністерстві внутрішніх справ під головуванням О. Саліковського, яка протягом трьох тижнів мала виробити законопроект про тимчасове верховне управління УНР, а потім — про національний передпарламент — Державну народну раду (ДНР) УНР. До складу комісії увійшли Степан Баран, Євген Галаневич, Отто Ейхельман, Іван Кобза, Михайло Корчинський, Пінхас Красний, Дмитро Кузьмич, Михайло Литвицький, Степан Мішко, Іван Огієнко, Микола Пирхавко, Володимир Сальський, Левко Чикаленко та Георгій Шиянов — тобто міністри, члени Всеукраїнської національної ради, юристи, науковці, урядовці.

Високоповажна комісія здійснила спробу розмежувати функції законодавчої і виконавчої влади в УНР між Директорією, ДНР і РНМ до ухвалення Основного закону України, який мав остаточно визначити її державний устрій, що виходив би з засад народного суверенітету, тобто через обраний всім народом парламент. До скликання останнього вся законодавча влада формально передавалась Державній народній раді, яка мала діяти протягом одного року. Передбачалось, що у разі неможливості обрання постійного парламенту у названий термін новий склад ДНР буде формуватись на таких же підставах, як і перший.

ДНР планувалось обрати у складі 161 депутата: спочатку — 82, потім — 49, згодом — ще 30, тобто у три черги. 30% місць резервувалось для політичних партій лівої орієнтації (УПСР — 20, УСДРП — 19, Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія, «Бунд» і «Поалей Ціон» — по 3), 18% місць — для центристів (УПСФ — 9, Селянська соціалістична партія — 6, Народна трудова партія — 5, Трудова партія, «Фолькспартай» і «Цейре Ціон» — по 3), 13% місць — для політичних партій правої орієнтації (Народна республіканська партія — 6, УПСС — 5, УДХП і сіоністи — по 4, Єврейська партія «Ахдус» — 2), 5,5% місць — для пробільшовицьких організацій України (власне більшовиків — 2, боротьбистів — 5, незалежників — 2), 3,5% місць — для російських партій (РСДРП, есери і кадети — по 2), 2% місць — для польських партій (ППС (лівиця), «Людова» і «Кресовців» — по 1). Таким чином 72% мандатів належало політичним партіям. Привертає увагу, по-перше, те, що українські і російські більшовики мали обирати своїх представників лише у другу й третю чергу; по-друге, що жодному угрупованню, а тим паче жодній партії не надавалось абсолютної переваги в ДНР; по-третє, особлива увага єврейським партіям і громадам (восьма частина депутатів — 21 мандат) і зневага до росіян і поляків (відповідно — 6 і 3 мандати).

Неполітичним організаціям в ДНР відводилось досить невелике число місць: 19 — для селянських спілок, 9 — для профспілок, 6 — для органів самоврядування, 5 — для кооперативних організацій, 3 — для науковців, 2 — для працівників культури і 1 — для священнослужителів.

Депутат ДНР вважався представником громадян УНР, його заборонялось відкликати або пов'язувати будь-якими інуструкціями. Він виконував обов'язки тільки особисто, відповідав за свою діяльність лише перед ДНР. Особа депутата вважалась недоторканою. Він не підлягав призову до армії чи флоту і не втрачав попередньої посади на державній чи муніципальній службі. Члену ДНР дозволялось висловлювати на засіданнях будь-які погляди і міркування, але за непристойну поведінку під час сесії ДНР головуючий міг накласти на винного дисциплінарне стягнення згідно з регламентом. З дозволу ДНР приватна особа, яка вважала, що депутат порушив її права у виступі на сесії, могла притягти його до карної відповідальності. Члену Ради заборонялось купувати або орендувати державне майно та отримувати державні концесії. Платня і пільги для депутатів визначались самою ДНР. Мандат втрачався внаслідок смерті його власника, за рішенням ДНР, добровільного складання повноважень, втрати виборчого права.

Перша з трьох (тривалістю по два місяці кожна) чергових сесій Державної народної ради скликалась головою Директорії протягом місяця після прийняття закону про вибори, друга — 7 травня, третя — 1 жовтня 1921 р. Передбачались і надзвичайні сесії за ініціативою або голови Директорії, або самої ДНР, або РНМ, або президії ДНР. Перше засідання Ради планувалось відкрити голові Директорії чи голові РНМ, а потім надати трибуну найстаршому за віком члену ДНР. Згодом Рада сформувала б Президію у складі голови ДНР, його заступників і секретарів. Термін існування ДНР мав продовжуватись до скликання парламенту УНР.

Закон досить чітко визначав компетенцію Ради: 1) обговорення законопроектів, внесених головою РНМ; 2) розробка законопроектів за власною ініціативою; 3) затвердження бюджету, обрахунок державних прибутків і видатків; 4) розгляд справ про поточні та інші державні зобов'язання; 5) контроль діяльності уряду шляхом інтерпеляції, запитів, призначення парламентських анкетних та слідчих комісій; 6) заслуховування звітів державного контролю; 7) ратифікація і денонсація міжнародних договорів; 8) оголошення війни й укладення миру; 9) виключне право визначати валюту і дозволяти емісію державних кредитних білетів і державних облігацій; 10) прийняття петицій від громадян УНР, приватних і державних товариств, кооперативів, корпорацій та установ; 11) створення тимчасових і постійних комісій для розв'язання спірних питань; 12) висловлення недовір'я РНМ або окремим міністрам, які у такому разі мали негайно виходити у відставку. Голова і члени уряду мусили з'являтись у визначений для них час на засідання ДНР або її комісій чи брати участь у них за власною ініціативою. При цьому їм надавалось право виступів поза чергою. ДНР при наявності не менше половини її членів двома третинами голосів присутніх мала можливість за навмисні або серйозні порушення службових обов'язків чи законів притягти голову уряду або міністрів до карної відповідальності через Вищий суд УНР. У такому разі ця особа припиняла виконання своїх повноважень, а при виправданні судом знову їх поновлювала.

Всі рішення ДНР приймались звичайно більшістю голосів присутніх. Ухвалений нею нормативний акт подавався головою Ради і головою РНМ на затвердження голові Директорії. Останній у разі схвалення закону повертав його голові уряду для оголошення через Державну канцелярію у «Віснику державних законів УНР» з підписом голови Директорії, голови РНМ і відповідних міністрів або всього складу Кабінету та посвідченням державного секретаря. У законі обов'язково вказувалось, що він ухвалений ДНР. У випадку відмови затвердження законопроекту з боку голови Директорії він мав протягом 14 днів повернути документ голові уряду з письмовим зазначенням причин відхилення, а голова Кабінету вже терміном у 7 днів надсилав законопроект голові ДНР, який виносив його на чергове засідання Ради, яка або погоджувалось з головою Директорії і вносила відповідні зміни до акту, або знову його ухвалювала без змін. У

такому випадку закон вважався прийнятим і через голову РНМ оголошувався у «Віснику».

Членам ДНР надавалось право законодавчої ініціативи. Тоді законопроект, підписаний 10 і більше депутатами, подавався до Президії ДНР, яка направляла його на розгляд відповідної комісії або зразу виносила на сесію. Інтерпеляції до уряду або окремих міністрів у письмовій формі за підписом не менш 3 депутатів теж вносились до Президії ДНР і передавались адресату лише після схвалення на сесії Ради. Уряд міг або відповісти на запит негайно, або через деякий термін, або відвести інтерполяцію у мотивованій заяві. ДНР розглядала відповідь, приймала її до відома або виносила інше рішення. Засідання ДНР вважались повноважними при наявності більшості членів Ради, запрошених на дану сесію. Як правило, вони були відкритими, а закритий розгляд питань допускався за рішенням або голови ДНР, або членів уряду, або 10 і більше депутатів. Засідання ж комісій були, навпаки, закритими, за винятком запрошених на них окремих фахівців з дорадчим голосом.

Постійний регламент праці ДНР не повинен був затверджуватись головою Директорії, а тимчасовий регламент розроблявся і ухвалювався РНМ. Порушення регламенту з боку того чи іншого депутата тягло за собою усунення його з даного засідання або позбавлення права брати участь у кількох засіданнях, що потребувало схвалення ДНР.

У ролі головного творця законопроектів виступав уряд. Вони мали розглядатись ДНР, яка або сама приймала той чи інший закон, або давала такий дозвіл РНМ. Після опублікування у «Віснику» закон набирав обов'язкової сили у термін, зазначений у його текстові, а якщо цього не було, то з дня одержання «Вісника» на місцях, окремі закони набували чинності після їх передачі по телеграфу або через спеціальних посланців. Оригінали актів зберігались у державного секретаря. Уряд міг ухвалювати закони і без ДНР у проміжках між її сесіями з затвердження голови Директорії і оголошення у звичайному порядкові. Але у такому разі вони все ж таки мали виноситись на чергові засідання Ради для прийняття і могли бути відхиленими.

До обрання ДНР всі її права і обов'язки покладались на уряд, до складу якого входили міністри або керуючі міністерствами, а також державний секретар з правом дорадчого голосу. Державний контролер до списку членів Ради міністрів не включався, але повинен був запрошуватись на засідання Кабінету, на яких розглядались фінансові питання, з правом дорадчого голосу і протесту. У діяльність окремого міністерства і підлеглих йому відомств втручатися ніхто не міг. Всі справи тут вирішував міністр або керуючий міністерством і ніс за це відповідальність перед РНМ, а остання — перед ДНР.

Але й у тому разі, коли б закони про Державну народну раду і тимчасове верховне управління почали б «працювати», підстав говорити про демократичний устрій УНР було б досить замало. На верхівці державної піраміди залишалась Директорія у єдиній особі — повноважного диктатора з необмеженою владою. Він затверджував всі прийняті ДНР закони, всі ухвалені РНМ призначення і звільнення, всі ратифіковані чи денонсовані ДНР міжнародні угоди, видавав власні акти про амністію та помилування, репрезентував УНР перед іншими державами, призначав голову РНМ та членів уряду. За свої дії диктатор ні перед ким не ніс відповідальності. Закон предбачав лише випадки, коли голова Директорії не зможе виконувати своїх обов'язків через хворобу, від'їзд або «з інших причин». У такому випадку його мала замінити Колегія з трьох членів: голови РНМ, порядкуючого у Вищому суді УНР та представника всіх політичних партій України.

Для обрання останнього збиралось спільне засідання представників Центральних комітетів (по 1 особі) всіх зареєстрованих партій, які існують не менше року. Це означало, що участь у виборах могли брати УСДРП, УПСР, УПСФ, УПСС, УДХП, Селянська соціалістична, Народна трудова, Трудова, Народна республіканська, Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партії, «Бунд», «Поалей Ціон», «Фолькспартай», «Цейре Ціон», «Ахдус» та сіоністи. Українські більшовики, «боротьбисти», «незалежники», кадети, члени РСДРП, ПСР, ПСС (лівиці) та інших польських і російських партій права на вибір члена «тріумвірату» позбавлялись.

До створення «тріумвірату» голову Директорії заступав прем'єр-міністр. Надалі предбачалось, що у разі відсутності диктатора його обов'язки будуть перекладатись на голову Державної народної ради, а ДНР очолюватиме заступник голови Ради. Але всім цим планам не суджено було здійснитись, бо через тиждень після ухвали законів про Державну народну раду і тимчасове верховне управління в УНР Директорія припинила існування, а її уряд став кабінетом у вигнанні.

ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ 29 КВІТНЯ 1918 р. Саме у цей день завершився перший етап власного національного державотворення у XX столітті. Діяльність Центральної ради — важливий досвід минулого у сучасній розбудові незалежної, правової, демократичної, соборної і заможної України. Але у квітні 1918 р. вона була повалена.

По-перше, це наслідок великих помилок, які майже завжди давали про себе знати на шляху будь-яких першопроходців. Це і шарахання у стратегічних політичних орієнтаціях, і непослідовність тактичних дій, і невиправдані поступки та компроміси, і превалювання національної ідеї над соціальною, і штучне піднесення ролі народних мас за рахунок зневаги до еліти українського суспільства, і не досить прихильне ставлення до церкви і духівництва, і відсутність єдності у лавах прихильників УЦР, і засміченість як самої Центральної Ради, її керівного ядра, так і Генерального секретаріату особами з нестійким світоглядом, а то й звичайними перевертнями, які гаряче підтримували гетьманський режим (серед них були і батьки — засновники УЦР), і відчайдушна боротьба за «місце під сонцем» владування всередині українських демократів, їх прагнення до самоствердження, демагогії, популізму, схильність до конфліктування, і відсутність відчуття небезпеки, а то й відверта ейфорія, у якій перебувала значна кількість керівників УНР.

По-друге, це наслідок спроби відродження української державності на багнетах чужоземців, кількість яких на кінець квітня 1918 р. на Україні досягла майже пів-мільйона чоловік. Під фактичною владою окупантів тоді перебувала не лише територія УНР, а й Крим, Донська область, частина Таманського півострова, Воронезької та Курської губерній, тобто до лінії Батайськ — Дон — Північний Донець — Дьогтєво — Осинівка — Новобіла — Валуйки — Грушівка — Білгород — Суджа — Рильськ. Що стосується УНР, то на Лівобережжі і у Донбасі тут хазяйнував I корпус німецької армії з штабом у Харкові, у північній частині республіки — 27-й і частина 41-го німецьких корпусів, на Правобережжі — 22-й німецький корпус, у районі Одеси — 26-й і 27-й австро-угорські корпуси, в інших районах Причорномор'я, Приазов'я і Криму — чотири німецьких піхотних і одна кавалерійська дивізія. Крім того, на Катеринославщині розташовувались ще три австрійські піхотні дивізії. Австро-угорські війська окупували також частину Волинської і Подільської губерній. Саме завойовники, а не Центральна Рада стали справжніми хазяями на Україні і натхненниками квітневого перевороту. Іншими словами, майбутніх власних могильників УЦР запросила сама. Звичайно, і без такої «гостинності» німці й австро-угорці все одно захопили б ті землі, на яких вони перебували. Але ситуація для Центральної Ради тоді б була іншою: вона змогла б розраховувати на підтримку, а не на пре-

зирство з боку значної кількості населення УНР. Є всі підстави вважати, що країни Антанти і США і тоді, і сьогодні керувались, перш за все, власними інтересами, а не долею українського народу, теж не були у відчаї після перевороту, бо відверто пронімецька орієнтація УЦР навряд чи викликала у них захоплення. Гаряче підтримували гетьмана і російські білогвардійці, і проросійські імперські сили на Україні, що вбачали у режимові надії на відродження «єдиної і неподільної».

По-третє, це наслідок відчайдушного економічного становища України після чотирирічної світової бійки, восьмимісячної «холодної війни» УЦР з Тимчасовим урядом, жорстокої більш ніж 60-денної «гарячої війни» з більшовиками та багатотижневої безпосередньої окупації. У цьому плані цілковито можна погодитись з висновком самого П. Скоропадського, зробленим у Грамоті до всього українського народу від 29 квітня 1918 р.: «Бешкети і анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатющої колись України встає грізна мара голоду». Майже насильницьке викачування хліба органами Тимчасового уряду з України влітку та восени 1917 р. змінилось навесні 1918 р. відверто хижацькою продрозверсткою особливих комісій Центральної Ради, які створювались практично у кожному селі, щоб прогодувати не лише великі міста, а й окупантів та їх родини у далекому зарубіжжі. Зубожіння селян супроводжувалось подальшим падінням виробництва промислової продукції, руйнуванням транспорту, зв'язку і т. ін.

По-четверте, це наслідок особливостей розташування політичних сил усередині України навесні 1918 р. Найбільш численна у той час УПСР, яка відігравала вирішальну роль в УЦР, разом з останньою швидко втрачала авторитет своїх членів і була близькою до розпаду, який і стався вже в травні 1918 р. (від неї відкололись боротьбисти), а у липні вона навіть лишилась власної назви і стала іменуватись «Центральною фракцією українських соціалістів-революціонерів». Майже така ж доля спіткала й УСДРП, що почала відчувати кризу ще раніше: у листопаді 1917 р. від неї відійшли «українські більшовики» (УСДРП(б), у грудні — ліві українські соціал-демократи (УСДРП (лівих), а у січні 1919 р.— ще й незалежники — (УСДРП (незалежників). Як і УПСР, УСДРП стала «приходити до тями» лише влітку — восени 1918 р. Що ж стосується УПСФ, УПСС та деяких інших партій, то, з одного боку, їх вплив на українське суспільство і раніше був не досить значний, а з іншого, на перших порах багато їх лідерів (С. Єфремов, Д. Дорошенко, О. Шульгін, М. Міхновський, М. Білинський, П. Болбочан, Д. Симонів та ін.) не тільки підтримало гетьманський режим, а й займали високі посади в Українській державі. У той же час через збіг об'єктивних і суб'єктивних обставин стрімко підвищувалась роль УДХП, яка ставала найбільш впливовою національною політичною силою.

По-п'яте, це наслідок кризи демократичної практики і демократичної думки України на першому етапові її державотворення. Слід підкреслити, що національна демократична культура, яка набула розквіту ще за доби запорізького козацтва, протягом майже двох століть штучно придушувалась царатом, а український народ начисто відлучувався від будь-якої участі у політичному житті імперії. Тобто його демократичні традиції поступово вгасали, а демократичні ідеї видатних українських мислителів за таких умов не могли стати надбанням всіх верств населення України. Ось чому демократичні прагнення керівників Центральної Ради у реальному житті призвели до втрати дисципліни і згуртованості, можливих проявів анархії і безвладдя, особливо на місцях. Демократія у багатьох випадках сприймалась як охлократія, безмежжя владування більшості або агресивність меншості. Це, зрозуміло, створювало умови для популяризації антидемократичних ідей прихильників диктатури.

І нарешті, це наслідок власне особистого ставлення майбутнього диктатора України до Центральної Ради, конфліктів П. Скоропадського з її керівниками, коріння яких сягають ще у березень 1917 р., коли царський генерал сприйняв створення УЦР як ворожі підступи з метою завести розбрат у тилу Російської імперії. Та ненависть гетьмана до більшовизму виявилась значно сильнішою, ніж неприязнь до УЦР, хоча саме Генеральний секретаріат визволив його з-під арешту Тимчасовим урядом за підтримку корніловського заколоту. У перші пожовтневі дні П. Скоропадський як командир І Українського корпусу не тільки рішуче відмовився підкорюватися новому петроградському урядові, а й, можливо, врятував Центральну Раду і Генеральний секретаріат, не пропустивши до Києва і роззброївши вірні РНК частини II гвардійського корпусу під час збройних сутичок більшовиків і прихильників Тимчасового уряду в останні дні жовтня 1917 р., що могло докорінно змінити хід подій у Києві.

Складні взаємовідносини склались у Скоропадського і з Петлюрою, який, можливо, бачив у особі генерала серйозного супротивника у боротьбі за владу. Не сприйняв у грудні 1917 р. майбутній гетьман і Порша як виконуючого обов'язки нового військового міністра УНР. Все це змусило Скоропадського 25 грудня 1917 р. вийти у відставку. Відлучення на кілька місяців від активного політичного життя, зневажливого до себе ставлення з боку керівників УЦР, Генерального секретаріату П. Скоропадський вже забути, мабуть, не міг.

Вийшло так, що організаційні передумови квітневого перевороту почали створюватись ще у травні 1917 р., тобто через місяць — два після виходу на політичну арену УЦР. Саме у ці дні у Москві виник Всеросійський союз на чолі з відомим прихильником столипінщини О. Кривошеїним. Членами Союзу могли стати лише особи, які володіли землею понад 50 десятин, а метою створення була оборона прав великих землевласників-поміщиків, відстоювання непорушності принципу приватної власності на землю. На Україні розпочали діяти 2 обласні, 9 губернських, біля 50 повітових відділень Союзу, які часто називались ще й Союзами хліборобів-власників. Природно, що після повалення Тимчасового уряду вони гаряче виступали і проти радянського декрету про землю, і проти земельних реформ УЦР.

У лютому 1918 р. діяльність Всеросійського союзу була заборонена Раднаркомом. Та вона вилилась у створення «Правого центру» на чолі з згаданим вище О. Кривошеїним, колишнім членом Державної ради В. Гурком, колишнім товаришем міністра внутрішніх справ С. Ленотьєвим та професором-кадетом П. Новгородцевим. У зв'язку з тим, що «Правий центр» додержувався відкритої німецькофільської орієнтації, діяльність цієї організації набула розквіту на Україні в умовах німецької окупації. Тут виник навіть самостійний Всеукраїнський союз земельних власників, який згодом разом з демократично-хліборобською партією привів до влади гетьмана.

Що ж стосується УДХП, то її основи були закладені теж у травні 1917 р. членами полтавського гуртка українських поміщиків і земських діячів М. Боярським, Л. Климовим, М. Макаренком, В. Шеметом, С. Шеметом та іншими. Установчі ж збори партії відбулись через місяць у Лубнах. Об'єднувала вона поміщиків і заможних селян, багатьох противників соціалізму і демократії, тобто поглядів, які проповідувала УЦР. Виходячи з концепції повної самостійності України, суверенітету українського народу як «найважливішої і вихідної точки» програми, партія ставила за мету збереження приватної власності на землю.

Після прийняття Центральною Радою тимчасового земельного закону у січні 1918 р. невдоволення нею з

боку керівництва і членів партії зростало невпинно. Наприкінці березня 1918 р. знову-таки у Лубнах, куди з'їхались понад двох тисяч хліборобів-власників, політика УЦР була визнана ганебною, і з'їзд поставив питання про негайне відновлення права приватної власності та поновлення складу Центральної ради своїми представниками.

Та не це було першим сигналом краху української демократії. Ще у листопаді 1917 р. Козача Рада, яка зібралась у Білій Церкві, прийшла до висновку, що УЦР неспроможна створити суверенну державу, і вирішила згодом перейти до гетьманського правління.

Саме верхівка Вільного козацтва, до якого Центральна Рада ставилась не досить прихильно, офіцерський склад І Українського корпусу, вихований майбутнім гетьманом, та українські поміщики — члени Всеукраїнського союзу земельних власників і створили у березні—квітні 1918 р. під проводом П. Скоропадського Українську народну громаду з метою вивести Україну з хаосу і анархії шляхом відродження гетьманства як сильної диктаторської влади. З самого початку вони встановили тісний зв'язок з верхівкою окупаційного режиму і діяли реально за його вказівками.

За кілька днів до перевороту керівництво Української народної громади на чолі з П. Скоропадським ще раз погодило свою програму з німецькою окупаційною владою. Вона передбачала відкладення будь-яких виборів до повного заспокоєння краю, беззаперечне визнання угод з Четверним союзом, підписаних у Брест-Литовському, реанімацію губернських і повітових земств та управ, міських дум, державного апарату часів самодержавства, матеріальне відшкодування німецько-австрійської військової допомоги, здійснення військового будівництва за зразком Німеччини, визнання військово-польових судів окупантів на території Української держави тощо. Всіх цих пунктів диктатор завжди свято дотримувався.

Тобто реальними хазяями становища на Україні і авторами її державотворення на кінець квітня стали саме окупанти. Не стривожила керівництво УЦР і така їх груба і безцеремонна акція, як розформування дивізії «синьожупанників». Затьмарені політичною утопією і Мала рада, і уряд УНР не відчували небезпеки. Ще й в суботу 27 квітня, в неділю 28 квітня, як і напередодні цих дат вони інтенсивно працювали. Готувалась до ухвали Конституція УНР. Розроблявся проект нового закону про громадянство. У стадії вирішення були питання про завершення виборів та скликання Українських установчих зборів, про організацію Великої економічної ради України, готувався обгрунтований протест державам Антанти щодо приєднання Бессарабії до Румунії.

Багато учасників засідань Малої ради різко засуджували дії окупантів, а голова уряду Голубович знову заспокоював членів УЦР тим, що неприхильне ставлення до Ради — це підступні дії київського окупаційного командування, а у Берліні її гаряче люблять. Такі запевнення пролунали з трибуни у неділю, а через кілька годин прямо у залі засідань, куди німці увірвались без будь-яких перепон з боку надмірно розхвалюваних січових стрільців Є. Коновальця, вони заарештували за примхою обставин першим саме Любинського, який у свій час і запросив «визволителів» на Україну. У той же день були кинуті за грати голова уряду Голубович, військовий міністр Жуковський, міністр земельних справ Ковалевський, директор департаменту міністерства внутрішніх справ Гаєвський, а замість міністра Ткаченка, якого не знайшли, без вагань заарештували його дружину. Всі вони звинувачувались у належності до якогось антинімецького «Союзу порятунку України», начебто винного у зникненні деяких германофільськи настроєних підприємців.

Сам голова УЦР наступного дня, хоч і був обраний президентом УНР, упав у такий розпач, що більше до активної політичної діяльності не повертався ні за доби гетьманату, коли перебував у Києві або в його околицях, ні за часів Директорії, ні у роки панування більшовиків. У той же час у приміщенні старого цирку в Києві відкрився численний з'їзд хліборобів-власників. Аж ніяк не можна сказати, що це був з'їзд однодумців. Навпаки, він відразу розколовся на два з'їзди. Дрібні землевласники (їх називали ще й хліборобами-демократами), які підтримували Центральну Раду, покинули приміщення і влаштували власне зібрання. Про політичну спрямованість дій крупних поміщиків, які залишились у цирку, багато в чому говорить той факт, що їх посилено охороняли майже півтисячі добре озброєних російських офіцерів і колишніх агентів царської охранки. Саме дідичі десь біля 16 години дня обрали гетьманом України П. Скоропадського, а ще через 2 години єпископ Никодим помазав його на цю посаду на Софійській площі.

Оцінка факту перевороту і приходу до влади гетьмана з боку державних діячів і наукової громадськості була різною: і схвальною, і різко негативною. Але цікаво те, що думка більшовицьких лідерів і багатьох національно свідомих українців щодо квітневих подій збігалася. Ось деякі висловлювання:

— гетьманський переворот — це реставрація буржуазно-поміщицького монархізму на Україні при підтримці кадетсько-октябристських елементів всеросійської буржуазії і з допомогою німецьких військ (В. Ленін);

— переворот було підготовано членами «Української народної громади» в порозумінні з реакційними російськими елементами та за згодою німецького командування (генерал О. Удовиченко);

— маріонетковий уряд П. Скоропадського — репрезентант найреакційніших, компрадорських (поміщицько-капіталістичних) верств України... — проводив жорстку реакційну політику у соціально-політичній сфері (М. Брайчевський).

Одним словом, спроби демократично настроєних лідерів українського національного визвольного руху створити демократичну Українську Народну Республіку на першому етапові спіткала невдача. Ініціативу державотворення за вказівкою і безпосередньою допомогою окупантів перехопили консерватори-монархісти. Демократичний процес становлення самостійної України був перерваний майже на 8 місяців.

ДЕРЖАВНИЦЬКА ІДЕЯ — підойма нац. розвою, важлива детермінанта пробудження народу, нац. поступу. Нац. розвій є процесом перш за все політ., бо його кінцевим результатом є завоювання нац. незалежності та утворення незалежної держави як гаранта політ. свободи народу. Ми не маємо причин презирливо відвертатися від свого минулого, писав ще М. Грушевський. Несприятливі іст. умови, на його думку, були причиною, чому в минулому у нас не склалося такого яскравого поняття нашої національності, як це мало місце у багатьох ін. у більш сприятливі умови поставлених народів. Проте, зазначає М. Грушевський, «ми бачимо, що в ті моменти, коли народне життя мало можливість самовизначитись, не було недоліків в намаганні до політичного, державного життя — і що важливіше — нема недоліку і в здібностях до такого життя, що експромтом створює і засоби і форми для неї».

Варто звернути увагу і на таке міркування М. Грушевського: базою нац. розвою є «могутній інстинкт національного будівництва, який зберіг українське населення серед всіх колонізаційних бур та відроджував його до нового життя».

В чому суть самої укр. Д. і.? Її розкрив М. Грушевський, зазначивши: гасло укр. незалежності пішло в широкі трудові маси і тут нерозривно переплелися ідеї суверенності трудового укр. народу, недоторканності його прав, гасло боротьби проти всякої експлуатації України

для яких-небудь завдань, для неї сторонніх, і проти трактування України як колонії, а укр. народу як дешевого гарматного м'яса чи дешевого матеріалу для експериментів.

Серцевиною Д. і., згідно з М. Грушевським, є визнання невід'ємного права укр. народу на самовизначення й пошук його оптимальних форм. Від часів Переяславської ради такою формою є вимога автономії України, яка, особливо в XIX ст., доповнюється ідеями «переустрою» суспільства на загальнолюдських засадах демократії й справедливості і, нарешті, на поч. XX ст. перетворюється на гасло «Вільна Україна в складі демократичної федерації вільних народів Росії».

«Теперішнє українство,— писав у 1917 М. Грушевський,— се те, що було од віків на українській землі: домагання для українського народу рівного права з іншими народами — права бути господарем на одвічній своїй землі».

Разом з тим М. Грушевський рішуче виступив проти укр. імперіалізму: «Я не бажаю своєму народові «панування», бо вважаю, що панування деморалізує, вироджує самого пануючого і не може бути поєднане з правдиво-демократичним устроєм. З тих же мотивів я навіть не вважаю корисною для нашого народу сильно виражену гегемонію. Я не хочу українського імперіалізму». До речі, М. Грушевський цілком однозначно висловився за соціаліст. вибір України. «Боронячи українську державність, — писав він,— будуємо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейської бюрократичної реакції. Укріпляючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради та її соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою країною соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від цього не відступимо».

У ст. «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання» (1920) М. Грушевський зазначав: гасло «самостійної України» в цей час переродилося на гасло боротьби не тільки проти молодої Радянської України, але й значною мірою проти соціалізму взагалі, проти скільки-небудь послідовного демократизму. Він показує, яким чином це політ. гасло, народившись із прагнення до оформлення державності України в певних територ. межах, трансформується в гаслі мононаціональної держави «Україна для українців», що неминуче веде до відродження ін. шовіністичних гасел.

Маючи на увазі Д. і., слід, напевно, дещо по-ін. поглянути на концепцію історії України, розглядаючи її передовсім з точки зору проблеми укр. державотворення. При цьому не обминемо «період, що передував утворенню Київської держави», «епоху державного життя», «литовсько-польську епоху», «занепад козацтва і українського життя», «українське відродження» та ін. Для Грушевського теза «Київська Русь є першою формою української державності» стає найважливішою точкою опори в обгрунтуванні не тільки культ., але й політ. змагань українства в боротьбі за самовизначення України. Таким чином, маючи за собою славетну історію Київської Русі, укр. народ замість того, щоб принижено благати «визнання» за ним статусу «дозрілого» власного політ. розвитку, з повним правом вимагає відновлення своєї тисячолітньої «державницької традиції». Тут Грушевський-вчений поступається місцем Грушевському-політику, але з точки зору його «української ідеї» позиція вченого є цілком закономірною.

В політ. концепції М. Грушевського важливе місце зайняла й хмельниччина — ціла епоха. «Її можна порівняти з значенням реформації для німецького народу, французької революції для Західної Європи». Саме від Хмельницького «веде свій початок конституціоналізм і автономізм, що жив у козацькій старшині дуже довго і відіграв свою роль як одна з складових частин у генезі нової української національної свідомості. Хоч як односторонній шляхетський характер прибрав він в колах «козацького народу», все ж ідеї політичної свободи, непорушності народних прав, краєвої автономії мали навіть при односторонньому розумінні свою позитивну сторону». З хмельниччиною пов'язує Грушевський зростання нац. почуття й зародження т. зв. «ідеї етнографічної території», яке охоплювала кордони «з одного боку до Перемишля і Самбора, з другого до Вісли, в третю сторону до Німана, в четверту до Сіверська і Путивля». До цього Грушевський додав «елементи державної окремішності України».

Наголошуючи на держ. самостійності, яка є ядром укр. нац. ідеї, слід вказати на те, що після остаточної втрати Україною в кінці XVII ст. самостійності ця ідея не зникає з духовного оковиду нац. самосвідомості, а перетворюється на мрію як світоглядну особливість укр. ментальності, що збуджує думку і кличе на поступ. Цією мрією жило не одне покоління укр. патріотів XIX ст., а у XX ст. на хвилі піднесення нац. самосвідомості укр. інтелігенції, національно-іст. самоусвідомлення народу ідея державності в Україні набула ін. виміру, а саме — інтелектуального зусилля, духовного пошуку, найкраще втіленого в образі науково-поет. метафори — мрії.

Держава як ідея, або мрія, стає організуючим центром ідейно-політ. та світогляд. розмежувань, з'єднань, угруповань, уподобань, симпатій та антипатій. Вона стає окресленим водорозділом між угодовською позицією холопського колабораціоналізму та страдницькою долею тих, хто не скорився.

Державництво, ставши ідеєю, яка спонукає до дії, вже не мрія, а власне — сама дія, «нац. справа». Маючи на увазі, що укр. держава — це національно-іст. феномен, конче потрібно подолати стереотип уявлення, що укр. держава — це, мовляв, ефемерне поняття, яке мало вписується в етнограф. розуміння історії укр. народу; що сама державність не може бути ключем до вивчення укр. нац. історії, що державницькі інституції в Україні є нібито підрядним матеріалом.

Говорячи про укр. державність, слід наголосити на безперервності процесу її відродження. Тобто ми відновлюємо укр. державу і розбудовуємо державність, повертаючись, звичайно, не до середньовіччя, але до власних державницьких традицій, власного державотворчого процесу, пам'ятаючи, що саме укр. держава є національно-іст. феномен. Йдеться про незнищенність ідеї самостійної та соборної України, що закріпилася в ментальності укр. народу. Ця ідея, звичайно, мала різн. вигляд, скажімо, відобразившись в ідею державно-територ. автономії України («козацької автономії»); укр. державності часів Б. Хмельницького; «політ. автономії» в межах федеративного зв'язку з Росією (Центральна Рада), Української Народної Республіки як суверенної незалежної держави. Словом, Д. і. мала під собою міцний грунт, перманентний процес укр. державотворення, боротьби за укр. державність. В укр. політико-правовій, етнополіт. думці цей процес отримав назву «тяглість», або переємність, Д. і., укр. державотворення. Сьогоднішня Україна веде свій родовід, свою політ., державницьку автобіографію від Київської Русі, Козацько-Гетьманської держави і Української Народної Республіки. Але вона не викине зі своєї складної і повчальної історії жодної сторінки, якими б вони не були, бо хоче бути цивілізованою державою. У 1917, скажімо, укр. національно-визв. рух набув таких успіхів, отримав такий розмах та зустрів такий широкий відгук у масах, що його осягнення перевершили найбільш сміливі мрії укр. політиків. Так оцінював тодішні події Д. Дорошенко. За його словами, за короткий час укр. політ. думка пройшла шлях, у звичайних умовах розрахований на десятиріччя.

Державний характер, скажімо, УРСР був неповним. Відомий дослідник цього питання Теофіль Кіс стверджує: «З соціологічної точки зору Україну, безсумнівно,

можна вважати культуро-нацією та історичною реальністю. Згідно з таким поглядом Україна не є повністю недержавною чи бездержавною нацією. Процес творення її державності в новітні часи (від 1917 року) є безперервний. Проте українська державність не є достатньо сконсолідована як у внутрішньому, так і в міжнародному розумінні, щоб УРСР можна було беззастережно визнати державою. Якщо йдеться про форму української державності до проголошення Акта про незалежність, то, згідно із загальноприйнятими в суспільствознавстві та правознавстві критеріями, УРСР слід вважати «не-державою»... Тільки а) відповідне зростання внутрішнього правового і політ. статусу державності та б) встановлення безпосередніх взаємин з іноземними державами, тобто встановлення взаємин держави з державою, можуть надати Україні (УРСР) статусу повноважного правочинного та дієздатного суб'єкта». Декларація про держ. суверенітет України від 16 липня 1990 ще не принесла в цьому контексті зламу, хоч вона, безперечно, становить один із важливіших кроків уперед. Свідченням того є міжнарод. контакти, які встановлюються на парламент. та урядовому рівнях після схвалення цього документа.

Чи з написаного випливає, що УРСР є укр. державою в розумінні суб'єктивності народу України на її території? Напевно, ні. Вона становить радше вихідний пункт, стартову базу для змагання за справжню самостійну, суверенну державу. З типологічної точки зору можна ризикнути твердженням, що УРСР — це квазідержавний організм, створений й керований комуніст. партією, центр якої знаходився поза його межами. Тому з точки зору самостійницького демокр. руху найсуттєвіше значення має в даному разі існування певних атрибутів державності, з яких найважливішими є адмін. структура з центром у Києві (з усіма обумовленнями), територ. цілісність (це все ж таки кордони, а не лише адмін. розмежування) і згадуваний вже статус члена-засновника ООН. Треба-бо констатувати, що з трьох основних постулатів укр. нац. відродження у сфері державності: її укр. характеру, самостійності та соборності — саме третій елемент зреалізований найбільшою мірою. Сьогодні на його сторожі стоїть не лише волевиявлення народу, але також певні міжнар. акти, укладені або підписані УРСР.

Ідею держ. самостійності, проголошеної IV Універсалом Центральної Ради та Актом проголошення незалежності України, підтвердженого 1 грудня 1991 укр. народом, поєднує не тільки іст. наступність, а й глибокий зміст. Їх єднає як сама ідея держ. самостійності, іст. спроба формування укр. державності в сучас. її розумінні, так і пошуки шляхів її утвердження, засобів екон., політ., соціальн. і духовн. відродження. Акт проголошення незалежності України постав наріжним каменем, фундаментом практичного і теор. осмислення державотворчого процесу соборної, суверенної, незалежної України.

Треба наповнювати душу світлою вірою у майбутнє нашого народу й держави. Ми маємо зважувати: або спокій і розбудова України, або безконечна боротьба і як наслідок — розвал молодої укр. держави. Говорячи про громадян. суспільство, слід звернути увагу на демокр. засади, які визначають, як правило, засади конституційного ладу. Поміж них — пріоритет загальновизнаних прав і свобод людини, відповідальність держави перед людиною і суспільством, верховенство права і розподіл держ. влади на законодавчу, виконавчу і судову, децентралізація влади і підтримка державою місцевого самоврядування, політ., екон. та ідеолог. плюралізм. Зрештою, ці принципи є надійними орієнтирами державної політики в розбудові демократичної системи. Нац. держава має забезпечувати втілення в життя нац. ідеї, нац. інтересу через певні правові постулати, держ. життя в рамках регульованого правом держ. устрою.

З цієї точки зору органічним елементом нової держави щодо Д. і. повинен бути принцип свободи, який виливається в правові постулати, що обіймаються формулою: «право вільного культурно-національного самовизначення». Зокрема, сюди ж входить для кожної нації, що досягла певного культ. рівня, право найбільш широкого користування своєю мовою, право розвитку всіх своїх культурно-іст. особливостей та право на визнання, поряд з загальнодержавними, власних завдань та потреб. Ін. словами, певний час укр. Д. і. в межах царської Росії розумілася як право на свободу укр. культурно-нац. самовизначення та розвитку, коли були знищені автономні політ. та культ. права, визнані властями при приєднанні України до Росії. Звичайно, писав ще М. Чубинський, визнання принципу вільного самовизначення завдасть шкоди великоросійству як пануючій народності у тому відношенні, що відтепер пануюча народність буде розвивати свою культуру без підневільних помічників, тобто буде живитися надалі соками лише свого власного нац. організму і тими, хто добровільно буде в цей організм влитий».

Такий підхід повністю відповідає і ідеї справедливості, і ідеї свободи; він повністю гармонує з духом нової державності, оскільки вона повинна відхреститися від поділу підданих на привілейованих та непривілейованих.

Характерним є й те, що українська Д. і. зусиллями «нової інтелігенції» зливається з ідеями охорони інтересів робочого люду, його визволення від кріпацьких і всяких пут і культ. та екон. поневолення, з протестом проти всякого класового чи реліг. гніту, з наданням певної свободи думки і друкованого слова.

На думку І. Багряного, «носієм ідеї самостійної, вільної, суверенної України сьогодні є вже не клас «інтелігентів», аматорів старовини й фольклору, нікому не шкідливих, а є тим носієм ідеї самостійної України українське робітництво й селянство, український трудовий народ». Він далі зупинився на усталеному змісті поняття «український народ», вважаючи, що Україна має відмінну (від ін. позарадянських країн. — Ю. Р.) соціальну структуру, відмінні передумови, що зумовлює наповнення нац. ідеї відповідним змістом, отією «своєю правдою». Та «своя правда» виходить від першоджерел — «від інтересів цілого того народу і становить ту народну правду, що, думаю, мало має спільного з кастовою правдою ідеологів націоналізму».

З цієї точки зору державницький світогляд — це усвідомлення належності до «роду нашого красного», до укр. народу, дедалі глибше розуміння нац. інтересів, потреб та завдань, це — зростаюче прагнення до вселюдської правди. Зрештою, чи не найголовнішою є проблема — виховання державницького світогляду, суверенного мислення, державницького світосприймання, державницького підходу до складних подій сьогодення, потреби прагнення до розбудови України, її соціальн., політ. та нац. перетворень у контексті нової Конституції.

ДЕРЖАВНИЦЬКА ІДЕЯ І НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ. Відроджувати потрібно перш за все набутки конституювання прав укр. народу, які дають змогу, з одного боку, взяти на озброєння іст. досвід державотворення, що полишили нам творці правничих засад нац. громадян. суспільства. «Їхня висока правова культура, ерудованість і освіченість забезпечили не тільки прогресивний демократичний зміст законодавчих актів, а й багато в чому — їх історично випереджальний характер».

Пам'ятати потрібно і невдачі минулого, розглядаючи їх як уроки та перестороги в нинiш. складному процесі державотворення, становлення демокр. правового суспільства.

Відродження потребує й непізнана глибина іст. пам'яті, якою ми будемо живити нашу патріот. свідомість, силу й енергію на благородному і багатоскладному шляху до повного нац. відродження й самоутвердження.

З. Бжезинський, скажімо, виділив декілька осн. етапів

пробудження народів. Перший полягає в бажанні відтворити свою власну мову. Другий — у вимозі розвитку власної національно-культ. автономії. Третій — в намаганні здійснити нац. екон. самовизначення. Четвертий — в боротьбі за нац. політ. автономію. П'ятий — в проголошенні нац. суверенітету. Ін. словами, новітня хвиля нац. відродження в Україні переросла сам захист найелементарніших форм нац. існування та вийшла в русло самостійницьких аспірацій. Зрештою, нац. розвій України — це і перспективи держ. емансипації, які стали основою політ. програм, дискусій, урядових дій та законодавчих актів.

Що ж до етапів нац. відродження, висуваємо як гіпотезу таке припущення, що зараз на перший план виходить «політична фаза», хоча й «культурний етап» ще не втратив свого першочергового значення. До речі, й «академічна фаза» потребує відповідальних узагальнень, передбачення на рівні вже не етнографії, а етнології, етнофілософії.

Разом з тим ми можемо розглядати Д. і. як своєрідну філософсько-соціолог. парадигму держ. будівництва і політ. відродження України, відновлення таких понять, як воля, соборність, незалежність, вольнолюбство та ін. І це не випадково. Центром (глибинною мрією) реалізації нац. руху українство здавна вважало саме державу, якої було позбавлене на сотні років, державу як інституції попри ін. для реалізації міжлюдської злагоди, працьовитості та людинолюбства українців, як гарант внутр. злагоди і зовн. незалежності.

В умовах укр. державотворення слід послідовно впроваджувати принцип, згідно з яким не державні, а сусп. інтереси є визначальними, пріоритетними. Нац. відродження — це рішуче підняття політ. культури громадян. Зрештою, на поч. XX ст. саме політика стимулювала формування нац. ідеї, яка могла об'єднати демокр. сили під гаслом утворення самостійної України. Отже, сучасний державницький світогляд слід формувати не лише на грунті нац. ідеї, яка могла об'єднати демокр. сили під гаслом утворення самостійної України, а й на основі нашої політ. самосвідомості. З цієї точки зору нац. поступ — це усталення національно-державницької свідомості укр. народу в умовах розбудови держави, докорінних соціально-екон. перетворень. Сам же державницький світогляд міг би використати нац. самосвідомість та політ. свідомість, спертися на нац. та політ. культури, а Д. і. стати основою політико-ідеолог. доктрини укр. державотворення, його методологією.

Варто також визначити роль соціально-політ., екон., політ., в т. ч. і національно-патріот., факторів в укр. державотворенні. При цьому варто виходити з того, що нац. розвій України стосовно політ. процесу в Україні — явище, для якого характерним є широкий спектр політ. сил, багатоманітність «бачення» форм сусп. розвитку (від революції до еволюції), що виключає монополію будь-якого класу, партії чи руху на одноосібність та абсолютне лідерство.

Політ. культура громадян України, що тісно пов'язана з етнонаціональною культурою, набуває в сучас. умовах важливого внутрішньополіт. та зовнішньополіт. значення.

Важливими складовими елементами нац. поступу України є політ. стабільність у суспільстві, відсутність соціальн. потрясінь, громадянський мир як стала ознака мудрості та зрілості нашого народу. Звідси — плекання розуміння об'єктивних причин складної обстановки в Україні, виховання вміння своєю працею, зваженим словом та витримкою сприяти становленню та зміцненню нової держави. Це — вміння не втягувати себе в гострі політ. чвари (зокрема, на нац. грунті) та протистояння, що, зрештою, є проявом моральн. та правової вихованості і свідомості. Потрібно постійно дбати про зростання політ. відповідальності за побудову молодої укр. держави.

Новітня хвиля нац. відродження — це і подолання браку індивідуальної політ. культури, підняття загальної політ. культури народу, надання простору для вирощування культури дискусій, культури компромісу і одночасно — непримиренність до політ. інтриганства. Зрештою, на весь зріст стало завдання подолання нашої надзвичайно міфологізованої свідомості, зупинки коливань сусп. настроїв, амплітуда яких поки що досить широка. Це — недопущення завищених соціальн. очікувань, такого способу думання, коли все зводиться до власного соціальн. комфорту, соціальн. утриманства та політ. інфантилізму.

Нац. поступ, Д. і.— це важливий елемент прискорення розвитку політ. та етнополіт. думки в Україні, підняття рівня політ. мислення, сприяння політ. устремлінням укр. суспільства. Він включає в себе також подолання евентуальних конфліктів, різних негативних поворотів ситуації, її безконтрольного розвитку, виключаючи разом з тим диктатуру та тоталітаризм. Це — демократизація і плюралізація політ. життя.

Нац. відродження — це утвердження укр. нації в своїй духовній єдності та моральн. відповідальності за будівництво незалежної України. Це вироблення нових орієнтирів діяльності всього українства, нових ідейно-методолог. засад культурно-освітянської праці, нових принципів формування громадсько-політ. структур і відносин. Це — пошуки реальних шляхів політ. та ідеолог. плюралізму, подолання старих та нещодавно набутих стереотипів. Це постійні пошуки шляхів до нац. примирення в ім'я Української держави; це — вироблення засад і форм консолідації суспільства; це — постійне прямування до утвердження інтелектуальної свободи, до відкритого суспільства.

Йдеться про нагальну потребу єднання представників різн. політ. сил, партій і рухів, українців і представників ін. народів, спільної, наполегливої праці в ім'я незалежності України, кращої долі її народу. Треба забути про те, що нас роз'єднує, зміцнити зусилля для побудови економіки відкритої, держави правової, життя щасливого.

Саме ідея державності України повинна сьогодні згуртувати всіх: лівих, правих, центристів, прихильників ринку і бійців за соціальну рівність, пацифістів і зелених, православних і греко-католиків, усіх віруючих, до якої релігії вони не належали б.

ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ ІНСТИНКТ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. Якщо правильним є вислів про те, що нація, яка не розуміє цінності держави, небезпечно хвора, то це ніяк не зачіпає українську націю. Протягом століть український народ виявляв нестримний потяг до відтворення своєї державності. Кілька останніх століть існування в ролі підлеглої, визискуваної, безправної в умовах російської, австро-угорської, а згодом і радянської імперії та месіанської зверхності російської свідомості українська нація зберігала, напрацьовувала і нарощувала державницький інстинкт. Він допомагав українському народу, об'єднаному приналежністю до української мови, української культури, усвідомити себе як неповторну історичну етнонаціональну спільноту. Порівнюючи своє становище з іншими народами світу, українська нація плекала надію на відтворення своєї власної держави. Д. і. у. н. попри всі незгоди соціально-економічного й політичного існування, як непереборний інстинкт успадковувався з покоління в покоління. Він не є месією, не є пронизаний месіанськими мотивами. Буття українського народу, його культура завжди включали невіддільний інтерес та повагу до інших народів, вміння визнавати чужі досягнення, готовність зрозуміти інших. Водночас він зберігав традиції та ідеали української держави, разом з тим — глибокі, ще в повній мірі не проаналізовані поклади власної духовності, яка постійно виявляється у державницькому й культурно-творчому процесі.

Д. і. у. н. бере свій початок з доби Київської Русі.

Впродовж довгих століть уява народу, його ідеали, світовідчування віддзеркалювалися в культурі, фольклорі, літературі — в народних думах, епічних поемах, в лицарських та козацьких циклах пригод, подвигів, героїзму. Державницький інстинкт підтримувався традиціями зв'язку народної творчості з державними ідеями протягом століть. Навіть в добу бездержавності, в час неволі, коли Україна опинилася під тиском інших державно-культурних центрів, українська нація зберегла себе як свідома, окрема від інших історіотворча спільнота, насамперед завдяки невгасимому державницькому інстинкту. Саме він допомагав зберегти основні ідеї, зокрема свідомість національної і духовної своєрідної окремішності української нації в добу, коли український народ втратив свою державність внаслідок переможних дій зовнішніх ворожих сил. Але руїнницькі сили були і в народі, які створювали спротив утворенню вищих форм життя нації, обмежуючи поняття індивідуума самоціллю, прищеплюючи йому бацили егоцентризму. В певній мірі буде вірним стверджувати, що саме ці зовнішні та внутрішні сили були причиною поневолення і рабства української нації.

Переломним моментом в глибокому закоріненні в свідомості українського народу державницького інстинкту була визвольна війна проти Польщі і Переяславська угода в середині XVII століття. Ця остання навіки визначила московську провідну верхівку як віроломного партнера в міжнародних договорах. Користуючись з ослаблення свого союзника — України, московський царат знехтував властивий зміст угоди, в якій говорилося про взаємодопомогу і співробітництво двох рівноправних суверенних держав, і поступово повернув Україну в свою колонію. В наступному через Україну московські царі здійснювали зовнішньо-експансійну політику спочатку на Півдні (загарбницькі походи на Азов, Каспій, в Валахію), а потім на Балтику. Віроломство щодо українського народу, насильницьке руйнування його козацької державності спричинило до сталого формування в свідомості української нації, в її ментальності невгасимого державницького інстинкту, який передавався з покоління в покоління впродовж наступних століть.

Боротьба української нації за волю і державність не була і не є намаганням створити власну державу з нічого (хоча й таке намагання не осудне). Завданням визвольних змагань нації було і є відновити українську державу. Саме Д. і. у. н. допомагав усвідомлювати з покоління в покоління невідкладну нагальну потребу власної незалежної самостійної держави. Українська нація не вела і не веде цієї боротьби як бездержавний безбатченко. Українська нація має свою високу старовинну культуру та історичну спадщину, і сама спроба ворогів загарбати їх викликала смертельну образу та спротив, мобілізовувала сили до боротьби, наслідком чого маємо новітнє відродження України зафіксоване у Конституції.

ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ ІНТЕРЕС (сутність). Держава має цілком природне право на особливе виявлення свого власного інтересу, спрямованого на:

адекватну репрезентацію інтересів громадянського суспільства;

всебічний розвиток політичної свідомості і культури народу;

створення державного апарату як засобу реалізації цілей держави.

Пріоритетними цінностями, що мають реалізуватись в процесі державного творення, є загальнолюдські цінності. Це:

людяність, цивілізований гуманізм;

соціальна і національна справедливість, віротерпимість;

демократія на багатопартійній основі та широкому народному представництві;

патріотизм.

Лише у такий спосіб може бути втілена в життя українська національна ідея в її дійсно гуманістичному, консолідуючому суспільство змісті.

За словами Т. Гобса, головною метою держави є забезпечення захисту своїх громадян і творення умов для підвищення добробуту життя. Держава створює систему інституцій, зорієнтованих на захист громадянина. Якщо ці інституції тільки роблять вигляд, що захищають їх, а насправді мають на увазі лише власні інтереси, інтереси окремих осіб або груп населення, вони фактично стають антидержавними. І тут вартісним є введення в науковий обіг поняття «національна безпека», яке співвідноситься із ступенем захищеності інтересів і прав особи, народу, держави від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Сучасна державницька ідеологія, на жаль, не має під собою домінуючих політичних сил, що виробляють відповідну ідеологічну «матерію», нема достатнього зв'язку державних установ з політичними силами, ще не вироблені основні цілі, методи, стратегія українського державотворення, а політична, правова, філософська думка ще не поставила в основу своєї діяльності розробку саме цих основоположних понять.

Нагальним є також усталення та опрацювання такого поняття, як «політичний (громадянський) патріотизм», розробка такої категорії, як «Україна як Батьківщина» та ін. І тут як ніколи варто подолати вірус антидержавності, виробити довіру до держави, яка гарантує права людини, подолати низьку патріотичну свідомість, яка асоціюється подекуди з етнічною непримиренністю, посиленням шовіністичних антидержавних аспірацій на сході й півдні України. Досить осучасненим є застереження В. Липинського — «будьте патріотами, а не шовіністами».

Що зараз відіграє вирішальну роль у розбудові української державності — національні чи соціальні фактори? Національні рухи чи соціальна революція, власне — революція чи еволюція, поступ чи реформізм? Питання можна поставити і в такий спосіб: чи існують в Україні прогресивні та реакційні сили? Політичні партії, рухи та об'єднання дають на це різну відповідь.

Наголошуючи на необхідності децентралізації російської держави й організації самоуправління в національних територіях імперії, Грушевський вважав, що лише за таких умов національність і національне питання перетворяться, нарешті, «из боевого клича, из предмета борьбы, парализующей устроение экономических и культурных отношений, в нечто само собой подразумеваемое, никаких особых соображений не требующее, в простую почву для усовершенствования этих экономических отношений».

Якщо ми говоримо про «державний інтерес», то, мабуть, природним є й поняття «політика інтересів» певних соціальних сил, які проводила в життя та чи інша держава. О. Терлецький, скажімо, наголошував на тому, що «політика інтересів», яку здійснювала Австро-Угорщина, була політикою інтересів буржуазії та поміщиків».

За умов загострення суперечностей в Україні на перший план виходять саме Д. і., що виявляються через відповідні стратегічні завдання: забезпечення нормального функціонування суспільства, внутрішньої стабільності, соціальної безпеки, сприятливих міжнародних умов та міжнародних гарантій безпеки України. То ж не випадково суспільство відповідно до усвідомлення власних потреб створює спеціальні механізми забезпечення цих інтересів, насамперед державу та систему влади. Саме з позицій Д. і. формується внутрішня та зовнішня політика, відзначається державницький підхід й до етнонаціонального буття. Сама ж сфера національних інтересів пов'язана з механізмом самозбереження нації та держави, створення максимально сприятливих умов для її цивілізаційного розвитку.

Зрештою, всі ознаки державної влади, судочинність,

армія, освіта, релігія мають стати «матеріалом» для формування «своєї» національної державної системи, втілювати «свою» національну ідею, забезпечувати «свої» національно-державні інтереси.

Думається, що маючи на увазі важливість консолідації українського суспільства, акцент необхідно зробити на проблемі зміцнення почуття українськості, належності до єдиної вітчизни — рідного краю, яка майже завжди є багатонаціональною, поліетнічною. Зрештою, нація і вітчизна — найбільш сталі своєрідні форми суспільного розвитку, хоча націю характеризують етно-соціальні зв'язки, а вітчизну — соціальні. І хоч у вітчизні етнічність в порівнянні з нацією відіграє не першочергову роль, вона може стати сильним емоційним, збуджуючим фактором створення спільного Дому, входження у широкий Світ Громадянськості.

Тобто, інтеграція розуміється тут як сприяння процесам, завдяки яким збільшується обсяг та інтенсивність взаємозв'язків і взаємодій між окремими елементами українського етносу, коли мається їх цілісність як система.

Інтеграція має відбуватися в рамках вже існуючої системи, сприяючи підвищенню її рівня та організованості. Разом з тим, інтеграційні процеси можуть відбуватися і при виникненні нової системи з раніше не зв'язаними елементами. Тоді взаємодія етносів виникає вже до появи у них певних ознак спільностей в різних сферах життя. Чи є такі сфери в реальності? Звичайно є, хоча існують і певні «поверхи», різні рівні цього процесу. Гіпотетично можна визначити, що в соціально-економічній сфері загальне може збільшуватися, з'явиться більше спільних рис. Що ж до етнічної сфери, зокрема сфери культури, етнічно-особливе значною мірою буде зберігатися, бо ж національно-специфічне значно довговічніше, ніж інші компоненти.

Побоювання в тому, що міжетнічна інтеграція приведе до зникнення етнічності як такої, є безпідставними. І тут варто визначити таку спрямованість зближення етносів в економічному, соціальному, політичному відношенні, способі життя, щоб вони відбувалися на основі збереження, розвитку етнічного, логічного використання етнонаціональної форми суспільного життя, яка, зрештою, не те, що не вичерпала своїх можливостей в суспільному процесі, але зрештою так і не приступила до серйозного етнонаціонального розвою.

У що виллється етнічна інтеграція в українському суспільстві — передбачити важко. Принаймні зараз варто було б попрацювати над встановленням впорядкованих, безконфліктних відносин між суб'єктом і об'єктами міжетнічних відносин з тим, щоб досягти нової якості у вигляді цілісності, єдності та їх організаційного оформлення, встановлення нових форм відносин і співробітництва як між елементами самої системи етнічних відносин, так і за її межами.

ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ ІНТЕРЕС (точка зору вітчизняного етнодержавознавства). Як наголошував М. Грушевський, «українська демократія повинна перейнятися почуттям державності — патріотизму й пієтизму для своєї трудової держави, зробити її центром.., а від держави навпаки, зажадати забезпечення своїх потреб і сповнення своїх жадань соціалізувати державу і заразом удержавлювати соціальне життя в широкому значенні цього слова» («На порозі нової України»).

Чималий інтерес викликають нині думки М. Грушевського і про ті «морально-соціальні цінності», які створюють «підстави соціального ладу». До них, зокрема, вчений відносив такі «громадські чесноти», як «перевага в житті людини інтересів колективу, громади, держави над інстинктами грубої особистої насолоди».

Державність як соціальна цінність не є у М. Грушевського самоціллю. Метою демократії є свобода. А держава є засобом її забезпечення. Українська держава має «стати паладіумом демократичних свобод», вона покликана впроваджувати і захищати такі соціальні цінності, як співробітництво, єдність, спільнота (громада), людська солідарність. Серед українських політичних діячів особливою популярністю користувалася ідея поєднання демократичних засад з такими соціальними цінностями, як суспільна злагода, солідарність, з принципами мирного співжиття всіх людей, які проживають в Україні. На цьому наголошував М. Драгоманов у своїй праці «Старі хартії вільності. Історичні нариси». Д. Чижевський у своїх історичних і філософських працях, розглядаючи особливості суспільно-політичного устрою в Україні, підкреслював, що в його основу мають бути покладені такі соціальні і моральні цінності, як мир, гармонія, узгодження, права особи на «власний індивідуальний етичний шлях».

З цієї точки зору варто, на нашу думку, прислухатись до думок В. Липинського щодо кончої потреби впровадити в життя ідеї консерватизму. Під цим він розуміє утвердження всередині українського громадянства організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури, здатних стати в майбутньому носіями української державної влади, приборкати і скерувати в потрібне русло різних бунтарів.

Досить оригінальною, яка відповідає тогочасним умовам життя, була національно-державницька концепція С. Дністрянського. На його думку, «в епіцентрі всього, зокрема теорії права, мають бути генетичні основи соціальних зв'язків». Виходячи з первинності права щодо політики, він доводить, що політика, зокрема політика державна, утворюється на основі вже існуючих державних норм суспільного життя. Отже, органічний суспільний зв'язок, в основі творення якого лежать економічні причини, такі, як родина, рід, плем'я, народ і основні суспільні установи — подружжя, договори, спадщина і т. д.— не є витвором держави.

Зрештою, на його думку, існуючі суспільні зв'язки поділяються на два типи: 1) органічні — родина, рід, плем'я, держава, народ; 2) організаційні — церква, преса, партії, товариства. Кожен з цих зв'язків має свою організацію, існує для збереження або досягнення власних вищих цілей. Держави або допомагають, або протидіють суспільним зв'язкам у досягненні їхньої мети. Межі права або безправність держави стосовно того ж суспільного зв'язку мають залежати від його соціально-етичного змісту, цілей і домагань. Загалом «теорія суспільних зв'язків на основі історичної системи», яку досліджує С. Дністрянський, зводиться до таких пунктів: 1) право існує не лише в державі. Держава є лише соціальним зв'язком найвищого типу. Для дотримання правового порядку вона використовує адміністративний апарат, котрий має вживати фізичний примус, на відміну від нижчих соціальних зв'язків, у яких залишається питоме право, моральний примус звичаїв, традицій і т. д.; 2) всі правові норми є також соціально-етичними. Однак не всі соціально-етичні норми є водночас правовими, а лише ті, що вибрані державою для її існування як суспільного зв'язку; 3) все, що утворюється генетично в суспільних зв'язках протягом століть, залишається реальною основою права і держави. Право утворюється самостійно в усіх суспільних зв'язках, які мають свою організацію, органи управління, тобто свою автономію, яка може бути визнана, але й обмежена державою з огляду на вищі спільні сили свого суспільного зв'язку; 4) авторитет держави знаходить головну опору в авторитеті окремих суспільних зв'язків, які є найвищим критерієм істини, оскільки формуються на основі норм, прийнятих в окремих родинах, родах, племенах, станах, класах, політичних партіях, громадах, товариствах і т. д., тобто на основі морального авторитету, який пов'язує людей набагато міцніше, ніж держава; 5) суспільний зв'язок має свої специфічні інтереси. Збереженню цих інтересів служить організація зв'язку. Все, що відповідає внутрішнім

та зовнішнім потребам організації порядку в системі зв'язку, складає зміст соціально-етичних норм і утворює право зв'язку, межі автономії якого повинні оберігатися державою. Конкретна держава, порушуючи автономію того чи іншого зв'язку, тим самим переступає закони суспільної етики і права, насаджує безправ'я. Основною внутрішньою ознакою права є справедливість, форма і зміст якої не залишаються незмінними, оскільки залежать від суспільних відносин та історичного розвитку. Скажімо, Р. Лащенко, відомий український вчений, юрист, політичний діяч, вивчав кожне історичне явище з точки зору його відношення до державних інтересів України, наголошував на вагомості історії саме української державності, засвоюючи, за його ж словами, «космополітизм в ідеях», цілях, націоналізм у формах і способах культурної праці.

Українська етнополітична думка XX ст. зверталася, скажімо, і до проблем правової свідомості, причому саме у контексті національного буття. С. Шелухін, приміром, писав: «національне життя і розвиток може будувати лише національна правосвідомість». Оскільки український народ вже досить давно не мав свого національного права і був розкраєний між Росією і Австро-Угорщиною, то відповідно не мав національно-правової творчості, а значить, правосвідомості і думки, пов'язаних з матеріальними умовами життя. «Без права не існує соціального життя, — підкреслював С. Шелухін,— і коли норми для цього творить не національна, а чужа думка, то народ і нація в цій справі живуть не своїм, а чужим розумом і керуються чужою волею».

Кожна нація,— підкреслював С. Шелухін, — має право на свій вільний розвиток, і ніщо, крім власної держави, його не забезпечує.

Зрештою, визначення шляхом демократичного волевиявлення свого державного становища — самостійної держави надало національній самосвідомості властивостей державотворчих і громадянських. Тепер Україна має можливість обпертись на владні структури і у такий спосіб повинен запрацювати механізм функціонування і відтворення «національного духу» в повному розумінні цього слова. Як писав ще у 1990 р. М. Міхновський, «державна самостійність є головною передумовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин».

З іншого боку, нова українська держава має свої власні інтереси щодо свого самозбереження та становища в світі. Ці інтереси є об'єктивними та мають відповідати інтересам кожної людини, кожної суспільної групи, усвідомлюють вони це чи ні. Йдеться, знову ж таки, про певний баланс інтересів людини, суспільства, нації (етносу) та держави.

Коли говоримо про інтереси держави, — пише Старосольський,— то мається на думці реальні інтереси чиїсь, що виступають під фірмою інтересів держави... В дійсності центром інтересу може бути тільки або жива одиниця — людина, або понадодинична, гуртова єдність — спільнота». І тут вчений доходить до розуміння необхідності погодження інтересів нації як спільноти з загальнолюдським інтересом, коли справа національного визволення матиме загальнолюдське значення, тобто коли людина, яка поки що не відчуває себе членом національної спільності, зрозуміє, що від побудови національної держави буде краще і їй самій.

Оригінальним підходом позначені і розмірковування Старосольського щодо творення української державно-національної політики. Він доходить висновку, що національне питання в Україні не може розв'язатися само по собі. Для його вирішення необхідні: націоналізація держави і удержавлення націй. Причому, обидва процеси мають сполучити в собі організм нації і механізм держави, національну спільність і державну спілку. Для досягнення цієї мети, вважає Старосольський, необхідно виробити спеціальну програму, «яка б втілювалася в життя суспільно-політичною організацією, побудованою на засадах раціональної солідарності, спільності інтересів і цілей її членів, а також на життєвій основі, стихійної волі цих членів усвідомлювати себе нацією і творити єдину організаційну цілість».

Що ж до О. Бочковського, він визначає два основні етапи здобуття державної незалежності українською нацією — досягнення економічної самостійності і переорієнтацію на міста. Вирішенню цих завдань, на його думку, сприятимуть «світовий пацифізм» і творення міжнародних об'єднань для підготовки національних кадрів у міжнародних корпораціях.

О. Ейхельман вважав, що встановити свій економічний добробут і свою державність український народ може і хоче відповідно своїй **національній ідеології**, при умові цілком вільного вибору і співдіяння з чужоземними капіталами та підприємствами.

Представник консервативного напрямку вітчизняної етнополітичної думки В. Кучабський наголошував на тому, що держава — це продукт не технічної організованості народу, а перш за все його духовності. «Не з кожним народом можна державу збудувати»,— зазначає він. Підкреслюючи вищість держави над суспільством, Кучабський переконаний, що здорова, органічна держава утворюється лише там, де серед населення відбулися глибокі внутрішні державотворчі процеси і на тлі суспільства встала політично визначена провідна верства, озброєна державотворчою суверенною ідеєю. Ця верства має бути позбавлена інстинктів фізичного самозбереження та егоїстичного матеріального інтересу, бути готовою до самопожертви заради високих цілей і завдань.

Необхідне, отже, впровадження консервативних якостей в українське суспільство на основі складеної ним програми «українського консерватизму», сутність якої полягає в: 1) викритті історичного анархізму українських верхів як необхідної умови для вироблення у неї уміння опанувати анархізм суспільних і національних низів, боротьба проти демагогії і фразерства, узаконення суспільної моралі як основи для ліквідації партійних і групових протиріч; 2) зосередженні зусиль на підвищенні рівня освіти та виховання молодого покоління з метою розширення його світогляду і тим самим готування шляху до інтелектуальних вершин; 3) пошуках між представниками народу людей з вродженою шляхетністю духу, почувань, волі і культури; 4) з оновленим, консервативним етосом увійти в національне життя рідного народу, скерувати організацію його духовного і матеріального буття на найвищі досягнення і тим самим відібрати у здекласованої інтелігенції її дотеперішню монополію на владу, політику і репрезентацію народу.

ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ ІНТЕРЕС ЯК ІДЕОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН. У процесі становлення української держави особливо гостро відчувається потреба у системі політико-ідеологічних цінностей та морально-етичних орієнтирів, здатних мобілізувати зусилля суспільства на розв'язання поточних і перспективних проблем її розбудови

Пошук і обгрунтування об'єднуючої ідеї, реалізація якої могла б стати основою формування необхідної нам системи ціннісних пріоритетів та орієнтирів, слід вести, керуючись найважливішими для державного будівництва політико-правовими документами, насамперед Декларацією про державний суверенітет України, що стверджує її невід'ємне право на самовизначення у формі суверенної національної держави, Актом проголошення незалежності України та новою Конституцією.

Центральною об'єднуючою ідеєю для народу України є творення Соборної Української Держави. Відповідно до цієї ідеї має бути розроблена ідеологія як система теоретичного інструментарію для розв'язання економічних, соціально-культурних, правових і політичних проблем державотворення.

Д. і., будучи зрештою або міфом, або наукоподібною гіпотезою — утопією, виконує принаймні три функції: 1) апологетичну — утвердження, захист і виправдання певних наявних суспільних порядків і їх зміцнення; 2) критичну — заперечення з тих чи інших мотивів інших наявних, часом протилежних суспільних порядків в одній і тій самій системі, засудження їх; 3) футурологічну — уявлення бажаного і сподіваного майбутнього з точки зору реалізації інтересів і потреб суб'єкта ідеології, прогнозування майбутнього в контексті цих цілей. (В. Шинкарук).

Головне завдання державницької ідеї, як і кожної ідеології, полягає в обгрунтуванні стратегічної мети розвитку держави, зміцнення конституційного ладу як концентрованого виразу панівних інтересів суспільства та аналіз їх взаємовпливу. Звідси випливає, що державницька ідеологія як ідеологія розбудови української держави покликана: 1) формувати державницький ідеал, визначати основні ціннісні пріоритети державного життя; 2) розробляти певну парадигму державницького життя: модель теперішнього етапу і пов'язаного з ним бажаного майбутнього; 3) обгрунтувати засоби та шляхи побудови запропонованої моделі; 4) знайти носія, виконавця поставленої мети, вказати, які соціальні суб'єкти будуть відігравати провідну роль, які допоміжну і т. ін., а також у чому полягає особливість дії кожного суб'єкта (класу, верств, клану, групи, партії, об'єднання тощо) та спосіб їх взаємовпливу; 5) координувати, узгоджувати соціально-класові інтереси різних верств населення, намагаючись досягти консенсусу, громадянського миру та злагоди через вплив на національну самосвідомість, суспільну свідомість.

До цього слід додати, що в рамках міжнародних відносин доцільне висунення на перший план не ідеологічних, світоглядних установок, а національних державних інтересів, відмови від безоглядного примату політики над економікою. У тому представники різних, навіть протилежних за своїм спрямуванням політичних партій, течій та рухів усвідомлюють, що зараз національні інтереси і класові конфлікти мають вписуватися в політику, яка ставить наріжне питання про виживання роду людського. Невідкладність цієї проблеми у всіх її численних аспектах і логіка взаємозв'язку спонукають з усе більшою рішимістю йти шляхом співробітництва між різними державами, аж до розробки якогось світового уряду в повному значенні цього слова.

Зрештою, коли нині говорять про «національну ідею», то мають на увазі державно-владний інтерес. І тут висувається досить гостра проблема — як розуміти поєднання ідей з інтересом. Це поєднання не є гарантом її (ідеї — авт.) доброчесності, а навіть навпаки — створює сприятливий грунт для її сплюндрування. В цьому поєднанні за умов історично посталих політичних традицій та кризових реалій суспільно-політичного життя накреслюється прямий шлях до розбудови не демократичного суспільства, а тоталітарної держави... Бо демократизм — це, безперечно, пріоритет приватної особи, громадянина, власника і особистості над будь-якими колективними й особливо державними домаганнями. Або суспільство громадян, або держава патріотів. І дійсно, існує різниця між збереженням і відтворенням національної свідомості, культури, мови через систему громадянського суспільства з його вгарантованими правами й свободами людини та через виразну авторитарну державу, яка буцімто відтворює інтереси всього народу.

Неважко помітити при цьому «заякорення» нашої старої хвороби — пошуку пріоритетів, нашого розмірковування за принципом «або-або», у даному контексті — протиставлення «прав людини» та «інтересів держави». Цікаво, що, скажімо, К. Гельвецій недвозначно зауважував, що «приватні інтереси тісно пов'язані з інтересами суспільними, перетворюють людей на громадян», причому демократичні держави «підтримують себе силою рівноваги протилежних інтересів...».

Ідеології, що розробляються в процесі формування системи багатопартійності української державності, не можуть претендувати на статус державної. Одержуючи статус державної, будь-яка ідеологія зрештою дискредитує себе і перетвориться на форму тоталітарного мислення. Протиставлення і взаємозаперечення ідей національно-демократичних, соціал-демократичних, ліберально-демократичних та ін. ідеологій мають вестись у межах закону і правової культури.

Грунтуючись на цих ідейно-політичних засадах, ми зможемо по-новому оцінювати практику диференційованого політико-ідеологічного забезпечення поточних і перспективних проблем державного будівництва, соціально-економічного, культурного і політичного розвитку Української держави. Саме це підкреслюється у Конституції України 1996 р.

ДЕРЖАВНІСТЬ. Людина завжди перебуває в стадії становлення, і будь-яка історія може бути визначена як історія її зусиль стати людиною. Людина не існує — вона стає. Проте частіше за все історія — це кладовище нездійснених ідей і прагнень до свободи, любові, думки, честі і гідності. Хто-хто, а українці знають це з власного досвіду. І коли мова йде про те, щоб бути вільним і незалежним у державному відношенні, то це — задано, і цієї долі нам не минути.

Водночас людині, а надто політику слід розуміти і певну межу можливостей кожного окремого покоління у спробах дати відповідь на виклик історії.

Взірцем творчого, самокритичного підходу до оцінки свого місця в історії, та й самого часу був і залишається В. Винниченко. Будучи Генеральним Секретарем України (прем'єр-міністром), він писав у своїх щоденниках 11 жовтня 1917 р., що має дуже обмежені можливості у реалізації національної ідеї внаслідок незрілості українського суспільства, його непідготовленості до революційних зрушень. «Дивна річ: щоб задовольнити дітей і дідусів, треба дуже небагато — треба не діла, не результатів, а пози. Стань у таку позу, ніби тобі весь світ підвладний, і ти будеш цілком задовольняючим їх політиком. Правда, ми всі — дитяча нація. Ми щойно вилупились, і на нас ще тільки жовтенький пушок державності в куточках дзьобиків, ще цілком свіженькі заїди. І як часом і смішно, і сумно, коли стане пухнате, з заїдами, створіннячко войовничим півнем, напинається, кричить і наїжує свій жовтенький пушок».

Винниченко боляче відчував драматизм перехідного періоду, саркастично відзначав, що змушений часом ставати в позу. «Мушу вдавати, — писав, зокрема, він,— що ми маємо невичерпні сили, та й не можна інакше. Героїчний період нашого відродження ще не скінчився. Треба всіма засобами тримати лінію підйому».

На жаль, сталося так, що «лінію підйому» втримати не вдалося. Державотворчі зусилля України в 1917—1920 рр. не були реалізовані повною мірою. Причина цього, вважав В. Винниченко, полягала в тому, що не вдалося дотримати неодмінної умови «об'єднати гасло національне з соціальним, стати в оборону не тільки національно-державних прагнень, але й економічно-соціального визволення».

Народ не задовольняли вимоги мати лише самостійний уряд, парламент, міністрів, своє військо, свої школи, свої газети, одним словом, тільки «саму Україну».

Переживаючи прожите на еміграції у Франції, В. Винниченко в 1949 р. писав: «Ми болюче пам'ятаємо, що вибирав український народ: «самої України» без «чогось іншого» він не схотів і пішов за тими, які те «щось» обіцяли йому дати негайно і без обмеження. (Що саме вони йому потім дали, це інше питання.) А що саме було те «щось»? Це було,— ще і ще раз згадаймо, — задоволення його економічних і соціальних інтересів, це була

правда і справедливість не тільки національна, але й всебічна. Українська Центральна Рада не відважилась протиставити обіцянкам большевизму своє щире злиття зо своїм народом, з його хай «надмірними» прагненнями того моменту. Вона орієнтувалася на інші сили. Що з того вийшло, ми ще й досі відчуваємо».

Чи були повністю змарновані державотворчі зусилля України? На це питання В. Винниченко відповідає однозначно — ні! Державність у його розумінні — це устрій всього матеріального і психічного буття цілого народу, його національності, економіки, політики, культури — величезного і складного комплексу самоорганізації людей.

Як найкраще можна пояснити, що російський радянський імперіалізм не тільки змушений був зберегти майже всі атрибути державності, створені українським народом, а й вважав за можливе ввести Україну до ООН як самостійну державу? Якщо це був лише камуфляж, то чому це не викликало негативної реакції світової громадськості, яка визнала факт доцільності перебування України в ООН? На ці запитання В. Винниченко відповів недвозначно: «Українська Держава була і є. Її, повторюю, створив народ, нація, а не купка бідних емігрантів, народ її захищав, захищає і буде захищати всіма силами своїми, фізичними і духовними. Не емігрантські «вожді» та «міністри», а Грушевські, Скрипники, Єфремови, Хвильові, навіть Любченки і всі свідомі підсовєтські українці тисячами віддають свою свободу, здоров'я і життя за неї, тисячами віддають і тепер, як у рядах партійних робітників, так і в рядах найактивнішої частини українського населення, яка зветься Українською Повстанською Армією».

Зрозуміло, що така форма державності не могла задовольнити — Україна не була ні самостійною, ні незалежною. Вона була підкорена імперською командно-бюрократичною системою, але в її надрах зріли ті самостійницькі сили, які з часом взяли на себе зобов'язання наповнити державницькі форми конкретним демократичним змістом.

Зрештою, незалежність України проголошена і підтверджена референдумом. Але чи подолала нова політична еліта ту сакраментальну суперечність, яка вже одного разу довела до руйнації української самостійності і значною мірою компрометувала саму незалежницьку ідею: суперечність між національним і соціально-економічним факторами?

У перший день 1993 р. газета «Демократична Україна» писала: «На жаль, у минулому році національний ідеал вичерпався. Адже цей ідеал був запропонований дуже «стисло»: незалежність, відокремлення від Москви. А що далі? Яка у нас демократія: президентська чи парламентська? Яка держава: унітарна чи федеральна? Яка економіка: державна чи приватна? По всіх напрямках іде боротьба. І ця невизначеність... свідчить про банкрутство правлячої еліти». Можна погоджуватися чи не погоджуватися з різкістю формулювань, але певний сенс у них є.

Яким же стало співвідношення пріоритетності національної ідеї і соціальної нині? За даними Національного інституту стратегічних досліджень, громадська думка віддала наприкінці 1992 р. перевагу не проблемі стимулювання зростання національної свідомості (6,8%), а забезпеченню соціальної стабільності (44,2%) і побудові сильної держави (42,3%). На перше місце виступають гасла: законність, порядок, наполегливість і поступовість у реформах. Рішучих і швидких реформ бажають 26,4 відсотка опитуваних, а обережних — 51,7.

Отже, в Україні стався дивний парадокс: у той час як політична еліта декларувала гасла лібералізму, суспільство прагло до регульованого ринку в розрегульованій державі. Наслідки становища, що склалося, самоочевидні: держава хоч і прагне регулювати економіку, проте не може ні відпустити її, ні затиснути. І тут виникає загроза, що в економічних і політичних умовах стихійно-мафіозної «лібералізації» може «відпуститися» і сама державність.

Подолати цю стихійність без чітко усвідомленої державницької доктрини, без розуміння того, якої ж соціально-економічної моделі ми будемо дотримуватися, неможливо. І це не доктринерська, не теоретико-схоластична позиція, а питання самого виживання. Як не прикро, але доведеться погодитися з висновком групи експертів Національного інституту стратегічних досліджень. «Нація,— вважають вони,— в цілому позбавлена розвитку у майбутнє. Її ідеали, стратегічна мета формуються переважно за аналогією з іншими, більш благополучними країнами, а не на основі глибокого аналізу внутрішніх можливостей, власного історичного розвитку і тому відзначаються абстрактністю, надуманістю, не є життєздатними».

ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА — назва штучного державного утворення на території Харківської, Катеринославської, частини Херсонської губерній і частини районів Області Війська Донського (Ростов, Таганрог, Новочеркаськ тощо) з центром у Харкові. Проголошена на 4-у обласному з'їзді Рад робітничих депутатів Донецького й Криворізького басейнів, що відбувся 27—30 січня 1918 р. З'їзд Рад обрав обласний комітет у складі 5 більшовиків, 3 есерів, 1 меншовика і 2 безпартійних. 14 лютого 1918 р. обласний комітет сформував Раду Народних Комісарів Д.-К. Р. Р. у складі: Ф. Артем (Сергєєв) — голова РНК і нарком у справах народного господарства, С. Васильченко — нарком внутрішніх справ, В. І. Межлаук — нарком фінансів, М. Жаков — нарком у справах освіти, В. Філов — нарком у судових справах, М. Рухимович — нарком у військових справах, Б. Магідов — нарком праці, А. Каменський — нарком державного контролю. Всі наркоми були більшовики.

Основою утворення Д.-К. Р. Р. став не національно-державний, а економічний принцип державного будівництва; ініціатори створення Д.-К. Р. Р. вважали, що з перемогою соціалістичної революції національне питання втрачає своє значення, що Російська радянська республіка має бути федерацією економічно однорідних областей, а не національних радянських республік. До того ж після підписання Україною Брестського миру організатори Д.-К. Р. Р. думали таким чином не допустити німців та уряд Української Центральної Ради до промислових районів Криворіжжя і Донбасу. З цією метою було проголошено утворення Д.-К. Р. Р. як федеративної частини РРФСР, на території якої обов'язковими вважались декрети РНК РРФСР. ЦВК Рад України вважали «органом, паралельним обласному комітету». Штучне створення відособленої від України Д.-К. Р. Р. порушувало цілісність і суверенітет України, суперечило волі її трудящих. Проти виділення Донецько-Криворізької області зі складу України виступив Народний Секретаріат, уряд існуючої тоді Української Радянської Республіки: на 4-у обласному з'їзді шкідливість цього заходу обгрунтував член уряду М. Скрипник.

В своїх планах створення Д.-К. Р. Р. як автономної республіки Російської федерації її організатори не дістали підтримки більшовицького керівництва Радянської Росії. Воно вважало виділення негативним для справи соціалістичної революції на Україні, «єдиного фронту оборони». Враховуючи все це, делегати Рад Донецької і Криворізької області взяли участь у 2-у Всеукраїнському з'їзді Рад у Катеринославі (17—19 березня 1918 р.), де заявили, що Д.-К. область має входити до складу Радянської України. З'їзд прийняв резолюцію «Про державний устрій», яка виключала можливість виділення з України будь-якої області. Але, очевидно, з урахуванням досвіду створення Д.-К. Р. Р. Радянська Україна стала розгля-

датися як федеративна республіка, «що об'єднує всі радянські об'єднання — вільні міста і республіки як автономні частини». З'їзд, утворивши єдиний радянський уряд України, юридично оформив входження Донецько-Криворізької області до складу Радянської України. Тому після з'їзду Д.-К. Р. Р. припинила своє існування.

ДОСЯГНЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ САМОСТІЙНОСТІ ЕТНІЧНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ АВСТРО-УГОРЩИНИ. 13 листопада 1918 р. в житті України відбулись зразу дві визначні події: на Наддніпрянщині з'явилась Директорія, а у Львові на місці проголошеної 19 жовтня Української Держави виникла ЗУНР. Останнє фіксувалось в ухваленому в цей день Українською національною радою Тимчасовому основному законі про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії. Габсбурзька імперія розвалилась остаточно, а на карті Європи з'явились незалежні Австрійська республіка (12 листопада), Західноукраїнська народна республіка (13 листопада), Чехословацька республіка (14 листопада), Угорська республіка (16 листопада), Королівство сербів, хорватів і слов'янів (1 грудня). Частина земель колишньої монархії увійшла до відродженої у цей же час Польщі, Румунії та Італії. Як бачимо, ЗУНР стала на уламках Австро-Угорщини одним з перших державних утворень.

Згаданий Основний закон від 13 листопада — це невеличкий документ з п'яти артикулів. У першому з них закріплювалась назва нової держави, у другому — її кордони, у третьому — державна суверенність, у четвертому — державний устрій, у п'ятому — герб.

Державна територія ЗУНР мала охоплювати землі, населені переважно українцями і означені на етнографічній карті австрійської монархії, складеній у Відні у 1855 р. бароном Карлом Чернігом, тобто кордони республіки включали коронні краї і округи Східної Галичини до р. Сян з Лемківщиною на Низьких Бескидах, що на заході від неї, відповідні комітати північно-західної Буковини з Стороженцем, Чернівцями і Серетом та комітати північно-східної Угорщини, тобто Закарпаття з містами Спиш, Шариш, Земплин, Уг (Унг), Берег, Угоча і Марморош (Марморош). Ці землі і справді складали історичну етнографічну суцільну українську область в Австро-Угорщині.

Єдиним джерелом державної влади проголошувався народ ЗУНР, який на основі загального, рівного, безпосереднього, таємного і пропорціонального права незалежно від статі, національності і віросповідання мав обрати у майбутньому Установчі збори ЗУНР, а до цього реалізував свою волю через Національну раду як законодавчий і Державний секретаріат як виконавчий орган. Гербом ЗУНР був золотий лев на синьому полі, обернений у правий бік. Опису прапора артикул не вміщував, хоч і називався «Герб і прапор».

Та ЗУНР, як і всі інші незалежні держави на території колишньої Габсбурзької імперії, ще не стали міжнародно визнаними, і їх подальша доля могла скластися по-різному, бо крапку на підсумках І світової війни поки поставлено не було. Та обопільне прагнення до державного об'єднання всіх українських земель все більш давало про себе знати у практичних діях Директорії та керівництва ЗУНР. Це досить чітко витікало з підписаного В. Винниченком, П. Андрієвським, Ф. Швецем, з одного боку, та Л. Цегельським і О. Левицьким, з другого, у Фастові Передвступного договору між УНР і ЗУНР «Про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю». Це відбулось 1 грудня 1918 р., тобто тоді, коли П. Скоропадський ще перебував у Києві, а Директорія тільки розпочала збройну боротьбу за відтворення УНР.

Згідно з названим документом ЗУНР заявляла про свій намір відмовитись від незалежності і увійти з усією територією і населенням як складова частина державної цілості в УНР, а остання — про свій намір прийняти всю територію і населення ЗУНР до свого складу та створити у найкоротшім часі одну неподільну державну одиницю. Слід підкреслити, що повноважні представники Ради державних секретарів ЗУНР «з огляду на витворені історичними обставинами, окремими правними інституціями та культурними і соціальними різницями окремішності життя на своїй території й її населення» зазначили у названому документі право ЗУНР на територіальну автономію, межі котрої мали встановити у майбутньому компетентні законодавчі і виконавчі органи обох республік.

Поки на Наддніпрянщині тривала боротьба Директорії з гетьманом, у ЗУНР розгортався процес державотворення. Згідно з законом від 4 січня 1919 р. Українська національна рада обрала з числа своїх членів Виділ з 9 осіб (десятим був Президент ради — Є. Петрушевич, а його заступником вважався найстарший з названих 9 членів Виділу), до компетенції якого входило формування уряду, призначення найвищих урядовців та військових, оповіщення законів, право амністії і помилування. Скликав засідання Виділу, який, як бачимо, виконував функції колективного голови ЗУНР, Президент або його заступник. Рішення приймались більшістю голосів, а при їх рівності перевага віддавалась голосу Президента. Повноважним вважалось засідання Виділу у присутності не менше як 6 членів. За деякими джерелами, крім Виділу, існувала ще й президія Національної ради у складі Президента, чотирьох його заступників, двох секретарів і заступника секретаря.

За два тижні до початку роботи Паризької мирної конференції, на якій мала розглядатись доля країн переможеного Четверного союзу, у т. ч. і земель колишньої Австро-Угорщини, Українська національна рада згідно з ідеями, висловленими у фастівському договорі, на урочистому засіданні у Станіславі 3 січня 1919 р. одноголосно вирішила з'єднати ЗУНР і УНР «в одну одноцільну, суверенну Народну Республіку» і доручити Державному секретаріатові негайно розпочати переговори з Київським урядом з цього приводу. У рішенні зазначалось, що до скликання Установчих зборів об'єднаної республіки законодавча влада на території ЗУНР здійснюється Національною радою, а виконавча — Державним секретаріатом. Цей документ, підписаний членами президії Української національної ради Львом Бачинським і Стефаном Левицьким та членами Ради державних секретарів Ісидором Голубовичем і державним секретарем, управителем закордонних справ Льонгіном Цегельським, 16 січня 1919 р. разом з урочистою депутацією, складеною з представників усіх державних чинників і верств населення Західної України та окремою державною комісією ЗУНР, було відправлено до Києва.

Саме тут на Софіївській площі 22 січня 1919 р. і відбувся акт творення єдиної Соборної України, що скріплювалось спеціальним Універсалом УНР. Злука здійснювалась на умовах, зазначених у фастівському договорі від 1 грудня 1918 р. та Станіславському рішенні Української національної ради від 3 січня 1919 р. Наддністрянщина (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянщина повинні були стати частинами єдиної самостійної Великої України.

Але у зв'язку з загарбанням Північної Буковини і Закарпаття румунами і чехами кордони ЗУНР охоплювали фактично лише Східну Галичину. Державної самостійності українським буковинцям і закарпатцям досягти тоді так і не вдалось, хоча на багатьох вічах та всенародних зборах у кінці 1918 — на початку 1919 рр. ті й інші чітко висловлювали свою волю до національного і державного самовизначення та приєднання до Соборної України.

Е

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ. В останній чверті І тис. н. е. завершилося розселення слов'янства на широких просторах Європи. Унаслідок міграційних та асиміляційних процесів поглибилися тенденції культурної диференціації слов'янського світу, дроблення відносно єдиної раніше мови на окремі діалекти. В результаті внутрішнього соціально-економічного, політичного та культурного розвитку східного слов'янства на історичній арені середньовічного світу постала ранньофеодальна держава — Київська Русь.

Слов'янський елемент у давньоруській державі був провідним, але не винятковим. Слід наголосити, що до її складу, крім власне слов'янського населення, входило більше двадцяти неслов'янських племен, які зіграли неабияку роль у її політичному житті. Поліетнічний характер давньоруської держави, що формувалася, засвідчується яскравою оповіддю літописця, вміщеній в етногеографічному вступі «Повісті временних літ». Окресливши межі розселення племінних союзів, що увійшли до складу Київської Русі, він зауважує, що її населення розмовляло різними мовами — слов'янською: поляни, древляни, словени новгородські, полочани, дреговичі, сіверяни, волиняни, а інші — чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимигола, корсь, нарова, ліб — мали свою мову. Інтегровані в державну структуру Русі неслов'янські контингенти населення об'єктивно сприяли етносоціальним перетрубаціям, що відбувалися у самому слов'янському середовищі. До цього слід додати, що й слов'янство Східної Європи не було генетично однорідним. Матеріали археологічних досліджень і дані лінгвістики свідчать про етнокультурну відмінність південної і північної груп східних слов'ян, що простежується мало не з самого початку розкладу праслов'янської спільності.

У північній частині східнослов'янської ойкумени у VIII—IX ст. виразно простежується існування особливої північнослов'янської культурно-історичної області. Її основу становили землі приільменських слов'ян. Виникнення тут ранньодержавного утворення з центром у Новгороді відбувалось на основі об'єднання двох слов'янських (літописні словени і кривичі) і трьох фінно-угорських племен. Ці племена об'єдналися у своєрідну конфедерацію ще задовго до прикликання місцевими правителями варязьких дружин. Не випадково Новгород як центр цієї федерації виник на основі трьох відмінних в етнічному відношенні поселень. Основу ранньодержавного утворення у Середньому Подніпров'ї становили племена полян, частково уличів та сіверян. Культурно-територіальні групи згаданих слов'янських племен були генетично споріднені із старожитностями так званої пеньковської археологічної культури, яку більшість сучасних дослідників ототожнюють з антами стародавніх авторів. У цьому зв'язку є правомірним розглядати частину цієї групи слов'янства як первісного носія протоукраїнського етносу.

Що стосується походження самої назви Київська держава, то це питання залишається остаточно не з'ясованим. За доби раннього середньовіччя назва «Русь» найчастіше виступає у середньодніпровському варіанті. З утворенням і зміцненням відносно єдиної давньоруської держави з центром у Києві вона поступово змінює свій зміст, виступаючи у кількох значеннях: як територіальна назва метрополії, тобто Південної Русі (у значенні Київщини, Чернігівщини і Переяславщини), а також вживається стосовно всієї різноликої в етнічному плані території давньоруської держави, що було пов'язано з процесом перетворення самого поняття «Русь» з політоніма в етнонім. Однак цей процес спливав повільно й далеко не рівномірно. Так, на сторінках літописних текстів термін «Русь» мало не до самої середини XI ст. зберігає свою багатозначність, виступаючи нерідко для визначення не всього населення давньоруського суспільства, а лише його певних соціальних груп. До цього слід додати, що в епоху феодальної роздробленості населення Київської Русі визначалося переважно за приналежністю до тієї чи іншої землі — «смоляни», «ростовці», «чернігівці», «кияни», «суздальці» тощо. Уявлення про Русь чи «Руську землю» як всю територію давньоруської держави зберігалось тоді тільки у сфері церковного життя та у її зовнішньополітичних відносинах з сусідніми країнами.

Разом з тим не можна заперечувати того, що ранньофеодальна держава справляла суттєвий вплив на еволюцію етнічних процесів у давньоруському суспільстві. Єдність господарського розвитку, законодавства, економічні, політичні та культурні зв'язки між окремими областями поступово призводили до стирання локально-діалектних та етнографічних відмінностей, формування спільності нового типу. У сучасній науці виділяються три основні напрямки діяльності ранньофеодальної держави, що сприяли нівелюванню племінних відмінностей і посиленню відчуття приналежності до значно ширшої спільності. Насамперед це виявлялося у залученні київськими князями населення усіх земель Русі до розв'язання загальнодержавних проблем, зокрема організації боротьби із зовнішньою загрозою. Другий напрямок полягав в удосконаленні існуючих норм законодавчого права і, зрештою, третій — у створенні й запровадженні центральною владою єдиної для всього населення країни системи релігійних вірувань. Не слід недооцінювати й інших факторів, зокрема соціальну мобільність та динаміку розвитку станово-класової структури тогочасного суспільства. Ці процеси несли в собі велику інтегруючу силу.

Одним із найголовніших, на наш погляд, етноінтегруючих чинників формування і розвитку етнокультурної спільності східного слов'янства, як і інших народів середньовічного світу, був конфесійний. У тогочасному суспільстві світогляд людей був виключно релігійним, через що і етнічне самоусвідомлення набувало конфесійного характеру. У цьому відношенні надзвичайно важливого значення мало утвердження християнства як державної релігії Київської Русі. Християнізація Русі, що розгорнулася з кінця X ст., привела до важливих змін у суспільно-політичному та культурному житті країни. Вона сприяла поширенню єдиних для всього населення давньоруської держави християнських морально-етичних норм та літературної мови. Церква зміцнювала авторитет великокнязівської влади, виправдовувала її поширення на іншоетнічні землі, що було важливим фактором об'єднання поліетнічного населення країни в єдину спільність. Укорінюючись в давньоруському суспільстві, християнське віровчення об'єднувало його теологічною єдністю. Ця єдність навіть іноді перекривала господарчі, політичні і культурні зв'язки, що встановились між різними частинами держави. Ось чому в епоху середньовіччя етнос більше релігійно-культурна, ніж племінна спільність. Церква як надрегіональний інститут підтримувала у населення різних земель Русі свідомість спільної релігійної належності та політичного підданства, розчиняючи тим самим рудименти родоплемінних принципів, що зберігались у повсякденному житті тогочасного суспільства.

Політична роздробленість Київської Русі кінця XI—XIII ст. значно утруднювала оформлення єдиної давньоруської етнокультурної спільності й обумовлювала надзвичайну суперечливість й нерівномірність цього процесу. Формування удільних земель та князівств призводило

до виникнення у межах відносно єдиної Київської держави окремих земельно-територіальних спільностей. В епоху феодальної роздробленості поступово вимальовувалися їх контури, що окреслювали чотири групи таких утворень: новгород-псковську й владимиро-суздальську на північному сході; полоцько-мінську — на заході; середньодніпровську та галицько-волинську на південно-західних землях давньоруської держави. В цих умовах тільки церква як надрегіональний інститут та її християнський клір були тією цементуючою силою, яка підтримувала збереження загальнослов'янської етнополітичної спільності й реальною перешкодою її дивергенції.

Таким чином, становлення соціально-економічної, політичної, культурної та етнічної спільності давньоруського феодального суспільства було складним і суперечливим процесом. Це багатогранне явище слід розглядати у діалектичній взаємодії різноманітних чинників, які обумовлювали основні закономірності й особливості етнокультурних процесів у Київській Русі. Тенденції формування єдиної етнокультурної спільності супроводжувалися одночасно тенденціями до утворення і збереження у її межах кількох протонародностей. Ці процеси відбувалися неодинаково у різних кінцях східнослов'янського світу й не набули тоді свого повного завершення.

ЕТНОПОЛІТИКА АВСТРО-УГОРЩИНИ ЩОДО ГАЛИЧИНИ. Феодально-абсолютистська австрійська, а потім австро-угорська монархія запровадила в імперії бюрократично-поліцейський режим, придушуючи, в тому числі і в Галичині, найменші прояви вільної думки, здійснюючи курс на викорінення національної самобутності й асиміляцію підневольних народів. По відношенню до них уряд проводив політику, мета якої полягала у тому, щоб, йдучи на дрібні послаблення у різних сферах, не допустити ці нації до політики. Відносно Галичини проводилась двоїста політика: з одного боку, влада придушувала національно-визвольний рух польського народу; з другого,— орієнтувалася на польську шляхту як на надійного союзника у боротьбі проти українського і польського народів. Документи свідчать, що навіть польські демократи висували і захищали тезу про відродження Польщі у кордонах 1772 р., причому вважали українське, білоруське, литовське населення частиною єдиного польського народу або в кращому разі його часткою, котра не має права на існування поза територією Речі Посполитої. У «Маніфесті Польського демократичного товариства» кордони Польщі визначались «від Одеру до Дніпра й Двини, від Балтійського до Чорного моря», тобто з включенням до складу Польщі більшості українських земель і їх складової частини Галичини. Така перспектива не могла не викликати протесту з боку українських діячів, у тому числі тих, хто брав участь у польських нелегальних організаціях.

Польська шляхта, що проживала в Західній Україні, поставили собі за мету створити в Галичині базу для відновлення Польської держави. При цьому польські політичні сили, на відміну від українців, мали переваги в правах, займаючи ключові посади в державних установах, суді. Вони настроювали уряд проти українців, нібито останні тягнуть до Росії і до православ'я.

Австрійська влада, маючи досить клопоту з тодішніми польськими революційними течіями, не хотіла нових проблем ще й з українським рухом, а тому йшла шляхом заборони. В церковних греко-католицьких колах, котрим було передано цензуру над українськими книгами, панував напрям консервативний, вузькоцерковний, підозрілий. Книжки навіть найбільш патріотичного змісту — похвальні оди на честь австрійського імператора і цісарського двору, релігійні — заборонялися тільки тому, що мова їх була не досить слов'янська, або що замість слов'янського письма вони були написані гражданкою.

До цього додавався національний гніт, який терпіли трудящі західноукраїнських земель, хоча він здійснювався не в таких грубих формах, як у Росії. Поряд з австрійським парламентом в країні ще існували крайові сейми, зокрема в Галичині, вибори до яких відбувались за участю всього населення. Але виборчий закон встановлював такий майновий ценз, який забезпечував перевагу в Галицькому сеймі польським панівним класам. Українських же представників були одиниці. Польське консервативне угруповання було повним господарем в Галичині, де воно, починаючи з 1877 р., звело представництво русинів у сеймі до незначної кількості. Для польських депутатів головним було не допустити до парламенту незалежних українських депутатів, які б могли з трибуни розкрити для країн Західної Європи закулісний бік дійсної політики польської адміністрації в Галичині. І це їм неодноразово вдавалося робити.

Українська мова і культура формально не заборонялися, хоч і зазнавали всіляких утисків і обмежень. Більшість польських політичних діячів Галичини вважали, що українці не повинні існувати без Польщі, а українську мову слід віднести до польської. Вони виступали проти відокремлення української літератури від польської, вважаючи це «дуже шкідливим», стверджуючи, що українці не можуть мати своєї літератури. Більш того, деякі з них виступали проти використання українцями своєї азбуки, закликаючи користуватися «польським абецадлом» (латинським алфавітом).

За реформою освіти 1869 р. було запроваджено обов'язкове загальне навчання всіх дітей віком до 14 років, однак діти селян і робітників не завжди могли скористатися цим правом. На прикладі освіти дуже добре видно, як ставився уряд до цього питання. У 1869 р. у Галичині було 1292 народні школи з українською мовою викладання, а з українською і польською — 67. У 1871 р. українських народних шкіл було 572, а україно-польських — 787. Отже, лише за два роки замінено 720 українських шкіл україно-польськими. Крім того, майже усі українські школи були однокласними. Тому не дивно, що ще в 1890 р. майже 65 відсотків населення Галичини віком понад 6 років було неписьменним. У 1897 р. 80 відсотків учнів середніх шкіл Галичини складали поляки і тільки 16 відсотків — українці. У 1899 р. українською була лише одна гімназія у Львові, а у Львівському університеті існувало лише чотири українські кафедри. У 1897/98 навчальному році тут навчалось 510 студентів-українців, або 29,6 відсотка. Студентів-українців у Львівському політехнічному інституті було 22, а поляків — 446. Обидва ці вищі учбові заклади польська шляхта розглядала як важливі осередки полонізації української молоді.

Таким чином, абсолютистський уряд і панівні класи польських політичних сил, проводячи політику асиміляції, намагалися приспати національну самосвідомість українського населення Галичини, почуття єдності з усім українським народом, вбачаючи в духовному єднанні освічених і свідомих українців загрозу для свого панування.

ЕТНОПОЛІТИКА АВСТРО-УГОРЩИНИ ЩОДО ЗАКАРПАТТЯ. Заселення слов'янами Закарпаття відбулося ще у добу раннього феодалізму. Отже, давньоруські племена були автохтонами на території сучасної східної Угорщини ще до приходу угорців. Після завоювання вітчизни угорськими племенами у 898 р. до середини XIII ст. угорці мало освоїли землі на сході країни. Західніше ріки Тиси сягали поселення східнослов'янських племен Київської Русі — в районі сучасних міст Ніредьхази, Дебрецена.

Кордони давньої, первісної Угорщини проходили на півдні по озеро Балатон, на заході по річці Раба, а точніше — трясовини озера Ферте, на півночі і сході — руслі Дунаю. Там, де на півночі і сході проходили умовні угорські кордони у вигляді засічних ліній, зберіглися красномовні свідчення — топонімічні назви з коренем «Or» («сторожа»): Ormezo, Orladany, Orpatruh та інші.

Татаро-монгольські набіги спустошили ці краї, наступні численні угорські поселенці асимілювали залишки руських племен, увібравши в свою культуру давньоруські надбання господарювання і побутових звичаїв.

У бурхливому XVII ст., сповненому національно-визвольних воєн, народних повстань, переділів політичної карти Європи, починається новий етап заселення спустошеної у воєнні часи території Закарпаття. У цьому процесі, що активізувався у XVIII і продовжувався у XIX ст., практично до першої світової війни, брали участь і українці.

При розділі Польщі до Австрії відійшла частина українських земель. Щоб виправдати це приєднання, уряд посилався на те, що ці землі — колишнє князівство Галицько-Волинське, раніше було підвласне королям угорським. І хоча та залежність була дуже нетривалою, але з того часу угорські королі титулували себе «королями Галичини і Володомерії», а що з XVI ст. угорська корона перейшла до володарів австрійських, то тепер цісарева Марія-Тереза узяла собі цю нібито давню угорську провінцію. При тім українські землі прилучила до земель австрійських, а не до Угорщини.

Представників західних етнічних груп українців, що проживали на території Угорського королівства, називали «ruszin», «ruthen», «rushak», «kisoroz» (малорос), «magyarorosz» (угорський русин) та іншими антропонімами. Багатовікова історія життя західних груп українського етносу в межах інших держав, їхня культурна самобутність, а в певні часи й відірваність від материкової культури Русі-України, сприяли зберіганню, консервації давніх самоназв, що корінням сягають ще до часів Київської Русі. Слов'янське походження давніх топонімічних і антропонімічних назв з часів появи угорських племен у Центральній Європі не обійшли увагою угорські вчені. Цікаві дані з цього питання містяться у дослідженні М. Бескіда «Карпаторусская древность». Посилаючись на стародавні грамоти та інші рукописні джерела, автор доводить слов'янське, давньоруське походження чималої кількості назв населених пунктів, місцевостей, гір, річок Східної Угорщини.

У XVIII—XIX ст. в морі угорського етносу досить рясно були розкидані «українські острови» («ukran szigetek», як названо їх у сучасній угорській науковій літературі), і найбільше — у комітатах Боршод, Абауй, Земплен, Сабольч, Сатмар. У XVIII ст. північна частина угорського комітату Боршод була настільки густо заселена русинами (українцями), що до ріки Шайо, по всьому східному кордону місцевості, вони жили у кожному селі — або змішано з угорцями, словаками, або мали власні поселення. Чимало їх селилося і в районі міста Мішкольц. Згідно з даними досліджень Е. Фенеша, у кінці 40-х років XIX ст. в угорських комітатах на північному сході країни проживало близько 30 тис. українців. На цей час все угорське русинство було двомовним, і, на думку відомого сучасного угорського етнографа А. Паладі-Ковача, є підстави вважати, що його кількість сягала у цих місцях 40 тис. чоловік.

У 1869 р. Угорське статистичне управління провело перший загальноугорський перепис населення. В офіційній анкеті не було питань про рідну мову і національну приналежність. Проте під час дослідження демографом Кароєм Келеті були зібрані дані, що засвідчили: протягом минулих двох десятиліть, від часів досліджень Е. Фенеша, кількість україномовного населення зменшилась на одну третину.

Дані наступного перепису населення 1880 р. показали подальший процес мадяризації українства: тепер уже ледве нараховувалась четверта частина тієї кількості русинів — греко-католиків, що були у 1869 р. Отже, процес асиміляції прискорився. І найбільш вагому роль відігравала у ньому політика угорської державної адміністрації щодо національних меншин. Після кількох своїх наукових експедицій в Угорську Русь і по всій Угорщині відомий дослідник В. Гнатюк писав, що народи Угорщини «давлені свобідним мадярством не гірше як недержавні народи в абсолютній Росії, та тільки б то було крику, як би приміром в угорському соймі зважився хто зробити таке порівняння Угорщини з Росією!.. Не минає року, аби в Угорщині не проведено кількох «політичних процесів» і не засуджено на кримінал і високу грошову кару кількох смільчаків, що письмово або усно «підбурювали» немадярські нації проти мадярської».

У 1867 р. на основі угоди, укладеної між австрійським імперським двором і угорською стороною, абсолютистська Австро-Угорська імперія перетворилася на двоцентрову, дуалістичну конституційну монархію. «Компроміс 1867 р.» надав Угорщині формальну державну рівність з Австрією і розширив її права у внутрішній і зовнішній політиці. У низці нових законів був прийнятий і закон про рівноправність народів і збереження мови, школи, адміністративно-управлінського апарату національних меншин. На практиці закон не діяв, натомість спочатку була денаціоналізована школа, далі — національна адміністрація і, нарешті, церква. Під час перепису населення представників інших національностей морально і матеріально заохочували записувати своє прізвище на мадярський лад. Тих, хто не погоджувався, чекали всілякі адміністративні наслідки. Іноді справа доходила до репресій.

Насильницьки і жорстоко відбувалася й мадяризація церкви. Відомий випадок, коли, почувши, що проповідь читається угорською мовою, люди почали виходити з церкви, був відданий наказ, а заганяли всіх назад нагайками.

Серед більш ніж 40 товариств по розповсюдженню угорської культури, організованих в Угорщині після 1867 р., діяв, зокрема, і «Союз мадяризації прізвищ», метою діяльності якого було залучити якомога більше людей різних національностей до заміни свого прізвища.

З прийняттям у 1879 р. закону, за яким угорська мова стала обов'язковою в усіх неугорських школах, вчителі карали тих дітей, які розмовляли рідною мовою на перервах між уроками і поза школою. А того, хто зовсім переставав говорити по-руськи, нагороджували і ставили за приклад поведінки для інших дітей. Для того, щоб сільська школа перейшла повністю на викладання предметів угорською мовою, достатньо було, щоб у селі частка дітей угорської національності сягала 20 відсотків. Наслідком такої політики було зменшення шкіл з українською мовою навчання. Наприклад, на Закарпатті протягом 1900—1907 рр. власті закрили всі українські школи, а кількість змішаних шкіл, де викладання велося двома мовами — українською та німецькою, зменшилося з 306 у 1902 р. до 30 у 1914 р.

Що ж до ролі національної інтелігенції — досить гострі оцінки її діяльності в Угорщині знаходимо ми в працях Я. Головацького, М. Драгоманова, В. Гнатюка, С. Томашівського та ін. Погано освічені, провінційно закриті до навколишнього світу, занадто страхітливі, завжди готові вклонятися будь-якій владі, з нерозвиненим почуттям національної приналежності, та й загалом людської гідності — дуже швидко переважна більшість русинських вчителів, чиновників, писарів від москвофільства перекинулась до мадяронства. Та й кількісно русинська інтелігенція була зовсім незначною.

Таким чином, на українських землях Закарпаття урядовими колами Угорщини проводилася політика, яка полягала в асиміляторських тенденціях щодо русинського (українського) населення. Мета її була у виправданні володіння цими землями угорської корони.

ЕТНОПОЛІТИКА В УКРАЇНІ В 20-х рр. — комплекс політичних і організаційних заходів комуністичної партії і українського уряду, спрямованих на врахування в політиці національних та етнічних факторів, наближення

апарату управління до мас, дерусифікацію і відповідну зміну мовних орієнтацій населення. Новий напрям Е. прямо випливав із проголошеного союзним урядом курсу на коренізацію партійного і радянського апаратів. Вдатися до такого курсу, що суперечив централістській доктрині більшовизму, Москва була змушена під впливом ряду факторів: падіння престижу інтернаціональних гасел і цінностей в умовах, зв'язаних з переходом до непу, лібералізації суспільства; зростання опозиційних настроїв в республіках і регіонах і суто практичної складності управління територіями з іншими мовними та культурними орієнтаціями населення; погіршення міжнародної обстановки і намагання розіграти національну карту для виправдання геополітичних домагань. Взявши курс на коренізацію, керівництво Союзу РСР сподівалося продемонструвати протилежність своєї політики великодержавній, імперській політиці Росії і водночас перекласти відповідальність за ймовірні невдачі на плечі республіканських партійних організацій і урядів.

Новий курс у національній політиці передбачав цілеспрямований вплив державних і громадських організацій на розвиток міжнаціональних і міжетнічних процесів з метою компенсації несправедливості, якої зазнавали нацменшини в умовах царизму. Поряд з розширенням функцій української мови у сфері суспільно-політичного і культурного життя («українізація») він передбачав реалізацію спеціальної програми сприяння політичному і культурному розвитку національних меншин аж до врахування етнічних факторів у адміністративно-територіальному поділі. Декретом від 1 серпня 1923 р. встановлювалося, що кожному громадянинові, до якої б національності він не належав, забезпечується можливість користуватися рідною мовою в усіх державних установах. Ним передбачалося також, що в адміністративно-територіальних одиницях (районах, округах, губерніях) і містах з більшістю населення, що належить до національних меншин, органи влади мусять користуватися мовою більшості населення. Законом запроваджувалося ведення діловодства і судочинства мовами нацменшин.

Постановою ВУЦВК від 29 квітня 1924 р. при ньому було створено Центральну комісію в справах національних меншин. Комісія розпочала свою роботу з розробки змін в адміністративно-територіальному поділі республіки з урахуванням інтересів національних меншин. У місцях їх компактного проживання створювалися національні райони і сільради, причому для їх організації встановлювалися понижені норми (для виділення самостійної сільради 500 чол. замість 1000 і для виділення національного району 10 000 чол. замість 25 000). На місцях при окрвиконкомах існували бюро нацменшин або уповноважені по нацменроботі. Секції нацменшин існували у деяких міськрадах, а уповноважені по нацменроботі — при багатьох райвиконкомах.

Відповідно до компактного проживання національних меншин змінювався адміністративно-територіальний поділ республіки. На 1 січня 1926 р. функціонували 593 національні Ради, у тому числі 90 російських, 185 німецьких, 27 грецьких, 13 чеських, 1 білоруська, 111 польських, 100 єврейських, 57 болгарських, 9 молдавських. За цей час було створено 8 національних районів (5 німецьких, 2 болгарських, 1 польський). Організовувалися курси для підготовки і перепідготовки кадрів національних Рад. Вживалися заходи щодо обслуговування культурно-національних потреб українців в РСФРР та ін. республіках.

Хоча в теорії культурно-національна автономія більшовиками відкидалася, практично саме в напрямі її запровадження розвивалися етнонаціональними процесами в Україні. Українська мова, якої взагалі не визнавав царизм, стала мовою навчання, культури, інформації, що об'єктивно сприяло консолідації української нації, культурним контактам Наддніпрянської і Західної України. Школи, педагогічні інститути, технікуми, клуби, театри, преса мовами нацменшин сприяли задоволенню освітніх і культурних потреб національних меншин. При ВУАН функціонували Інститут пролетарської єврейської культури і Інститут польської культури.

Загалом Е. 20-х років була підпорядкована завданню підтримання балансу стабільності в суспільстві, попередження можливих міжетнічних конфліктів, гармонізації міжнаціональних відносин. Проте іманентно закладена в фундамент СРСР суперечність між принципами федералізму і централізму, рівноправності націй і привілеями для корінних національностей значною мірою перетворювала політику українізації і задоволення національно-культурних потреб меншин у чергову політичну кампанію. Як тільки зростання національної свідомості стало здаватися правлячій партії небезпечним, вона різко змінила курс, відмовившись від лінії на сприяння національному розвитку і розправившись з ентузіастами політики коренізації.

ЕТНОПОЛІТИКА ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. Литовсько-руська держава — складне, синтетичне утворення, своєрідний феномен в європейських державотворних процесах. Історія становлення і розвитку Литовсько-руської державності характеризується рядом особливостей, які знайшли своє відображення і в етнополітиці.

Механізм утворення держави відзначався поєднанням елементів завоювання литовськими князями руських територій з подальшим юридичним закріпленням відносин; приєднання руських земель на договірній основі: за ініціативою литовських князів, руських князів шлюбними зобов'язаннями. Загалом у відношенях сторін майже не було ознак протистояння. Політика литовських князів будувалася за принципом «старовини не рухати, новини не вводити», який стосувався всіх сфер життя, як то державного устрою, правової системи, культури та побуту. Визнання влади великого Литовського князя не привело до погіршення становища руської нації. Більш того, таке об'єднання земель стало мало не винятковим прикладом, коли руська нація, зокрема упродовж XIV—XVI ст., отримала вільні умови для розвитку в державі, яка стала по суті західноруською.

Руська нація з кінця XIV ст. переважала в чисельному (біля 65%) і територіальному відношеннях. Інші великі етнічні групи: литовці — близько 10%, євреї — близько 10%, поляки — близько 8%. Безперечна й перевага за культурним станом. Яскравим свідченням цього можна вважати наслідки правничої творчості руської, зокрема української нації, які являють собою один з найбільш цінних і головних здобутків національної культури. Мова йде про Руську Правду — пам'ятку права Київської Русі. Її норми дістали поширення на території всієї литовсько-руської держави. Згодом положення Руської Правди стали вихідним пунктом і одержали розвиток в Литовському статуті, на противагу московсько-псковському законодавству, яке майже їх не сприйняло. Це дозволяє говорити про однотиповість давньоруського і литовсько-руського права, а про український народ — як про найбільш вірогідного його творця.

Не характеризується політика Великих князів литовських і утисками інших етнічних груп. Зокрема, Грамота Ягелло 1420 р. визначає статус євреїв як вільних жителів, надає їм автономію, визначає ряд особистих та майнових прав. Підтверджуються вони і в привілеях XYI ст. Такий стан речей, як відзначає ряд дослідників, сприяв процесам обрусіння євреїв.

Таким чином, політику великих Князів литовських Гедеміна, Вітовта, Свидригайла, деякою мірою Ягелла, направлену на зміцнення незалежної держави, можна визначити як проруську.

Окреслені вище тенденції були домінуючими упродовж майже двох століть. З кінця XVI ст. починається

посилення польських впливів, які існували і раніше та яким руська більшість успішно протистояла.

Не останнього значення набуває в цьому відношенні боротьба католицької церкви з православною, яка посуті була боротьбою латинської цивілізації з давньоруською, шляхом протиставлення останньої вимогам часу та майстерним втіленням у масову свідомість переваг (або навіть зверхності) латини.

Така політика набуває успіху головним чином серед руської та литовської шляхти, яка все більше сполячується...

Основна маса народу, зазнаючи вже не тільки класових, але і національних утисків, продовжує жити за старими звичаями та законами. Норми Литовського статуту, які хоча природно і зазнали окремих польських, німецьких, згодом московських впливів, були діючими аж до середини XIX ст. Це свідчить про високу моральну силу, яку мав цей кодекс як відображення національної культури, зокрема українського народу. А здоровий консерватизм, зокрема по відношенню до права, власне врятував його як націю.

Є

ЄВРЕЙСЬКІ ПАРТІЇ І ГРОМАДИ В УНР. Після Лютневої революції на території України діяли численні єврейські організації. Найбільш впливовими серед них були «Бунд» — «Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії» (лідери — Р. Абрамович (Раїн), Й. Айзенштадт, А. Крамер та ін.) і «Поалей Ціон» — «Робітники Сіону» або «Єврейська соціал-демократична робітнича партія» (лідери Б. Борохов і Н. Бару). Перший з них, створений ще у 1897 р., після краху самодержавства підтримував і Тимчасовий уряд, і Центральну Раду, і гетьманат, і Директорію. Його програма була близькою до платформи меншовиків. Другий виник у 1901 р. саме на Україні (в Катеринославі), прагнув поєднати сіонізм з марксизмом і організовував єврейську еміграцію з України в Палестину. Представники обох партій входили до складу Центральної Ради і Генерального секретаріату, але виступили проти повного відокремлення України від Росії, що особливо виявилось під час голосування IY Універсалу. Згодом частина членів «Поалей Ціону» підтримала більшовиків і створила Єврейську комуністичну партію, а інша частина активно співробітничала з Директорією як група «Поалей Ціон» Української Народної Республіки. Таким же чином розколовся і «Бунд».

Соціалістична єврейська робітнича партія (СЄРП) об'єдналася у 1917 р. з Партією соціалістів-сіоністів (ПСС) і утворила Об'єднану єврейську соціалістичну робітничу партію (ОЄСРП), що тісно співробітничала з Всесвітньою сіоністською організацією, контактувала з УПСР. Коли ж більша частина України у 1919 р. опинилась у руках більшовиків, ОЄСРП проголосила себе Об'єднаною єврейською комуністичною партією і разом з частиною «Бунду» утворила Єврейський комуністичний союз, який заявив про «абсолютне визнання Радянської влади». Єврейська народна група (лідери М. Бінавер і Т. Сліозберг), стоячи на позиціях єврейського лібералізму, вважала своїм завданням «захист» інтересів міста від нашестя селян, прагнула розширити простір для розвитку промисловості і торгівлі, тобто мало чим відрізнялась від російських кадетів. Близькою за платформою до єврейської народної групи була і Єврейська народна партія (лідер С. Дубнов), що виникла внаслідок розпаду «Союзу досягнення рівноправності для євреїв Росії».

Окрім зазначених, на території України за доби УНР діяли «Ахдус», «Нехац Ісраель», «Бнай-Брім», «Хейрус Мосейро», «Цейре-Ціон», «Сетмас», «Фольскпартай», Борохівські клуби (від імені засновника «Поалей Ціону» Б. Борохова) та ін. єврейські націоналістичні об'єднання і групи, під егідою яких засновувались школи-хедери, школи-єшиботи та ін. клерикальні інституції. Більшість з них проповідували ідеї «виключності», «богообраності» євреїв, накладали «херем» (анафему) на будь-яку владу, що усувалась з арени політичного життя, і схвалювали черговий режим, які мінялись з калейдоскопічною швидкістю, висували гасла єврейської культурно-національної автономії у складі УНР.

У збройних силах Директорії діяли організовані лідером сіоністів В. Жаботинським загони єврейської самооборони «Бріт Гаяхат», а в Українській галицькій армії у червні 1919 р. було сформовано окремий жидівський курінь на чолі з поручиком С. Ляйнбергом. Створена у Галичині у 1920 р. «Крайова сіоністська організація» активно співробітничала з режимом Ю. Пілсудського.

З

ЗАГАРБАННЯ РУМУНІЄЮ УКРАЇНСЬКОЇ БЕССАРАБІЇ. На зазначених територіях українці — нащадки давніх уличів і тиверців та переселенців з ін. частин України — переважали серед населення Холмщини (79%), де вони мешкали разом з румунами, молдаванами, євреями, поляками, циганами, греками і французами. На Акерманщині (Білгородщині) українці не складали більшості людності (36,5%), бо майже дві третини населення південної Бессарабії записувалось болгарами, румунами, молдаванами, гагаузами, німцями і росіянами. Світова війна спустошила край. Майже чверть його мешканців виявились безземельними. З 3270 промислових підприємств 3142 залишились кустарними. Центральна Рада ще в липні 1917 р. заявила про свої права на Бессарабію, коли українці надзвичайно активно стали створювати тут «Просвіти», часописи, школи тощо. Вже після призначення Центральною Радою І. Лискуна своїм комісаром у Бессарабії 20 жовтня 1917 р. тут виникла Рада країни — Сфатул Церій, яка 15 грудня 1917 р. проголосила Бессарабію Молдавською народною республікою на чолі з Директоратом (Радою генеральних директорів). Останній, коли таємно, а коли і відверто, проводив прорумунську політику і готував приєднання Бессарабії до Румунії.

У січні 1918 р. Центральна Рада зробила відчайдушну спробу не допустити такого приєднання і ввела до Бессарабії свої війська. Але війна з більшовиками перешкоджала закріпленню успіху. Скориставшись сприятливими умовами, зокрема проголошенням Сфатул-Церієм федерації Бессарабії і Румунії у тому ж січні, сюди вдерлись 11 румунських дивізій під проводом генерала Брочяну, під диктування якого надалі і складались всі рішення маріонеткового парламенту. До розгону УЦР німцями ця багатостраждальна територія переходила неодноразово з одних рук до інших: у боротьбі за неї брали участь Румунія, УНР, молдавські націоналісти, більшовики, Румчерод; тут діяли численні партизанські загони, ревкоми, Дунайська військова флотилія і навіть окрема армія. У Кишиневі і Тирасполі влада змінювалась з калейдоскопічною швидкістю. Проте, скориставшись навалою Четверного союзу на Україну, Румунія у березні–квітні 1918 р. все ж анексувала правобережні райони Бессарабії. Спочатку повзуча окупація, а потім і пряма агресія зустріли досить сильний опір як з боку корінного населення Бессарабії, так і українських більшовиків, що у той час вели переговори і з Четверним союзом, і з Румунією. 5—8 березня 1918 р. у Яссах і Одесі Х. Раков-

ський і румунський генерал Авереску підписали угоду про негайне, протягом двох місяців, звільнення Бессарабії від румунських військ. Але короля Фердинанда у зазіханнях на історичні українські замлі підтримувала Німеччина та її союзники, які почували себе тоді ще досить впевнено.

За вказівкою голови уряду Румунії Маргіломана, який спеціально для цього прибув до Кишинева у квітні 1918 р., Сфатул Церій ухвалив прилучення Бессарабії до Румунії, незважаючи на те, що українці Сорокського, Хотинського та ін. повітів досить енергійно протестували проти такого рішення. Румуни почували себе тут повними хазяями, причому не лише на правобережжі, а й на лівобережжі. Скажімо, у Акерманському повіті, де абсолютна більшість сіл висловлювалась за приєднання до України, населення стогнало від румунського ярма. Лише за кілька квітневих днів у селі Розкіпці було розстріляно 4 селян, у Аркарах — 5, Каркмазах — 6, Моківцях — 16, Миколаївці — 3, Кармаліївці — 4 селян.

Неодноразово питання Бессарабії виносились на обговорення Малої ради, висловлювались протести Румунії щодо безчинств, насильств, вивезення матеріальних та культурних цінностей, переслідувань не тільки українського, а й єврейського населення. Представники молдаванської фракції в УЦР, зокрема О. Перекул, майже завжди висловлювали прорумунські настрої.

За доби гетьманату уряд Української держави у документах передбачав додати Ізмаїльський, Бендерський та Акерманський повіти Бессарабії до Херсонщини, а Хотинський, Сорокський, Оргієвський, Бельцький повіти — до Поділля. Та ці побажання залишилися на папері. Як і у Києві, так і у Кишиневі (тільки на багнетах румунів, а не німців) сидів маріонетковий режим. У вигляді парламенту тут виступав все той же Сфатул Церій, а вищим виконавчим органом вважалась Рада генеральних директорів на чолі з есером П. Ерханом. Основу уряду складали члени націоналістичного об'єднання «Молдавський блок» з Молдавської національної партії, Бессарабського комітету охорони революції та деяких ін. угруповань. 18 лютого 1918 р. Молдавську народну республіку було реорганізовано у незалежну Молдавську республіку. Раду генеральних директорів очолив колишній голова Кишинівського повітового земства Д. Чугуряну. Вона мирно співіснувала з урядом Української держави. Та під тиском румун Сфатул Церій, зібравши на сесію лише четверту частину делегатів (46 з 152), за чотири дні до повалення гетьманату відмовився від будь-якої автономії і заявив про приєднання Бессарабії до Румунії, відразу після чого король Фердинанд скасував республіку і розігнав означений парламент. Румуни відчули себе повними хазяями краю і розпочали дикунський терор і насильницьку румунізацію. Масові арешти і розстріли стали головною зброєю у руках окупантів. Та українці Бессарабії теж не сиділи, склавши руки. 5—20 січня 1919 р. під проводом Маєвського на Холмщині спалахнуло повстання, результатом якого стало вигнання румунської влади і створення Бессарабської директорії, яка негайно звернулась до В. Винниченка з пропозицією приєднаня Холмщини до УНР. Озвірілі окупанти кинули на придушення повстанців великі сили, які знищили тисячі людей і майже повністю зруйнували Каплевки, Долиняни, Ставчани, Рукшин, Недобивці, Атаки та ін. села і містечка.

З травня 1919 р. на території Тираспільського повіту Херсонської губернії, Балтського та Ольгопільського повітів Подільської губернії було проголошено Бессарабську соціалістичну радянську республіку (БССР) у складі РРСФР. Тут почав діяти тимчасовий уряд на чолі з І. М. Криворуковим, здійснювались радикальні земельні реформи. Припинив існувати цей уряд у вересні 1919 р., що стало результатом заколоту Григор'єва та активізації денікінців у Донбасі.

Майже героїчні зусилля прикладали у боротьбі за Північну Бессарабію та Північну Буковину і голова делегації УНР на Паризькій мирній конференції Г. Сидоренко, і голова РНК УСРР Х. Раковський, але роздратовані пронімецькою орієнтацією лідерів Центральної ради і Української держави 28 жовтня 1920 р. у Парижі Великобританія, Франція, Італія і Японія, з одного боку, і Румунія — з іншого підписали «Договір про об'єднання Бессарабії з Румунією» (Бессарабський протокол). Відбулась ще одна ганебна акція щодо України. Доля її земель визначилась у далекому Парижі без врахування волі самого населення цього великого регіону. Але договір не вступив у силу, бо Японія відмовилась його ратифікувати. Українці Бессарабії і пізніше не припиняли боротьбу за своє визволення аж до зречення Румунії під тиском СРСР від Південної Бессарабії і Північної Буковини. 10 лютого 1947 р. мирна конференція у Парижі визнала належність цих територій до Радянського Союзу.

ЗАКОН ПРО ЄВРЕЙСЬКУ ВЧИТЕЛЬСЬКУ СЕМІНАРІЮ. Прийнятий Центральною Радою у квітні 1918 р. Семінарія відкрилась у Києві і мала на меті підготовку вчителів для початкових єврейських шкіл на території УНР. Вона вважалась середньою школою, складалась з одного підготовчого і наступних 4 класів і підпорядкувалась безпосередньо міністерству єврейських справ. При семінарії мали функціонувати бібліотека, педагогічний музей, кабінети та лабораторії з предметів викладання, різні учбово-допоміжні установи та початкова школа, у якій слухачі проходили б практичний курс навчання.

Статут семінарії передбачав, що її педагогічна рада складається з усіх вчителів самої семінарії, включаючи підготовчий клас, лікаря, вчителів вказаної вище початкової школи та представників міністерства єврейських справ і київської єврейської спілки. Очолювати раду мав голова, обраний нею на три роки. До її компетенції належали прийняття і виключення учнів, присудження їм свідоцтв на звання вчителів, визначення методики викладання, вибір підручників та посібників, розробка учбових програм, визначення кошторисів, призначення й позбавлення стипендій і т. ін. Викладачі наукових предметів повинні були мати вищу освіту, а вчителі графічних мистецтв, фізичних вправ, співу, музики, ручної праці — не менше середньої. Голова педагогічної ради мав викладати один з предметів, але не більше 6 уроків на тиждень.

Передбачалось, що у семінарії буде викладатись єврейська мова і література, староєврейська мова і література, єврейська історія, загальна педагогіка і дидактика, методика викладання, математика, українська мова і література, російська мова і література, природознавство, фізика, хімія, географія, історія України, загальна історія, креслення, малювання, співи, музика, гімнастика, ручна праця і рукоділля. Викладання повинно було проводитись єврейською мовою.

Учнями підготовчого класу семінарії могли стати юнаки та дівчата з 15 років, що закінчили 2-класову початкову школу, а першого класу — з 16 років, які одержали вищу початкову освіту. І ті, й інші повинні були складати іспити з єврейської, староєврейської мов і єврейської історії. Для молоді з середньою освітою строк навчання зменшувався до 2 років. Усього в семінарії мали навчатися приблизно 205 студентів: по 40 в кожному класі і 45 — у підготовчому. Учні забезпечувались стипендіями.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ — громадсько-політична і воєнна організація укр. козацтва, яка склалася в пониззі Дніпра за Дніпровими порогами наприк. XY—поч. XYI ст. Виникнення її пов'язане, з одного боку, з посиленням гніту польських і литовських феодалів, які, освоюючи землі Київщини, Переяславщини, Канівщини, підкоряли собі і місцеве населення, яке, рятуючись від цього, втікало

вниз по Дніпру; а з другого — у зв'язку з потребою Подніпров'я і всієї України боронитися від набігів з Криму татарських орд. Це змушувало біглих козаків (вільних людей) об'єднуватися, створювати укріплення — городки, засіки («січі») і зі зброєю в руках захищати свою свободу, відбивати навали татарських набігів. Сама назва «січ» похожить від слова «сікти», «рубати», тобто насікати, нарубати дерева чи хмиз для укріплення. Поряд з цією назвою вживалася і інша — «кіш». Воно тюркського походження і у татар означало військову ставку, місцезнаходження вождя. З часом розрізнені січі об'єдналися в єдину військово-політичну організацію, що одержала назву З. С.

Сучасні джерела, на жаль, не дають відповіді, коли саме і де була заснована перша З. С. у XY ст., найдавнішою ж сьогодні з відомих січей була Хортицька, яка знаходилася на острові Хортиця. Саму тут у 1533—1557 один з перших козацьких гетьманів Дмитро Вишневецький збудував укріплення. Саме на цей час за порогами Дніпра зосередились велика кількість укр. козаків. Тогочасний польський хроніст М. Бельський писав про запорозьких козаків того часу: «Не було їх раніше так багато, а нині їх збирається вже до кількох тисяч; особливо вони помножились останнім часом і часто туркам і татарам немалу шкоду чинять».

Після Хортиці З. С. знаходилася почергово на острові Томаківка (60-і рр. XVI ст. — 1593), річці Базавлук (1593—1638), Микитиному Розі (1638—1652), річках Чортомлику (1652—1709), Кам'янці (1709—1711), в Олешках (1711—1734), на річці Підпільній (1734—1775). Коли у 1775 З. С. була ліквідована Катериною II, частина козаків перенесла Січ у гирло Дунаю і там вона існувала під назвою Задунайської у 1775—1828.

З. С. являла собою укріплену фортецю, всередині якої знаходився майдан із церквою та стовпом, де карали винних. Навколо майдану стояли довгі хати — курені, де жили січовики, будинки старшини, канцелярія, зброярня, кухня. Кожен курінь мав назву міст, з яких були козаки: Батуринський, Ірклїівський, Канівський, Корсунський, Полтавський, Переяславський та ін. Бувало, що в Січі налічувалося до 38 куренів. Однак не всі козаки жили у З. С., частина їх жила за межами і займалася різними промислами. Кількість козаків, які проживали в Січі, доходила до 20 тис.

На Січі сформувався своєрідний суспільно-політичний та адміністративний устрій. Верховним органом влади була військова рада (або коло) та курінні сходи. На козацьких радах обиралися старшини, вирішувалися важливі політичні та військові питання. Першою особою на Запоріжжі був курінний отаман, який обіймав кіш і якому належала військова, адміністративна та судова влада. Другою особою був військовий суддя. Військовою документацією відав писар. Реалізацію рішень, ухвалених кошовим чи військовою радою, здійснював осавул, а на випадок війни — й обозний, що відав боєзапасами і провіантом. Кожен курінь обирав курінного отамана. На раді обиралися й гетьмани. Так були обрані гетьманами Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький та ін.

Відстоюючи демократичні традиції свого устрою, козаки говорили: «Волю маємо за найціннішу річ, тому що бачимо — рибам, птицям, а також звірям і всякому створінню є вона мила».

Запорозьке козацтво являло собою неоднорідну соціальну масу: воно складалося із старшин і з рядового козацтва (сіромах, черні та ін.), однак за наявності соціальної диференціації тут існувала виборна система органів влади, що і дало підставу К. Марксу назвати З. С. «християнською козацькою республікою».

Треба сказати, що З. С. на чолі з кошем стала зародком укр. державності. З нею підтримували зв'язки уряди багатьох країн — Криму, Молдавії, Австрії, Трансільванії, Росії, Венеції, Швеції. Запорозьке козацтво стало основою Війська Запорозького, яке брало активну участь в селянсько-козацьких повстаннях під керівництвом Косинського, Наливайка, Павлюка, Острянина, визвольній війні укр. народу під керівництвом Б. Хмельницького. І саме військовий та адміністративно-територіальний устрій З. С. відіграв важливу роль у формуванні органів укр. державності, яка утворилася на Україні в 1648—1654.

Історія З. С. законно викликає почуття гордості укр. народу.

З'ЇЗД НАРОДІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ 1917 р. почав готуватися з середини червня 1917 р. і мав відбутися у кінці липня. Тоді на V сесії УЦР було створено комісію під головуванням О. Шульгіна «по скликанню з'їзду народів Росії, що добиваються федеративного устрю держави». Іменувалась вона ще й «комісією по скликанню з'їзду народів автономістів-федералістів». До складу комісії входили два есери (Й. Маєвський і М. Панченко), два соціал-демократи (З. Висоцький і Ф. Дубовий), два радикал-демократи (О. Шульгін і В. Прокопович) і два безпартійних (Карпенко і В. Голуб).

На думку комісії, у з'їзді мали взяти участь фінни, поляки, ести, латиші, литовці, білоруси, грузини, вірмени, калмики, башкири, сарти, гірські народи Кавказу, сибірські народи, туркмени, євреї, киргизи, кілька мусульманських народностей, донці та ще деякі групи великоросів. Кожній національності, незалежно від території і кількості, надавалось по 10 місць. Але не може не викликати подиву, що демократичний дух майбутнього з'їзду різко підривався тим, що з першого дня його підготовки було ухвалено в категоричній формі не допускати на з'їзд жодної людини, яка не підтримує ідею автономного і федеративного устрою Росії. Тобто плюралізм думок на майбутньому з'їзді виключався і з самого початку запрограмовувалась одностайність і однодумність. Не може не кидатися в очі і спланований утиск росіян.

Комісія пропонувала винести на порядок денний з'їзду 8 питань: про майбутній федеративний устрій держави, про державну мову і мову окремих федеративних частин; про принципи і проекти резмежування автономних одиниць; про права національних меншин; про організацію союзу народів; про шляхи до здобуття федеративного устрою; про поточну політику і тактику федералістів; про обсяг компетенції центрального органу федерації.

Це питання розглядалось на засіданні Малої ради ще й 25 липня 1917 р. Тоді було обрано ще одну комісію у складі: М. Огородній (УСДРП), О. Золотарьов (Бунд), Я. Кушнір (УПСФ), М. Любинський (УНРП), Н. Сиркін (сіоніст), О. Севрюк (УПСР), М. Зільбербарб (об'єднані єврейські соціалісти). Через брак коштів комісії на цю справу виділялось лише 3 тис. карбованців. У процесі підготовки з'їзду Генеральний секретаріат відмовився брати справу його скликання лише на себе, і цю ініціативу цілком взяла до свого відання УЦР, а сам з'їзд було призначено на 7—10 вересня. Від Центральної Ради на з'їзд 30 серпня на засіданні Малої ради були репрезентовані соціал-демократи М. Врублевський, Б. Бабич і В. Довженко, соціалісти-революціонери І. Базяк, О. Севрюк і М. Салтан, соціалісти-федералісти В. Бойко, Я. Кушнір та трудовик К. Сивошапка.

З'їзд народів Росії тривав 8 днів — з 8 по 15 вересня. Одним з найважливіших його документів стала постанова «Про федеративний устрій Російської держави». В ній рішуче засуджувалась надмірна централізація законодавчої та виконавчої влади, що стримувала господарську самодіяльність людності, гальмувала природний розвиток держави, до складу якої входили різноманітні за національним складом та господарськими особливостями регіони. Делегати з'їзду підкреслювали, що світова війна наочно демонструвала цілковиту нездатність централізованого апарату у задоволенні найбільш необхідних життєвих потреб людей, повне безладдя на фронті і у тилу.

Ось чому постало нагальне завдання творити гнучкий, швидкий та продуктивний національно-державний апарат, пристосований до місцевих та побутових особливостей людності, що мав швидко упорядкувати загальні, переселенські справи, громадську допомогу і т. ін. А це можливе лише за федеративного устрою держави, заснованого на національних підвалинах, республіканському демократичному ладові.

З'їзд виступив проти всезагальної русифікації народів колишньої царської імперії, за їх право на рідну мову, широкий розвиток самостійних національних культур, відзначив, що в Україні за часів УЦР всі мови стали рівноправними, що мусить бути прикладом для всієї Росії. При цьому російська мова визнавалась за найбільш зрозумілу та загальнодержавну і робився акцент на принципі добровільності встановлення тієї чи іншої мови.

Цікавою здається ініціатива делегатів про перетворення Особливої наради по обласній реформі при Тимчасовому уряді у Раду національностей, яка б захищала інтереси всіх народів Росії. З'їзд також визнав право останніх на скликання краєвих Установчих зборів, які мали визначати своє ставлення до центральних органів федерації та головні принципи внутрішнього автономного ладу. У такому ж ракурсі повинне було вирішуватись і питання про примирення воюючих сторін, яке мало відбуватися на мирній конференції з участю всіх національних меншин або, як їх тоді називали,— «недержавних народів».

В резолюції «Про сучасний момент» знову-таки робився наголос на принципі самовизначення націй і народів, а також на необхідності націоналізації російського війська як передумови збільшення його бойової могутності. Особливістю постанови «Про національно-персональну автономію» було її визначення як «організування націй у публічно-правову спілку, до якої можуть входити всі члени даного народу на всім просторі держави». Така дефініція базувалась на тому, що цілковите територіальне розмежування народів Росії неможливе, що реально існують національні більшості і національні меншини. Обсяг владування і певні форми внутрішньої організації національно-автономної установи мали визначатися національними зборами того чи іншого народу, скликаними на основі всенародного, рівного, безпосереднього, таємного, пропорційного і незалежного від статі голосування. Козацтво при цьому визнавалось «самостійною галуззю між народами Російської республіки, яка утворилась через особливі обставини історичного буття і має всі права на незалежне існування».

Окремі резолюції на з'їзді були прийняті щодо Білорусії, Латвії, Литви. Зокрема, делегати вимагали від Тимчасового уряду надання їм автономії в межах Російської демократичної федеративної республіки, запобігання насильницького поділу їх території у результаті війни, надання права на самовизначення. Особливий акцент робився на подальшій долі Курляндської, Ліфляндської, Вітебської та Сувалкської губерній. Польська партія соціалістична (лівиця) виступила на з'їзді за цілковиту самостійність Польщі і підтримала українську демократію у прагненні до автономії своєї держави.

К

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА. Вихідним пунктом розвитку давньоруської державності були племінні об'єднання східного слов'янства. У Східній Європі таких племінних угруповань «Повість временних літ» зафіксувала близько півтора десятка. Головною формою суспільної організації східних слов'ян напередодні утворення відносно єдиної К. д. були спочатку союзи племен, які поступово трансформувались в племінні князівства. Характер цих утворень співвідноситься з двома історичними періодами: військової демократії та вождизму — проміжного етапу від первісного суспільства до класового. Територіально-політичні утворення східного слов'янства характеризуються сучасною наукою як об'єднання зі сталою територією і зародками державності. Кожне з цих утворень було окремою етносоціальною групою з визначеною територією, властивими їй елементами матеріальної культури, побуту і звичаїв. У межах племінних об'єднань складається інститут спадкоємницької князівської влади, що виконував важливі функції воєнно-політичного керівництва і створював стійкіші політичні утворення.

Наступним етапом у формуванні давньоруської держави було виникнення ранньодержавних об'єднань у дніпровських і приільменських слов'ян, відповідно з центром у Києві та Новгороді. Конфедерація слов'янських і неслов'янських племен, яка виникла у північній частині східнослов'янської ойкумени, увібрала до свого складу землі словен новгородських, кривичів, чуді і мері. Ці племена, як сповіщається у літописі від 859 р., змушені були платити данину варягам, які приходили за нею «із-за моря». Варяги спочатку не мали тут постійних пунктів представництва своєї влади — вони здійснювали лише епізодичні набіги, збираючи данину «від мужа». На початку 60-х рр. IX ст. населення земель північноруської конфедерації відмовило варягам у виплаті данини і спільними зусиллями вигнало їх за море. Однак, звільнившись від зовнішньої експансії, ці племена стали ворогувати між собою. В результаті місцеві правителі, не бажаючи поступатися своїми правами один перед одним, запросили на володарювання ін. групу варягів. Так на новгородському князівському столі утвердилась варязька правляча династія на чолі з князем Рюриком.

Виникнення ранньодержавного об'єднання у дніпровських слов'ян відбувалось в ін. історичних умовах. Область Середнього Подніпров'я була давнім державотворчим осередком. У своєму соціально-економічному, політичному і культурному розвитку вона помітно випереджала ін. східнослов'янські регіони. На зламі VIII—IX ст. тут в результаті внутрішньополітичної консолідації дніпровських слов'ян складається ранньодержавне об'єднання з центром у Києві. Воно стало саме тим територіальним і політичним ядром, навколо якого зростала давньоруська держава. На чолі цього об'єднання стояла місцева, а саме полянська, правляча династія. Територіальні межі «Руської землі» IX ст. включали землі, що згодом, у XII—XIII ст., увійшли до складу Київського, Чернігівського і Переяславського князівств. Первісним територіально-політичним осереддям «Руської землі» було полянське племінне князівство. Ще у 60-х рр. IX ст., коли «Руська земля» вже реально існувала, влада їхніх правителів, як засвідчують літописні джерела, поширювалась лише в межах землі київських полян. Із зміцненням економічної та політичної могутності правителів «Руської землі», що прагнули до поширення свого панування, поступово стиралися особливості і відмінності у матеріальній культурі східних слов'ян, ширилися етногенетичні процеси об'єднавчого характеру. Становлення державності взаємообумовлювало процеси соціально-політичної консолідації середньодніпровських слов'ян. Єдність території «Руської землі» VIII—IX ст. грунтувалась вже не на родоплемінній спільності, а на політичній. Відтак помітне розповсюдження політоніму «Русь» було пов'язано з утвердженням нової етносоціальної та територіальної спільності державного типу.

Об'єднання північного і південного ранньодержавних утворень у Східній Європі стало наступним кроком формування відносно єдиної давньоруської держави з центром у Києві. Як сповіщають літописи, 882 р. на князівському столі у Києві утвердився новгородський князь

Олег з династії Рюриковичів. Олег фізично знищив місцевих правителів — останніх Києвичів, князів Аскольда і Діра, проголосивши Київ «матір'ю градів руських», тобто стольним градом усієї давньоруської держави.

Формування відносно єдиної Київської держави було складним і тривалим процесом. Його внутрішній зміст визначали розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, а його зовнішні ознаки виявлялися насамперед у прагненні Київського державотворчого осередку до підкорення своїй владі окремих східнослов'янських племінних союзів. Джерела, що відбивають події кінця IX — більшої частини X ст., повідомляють, зокрема, про «прилучення» і обкладення даниною племінних союзів древлян, сіверян, радимичів та уличів. Проте тоді племінні князівства східних слов'ян ще продовжували зберігати певну автономію. У містах, що були центрами племінних князівств, сиділи місцеві «велиции» князі, які знаходились у васальній залежності від Києва. Вони сплачували київському уряду данину і залучалися як союзник до участі у зовнішньополітичних акціях Русі. Київські правителі змушені були рахуватися з військово-політичною міццю, на яку спиралася влада племінних князів. Ось чому від імені цього «князя» вони укладають угоди з Візантією, вирішують ін. міжнародні питання. Київська Русь у першій половині X ст. залишалась своєрідною політичною асоціацією «світлих і великих» князів, що перебували «під рукою» у великого князя київського.

Першою серйозною спробою центральної влади обмежити прерогативи місцевої знаті, що феодалізувалась, стали реформи княгині Ольги (945—962 рр.). В результаті організованого нею військового походу на древлян була ліквідована місцева правляча династія на чолі з тамтешнім князем Малом. Після цього запроваджується більш суворий порядок збирання данини, податки стали регламентуватися, визначалися певні місця для стягнення і зберігання данини. Це сприяло зміцненню економічної могутності центральної влади, влаштуванню її опорних пунктів на місцях.

Наступним кроком на шляху підкорення східнослов'янських земель і закріплення їх за династією Рюриковичів була заміна місцевих племінних правителів київськими урядовцями. 969 р. київський князь Святослав Ігоревич вперше призначає своїх намісників до великих міст для управління над прилеглими до них землями. Відтоді практика призначення великокнязівських намісників, якими звичайно були члени правлячої князівської родини, міцно укорінюється у суспільно-політичній практиці К. д.

У кінці X — на початку XI ст. Київська Русь стала централізованою державою з відносно єдиною монархічною формою правління. Поняття єдиновладдя з'являється за правління у Києві синів Святополка Ігоревича — Ярополка та Володимира. Зміни у структурі державної влади виявлялися у зростанні економічної і політичної могутності великого князя, концентрації його влади та поширенні сфери дії централізованого державного апарату примусу у межах всієї території Київської Русі.

Подальший суспільно-економічний розвиток країни, зокрема піднесення землеробства, ремесла та торгівлі, обумовлював зміни в системі її соціальної і політичної структури. В другій половині XI—XII ст. спостерігається пожвавлення процесів формування землеволодіння князів і бояр, збільшується кількість міст, посилюється їх роль як осередків земельної концентрації. В цей час визначаються основні рубежі давньоруських земель-князівств, колективним сюзереном у межах яких виступала місцева феодальна верхівка. Перерозподіл земельної власності, послаблення економічної й політичної могутності центральної влади призводить до ствердження в кінці XI—XII ст. поліцентричної форми державної влади. Залишаючись відносно єдиним державним організмом, Київська Русь являла собою федерацію півтора десятка певною мірою відокремлених феодальних земель-князівств.

Політична структура державної влади в епоху феодальної роздробленості у різних регіонах Київської Русі характеризувалася своїми особливостями. У Київській землі, наприклад, утвердилась колективна форма правління. Київський «стіл» став об'єктом притягання для багатьох давньоруських князів, які розглядали його як спільну загальнодинастичну спадщину. Втім, незважаючи на послаблення могутності центральної влади Київ продовжував відігравати традиційну для нього роль загальнодержавного центру. Натомість відмінною за формою була новгородська модель державного управління: тут склався державно-політичний устрій боярської республіки. У державно-політичній структурі Північно-Східної Русі сильними виявилися позиції князівської авторитарної влади. У суспільно-політичному житті земель Галицько-Волинської Русі періоду феодальної роздробленості велику роль відігравало боярство. Політична влада галицького боярства і його участь у державному управлінні реалізувались через боярську раду.

Поліцентрична структура державного устрою Київської Русі, що склалася, не означала розпаду країни. В умовах феодальної роздробленості зберігались такі основні елементи загальноруської державності, як єдність території, розділеної внутрішніми межами, матеріальної і духовної культури, а також єдине законодавство та система церковної організації. Саме християнська церква залишалась чи не найголовнішою силою, що забезпечувала певну стабільність суспільно-політичного життя давньоруського суспільства та територіальної цілісності країни. Гальмуючи сепаратистські тенденції на місцях, церква об'єктивно перешкоджала визріванню самостійних державних утворень у Східній Європі.

КОМІСІЯ ДЛЯ РОЗРОБКИ СТАТУТУ АВТОНОМНОЇ УКРАЇНИ І НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ. Після оприлюднення І Універсалу Центральна Рада зробила перші практичні кроки до розбудови культурно-національної автономії. На V сесії УЦР 20 червня 1917 р. було обрано комісію для розробки Статуту автономії України у складі М. Левицького (УПСР, голова), М. Шрага (УПСР, секретар), Г. Касьяненка (УСДРП), Б. Бабича (УСДРП), С. Єфремова (УПРД), В. Бойка (УПРД), М. Стасюка (безп.) і О. Чайківського (безп.). Ця комісія на зборах 20, 21, 22, 23 червня запропонувала розширити свою чисельність до 100 чоловік за принципом національно-територіального представництва. Нації, які складали на Україні не менше одного відсотка населення, делегували до комісії одного представника на кожний такий процент, а ті, що мають менше 1%, надсилали по одному представникові за власним бажанням і згодою комісії.

У підсумку склад комісії виявився таким: росіян — 11 чоловік, євреїв — 8, німців — 2, поляків — 2, білорусів — 1, татар — 1, молдаван — 1, чехів — 1, греків — 1, болгар — 1, українців — 71 чоловік. Від росіян мали надіслати по одному представникові російські есери, меншовики, більшовики, кадети, 4 — Ради робітничих і солдатських депутатів, 3 — Київська, Харківська та Одеська ради громадських організацій. 5 місць у рахунок «єврейської квоти» надавалось єврейським соціалістичним партіям і ще 3 — єврейським соціалістичним організаціям. Один з двох поляків обов'язково мав представляти соціалістичну партію. Щодо українців, по 30 чоловік мала обрати з свого складу УЦР, 11 — губернські українські організації (по одному на губернію), 12 — правниче товариство, 5 — фінансові та економічні установи (тобто 1 — українські банки, 2 — Центральний кооперативний комітет, 1 — статистичні організації, 1 — Центральний земельний комітет), 3 — союзи залізничників, 2 — поштово-телеграфні союзи, 1 — Наукове товариство, 1 —

вища школа, 1 — середня школа, 2 — нижча школа, 1 — духовенство, 1 — Чорноморський флот, 1 — Рада військових депутатів, 1 — Генеральний військовий комітет. З 30 членів УЦР по чотири представники мали делегувати всі 6 фракцій УЦР і шість — пленум Центральної Ради персонально.

КОНСЕРВАТИВНИЙ НАПРЯМ В УКРАЇНСЬКІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ. Представниками консервативного напрямку в укр. заруб. історико-політ. науці були В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський та ін. Дослідження цих вчених, які на основі іст. екскурсів обгрунтували теорію державності України, бажаючи тим самим освятити необхідність саме монархічного ладу для України і обгрунтувати його правоправність, оформились у науково завершені концепції вже переважно в еміграції. Укр. консерватори практично повністю відходять від методів і ідей вчених-народників на основі ідей нац. консерватизму.

Вчені консервативного напрямку методологічно використали і трансформували на укр. грунт у побудові своїх концепцій західноєвроп. теорії еліти (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс). Разом з тим В. Липинський еклектично поєднав при обгрунтуванні своєї теорії ідеї польськ. консервативної історико-політ. школи (Й. Шуйський, В. Калинка, С. Тарнавський, В. Яворський), нім. політ. історії (Л. фон Ранке), ранні теорії соціального конфлікту (Л. Гумплович, Ф. Оппенгеймер, Г. Ратценгофер), західноєвроп. раціоналізм кінця XIX ст. (М. Вебер). Концепція С. Томашівського поєднала в собі, окрім впливів М. Драгоманова, В. Липинського і Л. фон Ранке, елементи західноєвроп. прагматично-релятивістської філософії (У. Джемс, О. Шпенглер), італійськ. нац. клерикалізму (Г. Ферреро, Д. Мацціні), теорію циклізму (Р. Віппер). На формуванні концепції В. Кучабського позначилися ідейні впливи його вчителів В. Липинського і Ф. Мейнеке, а також світоглядні позиції С. Томашівського і нім. неополітиків Ф. Ратцеля і Р. Челлена.

Теоретики укр. консервативної держави дотримувалися різних поглядів у питаннях, що стосувалися її майбутньої форми правління (обгрунтовували концепції трудової легітимної (В. Липинський), клерикальної (С. Томашівський), мілітарної (В. Кучабський) монархій), геополітичної орієнтації майбутнього державного будівництва (В. Липинський і В. Кучабський вважали, що його доля буде вирішуватися на Наддніпрянщині, С. Томашівський — на Галичині). Незважаючи на ці відмінності, вчених консервативного напрямку об'єднувало те, що всі вони сповідували однакові критерії іст. оцінки (самостійна самоцільна вартість людини, етнічні засади гідності і честі, ірраціональні впливи, релігійний етос, українська держава з її конкретною формою правління). Основні причини втрати Україною своєї державності вони вбачали у внутрішній слабкості самого укр. народу, підкреслювали особливу роль провідної верстви — еліти. Слідом за вченими-народниками консерватори вважали, що укр. рух є неповторний і має опиратись на свій власний політ. досвід, традиції і історію.

Вчених консервативного напрямку об'єднували три спільні ідеї: 1) критичне ставлення до ліберально-демокр. засад сусп. ладу; 2) визнання домінуючої ролі держави в суспільно-екон. житті; 3) пошуки нових методів організації держ. ладу і сусп. відносин, що спиралося б на представництво усіх класів. Визначаючи ж націю як територіальне згуртування всіх громадян — незалежно від їхньої національності, які проживають на території України,— навколо ідеї укр. державності, вчені-консерватори будували свої позиції на основі дослідження історії монархічних традицій у Галицько-Володимирській (С. Томашівський), козацько-гетьманській (В. Липинський), укр. державах 1917—1920 (В. Кучабський), аналізували причини утворення і занепаду аристократичного ладу в різні періоди укр. історії. На їхню думку, вирішення усіх держ. питань для України можливе лише за умови створення суверенної незалежної держави, де єдиною спільною ознакою для людей різного нац. походження, різних націй і мов стане державна приналежність до України.

КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ. Ще донедавна в офіц. документах та вітчиз. іст. літ-рі укр. заруб. наука, самі постаті вчених-емігрантів, котрі присвятили свої дослідження проблемам вивчення історії і теорії укр. державності, висвітлювались, як правило, в негативному плані. Висвітлення життя і діяльності видатних вчених укр. науки академіків М. Грушевського, С. Дністрянського, С. Рудницького, професорів В. Липинського, С. Томашівського, В. Кучабського, В. Старосольського, С. Шелухіна, О. Ейхельмана та ін. в конкретних іст. умовах і вивільнення при дослідженні їхньої творчості від всіляких догматичних підходів, розкриття мотивів, які лягали в основу тієї чи ін. концепції або проблеми, уявляється нині необхідним і має непересічне значення для становлення цілісної укр. нац. науки.

Укр. вчені-емігранти вирішували цілий комплекс проблем, котрі в умовах партійної монополії на науку не могли стати об'єктом вивчення укр. радян. історіографії. Це насамперед створення різноманітних теорій укр. державності, дослідження іст. етапів її становлення в контексті зовнішньополіт. відносин України з ін. народами і країнами, сутності укр. народу як окремої етнографічно-культ. одиниці, його соціальн., нац. і територ. диференціації, визначення типів ментальності укр. народу і його сусідів, різноманітних можливих форм федерації і найбільш прийнятних і сприятливих для України як незалежної держави зовнішньополіт. блоків в контексті геополітики тощо.

Укр. наук. еміграція складала частину укр. політ. еміграції. Її представники були тією чи ін. мірою причетні до подій 1917—1920 на Україні, брали участь в діяльності Центральної Ради, гетьманського уряду і Директорії. Належність до сфери науки авторів концепцій укр. державності пов'язується не лише з їхнім реальним соціальн. статусом в еміграції, але з їх освітою, походженням і родом занять до революції 1917, а також з наявністю і творчим застосуванням ними у своїх працях методології, що була тоді вже визнана в заруб. і вітчиз. науці. Більшість укр. вчених-емігрантів були професійними істориками, незначна частина — юристами і соціологами. Відсутність укр. державності змушувала усіх їх обгрунтовувати з іст. точки зору на основі екскурсів в історію України невід'ємність права укр. народу на свою власну державність і на цій основі виводити свої теор. політ. концепції, що і визначило, зрештою, вибір. Авторів концепцій державності в укр. заруб. історико-політ. науці об'єднувала та обставина, що всі вони в обгрунтуванні своїх теорій застосовували різноманіт. методи і підходи до аналізу такого складного феномена, як держава.

Творчість укр. вчених, які, перебуваючи в еміграції і осмислюючи різноманіт. форми, що приймала укр. державність в залежності від іст. обставин, мали змогу з позицій різн. політ. ідеологій застосовувати плюралістичні підходи, західноєвроп. і вітчиз. немарксистські наук. методи аналізу, може бути використана при вирішенні тих складних політ. і соціальн. завдань, котрі перетворюються на Україні в сучас. епоху. Незважаючи на дискусійність або застарілість окремих оцінок іст. подій, теорій і концепцій, політ. ідеї М. Грушевського, В. Липинського, С. Дністрянського і ін. вчених, визнання і реабілітація їх на батьківщині як громадян-патріотів і науковців має велике політ., наук. і громадське значення і відзначається актуальністю для сьогодення.

При дослідженні теоретико-методолог. основ. укр. історико-політ. науки варто виходити з констатації двох

засадничих моментів: по-перше, укр. державознавство складає один потік з державознавством рос., польськ. і західноєвроп. (особливо австронім.), оскільки Україна тривалий час входила до складу Росії, Польщі і Австро-Угорщини, і політ. системи цих держав та впроваджена ними системи освіти не могли не вплинути на формування політ. культури авторів концепцій укр. державності; по-друге, укр. вчені-емігранти, які хоч і не відносили свої праці безпосередньо саме до політології як науки, проте якнайширшим чином спирались і використовували у своїй роботі наук. здобутки і методологію, окрім вітчиз., також тих західноєвроп. вчених, яких сучас. заруб. політологія відносить до основоположників політ. науки. Звертає увагу на себе спадкоємність ряду політ. ідей М. Костомарова, В. Антоновича і М. Драгоманова у творчості укр. емігрантів, а також і те нове, що відрізняло концепції останніх від своїх попередників.

З 40-х рр. XIX ст. до революц. подій на Україні в 1917—1920 в укр. історіографії і політології майже безроздільно панував народницький напрям. Вчені, що належали до цього напряму, всю свою увагу звертали на життя трудових мас, побут трудового народу, під яким розуміли в осн. селян. маси, і з особливим інтересом і симпатією відображали народні заворушення, бунти, повстання, революції. Вважаючи народні маси рушійним чинником історії, а інтерес трудового народу єдиним критерієм іст. оцінки, вчені-народники разом з тим ігнорували держ. будівництво укр. народу, ототожнюючи держ. установи з визиском і насильством.

Державницька ідеологія, що відродилася на Україні під час першої світової війни і революц. подій в 1917—1920, знайшла своє відображення в історико-політ. науці. Вчені-державники починають досліджувати саме ті іст. явища, котрі практично ігнорували їх попередники, інакше розуміють сутність іст. процесу і застосовують зовсім ін. критерії іст. оцінки і методол. підходи. Творчість цих вчених розвинулась гол. чином в еміграції внаслідок неможливості розробляти концепції укр. державності ні в Галичині, ні на Наддніпрянській Україні.

Концепції державності України в укр. заруб. історико-політ. науці міжвоєнного періоду обґрунтовували академіки ВУАН М. Грушевський, С. Дністрянський, С. Рудницький, професори В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський, В. Старосольський, О. Ейхельман, Р. Лащенко, С. Шелухін, доцент О. Бочковський.

В цілому за своєю методологією наук. досліджень, політ. переконаннями вчені державницького напрямку не складали єдиної наук. школи, як, напр., школа народницька. Консерватори (В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський) повністю поривають з методами та ідеями вчених-народників і намагаються перебудувати методологію історико-політ. досліджень на основі ідей нац. консерватизму, вважаючи, що без держави немає нації, а є лише народ в його етніч. розумінні. Обгрунтовуючи пріоритет інтересу держави над інтересом нації, вони вважали найбільш сприятливою і придатною формою держ. правління на Україні консервативну монарх. державу. Новонародники стоять на позиціях народництва, але їхня ідеологія вже значно відрізняється від народництва XIX ст. не лише спробою обгрунтувати конкретні концепції держ. будівництва, але і наявністю інтересу до позитивної культ. і держ. творчості укр. нації, етнополіт. характеристик укр. і сусідніх з ним народів (М. Грушевський, Р. Лащенко, С. Шелухін).

Націонал-державники (С. Дністрянський, В. Старосольський, О. Бочковський, С. Рудницький, О. Ейхельман) займають ніби середню позицію між новонародниками і консерваторами, але виразно відмежовуються від обох цих течій, вважаючи основним критерієм іст. оцінки інтерес нації і держави при домінанті пріоритету нації над державою.

КРАХ МАРІОКРАТІЇ П. СКОРОПАДСЬКОГО. У середині грудня 1918 р. закінчилося 230-денне владування у Києві, як думав П. Скоропадський, «української дідичної класократичної трудової монархії». На ділі це був український різновид маріократії. Друга підряд у XX ст. спроба створити незалежну державу Україна закінчилася невдачею. Останні дні гетьманату характеризувались не лише бурхливими подіями на міжнародній арені, пов'язаними з беззастережною капітуляцією Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини, розваленням Габсбурзької імперії і виникненням на її уламках нових державних утворень, революцією і поваленням монархії у Німеччині, посиленням силового тиску на Україну з боку США і Антанти, активізацією білогвардійщини, відродженням насильницьких прагнень з боку більшовиків, агресивними діями Польщі і Румунії на західноукраїнських землях, прямим вторгненням англо-французького флоту у Причорномор'я.

Значні зрушення відбувались і у внутрішньому житті України. У першу чергу, вони обумовлені переходом у рішучий наступ всіх опозиційних гетьманському режиму сил, більша частина яких об'єднувалась навколо створеного ще наприкінці травня Українського національно-державного союзу, що через два місяці перетворився на Український національний союз (УНС). Першим його головою став А. Ніковський, другим — В. Винниченко.

УНС поступово перетворювався у досить монолітний блок УСДРП, яка першою почала набирати силу після поразки Центральної Ради, втративши лише частину своїх членів, що відкололись під назвою УСДРП (лівих) і примкнули до більшовиків; Центральної фракції українських соціалістів-демократів (так стала з'липня іменуватися УПСР, яка ледь-ледь не розвалилася внаслідок відходу від активної політичної діяльності М. Грушевського і ряду ін. лідерів, переходу її членів у травні до лав боротьбистів та політичної апатії надмірно роздутих раніше її місцевих організацій); УПСС (УНП), як почали іменувати партію соціалістів-самостійників після входження до їх лав членів Української народної партії і УПСФ, гасла якої про безбуржуазність і безкласовість української нації знову знаходили багато прихильників.

Слід нагадати, що лише за названими політичними силами стояло за доби УНР майже дві третини населення України, що відносилось до категорій робітників або дрібної буржуазії міста і села, яка існувала виключно чи переважно за рахунок власної праці (трудящі селяни, дрібні торгівці, ремісники, кустарі тощо). Звичайно, далеко не всі вони при гетьманатові забули про свої політичні симпатії. До цього слід додати, що до блоку УНС поступово увійшли або активно співробітничали з ним ще більше десяти партій і громадських об'єднань. Це стосується багатьох боротьбистів, членів Української партії лівих соціалістів-революціонерів, що вийшла на політичну арену у вересні, і навіть УДХП, яка на перших порах була головним політичним опертям режиму.

Якщо у Москві і Петербурзі діяльність «Правого центру» агонізувала (у травні—червні на його грунті виник «Національний центр» на чолі з антантофілами П. Рябушинським, Д. Сироткіним, Д. Шиповим та ін.), то на Україні хлібороби-власники панували аж до грудня. Але багато членів УДХП (у їх числі був і М. Міхновський) особливо після фактичного проголошення П. Скоропадським федерації з Росією почали проявляти невдоволення урядом гетьмана і налагоджувати стосунки з УНС.

Прибічники режиму спробували і активізуватись, і гуртуватись навколо гетьмана. 18—20 липня 1918 р. у Києві зібрався з'їзд Українських консервативних діячів. Але, судячи з документів, він був не чисельний і впливу на подальші події майже не справив. Хлібороби-власники теж проводили свої загальноукраїнські, губернські та повітові з'їзди. Останній раз вони влаштували зібрання у Києві 6 листопада, коли розпочався вже ланцюг ого-

лошень станів надзвичайної охорони та військових станів по всій Україні, і повернення до старих порядків практично вже було неможливим.

Опозиція ж, навпаки, час від часу поступово зміцнювала свої сили. На політичну арену спробували виходити нові партії. Серед них — Українська народна республіканська партія, програма якої передбачала створення на Україні демократичного ладу з обраним на три роки на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування, незалежно від статі, віри і національної приналежності парламентом (Державна рада), який мав зосередити законодавчу владу. Виконавча влада, на думку авторів програми, мала належати президентові, обраному на 4 роки спеціально скликаним для цієї мети Національним конгресом, і Раді міністрів. Від адміністративної відокремлювалась судова влада, яка зосереджувалась би у незмінних і незалежних судах — мирових і касаційних. Смертна кара скасовувалась. Місцеве самоврядування також мало засновуватись на демократичних засадах. У програмі передбачались широкі права і свободи українського громадянина, організація регулярного війська, гарантії розвитку освіти, науки і культури, державність української мови, автономія вищої школи, автокефальність церкви, колективне і приватне землеволодіння тощо.

Разом з В. Винниченком, А. Ніковським та ін. діячами опозиції активізував протигетьманську діяльність і С. Петлюра, який ще в квітні кинув військові справи і зайняв суто цивільну посаду голови Київського губернського земства. Кілька раз майбутній Головний отаман зустрічався з П. Скоропадським, висловлював вимоги припинення свавілля, забезпечення селян землею і т. ін. Влітку С. Петлюра створив і очолив Всеукраїнський союз земств, а 16 червня разом з В. Савченком-Більським, А. Новаком, В. Ковтуненком, О. Саліковським, В. Прокоповичем, К. Мацієвичем та ін. демократичними діячами влаштував у Києві Всеукраїнський земський з'їзд, який перетворився в арену найгострішої критики режиму.

Врешті-решт П. Скоропадський не витримав і після численних донесень Державної варти 12 липня кинув В. Винниченка і С. Петлюру до в'язниці. Перший перебував за гратами недовго, а С. Петлюра — майже 4 місяці. Члени УНС, особливо, за свідченням освідомителів з таємної розвідки, соціалісти-революціонери, гуртували селян, накопичували зброю, вели антигетьманську пропаганду серед німецьких і австрійських вояк, старшин і козаків Запорізького корпусу, січових стрільців, залізничників і готувались до боротьби проти режиму всіма засобами, включаючи терор.

І хоч П. Скоропадський у жовтні заборонив діяльність опозиції, все-таки під тиском УНС він провів першу реорганізацію уряду і ввів до його складу О. Лотоцького, М. Славінського і П. Стебницького — своїх політичних супротивників. Але зупинити повстанців вже було неможливо. 30 жовтня УНС організував Повстанський оперативний штаб на чолі з одним з улюбленців гетьмана отаманом Полтавського корпусу генералом О. Осецьким, який швидко домовився з Німецькою революційною військовою владою про невтручання німців у боротьбу Директорії з режимом.

Відразу після цього та оголошення гетьманом стану надзвичайної охорони на Волині, в Одесі, військового стану на Катеринославщині, Херсонщині, Поділлі, Таврії, в Миколаєві, на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, дострокового призову новобранців до армії та капітуляції Німеччини керівне ядро УНС в ніч з 13 на 14 листопада створили Директорію Української Народної Республіки у складі провідних діячів Центральної ради і УСДРП В. Винниченка (голова), С. Петлюри, члена ЦК УПСР, проректора КДУУ, декана фізико-математичного факультету університету Ф. Швеця та одного з керівників УПСС (УНП) київського адвоката П. Андрієвського. Згодом до складу Директорії увійшов і один безпартійний. Ним став директор комерційно-експлуатаційного департаменту міністерства шляхів уряду П. Скоропадського, голова Всеукраїнської спілки залізничників А. Макаренко. Водночас з виникненням Директорії у самому Києві розпочала підпільну діяльність Рада комісарів на чолі з В. Чеховським, яка ставила головною метою захоплення гетьманських міністерств.

На цей час у розпорядженні Директорії були вже й збройні сили, ядром яких став «Перший полк січових стрільців», створений у серпні за особистим дозволом гетьмана з колишнього «Галицько-Буковинського куреня січових стрільців» (згодом «Першого куреня січових стрільців») під проводом Є. Коновальця. Сам П. Скоропадський відправив січових стрільців на переформування під Білу Церкву, де Коновалець і знайшов спільну мову з керівництвом Директорії, особливо С. Петлюрою. Треба підкреслити, що Директорія розташовувалась у штаб-квартирі січовиків, а Коновалець доклав багато зусиль, щоб ввести до її складу Петлюру, але самому йому не вдалося пробитись до керівного ядра.

18 листопада війська Директорії чисельністю майже 5 тис. чоловік виступили на Київ. Підтримували їх у той час і більшовики, які згодом, за спогадами Д. Дорошенка, і обеззброїли особисту охорону гетьмана. Проте головні більшовицькі сили накопичувались ще з вересня у «нейтральній зоні», тобто у смузі між кордонами Росії й України завширшки 10—40 км, головним чином на території від станції Унечі до м. Льгова. Тут з повстанських і партизанських загонів під командуванням М. Кропив'янського та В. Ауссема почали формуватися Перша й Друга повстанські дивізії, до складу яких з самого початку входили бойові з'єднання В. Примакова, М. Щорса, В. Боженка та ін. визначних більшовицьких полководців. 21 листопада вони розпочали наступ, у ході якого за кілька днів оволоділи Рильським, Стародубом та деякими ін. населеними пунктами. 30 листопада на базі цих двох дивізій, які незабаром отримали назви Першої та Другої українських дивізій, Тимчасовий робітничо-селянський уряд створив Українську радянську армію під командуванням А. Антонова-Овсієнка. На посадах начдивів замість Кропив'янського і Ауссема з'явились І. Локатош та Н. Бобирьов. Але бойові дії з їх боку на деякий час припинились. Та саме у цей час розпочала свою діяльність Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і службовими злочинами (ВУЧК) на чолі з І. Шварцом.

Як бачимо, у другій половині листопада смертельна загроза Київському режимові насувалась водночас з південного заходу і північного сходу. Та цього замало: по всій Україні покотилась хвиля збройних виступів народу проти окупантів і їх ставлеників у Києві. Ще у травні початок такій боротьбі поклали загони Н. Махна, який у той час навіть не знав української мови, та селяни Золотоніського повіту і Канізької, Володимирівської і Панчівської волостей Єлизаветградського повіту.

Незважаючи на жорстоке придушення останнього виступу (60 чоловік було розстріляно і 8 повішено на крилах вітряка), через кілька днів спалахнуло величезне повстання селян прямо під боком у центральної влади, у якому значну роль відіграли більшовики М. Врублевський (колишній член УЦР), М. Петренко та В. Баляс. 3 червня озброєні мешканці містечка Лисянки Звенигородського повіту на Київщині розбили гетьманську сотню і німецький каральний загін. До них приєднались селяни Тарасівки, Кирилівки, Козацького, Стецівки, Гусакового, Водянки з гвинтівками та кулеметами, і кількість повстанців досягала 15 тис. чоловік. Перед такою силою німецький батальйон і гетьманський гарнізон у Звенигороді здались без бою 9 червня. У повіті розпочалась мобілізація чоловіків віком від 18 до 35 років.

Приклад сусідів 8 червня наслідували селяни Тара-

щанського повіту. Тут все розпочалось з села Стрижевка, де зосередились майже 4 тис. повстанців. 12 червня вони вигнали німців і гетьманців з Таращі. До зброї встали селяни Янишівки, Жашківа, Плоского, П'ятигір, Гострої Могили, Луки, Ольшаниць, Ставищ, а згодом полум'я повстання перекинулось на Васильківський, Бердичівський, Канівський, Київський, Сквирський, Уманський повіти Київщини і на сусідні губернії. У липні сили патріотів налічували вже майже 40 тис. бійців, 200 кулеметів, 12 гармат. Три дивізії окупантів і гетьманців нічого не могли вдіяти проти повсталих селян, які розбились на маневрені загони (по 1,5—2 тис. бійців) і перейшли на партизанську тактику. До серпня вони тероризували ворога, а на початку вересня організовано пробились у «нейтральну зону», де й склали найбільш досвідчену частину Першої і Другої повстанських українських дивізій.

У липні—серпні всю Україну сколихнув страйк залізничників. У цей же час селяни Старокостянтинівського повіту на Волині, Маріупольського на Катеринославщині, Сквирського — на Київщині, Ніжинського і Борзнянського — на Чернігівщині, Ямпільського і Могилівського — на Поділлі громили поміщицькі маєтки і загони Державної варти. Згодом зі зброєю в руках проти окупантів і гетьманщини виступили мешканці Сарн, Лунінця, Овруча, Пінська, Домбровиць, Летичева, Проскурова, Ізюмського повіту. Звернемо увагу й на те, що інколи повстанців проти гетьманщини підтримували і окупаційні війська. Так склалося у серпні у Могилівському повіті Подільської губернії, де до озброєних селян приєднався 20-й австрійський полк, що складався головним чином з мешканців Східної Галичини.

Словом, українська земля горіла під ногами не тільки німців і австріяк, а й гетьманського режиму. Обкладений з усіх боків, наче ведмідь у берлозі, гетьман у відчаї оголосив стан надзвичайної охорони або військовий стан на всій території своєї держави, розпочав достроковий призов до війська юнаків і майже дідусів з запасу, офіцерів і унтер-офіцерів колишньої російської армії, фактично скасував самостійність України, сподіваючись на підтримку білогвардійців, дозволив їм формувати у Києві Астраханську армію і Київську офіцерську добровольчу дружину, метушливо реорганізовував уряд.

Все це не могло не викликати обурення українських громадян, особливо молоді. 15 листопада перед університетом по вул. Володимирській зібрався приблизно двотисячний мітинг київських студентів, одним з організаторів якого був Олександр Довженко. Після декількох виступів ораторів молодь висипала на вулицю і під антигетьманськими, антибілогвардійськими та пробільшовицькими гаслами пішла в бік Педагогічного музею. Але вже через сотню-дві метрів їх зустріли озброєні загони Державної варти й добровольчих дружин і відкрили вогонь по юнаках і дівчатах. Було вбито 8 і поранено 12 студентів. Судячи з того, що серед жертв — переважна більшість євреїв, можна зробити висновок, що і у числі демонстрантів спостерігалось таке ж співвідношення. Підвищена активність єврейської молоді пояснюється зростанням насильства щодо єврейського населення Києва у цей період, безладдя і анархії у місті, а також її прихильністю до більшовицьких гасел.

Отримавши звістку про початок наступу з Білої Церкви, гетьман оголосив всю територію України театром воєнних дій, і, зважаючи на те, що багнети окупантів, на яких тримався режим, зламались, а допомога йому з боку російських формувань козацтва і окремих зразково-інструкторських частин, які поки що існували лише в уяві гетьмана, і українських корпусів, що являли собою більше натовп озброєних людей, ніж організоване воїнство, і Державної варти, і добровольчих дружин була дуже ненадійною, П. Скоропадський 19 листопада звернувся у відчаї до сил, завдяки яким він прийшов до влади. Йдеться про грамоту до громадян-хліборобів з закликом створити «хліборобську озброєну силу у противагу розбишакам та більшовикам». Гетьман обіцяв негайно надати зброю спілкам хліборобів «для знищення ворогів порядку, заспокоєння села і захисту маєтків». Та, як зазначалось, хліборобська партія вже розкололась.

Не виправдали сподівань гетьмана ні дідичі, ні німці, ні білогвардійці, ні власні козаки. Невеличке військо Директорії слідом за Білою Церквою оволоділо Фастовом, а 18 листопада розгромило відбірні частини гетьмана з білих офіцерів та сердюків між Мотовилівкою і Васильковим. Вже наступного дня на бік В. Винниченка перейшли залишки Сердюцької дивізії, на яку П. Скоропадський покладав великі надії, а російські білогвардійці тікали хто куди. 20 листопада розпочалась облога Києва.

Тут треба підкреслити, що, незважаючи на вкрай тяжке становище режиму, Кабінет міністрів і в останні тижні свого існування ухвалив чимало постанов, спрямованих не лише на організацію збройного опору повстанцям, а й на поліпшення економічного стану України, соціальний захист людей, національно-культурну розбудову держави і демократизацію державного устрою. Досить нагадати про низку рішень щодо започаткування Української академії наук, прийнятих у другій половині листопада — першій половині грудня, постанови про розробку законів про вибори до Українського сейму, про заснування Державного симфонічного оркестру ім. М. В. Лисенка, про створення Поліської і Таврійської округ та управління сільськими місцевостями, про асигнування у розпорядження міністра шляхів 500 тис. крб. на відновлення транспорту, про боротьбу з пошестями на залізницях, про поліпшення стану біженців, про виділення 15 млн. крб. на купівлю шмаровочних масел, про встановлення штатів тюремних інспекцій, про підвищення посадових окладів державних службовців, про випуск короткострокових зобов'язань Державної скарбниці, про поліпшення соціального страхування, про відновлення роботи Київських думи і управи, про асигнування 15 тис. крб. приватній гімназії княгині Волконської, 100 тис. крб.— Київському благодійному фондові, 100 тис. крб.— державним закладам освіти та 250 тис. крб.— органам місцевого самоврядування на утримання бірж праці тощо. Та, звичайно, головним у ті тривожні дні були рішення про зміцнення силових структур Української держави. Понад 5 млн. крб. було асигновано особисто гетьману на «видатки, що не належать до оголошення».

Заклопотані власними проблемами, кинули гетьмана напризволяще у цей час німці і австріяки. Останньою його надією залишались країни Антанти, вторгнення яких на південь України він гаряче підтримав. Але й вони не виправдали сподівання Києва.

Тут слід сказати, що, як і більшовики, у листопаді—грудні члени Директорії підтримували жваві контакти з німецьким і австро-угорським окупаційним режимом. Під впливом революційних подій у своїх країнах, агітації, відчуття безнадійності свого становища німецькі війська знаходили спільну мову і з Тимчасовим урядом Радянської України, і з Білою Церквою. За попередньою домовленістю вони здавали і тим, і іншим міста, населені пункти, зброю, боєприпаси, військове знаряддя, а взамін вимагали лише одного — безперешкодного пропуску їх додому.

Держави Згоди спочатку ставились до Директорії не зовсім прихильно і думали залишити у Києві уряд гетьмана, який весь час через своїх представників на нараді у Яссах запевняв можливих нових хазяїв про свою відданість їм та ідеї відновлення єдиної і неподільної Росії. Під тиском Антанти війська Директорії наприкінці листопада — початку грудня навіть припинили просування на Київ та взяли зобов'язання перебувати на відстані не ближче 20 км від центру міста до прибуття представників Англії і Румунії.

Першими на плідні контакти з Директорією пішли США. Під час переговорів з делегацією УНС у Яссах, яка прибула туди вже після окупації Англією і Францією Причорномор'я, вони визнали виключне право саме Директорії на створення самостійної УНР. Під впливом США Антанта протягом кількох днів зрозуміла збанкрутілість режиму П. Скоропадського і вже на початку грудня підписала низку угод про передачу Одеси, Миколаєва, інших міст українського Причорномор'я, зайнятих інтервентами, під формальну владу Директорії. За прикладом держав Згоди таку ж саму акцію стосовно Києва здійснило і німецьке командування 12 грудня у Фастові. Іншими словами, Директорія була де-факто визнана великими країнами ще до приходу до влади у Києві.

Останньою відчайдушною спробою гетьмана врятуватись стало опублікування 5 грудня закону про термінову мобілізацію всього населення чоловічої статі, здатного носити зброю, на захист Києва. Та й вона закінчилась повним провалом. П. Скоропадському нічого не залишалось, як, зважаючи на те, що «Бог не дав йому сили впродовж семи з половиною місяців вивести край з того тяжкого становища, у якому він був», зректися влади на користь свого уряду, а останній передав її Директорії, яка відразу оголосила Скоропадського поза законом, а його майно конфіскувала. 14 грудня збройні сили Директорії захопили Київ, а відповідна Декларація знову оголосила УНР республікою робітництва і селянства.

Підсумовуючи висловлене, треба підкреслити, що за доби гетьманату був апробований ще один шлях розбудови незалежної України. Найвищі досягнення цього періоду — це: 1) визнання де-юре і де-факто суверенітету України з боку майже двох десятків країн, у тому числі РРФСР; 2) налагодження мирних стосунків і переговорів з Росією; 3) набуття досвіду організації роботи державного апарату; 4) спроба реформування вищих органів судової влади в уособленні Державного сенату; 5) створення по суті нових органів охорони правопорядку у вигляді добровольчих дружин або шляхом з'єднання поліцейських і жандармських функцій у єдиному органі — Державній варті; 6) практичні кроки по відродженню козацьких традицій; 7) розробка Статуту військової повинності і деякий досвід організації національної гвардії, зразкових військових частин; 8) творення центрів підготовки кадрів для армії від юнацьких і гардемаринських шкіл до Військової академії; 9) ухвалення першого в історії України закону про громадянство; 10) досвід жорсткого державного регулювання фінансової системи, промисловості, транспорту, торгівлі, зв'язку, сільського господарства в умовах гострої економічної кризи; 11) налагодження чіткої кордонної і митної служб; 12) подальші кроки по українізації народної освіти і підвищенню авторитету державної української мови; 13) піклування про розвиток науки, заснування УАН і деяких нових наукових видань; 14) значне розширення мережі вищої школи, відкриття Київського державного українського університету, Кам'янець-Подільського державного українського університету, Катеринославського університету, Одеського політехнічного, Київського архітектурного, Київського клінічного, Київського вищого технічного, Одеського сільськогосподарського інститутів; 15) надання свіжого імпульсу театральному життю на Україні, створення Державного народного театру, Державного драматичного театру, Молодіжного драматичного театру, Російського драматичного театрального колективу, Залізничного театру, Херсонського українського драматичного театру, Драматичної консерваторії, Державної драматичної школи, режисерсько-інструкторських курсів; 16) суттєвий внесок у розвиток національної музичної культури, поповнення її Музично-драматичним інститутом ім. М. Лисенка, Першою народною оперою у Харкові, Першою дитячою оперою, Першим українським національним хором, Державним симфонічним оркестром ім. М. Лисенка, Музично-педагогічним інститутом, Державною капелою бандуристів, Ансамблем бандуристів Г. Хоткевича, Київським концертним бюро; 17) заснування нових бібліотечних і музейних закладів — Національної бібліотеки, Черкаського краєзнавчого музею, Музею церковно-історичної та археологічної громади; 18) гуртування літераторів і художників навколо нових спеціальних видань «Літературно-критичний альманах», «Універсальний журнал», «Театральная жизнь», літературно-художніх груп «Музагет» і «Боротьба», нових художніх студій, шкіл і училищ; 18) підвищення авторитету православної церкви, надання її статусу Екзархату і автономії у складі РПЦ; 19) створення досить широкої мережі посольств Української держави, генеральних консульств, консульств і консульських агенств; 20) народження Українського товариства Червоного Хреста; 21) ухвалення статуту Державного видавництва тощо.

Причини швидкого повалення режиму П. Скоропадського досить повно викладені у зверненні голови Директорії УНР В. Винниченка та її членів С. Петлюри, Ф. Швеця, П. Андрієвського до громадянства України 15 листопада. «Генерал російської служби П. Скоропадський, — говорилось у цьому документі,— порозумівшись у квітні 1918 р. з німецькими генералами, штиками німецьких — тоді ще невільних, підлеглих їм солдатів, назвавшись гетьманом, захопив владу на Україні і скасував Українську Народну Республіку. З того моменту зачались нищення всіх народних прав та нечувані знущання над демократією України колишніх жандармів і поліцаїв старого царського ладу. Класова помста поміщиків та буржуазії дійшла до такої міри, якої не знав і царський режим! І що більше панування генерала-гетьмана посувало Україну до єдиної неділимої Росії, то лютіше, одвертіше і цинічніше ставало попирання прав народу і глузування пануючих класів над всіма здобутками революції, як політико-соціальними, так і національними. Останнім зрадницьким актом генерала-гетьмана П. Скоропадського про скасування самостійності Української держави український народ віддається остаточно на поталу поміщицько-бюрократичній реакції, на цілковите національне поневолення... Генерал Павло Скоропадський є насильник і узурпатор народної влади. Все правительство його як протинародне, протинаціональне оповіщаємо недійсним. Пропонуємо генералу П. Скоропадському і його міністрам залишити обманом і насильством захоплені ним урядові посади. В ім'я спокою, порядку в Республіці пропонуємо зробити це негайно, без пролиття крові».

У зверненні досить чітко виокремлюються кілька головних причин краху гетьманату: а) маріократичний монархістський характер режиму, який не був сприйнятий українським народом; б) помилкова ставка П. Скоропадського лише на клас багатіїв і на приватну власність як основу цивілізації; в) попрання прав людини і прав народу; г) скасування самостійності України. До цього можна додати і найгострішу економічну кризу, яка дісталась режиму у спадщину від Центральної Ради; невирішеність аграрного питання, яке ще більш поглибив сам гетьманат; розлюченість селянства жорстокою продрозверсткою, застосованою режимом і окупантами; численні страйки залізничників, металістів, шахтарів, друкарів у містах; збройну боротьбу проти гетьманату на селі; підривну діяльність Москви та українських більшовиків; повне несприйняття режиму з боку головних політичних партій України, УНС і Директорії; не лише поразку, а й зрадництво Скоропадського з боку його німецьких союзників; відсутність підтримки з боку держав-переможниць Антанти і США; більш ніж прохолодне ставлення до гетьмана керівників білогвардійщини, які все ж вважали його сепаратистом; відсутність політичного досвіду та політичної гнучкості у самого диктатора і його уряду; провалення спроби поєднати великі традиції козаччини

з консервативним поміщицько-монархічним ладом; москвофільські настрої значної частини інтелігенції України.

Узагальнюючою причиною невдачі П. Скоропадського, на наш погляд, є принесення інтересів народу у жертву інтересам держави і усоблення останніх у власних інтересах провідників режиму. Все це призвело до того, що у гетьмана наприкінці року не залишилось жодного союзника, а проти нього виступили всі: українські демократи, українські більшовики, російські більшовики, білогвардійці, робітники, селяни, молодь, німці, Антанта. Одним словом, народ України не сприйняв ані першу досить незграбну спробу відродити українську державність з боку націонал-демократів, ані другу таку спробу з боку дідичів-монархістів. Після повалення режиму розпочалась третя у XX ст. спроба розбудови незалежної України.

КРИМ І КРИМСЬКЕ ПИТАННЯ ПІСЛЯ ЛЮТНЕВОЇ (1917 р.) РЕВОЛЮЦІЇ. Півострів виявився у центрі уваги чотирьох ворогуючих сил: 1) кримсько-татарських, що прагнули до автономії і незалежності; 2) російських, що намагались залишити Крим у складі Російської імперії; 3) більшовицьких, що раз за разом насаджували тут радянську владу; 4) українських, що вимагали приєднання Криму до автономної, а згодом і незалежної України. На жаль, остання течія виявилась найслабкішою з числа перерахованих. Голова УЦР М. Грушевський у 1917 р. неодноразово майже категорично відмовлявся від Криму. А між тим тут 20 листопада відбувся губернський з'їзд революційних і національних організацій, який обрав Раду народних представників як краєвий орган влади. До неї увійшли росіяни, татари і українці. Керувала Радою президія у складі 10 чоловік, в т. ч. 2 українці. Губернський комісаріат на чолі з комісаром Біанкі скасовувався, а його місце зайняв колегіальний комісаріат з трьох представників: від вказаного з'їзду, від муніципалітету і від татар. У Сімферопольському, Євпаторійському, Ялтинському, Перекопському і Феодосійському повітах нові органи порядкували самостійно, а щодо Дніпровського, Мелітопольського і Бердянського повітів брались зобов'язання порозуміння з УНР.

13 грудня завершились Татарські кримські установчі збори (Курултай), які проголосили Курултай парламентом на один рік, утворення національного уряду і штабу кримських військ, у якому вплив більшовиків майже не відчувався. Татарський уряд працював у згоді з Радою народних представників. Він, зокрема, не визнавав право петроградської РНК на ведення переговорів з німцями і послав, як і УЦР, до Брест-Литовського власну делегацію. Вища виконавча влада у Бахчисараї іменувалась Директорією. Цей пантюркістський уряд складався з керівників татарської націоналістичної партії «Міллі-фірка». Очолював Директорію Ч. Челебієв, який водночас тримав ще й портфель директора юстиції, а з січня 1918 р.— директор закордонних і військових справ Д. Сайдамет. Існував і татарський штаб кримських військ, під проводом якого 13 січня татарська кіннота захопила навіть Севастополь, але наступного дня її вщент розбили червоногвардійці і до того ж завдали ще однієї відчутної поразки татарам під Сімферополем. Д. Сайдамет втік до Туреччини, а Крим опинився у руках більшовиків, які у березні проголосили тут Радянську соціалістичну республіку Тавриди у складі РРФСР. Причому за декретом від 19 березня її територія мала охоплювати і Дніпровський, Мелітопольський та Бердянський повіти, а за декретом від 21 березня — лише півострів. Та вже через кілька днів (на початку квітня) німецькі війська, підтримувані з'єднаннями Центральної Ради під командуванням О. Натієва та П. Болбочана, розпочали наступ на Крим. 24—25 квітня вони вступили до Сімферополя і Бахчисараю.

У ці ж дні Шуро представників мусульманських громадських організацій по звільненню Криму, зібравшись у Одесі, висловила рішучий протест УНР з приводу фактичного приєднання Криму до України і поведінки отамана оборони півострова, командуючого Севастопольською фортецею з правами командуючого Чорноморським флотом у військовий час капітана II рангу Місникова, який наказав підняти українські прапори не лише на кораблях, а й на всьому узбережжі, проголосив розбійницьким будь-який збройний виступ проти УНР.

Шуро трактував ці дії як позбавлення татар права на самовизначення, відхід Центральної Ради від проголошеного у універсалах та ін. документах курсу на незалежність Криму і вимагав не розповсюджувати владу уряду УНР на територію півострова, зняти українські прапори на узбережжі. У цей же день до Сімферополя за дорученням міністерства внутрішніх справ УНР прибув член Центральної Ради Я. Христич з метою заснування там філіалу українського інформаційного бюро і Комісаріату у справах громадян України. Але справжніми хазяями тут виявились німці на чолі з генералом Кошем, що мріяв зробити з Криму для Німеччини «другу Ніццу».

До того ж через чотири дні владу у Києві захопив П. Скоропадський. Спочатку гетьманат, як і Центральна Рада, не вважав Крим територією України. Але якщо М. Грушевський неодноразово категорично відмовлявся від півострова, то окремі документи уряду Української держави натякають на протилежне. Так, 10 червня Рада міністрів прийняла ухвалу про надання у розпорядження міністра морських справ 1 млн. крб. на відбудову Севастопольського порту та утримання портової адміністрації і шпиталів. Та все ж на півострові під пильним оком німецьких патронів «хазяйнував» у травні—листопаді 1918 р. Кримський крайовий уряд, який силами окупантів і татарських націоналістів розгромив Радянську соціалістичну республіку Тавриди і розстріляв голову її Раднаркому А. Слуцького, наркома внутрішніх справ С. Новосельського, наркома фінансів О. Коляденка та ін.

Про «суверенітет» крайового уряду свідчить те, що 18 травня прем'єр-міністром Курултай обрав відомого пантюркіста Д. Сайдамета, але він не був затверджений німецьким командуванням, а очолив уряд теж відомий татарський націоналіст генерал М. Сулькевич, який водночас став ще й міністром внутрішніх і військових справ. Д. Сайдамету довелось задовольнитись портфелем міністра закордонних справ. До складу уряду увійшли і октябристи: граф В. Татіщев, В. Налбандов та ін. Німеччина прийняла делегацію Кримського крайового уряду у Берліні навіть перед візитом П. Скоропадського — у липні 1918 р. Саме тоді на прохання татарів розпочалась підготовка до створення Кримського ханства під егідою Німеччини і Туреччини.

Щодо згаданого вище протесту Шуро на адресу УНР, то його було розглянуто у міністерстві закордонних справ Української держави 16 травня 1918 р. На засіданні висловлювались різні думки, узагальнені найяскравіше у виступі І. Кістяковського: 1) нота Шуро дипломатичного значення не має, позаяк вона викладена не державною владою, а приватними особами; 2) Крим дає можливість Україні домінувати на півночі Чорного моря, охороняти українські порти, а Керченська протока відіграє роль другого Босфору; 3) Німеччина повинна взяти до уваги утворення на сході буферних держав, лояльних до неї; 4) без Бессарабії і Холмщини Україна може існувати, без Криму — ні, бо вона буде відкинута на схід і північ в обійми Москви; 5) треба шукати порозуміння, у першу чергу, з Курултаєм з метою створення федерації України й Криму.

У архівах зберігається чимало аналітичних документів щодо Криму, які готувались за дорученням різних відомств Української держави. Особливий інтерес являє матеріал «Значення Криму для України», підготовлений

головою оперативного відділу Генерального штабу полковником Є. Мишковським. У ньому дається історичний нарис заселення Криму, починаючи з VI ст. до нової ери, висвітлюється боротьба орди з Росією, підкреслюється визначна роль українських козаків у російських походах на Крим у XV—XVIII ст., характеризується географічне становище, склад населення, сільське господарство, промисловість, торгівля, стратегічне значення Криму для України.

Але автор документа (мабуть, несвідомо) при аналізові допустив ряд суттєвих помилок як історичного характеру, так і при підрахунках. Скажімо, він наводить цікаві дані про склад населення Криму на той час: з 771 тис. його мешканців, там налічувалось 294,3 тис. татар, 180,8 тис. росіян, 64,4 тис. українців, 56,8 тис. німців, 17,1 тис. греків, 8,3 тис. вірмен, 7,4 тис. болгар тощо. У процентному відношенні це складає відповідно 38,1%, 23,3%, 8,3%, 7,4%, 2,2%, 1,1% та 0,95%. Але у підрахунках автора кількість татар зменшується до 35,5%, німців — до 5,8%, а росіян збільшується до 32,9%, українців — до 12,4%, греків — до 3,1%.

Укладач документа підкреслює презирливе ставлення німців і болгар до татарів, росіян і українців, росіян — до татар, а всіх разом — до євреїв. У той же час відзначається потяг татар до українців. Він досить невисоко оцінює господарське значення Криму для України, а стратегічне становище півострова, зокрема і Чорного моря, у цілому визнає як «мізерне» і для наступу, і для оборони. На його погляд, захоплення Криму будь-ким з ворогів України нічогісінько їм би не принесло, бо жодна з її життєвих артерій не була б перерізаною. Та все ж таки, як підкреслює голова оперативного відділу, Крим потрібен Україні, по-перше, для базування флоту, подруге, для дислокування сухопутних сил у випадку бойових наступальних дій проти Туреччини, Болгарії або Румунії, по-третє, для охорони інтересів торговельного флоту, по-четверте, для контролю над входом до Азовського моря, по-п'яте, для подальшої колонізації півострова, по-шосте, для лікування хворих на туберкульоз. На думку автора, щоб забезпечити вирішення названих питань, Україна повинна тримати у Криму невеликий флот, одну козачу дивізію (штаб і один її полк — у Сімферополі, один полк — у Феодосії і 2 полки та артилерійський дивізіон — у Керчі), одну піхотну дивізію у Севастополі. Він висловлюється також за надання дозволу на формування одного татарського піхотного полку у Севастополі і одного татарського кінного полку у Сімферополі.

В інших аналітичних документах по Криму підкреслювалась орієнтація місцевого населення незалежно від національності переважно на Україну, частини татар, особливо духовенства,— на Туреччину, повна відсутність потягу до Німеччини, необхідність скликання Кримських установчих зборів, найприязніше ставлення німецького військового командування до гетьманського режиму, необхідність встановлення федеративних стосунків Криму й Української держави.

Та у цілому плідних стосунків з татарським націоналістичним Кримським крайовим урядом, створеним під егідою німецьких окупантів 25 червня 1918 р. у Сімферополі, П. Скоропадському встановити не вдалось. Верхівка татар більше тягнулась до Німеччини і Туреччини, прагнула домогтися від них визнання незалежності Криму від України, отримати пільгові позички і навіть утворити Кримське ханство під протекторатом Четверного союзу. 15 листопада, тобто відразу після повної поразки останнього, у Сімферополі виник кадетсько-есеро-меншовицький Кримський крайовий уряд на чолі з С. Кримом, який орієнтувався вже на Антанту і ставив за мету відновлення «єдиної і неподільної Росії», виступав проти державного самовизначення татар.

У той же день Кабінет міністрів Української держави зробив рішучий крок назустріч новому кримському режимові — прийняв ухвалу про припинення митної війни з Кримом. Ще до цієї заяви Київ викладав своє розуміння з'єднання Криму з Українською державою. На погляд П. Скоропадського, це могло відбутися на автономних засадах, але «під єдиною Верховною владою Його Світлості Пана Гетьмана». Стверджувалась рівноправність громадян України і Криму. Кримська армія і флот мали перейти у повне підпорядкування і утримання Києва. Він же прибирав до своїх рук міжнародні зв'язки уряду Криму. Останньому надавалось право здійснювати державне регулювання освітою, охороною здоров'я, організацією праці, релігійними, національними стосунками, торгівлею, промисловістю, сільським господарством півострова, шляхами сполучення (за винятком залізниць), податковою політикою (за винятком прибуткових податків), судовими установами тощо. Валюта мала бути єдиною, Держбанк — теж. За узгодженими правилами пропонувалось використовувати торговельний флот, залізниці, пошту й телеграф.

У випадку приєднання Криму до України планувалось поширити на півострів дію всіх цивільних і кримінальних законів України. Кримські порти мусили перебувати у віданні і на утриманні Києва. Державне майно пропонувалось залишити у віданні Кримського крайового уряду, а відомче мало надійти у розпорядження відповідних установ Української держави. Передбачалось створити особливі відділи з кримських справ при закордонному, військовому і фінансовому міністерствах Української держави, а при гетьманові — посаду статс-секретаря з відповідним апаратом. Йому надавалось би право голосу у засіданнях Ради міністрів з усіх питань, які стосуються інтересів Кримського краю. Статс-секретар мав призначатися гетьманом з числа трьох кандидатур, запропонованих урядом Криму. Гетьманові належало й виключне право затвердження законів, ухвалених Крайовим народним зібранням Криму, та призначення вищих посадових осіб автономного утворення.

Але режим гетьмана незабаром було скинуто, і всі такі задумки залишились на папері. Це не заважало тому, що українські організації у Сімферополі, Ялті, Севастополі, Євпаторії, Алупці, Алушті, Феодосії, Керчі та ін. містах півострова діяли досить активно за весь час перебування гетьмана при владі. 28—29 серпня вони навіть провели свій з'їзд у Сімферополі. Тут, хоч і з великими труднощами, видавалась українська газета «Наш степ». При громадах створювались національні хори, курси українознавства, відчинялись «Просвіти», дитячі садки, школи, влаштовувались національні свята, гуртки української мови, письменства, історії, культури, географії, організовувались книгозбірні, читальні і навіть театральні трупи. 30 серпня розпочала діяльність Крайова українська рада у Криму з осідком у Сімферополі.

Обрана 15 листопада Рада міністрів Криму на чолі з С. Кримом діяла вже під диригуванням французів і підтримувала гасла єдиної і неподільної Росії, виборів органів громадського самоврядування, скликання крайового сейму, але без надання якихось особливих прав татарам, шукала взаємодії з денікінцями. Та наприкінці квітня 1919 р. з наближенням до Сімферополя червоних уряд втік до Константинополя. А у Криму було проголошено Кримську радянську соціалістичну республіку на чолі з Д. Ульяновим, яка під ударами Денікіна не проіснувала і двох місяців. Крим надовго перетворився у базу білогвардійців. На початку листопада 1920 р. більшовицькі війська при вирішальній участі з'єднань Н. Махна у третій раз оволоділи півостровом і через рік утворили на ньому Кримську АРСР у складі РРФСР.

Л

ЛІТЕРАТУРНА ДИСКУСІЯ 1925—1928 рр.— гостра суперечка в середовищі української творчої інтелігенції про шляхи розвитку літератури і мистецтва в умовах непу. Будучи виявом плюралізму поглядів, який ще допускався радянською владою у 20-х роках, Л. д. відбила широкий спектр підходів до розуміння національної специфіки мистецтва, практики культурного будівництва на Україні, проблем українізації. Оскільки в її фокусі опинилося питання про те, якій орієнтації віддати перевагу — на власні народні, російські чи європейські традиції, вона не могла не перерости літературні рамки і стала подією політичного значення.

Орієнтацію на масовість і народну традицію обстоювало одне з перших на Україні літературних об'єднань під назвою «Плуг», створене у Харкові 1922 р. під керівництвом С. В. Пилипенка. У об'єднаних ним гуртках невдовзі працювали близько 200 письменників, які залучали до роботи в них сількорів, сільських вчителів. Орієнтуючись на селян, група «Плуг» ставила своїм завданням дати їм доступну літературу, а водночас, кажучи словами одного із «плужан», знизити рівень мистецтва, «повернути його на землю із свого п'єдесталу і зробити необхідним та зрозумілим усім людям».

Через рік В. Еллан (Блакитний) організував «Гарт» — літературну групу, яка також прагнула до створення нової, пролетарської літератури на Україні. Проте «Гарт» дуже обережно ставився до ідеї «масовості» в літературі, побоюючись зниження рівня всіх видів мистецтва.

Крім цих об'єднань, на Україні працювало чимало «неідеологізованих» письменницьких угрупувань, які прийнято було відносити до «попутників». Серед них виділялася група «неокласиків» (М. Зеров, О. Бургардт, М. Драй-Хмара, М. Рильський, П. Филипович). Їх об'єднував інтерес до древніх культур — грецької, римської, візантійської, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей. М. Зеров вважав, що перенесення на український грунт європейської класики допоможе підняти «планку художності». Проте в умовах крайньої політизації суспільства відстороненість «неокласиків» від сучасності, їх тяжіння до минулого сприймалися як своєрідний виклик, тому вони відразу ж потрапили під обстріл вульгарно-соціологічної критики.

У 1924 р. в Києві виникла літературна організація «Ланка», в якій плідно працювали Б. Антоненко-Давидович, Г. Косинка, В. Підмогильний, Є. Плужник, Т. Осьмачка, Д. Фальківський та ін. Платформу цієї групи Б. Антоненко-Давидович сформулював так: «література УСРР, позбавлена халтури, просвітянщини і хохлацької макулатури».

У самому факті утворення багатьох літературно-мистецьких організацій із своїми платформами нічого поганого не було. Але багатьом літераторам розмаїття стилів і підходів здавалося тривожним. Д. Загул у доповіді «Криза сучасної української лірики» обстоював необхідність суворої уніфікації, регламентації у виборі ідей, художніх засобів. Так намітилася конфронтація, яка, за словами відомого літературознавця В. Брюховецького, «трагічно відіб'ється на розвитку української літератури в недалекому майбутньому».

Після смерті В. Еллана у тому ж 1925 р. «Гарт» розпався. Однак багато його членів, у тому числі драматург М. Куліш, поети П. Тичина, М. Бажан, прозаїки П. Панч і Ю. Яновський створили нову літературну організацію — ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури). Її очолив М. Хвильовий (Фітільов), талановитий поет, новеліст, публіцист. Члени ВАПЛІТЕ різко критикували педагогічно-просвітницький напрям діяльності «Плуга», вважаючи, що така «масовість» лише породжує український провінціалізм. Ставлячи питання про необхідність виходу української літератури на більш високий рівень літературної майстерності, Хвильовий і його колеги закликали орієнтуватися не на Москву, а на цивілізовану Європу.

Дилеми «Європа чи Просвіта», «Європа чи Росія» опинилися в центрі Л. д., що стала по суті політичною дискусією про національну політику на Україні. Початок їй поклала стаття Г. Яковенка «Про критиків і критику в літературі» і темпераментна відповідь на неї М. Хвильового «Про «сатану в бочці», або про графоманів, спекулянтів та інших просвітян». Хвильовий різко критикував «червоне просвітянство», твердив, що недопустимо ототожнювати селькора з письменником. Спроби керівника «Плуга» С. Пилипенка захистити творчі принципи своєї літературної організації виявилися малопереконливими.

Хвильовий у ході дискусії заявив про пріоритет української культури, доводив, що українській літературі треба рішуче звільнятися залежності від російської літератури. Вважаючи, що запозичення канонів російської літератури привчає психіку українського літератора до рабського наслідування, Хвильовий пропагував орієнтацію на західноєвропейські стандарти. Ця позиція вилилася в нього у форму закликів: «Геть від Москви!», «Даєш психологічну Європу!».

Пристрасний протест Хвильового проти «хуторянства» і провінціалізму, породженого віками пригнобленого становища української культури, було витлумачено як намагання відірвати Україну від Росії. Почався другий етап Л. д., в який включилися партійні діячі. Після схвальних відгуків Д. Донцова на виступи Хвильового його почали звинувачувати у намаганні «підірвати добровільний союз націй». На червневому (1926 р.) Пленумі ЦК Затонський говорив про те, що Хвильовий «сходиться з буржуазією, навіть із фашистами».

Під пресом несправедливих звинувачень керівники ВАПЛІТЕ М. Хвильовий, М. Яловий та О. Досвітній виступили в пресі з визнанням своїх «ідейних помилок». Проте вміщення в п'ятому номері журналу «Вапліте» першої частини роману Хвильового «Вальдшнепи» виявилося для організації фатальним.

Під впливом далеких від літератури факторів дискусія дедалі більше перетворювалася в політичну, причому керівники КП(б)У виступали в ній за жорстку регламентацію і партійний контроль, створення єдиної, спільної для всіх письменницької організації. Тим, хто обстоював «свій власний розум», інкримінували «сповзання з класових позицій», «поетизацію селянської стихії», «відступ від партійності». Звинувачення, що посипалися на Хвильового за памфлет «Україна чи Малоросія» і роман «Вальдшнепи», не обминули й ін. «ваплітян» — О. Досвітнього, М. Куліша, О. Слісаренка, М. Йогансена. Від навішування ярликів не утримався і сам Хвильовий.

В таких умовах Л. д. не могла не стати ареною зведення рахунків, шельмування інакомислячих. Письменники не втрималися від амбітності, взаємних образ, звинувачень, а офіційні ідеологи надали дискусії виразного присмаку цькування всякого інакомислення. У практику літературної критики міцно входила система навішування ярликів, необгрунтованих звинувачень, наклепів і доносів. Тенденція до монополізації істини, вульгарна політизація проблем художньої творчості, помножені на намагання «знищити» ідейного противника, не тільки завели дискусію у глухий кут, але й спричинилися до багатьох трагедій і жертв. М. Хвильовий покінчив життя самогубством, згодом майже всі письменницькі кадри були поставлені під пар-

тійний контроль. Партія дістала змогу шляхом соціальних замовлень на художні твори спрямовувати культурний процес у потрібному для неї напрямі. Уроки Л. д. полягають у неприпустимості переведення літературної полеміки у площину політичних звинувачень.

ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ І РУХ ЗА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ. Катастрофа для Російської імперії розпочалась не у жовтні, а у лютому 1917 р., тобто з демокадетського перевороту, до якого більшовики майже не мали ніякого відношення. Країна була доведена до крайнього ступеню відчаю. І всі спроби сучасних, переважно російських ліберальних демократів на сторінках газет, на кіно- і телеекранах змалювати Росію як рай і для багатих, і бідних — це нісенітниця, взірець безглуздя і брехні. Бідування народу ще більше посилили 31 місяць кривавої війни, на якій солдати отримували не славні перемоги, як це зараз стверджується, а, як і у попередній — російсько-японській війні, терпіли жорстокі поразки, голодували, мерзли і годували вошей у шанцях. Ось чому стихійне збудження народу з приголомшливою легкістю під вмілим деригуванням розгалуженої мережі політичного масоства за кілька днів зламало хребет прогнилого режиму. «Законний» цар, навіть не доїхавши до столиці з фронту, у повному розпачі пізньої ночі 2 березня зрікся престолу на станції у Пскові. А наступного дня, коли його молодший брат Михайло Олександрович теж відмовився стати царем, самодержавство впало назавжди. Одна з найжорстокіших тираній, тюрем народів за кілька днів перетворилася ледве чи не найвільнішу, найдемократичнішу країну.

Бурхливі революційні події прокотилися і по всій території України, яка у той час перебувала в дуже складних умовах. Через всю Волинську губернію пролягала лінія Південно-Західного фронту, а його тилом вважались Київська, Подільська, Харківська, Полтавська і більша частина Чернігівської губернії. У той же час Херсонська, Катеринославська, Таврійська і Бессарабська губернії були найближчим тилом Румунського фронту, а Галичина, Буковина, Холмщина, північно-західна Волинь переходили з рук до рук воюючих держав. Тобто вся без винятку територія України знаходилась у прифронтовій смузі або у районах безпосередніх бойових дій. Разом на 1 березня 1917 р. на Південно-Західному і Румунському фронтах було зосереджено 4,2 мільйона солдат і офіцерів, переважно українців.

Все це обумовлювало особливості революційного процесу на Україні, який активно відбувався на селі, в місті, армії та ще й носив на собі значний відбиток воєнного часу. Переважна більшість народу України палко вітали перемогу революції. У перших її лавах йшли українські соціалісти-революціонери, з квітня об'єднані у рядах УПСР, українські соціал-демократи, яких згуртувала УСДРП, українські соціалісти-федералісти, що вийшли з Товариства українських поступовців і створили так звану Спілку автономістів-федералістів, а потім і УПСФ, українські радикал-демократи, українські націонал-революціонери, українські трудовики, більшовицькі партійні організації, десятки російських, польських, єврейських партій, організацій і груп соціалістичної спрямованості.

Ці революційні сили, починаючи з останньої декади лютого, активізували свої дії, організовували у Києві, Харкові, Катеринославі, на Донбасі та ін. регіонах України страйки, сходки, мітинги, маніфестації. На початку березня, як гриби після дощу, почали виникати Ради робітничих депутатів. Вони з'явились у Харкові, Катеринославі, Києві, Луганську, Миколаєві, Одесі, Нелепівці, Рутченковому, Юзівці, Павлограді, Мелітополі, Макіївці, Шостці, Великому Токмаку, Полтаві, Сновську, Вінниці, Херсоні, Єлизаветграді, Олександрівську, Конотопі, Бердичеві, Житомирі, Кривому Розі, Слов'янську, Сумах, Козятині, Лохвиці, Микитівці, Пирятині, Лебедині, Ніжині, Новгород-Сіверському та ін. містах. Всього у перші тижні березня тут було створено майже 170 Рад. Владу до рук на місцях прибирали громадські комітети, губернські і повітові комісаріати, волосні ради.

Наказ № 1 Петрограду дав поштовх інтенсивному розвиткові революційних подій в армії і на флоті. Царські воєначальники В. Сахаров, О. Колчак, О. Брусілов, О. Гутор, Л. Корнілов, П. Балуєв, А. Денікін, Д. Щербачов, Н. Ходорович, К. Оберучев та ін. вищі військові посадові особи на Румунському і Південно-Західному фронтах, Чорноморському флоті, в Київському та Одеському військових округах нічого не могли вдіяти проти революціонізації військових частин на фронті й у тилу. Серед останніх найбільші гарнізони стояли в Одесі (100 тис.), Києві (80 тис.), Катеринославі (60 тис.), Харкові (50 тис.), Сімферополі (40 тис.), Миколаєві (35—45 тис.), Полтаві (15 тис.), Балаклії (10 тис.), а також у Херсоні, Феодосії, Павлограді, Бердянську, Мелітополі. До того ж 40 тис. матросів, 400 кораблів, у т. ч. 7 лінкорів, 2 крейсери, 20 есмінців, 11 підводних човнів, було зосереджено на Чорноморському флоті, де згодом відчувався дуже сильний вплив української національної ідеї. На фронті та у прифронтовій смузі повсюдно виникали виборні солдатські і матроські комітети, а в тилових гарнізонах — Ради офіцерських депутатів, Ради солдатських депутатів, що швидко об'єднувались з робітничими Радами. У Бердичеві, Козятині, Проскурові, Білій Церкві, Старокостянтинові, Житомирі, Василькові солдатські маніфестації зливалися з аналогічними заходами цивільного населення. Подекуди виступи солдат закінчувалися роззброєнням представників царської влади. Так було у військових ешелонах та станціях Ромодан, Миргород, Гоголєво, Крути, Ніжин, Бобринець, Фастів, Глобино, Знам'янка, Єлизаветград. Заворушення солдатських мас відбулися і у Деражні, Летичеві, Гайсині, Брацлаві, Ольвіополі та ін. містах.

Демократизація і революціонізація армії — це яскравий показник, що у революцію безпосередньо втягувались важчі на підйом маси українського селянства як головного постачальника «живої людської сили» до війська. Саме солдати швидко доносили до селян звістки про події у центрі, містах, армії, під впливом яких усувалися стражники, урядники, пристави, справники, мирові посередники, земські начальники, проводилися сходи, створювалися сільські комітети, волосні й повітові ради, відбувались нові вибори земських управ.

Тривалий час бурхливий розвиток революційного процесу на Україні у перші післялютневі дні зображався у радянській літературі переважно як наслідок робітничого руху під керівництвом більшовиків. Але у містах і війську їх було у той час дуже мало, а на селі подекуди це були поодинокі особи. Документи переконливо свідчать, що очолювала революційні сили з самого початку українська інтелігенція, об'єднана не лише у названих вище політичних партіях, а й в Українському науковому товаристві, Українському технічно-аграрному товаристві, Українському педагогічному товаристві, Українському національному союзові, Союзові міст, кооперативних, селянських, студентських, військових та релігійних громадах.

Саме інтелігенція з числа українських демократичних кіл соціалістичної спрямованості, що переважно мешкали у Києві (соціалісти-революціонери, соціал-демократи, соціалісти-федералісти, радикали), а також з представників тільки що названих та ін. товариств, союзів і громад створила у перші післялютневі дні найбільш

впливовий політично-координаційний центр революційних сил — Центральну Раду у Києві. Концептуальну платформу її діяльності було розроблено зусиллями багатьох поколінь визначних українських політичних мислителів. які ніколи не відокремлювали свої погляди від загальнолюдської демократичної скарбниці, узагальнено і відображено у численних працях М. Грушевського, В. Винниченка, С. Єфремова, інших відомих учених, письменників, політичних діячів, платформах і програмах багаточисельних політичних партій, товариств і громад, що діяли на Україні до Лютневої революції. Саме тому Центральна Рада відкрито проголосила свої політичні цілі і домагання: «територіальна автономія України з державною українською мовою, з забезпеченням прав національних меншин — росіян і інших». Від цих прагнень Центральна Рада не відступила ні на крок аж до докорінної зміни політичної ситуації, викликаної Жовтневою революцією у Петрограді.

Лютнева революція розбудила віками пригноблений 35-мільйонний український народ, дала вулканічний вихід зростанню національної усвідомленості. Рух за досягнення національно-територіальної і національно-культурної автономії, провідником якого виступила українська інтелігенція, набирав усе більшої сили, вимагав нових форм і методів діяльності. Національні гасла відповідали в основному потребам мас і тому дуже швидко стали гаслами народу. За своїм глибинним змістом український рух мав суто демократичний характер, набував організуючої сили і охоплював усе нові кола. На чергу встало відродження української мови, українізація початкової, середньої і вищої школи, державних та громадських організацій. Навколо національної ідеї, що відбивала прагнення до самовизначення, автономії, соборності, вільного єднання індивідуальностей, єдності багатобарвності, швидко згуртувались великі сили.

Об'єктивно виявлялась потреба надати стихійному українському рухові більшої організованості. Саме такі підвалини з початку березня 1917 р. стала закладати Центральна Рада, правовий статус якої у той час визначено ще не було. Ось чому вона іменувалась тоді і Українською народною радою, і національним урядом України, і виконавчим органом громадських організацій, і носієм моральної влади.

Життєздатність УЦР цілковито залежала від її авторитету серед демократичних кіл українського населення. Послідовна боротьба за автономію України, її національно-культурне відродження сприяли зростанню такого авторитету глибоко демократичної за своїм складом та формами діяльності УЦР. Українська демократія почала набирати сили у реальному житті, а не тільки в творах її натхненників.

Що ж стосується неукраїнської частини населення, то рух за національно-культурне та державне відродження тут оцінювався неоднозначно. Треба підкреслити, що теоретики Центральної Ради аж ніяк не стояли з самого початку на платформі загальнолюдських інтересів. Вони виходили з суто класових позицій, вважаючи, що на Україні панують не українці, а росіяни, євреї, французи, поляки, німці, які прибрали до своїх рук всю промисловість, торговий капітал і значну частину аграрного сектора. Невеличку кількість панівного класу складали українці, які давно вважали себе «русскими». Дійсні ж українці, на думку лідерів УЦР, це селяни, міський пролетаріат, ремісники, дрібні службовці, тобто експлуатована частина населення. Звідси робився висновок, що у даний момент української національної буржуазії як класу немає, а всі без винятку українські національні партії безпосередньо виходять з ідей соціалізму або ж їх програми несуть на собі відбиток таких ідей.

МАСОНСТВО В УКРАЇНІ. Зародилося у Західній Європі (Швеції, Англії) із специфічним завданням — створити «всесвітнє братство» і мало клопоталося про національні відмінності тих країн, де воно існувало, прагнучи скрізь набути універсального характеру.

В Україну М. було занесено з Росії та Польщі. Російське М. як течія аполітична шукало відповіді на питання життя в індивідуалістично моральній науці, а не у громадській роботі. У Польщі, навпаки, М. було наскрізь просякнуте політичними мотивами. Але в Україні М. з російських джерел почало поширюватися вже тоді, коли воно повною мірою втратило свій аполітичний характер і почало готувати грунт для появи таємних організацій з переважно політичними завданнями. Поєднання впливів російського і польського М. призвело до того, що в Україні М. набувало ваги якраз в історії розвитку суспільних ідей.

М. в Україні було відгуком розквіту масових організацій у Польщі й заснування у 1784 р. Великого Сходу Польського. Але інтенсивного розповсюдження М. в Україні цього разу не мало. Після припинення існування у 1794 р. ВСП М. в Україні завмирає зовсім і відновлюється лише через 20 років. Цьому сприяли нові політичні обставини в Польщі, Росії, які викликали до життя сили таємних організацій.

Першою масонською ложею в Україні була київська ложа «Безсмертя», заснована у 1784 р. російськими офіцерами. Вона не була зв'язана з російським М., адже підлягала Великому Сходові Польському. Так само належали до ВСП й ін. відомі масонські ложі в Україні кінця XVIII ст.: ложа «Трех колонн» у Києві, військова ложа «Минервы» у Кременчуці, житомирська ложа «Рассеянного Мрака», ложа «Совершенной Тайны» в Дубні.

З 1817 р. відомими масонськими ложами в Україні були «Ложа Евксинського Понта» в Одесі, «Минерви» в Буцневцях на Поділлі,« З'єднаних Слов'ян» у Києві, «Любов до Істини» у Полтаві, «Озириса до Пломеніючої Зірки» у Кам'янці-Подільському, «Трьох Царств Природи» в Одесі.

З цього часу М. в Україні виявляє тенденцію перетворення на українське М. і служіння завданням укр. громадського руху. З цього боку варті уваги дві ложі – полтавська «Любов до Істини» (заснована М. І. Новіковим) та «З'єднаних Слов'ян» (П. Борисов).

В Україні М. проіснувало недовго. Нові тенденції політичного розвитку позначаються вже в ін. організаціях, насамперед, у таємному товаристві «З'єднаних Слов'ян». Виросло це товариство з масонських елементів 1823 р., але поставило собі конкретні і суто політичні завдання. Визначаючи завдання товариства, І. Горбачевський писав: «Общество имело главной целью освобождение всех славянских племен от самовластія, уничтожение существующей между некоторыми национальной ненависти и соединение всех обитаемых ими земель федеративным Союзом».

Масонські ложі в Україні були заборонені 12 березня 1819 р. Головною причиною їх заборони було те, що національні та соціальні суперечності в Україні були глибшими й виразнішими і тому спрямовували місцеве масонство навіть проти його волі в політичне русло, надаючи йому національного забарвлення.

М. в Україні силою обставин виходило за межі невиразного містицизму і набувало яскравих політичних форм, переродجуючись у таємні товариства з визвольними завданнями. Водночас М. в Україні виявляло тенденції стати українським М. з чітко вираженою національною метою визволення свого наро-

ду. Через заборону масонських організацій М. в Україні не дійшло до останніх етапів своєї еволюції і не перетворилося на українське. Природну еволюцію було припинено, і вона пішла шляхами відомих таємних товариств.

Н

НАДДНІСТРЯНЩИНА ДО СТВОРЕННЯ ЗУНР. Напередодні світової війни у провідників Габсбурзької імперії виник план створення Сполучених Штатів Великої Австрії, у якій Наддністрянщині «резервувалось» місце саме в Українському штаті. Тут треба підкреслити, що ще до цього східні провінції Австро-Угорської імперії перебували у стані повного економічного занепаду. Вони постачали центру дешеві харчові продукти й деревину і стали місцем збуту для промислових підприємств, особливо текстильних. Дрібні фабрики не витримували конкуренції і закривалися, а великих підприємств через брак вугілля та залізної руди, значної віддалі від центральних районів, брак доріг і комунікаційних зв'язків тут не будувалось. Народ дедалі убожів, а від голодної смерті люди рятувались масовою еміграцією, яка набула безпрецедентних масштабів. Починаючи з 1914 р. Наддністрянщина перебувала у самому епіцентрі пожежі війни, яка завдала нищівного удару по її без того занепалій економіці. На день перемоги Лютневої революції дві третини лісопильних заводів Східної Галичини і 1337 млинів з 1500 було зруйновано. Не працювало 70% нафтових свердловин Дрогобицько-Бориславського басейну. Зупинились нафтопереробні, хімічні та ін. підприємства Калуша, Стебника, Дрогобича, Борислава, Тернополя, Станіслава, Бучача. Не оброблялось 55% орної землі. Поголів'я великої рогатої худоби зменшилось на 49,5%, коней — 44%, свиней — 70,1%. Заробітна плата при 12—14-годинному робочому дні стрімко падала, а ціни швидко зростали. Голод і безробіття досягли велетенських масштабів. «До вас, — казав заступник голови Української національної ради Л. Бачинський на святі злуки 23 січня 1919 р.,— прилучається край бідний, покривджений війною, де голод зазирає народові у вічі...».

У зв'язку з цим ширились страйки, у яких провідну роль відігравали робітники Львова та нафтовики Прикарпаття. Набирав сили селянський рух, особливо у Бібрській, Бродівській, Жовківській, Підгаєцькій, Раві-Руській, Яворівській округах (повітах). Селяни майже 100 гмін (волостей) захоплювали поміщицькі, монастирські, церковні землі, не виходили на примусові роботи, не сплачували податки.

Величезних втрат зазнало і народне господарство Буковини, яка стала тереном військових операцій. Влада тут мінялась тричі, а деревообробна, харчова, шкірянозвуттєва, гумова і трикотажна промисловість зовсім знесилилась. 4 з кожних 5 мешканців Закарпаття працювали у сільському господарстві, де бідняки становили три чверті всіх селян, які сплачували 13 видів податків (за вікна, димарі тощо). У металургійній, соляній, цегельно-черепичній, лісозаготівельній, харчовій, деревообробній промисловості налічувалось 230 (переважно дрібних) підприємств. Чотири роки війни зовсім виснажили цей зголоднілий край, де процвітали лише алкоголізм і лихварство. Хронічні злидні виштовхнули з Закарпаття на початок 1918 р. майже п'яту частину населення.

Та українці Наддністрянщини не припиняли боротьбу за власну державність. 1 серпня 1914 р. тут виникла Головна українська рада, складена з трьох основних галицьких партій — національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної, яка 5 травня 1915 р. поширила свою діяльність на всі етнічні західні українські землі у складі Австро-Угорщини та Російської імперії і взяла найменування «Загальна українська рада». До неї увійшли 21 представник Галичини (14 націонал-демократів, 6 радикалів і 1 соціал-демократ), 7 — Буковини (5 націонал-демократів, 1 соціал-демократ і 1 член Української народної партії), 3 закарпатці та 3 представники Союзу визволення України, які вважались репрезентантами українських земель у складі Росії. Програмною метою ЗУР було досягнення автономії у складі Австро-Угорщини, виборення самостійності у складі Російської імперії і наступне їх об'єднання як автономного краю Габсбурзької імперії.

Очолювала ЗУР президія під головуванням того ж К. Левицького, до якої входили його заступники Л. Бачинський, М. Василько, М. Ганкевич, секретар М. Темницький та уповноважений СВУ О. Скоропис-Йолтуховський. Членами ЗУР, окрім керівного ядра, були Є. Петрушевич, Т. Драгинський, В. Бачинський, Є. Олесницький, С. Баран, С. Окиншевич, Я. Весоловський, В. Ясеницький, К. Трильовський, І. Семака, Л. Левицький, І. Макух, М. Лагодинський, О. Назарук, Ю. Бачинський, В. Дорошенко, І. Боберський, В. Панейко та інші, тобто всі майбутні члени УНРади. Склад ЗУР і її президії не був постійним. Так, не минуло й року, як Л. Бачинського замінив Я. Весоловський, М. Ганкевича — В. Темницький, О. Скоропис-Йолтуховського — М. Меленевський. Та наприкінці 1916 р. під впливом бурхливих політичних подій, зокрема, рішення про утворення Польського королівства (4 листопада 1916 р.), ЗУР практично припинила існування.

На території Східної Галичини і Буковини, зайнятій російськими військами, у 1914—1917 рр. функціонувало окреме Галицьке генерал-губернаторство на чолі з військовим генерал-губернатором. У перші роки війни воно поділялось на чотири губернії: Львівську, Чернівецьку, Тернопільську та Перемишльську, а з жовтня 1916 р.— на Чернівецьку і Тернопільську губернії та Бродівську і Золочівську округи. Адміністрація губернаторства розташовувалась у Бродах, Львові, Києві, Тернополі і Чернівцях. У квітні—жовтні 1917 р. генерал-губернатором Галичини, а точніше — комісаром Тимчасового уряду по управлінню Галицько-Буковинським генерал-губернаторством був призначений визначний вчений і політичний діяч Д. Дорошенко, кандидатуру якого на цю посаду висунула сама УЦР. Четверті збори Центральної Ради у червні заслухали доповідь, висловили повне довір'я комісару і уповноважили його приймати рішення від імені УЦР як національного українського представника. Австро-Угорська влада на цей час у Галичині і Буковині була паралізована, а нової ще не було. Поступово закладався Галицько-Буковинський продовольчий комітет, який відав продовольчою справою. Активізували свою позицію москвофіли на чолі з братами Геровськими. Але тяжке становище на Галичині й Буковині ускладнювалось ще й тим, що нові демократичні місцеві органи — виконавчі, армійські, гарнізонні та ін. комітети — постійно сварились між собою. Особливо така ворожнеча була відчутна у Чернівцях.

У листопаді — грудні 1917 р. біженці ринулись через фронт на батьківщину. Але такий переїзд документально не оформлявся, і тому людей часто арештовували чи то російські війська, чи австрійці. І не лише арештовували, але й грабували. Генеральний секретаріат дав вказівку командуючому Українським фронтом порозумітися з австрійцями і проводити виселення людей більш організовано. Справу було дещо налагоджено.

За Брест-Литовськими угодами, підписаними Центральною Радою, кордонами між Австро-Угорщиною і УНР проголошувались кордони, які існували між Росією і вказаною монархією до 1914 р., тобто по лінії Хотин-Гусятин-Збараж-Броди-Сокаль. Іншими словами, вся Галичина, Закарпаття і Північна Буковина віддавались

до «коронного краю» Австро-Угорщини. Але якщо щодо галицьких і буковинських земель говорилось, що там буде утворено автономну Українську область, то про Закарпаття навіть не згадувалось. Та й цей таємний договір Австро-Угорщина під приводом, що Україна поставляє мало збіжжя (у дійсності — під тиском поляків), денонсувала у односторонньому порядкові 4 липня 1918 р.

У жовтні — листопаді 1918 р., коли крах Четверного союзу всім став очевидним, стався вибух українського національно-визвольного руху на Наддністрянщині: 18 жовтня у Львові виникла Українська національна рада, яка проголосила про створення Української держави; 28 жовтня у Чернівцях почало діяти її представництво у вигляді Українського крайового комітету; 1 листопада спалахнуло повстання у Львові і австро-угорська адміністрація передала свої повноваження УНРаді; 3 листопада про перебрання влади до своїх рук в українській частині Буковини заявило масове народне віче у Чернівцях; 8 листопада за приєднання до України висловився народний з'їзд у закарпатській Любавні; 13 листопада проголошено про створення ЗУНР.

Але у той же час національно-визвольний рух на вказаних українських етнічних землях наштовхнувся на надзвичайні труднощі, які для нього стали нездоланими: Польща розпочала загарбання Східної Галичини, Румунія — Північної Буковини і східного Закарпаття, а Чехословаччина і Угорщина — інших його територій.

НАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК. Влітку 1918 р. в офіційних і науково-громадських колах Української держави точились жваві дискусії навколо питання, яке у свій час досить ретельно вивчало і керівництво Центральної Ради на чолі з М. Грушевським. Йдеться про створення Української академії наук. Водночас надавалась підтримка розвиткові наукових досліджень в університетах та ін. вищих учбових закладах, діяльності вже існуючих наукових товариств на Україні.

А було їх чимало, і майже всі вони з більшою чи меншою активністю продовжували функціонувати в Українській державі. Це і Товариство дослідників природи, якому виповнилось майже 50 років, і трошки молодші Фізико-математичне товариство, Фізико-хімічне товариство, і Спілка економістів при Київському комерційному інституті, і Математичне товариство при Харківському університеті, і Київська метеорологічна, і Харківська астрономічна обсерваторії. А Миколаївську астрономічну обсерваторію у документах уряду іменували Пулковською і асигнували кошти на її утримання. У галузі сільського господарства активні дослідження вели Миронівська селекційно-дослідна станція, Одеський селекційно-дослідний інститут, Полтавське дослідне поле, реорганізоване у Полтавську дослідну станцію, Уманський дендропарк «Софіївка» та ін. установи. Університети і медичні інститути вивчали проблеми бактеріології, вірусології, епідеміології тощо.

Та найбільш масштабна дослідницька робота проводилась, мабуть, у галузях історії і археографії. 75-й рік діяла у Києві Тимчасова (!) комісія для розгляду давніх актів, або, як її ще називали, Археографічна комісія, внесок якої у розробку вітчизняної історії інакше як видатним назвати не можна. Славетні традиції у роботі комісії, закладені М. Владимирським-Будановим, М. Іванишевим, М. Костомаровим, О. Лазаревським, Ф. Лебединцевим, М. Максимовичем, продовжували у 1918 р. М. Довнар-Запольський, В. Іконніков, М. Каманін, О. Левицький, який протягом майже півстоліття був секретарем комісії, В. Щербина та ін. Дуже близькою за завданнями до названої комісії була й Вища архівна комісія при Київському товаристві охорони пам'яток старовини і мистецтва, що за доби гетьманату функціонувала вже 5-й рік. До її складу входили ті ж самі вчені-історики. Вона збирала, концентрувала, упорядковувала і охороняла архівні матеріали урядів і громадських установ Південно-Західного краю. На жаль, Комісія припинила існування майже разом з урядом П. Скоропадського.

Значну роботу з організації місцевих архівів проводили Чернігівська, Херсонська, Катеринославська, Полтавська, Київська, Волинська, Подільська і Харківська вчені архівні комісії. Але видання праць всі вони, окрім Чернігівської, майже припинили. Розпались історико-філологічні товариства при Новоросійському університеті і Ніжинському інституті, але у Харкові і Києві вони продовжували свою плідну діяльність.

З втратою М. Грушевським політичної ініціативи дещо загальмувалась активність його дітища — Українського наукового товариства, яке розташовувалось у 1918 р. на Великій Підвальній, а його натхненник і організатор мешкав на Паньківській, час від часу зустрічаючись з окремими членами УНТ, яке і за нових умов не залишили Д. Багалій, М. Біляшівський, М. Возняк, О. Єфименко, В. Іконніков, М. Каманін, О. Левицький, А. Лобода, С. Маслов, В. Перетц, В. Щербина та ін. видатні українські вчені. Навіть з названих прізвищ видно, що найбільш могутніми в УНТ залишались історична і філологічна секції. Проте формально існували ще й природничо-технічна, медична, статистико-економічна секції та етнографічна комісія.

Саме у 1918 р. вийшли останні з 17 книг «Записок Українського наукового товариства», де висвітлювались питання історії і литератури України, а також щоквартального суспільствознавчого журналу Товариства «Україна», який наполегливо впроваджував у життя головне завдання УНТ — українізацію науки. З інших наукових видань періоду гетьманату треба відзначити «Вісті Київського комерційного інституту», «Вісті» київського студентського гуртка дослідників природи при Університеті Св. Володимира, «Университетские известия» під редакцією В. Іконнікова, щомісячний критико-бібліографічний журнал «Книгарь», сільськогосподарський щотижневик «Хазяйство». За доби Української держави було засновано два нових видання такого типу: щоквартальний журнал «Статистический бюллетень по городу Киеву» і щомісячник «Врачебное дело».

М. Грушевський і деякі його однодумці з УНТ на зустрічах з організаторами УАН наполягали, щоб в основу структури Академії було покладено організаційні засади і принципи діяльності саме Українського наукового товариства. Та їх пропозиції не пройшли, за що М. Грушевський ображався на засновників УАН до кінця свого життя.

Тут доречно підкреслити, що про створення Могилянсько-Мазепинської академії наук йшлося ще у 70-х роках XIX ст., тобто водночас з виникненням Літературного товариства ім. Шевченка у Львові (1873 р.) і Ємського указу 1876 р., яким заборонялась не лише українська мова, а й рішуче відкидалась навіть сама ідея існування української культури. З Києва підтримку львів'янам надавали В. Антонович, М. Лисенко, К. Михальчук, Т. Рильський та ін. члени Київської громади. Та зусилля і ЛТШ, і НТШ виявились марними. В УНТ питання про заснування Академії наук встало на порядок денний у квітні 1917 р. Було навіть створено комісію з 12 чоловік для розробки її статуту та питань фінансування. Але до роботи вона так і не приступила.

Вже за доби гетьманату у червні 1918 р. відбулись загальні збори УНТ, які у черговий раз оприлюднили власне бачення майбутньої Академії як громадської організації вчених, що має зосередити зусилля на гуртуванні українських істориків і філологів. Та міністерство освіти відстоювало свої переконання: УАН має бути державною науковою установою і об'єднувати науковців будь-яких національностей — фахівців з суспільствознавства, прикладних та природничих галузей.

Видатний внесок у справу створення УАН вніс славетний нащадок запорізьких козаків, визнаний вже у той

час вчений-природознавець, член Державної ради 55-річний ординарний академік Російської академії наук В. Вернадський. Після Лютневої революції він разом з М. Василенком тримав портфель товариша міністра освіти у Тимчасовому урядові, а в травні 1918 р. він переїхав до Києва з Полтави. Саме В. Вернадський очолив комісію по заснуванню УАН, яка працювала у липні — вересні. 26 липня був ухвалений закон, підписаний Ф. Лизогубом і М. Василенком, про асигнування 200 тис. крб. на початкові витрати з організації УАН.

До складу комісії увійшли Д. Багалій, М. Василенко, Ф. Вовк, М. Грушевський, П. Дорошенко, В. Іконніков, М. Кащенко, Б. Кістяковський, Й. Косоногов, А. Кримський, В. Модзалевський, В. Палладін, Г. Павлуцький, В. Перетц, Є. Спекторський, О. Сперанський, М. Сумцов, С. Тимошенко, Є. Тимченко, М. Туган-Барановський, П. Тутковський, С. Франкфурт і П. Холодний. Але 70-річний антрополог Ф. Вовк помер у Жлобині, не доїхавши до Києва. Хворим виявився і В. Іконніков, а С. Франкфурт перебував за кордоном. М. Грушевський участі у засіданнях не брав, мабуть, через огидливість до гетьманського режиму, хоч інші представники УНТ (Г. Павлуцький, Є. Тимченко, П. Тутковський) виявились найактивнішими діячами комісії. Застряг у Лохвицях і М. Туган-Барановський, але згодом все ж таки приїхав до Києва. Рідко були на засіданнях міністр М. Василенко, його товариші П. Дорошенко і П. Холодний, а також Б. Кістяковський, В. Перетц, М. Сумцов. Разом з В. Вернадським головну роль у підготовці документів відіграли Д. Багалій, М. Кащенко, Г. Павлуцький, О. Сперанський, С. Тимошенко, Є. Тимченко, П. Тутковський та секретар комісії автор чотиритомного довідника «Малоросійський родословник» В. Модзалевський. Останній разом з В. Вернадським, Д. Багалієм і В. Перетцом був співавтором проекту Статуту УАН, а переклад його на українську мову здійснили А. Кримський і Є. Тимченко.

Головна комісія складалась з підкомісій: з історико-філологічних наук, з фізико-математичних наук, з соціальних наук, з організації відділень Академії, з редагування Статуту, з заснування друкарні УАН та ін., до роботи яких залучались спеціалісти відповідних галузей. У своїй діяльності комісія виходила з принципових міркувань про те, що: 1) заснування Академії — це загальнонаціональна потреба, яка не може бути вирішена приватним сектором, а лише державою; 2) при її організації треба враховувати набутий досвід ЛТШ, НТШ, УНТ; 3) головне завдання УАН — зосередження навколо себе найкращих наукових сил; 4) пріоритетними проблемами повинні стати вивчення історії України, історії національного мистецтва, мови, літератури, природних скарбів України, народного побуту, статистики, географії, етнографії тощо; 5) треба подолати існуючий скептицизм стосовно української науки.

Результатом роботи комісії стали проекти чотирьох головних документів: про створення УАН, про Статут УАН, про штати УАН і про кошти УАН. Вони були готові вже 17 вересня, а на обговорення уряду їх планувалось винести через місяць. Та 24 жовтня відбулась перша істотна реорганізація Кабінету міністрів, за підсумками якої М. Василенко передав свій портфель міністра народної освіти і мистецтва П. Стебницькому. Незважаючи на подальші бурхливі події (цей кабінет протримався лише 3 тижні), 1 листопада уряд розглянув усі підготовлені законопроекти, а 13 і 14 листопада А. Ржепецький, П. Стебницький та П. Холодний підписали ряд законів, пов'язаних із створенням УАН. Питання про Статут Академії і виділення їй 889 тис. 216 крб. 69 коп. було розглянуте на засіданні Кабінету міністрів 6 листопада. Гетьман затвердив Статут, штати УАН і первісний склад академіків 14 листопада. Ось чому викликає подив прагнення до святкування дня народження Академії наприкінці листопада, а то й у грудні місяці. Більше того, Статут УАН вважався діючим з 1 листопада 1918 р.

До особистого складу УАН віднесені були посади президента Академії, його секретаря, голови, секретаря, 23 штатних і 3 позаштатних академіків, директорів 2 установ та 3 членів відділення українського красного письменства — по відділу історико-філологічних наук (перший відділ); голови, секретаря, 30 штатних і 3 позаштатних академіків та директорів 10 установ по відділу фізико-математичних наук (другий відділ); голови, секретаря, 20 штатних і 3 позаштатних академіків та директорів 2 установ по відділу соціальних наук (третій відділ).

При першому відділі передбачалось заснувати кабінети експериментальної психології, історії мистецтва та постійні комісії: для видання історико-географічного словника української землі, діалектологічну, для складання словника живої української мови, для збирання та видавання фольклорного матеріалу, для видання пам'яток новітнього письменства тощо. При другому відділі мали існувати, у першу чергу, Інститут прикладної механіки, Фізичний інститут, Акліматизаційний сад, Ботанічний сад, Геодезичний інститут та книгозбірня; у другу,— астрономічна обсерваторія, Національний зоологічний музей, Національний ботанічний музей та гербарій, Національний геологічний та палеонтологічний музей, Національний мінералогічний музей, Національний антропологічний музей, Інститут експериментальної зоології, Інститут експериментальної ботаніки, Фізико-географічний інститут, Біологічна станція Азовського моря, Інститут науково-експериментальної медицини та ветеринарії, Інститут для вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства України. Демографічний інститут і 3 постійні комісії (для вивчення звичаєвого права України, для вивчення західно-руського та українського права, для вивчення національного питання) планувалось створити при третьому відділі. Загальною для всіх наукових підрозділів УАН вважалась постійна комісія для складання словника українських діячів науки, історії, мистецтва та громадського руху.

Штатним академікам встановлювалась місячна платня 1500 крб., тобто їх утримання дорівнювалось посаді товариша міністра, а урядовий клас (IV) — члена Ради міністра. Президент УАН (II клас посади) отримував додатково 580 крб., його секретар і голова відділу (III клас) — по 420 крб., секретар відділу (IV клас) — 330 крб., тобто ці особи перебували на рівні міністра або його товариша. Оклад директора академічної установи визначався у 1330 крб., що перевищувало платню директора департаменту. Але, судячи з цього, передбачалось, що дійсні члени УАН очолювати такі установи не будуть.

Апарат УАН планувався невеличким: канцелярія секретаря президента, включаючи кур'єрів — 16 чоловік, правління — 17 чоловік. Аж ніяк не можна назвати надмірними і штати академічних установ. Інститут прикладної механіки мав налічувати у своєму складі 17 осіб: директор, завідуючий відділом металів, завідуючий відділом каміння і цементів, по 1 лаборанту на відділ, по 1 асистенту, по 3 співробітники, а на інститут — ще й механік, технік, діловод і урядовець другого рангу. Фізичний інститут складався з 11 науковців і 10 осіб допоміжного персоналу, Геодезичний інститут — 9 і 6, Ботанічний сад — 14 і 10, Акліматизаційний сад — 22 науковці, 17 осіб допоміжного персоналу, включаючи конюхів, швейцарів та ін. прислужників.

Первісний склад УАН з 12 академіків призначив 14 листопада сам гетьман. До нього увійшли Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський, М. І. Петров, С. Смаль-Стоцький (по відділу історико-філологічних наук), В. І. Вернадський, С. П. Тимошенко, М. Ф. Кащенко, П. А. Тутковський (по відділу фізико-математичних наук), М. І. Туган-Барановський, Ф. В. Тарановський, В. А. Косинський та О. І. Левицький (по відділу соціальних наук).

Саме ці видатні українські вчені стали членами першого загального зібрання УАН та трьох перших зібрань відділів, які повинні були під головуванням найстарших за віком академіків обрати і погодити на затвердження гетьмана службових осіб Академії наук. Головою-президентом ВУАН 27 листопада було обрано В. І. Вернадського (затверджений гетьманом 30 листопада), неодмінним секретарем УАН — А. Кримського, головою відділу соціальних наук — М. Туган-Барановського, головою відділу фізико-математичних наук — М. Кащенка (затверджені гетьманом 28 листопада).

Надалі обрання дійсних членів УАН повинне було відбуватись на зібраннях відділень доти, поки їх загальне число не досягне 24: семи — по відділу історико-філологічних наук, десяти — по відділу фізико-математичних наук і семи — по відділу соціальних наук. Після цього закон передбачав нові вибори президента і секретаря та голів відділів на три роки.

УАН вважалась найвищою державною науковою установою в Українській державі. На неї покладалось поширення, поглиблення і розповсюдження наукових досліджень і збагачення їх відкриттями на користь людності, об'єднання та організація наукової праці, створення різноманітних дослідних інститутів, вивчення сучасного і минулого України, української землі та народу. З цією метою при першому відділі створювалось ще й відділення українського красного письменства, у складі другого — відділення прикладного природознавства, а третє об'єднувало відділення юридичних наук і відділення економічних наук. Відділу надавалось право реорганізації названих та створення нових відділень.

Загалом відділ історико-філологічних наук мав складатися з трьох дійсних членів — фахівців з історії українського народу, двох — граматики та історії української мови, двох — історії українського мистецтва, по одному — української народної словесності, історії українського письменства; етнографії та історичної географії України; археології України та допоміжних наук; історії української церкви та 10 академіків за фахом історія Литви; класична філологія, загальне мовознавство (індо-європейська група); арабо-іранська філологія; тюркологія; слов'янська історія, мова, література та давнина; всесвітня історія; візантологія, історія всесвітньої літератури; філософія. Виходить так, що на одну з останніх дев'яти спеціальностей могли бути обраними і два дійсних члени. До відділення українського красного письменства передбачалось обрати трьох найвидатніших українських письменників або літературних і художніх критиків. У подальшому планувалось створити ще й відділення слов'янства та історично сполучених з ним народів, яке мало розробляти проблеми історії Росії і слов'янства, а також вивчати питання, пов'язані з російською, білоруською, польською, чеською, словацькою, сербською, хорватською, болгарською, литовською, мадярською, румунською та єврейською мовами і письменництвом.

До основного відділення відділу фізико-математичних наук повинні були увійти 14 дійсних членів — фахівців з математики, механіки, астрономії, фізики, хімії, геології, мінералогії, ботаніки, зоології та географії, до відділення прикладного природознавства — 16 академіків з прикладної фізики (2), прикладної механіки (2), прикладної хімії (2), медичної біології (5) та сільськогосподарської біології (2). Як бачимо, чотири дійсних члени основного відділення та три члени відділення прикладного природознавства могли обиратися як по зазначених, так й ін. спеціальностях.

Відділення юридичних наук планувалось з 9 академіків за фахом: філософія права; порівняльна історія права; історія західноруського та українського права; слов'янське законодавство; українське звичаєве право; державне, адміністративне та міжнародне право; церковне право; кримінологія; цивільне право та цивільна політика. Відділення економічних наук об'єднувало 11 академіків за фахом: соціологія; теоретична економіка; економіка сільського господарства; економіка торгу й промисловості; економіка кредиту, банків та грошового обігу; фінанси; історія народного господарства; теорія кооперації; соціальна політика; господарська географія та народне господарство на Україні; статистика.

Окрім посад академіків, Статут передбачав ще й посади членів відділення красного письменства (окремо) та членів-кореспондентів Академії наук.

При УАН мали існувати Національна бібліотека, друкарня і фотографічний інститут. Планувалось видання за рішенням загального зібрання або відділів праць загального зібрання, відділів, наукових установ, комісій, членів Академії та приватних осіб. До обов'язків УАН належали підтримка зносин з іноземними академіями та науковими товариствами, організація експедицій, екскурсій, дослідних станцій і установ.

Академії надавалось право самоврядування і юридичної особи, заснування наукових установ, безмитового і позацензурного отримання літератури і наукового обладнання, присвоєння ступенів доктора наук, закладення постійних і тимчасових комісій, організації наукових симпозіумів, конференцій. Всі наукові видання УАН мали обов'язково друкуватися українською мовою, а за бажанням автора — ще й іншою мовою.

По закінченню першого трирічного перебування на посаді президента УАН він міг переобиратися на повний трирічний термін з наступним затвердженням верховною владою за поданням Ради міністрів. Вибори відбувались на загальному зібранні закритим голосуванням на альтернативній основі. Повноважними вважались збори, якщо на них були присутніми 2/3 академіків. Якщо ж такого кворуму не вдавалось зібрати двічі підряд, то на третій раз можна було вирішувати будь-які питання при наявності половини дійсних членів. Для обрання президента треба було зібрати 2/3 голосів присутніх академіків.

Голова-президент (так офіційно називалась ця посада) стежив за дотриманням законності і правил внутрішнього розпорядку у діяльності УАН, подавав на затвердження верховній владі обраних Академією секретаря, голів відділів, дійсних членів та директорів наукових установ, затверджував своєю владою посадові особи від V до VIII класу і постанови відділів про присвоєння наукового ступеня, представляв Академію у всіх зносинах. На випадок хвороби або відсутності президента його заступав той з голів відділів, хто був найраніше обраний у академіки.

Неодмінний секретар УАН теж обирався на три роки з правом повторного обрання. Він вів листування від імені Академії, відав справами загального зібрання, виголошував доручення президента, видавав дозвіл на друкування праць, керував архівом УАН і канцелярією.

Керівник відділу обирався на зібранні відділу на три роки з правом переобрання. Він головував на засіданнях відділу і складав щорічні звіти про його діяльність.

Крім голови-президента УАН, існувала ще й посада голови правління Академії. Але правління вело лише господарчі справи і складалось з трьох академіків, обраних по одному від кожного відділу.

Академіками могли обиратись громадяни України та українські вчені Галичини, Буковини і Угорської Русі, відомі своїми науковими працями. Іноземцям теж не зачинялись двері до УАН, але для їх обрання потрібно було зібрати 2/3 голосів всіх дійсних членів УАН. Кандидатура у дійсні члени висувалась лише з ініціативи самих членів даного відділу. Позаштатні академіки (по 3 на відділ) грошового утримання не одержували. Головним обов'язком академіка вважалось зосередження всіх його сил на розвиток науки і керівництво підлеглою науковою установою. Академік не мав права відмовлятись від доручення відділу, якщо це стосувалось його наукових інтересів. При вибутті академіка зі складу відділу протягом шести

місяців треба було визначити кандидатів на заміщення вакансії, яка затверджувалась простою більшістю голосів членів відділу у разі їх присутності на засіданні у кількості не менше половини від загальної чисельності. На загальному зібранні вибори відбувались на таких же підставах.

Почесні академіки обирались за наукові заслуги виняткової ваги тим же самим порядком. Їх число встановлювалось загальним зібранням за поданням відділів. Члени відділення красного письменства дорівнювались у правах до членів-кореспондентів Академії, але мали вирішальний голос на засіданнях відділу історико-філологічних наук, коли розглядались питання, що торкались саме їх відділення. Число членів-кореспондентів встановлювалось для кожної галузі наук загальним зібранням за поданням відділів. Обирались вони у тому ж порядку, що й дійсні члени.

Штатні науковці УАН поділялись на дві категорії. Особи першої категорії обирались відділом на свої посади аж до пенсії, другої категорії — на три роки з правом повторного обрання. Головною вимогою заняття посади для тих й ін. була вища освіта або подання наукових праць. У виняткових випадках штатними науковцями могли стати й іноземці. Але для їх обрання треба було зібрати 2/3 голосів членів відділу.

Фінанси УАН складались з асигнувань Державної скарбниці, громадських і приватних пожертв, прибутків від видань самої Академії та ін. надходжень.

Якраз у дні зречення гетьмана, тобто 12—16 грудня, академіки обрали правління у складі П. Тутковського (голова), А. Кримського, Ф. Тарановського та С. Тимошенка і кандидатів у члени правління — О. Левицького і В. Косинського. Незважаючи на бурхливі політичні події, пов'язані з черговою зміною влади у Києві, у грудні інтенсивно проводились засідання відділів, на яких вирішувались питання про керівництво структурними підрозділами УАН, наукові комісії, академічні кафедри, кошти, кількість позаштатних академіків тощо.

НАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. Значення дня 7 листопада 1917 р. для історії національної державності України і накопичення досвіду становлення національної демократії переоцінити важко. Саме тоді з'явився III Універсал Центральної Ради. Документ був проникнений глибокою стривоженістю за подальші долі Росії та України, розпаленням міжусобної кривавої боротьби, занепаду. Україна ставала частиною федеративної Російської республіки, офіційно проголошеної ще 1 вересня 1917 р. Тимчасовим урядом, і одержувала найменування Української Народної Республіки (УНР), до території якої зараховувались Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська та Таврійська (без Криму) губернії. Щодо Курщини, Холмщини, Воронежчини та деяких ін. суміжних губерній і областей, населених українцями, то їх долю мали визначити майбутні домовленості. УЦР ще раз проголошувала себе найвищим органом державної влади до скликання Всеукраїнських установчих зборів, а Генеральний секретаріат — найвищим виконавчим органом. Демократизм такого підходу очевидний: Рада не узурпувала владу назавжди, а лише до всеукраїнських виборів.

Іншими положеннями III Універсалу стали: по-перше, скасування на території УНР приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі і проголошення їх власністю всього трудового народу, до якого вони мали перейти без викупу після Установчих зборів, а до їх скликання генеральне секретарство земельних справ мало виробити закон про порядкування вилученими площами з боку демократично обраних земельних комітетів; по-друге, саме з дня проголошення Універсалу на всіх підприємствах України встановлювався 8-годинний робочий день; по-третє, виходячи з інтересів не лише України, а й Росії, запроваджувався державний контроль над продукцією, який мав здійснюватись разом з представниками робітництва, ставив за мету упорядкування виробництва, справедливий розподіл продуктів споживання і кращу організацію праці; по-четверте, Універсал вимагав якнайшвидше розпочати мирні переговори, досягти мирної угоди, але до заключення миру зазивав твердо стояти і на фронті, і в тилу; по-п'яте, скасовувалась смертна кара на території УНР, підлягали амністії політичні арештанти, а генеральне секретарство судових справ зобов'язувалось упорядкувати судочинство і привести його до відповідності духові і правничим поняттям народу; по-шосте, проголошувався курс на закріплення і поширення прав місцевого самоврядування на грунті найтіснішого його зв'язку і співробітництва з усіма органами революційної демократії, що мало стати основою вільного демократичного життя на Україні; по-сьоме, закріплювались загальнолюдські демократичні свободи слова, друку, віри, зібраннів, союзів, страйків, недоторканості особи і помешкання, право і можливість вживання місцевих мов у стосунках з усіма установами; по-восьме, великоруському, єврейському і польському народам надавались права на національно-персональну автономію, законопроект про яку мало розробити у найближчий час генеральне секретарство міжнаціональних справ, гарантувались права на вільний національний розвиток всім ін. народам, які мешкали на Україні; по-дев'яте, продовольча справа визнавалась найважливішою справою державної ваги, і УНР брала на себе зобов'язання врятувати від голоду не лише український народ, а й фронт та великі частини Російської республіки; і нарешті, не знімаючи з порядку денного питання про Всеросійські установчі збори, 27 грудня проголошувалось днем виборів до Українських установчих зборів, а 9 січня — днем їх скликання.

Центральна Рада вже на ділі ставала вищим законодавчим органом України, але все ще не претендувала на абсолютний суверенітет. Її лідери помилково вважали, що жовтневі події у Петрограді — це заколот, який незабаром буде придушений. Тому вони продовжували покладати надії на формування Федеративної Російської Республіки, на утворення її конституції, а до цього виключне і неподільне право видавати закони для УНР брала на себе УЦР.

Зберігали силу на території України також всі закони і постанови Тимчасового уряду, але тільки ті, що не змінені і не скасовані з боку УЦР. Генеральний секретаріат та генеральні секретарі мали право видавати розпорядження на основі законів і в межах урядування. Розпорядження Тимчасового уряду теж зберігали силу до їх змінення або скасування УЦР чи Генеральним секретаріатом. Недоторканими залишались всі колишні урядові установи і всі посадові особи, призначені Тимчасовим урядом, аж до майбутніх змін у законодавстві УНР.

Слід підкреслити, що у цей час Центральна Рада визнавала не лише законодавчі акти Тимчасового уряду, а й деякі документи більшовиків. Скажімо, постанову РНК від 27 жовтня 1917 р., підписану Леніним, про проведення виборів до Всеросійських установчих зборів 12 листопада надрукували майже всі газети УНР, і вона виконувалась. Та розпочатий процес творення УНР вже через місяць був перерваний більшовицьким наступом на Україну.

НАРОДИ ПОНЕВОЛЕНІ І НАРОДИ НЕДЕРЖАВНІ. Недержавність — так зветься наша хвороба. Ця хвороба зовсім ін., ніж подібна до неї за своїми зовнішніми ознаками поневоленість. Ми, всі мешканці України, не є громадянством поневоленим; ми — громадянство недержавне. Це значить, що ми держави як реального втілення нашої окремішности не маємо не тому, що ми всі хочемо її мати, але нам якась зовн. чужоземна сила в цьому заважає. Держави ми не маємо тому, що ми не уміємо самі в собі хотіння своєї власної держави розви-

нути, його в цілім нашім громадянстві розбудити і це хотіння відповідним методом його організації своїми власними місцевими силами здійснити.

Нація поневолена є завжди нацією державною, яку придушує і позбавляє держави на якийсь час своєю більшою силою чужоземна нація державна. Тому нація поневолена випростовується і відбудовує свою державу зразу, як тільки цей зовн. чужоземний натиск ослабне. Вона не зв'язана органічно з чужозем. владою, вона вся відчуває поневолення цією владою, і вона має в собі хоч і в поневоленому, придушеному стані, але всі елементи, потрібні для будови держави.

На територію громадянства недержавного чужозем. влада приходить завжди покликана частиною цього громадянства. Але, не знаходячи ніколи для себе піддержки ін. його частин, тобто однодушної піддержки цілого місцевого громадянства, чужоземна влада спирається при будові держави на свої метропольні сили і править таким громадянством як колонією зі своїх метропольних центрів. Тому нація недержавна до упадку своєї метропольної влади ніколи не може випростуватися і будувати свою державу так, як нація поневолена. Вона своєю, покликавшою чужоземну владу, частиною органічно зв'язана з метропольною владою; вона не вся відчуває державне поневолення; вона не має в готовій вже формі всіх елементів, потрібних для будови держави.

Отже, при абсолютній неоднаковості цих хвороб і лікування їх мусить бути абсолютно різне. Коли нація поневолена може всю свою увагу і енергію зосередкувати, напр., на політиці зовн.— на знайденню десь збоку такого союзника (такої «орієнтації»), який би їй допоміг позбутися гнету чужозем. держави, то нація недержавна мусить всю свою енергію і увагу зосередкувати на питаннях політики внутр. Хвороба недержавності має своє джерело не в причинах зовн.— вона не травматичного походження, як хвороба поневолености — а викликана вона причинами внутр., органічними, без усунення яких ніякі найбільше сприяючі зовн. умови, ніякі найвірніші союзники, ніякі, навіть найкращі, зовн. «орієнтації» абсолютно нічого не поможуть.

Для ілюстрації кілька практичних політ. висновків з вищесказаного.

1. Все, що сприяє розвиткові почуття єдності між всіми мешканцями України, будує Україну, і руйнує все, що їх роз'єднує. Напр., розвиток спільного всім почуття спільної території — почавши від якоїсь найбільш «куцої» територ. автономії (хоч би навіть такої, як колишні земства в Росії) до найвищого, державного вже, прояву цієї територіальності: Гетьманства 1918 р.— сприяє нашому вилікуванню з хвороби недержавности. Побільшують натомість цю хворобу до смертельности всякі екстериторіальні віроісповідні (тобто на культурно-ідеолог., а не на політично-територ. різницях оперті) націоналізми (в тім числі перший: український) та всякі інтернаціоналізми, які неминуче вели, ведуть і будуть вести до перемоги на Україні якоїсь чужоземної влади (коли б ірландці свою вікову боротьбу вели під гаслами не територ. автономії, а під гаслами «мови», «віри» чи якоїсь «соціалізації», вони б, напевно, того, що мають, не здобули). Виходячи з того самого становища, добре єсть зміцнювати органічні сполучення людей на Україні, напр., по класам, і зле єсть культивувати сполучення механічні, напр., по партіям. Перші своїми органічно-об'єднуючими впливами мають змогу усувати вроджений нам нахил до роз'єднування; другі своєю несталостю, випадковістю і неорганічністю оцей наш вроджений нахил тільки збільшують.

2. По упадку більшовицької чи польськ. влади на Україні буде у нас не «всенароднє радість», як це буває звичайно у визволених націй поневолених, а — характерна для всіх недержавних націй — анархія і внутр. різня між укр. людьми. Хто з політиків українських, заморочений брехнею про поневоленість України, зайнявся б в цей момент способами «виявлення волі визволеного суверенного народу»— різними укр. «установчими зборами» та «законодавчими сеймами»— замість перш за все творити шляхом власної організації матеріально і морально сильну укр. владу державну, той тільки збільшить цю різню та анархію і найкоротшим шляхом доведе до нового покликання самими ж укр. людьми якоїсь чужозем. держ. влади. Політик-державник мусить пам'ятати, що при хворобі недержавности «воля суверенного народу» виявляється завжди в повстаннях проти своєї власної слабої влади і в рабській покірности супроти сильної влади чужозем. Доки місцева влада не дасть доказів, що вона забезпечує місцевих людей од анархії і взаємної різні краще, ніж влади метропольні, ніякі укр. «установчі збори» не виявлять «волі народу» мати свою власну державу. Такий доказ може дати тільки організована сила тих, що хотять мати укр. державу.

3. Ставити українцям, як приклад до наслідування, політ. методи націй поневолених, але державних, як, напр., поляки, чехи, італійці,— значить збільшувати нашу політ. темноту, припізнювати процес нашого самопізнання, а тим самим робити нас зовсім нездатними до вилікування з нашої недуги.

Напр., хто каже, що нас, як чехів або поляків, може визволити якась «антанта», той готує руїну Україні. Процес сотворення влади, процес завойовання, через який не пройшла, а мусить пройти всяка недержавна нація, не може бути замінений для неї так, як для нації поневоленої, процесом зовн. визволення з-під чужої влади колиш. місцевих завойовників. Таких завойовників недержавна нація ще не має, і, щоб стати нацією державною, вона їх мусить сама на місці (а не десь «в Версалі») мати. Без цього перемога сторонніх сил над місцевою чужозем. владою визволить тільки нашу внутр. анархію.

4. Так само, хто в момент ослаблення на нашій землі метропольної державної влади буде — по прикладу італійців, поляків чи ін. націй поневолених, — закликати до винищення місцевих, з цією метропольною державою зв'язаних консервативних державницьких сил, замість заохочувати ці сили до творення на укр. землі своєї власної держави і в цьому творенні їм допомагати, той в самім корінні знищить можливість постання укр. держави і реального існування укр. нації. Нації поневолені, маючи в собі свої власні державницькі консервативні елементи, можуть собі дозволити винищування «чужинців». Нації недержавні, яких вся організуюча державотворча здатність захована власне в оцих місцевих «чужинцях», нищить разом з ними в самім зародку свою власну націю і державу. Повстання проти гетьманської влади в 1918, яке органічні зародки держави і нації української в момент їх відродження прибило, було підготовлене власне такою ідеологією укр. інтелігенції, запозиченою із шкідливих для нас взірців поневолених націй.

НАРОДНИЦЬКИЙ НАПРЯМ В УКРАЇНСЬКІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ. Представниками Н. н. в у. з. і.-п. н. були М. Грушевський (до його повернення на Україну), Р. Лащенко і С. Шелухін. Вважаючи найвищим критерієм іст. оцінки народний добробут і народоправство, вони досліджували історію укр. народу як окремої культурно-етнограф. одиниці, ідею можливих федерацій його з ін. народами, питання демократ. традицій на Україні, історико-правових підстав укр. народу мати свою республіканську державу. Народницька ідеологія вчених-емігрантів відрізняється від поглядів народників XIX — поч. XX ст. своїм перш за все підвищеним інтересом до історії укр. державності, форм укр. держ. будівництва.

В обґрунтуванні своїх концепцій державності України вчені-народники еклектично поєднали і методологічно трансформували на укр. ґрунт методи пізнання, які використовували народники XIX ст., М. Драгоманов, со-

ціальну теорію солідарності Е. Дюркгейма та психологічну концепцію В. Вундта (М. Грушевський), ідеї рос. філософії природного права, ліберальної політико-правової школи на Україні та західноєвроп. федералістичні теорії правової держави (Р. Лащенко, С. Шелухін).

Досліджуючи психологічні характеристики рос., укр., польськ. та ін. народів Європи, форми держ. союзів стосовно різн. етапів життя України, вчені-народники обгрунтували теорії федералістичної традиції на Україні і можливість федеративних об'єднань з тими країнами, з якими Україна підтримувала іст. зв'язки, зокрема, з Литвою і Білорусією (М. Грушевський), Росією (Р. Лащенко), з чехами, словаками, сербами, словинцями, хорватами (С. Шелухін). Народники вважали, що федерація в тій чи ін. формі має лише сприяти зміцненню укр. державності. Її основні підвалини — опора на власні історично притаманні укр. народові характеристики — народоправство, демократизм, безкласовість, розуміння народу як територіального об'єднання всіх громадян, що проживають в Україні, незалежно від ін. національностей, партійної і класової приналежності, віросповідання і мови. Народники вважали, що право народу взагалі і кожної людини зокрема є вищим від права держави, обгрунтували примат інтересів трудового народу України, який, на їхню думку, був єдиним представником укр. нації.

Орієнтуючись у справі побудови укр. держави в основному на національну Україну, вчені народницького напрямку в своїх концепціях визначили людину як самостійну самоцінну вартість і звинувачували у відсутності укр. державності сусідні держави (в основному Росію і Польщу), доводили, що укр. визвольний рух, його історія є неповторними, підкреслювали необхідність опори в майбутньому держ. будівництві в Україні на власний політ. досвід і власні традиції. На їхню думку, найбільш сприятливою формою держ. правління на Україні в силу іст. особливостей, традицій, психолог. характеристик і орієнтацій укр. народу має бути президентська або парламентська республіка.

«НАЦІОНАЛІЗМ» ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ. У руслі національного відродження, як вважали керівники Центральної Ради, окремі особи, невеличкі групи саме української буржуазії все помітніше гуртуються за своїми класовими інтересами, неминуче стануть національно-визначеним класом, і тоді спалахне боротьба поміж буржуазними верствами всіх націй на Україні, в якій українська буржуазія вийде переможцем. Саме ця майбутня перемога, на їх думку, дуже хвилює сучасні неукраїнські пануючі верстви, що обумовлює їх вороже ставлення до всього українського демократичного руху.

Ось чому з «легкої руки» більшовиків на Центральну Раду протягом семи десятиліть було приклеєно ярлик буржуазно-націоналістичної антинародної організації, яка буцімто є ворогом українського народу, тобто у термін «буржуазно-націоналістична» вкладався лише негативний сенс. Така оцінка не може не викликати сумніву і навіть заперечення хоча б тому, що в дійсності майже всі партії і політичні сили, які гуртувались навколо УЦР, були палкими прихильниками і проповідниками соціалістичної ідеї і соціалістичної орієнтації суспільства. Більше того, на відміну від більшовиків, лідери УЦР вважали, що соціалізм не треба нав'язувати силою, що він неминуче об'єктивно прийде на зміну капіталізмові у майбутньому, що насильницькі дії призведуть до трагедії суспільства. Історія підтвердила правильність таких поглядів.

Щодо націоналізму УЦР, то він дійсно існував, але при цьому мав не негативний, а позитивний відтінок, бо ставив за мету не викорінення ін. націй на Україні, не гасло «Україна — тільки для українців», а саме духовне відродження українців як великої нації, відродження, яке відбуватиметься в багатонаціональній сім'ї, що мешкає в українських губерніях. Про дуже зважену національну політику Центральної Ради свідчить вся її діяльність. Важливо підкреслити, що цю політику можна вважати прикладом не тільки для більшовиків, а й сучасних домінуючих в Україні політичних сил.

Тоді ж, на початку 1917 р., позиція неукраїнських товстосумів викликала обгрунтовану турботу і обурення з боку лідерів УЦР. Вони прекрасно усвідомлювали і неодноразово робили на цьому наголос, що російська буржуазія як на Україні, так і в ін. частинах імперії всмоктала самодержавну ідею централізму з молоком матері, звикла дивитися на Україну як на занепалу південно-західну провінцію Росії, а на українців — як на «хохлов», що відрізняються від росіян тільки піснями та деякими маленькими побутовими особливостями.

Провідники Центральної Ради піддавали різкій критиці і «буржуазну російську інтелігенцію», яка «не змогла, не знайшла в собі сили піднятись до правильного розуміння того процесу, що відбувався весь час. І піддаючись цим двом силам — класовому і національному егоїзму,— пішла шляхом енергійного опору організації української демократії». Цими ж силами нагнітались чутки, що «хохли хотять відокремитись від Росії», що весь український рух має контрреволюційний характер, що Перший український національний з'їзд має бути проголошено Українськими установчими зборами, після чого всіх неукраїнців виженуть геть з України, і т. ін. Ці і подібні їм чутки наводили жах навіть на демократичні кола росіян, євреїв, поляків та представників ін. націй.

Націоналізм УЦР полягав у постійній боротьбі з такими обивательськими плітками, у доведенні до російської демократії дійсних прагнень українського руху. Націоналізм УЦР знаходив відображення у рішучих виступах проти суцільної русифікації України, за повернення зросійщеної людності до рідної національної культури. Націоналізм УЦР виявлявся у прагненні повернути українську демократію в організоване русло, запобігти крові, надати українському рухові цивілізованого спрямування, щоб він не був знесений стихійним потоком. Націоналізм УЦР був спрямований на розвиток національного самопочуття людини і громадянина, доведення, що віднині він не «бидло», не «мужик», не «хохол», а рівний з тими, хто до революції мав владу його пригнічувати. Націоналізм УЦР відбивався у домаганнях національної школи, національної армії, національного мистецтва, українізації всього життя, визволення почуття національної гідності, національної віри. Націоналізм УЦР полягав у повному забезпеченні прав національних меншин, які живуть на Україні, і водночас у вимогах до тих частин федеративної Росії, в яких українських народ складає меншість людності, щоб йому були гарантовані права на тих же умовах, на яких на Україні забезпечуються права неукраїнців. Вкладати у такий націоналізм лише негативний зміст принаймні неетично.

НАЦІОНАЛЬНА ЗЛАГОДА НА МЕЖІ 1918—1919 рр.: ВТРАЧЕНИЙ ШАНС. Керівник Директорії В. Винниченко і голова Ради комісарів у Києві В. Чеховський, починаючи з листопада 1918 р., досить активно співробітничали з більшовиками у боротьбі проти гетьманського режиму. Ще до створення Директорії лідери УНС у Києві вели плідні переговори з Х. Раковським та Д. Мануїльським, а після вступу до столиці, що відбулось при ефективній збройній підтримці місцевих більшовиків, коли голова Директорії запропонував В. Чеховському очолити уряд і МЗС УНР, останній погодився на це лише за умов, що буде тривати курс на союз з більшовиками, з Радянською Росією, владу Рад для УНР і недоторканість державного суверенітету України.

Слід підкреслити, що така ж поміркованість і толерантність спостерігалась з боку Тимчасового робітничо-селянського уряду на чолі з Г. П'ятаковим, створеного більшовиками 28 листопада 1918 р. у Курську. В Маніфесті, виданому ним у той же день, йдеться про анти-

народний характер режиму П. Скоропадського, рішуче засуджується окупація Причорномор'я, світовий і особливо англо-американський капітал, німецький імперіалізм, дістається і неіснуючій вже Центральній раді, але немає жодного випаду на адресу УНС чи Директорії. Можна сказати й більше: Маніфест ТРСУУ, виданий у листопаді, і Декларація Української Директорії, оприлюднена у грудні, повністю збігаються у словах про добробут трудящих, про необхідність владування робітників, селян і трудової інтелігенції, у різкому звинуваченні поміщиків і буржуазії та руйнівного гетьмансько-монархічного панування.

Все це дає підстави зробити висновок, що у листопаді—грудні 1918 р. існувала реальна можливість порозуміння між головними революційними українськими силами того складного часу — Директорією і Радянським урядом України. Та такий шанс було втрачено. Сутички між більшовиками і військами Директорії наприкінці грудня 1918 — початку січня 1919 р. набували дедалі більш жорстокого характеру. Їм передував невеличкий наступ на гетьманські війська з «нейтральної зони» Першої та Другої українських повстанських дивізій під командуванням М. Кропив'янського та В. Ауссема, у складі яких з самого початку були з'єднання В. Примакова, М. Щорса, В. Боженка та ін. Протягом кількох днів, починаючи з 21 листопада, вони оволоділи Стародубом, Рильськом та деякими ін. населеними пунктами і наступ припинили. Не розпочався він там і після створення на базі вище зазначених дивізій 30 листопада за рішенням ТРСУУ Української радянської армії під командуванням В. Антонова-Овсієнка. Дивізії отримали назви Першої та Другої українських радянських дивізій, а начдивами замість Кропив'янського і Ауссема стали І. Локатош та Н. Бобирьов.

Більшовики начебто вичікували протягом майже трьох тижнів і приглядались до подальших дій Директорії. Та вже наприкінці грудня новостворена армія зайняла Клинці, Шостку, Глухів, Новозибків, Куп'янськ, Золочів, Грайворон, Городню, Новгород-Сіверський, а на початку січня — Харків, Чернігів. Після кількох нот урядові РРФСР з вимогою припинити агресивні дії, на що незмінно надходила відповідь, що це не агресія, а війна між двома урядами України, 31 грудня 1918 р. уряд Винниченка—Чеховського у радіотелеграмі поставив питання про переговори з Москвою і послав туди надзвичайну місію на чолі з Семеном Мазуренком.

Але інтенсивний наступ військ названих вище двох українських дивізій, які входили вже до Українського фронту, створеного 4 січня 1919 р. під командуванням того ж В. Антонова-Овсієнка, тривав. 16 січня Директорія офіційно оголосила стан війни з Радянською Росією. Та й це не перешкодило розпочати у Москві наступного дня переговори, які тривали до 4 лютого. Головними звинуваченнями з боку Д. Мануїльського, який представляв РНК РРФСР, на адресу Директорії, стали захоплення у листопаді — грудні козачими частинами П. Краснова Луганська, Дебальцевого, Маріуполя та деяких ін. населених пунктів на сході Донбасу і інтервенція Антанти на Чорноморському узбережжі. Але вони були майже зовсім безпідставними: адже дозвіл і на ту, і на ін. акцію давав гетьманат, а не Директорія. І це досить легко довів С. Мазуренко. Тоді Д. Мануїльський почав вимагати укладення наступального союзу УНР і Москви проти П. Краснова, А. Денікіна і Антанти. Та Мазуренко і надалі домагався визнання за Директорією повного нейтралітету, точного визначення ставлення Москви до повстанських сил, що діяли на Україні, а щодо пропозицій про союз вів досить гнучку лінію: пропонував узгодити таємний план боротьби з ворогами революційної демократії, залишити покищо відкритими питання про пропуск радянських військ через Україну на Дон та про воєнні дії проти Антанти. У той же час директоріанська місія не заперечувала проти спільних з Москвою дій щодо кримської реакції (у цей час там хазяйнував кадетсько-есеро-меншовицький уряд на чолі з С. Кримом), але за умови подальшого приєднання Криму до території України.

Треба сказати, що успіху переговорів у Москві заважали в однаковій мірі дві обставини. По-перше, це жорстка позиція С. Петлюри щодо майбутніх угод з Росією, українськими більшовиками, бундовцями, відносно можливості створення коаліційного уряду УНР, тобто його прагнення до одноособової влади. По-друге, це ще більш твердолоба, непримиренна позиція лівого керівництва ЦК КП(б)У та ТРСУУ у особі Г П'ятакова, який відкидав можливість будь-яких переговорів з Директорією і вважав єдиним засобом боротьби з нею збройні дії. І саме ці прихильники конфронтації отримали перемогу над «м'якою лінією» Винниченка — Чеховського, які змушені були вийти у відставку.

А між тим саме вони запропонували найбільш сприйнятний варіант примирення: Москва бере на себе місію посередника на переговорах між УСРР і УНР на умовах визнання з боку Директорії принципу влади Рад на Україні, визнання з боку Москви нейтралітету України з активним захистом його проти будь-якого іноземного втручання, спільної боротьби проти контрреволюції та перемир'я на час переговорів.

Поки тривали переговори у Москві, а С. Петлюра і Є. Коновалець та їх однодумці гуртували сили, війська Українського фронту під проводом В. Антонова-Овсієнка стрімко просувались у глиб України. 19 січня вони вступили до Полтави, 26 січня — до Катеринослава. 28 січня уряд УСРР очолив Х. Раковський. 4 лютого, коли більшовицькі загони були вже біля Києва, В. Ленін, Г. Чичерін і Л. Красін надіслали Директорії і ТРСУУ радіограму, де повідомляли, що погоджуються на посередництво на переговорах між ними на умовах дії зазначених вище принципів, запропонованих Директорією. І хоч 5 лютого більшовики вступили до Києва, наступного дня такі переговори розпочались у Харкові. Тривали вони аж до березня, але безрезультатно. Шанс було, отже, втрачено.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ТА УКРАЇНСЬКИЙ РОМАНТИЗМ. Визрівання національної ідеї невіддільне від становлення українського романтизму — своєрідного репрезентанта національного світогляду, ідеології. Найбільша ідея, яку сформувала українська політична думка – ідея незалежності та самостійності української держави, в загальних контурах зародилась ще за часів Хмельниччини. Подальший її розвиток можна прослідкувати в творчості М. Гоголя, П. Куліша. Виразно національна ідея виступає у Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Міхновського. Пізніші будителі духу народного в національності вбачали ту силу, яка може підняти Україну з руїни і вивести на шлях нового життя. Саме таке бачення процесу історичного становлення національної ідеї знаходимо в політичній думці XX ст., зокрема у В. Липинського, Д. Донцова та ін.

Брак національної ідеї в українців, брак свідомої праці тих людей, які себе називають українцями, зумовив трагізм історичної долі нашого народу. Це внутрішня причина безсилля і непродуктивності цілої нації, що є не менш небезпечним для її подальшого існування, ніж тиск денаціоналізації ззовні. Плекання національної ідеї приводить цілу націю до консолідації своїх внутрішніх сил, пробуджує волю, скеровує дію. Вона вказує, в якій сфері людської душі лежить та сила, що веде до вирішення таких питань, як право народів на самостійне існування і розвиток.

На відміну від Липинського і Донцова, які акцентували перевагу політичного над етнографічним і фольклорним, коли йдеться про розвиток національних процесів, О. Потебня доводить значення культурницького

фактора в державному будівництві нації: мова є знаряддям національної свідомості, атрибутом нації. Розвиток мови — це одна з основних передумов здорового поступу народу. Народ творить мову. Мова, досягаючи вершин поетичної творчості, породжує народний дух, який, у свою чергу, спонукає до теоретичної діяльності, на терені якої постає національна ідея, національна ж ідея збуджує національне хотіння, що скеровує національну волю і дію. Саме народна стихія стає готовим матеріалом цього процесу, мова — лише одна із стихій народності, її найбільш досконале єство.

Українська політична думка кінця XIX — початку XX ст. і є тим способом кристалізації національної ідеї, яка відіграє надзвичайно важливу роль на шляхах становлення самостійної України.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РЕЖИМУ П. СКОРОПАДСЬКОГО. Про гарантування прав різних національностей на вільний розвиток у програмних документах гетьмана не згадувалось. Лише у Грамоті від 29 квітня П. Скоропадський закликав всіх громадян і козаків України «без різниці національності» і віросповідання помогти мені і моїм працівникам і співробітникам у нашому загальному велико відповідальному ділі». Проте Рада міністрів через 10 днів після цього запевнювала, що вона визнає права неукраїнців, що мешкають на території держави, і ставиться з повагою до їх культури.

Ретельний аналіз документів Української держави свідчить, що офіційний Київ у той час тримав курс на виховання в українців любові до своєї нації і стояв осторонь від спроб деяких екстремістськи настроєних кіл пропагувати ненависть до ін. націй. У складі Кабінету міністрів, на відміну від УНР, міністерств у національних справах не засновувалось. Але де-факто вони тривалий час продовжували існувати. Лише 6 листопада офіційна урядова газета «Державний вістник» опублікувала ухвалу про звільнення з посад керівників народних міністерств з російських, єврейських та польських справ О. Зарубіна, А. Ревуцького, М. Станкевича, А. Тржецяка, Н. Гергеля, Я. Лещинського та ін.

Більше того, 2 липня Рада міністрів ухвалила постанову про асигнування на утримання службового персоналу та канцелярські потреби міністерства з російських справ 25 тис. крб. За відсутності міністерства з єврейських справ у той же день було виділено 87 тис. 700 крб. на організацію літніх курсів учителів єврейських шкіл у Києві, Одесі та Катеринославі, а за відсутності міністерства з польських справ — 112 тис. 50 крб. на організацію таких же курсів у Києві, Вінниці та Житомирі.

Але 9 липня разом з законом Центральної Ради про національно-персональну автономію були офіційно скасовані всі три національних міністерства. Їх культурно-просвітні справи перейшли до відання міністерства народної освіти та мистецтва, а інші — до міністерства внутрішніх справ. Підкреслимо, що ухвала про ліквідацію була надрукована лише 22 жовтня. А це, відповідно до законів Української держави, означає, що вона набрала чинності саме наприкінці жовтня, а не на початку липня.

Одним словом, національну політику уряду П. Скоропадського можна обгрунтовано визначити як виважену, хоч деякі ущемлення громадян за національною ознакою все ж спостерігались. Але у більшості випадків гетьман і його соратники, не галасуючи, як їх попередники, про велику любов до євреїв, поляків, росіян та представників ін. народів, загалом нікого не переслідували за належність до ін. нації. Багато з них, як свідчать документи, плідно працювали на відповідальних державних посадах, а єврей С. Гутник з травня по жовтень був міністром торгу й промисловості.

Більше того, 26 серпня Рада міністрів скасувала дію на території Української держави законів, якими у зв'язку з війною обмежувались права підданих Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини, а також російських громадян, народжених у названих країнах. 300 тис. крб. надав уряд у розпорядження військового міністра на допомогу колишнім військовослужбовцям — росіянам, які відбували на свою батьківщину. У договорі з РРФСР Україна гарантувала безперешкодне повернення до рідних країв всім російським громадянам. Але при вирішенні питань про матеріальну допомогу полонені росіяни все ж значно ущемлювались. Всі полонені, що повертались з Німеччини і Австро-Угорщини, поділялись на два розряди (українці і росіяни), а останні ще й на три категорії (здорові, поранені, хворі). Здорові козаки-українці отримували по три карбованці добових, починаючи з дня прибуття до евакуаційного пункту і до повернення до місця свого постійного мешкання. При цьому враховувалась швидкість безкоштовного проїзду: залізницею — 200 верст на добу, грунтовими шляхами — 30 верст. Обер-офіцери і сестри-жалібниці отримували допомогу у розмірі 200 крб., штаб-офіцери і священики — 300, генерали — 400 крб. Всім їм теж забезпечувалось право безкоштовного переїзду залізницею до місця постійного мешкання. Пораненим козакам-українцям грошова допомога збільшувалась вдвічі, а старшинам, священикам і сестрам-жалібницям — на 25 відсотків. Хворим, крім того, повинна була ще й надаватись медична допомога.

Полонені солдати-росіяни отримували лише харч під час переїзду через територію України до російського кордону, обер-офіцери і сестри-жалібниці — 100 крб., штаб-офіцери і священики — 150, генерали — 200 крб. Пораненим і хворим офіцерам-росіянам та сестрам-жалібницям розмір грошової допомоги залишався таким же, а солдати могли лише користуватися медичною допомогою під час переїзду до кордонів Росії. Остання повинна була відшкодувати всі такі витрати.

Щодо одягу і чобіт, то ні українцям, ні росіянам вони не надавались. Пораненим треба було довести факт свого поранення. На всі потреби допомоги полоненим Рада міністрів 29 червня асигнувала 500 тис. крб. Ще 697 тис. 850 крб. було виділено Головній санітарній управі на організацію реєстраційної комісії при Київському розподільчому пунктові, друкування реєстраційних карток полонених, утримання для них лазень у Києві, Харкові і Проскурові, відправку хворих додому і евакуацію божевільних.

Існувала в Українській державі спеціальна урядова комісія у справах німецьких колоністів. Засновувалось і українсько-німецьке товариство культурно-економічного зближення, яке ставило за мету організацію лекцій, курсів, видавничої справи, подорожей, клубів, інформаційних бюро тощо для взаємного ознайомлення народів України і Німеччини з досягненнями і особливостями культури і економіки один одного. Товариству надавались права юридичної особи. Українською мовою воно іменувалось «українсько-німецьким», а німецькою — «німецько-українським». Право вступу до товариства мали і українці, і німці без різниці статі та громадянства, не позбавлені громадянських прав. Але члени товариства поділялись на дійсних, почесних, довічних і співробітників. Дійсними вважались члени-засновники, які підписали Статут товариства, а також ін. громадяни, прийняті у дійсні члени Радою товариства за порукою не менше 3 чоловік більшістю 2/3 голосів складу Ради таємним голосуванням.

Почесні члени обирались загальними зборами за особливі заслуги перед товариством. Почесний член, який одноразово сплачував внесок за 20 років вперед, механічно переходив до розряду довічних. Членів-співробітників обирала Рада за їх бажанням і рекомендацією одного з членів товариства звичайною більшістю голосів таємним голосуванням. Річні внески розміром 24 гривни робили лише дійсні члени товариства, а почесні, довічні

і співробітники від такого обов'язку звільнялись, проте могли робити добровільні пожертвування.

Справами товариства керували загальні збори, а потім ними обрана на 1 рік Рада з 7 членів і 3 кандидатів до них. На зборах обиралась також на 1 рік ревізійна комісія з 3 членів товариства і 2 кандидатів до них. Загальні збори могли бути звичайними і надзвичайними. Перші передбачалось скликати один раз на рік на його початку, заслуховувати на них звіти Ради і ревізійної комісії, затверджувати касовий обіг товариства, обирати нові керівні органи та розв'язувати всі ін. питання, дотичні до діяльності товариства. Надзвичайні збори скликались в міру потреби з власного почину Ради, ревізійної комісії або десятої частини складу товариства. Члени-співробітники на загальних зборах, які вважались повноважними при наявності лише чверті організації, мали тільки дорадчий голос.

Рада українсько-німецького товариства культурно-економічного зближення обирала зі свого складу голову, двох його товаришів, писаря і скарбника. Її засідання мали скликатися двічі на місяць, і вважались повноважними при наявності половини складу Ради, у т. ч. голови і одного з його заступників. Контрольні перевірки з боку ревізійної комісії повинні були здійснюватися не менше одного разу на півроку.

Відповідно до завдань діяльності товариства засновувались секції, комітети, комісії, відділи, які діяли на підставі спеціально для них затверджених інструкцій. Товариство залишало за собою право створювати у містах України та за кордоном свої місцеві філії, яким надавалась автономія. Вони мали лише надсилати до Ради повідомлення про свою діяльність. Обиратися посадові особи товариства і його філій повинні були тільки з числа українців або німців.

Кошти товариства складались з обов'язкових членських внесків, добровільних пожертвувань, прибутків від капіталів, майна та підприємницької діяльності, зборів від концертів, вистав, лекцій, допомоги від різних громадських й урядових установ. У разі ліквідації товариства або будь-якої з його філій передбачалось, що їх майно поступає на просвітницькі цілі.

У листопаді Рада міністрів Української держави створила у Києві Союз поляків-землевласників на Україні і затвердила його Статут. Завдання Союзу вбачалось не лише у розвитку сільського господарства і сільськогосподарського промислового виробництва, а й у заснуванні культурно-освітніх і фінансово-економічних установ, у зміцненні і захисті всіма законними засобами публічних та приватних прав поляків. З цією метою на Україні мали засновуватися сільськогосподарські професійні і усякі ін. кооперативи та товариства взаємодопомоги, товарні склади, експортні палати, довідково-інформаційні та ліквідаційні бюро, суди честі, третейські та посередницькі суди для вирішення спірних питань між членами Союзу, членами Союзу і Союзом у цілому, створюватись нижчі, середні і вищі сільськогосподарські училища, дослідні поля і станції, громади взаємного кредиту, кредитні банки, страхові громади, фабрики й заводи для виготовлення сільськогосподарських машин, знаряддя, добрив.

Важливим завданням Союзу вважалось збирання, вивчення і систематизація статистичних, економічних, юридичних і фактичних даних про стан польського землеволодіння, реєстрація різного роду випадків порушення прав власності, визначення за допомогою особливих комісій збитків, обгрунтування вимог до їх відшкодування, відкриття консультативних юридичних бюро, розробка різного роду наукових і законодавчих проектів щодо політики і загальних реформ, участі представників Союзу у з'їздах, нарадах, засіданнях комісій та комітетів, у т. ч. майбутнього парламенту.

До Союзу приймались усі поляки без різниці статі, стану, віросповідання і розміру землеволодіння чи землекористування, а також повнолітні і «не заплямовані судом» польські громадяни, які не мали безпосереднього відношення до сільського господарства, але визнавали статутні вимоги Союзу. Його члени поділялись на дійсних та почесних. Останні звільнялись від сплати грошових внесків.

Органами управління справами Союзу вважались загальні зібрання делегатів від спеціально утворених обласних та окружних відділів, Центральна Рада Союзу у Києві, правління ревізійної комісії у Києві, окружні зібрання членів Союзу, обласні і окружні Ради місцевих відділів Союзу. Області і округи Союзу поляків-землевласників утверджувались його Центральною Радою з урахуванням адміністративного поділу України, але вони могли сполучати окремі волості, повіти і навіть губернії. Ці місцеві утворення від кожних десяти членів Союзу обирали 1 депутата на загальне зібрання, яке мало проводитись щорічно, не пізніше 15 березня кожного року, і вирішувати питання при наявності двох третин делегатів простою більшістю голосів. Лише для виключення з Союзу потрібно було 3/4, а його ліквідації у цілому — 2/3 голосів.

Центральна Рада обиралась загальним зібранням на 3 роки з 24 членів ради і 6 кандидатів у члени ради. Кожного року вона мала оновлюватись на третину. З свого списку Центральна Рада обирала голову, 3 його товаришів і секретаря. Вона вважалась вищим виконавчим органом Союзу, здійснювала керівництво ним у проміжках між загальними зібраннями, відкривала і затверджувала обласні та окружні відділи Союзу, направляла туди своїх представників, видавала обов'язкові для місцевих органів правила, інструкції і постанови, визначала кошториси, призначала спостерігачів у законодавчі, державні, автономні і громадські установи, з'їзди та конгреси. Засідання ради скликалися щомісяця і вважались повноважними при наявності 9 членів.

Центральна Рада обирала зі свого складу ще й правління з 6 чоловік, яке мало збиратися на засідання не менше як двічі на тиждень і вирішувати поточні питання.

Прихильно ставився гетьманський режим не лише до німців і поляків. Гетьман обіцяв забезпечити рівні права з українцями і кримським татарам та ін. мешканцям півострова у разі його приєднання до Української держави.

У той же час уряд не забував про курс на українізацію галузей освіти, науки, культури, державних установ. Викладання української мови і літератури, історії і географії України вважалось обов'язковим у всіх середніх хлоп'ячих і дівочих загальноосвітніх, професійних, комерційних та ін. школах, учительських семінаріях, інститутах, духовних семінаріях. У перших 5 класах на це відводилось не менше 3 годин на тиждень, а у 6 і 7 — 4 годин. Посада вчителя української мови та літератури повсюдно вважалась штатною, а географії та історії України — позаштатною, але обов'язковою. Природно, ці положення не розповсюджувалися на школи з українською мовою навчання.

Особливо контролювалась з боку уряду справа українізації учительських інститутів та семінарій. Міністерство освіти прагнуло зосередити у себе всі дані про кількість класів у цих закладах, де всі предмети викладаються української мовою, про кількість годин викладання, про предмети, що вивчаються державною мовою, про підручники, хто з викладачів (поіменно) учительських інститутів і семінарій і які предмети веде українською мовою, про стан готовності викладацького складу до такого викладання і т. ін.

Напередодні навчального року міністерство освіти розпочало роботу літніх курсів українознавства для вчителів, на що Рада міністрів спеціально асигнувала 2.184.790 крб. Це рішення вийшло в світ 2 червня. Наступного дня міністерство одержало ще мільйон крб. на

невідкладні потреби, а 5 червня — 2 млн. крб. на видання шкільних підручників.

У тому ж липні кафедри історії України, історії української мови і історії українського письменства з'явились на історико-філологічних факультетах Харківського і Новоросійського державних університетів та у Ніжинському історико-філологічному інституті, а кафедри історії західно-руського права — на правничих факультетах названих вище університетів.

Для підготовки професорів і викладачів української мови для вищих шкіл було встановлено за рахунок держави 20 стипендій від 5 до 7,2 тис. крб. строком на 2 роки. Стипендіати вибирались серед вчених, вже відомих своєю науковою діяльністю. Вони не мали права під час навчання займати будь-яку посаду, читати лекції, давати домашні уроки і брали зобов'язання протягом двох років скласти відповідний іспит на науковий ступінь або завершити написання дисертації. Час одержування стипендії зараховувався у стаж державної служби.

Програма курсів навчання українській мові при міністерствах стверджувалась спеціальним інспектором з цього питання, яким був директор департаменту міністерства освіти Ф. Сушицький. Вони передбачали вивчення основ історії рідної мови, фонетики, етимології, синтаксичних особливостей. За зразок брались твори І. Котляревського («Енеїда», «Наталка Полтавка»), Г. Квітки-Основ'яненка («Оповідання»), М. Костомарова («Історія»), Т. Шевченка («Кобзар», «Сон», «Катерина», «Кавказ»), П. Куліша («Чорна Рада»), Марка Вовчка («Народні оповідання»), Л. Глібова («Байки»), Б. Грінченка («Соняшний промінь»), С. Руданського («Байки»), І. Тобілевича («Суєта»), І. Нечуя-Левицького («Хмари»), М. Коцюбинського («Цвіт яблуні»), І. Франка («Каменярі»), В. Винниченка («Записна книжка», «Хведь Халамидник», і М. Драгоманова. Пропонувалось знайомити слухачів з діяльністю Кирило-Мефодієвського братства.

Етимологію вони проходили за підручником Г. Шерстюка. Не заборонялося також використовувати підручники П. Залозного, А. Кримського, Є. Тимченка, І. Огієнка. Завданням курсів було навчити слухачів практично користуватись українською мовою при канцелярських роботах. Але вони знайомились і з основами історії української літератури, народної творчості, «Словом о полку Ігоревім», думами і піснями. Щотижня на курсах писались диктанти, давались домашні завдання у формі перекладу з російської мови на українську. Під час заняття всі розмови велись лише українською. Після оволодіння програмою, яку було розраховано на 45 годин, слухачі складали іспити комісії, в яку входили викладач, член культурно-просвітньої української організації і представник адміністрації підприємства.

Вищі керівники Української держави, звичайно, порізному ставились до справи українізації, враховуючи й те, що сам гетьман користувався, головним чином, російською мовою. Одним з найпалкіших прихильників українізації був, наприклад, міністр шляхів Б. Бутенко. Ось слова його наказу від 15 липня: «Наперекір моїм неодноразовим розпорядженням про державну мову, не дивлячись на їх категоричність, папери з різних інституцій, підлягаючих міністерству шляхів, надсилаються на російській мові. Нагадую, щоб всі папери, які виходять з міністерства, а також ті, що надходять до нього, писались виключно на державній мові, в випадках одержання паперів від інституцій міністерства шляхів не на українській мові такі наказую повертати назад, при чім порушення цього буде розглядатись як невиконання розпоряджень міністра».

Через кілька днів той же Б. Бутенко створив спеціальну термінологічну комісію з правами департаменту міністерства для перекладу всього фахового лексикону, назв і бланків документів на українськумову. Свої праці комісія друкувала у «Термінологічному збірнику міністерства шляхів», що вважався урядовим органом. Мало того, у міністерстві існував шкільний відділ, а на місцях — широка мережа курсів з вивчення української мови, роботу яких контролював головний інспектор курсів. Списки працівників, які не бажали вивчати українську мову, надсилались особисто міністрові.

На державні кошти тут засновувались не лише курси, а й культурно-просвітні українські організації на дорогах. Численність однієї аудиторії на курсах при лекційному способі навчання не повинна була перевищувати 60 чол. Начальники малих станцій, їх помічники, канцеляристи, вагарі, телеграфісти повинні були їздити на лекції до сусідніх великих станцій. Програма навчання розраховувалась на 45 годин. Лектори одержували платню 6 крб. на годину, а коли їх бракувало на місцях, то допомагав культурно-просвітній відділ міністерства.

Сумлінно ставились до справи українізації керівники міністерства внутрішніх справ, військового міністерства та деяких ін. відомств. Та українізація запроваджувалась не так наполегливо, як за доби УНР, а деякі відомі вже в Українській державі визначні діячі (скажімо, І. Огієнка) вже тоді виступали проти терміну «українізації» і наполягали на застосуванні терміну «дерусифікація».

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА УРЯДУ ЗУНР. Новостворена держава обіймала разом із Буковиною й Закарпаттям близько 70 тис. км^2 території з 6 млн. населення (з них 71% українців, 14% поляків, 13% євреїв, 2% угорців, румунів та ін.). За віросповіданням було 62% грекокатоликів, 18% римо-католиків, 6% православних, 13% єврейської віри. Але фактично під управлінням уряду ЗУНР залишалося не більше як 45 тис. км^2 з майже 4 млн. населенням (з них 75% українців, 12% поляків, 11% євреїв і 2% ін.). Вже в перших правових актах УНРади підкреслювалось, що всім громадянам ЗУНР без різниці національності і віросповідання надаються та гарантуються «громадянська, національна і віросповідна рівноправність». Усім національним меншинам пропонувалось обрати своїх представників до складу УНРади. Але поляки бойкотували вибори, а євреї з німцями вирішили не брати в них участі, щоб не втягуватися в українсько-польський конфлікт.

УНРада оголосила для меншин персональну автономію з правом їх заступництва в уряді і 18 листопада 1918 р. ухвалила покликати державних секретарів для справ польських, єврейських і німецьких. Проте через їх небажання це не було реалізовано. Для нац. меншин було встановлено квоту, щоб вони мали гарантовану можливість обрати своїх суддів (належало обрати 102 суддів-українців, 25 — поляків, 17 — євреїв). Відповідно національного складу населення ЗУНР було призначено вибори до нового законодавчого органу республіки — Сойма. З 226 послів Сойму українці повинні були обрати 160 послів (70,8%), поляки — 33 (14,6%), євреї — 27 (11,9%), німці — 6 (2,7%). З цією метою територію держави було поділено на 23 національних виборчих округи (12 — українських, 5 — польських, 5 — єврейських, 1 — німецький).

Національної дискримінації не чинилося щодо персонального складу різних ланок державного апарату: працівників залізниці, зв'язку, освіти, медицини тощо. Поляки, євреї, німці та ін. могли залишатися на своїх місцях чи поступити на будь-яку ін. роботу, якщо тільки присягнули на вірність Українській державі або хоч зобов'язувалися не чинити їй ніякої шкоди.

Згідно з законом ЗУНР від 15 лютого 1919 р. про українську мову національним меншинам гарантувалося право вільно вживати в офіційних зносинах з державними властями, публічними інституціями й державними установами, усно чи письмово, рідні мови, а властям, державним інституціям відповідати громадянам їх рідною мовою. Нац. меншинам гарантувалося також право

вільно розвивати свої мови, культури, мати свої школи, бібліотеки, видавництва, видавати періодичні видання та ін.

Слід підкреслити, що з нац. меншин тільки поляки поставилися до нової влади вороже. Євреї визнавали суверенітет українців або трималися нейтрально. Деякі з них обняли в краю урядові пости, а в армії ЗУНР було утворено тисячний загін виключно з євреїв.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВЛАДУВАННЯ У ГУБЕРНІЯХ, ПОВІТАХ, МІСТАХ І ВОЛОСТЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. Проголошуючи себе гетьманом всієї України у Грамоті до українського народу від 29 квітня, скасовуючи Велику і Малу раду, міністрів УНР і їх товаришів, П. Скоропадський нічого не сказав про місцеві органи влади і управління, за винятком того, що ліквідовувались земельні комітети, створені Центральною Радою. Обходили мовчанням цю важливу проблему і Закони про тимчасовий державний устрій України.

Першою «ластівкою», яка натякала на наміри гетьманату щодо місцевих органів, стало офіційне «Правительственне повідомлення» від 10 травня. «Городське і земське самоврядування, — говорилось у ньому,— занадто дорогі для теперішнього Правительства, в склад якого увійшли люди з довгою попередньою діяльністю на ниві місцевого життя, і підозріння в бажанні Правительства скоротити право місцевого самоврядування і усунути від нього широкі слої населення повинні по цій причині остаточно відпасти. Але спроба останніх часів показала, що правильна постанова місцевого хазяйства можлива лише при умові притягнення до цього діла більш свідомих елементів, для чого потрібно, оставляючи загальний демократичний характер земських і міських управлінь, включити у виборчий закон для цих установ такі зміни, які б забезпечили продуману корисну працю на добро місцевого населення».

Через чотири дні після цього наказом гетьмана від 14 травня були усунені з посад усі губернські комісари, призначені УЦР. У той же день Ф. Лизогуб як міністр внутрішніх справ відправив у відставку всіх повітових комісарів і їх помічників. Вакансії заповнювали губернські і повітові старости. Перші призначались наказом гетьмана, другі — міністром внутрішніх справ. Відбувалось це задовго до офіційного звільнення з посад комісарів Центральної Ради. Початок «губернського старостату» ще у травні поклали Д. Андро, який у цей день став старостою Волинської губернії, і С. Іваненко — староста Полтавської губернії. Протягом наступних днів травня портфелі губернських старост отримали: на Київщині — І. Чарторижський, Херсонщині — С. Піщевич, Харківщині — П. Заліський, Чернігівщині — М. Савицький, Поділлі — С. Кисильов. Посада губернського старости Катеринославщини залишалась вакантною, а у Таврійській губернії (для Бердянського, Мелітопольського і Дніпровського повітів) її 20 червня зайняв О. Десницький, залишаючись при цьому ще й уповноваженим міністерства внутрішніх справ при 52-у німецькому корпусові. Згодом у «губернському старостаті» відбувались деякі зміни: М. Савицький і Д. Андро стали товаришами міністра внутрішніх справ, І. Чарторижський — членом ради цього ж міністерства, П. Заліський був звільнений за власним бажанням. У різні періоди виконували обов'язки Київського губернського старости — П. Андріанов і В. Федоренко, Полтавського — Д. Яновський, Чернігівського — М. Висоцький, Поліського — П. Патон.

Багато непорозумінь виникало з призначенням повітових старост. Скажімо, наказом № 1 міністра внутрішніх справ від 8 травня виконуючим обов'язки старости Миргородського повіту ставав Ю. Лапо-Данилевський, наказом № 2 від того ж числа він з цієї посади звільнявся, а наказом № 3 від того ж 8 травня старостою призначався І. Ляхович. 9, 10 і 11 травня змінились також призначені 8 травня старости Борзенського, Харківського, Волочанського, Ізюмського, Круп'янського, Сумського, Рівенського, Могилів-Подільського, Проскурівського та ін. повітів.

На початку літа уряд створив комісію під проводом Київського міського голови Д'якова і князя Голіцина по реформуваню місцевого самоврядування на Україні. Але до вироблення нового закону губернським старостам наказувалось у окремих випадках ревізувати міські та земські органи. При виявлені їх «явно революційної діяльності і видимої агітації проти існуючого державного ладу» губернські старости повинні були припиняти їх діяльність з обов'язковим повідомленням про це міністра внутрішніх справ.

Ось чому 8 червня розпочалась фронтальна перевірка діяльності органів місцевого самоврядування, обраних на підставі закону Тимчасового уряду від 21 травня 1917 р. З цією метою повсюдно були створені губернські і повітові ревізійні комісії під головуванням відповідних старост, а у разі їх відсутності — представників судового відомства. Повітові комісії у кількості 5 членів призначались губернськими, а останні у такій же кількості — міністром внутрішніх справ. До складу комісій, крім старост і суддів, входили по одному податковому інспекторові та по два громадських діячі: один від земського самоврядування, другий — від міських управ. Повітові комісії надсилали акти перевірки до губернських, які узагальнювали їх, робили відповідні висновки, а у разі необхідності — власні повторні перевірки з виїздом на місця. Коли виявлялись у ході ревізії вчинки злочинного характеру, винуватці негайно усувались з посад.

Статут комісій у серпні було доповнено чотирма статтями, згідно з якими їм надавалось право отримувати будь-які довідки і документи від судової влади, нотаріальних установ, громадських і професійних організацій, торговельно-промислових підприємств, урядових, громадських та приватних кредитних установ, належних осіб і закладів. Але вимоги таких документів мали фіксуватися у рішеннях комісії із зазначенням часу постанови, кому і як слід надати документи. Діяльність ревізійних комісій тривала майже півроку. Ще й у вересні міністерство внутрішніх справ отримало 350 тис. крб. на різні витрати щодо забезпечення їх роботи.

З одного боку, уряд Української держави наголошував на тому, що губернські і повітові земські збори, губернські і повітові земські управи, міські голови відновлюють свою діяльність, а з іншого — повноваження гласних усіх земських зібрань скасовувались, а їх функції передавались управам. Рішення ж останніх вважались дійсними лише після затвердження губернських і повітових старост. Тобто система місцевого управління ставала жорстко централізованою, а старости перетворювались на маленьких гетьманів на місцях.

Суворий контроль за діяльністю старост встановлювався з боку міністерства внутрішніх справ взагалі та його департаменту самоврядування, особистого департаменту, відділу персонального складу, особливої наради для визначення вірності підстав щодо арешту осіб, які загрожують безпеці Української держави та її правопорядкові, ін. структурних підрозділів МВС. Уповноважені міністерства при комендатурах окупантів, при великих військових частинах уважно, разом з німецькими та австрійськими комендантами, слідкували за тим, щоб старости «не відбивались від рук». Міністерству надавалось право усувати від посад увесь склад або окремих членів земських і міських управ і призначати своїм наказом увесь склад або окремих членів зазначених управ.

Ще одним засобом тиску на місцеві органи управління було фінансування з боку міністерства губернських і повітових управлінь. Кредитування відповідних комісарів Центральної ради та їх канцелярій офіційно припинялось з 1 липня. Нові управління губернських старост

(всього їх було 8) налічували у своєму складі близько 50 урядовців кожне. Посада губернського старости з місячним утриманням (1000 крб.), класифікацією (IV клас) та ін. пільгами цінувалась не досить високо: це дорівнювало за тією ж класифікацією директору департаменту міністерства, а за платнею і того менше — віце-директору департаменту. Портфелі помічника губернського старости та інспектора губернської Державної варти були майже однаковими: посади V класу, місячна платня 800 крб. Крім них, до складу управління входили 4 урядовці для особливих доручень, управляючий канцелярією, його помічник, 4 діловоди, 7 їх помічників.

Згідно з адміністративним поділом на Україні існувало 30 повітів першого розряду. Посада повітового старости тут відповідала V класу, а його місячне утримання дорівнювало 800 крб. Старості підпорядковувались його помічники, секретар, 2 помічники секретаря та 9 урядовців. Повітів другого розряду налічувалось 76. Штати їх управлінь були такими ж, як і у повітах першого розряду, але розміри утримання зменшувались. Наприклад, староста одержував 700 крб. на місяць.

Для управління новими територіями, які були прилучені до Української держави, встановлювались посади окружних старост, яким у більшості випадків передавались права губернських старост. Але кількість урядовців у їх штатах була дещо меншою, ніж у «повноправних» губерніях. Мова, звичайно, йде Поліське і Таврійське окружні управління, до яких 15 листопада приєдналось управління Холмського губернського старости.

Інколи з'являлись закони про тимчасове управління тією чи іншою територією. Так, 8 листопада уряд створив посаду уповноваженого керівництва земським господарством у Неклюдівській, Зимовеньківській та Куп'янській волостях Корочанського повіту Курської губернії, тобто на територіях, які режим гетьмана вважав прилученими до Харківської губернії. Уповноважений підпорядковувався Волочанському повітовому старості і отримував право спрямовувати всі земські збори тільки на потреби зазначених трьох волостей.

Одним з головних завдань губернських і повітових старост гетьман визначав встановлення повного контакту у роботі з представниками окупаційного командування на місцях, повідомлення останніх про настрій населення їх районів. Тобто, як і у Києві, хазяями становища у губерніях, повітах та волостях були відповідні комендатури окупантів на чолі з комендантами та їх помічниками, яким наказувалось брати участь у всіх засіданнях місцевих органів.

Компетенція старост в узагальненому вигляді у жодному документові визначена не була. Саме тому це змушує зробити висновок, що у межах підвладних територій вона збігалася з компетенцією гетьмана у межах Української держави. Тобто це були більші і менші «гетьманчики» у губерніях і повітах, за винятком того, що над гетьманом України формально не стояв ніхто (а реально — окупаційна влада), а над «гетьманчиками», крім відповідних німецьких та австрійських комендантів, ще й міністерство внутрішніх справ, уряд та сам диктатор України.

Великі права надавались старостам у контролюванні діяльності земств і управ. Рішення останніх вступали в силу лише після їх затвердження з боку старостату. З перших днів перебування на своїх посадах, тобто з початку травня, старости почали рішуче розганяти земські зібрання, міські думи та їх виконавчі органи, арештовувати її керівників і активістів, вважаючи губернії і повіти на військовому стані і навіть не доводячи про репресії до відома центральних органів у Києві.

Інколи Рада міністрів прагнула запобігати сваволі з боку губернських і повітових старост, які дедалі більше втручалися у сферу діяльності непідлеглих їм державних інституцій. 23 червня їм було нагадано, що вони повинні неухильно керуватись відповідними статтями «Общего Учреждєнія Губернского» Російської імперії, а також «Временним положеніем о губернских і уєздних комісарах Тимчасового уряду». 26 червня Рада Міністрів асигнувала з коштів Державної скарбниці 80 млн. крб. по кошторису кредитової канцелярії для видання короткострокових (до 5 років) позичок міським та земським самоврядуванням.

Та придушення демократичних засад місцевого самоврядування з боку старост все ж тривало. Цьому сприяли і вищі органи управління Українською державою. Скажімо, у вересні Колегія верховних правителів ухвалила постанову, якою заборонялось скликати губернські чи повітові (як чергові, так і надзвичайні) земські зібрання без спеціального на те дозволу міністерства внутрішніх справ. Ще раніше губернські старости отримали право реквізиції речей військового обмундирування та знаряддя і матеріалів за цінами, встановленими військовим відомством. У листопаді — грудні губернські старости стали водночас і головнокомандуючими військами на підлеглій території, а спеціально для догляду за органами земського і міського самоврядування 23 листопада засновувались посади других помічників губернських старост.

Неабиякий простір для зловживань відкривало рішення Ради міністрів від 29 червня про надання губернським старостам права розпуску волосних земських зібрань та управ, обраних на підставах відповідних актів Тимчасового уряду від 21 травня, 26 липня і 1 вересня 1917 р., якими було затверджене «Положеніє о волосном земском управлєнії» і доповнення до нього. Приводами для розпуску визнавались порушення земськими зібраннями та управами меж їх компетенції, «шкідливе для місцевого самоврядування провадження справи, що загрожує цілковитим безладдям волосного земського господарства», постанови зібрання «злочинного характеру». Рішення про розпуск могло бути оскаржене будь-яким членом волосного зібрання до міністерства внутрішніх справ у двотижневий строк. Міністрові надавалось право скасування відповідної постанови губернського старости. Всі права і обов'язки розпущених волосних зібрань і управ передавались призначеним губернським старостою у кількості 3 — 5 осіб волосним радам на чолі з знову-таки призначеним головою. Але губернський староста міг за своїм розсудом взагалі не створювати волосну раду, а передавати обов'язки розігнаних земств і управ у повному обсягові або частково відповідчим повітовим земствам.

Тут доцільно зазначити, що протягом майже всього періоду панування режиму П. Скоропадського практично відкритим залишалась проблема безпосереднього управління українським селом. Тільки за кілька днів до свого повалення уряд ухвалив закон «Про зміну, доповнення та скасування діючих узаконень про волосні, повітові та губернські установи по управлінню сільськими місцевостями». Були скасовані Статут про волосне земське управління від 21 травня 1917 р., Правила про волосне земське оподаткування, волосні обрахунки та розкладки і волосного збирача від 20 червня 1917 р. Ліквідовані водночас були і всі волості, створені після Лютневої революції. Офіційно вже мали припинити існування повітові земські з'їзди, повітові з'їзди мирових посередників, повітові по чиншевих справах присутствія, губернські присутствія та губернські по селянських справах присутствія.

До утворення у майбутньому дрібної земської одиниці місце волосних земств належало зайняти волосним правлінням, за винятком волосних судів. Обирались би зазначені правління на волосних сходах, тобто на зібраннях урядових осіб та представників від десятидворок і сільських громад, обраних на сільських сходах жителів,

які «мали домашнє вогнище» і досягали віку 25 років. Тут же обиралось і сільське правління.

Волосний схід, повноважний при наявності 2/3 делегатів, мав обирати волосне правління і волосного старшину. Членів правлінь затверджував би мировий посередник, а старшин — повітовий староста. Якщо таке затвердження не відбувалось, призначались повторні сходи. У разі, коли вони обирали тих же посадових осіб або не могли обрати їх зовсім, волосні старости призначались би повітовим старостою, а ін. посадові особи і члени правлінь — мировим посередником строком на 1 рік.

Дві третини видатків на утримання волосних правлінь покладались на повітові земства, одна третина — на державу. Відновлювалась діяльність волосних попечительств для опікування родин вояків.

У Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській і Херсонській губерніях, Поліській і Таврійській округах утворювалось 178 посад мирових посередників, коло діяльності та компетенцію яких мало визначити міністерство внутрішніх справ. Ще 72 посади мирових посередників, що вже діяли, залишались у Київській, Подільській та Волинській губерніях. Поділ мирових посередників по повітах здійснювався МВС. Вони мали контролювати вибори правлінь сільськими сходами, дотримання правил проведення волосних сходів, передавання майна, справ, прибутків, депозитів від волосних земств і управ до волосних правлінь, затверджувати склад волосних і сільських правлінь. Скарги на дії мирових посередників у 30-денний термін розглядав повітовий староста.

Київське столичне отаманство очолював столичний отаман (посада IV класу, місячна платня 1200 крб.) До штату отаманства входили його помічник, інспектор Державної варти, інженер, архітектор, електротехнік, ветеринарний інспектор та ще майже 70 різних посадових осіб та урядовців. Отаману надавались всі права і обов'язки губернського старости. При ньому засновувалась нарада для попереднього розгляду всіх питань міського життя у складі помічника отамана, прокурора Київського окружного суду, управляючого концелярією отаманства, одного гласного Київської міської думи, одного гласного Київського губернського земства. На засідання наради запрошувались представники будь-яких міських відомств залежно від питання, що розглядалось.

Права та обов'язки Київської міської управи з 2 жовтня були покладені на тимчасову урядову комісію у складі 10 осіб під головуванням одного з сенаторів за запрошенням Ради міністрів. Інші члени призначались міністром внутрішніх справ. Голова комісії отримував права міського голови, а сама комісія здійснювала порядкування справами місцевого управління та господарством м. Києва. У середині листопада цей закон було доповнено ще трьома статтями. Згідно з ними комісія виводилась з підпорядкування столичного отамана і передавалась у безпосередню підлеглість міністру внутрішніх справ. Протести і скарги на її діяльність віднині повинні були розглядатись лише Адміністративним генеральним судом Державного сенату, рішення якого оскарженню не підлягали.

Майже водночас з Київським виникли Одеське і Миколаївське міські отаманства. Їх штати були дещо меншими, ніж у столиці, але компетенція майже збігалась. Одесі, як і Києву, уряд Української держави збирався надати статус окремої земської одиниці. Міським думам цих міст надавались права і обов'язки губернських і повітових земських зібрань, а міським управам — права і обов'язки земських управ. Названі міста виводились з підпорядкування не лише Київської і Херсонської губерній, а й Київського та Одеського повітів. Житомир, Катеринослав, Кам'янець-Подільський, Полтава, Херсон, Харків, Чернігів, Юзівка, Маріуполь, Бердянськ, Гомель, Умань, Бердичів, Біля Церква, Кременчук, Єлизаветград, Луганськ, Ніжин і Миколаїв виводились з підпорядкування повітів, але залишались підлеглими відповідним губернським земським зібранням та земським управам. Та правила про порядок взаємовідносин між земствами і зазначеними вище містами мали бути ухваленими пізніше, а до цього відношення між ними зберігались на існуючих тоді підставах.

Що ж стосується сплати названими містами частки земських зборів, то визначався порядок на 9 років. У 1918 р. ці міста мали сплачувати повітовому земству суму, рівну 9/10 того оподаткування, яке належало з них за кошторисом 1917 р., в 1919 р. — 8/10, в 1920 — 7/10, в 1921 — 6/10 тощо. Останнім мав стати внесок 1926 р. Стосовно Києва і Одеси, то термін переходу їх на повну самостійність скорочувався до 6 років: у 1918 р. вони мали сплатити 6/7 оподаткування 1917 р., у 1919 р. — 5/7 і т. д.

Слід підкреслити, що останнім актом уряду П. Скоропадського стало відновлення 14 грудня 1918 р. діяльності розігнаних Київської міської думи, Київської міської управи і Київського градоначальника.

Правами самоуправління користувались православна церква в Українській державі та відповідні віросповідні громади. При цьому держава залишала за собою функції загального нагляду за виконанням законів та розпоряджень уряду, охорону церков і громад від будь-яких посягань, сприяння культурно-виховній роботі з їх боку серед населення. Акти церковного урядування і суду набували юридичної сили після визнання їх державною владою. Особливо широко вони застосовувались у сфері шлюбу і сім'ї.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ І СПРОБИ УЦР НОВОГО АДМІНІСТРАТИВНОГО ПОДІЛУ УКРАЇНИ. Проблема українських національних етнічних територій під час початку боротьби за національно-культурне самовизначення України стояла досить гостро. Вони охоплювали не лише 9 суто українських губерній (Волинську, Подільську, Харківську, Катеринославську, Київську, Чернігівську, Полтавську, Херсонську і Таврійську), а й всі суміжні з ними землі, які входили до складу Російської імперії і простяглись навіть за її межами. Один з варіантів вирішення цієї проблеми був запропонований Центральною Радою у спробі 6 березня 1918 р. скасувати поділ України на губернії і повіти та розділити її в адміністративному відношенні на 32 землі:

— Підляшшя з центром у Брест-Литовському (частина колишніх Холмщини, Гродненської та Волинської губерній, тобто на стику сучасних кордонів України, Беларусі і Польщі):

— Волинь з центром у Луцьку (колишні Володимиро-Волинський, Ковельський, Луцький та частина Дубенського повітів Волинської губернії, сучасна Волинська та крайній південь Рівненської областей);

— Погорина з центром у Рівному (колишні Рівненський, Острозький, Ізяславський, Кремінецький, частини Дубенського і Старокостянтинівського повітів Волинської губернії, південна частина сучасної Рівенської та північні частини Хмельницької і Тернопільської областей);

— Блохівська земля з центром у Житомирі (колишні Житомирський, Новоград-Волинський повіти Волинської, частини Бердичівського повіту Київської та Літинського і Вінницького повітів Подільської губерній, південь сучасної Житомирської і північ Вінницької областей);

— Деревська земля з центром у Іскорості (колишні Радомишльський і частина Київського повітів Київської, Овруцький повіт Волинської і Мозирський повіт Мінської губерній, північно-східна частина сучасної Житомирської і південна — Гомельської областей);

— Дреговицька земля з центром у Мозирі (колишні Гомельський повіт Могильовської, Речицький і частина

Мозирського повітів Мінської губернії, тепер — Гомельська область Бєларусі);

— Київ з околицею у 20 — 30 верст (тепер — у межах Києво-Святошинського району);

— Поросє з центром у Білій Церкві (колишні Васильківський, Сквирський, Таращанський, частини Київського і Бердичівського повітів Київської губернії, тобто південь сучасної Київської і невеличка південно-східна частина Житомирської областей);

— Побожє з центром в Умані (колишні Уманський і частина Липовецького повіту Київської, Гайсинського і частина Балтського повіту Подільської та частина Єлизаветградського повіту Херсонської губерній, тобто на стику сучасних Вінницької, Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської і Одеської областей у центрі України);

— Черкащина з центром у Черкасах (колишні Канівський, Черкаський, Чигиринський, частина Звенигородського повіту Київської губернії, тепер центр Черкаської області);

— Поділє з центром у Кам'янець-Подільському (колишні Кременецький, Проскурівський, Уманський, Летичівський, частина Могилівського повіту Подільської і Старокостянтинівського повіту Волинської губерній, південь сучасної Хмельницької і південний захід Вінницької областей);

— Брацлавщина з центром у Вінниці (колишні Брацлавський, частини Вінницького, Літинського, Могилівського, Ямпільського повітів Подільської і Липовецького повіту Київської губерній, центральна частина сучасної Вінницької області);

— Подністровє з центром у Могилів-Подільському (колишні Ольгопільський і частини Балтського та Ямпільського повітів Подільської, Тираспільський і частина Ананьївського повітів Херсонської губерній, тепер південь Вінницької, північ Одеської областей та лівобережжя Молдови);

— Поморє з центром у Миколаєві (колишні частини Одеського, Ананьївського, Єлизаветградського та Херсонського повітів Херсонської губернії, сучасна Миколаївська область);

— Одеса з околицею (від сучасного обласного центру на сході до Дністровського лиману на заході і від лінії Березівка-Роздільна на півночі до Чорного моря на півдні);

— Низ з центром у Єлизаветграді (колишні частини Єлизаветградського, Олександрівського повітів Херсонської та Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії, тобто у межах сучасної Кіровоградської області, північного сходу Миколаївщини та невеликої частини північного заходу Дніпропетровщини);

— Січа з центром у Катеринославі (колишній Катеринославський, частини Верхньодніпровського, Новомосковського, Олександрівського повітів Катеринославської і Херсонського повіту Херсонської губерній, тепер південний захід сучасної Дніпропетровської і північний захід Запорізької областей);

— Запорожє з центром у Бердянську (колишні Мелітопольський і Бердянський повіти Таврійської губернії, тепер — південь Запорізької області);

— Нове Запорожє з центром у Херсоні (колишні частини Херсонського і Дніпровського повітів Херсонської губернії, сучасна Херсонська і південний схід Миколаївської областей);

— Азовська земля з центром у Маріуполі (колишні Маріупольський, Павлоградський, Олександрівський повіти Катеринославської губернії, південь сучасної Донецької, північ Запорізької та схід Дніпропетровської областей);

— Сіверщина з центром у Стародубі (колишні Суразький, Мглинський, Новозибківський, Стародубський, Новгород-Сіверський повіти Чернігівської губернії, тепер північ Чернігівської і південь сучасної Брянської області);

— Чернігівщина з центром у Чернігові (колишні Чернігівський, Городнянський, Остерський, Сосницький, частини Козелецького, Ніжинського і Борзенського повітів Чернігівської губернії, тепер захід Чернігівської і частина лівобережжя Київської областей);

— Переяславщина з центром у Прилуках (колишні Переяславський, Прилуцький, Пирятинський, частини Козелецького, Золотоніського, Ніжинського, Борзнянського повітів Чернігівської і Полтавської губерній, тепер у межах стикування Чернігівської, Київської, Черкаської і Полтавської областей);

— Посемє з центром у Конотопі (колишні Кролевецький, Глухівський, Конотопський повіт Чернігівської, Путивльського та частина Рильського повітів Курської губерній, тепер північ Сумської області і невелика частина Курської області);

— Самара з центром у Кременчузі (Колишні Кременчуцький, Кобеляцький, частини Золотоніського, Козельського повітів Полтавської і Новомосковського повіту Катеринославської губерній, південний захід сучасної Полтавської, північ Дніпропетровської і схід Черкаської областей);

— Посулє з центром у Ромнах (колишній Роменський, Гадяцький, Лохвицький, частини Лубенського і Миргородського повітів Полтавської губернії, тобто північ сучасної Полтавської та південний захід Сумської областей);

— Полтавщина з центром у Полтаві (колишні Зіньківський, Полтавський, Костянтиноградський, частини Миргородського і Херсонського повітів Полтавської, Охтирського, Богодухівського і Валківського повітів Харківської губерній, тепер північний схід Полтавської, захід Харківської і крайній південь Сумської областей);

— Слобідщина з центром у Сумах (колишні Суджанський і Грайворонський повіти Курської, Сумський, Лебединський та частини Охтирського і Богодухівського повітів Харківської губерній, тобто у межах південного сходу сучасної Сумської області, невеликої частини північного заходу Харківської області та двох районів Бєлгородської області);

— Харків з околицями (колишні частини Валківського повіту Харківської і Білгородського повіту Курської губерній, тепер північ Харківської і південь Бєлгородської областей);

— Донеччина з центром у Слов'янську (колишні Зміївський, Ізюмський, Вовчанський, Куп'янський повіти Харківської, частини Корочанського і Білгородського повітів Курської губерній, тепер — схід Харківської і південь Бєлгородської областей);

— Подонє з центром у Острогожську (колишні Бирючинський, Острогозький, Богучарський повіти Воронезької, Новооскольський і частина Корочанського повіту Курської та Старобільського повіту Харківської губерній, тепер західна частина Бєлгородської, південна — Воронезької і північна — Луганської областей);

— Половецька земля з центром у Бахмуті (колишні Бахмутський і Слов'яносербський повіти Катеринославської і частина Старобільського повіту Харківської губерній, сучасна Луганська та схід Донецької областей).

Передбачалось, що остаточне розмежування УНР з сусідніми державами не закінчене, і кількість земель може бути змінена у майбутньому. Кордони між самими землями повинна була встановити Рада народних міністрів. Їй же доручалось внести у найближчий час пропозиції про організацію самоврядування, адміністративної, судової і військової влади. Та цей закон УЦР народжувався поспіхом: визначені були лише назви земель і їх орієнтовне розташування. Пропозиції ж до того, які волості і повіти повинні увійти до тої чи іншої адміністративної одиниці, мали тільки висловити губернські на-

родні (земські) управи. У Києві не виявилось навіть карт губерній, повітів, волостей. Саме тому міністерство внутрішніх справ, приступивши до більш детальної пророблки нового адміністративного поділу, лише наприкінці березня звернулось до губернських комісарів з проханням надіслати такі карти хоча б по одному примірнику.

29 березня 1918 р. відбулась нарада представників зацікавлених міністерств щодо нового адміністративного поділу України, яка звернулась до міністра внутрішніх справ з пропозицією створити спеціальну географічну комісію при урядові з географів, економістів, істориків, представників міністерств внутрішніх, закордонних, військових, земельних справ, освіти, торгу й промисловості для детального вивчення проблеми і підготовки відповідного законопроекту. Та всі ці наміри залишились на папері.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕРЕДПАРЛАМЕНТ УКРАЇНИ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ. Як орган надзвичайної влади Директорія з 13 листопада 1918 р. до 22 січня 1919 р. діяла одноособово і зосерджувала у своїх руках всю повноту законодавчої і виконавчої влади. Та вже 12—15 січня 1919 р. на підставі спеціальної Інструкції відбулись вибори до передпарламенту — Трудового конгресу народів України. Делегати представляли Київську губернію (надано було 67 місць у Конгресі), Харківську (65), Волинську (60), Подільську (59), Полтавську (58), Чернігівську (54), Херсонську (52), Катеринославську (46), Холмську (19), Таврійську (18) губернії та ЗУНР, тобто Буковину, Галичину і Закарпаття (65 місць). Окремо обирались делегати від Всеукраїнського залізничного з'їзду (20 чоловік) та Всеукраїнського поштового з'їзду (10 чоловік). Але члени Трудового конгресу представляли не лише території, а й курії: з 593 делегатів 377 обирались від селян, 118 — від робітників і 33 — від інтелігентів.

Обрання до Н. п. здійснювали всі не позбавлені цього права за кримінальні вчинки судом громадяни України, яким на день виборів виповнилось 21 рік, за винятком вояків регулярної армії Директорії. Її керівне ядро вважало Конгрес «тимчасовим революційним представництвом працюючих мас», відверто заявляло, що формула виборів не вдосконалена і вдосконалити її у такий час неможливо. Передбачалось по закінченню війни розробити довершену систему виборів і замінити передпарламент постійним представництвом трудового народу — Установчими зборами УНР.

Поки ж вибори відбувались за затвердженою 5 січня 1919 р. Директорією тимчасовою «Інструкцією для виборів на Конгрес трудового народу України». Великі землевласники, тобто еліта українського хліборобства, якою вони вважались за доби гетьманату, рішуче усувались від участі у виборчій кампанії. Селянські депутати (по 3—5 осіб) обирались на куріальних повітових з'їздах беземельних і трудових селян, які обробляли власну або орендовану землю виключно своєю працею і застосовували найманців лише при сезонних роботах. Щодо робітників, то на фабриках, заводах, у конторах, майстернях спочатку обирались делегати на губернські робітничі з'їзди, які і обирали від Київщини по 11, Волині — 10, Чернігівщини — 9, Полтавщини і Поділля — 8, Холмщини, Підляшшя і Поліської округи — 4, Таврії — 3 депутати. Окремо від губерній 20 робітників до Конгресу мав делегувати Всеукраїнський залізничний з'їзд і 10 — Всеукраїнський поштовий з'їзд. До виборів робітництва допускались і ремісники, які не застосовували найману працю. Уповноважені від трудової інтелігенції, обрані від освітян, науковців, лікарняних установ, службовців кооперативних закладів, земств, дум та ін. державних, громадських і приватних інституцій, збирались вже не на з'їзди, а на губернські збори, де і обирали своїх 33 депутатів (5 — Київщина, по 4 — Полтавщина, Волинь, Херсонщина, Харківщина, Поділля, по 3 — Катеринославщина і Чернігівщина, по 1 — Таврія та три названі вище округи). Участь у виборах представників трудової інтелігенції могли брати лише такі робітники інтелектуальної праці, які «не визискують самі і не допомогають іншим визискувати чужу працю і не володіють майном, яке приносить нетрудові доходи». Депутати від ЗУНР по куріях не розбивались.

Як бачимо, виборчий закон Директорії докорінно відрізнявся від аналогічних актів гетьманату: беззаперечний пріоритет він віддавав саме трудовому народові, а Українська держава свято оберігала інтереси дідичів, дворян, фабрикантів, заводчиків, банкірів та ін. великих власників.

Перша і остання сесія Конгресу трудового народу України у присутності майже 300 депутатів від УНР і понад 60 — від ЗУНР відбулась у приміщенні Російської опери 23—28 січня 1919 р. Відкрив її голова Директорії В. Винниченко. Після жвавих дискусій на пропозицію представників Національної ради ЗУНР Конгрес скріпив возз'єднання українських земель у складі єдиної соборної України, цілком і повністю схвалив політику Директорії, обережно висловився проти «організації робітничої диктатури», тобто проти Радянської влади на Україні, і прийняв Універсал до українського народу, який майже протягом року виконував функції тимчасової конституції УНР. Отримавши на Конгресі трудового народу України доручення на «владу і оборону краю», Директорія здобувала право на легітимну, нічим не обмежену державну діяльність, тобто диктаторське владування.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ФОНД 1917 р. У перші дні після Лютневої революції розпочався збір коштів на розбудову української автономії і утримання органів національного державотворення, тобто в Український національний фонд. Внески до нього грошима, золотом, сріблом та в ін. формі могли робити як окремі громадяни, так і урядові, земські, громадські, фінансові заклади. За перші кілька днів до Центральної Ради надійшло для цієї мети 8 тис. крб., а Д. Куницький пожертвував 10 тис. крб. на будівництво української гімназії. Справу заснування Українського національного фонду було проголошено всенародною.

Кошти з цього фонду витрачались переважно на організацію зборів і сесій Центральної Ради, на заробітну плату урядовцям різних інституцій, а левова частка — на утримання Генерального секретаріату.

На перших порах члени Центральної Ради за свою працю не отримували ніякого матеріального заохочення і навіть на сесії приїздили за власний рахунок. Це створювало перепони для незаможних селян, робітників, які не завжди мали змогу брати участь у засіданнях УЦР. Ситуація змінилась 20 червня 1917 р., коли було прийнято рішення про відшкодування збитків членам Ради для поїздок до Києва. З 4 липня вони стали отримувати добові від 5 до 8 крб., а з початку серпня — по 10 крб. на «дієту». Національний фонд поповнювали місцеві органи влади і самоуправління. Так, у першій декаді серпня на його рахунок надійшло 200 тис. крб. від Полтавської земської управи, 25 тис.— від Васильківської, 5 тис.— Роменської, 2 тис.— Миргородської земської управи. М. Грушевський неодноразово звертав увагу на те, що сесії УЦР дуже дорого коштують для Н. ф.: один день — кілька тис. крб. Проте керівництво Центральної Ради обережно ставилось до різних подарунків і грошових переказів, які надходили до Н. ф.

Кожне таке питання розглядалося на засіданнях Комітету або Малої ради і вирішувалося на колегіальній основі. Так, у серпні з Нью-Йорку надійшло 100 тис. крб., які О. Керенський зневажливо назвав «30 серебрениками». Мала рада вирішила передати ці гроші Генеральному секретаріатові на народні потреби. Кілька разів розглядалось і питання про те, приймати чи не приймати у дарунок Центральній Раді від Лубенських дворянських зборів будинок, а коли було прийнято позитивне рішен-

ня, то Генеральний секретаріат відразу отримав завдання подбати про відповідне юридичне затвердження цього акту. Всі дарунки, грошові перекази, пожертвування відразу відправлялись за конкретною адресою. Та апетити членів УЦР зростали разом з збільшенням їх чисельності. Вже з 25 листопада 1917 р. Рада повністю стала утримуватися на державні кошти. Проїзд членів УЦР і їх проживання в готелях оплачувались по І класу, за державний рахунок велось все їх діловодство і витрати, а добова оплата збільшилась до 15 крб. Таку ж саму платню одержували члени Всеросійських установчих зборів, обрані від України, які теж стали брати участь у сесіях УЦР. У січні вона зросла до 25 крб. на добу.

Кошти на утримання самої Центральної Ради, уряду, окремих міністрів та їх установ не були визначені і після проголошення повної самостійності УНР. Вони окреслювались у кожному окремому випадку на невідкладні потреби і з Національного, і так званого готового фонду державних прибутків. Для цієї мети Рада народних міністрів, як і її попередник Генеральний секретаріат, періодично отримувала певні грошові суми, з якої кошти на утримання Центральної Ради видавались за ордерами її Президії, на утримання окремих міністерств — за розпорядженнями відповідних міністрів по згоді з міністром фінансів, на потреби Ради міністрів — на підставі її постанов. Суперечки і непорозуміння з цього приводу розв'язувались урядом.

Треба зазначити, що бюджет уряду, про витрати з якого він майже щомісяця звітував перед Малою радою, був на перших порах досить скромним. Ось асигнування на перші півтора місяця існування Генерального секретаріату (з 15 червня по 31 липня 1917 р.): секретарство фінансових справ — 8 тис. крб., судових справ — 5 тис., земельних справ — 7750 крб., освіти — 23 тис., генерального писарства — 101 тис. 425 крб. Генеральний секретаріат в той час обслуговувався 5 друкарками, невеличкою канцелярією, бібліотекою та одним автомобілем, яким генеральні секретарі користувались по черзі. Їх місячна платня складала 500—750 крб., товаришів генеральних секретарів — 500—675 крб., діловодів — 250—375 крб. Вона встановлювалась відповідно до закону від 9 червня 1912 р., а надбавки до місячного окладу — відповідно до закону від 22 жовтня 1916 р. У серпні 1917 р. витрати секретарств були такими: секретарство внутрішніх справ — 3828 крб. 33 коп., військових справ — 19840 крб.00 коп., освіти — 17767 крб. 50 коп., юстиції — 750 крб. 00 коп., національних справ — 1500 крб. 00 коп., продовольчих справ — 800 крб. 00 коп., фінансових справ 4000 крб. 00 коп., генеральний писар — 9770 крб. 00 коп. Разом — 56755 крб. 83 коп. Навіть якщо врахувати, що 10 тис. крб., які були витрачені на купівлю електричної арматури і меблів, то очевидно, що уряд тоді був небагатий.

Але і бюджет секретарств, і платня апарату підвищувались досить швидкими темпами. Тільки у серпні остання збільшувалась двічі, після чого директори відділів стали отримувати по 750 крб., їх товариші — 600, старші діловоди — 400, діловоди — 300—350, інспектори-інструктори — 300, столоначальники — 250, помічники діловодів — 200—250, рахівники — 200—300, друкарки — 150—250, канцелярські урядовці — 175, регістратори — 150—200, експедитори — 125—175 крб. Встановлювалась не лише місячна, а й добова платня — від 10 до 20 крб. на добу. Для порівняння скажемо, що ректор Академії мистецтв отримував 200 крб. на місяць, а професор Академії — 75 крб. Урядовці перших шести рангів отримували у відрядженнях по 20 крб. добових і право на проїзд у вагонах першого класу, інших рангів — 15 крб. і право на проїзд у вагонах другого класу. Поза межами УНР для усіх добові підвищувались до 30 крб. Та вже з січня 1918 р. міністри стали отримувати по 2000 крб. на місяць, керівники департаментів — 900 крб., урядовці для особливих доручень — 600, бухгалтери — 500. Навіть повар міністерства одержував платню втричі більшу, ніж професор.

НАЦІОНАЛЬНІ МАНІФЕСТАЦІЇ 1917 р. У березні—квітні 1917 р. хвиля революційних нововведень і визнання Центральної Ради котилась по багатьох містах українських губерній. Вже у першій декаді березня представник Одеси доповів Центральній Раді, що одеськими товариствами «Наша кооперація», «Українська хата», «Стара громада», «Громада курсисток», «Робітнича громада» за участю Радикально-демократичної української партії створено Одеський комітет на чолі з Сергієм Шелухіним для керівництва всім політичним і культурним життям міста. Приєднались до Центральної Ради новостворені на початку березня українські громади в Миколаєві, Катеринославі, Проскурові, Бахмуті, на Чернігівщині, у Сосниці, Бердичеві. Майже всі вони відразу заявили про бажання взяти участь у Всеукраїнському з'їзді. У Вінниці вже 5 березня заснувався Союз подільських українців.

20 тис. українців організували величезну маніфестацію у відомі березневі дні на честь Т. Шевченка у Петрограді. Вони пройшли по центральних вулицях столиці Російської імперії з гаслами «Хай живе вільна Україна!», «Хай живе Федеральна Республіка» і співали «Заповіт».

19 березня за ініціативою Центральної Ради відбулось перше українське величне Свято свободи, на якому побували біля 100 тис. чоловік, у т. ч. 30 тис. військових. Свято розпочалось з панахиди по Шевченкові біля Володимирського собору. Скрізь майоріли козацькі прапори, гриміли оркестри, лунали хори, а з балконів і дахів злітали листівки, брошури з українськими піснями, відозвами Центральної Ради і т. ін. Далі керівники Ради, Українського військового комітету, командуючий Київською військовою округою генерал Н. Ходорович та комісар Тимчасового уряду у Києві полковник К. Оберучев попереду маніфестантів попрямували Хрещатиком до міської управи, де під національним стягом М. Грушевський виголосив промову.

Звертаючись до українського народу, голова Центральної Ради закликав наново піднести прапор своїх великих предків, серед яких було названо імена Т. Шевченка, М. Костомарова і П. Куліша, що боролись, за словами Грушевського, за визволення з «московської кормиги» і федеративний зв'язок вільної республіки з ін. слов'янськими народами. Але московський уряд (саме так говорив промовець) відповів на це в'язницями, засланнями, заборонами навіть на українське слово. Закінчувався виступ словами: «Тільки тепер... Україна вступає як свобідний член у свобідну спілку народів Російської Федеративної Республіки. Минули часи, коли приходилося робити великі труди для якоїсь полекші від тої неволі, в яку узято наш край. Тепер можемо самі становити о собі, будувати нашу вільну, автономну Україну. Перед лицем найкращого сина нашого народу, невмирущого Генія нашого слова, великого пророка нашого визволення присягнім в сю велику хвилю всі як один муж: одностайно і однодумно всім стати на велике діло і не спочити і рук не спустити, доки не збудуємо тої автономної вільної України».

У маніфестації брали участь різні революційні сили. Про це свідчить те, що над головами людей майоріли не лише синьо-жовті, а й червоні робітничі прапори з написами про міжнародну солідарність робітничого класу, знамена від українців — католиків, чехів, поляків і т. ін. Про політичні настрої учасників Свята свободи свідчать гасла: «Хай живе вільна Україна!», «Хай живе демократична федеративна республіка!», «Хай живе на Вкраїні вільне козацтво!», «Ще не вмерла Україна!», «Слава Україні!», «Хай живе національно-територіальна автономія України!», «Самостійна Україна з вільною Росією!», «Самостійна Україна з гетьманом на чолі!», а Київський

штаб військової округи йшов з гаслом «Нехай живе Вільна Росія, Автономна Україна!». Військових на святі взагалі було дуже багато. Школи прапорщиків, інші військові школи, окремі частини київського гарнізону і навіть п'ять загонів поранених солдат прямували разом з ін. демонстрантами Хрещатиком, далі по Трьохсвятительській до пам'ятника Б. Хмельницькому під синьожовтими прапорами у супроводі 14 військових оркестрів і 7 хорів.

На площі біля древньої Софії відбувся молебен за мучеників України, гетьмана Богдана, Тараса та всіх інших, хто склав свою голову за волю України. Головою першого Українського віча було обрано Д. Антоновича. Від військових виступив М. Міхновський, від селян-кооператорів — М. Стасюк, від робітників — С. Веселовський, від молоді — М. Єреміїв, від галичан — О. Сабат, від поляків — Р. Барташевич. Звернемо увагу, що майже всі вони були або стали потім членами Центральної Ради та її керівних органів.

У резолюції віча наголошувалось на повній підтримці Тимчасового уряду, на необхідності його порозуміння з Центральною Радою, на подальшому запровадженні свободи і демократизму, на сподіваннях скликання Всеросійських Установчих зборів на основі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права, які мали ствердити автономний лад на Україні, на потребі надання українського національного характеру всім її публічним установам з додержанням прав національних меншин.

Аналогічні національні маніфестації відбувались у Катеринославі, Харкові, Житомирі, Чернігові, Полтаві, Кам'янці-Подільському, Катеринодарі та ін. містах України і Росії.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ У ЗУНР. Ця проблема у багатонаціональній державі постала дуже гостро. Вже з перших днів свого існування Українська національна рада у Львові заявила про готовість включити до свого складу і складу уряду Української Держави представників національних меншин, у першу чергу поляків, євреїв і німців, про визнання культурно-національної автономії кожного народу. У Статуті Національної ради, прокламаціях, відозвах, ін. документах робився акцент на повній національній рівноправності, на недопущенні поневолення однієї нації іншою. Та національні меншини Північної Буковини і Закарпаття, як і аборигени-українці на цих територіях, у зв'язку з їх окупацією відразу випали зі сфери дії вищих органів законодавчої і виконавчої влади ЗУНР, яка стала охоплювати лише Східну Галичину.

Перебуваючи вже у складі єдиної соборної України, у березні—квітні 1919 р. Українська національна рада ЗУНР вирішила створити власний багатонаціональний законодавчий орган — Сойм або Сейм. Та в той же час у ЗУНР мешкали приблизно 70% українців, 15% поляків, 12% євреїв і 3% німців. Виходячи з такого співвідношення, з 226 депутатів Сойму 160 мали бути українцями, 33 — поляками, 27 — євреями і 6 — німцями. Депутатів-українців передбачалось обрати у 12 українських виборчих округах: Львівському — 22, Station Станіславському — 20, Коломийському — 14, Золочівському і Самбірському — по 13, Перемишльському, Бережанському, Чортківському, Стрийському і Буковинському — по 12, Сяникському і Тернопільському — по 9. Для обрання депутатів польської і єврейської національності мало бути створено по п'ять виборчих округів: 1) Тернопіль — Злочів — Бережани (10 поляків і 6 євреїв); 2) Самбір — Сяник — Перемишль (9 і 5); 3) Львів (7 і 7); 4) Станіслав — Стрий — Чортків (6 і 7); 5) Коломия — Буковина (1 поляк і 4 євреї). 6 депутатів-німців мали обиратися від всієї ЗУНР.

Важливо те, що за депутатів будь-якої національності повинні були подавати голоси лише виборці однойменної національності, тобто українців обирали лише українці, поляків — поляки, євреїв — євреї, німців — німці. Активне виборче право надавалось громадянам з 20 років, пасивне — з 28. Голосування мало бути всезагальним, безпосереднім, рівним, таємним і пропорційним.

Закон про національно-персональну автономію, ухвалений Центральною Радою ще у січні 1918 р., керівники ЗУНР оцінювали дуже високо. Та багатьом їх намірам взагалі, як і національній розбудові зокрема, завадило різке загострення ситуації у зв'язку з агресією Польщі.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ У СКЛАДІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ. У перші тижні існування УЦР представництво у ній запроваджувалось за територіальним (від губерній, українських колоній у Росії і міст Одеси, Катеринослава та Харкова), професійним (від робітників, селян, кооперативів, студентства, військових, духовенства, науковців, просвітніх організацій) та партійним (від автономістів-федералістів, соціал-демократів, радикальних демократів, соціалістів-революціонерів, соціалістів-самостійників) принципами. Наприкінці червня останні були доповнені ще й національним принципом. По-перше, це свідчило про досягнення порозуміння між українською демократією та неукраїнськими революційними демократичними колами; по-друге, воно дозволяло перетворити УЦР з органу суто національного в Тимчасовий краєвий парламент, тобто у справжній центр політико-правового життя на Україні. Національним меншинам надавалась кількість місць у Центральній Раді згідно з чисельністю тої чи ін. людності за принципом пропорційного представництва.

По два місця могли зайняти меншовики, більшовики, бундівці, російські есери, народні соціалісти, об'єднані соціалісти-сіоністи, «Поалей Ціон», Польська партія соціалістична, Білоруська партія соціалістична. Київ і Одеса надсилали до УЦР по 8 чоловік неукраїнської національності, Харків і Катеринослав — по 5, інші губернські міста — по 3, повітові ради — по 1. Треба відзначити, що при вирішенні і цього питання УЦР не вдалося уникнути недемократичних ухилів. Так, зелене світло у склад Центральної Ради було відкрито лише для представників національних соціалістичних партій, керівне ядро яких і визначало долю мандатів. Національним організаціям, де не було соціалістичних партій, надавалось всього 7 місць із 177 виділених для національного представництва. Загальна ж кількість членів УЦР з урахуванням доповнень повинна була скласти 765 осіб.

На початку липня питання про представництво національних меншин спочатку було вирішене стосовно Малої ради і генерального секретаріату. Вносились різні пропозиції щодо цієї проблеми. Фракція есерів пропонувала надати для неукраїнців 20 відсотків місць у зазначених керівних органах, В. Винниченко — від 25 до 35. Називалися цифри і у 28, і у 30 відсотків, а самі громадські організації національних меншин претендували на 45 і навіть на 50 відсотків місць. На першому засіданні Малої ради з цього питання жодна з пропозицій не пройшла, і було створено комісію у складі М. Ткаченка (УСДРП), П. Чалого (УПСР), А. Ніковського (УПСФ), К. Сивошапки (УТП) і В. Кекала (безпартійні соціалісти) для подальшого вивчення проблеми.

Особливо активними були національні організації, які розташувались у Києві. Вони претендували на представництво від усіх провінцій України. Врешті-решт після довгих дебатів було прийняте рішення поповнити Малу раду і Генеральний секретаріат 30-ма відсотками національних меншин.

У період з 8 по 10 липня до 40 членів Комітету УЦР додались ще 2 члени Центральної Ради, а також 18 представників різних партій та громадських організацій. До Малої ради увійшли по 2 представники від Київської ради робітничих депутатів, Київської ради солдатських депутатів, російських меншовиків, російських есерів та по

одному — від Київського виконавчого комітету громадських організацій, кадетів, Польської партії соціалістичної (лівиця), Комітету польських демократичних організацій, Бунду, Об'єднаних єврейських соціалістичних партій, Об'єднаних єврейських демократичних організацій, сіоністів. Таким чином, кількість членів Комітету досягла 60 чоловік.

11 липня відбулось засідання Малої ради з участю численних представників неукраїнської людності. «Вітаю вас, товариші,— сказав М. Грушевський, відкриваючи засідання, — вже не як гостей, а як товаришів-співробітників. Я певен, що наша спільна праця виведе Україну на шлях розцвіту і нової зорі». У дебатах взяли участь представники Єврейської соціал-демократичної робітничої партії (З. Гольдштейн), сіоністських організацій (М. Розенштейн), Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (М. Зільбербарб), Ради робітничих і солдатських депутатів (К. Таск і О. Доротов), російських меншовиків (М. Балабанов) та ін. Майже всі вони гаряче підтримали ідею національно-територіальної автономії для України і висловили готовність спільно з українцями будувати новий лад. Відмовились на той час від участі у Центральній Раді, як повідомив О. Доротов, лише більшовики.

На засіданні Малої ради 28 липня М. Зільберфарбом була внесена пропозиція поповнити УЦР 257 представниками національних меншин з числа тих партій і груп, які вже мали на цей час місця у Малій раді. Комісія, утворена раніше для вирішення цього питання, була доповнена президією УЦР у повному складі, і на неї покладено остаточний розподіл місць національних меншин за принципом представництва від революційних організацій, а там, де їх немає,— від громадських і культурно-освітніх установ неукраїнської людності.

Питання про поповнення УЦР делегатами від національних меншин стало, мабуть, головним на VI сесії Центральної Ради, яка розпочала свою роботу 6 серпня 1917 р. Представництво від них у 30 відсотків було затверджене і у Великій раді. У перший же день роботи сесії її гаряче вітали від імені різних єврейських партій Маховер, М. Гутман, І. Гольдеман, О. Золотарьов, Н. Сиркін, від польських партій — В. Рудницький, К. Лукашевич, від російських — Я. Гендельман, М. Коган та ін. На офіційне запитання М. Врублєвського, чому на сесії немає більшовиків, О. Ткаченко відповів, що вони знову відмовились від участі в УЦР без викладення мотивів, а їх місце перейшло до Рад робітничих депутатів. Це було 5 серпня. А 9 серпня А. Шлейченко (УПСР) пояснив на сесії, що Київський виконавчий комітет об'єднаних організацій, який розподіляв місця між київськими неукраїнськими партіями і громадами, не повідомив більшовикам, що їм надається таке право. До складу УЦР згодом увійшли і більшовики.

На VI сесії було вирішено надати у Центральній Раді 104 місця представникам росіян (обрано було на той час 79, прибуло на сесію 72), 50 — представникам євреїв (обрані і присутні на сесії всі), 20 — представникам поляків (обрані і присутні на сесії 11). 15 місць надавалось громадським організаціям: від молдаван — 4, німців — 3, татар — 3, білорусів — 1, чехів — 1, греків — 1, болгар — 1, менонітів — 1. Але жоден представник від останніх на сесію не прибув і до складу УЦР на початку серпня, звичайно, не увійшов. Для ін. національних меншин резервувалось ще 9 місць. Усього з 792 членів УЦР 198 мали обиратися від неукраїнців. До речі, це не 30, а рівно 25 відсотків. Але можна з впевненістю стверджувати, що серед решти 594 делегатів далеко не всі були українцями. На самій же сесії до складу УЦР було введено 140 осіб неукраїнської національності.

Названа сесія внесла і деякі ін. зміни до принципів комплектування Центральної Ради. По-перше, у зв'язку з тим, що на той час багато членів УЦР мали по два, а то й по три мандати, вирішено було, що всі вони повинні задовольнятись лише одним з них. По-друге, представництво Києва як території було збільшено до 13 чоловік. По-третє, там, де делегатів від територій виявилось більше, ніж було встановлено Національним з'їздом, дехто позбувся мандатів.

Таким чином, місця у Центральній Раді розподілялись після 9 серпня 1917 р. так: від Національного з'їзду — 3, від Ради селянських депутатів — 212, від Ради військових депутатів — 132, від Ради робітничих депутатів — 100, від Генерального військового комітету — 26, від губерній, великих міст та колоній — 81, від політичних партій — 20, від професійних, просвітніх та економічних організацій — 16, від російських соціал-демократів — 20, від російських есерів — 20, від російських кадетів — 10, від російських народних соціалістів — 4, від Ради робітничих і солдатських депутатів — 50, від Польського демократичного централу — 5, від польських соціал-демократів — 4, від польської «лівиці» — 7, від польських соціалістів — 4, від «Бунду» — 13, від Єврейської робітничої партії — 13, від Єврейського демократичного об'єднання — 2. Більшість з названих партій відразу ж утворили власні фракції у додаток до фракцій УСДРП, УПСР, УПСФ, УНРП, УТП, позапартійних соціалістів, що існували в УЦР раніше.

Всього Центральна Рада мала налічувати 792 особи. Але на практиці від цієї цифри було багато відхилень. Скажімо, навіть на день закінчення VI сесії налічувалось більш як 150 вакансій, а майже 200 членів УЦР на неї так і не прибули. Особливо великою виявилась неявка делегатів від селян і військових, що пояснюється, мабуть, розпалом польових робіт і війною. Досить сказати, що 32 члени УЦР від Ради військових депутатів на день відкриття сесії «зникли» на фронті, тобто не подавали про себе ніяких звісток. Проте важко пояснити той факт, що з 67 наявних членів Центральної Ради від губерній, великих міст та колоній на сесію приїхали лише 8 чоловік, від 16 представників професійних, просвітних та економічних організацій — 9, а від 9 російських кадетів — лише двоє. Стовідсотковою була присутність на вказаному форумі делегатів від єврейських та польських організацій.

НАЦІОНАЛЬНІ ОРГАНИ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ В УНР. До Лютневої революції органами самоврядування в українському селі були сільський схід, вибраний ним сільський староста, а також збирач податків, смотритель хлібних магазинів, смотритель училищ і лікарень, сільський писар. У волості найвищими органами і посадовими особами були волосний схід, волосний старшина і волосний селянський суд, які підпорядкувались мировим посередникам, повітовим мировим з'їздам, губернським з селянських справ присутствіям. На Харківщині, Полтавщині, Чернігівщині, Херсонщині, Катеринославщині і Таврійщині існували губернські і повітові земські зібрання та їх виконавчі органи — земські управи. Члени повітових земських зібрань обирались від повітових з'їздів землевласників, від міських виборців та від виборців з селянських громад. Губернські земські зібрання створювались повітовими зібраннями зі свого складу. Розпорядчими органами міського самоврядування були міські думи, які складались з гласних, обраних мешканцями міста, а виконавчими — міські управи, обрані думами у складі міського голови і декількох (не менше двох) членів. Вищою ж адміністративно-політичною владою на місцях були генерал-губернатори, губернські правління, місцеві органи центральних міністерств (казенна палата, управління державного майна тощо), повітові казначейства, повітові поліцейські управління, губернські жандармські управління, градоначальства (Одеса, Миколаїв, Севастополь, Керч), місцеві комісії та уповноважені центральних Особливих нарад з оборони, палива, продовольства, перевезень, біженців, військово-промислові комітети, військове ко-

мандування і т. ін. До цього слід додати, що вищими посадовими особами у губерніях і повітах були переважно росіяни.

Після Лютневої революції про потребу «сильної влади» говорилося здебільшого у петроградській пресі. Теоретики ж Центральної Ради вважали, що сильна і добре організована народна влада повинна функціонувати на місцях, тобто у губерніях, де колишні губернатори перетворились на самоправних князьків, у повітах, волостях, містечках, а загалом на Україні — сильна автономна краєва влада. Проте замість неї тут запанувало навіть не двовладдя, що вважалось протягом багатьох десятиліть майже аксіомою, а багатовладдя. Вже на початку березня 1917 р. у Харкові, Києві, Катеринославі, Кременчузі, Луганську, Полтаві, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Вінниці, Сімферополі, Житомирі були створені Ради робітничих депутатів, які орієнтувались на Петроградську раду. До початку квітня такі Ради виникли не тільки у Єлизаветграді, Бердичеві, Кам'янець-Подільському, Чернігові, але й у багатьох невеликих містах, а в Одесі — навіть районні Ради. Багато Рад з'явилося у колишньому війську, а подекуди — й на селі.

На всі українські губернії формально поширювалась влада центральних міністерств Тимчасового уряду, які залишились майже без змін після Лютневої революції. Створювали свої місцеві інституції на Україні і військово-промислові комітети, і згадані Особливі наради з оборони, палива, перевезень та деякі ін. центральні відомства, утворені ще на початку першої світової війни (Тимчасовий комітет Донецького басейну, Міжзаводська нарада Катеринославського промислового району та ін.). Під гаслом «єдиної і неподільної» Росії будували свою діяльність Економічна рада, Головний економічний комітет, Продовольчий комітет, Головний земельний комітет, Юридична нарада та ін. установи Тимчасового уряду, тобто величезний державний апарат, що аж ніяк не збирався послаблювати тиск на українські території.

Отже, за доби Центральної Ради на Україні діяли: 1) місцеві державні органи колишньої Російської імперії; 2) місцеві громадські органи колишньої Російської імперії, що мали державні функції; 3) місцеві державні органи, створені Тимчасовим урядом після повалення самодержавства; 4) місцеві громадські органи, що мали державні функції, створені Тимчасовим урядом; 5) місцеві державні органи, створені Центральною Радою; 6) місцеві громадські органи, створені Центральною Радою; 7) місцеві громадські органи, що виникали стихійно як прояв революційної творчості мас; 8) місцеві державні органи, створені більшовиками; 9) місцеві громадські органи, створені більшовиками; 10) місцеві державні і громадські органи Галичини, Холмщини, Буковини і Закарпаття. Майже без змін після Лютневої революції залишились судові, контрольні, фінансові і військові органи управління. Функції державного контролю на місцях виконували контрольні палати, а у підлеглості центральних фінансових органів перебували казенні палати, губернські і повітові казначейства, губернські та повітові акцизні управління. Центральне військове міністерство здійснювало керівництво командуючими військовими округами, прокурорами військово-окружних судів, військово-окружними управліннями і військово-окружними штабами. Нагляд за діяльністю військово-окружних судів перебував у компетенції як вище зазначених прокурорів, так і командуючих військовими округами.

Залишились створені ще за часів самодержавства Всеросійський земський союз і Всеросійський міський союз. Останні два об'єдналися ще у липні 1915 р., а керівництво ними здійснювалось через Центральний комітет у Москві і через автономні комітети Північного, Західного і Південно-Західного фронтів. Союз отримував кошти з військових фондів і мав уповноважених — членів Центрального або фронтових комітетів. У Києві діяв *Південно-Західний комітет на чолі з бароном Ф. Штейнгелем*, а до його складу входили відомі діячі саме Центральної Ради — А. Вязлов, М. Біляшевський, Д. Дорошенко, А. Ніковський, Ф. Матушевський, В. Леонтович, І. Красковський, В. Уляницький. Комітет займався будівництвом шпиталів, різних санітарно-гігієнічних установ, допомогою біженцям, організовував харчування населення окупованих повітів Галичини і Буковини, а також заснував у Києві кілька українських народних шкіл для дітей біженців, видавав українською мовою брошури.

Поряд з губернськими земськими зібраннями і управами з'явились губернські комісари з власними канцеляріями, губернські виконкоми громадських організацій, начальники губернської міліції з власними канцеляріями. Поруч зі старими міськими думами та міськими управами виникли міські виконкоми громадських організацій, посади міських комісарів і начальників міської міліції, а з повітовими земськими зібраннями і управами — повітові виконкоми громадських організацій, посади повітових комісарів і начальників повітової міліції. Губернські комісари, які призначались і перебували у безпосередній підлеглості у міністра внутрішніх справ, керували роботою губернських земських управ, міських і повітових комісарів та здійснювали нагляд за діяльністю губернських виконкомів. Начальники губернської міліції перебували у подвійному підпорядкуванні — губернського земського зібрання і губернської земської управи, а міські та повітові начальники міліції — відповідних дум і управ та зібрань і управ.

Контролював діяльність губернських земських зібрань Всеросійський земський союз, а міських дум — Всеросійський союз міст. Виконкоми громадських організацій спирались у своїй роботі на старі губернські, міські та повітові органи. Повітові комісари, окрім безпосереднього керівництва діяльністю повітових зібрань і управ, здійснювали нагляд за функціонуванням новостворених Тимчасовим урядом волосних громадських комітетів, волосних дум і волосних управ, а новостворені у містах ради районних дум, районні думи і районні управи підпорядкувались міським думам. Водночас з'явились і посади начальників районної міліції, які перебували у подвійній підлеглості, а саме — районних дум та управ.

Якщо викликані до життя Лютневою революцією і Тимчасовим урядом волосні думи, волосні управи, ради районних дум у містах, районні думи, районні управи, як і всі, що залишилися, губернські, повітові і міські земські утворення вважались громадськими органами місцевого самоврядування, наділеними державницькими функціями, то виконкоми громадських організацій, губернські і повітові комісари, управління міліції всіх рівнів ставали новими суто державними закладами. Це ж саме можна сказати про губернські, повітові, волосні, земельні комітети, підпорядковані Головному земельному комітетові міністерства землеробства Тимчасового уряду, губернські, повітові і міські продовольчі комітети, підлеглі петроградському міністерству продовольства, про комісарів праці, фабричних інспекторів праці, третейських суддів, біржі праці та примирительні камери, загальне керівництво якими з центру покладалось на міністерство праці.

Багато владних функцій, починаючи з березня 1917 р., безпосередньо на підприємствах брали на себе фабрично-заводські комітети та професійні союзи металургів і машинобудівників у Харкові, Києві, Катеринославі, Миколаєві, гірників — у Донбасі та Криворіжжі, залізничників — на великих станціях, будівельників, друкарів, кушнірів, тютюнників, трамвайщиків, перукарів, фармацевтів і т. ін. У війську це ж саме робили виборні солдатські та матроські комітети, у волостях — селянські комітети. 23 квітня 1917 р. другі збори УЦР по доповіді М. Стасюка вирішили створити свою мережу

губернських, повітових і міських українських рад, а потім сільські та волосні народні управління.

Міські українські ради мали у своєму складі по 80 членів, 40 з яких обирали місцеві партійні та ін. політичні організації, а другу половину — економічні, просвітні та професійні громади. Десь по 70—80 чоловік налічувалось у повітових українських радах: по двоє — від кожного з волосних комітетів, по четверо — від кожної партії або політичної організації, яка працює у повіті, по двоє — від окремих повітових економічних, просвітніх та професійних організацій. Така ж кількість членів (70—80 чоловік) була характерною й для губернських українських рад: по 4 особи обирали від себе відповідні повітові ради, по 2 — губернські просвітні, економічні і професійні організації, по 4 — губернські політичні установи. Якщо громадські організації не були об'єднані в межах губерній, то представники до губернських рад обирались на повітових з'їздах таких товариств. Головним завданням місцевих українських рад був захист національно-політичних прав українського народу і проведення у життя постанов УЦР. Виконавчими органами місцевих рад були обрані ними комітети, кількість членів яких ради встановлювали самостійно.

У липні, коли розпочалась активна підготовка до виборів гласних у волосні та повітові народні ради, на одному з засідань Малої ради виникло питання про вороже ставлення українського селянства до назви «земство». Сталося це після доповіді представника Київської губернської ради і виборчого бюро, у якій констатувалось, що селянство Київщини зрікається брати участь у виборах до земства. Раніше такі звістки надходили з Подільської, Волинської та ін. губерній. Подекуди селянство самостійно змінювало назву «земство» на «волосні управи». Мала рада вирішила вжити заходів до застосування однієї назви. Через два дні було ухвалено циркуляр і відозву УЦР до населення у справі виборів до земств, що мали розпочатися. В документах наголошувалось, що у процесі виборів до органів місцевого самоврядування замість старих закладів, де мали силу тільки пани, створюються нові народні установи, які являють собою справжнє народоправство. УЦР закликала після виборів гласних до волосних і повітових народних Рад повести справу так, щоб потім вони обрали волосні та повітові народні управи, які стануть правонаступниками земств. Нові народні управи мали усунути «волосні правлєнія», повітові цензові земські управи, продовольчі управи. Саме тому на виборах, які передбачались на основі закону Тимчасового уряду, селян закликали не звертати увагу на слово «земство», бо нові народні установи нічого спільного з цензовим земством не мають. Водночас за тими списками, які вже складалися, планувалось провести вибори до Українських і Всеросійських установчих зборів.

Питання про повну заміну земств народними радами і народними управами неодноразово розглядались на засіданнях Генерального секретаріату, а 19 грудня навіть було прийняте спеціальне рішення про офіційні назви старих земських інституцій. З вказаної дати «губернскоє земскоє собраніє» мало іменуватись «губернською народною радою», «губернская земская управа» — «губернською народною управою», «уєздноє земскоє собраніє» — «повітовою народною радою», «уєздная земская управа» — «повітовою народною управою», «волостноє земскоє собраніє» — «волосною народною радою», «волосная земская управа» — «волосною народною управою», а всі ін. земські інституції — народними. Проте і після цього селищні, волосні, повітові, губернські ради і управи в офіційних документах УЦР, Генерального секретаріату, Ради народних міністрів іменувались і народними, і земськими.

Як до, так і після заміни у губерніях, повітах, на фронтах у листопаді—грудні 1917 р. комісарів Тимчасового уряду комісарами Центральної Ради органи самоврядування перебували у кризовому стані. Зростаюча дорожнеча, нові статті видатків, мляве надходження податків руйнували їх бюджет, затверджений на 1917 р. ще восени 1916 р. Як волосні, так і повітові народні ради мали по суті пусті каси. Вчителі, медики та ін. спеціалісти місяцями не отримували заробітну плату. Майже припинилось будування доріг, будинків. Агонізували агрономічні служби. Не було коштів на утримання волосних управ, а подекуди витрати на ці цілі значно перевищували 30-відсотковий бар'єр від надходження суми податків. Назріло питання змінення системи оподаткування, пошуку нових джерел надходження коштів. Поступали пропозиції перекласти повний тягар податків на заможні верстви, значно збільшити прибутки народних рад від оподаткування поміщицьких, казенних, удільних, монастирських та церковних земель, які раніше у формуванні місцевого бюджету участі майже не брали. З цією ж метою переоцінювалось нерухоме майно, обкладались новими податками торгово-промислові підприємства, цукроварні, фабрики, заводи, кооперативи. Планувалось створити у повітах спеціальні «розподільчі фонди», куди б надходили всі податки, відрахування та пожертвування, а потім вони мали розподілятись по народних радах. 31 жовтня VII сесія УЦР прийняла рішення про «повернення» до влади Генерального секретаріату Херсонщини, Катеринославщини, Харківщини, материкової Таврії, Холмщини та частини Курщини й Воронежчини, де більшість населення становлять українці.

НАЦІОНАЛЬНІ ПИТАННЯ І ЗАКОН ПРО ГРОМАДЯНСТВО УНР. Керівники Центральної Ради добре розуміли, що відродження національної державності неможливе без чіткого юридичного визначення статусу громадянина України. Особливо актуальною ця проблема стала після проголошення IV Універсалу. Ось чому на початку березня 1918 р. Центральна Рада ухвалила дуже важливі конституційні акти — закон про громадянство УНР та закон про реєстрацію громадянства УНР. Щодо стосунків громадянина і держави, то теоретики УНР виходили з того, що демократична держава повинна бути представником народу і виразником його волі, а відносини між найвищою владою і громадянами встановлюються добровільним договором, який передбачає взаємні права і обов'язки. Такий договір, на їх думку, міг укладатися як за ініціативою особи, що вступала у громадянство УНР, або автоматично: людина просто не покидала межі УНР і автоматично ставала її громадянином.

Така концептуальна платформа загалом і була відбита у названих вище законах. Згідно з ними громадянином України вважався кожний, хто народився на її території, зв'язаний з нею постійним перебуванням, і на такій підставі одержить відповідне свідоцтво. Громадяни УНР зобов'язані підтримувати державу всіма силами і засобами, коритись її законам, боронити від ворогів і підтримувати добрий лад, порядок, свободу, рівність і справедливість. Вони користувались всією повнотою громадянських і політичних прав, брали участь у порядкуванні державним та місцевим життям через пасивну і активну участь у виборах до законодавчих установ, органів місцевого самоврядування, могли працювати в державно-громадських закладах.

Для одержання свідоцтва про громадянство УНР треба було протягом трьох місяців, тобто березня—травня, скласти урочисту присягу на вірність Україні такого змісту: «Я, яко громадянин Української республіки, щиро і добровільно заявляю і своїм словом, честю і добрим іменем прирекаю, що нестиму щиро, твердо і непохитно всі обов'язки громадянина, підтримувати Державу Українську всіма силами і засобами, коритимуся її законам, боронитиму від ворогів і підтримуватиму добрий лад, порядок, свободу, рівність і справедливість». Той з її меш-

канців, хто не хотів бути громадянином УНР, повинен був у той же термін подати про це заяву за місцем перебування відповідному комісарові з зазначенням, до громадян якої держави він належить. У такому випадку комісар видавав особі тимчасове посвідчення на право перебування на території УНР не більше як на три місяці.

Прохання про прийняття у громадянство України з боку тих, хто не відповідав вищезазначеним вимогам, подавалось за місцем перебування особи місцевій владі, а за кордоном — представникові УНР. Останні з відповідним висновком пересилали заяву до міністерства внутрішніх справ, яке вирішувало проблему остаточно. Такі прохання могли подавати особи, які протягом трьох років постійно мешкали на Україні, ніколи не були помічені у діяльності проти неї, а також тісно зв'язані з її територією своїм промислом та заняттям. Це правило не розповсюджувалось на військових та біженців, що перебували на території України після початку першої світової війни. Можна було подавати прохання і за відсутності трирічного терміну, але навести при цьому документальні докази про тісний зв'язок з УНР. Такого роду заяви приймались би лише протягом березня—серпня для мешканців Європи і одного року — для ін. частин світу. Жінки, як правило, слідували громадянству чоловіків, а діти — громадянству батька. По досягненню 14 років останні могли заявляти про своє громадянство самостійно. Подвійне громадянство виключалось. Іноземці отримували від місцевих органів влади дозвіл на проживання терміном не більше шести місяців.

Належність до громадянства УНР повинна була засвідчуватися волосними і міськими управами протягом одного місяця з дня проголошення про таку акцію комісаром відповідної управи за встановленою центром формою. У акті реєстрації зазначалось прізвище, ім'я, національність, віра, рік і місце народження, місце постійного перебування громадянина, час, коли він погодився на реєстрацію, час реєстрації. Окрім урочистої присяги, бажаючим надавалась можливість скласти ще й релігійну присягу. Такі списки складали відповідні духовні особи і подавали їх до волосних або міських управ. Текст присяги був таким же, як і текст урочистої присяги з додатком «Перед істинним Богом я...». До прийняття присяги теж робився запис в актах реєстрації.

Реєстрація, як правило, мала відбуватися за місцем постійного проживання громадянина. Кожний, хто бажав отримати свідоцтво, повинен був з'явитися особисто для цієї церемонії та ще й представити свідків чи ін. докази, що він відповідає вимогам закону. Діти до 14 років не реєструвались, а у тих, кому виповнилось 14 років, свідками могли виступати батьки чи опікуни. Урочисте приречення або присяга скріплювались особистим підписом реєструючого і громадянина, а якщо той був неписьменний, то двох свідків. Сплативши гербовий збір дві гривни (один карбованець) за реєстрацію, особа отримувала свідоцтво про належність до громадянства УНР. Збір за свідоцтво оплачувався окремо у такому ж розмірі.

У актах і книгах мали фіксуватися як надання громадянства, так і його позбавлення. Бажаючий зректися громадянства подавав про це заяву місцевій владі з вказівкою, до громадянства якої держави він переходив. Через рік після цього такі просителі позбавлялись відповідних прав і обов'язків громадянина УНР. У самому законі нічого не говорилось про позбавлення громадянства через суд, але у формі акта реєстрації це передбачалось. За фальсифікацію документів про громадянство, представлення неправдивих відомостей, свідчень, порушення правил реєстрації винні карались 6 місяцями в'язниці.

Природно, що закон про громадянство, зважаючи на окупацію, терміни, що в ньому зазначалися, відсутність механізму реалізації і т. ін., перетворився не в правовий, а в суто політичний акт. Але деякі правові наслідки він все ж за собою тягнув. Скажімо, до початку березня і Генеральний секретаріат, і Рада народних міністрів, і губернські, і повітові комісари відкидали будь-які прохання про прийняття у підданство як Росії, так і УНР. Після опублікування закону ситуація змінилась. Іноколи навіть виникали міжвідомчі суперечки з цього приводу.

Посилаючись на те, що закон про громадянство УНР надає право на посади в державно-громадських інституціях лише громадянам України, міністри та місцеві урядовці почали рішуче виганяти з підлеглих їм установ посадових осіб, що такого громадянства не мали. Особливо страждали при цьому службовці, призначені на посади під час перебування під більшовиками.

Дедалі більше керівництво УЦР почало усвідомлювати, що у надзвичайно складних обставинах положення закону про обов'язкову реєстрацію абсолютної більшості населення, яка до того ж ще й мала доводити таке право за допомогою свідків, практично не може бути виконаним. Виявилось, що для втілення у життя вищезгаданих законів потрібен не лише тривалий час, а й величезні кошти з державної скарбниці. З місць до Києва доходили відомості про обурення селян з приводу сплати гербового збору за отримання свідоцтва про належність до громадянства УНР. За дві доби до кінця свого існування Центральна рада припинила дію нею ж прийнятих законодавчих актів про громадянство.

НАЦІОНАЛЬНІ ПРОФЕСІЙНІ З'ЇЗДИ 1917 р. відігравали величезну роль у національному державотворенні. Перший з них — кооперативний — відбувся у середині березня. Почесним його головою був обраний М. Грушевський, головою — Х. Барановський, секретарем — П. Христюк. У залах Педагогічного музею, де проходив з'їзд, майоріли українські прапори, всюди лунала українська мова, делегати тримали у руках портрети Шевченка, Франка, Грінченка. Але головне, звичайно, не в цьому. З'їзд підтримав Тимчасовий уряд і революційні зміни, проголосив курс на повне забезпечення армії хлібом і всім необхідним для перемоги на фронтах, на створення Російської демократичної федеративної республіки з національно-територіальною автономією України, яка буде додержуватись прав національних меншин. Велике значення з'їзду полягає в тому, що він визнав волю народу як головне джерело закону, необхідність створення тільки виборних органів влади — з самого низу і до самого верху і поклав початок організації нової народної влади на місцях. З цією метою він ухвалив негайно скликати у кожному селі загальні зібрання всього населення і обрати сільські комітети, до яких повинна перейти вся влада. З представників сільських комітетів мали утворюватись повноважні волосні ради, а останні разом з міськими радами пропорціонально числу населення створювали повітові ради (Совіти). Виконавчими органами волосних, міських і повітових рад мали бути комітети, компетенцію яких визначали самі ради. Окрім того, повітові ради повинні були обирати повітових комісарів. Члени рад вважались кооптованими до земств і разом з гласними, що входили до колишнього їх складу, обирали нові земські управи. Київ проголошувався окремою адміністративною одиницею.

5—6 квітня і 11—12 серпня відбулись два учительських з'їзди (див.: «Українізація школи в УНР»), 5—8 травня, 4—11 червня і 20—31 жовтня — три військових з'їзди (див.: «Українські національні військові з'їзди 1917 р.»), 28 травня — 2 червня — селянський з'їзд (див.: «Всеукраїнська рада селянських депутатів і селянські спілки на Україні»). Майже всі професійні з'їзди проходили у Києві. Але 29 червня — 1 липня відбувся І Всеукраїнський з'їзд залізничників у Харкові. 300 повноважних делегатів представляли 200 тис. організованих залізничників-українців з 12 залізниць. З'їзд висунув вимоги негайного створення на всіх дорогах Громад, котрі повинні були дбати про українізацію всіх просвітніх інституцій заліз-

ниць, тобто шкіл, бібліотек, курсів, лекцій, вистав, комісій по пропаганді, преси тощо. Підтримані були також пропозиції щодо підпорядкування доріг губернським і повітовим Радам. Обраним на Всеросійський залізничний з'їзд 10 делегатам від України було видано наказ спілкуватись у Москві з соціалістичними групами, захищати там позиції УЦР, а при неможливості порозумітися з ін. делегатами скласти свої повноваження.

Всеукраїнський робітничий з'їзд відбувся 11—14 липня 1917 р.: 400 делегатів представляли 40 тис. організованого робітництва. Скликаний він був українською фракцією (голова К. Паламарчук) Київської Ради робітничих депутатів. До складу президії були обрані В. Винниченко, Д. Антонович, М. Єреміїв, К. Петров, М. Порш, К. Соколан, П. Коробочинський, М. Чудінов, Г. Варва, С. Фідровський, О. Коненко, В. Сіренко, В. Жидачевський та П. Борисенко. За чотири дні роботи з'їзд заслухав і обговорив 7 доповідей: «Сучасний момент в українському житті та українське робітництво» (доп. В. Винниченко), «Установчі збори та українське робітництво» (доп. Д. Антонович), «Автономія і федерація» (доп. М. Ткаченко), «Утиск англійським урядом ірландського робітництва» (доп. О. Толмачов), «Аграрне питання» (доп. Б. Мартос

Висловлювалась схвильованість з приводу поділу українського робітництва на більшовиків та меншовиків, його розколу під впливом більшовиків з одного боку і кадетів — з іншого. Акцент було зроблено на ролі робітничих організацій у боротьбі української демократії за самовизначення. У доповіді Д. Антоновича наголошувалось на необхідності проведення саме Українських установчих зборів ще до загальноросійських. Делегати одноголосно ухвалили скликати такі збори, щоб забезпечити найповнішу демократичність автономного устрою України «в інтересах пролетаріату і найширших мас людності і змогтися взяти провід у сій роботі».

Найбільші дебати точились навколо доповіді В. Винниченка. При цьому підкреслювалось, що причиною революції в Росії стало вкрай незадовільне ставлення царського режиму до економічних, культурних, політичних, національних потреб широких народних мас, яке ще більш загострилося в умовах війни. Як відзначали делегати, виникає потреба утворення нових форм громадського, політичного і національного життя і задоволення соціальних та економічних намагань трудящих, що можливо тільки при міцній революційній владі, побудованій на довірі революційної демократії, при єдиній революційно-демократичній краєвій владі на Україні. Промовець і делегати закликали все українське робітництво підтримувати УЦР, Генеральний секретаріат, об'єднуватись з робітництвом ін. націй, займати самостійну класову позицію, давати відсіч антиреволюційним виступам буржуазних верств.

У доповіді І. Садовського стверджувалось, що через русифікаторську політику самодержавства робітництво України відзначається своєю неорганізованістю і економічною незабезпеченістю. Промовець висував необхідність створення професійних спілок, але на перший план виходили все ж пропозиції про об'єднання українських робітників у культурно-просвітні та кооперативно-економічні організації. Перші повинні будуватися, на його думку, за національними ознаками, другі — за інтернаціональними, але у тісному зв'язку з соціалістичними організаціями. Окремих резолюцій з цього питання не приймалось.

Щодо земельних і продовольчих справ, то висновки представників робітників мало чим відрізнялись від ухвал селянського з'їзду. Підкреслювалась необхідність боротьби з безземеллям, що посилює тенденції втікання з сіл до міст, а також еміграції з України. Найкращим способом вирішення аграрних проблем, на думку делегатів, мало бути виключення всіх земель з товарного обігу, безкоштовна передача їх селянам не шляхом поділу, а для спільного обробітку, як це робиться в Італії, демократизація діяльності земельних комітетів, поліпшення роботи муніципалітетів, установлення земельних норм не менше споживчої і не більше трудової, створення зразкових колективних господарств, широка допомога сільськогосподарській кооперації. Думка делегатів робітничого з'їзду збіглася з думкою повноважних представників селян і з того приводу, що землі всіх приватних власників, церковні, монастирські, княжеські, удільні і казенні землі без всякого викупу переходять до Українського земельного фонду, який має підпорядковуватися Українському сеймові та земельним комітетам, обраним на основі загального, рівного, безпосереднього і таємного виборчого права.

При обговоренні питання про війну акцентувалось, що вона може загубити всі здобутки революції, у т. ч. автономію України. Саме тому Тимчасовий уряд повинен рішуче вимагати від Антанти мирних переговорів. Але перемога Четверного союзу загрожує поділом території України, поразкою українського пролетаріату, знищенням демократично-республіканського ладу, а тому треба активно і енергійно діяти на фронті та підтримувати армію в тилу.

Наприкінці з'їзду делегати обрали Всеукраїнську Раду робітничих депутатів у кількості 100 осіб, яка 5 серпня рішенням VI сесії поповнила склад УЦР, а троє з них — Малу раду. Робітничий з'їзд і обрана ним рада сприяли активізації профспілкового руху, поліпшенню умов праці, підвищенню платні за неї, встановленню восьмигодинного робочого дня. Але не поодинокими були випадки, коли заводські комітети профспілок брали на себе адміністративні функції, що вносило плутанину в управління промисловістю, збільшувало розруху. Тому далі міністерства видавали спеціальні накази про запобігання таким випадкам.

У вересні відбувся II з'їзд залізничників, на якому було створено Раду шляхів та Головну залізничну раду як вищий керівний орган всіх залізничних організацій, прийнято рішення про заснування Вільного козацтва на залізницях, обговорено багато ін. проблем.

НАЦІОНАЛЬНІ СОЮЗИ В УНР. В один день з IV Універсалом Центральна Рада прийняла дуже важливий правовий акт конституційного характеру: було ухвалено закон про національно-персональну автономію. Про те, що йому надавалось дуже великого значення, свідчить особистий підпис під цим нормативним актом М. Грушевського, який у період з грудня 1917 р. по квітень 1918 р. не засвідчував ним майже жодного закону.

Великоруській, єврейській і польській націям надавалось беззаперечне право на національно-персональну автономію. Білоруси, чехи, молдавани, німці, татари, греки та болгари, що мешкали на території України, могли користуватись таким правом після передачі відповідної заяви до Генерального суду, підписаної 10 тис. і більше громадян, не обмежених у політичних правах, які засвідчували свою належність до певної нації. У термін 6 місяців суд мав винести рішення і сповістити про нього Генеральний секретаріат. Нації, не зазначені у даному вище переліку, за своїм бажанням подавали такі ж заяви, але вже на розгляд парламенту УНР. Центральна Рада проголошувала право на самостійне творення свого національного життя невід'ємним природним правом націй.

Будь-яка з них могла створювати на території України власний Національний союз. До нього входили поіменно всі люди, прізвища яких включались до Національного кадастру. Останній мав публікуватися для загальної відомості, і кожен громадянин отримував право вимагати як свого включення до кадастру, так і виключення із списків. Національному союзові належало виключне право представництва даної нації перед державними і

громадськими установами. Кошти Союзів складались з відрахувань центру та органів місцевого самоврядування із сум, спеціально призначених на ці справи, пропорціонально кількості членів того чи іншого Союзу. Бюджет останніх міг також поповнюватись за рахунок оподаткування власних членів і встановлення для них імовірних позик.

НАЦІОНАЛЬНІ УСТАНОВЧІ ЗБОРИ І НАЦІОНАЛЬНІ РАДИ В УНР. Функціонування Установчих зборів націй і Національних рад передбачалось законом про національно-персональну автономію від 9 січня 1918 р. та Конституцією УНР від 29 квітня 1918 р. Установчі збори нації, делегати до яких обирались з числа громадян України віком понад 20 років на основі загального, без різниці полу і віри та рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування з використанням принципу пропорціонального представництва, визначали компетенцію того чи іншого Національного Союзу, структуру та склад його керівних органів. Але компетенція Національного союзу підлягала затвердженню Установчими зборами УНР або її парламентом. Якщо ж між вказаними Установчими зборами виникали б суперечки з цього приводу, то їх мала розв'язувати погоджувальна комісія з однакової кількості представників від цих установ.

Всі органи національного союзу вважались державними. Вищим його представницьким органом були Національні установчі збори, а виконавчим — Національна рада. Вони мало право видавати закони у межах своєї компетенції. Влада Національної ради поширювалась на всіх членів Національного союзу, незалежно від місця їх мешкання в межах УНР. Суперечки між різними Національними радами або Радами, з одного боку, і органами державного урядування та місцевого самоврядування, з іншого, повинні були розв'язуватись адміністративними судами.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ у 30—50-х рр. започатковувався як справді прогресивний рух задля боротьби з поневолювачами. Згадаймо, що невдовзі після жовтневого перевороту в Україні особливо жорстоко придушувався Н.-в. р. Так, уже в кінці 20-х років був розпочатий розгром українського відродження, етапами якого стали заслання української інтелігенції на Соловки, затим гучний процес над членами Спілки Визволення України. Ще в свій час, засуджуючи націоналістичний ухил М. Скрипника, Сталін твердив, що більш небезпечним для СРСР є місцевий, а не «великоруський націоналізм». Особливого прояву набув Н.-в. р., в західних областях України. Возз'єднання українських земель, як відомо, стало можливим внаслідок змови диктаторів Сталіна та Гітлера. У новостворених західних областях України негайно почали зрівнювати соціально-економічний лад, який тут існував, з ладом, що утвердився на всій території СРСР. Повсюдно створювалися партійні й державні органи, які насаджували радянські порядки без урахування особливостей регіону. Маючи величезний досвід боротьби з «ворогами народу», відомство Берії почало буквально масово винищувати населення, особливо тих, хто не сприймав «радянського способу життя», всі вони звинувачувалися в «українському буржуазному націоналізмі».

Самоуправство, беззаконня, сваволя органів НКВС, партійних і радянських працівників викликали масове невдоволення місцевого населення. По суті Сталін та його рівні виконавці провокували громадянську війну на західноукраїнських землях, масово нацьковували брата на брата, українця на українця, що, звісно, принесло нові жертви з обох боків. І все це робилося репресивною системою під прикриттям боротьби з Н.-в. р.

Національна ідеологія в своїй основі базується на ідеології українського національного відродження. Звичайно, ідеологія, про яку йде мова, не є витвором тієї чи ін. партії, як ми донедавна мали комуністичну. Національна ідеологія започатковує свої витоки в духовності нації, її життєвому досвіді. Ця ідеологія покликана розкривати людям суть державних рішень і нести своєчасну зворотну інформацію. Після проголошення державної незалежності національна ідеологія спрямовується до ідеї суверенності. В той же час, мабуть, варто погодитись із застереженням, зробленим І. Дзюбою на Всесвітньому форумі українців в серпні 1992 р., про те, що історія засвідчує, що будь-яка державна обов'язкова ідеологія, неминуче призводить до ідеологічного примусу, а то й політичного терору проти власних громадян, до тоталітаризму.

НАЦІОНАЛЬНО-ПЕРСОНАЛЬНА АВТОНОМІЯ — організація нації в публічно-правову спілку, до якої можуть входити всі громадяни, належні до даної нації, незалежно від місця їх поселення в межах держави. Була встановлена в Українській Народній Республіці законом про Н.-п. а., ухваленим Центральною Радою 9 січня 1918 р. Така політика щодо захисту прав національних меншин в УНР обумовлювалась, згідно з резолюцією з'їзду народів, тим: «а) що цілковите територіальне розмежування народів, заселяючих Росію, неможливе; б) що поміж ними є народи, котрі не складають більшості ні в однім краю; в) що національно-територіальна автономія не вирішує остаточно питання національних меншин та малих націй».

Силою закону про Н.-п. а. вказане право було надано великоруській, єврейській і польській націям, які населяли Україну. Білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська нації могли скористатися правом Н.-п. а. за умови подання на розгляд Генерального суду заяви, підписаної не менш як 10000 громадян УНР незалежно від статі і віри, не обмежених судом у своїх політичних правах, що заявили про свою належність до даної нації. Заяви від інших націй (не перелічених в законі) подавалися до парламенту УНР.

Для здійснення права Н.-п. а. громадяни, належні до даної нації, могли утворювати Національний Союз, члени якого заносилися в іменні списки, які в сукупності складали Національний кадастр.

Національному Союзу були надані права законодавства і врядування у межах компетенції, встановлюваної Установчими Зборами даної нації — вищим представницьким органом Національного Союзу. Національні Установчі Збори утворювалися з членів, обраних належними до даної нації громадянами УНР, які досягли віку 20 років, на основі загального, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування за принципом пропорційного представництва. Вищим виконавчим органом союзу згідно закону була Національна Рада, яка обиралася Національними Зборами. Важливо, що за своїм правовим статусом органи Національного Союзу вважалися державними.

Звичайно, у тій складній ситуції, у якій діяла УЦР, впровадити у життя Н.-п. а. було складно, але деяких реальних результатів у справі забезпечення прав національних меншин все ж були досягнуто. Так, уже в липні 1917 р. 25% місць в УЦР було надано трьом головним національним меншинам (росіянам, євреям і полякам), а згідно статуту Генерального Секретаріату із 14 генеральних секретарів один відав національними справами. При ньому призначалися три товариші секретаря: від росіян, євреїв і поляків. Відповідні міністерства діяли і після утворення Ради Народних Міністрів. Ще до прийняття Закону про Н.-п. а. 2 грудня 1917 р. УЦР ухвалила Закон про утворення єврейських громадських рад і проведення виборів до цих рад, які повинні були діяти як органи єврейської автономії у місцевостях, де значну кількість складали євреї. 11 квітня 1918 р. УЦР затвердила закон, згідно з яким 1 липня 1918 р. у Києві мала

бути заснована Єврейська вчительська семінарія для підготовки вчителів початкових єврейських шкіл. Певні позитивні наслідки у галузях культури та освіти були досягнуті Міністерством польських справ.

Але політичні реалії (стан громадянської війни, перехід влади з рук у руки), а кінець кінцем і падіння УЦР 29 квітня 1918 р. не дозволили впровадити у повній мірі Н.-п. а. Уряд гетьмана П. Скоропадського відмінив відповідний закон. 24 січня 1919 р. Директорією був прийнятий Закон про відновлення Н.-п. а., який, однак, не був реалізований у зв'язку з приходом до влади більшовиків.

Можна сказати, що в УНР вперше в історії України була здійснена спроба втілити концепцію національно-персональної автономії у практику. Слід зауважити, що Н.- п. а у порівнянні з національно-культурною дає можливості реалізувати не тільки культурні, але й політичні права національних меншин. З іншого боку, Н.-п. а. є більш оптимальною формою вирішення національного питання, ніж національно-територіальна, враховуючи поліетнічний склад населення України та розпорошеність національних меншин на її території.

НЕПЕРЕРВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ. Розуміння і аналіз укр. держ. будівництва Центральної Ради безпосередньо пов'язані з іст. і історіософіч. концепціями її голови М. Грушевського, який справді був головним будівничим Української Народної Республіки. Тут важливо підкреслити, що й сам він пов'язував державотворчий період 1917—1918 рр. з попередніми періодами державності України, а саме з укр. княжою середньовічною державою (Київська і Галицько-Волинська) та Козацько-гетьманською з її засновником Б. Хмельницьким.

Укр. демокр. республіку М. Грушевський не відділяв від діяльності Кирило-Мефодіївського братства в Києві (1846), від Костомарова, Шевченка, Куліша та ін. братчиків, погляди яких «в'язалися з ідеологією визволення України» і мали домінуючий вплив на Грушевського. Цей зв'язок між Новою Україною Грушевського і попередніми іст. періодами ясно представлені в його ст. 1917 — «В сімдесяті роковини Кирило-Мефодіївської справи», в якій, зокрема, він писав: «Переяславський акт вихопив з рук визволеної України її кров'ю облиту волю, надії нового життя на основах свободи, рівності, братерства. Кирило-мефодіївці поставили своїм першим завданням вернути їй цю свободу і народовластя на місце гетьманщини XVIII ст. В демократичну українську республіку замість лукавої зв'язи України з Московщиною і Польщею, свобідну федерацію слов'янську. Николаївський режим вирвав з рук братчиків це діло, замкнувши в жандармські скрині їх натхнення, і кров'ю серця писані твори, розточивши її по в'язницях, казармах і засланнях. Продовжувати їх діло доля судила нашим часам».

Грушевський і його однодумці обстоювали федеральний постулат кирило-мефодіївців як постулат побудови укр. держави, що не суперечив її політ. незалежності. В основі укр. держави 1917—1918 рр. було поставлено народовладдя з усіма атрибутами демокр. держави, а сам федералізм укр. провідна верства вважала тоді тією державницькою концепцією, яка віддзеркалювала самостійність і незалеж. укр. нації. І саме в цьому історіософічно-ідеолог. контексті слід розглядати держ. самовизначення укр. нації шляхом проголошення держ. незалежності чотирма універсалами Української Центральної Ради. У «Книзі буття українського народу» в 104 розд. виразно стверджується, що «і Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янськім».

Саме тому голова Центральної Ради завжди наголошував на відновленні укр. державності, а не на її започаткуванні. Обговорюючи питання нац. герба, він говорив:

«Українська Народна Республіка, ставши наново державою самостійною, незалежною, мусіла вибрати собі й державний герб. А що вона була вже давніше державою і тільки відновила тепер своє державне життя, якого позбавило було її московське насильство й лукавство, то найбільш натуральна річ для неї звернутися до тих старих державних знаків чи гербів, які вживалися нею за старих часів. Найстарший такий знак уживався на київських грошах часів Володимира Великого, його й бере собі за герб наша відновлена Українська Держава. Це зовсім правильно. Київська Держава Володимира Великого була найбільшою українською державою, яку пам'ятає наша історія».

Тут схрещуються іст. концепції найвидатнішого історика України з політ. концепціями Грушевського 1917—1918 рр., який добре розумів, що треба наочно наголосити на безперервності укр. державотворчого процесу, що, врешті, завершився новою держ. формацією — Українською Народною Республікою. І вже УНР своїми конституційними актами дала потім тверду основу для подальшого розвитку укр. державності.

Треба підкреслити, що, починаючи від Б. Хмельницького — творця козацько-гетьманської держави,— протягом понад 277-річного іст. розвитку М. Грушевський і Центральна Рада були єдині, які допровадили держ. постулат укр. нації до його реалізації, проголосивши повну самостійність і незалеж. України 1918 р. До М. Грушевського і Центральної Ради нікому з держ. діячів, жодній укр. політ. течії або партії зреалізувати це не вдалося.

Здається, що перший Президент укр. держави Л. Кравчук добре зрозумів іст. вагу Грушевського. У ст. «Велика постать державотворця» він наголошував: «Вихідні принципи історії української держави М. Грушевського діаметрально протилежні тим постулатам, які протягом десятиліть викладалися у наших школах та інститутах. Вся дотеперішня радянська історіографія будувалася на відомій тезі: Київська Русь — колиска трьох братніх народів. М. Грушевський вважав Київську Русь першою славною сторінкою української державності... Таким чином, український народ замість того, щоб принижено благати визнання за ним статусу «дозрілого до власної держави», з повним правом вимагає відновлення тисячолітньої державної традиції».

Від становлення Центральної Ради з початком березня 1917 р. аж до її ліквідації переворотом гетьмана П. Скоропадського та його декретом від 29 квітня 1918 р. М. Грушевський зі своїми соратниками послідовно закладав міцні основи під розбудову укр. держави, а тому разом з С. Єфремовим, Д. Дорошенком, В. Винниченком, А. Ніковським, С. Петлюрою, Л. Чикаленком. Д. Антоновичем, П. Христюком та ін. вибраними до Центральної Ради діячами ставив перед собою виняткова важливі завдання. Про це виразно читаємо в короткому нарисі Грушевського «Українська Центральна Рада і її Універсали — перший і другий» (1917): «Велика хвиля визволення поставила перед українським народом великі завдання. Треба було забезпечити волю Україні, відновити її старе народовластя, право народу правити всіма своїми справами, якого не було від часів Хмельниччини — опустити його не можна було. Треба було відкласти все інше, а взятися до цього діла, до забезпечення політичних прав українського народу й інтересів його трудящого люду. Для того, щоб упав старий режим, українці всіх партій і напрямків постановили об'єднатися у спільній, одностайній політичній організації на весь час, поки не буде осягнена спільна мета».

Це й було початком діяльності Української Центральної Ради і чітким окресленням її завдань. Вона постала з ініціативи Товариства Українських Поступовців (ТУП) і представників політ. середовищ, наук., студент., кооператив. та ін. установ, але у відносно короткому часі поширила свою дію на всі головні ділянки сусп. життя. Створення Генерального Секретаріату Центральної Ради

(15 червня 1917 р.) із визначенням держ. секретарів (міністрів), які відповідали за конкретні ділянки держ. розбудови (внутр., міжнац., земельні, військові, освітні та ін. справи), прискорили процес держ. будівництва.

Загалом діяльність Центральної Ради як укр. нац. парламенту можна поділити на два основні етапи: ранній — це період державності, впродовж якого Центральна Рада шляхом проголошення трьох універсалів та ін. конституц. актів намагалась реалізувати укр. державність й рівночасно розбудовувала різні ділянки суспільно-громадськ. життя (цей період закінчився проголошенням Української Народної Республіки Третім Універсалом Центральної Ради 20 листопада 1917 р.). І другий період, який випливав з першого та наочно поглиблював і поширював зміст держ. суверенітету укр. нації. Цей другий період знаменний проголошенням і створенням найважливішого держ. акта — Четвертого Універсалу, яким стверджувалася повна самостійність і незалеж. укр. нації: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою Українського Народу». Отже, хоч новий етап діяльності Центральної Ради базувався на ідеолог. засадах першого періоду її діяльності, проте він уже мав зовсім ін. політ. орієнтацію. М. Грушевський писав: «Українські партії, згуртовані в Ц. Раді, вважали потрібним скінчити гру з федералістичним терміном, яка ішла з різних сторін і під сим терміном укривала фактичне заперечення в теорії чи фактичне нищення в дійсності всякого реального самоозначення українського народу без сторонніх впливів і втручань, і в процесі цього будівництва вона в будь-якому випадку повинна залишитися окремішньою». Інша винятково важлива характеристика другого періоду Центральної Ради — це, як уже говорилося, кінець московської орієнтації, під впливом якої перебували деякі її провідники. І це визволення «від песього обов'язку» перед Москвою Грушевський вважав винятково важливим і цінним.

Слідом за відкиненням московської орієнтації народжуються нові концепції — «орієнтації чорноморської» і «західної». Водночас міцнішає держ. апарат України, розбудовуються військові кадри, а голова Центральної Ради пише історико-соціолог. трактат про «Підстави Великої України», в якому наголошує на ролі села, армії, міста і цілої нації в держ. будівництві демокр. України. Багато з вищенаведених думок Грушевського не втратили своєї цінності і по сьогодніш. день.

Треба підкреслити, що відродження і розбудова укр. державності Центральною Радою проходила серед надзвичайно складних внутр. і зовн. політ. обставин. Перш за все маємо на увазі непідготовленість укр. народу до побудови власної держави. А ще — зрусифікованість значної частини укр. населення, зокрема, в містах. Тоді ж на терені України у розпорядженні рос. Тимчасового Уряду була мільйонна армія, яка постійно загрожувала держ. діяльності Центральної Ради. Деякі дослідники, які критично ставляться до держ. будівництва Центральної Ради, забувають, що Тимчасовий Уряд в жовтні 1917 р. почав готувати судовий процес проти неї, звинувачуючи її в «державній зраді», але жовтневий переворот перервав цю підривну діяльність, і на місце Керенського до влади прийшов Ленін з більшовиками, які ще нетерпиміше поставился до держ. аспірацій укр. нації. Рада Народних Комісарів відразу ж розпочала криваву війну з Українською Народною Республікою. Тут навіть не згадуємо про різні політ. ускладнення між укр. політ. партіями, які, звичайно ж, не сприяли загальній нац. консолідації і підривали держ. будівництво. І все ж, незважаючи на ці величезні перешкоди, Центральна Рада і М. Грушевський не лише спричинилися до нац. самоусвідомлення укр. народу, але й надали відповідної легально-державної структури укр. державі. Якщо лише перерахувати законодавчі акти Центральної Ради, то наочно побачимо всі необхідні держ. атрибути розбудови народоправної укр. демокр. держави.

Саме Конституція УНР віддзеркалила тодішні державницькі концепції Президента М. Грушевського і його сподвижників. Вона, як і IV Універсал Центральної Ради, стала фундаментом, на якому формувалися і розбудовувалися пізніші державотворчі концепції укр. нації, включно із теперішньою укр. державою, яка пов'язує себе з демокр. основами УНР. Цей основний документ про держ. устрій, права і вольності громадян може в усучасненій формі стати в пригоді при укладанні і прийнятті Конституції сучасної укр. держави.

У ст. «В перші роковини Української Центральної Ради» (Вісник Спілки визволення України.— 1918.— 31 березня) сучасники М. Грушевського так оцінювали його діяльність:

«Провід У. Ц. Ради був у щасливих руках третього найвизнішого діяча нової відродженої України, по Шевченкові і Драгоманову, проф. Михайла Грушевського. Його дотеперішній досвід у громадській праці, познайомлення з соборною Україною, знамените знання історії України й загальної, енергічність, ідейність і безприкладна працьовитість робили його провід незаступимим і певним успіху. Сі великі й рідкі прикмети голови У. Ц. Ради заважали дуже при пляновім етаповім розвитку українського національного руху від записки, представленої свого часу міністрам бувшої Росії в Петрограді через перший, третій і четвертий Універсали — до повної державної незалежності України».

Теперіш. держ. будівничі укр. держави, на нашу думку, поділяють думки з вищенаведеної редакційної ст. з 1918. Через сімдесят три роки після її появи в редакційній ст. «Наш перший президент», що з'явилася в київськім часописі «Культура і життя» 23 грудня 1991 р., значиться: «Без Грушевського нам не побудувати незалежної України, першим президентом і великим літописцем якої він був. Відродження духовної культури народу — запорука його воскресіння».

Хочеться вірити, що сьогодні спадкоємці Четвертого Універсалу Центральної Ради зуміють виконати свій державницький обов'язок.

НІМЕЦЬКО-АВСТРІЙСЬКА ОКУПАЦІЯ — ОДНА З ГОЛОВНИХ ПРИЧИН КРАХУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВРЯДУВАННЯ У КВІТНІ 1918 р. У перші місяці свого існування Центральна Рада на міжнародній арені була схильною до Антанти і США. Влітку 1917 р. дві групи «спеціальної місії» США, що приїздила до Росії, побували на Україні: одна — на Чорноморському флоті, друга — у Києві, Одесі, на Румунському і Південно-Західному фронтах. В той же час спеціально для зустрічі з представниками УЦР до Києва з Петрограда прибув аташе японського посольства, а трохи пізніше французькі офіційні військові представники зустрічались з С. Петлюрою. Після жовтневих подій у Петрограді такі контакти пожвавішали: у листопаді відбулась серія зустрічей генеральних секретарів О. Шульгіна і С. Петлюри з англійськими і французькими представниками, обговорювалась можливість заснування в Києві і у Парижі представництв Франції і УНР, надання фінансової допомоги Україні, сприяння з боку Франції в упорядкуванні залізничого руху, в творенні українського війська і т. ін. Офіційних рішень з цих проблем Генеральний секретаріат не приймав, але курс на зближення з державами Антанти був очевидним.

Та після проголошення IY Універсалу наступальні дії більшовиків активізувалися, і територія УНР дедалі звужувалась. УЦР відчувала, що у боротьбі з червоногвардійським наступом їй потрібна саме військова допомога. Франція і Англія були далеко, а німецькі і австро-угорські війська — поруч. Ось тут і відбувається зміна стратегічної орієнтації правлячих кіл УНР від Антанти, що вимагала продовжувати війну, до Четверного союзу, що

пропонував мир, тобто від майбутніх переможців у світовій війні до майбутніх переможених. Не можна не брати до уваги і таку важливу причину повороту, як наполегливе прагнення українського народу до закінчення майже чотирирічної кривавої всесвітньої війни.

Саме цей поворот у зовнішньополітичній орієнтації став початком кінця, краху Центральної Ради через кілька місяців. Тільки недалекоглядні політики могли не бачити швидкої жорстокої поразки Четверного союзу у війні, тобто повного фіаско тих, на кого робиться ставка, що означало і власний провал як у боротьбі з більшовиками, так і у сутичці з великоросійським шовінізмом в особі прихильників самодержавства або «демократичного» мордування України. Тільки недалекоглядні політики могли розраховувати на всенародну підтримку у боротьбі з «своїми» більшовиками, кидаючись в обійми ворога, з яким велась смертельна бійка майже чотири роки, та ще й запрошуючи «чужинців» на українські землі.

Запрошення німецько-австрійських окупантів і співробітництво з ними відштовхнуло від УЦР мільйони людей і наблизило її власний кінець. Незважаючи на опір окупантам з боку українського народу, до початку травня вони зайняли майже всю Україну і Крим. Хоч формально суверенітет УНР німцями визнавався, але на ділі повними хазяями і у політичному, і в економічному житті республіки було окупаційне командування. До того ж, скориставшись сприятливими обставинами, створеними для неї німецько-австрійським наступом на Україні, Румунія при підтримці держав Антанти анексувала загарбані ще у січні правобережні райони Бессарабії і встановила там свій режим.

Офіційні гарячі вітання «спасителям» були від імені Центральної Ради надіслані ще до повернення керівників УНР до столиці. 2 березня голова РНМ В. Голубович приїхав з візитом великої вдячності за «визволення» Києва до головнокомандуючого німецькими військами на Східному фронті, ставка якого була у Бресті, звідки відправив канцлеру Німеччини телеграму, щоб з надзвичайною натхненністю повідомити його про вступ німецьких військ «у нашу стару і нову столицю Київ, населення якого захоплено їх вітало. Ми приписуємо визволення нашої країни головним чином допомозі, яку ми просили у німецького уряду і яку нам надали переможні німецькі війська. Сердечно дякую вам від імені українського народу і його уряду. З непідробленою радістю я зустрів звістку про визволення Києва. Поздоровляю німецьку і українську армію зі швидкою перемогою і з задоволенням констатую факт участі німецьких військ у справі визволення України». Вже у цьому документі вміщується відверта брехня 27-річного голови уряду про «радість народу» з приводу окупації Києва і України.

Та в оману вводились не лише німецьке керівництво, а й власний народ. По поверненню до Києва 7 березня Центральна Рада проголошувала: «Бачучи, що ся боротьба (з більшовиками — О. М.) затягується і своїми силами не можна буде скоро вигнати з України ворогів і завести ладу, а весна надходить, і для роботи мусять бути лад і порядок, Рада Народних Міністрів постановила прийняти допомогу нових, замирених сусідів — Германії й Австрії, щоб за помічю їх військ якомога скоріше очистити край наш». Далі УЦР стверджувала, що німці не втручаються у внутрішні справи республіки, ведуть себе як «наші приятелі і помічники», не збираються змінювати «наші закони і порядки», обмежувати самостійність і суверенність УНР. Виходячи з такої політичної міфології, УЦР знову-таки поспіхом 17 березня ратифікувала мирні договори. «Відповідь» на власні утопічні сподівання Центральна Рада отримала вже у перші дні. Тільки що вступивши до Києва, «визволителі» зразу ж відчули себе справжніми хазяями становища. Виникло непорозуміння між окупаційними військами та службовцями на станції Жуляни: українські громадяни були віддані до німецького військового суду і четверо з них опинились за його рішенням у в'язниці.

Окупаційна влада не лише чинила свій суд над громадянами України, але й керувала господарськими справами УНР. Так, на початку квітня німецька комендатура у Києві видала наказ про сівбу на ланах України. З одного боку, це свідчить про зневажливе ставлення окупантів до законодавчих і виконавчих органів УНР, які вони начебто визнавали, а з іншого — про повну безпорадність вищих і місцевих керівників України, бо сівба дійсно проходила дуже мляво, що могло потягнути за собою катастрофічний голод.

Німці і австріяки безперешкодно організували вивезення з України картоплі, овочей, лісоматеріалів, металобрухту, макулатури, капусти, цибулі, майже не докладали зусиль для негайного отримання дозволів від відповідних міністерств на відвантаження хліба, збіжжя, цукру, яєць, худоби, свиней, сала, вугілля, спирту, залізної та марганцевої руд. Дещо складніше було вивозити коней, мішки, брезенти, мануфактуру, галантерею, мед, мелясу, олію, шкіру, мастила, гуму, золото, срібло, платину, мідь, цинк, олово, свинець, кадмій, кобальт, аномалій, нікель, вісмут, але й на ці товари міністерство торгу й промисловості видавало ліцензії «визволителям».

Незважаючи на вкрай тяжке становище з продовольством на Україні, яка перебувала на межі голоду, 3 квітня РНМ надала право Державній комісії по товарообміну з Четверним союзом укласти торговельну угоду на поставки до нового урожаю у Німеччину і Австрію 60 млн. пудів зернових і бобових продуктів та муки. При цьому вимагалось в ультимативній формі не ставити питання про ціни, а УНР повинна була отримати 60% прибутку. Німці і австрійці обіцяли авансувати заготівлю хліба, а їх представники входили до Центрального і губернського продовольчих органів. У обмін на хліб Україна просила сільськогосподарські машини і мануфактуру. Та у підписаній наприкінці квітня угоді справа лише зерновими та мукою не обмежувалась. У додаток до них німці повинні були отримати ще й 2 млн. 750 тис. голів великої рогатої худоби, 400—500 млн. штук яєць, велику кількість сала і цукру, 37,5 млн. пудів залізної руди, багато льону, коноплі, вугілля, марганцевої руди та ін. сировини.

Населення все більше розуміло, що німці і австріяки вдерлись на Україну не для надання їй допомоги, а для пограбування. Навряд чи кому-небудь пощастить підрахувати величезні запаси харчів, амуніції, військового знаряддя для двох багатомільйонних фронтів, які опинились у австро-німецьких окупантів як колосальна військова здобич вже у перші дні навали.

На кінець квітня кількість окупантів на Україні досягла 500 тис. чоловік. Разом з УНР інтервенти окупували Крим, Донську область, частину Таманського півострова, Воронезької та Курської губерній і зупинились на лінії Батайськ — Дон — Північний Донець — Дьогтєво — Осинівка — Новобіла — Валуйки — Грушівка — Білгород — Суджа — Рильськ. Німеччина і Австро-Угорщина залишились вірними угоді від 29 березня 1918 р. між собою про поділ сфер впливу на Україні. Перша окупувала частину Волинської, Київську, Чернігівську, Полтавську, Харківську губернії та Крим, друга — частину Волинської, Подільську, Херсонську і Катеринославську губернії. Але, звичайно, такий поділ мав дещо умовний характер. Скажімо, у місцевості Херсонщини, заселені німецькими колоністами, вводились німецькі війська, Миколаїв був окупований німцями, 35 тис. німців розташувались біля Катеринослава.

Іншими словами, реальними хазяями становища на Україні стали саме окупанти. Не стривожила керівництво УЦР і така їх груба і безцеремонна акція, як розформування дивізії синьожупанників. Затьмарені політичною утопією, і Мала рада, і уряд УНР не відчували небезпеки. І в суботу 27 квітня, і в неділю 28 квітня, і на-

передодні цих дат вони інтенсивно працювали. Готувалась до ухвали Конституція УНР. Розроблявся проект нового закону про громадянство. У стадії вирішення були питання про завершення виборів та скликання Українських установчих зборів, про організацію Великої економічної ради України, готувався протест державам Антанти щодо приєднання Бессарабії до Румунії.

Багато учасників засідань Малої ради різко засуджували дії окупантів, а голова уряду В. Голубович знову заспокоював членів УЦР тим, що неприхильне ставлення до Ради — це коварні підступи київського окупаційного командування, а у Берліні її гаряче люблять. Такі запевнення пролунали з трибуни у неділю, а через кілька годин прямо у залі засідань, куди німці увірвались без будь-яких перепон з боку січових стрільців Є. Коновальця, вони заарештували за примхою обставин першим саме М. Любинського, який у свій час і запросив «визволителів» на Україну. У той же день були кинуті за грати голова уряду В. Голубович, військовий міністр О. Жуковський, міністр земельних справ М. Ковалевський, директор департаменту міністерства внутрішніх справ Ю. Гаєвський, а замість міністра М. Ткаченка, якого не знайшли, без вагань заарештували його дружину. Всі вони звинувачувались у належності до якогось антинімецького «Союзу порятунку України», начебто винного у зникненні деяких германофільськи настроєних підприємців. Сам голова УЦР наступного дня, хоч і був обраний президентом УНР, впав у такий розпач, що більше до активної політичної діяльності не повертався ні за доби гетьманату, коли перебував у Києві або в його околицях, ні за часів Директорії, ні у роки панування більшовиків.

Отже, саме помилкова міжнародна діяльність УЦР поставила останню крапку в її історії. Німецько-австрійська влада призвела до керівництва Україною, як пише М. Брайчевський, «маріонетковий уряд П. Скоропадського — репрезентанта найреакційніших, компрадорських (поміщицько-капіталістичних) верств України». Процес творення української демократичної державності був перерваний.

ОБ'ЄКТИВНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ІСТОРИЧНА ПЕРСПЕКТИВА ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ. Народ України є однією з великих європейських націй. Він протягом кількох тисячоліть живе на своїй історичній землі і принаймні понад 800 років мав свою державність у різних формах і завжди боровся за її відродження. Київська Русь — це, перш за все, Україна, а не Московське князівство, що виникло значно пізніше,— була однією із наймогутніших і найцивілізованіших держав світу, яка уславилася помислами і діями князів Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха. Згодом втіленням державницької ідеї українського народу стала Галицько-Волинська держава, а після — Запорозька Січ.

У середині ХУП ст. внаслідок національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького Україна знову виборола незалежність і вибудувала найдемократичнішу на той час державу, створила першу в світі демократичну конституцію, уклала політичні, воєнні угоди з державами, впевнено стала на шлях товарного виробництва.

Проте воєнно-політичний союз з Московською державою на умовах Переяславського договору 1654 р. був пізніше розтоптаний царським урядом, який знищенням у 1775 р. Запорозької Січі остаточно ліквідував гетьмансько-козацьку державу. Волею московських царів Україна політично і економічно була інтегрована в імперію на правах колонії і зазнала тотальної русифікації. З 1720 р. було заборонено книгодрукування українською мовою, а з 1753 р. — викладання українською мовою. З 1769 р. у населення вилучаються українські букварі. У 1863 р. видано українофобський Валуєвський циркуляр, з 1895 р заборонено українську книгу для дітей, в 1908 р. вийшов Указ Сенату про «шкідливість» української культури.

У 1917—1918 рр. в умовах краху Австро-Угорської і Російської імперій український народ знов став на шлях свого державного відродження і об'єднання (УНР, ЗУНР). Однак воєнна інтервенція Радянської Росії перекреслила світлі сподівання народу України. Суцільна більшовизація України призвела до її втягнення в неоімперську структуру — Союз Радянських Соціалістичних Республік — замасковану Союзним договором 1922 року.

Союз РСР, попри його назву, виник і практично весь час існував як високоцентралізована, тоталітарна і авторитарна структура, принципово несумісна з засадами демократії, вільного і повноцінного розвитку індивідів та націй. Ідеологічною основою Союзу РСР були химерні і в самій своїй суті хибні, антиісторичні ідеї перемоги всесвітньої пролетарської революції, ліквідації всіх форм власності, крім однієї державної, знищення соціальних груп (класів) суспільства, панування лише однієї ідеології та однієї партії, злиття всіх націй в одну і створення радянської людини нового типу, без історичної пам'яті, національної свідомості, національних традицій, мови і культури. Ці ідеї заперечували загальнолюдські демократичні цінності і суперечили фундаментальним принципам побудови всесвіту, а саме: принципу необхідної багатоманітності форм життя природи і суспільства, принципу вільного розвитку і конкуренції цих форм.

Під гаслами ліквідації приватної власності і знищення експлуататорських класів, боротьби проти «буржуазного націоналізму» і утвердження «пролетарського інтернаціоналізму» в Радянській імперії було організовано справжній геноцид українського народу за допомогою трьох штучних голодоморів 1921, 1933 та 1947 років і систематичного знищення української інтелігенції. Проводилась цілеспрямована політика тотальної русифікації, заборони української національної церкви, викорінення історичної пам'яті народу, його національної самосвідомості, гідності та духовності. Внаслідок цього виникла і існує реальна небезпека зникнення української нації. Її чисельність в межах сучасних державних кордонів України наприкінці XX ст. є приблизно такою, якою вона була на його початку.

Однак найстрашнішою для майбуття української нації, всіх без винятку національних груп та окремих громадян, включаючи росіян, є екологічна криза, вінцем якої стала чорнобильська катастрофа. Здійснюване імперським Центром бездумне і бездушне неконтрольоване розміщення в густонаселених регіонах України величезних промислових об'єктів, включаючи атомні та хімічні, зруйнувало навколишнє середовище, зробило майже всю територію республіки зоною екологічного лиха і поставило під загрозу порушення генетичного коду всього народу України. Екологічна криза в Україні є результатом загальної системної кризи колишнього Союзу РСР — економічної, політичної, соціальної, культурної.

Крах Союзу РСР не є випадковим. Він був зумовлений неспроможністю його централізованих тоталітарних структур забезпечити елементарні права людини, національних меншин і націй, гарантувати нормальний демократичний розвиток суспільства, створити матеріальний добробут для його членів. Світова практика підтверджує, що найоптимальнішою формою існування людського суспільства, функціонування в ньому демократичних інститутів є не імперія, а незалежна національна держава. В свій час внаслідок національно-визвольної

боротьби всі імперії в світі зазнали розпаду на окремі держави. Не став винятком і Союз РСР.

Ось чому проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. є не витвір політиканів, екстремістів, націоналістів, а історична закономірність. Воно обумовлено віковічним природним прагненням українського народу до відновлення своєї незалежної державності.

Тільки незалежна Україна дасть можливість її народу стати господарем своєї долі, землі, надр та результатів своєї праці. Тільки незалежна Україна зможе повернути втрачену гідність своєму народові, його історію, культуру, національну свідомість, почуття господаря на своїй землі. Тільки незалежна Україна дасть змогу утвердити демократичний спосіб життя, повернути використання наших багатющих ресурсів для добра кожної людини, всебічного розвитку її особистості.

Прихильники збереження Союзу РСР цілком серйозно вважають, що воно немовби необхідне заради забезпечення статусу супердержави за Росією, яка покликана підтримувати відносну стабільність міжнародної системи та виконувати якусь глобальну місію, а Україна та ін. республіки повинні зберегти ту чи ін. форму Союзу РСР.

Сьогодні велич держави вимірюється не кількістю зброї і навіть не розмірами території або чисельністю населення, а спроможністю забезпечити мир в суспільстві, створити умови для його нормального політичного, економічного, екологічного, соціального і культурного розвитку, гарантувати права та добробут людини. Будучи частиною чи васалом супердержави, Україна ніколи не зможе досягти вказаних благородних цілей.

Противники незалежної України, граючи на національних почуттях росіян, цинічно і відверто твердять, що «збереження союзної державності відповідає докорінним інтересам російського народу». Постає питання: а як же бути докорінними інтересами українського народу? Очевидно, ними, як і раніше, можна просто знехтувати заради інтересів «старшого брата». Але й справжні інтереси росіян — не імперія.

Інше поширене твердження, спрямоване проти незалежності України, полягає в тому, що вона економічно не зможе існувати самостійно. Відомо, що багато десятиліть практично весь Радянський Союз жив донецьким вугіллям і криворізьким металом, нікопольським марганцем і запорізьким титаном, дашавським газом і прикарпатською нафтою. Україна давала державі мільярди пудів хліба і її вважали «всесоюзною житницею». Сьогодні ресурси республіки значно зменшились, але ж не настільки, щоб вона не могла існувати самостійно. На території України є більше покладів корисних копалин, ніж у будь-якій ін. європейській країні. Сьогодні Україна виробляє 25 відсотків загального сукупного продукту колишнього СРСР, віддаючи щорічно близько 130 млн. крб. до союзного бюджету, одержуючи на свої потреби трохи більше 20 млрд. крб. Підраховано, що із 64 видів продукції, які СРСР експортував, 46 вироблялося в Україні. Підраховано також, що все те, що вивозилося з України на світові ринки, може складати за нинішніми цінами 30—34 млрд. доларів на рік. Однак до державного бюджету України валютні кошти практично не надходили.

Сьогодні стало відомо, що в Союзних відомствах існували таємні мільярдні рахунки, які неконтрольовано витрачалися на невідомо які цілі. Скоріше всього, на підтримку тоталітарних прорадянських режимів і зарубіжних комуністичних партій та на збагачення найвищих ешелонів партійно-державної еліти.

Отже, тільки досягнення Україною політичної незалежності дасть їй можливість буди господарем у власному домі і використовувати свій економічний потенціал на благо народу України. Сенс політичної незалежності полягає в тому, щоб самостійно розпоряджатися своїми природними ресурсами і встановити зі всіма державами, в тому числі і з республіками колишнього Союзу РСР, рівноправні і взаємовигідні економічні відносини.

Проголошення незалежності України матиме й велике соціальне значення. Адже тільки маючи свою власну демократичну політичну й економічну систему, постійно її вдосконалюючи, можна створити гарантії для всебічного розвитку особи, задовольнити всі її потреби й інтереси. На території України проживає більш як 110 національностей, серед яких росіяни, євреї, білоруси, молдавани, поляки, болгари, угорці, кримські татари, румуни, греки та ін. Разом з українцями вони складають п'ятдесятидвохмільйонний народ України. Тільки незалежна Україна може гарантувати всім їм політичні, громадянські, економічні і соціальні права, повну свободу розвитку всіх національних мов і культур.

ОРГАН ДЕРЖАВИ — це структурно організований колектив державних службовців (або один державний службовець), які наділені владними повноваженнями та необхідними матеріальними засобами для виконання певних завдань і функцій держави. Владні повноваження органу держави полягають насамперед у його можливості, здатності встановлювати формально-обов'язкові правила поведінки — юридичні приписи і домагатися, забезпечувати їх здійснення. Система таких органів утворює апарат держави (державний апарат), а він разом з ін. різноманітними організаціями держави (підприємствами, установами, закладами) складає механізм держави.

Види органів держави розрізняються таким чином: 1) за місцем у системі державного апарату: а) первинні — створюються шляхом прямого волевиявлення всього (або певної частини) населення й уособлюють суверенітет держави; б) вторинні — всі ін. органи, які створюються первинними, походять від них, підзвітні їм; 2) за змістом або напрямком державної діяльності: а) органи законодавчої влади; б) глава держави; в) органи державного управління — виконавчої влади; г) судові органи; д) контрольно-наглядові органи; 3) за способом утворення: а) виборні, б) призначувані; в) ті, що успадковуються; 4) за часом функціонування: а) постійні; б) тимчасові; 5) за складом: а) одноособові; б) колегіальні; 6) за територією, на яку поширюються їх повноваження: а) загальні (центральні); б) місцеві (локальні).

До цих органів «прилучаються» органи регіонального чи місцевого самоврядування, які на локальному рівні виконують — причому юридичними засобами — ряд владних функцій, хоч формально вони і не вважаються офіційними представниками (органами) держави.

ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ ЗАКОРДОННИМИ СПРАВАМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ. Питання міжнародних відносин за доби гетьманату перебували у компетенції міністерства закордонних справ. У перші тижні існування режиму його очолив за сумісництвом міністр народної освіти М. Василенко. 21 травня управляючим міністерством став колишній генерал-губернатор Галичини і Буковини, відомий український вчений і політичний діяч Д. Дорошенко, якого лише за день до цієї дати гетьман призначив товаришем міністра закордонних справ. Враховуючи те, що 2 вересня вийшла ще й ухвала про надання Д. Дорошенкові портфеля міністра, слід вважати посаду управляючого як виконуючого обов'язки міністра. 14 листопада міністерство ненадовго очолив Г. Афанасьєв.

Штати міністерства закордонних справ були у порівнянні з іншими відомствами невеликими, а структура досить простою. Міністр (посада II класу, місячна платня 2000 крб.) мав двох товаришів (III, по 1500), 5 штатних членів Ради (IV, по 1000), 4 радники (V, по 900), 6 урядовців для особливих доручень (VII—V, по 500—750). При ньому існувала ще канцелярія у складі начальника,

начальника референтського відділу, 2 старших референтів, 2 референтів, 2 старших діловодів, 2 діловодів, 2 помічників діловодів, головного журналіста та 14 урядовців 1—3 рангу.

У міністерстві засновувались всього два департаменти — загальний і чужеземних зносин. До штату першого входили директор, старший бухгалтер, юрисконсульт, 3 урядовці для особливих доручень, 2 старших діловоди та ще 49 урядовців, які розподілялись по 4 відділах — особистого складу та загальних справ, архівному, юридичному і бухгалтерсько-господарчому. Департамент чужеземних справ функціонував у складі директора, віце-директора, 3 урядовців для особливих доручень, 3 старших діловодів, 4 перекладачів, 20 дипломатичних кур'єрів та ще 3 урядовців, які спочатку поділялись по двох відділах — дипломатичному і політичному, а згодом — ще й консульському і відділу преси. Таким чином, міністерство закордонних справ було найменшим в уряді: всього 169 чол. Та у безпосередньому підпорядкуванні міністерства перебували посольства, генеральні консульства, консульські агенства, міністри — резиденти, надзвичайні дипломатичні місії, надзвичайні представники та ін. дипломатичні представництва, кількість яких увесь час зростала.

Посольства Української держави поділялись на два розряди. До штату посольства першого розряду входили 12 осіб: 1 посол або посланник і уповноважений міністр (посада III класу, платня на місяць 2 тис. крб.), 1 радник (IV клас, 1500 крб.), 1 старший секретар (V клас, 1250 крб.), 2 секретарі (IV клас, 1000 крб.), 1 бухгалтер (VII клас, 750 крб.), 2 старших урядовці (VIII клас, 750 крб.), 2 молодші урядовці (IX клас, 500 крб.) і 2 драгомани (VII клас, 750 крб.). На рік кожному посольству асигнувалось 338 тис. крб.: 138 тис. на заробітну платню співробітникам, 80 — на представництво послові, 15 — на канцелярські видатки, 15 — на найом помешкання послові, 20 — на помешкання посольства, 25 — на роз'їзди послові, 45 — на роз'їзди і житло ін. співробітникам. До посольства другого розряду входило усього три особи: 1 міністр — резидент або повірений у справах (IV клас, 1500 крб.), 1 секретар (VI клас, 1000 крб.), 1 драгоман або перекладач (VII клас, 750 крб.). Річні витрати на таке посольство становили 140 тис. крб. Молодші канцелярські урядовці виконували обов'язки дипломатичних кур'єрів.

Як бачимо, посада посла Української держави дорівнювалась за грошовим утриманням посаді міністра; радника посольства і міністра — резидента — товариша міністра; старшого секретаря — директора департаменту; секретаря — віце-директора департаменту; бухгалтера, старших урядовців і драгоманів — посаді завідуючого відділом міністерства.

Цей штатний розпис був затверджений урядом 14 червня і вважався незмінним. Саме тому до 31 грудня 1918 р. на своє утримання представництво України у Берліні отримало 270.083 крб. 33 коп., у Відні — 243822 крб. 23 коп., у Стамбулі — 260122 крб. 20 коп., у Софії — 245600 крб., у Бухаресті — 107444 крб. 50 коп. Та вже 4 липня склад посольств Української держави було поповнено посадами військово-морських агентів, кожний з яких мав у своєму розпорядженні доданого до штату писаря. Тому видатки на утримання трьох названих представництв збільшились у розрахунку на рік на 24 тис. крб. У серпні міністерство закордонних справ отримало від уряду ще 80 тис. крб. для нового приміщення посольства у Берліні.

Названі п'ять дипломатичних представництв Українська держава успадкувала від УНР. У Берліні і Відні вони набули статусу I розряду, а у Бухаресті, Софії і Царгороді — II розряду. Ось чому до Німеччини і Австро-Угорщини відправлялись військово-морські агенти у чині отамана бригади, а до Румунії, Болгарії та Туреччини — полковника. Згодом матеріальне заохочення українських дипломатів за кордоном було дещо підвищене, а посади молодших канцелярських урядовців в посольствах I розряду перейменувались в аташе з зарахуванням їх до дипломатичного корпусу.

Згідно з законом від 4 липня за кордоном, окрім посольства, засновувались ще й консульства I і II розрядів, або, як їх частіше називали у документах, генеральні консульства і консульства. Перші повинні були відкритись у 10 містах колишньої Російської імперії — Мінську, Вільно, Ризі, Гельсінфорсі, Самарі, Новочеркаську, Тифлісі, Батумі, Омську і Ташкенті, а консульства II розряду у 20 містах — Ново-Ніколаєвську, Казані, Астрахані, Ставрополі, Нижньому Новгороді, Саратові, Катеринбургу, Орлі, Воронежі, Курську, Пензі, Баку, Семипалатинську, Бійську, Хабаровську, Владивостоку, Іркутську, Архангельську та Бухарі. На утримання цих консульств уряд асигнував 321255 крб. Слід підкреслити, що більшість з названих міст виявилась у той час столицями проголошених незалежних державних утворень на теренах самодержавної Росії.

Але в листопаді Кабінет міністрів скасував закон від 4 липня і ухвалив новий закон, згідно з яким у першочерговому порядку створювалось 10 генеральних консульств (Берлін, Відень, Будапешт, Ясси, Царгород, Цюріх, Варшава, Москва, Петербург, Тифліс), 13 консульств (Мюнхен, Данціг, Львів, Софія, Вільно, Женева, Копенгаген, Амстердам, Стокгольм, Гельсінфорс, Самара, Ростов-на-Дону, Владивосток), 12 віце-консульств (Галац, Варна, Християнів, Лодзь, Рига, Курськ, Баку, Єреван, Батум-Поті, Омськ, Ташкент, Вірне) та консульське агенство у Новочеркаську. Штати цих дипломатичних представництв були невеличкими: генеральне консульство — 3 особи (генеральний консул, посада якого за матеріальним утриманням дорівнювалась посаді товариша міністра, старший секретар і секретар), консульство — 2 особи (консул з правами директора департаменту та секретар), віце-консульство — 2 особи (віце-консул з правами віце-директора департаменту та секретар), консульське агенство — 1 особа (консульський агент з правами завідуючого відділом міністерства). Міністр закордонних справ за своїм розсудом міг призначити в особливих випадках до генеральних консульств ще й віце-консулів додатково та консулів замість секретарів, а також радників з окремих питань, але останніх — без грошового утримання. Крім того, міністерство закордонних справ разом з міністерством торгу й промисловості уповноважувались на заснування ще 25 консульських агенств за потребою.

На підставі згаданого закону засновувались не лише посольства, а й надзвичайні дипломатичні місії та дипломатичні представництва, які, окрім п'яти згадуваних вище, діяли на цей час у Швейцарії, Фінляндії, Польщі, у Скандинавських державах і Галичині, на Дону і Кубані.

Всі документи про визнання Української держави з боку іноземних країн гетьман загубив під час життя за кордоном. Але неважко встановити, що у Києві існували дипломатичні представництва і місії РРФСР, Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Румунії, Фінляндії, Польщі та деяких небільшовицьких державних утворень на території колишньої Російської імперії (Азербайджан, Грузія, Дон, Кубань). Періодично на утримання іноземних представництв міністерство закордонних справ отримувало від уряду відповідні кошти. Все викладене приводить до висновку, що Українська держава підтримувала активні дипломатичні стосунки з майже 30 країнами, більшість з яких виникла на території колишньої Російської імперії.

П

ПЕРСПЕКТИВИ УТВЕРДЖЕННЯ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. Шлях до утвердження молодої української державності не був і не буде легким, а процес очищення від імперських традицій вимагає пильності й щоденної копіткої праці. Одначе, як показує досвід, виваженість і розсудливість у політиці допомагають подолати несприятливий збіг обставин. Після утворення незалежних держав на руїнах СРСР почав ходити привид безвладдя і анархії. Внаслідок цього найактуальнішою темою політичного життя стала перспектива чергового перевороту, встановлення диктатури. Очевидно, мають рацію соціологи, котрі стверджують, що питома вага влади в суспільстві не змінюється. Суть у тому, чи концентрується вона в центрі, чи розпливається по периферії. Такою вже є логіка політичного життя. На місце імперського цесаризму завжди, як свідчить історія, приходила епоха місцевого бонапартизму, але в жодному разі не демократія. І бонапартизм слід сприймати без заідеологізованого підтексту як об'єктивну перехідну форму правління, оскільки демократія — сума багатьох складових, які в умовах цесаризму ще не могли визріти.

І ще. Після серпня 1991 р. визначення співвідношення між категоріями «капіталізм» і «соціалізм» стало прерогативою науковців, а також засобом для дискредитації суперників у політичній боротьбі. Для рядового громадянина ці поняття не становлять інтересу. Люди зрозуміли головне: у країні, що розпалася, не було ні капіталізму в сучасному його розумінні, ні соціалізму. Напівфеодальний же тоталітаризм себе дискредитував. Отже, якщо нинішня влада, хоч якою б вона не була, почне налагоджувати життя, хай спочатку і ледь відчутно, народ сприйме її беззастережно.

Будь-який «-ізм» не є хитромудрою інтелігентською вигадкою, а відображає в свідомості якусь одну з тенденцій суспільного розвитку. Розробляючи власну модель розвитку не на основі загадкової «слов'янської душі», а шляхом поєднання історичних традицій з єдиними для всього світу фінансово-економічними законами, неминуче доведеться відповісти на ряд запитань, пов'язаних з славнозвісними «-ізмами». Наприклад, до якої кінцевої форми соціально-політико-економічного устрою прагне країна? Яку роль у регулюванні всієї системи слід відвести конкуренції, яку — державній власності, яку — корпоративності? Яка модель соціального захисту і регулювання ринку більш приваблива? Чи збережуть Україна і Росія, а якщо «так», то якою мірою, соціалістичні цінності (як більшість країн Європейського співтовариства) чи навпаки вони тяжітимуть до системи, пройнятої капіталістичною конкуренцією на взірець Сполучених Штатів? Відповіді на ці запитання є справою суверенного вибору кожної країни, і ніяка стороння сила не має права впливати на її рішення.

Зустрічі у Мінську, Алма-Аті та Ашгабаді в грудні 1991 р. вселили сподівання, що концепція Співдружності Незалежних Держав буде віддаленим прообразом західноєвропейської. За час, який минув, з'ясувалося, що механізм взаємозалежності СНД все ще несе на собі відбиток старих імперських порядків, коли регіони країни штучно ставилися в залежність механізмом технологічного процесу. Водночас стало очевидним, що нагальний і невиважений розрив цих зв'язків уже завдав економіці катастрофічних втрат, а народам — величезних страждань. Отже, практика доводить, що проблема полягає не в тому, чи потрібна інтеграція, а в тому, як і на яких засадах вона повинна реалізовуватися.

Ще один аспект — західні держави вимагають від України гарантій щодо ядерного роззброєння і здійснення прав людини. Такі гарантії не даються на віру. Їх запорука — громадянське суспільство, яке тільки й створить передумови для демократії. Тому, коли західні політики буквально «виписують» нам негайне впровадження демократії як засобу від усіх недуг, слід уточнити, що мається на увазі. Демократія, як відомо, є не просто продуктом історії, вона є продуктом певної історії. І якщо поняття демократії утвердилося на Заході як символ певної форми і певного механізму державного правління, то навряд чи за допомогою цього ж поняття ми зможемо повною мірою охарактеризувати процеси, що відбуваються в Україні.

Ідучи до наповнення суверенітету конкретним демократичним змістом, ми, очевидно, передусім мали б зацікавитися аналогічним досвідом молодих держав так званого «третього світу», зокрема, щодо вибору ними моделей державного устрою. І нехай не бентежить цей термін — «третій світ», бо багато з цих країн уже стали світовими лідерами у певних галузях технологічної революції. Як показує досвід, більшість з них почали зі спроб утвердження моделей західної демократії. Однак у специфічних умовах цих країн запозичені демократичні інститути виявилися нежиттєздатними. Соціальна напруженість змусила згодом перенести акцент на створення стабільних інститутів влади заради демократії в її європейському розумінні.

І це був «відхід» від надбань цивілізації і демократії. Потенціал кожного народу може проявитися сповна лише шляхом адаптації до історичних особливостей регіону, локально спеціалізованих способів життєдіяльності. Гадаємо, що й Україна, надавши пріоритет гаслу «законність і порядок», успішно пройде першу й найнеобхіднішу стадію на довгому шляху утвердження принципів демократії. Від багатьох різноманітних об'єктивних та суб'єктивних факторів залежатиме, наскільки цивілізовано цей шлях буде пройдено, незалежно від того, які вимоги до України могли б бути висунуті країнами Заходу.

Звичайно, політики можуть проголосити «найпередовішу» демократію, як це досить часто й бувало у світі, але згодом усе-таки життя візьме своє, і всі, зрештою, зрозуміють, що така демократія «не по кишені». Для неї ще потрібно створити підгрунтя у вигляді громадянського суспільства власників. Коли ж соціальні реформи в цьому напрямі й далі будуть половинчастими й непослідовними, то, помножені на втому і масовий вичікувальний фаталізм одних людей і фанатизм інших, викликатимуть неминучу небезпеку маневрування між демократією і диктатурою. Врешті-решт, ситуація приведе до нестійкого режиму, який, за визначенням уругвайського письменника Е. Галькано, перетвориться в «демократуру».

На початок 1994 р. світло в кінці тунелю ще не заблищало, і пошук шляхів з кризи продовжується. Проблема виявилась набагато складнішою. Сподіватися, що поворот до поліпшення ситуації забезпечить прошарок нахабної компрадорської буржуазії, який здебільшого нажив багатство на спекуляціях продукцією державних підприємств, витрачаючи прибутки не на розвиток виробництва, а на престижне споживання, не доводиться.

Вивести з кризи може лише мільйонна армія селян, працівників промисловості, охорони здоров'я, науки, освіти, культури, цивілізованих підприємців (хай спочатку дрібних і середніх), енергію і добросовісну працю котрих державі слід би було стимулювати матеріально й морально. Поки що реформи не викликали до життя це головне джерело відродження економіки країни, не створили стимулів для інвестицій у розвиток виробництва, підприємницької діяльності в промисловості, не зацікавили просту людину в чесній праці з повною віддачею сил.

Нестійкість режиму, звісна річ, підвищує варіативність дальшого розвитку суспільства. Яким би принадливим не був шлях еволюції, але він не завжди гарантує вирішення нових завдань, особливо в кризові моменти. Все залежатиме від конкретної обстановки, розкладу політичних сил, традицій політичної культури. Коли криза заходить у тупий кут, з'являються альтернативи і, як показує досвід, частіше за все відповідно до того генетичного фонду, якого суспільство набувало століттями — через період «смути» до встановлення диктатури.

Розмитість класичних правових понять приводить і до розмитості звичних критеріїв державного перевороту та громадянської війни. Збереження функцій держави як головного роботодавця в умовах існування «тіньових» мафіозних структур неминуче доводить ущемлених трудящих до ірраціонального озлоблення, яке, наклавшись на національні суперечності, уже набуло форм прихованої громадянської війни. Яка ж з двох тенденцій візьме гору — еволюційна і мирна чи радикальна з опорою на збройні сили? Обидві мають приблизно однакові шанси. Населення, безумовно, підтримає гасло законності і порядку, щоб вибратися з провалля анархії і мафіозного свавілля. І українцям, і росіянам потрібна стійка форма державного життя з високим рівнем персоніфікованої політики. Такою є вимога перехідного часу.

Руйнівні процеси багато в чому пояснюються безпорадним станом і російської, і української державності. Йдеться не лише про конституційні дефекти й хиби, кризу взаємовідносин між представницькою та виконавчою владою, а про нездатність державних структур управляти країною, контролювати економічні процеси, підтримувати в суспільстві порядок. Ні дострокові вибори, ні нові конституційні положення самі по собі не можуть бути гарантами подолання кризи державності. На першому етапі її утвердження може зарадити лише широка програма підготовки і розстановки достатньо значного прошарку компетентних і непідкупних адміністраторів, рішуче підвищення їх професіоналізму і відповідальності, подолання в їх середовищі бюрократизму і сваволі апаратників. Лише це може відновити довір'я до державних органів як захисників інтересів усіх громадян і прав кожної окремої людини.

Покладатися тут на невидиму руку ринку, яка, мовляв, усе сама розставить на свої місця, було б не те що наївним, а й злочинним. Потрібна довгострокова й цілеспрямована програма підготовки й добору адміністраторів, державного будівництва в цілому, гарантування громадянам доступності освіти, медичної допомоги, житла. На часі — гостра потреба реалізувати потенціал нової Конституції України, утвердження її демократичного, державницького та народного підґрунтя на шляху до демократії, правової держави та ринкової економіки, словом, до справді незалежної України.

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД І ПОСТУПОВА ВТРАТА ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ ІНІЦІАТИВИ У ВИРІШЕННІ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ. Помічаючи зростаючий у листопаді — грудні 1917 р. вплив більшовиків, Центральна Рада рішуче відкинула ідею скликання Першого з'їзду Рад 3 грудня 1917 р., що було вирішено на засіданні Київської обласної Ради за участю представників Харківської і Одеської Рад 24 листопада. Потім, зваживши свої сили, УЦР почала підтримувати ідею з'їзду, але при цьому провела «упереджувальні акції» у вигляді ліквідації Київського військово-революційного комітету на чолі з Л. Пятаковим, роззброєння вірних більшовикам військових частин, прискореного обрання делегатів на з'їзд за власними набагато завищеними нормами представництва від селянських спілок і українізованих військових частин. Спеціальною постановою Генерального секретаріату від 1 грудня навіть в'їзд до Києва став суворо обмеженим начебто з-за війни та у «зв'язку з загальним планом розгрузки м. Києва», що аж ніяк не можна вважати демократичним заходом. Дозвіл на прибуття до столиці у громадських чи державних справах (а саме до цієї категорії належали делегати з'їзду Рад) міг видаватися лише за згодою секретарства внутрішніх справ.

Більшовицьке ж керівництво виявилось зовсім не готовим до такого розгортання подій. Сила і більша організованість були цілковито на боці УЦР. Спроби порозумітися і розпочати з'їзд у перші дні грудня виявились марними. А поміж тим Центральна Рада не віддавала ініціативу і на ін. політичних ділянках. Саме у ці дні інтенсивно утворювався за рішенням УЦР Український фронт шляхом об'єднання Південно-Західного та Румунського фронтів. Забороненими виявились всі фронтові більшовицькі газети, заарештованими — члени ревкомів та багато обраних командирів. Генеральний секретаріат проголошував, що з 4 грудня бере справу перемир'я до своїх рук, буде підтримувати контакти з Ставкою верховного головнокомандуючого, нести відповідальність за харчування військ, підвоз фуражу для коней і т. ін. Віднині всі дії Ставки на Українському фронті контролювались урядом УНР. Військово-революційні комітети скасовувались, а їх повноваження переходили до комісарів УЦР.

5 грудня Генеральний секретаріат розіслав чергову ноту тільки-но створеним урядам Південно-Східного Союзу, Сибіру, Криму, Молдавії, Краєвому закавказському комітетові, Білоруській Центральній Раді, петроградській Народній Раді та ін., де ще раз пропонував приступити до творення центрального уряду «соціалістичної демократії Росії» на таких загальнодержавних підвалинах: республіканський та справді демократичний політичний устрій кожної держави в Росії, свобода особи, сумління, слова, друку, зборів, страйків, незайманість оселі, взаємне невтручання у внутрішні справи членів федерації. Слід зазначити, що на попередню аналогічну ноту Генерального секретаріату від 25 листопада було одержано лише одну відповідь з Дону. Водночас уряд УНР підготовував і відповідь на ультиматум петроградської РНК від 4 грудня. В ній більшовицький центр звинувачувався у нещирості, грубих замахах на право самовизначення українського народу, втручанні в справу упорядкування державного і політичного життя УНР, претензіях на керування українською демократією, нищенні демократичних завоювань революції. На одну дошку щодо Центральної Ради ставились і більшовики, і кадети, і чорносотенці. Їм пропонувалось виїхати геть з території України. Те ж саме стосувалось «великоросійських солдат, які робили змови проти влади українського народу і загрожували внести в життя України криваву братовбивчу війну, анархію і всю ту розбещеність, яка панує на території Народних Комісарів».

В день одержання більшовицького ультиматуму УЦР закрила кордони України, припинила залізничне сполучення з Росією і заборонила вивозити за межі УНР у місцевості, підвладні петроградській РНК, хліб та ін. продовольчі вантажі. Це стосувалося не лише грунтових і залізничних шляхів, а й водного транспорту, пошти та усяких ін. засобів зв'язку.

Одним словом, напередодні Першого з'їзду Рад України ситуація з кожним днем загострювалась, і краще підготовленою до такого перебігу подій виявилась УЦР. Після невдалих спроб відкрити з'їзд 3, 4, чи 5 грудня він нарешті розпочався 6 грудня, але у ролі його організатора виступав вже не оргкомітет Рад, а керівництво УЦР у складі М. Грушевського, В. Винниченка, М. Порша, С. Петлюри та ін. Зважаючи на такі обставини, делегати-більшовики та їх однодумці покинули зал засідань. Більшість з них переїхали до Харкова, об'єднались там з делегатами обласного з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів Донецького і Криворізького басейнів, обрали ЦВК і проголосили Радянську владу на Україні.

Через кілька днів виник і Народний секретаріат — більшовицький уряд, альтернативний Генеральному секретаріатові. Соціалістичні революційні сили України розкололись остаточно, чим було закладено грунт для братовбивчої громадянської війни.

Безпідставними виглядають сучасні суперечки навколо «законності» проголошення Радянської влади на Україні. Жодна революція в історії людства не відбувається на «законних» підставах, бо жодна діюча влада не закріплює ні в конституції, ні в будь-яких ін. правових актах можливість свого повалення. Революція — це завжди насилля, причому меншості над більшістю.

З суто формальної юридичної точку зору проголошення Радянської влади, звичайно ж, було «незаконним», але так само «незаконно» називала себе найвищим органом влади на Україні і навіть парламентом Центральна Рада. Якщо ставати на жорстку позицію законності, то й проголошення УНР було «грубим її попранням». Національно-визвольна боротьба, революція — це не дароване законодавцями, а природне, невід'ємне право кожного народу, так само, як, скажімо, право людини на життя, свободу волі, слова, переконань тощо.

Не мають здорового глузду і суперечки, хто мав більше право виступати від імені українського народу — Центральна Рада чи більшовики. Будь-яка політична сила у національно-визвольній боротьбі, у революції вважає себе найвищим виразником інтересів і потреб народу. І тільки потім виявляється, хто ж саме зміг відбити такі потреби і інтереси. Під впливом багатьох факторів, особливо політичної еквілібристики, шахрайства, тут можуть мати місце помилкові відхилення мас від дійсно вірного для них курсу. Але через деякий час все стає на свої місця.

Розпочавши врешті-решт роботу, з'їзд Рад вже без участі більшовиків та їх прихильників майже одноголосно в ейфоричній атмосфері прийняв кілька резолюцій, відозв, звернень, які цілковито підтримували Центральну Раду і Генеральний секретаріат. З від'їздом більшовиків «плюралізм думок» був вичерпаний, і 2 тис. делегатів схвалювали їх практично одностайно. Ультиматум петроградського уряду від 3 грудня був розцінений як замах проти УНР, брутальне порушення права українського народу на самовизначення та на вільне обрання форм свого державного життя, як прагнення до розпалення братовбивчої війни між Росією і Україною. З останнього приводу прийнято відозву до народів Росії, де викладались головні цілі політики УЦР щодо державного устрою України, передачі землі без викупу трудовому народові, встановлення 8-годинного робочого дня, робітничого контролю над виробництвом, скасування смертної кари, амністії, національно-персональної автономії, забезпечення громадянських та політичних свобод. На з'їзді було обрано групу делегатів у складі майже 30 чоловік, які мали виїхати до більшовицького війська і умовляти солдат не йти війною на Україну. Та вогонь громадянської війни палахкотів дедалі сильніше.

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ З'ЇЗД. Відбувся 6—8 квітня 1917 р. На ньому були широко представлені делегати від усіх українських губерній, різних верств населення, багатьох політичних партій та громадських рухів (УПСР, УСДРП, УПСФ, РДП, УПСС, Селянські спілки, студентські громади, товариства «Українська хата», «Просвіта», «Праця», ім. П. Полуботка, Жіночий союз, Наукові товариства, кооперативні організації тощо). Серед 600 делеагтів з'їзду було багато представників українських громад Петрограду і Москви, Ростова над Доном і Саратова, Кубані і Бессарабії, Виборга і Кронштадту та ін. територій поза межами України. Про досить велику увагу до українців, що мешкали в ін. частинах колишньої імперії, говорить те, що головував на з'їзді один з нащадків запорізьких козаків, представник Кубані С. Єрастов, а до складу невеликої президії увійшли два солдати-українці — (П. Овдієнко і С. Гайдай) з Петрограду, матрос О. Пилипенко з чорноморського броненосця «Синоп», представник Крондштадського флоту О. Крупський.

Документи того часу свідчать про піднесену, доброзичливу, демократичну атмосферу з'їзду. Неодноразово гриміли величний спів «Як умру, то поховайте» та вітання «Слава». Повсюдно у залі майоріли прапори з портретом Т. Шевченка. За ініціативою Селянської спілки одноголосно було вирішено спорудити у Миколаєвському садку проти Київського університету на місці пам'ятника Миколі І монумент невмирущому Кобзареві. Звичайно, делегатам нелегко було втриматись від надмірних бажань вислуховувати безліч урочистих привітань на адресу з'їзду. М. Грушевському як почесному голові доводилось неодноразово закликати їх перевести роботу з'їзду у більш конструктивне русло.

Головними на з'їзді були питання національного будівництва та реорганізації УЦР на нових демократичних засадах. Делегати заслухали доповіді Д. Дорошенка — «Державне право і федеративні змагання на Україні», О. Шульгіна — «Федералізм. Домагання демократичної федеративної Російської Республіки», Ф. Матушевського — «Автономія широка і обмежена, національно-територіальна і національна. Домагання широкої національно-територіальної автономії України. Права національних меншостей і їх забезпечення», Ф. Крижанівського — «Спосіб і порядок фактичного творення автономної України і відносин до російських Установчих зборів», В. Садовського — «Про географічні і статистичні дані, з которих належить розраховувати при творенні автономії України», П. Понятенка — «Заступництво інтересів національних меншостей», С. Колоса — «Конкретні українські домагання до Тимчасового уряду» та ін. У цьому ж плані виступили понад 70 промовців.

Але резолюції з'їзду виявились дуже лаконічними і конкретними. В них робився наголос, що тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби всіх народів і народностей, що живуть на її землі, що єдиною відповідною формою державного устрою Росії є федеративна демократична республіка, а одним з головних принципів автонмоії — повне забезпечення прав національних меншин. Важливо підкреслити, що представник Тимчасового уряду Київський губернський комісар М. Суковкін у промові на з'їзді палко підтримав прагнення українського народу до автономії, зазначивши при цьому, що останнє слово тут належить Установчим зборам. У відповідь на виступ губернського комісара з'їзд на пропозицію М. Грушевського висловив підтримку Тимчасовому урядові. Гарячі вітання новому шляху національного будівництва України висловили О. Коломійченко з Москви, М. Каган — від Єврейської соціалістичної робітничої партії, П. Куліш — від польського соціалістичного гуртка, Ф. Франц — від чехословацького війська на фронті, Р. Волошиновський — від польських організацій у Києві, Ш. Коіова — від грузинських організацій у Києві, представники аналогічних латиських, естонських та багатьох ін. неукраїнських громадських організацій. Недвозначну підтримку діям УЦР висловив на з'їзді і представник Київської Ради робітничих депутатів Незлобін.

Завершив з'їзд свою роботу практично одноголосним обранням головою Центральної Ради М. Грушевського. Його заступниками стали В. Винниченко та С. Єфремов. Потім було обрано склад УЦР з 115 осіб, приблизно з одинакової кількості членів як від територій, так і громадських та професійних організацій. Через кілька днів, застосовуючи дозволений метод коолтації, до цього списку було включено ще 5 чоловік. Звернемо увагу, що у процесі виборів встановлених раніше квот суворо не дотримувались. Скажімо, від просвітницьких та ін. організацій Києва було обрано не 10, а 12 членів, від міст

Харкова і Катеринослава — не 2, а 3, від Одеси — не 2, а 4, від Кубані — не 3, а 2, від Таврії — не 3, а 1 особа. З'явились у складі УЦР представники від Жіночого союзу, від учительства, що не передбачалось раніше. Не скористались можливостями наданої їм квоти українські громади Холмщини, Курщини та деяких ін. губерній. Не дуже поспішали вводити своїх представників до складу УЦР і делегації Галичини та Буковини, які були присутніми на Національному з'їздові. Але повністю відразу було замінено обраних представників від студентства і соціалістів-самостійників. Перші члени оновленої УЦР, обрані Українським національним з'їздом, підлягали затвердженню або заміні на губернських з'їздах. Більшість з них було затверджено, але представники від Волинської і Полтавської губерній замінені повністю, а від Чернігівщини — частково. Надіслали своїх делегатів до УЦР Холмщина, Архангельське та деякі ін. земляцтва. Згодом члени УЦР обирались ще й на професійних з'їздах, зборах українських земляцтв (колоній), громадських організацій, партій і союзів, а також кооптувались самою УЦР.

ПЕРШИЙ УРЯД УНР І НАЦІОНАЛЬНІ ПИТАННЯ. При створенні Генерального секретаріату у червні 1917 р. проти існування цього органу виступали О. Шульгін та Н. Григоріїв. Перший від імені ЦК УРДП доводив, що Генеральний секретаріат не може бути урядом України, бо УЦР є орган національного, а не територіального представництва. Саме тому проголошення Генерального секретаріату урядом є насильство над національними меншинами. Уряд у країні один — Тимчасовий, а на Україні виконавчий орган повинен виконувати функцію лише національного представництва. Найголовніше право ж УЦР, на думку Шульгіна,— це право «вето» на постанови та ін. рішення Тимчасового уряду. Те ж саме стверджував Григоріїв. Але В. Винниченко, М. Є. Єреміїв, М. Ковалевський, К. Сивошапка, М. Грушевський, М. Ковальський, П. Тушкан, З. Висоцький, М. Любинський відкинули такі аргументи і підтримали рішення Комітету УЦР про утворення Генерального секретаріату як уряду України, проте в резолюції слово «правительство» було замінено словами «вищий революційний орган українського народу». Першу декларацію Генерального секретаріату його голова В. Винниченко зачитав на V сесії УЦР 26 червня 1917 р. В ній проголошувалися основні напрями і принципи діяльності виконавчого органу Центральної Ради і робився особливий акцент на тому, що сама декларація є висновком соціалістичної і демократичної думки.

Члени УЦР загалом підтримали декларацію, але й піддали її критиці за слабку увагу до фінансової і економічної, особливо продовольчої політики, до створення постійної армії і народної міліції, до скликання Українських установчих зборів, до загальної освіти та українізації шкільної справи, до координації діяльності окремих секретарств, до ставлення до Тимчасового уряду, до справи негайного виведення з Києва донських козаків та ін. неукраїнізованих військових частин, до долі галичан, до майбутньої мирної конференції, до українізації земств і міських дум, до мистецтва, до українізації суду і розвитку українського права взагалі.

Загалом по обговоренню декларації Генерального секретаріату було прийнято проект резолюції, внесеної фракцією есерів, де Генеральний секретаріат іменувався «найвищим народоправним органом українського народу і його найвищою владою». Таке формулювання щодо виконавчого органу, звичайно, не може не викликати сумніву.

Лідери УЦР вважали, що Центральна Рада у перші місяці після Лютневої революції сама була виконавчим органом об'єднаних партійних і громадських груп, носієм моральної влади. Але з бурхливим розвитком демократичних процесів, швидким зростанням довір'я до неї з боку українського народу «розмір і сила нашої моральної влади оскільки розрослися, що вона сама собою, під натиском логічного ходу подій, без бою і заколоту перетворюється у справжнє народоправство». Разом з тим, провід УЦР тверезо дивився на ці процеси, вважаючи, що Центральна рада завоювала довір'я не всього українського народу, а тільки певної частини його, і потрібен деякий час, щоб до неї приєдналася й ін. частина української та неукраїнської людності.

Проте, як вважало керівне ядро УЦР, процес перетворення моральної влади у публічно-правову вже у червні 1917 р. набув такої сили, що Центральна Рада вичерпала себе як орган об'єднання української демократії на грунті лише національно-політичних домагань, як тільки виконавчий орган, і через те мусила розширити платформу своєї діяльності, взяти на себе функції національного сейму, тобто законодавчого органу всього українського народу.

Саме так обгрунтовувалась необхідність створення Генерального секретаріату, що мав взяти на себе всі колишні виконавчі функції УЦР та її Комітету. Не може не викликати підвищеного інтересу процес становлення і розвитку першого в історії українського народу уряду. Свою структуру і компетенцію спочатку він визначив сам у згаданій вище декларації. Встановлювались відповідні посади голови, 11 генеральних секретарів та генерального писаря. Головою та генеральним секретарем внутрішніх справ став В. Винниченко. До його обов'язків як секретаря входили справи організації, агітації, пропаганди, керівництво різноманітними громадсько-адміністративними закладами, демократизація місцевої і загальнокраєвої адміністративної влади, тобто сільських, містечкових та волосних адміністративних органів, земських управ, міських дум, керівництво повітовими і губернськими комісарами, що забезпечувало б пристосування всього адміністративного механізму до потреб організованої, усвідомленої демократії і підготовлення за допомогою цього самого апарату ще дальшого щабля — організації єдиної краєвої автономної влади в порозумінні з демократіями ін. національностей на Україні.

Першим генеральним секретарем фінансових справ став Х. Барановський. До його компетенції входила розробка основ національної фінансової політики. При цьому уряд визнавав, що перевести всі фінансові справи цілковито на державний грунт ще не було можливості. Проте підготовчу роботу з цього питання в умовах майбутньої автономії треба було розпочинати. Головним завданням генерального секретарства судових справ або, як ще його називали, справ юстиції (секретар В. Садовський) була підготовка судових інстанцій, у першу чергу, їх українізація та демократизація і розробка відповідних законопроектів, які б відповідали автономному статусу України.

У дуже стислій формі ставились завдання перед генеральним секретарством військових справ (секретар С. Петлюра): українізація війська як у тилу, так і на фронті, пристосування військових округ на Україні і їх організації до цієї справи. Щодо генерального секретарства земельних справ, яке очолив Б. Мартос, то до його компетенції входила розробка проекту земельного закону на підставі рішень Всеукраїнського селянського з'їзду. Ставилась вимога розмежувати у цьому проекті компетенцію центру і Українського сейму та підготувати його до відкриття Всеросійських установчих зборів. На секретарство покладалась також організація волосних, повітових і губернських земельних комітетів та Рад селянських депутатів, утворення Українського краєвого земельного комітету, управління не тільки земельними справами, а й сільськогосподарським інвентарем.

Дуже важливі завдання покладались на генеральне секретарство міжнаціональних справ (секретар С. Єфремов, а через кілька днів — О. Шульгін). Головні з них —

боротьба за автономно-федеративний устрій Росії, порозуміння на цій основі українців з неукраїнською людністю, скликання з'їзду представників народів та областей Росії, досягнення згоди з національними меншинами. Колишній голова шкільної комісії УЦР І. Стешенко очолив генеральне секретарство народної освіти. Воно зосередило керівництво як шкільною, так і позашкільною освітою, справу українізації школи, видання підручників, підготовки і перепідготовки вчителів, згуртування їх у професійні товариства, створення Всеукраїнської та місцевих шкільних рад, призначення комісарів по народній освіті.

Створення генерального секретарства продовольчих справ (секретар М. Стасюк) мало на меті заснування Всеукраїнського продовольчого комітету, забезпечення планомірності у роботі всіх продовольчих органів на Україні, досягнення її автономії у справі постачання харчових продуктів, надання українським хліборобам потрібного у їх господарствах знаряддя. Генеральний писар, яким став П. Христюк, повинен був порядкувати відповідною канцелярією, завідувати справами всього Генерального секретаріату, забезпечувати тісний зв'язок між генеральними секретарями у їх повсякденній роботі та відповідною інформацією. Генеральні секретарства праці, шляхів, торгівлі і промисловості були передбачені у структурі уряду з самого початку, але завдання перед ними у декларації не визначалися і секретарі призначені не були.

Інтенсивно розроблявся Статут Генерального секретаріату. 15 липня його було доповнено представниками національних меншостей: генеральним секретарем пошт і телеграфів став О. Зарубін, генеральним контролером — М. Рафес, а посади генеральних секретарів праці і торгу й промисловості залишені для росіян. Пропозиція про створення секретарства з релігійних справ не пройшла. Замість нього згодом у секретарстві внутрішніх справ з'явився підвідділ релігійних справ. На посаду статс-секретаря при Тимчасовому уряді у справах України було рекомендовано М. Стебницького з надією на те, що він стане членом петроградського уряду. Та цього, звичайно, не сталося.

Статут Генерального секретаріату був затверджений Малою радою 16 липня. У цьому документі УЦР вже проголошувалася органом революційної демократії всіх народів України, функції якої припиняться зі скликанням Українських установчих зборів, а Генеральний секретаріат — вищим органом управління по Україні, який формується Центральною Радою через свій Комітет, тобто Малу раду.

До складу Генерального секретаріату повинні були входити 14 чоловік: генеральні секретарі у справах внутрішніх, фінансових, військових, продовольчих, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу й промисловості, пошт і телеграфу, праці, доріг, генеральний контролер та генеральний писар. При секретарстві з національних справ обов'язково створювалися три пости товаришів (від росіян, євреїв і поляків), які затверджувались Комітетом (Малою радою) і мали право вирішального голосу на засіданнях Генерального секретаріату, тобто прирівнювались до секретарів.

Влада Генерального секретаріату поширювалась на всі урядові інституції на Україні. Деякі з них могли з його дозволу безпосередньо зноситись з Тимчасовим урядом. Генеральним секретаріатом та його органами повинні були заміщуватись всі невиборні урядові посади. При Тимчасовому урядові мав бути статс-секретар зі справ України, який призначався б центром за згодою УЦР, пильнував інтереси України, а в разі потреби пересилав законопроекти на розгляд Центральної Ради. Санкції ж на українські законопроекти повинен був давати Тимчасовий уряд. Він же затверджував тимчасові фінансові розрахунки на потреби України, які ухвалювала Центральна Рада.

Бюджет Генерального секретаріату мав формуватися УЦР. У перервах поміж сесіями останньої він відповідав би перед Малою радою. На випадок виникнення непорозуміння між Генеральним секретаріатом і Малою радою справа повинна була переноситись на розгляд сесії УЦР, яка скликалася негайно. Коли негайно сесію зібрати було неможливо, Генеральний секретаріат мав би виконувати рішення Малої ради, але не всі, а тільки ті, що були прийняті більшістю у дві третини голосів. УЦР у будь-який час могла висловити недовір'я Генеральному секретаріатові, після чого він мав виходити у відставку.

Особливо не подобався Тимчасовому урядові параграф 19 Статуту, який наголошував: «Всі закони Временного Правительства мають силу на Україні з дня проголошення їх у Краєвому Урядовому Вістникові на українській мові». Незважаючи на те, що у примітці до цього параграфу зазначалось, що в екстренних випадках Генеральний секретаріат проголошує їх іншим способом, було зрозуміло: при нагоді вищий виконавчий орган України зміг би, користуючись цим положенням Статуту, не допустити дії того чи ін. закону Тимчасового уряду на своїй території. До речі, всі закони, крім українських, повинні були публікуватись ще й на російській, єврейській та польській мовах.

Петроград поспіхом створив спеціальну юридичну комісію, яка відкинула затверджений Малою радою Статут Генерального секретаріату і виробила свою Інструкцію з цього питання. У названому документі Генеральний секретаріат проголошувався найвищим органом Тимчасового уряду на Україні, призначеним останнім відповідно до подання УЦР. Відкидались посади генеральних секретарів продовольчих справ, військових справ, юстиції, пошт і телеграфу та доріг. Склад виконавчого органу зменшувався з 14 до 9 чоловік, з яких четверо мали бути особами неукраїнської національності. Всі рішення Генерального секретаріату повинні були затверджуватися Тимчасовим урядом навіть після обговорення їх у Центральній Раді. Вищий виконавчий орган України перетворювався на проміжну інстанцію між Петроградом та місцевими органами управління, та й то далеко не у всіх випадках. Він не мав права призначати осіб на урядові посади, а тільки висував кандидатів на них на розгляд центру. Всі стосунки Генерального секретаріату з Тимчасовим урядом і зворотньо мали відбуватися через комісара України у Петрограді, який теж призначався Тимчасовим урядом.

Майже всі ін. демократичні положення Статуту, прийнятого на Малій раді, відкидалися. Найбільшим утиском України з боку імперського центру було поширення повноважень Генерального секретаріату лише на 5 неповних губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську та Чернігівську (без Мглинського, Суразького, Стародубського та Новозибківського повітів). Поза межами України опинилася більша її частина, розташована на величезних просторах Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній, не говорячи вже про Галичину, Буковину, значні території Бесарабії, Донщини, Холмщини. Правда, у Інструкції було і пом'якшення: ці повноваження могли поширитися у майбутньому на ін. губернії і їх частини, якщо їх земські установи висловлять таке бажання.

Інструкція Тимчасового уряду виявилась значним відхиленням від досягнутої згоди на початку липня, не відповідала інтересам Центральної Ради, навіть не згадувала посаду статс-секретаря України у Петрограді, не визначала правове становище і не надавала жодного права комісарові України у центрі, відкривала простір для сваволі Тимчасового уряду стосовно України, жодним словом не згадувала такі життєзначущі справи, як судові, військові, продовольчі і багато інших, практично обходила мовчанням повноваження як Генерального секретаріату

в цілому, так і генеральних секретарів зокрема, перешкоджала утворенню єдиної революційної влади.

Наприкінці вересня з'явилась ще одна декларація Генерального секретаріату вже як «повноправного», тобто визнаного і затвердженого Тимчасовим урядом. Вона була викладена у формі заяви про наміри. Наголошувалось, що утворений волею демократії України Генеральний секретаріат буде керуватись принципами і директивами, виробленими Центральною Радою як революційним парламентом, і відповідатиме перед нею. Основою нового життя на Україні ще раз стверджувалось національне державне самовизначення. Головна мета уряду — єдність Російської федеративної республіки, вироблення автономного статуту України, об'єднання всієї української землі і всього українського народу в одній автономній одиниці, справедливе і уважне ставлення до національних прав та домагань усіх національностей, участь у підготовці мирної угоди, скликання Всеукраїнських установчих зборів.

У декларації підкреслювалось, що війна і економічне винищення держави потягли за собою темне, несвідоме невдоволення народних мас. Звідси зростання анархії, контрреволюції, безладдя, епідемія грабунків, самосудів, збройних виступів безвідповідальних груп. Генеральне секретарство внутрішніх справ зобов'язувалось рішуче боротись з анархією і контрреволюційними замахами з допомогою демократичних органів місцевого самоврядування, перетворити стихійно виникаючі організації Вільного козацтва в активну, організовану самодіяльність і самооборону населення, які мають стати твердою опорою в боротьбі з елементами безчинств і злочинництва. Для організованого проведення демобілізації у складі зазначеного міністерства створювався демобілізаційний відділ.

Довершенням Великої російської революції визнавались Всеросійські установчі збори. Для їх належного проведення уряд обіцяв створити виборче бюро, організувати цілу низку з'їздів комісарів, представників народних управ (земств), міських самоврядувань, громадських установ.

Проголошувався пріоритет інтересів трудящих мас, яким мусять поступатися всі ін. інтереси. Земля, на думку уряду, належала тому, хто її обробляв, але остаточно земельне питання повинне вирішуватися Всеросійськими та Всеукраїнськими установчими зборами. А до цього Генеральний секретаріат повинен був упорядкувати загальні відносини через місцеві земельні комітети, об'єднувати агрономічні сили, поширювати сільськогосподарську освіту, хліборобську кооперацію, хліборобські артілі, готувати перехід всіх лісів у національну власність, виробити плани громадського лісоводства, меліорації і використання всіх ялових земель, охорони природних багатств України від грабіжницької експлуатації та нищення.

Капіталістичну форму промисловості і торгу, як говорилось у декларації, скасувати раптово неможливо. Саме тому в інтересах трудящих потрібні державний контроль і регуляція господарського життя. Цю функцію мав взяти на себе економічний комітет, який прибрав би до своїх рук поділ харчів, сировини, матеріалів, палива, дбав би про піднесення продуктивності праці, регулювання промисловості й торгу, поліпшення економічної ситуації.

У справі фінансів визнавалась необхідною їх децентралізація, створення на Україні свого бюджету, який існував би поруч з загальнодержавним, підвищення оподаткування заможних верств людності, введення прогресивного оподаткування, знайдення засобів сплати вже встановлених податків, утворення національного українського банку і народного українського банку.

Щодо освіти, то перспектива вбачалась у створенні протягом року проекту нової за змістом і за формою школи на Україні, яка б діяла на демократичних і національних підставах, у тому числі для національних меншин. Водночас повинні були організовуватись відповідні курси для вчителів, видаватись підручники та учбові посібники, готуватись кадри лекторів для українських університетів та вищої школи. Передбачалось відкрити у Києві Педагогічну академію, народні університети, створити систему позашкільної освіти за допомогою просвітницьких товариств, всіляко підтримувати національне мистецтво та народних умільців.

Секретарство національних справ повинне було боронити національні меншини від юридичних і фактичних обмежень в громадських і політичних відносинах, сприяти на основах свободи і демократизму вдосконаленню існуючих та створенню нових національних установ, встановленню добрих стосунків між різними націями на Україні. Але головним завданням секретарства вважалось заступництво українських інтересів не лише у кордонах означених Тимчасовим урядом губерній, а й за їх межами. Воно мало бути завжди в центрі національного життя, володіти необхідною інформацією, подавати про нього найширші відомості.

Уряд визнавав, що найважчим у справі побудови нового життя буде організація самого механізму цілком нової державної адміністрації, що ще більш ускладнюється обмеженням з боку Тимчасового уряду компетенції Генерального секретаріату у справах продовольчій, шляховій, поштово-телеграфній, судовій та військовій. Тому у декларації ставились вимоги негайного створення секретарства шляхів, секретарства продовольчих справ та секретарства пошт і телеграфів. Те ж саме передбачалось і у судових справах з метою кращого пристосування суду до місцевих особливостей та умов нових національних форм життя.

Окремо виносились питання про військові справи. Тут уряд наголошував, що українізація війська йде безупинно і вже стала об'єктивним позитивним фактором як на фронті, так і в охороні завоювань революції у самій державі, а тому треба надати якомога більше планомірності у формуванні українських військових частин. А для цього вкрай необхідне створення секретарства військових справ. Це, на думку уряду, ніяк би не порушувало єдності командної влади, системи оборони, не підривало б авторитет Верховного командування і військового міністерства Тимчасового уряду, бо українське секретарство займалось би лише організацією і формуванням українських військових частин. Кадрові і питання щодо військових округів на Україні вирішувались би теж військовою верховною владою, але за поданням секретарства військових справ.

Слід сказати, що Центральна Рада досить часто відступала від Інструкції Тимчасового уряду щодо компетенції окремих секретарств та Генерального секретаріату у цілому. У більшості випадків це робилось неформально, а інколи й приймались офіційні рішення.

Після Жовтневого перевороту у Петрограді Генеральний секретаріат доповнюється шістьма тимчасовими генеральними комісарами зі справ продовольчих (М. Ковалевський), праці (М. Порш), судівництва (М. Ткаченко), шляхів (В. Єщенко), торгу і промисловості (В. Голубович), військових (С. Петлюра). Колишній генеральний контролер О. Зарубін стає тимчасово виконуючим обов'язки генерального комісара пошт і телеграфу, а його місце займає О. Золотарьов. У складі уряду з'явились нарешті всі 3 товариша секретаря національних справ: М. Зільберфарб (євреї), В. Міцкевич (поляки) та Д. Одинець (росіяни). Всі вони мали права генеральних секретарів.

Після проголошення УНР організаційна робота по вдосконаленню структур виконавчої влади республіки, визначенню компетенції секретарств, а потім і міністерств пішла більш жваво і продуктивно. У листопаді – грудні центральне місце на засіданнях уряду, звичайно,

займали військові питання, організації правоохоронних органів, стосунків з більшовиками, Четвернимсоюзом, багаточисельними урядами, що виникали на території колишньої Російської імперії, виборів до Всеросійських та Українських установчих зборів. Неодноразово обговорювались фінансові справи, становище у Києві та на окремих підприємствах, надання допомоги прифронтовим губерніям, друкування власних грошей тощо. Як і раніше, тривали зміни у структурі та складі уряду. Скажімо, 11 грудня скасована посада комісара України у Петрограді, 21 грудня створено нове відомство — генеральне секретарство морських справ на чолі з Д. Антоновичем. Генеральним секретарем земельних справ став Б. Зарудний. Подав у відставку наприкінці грудня С. Петлюра, а місце генерального секретаря військових справ за сумісництвом зайняв секретар праці М. Порш.

Разом з прийняттям IV Універсалу Генеральний секретаріат перейменувався на Раду народних міністрів, а генеральні секретарі — на народних міністрів. 15 січня В. Винниченко подав у відставку з посади голови уряду і міністра внутрішніх справ. Разом з ним вирішили звільнити посади міністри: судових справ М. Ткаченко, праці і військових справ — М. Порш, морських справ — Д. Антонович, освіти — І. Стешенко, міжнародних справ — О. Шульгін і генеральний контролер О. Золотарьов. Інші члени уряду офіційно у відставку не виходили. З пропозицій фракції УПСР 18 січня Центральна рада доручила формування нового складу кабінету міністру торгу й промисловості В. Голубовичу. Водночас персонально були затверджені членами уряду П. Христюк, М. Ткаченко, М. Немоловський, Н. Григоріїв, О. Перепелиця і Є. Сокович.

Рішенням від 29 січня сама Рада народних міністрів доручила товаришеві міністра шляхів Г. Сидоренку виконувати обов'язки міністра пошт і телеграфу, міністрові судових справ М. Ткаченку — обов'язки міністра фінансів, міністрові внутрішніх справ П. Христюку — обов'язки міністра освіти, товаришу міністра О. Жуковському — міністра військових справ, голові уряду В. Голубовичу — міністра закордонних справ. Виконуючим обов'язки генерального писаря вважався Ю. Гаєвський.

Після повернення до Києва Мала рада заслухала звіт Ради народних міністрів і програму уряду. Знову були внесені зміни до його складу. Міністром закордонних справ вже офіційно став голова РНМ В. Голубович, портфель міністра внутрішніх справ одержав М. Ткаченко, судових справ — С. Шелухін, військових справ — О. Жуковський, фінансів — О. Перепелиця, освіти — В. Прокопович, торгу й промисловості — І. Фещенко. Головними завданнями міністерства пошт і телеграфу були визначені піднесення «на належну височінь» інформації, впровадження радіотелеграфу і повітряної пошти; міністерства шляхів — налагодження доріг, націоналізація залізниць, будівництво елеваторів та залізничних селищ; міністерства торгу й промисловості — монополізація зовнішньої торгівлі, утворення кооперативів; міністерства фінансів — подолання грошової кризи, заміна грошей на українські, поширення емісійного права банків, контроль за банками, розвиток ощадних кас; міністерства продовольства — заведення особливоуповноважених на місцях; міністерства земельних справ — проведення земельної реформи, реорганізація земельних комітетів, упорядкування сівби; міністерства праці — поширення професійних союзів, організація громадських робіт, відкриття шкіл ремесла для інвалідів; міністерства внутрішніх справ — охорона порядку, налагодження міліції; міністерства військових справ — переведення регулярної армії на міліцію, сприяння міністерству внутрішніх справ в охороні порядку; міністерства закордонних справ — прямування до укладення загального миру, визнання самостійності України, мир з РРФСР, переговори з Румунією.

Як бачимо, у цьому рішенні Малої ради називаються 12 міністерств, які очолювали, крім В. Голубовича, М. Ткаченка, С. Шелухіна, О. Жуковського, О. Перепелиці, А. Прокоповича, І. Фещенка, ще й Є. Сокович і В. Єщенко (міністерство шляхів), М. Ковалевський (міністерство земельних справ), В. Міцкевич (міністерство польських справ), Д. Симонів (державний контролер). Ніхто не ліквідовував міністерство земельних справ і міністерство морських справ. А обов'язки генерального писаря, або, як його ще називали, міністра генерального писарства, виконував П. Христюк.

Своєрідний «застійний» період у діяльності уряду В. Голубовича у березні — квітні 1918 р., безперервні переміщення у його кабінеті, метушливість у прийнятті рішень пояснюються, по-перше, тим, що реальна влада у цей час належала німецьким окупантам, які досить презирливо ставились до українських законодавчих, виконавчих і судових органів влади; по-друге, уряд відчував, що він стрімко втрачає підтримку народу, значні верстви якого, як і залишки українського війська, були деморалізовані запрошенням багатолітнього ворога на Україну; по-третє, члени Малої ради і уряду, які не виїздили до Житомира, Коростеня і Сарн, з самого початку березня почали виступати проти законів (про гривну, громадянство, герб тощо), що приймались, на їх думку, у недемократичних умовах, малочисельним складом Малої ради; по-четверте, внаслідок суперечок українські соціал-демократи і неукраїнські фракції відкликали своїх представників з уряду і розпочали кампанію за відставку кабінету Голубовича; по-п'яте, підняла голову Київська міська дума з претензіями на врядування, і навколо неї об'єднувались всі противники Центральної Ради і РНМ; по-шосте, особливу незадовільність демократичних кіл київської інтелігенції викликали такі ухвали, як підпорядкування київської міліції міністерству внутрішніх справ, заборона мітингів і демонстрацій у свято російської революції, закони про громадянство, розпорядження про вивіски і оповіщення виключно українською мовою тощо.

ПЕРШІ КРОКИ В УКРАЇНІЗАЦІЇ НАУКИ І КУЛЬТУРИ ПІСЛЯ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. Вже в березні 1917 р. М. Грушевський на засіданні Українського наукового товариства (УНТ) обгрунтовано поставив питання про створення Академії наук України. 29 березня було створено комісію по розробці її статуту, а саме наукове товариство ставало неформальною, але реальною Академією наук республіки. Та й надалі мова про цю найважливішу наукову установу досить часто йшла на сесіях УЦР, засіданнях Малої ради та уряду.

Саме УНТ як дітище голови Центральної Ради вважало своїм головним завданням українізацію науки. Тут за доби УНТ виникли історична, філологічна, природничо-технічна, медична, статистико-економічна і етнографічна комісії. В УНТ активно співпрацювали Д. Багалій, М. Біленківський, М. Возник, О. Єфименко, В. Іконніков, М. Команін, О. Левицький, А. Лобода, С. Маслов, В. Перетц, В. Щербина та ін. видатні українські науковці. Відомі історики України після Лютневої революції активізували роботу по зібранню, концентрації, обробці і охороні матеріалів урядових та громадських установ Південно-Західного краю під егідою Вченої архівної комісії, що працювала на вул. Володимирській, 60 у Києві. Величезні за обсягом наукові дослідження проводила Тимчасова комісія для розгляду давніх актів, яка готувалась відзначити 75-річчя своєї плідної діяльності. На місцях діяли губернські архівні комісії, товариства дослідників природи, історико-філологічні товариства при Київському, Харківському, Новоросійському університетах, Ніжинському інституті, Одеське товариство історії і старожитностей, Київське фізико-математичне, Київське фізико-технічне, Харківське математичне та ін. наукові товариства.

За рішенням Генерального секретаріату 5 жовтня 1917 р. у складі історико-філологічного, фізико-математичного і правничого факультетів було відкрито Київський український народний університет. До нього приймались особи обох статей, будь-якої національності, що представляли атестати або свідоцтва зрілості про закінчення: 1) хлоп'ячих гімназій міністерства освіти й мистецтва або колишнього «міністерства народного просвещенія»; 2) повного курсу чи чотирьох класів православних духовних семінарій, четвертого класу Олександрівського ліцею або Школи правознавства; 3) реальних шкіл з додатковим класом, гімназій військового або морського відомства, восьмикласових громадських комерційних шкіл, учні яких склали додатковий іспит з латинської мови згідно з вимогами курсу хлоп'ячих гімназій з одною давньою мовою; 4) вчительських інститутів по складанню додаткових іспитів з латинської та однієї з нових мов; 5) семикласних жіночих гімназій, гімназій та інститутів колишнього відомства імператриці Марії, семикласних єпархіальних шкіл та ін. відповідних жіночим гімназіям середніх та жіночих шкіл при представленні посвідчення про оволодіння курсом у обсязі хлоп'ячих гімназій з російської мови та літератури, латинської мови, фізики, математики, а також однієї з нових мов, коли така не викладалась в жіночій середній школі; 6) вищої школи. При самому університеті ніяких додаткових іспитів не складалось.

В історію діяльності УЦР увійде і відкриття нею Київського географічного інституту, Київського юридичного інституту, Херсонського педагогічного інституту та деяких ін. вищих шкіл. У жовтні 1917 р. було вирішено створити Кам'янець-Подільський український народний університет. На місце виїхала професорська делегація, провідну роль у якій відігравав І. Огієнко. Делегація прибула до Кам'янця-Подільського 22 березня 1918 р., але подальші події склались так, що університет було відкрито лише за часів гетьманату.

5 грудня рішенням УЦР в Києві засновувалась Українська Академія мистецтв, яка давала вищу художню освіту спеціалістам малярства, різьбярства, будівництва, гравюри, художніх промислів, а також мала сприяти заснуванню і підтриманню художніх шкіл на Україні. Вищий мистецький курс могли освоювати чоловіки і жінки, незалежно від національності, віри і віку. Особи, що закінчили середні мистецькі школи, зараховувалися у дійсні студенти без іспитів. У цю категорію могли потрапити і випускники вищих спеціальних шкіл за фахом будівництво, але після складання іспитів з малювання і з історії та теорії мистецтва. Дійсні студенти мали сплачувати за навчання по 100 крб. на рік, а вільні слухачі — по 200. Незаможним студентам призначалися стипендії. Навчання проводилось по майстернях професорів виключно за їх власними методами.

Порядкування Академією здійснювала її Рада на чолі з ректором, до складу якої входили професори, академіки і по одному представникові від кожних 50 студентів. Останнім надавалось право утворювати власні товариства. Ректор обирався на три роки, професори — на п'ять. Перший склад професорів підлягав затвердженню Генерального секретаріату, а у подальшому ці питання мали вирішуватися цілком автономно. Коли навчатися у тій чи іншій майстерні протягом року не виявляв бажання жоден студент, вона ліквідовувалася. Професори не мали права викладання у ін. школах. Рада могла обирати почесних академіків зі свого складу. Бібліотека і галерея Академії одержували книжки, картини, креслення, малюнки без мита, а українські друкарі зобов'язані були постачати їх виданими примірниками з фаху навчання студентів. Першим ректором Академії став видатний український живописець Ф. Кричевський, який на той час викладав у Київському художньому училищі. Серед професорів Академії були такі відомі митці, як М. Бойчук, М. Бурчак, М. Жук, В. Кричевський, О. Мурашко, Г. Нарбут, Л. Крамаренко та ін. Багато з числа перших студентів (Т. Бойчук, І. Падалка, В. Седляр, О. Павленко) стали у подальшому відомими майстрами.

За час існування УЦР на Україні були видані твори П. Гулака-Артемовського, приказки Є. Гребінки, праці Б. Грінченка («Іван Виговський», «Про книжки», «Без хліба», «Павло-хлібороб», «Хата», «Братство і просвітня справа», «Про пустині»), Г. Коваленка («Людина і громада», «Жарти життя»), А. Кащенка («За що?»), С. Черкасенка («Убогий жид», «Як народилась пісня»), І. Франка («Перехоплені стежки», «Для домашнього вогнища», «Батьківщина і інші оповідання», «Зав'яле листя», «Украдене щастя», «Сім казок»), І. Нечуя-Левицького («Бурлачка», «Чортяча спокуса», «Біда бабі Палажці», «Біда бабі Парасці», «Голодному і опеньки м'ясо»), а також М. Левитського, О. Левитського, П. Куліша, Н. Романовича, переклади на українську мову творів М. Гоголя, І. Тургенєва тощо.

Наприкінці квітня міністерство внутрішніх справ звернулось до всіх губернських, повітових, народних і міських управ України з повідомленням про заснування Української національної бібліотеки та Українського архіву із закликом надіслати для них по 5 примірників всіх книг, брошур, відозв, оповіщень, плакатів тощо. Ініціатором створення цих закладів було міністерство освіти, зокрема його бібліотечно-архівний відділ.

Деяка увага з боку Центральної Ради проявлялась до діячів української науки і культури. Так, 30 березня було призначено довічну пенсію (200 крб. на місяць) вдові відомого українського ученого і письменника Михайла Драгоманова — Л. Драгомановій, а також одному з найвидатніших вітчизняних письменників І. Нечуй-Левицькому. Але скористатися такою увагою вони не змогли: І. Нечуй-Левицький помер через день після цього рішення, а Л. Драгоманова — трохи більше ніж через місяць.

У складі міністерства освіти було створено театральний відділ, музичний відділ, відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва, архівно-бібліотечний відділ. Останній дуже ретельно збирав брошури, газети, плакати, афіші та ін. друковані матеріали, документи часів недовгого панування більшовиків у різних регіонах України. Театральний відділ у середині січня у Києві відкрив режисерські курси для народних театрів. Слухачами їх могли стати всі, хто мав звання народного вчителя або освіту не нижче 4 класів гімназії і сплатив за навчання по 100 крб. за семестр. А повний курс розраховувався на 2 семестри. За ініціативою відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва уряд УНР відразу після видання III Універсалу закликав всіх губернських і повітових комісарів вжити рішучих заходів до припинення вандалізму. Волосним управам та сільським комітетам було доручено взяти під свою опіку всі пам'ятки старовини і мистецтва, які проголошувались віднині власністю українського народу. Місцева влада повинна була переслати або перевезти такі пам'ятки з маєтків, де вони підлягали загрозі нищення, до великих міст, що мали забезпечити їх охорону. Надавалась посильна допомога з боку міністерства Житомирському, Кам'янець-Подільському, Єлизаветградському, Катеринославському, Одеському, Полтавському та ін. краєзнавчим і історичним музеям.

Свіжий подих у театральне життя за доби Центральної ради вносили як досвідчені колективи (театр «Соловцов», театр М. Садовського, театр «Студіо», Одеська, Київська, Харківська опери, Харківський міський, Маріупольський драматичний та ін. театри), так, скажімо, і Молодий театр у Києві. Він виник за ініціативи актора театру М. Садовського Леся Курбаса ще у травні 1916 р., але саме після Лютневої революції настав розквіт його діяльності. Цей колектив разом з театром М. Садовського у квітні 1917 р. з метою підвищення художнього рівня українського театру створив Товариство «Національний

театр», до якого увійшли П. Саксаганський, М. Садовський, М. Старицька, Л. Курбас, І. Мар'яненко, С. Васильченко, О. Олесь, М. Вороний, В. Самійленко, Л. Яновська, О. Косач, І. Бурачек, В. Кричевський, М. Жук, О. Кошиць та деякі ін. видатні українські актори, режисери, письменники, драматурги, художники і композитори.

Влітку 1917 р. члени названого товариства створили Національний зразковий театр, який працював у Троїцькому народному домі і ставив українську та світову класику за участю І. Мар'яненка, Д. Антоновича, Г. Борисоглібської, Л. Гаккебуш, І. Замичковського, С. Картальського, Ф. Левицького, Л. Ліницької, К. Лучицької, тобто цілої плеяди блискучих майстрів української сцени.

ПЕТЛЮРІВЩИНА І ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ. У період громадянської війни на Україні мешкали майже дві третини всього єврейського населення Російської імперії, тоді як у Росії лише п'ята, а у Білорусії — сьома їх частина. Ось чому єврейська проблема досить гостро давала про себе знати саме в українських губерніях, де і до Лютневої революції, і після неї активно діяли десятки єврейських націоналістичних організацій та груп: «Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії» («Бунд»), Єврейська соціал-демократична робітнича партія («Поалей Ціон»), Єврейська комуністична партія «Поалей Ціон», «Поалей Ціон Української Народної Республіки», Соціалістична єврейська робітнича партія, Партія соціалістів-сіоністів, Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія, Об'єднана єврейська комуністична партія, Єврейський комуністичний союз, Єврейська народна група, Єврейська народна партія, «Нехац Ісраель», «Бнай-Бріт», «Хейрус Мосейро», «Цейре Ціон», «Сетмас», «Ахдус», «Фолькспартай», Борохівські клуби тощо.

Більшість з них непогано орієнтувались у політичній ситуації і, відстоючи гасла «богообраності», «виключності» єврейського народу, єврейської культурно-національної автономії, майже без вагань визнавали будь-яку владу: і Тимчасовий уряд, і Центральну Раду, і більшовиків, і знову Центральну Раду, і гетьманат, і Директорію, і знову більшовиків, і денікінщину, і махновщину, і григор'євщину, і врангелівщину, і білополяків. Скажімо, керівники «Поалей Ціону» Авраам Ревуцький і Ізраель Гольдман у 1917 р. дуже активно працювали у складі Центральної Ради, її Комітету, Генерального секретаріату, у 1918 р. тісно співробітничали з урядом П. Скоропадського, у 1919 р. ідейно і матеріально підтримували петлюрівську Директорію, а у 1920 р. створили пробільшовицьку Єврейську комуністичну партію (Євкопе). Здавалось би, євреї повинні були б мирно співіснувати з усіма режимами. Але виходило навпаки: таке швидка зміна політичної орієнтації викликала негативну реакцію багатьох з них.

Це лише одна і, мабуть, не головна причина неприязні до євреїв з боку багатьох політичних сил, що діяли на Україні у той час. Жорстокий антисемітизм у Росії мав своїм джерелом навіть не біблійні легенди, а юдофобські переконання Миколи II, які тягли за собою публікацію купи антиєврейських брошур, книжок, листівок, створення чорносотенних організацій типу «Союзу русского народа», «Союзу Михаїла Архангела». Єврейські погроми початку XX ст. у 1919—1920 рр., тобто якраз за доби Директорії, набули нечуваного розмаху і відбувалися вони переважно на території України, де хазяйнували вояки Української народної армії. За різними даними, їх відбулось від 1295 до 1520, а постраждало людей — від 300 до 700 тис.

За споминами багатьох керівних діячів УНР (В. Винниченка, О. Золотарьова та ін.), головними винуватцями цього дикунського терору, національної нестерпності, доведеної до варварства, постають С. Петлюра, Є. Коновалець та їх однодумці. Але офіційні документи уряду С. Петлюри свідчать про інше. Ось лише один з них, виданий 12 квітня 1919 р. після чергових страшних погромів на Поділлі, зокрема у Проскурові: «Обстоюючи порядок, спокій і законність як необхідну умову вільного життя всіх громадян УНР, Народне Правительство всіма силами буде боротися з усякими порушеннями спокою і ладу і винних у цьому розбійників, хуліганів, погромщиків і інших злочинців безпощадно каратиме судом народної совісті. Зокрема правительство не допустить до погромів над єврейським населенням України і рішуче буде боротися з цим ганебним протидемократичним явищем, яке принижує український народ в очах культурних націй усього світу».

Аналогічний зміст мали документи Директорії від 4 липня, 26 серпня 1919 р., 11 жовтня 1920 р. та заклик «Проти погромів» від 12 жовтня 1920 р. До цього слід додати, що з С. Петлюрою співробітничали багато єврейських націоналістських організацій, а праве крило Єврейської соціал-демократичної робітничої партії створило навіть за доби Директорії нову партію — «Поалей Ціон Української Народної Республіки». Спільну мову з С. Петлюрою і з білополяками знаходила створена у Галичині «Крайова сіоністська організація». До того ж сіоністи підтримали оголошену у січні 1919 р. Директорією війну Радянській Росії, а за ініціативи їх лідера В. Є. Жаботинського з урядом С. Петлюри було укладено угоду про створення у складі Української народної армії «Бріт Гаяхат» — загонів єврейської самооборони. У лавах Української галицької армії у ході переможної для неї Чортківської операції під проводом О. Грекова у Тернополі було створено окремий жидівський курінь під командуванням поручика С. Ляйнберга. До того ж до передпарламенту петлюрівської УНР у листопаді 1920 р. планувалось ввести 21 представника від єврейських партій, тобто восьму частину всіх депутатів, тоді як росіян — лише 6, а поляків — 3.

На основі аналізу документів часів Директорії немає прямих підстав звинувачувати С. Петлюру у антисемітизмі. Але водночас це не дає жодних аргументів для висновків про несправедливість французької Феміди у жовтні 1927 р., для відкидання сотень і тисяч документальних свідчень на паризькому процесові над С. Шварцбартом — вбивцею Головного отамана, коли проти Петлюри одностайно виступили величезна кількість очевидців погромів, всі сіоністські громади, єврейська преса, єврейські лоббісти тощо. Таке одноголосся аж ніяк не могло стати результатом лише більшовицької пропаганди. Повне оправдання Шварцбарта — це юридичне, а не ідеологічне підтвердження вини Петлюри за вчинені погроми. Скоріш за все, останні стали прямим наслідком хвилі дикунської отаманщини в УНР на гребні засилля євреїв серед більшовицького керівництва України і Росії. І Головний отаман повинен нести пряму відповідальність за страхіття, що чинили його підлеглі.

ПІВНІЧНА БУКОВИНА ПІД ЯРМОМ РУМУНІЇ. Ця багатостраждальна історична етнічна українська територія майже півтора століття перебувала під владуванням Габсбургів. Перед початком I світової війни вони планували включити Північну Буковину разом із Східною Галичиною до Українського штату, а Трансільванію і Південну Буковину — до Румунського штату майбутніх Сполучених Штатів Великої Австрії. 16 жовтня 1918 р. останній імператор Австрії і король Угорщини Карл I дозволив формування національно-територіальних автономій, а 19 жовтня Українська національна рада у Львові проголосила Північно-Західну Буковину з Чернівцями, Серетом і Сторожинцем землями Української Держави. Та українські і румунські парламентарі від Буковини зібрались у ці дні разом і вирішили поділити край на підставі перепису 1910 р., який показав, що у Буковині 305,1

українців та 273,2 тис. румун. Влада австро-угорської адміністрації у капітантах швидко ліквідовувалась і зосереджувалась у руках українського національного комісара О. Поповича і румунського національного комісара А. Ончула. Але 27 жовтня у Чернівцях відбулись проримунські Установчі збори, де відчутно дали про себе знати зазіхання Румунії на Північну Буковину. Це викликало рішучий протест народу, що продемонструвало 3 листопада багатотисячне (за різними даними, у ньому брали участь від 10 до 40 тис. чоловік) буковинське віче. Його учасники відкинули проекти і «австрійської України», і «румунської України». Вони стали на тверду позицію самовизначення народів, включення до українських земель Чернівців, Заставної, Кіцмані, Вашківців, Вижниці та більшої частини Черівецького і Серетського капітантів, негайного переобрання органів управління українськими землями Буковини і приєднання їх до Великої України. Президент краю І. Еццорф вже через 2 дні після віча визнав Крайовий комітет Північної Буковини, який орієнтувався виключно на Українську Державу, проголошену у Львові 19 жовтня, а згодом і на ЗУНР. Якраз у дні зречення Карла I від престолу в Австрії (11 листопада) і Угорщині (13 листопада) відбувалось офіційне розмежування Північної і Південної Буковини, про що повідомлялось у спеціальній Відозві до народу, підписаній українським і румунським національними комісарами.

Та загарбанню краю з боку Румунії запобігти не вдалось. Окупація тягла за собою примусову румунізацію українців, встановлення 12—14-годинного робочого дня, грабіжницькі податки тощо. По Північній Буковині покотилася хвиля мітингів протесту, страйків, політичних маніфестацій і збройних повстань. Найбільшим з них був виступ мешканців Хотинського повіту, який розпочався 23 січня 1919 р., тобто у день скріплення Трудовим конгресом України рішення про возз'єднання УНР і ЗУНР. Повстанці досить швидко захопили Хотин і майже всю територію повіту та передали владу Хотинській директорії, яка створила три повстанські полки. На допомогу директоріанцям з-за Дністра прийшли сотні добровольців з Поділля, і загальна кількість лав повстанців перевищила 20 тис. чоловік. Та вони були погано озброєні. Відчувалась гостра нестача командирів-організаторів. 1 лютого румунські війська відбили Хотин, а згодом спалили десятки сел, закатували і стратили майже 15 тис. селян. Звірства окупантів викликали величезну хвилю біженців. Лише на лівий берег Дністра відкотились понад 50 тис. мешканців Буковини.

17 листопада 1919 р. спалахнуло повстання проти румунських загарбників 113-го стрілецького полку румунської армії, вояки якого були переважно українцями, призваними з буковинського краю. Кілька сот повстанців захопили потяг і рушили з Чернівців у південному напрямку, а ще понад півтори тисячі у пішому порядку виступили на Кіцмань і Заставну. Окупанти жорстоко придушили і цей виступ: 7 солдат було страчено, а ще 142 стали каторжанами на 4—20 років. Це повстання розпочалось через кілька днів після того, як Антанта і США у Сен-Жермені, а потім у Севрі передали Північну Буковину під владу Румунії, нехтуючи волею народу, який і надалі продовжував боротьбу з загарбниками аж до 1940 р, а згодом ще й у 1941—1944 рр.

ПІДКАРПАТСЬКА РУСЬ — автономне державне утворення, що виникло внаслідок мюнхенського зговору щодо Чехо-Словаччини восени 1938 р. Віденським арбітражем 2 листопада 1938 р., який був проведений під безпосереднім верховенством гітлерівців, значна частина території Закарпаття з містами Ужгород, Мукачеве, Берегове була передана хортистській Угорщині. Згідно з мюнхенською змовою 29—30 вересня 1938 р., задовольняючи вимоги гітлерівської Німеччини, без згоди Чехо-Словаччини, Судетська область була їй передана. Одночасно в Словакії й Закарпатті, користуючись послабленням центральної влади і не без провокування з боку німецько-фашистської агентури, розгорнулась кампанія про надання цим областям автономних прав. Так, Чехо-Словацький уряд в жовтні 1938 р. надав Підкарпатській Русі статус державності, й вона стала суб'єктом Чехо-Словацької Федерації як автономна республіка. Цьому передувала поїздка делегації від Української центральної народної ради до Берліну на чолі з А. Волошиним, щоб випросити «покровительство карпатсько-українській державі». Після повернення делегації наприкінці жовтня 1938 р. був сформований уряд. В Хусті було відкрито німецьке консульство. З метою забезпечення своєї державності утворено воєнізовану організацію «Карпатська Січ», до якої вступали добровольці, які нелегально прибули з Західної України. Заступником шефа штабу «Карпатської Січі» став Р. Шухевич.

Функціонери СУН свою діяльність в Карпатській Україні розпочали з того, що створили концентраційний табір та здійснювали катування людей, українців в тому числі, що не були прихильні до СУН. Правда, це заслонювалось в наступному славословієм на адресу Проводу ОУН, що нібито впродовж передвоєнних років ОУН завдяки «жертвенній та невсипущій праці й боротьбі» стала єдиним правдивим виразником прямування української нації до незалежності. Відзначалось, зокрема, що СУН внесла значний внесок в організацію молодої Карпатської України, хоча її члени не займали там урядових місць, та все-таки вона (ОУН) «напоїла своїм духом усю Карпатську Україну, виповнила ентузіазмом серця тамошніх українців і була душею державного будівництва».

Новий статус Підкарпатської Русі (Карпатської України) не був визнаний ні федеральними органами Чехо-Словаччини, ні ін. державами. Отже, він не мав юридичного значення і юридичних наслідків. Це був політичний, а не юридичний акт. Та навіть його не втілили в життя, оскільки на другий день, 16 березня, Карпатська Україна була окупована. Тому з правової точки зору не може бути й мови про суверенну Карпатську Україну.

Карпатська Україна посідала значне місце в стратегічних планах нацистів. Почалася побудова автостради «Захід — Схід», яка проходила через територію Закарпаття. Маріонетковість карпатсько-українського уряду, видимість «державної незалежності» постає наочно, як тільки зробити спробу аналізу угод, що були укладені з Німеччиною. Так, уряд Карпатської України передавав усі права на розвідування корисних копалин та їх експлуатацію Німеччині. Уряд намагався в усьому наслідувати нацистські порядки. Заборонялась діяльність політичних партій, крім профашистського «українського національного об'єднання» і так званої німецької партії. Карпатська Україна проіснувала лише півроку. Важливо наголосити на тому, що 15 березня 1939 р. сейм республіки Підкарпатська Русь перейменував її у Республіку Карпатська Україна і тим самим підтвердив спорідненість русинів, які проживали на території Підкарпатської Русі, з українцями і таким чином свій статус русинів-українців як національної меншини Чехо-Словаччини. Ця подія засвідчила, що український народ ніколи не погоджувався ні на яку опіку старших чи молодших слов'янських братів, що він хоче жити в своїй хаті і своєю правдою. 15 березня 1939 р. Німеччина загарбала Чехо-Словаччину, а Угорщина з дозволу Гітлера окупувала решту території Закарпаття. Карпатсько-українську державу було ліквідовано.

І все ж, короткотривала історія маріонеткової держави залишила слід у свідомості деякої частини українського населення Закарпаття аж до наших часів. Етно-політизований рух «русинів», тобто закарпатських українців, намагається створити штучну автономну республіку Підкарпатська Русь. Назва Підкарпатська Русь постала в XIX й на початку XX ст. і змістовно визначала область За-

карпаття, де переважну кількість населення складали українці («русини», «русняки», «рутени»), тобто етнографічна група українців, що мешкає на території Закарпатської області, Східної Словаччини, Югославії, Угорщини. Певними політичними силами інспірується рух за державну самостійність «підкарпатських русинів», відокремлення їх від України. Всіляко поширюються ідеї, що немовби русини не є українці, а їх мова також відрізняється від української. Кілька років тому правління «Общества подкарпатских русинов» від імені всього народу краю звернулося до генерального секретаря ООН з проханням через представника України в цій організації вплинути на керівництво України й «побудить его выполнить требование народа Подкарпатской Руси, лишенной своего статуса самоуправляемой территории (автономии) в результате анексии в 1945 году сталинским тоталитарным режимом».

Екстремістські елементи з незареєстрованої «Підкарпатської республіканської партії», беручи на озброєння «теоретичні та практичні процеси утвердження» Республіки Крим та Молдавської Придністровської республіки, прагнуть задовольнити свої сепаратистські амбіції. Так історія державного утворення Карпатська Україна, на адресу якого лунали й до сьогодні лунають славослов'я з боку певних політичних сил, стає поживним грунтом для роздмухування сепаратистських настроїв, загострення міжнаціональних чвар в Закарпатському регіоні України.

ПОЛЬСЬКІ ПАРТІЇ І ГРОМАДИ В УНР. 23 червня 1917 р. у Києві відбувся з'їзд польських організацій на Україні, який вітав прагнення українського народу до політичного визволення і заявляв, що поляки, почуваючи себе одвічними громадянами України, готові дружно працювати для творення основ власного життя українського народу з забезпеченням прав меншості польського населення. Поряд з секретарством (міністерством) польських справ значну роботу по гуртуванню польської людності, обороні їх прав проводив Польський виконавчий комітет національних організацій, СДКПіЛ — група Соціал-демократії Королівства Польського і Литви під керівництвом К. Томашевського, І. Фіолека, Я. Копчинського, Я. Гжеляк-Вісмута, що особливо активно діяла у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Луганську, Феодосії, Краматорську; ППС — лівиця — Польська партія соціалістична (лівиця), КРПП — Комуністична робітнича польська партія, ПДЦ — Польський демократичний централ, ППСО — Польська партія соціал-демократів, «Людова» польська партія, Польська партія «кресовців» тощо.

Окрім постійних мешканців польського походження на Україні, вони вели роботу з поляками-військовополоненими, захопленими німцями і австро-угорцями, організовували поляків на участь у демонстраціях, компаніях по виборах земств, Установчих зборів. Відверто проти самостійності України серед названих польських організацій виступав лише Польський демократичний централ.

Влітку 1917 р. за сприяння Центральної Ради розгорнулось формування польських національних військових частин під наглядом Головного польського військового комітету і Головного інспектора польських збройних сил на Україні — російського генерала Е. Хенніг-Міхаеліса. Ці частини розташовувались переважно поблизу маєтків і цукроварень великих польських власників. Значна частина вояків польських корпусів грабувала і тероризувала українських селян. Ось чому головні сили 3-го польського корпусу у квітні 1918 р. у районі Немирова були розгромлені повсталим місцевим населенням, а ін. формування з поляків склали зброю перед німцями і австро-угорцями.

Диверсійно-шпигунську роботу в тилу російських військ на Україні у 1917 р. вела «Польська військова організація» і створені нею групи «Дніпро», «Головна команда 3» та ін. Згодом залишки польських корпусів та осередки «Польської військової організації» на Україні брали участь у військовій підтримці калединщини, у денікінських наступах, у війні проти ЗУНР, у польській навалі під проводом Ю. Пілсудського. За доби Директорії офіційно визнавались нею партія «Кресовців», «Людова» партія та ППС — лівиця.

ПРАВО НА САМОВИЗНАЧЕННЯ НАЦІЙ У ГАСЛАХ БІЛЬШОВИКІВ ПІСЛЯ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р. Для проголошення Україною автономії і навіть повної незалежності у Центральної Ради були всі юридичні підстави, джерела яких витікали саме з Петрограду. 2 листопада 1917 р. тут з'явилась «Декларація прав народів Росії» — конституційний акт, підписаний від імені Республіки Російської народним комісаром у справах національностей Й. Джугашвілі-Сталіним і головою Ради Народних Комісарів В. Ульяновим (Леніним) та надрукований 3 листопада газетою «Правда». Він втілював головні риси програми більшовицької партії з національного питання, підкреслював, що Жовтнева революція почалась під загальним прапором розкріпачення селян від влади поміщиків; солдат і матросів — від влади самодержавних генералів; робітників — від примх і сваволі капіталістів, але розкріпачення народів ще не відбулося і до нього треба приступити негайно, рішуче і безповоротно. Документ звинувачував царат за систематичне нацьковування народів Росії один на одного, що призвело, з одного боку, до різні і погромів, а з іншого — до рабства. Тимчасовий уряд, на думку авторів декларації, політику нацьковування змінив на політику полохливого недовір'я до народів Росії, політику причіпок і провокацій, що прикривалися словесними заявами про «свободу» і «рівність» народів. Результатом такої політики стали посилення національної ворожнечі і підрив взаємного довір'я. Ставився за мету відкритий, чесний і тривалий союз народів, що зв'яже робітників і селян в одну революційну силу, здатну встояти проти всіляких замахів з боку імперіалістсько-анексіоністської буржуазії.

Виконуючи волю першого і другого з'їздів Рад робітничих і солдатських депутатів, більшовицький уряд Росії урочисто проголошував, що покладе в основу своєї діяльності: 1) рівність і суверенність народів Росії; 2) право народів на вільне самоврядування аж до відокремлення і утворення самостійної держави; 3) скасування всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень; 4) вільний розвиток національних меншин та етнічних груп, які населяють територію Росії.

Треба зазначити, що ще до появи Декларації В. Ленін неодноразово підкреслював право України на самовизначення, відокремлення від Росії, рішуче підтримав І Універсал УЦР. Результати Декларації були приголомшливі: вони дали величезний вибух зростанню національної свідомості народів. Крім уряду УНР, з березня 1927 по квітень 1918 р. на території колишньої Російської імперії існували такі небільшовицькі державні утворення, як Хивинське ханство (до лютого 1920 р.), Бухарський емірат (до лютого 1920 р.), Донський військовий уряд (травень — липень 1917 р.), Кубанський військовий уряд (квітень — листопад 1918 р.), Кубанський краєвий уряд (листопад 1917 — лютий 1918 р.), татарсько-башкирська автономія Ідель-Урал-Штати або Урало-Волзькі Штати (листопад 1917 р.— квітень 1918 р.), Закавказький комісаріат (листопад 1917 р.— березень 1918 р.), Горська республіка (листопад 1917 р.— березень 1918 р.), Республіка Бессарабія (грудень 1917 р.— грудень 1918 р.), Кримсько-татарський національний уряд (грудень 1917 р.— січень 1918 р.), Донська громадянська рада (грудень 1917 р.— лютий 1918 р.), Кокандська автономія (грудень 1917 р.— лютий 1918 р.), Алашська автономія (грудень 1917 р.— листопад 1918 р.), тимчасовий Терсько-Дагестанський уряд (грудень 1917 р.— березень 1918 р.), тимчасовий уряд автономного Сибіру (лютий —

жовтень 1918 р.), Уральський військовий уряд (березень 1918 р. — березень 1919 р.), Закавказький сейм (березень — квітень 1918 р.), Білоруська народна республіка (березень 1918 р.— грудень 1919 р.) та Закавказька демократична федеративна республіка (квітень — червень 1918 р.). Створювали свої «держави» і більшовики: Донецько-Криворізька (січень — березень 1918 р.), Одеська (січень — березень 1918 р.), Ставропольська (січень — липень 1918 р.), Донська (березень — квітень 1918 р.), Кубанська (квітень — травень 1918 р.), Амурська (квітень — вересень 1918 р.) радянські республіки, Бакинська комуна (квітень — липень 1918 р.) і радянська республіка Тавриди (березень — квітень 1918 р.). Тобто разом з УСРР і РРСФР за доби Центральної Ради на уламках Російської імперії виникали, зникали і продовжували існувати понад трьох десятків (як їх тривалий час називали) революційних і контрреволюційних, демократичних і диктаторських державних утворень. У грудні 1917 р. Радянський уряд формально визнав право на відокремлення України, Фінляндії і Турецької Вірменії, у серпні 1918 р. відмовився від договорів про поділ Польщі, у грудні 1918 р. визнав незалежність Литви, Латвії і Естонії, а у січні 1918 р. — Білорусії.

Після захоплення влади П. Скоропадським у травні 1918 р. виникли уряд Всевеликого війська Донського, Грузинська демократична республіка, Західно-сибірський комісаріат та Республіка горців Північного Кавказу, у червні — Вірменська республіка, Азербайджанська республіка, Комітет членів Установчих зборів, Тимчасовий Сибірський уряд, у липні — Тимчасовий виконавчий комітет Закаспійської області, Північно-Кавказька радянська республіка, у серпні — Верховне управління Північної області, Уральський тимчасовий уряд, Особлива нарада при Головкомі збройними силами Півдня Росії, Доно-Кавказький союз, у вересні — Тимчасовий уряд північної області, Тимчасовий всеросійський уряд (Уфимська директорія), у жовтні — Трудова комуна німців Поволжжя, у листопаді — Естонська республіка, Латвійська республіка, Литовська республіка, Омський уряд, Естляндська трудова комуна, Туркестанська радянська федеративна республіка. Після деякої перерви у серпні відродив свою діяльність Кубанський крайовий уряд, а у листопаді — Кримський крайовий уряд. Це було продовження вибуху розвалу Російської імперії після проголошення більшовиками права націй на самовизначенння.

За доби Директорії припинили існування Тимчасовий уряд Північної області (лютий 1920 р.), Білоруська народна республіка (грудень 1919 р.), Республіка Бессарабія (грудень 1918 р.), Кримський крайовий уряд (квітень 1919 р.), Вірменська республіка (грудень 1920 р.), Азербайджанська республіка (квітень 1920 р.), Тимчасовий виконавчий комітет Закаспійської області (січень 1919 р.), Хивинське ханство (лютий 1920 р.), Бухарський емірат (вересень 1920 р.), Уральський військовий уряд (березень 1919 р.), Омський уряд (січень 1920 р.), Особлива нарада при головнокомандуючому збройними силами Півдня Росії (грудень 1919 р.), Республіка горців Північного Кавказу (травень 1919 р.), Естляндська трудова комуна (червень 1919 р.), Північно-Кавказька СРР (січень 1919 р.), Кубанський крайовий уряд (березень 1920 р.). Але у той же час виникла низка нових державних утворень, переважно радянського типу: Карельська трудова комуна, Латвійська СРР, Литовська СРР, Литовсько-Білоруська СРР, Бессарабська СРР, Муганська СРР, Кримська СРР, Калмицька автономна область, Терська СРР, Горська АСРР, Вірменська СРР, Нахічеванська СРР, Азербайджанська СРР, Хорезмська СРР, Бухарська СРР, Туркестанська СРР, Татарська СРР, Чувашська автономна область, Марійська автономна область, Волжська автономна область, Башкирська АСРР, Киргизька АСРР, Далекосхідна республіка, Біломорська Карелія, Російська Північно-Західна область, Уряд Півдня Росії, Південно-Західна Кавказька демократична республіка, Автономна Сюникська республіка та Олонецький уряд.

Таким чином, після появи Декларації прав народів Росії на території колишньої імперії протягом 1918 — 1920 рр. у результаті ланцюгової реакції було проголошено 86 незалежних республік, урядів різних режимів і автономних утворень, більшість яких проіснувало від одного до дванадцяти місяців. Одні з них були ліквідовані силою, другі — розчинились у складі більших утворень, треті зникли разом з поразкою того чи ін. режиму.

ПРИНЦИП САМОВИЗНАЧЕННЯ НАРОДІВ. Суверенне право народу, незалежно від його чисельності, рівня розвитку, місця розселення та ін. характеристик, на вільне відокремлення від ін. народів і утворення власної незалеж. держави; право народу самостійно вирішувати свою долю на основі вільного волевиявлення, визначати форму своєї державності, входити до складу будь-якої держави (унітарної чи федеративної) або об'єднуватися з ін. державами у конфедерацію, співдружність; право на задоволення нац. потреб, на самоврядування, самостійне вирішення питань політ., соціально-екон. та культ. розвитку, розпорядження природними багатствами і т. п.

Трактування П. с. н. як принципу самовизначення (традиційний підхід) є не зовсім коректним, бо самовизначення визнається лише за націями, чим ігноруються нац. та етніч. групи. Ідеальною, на думку багатьох вчених, є відмова від будь-якого поділу етносоціальн. спільностей і введення єдиного терміну «народ» («народи») з наданням кожному з них рівних прав на самовизначення й можливостей розвитку, що сприяло б стабільності етнополіт. ситуації.

Історичною передумовою виникнення П. с. н. було оголошення Великою франц. революцією 1789 р. принципу суверенності націй, який в процесі своєї подальшої еволюції перетворився в «принцип національностей», що трактувався як право європ. націй на створення своєї незалеж. нац. держави. Помітну роль в становленні П. с. н. відіграли твори представників зах. соціал-демократії, зокрема Брюнська програма австрійських соціал-демократів тощо. Чимало уваги П. с. н. приділяв в своїх працях В. І. Ленін. Розкриваючи сутність цього принципу, він підкреслював, що під самовизначенням націй мається на увазі державне відокремлення їх від чужонаціональних колективів, створення самостійної нац. держави на підставі загального, прямого, рівного й таємного голосування населення даної території. Право націй на самовизначення не зводиться виключно до відокремлення і створення самостійної держави і тим більше не означає обов'язковості такого кроку, особливо в період могутніх інтеграційних процесів. Однак відмова від права на відокремлення фактично орієнтує на пошук штучного, насильственного стримування сепаратизму і тим самим стимулює його. Відмова від самовизначення аж до відокремлення зовні нібито сприяє збереженню цілісності багатонац. держави, але насправді працює в протилежному напрямі, маючи в собі дезінтеграційну тенденцію. В цьому реальна діалектика даного принципу, яка становить частковий випадок діалектики свободи й необхідності.

Сьогодні П. с. н. є нормою міжнарод. права, однією із найвищих вселюдських цінностей. Намагання народів здійснити цей принцип — об'єктивний, прогресивний і незворотний політ. процес. Втілення цього принципу в життя є гарантією стабілізації, нормалізації та гармонізації міжнац. відносин.

ПРОБЛЕМА ВЛАДИ. В українській історії можна констатувати якусь дивну суперечність. З одного боку, надзвичайна тривалість наших низових соціальних з'єднань (українська сімейна організація, українська сільська

громада), з іншого — імпотентність проводу, хронічна нездатність створити авторитетний державно-національний центр. Це спостереження напрошується, наприклад, коли порівнювати відносини серед української еміграції із становищем ін. національних еміграційних груп. Як приємно українцеві, коли він не раз може почути від емігрантів ін. національностей слова визнання, подиву й навіть заздрості з приводу того, що українське громадсько-культурне життя на чужині гарно поставлене; і справді, скрізь, де тільки є хоч невеликий гурток українців (а де їх сьогодні на світі немає?!), виростають комітети, організації, культурні установи, видавництва і т. ін. Діється це не внаслідок якоїсь центрально запланованої й керованої акції, а на підложжі сильного суспільного інстинкту української людини, яка скрізь виявляє нахил горнутися до своєї рідної громади. Однак, незважаючи на ці великі, реальні досягнення, раз-у-раз бачимо, як нас політично побивають і переганяють навіть малі народи. Чому? Справа не тільки в тому, що ін. народи мали до останніх часів або й досі мають свою державність і тому користуються готовою сіткою зв'язків і впливів у світі. Якщо ми цих зв'язків і впливів не посідаємо, якщо світ нашого голосу не слухає, то це тому, що ми не вміємо скоординувати наші зусилля, скерувати їх в одне річище. Поки українство не знайде в собі самому здібності, щоб у власній хаті розв'язати проблему влади і проводу, до того часу наша боротьба за національно-державне самоздійснення буде паралізуватися рідкою таки крамолою. Тут не допоможуть ніякі сентиментальні заклики до «згоди», «братерської любові». Політична єдність, хоч має також емоційні передумови, є в першу чергу питанням правильної організаційної методи. При фальшивих організаційних засадах навіть найкраща так звана добра воля не доведе до путнього результату.

Не хочемо на цьому місці ширше говорити про те, як проблема проводу-влади виглядала у старій Україні. Отже, тільки кілька найконечніших стверджень. Кризи давніх українських державностей (Київської Русі та козаччини) були викликані тим, що Україна не спромоглася на власний монархічний легітимізм — єдину на той час стабільну та авторитетну форму державної організації. Київська Русь не знала прімогенітури; дідизна Володимира та Ярослава безконечно роздрібнювалася на щораз менші уділи, бо кожний княжий син має право на окрему частку. До цього приєднувався фатальний звичай спадкувати не з батька на старшого сина, але із старшого на молодшого брата (так зване «лѣствичноє восхожденіє»). Стосувалося це головне обсади київського великокняжого престолу; коли він звільнявся, на чергу приходив найближчий за старшинством брат покійного великого князя, який переносився до стольного города, передаючи свою дотеперішню волость дальшому братові. Це, очевидно, була тільки теорія, бо у практиці тяжко було зберігати такий спадковий закон. Висновок: постійні княжі усобиці й захитання державного авторитету та правопорядку в Руській державі. Гарячі скарги на цей стан знайдемо в «Слові о полку Ігоревім».

Ще різкіше ця слабість центральної влади, недостача її легітимних підвалин проявилася в козацько-гетьманській державі 17—18 віків. Гетьманський уряд не був демократичною магістратурою, республіканським президентством, виборним на означений реченець та за точно відомими конституційними правилами. Рівночасно гетьманський уряд не був спадково-монархічним. Гетьманська влада не передавалася законно ані шляхом спадкування, ані шляхом правильного вибору; вона обсаджувалася методою «доконаного факту» на випадкових збіговищах або інтригами старшинських клік,— звичайно під натиском сторонніх потуг — «протекторів». При такій структурі верховної влади гетьманат не міг набрати рис тривалості, авторитету, правовості. Цілими десятиліттями, головне в період так званої Руїни (друга половина XVII ст.), тяглася перманентна бійка за булаву, аж до повного розхитання козацької держави як самостійного політичного утворення.

Не можна сказати, щоб не було в українській історії зусиль знайти вихід з цього становища. Згадаймо про два моменти нашої історії: Галицько-Волинську державу та козацьку Україну на шпилі могутності за гетьманування Богдана Хмельницького. Те, що відрізняє Галицько-Волинське королівство від Київської Русі,— це прийняття принципу прімогенітури, який забезпечував неподільність території та гарантував скріплення авторитету династії Романовичів. Щодо Хмельницького, то відоме діло, що його концепція гетьманської влади була монархічна. Цей колишній польський «регаліст» (прихильник тієї партії шляхетської Речі посполитої, що прагнула до скріплення королівської влади), ставши на шлях створення незалежної української державності, не уявляв її інакше, як у монархічно-легітимістичній формі. Чому сам Хмельницький не коронувався на князя чи короля? Якщо він цього не зробив, це вказує на його великий державницький такт. Хмельницький був свідомий того, що революційне походження його влади ще надто свіже, що люди на Україні ще надто добре пам'ятають його простим сотником. Монархічний авторитет базується на спадковості. Колишній чигиринський сотник міг бути щасливим революційним вождем, але не легітимним «самодержцем руським». Інше діло, якби йому було вдалося передати владу синові. Тиміш Хмельниченко, змолоду призначений до булави, одружений з донькою молдавського господаря, посідав би авторитет монарха.

Через різні обставини — натиск сусідів та відосередні тенденції серед самої української громадськості — не вдалося закріпити українського монархічного легітимізму. Це не значить, що цього роду політичне світовідчування було чуже українському народові. Але, не знаходячи рідного кристалізаційного пункту, український легітимізм спрямовувався на чужі династії. Організаційний принцип, що його реалізація у власній хаті забезпечила б існування питомого українського правопорядку й тим самим української державності, став помостом до ненаціоналізації. Ця ситуація двічі повторилася в українській історії: в литовсько-польському та петербурзькому періодах. В обох випадках структура політичного феномену була подібна: у початковій фазі йдеться тільки про визначення зверхності чужої династії,— Гедиминовичів-Ягайлонів, чи пак Романових,— при рівночасному збереженні, а навіть енергійному відстоюванні самобутнього характеру українських земель; але крок за кроком це визнання чужої династії приводило до прийняття чужої державної ідеології, а згодом до повної політичної нівеляції.

Спробуймо глянути під кутом зору на добу останніх визвольних змагань 1917—1921 рр. Про причини невдачі визвольних змагань не стихає дискусія в українській публіцистиці. Можна почути протилежні думки: одні вказують на міжнародну обстановку, ін. на недостачу так званої національної свідомості серед українського народу; одні думають, що українські уряди занадто потурали нерозумним і руїнницьким економічним постулатам мас (апетитові селянина на «земельку» тощо), ін. й досі переконані, що українська національна інтелігенція програла тому, що не вміла утотожнити себе із соціальними прагненнями мас. Не будемо вдаватися до аналізу тих тез, що з них кожна може мати свою частку правди. Але, на нашу думку, головна причина провалу самостійної української державності в тому, що ми не зуміли розв'язати проблеми влади. Вживаючи термінологію Ферреро, Україна не змогла перейти від фази «революційної» до фази «легітимної»; всі українські уряди цієї доби (не тільки «ліві», але також і гетьманат 1918 р. носили характер творених «явочним порядком» експериментів, без

авторитету і стабільності, опертя в правовій свідомості загалу. Потенція української революції, коли йдеться про її діяння вшир, була велетенська. Коли б енергії, безплідно розпорошені у внутрішньоукраїнській громадянській війні та в авантюрах різних отаманів, були зосереджені в одному фокусі, Україна без великих зусиль відстояла б свою незалежність і навіть здобула провідну роль у Східній Європі.

Дуже показові ті теоретичні збочення, що помітні у науковому та публіцистичному трактуванні проблеми влади українськими ідеологами. Можна сказати, що «народницьке» українство XIX ст. на питання влади взагалі було органічно сліпе. Єдиний виняток — Панько Куліш, твори якого виявляють інстинктову чуйність на ці справи. Але як на типовому представнику XIX ст. зупинимося на Драгоманові. Прочитавши його твори, варто замислитися над цікавою особливістю, що для цього мислителя питання влади майже не існує. Те, що хвилює Драгоманова, це питання обмеження влади та забезпечення індивідуальних і громадських вольностей перед самоволею влади,— а не проблема партиципації у владі чи, тим паче, проблема її завоювання. Ми схильні бачити в цьому радше відбиток загального духу доби та середовища, ніж якусь індивідуальну рису, притаманну Драгоманову. Але не даремно Липинський казав, що «свідома» українська інтелігенція народницького періоду уявляла себе тільки в ролі перманентної опозиції, суспільна функція якої в тому, щоб торгуватися з урядом, виривати від нього менші та більші поступки, критикувати його за дійсні чи уявні вади, — але не самій панувати.

По першій світовій війні та по добі визвольних змагань прийшла в українській громадській думці радикальна реакція проти попереднього нехтування проблемою влади. Але ця реакція перетягнула палицю у другий бік. Справа влади-могутності-панування надалі залишається в українській свідомості збоченою, хоч змінився напрям ухилу. Офіційна більшовицька доктрина в УРСР (згідно з нею всяка держава — це тільки «апарат класового насильства», на що зрештою совєтська дійсність може служити дуже хорошим підтвердженням) та доктрина донцовської школи (із його проповіддю «макіавеллізму») на Західних Землях за міжвоєнної доби — діяли обоє в одному напрямі: примітивізування проблеми влади, її зведення до грубого фізичного насильства. На відміну від народницького періоду, люди стали свідомі того, що без авторитетного, сильного проводу нездійсненне політичне визволення України. Але цей «авторитетний провід» увижався людям комуністичного покоління в образі якоїсь суверенної гумової палиці, що вільно гуляє по українських спинах, «заохочуючи» всіх до послуху й дисципліни. Не бракувало в українському житті і практичних спроб реалізувати ці засади, про що одначе тут нема потреби говорити.

Набутий досвід, мабуть, дозволяє сучасній українській громадсько-політичній думці краще підійти до розв'язання проблеми влади, ніж нашим попередникам. Спробуймо визначити кілька тез, що сьогодні повинні набувати щораз ширшого визнання: 1) передумовою тривалого унезалежнення України є впорядкування наших внутрішніх відносин та скоординування зусиль під одним національно-державним проводом; 2) такий центр не може постати «явочним порядком», а мусить мати міцні правові підвалини; у протилежному випадку вся революційна метушня, і навіть брутальність, не переборюють імпотентності цього явища; 3) джерелом легітимізму, себто державного правопорядку, може в наші часи бути тільки демократія — звичайно, ліберального, західного типу, побудована на повазі до людської індивідуальності, свободи думки, прав меншості; 4) треба використати ті елементи державницької традиції, що їх український народ має, незважаючи на їхні історичні слабості: не «починати історії від себе», а свідомо продовжувати, вдосконалювати та вивершувати все те, що здобуте важким трудом та ціною помилок попередніх поколінь.

Ті думки, що назрівають в нашій громадськості віддавна як на батьківщині, так і в еміграції, актуальніші, ніж коли-небудь. Ідеться сьогодні про вирішальну спробу життєздатності українського правопорядку. Це вимагає напруження сил також на ідеологічному фронті.

ПРОБЛЕМИ АВТОКЕФАЛІЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ. У день захоплення влади гетьман недвозначно заявив: «Первенствуюча в Українській державі є віра християнська, православна» і додав: «Всі не належні до православної віри громадяне Української держави, а також всі мешканці на території України користуються кожний повсемістно свобідним відправленням їх віри і богослуження по обряду оної».

На відміну від керівників Центральної Ради, які неприховано ігнорували релігію і священослужителів, гетьман з самого початку інтенсивно шукав з ними союзу, сподіваючись на підтримку церквою режиму. Це дало позитивні для верхівки результати. Єпископ Чигиринський Никодим відразу після обрання на з'їзді хліборобів власників помазав П. Скоропадського на престол, і тісні стосунки між Руською православною церквою і державою розпочали свій біг. Та не лише Руська церква повернулась обличчям до гетьмана: Всеукраїнський з'їзд рабинів у Одесі вже в травні наклав «херем» (прокляття) на Радянську владу, а керівники сіоністської «Поалей Ціон» А. Ревуцький і С. Гольдеман займали високі державні посади у Кабінеті міністрів.

За доби Центральної Ради церква була відокремлена від держави, а її справами займалось генеральне секретарство (міністерство) внутрішніх справ, де існував департамент ісповідань. Він продовжив функціонування і в Українській державі, але лише до 16 травня. Саме у цей день в Кабінеті міністрів з'явилось нове відомство — міністерство ісповідань, яке відразу очолив магістер філософії, професор Університету Св. Володимира В. Зіньківський. З 24 жовтня цю посаду ненадовго зайняв відомий діяч Центральної Ради О. Лотоцький, а з 14 листопада — колишній товариш міністра внутрішніх справ, сенатор М. Воронович.

Компетенція і структура міністерства визначалась у спеціально затвердженому статуті. Воно визнавалось органом здійснення прав державного суверенітету відносно всіх церков та конфесійних громад, що існували на Україні. Такий суверенітет реалізувався у формах: а) нагляду над зовнішньою стороною життя церков і релігійних громад; б) охорона останніх; в) допомога їм «в міру їх значення в культурному житті України». Передбачалось у майбутньому створити центральний орган найвищого церковного керівництва, визначити стосунки держави і церкви у конституції. А поки цього не сталось міністерство ісповідань мало виконувати функції колишнього міністерства ісповідань Тимчасового уряду тільки у межах України.

Воно складалось з міністра, двох його товаришів, вченого комітету, юрисконсульства, урядовців для особливих доручень при міністрові, департаменту загальних справ (відділи канцелярії, бухгалтерський і господарський, інформаційне бюро, реєстратура, архів), департаменту православної церкви (загальний, статистичний і фінансовий відділи), департаменту інославія і іновір'я (відділи — фінансовий, по справах християнських ісповідань, по справах нехристиянських ісповідань) та департаменту духовної освіти (відділи — шкільно-педагогічний, фінансовий видавничий, охорони старовини і бібліотека). Кількість службовців міністерства за період існування Української держави зросла з 151 до 206 чол. Всі вони користувались такою пільгою, як винагорода на Різдво та Великдень у розмірі місячної платні. Міністерство, його департаменти і відділи при вирішенні пи-

тань церковного життя, взаємостосунків церкви і держави підтримували найтісніший контакт з єпархіями і консисторіями, яких на Україні налічувалось 9, єпископами, архієпископами, митрополитами, євангелійсько-лютеранськими церковними радами, єврейськими рабинами тощо. У серпні міністр, зокрема, отримав від уряду право на утворення на Україні євангелійсько-лютеранської консисторії, видачу особам такої віри дозволу на їх вступ у шлюб з нехристиянами, а також вирішення за згодою з місцевим пастором ін. питань, що стосуються названої консисторії, крім справ про розторгнення шлюбу.

Рішенням уряду восени на зміну ст. 280 Статуту духовних консисторій, за якою її члени обирались з архимандритів, ігуменів, ієромонахів та ієреїв, було введено до їх складу ще двох мирян з числа осіб, що користуються довір'ям через свою освіченість, досвід і зразкову поведінку. Миряни обирались і звільнювались за поданням єпархіального архієрея і затверджувались на посаді Синодом.

Треба підкреслити, що у православному духовному житті України у цей період відбувались значні зміни. Перша з них стосується повернення Руської православної церкви до системи управління, яке існувало з 1589 до 1721 р., тобто введення знову одноособового порядкування церковними справами з боку патріарха, а найвищий орган церкви з 1721 до 1917 р. Синод перетворювався у дорадчий орган при патріархові. І Всеросійський священий помісний собор Руської православної церкви, який відкрився у Москві 15 серпня 1917 р., працював з перервами майже весь час перебування і Центральної Ради, і гетьмана при владі — до 1 вересня 1918 р. 4 листопада 1917 р. він обрав патріархом Тихона (у миру Бєлавін), проголосив Жовтневу революцію «нашестям антихриста», «бесноватим безбожництвом», піддав анафемі Радянську владу, відкинув петроградський Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Але загалом Руська православна церква, яку дуже ретельно підтримували і самодержавство, і Тимчасовий уряд (лише на 1917 р. їй було виділено 65 млн. крб. з бюджетних асигнувань), зовсім не збиралась миритися з прагненням до автономії України, з Центральною Радою, керівництво якої у особі М. Грушевського неодноразово підкреслювало, що воно «обійдеться без попів».

Ще одна дуже важлива зміна у церковному житті була пов'язана з появою обновленської течії всередині РПЦ — прихильників створення Української православної автокефальної церкви (УПАЦ), які не ставили за мету повне відокремлення від РПЦ, а лише надання автономії українській церкві у складі РПЦ. Спочатку ця проблема постала на першій сесії Всеукраїнського церковного собору, яка розпочалась 25 грудня 1917 р. і проходила паралельно з згаданим вище Всеросійським помісним собором у Москві. Останній, як і патріарх Тихон, погодився на автономію. Таке рішення не влаштовувало радикально настроєних українських незалежників — архієреїв, і питання було відкладене.

Друга сесія Всеукраїнського церковного собору відкрилась 20 червня у парафіяльній жіночій школі по вул. Трьохсвятительській, 12. На її одинадцятому пленарному засіданні 26 червня було прийнято «Положення про тимчасове вище управління православною церквою на Україні», яким вона проголошувалась автономною, тобто Екзархатом Московського патріархату. Тихон призначив і першого екзарха: ним став Михаїл (у миру Єрмаков) — митрополит Київський і Галицький. Влада партіаршого екзарха поширювалась віднині на всі єпархії України.

Щодо ставлення офіційних кіл Української держави до автокефалії православної церкви, то воно було висловлене на засіданні Кабінету міністрів 13 листопада, коли по відповідній доповіді міністра ісповідань уряд вирішив: «Визнати, що православна церква на Україні повинна бути автокефальна, і просити міністра ісповідань викласти точку зору на це питання Собору». За цей документ голосували 8 міністрів, 5 — проти, 1 — утримався.

Правове становище православної церкви в Українській державі визначалось у спеціальному документі. У ньому ще раз наголошувалось на свободі віросповідання, публічного відправлення культів та заснування релігійних громад. Батьки або опікуни виховували дітей на свій розсуд, а право релігійного самовизначення наступало разом з досягненням шлюбного віку. Перехід до ін. віри або повне зречення від неї не тягли за собою втрати чи ущемлення політичних прав. Віросповідним громадам надавалась можливість самоврядування, але в межах, встановлених суверенною державною владою.

За православною церквою визнавалось першорядне серед ін. вірувань значення. Їй надавалась автономія у порядкуванні внутрішнім життям і у суді, але акти церкви набували юридичної сили по визнанню їх державною владою. Міністр ісповідань і всі його представники на місцях могли бути лише православними. Держава приймала на себе зобов'язання охороняти святість ушановуваних церквою днів: дванадцять рокових свят, три дні Великодня, три останні дні Страстного тижня, неділі. Блюдозирські та святотатственні вчинки проти православної церкви карались як найтяжчі злочини. Священнослужителі, ченці, штатні псаломщики звільнялись від військової служби. Церковні посади дорівнювались до державної служби, а церковним установам надавались права юридичної особи.

Державне законодавство стосовно шлюбу повинно було відповідати нормам православного церковного права. Рішення церкви у справах укладення шлюбу, розлучення, визнання шлюбу недійсним визнавались як судові вироки, а церковно-метричні книги — актами цивільного стану. Церковні школи користувались такими ж правами, як і державні. До того ж церква мала наглядати за релігійною стороною виховання учнів будь-яких шкіл і за викладанням Закону Божого. Матеріальна підтримка церкви з боку держави здійснювалась через асигнування коштів на релігійні потреби, а також введенням спеціальних зборів і податків.

Церковні збори мали скликатися лише за згодою державної влади, представники якої обов'язково запрошувались на такі засідання. Посередником між Собором і вищою державною владою визнавався міністр ісповідань, який висловлював свої міркування щодо рішень церкви і міг їх опротестовувати до Собору. Посади єпископів заміщувались лише за згодою державних органів, тобто вони обирались із списку, ухваленого урядом.

13 серпня Рада міністрів затвердила тимчасовий статут Київської православної духовної академії, яка готувалась через рік відзначити своє століття. Вона мала стати вищою державною богословською науковою інституцією, закликалась до розроблення православної богословської науки у зв'язку з суміжними галузями знання, викладання богослов'я та ін. предметів з метою надання бажаючим особам вищої богословської освіти. Академія безпосередньо підпорядковувалась вищій церковній владі на Україні (почесним її покровителем вважався Київський Первоієрарх), але користувалась правами самоврядування і утримувалась на кошти Державної скарбниці при деякій допомозі від церкви.

Як і раніше, розташовувалась Академія у приміщенні колишньої Києво-Могилянської академії. Продовжувала вона видавати і власні «Труди», де друкувались доповіді, трактати, результати досліджень з галузей наук, які викладались для слухачів, статті з церковно-громадських проблем, історичні огляди. Редакція знаходилась на Іллінській, 5.

Кадри духовенства готувались ще й у Холмській, Кам'янець-Подільській, Білгородській, Житомирській

та ін. духовних семінаріях і духовних та пасторських школах. Передбачалось відкрити богословський факультет і у Кам'янець-Подільському державному українському університеті. Але церковно-парафіяльні, однокласові, двокласові, церковно-вчительські та ін. школи Синоду Українська держава передала у підпорядкування міністерства народної освіти та мистецтва.

Особливо слід відзначити те, що зовсім небагата гетьманська казна надавала величезну матеріальну підтримку церкві і духівництву. Вже в червні держава асигнувала 1 млн. 117 тис. крб. на проведення згаданої вище другої сесії Всеукраїнського православного церковного собору. У липні всім священикам було виділено по 650 крб., дияконам та псаломщикам — по 325. Лише це вимагало майже одинадцятимільйонної суми з Державної скарбниці. Ще 3 млн. асигнувалось на допомогу реевакуйованому духовенству Волині, Гродненщини, Підляшшя та Мінської губернії, а також на відбудовування та ремонт церков, зруйнованих під час світової та громадянської воєн. Ще майже 1,4 млн. крб. призначалось для допомоги заштатному православному духовенству і церковнослужителям повітів, що були включені до України, але не увійшли ще до складу єпархій. Відповідно по 650 і 325 крб. у вигляді одноразової допомоги одержали неповнолітні діти і вдови загиблих і померлих священиків, дияконів і псаломщиків. Окремо 120 тис. крб. призначалось на утримання православного духовенства Холмщини і Полісся.

У серпні міністерство ісповідань отримало від уряду 40 тис. крб. на поточні видатки по відомству, 40 тис.— на допомогу семінаріям і духовним школам, 300 тис.— на видання популярного часопису, у вересні — 172 тис. 300 крб.— на підтримку службовців всіх дев'яти консисторій, 8 тис. 300 крб.— на утримання пастирської школи у Житомирі, 90 тис.— на видання тижневика «Віра і держава». У жовтні — листопаді майже 2 млн. крб. було асигновано на підвищення платні службовцям духовних семінарій та духовних хлоп'ячих шкіл.

Привертає увагу й те, що окремим духовним особам великі довічні пенсії призначав гетьман власними наказами. Але прагнення залучити на свій бік церкву і духівництво режим так і не врятувало.

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У КОНСТИТУЦІЇ УНР. У Конституції УНР, ухваленій 29 квітня 1918 р., ще раз наголошувалось на суверенності, самостійності і незалежності Української Народної Республіки. Ці права мали здійснюватись через Всенародні збори України. Територія УНР проголошувалась неподільною, і будь-які зміни кордонів або державно-правового статусу того чи ін. регіону дозволялись лише за згодою двох третин членів Зборів, присутніх на засіданні. Принцип децентралізації відображався у наданні всім землям і волостям прав широкого самоврядування. Нації України могли об'єднуватися у національні союзи і впорядковувати свої культурні права.

Подвійне громадянство не допускалось. Кожен громадянин УНР мав змогу вийти з громадянства за власною заявою до уряду, але позбавити людину цих прав у примусовому порядку міг лише суд. Актова, громадянська і політична правоздатність і дієздатність особи починалась з 20 років. Рівність громадян УНР визначалась у Конституції незалежно від статі, віри, національності, освіти, майнового і податкового становища. Заборонялось у офіційних актах і діловодстві вживати назви будь-яких титулів. Проголошувалась недоторканість особи, її житла і листування. Жодна людина не могла бути затримана на території України без рішення суду. Коли ж таке затримання відбувалось на місці злочину, то громадянин мав бути звільнений не пізніше як за 24 години, коли суд не вирішить його подальшу долю. Смертна кара, катування і всі ін. дії, що принижують людську гідність, скасовувались. Заборонялось встановлювати обшуки у житлових приміщеннях або розпечатувати листи без судового наказу. В окремих випадках, означених законом, це дозволялось, але рішення суду на такі дії мало було доводитись до громадянина не пізніше як протягом 48 годин.

Констатувались (з застереженням «оскільки при цьому не переступаються норми карного права») свободи слова, друку, сумління, права на об'єднання в організації, на страйки, на зміну місця перебування, на участь у державному і місцевому управлінні через активне і пасивне виборче право, починаючи з 20 років, за винятком божевільних. Всі ін. випадки позбавлення виборчого права повинні були вирішуватись Всенародними зборами. Глава IX Конституції передбачала, що громадянські свободи можуть бути частково обмежені або припинені під час війни чи внутрішніх непокоїв, про що мав бути виданий спеціальний закон. У випадку, коли Всенародні збори самі не могли зібратися для введення такого «надзвичайного стану», питання про тимчасове припинення (не більше трьох місяців) громадянських свобод вирішувалось Радою народних міністрів під власну відповідальність, але з обов'язковим винесенням цього рішення на найближчу сесію Всенародних зборів.

Конституція наголошувала, що всяка влада в УНР походить від народу, а верховним її органом мали стати Всенародні збори, які обирались би загальним, рівним, безпосереднім, таємним і пропорціональним голосуванням на 3 роки з розрахунку один депутат від 100 тис. людності. Праця депутата, котрим міг бути будь-який громадянин з 20 років, не обмежений по закону у своїх правах, оплачувалась, тобто парламент повинен був працювати на професійних засадах. Особа депутата вважалась недоторканою. Результати виборів мав перевіряти Генеральний суд. Але свої висновки він тільки передавав би до Всенародних зборів. Лише останнім надавалось право визнання мандатів недійсними, скасування виборів і визначення місця та часу проведення нових виборів.

Передбачався і достроковий розпуск Всенародних зборів за письмовою вимогою 3 млн. виборців, дійсність підписів яких встановлювалась судами. Постанову про нові вибори приймали збори, але проведення їх у тримісячний термін покладалось на виконавчу владу. Скликав би збори обраний ними Голова, а нові Збори відкривав попередній Голова, який водночас мав здійснювати також функції представництва УНР. У поміч Голові повинні були обиратись його товариші у кількості, які встановлять самі Збори. Один з них ставав би заступником Голови.

Основний закон констатував, що сесії Всенародних зборів проводяться не менш як два рази на рік, але перерва між ними не повинна була перевищувати трьох місяців. За вимогою п'ятої частини депутатів мали скликатися позачергові сесії у місячний термін. Збори вважались повноважними при присутності більше половини депутатів, а питання вирішеним при подачі за них звичайної більшості від кількості присутніх. Щодо змін Конституції, то вимагалось кваліфікованої більшості у 3/5 голосів присутніх. При цьому будь-яка зміна Основного закону вступала у силу лише тоді, коли відповідна ухвала ще й поновлялась новим складом Всенародних зборів вже звичайною кількістю голосів. Відокремлення ж територій, оголошення війни та віддання під слідство і до суду міністрів мало вирішуватись двома третинами голосів присутніх.

Право законодавчої ініціативи і внесення проектів законів Конституція надавала президії у порозумінні з Радою старшин Зборів, поодиноким фракціям, зареєстрованим Зборами, групам депутатів не менш 30 чоловік, Раді народних міністрів, органам самоврядування, що об'єднують 100 тис. виборців і більше, і таким же за кількістю групам громадян, підписи яких підтверджені судами. Проекти повинні були обговорюватись відповід-

ною комісією, а також подаватись до відома уряду і розглядатись Зборами після доповіді комісії. Якщо законопроекти відхилялись, то вони могли бути внесені на наступну сесію, але не на розгляд нового складу Зборів. Прийняті закони і постанови повинні були друкуватись у вигляді витягів з протоколів засідань Зборів за підписом Голови або його товариша та одного з секретарів Всенародних зборів і вступати в силу після одержання їх у місцевих установах, оскільки ін. не зазначалось у самих актах.

Спеціально заборонялось без ухвали Зборів встановлення будь-яких податків, позик, обмежень державного майна, правил обов'язкової військової або міліцейської служби, опублікування від імені УНР політичних і економічних трактатів, визначення одиниць мір та ваги, а також монет України.

Компетенція і склад деяких посадових осіб і органів, що згадувались у Конституції (президія Зборів, Рада старшин Зборів, фракції зборів, окремі депутати, комісії Зборів і т. ін.), законодавцем не визначались. Вищою виконавчою владою УНР Конституція проголошувала Раду народних міністрів, що мала порядкувати всіма справами, які залишались поза межами діяльності установ місцевого самоврядування або стосувались всієї України, координувати і контролювати діяльність місцевих установ, але не втручатись при цьому до їх компетенції, допомагати їм у випадках, коли вони про це просять. Уряд мав діставати свої повноваження від Всенародних зборів і звітувати лише перед ними. Формування Ради народних міністрів покладалось на Голову Зборів за порозумінням з Радою старшин, а потім їх пропозиції виносились на сесії, де остаточно вирішувалися питання про кількість членів кабінету і його спеціалізацію. Депутатські запити до уряду в цілому і окремих міністрів могли подаватися через президію Зборів, а фракціями і групами депутатів не менш 15 чоловік — ще й вимоги та жадання. Але останні мали ставитися на голосування і лише після підтримки їх сесією міністри зобов'язувались дати відповідні пояснення протягом тижня на Зборах самі або через своїх представників.

Всенародні збори могли висловити недовіру Раді міністрів у цілому і окремим членам уряду. У такому випадку останні складали свої повноваження, а через добу Збори вже мали приступити до їх заміщення. Членам кабінету надавалось право брати участь у дебатах на сесіях з дорадчим голосом. Депутати, що входили до складу уряду, мандат свій зберігали, але лишались права вирішального голосу на сесіях Всенародних зборів.

Третя влада — судова — у рамках цивільного, карного і адміністративного законодавства, згідно з Конституцією, здійснювалась іменем Української Народної Республіки виключно судовими установами, рішення яких не могли змінювати ні законодавчі, ні виконавчі органи. Розгляд справ мав бути прилюдним і усним. У окремих, не передбачених законодавством випадках, деякі кари могли визначатися адміністративними органами влади, тобто у позасудовому порядкові. Конституція наголошувала, що «Суд для всіх громадян Республіки один і цей самий, не виключаючи і членів Всенародних зборів та членів Ради народних міністрів». Найвищим судовим органом УНР повинен був стати Генеральний суд, який обирався би Всенародними зборами на 5 років, вважався найвищою касаційною інституцією для всіх судів України і не міг бути судом першої та другої інстанції або мати функції адміністративної влади.

У дію Конституція не вступила, бо через кілька годин після її прийняття Центральна Рада була розігнана окупантами і припинила своє існування.

ПРОГОЛОШЕННЯ САМОСТІЙНОСТІ УНР У СІЧНІ 1918 р. Вогонь громадянської війни на Україні, що роздмухувався дедалі більше після проголошення радянської влади на з'їзді Рад у Харкові, вщент руйнував всі плани уряду УНР, у тому числі і скликання Українських установчих зборів, що були призначені у черговий раз на 9 січня 1918 р. Один за одним під ударами більшовиків падали Харків, Рівне, Севастополь, Катеринослав, Маріуполь, Олександрівськ, Полтава, Житомир, Суми, Кривий Ріг. Кільце звужувалось. Неспокійною і все напруженішою ставала ситуація у Києві. У самій УЦР виявилось немало прихильників більшовицьких гасел і об'єднання з Народним секретаріатом та Петроградською РНК. Такі виступи закінчились арештом «інакомислячих». На волоску від падіння опинились Сімферополь, Одеса, Миколаїв, Черкаси, Херсон, Чернігів та ін. міста України. До того ж і друзі-німці у Бресті відмовлялись підписувати будь-які угоди з «окраїною Росії».

У таких екстремальних обставинах і зібрались 49 членів Центральної Ради, тобто менш ніж десята частина її персонального складу, 9 січня у залі Педагогічного музею. Вони прийняли на себе функцію Установчих зборів і почали розглядати варіанти Універсалу, підготовлені УСДРП (В. Винниченко), УПСР (М. Шаповал і М. Салтан) та особисто М. Грушевським. За основу було прийнято останній проект, і навколо нього розпочались запеклі тридобові дебати. На перших порах рішуче відкинули ідеї відокремлення від Росії не лише меншовики та представники єврейських партій і польського Централу, а й українські соціалісти-федералісти на чолі з С. Єфремовим та частина фракції УСДРП. Саме завдяки цьому спочатку з'явився закон про національно-персональну автономію для росіян, поляків і євреїв, а у тексті Універсалу — слова про майбутній «федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави».

У ніч з 11 на 12 січня відбулось поіменне голосування. До такого методу прийняття рішень УЦР вдавалась дуже рідко: до цього випадку — лише при затвердженні III Універсалу. Слідом за Грушевським висловились за Універсал ще 37 членів фракцій УПСР, УСДРП, УПСФ і УПСС, також представник польської «лівиці». Першим проти Універсалу проголосував російський меншовик, а за ним ще 2 його однодумці і представник «Бунду». Утримались члени фракцій польського Централу, єврейських соціалістів і «Поалей Ціону» та російських есерів.

В Універсалі констатувалось повне знесилення України чотирма роками лютої війни: фабрики товарів не виробляли, заводи зупинялись, залізниці розхитувались, гроші в ціні падали, кількість хліба зменшувалась, голод наближався, злочинність зростала, що посилювалось дезертирством з фронту. Звинувачувалось у грабежах та насильстві більшовицьке військо, яке за вказівкою Петрограду насунуло на Україну і «веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою». На адресу петроградської РНК закидалось і те, що вона затягує укладення миру, а УЦР ніяких війн підтримувати не хоче і прагне до якнайшвидшого демократичного миру. Виходячи з таких констатацій, Центральна Рада в Універсалі:

по-перше, проголосила УНР самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу, яка хоче жити у згоді й приязні з усіма сусідами;

по-друге, приписувала вищому виконавчому органові, який віднині почав іменуватися Радою народних міністрів, вести мирні переговори у Брест-Литовському цілком самостійно і укласти мир, щоб УНР розпочала своє господарське життя у спокої і згоді, розпустила армію і на її місці створила народну міліцію;

по-третє, проголошувала тверду і рішучу боротьбу з більшовиками;

по-четверте, обіцяла після повернення солдат з фронтів переобрати волосні і повітові народні ради, міські думи, а до цього часу встановити на місцях таку владу, до якої мали б довіру всі революційно-демократичні верстви народу, а місцеві самоврядування співробітничали

б з радами селянських, робітничих і солдатських депутатів;

по-четверте, робила акцент, що закон про соціалізацію і передачу землі трудовому народові без викупу вже розроблено, і він буде розглянутий на IX сесії УЦР через кілька днів, а сама передача землі відбудеться ще на початку весняно-польових робіт. Ліси, води, надра мали перейти у порядкування уряду УНР;

по-п'яте, давала вказівку РНМ негайно приступити до переведення всіх фабрик і заводів з воєнного на мирний стан, на вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам, прибрання до своїх рук найважливіших галузей торгівлі, монополізації залізної, вугільної, тютюнової промисловості, встановлення державно-народного контролю над всіма банками, їх позичковою діяльністю;

по-шосте, проголосила боротьбу з безробіттям і курс на забезпечення скалічених та потерпілих від війни;

по-сьоме, визнала дійсними всі свободи, проголошені у III Універсалі, і права всіх націй в УНР на національно-персональну автономію;

по-восьме, закликала народ якнайпильніше провести вибори до Українських установчих зборів, які мали зібратися за кілька тижнів, взяти на себе функції найвищого господаря і впорядчика української землі, закріпити свободу, лад і добробут народу, вирішити питання про федеративний зв'язок з республіками колишньої Російської держави у конституції незалежної УНР.

Тобто, проголошуючи у IV Універсалі повну і абсолютну незалежність і самостійність України, УЦР відкрито заявляла, що не розриває зі своєю традиційною ідеєю федералізму і залишає у цій справі останнє слово за Українськими установчими зборами. Мотивами цього кроку стало, з одного боку, прагнення укласти мир з Четверним союзом від імені суверенної держави; а з іншого — потреба посилити ефективність боротьби з більшовиками, бо ніхто з громадян УНР не міг тепер ухилитись від неї під приводом нейтралітету і проголошувався зрадником та бунтівником свого уряду. Велике значення мала і необхідність свободи упорядкування соціальних, економічних та фінансових справ України у ситуації повного руйнування цих сфер. Не може не привернути увагу й те, що серед тих, хто не міг втручатися у справи УНР, названі Росія, Польща, Австрія, Румунія і Туреччина, але не Німеччина.

Як це не пародоксально, але саме після прийняття IV Універсалу, тобто за оголошення повної самостійності України, Центральна Рада стала стрімко втрачати ініціативу, а більшовики завойовували дедалі більшу популярність, насамперед там де вони її раніш не мали,— серед селянства, поповненого мільйонами солдат, що поверталась з фронту.

Центральна Рада, давши згоду на мирні переговори з більшовиками, після повернення у Київ на початку березня 1918 р. не спромоглась навіть жодного разу зібратись на сесію. У першу чергу, підривали її авторитет Брест-Литовські угоди з Четверним союзом, який дивився на Україну лише як на «край молока і меду». Замість січових стрільців і організованих українських полків, на які покладала надії Центральна Рада, на Україну посунули разом з німцями і австрійцями полки чеські, мадярські, польські, а дві дивізії з військовополонених — українців, яких ще не зачепила більшовицька агітація, тільки почали формуватись. Їх боєздатність більшовики так і не перевірили, бо, віддавши за Брестською угодою Україну та ін. величезні території на милість переможця, залишали міста і села, у тому числі Київ, без будь-якого опору. Лівобережжя і Донбас окупував І корпус німецької армії з штабом у Харкові, північну частину республіки — 27-й і частина 41-го німецького корпусів, Правобережжя — 22-й німецький корпус, район Одеси — 26-й і 27-й австроугорські корпуси, ін. райони Причорномор'я, Приазов'я і Крим — чотири німецьких піхотних і одна кавалерійська дивізія. Крім того, на Катеринославщині розташувались ще три австрійські піхотні дивізії. Відкрилась ще одна трагічна сторінка в історії українського народу — «незалежне» життя в умовах окупаційного режиму.

ПРОПАЩИЙ ЧАС. УКРАЇНЦІ ПІД МОСКОВСЬКИМ ЦАРСТВОМ (1654—1876). Плакати про старовину, бажати вернути її — завжди даремне діло, а особливо для нас, слуг «простого» українського народу. Ми знаємо добре, що того, чого ми хочемо, не було ще ніколи на світі, а тільки буде колись, як люди стануть далеко розумніші, ніж тепер. Одначе оглядатися назад треба, щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов. Українцям треба добре оглянутись назад і пригадати останні дві сотні і два десятки років після того, як козаки за приводом Б. Хмельницького піддались під руку «царя Восточного, Московського» у 1654 р.

Переглянемо, що ми виграли за останні двісті років, як пропадали наші старі «негідні» порядки, а заводились нові, московські і петербурзькі, буцімто європейські. Що ж нам була за користь з того, що і ми перетерпіли жорстокість Петра І, солдатське звірство Аракчеєва, оскаженілість Меншикова і німців біронових, дурість Павла І, холодну самоволю Миколи І, про котрих українці навіть не можуть сказати, що це були «свої собаки, котрих ми ж самі вигодували», бо в нас позаду не було ніякого Івана IV. Та й самі ці петербурзькі самовольники і нівечники натури чоловічної ніколи не вважали українців за своїх, і коли траплялось, давили нас з більшою злістю, менш жаліли «безмозглих, упрямих хохлів», ніж своїх «руських». Хіба помоглось що-небудь і великорусам од того, що терпіли рядом з ними і «браття черкаси», вмерти за котрих обіцялись батьки їх тоді, як Хмельницький прохавсь у підданство «царя Восточного»? На що ж було руйнувати ті права країові, ті виборні уряди, які були колись на Україні, коли тепер освічені люди думають, що без краєвих прав та виборних урядників обійтись не можна? Двісті років мучення, поки царі доконали старі українські порядки, пропали, значить, даремне!

Вигода Україні двісті років назад була в тім, що вона через війну з татарами, через повстання проти Польщі мала ще земський вольний, воєнний стан і виборний уряд,— вже тоді, як скрізь по більшій частині європейських земель військо було вже не земське, а королівське, вербоване, котре слухало тільки королів і князів, коли вже уряд чиновничий узяв майже скрізь гору над виборним. Од того можна думати, що в Україні мала б з'єднатись старосвітська вольність вояцька з новою, всенародною, про котру турбувались освічені люди в Європі, можна було ждати, що те, що звелось на Україні само по собі, буде піддержане нарочитою думкою, бо й на Україні тоді вже чули й писали, наприклад, про Голландську республіку, котра також одбилась од королів іспанських, як Україна одбилась від королів польських.

От до якого то царства прилучилась наша Україна! Була вона мов новонароджена земля вольна, хоть і мала вже погані зерна, як початок кріпацтва, хоть воля її не була ще вкоріненою в народ наукою, котра б показала, що треба людям зоставатись вольними та правитись тільки виборними. Нічого дивуватись, з його самовольним царем, з кріпацтвом, жившого без науки,— то царська самоволя заїла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зернам кріпацтва, а просвіта почала на Україні рости дуже тихо, тим тихше, що невеличка частина українських письменних людей розділилась на Московщину. Вольним же думкам, котрі росли в Європі укупі з наукою і звідти переходили до нас, тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею. А якби тепер серед українського народу з'являлись думки та заміри стати против зросту неволі, то вони мусили б вдаритись не тільки об тих своїх людей,

котрим вигідна була неволя, але й об московський уряд і війська, а то і об народ, який розумів діло так, що українці чинять зраду, коли не слухають «нашого царя».

От через це усе після Хмельницького до самих часів Катерини ми бачимо, як замість того, щоб розростатись тому доброму, що було в козацьких порядках, воно топчеться царями або схне, а зле розростається.

Р

РАДА НАРОДІВ 1917 р. Створена на з'їзді народів-федералістів, який відбувся за ініціативою Центральної Ради у Києві 8—15 вересня 1917 р. Місцем перебування її було визначено столицю України. До складу Ради увійшли по 4 особи від кожного народу, який був представлений на з'їзді. Раді народів надавалось право приймати до свого складу представників і тих народів, які не були присутні на з'їздові, запрошувати для співпраці будь-яких осіб з правом дорадчого голосу, утворювати відповідні установи і навіть Осередковий військовий комітет.

Перша сесія Ради народів відбулась якраз у дні Петроградського перевороту — 24—27 жовтня 1917 р. На ній було вирішено взяти активну участь у Всеросійських установчих зборах, прискорити скликання місцевих національних та краєвих установчих рад, а також конференції представників національних військових частин, взяти під охорону національних військ латишів, естонців і кавказьких мусульман у прифронтовій смузі, які піддаються насильству з боку окремих російських частин, відкрити татарський національний музей у Бахчисарайському палаці. Для об'єднання зусиль однодумців щодо майбутнього федеративного устрою Росії було створено спеціальну комісію.

РОЗБУДОВА НАЦІОНАЛЬНОГО ВІЙСЬКА РЕЖИМОМ П. СКОРОПАДСЬКОГО. Керівники Центральної Ради під тиском німецько-австрійських окупантів вщент зруйнували армію УНР, та диктаторський режим з перших днів свого існування докладав чимало зусиль, щоб спиратися у своїй діяльності не лише на чужоземні, а й на власні багнети. Прагнення таке, звичайно, цілком природне: жодна диктатура в історії людства не могла здійснювати управління державою без ставки на насильство, на силові структури держави, провідною серед яких завжди була армія.

П. Скоропадський як професійний військовий і талановитий воєначальник (досить сказати, що 34-й армійський корпус і I Український корпус, якими він командував у 1917 р., були чи не найбоєздатнішими частинами у колишній російській армії, відрізнялись високою бойовою виучкою і дисциплінованістю) дуже сподівався на підтримку з боку офіцерського складу. Мабуть, саме тому майже всі старшини доби Центральної Ради як у військовому міністерстві, так і на місцях залишались на своїх посадах. Навіть міністерством керував на першому етапові відданий УЦР начальник Генерального штабу отаман О. Сливинський. Лише згодом гетьман поступово передавав ключові ланки військового будівництва до рук найбільш відданих йому командирів, головним чином вихідців з I Українського корпусу.

А спадщина, що досталась Українській державі від УНР у військовому плані, була вкрай жалюгідною. Отаман Лігнау 9 травня характеризував залишки українського війська як озброєні банди, яких боялось лише мирне населення. Формально начебто існувало 8 корпусів: I під командуванням отамана Дядюша розташовувався у Волинській губернії, II (отаман Клименко) — у Подільській, III (отаман Колодій) — у Херсонській та Дніпровському повіті Таврійської, IV (отаман Мартинюк) — у Київській, V (отаман Дорошкович) — у Чернігівській, VI (отаман Осецький) — у Полтавській, VII (отаман Волкобой) — у Харківській, VIII (отаман Васильченко) — у Катеринославській та Мелітопольському і Бердянському повітах Таврійської губернії. Але їх формування розпочалось лише 22 квітня і тому особистий склад корпусів налічував тільки самих отаманів та їх найближче оточення.

Під впливом більшовицької агітації і загального безладдя розбігались і такі привілейовані військові з'єднання, як сердюки, що поголовно водночас стали дезертирами. Відмовився присягати гетьманові і Чорноморський флот, головні ударні сили якого після перевороту вийшли до Новоросійська.

Більш-менш залишились схожими на військові частини лише корпус генерала Натієва, декілька охоронних і прикордонних сотень і 2—3 тис. білогвардійських офіцерів, що втекли на Україну з Росії і підтримали гетьманський режим. Спробував Скоропадський притягти на свій бік і юнкерів, які брали участь у боях з більшовицькими військами у січні 1918 р. Він прийняв рішення видати їм по 10 крб. за кожну добу перебування у таких походах. Та, враховуючи, що на цю мету було витрачено всього 80 тис. крб., названих вояк виявилось небагато.

Ось чому вже в травні—червні на розбудову армії уряд Української держави асигнував безпрецедентну для зруйнованого бюджету суму 62,6 млн. крб. Головні надії у цій справі, звичайно, покладались на військове міністерство, яке спочатку очолив названий вище О. Сливинський, з 9 травня — отаман, генеральний хорунжий А. Лігнау, з 21 травня — отаман, генеральний бунчужний О. Рогоза, з 14 листопада — отаман Б. Шуцький (військовий міністр) та адмірал А. Покровський (морський міністр).

Взагалі військове міністерство — це, мабуть, була «найбагатша» військова структура, яку гетьман сприйняв від Центральної Ради майже без змін. Начальників там було більше, ніж вояків у армії. Основними підрозділами військового відомства у перші місяці залишались Генеральний штаб і Головний штаб.

До Генерального штабу входило управління першого отаман-квартирмейстра (відділи — оперативний, розвідки, зв'язку, геодезичний, загальний), управління другого отаман-квартирмейстра (відділи — мобілізаційний, організації військової служби, служби Генерального штабу, загальний), управління інспектора повітряного флоту (відділи — повітряноплавний, головної авіації), управління інспектора технічних частин (відділи — радіотелеграфний, інженерний, автомобільний). Шкільна управа (відділи — інспекторський, освітній, господарський, загальний), управління особового складу (відділи особового складу, призначення на посади, довідковий, загальний), пенсійне управління (відділи — військових пенсій, грошової допомоги, пенсій сім'ям, загальний), управління помічника начальника штабу (відділи — архівний, загальний) та окремий мобілізаційний відділ були головними структурними підрозділами Головного штабу.

Досить великим за штатом було управління головного начальника постачання. Сюди входило управління гарматного постачання (відділи — гарматний, озброєння, особистого складу, загальний), управління інтендантського постачання (відділи — одягу й ремонту, фінансів, технічний, харчовий, загальний), управління ремонту армії (відділи — запасних полків, ремонту кінноти, ремонту кінозаводства), управління розташування військ (відділи — земельно-господарчий, будівничий, рахівничий), санітарна управа (відділи — адміністративно-господарчий, ветеринарно-санітарний, мобілізаційний, загальний), головне управління військово-судових справ (відділи — військово-карний, статистичний, кодифікаційний, юрисконсультський, старшого прокурора, старшого

слідчого, загальний, господарський, інспекторський), головна геодезична управа (відділи — 1-го геодезичного загону, 2-го геодезичного загону, загальний, картографічний) та технічний комітет.

На правах окремих у військовому міністерстві функціонували юридичний відділ, відділ по справах Військової ради, господарський відділ, видавництво міністерства. Останнє теж поділялось на відділи — видавничий, друкарський і редакційний. До управління загальних справ міністерства входили начальник канцелярії, загальний відділ, адміністративний відділ та комендантський відділ.

Військовий міністр вважався урядовцем II класу з місячною платнею 2 тис. крб., займав посаду генерального бунчужного і мав чин отамана армії. У такому ж чині перебували його товариші. Для останніх місячна платня встановлювалась 1500 крб. Начальники Головного і Генерального штабів, Головний начальник постачання, начальник канцелярії військового міністерства, начальник Головного управління військово-судових справ, посадовий оклад яких встановлювався 1250 крб. на місяць, могли бути отаманами корпусів. Звання отаманів дивізії отримували помічники начальників Головного і Генерального штабів, Головного начальника постачання, начальника канцелярії, начальника Головного управління військово-судових справ, а також отамани-квартирмейстри, начальники головних управлінь, інспектори. Всі вони мали посадовий оклад 1000 крб. По 900 крб. на місяць одержували урядовці IV класу у чині отамана бригади: голови окремих відділів, голови неокремих відділів з вищою військовою освітою, помічники начальників головних управлінь і отаман для доручень при військовому міністерстві.

Юрисконсульти при начальниках Головного і Генерального штабів, при Головному начальнику постачання і начальнику канцелярії, голови неокремих відділів без вищої освіти, секретарі товаришів військового міністра, начальників Головного і Генерального штабів, Головного начальника постачання і начальника канцелярії, полковники для доручень, помічники начальників окремих відділів могли стати полковниками і урядовцями V класу з платнею 750—800 крб. Оклад 600—700 крб. встановлювався для урядовців VII класу з можливим найвищим званням осаула: старшини для доручень при військовому міністрові, при його товаришах і начальниках головних управлінь, помічників голів неокремих відділів, лікарів штабів і управлінь, стенографістів, старших значкових військового міністерства. Чин курінного, урядовця VII класу з місячною платнею 450—600 крб. встановлювався для старших значкових при начальниках головних управлінь, значкових товаришів міністра, старшин для доручень при начальниках головних управлінь, скарбників, бухгалтерів, господарчих. Такий же клас, але з окладом 450—500 крб. і військовим званням сотенного мали старші діловоди, коменданти, екзекутори, старші журналісти, експедитори, молодші значкові начальників головних управлінь. Просто журналісти, діловоди, тлумачі і значкові старшини з платнею 375—400 крб. могли стати урядовцями VIII класу і півсотенними. Чин хорунжого, VIII клас в урядових посадах і оклад 350 крб. надавався тлумачам, друкаркам і перекладачам, коли вони вільно володіли українською мовою, а якщо ні, то платня їм зменшувалась на 50 крб.

Посади писарів 1 розряду (урядовці X класу, оклад 250 крб.) і писарів 2 розряду (урядовці XI класу, оклад 200 крб.) займали вільнонаймані. Це ж саме, але вже без визначення урядового класу, стосувалось шоферів (місячна платня 300 крб.), мотоциклістів (200 крб.), помічників шоферів (200 крб.), швейцарів (200 крб.), оповісників (200 крб.), челядників (150 крб.), старших телефоністів (300 крб.), молодших телефоністів (200 крб.) і окремих друкарок (200 крб.).

Зміни у структурі міністерства, хоч і не досить значні, але все ж відбувалися. Перш за все всі вищезазначені управління стали головними управліннями, а у складі головного управління військово-судових справ з'явилась головна законодавча управа (відділи — карний, процесуальний, статутний, кодифікаційний), головна загальна управа (відділи — персонального складу, господарчий та екзекуторський) і головна касаційна управа (перший і другий відділи). При Генеральному штабові було засновано окремий військово-науковий відділ, який вже з 15 травня почав видавати «Військово-науковий вісник Генерального штабу».

17 липня посаду головного начальника постачання було скасовано, а замість нього з'явився у проводі військового міністерства другий товариш міністра у чині отамана армії для керування господарсько-технічними справами відомства. До штатів другого товариша увійшли 5 генеральних значкових у чині отамана бригади (один з них відав гарматними справами, другий — інженерними, третій — інтендантською справою, четвертий — демобілізаційними справами, п'ятий — санітарно-ветеринарними), секретар у чині полковника і 2 значкових у чині сотника. З цього дня офіційно існували перший і другий товариші міністра, а обов'язки між ними по керуванню головними управліннями постійно перерозподілялись.

Наприкінці вересня у Одесі було створено особливу міністерську комісію у складі отамана корпусу (голова) та 4 отаманів бригад або полковників генерального штабу для збирання і систематизації матеріалів стосовно війни 1914—1917 рр. Комісія мала діяти до 31 грудня 1920 р. При міністерстві також функціонувала комісія по військовополоненим. У жовтні—листопаді з'явились посади головного уповноваженого для евакуації військовополонених з Австро-Угорщини з правами товариша міністра, а також православного проповідника у сані священика або владики з місячним окладом 1000 крб. Кандидат на цю посаду повинен був мати відповідну теоретичну підготовку, достатню практику єпархіальної служби та боротьби з сектами, що визнані Українською державою шкідливими. Підбирав кандидатуру військовий міністр разом з духовною владою, а затверджував сам гетьман. Підпорядковувався проповідник військовому міністрові, міністрові сповідань та правлінню військового духовенства. Він здійснював керівництво пастирсько-місіонерською справою у війську, заохочував та накладав стягнення на військових пастирів, організовував їх навчання, створював місіонерські братства, розповсюджував місіонерську літературу, виступав з особистими проповідями в частинах. Раз на рік проповідник зобов'язувався подавати звіт про свою діяльність військовій та духовній владі.

Дещо заплутаною виглядає ситуація з управлінням морськими справами з боку військового міністерства. Тут слід перш за все нагадати, що ще за часів УНР окремо існувало морське міністерство на чолі з Д. Антоновичем і Генеральна морська рада на чолі з В. Лотоцьким, які ніхто не скасовував. Мабуть, саме тому зустрічаються документи, де стоять підписи як морських міністрів спочатку (1 і 2 травня) капітана другого рангу Овода, а з 3 травня — капітана першого рангу М. Максимова. 29 травня його вже офіційно було призначено товаришем військового міністра морських справ, але й надалі Максимов називав свою посаду у документах чи то «в. о. морського міністра», чи то «морський міністр», чи то «за морського міністра». Генеральний бунчужний О. Рогоза підписувався часто і як «військовий міністр», і як «військовий і морський міністр», і навіть тільки як «морський міністр».

Плутанину посилювало й те, що в офіційних урядових документах цього періоду вживаються терміни «міністерство морських справ», «морське міністерство», «військове і морське міністерство».

Справа в тому, що весь час точилась боротьба між прихильниками і супротивниками створення окремого морського міністерства. Це відбивалось і на структурних змінах. На перших порах функції окремого морського міністерства часів Центральної Ради виконувало головне управління помічника військового міністра з морських справ, яке мало 6 відділів: юридичний, інженерний, інтендантський, технічний, гідрографічний і санітарний. Згодом відновив свою діяльність і Головний морський штаб, який вже відокремлювався від військового міністерства не лише морально, а й географічно: міністерство розташовувалось на Нікольській, 11, а Головний морський штаб переїхав на Фундуклеєвську вулицю у готель «Франсуа». Така боротьба точилась з перемінним успіхом: з 3 травня по 24 жовтня існувало офіційно одне військове міністерство, з 24 жовтня по 11 листопада — одне військове і морське міністерство, з 11 листопада — окремо військове і морське міністерство.

Організацією армії порядкувало не лише військове міністерство. Важливу роль у цій справі відігравали міністерство внутрішніх справ, міністерство фінансів, міністерство шляхів і місцеві органи владування. У складі міністерства внутрішніх справ з 6 серпня функціонувало головне управління (або управа) військової повинності, де працювали 25 урядовців. Воно мало у своєму підпорядкуванні губернські, повітові і міські управління військової повинності. Наприкінці жовтня вони зайняли місце колишніх місцевих установ Російської імперії, які відали призовом до війська. Очолили названі управління (управи) особисто губернські і повітові старости та міські голови. Штатними працівниками тієї чи ін. управи були радник, секретарі, помічник секретаря та 5—6 канцелярських урядовців. Радники і секретарі призначались міністром внутрішніх справ, інші посадові особи — губернськими старостами. На створення таких управ уряд відразу асигнував 3 млн. 165 тис. крб. і у той же день виділив ще понад 2 млн. крб. на проведення призову новобранців.

Спеціальне залізнично-технічне військо підпорядковувалось міністерству шляхів, але командував ним отаман Полтавського корпусу О. Осецький, тобто підлеглий військового міністерства. Та це не єдине протиріччя у військовому будівництві Української держави. Скажімо, прикордонна охорона входила до компетенції і обов'язків Державної варти, тобто відомства міністерства внутрішніх справ. Окремий же корпус прикордонної охорони підпорядковувався міністерству фінансів. А командували корпусом отамани В. Савельєв і В. Жаліховський, підлеглі Генеральному штабові військового міністерства. Коштував він для державної казни немало: у червні на утримання корпусу уряд виділив 4.028.170 крб., у липні, серпні і вересні — по 5 млн. щомісяця, у жовтні 7 млн. 430 тис., у листопаді — 3.331.370 крб. Та місячна платня прикордонникам була невеликою. Навіть після 1 липня, коли уряд її значно підвищив, бунчужні отримували 200 крб., підстаршини — 140—170 крб., а рядові прикордонники — по 120 крб.

У губерніях, містах і повітах існувала густа мережа місцевих органів, підлеглих безпосередньо військовому міністерству. Маються на увазі військово-окружні санітарні управління, техніко-оціночні комісії комітету по демобілізації суден, управління військових начальників, що відали призовом разом з вищезазначеними управами військової повинності, губернські, повітові і міські військові коменданти тощо. Останні виконували ті ж функції, що і за доби УЦР: боротьба з анархією на місцях, охорона майна військових частин, керування всіма озброєними тимчасовими і постійними формуваннями, крім Державної варти, формування місцевих козачих частин, підтримування тісних контактів з місцевими комендатурами окупантів.

Документи свідчать, що військове міністерство інколи прагнуло слідкувати за тим, щоб губернські і повітові комендатури не втручались у громадське врядування, сприяли органам громадської влади, не гнались за чисельністю козачих сотень, а дбали про їх згуртованість і дисциплінованість, слідкували за додержанням службових правил щодо вживання і носіння військових відзнак, зокрема аксельбантів. Не може не викликати інтерес наказ військового міністра від 25 травня 1918 р. про обов'язок комендантів притягати до суворої відповідальності старшин, які їздять на автомашинах разом з жінками або ін. приватними особами. Повітовим комендантам було суворо заборонено звертатись з будь-яких справ безпосередньо до міністерства. Вони мали це робити лише через губернських військових комендантів.

Військове будівництво здійснювалось звичайно під суворим контролем окупаційної влади. Саме вона видавала дозвіл на формування нових військових частин і їх дислокацію. Навіть пересування війська або військових вантажів могли відбуватися лише з відому німецьких або австро-угорських начальників. Командування українських частин, як свідчать документи, дуже боялось ускладнити стосунки з окупантами. Коли один з представників Київської губернської комендатури у відповіді на заяву якогось німецького офіцера про вчинену у нього дрібну крадіжку порадив облишити цю справу, відразу з'явився суворий наказ самого військового міністра отамана Рогози про нетактовну поведінку по відношенню до представників дружніх держав, у якому відкрито говорилось, що треба робити все, щоб у чужоземного військового представництва не складалось неприємного враження про український уряд.

Та військовий міністр був лише безпосереднім помічником «найвищого вождя українських армій і флоту», головного отамана — гетьмана всієї України і верховного головнокомандуючого збройними силами Української держави, який з перших днів, звичайно, на словах взяв напрямок на утвердження у війську міцної дисципліни з повною повагою до людської гідності підлеглого, на виховання солдат особистим прикладом начальника, на справжнє лицарство у армії, вдосконалення органів військового управління, усунення сваволі і незаконних репресій, таємних доносів і т. ін. Все діловодство у армії і всі офіційні відношення мали переводитись на державну мову. У військових установах та частинах організовувалися курси українознавства. Допускалась служба у війську і людей неукраїнського походження за умови їх вірності самостійній Україні.

30 травня було затверджено військову присягу. Ось її повний текст: «Я, нижчепідписаний, обіцяю і клянусь власним Богом перед Святою Євангелією в тім, що бажаю і повинен віро й щиро сприяти Українській державі і ясновельможному пану гетьманові як найвищому вождю українських армій і флоту, не дбаючи про життя своє до останньої краплі крові. Ворогам Української держави у всіх військових випадках хоробрий і міцний буду чинити опір; всьому, що користі державній сприяти може, старатимусь допомогти, і кожну довірену мені по службі таємницю хоронити буду. До поставленого надо мною начальника з боку мого, що до користі служби й держави торкатиметься, належним чином безумовно слухатися і обов'язки свої по совісті виконувати буду і для своєї користі нічого проти служби й присяги чинити не буду. Від своєї частини і прапору ніколи не відходитиму і у всіх випадках так себе поводити і робити буду, як чесному, вірному, слухняному, хороброму і дотепному (старшині чи козаку) належить. В цих справах нехай допоможе мені Господь Бог Всесильний. На кінці своєї присяги цілую Святі Слова та Хрест Спасителя мого. Амінь».

Якщо присягу приймав військовий не християнської віри, то перші і останні слова приведеного тексту, де мова йшла про Бога, виключались. Окремо для осіб

іудейського сповідання 23 серпня було затверджено текст військової присяги. Він нічим не відрізнявся від тексту від 30 травня, за винятком слів про Бога. Євреї присягали іменем не Христа, а Бога Ізрайлевого Адоная.

Уряд Української держави у липні—вересні, як і напередодні, продовжував щедро фінансувати військове відомство. Ці величезні кошти йшли головним чином на комплектування восьми корпусів, що перелічені вище, та відродження Сердюцької дивізії, що розпочалось 31 липня, коли за вказівкою гетьмана до відбуття військової повинності навіть без ухвалення відповідного закону було притягнуто 5 тис. новобранців.

Значних витрат потребувала і розпочата влітку робота по створенню замість колишніх військових училищ так званих основних юнацьких шкіл. До них приймались громадяни України з середньою освітою, віком до 25 років, одружені і холості, здоров'я яких відповідало вимогам особливої інструкції. У першочерговому порядку до шкіл зараховувались випускники кадетських корпусів, у другу чергу — ті, що мали вищу освіту, у третю — ті, що мали середню освіту і вчились вже у військових школах, у четверту — всі ін. з середньою освітою за більшістю балів у атестаті. Протягом першого місяця навчання юнаки могли покидати школу за власним бажанням, а починаючи з другого, вони вже вважались військовослужбовцями.

При юнацьких школах відкривались особливі 10-місячні курси для закінчення військової освіти. До них на навчання зараховувались старшини армії, котрі скінчили під час війни скорочені курси російських військових училищ або школи прапорщиків, старшини, що мали бойові нагороди, колишні юнкери шкіл прапорщиків і військових училищ, які не встигли отримати ранг прапорщика, та колишні юнкери кінних шкіл. У першу чергу на курси зараховувались старшини — випускники кадетських корпусів, у другу — старшини з вищою освітою, у третю — юнкери — випускники кадетських корпусів, у останню — всі ін. колишні юнкери. Слухачами особливих курсів могли стати лише українські громадяни з середньою освітою. Як виняток старшини, нагороджені орденом Св. Георгія чи Георгієвською зброєю, могли зараховуватися на курси і з неповною середньою освітою. Слухачам дозволяли жити не лише в інтернатах, а й на приватних квартирах. Якщо вони прибували на курси з військових посад, то отримували під час навчання свої оклади і сплачували за нього 150 крб. на місяць. Юнкерам виплачувалась стипендія 45 крб., і вони перебували на повному державному утриманні.

За кожен місяць навчання у школі старшини і юнаки мали відслужити у війську два місяці. Юнаки відразу призводились у ранг хорунжого. Ті, хто при випуску отримували незадовільні оцінки, від військової служби звільнялись. Тоді ж у Миколаєві відкрилась гардемаринська школа, до якої зараховувалось 75 юнаків віком від 17 до 21 року з середньою освітою, що пройшли відповідний медичний огляд. Навчання мало тривати три роки, після чого випускникам школи присвоювалось звання мічмана флоту.

З метою заохочення громадян до служби у війську уряд Української держави постійно дбав про матеріальну допомогу старшинам, козакам, військовим урядовцям, військовим священикам, сестрам-жалібницям, демобілізованим воякам. 25 травня рішенням Кабінету міністрів було створено комісію військового міністерства на чолі з отаманом Лігнау у справі розгляду потреб вояків, які понесли втрату протягом війни та під час панування більшовиків. Комісія повинна була розробити статут комітету поранених, Статут про опіку скалічених, Статут про опіку хворих, а також вирішувати питання про влаштування на службу вояків, які залишились без посад, про відновлення документів про службу, послугових списків, загублених атестатів на утримання і т. ін. Значна грошова допомога надавалась сім'ям військових, старост, службовців Державної варти, загиблих на своєму посту, вдовам померлих генералів. Багатьом з них призначалась довічна пенсія.

Не залишались поза увагою і українські військовополонені, що перебували за кордоном. 23 серпня уряд виділив для допомоги їм 1 млн. крб. Біля 200 тис. крб. з цією метою отримало у вересні—жовтні Українське товариство допомоги жертвам війни. Для прискорення обміну полоненими та надання їм державної допомоги ще у середині червня до Німеччини і Австро-Угорщини виїхали дві військово-санітарні комісії. Кожну з них очолював полковник, а до складу входили старший лікар, молодший лікар, їх помічники, три діловоди і друкарка. З тією ж метою до Австро-Угорщини вирушали залишки сформованої австріяками навесні Володимир-Волинської дивізії сірожупанників, представники якої роз'їзджали по таборах українських військовополонених.

Приділяла увагу Рада міністрів і питанням про утримання сімей полонених, надавала грошову допомогу громадянам Української держави, які мешкали поза її межами. 14 червня на такі цілі було виділено відповідно 800 тисяч і 100 тисяч крб. Для офіцерського складу колишньої російської армії, які за відсутністю потягів не могли негайно виїхати з міста, при Київському розподільчому пункті був створений харчовий пункт на 200 осіб. При Раді міністрів постійно діяла комісія по з'ясуванню становища поранених, інвалідів і хворих офіцерів.

У той же час заднім числом — з 1 січня 1918 р.— було припинено видачу пайків родинам солдатів колишньої армії за законами Російської імперії від 25 червня 1912 р., 13 березня, 15 і 19 квітня 1915 р. і 3 липня 1916 р. Віднині таке право залишалося лише за бідними жінками та дітьми полонених до повернення останніх з полону, але не далі оголошення про скінчення евакуації полонених, а також за вдовами та сиротами вбитих і зниклих без вісті до призначення їм пенсій. Одночасно припинялась видача добових грошей солдатам колишньої армії. Але дійсно хворим та незаможним військовим видача добових продовжувалась до призначення їм пенсій.

Теж з метою заохочення юнаків до служби в армії при військовому міністерстві розпочала діяльність орденська комісія, завданням якої було внесення пропозицій про військові відзнаки. Але ці наміри, як і багато ін., залишилися на папері.

20 жовтня уряд асигнував 8 млн. крб. на створення в Українській армії окремих зразково-інструкторських частин та сформування Окремого корпусу з метою зміцнення державної безпеки і громадського спокою. Всі офіцери і надстроковики віком до 35 років, колишні юнкери військових шкіл, які перебували в межах України, зобов'язувались з 23 до 30 жовтня стати до обліку у місцевого військового начальника і отримати картки призову. Надстроковиками вважались унтер-офіцери царської армії, які перебували на службі до 19 липня 1914 р. або були перейменовані у підпрапорщиків під час війни. Призову підлягали і звільнені колись у запас чи у відставку по демобілізації і державні службовці, починаючи з IX класу, і студенти.

Комплектування зразково-інструкторських частин відбувалось на добровольній основі, а якщо бажаючих було мало — у примусовому порядку. Від призову звільнялись чини Державної варти, інструктори добровольчих дружин, залізничники, педагогічний персонал учбових закладів, студенти окремих вищих шкіл, названих у Статуті про військову повинність. Офіцери і надстроковики віком понад 35 років мали право вступати до зразково-інструкторських частин за власним бажанням. Якщо за їх молодшими колегами поверх військового утримання зберігалась половина заробітної плати за останнім місцем служби, то за добровольцями — вся місячна платня.

Військовий міністр на свій розсуд, «керуючись інте-

ресами державної волі», міг звільняти від обов'язкового призову окремих осіб. Громадяни, що не з'явились без поважних причин до військового начальника або ін. способом ухилялися від служби, підлягали відповідальності за законами військового часу. Поважними причинами вважались небезпечна чи тяжка хвороба, що підтверджувалось посвідченням лікаря і Державної варти, а при відсутності лікаря — місцевого священика, мирового судді або повітового старости.

Зрозуміло, що у цих частинах багато офіцерів і надстроковиків мали перебувати на рядових посадах. Перші у такому разі одержували платню та ін. види утримання хорунжого, а другі — ройового. У випадку каліцтва чи поранення при виконанні службових обов'язків вояки названих корпусів отримували по 1000 крб., а при втраті працездатності їм призначалась пенсія у відповідності з пенсійним Статутом Української армії.

Окремий корпус формувався у прикордонній смузі і підпорядковувався безпосередньо гетьманові. Начальствуючі особи корпусу від його командира до командирів полків призначались і звільнялись особисто гетьманом. У внутрішньому житті Окремий корпус керувався статутами, які були чинними до Лютневої революції, а всі його службовці носили форму одягу армії Російської імперії. А взагалі вона була найрізнобарвнішою: більшість вояків одяглись як і військові Російської імперії до Лютневої революції, частина носили обмундирування часів Центральної Ради, залишки «синьої дивізії» — сині жупани, залишки Володимир-Волинської дивізії — сірі кітелі, а частина військ була вже переодягнута у досить зручну гетьманську козачу форму з гетьманськими кокардами у вигляді тризуба, погонами з плетінням і зірками. Ще один різновид військової форми вводився для службовців гетьманського двору, гетьманського штабу, гетьманського конвою: вони носили мазепинки і коротенькі кітелі, підперезані паском чи шовковим поясом.

Така ж сама строкатість спостерігалась і з військовими званнями, рангами, посадами, чинами. Це призвело до того, що сучасні історики, які вважають себе фахівцями минулого української армії, страшенно заплутались у них, особливо у чинах і посадах. Сухопутні військові Української держави, які залишали форму царської армії, зберігали і встановлені у ній чини: генерал-від-інфантерії, генерал-від-кавалерії, генерал-лейтенат, генерал-майор, полковник, підполковник, капітан, ротмістр, штабс-капітан, штабс-ротмістр, поручик, підпоручик, корнет, прапорщик, унтер-офіцер, рядовий. Це ж стосується військово-морського флоту України: адмірал, віце-адмірал, контр-адмірал, капітан І-го рангу, капітан 2-го рангу, лейтенант, мічман, боцман, гардемарин, старшина, матрос. У військах, сформованих на козачий зразок, існували чини головного отамана (посада гетьмана), отамана фронту (посада військового міністра або генерального бунчужного), отамана армії (посада товариша військового міністра або генерального підскарбія), отамана корпусу (посада командира корпусу, кошового отамана або генерального хорунжого), отамана дивізії (посада командира дивізії або генерального значкового), отамана бригади (посада командира бригади або генерального осавула), полковника або військового осавула (посада командира або отамана полку), військового старшини або осавула (посада помічника командира полку), сотенного (посада командира сотні), значкового (посада командира півсотні), хорунжого (дорівнювала підпоручику, корнету), бунчужного (дорівнювався прапорщику), чотового, ройового, гурткового (дорівнювались унтерофіцеру, боцману, гардемарину) і козака.

Повалення монархії в Німеччині, стрімкий розпад Австро-Угорщини поставили режим П. Скоропадського на край загибелі. Замість багнетів окупантів, на яких уже півроку тримався гетьманський уряд, треба було негайно створювати дійсну, а не удавану власну силу. 8 листопада гетьман прийняв рішення про достроковий призов 164 тис. юнаків до війська і ще 5 тис.— до Сердюцької дивізії. Призову підлягали новобранці 1899 року народження. Таким чином, термінове поповнення армії і флоту Української держави могло відбуватися і за рахунок юнаків, які не досягли віку 19 років, скінчили середню і не вступили до вищої школи, а також старших від 19 років, у яких скінчились відстрочки.

У той же день Рада міністрів ввела в дію новий Статут військової повинності. Остання проголошувалась обов'язковою для всіх громадян України чоловічої статі. Ті, хто з різних причин не призивався до армії чи флоту, за винятком зовсім непрацездатних, мали сплачувати військовий податок. Юнаки віком від 15 років і старші могли вийти з українського громадянства лише після відбуття військової повинності.

Озброєні сили України мали складатися з постійного війська та народного резерву. Останній притягувався до служби лише під час війни. Постійне військо поділялось на сухопутні і морські сили. Перші складались з діючої армії і запасу, другі — з діючих команд і запасу флоту. До 1 березня будь-якого року за представленням військового міністра уряд мав визначити кількість поповнення армії і флоту та розпорядку по регіонах. Призов відбувався за жеребкуванням: всі, хто досяг 19 років або закінчив середню школу у молодшому віці, один раз у житті тягнули жереб, і згідно з таким жеребкуванням або йшли до війська, або відразу зараховувались у запас. Дозволялось відбувати військову повинність без жеребу. Такі добровольці називались охотниками.

До діючої армії чи флотських команд можна було вступати до 35 років, у запасі армії перебувати до 38 років, а від 38 до 45 років — у народному резерві. Не допускались до військової служби позбавлені судом прав стану. Призов мав відбуватися з 1 жовтня до 1 листопада кожного року. Всі новобранці, які скінчили курс відповідних морських шкіл або працювали машиністами, кочегарами та матросами на морських чи річкових суднах, а також (в міру потреби) механіками, електротехніками, мотористами, призначались до служби на флоті. Якщо таких фахівців не вистачало, то флотські команди мали поповнюватись з числа новобранців, які мешкали у приморських або прирічних місцевостях.

Загальний строк служби тривав 18 або 16 років. Для піших і гарматних частин він встановлювався 2 роки дійсної служби та 16 років служби в запасі, для всіх ін. частин армії і флотських команд — 3 роки дійсної служби і 13 — у запасі. Після звільнення з війська козаки зараховувались у запас першої категорії першого розряду, де перебували 10 років після дворічної служби чи 8 років — після трирічної, після чого переходили до запасу другого розряду. Але існував ще й запас другої категорії першого розряду. До нього зараховувались працездатні юнаки, яким «пощастило» під час жеребкування або які мали пільги по родинному стану, на 12 років, після чого переходили на 6 років до другого розряду. Тут же перебували всі 18 років служби у запасі не здатні до служби у діючій армії, але здатні до володіння зброєю. При мобілізаціях запас другого розряду зараховувався до нестройових частин. Народні резервісти, тобто чоловіки віком від 38 до 45 років, підлягали призову лише під час війни, та й то тільки до тилових частин. Запасники могли бути притягненими до учбових зборів, але не більше трьох разів за всі роки перебування у запасі.

Військовослужбовці позбавлялись активного виборчого права. Їм заборонялось вступати до політичних гуртків, спілок, партій, товариств, комітетів, брати участь у маніфестаціях та демонстраціях.

Статут передбачав цілу систему відстрочок і пільг по відбуванню військової повинності: 1) за фізичними вадами; б) за родинним становищем; 3) за освітою; г) за освітою та родом занять. Розпис фізичних вад і хвороб,

які перешкоджали прийому до служби, затверджувався міністерствами внутрішніх, військових справ та народного здоров'я. Але існувало загальне правило: з цих причин могли надаватись три відстрочки до видужання, а після цього юнак або призивався до армії, або зараховувався у запас другого розряду. Не підлягали призову новобранці, які були єдиним сином у родині; єдиним здатним до праці сином при матері-вдові або непрацездатному батькові; єдиним здатним до праці братом при круглих сиротах-братах або незаміжніх сестрах; єдиним здатним до праці онуком коло діда або баби, які не мають працездатних синів; удовцем, який має дітей.

Відстрочки по освіті надавались учням духовних семінарій всіх віросповідань та середніх шкіл до їх закінчення, студентам вищих шкіл до їх закінчення (окрім вільних слухачів). Слід звернути увагу на те, що юнаки з середньою і вищою освітою перебували б на дійсній військовій службі один рік, після чого зараховувались у запас на 17 років. Їм надавалась також можливість скласти відповідний іспит і стати старшиною. Зовсім звільнялись від військової повинності священнослужителі православного віросповідання, католицького (римського, грецького і вірменського обрядів) віросповідання, вірмено-григоріанського віросповідання, старообрядці, англіканської епіскопальної церкви, протестантські (євангельсько-лютеранські та євангельсько-реформатські) лектори, духовні наставники старообрядців, єврейські рабини, караїмські газзани, магометанські мулли. Такою ж пільгою користувались академіки, ад'юнкти, професори, прозектори, їх помічники, штатні лектори, асистенти та доценти вищих шкіл, стипендіати Академії мистецтв. Скорочувався до одного року строк служби у діючій армії вчителям вищих та початкових шкіл.

Призовні дільниці охоплювали цілий повіт або його частину, все місто або його частину. У сільській місцевості дільниця мала налічувати 20—60 тис., у містах 50—300 тис. громадян чоловічої статі. Відстань від призовного пункту до найвіддаленіших сіл не повинна була перевищувати 50 верст. Затверджувались дільниці губернськими управами.

Справами військової повинності взагалі, як і до цього, порядкувала Головна управа військової повинності. На місцях відповідні управи створювались у губерніях, повітах та у Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі і Миколаєві. Вони вели облік, організовували медичне освідчення призовників, розглядали скарги на дії підлеглих управ, проводили жеребкування, визначали, до яких військових частин направляються новобранці. Безпосередньо ці справи вели радники губернських, радники повітових і радники міських управ по військовій повинності. Приписка юнаків до дільниці проводилась у віці від 16 до 19 років на підставі особистих заяв. В призовні списки включались лише ті, хто досягав до 1 січня поточного року 19 років. Особи, які бажали отримати відстрочку, подавали про це заяви відповідній управі по військовій повинності не пізніше як за місяць до початку призову.

Та вже наступив критичний час для гетьманського режиму. У терміновому порядку уряд визначив, щоб призов до виконання військово-кінної, військово-возової та військово-самохідної повинності щодо населення Бердянського і Мелітопольського повітів здійснювали відповідні органи Катеринославської губернії, Дніпровського повіту — Херсонської губернії, Мозирського, Річицького і Пінського повіту — Волинської губернії. У ці ж дні дію закону від 20 жовтня про призов на військову службу було поширено на всіх перебуваючих у межах Української держави офіцерів і надстрокових унтер-офіцерів колишньої Російської армії та колишніх юнкерів військових шкіл віком до 43 років включно. Від призову звільнялись особи, які перебували на державній службі на посадах до VIII класу, чини Державної варти, інструктори добровольчих дружин, поштово-телеграфні і залізничні службовці, педагогічний персонал вищих, середніх і нижчих шкіл, студенти учительських інститутів і семінарій будь-якого року навчання та студенти вищих учбових закладів, починаючи з III курсу. Не підлягали призову також кошові, полкові і сотенні отамани та інструктори у козацтвах. Всі інші офіцери, унтер-офіцери і юнкери мали бути призваними до війська у триденний термін, а хто не стояв на обліку — у семиденний.

Проте хвилі безладдя і непокори з боку народу у листопаді давали про себе знати дуже відчутно. З цих причин закон про достроковий призов новобранців до армії і флоту від 8 листопада практично не діяв. Юнаки не ставали на військовий облік і ухилялися від запису до війська. Ось чому гетьман прийняв рішення про перенесення дня призову з 10 січня на 10 лютого 1919 р. Після революції у Німеччині окупаційне командування дозволило Скоропадському формувати Українську національну гвардію, тобто офіцерські дружини, загальна чисельність яких мала досягти 4 тис. чоловік. Але вже 13 листопада А. Денікін видав наказ: «Цього числа я вступив до командування всіма військовими силами. Всі офіцери, що знаходяться на території колишньої Росії, проголошуються мобілізованими». Ще один наказ велів всім старшинам свято і непорушно виконувати вказівки генерала Денікіна як командуючого Російською армією. Ці акти були опубліковані у газеті «Голос Києва», на що військове міністерство відреагувало досить стримано, посилаючись лише на те, що таких документів воно не одержало.

Зважаючи на майже цілковиту небоєздатність всіх 8 корпусів української армії, гетьман 14 листопада асигнував 16 млн. крб. на негайне створення при кожному з корпусів хоча б по одній ударній сотні. Сердюцька дивізія, яку гетьман вважав своїм оплотом, фактично розпадалася на очах через масове дезертирство.

Вже 18 листопада вийшов новий закон, за яким призову підлягали офіцери до 50 років, а надстроковики — незалежно від віку. Скасовувались майже всі пільги: до армії призивались державні службовці і студенти. Водночас значно збільшувалась чисельність добровольчих дружин. Того ж дня гетьман разом з тільки що призначеним новим військовим міністром Б. Шуцьким оголосив всю територію України театром військових дій, призначив головнокомандуючим всіма арміями генерала графа Келлера і підпорядкував йому всі цивільні влади Української держави. Це призначення теж відповідає світоглядним переконанням П. Скоропадського: Келлер був відомий серед військових як завзятий монархіст, який відмовився у березні 1917 р. навіть від присяги Тимчасовому урядові.

Вже в агонії 30 листопада режим гетьмана вирішив закласти Військову Академію Української держави, асигнував на цю справу 127 тис. крб. і навіть затвердив штати: начальник академії — генеральний старшина, посада якого за правами дорівнювалась директорові департаменту, 9 осіб професорсько-викладацького складу — штаб-офіцерів чи генеральних старшин та ще 46 службовців керівного і допоміжного рангу.

У майже безнадійному становищі для режиму 5 грудня було проголошено мобілізацію всього населення чоловічої статі, здатного носити зброю, для захисту Києва від наступу військ Директорії. Її планувалось провести протягом 3 днів силами Державної варти та київських міської, губернської і повітової управ військової повинності. Не підлягали призову урядовці I—VI класу, всі службовці військових відомств, залізничники, зв'язківці, вартові, працівники експедиції, заготовок державних паперів, водопроводу, каналізації, різниць, хлібопекарень, електростанцій, трамваю, лікарень, голови і секретарі домових комітетів, службовці місць ув'язнення, пожежних команд, биндюжники, шофери, двірники, швейцари і нічні сторожі.

Та всі ці відчайдушні і метушливі заходи допомагали мало. Заклики гетьмана до захисту Києва і України відгуку в народі не знаходили і залишались утопією. Всі збройні сили Української держави у цей час формально налічували біля 60 тис. чоловік, але відносно боєздатними з них були 20—25 тис. Серед командуючого складу тут переважали офіцери-зайди, яким не дуже подобався народ України. 18 листопада «взірцеві» частини гетьмана — батальйон білогвардійців, полк сердюків, кінна сотня, бронепоїзд під проводом генерала князя Святополка-Мирського, зустрівшись під Мотовилівкою з майже вдесятеро меншими силами Директорії, покидали зброю і дременули хто куди. Ще гірше виглядали вояки частин, які не вважалися зразковими.

Не виправдались надії гетьмана на козаків-хліборобів, негайний призов яких було проголошено у цей день, на молодь і студентів, незважаючи на те, що після розстрілу юнаків у Києві 15 листопада уряд прийняв спеціальну постанову про правила і порядок застосування збройних сил взагалі, а особливо по відношенню до молоді, що навчається в учбових закладах, тобто начебто вжив заходів до запобігання трагедій. Не виправдались надії на матеріальне заохочення новобранців-українців у вигляді 10 крб. щоденних, починаючи з 20 листопада, та ін. пільг. Не виправдались надії гетьмана на спасителів з Добровольчої армії, якій Рада міністрів 30 листопада передала 10 млн. крб. для відпору більшовикам у Катеринославській і Харківській губерніях. Не виправдались надії гетьмана на величезні кошти, які в останні дні були надані воякам Запорізького корпусу, який знову став Окремою запорізькою дивізією, Чорноморському кошу в Бердичеві, Запорізькому кошу в Могильові та ін. частинам. Не виправдались надії гетьмана на власних воєначальників, багато з яких відразу перейшли на бік Директорії і навіть очолили боротьбу проти режиму (О. Осецький, Є. Коновалець, Ю. Отмарштайн та ін.). Не виправдались надії гетьмана на термінове створення з залишків своїх вояк Північної і Південної армії, на що було кинуто з 15 листопада біля 40 млн. крб. Не виправдались надії гетьмана на підтримку польських військ, яких 3 грудня режим пообіцяв взяти на повне утримання. Не виправдались надії гетьмана на найкращих своїх друзів — німців, десятки тисяч яких ще перебували на Україні і з'їдали багатомільйонні кошти режиму. Не виправдались надії гетьмана на Донський білоказачий уряд, війська якого теж перебували фактично на повному утриманні Української держави.

У відчаї Рада міністрів закликала до української армії на початку грудня громадян Грузії, Білорусії, Латвії, Польщі, Росії, які перебували на території України. Та було пізно. Війська Директорії стояли вже на околицях столиці.

РОЗКВІТ НАЦІОНАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ КУЛЬТУРИ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. Державно-правове регулювання розвитком культури у цей час здійснювалось міністерством народної освіти, яке з 21 червня 1918 р. стало називатися міністерством народної освіти та мистецтва і у ньому було створене Головне управління мистецтва та національної культури. Очолив його головний управляючий справами мистецтва і культури, якому надавались права товариша міністра. Нове головне управління мало автономний бюджет. У його складі засновувались відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва, театральний відділ і музичний відділ. Перший з них, у компетенції якого перебували питання обліку, реєстрації, охорони, вивчення, популяризації і придбання пам'яток старовини і мистецтва, навіть в умовах бюджетної кризи зумів влітку добитись виділення коштів на розкопки Зарубицького монастиря, а восени — на допомогу Київському художньо-промисловому і науковому музею. Окрім цього, у вересні уряд асигнував двома постановами 600 тис. крб. на охорону і придбання пам'яток старовини та мистецтва.

Однією з найважливіших ділянок відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва було керівництво музейною справою. Треба відзначити, що за доби Української держави тут діяли всі 36 музеїв, які виникли до Лютневої революції. Коріння багатьох з них сягає у XIX ст. Це Житомирський краєзнавчий, Катеринославський історичний, Полтавський краєзнавчий, Кам'янець-Подільський історичний, Єлизаветградський краєзнавчий, Миколаївський природничо-краєзнавчий та ін. музеї.

Відділ тісно співпрацював з товариствами охорони пам'яток старовини і мистецтва. Серед них слід відзначити Київське товариство, де важливу роль відігравав відомий український колекціонер-меценат і археолог Б. Ханенко, і Одеське товариство історії і старожитностей, засноване у 1839 р., тобто перше на Україні наукове товариство. Воно вивчало археологічні та історичні пам'ятки Північного Причорномор'я, здійснювало розкопки Пантікапею, Тіри, Херсонеса, Ольвії і видало 33 томи «Записок», останні з яких припадають на 1918—1919 рр. За часів гетьманату назване товариство тісно співпрацювало з Одеським бібліографічним товариством, яке займалось проблемами організації краєзнавчої бібліографії на Україні. У Одесі ще з 1825 р. функціонував один з найстаріших музеїв на Україні — Одеський міський музей старожитностей, у Києві — Міський музей старовини і мистецтва, Чернігові — Музей українських старожитностей ім. В. Тарновського, Музей губернської архівної комісії тощо.

У підпорядкуванні відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва перебували Одеський міський музей красних мистецтв, Миколаївський, Катеринославський та ін. художні музеї. Працювали за часів гетьманату і унікальні за своїм призначенням музеї. Йдеться про Анатомічний театр у Києві, що з 1853 р. демонстрував найновіші досягнення української медичної науки, а також про Музей товарознавства при Київському комерційному інституті. Він складався з 16 відділів, залізничного, гірничозаводського, гірничого, геологічного, міських та земських справ кабінетів, бібліотеки, читального залу, довідкового бюро.

За доби Української держави були відкриті Черкаський краєзнавчий музей з відділами природи, історії та образотворчого мистецтва і Музей церковно-історичної й археологічної громади, у якому було зібрано 30 тис. експонатів: пам'яток скульптури, живопису, графіки, стародруку, грамоти, рукописи.

Театральний відділ надавав посильну державну підтримку театральним установам, трупам, окремим акторам, що працювали у великих містах України, особливо у Києві. Зокрема, йдеться про засновану ще до виникнення Української держави Київську російську оперу (Міський театр), до трупи якої входили такі відомі співаки, як Ю. Кипоренко-Доманський, М. Литвиненко-Вольгемут, М. Микиша, Л. Собінов, М. Стефанович, І. Стешенко, соліст балету М. Мордкін, балетмейстер І. Чистяков, диригенти А. Маргулян, А. Штейнберг, художник А. Петрицький. За доби Української держави кияни і гості столиці могли подивитись балети «Коппелія», «Жизель», «Горбоконик», «Марна пересторога», послухати опери «Садко», «Золотий півник», «Царева наречена», «Казка про царя Салтана», «Борис Годунов», «Князь Ігор», «Пікова дама», «Черевички» та ін.

На сцені театру «Соловцов», який працював вже майже 20 років спочатку у приміщенні театру Бергоньє, а згодом на вулиці Миколаївській, ставились п'єси Л. Толстого, О. Толстого, А. Чехова, У. Шекспіра, у яких були зайняті видатні актори і режисери М. Глєбов, К. Марджанішвілі, Л. Леонідов, В. Юренєва, О. Крамов, М. Свєтловидов.

У Троїцькому народному домі дванадцятий рік тривала плідна діяльність першого українського стаціонар-

ного театру під керівництвом М. Садовського (режисери-постановники М. Садовський, М. Старицька, Ф. Левицький, І. Мар'яненко, Й. Стадник, художники І. Бурачек, В. Кричевський, композитор К. Стеценко, актори Г Борисоглібська, І. Загорський, М. Заньковецька, Г. Затиркевич-Карпинська, О. Корольчук, Л. Курбас, Ф. Левицький. Л. Ліницька, І. Мар'яненко, С. Паньківський, М. Петлішенко, Й. Стадник, С. Стадникова, С. Тобілевич, Є. Хуторна, у репертуарі якого залишались п'єси Т. Шевченка, І. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, І. Франка, М. Старицького, М. Кропивницького, Лесі Українки, С. Васильченка, Л. Яновської, Б. Грінченка, С. Черкасенка, М. Гоголя, О. Островського, А. Чехова, опери М. Лисенка, С. Монюшка, Б. Сметани.

Вже в травні уряд Української держави надав деяку матеріальну підтримку (10 тис. крб.) товариству «Молодий театр у Києві», де під безпосереднім керівництвом Л. Курбаса об'єдналися у 1916 р. С. Бондарчук, П. Самійленко, В. Василько, В. Чистякова, Г. Юра, А. Смерека, М. Терещенко, Й. Шевченко, С. Семдор, О. Ватуля та багато ін. талановитої молоді. У їх репертуарі була світова («Цар Едіп», «Горе брехунові», «Тартюф») і вітчизняна класика («У пущі», «Шевченківська вистава», «Етюди», «Лікар Керженцев»). Навіть у тяжких умовах окупації театр зумів створити ще й драматичну студію, де навчалися Г. Ігнатович, П. Нятко, Л. Болобан, О. Швачко і ще ціла плеяда майбутніх відомих акторів і режисерів. Більше того, саме за доби гетьманату театр, що протягом двох років, не маючи постійного мешкання, метушився між театром Бергоньє, театром М. Садовського, Лук'янівським народним домом і літнім театром у Святошино, отримав нарешті власне приміщення на Прорізній, 19 і 14 листопада розпочав там свою діяльність трагедією Софокла «Цар Едіп». Взагалі колектив, очолюваний Л. Курбасом, являв собою приклад молодого ентузіазму, творчої дисципліни, впровадження передової технології акторського мистецтва, пошуку нових засобів сценічних форм.

У тому ж травні Рада міністрів асигнувала з Державної скарбниці 165,5 тис. крб. Товариству «Національний театр», що виникло відразу після Лютневої революції з метою підвищення художнього рівня українського театрального мистецтва. Ініціаторами його створення були трупа М. Садовського, «Молодий театр» Л. Курбаса та Музично-драматична школа М. Лисенка. До організаційного комітету входили П. Саксаганський, М. Садовський, М. Старицька, Л. Курбас, І. Мар'яненко, С. Васильченко, О. Олесь, М. Вороний, В. Самійленко, Л. Яновська, О. Косач, І. Бурачек, В. Кричевський, М. Жук, О. Кошиць і ще біля двох десятків акторів, режисерів, письменників, драматургів, композиторів, художників.

Наприкінці 1917 р. при товаристві виник Національний зразковий театр (режисер І. Мар'яненко, завідуючий літературною частиною М. Вороний, завідуючий музичною частиною В. Верховинець, актори Д. Антонович, Г. Борисоглібська, Л. Гаккебуш, І. Замичковський, С. Каргальський, Ф. Левицький, Л. Ліницька, К. Лучицька, Г Маринич, М. Петлішенко та ін.). Театр і за часів Центральної Ради, і за доби гетьманату працював у Троїцькому народному домі, мав власний хор та власний оркестр. У репертуарі Зразкового театру були як твори українських драматургів М. Старицького, В. Самійленка, С. Черкасенка, так і світова класика.

Саме на 1918 р. припадає розквіт діяльності Театру «Студія», Театру мініатюр, Театру «Конюшня». Перший працював на Круглоуніверситетській під керівництвом польської трагедійної актриси, режисера і педагога С. Висоцької і ставив п'єси Г. Ібсена, П. Корнеля, М. Метерлінка та ін. Другий виступав на сцені театру Бергоньє, а третій (відомий ще під назвами «Театр під мостом», «Український драматичний колектив») — у Клубі залізничних службовців на Хрещатику. Театральне життя за доби гетьманату не обмежувалось столицею. Продовжували діяльність Одеська російська опера, Маріупольський російський драматичний театр, Харківський міський театр, Полтавське українське драматичне товариство тощо.

Та зображати діяльність театрального відділу міністерства народної освіти і мистецтва лише у рожевому світлі, звичайно, не можна. Незліченні проблеми театрального життя дедалі ускладнювались. Це і акторське безробіття, і повна залежність репертуару від каси, і послаблення, а то й втрата зв'язку з глядачем, і негативні сторони приватної антрепризи, і надмірні податки, що сягали 40% збору. Навіть прославлені театри заповнювали сцену вульгарними антихудожніми творами типу «Англійський шарабан», «Голодний Дон Жуан», «Навколо любові», заяложеними низькопробними фарсами, оперетками, буфонадами, непристойними мініатюрами типу «Доброчесна Сусанна», «Любовні еківоки», не кажучи вже про уйму кафешантанів, серед яких за доби гетьманату особливою популярністю користувались «Едем», «Мозаїка», «Арфа», «Куточок Парижа» з порнографічним репертуаром, розрахованим на обивателя.

Уряд П. Скоропадського намагався вирішувати деякі з цих проблем створенням системи державних театральних закладів. Так, 23 серпня було прийнято закон про утворення у приміщенні театру Геймана (у 1906—1915 рр. театр «Ведмідь») по вул. Мерінговській, 8 Державного драматичного театру, якому надавалися пільги отримувати без сплати мита з-за кордону літературу, матеріали, приладдя і знаряддя, мати власну печатку з державним гербом, одержувати підтримку з коштів Державної скарбниці. Посади директора, завідуючого господарською частиною, режисерів, акторів і рахівника були віднесені до урядових посад. А це означало, що вони звільнялись від призову до армії і флоту та від служби у державному ополченні. Колектив театру очолювали Б. Крживецький (директор) та О. Загаров (головний режисер). У складі акторів були І. Мар'яненко, Ф. Левицький, І. Замичковський, Г. Борисоглібська, Л. Гаккебуш, С. Каргальський, Є. Коханенко, С. Паньківський, Д. Антонович, О. Сердюк, Ф. Радчук, К. Осмяловська та ін. Театр прославився постановками «Лісової пісні» Лесі Українки, п'єс Г Гауптмана, Г Ібсена, Ж. -Б. Мольєра, К. Гольдоні.

У жовтні на основі Національного зразкового театру уряд утворив Державний народний театр під керівництвом П. Саксаганського. До цієї славетної трупи увійшли М. Заньковецька, Г Затиркевич-Карпинська, Л. Ліницька, Б. Романицький, О. Корольчук, І. Замичковський, Ф. Левицький, С. Паньківський та деякі ін. У репертуарі Державного народного театру переважала українська класика: «Запорожець за Дунаєм», «Назар Стодоля», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «На ревізію», «Сава Чалий», «Суєта», «Наймичка», «Безталанна», «Мартин Боруля». Працював колектив у Троїцькому народному домі. Відкриття його діяльності відбувалось 1 вересня п'єсою «Наталка Полтавка» з М. Заньковецькою (Терпелиха) і П. Саксаганським (Виборний).

На базі трупи І. Сагатовського, що у 1902 р. гастролювала по Україні, Білорусії і Росії, виник Херсонський український драматичний театр, де, окрім самого І. Сагатовського, працювали В. Барецька, К. Лучицька, О. Петрусенко, Ю. Шумський. У репертуарі театру були драматичні і оперні вистави за творами українських авторів.

У приміщенні Народної аудиторії у Києві, тобто Дому Київської спілки сприяння початковій освіті, що розташовувався на Бульварно-Кудрявській вулиці, викладачка Музично-драматичної школи М. Лисенка Л. Лук'янова (згодом режисер Московського камерного театру) організувала Молодіжний драматичний театр. Цей новий

колектив здійснив постановки «Марії Тюдор», «Доктора Штокмана», «Дванадцятої ночі», «Василиси Мелентьєвної». Тут же у Народній аудиторії за доби гетьманату розпочали діяльність ще два нових театри. Залізничник за фахом, випускник Музично-драматичної школи М. Лисенка Р. Пушечніков створив так званий Російський драматичний театральний колектив, який згодом став Першим залізничним театром. Але до цього статист Театру «Соловцов» С. Кабзун на Солом'янці вже організував Залізничний театр, який ставив російську і зарубіжну класику не лише у Народній аудиторії, а й у Лук'янівському народному домі, на товарній станції, у театрі «Шутка» (на Львівській вулиці) і навіть у їдальні Головних залізничних майстерень. Щодо заснованої у той же час групою митців, що мали на меті оновлення театрального мистецтва, Драматичної консерваторії, то вона свого приміщення так і не отримала, збиралась, де прийдеться, і швидко розпалась.

За ініціативою театрального відділу у серпні уряд прийняв рішення про створення у Києві Державної драматичної школи для підготовки працівників народних театрів, а у листопаді — про організацію режисерсько-інструкторських курсів. На зміну журналові «Театральні вісті», шість номерів якого під редакцією Л. Курбаса вийшли у квітні—жовтні 1917 р., з березня по листопад 1918 р. було видано 18 номерів щотижневика «Театральная жизнь».

Значна увага з боку Української держави приділялась організації Народних будинків, що існували в українських губерніях з початку XX ст. і мали при собі бібліотеки, читальні, книжкові магазини, курси, гуртки. Особлива роль тут належить Лук'янівському народному домові, що розташовувався на Дегтярівській, 5. Тут виступали «Молодий театр», студенти Музично-драматичної школи М. Лисенка, «Гурток українських артистів» під керівництвом М. Старицького, вперше виходили на сцену нові театральні колективи. Справжнім центром національного театрального життя став Троїцький народний дім, який знаходився на В. Васильківській, 51. Ще за доби Центральної Ради тут відбулось зібрання української театральної громадськості, яка вирішила створити Українську театральну громаду та скликати Всеукраїнський з'їзд акторів, проходили дискусії Товариства «Національний театр», працював Національний зразковий театр. Під час існування Української держави у Троїцькому народному домі йшла більшість вистав найславетнішого тоді колективу — Державного народного театру на чолі з П. Саксаганським, працювала велика бібліотека, влаштовувались лекції, музичні вечори, концерти, освітні заходи.

У віданні театрального відділу перебував і український кінематограф. Але тут державні засади, на відміну від театрального життя, майже не впроваджувались. Дев'ятий рік на Сирці функціонувала приватна кіностудія художніх фільмів «Тіман і Рейнгард», яка дала путівку в життя В. Гардіну, І. Кавалерідзе, Я. Протазанову та багатьом ін. кіномитцям. Дещо менший досвід накопичили приватні кіностудії художніх фільмів «Світотінь» та «Художній екран», а також кіностудія «Експрес», що спеціалізувалась на виробництві хронікально-документальних фільмів. Проте український кінематограф у 1918 р. значними досягненнями похвалитися не може, а у заснованих ще до Лютневої революції стаціонарних кінотеатрах Києва («Експрес», «Новий світ», «Корсо») та ін. міст йшли старі фільми.

Найвидатнішим результатом спільної роботи театрального і музичного відділів міністерства народної освіти і мистецтва стала реорганізація Музично-драматичної школи М. Лисенка, випускники якої складали творчу основу колективів названих вище нових театрів, у Музично-драматичний інститут ім. М. В. Лисенка. Якщо школа мала лише музичний і драматичний відділи, то в інституті як у вищому мистецькому навчальному закладі з'явились три факультети: педагогічний, диригентський і драматичний. На факультетах діяли не кафедри, а відділи — режисерський, професійної освіти, музичного виховання, хоровий, симфонічний, теорії музики та композиції. Очолив інститут Ф. Блуменфельд, а серед його фундаторів і викладачів були найвідоміші українські композитори, музиканти, співаки і актори: Г Беклемішев, П. Козицький, Л. Курбас, М. Леонтович, І. Мар'яненко, М. Микиша, О. Муравйова, Г. Нейгауз, Д. Ревуцький, Й. Стадник, М. Старицька, К. Стеценко. Саме за доби гетьманату в інституті навчались І. Козловський та ще багато майбутніх відомих діячів української культури та мистецтва.

До активу спільної роботи музичного і театрального відділів можна віднести створення Першої української національної опери. Мається на увазі відкриття у Харкові на базі російської оперної антрепризи, що існувала вже майже сорок років, Першої народної опери та Першої дитячої опери, де працювали тоді режисер В. Манзій, диригенти А. Маргулян і В. Пірадов, співаки М. Донець, М. Рейзен, М. Романський, П. Цесевич. А композитора Я. Степового і співаків М. Донця та М. Микишу можна вважати співзасновниками Першої опери.

Зусиллями музичного відділу було створено Перший український національний хор у Києві під керівництвом О. Кошиця. Маючи на увазі багатство української національної пісні, її різноманітний характер, підвищений інтерес людей до хорового співу, у червні музичний відділ приступив до організації Другого національного хору. У Києві за доби гетьманату виникла Державна капела бандуристів, а у Харкові — ансамбль бандуристів Г. Хоткевича, який став автором кількох підручників гри на бандурі. Ці колективи популяризували українські народні думи і історичні пісні, побутові, ліричні та жартівливі мелодії.

Тоді ж у Києві на Фундуклеєвській, 44 з'явився Музично-педагогічний інститут Л. Славич-Регаме, який виник на грунті діючої ще з 1908 р. музичної школи подружжя К. Регаме і Л. Славич-Регаме. Водночас розпочало свою діяльність Київське концертне бюро, яке згодом дістало назву Філармонічного товариства. Бюро виконувало функції ліквідованого у 1917 р. Київського відділення Російської музичної спілки.

За два тижні до втечі з України уряд прийняв постанову про заснування у Києві Державного симфонічного оркестру ім. М. В. Лисенка і асигнував на цю справу 66 тис. 300 крб. Далеким попередником цього колективу був симфонічний оркестр Російської опери, заснований ще у 1867 р. Навесні 1918 р. він вийшов зі складу опери і став іменуватися «Союзом оркестрантів» під керівництвом Р. Глієра. Очолив Державний оркестр, створений Радою міністрів, А. Горєлов, а диригували музикантами Р. Глієр, Ф. Блуменфельд та Д. Бертьє.

Не послаблювали свою плідну діяльність Київська, Одеська і Харківська консерваторії. Зберігали набуті традиції київська музична школа М. Тутковського на Прорізній, музична школа Г. Любомирського на В. Житомирській, підготовча музична школа А. Неліпович на В. Житомирській, музично-драматичні курси А. Тальковського з великою власною кіностудією на Хрещатику, Харківська, Миколаївська, Одеська, Херсонська, Полтавська та Житомирська музичні школи. Саме 1918 р. на авансцену українського музичного мистецтва вийшли М. Вериковський, Г. Верьовка, П. Демуцький, В. Косенко, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький, М. Скорульський, Б. Яновський та ін.

Українську академію мистецтв, засновану за доби УНР, очолив в Українській державі відомий художник-графік, співавтор Державного герба і Державної печатки гетьманату, кліше українських грошових знаків Г Нар-

бут. Та ця посада не завадила йому водночас стати ще й автором найвразливішого сатиричного образу старосвітського українського хуторянина Луки Гарбузова і карикатури «Пес Мочащий», спрямованих проти гетьмана. Як і раніше, Академія готувала спеціалістів з малярства, різьбярства, будівництва, гравюри і художніх промислів. Плідно працювали художні училища і студії Києва, Харкова, Одеси і Чернігова. Включалися у творчість молоді митці Л. Лозовський, Г. Нерода, І. Падалка, А. Петрицький, А. Страхов, З. Толкачов, які працювали пліч-о-пліч з досвідченими фахівцями Ф. Кричевським, М. Бойчуком, М. Бурачеком, М. Жуком, О. Мурашком, Л. Крамаренком, Ю. Михайлівим, С. Прохоровим, М. Самокишем, С. Світославським, І. Селезньовим, О. Сластіоном, І. Трушом тощо.

Одним з провідних центрів художнього мистецтва була в Українській державі Одеса. Саме тут продовжувало активну діяльність створене у 1900 р. Товариство південно-російських художників, художнє училище, художній музей, Одеське товариство заохочування красних мистецтв, рисувальна школа при ньому. Мабуть, не випадково, що саме в Одесі на базі названої рисувальної школи за часів гетьманату виникло Одеське вище художнє училище. Ще один новий художній заклад відкрився у Києві на Фундуклеєвській. Йдеться про художню студію О. Екстер, яку відвідували такі митці, як П. Ковжун, Г. Козінцев, В. Меллер, А. Петрицький, С. Юткевич та ін.

«РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ» — термін, що ним відомий український літературознавець Ю. Лавріненко позначив процеси національно-культурного відродження в Україні у 20-х рр. нинішнього ст. Серед «вершинної групи» Відродження, безперечним лідером якого був М. Хвильовий, бачимо поета П. Тичину, філософа В. Юринця, драматурга М. Куліша, художника Ю. Нарбута, режисера Л. Курбаса, кіномитця О. Довженка, композитора М. Леонтовича та ін. Серед діячів Відродження бачимо і українських комуністів, не згодних з «інтернаціоналістською лінією» ВКП(б) — КП(б)У, т. зв. «боротьбістів» та укапістів — В. Еллана-Блакитного, Г. Михайличенка, В. Антоненка-Давидовича та ін. Духовно-естетична програма Відродження представлена т. зв. «кларнетизмом» П. Тичини (від назви збірки тичинових поезій 1918 р. «Сонячні кларнети»), або «світлоритмом», що проголошує лінію «духовної суверенності», новонародження, звільнення від «комплексу малоросійства». У творчості «світлоритму» відсутня будь-яка поетизація кривавого революційного фанатизму, подібного до «Дванадцяти» чи «Скіфів» О. Блока. Підкреслюючи цю обставину, Ю. Лавріненко змальовує «кларнетизм» як «нововідкрите поле «серця-всесвіту», хоча світлоритми діалектично поєднуються і з тінню й темрявою — «проміння смерті» схрещується із світлохвилями в одну суцільну тканину, як чорна і червона нитки у поликах дівчини. Так зроджується і необароковий прообраз «Скорбної матері», глибоко український. Незбагненна і потрясаюча краса цього образу: «всі промені кларнетичної, космічно-української веселки січе гострий дощ чорних крапель крові» (Ю. Лавріненко). М. Хвильовий висуває свою творчу програму — «романтичний вітаїзм» (від лат. vita — життя), яку у 1925 р. синтезує з «кларнетизмом». Так народжується смислове ядро стилю «Р. В.» — необароко, що лягло в основу ідейно-художньої програми, створеної Хвильовим «Вільної академії пролетарської літератури» (ВАПЛІТЕ). Українська інтелігенція, наголошує Хвильовий, за окремими винятками «страждала і страждає на культурне позадництво. Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний повторювати тільки зади, мавпувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді може культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку». Звідси знамените гасло Хвильового — «Геть від Москви!» і орієнтація на Європу («психологічну Європу»), що тлумачиться як повернення до власних культурних джерел, відродження української (європейської за своїм типом) культури. Необароковий характер творчості учасників «Р. В.» виявляє спадкоємність «кларнетично-вітаїстичного» стилю з екзистенціально-кордоцентричними орієнтаціями традиційного українського менталітету. Адже, як твердить Лавріненко, «філософія «відповідального серця», «серця-всесвіту» — центральна у творців необароко — йде від її першотворця Сковороди, через Шевченка і Гоголя до Тичини».

Українська інтелігенція 20-х років вперше за останні 300 років зробила відчайдушно-героїчну спробу підвестися з колін, випростатися, закрити своїм «відповідальним серцем» свій народ, свою культуру. Роздратована стійкістю опору, нездатна подолати його «цивілізованим» способом, Москва «змушена була пустити в хід свій останній в усіх її важливіших дискусіях аргумент — Чека». Результати відомі — з 259 українських письменників, які друкувалися у 1930 р., після 1938 р. друкувалися тільки 36. Якщо зважити, що за цей період своєю смертю померли лиш 7 письменників, то не треба пояснювати, чому до назви Відродження 20-х рр. було додане трагічне означення — «розстріляне». Але ж наведені цифри стосуються лише письменників. Що ж до інтелігенції в цілому, то промовистими тут є цинічні слова слідчого у справі СВУ (березень 1930 р.) Брука:«Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання і ми його виконаємо: кого не поставимо — перестріляємо».

Проте «бунт» української інтелігенції видався Москві настільки загрозливим, що масовий терор проти інтелігенції було «доповнено» масовим терором проти українського народу в цілому — голодомором 1933—1934 рр. Помічник Сталіна по Україні М. Хатаєвич, що керував кампанією хлібозаготівель, говорив у 1933 р.: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну».

РОЛЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ. Українська Центральна Рада (УЦР) — перший в новітній історії укр. народу спочатку загальногромадян., потім вищий держ. орган, який виступив ініціатором нац. відродження України, очолив національно-визв. рух і протягом 14 місяців (березень 1917 — квітень 1918) практично втілював укр. ідею у життя. У радян. наук. літ-рі майже до початку 90-х Центральна Рада зображалась як ворожа укр. народові контрреволюційна, буржуазно-націоналістична організація, яка ставила за мету збереження на Україні капіталізму. Такий стереотип не відповідає дійсності перш за все тому, що абсолютна більшість партій і політ. сил, що входили до складу УЦР і гуртувались навколо неї, були палкими прихильниками і проповідниками соціаліст. ідеї і соціаліст. орієнтації укр. суспільства, але на відміну від більшовиків лідери УЦР вважали, що соціалізм не треба нав'язувати силою, що він неминуче об'єктивно прийде на зміну капіталізмові у майбутньому, що насильницькі дії призведуть до трагедії суспільства.

Іст. значення діяльності Центральної Ради як речника укр. відродження у XX ст. полягає: а) у *політичній сфері* — закладання основ. нац. самовизначення, самостійного управління, самоврядування України, проголошення автономії, а згодом і суверенітету УНР, згуртування навколо укр. ідеї численних політ. партій, громад, товариств, рухів, союзів, початок процесу державотворення, діяльність як першого укр. парламенту, формування вищих виконавчих органів — спочатку Комітету УЦР, Генерального Секретаріату, по-

тім — Ради Народних Міністрів, секретарств, міністерств, організація і поширення компетенції місцевого самоврядування — нац. укр. рад і народних управ, спроба введення нового адмін. поділу, розбудова укр. демократії — нац. маніфестації, нац. спілки, нац. з'їзди, проголошення загальнолюдських політ. свобод, організація виборів на основі загального, рівного, безпосереднього, таємного і пропорційного голосування, запровадження укр. символіки — нац. прапор, нац. герб і т. ін.; б) у правовій сфері — творення і вдосконалення діяльності законодавчих органів — Великої і Малої Рад, гарантування громадян. і політ. правоздатності і дієздатності, рівності громадян незалежно від статі, віри, національності, освіти, майнового і податкового становища, недоторканності особи, її життя, листування, заборона смертної кари, катування і ін. дій, що принижують людську гідність, визнання народу України єдиним джерелом влади і забезпечення громадянам УНР права безпосередньої участі у формуванні її органів, ухвала демокр. законів про громадянство та реєстрацію громадянства УНР, проголошення незалежності судової влади, обрання Генерального Суду, апеляційних та ін. судів, затвердження першої в новітній історії України Конституції УНР, тощо; в) у соціально-економічній сфері — розв'язання нац. питання на демокр. засадах, надання росіянам, євреям, полякам права на національно-персональну автономію та на вільний нац. розвиток всім ін. народам, формальне скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі і проголошення їх, а також лісів, вод і надр власністю трудового народу, встановлення 8-годинного робочого дня, запровадження держ. контролю над продукцією промисловості, банками, спроби збільшення продукції народного споживання, прибрання до своїх рук найважливіших галузей торгівлі, монополізація залізної, вугільної, тютюнової промисловості, зовн. торгівлі, введення укр. грошових знаків, поширення емісійного права банків, курс на зміцнення проф. спілок, організація громадських робіт, відкриття шкіл ремесел для інвалідів, заходи з охорони праці неповнолітніх та жінок, прагнення організувати справедливий розподіл продовольства, сировини, матеріалів, палива, заснування бірж праці та деякі ін. спроби боротьби з безробіттям; г) у військовій сфері — формування українізованих військ. частин, загонів Вільного козацтва, спроба гарантування рекрутам з України відбуття військової повинності лише в її межах, переведення всіх юнкерських, прапорщицьких, морських, авіаційних та ін. військ. шкіл на укр. мову викладання, організація укр. просвітніх курсів у війську, створення єдиного укр. фронту, прагнення розбудови системи спец. корпусів військ. інструкторів як фахівців для майбутнього укр. народного війська, що мало замінити народну міліцію, проголошення Чорноморського флоту — і військ., і транспорт.— флотом Української Народної Республіки, перші кроки по переведенню армії і флоту УНР на контрактну, професійну основу і т. ін.; д) у духовній сфері — спрямування на досягнення Україною національно-культ. автономії, наголошення на тому, що нац. свідомість треба піднімати не через бурхливу політизацію населення, а шляхом розвитку науки і культури, наполегливе впровадження в усі сфери укр. мови як державної, закладення підвалин нац. Академії наук, комісії по розробці її статуту, початок творення самобутньої укр. школи по розробці її статуту, початок творення самобутньої укр. школи на демокр. засадах, організація з цією метою курсів учителів, майбутнього видання підручників і навчальних посібників, проголошення рівного права на освіту, її безплатності, обов'язковості навчання, підготовка до відкриття Педагогічної академії, народних унтів, до створення системи позашкільної освіти, закладання «Просвіт» у селах, учительських спілок в повітах, дошкільних просвітніх установ, книгарень, бібліотек, підтримка нац. мистецтва, народних умільців, заснування у Києві Укр. Академії мистецтв, постановка питання про перенесення на Україну нац. архівних матеріалів з Росії, предметів укр. старовини — до нац. музеїв тощо; є у міжнародній сфері — заступництво інтересів українців не лише у межах колиш. Рос. імперії, а й поза її кордонами, прагнення надавати їм необхідну інформацію, встановлення безпосередніх стосунків з Францією, Англією, США, потім з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною тощо.

Але абсолютна більшість керівництва УЦР не мала практичного політ. досвіду, необхідного для розбудови незалеж. держави, професійної підготовки, перебувала значною мірою в полоні ейфорії на гребені хвилі революц. соціаліст. нововведень, страждала хворобою повної втрати відчуття реальності і небезпеки. Така гірка ситуація поглиблювалась зруйнуванням економіки України за 4 роки світової бойні, відчайдушним опором Тимчасового уряду у березні — жовтні 1917, воєнними діями більшовиків у грудні 1917 — лютому 1918, хазяйнуванням німецько-австр. військ. на Україні у березні — квітні 1918. Отже, реальна влада УЦР виявилась весь час блокованою.

Все це призводило до численних помилок у розбудові нового ладу, невиправданих поступок і компромісів, непослідовності тактичних дій, шарахань в стратегічних орієнтаціях тощо. З вказаних причин все холоднішала спочатку гаряча підтримка Центральної Ради з боку укр. народу. А коли майже насильницьке відібрання хліба в укр. селян влітку та восени 1917 Тимчасовим урядом змінилось навесні 1918 першою відвертою хижацькою продрозверсткою особливих комісій Центральної Ради, які створювались практично у кожному селі, щоб прогодувати не лише великі міста, а й окупантів, терпець укр. народу урвався. До того ж більшість нововведень, проголошених УЦР, особливо щодо земельної реформи, покращення стану промисловості, транспорту, соціальн. перетворень лишилися на папері. Центральна Рада губила грунт під собою, почала ще більш метушитися і врешті-решт загинула від рук нею ж запрошених «визволителів».

Її діяльність — і позитивна, і негативна — повинна стати важливим уроком минулого у сучас. розбудові незалеж., правової, демокр., соборної і заможної України.

С

САМОСТІЙНІСТЬ — неодмінна умова, форма практичного вираження державного суверенітету, принцип організації та управління державної влади певного народу, нації, етносу, тобто такої, що не перебуває під чиєюсь владою, не підпорядкована, не підлегла іншій державі. Ідея державної С. України впродовж багатовікових визвольних змагань українського народу надихала кращих його представників на боротьбу за свободу і незалежність народу України, відродження української держави. Прапором боротьби багатьох українських організацій, об'єднань, партій, угруповань в минулому, а також видатних суспільно-політичних і культурних діячів була національно-політична вимога про державну С. України. Боротьба за свободу, С. українського народу на своїй етнографічній території ставала основним завданням минулих його поколінь. Ідея С. вказує, що предме-

том її є незалежна держава, яка постає тоді, коли входять в дію три елементи — територія, населення і ефективна влада. Уже в кінці XIX — на початку XX ст. в програмах українських політичних партій, зокрема Української радикальної партії (Галиччина), Націонал-демократичної партії Галичини, Революційної української партії (Харків) та ін., обґрунтовується ідея про повну політичну С. українського народу, повне необмежене його право вирішувати самому усі справи, які торкаються його самого; боротьба за С. державу висувалася на перший план. Після лютневої революції 1917 р. в Росії в Україні виникло багато політичних партій, пожвавилась діяльність попередніх. В їх програмних засадах спостерігався цілий спектр поглядів на національно-державне будівництво в Україні. Окремі з партій відстоювали автономістсько-федералістичну концепцію, але деякі (УДХП та УПСС) вважали основою своєї політичної платформи боротьбу за створення С., соборної української держави.

Тоталітарний режим вкорінював серед частини українського народу погляд про те, що Україна може існувати лише в складі СРСР, лише в союзі з Росією. Поширювався цей погляд з ясно означеною метою: підірвати серед українського народу ґрунт для самостійницької ідеї. Позбавлений своєї державної С., український народ завжди зазнавав з боку своїх окупантів національного, політичного і соціального гноблення, економічної експлуатації. Український народ розумів, що покласти край такій своїй незавидній долі можна лише на шляху відтворення своєї державної С., розпочавши у повному обсязі національно-державницьке будівництво.

Принцип С. близько пов'язаний з принципом автономії, але не тотожний йому. Він відрізняється від автономії тим, що остання одержує визначені повноваження в питаннях державної влади і управління, національного розвитку певної етнонаціональної спільноти від державного утворення вищого рівня (союзна, федеративна, конфедеративна держава). Причому автономія припускає підлеглість, підпорядкованість державному утворенню вищого рівня. Принцип С. передбачає насамперед самостійно вирішувати питання політичного, економічного і духовно-культурного життя, визначати форму і структуру органів державної влади і управління. Крім того, С. має передумовою право на самостійне здійснення законодавчої, виконавчої і судової влади. Важливою складовою принципу С. є право на виключну власність держави на землю, надра, мінерально-сировинні ресурси, ліси, внутрішні і територіальні води, ін. природні багатства, а також на основні засоби виробництва, транспорт. С.— це непереборне право держави на визначення структури, форм і методів господарювання і управління суспільним виробництвом, ведення кредитно-фінансової системи, регулювання торгово-грошовим обігом на своїй території, впровадження податкової політики, розподіл національного доходу, проведення С. політики в сфері науки, освіти, культурного й духовного розвитку.

Поняття С. і «незалежність» використовуються як синоніми. Вони етимологічно однопорядкові, але змістовно не завжди збігаються. С. більше використовується для визначення сфери внутрішнього, а незалежність — зовнішнього державного життя нації. Різноакцентність помітно проступає при зіставленні двох історичних документів — Декларації про державний суверенітет України, прийнятої Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р., і Акта проголошення незалежності України, прийнятого Верховною Радою УРСР 24 серпня 1991 р. В понятті С. акцент робиться на верховенство, суверенітет, повноту і неподільність влади в межах території України, а в понятті «незалежність» — на становлення України як суб'єкта міжнародного права. При цьому верховенство державної влади всередині України є джерелом її зовнішньополітичної незалежності.

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА. Поняття може вживатися в двох значеннях: 1. як теорія; 2. як практика, що спирається на конституційне проголошення країни соціальною державою. С. д. — це держава, яка, ставлячи за мету реалізацію права людини на гідне життя, бере на себе соціальну функцію — проведення соціальної політики, спрямованої на розробку і здійснення системи реформ і заходів соціального захисту населення: працевлаштування, пенсійне забезпечення, допомога у випадку безробіття, будівництво житла, заходи в галузі освіти, охорони здоров'я та ін.

В завдання С. д. входить не лише забезпечення соціальної безпеки людини шляхом гарантованого життєвого рівня людей похилого віку, інвалідів, хворих, безробітних, допомога великим сім'ям, вкладення в охорону здоров'я, житлове будівництво. Характерною ознакою С. д. є надання рівних стартових можливостей з допомогою державної освіти і виховання, податкової політики, регулювання ринку праці і контролю умов праці, захисту економічних і політичних прав громадян.

В сучасних конституціях країн Заходу і Сходу зафіксовано, що вони є С. д., нерідко говориться, що вони є соціальними правовими державами, чим підкреслюється функціональна єдність формальних і матеріальних елементів, що стосуються принципів організації держави. Саме акцент на соціальну правову державу свідчить про наповнення її матеріальним змістом за рахунок підвищення статусу соціальних і економічних прав (на працю, на повну зайнятість, на житло, на соціальну забезпеченість і т. ін.) до рівня «класичних», тобто політичних і громадянських. Концепція соціальної правової держави є оновленою і водночас об'єднуючою два суперечливих поняття: з одного боку, соціальна безпека і матеріальна рівність, які властиві С. д., а з другого — вільне розпорядження власною особистістю і благами, що нею створюються, а також обмеження влади держави, які є притаманними правовій державі. Проте в цій двоїстості функцій держави поєднані одночасно і небезпека встановлення суворого контролю за індивідами через «піклування про підданих», і сприяння зростанню реальної свободи, звільнення від злиднів, забезпечення рівності. Тут і знаходяться шанси на успіх — стабілізація політичної, соціальної та економічної систем і їх еволюція.

В конституціях ФРН (ст. 20, 28), Іспанії (ст. 1) записано, що їх правові держави є соціальними. В Конституції Японії проголошується (ст. 12), що японський народ діє в інтересах «соціального прогресу». Конституція Швейцарії (ст. 31 а) ухвалює: «Союз в межах своїх конституційних повноважень вживає заходів, що сприяють підвищенню добробуту і економічного забезпечення громадян». В Конституції Швеції 1974 р. (гл. 1, §2) записано: «Особисте економічне і культурне благополуччя приватних осіб повинне бути основною метою діяльності держави. Їй особливо ставиться в обов'язок забезпечити всім права на працю житло і освіту, а також сприяти соціальному забезпеченню, безпеці і добрим умовам життя». В конституціях Італії, Португалії та ін. держав передбачається право на працю, відпочинок, соціальне страхування, освіту тощо. Отже, система соціального захисту закріплена на конституційному рівні в більшості держав світу. Саме така держава, яка забезпечує задоволення соціальних потреб на загальнолюдських засадах свободи, справедливості і солідарності, мається на увазі, коли в проектах Конституції України (липень 1922, жовтень 1993) фіксується, що Україна є демократичною соціальною правовою державою. Така фіксація є відображенням багатовікових прагнень українського народу, втілених у соціально-політичній думці і українському конституціоналізмі.

Ідеї щастя на землі, свободи від страху і злиднів, соціальної рівності знайшли вияв у поглядах І. Вишенського, Г. Сковороди, Я. Козельського, в «Руській Правді» П. Пестеля, програмних документах Кирило-Мефодієв-

ського братства, творчості Т. Шевченка, М. Драгоманова, С. Подолинського, О. Терлецького, І. Франка, М. Павлика, Лесі Українки, П. Єфименка, О. Єфименко, М. Грушевського, В. Винниченка та ін., в програмах політичних партій кінця XIX — початку XX ст.— Українській соціал-демократичній робітничій партії, Українській партії соціалістів-революціонерів, Українській партії соціалістів-федералістів, Українській народній партії, Українській федеративно-демократичній партії. Протягом історії в середовищі українського народу, як і ін. народів світу, поряд з обстоюванням права на свободу і співучасть у державних справах робились різні ідейні спроби вирішення соціальних проблем, насамперед проблеми злиднів. Одні виходили з ідеї прав людини на гідне життя, відстоюючи активне втручання держави в соціальні відносини. Інші, навпаки, протестували проти патерналістської, регулюючої держави, проти етатистського начала перед приватним (індивідуальним або соціальним), покладаючись на мобілізацію суспільних сил для подолання злиднів.

В історії українського конституціоналізму найближче до вимоги формування соціальної правової держави знаходиться зміст двох проектів конституції УНР — «Проект Правительственної Комісії по виробленню Конституції Української держави» і проект, підготовлений професором О. Ейхельманом. Вони відпрацьовані повніше і детальніше в питанні співвідношення людини і держави, в тому числі в соціальній сфері, що є суттєвою ознакою соціальної правової держави. Згідно з проектами держава брала на себе піклування про здоров'я і життя людей, які оголошувались «під охороною закону». Закріплювалась охорона праці неповнолітніх та жіночої праці «під час материнства», а також встановлювався державний контроль над організацією праці, умовами і винагородою за неї тощо. Отже, елементи майбутньої соціальної правової держави вже закладались в цих конституційних проектах, хоч такого терміну ще не було. Мова йшла про «демократично-республіканський, на основах парламентаризму, устрій», який бере на себе обов'язок з допомогою окремого закону «забезпечити матеріально робітників або їх родини за відповідною участю заінтересованих сторін на випадок недуги, каліцтва, старості і смерті». Слід звернути увагу на те, що йшлося не про те, що «невиробничі» з точки зору економіки соціальні верстви можуть здобувати допомогу і захист з боку держави, а стверджувалося їх право на захист своїх інтересів державою. Спадковість сучасних проектів незалежної і суверенної України в питанні про формування соціальної правової держави простежується саме за цими проектами Конституції УНР 1920—1921 рр.

СПРОБИ ВІДРОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ. Однією з провідних ідей П. Скоропадського було повернення на Україну кращих стародавніх традицій гетьманства і козацтва. Він високо цінував гетьманські грамоти і універсали, історію запорожців, національну свідомість козаків як могутню хвилю визвольного руху. Задовго до приходу до влади він звернув увагу на стихійне поширення козацьких традицій і брав активну безпосередню участь у цьому процесі. Майбутній гетьман Української держави (не завжди об'єктивно) звинувачував Центральну Раду у ворожому ставленні до сучасного козацтва, утискуванні нового руху, у перетворенні нащадків великого козацького роду в пасинків на Україні.

Будування великокозацької України, на його думку, неможливе було без створення власного національного війська, яке теж мало ввібрати в себе козацький дух, тобто стати великою Українською козацькою армією. П. Скоропадський вважав, що саме козаччина уособлює цвіт української нації, стане головною силою у втіленні української національної ідеї у життя. Ось чому відразу після приходу до влади він скасував усі приватні і вільнокозачі організації, які виникли за часів Центральної Ради, і наказав військовому міністрові негайно скликати козацьку раду для розроблення нового статуту козаччини, що мала стати основою будування і розвитку як Української держави, так і її армії. Сам гетьман перейменував вільних козаків просто у козаків і пообіцяв видати закон про козацький стан, їхні права та привілеї, спираючись при цьому на стародавні традиції, закріплені в гетьманських універсалах і грамотах. У документах Скоропадського населення України поділялось на козаків і громадян, тобто на козаків і некозаків.

Та лише 16 жовтня гетьман оприлюднив Універсал до українського народу та відповідний закон про відродження козацтва у всіх місцях його історичного існування. Ця акція мала, як підкреслювалось у документі, своєю метою відновлення славетного минулого України, забезпечення державності краю, виховання підростаючого та майбутніх поколінь фізично і морально здоровими, у дусі взаємодопомоги, щирої прихильності до Батьківщини. Перед козацькими військовими громадами, окрім завдань фізичного, духовного розвитку козацтва, ставились вимоги культурно-просвітницького та економічного характеру.

Вступ до козацьких громад відбувався на добровільному грунті, згідно з правилами окремої інструкції. Нащадки колишніх українських козаків для запису використовували козацький стан своїх пращурів. Але гетьман за відповідних умов і окремих подій міг скасувати таке право. З ін. громадян записатись до козацтва могли лише особи православної віри і визнані гідними цього. Громадянські права і права власності незалежно від вступу до козацьких громад проголошувались недоторканними.

У межах повіту організовувався полк на чолі з полковим отаманом. Полки поділялись на сотні на чолі з сотенними, а разом у губернії об'єднувались у кош. Кошові отамани безпосередньо підпорядковувались гетьманові. Останній очолював Велику козачу раду. До неї входили президія з 11 осіб, призначених гетьманом, 12 додаткових членів, обраних президією, але затверджених тим же гетьманом, 9 членів, обраних кошами і теж затверджених гетьманом, та невизначене число почесних членів, обраних самою Великою радою і знову-таки затверджених гетьманом.

На місцях при сотенних, полкових і кошових отаманах діяли Козачі ради під їх головуванням. У склад сотенних рад входили 4 члени, обрані сотнею і затверджені кошовим отаманом, та сам сотений; полкових рад — 4 члени, обрані від сотень, та сам полковий отаман; кошових рад — 4 члени, обрані від полків, та сам кошовий отаман. Члени полкових і кошових рад затверджувались президією Великої козачої ради.

Універсал повністю відтворював текст відповідного закону і закінчувався словами: «Великий Народ Український, Ти бачиш тепер, що настав той щасливий час, коли думки Твої і мрії, які глибоко сиділи у серці кожного щирого сина України, перетворюються у дійсність. Тепер Ти будеш мати ту національну військову силу, на якій дійсно одіб'ється нове національне обличчя, Твій хист і Твій патріотичний вогонь любові до рідного краю, який 250 років тому назад палав невгасно в серцях Твоїх славних прадідів. Лицарські події їх, широка слава, яка лунала і лунає в національних піснях по всій Україні від краю до краю, і велика історія життя українського і лицарської праці козачої, яка так близька Тобі, Народе Український, і про яку так щиро співає у своїх думах незабутній співець України, будуть міцною підставою, щоб зацвіла знову, як мак, пишним цвітом велика, багата Україна під захистом Рідного Козацтва. Ми певні, що Воля не дасть рідного краю на поталу ворогам нашим. Вас же, козаки — нащадки славних лицарів запорожців, Ми закликаємо з честю носити даровані Нами козацькі жупани

і добре дбати про те, аби соромом і ганьбою не вкрити їх і клейнодів козачих і тих великих славних сторінок нашої історії, якими ми досі пишались. Бажаю щастя і успіху в великій важливій праці на долю і щастя України рідному Мені і всій Україні славному козацтву і прошу благословення Всемогучого Бога на всіх вірних синів України — щирих козаків. Хай тіні великих предків наших дадуть усім нам міць і силу правдиво і чесно виконати те велике завдання, яке зараз стоїть перед Нами і Державою Українською».

Треба підкреслити, що частина населення України, на відміну від ін. пишнословних закликів гетьмана, гаряче підтримала це звернення і вже через два тижні козацькі лави налічували майже 50 тис. козацьких родин. 6 листопада гетьман створив президію Великої козацької ради. Як генеральна старшина до неї увійшли Устимович, Полтавець-Остряниця, Блаватний, Удовиченко, Лібов, Лукашевич, Сахно-Устимович та Маркотун. При президії розпочав функціонування чималий бюрократичний апарат, який поділявся на відділи: організаційний (голова Волковицький), інструкторський (голова Бугріїв), просвітній (голова Лорченко), братства (голова архимандрит Арсеній), господарський (голова Глінський) та канцелярію на чолі з генеральним писарем Полтавцем-Остряницею. Кошовим отаманом Київщини було призначено Глібовського, Полтавщини — Козинця, Чернігівщини — Нагорського, Харківщини і Катеринославщини — Омелян-Павленка, Херсонщини — Гоголь-Яновського, Волинщини — Борковського. Поки що відбудування козацтва не вважалось організацією військових одиниць, але передбачалось, що з часом вони складатимуть військові сили України.

Саме у місцях відродження козачих громад, козачих сотень, полків і кошів знову замайоріли синьо-жовті прапори Української держави з тризубом Рюриковичів, обрамленим жовтим колоссям пшениці. Але за часів гетьманату тут відбулась значна зміна: помінялись місцями кольори — зверху був синій, а знизу — жовтий. Для Центральної Ради синє відображало хвилі Дніпра, жовте — поле. Для гетьмана жовте залишилось полем, а синє перетворилось на небо.

СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ І КНИГОВИДАВНИЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ. Напередодні буремних подій 1917—1920 рр. українська література перебувала у досить складному стані: по-перше, головні її корифеї пішли з життя незадовго до Лютневої революції (Леся Українка, І. Франко, М. Коцюбинський); по-друге, багато з талановитої творчої молоді і навіть досвідчених письменників (С. Васильченко) воювали на фронтах; по-третє, значна частина відомих українських літераторів опинилась, як кажуть, по той бік фронту (О. Кобилянська, Л. Маркович, В. Стефаник, М. Черемшина). Починаючи з березня 1917 р., спостерігалось значне пожвавлення літературного життя. На фоні гострої нестачі української книги, підручників, словників виникло близько 50 приватних і кооперативних видавництв («Друкар», «Криниця», «Час» тощо), нових газет, творчих об'єднань, літературних журналів («Шлях», «Книгар», «Літературно-науковий вісник» та ін.), які друкували нові твори і статті українських науковців, письменників і критиків, що відображали вибух національно-визвольного руху, соціалістичні ідеї, культивували піднесення національної свідомості, відстоювали ідеї чистого мистецтва, декадентства, просвітительства. Це ж саме можна сказати про літературні відділи різних громадських кооперативних чи економічних газет і журналів «Гедзь», «Комашня» («Муравейник»), «Кооперативная зоря», «Народна справа», «Реп'яхи», «Рілля», «Україна», «Наше минуле», які виходили за часів УНР і за доби Української держави.

Важливу роль у книгодрукуванні відігравало створене у травні Державне видавництво, що стало ще однією значною заслугою гетьманського режиму. Головним завданням нової установи вважалось «розповсюдження серед народу добрих українських книжок, а також інших продукцій друку». Фундатори прагнули надати видавництву аполітичного характеру і спрямувати його діяльність на публікування офіційних документів, науково-популярних, художніх, перекладних творів, дитячої літератури. Видавництво організовувало конкурси на кращі книжки, а його прибутки не вилучались до Державної скарбниці, а залишались на потреби друку.

Спочатку воно підпорядковувалось Державній канцелярії і складалось з редакційної комісії та розпорядчого відділу. До списку першої входили 15 членів, призначених державним секретарем. У разі вибуття кого-небудь з членів комісії нова кандидатура обиралась тими членами комісії, що залишились. Комісія відбирала твори для видання, укладала договори з авторам чи замовниками, висловлювала думки щодо змісту роботи. Голова, обраний членами комісії, не мав права займати паралельно якусь ін. службову посаду. При комісії існував апарат урядовців, що підбирався за згодою з Державним секретарем, який теж входив до складу комісії з правом вирішального голосу. Окрім повного місячного утримання, члени комісії одержували ще й платню за участь в кожному засіданні і окремо за рецензування творів та редакційну підготовку тексту. Останню роботу могли виконувати і запрошені фахівці. Член комісії, який протягом місяця без поважних причин не з'являвся на засідання або протягом року пропустив їх половину, позбавлявся своєї посади.

Розпорядчий відділ був виконавчим органом при редакційній комісії. Він поділявся на підвідділи, а очолював його директор, який входив до складу редакційної комісії з правом дорадчого голосу. Бюджет видавництва складався Державним секретарем за поданням голови комісії і директора розпорядчого відділу. Воно мало своє майно, могло робити позики у Держбанку, але всі витрати суворо контролювались Державним секретарем. На 1918 р. видавництво отримало від Кабінету міністрів на видатки 1 млн. крб.

Такий уважний підхід до справи значно поліпшив книговидавництво за часів гетьманату. Якщо у 1917 р. на Україні вийшло друком 747 книжок державною мовою, то у 1918 р.— 1084. 24 вересня уряд зняв усілякі митні збори з будь-якої літератури. Державна скарбниця підтримувала і спілку книгонош: на її потреби лише у жовтні виділялось 110 тис. крб. Значна підтримка з боку Кабінету міністрів надавалась газетам і журналам, яких, за твердженнями офіційних осіб гетьманського уряду, з травня по листопад відкрилось 78. Для керівництва цією ділянкою ще на початку травня у складі тієї ж Державної канцелярії створювалось Бюро преси, яке наприкінці існування режиму підпорядковувалось безпосередньо голові уряду, а всі питання місцевого друку передавались міністерству внутрішніх справ. Виходило так, що, з одного боку, Кабінет міністрів начебто ефективно сприяв книговиданню і пресі (асигнувались значні кошти газетам і журналам, засновувались часописи, на державному рівні концентрувалась зарубіжна та внутрішня інформація), а з іншого — вживав жорстких заходів для примусової реквізиції друкарських приміщень і обладнання для потреб держави, запроваджував попередню цензуру. Останній підлягали всі видання літературного та громадсько-політичного змісту і навіть ілюстрації до них. Звільнялись від цензури урядові газети, праці вищих наукових закладів, які друкувались з дозволу керівників цих установ, ухвалені окремими міністерствами підручники та хрестоматії, книги на давніх мовах, переклади з них та всі видання обсягом понад 2 др. арк.

На Україні створювалась розгалужена система органів цензури, загальне керівництво якими з центру здійснювало управління у справах друку міністерства внутрішніх

справ, а на місцях — губернські та повітові старости і міські отамани. У губерніях з цією метою засновувались комітети у справах друку, в містах і повітах — посади інспекторів у справах друку і друкарень. Встановлювалась і кількість штатних цензорів: для Києва — 9, Харкова — 4, Одеси — 4, Катеринослава — 2, Полтави — 1, Миколаєва — 1, Кам'янця-Подільського — 1, Житомира — 1, Єлисаветграда — 1, Херсона — 1. В ін. містах обов'язки штатних цензорів повинні були виконувати помічники повітових старост. Праця цензора оплачувалась досить високо — від 20 до 25 крб. за добу. Як цензори могли виступати й позаштатні фахівці, крім осіб судового відомства. Вказівки цензора вважались обов'язковими як для авторів, так і для видавців. Винні у їх порушеннях підлягали арешту до 3 місяців, штрафу до 3 тис. крб., а друкарські установи зачинялись на термін до 3 місяців.

У листопаді на одному із засідань уряду міністр ісповідань М. Воронович спробував провести рішення про скасування цензури, але Кабінет міністрів ухвалив з цього питання досить гнучку постанову: «Попередню цензуру зберегти протягом 3 тижнів і доручити міністрові внутрішніх справ внести до Ради міністрів законопроект про друк з таким розрахунком, щоб протягом зазначеного вище терміну його можна було б ввести у дію». Однак через три тижні режим припинив своє існування.

Незважаючи на цензуру в Українській державі друкувались цікаві твори. Досить сказати, що працю І. Огієнка «Українська культура» опубліковано було двічі: першим тиражем у 100 тис. примірників, другим (спеціально для української армії) — 1 млн. примірників. Прагнучи залучити на свій бік якомога більше письменників, уряд прийняв рішення про визнання могили Т. Шевченка національною власністю. За доби гетьманату побачили світ «Гуляща» П. Мирного, який жив у той час у Полтаві, нові вірші П. Тичини, переклади східних поетів А. Кримського, твори О. Кобилянської, С. Васильченка, Н. Романович-Ткаченко, В. Стефаника, Дніпрової Чайки, Л. Яновської, Х. Алчевської, М. Терещенка, М. Рильського та багатьох ін. як досвідчених, так і молодих прозаїків, поетів і перекладачів. Досить різко критикував режим молодий П. Тичина, називаючи Скоропадського свинопасом. Та, незважаючи на це, саме при гетьманові було видано його першу поетичну збірку «Сонячні кларнети». Друкувався П. Тичина у двох нових виданнях, які з'явились в Українській державі. Спочатку це був «Літературно-критичний альманах», у якому публікувались переважно твори молодих авторів — символістів, футуристів, містиків, співців небуття, смерті, індивідуалізму, здобутків національної демократії, української революції. Серед них — Д. Загул, Я. Савченко, О. Слісаренко. Слідом за «Літературно-критичним альманахом» вийшли друком два номери ілюстрованого «Універсального журналу» з творами П. Тичини, Маркіза Попелястого (ще один псевдонім В. Елланського (В. Блакитного), М. Терещенка, Я. Савченка та ін. Восени виникли відразу дві літературно-художні групи: «Музагет» — «охоронців муз», «художників слова найновішої генерації» (М. Бурачек, М. Жук, Д. Загул, Ю. Меженко, П. Поліщук, Я. Савченко, П. Тичина, В. Ярошенко, тобто поети і художники), і літературна група «Боротьба» (Г. Михайличенко, А. Заливчий та ін. представники творчої частини партії боротьбистів, що створилась у травні). Якщо перша організація митців (її центром став готель «Континенталь») залишила помітний відбиток в українському національно-культурному житті і за часів Директорії видавала навіть журнал «Музагет», то друга виявилась нечисельною і швидко розпалась. «Свободу творчості» уряд Скоропадського надавав не лише українським прозаїкам, поетам, драматургам. Під крильцем у гетьманату безперешкодно існували білогвардійські щомісячники «Русь», «Урод», «Малая Русь» та ін. шовіністичні видання.

СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ. Це питання розглядалось ще за доби Центральної Ради, коли бібліотечно-архівний відділ міністерства освіти УНР наполягав на перетворенні Київської міської публічної бібліотеки у Національну бібліотеку. Та у практичну площину названа проблема перейшла лише за часів гетьманату. 2 серпня уряд ухвалив закон «Про утворення Фонду Національної бібліотеки Української держави». Головним завданням фонду було розповсюдження знань, підтримка наукової праці, негайне придбання і систематизація національних творів. У майбутній бібліотеці могла бути зібрана вся «україніка». Вона уявлялась як величезна книгозбірня всіх рукописних і друкованих пам'яток життя українського народу: книг, часописів, газет, гравюр, листівок, нот, літографій, металографій, виданих на Україні та за кордоном. Уряд асигнував до Фонду 500 тис. крб. до 1 січня 1919 р. Міністерство народної освіти та мистецтва, на яке покладалось керівництво цією справою, звернулось до всієї людності України із закликом про підтримку Фонду Національної бібліотеки.

Водночас почав діяти тимчасовий комітет по її створенню на чолі з В. Вернадським. До його складу увійшли С. Єфремов, Г. Житецький, В. Кордт, А. Кримський та Є. Перфецький. Ініціатори створення бібліотеки ставили собі за мету заснування великої книгозбірні всесвітнього типу, яке б гуртувало все, що народжено людською думкою у всіх галузях наук, у тому числі й світову літературу. Передбачалось вперше в історії бібліотечної справи на Україні створити відділ україністики, де зосередити всю літературу, присвячену минулому і сучасному українського народу, його фольклору, мові, словесності, мистецтву, побуту, соціально-економічним умовам життя, території, природі України, народам будь-якої національності, що населяють Українську державу, українцям, які живуть поза межами рідної землі, Русі-Україні, Русі-Угорщині, Буковині, Галичині, українській діаспорі Північної та Південної Америки.

При Національній бібліотеці мав сформуватися відділ рукописів на зразок тих, що вже існували у Публічній академічній бібліотеці у Петербурзі та Рум'янцевському музеї у Москві. У зазначеному відділі повинні були зберігатися не лише рукописи, а й листи, портрети тих діячів, які жили і творили на території України у будь-який час, літературний і побутовий архів українців, які мешкали за кордоном. Бібліотека мала бути як автономна установа і підпорядковуватись Академії наук, що вже тоді почала засновуватись. Комітет мав на увазі перетворити Національну бібліотеку не тільки у книгозбірню, а й у наукову установу, що присвячувала б себе вивченню життя книги на Україні, бібліографічній справі. Вперше у світовій культурі планувалось видавати каталоги, які б задовольняли не лише практичні потреби читачів, але й наукові установи.

Питання ставилось так, щоб бібліотека приносила безпосередню користь вченим, учителям, державним та громадським діячам, юристам, медикам, військовим, письменникам, митцям, інженерам, газетярам, кожній людині, яка туди звернеться. Малось на увазі зробити бібліотеку легкодоступною, з безплатним користуванням, багатющим довідковим відділом на зразок бібліотеки Британського музею, Берлінської або Вашингтонської, з зручними каталогами власної літератури, а також міжбібліотечними каталогами. Спеціальна група науковців і діячів культури виїхала за кордон для придбання відповідної літератури. У процесі роботи комісії за кошти, виділені державою, були придбані твори Д. Багалія, Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, Д. Донцова, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, бібліотеку Всеукраїнської ради військових депутатів, жандармсько-

го управління тощо. Йшли активні переговори про придбання приватних бібліотек відомих українських вчених і діячів культури. Виникло Товариство прихильників бібліотеки, яке організовувало збір книжок для її фондів у вищих учбових закладах, гімназіях, семінаріях, школах.

У самій комісії, очолюваній В. Вернадським, досить часто точились суперечки щодо відомчого підпорядкування бібліотеки, компетенції директора, мови діловодства, кадрового комплектування. Комісія розкололась з цих питань на дві половини: одна на чолі з її головою, за яким стояли Г. Житецький і В. Кордт, друга на чолі з її секретарем Є. Перфецьким, якого підтримували С. Єфремов і А. КримськийКримський А.. Перша група наполягала на входжені бібліотеки до УАН, єдиноначальності та запровадженні у діловодстві російської мови, друга — на цілковитій автономності бібліотеки, колегіальності в управлінні нею та українській мові. Суперечку між ними вирішила Директорія у січні 1919 р.: група В. Вернадського і він сам були виключені зі складу комітету, а група Є. Перфецького там залишилась.

Проте найбагатшою на Україні і у Києві книгозбірнею у 1918 р. залишалась бібліотека Л. Іздиковського на Хрещатику, 29. Вона налічувала 100 тис. томів, тобто двадцяту частину всього бібліотечного фонду в Українській державі. А останній складався з фондів Київської міської публічної бібліотеки (50 тис. томів), великих бібліотек при попечительствах народної тверезості (найбільші — Лук'янівська, Куренівська та Печерська), міських народних читалень, бібліотек при університетах, інститутах, гімназіях, реальних училищах. Продовжували функціонувати Одеська міська публічна, Харківська громадська та ін. бібліотеки.

Т

ТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ ЗА ЧАСІВ ВЛАДУВАННЯ П. СКОРОПАДСЬКОГО. Більшість вищих шкіл України у цей період залишалась під опікою міністерства освіти. Міністерство ісповідань здійснювало керівництво лише Духовною академією, а міністерство земельних справ — Одеським сільськогосподарським інститутом та Ново-Олександрійським інститутом сільського господарства та лісництва.

У липні уряд надав суттєву підтримку вищим учбовим закладам у вигляді коштів на погашення їх заборгованості у 1917 р. Університет Св. Володимира отримав на цю справу 565,8 тис. крб., Новоросійський університет — 368,3 тис., Харківський університет — 63,6 тис., Харківський ветеринарний інститут — 44,6 тис., Харківський технологічний інститут — 18,1 тис., Київський політехнічний інститут — 149,3 тис., Катеринославський гірничий інститут — 63,4 тис., Одеське товариство історії та старовини — 7 тис., Центральний архів при Університеті Св. Володимира — 2,6 тис. крб.

Варто нагадати, що до приходу гетьманського режиму до влади на Україні існували 5 університетів: 2 — в Австро-Угорщині (Львівськй і Чернівецький) і 3 — на Наддніпрянщині (Київський, Харківський і Новоросійський). Українська мова у перших двох вживалась починаючи з XIX ст., а застосування її у останніх трьох було абсолютно неможливе. Силами ректора Університету Св. Володимира Фортинського, славіста Флоринського, психолога Сікорського та ін. українську мову ще наприкінці XIX ст. було вицькувано зі стін цього вищого учбового закладу. Така ж ситуація склалась у Одесі і Харкові. Всього ж на Україні тоді налічувалось 19 вищих учбових закладів, де навчалось 26,7 тис. студентів. Після Лютневої революції до них додались створені за доби Центральної Ради Географічний інститут, заснований у Києві професорами Університету Св. Володимира М. Довнар-Запольським, В. Лучицьким, П. Тутковським (обраний першим директором) та О. Фоміним, з метою підготовки викладачів географії і географів-дослідників, Київський юридичний інститут, Херсонський педагогічний інститут, Одеський сільськогосподарський інститут, Харківська консерваторія та 9 учительських інститутів, реорганізованих Центральною Радою у вищі учбові заклади. Тоді ж було відкрито і Українську педагогічну академію.

Поряд з новонародженими працювали в Українській державі і найстаріші вищі учбові заклади. Це згадувані вище Харківський, Київський та Новоросійський університети, заснований ще у 1820 р. на кошти князя, сенатора І. Безбородська Ніжинський історико-філологічний інститут для дітей небагатого дворянства (колишня Гімназія вищих наук), який користувався, судячи з документів, особливою увагою гетьмана, Інститут шляхетних дівиць у Києві, який у 1918 р. відзначав своє 80-річчя, Вищі жіночі курси або Київський університет ім. Святої княгині Ольги, що наближався до свого півстоліття, як і Глухівський учительський інститут, засновані у 80—90-х рр. Харківський технологічний, Київський політехнічний, Катеринославський металургійний інститути.

Документи свідчать, що не залишався поза увагою уряду Української держави Київський комерційний інститут на Бібіковському бульварі, де навчались майже 4 тис. студентів. Інститут очолював М. Довнар-Запольський, а лекції у 1918 р. там читали Д. Граве, К. Воблий, М. Делоне та ін. Це ж саме можна сказати про Фребелевський інститут на Фундуклеєвській, який готував виховательок дітей-дошкільнят. Тут не лише вивчались різні науки, а й працювали дитячі садки, педагогічні і психологічні лабораторії. У 1918 р. у Київському жіночому медичному інституті, створеному у 1916 р. на базі медичного відділення Вищих жіночих курсів, викладали видатні вчені О. Корчак-Чепурківський, В. Образцов, М. Стражеско, Ф. Яновський та ін. Продовжували за часів гетьманату функціонувати Харківський комерційний, Харківський ветеринарний інститути, Катеринославські вищі жіночі курси, Катеринославське вище гірниче училище, Новоолександрівський сільськогосподарський інститут, Миколаївський, Вінницький, Полтавський та Чернігівський вчительські інститути.

Статус державних Рада міністрів надала Київському політехнічному, Київському комерційному, Харківському технологічному, Харківському ветеринарному, Харківському комерційному, Катеринославському гірничому, тобто 6 інститутам, Академії мистецтв. Але університетів стало сім, навіть не рахуючи Львівського і Чернівецького. По-перше, до Університету Св. Володимира, Новоросійського та Харківського університетів додавався Ніжинський історико-філологічний інститут ім. князя Безбородька, якому було надано статус державного університету, а по-друге, восени на Україні з'явились ще три університети.

Законом від 17 серпня Київський український народний університет, який було відкрито 5 жовтня 1917 р., з 1 липня перетворювався на Київський державний український університет (КДУУ) у складі чотирьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, правничого і медичного. Перші три існували і за доби УНР, а медичний — це творіння саме гетьманату. Мовою викладання визнавалась українська, а читання лекцій російською мовою дозволялось міністром освіти лише в окремих випадках на прохання факультетів. Всі студенти народного університету ставали студентами державного університету з зарахуванням складених ними іспитів, а новий прийом передбачалось провести згідно з правилами, встановленими для інших державних університетів України.

З викладацького складу виключались усі особи, які не мали ступенів доктора, магістра чи кандидата наук або звань ад'юнкта спеціальних шкіл чи приват-доцента російських університетів. На Київський університет поширювалась сила загального статуту від 23 серпня 1884 р. та штатів відповідних російських установ. Склад викладачів історико-філологічного, фізико-математичного та правничого факультетів залишався попереднім, за винятком осіб, що не мали зазначених вище ступенів і звань, а медичного факультету (декан та 7 професорів) — мав бути призначений міністром освіти. Іспити на вчені ступені і захист дисертацій дозволялись лише після повного сформування фкультетів.

Тимчасово університет мав користуватися помешканнями вищих та середніх шкіл міста. Приміщення для нього передбачалось будувати, починаючи з 1919 р., для чого засновувався спеціальний Комітет будування університету, складений з представників різних відомств. Водночас, тобто теж з 1 липня, засновувався Кам'янець-Подільський державний український університет (КПДУУ) у складі історико-філологічного та фізико-математичного факультетів. При першому створювались на загальних підставах кафедри польської і єврейської літератури й історії, при другому — математичний і природничо-історичний відділи. Комплектування штатів університету і будівництво приміщення для нього мали відбуватись на підставах, аналогічних тим, що стосувались Київського університету. У жовтні на базі Вищих жіночих курсів розпочав роботу Катеринославський університет, що мав такі ж факультети, як і КДУУ.

Але у справу відкриття і перетворень університетів сам уряд вносив деякі непорозуміння. Скажімо, закон про Київський держуніверситет підписали Ф. Лизогуб і М. Василенко. А у той же день Ф. Лизогуб разом з міністром внутрішніх справ І. Кістяківським ухвалив закон про відкриття електротехнічного факультету при неіснуючому вже Київському народному університеті. Використовуючи вечірню форму навчання, він мав готувати техніків — фахівців з телеграфної, телефонної, радіотелеграфної справи, залізничної сигналізації. Управління пошт і телеграфів повинне було щорічно направляти на кожний курс по 10 урядовців, які отримували всю платню по службі, а після закінчення мали відпрацювати три роки у своєму відомстві. На справу організації факультету асигнувалось 30 тис. крб. щорічно. Згодом непорозуміння було виправлене: електротехнічний факультет з допоміжним учбово-науковим інститутом, до складу якого входили бібліотека, електротехнічний музей, чотири лабораторії, електротелеграфна і телефонна станція, учбова радіостанція, електротехнічна майстерня, став функціонувати при КПІ.

На історико-філологічному факультеті КДУУ були засновані кафедри історії церкви, історії мистецтв, російського письменства й мови, слов'янської філології, української мови, українського письменства та історії України. Деканом факультету було призначено Г. Павлуцького, а до професорсько-викладацького складу увійшли А. Лобода, М. Грунський, О. Лукашенко, В. Зіньківський, І. Огієнко, Ф. Сушицький, А. Кримський, О. Грушевський, М. Пахаревський. Фізико-математичний факультет КДУУ очолив Ф. Швець, а викладачами на кафедрах математики, кристалографії, мінералогії і петрографії, фізики, хімії, географії, геології з палеонтологією стали Д. Граве, І. Ганецький, В. Лучицький, С. Кушакевич, Й. Косоногов, В. Плотников, В. Дуб'янський, М. Кравчук. Відомий економіст і діяч Центральної Ради М. Туган-Барановський став деканом правничого факультету, де засновувались кафедри політичної економії (завідував сам декан), цивільного права (Б. Кістяковський), церковного права (Ф. Мищенко) та статистики (С. Веселовський). Медичний факультет КДУУ очолив О. Корчак-Чепурківський. До викладацького складу увійшли В. Костянтинович, А. Тржецієський, М. Нещадименко, Є. Черняхівський, О. Черняхівський та М. Вовкобой. Вони розподілялись по кафедрах гігієни, патологічної анатомії, фармакології, загальної патології з бактеріологією, клінічної хірургії, гістології та нормальної анатомії. Першим ректором КДУУ гетьман призначив І. Ганицького, та вже з початку жовтня цю посаду зайняв Ф. Сушицький. У середині вересня університет отримав у користування приміщення і землі колишньої Миколаївської військової артилерійської школи.

Щодо Кам'янець-Подільського державного українського університету, то слід зазначити, що його заснування передбачалось ще Центральною Радою. До Кам'янця-Подільського з цією метою була навіть відряджена 4 березня 1918 р. професорська делегація, провідну роль у якій відігравав І. Огієнко. Та плідна робота делегатів розпочалась лише у липні. До професорсько-викладацького складу КПДУУ були зараховані такі відомі вчені, як доктор грецької філології В. Петро, доктор філософії С. Балей, хімік Ю. Гірняк, зоолог П. Бучинський, історики І. Крип'якевич та К. Широцький, філологи М. Драй-Хмара та Л. Білецький, магістр богослов'я В. Біднов. Ректором КПДУУ став І. Огієнко, який і відкрив в урочистій обстановці цей заклад 22 жовтня. На додаток до цих факультетів і кафедр при КПДУУ розпочав роботу ще й православний богословський факультет з викладанням предметів, що вивчались у Київській духовній академії. Встановлювались додаткові посади 14 ординарних, 6 екстраординарних професорів і 6 доцентів. Передбачалось у майбутньому на базі кафедри церковного права богословського факультету створити юридичний факультет з 13 штатними викладачами за рахунок вищезазначених посад для богословського факультету.

На утримання особистого складу КДУУ і КПДУУ уряд асигнував 403 тис. крб., майже 1,5 млн. — на організацію навчання у них, 28 тис. — на стипендії і допомогу студентам, 370 тис. — на господарські витрати університетів і 80 тис. крб. — на будівництво приміщень. Видатки інших державних університетів і інститутів теж відшкодовувались за рахунок бюджету. Зокрема 200 тис. крб. пішло на ремонт КПІ, 800 тис. — на будівництво і оснащення бібліотеки Університету Св. Володимира, 75,5 тис.— на ремонт Новоросійського університету, 200 тис.— на ремонт Ніжинського інституту після пожежі, що сталася там у жовтні, і на підвищення стипендії студентам цього інституту, ще 1,5 млн. крб.— на загальні витрати міністерства.

Українська вища школа за доби гетьманату поповнювалася не лише університетами. За ініціативи художників і архітекторів Ф. Красицького, Д. Дяченка та В. Рикова на Бульварно-Кудрявській вулиці у Києві розпочав роботу Архітектурний інститут. Тут же, у столиці, було засновано Вищий технічний інститут, який через рік приєднався до КПІ. Київська спілка лікарів на Бібіковському бульварі відчинила двері Київського клінічного інституту, що мав амбулаторію, аптеку, хіміко-бактеріологічну лабораторію, поліклініку і стаціонар — акушерське відділення на 25 ліжок. Саме так розпочинав свою діяльність знаменитий згодом Київський інститут удосконалення лікарів. На півдні України організовувались Одеський політехнічний і Одеський сільськогосподарський інститути, а у Полтаві — український історико-філологічний факультет.

У вересні уряд вирішив при всіх університетських медичних факультетах на Україні відкрити кафедри бактеріології, які дозволялось об'єднувати з кафедрами інфекційних хвороб. Водночас Рада міністрів ухвалила, що дисертації на здобуття вчених ступенів магістра або доктора, як і на звання ад'юнкта, можна писати та захищати і російською, і українською мовами.

Право присвоєння вчених звань і захисту дисертацій

пошукачів ступеня доктора медицини у жовтні отримала вчена рада Київського жіночого медичного інституту. Це відбувалось за правилами, встановленими для медичних факультетів університетів. З кінця листопаду, щоб стати приват-доцентом в державних університетах України, треба було отримати диплом першого ступеня про закінчення одного з таких університетів, подати і захистити прилюдно у присутності факультету дисертацію і прочитати дві пробні лекції. Тоді ж уряд ухвалив спеціальний закон про порядок обрання директора Державного історико-філологічного інституту князя Безбородька у м. Ніжині. Він мав обиратися конференцією інституту з числа штатних або позаштатних професорів чи сторонніх осіб, які мають звання професора та вчений ступінь доктора однієї з наук, що викладаються в інституті.

За слухання лекцій у вищих державних школах встановлювалась основна і додаткова платня. Перша дорівнювала 250 крб. на рік. На медичному та фізико-математичному факультетах університетів, а також у тих вищих школах, де практикувались лабораторні заняття, дозволялось запроваджувати додаткову платню не більш як 100 крб. на рік. Рада кожної вищої школи могла на свій розсуд для окремих студентів зменшувати її обсяг на 20 відсотків.

Відразу ж після повернення з Німеччини П. Скоропадський ствердив закон про платню працівникам вищої школи. З перерахуванням з 1 липня вона мала становити для ординарного професора (доктора наук) — 660 крб. на місяць з додатками 170 крб.— за 5-річний і ще 170 крб. — за 10-річний стаж роботи за фахом. Екстраординарний професор (магістр наук) отримував 600 крб. з доплатою по 150 крб. за кожні 5 років стажу, штатний доцент — 450 крб. (доплата по 110 крб.), штатний прозектор — 450 (110), штатний викладач вищої технічної школи — 375 (90), старший асистент (лаборант) — 400 (100), молодший асистент (лаборант) — 375 (90), професорський стипендіат — 300, лектор іноземних мов — 200 (50), бібліотекар — 500 (125) крб. Якщо хтось з названих посадових осіб обирався ректором або директором вищої школи, то він додатково отримував ще 420 крб. на місяць, проректором — 330, секретарем вченої ради — 200, секретарем факультету — 200, деканом — 330 крб. Місячна платня радників правління вищої школи складала 600 крб., студентська стипендія — 100 крб. Будь-які виплати добових та додаткових грошей на дорожнечу з 1 липня припинялись.

З початком нового навчального року було дещо підвищено платню вчителям чоловічих гімназій та реальних училищ. У залежності від класу місцевості у перші п'ять років служби викладачі з вищою освітою отримували від 200 до 260 крб. на місяць, без вищої освіти — від 175 до 235 крб. Крім того, вони могли ще додатково одержувати за платні уроки: перші — 18—22, другі — 15—20 крб. на місяць. За кожні п'ять років стажу вчителі з вищою освітою отримували надбавку у 50, а без неї — 35 крб. на місяць. Платня директора гімназії складала 550—750, інспектора — 450—500, законовчителя — 300—350, вихователя — 135—150, вчителя малювання та краснопису 90—110, бібліотекаря 60 крб. на місяць.

Водночас збільшувались оклади вчителів трирічних торговельних шкіл: штатним вчителям до 180—240, нештатним до 140—200 крб. Тут ще існувала система надбавок за кожні п'ять років стажу, але кількість п'ятирічних добавок не повинна була перевищувати чотирьох. З 5 листопада рішенням уряду підвищувались посадові оклади викладачам учительських інститутів, учительських семінарій, державних жіночих гімназій і жіночих гімназій Маріїнського відомства. Загалом на підвищення платні вчителям у жовтні—листопаді з державної скарбниці було асигновано 28 млн. 918 тис. 896 крб.

Вже 22 листопада, тобто напередодні свого повалення, уряд прийняв рішення про деяке підвищення платні професорсько-викладацькому складу Ніжинського державного історико-філологічного інституту князя Безбородька. Утримання директора інституту, 8 ординарних і 5 екстраординарних професорів, 3 доцентів, 3 наставників студентів та 4 наставників-керівників, які працювали у Ніжині згідно з штатним розписом, майже дорівнювалось до відповідних посад державних університетів.

ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АРМІЇ ЗА ДОБИ УНР. З 1 жовтня командування КВО під натиском більшовиків втекло з Києва. Ця подія надала всі підстави уряду України для взяття 1 листопада до своїх рук і військової влади. До того ж у ці дні подав рапорт про відставку командуючий Одеським військовим округом Н. Маркс. Генеральний військовий комісар С. Петлюра дуже оперативно заповнив вакансії представниками Генерального військового комітету і призначив своїх особистих представників при штабах фронтів та округів. За його наказом командуючим Київським військовим округом став підполковник В. Павленко, тобто представник УЦР при Головковерху, а Одеським військовим округом — генерал О. Єльчанінов, який був до цього командиром 12-ї кавалерійської бригади. Але Д. Щербачов, Н. Володченко та О. Немитць, призначені командуючими Румунським, Південно-Західним фронтами та Чорноморським флотом ще Тимчасовим урядом, залишались на своїх посадах.

Водночас представники УЦР та Генерального секретаріату Д. Дорошенко і А. Лотоцький провели переговори з О. Духоніним, який 3 листопада взяв на себе функції Головковерху, оскільки О. Керенський після невдалої спроби разом з П. Красновим повернутись до Петрограду практично став політичним трупом. За два тижні до свого вбивства озвірілим натовпом солдат у Могильові, 6 листопада О. Духонін досяг угоди з Центральною Радою за багатьох питань. Перш за все, це було значне просування вперед у справі українізації війська, яка віднині офіційно визнавалась Ставкою бажаною і такою, що заслуговує всілякої підтримки саме на Південно-Західному і Румунському фронтах, оскільки це не буде суперечити оперативним вимогам. Ставка давала дозвіл на вилучення українців в окремі роти, команди, батареї, ескадрони, батальйони, а потім ці частини повинні були наказами Головковерху або командуючих фронтами об'єднуватись в українізовані полки, корпуси та дивізії. Головковерх визнавав Генеральний секретаріат військових справ і зажадав мати його представника при своєму штабі. Всі дії по українізації війська мали відбуватися за згодою з Генеральним секретаріатом. Давався дозвіл на створення фронтових українських комітетів, статут яких повинен бути розроблений і затверджений дещо пізніше. Призначення командуючих Київською і Одеською військовими округами могло відбуватись лише за погодженням з урядом України, а Генеральному секретаріату військових справ за порозумінням зі Ставкою і відповідними штабами надавалось право викликати до Києва офіцерів та чиновників для роботи. Командний склад і назви українських частин також погоджувались з Генеральним секретаріатом.

Всі військові питання віднині розглядались на засіданні уряду у першочерговому порядку. Частіш за все з доповідями про військовий стан, про діяльність Генерального військового комітету, про події на фронті, про переговори із Ставкою Верховного Гловнокомандуючого та стан справ у Ставці Південно-Західного фронту, про Комісаріат при штабі КВО, про передачу Кубанської козачої дивізії у розпорядження Ставки для боротьби проти військ М. Криленка, про ставлення українських військ до нового Головковерху М. Криленка, про тимчасове замирення на Південно-Західному та Румунському фронтах, про об'єднання Південно-Західного та Румунського фронтів в єдиний Український фронт, про стан оборони

краю, про наказ Ставки Головковерху щодо початку військових дій проти України виступав С. Петлюра.

14 листопада УЦР заснувала при Генеральному секретаріаті військових справ Головний комітет по відстрочках від призову на військову службу громадян України. Очолював його один з товаришів С. Петлюри, а до складу входили представники секретаріатів військових справ, внутрішніх справ, торгу й промисловості, доріг, фінансів, освіти, замельних справ, праці, судових справ, Ради військових депутатів, Генеральної морської ради, Ради робітничих і селянських депутатів, Краєвої професійної робітничої спілки, військово-промислового і фронтових комітетів, земської і міської спілок. Головний комітет діяв у межах компетенції, встановленої законами Росії від 6 грудня 1915 р., 25 квітня 1917 р., а також новими актами УНР. Він міг видавати обов'язкові для всіх громадян України інструкції, пояснення, правила та постанови, остаточно вирішувати питання про відстрочки від військової служби посадових осіб Центральної Ради, Генерального секратеріату, про відкликання з війська тих чи ін. спеціалістів для подальшої роботи в установах, підприємствах та організаціях на території УНР. Комітетові підпорядкувались всі аналогічні інституції у губерніях, округах, повітах і містах. Робітники фабрик і заводів, залізничники, поштовики, телеграфісти й ін. фахівці, що вступали до військових формувань УЦР, вважались такими, що перебувають у відрядженні, тобто за ними залишались посада і платня.

На основі резолюції Малої ради про перемир'я, у якій підкреслювалась необхідність негайно розпочати цю справу з боку нествореного ще центрального соціалістичного органу федеральної влади, 23 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат прийняв постанову про проголошення Південно-Західного і Румунського фронту єдиним Українським фронтом, взяття його під своє підпорядкування і переведення українських частин з ін. регіонів на Україну. Все майно колишньої російської армії, у т. ч. і ветеринарне майно «Земспілки», «Согору», «Червоного Хреста», переходило у власність УНР. Водночас проголошувалось перемир'я на всьому Українському фронті. Але у подальшому в офіційних документах ця назва вживалась мало, а мова йшла переважно про ті ж самі Південно-Західний і Румунський фронти.

Створення Українського фронту гаряче підтримали Румунія, Великобританія, Франція, які сподівались, що Д. Щербачов як переконаний монархіст сконцентрує сили для боротьби проти більшовицького Петрограда. 3 грудня 1917 р. у руках Центральної Ради і білогвардійців опинився штаб Південно-Західного, а 4 грудня — Румунського фронту. Більшовицькі комісари, зокрема Г. Чудновський та С. Рошаль (перший загинув у боях з німецько-австрійськими окупантами у квітні 1918 р., а другого було вбито білогвардійцями у Яссах 7 грудня 1917 р.), були заарештовані, ревкоми та виборні посади командирів скасовані, редакції більшовицьких газет «Известия ВРК Юго-Западного фронта» і «Красное знамя» розгромлені. 23 грудня 1917 р. з'явилось рішення уряду УНР «Про відпустку солдатів-великоросів», який мав на меті прискорення українізації військових частин шляхом вилучення з них росіян. Та після проголошення IV Універсалу Щербачов демонстративно відмовився від командування Українським фронтом, що прискорило його фактичний розпад.

При Київській та Одеській військових округах стали діяти віддані Центральній Раді комісаріати, до компетенції яких входило велике коло питань: формування українізованих військових частин, їх озброєння і розформування, поділ майна між військовими з'єднаннями, штати місцевих управлінь військових начальників, мобілізації, демобілізації, дислокування, передислокування, призначення старшин і офіцерів, створення слідчих комісій, розміщення військовополонених, їх використання, накладення дисциплінарних стягнень тощо. Такі ж комісаріати і комісари, а також управління військових начальників діяли на фронтах, флотах, у військових частинах, гарнізонах, губерніях, повітах. Практично у всіх секретаріатах створювались військові відділи чи управління.

У цей же час приїхав до Києва з російського полону, куди потрапив ще у 1916 р. у першому ж бою, один з організаторів Українських січових стрільців з об'єднань «Січ» і «Соколи» у Львові й ін. містах Галичини Є. Коновалець. У листопаді він розпочав активну роботу по формуванню Галицько-Буковинського куреня січових стрільців з військовополонених — галичан, які перебували у Дарницькому таборі. Лави стрільців організовувались суто за німецьким зразком, тут панувала жорстка дисципліна і німецький педантизм. УЦР і особисто М. Грушевський всіляко підтримували Є. Коновальця, присвоїли йому чин полковника, виділяли на справу січових стрільців чималі кошти. На зразок великоруських «батальйонів смерті», які формувались Тимчасовим урядом, Центральна Рада створювала «курені смерті» з націоналістично свідомих вояків, що користувались привілеями і виконували каральні функції.

Після утворення Українського фронту практичним командуючим українськими військами на Правобережжі України ставав П. Скоропадський, а на Лівобережжі — Ю. Капкан. Між ними досить часто виникали гострі суперечки на грунті особистої неприязні. Складні взаємовідносини складались у Скоропадського із Петлюрою, який, можливо, бачив у персоні генерала серйозного супротивника у боротьбі за владу. Не сприйняв майбутній гетьман і М. Порша як виконуючого обов'язки нового військового міністра. Все це змусило Скоропадського 25 грудня 1917 р. вийти у відставку. Змінив майбутнього гетьмана один з його прихильників генерал О. Гандзюк, але зневажливого до себе ставлення з боку керівників УЦР і Генерального секретаріату П. Скоропадський вже забути не міг. Усунутий з посади був Ю. Капкан: він очолив привілейоване військове з'єднання, назване на честь сердюцьких полків, тобто гетьманської охорони, що діяла на Лівобережній Україні до 1726 р., Сердюцькою дивізією. До її складу входили відбірні, найбільш націоналістично усвідомлені козаки і старшини.

Вийшов у відставку і С. Петлюра. Вона була викликана, з одного боку, амбіціозними прагненнями самого Головного отамана, який, на думку В. Винниченка, дбав лише про зовнішній ефект своєї справи, а з іншого — перетворенням багатох українізованих частин у банди озброєних розбишак, що вийшли з-під будь-якого контролю військового секретаріату. Хвиля такої «дикої отаманщини» надовго накотилася на Україну. Сам же Петлюра виїхав на свою батьківщину — Полтавщину, де сформував і очолив Гайдамацький кіш Слобідської України. Та ще напередодні своєї відставки — 17 грудня 1917 р. генеральний секретар військових справ С. Петлюра особистим наказом затвердив Статут української народної армії. Документ відкидав ідею постійного війська як засобу панування буржуазії і передбачав після замирення на фронтах переформування армії у народну міліцію. А поки що обов'язком кожного громадянина УНР визнавався захист рідного краю, життя і добробуту його мешканців від нападу ворогів. Для всіх, хто перебував у лавах армії УНР, встановлювалась єдина назва — козак. Козаки будь-яких родів зброї вважались рівними у своїх громадських правах і однаково відповідальними за порушення законів. Звання офіцерів скасовувались і встановлювались «назви козаків на посадах»: козак, ройовий, чотар, бунчужний, півсотенний, сотник, курінний, осаул, полковник, отаман бригади, отаман дивізії, отаман корпусу тощо. На посади від козака до курінного включно вояки призначались наказом отамана частини,

а від осаула і вище — наказами по генеральному військовому секретаріату. Вся старшина, що перебувала на посадах до появи Статуту, вважалась затвердженою на них. Зберігались виборні військові ради, які мали діяти за окремим статутом і допомагати старшині у виконанні її обов'язків. Їм належала вся дисциплінарна влада, надавалось право мотивованого відводу осіб командного складу, а також атестації вояків. Крім військових рад, підтримувати порядок в армії повинні були військові суди.

У Статуті зазначалось, що службові обов'язки на козаків покладає не старшина, а рідний край, і саме тому козак повинен їх виконувати чесно і щиро та лише в межах своєї посади. Цікаво те, що козаку надавалось право не виконувати накази старшини, якщо вони суперечать законам УНР і можуть принести їй шкоду. У всякому разі козак повинен був вислухати наказ мовчки, і якщо з'явиться сумнів щодо його законності, перепитати командира про розпорядження, але після відповідного пояснення і підтвердження з боку старшини негайно його виконувати або доповісти вищому начальникові. Відповідальність по суду у такому разі покладалась на того, хто віддавав наказ. Слово «пан» застосовувалось лише при зверненні до вищої за посадою особи. Необгрунтована відмова від виконання наказу, лінощі, пияцтво, азартні ігри, запізнення на службу вважались військовими злочинами. У бою отаман мав право силою примушувати вояків до виконання своїх наказів.

Статутом встановлювалась особлива форма для армії. Щодо неї у той же день — 17 грудня — було видано наказ № 74. Деякі зміни до цього документа через два тижні вже після відставки С. Петлюри вніс призначений виконуючим обов'язки військового секретаря М. Порш. Козаки українізованих частин носили блакитні суконні погони, обшиті жовтим кантом, а на комірах (замість петлиць) — наугольники, на яких зазначались рід зброї та номер частини. Відзнаки старшини за посадою закріплювались на правому рукаві. Для неукраїнізованих підрозділів залишались погони захисного кольору і попередня форма.

М. Порш «відзначив» свою нову посаду ще деякими наказами щодо формування української армії. 23 грудня він видав наказ про комплектування українського війська виключно офіцерами родом з України. Якщо ж ці українці прибули з-за її меж, то вони для цього мали мати ще й посвідчення від революційно-демократичних організацій тих частин, де проходили службу. Всі генерали, штаб- та обер-офіцери, що раніше були зараховані до резерву, негайно усувались у запас.

19 грудня УЦР створила при Генеральному секретаріаті такий важливий орган, як Комітет по демобілізації армії, якому підлягали всі демобілізаційні справи не лише по війську, а й по урядових та громадських інституціях, що обслуговували армію. Керував Комітетом голова з правами товариша секретаря. До складу нового органу входили заступник голови з військових справ, заступник з цивільних справ і 9 завідуючих відділами: демобілізації особистого складу армії, медико-санітарного й ветеринарного, кінного транспорту, комунікації, промислового, постачання, статистичного, контрольного, бухгалтерського, секретарського. Для вирішення загальних питань створювалась Рада Комітету, до якої входили представники від фронтових демобілізаційних комітетів, зацікавлених секретаріатів, громадських організацій, губернських земств і самоврядних міст, Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, торговельно-промислових кіл, залізничих організацій і Всеукраїнської кооперативної спілки.

До компетенції комітету належало вирішення всіх питань, пов'язаних з демобілізацією людського складу (організація евакуації і транспорту, охорона порядку і безпеки громадян на шляхах евакуації армії, продовольчі і медико-санітарні заходи, розподіл робочої сили), з вивільненням техніки (військово-залізничний транспорт, коні, водоплавні засоби, автомобілі, залізничні й шосейні шляхи), з демобілізацією військових і громадських медико-санітарних організацій, з переведенням на працю мирного часу промислових підприємств, господарсько-заготівельних і складських установ. Комітет повинен був встановити чергу й засоби евакуації, а також розподіл майна між урядовими та громадськими інституціями. Місцевими органами Комітету ставали комітети по демобілізації при командуючих арміями, демобілізаційні комітети при губернських комісарах з представників земського і міського самоврядування, зацікавлених інституцій, технічних і господарських кіл. Звільнене шляхом демобілізації майно за вказівкою УЦР мало переходити переважно у розпорядження секретарства військових справ на потребу української армії.

3 січня УЦР прийняла закон про утворення Українського народного війська (народної міліції) для оборони краю від зовнішнього нападу. Документ передбачав лише перші кроки у цьому напрямку, а подальші дії повинні були визначитись у законі про народну міліцію, розроблення якого покладалось на Генеральний секретаріат військових справ. Першочерговим завданням ставилось створення кадрів інструкторів, тобто підготовка військових фахівців, котрі після відповідного навчання мали приступити до будівництва української армії на широких засадах. Планувалося створити три військові округи: Київську — у межах Київської, Подільської і Волинської губерній, Харківську — у межах Харківської, Чернігівської і Полтавської губерній, Одеську — у межах Херсонщини, Катеринославщини і Таврії. У кожній військовій окрузі організовувався один кадровий корпус інструкторів, який розбивався на дивізії, полки, курені і сотні за територіальним принципом — по волостях, повітах і губерніях. Інструктори мали набиратись з юнаків від 19 років за договором вільного найму на певний строк. Їм забезпечувалось повне утримання продовольством, одягом і зброєю та сплачувалось 100 крб. на місяць. За виконання спеціальних завдань передбачалось матеріальне заохочення у вигляді додаткової платні. Інструктори повинні були неухильно виконувати свої обов'язки, накази старшини, а за порушення договору вільного найму несли кримінальну відповідальність.

На втілення закону в життя Генеральний секретаріат військових справ отримав кредит у 400 млн. крб. Колишніх вояк планувалось поступово демобілізувати і у майбутньому взагалі скасувати регулярну армію.

Та війна з більшовиками, що розпалювалась у той час дедалі більше, з кожним днем доводила штучність військових утворень в УНР і марність надій на підтримку народу. Тут треба сказати, що з 80 тис. вояків, що діяли у грудні—січні на території України проти Каледіна, і 40 тис., що виступали проти УЦР, тобто із загального їх числа у 120 тис. 32 тис. були прислані з Росії, а три чверті з них — мешканці України. М. Муравйов за наказом В. Антонова-Овсієнка очолив частину військ, яка наступала на Київ, тільки 17 січня 1918 р. Та вже через два дні главнокомандуючим військами Української радянської республіки став Ю. Коцюбинський.

Всі полки УЦР з іменами славетних українських гетьманів і діячів самої Центральної Ради досить легко були розагітовані більшовиками, заявили про свій нейтралітет, а ін. словами — склали зброю без жодного пострілу. Про жалюгідний стан у цей час армії УНР свідчать трагічні події під Крутами, наказ військового міністра негайно надіслати до міністерства «списки всіх старшин і козаків з точним зазначенням їх постійних адрес» і втеча без спроби будь-якого опору з Києва. Дійсною причиною останнього аж ніяк не була турбота про мирне населення і будівлі столиці, а повна неспроможність боронити останню. З УЦР залишилось тоді близько 3 тис.

бойовиків: кіш С. Петлюри (300 чол.), полк Є. Коновальця (500 чол.), курінь Вільного козацтва М. Ковенка (400 чол.), кавалерія В. Петрова (300 шабель), Чорноморський курінь (150 матросів), залізничний курінь (200 чол.), I і II військові школи (500 дітей), 5 панцирників, 2 батареї гармат та кілька десятків вояк з колись взірцевих, привілейованих з'єднань — сердюків, богданівців, полуботківців тощо. Рішення про втечу з Києва прийняло вузьке коло вищих керівників УЦР і кількох міністрів, а більшість членів Центральної Ради і уряду були кинуті у столиці напризволяще.

На Волині залишки гайдамаків об'єднались у Окремий запорізький загін під проводом генерала Прісовського. Кіш Петлюри і січовики Коновальця зберігали свою «автономію». Вже тут УЦР робила все можливе для найшвидшого виконання зобов'язань перед Четверним союзом про демобілізацію діючої армії задовго до підписання у Бресті угоди між німцями та більшовиками. Вже на початку лютого поза межами Києва військовий міністр один за одним видавав накази і слав телеграми про негайну демобілізацію військових частин на Румунському та Південно-Західному фронтах. Всі без винятку разом з штабами, управами та установами Київської і Одеської військових округ вони вважались скасованими з 10 лютого. Це ж саме стосувалось військових, а також посадових осіб, що працювали в оборонних галузях. Їх не встигали усувати з посад безпосередні начальники і навіть відповідні ліквідаційні комісії. Ось чому до цієї справи були підключені губернські і повітові коменданти. 14 лютого посади головнокомандуючого Українським фронтом, командуючих Румунським і Південно-Західним фронтами теж були скасовані. На місці штабів фронтів, розформованих 5 березня, з'явилась ліквідаційна комісія на чолі з отаманом Тальгреном. Особам, що звільнялись з військових частин, інституцій і установ, надавалась допомога у розмірі двомісячного утримання. Такого права позбавлялись ті, хто служив у більшовиків або оголошував себе нейтральним під час боротьби з ними. Саме тому претендентам на допомогу треба було подати відповідне посвідчення від командування військової частини чи адміністрації тієї чи ін. інституції. 13 березня всі національні військові формування проголошувались демобілізованими і повинні були розпуститися. Цим військовим частинам гарантувався вільний виїзд за межі України в ешелонах без зброї.

Військовий міністр видав наказ про звільнення у запас вояків, котрі мали відпустки на 6 і більше місяців, та негайне припинення видачі їм добових грошей. 27 березня з міністерств вийшла директива про звільнення студентів Українського народного університету з війська з метою повернення їх до навчання. Водночас у негайному порядку був розформований і студентський курінь Українських січових стрільців, кілька десятків яких полягли під Крутами. Тут слід підкреслити, що «заполонили» українські військові частини у той час не лише студенти, а й учні шкіл. «З огляду на те,— наголошував у наказі від 31 березня 1918 р. військовий міністр Жуковський, — що присутність цих учнів у війську дуже шкодить загальній культурно-освітній справі і що вчення їх в школах принесе більшу користь для України, ніж служба у війську, наказую негайно увільнити з військових частин та установ всіх без винятку учнів різних середніх шкіл».

Загальне безладдя, що існувало на Україні у березні—квітні, призводило до того, що навіть у війську деякі частини і установи перекладали українською чи російською мовою різні регламенти та статути іноземних армій і намагались запровадити їх положення на українське військо. За свідченням отамана А. Лігнау, у той час вояки УЦР «втратили необхідну дисципліну і організованість і перетворились у озброєні банди, що боязливо втікають від ворога і що страшні лише мирному населенню».

Всі військові частини, інституції, установи і управління з кінця березня почали поділятися на дві категорії: а) ті, що не розформовані і продовжують своє існування; б) ті, що створюються заново. Як перші, так і другі повинні були надіслати необхідні відомості про себе до Генерального штабу для затвердження їх наказом по військовому міністерству. Якщо такого наказу видано не було, частина чи військова установа вважалась неіснуючою. Всі ж призначення щодо особового складу армії повинні були відбуватись виключно Головним штабом. Старшини, які вже отримали посади від командирів окремих частин, залишались на них, всі ін. подібні призначення вважались недійсними. Проте начальникам окремих частин не заборонялось звертатися по команді до Головного штабу з відповідними рекомендаціями. Призначення особового складу по Головному та Генеральному штабах здійснювалось начальниками цих штабів, а по Головному управлінню постачання, військово-судовому, військово-геодезичному — начальниками названих управлінь.

Не виправдовувались і надії керівників УЦР на поновлення війська двома дивізіями з українців-військовополонених. Сформована у лютому—березні 1918 р. німцями дивізія синьожупанників (генерал Зеленський і полковник Пухтахевич) з 4 піших і одного гарматного полку вже в квітні була роззброєна тими ж «визволителями», а створена австро-угорцями Володимир-Волинська дивізія сірожупанників (генерал Сокира-Яхонтов і підполковник Перлик) теж з чотирьох піших полків і гарматного дивізіону у розпорядження УЦР так і не поступила.

Загалом вся регулярна армія УНР на кінець існування Центральної Ради налічувала 15 тис. бойовиків, 60 гармат, 250 кулеметів, 12 панцирників і 5 літаків. Об'єднувались вони у окремий полк полковника Коновальця (3 піхотних, 1 кулеметна, 1 кінна сотні і 2 гарматні батареї) Запорізький корпус генерала Натієва: піхотний полк ім. П. Дорошенка (полковник Загродський), піхотний полк ім. С. Наливайка (полковник Болбочан), піхотний полк ім. Б. Хмельницького (полковник Шаповал), піхотний полк ім. Української республіки (полковник Сікевич), кінний полк ім. К. Гордієнка (полковник Петров), інженерний полк (полковник Козьма), гарматний полк (полковник Парфенів), панцирний дивізіон (сотник Болдирів), кінно-єгерський гарматний дивізіон (полковник Алмазов), повітряна ескадра (5 літаків). Щодо коша Петлюри, то він був переіменований у III Гайдамацький піхотний полк і теж переданий Запорізькому корпусові. С. Петлюра у черговий раз відійшов від військової діяльності і зайнявся журналістикою та земськими справами.

25 квітня прийом до війська новобранців було припинено остаточно, а всім призовникам передбачалось видати посвідчення про звільнення їх від військової служби у зв'язку з демобілізацією армії. Словом, УЦР безвідповідально, особливо у останні два місяці свого існування, ставилась до військового будівництва. Тобто вона стрімко втрачала авторитет не тільки серед робітників і селян, а й серед військових. Більшовики ж у цей час виявились більш спритними і впливовими у армії. «Розагітовували» військові частини й ін. не військові організації — делегати II Всеросійського з'їзду рад, I Всеросійського з'їзду військового флоту, Надзвичайного і II Всеросійського з'їздів рад селянських депутатів, Надзвичайного Всеросійського з'їзду залізничників, III Всеросійського з'їзду рад, понад 100 комісарів РНК, спеціально направлених на Україну. Більшовицькі агітатори діяли досить активно, завойовували авторитет серед солдат величезного російського війська, а прагнення повернення додому з боку останніх для обіцяного Петроградом розподілу поміщицької землі набагато перевищувало вагомість ідеї самостійності України.

ТЕОРІЯ «БОРОТЬБИ ДВОХ КУЛЬТУР» — інструмент полеміки 20-х рр. навколо проблем розвитку української культури й мови в СРСР. Ставлення до цієї формули стало своєрідним індикатором, яким визначалася щирість заяв радянських керівників про сприяння національному розвитку. Водночас воно виявилося фактором поляризації українського суспільства, активізації ідейної боротьби в умовах непу.

Авторство Т. «б. д. к.» часто приписують другому секретарю ЦК КП(б)У Д. З. Лебедю, хоч насправді ця теорія мала неукраїнське походження. До XII з'їзду РКП(б) її активно пропагував Г. Зінов'єв, заявляючи, що зрештою «переможе та мова, що має більші коріння, що життєвіша, культурніша». Проте на з'їзді Зінов'єв твердо відмежувався від Т. «б. д. к.», а в резолюції з'їзду було записано, що «розмови про переваги російської культури і висування положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (українською, азербайджанською, узбецькою, киргизькою та ін.) є не що інше, як спроба закріпити панування великоруської національності». Така переорієнтація відбила новий, вимушений курс правлячої партії на «коренізацію» апарату управління, сфери освіти, культури, інформації. Значною мірою вона була пов'язана з тим, що, підхоплена на місцях найбільш консервативними, проімперськи настроєними апаратниками, Т.« б. д. к.» набрала вигляду відверто русифікаційного заходу.

В Україні ситуація ускладнювалася тим, що об'єктивна необхідність українізації, яка диктувалася настійною потребою ліквідації наслідків русифікаторської політики царизму і узгодження інтересів зденаціоналізованого міста і українського села, слабо усвідомлювалася партійним керівництвом. Обраний у квітні 1923 р. першим секретарем ЦК КП(б)У Е. Й Квірінг вважав, що українська культура не потребує штучної підтримки для свого розвитку і що від пропозицій про українізацію «сильно тхне українським шовінізмом». На думку Д. З. Лебедя, в боротьбі двох культур — російської (міської) і української (сільської) держава має дотримувати нейтралітету; підтримувати українізацію значило б прийняти погляд «нижчої культури села супроти вищої культури міста». Фактично це була програма асиміляції української нації, і цілком природно, що в українському середовищі вона дістала рішучий опір.

Відверто русифікаторська позиція керівництва КП(б)У викликала активний опір з боку національної інтелігенції і стала фактором, який сприяв оформленню політичної платформи націонал-комуністів. Полеміка, що передбачалася в руслі «змагання культур», швидко переросла в політичну дискусію навколо місця і ролі України в світі, напрямку її розвитку у складі СРСР, форм і методів впливу на культурні й мовні орієнтації населення, ролі української інтелігенції у цьому процесі. В її фокусі опинилися питання, пов'язані із здійсненням в Україні «політики коренізації».

Гострота цих дискусій зумовлювалася як об'єктивною складністю проблем дерусифікації, так і намаганням ентузіастів українізаційного курсу досягти швидкого (протягом року) ефекту у впровадженні нової мовної політики. Хід дискусії ускладнили емоційні, недосить зважені виступи та репліки наркома освіти О. Я. Шумського та письменника М. Г. Хвильового, які були розцінені консервативними елементами як антиросійські випади. Справедливо виступаючи за звільнення української культури від рабського наслідування російських зразків, орієнтуючи її на засвоєння кращих стилів світової культури, Хвильовий вклав свою позицію у двозначну формулу «геть від Москви». В суспільстві, ще не охололому від гострих дебатів на теми «боротьби двох культур», вона була сприйнята як українська відповідь на виклик прибічників русифікаторського курсу. Навіть Шумський побачив у виступах Хвильового «віджилення» Т. «б. д. к.» на основі утвердження гегемонії української культури. Тенденція зображувати Хвильового автором «українського варіанту» Т. «б. д. к.» зберігається в літературі і понині, хоч власне про боротьбу російської і української культур у Хвильового не йшлося.

Своєрідна реанімація Т. «б. д. к.» в умовах 1926—1927 рр. означала, що проблеми ставлення до культурної спадщини, мови, літературних взаємовпливів і взаємозв'язків можуть бути гострим інструментом у політичній боротьбі. Ті, хто волів бачити в Союзі РСР справжню федерацію, здатну гарантувати республікам свободу національного розвитку, вбачали у поверненні до суперечки чотирирічної давності своєрідний засіб тиску на центр. Шумський прямо заявляв, що до боротьби двох культур не дійде, якщо з боку російською культури буде толерантне ставлення до української, «в противному випаду безперечна боротьба за ці права».

Інакше оцінювало взаємовідносини російської і української культур керівництво КП(б)У. Генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович зобразив ці взаємовідносини у вигляді «двох процесів, що йдуть поряд: росту радянської культури і росту культури антирадянської». З подачі самого Сталіна метафоричні висловлювання Хвильового і Шумського використовувалися для конструювання нібито антирадянського і антиросійського «хвильовизму» і «шумськізму». Шляхом начіплювання ярликів, звинувачень у виступах «проти росіян узагалі, проти російської культури і її вищого досягнення — ленінізму» проводилися широкомасштабні акції по викорчовуванню «української контрреволюції».

Найбільш зважену позицію у нерівному двобої політики і культури займав нарком освіти УСРР М. О. Скрипник. Під безперервним обстрілом з боку таких ревних провідників сталінської уніфікаційної політики, як В. Ваганян, Ю. Ларін та ін., він наполегливо доводив, що полемічні крайнощі йдуть на шкоду конче необхідній взаємодії культур, їхньому співробітництву. Скрипник гостро засуджував і намагання Лебедя зобразити пролетарською лише міську російську культуру, і нечіткість позиції Хвильового, ті невдалі гасла, якими він оперував. Звичайно, в умовах посилення адміністрування у сфері культури позиція Скрипника теж не була бездоганною.

Новий сплеск полеміки навколо Т. «б. д. к.» почався у 1928 р., коли в надрукованій у журналі «Большевик» статті Д. Лебедь обрушився на українців, які, мовляв, витягли з архіву п'ятирічної давності засуджену самим автором теорію для підкріплення «стихії куркульського шовінізму». Цей виступ Лебедя відкрив нову дискусію, в центрі якої опинилося питання про те, який ухил небезпечніший — великодержавний російський чи націоналістичний український. І якщо в середині 20-х рр. офіційна пропаганда наголошувала на шкідливості й небезпечності обох ухилів, в кінці 20-х рр. головною небезпекою недвозначно був оголошений український націоналізм. Зрештою це скінчилось згортанням українізаційного курсу, масовими репресіями над представниками української інтелігенції, штучним голодом 1932—1933 рр. Протягом довгого часу різні модифікації Т. «б. д. к.» живили русифікаторську практику асиміляції, були фундаментом теорій «єдиного радянського народу», «розквіту і зближення соціалістичних націй» тощо.

ТИМЧАСОВИЙ УРЯД І КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНА АВТОНОМІЯ УКРАЇНИ. Сподіваючись на швидке надання Україні автономії, Центральна Рада у перші місяці свого існування неодноразово заявляла про рішучу і недвозначну підтримку створеного російськими кадетами, октябристами, прогресистами, центристами, трудовиками і есерами за згодою між Тимчасовим комітетом Державної думи і виконкомом Петроради Тимчасового уряду на чолі з Г. Львовим. Та вкрай нестабільне

становище у Росії, викликане війною і розрухою, кволість дій Петрограду щодо виправлення економічної ситуації та припинення війни призвели ще у квітні до урядової кризи, наслідком якої стало створення 5 травня 1917 р. першого коаліційного Тимчасового уряду. З нього були виведені кадети П. Мілюков та О. Гучков і введені міністри — соціалісти меншовики М. Скобелев і І. Церетелі, есер В. Чернов, народний соціаліст О. Пешехонов, трудовик П. Переверзєв та деякі ін.

Саме з цим складом петроградського уряду Центральна Рада розпочала активні безпосередні контакти. 13 травня до Петрограду за рішенням третіх загальних зборів УЦР виїхала представницька делегація у складі В. Винниченка, С. Єфремова, М. Ковалевського, Г. Одинця, Д. Коробенка, У. Сніжного, М. Письменного, О. Пількевича та Д. Ровінського. Делегати Центральної Ради отримали наказ домагатись від Тимчасового уряду: 1) видання декларації про автономію України; 2) запровадження посади Краєвого комісара і сформування Краєвої ради України за порозумінням з Центральною Радою; 3) виділення коштів на діяльність УЦР, друкування газет і літератури, підручників, на стипендії, розвиток науки, освіти, національного мистецтва у сумі 5 млн. крб. і 500 тис. валютою; 4) допущення українських представників до участі у мирних переговорах з Четверним союзом; 5) утворення українського міністерства чи статс-секретаріату при Тимчасовому урядові; 6) призначення українців на посади начальників військових округ, військових управ, українізації Київського гарнізону; 7) українізації шкіл, особливо у Одеській та Харківській шкільних округах, українських місцевостях Кавказу і Причорномор'я; 8) надання автокефалії українській церкві, звільнення її від синодальної влади, усунення з посад великоруських владик; 9) позбавлення підтримки москвофільських організацій; 10) вжиття заходів проти контрреволюційної пропаганди під антиукраїнським прапором; 11) вивчення діяльності Київського виконавчого комітету і питання про недоцільність виділення Києва з губернії; 12) введення українців до складу Петроградського телеграфного агенства; 13) призначення К. Лоського комісаром Холмщини. Водночас пропонувались і проекти Декларації Тимчасового уряду у справі автономії України та Декларації у справі утворення Краєвої ради і Краєвого комісаріату. Остання передбачала виділення з деяких з дев'яти українських губерній (мабуть, з Таврійської, Харківської та ін.) неукраїнських територій і, навпаки, приєднання до України суміжних земель, населених переважно українцями з Холмщини, Курщини, Воронежчини, Кубанщини та Мінської губернії. Краєвий комісар мав бути представником Тимчасового уряду в Краєвій раді України і посередником у стосунках останньої з Петроградом.

16 травня делегацію особисто прийняв голова Тимчасового уряду Г. Львов і погодився на те, щоб підготовлена нею доповідна записка була розглянута урядом у присутності її членів. У наступні два дні представники УЦР вже групами вели переговори з українських справ з головою Петроради М. Чхеїдзе і міністром землеробства В. Черновим та міністром освіти О. Мануйловим, а 20—21 травня доповідну записку в присутності членів делегації обговорювали на засіданні урядової комісії, яка недвозначно і рішуче відхилила всі вимоги. Офіційної відповіді Тимчасового уряду на записку так і не надійшло.

В це же час свій перший візит до Києва у ранзі військового та морського міністра наніс О. Керенський. Його урочисто зустріли члени Генерального військового комітету і козаки першого Українського ім. Б. Хмельницького полку. На засіданні Комітету УЦР М. Грушевський висунув вимогу принципового визнання за Україною з боку Тимчасового уряду права на автономію. Керенський, як і очікувалось, ухилився від конкретної відповіді, посилаючись на те, що це питання у Петрограді ще не розглядалось, що він не знайомий з поглядами своїх товаришів, та й взагалі це є проблема тільки майбутніх Установчих зборів. Як досить гнучкий політик Керенський разом з тим підкреслив, що він особисто за своїми переконаннями федераліст, а перешкоди до автономії України створюють соціал-демократи, які не визнають федерації. Після палких промов на захист автономії М. Стасюка, М. Луценка, О. Шульгіна і запевнень М. Грушевського в тому, що український рух — не небезпека, а тверда опора для Росії, Керенський зі словами: «Я бачу небезпеку не в рухові, а в нетерплячості, з якою мені доводиться змагатися, і в руській демократії», покинув великий зал Педагогічного музею, де проходило засідання Комітету.

Все це об'єктивно створювало умови для появи перших універсалів УЦР. На четвертих загальних зборах Ради, які відбулися 1—3 червня 1917 р., було розглянуто позицію Тимчасового уряду щодо України, рішуче її засуджено і прийнято звернення до всього українського народу з закликом організуватися і приступити до негайного закладення підвалин автономного ладу на своїй землі. Саме на цих зборах УЦР прийняла рішення негайно видати до українського народу універсал, у якому пояснити суть домагань української демократії, охарактеризувати завдання по досягненню автономії України разом з ін. національностями, які мешкають в українських губерніях.

Універсал з'явився після обговорення підсумків роботи названої делегації на Першому селянському і на Другому військовому з'їздах. Головним призначенням Універсалу було безпосереднє звернення до всіх українців з закликом у тяжкий час вседержавного безладдя самостійно організовуватися і приступити до негайного закладення підвалин автономного ладу на Україні. В ньому ще раз наголошувалось на суті домагань молодої української демократії до волі, права самостійного порядкування своїм життям, на створення шляхом вселюдного, рівного, прямого і таємного голосування Всенародних українських зборів (Сойму), до національно-територіальної автономії у складі Росії. В Універсалі у стислій формі викладались вимоги УЦР до Тимчасового уряду, які вже неодноразово оприлюднювались.

На об'єднаному засіданні виконавчих комітетів громадських організацій, Рад робітничих і солдатських депутатів, коаліційної ради студентства і представників партій Києва 17—18 червня І Універсал знайшов неоднозначні оцінки. Його гаряче підтримали представники студенства, українських соціал-демократів, українських есерів. Більшовик І. Крейсберг піддав критиці і Центральну Раду, і Тимчасовий уряд, закликав дати можливість українському народові шляхом референдуму виявити своє ставлення до автономії і запевнив, що справді демократичний уряд можуть створити лише Ради робітничих і солдатських депутатів. Рішуче виступили проти положень Універсалу представники кадетів, російських есерів, військові, а начальник київської міліції Лепарський прямо закликав до боротьби з українським рухом, очолюваним УЦР, «хоч би її сила була дуже велика і хоч би в її обороні стояли не тільки словесні, але й дійсні кулемети».

20 червня Центральна Рада створила Комісію для розробки Статуту автономної України, яка приступила до роботи. Відразу після цього до Києва терміново прибули 4 міністри Тимчасового уряду: О. Керенський, М. Терещенко, І. Церетелі та М. Некрасов, які вели переговори з керівництвом УЦР 28—30 червня. Приїзд такої представницької делегації свідчить про стурбованість центру розвитком подій на Україні. Підсумкам переговорів та обговорення проекту II Універсалу були присвячені чотири засідання V сесії Центральної Ради, які відбулись 30 червня — 1 липня за зачиненими дверима. Результати

двосторонньої угоди були опубліковані з боку Центральної Ради в II Універсалі, з боку Тимчасового уряду — у спеціальній постанові від 2 червня. УЦР вдалося домогтись значних поступок від центру у порівнянні з жорсткою позицією останнього щодо автономії України. У II Універсалі офіційно було заявлено, що Тимчасовий уряд простягає руку представникам української демократії і закликає у згоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії, визнає Генеральний секретаріат як носія найвищої краєвої влади на Україні, склад якого затверджується Тимчасовим урядом за погодженням з УЦР, допускає представників Центральної Ради до кабінету військового міністерства, до Генерального штабу і Верховного Головнокомандуючого з тим, що вони будуть брати участь у справі українізації війська без порушення боєздатності армії. Тимчасовий уряд заявив також про своє прихильне ставлення до розроблення УЦР проекту національно-політичного статусу України, а також проекту про вирішення земельної справи для їх винесення на Всеросійські установчі збори.

Звичайно, такі поступки з боку Петрограду не були несподіваним дарунком для України. На відплату за них Центральна Рада проголосила, що відкладає здійснення автономії до Всеросійських установчих зборів, що рішуче відкидає будь-які кроки по самовільному здійсненню автономії. Ні в Універсалі, ні в Петроградській постанові Генеральний секретаріат урядом не іменувався. У своєму документі центр недвозначно підкреслив необхідність зберігати бойову єдність армії, свою рішучість не допустити до системи територіального комплектування війська або «надання керівничих прав яким-небудь громадським організаціям». Але й ця сповнена поступок з боку Центральної Ради постанова поклала початок черговій кризі Тимчасового уряду: на знак протесту проти цього документа його відразу покинули три міністри-кадети — А. Шингарьов, О. Мануйлов і Д. Шаховський. Слідом за названими кадетами 7 липня пішов у відставку і голова Тимчасового уряду князь Г. Львов. Його змінив О. Керенський, а сам уряд Петроградським ЦВК Рад було проголошено «правительством спасенія революції» з необмеженими повноваженнями. Демократія у Петрограді стала поступово звужуватись, посилились репресії і арешти політичних опонентів, зокрема більшовиків. На фронті було поновлено смертну кару і запроваджено за зразок колишніх царських військово-польових судів військово-революційні суди.

ТИП ДЕРЖАВИ — це система суттєвих рис, притаманних усім державам, економічною основою яких є певний тип виробничих відносин і які виражають соціально змістовну сутність і соціальне призначення держави. Соціальна сутність держави (як і будь-якого ін. соціального явища) полягає в її здатності задовольняти певні потреби та інтереси тієї чи ін. спільності (соціальної групи, частини, а іноді і всього суспільства). Отже, розкрити соціальну сутність держави — означає виявити і вказати, інтереси і волю якої саме частини суспільства (класової, національної чи ін.) виражає, задовольняє дана держава. А здійснити це можна тільки шляхом наукового, теоретичного дослідження держави. Відомо, що її офіційна назва, словесна «самореклама», як свідчить історія, не стільки викривала, скільки приховувала її справжню соціальну роль. Якби декларативна «зовнішність» держави, її термінологічна самооцінка завжди відповідали суті цього явища, потреби в науці про державу не було б.

Розподіляти держави на певні різновиди («типи», «класи», «види») можна, ясна річ, і за ін. критеріями, зокрема, за методами здійснення влади (демократичні і тоталітарні), за характером і рівнем технічного, технологічного розвитку суспільства (доіндустріальні або аграрні, індустріальні, постіндустріальні, або, як іноді висловлюються, «інформаційні»), за ставленням до релігії (теократичні, світські, атеїстичні), за географічним розташуванням (східні і західні; європейські, азіатські та ін.). Однак жодна з цих класифікацій, «типологій» не дає відповіді на питання: волю якого населення, якої її частини виражає даний різновид держави. А без такої відповіді соціальна сутність того явища, яке відображається поняттям держава, залишається нерозкритою.

Історія існування держав — це, як правило, історія зміни їх соціальної сутності. Тому й Т. д. є її історичними типами. Основними причинами зміни Т. д. є розвиток продуктивних сил і відповідна зміна виробничих відносин; зміна соціальної (зокрема, класової) структури суспільства; зміна домінуючого в економіці класу або ін. панівної групи суспільства, встановлення нового співвідношення класових та ін. соціальних сил; перехід державної влади до представників ін. класу (союзу класів) або ін. соціальної групи, а отже, зміна соціальної сутності держави.

Хоч і є залежність насамперед від домінуючої частини суспільства, держава — відносно самостійне утворення. Є такі ознаки відносної самостійності держави: організаційна відокремленість від суспільства в цілому, від будь-яких груп і класів (зокрема, від домінуючого класу); наявність власної внутрішньої будови (структури) і особливих, специфічних інтересів; залежність не тільки від домінуючого класу, домінуючої групи, а й тією чи іншою мірою від ін. соціальних груп суспільства (зокрема національних чи ін. етнічних спільностей); залежність не тільки від співвідношення класових та ін. соціальних сил в середині країни, а й від зовнішньополітичних умов, подій; необхідність виконувати не тільки суто класові, групові, а й загальносоціальні функції. Внаслідок відносної самостійності держави існували, існують і будуть існувати держави так званого перехідного типу. Вони, як правило, виражають волю кількох класів (груп) — союзу класів.

Історичні Т. д. — рабовласницький, феодальний, буржуазний, перехідний від буржуазного до соціально-демократичного. Крім зазначених (та деяких ін. перехідних) Т. д., вже відомих в історії людства, є підстави прогнозувати утворення у майбутньому держави соціально-демократичного типу — держави трудящих-власників, або, інакше кажучи, держави соціальної демократії.

ТИП СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ — взяті в єдності ознаки, що характеризують специфіку принципів функціонування та особливості загальної спрямованості (стратегії) розвитку певних груп, схожих у головних своїх рисах спільнот (соціумів). Спираючись на існуючі в світовій філософській думці ще за часів Сократа й Платона обґрунтування протилежності «чистих» ідеалів свободи та рівності, на ідеї «раннього» К. Маркса проти теоретичних форм комунізму, на методологію розбудови ідеальних типів М. Вебера, а також на наукові розробки проблем гуманізму А. Камю, Б. Рассела, Ю. Хабермаса, С. Платонова, В. А. Аксьонова, В. Ф. Криворотова, С. Б. Чернишова та ін., можна запропонувати концепцію розрізнення трьох головних ідеальних Т. с. р.

1. Комуналістський (общино-автократичний) тип, якому притаманні: а) ставлення до людини як до засобу досягнення цілей суспільства в цілому (або локальних колективів, общин, корпорацій тощо), відсутність політично та юридично вільної особистості; б) істотне обмеження або повна відсутність приватної власності, заборона чи встановлення жорстких рамок для приватної підприємницької діяльності; в) підпорядкування суспільства державі (етатизм); г) монополія на знання, сувора регламентація розподілу соціальних ролей та місць в апараті управління суспільством; д) розв'язання суспільних конфліктів через використання авторитарних, автократичних засобів.

2. Ліберальний тип, що характеризується: а) пануванням індивідуалізму, наявністю політично та юридично

вільної особистості; б) переважанням в економіці приватної власності, свободою підприємницької діяльності громадян; в) відносною автономією громадянського суспільства й держави, переважним захистом державою інтересів приватних власників; г) відсутністю формальної монополії на знання, своободою створення (виходячи з особистих здібностей та матеріальних можливостей кожного) нових місць у суспільній системі для здійснення індивідами активної соціальної діяльності; д) наявністю механізмів компромісного розв'язання суспільних конфліктів.

3. Гуманістичний тип, який має такі ознаки: а) гармонійне поєднання інтересів індивіда та суспільства, орієнтація на збалансований розвиток суспільства, всіх механізмів суспільного відтворення та на всебічний розвиток особистості, ретельне врахування інтересів усіх соціальних верств і груп, потреб як нинішніх, так і майбутніх поколінь; б) реальний плюралізм форм власності, посилення тенденцій до поступового подолання приватної власності (тобто її всуспільнення, а не одержавлення), широкі можливості для прояву господарської ініціативи індивідів та їх об'єднань; в) підконтрольність держави громадянському суспільству; г) відсутність монополії на знання, свобода вибору існуючих та створення нових місць у суспільній системі для здійснення індивідами активної соціальної діяльності; д) наявність дійових механізмів компромісного розв'язання суспільних конфліктів.

Будь-яке сучасне або попереднє суспільство може розглядатися як постале на певній технологічній та інтелектуальній базі поєднання (у тій чи тій пропорції) елементів зазначених трьох ідеальних Т. с. р., кожен з яких у концентрованому вигляді виявляється або в окремих аспектах життя суспільства в цілому (в наявності або відсутності конкретних специфічних процесів), або в існуванні окремих «згустків» соціальної матерії — якісно відмінних один від одного суспільних укладів. При цьому під укладом розуміється результат практичного втілення в тих чи інших соціальних структурах принципів певних ідеальних типів суспільного розвитку або специфічного поєднання цих типів.

Такий теоретичний підхід дає підстави для висновку про те, що репрезентоване різними моделями соціального устрою сучасне західне суспільство (сучасний капіталізм, якщо користуватися традиційною для вітчизняної суспільної науки термінологією) містить у собі елементи як ліберального, так і гуманістичного типу розвитку. Деякі з достатньо ефективно функціонуючих моделей постіндустріального суспільства (Японія, Сінгапур, Кувейт) мають, крім того, певні компоненти, які вони вспадкували від комуналістського типу розвитку.

Моделям «реального соціалізму» («розвиненого соціалізму», «переходу до соціалізму» та «соціалістичної орієнтації»), що виникли в XX ст., притаманне переважання елементів комуналістського типу суспільного розвитку при наявності, як правило, елементів двох типів у різних їх співвідношеннях (у залежності від специфіки конкретних моделей). Причому найчастіше офіційні доктрини такого соціалізму фактично розглядають посилення рис комуналістського типу суспільного розвитку як найголовнішу ознаку соціального прогресу.

Відкидаючи одномірний розгляд проблем соціальної еволюції в штучних рамках дилеми «капіталізм або соціалізм», необхідно враховувати, по-перше, що термін «соціалізм», як і будь-який ін. політичний термін, може застосовуватися тими чи іншими теоретиками та політиками цілком довільно й наповнюватися будь-яким змістом. По-друге, особливо важливою уявляється концептуальна розробка міжнародною соціал-демократією проблематики різних типів соціалізму, яка перегукується з викладеною К. Марксом в «Економічно-філософських рукописах 1844 року» концепцією трьох теоретичних форм комунізму.

Доцільно розрізняти два головних ідеальних типи соціалізму, який розуміють як програму обмеження майнового розшарування, суворого контролю над приватною власністю або недопущення її виникнення (відродження), а також як орієнтацію на штучнотехнічний (централізовано планований та регульований) розвиток, що протиставляється розвиткові на засадах використання природних економічних законів:

1. Соціалізм, який являє собою втілення комуналістського типу суспільного розвитку й протистоїть ліберальній стратегії. Це казарменний, грубозрівняльний, авторитарний та автократичний соціалізм. При такому розумінні цього терміну є достатньо підстав для того, щоб говорити про існування своєрідного стародавнього та середньовічного соціалізму в деяких країнах з азіатськм способом виробництва (користуючись термінологією К. Маркса й Ф. Енгельса), з відсутністю приватної власності та різкого майнового або ін. соціального розшарування серед абсолютної більшості населення (Л. Боден, Х. К. Маріатегі, С. Платонов, Г. В. Плєханов) — у царстві Шумера й Аккада наприкінці III — на початку II тисячоліття до н. е., у Птолемеївському Єгипті в III—I сторіччях до н. е., імперії інків у XII—XVI сторіччях н. е., у державі ієзуїтів в Парагваї в 1610—1768 рр. До такого типу соціалізму належить також і «реальний соціалізм» XX ст., який функціонує на індустріальній технологічній базі. Враховуючи розмаїття конкретних виявлєнь моделі казарменного (автократичного) соціалізму, в рамках такого ідеального типу можуть бути виокремлені такі його історичні типи: а) стародавній; б) середньовічний; в) сучасний, а також специфічні цивілізаційні та національні різновиди, в межах кожного з історичних типів.

2. Соціалізм, який являє собою реалізацію стратегії гуманістичного типу розвитку на тому етапі перетворень, коли в суспільному житті домінуючим стає гуманістичний уклад, що діалектично протистоїть елементам ліберально-капіталістичного та комуналістського укладів.

За сучасних умов, коли у зіткненні суперечливих соціальних процесів вимальовується найважливіша тенденція розвитку — поступове формування єдиного й різноманітного цивілізованого загальносвітового (планетарного) співтовариства, дуже важливо, щоб у світі були створені сприятливі умови для реалізації різних моделей суспільного розвитку (при максимально можливому вилученні з політичної практики антигуманних засобів і методів), щоб народи, а також регіональні та локальні колективи могли вільно обирати для себе власну систему соціальних пріоритетів. Політика різного роду гегемонізму та експансіонізму, як і колись, приховує в собі серйозну загрозу для цивілізованого розвитку.

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ДЕРЖАВИ. Поняття «тип держави» в сучасній вітчизняній політологічній та юридичній літературі до недавнього часу розглядалось виключно в рамках формаційного підходу й звичайно визначалось як сукупність найважливіших ознак держав, що відповідають однаковому економічному базису й мають схожу класову природу, тобто двома головними критеріями класифікації у цьому разі проголошувались характер економічного базису (спосіб виробництва) і соціальний суб'єкт здійснення державної влади. Тим самим, як правило, визначення типу (а точніше — історичного типу) держави по суті ставилося у пряму залежність від типу суспільства. Такий підхід є цілком припустимим і виконує певні пізнавальні функції. Проте ним не слід обмежуватися, бо на базі його застосування не може бути повною мірою розкрито чимало важливих суттєвих ознак низки різновидів держав.

Фактично офіційна типологія держави, що панувала у вітчизняній суспільній науці (поділ держав на рабовласницькі, феодальні, буржуазні, соціалістичні, а також перехідні — держави соціалістичної або капіталістичної

орієнтації), крім явної або прихованої претензії на виключне право вважатися науковою, відповідною об'єктивній істині, має низку ін. недоліків: догматичне тлумачення історичного процесу; фактичний розгляд соціалізму як антикапіталізму та ототожнення цивілізованих і негуманних моделей соціалізму; вибір досить примітивних показників як головних реальних (а не фактично декларованих) критеріїв соціалістичності держави: а) щабля відповідності суспільства стандартам зрілої моделі функціонуючого на індустріальній базі казарменного соціалізму; б) щабля стабільності влади політичної партії (організації), яка керує процесом антикапіталістичних перетворень; обмежувальне тлумачення теорії багатоукладності суспільства; неспроможність утиснути у вузькі рамки звичних схем проблематику держав «змішаного типу» («третього шляху») розвитку тощо.

Історичні типи держави виокремлюються також при застосуванні ін. методологічних підходів. Зокрема, методологія, яка обгрунтовує теорії стадій економічного зростання, дозволяє, виходячи з особливостей технологічного базису, розрізняти; а) традиціоналістські держави, які функціонують за умов аграрного (доіндустріального) суспільства; б) держави, які функціонують за умов індустріального суспільства; в) постіндустріальні держави.

Додержуючись найбільш поширеної періодизації всесвітньої історії, всі держави за критерієм їх віддаленості від нас у часі можна поділити на: а) стародавні; б) середньовічні; в) нового часу; г) новітнього часу (сучасні).

Як історичні типи нерідко розглядаються: а) нецивілізовані та б) цивілізовані держави). В явній або прихованій формі такий підхід (розбудований на різних критеріях, частіше за все досить «розмитих», точно не зазначених) широко застосовується у сучасній вітчизняній та закордонній політичній науці й особливо у публіцистиці. При цьому зазначені типи держав можна вважати історичними типами у тому разі, якщо у теорії, що містить ці поняття, припускається існування закономірності переходу від стану нецивілізованості (варварства) до цивілізованості. Якщо ж таке припущення відсутнє, то ми маємо справу з ідеальними типами.

Інтерпретуючи ідеї П. О. Сорокіна про флуктуацію типів культур у дусі визнання певної запрограмованості всесвітньої історії, можна на підставі критерію зумовленості політичних інституцій панівним типам культури виокремити такі типи держави: а) з переваженням в їхній політиці чуттєвої культури (тобто безпосереднього чуттєвого сприйняття); б) з домінуванням ідеалізаційної культури (тобто раціонального мислення); в) з пануванням ідеалістичної культури (тобто інтуїтивного мислення). Така типологія може розглядатися і як перелік генетично не пов'язаних між собою ідеальних типів.

У світовій політологічній та юридичній літературі використовується безліч різних типологій, розбудованих на принципі виокремлення ідеальних типів держави. Серед них однією з перших була широко розповсюджена від прадавніх часів (Арістотель, Полібій) концепція «правильних» («істинних», «найкращих») і «неправильних» («перекручених», «найгірших») форм держави, в якій за критерій Т. д. правила їхня мета — служіння чи то загальному благу чи корисливим інтересам можновладців.

Дуже часто у сучасній політології (З. Бжезінський, М. Дюверже, М. Каетану, Дж. Кіркпатрік, Дж. Д. Макнівен, М. Соттомайор Кардіа, К. Фрідріх, Р. А. Хан та ін.) як головні типи (а не форми) держави розглядаються: а) демократичний та б) недемократичний (що зветься різними вченими по-різному).

Загалом же може бути запропонована практично необмежена кількість Т. д., враховуючи, що для створення нової типології достатньо виокремлення принаймні однієї пари протилежних ознак держави, розглядуваних як головні, суттєві. Решта ж характеристик держави виступатимуть як такі, що зумовлюють специфіку її форм або ін. різновидів у рамках кожного з типів.

Застосування у пізнавальних та описових цілях різноманітних Т. д., які не виключають одна одну, дуже продуктивне, оскільки кожна з них розкриває той чи інший бік розглядуваного об'єкта. При цьому деякі типології можуть бути менш вдалими, ніж інші, не стільки внаслідок вибору різних критеріїв, скільки через необгрунтовані відступи від пов'язаної з цим вибором логіки міркувань або недостатньої глибини проникнення у суть суспільних явищ при явно поверховому аналізі.

При розбудові тієї чи іншої Т. д. кожний дослідник виходить із конкретних пізнавальних або ін. практичних цілей і залежно від них вибирає певний поділ держав на типи (а відтак на види, форми всередині кожного з типів), який найбільш рельєфно у дусі створеної концепції підкреслює як загальні ознаки, так і специфіку розглядуваних об'єктів. Водночас лише комплексне використання низки різних Т. д. дає змогу найбільш повно врахувати специфіку конкретних держав.

У своєму власному баченні можливих Т. д. варто, поперше, виходити з загального розуміння держави як політико-територіальної організації влади, яка спирається на спеціальний апарат і здатна робити свої веління обов'язковими для всього населення певної країни, а подруге, сприймати широко розповсюджену у світовій політичній науці інтерпретацію держави як єдності трьох елементів: території, населення й влади. При цьому доцільно включити до головних ознак держави також і ідею державності у двох її аспектах: а) загальну ідею держави як особливої форми організації влади й б) специфічну ідею конкретної держави або групи держав (за приклад можуть правити «американська ідея» або «радянська пролетарська ідея»).

Враховуючи викладене, можна дати таку, далеко не вичерпну, класифікацію Т д.:

I. На підставі тих чи тих відмінностей у загальносистемних характеристиках держав (тобто в їхніх інституційно-процесуальних характеристиках як особливих систем безвідносно до змісту процесів, що в них перебігають) можуть протиставлятися один одному такі Т. д.: 1) стабільні та нестабільні; 2) сприйнятливі до соціальних новацій та несприйнятливі; 3) з прискореним та з уповільненим темпом суспільного життя; 4) які діють у нормальній та у надзвичайні обстановці; 5) здатні зберігати цілісність та такі, що розпадаються; 6) молоді та такі, що мають давні традиції існування незалежної державності.

II. Беручи до уваги особливості природного та господарського середовища, в якому діють держави, можна розбудувати низку типологій, пов'язаних з розрізненням держав: 1) які перебувають у гармонії з природним довкіллям та які завдають йому непоправної шкоди; 2) континентальних та островних; 3) анклавних та таких, що мають вільний доступ до міжнародних комунікацій; 4) з ринковою економікою та з централізовано керованим неринковим господарством; 5) з великим, з середнім та з малим економічним потенціалом.

III. Виходячи із специфіки соціальної бази є підстави для розрізнення таких Т. д.: 1) поліетнічних та етнічно однорідних; 2) з політизованим та з неполітизованим населенням; 3) з нормальною та з деформованою соціальною структурою; 4) з відсутністю панівних соціальних прошарків та з пануванням; а) певного класу; б) етнічної групи; в) осіб однієї статі; г) вікової групи та ін.

IV. З урахуванням відмінностей в організації та функціонуванні влади можуть бути запропоновані такі типології: 1) держави неправові (у двох своїх різновидах: з режимом революційної законності або з режимом свавілля) та правові; 2) легітимні та нелегітимні; 3) збюрократизовані та незбюрократизовані; 4) з корумпованим та з відносно чесним адміністративним апаратом; 5) з кваліфікованими та з некваліфікованими кадрами; 6) з ви-

соким, з середнім та з низьким інтелектуальним рівнем поточної політики; 7) децентралізовані та централізовані; 8) які орієнтуються на конфронтаційну та на консенсусну модель розв'язання суспільних конфліктів; 9) які забезпечують переважно здійснення загальносоціальних функцій та які захищають здебільшого інтереси правлячої еліти; 10) здатні забезпечувати піднесення добробуту всіх прошарків населення та такі, що розоряють головну масу населення; 11) які гарантують незмінність типу суспільного розвитку (стабілізаційні) та такі, що забезпечують зміну типу суспільного розвитку (держави перехідного типу); 12) які забезпечують насамперед національні інтереси та які обстоюють передовсім інтереси іншодержавних сил; 13) які забезпечують відкритість країни зовнішньому світові та які підтримують її замкнутість; 14) миролюбні та агресивні.

V. Залежно від особливостей найважливішої загальної ідеї або доктрини, яка обгрунтовує функціонування держави, доцільно розрізняти такі Т. д.: 1) світські, атеїстичні та релігійні; 2) націоналістичні та інтернаціоналістські; 3) які керуються месіанською ідеєю та які не мають такої; 4) які реалізують стратегію самостійного та стратегію залежного розвитку; 5) які здійснюють програму прискореного розвитку та які орієнтуються на помірний розвиток. До цієї групи типологій належать і дві ін., що наводяться нижче.

Для розуміння природи як сучасних, так і попередніх політичних інституцій важливим є розмежування Т. д. згідно з критерієм соціального, тобто юридично закріплюваного й/або зреалізованого на практиці тлумачення поняття «народ». При цьому слід розрізняти держави: а) з ліберальним (у політичному, а не економічному розумінні) тлумаченням поняття «народ», тобто з включенням до його складу всіх громадян (підданих), котрі складають абсолютну більшість населення країни, й відсутністю офіційної дискримінації будь-яких соціальних груп; б) з надліберальним тлумаченням поняття «народ», яке передбачає надання практично однакових з громадянами (підданими), котрі складають абсолютну більшість населення, політичних прав ін. категоріям мешканців країни й/або відносну легкість здобуття громадянства (підданства); в) з жорстким поділом населення на стани, які відрізняються за своїм правовим статусом, тобто з введенням дискримінаційних цензів щодо певних соціальних груп, отже, виключенням значної частини постійних мешканців країни з повноправних громадян (підданих).

Виходячи з оцінки ідеальних типів суспільного розвитку й з урахуванням того, що однією з найважливіших ознак держави є її здатність виступати механізмом координації програм суспільного розвитку, можна ввести таку Т. д.: а) держави, які здійснюють стратегію ліберального розвитку, в двох головних історичних різновидах, що відрізняються насамперед особливостями технологічної бази,— античні (Стародавній Рим та Афіни) й капіталістичні (найбільш розвинені держави кінця XIX ст., сучасні Парагвай, Перу, Чілі); б) неокапіталістичні держави, які реалізують програму поєднання ліберального та гуманістичного типів розвитку (США, Німеччина, Швеція); в) неокапіталістичні держави, в стратегії розвитку яких поряд з засадовими для неї ліберальними та гуманістичними компонентами наявні також і певні елементи комуналістського типу розвитку (Японія, Південна Корея, Кувейт); г) держави, які реалізують програму поєднання ліберального типу розвитку з комуналістським в його казарменно-соціалістичному різновиді (сучасні КНР, В'єтнам, Лаос); д) держави, які здійснюють стратегію поєднання ліберального типу розвитку з комуналістським в його несоціалістичному традиціоналістському різновиді (Іран, Індія); є) держави, які реалізують програму комуналістського типу суспільного розвитку в двох її головних варіантах — казарменно-соціалістичному (КНДР, Куба та традиціоналістському несоціалістичному доіндустріальному (низка малих островних держав Океанії); є) держави, які здійснюють стратегію гуманістичного типу суспільного розвитку (це суто теоретичне поняття, таких держав ще немає).

У цій типології під Т. д. розуміється характеристика державної влади з огляду на те, засобом реалізації якої реальної (а не просто декларованої) програми (стратегії) суспільного розитку є ця державна влада. Такий підхід має певні переваги щодо традиційного для вітчизняної політичної та юридичної науки підходу, який звичайно ставить Т. д. у безпосередню залежність від типу суспільства, в якому вона функціонує. Адже у рамках одного й того самого типу суспільства (який оцінюється з точки зору панівного способу виробництва або будь-яких ін. критеріїв) можуть існувати докорінно відмінні одна від одної політичні структури. Разом з тим, один і той самий державний механізм — нерідко з тим самим, що й раніше, персональним складом не тільки пересічних функціонерів, але й вищого політичного керівництва — може проводити в життя цілковито відмінні політичні курси, сприяти здійсненню діаметрально протилежних стратегій суспільного розвитку.

Узагальнююче визначення поняття Т. д., яке враховує наявність безлічі різних типологій, може бути подане так: це — взяті в єдності ознаки певної групи держав, виокремлювані на підставі тих чи тих критеріїв (або комплексу критеріїв) і розглядувані як головна, сутнісна характеристика цих держав, а також як однопорядкові з якісно відмінними від них ознаками ін. груп держав, яким протиставляється зазначена група.

Водночас характеристики держав, розглядувані як неголовні (другорядні), використовуються як критерії виокремлення різновидів (видів) держав у межах кожного з типів. Розгляд логічного ланцюга «тип держави — її різновид» грунтується на філософській традиції виявлення зв'язку між сутністю та явищем. Інтерпретації ж тих чи тих різновидів держави як конкретних форм держави (що відрізняються одна від одної за принципами організації та функціонування влади) є проявом сприйняття дослідником як одного із своїх головних методологічних інструментів категоріальної пари «зміст — форма».

Комплексне використання різноманітних методів типологізації суспільних явищ і процесів дає змогу глибше проникати у сутність різних моделей соціально-економічного та політичного устрою, у специфіку базових культурних норм конкретних регіональних і локальних цивілізацій, а також знаходити спільні риси й незмінну основу («генетичний код») цілковито несхожих і навіть зовсім протилежних одна одній систем та їх складників.

У

УКРАЇНА І РОСІЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII—XVIII ст.: САМОБУТНІСТЬ ТА ІНТЕГРАЦІЯ. Навряд чи доцільно аналізувати численні точки зору істориків на проблему російсько-українських взаємин, у тому числі відомі схеми Карамзіна — Погодіна — Ключевського, з одного боку, і Грушевського, сформульовану ним у 1904 р., т. ін. Зазначимо лише, що обидва слов'янські народи пройшли тривалий, складний і кожний по-своєму унікальний шлях розвитку. Їх долі то перетинались, то розбігались, то знову розвивалися в одному руслі, то протікали самобутнім шляхом. Тут було все — спільна боротьба проти зовнішніх ворогів, налагодження економічних та суспільно-політичних зв'язків і періоди конфронтації — така діалектика історичного розвитку і її

ігнорування — хибний та далеко не кращий шлях наукового пізнання істини.

Дослідники всіх шкіл та напрямів, яких би вони принципів і поглядів не дотримувалися, як важливу рубіжну віху на еволюційному шляху розвитку обох народів відзначають події Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Нам би не хотілося повторювати тезу, яка стала хрестоматійною, про те, що війна завершилася Переяславським актом 1654 р. Вважаємо, що подібне тлумачення суттєво звужує хронологічні рамки війни і їх наповнення подіями. Адже війна проти Польщі, незважаючи не перестановку суспільних сил і нову політичну ситуацію, продовжувалася в наступні роки. І все ж таки Україна в результаті цих подій увійшла до складу Російської держави. Знову-таки виникає питання про політичну оцінку Переяславської угоди 1654 р. Що це — «воз'єднання», як донедавна стверджувалося в радянській історіографії, «приєднання», «військова угода» чи «протекторат»? Однак залишимо поза увагою оціночні характеристики подій у Переяславі (хоч потрібно зазначити, що у даному разі мова йде не про дефініції чи які-небудь юридичні тонкощі) і повернемося до реалій середини XVII ст.

Україна і Московська держава об'єднались у своєрідну конфедерацію. Згідно т. з. Переяславсько-Московського договору, укладеного між представниками української козацької старшини і царським урядом, по суті, визнавалось існування Української держави. Республіканська політична система, власна територія, особливий територіальний поділ, судова влада, організація війська, право самостійних зовнішніх відносин, своя фінансова система — все це фіксувалось у згаданому документі. Аналізуючи його основні статті, можна з певністю стверджувати, що в ньому яскраво прослідковується політична, економічна і військова самостійність України, визнання за нею якнайширших прав. Обидві сторони урочисто декларували про необхідність виконання взятих на себе обов'язків. Такими були буква і дух усіх договірних статей.

Однак юридична реальність не завжди адекватна реальності історичній. Цю тезу виразно підтверджують події суспільного життя другої половини XVII—XVIII ст. на Україні. Перше і головне питання, яке виникає у дослідника, стосується подальших перспектив кристалізації і розвитку самобутніх рис української етнічної державності у складі Росії. Ми не допускаємо у відповіді на це питання альтернативності. Вона ясна — у складі монархічної, абсолютистської Російської держави Україна з її республіканською, демократичною формою правління не мала перспектив для свого розвитку. І справа тут не в підступності російських монархів, як інколи трактується в спеціальній літературі, і безвільності та безхарактерності українських гетьманів, а в об'єктивній дійсності того часу. Симбіоз демократичних і монархічних структур був протиприродний, і відносний паритет, який виник на гребені екстремальної ситуації середини XVII ст., незабаром був порушений, причому, звичайно, у бік сильнішого.

Нам уявляється необхідним розглянути три групи питань, які у тій чи ін. мірі стосуються досліджуваної проблеми. Питання політичне. Воно найбільш яскраво підтверджує згадану вище тезу про несумісність двох діаметрально протилежних політичних структур. Царизм не міг запозичити нічого з арсеналу політичної надбудови Української держави. У своїх відносинах з гетьманатом він став на шлях більш простий і дійовий — інкорпорації України до складу Російської держави.

Конфронтаційні настрої з обох боків з'явились відразу після січня 1654 р. і були пов'язані із спробами Москви втручатися у внутрішні справи України, зміною зовнішньополітичних орієнтирів і т. п. Однак поки у фокусі цих подій знаходилася сильна особистість Б. Хмельницького, царський уряд змушений був рахуватися як з настроями самого гетьмана, так і з політичними реаліями того часу. Ситуація змінилася після смерті Хмельницького (1657 р.). По суті, це був рубіж, після якого почався відлік часу ін. порядку, а саме поступового, але неухильного обмеження автономних прав України і заміни політичних структур з самобутніми етнічними рисами на загальноімперські. Це був далеко не прямолінійний і неоднозначний процес. Тут прослідковуються певні відступи, відчувалися відлиги, мали місце уступки. Проте тенденція визначилася досить чітко і виразно. Як відомо, при виборах кожного нового гетьмана укладалися особливі договірні статті. Їх аналіз дає можливість зробити ряд цікавих висновків. По-перше, в управлінні Гетьманщиною збільшується питома вага царських воєвод. По-друге, поступово обмежуються господарські прерогативи гетьманської влади. По-третє, незабаром було остаточно втрачено право зовнішніх зносин гетьманів з іноземними державами. І все ж це був далеко не однозначний процес. В залежності від політичної кон'юктури російські царі інколи відступали від загальнодержавної лінії і йшли на уступки українській старшині.

Процес інкорпорації України до складу Росії особливо посилився в часи правління Петра І та в наступний період. Мова вже йшла не про часткові акції, а про широкомасштабний наступ на особливості політичних структур України. Обмежуються функції гетьмана, а з часом цей інститут знищується зовсім (1764 р.). На відміну від попереднього часу, коли нововведення, як правило, стосувалися тільки верхівки політичної піраміди влади, починаючи з 50-х рр. XVIII ст. вони почали торкатися вже її нижчих ланок. Зокрема, поступово царський уряд перейшов до призначення козацької старшини на адміністративні посади всіх рангів. Найзначнішими політичними акціями, проведеними царським урядом на Україні, були ліквідація в 1765 р. козацького адміністративного устрою на Слобідській Україні, знищення в 1775 р. Запорозької Січі, заміна в 1781—1783 рр. полкового адміністративного поділу на Лівобережній Україні на загальнодержавний, а також ліквідація системи судових органів, які існували з часу Визвольної війни. Таким чином до кінця XVIII ст. самобутні риси української державності були практично втрачені. Показово, що це відбулося не в результаті соціального вибуху чи раптових політичних потрясінь, а було результатом досить тривалого еволюційного шляху (близько 130 років), який пройшли Україна і Росія в складі однієї держави. Нам би не хотілося робити яких-небудь категоричних висновків чи ставити ще більш некоректне питання про те, що було б, якщо б... Така історична реальність, і ми її намагались об'єктивно змалювати.

Питання друге — економічне. Відзначимо, що навряд чи доцільно жорстко пов'язувати політичний наступ царської Росії з тиском економічним. Те, що ми називаємо економічним детермінізмом на прикладі України, таким не було. У даному випадку політична інкорпорація України до складу Росії набагато випередила вростання господарських структур Української держави в Російську. Для прикладу наведемо той факт, що Україна до 1753 р. була відмежована від Росії митними бар'єрами, що, безумовно, впливало на торговогосподарські контакти між ними. Практично до кінця XVII ст. московський уряд не втручався в економічні справи, які повністю знаходилися в руках гетьманів і старшини всіх рангів. На перших порах вони ж регламентували збирання податків, фінансову діяльність і т. п. Визначальними в структурі земельних відносин протягом тривалого часу залишались різноманітні форми козацького землеволодіння.

Входження України до складу Росії спричинило якісні зміни й ін. характеру. В ході війни у значній мірі були втрачені традиційні торговельні шляхи та ринки збуту

товарів західного напряму і протягом певного часу відбувалася їх переорієнтація на Росію. Безумовно, це був досить важкий і болісний процес, який не міг не позначитися на загальному стані економіки України. Проте нам не хотілося б однозначно оцінювати цей аспект питання. Поряд з труднощами, пов'язаними з інтеграцією українських земель до господарських структур Росії, небажанням російського абсолютизму враховувати об'єктивні реалії та інтереси України, спостерігався і ряд інших моментів. Україна поступово почала втягуватися до всеросійського ринку, який формувався, з його практично необмеженими можливостями. Це значною мірою стимулювало ріст товарного характеру різноманітних галузей народного господарства українських земель і зумовлювало їх структурні зміни. Посилилися також виробничі українсько-російські контакти, обмін сільськогосподарським досвідом між представниками різних етносів. В оцінці даного аспекту питання необхідно враховувати регіональні особливості українських земель. Безперечно, інтеграційні процеси більш інтенсивно проходили на Слобідській Україні, найбільш тісно пов'язаній з Росією, менш — на Лівобережній і слабшали в західному напрямі.

У даній статті слід звернути увагу ще на одну проблему. Мова йде про реставрацію феодально-кріпосницьких відносин на Україні після Визвольної війни. Відомо, що «козацька шабля» знищила велике феодальне землеволодіння, відробіткову ренту, конституювала у привілейованому козацькому стані сотні тисяч закріпачених селян. Але пройшло лише декілька років, і з'явилися симптоми, а потім почали набирати сили феодальні відносини, які, здавалося, відійшли у минуле — формується велике феодальне старшинське землеволодіння, панщина і на початок XVIII ст. утверджуються кріпосницькі тенденції (щоправда, Катерина II лише у 1783 р. офіційно узаконила існування на Лівобережній Україні кріпосного права). Ряд дослідників, розглядаючи цей зріз проблеми, пояснюють факт реставрації феодально-кріпосницьких відносин виключно зовнішніми факторами, тобто впливом на ці процеси господарського механізму Росії. Зерно істини в даному твердженні є. Дійсно, потрапивши в орбіту дії законів кріпосницької системи, економічне життя України рано чи пізно повинно було відчути на собі їх вплив. Але у тому-то й справа, що цей вплив виразно почав відчуватися тільки на середину XVIII ст. Велике ж феодальне землеволодіння формується значно раніше — у перші післявоєнні десятиріччя, на кінець XVII ст. з'являються кріпосницькі тенденції, в 1701 р. узаконюється дводенна панщина. Очевидно, у вирішенні питання про реставрацію феодально-кріпосницьких відносин не потрібно віддавати пріоритет зовнішнім факторам перед внутрішніми. Тільки при врахуванні всієї сукупності обставин можливе вияснення характеру та динаміки процесів реставрації попередніх форм господарювання і одночасно появи паростків капіталістичного укладу в економіці України.

Питання третє — культурні процеси. Воно не менш важливе, ніж попередніх два. Протягом тривалого часу Україна залишилась тим резервуаром, де збирались, синтезувались, засвоювались і переломлювались через місцеві умови, розосереджувалися по ін. східнослов'янських землях культурні та суспільно-політичні ідеї Західної Європи (згадаємо хоч би розповсюдження ідей гуманізму, реформації і контрреформації). Одночасно, перебуваючи в орбіті дії загальних закономірностей духовного життя західноєвропейських країн, Україна по суті була оплотом європейської культури на сході. Тут діяла школа вищого типу в Острозі, пізніше з'явився знаменитий Київський колегіум (з 1701 р. академія), який вніс помітний вклад у розвиток науки, культури та освіти всіх східнослов'янських народів. Справді, парадокс історії — жорстоке соціальне й національно-релігійне гноблення з боку іноземних феодалів і такий помітний сплеск духовного життя на українських землях!

У другій половині XVII—XVIII ст., тобто після входження України до складу Росії, інтеграційні процеси (якщо це можна назвати інтеграцією) в цій сфері проявилися досить однозначно: під впливом централізаторської політики царизму російська мова проникає на сторінки державної документації, в українські школи і духовні заклади. Після того, як українська православна церква втратила свою автономію (1685—1686 рр.), богослужіння все частіше велось російською мовою. Чи не це було провісником дискримінаційних указів XIX ст., які забороняли вживання української мови на сторінках художніх творів, наукової літератури, у театрі?

Паралельно проходив інший, не менш симптоматичний процес — з України почався масовий відтік інтелектуальних сил у Росію. Без перебільшення можна стверджувати, що місцем прикладання їх творчої думки, потенціальних сил і можливостей стали практично всі сфери життя держави. Українці займають найвищі посади у державних установах та духовному відомстві, засновують школи, вчаться і викладають в університетах, Академії наук, ін. вищих навчальних закладах. Російська культура перетворюється у культуру великої нації. Її потенціал стає незрівнянно вищий, вона вже коригує культурні процеси на Україні. З ін. боку, міжнародні контакти діячів української культури були суттєво обмежені, якщо не зведені практично нанівець. Такі головні риси схеми, яка відображає інтеграцію української і російської культур в другій половині XVII—XVIII ст.

УКРАЇНІЗАЦІЯ КОЛИШНЬОГО ЦАРСЬКОГО ВІЙСЬКА ПІСЛЯ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. На території українських губерній після Лютневої революції дислокувалась майже половина всієї діючої російської армії. Тут розташовувалась Київська військова округа, що охоплювала Київську, Полтавську, Подільську (без Балтського повіту), більшу частину Чернігівської і Волинської, Хотинський повіт Бессарабської та Харківську губернії; Одеська військова округа, яка включала Таврійську, Катеринославську, Херсонську, Бессарабську (без Хотинського повіту), Балтський повіт Подільської губернії та Чорноморський флот. Київська округа налічувала близько 400 тис. військовослужбовців запасних частин, формувань ополченців та навчальних закладів і вважалась тиловим районом Південно-Західного фронту, що простягався на 615 км — від Пінська до румунського містечка Кимпулунг. Тут діяли 7-а, 8-а, 11-а та Окрема армії, які налічували майже 3 млн. фронтовиків. Командування фронту розташовувалось спочатку у Кам'янці-Подільському, а потім Бердичеві. Протягом року (з березня 1917 р. по березень 1918 р.) тут змінилось 10 головнокомандуючих: О. Брусилов (до 21 травня 1917 р.), О. Гутор (до 10 липня), Л. Корнілов (до 18 липня), П. Балуєв (до 21 липня), А. Денікін (до 29 серпня), Ф. Огородніков (до 9 вересня), М. Володченко (до 24 листопада), М. Стогов (до 15 грудня 1917 р.), О. М'ясніков (до 1 січня 1918 р.), В. Кіквідзе (до березня 1918 р.). Одеська округа налічувала 300 тис. військовослужбовців і вважалась тиловим районом Румунського фронту, лінію якого довжиною 460 км (вид Кимпулунга до нижньої течії Дунаю) оберігали майже 1,5 млн. вояків 4-ї, 6-ї та 9-ї російських і 1-а і 2-а румунські армії. Штаб фронту дислокувався в Яссах. На відміну від Південно-Західного Румунський фронт майже весь час перебування у Києві Центральної Ради очолював один генерал — Д. Щербачов. Солдатів-українців на фронтах налічувалось 1,6 млн., а ще майже 250 тис. українців воювали проти власних земляків у складі австро-угорського війська.

Не залишалися поза увагою Центральної Ради і солдати-українці, які воювали на Західному, Північному та ін. фронтах і на Балтійському флоті. У ході демократизації армії вже в березні—травні 1917 р. у військових час-

тинах, дислокованих на території України, було створено близько 20 тис. солдатських і суднових комітетів, у т. ч. 7 армійських, 27 корпусних, 140 дивізійних, 1015 полкових, понад 17 тис. ротних. Майже у всіх гарнізонах КВО та ОВО та у їх центрах — Києві і Одесі почали діяти Ради солдатських, Ради офіцерських, Ради солдатських і офіцерських депутатів.

9 березня 1917 р. відбулись перші збори українських офіцерів і солдат, які проголосили себе Установчою військовою радою і висунули вимоги до Тимчасового уряду повернути Україні її автономні права, як це було зроблено 7 березня стосовно Фінляндії. Ці рішення затвердило 11 березня Військове віче, що зібрало понад тисячу чоловік. Воно ухвалило також закласти «охочекомонний полк», тобто військову частину з числа вільних від служби людей, що можна вважати першою спробою створення українського національного війська. Друга декада місяця відзначена створенням Товариства українського військового клубу ім. гетьмана Полуботка у Києві, членами якого могли стати солдати, юнкери, оберофіцери, штаб-офіцери, генерали, військові лікарі та ін. військові урядовці української національності. Представники національних меншин брали участь у роботі клубу на правах гостей. У склад ради клубу входили 24 члени і 12 кандидатів, серед яких обов'язково повинні були бути 1 генерал, 1 штаб-офіцер, 3 обер-офіцери, 1 військовий лікар, 1 військовий урядовець, 2 юнкери, 7 солдатів і 2 фельдшери. Клуб діяв на основі власного Статуту і у подальшому багато зробив у справі українізації війська. Відбулись установчі військові віча у Харкові, Одесі, Катеринославі, Умані. Виник Український організаційний військовий комітет на чолі з полковником О. Глинським (заступник голови — полковник П. Волошин, члени президії — підпоручик військової юстиції М. Міхновський, капітан О. Гоц, прапорщик В. Павелко). Саме ці особи разом з військовою комісією УЦР, створеною 8 травня 1917 р., військовим лікарем М. Луценком, головою організованої у квітні Української фронтової ради Західного фронту С. Петлюрою, командуючим 34-м армійським корпусом генерал-лейтенантом П. Скоропадським та деякими ін. діячами, на відміну, скажімо, від В. Винниченка, який з самого початку відкидав ідею творення української армії, стояли біля першоджерел українського війська.

«Першою ластівкою» діяльності Українського організаційного військового комітету став полк ім. Б. Хмельницького, до якого за станом на 18 квітня 1917 р. записались 3754 вояки-українці, що перебували на лікуванні у київських шпиталях. Вони ж обрали і своїх старшин: П. Плутник-Гребенюк (командир полку), С. Ярошенко, В. Дмитриченко, І. Лук'яненко, С. Ізбитський та ін. У квітневі дні відбулось велике віче українців діючої армії, яке прийняло ухвалу про приєднання до України Галичини, Буковини та Кубані, виникли Український військовий клуб у Москві, Українська фронтова рада у Менську, Українська військова рада в Одесі тощо.

На цей час Тимчасовий уряд остаточно вирішив за можливе формування українських військових частин, яке спочатку вважалось «ножем в спину революції». Ще у березні Головковерх дав дозвіл на створення у Києві однієї бригади українського війська, а помічник військового міністра О. Гучков — двох бригад і більше. У ті ж дні Верховному Головнокомандуючому і військовому міністрові було доручено затвердити «Положение об украинском отряде». Рух за створення окремих українських частин набирав сили. Приводом стало формування в Росії та на Україні національних польських частин. Проте в квітні Комітет Центральної Ради офіційно спростовував чутки про те, що УЦР, а також ін. українські організації активно агітують за формування українського полку з 3 тис. солдатів, які начебто випадково зібрались у Києві. Цілком імовірно, що це був тактичний хід з боку УЦР, бо, «заспокоюючи громадську думку» з приводу таких чуток, Комітет тут же наголосив, що не бачить ін. виходу, як задовольнити бажання цих солдатів з тим, щоб «не пошкодити справі оборони і укріплення нової влади». При цьому підкреслювалось, що таке формування має відбуватися лише в тилу, а не на фронті. Другі загальні збори УЦР з задоволенням констатували дозвіл Головковерху на українізацію трьох корпусів Південно-Західного фронту.

Для практичного проведення такої роботи Перший військовий з'їзд на початку травня 1917 р. обрав тимчасовий Генеральний військовий комітет при УЦР, який мав відати військовими справами і працювати у тісному контакті з російським Генеральним штабом. До складу комітету увійшло 18 осіб: Симон Петлюра, військовий лікар Митрофан Луценко, письменник, солдат запасу Володимир Винниченко, підполковник Віктор Павленко, підполковник Олександр Пількевич, прапорщик Михайло Полозів, матрос Степан Письменний, генерал-майор Михайло Іванів, військовий урядовець Іван Горемика-Крупчинський, підпоручик Арсен Чернявський, солдат Дмитро Ровинський, прапорщик Аполон Певний, підполковник Юрій Капкан, підпоручик Микола Міхновський, прапорщик Федір Селецький, солдат Степан Граждан, підполковник Віктор Поплавко, прапорщик Василь Потішко. Формально керувала комітетом його президія у складі 5 осіб, а на ділі — С. Петлюра. Комітет відразу звернувся до українських організацій на фронті та в тилу з проханням надіслати відомості про свій якісний і чисельний склад, а також відповісти на питання, чи планують вони утворення національної військової одиниці, яке до цього ставлення з боку командирів частин, що робиться для практичної реалізації домагань про автономію України тощо. Тобто УЦР відразу інтенсифікувала роботу по українізації війська, зовсім не беручи до уваги те, що ін. влада — Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів — дозволу на це не давала, а навпаки, звернулась до УЦР з закликом «воздержаться до разрешения данного вопроса всероссийским съездом от самовольных явочных начинаний».

На другому з'їзді у першій декаді червня склад Генерального військового комітету збільшився до 27 осіб: додатково були обрані Спиридон Білецький, Юрій Глібовський, Олександр Жуковський, Володимир Кедровський, Сергій Колос, Лука Кондратович, Василь Матяшевич, Петро Скрипинський та Олександр Сливинський. Апарат комітету став налічувати 8 відділів: агітаційно-просвітній, організаційний, інспекторський, мобілізаційний, стройовий, спеціальних служб, правничо-консультаційний та канцелярія.

11 липня О. Брусілов викликав С. Петлюру у ставку, де останній перебував до 18 липня. Головковерх обіцяв йому зробити все можливе в справі українського війська, але 19 липня О. Брусілов був звільнений від обов'язків і став радником Тимчасового уряду, а його місце зайняв Л. Корнілов. Що ж до фронту, то там ніяких претензій до українських частин не було. Навпаки, командир бойового полку, до якого надіслали багатостраждальних полуботківців, говорив: «Нам би побільше таких «бунтовщиків». Петлюра був впевнений, що українське військо — це «кам'яна гора, яка задушить всяку контрреволюцію в самому її зародку». А ось слова Головковерху Л. Корнілова, сказані ним члену Генерального військового комітету генералу Л. Кондратовичу: «Украинцы сражаются хорошо, очень хорошо, а некоторые части и доблестно». Мабуть, саме тому Л. Корнілов у ті дні дав згоду на створення українського корпусу на Північному фронті, українізацію гарнізонів Київської і Одеської військових округ, на поїздки з фронту до Києва членів Ради військових депутатів для участі у засіданнях УЦР, на публікацію у фронтових газетах II Універсалу та Декларації Генерального секретаріату.

На цей час, крім полку ім. Б. Хмельницького, яким вже командував Ю. Капкан, з числа українців Туркестанської дивізії на Західному фронті було сформовано найпершу українську кавалерію — полк кінних гайдамаків ім. Костя Гордієнка під проводом В. Петрова, полки ім. І. Гонти в Умані, ім. П. Сагайдачного у Житомирі та ін. За вказівкою того ж Л. Корнілова швидкими темпами йшла українізація 6-го армійського корпусу Південно-Західного фронту, який було переіменовано у Другий січовий корпус (складався з двох дивізій), і 34-го корпусу того ж фронту, який отримав назву Першого українського корпусу. Командував ним майбутній гетьман П. Скоропадський. До складу корпусу входило 8 полків, з'єднані у 2 дивізії. Подальші серпневі, вересневі і жовтневі події показали, що І Український корпус став однією з найбоєздатніших частин російської армії. Не підтримав він і корніловський заколот, хоч після його придушення Скоропадського заарештували і звільнили через кілька днів за настійними вимогами Генерального секретаріату. Не підкорився корпус і наказу М. Криленка виступити на фронт. Може, так сталося, що майбутній «могильщик» Центральної Ради врятував її у жовтні під час збройних сутичок у Києві. Саме І Український корпус під командуванням П. Скоропадського, зосереджений на лінії Вапнярка—Христинівка—Козятин—Шепетівка, не пропустив до Києва більшовицькі настроєний 2-й гвардійський корпус, що могло докорінно змінити хід подій у Києві.

Протягом серпня—жовтня представниками УЦР у Генеральному штабі в справі українізації війська були О. Пількевич, О. Жуковський і М. Полозов, а при Головковерху — В. Павленко. Після неодноразових вимог Центральної Ради Тимчасовий уряд змінив врешті-решт командуючого КВО полковника К. Оберучева. На цю посаду було призначено генерал-лейтенанта О. Тризну. Одеською військовою округою командував до 1 листопада генерал Н. Маркс.

УКРАЇНІЗАЦІЯ ФЛОТУ В УНР. Після повалення самодержавства 40 тис військових моряків, у т. ч. понад 30 тис. українців, служили майже на 400 кораблях і допоміжних суднах Чорноморського флоту, яким командували О. Колчак (до 29 липня 1917 р.), О. Немітць (до 12 грудня 1917 р.) та М. Саблін (до 4 червня 1918 р.). До флоту також входили Севастопольська окрема десантна дивізія з Царгородським, Нахімовським, Корніловським і Істомінським полками, Балтська дивізія морської піхоти у гирлі Дунаю, берегові фортеці Севастополя, Очакова та ін. морських міст, 20 гідропланів та транспортна флотилія. На кораблях Балтійського флоту служили понад 1500 матросів-українців, які загалом підтримували Центральну Раду.

Вже навесні 1917 р. Український генеральний військовий комітет ухвалив поповнювати Чорноморський флот виключно українцями, а заснована Генеральна морська рада, що складалась з делегатів від військових кораблів, торговельного флоту та берегових частин (голова В. Лотоцький), була сповнена рішучості зробити флот суто національним. Для цього були створені деякі передумови. По-перше, флот складався з 75—80% українців; по-друге, велику підготовчу роботу у такому напрямку провів заснований у Севастополі у 1905 р. В. Лащенком український гурток «Кобзар», який об'єднував багатьох офіцерів і матросів; по-третє, вже у перші післяреволюційні дні у Севастополі з'явилась Рада української чорноморської громади. Очолив її той же В. Лащенко, його товаришами стали М. Коломієць і М. Пащенко, військову секцію очолив М. Ніклієвич, освітню — В. Савченко-Більський, агітаційну — В. Боголюмолець. Військовим прапором Ради було малинове полотнище з білим хрестом на ньому. Вже на початку квітня вона провела величні збори моряків-українців. 10—27 травня у Одесі відбувся перший з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів Румунського фронту, Одеської області і Чорноморського флоту, в якому взяли участь майже 1 тис. чоловік — переважно есери та меншовики. З'їзд підтримав Тимчасовий уряд, курс на перемогу у війні і обрав Центральний виконавчий комітет — Румчерод із 127 членів, який до листопада 1917 р. проводив переважно проросійську політику. У Севастополі — головний базі флоту — з серпня 1917 р. діяв ще й Центральний комітет Чорноморського флоту — Центрофлот із 48 представників частин і кораблів, який спочатку дотримувався нейтральної позиції, а згодом підтримав більшовиків. Першим з кораблів Чорноморського флоту в липні 1917 р. підняв український прапор міноносець «Завидний», згодом — «Іван Золотоустий», «Святий Євстахій», «Ростислав» та ін.

Як і Л. Корнілов на суходолі, у цей час сприяв українізації Чорноморського флоту адмірал О. Колчак. А командуючий Балтійським флотом А. Розвозов теж спочатку дав дозвіл на українізацію міноносця «Україна». Але потім, злякавшись, що така сама доля спіткає дредноути «Полтава» і «Севастополь», відмовився від свого слова.

З метою створення власного флоту в жовтні УЦР відрядила на південь України одного з провідних лідерів українських соціал-демократів Д. Антоновича. Після проведення ним інспекції у Одесі, Миколаєві та Херсоні 22 грудня він став міністром морських справ. Сталося це тоді, коли війна між УЦР та більшовиками набувала все більшого розмаху. Але ще за тиждень до створення морського міністерства Севастополь опинився у руках більшовиків. Згодом така ж доля спіткала Сімферополь, Миколаїв, Одесу, Херсон. За таких умов все, що вдалось зробити Д. Антоновичу,— це підготувати проект українського морського прапора і створити фінансовий та інженерно-механічний відділи нового морського відомства.

Щодо більшовиків, то після Жовтневої революції їх вплив на військових моряків підвищувався. Зокрема, перший загальночорноморський з'їзд у Севастополі 6—19 листопада підтримав петроградську РНК, обрав більшовика В. Роменеця головним комісаром флоту, але у той же час не заперечував проти намірів Центральної Ради оволодіти флотом. Понад половину місць у новому складі Румчероду, обраному 23 грудня 1917 р., посіли більшовики та російські ліві есери. Проте у той же день лінкор «Воля» підняв український прапор, а відомство Антоновича отримало телеграму командуючого флотом контр-адмірала О. Немітца, у якій він визнавав владу Генерального секретаріату. Та невдовзі згаданий адмірал перейшов на бік більшовиків.

Через 5 днів після оприлюднення IV Універсалу Центральна Рада проголосила російський Чорноморський флот — військовий і транспортний — флотом Української Народної Республіки та поклала на нього обов'язки охорони побережжя й забезпечення торгівлі на Чорному і Азовському морях. При цьому УЦР взяла на себе зобов'язання вступити у переговори з ін. чорноморськими республіками щодо поділу торговельного флоту (не військового). Утримання флоту та портів бралось на УНР повністю. З 14 січня військові кораблі повинні були підняти жовто-блакитний прапор із золотим тризубом і білим внутрішнім полем у ньому в кряжі блакитного кольору, а транспортні — жовто-блакитне полотнище без тризуба. Водночас було скасовано примусову службу у військовому флоті, і міністрові морських справ наказувалось вирішити всі питання щодо звільнення матросів у запас. Службовці українського флоту на кораблях, у портах, вищих військово-морських закладах повинні були братись на посади по вільному найму за спеціальним контрактом, де вказувались його умови, які мала виробити комісія з представників профспілок фахівців-моряків та представників Морської генеральної ради, цен-

тральних і окружних рад та морського міністерства. За порушення контракту винний притягувався до кримінальної відповідальності.

У результаті безглуздого скасування примусової служби у квітні 1918 р. з усіх суден, що стояли на Севастопольському рейді, укомплектовані командами виявились лише лінкори «Воля» і «Свободная Россия» та чотири міноносці. На ін. кораблях команди, які складались з робітників та селян, були майже не обізнані з морською справою. Флот було практично зруйновано. Його кількісний склад зменшився майже вшестеро. Виконуючим обов'язки міністра морських справ з 14 березня було призначено О. Жуковського, а з 1 квітня — О. Грекова. Прагнучи виправити грубу помилку УЦР щодо поновлення флоту на добровольчих засадах, вони скасували принцип виборності його командного складу і провели ряд нових призначень. Так, Шрамченко став начальником відділу перевезень Чорного моря, Степанов — комендантом транспортної флотилії, Покровський — начальником охорони південно-західної частини Чорного моря, Хомотиян — командиром Дунайської флотилії, Озеров — комендантом Севастополя. Командувати флотом продовжував Саблін. Сучасні автори статей про історію Чорноморського флоту перебільшують роль останнього, як і голови Центрофлоту С. Кноруса, у акції 29 квітня, коли над багатьма кораблями піднялись українські прапори. Це лише одне з чисельних необільшовицьких прагнень нової генерації істориків видати бажане за дійсне. «Одностайної» підтримки УЦР, як і «одностайної» підтримки більшовиків ні з боку народу, ні окремих його верств не було ніколи. Все значно складніше.

Як відомо, М. Грушевський неодноразово відмовлявся від претензій України на Крим, і останній у 1917—1918 рр. жив «своїм» життям. З березня 1917 р. влада тут належала і радам робітничих, селянських, солдатських депутатів, і комісару Тимчасового уряду, і командуванню Чорноморського флоту, і татарським націоналістам з «Міллі-фіркі», які висунули гасло «Крим для кримців», і більшовицьким військово-революційним комітетам. УЦР прагнула підтримувати контакти з усіма цими силами, але особливо плідними вони виявились з пантюркістами та їхнім Курултаєм.

На фоні такого розмаїття різнобарвними були і прапори на щоглах кораблів флоту: жовто-блакитні, червоні, малинові, чорні, андріївські. Причому на одному й тому ж кораблі сьогодні піднімався один прапор, завтра — другий, післязавтра — третій. За таких обставин 13 березня 1918 р., тобто після оприлюднення тимчасового закону УНР від 14 січня 1918 р., розпочалась націоналізація і демобілізація флоту. До того ж 19 березня ЦВК Таврійської губернії, де переважали більшовики, проголосив створення Радянської соціалістичної республіки Таврида спочатку на території всієї Таврії, а 21 березня — лише в Криму. 26 березня навіть розпочався призов до Червоної армії. Наступного дня М. Саблін і голова Центрофлоту С. Кнорус отримали вказівку Петрограду готувати кораблі до евакуації в Новоросійськ. Зауважимо, що ця директива прийшла задовго до початку наступу німців на Крим.

Постановою РНМ від 19 квітня ще раз нагадувалось, що Чорноморський флот оголошений власністю УНР. Уряд благав німців очистити його від більшовицьких елементів і «привести фльоту до послуху українському урядові». Водночас кораблі закликались не воювати з окупантами. 20 квітня німецькі військові з'єднання через Перекопський перешийок вторглись на півострів. Та попереду німців шли вояки Запорізького корпусу під командуванням генерала Натієва та полковника Болбочана. У цій акції чи не вперше виявились серйозні претензії Центральної Ради на Крим.

Ще у середині квітня обидва контр-адмірали — «москаль» і «свідомий українець» (саме так їх іменували в пресі) — М. Саблін і М. Остроградський разом з Центрофлотом інтенсивно готувались до переходу кораблів у Новоросійськ, а для підготовки російського флоту навіть посилали туди з крейсером «Троян» спеціальну комісію на чолі з Лебединським. Та вже через кілька днів у Севастополі розпочалась паніка. До 25 квітня у руках німців, татарів, Натієва і Болбочана опинились Джанкой, Сімферополь, Бахчисарай, а радянський уряд Тавриди майже у повному складі був розстріляний під Алуштою пантюркістами. 23 квітня Петроград надіслав Сабліну чергову директиву про негайну евакуацію кораблів, але командуючий під тиском зазначених обставин та рішень Севастопольської ради військових і робітничих депутатів чи то у пориві розгубленості, чи з тактичних міркувань 29 квітня під 12-дюймовими гарматами лінкорів «Воля» і «Свободная Россия» та під загрозою військ, що вже панували на узбережжі, примусив всі ін. кораблі опустити червоні і підняти жовто-блакитні прапори. Сталося це о 16 годині дня, тобто саме у той момент, коли в Києві відбувалась зміна влади.

Припущення щодо тактичних міркувань М. Сабліна має право на існування, бо у адмірала ні до цього випадку, ні після нього прихильності до Центральної Ради та гетьманського уряду, якому він категорично відмовився присягати, не спостерігалось. Мабуть, єдиним його наміром було припинення наступу на Севастополь, про що свідчать подальші дії командуючого. Водночас з підняттям жовто-блакитних прапорів він надіслав телеграми Центральній Раді у Києві і німецькому командуванню у Сімферополі з проханням припинити воєнні дії. Та жодної відповіді від цих адресатів Саблін не отримав.

30 квітня о 20 годині вечора під вогнем німців ескадра під командуванням М. Сабліна у складі лінкорів «Воля» і «Свободная Россия», 1 крейсера, 14 есмінців, 2 міноносців та 10 сторожових катерів з 3500 особистого складу флоту вирушила до Новоросійська. Проте наступного дня на цих кораблях майоріли андріївські прапори. На Севастопольському рейді залишилися надводні кораблі старого типу, усі підводні човни і судна окремого призначення. Командування ними Саблін поклав на М. Остроградського.

УКРАЇНІЗАЦІЯ ШКОЛИ В УНР. Система шкільної освіти в Російській імперії до 1917 р. була досить складною. Нижчі початкові школи існували на підставі статуту 1874 р. і охоплювали парафіяльні школи, засновані ще у 1828 р. та 1845 р., сільські двокласні школи (з 1869 р.), сільські однокласні та двокласні школи (з 1875 р.). Далі освіта продовжувалась у вищих початкових та середніх учбових закладах: реальних школах (6 класів), духовних семінаріях (4 класи), кадетських корпусах (4 класи), комерційних школах (7—8 класів), єпархіальних школах (7 класів), жіночих гімназіях (7 класів), дівочих інститутах (7 класів), середніх чоловічих школах, вчительських семінаріях, церковно-учительських школах. Підлягали ці та ін. просвітні установи різним відомствам: освіти, опіки, торгу і промисловості, духовному, військовому, земельному, правничому, медичному, залізничному, імператриці Марії і колишнього царського двору, а музичні, театральні, мистецтвознавчі навчальні заклади — секретарству внутрішніх справ.

У перші післяреволюційні дні Тимчасовий уряд в ейфоричному пориві демократизації запалив було зелене світло на шляху українізації школи. За ініціативи попечителя Київської шкільної округи М. Василенка, підтриманої відомим на той час вченим і публіцистом міністром освіти кадетом О. Мануйловим, з перших чисел березня центр дозволив у повітах і волостях, де мешкає переважно українська людність, відкривати українські школи із забезпеченням прав меншин. Російська мова мала викладатися з другого року навчання як обов'язковий предмет. У вищій школі Петроград пропонував створити ка-

федри української мови, української історії, української літератури та українського права, а в учительських семінаріях та інститутах ввести предмети української мови, літератури, історії і географії. За рішенням міської думи у Києві вже з березня розпочалось навчання українською мовою в школі ім. М. Грушевського, а для подальшої українізації київських шкіл міська шкільна комісія утворила спеціальну українську підкомісію, до якої увійшли М. Грушевський та І. Стешенко. Активізувало роботу створене ще до революції Товариство шкільної освіти, яке розпочало підготовку всеукраїнського педагогічного з'їзду. 18 березня на вул. Львівській, 27 у Києві відкрилась перша українська гімназія. Її директором став відомий педагог П. Холодний.

Велику роль в українізації школи і освіти взагалі відіграли І Всеукраїнський педагогічний з'їзд та II Всеукраїнський вчительський з'їзд, які відбулись відповідно 5—6 квітня та 10—12 серпня 1917 р. Головний тягар у їх проведенні взяли на себе Товариство шкільної освіти на чолі з П. Холодним, а потім Генеральне секретарство освіти на чолі з І. Стешенком.

Згідно з рішенням першого з'їзду при УЦР почала працювати Шкільна рада, а при Комітеті УЦР — шкільна комісія. У губерніях та повітах передбачалось організовувати українознавчі бібліотеки, відкрити інструкторські курси для підготовки лекторів та літні вчительські курси, а також повітові курси з українознавства для народних учителів майже в усіх повітових містах, підготовити підручники для народної школи, видрукувати українську термінологію з арифметики, географії та граматики. Повна свобода вчителю надавалась у справі вибору підручників або методу навчання. Українізація початкових шкіл розпочиналась з вересня 1917 р. Учні першого року повинні були вивчати всі предмети за підручниками, пристосованими до діалекту тієї чи ін. місцевості, а другого — за підручниками, написаними загальною українською мовою. Російська мова як один з предметів вводилась з третього року навчання. Навряд чи можна вважати демократичним рішення першого з'їзду про звільнення зі шкіл осіб, які не були прихильниками українізації.

Що стосується гімназій і середніх шкіл, то в них тепер могли спільно навчатися хлопці та дівчата переважно на гроші державної казни. Тут українізація відразу розповсюджувалась лише на ті гімназії, які працювали у регіонах, населених «цілком українською людністю», але повне їх переведення на українську мову навчання передбачалось через два роки. Вивчення української мови, літератури та історії було обов'язковим у всіх середніх школах і гімназіях. Не заборонялось відкривати в них за вимогою батьків-неукраїнців класи з російською мовою навчання, а в російських гімназіях, де українці складали меншість, — класи з українською мовою викладання. На Шкільну раду при УЦР покладався обов'язок повернути на Україну з Росії українських вчителів, забезпечивши їм відповідні посади.

Ще більш демократичний характер мала українізація вищої школи. Як правило, вони ставали закладами з мішаною мовою викладання. Вчительство лише звернулось до УЦР з проханням заохочувати професорів до читання курсів українською мовою. У вищих школах дозволялось відкривати кафедри історії України, української літератури, української мови та українського права. У додаток до них передбачалось заснування кафедри історії української етнографії та історії української науки.

Дуже важливими рішеннями повноважних представників учительства (що не виконані по сей день) були вимоги перенесення на Україну національних документів з ін. архівів і зосередження їх у єдиному архіві України, а також про зібрання у національному музеї предметів української старовини, які були вивезені за кордон.

Гасла створення єдиної національно-демократичної школи переважали і на серпневому вчительському з'їздові. Одностайно були підтримані пропозиції про право всіх громадян на безкоштовну освіту із забезпеченням учнів підручниками, одягом та харчуванням, про обов'язковість і світський характер освіти. Делегати висловлювали впевненість, що соціалізм неминуче переможе на Україні, а тому школа має соціалізуватися саме таким чином, тобто через безкоштовність, обов'язковість навчання, рівність права на освіту.

Єдина школа утворювалась як 7-річна народна загальноосвітня школа, методологічно побудована на спостереженнях та уявленнях з оточуючого життя. Після закінчення семирічної школи юнаки та дівчата могли продовжити навчання у чотирирічній гімназії або технічній школі: сільськогосподарській, учительській та ін. Передбачалось відкрити з осені 1917 р. Український народний університет у Києві з фундаментальною бібліотекою та ін. належним матеріальним оснащенням для підготовки нових наукових сил у справі українізації освіти. З цією метою закладались організації «Просвіти» у селах, засновувались учительські спілки у повітах, готувались кадри лекторів та інструкторів з освітніх справ, для чого у Києві мала бути організована спеціальна науково-педагогічна академія. Влітку в повітах організовувались півторамісячні педагогічні курси.

З появою Генерального секретарства народної освіти вдосконалювалось управління школою. У кожному повіті на чолі просвітньої справи стояв повітовий комісар з народної освіти, який керував роботою не лише шкіл, а й позашкільних і дошкільних закладів у згоді з представниками національних меншин. У компетенції комісара було затвердження повітових інструкторів. Працював він у тісному контакті з повітовою шкільною радою як демократичною громадською організацією. Позашкільна освіта організовувалась місцевими «Просвітами», кооперативними, селянською та вчительською спілками. При багатьох школах створювались українські дитячі народні садки. Вчительська громадськість паралізувала русифікаторську роботу деяких земств і урядових інституцій, відкривала книгарні, читальні, організовувала інтернати для дітей селян, гуртки самоосвіти, клуби, каси товариської допомоги. Подекуди земства і міські управи засновували стипендії для талановитих дітей бідних батьків.

Після Жовтневої революції генеральний секретар освіти І. Стешенко звернувся до всіх педагогів-українців, що мешкали поза Україною, з проханням повернутися до рідної землі для роботи в українізованих гімназіях та школах. Багато таких вчителів повернулось на Україну. Секретарство також почало створювати вечірні курси для неписьменних дорослих, на яких вони навчались грамоті. Участь у цій справі брали місцеві органи самоврядування, просвітні установи, меценати, які організовували навчальний процес.

Законом про шкільне правління від 5 грудня 1917 р. на секретарство освіти покладалось безпосереднє керівництво більшістю просвітніх установ. Але духовні, військові, залізничні, сільськогосподарські, національні, медичні та юридичні навчальні заклади до майбутньої шкільної реформи залишались у адміністративному підпорядкуванні відповідних міністерств. Шкільна рада здійснювала над ними загальний нагляд, а секретарство освіти повинне було затверджувати для них учбові плани та програми із загальноосвітніх предметів.

Всеукраїнська учительська спілка почала видавати загальнопедагогічний журнал «Вільна українська школа». На його сторінках повинні були висвітлюватися найновіші течії у європейській педагогіці, діяльність секретарства освіти з організації нової школи, її взаємовідносини з учителями, учнями, батьками, питання дошкільного виховання, проблеми нижчої, середньої та вищої шкіл, програми і розклади предметів, методики викладання у

гімназіях та російських школах, організація позашкільної освіти тощо. 17 грудня товариство «Просвіта» зробило спробу провести український з'їзд на Курщині, де зібрались представники Путивльського, Грайворонського, Новооскольського, частини Білгородського, Рильського та Суджанського повітів, тобто регіонів, де мешкали переважно українці. Але більшовики з'їзд заарештували, а потім розігнали.

Цінним було й те, що більшість просвітницького керівництва УЦР розуміла, що «громадянами вільної Української республіки не можна правити з гори, категоричними велінням; так само й нова школа повинна правитися самою громадою, в інтересах якої вона виховує майбутніх громадян». Вчитель в освітніх установах розглядався не лише як громадянин, а й безпосередній керівник шкільної справи. Шкільне самоуправління будувалось на найдемократичніших засадах і повинно було відповідати обсягу компетенції громадської освітньої самоуправи.

15—20 грудня у Києві було проведено нараду з питань організації шкільної справи, яка готувалася за спеціальним статутом, де визначалися час і місце наради, її склад (по 1 представнику від кожного губернського земства, кожної повітової народної ради, кожної міської думи; по 1 представнику від учительства з кожної губернії від початкової школи, вищої школи, середньої школи, по 2 представники з кожної губернії від адміністрації народної освіти; по 1 представнику з кожної губернії від вчителів російських шкіл, вчителів польських шкіл, вчителів єврейських шкіл, а також всі доповідачі), спосіб обрання представників (на зібраннях вчительських організацій і губернських нарадах), програма наради тощо. У центрі уваги були проблеми організації управління народною освітою на місцях, форми і умови участі центральної влади у ній, націоналізація школи, проведення у життя принципів її єдності і автономії.

В межах зазначених проблем жваво обговорювалися питання про компетенцію губернських, повітових, волосних земств, стосунки між земством і містом щодо школи, роль у цій справі учительських організацій, відділів народної освіти, шкільних рад, інститутів інструкторів, про порядок надання учительських посад, підготовку працівників народної освіти для земської та міської служби. Багато цікавих пропозицій було висловлено щодо стосунків між секретарством, шкільними радами і шкільними округами, вдосконалення роботи інституту комісарів секретарства, грошової допомоги школі, посилення впливу на освіту з боку музеїв, видавництв, інформаційних бюро. Найважливіше місце при обговоренні займали питання мови викладання, ролі національних організацій та національних меншин у керівництві школами, компетенції педагогічних колегій, участі громадських самоуправ та батьківських комітетів у педагогічних нарадах.

Секретарство освіти зосереджувало у себе всі відомості щодо кожної української гімназії, у т. ч. і такі, як змішана вона чи хлопчача, на чиї кошти існує, чи має повні права, у якому приміщенні розміщується, скільки відкрито класів і скільки у них дітей, хто і з яким освітнім рівнем учителює, який розклад предметів, які з них не забезпечені вчителями. У той тривожний час такі «дрібниці» конче потрібні були генеральному секретарству для вироблення правильної освітньої політики.

І без того скрутне становище у листопаді — грудні 1917 р. ще більш погіршувалось. Все фінансування до цього було зосереджене у міністерстві освіти Тимчасового уряду, і визначене воно було лише на другу половину 1917 р. Вже з 1 січня 1918 р. ні копійки грошей не залишилось. Уряд України, як міг, намагався виправити ситуацію, але справа українізації шкіл в Одесі, Миколаєві, на Херсонщині, Катеринославщині, у Таврійській губернії, де земства «не могли» знайти відповідні кошти, просувалась дуже повільно.

До 28 грудня на території українських губерній діяли Київська, Харківська та Одеська шкільні округи як великі регіональні освітні об'єднання. Попечителі, помічники попечителів, окружні інспектори та ін. відповідальні посадові особи, які працювали в них, проводили у життя рішення секретарства освіти та учительських з'їздів. Напередодні 1918 р. округи були скасовані, а на їх місці виникли комісаріати у складі чотирьох українців і трьох неукраїнців, які призначались генеральним секретарем освітніх справ, причому останні три — за погодженням із секретарством російських, єврейських та польських справ. Посада комісара дорівнювалась посаді товариша директора департаменту секретарства (міністерства).

При гімназіях продовжували існувати попечительські ради. У чоловічих гімназіях директори, а у жіночих — начальниці обирались на педагогічних радах і затверджувались міністром. Не скасовувалось і звання домашнього вчителя. Оплата праці педагогічного складу була досить невеликою. Скажімо, вчитель вищої категорії отримував 150 крб. (тобто вдвічі менше, ніж друкарка у міністерстві), вчителі графіки, співів — 100 крб. на місяць.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА — ЧЕТВЕРНИЙ СОЮЗ — АНТАНТА: ПЕРШИЙ ДОСВІД МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН. Початкові кроки у встановленні безпосередніх відносин України з країнами Заходу були здійснені за доби Центральної Ради. Але її орієнтація на Антанту (Франція, Англія, Румунія) швидко змінилась на географічно більш близьких до неї сусідів — Німеччину, Австро-Угорщину, Болгарію та Туреччину, з якими УНР і підписала Брест-Литовські угоди, віддавши Україну на поталу чужоземним зайдам, що терпіли М. Грушевського і його команду лише неповних два місяці. Наприкінці квітня 1918 р. окупанти організували державний переворот, посадили біля керма владування свого гарячого прихильника П. Скоропадського, а потім аж до листопада практично керували розбудовою української державності. Вже 2 травня П. Скоропадський у власноручних листах доповів найвищим представникам окупаційних військ у Києві фон Ейхгорну, фон Мумму і фон Принцу Хервальту, що сформований ним уряд приступає до виконання своїх обов'язків, хоча наказ про Кабінет міністрів вийшов наступного дня. Це дає вагомі підстави для висновку, що і у цьому разі всі кандидатури до Ради міністрів попередньо погоджувались зі справжніми хазяями України.

Провідною військовою силою у інтервентів вважалась група армії «Київ», якою до 30 березня командував генерал-полковник А. фон Лінзінген, у квітні — серпні — Г фон Ейхгорн, у серпні — грудні — генерал-полковник Г. фон Кірхбах. Штаб її перебував у Києві, і налічувала вона 17 піхотних дивізій, 5 піхотних полків, 2 кавалерійські дивізії і 2 кавалерійські бригади. Східна австро-угорська армія під командуванням фельдмаршала Е. Бем-Ермолі, а з 16 травня — генерала А. Крауса, штаб якої розташовувався у Одесі, включала 6 піхотних і 1 кавалерійську дивізію. Весь залізничний і водний транспорт на Україні перебував під контролем німецького командування, а вугільна промисловість — у спільному управлінні німців і австро-угорців. У сільській місцевості хазяйнували чисельні окупаційні військово-економічні та заготівельні установи, що спирались на озброєні каральні загони.

Протягом травня — листопада інтервенти вивезли з України 9132 вагони хліба, 22148 вагонів ін. продовольства, 2 млн. пудів цукру, 4570 вагонів металу, шкіри, вовни, льону, 250—300 тис. голів рогатої худоби, 300 тис. овець, 96 тис. коней, на 2 млрд. крб. майна Чорноморського флоту і портів, пограбували майже всі Кримські палаци і музеї. У літературі досить часто згадується названа В. Леніним цифра, що замість 60 млн. пудів зерна

німці встигли вивезти з України лише 9 млн. пудів, та при цьому забувається, скільки продуктів з'їли 500 тис. зголоднілих вояк за 10 місяців хазяйнування на окупованій території. А це, за нашими підрахунками, 10 млн. пудів хліба, 2 млн. пудів м'яса, 1 млн. пудів цукру, та величезна кількість ін. продовольства і фуражу. До того ж навряд чи кому пощастить підрахувати запаси продовольства, амуніції, військового знаряддя для двох багатомільйонних фронтів, які опинились у австро-німецьких окупантів як колосальна військова здобич уже в перші дні навали.

Інтереси Німеччини в Українській державі активно захищав Альфонс Фрайгерр доктор Мумм фон Шварценштейн — цісарський надзвичайний посол, дійсний таємний радник, барон, який мав значний дипломатичний досвід, набутий у Китаї та ін. країнах. Австро-Угорщину представляв Іван граф Форгач фон Гімес і Гач — уповноважений посол, таємний радник, колишній посол Відня у Бєлграді. Широко відомий філософ і історик, професор, академік, член Наукового товариства ім. Т. Г Шевченка Іван Шишманов очолював у Києві посольство Болгарії, а відомий ще за Брестських переговорів і дипломатичної роботи у Греції Ахмед-Мухтар Бей — посольство Туреччини.

Призначені за доби УНР посли у Відні (А. Яковлів) і Царгороді (М. Левицький) були викликані до Києва, хоч перший формально залишався на цій посаді до 1 липня, другий — до 10 червня, а наказ гетьмана про їх звільнення з'явився лише 1 жовтня. Посол УНР у Берліні О. Севрюк сам залишив свою посаду і виїхав до Швейцарії. 10 червня послом і уповноваженим міністром Української держави у Берліні став колишній член Київського виконавчого комітету барон Ф. Штейнгель, а послом і уповноваженим міністром у Відні — один з провідних ідеологів гетьманату В. Липинський. Інтереси України у Софії з 25 червня захищав колишній член уряду УНР О. Шульгін, у Царгороді з 19 липня — один з представників блискучої плеяди Кістяковських — О. Кістяковський, а з 21 жовтня — колишній Київський губернський комісар М. Суковкін. Існувала ще й посада представника Ради міністрів при Австро-угорському командуванні в Одесі. До 6 серпня її займав майбутній голова уряду С. Гербель, а після нього — Г. Раух.

Незважаючи на те, що Центральна Рада 17 березня ратифікувала Брест-Литовську угоду, П. Скоропадський 12 червня вирішив скористатися ще однією нагодою, щоб показати свою особливу прихильність до Німеччини. У грамоті до всього українського народу він ще раз затвердив і ратифікував усі договори, додатки до них і протоколи, що стосувались саме Німеччини, і запевнив своїх покровителів, що буде виконувати їх «твердо і непохитно, нині і на будучі часи». Обмін ратифікаційними грамотами з Німеччиною відбувся через посла України у Відні В. Липинського 24 липня.

Ще більшу нагоду для зміцнення довір'я окупантів до своєї особи П. Скоропадський мав під час безпрецендентно тривалого у дипломатичній практиці офіційного візиту до Німеччини. З цією метою він кинув напризволяще розтерзану державу майже на три тижні. Не завадило цій поїздці й убивство в Києві 30 липня лівим есером Б. Донським командуючого групою армій «Київ» генерала-фельдмаршала Ейхгорна.

У Касселі гетьман зустрічався з Вільгельмом II, Гінденбургом, Людендорфом, Генріхом Пруським, Гертлінгом, обговорював з ними проблеми Холмщини, Криму, утворення української армії і флоту, стосунків з Москвою, двосторонніх військових, економічних і торговельних відносин України та Німеччини, познайомився з організацією праці на найбільших німецьких промислових підприємствах і у сільському господарстві. Візит був добре підготовлений (напередодні зустрічалися Ф. Лизогуб і державний секретар Німеччини фон Гінце, експерти міністерств закордонних справ обох сторін) і тому закінчився для П. Скоропадського успішно.

Та ще більше виграли від цієї поїздки Німеччина та її союзники. З'явились нові фінансові і торговельні договори, згідно з якими Україна брала на себе зобов'язання вивезти до країн Четверного союзу понад 100 млн. пудів хліба, 11 млн. пудів м'яса, 300 тис. голів птиці, 2,5 тис. вагонів яєць, 3 млн. пудів цукру, п'яту частину виробленої горілки, 400 тис. пудів сала, 60 тис. пудів масла і сиру, 11,2 тис. вагонів деревини, 750 тис. пудів коноплі, 37,5 млн. пудів залізної руди, третину вироблених металів, 300 тис. великих і 700 тис. малих шкір, 500 тис. пудів тютюну, необмежену кількість картоплі, городини, овочей, фруктів, металобрухту, ртуті тощо. Німеччина обіцяла Україні деяку (не визначену у договорі) кількість сільгоспмашин, 144 тис. т. вугілля та близько 10 тис. т. нафти. Було ухвалено також нові митні угоди, за якими з 1 червня (вже в котрий раз минулим числом) для них встановлювався пільговий тариф. Водночас у зв'язку з налагодженням діяльності прикордонної охорони та мережі митних установ міністерства фінансів на кордонних пунктах припиняли своє існування колишні комісаріати — агентури міністерства торгу і промисловості, головними завданнями яких було контролювання експорту та імпорту й регістрація кількості вантажів і товарів, що перетинали кордон.

Активно працювала весь час Комісія для попередніх переговорів з Четверним союзом про постачання хліба до Німеччини і Австро-Угорщини. На утримання такої комісії асигнувались значні кошти. До Туреччини і Болгарії часто виїжджали офіційні делегації України для вирішення питань про повернення військовополонених.

Особливе місце у відносинах Української держави з Австро-Угорщиною мали б займати проблеми західних українських земель, становище яких було вкрай важке. Скажімо, Східна Галичина перебувала у самому епіцентрі пожежі війни, яка завдала нищівного удару по економіці регіону. Дві третини лісопильних заводів і 1337 млинів з 1500 було зруйновано. Не працювало 70% нафтових свердловин Дрогобицько-Бориславського басейну. Зупинились нафтопереробні, хімічні та ін. підприємства Калуша, Стеблика, Дрогобича, Борислава, Тернополя, Станіслава, Бучача тощо. Не оброблялось 55% орної землі. Поголів'я великої рогатої худоби зменшилось на 49,5%, коней — на 44,3%, свиней — на 70,1%. Заробітна плата при 12—14-годинному робочому дні стрімко падала, а ціни швидко зростали. Голод і безробіття досягли велетенських масштабів.

У зв'язку з цим ширились страйки, в яких провідну роль відігравали робітники Львова та нафтовики Прикарпаття. Набирав сили селянський рух, особливо у Бібрській, Бродівській, Жовківській, Підгаєцький, Рава-Руській, Яворівський та ін. округах (повітах). Селяни майже 100 гмин (волостей) захоплювали поміщицькі, монастирські, церковні землі, не виходили на примусові роботи, не сплачували податків.

Закарпаття (або Закарпатська Україна, або Підкарпатська Русь, або Угорська Русь), перебуваючи у складі Австро-Угорщини, не виокремлювалось у самостійну адміністративно-територіальну одиницю, а поділялось на Ужанську, Березьку, Угочанську, Мармароську жупи (округи, області, повіти). 4 з кожних 5 чоловік тут працювали у сільському господарстві, де бідняки становили три чверті всіх селян, які сплачували 13 видів податків (за вікна, за димарі тощо). У металургійній, соляній, цегляно-черепичній, лісозаготовельній, харчовій, деревообробній промисловості налічувалось 230 (переважно дрібних) підприємств. Чотири роки війни зовсім виснажили і без того зголоднілий і замордований край, а деякі прагнення намалювати там райську картину життя за часів Австро-Угорщини інакше як брехнею назвати не можна. У зв'язку з цим ілюзорним було прагнення одного з про-

відних ідеологів гетьманату Д. Донцова перетворити Східну Галичину, Закарпаття та Північну Буковину, де у той час мешкали 305,1 тис. українців і 273,3 тис. румунів, на квітучий коронний край у складі Австро-Угорщини.

Відчуваючи близький кінець імперії Габсбургів, національно-демократична, демократична та селянсько-радикальна партії Східної Галичини створили 18 жовтня у Львові з числа депутатів-українців Віденського парламенту Національну раду на чолі з К. Левицьким (згодом — Є. Петрушевичем). Це, безумовно, сприяло піднесенню українського національно-визвольного руху в Західній Україні. 1 листопада, тобто за два дні до капітуляції імперії, австро-угорська адміністративна влада передала свої повноваження Національній раді, яка опублікувала програмну декларацію демократичного спрямування.

До цієї дати уряд П. Скоропадського більш думав про те, як не зіпсувати стосунки з Австро-Угорщиною, ніж про українців Східної Галичини, Закарпаття та Північної Буковини, і тому даною проблемою майже не займався. Лише 5 листопада, тобто після повного краху Габсбурської імперії, Українська держава надіслала до Галичини свою надзвичайну дипломатичну місію на чолі з колишнім Київським губернським комісаром О. Саліковським. Та, по-перше, у демократично настроєних керівників ЗУНР, яка виникла через тиждень після цієї дати, мабуть не було бажання зав'язувати стосунки з диктаторським режимом у Києві, хоч делегація галичан і побувала у столиці Української держави; по-друге, вони відразу встановили тісний контакт з Директорією і вже 1 грудня підписали у Фастові передвступний договір про злуку УНР і ЗУНР; по-третє, сам О. Саліковський виявився гарячим прихильником (потім і активним діячем) Директорії, а тому працював більше на В. Винниченка і С. Петлюру, ніж на П. Скоропадського. Одним словом, стосунки з ЗУНР у гетьмана не вийшли, а подальша доля західних українських земель вирішувалась вже не Австро-Угорщиною і Четверним союзом, а державами-переможцями, на яких швидко почав переорієнтовуватись уряд Української держави.

Антанта і США ніколи не забували про існування України і виношували щодо неї свої плани. Нагадаємо, що ще 23 грудня 1917 р. у Парижі було підписано англо-французьку угоду про розподіл зон операції і сфер впливу на території Російської імперії, згідно з якою Франції відводились з цією метою Україна, Крим і Бессарабія, а Англії — Вірменія, Грузія, Курдистан. Сибір і Далекий Схід розглядались як зона інтересів США і Японії, а Дон як спільна сфера впливу, бо Франція асигнувала каледінському урядові 100 млн. франків. Спеціальний міжсоюзницький орган повинен був фінансувати інтервенціоністські операції із залученням коштів США. На Україні передбачалось формувати відповідні військові з'єднання, забезпечувати їх продовольством, створювати своєрідну «буферну зону», яка б об'єднувала Дон і Румунію. Україні у названому розподілі сфер впливу не дуже «пощастило». Справа в тому, що Англія і США виявились прихильниками розмежування Росії, а Франція дотримувалась ідеї відродження єдиної і неподільної Росії як противаги Німеччині. Тобто будування української національної державності «патроном» не поділялось ні за доби Центральної Ради, ні за часів гетьманату.

З благословення Франції та ін. країн Антанти у січні — березні Румунія окупувала Бессарабію. З числа військовополонених австро-угорської армії на території України у вересні 1917 р. сформувався чехословацький корпус на чолі з російським генералом В. Шокоровим, який незважаючи на проголошений нейтралітет стояв на боці військ Тимчасового уряду під час Київського збройного повстання 28—31 листопада 1917 р. 15 січня 1918 р. корпус став частиною французької армії, але уникав сутичок з австро-німецькими військами під час їх навали на Україну. З березня 1918 р. він розпочав просування у бік Уралу, де й вчинив, починаючи з 25 травня, відомий заколот.

Крах Четверного союзу, який стрімко почав свій біг від капітуляції Болгарії 29 вересня, поступово розв'язував руки країн Антанти і США щодо врядування світом. Вже у жовтні Клємансо, сповнений бажання (як і Ллойд Джордж) перетворити Україну в антибільшовицький форпост, висловлювався за окупацію союзниками Причорномор'я. 27 жовтня «головний шеф України» приступив до практичної реалізації своїх задумів. У цей день він дав вказівку військовим про підготовку вторгнення на Південь Росії з метою прикриття України від наступу більшовицьких військ з центральної Росії шляхом захоплення Київщини і Харківщини, збереження в ін. районах німецького режиму, встановлення взаємодії з Польщею та формуваннями Денікіна і Краснова. Загальне командування інтервенціоністськими військами, що мали просуватись у напрямку Києва з Близького Сходу через Румунію, а також діяти у районах Одеси і Криму, покладалось на генерала А. Бертело — командуючого французькою Дунайською армією.

Після капітуляції Туреччини (30 жовтня), Австро-Угорщини (3 листопада) і Німеччини (11 листопада) російські білогвардійці за згодою гетьманських дипломатів на нараді у Яссах, що розпочалась 16 листопада, звернулись до країн Антанти з вимогою допомогти Добровольчій армії у боротьбі за «єдину і неділиму» Росію. Посли Англії, Франції і США негативно відреагували на таке прохання, відправивши своїм урядам телеграми з пропозицією окупувати не лише південь України, а й Київ і Харків. До речі, скликалась Ясська нарада за ініціативи «Ради державного об'єднання Росії», російського «Національного центру», «Ради відродження Росії», з якими уряд П. Скоропадського вже мав стосунки, та деяких дипломатів країн Антанти і США, зокрема французького віце-консула у Києві Е. Енно. Російську делегацію очолював відомий октябрист барон В. Меллер-Закомельський. Саме вона запросила інтервентів на південь України, та справа в тому, що ця інтервенція розпочалась ще до початку наради.

У ніч з 15 на 16 листопада у Чорне море увійшли 16 англійських кораблів (4 лінкори, 5 крейсерів і 7 міноносців), 10 французьких (5 лінкорів, 1 крейсер і 4 міноносці), 3 італійські (1 лінкор і 2 крейсери) та 1 грецький крейсер. Командував об'єднаною союзною ескадрою французький віце-адмірал Амет, який водночас очолював військово-морські сили Антанти на Близькому Сході. Генерал Бертело тримав у повній бойовій готовності 3 дивізії (та ще 10—12 у резерві) для вторгнення на Україну з боку Румунії. 24 листопада у руках інтервентів опинився Севастополь, 26—28 листопада — Одеса, 9 грудня — Миколаїв, згодом — Феодосія, Херсон, Керч, Сімферополь, Очаків, Тираспіль, Роздільна тощо.

Ця акція офіційно з гетьманом навіть не погоджувалась, а відбувалась за домовленістю з А. Денікіним. Але переорієнтувавшись на свіжих хазяїв і оцінивши нову ситуацію, П. Скоропадський 27 листопада у листі до місій країн Згоди у Яссах підтримав їх акцію у Причорномор'ї і поклявся бути назавжди прихильником єдиної та неподільної Росії. Але й це не допомогло гетьманові. Наприкінці листопада до Ясс прибула місія Директорії і відразу вступила у контакти з представником США, а потім і Антанти. Їх результатом стало визнання Директорії з боку останніх і формальна передача на початку грудня Одеси, Миколаєва та ін. міст Причорномор'я, зайнятих інтервентами, під владу Директорії. Під тиском Антанти 12 грудня у Фастові було досягнуто угоди про передачу німецьким командуванням військовим силам В. Винниченка владування у Києві. Отже, країни Антанти та США не сприйняли гетьманський режим і після

нетривалих зволікань віддали перевагу його супротивнику — Директорії. Найважливіші, хоч і не зовсім плідні, контакти серед держав Згоди підтримувала Україна з Румунією. Центральними тут були проблеми майна, Бессарабії та Північної Буковини.

Справа в тому, що під час світової війни багато румунського майна опинилось на території України, так само, як і українського в Румунії. За погодженням з румунським урядом Рада міністрів наприкінці червня створила спеціальну комісію для з'ясування, яке майно було залишено на Україні Румунією під час відступу румунських військ і навпаки — яке майно залишилось у руках румунів при відході військ з Румунії і Бессарабії, у якому стані знаходиться це майно, як воно охороняється і як може бути повернене один одному. З свого боку, український уряд для охорони румунського майна створив два склади першого розряду (Одеса та Селещина) і три склади другого розряду (Тирасміль, Кременчуг, Карлівка). Після взаємопогодження багатьох питань Кабінет міністрів у вересні створив комісію по евакуації майна України з Румунії і майна Румунії з України. Її головою став представник уряду при Австро-Угорському військовому командуванню у Одесі Г. Раух.

Щодо Бессарабії, правобережні райони якої були анексовані Румунією ще за доби УНР, то, як і Центральна Рада, гетьманський уряд переконував Бухарест у тому, що її населення прагне до возз'єднання з Україною, а правлячі кола Румунії намагались довести, що бессарабський народ «добровільно возз'єднався з вітчизною». Суперечки ці розв'язані не були. До того ж з благословення ін. країн Антанти 6—12 листопада румунські війська окупували ще й Північну Буковину, встановили там грабіжницькі податки, 12—14-годинний робочий день, запроваджували примусову румунізацію українського населення. Так і не змогли налагодити плідні контакти з Румунією ні посол Микола Галаган, якого офіційно було звільнено з посади 1 жовтня, ні голова призначеної гетьманом після цього надзвичайної дипломатичної місії Української держави Володимир Дашкевич-Горбацький — генеральний хорунжий, генеральний старшина для доручень біля гетьмана.

Стосовно відносин з Польщею, то за доби гетьманату вони ускладнювались порівняно з попереднім періодом. Справа в тому, що Тимчасовий уряд Петрограду і Центральна Рада схильно ставились до формування польських збройних частин, яке розпочалось з червня 1917 р. після загальноросійського з'їзду військовослужбовців-поляків у Петрограді, і створення на ньому Головного польського військового комітету. Перший польський корпус комплектувався головним чином у Білорусії, другий — на півдні України, третій — на півночі УНР. Головний інспектор польських збройних сил на Україні, колишній командир 29-го корпусу російської армії генерал Е. Хеннінг-Міхаеліс керував цією справою погано і саме тому у районах формування, що відбувалось переважно навколо маєтків і цукроварень польських магнатів, загони польської кінноти та піхоти грабували і тероризували українських селян.

Першого відчутного удару по польських збройних силах на Україні завдали більшовики у січні — лютому 1918 р., а 3-й польський корпус було розбито селянами у районі Немирова напередодні квітневого перевороту у Києві. Його залишки здались у полон австро-угорцям і були інтерновані. Через два тижні після приходу гетьмана до влади німці оточили 2-й корпус поблизу Канева, і він капітулював без будь-якого опору. Але на Україні практично без перешкод з боку офіційної влади тривала діяльність Польської військової організації, створеної ще у 1914—1915 рр. за вказівкою Ю. Пілсудського для шпигунсько-диверсійної роботи у тилу російських військ. Зокрема, у Києві функціонувала організація «Дніпро», а з березня — «Схід» або «Україна» та «Росія», відома ще й як «головна команда 3». Напередодні краху гетьманського режиму, тобто після відновлення незалежності Польщі у листопаді, головні осередки Польської військової організації перебазувались на свою батьківщину, але у Одесі їх діяльність тривала.

Саме у цей час створена у Варшаві у вересні 1917 р. німецькими та австро-угорськими окупантами Регентська рада передала всю повноту військової влади у Польщі 50-річному Юзефу Пілсудському — відомому раніше прихильнику ідей соціалізму та польського націоналізму, командиру бригади польських легіонів у австро-угорській армії. Через 3 дні він став «начальником держави» на майбутнє чотириріччя.

Прагнення встановити контакти між Україною і Польщею спочатку було взаємним. З 20 жовтня у Варшаві відкрилось посольство Української держави другого розряду, а у Києві — надзвичайна дипломатична місія Польщі. Гетьман, мабуть, дуже хотів налагодити тісні стосунки з режимом Ю. Пілсудського, бо лише за кілька днів до втечі з Києва, незважаючи на вкрай тяжке становище біженців-українців, надав 1 млн. крб. голові польської місії для допомоги біженцям-полякам. Та задобрити «начальника держави» не вдалось. Більше того, на Галичині та Волині по суті розпочалась польсько-українська війна, а польські війська загарбали Львів.

Інтенсивні кадрові переміщення у дипломатичному корпусі Української держави відбувались ще й у кінці листопада — першій половині грудня. Головою надзвичайної дипломатичної місії України у Скандинавських державах став Б. Баженов, особливо уповноваженим Української держави при урядові Швейцарської республіки для виконання спеціальних завдань — М. Могилянський, залишаючись при цьому ще й товаришем державного секретаря. Один за одним були звільнені з посад посол України у Туреччині О. Кістяківський, посол у Болгарії О. Шульгін, міністр-резидент при Швейцарському уряді Є. Лукасевич. 5 грудня до Фінляндії відбув директор загального департаменту міністерства закордонних справ К. Лоський, призначений уповноваженим у справах Української держави в цій країні. Ймовірно, що такі метушливі переміщення пов'язані з агонією режиму гетьманату.

Аналіз діяльності УНР та Української держави на міжнародній арені дає підстави для висновку, що майбутні антиукраїнські рішення Паризької мирної конференції багато в чому обумовлені блискавичною зміною зовнішньополітичних орієнтацій спочатку Центральної Ради, згодом гетьманату, а потім і Директорії.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНИЦЬКА ІДЕЯ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Слід, напевно, дещо поіншому поглянути на концепцію історії України, розглядаючи її передовсім з точки зору проблем У. д. і.

Конче потрібно подолати стереотипні уявлення, що українська держава — це, мовляв, ефемерне поняття, яке мало вписується в етнографічне розуміння історії українського народу; що сама державність не може бути ключем до вивчення української історії, що державницькі інституції в Україні є нібито підрядним матеріалом.

«Українська національна ідея — говорилось у програмі «Української демократично-хліборобської партії» (УДХЦ), написаної В. Липинським і виданій в жовтні 1917 р. в Лубнах,— тільки тоді в силі оживити собою українську етнографічну масу, коли вона буде поруч з ідеєю суверенітету українського народу, коли вона кличе до повного національного визволення і на місто рабської служби чужим державним організаціям ставить змагання до створення власної держави.

І тому боротьбу за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні ставимо найважливішою вихідною точкою нашої політичної програми».

Українське державотворення має під собою міцний грунт і з ін. погляду — віковічну волелюбність україн-

ського народу як найхарактернішу рису українців, «якою вони дорожать більше за все.., а жити без свободи не могли». Це — по-перше. А по-друге, на думку того ж С. Шелухіна, слід опиратися на ще одну характерну рису українського народу — постійну відданність ідеї народоправства або демократичної республіки. На відміну від монархістів, які стверджували, що українська історична традиція залишила ідею «дідичного спадкового монарха» і що українську державу робила безсилою анархічна республіканська демократія, оскільки вона нищила аристократію української нації, яка одна лише була здатна до державного будівництва, Шелухін дотримується думки, що історія українського державного права залишила ідею українського народоправства, тобто ідею демократичної республіки, а національну аристократію знищили почасти самі князі, «почасти й власне національне зрадництво, дезертирство, підкупство та інші мотиви одступництва». Отже, народоправство було національно-українською формою державної влади. Переконливим свідченням цього він вважає Конституцію Пилипа Орлика, де утверджується авторитет гетьмана і всього уряду в Україні.

У вітчизняному науковому політологічному та державницькому доробку ми маємо також напрацьовані концепції і традиції «українського автономізму», «національного федералізму». М. Грушевський підкреслював, що «домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні у відокремленій незмішаній автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави — се старе наше гасло».

Маємо ми й програму, засади національно-державної політики, яку розробив М. Грушевський та здійснювала Центральна Рада протягом періоду свого існування. До них належать: надійне забезпечення прав національних меншин; забезпечення українському народові державного права шляхом федерації, або ж повної незалежності української держави, широкого самоуправління, розвиток всякої ініціативи людини і громадянства на шляху порозуміння місцевих національних і класових груп; залишення на своїх місцях всіх старих корисних працівників-професіоналів, прихильників свободи та демократії, які готові керуватися потребами нового життя українського народу; паралельно з об'єднанням і формуванням нових українських національних організацій повинен розвиватися процес творення за їх ініціативою територіальних комітетів, куди б увійшли і представники національних меншин як противага діяльності міської і земської самоуправи.

М. Грушевський вірив, що українська республіка врешті-решт стане федерацією земель, сполученими штатами України, а національним меншинам буде надано право домагатися створення федеративної української республіки. «Чи буде Українська Республіка формально зватися федеративною, чи ні, фактично вона повинна організуватися, як федерація своїх фактичних республік — громад».

Неоціненним скарбом є політичний досвід та історичні традиції української державності 1917—1920 рр. Вони, на жаль, залишилися недоціненими і значною мірою недослідженими, хоча їх цілком вистачило б, щоб виховати цілі покоління державномислячих, творчих людей в Україні. Цей досвід так і не увійшов до скарбниці політичної культури українського народу, а без цього неможливо сформувати політичну культуру на рівні розвинених європейських народів. Лише тоді «з великого терпіння цієї нації повстане новий, відважний і надзвичайно тяжкому зовнішньому положенню духовно дорослий провід — тоді стане Україна першою проблемою майбутньої Східної Європи». (В. Кучабський).

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНИЦЬКА ІДЕЯ (вітчизняна етнодержавознавча думка). Яким же чином здійснювати майбутню українську державність і на кого орієнтуватися? — ставив питання В. Липинський. І відповідав: перш за все, це довготривале виховання провідними верствами, об'єднаними в організації, всього українського громадянства, в дусі державної ідеалістичної ідеї, боротьба за здійснення якої завжди була необхідною передумовою перетворення нації недержавної на державну. «Тому, кажемо ми, українському громадянству, щоб стати зрілою державною нацією, необхідний державний ідеалізм, опертий на релігії, церкві, вірі живій».

Такої ж думки дотримувався і В. Кучабський, який стверджував, що необхідною умовою створення реальної державної концепції України є державотворча національна ідея. Українська національна ідея не мовна, етнічна, чи культурна, а дійсно національно-політична і державна може бути збережена саме через творення політичних цінностей і психології державної нації.

Роздумуючи над шляхами і засобами досягнення соборності України, В. Липинський пише не тільки про боротьбу політичних сил, яка заважає цьому, а й про складність географічного становища України, про вплив на неї культури Заходу та Сходу, і відзначає, що ці впливи, «вливання» залишили суттєві відмінності в культурі між різними краями чи регіонами України. Він наголошує, що всякий політик мусить дуже уважно враховувати це. «Ріжні модні у нас спроби механічного об'єднування України при помочі «соборних» словесних декларацій тільки підкреслюють ці ріжниці і кінчаються збільшенням взаємного недовір'я і взаємного нерозуміння. Ще більшою катастрофою може скінчитись культурна централізація України поліційними засобами, в роді «українізації» Галичини в 1919 р.... Соборність може бути осягнена тільки гармонійним взаємним перехрещуванням двох сил: досередкової сили — матеріально і морально авторитетної, єдиної і всенаціональної центральної державної Влади, і відосередкової сили як найширших автономій поодиноких українських країв, спаяних в єдину цілість цею сильною державною Владою. Тільки при існуванні цих двох сил — коли всіх українських людей буде притягувати одна спільна столиця маєстатністю і силою державної Влади, і коли вони туди будуть привозити свої провінціальні культурні окремішності, плекані в поодиноких краях, а звідти вивозити знайомість українських людей інших провінціальних культур — може наступити взаємне пізнання Українців, без якого всі «соборності» будуть лише порожнім звуком».

Зрештою, одним з важливих чинників, що визначили внутрішню органічну слабкість українського народу та призвели до руївництва, С. Томашівський якраз і назвав відсутність єдиної, спільної для всіх українців У. д. і. До цього він додав також відсутність політичної, економічної і культурної рівноваги між містом і селом, а також політичну гіпертрофію українського народу. Україна, зазначає він, відрізняється від усіх ін. державних народів тим, що ті різноманітні політичні угрупування вважали свою концепцію завоювання і творення у тій чи ін. формі державності єдино вірною і боролися за ті втілення з ін. українськими угрупуваннями ще задовго до завоювання та утворення державності, ніколи не маючи спільних ідеалів і спільної національної історичної ідеї, а натомість лише фрагменти різних політичних, соціальних, гуртკових, а інколи й особистих програм та агітаційного мітингового багажу. Чи не нагадує це означення перебігу подій у сучасній Україні?

Вітчизняні етнополітологи недавнього минулого наголошували на тому, що основною умовою здійснення української державності є єдність — політична, національна, регіональна. В умовах негативного ставлення мешканців Сходу і Півдня України до акцій, що їх здійснює Галичина, досить вагомими є думки В. Липинського, який зазначив: «Майте врешті на увазі, що підкрес-

лювання галичансько-наддніпрянського антагонізму абсолютно перешкоджає нашій ідеології», «справу української державності завжди губила відсутність єдності між українцями», «регіоналізм» теоретично не шкідливий, але практично вносить ще більший хаос в життя нашої землі, тому його треба поборювати» «об'єднання українських земель мусить бути провідною ідеєю, шукайте по-справжньому освічених людей», «українці єсть всі мешканці України».

Ми розбудовуємо українську державу, відроджуємо культурні, духовні надбання українського народу, стимулюємо його національний ренесанс. І в цьому поступі вкрай важливо скористатися надбаннями вітчизняної етнополітології, зокрема, думками щодо цього О. Бочковського, котрий вважав, що необхідною умовою здобуття державності є вироблення відповідної тактики. Основне тактичне завдання — це будування та удосконалення єдиного національного організму, що вимагає енергійної праці у двох напрямах: 1) культурно-економічному; 2) релятивно-автаркічному. Як приклад першого він називає стратегію і тактику чеського національно-визвольного руху. Включаючи механічну трансплантацію відповідних чеських організаційних форм і засобів в Україні, вчений водночас зауважує, що чехи винайшли чимало тактичних прийомів, які можуть бути використані й ін. народами, що переживають перехідні фази національного ренесансу. Серед них — систематична дрібна праця як засіб поширення національної свідомості; чеський реалізм Т. Масарика як свідому реакцію на історичний романтизм попередньої фази розвитку з її фетишизацією вимріяної чеської старовини, нехтуванням новочасного політичного та суспільного розвитку. Політична програма «масариківського реалізму» — рішучі суспільні реформи, просвітня праця, внутрішня політика: 1) чеське сокільство і національна програма євгеніки, що передбачали фізичне і моральне виховання всього чехословацького народу; 2) соціальність і демократизм як засіб національної політики; 3) організація національно-захисної діяльності, що виявилася у побудові великої мережі середніх та початкових шкіл для національних меншин; заснування загальнонаціональної чеської установи («Центральна спільна матиця») і загальнонаціонального центру «(Чеська народна рада»). Причому, остання виконувала роль вищого національного органу і була, певною мірою, прототипом власного уряду. Релятивно-автаркічний напрям передбачає вироблення і застосування українським народом систематичної програмної методики історичного досвіду і здобутків національного відродження ін. народів. Тут вчений радить звернути особливу увагу на працю естонців і латишів.

Нам у пригоді мав би стати досвід, перш за все, колишніх республік СРСР, які, ставши незалежними державами, пішли значно далі, ніж Україна — економічного розвитку Естонії, стабільності Литви, «солідності» Казахстану, активної зовнішньої політики Росії, приватизації в Латвії і т. д. Цікавими щодо цього є думки В. Липинського, який вважав, що оскільки недержавна нація здебільшого не має в готовій формі всіх складових елементів, необхідних для побудови держави, вона мусить головну увагу зосереджувати на питаннях внутрішньої політики. «Хвороба недержавності, — писав він,— має своє джерело не у причинах зовнішніх — вона не травматичного походження, як проблема поневоленості — а викликана причинами внутрішніми, органічними, без усунення яких такі найбільш сприяючі зовнішні умови, як найвірніші союзники, ніякі, навіть найкращі зовнішні орієнтації абсолютно не допоможуть».

І тут варто застерегти від надмірної політизації мас. С. Томашівський, наприклад, вбачає в ній одну з головних причин внутрішньої слабкості українського народу. «Політична гіпертрофія», тобто надмірна політизація, відбувається тоді, коли представники всіх класів і станів, насамперед інтелігенції, з різних причин почали активно займатися політикою, вважаючи себе фахівцями з політичної теорії та практики. Томашівський вживає також термін «хворобливе політиканство», під яким розуміє бажання нести «розумні політичні ідеї» без огляду на історичні традиції і навіть без елементарного знання історії та політичної теорії.

Чом не буквальний «зліпок» сьогодення, в умовах якого розвинулося таке ж «хворобливе політиканство», що буяло колись на українському підгрунті? Не робимо ми, виходить, ніяких висновків. Історія так і не навчила декого. Орієнтації в політиці, продовжує свою думку С. Томашівський, слід починати з людей, що займались політикою — Драгоманова, Липинського та ін., які ставали на службу українській ідеї зі скарбом не лише чуттєвих мотивів, а з конкретною та добре продуманою національною програмою — політичною, соціальною і культурною.

Характерна риса більшості української інтелігенції — небажання або невміння займатися справжньою науково-дослідною чи літературно-творчою працею за відсутності можливості та бажання знайти і реалізувати себе — погоня за владою й авторитетом як головна ціль політики і погоня за майном. В цьому відмінність політиканства від реальної політики. (С. Томашівський).

Є суттєва різниця у політичному й психологічному складі галичан і наддніпрянців. Наддніпрянці — люди східноєвропейської культури та свідомості, і хоч відрізняються від росіян, проте з останніми їх єднає дуже багато: етнічність історичної долі, біди й радості, війни, трагедії і перемоги, релігія й культура. Галичани, навпаки, завжди рівнялись на західноєвропейську, польську, австро-німецьку культуру і виробили типово західноєвропейські (з українським підкладом) культурні та побутові традиції.

Носіями українського визвольного руху, за Липинським, мусять стати не тільки інтелігенти (вчені, науковці, літератори), але й разом з ними організатори хліборобства, індустрії, армії — тобто ті суспільні сили, що завжди творять костяк держави. Українство мусить знайти свої організаційні вияви не так у політичних партіях, як, передусім, у професійних класових об'єднаннях, за допомогою яких можна буде перебороти політичне безсилля українських людей. Класократична ідея (в основі — співпраця усіх соціальних верств української землі) має стати на противагу соціалізмові, який визнає понад усе партію і користується гаслом «ціль виправдовує засоби», та націоналізмові, який керується у політиці диференціацією етнічного походження усіх мешканців української землі.

Політична культура, за В. Липинським, «тим більша в даній нації:

1) чим нація має більш нагромадженого досвіду, тобто чим більше спостережень вона в політичному житті поробила і чим більше науки з тих спостережень вона для потреб дальшої своєї політичної творчості в своїй збірній пам'яті, тобто в своїй власній традиції, заховала;

2) чим сильніша серед активної провідної верстви нації свідома свобідна воля, яка рішає про вибір найкращих методів здійснених хотінь стихійних і про уміння або неуміння цими стихійними хотіннями на підставі даних науки, досвіду і традицій;

3) і, врешті, чим більше (випливаючи з двох попередніх прикмет) інтелігентність даної нації, тобто чим більше розвинена серед її провідної верстви здатність спокійно і правдиво обсервувати громадянські явища, знаходити між ними найбільше наближення до правди причиновий зв'язок і уявляти собі наслідки акції, побудованої на такій логічній обсервації».

Політичні інстинкти українського народу ослаблювалися внаслідок відсутності національної держави, політики русифікації (Велика Україна), полонізації (Галичина) і мад'яризації (Закарпаття), а також значною мірою

були і добровільними, що, зокрема, вказувало на глибокий занепад нації. Йшлося про добровільне прийняття «духовного морального закріпачення — собачої вірності до московщини, холопства, служінні не за страх, а за совість державним інтересам Росії».

Несприятливі історичні умови, які розбили політичне життя, призвели до економічного, культурного та національного занепаду українського народу, затьмарили разом з тим світлі і славні моменти його історії, вияви його активності, творчої енергії й кинули на роздоріжжя політичного життя як етнографічну масу без національного обличчя, традицій і навіть без імені.

Йшлося і про напівзбережність національного почуття у вищих станів та серед народних мас, яку М. Грушевський називає незрозумілим расовим інстинктом, що сам по собі не обіцяє нічого рятівного. Разом з тим, він з оптимізмом оцінює майбутнє української нації і вважає занепад українського життя вже таким етапом, що минув ще в 1901 р.: українсько-руська нація від національної смерті убезпечена — «смерть промайнула над нею».

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНИЦЬКА ІДЕЯ І НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ. У. д. і. є своєрідною філософсько-соціологічною парадигмою державного будівництва і політичного відродження України, відновленням таких понять, як воля, свобода, соборність, незалежність, волелюбство та ін. І це не випадково. Центром (глибинною мрією) реалізації національного духу українство здавна вважало саме державу, якої було позбавлене на сотні років, державу як інституцію попри ін. для реалізації міжлюдської злагоди, працьовитості та людинолюбства українців, як гарант внутрішньої стабільності, зовнішньої незалежності.

Як приклад наведемо думки відомого вітчизняного етнодержавознавця С. Шелухіна, який чинниками єдності нації вважав мову, право, релігію, психологію, які, однак, не повинні бути одноманітними, а перебувати у внутрішній духовній єдності й солідарності. Єдине питання, яке, на його думку, вирішене позитивно — це єдність літературної та наукової мови, оскільки кращі галицькі письменники і вчені подолали сепаратизм у мові. Значно складніша ситуація склалася з ін. чинниками.

Стосовно ж права, зазначає Шелухін, то «національне життя і розвиток може будувати лише національна правосвідомість. Оскільки ж український народ вже досить давно не мав свого національного права і був розкраєний між Росією та Австро-Угорщиною, то, відповідно, не мав національно-правової творчості, а значить, правосвідомості і думки, пов'язаних з матеріальними умовами життя. Без права не існує соціального життя,— підкреслює Шелухін,— і коли норми для цього творить не національна, а чужа думка, то народ й нація в цій справі живе не своїм, а чужим розумом, і керується чужою волею». Загальноросійське право на Наддніпрянській Україні хоча й існувало завжди з українізованими рецензіями, було остаточно введене, за даними Шелухіна, у 1840 р., проте на рівні звичаєвого права серед 90% населення залишилося право українське.

Духовній єдності галичан і наддніпрянців, основою якої завжди була релігія, заважає відсутність єдиної народної національної церкви, проблема, яка, до речі, «ятрає» українське суспільство і сьогодні, викликаючи значні міжетнічні тертя та відверті конфлікти. На думку Шелухіна, «організація уніатської церкви в Галичині стоїть поперек шляху до соборної української нації, бо цілком залежить від Ватікану, де галицькі уніати мають не свою, а чужу голову, живуть чужою політикою, легалізованим втручанням в їхнє життя». Він вважає, що, порвавши через уніатство з традиціями своїх предків, галичани, які шанують пам'ять Б. Хмельницького, Запорозької Січі, козацтва, Шевченка, змушені впадати в двоєдушність, бо, будучи уніатами, не можуть шанувати смертельних ворогів унії та борців проти неї. Вихід з цього становища Шелухін вбачає в організації української автокефальної церкви — демократичної і народної, на відміну від російської православної та католицької, які «уявляють собою не зібрання віруючих, а пано- або патріархо-цезаризм, тобто зібрання духовної ієрархії».

Отже, пам'ятати потрібно і невдачі минулого, розглядаючи їх як урок та перестороги в нинішньому складному процесі державотворення, становлення демократичного правового суспільства. Відродження потребують й непізнані глибини історичної пам'яті, якою ми будемо живити нашу патріотичну свідомість, збуджувати силу й енергію на благородному і складному шляху до повного національного відродження та самоутвердження.

Звернення до конструктивних історичних завдань вилікувало б нас від внутрішньої провінційної ворожнечі, дріб'язкової боротьби. Ми духовно зобов'язані визначити місце України у світі. «Постыдно лишь отрицательно определяться волей врага,— писав М. Бердяєв,— Россия имеет свои самостоятельные задачи, независимые от злой воли Германии. Россия не только защищается, но и решает свои самостоятельные задачи. Необходимо призвать к самостоятельной творческой национальной мысли, которая должна нас вывести на вольный воздух, вширь. Но творческая историческая мысль предлагает признание истории самостоятельной действительности особой метафизической реальностью. Такого обращения к истории у нас до сих пор почти не было и нам не хватало соответствующих категорий для мышления над историей и ее задачами. В таком повороте познания будет для нас что-то освобождающим». Все це повною мірою стосується і України.

Користуючись термінологією М. Бердяєва, доктрина національного визволення, формуючись переважно в шовіністичному забарвленні, була скоріше за все роз'єднуючою, ніж об'єднуючою. Це була ще дитяча своєрідність певних кіл, перше національне пробудження від сну, перший досвід самовизначення. Ці настрої визрівали в неволі, в них почувається здавленість, вони мало здатні для вільного, широкого, історичного життя.

Національне відродження — це утвердження державного суверенітету України, ідеї державності, розбудови нової демократичної України, це становлення громадянського суспільства. Національне відродження — це всенаціональна розбудова за новими масштабами, новим мисленням. Саме державне відродження — це запорука повного розвитку нації. Розвій України — це побудова нової України, причому не силою авторитаризму, а силою авторитету влади, якого поки що немає. І це наслідки так званих демократичних ілюзій щодо шляхів розвитку суспільства. Щодо цього важливою є думка про те, що перехід до вищих форм демократичного суспільства неможливий без тимчасового посилення державності. Історія нинішніх найцивілізованіших країн засвідчує, що такі процеси у них проходили діалектично, логічно. У нашому ж випадку, коли стався раптовий обвал старих структур, тільки через державу можна врятувати становище.

Для успішного державотворення треба послідовно впроваджувати принцип, згідно з яким не державні, а суспільні інтереси є визначальними, пріоритетними.

УКРАЇНСЬКА ДУМСЬКА ГРОМАДА — парламентська фракція українських делегатів у першому російському парламенті — Державній Думі. До І-ї Державної Думи (27. IV(10. V) — 8(21). VII.1906 р.) від губерній України було обрано 102 депутати, у тому числі 24 поміщики, 26 представників буржуазії та інтелігенції, 8 робітників і 42 представники від селян. За партійною приналежністю українські депутати поділялися так: помірковані — 6, конституційні демократи — 36, демократичні реформісти — 2, автономісти — 4, трудовики — 28, соціал-демократи — 5, безпартійні — 21. У І-й Державній Думі сформувалася Українська думська або парламентська грома-

да, до якої приєдналися 24 депутати. Головою її було обрано громадського діяча і адвоката з Чернігова Іллю Шрага. Серед членів були: В. Шемет, П. Чижевський, М. Біляшевський, Ол. Свечин, Ф. Штейнгель, А. В'язлов, М. Ковалевський, депутати-селяни: Г. Зубченко, Є. Онацький, І. Тарасенко, А. Грабовецький та ін. Громада мала свій спеціальний друкований орган «Український вісник», в роботі якого брали участь найкращі наукові сили України: М. Славинський, П. Стебницький, Д. Дорошенко, М. Туган-Барановський, О. Лотоцький, М. Грушевський, І. Франко, О. Русов та ін. Політичною платформою української думської громади була автономія. Фракція звернула особливу увагу на аграрну проблему, порушувала питання єврейських погромів. М. Грушевський підготував декларацію про засади автономії, яка мала бути оголошена з думської трибуни головою фракції. Але 8 липня 1906 р. І-а Дума була розпущена.

В другій Державній Думі із загального числа 102 депутатів: соціал-демократів — 11, трудовиків — 21, кадетів та тих, хто приєднався до них — 13, правих та поміркованих — 40, безпартійних — 11. Була також створена Українська громада, яка налічувала 47 членів. Серед них були такі діячі, як А. Гриневич, М. Рубіс, селяни Є. Сайко, З. Хвіст, С. Нечитайло та ін. Видавала громада свій часопис «Рідна справа — Вісті з Думи», в якому друкувалися промови членів, заяви громади. Засновуючи вдруге свою фракцію, українські делегати видали спеціальну відозву, яка стала свого роду політичною платформою їхньої діяльності у Думі. Вони виступали за перетворення Росії на конституційну державу, реорганізацію правління в дусі національної і територіальної автономії всіх частин Російської імперії. Громада розробила ряд законопроектів у справах земельній, робітничій та освітній. Вона домагалася автономії України, місцевої самоуправи, української мови у школі, суді, церкві, створення кафедр української мови, літератури та історії в університетах тощо.

Але й друга Державна Дума була розпущена; вона працювала всього 103 дні. В Росії запанувала реакція. Виборчий закон було змінено, і в наступних 3-й та 4-й Думах хоча й були окремі депутати-українці, але громад уже не утворювалося. Поява української організації в перших двох Думах мала велике політичне значення: це був доказ, що український народ справді існує в Російській державі і домагається своїх прав. Все це підняло дух українського суспільства, надихнувши його вірою в національну ідею.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА І УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА. Починаючи з квітня 1918 р., коли у першу світову війну на боці Антанти вступили США, Четверний союз на чолі з Німеччиною став стрімко втрачати ініціативу. Восени ситуація на фронтах виявила, що подальший опір Антанті просто втрачає будь-який глузд. Першою наприкінці вересня склала зброю Болгарія, другою (у жовтні) — Туреччина. Доживала останні дні Габсбурзька імперія. Все це створювало сприятливі умови для активізації українського національно-визвольного руху в Австро-Угорщині. 19 жовтня 1918 р. у Львові виникла Українська національна рада, що взяла на себе обов'язок виконати волю української людності, яка мешкала у австро-угорській монархії, до самовизначення, тобто прийняла на себе функції конституанти (установчих зборів) у межах Східної Галичини (до річки Сян на північному заході), Лемківщини у Карпатах, північно-західної Буковини з містами Серет, Сторожинець та Чернівці, а також північно-східної Угорщини (приблизно сучасна Закарпатська область України). На цих етнічних українських територіях проголошувалась Українська Держава.

Ініціаторами утворення Національної ради стали активісти радикальної, соціал-демократичної, селянсько-радикальної, християнсько-суспільної і, особливо, національно-демократичної партії на чолі з її керівниками і засновниками, депутатами парламентів Австро-Угорщини та Галичини, провідниками Українського парламентського клубу у Відні, адвокатами Костем Левицьким та Євгеном Петрушевичем. Перший з них до того ж був ще й головою створеної у Львові в 1914 р. Головної української ради. До складу Національної ради увійшли українці — члени обох палат австро-угорського парламенту, депутати сеймів Галичини та Буковини, а також по три представники від кожної з зазначених політичних партій. Очолював Раду у перші дні її існування голова Української парламентської репрезентації у Відні К. Левицький, а згодом — Є. Петрушевич. Документи Ради, крім них, мали підписувати члени Палати панів, президій всіх українських парламентських і сеймовських клубів та по одному представникові від партій.

Українська національна рада відразу виявила готовність включити до свого складу представників національних меншин, які мешкали у Східній Галичині, Північній Буковині та на Закарпатті, у тому числі євреїв. Одним із своїх головних і першочергових завдань Рада вважала підготовку конституції для вказаних вище українських територій, введення загального, рівного, таємного, безпосереднього виборчого права з пропорціональним заступництвом, національно-культурної автономії і представництва в уряді для національних меншин. Міністрові закордонних справ Австро-Угорщини відразу було відмовлено у праві представництва інтересів українських територій за кордоном.

За два дні до повної капітуляції Австро-Угорщини, тобто 1 листопада 1918 р., Національна рада, спираючись на сформовані у Галичині після початку першої світової війни українські військові підрозділи січових стрільців (УСС, «усуси») та українську національну гвардію, що подекуди існувала ще з середини XIX ст., вже де-юре приступила до розбудови Української Держави. До обрання органів державної влади демократичним шляхом порядкувати у містах, селах, повітах мали відповідні українські організації, а урядові установи і заклади, неприхильні Українській Державі, повинні були усуватись. Українці-жовніри підлягали поверненню з фронтів на рідну землю для її оборони. Українська людність отримувала право створювати бойові загони для захисту залізниць, пошти й телеграфу, громадського спокою і порядку. Проголошувалась громадянська, національна та віросповідна рівноправність. Полякам, євреям і німцям пропонувалось надіслати своїх представників до Української національної ради. Визнавались чинними старі закони, якщо вони не суперечать основам Української Держави, а долю останньої мали визначити майбутні Установчі збори, обрані на підставі загального, рівного, безпосереднього і таємного виборчого права.

Вищий виконавчий орган Української Держави — Тимчасовий державний секретаріат — з 13 представників національно-демократичної (з березня 1919 р. почала називатися народно-трудовою), соціал-демократичної, селянсько-радикальної, радикальної партій було затверджено 9 листопада. Очолив цей уряд, який складався переважно з львів'ян, Кость Левицький. Сама Національна рада під головуванням Євгена Петрушевича формально виконувала роль вищої законодавчої влади. Її програмні наміри найбільш стисло викладені у Декларації від 5 листопада 1918 р. «Український народе! — наголошувалося в ній.— У створеній тобою державі не буде поневолення нації нацією і не сміє бути панування багатших та економічно сильніших над біднішими і економічно слабшими. В українській державі всі громадяни без різниці мови, віри, роду, стану чи статі будуть справді рівні перед законом, а наскрізь демократичний лад, заснований на загальнім, рівнім, безпосереднім, тайнім і пропорціональнім виборчім праві, від громади починаючи і на дер-

жаві кінчаючи, забезпечить верховний голос у державі демосові, масам робочого народу. Хлібороб і робітник будуть основою і керманичами держави. Український парламент, що збереться зараз, як тільки край заспокоїться, проведе справедливу земельну реформу, силою котрої земля великих земельних магнатів перейде у власність малоземельних і безземельних. Робітниче законодавство забезпечить робітникам 8-годинний робочий день, дасть безпеку на старість і взагалі повну охорону праці».

13 листопада 1918 р. Українська національна рада офіційно проголосила про створення Західноукраїнської Народної Республіки, продовжувала виконувати там роль вищої виконавчої влади практично до червня 1919 р., тобто до «уповноваження на диктаторство» Є. Петрушевича, і фактично припинила своє існування у листопаді 1919 р. разом із ЗУНР та соборною Україною.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА — спосіб організації політичної влади українського народу, що здійснюється через представницькі органи — Ради народних депутатів. У р. д. утворена в грудні 1917 як федеративна частина Російської республіки. У період з 1918—1919 в Україні змінювалися різні за характером державно-політ. режими: радянська влада поступилася місцем урядові Центральної Ради, останній — урядові Української держави, голова якої — гетьман — зрікся влади на користь Директорії. 14 січня 1918 в Україну повернувся радянський лад і вона була проголошена Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР). Через півроку він був повалений під тиском армії Денікіна і антирадян. селян. заворушень. На поч. 20-х осн. частина укр. земель входила до складу Української СРР — однієї з 13 держав, що виникли на території колишн. Рос. імперії. Незважаючи на статус самостійної держави, Українська СРР разом з 5 ін. радян. республіками (Росія, Білорусія, Грузія, Вірменія, Азербайджан) і 2 народ. республіками (Хорезм, Бухара) утворили єдину країну — Країну Рад. Це зумовлювалося наявністю екон. зв'язків, що існували між ними тривалий час, об'єднаним характером військ. сил і управлінням економікою республік в роки громадян. війни, схожою політ. структурою, що базувалась на однопартійності. Через перелічені риси політ. становища радян. республіки майже не відрізнялись за своїм статусом від автоном. республік Російської Федерації, хоча офіційно визнавались незалеж. державами. 28 грудня 1920 був підписаний договір про воєнний та господарський союз між Росією і Україною. І хоча в преамбулі підкреслювалась незалежність і суверенність держав, створені для спільної роботи наркомати входили до складу РНК РРФСР і мали в РНК УСРР лише своїх уповноважених. Так виникла договірна федерація формально незалеж. радян. держав. Всеросійський ЦВК, куди республіки делегували своїх представників, і Раднарком РРФСР, до якого входили об'єднані наркомати, стали загальнофедеративними органами. Нечітка фіксація прав і обов'язків держ. органів, невизначеність меж компетенції загальнодерж. і республік. органів, відсутність їх юрид. оформлення робили укр. державність лише проголошеною.

30 грудня 1922 були прийняті Декларація про утворення Союзу РСР та Союзний договір. Під час розробки Конституції СРСР пропозиції В. І. Леніна про створення Союзу тільки у відношенні військовому і дипломатичному і про збереження самостійності держав у всіх ін. питаннях були відкинуті. З прийняттям Конституції 1924, не змінюючи своєї назви, «союз республік» перетворився в жорстко централізовану унітарну державу. У травні 1925 була затверджена Конституція УСРР, що законодавчо закріпила входження Радянської України до складу Союзу РСР. Таким чином, незважаючи на зовнішні демокр. форми побудови єдиної багатонац. держави, Укр. СРР остаточно втратила рештки суверенітету. Осн. причиною цього була сутність державності республіки, що грунтувалась на однопартійній політ. системі. Сприяли цьому також розгляд федерат. устрою як тимчасового, недостатня увага до нац. питання, а також бажання «єдиної і неподільної Росії». Це беззаперечно відобразилось і на становищі України як суб'єкта міжнарод. права. Зі створенням СРСР ведення міжнарод. відносин було передано в компетенцію союзних органів, а угоди, що раніше укладалися Україною з іноземн. державами, зберігали свою силу на території України за умови, що їх подальша реалізація передавалась Союзу. Так, напр., Договір між Україною і Австрією від 7 грудня 1921 почав діяти з 8 вересня 1923 як Договір між СРСР та Австрією. Відповідно до ст. 1 Конституції СРСР 1924 до компетенції союзних органів входило представництво в міжнарод. відносинах, проведення дипломат. зносин та підписання міжнарод. угод. Таким чином, Україна втратила свою міжнарод. правосуб'єктність на весь період дії Конституції 1924.

З цього періоду Укр. радян. республіка розвивається як теоретично суверенна держава, що входить до складу федерат. Союзу радян. республік.

Єдиний народногосподар. комплекс країни, що склався до 60-х, визначається як централізована, командно-адмін. система, яка протистояла ініціативі республік, принципам їх екон. самостійності та власності на нац. багатства та нац. доход. Це було основою політ. та нац. залежності Укр. держави. Незважаючи на свою проголошену й закріплену Конституцією суверенність У р. д. у складі СРСР залишалась екон., політ. та ідеолог. залежною.

Конституція СРСР 1977, а за нею Конституція УРСР 1978, розширивши компетенцію органів Союзу, зробила неможливим здійснення держ. суверенітету України. Проголошуючи Україну самостійною державою, вона нівелювала право народу України на своїй території вирішувати питання політ., екон. і культ. життя, визначати форми і структуру органів держ. влади та управління, недоторканість території держави. Вимога відповідності Основного Закону України Конституції Союзу зробила неможливим існування укр. системи права. По суті, осн. правові акти, що діяли на території У р. д., були копіями загальносоюзних. Жодний з них не вміщав особливостей, що підтверджували б національно-держав. самобутність України, її право на створення самостійної правової системи. Необхідність відповідності рішень, що приймались на республік. рівні, рішенням Союзних органів породжувала декларативність осн. принципів суверенітету влади — незалежності та верховенства. Суперечило принципам самостійної державності існування єдиного обов'язкового громадянства та паспортної системи. Дублювалися також назви та компетенція вищих органів влади, види та система податків, що встановлювались союзними органами.

А зафіксоване Конституцією СРСР право Союзу на встановлення загального порядку взаємовідносин республік з іноземн. державами суттєво обмежувало правосуб'єктність України на міжнарод. арені.

Таким чином, історія існування У. р. д. свідчить про декларативне проголошення і суттєве обмеження її права на територію, наявність держ. апарату, суверенітет, права на видання загальнообов'язкових норм та встановлення податкової системи на практиці. Це підтверджує висновок про існування СРСР як унітарної держави, що конституційно проголосила свій федерат. статус.

Важливим кроком на шляху до суверенітету стала Декларація про держ. суверенітет України, прийнята 16 липня 1990, здійснюючи яку Верховна Рада республіки 24 серпня 1991 проголосила незалежність України та створення самостійної держави — Україна.

УКРАЇНСЬКА САМОСТІЙНИЦЬКА ІДЕЯ НА РУБЕЖІ XIX—XX ст. Діяльність національної еліти Украї-

ни у другій половині XIX ст. проходила, головним чином, у руслі українофільських громад, які виникли наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. і після нетривалої еволюції визначили сферою своєї діяльності неполітичне культурництво. Один з видатних українофілів 70—90-х рр., відомий письменник і громадський діяч О. Я. Кониський так характеризував зміст роботи своїх однодумців: «Я запевнився, що нема другого путі до загального добра, як освіта народу і разом з нею моральне виховання: досягти сього можна лишень школою, книжкою, проповіддю на народній мові і прикладом життя. Іти сією стежкою — і значить бути українофілом... Кажу: само лишень українофільство може спасти народ від страшенної темноти, убожества, деморалізації і експлуатації його різними п'явками». Це була програма практичної діяльності українофільських громад.

Була в них також мрія, ідеал майбутнього: автономна Україна у складі Російської держави. На більше члени громад не сподівалися. Ставлення українофілів до самостійницької перспективи власного народу було негативне. У кращому випадку відповідь зводилась до висновку: не час. «... І українська мова, і українська політична самостійність складають ще проблему, для вирішення якої, може, потребуються століття»,— писав у листі до О. К. Алчевського у 1863 р. П. О. Куліш. А у післямові до «Чорної ради» він сказав, що цим твором прагне «виставити в усій виразності усобленої історії політичну марноту України і довести кожному хитливому розуму... моральну необхідність злиття в одну державу південноруського племені з північним». Песимізм в оцінці перспектив національного визволення України був властивий М. І. Костомарову і В. Б. Антоновичу.

Але орієнтація громад на неполітичне культурництво з його туманними надіями на автономію не могла продовжуватися нескінченно. З роками в українофільському русі посилюються радикальні елементи, які прагнуть до активніших форм діяльності. Все більше освічених українців схиляються до самостійництва, прагнучи подолати в його руслі нежиттєздатне українофільство. Це була, з одного боку, відповідь на посилення національного гніту, а з ін.— реакція на байдужість, а то і ворожість російського суспільства до національних прагнень українців.

Найвідомішою молодіжною організацією, яка виступила з окремою платформою, що значно відрізнялась від поглядів представників старих громад, було «Братерство Тарасівців», яке склалося у 1891 р. і за два роки існування об'єднало радикальні молодіжні елементи Харкова, Києва, Чернігова, Одеси та деяких ін. міст. «Тарасівці» відмежувалися від громадівців-українофілів, хоча й визнали їх видатний внесок в українське національне відродження. У єдиному документі, який зберігся в результаті діяльності «Братерства Тарасівців» — «Profesion de foi молодих українців», відзначається: «Українофільство показало нам і цілому світу, що існує, нидіє якийсь знеболений, зграбований народ, що зветься українцями: воно поставило нашу ідею на міцний науковий ґрунт». Але молодь була певна, що часи етнографічного українофільства минули. Доля людини тісно зв'язана з долею нації, до якої вона належить. Нація, особливо така, якою є українська, за твердим переконанням членів «Братерства Тарасівців», у свою чергу, може вільно розвиватися лише тоді, коли має власну державу. Для «Тарасівців» це була аксіома і своєрідний «категоричний імператив» — загальний обов'язковий моральний закон, яким вони мали керуватися. Ось чому завдання кожного українського патріота: «віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гніту, в якому вона зараз перебуває і дати задля користі людськості ще одну вільну духом одиницю».

Зміст «Profesion de foi...» не зовсім точно віддзеркалював програмні засади «Братерства Тарасівців». Це був реферат, прочитаний на багатолюдних святкуваннях роковин Т. Г. Шевченка в Харкові у березні 1893 р. Найгостріші моменти в рефераті його авторами цілком свідомо затушовано. У споминах одного з фундаторів та ідеологів «Братерства Тарасівців», пізніше відомого українського письменника й активного діяча самостійницького руху І. Л. Липи (саме йому приписують авторство програми) зазначається, що цей документ передбачав есерівське вирішення аграрного питання з націоналізацією землі, містив соціал-демократичні пункти щодо робітничого питання. Але найважливішою була політична частина програми. Вона сформульована неточно: «Федеративний лад в тих державах, з якими з'єднана українська земля». Мабуть, побоювалися агентів охранки, які могли бути серед учасників шевченківського зібрання. Ці побоювання були цілком зрозумілі, адже замах на «єдність і неділимість» імперії вважався одним з найбільших державних злочинів і карався в Росії особливо жорстоко. Насправді, політична програма «Тарасівців» передбачала «сепаратизм, самостійність України. Іншої України, як самостійної, «Тарасівці» собі й не уявляли»,— писав І. Липа. Йому ж належить роз'яснення перспектив досягнення самостійності: «... Не завтра і не з якоюсь конституцією в Росії, а тільки завдяки національній пропаганді по селах протягом довгих літ».

Поява «Братерства Тарасівців» була серйозним викликом українофільству. Але заклики до боротьби за власну державність, попри те, що були сформульовані у загальній формі і не містили програми конкретних дій, старими громадівцями були відкинуті як абсолютно нереальні, донкіхотські. Разом з тим, ці заклики сприяли активізації громадської діяльності української молоді, яка схилялася до політичного радикалізму, відходячи від традиційного українофільства. До «Тарасівців» приєдналися десятки українських інтелігентів, у тому числі вже відомі тоді Б. Грінченко, М. Коцюбинський, М. Вороний, М. Кононенко, В. Самійленко.

Перед керівниками старих громад відкрилася перспектива залишитися «генералами без армії». В цих умовах вони також розгорнули пошук нових форм діяльності, які б краще відповідали вимогам часу. Виникла ідея об'єднати розрізнені українофільські громади навколо єдиного центру. Передбачалося, що це дозволить скоординувати роботу громад у всеукраїнському масштабі і сміливіше ставити перед властями питання про ліквідацію національно-культурних обмежень. Установчий з'їзд об'єднання громад, який одержав назву загальної української організації, відбувся у вересні 1897 р.

Верховодили в організації українофіли старшого покоління, які прагнули спрямувати її діяльність у русло лояльного культурництва. Але серед членів Всеукраїнської організації були також колишні «Тарасівці» (М. Міхновський, В. Шемет, М. Кононенко та ін.), які після розгрому поліцією у травні 1893 р. «Братерства» не відмовилися від активної громадської діяльності. До загальної української організації приєдналися також члени українського соціал-демократичного гуртка під керівництвом М. Сташенка. Усі вони прагнули до активних політичних дій, утворення на базі громад повноцінної політичної партії з чіткою програмою і статутом. Власне, заради цього вони і приєдналися до Загальної організації. Для молоді була незрозуміла впертість ветеранів громад. Політична ситуація в імперії стрімко змінювалася. Модернізація усіх сторін життя, яку ніс капіталізм, наштовхувалася на дряхліючі державні інститути. Це протиріччя знаходило свій вияв у політичній боротьбі, яка розхитувала основи імперії. В Росії йшло формування соціал-демократичної партії (РСДРП). Консолідувалися також ліберальні елементи, готуючи утворення конституційно-демократичної партії. Соціал-демократи і ліберали зуміли поширити свою діяльність на Україну, залучити до своїх організацій багатьох активних представників міс-

цевої молоді. І соціал-демократи, і ліберали були глухі до національних запитів українців.

Ці процеси супроводжувалися глибинними зрушеннями у свідомості радикально настроєної української інтелігенції по обидва боки російсько-австрійського кордону. Так, І. Франко, один із засновників галицької Української радикальної партії, учень і послідовник М. Драгоманова, відійшов від свого вчителя і став одним з перших речників ідеї незалежної демократичної української держави. У 1900 р. у поглядах Драгоманова І. Франко вже вбачав «брак віри в національний ідеал, продуманий, до крайніх консеквенцій також на політичному колі». У статті «Поза межами можливого» Франко відкидає аргументи тих, хто доводить «неможливість» незалежності України з огляду на економічні, так звані «жолудкові» (тобто, шлункові), фактори. Франко також доводить, що саме економічні інтереси і вимагають у першу чергу ліквідації національного гніту: «... Жолудкові ідеї, тобто національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невільництва, занидіння, пауперизації, культурного застою і упадку». Тих, «хто не ставить се питання так широко», І. Франко називає «прихильниками здорового холопського розуму».

Ці погляди одного з найвищих авторитетів визвольного руху того часу були співзвучні з настроями української молоді, штовхаючи її до повного розриву з культурницькою традицією. На початку 1900 р. склалася перша політична партія Наддніпрянської України — Революційна українська партія (РУП). Вона виникла як самостійницька політична партія. Адже саме нерішучість у постановці політичних питань, характерна для Загальної української організації, відштовхнула від неї молодь. Ідеологічною платформою нової партії стала промова молодого харківського адвоката М. Міхновського «Самостійна Україна», з якою він виступав на шевченківських святах у Полтаві і Харкові в лютому 1900 р. Один із учасників зборів у Полтаві пізніше згадував: «Він з таким запалом говорив про терористичні акції, про бомби, що старий Олександр Русов, який був присутнім на святі, з іронією запитав: «Що це за артилерійський офіцер?» Але деякі молоді слухачі сприйняли промову, чутка про яку поширилася по всіх українофільських громадах, із захватом. Серед них був і син О. Русова Михайло, який з Дмитром Антоновичем, Богданом Камінським — дітьми українофілів старшого покоління та Левком Мацієвичем створили на ідеологічних принципах «Самостійної України» Революційну українську партію. Склад керівного осередку РУП яскраво характеризує глибокий конфлікт українофілів старшого покоління і молоді, батьків і дітей, який на рубежі XIX і XX ст. набув форми відкритого розколу.

Роль «Самостійної України» в історії українського національно-визвольного руху особлива. Її поява знаменувала собою початок новітнього українського самостійництва. Започаткована цією брошурою політична традиція вже ніколи не переривалася. Значну частину змісту брошури становить екскурс в історію, критика русифікаторської, великодержавної політики царизму. М. Міхновський переконує в необхідності й правомірності повернення України до статусу самостійної держави. Високий пафос «Самостійної України» натхненний світлою метою: прагненням до національного визволення. Заради досягнення цієї мети М. Міхновський закликав українців до активної політичної боротьби. «Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться... Українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі ці слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ!» Вона віддає себе на служіння цьому великому ідеалові і доки хоч на клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружжя, доти всі покоління українців ітимуть на війну. Війна проводитиметься усіма засобами, і боротьба культурна уважатиметься так само відповідною, як і боротьба фізичною силою...».

Майже одночасно з РУП у 1901 р. була заснована невелика політична організація, яка оголосила себе Українською соціалістичною партією (УСП). Її найвідомішими керівниками були Б. Ярошевський, М. Меленевський. Ця партія мало відрізнялася від РУП. Вона також проголосила відданість ідеї самостійної України, яку прагнула поєднати з перспективою соціалістичної революції. Не випадково у 1903 р. УСП увійшла до складу РУП.

На початку 1902 р. М. Міхновський і деякі його однодумці заснували власну самостійницьку політичну групу, яка одержала назву «Українська народна партія» (УНП). Від РУП і УСП цю партію відрізняла чітка, послідовна орієнтація на досягнення незалежності України. Вирішення соціально-економічних питань ставилося у безпосередню залежність від здобуття самостійності. УНП залишалася вірною букві і духу «Самостійної України» і була байдужою до соціалістичних настроїв, які поширювалися серед молодих членів РУП. Що ж стосується Революційної української партії, то, залишаючись самостійницькою, вона стала критикувати промову М. Міхновського за брак у ній «соціалістичного світогляду». Врешті-решт РУП відкрито оголосила свою вірність соціалізму. «Ідеї Маркса впливають у ній (в Україні — Авт.) із жвавістю нової, молодої енергії, і під впливом сего ростуть нові сили, росте новий рух, росте нова Україна», — відзначалося у редакційній статті органу РУП «Гасло».

Таким чином, у 1902 р. у Наддніпрянській Україні діяли три політичні партії, які досить твердо стояли на самостійницьких позиціях: РУП, УСП, УНП. В джерелах зустрічаються відомості і про дрібні самостійницькі групи місцевого чи регіонального характеру, які примикали до зазначених партій або діяли відокремлено від них. Усі ці партії і групи орієнтувалися на підтримку студентської молоді, семінаристів, гімназистів-старшокласників, народних вчителів, дрібних чиновників.

Нові партії, особливо РУП, увібрали в себе кращих представників молодої української інтелігенції. Членами Революційної української партії були Д. Антонович, М. Вороний, В. Винниченко, Д. Дорошенко, А. Жук, А. Лівицький, М. Коцюбинський, І. Стешенко, Б. Мартос, Б. Матюшенко, О. Олесь, С. Петлюра, М. Порш, В. Садовський, О. Скоропис-Йолтуховський, С. Черкасенко, В. Чехівський, М. Шаповал, Л. Мацієвич та багато ін. відомих письменників, публіцистів, істориків, громадських діячів.

Саме ці верстви інтелігенції були традиційною базою Загальної української організації та її місцевих громад. Молодь відверталася від старогромадівців, РУП оголосив 90-і роки «втраченими», «пустим змаганням української молодіжі з старшими українцями». Нищівній критиці піддав аполітичне українофільство М. Міхновський, який у «Самостійній Україні» писав, що його представники «виплекали цілий культ страхополохства, виробили цілу релігію лояльності... нечуваним сервілізмом, своєю безідейністю, своєю незвичайною інертністю відіпхнули від себе цілий ряд рухів молодіжі, що стояла на українському національному грунті. Сі покоління надали українофільству характер недоношеної розумом етнографічної теорії... Між Молодою Україною і українофілами немає ніяких зв'язків...».

Останній висновок виявився передчасним. Подолати інерцію традиційного українофільства з його орієнтацією на російську політичну думку виявилося нелегко. При

виробленні проекту програми РУП в 1905 р. принцип самостійності був відкинутий і партія оголосила про перехід на автономістські позиції. В умовах революції 1905-1907 рр. автономістсько-федералістичні настрої посилилися. Вони охопили як українські соціалістичні, так і ліберальні кола. Як автономістська формувалася Українська соціал-демократична робітнича партія, що виникла на базі РУП. Автономістськими були також Українська демократична й Українська радикальна партії, які у кінці 1905 р. об'єдналися в Українську радикально-демократичну партію (УРДП). До УРДП перейшла більшість активних членів Загальної організації. Навіть УНП — партія М. Міхновського, І. Липи та ін. ортодоксальних самостійників — стала схилятися до угоди з українськими лібералами на платформі досягнення автономії України, яка, правда, оцінювалася як перехідний етап до незалежності України. Але чим очевиднішою ставала ілюзорність досягнення автономії України у складі Росії, тим рішучіше повертали українські національні партії до самостійності.

УКРАЇНСЬКА СЕРЕДНЬОВІЧНА ДЕРЖАВНІСТЬ. На сьогодні конкретні дослідження з історії Східної Європи XIV—XV ст. дають підстави для визнання неперервності державно-політичного розвитку не тільки північноруських, а й південноруських князівств у так званий післямонгольський час. Правда, слід відзначити, що розвиток останніх йшов у напрямі поступового згортання їх державницької активності. Державні утворення Південної Русі (України) поступово втрачають ознаки суб'єкта державницької еволюції, перетворюються на васальні організми з обмеженим суверенітетом, а згодом на обмежені на рівні місцевого самоврядування адміністративні одиниці сусідніх держав: Великого князівства Литовського, Королівств Польщі, Угорщини тощо. Однак навіть після утворення об'єднаної польсько-литовської держави — Речі Посполитої — східнослов'янські князі, які були володарями у східних провінціях цієї держави, зберігали значні прерогативи державного управління. Тут виникає закономірне питання, від якого залежить вирішення проблеми існування елементів державності в Україні у другій половині XVI ст. Наскільки цих володарів і систему управління їх володіннями можна розглядати як носіїв саме української, а не польської чи литовської державності? Вирішення цього питання можливе у напрямі аналізу етнополітичної свідомості представників цих політичних структур. Такий підхід дозволяє припустити, що православні князі Речі Посполитої уособлювали елементи саме української державності. Процес їх полонізації на початку XVII ст. звів процес розвитку української державності цього типу нанівець.

Апогеєм розвитку української середньовічної державності у сучасній літературі вважається період існування так званого Гетьманату, тобто структури володарювання частиною українських земель, що виникла в результаті Визвольної війни середини XVII ст. і яка в обмеженому у плані суверенітету вигляді проіснувала майже до кінця XVIII ст. Необхідно визнати її відмінність від традиційних монархічних держав доби середньовіччя, а саме: перш за все звернути увагу, що Гетьманат виник як результат визвольного руху і його аналогами (може не в такій яскравій формі) були політичні структури, які створювалися в західно- і центральноєвропейських країнах під час соціальних вибухів (наприклад, адміністрація таборитів у Чехії). У зв'язку з цим зазначимо, що з позицій християнських ідеологічних уявлень, які існували на той час, подібні державні структури мали дуже серйозну ваду, а саме в них не було законної з позиції церкви влади, освяченої релігійними канонами. В Україні носієм такої влади могли бути князі — нащадки Рюриковичів, проте полонізація унеможливила виникнення законної легітимної династії в Україні.

Саме питання легітимності могло об'єднати українське населення у питанні створення єдиної Української держави, проте відсутність її призвела до пошуків українським пануючим класом патронів серед іноземних володарів-суверенів, що кінець кінцем призвело до зникнення усяких елементів української державності наприкінці XVIII ст. Про важливість легітимності у державному розвитку свідчать приклади найбільш передових у XVII ст. Англії та Нідерландів, де республіканські структури не витримали випробування часом і у порівняно короткий час після завершення революційних подій було відновлено монархічний устрій.

У політичному плані Гетьманат бере безпосередні витоки не у політичних структурах, які розвивалися на території України з колишніх давньоруських князівств (хоча певний вплив їх на цей процес не можна відкидати), а в історичному розвитку населення, що знаходилось поза державним впливом Русі, або поза зоною «класичного» державного устрою цієї держави (під останніми розуміються, наприклад, мешканці Пониззя, Болохівська земля, міста-факторії по Дніпру тощо). Таким чином, постає питання про ретроспективний розгляд історії степового населення часів Київської Русі, а пізніше козацького (степового) населення України з XIX—XV до середини XVII ст.

В українській історіографії XVI—XVIII ст. Київська Русь розглядалася як першопочаток політичного розвитку українського народу. Саме у києворуський час в Україні виникають важливі в ретроспективному плані політичні теорії. Ще у IX—X ст. спостерігається творче сприймання, а згодом розвиток на власному грунті візантійських політичних доктрин, у яких чільне місце займала теза про ромейське співтовариство держав, концепція ідеального християнського володаря-монарха, і прославлення його влади, ідея центру християнського світу — «града Божого» та доктрина гармонії світської та духовної влади. В подальшому, як відомо, ці ідеї візантінізму були покладені в підґрунтя ідеології російського самодержавства та абсолютизму.

Апогеєм розвитку цих постулатів стали періоди правління Василя III та Івана IV, а пізніше в нових умовах — Петра I. Порівняння російських ідей «третього Риму» з політичними уявленнями Русі свідчить, що остання не сприймала себе як нащадка «Ромейської» (Візантійської) імперії, а, навпаки, її ідеологи протиставляли свою державність візантійській. Однією з ознак цього протистояння були пошуки давньоруськими книжниками зв'язку Русі з давньою Римською державою, Ієрусалимом тощо. Яскравим прикладом розвитку таких пошуків на західноруських землях більш пізнього періоду є хроніка М. Стрийковського, в якій чимало місця приділяється «встановленню» коренів спорідненості литовських та ін. східноєвропейських монархів з видатними постатями стародавнього світу.

Починаючи з межі XII—XIII ст., на Русі спостерігається зародження нових напрямів політичної думки. Зокрема, треба сказати про спробу князя Романа Мстиславича реформувати роздроблені держави. Головна ідея Романа полягала у тому, щоб київських князів як верховних суверенів Русі обирали найбільш могутні суздальський, чернігівський, галицький, смоленський, полоцький та рязанський князі. Створення такої системи повинно було сприяти припиненню усобиць, зміцнити владу монарха і міжнародне становище Русі. Якщо будуть знайдені достатні аргументи на користь достовірності інформації про цей проект, вміщений у праці В. Н. Татіщева, то це дасть можливість провести аналогії з ін. християнськими країнами. Так, близька ідея знайшла пізніше реалізацію у практиці державного будівництва Германської імперії, де імператора обирали найбільш могутні князі (курфюрсти), а згодом у Речі Посполитій, де король обирався магнатами з представників легітимних династій європейських християнських держав.

Найбільш важливою для ретроспективного розгляду історії Русі і України є аналіз поширення у Південно-Східній Європі ідеї боротьби християн з невірними. Важливим моментом її популярності була потреба у прославленні культу рицарів — борців за християнську віру, визволення святих місць. Ідея хрестових походів стала особливо актуальною з середини XIII ст., коли Русь почала боротьбу з навалою монголів. Гасла боротьби з язичництвом, з «поганими» сприяли зміцненню позицій православної церкви. Пізніше в умовах жорстокої конфронтації з кримськими та турецькими агресорами концепція боротьби з невірними мала значний вплив на формування ідеології козацтва.

Вже в XII ст. маємо факти появи перших «законних» рицарів на Русі, коли в 40-х роках XII ст. польський князь Болеслав опоясував місцевих синів боярських рицарськими поясами. Цікаво, що рицарські пояси стають атрибутом побуту половецьких ханів XIII ст., серед яких чимало було християн. Пізніше, як відомо, запорожці також вважали себе рицарями, проте тема про можливі аналогії козацтва з представниками західних духовно-рицарських орденів заслуговує на додаткове спеціальне дослідження.

Отже, наші спостереження дають змогу зробити такі висновки.

1. В генетичному плані державність Київської Русі мала продовження в політичному розвитку південноруських (українських) князівств XIX—XV ст., а в більш обмеженому плані в адміністративних структурах XVI—XVII ст.

2. Києворуська державність практично не мала продовження у політичних структурах козацького типу. Витоки останніх — в давньоруських бродницьких, берладницьких спільнотах. Ці об'єднання не можна розглядати як суб'єкт розвинутої державності, проте є підстави визнати у них елементи державно-політичного розвитку.

3. Важливою проблемою молодої державності України, що виникла в процесі еволюції козацтва, була відсутність в умовах середньовічних християнських уявлень власної легітимної монархічної династії, здатної об'єднати українське середньовічне суспільство на створення власної держави.

4. Важливим моментом розвитку козацтва і його державності є ідея хрестових походів, яка розвивала відповідні давньоруські ідеї про боротьбу християн з невірними.

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ПРАВЛІННЯ (УДП) — так іменувався уявний, ефемерний «уряд» Я. Стецька, який був частково сформований за вказівками ОУН-б вслід за Актом проголошення відновлення Української державності 30 червня 1941 р. Це був мертвонароджений «уряд», що проіснував кілька днів. Понад 50 років минуло з того часу, а в українській історіографії — і в західній діаспорі, і в Україні точаться суперечки довкола УДП, Акту 30 червня 1941 р. Не бракує пристрасних філіппік — гніву і докорів, які лунають на адресу учасників та виконавців цих подій. Але не менше, якщо не більше, тенденційних дезінформацій, дифірамбів, солодких легенд щодо «лицарів» цих подій, їх всеосяжного історичного значення.

З метою об'єктивного, неупередженого, неідеологізованого усвідомлення та оцінки тих подій, важливо простежити їх перебіг, обставини, в яких вони відбувалися. Причому, треба мати на увазі, що за версією бандерівського угрупування ОУН, яка поширювалася з середини 40-х рр. і надалі обростала все новими неймовірними подробицями: 30 червня 1941 р. після відступу з частини України більшовицьких армій, ОУН під проводом Бандери створила уряд й проголосила відновлення незалежної Української держави. Коли ж німці зайняли ворожу позицію до цього акту і арештували Бандеру, новоутворений уряд на чолі з прем'єром Я. Стецьком, ОУН-б негайно повела проти гітлерівців активну, спочатку підпільну, а з 1942 р. повстанську боротьбу. Простежимо, як було насправді.

У травні 1941 р. в Кракові Бандера і Стецько підготували документ «Боротьба і діяльність ОУН під час війни. Політичні вказівки», в якому безапеляційно проголошувалось, що після вступу німецьких військ в Україну «формою державної влади повинна бути політично-мілітарна диктатура ОУН». Висувалась вимога — творити «страшну владу», безоглядно карати «національних і суспільних» шкідників. Вістря каральної політики спрямовувалося проти інтелігенції і неукраїнців. Справедливості ради, в ньому було й немало декларативних туманних фраз, зокрема таких, як, наприклад, ОУН війну німців з СРСР «використає для розгорнення боротьби за суверенну соборну Українську державу»; «Наше завдання... не допустити, щоб Україна була тільки тереном розгри чужих сил із нашим ворогом, а вслід за тим об'єктом чужого володіння»; «На звільнених від московсько-більшовицької окупації частинах української землі, не ждучи на ніщо, ОУН проголошує відбудову Української держави, встановлює владу, яка має зорганізувати державне життя в усіх ділянках та керувати ними». 14 червня 1941 р. появилась відозва до всіх українців, яку підписали 116 політичних, суспільних, військових діячів із різних політичних середовищ, які мешкали в еміграції. У відозві наголошувалось, що найголовнішою справою для всіх українських національних і політичних діячів було б відновлення Української суверенної держави.

В день нападу гітлерівської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. в Кракові відбулися загальні збори представників національно-політичних та громадських організацій, де було проголошено утворення Українського Національного Комітету (УНК), який за задумом бандерівців повинен був стати платформою для об'єднання усіх національно-творчих сил. На зборах були представлені: ОУН-б, Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), Союз гетьманців-державників, Фронт національної єдності (Д. Паліїв). Бойкотували ці збори ОУН-мельниківці та галицькі радикали. Тут же на зборах обрано тимчасовим головою УНК В. Горбового, на постійного голову запропоновано і заочно обрано В. Петріва, першим заступником голови — проф. В. Андрієвського, секретарями — С. Шухевича та В. Мудрого. В прийнятій на цих зборах відозві говорилось, що українська еміграція — політичний провід, вояцтво визвольних змагань, націоналістичне підпілля, повстанці й партизани та чесні українські патріоти опинилися поза межами батьківщини, викинені хвилею безприкладного терору. «Проте ні на мить не переставало в них битися серце ритмом збірного змагання. І як одноцілим є фронт на Рідних Землях, так одностайно мусимо посилити цю боротьбу й ми, що опинилися на чужині. Бо знаємо і визнаємо, що єдино у висліді нашої боротьби встане Україна єдина, самостійна і соборна, проголошена історичними універсалами 22 січня і досі окупована ворогами. І так відновиться українська державна традиція, що знайшла своє втілення в 1917—1920 роках, коли Україна існувала і була визнана світом...»

Наведені факти дають підстави стверджувати, що Акт проголошення відновлення Української державності 30 червня 1941 р. у Львові не був стихійним, безвідповідальним кроком, як іноді зображають деякі дослідники. Він поволі визрівав у повній відповідності до розвитку політичної ситуації. Можна погодитися з тим, що це був надзвичайно відповідальний, відчайдушний крок в умовах, коли новий наїзник, в особі Гітлера та його армії, уможливлював власне тисячолітнє панування нордичної німецької раси і не надавав місця в історії для українського народу та його державності.

Як же відбулося проголошення Акта 30 червня 1941 р.? Слідом за передовими частинами вермахту автомашиною, наданою абвером, Стецько 23 червня

1941 р. виїхав з Кракова до Львова. Просуваючись разом з німецькими фронтовими частинами, Стецько ранком 30 червня дістався до захопленого нацистами Львова. І негайно зі своїми однодумцями включився в підготовку заздалегідь спланованої акції, сценарій якої був докладно опрацьований бандерівцями ще в Кракові і узгоджений з німецьким абвером. Діяльну участь у підготовці і проведенні акції, що пізніше дістала назву «проголошення акта 30 червня», взяли також прибулі з Кракова члени головного проводу ОУН: шеф СБ М. Лебедь, керівники референтур Л. Ребет, Я. Старух, С. Ленкавський, капелан батальйону «Нахтігаль» І. Гриньох та ін. Вони забезпечували підготовку помешкання, збір учасників тощо.

Увечері о 20 годині в дві невеликі зали будинку товариства «Просвіти», що на площі Ринок, зібралось близько 200 чоловік — вояки з «Нахтігалю», оуновські функціонери, що прибули до Львова разом з підрозділами німецьких окупантів, кілька нацистських офіцерів у польовій уніформі, окремі представники міської інтелігенції. Електричного світла не було, запалили звичайні свічки. За столом з'явився Я. Стецько. Посилаючись на доручення «вождя ОУН» Бандери, він зачитав «Акт проголошення Української держави». Потім Стецько прочитав декрет Бандери про призначення його головою Крайового правління (через тиждень воно було перейменоване на Українське державне правління (УДП), а також зробив заяву, що він приступає до формування своєї урядової адміністрації. Згодом всебічно поширювались чутки, нібито на зборах після проголошення відновлення Української держави Стецько прийняв пост голови Державного правління тільки під тиском ситуації, коли відмовилися ін. пропоновані ним кандидати, не члени ОУН. Пізніше з-під пера прихильників ОУН-б появилось багато крутійства й дезінформації стосовно цих подій. Так, ці збори стали іменуватися «національними», «великими», «народними» й т. п. З цього приводу свідки тих подій, в минулому учасники ОУН (І. Чинченко та ін.) категорично стверджували, що то не були ніякі «національні збори». Учасників тих зборів ніхто не обирав. Проголошення Акта 30 червня було лише прочитане учасникам, ніякого обговорення чи голосування не було. На голову Краєвого правління призначив Я. Стецька С. Бандера диктаторським способом, а присутнім це було лише доведено до відома. На зборах з теплим привітанням і побажанням успіхів «новоутвореному уряду» виступили: радник А. Розенберга з українського питання і водночас працівник центрального апарату абверу проф. І. Кох, польовий капелан українського батальйону «Нахтігаль» о. І. Гриньох, о. мітрат Й. Сліпий. Акт проголошення відновлення Української державності опубліковано в окупаційних газетах «Самостійна Україна» 10 липня, «Жолківські вісті» 10 липня та ін. Повідомлення про це передано пересувною радіостанцією імені Є. Коновальця.

Як продовження формування державного життя, 6 липня 1941 р. у Львові відбулося зібрання «чільних представників громадян Львова», на якому «вибрано Раду сеньйорів», як «еманацію волі громадянства для керування акцією об'єднання громадянства... з метою осягнення і здійснення національного ідеалу». Там же прийнята одностайно резолюція по дискусії, в якій говорилось, що представники львівського громадянства «вітають переможні німецькі війська під проводом великого вождя Адольфа Гітлера». На голову Ради сеньйорів покликано одноголосно митрополита А. Шептицького. До Ради сеньйорів обрано: К. Левицького, о. Й. Сліпого, о. І. Костельника, о. Ю. Дзеровича, Ю. Федусевича, І. Філіповича, Р. Заячківського, проф. Л. Тучина, проф. Я. Білецького, О. Бариляка, Я. Стефановича, проф. В. Радзикевича, С. Дмоховського. «Державне» правління на чолі з Я. Стецьком складалося з представників західноукраїнського політичного середовища, в основному функціонерів ОУН-б. Але були і не члени ОУН: міністр війни ген. В. Петрів, міністр лісництва П'ясецький, перший віце-прем'єр і міністр здоров'я проф. М. Панчишин, віце-міністр народного господарства Янів та ін.

Чим же займалося це поважне «державне» правління в перші дні свого утворення в цей надзвичайно відповідальний, болісний для українського народу час боротьби з німецько-фашистськими загарбниками? Особистий представник С. Бандери М. Лебедь, який очолив СБ ОУН, Р. Шухевич, командир українського батальйону «Нахтігаль», сам прем'єр Я. Стецько постійно підтримували зв'язки з командами СД і гестапо і мали «особливі повноваження». На третій день після проголошення Акта 30 червня вояки «Нахтігалю» групами по 10—15 чоловік під наглядом німецьких офіцерів і Р. Шухевича здійснили масові арешти і вбивства видатних представників львівської інтелігенції, ні в чому не винних цивільних громадян. Вони вривалися в будинки і квартири намічених жертв, забирали коштовності, гроші, одяг. Саме в ці дні вони знищили велику групу вчених і митців, у тому числі 70 відомих діячів науки, техніки, мистецтва. Серед них видатний письменник Т. Бой-Женьский, проф. Я. Грек, 80-річний акад. А. Соловій, ректор університету проф. В. Серадзький, акад. А. Цешинський, проф. Т. Островський та ін. Новостворений уряд не висловив осуду, не припинив братовбивчу акцію терору проти ні в чому не винних видатних науковців, масових вбивств євреїв, військовополонених, цивільних людей, стариків, жінок, дітей.

Чутки про сформування українського уряду на чолі з Стецьком і одночасно про розв'язання нацистами масового терору поступово поширювалися серед українського населення «генерал-губернаторства Польщі», а також Львова і довколишніх місцевостей. Частина українського націоналістичного середовища з недовірою поставилася до Акту 30 червня, засуджувала ці дії ОУН-б, як самочинні, безвідповідальні, авантюрні. Навіть близьке оточення ОУН-б в Кракові висловлювало певні сумніви стосовно подій у Львові. Саме з цією метою з Кракова до Львова для встановлення істини виїжджав голова Українського Центрального Комітету проф. В. Кубійович. В містах і селах на окупованих німцями українських землях, в обозі вермахту похідні групи ОУН поширювали вістку про Акт 30 червня, деінде організовували невеличкі маніфестації з участю підпільних місцевих осередків ОУН.

Високі власті гітлерівського режиму були занепокоєні таким розвитком подій. В загарбницьких планах Гітлера не було місця для Української держави. Він мріяв про здобуття «життьових просторів» для своєї «вищої раси», а не про волю і державність українського народу. Тому ці самочинні місцеві витвори оунівських провідників були грубо притиснені. 8 липня (на дев'ятий день після проголошення Акта) місцеві підрозділи СД одержали категоричний наказ — «припинити урядування УДП» і терміново доставити Я. Стецька до Берліна. Наступного дня він був затриманий і відправлений в Берлін. Ще раніше, 5 липня, в Кракові було затримано і накладено «почесний арешт» на С. Бандеру. Тоді ж він був вивезений до Берліна, де 14 липня його «звільнено з забороною покидати Берлін та обов'язком голоситися на поліцію». Перебування під «почесним арештом» С. Бандери та Я. Стецька було використано гітлерівцями для вирішення конкретних питань подальшого використання організаційних структур ОУН та їх кадрів в інтересах третього рейху. Підсумковим результатом цих «переговорів» став підписаний особисто Стецьком «Комунікат» 4 серпня 1941 р. Завдяки цьому «Комунікату» гітлерівці одержали упевнену підтримку з боку ОУН і водночас вивели з політичної гри С. Бандеру і Я. Стецька, лише у вересні 1944 р. вони були арештовані, та й то ненадовго. Місцем

їх утримання було обрано одне з привілейованих відділень концтабору Заксенхаузен. Восени того ж року, в зв'язку з ускладненням становища на Східному фронті, Бандера, Стецько і кілька їх однодумців з числа функціонерів ОУН були звільнені й направлені в Краків, де в складі спеціально створеної абверкоманди займалися комплектуванням та підготовкою розвідувально-диверсійних груп бандерівців, які засилалися за лінію фронту на базу підрозділів УПА з завданням вести підривну діяльність у тилу Червоної Армії, проводити акції терору, диверсій, саботажу.

Ніякого сумніву немає в тому, що на початковому етапі Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. ОУН зайняла фактично позиції колабораціонізму щодо німецько-фашистських окупантів. Німецькі військові та окупаційні власті співдіяли з місцевим населенням і не тільки в Україні. В багатьох районах гітлерівці утворювали поліційні загони з місцевого населення, формували місцеві органи влади, поліцію й т. п. Протягом усієї війни нацисти досить активно використовували оунівців. Їх заохочували до виконання допоміжних та поліційних функцій при німецькій армії і адміністрації. Але коли оунівці стали виявляти потяг до самостійності, до впровадження власної політики, німецьке командування вдавалося до превентивних дій, ізоляції найбільш одіозних фігур, а деяких небезпечних для режиму заарештовувало, запроторило в концтабори і знищило.

Оцінка Акта 30 червня 1941 р. протягом більше як півстоліття дається вельми неоднозначна: від повного його неприйняття до возвеличення й похвали. І ніяк не можна погодитися з твердженням апологетів його, що всі закиди й наклепи противників Акта 30 червня треба трактувати як хвилеве, хворобливе явище українського партійного життя. Як свідчить новітня історія, український народ виявляв своє непереборене прагнення до незалежності, самостійності, державності завжди і особливо в найскладніших, найскрутніших соціально-політичних обставинах. Складається враження, що доти, доки ці суворі обставини не нависають тяжким тягарем над ним, він терпляче чекає від історії рішення своєї долі. І коли майже повністю вичерпуються найслабкіші надії на покращення свого життя, стаючи навіть перед трагічною прірвою на шляху свого поступального руху, український народ, на поклик свого державницького інстинкту, насамкінець проголошує незалежність, самостійність, державницьку ідею і передає її, як символ, як прапор боротьби майбутнім поколінням. Так було 22 січня 1918 р., коли Центральна Рада України прийняла IV Універсал, 22 січня 1919 р., коли уряд Директорії проголосив злуку (об'єднання) з Західно-Українською народною республікою в одну Українську Народну Республіку. Так було і в трагічний день 15 березня 1939 р., коли сейм Підкарпатської Русі проголосив Акт державної незалежності республіки Карпатська Україна. Зовсім інакше склалася геополітична ситуація України з початком Великої Вітчизняної війни, коли ОУН-б під наглядом і при допомозі нацистів намагався відновити державність України.

Принципова, якісна різниця між двома попередніми Актами проголошення самостійності, незалежності Української державності 22 січня 1918 та 22 січня 1919 р., а також Акта державної незалежності Карпатської України 15 березня 1939 р. в Хусті від Акта 30 червня 1941 р. полягає в тому, що в перших випадках проголошувані акти, хоча і були оприлюднені в драматичні моменти фінішної фази політичного розвитку української державності, але їм передувало відносно тривале (понад рік і півроку) функціонування відповідної мережі місцевих самоврядувальних органів з їх різними інституціями (земельними, адміністративними, громадськими й т. п.). В останньому випадку ситуація виключна. На окупованій незначній (на 30 червня) території України, в день захоплення нацистами Львова, в цей же день з певною боязкістю, квапливо, у вузькому колі своїх однодумців проголошується Акт 30 червня 1941 р., формується УДП. Таким чином з формального юридичного боку принципова, якісна різниця Актів 22 січня 1918 і 1919 рр., а також 15 березня 1939 р. полягає в тому, що вони спиралися на реальну політико-правову основу. Їх владні структури попри всі негаразди певний період здійснювали, хай і в обмежених умовах, державний контроль за визначеними галузями національно-господарського, політичного і культурного життя. Нічого подібного не було й не могло бути в разі Акта 30 червня 1941 р. і так званого УДП. Воістину правий філософ, який сказав, що історія повторюється двічі: один раз як трагедія, другий — як фарс. Акт 30 червня 1941 р. саме й був фарсом. Проголошення відновлення Української державності не має юридичного значення і правових наслідків. Це була подія політичного, а не юридичного гатунку.

Ініціатори цього акту страждали хворобою політичного романтизму: втрати відчуття реальності та безмежною амбіційністю. Знову ж, як часто бувало з ОУН, не було розрахунку, а була фраза. Не можна не погодитися з думкою відомого діяча української діаспори в США С. Куропася, в минулому керівного діяча допомогової організації «Український народний союз», одного з лідерів «Організації державного відродження України», довголітнього редактора чикагського часопису «Самостійна Україна», яку він висловив в одному з його номерів: «Акт 30 червня 1941 року не можна уважати державним актом. Це був необдуманий, непідготовлений акт... Ніхто не проголошує акта, який уже був проголошений. Такий акт є в силі, і не треба його ще раз проголошувати чи відновляти». І наступне: «Ставши в проголошенні 30 червня союзником Адольфа Гітлера, революційна (бандерівська — авт.) ОУН зробила злочинну роботу, бо як уже мусила проголосити те, що проголошено, то не мусила вітати «фюрера» Гітлера, який ще в «Майн Кампф» вважав Україну колоніальним тереном третього рейху».

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ. Д. концептуально характеризує теорію і практику управління суспільством з боку держави, синтезує функціональність наявних форм влади (законодавчої, виконавчої, судової) зверху й до низових ланок, розвивається і вдосконалюється на іманентно відмінній основі, відповідно до мети, цілей і стратегії утвердження нової якості суспільства. Первинність в державотв. належить, безперечно, законодавчій владі — Верховній Раді, яка із залученням різних державних та громадських об'єднань та інших структур розробляє та приймає закони, інші законодавчі акти, здійснює контроль за їх виконанням, легітимізує функції управлінських інституцій та суспільства в цілому.

В Деклар. 16 липня 1990 р. та Акті проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. методологічно визначено природу і суть нового обличчя та характеру держави, загальні контури концепції українського державотв. У Деклар. зазначено, що генеративним механізмом у суспільстві виступає ВР, яка, виражаючи волю народних мас, прагнучи створити демократичне суспільство, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу, визначаючи необхідність побудови правової держави, проголосила державний суверенітет як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах її території та незалежність і рівність не тільки в розв'язанні внутрішніх питань, а й у зовнішніх зносинах.

ВР здійснені певні кроки на шляху професійного функціонування: розроблено статус депутата, спеціальний регламент сесійної діяльності, утворено 23 постійно діючі депутатські комісії. А ВР, обрана в 1994 р. (тринадцятого скликання), вже офіційно працювала на професійній основі. Крім депутатських комісій, утворено 10 фрак-

цій і груп, яким надано право законодавчої ініціативи, вносити в порядок денний питання для обговорення їх на пленарних засіданнях ВР. Відмінним для практики ВР посттоталітарного українського суспільства стало те, що всі сесії, які відбувалися в 1991—1995 рр., проходили цілком по-іншому, ніж раніше: протягом тривалого часу, з розглядом значної кількості питань, їх більш глибоким аналізом та грунтовнішим осмисленням.

В процесі розв'язання державотв. акцій здійснювались принципові зміни суспільно-політичної формації в напрямі утвердження ринкових відносин, широкої приватизації різних типів промпідприємств. Так, на 1995 р. органами держвлади передбачено приватизувати загалом 8 тис. промпідприємств.

Світовий досвід переконує, що в цивілізованому суспільстві для нормального правового функціонування держави необхідно мати в межах двох тисяч законів та законодавчів актів. В незалежній Укр. на другу половину 1995 р. ВР прийнято близько 400 основних законів, близько 1600 різного роду законодавчих актів. Отже, по суті такої кількості державотв. документів фактично достатньо для нормальної правової діяльності незалежної держави. Та, як засвідчувала практика, того не досить, бо ті закони не працювали, себто не виконувались. Потрібного ж дієвого механізму неодмінної матеріалізації кожного з прийнятих законодавчих актів не відпрацьовано, вони виявлялись «підвішені в повітрі».

В державотв. ланцюзі важливою ланкою є якість законів, реальна можливість їх безпосередньої, прямої дії. Практика ж засвідчувала, що переважна більшість прийнятих законів прямої дії не мали, що вимагало в свою чергу прийняття цілої низки підзаконних актів. За даними Мінюсту, щоб діяв на повну силу Земельний Кодекс, потрібно було прийняти іще 22 підзаконних акти. А Закон про дорожній рух уже вимагав 35 такого роду актів і т. ін.

Стало правилом: за прийнятими законами слідували доповнення до них, іноді досить значні. Нерідко вони бували такими, як неодноразово відзначали самі депутати, що не поліпшують, а навіть погіршують їх попередню редакцію. Часом такі обставини вносили ускладнення в процес виконання прийнятих ВР законів, не говоряти про організацію контролю виконання.

Державотв. механізм має свої ознаки мобільності і гнучкості, зосереджені на головних проблемах життєдіяльності суспільства. Проте, як вказувалося у доповіді фахівців Націнституту стратегічних досліджень, «... найгірше в тому, що існують могутні соціальні сили, які прямо зацікавлені в продовженні хаосу, безглуздя і беззаконня, оскільки це — запорука їх збагачення, одержання прибутку і можливості маніпулювання настроями і діями тих чи інших прошарків населення».

Отже, державотв. має комплексний характер, певну систему компонентів, що характеризують концептуальну і практичну діяльність всіх діючих в державі ланок управління укр. суспільством. І від того, наскільки чітко і відповідально, організовано і професійно функціонували всі ланки державн. інституцій законодавчої, виконавчої та судової влад, їх численних працівників апарату залежав результат державн. будівництва не лише в повсякденній практиці, але й у перспективі. Такою є логіка, вона абсолютно невблаганна, в неї існують свої закони і, безперечно, механізми дієвості у регульованому впливі на все буття народу в умовах незалежності. Новий поштовх державотворенню надала Конституція 1996 р., яка спираючись на міцні витоки, що сягають глибини століть, сприяла самоствердженню української нації як державницької, створила міцні підвалини нашого руху вперед.

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ XIX ст. лежало в річищі аналогічних європейських процесів, які навіть у царських підручниках іменувалися епохою «національних прагнень і їхнього торжества». Його менша інтенсивність, масштабність, теоретична зрілість порівняно з ін. чисельними європейськими націями пояснюються двома основними чинниками: вичерпанням за попередній тривалий період збройної боротьби національного потенціалу, своєрідною виснаженістю народу та військовою потугою Російської й Австрійської імперій. Типологічний аналіз допомагає визначити певні сутнісні параметри національно-визвольних змагань українців.

За станом національної об'єднаності європейські народи на початок XIX ст. поділялися на такі групи: 1) постінтеграційні — становили одне ціле і тримали в залежності ін. нації (англійці, росіяни, австрійці, французи, шведи, данці, голландці); 2) передінтеграційні, які були за крок до об'єднання або звільнення від невеликої залежності (німці, італійці, іспанці, португальці); 3) інтегровані в чужонаціональні політичні структури зі збереженням певної цілісності (ірландці, норвежці, бельгійці; народи, що входили до складу Австрійської, Російської та Османської імперій); 4) розінтегровані — поділені між державами (поляки, литовці, українці). Рівень розінтегрованості українців можна вважати найвищим у Європі: тривалість, масштаби, наслідки.

Серед тих народів, перед якими тоді стояли проблеми національного об'єднання, можна розрізнити такі типи: 1) нації, що мали державні структури — своєрідне оперття для об'єднання або звільнення від залежності, і не мусили створювати їх на голому місці (італійці, португальці й особливо німці, що мали сильне Пруське королівство); 2) народи, які в минулому мали більші або менші традиції державотворення (угорці, румуни, литовці й особливо поляки); 3) народи, які в епоху формування націй через зовнішні чинники не змогли до кінця консолідуватися в рамках власних держав (бельгійці, норвежці й особливо українці); 4) нації, які не мали в нові часи ніяких традицій державотворення (ірландці, фіни, словаки та ін.).

Із цієї типологічної картини бачимо, що українська нація належала до тих, перед якими стояли чи не найскладніші завдання: лише внутрішній розпад імперій гарантував об'єднання, та ще й за умови успішного вирішення «польського питання». Якщо, за словами російського історика М. Карєєва, «всі перипетії національної долі поляків привчали їх дивитися на своє становище як на тимчасове, як на перехідне», то в українців усе було навпаки. Гіркий досвід козацької державності радше розхолоджував, аніж надихав.

Погляньмо на стадії національного відродження європейських народів. Перша з них — збирання національної спадщини та її примноження — була в українців схожа на відповідні стадії в ін. націй: «Товариство для вивчення стародавньої історії Німеччини» (1819 р.), «Чеський музей» (1818 р.) і т. п. Ін. справа — наступні стадії, Кирило-Мефодіївське братство, як і товариську спілку буршів у Німеччині, створили люди, пов'язані з вищою школою. Як і Мадзіні в Італії, котрий уявляв Рим носієм «для всіх народів загальної мети в політичному житті та основ нової релігії в ім'я Бога», братчики теж виношували ідею українського месіанства. Але далі аналогії не простежуються, бо в Європі починається епоха буржуазних революцій, яка лише крилом зачепила українців. Стадії їхнього відродження розтягуються в часі, проте загалом відповідають загальноєвропейським «стандартам».

Типологічний підхід свідчить, що на початку XX ст. була не «епоха втраченого ритму» (В. Мороз), а затримка його, не аномація, а несприятливий збіг об'єктивних історичних обставин. Але навіть беручи до уваги ті обставини, долучаючи до них пізніші (перша світова і накинута громадянська війни, байдужість Заходу до українських справ та ін.), важко зрозуміти, чому настільки

всеосяжно-катастрофічними виявилися наслідки державотворчих зусиль українців у 1917—1921 рр. Йдеться-бо про одну з найбільших європейських націй.

УКРАЇНСЬКЕ САМОСТІЙНИЦТВО. Неувага до коренів, ігнорування тяглості української самостійницької свідомості — головна причина, чому світ не зрозумів одразу справжнього значення Акта 24 серпня. Західні коментатори навперебій говорили про спробу зберегти в Україні монополію комуністів на владу, намагання захиститися від рецидивів агресивності з боку конаючої імперії, реакцію на неприховані претензії російського керівництва прибрати до рук загальносоюзні важелі. Треба було затямити, що проголошення незалежності стало втіленням одвічної мрії українського народу, використанням унікального шансу, відповіддю на виклик історії. Що У. с. підіймалося щоразу, коли імперія слабла й не могла його ефективно душити. Що державність наша має понад тисячолітню історію, і боротьба проти займанців щоразу спиралася на традиції «давніх вольностей». Що незалежність була українським політичним постулатом від Хмельницького.

Українська революція початку XX ст. мала б бути чи не найпершим об'єктом такого аналізу вже з огляду на безперечну тяглість її традицій у незалежницькому русі останніх років. До того ж заперечення більшовизму неминуче повертало нас до «запереченої» більшовизмом державності (поперваx програма демократів по суті й означала відновлення Української Народної Республіки). Здавалося, іконізація уявлень про ту добу (героїчна — але нерівна — боротьба проти московських — на Заході також польських — поневолювачів) неможлива хоча б тому, що «український табір» був фатально розколотий на УНРівську, гетьманську та радянську «платформи». Проте патріотичне громадянство спромоглося на неймовірне. Соціалістичних діячів Центральної Ради піднесено на п'єдестал безгрішності — незважаючи навіть на очевидну компрометацію соціалістичної ідеї в масах; добірна лайка Винниченка на адресу Петлюри в щойно перевиданому «відродженні нації» не завадила іконізувати обох. Про Гетьманат воліють мовчати, тож в уявленнях пересічного «свідомого українця» законсервовано булгаковську версію про українську філію «єдино-неділимого» руху, доповненому Винниченковою картиною «вакханалії клясової помсти» поміщицтва на беззахисних селянах і німецької опіки «ради... хліба, цукру, вугілля». До вибору багатьох українських діячів на користь «радянської платформи» провідники демократів пропонують ставитись як до трагічного засліплення, за яке всі ті сліпці заплатили сповна. Войовничі націоналісти не погоджуються: спілку з більшовицькими займанцями вони вважають за національну зраду. «Войовничі» називають національною зрадою і позицію Центральної Ради (зокрема, її федералізм і пацифізм), творчо повторюючи давні донцовські тези. Схема нищівної критики, що нею живуть націоналісти давні та сьогочасні, така: лідери Центральної Ради, які ставили інтереси всеросійської демократії понад інтереси української нації, злочинно довго зволікали з проголошенням незалежної держави, обстоюючи федералізм на противагу стихійному самостійництву народних мас і поборюючи націоналістів на чолі з Міхновським, які з перших місяців після лютневої революції домагалися реальних кроків до незалежності. Прогавивши час, коли червоні й білі московські армії не мали ще досить військової сили, а міжнародне становище було для української незалежності сприятливе, врешті, безвідповідальним роззброєнням відкривши шлях на Київ муравйовським погромникам, нездарні і злочинні проводирі спричинилися до поразки визвольних змагань, прирекли народ на голод 33-го, ГУЛАГ, Чорнобиль.

Очевидно, виділяючи тут Українську Народну Республіку, потрібно об'єктивно вивчити і УРСР та Гетьманщину, які постануть не як чужинська інтрига, а як вибір певної частини свідомого українства, зумовлений, зокрема, й недолугою політикою Центральної Ради. Проте саме УНР була головним явищем в історії визвольних змагань 1917—1920 рр. Адже, органічно виросши з традиції українського національного руху на Наддніпрянщині XIX — початку XX ст., початої кирило-мефодіївцями, Центральна Рада — УНР привела цей рух до народження новітньої української державності, яке засвідчили III і IV Універсали. Таким чином, були закладені підвалини для майбутніх гетьманської та радянської форм цієї державності, які мусили розв'язати тільки проблему влади в державі — саме існування держави стало вже політичною реальністю, що з нею мусили рахуватися навіть більшовики. Збройна боротьба проти чужинських поневолювачів також відбувалася під прапорами УНР, і ця держава деякий, хоч і короткий час трималася на ногах власними силами, тоді як дві інші формації постали з чужого багнета. Нарешті, УНР була центровою платформою між крайніми правими і лівими, тому мала найкращі можливості для ширшого об'єднання українських сил.

Цього об'єднання не сталося. Розбиття державницького потенціалу поміж різними «платформами» — головна причина поразки української національної революції. Головна біда — це стан тогочасного українського суспільства, його політична недозрілість до державного будівництва (очевидно, це слушне тільки для підросійської України; в Галичині перемога і поразка вирішувались у збройному конфлікті українського й польського національних організмів). Іван Лисяк-Рудницький слушно зауважив, що «перша світова війна прийшла для України на яких 20 літ завчасно. Раптове падіння царизму поставило Україну в 1917 році перед завданнями, що об'єктивно перевищували наші спроможності. Українство, що в Російській імперії даремно мріяло про навчання на рідній мові у народних школах, опинилося віч-на-віч перед проблемами будування держави», український рух набрав масового характеру щойно після 1905 року — доти, як не рахувати культурно-просвітницької праці, можлива була лише підпільна діяльність. Звідси переважно революційний характер політичного українства, що прирік нас у критичний час на революційну стихію нищення «до основанья» (яка, очевидно, має небагато спільного з українською національною революцією як творенням нової держави: революційність такого творення означає потребу швидких дій, використання історичного моменту, але зовсім не анархічний фейєрверк з підпалами маєтків, отаманщиною і братовбивством). Звідси майже неподільна гегемонія соціалізму в українському русі — виразна ознака його політичної недозрілості, зумовлена також денаціоналізацією традиційної провідної верстви, її неукраїнською лояльністю. Тяглість державницької свідомості від скасованої за півтора століття перед тим Гетьманщини українська еліта втратила. Натомість нова еліта не могла сформуватися за умов, коли все політичне життя було загнане в підпілля, і незамінної для політичного проводу практики легального партійного життя, парламентської чи адміністративної діяльності здобути не було де. Тому й не постала до революції міцна центриська партія, яка могла б очолити — як очолила в Галичині — широку національну коаліцію.

Таким чином, єдину провідну верству в українському суспільстві складав тонесенький прошарок інтелігенції, яка після зречення козацько-шляхетської аристократії врятувала національну ідею, наповнивши її, замість політичного автономізму, прагненням соціально-культурного визволення селянських мас. Долаючи всілякі заборони з боку режиму, народницька інтелігенція впродовж півстоліття наполегливо вела етнографічно-культурницьку діяльність (цей рух дістав назву національного відродження — у вузькому розумінні слова). Однак, коли

на рубежі століть обрії української справи розширилися, інтелігенція, яка звикла вважати себе за єдиного представника української нації, стала прагнути до політичного проводу, хоч створити авторитетний державно-національний центр була не здатна. Вона не зробила й того, що було її обов'язком,— не витворила національної ідеології нової доби; за нових соціальних умов народницький світогляд став збоченням, яке зводило демократію до мужикопоклонства. Тому соціальну неповноту, скалічений бездержавністю класовий спектр української нації інтелігенція виставляла як ідеал демократичного суспільства без панів і буржуазії, плекаючи в масах ворожнечу до «експлуататорів». Так підрубувалася гілка новітньої української державності: монополізувавши політичний провід, інтелігенція не намагалася прихилити, а навіть відштовхувала зденаціоналізовану господарську та військову еліту; крайній соціальний радикалізм і соціалістичний утопізм провідної течії українського руху відлякував од нього заможних та поміркованих.

На цьому тлі гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. видається відчайдушною спробою врятувати українську справу (національну революцію), почавши нормальне державне будівництво, оперте не на люмпена, а на господаря, власника. Одначе така «зміна всіх» наразила режим Скоропадського на ворожість величезних селянських мас і відданої Центральній Раді інтелігенції, до того ж «прихилення» еліти обернулося засиллям чиновників і військових «єдинонеділимської» орієнтації та реанімацією ідеї федеративної спілки з Росією. Та головне — скинення УНРівського режиму зупинило процес легітимізації влади, що вже був почався. Врешті, українсько-російського розмежування в роки революції не було — на відміну від українсько-польського національно-державного протистояння в Галичині — глибоким і радикальним; остаточне виділення українського громадянства з імперського сплаву не завершилося й досі. Та й сама українська революція почалася не в Києві, а в Петрограді: без повалення самодержавства не було б Центральної Ради.

Найбільша помилка соціалістичних діячів полягала в тому, що вони не визнавали примату державних інтересів над соціальними концепціями і, змагаючи до втілення утопічних зрівняльних ідей, саботували реальне державне будівництво. Це й призвело до падіння УНР, калейдоскопічної зміни режимів і, врешті, утвердження радянського ладу. Та якщо українські (наддніпрянські) соціалісти ставили соціальну революцію понад державну незалежність, то причину цієї «вини» слід шукати знову ж таки в «біді» згаданої вище недозрілості. Українське суспільство ще не виділилося в окремий суб'єкт, чітко відмежований від імперії, ідею держави наддніпрянське українство щойно витворювало, наша революція текла в руслі загальноросійських процесів. Так повертаємося до головної «біди»: наддніпрянські українці не були в 1917 р. політичною нацією.

Національна революція вивела Україну з політичного небуття. «Не вистачає сказати,— писав І. Лисяк-Рудницький,— що революція український народ перероджила; вірніше буде, коли ствердимо, що вона його, як політичну націю, взагалі щойно народила. Просто на очах, упродовж місяців чи максимально двох-трьох літ, відбувся у голокружно прискореному темпі процес національної кристалізації, що нормально повинен був простягатися на десятиліття. В цьому відношенні ми всі, як і чергові українські покоління, мусимо будувати на тому, що створила революція, мусимо її продовжувати і вивершувати». Яскравим зразком того «продовження й вивершування» стало національне будівництво двадцятих років, коли українство закріплювалося на всіх теренах буття політичної нації; долало соціологічну неповноту, завойовуючи міста і витворюючи нову еліту; виводило на світові обшири національну культуру, цілком повернути яку до етнографічного животіння імперія не змогла, навіть винищивши згодом носіїв тієї культури; поглиблювало українсько-російське розмежування — ця «кристалізація» (українізація, як офіційно звалася) допомогла вистояти в добу «злиття націй». Саме це «продовження й вивершування» національної революції за умов радянського ладу засвідчує, що незважаючи на збереження московського панування в Україні, неймовірні страждання народу, економічну, екологічну й духовну руїну — говорити про цілковиту поразку революції може лише той, хто так і не перейшов од народницького мислення до державницького. Головний результат революції 1917—1920 рр.— витворення української політичної нації — уже ніколи не був перекреслений, що й дає змогу нинішнім незалежникам «будувати на тому». І хоч політичне українство знову було до великої міри загнане в підпілля, від часу III і IV Універсалів уже ніколи не припинялось існування української держави.

Чи була українською державою УРСР? Незалежники, що досі однозначно трактували її як фікцію та знаряддя московського поневолення, певно, мають нині підстави подивуватися, як це окупаційна адміністрація раптом перетворилася на знаряддя державного будівництва. Безперечно, більшовицька влада була насильно накинена Україні ззовні, й «радянська платформа» мала стати плацдармом для російської інтервенції. Проте ідея національного визволення настільки заволоділа масами, що, аби зберегти політичну єдність земель імперії, більшовики мусили відмовитись од її великодержавного фасаду, бо відверте «єдинонеділимство» лише зміцнювало сепаратистські тенденції. Москва мусила йти на поступки замість одверто окупаційних режимів 1918 і 1919 рр., що наразилися на опір селянських мас та інтелігенції, погодитися на «українську радянську державу», об'єднану з радянською Росією ідеєю пролетарського інтернаціоналізму.

Таким чином, більшовики зберегли імперію, але саме існування УРСР як формально суверенної держави було компромісом між українською національною революцією і московським пролетарським великодержавництвом. Після припинення збройних змагань саме ця «фікція» стала основною формою боротьби за збереження «українських вольностей». Чи не найактивнішими її учасниками були в двадцяті роки вчорашні нищителі УНР, уперте протистояння яких імперським зазіханням московських «партайгеносен» дістало ідеологічне оформлення у націонал-комунізмі. За дедалі складніших умов українські комуністи обстоювали ідею державності й завершували «кристалізацію» національного організму. Цей процес зупинено на рубежі тридцятих років, коли наступ сталінізму знищив вирощену радянським десятиліттям нову українську еліту, знищивши перед тим діячів УНР, які залишилися в Україні. Заповнення звільнених крісел привезеними росіянами повернуло радянському правлінню окупаційне обличчя, а десятилітній неослабний терор убив навіть згадку про націонал-комунізм, надовго відучивши українських більшовиків боронити свій народ супроти Москви.

Певна річ, УРСР таки була для Москви знаряддям поневолення українського народу. Притлумивши за допомогою цього державного ерзацу його визвольні прагнення, більшовицький режим зумів зберегти Україну в складі імперії і створити плацдарм для дальшої експансії в Європу. За умов нечутливості західних держав до можливостей «української карти» розіграти цю карту дістала змогу Москва, заявляючи від імені «української радянської держави» претензії на заселені українцями землі Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини чи домагаючись додаткового голосу в Організації Об'єднаних Націй. Але більшовицька анексія, хоч і спричинилася до поширення сталінського терору на вцілілі від навали 30-х західні терени, означала консолідацію в межах УРСР усіх україн-

ських етнічних земель, кінець їхній багатовіковій розшматованості в різних державах, що його українська революція Актом злуки УНР і ЗУНР змогла лише задекларувати. Здійснене Сталіним збирання наших земель геополітично підготувало незалежність України, вирішально заваживши на шансах нинішнього державотворення. Територіальна консолідація поклала край розпорошенню українських сил на боротьбу з чотирма займанцями, перевівши справу нашого визволення у площину протистояння з імперською Росією. Водночас висока національна свідомість західних українців (передусім галичан) вплинула на почування Сходу, а збережена в Галичині давня належність України до Європи поглибила розмежування України й Росії як політично різнорідних суб'єктів. Врешті, прилучення Західної України й шалений енкаведистський, а потім гітлерівський терор викликали збройну боротьбу, що її вогонь не оминув і Сходу. Щоправда, здеморалізовані сталінською вакханалією східняки виявили назагал далеко більшу пасивність щодо організованого опору, ніж Галичина й Волинь. До того ж український рух мусив боротись одночасно на двох фронтах без жодної підтримки західних союзників, яку мали народи всіх окупованих Німеччиною європейських країн. Поразка боротьби під проводом ОУН — УПА знекровила націю, фізично, підірвала її державницькі поривання, тим паче, що більшовики використали цю трагедію, аби розколоти наш народ, убити клин упереджень і недоброзичливості між Сходом і Заходом — наслідки цієї акції даються взнаки ще й досі.

Проте сам факт масового збройного опору, що його могутня репресивна машина імперії не могла знищити впродовж кількох років уже по війні, довів, що сталінський терор не розв'язав остаточно української проблеми та що Україна й далі — в нових кордонах і зрослих можливостях — завдаватиме режимові найбільшого клопоту. Та ще й війна дещо стишила жорна терору, змусивши Сталіна знову «демонструвати лібералізм Москви в національному питанні», аби хоч якось спонукати неросійські народи до захисту держави, існування якої в час найбільших успіхів Гітлера було доволі проблематичним. Однак передусім належало змобілізувати росіян, тому гасла пролетарського інтернаціоналізму притьмом замінено на месіаністично-великодержавницькі, але це зривання маски з російського шовінізму не могло не посилити національних устремлінь ін. народів, насамперед українського. І хоча в кінці сорокових Україною прокотилася ще одна хвиля терору, Москва врешті мусила знову піти на поступки: значно зріс відсоток українців серед партійної та господарської бюрократії, ослаблено тиск на культуру й науку, українська мова почала потроху вертатись у шкільництво і громадське життя.

Послаблення протиукраїнського тиску й загальну відлигу в СРСР українство прагло використати, аби, почавши з духовного відродження, «розморозити» знеживлені клітини національного організму й знову нагадати про «давні вольності». «Можна передбачити, — писав 1963 р. Іван Лисяк-Рудницький,— що якщо той процес відбудови й розбудови продовжуватиметься ще декілька років, він неодмінно вступить у фазу, коли він оформиться в політичні домагання». За два роки з'явилася праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Рудницький передбачав і те, що ці домагання лежатимуть у площині реалізації номінальних прав Української РСР. Справді, навіть створення самостійної держави дисиденти розглядали як здійснення права союзних республік на вихід зі складу СРСР.

Упродовж десятиліть «радянська платформа» була тереном боротьби за права українського народу проти фізичного й духовного тиску Москви. За цей час осягнуто немалі здобутки — досить згадати про територіальну консолідацію, переведення нації на урбанізований спосіб життя чи витворення нової еліти, що для неї установи УРСР дали незамінну для політичного проводу практику. Сама будучи наслідком національної революції, її «неподоланою територією», ця протодержава стала плацдармом до її завершальної фази, «заперечення заперечення», що якраз завдяки тяглості націотворчого процесу не звелася на повторення безладу й недолугості, характерних для самостійництва УНР. А найголовніше — наступність державних структур і опертя на закон забезпечили еволюційність переходу від УРСР до незалежної України, його ненасильницький, безкровний характер.

Знову революція почалася в Москві (хоч до реформ «перебудови» імперію не в останню чергу змусила проблема України, яку вже не можна було розв'язувати терором), і знов українські процеси текли в загальносоюзному — «перебудовному» — руслі. Знову неросійські народи використали послаблення імперії в інтересах своїх «сепаратизмів». Знов усе почалося з «національного відродження» — мови, пісні, історії. Проте цього разу старий режим в імперії впав не раптом, тож від «народних шкіл» до будування держави минув деякий час, що дало українству змогу хоч якось до того будування підготуватися. Упертий спротив до спроб лібералізації режиму з боку номенклатури всіх рівнів — а в Україні, під високою рукою «истинно русского инородца» Щербицького, особливо — дав нашій національній революції «інкубаційний період», дуже доречний з огляду на те, що єдині речники політичного українства, дисиденти, перебували в 1985 р. в концтаборах, а патріотична інтелігенція, хоч і перейшла досить швидко від малоросійства до незалежництва, хибувала на політичний інфантилізм не менше, ніж у 1917-му.

Натомість можна було, не виявляючи своєї політичної неспроможності, домагатися від влади зняття заборон на щораз нові сфери суспільного життя, спрямовуючи «процес відбудови і розбудови» в бік політики. Основним рушієм цього процесу були спочатку реформаторські прагнення в середовищі інтелігенції; прикметно, що вони дійшли голосу в офіційних структурах, яскравим прикладом чого є Спілка письменників. Перший крок у політику український рух (тоді ще ніяк організаційно не оформлений) зробив після Чорнобиля, коли кардинальні політичні зміни в суспільстві стали справою фізичного виживання нації. Це загострило свідомість спільної долі усіх мешканців України і сприяло формуванню в них територіального патріотизму, позбавляючи український рух небезпеки національної замкнутості, зменшуючи ризик ксенофобії та міжнаціонального протистояння.

Політичні домагання поєднували боротьбу з реакційною верхівкою КПУ, спираючись на реформістську поставу Москви, і боротьбу з Москвою — знову за «давні вольності», тобто забезпечення конституційних прав суверенних республік і нову Союзну угоду, яка мала б тих прав дати більше. Але справжнє народження політичного руху в Україні сталося 1989 р., коли послаблення тоталітарного режиму дало змогу об'єднати реформістські тенденції в офіційних структурах (на той час уже і в партії) та незалежницьку опозицію колишніх дисидентів, що повернулися з таборів і заслань до політичної боротьби. Так постав Рух. А за два тижні після його установчого з'їзду пішов у відставку Щербицький.

Перший рухівський рік запевнив, що нове відродження успадкувало демократичні традиції українського руху. Орієнтація на демократичне правове суспільство західного зразку, мир та добросусідство в міждержавних взаєминах, вільний розвиток і співпраця всіх національних меншин засвідчила тяглість ідей революції 1917—1920 рр. і відмову від їх тоталітарного заперечення в ідеології ранньої ОУН. Але українська інтелігенція кінця 80-х успадкувала й народницький сантимент передреволюційної доби, і нерозуміння соціальної ролі провідної верстви, яка перейшла на службу до царизму чи комуністів, і революційну ілюзію. Це була та сама «перманентна опо-

зиція до влади», абсолютно протипоказана державницькому мисленню, і вона означала, що, хоч так звані демократи слушно вбачали причину всіх бід України в бездержавності, поразка УНР не стала для них наукою, а про «будування на тому» годі було й казати. «Політики зі стажем» — колишні дисиденти — виказували більшу зрілість, але й вони не бачили в Українській РСР плацдарму до реальної незалежності. Покликання на радянську конституцію, як і на горбачовську перебудову, було радше тактикою першого, підготовчого етапу визвольних змагань — аби переконатися в цьому, досить порівняти програму Руху,— який спочатку не наголошував на самостійництві, щоб до часу не відлякати маси і не спровокувати заборонну реакцію влади,— та документи Гельсінської спілки, що відразу задекларувала кінцеву мету.

Дуже важливо, що демократичні сили все ж узяли участь у виборах навесні 1990 р., не послухавши непримиренних націонал-радикалів, які відкидали будь-яку участь в «окупаційній адміністрації» і пропонували творити державність «явочним порядком». Не певен, що «поступовці» вибирали легітимізм (законність радянської влади в свідомості мас); можливо, заважив приклад балтійських республік, де ще старого зразка Верховні Ради відмовилися бути слухняними виконавцями кремлівської волі, чи сподівання, що через Ради краще вдасться порозумітись з Москвою і Заходом. Добре, однак, і те, що некомуністична опозиція не прийшла тоді до влади — інакше рецидиви УНРівської політики могли б істотно дискредитувати державницьку ідею. Натомість демократи одержали школу законотворчості в парламенті та адміністративної діяльності в місцевих Радах. Це був початок кінця «перманентної опозиції»: взявши участь у керуванні державою, інтелігенція мусила відмовитись од екстремістської орієнтації на нищення «до основанья» і домагатися не падіння існуючого ладу, а його безкровного й конституційного перетворення на реальну українську державність. Найголовніше ж — і комуністи, й демократи мусили тепер шукати компромісу (хоч не раз комуністична більшість замінювала цей пошук партійною дисципліною) — це сприяло врівноваженості й поміркованості політичного курсу, водночас спонукаючи враховувати інтереси всіх груп населення — соціальних, етнічних, вікових тощо, без чого немислима демократія.

Замість неминучого сепаратизму зрусифікованих регіонів, що не забажали б коритися «націоналістичному» Києву, озброєному до того ж законом про мови,— це забезпечило б нам донецько-новоросійське Придністров'я,— Україна одержала зростання територіального патріотизму, що його підстьобувала економічна розруха в СРСР і сподівання порятуватися самостійно — виявом цього патріотизму стала, зокрема, Декларація про державний суверенітет. Замість усунення провідної верстви «збільшовиченої ери» (маю на увазі не партійних функціонерів, а господарників, дипломатів, правників чи військових) і некомпетентності патріотичних ентузіастів ми бачимо перехід більшої частини старої еліти до української лояльності, тяглість державних структур від УРСР до незалежної України (очевидно, з неминучими кадровими змінами). Політичним виявом повернення еліти до українства стало розмежування в КПУ — спочатку виділення Демплатформи (нині Партії демократичного відродження, однієї з найперспективніших політичних сил), а пізніше не оформлене організаційно, але відчутне розшарування на імпер- і суверенкомуністів. З іншого боку, опозиція теж мусила розмежуватися, вибираючи поміж тактикою «жодних компромісів з комуністами» і прагматичним поглядом на політику як мистецтво можливого. Ці кроки назустріч сприяли формуванню центристської платформи, на якій стало можливим широке об'єднання державницьких сил, котрого так бракувало в добу визвольних змагань. Бачимо його і в послідовній відсічі імперським зазіханням на нашу самостійність після 24 серпня, і в самому Акті проголошення незалежності, і прийнятті нової Конституції.

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЦЕНТР. В результаті військових дій більшовицької Росії проти новоствореної Української Народної Республіки Україна втратила свою держ. незалежність. З огляду на такий стан речей Директорія УНР 12 листопада 1920 р. затвердила ухвалений Радою Народних Міністрів УНР закон про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР. Саме на засадах даного закону збережено Державний центр УНР в екзилі, який продовжував державницькі традиції укр. народу.

1921 — перша пол. 1923 р. умовно називається істориками Тарнівським періодом Держ. центру УНР в екзилі. Одним із перших завдань центру було скликання представницького органу. Як відомо, останній легітимний парламент України — Трудовий Конгрес — передав усю повноту верховної і законодавчої влади Директорії УНР. Тому в цей період постала необхідність створити представницький орган з контрольними і законодавчими функціями — Раду Республіки. Але, з огляду на необхідність переходу діяльності на чисто емігрантські умови роботи, Рада проіснувала лише півроку. По закінченні другого зимового походу Ю. Тютюнника на Україну (листопад 1921) і після підписання Варшавського договору уряд від'їжджає з Тарнова.

Головний атаман С. Петлюра і заступник Голови уряду В. Прокопович через Будапешт, Відень і Женеву дістались до Парижа на поч. 1924 р. В період з 1923 по 1924 рр. відбулася дискусія з приводу форми і організаційної структури Держ. центру чи ін. органу в еміграції. В результаті обговорення більшість схилилися до необхідності існування екзильного уряду. Держ. центр і ін. емігрантські організації виходили з того, що Радянська влада довго не втримається на Україні, звідси і головним завданням була підготовка до відновлення суверенної укр. держави і до встановлення укр. влади.

Після вбивства С. Петлюри 25 травня 1926 р. керівництво ДЦ УНР в екзилі перейшло до рук Андрія Лівицького, який став президентом; В'ячеслав Прокопович очолив Раду Міністрів. Даний період характерний активною міжнарод. діяльністю уряду УНР. Численні заяви та меморандуми до Ліги націй з приводу реальної ситуації в Україні, протести з приводу штучного голоду 1932—1933 рр. змусили європ. співтовариство розглядати і проблему України. Укр. питання зазвучало ще голосніше в період творення Карпатської України, незалежність якої сейм проголосив 15 березня 1939 р.

Коли почалася друга світова війна, президент А. Лівицький із частиною уряду не зміг вибратися з Польщі, тому він передав свої повноваження Голові уряду Прокоповичу. Уряд УНР в екзилі склав заяву, що у війні він виступає на боці зах. держав.

По закінченні війни уряд УНР осів біля Вісбадена, а пізніше — недалеко від Карлсруе. Зусилля тодішнього уряду були спрямовані до консолідації укр. політ. сил. Весною 1948 р. створено Українську Національну Раду як укр. передпарламент з її Виконним органом. 10 червня 1948 р. статут УНРади підписали всі політ. групи в еміграції, за винятком союзу гетьманців-державників. На першій сесії Головою УНРади обрано Б. Іваницького, Головою Виконного органу — І. Мазепу, Президентом УНР в екзилі — А. Лівицького. Таким чином пройшла реорганізація ДЦ УНР в екзилі.

По смерті А. Лівицького 17 січня 1954 р. президентом було обрано Степана Витвицького, саме на період його президентства припадає активна зовнішньополіт. діяльність з охорони прав українства.

Після смерті президента Витвицького з 1967 р. його наступником стає Микола Лівицький. Тоді ж вдалося об'єднати розпорошені укр. емігрантські організації на Світовому Конгресі Вільних Українців (СКВУ), який

пізніше став постійним. На перший Конгрес у Нью-Йорку прибули 1003 делегати з усіх країн укр. поселення. Серед гол. завдань СКВУ ставилося «усіма силами і засобами, в рамках законів країн нашого поселення допомагати українському народові в його змаганнях до волі і незалежності, до віднови самостійної, соборної і народоправної Української держави».

В період 70—80-х рр. силами Державного Центру проведено значну кількість культоролог., громадсько-політ. та наук. акцій на користь укр. справи. Важливими були акції, пов'язані з обороною укр. дисидентів та в зв'язку з так званим Гельсінським процесом. Останній президент УНР в екзилі Микола Плав'юк (з грудня 1989 р. після смерті Лівицького) гол. завданням поставив тісну співпрацю з укр. демокр. організаціями з метою усунення влади московського центру та відновлення власної держави. В зв'язку з проголошенням держ. незалежності України та всенарод. виборами президента України Плав'юк передав свої повноваження президенту України Леоніду Кравчуку і заявив про розпуск Державного Центру України в екзилі. Ця подія відбулася 24 серпня 1992 р. під час роботи Всесвіт. форуму українців.

УКРАЇНСЬКИЙ КОМПЛЕКС «ХАМА І ЯФЕТА» ТА СУЧАСНЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ. Болісно розмірковуючи над історичними невдачами, В'ячеслав Липинський, використовуючи біблійну символіку, висловив стислу і точну формулу: «необуздане хамство і цей раз розвалило Українську Державу», бо «не було на Україні своєї власної Яфетової сили».

Вияви політичного «хамства» тогочасної України передусім такі: по-перше, ігнорування історичного досвіду попередніх епох (роль твердої князівської та гетьманської влади, церковних традицій у стабілізації українського суспільства та культурному поступі, відносність міжнародних угод через геополітичне становище України); по-друге, розлива стихія отаманства, на яку нарікали як консерватори, так і радикали; по-третє, партійний і світоглядний український егоцентризм — небажання поступитися своїми вузькопартійними інтересами заради загальнонаціональних; і як наслідок — невміння висунути авторитстного й достойного загальнонаціонального лідера, сполучити ідеї соціального та національного визволення, піти на компроміс. Навіть історик М. Грушевський при обговоренні проекту герба УНР прохопився: «Відновлюючи нашу стару українську державність, ми не відновлюємо нашої Гетьманщини, ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблема (знак) тому мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відродження старого». Діячі УНР, звісно, не бажали появи в Україні німецьких військ після підписання Берестейського миру, але поставлені перед фактом більшовицької інвазії, вони й не протестували проти їх введення. Поняття честі народу та держави, таке абстрактне для багатьох політиків, відсувалося назад заради хиткого й сумнівного конкретного політичного здобутку. «Французькі газети не знаходили досить різких слів, щоб висловити своє обурення проти українців» — таку реакцію країн Антанти на Берестейський мир фіксує історик Д. Дорошенко. Синівські сльози голови Центральної Ради М. Грушевського після приходу німців, сльози, що були своєрідним моральним відшкодуванням за потоптану національну гідність, бачила тільки одна людина — український дипломат О. Севрюк, а німецькі війська біля своїх хат — десятки тисяч українських селян, учорашніх солдатів царської армії. Зрештою сталося те, що й мало статися, коли нехтують моральним імперативом: німецьке командування підтримало державний переворот проти Центральної Ради. «Остерігайтеся милості сильних, вони обдарують крихтами, а одберуть усе» — повчав Генріх Гейне.

Українське політичне «необуздане хамство» 1917—1921 рр. було насамперед породжене насаджуваним протягом життя кількох поколінь постулатом про субдомінантність українського етносу. Вияви цієї хвороби ми спостерігаємо на кожному кроці й у наші дні. Без належних історичних підвалин створюються нові конституційні акти. Україна силою політичних обставин не мала на цьому терені такої усталеності, як країни Заходу, але ж нинішня Конституція виникає не на голому місці. Маємо перейняти дух і букву попередніх зразків правотворчості.

Стислий, короткий і виразний виклад, лапідарний стиль усіх попередніх українських конституційних актів — гарний зразок для нинішніх проектів, які за обсягом та формою далекі від оптимального варіанту та прийнятої в ін. народів практики. Зрештою, відомо, що такі розвинені країни, як Іспанія, Фінляндія й особливо Великобританія, взагалі не мають Конституції як єдиного писаного акту. У нас же опрацьовані в минулому правові документи не згадуються навіть на рівні юридичних прецедентів. Широко відома формальна змінність Конституції США 1787 р. Світовий досвід засвідчує, що лише історико-юридичні опорні конструкції забезпечать Конституції авторитет і тривалу дію. Без цього вона перетворюється на будинок, споруджений на піску, для нагадування про законотворчу потенцію сучасних політиків: і ми, мовляв, Химко, люди.

Діячі УНР, попри свій історико-правовий нігілізм, все-таки запозичили якщо не зміст, то дещо з форми попередніх українських політичних утворень. Це спостерігається в назвах їхніх інституцій та актів: «Центральна Рада», «Генеральний Секретаріат», «Головний атаман», «Універсал». Нинішні політики такими «дрібницями» не переймаються. Роозпорядчі документи президента 2України іменуються «указами», а не, наприклад, «універсалами». Традиційна для українців назва «Рада» для вищого представницького органу в проекті Конституції України від 1 липня 1991 р. поспішно замінюється на «Національні Збори України» — чому тоді не «Всенародні збори», як у Конституції УНР? (За новою пропозицією Конституційної комісії парламент має зватися Всенародною Радою). «Ми, японський народ», «іспанська нація», «німецький народ», «французький народ» — читаємо в зарубіжних конституціях. А в згаданому проекті вислови «український народ», «українська мова» не знайшли жодного місця. І це в Конституції народу, що «вгору йде, хоч був запертий в льох!»

Українській національній свідомості при огляді нинішнього правового господарства молодої держави майже немає за що зачепитися. Та й чи такі великі сподівання маємо покладати на писане право: «коло наших моральних обов'язків набагато ширше від того, що нам пропонують закони» (Сенека Молодший). Не забуваймо, що в Україні тривалий час успішно функціонувало «звичайне право», дискредитоване «радянськими судами», але таке близьке українській ментальності. Розгалужена правова інфраструктура західних країн спирається на давні, міцні загальнокультурні та релігійні підвалини. Професійні честь, гідність, обов'язок, гордість — основні з них. Творена у нас, як показує сучасна практика, нашвидкоруч, без справжнього освітнього забезпечення, така інфраструктура матиме сурогатний характер і лише посилить бюрократично-корупційні симптоми нашого буття та поглибить деморалізацію суспільства.

Колишній міністр закордонних справ УНР О. Шульгін у своїх спогадах констатував, що в часи української революції мала місце «повна неосвідомленість в українських справах світової дипломатії». Мало дбаємо про міжнародно-правові аспекти (реноме) української державності й нині. Фразу «Акта проголошення Незалежності України» про «тисячолітню традицію державотворення в Україні» належним чином не конкретизовано в ін. державних документах. Не пригадується, щоб часто згадувалася з обгрунтувально-правовою та пропаган-

дистською метою і 72 ст. Конституції СРСР 1977 р. про право виходу республік зі складу Союзу. Тому й не дивно, що не лише для широкого загалу на Заході, а й частогусто, для тамтешніх професійних політиків глибинні легітимні засади постання держави України залишаються за сімома замками. За прикладами далеко ходити не треба. 22 жовтня 1992 р. американський журнал «НьюЙоркревю» надрукував розлогу статтю американського політолога Абрагама Брамберга, після його відвідин України, під гучною назвою «Кінець кінцем, не така вже й незалежна». Визнаючи український народ та його права, автор проте заперечує будь-які історичні підстави сучасної України. Історичні традиції державотворення українців він оголошує «національним міфом».

Захопившись чужинецькими економічними структурами, базованими на викоханих віками індивідуалістичних засадах, ми не рахуємося з думками народознавців про особливості українського менталітету. Наприклад, Юрій Липа писав: «Не чистий індивідуалізм є характерним для українця, лишень українська асоціятивна група, громада, артіль. Це є одиниця українського типу більшої організації». Ця риса в історії добре виявилася на всій етнічній території в розвиткові кооперації, що виросла з індивідуального дрібнотоварного ринкового виробництва та еволюціонувала в напрямку створення більших корпоративних форм в економіці. Теперішня кооперація є її гіршою пародією, знеціненням ще одного багатого національного набутку. Взагалі, на нашу думку, українці належать до числа тих народів, яким, за висловом норвезької письменниці Коллетт, справедливість потрібніша від цивілізації.

Ми так і не осмислили і тим паче не осягнули основну українську політичну традицію, яку можна висловити, послуговуючись старим партійним принципом, що його дискредитували комуністи, — «демократичний централізм». Українці завжди в своїй історії тяжіли до широкого демократизму (аж до анархічного відтінку) на стадії обговорення та прийняття рішень (віче, козацька рада, громада тощо), але добивалися їх результативного виконання лише на шляхах безумовного підпорядкування волі одного керівника або директивному органові (князь, гетьман, кошовий отаман тощо). Не можна скидати з рахунку і тривале перебування України в орбіті російського монархізму, радянського авторитаризму та тоталітаризму. Не випадково, що нині саме в правильному поєднанні демократизму та централізму народ убачає втілену справедливість. Президентська республіка видається, якщо любити своє минуле і шанувати його, найдоцільнішою формою організації політичного ладу в нинішній Україні.

Ознаки комплексу «Хама й Яфета», який є в кожної нації, зримо виявлялися в українців задовго до 1917 р. Осип Маковей ще 20 вересня 1896 р. у листі до М. Коцюбинського з гіркотою писав: «Якби то рух український був живим джерелом і сильним, то хоч би его й як всякі утиски і цензури закинували камінням і забивали, джерело найшло би собі вихід на світ Божий. Се правило природи». Доба суворих випробувань, якою завжди є змагання за політичне самовизначення, лише демонструє правдиве співвідношення складових цього комплексу. Мусимо визнати, що воно ще не на користь українського Ноя. Порівняльний аналіз показує, що в державотворчих процесах 1917—1921 рр. в Європі вирішальне значення мали не кількісні параметри (чисельність нації, кількість партій, представництво тощо), а якісні, серед яких «Яфетова сила» стоїть на чільному місці. Поборюють хамство любов'ю та вірністю, що спаяні ретельно плеканим обов'язком. І «вірність — в серці, а не на язиці» — проголошував визначний державник В. Липинський.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ СОЮЗ. У травні 1918 р., тобто відразу після повалення Центральної Ради і проголошення Української держави у Києві, виник опозиційний гетьманату політичний блок — Український національно-державний союз, лідерами якого стали український соціал-демократ В. Винниченко, український соціаліст-федераліст А. Ніковський та український соціаліст-революціонер М. Шаповал. Саме ці партії, що визначали всю політику Центральної Ради, стали основою УНДС. Вони представляли інтереси трудящих селян, великої частини робітництва, ремісників, кустарів, дрібних торговців та ін. мешканців міста і села, які існували виключно чи переважно за рахунок власної праці. А їх тоді налічувалось понад 17,5 млн. чоловік, або 56,3% населення України. Тобто соціальна база УНДС була досить міцною.

Влітку 1917 р. УСДРП налічувала у своїх лавах понад 40 тис. членів, але у грудні від неї відкололись ліві українські соціал-демократи, які у лютому 1918 р. створили власну партію — УСДРП (лівих), а влітку того ж року вони фактично вступили до КП(б)У. Проте головне ядро партії, як і раніше, гуртувалось навколо В. Винниченка, В. Чеховського, С. Петлюри, Д. Антоновича, А. Лівицького, Б. Мартоса, І. Мазепи, Ю. Мазуренка, Л. Чикаленка та ін. Дещо більших втрат після фактичної капітуляції свого лідера М. Грушевського зазнала УПСР, яка ще у листопаді 1917 р. налічувала 75 тис. чоловік і вважалась найвпливовішою політичною силою і на селі, і у Центральній Раді, і у Раді народних міністрів після відставки у січні 1918 р. В. Винниченка та приходу молодого голови уряду — 27-річного есера В. Голубовича. Квітневий переворот викликав у лавах УПСР таку розгубленість, що партія навіть втратила свою назву і стала іменуватися Центральною фракцією українських соціалістів-революціонерів. Саме у дні створення УНДС від УПСР відійшла велика група членів партії на чолі з Г. Гриньком, В. Блакитним, П. Любченком, Г. Михайличенком та О. Шумським, які відомі в історії під іменем боротьбистів. Помітно знизили свою політичну активність разом з М. Грушевським колишні її провідники В. Голубович, М. Чечель, М. Салтан та ін. Але завдяки М. Шаповалу, Ф. Швецю, М. Ковалевському, П. Христюку, М. Шрагу партія проголосила себе легальною опозицією гетьманщині і поступово набирала сили. Розбіжність панувала і серед українських лібералів у складі УПСФ. Одні її лідери вірою й правдою стали служити гетьману (Д. Дорошенко, О. Шульгін), другі відійшли у політичну тінь і займались ін. справами (С. Єфремов), треті повели рішучу боротьбу з новим режимом (А. Ніковський, В. Прокопович та ін.), а четверті перебували на гребені влади за Центральної Ради, гетьманату і Директорії (С. Шелухін).

Активно діяли у складі УНДС члени української партії соціалістів-самостійників (лідери П. Андрієвський, І. Липа, М. Білинський, М. Кривецький, Д. Симонів), частина Української демократично-хліборобської партії (лідери Л. Климов, І. Корнієнко, М. Макаренко, М. Міхновський, В. Чигрин, С. Шемет, В. Шкляр), а згодом — Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (лідери В. Качинський, Є. Терлецький, Б. Камков), товариства, спілки і союзи залізничників, поштовиків, телеграфістів, телефоністів.

У серпні 1918 р. УНДС став іменуватись Українським національним союзом. Його активні діячі, зокрема В. Винниченко і С. Петлюра, заарештовувались режимом П. Скоропадського, а у жовтні гетьман хоч і заборонив діяльність опозиції, все ж під тиском УНС провів першу реорганізацію уряду і ввів до його складу своїх політичних супротивників О. Лотоцького, М. Славинського і П. Стебницького. У самому Києві з вересня діяв ще один орган УНС — Повстанський комітет або Український військовий революційний комітет на чолі з членом ЦК УСДРП, найближчим соратником і помічником. В. Винниченка — В. Чеховським. Його головним зав-

данням було швидке й ефективне захоплення гетьманських міністерств. Заздалегідь формувався і своєрідний «тіньовий кабінет» — Рада народних комісарів на чолі з тим же В. Чеховським. 30 жовтня став діяти і Повстанський оперативний штаб на чолі з О. Осецьким.

Головним же підсумком діяльності УНС стало створення у ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. Директорії на чолі з В. Винниченком. До її складу увійшли ще один соціал-демократ — С. Петлюра, який тільки що був випущений з в'язниці, В. Швець — есер, член ЦК Української селянської спілки, декан фізико-математичного факультету, професор геології Київського державного українського університету та П. Андрієвський — соціаліст-самостійник, київський мировий суддя і адвокат. За кілька днів Директорію поповнив «позапартійний соціаліст», голова Всеукраїнської спілки залізничників, директор комерційно-експлуатаційного департаменту міністерства шляхів Української держави А. Макаренко, а згодом — майбутній диктатор ЗУНР Є. Петрушевич.

Через день після обрання Українським національним союзом Директорія звернулась до громадян України. Виклавши свої думки щодо П. Скоропадського як диктатора, німецького прислужника, ставленика поміщиків і буржуазії, попирача демократії, прав народу і здобутків революції, нищівника самостійності України, прихильника царського режиму та єдиної і неподільної Росії, насильника й узурпатора, Директорія сповіщала, що УНС є найвищим представництвом організованої української демократії і прагне без пролиття крові і дезорганізації громадського життя захистити та відстояти права народу. Але її мирні спроби весь час зустрічають «лютий опір з боку поміщиків, бюрократії та буржуазії». Оголошуючи війну режиму гетьмана, УНС і Директорія закликали П. Скоропадського та його уряд негайно відмовитись від влади, російських офіцерів — скласти зброю і виїхати за межі України куди завгодно, а німецьке вояцтво «демократичної Германської республіки» — поставитись до боротьби пригніченого українського народу відповідно до своєї гідності. Громадянам української і неукраїнської національностей пропонувалось із зброєю в руках виступити проти ворогів народу та злочинців, стежити за порядком і рішуче запобігати пограбуванням. Водночас проголошувалась мета відновити здобутки революційної демократії і скликати Українські установчі збори. Скинувши владу гетьмана і відновивши УНР, Український національний союз виконав свої функції.

УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ УСТАНОВЧІ ЗБОРИ В УНР. Керівництво Центральної Ради добре усвідомлювало, що демократична держава не може існувати без чітко визначеного виборчого права, органів законодавчої, виконавчої, судової влади, обраних шляхом всенародного, рівного, прямого і таємного голосування. Вищою законодавчою інституцією повинні були стати Українські установчі збори, які у перших документах УЦР іменувались і територіальним з'їздом або Сеймом. 10 червня 1917 р. це знайшло своє відображення у І Універсалі, а через 2 тижні вперше у загостреній формі питання про скликання парламенту України було поставлене під час обговорення декларації Генерального секретаріату на V сесії УЦР 26—27 червня 1917 р. В ній не йшлося про Установчі збори, а говорилось лише про необхідність проведення територіального з'їзду. Саме на це звертали увагу представники УПСР, особливо М. Ковалевський. В. Винниченко доклав великих зусиль, щоб відвести цю пропозицію або ж перенести питання на наступну сесію. Фракція есерів пішла на компроміс, і було прийнято її резолюцію, у якій Генеральному секретаріатові пропонувалось представити доповідь про Українські установчі збори на VI сесії УЦР.

Питання про територіальні збори при цьому не знімалось, а секретарства внутрішніх і міжнаціональних справ внесли пропозицію про створення спеціальної комісії для вироблення проекту організації та складу органів зі скликання з'їзду, визначення виборчих округ і норм представництва, системи обрання делегатів. Головним завданням територіальних зборів мало бути затвердження майбутнього статуту автономної України. Дата їх не називалась, але чітко визначалось, що вони мусять відбутись перед Всеукраїнськими установчими зборами.

На VI сесії УЦР 9 серпня 1917 р. фракція УПСР знову загострила питання про Українські установчі збори, зробивши акцент, що це найкращий спосіб автономного самовизначення України. При цьому пропонувалось усунути Генеральний секретаріат від цієї справи, а підготовку Установчих зборів доручити спеціальній комісії УЦР. Пропозиції підтримала фракція УСДРП, і вони були прийняті. У ці ж дні відбувся Всеукраїнський робітничий з'їзд, який за доповіддю Д. Антоновича прийняв рішення, де у наполегливій формі ставилась вимога виборів і найскорішого скликання Українських установчих зборів. За внесенням М. Порша та М. Зільбербарба 21 серпня Мала рада вирішила обрати дві комісії: одну — для означення компетенції самих Установчих зборів, другу — для вироблення закону про вибори. До складу першої з них увійшли О. Севрюк, М. Ковальський, М. Хотовицький, С. Паночині, О. Золотарьов, Н. Гутман і М. Корчинський. 5 вересня до неї побажали увійти більшовики. Спочатку їм було відмовлено на тій підставі, що жоден з них не є членом УЦР. Але Мала рада на своєму черговому засіданні доручила вже існуючій комісії прийняти у свій склад представника більшовиків. Закон же про вибори повинна була розробляти комісія у складі М. Порша, М. Розенштейна та І. Чопківського, а ще дві особи передбачалось ввести до неї пізніше.

У цей час йшла підготовка до виборів до Всеросійських установчих зборів, які повинні були відбутися 17 вересня, а 30 вересня Збори повинні були розпочати свою роботу. Згодом день голосування відсунувся на 12 листопада. Не виключено, що й це чергове зволікання наблизило крах Тимчасового уряду. Положення про названі вибори, розроблене Особливою нарадою на чолі з Ф. Кокошкіним, передбачало пропорціональну систему голосування, засновану на всезагальному виборчому праві.

Після Жовтневої революції більшовики не стали на перешкоді проведення виборів: 27 жовтня В. Ленін підписав постанову РНК РРФСР, згідно з якою вони мали відбутися саме 12 листопада. УЦР і Генеральний секретаріат розпочали безпосередню виборчу кампанію за дватри тижні до «пострілу Аврори». З цією метою при Генеральному секретарстві внутрішніх справ виникло спеціальне Виборче бюро у складі М. Ковенка (директор), А. Касьяненка, О. Савченка, М. Кравчука, С. Гайдая і М. Задорожного. Бюро виконувало координуючу роль у роботі окружних виборчих комісій у п'ятьох губерніях і працювало під керівництвом Всеросійської з справ про вибори до Установчих зборів комісії (Всевибори). У жовтні було завершено у основному роботу по складанню списків виборців і кандидатських списків політичних партій. Третього листопада Генеральний секретаріат закликав український народ провести вибори у зазначений термін і виявити при цьому високу активність. 9 листопада Виборче бюро ще раз підкреслило, що на території України вони мають відбутися обов'язково, і взяло всі функції Всевиборів на себе, перетворившись у Генсеквибори.

Водночас, особливо після III Універсалу, активізувалась підготовка до виборів в Українські установчі збори. 11—14 листопада УЦР затвердила Головну у справах виборів до Українських установчих зборів комісію у складі голови Київської окружної комісії М. Мороза (голова комісії), членів Київського окружного суду П. Стефановича і М. Радченка, секретаря Київської губернської земської управи Г. Кириченка та членів Київської судової палати О. Бутовського й О. Щербака.

Вибори до Всеросійських установчих зборів відбулись на Україні головним чином 12—14, 26—28 листопада. Блок партій та ін. політичних сил Центральної Ради одержав на них визначну перемогу: 77 відсотків голосів здобули УСДРП і УПРС, а більшовики одержали лише 10 відсотків голосів, тобто у два з половиною рази менше, ніж у цілому по Росії. Це ще раз переконливо свідчить, що і після Жовтневої революції у Петрограді вплив більшовицьких ідей на Україні був досить слабкий. Правда, слід підкреслити, що у великих промислових центрах та у військових гарнізонах українські більшовики зібрали набагато більше голосів, ніж на селі. Скажімо, у Харкові — 27,8%, Катеринославі — 26,4%, Одесі — 28,6%, а у гарнізонах цих міст відповідно 53,4%, 19,5%, 44,9%. У цілому по Києву за більшовиків проголосував кожний шостий киянин. Ці цифри багато про що говорять про реальне співвідношення політичних сил на Україні напередодні громадянської війни.

А підготовка до виборів в Українські установчі збори вступала у завершальний етап. 11 листопада УЦР затвердила розділ I, а 16 листопада — розділ II Закону про вибори. Вся робота по їх проведенню покладалась на вказану вище Головну комісію на чолі з М. Морозом та на місцеві комісії, роль яких виконували діючі окружні, повітові, міські і районні комісії в справах виборів до Всеросійських установчих зборів. Складання виборчих списків теж покладалось на ті установи, які робили цю справу і для Всеросійських зборів. Генеральний секретаріат одержував можливість надіслати своїх представників до виборчих комісій будь-якого рангу. Генеральне секретарство внутрішніх справ мало здійснювати безпосередні виконавчі заходи щодо налагодження виборів та їх якнайшвидшого проведення на всій території УНР та за її межами, а генеральне секретарство військових справ повинне було робити це у армії та на флоті.

Водночас з ухваленням закону про вибори УЦР затвердила 10 виборчих округ, які охоплювали не лише українські губернії. Так, до Харківської виборчої округи входив Грайворонський, до Чернігівської — Путивльський повіт Курської губернії, а Острогожська округа складалась з Острогожського, Валуйського, Бирюченського, Богучарського повітів Воронезької губернії і Новооскольського повіту Курської губернії. До Таврійської округи не входив Крим. Київська виборча округа мала обрати до Українських установчих зборів 45 депутатів, Подільська — 39, Волинська — 30, Катеринославська — 36, Полтавська — 30, Херсонська — 34, Харківська — 35, Чернігівська — 28, Таврійська — 39, Острогожська — 15 депутатів. Згодом Одесу було виділено з Херсонської в окрему виборчу округу, а міська комісія отримала права і обов'язки окружної комісії. Одеса мала обрати 5 депутатів з 34 місць для Херсонської губернії. Чернігівщині було надано можливість збільшити кількість своїх депутатів з 28 до 30 чоловік.

Щодо військових виборчих списків і округ, то тут справа була більш складною. Виборче право надавалось тим військовим, що до призову мешкали в одній з округ УНР. Незалежно від останнього вони вносились до виборчих списків тих округ, на території яких служили у війську на момент виборів. Самі списки складались по військових виборчих дільницях і оповіщались перед ротами, ескадронами та вищими підрозділами. Щойно увільнені від військової служби, а також ті, що поступили на лікування або повертаються після нього до військових частин, що користуються тимчасовою відпусткою, знаходяться у відрядженні, міняють місце свого перебування, могли включатися до додаткових виборчих списків лише за їх власними заявами. Всього в УНР було створено 2 флотських та 5 фронтових виборчих округ: Балтійська і Чорноморська та на Західному, Південно-Західному, Румунському, Кавказькому і Північному фронтах. До останнього прилучалось військо, яке перебувало у Фінляндії і не підлягало командуючому Балтійським флотом. Якщо у цивільних округах виборчий процес мав тривати три дні, то у фронтових — 7—10, а у флотських — 14 днів.

У надзвичайних обставинах, в яких перебувала Україна наприкінці 1917 — початку 1918 р., вибори відбулись лише у частині округ та й у них — далеко не у всіх повітах, волостях, містах і селах. До того ж порушувались їх терміни, тривали вони майже до кінця існування Центральної Ради, багато населення просто їх ігнорувало. Так, по Київській окрузі вибори у Київському та Чигиринському повітах відбулись своєчасно — 27—29 грудня 1917 р., у Києві, Черкасах і Бердичеві — 7—9 січня 1918 р., у Васильківському, Звенигородському, Канівському, Таращанському, Черкаському, Радомишльському повітах, але далеко не у всіх волостях, не говорячи вже про дільниці,— у ін. строки, а про вибори у Сквирському, Уманському, Бердичівському повітах навіть на квітень 1918 р. у Центральній Раді не було ніяких відомостей. Особливо низькою була активність виборців у містах. У Києві до дільниць прийшли лише 29,3% виборців, Черкасах — 37,7%. У сільській місцевості вона виявилась дещо вищою: Васильківський повіт — 69,6%, Таращанський повіт — 77,0%.

Не надійшли документи про те, як пройшли вибори і чи відбулись вони взагалі у Володимир-Волинському, Ковельському, Кременецькому, Рівненському, Заславському, Старокостянтинівському, Овруцькому, тобто у двох третинах повітів Волинської округи, у Могильовському, Ямпільському, Ольгопільському повітах Подільської округи. У Херсоні у виборах взяли участь 21,6% виборців, а про величезну губернію відомостей взагалі не було. У Полтаві навіть не змогли надрукувати кандидатські списки. Не краще складалась ситуація з виборами у Катеринославській, Харківській, Таврійській, Одеській округах. Практично зірвані були вибори в армії і на флоті.

Не вдалось знайти хоч однієї волості по всій Україні, де відбулись би вибори на всіх дільницях, жодного повіту, де відбулись би вибори у всіх волостях. Виборчі комісії пояснювали абсентеїзм: а) більшовицькою агітацією; б) агітацією москалів і «темних людців»; в) незнанням програм партій з боку населення; г) непорозумінням між виборчими списками і дільничими комісіями; д) недовірою людей до кандидатів у депутати; є) втомою людей від великої кількості різних виборів протягом короткого часу; ж) невдалою їх підготовкою; з) слабкою роботою представників кандидатських списків серед виборців; і) хвилею анархії та пограбувань панського добра, горілчаних складів і т. ін.; к) австро-німецькою окупацією; л) демобілізацією війська. Майже всі виборчі комісії робили наголос на тому, що вибори до Українських установчих зборів пройшли при значно меншій активності, ніж аналогічні вибори до Російських установчих зборів, що населення інертне, пригнічене, індиферентне.

Щодо результатів голосування, то Головна комісія визнала дійсним обрання 172 депутатів навіть за таких несприятливих обставин. Незважаючи на величезну кількість партій та організацій, що виставляли своїх кандидатів, 69,76% голосів отримали об'єднані списки українських есерів і селянських спілок, 19,18% — більшовики, 4,65% — єврейські національні комітети, 1,74% — польські списки, 4,67% — всі ін. партії і громади.

Через все це 9 січня 1918 р. Установчі збори, звичайно, скликані не були. Перед захопленням Києва більшовиками Центральна Рада призначила скликання Зборів на 2 лютого 1918 р. Природно, не відбулись вони ні у цей день, ні потім. Однак Головна комісія працювала до останніх годин існування Центральної Ради і разом з Виборчим бюро міністерства внутрішніх справ була розігнана гетьманом П. Скоропадським у серпні 1918 р.

УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ. Перші укр. політ. гуртки і групи диференціювалися від загальноросійського революційно-демократ. руху у 80-х XIX ст. Головним чином вони мали соціаліст. орієнтацію. Їх засновниками стали представники молодого покоління інтелігенції, переважно студенти, які не задовольнялись тільки культурницькою діяльністю, а об'єднувались для політ. боротьби за нац. права укр. народу. Через постановку і реалізацію політ. завдань вони прагнули, зокрема, вплинути на процес формування нац. самосвідомості укр. етносу, який під гнітом Російської імперії був позбавлений можливості нормального розвитку і не встиг сформуватись як нація.

Проте ці перші політ. утворення через малочисельність їх складу ще не відігравали помітної ролі в політ. житті. Основною їх заслугою стала пропаганда укр. ідеї, яка широко подавалась у брошурах та відозвах, що розповсюджувались серед укр. населення. Найбільш послідовні і обгрунтовані вимоги мали: гурток «Українських соціалістів-федералістів» (1883—1888), «Тарасівці» (сер. 80-х), «Загальна українська безпартійна організація» (заснована у 1897), група «Українська соціал-демократія» (кінець 90-х), «Група сільських робітників соціал-демократів Київської губернії» (др. пол. 90-х).

Наприк. 90-х XIX ст. у Галичині групою інтелігенції з Наддніпрянщини було складено і нелегально видано програму Української Національної партії. Її автори зазначали, що вони є «націоналами» і борються за нац. визволення свого народу, але у рамках рівноправної федерації держав. Ідеалом вважають лад, в якому укр. нація користується однаково рівним правом з усіма націями без винятку.

Значне поширення нац. ідеї серед різних верств населення підготувало грунт для виникнення в січні 1900 першої масової національної партії — Революційної Української партії (РУП). Політич. платформа РУП за період її існування еволюціонувала від самостійницьких ідей і гасла «Україна для українців», опублікованих у 1900 р. в першій програмі партії — «Самостійна Україна», до скромної вимоги автономії України в проекті програми, виданому весною 1905 р. Це зумовлювалось тим, що проблема самостійності сприймалась масами переважно у поєднанні з соціально-економ. проблемами. При цьому розв'язанню останній надавалось пріоритетне значення.

Ці настрої вплинули на світогляд деяких діячів РУП, які, захопившись пафосом боротьби за соціальне визволення, оголосили нац. питання «неіснуючим», вигаданим буржуазією для ошукання пролетаріату. У дискусії, що точилася на сторінках «Праці» у 1904—1905 рр., перемогла думка, що боротьба за нац. визволення є невід'ємною частиною боротьби за політ. свободу і демократію.

Ін. позиції дотримувались автор «Самостійної України» М. Міхновський і його однодумці, які заснували майже одночасно з РУП Українську Народну партію. В її програмі соціаліст. ідеї поєднувалися з відвертим шовінізмом. Хоча, на відміну від великоросійського шовінізму, укр. шовінізм не знайшов прихильників на укр. грунті, його ідеї помітно вплинули на формування нац. самосвідомості. Деякий внесок у цю справу зробила і Українська Соціалістична партія, активно пропагуючи укр. ідею серед промислового пролетаріату.

Після розколу у грудні 1904 р. РУП і утворення УСДРП і Української Спілки при РСДРП в укр. русі утворилися дві впливові сили, які активно сприяли нац. самоусвідомленню українців. УСДРП працювала переважно серед інтелігенції, а «Спілка» — в робіт. та селян. масах.

Якщо у розумінні укр. соціал-демократів національно-визв. боротьба була невід'ємною частиною соціально-економ. революції, то ліберальні кола вважали, що вирішення нац. питання залежить головним чином від зростання культурно-освіт. рівня населення. Тому найбільше зусиль вони прикладали саме для вирішення цієї проблеми. Але укр. ліберали організаційно оформились у партії лише в період максимального піднесення revол. і нац. руху на Україні. Так, у 1904 р. була створена Українська Демократична партія (УДП), а у 1905 — Українська Радикальна партія, які у тому ж році об'єднались в Українську Демократично-Радикальну партію (УДРП). Програма УДРП була близька до рос. кадетів, але на відміну від них домагалася автономії України і перебудови Росії на федеративних основах. Маючи змогу діяти цілком легально, УДРП швидко поширила свій вплив на всю Україну. Зусиллями партії були засновані укр. громади в I і II Державній Думі, в основу діяльності яких покладалась програма УДРП.

З ін. партій значних успіхів на виборах до II Думи досягла «Спілка», якій вдалося провести 14 своїх кандидатів.

Депутати від усіх укр. партій, активно відстоюючи у Думі інтереси укр. народу, значною мірою сприяли формуванню нац. самосвідомості. Під час револ. подій 1905—1907 рр. активно використовували гасло автономії України в своїх політ. інтересах. Це гасло було одним з найпопулярніших серед широких народних мас. Майже на всіх мітингах, зборах, з'їздах та ін. зібраннях приймались резолюції з цього питання.

Після третьочервневого перевороту політ. діяльність укр. партій майже припиняється. Але у зв'язку із дедалі зростаючим наступом чорносотенної реакції на револ. і нац. рухи національно свідомі укр. політ. сили зміцнили і розширили свої ряди.

Восени 1908 р. з ініціативи колишніх членів УДРП і за участю представників майже всіх ін. укр. партій було засновано Товариство Українських Поступовців (ТУП). Товариство не було власне партією і ставило за мету спільну працю укр. партійних діячів у боротьбі за нац. інтереси укр. народу в добу реакції. Програма і тактика Товариства були близькими до кадетів, політ. платформа базувалась на визнанні принципів конституційного парламентаризму і автономії України, гарантованої федерацією рівноправних народів. Крім загальних політ. вимог, ТУП висунула широку програму захисту і розвитку укр. культури, мови та нац. школи. З'їздом ТУП під час виборів до IV Думи була прийнята укр. виборча платформа, яка знайшла широку підтримку виборців.

З допомогою рос. кадетів ТУП вдалося декілька разів піднімати укр. питання в Думі (у 1908, 1911, 1913, 1914). Гострі дискусії, які спалахували з цього приводу між чорносотенцями і ліберальною опозицією, набули широкого розголосу серед укр. громадськості. В роки першої світової війни ТУП значною мірою перешкоджало поширенню шовіністичних ідей різного гатунку. Товариство дало негативну оцінку проросійській декларації групи членів УСДРП на чолі з С. Петлюрою і В. Винниченком, які потрапили в полон ідей соціал-шовінізму, а також діяльності Союзу визволення України, що активно поширював самостійницьку думку.

В грудні 1914 р. в декларації «Наша позиція» ТУП висловилася за демократичну автономну Україну в складі федерації рівноправних народів Росії. На аналогічних засадах грунтувалася платформа групи представників УСДРП, які у 1913 р. відкрили легальне видавництво «Дзвін» у Києві.

Таким чином діяльність укр. політ. партій на початку нашого ст., ефективно впливаючи на громадську думку, значною мірою сприяла формуванню нац. самосвідомості, процес зростання якої в свою чергу впливав на зміст програмних вимог політ. партій і тактику їх політ. діяльності.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ У КВІТНІ — ГРУДНІ 1918 р. Незважаючи на те, що Українська

держава трималась на багнетах Німеччини і Австро-Угорщини, найважливіше значення мали відносини гетьманського режиму з РРФСР. До захоплення влади П. Скоропадським більшовики владували на Україні досить недовго — від одного до трьох місяців залежно від регіону. Уряд Української держави, на відміну від періоду Центральної Ради і Директорії, опинився у вигідному становищі тим, що Петроград проти нього бойових дій до кінця листопада не вів.

Нагадаємо, що Радянський уряд ще в грудні 1917 р. формально визнав право на відокремлення України, Фінляндії і Турецької Вірменії, у серпні 1918 р. відмовився від договорів про поділ Польщі, а в грудні того ж року визнав незалежність Литви, Латвії і Естонії. Це створювало сприятливі умови для функціонування Української держави як самостійного суб'єкта міжнародних відносин.

Віддавши за ініціативою В. Леніна Україну на поталу окупантам, більшовицький Петроград змушений був за взятим на себе зобов'язанням у Брест-Литовському вступити у мирні переговори з урядом П. Скоропадського. Але насправді він розглядав Брестський мир з Четверним союзом і самі переговори як тимчасове явище перед майбутнім поверненням статус-кво. До речі, у всій радянській історичній та історико-правовій літературі факт тривалих багатомісячних переговорів РРФСР з Українською державою замовчувався. Констатувалось, що Радянська Росія дала обіцянку розпочати дипломатичні дискусії з Центральною Радою, але цього не зробила, бо остання була розігнана. І на тому ставилась крапка.

На ділі ж найрішучішим противником таких переговорів був Л. Троцький, а В. Ленін виступав за укладення миру. Наприкінці квітня на спеціальній нараді за участю В. Леніна, Л. Карахана, Д. Мануїльського, Й. Сталіна, та Г. Чичеріна у Москві було вироблено тактику майбутніх переговорів з Україною, і делегація РРФСР на чолі з Д. Мануїльським і Х. Раковським виїхала до Києва. Вже на півдорозі стало відомо про переворот, але делегація все ж прибула до столиці України. 4 травня у Кореневі і 6 травня у Конотопі її повноважні представники П. Зайцев (секретар делегації), К. Зільберман, О. Чайкін та М. Вишневецький підписали від імені РРФСР угоду про перемир'я між германо-українськими та російськими радянськими військами, встановлення демаркаційної лінії з обох сторін і створення «нейтральної зони» шириною у 10 км, до якої не мали права входити військові або патрулі, перетинати літаки, де не можна було проводити будь-які реквізиції продовольства, але для приватних осіб вона залишалась вільною. Кидається в очі те, що з боку Української держави цей документ підписували виключно німецькі офіцери 95-ї піхотної дивізії.

11 травня міністр закордонних справ РРФСР Г. Чичерін надіслав телеграму до Києва, у якій давалась офіційна згода на переговори з режимом П. Скоропадського, яку останній негайно переправив до німецького посольства. 23 травня відбулось офіційне відкриття українсько-російських переговорів, які тривали протягом майже всього існування гетьманського уряду: з травня по жовтень 1918 р. Численну делегацію України на мирній конференції очолював колишній генеральний суддя і міністр юстиції УНР сенатор С. Шелухін. Заступником голови було призначено І. Кістяковського, а з 9 серпня — П. Стебницького. До складу делегації та політичної комісії при ній входили Х. Барановський, Д. Донцов, О. Ейхельман, М. Левицький, О. Левицький, П. Лінниченко, О. Лотоцький, К. Мацієвич, О. Мішковецький, П. Падалка, В. Прокопович, В. Садовський, А. Свіцин, М. Славинський, О. Сливинський, Є. Чикаленко, О. Шульгін (голова політичної комісії). У деяких документах делегація іменувалась ще й комісією у справах великоросійських при міністрові закордонних справ. При ній було утворено велику канцелярію. Рада міністрів неодноразово асигнувала значні кошти на цю конференцію, а члени делегації отримували чималу грошову винагороду: голова — 75 крб. на добу, голови комісій — по 50 крб., ін. члени — по 25 крб.

У центрі уваги учасників переговорів перебували питання: 1) кордонів; 2) відшкодування збитків, заподіяних Україні більшовиками у грудні 1917 р.— лютому 1918 р.; 3) поділу майна, активу і боргів; 4) розвитку торгівлі і комунікацій. Україна наполягала розмежуватись з Росією за національним принципом, тобто включити до свого складу всі історичні території, де переважало українське населення. У зв'язку з цим пропонувалось встановити кордон по лінії: Онешковичі — Амон — Софронівка — Свапа — Сейм — Глушково — Гушине — Лук'янівка — Старий Оскол — Петропавлівська (Курська губернія) — Шаталівка — Рилівка — Колбино — Дон — Коротояк — Ліски — Маслівка — Шестаково — Нижня Кисля — Козловка — Бутурлинівка — Василівка — Банне (Воронезька губернія). Та росіяни відкинули запропонований проект і нав'язали гетьману свою лінію кордону: Сураж — Унеча — Стародуб — Новгород-Сіверський — Глухів — Рильськ — Колонтаївка — Суджа — Беленіхіно — Куп'янськ. Це означало, що гетьманський режим не лише відмовився від частини Орловської губернії, Суджанського, Обоянського, Корочанського, Новооскольського, Старооскольського повітів Курської губернії, Бирючинського, Валуйківського, Острогозького, Богучарського, Павловського повітів Воронезької губернії та ряду ін. територій області війська Донського, Кубанської області, Чорноморської губернії, а й втратив Мглинський, значні частини Суражського, Стародубського, Новгород-Сіверського, Глухівського, Вовчанського і Куп'янського повітів. Росія віддавала ж Україні Путивльський, Грайворонський, Білгородський і частину Рильського повітів. Доля Донбасу та ін. східних кордонів з РРФСР, як і північних кордонів з Білоруськими губерніями, залишалась невирішеною.

Щодо збитків, заподіяних більшовиками, то Рада міністрів створила спеціальну комісію, яка мала встановлювати втрати торгово-промислових інституцій, окремих власників підприємств від реквізицій, пограбувань, нищення майна тощо. Всі скарги на заподіяні більшовиками збитки відправлялись урядом до канцелярії україно-російської мирної делегації. Такі претензії обгрунтовувались досить ретельно. До них включались втрачене майно, матеріали, гроші, недобір з Петрограда кредитів з січня 1917 р. по 15 січня 1918 р., тобто до моменту оповіщення самостійності України, недоодержання прибутків і т. ін. У документах відомства вказувалось, коли саме, ким і де вчинені збитки, за розпорядженням якого більшовицького органу і який орган виконував це розпорядження.

Та всі ці проблеми зависли у повітрі і ніяких зрушень у їх вирішенні на переговорах не відбулось. Така ж картина спостерігалась при обговоренні ін. питань про майно, борги, золотий запас. Українська сторона наполягала на поверненні на Україну всіх вивезених колись культурних цінностей, а золотий запас пропонувала поділити пропорційно кількості населення Росії та України, тобто на 178,9 млн. і 33,9 млн. чоловік. Російська делегація всіляко зволікала розв'язання як складних, так і досить простих проблем, з-за чого переговори перетворювались у порожні балачки.

12 червня уповноважені представники Української держави та керівники делегації РРФСР Х. Раковський і Д. Мануїльський підписали договір, за яким Москва деюре визнавала суверенітет і незалежність Української держави. Сторони зобов'язувались припинити бойові дії одна проти одної на всьому фронті на весь час подальшого ведення мирних переговорів, створити безперешкодні умови для пересування росіян в Росію, а україн-

ців — на Україну. В останньому разі вони могли перевозити з собою до 10 тис. крб. на одну людину і ще до 2 тис. крб. на кожного члена сім'ї, але з таким розрахунком, щоб вся сума готівки на окрему сім'ю не перевищувала 20 тис. крб. Як виняток дозволялось перевозити суму до 100 тис. крб., коли відповідний консул документально доведе, що гроші понад 20 тис. крб. є наслідком ліквідації майна тієї чи ін. особи. Сторонам надавалось право обмежувати і забороняти ввезення та вивезення закордонної валюти та видавати посвідчення про громадянство. Кордон можна було перетинати на відрізках колій Орша — Гомель, Бердянськ — Конотоп, Брянськ — Ворожба, Курськ — Ворожба, Курськ — Харків, Єлець — Валуйки, Ворожба — Валуйки, Воронеж — Камінська, Царицин — Лихая, Тихорецька — Ростов, Єйськ — Ростов. У першочерговому порядку можливість виїхати з України і Росії надавалась військовополоненим, жінкам і дітям, які втратили батьків.

З огляду на те, що рухомий склад було перегнано під час війни з України до Росії, остання брала на себе зобов'язання негайно передати Українській державі потяги і вагони, кількість яких мали визначити шляхові відомства. Передбачалось відновити телеграфні, поштові і пасажирсько-залізничні сполучення. У Росії й Україні засновувались консульства чи комісаріати для захисту інтересів своїх громадян. Сторони заявили про обопільні наміри вжити потрібні заходи для найскорішого встановлення тимчасового товарообміну для задоволення потреб України і Росії у продовольстві та промислових товарах. Ці проблеми мала вирішувати змішана комісія, створена на паритетних підставах.

Та вже через кілька днів після підписання договору виявились суттєві розбіжності і виникли суперечки між міністерствами закордонних справ, внутрішніх справ, продовольчих справ щодо прав кожного з них у виконанні умов документа. Під час переговорів освідомчі відділи Державної варти неодноразово висловлювали стурбованість тим, що саме перебування делегації РРФСР на території України «негативно впливає на малокультурні маси», сприяє поширенню більшовицької пропаганди в Українській державі. Консульства України у Москві і Петрограді надсилали офіційні листи з повідомленням про арешти посадових осіб та громадян Української держави на території Росії і навіть про розстріли українців. За такими даними, з травня по листопад у кордонах РРФСР було заарештовано 363 українці, 20 з яких страчені за звинуваченнями у діях проти Радянської влади.

Голова делегації С. Шелухін час від часу повідомляв уряд про те, що Москва ніяк не зацікавлена у досягненні мирної угоди з Україною, чіткому визначенні кордонів, сіє смуту і розлад на українських землях, вивозить з прикордонних районів хліб, худобу, машини, обладнання фабрик і заводів. У серпні більшовицький страйком у Одесі почав збирати кошти на підтримку заворушень, страйків, збройних повстань. Для підтримки страйку залізничників на Україні накопичувались кошти у Брянську. З посиланнями на заяви членів делегації РРФСР російська преса іронізувала над прагненнями гетьманату до створення незалежної держави, закликала до збройних повстань проти режиму, у яких «как в океане потонут все надежды Украины врыть пограничные столбы». Декретом більшовицького уряду встановлювався особливий кредит на витрати, пов'язані з військовими діями на Україні, а у «нейтральній зоні» інтенсивно відривались шанці і накопичувались війська. З Орловської, Тульської, Курської губерній для повстанців на Україні підвозили на підводах зброю, боєприпаси, військове знаряддя.

З метою затягування переговорів Х. Раковський та Д. Мануїльський використовували різні методи: багатогодинні мітингові промови, висунення утопічних пропозицій про референдуми, арбітраж, штучні перерви у дискусіях, вдавання до тривалих експертиз, а потім відкидання їх результатів, цілеспрямоване припинення або бойкот роботи комісій тощо. Після укладання договору від 12 червня Москва не повернула Україні жодного потяга або вагона, хоча у серпні було досягнуто угоди «Про безпосередні пасажирські валкові зносини на протязі обох держав на підставі договору про припинення бойових дій». У серпні Х. Раковський під приводом невирішення питання про визнання Донської республіки припинив роботу комісій по підготовці тексту мирного договору між Росією і Україною, а на прохання С. Шелухіна не вивозити хліб з Чернігівської та українських повітів Курської і Воронезької губерній відповів, що це є територія РРФСР, а не Української держави.

Так само поводився Д. Мануїльський. 14 серпня в інтерв'ю він говорив, що на Україні спостерігаються «надзвичайно радісні симптоми» у зростанні авторитету Радянської влади. Наступного дня він підкреслював, що не може бути й мови про кордони з Україною, поки не буде «остаточно розчавучена Донецька і Кубанська контрреволюція», поки не буде твердих гарантій, «що з моменту підписання мирного договору з Україною чужоземні війська покинуть російську територію і раз назавжди покладуть кінець спробам балканізації південних і південно-східних частин Російської держави». Тут же Мануїльський категорично виступав проти повернення Україні залізничного рухомого складу і висловлював сумнів щодо доцільності укладання мирного договору під приводом, що «все одно Україна не зможе задовольнити потреб Росії у вугіллі, хлібові і т. п.».

З превеликими труднощами на переговорах вдалось досягнути попередньо угоди про обмін між Росією та Україною поштовими відправленнями і телеграмами, про залізничні перевезення колією Москва — Київ через Курськ. Та зв'язки між двома сусідніми державами дедалі більше звужувались. Робилось це не лише за ініціативою більшовиків, а й гетьманського режиму. Зокрема скасовано було посаду уповноваженого по металу на Півдні Росії, а згодом посилено прикордонний режим. Йдеться про те, що за вказівкою гетьмана на кінцевих залізничних станціях, що розташовувались на кордоні з Росією, з'явились кордонні пункти, а у їх тилу — ще й дозорчі пункти. Завдання їх визначались так: 1) всебічна допомога прибуваючим у межі України і від'їзджаючим за кордон; 2) охорона інтересів тих і ін.; 3) перешкодження проникненню протизаконних елементів в Українську державу; 4) отримання інформації. Кордонні пункти I класу розташовувались у Орші, Хуторі Михайлівському, Кореневo і Валуйках, II класу — на станціях Жлобін, Терешенька, Ворожба, III класу — на станціях Новобілиця і Білгород. Вони діяли на основі тимчасового статуту і підлягали на місцях відповідним губернським старостам, а по вертикалі — департаментові Державної варти. Перевірка документів пасажирів і пропуск їх через кордон здійснювались на підставі існуючих для міжнародних відносин паспортних правил. Але й існувала особлива інструкція міністерства внутрішніх справ, де визначались подробиці перевірки і документального її закріплення відповідно до місцевих умов. Очолювали пункти начальники кордонних пунктів та начальники дозорчих пунктів. У штатах пунктів I класу перебували 10 старших і молодших доглядачів та 40 вартових вищої і нижчої платні, II класу — 7 доглядачів і 20 вартових.

16 жовтня уряд асигнував 100 тис. крб. на допомогу громадянам Української держави, які перебували у Росії. Перш за все йшлося про консульських представників у різних місцевостях колишньої Російської імперії, які злидували у зв'язку із зростанням дорожнечі у Росії. Така підтримка надавалась неодноразово, бо кількість представництв України там зростала з кожним місяцем. Генеральні консульства у Москві і Петрограді відкрились

на початку липня. Їх штати складалися з двох осіб — генерального консула і секретаря. Водночас міністру закордонних справ надавалось право за згодою з міністром фінансів і торгу й промисловості закладати у РРФСР 10 консульських агентств першого розряду і 20 другого розряду. Штати агентств теж не можна назвати великими — консульський агент і секретар. Правда, при генеральних консульствах і консульських агентах дозволялось мати радників з числа «поважних українців», що мешкали у місцях перебування консульств. Службу вони виконували на громадських засадах. Консулами і віце-консулами у багатьох містах переважно ставали провідники відповідних українських земляцтв О. Багрій (Самара), І. Яковлів (Саратов), П. Бачило (Казань), О. Адамович (Омськ) тощо. Генеральним консулом у Петрограді працював відомий український політичний діяч С. Веселовський, а у Москві — О. Кривцов.

Найтісніші зв'язки підтримував гетьманський уряд з диктаторськими і білогвардійськими режимами, що існували на території колишньої Російської імперії. Особливо це стосується Тимчасового донського уряду, який виявився найріднішим для П. Скоропадського, бо виник він на німецьких багнетах і майже водночас з квітневим переворотом у Києві, та очолював його козак, генерал-лейтенант, диктатор і отаман П. Краснов. Генеральсько-козачі маріократії у Києві і Новочеркаську швидко знайшли спільну мову, постійно підтримували тісні дипломатичні контакти за невеликої доби Тимчасового донського уряду і за часів уряду Всевеликого війська Донського, і після утворення Доно-Кавказького союзу. Це виявилось справою не складною, бо всі ці утворення очолювала одна особа — отаман Донського козацтва П. Краснов. Представником Донщини у Києві був генерал А. Черячукін, а міністром-резидентом Української держави у Новочеркаську — спочатку член Ради міністерства закордонних справ, майбутній міністр праці М. Славинський, а з 8 листопада — генеральний хорунжий Генерального штабу К. Середин.

Тісні зв'язки з Доном розпочались у П. Скоропадського ще у травні, коли до Києва приїхав представник щойно обраного отамана Донського козацтва з пропозицією взаємного визнання режимів у Києві і Новочеркаську. 7 серпня з'явився договір між Українською державою і Донщиною, згідно з яким значна частина українців, що мешкала у Катеринославській та Харківській губерніях, як і раніше, залишалась відірваною від своєї вітчизни, але П. Краснову теж не вдалось умовити гетьманський уряд на згоду на відлучення від України Старобільського і Слов'яносербського повітів з м. Луганськом. Та коли гетьман готувався до втечі, він усе ж дозволив козакам загарбати не лише Слов'яносербськ, Дебальцево, Луганськ, а й Маріуполь. До цих подій між Україною і Доном у вересні були підписані угоди про спільне регулювання розвитку промисловості усього Донецького басейну, передачу рухомого складу залізниць, взаємообмін вугіллям та ін. вантажами, пасажирськими перевезеннями. П. Скоропадський не жалів для П. Краснова гармат, військової амуніції, зброї, яка потім повернулась проти українського визвольного руху. Військо Донське було поставлене на повне постачання Українською державою. Водночас з'явилась Доно-Українська комісія у справах Донецького палива.

Після захоплення Кубанської області денікінськими військами там відродився уряд Кубанської краєвої військової ради на чолі з Л. Л. Бичом, який хоч і підтримував «білу ідею», але прагнув до автономії Кубані. Київ встиг встановити тісні зв'язки з урядом «чорноморців» (саме так називали кабінет Л. Бича), завдяки переважній в нім більшості українців. Міністром-резидентом Української держави у Катеринограді працював полковник, барон Ф. Боржинський.

Надання пріоритету зв'язкам з Доном і Кубанщиною пов'язано, звичайно, і з тим, що ці регіони були населені переважно українською людністю. Та існувала ще одна досить вагома причина: все помітніший потяг гетьмана до «білої справи», яка почала втілюватись практично саме у Донській та Кубанській областях і Чорноморській губернії, де водночас з гетьманщиною почав складатися білогвардійський режим денікінщини. Його базовою силовою основою стала Добровольча армія з офіцерів, юнкерів, кадетів, студентів, гімназистів і місцевого козацтва, організаторами якої стали М. Алексеєв, Л. Корнілов, О. Лукомський і А. Денікін. З 27 грудня 1917 р., тобто з дня свого народження, невеличка ще Добровольча армія у складі 2-х тис. чоловік вела бої з більшовицькими військами у союзі з каледінцями. 13 квітня 1918 р. у бою під Катеринодаром загинув її головнокомандуючий Л. Корнілов, і армію очолив А. Денікін. Саме з цієї події розпочався дворічний період (до квітня 1920 р.), відомий в історії під загальною назвою — денікінщина.

Спочатку режим військової диктатури мав переважно локальний характер і на події в Українській державі майже не впливав. Але наприкінці літа ситуація змінилась. На цей час Добровольча армія поповнювалась 3-тис. загоном кубанських козаків Кубанської ради під командуванням генерала В. Покровського, 3-тис. з'єднанням полковника М. Дроздовського і за рахунок мобілізації козацтва досягла чисельності 30—35 тис. 16 серпня вона захопила Катеринодар, де через 2 тижні було створено перший уряд денікінського режиму — Особлива нарада як вищий орган громадянського управління на чолі з М. Алексеєвим, який до своєї смерті 8 жовтня 1918 р. залишався верховним правителем Добровольчої армії. Уряд діяв за «конституцією» (положенням), складеною В. Шульгіним. Ще до початку озброєння Денікіна Антантою через Новоросійськ, яке розпочалось напередодні листопада, масштаби його діяльності значно зросли за рахунок формування додаткових частин не лише на Дону і Кубані, а й в українських губерніях, у тому числі в Києві.

Провідним гаслом денікінщини, як і каледівщини, красновщини, а згодом і врангелівщини, була «біла справа» або «біла ідея», тобто ідеологія і політика білогвардійщини, теоретиками якої стали монархісти та кадети, зокрема В. Шульгін, П. Струве. Вони розробили російську національну ідею, в основу якої покладались завдання: 1) врятувати велику і неподільну Росію від засилля Інтернаціоналу; 2) встановити примат православної віри; 3) віддати владу військовій диктатурі; 4) відновити монархію на самодержавному або конституційному ґрунті; 5) втілити гасла надкласовості, позапартійності та патріотизму.

Під другим-п'ятим пунктами П. Скоропадський поставив би підпис у будь-який час, бо всі вони цілковито відповідали його власним світоглядним принципам. Щодо першого, то це також би сталося обов'язково, бо гетьман, починаючи з жовтня, став відверто висувати гасло «відновлення Великої Русі». Це було ще одним доказом певної відсутності у диктатора «національної усвідомленості», бо, якщо більшовики хоча формально проголошували право націй на самовизначення, і деякі держави практично домоглись незалежності (Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Польща), то білогвардійщина віддзеркалювала найреакційніші прагнення самодержавства, відкрито виступала за врятування тюрми народів.

Незважаючи на це, П. Скоропадський не лише активно підтримував білогвардійщину, але й фактично підпорядкував А. Денікіну українську армію і флот. Йдеться про формування корпусу особливого призначення з числа офіцерів та унтер-офіцерів колишньої російської армії, повне розрахування з кредиторами колишніх загальноросійських військових установ, термінове асигнування 29 листопада Добровольчій армії з державної казни 10 млн. крб. золотом і принизливе запрошення білогвар-

дійців на Україну. Духом лакейства й улесливості пронизані рішення Кабінету міністрів, ухвалені у зв'язку з призначенням 2 грудня А. Денікіна головнокомандуючим усіх діючих проти більшовиків збройних сил, у т. ч. і на Україні, а також про призначення командуючим Чорноморським флотом російського адмірала Капліна.

УЛЬТИМАТУМ РНК РРФСР ЦЕНТРАЛЬНІЙ РАДІ І ПОЧАТОК КРАХУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ. Широко відомі звинувачення Центральної Ради у листопаді — грудні 1917 р. у «контрреволюційному співробітництві» із Ставкою верховного головнокомандуючого, білогвардійськими частинами на Україні і генералами-заколотниками на Дону. Конкретні претензії щодо цього були висловлені у підписаному В. Леніним і Л. Троцьким Ультиматумі РНК РРФСР до Центральної Ради, який було передано у Київ М. Криленком 4 грудня 1917 р. В ньому РНК ще раз підтверджувала право на самовизначення за всіма націями, на відокремлення їх від Росії, визнавала ці права за УНР, виявляла готовність встановити з Україною зв'язки на федеративних засадах. У документі говорилось: «Усе, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами... зараз же, без обмеження та безумовно. Проти Фінляндської буржуазної республіки, яка зостається поки що буржуазною, ми не зробили жодного кроку в напрямі обмеження національних прав та національної незалежності фінського народу і не зробимо жодних кроків, які б обмежували національну незалежність будь-якої нації з числа тих, що входять і бажають увійти до складу Російської республіки. Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде непевну буржуазну політику, яка давно вже визначається непризнанням Радою «Совєтов» та совєтської влади на Україні. Між іншим Рада відмовляється скликати по домоганню «Совєтов» України краєвий з'їзд українських «Совєтов» негайно».

Далі УЦР звинувачувалась, по-перше, у дезорганізації фронту, що виявлялось у відкликанні і безпідставній передислокації українських частин, руйнуванні фронту без погодження з Росією; по-друге, у роззброєнні більшовицьких частин на Україні; по-третє, у підтримці кадетсько-каледінської змови, тобто у наданні дозволу на просування через свою територію військ до Каледіна і відмові пропускати війська проти нього. РНК РРСФР вимагала протягом 48 годин задовільної відповіді, а коли вона надіслана не буде, погрожувала, що вважатиме Раду в стані відвертої війни проти радянської влади в Росії і на Україні.

Відповідь за підписом В. Винниченка і О. Шульгіна надійшла у зазначений строк. Але їй передували кілька документів Генерального секретаріату, які дещо проливають світло на вказану проблему. 30 листопада уряд України у відозві до народу звинуватив якихось «безвідповідальних людей», які ведуть темну, нечесну агітацію проти Центральної Ради і Генерального секретаріату стосовно таємних переговорів з козачим урядом на Дону. Генеральний секретаріат спростовував ці чутки і пояснював, що переговори дійсно ведуться не лише з Доном, а й петроградською РНК, урядами Сибіру, Кавказу, ін. республік з метою утворення центрального виконавчого органу, який повинен бути однорідно-соціалістичним (від більшовиків до народних соціалістів) і федеративним, тобто складатися з представників усіх республік, реальних сил демократії всіх соціалістичних напрямів.

При цьому РНК теж відносилась до великоруської демократії, але не визнавалась Генеральним секретаріатом як уряд усієї Росії, бо, на його думку, не виражала інтересів Сибіру, Поволжжя, Кавказу, Криму, Дону, України, Білорусії і Бессарабії. За таких обставин Генеральний секретаріат визнавав право порядкувати своєю діяльністю як за Петроградом, так і за ін. частинами колишньої імперії і тому не затримував козачі військові частини, коли вони повертались через Україну з фронту на Дон, і вимагав від РНК не чинити перепон українському війську у його передислокуванні на рідні землі. Посилаючись на нейтралітет у боротьбі більшовиків з козаками, уряд України дійсно відмовився допомагати Петрограду пропуском ешелонів з вірним йому військом через територію УНР для придушення заколоту. Разом з тим він на переговорах з делегаціями Дону і Кубані, які перебували у Києві, вимагав скасування військового становища у Донській області. Ін. словами, у цьому документі підтверджувалось, що переговори дійсно ведуться, хід і результати їх відомі були лише вузькому колу урядовців і тому були підстави називати їх таємними.

Відповідало дійсності і те, що наприкінці листопада, тобто напередодні Першого з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у Києві, Центральна рада «вжила заходів», які далеко не відповідали проголошуваним нею демократичним принципам. Українізовані війська, вірні УЦР, були стягнуті до Києва й їх чисельність набагато перевищила кількість червоногвардійців та солдатів, прихильників більшовицьких лозунгів. За таких обставин не складало труднощів ліквідувати Київський військово-революційний комітет на чолі з Л. Пятаковим, роззброїти в ніч на 30 листопада всі вірні більшовикам частини і відправити їх не лише з Києва, а й за межі УНР. До 3 грудня аналогічні акції відбулись (не завжди з успіхом для УЦР) у Катеринославі, Луганську, Маріуполі, Миколаєві, Полтаві, Конотопі, Ананьєві, Бердичеві, Вінниці, Коростені, Козятині, Здолбунові, на Південно-Західному і Румунському фронтах, а в Одесі такі дії вилились навіть у збройні сутички з червоногвардійцями.

Якщо Київське і Вінницьке жовтневі повстання під керівництвом більшовиків можна вважати преамбулою до жорстокої майбутньої війни між червоними і білими, то насильницькі дії Центральної Ради наприкінці листопада — початку грудня 1917 р. стали першим кроком до братовбивчої битви між самими українцями, а відкрито вороже її ставлення до Петрограду викликало відповідні дії з боку РНК. Можна вважати першою великою помилкою керівництва УЦР взятий тоді курс не на пошуки національної злагоди, а на відверту конфронтацію зі своїми супротивниками всередині України.

Ще одна трагічна помилка лідерів молодої української демократії — дитяча хвороба ейфорії, що виявлялась протягом листопада не лише у недооцінці політичних опонентів, перебільшенні своїх можливостей, а й у мало зрозумілому з позицій здорового глузду майже фанатичному потягу до месіанства, бажанні зіграти непосильну для себе роль «рятівника всієї Росії». Саме тут слід шукати коріння змови з О. Каледіним аж до мовчазного віддання Області Війська Донського майже всього українського Донбасу і розпалення ворожнечі з більшовицьким Петроградом. Дуже несміливо протестувала Центральна Рада проти звірств козаків у шахтарських регіонах України. Саме ця жорстокість, цей терор, а не більшовицька пропаганда, підняли народ Донбасу на боротьбу з каледінщиною. Саме каледінщина сприяла створенню, з одного боку, більшовицької Групи військ по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії під командуванням В. Антонова-Овсієнка, яка згодом нищила збройні сили Центральної Ради, а з іншого — Добровольчої армії під командуванням М. Алєксєєва, Л. Корнілова, А. Денікіна, яка згодом нищила збройні сили Директорії. Тобто Центральна Рада, підтримуючи О. Каледіна, сама собі копала могилу. Незрозумілість таких дій вбачається і в тому, що керівну роль у каледінщині відіграли російські кадети — найбільш відкриті вороги українського національно-визвольного руху.

Все це говорить про те, що перед загрозою втрати влади на Першому з'їздові Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України Центральна Рада почала

нехтувати демократичними принципами, засобами політичної боротьби, робити все більшу ставку на силу, квапитись, метушитись, виявляти у багатьох випадках розгубленість, що потягнуло за собою ще цілу низку грубих помилок. Звичайно, і з ін. боку соціалістичних сил — більшовиків — теж не відчувалось великого прагнення до національної злагоди. Ворожнеча найвпливовіших політичних угруповань в Україні посилювалась з кожним днем, вилилась через кілька тижнів у криваве братовбивство і призвела врешті-решт до краху української національної ідеї.

УНІВЕРСАЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ — звернення програмного характеру, видані Українською Центральною Радою у червні, липні, листопаді 1917, січні 1918.

Перший У. УЦР став наслідком тримісячних спроб порозуміння УЦР з Тимчасовим урядом, які виявились марними, бо Петроград взяв твердий курс на «єдиную і неділимую» Росію і рішуче відмовлявся визнати право України на автономію. Головні ідеї, висловлені в універсалі,— це стислий підсумок обговорення проблем самовизначення України на Першому селян. з'їзді, Четвертих зборах УЦР та Другому військ. з'їзді. Перший У. УЦР до укр. народу, на Україні і поза Україною сущого схвалено 10 червня 1917. Гол. його призначенням було безпосереднє звернення до всіх українців з закликом у тяжкий час вседержавного безладдя самостійно організовуватися і приступити до негайного закладення підвалин автономного ладу. У ньому ще раз наголошувалось на суті домагань молодої укр. демократії до волі, до права самостійного порядкування своїм життям, до створення шляхом вселюдного, рівного, прямого і таємного голосування Укр. Установчих зборів, до національно-територ. автономії у складі Росії. У стислій формі викладались вимоги УЦР до Тимчасового уряду. Акцент робився на сподіваннях, що по всій Росії будуть одібрані поміщицькі, казенні, царські, монастирські та ін. землі у власність народу. УЦР проголошувала себе виразником всенарод. волі і брала на себе у зв'язку з цим весь тягар відповідальності. У. закликав укр. громадян до згоди й порозуміння з демократією ін. національностей і до усунення на місцях осіб і органів, «ворожих до українства», але не насильницькими методами, а шляхом їх переобрання.

Другий У. УЦР побачив світ 3 липня 1917. Він став наслідком переговорів керівництва УЦР з 4-ма міністрами Тимчасового уряду — О. Керенським, М. Терещенком, Г. Церетелі та М. Некрасовим у Києві і закритих засідань V сесії Центральної Ради, які відбулись 30 червня — 1 липня. Результати двосторонньої угоди з боку УЦР були оприлюднені у II Універсалі, а з боку Тимчасового уряду — у спеціальній постанові, надрукованій теж 3 липня. Центр змушений був піти на деякі поступки щодо автономії України. В У. офіційно було заявлено, що Петроград протягає руку представникам укр. демократії, закликає у згоді з ними творити нове життя, визнає Генеральний Секретаріат як носія найвищої краєвої влади на Україні, склад якого затверджується Тимчасовим урядом за погодженням з УЦР, допускає представників Центральної Ради до кабінету військ. міністра, до Генерального штабу Верховного Головнокомандуючого з тим, що вони будуть брати участь у справі українізації війська без порушення боєздатності армії. Тимчасовий уряд заявив про своє прихильне ставлення до розроблення проекту національно-політ. статуту України, а також проекту про вирішення земельної справи для їх винесення на Всеросійські Установчі збори. У відповідь на такі поступки УЦР проголосила, що відкладає здійснення автономії до названих зборів і рішуче відкидає будь-які самовільні кроки для її досягнення. Генеральний Секретаріат урядом не називався. А у петроградській постанові центр недвозначно підкреслював необхідність зберігати бойову єдність армії, свою рішучість не допускати територіального комплектування війська. Але й така «куца» постанова поклала початок черговій кризі Тимчасового уряду: на знак протесту проти цього документа його покинули три міністри — кадети.

Третій У. УЦР від 7 листопада 1917, відкидаючи більшовицькі ідеї, був проникнений глибокою стривоженістю за подальшу долю Росії та України, за розпалення міжусобної кривавої боротьби, стрімке поширення безладдя, руїни, занепаду. Згідно з цим документом Україна ставала частиною федерат. Рос. республіки, офіційно проголошеної ще 1 вересня 1917, і одержувала найменування Української Народної Республіки. До її території зараховувались Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська та Таврійська (без Криму) губернії. Щодо Крушини, Холмщини, Воронежчини та деяких ін. суміжних губерній і областей, населених українцями, то їх долю мали вирішити майбутні домовленості. Ін. визначними проголошеннями III У. УЦР стали: 1) скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі і проголошення їх власністю всього трудового народу; 2) встановлення 8-годинного робочого дня; 3) запровадження держ. контролю над продукцією промисловості; 4) якнайшвидше досягнення миру; 5) скасування смертної кари та амністія політ. арештантам; 6) зміцнення і поширення прав місцевого самоврядування; 7) закріплення загальнолюдських демокр. свобод слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканності особи і помешкання, можливості використання місцевих мов у відносинах з усіма установами; 8) надання росіянам, євреям і полякам права на національно-персональну автономію та на вільний нац. розвиток усім ін. народам, які мешкали на Україні; 9) зобов'язання врятувати від голоду не лише укр. народ, а й фронт та великі частини Рос. республіки. Універсал проголошував 27 грудня днем виборів до Українських Установчих зборів, а 9 січня — днем їх скликання.

Четвертий У. УЦР, хоч і був датований 9 січня, у дійсності видано 11 січня 1918. У ньому констатувалось повне знесилення України чотирма роками лютої війни. У пограбуванні і насильствах звинувачувалось більшовицьке військо, а петроградська РНК — у затягуванні укладення миру. Виходячи з таких констатацій, УЦР проголошувала УНР самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою укр. народу, яка хоче жити у злагоді і приязні з усіма сусідами. В У підтверджувався напрям на тверду і рішучу боротьбу з більшовиками, на досягнення мирної угоди у Брест-Литовську, на переобрання волосних і повіт. народних рад, міських дум, на соціалізацію і передачу землі трудовому народу без викупу, а лісів, вод і надр — до порядкування Ради Народних Міністрів УНР, на переведення всіх фабрик і заводів з воєнного до мирного стану, збільшення продукції народ. споживання, прибрання до своїх рук найважливіших галузей торгівлі, монополізацію залізної, вугільної, тютюнової промисловості, встановлення державно-народ. контролю над усіма банками, боротьбу з безробіттям, національно-персональну автономію, скликання Укр. Установчих зборів. В У не приховувалось, що самостійність потрібна УНР перш за все для підписання миру з Четверним союзом, а серед держав, ворожих Україні, Німеччина не називалась. Слід підкреслити, що проголошена самостійність не мала абсолютного характеру, бо вирішення питання про федеративний (!) зв'язок з республіками колиш. Рос. імперії покладалось в У. на майбутні Укр. Установчі збори.

УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЮ ОСВІТОЮ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ. В уряді П. Скоропадського і окремих міністерствах плідно працювали видатні українські вчені, діячі культури та мистецтва. Серед них один з найвідоміших вітчизняних істориків, правознавців,

майбутній президент УАН М. Василенко, який, повернувшись на Україну з Петрограду, де він займав посаду товариша міністра освіти у Тимчасовому урядові, тривалий час очолював і міністерство освіти, і Державний сенат, і (за відсутністю Ф. Лизогуба), уряд Української держави. У жовтні він передав портфель міністра видатному шевченкознавцю, діячу української культури, освіти і мистецтва В. Науменку. Якщо додати, що у цій системі активно працювали ще й такі визначні особистості, як В. Вернадський, І. Огієнко, П. Холодний, Б. Кістяківський, А. Кримський, Ф. Сушицький, Д. Граве, М. Туган-Барановський, Л. Курбас, Ф. Швець, І. Ганецький, О. Корчак-Чепурківський, С. Єфремов, П. Саксаганський і багато ін., то стане зрозумілим, чому гетьманський уряд залишив після себе найпомітнішу спадщину саме у сфері освіти, науки й культури.

Напередодні бурхливих революційних подій 1917 р. на Україні налічувалось 19568 загальноосвітніх шкіл, 1 млн. 678 тис. учнів і 46739 вчителів. Та говорити про існування тоді національної школи навіть не приходилося. Досить нагадати про ставлення царизму до української мови. У перші ж дні після Лютневої революції Тимчасовий уряд за ініціативою М. Василенка дозволив відкривати на Україні національні школи. Багато для втілення цієї справи в життя зробило генеральне секретарство освіти на чолі з І. Стешенком. Але тривала «холодна війна» УЦР з урядами Г. Львова і О. Керенського, «гаряча війна» з більшовиками, окупація України не дозволили поставити цю роботу на належний рівень, і освітні справи перебували в УНР на межі зубожіння.

Структура державно-правового управління освітою змін майже не зазнала і зовнішньо виглядала досить простою. У центрі — це департамент дошкільної і позашкільної освіти, департамент нижчої школи, департамент середньої школи, департамент вищої школи і департамент професійної освіти, а на місцях — попечительства Київської, Харківської та Одеської шкільних округів, губернські попечительства справ освітніх, повітові та міські попечительства. В офіційних документах уряду майже весь час вживались назви і «попечительства», і «комісаріати», і «попечителі», і «комісари».

Проте сама система навчальних закладів, на відміну від доби УНР, коли вони майже всі передавались у підпорядкування генерального секретарства (міністерства) освіти, дещо ускладнювалась. Школи знову були розпорошені по різних відомствах. У віданні міністерства освіти Української держави залишались державні хлоп'ячі гімназії, державні дівочі гімназії, реальні школи, дівочі інститути колишнього Маріїнського відомства, технічні школи, які діяли на підставі статуту про промислові школи 1814 р., комерційні школи, що діяли на підставі статуту 1896 р., музичні школи, художньо-промислові школи, що діяли на підставі статуту 1902 р., художні школи, учительські інститути, що діяли на підставі статуту 1872 р., Одеська мельничо-технічна школа, Лисичанська штейгерська школа, Горлівська гірничо-технічна школа, Колегія П. Галагана у Києві та деякі ін. середні учбові заклади. Всі кадетські корпуси повернулись у підпорядкування військового міністерства; православні духовні семінарії, духовні хлоп'ячі школи, Луцько-Житомирська римсько-католицька семінарія та ін. духовні заклади — у підпорядкування міністерства ісповідань; сільськогосподарські школи, школи садівництва та сільського господарства, гідротехнічні школи, сільськобудівничі школи — у підпорядкування міністерства земельних справ; Одеська школа торговельного мореплавства, Херсонська школа далекого плавання, Бердичівська школа малого плавання, Олешківська та Голопристанська підготовчі школи — у підпорядкування міністерства торгу й промисловості; спеціалізовані середні технічні школи, річні школи першого розряду, школи десятників по шляхових та будівничих справах — у підпорядкування міністерства шляхів; земські фельдшерські школи — у підпорядкування міністерства народного здоров'я й опікування.

З 1 жовтня міністерство освіти взяло під свою опіку від Всеросійського земського союзу 24 притулки для круглих сиріт, а з 1 грудня у його відання знову повертались церковно-парафіяльні, двокласові, церковно-вчительські та ін. школи Синоду, які існували на підставі статуту 1874 р. Водночас ліквідовувались і округжні єпархіальні шкільні ради. До компетенції міністерства освіти влітку перейшло право протягом двох років затверджувати вчителів вищих початкових шкіл з числа осіб, які мали звання вчителів початкових шкіл, домашніх наставників і наставниць, домашніх учителів та вчительок, а також тих, хто скінчив учительські і духовні семінарії.

Органи міністерства освіти проводили значну роботу у справі позашкільної освіти та дошкільного виховання. Саме міністерство допомагало земським і міським самоврядуванням шляхом направлення на місця кваліфікованих фахівців й інструкторів. У багатьох селах, містечках і містах створювались вечірні школи для неграмотних, бібліотеки-читальні, різноманітні культурні народні розваги, клуби, виставки, хори, закладались дитячі садки, майданчики, захисти, захоронки (ясла). Міністерство готувало кадри фахівців позашкільної освіти і дошкільного виховання, розробляло методичні вказівки, надавало педагогічну та грошову допомогу земствам і місцевим самоврядуванням, зареєстрованим просвітнім установам, улаштовувало курси для інструкторів та зразкові бібліотеки-музеї. На вказану справу уряд у серпні асигнував 6,5 млн. крб. Особливо слід підкреслити, що спеціальною постановою уряду від 29 червня були виділені кошти на видання книги «Поради діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання».

Одним з перших кроків по практичному керівництву справою освіти на Україні з боку держави стала вказівка М. Василенка від 13 травня про відкладення до осені вступних іспитів у підготовчі і перші класи середніх шкіл у зв'язку з «ненормальними обставинами життя на Україні і тяжкою продовольчою кризою».

У липні міністерство видало наказ про утворення національної нижчої початкової школи. В ньому підкреслювалось, що далеко не всі земства за відсутністю підручників та з ін. причин виконали розпорядження про навчання українською мовою. Але обставини змінились на краще: з'явилась значна кількість навчальних посібників з української мови, а з друку мали вийти ще більше, тобто попит на літературу майже задовольнявся. Губернським, повітовим земствам, міським управам пропонувалось напружити всі духовні і матеріальні сили, щоб дати українському народові рідну національну школу, негайно приступити до переведення старих шкіл на українську мову навчання.

Водночас активізувалась робота по створенню національної вищої початкової школи. Перед новим навчальним роком рекомендувалось тим вищим початковим школам, які за часів УНР уже перейшли на українську мову, а також тим, що тільки відкривались для українських дітей, вести вивчення всіх предметів виключно українською мовою. Це ж саме стосувалось усіх ін. класів у таких школах, де діти-українці перевищували 50% у складі учнів. У вищих початкових школах, у яких навчання здійснювалось російською мовою, вводились обов'язкові предмети з українознавства — українська мова, історія України, географія України, які могли викладатися як українською, так і ін. мовами.

Що ж стосується вчительських семінарій, то міністерство вважало, що вони не виконують свого завдання по підготовці кадрів для українізації школи, вивчають предмети, які до педагогіки ніякого відношення не мають (латинська мова, законодавство тощо). Саме тому з вересня у вчительських семінаріях як обов'язкові вводились предмети: закон божий, педагогіка (педагогічна

психологія, теорія виховання, дидактика, історія педагогіки, школознавство), мова навчання з методикою (в українських семінаріях — українська, у російських — російська, у єврейських — єврейська тощо), державна мова (для всіх семінарій), російська мова (для українських семінарій), арифметика, геометрія, алгебра, тригонометрія, космографія, історія всесвітня (з російською), історія України, географія фізична, географія України, природознавство, фізика з хімією, сільське господарство, гігієна, графічне мистецтво (малювання, чистописання, історія мистецтва), тонічне мистецтво (співи, музика), фізичні вправи, ручна праця і рукоділля, практичні заняття.

У гімназіях і реальних школах викладались українська мова і література, російська мова і література, древні мови, математика, фізика, космографія, природознавство, історія України, географія України, загальна історія, загальна географія, філософська пропедевтика, законодавство, французька мова, німецька мова, малювання та краснопис. Крім вчителів, у їх штатах перебували класні наставники та їх помічники, лікар або фельдшер, діловоди і бібліотекар.

Згідно з циркулярним розпорядженням міністерства з вересня для того, щоб отримати титул учителя нижчої початкової школи, претендент мав скласти іспити з українознавства у межах програм учительських семінарій, а титул учителя вищої початкової школи — у межах програм учительських інститутів.

Перед початком навчального року з'явився цілий пакет документів, спрямованих на поліпшення становища шкіл України. На утримання найнижчої їх ланки — початкових однокласових та двохкласових шкіл — було асигновано 88987027 крб. Ці кошти спрямовувались на утримання вчителів, дирекції та інспекторів, ремонт шкільних будинків, платню єпархіальним та повітовим наглядачам, єпархіальним шкільним радам, допомогу земським управам, видачу субсидій вчительським спілкам, на педагогічні музеї, вчительські з'їзди і педагогічні курси, лікарську допомогу вчителям та на ін. загальні потреби народної освіти. Крім цього, 20726712 крб. асигнувалось на утримання існуючих і відкриття нових вищих початкових шкіл.

Але загалом становище школи залишалось дуже важким. Досить сказати, що вищій початковій школі на весь учбовий рік на бібліотеку та навчальні приладдя виділялось лише 675 крб., на канцелярські видатки — 110 крб., на помешкання і господарчі потреби — 3000 крб. Найвищою була місячна платня інспекторам і вчителям загальноосвітніх предметів — 260 крб. Законовчителі та вчителі малювання і краснопису отримували по 170, а вчителі співу і гімнастики — 75 крб. Нагадаємо, що лакеї, працюючі у державних установах, тобто теж за рахунок того ж бідного бюджету, одержували по 300, шофери — 400, кухарі — 550, садівники і вартові — 600 крб. на місяць. Не рятували жалюгідне становище вчителя і додаткові виплати за кожні 5 років стажу — від 15 до 25 крб. на місяць.

Водночас до одного типу шкіл приєднувались усі види початкових шкіл, діючих згідно зі статутом 1874 р.: засновані ще у 1828 та 1845 рр. парафіяльні школи, у 1869 р.— двокласові сільські школи, у 1875 р.— двокласові та однокласові сільські школи міністерства народної освіти. Прирівнювались також службові права і грошове утримання вчителів таких шкіл. Для середніх загальноосвітніх шкіл уряд встановив 350 стипендій «для незаможних учнів української національності». Не треба доводити, що це був суто пропагандистський крок, бо така кількість стипендій для бідних могла бути відчутною лише у межах невеличкого містечка. Та й середній її розмір (220 крб. на рік) виглядав більше ніж скромно. Але цим стипендіям рішенням Ради міністрів присвоєні гучні імена Г. Сковороди, І. Котляревського, С. Гребінки, П. Гулака-Артемовського, Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, Марко Вовчок, О. Стороженка, І. Нечуя-Левицького, С. Руданського, М. Старицького, Б. Грінченка, М. Драгоманова, І. Франка, М. Павлика, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, Лесі Українки, М. Коцюбинського, М. Лисенка, М. Чубинського, В. Антоновича, П. Житецького,Г. Шерстюка, К. Михальчука та О. Русова.

Незважаючи на значні фінансові труднощі, уряд усе ж таки спромігся прийняти у вересні на баланс держави 40 хлоп'ячих гімназій та 10 реальних шкіл, що були відкриті за ініціативою М. Василенка. Загалом ця справа коштувала 906 тис. крб. Всього ж на утримання державних нижчих і середніх навчальних закладів, крім означених вище сум, міністерство витратило близько 4 млн. крб. Частина з них пішла на будівництво Ольгінської дівочої гімназії у Києві, влаштування українських гімназій, які мали відкритися на місцеві кошти, потреби дівочих інститутів колишнього Маріїнського відомства. Деяка підтримка з боку уряду надавалась і приватним школам. Скажімо, у листопаді 15 тис. крб. було надано дівочій гімназії княгині М. Волконської у Києві. Не забувало міністерство і про спеціальні професійні заклади, які перебували у його віданні. Погашені були за його рішенням борги Київської ремісничої школи, відремонтовані Слов'янська, Новозибківська та Кам'янець-Подільська технічні школи, підвищені оклади вчителям торговельних шкіл. Загалом на ці справи держава витратила у серпні — листопаді понад 600 тис. крб.

Підготовка кадрів для початкових і середніх шкіл здійснювалась в учительських семінаріях і учительських інститутах. До перших приймались особи з атестатом вищих початкових шкіл, які витримали письмовий іспит з російської або української мови та арифметики, а також ті, що атестату не мали, але склали іспити у обсязі програми вищої початкової школи. У кожній учительській семінарії уряд увів обов'язкове теоретичне і практичне навчання з сільського господарювання.

Необхідний раніше для вступу до вчительських інститутів обов'язковий двохрічний стаж на вчительській посаді скасовувався. До першого класу цих інститутів приймалися особи, що закінчили повний курс середніх хлоп'ячих гімназій, 6 класів реальних шкіл, 4 класи духовних семінарій, 4 класи кадетських корпусів, семикласові або восьмикласові комерційні школи, 7 класів дівочих гімназій, 7 класів єпархіальних шкіл, 7 класів дівочих інститутів, 4 класи вчительських семінарій. Усі ін. особи, у тому числі ті, що закінчили церковно-учительські школи і вчительські семінарії до 1918 р., підлягали вступним іспитам. Для студентів учительських інститутів, які одержували державні стипендії, після їх закінчення встановлювався строк обов'язкової служби до відпрацювання затрачених на стипендії коштів. Якщо така особа вступала до університету, то обов'язкова служба переносилась до його закінчення.

Значну допомогу державі у справі творення української національної школи, підвищення освітнього рівня громадян надавали «Українська спілка «Просвіта» на пам'ять про Т. Г. Шевченка», заснована ще у XIX ст., губернські та міські товариства сприяння початковій освіті, товариства грамотності. Ними організовувались публічні читання популярних книг для дорослих і підлітків, видавались навчальні посібники. Працювали й близько ста недільних шкіл, де у нижчому і вищому класах вивчалась арифметика, а грамотою люди оволодівали за шевченківським «Букварем южнорусским», виданим у 1861 р.

На кінець існування гетьманату з 836 діючих тоді на Україні гімназій (161 державна, 409 громадських, 268 приватних, 474 хлоп'ячих і 362 дівочих) 150 були зукраїнізовані.

Ф

ФОРМА ДЕРЖАВИ — це спосіб (порядок) організації і здійснення державної влади. Кожна держава, як і будь-яке ін. суспільне утворення, має бути певним чином організована, побудована, сформована, а здійснення нею влади має відбуватися певними способами, методами. До складу Ф. д. входять: *державне правління* — спосіб організації вищої державної влади; *державний устрій* — спосіб поділу держави на певні складові частини та розподілу влади між нею та цими частинами; *державний режим* — спосіб здійснення державної влади певними методами і способами. Форма правління і державний устрій характерезують головним чином структурний аспект форми держави, а державний режим — її функціональний аспект. У цілому ж форма держави — це таке явище, яке характеризується єдністю структури і територіальної організації, а також методів здійснення державної влади.

Зв'язок Ф. д. з її типом полягає у тому, що історичний тип держави так чи ін. визначає, зумовлює його форму; крім типу держави, на її форму впливають і ін. явища, фактори, обставини (зокрема конкретне співвідношення «сил» різноманітних частин соціальнонеоднорідного суспільства, їх впливовість; рівень політичної та правової культури суспільства; історичні, національні, культурні традиції; розмір території держави, міжнародні відносини); у кожному типі держав використовується декілька її форм, проте існує певна Ф. д., яка найкраще відповідає даному її типу і тому є найбільш поширеною серед однотипних держав; форма держави здатна, зі свого боку, впливати певним чином на зміни соціальної сутності держави, тобто здійснювати «зворотний» вплив на тип держави.

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ЗЕМСТВ І МІСЬКИХ ДУМ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ. Процес українізації місцевих органів самоврядування, розпочатий Центральною Радою влітку 1917 р., був перерваний через рік за доби гетьманату. Ще у травні 1918 р. Всеукраїнський союз земств, очолюваний С. Петлюрою, і його губернські та повітові установи виявили себе як досить ефективна опозиція гетьманському режиму, яка висувала йому сповнені гніву ультиматуми. Ось чому П. Скоропадський з урядом у центрі, призначені ним губернські і повітові старости, міські отамани, Державна варта поступово ставили діяльність земств під суворий адміністративний контроль, у ряді місць розганяли земські зібрання й управи, а з осені відновили куріальну систему виборів з метою усунення з числа гласних революційні елементи та поповнення їх складу дідичами і заможними громадянами.

Під час поїздки гетьмана до Німеччини Колегія верховних правителів скасувала постанову Тимчасового уряду від 21 травня 1917 р. про вибори губернських та повітових земських гласних і прийняла власний закон й правила проведення виборів. Закон поки що не поширювався на Холмську і Гродненську губернії. Для нових виборів земських гласних по повітах створювались особливі виборчі комісії у складі 5 осіб. Голову й одного з членів комісії затверджував міністр внутрішніх справ, одного члена обирало загальне зібрання окружного суду, а де його не було — з'їзд мирових суддів; одного члена призначав управитель місцевої фінансової палати (ним був, як правило, місцевий податковий інспектор); одного члена обирала місцева повітова земська управа. Голова комісії міг запрошувати на її засідання свідомих людей з дорадчим голосом.

До Київського губернського земського зібрання мали бути обраними 97 гласних, Волинського — 88, Катеринославського — 86, Подільського — 100, Полтавського — 84, Поліського — 28, Таврійського — 44, Харківського — 116, Херсонського — 107, Чернігівського — 98 гласних. Усі 848 губернських гласних передбачалось обрати таємним голосуванням на 3 роки з числа повітових гласних на їх земських зібраннях, згідно з затвердженим урядом розписом для кожного повіту. Щодо повітових земських зібрань, то кількість гласних залежала не тільки від величини повіту, численості населення, а й від симпатій уряду і складала від 48 до 90 чоловік. Для Києва й Одеси, як і для міст губернського підпорядкування, кількість членів міських дум поки що не визначалась, але вони мали обирати по 3 гласних до губернських земських зібрань (від Одеси — 10, Києва — 9, Харкова — 7), а у повітових виборах їх населення участі не приймало.

Повітові гласні мали обиратись теж на три роки. Активне виборче право надавалось особам усіх національностей і віросповідань, але лише з 25 років і тільки у тому разі, якщо вони на 1 липня 1918 р. перебувають у даному повіті не менше одного року, мають постійну оселю або ж володіють у ньому протягом року яким-небудь майном. Суттєві обмеження встановлювались і для жінок. З них до виборів допускались лише ті, хто теж володів протягом річного терміну майном, що обкладалось земським збором. Окремо у виборах мали право брати участь вчені й учбові інституції, торговельно-промислові та ін. громади, товариства і спілки, які теж не менше 1 року володіли у повіті майном та сплачували за нього податки. Не допускались до виборів ченці, військовослужбовці, цивільні урядовці установ армії і флоту, студенти та учні, службовці Державної варти, губернські й повітові старости, адміністративні судді, прокурорські чини, чужоземні піддані, слабоумні, божевільні і глухонімі. Втрачали активне виборче право протягом 6 років з дня відбуття кари позбавлені або обмежені судом у правах, засуджені за крадіжку, крутійство, привласнення дорученого майна, переховування або прийняття у заставу краденого, підроблення документів, лихварство, хабарництво або давання хабарів, злочинні діяння проти виборчого права.

Гласними могли стати всі ті, хто мав право участі у виборах. У кожному повіті виборці поділялись на 3 виборчі курії: 1) платники вищих ставок першої третини загальної суми простих земських зборів, тобто великі землевласники, фабриканти, заводчики, великі домовласники й ін. багатії, а також особи з вищою освітою, незалежно від розміру землеволодіння; 2) платники середніх ставок другої третини загальної суми простих земських зборів, тобто власники «середньої руки»; 3) решта платників, що забезпечували третю третину загальної суми простих земських зборів, а також особи чоловічої статі, які податків не сплачували, але задовольняли всім ін. вимогам до виборців відповідних статей. Кожна курія обирала «свою» третину встановленої урядом кількості гласних на повіт.

Антидемократичність таких положень очевидна. Навіть у тому разі, коли кілька осіб співволоділи одним майном, але вносили різні долі податків на нього, то вони розмежовувались по різних куріях. Громади, товариства та спілки теж потрапляли до першої, другої чи третьої курії відповідно до розміру сплачуваних податків через своїх уповноважених представників, які користувались активним та пасивним виборчим правом.

Особи, внесені до виборчих списків могли посилати на виборчі зібрання своїх дружин, родичів, свояків до третього коліна, управителів або орендарів їх маєтків, фабрик, заводів чи ін. підприємств у межах повіту. Всі уповноважені виборцем представники теж мали відповідати вимогам закону до самого виборця і діяли за письмовою довіреністю, завіреною нотаріусом, мировим суддею або Державною вартою.

Для першої курії утворювалось одне виборче зібрання для всієї території повіту, а для другої і третьої — зібрання організовувались по виборчих округах з таким розрахунком, щоб виборці другої курії могли обирати декількох гласних від своєї округи, а третьої курії — лише по одному гласному від округи. Визначення зібрань, поділ повіту на округи, складання списків покладалось на повітові земські управи. Залежно від числа людей у окремих волостях, їх площі, території і визначеної для виборів кількості гласних окремі волості по третій курії могли поділятись на частини, а могли й сполучатись у одну округу.

На перше місце у спискові ставились найбагатші виборці, причому очолював його землевласник чи фабрикант, який сплачував у казну найвищу суму податків, а всі ін. виборчі номери визначались у порядку зменшення таких сум. Якщо ж останні були однаковими, то прізвища виборців розташовувались підряд у алфавітному порядкові. Число осіб, внесених у виборчі списки (переважно це стосувалось першої курії), повинне було не менш, як у сім разів перевищувати кількість гласних, які обирались від даної курії. Для виконання цієї вимоги дозволялось додавати до курії осіб з наступної курії теж починаючи з найбільшого платника земського збору і наступних за ним прізвищ виборців. У алфавітному порядку, окремо (третя курія) складались списки виборців, які не платили податків.

Списки готувались для кожної курії, для кожної округи і виставлялись для огляду у повітовій управі і волосних управах (правліннях) не менш як за шість тижнів до дня голосування. Виключення з цього правила робилось для виборів, які мали проводитись у 1918 р. У такому разі строк виставлення списків зменшувався до трьох тижнів. Водночас з оприлюдненням вони надсилались для відома повітовому старості. Останній протягом семи днів з дня одержання міг заявляти протести, а виборці — подавати скарги. Протести і скарги розглядались виборчою комісією у п'ятиденний термін. Рішення комісії протягом трьох днів могло бути оскарженим до адміністративного відділу окружного суду, що повинен був прийняти постанову у п'ятиденний термін. Це рішення було остаточним.

Виправлені списки після розгляду спірних питань у всіх інституціях за два тижні до виборів знову оприлюднювались і подальші їх зміни і доповнення не допускались. До цієї дати, тобто не пізніше, як за два тижні до голосування, виборці мали бути оповіщеними про місце, день і чергу голосування, особовий склад виборчої комісії, про ін. правила виборів. Громадянин, включений до списку, мав право прийняти участь у голосуванні лише в одному повіті і по одній окрузі. Невключення до списку або втрата виборчих прав до дня голосування позбавляла громадян такої можливості. Повітова земська управа вже по кожній курії окремо створювала виборчі комісії з 5—9 громадян, які мали активне і пасивне виборче право. Виборча дільниця відчиняла двері у точно призначений день і працювала з 8 годин ранку до 8 годин вечора. Агітація за кандидатів на цей час припинялась. За підтриманням громадського порядку у приміщенні слідкував Голова комісії. Один виборець міг мати і два голоси (але не більше): один за особистим правом, другий — за довіреністю.

Закрите подання голосів відбувалось записками або кулями. Останній спосіб застосовувався тоді, коли кандидати у гласні пропонувались не менш як 3 виборцями, а число осіб, занесених до виборчих списків, не перевищувало 300. У цьому випадку на зібранні виборців з 8 до 12 годин дня складався акт про прибулих для участі в голосуванні, перевірялись їх виборчі права, і рівно о 12 годині акт підписувався головою та членами комісії. Після цього більше ніхто до виборів не допускався. В разі проведення голосування записками, у кожній з них вказувалось прізвище, ім'я та по батькові кандидатів у гласні, кількість яких не могла перевищувати загального числа гласних, які мали обиратись по даній окрузі. Зрозуміло, що стосовно третьої курії це означало не більше одного. Виборець особисто віддавав записку, згорнуту надписом у середину, голові комісії, а останній вкидав її до опечатаної скриньки.

При голосуванні кулями обраним вважався кандидат, який отримував більше половини голосів, а записками — по найбільшому числу голосів, хоч вони і не складали більшості. Особи, обрані понад належне число гласних, вважались кандидатами у гласні, котрі могли замінити протягом трьох років тих гласних, які вибувають. Якщо ж у окрузі за підсумками голосування не було обрано призначеної для неї кількості гласних, вибори продовжувались у той же або на наступний день. У такому разі навіть при голосуванні кулями для обрання потрібна була проста більшість.

Після завершення голосування, підведення його підсумків складався протокол, який протягом двох діб надсилався повітовому старості, що мав право у семиденний строк заявити свої протести до адміністративного відділу окружного суду. Сільським виборцям надавалась можливість оскаржити хід виборів протягом десяти днів, міським — трьох. Скарги і протести розглядались окружним судом у семиденний термін з дня їх одержання. Якщо підсумки виборів рішенням суду скасовувались, земська управа протягом двох тижнів організовувала нові вибори, а у разі визнання невідповідним до закону обрання окремих гласних їх місця займали кандидати. Коли останніх не було, теж проводились нові вибори. Але не завжди: рішення окружного суду у місячний термін могло бути оскарженим до Генерального адміністративного суду Державного сенату.

Як бачимо, багато питань ні законом, ні правилами не регулювались. Це стосується порядку висунення кандидатів у гласні, участі у виборах установ, громад, товариств та спілок, створення дільничих виборчих комісій, скликання виборчих зібрань, голосування записками і, особливо, кулями, підрахунку голосів тощо. Мабуть, це відчували й самі автори закону, бо в одній із статей вони записали, що подробиці порядку виборів, не передбачені правилами, визначаються ще й інструкцією, котру видає міністерство внутрішніх справ і оголошує для загального відома у встановленому порядку.

6 листопада до зазначеного закону були внесені деякі зміни. Зокрема вказувалось, що він тимчасово не поширюється не лише на Холмську й Гродненську губернії, а й на Новооскольський, Валуйківський та Суджанський повіти Харківської, Володимир-Волинський та Ковельський повіти Волинської та Мілинський, Суразький, Стародубський і Новгород-Сіверський повіти Чернігівської губерній. Дещо зменшувалась кількість місць для губернських гласних для Київщини (до 88 чол.), Полтавщини (до 84) та Херсонщини(до 97).

У Статуті про вибори гласних міських дум, затвердженому гетьманом на початку жовтня, підкреслювалось, що до виборчих списків включаються і службовці державних та громадських установ, які не платили податків на користь міста, але отримували річну платню не менше 1000 крб. Статут поки що теж не поширювався на Холмську та Гродненську губернії, але це питання мало визначити міністерство внутрішніх справ.

Кількість гласних для окремих міст визначалась відповідно до числа населення: для міст з населенням до 16 тис. — 24 особи, понад 16 тис. — по одному гласному на кожні повні 3 тис., тобто 19 тис. — 25 осіб, 22 тис. — 26, 25 тис. — 27 і так до 40 тис., від яких обиралось 48 гласних. У містах, що мали понад 40 тис. населення, обиралось 48 гласних і ще по одному — на кожні 10 тис. населення, тобто при наявності 50 тис. — 49 осіб, 60 тис. — 50 і так до 140 тис. і 78 гласних. Там, де кіль-

кість населення перевищувала 140 тис., до міської думи обиралось 78 осіб і ще по одному на кожні 20 тис. населення, тобто у містах з населенням 160 тис. — 79, 180 тис. — 80 і так до 280 тисяч і 99 гласних. Далі кожні три члени думи обирались уже від 50 тис. жителів, поки загальне число гласних не дійде до 120. Для центральних губернських міст з населенням до 70 тис. робилось виключення — у кожному з них обиралось по 60 гласних. Але останнє стосувалось лише Чернігова, Херсона і Кам'янець-Подільського. Вийшло так, що по 120 гласних обирали тільки Київ і Одеса, 114 — Харків, 111 — Катеринослав, по 99 — Миколаїв і Гомель, 69 — Луганськ, по 63 — Житомир, Маріуполь, Полтава, Кременчук, понад 50 — Ніжин, Остер, Юзівка, Бердичів, Біла Церква, Вінниця, Суми, Єлизаветград та Олександрівськ. Усі ін. міста не досягали цієї кількості.

Гласні обирались на чотири роки і мали виконувати свої обов'язки на громадських засадах. Вони не могли займати невиборні посади в апараті міського самоуправління або в підприємствах міських концесіонерів. Ні гласні, ні їх батьки, ні жінки, ні діти не мали права укладати будь-які договори підряду з міськими управлінням. В ін. разі, як і при визнанні його злісним або необережним боржником, втраті виборчих прав, неявки без поважних причин на засідання думи протягом 4 місяців, винуватець виходив зі складу міської думи. Його місце мав зайняти черговий по списку кандидат у гласні.

Голова думи і його заступник обирались щорічно із складу гласних. Але це не визнавалось обов'язковим і ведення засідань думи могло доручатись міському голові. За порушення встановленого порядку під час засідань робилось два попередження, потім порушника можна було позбавити слова, а надалі — усунути від участі (від одного до п'яти) в засіданнях.

Участь у виборах міських дум могли брати особи обох статей, усіх віросповідань, національностей, але лише українські громадяни 25 років і більше, які перебували у місті виборів не менше одного року, платили на користь міста податки з майна чи промислові, квартирні, прибуткові збори або мали у місті постійну оселю протягом року. Правом участі у виборах через своїх уповноважених представників користувались також церкви, духовні установи, урядові, земські та вчені інституції, учбові й доброчинні заклади, залізниці, кредитні установи, торговельно-промислові громади, товариства і спілки, але тільки у тому разі, коли вони сплачували податки чи збори на користь міста. Не повинні були ставати уповноваженими від цих організацій, як і брати особисту участь у виборах, вищі представники адміністративної влади; їх заступники та помічники; чини прокурорського нагляду і Державної варти; військовослужбовці; ченці; марнотратники; безумні і божевільні; адміністративні судді; чужеземні піддані; боржники у сплаті місцевих податків у розмірі більш річного окладу; позбавлені прав стану або обмежені у таких правах за судовим вироком; засуджені, доки не мине шість років з дня відбуття кари за крадіжки, крутійство, привласнення дорученого майна, переховування або прийняття у заставу краденого, лихварство, хабарництво, спекуляцію, за злочинні діяння проти виборчого права; усунені за судовими вироками з посади протягом трьох років з часу вступу у законну силу вироку щодо них; ті, що знаходяться під слідством або віддані під суд; банкрути; особи, що утримували будинки розпусти; позбавлені духовного сану або звання; виключені зі складу громад і корпорацій; засуджені у будь-який час за ухилення від військової повинності. Покарані за вироком суду за перелічені вище злочини через шість років з дня відбування кари могли брати участь у виборах гласних, але пасивне виборче право вони втрачали назавжди.

Міські виборчі комісії складались з голови (у містах, де був окружний суд, ним ставав один з членів цього суду, а в інших — міський голова) і чотирьох членів: один від гласних міської думи, один від міської управи, один податковий інспектор від фінансової палати та один на запрошення губернського старости або міського отамана. Члени комісії отримували платню, розмір якої визначала міська дума. До компетенції виборчої комісії входив розподіл виділених на вибори грошей, складання виборчих списків, їх оприлюднення, виготовлення поіменних посвідчень для виборців, наймання необхідних приміщень, проведення нарад дільничих комісій, заготовлення скриньок і конвертів, підрахування голосів, складання списків гласних та кандидатів у гласні.

Списки виборців, як і при обранні земських гласних, складались відповідно до розміру сплати ними податків і зборів, тобто провідне місце у них займали міські багатії. Спочатку визначався загальний список, а потім — окремі списки по розрядах: у містах з населенням понад 16 тис. виборці поділялись на 3 розряди, а до 16 тис. — на два. Ін. словами, створювались майже такі самі курії, як і при виборах до повітових земств. До першого розряду залучались найбагатіші особи, які виплачували 5/12 загальної суми податків у великих містах або 7/12 — у малих містах. До другого розряду включались «середні» громадяни міст з населенням понад 16 тис., які сплачували разом 4/12 суми податку, а до третього розряду — бідні громадяни, що вносили до міської казни 3/12 суми податку, або такі, що зовсім податків не платять, але мають постійну окрему оселю. У малих містах, де існували два розряди виборців, до другого розряду зараховувались «середняки» і «бідняки», на яких приходиться 5/12 суми податків. Власники нерухомого майна з вищою освітою включались до першого розряду незалежно від сплачуваних ними сум податків.

Після завершення роботи над списками по кожному розряду міська виборча комісія приступала до складання списків виборців по окремих округах. Якщо число їх у тому чи ін. розрядові не перевищувало 10 тис., то для таких виборців створювалась єдина виборча округа на все місто. У ін. випадках розряди поділялись на округи з таким розрахунком, щоб у них було від 5 до 10 тис. виборців. Округи могли розмежовуватись на дільниці з числом виборців до 2 тис.

Вибори міських дум мали відбуватися у різні роки. Саме тому законодавець застосовував у законі «універсальні» дати, які мали силу у будь-який рік. Так, міські виборчі комісії повинні були створюватись з 15 червня року виборів, а розпочинати свою роботу 1 липня. Списки виборців по розрядах і округах треба було оприлюднити не пізніше 15 серпня. Протягом тижня з цього дня губернський староста або міський отаман міг заявляти протести, а виборці — подавати скарги. І ті, й ін. розглядались виборчою комісією до 1 жовтня. Після цієї дати доля подальших протестів і скарг, на які відводився термін у 7 днів, вирішувалась адміністративними відділами окружних судів теж протягом тижня після їх подання. Кінцеві, виправлені вже остаточно виборчі списки оприлюднювались до 25 жовтня. Голосування для третьої курії мало відбуватися з 1 по 7 листопада, а для другої і третьої курії з 8 по 15 листопада. Кожна з трьох курій обирала третину гласних, а двох — половину. Виборець мав один або два голоси: один — за особистим активним правом, а другий — за дорученням громади або організації. Гласним міг стати будь-хто з виборців незалежно від розряду і курії, де він обирається. Якщо таке обрання відбулось по кількох куріях чи округах, то переможець вважався обраним там, де він сам побажає.

Дільничі виборчі підкомісії створювались у складі голови (на запрошення міської комісії) і чотирьох членів з числа виборців (на запрошення голови підкомісії) тих розрядів, по котрим проводиться голосування. Дільнича комісія обирала зі свого складу заступника голови та секретаря, вела протоколи виборчого діловодства, видавала

виборцям конверти для подавання голосів, стежила за правильністю їх подавання, підраховувала голоси.

До 28 жовтня кожний виборець мав отримати на своє ім'я іменне посвідчення із зазначенням розряду, особистого номера у списку, дільниці, часу і місця голосування. Подавати голос за іншого або пересилати посвідчення поштою заборонялось. Дільниця працювала від 9 ранку до 9 вечора. Виборець засвідчував свою особу, отримував конверт, вкладав туди одну з виборних записок та передавав конверт голові дільничої підкомісії, який і вкидав його до опечатаної скриньки. Число осіб на виборчій записці не повинно було перевищувати більш як у півтора рази кількість числа гласних, але могло бути меншим. Записка складалась виборцем особисто на папері, виданому підкомісією. Наступного дня дільнича підкомісія у відкритому для виборців засіданні проводила підрахунок голосів і негайно надсилала відповідний протокол й ін. документи до міської виборчої комісії. Остання теж у відкритому для виборців засіданні підводила підсумки голосування. Обраними вважалися ті, хто отримав більше половини голосів від числа осіб, що приймали участь у виборах. Місця у міській думі надавались залежно від кількості голосів, а при їх рівності — за жеребкуванням. Ті, хто залишався за рискою зазначеної кількості гласних, вважались кандидатами у гласні. Якщо гласних було обрано менше, ніж треба на дану округу, через два тижні проводилось повторне голосування. У такому випадку обраними вважалися ті особи, які отримали найбільшу кількість голосів, хоч і менше, ніж половину.

Міська комісія після цього складала остаточний список гласних та кандидатів у гласні і надсилала його губернському старості або міському отаманові, які у семиденний строк могли опротестувати список до адміністративного відділу окружного суду. У такий же термін право на скарги надавалось і виборцям. Окружний суд протягом тижня з дня одержання протесту чи скарги приймав рішення: підтверджував або скасовував підсумки виборів. При цілковитому скасуванні результатів повторне голосування проводилось у місячний строк за рішенням міської комісії. Коли ж суд визнавав неправильним обрання лише окремих гласних, то вони виключались із списку, а їх місця займали чергові кандидати у гласні. Будь-яке рішення окружного суду могло бути оскарженим у місячний термін до Адміністративного генерального суду Державного сенату.

У 1918 р. вибори до міських дум передбачалось провести у скорочені строки. Міські виборні комісії у зв'язку з цим мали розпочати діяльність 12 жовтня й оголосити перші варіанти списків виборців по розрядах та округах до 14 листопада. 21 листопада кінчався строк опротестування й оскарження цих списків, 28 листопада — строк їх розглядання міською комісією, 2 грудня — строк оскарження до адміністративного суду, 9 грудня — строк оскарження рішень адміністративних судів. До 16 грудня повинні були з'явитися виправлені виборчі списки у остаточній формі, 20—26 грудня — закінчитись розсилання іменних посвідчень, а 22—29 грудня мали відбутися самі вибори. Але у цей час П. Скоропадський та його уряд були вже далеко за межами України.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ — це основні напрями діяльності держави, які розкривають її соціальну сутність і призначення в суспільстві. Розрізняють такі види Ф. д.: 1) за соціальним значенням державної діяльності — основні (безпосередньо характеризують соціальну сутність і призначення держави), неосновні (не розкривають безпосередньо соціальної сутності держави); 2) за територіальною спрямованістю — внутрішні і зовнішні; 3) за сферою суспільного життя — гуманітарні, економічні, політичні; 4) за часом виконання — постійні (здійснюються протягом усього часу існування держави, тимчасові (здійснюються протягом лише певного відтинку часу існування держави, наприклад, під час стихійного лиха, війни).

Якщо історичний тип держави характеризує її соціальну сутність, так би мовити, у статиці, то Ф. д. розкривають її сутність у динаміці.

Ч

ЧОРНОМОРСЬКИЙ ФЛОТ ЗА ДОБИ ОСТАННЬОГО ГЕТЬМАНАТУ. За доби Центральної Ради під натиском окупантів було зруйновано не лише українську армію, а й флот, який у день державного перевороту під 12-дюймовими гарматами новітніх лінкорів «Воля» і «Свободная Россия» підняв синьо-жовті прапори. Але присягати гетьманові командуючий флотом М. Саблін категорично відмовився, і вже під вогнем німців його ескадра у складі лінкорів «Воля» і «Свободная Россия», 1 крейсера, 14 есмінців, 2 міноносців та 10 сторожових катерів з 3500 особового складу флоту вирушила до Новоросійська, а наступного дня на кораблях майоріли андріївські прапори. На Севастопольському рейді залишалися надводні кораблі старого типу, всі підводні човни і судна окремого призначення. Командування ними Саблін поклав на М. Остроградського.

Проте німецьке командування не збиралось залишати флот у «чужих руках» і 11 травня в ультимативній формі надіслало до Петрограду вимогу повернути кораблі до Севастополя. Народний комісаріат закордонних справ РРФСР через два дні погодився з ультиматумом, проте Рада народних комісарів і особисто В. Ленін були проти виконання цієї вимоги. Про це свідчить резолюція Леніна на документові головного морського штабу РРФСР від 24 травня («Зважаючи на безвихідне становище, доведене вищими військовими авторитетами, флот знищити негайно»), та підписані ним директива від 28 травня, радіограми від 9 і 13 червня про знищення кораблів. Та й ця вказівка знайшла підтримку лише чверті особового складу кораблів, які перебували у Новоросійську, що виявилось на референдумі 16 червня. Вранці наступного дня лінкор «Воля», допоміжний крейсер і 6 есмінців під командуванням капітана I рангу О. Тихменьова вирушили до Севастополя, а ввечері команда есмінця «Громкого» першою власноручно затопила свій корабель біля Мисхако. 18 червня те саме зробили під Новоросійськом екіпажі «Пронзительного», «Сметливого», «Стремительного», «Гаджібея», «Каліакрії», «Лейтенанта Шестакова», «Капітан-лейтенанта Беранова». Есмінець «Керч» під командуванням В. Кукеля знищив торпедами лінкор «Свободная Россия» та есмінець «Фідонісі», а сам пішов на дно 19 червня біля Туапсе. Сторожові катери і понад 1000 моряків залізницею були вивезені до Царицина й Нижнього Новгорода, де поновили Волзьку флотилію, 200 моряків відправились до Москви, ще 200 на Балтійський флот, майже 100 — на Північний.

Команди ж кораблів, що повернулись до Севастополя, та тих, що залишились на рейді, німці списали на берег та розігнали, проголосивши весь флот інтернованим, і підняли на суднах свої прапори. Як бачимо, на перших порах побоювання більшовиків цілком виправдались. Ще до цього, 1 травня 1918 р. тимчасово виконуючим обов'язки отамана Генерального морського штабу було призначено М. Максимова, а 3 травня — головним отаманом портів Чорного моря з правами командуючого флотом А. Покровського. До лінії оборони побережжя включались усі берегові укріплення, фортеці, радіостанції, прожектори, авточастини, розміщені у Одесі, Очакові, Миколаєві, Херсоні, на Кінбурській косі аж до Перекопа. Проголошувалось про утворення трьох

полків морської піхоти для охорони майна морського відомства й означеного узбережжя, поділеного на три оборонні дільниці. Їх командирами призначались генерал А. Качаровський та полковники Л. Ракітін і П. Полянський. 7 червня, але з 29 травня офіційно товаришем військового міністра з морських справ став капітан І рангу М. Максимов. Тільки з середини липня окупанти дещо послабили віжки для формальної роботи морського відомства, бо аж до 11 листопада флот фактично перебував у їх руках.

Структура його залишалась майже такою, як і до 29 квітня. Всі важкі кораблі — дредноути, броненосці і крейсери — складали головну ударну дивізію, яка поділялась на чотири бригади — по 3—4 одиниці. Броненосці «Дванадцять апостолів» і «Юрій Переможець» до бригад не зараховувались, бо перший вже ледь-ледь тримався на воді і був плавучим складом для морських мін, а на другому розташовувався штаб флоту. До другої дивізії (з семи дивізіонів) входили близько чотирьох десятків торпедних катерів, до третьої (з 5 дивізіонів) — підводні човни. Сторожеві катери, міноносці, тральщики, канонерські човни об'єднувались за видами суден у окремі флотські загони. Існувала також окрема ескадрилья морської авіації з 20 аеропланів, які розташовувались на шести гідрокрейсерах.

Таким чином, морське відомство Української держави літом і восени творило український флот переважно у затишних київських кабінетах. Розроблявся закон про флот, асигнувались кошти на відбудову портів, створювався резерв морських старшин, на жаль, переважно з росіян. Так, 10 червня, Рада міністрів надала морському відомству 300 тис. крб. на утримання складу старшин флоту, у тому числі резервістів, 400 тис. — на утримання севастопольської портової адміністрації, 200 тис. — на невідкладні роботи у порту, 100 тис. — на військово-морські шпиталі. У той же день ще 3 млн. крб. було виділено на відбудування Одеського порту, а через тиждень — 1 млн. на демобілізацію Миколаївського порту. 16 червня морським старшинам, лікарям та урядовцям морського відомства Рада міністрів асигнувала 300 тис. крб. на теплі речі й ін. допомогу у зв'язку з дорожнечею.

15 липня з'явилась ухвала про уніформу для державного українського флоту, а 18 липня військове міністерство затвердило новий вимпел та військово-морський прапор у вигляді білого полотнища з синім хрестом, «який ділить прапор на 4 рівні частини. Ширина хреста 1/2 всієї довжини прапора. Відступивши на 1/8 ширини хреста, проходить коло нього такої ж ширини (теж 1/8 ширини хреста) синя смужка, крім тих його боків, які прилягають до крижа. В крижі теж, відступивши на 1/8 ширини хреста від боків, міститься національний прапор Держави (складений з блакитної і жовтої горизонтальних смуг), в центрі якого міститься золота печатка святого Володимира такої ж ширини, як хрест і в 1,5 раза вища своєї ширини. Прапор шиється з матерії відповідного кольору, а печатка малюється бронзовою фарбою». Та піднімались ці прапори лише на поодиноких суднах, які розташовувались поза межами Севастополя. Майже 24 млн. крб. було асигновано у розпорядження морського міністра постановою від 6 листопада на ремонт міноносця «Жуткого», демобілізацію суден торговельного флоту, утримання особового складу Чорноморського флоту, річкової транспортної флотилії та санітарні заходи проти холери, а 1,5 млн. — навіть для підняття лінкору «Імператриця Марія» і міноносця «Гнівний».

Ще раз треба підкреслити, що всі твердження деяких сучасних істориків Чорноморського флоту про якесь піднесення військово-морської розбудови за часів гетьманату ніяких підстав не мають. З червня по листопад «український флот», яким фактично командував, як стверджується у деяких публікаціях, «свідомий українець» М. Остроградський, а формально — А. Покровський, плавав під німецькими прапорами. Тільки з 11 до 25 листопада, тобто після повної капітуляції Берліну і до нової окупації півдня України гетьман отримав можливість проявити себе розбудовником флоту. Саме у цей період з'являються накази про бойовий розклад кораблів, їх штати, відокремлення морського міністерства від міністерства військових справ, про затвердження посади головного командира флоту, головного командира управління портів Чорного моря, головного командира управління берегової оборони. Кожний з них мав формувати власний штаб і штати. Скажімо, у підпорядкуванні головного командира флоту були оперативний, розвідувальний та розпорядчий відділи, а до флотського штабу входили служби начальників підводного плавання, гарматного, мінно-торпедного, штурманського, зв'язку, перевезень, інженерно-механічного, гідрографічного, мінерного, інтендантського та старшого священика. Головному командирові управління берегової оборони підлягали розташовані у Севастополі, Миколаєві, Очакові, Одесі, Херсоні, Маріуполі та деяких ін. містах морського узбережжя частини берегової оборони, до складу яких входили сторожові кораблі, аероплани, кіннота, артилерія, морські піхотинці. Управління портів багато сил докладало для розбудови Миколаївського, Одеського, Севастопольського, Маріупольського та ін. портів Причорномор'я і Приазов'я. На кожен корабель, які поділялись на 4 розряди, окремо складався штатний розпис.

Морському відомству підпорядковувались Азовська флотилія з центром у Маріуполі, Дунайська флотилія з центром у Одесі, доки суднобудівних та судноремонтних заводів «Наваль», «Россуд», «Ремсуд», «Темсуд» у Миколаєві, на стапелях якого у той час будувалось кілька десятків суден, у тому числі 5 крейсерів і броненосців, 8 підводних човнів, біля 20 катерів різного типу. Створення Дніпровської флотилії з центром у Мозирі затягнулось, і підступи до Києва з півночі, де протікали Прип'ять, Дніпро і Десна, так і залишились відкритими.

14 листопада адмірал А. Покровський став морським міністром, контр-адмірал М. Максимів — його товаришем у Одесі, контр-адмірал Гадд — його товаришем у Києві, а контр-адмірал В. Клочковський — командуючим всіма морськими силам Чорного моря. Саме морське міністерство складалось у цей час з Головного штабу (начальник Ю. Свірський), Генерального штабу (М. Протасів), канцелярії міністерства (В. Савченко-Більський), Головної військово-судової морської управи (В. Богомолець), Головної морської медично-санітарної управи (Є. Яблонський), Головної морської господарської управи (Є. Акімов), Головної управи кораблебудівництва (О. Качалов). До складу Головного штабу входили розпорядчий відділ (керівник М. Дашкевич-Горбатський), відділ морської піхоти (П. Вуков), відділ особового складу старшин (М. Остроградський), відділ особового складу матросів (С. Масленніков), загальний відділ (В. Веселовський). Генеральний штаб поділявся на оперативно-організаційний відділ (В. Доленга-Семеновський), закордонний відділ (Ф. Вікберг) та мобілізаційно-розвідувальний відділ. Та розгорнути діяльність ні морське міністерство Української держави, ні його служби не встигли. В. Клочковський при наближенені ескадри Антанти до Севастополя 25 листопада швиденько зняв з кораблів жовто-блакитні і підняв андріївські прапори. Та це аж ніяк не завадило новим окупантам відразу виставити на всіх суднах свою варту.

Таким чином, останні дні перебування гетьмана при владі виявились і останніми днями існування Чорноморського флоту. Починаючи з 23 листопада, 10 лінкорів, 13 крейсерів, 13 есмінців та багато допоміжних кораблів англо-французької ескадри, шо увійшли у Чорне море під командуванням контр-адмірала Амета, поступово окупували Севастополь, Новоросійськ, Одесу, Миколаїв,

Херсон, захопили «військовий приз» — усі кораблі, частину з яких передали Добровольчій армії, а перед утіканням у квітні 1919 р. підірвали гармати севастопольської фортеці, розграбували військові склади, зруйнували двигуни і котли на застарілих суднах, потопили 11 підводних човнів, а майже 20 боєздатних кораблів забрали із собою. Деякі з них потім опинились у розпорядженні генерала Денікіна, а згодом — барона Врангеля.

Ш

ШЕВЧЕНКО, УКРАЇНОФІЛИ Й СОЦІАЛІЗМ. Перш усього, дійсного соціалізму не може бути в тій громаді, в якій ще не знесено кріпацтва й не збудовано сього господарства на вільному найму-робітникові. Ми б добавили, що справжнього соціалізму не може бути й там, де не зведено парламентської держави, в якій тільки й виходить начистоту пануваня багатих. При кріпацтві й царському самодержавстві соціалізм може бути тільки навіяний збоку, більш книжний, ніж грунтовний. Таким і був соціалізм московських і петербурзьких кружків в 30—60-х рр., вичитаний із французьких книг; таким де в чому зостається й новіший соціалізм у Росії, хоч він вже почав ставати на грунт після того, як знесено кріпацтво.

Така вже доля нової Росії,— з кінця XVIII ст.,— що в ній усі нові думки громадські беруться більш із європейських книг, ніж ростуть із власного життя. Сталось це через те, що татарщина та московська руїна (Новгорода, Пскова, України та Білої Русі — останніх двох Москва руйнувала не сама, а в купі з Польщею), спинили зріст країн руських, так що Росія причепилась до Європи XIX ст. зі складом життя XVI—XVII ст., а де в чому ще давнішого. Це дає особливий характер усьому громадському руху в Росії, в якій передові люди не можуть не брати з Європи найновіших думок. Дехто думає, що в цьому є велика вигода Росії. Ми так не думаємо. Така доля громадського руху в Росії є наслідком усієї її географії й історії,— і її треба признати хочне-хоч. Щодо соціалістичних думок, то в Росії за царя Миколи I треба було бути с(ен)-сімонівцем (як герценовці 1830-х років) або фур'єристом (як петрашевці 40-х років), щоб гаряче ненавідити кріпацтво й чиновницьку самоволю, тобто хотіти змін далеко ще не соціалістичних. У 60-і рр. соціалісти, як Герцен, Огарьов, Чернишевський, клопотались про вигідніший наділ селян землею — теж про річ іще не соціалістичну, бажаючи її од царського уряду Росії. Тепер соціалісти в Росії поставили всю соціалістичну програму (вся земля селянам, усі фабрики робітникам і т. ін.), та ще й бездержавну, і виступають словом проти «буржуазії» ще раніше, ніж та склалась у Росії, а ділом ідуть більше проти самодержавства царського і перш усього доб'ються уставного (конституційного) царства, в якому то складається й візьме гору «буржуазія».

Правдивий соціалізм у думці й праці настав, власне, у XIX ст. як через те, що тільки тепер, після великих державних змін і революцій XVI—XVIII ст.,— настало панування вільного багатирства в державі та праця вільних наймитів у господарстві під урядом багатирів, так і через те, що тільки тепер склались остаточно й допевнились і думки передових людей XVIII ст. про природний... поступ у господарстві, в громадських порядках, у науках і знаннях. Думка про такий прогрес скасувала віру про суди Божі, в апостолів і всякі катаклізми згори, не тільки од Бога, а й од «великих людей» і начальства, і показала дійсний розум і таких гострих, часових рухів, які перше можна було вважати за катастрофи. Вона поділили їх на бунти, або почастні повстання людей, яким невмоготу терпіти такі чи інші порядки, що їх безпосередньо давлять, і на революції — широкі рухи людей, знають що ясно й те, що валити їм, і те, чим замінити повалене, рухи, які підготовлялись широким прогресом громадським і в яких беруть участь не самі тільки ті, яким безпосередньо давлять такі чи інші порядки, а всі хто знав, що ті порядки вже негідні для спільних громадянських потреб їхнього часу.

Вже С(ен)-Сімон, власно, батько соціалізму XIX ст., хоч і пустив свої громадські думи, назвавши їх «новим християнством», і хоч казав навіть, як і раніші сектанти, що він тільки висуває на гору правдиві християнські думки, які були попсовані після Христа, та все-таки виступив зразу ж зовсім не на церковну дорогу: в його трьох основах нового порядку стоять: наука й ремество... Не забудьмо і того, що с(ен)-сімоновці збудували першу залізну дорогу во Франції, що С(ен)-Сімон мав велику силу над історичною наукою французькою (зараз ми бачили, що Ог. Тьєрі підписавсь його учеником, навіть над новою матеріалістичною філософією німецького Фейєрбаха, нарешті, з с(ен)-сімоновців вийшов й Ог. Конт, який дав величезну картину поступу людського в думці й громадських порядках у своїй «Позитивній філософії».

Батько соціалізму XIX ст. в Англії Роберт Оуен теж виступив із «новою вірою»; тільки ту віру зразу оддилив од усіх інших і од християнства як віру розумову, раціональну і зв'язав свою «систему нового розумового порядку й розумової віри» з вирібкою характеру людського («Нові погляди на громаду або про сформування людського характеру», 1812 р.). І в Роберта Оуена підложена під усіма його замірами, хоч і не так широко, як у С(ен)-Сімона, думка про поступ у історії; в компанії Оуена бачимо хіміка Дальтона, винахідника паровозів Фултона; і поступ ремесловий також важний для Оуена, як і для С(ен)-Сімона.

Новіші ж соціалісти, од Луї-Блана (якого книга про «Впорядкування праці» — появилась уже в 1839 р.), вже мали й того зерна сектанств, що було в старших; для них уже вся історія людська є ясний поступовий зріст, якого соціалізм мусить бути конечною квіткою, звісно, яку тільки ми тепер мусимо пригадати. З Прудона ж, якого основні думки були вже напечатані раніше, ніж розіграно київське «братство» («Що такє власність?») — 1840 р., «Філософія бідності» в 1846 р.) — з Прудона сама «соціальна справа» стає частиною соціальної науки.

Накінець треба нагадати, що європейський соціалізм із самого свого початку не думав тільки виступати проти старого порядку, а зараз же наліг на таку річ, як спілка, толока, праця громадою.

Не можу згодитись із тим, щоб Шевченко був і міг бути соціалістом, ми не можемо згодитися і з тим, щоб Шевченко був і дійсним революціонером, або навіть постійним громадським, політично-соціальним діячем. Ні для того, ні для другого ні в Шевченка, ні коло його не було грунту ні в думках, ні в силах. Тут ми знов мусимо вернутись до того, що в Шевченка не було ясної думки про поступ громадський в історії. А тільки ця думка дала Європі дійсних, постійних революціонерів і політично-соціальних діячів взагалі. До того революції поставали більше од почувань, ніж од думки (як, напр., особливо повстання національні), більше були консервативні, класові, ніж прогресивні, всеспільні (напр., у Швейцарії, в Гольштині і т. ін.— за стару, звичайну волю селян, у Англії і ін. — за привілеї шляхти й городів, як у нас на привілеї козаків, і т. д.), більше піднімались проти найгостріших фактів, ніж проти системи), напр., навіть швейцарське повстання проти фогтів імператорських, а не то вже повстання козаків і городян московських «за царя — проти бояр»),— і через те все були більше бун-

тами, ніж революціями, і дуже рідко добивались того, чого їм було треба. Найбільше думи було в повстаннях із-за віри, проти начальства чужої віри, та й тут уже одна церковна думка про те, що все од Бога й чуже начальство, й муки спиняла руки, які готові були піднятись проти церковної неволі. Так ми бачили й у часи великої церковної зміни (Реформації) трохи не до самого кінця XVI ст., коли таки зважились і протестанти й католики доповісти на питання, чи можна повставати оружно проти царя, що давить їх віру? — Можна й слід!

Іще голандська й швейцарська революція XVI ст. були такими старими повстаннями; такою на більшу частину була й шотландсько-англійська революція в половині XVII ст. (яка, між іншим, одним боком боронила волю в себе й заводила неволю в Ірландії) — і тільки французька революція кінця XVIII ст. явилась уже цілком з нових думок громадських про рівне право кожної людини й право всякої громади наставити собі такі порядки, які вона схоче. Діло в тім, що між великим англійським бунтом і великою французькою революцією у передових людей у Європі порвалась у кінець віра християнська й виробилась думка про природність безупинний поступ в історії.

Мало того, все, що ми знаємо про українофільство петербурзьке 60-х років, показує, що в ньому не було не тільки революціонерів, але навіть скільки-небудь політичних людей, людей із системою політичної праці. Правда, один між ними, Костомаров, мав велику силу в освічених громадян у всій Росії, і його не забуде історія й зросту думок про державно-громадські справи в Росії: він зворушив думки про народоправство, про союзність (федералізм), про мужицтво (чернь). Тільки ж те зробив він як історик минувшого а не як суддя теперішнього й порадник громади в теперішніх справах.

IV. ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

ВСТУП

Новому, демократичному суспільству України потрібна об'єктивна теорія в національній сфері, що реально відображала б життя та змогла стати надійною основою моделювання і прогнозування процесів етнонаціонального розвитку, а також — запобігання можливим міжнаціональним конфліктам. Потрібна теорія, яка подолала б вади марксистських трактувань ряду положень з національного питання, підняла на високий щабель національні інтереси, сприяла розвитку національної самосвідомості, утверджувала почуття національної гідності, спиралася на національний менталітет етносів України. На жаль, ще й досі не вироблено цільової установки самої етнонаціональної політики — своєчасно знаходити, спираючись на науку, реалії життя, живий конкретний досвід, найбільш точні механізми узгодження національних інтересів, сприяння національному відродженню української нації, всього українського народу.

Державі необхідно визначити і напрями національно-державної політики (саме державної!), а також методи і засоби соціально-економічного, політичного й правового регулювання національних та міжнаціональних відносин. Існує не менш важлива проблема — адаптація національних та міжнаціональних факторів до особливостей ринкового механізму, який формується в Україні, в напрямі сприятливого впливу ринкових відносин на стан міжнаціонального розвитку в рамках історичного масштабу. Йдеться про економічну свободу громадян незалежно від національності, що передбачає повну й безумовну відповідальність суб'єкта господарювання за стан своїх справ.

Зрештою, без національної мети народ — лише маса людей на певній території. Саме національна мета об'єднує та підносить народ. Цьому має слугувати і держава, яка повинна всебічно враховувати національні інтереси, мотиви, устремління, національну ментальність, історичні традиції, етнічну первинність. Інша справа, що сама нація це не щось таке, що визначається та нав'язується ззовні вченими чи державою. Нації створила людина, нації — це продукт людських переконань, пристрастей і схильностей. Звичайна група людей (скажімо, жителів певної території, носіїв певної мови) стає нацією, коли члени цієї групи твердо визнають певні спільні права та обов'язки один щодо одного внаслідок членства, що їх об'єднує. Саме взаємне визнання такого товариства і перетворює їх на націю, а не на ін. спільності, якими вони не були і які відділяють цю групу від усіх, що стоять поза нею. Нація — це свого роду постійний, неформальний, одвічно утверджуваний плебісцит.

Потрібно звернути увагу на те, що радянська теорія етносу значною мірою підлаштовувалась під державну національну політику, пов'язуючи саму характеристику етнічних спільностей та їх ієрархію з системою державно-політичних утворень, силкуючись деетатизувати і деполізувати сферу національних відносин. Народився, скажімо, заклик «Справа політиків та експертів — звільнення правової держави, що створюється, від великої брехні національної ідеї». Думається, що так ставити питання не можна, бо при такому підході виникає шовіністичний присмак. Події, що відбуваються в колишніх республіках СРСР, цілком природно набули чітко окреслених національних форм, а національність та національні почуття стали неначе вихідним спільним визначальником політичних дій.

Водночас слід пам'ятати, що національне відродження є хоча й своєрідною, але все-таки формою охорони і самозахисту людської гідності. Зрештою, сам етнос не є якоюсь епохальною соціальною формою. Етнос чи етнічна індивідуальність — це скоріш за все джерело існування спільноти, а не її суть, процес адаптації та змін, це не природний феномен, а інтегративна соціальна функція для певної категорії людей у глобальній політико-економічній системі та культурному космосі.

Не треба забувати, що національно-етнічний параметр є невіддільним виміром людської реальності. Проте ним визначається та пояснюється в цій реальності далеко не все. Кожна людина — усвідомлює вона це чи ні — є співучасником не лише групових форм людського досвіду, але й поряд з ними — форм як глибоко індивідуальних, так і універсальних. Вболівання людей за індивідуально-вселенські проблемы народження, любові, жалю, хвороби, смерті, пошуку Бога та безсмертя, турбота про старих і малих безконечно переростає будь-яку національно-етнічну конкретику, хоча іноді ця конкретика не осмислюється.

Головна мета нової етнонаціональної політики в

Україні — гуманізація етнонаціональних відносин, тобто побудова їх з орієнтацією на людину, з одного боку, подолання різних форм відчуження як на рівні національних спільнот, так і на особистому рівні, подолання національної соромливості, і національної пихатості — з іншого. На черзі — подолання гіпертрофованої ідеологізації національних відносин, вузькокласового підходу до аналізу їх розвитку («пролетаризація» сфери міжнаціональної взаємодії). Свобода самовизначення нації, національних груп та особи — саме ця тріада як фундаментальна цінність українського демократичного суспільства відкриє, на наш погляд, принципово нові форми взаємодії народів.

Маючи на увазі те, що в умовах сталінізму і застою панувала антидемократична, антигуманна у своїй суті антинаціональна політика, молодій українській державі слід подбати про створення реальних передумов для нормалізації, стабілізації й майбутньої гармонізації міжетнічних відносин в Україні. Такою передумовою, як показує світовий досвід, може бути лише послідовна демократична етнонаціональна політика. Наголошуємо саме на терміні «етнонаціональна політика», а не на загальновживаному «національна політика», бо йдеться стосовно України про врегулювання взаємовідносин саме між етносами, до яких належить не лише українська нація, а й корінні народи, етнонаціональні групи (національні меншини), етнографічні групи та ін. Сама ж етнонаціональна політика — це свідомий вплив державних і суспільних організацій на всебічний розвиток міжнаціональних та міжетнічних відносин, стимулювання культури спілкування, взаємозбагачення, словом, «втискування» всього етнічного різнобарв'я в лоно державного відродження України.

Ось чому передусім державно-правовими засобами вкрай необхідно впроваджувати в повсякденне життя такі принципи, як рівноправ'я та самовизначення народів, суверенітет, територіальна цілісність, право народів на мир, безпеку і розвиток, доступ до досягнень світової цивілізації. З цієї точки зору відкрилася широка перспектива переоцінки минулої й оцінки сучасної історії національно-визвольних і етнічних рухів з позицій автономності національного фактора в надрах політичних рухів та соціально-економічних процесів. Відповідно з'являється можливість більш точно визначити суперечливі співвідношення, що подекуди стихійно складаються між вселюдським і національним, глобальними та локальними факторами, тенденціями й закономірностями у етнонаціональних процесах. Важливим є розуміння неоднорідності, багатоваріантності і багатоаспектності виявів національного фактора в сучасних умовах, відсутність прямолінійних, однозначних кореляцій, наприклад, між національними та економічними факторами, що спонукає до створення концепції, яка містила б науково обґрунтовану мету та засоби її досягнення.

Практика вимагає нового бачення національної ситуації і міжнаціональних відносин, зокрема в Україні. Неоднакова чисельність народів країни (народів, етносів, національних груп), різноманітність моделей компактного й дисперсного розселення народів та їх груп, різні терміни проживання в Україні, нерівномірні темпи соціально-економічного і культурного розвитку, подекуди досить відмінний «стаж» та досвід політичного розвитку — все це й багато ін. об'єктивних факторів передбачають не уніфікацію національностей, а їх подальшу диференціацію і відповідно збільшення багатоукладності національного життя. Вихідною ж спрямовуючою нового підходу є уявлення про те, що в правах та стартових можливостях люди різних національностей мають бути рівними, проте конкретні шляхи розвитку кожної з цих спільностей не можуть бути однаковими, бо самі етноси і ряд об'єктивних умов їх існування — різні. Звідси допустимість багатоваріантних шляхів розвитку етносів на основі їх національного розвою, етнонаціонального відродження України.

Отже, сучасний рівень вітчизняних наукових розробок з національного питання, а також теоретико-методологічний інструментарій, який використовується тепер, дозволяє говорити тільки про початкові підходи до розв'язання гострих проблем, що виникли у цій сфері. Йдеться не стільки про врахування нових реалій поліетнічності нашого суспільства, скільки про необхідність іншого, відмінного від попереднього, трактування картини національних відносин, щоб зрозуміти структуру та взаємопов'язаність національних відносин, діалектику розв'язання суперечностей між специфічними інтересами свого народу й інтересами ін. народів країни. На порядку денному гостра потреба усвідомлення, що первісною клітиною міжнаціональних суперечностей є певний контекст національного інтересу, який, зрештою, не зводиться до хаотичного протистояння за широко усталеною в науці схемою «ми — вони», а синтезує всю сукупність труднощів реалізації потреб етносоціальних спільнот, що виникають об'єктивно — від соціально-економічних до культурно-побутових і психологічних.

Якщо йдеться про потребу оновлення всієї «технології» впровадження нових теоретичних розробок у життя, продуману і обґрунтовану реалізацію висновків та рекомендацій науки, то саме національне відродження є найкращим полем здійснення цього вкрай важливого стратегічного підходу, який покінчить з девальвацією заключного етапу «технології». А це забезпечить зв'язок науки з практикою. Тут важливо розробити систему управління національними процесами, передбачити принаймні два вектори їх можливого розвитку: «ескскалацію» та «прогресивну еволюцію». Під «ескскалацією» розуміється стихійний процес нагромадження й зростання міжнаціональної напруги, що відбивається в таких негативних явищах, як посилення етнічних пересудів, стійке поширення етнофобій на деяких територіях, можливість масових зіткнень. «Прогресивна еволюція» передбачає перехід від стихійної конфронтації етнічних груп до політично організованої опозиції національних рухів, які намагаються в інституціоналізованих формах реалізувати цілі, відбиті у вигляді спеціально розроблених політико-ідеологічних програм. Це дозволяє ввести міжнаціональні відносини в русло регульованого процесу, який передбачає прийняття еволюційного розвитку міжнаціонального конфлікту, щоб він не перейшов у соціально деструктивний напрямок.

Теорія політики потребує центрального поняття. Тут таким є поняття інтересу через те, що теорія ця сфокусована на вивченні влади. Теорія ж світової політики має будуватися навколо поняття «національний інтерес». Будь-яка зовнішня політика повинна

спиратися на фізичну, політичну й культурну реальність, яка зветься нацією (Г. Моргентау). Отже, етнодержавознавство має виходити з того, що національна ідентичність є невіддільним елементом національного інтересу. І ще одне міркування: «політична наука сама до нас не прийде. По неї треба йти в глибини нашої національної спадщини і в обшири світового політичного досвіду та філософського й історіософського думання» (І. Дзюба). Зрештою, національний інтерес є інтегрованим виразом інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему. Йдеться про інтереси кожного громадянина, національних, соціальних, політичних груп та інтереси держави. Ідеєю ж, яка консолідує ці інтереси й перетворює їх на справді національні, є ідея України як вітчизни всіх громадян.

При зіставленні національного і державницького авторський колектив виходив з того, що національна ідея виступає як внутрішній чинник нації, тоді як зовнішнім є державність. Сама національна ідея означає самоутвердження етнонаціонального, забезпечення свободи та незалежності. Українська національна ідея виходить з автохтонності української нації, вона є всеобіймаючою і означає: державність, непідлеглість (власновладність, суверенітет), соборність, тобто національна ідея постає як національний ідеал. Національна ідея означає сенс економічного, політичного й духовного життя української нації. Державність означає політичну владу над людністю і територією, а також таку суспільну форму господарства, яка б дозволяла постійно збільшувати багатство — індивідуальне і громадське. Соборність означає власновладність над людністю та природними багатствами на етнографічній території української нації, яка виступає господарем-сувереном. Саме такий підхід здійснили білоруські дослідники, які зазначили: все, що пов'язують з відродженням білоруської нації — розвиток національної самосвідомості, піднесення ролі й статусу білоруської мови, зміцнення єдності народу — має за доглибинний стимул, за очевидну мету утворення вільної суверенної держави. Єдине, що, на наш погляд, викликає заперечення — це твердження про те, що існують лишень два варіанти розвитку держави і суспільства — один до відкритого суспільства й ліберальної демократії західного зразка, другий — до етнократичної держави, яка передбачає, в свою чергу, панування однієї, «єдино правильної» національної ідеї, а отже, дискримінацію (але вже не за соціальною, а національною ознакою), ізоляціонізм, націоналістичну диктатуру (К. Поппер). По-перше, між обома крайніми позиціями існує ціла гама перехідних відтінків, які є специфічними ознаками суспільства, зокрема — національна держава. Підхід К. Поппера до цієї проблеми відображає концепцію західного суспільствознавства, яке не змогло передбачити, що індустріалізація, а потім і науково-технічна революція призведуть до етнополітичного ренесансу, що XX ст. виявиться епохою національних ідей, національних держав, що не тотожне етнократії чи націократії. Майже ніхто із західних дослідників не розпізнав у національній ідеї одну з наймогутніших та найвпливовіших ідей, а в націоналізмі — одну з рушійних сил суспільного розвитку і не попередив про небезпеку їх ігнорування.

Звичайно, абсолютизація й зловживання національною ідеєю можливі. «У посткомуністичному суспільстві,— пише З. Бжезинський,— складності переходу до капіталізму **можуть** (підкреслення наше.— *авт.*), цілком імовірно, похитнути привабливість демократичної епохи. За такої ситуації **може** виникнути спокуса пошукати притулку в більш обмежених та міцніше прив'язуючих віруваннях, таких як етнічна винятковість, ксенофобія або релігія, які, можливо, підживлені розчаруванням і презирством до «скорумпованого та егоїстичного Заходу». Має рацію і Дж. Сорос, який слушно пише, що крах радянської системи не веде автоматично до відкритого суспільства. Навпаки, ймовірніша перспектива закритого суспільства примітивнішого типу. Радянське суспільство було універсальною закритою системою; зруйноване, воно може трансформуватися в обмежену закриту систему, яка ґрунтується на принципах національної або етнічної ідентифікації. Проте можливість — це ще не реальність. Принаймні для посттоталітарної України, де нечисленні спроби шовіністичного фанатизму, антисемітизму та русофобії зустрічають рішуче неприйняття демократичної громадськості, а демократичний характер суверенізації повною мірою буде сприяти утворенню відкритого суспільства, національно-культурному відродженню українства.

Патріотизм в Україні, слушно вважає Ян Егберт, поки що виявляється сильнішим від етнічного націоналізму, хоча російська і українська регіональна самосвідомість мають етнічну основу. На думку М. Кеннеді, для багатьох найважче пов'язати з громадянським суспільством саме націоналістичні рухи, особливо після краху комунізму та здобуття незалежності. До розпаду СРСР культурні націоналістичні проекти на кшталт «Просвіти» могли бути центральною органічною частиною будівництва громадянського суспільства. Але після унезалежнення їхні керівники й активісти зазвичай переходять до державної чи приватної економічної діяльності і в кожній з цих сфер прагматичні інтереси довкола приватизації поглинають їх. Нація розчленовується в національних інтересах, націоналізм наповнюється державою та її зміцненням.

Саме одержимість державною владою може бути небезпечною. Міцна держава не загрожує громадянському суспільству, доки використовує свою владу для інституалізації прав і створення механізмів, які забезпечують її самообмеження. Але в гонитві за приватизацією це почуття самообмеження й зосередженість на плюралізмі можуть бути втрачені. Ліберальні політики можуть стати східноєвропейськими піночетами, які змобілізують державницький націоналізм на боротьбу зі здоланими комуністами й етнічно підозрілими. З іншого боку, націоналізм видається «насиченим» культурою і внутрішньо принаднішим для розвитку в посткомуністичних суспільствах моралі й поняття «священного», ніж будь-який дискурс громадянського суспільства. Навіть коли націоналізм розчиняється в «національних інтересах», за раціоналізацією державної влади лежить культурне наповнення. Натомість громадянське суспільство, славлячи права людини і владу закону й закликаючи до універсальності моралі, не знаходить сильного відгуку в людському досвіді. Воно не має складної історії чи священної моральної переваги, а націоналізм має міфологію, що виправдовувалася.

По-друге, вищевказаний підхід спирається на таку

форму державного утворення, як «етнічна держава», яка насправді була лише короткочасним епізодом в історії людства. Більш усталеною з XVI—XVII ст. стала національна держава, згідно з якою кожна нація має право чи навіть обов'язок створити власну державу. Концепція національної держави передбачала не «етнічно чисту державу», як, скажімо, концепція «етнічної держави», а державу з мішаним поліетнічним складом населення, але спільними громадянством, інтересами, цінностями та ідеями. Протягом XIX—XX ст. національна держава довела свою перевагу над усіма ін. державними утвореннями. Відтоді в західній суспільній думці поняття «нація» і «держава» злилися в одне. Тоді ж ідея національної держави зустріла жорстоку конкуренцію з боку ін. впливових ідей і моделей — теологічної, правової та класової. Зрештою, за Г. Гегелем, національна держава була наслідком розвитку, з одного боку, родини, а з іншого — громадянського суспільства. Народи можуть знайти свою справжню долю лише в націях-державах. Інша річ — потреба в тому, щоб національна ідея, концепція національної держави знаходили компроміс та поєднувалися б з ліберально-демократичною ідеєю й концепцією правової держави.

По-третє, у вищевказаній концепції К. Поппера простежується виразне протиставлення громадянського суспільства національній ідеї. Це притаманне як західному суспільствознавству, так і вітчизняному, яке «збивається» на таке розуміння національної ідеї, коли властиве їй почуття історії не можна наповнити регуляціями громадянського суспільства. Це протиставлення, в свою чергу, випливає з альтернатив, перед якими стоять посткомуністичні суспільства: лібералізм чи фундаменталізм, громадянське суспільство чи етатизм, європейська ідентичність чи націоналізм. Протиставлення між ними, громадянським суспільством і нацією, дійсно існують і не лише в тому, що національний дискурс підносить колектив, а дискурс громадянського суспільства — особу. Існує інше розуміння суверенності, сутності держави, внутрішніх розбіжностей, колективних та індивідуальних прав, минулих кривд тощо.

Чи можна подолати ці та ін. протиставлення? В літературі останнього часу чи не вперше висловлена суттєва думка про таку можливість, а саме: вбачати в самому проекті громадянського суспільства не просто поцінування «прав особи», а проект, мета якого демократизувати... національну ідею. Отже, мають бути надані не тільки звичні економічні, громадянські та політичні права, але й два ін. набори прав, які забезпечать якнайбільшу відкритість і свободу дискусій між максимально автономними індивідами: а) права, що гарантують інтимність і приватність, так, щоб індивіди та групи мали простір для виявлення своєї самобутності; б) права, що гарантують доступ до публічної сфери, так, щоб індивіди та групи могли обговорювати свої погляди на потреби нації. (М. Кеннеді).

Ця ідеологія громадянського суспільства буде ослаблена, якщо не приєднається до якогось виду національного. Тепер же більшість активістів громадянського суспільства зосерджується на ринкових перетвореннях в економіці, віддаючи «культурну» сферу тим націоналам, у яких образ нації позбавлений духу громадянського суспільства. Віддаючи цю територію, активісти громадянського суспільства можуть зазнати поразки в дебатах щодо характеру нації, оскільки для пересічних людей економічні перетворення дуже болючі.

По-четверте, важливо звернути увагу на підхід до цієї проблеми в українському політикумі. У «Реконструктивній концепції перехідного періоду» Української національної консервативної партії (1993 р.) говориться: «Національна реконструкція» — нелінійний, зі складовими національної реставрації, процес глибинної перебудови соціальної структури і суспільних взаємин та регуляцій, який постульований консервативним (в європейському розумінні) розумінням індивіда, родини, суспільства і держави та відносин між ними. Метою національної реконструкції є громадянське суспільство і національна держава».

Національно-демократичні партії правої та центристської орієнтації офіційно підтримують програму побудови громадянського суспільства на основі забезпечення рівних прав усіх громадян, представників усіх національностей, віросповідань і конфесій, надання можливостей для вільного розвитку культурних меншин за провідної ролі українського етносу як титульної нації в державотворчому процесі. Рух, скажімо, робить ставку на патріотичне виховання молоді з метою розвитку загальнонаціональної громадянської свідомості мешканців України. Щоправда, політичний спектр України містить і національ-радикалів, які вважають організований націоналістичний рух суб'єктивним фактором формування нації, який має очистити український організм від «ран, гнійників і кволості». Спостерігається зневажливе ставлення до етнічних меншин, антисемітизм, лунають заклики до депортації неукраїнців, закриття кордонів тощо.

І все ж для України та ін. держав колишнього СРСР нагальною є ні перша, ні друга «моделі», а, принаймні — ідея «третього шляху». Програма-мінімум мала б тоді звестися до доктрини «соціальної держави», орієнтованої на гарантоване забезпечення основних потреб людей з боку суспільства, корпоратизовних підприємств. Під цим кутом зору продуктивною є соціал-демократична ідея та вироблена на її основі державна стратегія, що концентрує увагу навколо завдань і обов'язків щодо громадян. Програма-максимум має будуватися на ідейних засадах поміркованого консерватизму та включати в довгострокову державну доктрину створення умов для ефективної господарської діяльності осіб, які вже реабілітувалися після наркозу тоталітаризму. Плідною є думка про доцільність створення в Україні системи демократичної політичної освіти населення, яка забезпечить нормальний процес політичної соціалізації і формування громадянської свідомості.

Звичайно, загроза «етнократії» чи, точніше, «націократії», як показали події в Югославії та колишньому СРСР, можуть мати місце, проте не національна ідея, не національна держава винні в цьому, і є достатньо засобів для приборкання «етнократизму». Стосовно України йдеться про нагальну потребу почати процес формування української нації як так званої політичної нації. Маємо ж справу з безпрецедентним у сучасній Європі випадком, коли частина нації (Західний регіон) функціонує вже майже за західноєвропейським зразком, інша (південний і східний регіони) ще не завершила академічно-культурного ета-

пу розвитку. Отже, запобігання можливій «етнократії» відбудеться так: 1) етнокультурна консолідація українців; 2) нова роль росіян як меншини; 3) формування на цій основі політичної нації за західноєвропейським зразком.

Інша річ — потреба відрізняти національно-державний елемент політичного процесу від етнократичних форм націоналізму та шовінізму. Перший є прапором нових суспільних сил і держави, що розвиваються, він має демократичний характер і спрямований на досягнення національної незалежності, розвиток нації, утвердження її статусу в загальносвітовому контексті. Другий спирається на пропаганду винятковості, обраності «своєї» нації, її начебто природного права на цілковите піднесення над ін. націями та народами. Перший веде до соціально справедливих міжетнічних відносин, другий — до протиставлення однієї нації іншій, конфронтації і врешті-решт міжнаціональних зіткнень.

Етнодержавознавство своїм об'єктом має також політичне управління міжетнічними відносинами, визначення соціально-політичних механізмів, які впливають на їх стан та рівень, а також — національно-об'єктивізованої духовності, в основі якої лежить національна ідея. З цього приводу в літературі справедливо наголошується на тому, що процес розвитку суверенізації, національної державності України йде через широку демократизацію суспільних відносин, впровадження цінностей світової цивілізації.

Отже, існує безпосередній зв'язок між теорією етнонаціональних відносин та практикою прийняття політичних рішень у плані використання самої теорії як наукового орієнтиру в діяльності політичних інститутів країни. Саме ж управління міжетнічними відносинами дає реальну змогу політичній практиці максимально використати самоорганізаційні можливості етносів, сприяти розвитку етнонаціональної самоорганізації, зміцненню організаційної потенції національної ідеї, вищим втіленням якого виступає національна держава. Організаційна, управлінська діяльність — механізм переходу етносів у більш ефективний етап розвитку, тому організаційні зусилля в етнонаціональній системі виступають як закономірність суб'єктивної самоорганізації.

Національне — це не лише рівень економічного і культурного розвитку народу, а й результат організаційного потенціалу національної ідеї, національного руху. Саме нації, їх утворення являють собою переломний етап у розумінні людством своїх організаційних можливостей. Це той рівень соціальної консолідації, який відкрив справжній потенціал людської самоорганізації. Управління міжетнічними відносинами в політичній сфері виступає головною ланкою в системі етнонаціональної політики. Політичними ж регуляторами міжетнічних відносин є — державний устрій, принципи державної діяльності, політична система, система демократії в цілому, конституційні та правові суспільні норми, політичі відносини. І якщо система суспільних відносин виступає об'єктивним регулятором міжетнічних відносин, то держава, як політичний інститут, є безпосереднім органом управління етнонаціональними відносинами.

Варто зробити максимум можливого, щоб подолати стан, при якому державний управлінський устрій стояв над етнонаціональною сферою, нав'язуючи їй свої принципи життя, замість того, щоб бути в системі цих відносин. Плідною щодо цього є думка про те, що сьогодні з'явилися нові джерела ефективності інтегративних процесів у суспільстві. Насамперед, це політична воля етносів, яка визначає рівень організації державного життя, зміст механізмів управління міжетнічними відносинами внутрішньодержавного і міждержавного рівнів, утворення відповідних державних структур, які спроможні забезпечити суверенітет. До того ж, демократичне самоврядування і управління міжетнічними відносинами співвідносяться між собою як ціле і часткове, як об'єктивне і суб'єктивне. Саме таке бачення проблеми може забезпечити повне самоствердження усіх етнічних утворень української держави.

Не менш важливим є наукове опрацювання проблем формування українського громадянського суспільства, питань його співвідношення з державницькою сферою. Йдеться про потребу формування демократичного суспільства, процес створення якого має носити випереджаючий характер; формування типу демократичної культури, духовної української еліти. Ось чому виникає ще одна нагальна потреба — створення цілісної концепції громадянської згоди, яка передбачала б глибинний взаємозв'язок політичних, економічних, етнонаціональних, релігійних, моральних, екологічних проблем суспільства, які чекають свого розв'язання на шляхах громадянського миру. У зв'язку з цим варто було б до обов'язків особи, всіх громадських організацій долучити визнання ненасильства їх моральним обов'язком перед суспільством, сучасними та майбутніми поколіннями людей.

Вважається, що ідея громадянського суспільства погано вписується в національну ідеологію, центральною частиною якої є ідея самостійності держави. До певної міри це так, бо в принципі держава і громадянське суспільство протистоять один одному. Але громадянське суспільство відіграє винятково важливу роль у формуванні нації, позбавленої власної державності; воно є тим кістяком, на який наростає живе національне тіло. По-друге, громадянське суспільство є гарантом певної стабільності, такої потрібної національному відродженню для максимального розвитку його потенцій. І, по-третє, сучасний розвиток інтеграційних процесів у Європі, виключення насильства як засобу розв'язання внутрішніх і зовнішніх конфліктів веде до поступового ослаблення ролі традиційної національної держави.

Отже, включивши ідею громадянського суспільства в Концепцію етнонаціонального фактора, українська політична думка неначе б то вказує перспективу розвитку національного руху після здобуття державності. У тому сенсі ми стали б більш зрозумілими для людства і відкритими для нього. Саме таке розуміння нації та її минулого сприяє формуванню етосу громадянського суспільства. Більш того, без такого розуміння ідеї, цінності та практичні дії громадянського суспільства впадуть під натиском нестерпного націоналізму держави чи руху, втомлених складнощами посткомуністичних змін.

А

АВТОНОМІЗАЦІЯ — особлива форма державного устрою. Питання про проведення А. досить складне саме тому, що передусім необхідно визначити, яку саме форму автономії у конкретному випадку найбільш доцільно запровадити. Світовий досвід передбачає їх кілька: політичну, часткову чи гранично політичну (напівполітичну), адміністративну, національно-культурну, національно-персональну. Політична автономія пов'язана зі статусом автономії держави (державного утворення), що входить до складу ін. держави. Це найвищій рівень А. у тому розумінні, що держави (державні утворення) — суб'єкти такої автономії мають значний обсяг повноважень політичного характеру (свою Конституцію, законодавство, самостійно можуть вирішувати питання адміністративно-територіального поділу тощо). Політична автономія з юридичної точки зору встановлюється на договірній основі або шляхом видання спеціального закону про розподіл повноважень, але і в останньому випадку позиція суб'єкта автономії повинна пояснюватися повністю.

Нині питання політичної автономії набули в Україні великого значення у зв'язку зі статусом Республіки Крим. Слід нагадати, що свого часу загострення цих питань певною мірою було викликане штучно — як реакція з боку Криму на намагання відповідних націонал-радикальних кіл будь-яким способом принизити статус півострова, позбавити його важливих повноважень. З самого початку становлення України як суверенної, незалежної держави владні структури не спромоглися повністю врахувати реальну політичну, економічну специфіку Криму, особливості його історії.

Спірні питання, що виникають, чекають вирішення — і, звичайно, шляхом переговорів. Є сенс в тому, щоб врахувати, беручи до уваги досвід Росії та ін. країн, можливість різних варіантів розподілу повноважень з точним визначенням виняткової компетенції державних органів України. Крім того, у Конституції України 1996 р. чітко сказано про єдність території всієї нашої держави і неможливість виходу Криму чи будь-якої ін. територіальної одиниці зі складу України.

Вже з самого терміну «напівполітична автономія», застосованого нещодавно Ясиром Арафатом для пояснення статусу, який прагнуть одержати від Ізраїлю палестинці, можна зрозуміти, що йдеться не про що інше, як про менші масштаби політичної самостійності порівняно з повною політичною автономією. При цьому показовими, на наш погляд, є так звані співгромади (спільності), організацію та існування яких передбачено діючою Конституцією Іспанії. Стаття 2 цієї Конституції визнає і гарантує право на автономію національностей і регіонів, у яких ці національності проживають, а також солідарність між ними. Автономні співгромади мають свою конституцію, яку затверджують Кортеси — парламент Іспанії. На основі загальної конституції автономних співгромад складається статус кожної окремої співгромади, він передається у Генеральні Кортеси для затвердження законодавчим шляхом. Стаття 148 Конституції Іспанії визначає конкретні питання компетенції автономних співгромад (співтовариств), а ст. 149 — питання виключної компетенції держави.

Порівняння цих статей дає підставу вважати, що автономні співтовариства займаються головним чином справами організації життя населення в межах автономії (організація інститутів самоврядування, планування території, урбанізації, місцевого господарства, розвиток економічної діяльності у межах співтовариства, розвиток культури, соціальне забезпечення, охорона здоров'я, координація діяльності місцевої поліції тощо). Що стосується виключної компетенції держави, то до неї відносяться питання, пов'язані з функціонуванням фінансової системи, обороною і військовими силами, законодавчою діяльністю, зовнішньою торгівлею, міжнародними відносинами і т. ін. Конституція Іспанії спеціально звертає увагу на те, що забороняється створення федерації автономних співтовариств. Слід думати, що це робиться для того, щоб вона не вступала у протиріччя з державою.

Адміністративна автономія означає, що відповідний регіон має право самостійно вирішувати питання адміністративних, тобто управлінських функцій. Слід сказати, що згідно зі своїм статусом, напівполітична автономія дуже близька автономії адміністративній. І, як правило, різниця між ними (дуже нечітка) полягає у тому, що напівполітична автономія враховує у більшості випадків специфічні національні моменти, зокрема у сфері управлінської діяльності, тоді як адміністративна автономія спрямована переважно на забезпечення вищої ефективності управління у відповідному регіоні, використання резервів, які у межах загальнодержавного управління можуть опинитися поза увагою.

Прикладом тут може бути Італійська республіка. Регіональними одиницями в Італії вважаються області, провінції і громади (общини), але за своїм статусом область відрізняється від двох останніх структур, які є територіальною базою самоврядування. Статус області передбачений в Конституції Італії. В ній говориться: «Республіка, єдина і неподільна, визнає і заохочує місцеві автономії; здійснює у тих сферах діяльності, які входять до компетенції держави, широку адміністративну децентралізацію; координує принципи і методи свого законодавства з потребами автономії і децентралізації». Спеціальна глава Конституції (V) присвячена закріпленню в Основному законі статусу областей, провінцій і громад, причому саме область займає особливе місце стосовно своїх повноважень і можливостей у сфері здійснення адміністративних функцій. Конституція визначає, що області є автономними організаціями з власними правами і функціями згідно з встановленими принципами. Конституція дає перелік питань, які віднесені до компетенції області (організація відомств та адміністративних установ, підпорядкованих області; встановлення кордонів громад; керівництво міською і сільською поліцією; ремесла; сільське господарство і ліси; засоби сполучення обласного рівня; ярмарки та ринки; охорона здоров'я тощо). Слід підкреслити, що у відповідності з Конституцією область видає законодавчі норми за умов, що вони не суперечать національним інтересам та інтересам ін. областей. Крім того, встановлюється, що законами Республіки можна передбачити право області видавати нормативні акти щодо проведення цих законів у життя.

Національно-культурна автономія у колишньому СРСР завжди критикувалася як продукт теорії, що відволікає національні трудящі маси від боротьби за соціальне визволення. Але зараз, маючи вже достатній досвід національного державного будівництва щодо вирішення національного питання у Російській Федерації, постійні націоналістичні та шовіністичні перекручення, мабуть, варто замислитися про можливість й ін. варіантів вирішення національного питання, застосування різних організаційних форм, в т. ч. притаманних національно-культурній автономії. Щодо соціальних підвалин національно-культурної автономії, то, висвітлюючи одну з них, зішлемося, як це не несподівано, на «Основний державний закон про загальні права громадян для ко-

ролівств і земель, які представлені у рейхстраті», прийнятий у Австро-Угорській імперії в грудні 1867 р. Стаття 19 цього закону встановлювала: «Усі народності держави рівноправні і кожна народність має право охороняти і розвивати свою національність і свою мову.

Рівноправність усіх наріч, існуючих у країні, визнається державою у школі, управлінні і суспільному житті.

У землях, де живуть кілька народностей, громадсько-освітні установи повинні бути організовані таким чином, щоб кожна народність, не будучи примушена вивчати іншу мову, мала змогу одержати необхідні умови для того, щоб здійснювати освітню діяльність на своїй мові».

Коментар може бути такий: деяким нашим радикал-націоналістам, які намертво стоять проти двомовності, напевне, не завадило б, по-перше, розібратися, який зміст вкладається в поняття «державна мова», а по-друге, ознайомитися, як мовна проблема вирішувалася у Австро-Угорщині, до складу якої у той час входила і Західна Україна.

Особливий вид автономії — національно-персональна встановлювалася в Україні у 1918 р. Конституцією УНР, прийнятою Центральною Радою (Статут про державний устрій, права і вольності УНР). У главі VII цього Статуту йшлося про основи організації та діяльності так званих національних союзів, кожний з яких забезпечував об'єднання у його лавах представників відповідних національностей «незалежно від місця і поселення в УНР Це є невід'ємним правом націй, і жодна з них не може бути позбавленою цього права або обмежена в ньому». Національно-персональна автономія, ідея якої була висловлена М. Грушевським, характеризувалася як «право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу».

Національні союзи складають національний кадастр своїх членів (громадян, які належать до відповідної нації), користуються правом законодавства, їм належить виключне право представництва нації перед державними і громадськими установами, вони мають свій бюджет тощо. Великоруській, єврейській і польській націям право на національно-персональну автономію надавалося зразу цією Конституцією. Білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська нації могли скористатися правом на національно-персональну автономію, подавши до Генерального Суду відповідну заяву, підписану не менш як 10000 громадян УНР.

Мабуть, нема потреби доводити, що такий вид автономії, без території, без компактного проживання представників відповідної нації втілити в життя важко. Проте в Російській федерації пішли саме таким шляхом, прийнявши у червні 1996 р. Закон «Про національно-культурну автономію», який увібрав у себе елементи національно-персональної автономії.

АВТОНОМІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ. Передусім кілька думок, які ґрунтуються на сучасному досвіді. Перша з них стосується загальних тенденцій розвитку, притаманних світовому суспільному процесу. Справа в тому, що у межах достатньо поширеного на Заході неоконсерватизму можна побачити істотний перегляд старих постулатів стосовно різних суспільних інститутів і методів управління. Є всі підстави вважати, що і у сфері державного будівництва потрібен новий погляд на деякі здавна існуючі речі. Сучасний досвід підтверджує згубність одноваріантних підходів в усіх видах людської діяльності. Ми бачимо, як економіка, промисловість, містобудування, політична гігантоманія змінюються пластикою різноманітних форм, як «монолітні» культури поступаються змішаним формам, чи більш рухомим соцкультурам. Людство, поставлене перед проблемою виживання, робить свою стратегію різноманітною. Така позиція набуває методологічного значення щодо вирішення складних практичних завдань сучасності, а відповідні моделі державного устрою належать у наші дні до найбільш складних завдань.

Друга з думок має своїм джерелом загальну тенденцію послідовної демократизації інститутів, у тому числі державних форм. Дозволимо собі провести відповідну аналогію між проблемою А. унітарної держави і розвитком інститутів місцевого самоврядування на різних рівнях. При всіх особливостях кожного з цих процесів вони мають і загальні риси — відносне відокремлення з єдиного державного цілого відповідних управлінських механізмів, які завдяки цьому набувають самостійного правового статусу. При цьому слід звернутися до Європейської хартії з питань самоврядування, прийнятої Радою Європи у 1985 р. У ній сформульовані положення загального порядку, які визначають роль місцевого самоврядування у розвитку демократії, забезпечення прав і свобод особистості, перетворенню центральної державної влади на авторитарну силу. Безумовно, що ці аргументи мають пряме відношення і до процесів А.

Ін. аргументи щодо захисту саме ідеї А. України зводяться до наступного:

1. Врахування громадської думки, спрямованої на те, щоб влада, яка керує діяльністю людей, була до них якомога ближче, щоб вони сприймали її як свою. Щоб населенню легше «дихалось», треба зменшити загальний обсяг державної маси, зробивши її більш відповідною самоврядним малим формам. Існує багато свідчень того, що сучасне постіндустріальне суспільство і постмодерністська культура більше орієнтовані на високорухомі малі форми. Всупереч міфу про перевагу великих форм у сучасній світовій культурі складається міфологія «прекрасного малого», яка більше відповідає людському виміру соціального буття.

2. А. сприятиме розвитку місцевої ініціативи, знешкодженню й використанню резервів різного роду, які не завжди можна врахувати, діючи на загальнодержавній основі.

3. Вона забезпечуватиме значне підвищення оперативності в управлінні.

4. Передача загального кола рішень на місця пов'язана з підвищенням відповідальності, бо не буде змоги перекладати цю відповідальність на вищестоящі державні органи.

5. Вирішення значного кола питань на місцях, на рівні суб'єкта автономії — запорука більш якісних управлінських рішень, бо проблема, яка вирішується, буде знайома в деталях, можна буде краще враховувати усі плюси і мінуси у ході втілення прийнятого рішення у життя.

6. Відповідне значення матиме і чисто психологічний фактор, а саме те, що люди, які займатимуться управлінськими питаннями, сприймуть проблему, що вирішується, як особисту, як свою, а не таку, що «надійшла» зверху.

7. Саме на рівні регіонів легше вирішується все коло питань, пов'язаних із визначенням доцільності тих дій, які зараз центральна влада вважає позитивними для регіонів.

8. Підвищення самостійності регіонів значною мірою сприятиме їх визволенню від впливу центральної еліти. Безумовно, її місце намагатиметься зайняти еліта регіональна, однак, по-перше, цю еліту легше приборкати, а по-друге, спрямувати її діяльність на користь відповідному регіону.

9. Здійснення А. на національній основі веде до зниження масштабів націоналістичного регіоналізму.

10. Слід вважати, що на рівні відповідної автономної одиниці можна конкретніше вирішувати найважливіше у наш час питання ефективного захисту прав і свобод громадян. При цьому необхідно врахувати те, що права та свободи людини — настільки дефіцитні цінності, що навряд чи можна сподіватися на їх утвердження в суспільстві при спокійному природному розвитку. Швидше за все на практиці доведеться виявляти значний «демок-

ратичний героїзм», щоб права і свободи дійсно реалізувалися. На рівні регіонів це забезпечення можна провадити багатоваріантніше, враховуючи конкретні особливості у діях протилежних сил.

11. Зараз у світовій суспільній науці уявлення про справедливість пов'язується з ідеєю «демократії свободи», що політологи пострадянського періоду тлумачать в плані трансформації монополії колишньої номенклатури на економічну, політичну і національно-державну ініціативу, а це у свою чергу включає і звільнення регіонів від командування з боку центру.

На закінчення зауважимо, що А. в Україні (а практично, на нашу думку, мова може зараз йти про відповідну до умов сьогодення початкову форму адміністративної автономії або про федералізацію системи державного управління) реальна лише за умови неухильного дотримання таких найважливіших вимог:

а) передусім повинна бути більш чітко структурована і стабілізована державна влада, знайдена найбільш раціональна організаційна структура центрального апарату;

б) слід конституційно обумовити неможливість (як це було зроблено в Іспанії) перетворення держави у конфедеративний союз, а також виключити можливість самої постановки питання про вихід того чи ін. регіону зі складу держави;

в) необхідно визнати можливість тих чи ін. особливостей у правовому статусі відповідних автономій, виходячи із специфіки їх господарського розвитку, характеру економічних зв'язків (у тому числі зовнішніх), географічного положення тощо.

АВТОНОМІЯ В УНІТАРНІЙ ДЕРЖАВІ (сутність і ознаки). Термін «автономія» грецького походження, виведений від словосполучення autonomia (autos — сам, nomos — закон) і означає «самоврядування». Слід враховувати, що цей термін вживається у широкому і вузькому розумінні. В широкому розумінні **автономія** означає надання деяким частинам держави (областям, департаментам, префектурам, провінціям та ін.) прав на самоврядування в адміністративній сфері. В такому розумінні цей термін вживається в політико-юридичних науках. У вузькому, спеціальному розумінні цього слова під **автономією** мається на увазі широке внутрішнє самоврядування політико-національного або національно-територіального утворення в рамках єдиної держави, яке стосується не лише адміністративної, а й ін. сфер життя і діяльності, а також деяких питань законодавства. І саме в такому розумінні це поняття вживається в етнополітології.

Характерними ознаками такого типу автономного утворення є те, що на її території, по-перше, поряд із загальнодержавними законами діють власні «автономні» закони з певного кола питань, а, по-друге, незалежно від центру, формуються власний «автономний» парламент, здатний приймати певні закони, а також власний «автономний» уряд, спроможний здійснювати самоврядування, зокрема, забезпечувати виконання загальнодержавних і «автономних» законів.

Автономія, як правило, надається окремим етнонаціональним спільнотам, які компактно проживають у межах однієї держави і відрізняються від основної маси населення мовою, культурою, релігією тощо. Тому автономія вважається однією з форм самовизначення народів, гарантованого міжнародним правом. Попри цю обставину, владні сили центру, які складаються переважно з представників домінуючої етнонації, дуже неохоче йдуть на прийняття рішень про надання автономії і постійно зволікають з їх втіленням у життя. Найчастіше автономія надається лише під тиском обставин, зокрема відповідних домагань національних меншин, а також загрози виникнення етнорегіональних конфліктів.

АВТОНОМІЯ В УНІТАРНІЙ ДЕРЖАВІ (характер і значення). Незважаючи на особливе становище автономії в унітарних державах, її досить широкі права і повноваження, вона не визнається державним утворенням, а її самостійність суттєво обмежена. Свідчень тому чимало. По-перше, статут і статус автономії, тобто правила, які визначають правове становище, повноваження та порядок її діяльності, розробляються, встановлюються та затверджуються центром, його загальнодержавним законом. По-друге, «автономні» закони можуть бути скасовані, якщо вони суперечать конституції країни та загальнодержавним законам, або становлять загрозу безпеці, єдності й територіальній цілісності держави. Потретє, «автономний» парламент, уряд та ін. владні установи здійснюють свою діяльність під наглядом центру, його відповідних органів або уповноважених на те осіб (губернатора, представника президента та ін.).

Звичайно, такий стан задовольняє далеко не завжди і не всіх представників національної меншини. Але якщо бути об'єктивним, то слід визнати, що виникнення інституту автономії було значним кроком на шляху демократизації суспільства, а її існування є вагомим внеском у справу вирішення етнонаціональних проблем, збереження чи зміцнення етнополітичної стабільності, зокрема, запобігання етнорегіональних конфліктів та сепаратизму. Про це свідчать досить численні приклади. Саме автономія стала одним із факторів забезпечення етнополітичної стабільності таких унітарних держав, як Іспанія (Країна Басків, Каталонія, Андалузія, Галісія), Португалія (Азорські острови та острів Мадейра), Фінляндія (Аландські острови), Данія (Фарерські острови та Гренландія), Франція (Корсика), Україна (Крим).

З ін. боку, створення автономії може таїти в собі й певну потенційну небезпеку. Вона може виникнути, коли: (а) юридичні, політичні, економічні й ін. домагання еліти та більшої частини національної меншини значно перевищують можливості, які надає їм автономія; (б) в національній меншині вже панують сепаратистські тенденції, зокрема, превалюють настрої створення власної незалежної держави або входження до складу сусідньої держави з огляду на спільність історичної долі, етнічного походження, віросповідання, одержання економічних вигід та ін.; (в) на територію, де має бути заснована автономія, претендує сусідня держава (держави); (г) існує реальна загроза виникнення війни.

І все ж створення й існування автономії в межах унітарної держави, особливо поліетнічної, є одним із суттєвих чинників збереження та зміцнення етнополітичної стабільності. А загалом історичний досвід свідчить, що краще децентралізація та надання автономії, ніж збереження і тим більш посилення централізації. Чому? А тому, відзначав один із представників австромарксизму К. Реннер (Р. Шпрингер), що централізм є «джерелом всіх зол». Досить слушно з цього приводу висловився і відомий український етнополітолог і державознавець А. Ященко: «Коли держави централізуються і знищують у собі будь-який слід місцевого самоврядування, вони неодмінно працюють над власним занепадом і власним зникненням». Це було правильно на початку XX ст. і тим більш вірно сьогодні.

Варто звернути також увагу на те, що процес децентралізації та автономізації унітарної держави в західній етнополітичній літературі часто називають початком її федералізації. А саму державу з автономними утвореннями визначають як унітарну державу з елементами федералізму.

На завершення слід ще раз нагадати, що унітарні держави були історично першою, але не єдиною формою державного устрою. Більше того, деякі з них майже з часу свого виникнення почали перетворюватись на імперії, але ці проблеми заслуговують на окреме дослідження.

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ. Прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Цей іст. документ став можливим внаслідок подій 19—21 серпня, що виявили повну нездатність держ.

системи СРСР і його вищих держ. органів забезпечити еволюційне перетворення союзної федеративної держави у Співдружність незалежних держав, а також внаслідок мирної національно-демокр. революції в Україні, яка розгорнулась після провалу спроби держ. перевороту. Проголошення незалежності України стало першим рішучим кроком до демонтажу партійно-тоталітарної системи і створення юрид. засад держ. незалежності республіки, а також логіч. підсумком багатовікової боротьби за свободу і незалежність народу України, відродження Української держави. Акт обгрунтовує основні чинники, виходячи із яких укр. парламент прийняв означений документ. До них відносяться: смертельна загроза, яка нависла була над Україною в зв'язку з держ. переворотом 19 серпня 1991; тисячолітня традиція державотворення в Україні; право націй на самовизначення, передбачене Статутом ООН та ін. міжнародно-правов. документами; здійснення Декларації про державний суверенітет України. В Акті проголошується незалежність України і створення самостійної укр. держави — Україна, оголошується неподільною і недоторканою її територія, підкреслюється, що віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

АСОЦІЙОВАНІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ (асоційована держава, федерасі, кондомініум). Асоціація (association) — це вільне об'єднання дрібних держав та чи державних утворень з великою державою, часто колишньою метрополією. Асоціація грунтується на т. зв. асиметричних федеративних домовленостях, тобто дрібні держави замість домагань незалежності задовольняються внутрішньою автономією, самоврядуванням та поблажливим ставленням з боку великої держави. Вільні асоціації існують в трьох основних підтипах: (1) асоційована держава (державність); (2 федерасі; (3) кондомініуми.

Асоційована держава (державність) (associated statehood) — це об'єднання, в якому і велика, і мала держава може в однобічному порядку розірвати «особливі» стосунки згідно з встановленою процедурою. На кінець 1994 р. нараховувалось десять таких об'єднань (Див. схему).

Асоційовані держави, федерасі і кондомініуми

№ п/п	Назва	Форма	Федерована держава
1.	Азорські острови	федерасі	Португалія
2.	Аландські острови	федерасі	Фінляндія
3.	Долина Андорри	кондомініум	Іспанія та Франція
4.	Бутан	асоційована держава	Індія
5.	Гернсі	федерасі	Великобританія
6.	Гренландія	федерасі	Данія
7.	Джамма і Кашмір	федерасі	Індія
8.	Джерсі	федерасі	Великобританія
9.	Острови Кука	асоційована держава	Нова Зеландія
10.	Князівство Ліхтенштейн	асоційована держава	Швейцарія
11.	Мадейра	федерасі	Португалія
12.	Північні Маріаіни	федерасі	США
13.	Маршаллові острови	асоційована держава	США
14.	Макао	федерасі	Португалія
15.	Острів Мен	федерасі	Великобританія
16.	Федеровані штати Мікронезії	асоційована держава	США
17.	Монако	асоційована держава	Франція
18.	Нідерландські Антіли	асоційована держава	Нідерланди
19.	Острови Ніуе	асоційована держава	Нова Зеландія
20.	Республіка Палау	асоційована держава	США
21.	Пуерто-Ріко	федерасі	США
22.	Сан-Марино	асоційована держава	Італія
23.	Фарерські острови	федерасі	Данія

Федерасі (federacy) — це об'єднання, в якому будь-які зміни в «особливих стосунках» можуть бути зроблені лише за згодою обох сторін, тобто і великої, і малої держави. На кінець 1994 р. існувало 12 об'єднань подібного типу (Див. схему).

Кондомініум (condominium) — це досить рідкісний і незвичний тип конфедеративного утворення, в якому управління певною територією здійснюється двома і більше державами. Кондомініум встановлюється для усунення протиріч і запобігання та/чи послаблення конфлікту між кількома державами, що претендують на одну й ту ж територію. Історії відомо кілька таких випадків. Зокрема, в 1906—1980 рр. існував кондомініум Великобританії і Франції над островами Нові Гебріди, які 1980 р. перетворились на Республіку Вануату. Сьогодні Іспанія і Франція здійснюють кондомініум над Долиною Андорри. Ця потрійна конфедеративна угода, з одного боку, стримує Іспанію і Францію від зазіхань на територію Андорри, а з іншого — надає останній можливість ось уже протягом кількох століть зберігати свою незалежність і самоврядування.

Б

БЕЗКЛАСОВЕ СУСПІЛЬСТВО: РАДЯНСЬКИЙ ПІДХІД. Аналізуючи в «Заповіті» становище України напередодні її самовизначення, В. Винниченко вказував на дві кардинальні проблеми, які потребували беззастережного вирішення. «Все звелося,— писав він,— до двох форм зла: національно-політичний гніт і визиск праці. З цього погляду і треба розглядати все питання». Щодо першого, то гасло Самостійної України і Демократії, як це передбачав автор «Заповіту», в наші дні було сприйняте величезною більшістю із захватом і цілковитим розумінням. Друге завдання було сформульоване ширше: «Знищити визиск праці. Визиск праці буває тільки при найманній праці. Отже, треба знищити найману працю. Не власність забороняти, а найману працю». Гасло «Україна без наймита», на думку В. Винниченка, повинно було б об'єднати навколо себе різноманітні політичні партії в одне велике угруповання «Революційно-Трудо-

вий Союз», який би разом із «Союзом Консервативним» відверто представляв відповідну філософію життя і політичних дій майбутнього українського парламенту, вів би передвиборну боротьбу у зрозумілому широким масам трудящих ключі двох систем цінностей.

Однак, судячи з усього, друге гасло «Україна без наймита» викликає в сучасному політичному житті якесь зніяковіння: мовляв, мало що міг Винниченко свого часу написати. Чи варто все те згадувати? Нинішній політик ніяк не може взяти до тями — як це так може бути щоб право власності було, а права експлуатації найманої робочої сили не було. Навіщо ж було тоді город городити? Простіше віднести це гасло до розряду «дивацтв» Винниченка або ж просто «забути» про нього, не згадувати, сподіваючись, що якось воно само собою згодом уладнається.

Та нині подібних «диваків» у світі стає щораз більше. Прем'єр-міністр Великобританії Дж. Мейджор також заявив про свій намір побудувати в Об'єднаному Королівстві безкласове суспільство. Погоня за популізмом? Тоді чому ж гасло, в якому відбито відоме марксистське положення «соціалізм є знищенням класів», і досі популярне на Заході? До того ж слід ураховувати, що радянська практика знищення класів скомпрометувала себе, та й самі ми бідкаємося з того приводу, що наше суспільство погано структуроване, що не витворилися в ньому високопрофесіональні ділові, фінансові, політичні та культурницькі верстви.

За роки революції й громадянської війни було знищено старі форми самоорганізації суспільства (державні інститути влади, ідеологію самодержавництва, релігію), ліквідовано молоде буржуазне право, ослаблено мораль та традиційні цінності. «Єдиним способом підтримки цілісності суспільства стало пряме насильство. З цього моменту,— пише відомий дослідник В. Щербина,— питання про дальший розвиток було насамперед вирішене. Незалежно від того, яка б політична сила не прийшла до влади в ході громадянської війни, вона не змогла б уже опиратися на традиційні форми регуляції». Система соціального управління відтоді могла будуватися лише на насильстві.

Після хвилі самовизначення націй і регіонів, уже власне з 1920—1921 рр., в армії і державному апараті намітилася тенденція до силового зміцнення влади в єдино можливій на той час адміністративно-командній формі. З 1929 р. Сталін поставив собі за мету побудову безкласового суспільства, де людина мала повністю ідентифікувати себе із соціумом, відмовитися від розуміння своєї класової належності і класового інтересу, підпорядкувати своє життя орієнтації на вимоги партії і вождя, покладаючи на них відповідальність за свої вчинки. Встановлення єдиної ідеології, єдиної системи цінностей і норм, єдиної моралі забезпечувалося суворою централізацією в партії і могутньою бюрократичною машиною та репресивним апаратом. Цей тип самоорганізації відроджував форми абсолютистсько-монархічної держави з феодально-кріпосницькою патерналістською психологією суспільства. У місті і селі склалися могутні форми общинної регуляції та соціального контролю над поведінкою.

Таким чином, після 1917 р. суспільство пройшло шлях від ранньофеодальних форм отаманщини та «воєнного комунізму» до ранньобуржуазних елементів самоорганізації. При цьому зміна системи цінностей і взірців поведінки відбувалася повільно, не зачіпаючи практично більшості населення країни. Сталінізм здійснив модель державного чи фальшивого соціалізму шляхом антидемократичної й антикомуністичної соціалізації, де спільна власність і централізоване планування служили не звільненню трудящих, а їх підкоренню. Увійшовши у глибоку кризу, ця система біполярного суспільства неминуче розпалася, поставивши перед молодими незалежними державами проблему власності і ліквідації економічного визиску на національному, а не імперському рівні.

За даними Національного інституту стратегічних досліджень України, до перебудови наше суспільство підійшло з досить складною і дуже нестійкою «двоповерховою» соціально-класовою структурою. По-перше, сформувався могутній панівний клас управлінців усіх рангів і сфер так звана партійно-державна номенклатура. По-друге, у надрах радянського суспільства сформувався клас нової буржуазії, ядром якої виступили представники «тіньової економіки». По-третє, викристалізовується середній клас працівників торгівлі та сфери обслуговування, тобто дрібна торговельно-комерційна буржуазія. Цей «верхній ешелон» нині активно проникає у сферу політики, прагнучи підпорядкувати її своїм інтересам.

Що стосується «нижнього поверху» старих класів: робітників, селян та прошарку інтелігенції, то вони, значною мірою деморалізовані, відсунуті на задвірки соціального та політичного життя, що надає можливості «нуворишам» без перешкод здійснювати первісне нагромадження капіталу шляхом відчуження національного багатства. Апарат ідеологічної пропаганди працює значною мірою на забезпечення інтересів «вищого ешелону», оскільки новоявлені мільйонери є або власниками, або спонсорами багатьох газет, журналів, видавництв.

Більшість же громадян, за даними соціологічного опитування, політично дезорієнтована, сповідує патерналістські сподівання, настрої. Це небезпечно, оскільки в умовах різкого розшарування, зростання безробіття і зниження рівня життя, будучи ідейно і політично не підготовленими, знедолені маси можуть вдатися до крайніх заходів протесту. Вже зараз близько 5 відсотків опитуваних відповіли, що здатні на протиправні форми протесту, включаючи й збройні виступи.

На порядок денний виплила необхідність постановки проблеми в зовсім ін. системі координат: соціалізм не є знищенням класів у плані нівеляції суспільної структури, а процесом подолання її певного історичного типу — біполярності, тобто подолання гостроти класових суперечностей, викликаної поділом суспільства на власників засобів виробництва, з одного боку, і трудящих, позбавлених цих засобів,— з іншого. Отже, ми повернулися до формулювання проблеми, як це робив В. Винниченко — «не власність забороняти, а найману працю».

БІПАТРИДИ — особи, які за міжнародним правом мають статус громадянства в двох або навіть кількох державах. Подвійне громадянство може надаватися в результаті різних обставин: а) при народженні дитини від громадян держави, де при визначенні громадянства застосовується принцип «права крові»; б) при народженні дитини на території, де застосовується принцип «права грунту»; в) при шлюбі жінки з іноземцем, коли за законодавством її країни вона не позбавляється громадянства, а законодавство країни чоловіка автоматично дає своє громадянство; г) при зміні громадянства у випадку натуралізації, якщо на це відсутня попередня згода держави, громадянином якої він був до натуралізації. В такому випадку Б. на території держави, де він натуралізується, не може відмовлятися від виконання своїх обов'язків за законами держави, звідки він прибув (зокрема, військового).

У сучасних міжнародно-правових відносинах не існує єдиної загальновизнаної регламентації. За Законом «Про громадянство України» (13 листопада 1991 р.) встановлено такі умови прийняття до громадянства іноземних осіб: відмова від іноземного громадянства (щодо осіб, які перебувають у громадянстві ін. держав); постійне проживання в Україні протягом останніх п'яти років (п'ятирічний «ценз осідлості» не поширюється на осіб,

які народилися чи довели, що хоча б один з їх батьків, дід чи баба народилися в Україні); володіння українською мовою в обсязі, достатньому для спілкування; наявність законних джерел існування, визнання і виконання Конституції України. Можливість надання громадянства України без переїзду до неї на постійне проживання закон передбачає лише для тих осіб, які мають визначні заслуги перед Українською державою.

Проблема подвійного громадянства в Україні знаходиться у стані вивчення і потребує серйозного аналізу з точки зору інтересів самих Б.

БУКОВИНА — історичний регіон між середнім Дністром і голим хребтом Карпат у сточищі р. Прута й горішнього Серета на пограниччі української і румунської територій, поділений на Північну та Південну Б. Назва Б. вперше зустрічається в грамотах молдавських господарів під 1392 р. Походить від великих букових лісів, що вкривають більшу частину її території. Спочатку вживалася для означення простору на кордонах тодішньої Молдавії і Польщі, згодом, після зайняття Б. Австрією (1774 р.), поширилася на весь край. Проміжне становище Б. як переходового краю між Україною і Румунією, чи в історичному аспекті Галичиною і Молдавією, вплинуло на її історичну долю: Б. належала в цілому то до Молдавії чи Румунії, то до Галицького князівства, Польщі або Австрії, лише з 1940 р. була поділена за етнографічним принципом між Україною і Румунією.

Найдавніші археологічні сліди заселення Б. сягають верхнього палеоліту. В неоліті та в бронзову добу тут вже є трипільські племена. З залізної доби в Б. відомі знахідки скіфського і кельтського типів. Перше відоме з писемних джерел населення Б.— це гети, яких вважають трацького походження. Про них згадує Геродот (515 р. до н. е.) та ін. античні автори. З I ст. до н. е. по I ст. н. е. на історичну арену в Б. виходять даки гетського походження, потім басмарни та тарги. В III—IX ст. через Б. мігрують кочові народи: готи, гуни, гепіди, авари, угорці. З IV ст. в Б. з'являються східнослов'янські племена, що створили антську державу, зокрема, тіверців над Дністром, які на півдні межували з уличами. В X ст. Б. у складі Київської Русі, з кінця XI ст.— Галицько-Волинського князівства. Зв'язок Б. з Галицько-Волинським князівством послабила в 1241 р. татарська навала. На початку XIV ст. в Північній Б. виділяється окрема територія — Шипинська земля, що визнала татарську зверхність і такою перебувала до 40-х рр. XIV ст. Потім на короткий час Б. переходить під вплив Угорщини, а з другої половини XIV ст. вже у складі Молдавського князівства, яке, в свою чергу, в 1514 р. визнає протекторат Туреччини.

Населення Б. брало активну участь в повстанні Мухи (1490—92 рр.), визвольній війні 1648—54 рр., рухах опришків та гайдамаків у XVIII ст. З 1774 р. Б. входить до Австрійської монархії: спочатку (1774—86 рр.) під військовою управою, в 1787 р. прилучена як окрема округа до Галичини, в 1861 р. визнана окремим, «коронним краєм» Австрії з крайовим соймом. Але українці до крайового сойму увійшли лише з 1890 р., а їх вплив в адміністрації краю посилився з 1911 р., коли вони мали 16 своїх депутатів.

Під час першої світової війни в 1914—1918 рр. Б. стає тереном військових операцій, влада тричі міняється. Перед розпадом Австро-Угорщини в Чернівцях 25. X.1918 р. створюється Український Крайовий Комітет, який організував велике народне віче і 6. XI.1918 р. проголосив свою владу в українській частині Б. Цього не визнала Румунія. Її війська 11. XI.1918 р. зайняли Чернівці, а потім і Північну Б. Складений з румунів Генеральний Конгрес Б. 28. XI.1918 р. проголосив злуку Б. з Румунією, тому на мирній конференції в Сен-Жермені 10. IX.1919 р. за Румунією визнано Південну Б., а потім в Севрі 10. VIII.1920 р. всю Б. В період румунської окупації (1918—1949 рр.) були скасовані всі автономні права Б., і вона була перетворена на румунську провінцію, де йшов жорстокий процес румунізації.

В 1940 р. згідно з ультиматумом СРСР румуни покинули українську частину Б., яка була перетворена на Чернівецьку область УРСР з прилученням північної Бесарабії і невеликої частини давньої Румунії з м. Герца. В період другої румунської окупації (1941—1944 рр.) в Б. запроваджена військова диктатура. В Садагурі були створені концентраційні табори для українців, у січні 1942 р. проведені масові політичні процеси, відновлена насильницька румунізація. Тому з кінця 1943 р. в горах почали діяти українські повстанські загони. В березні 1944 р. Б. вдруге зайняли радянські війська і відновили стан 1940 р. Паризький мирний договір з Румунією 10. II.1947 р. затвердив радянсько-румунський кордон у Б. станом на 28.06.1940 р., що зберігається й між незалежною Україною Румунією.

Сучасний політичний кордон між Україною і Румунією не збігається з етнографічним: до Румунії віднесено південну частину української етнографічної території з м. Серетом і низку сіл у горах; до України — румунський етнографічний клин, шо сягає під Чернівці. Центр північної Б.— м. Чернівці (з XII ст. фортеця Ленковецька).

В

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ НАЦІЇ І ДЕРЖАВИ — вважалися і вважаються одними з найбільш складних і заплутаних. Не випадково К. Реннер (Шпрингер) ще на початку XX ст. зазначив: «Постулати нації й держави відносяться один до одного як квадрат до кола: квадратура кола ніким не знайдена. Так само ніколи не буде знайдена чудодійна формула, що усуне тертя між державою і націями». Заслуговує на увагу і твердження незаслужено забутого українського етнополітолога О. Бочковського, який в своїй книжці «Національна справа», виданій в 1918 р. писав про те, що нація і держава «взаємно ненавидять один одного і гризуться як кішка з собакою». Складність розуміння проблем взаємовідносин нації й держави обумовлена багатьма причинами. Основна полягає в тому, що кожен з них має як свої особливі специфічні риси, характер, права, інтереси і т. п., так і спільні. Причому всі вони настільки тісно переплетені й взаємопов'язані, що часом дійсно важко розібратись, де починаються одні й закінчуються інші. І тим не менш зробити це необхідно, бо лише в такому випадку можна сподіватись на можливість недопущення або усунення тертя між нацією і державою. Дві світові війни були розв'язані, зокрема, тому, що відносини між націями й державами не були гармонізовані чи принаймні примирені. Немає сумніву й у тому, що в основі розвалу всіх імперій, а також виникнення вибухонебезпечної ситуації в державах колишніх СРСР, СФРЮ та деяких ін. країнах світу лежать ті ж самі причини.

Деякі держави утворились задовго до виникнення націй, але існує ряд націй набагато старіших за більшість сучасних держав. Держава може існувати без нації, як і нація без держави. До однієї держави може входити кілька націй, і в той же час нація може бути розділена між різними державами. Нація може становити більшість населення в тій чи ін. державі, але вона може бути меншістю. Подібні парадокси ускладнюють розуміння сутності й характеру взаємовідносин між нацією і державою, містять певні протиріччя й несуть у собі зерна можливих конфліктів. Тому, мабуть, найбільш оптимальний підхід до цього питання — відмова від абсолютизації ролі як держави, так і нації в суспільному прогресі.

Аналізуючи взаємовідносини Н. і д., слід виходити з того, що вони є сукупністю індивідуумів. Однак сукупність ця різного порядку: перша — етносоціальна спільність, друга — політична, громадянська. Нація — це природня форма існування етносу, а держава — це штучне утворення, яке до того ж досить часто виникає з волі якогось класу, деяких зовнішніх сил, або певного збігу міжнародних обставин. Тому Н. і д. перебувають у такому ж протиставленні, як держава і суспільство взагалі. Держава без території практично немислима, хоча й тут бувають винятки (сучасна Палестина, наприклад). Нація ж може існувати і без визначеної території (класичні приклади: євреї до створення держави Ізраїль, цигани тощо).

І нація, і держава є суб'єктами права, причому їх права грунтуються на одній і тій же основі — територіальному принципі. Однак, якщо для держави це єдино можлива й прийнятна основа, то для нації зазначений принцип явно недостатній, далеко не завжди може бути використаний (він, приміром, не підходить для народів, які проживають розпорошено) і часом небезпечний негативними наслідками. Держава є суб'єктом права з часу свого народження. Їй належить право представляти все суспільство в цілому в середині країни і за кордоном, видавати закони, здійснювати правосуддя, забезпечувати безпеку тощо. Нація за своєю природою суб'єктом права не є, її права значно нижчі. Проте вона постійно намагається їх розширювати, що є одним із джерел конфронтації й протиборства нації і держави. Більше того, в поліетнічній державі нація виступає в подвійній ролі. З одного боку, вона є суб'єктом політичних процесів, а з іншого — суб'єктом державної політики. В якості останнього нація схильна до інтеграції з ін. націями, без чого неможлива територіальна цілісність держави, стабільність політичного режиму, успішне вирішення економічних, політичних, соціальних та ін. проблем. Як суб'єкт права нація, виходячи з власного розуміння національних інтересів, намагається забезпечити собі сприятливі умови існування, що становить основу відцентрових тенденцій. Таким чином, протиріччя між нацією і державою, подвійне становище нації народжують не менш суперечливі, але об'єктивні тенденції — доцентрові й відцентрові, засіб врівноваження яких залежить насамперед від характеру політичного устрою держави.

Взаємовідносини між Н. і д. часто складаються порізному; навіть у державах з однотипним політичним режимом вони можуть бути неоднаковими. Так, в тоталітарній державі фашистського типу, як правило, створюється культ пануючої нації (націократія). Ін. нації зазнають дискримінації або знищуються. В тоталітарних державах сталінського гатунку (колишній СРСР, країни збанкрутілого соціалістичного табору) створюються культ класу й партії (класократія і партократія), нації ж вважаються тягарем, «ходять в пасербицях» і часто стають об'єктом злочинних соціально-політичних експериментів (голодомору, злиття тощо). В деяких західних демократіях стосунки між нацією і державою наближаються до оптимальних, а в Швейцарії — до гармонійних. У всіх ін. випадках ці взаємовідносини досить складні й напружені.

В багатонаціональній державі суперництво між Н. і д. часто веде до конфронтації й боротьби націй між собою. Ця боротьба розгортається або за те, чий статус суб'єкта права буде вищий, або за те, хто з них стане єдиним засобом влади. В цих ситуаціях, як свідчить історія й сучасність, на перше місце виходить питання не про те, якою повинна бути держава, а чиєю (якої нації) вона повинна стати. А це вже серйозна загроза не тільки єдності країни, але й її демократичним підвалинам. Ось чому оптимізація і в ідеалі — гармонізація взаємовідносин між Н. і д., а також між самими націями є головним завданням етнонаціональної політики будь-якого суспільства.

ВИНИКЛА КУЛЬТУРА. Теорія американської етнічності може бути представлена рівнянням А/-/Б = АБ. В цьому розумінні АБ і є результат взаємодії двох статусів культур. АБ виникає щодо культурних форм, і не являє собою ні А, ні Б, а становить нову форму комбінації А та Б в динамічній спорідненості. В процесі цього італійці стають італо-американцями, араби — арабо-американцями, в'єтнамці — в'єтнамо-американцями і т. д. Навіть коли кожна група залишається відмінною від іншої, вони також відмінні від автохтонних груп, тобто ірландо-американці відмінні від ірландців, чорні американці — від негрів Африки, японо-американці — від японців. В цьому контексті теорія В. к. обумовлює, що в культурі Сполучених Штатів виникають невеликі розбіжності, її цінності змінюються, норми трансформуються (але не досить відчутно), а американський спосіб життя має певні шляхи до змін разом з прибуттям та влиттям до нього кожної нової емігрантської групи.

Цей процес повторюється знову і знову. Кожна група рухається вперед, поважаючи ін. Наприклад, прибулий іммігрант отримує мову домінуючого статусу культури, а згодом веде економічні й політичні справи, відповідно адаптуючись. Нова культура походить з процесів, в які задіяна кожна етнічна група, включаючи англо-американців, які етнічно є американцями.

Схожа на культурний плюралізм, але не схожа на теорію англо-тотожності та плавильного котла, теорія В. к. увійшла в обіг завдяки американським вченим Натану Глейзеру (1970), Френсісу Фемінеллі (1976), Майклу Новаку (1972), які з різних підходів розробляли цю теорію. Усі вони зазначали, що етнічність має велике значення у сучасній американській культурі, і що американська культура не може бути повністю зрозумілою, якщо користуватися прямолінійним терміном асиміляція.

Теорія виходить з того, що, по-перше, кожна етнічна група набуває членства у спільноті. Це забезпечує кожній індивідуальність і знання хто є хто. По-друге, кожна етнічна група йде до політичної організації. Як американці іноземного походження вони можуть політично отримати свою частину суспільної винагороди. Стосовно етнічності Глезер, наприклад, констатує: «Етнічність це більше, ніж вплив на події. Соціальні та політичні інституції не просто відповідають на етнічні інтереси; велика кількість інституцій існує задля їх специфічних інтересів і слугує етнічним інтересам».

ВИНИКНЕННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ. Якщо втрата влади комуністичною партією, за незначними винятками, сталася загалом цілком мирним і безкровним шляхом, то утворення нових державних структур у країнах Східної Європи відбувається у набагато гостріших силових зіткненнях, у тому числі й збройних. Процес ліквідації старої державної системи й утворення нової проходить через кілька фаз розвитку; в різних регіонах цей процес може відбуватися не одночасно.

З дев'яти соціалістичних країн Східної Європи одна була державою напівнаціональною (НДР), п'ятеро — національними (Польща, Угорщина, Румунія, Болгарія, Албанія), дві — багатонаціональними (Радянський Союз, Югославія), одна — двонаціональна (Чехо-Словаччина). Лише п'ять національних держав збереглися після перелому у Східній Європі. У першій фазі неодночасність процесу реформ і різке зростання національної свідомості призвели в уже наявних східноєвропейських державах до розриву їхніх зв'язків із радянською системою — Організацією Варшавського Договору та Радою Економічної Взаємодопомоги.

У другій фазі дві багатонаціональні держави — Радянський Союз та Югославія,— а також двонаціональна Чехо-Словаччина розпалися по своїх, так би мовити,

швах — на двадцять дві складові республіки (за винятком Чорногорії). Відбулося це практично мирно, з мінімальною кров'ю, доти лише внутрішні межі різних частин однієї держави стали міжнародно визнаними кордонами незалежних держав. Фактичний суверенітет прийшов на зміну формальній автономії.

У третій фазі суб'єкти національного підпорядкування зробили спробу приєднатися до споріднених з ними країн (Нагірний Карабах, Південна Осетія) або виокремитися у свої власні національні держави (Татарстан, Чечня, Абхазія). Утворення національних держав другого порядку викликало в Західній Європі ще більше несприйняття, ніж першого, хоча при цьому йшлося про державні утворення набагато більші, ніж, скажімо, Естонія чи Люксембург. Друга хвиля державотворення була набагато конфліктнішою й тому кривавішою. Цей процес іще не завершився.

У четвертій фазі виникають нові територіальні утворення, які також домагаються державної незалежності й можуть розглядатися як попередній крок до об'єднання з сусідньою державою. Одна з найгостріших проблем виникла у Придністровській республіці, а також у Республіці Крим. Те саме бачимо в анклавах Сербська Країна у Хорватії, сербській і хорватській мінірееспубліках у Боснії та Герцеговині, потенційному відродженні краю Косово як державного утворення. Ця фаза державотворення криє в собі небезпеку численних збройних зіткнень.

У п'ятій фазі розвитку йдеться вже не тільки про те, суверенітет якої влади буде встановлено на тій чи ін. території, а наскільки правомірно проживає там (чи хоче туди переселятися) певна етнічна група. Адже з падінням комуністичної влади пов'язане й питання про незаконність сталінського та післясталінського вигнання чи новопоселення цілих народів. Однак спроби ревізувати їх переселення можуть наштовхнутися на дуже глибоке історичне підгрунтя, як це сталося у Сербії. Відмова надати громадянство частині жителів новоутворених держав, як це мало місце в Латвії та Естонії,— лише одна з найнетолерантніших форм повернення собі етнічної гегемонії над споконвічною територією. Економічна дискримінація і терор як засоби спонукати людей до втечі (так це починалося в Азербайджані і Вірменії); систематичні етнічні чистки й геноцид народу (як-от у Боснії та Герцеговині) — одна із складних форм етнонаціональних конфліктів у процесі державотворення.

Поки що не ясно, чи справа дійде до шостої фази успішного державотворення. Громадянська думка сконцентрована на етнонаціональних конфліктах. Панівне національне угруповання орієнтується насамперед на носіїв державної мови й лише принагідно та вторинно враховує інтереси релігійно-конфесійних меншостей, як це спостерігається у Боснії і Герцеговині. Чималого значення набуває також регіональний націоналізм. У Росії та Україні досі зберігаються мирні взаємини, бо там немає загостреного етнічного націоналізму. Патріотизм там поки що виявляється сильнішим від етнічного націоналізму, хоча російська і українська регіональна самосвідомість мають етнічну основу.

При дальшому розвиткові сучасних дезінтеграційних процесів на противагу макрорегіоналізмові дедалі більше зростатиме мікрорегіоналізм, насамперед у Росії, а також в Україні. Світ з увагою придивляється до Москви та Києва. Водночас різко наростають тенденції до унезалежнення на уральських і сибірських територіях, як-от республіки Саха (Якутія). Військові підрозділи подекуди більше підкоряються не загальнодержавному, а регіональному командуванню, єдино здатному нині утримувати їх фінансово, постачати продовольством і т. п. Навіть якщо вважати кінцеве відокремлення регіональних республік маловірогідним, все це сприяє політичним тенденціям, прагненню невдовзі вдатися до військово-диктаторських засобів у новому «збиранні воєдино» земель і країв «матінки-Росії». Пристрасть великоросів до такого збройного збирання земель навряд чи зупиниться на кордонах Російської Федерації. Хто має очі, щоб бачити, й вуха, щоб чути, добре розуміє, що не лише етнічно споріднені з Росією Україну й Білорусію, і не тільки свої колишні прибалтійські остзейські губернії, а й Фінляндію та Польщу матінка-Росія хотіла б повернути у свої обійми.

Зводити всі ці дуже різні форми державотворення до спільного поняття націоналізму й побиватися з цього приводу треба вважати не лише політичним нонсенсом; це насамперед дуже небезпечно, оскільки не дає можливості розрізняти варварські форми утворення національних держав від толерантних, демократичних і гуманних. За балаканиною про непередбачуваність цих нових процесів може критися намір приховати вже наявні руйнівні структури, логіку напрямків розвитку — й тим самим применшити можливість стримувального впливу поміркований-виважених західних чинників на процес розпаду радянської комуністичної імперії. Адже всяка ірраціональність має й певну логіку свого розвитку, яка піддається раціональному аналізові.

Західна Європа складається з 24 національних держав, Східна (разом із Середньою Азією) — має на сьогодні 27. Об'єднана Європа, на мою думку, може бути лише Європою суверенних національних держав, що їх єднають міркування економічної доцільності та політичної безпеки, а не Європою безнаціональною. Данія має лишитися Данією, а не «Мультикультуранією», так само, як Франція чи Німеччина. Перед усією Європою постає та сама проблема: побудувати етнічно однорідну державу практично нереально, та зрештою й небажано. Адже кожна національна держава водночас є й державою різних національностей. Однак демократичні держави (принаймні виходячи з емпіричного досвіду, ще не завжди узагальненого теоретично) легітимізуються лише як держави національні. Саме тому демократизація Радянського Союзу, Югославії та Чехо-Словаччини й призвела до розпаду цих держав. Суто емпірично ми можемо констатувати, що не було бодай більш-менш серйозної спроби утворити радянську, югославську або чехо-словацьку демократичну партію. Єдність цих держав можна було зберегти лише шляхом відновлення влади комуністичної партії за допомогою військової диктатури, і це неминуче набрало б рис великоросійського чи великосербського імперіалізму. Демократична перебудова багатонаціональних держав на федеративно-національних засадах, на жаль, уже раніше виявилася неможливою, деякі реально-історичні шанси такої перебудови не були використані. Глибше проаналізувавши сучасні процеси, можна сказати, що розпад багатонаціональних держав стався закономірно, бо час для утворення великих демократичних поєднань багатьох національностей в єдиній державі ще не настав.

Суперечність, породжена подвійним характером сучасної держави,— водночас і національної, і багатонаціональної,— не може бути розв'язана за європейськими моделями багатокультурності. Гадаю, що ін. європейські нації змусять нас, урешті визнати Німеччину національною державою і як на таку покласти на неї світову політичну відповідальність. Для багатьох німців Європа є нічим іншим, як утечею від страху перед власною історією, недовіри до самих себе.

З утворенням національних держав східноєвропейські країни зроблять вирішальний крок до Європи. На Сході відбуваються прогресивні, а не регресивні процеси, навіть якщо цей прогрес, як це нерідко було в історії, часом набирає жорстоких і кривавих форм. Недалекоглядна туга багатьох західних європейців, зокрема й чималої частини німецької інтелігенції, за берлінською стіною або просвітницьким абсолютизмом Горбачова чи

Тіто, які нібито могли б захистити нас від страшних східних проваль та від об'єднання Німеччини, може бути подолана тільки тоді, коли ми матимемо мужність диференційовано підійти до уважного аналізу складних державотворчих і суспільних процесів на Сході, зуміємо правильно їх оцінити й належним чином на них впливати. Якщо ж нам це не вдасться, надалі пануватиме поширена на Заході «бункерна» ментальність, прихильники якої воліли б замурувати весь Схід у чорнобильський саркофаг. У такому разі запровадження суворіших імміграційних законів стане лише скромним початком політики унеприступлення західноєвропейської фортеці для цього незбагненного Сходу. Наступним кроком, напевне, стане утворення Західноєвропейського — а не Європейського — Союзу. Європа почне усвідомлювати себе Західною Європою саме тоді, коли східноєвропейські країни прагнутимуть знайти шлях до Європи.

ВІДРОДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ. Якщо за політично абсолютну мету сьогодні вважати збереження і подальше утвердження України як повноправної одиниці на сучасній політичній карті світу, то відверта неувага її першої посткомуністичної влади до політичного значення сфери культури є однією з головних суперечностей сучасного стану українського суспільства. За майже два роки самостійницького державницького існування законодавча влада не прийняла жодного закону щодо культурного життя. За цей час уряд України видав тільки дві постанови (про створення Фонду культури і мистецтва Міністерства культури України та Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей), що має обмежене поле дії порівняно з усім спектром впливу культури на повсякденне життя.

Фактична зневага до проблем культури суперечить повсюдному використанню аргументів «від» культури. Попри всі звернення до сакрального змісту поняття національно-культурного відродження, розвою української духовності, відтворення національного менталітету, що ними просякнута майже вся суспільна риторика, реальність політичних дій стосовно культури в кращому разі існує у вигляді ідеологічного міфу про невсипуще дбання влади про цю сферу. Це тим більш суперечливо, що найголовнішим дійовим чинником сучасної легітимації влади та політичного ладу була і залишається сфера культури. Нова влада, незважаючи на загрозливий стан в економіці, володіє ще досить значним запасом суспільного довір'я, аби залишатися легітимною. Легітимація влади і означає, що для більшості населення існують вагомі аргументи на користь політичного ладу як правильного та законного. Легітимність є не що інше, як вільна визнаність діючих владних структур та інститутів.

Наскільки існуючий устрій орієнтується на демократичні засади і норми впорядкування суспільного життя (через вільні вибори, референдуми, свободу слова і незалежну пресу), настільки для нього буде постійно виникати проблема легітимності. У межах нашої національно-демократичної (принаймні за ідеологією суспільних перетворень) орієнтації політичного ладу реальним підгрунтям легітимності є ідея національного відродження і культурної ідентичності українського суспільства. Саме послідовне проведення ідеї національно-культурного самовизначення української нації відрізняло програмні документи однієї з найактивніших і найбільш політично визнаних рушійних сил часу перебудови — Народного Руху України. Не випадково практично всі формулювання національного питання і положення щодо необхідності розбудови української культури (розділ «Культура. Мова. Наука») з першої Програми Руху увійшли в широкий політичний обіг, в тому числі політичний словник нової влади. Але з ускладненням розвитку нового політичного устрою поняття культури як ідеї національно-культурного відродження втрачає свою первинну легітимуючу силу. Політичне занедужання Народного Руху з його ставкою на національне питання, яке стосовно України нібито «основа буття і розвою української нації», точно відбиває політичну обмеженість розуміння сфери культури лише у рамках консервативного ідеалу національно-культурного відродження та самобутності.

Посткомуністична політична влада ідеологічно експлуатує лише консервативний зміст ідеї національно-культурного відродження. У формі конкретної політичної дії він набуває вигляду всілякої, переважно ідейної (ритуальне відвідування офіційними особами відповідних святкових вечорів, вистав, презентацій) і ідеологічної (зафіксованої у риториці програмних документів владних структур) підтримки тих культурницьких рухів та починань, що спрямовані на відтворення, тлумачення й інтерпретацію масиву звичаєвих, традиційних, фольклорно-етнічних форм культурного життя. Поняття консерватизму в даному контексті не співпадає з цілком позитивним змістом консерватизму культурних традицій як єдиної можливості збереження національного надбання. Йдеться про політичний консерватизм у ставленні влади до культури, себто про закріплення первинної, ще недостатньо розвиненої в умовах реальної демократії, легітимуючої функції ідеї національно-культурного відродження. Такий консерватизм має постійне тяжіння до культурної, а слідом економічної і політичної самоізоляції.

За часів «перебудови» ідея повернення до історичних витоків культурного життя сприймалась як основа національного буття, остаточне підгрунтя права на незалежне (в тому числі економічне) існування, права на самобутність, розвій, самостійну без посередників участь у процесі загальнолюдської цивілізації. Розпад Радянського Союзу стався зовсім не за формулою первинності економіки над ін. формами суспільного життя. Розклад єдиного соціального тіла відбувся не в межах економічно самодостатніх регіонів, а за національно-територіальними кордонами культурних світів, що так чи так склалися протягом певного часу. Все це означає, що національно-культурна ідея має не тільки консервативне значення відтворення історії. У розвиненому вигляді вона є також базою геополітичного виокремлення нації, але й набуває значення природньої основи для відкритих, демократичних змагань різних систем соціальних та культурних цінностей. Якщо брати за приклад сучасні західноєвропейські демократії, культурна ідентичність втрачає консервативний зміст ідеї національно-культурного відродження. Національні ознаки культурного життя сприймаються як самоочевидне, що існує без спеціальних політичних зусиль по збереженню та відтворенню, а головною засадою легітимації влади вважається демократичне визнання політичного ладу і владних структур.

Проте єдиний національно-демократичний характер суспільних перетворень в Україні не дає підстав керуватися лише одним — чи консервативним, чи демократичним — політичним розумінням культури. Реальна суперечність у ставленні до культури існуючої влади може бути сформульована таким чином: або проголошення пріоритету консервативного змісту культури за рахунок обмеження демократичної відкритості суспільства, або наголос на демократичному сенсі культурної ідентичності як формальної умови організації сучасного суспільства і, отже, неминучої втрати набутого за часів перебудови суспільного визнання. Все це можна бачити на прикладах нашої законодавчої і виконавчої влади. Якщо на вищих щаблях законодавчої влади більш культивується консервативний бік поняття культури, то там, де виконавча влада стикається з необхідністю демократичного тлумачення ідеї національно-культурної самостійності (скажімо, під загрозою втратити необхідні економічні зв'язки з ін. регіонами колишнього Союзу), вона часто-густо задовольняється більш полегшеним, формальним розумінням культурної самобутності.

Зв'язок демократичного витлумачення культури з надіями на швидкий економічний прогрес — з одного боку, і необхідність консервативного розуміння, без якого не може мислитися легітимність жодної посткомуністичної влади в Україні, — з другого, підштовхують до формулювання політичної моделі вирішення цієї реальної суперечності. Йдеться насамперед про відповідні політичні дії, які мають характер практичного, реального втручання у справи культури, а не лише ідейної чи тільки ідеологічної підтримки з боку владних структур на рівні політичної міфотворчості.

Демократичні орієнтири у розумінні культури як реального об'єкта політичної дії означають відповідні законотворчі і конкретні виконавчі дії по впровадженню більш ліберального законодавства щодо засадничих чинників національної культури (державної мови, різного роду ідеологічної атрибутики, регулювання інформаційного потоку з ін. національних держав тощо). Разом з тим велика політичноохоронна значимість ідеї національно-культурного відродження в демократичних умовах з необхідністю потребує політичної підтримки. Вона може бути надана у вигляді розумного економічного протекціонізму всім основним чинникам української культури, знесиленої і знекровленої століттями фактично колоніальної залежності України.

ВІЙСЬКОВА БЕЗПЕКА — це стан відносин між державами і народами, які забезпечують сприятливі можливості для їхнього всебічного співробітництва і соціального прогресу, вирішення конфліктів, які виникають, тільки політичними засобами. Існують різні види військової безпеки: за характером і масштабами — національна (державна), колективна (регіональна), загальна (глобальна); за сферами міжнародних відносин — політична, економічна, гуманітарна, екологічна і власне військова.

В доядерну епоху всі намагання забезпечити більш-менш стабільну національну чи колективну безпеку за рахунок безпеки ін. держав закінчувались невдачами. У міжнародній політиці превалював культ сили. В ядерну епоху безпека стала грунтуватись на нових реальностях, котрі ломають застарілі погляди на військову силу як головний засіб безпеки і миру.

По-перше, новий підхід в політиці та сучасні міжнародні відносини показують, що єдиним і найбільш ефективним шляхом вирішення проблем безпеки є шлях політичного вирішення міжнародних і регіональних конфліктів та суперечок, а не використання сили зброї. По-друге, безпека в ядерний вік може бути тільки рівною. Відсутність рівної безпеки перетворюється в небезпеку для ін. сторін, породжує гонку озброєнь, конфронтацію і веде людство до межі самознищення. Шлях до рівної безпеки лежить від досягнення паритету військової могутності до її зниження до межі, достатньої для самооборони, із взаємним скороченням і в кінцевому рахунку повною ліквідацією ядерної та ін. видів зброї масового знищення. Наступним кроком у забезпеченні рівної (взаємної) безпеки повинно стати скорочення, а потім ліквідація звичайних засобів ведення війни. По-третє, безпека стає не тільки взаємною, але й загальною. У взаємозалежному, взаємозв'язаному світі забезпечити національну безпеку без досягнення загальної безпеки не можна. Адже використання не тільки ядерного та ін. видів зброї масового знищення, а й звичайних сучасних засобів збройної боротьби стане згубним як для об'єкта агресії, так і самого агресора. Ракетні й авіаційні удари по АЕС, складах зброї і пального, промислових об'єктах призведуть до екологічної катастрофи цілих регіонів, а у світовій війні — всієї планети.

Безпека зараз виражає не тільки національні чи колективні, але й загальнолюдські інтереси і цінності. Тому внесок України у збереження загального миру та зміцнення міжнародної і військової безпеки став одним із головних критеріїв прогресивності соціально-політичного ладу незалежної молодої держави, її уряду, партій і громадських рухів. На досягнення мети зміцнення довіри і безпеки спрямовано багато політичних акцій та пропозицій, висунутих Україною після проголошення своєї незалежності.

ВІЙСЬКОВА НЕБЕЗПЕКА — це стан міждержавних і міжнародних відносин, який характеризується загрозою застосування збройного насилля. Вона являється наслідком політики агресивних кіл та реакційних сил, які за ними стоять, і намагаються досягти своїх політичних, економічних, національних, релігійних, територіальних та ін. цілей за допомогою військової сили.

В. н. може виступати в двох основних видах, тісно пов'язаних між собою,— потенціальна (можлива) і реальна (дійсна). Потенціальна В. н. з'являється в результаті приходу до влади в тій чи ін. державі реакційних сил, які переслідують великодержавні, шовіністичні, гегемоністські цілі і які проводять реваншистську, мілітаристську, експансіоністську, расистську політику. Реальною В. н. стає в тому випадку, якщо для досягнення агресивних політичних цілей виробляються конкретні військово-стратегічні концепції й плани, здійснюється підготовка держави і її збройних сил до війни, відкрито ведеться політика шантажу, військових погроз, ворожих акцій стосовно ін. держав та народів.

Наявність В. н., її ескалація із потенціальної в реальну визначається на основі всебічної оцінки військово-політичної обстановки. Ознаками В. н. можуть бути: в міжнародній сфері — поява центрів і вогнищ військово-політичної конфронтації, регіональні й міжнародні кризи, збройні конфлікти, військові провокації, загострення міжнародної напруги, створення і активізація діяльності агресивних військово-політичних союзів, блоків, коаліцій, посилення військової присутності на можливих театрах бойових дій, активізація діяльності розвідок та ін.; у сфері внутрішньої політики — мілітаризація економіки і духовного життя суспільства, швидкий ріст військових витрат, форсована гонка озброєнь, формування у особового складу збройних сил та населення «образу ворога», збільшення стратегічних запасів тощо; у сфері військового будівництва — підготовка до війни збройних сил, тобто їх укомплектованість особовим складом, наступальною бойовою технікою і озброєнням, зміна організаційної структури, створення відповідних систем управління військами, їх стратегічне розгортання, проведення військових маневрів та навчань для підготовки до бойових дій, зміна політичної, морально-психологічної і бойової підготовки особового складу і т. п. Тільки сукупність ознак в соціальній, політичній, економічній, духовній і власне військовій сферах може об'єктивно характеризувати джерело та рівень військової небезпеки.

В. н. має конкретно-історичний характер. В доядерну епоху багато держав намагались усунути військову загрозу в першу чергу силою, найчастіше військовою. В ядерний вік В. н. набула загального, глобального характеру. Через те ліквідувати військову небезпеку сьогодні можна лише на основі роззброєння, мирного співіснування усіх держав. Саме виходячи із цього, Україна прийняла оборонну доктрину і взяла на себе зобов'язання прибрати із своєї території ядерну зброю. Україна не має ні до кого територіальних претензій, ні до однієї держави не ставиться як до свого ворога.

ВОЛИНЬ — історичний регіон у північно-західній частині України між Поліссям на півночі і Поділлям на півдні, р. Бугом на заході і горішнім Тетеревом та верхів'ям р. Уж на сході. Назва В., мабуть, походить від східно-слов'янського племені велинян, яке в кінці I — на початку II тис. н. е. мешкало по обох берегах Західного Бугу та у сточищі р. Прип'ять. Під 1018 р. в Лаврентіївському літописі вперше згадується Велинь як пле-

мінний центр велинян, потім головне місто В. землі до XI ст., коли на перший план вийшов Володимир-Волинський.

Межі В. протягом історії зазнавали змін, постійно пересуваючись із заходу на схід. Княжа В. на заході сягала по р. Вепр, на північному заході по Норов і Ясьолду, обіймаючи всю сучасну Холмщину, Підляшшя та Берестейщину, на півдні до 1170 р. Белзьку землю. В. воєводство за Польщі 1569—1793 рр. на заході доходило лише до Бугу, але обіймало чималі нові простори на сході і півдні сходу; В. губернія в Російській імперії займала приблизно ті самі простори (Збаражчина відійшла до Галичини), але на сході поширилася на верхів'я р. Тетерева і Ужа.

Початки заселення В. сягають до старішої палеолітової доби. В неоліті та енеоліті В. була досить густо заселена хліборобськими племенами. Тоді ж там з'являються представники трипільської культури. У бронзовій та залізній добі цивілізація досягла тут значного рівня. Мешканців цих ранньоісторичних часів вже можна назвати. По Геродоту — це неври. В перших століттях н. е. міцнішають зв'язки В. з Подністров'ям, Подніпров'ям, чорноморськими римськими торговими факторіями. За княжої доби деякі дослідники пов'язують з волинянами звістку арабського історика Масуді про слов'янське плем'я валінана, що панувало (IX ст.) над іншими. Перша історична назва населення В.— дуліби. Над Бугом дулібів застала навала тюркської орди аварів (після 560 р.). Остання згадка про дулібів — 907 р., при описі походу Олега на Цар-город. В X ст. назву дулібів заступають назви бужан (т. зв. Баварський анонім) і волинян.

В IX ст. В. була під впливом Великоморавської держави, але на початку X ст. дуліби вже залежали від Києва. Володимир Великий походами 981 і 993 рр. забезпечив собі Посяння й Забужжя і заснував Володимир біля Бугу. За Романа Мстиславича й після нього до 1452 р. В. існувала в складі могутнього Галицько-Волинського князівства. В 1452—1569 рр. вона перебувала провінцією Великого князівства Литовського. Після Люблінської унії 1569 р. стала воєводством Речі Посполитої. Унія посилила колонізацію адміністрації та побуту князівських і шляхетських родів. На В. широкий відгомін мали повстання К. Косинського (1591—93 рр.), С. Наливайка (1595 р.), Б. Хмельницького, коли тут діяли загони М. Кривоноса, І. Донця, М. Тита. На території В. визвольна війна з поляками відбувалася в 1648 р. в Збаражі, Вишневуях, Бродах, в 1651 р. під Берестечком. Але В. не ввійшла до козацької держави і лишилася провінцією Речі Посполитої. Репресії з польського боку й напади в добу «руїни» примусили населення до еміграції на схід. Українська шляхта на В. втратила політ. значення.

Після розборів Польщі (1772, 1793, 1795 рр.) В., за винятком зайнятої Австрією (1772 р.) південної частини Кам'янецького повіту за м. Збаражем, увійшла до складу Російської імперії й від XIX ст. стала В. губернією з центром у Житомирі, але польський вплив продовжував бути вагомим. Польське повстання 1830—31 рр. мало своїм наслідком антипольський русифікаційний курс уряду, а в 1860-ті рр. він переріс у швидку всебічну русифікацію. В другій половині XIX ст. й на початку XX-го В. лишалася осторонь українського відродження, бо до 1911 р. не мала навіть земств, які в ін. губерніях підтримували українську культурну діяльність.

В роки Першої світової війни В. зазнала великих втрат як через воєнні дії на її території, так і внаслідок перебування тут прифронтових частин. Революційні події змусили працювати в Житомирі Центральну Раду в 1918 р., навесні 1919 р. в Рівному перебував уряд УНР. За Ризьким миром 1921 р. В. була поділена: західна частина відійшла до Польщі, східна до УРСР, де вперше було запроваджене навчання українською мовою. В 1939 р. західна Волинь була зайнята радянськими військами і в складі УРСР взагалі поділена на Волинську й Рівненську області. В часи німецької окупації восени 1941 р. на В. створений Рейхскомісаріат з центром у Рівному, посилився німецький терор. В. стала тереном визвольної боротьби загонів УПА Тараса Боровця (Бульби). В 1944 р. В. звільнена від німців і залишилась у складі УРСР.

Сучасна В. обіймає в Україні Волинську, Рівненську, Житомирську, північні частини Тернопільської та Хмельницької областей, в Польщі — східну частину Люблінського воєводства.

Г

ГАЛИЧИНА — історичний регіон, що обіймає південно-західну Україну в сточищі горішнього і середнього Дністра, горішнього Прута, горішнього Західного Бугу і в більшій частині сточища Сяну. Назва походить від м. Галича над Дністром, яке в 1141 р. стало центром Г. князівства. Межі Г. не зазнавали зміни лише на півдні (Карпати), а з ін. боків мінялися згідно з історичними подіями, бо Г. лежить в центральній частині балтійсько-чорноморського помосту і тому була ареною боротьби сусідів за володіння ним. Щодо ін. територій, то Г. межує: на заході з Польщею; на півдні з Закарпаттям, що входило до складу Чехословаччини та Угорщини; на південному сході з Буковиною, яка в XIV—XVIII ст. була частиною Молдавського князівства. Звідси живі зв'язки Г. з цими сусідами. Периферійне розташування щодо степів дало змогу давньоруській державності (Галицько-Волинське князівство) проіснувати ще століття після розпаду Київської Русі.

Найдавніше населення Г. прийшло вгору Дністром з південної України. У мезоліті були зрідка заселені піщані дюни в північній частині краю між Сяном та Бугом, в неоліті й енеоліті північний схід. У залізній добі з'являються скити-орачі, войовничі венеди, є староугорські могили, окремі знахідки варязької зброї.

Племінні землі східно-слов'янських бужан (дулібів), тиверців і карпатських хорватів понад Бугом, Сяном і Дністром виразно виступили на історичну арену в кінці X ст., коли їх міста приєднав до Київської Русі Володимир. Після смерті Ярослава Мудрого земля ця дісталася в уділ його правнукам Ростиславичам. Останній з них — Володимир не мав спадкоємців, і 1199 р. князь Роман Мстиславич об'єднав Г. з Волинським князівством в єдину Галицько-Волинську державу. По смерті Юрія II, останнього з Романовичів, в 1340 р. почалася боротьба за галицько-волинські землі між Польщею, Угорщиною, Литовським князівством, Любартом і татарами. Польський король Казімір в 1340 р. напав на Львів і перебрав клейноди галицько-волинських володарів. Заведений тут з 1435 р. устрій віддавав усю землю шляхті, що розбудовувала великі маєтки, а прикріплені до них селяни діставали лише дрібні наділи. За ці часи перебування у складі Польщі Г. часто ставала тереном боїв, плацдармом підготовки королівських військ проти козаків. Під час відступу козацьких військ українське населення емігрувало на схід і посилювало колонізацію Лівобережної України — Гетьманщини і Слобожанщини. В цілому, за винятком деяких виявлень, Г залишалася в тіні козацького періоду української історії. Після першого розбору Польщі 1772 р. австрійський уряд включив Г. в адміністраційну цілісність нової провінції «Королівства Галіції і Льодомерії», поряд з великою частиною чисто польських воєводств Краківського і Сандомирського.

Таке поєднання, а також те, що на території історич-

ної Г. велика земельна власність, сполучена із становими привілеями, була в польських руках і давала Польщі політичну перевагу, призвело до довголітньої національної та соціальної боротьби українців з поляками в Австро-Угорщині. Але в цілому українське громадянство в Г. намагалося підтримувати австрійський уряд. Коли Австро-Угорська імперія розпадається, представники Г. й Буковини, зібравшись у Львові, проголосили 18.11.1918 р. створення Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР). Владу у Львові взяла Українська Національна Рада, яка повела війну з Польщею за незалежність. У січні 1919 р. Українська Національна Рада в Станіславі ухвалила закон про злуку ЗУНР з УНР в одній соборній державі. Цю постанову затвердив Трудовий Конгрес у Києві й урочисто проголосив 22.01.1919 р. Але і в таких умовах сил на перемогу не вистачило. Паризька конференція 14.03.1923 р. ухвалила прилучити Г. до Польщі з умовою надати їй автономні права. Польський уряд так цього й не виконав. Тому розгорнулася нелегальна боротьба, яка згодом призвела до створення у січні 1929 р. у Відні Організації Українських Націоналістів (ОУН).

З початком Другої світової війни 17.09.1939 р. Г. входить до складу УРСР і перебуває тут до літа 1941 р. Після нападу Німеччини на СРСР і окупації німцями Г. 01.08.1941 р. включена як Галицький Дистрикт до складу Генеральної Губернії. Визвольний рух в цей час знаходить найбільший вияв у діяльності Української Повстанської Армії (УПА). Радянсько-польськими угодами 1945 і 1951 рр. визначено кордон між Польщею і УРСР приблизно по т. зв. лінії Керзона, відділяючи від Г. Посяння і Лемківщину. Польське населення було переселено на захід, українське на схід. У складі УРСР Г. спочатку була поділена на 4 області: Львівську, Станіславську, Дрогобицьку, Тернопільську.

В незалежній Україні Г. обіймає межі Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей.

ГАРАНТІЇ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН — система заходів міжнародного і національного характеру, спрямована на забезпечення режиму дотримання та ефективної реалізації прав національних меншин, виступає важливим чинником внутрішньої та зовнішньополітичної стабільності. Розрізняють правові та інституційні Г. п. н. м. Правовими Г. п. н. м. є міжнародні договори, угоди, ін. акти міжнародного співробітництва, а також конституційні норми держав, на територіях яких проживають національні меншини. Серед міжнародних актів передусім слід назвати Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про соціальні, економічні та культурні права, Декларацію про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, Міжнародну конвенцію про боротьбу проти всіх форм расової дискримінації, Конвенцію про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, Конвенцію про права дитини, документи Наради з безпеки та співробітництва в Європі, Паризьку хартію для нової Європи. Зазначені акти різняться за своєю юридичною силою, але кожен з них робить свій внесок у розвій системи Г. п. н. м.

Конституційні Г. п. н. м. закладаються в конституції відповідних держав або в ін. конституційні акти, зокрема конституційні закони, що становлять невіддільну частину системи конституційних Г. п. н. м. Конституційні гарантії можуть закріплюватися як через спеціальні гарантії прав національних меншин або осіб, що належать до таких меншин, так і через закріплення принципу недискримінації, тобто рівності прав усіх громадян незалежно від національного чи етнічного походження.

Інституційні Г. п. н. м. поділяються на парламентські та урядові. Парламентські Г. п. н. м. можуть забезпечуватися в формі створення парламентської палати з представників національно-територіальних утворень, надання квот депутатам парламенту — представникам національних меншин, створення парламентських комісій з відповідних питань. Урядові гарантії полягають у створенні в рамках системи державної виконавчої влади спеціальних органів і установ, що відають справами національних меншин, а також представництва при цих органах громадських організацій меншин. В Україні таким органом є Міністерство у справах національностей та міграції, в Російській Федерації — Міністерство у справах національностей та регіональної політики; в США проблемами розв'язання конфліктних ситуацій на національно-етнічному грунті переймається Служба стосунків громад Міністерства юстиції США.

Своєрідним видом Г. п. н. м. є гарантії за участі як держав, так і міжнародних організацій. Характерною системою такого роду був режим Ліги Націй. Гарантії Ліги Націй щодо захисту прав національних меншин мали як внутрішній, так і зовнішній характер. З внутрішньої точки зору, відповідна держава брала на себе зобов'язання визнавати, що положення договору мають силу закону, і в разі виникнення протиріччя між договором та законом перевага надається нормам договору. З зовнішньої точки зору, ці гарантії були зобов'язаннями міжнародного характеру, перевірка виконання яких покладалася на інституційний механізм Ліги Націй. Сучасним прикладом такого роду системи є механізм забезпечення прав людини і національних меншин в рамках Європейських співтовариств, Конституції України.

ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ — визначається кількома чинниками: а) геогр. розташуванням; б) екон. потенціалом; в) військово-промисловим потенціалом; г) демограф. фактором.

З точки зору геогр. розташування Україна посідає вигідне становище, оскільки знаходиться на перетині шляхів між сходом і заходом, північчю і півднем. Саме ці координати визначають стратегію геогр. фактора в політ. розрахунках наших сусідів, котрі змушені дошукуватись домовленостей з Україною як самостійною державою. Територію України зі сходу на захід перетинають важливі носії енергопостачання — нафти, газу, електрики. З півночі на південь або від Балтики до Чорного моря через Україну може пролягти важливий геостратегічний шлях, відомий з історії як шлях «із варяг в греки», або в сучас. вигляді — Балто-Чорноморська смуга. Поки Україна була складовою частиною СРСР, всі вигоди від її геогр. розташування використовувались так званим «центром» для своїх геостратегічних інтересів. Зараз, коли Україна виборола незалежність, ситуація кардинально змінилась, і отже, всі вигоди від геогр. фактора мають прислужитись народу України.

З точки зору екон. потенціалу Україна є одною з найпотужніших європ. країн. Але довгі роки адміністративно-командного господарювання в економіці, напівколоніальна структура економіки зумовили стагнацію її розвитку і суттєве відставання від передових країн світу, що в цілому не відповідає її потенційним можливостям. Разом з тим, володіючи досить потужною базою видобувної галузі та чорної металургії, великими запасами корисних копалин, серед яких є стратегічні (уранові руди, марганцеві руди, запаси останніх в Україні найбільші в Європі) укр. держава в геополіт. аспекті — досить серйозний конкурент, а разом з тим і вигідний партнер. До цього варто також додати, що можливості сільського господарства, при унікальній родючості грунтів, по вирощуванню таких стратегічних видів продукції, як цукор, олія, кукурудза та деякі ін., роблять Україну потенційно сильним конкурентом на міжнарод. ринку виробництва і збуту сільськогосподарської сировини. Але за наявності таких можливостей Україна далеко не використовує їх. Це зумовлено застарілістю переробної та зберігаючої галузей сільськ. господарства. Тому для відновлення їх потрібні додаткові інвестиції, а також ра-

дикальні реформи по реорганізації форм власності та виробничих відносин на селі.

З точки зору військово-промислов. потенціалу Україна належить до великих і потужних за сучасними критеріями воєнних держав. Хоч вона має статус неядерної держави, на її території ще знаходяться стратегічні ядерні сили, підпорядковані командуванню СНД. За міжнарод. угодами ця зброя має бути зліквідована до кінця XX ст. Україна володіє мобільними військ. силами, до яких входять сухопутні, військово-повітряні та військово-морські сили. Вони надійно охороняють стратегічну безпеку України. Про військ. авторитет укр. держави свідчить той факт, що один із підрозділів повітряно-десантних військ Укр. збройних сил за згодою ООН виконував функції «блакитних шоломів» під час міжетніч. війн в Югославії.

Специфіку Г. с. як військ. держави становить те, що на її території розташовані частини об'єднаних збройних сил СНД. Це робить військово-стратегічний суверенітет держави до певної міри обмеженим і становить сферу напруги у взаємовідносинах між Україною та Росією, яка наполягає на зміцненні об'єднаних сил СНД. Саме така обставина зумовила українсько-російську військово-політ. кризу щодо розподілу військово-морських сил Чорномор. флоту. Виходячи з того, що Україна не підписала угоду про колективну безпеку держав-членів СНД, слід сподіватись, що незабаром і решта об'єднаних сил СНД звільнить територію суверенної держави. Адже, згідно з декларацією про держ. суверенітет, Україна є без'ядерною і позаблоковою країною.

Як велика промислова держава Україна володіє і відповідним військово-промисловим потенціалом — спадком від мілітаризованої економіки колиш. СРСР, в якому Україна посідала одне з провідних місць. Зараз, коли іде процес конверсії військово-промислов. комплексу, виникає потреба, з одного боку, в значному скороченні військово-промислов. сектора, а з другого — в його якісній модернізації.

Ще один фактор, який суттєво впливає на Г. с. У., — це демограф. фактор. За кількістю населення Україна посідає п'яте місце в Європі (без урахування Росії). Щодо країн, з якими вона межує, Україна має півтора-двократне перевищення людності і навіть більше.

Отже, виходячи з усіх зазначених чинників, що визначають Г. с. У. на Європ. континенті, можна стверджувати, що Україна має досить вагомі позиції, які гарантують їй національну безпеку. Разом з тим є фактори, які діють всупереч нац. інтересам України, знижують потенціал її незалежності або ж вимагають додаткових зусиль з боку держ. органів, науковців, політиків по його підвищенню.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО —це механізм соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого (особливо родини), різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації. Г. с. означає також вартості, відмінні від національних і від соціальних. Більше, ніж це роблять націоналізм чи соціалізм, воно — принаймні деякі його форми — цінує плюралізм, самообмеження і самоосмислення. Г. с. часто розуміють як місце соціальної дії, відносно автономної від держави. У боротьбі проти комунізму «місце» Г. с. з'явилося тоді, коли стали політичними незалежні суспільні рухи на кшталт «Солідарності» або Руху чи незалежна економічна діяльність, приміром, у тіньовій економіці. Незалежність від комуністичної держави, чи краще відносна автономія — ось що важило у визнанні Г. с.

Але Г. с.— не тільки місце, це ще й проект. Це мрія деяких інтелектуалів і активістів, спроба об'єднати широкий спектр діяльності в єдину боротьбу проти комунізму та проти тоталітарних націоналізмів. Для цих активістів Г. с. будь-яка незалежна від держави діяльність може бути частиною спільних зусиль, спрямованих на те, щоби «посунути» державу й розширити вплив Г. с. Всеохопний проект Г. с. був особливо успішний у Польщі й Угорщині, але його ідею треба пристосувати до того, яку «незалежну активність» у нього включаєш. Групи інтелектуалів-дисидентів на зразок «Хартії-77» чи масові демонстрації за права людини, приміром, восени 1989 р. в Лейпцигу, узгодити з громадянським суспільством неважко. Більшого «припасування» потрібно, коли ідею Г. с. пов'язують із приватним підприємництвом і робітничими та національними рухами, особливо після краху комуністичного тоталітарного режиму.

А. Приватні підприємці часто не поділяють цінностей, які ми пов'язуємо з Г. с. Ці підприємці не конче мають потрібну для демократії громадянську свідомість — вони можуть мати тільки жадобу. Проте після краху комунізму саме підприємців, більше, ніж будь-яку ін. соціальну групу, вважають основою Г. с. Чому? У формуванні, найбільш пристосованому до підприємців, Г. с. розуміють як ідею, згідно з якою підвалинами Г с. є приватна угода й автономія від держави. Тому хоч би які цінності сповідував підприємець, він за означенням є частиною Г. с.

Б. Якщо Г. с. розуміється в цьому сенсі, робітничі рухи для його становлення не важливі, надто ж після краху комунізму. Ці рухи зазвичай ідеологічно споріднені з соціалізмом та мають організаційні зв'язки з колишніми й нинішніми комуністами. Для закордонних інвесторів і вітчизняних приватизаторів вони є просто ще одним сумнівним «акціонером». Проте робітничий рух може стати частиною проекту Г. с., якщо Локкову ідею Г. с., заснованого на приватній угоді, замінити ідеєю Монтеск'є, в основі якої лежить публічна сфера. Якщо Г. с. розуміти як публічну сферу, в якій різні дійові особи приходять обговорювати альтернативні погляди, щоб досягти розумного консенсусу, справді громадської думки, то представники робітничих рухів можуть бути частиною основи, що робить публічну сферу більш усеохопною та плюралістичною. Цей вид Г. с. був найбільш явним у Польщі в 1980—1981 рр., але він і тепер помітний у цій країні, де схеми приватизації є предметом переговорів із робітничими лідерами.

В. Для багатьох найважче пов'язати з Г. с. саме національні рухи, особливо після краху комунізму та здобуття незалежності. До розпаду СРСР культурні національні проекти на кшталт «Просвіти» могли бути центральною органічною частиною будівництва Г. с. Але після унезалежнення їхні керівники й активісти зазвичай переходять до державної чи приватної економічної діяльності, і в кожній із цих двох сфер прагматичні інтереси довкола приватизації поглинають їх. Нація розчиняється в «національних інтересах», націоналізм наповнюється державою та її зміцненням.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВА. Починаючи від 70-х рр. на Заході й наприкінці 80-х у нас великої популярності набула тема співвідношення «громадянського суспільства» та «політичного суспільства», або Г. с. як найконцентрованішого вираження політичного. Згідно з традицією, що веде свій родовід від Арістотеля, але особливо виявила себе починаючи від XVIII ст., Г. с. й держава є антиподами, але такими, що навзаєм доповнюють один одного. У Гегеля, а згодом у Маркса, протилежність Г. с. та держави є протилежністю приватного та загального інтересів.

З точки зору Маркса, протилежність Г. с. й держави породжена буржуазним суспільством, тут вона сягає своєї зрілої форми. Феодалізм не знав цієї протилежності. Протилежність Г. с. й держави при капіталізмі зумовлена тим, що, проголосивши право людини на свободу, що на практиці означало право на приватну власність усіх, буржуазія на перше місце у діяльності індивіда висунула приватний інтерес. Для членів буржуазного суспільства не тільки всезагальний інтерес суспільства є

ілюзорним, але й навіть загальний інтерес свого класу. Саме у цьому полягає протилежність держави як носія загального інтересу та Г. с. як опертого на панування приватного інтересу. Цим зумовлена відносна самостійність, незалежність держави не тільки від суспільства, але й від панівного класу. На цьому грунтується влада держави та її апарату. Проте саме тут криється небезпека розростання держави, бюрократичного апарату й як наслідок — підпорядкування їй Г. с. У цьому разі Г. с. повстає проти держави, повалює бюрократичну касту чиновників. Пріоритет у взаєминах Г. с. та держави Маркс віддавав першому.

У наші дні проблема взаємин Г. с. й держави постала дещо інакше. Вона ставиться як проблема формування Г. с. як передумови становлення політичної демократії, обмеження всепроникної ролі держави. Перед суспільством і державою постає проблема оптимального поєднання інтересів індивіда та держави, індивіда та колективу, колективу та держави, індивіда та громадських об'єднань, громадських об'єднань та держави як передумови їх нормального розвитку. Розв'язання цієї проблеми вбачається на шляхах рівноправного функціонування різних форм власності, розвитку громадянських ініціатив і громадських об'єднань, підвищення ролі таких інституцій, як сім'я, корпорація та ін., обмеження втручання держави й розвитку політичної демократії.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І НАЦІОНАЛЬНА СФЕРА. В Україні необхідно створювати громадське суспільство. Для цього є певні «підвалини» — процес нац. емансипації в країні має виразно проєвропейський загальнодемокр. характер. Є й така підстава, як традиції громадян. суспільства ще з часів Речі Посполитої та магдебурзького права, відтворення громадян. суспільства зараз на частині території України — Галичині. Зрештою, ніяких антиномій між «Україною» та «Європою» в укр. національно-демокр. русі сьогодні практично не існує. Звідси — нагальне завдання: формувати демокр. світогляд, виховувати громадян. свідомість, почуття самоповаги та поваги до оточуючих.

Нац. відносини в Україні виступають як найбільш дохідлива форма громадян. самосвідомості, політ. активності мас, що є особливо цінним в умовах суспільства з нерозвинутими демокр. традиціями. Не може бути вільним народ, якщо він або ж його іменем пригнічують хоча б одну людину, і не може почувати себе вільною людина, якщо знає, що її співбрати десь не відчувають свободи.

Тут потрібно досягти певної рівноправності. Проте, на жаль, консолідація громадян у нашій країні відбувається не за соціально-політ., а за етнограф. критеріями в національно-держ. та ін. утвореннях, що мають до того ж різні стартові можливості, по суті, нерівноправний політико-правовий статус. Починати все заново, звичайно, неможливо. Тому центр ваги необхідно перенести на права особи, наголосити на її захищеності від будь-яких обмежень, особливо згідно з нац. ознаками. Саме таким шляхом можна досягти дійсн. рівноправності громадян різн. національностей. Є думка про те, що вирватись з глобального виру нац. проблем можна лише при первинності прав людини над правами нації, суверенності особи та прав громадян. Підстави для цього, звичайно, є.

Всім демократ. силам варто було б активно виступати за створення громадян. суспільства, де основу його функціонування та розвитку складають визначення та захист прав людини та громадянина. Саме громадян. суспільство забезпечує умови для утвердження людської гідності, включаючи повну реалізацію її нац. гідності. В той же час добровільний союз, побудований на єдиних громадян. принципах, служив би збереженню та примноженню самобутності нац. спільностей в достатньому обсязі. Власне кажучи, світова історія переконливо довела, що лише співдружність суверенних осіб створює справді суверенну державу, а примат держав. ідеї над ідеєю суверенітету особи веде через самодержавство чи тоталітаризм до анархії.

Разом з тим не варто все ж таки жорстко протиставляти права націй та права людини, розуміючи відносини між ними як певну суперечність, що потребує свого «зняття». Таке «зняття», на жаль, не передбачено у проекті нової Конституції України в плані взаємозалежності між правами та свободами народів (етніч. спільностей) та правами і свободами окремої особи. Важливим є принцип сполучення самовизначення народів і надання людині прав і свобод, притаманних цивілізованому суспільству, включаючи рівність перед законом, соціальну захищеність, можливість економ. ініціативи та вільного духов. розвитку. Тому громадян. свідомість — це високі культ. рівень, рівень самосвідомості, рівень нац. свідомості та рівень держ. свідомості.

Зрештою, якщо виходити із пріоритету громадян. суспільства над державністю, то допустиме твердження, що право нації на самовизначення може бути поставлене навіть вище ідеї держ. суверенітету. Саме тоді, коли ми переступаємо межу нац. гідності, втрачаємо почуття самоповаги, з'являються оті осоружні риси нац. пихатості, зарозумілості, коли всю свою енергію витрачаємо на нац. пріоритети, закриваючи собі вихід на загальнолюдський рівень, і в цьому полягає наша закомплексованість. Потрібно подолати, так би мовити, «зміщене» розуміння нац. честі, коли воно пов'язується з порушенням принципу рівноправності та справедливості, особливо щодо малих народів, нац. меншин, рос. етносу. Йдеться про кончу потребу виховання здатності бути самокритичним, щоб долати хибно зрозумілий престиж нації та абсолютизацію нац. честі, які осоружні внутр. установці будь-якого народу, на праведних справах якого грунтується його добре, незаплямоване ім'я.

І ще одна закономірність, вже політолого-етнолог. характеру. Хочемо ми цього чи ні, існують певні сукупності зв'язків та взаємозалежностей між етнополіт. суб'єктами (етноісторичні спільності, народи, політ. партії та організації як утворення конкретних етносів, етнокультурні та етнорелігійні асоціації та ін.), що тривало і стійко повторюються в їхній життєдіяльності в окремо взятій країні, в якомусь геополіт. регіоні, в континентальних та всесвіт. масштабах. Слід враховувати також об'єктивно солідарну дію та солідарне політ. мислення споріднених або геополіт. суміжних етносуб'єктів у політ. процесах сучасності, а також динамічну взаємодію етнополіт. внутр. та зовн. факторів у рамках будь-якого політ. процесу епохи взаємозалежного розвитку людства.

Д

ДЕКЛАРАЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ США, а точніше «Одноголосна Декларація тридцяти Сполучених Штатів Америки» була прийнята 4 липня 1776 р. Текст Д. н. США умовно можна поділити на три частини. В першій з них фіксуються природні права кожної людини: «всі люди створені рівними», з часу народження вони наділені «деякими невід'ємними правами, серед яких — Життя, Свобода і прагнення до Щастя». Разом з правами людини, обгрунтовуються і права будь-якого народу. Головними з них є право на створення власного уряду, основним завданням якого є забезпечення і охорона прав людини. В разі, коли уряд не забезпечує цих прав, або сам порушує їх, в силу може вступати ще одне право — «Право Народу змінювати або усувати його і встановлювати новий Уряд», заснований на таких прин-

ципах і створений за такою формою, яка здається людям найкращою, щоб «забезпечити їх Безпеку і Щастя». Причому, це не тільки право, а й обов'язок народу.

Друга частина, яка становить біля двох третин тексту — це двадцять сім конкретних звинувачень на адресу англійського короля, зокрема, в узурпуванні влади, порушенні законів, встановленні перешкод на шляху еміграції до Північної Америки, посиленні визиску колоній тощо. В заключній частині урочисто оголошувалось, що північноамериканські колонії стають «Вільними і Незалежними державами»... І далі констатувалось, що новонароджені держави вважають себе вільними від будь-яких обов'язків перед англійською короною, що вони розривають з нею політичні стосунки і мають всі права та повноваження оголошувати війну й укладати мир, шукати собі союзників, розвивати зовнішню торгівлю і взагалі робити все, що роблять та можуть робити незалежні держави.

Отже, «Декларація незалежності США» не лише проголошувала народження нової незалежної держави, а й декларувала нові найбільш передові на той час ідеї й концепції, а також досить широкий спектр прав людини і народу. Дещо пізніше частина положень Д. н. увійшла до Конституції Сполучених Штатів Америки, прийнятої 17 вересня 1787 р. І як зазначали автори фундаментальної праці «Історія Сполучених Штатів», «вона стала найстарішою писаною конституцією, котра й досі діє. За цією конституцією Сполучені Штати розцвіли і стали однією з найбільших демократій всіх часів».

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ УКРАЇНИ — один із найважливіших актів у галузі прав і свобод людини, прийнятий Верховною Радою України 1 листопада 1991, після проголошення суверенітету та незалежності України. Необхідність прийняття такого акта була зумовлена тим, що на території України проживають понад сто національностей, які разом з українцями складають п'ятдесятидвохмільйонний народ України. У зв'язку з цим гостро постало питання про необхідність утвердження в незалежній, демокр. Україні загальнолюдських принципів свободи, гуманізму, соціальн. справедливості та рівноправності всіх етніч. груп України, які випливають із Загальної Декларації прав людини та ратифікованих Україною міжнарод. пактів та договорів про права та свободи. Д. п. н. У. складається з семи статей, в яких передбачені політ., екон., соціальні та культ. права. Рівність цих прав для всіх народів, нац. груп, а також громадян, що проживають на території України, гарантується укр. державою. Дискримінація за нац. ознакою забороняється і карається за законом. Представникам всіх народів та нац. груп забезпечено рівне право бути обраними до органів держ. влади всіх рівнів, займати будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях.

В Д. п. н. У. передбачені також гарантії, які встановлює укр. держава в галузі розселення, вільного розвитку мов, культур та ін. надбань кожній національності в Україні. Всім національностям укр. держава гарантує права на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адмін. одиниць, бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх нац. мов і культур.

Всім народам і нац. групам гарантується право вільного користування рідними мовами в усіх сферах сусп. життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації. Громадянам України забезпечується вільне користування рос. та ін. мовами. В тих регіонах, де проживає компактно кілька нац. груп, нарівні з укр. мовою може функціонувати мова, прийнятна для всього населення даної місцевості. Верховна Рада України дала тлумачення статті з Закону «Про мови в Українській РСР» таким чином, що в межах адміністративно-територ. одиниць, де компактно проживає певна національність, може функціонувати її мова нарівні з держ. укр. мовою.

Усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою нац. символіку, відзначати свої нац. свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів. Крім того, в галузі культури Укр. держава гарантує всім національностям право створювати свої культ. центри, товариства, земляцтва, об'єднання, які можуть здійснювати діяльність, спрямовану на розвиток нац. культури, проводити в установленому законом порядку масові заходи, сприяти створенню нац. газет, журналів, видавництв, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій. Крім того, нац. центри і товариства, представники нац. меншин мають право на вільні контакти із своєю іст. батьківщиною. Відповідно до чинного законодавства пам'ятники історії і культури народів та нац. груп на території України взяті під охорону.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ — акт, яким було проголошено державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади країни в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р., тобто в період, коли Україна офіційно ще входила до складу Союзу РСР. Декларація складається з преамбули і десяти розділів: самовизначення української нації, народовладдя, державна влада, громадянство, територіальне верховенство, економічна самостійність, екологічна безпека, культурний розвиток, зовнішня і внутрішня безпека, міжнародні відносини. У цих розділах закріплені принципові засади, спрямовані на утвердження державного суверенітету і самоврядування народу України, а саме: право української нації на самовизначення; повновладдя народу України і його реалізацію як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад, здійснення державної влади за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову; встановлення громадянства України; здійснення Україною верховенства на всій території; самостійне визначення Україною свого економічного статусу; право України на власні Збройні Сили тощо. Через декларацію Україна урочисто проголосила про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти, не набувати ядерної зброї.

У Декларації передбачено, що Україна як суб'єкт міжнародного права, виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, визнає перевагу загальнолюдських принципів над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права. Відносини України з ін. державами будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Д. про д. с. У. стала важливим чинником у становленні незалежної України. Цей документ продовжує справляти свій вирішальний вплив на розбудову української державності,ліг в основу Конституції України.

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА є невіддільною частиною соціальної політики країни, має своїм об'єктом відтворення населення і спрямована на досягнення бажаного в довгостроковій перспективі типу цього відтворення. В країнах з розвиненою депопуляцією Д. п. передбачає стимулювання народжень у сім'ях других і особливо третіх дітей; в багатьох країнах третього світу, в яких відбувається демографічний вибух, здійснюється демографічна політика, що спрямована на зниження народжуваності.

Д. п. включає заходи по наданню різносторонньої допомоги молодим сім'ям, зниженню захворюваності і

смертності, підтримці багатодітних та малозабезпечених сімей, охороні материнства, створенню і розвитку мережі дитячих закладів. Ефективна Д. п. спирається на комплексні і послідовно здійснювані заходи соціально-економічного, правового та виховно-психологічного характеру.

Протягом тривалого часу сім'я в Україні, як і у всьому світі, переживає глибокі зміни: трансформуються її функції, характер позасімейних відносин і взаємодії сім'ї з суспільством. В результаті цих змін виникає дисгармонія між функціями і суттєвими рисами сім'ї та умовами життя, соціальними нормами та інститутами, що не встигають за цими змінами. Стратегічна мета Д. п. полягає в подоланні цього протиріччя і відновленні узгодженості сімейної й позасімейної сторін життя людей в нових умовах суспільного розвитку. Заходи, спрямовані на досягнення цієї мети, запроваджувалися і раніше, але були фрагментарними, непослідовними і не становили цілісної системи. Їх головна вада полягала в тому, що вони були проникнуті духом державного патерналізму, який відповідав адміністративно-командній системі, і тому виявилися неефективними.

Д. п. сьогодні має розроблятись і здійснюватись як цілісна система взаємозв'язаних заходів із врахуванням нових реальностей: ринкової економіки, соціального партнерства, політичної демократії. Принципи Д. п. грунтуються на наступних основних постулатах: принципі суверенітету сім'ї, принципі суверенітету особистості, принципі розширення свободи вибору, принципі опори на власні сили, принципі соціального захисту сім'ї, принципі соціального партнерства сім'ї та держави, принципі диференційованої сімейної політики. Д. п. є складовою частиною політики народонаселення, яка має на меті управління його розвитком. Політика народонаселення спрямована на вирішення наступних завдань:

— вплив на процес соціалізації підростаючих поколінь, включаючи дошкільне виховання, загальноосвітнє навчання і професійну орієнтацію, прилучення до цінностей світової культури;

— регулювання масштабів зайнятості, тривалості робочого дня, охорони праці, перепідготовки робочої сили, установлення меж працездатності;

— регулювання заробітної плати й ін. доходів населення, міграцій і територіальної організації населення, рекреаційної діяльності робітників;

— вплив на сукупність умов життя всіх верств населення: регулювання цін на товари, удосконалення і впровадження житлової політики, політики в галузі охорони здоров'я та медичного обслуговування, регулювання сфери комунально-побутових послуг, масштабів і структури вільного часу.

Метою міграційної політики є оптимізація міграційного руху населення. Заходи міграційної політики розділяються на дві групи: прямі й непрямі. До перших належить організований перерозподіл трудових ресурсів, до других — регіональна диференціація рівня заробітної плати, обсягів капітальних вкладень в житлове будівництво й розвиток соціальної інфраструктури, закупівельних цін тощо. Заходи міграційної політики можуть стимулювати або обмежувати приплив чи відплив населення. Так, протягом останніх десятиліть в Україні проводилась політика обмеження росту великих і найбільших міст. Останнім часом виникла необхідність у заселенні сільських населених пунктів в районах депопуляції.

До завдань управління міграцією входить розробка такого комплексу заходів, які б дозволили поєднати інтереси суспільства та його окремих членів. В останні кілька років, після розпаду СРСР, виникла необхідність проведення міграційної політики, яка б враховувала міграційні інтереси депортованих народів, біженців, вимушених мігрантів, переміщених осіб з країн третього світу.

ДЕМОКРАТИЗМ — метамова, що дозволяє всім задовільно спілкуватися. Це необхідний перелік гарантованих прав: приватної власності, економічної ініціативи, на свободу думки, її висловлення, право на пошук, здобич, розповсюдження інформації. Демократія універсальна, не може бути китайської чи японської демократії. Проте усвідомити це, маючи за плечима досвід боротьби за національну незалежність, важко. А звідси висновок: самобутність демократичної держави визначається лише сферою культури. Коли держава стає посправжньому демократичною, вона перестає бути національною по суті і залишається національною за формою. Отже — або демократія, або національна держава, точніше — або демократія, або національний і класовий тоталітаризм. Такі «випадки» історія дійсна знала і може ще знати, проте тоді, коли йдеться про ідею національної винятковості, яка являє собою не те, що «дитячу», просто-таки смертельну хворобу, коли багато демократичних починань зводились нанівець і сприяли лише тому, що один недемократичний устрій трансформувався в ін.

ДЕРЖАВА І БАГАТОЕТНІЧНІСТЬ. Проблема особливо гостра у ситуації географічного зміщення різних етносів, коли досягнення будь-якої незалежності чи автономії, заснованої на етногеографічному принципі, видається неможливим. Показовий приклад — Боснія та Герцеговина, територія, де існують три великих етнорелігійних співтовариства.

У подібних ситуаціях, які, звичайно, мали прецеденти в історії — (поділ в Індії на релігійно-етнічній основі) — та трагічні переселення населення між Індією та Пакистаном, відбивається з усією драматичністю трудність розділення прав, рівних для всіх громадян, і тих, які відмінні для громадян різної «етнічної» належності. Тому що розподіл прав не продуманий, можливість вибору зводиться до двох варіантів: расистського та антидемократичного, коли здійснюється етнічний перерозподіл, і демократичного, хоча й досить абстрактного, що зветься правовою державою.

Підхід до нових та старих національних проблем не може бути іншим, як з точки зору створення саме правової, демократичної держави, яка гарантує всім громадянам одні й ті ж рівні права. Щоправда, залишається відкритим питання забезпечення прав, користування якими різниться залежно від належності суб'єкта до того чи ін. етнічного співтовариства.

ДЕРЖАВА І ЕТНОС. Розв'язання цієї проблеми мало б відповісти на питання, як включити в нац. поступ етнонац. фактор, перетворити багатонац. поліетніч. склад населення України з фактора слабкості на фактор сили та могутності держави. В Україні вже були спроби політико-демокр. самореалізації у вигляді діяльності релігійно-культ. міщанських братств, політично-правового устрою Запорозької Січі, демократичності Гетьманщини, ліберально-демокр. України. Принципи самоврядування були притаманні традиціям укр. етносу, відбиваючи прагнення національно-політ. рухів та передових мислителів. Але чи самодостатні вони для сучас. державотворення в нових соціально-політ. умовах?

Щодо особливостей правового укр. світогляду. Слід зазначити, що іст. досвід укр. державотворення, який залишили нам, є засадами укр. національно-громадян. суспільства. Він дає змогу в сучас. умовах використати демокр. зміст попередніх законодавчих актів, що мають істор.-випереджальний характер. До цього додамо, що XX ст. стало провісником здійснення відродження укр. незалежної соборної держави. Протягом тривалого часу укр. народом був пройдений шлях усвідомлення необхідності відродження держави через проголошення її у формі Української Народної Республіки (IV Універсал Центральної Ради), утворення формально незалежної УРСР, самостійної Карпатської України (1938), діяль-

ність екзильної УН ради та уряду УНР до проголошення Акта незалежності України (24 вересня 1991).

Разом з тим слід враховувати таке. Ще М. Драгоманов попереджав, що укр. напрямок, як і всякий національний, грішить не тільки романтизмом, але й романтично-археолог. розворушенням старовини, яке завдає багато каліччя народу і його вічному чуттю і затримує у середині народу дух поступу і самокритики. «Щоб добитись чого-небудь,— підкреслював він,— і щоб стати у щирій пригоді народу, український напрямок мусить не тільки узятися за кріпку працю, тверезу і впрост обчислену на те, щоб одвітити уже видній потребі народу, вийти з старих народно-патріархальних форм побуту і ідей, щоб первим ділом поставить не народність для народності, а соціальний, економічний і культурний чоловічий поступ народу, для чого народна мова і форма пропаганди мусить бути тільки практичною одежею, а не метою».

Звідси — гостра потреба сприйняття укр. етносом соціально-політ. інновацій для ствердження себе як повноправного суб'єкта іст. розвитку, звичайно, за умов відповідного пристосування самих інновацій до національно-етніч. життя. Не можна не враховувати існуючих суперечностей між прихильниками традицій та інновацій, що на соціально-політ. тлі відбувається на рівні політ. партій і рухів. Майже всі вони не заперечують, що Україна має бути самостійною, але великі розбіжності існують в розумінні, скажімо, форми державності, яку вона повинна мати. Причому одні вбачають верховну владу у вигляді гетьмана, диктатора, ін.— президента, ще одні — парламентської системи. Одні воліють «націократії», ін.— «демократії», одні — «кастократії», ін.— «клясократії» тощо.

Національно-держ. будівництво має подолати замкнутість етносу. Передовсім слід визначитись, яку державу, зрештою, ми будуємо? Переносимо на укр. грунт концепцію «держави національностей» колишнього СРСР, що була нетиповим явищем у світовій практиці, чи створюємо врешті-решт «національну державу»? Як, скажімо, ставитись до етатичної (від фр. etat — держава) теорії нації, згідно з якою нація ототожнюється з населенням відповідної держави. Етатична теорія відігравала у минулому позитивну роль у становленні європ. цивілізації. Етатичні традиції не втратили своєї консолідуючої ролі (напр., всі жителі багатонац. Франції вважають себе французами). Вона й зараз прийнята в ряді країн «третього світу» (Індія, Нігерія та ін.).

В колиш. царській Росії та СРСР втілювався в життя етнічний, а не етатичний підхід. Між тим Україна, як ніколи раніше, потребує державного згуртування саме на принципах етатизму з врахуванням, звичайно, процесу «етнічного ренесансу». Можливо, сьогодні відбувається формування нової якості укр. нації — на принципі державності, а не етнічності. Укр. нац. держава дотримуватиметься принципу нац. інтересу та нац. пріоритетів у державному, а не етнічному значенні, як це властиво сучас. розвиненим демокр. державам.

ДЕРЖАВА І НАЦІЯ (погляди вітчизняної етнодержавознавчої думки). «Національна держава» — цей великий лозунг XIX ст., під впливом якого змінилася майже вся політична структура Європи, виявилась насправді політичною фікцією, одним із звичайних зловживань в історії народів. Національна держава здійснюється лише оскільки державна нація зміцнила своє верховенство і наклала значний відбиток на всю державну будову. Такою є точка зору відомого російського дослідника А. Кастелянського.

Навіть у тих державах, що найбільш відрізняються своєю національною одноманітністю, державне життя рідко співпадає з життям національностей. Такою є багатонаціональна дисгармонія соціального буття. І якою б великою не була та стимулююча сила, з якою національний принцип увірвався в європейське суспільство XIX ст.— фактором державного об'єднання він став лише там, де в його основу лягла географічна та господарська єдність і об'єднання: Німеччини та Італії. За межами ж цієї єдності вплив національного принципу неначебто послаблюється, величезна частина німецької нації відходить від Габсбургської монархії, також як значна частина італійців залишається поза межами об'єднаної Італії. Скоріш пам'ятним безсиллям національного принципу, ніж його тріумфом, є також Балканські держави. Лише окремі фрагменти балканських народностей добилися державної самостійності — остільки їх національному звільненню сприяли політичні чи династичні інтереси великих держав. За своєю природою держава пряма антитеза національності, повне її заперечення. Сучасні держави являють собою передовсім організацію господарського гатунку, умовами виробництва та обміну визначається, головним чином, їх існування та розвиток (Ф. Ратцель). В цьому весь історичний трагізм недержавних народностей, не менш фатальною ця обставина стає і для народності державної — для держави у всій її сукупності. (А. Кастелянський).

В. Антонович, в свою чергу, проголосив апофеоз вільної творчої суспільності, протиставляючи цю ідею державі з її регламентацією і апаратом, політикою державності для державності. На його думку, невід'ємною прикметою українського народу є його вроджена нездатність і небажання до державного життя. Такий підхід, на думку М. Грушевського, пояснюється трьома історичними впливами, що позначалися на творчості Антоновича: 1) традиційною українською опозицією чужому державному життю, якою пройнявся Антонович, досліджуючи історію українського народу; 2) вродженою традиційною польсько-шляхетською підозрілістю і ворожістю проти зміцнення державної влади; 3) опозицією державній владі, в якій «виховував» усі свободолюбиві елементи царський російський режим.

У народницькому напрямі можна виділити хоча б Р. Лащенко, що вивчав будь-яке явище з огляду його ставлення до народних інтересів, зосередивши увагу на історії саме української народності, поставивши народ у центр всіх інтересів. У цілому ж, від негації держави (народники) та обожнення її (консервативний напрямок) українська історико-політична думка прийшла до висновку про кончу потребу знайти оптимальне співвідношення, відшукати органічний взаємозв'язок між державою та нацією (національно-державницький напрямок). Причому, ці пошуки опиралися певною мірою на західноєвропейську думку, її еволюцію від поняття суверенності народу як спільності всіх громадян держави (Руссо) через ідею об'єднання всіх національних елементів в одній державі (Фіхте, Маццiні) до етапу боротьби з державою на основі права народу на самовизначення своєї національно-державної незалежності.

Разом з тим, українська політологічна школа внесла свій вагомий внесок в розробку цих питань, відштовхуючись від особливостей розвитку України, специфіки становлення української нації, її менталітету. Слід зазначити, що поняття «українська ідея» кореспондується з конструктивним принципом державотворення, а національні інтереси — з дією механізму самозбереження держави і нації, націоналізм (національна самосвідомість), в свою чергу, з самим державотворчим принципом, як відображенням національного, точніше — етнонаціонального чинника. Зрештою, нація, за визначенням П. Сорокіна, є багатофункціональною, солідарною організацією, яка хоча б частково усвідомлює сам факт свого існування та єдності. І що найголовніше, нація створена як система, що поєднує інтереси та цінності трьох типів — не лише етномовні та територіальні, але й державницькі. «Нація є багатовимірним соціальним організмом, що з'єднаний і зцементований державою, етнічними та територіальними зв'язками».

Відомий український політолог С. Дністрянський пішов значно далі П. Сорокіна. У своїй теорії суспільних зв'язків, порівнюючи державу з нацією, він звертає увагу на те, що їх об'єднує — територія. Водночас підкреслює, що історична територія держави має політичне походження, нації ж — природно-етнічне. Для держави, яка постає шляхом завоювань, мандрівок, революцій, асиміляцій першорядне значення має саме територія і другорядне — люди, які проживають на цій території і створюють державну організацію для збереження суспільного ладу.

Словом, і в державі, і в нації вчений виділяє три основні елементи, що становлять їх сутність. Проте розміщені ці елементи в різному порядку. Основою держави Дністрянський вважає: 1) територію; 2) людей, що проживають на цій території; 3) питому організацію суспільного ладу з її характеристичними ознаками — автономією, авторитетом і автаркією. Елементи, що складають основу нації, розміщуються в дещо ін. порядку: 1) люди; 2) територія; 3) народна культура, що становить головну суспільну основу нації, незалежно від наявності чи відсутності своєї державної організації.

«Кожна нація має право на свій вільний розвиток, — наголошував С. Шелухін,— і ніщо, крім власної держави, його не забезпечує». Нація, вважав, у свою чергу, В. Липинський, це реалізація хотіння до буття нації. Коли нема хотіння, виявленого в формі ідеї,— нема нації. Але так само нема нації, коли це хотіння не реалізується в матеріальних формах держави.

Про розуміння глибинного взаємозв'язку держави і нації свідчить і позиція відомого вітчизняного етнополітолога, державознавця Р. Лащенка, який прийшов до висновку, що «лише при вільному виявленні всіх своїх творчих сил народ може високо піднести і своє культурне життя, а свобідне виявлення всіх творчих сил народу нашого може забезпечити лише такі форми суспільного ладу, які відповідають правним думкам, правним традиціям і взагалі правним ідеалам українського народу». Він також наголошував на кончій потребі щодо «пильнування... інтересів національних, при одночасній відсутності інтересів шовіністичних».

Враховуючи вищенаведене, можна дійти висновку, що нація співвідноситься з державою, як задум та його реалізація. «Основний елемент держави,— вважає С. Шелухін,— народ. Без нього не може бути держави. Народ у державному розумінні як основний елемент її — це не пануюча чи привілейована народність, або класи чи партія, а вся державно-правна одноцільність підданих громадян».

Про глибинний взаємозв'язок держави і нації знаходимо у вітчизняній етнополітології й такі міркування. Національна свідомість, на думку О. Бочковського, постає та розвивається з попереднього національного інстинкту, почувань, які бувають підсвідомими, «рівнозначним відповідником» яких є держава. Тому нація найяскравіше виявляє вольовий момент у своєму житті саме в прагненні до утворення своєї держави, яка поширюється серед найбільшого загону людей. Саме ці підсвідомі почуття до волі, державності характеризують націю як спільність, тобто об'єднання людей на грунті природних сил і інтересів, на відміну від спілки, що є статутно організованим об'єднанням на основі розуму.

Зрештою, об'єднана в етнонаціональних кордонах держава і є політичним ідеалом нації. Стосовно України Бочковський вважає, що метою українського народу має бути здобуття націократії — тобто політичного самовизначення в окремій державі. Націократія має заступити церкву і державу як організаційні чинники політичного розвитку, знайти живу форму для здійснення права народів на їх самовизначення. Націократію він розуміє як витвір окремого, нового типу української держави, здатної задовольнити самостійницькі прагнення кожного культурного народу, який проживає в Україні. Така політична система «націократії» передбачала б державу, де «чужі меншини були б зведені до найменшої кількості, а натомість, щоб усім народам було забезпечено здійснення політичної, державної всенаціональної самостійності». Там, «де немає попереду національної соборності, тобто національної одностайності, здійснення всенаціональної державності викликає багато труднощів». З урахуванням цього, Бочковський вважає, що формування національної самосвідомості українського народу та органічне здобуття державності є найбільш реальним засобом для вирішення питань національності.

Щодо взаємин держави і нації оригінальною є думка В. Старосольського. Розуміючи націю як спільність, що засновується на внутрішній органічній ідеї, він визначає її головний інтерес — зберегти і розвинути свою індивідуальність — що стоїть вище її економічних, політичних і культурних інтересів, хоча й підпирається ними. Концепція ж самої української державності будується на таких засадах: 1) нація є самостійним центром інтересів і такою політичною спільнотою, яка прагне до самостійності; 2) будувати державу краще на спільності, а не на спілці; 3) для побудови необхідно «убрати класові інтереси в форму національних, тобто орієнтуватись у своїй політиці на ті елементи суспільства, які є носіями стихійного прагнення бути нацією, утверджувати себе нею».

Звичайно, нас у органічних суспільних зв'язках цікавить, перш за все, нація. Стосовно неї С. Дністрянський включає в поняття свідомого суспільного зв'язку лише таку націю, в основі консолідації якої лежить національна психологія самосвідомость, що нівелює всі станові, релігійні, династивні різниці, зближує «рівних» людей до «рівних» і сприяє формуванню національної ідеї. Вчений дійшов висновку про глибинний взаємозв'язок останньої і державницької ідеї, бо саме національна ідея скеровує народ на боротьбу проти чужих територіальних посягань і водночас об'єднує розпорошені по різних державах народні елементи до державного об'єднання, ставлячи своїм ідеалом народні держави, тобто такі, які об'єднували б цілі народи в окремі самостійні держави.

Вищенаведене є величезним науковим надбанням української нації у питаннях державотворення.

ДЕРЖАВА І НАЦІЯ (ситуація в Україні). Кризова ситуація в Україні складалася не лише в економіці, соціальній сфері, але й, що найбільш дошкульно, в галузі державотворення та етнонаціональній сфері, які йдуть паралельним шляхом, майже ніяк не перетинаючись. Держава, напевно, побоюється вічно наїженого, вкрай політизованого етносу (субетносів), від якого крім сепаратизму, шовінізму і редентизму та й взагалі конфліктогенності нічого доброго чекати не можна. Етнос, субетноси насторожено дивляться на державу як на певного монстра, та, силкуючись зберегти свою «цнотливість» не пов'язують себе з державою, що веде вкрай непопулярну політику і нічого, крім підвищення цін, дати не може.

Одначе є й спільне, що поєднує цей двопільний процес. З одного боку, ми не маємо концепції українського державотворення з акцентом на риси характерології українського народу, його менталітет, національний спосіб життя, не враховуємо також менталітет та інтереси національних меншин. З другого — не маємо власної концепції національного фактора, концептуальної пробки етнонаціональних проблем, цілісного підходу до їх розв'язання. І це в умовах величезної національної напруги, коли виникла необхідність задовольнити спраглі національні потреби, з одного боку, використати максимально багатющі національні «ресурси», з іншого.

Синхронно коливаються державницькі і національні терези, та все в один бік — не маємо основ державної політики в різних галузях життя, водночас, не маємо та й не плануємо мати «Основ національної політики» ук-

раїнської держави. Разом ми тільки й робимо, що відкидаємо. Відкинули поняття, скажімо, «національно-державне будівництво», з одного боку, категорії «національне питання», «національні проблеми», з другого, як якісь ледве не вигадки «зкомпрометувавших» себе фахівців з національної проблематики. До чого це призвело? Життя висунуло, принаймні, чотири точки зору щодо державного устрою України — «федеративної держави», «національної держави», «унітарної», «багатонаціональної держави», а ми так і не готові до їх сприйняття, бо вже не міркуємо категоріями національно-державного будівництва. З другого боку, вилучення з вжитку поняття «національне питання» заблокувало відкриту постановку у порядок денний суспільного життя етнонаціональних проблем, які визрівають в його надрах. Звідси — звужене трактування національної сфери, обмежуючись, головним чином, політико-правовим статусом народу, його державною суверенністю, вштовхуючи проблему національних меншин в суто культурницьке річище. Склалася парадоксальна ситуація. З одного боку, ми наголошуємо на національному відродженні (оновленні) України, всіх її етносів (субетносів), а з другого, не зробили майже нічого в законодавчому плані в цій гострій проблемі. Ми наголошуємо, що маємо денаціоналізоване суспільство як наслідок сталінщини та застою і водночас нічого не робимо для розробки державної етнонаціональної політики.

Це серйозна вада, яка може завдати величезної шкоди розвиткові української нації, її соціальному, політичному, економічному розвою. Таке розуміння суті етнонаціональної політики означає, зрештою, об'єктивне відчуження держави від нації, протиставлення державних інтересів національним, державної ідеї — національній, а не їх гармонізацію, злиття.

Значно ускладнили розуміння і вирішення зазначених проблем т. зв. «етнічний ренесанс» і процес політизації етносів, їх швидкий і бурхливий вихід на арену політичної боротьби не лише в колишніх СРСР та СФРЮ, а й в деяких ін. країнах світу. Показово, що навіть західні етнополітологи виявились явно не готовими до такого розвитку подій і ще не виробили більш-менш прийнятних оцінок цього феномена. На нашу думку, процес політизації етносів слід розглядати як об'єктивний, хоча й украй суперечливий і неоднозначний. Він є наслідком глобальних процесів розвитку й модернізації, через які пройшли чи мають пройти всі країни світу. Особливо швидко й бурхливо політизація етносів відбувається в тих країнах, які, подібно до України, стають на шлях запізнілого розвитку та наздоганяючої модернізації. Водночас політизовані етноси є двигуном, рушійною силою процесів розвитку і модернізації. Увірвавшись на політичну арену, політизовані етноси розвалили останні колоніальні імперії (СРСР та СФРЮ), зірвали з середини тоталітарні комуністичні режими і створили близько двох десятків нових незалежних держав. Сьогодні політизовані етноси легітимізують чи делегітимізують уряди, ведуть запеклу боротьбу за домінуюче становище, вплив на державну етнонаціональну політику.

Нарешті, чи не найбільшу складність становить те, що Україна не має чи майже не має, власного досвіду вирішення проблем взаємовідносин держави і етносів. Адже її етнонаціональна політика протягом кількох століть визначалась і спрямовувалась Москвою. Ми ж маємо лише фундамент, порослий в століттях лихоліття диким порожнім степом, писав В. Липинський. Чи буде Україною революційне гасання по цьому дикому степу, яке пропонують наші рідні, з фундаментом нації органічно не зв'язані, соціальні та національні відірванці? Будова, коли це має бути дійсно будова (а не підлога комусь на злість) мусить починатися від фундаментів і в ті часи всі частини мусять бути достосовані до себе. Не можна на візантійських фундаментах будувати готику або заготовляти республіканськo-демократичний дах для дому, який не має ще монархічних стін.

Брак територіального патріотизму, який торкається теж і чужинницьких елементів, що заселяють Україну, був завжди деструктивним чинником для утворення української державності. Бути патріотом це означає бажати створення державного і політичного співжиття людей, що живуть на українські землі, виховувати в собі перш за все громадські, політичні, державно-творчі прикмети, віру в Бога, тобто духовні вартості, вірність, твердість, сильновольність, дисципліну, пошану до своєї громадської влади — а не мріяти про втоплення в Дніпрі більшості своїх же власних земляків (В. Липинський).

Отже, наукова проробка гострих проблем, що постали перед молодою українською державою, висунулася чи не на перший план. Вони можуть бути зфокусовані саме у проблемі «Держава і нація (етнос)», яка мала б відповісти на питання, як включити в національний розвій етнонаціональний фактор, перетворити багатонаціональний склад населення України з фактора слабкості на фактор сили та могутності держави. Вкрай важливою є розробка філософсько-соціологічних аспектів розбудови української держави, консолідації української нації, розглядаючи етнофілософію як теоретичну підойму етнонаціональних аспектів українського державотворення, а етнодержавознавство як концептуальний методологічний орієнтир взаємовідносин держави і нації.

Треба зазначити, що історичний досвід українського державотворення, який залишили нам, є засадами українського національно-громадянського суспільства.

Ін. словами, творчою наснагою українського державотворчого процесу та й одночасно націотворення є та глибина історичної пам'яті, яка продовжує живити патріотичну свідомість української нації, концентрувати її енергію на шляху до повної незалежності України та самоутвердження українського народу. Маючи на увазі державницьку ідею, В. Липинський писав, що всім інтелігентам України притаманна одна хвороба — нахил до романтизму. Він вважав, що вони позбавлені почуття дійсності, не вміють відрізняти бажане від можливого. «Тому живуть вони найбільше фантастичними утопіями якихось «Україна без влади і без підвладних», якихось соціалістичних чи націоналістичних ельдорадо. Здійснитися ці ельдорадо мають самі і автоматично мають вони «зайняти місце тієї живої і реальної дійсної України... Зрештою, ця інтелігенція не спромоглася виробити політично цінної національної ідеології, яку б сприйняли всі верстви населення»».

І тут є ще один варіант — вживати стосовно української нації поняття «етнонація», коли підкреслюється саме етносоціальний, а не державницький характер спільності людей. У зв'язку з цим здаються цікавими і продуктивними у плані розвитку семантики поняття «нація» думки німецького етносоціолога Ф. Геккмана про те, що «нація» — це етнічний колектив, який усвідомлює свою спільність й організований у форму національної держави. Останню вчений визначає як «форму політико-громадянської та етнічної приналежності», територія національної держави охоплює при цьому не тільки місце розселення одного народу, а й ін. етнічних груп.

Варто також звернути увагу на визначення нації, яке утвердилося в зарубіжній етнополітології: «Нація — це велика спільність людей, велика соціальна група, котра через нові об'єктивні й суб'єктивні передумови принаймні на деяких територіях інтегрувалася в однорідне суспільство, що усвідомлює наявність цієї особливої спільності, і йому притаманне бажання жити у спільній державній структурі». Отже, нація при такому підході — це не завжди етнос. Швидше це держава. Принаймні у першому випадку йшлося б про спільність людей на

основі мови, культури, релігії, тощо, а в другому — про державну спільність, спільне перебування в рамках одного етнополітичного організму. Це відповідає зарубіжному досвіду державотворчих процесів, який засвідчує відповідну збалансованість: об'єктивно найбільша спільність формувала основу (ядро) держави, а остання поставала як державний організм з різними етноструктурними елементами... На Заході термін «нація» — «nation» завжди асоціювався з державотворенням.

ДЕРЖАВА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ — це організація політичної влади більшості населення, яка забезпечує необхідний консенсус усіх його частин та перехід до створення умов, потрібних для повного й безперешкодного здійснення основних прав людини і прав націй, народу на засадах соціальної демократії. Сучасному перехідному суспільству відповідає у політико-юридичній сфері і перехідний тип держави, зорієнтованої на соціальну демократію, тобто держави, яка поступово перетворюватиметься на державу соціальної демократії.

За теперішніх умов можна виділити два основних різновиди держав такого перехідного типу: а) держави, які існують у промислово розвинутих країнах соціально орієнтованого капіталізму; б) держави, які існують у країнах, що переходять від бюрократичного ладу псевдосоціалізму до громадянського суспільства і перетворюються з організації тоталітаризованої влади колишньої партійно-управлінської верхівки на організацію влади більшості населення (до таких держав належать колишні «радянські» республіки та історично аналогічні їм держави).

Сутність усіх таких держав предметно виявляється в їх функціях. До внутрішніх функцій належать: у гуманітарній сфері — гуманістична (забезпечення, охорона і захист основних прав людини), екологічна, соціально-забезпечувальна (охорона і відновлення здоров'я, матеріальна допомога та ін.), культурно-виховна; в економічній сфері — господарсько-стимулююча (сприяння розвиткові економіки на основі визнання і захисту рівноправного функціонування різних форм власності на засоби виробництва), господарсько-організаторська (програмування та організація виробництва на державних підприємствах, розпорядження об'єктами державної власності), науково-організаторська (організація і стимулювання наукових досліджень), у політичній сфері — «демократизаторська» (створення умов, демократичних інститутів для вільного волевиявлення й врахування інтересів усіх громадян, різних соціальних груп, частин суспільства), національно-забезпечувальна (створення умов для збереження і розвитку національної самобутності корінної й усіх ін. етносів, які проживають на території держави), охорона і захист державно-конституційного ладу, законності та правопорядку в суспільстві.

До зовнішніх функцій належать: у гуманітарній сфері — гуманістична (участь у міжнародному забезпеченні і захисті прав людини); соціально-забезпечувальна (благодійна допомога населенню ін. країн, наприклад, в разі стихійного лиха, кризових ситуацій), екологічна, культурно-виховна (участь у міжнародному культурному співробітництві); в економічній сфері — участь у створенні світової економічної системи на основі міжнародного розподілу та інтеграції виробництва і праці, участь у розв'язанні глобальних господарських й наукових проблем (енергетичної, використання світового океану, дослідження й освоєння космосу тощо); у політичній сфері — організація, підтримування і розвиток договірних відносин на основі загальновизнаних принципів міжнародного права; оборона своєї країни від зовнішнього нападу, участь у забезпеченні ненасильницького миру в усіх регіонах планети; участь у боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку, включаючи й використання збройних сил.

Подібність, аналогічність або збіг усіх основних функцій багатьох (але не всіх) існуючих нині держав свідчить про зближення їх соціальної сутності, про втілення нового політичного мислення у сучасні внутрішньодержавні та міждержавні відносини, про посилення взаємозалежності і взаємозв'язку всіх країн, об'єктивно зумовлену консолідацію зусиль більшості народів світу у розв'язанні серйозних глобальних проблем. Людство, таким чином, поступово здійснює поворот до цивілізації нового типу з властивою їй новою державністю.

ДЕРЖАВА СОЦІАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ — це організація політичної влади трудящих-власників (що становлять більшість суспільства), яка юридичними засобами реально забезпечує максимальне здійснення і захист основних прав людини, прав нації і народу на загальнолюдських засадах свободи, справедливості і солідарності. У другій половині XX ст. у багатьох країнах світу розпочався поступовий, здійснюваний різними шляхами, засобами і темпами перехід від традиційного буржуазного суспільства (яке пройшло через етапи «вільного», а потім монополістичного капіталізму) до громадянського суспільства трудящих-власників. Аналіз відповідних соціологічних, статистичних даних дає підстави передбачити, що економічну основу такого суспільства вперше в історії становитиме приватна власність трудящих (як групова, так і індивідуальна) на засоби виробництва та на результати їхньої праці (при існуванні у певних обсягах також державної та муніципальної власності), а в його соціальній структурі вперше кількісно переважатиме клас таких трудящих-власників. Зазначеними двома обставинами якраз і визначатиметься історична новизна (новий, самостійний тип) держави, яка відповідатиме такому прогнозованому суспільству. Подібного варіанта організації економічного життя суспільства, структури виробничих відносин ще ніколи не існувало в історії людства. Отже, це буде історично новий різновид (тип) економічного підгрунтя суспільства, що й становитиме об'єктивну основу його якісно нового соціального утворення — трудящих-власників і відповідного типу держави. Якщо для означення поняття майбутнього суспільства трудящих-власників скористатися таким дещо умовним терміном, як «соціальна» демократія (або, скажімо, «гуманітарна допомога»), то й відповідний тип держави можна буде назвати аналогічно.

Очікуване суспільство відзначатиметься, крім зазначених вище властивостей, ще й тим, що його політична система забезпечуватиме вільне й адекватне волевиявлення всіх дорослих громадян (через демократичні вибори представницьких органів держави та органів місцевого самоврядування); такому волевиявленню населення належатиме визначальне значення в суспільному житті (через забезпечення панування законів як нормативних актів найвищої юридичної сили); безумовною змістовною межею волевиявлення більшості населення будуть основні права людини: непорушність, незаперечність:, «недоторканність» цих прав має стати абсолютною; основні права людини — це той універсальний кордон, який не переступатиме будь-яка більшість у суспільстві соціальної демократії.

Остання властивість суспільства, що прогнозується, дозволяє кваліфікувати його ще й як суспільство правове, а Д. с. д.— як державу прав людини, яка відображається поняттям правової держави. Викладене свідчить про соціально-змістовну єдність Д. с. д. і правової держави. Це, власне, одне й те ж явище, що розглядається в дещо різних площинах.

ДЕРЖАВНА КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ. Незалежна Україна потребує власної державної концепції етнонаціональної політики. Необхідність її розробки обумовлена низкою факторів, головними з яких є: поліетнічний характер населення України; могутній процес етнічного ренесансу та політизації етносів (української етнонації та етнічних груп);

криза марксистсько-ленінської теорії нації та банкрутство національної політики КПРС; відсутність власної державної концепції етнонаціональної політики в Україні; майже повна відсутність власного досвіду практичного вирішення етнонаціональних проблем; недосконалість існуючого механізму регулювання етнонаціональних відносин; сепаратистські настрої серед певної частини населення; загострення дискусій щодо територіально-адміністративного устрою та статусу мов.

Розробка Д. к. е. п. в У.— надзвичайно складна і вельми відповідальна справа. Найбільші труднощі тут пов'язані з пошуками і визначенням її методологічних засад. Справа ускладнюється тим, що, по-перше, науки, які мають дати методологічне забезпечення — політологія, етнологія та етносоціологія — ще тільки стають на ноги, а етнополітологія, етноконфліктологія та етнопсихологія в незалежній Україні тільки народжуються. По-друге, значна частина тих, хто сьогодні розробляє методологічні та теоретичні проблеми етнонаціональної політики чи втілює її в життя все ще перебуває в полоні старого догматичного етнополітичного мислення з його формаційним, партійно-класовим підходами і принципами. Тому слід звернутись до ідейно-теоретичної спадщини, що міститься в творах М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Винниченка, В. Липинського, українських вітчизняних і зарубіжних етнополітологів. Стануть в нагоді і чимало положень Зборівської угоди 1649 р., що стала своєрідною «біблією» українського конституціоналіму та Конституції УНР. Надії можуть бути покладені на відповідні положення документів ООН, ЮНЕСКО та ін. міжнародних організацій; на західні методологічні й теоретичні розробки, досвід втілення їх у життя в цивілізованих країнах. Адже саме ці ідейно-теоретичні надбання становлять сьогодні підвалини критичного етнополітичного мислення з його цивілізаційним та гуманістичним підходами, яке має стати методологічною основою Д. к. е. п. в Україні.

Ця концепція повинна ґрунтуватись на загальновизнаних принципах демократизму, рівноправності і самовизначення народів, суверенітету, територіальної цілісності, права народів на мир, безпеку і розвиток, доступ до досягнень світової цивілізації та їх використання. Особливої уваги заслуговують також західні концепції, зокрема такі, як: «богатокультурності», «етнічного плюралізму», «єдності в різноманітності», «культурно-національної автономії» та ін. Йдеться не про сліпе копіювання цих концепцій, а їх конструктивно-критичний аналіз та творче застосування тих положень, які зможуть принести добрі плоди в специфічних умовах посттоталітарної України.

Розробка і прийняття добре продуманої і виваженої, справді демократичної і гуманістичної Д. к. е. п. в У. може допомогти вирішенню багатьох соціально-політичних проблем, досягненню національної згоди, забезпеченню етнополітичної стабільності, збереженню єдності, територіальної цілісності та незалежності України, створенню сприятливих умов для розвитку кожної людини і кожної етнонаціональної спільноти, зміцненню позицій України у світовому співтоваристві.

ДЕРЖАВНА МОВА — мова, що обслуговує суспільство в офіційному спілкуванні і виступає одним з символів державного і національно-культ. суверенітету. У багатонац. країнах статус державної може одержувати одна або кілька мов корінних народів, іноді ж — мова країн, що були метрополіями. Крім терміну «Д. м.», для позначення мови, обраної для офіц. спілкування, у світовій практиці вживаються терміни «національна мова» і «офіційна мова». У країнах, що виникли з СРСР, послідовно використовується термін «Д. м.»; для позначення регіональних допоміжних засобів ділового спілкування тут подекуди запроваджується термін «місцева офіційна мова». В Україні статус державної має укр. мова, яка є рідною для більшості населення республіки. Цей статус закріплено у «Законі про мови в УРСР», прийнятому Верховною Радою 28 жовтня 1989. Визнання укр. мови державною відбиває високий ступень її структурного і функціонального розвитку, а також завойовану республікою можливість вести власну нац. і мовну політику. За законом укр. мова є мовою діловодства і документації держ., парт. і громад. органів, з'їздів, конференцій і ін. форумів, техн. і проект. документації, а також усіх особових офіц. документів громадян республіки, здійснення судочинства, впровадження у справах про адмін. порушення, арбітражних та прокурорського нагляду, нотаріального діловодства, юрид. допомоги, однією з мов міжнарод. договорів та угод. Проголошуючи право громадян України на вільний вибір мови навчання дітей, держава забезпечує можливість широкого вивчення держ. мови у дошкільних установах, загальноосвіт. школах, професійно-техн. училищах, середніх спец. і вищих навч. закладах. Це обумовлює орієнтацію системи освіти переважно на укр. мову викладання. Державність укр. мови передбачає її переважне використання у сфері науки, інформатики, культури, вона є мовою офіц. засобів масової інформації, оголошень і повідомлень, маркування товарів та назв.

Спрямування мовн. політики на беззастережне забезпечення громадянам національно-культ. та мовн. прав обумовлює поєднання у мовн. законодавстві принципу державності укр. мови з гарантіями розвитку та використання мов нац. меншин. Це закріплено у новій Конституції України.

ДЕРЖАВНА СИМВОЛІКА. Символами незалежної держави є держ. герб, держ. прапор та держ. гімн. Термін «символ» походить від грецьк. symbol, тобто знак, і означає речовий, графічний, звуковий умовний знак або умовну дію щодо якогось явища, поняття, ідеї.

Символікою України як незалежної держави є Державний герб, Державний прапор та Державний гімн, які затверджуються Верховною Радою України. У відповідній постанові вказано, що зображення Держ. герба України вміщується на печатках органів держ. влади і держ. управління, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампах, бланках держ. установ з обов'язковим додержанням пропорцій зображення герба, затвердженого п. 1 цієї постанови.

Тризуб зустрічається ще на монетах князя Володимира. З деякими відмінностями він був зображений на монетах князя Святополка та князя Ярослава Мудрого. Цілком подібний до цього знака мається також на цеглині, добутій із руїн Десятинної церкви. Проф. М. Грушевський цей знак, про який ним написано декілька статей, визнає за родовий знак князя Володимира і за знак старої Київської держави Володимира Великого. У березні 1918 Центральна Рада прийняла тризуб за герб Української Народної Республіки. На думку Карла Болсуновського можливі такі іст. передумови генетич. походження тризуба: 1) загадковий знак, запозичений з Візантії, утворився з літер грецької азбуки, які складають титул монарха; 2) цей титул після Володимира Святого зберегли всі його наступники до Ярополка — Петра включно; 3) після змін від додання хреста і місяця, він дістав значення геральдичної емблеми, через що його слід вважати гербом Рюриковичів.

Держ. прапор — також офіційний відмітний знак держави, опис якого встановлюється законом (як правило, Конституцією). Є символом суверенітету держави. 28 січня 1992 на пропозицію президента Л. М. Кравчука сесія Верховної Ради України більшістю голосів прийняла постанову про Держ. прапор України. Ним став нац. прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої — синього кольору, нижньої — жовтого кольору, із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3.

Держ. прапор піднімається на будинках держ. установ, посольств, консульств, місій, митниць тощо. У дні нац. урочистостей посольства, місії, консульства вивішують держ. прапори своєї країни. Держ. прапор піднімається також при відкритті міжнарод. конференцій, при врученні міжнарод. спортивних призів тощо. Крім держ. прапора існують держ. комерційні прапори, прапори військово-морські та ін. У дні нац. свят держ. прапори республіки вивішуються на будинках центральних і місцевих держ. закладів, підприємств, громадськ. організацій, посольств, місій та торгових представництв України за кордоном, а також на залізнич. станціях, водних пристанях, вокзалах, суднах військового і торговельного флоту, на жилих будинках.

Як символ чи засіб сигналізації прапор виник ще за антич. часів і поширився в Європі, включно з сучасними землями України, в добу середньовіччя. Крім державних, за належністю прапори поділяються на міжнародні, територіальні (провінцій, міст і т. д.); військових і цивільних організацій, товариств, об'єднань, церковних громад тощо.

Під терміном «прапорництво» слід розуміти три поняття: прапорознавство, або вексилологія, що є допоміжною іст. дисципліною; прапорне мистецтво — прикладна галузь, що займається творенням і виготовленням прапорів; прапорне право — допоміжна юрид. дисципліна, яка визначає правові підстави використання прапорів. За правилами вексилології, порядок кольорів у багатоколірних прапорах ведеться зверху вниз — першим називається той колір, котрий є верхнім, і т. д.

Матеріальних пам'яток Київської Русі з цієї ділянки знань немає. Проте деякі відомості з питань прапорництва можна почерпнути з тогочасних писемних і мистецьких творів — літописів, біографій, з іноземн. джерел (візантійськ. і болгар.). На зламі XIII і XIV ст. з'явились чотирикутні (на відміну від трикутних) прапори з клиновими полотнищами на вільному кінці. Найважливішим кольором був червоний. Вживали також білий колір, блакитний, рідше жовтий. Почали існувати також колірні сполучення. Прапор Руської землі був переважно червоний із золотим тризубом — двозубом, а корогва Галицько-Волинського князівства — відповідно до кольорів свого герба — блакитна (синя) із золотим левом. З такими стягами галицькі полки брали участь у Грюнвальдській битві 1410 р.

Укр. прапорництво набуло великого розвитку в героїчну козацько-гетьманську добу. Йшло збагачення форм полотнищ, колірної гами, посилення нац. прикмет у формі і змісті, створення системи військово-полкових, сотенних стягів, прапорів для морських походів тощо. З тих часів залишилося багато писемних і речових пам'яток. Тоді ж з'являється новий прапорний колір — «малиновий», який, на думку деяких дослідників, видозмінився з червоного кольору київської землі й став основним у запорозьких козаків. Окрім малинового, у козацьких полків були корогви різних кольорів: жовті, сині, зелені та ін. Свої прапори мали полки, сотні, запорозькі курені. Синя й жовта барви найчастіше траплялись в козацькому одязі часів визв. війни укр. народу під проводом Б. Хмельницького (1648—1654), а пізніше — гайдамаків часів Коліївщини.

У проекті Конституції УНР 1920 р. записано: «Артикул 10. Державними барвами Української Держави є барва синя і жовта. Артикул 11. Прапор військової фльоти є синьо-жовтий з державним гербом золотої барви в лівому розі синьої частини прапора. Прапор торговельної фльоти є синьо-жовтий». Крайовий синьо-жовтий прапор було ухвалено 20 березня 1920 р. для Закарпатської України як складової частини Чехословаччини. 15 березня 1939 р. він був прийнятий як держ. прапор Карпатської України. Прапор організації укр. націоналістів (ОУН), створеної у Відні 1929 р., а пізніше УПА — Української повстанської армії як політ. угруповань, був червоно-чорний.

Перший прапор Укр. РСР був встановлений у березні 1919 р. Це було червоне полотнище із золотими ініціалами «УСРР» у верхньому куті з золотим облямуванням. Після входу до складу СРСР створено новий прапор: червоний із золотими схрещеними молотом і серпом, червоною п'ятикутною зіркою.

21 листопада 1949 р. указом Президії Веховної Ради УРСР схвалено новий прапор: горизонтальна верхня смуга (на дві третини висоти прапора) — червона, а нижня (на одну третину) — лазурова. На верхній смузі — золоті схрещені серп і молот, над ними п'ятикутна червона зірка, облямована золотом. Вживання лазурової барви пояснювали тим, що нібито під лазуровими прапорами укр. народ на чолі з Б. Хмельницьким боровся проти чужоземних загарбників і возз'єднався з рос. народом. Синьо-жовтий прапор піддавався в той час всілякому паплюженню.

Держ. гімн — поетично-музичний твір, який прославляє батьківщину, іст. події, їх героїв. В кожній державі існує офіційно встановлений держ. гімн. Гімн незалежної України затверджено указом Президії Верховної Ради України «Про Державний гімн України» від 15 січня 1992 р. В основу його покладені слова нац. гімну «Ще не вмерла Україна», написані у 60-х XIX ст. відомим укр. поетом, етнографом та фольклористом Павлом Чубинським (1839—1884). Музика була написана західноукр. композитором і диригентом Михайлом Вербицьким (1815—1870).

ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОЛІТИЧНОЇ ЕТНОЛОГІЇ. Всі складні соціально-політ. феномени потребують багатоаспектного висвітлення гуманітар. знанням. Еффекту адекватності досягаємо лише в тому разі, коли таке висвітлення здійснюється через методолог. призму нетрадиційної гуманітар. науки та на широкому фоні узагальненого цією наукою соціальн. досвіду. Держава й є одним з таких феноменів, який доцільно висвітлити через призму політ. етнології та на акцентуйованому тлі політ. досвіду сучасності. І тоді феномен держави постане перед нами ще рельєфніше, ніж раніше: політ. етнологія новаційно викаже свої потенції та праксеологічну значимість, а іст. уроки ще ефективніше «попрацюють» на сучасність та майбутнє укр. державності.

Сьогоднішнє людство являє собою строкату етноіст. мозаїку: землю населяє близько 4000 етносів, з яких лише 800 є націями; близько 1000 етносів перебуває в перехідному статусі «родо-племінної спільності»; створено і визнано як цивілізаційно-політ. цінність близько 300 держав; всі етноси сучасності є народи, які перебувають на одній з чотирьох (або одночасно на кількох) стадіях соціоцивілізаційної зрілості — роду, племені, народності, нації; є певна адекватність між стадією зрілості етносу, народу та типом державно-політ. режиму, що має встановитися в суспільстві, — напр., нації притаманна демокр. республіка, народності — монархія, племені — деспотія (чи не тут секрет «тіней забутих предків»: лемки, бойки та ін. західноукр. «етноси» позитивніше сприймали габсбурзьку монархію, ніж більшовицьке республіканство?) Висновки: різноцивілізаційні стадії зрілості народів об'єктивно зумовлюють різ. рівень в них соціоісторичного менталітету, політ. культури та етнокомунікативної валентності; в світі вже немає однорідних, гетерогенних народів, «чистих» одноетніч. країн, суспільств та держав; поняття «етнічна держава», «національна держава» та «унітарна держава» наповнюються політико-правовим змістом.

В нинiш. епоху всезагальної взаємозалежності світу дедалі більша кількість народів, що виступають як «титульні» (тобто дають своє ім'я країнам, державам, етнокульт. спільностям та геополіт. феноменам), об'єктивно

вимушена надати свої етноплаценти та етноойкумени під творіння свого етнокульт. ареалу ін. народам, які історично опинилися «не вдома». Останні ж об'єктивно змушені постійно порівнювати себе з аборигенами та визнавати свій статус не першої, а другої, третьої і далі етнополіт. пріоритетності у правоспроможності буття на новій для себе землі. Висновки: під «державою» слід розуміти не тільки апарат чиновних людей («урядовців»), які управляють справами суспільства, а й спосіб етнополіт. організації цього суспільства, а також метод адміністративного окреслення геополіт. розміщення поліетніч. за своїм складом населення однієї, двох і кількох країн; при державно-політ. суверенізації народів мусимо врахувати історіологіч. дані не тільки з ниніш. етнополіт. статусу певної країни, а й дані з іст. менталітету всіх етносів, що її населяють; дедалі неадекватніше етнополіт. духові епохи звучать звичні нам вислови, що включають до свого складу слова «національний» («національна економіка», «національний ринок», «національна територія» та ін.) та «державний» («державна нація», «державна політика», «державна мова», «державні природні ресурси» тощо).

У позитивному та етнокомунікативному сенсах людство стає далі «тіснішим», а людям жити — дедалі «густіше». З часів Ренесансу та Просвіти почалися великі геогр. відкриття, інтенсифікація міжнарод. обмінів, ускладнення екон., культ. та політ. контактів і відносин. А це привело людство на край апокаліпсичної катастрофи — ядерної, еколог., сировинної, санітарно-мед. та ін. У підсумку маємо дедалі більшу мондіалізацію буття людини та етносу на землі. Висновки: інтернаціоналізація продуктивних сил та виробничих відносин призводить до дедалі більшої інтеграції політ. структур та уніфікації соціально-політ. побудови життя народів, країн та держав; все більш загальнолюдськими стають найспецифічніші аспекти державно-політ. суверенізації народів; у суто державно-громадськ. будівництві дедалі необхіднішою стає ідентифікація «свого» та «чужого», «актуального» та «колишнього» — з метою виявлення найбільш загальнолюдського, закономірного та доцільного.

Сформульовані нижче уроки парадоксально «працюють» на соборну Україну і вказують на адекватне місце та конструктивну роль укр. нації в контексті народу України. Засвоєння громадськістю країни цих уроків відведе й надалі небезпеку міжетніч. конфліктів.

Урок перший: федералізм держ. будівництва. Враховуючи поліетніч. укр. суспільства (воно складається з репрезентантів більш як 100 етносів, етнічно «не-українців» — це майже третина населення країни,— і це понад тої половини українства, яка тверезо бачить у своєму родогенезисі «чужі кровя»), держава в Україні повинна мати федеративний етнополіт. характер — як за моделлю побудови, так і за типом політ. режиму. З трьох апробованих світовим політ. досвідом моделей федерації (етноісторичної, етнотериторіальної та етноадміністративної) з точки зору політико-етнологіч. найбільш доцільною видається етнотериторіальна.

Урок другий: багаторівненість архітектоніки держ. побудови. У поліетніч. суспільстві необхідно домогтися сполучення горизонтального, вертикального та діагональних вимірів побудови держ. механізму з гнучкою орієнтацією на етніч. склад та рівень правосвідомості і політ. культури населення; не лякатися створення в державі «сильного центру» та «сильних місцевостей», досягти справжнього розподілу сфер компетенції між владами законодавчою, виконавчою та судовою, створення діючої «системи противаг» між ними (з арсеналу світової політ. історії відомо: це можливо лише за умов комплектації кадрового апарату «центру» в дусі демокр. сполучення трьох принципів: 1) професійн. компетенції; 2) етноіст. репрезентації та 3) загальнодержав. партійно-політ. орієнтації). Не менш складним і важливим є завдання місцево-регіонального держ. будівництва — особливо ж у рамках будь-якої з трьох моделей федералізму. Тут політ. етнологія наполягає на створенні в місцях компактного проживання різних народів (та їхніх репрезентантів) регіонально-етніч. парламентів (рад, асамблей, сеймів, конвентів тощо); урядово-виконавчих структур («місцево-народних міністерств»); ієрархічно підвладних центру «місцевих суддів» з компетенцією етико-іст. та етноіст. порад та рекомендацій служителям закону; місцевих структур загальнодерж. політ. партій; врахування в контексті держ. політики на місцях етноіст. традицій самоврядування та «муніципального політ. мислення».

Урок третій: гнучка тактика держави у політико-правовому житті. Федеративність у поліетніч. суспільстві і тут має великий позитив. Тактичний діапазон політ. поведінки держави визначається саме з орієнтацією на етніч. склад та етноіст. генезис населення країни — в усіх її геополіт. та адміністративно-географ. одиницях. Політ. етнологія радить тут не плутати у співвідношенні та адекватному звучанні понять «етнос», «нація», «народ», «держава», «суспільство» та «громада»; не ототожнювати кордони етніч., іст., геогр. доцільністю та економіко-іст. специфікою; будь-що уникати викристалізації з середовища народів-братів «старшого брата» і «рівного серед рівних»; пам'ятати про досить глибоке «залягання» в іст. менталітеті місцевостей різнопотенційних традицій — лібералізму та охлократизму, самоврядування та ситуативної потреби «твердої руки» з центру, демократизму та анархізму, патерналізму та харизматизму. Все це є не більш, як своєрідний «висхідний матеріал» для вироблення конкретної політ. тактики держави в поліетніч. суспільстві. А правовою канвою і іст. фоном для цього може слугувати така «конкретика», як діючі нині тенденції партійно-політ. лобізму; традиції місцевостей у постановці мовно-літерат. спілкування та шкільно-просвіт. справи; місцеві орієнтації у міжнард. зв'язках та геополіт. відносинах народів; специфіка етико-культ. мислення та релігійно-політ. конфесійності населення; тяжіння певних кіл громадськості до правового закріплення подвійного (та потрійного) громадянства та полілінгвізму в офіційному спілкуванні; прагнення певних сил суспільства до переорієнтації та перерозміщення виробничих сил і перерозподілу виробленого продукту, до коригування морально-політ. та загальнокультурницьких орієнтирів та пріоритетів зовн. політики і т. д. і т. п.

Методологічне застереження політичної етнології щодо розглянутої проблеми таке: чим запекліше хтось чинитиме опір засвоєнню укр. громадськістю та застосуванню в політ. практиці викладених висновків та уроків, тим важче буде країні, народові наздоганяти європейський поїзд цивілізації, на який 1 грудня 1991 р. ми начебто придбали квиток у майбутнє.

ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН — лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі держ. території — суші, вод, надр, повітряного простору, які встановлюються за взаємною згодою між державами шляхом делімітації і демаркації, що юридично закріплюється в системі міжнарод. договорів про Д. к. Він визначається міжнарод. договорами, рішеннями парламенту країни, а уряд держави у межах своїх повноважень вживає заходів до забезпечення охорони та захисту Д. к. і території країни. Д. к. на місцевості позначається ясно видимими прикордонними знаками, форми, розмір і порядок встановлення яких визначаються міжнарод. договорами і законодавством відповідних країн. Гол. законодавч. актом про Д. к. країни є Закон про Державний кордон (в Україні прийнятий 7 листопада 1991 р.). Д. к. формується у зв'язку з утворенням держави. Змінюється

територія держави — змінюється і Д. к. Для України на сьогоднішній день існує певна градація Д. к., яку можна звести до відповідної системи. Існують: умовні («прозорі») кордони (з республіками колиш. Радянського Союзу, а сьогодні країнами СНД (Білорусією, Росією та Молдовою), та реальні — зах. і півд. (з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Туреччиною та Болгарією).

ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ ІНТЕРЕС ТА НАЦІЯ (шляхи об'єктивізації). Роль України у постімперський період є видатною з точки зору не тільки руйнування колишнього СРСР, а й побудови держави на послідовно демократичних, антиімперських, гуманістичних засадах. До складу Європи повертається велика за територією та кількістю населення сучасна держава, що, окрім цілком зрозумілих проблем, успадкованих від імперії, має працелюбних людей, які характеризуються позитивними показниками рівнів освіти та професійної підготовки, розвинутий науковий потенціал й розгалужену мережу учбових закладів, потужний (попри його дещо нераціональну структуру) народногосподарський комплекс, родючі чорноземи та ін. природні багатства.

Європейська природа України визначена її історією і геополітичним становищем. Сторіччя існування України у складі євразійської системи виявилися неспроможними знищити цю природну фундаментальну ознаку української нації. Тому генеральною лінією української політики на найближчі десятиліття є активна цілеспрямована інтеграція у європейське співтовариство. Шлях у Європу є для України також і шляхом у світове співтовариство. Така орієнтація не виключає ефективної і вигідної взаємодії з ін. регіонами, зокрема Росією, країнами СНД, але стратегічним напрямом може бути лише рух у бік Європи, якнайширша інтеграція у її економічні, політичні, культурні структури.

Д. і., реалізований у реальному процесі українського державотворення, має долати такі підходи в державній етнополітиці, коли з'являються тенденції уникати власне політичних проблем, висунутих етносоціальним відродженням; поборювати, бодай, можливість поширення бюрократичних методів у здійсненні державної етнонаціональної політики. В умовах етнічного ренесансу завдання українського державотворення полягає, зокрема, в тому, щоб сприяти етнонаціональній єдності українського суспільства в його етнічній багатоманітності, забезпечити «єдність у багатоманітності» поглядів, думок, ідей, дій. Тоді нація дедалі більше проявляла б себе як високоцивілізоване етносоціальне (або соціально-етнічне утворення), а рівень зрілості народу як нації й визначив би ступінь її цивілізованості. Сама ж цивілізованість посилювала б сприйнятливість нації до зовнішніх впливів та взаємообмінів, розширювала гуманістичну природу власне національного розвитку.

Цивілізованість як соціальне явище не руйнує націю, не денаціоналізує її, хоча й може супроводжуватися певними втратами, зниженням етнічної активності. Саме цивілізованість дає змогу державницькому світоглядові активно використати національну та політичну свідомість, спертися на національну і політичну культуру з тим, щоб національна державницька ідея (інтерес) стала стрижнем політико-ідеологічної доктрини українського державотворення. Можна дійти висновку, що національна ідея зі своїм позитивним змістом, невичерпними національними потенціалами, кардинальними цінностями стає чи має стати державотворчим принципом, стимулюючи, зокрема, національно-територіальне державотворення й національно-державне будівництво. «Світова інтеграція, людська, — писав О. Бочковський,— це дальший і вищий ступінь попередньої національної його диференціації. Людство майбутнього як культурно-суспільний колектив не буде якоюсь аморфною безнаціональною частю, але органічною синтезою національно самовизначених і свідомих, культурно розвинених та політично незалежних народів, без огляду на їх числову силу, територіальне поширення або расове походження».

Тріада — нація-держава-людство, по своїй суті не суперечать, а, навпаки, доповнюють одне одну. Сучасна нація, за Бочковським, не може існувати без політичної самостійності у формі власної держави, яка є запорукою повного і всебічного розвитку нації а, водночас, людство існує через нації як природні організаційні форми людства: «Суспільна інтеграція і диференціація — це два різнобічні процеси, що один одного доповнює і довершує, а не паралізує чи виключає. Щодо змісту — культура прямує до світовості і вселюдськості, формою ж вона є і лишиться національною. Власне, нація є те джерело, звідки культура черпає свої сили».

Історичний досвід переконливо засвідчив, що відсутність національної ідеї позначається на цілісному процесі державотворення та врешті-решт призводить до руйнації, значно збіднює «державотворчу суверенну ідею». Національна державницька ідея у поєднанні з державницьким інтересом, що грунтується на визнанні національної ідеї та національного інтересу, і є цементуючим каркасом державницької свідомості. Ідеологічні засади державності не можуть з'явитися шляхом розробки абстрактних систем і зверху нав'язуватись масам населення, але держава повинна сприяти створенню умов для розвитку тих ідей, що її власне підтримують. Разом з тим, Д. і. водночас має піднятися над етнічною спрямованістю (підгрунтям) національної ідеї в бік розгляду її як загальної історичної долі всього народу України, що водночас дозволить реалізувати повніше й «українську ідею», адже «в державу нас об'єднує не те, чим ми були вчора, а те, що ми будем будувати спільними зусиллями завтра». (Х. Ортега-і-Гасет).

Д. і., по своїй сутності, повинна втілюватися насамперед у Конституції держави, яка має на базі законів узгодити суперечність особливого, приватного та загального, індивідуального й національного, дати основу розвитку суспільству і особистому благу. Конституція є формою поєднання регіональної, етнічної, соціально-класової різноманітності з одноманітністю суспільно-державних структур. Окремі ж ідеології мають існувати як конкретні позиції певних громадських кіл та соціально-політичних угруповань. Етнос — лише природна передумова формування нації, яка, як влучно охарактеризував її М. Мамардашвілі, є продуктом праці Конституції у тілі етносу.

І ще одне міркування, висловлене Ю. Бачинським. На його думку, саме боротьба за політичну самостійність України, спільний інтерес «зукраїнщить» і великороса, і поляка, і єврея, і німця, «змусять їх усіх стати українськими патріотами». То ж невипадково І. Франко, схвально відгукнувшись на книгу Ю. Бачинського, заявив, що вона передрікає «великі історичні події». У своїй відповіді М. Драгоманову (листопад 1894 р.), Бачинський досить близько підійшов до розуміння співвідношення національного інтересу та державницького. «Головне, що тоді зискає Україна,— писав він,— то се, що економічна політика буде стосуватися виключно до її інтересів, котрих буде могла поперти своєю армією, а не як тепер, коли економічна політика Росії має на оці різні краї з різними інтересами, мусять вони іти часто в жертву, як глибше тим другим краям. Також із нагляду чисто культурного буде, могла тоді Україна о много скоріше і сильніше розвиватися як тепер, без тих різних перепон, які раз-ураз ставить чуже правительство. Коротко: буде мати... тоді свої фінанси, свою армію, свою торговлю і свій помисел, усе в своїх руках, і політику заграничну, і політику внутрішню, — буде панею в своєму дому, буде розпоряджатися в нім так, як буде уважати за найліпше, не оглядаючись на інших».

Разом з тим, етнонаціональне державотворення має подолати замкнутість етносу. Тобто, розбудовуючи свої державно-політичні інститути, варто мати на увазі й можливість відродження етноцентристських тенденцій, консервування старих стереотипів, які гальмують сприйняття соціальних змін, що є необхідною передумовою розвитку етносу. Етноцентризм, особливо в державах з поліетнічним складом населення, сприяє штучному збереженню традиційного етнічного середовища, збіднює поступальний розвиток етносу, провокує внутрішні міжетнічні конфлікти. Хочемо ми цього чи ні, проте в теоретичній і практичній діяльності ми не враховуємо саме конфронтаційний характер традиційності, прихованій в історичній пам'яті народу, бо поряд з необхідною позитивною інформацією вона утримує і те міфологічне «героїчне» минуле, часто пов'язане з національними образами, які не можна адекватно сприймати в нових суспільно-політичних обставинах. В. Липинський з цього приводу пише: «Єсть в нашій історії матеріал для легенд. Єсть князівсько-дружинницький епос з апотеозою Землю Русскої. Єсть Крічевські — вірні до смерті Войську Запоріжському полковники. Єсть сердюки, що за тінь, за символ Влади Державної, Гетьманской поклали голови... Але поруч і море хамства і то, на жаль, тріумфіючого хамства.»

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ — певна система зв'язків та стосунків, в процесі яких вирішуються різні питання, пов'язані з діяльністю органів влади і церкви, регулюванням правового становища церкви. Щодо правового становища церкви в суспільстві існують 3 категорії держав: 1) держави, де є пануюча офіційна релігія та церква (в Англії — англіканська; Іспанії, Італії — католицька; Іран, Кувейт, Саудовська Аравія — мусульманська); 2) держави, що визнають формальну рівність усіх релігій і церков без відокремлення церкви від держави (Австрія, Німеччина, Перу, Японія); 3) держави, в яких церква формально відокремлена від держави (США, Франція та ін). Відносини, що складаються між державою і церковою, характеризуються складністю, не завжди зводяться до безумовного підпорядкування церковних формувань органам влади. Протягом останніх років деякі церкви модернізували свої соціальні доктрини, намагаються показувати свою незалежність в різних сферах життя країни. В свою чергу, держави порізному ставляться до релігійних об'єднань та їх діяльності. Держава і церква мають спільні економічні, політичні та ідеологічні інтереси, реалізація яких сприяє нормалізації державного життя й успішному функціонуванню церковних структур, забезпеченню їх прав.

У незалежній Україні церква відокремлена від держави, а школа від церкви. У відповідності з законом про свободу совісті та релігійні організації церква розширила свої права, одержавши права юридичної особи, здійснює релігійні функції поряд з господарськими. При релігійних об'єднаннях можуть утворюватися товариства, братства, асоціації, ін. формування громадян для здійснення добродійництва, вивчення та розповсюдження релігійної літератури й ін. культурно-освітньої діяльності. Про характер державно-церковних відносин в Україні, зокрема, свідчить функціонування більш ніж 14 тис. релігійних громад — православних, католиків, греко-католиків, іудеїв, мусульман, протестантів. Діють монастирі, духовні учбові заклади. Церква одержала доступ до засобів масової інфорації, встановила постійні контакти зі своїми зарубіжними релігійними центрами.

В умовах демократизації суспільства і нового розуміння державно-церковних відносин відбувається переосмислення деформацій таких відносин, консерватизму, застойного мислення і відповідної йому політики. Виступаючи за безумовний пріоритет закону над політичною коньюнктурою в релігійному питанні, за рівноправ'я всіх конфесій, проти надання будь-якій церкві односторонніх переваг, держава більш цілеспрямовано і послідовно відстоює права й інтереси віруючих у сфері широкого задоволення їх релігійних потреб. Правова держава, що будується в Україні, взаємовідносини з церквою будує на основі законів, яким, по-перше, властива соціально-гуманітарна спрямованість. По-друге, закони орієнтуються на стандарти і критерії міжнародного права, запроваджують в життя його норми. Потретє, в них акцентується увага на розвиток і розширення позитивних установок в діяльності релігійних угрупувань, їх правову регламентацію, тоді як в попередніх законодавчих актах превалювали жорстка заборона й численні обмеження.

ДІАСПОРА — слово грецьке, що означає розсіяння, розселення значної частини представників народу (етнічних спільнот) за межами країни його походження. Д. утворювалась внаслідок насильницького виселення, загрози геноциду, дії ряду соціальних, економічних факторів, а в окремих випадках під впливом кліматично-природних катаклізмів. В історії найдавнішою є єврейська Д. Вона почала створюватись в VIII ст. до н. е., коли ассирійський цар Саргон II завоював давньоєврейську провінцію Самру. Великих розмірів набуває єврейська діаспора на початку VI ст. до н. е. після загарбання Єрусалима нововавілонським царем Навуходоносором. Іудейська війна (60—70-х рр. н. е.), під час якої був зруйнований римлянами Єрусалим, масове винищення місцевих жителів, головним чином євреїв,— призвела до того, що основний масив єврейського населення Палестини розселився по усьому світу. Немилосердою була доля до вірмен, значна частина яких також опинилась у Д. Вона розпочалась в XIV ст. після вторгнення у Закавказзя монголо-татарських орд Тімура, які впродовж півтора десятиліття винищували вірменське населення. Завоювання Вірменії Туреччиною і Персією в XVI—XVII ст. спричинили зростаючі масштаби втечі вірмен за межі своєї батьківщини. Криваві вірменські погроми у Західній Вірменії, учинені турками в кінці XIX — на початку XX ст., призвели до нового збільшення вірменської Д. й утворення колоній вірмен в ряді країн Європи, Америки, Близького і Середнього Сходу.

Цілим рядом об'єктивних та суб'єктивних факторів обумовлено виникнення української Д. (Див.: західна та східна українська Д.). Статистика засвідчує: на трьох українців, які проживають на території своєї держави, припадає щонайменше один, що живе за її межами. В Україні мешкає 37,4 млн. українців, в Австралії, країнах Америки, Західної та Східної Європи — понад 5 млн., ще 7 млн.— у країнах СНД і Балтії. Однак ці дані не відображають справжнього стану справ. З різних причин значна частина українців вимушена була «приписувати» себе до ін. національності. Зрештою, чисельність українців лише на території колишнього СРСР становить близько 10—12 млн. чол. У пам'яті народній, наприклад, живуть такі поняття, як «український екватор», що проходить в країнах СНД через Кубань, Казахську цілину, Алтай і Примор'я, або ж такі українські оазиси, як Зелений Клин у Росії, «Сіра Україна» у далекому Туркестані, Берестейщина у Бєларусі. Вся українська Д. розподіляється на західну (країни Північної і Південної Америки, Європи, Австралії, Нової Зеландії, Близького й Далекого Сходу) та східну (держави колишнього СРСР).

ДУХОВНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ — поняття, що конкретизує зміст категорії простір щодо духовного життя, зокрема незалежної України. Простір — форма існування об'єкта. Його атрибут (поряд з рухом і часом) — це співіснування явищ, їх взаємодія, протяжність та структурність, сукупність відношень, що виражають координацію, упорядкованість співіснуючих процесів. Поряд з розвитком (рухом) і часом духовного життя, духовний простір втілює особливу природу людської ду-

ховності. Дух — притаманна людині здатність бути самосвідомим суб'єктом мислення, почуттів і волі, що виявляються в цілепокладанні та творчій діяльності, яка заповнює собою духовний простір,— насамперед у вигляді духовного виробництва як творення предметів духовних потреб людини. Суб'єкт мислення, почуттів і волі потребує самореалізації у інтелектуальній і естетичній діяльності.

Д. п. У. заповнений творенням інтелектуальних і естетичних цінностей, які задовольняють потреби кожної людини і всіх громадян незалежної України. Здобуття незалежності відкрило широкий простір для творчості всіх і кожного громадянина України. Адже структурний характер соціального і зокрема духовного простору виражається в його співвіднесенні з певною історичною системою суспільних зв'язків. Державна незалежність сприяє поступальності (діахронії), структурній сполученості одночасно співіснуючих явищ і процесів (подій) — економічних, соціально-політичних, духовних. Незалежність детермінує упорядкованість, насиченість та високу ступінь охоплення всіх сторін загальнонародного творення на терені незалежної України та за її межами — всюди, де є потреба у високій духовності. Д. п.— явище національне і загальнолюдське, глобально-планетарне.

Е

ЕКОЛОГІЧНА ІДЕЯ — СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ — світоглядна екологічна парадигма розвитку сучасного українського суспільства. Як така вона передбачає створення умов для існування екологічно безпечного суспільства в Україні, формування духовних та матеріальних основ гармонійного відношення «людина — природа», становлення принципово нового типу особистості, відповідальної за життя як таке, яка вміє діяти і мислити у відповідності до реальності «доби виживання». Як вважає У. фон Вайцзеккер, саме екологічна складова буде визначати легітимність політики держав XXI ст.— «століття захисту довколишнього середовища». З ін. боку, будь-яке сучасне суспільство вже ніколи не зможе дозволити собі не звертати увагу на екологічні проблеми. Як вважав видатний філософ XX ст. Е. Фромм, суперечність «людина — природа» лежить в самій основі людського життя. Вона обумовлює дихотомію людського існування, глибинні проблеми буття.

Для українського народу, що має складну етнічну та культурну історію, Е. і. в межах ідеї національного відродження України, її виживання та створення гарантованого майбутнього етнічного розвитку може і повинна стати інтегруючою. Реальність сьогодення в країні така, що існує багато роз'єднуючих моментів: це і господарчі, і політичні, і культурні, загострені до межі кризовим станом української економіки. Е. і. деякою мірою знімає суперечність сучасного існування України як єдиного цілого, є логічно сприятливою для всіх верств та груп населення. Вона не лише випливає із самих глибин української ментальності, обумовлюється всім попереднім культурно-історичним розвитком, але й екологічними реаліями сьогодення країни, світовим процесом.

Філософською основою формування Е. і. як загальноукраїнської є історія ідей гармонії мікро- та макрокосму, що живе в Україні з давніх слов'ян. Збагачена християнською мудрістю митрополита Іларіона, преподобних Феодосія та Антонія Печерського, традиція продовжується вченими Києво-Могилянської Академії, філософією Г. Сковороди, який створив свою етику гармонії мікро— та макросвітів. Гуманістична традиція української культури, що є основою формування нової культурно-історичної реальності сучасної України, продовжилась у творчості Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Грушевського, С. Подолинського, В. Винниченка.

Екологічне відродження України, її природного довкілля, «місцерозвитку» (за Л. Гумільовим) українського етносу, що є автохтонним для даної території, збігалося з національно-визвольним та державотворчим процесом в країні, і це обумовило специфіку функціонування національної української ідеї як комплексної. Сама Е. і. внутрішньо структурована. Це зумовлено особливостями як внутрішнього розвитку України, так і загальнолюдськими проблемами сучасного існування.

Е. і. виступає як ідея виживання в умовах екологічної кризи, що охопила Україну сьогодні. І як така вона перегукується з Е. і. як глобальною, адже для більшості країн екологічна криза стала реальністю повсякденного життя. Життєздатність будь-якої нації чи народу залежить від тієї суми умов буття, які вона змогла створити і зберегти для себе й своїх дітей за віки своєї історії. Це — матеріальні і нематеріальні чинники існування, які можуть гарантувати, насамперед, можливість виживання етнічної сукупності.

Для українців, яких мало коли голубила доля, ідея виживання, як фізичного, так і духовного самозбереження, була завжди надзвичайно актуальною. За довгі віки непростої історії народу, вона увійшла у його ментальність стійкою психологічною установкою. Психологічно місце постійного пресингу з боку загарбників замінили проблеми фізичного і духовного виживання в умовах екологічної кризи. Таким чином, проблема виживання знову залишилася з українцями, змінивши своє обличчя, але залишивши страшну і невідворотню сутність. До того ж вона поглиблена екологічною катастрофою на Чорнобильській АЕС, що поставила українців як етнічну спільноту у межеву ситуацію між буттям і небуттям, навіть фізичним.

Унікальність етнічної ситуації, що склалася внаслідок аварії на ЧАЕС, вимагає нетрадиційного осмислення її в широкому комплексі проблем, які в тій чи ін. мірі стосуються всіх без винятку сторін життя українського суспільства сьогодні. «Істина каже: є неможливим міцне збереження нації, яка не має власної території»,— писав відомий дослідник національних процесів В. Жаботинський. Чорнобиль став моделлю можливої втрати українським етносом території, цілісність якої порушена внаслідок втрати значної кількості земель та цілого культурного пласта в районі катастрофи. До цього додається і той негативний пресинг на природне довкілля України, який був створений за часи російського самодержавства та радянської історії і призвів до руйнування цілих етноландшафтних комплексів країни. Отже, сама логіка об'єктивних процесів, що відбуваються в сучасній Україні, підвела до формування стратегії виживання як нагальної і невідкладної. Без фізичного виживання неможливе і духовне відродження.

Е. і. співвідноситься з ідеєю відродження. І це невипадково. Формування етнічної єдності відбувається в межах конкретного природного та культурно-історичного ландшафту. Знищення українських чорноземів — найбільшого багатства країни, вітчизняних ландшафтів, значно підірвало життєві сили українського етносу до автентичного існування і самовираження. Порушення еколого-етнічної цілісності України закінчилось, врешті-решт, її занепадом та нищенням культури. Існує наукова гіпотеза, що навіть мова, яка, за висловом І. Дзюби, є «становим хребтом» національної культури, залежить від геофізичних особливостей навколишнього середовища. Процес формування української етнічної цілісності і самоусвідомлення має глибоке як історичне,

так і природне коріння. Розпад природної цілісності веде за собою і розпад етнічної цілісності. Відбувається масова маргіналізація населення даної території. Суспільство перетворюється на конгломерат тимчасово проживаючих на даній території осіб, які байдужі до глибинних проблем формування національної духовної єдності і культури. Відтворення рідного історичного ландшафту, відродження традиційних зв'язків народу та природного довкілля, дозволить створити умови для відродження України.

Е. і. разом з тим є базою для екологічної безпеки. Гарантії екологічної безпеки, під якою розуміється якісно новий тип соціальних благ, а саме: створення адекватних екологічних умов існування населення заради збереження його здоров'я і реальне забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку протягом тривалого часу повинні стояти на одному щаблі з гарантіями державної і особистої безпеки та прав і свобод людини. Екологічна безпека передбачає створення механізмів запобігання екологічним кризовим ситуаціям як передумови створення централізованого багатоступеневого механізму соціально-екологічного управління. Е. і. як ідея екологічної безпеки передбачає гарантування мінімальних заходів екологічно безпечного існування кожному громадянину держави, що є складовою системи міжнародної екологічної безпеки.

Е. і. є ідеєю раціонального природокористування, основою природоохоронної діяльності держави і суспільства. Головною умовою реалізації ідеї є державно-правове забезпечення розвитку та застосування найбільш раціональних засобів використання природних ресурсів України, застосування природозберігаючих і відтворюючих технологій.

Е. і. як загальнолюдська передбачає умови входження України в загальносвітовий історичний процес через міжнародне співробітництво по вирішенню екологічних проблем планети. Українське суспільство довгий час було виключеним із загальносвітового культурно-історичного процесу. І тому становлення його як екологічного є одним із шляхів виходу з того ірреального світу (позаісторичного стану, «зомбі-ситуації», за визначенням М. Мамардашвілі), що обумовив глибину і жорстокість кризи в країні. Це ж і шлях перетворення колишніх вірнопідданих радянської держави у громадян нової країни, на яких лежить відповідальність за вихід України з кризи : забезпечення більш-менш гарантованого майбутнього нащадкам не за колючими дротами зон екологічного лиха, а у достойному людини світі і на рідній землі.

І нарешті, Е. і. як особистісна включає в себе ідею формування «екологічного» типу особистості — екологічно свідомої і вихованої. Для розв'язання дуже гострих екологічних проблем потрібні не лише соціальні механізми, але і новий тип особистості, що здатна на любов і відповідальність за все живе на планеті і може бути співмірною макрокосму.

Отже, за своїм потенціалом Е. і. може і повинна стати українською національною ідеєю, інтегруючим фактором розвитку суспільства переддоби «століття захисту довколишнього середовища». Саме в Е. і. знаходить вираження відповідальність «за мертвих, живих і ненароджених», що і утворює з етнічної спільноти націю.

ЕТНІЧНА АНЕМОХОРІЯ (anemo — вітер + грецьке choreo — просуваюся, поширююся) — ландшафтний, ареальний і траскордонний дрейф етнічних культур завдяки постійній міграції населення. Е. а. відбувається внаслідок еміграції (добровільній і вимушеній), в тому числі й за рахунок інформаційно-культурної трансформації, що вносить у чуже етносередовище нові елементи побутово-світоглядного характеру (етнічні іновації). У межах ландшафтних систем Е. а. детермінується природними і соціальними умовами, наприклад, переселення українців із Польщі після 2-ої світової війни або ж міграція житомирян опісля Чорнобильської катастрофи. В етнічних ареалах, особливо з «прозорими» державними кордонами, Е. а. буває здебільшого двосторонньою, але за умов, якщо соціальний і культурний рівень життя у суміжних країнах є приблизно однаковим. Транскордонна Е. а., перш за все масштабна, спостерігається під час розширення великими етносами своїх ареалів (освоєння росіянами Сибіру), головним чином за рахунок підкорення та асиміляції чисельно малих і відсталих народів.

Е. а. здійснюється або вибухово (спонтанно), або планомірно (поступально). Етнокультурний дрейф великих і малих народів, як на це вказує етноісторія, відбувається завжди, а саме — в усіх, навіть важко зрозумілих обставинах. Урядова політика держав із «закритими» кордонами стримує міжнародну Е. а., проте не перешкоджає її ландшафтним і ареальним формам просування. Матеріальний достаток сприяє розширенню масштабів Е. а., особливо там, де визначаються перспективи кращих природніх і соціальних умов. Очевидно, явища Е. а. спричиняються також і психологічними епідеміями на зразок пошуку казкової країни Ельдорадо.

ЕТНІЧНА АСИМІЛЯЦІЯ (від лат. assimilation — уподібнення) — результат об'єднавчих етнічних процесів, наслідком яких є певні зміни в етнічній структурі країн. Сучасні етнічні процеси включають не тільки внутрішні зміни, а й міжетнічне спілкування і взаємодію, зумовлені загальним ходом соціально-екон. і культ. розвитку людства, а також особливостями існування етносів та їх взаємодією. Е. а. відносять до етнотрансформаційних процесів, які ведуть до зміни етнічної приналежності окремих груп людей або цілих етносів. Такі процеси звичайно протікають повільніше, ніж етноеволюційні, але їх кінцеві результати більш значимі для етнічної ситуації.

До Е. а. відносять процеси розчинення самостійних етносів або їх невеликих груп, а також представників одного народу в середовищі ін. Це означає повну або майже повну втрату такою групою споконвічних етнічних властивостей (мови, культури та ін.) і таке ж повне засвоєння нових, властивих ін. народу.

При аналізі цих процесів розрізняють дві їх основні форми — природну (закономірну) і насильницьку асиміляцію. Природна асиміляція виникає при довготривалому безпосередньому, побутовому, виробничому та ін. спілкуванні і обумовлена ходом соціально-екон., політ. та культ. розвитку народів. Насильницька асиміляція зв'язана з проведенням урядом або органами місцевої влади ряду цілеспрямованих заходів у сферах шкільної освіти, мови та ін., з допомогою яких намагаються обмежити або викорінити мову, культуру, традиції етносу або нац. групи, прискорити зміну їх етнічної самосвідомості. Цьому сприяє політика нац. нерівноправності, обмежень окремих груп, нац. меншин в правах на державну і громадську службу, на отримання освіти та ін., що змушує їх до злиття з пануючою чи кількісно значно переважаючою національністю. Природна асиміляція виникає при безпосередньому контакті етнічно різних груп населення і обумовлена потребами зміцнення їх спільного соціальн., господарськ., політ. та культ. життя.

Суть Е. а. полягає в тому, що групи однієї етнічної належності, контактуючи з ін. народом, особливо більш чисельним або розвинутим в соціально-екон. і культ. відношенні, і особливо потрапивши в середовище цього народу, сприймають його мову і культуру і поступово, як правило в наступних поколіннях, зливаються з ними, вважають себе представниками цього етносу.

Важливим етапом Е. а. є мовна асиміляція, в результаті якої люди однієї етнічної належності переходять на мову ін. етносу, втрачаючи свою попередню мову до такої міри, що вважають рідною мовою уже засвоєну ними «чужу» мову. Зв'язок між мовною асиміляцією та

Е. а. у різн. народів може варіювати в досить широких межах. В одних випадках зміна мови швидко веде до зміни етнічної самосвідомості, в ін.— люди, які перейшли на мову ін. народу, протягом багатьох років зберігають свою попередню етнічну належність, етнічну самосвідомість.

Мовна і етнічна асиміляція в містах відбувається більш інтенсивно, ніж в сільській місцевості. Це пов'язано з тим, що сільське населення в етнічному плані більш однорідне, а також з більшою стійкістю етнічних традицій в селах та ін. Міста, особливо великі, будучи адміністративними, промисловими, торговими, культурними центрами, притягують різноманітні в етнічному відношенні групи мігрантів із різн. частин країни, які змішуючись і вступаючи в контакти одні з одними і особливо з основним населенням міст, поступово асимілюються.

На асиміляційні процеси певний вплив справляє зростання національно змішаних шлюбів. На відміну від мовної асиміляції, яка тільки підготовляє повну Е. а., але не впливає на чисельність етносів, етнічно неоднорідні шлюби позначаються на динаміці чисельності етносів. В умовах високої мобільності населення, урбанізації зростає тенденція до росту частоти міжетнічних шлюбів, підвищується їх вплив на асиміляційні процеси.

Розвиток Е. а. обумовлюється дією ряду факторів, провідна роль серед яких належить екон., господарськ. зв'язкам між різн. за своєю етнічною приналежністю групами населення в місцях їх спільного проживання. Інтенсивність цих процесів значною мірою залежить від роду занять групи, яка асимілюється, її екон., господарськ. зв'язків з основним населенням території, де вона проживає. Значний вплив на асиміляційні процеси має чисельність групи, яка асимілюється, характер її розселення (дисперсний чи компактний), наявність чи відсутність контактів з материнським етнорегіоном, близькість тих, хто асимілюється, і тих, хто асимілює, по мові, рівню культури, релігії, расі та ін. Багато з цих факторів тісно переплетені один з одним і знаходяться у певній взаємозалежності. Найбільше сприяє прискоренню асиміляційних процесів мовна та культурна близькість сторін, які беруть в них участь. Е. а. найчастіше відбувається на стиках етнічної території, в етнічно змішаних районах, особливо схильні до асиміляції групи етносів, які опинились в ін. етнічному оточенні, відірвані від основної частини свого етносу.

Враховуючи те, що Е. а. може відбуватись в будь-якому поліетнічному суспільстві, в той же час не можна змішувати результат вільного особистого вибору, до якого підштовхують об'єктивні умови і потреби, з результатом тиску тих чи ін. зовнішніх обставин. Особливо це стосується мовної асиміляції. Найбільш важливі функції ряду нац. мов народів бувшого Радянського Союзу, в т. ч. й української, не тільки не розвинуті, а навпаки, приглушені, або й зовсім ліквідовані. Якщо немає середньої і вищої освіти, управління, науки, професійного мистецтва на нац. мові, то посилання на добровільність вибору при вивченні мови непереконливі і безпідставні, тому що вибір тут має вимушений характер.

ЕТНІЧНА АТРИБУТИКА ЗАРУБІЖНИХ УКРАЇНЦІВ (від грец.— народний та лат. attributum — додане) — невіддільна риса (ознака) національної культури України в діаспорі.

В умовах чужого суспільства Е. а. віддзеркалює духовні потреби і запити українських діаспор, а тому вона є виявом їх внутрішніх (глибинних) інтересів у навколишньому середовищі. Е. а. з. у. свідчить про громадські цілі та суспільні завдання, що виконують поміж українськими переселенцями функції регуляції етносоціальної спрямованості. Е. а. з. у. доцільно поділяти на громадську і побутову, щоб виразніше означити функціональні зв'язки. Суспільна (громадська) Е. а. з. у. виступає не просто символом уявно присутньої в еміграції української держави, вона є залученою до сфери духовного буття наших співвітчизників і стає носієм певних культурних взаємин. Національний прапор, герб і гімн — це найдорожчі політичні символи етнічних українців. З ними емігранти розбудовували національне життя в іноумовах.

Для традиційної Е. а. з. у. виступає специфічною властивістю побутова система функцій, обумовлена, зазначимо, цілісністю своєї морально-естетичної природи та самоорганізації культурних (народних) потреб і запитів емігрантів. Побутова Е. а. з. у. являє собою центральну ланку національної культури, що відроджується на чужині українськими переселенцями. Завдяки цим світоглядним і моральним чинникам здійснюється реальний вплив історичної пам'яті на емігрантське повсякденне буття, формуються традиційні ідеали, розбудовується національне життя. Е. а. з. у.— це предмети домашнього вжитку (серветки, скатертини, подушечки, декоративні абишиці, паска, коровай, калач), релігійні та обрядові культові символи, що використовуються для святкових і траурних церемоній в родинах, осередках і колоніях.

ЕТНІЧНА ВІДМІННІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ — характерні для зарубіжних українців етнонаціональні риси (ознаки), що вказують на їх пряму або опосередковану належність до українського народу. Ця відмінність є очевидною в емігрантів, які уникають остаточної асиміляції, або тих, котрі ще перебувають у стадії етнічного контакту. Чим більше Е. в. у. д., тим є сильнішим в українських групах опір іноетнічному середовищу. І навпаки — чим менше їх, тим слабкішає здатність українських емігрантів до забезпечення генетичного імперативу власного етносамозбереження.

Компактне проживання співвітчизників, які в іноземних державах заохочують себе до етнонаціональної консолідації, посилює етнічне поле та зміцнює його імпульсацію (ритм). У цьому випадку етнічні риси консервуються на грунті мозаїчності культури — неоднорідної внутрішньої структури, що виступає як своєрідний каталізатор етнічної згуртованості та єдності.

Процеси асиміляції, особливо у другому чи третьому поколінні української еміграції, відбирають у представників молодої генерації ті або ін. ознаки, які складають їх характерні етнонаціональні риси. Побут, мова, традиції, звичаї, поведінка — усе це може змінюватися у протилежному напрямку, аж до спаду саморегуляції в іноетнічних умовах. Е. в. досліджуються з метою вивчення процесів адаптації, асиміляції, взаємодії етносистем.

ЕТНІЧНА ДИФУЗІЯ (від лат. diffusio — поширення, розтікання) — зумовлена природними, політичними, економічними, соціальними, культурними та ін. обставинами багатостороння взаємодія двох та більше етносів в одному чи декількох ландшафтних регіонах. Часове і просторове розповсюдження етнокультур, їх окремих елементів або навіть цілих традиційних комплексів у чужому етнічному середовищі. Безопірне, або ж, навпаки, примусове сприйняття культури ін. етносу, котре за певних соціальних умов істотно впливає на глобальну чи локальну Е. д.

Серед видів Е. д. розрізняють добровільну або примусову. Внаслідок першої Е. д. чужі етнічні новації сприймаються природньо, в результаті другої — пропоновані іноземні впливи отримують опір або селекцію. Механічна Е. д., яка зумовлюється політичними рішеннями, унеможливлює етнічну стабілізацію. Для того, щоб це сталося, потрібно досягнути «етнічного сплаву», тобто формування різними шляхами єдиної індивідуальності етносу. Етнічна взаємодія являє собою закономірне продовження етнічного контакту, що починається з дифузійного вкраплення іноетників в іноточення.

ЕТНІЧНА ЗГУРТОВАНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ — усвідомлені вчинки та дії представників української діаспори, які об'єднуються з метою пристосування (адаптації) до чужого етнополітичного оточення і для протидії асиміляційним процесам. Це явище виникає на соціальному, політичному, економічному, культурному та релігійному грунті. Етнічний інстинкт самозбереження, перш за все у чужому, а тим більше — ворожо налаштованому середовищі, є основою позитивного ставлення до створення власної етносистеми. Даним процесам передують тенденції самоідентифікації, що свідчать про етнічні зрушення в напрямку, котрий спрямовує компактно проживаючі групи до колективної згуртованості. Е. з. у. д. забезпечує існування та адаптацію зарубіжних українців з найменшими матеріальними і духовними витратами. Таким чином готуються підвалини для збереження й відродження традицій культури — суми здобутих знань та уявлень, що передаються у спадок, і шляхом усвідомленого їх засвоєння в умовах еміграції.

У своєму поступі українці за кордоном об'єднувалися за релігійними, соціальними, культурними, політичними, науковими та ін. інтересами. Тим самим було започатковано створення етнічних і системних зв'язків, на рівні яких гарантувалося збереження культурної традиції. Під впливом етнонаціональної згуртованості окремі індивіди та цілі колективи (земляцтва, гуртки, партії, осередки і колонії) визначили між собою норму поведінки стосовно материнського та чужого етносів.

У процесі інноваційної згуртованості відбувається етнічна регенерація, тобто відновлення зарубіжними українцями на чужих землях етносоціальних і етнокультурних структур, аналогічних тим, що існували або є на батьківщині. Цілі і завдання таких структур, які вже утворилися чи ще тільки засновуються, можуть різнитися від політичної, економічної або культурної спрямованості державного курсу в Україні. Міцна Е. з. забезпечує українській діаспорі етнічну цілісність, єдність і колективізм.

ЕТНІЧНА ЗЛАГОДА — стан етнічної рівноваги, гармонійні взаємини між структурними етнозв'язками, відповідність між функціональними завданнями і кінцевими цілями, що ставляться у сфері внутрішньої та зовнішньої політики етноспільності. Відсутність антагоністичних суперечностей при наявності протиріч, котрі являються закономірними носіями позитивного етапу етноутворення. Збалансованість, урівноваженість найважливіших компонентів етносистеми, завдяки чому досягається стійке положення внутрішньої етноорганізації, що спрямовується на забезпечення процесів єдності, консолідації, інтеграції. Е. з. досягається внутрішньою консолідацією, поєднанням колективних (національних) етноінтересів з інтересами кожного окремо взятого індивіда (етніка). Відсутність циклічних структурних криз, які є характерними для розбалансованих етносистем, служить основою, що забезпечує підвалини етносоціальної злагоди.

Е. з. порушується, коли у державі, яка розбудовується за національними принципами і пріоритетами, здійснюється посягання на права і свободи іноетників. В умовах розколу і поляризації етносуспільств Е. з. теж зазнає політичних випробувань, особливо під час міжетнічної боротьби за лідерство на етнічній сцені. Культурна зовнішня експансія, як і внутрішній перегляд етнокультурних цінностей, можуть спричиняти деструктивні впливи на стан і якість Е. з. За певних умов, в яких управління етносистемою втрачається, Е. з. піддається серйозним випробуванням.

ЕТНІЧНА ЕЛІТА — частина етнічної групи, яка взяла на себе роль її лідера і політичного керівника. На різних етапах історичного розвитку і залежно від умов, що склалися, роль етнічних лідерів або так званих «політичних антрепренерів етнічності» брали на себе аристократія, шляхта, духовенство, купецтво і т. д. З початком модернізації найчастіше етнічна еліта складається з прошарку, який за своїм майновим станом і соціальним статусом належить до середнього класу. Як правило, це дрібні й середні торговці та підприємці, а також так звані «інтелектуали» — технократи, менеджери, інженери, лікарі, люди вільних професій, інтелігенція тощо. Особливе місце серед Е. е. посідає гуманітарна інтелігенція. Хоча їй відводиться, як правило, роль «звичайної піхоти» етнічного відродження, але саме цей соціальний прошарок найбільш спроможний збудити етнополітичну активність «своєї» групи шляхом апеляції до історичної пам'яті, національних почуттів, формуючи відповідну морально-психологічну атмосферу. Найбільшого успіху Е. е. досягає тоді, коли відбувається узгодження поглядів та дій між її основними групами — гуманітарною інтелігенцією й інтелектуалами, зайнятими у сфері матеріального виробництва.

ЕТНІЧНА НОСТАЛЬГІЯ (від грец.—повернення і страждання, біль) — одна із форм вияву емоційного ставлення емігрантських осередків, етнічних груп, численних колоній або окремих особистостей з їх числа до свого перебування на чужині і до материнського етносу. Під час Е. н. колектив або особистість переживає минуле й сучасне етнічне буття. Е. н. знижує соціальну активність людей, оскільки туга за батьківщиною може їх переслідувати тривалий час.

Е. н. є впливовою психологічною силою, котра на рубежі XIX—XX ст. активно сприяла поверненню із США і Канади в Україну багатьох українських емігрантів та членів їх сімей. Е. н. може супроводжуватися тугою за землею предків, національними традиціями і звичаями, світськими та релігійними обрядами, потребою спілкування зі своїми співвітчизниками і т. д. Ця туга формує специфічні духовні потреби, що можуть бути як ілюзорними, так і реальними, проте завжди впливаючими на стереотипи поведінки не лише особистості, але й цілого колективу.

ЕТНІЧНА ПОЛІТИЗАЦІЯ — процес залучення до політики, активного політичного життя народів (етнічних спільностей), який виникає на основі об'єктивної необхідності в перевлаштуванні суспільства, глибокої демократизації суспільних відносин. Е. п. знаходить свій вияв у посиленні етнічної (національної) самосвідомості з усіма її компонентами (спільність долі, історії і походження, особливості психології, характеру, прихильність до національних цінностей, екологічного середовища, символіки), усвідомленні реальних процесів політичного життя через призму своїх інтересів і ціннісних орієнтацій. Чим повніше і глибше інтереси і ціннісні орієнтації відповідної етнічної спільності фіксують у собі потреби суспільного прогресу, тим всебічніше відображається політичне життя в свідомості цієї спільності.

Е. п. в умовах перехідного періоду характеризується: неоднозначним ставленням різних етнічних спільностей, прошарків суспільства до політичної влади, держави, боротьбою за владу різних політичних сил, все ще низьким рівнем політичної свідомості, політичної культури етнічних спільностей, широким спектром різних політичних інтересів і ціннісних орієнтацій, обумовлених появою нових економічних й політичних умов у суспільстві.

Національні відносини були і надовго будуть об'єктом політики. Така історична закономірність. Важливою особливістю національних відносин сьогодення є тенденція до їх політизації і одержавлення, тобто поширення на них державно-правових та ін. політичних функцій і норм. Значення політизації національних відносин неоднозначне. З одного боку, коли дія цієї тенденції розповсюджується на відносно національно однорідне населення, то політизація не спричиняє міжнаціональної

(міжетнічної) напруженості, веде до реалізації права націй на самовизначення, створення національної держави. Дія цієї тенденції являє собою чималу небезпеку і може нести заряд великої вибухової сили, коли політизація поширюється на різноетнічне, багатонаціональне населення і нерідко веде до прямого «загарбання влади» найвпливовішим етносом, використання її в своїх інтересах, ігноруючи інтереси ін. (некорінних) етносів. Прикладом можуть слугувати події в ряді республік колишнього СРСР, Югославії, де на фоні політичного протистояння стався фактичний розкол за національною ознакою. Як свідчить світовий досвід, значного прогресу досягли багатонаціональні держави, які змогли запобігти гострій політизації, ослабити її, що було у цілому благом для націй (етносів).

ЕТНІЧНА РЕГЕНЕРАЦІЯ (від лат. regeneratio — відновлення, відродження, відтворення) — відновлення етнічними утвореннями раніше втрачених властивостей та функцій, наприклад, спроможності етносу відтворити здатність саморегуляції. Процеси Е. р. яскраво виявляються в колоніях емігрантів (діаспорних об'єднаннях), в котрих відроджуються традиції, побут та звичаї материнського етносу. На чужині частинки (етнічні групи) якого-небудь народу деколи створюють цілісний організм, адекватний чи подібний за своєю спрямованістю до тих етнічних об'єктів, що у свій час були або ще є на батьківщині.

Відновлення втрачених функцій чи властивостей буває повним або частковим. У першому випадку після потрясінь спостерігається оздоровлення всієї системи чи підсистеми, а в другому — лише окремих елементів (підструктур) етносоціального утворення. Е. р. супроводжується складними етнополітичними явищами, такими, наприклад, як збалансованість або дисгармонізація внутрішніх зв'язків, що раніше виконували ту чи ін. роль у процесах етногенезу. Наслідки Е. р. не завжди бувають позитивними для етнічного колективу, особливо тоді, коли він втрачає бачення логіки подій. В результаті Е. р. етнічне утворення може повторно використати колишні здобутки своїх предків, взяти на озброєння минулий героїзм або забуту культурну традицію. В окремих ситуаціях Е. р. активно сприяє відродженню пережитків старовини, котрі можуть не пов'язуватися із сьогоднішніми засадами та способом життя. Це, у свою чергу, може призвести до культивування етнічним утворенням застарілих поглядів і підходів до реальної дійсності.

ЕТНІЧНА СТРАТЕГІЯ (від грец. stratos — військо + ago — веду) — складова частина етнонаціональної політики, що охоплює питання теорії і практики з проблем внутрішньої й зовнішньої етнополітики. Е. с. тісно пов'язується з інтересами, цілями та завданнями, котрі ставлять перед собою різні етноутворення, етногрупи. Е. с. знаходиться у безпосередній залежності від політики держави, яка може або сприяти їй, або чинити сильний зустрічний опір. Е. с.— це мистецтво розподілу й застосування широкого кола заходів з метою досягнення короткострокових і довготривалих цілей поточної етнополітики.

Е. с. являє собою конкретні засоби, форми та методи забезпечення етнонаціональної безпеки, розбудови і зміцнення етносистеми в цілому, використання для реалізації цих завдань матеріальних і людських етноресурсів. Е. с. є інструментом етнічної політики, що буває обмеженою (локальною) і глобальною (стратегічною), охоплюючою усі сфери життєдіяльності етноутворення (політичну, економічну, соціальну, культурну). Глобальна Е. с. ґрунтується на більш вузьких концептуальних поняттях і доктринах, які детермінують конкретні стратегії досягнення поставлених цілей у тому чи ін. напрямку забезпечення «своїх» інтересів (у боротьбі проти СРСР — стратегія визволення України Комітету українців Канади, Закордонних Частин Організації українських націоналістів, Українського конгресового комітету Америки, Спілки українців у Британії тощо).

ЕТНІЧНЕ ПОЛЕ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ — матеріальна і духовна субстанція, зумовлена наявністю у системній цілісності людей пасіонарної напруги, історичної пам'яті, національних традицій, елементів культури і стереотипів поведінки, що є спрямованими на особисте й колективне самозбереження представників українського народу в умовах поліетнічного оточення або у зовсім чужому етнополітичному середовищі. Це поле характеризується традиційним побутом, груповими родинними та етнічними зв'язками, об'єднуючими людей (часто безперспективно), котрі мають однакове етнонаціональне походження і спільну історичну долю. В Е. п. представники одного етносу можуть короткий чи тривалий час спілкуватися з аборигенами і не змішуватися з ними. Відчуття позитивної симпатії між «своїми» в існуючій етнополітичній системі визначає ставлення різноманітних українських колоній до представників ін. народів як до «чужих» саме завдяки імперативним стереотипам Е. п., яке може формувати у свідомості емігрантів як адекватну, так і спотворену поведінку.

Безпосередньо в чужому соціосередовищі Е. п. виникає з відчуття несумісності із наявним етнічним оточенням. В подальшому це дає поштовх розвитку детермінованої етнопсихології, котра формує поведінку і стереотипи для членів етногрупової структури. У такій структурі відновлюється та розвивається етносоціальна система з ознаками та рисами, що мають ідентичність з елементами культури того етнополітичного середовища, яке складається на материнських землях, зокрема в Україні. Е. п. зумовлює характер суспільних, політичних, культурних, релігійних та ін. взаємин у межах тих українських індивідів, які вимушено або за власним бажанням проживають на чужині компактними групами.

ЕТНІЧНИЙ АБОЛІЦІОНІЗМ (від лат. abolicio — відміна, знищення, скасування) — етносоціальний або етнополітичний рух, який своїми виступами хоче досягти відміни якого-небудь закону чи рішення в державі з того чи ін. питання. Е. а. ставить за мету отримання для себе одного або цілої низки законодавчих актів, котрі задовольнятимуть різнопланові інтереси етносоціального утворення. За формою вияву Е. а. буває політичним, економічним, соціальним, культурним або релігійним рухом. Протягом XVIII—XIX ст. у США — рух за скасування рабства, у 90-х рр. XX ст. в Україні — політичне русинство, що своїми домаганнями переслідувало цілі зміни політичного статусу Закарпаття та створення мононаціональної держави «Підкарпатська Русь».

Е. а. засвідчує зростання самосвідомості етнічного утворення, котре досягає або вже досягло своєї «зрілої» стадії розвитку. В окремих випадках Е. а. буває штучним, тобто без етнополітичної «зрілості», якщо соціальний гніт зі сторони держави доповнюється тиском на національні меншини. У кризових для суспільства і держави ситуаціях рухи під гаслами Е. а. мають тенденцію до свого посилення, особливо в умовах демократії, під час становлення якої проголошується курс на офіційне забезпечення прав і свобод людини. У державах із стійкими авторитарними традиціями та міцною владою справедливі вимоги Е. а. можуть видаватися за посягання на основні засади суспільно-політичного ладу. Одночасно в ін. ситуаціях, в яких етнічним домаганням відмовляється, доцільно завжди брати до уваги ймовірний ірраціоналізм Е. а.

ЕТНІЧНИЙ АЛОГІЗМ (від грец.— а — не, без + logismos — розум, судження) — нелогічність політичної, соціальної, культурної, релігійної та ін. видів і форм поведінки етнічних утворень, що кидається у вічі, як ті дії, котрі вступають у протиріччя із логікою бачення перспектив і закономірністю розвитку. Порушення системних зв'язків у внутрішній, до цього цілісній структурі

етносу шляхом об'єднання неоднорідних і чужих елементів, котрі, за пересторогою логічних оцінок, зовсім не мають належної якості для повноцінної організації. Відмова від доцільної етнічної пропозиції, в тому числі з питань етногенезу, якщо цей вчинок тягне за собою низку негативних для майбутнього наслідків.

Е. а. не завжди буває шкідливим. Усе залежить від того, як і ким етнічна поведінка або етнічний процес оцінюються зі сторони. Міжнародні стандарти, за вимогами яких складаються висновки про Е. а., можуть не відповідати потребам часу і навіть більше — чинити деструктивний вплив на етнічну політику. Тому ставлення до Е. а. повинне досліджуватися з особливою ретельністю. Наслідки Е. а. виявляються з часом і за умов, що дають можливість для порівняльного аналізу. Перспективи Е. а. відкриваються не зразу, а лише при наявності даних про аналогічну поведінку в минулому і тепер. Недостатні знання про історичні аналогії з питань Е. а. є шкідливими для етнополітики.

ЕТНІЧНИЙ БІЗНЕС — термін, котрий не має чіткого наук. визначення, але нерідко вживаний в публіцистиці, де його зміст означає таку підприємницьку діяльність, яка за своїм характером зв'язана з розвитком етніч. сфер життєдіяльності. Для появи і розвитку Е. б. необхідні, принаймні, дві умови: ринкові відносини та діаспорність мешкання. Отже, Е. б. властивий багатонац. держ. утворенням, де елементи етніч. галузі виробництва (як правило, це побутові сфери та сфера легкої промисловості) набувають ознак монополізму. Робити Е. б. в етнічно одноманітній державі є нонсенс, тому його розвиток стає можливим лише там, де на грунті ринкових відносин відбувається тісний міжетніч. контакт. Зразковою країною в цьому відношенні є США — «країна емігрантів». Кожна діаспорна група, як правило, намагається розвивати певні риси національно-побут. культури, що складає її етнограф. специфіку. Йдеться не лише про народні промисли, котрі, звичайно, теж можуть бути основою для розвитку Е. б. Мовиться про звичайні, побутово необхідні і життєві речі, які можуть мати чітку нац. специфіку. Напр., китайська колонія в США розвиває досить активно свій бізнес в царині харчування — знамениті по всьому світі «китайські ресторани» є наочним виявом того, що називають Е. б. Українці на теренах ін. країн, де вони склались в певну діаспорну структуру, також мають свої сфери етніч. підприємництва. Основою для його розвитку стали деякі види народних промислів, серед яких особливо слід відзначити писанки, котрі користуються досить великим попитом серед представників ін. діаспор.

В колиш. СРСР, де будь-яка підприємницька діяльність була заборонена, все ж таки Е. б. не згасав, але він мав спотворені форми т. зв. «тіньової» або мафіозної діяльності. Зараз, коли в суспільстві відбуваються радикальні екон. реформи за умов багатонаціональності, є всі підстави вважати, що Е. б. може отримати імпульс для цивілізованого розвитку в Україні.

ЕТНІЧНИЙ ДІАЛОГ (від грец. dialogos — бесіда) — форма взаємовідносин (спілкування) між етнічними групами, за яких проходить безпосередній обмін інформаційного характеру, в тому числі з проблемних питань як власної, так і чужої тематики. Умови, за котрих відбувається Е. д., впливають на якість і результати двосторонніх етнічних взаємин. У широкому розумінні слова Е. д. означає постійне спілкування між етносистемами або їх окремими представниками з тих чи ін. питань повсякденного буття. За своїми видами Е. д. поділяються на політичні, соціальні, культурні, побутові тощо. Побутовий Е. д. характеризується звичайними відносинами між представниками різних етносів на родинному, сімейному та ін. рівні. Під час Е. д. можуть узгоджуватися проблеми контактів, стосунків, зв'язків, норм і правил міжетнічної поведінки. В окремих випадках Е. д. проходять у формах конфліктності та різкого етнопротистояння, коли у міжетнічних взаєминах спостерігається обопільне їх загострення.

Тривалий Е. д. охоплює спілкування у міжетнічній площині за певний проміжок часу, тобто в історичній ретроспективі. У зонах поліетнічних контактів і впливів, де відбувається зіткнення інтересів декількох національних меншин, Е. д. ведуться поміж релігійними общинами, культурологічними товариствами, політичними партіями, об'єднаннями за інтересами та професіями.

ЕТНІЧНИЙ ЛІДЕР — індивід, який незалежно від того, чи він офіційний керівник, наділений владою та наданими законом певними правами чи, навпаки, ни є носієм певного заряду пасіонарності й індуктором пасіонарної енергії достатньої потужності, завдяки чому має можливість реально впливати на хід еволюції етносу. На відміну від ін. представників етносу, дії яких визначаються їх приватною (умовною) волею, дії Е. л. визначаються «безумовною волею, породженою Всесвітом» (у відповідності до концепції К. Ціолковського

Підпорядкованість Е. л. «безумовній волі Всесвіту» зумовлена тим, що його організм є аномально розвиненою резонансною системою, яка понадчутливо реагує на зміну оточуючого космічного середовища. В енергетичному плані дія цього середовища визначається сукупністю космічних факторів: випромінюваннями, породженими тріадою фізичних фундаментальних взаємодій (електромагнетизм, сильні і слабкі ядерні взаємодії), включаючи і фактори, що визначаються гравітацією. В інформаційному плані — це динаміка космічних просторово-часових циклів і, насамперед, динаміка активності сонячної системи, яка володіє резонансною структурою. Е. л., який є понадчутливим приймачем космічних і сонячних резонансних посилань, одночасно є також потужним індуктором, що впливає на поведінку оточуючих людей. Під його впливом у певної групи індивідів виникає однакова вібрація, єдиний ритм або частота коливань біотоків, і в такий спосіб (відповідно до концепції Л. Гумільова) непасіонарні особи отримують пасіонарну індукцію.

Складно організоване поле Е. л. має властивість «навчати» ін. індивідів, включених до загальної системи, нової поведінки. Саме різниця поведінки осіб, що складають етнос, лежить в основі етнічного поділу. Такий процес «навчання» сьогодні залишається ще маловідомим і малодослідженим. «Навчання» (за концепцією В. Казначеєва) можна звести до двох програм безсмертя і програми смерті: 1) біологічне безсмертя виду, 2) соціально-інтелектуальне безсмертя, 3) продовження життя в космічному моноліті живої речовини, в якому вона не щезає, а змінює форму свого існування, тобто перетворюється на польову форму. Виконуючи свою місію, Е. л., окрім навчаючої, виконує функцію активізації польової організації людини. В активізації польової організації людини (відповідно до концепції К. Лоренца) вирішальне значення має «тріумфальна» церемонія. Ця церемонія полягає у відпрацьованих масових виявах «героїчного ентузіазму» (ритуальний тріумфальний крик — у ранньої людини, виступ політичного, партійного, релігійного лідера, рок-зірки і т. п.— у сучасної людини), пов'язана з великими психофізичними, енергетичними затратами і, безумовно, активізує польову організацію людини.

Важливе значення для характеристики поняття Е. л. мають уявлення, висунуті в 1947 р. С. Давиденковим, які стосуються гетерогенності популяцій древньої людини і виділення ролі індивідів, що мають неординарні психофізичні властивості, які межують з невротизмом, психопатологічними виявами і т. п. Тут також можна констатувати активізацію польової основи, на цей раз у людей, які наділені специфічними індивідуальними

особливостями. Польові механізми, таким чином, в еволюційному процесі збереглись у психофізичних властивостях окремих людей — неодмінних членів людинозграї, роду, общини, етносу. Вони (духовники, вожді, цілителі, жерці, шамани, чаклуни та ін.) виокремилися в культово-культурний соціальний інститут і виконували дуже важливу біосоціальну, психосоціальну функцію — регулювали процеси життєдіяльності популяції та її членів. Без цього інституту еволюцію людства важко уявити. Не втратив цей інститут значення і в наш час. Залишаючись латентним, на відміну від явних інститутів економічних і соціально-політичних процесів, в кризові (перехідні) періоди суспільства, коли послаблюється дія репресивного механізму авторитарної культури відносно народної, цей інститут наявно проявляється. Тому поява у нас сьогодні різноманітних духовників, екстрасенсів, чаклунів, пророків, цілителів і т. п. не є негативний атавізм, а вияв глибинних процесів відтворення самого життя і як культово-культурний інститут вимагає ретельного вивчення.

Не можна обійти увагою і той факт, що значна частина Е. л.— вихідці з ін. етнічних груп. Значною мірою це пояснює ідея Л. Гумільова про різні ступені розвитку етносів. Пасіонарна особистість (незалежно від пасіонарної потужності) не відповідає діапазону частотних коливань свого рідного етносу і випадає з його польового об'єднання та резонансної системи. І навпаки, знайшовши відповідну резонансну систему у ін. етносу, встроюється в його польове об'єднання і починає діяти як індуктор пасіонарної енергії. На побутовому рівні це явище сприймається як неусвідомлена етнічна симпатія чи антипатія.

ЕТНІЧНИЙ КОНСЕРВАТИЗМ у найширшому розумінні цього поняття — потяг до збереження материнського роду і відповідно тих фундаментальних, матеріальних та духовних цінностей, що відрізняють один етнос від ін. Такі цінності мають духовно-світоглядну основу і тісно пов'язують позиції Е. к., з етнічною історією, традиціями, мораллю, етикою і патріотизмом. Етнічна духовність як основа Е. к. здатна перспективно розвиватися лише у певному етнокультурному середовищі, з котрим етнонаціональні групи пов'язані своїм походженням та традиціями. Цим середовищем виступають сім'я, родина, а також її просторово-історичне розширення — батьківщина.

Держава ж являє собою зовсім не апарат етнічного насильства чи безпристрасного суддю, а «позитивно-правову форму батьківщини» (Ільїн). Головне завдання держави — охорона й забезпечення розквіту загального для усіх етногруп соціосередовища, без якого не можлива індивідуальна етнодуховність. Таке бачення держави — це ключова одиниця етнопроцесу. Державний, загальний, «соборний» (А. Хомяков, В. Соловйов) інтерес отримує першість над інтересом етноіндивіда або якої-небудь частини етносуспільства — класу, партії. Діяльність, спрямована проти загального, національно-державного інтересу, проголошується антиполітичною.

ЕТНІЧНИЙ КОНТАКТ (від лат. contaktus — зіткнення) — дотик або зіткнення, довготривале чи короткочасне спілкування представників одного або кількох етносів, які вступають між собою у різні види та форми спільної взаємодії. Ця взаємодія виявляється в інтеграції чи дезінтеграції інтересів, не обов'язково протилежних, зі сторони тих етноутворень, що за об'єктивних умов і обставин спілкуються (контактують) між собою. Одні Е. к. викликають зустрічний опір, інші — сприяння міжетнічному спілкуванню. Спорідненість етнокультур зумовлює довготривалість мирного Е. к., різні за якостями і властивостями етноутворення можуть ворогувати у тій або ін. формі. Опір Е. к. чинять ті народи, котрі своїми історичними і світоглядними традиціями є далекими від етнопропозицій контактуючого з ними етносу. Сприяння Е. к. спостерігається там, де він знаходить благодатний грунт, тобто споріднену етнокультурну спадковість. Контакти етнічних утворень і груп, як свідчить етнокультурна історія, не завжди бувають мирними навіть у сучасних умовах, за яких цивілізований розвиток етновзаємин вважається пріоритетним і тому забезпечується гарантіями міжнародної безпеки.

Українські переселенці кінця XIX ст. до США і Канади вступали в Е. к. з англійцями, німцями, французами тощо. Малограмотність українських селян із Галичини, Буковини та Закарпаття перешкоджала розвитку їх Е. к. з представниками американського народу, поліетнічного за своїм складом. Особливо вагому роль мала належність до різних релігій, що нерідко викликало пряму ворожнечу на грунті віросповідування. В результаті цього розвивалися процеси самоізоляції, на основі яких отримала позитивний імпульс політика національного відродження.

ЕТНІЧНИЙ ПАТЕРНАЛІЗМ (від лат. pater — батько) — ідеологічна доктрина і практична діяльність багатонаціональної держави з позицій «батьківської турботи» стосовно слаборозвинених або малочисельних етносів країни, самостійне існування та збереження етнічної ідентичності яких знаходиться під загрозою з причини їх нездатності адаптуватись до вимог «цивілізованого суспільства», протистояти таким його похідним, як алкоголізм, наркоманія тощо. Класичним принципом Е. п. може бути політика урядів США і Канади стосовно корінного індіанського населення, Австралії та Нової Зеландії щодо аборигенного населення цих країн, яке знаходиться на істотно нижчих щаблях цивілізаційного розвитку у порівнянні з основною масою неавтехтонного населення.

Концепція Е. п. як теоретичне обгрунтування потреби особливої охорони малочисельних народів з метою їх збереження вимагає створення для цього оптимальних умов, зокрема, обмеження негативних зовнішніх впливів. Остання обставина диктувала в ряді випадків необхідність відведення для аборигенного населення окремих територій зі спеціальним статусом і особливим режимом управління — резервацій. Хоча в цілому таку практику можна вважати цілком виправданою, в колишньому Радянському Союзі, на догоду вимогам «холодної війни», вона піддавалась нищівній критиці та різкому осуду, однозначно кваліфікувалась як вияв жорсткої національної і расової дискримінації, незважаючи на те, що вона мала в СРСР свій, суттєво деформований, аналог у формі національних автономій.

Розгляд Е. п. потребує конкретно-історичного підходу, вимагає врахування всього комплексу обставин, що зумовили його появу, і, в першу чергу, наявності реальної загрози існуванню окремих етносів в умовах їх взаємодії з іншими, більш розвиненими, створення умов для плідного рівноправного партнерства, проблеми співіснування етнічних спільнот, що знаходяться на різних ступенях розвитку. Такий підхід дає змогу вбачати в Е. п. істотний доброчинний потенціал і оцінювати його як своєрідний вияв етнічного гуманізму.

ЕТНІЧНИЙ ПРЕСТИЖ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ (авторитет, повага) — громадська оцінка суспільної вагомості української діаспори в зарубіжних країнах і на батьківщині. Це надбання і здобутки зарубіжних українців в умовах іносередовища, ті спільні (колективні) досягнення, котрі зміцнюють їх індивідуальні та групові позиції в ін. поліетнічній системі і державі. Е. п. грунтується на політичних, соціальних, культурних, релігійних та ін. засадах, що надають можливості українській діаспорі отримувати від законодавчих і виконавчих структур іноземних держав сприятливі або кращі умови для власного розвитку. Авторитет української діаспори досягається за рахунок вагомих успіхів у різних сферах.

Ці успіхи лягають в основу Е. п. у. д. на внутрішній і міжнародній арені. Усі етнічні здобутки (матеріальні та духовні цінності) відіграють істотну роль у реалізації етнічного самоутвердження української діаспори у межах «вільного» й одночасно детермінованого вибору.

Е. п. складається з індивідуальних і колективних здобутків зарубіжних українців, обов'язково визнаних громадською думкою, державною оцінкою, конкурентноспроможними етнічними утвореннями у простій або складній етнополітичній системі. Е. п. є у тих народів, субетносів і національних меншин, які самоусвідомили себе, набули виразно окреслених етновластивостей та увійшли в соціальну структуру громадянських суспільств. Релігія, мова, побут, національні традиції і звичаї, коли вони вже стали ефективним засобом для досягнення етнокультурного успіху, складають об'єктивні й суб'єктивні фактори, які характеризують Е. п. у різних сферах людської діяльності.

ЕТНІЧНИЙ ПРОЦЕС (концепція і модель). Спроби моделювання етнічних процесів та міжетнічних відносин вважались і вважаються, особливо у вітчизняній етнології, майже безнадійною справою. Це пояснюється надзвичайною складністю і суперечливістю згаданих процесів, адже, як зазначав М. Вебер, етнічні узи з'являються, зникають та знов відновлюються; етнічні групи мобілізуються та демобілізуються; атрибути етнічності зазнають постійних модифікацій; давно загублена пам'ять відроджується; етнічні межі безперервно змінюються тощо. Однак західні вчені розробили чимало соціальних та етнічних моделей («міжетнічного контакту» Ф. Барта, «системної моделі» А. Кребера, «етнічної солідарності» Дж. Скотта, «стійкої системи ідентичності» Ф. Спайсера та ін.).

Коротко суть цих концепцій і моделей можно викласти наступним чином. У суспільному житті існують форми і системи, які протягом багатьох століть виявляють дивовижну стійкість. Класичним прикладом тут може служити, на думку А. Кребера, всім відома абетка. Сюди ж можна включити і етнічні почуття, етнічну свідомість та ідентичність. Але всі вони можуть існувати і виявлятись в умовах міжетнічних контактів та відносин, особливо, якщо ці контакти і відносини є протидіючими. Високо оцінюючи ці досить цікаві і цінні концепції й моделі, слід зазначити, що вони є частковими, дещо спрощеними і не досить досконалими. Однак, вони можуть бути відправною точкою для подальших науково-теоретичних розробок. Зокрема, спираючись на них, а також враховуючи досвід розвитку подій у колишніх СРСР, СФРЮ та деяких нових державах, які виникли на їх уламках, автори намагаються зробити більш глибокі й широкі висновки, вивести певну закономірність, розробити більш глобальну модель розвитку етнонаціональних процесів в багатонаціональних державах. Досягти цього можна шляхом включення в аналіз етнічного розвитку таких надзвичайно важливих, складних і суперечливих його складових, як етнічні індивідуальні та групові знання, етнічна індивідуальна та групова свідомість і етнічний груповий рух, чого бракує в концепції й моделях Ф. Барта, Дж. СкоттаСкотт Дж., Ф. Спайсера та ін. західних дослідників.

Такий підхід дає можливість зобразити процес етнічного розвитку наступним чином: зустрічаючи протидію, споконвічні почуття дають поштовх своїм носіям — членам етнічних спільностей — до індивідуального та групового зацікавлення власним дійсним або міфічним історичним минулим, культурними надбаннями, звичаями тощо. Це призводить до накопичення того, що прийнято називати «етнічним знанням». Збагачення етнічними знаннями сприяє формуванню етнічної індивідуальної і групової свідомості, що веде до зміцнення етнічної індивідуальної та групової ідентичності. Остання є підставою зміцнення групової солідарності, на якій ґрунтується і якою живиться етнічний груповий рух. Сила, розмах та інтенсивність цього руху і всіх його складових (етнічних почуттів, знань, свідомості, ідентичності й солідарності) перебуває в прямо пропорційній залежності від сили протидії, яку зустрічає група: чим більша протидія (економічна, політична та соціальна дискримінація, культурна й мовна насильницька асиміляція), тим міцніший рух та його складові. І навпаки, чим менша сила протидії, тим слабкіші рух і його складові.

Ці висновки автори кладуть в основу концепції, яку вони пропонують називати концепцією «протидіючого процесу» і вважати її концепцією-парадигмою, бо вона відбиває одну з основних закономірностей Е. п. Цю закономірність стисло можна сформулювати так: якщо існування етнічності, збереження її особливостей здійснюється завдяки і водночас всупереч міжетнічним взаємовідносинам, то її розвиток забезпечується наявністю протидії. Рівень цього розвитку перебуває в прямо пропорційній залежності від ступеня протидії: чим сильніша протидія, тим вищий рівень розвитку етнічного процесу, і навпаки, чим вищий рівень розвитку етнічного процесу, тим сильніша протидія. Напрям причинного зв'язку Е. п. по суті є коловим: посилення Е. п. призводить до зростання протидії проти нього, що в свою чергу сприяє посиленню процесу етнічного розвитку. На наш погляд, нова концепція-парадигма має методологічне значення і є складовою нового етнополітичного мислення. Наведені висновки дають можливість розробити модель «протидіючого етнічного розвитку», яку можна вважати універсальною, тобто як таку, що синтезувала кілька окремих часткових моделей і є аналогом Е. п., що відбуваються в поліетнічних державах. Нині концепція-парадигма і модель «протидіючого етнічного розвитку» можуть стати в нагоді при аналізі етнонаціональної ситуації в Україні та ін. посттоталітарних державах, прогнозуванні етнонаціональних процесів, розробці державної концепції етнонаціональної політики тощо.

ЕТНІЧНИЙ РЕНЕСАНС У КОЛИШНЬОМУ СРСР ТА В УКРАЇНІ (причини і наслідки). Значний науково-практичний інтерес викликає аналіз причин Е. р. в колишньому СРСР, зокрема, в Україні. Немає сумніву, що тут перш за все діяли фактори загально-універсального характеру *[Див. «Етнічний ренесанс (причини)»].* Їх вплив суттєво посилився після припинення «холодної війни» та ліквідації «залізної завіси». Але найбільше значення мали особливості розвитку самого СРСР, зокрема, ті грунтовні зміни в його внутрішній і зовнішній політиці, які розпочались в другій половині 80-х рр.

Основними суто внутрішніми причинами етнічного відродження народів колишнього СРСР, зокрема українського, були: перебудова, демократизація та гласність; реабілітація незаслужено звинувачених і репресованих народів, їх національних героїв, культурних діячів тощо; активна діяльність національно-патріотичних об'єднань та організацій, якій передувала боротьба дисидентів за збереження національної мови і культури; вплив зарубіжних діаспор, які довгий час були штучно ізольовані від своїх «матірних» націй; спротив усіх етнонаціональних спільнот насильницькій асиміляції та русифікації; криза теорії «злиття націй» та ідей пролетарського соціалістичного інтернаціоналізму; зародження нового (критичного) етнополітичного мислення; послаблення класової та імперської свідомості, а також почуття т. зв. «радянського патріотизму»; швидке зростання чисельності національної інтелігенції; переміщення етнонаціональної культури з села до міста та її професіоналізація; намагання позбутись нав'язуваного десятиліттями комплексу етнічної і національної неповноцінності.

Важко переоцінити значення процесу Е. р. в колишньому СРСР та Україні. Він призвів до наступних наслідків: сприяв «зняттю» тоталітарного імперського мислення у більшої частини колишніх радянських громадян;

почав заповнювати етнічною самосвідомістю ідеологічний вакуум, який утворився в результаті кризи марксистсько-ленінської ідеології; забезпечив соціальну базу національно-визвольних рухів; підготував грунт для розвалу колишньої радянської імперії; створив сприятливі умови для відродження чи створення нових незалежних держав; започаткував процес включення націй і етнонаціональних спільнот в політичне життя своїх країн та на міжнародній арені. Водночас Е. р. вкрай ускладнив етнополітичну ситуацію спочатку в колишньому СРСР, а згодом у нових незалежних державах, що виникли на його уламках, в тому числі в Україні.

ЕТНІЧНИЙ РЕНЕСАНС (концепція ланцюгової реакції) — будь-якої національної спільноти, причому як домінуючої, так і підлеглої, неодмінно веде до етнічного ренесансу ін. етнонаціональних спільнот не лише своєї, а й ін. країн. Цю важливу закономірність можна визначити й охарактеризувати як «ланцюгову реакцію» Е. р. Прикладом може служити процес Е. р. в США, який започаткували негритянське населення та євреї. Показово, що в першому випадку це сталось під впливом внутрішнього фактора — активної діяльності радикальних негритянських організацій, а в другому — стало наслідком, по-перше, Е. р. негритянської спільноти США, по-друге — Е. р. серед євреїв Ізраїлю, який вибухнув під час арабо-ізраїльської війни 1967 р. З часом процес Е. р. поширився на т. зв. «чиканос» (іспаномовних громадян) та ін. американські етнічні групи, а також на етнонаціональні спільноти Західної Європи. З кінця 70-х рр. цей процес перекинувся на країни Східної Європи, а з середини 80-х — на Радянський Союз. Першими в цьому дивовижному «ланцюгові» опинились латиська, литовська та естонська етнонації, а згодом Е. р. охопив усі ін. етнонації (за радянською термінологією, «корінні нації») включно з українською, що сприяло дезінтеграції СРСР та виникненню незалежних держав. Сподівання багатьох науковців і політичних діячів на те, що на цьому процес Е. р. зупинить свою ходу, виявились безпідставними. Зазначений процес почав швидко охоплювати ін. національні та етнічні групи, торкнувшись навіть багатьох етнографічних груп.

Отже Е. р. має характер ланцюгової реакції: розпочавшись серед тієї чи ін. етнонаціональної спільноти, вона буде посилюватись і поширюватись доти, доки не охопить всіх їх без винятку. Спроби штучно прискорити, загальмувати чи припинити цей природний, складний і досить суперечливий процес або спрямувати його енергію в деструктивне русло можуть призвести до непередбачених наслідків. Розвиток етнонаціональних спільнот, швидкість, тривалість і активність етнонаціональних процесів, зокрема Е. р., як і їх послаблення чи занепад належать до найбільш глибинних природних процесів, які обумовлюють суспільний прогрес людства, його просування до демократії. Концепція ланцюгової реакції Е. р. має неабияке значення для розуміння сутності, характеру та інтенсивності етнічних процесів і може бути корисною при їх прогнозуванні й моделюванні.

ЕТНІЧНИЙ РЕНЕСАНС (причини). Більшість радянських суспільствознавців поспішили охрестити новітній етнічний ренесанс «етнічним парадоксом», постійно натякаючи на його «недоречність», «випадковість», «несвоєчасність» і давали йому, як правило, однозначно негативну оцінку. Проте, на думку багатьох західних вчених, Е. р.— це закономірний процес, обумовлений цілою низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів. Це, перш за все: дві світові війни, революції, громадянські війни та численні етнополітичні конфлікти; розвал світової колоніальної системи й виникнення понад сотні нових держав, більшість яких не створила сприятливих умов для розвитку своїх етнонаціональних меншин; зростання гетерогенності, тобто етнічної мозаїчності людства; поглиблення процесу інтернаціоналізації та інтеграції; посилення соціальної та територіальної мобільності населення багатьох країн, регіонів і континентів; розвиток торговельно-економічних, культурних і туристичних зв'язків; науково-технічна революція, інформаційний вибух, що виник внаслідок розвитку засобів масової інформації; процес деідеологізації, який охопив західне суспільство з кінця 50-х рр. та поширення т. зв. «масової культури»; стандартизація і уніфікація способу життя; вплив природних факторів тощо.

Окрім зазначених вище чинників, що мають універсальний характер і діють у всьому світі, значний вплив на стан етнічної свідомості й розвиток етнічних процесів мають специфічні умови внутрішнього життя тієї чи ін. країни. Так, в США етнорасовий ренесанс був викликаний такими факторами, як: зростання добробуту і рівня життя американського народу; послаблення й занепад класової свідомості; рух за громадянські права; боротьба проти расової дискримінації; непопулярність політики «плавильного котла»; перехід до політики «етнічного плюралізму».

Отже, Е. р. починається і проходить під впливом як загально-універсальних, так і специфічних факторів. Саме останні визначають швидкість, глибину та характер цього процесу в тій чи ін. країні.

ЕТНІЧНИЙ РЕНЕСАНС (світова тенденція). Ще в середині нашого ст. теоретики і практики етнонаціональних відносин передрікали, що в міру того, як людство буде просуватись від примітивних племен до індустріального суспільства, етнічні особливості й відмінності, які його розділяють, будуть зникати, етнічні меншини будуть асимілюватись або переплавлятись, а етнічна ідентичність буде замінюватись національною ідентичністю. Особливі надії покладались на те, що розвиток засобів масової інформації та туризму, розширення торговельно-економічних і культурних зв'язків будуть сприяти зближенню народів і континентів, зметуть культурні, мовні, релігійні й ін. бар'єри, розчинять етнічності, а твердження про спільне походження будуть визнані міфами і «передані до музею людської пам'яті».

Проте, не дивлячись на те, що світ у другій половині XX ст. став дійсно більш об'єднаним, а держави й народи більш взаємозалежними, ніж у будь-який період людської цивілізації, зазначені мрії і сподівання стали ще більш примарними та далекими від реалізації. Замість того, щоб в умовах боротьби за соціальну, економічну та політичну рівність, послаблюватись і зникати, етнічність, зокрема, етнічні почуття, зв'язки і лояльність стали ще більш помітними й укоріненими. «Кінець 60-х рр. став свідком вибуху того, що можна назвати «етнічною лихоманкою». Одна за одною расові та етнічні меншини намагаються віднайти свою зникаючу ідентичність і підтвердити свої зв'язки з культурним минулим»,— підводить підсумки цього процесу професор етносоціології Нью-Йоркського університету С. Стейнберг у своїй книзі «Етнічний міф». На початку 70-х рр. у працях Д. Белла, Н. Глейзера, Д. Мойніхена, Е. Сміта та багатьох ін. західних учених ця тенденція світового розвитку отримала назву «етнічного відродження» або «етнічного ренесансу».

ЕТНІЧНИЙ РЕНЕСАНС (сутність і характер). Переважна більшість зарубіжних учених, на відміну від колишніх радянських, в цілому позитивно оцінює феномен етнічного ренесансу та етнічності взагалі. Етнічні особливості й відмінності, зазначає американський етносоціолог Уїльям Маккреді, «вже самі по собі є благом». «Більшість дослідників етнічності аплодує її сучасному відродженню та / чи посиленню»,— свідчить один з найбільш помітних знавців етнічних процесів, професор соціології та антропології Оберлінського коледжу (США) Мілтон Йінгер.

Не просто визначити справжню сутність і характер Е. р. Мабуть, найбільш вдало і влучно це зробив метр

західної етнополітології Ентоні Сміт. За його твердженням, етнічне відродження — це спроба зберегти минуле і водночас трансформувати його в дещо нове, побудувати новий тип життя на стародавніх підвалинах, створити нову людину і нове суспільство через відродження старої ідентичності та зберегти «кільця в ланцюгу поколінь». Спільною рисою Е. р. в західних країнах, на думку цього вченого, стали намагання «відійти від ізоляціоністської та акомодиційної стратегій до комуналізму, автономізму, сепаратизму й ірредентизму».

Позитивно оцінюючи процес Е. р., західні дослідники розглядають його як передумову й один із шляхів та засобів вирішення багатьох проблем, що існують в сучасному поліетнічному суспільстві. Цей процес сприяє, по-перше, збереженню цінних духовних та культурних надбань різних етнонаціональних спільнот; по-друге, пом'якшанню класового розшарування, протистояння і боротьби; по-третє, встановленню більш сприятливих, тісних і конструктивних відносин людини з великим деперсоніфікованим суспільством. До цього слід додати й те, що в посттоталітарних суспільствах етнічне відродження сприяє усвідомленню і утвердженню свого етнічного чи національного «Я» або «Ми», а також досягненню й захисту культурно-мовних та ін. пільг і привілеїв для непривілейованих спільнот. Водночас варто відзначити, що в західній етнології є й ін. точки зору, які перебільшують або применшують місце і роль як самої етнічності, так і процесу Е. р. Прикладом таких підходів можуть служити твердження про «загрозу ліванізації» західних суспільств або порівняння етнічного ренесансу етнонаціональних меншин з «бійкою сардин в пащі кита».

Своєрідною відповіддю на негативне ставлення і побоювання Е. р. можна вважати думку відомого американського фахівця з цих проблем, професора етносоціології та етнополітології Сіракузького університету Майкла Новака. «Нова етнічність,— писав він,— відрізняється від старої етнічності тим, що вона не є племінною, а є голодом на моральний образ, на власну аутентичність, на можливість бути собою і не бути такими, як всі інші».

За твердженням деяких зарубіжних етнополітологів, надмірна увага процесам Е. р. та перебільшення його значення пояснюється спробами приховати чи применшити нерівноправність і дискримінацію, що й досі подекуди існують в західному суспільстві. За свідченням ін. науковців, зокрема американського етнополітолога, автора грунтовної праці «Етнічний шовінізм» Орланда Петерсона, посилений наголос на проблемах етнічності і етнічного ренесансу є виявом консерватизму, який в гірших випадках виявляється у «вульгарній шовіністичній політиці», а в кращих — «витонченій атаці на сучасну індустріальну цивілізацію та загальнолюдські цінності». Але ті, хто виступає проти надмірної акцентації проблем етнічного відродження, здебільшого підкреслюють, що такий підхід залишає в тіні процес асиміляції, який хоча й дещо уповільнився, але не припинився. Розбіжності в підходах і оцінках Е. р. обумовлені перш за все тим, що будучи природним й об'єктивним процесом, він має досить складний і суперечливий характер.

ЕТНІЦИЗМ (етніцистська позиція) — напрям у світовій етнополітології, який розвивався, починаючи з 60-х рр. і остаточно оформився у другій половині 70-х рр. як реакція на теорію «внутрішнього колоніалізму» і всупереч їй. Послідовники етніцистського підходу виступили проти того, щоби вважати економічну експлуатацію етнічної периферії з боку центру єдиним рушієм етнополітичних явищ, не заперечуючи при цьому окремі явища «внутрішнього колоніалізму» у світовій історії. Тим самим Е. явив собою альтернативу вульгарно-матеріалістичному розумінню суспільних процесів як обумовлених виключно або переважно соціально-економічними інтересами чи мотивами, привернувши увагу до ролі етнічності в історичних процесах.

Прихильників етніцистської позиції в свою чергу можна умовно розділити на дві групи. До першої («старий» етніцизм) можна віднести тих, хто вважає, що етнічність є самодостатньою для політизації етнічних груп. Друга група («новий» етніцизм) включає тих, хто заперечує монопричинне пояснення природи націоналізму і вважає, що в його виникненні рівнозначну роль відіграють як матеріальні умови життя людей, так і їхня етнічність.

Теоретичні положення Е. активно використовуються фахівцями з історії. Зокрема, стосовно української історії їх застосовували у своїх дослідженням Р. Шпорлюк, Б. Кравченко, Т. Раковська-Хармстоун та ін.

ЕТНІЧНІ БІЖЕНЦІ — термін, вживаний в етнополітології, що означає групи осіб певної національності, які пересуваються під тиском воєнних, політ., реліг., морально-психолог. обставин з місць їх традиційного мешкання в ін. місця чи держави з метою врятування від етноциду. Отже, захист від етноциду є головним мотивом, завдяки якому певна етніч. група перетворюється на Е. б. Як правило, Е. б. є жертвами політики держ. шовінізму чи ксенофобії, а приводом до цього найчастіше слугують кризові явища в економіці, політиці, які зрештою призводять до порушення громадян. прав людей на нац. ґрунті. Е. б. відрізняються від етніч. емігрантів чи депортованих народів, оскільки в даному випадку спостерігається зміна мотивів поведінки етнічн. спільності.

На території колиш. СРСР унаслідок глибокої кризи суспільно-екон. та політ. системи, загострення міжнац. конфліктів на межі 80—90 рр. також з'явились Е. б. з регіонів Закавказзя, Середньої Азії, Придністров'я та ін.

ЕТНІЧНІ КСЕНІЇ (від грец. хеnіа — подарунок, епіграма, гостинність, насіння або плоди, що відрізняються від ін. насіння чи плодів тієї ж рослини за кольором, формою, розміром та ін. ознаками) — групи, меншини, колонії, діаспори кожного окремо взятого народу, який завдяки процесам диференціації (розшарування) та явищам ідентифікації (ототожнення) набувають регіональної мозаїчності. В принципі Е. к. є нащадками того ж самого народу, котрі різняться між собою зовнішніми рисами і ознаками, характерними для ландшафтних і соціокультурних впливів адаптаційної спрямованості. Як у біологічних екосистемах із насіння однієї рослини в різному мікроелементному ґрунті проростають ін. за формою та властивостями рослини (береза українська і карельська), так і в суспільстві з різними соціокомпонентами етнічні групи бувають неоднаковими за своїм розвитком.

Українські діаспори США, Канади, Франції та ін. держав є своєрідними Е. к. Для політиків це означає, що ні в якому разі не доцільно розробляти стосовно зарубіжних українців однаковий підхід. Словом, соціокультурне середовище може змінювати і змінює якості та властивості Е. к., але не настільки, щоб вони остаточно втратили свою тотожність із материнським етносом. Для Е. к. є характерною спільність багатьох рис і ознак, в тому числі й тих, які відносяться до системних і структурних функцій. Субетнічні групи теж можна розглядати як Е. к., котрі мають мовні (діалектичні), соціальні (етнокультурні), світоглядні та релігійні особливості.

ЕТНІЧНІ ЛІДЕРИ. Традиційна і звична марксистська схема, як правило, звільняла дослідників від глибокої розробки цього питання, оскільки історія людства трактувалася як історія боротьби класів, головною рушійною силою в ній були народні маси, а напрям її розвитку визначали не індивіди, а соціально-економічні умови їх існування. За марксистськими канонами, народні маси завжди є правими, тому оцінка діяльності окремих історичних осіб або соціальних груп залежала в першу чергу від того, наскільки вони вміли задовольняти вимоги мас. Світова історична наука ніколи не визнавала такого спрощеного підходу, дотримуючись то-

го, що навіть невеликі соціальні групи, а то й окремі особи, здатні змінювати напрями історичного розвитку, що ці групи та їхні лідери можуть бути тим ядром, навколо якого точиться діяльність народних мас.

Коли йдеться про «політизацію етнічності», то треба мати на увазі, що першим своїм гаслом вона висуває збереження етнічної ідентичності. Відомо, що традиційна етнічна культура, яка є ядром етнічної ідентичності, створювалася і зберігалася сільським населенням. Це дійсно так, коли мова йде про доіндустріальний етап розвитку етносу. З початком модернізації й зростанням кількості населення міст, а згодом переважанням міського населення над сільським, проблемою збереження етнічності починає турбуватися місто, хоча в ньому панують зразки універсальної, а не етнічної, культури (так званий «парадокс політизації етнічності»). В середовищі сільського населення ще тривалий час етнічна культура існує як спосіб життя, не потребуючи особливої турботи з боку лідерів.

Ін. справа в містах. Тут відродження і зміцнення етнічної ідентичності вимагає своїх ініціаторів. Ними стають. як правило, середні прошарки. Оскільки етнополітологія початком етнічного відродження в Європі вважає розвиток капіталізму, то до середнього класу, з якого виходить етнічна еліта, відносять ремісників, торговців, дрібну буржуазію, інтелектуалів (менеджерів, висококваліфікованих фахівців, інтелігенцію і т. п.).

Коли мова йде про середньовічний етап в історії України, то варто дослідити питання про те, які прошарки на той час відігравали роль лідера українців. Наскільки серйозно міг претендувати на роль етнічної еліти власне середній клас (ремісники, торговці)? Оскільки еліта вербувалася також з ін. станів — духовенства, шляхти, феодальної бюрократії, то цікаво було б висвітлити, яким був соціальний і майновий стан тих, хто виступав на захист української етнічності, в чому полягали їхні інтереси. І, безумовно, особлива увага при вивченні етнічної еліти має бути приділена козацтву. При цьому особливий інтерес привертає питання, яку роль в етнічному лідерстві козацтва відігравала його функція «плавильного казана» для іншоетнічних елементів, які потрапляли в Україну. Може, лідерство до козацтва переходило як через його збройну силу, так і тому, що в ньому найшвидше проходив процес українізації іммігрантів, тобто відбувалася «етнізація політики».

ЕТНІЧНІ ПОЧУТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ — емоційні переживання зарубіжними українцями свого ставлення до іносередовища та етноподій (минулих і сучасних) на материнських землях. Е. п. бувають короткочасними, довготривалими, стійкими тощо. Вони є особливою формою відображення етнічної дійсності, різносторонніх відносин етносистем та їх складових етноструктур. Е. п. формуються під впливом іноочення, етнічних стереотипів і поведінки, традиційних моральних норм і правил. Е. п. можуть свідчити про успіхи чи невдачі української діаспори, а також про прагнення, устремління або інтереси її представників в іноземних державах.

Е. п. займають важливе місце у процесах етнічної саморегуляції, тому що виступають активними (стенічними) або пасивними (астенічними) формами психологічного самовияву. Окрема група Е. п. відноситься до високих категорій, наприклад, солідарність, обов'язок, честь, альтруїзм. Е. п. пов'язуються із задоволенням пізнавальних інтересів, розв'язанням політичних або культурних завдань. Релігійні Е. п. виникають на теологічному ґрунті, потреб і запитів того чи ін. вірування, котре зумовлює своєрідні емоційні переживання. Релігійні уявлення української діаспори є глибокими за змістом і широкими за спектром свого поширення. Естетичні Е. п. залежать від оточуючого впливу на емігрантів, культурної адаптації та асиміляції до іноумов.

ЕТНІЧНІ РИСИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ — характерні для зарубіжних українців етнонаціональні ознаки, що відрізняють їх від представників ін. етносів, а також від власного народу. Процеси асиміляції накладають відбиток на матеріальні та духовні цінності, що створюються в етнічному діаспорному полі. Одночасно вони зберігають і акумулюють в окремих індивідах та цілих групах елементи етнонаціональної культури, котра за своїми принципами і засадами належить до надбань українського народу.

Е. р. зарубіжних українців проявляються у стереотипах їх поведінки, матеріальній і духовній культурі, що відроджується та розвивається в інонаціональних умовах. Сукупність вказаних рис складає комплекс інноваційних характеристик, що зумовлюють своєрідну етнокультурну поведінку як найвищу форму самозбереження та адаптації. За цими рисами можна досліджувати ритми етнічного поля і рівень етнічних контактів українських груп за кордоном, в тому числі форми співіснування українського народу з ін. етносами на материнських землях (в одному регіоні). Кількість Е. р. свідчить про звуження або розширення діапазону системних етнотрадиційних зв'язків у межах однієї чи більше українських діаспор. У кожній Е. р. зарубіжних українців акумулюється самоусвідомлена матеріальна і духовна енергія вихідних етнічних компонентів, що виконують функції етногенезу та етноценозу, саморегуляції і самоохорони.

ЕТНІЧНІ ТРАДИЦІЇ ЗАРУБІЖНИХ УКРАЇНЦІВ (від лат. traditio — передача) — збереження, відродження та розвиток у чужих умовах емігрантами українського походження матеріальних і духовних здобутків материнського роду. Е. т. є визначальними компонентами національної спадщини, яка разом із переселенцями неодмінно перекочовує в іноочення. Це є як позитивні (сучасні), так і архаїчні (застарілі) загальні надбання народу у сфері Е. т., що накопичуються у побутовому світосприйманні і в культурних цінностях. Механічне відтворення Е. т. з. у. може мати часткове місце у житті українських діаспор, але не головне, оскільки процеси реконструкції способу та форм українського життя здебільшого протікають під знаком вільного творчого переосмислення, а ще — поміж обставин відчутного тиску іномовної культури. Чуже соціооточення завжди позначається на культурних тенденціях у мистецтві, архітектурі, художній творчості. Ностальгічні внутрішні вияви, прискорюючи зовнішнє відтворення Е. т. з. у., сприяють реставрації на чужині материнських народних цінностей.

Неповторність Е. т., колоритність їх смаків та уявлень відіграють формотворчу роль на етнічній сцені зарубіжних українців, їх життя при цьому набуває перспективного змісту. Міри заохочення і відродження Е. т. відрізняються залежно від умов етнічного ареалу, проте не настільки, щоб виявитися унікальними за своїм характером. Поняття Е. т. з. у. приховує у собі ще й морально-естетичні та психологічно-світоглядні аспекти, тому що пристосування українських емігрантів до ландшафтного та соціального оточення супроводжується духовними чинниками, які живлять історичну і культурну пам'ять. Інтереси збереження Е. т. співвідносяться з інтересами ін. етників, основами і напрямами розвитку їх запитів і потреб. Цінність Е. т. полягає у природних властивостях кожного окремого народу.

Е. т. відроджуються завдяки дбайливому до них ставленню, насамперед, до складеного раніше устрою суспільного життя, культурної спадщини, історичних звичок і смаків. Уважність до національних стереотипів поведінки, котрі можуть копіюватися нащадками другого чи третього покоління, дає поштовх розвитку Е. т. в майбутньому. На зовнішньому вияві (стилеві) Е. т. позначається рівень відтворення культури мови, релігійної етики, народної мудрості, вірувань, сказань і легенд, узятих в сукупності за дороговказ.

ЕТНІЧНІ УЗИ ЗАРУБІЖНИХ УКРАЇНЦІВ — кровна (біологічна), культурна (соціодетермінована), історична (відчуття спільної долі) та ін. види природних і набутих транскордонних зв'язків українських діаспор в іноземних державах із материнським етносом. Е. у. з. у. характеризуються подібністю світоглядних поглядів на етнічні процеси зокрема і розвиток земного етноспівтовариства в цілому. Духовне сприйняття етнічного світу, котре може бути адекватним (рівнозначним) або відхиленим (нетотожним) із стандартними стереотипами українського етносу, означає лише різносторонність уявлень про еторозвиток і ні в якому разі не свідчить про занепад двосторонніх відносин.

Наслідками зміцнення Е. у. виступають елементи політичної, культурної і релігійної спорідненості наших співвітчизників за кордоном із народом України, на підставі якої зберігаються, відроджуються і розвиваються етнонаціональні традиції. Е. у. не зводяться до простого етноінформаційного обміну чи налаштування лише соціокультурних контактів; вони сягають у глибину етноісторичних коренів, де за кількісними і якісними ознаками народжуються взаємні симпатії і розуміння спільної причетності до минулої та сучасної спадщини. Братерські Е. у. з. у. характеризуються міцними і тривалими зв'язками, позначеними засадами та принципами етнічної взаємодопомоги, солідарності, дружби.

Е. у. є невіддільними від предметного світогляду зарубіжних українців, практичної діяльності українських діаспор у сфері політики і культури, налаштування та зміцнення двосторонніх зв'язків по лінії державних і громадських відносин. Процеси саморозвитку Е. у. залежать від інтенсивності міжетнічного спілкування, що може зазнавати часових й просторових змін. Якісні характеристики Е. у. з. у. свідчать про стан і тенденції розвитку українських діаспор, особливо на зовнішньополітичному відтинку.

ЕТНОВЛАДА — термін, що вживається в етнополітології для визначення суб'єкта влади, якщо йдеться про етнічні ознаки і символи влади. Практично Е. означає не стільки етнічний склад владних структур, їх моноетнічну приналежність, скільки характер тої національної політики, яку та чи ін. влада проводить в життя. Звідси випливає, що Е.— це такий політичний режим, курс, який в національному питанні носить етнократичний характер, тобто спрямований на захист і сприяння етнічних інтересів лише одного народу. Найчастіш йдеться про інтереси «корінного етносу», рупором якого і виступає Е. В історії нерідко траплялося навпаки, коли колонізовані народи підпадали під чужоетнічну владу, яка насаджувала етнократичний склад уряду і управління, діючи у відповідних інтересах. Таким чином, поняття Е. має історичний зміст і може втілювати як інтереси етнічної більшості (тобто «своїх»), так і етнічної меншості («чужих»).

ЕТНОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ В УКРАЇНІ — це поділ території на локальні культурно-побутові групи населення, які мають спільні риси мовного, звичаєвого, господарського характеру, зумовлені природним середовищем та історичним розвитком кожної групи, а також етнокультурними взаємозв'язками з сусідніми народами.

Вже літописець, подаючи назви племен, усвідомлює, що вони мають спільне коріння і, об'єднавшись в одній державі під назвою Русь, починають вважати себе єдиною етнічною одиницею. Замість племінних назв (поляни, древляни, уличі, тиверці і т. п.) починають з'являтися географічно-територіальні: полтавці, чернігівці, слобожани тощо. Назви племен не залишилися для позначення локальних етнографічних груп українців (за винятком волинян), проте залишили сліди в деяких топографічних назвах.

Перші спроби визначення локальних груп українців знаходимо в «Густинському літописі»: Волинь, Подоля, Украйна, Подгоря — все це, як зазначає автор, на території Руської землі. Сусідів названо: москва, литва, ляхи, турки, татари. Іван Вишенський на території «Малої Руссії» виділяє ще й Покуття. О. Ф. Шафонський у своїй праці «Черниговского наместничества топографическое описание» (1789 р.) на Лівобережжі виділяє два райони: на півночі Полісся (або Литва), на півдні Степ (або Україна) і відповідно групи українців — литвини й степовики.

Після приєднання України до Московії (1654) почала побутувати думка, що українці — це етнографічна група росіян (малоросіян). Кілька століть такий погляд свідомо культивувався, поки не виріс до уявлення українців як «молодшого брата». Вперше науково спростував ці погляди видатний чеський вчений-славіст Павел Шафарик, який досліджував і українські старожитності, фольклор та літературу. В 1842 р. він видав карту «Слов'янські землі». Це була перша етнічна карта, яка дала наукове уявлення про межі розселення українців, білорусів, росіян, чехів, словаків, поляків, болгар. Як доповнення до етнічної карти П. Шафарик видав монографію «Слов'янський народопис», яка складалася з нарисів про розселення слов'янських народів, їхні мови, літератури, подавалися статистичні матеріали про віросповідання та державну належність. Погляди П. Шафарика були надзвичайно прогресивними: він уперше довів неприродність державного роздрібнення українських земель між різними державами (в тому числі Росією і Польщею).

Серед східних слов'ян П. Шафарик виділяє чотири народи: українці, білоруси, новгородці та росіяни. Серед сучасних етнографів і нині побутує думка про значні відмінності між московськими та новгородськими росіянами. Наприклад, Д. Зеленін писав: «С полным правом можно говорить о двух русских народах: северно-русском (окающий говор) и южнорусском (акающий говор)», а також стверджував, що поділ східних слов'ян на росіян, українців і білорусів є не стільки етнографічним, скільки історико-політичним. Дійсно, Москва підкорила Новгород значно раніше, ніж Україну, бо ослаблений опричиною, цим чи не першим геноцидом, він не зміг чинити належного опору й увійшов до складу «собирательниц русских земель», яка підкорила й карелів, чудь, зирян, ненців, мордву, мещеру, ком-пермяків та багатьох ін.

У межах України у XIX ст. сформувалося уявлення про п'ять етнографічних районів, що певною мірою різняться за культурно-побутовими ознаками: Поділля, Покуття, Галичина, Закарпаття та Слобожанщина. Нині прийнято поділяти Україну на шість історико-етнографічних зон: Полісся, Карпати, Поділля, середня Наддніпрянщина, Слобожанщина, Південь. Однак, слід зазначити, що між етнографічними районами України не існує чітких меж, тому такий поділ має досить умовний характер. Крім того, науково-технічний прогрес, масове поширення стандартизованих форм культури, а також процеси міжетнічної інтеграції згладжують етнографічні особливості окремих регіонів. Дехто вважає, що такі процеси сприяють консолідації нації. Проте логічніше бачити в них і шлях до уніфікації, втрати самобутності, стирання індивідуальних рис, а в результаті — до виродження нації. Що ж до консолідації, то їй, у першу чергу, сприятиме високий рівень національної самосвідомості громадян, який неможливий без любові до рідної землі, її народу, звичаїв, традицій своїх предків і, зокрема, регіональних рис культури.

ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО — нова наукова дисципліна, напрям дослідження, що базується на розумінні органічної взаємодії етнонаціонального та державницького. Вона «відштовхується» передовсім від етнонаціональної сфери як важливого державотворчого принципу, що надає самій державі «вкоріненість» у життєдіяльність націй, з одного боку, надає національному

поступу яскраво виражену державницьку спрямованість, піднімає національні цінності до межі вседержавних, вселюдських, з іншого.

Конча потреба в Е. відчувалась давно. Адже після провалу проекта утворення Українського соціологічного інституту ім. М. Грушевського, закриття спеціальних кафедр, соціально-економічного відділу ВУАН ця проблема в Україні (та й колишньому СРСР) практично не розроблялася. За тодішніх умов поняття «національний фактор», а тим більше «етнонаціональний», тісно пов'язані з самостійною українською державою, взагалі були викреслені з історії, наукового вжитку. Перервання «тяглості» української історико-політичної, історико-філософської та політико-правової думки завдало великої шкоди нації. Окремі дослідники робили нечисленні спроби розробки поодиноких питань цієї проблеми. Але сьогодні їх не можна вважати вдалими з огляду на відірваність від комплексу української державотворчої та національної «матерії» та хибних націонал-нігілістських підходів, що панували в той час.

З цієї точки зору Е. має своїм проблемно-теоретичним та наукознавчим завданням осмислення та переосмислення позитивного багатства філософії, політології, соціології, політичної етнології, етнополітології, етнополітики, правознавства та ін. наук з тим, щоб стати своєрідним індикатором філософсько-соціологічного, етнологічного та політико-правового знання про багатогранну діяльність народу в етнонаціональному бутті та державотворенні. Лише такий підхід дає змогу розглянути, скажімо, націю не лише як спільноту етнічну, але й як територіальну та політичну, державно-громадянську, поєднати розгляд права на національне самовизначення із здійсненням тією чи ін. нацією її основного загальносоціального права на політичне самовизначення, з'ясувати тенденції державно-етнічного визначення націй (народів), етнічних меншин, особи.

Відразу зазначимо, що новотвір «Е.» не є якимось винаходом сьогодення. Приблизно в такому ж «ключі» розглядав проблему, наприклад, В. Липинський, користуючись терміном «етнологічне державознавство» чи Р. Лащенко, що вживав поняття «історико-етнічна державологія». В термін «етнодержавознавство» вкладається зміст, що має сприяти відродженню національної державності на новій основі, правовій базі з допомогою національного права, на основі його норм та принципів, які Е. має науково забезпечити.

Певною мірою, це і національно-державне будівництво в тій чи ін. державі, його етнонаціональна політика, принципи державної «опіки» етнічних меншин. Е., звичайно, має бути притаманним політичному суспільству, вивчати та узагальнювати співвідношення етносів і держави, розробляти механізм їх взаємодії, реалізувати природне право на їх гідне існування в державних межах, захищати «свої» етнікоси в діаспорі. До історико-правових підстав української державності можна віднести й думки М. Драгоманова, який у рамках конституційної доктрини визнав домінанту політичної сфери суспільного життя над економічною, тобто визнання за державою з її політичною системою і конституційними можливостями координації соціально-економічного життя. Звідси потреба розглянути етнонаціональну сферу саме під кутом зору державознавчого підходу, сфокусувати дослідження навколо цілої низки проблем, які можна визначити як етнодержавознавчі.

Зрештою, під Е. розуміється галузь науки на «стику» етнології (національного), етнополітології та державознавства, що вивчає правове реформування суспільства, з тим щоб відобразити «стихію національних інтересів в логіці загальновизнаних положень юриспруденції» (К. Реннер). З етнологією («етнічністю») його зближує «функціонування» на тлі, так би мовити, етнічного поля. З етнополітологією — акцент на глибинний взаємозв'язок нації та держави, етнофілософією — потяг до теоретико-методологічних підходів, осмислення етнодержавницької, етноправової «матерії».

На наш погляд, об'єкт вивчення Е.— етнос (нація) та держава у динаміці їх тісної взаємодії, проблеми етнонаціонального буття у контексті державотворення, співвідношення унітаризму та федералізму як засад державотворення в багатоетнічному суспільстві, динаміка взаємовідносин держави з титульним та рецесивними народами, проблеми юридичної етноконфліктології, суверенізації, самовизначення нації, етнічних груп, особи, народу, держави.

Е. відноситься до самих основ державності, Конституції, якщо розуміти під нею не просто основний закон, а втілення в державницьких інститутах головних елементів соціуму. Отже, етнодержавницька проблема в сьогоднішньому розумінні — це питання про здатність національно-державної структури регулювати й прогнозувати конфлікти, що можуть виникнути на етнонаціональному ґрунті.

ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО (категоріальний апарат). При розмірковуванні над предметними аспектами українського етнодержавознавства реалізується в дослідницькому аспекті проблема «титульний народ в державотворенні», виділяється ідея державотворчої ролі, функцій та завдань українського народу як мешканця певного етнокультурного ареалу, народу, що дає своє ім'я країні, державі та й самому геополітичному та етнополітичному простору їхнього розташування. Звідси категорії — «державотворча нація», «національна ідея», «національний інтерес», «державницька ідея», «державний інтерес», «національна економіка», «державна мова», «національна безпека», «етнічна держава». Сама ж титульність (статусність) полягає не лише в тому, щоб надати своє ім'я всім аспектам державотворення, а щоб об'єктивно вносити в цей процес найвагоміший доробок. Це, з одного боку. З іншого ж — титульність розуміється не в тому, щоб «підміняти» ін. народи-співвітчизники, етнічні меншини, не «представляти» їх повсюдно, зокрема у міждержавних відносинах, а в тому, щоб забезпечити їм реальні умови для їх автопрезентації, етносуверенізації, етносамовизначення.

Пропонуються у зв'язку з цим поняття — «поліетнічна держава», «мультиетнічна держава», «етнічна стратифікація», «етнічна структура», «етнічна підсистема», «етнічно-плюральна держава», «етнодержава плюралістична», «етнодержава плюральна», «мультикультурна держава», «нація-держава» («етнодержава»), «плюралістична етнодержава», «етнокультурна автономія», «федеративний дуалізм», «кооперативний федералізм», «федерально-матрична модель федералізму», «політико-юридична конфліктологія», «міжнародно-правовий статус народу», «охлократизм», «патерналізм», «харизматизм», «популізм», «національний федералізм», «традиційний український автономізм», «політична батьківщина», «політико-етнічна суверенізація народу», «суверенізація етнополітичного процесу», «етнополітичні «центр» і «периферія» в державотворенні», «державологічні аспекти етнополітики», «етнополітичний зміст унітарної та федеративної держави», «принципи етнодержавного будівництва», «концепція етнодержавного будівництва».

Титульний народ у процесі етнодержавотворення має також реалізувати право особи на її самоідентифікацію, в тому числі етнічну (національну). Звідси вагомість категорій — «етносоціальний статус особи», «етнічна солідарність», «етнічна ідентичність», «етномаргінал», «криптоетнічність», «етнічна людина», «політична людина в структурі особи — громадянина».

Як бачимо, при вищевказаному підході реалізується потреба «зняти з обігу» звичні формули зі словом «національний» («багатонаціональне суспільство», «національна політика», «міжнаціональна злагода» тощо) і за-

мінити їх відповідними комбінаціями зі словом «етнічний», бо українське суспільство (або «народ України», «народ-населення країни») складають далеко не одні лише нації. Більше того, українське суспільство на дві третини становлять донаціональні етнічні спільності, тобто народи, що перебувають на донаціональних стадіях етноісторичної зрілості. Немає нічого «незручного» у визнанні цієї реальності, і було б правильним кроком, якби її зафіксувати у Конституції, врахували в заходах державотворення і громадсько-політичного благоустрою суспільства.

Разом з тим, щоб «привчити» громадянську думку до реальності такого термінологічного «переходу», варто було б поки що користуватися поняттям «етнонаціональний», принаймні у такому контексті — «етнонаціональна політика», «етнонаціональний розвій України» та ін. Тим паче, що поняття «етнічний» позбавляє можливостей користуватися поняттям «соціальний», яке «пасує» більше поняттю «національний». Сама ж категорія «етнонаціональний» показує, що в неї входить як етнічне (етнічні меншини), так і національне (українська нація). Що ж до терміну «національно-культурна автономія», тут доречніше вживати поняття «етно-культурна автономія», бо йдеться саме про етнічні меншини, а не національні спільності.

Етнодержавознавство значною мірою пов'язане з етнополітологією, користуючись її термінами (поняттями) — «етнічність політизована», «етнічність політична», «етнічність психологічна», «етнізація», «етнополітична практика», «етнічна інтеграція», «етнічна інтерпретація», «етнічний парадокс», «етнічна критична маса», «етнополітичний конфлікт», «ксенофобія», «етнофобія», «етнонаціоналізм», «трансетнічна ідентичність», «маргіналізована національність», «етнічна композиція», «нативізм», «національно-політичне життя». Етнополітика забезпечує етнодержавознавство такими поняттям, як «етнічний лідер», «етнічний маркер», «етнічний плавильний котел», «етнічна мобільність», «етнічний аутсайдер», «етнічний парохіалізм», «етнічний плюралізм», «етнічна власність», «етнічна влада», «етнічна квота», «етнічна демократія», «екзоетнічна політика», «екзоетнічна роль», «екзоетнічний автор», «етнічна мобілізація», «етнічний контакт», «етнічний фаворитизм», «неоетнічність», «плюралістична етнічність», «етнополітичний суб'єкт». У свою чергу, політична етнологія надає етнодержавознавству свій термінологічний арсенал, в основі якого поняття — «соціоцивілізаційна стадія зрілості етносів», «етнополітичний потенціал державотворення», «соціоцивілізаційна структура сучасного людства», «маргінальність в етнополітичних феноменах», «етнічна аксіологія», «етноплацента народу», «етноойкумена», «етнокультурний ареал», «етнічний менталітет», «політолого-етнологічні закономірності сучасності», «етнополітичне життя як соціоісторичне явище», «стратегія мінімакса в етнополітичних процесах сучасності».

Етнодержавознавство значною мірою спирається на етнофілософію з її понятійним апаратом та теоретико-методологічним підходом. Ось чому набувають особливої ваги такі категорії, як «етнічний імпульс», «етнічний індикатор», «етнічна макроспільнота», «етнічний макрокосм», «етнічний мікрокосм», «геоетнічний колектив», «геоетнічні дослідження», «етнічна ідеологія», «метаетнічні дослідження», «розсіяна етнічна спільнота», «субетнічна спільність», «етнодомінація», «етнічний анклав», «ендоетнічність», «етнічна ендофілія», «етнічна ендофобія», «етнічна екзофілія», «етнічна екзофобія», «субнація», «етнонація», «етнічна парадигма», «етнічні міфологеми», «етнічні ідеологеми», «плюралізм етнічний», «етнічний парадокс», «етнокультурологія», «філософічна етнокультурологія», «феноменологія національного пізнання», «етновалентність», «етномажоритарність», «емпатія», «культурна матриця українського менталітету», «етнократія», «український державницький світогляд», «ідеолого-політичне мислення нації», «культурологічна специфіка українського менталітету», «Дім», «Світ», «Рідний Край», «Земля», «етнічна мораль».

Етнодержавознавство має прямий вихід і на проблеми вітчизняної історії, української історіософії, зокрема, нас цікавлять такі категорії, як «етноісторичний терен українства», «сфера етноісторичного життя народів», «етнорегіональна структура України», «етнополітичні особливості історико-етнографічних регіонів України», дослідження таких проблем, як «етнополітичне середовище Київської Русі», «етносоціальні процеси в Україні за часів середньовіччя», «етносоціальні процеси у перехідний період від феодалізму до капіталізму», «етнополітичні ідеї в Галицько-Волинській державі, Литовсько-руській державі», «Козацька держава як акт етнополітичної дії».

Українське етнодержавознавство спирається і на етнографічні здобутки, етнологічні дослідження, які оперують категоріями — «етнічна історія», «етногенетична концепція», «етноеволюційні процеси в Україні», «етногенезис української нації», «расова етнічність», «етнічна антропологія», «етнокультурний розвиток України», «етногенетична концепція», «етноісторичний генезис українського народу», «генофонд нації», «етнічна карта України», «український етнікос», «антропоетнологія», «генна спадковість етносу», «етнопопуляція». Етнодержавознавство цікавлять також етнопсихологічні дослідження, зокрема таких аспектів, як «етнопсихопараполітика», «психоетнічне життя», «психологічний склад етносу», «етнопсихологічні орієнтації людства», «етнопсихологічні аспекти державології», «соціально-психологічні настрої етноісторичного характеру», «психокультурний уклад та норми життя етносу», «традиції психоспецифічної забарвленості», «психологія народного життя в Україні», «етнопсихологічні орієнтації людини», «соціопсихологічна поведінка», «політико-психологічна диференціація», «етнопсихологічний стан ментальності».

Етнодержавознавство повинно також тісно спілкуватися із етнічною соціологією, використовувати її перші кроки щодо вивчення загальнотипових властивостей етнічної соціальності — сумісність проживання етносів, народів, їх взаємодію та взаємозалежність, взаємообмін та безперервну контактність. Оперування етносоціологічними поняттями «етносоціальний контекст етнічних спільностей», «етносоціальні реалії», «традиційне — іноваційне», «функціональне та ситуативне», «стійке та тимчасове», «релігійно-конфесійне та етнічне у житті етносів», «реанімація старих ціннісних орієнтацій народів», «етносоціальні аспекти етнополітичної діяльності» буде сприяти розвиткові етнодержавознавства.

Хотілося б наголосити на тому, що вищевказаний концептуальний інструментарій, звичайно, не є вичерпним, це дає достатні підстави для подальшого творчого пошуку, створення найближчим часом нових синтезуючих праць, які забезпечували б національне буття українства в контексті його державотворення за рахунок як вже зазначених, так і ін. новаційних ідей та концептуальних гіпотез.

ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО. Не треба бути особливо далекоглядним, щоб розуміти: здобуття державної незалежності — не самоціль, а необхідна передумова і дійовий засіб побудови громадянського суспільства та правової держави, яка гарантувала б і реально забезпечувала права та законні інтереси кожної особи.

Погляд на націю як на породжене культурне утворення допомагає пов'язати її з громадянським суспільством. Громадянське суспільство — це проект, що сто-

сується і приватних прав, і прав публічної комунікації. Те, як ідеологія нації поважає приватність і автономію в сфері інтимного життя — добрі показники того, наскільки наповнена нація громадянським суспільством. Ставлячи питання, як породжується ідеологія нації, ми прискорюємо перегляд більшості героїчних постатей і етичних ідеалів минулого, для яких рід значив набагато менше, ніж значить тепер. Питання про рід також позбавляє націю одержимості державою і переводить її в сферу суспільної діяльності, де проходить щоденне життя. У цьому сенсі доля наповненого громадянським суспільством націоналізму може залежати від розуміння минулого, в якому суб'єкти завжди відповідальні, хоч і не вільні. Бути відповідальним, хоч і не вільним — на цій основі можна зробити інституалізацію прав центром альтернативної політики громадянського суспільства. Із появою його нових складних структур альтернативні нації стають можливішими, а націоналізм, наповнений громадянським суспільством, імовірнішим.

Аби громадянське суспільство розвивалося, воно має бути сполучене з нацією. Але це розуміння нації не може, особливо після здобуття незалежності, спиратися на сюжет із явною виною і невинністю, очевидними жертвами і гнобителями. Не достатньо спонукати націю розуміти своє минуле як історію переслідувань і справедливої боротьби; треба з'ясувати, як частини нації роблять різний вибір, що іноді призводило до жахливих результатів і сумнівних цінностей. Ми якось забуваємо, що одним з головних суб'єктів розвитку людства є, і, мабуть, ще довго будуть етнічні спільноти, які складаються з окремих осіб і соціальних груп (класів, прошарків, страт тощо) із спільними та окремими інтересами й цінностями. Таким є етносоціологічний підхід. До речі, й етнополітичне бачення передбачає врахування того, що сьогодні головними суб'єктами політики є не класи і не держава, а людина, етнічні спільноти і держава. До цього слід додати, що в одному «ряді» стосовно формування етнополітичної свідомості й культури, а також етнополітичної орієнтації і поведінки виступають саме окремі особи, партії, спільноти, їх еліти. Такою, по суті, є світоглядна функція етнодержавознавства.

ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО ТА ЕТАТИЗМ. У міру того як «бездержавна» нація творить свою національну державу, відбувається зміна «етнічного» розуміння на державне, коли сама нація розглядається не як об'єднання на основі спільного походження, мови, території тощо, а як державна політична спільнота, при якому поняття «представник нації» ототожнюється з поняттям «громадянин держави». Як бачимо, ставка робиться на етатичну теорію нації, яка прийнята до вжитку західною політологією, і відіграла значну роль у європейському державотворенні. Проте при такому підході не враховуються деякі важливі аспекти. По-перше, держава є, зрештою, лише засобом усебічного розвою нації, народу. Як слушно наголошує Ю. Бачинський, «остаточною ціллю кожного народу є не держава, а його, можливо, найкращий, свободний культурний розвиток. Держава се лише наймогутніший засіб до сього і саме як таким засобом всі народи так дорожать нею — коли вони вже зорганізовані в своїх національних державах, а народи недержавні, але національно освідомлені, змагають найбільшими зусиллями й пожертвою до своєї державної зорганізованости. Тим стають вони незалежними і, як господар на своїм хазяйстві, нормують своє життя по своїй волі — своє господарське життя як основу свого існування, у своїх інтересах, приспособляючи тим найбільші можливості своєму фізичному й духовному розвиткові — своїй культурі».

По-друге, наголошуючи на вагомості державництва, що абсолютно логічно, деякі українські автори фактично відкидають етнічне, зображують його такою собі архаїчною давниною, яка нібито не може співдіяти з державницьким, є його чи не антиподом. При цьому висувається така вигадка: пануючою серед українських політологів була «етнічна» концепція нації, прихильники якої розуміють націю як «вічне» (безперервне і надісторичне) явище, яке існує завдяки «духу нації». Ця теза не відповідає дійсності. В українській політології перевага віддавалась не «етнічній» теорії нації, а радше етатичній, психологічній, лінгвістичній, культурологічній, а в радянський час — історико-економічній теорії нації. Остання якраз і трактувала саму націю з акцентом на класове, залишаючи етнічне в тіні, в ліпшому випадку трактуючи націю як етносоціальний організм. Думається, що етнодержавознавчому підходу почування етнічного протипоказано, лише синтез етнічного (національного), соціально-економічного та державницького дасть змогу розбудувати державу і суспільство, розвинути націю і весь український соціум.

Має рацію Українська демократично-республіканська партія (США), що визначила в 1990 р.: «Поки українство само не вимурує матеріального і духовного самозахисту, ніхто в світі його не захистить і не врятує. У м'ясорубці опинилися всі по черзі — і уенерівці, і автокефалісти, і куркулі, і підкуркульники, і середняки, і комуністи й комсомольці, і звичайні трудівники. І до того часу, доки не буде України як суб'єкта, як фактора, як суверенної державної одиниці, від чергового погрому-розгрому ніхто з нашого народу не є гарантований..., бо українська субстанція, будучи беззахисною з усіх сторін, часто трактується як монета в містерійних іграх різних потужних сил». Ось чому вкрай важливо визначити участь всього населення України, українського соціуму у реальному процесі державотворення на базі майбутнього формування етно-державної спільноти з включенням всіх етнічних груп на правах інтегральних компонентів громадянської держави і громадянського суспільства на засадах громадянства та рівності прав.

Українське етнодержавознавство можна визначити і як проблему реалізації національної ідеї державотворення, становлення державності України на основі реформи державно-суспільного устрою на базі етнонаціональних цінностей у поєднанні з вселюдськими та особистісними. Саме держава є тією силою, котра покликана здійснити якісне реформування як самої себе, так і всього суспільного організму України як країни з поліетнічним складом населення. Основою, що об'єднує інтереси всіх і кожного в сучасному процесі державотворення та націотворення, якраз і стає національно-патріотичний фактор, концентрованим виразом якого є національна ідея як соціально-політичний та психологічний феномен народного буття, менталітет народу, що згуртовує його в єдине ціле. До національно-патріотичного фактору не меншою мірою відноситься і національний інтерес у поєднанні з державницькою ідеєю та державницьким інтересом, що у своїй сукупності складають конструктивно-інтегративний феномен нашого буття.

Етнодержавознавство має і такий важливий аспект, як виявлення та «вкладання» в державницьке русло людських мотивів, інтересів, потреб, словом, мотивації життєдіяльності переважно в сфері політичної думки і поведінки. Іншими словами, одним з об'єктів етнодержавознавства є «гомо етнікус» у співвідношенні з «гомо політикус». Вивчається, отже, взаємодія «людини етнічної» з «людиною політичною», перетворення її в «людину державницьку». Об'єктом етнодержавознавства є також етнос у тісній співдії з державою, певне сполучення етнічного та державницького, точніше — етнонаціонального й державницького. В предмет профільного дослідження входять також права людини, права націй (етносів), права етнічних меншин, з одного боку; права суспільства і держави, з іншого, в їх взаємодії та єдності. Таким чином, етнодержавознавчу теорію можна

розглядати як у широкому наукознавчому аспекті, так і в специфічно-тематичних, локальних аспектах, що в своїй сукупності й складає етнодержавознавчу «матерію».

Отже, по-перше, етнодержавознавство має власний ідейно-теоретичний вимір, певну локалізацію в контексті соціогуманітарних дисциплін. По-друге, українська етнодержавознавча думка займає своє власне місце в процесі генезису та історичного розвитку світової і вітчизняної соціально-політичної думки. По-третє, саме етнодержавознавство вивчає і відкриває в етнодержавологічних реаліях певні закономірності розвитку людини, етносу та держави, що має велике практичне значення. Особа, етнос і нація є не тільки об'єктами, але й суб'єктами етнодержавознавчних явищ, реальними факторами, які, взаємодіючи, створюють щораз нові ситуаційні моменти, висувають складні проблеми етнодержавницького життя. Зрештою, етнодержавознавство має свій вихід як на історію, так і на сучасність й гіпотетичну перспективу.

Ще один аспект етнодержавознавства, точніше — предмет профільного дослідження — вихід на вселюдські проблеми: свобода, інтеграція, єднання людства, якому, як показує історичний досвід, не на заваді ні етнос, ні держава. Більше того, саме етнодержавознавство може найбільш адекватно пояснити закономірності планетарного розвитку людства, подолання ненависті, встановлення справжньої толерантності між людьми, етносами, суспільствами, державами. При цьому ми спираємось на специфіку української інтелектуальної традиції — «державоцентричну» заангажованість, з одного боку, рефлексії над національною ідеєю в її постійному теоретичному пошуку, з другого. В Україні проблема націотворення, розвою національного завжди пов'язувалася з проблемою державотворення.

ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО ТА ЕТНІЦИЗМ. Приклад становлення на Заході «нової етніцистської позиції» служить, окрім іншого, додатковим аргументом на користь етнодержавознавства як відносно самостійної галузі наукових досліджень, що стосуються політизації етнічності, етнополітологічної сфери. Характерно, що західні етнополітологи, розглядаючи питання про суб'єкти та об'єкти етнополітики, продемонстрували, що цей елемент етнополітичної теорії зосереджується передовсім на місці і ролі «націй-держав» та етнічних груп (етнічних меншин) у їхньому складі. В українській літературі з цього приводу виявлено також, що сам термін «нація-держава» утвердився у західному суспільствознавстві не відразу, а після тривалої полеміки між тими, хто виступав проти такого синтезу.

Велике значення для розуміння етнонаціональних процесів в країнах колишнього СРСР на сучасному етапі мають висновки західних фахівців відносно ієрархічної взаємозалежності «націй» і «держав» у процесі їхнього синтезу. Спостереження У. Коннора, Р. Грілю та ін. за націо- та державотворчими процесами, які вже відбулися в різних країнах, дали підстави говорити про два випадки синтезування: коли нація творить державу («політизація етнічності») і коли держава творить націю з гетерогенного населення («етнізація політики»).

Західне суспільствознавство поставило на науковий рівень проблему взаємовідношення між етнополітичним рухом і політичною системою, в рамках якої він відбувається. Йдеться, зокрема, про висновки, що головною функцією державного апарату є забезпечення виживання держави перед лицем міжетнічного розколу (П. Енлоу), а тому багатоетнічність населення може бути не лише загрозою державній єдності, а й засобом збереження політичної влади в руках центральних органів (Дж. Ротшильд), як це підтверджується аналізом практичної національної політики, що її здійснювало керівництво СРСР (Р. Рокат).

Західне суспільствознавство далі прискіпливо розглянуло форми етнополітичної поведінки з боку суб'єктів етнополітики, що значно розширює предмет етнодержавознавства за рахунок вичленування форм поведінки окремих політизованих етнічних груп і «націй-держав». З цієї точки зору корисними були б спроби розібратися в науковому плані з такими формами поведінки «націй-держав», як геноцид, етноцид, примусова асиміляція, депортація та ін. проявами усунення небажаного елементу з етнополітичного життя, а також — депортацію в певних державах, колонізацію, нехтування етнічними вимогами, легальну і нелегальну дискримінацію, автономізацію, федералізацію та ін. Етнодержавознавство, отже, відштовхується від центрального питання етнополітології — взаємовідносини між владою та етнічністю.

ЕТНОЕКОЛОГІЯ — нова інтегрована наукова дисципліна, що поєднує низку наук, зокрема таких, як етнологія (наука про життя і діяльність етнонаціональних спільнот), екологія (міждисциплінарна галузь знань про відносини в системі «природа — суспільство»), етнополітологія (наука про взаємовідносини етнонаціональних спільнот і політики) та деяких ін. (етнографія, демографія, етногеографія, етнічна антропологія).

Актуальність розвитку Е. як науки і учбової дисципліни зумовлена: 1) глобальною екологічною небезпекою, що насувається на людство; 2) збільшенням кількості й масштабності екологічних катастроф; 3) загрозою існуванню цілих етнонаціональних груп, зокрема, малочисельних; 4) з одного боку — екологізацією, а з іншого — етнізацією всіх галузей знання, діяльності та освіти; 5) низькою екологічною культурою «корінного» і особливо «некорінного населення»; 6) браком відповідних науково-дослідницьких центрів, довгострокових прогнозів, служб попередження і механізмів швидкого реагування на екологічні катастрофи; 7) відсутністю відповідної довідкової та навчальної літератури.

Особливої актуальності, і про це слід сказати окремо, набуває розвиток Е. в зв'язку із зростаючою етноекологічною кризою. Під останньою мається на увазі повна або часткова втрата етнонаціональною спільнотою своїх специфічних рис у процесі зміни її навколишнього середовища. Адже внаслідок етноекологічної кризи відбувається занепад і деградація традиційних форм життєдіяльності та життєзабезпечення етнонаціональної спільноти і різке погіршення демографічного відтворення, що призводить до глибокої соціально-психологічної кризи. Теоретичний арсенал Е. досить слабкий, своєї власної методології дослідження вона ще не має, тому користується тими методами, які застосовуються в ін. споріднених дисциплінах.

Завдання Е.— аналіз екологічної ситуації в країні в цілому та в місцях компактного проживання різних етнонаціональних спільнот; з'ясування джерел найбільшої небезпеки; розробка ефективних альтернативних проектів запобігання чи ліквідації наслідків екологічних катастроф; пошук тактики і стратегії природокористування й поведінки етнонаціональних спільнот у навколишньому середовищі; підвищення екологічної культури тощо. Специфічні завдання Е.— вивчення особливостей історичних традиційних систем життєзабезпечення етнонаціональних спільнот в конкретних природно-кліматичних, соціально-економічних та політичних умовах і обставинах їх проживання. Зокрема, маються на увазі довготривалі взаємовідносини етнонаціональних спільнот та навколишнього середовища, його вплив на здоров'я людей і т. ін.

ЕТНОКОНСОЛІДУЮЧА ФУНКЦІЯ РЕЛІГІЇ — методи і засоби релігійного впливу, з допомогою котрих створюються, забезпечуються інтегруючі цінності у межах етносу, субетносу, національної меншини. Релігійні канали етнічної комунікації — спілкування між соціальними, територіальними, професійними об'єднаннями та

групами за інтересами всередині етносу. Існує думка, що повноцінна трансляція етнічного досвіду і традицій є неможливою без залучення до цього процесу релігійних каналів. І те, що в релігійній ідеології, церковній організації закладена модель етнічної цілісності, видається цікавим для наукового розгляду.

Одним із факторів внутріетнічної інтеграції стають об'єктивні культові потреби — хрещення дітей, забезпечення весільної або похоронної церемоній. Другим з них є власне віра, що стає доступною для всіх завдяки своїм можливостям уніфікації (атрибут етнічної належності). Третім компонентом релігійного комплексу є теологічна догматика, яка сприяє створенню загального інтелектуального простору. Це обумовлює, з одного боку, обмеження інтелектуальних горизонтів етносу, з іншого — пропонує достатньо якісні взірці для духовних пошуків.

У системі релігійних Е. ф. самий культ (церемонія, свято, ритуал), розповсюджуючись на усі сфери етнічного життя, регламентує національну поведінку і зберігає етнічні стереотипи. Релігійні культові події індивідуального значення поширюються на весь етнічний простір, розвиваючи таким чином структурний ритм етнічного поля і забезпечуючи світоглядні уявлення про спільність історичної долі.

ЕТНОКОНФЕСІЙНА ГРУПА — окр. частина народу (етносу), яка виникла внаслідок територ., суспільно-іст. відособлення, але довго існувала на спільн. засадах релігійно-світогляд., релігійно-культ. належності. Е. г.— це така спільність, яка сформувалася внаслідок тісної взаємодії етніч. процесів та релігійно-конфес. життя. До різновидів Е. г. слід зараховувати далеко не всі конфес. групи всередині етносів, а лише з визначеними для них специфічними етніч. ознаками.

Механізм утворення Е. г. дуже складний, обумовлений іст. і сусп. факторами. З одного боку, етніч. явища, ознаки на протязі довгого часу взаємодії асимілюються реліг. культом, тобто уподібнюються загальн. конфес. культу, «конфесіюються». З другого боку, окр. компоненти культового комплексу (обряди, ритуали та ін.), проникаючи в етніч. форми сусп. життя, набувають характеру етніч. явищ, тобто асимілюються в нац. форми, «етнізуються».

В Україні існують різноманітні Е. г. субетніч. та мікроетніч. рівня. Напр., для населення західно-укр. регіону певною мірою було характерне різноманіт. віросповідне забарвлення етніч. самосвідомості, тобто підміна етноніма конфесіонімом. Так, на Буковині волохами називалося православне населення — як романомовне, так і українське. Багато Е. г. утворили рос. переселенці із старовірів та ін. «розкольників», які тікали в Україну від реліг. переслідувань. В етносоціальн. структурі України ще й зараз існують такі етноконфесіоніми, як духобори, молокани, пилипівці (українсько-польська назва — пилипони), липовани. Розселення поляків в Україні привело до формування у межах укр. етніч. масиву найбільш численної польської етнореліг. громади. Переселення з Польщі євреїв (ашкеназі), які розмовляли мовою герман. групи індоєвроп. сім'ї (ідиш) спонукало до утворення єврейськ. етноконфес. громад.

Збіг віросповідання нерідко сприяв етніч. асиміляції українців з пануючою нацією. Так, у Півн. Буковині під впливом особливої організації церк. управління і шкільн. освіти, а також через належність до єдиного православ. віросповідання знач. мірою відбулася румунізація укр. населення. Поєднання етніч. самосвідомості буковинських українців з румун. православ. вірою (в народі називалася «волоською») привело до утвор. відповідних етноконфес. груп.

Україна в цілому належить до поліетноконфес. країн.

ЕТНОКОНФЕСІЙНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ — національно-територ. характеристика країни у зв'язку з реліг. орієнтацією віруючої частини її населення. Включає етноконфес. особливості як корінної нації, так і етніч. меншин, що проживають компактно чи розсіяно (дисперсно) на території України. Е. п. У. складався протягом віків і є результатом дії цілого ряду об'єк. і суб'єкт. чинників у сферах політики, економіки, духовн. культури, іманентного розвитку етносів, конфесій, а також складного взаємовпливу етн. і реліг. факторів. Зміст поняття відображає і фіксує тісний зв'язок, або й співпадання, географії розселення націй, народностей і географії поширення тієї чи ін. релігії в межах України; вплетеність конкрет. реліг. напряму в історію розвитку конкр. етніч. спільності людей — роду, племені, народності, нації, що закріпилось у способі життя, іст. свідомості народу, нац. культурі, традиціях, звичаях, обрядах тощо.

Особливостями Е. п. У. є: 1) поліконфесійність віруючої частини найбільш численних етносів, що проживають на території України. З 15—20 млн. чол. в Україні, які є віруючими або перебувають під впливом релігії, більшість складають українці і росіяни, що входять в об'єднання віруючих близько 50 різн. реліг. напрямів; 2) відносно незначна кількість умовно моноетніч. реліг. громад (до яких входять віруючі однієї — двох національностей). Римо-католицька (поляки, угорці), реформатська (угорці), іудаїстська (євреї) церкви, мусульманські (татари, крим. татари), нім. євангелічно-лютеранські (німці), вірмено-григоріанські (вірмени), корейські методистські (корейці) громади, реліг. об'єднання караїмів налічують лише 4,8% від загальн. кількості громад, що діють в Україні; 3) конфесійна розсіяність переважної більшості реліг. громад по території України подібна до етніч. розсіяності. Виняток складають лише деякі моноетніч. конфесії (реформатська церква угорців Закарпаття, мусульманські громади татар Криму), прихильники яких компактно проживають у регіонах іст. осідлості; 4) поліетнічність і розсіяність по території України прихильників протестантських реліг. течій (євангельських християн-баптистів, християн віри євангельської, свідків Єгови, адвентистів сьомого дня та ін.).

В умовах істотних змін в державно-церк. відносинах, перегляду і вдосконалення законодавства про реліг. культи та стабільності етноконфес. простору в незалеж. Україні його кількісні та якісні характеристики змінюються в напрямі дальшої демократизації, повного забезпечення прав і свобод віруючих і невіруючих усіх національностей, що проживають в Україні.

ЕТНОКОНФЕСІЙНІ ПРОЦЕСИ — сукупність змін, які відбуваються в етніч. і реліг. житті певного народу, його відносинах і зв'язках з ін. націями і релігіями. В основі Е. п. лежать переважно соціально-політ. фактори, зокр. утворення або розпад багатонац. держав, перегляд держ. кордонів або меж проживання етносів, які не можуть не позначитися на їх духовн. житті, на хар-рі реліг. вірувань, церк. устрої, нац. і реліг. традиціях і звичаях. Крім того, на Е. п. досить суттєво впливають урбанізація, міграція людей з одного регіону в ін., етніч. та реліг. змішування внаслідок укладення міжнац. і міжконфес. шлюбів тощо. Е. п. відбуваються у вигляді відродження чи занепаду етносів або його частин, еволюції тієї чи ін. церкви у бік зміцнення або послаблення своїх позицій. Вони можуть вести до етніч. і конфес. консолідації або ізоляції, до злиття з ін. етносами і релігіями або розмежування з ними.

ЕТНОКОНФЕСІЙНІСТЬ — в етнографії термін для позначення належності до етніч. спільностей, які сформувалися на засадах єдиного віровчення, культової практики, церк. організації. Етноконфесійність відображає іст. хар-р взаємозв'язку етноса і релігії, в якому остання залишається невіддільним складовим фактором етноконфесіонізму. Поняття Е. характеризує також специфіку духовн. культури, яка формувалась під впливом на-

ціонально-етніч. і релігійно-конфес. традицій, звичаїв, обрядів, уявлень, ідей та ін. Це особливо помітно в харрі народно-побут. свят і обрядів України.

ЕТНОКУЛЬТУРНА МІГРАЦІЯ (від лат. migratio — переселення) — внутрідержавне або ж транскордонне переміщення явищ, процесів і тенденцій етнокультурного характеру, в тому числі шляхом переймання іноетниками сприйнятливих для них ідей і форм світоглядного змісту.

Е. м. відбувалася у давні часи в основному завдяки просторовому переміщенню цілих народів або їх представників (складових частин) з одного місця в ін. Такі кочові народи, як гуни, авари, печеніги, анти, мігрували у пошуках кращих пасовищ для забезпечення розвитку скотарства і вели постійні війни з іноплеменниками. У середні віки іспанські завойовники залишили свої культурні сліди в Латинській Америці. Е. м. зазнали англійці (Індія), німці і французи (Африка), українці та росіяни (США, Канада) і т. д. Українці, зокрема, перенесли з собою в іноземні держави цілі культурні оазиси з архітектурними спорудами та історичними пам'ятниками.

Е. п. відбувається не лише з допомогою етнокультурних носіїв (переселенців, емігрантів), тобто на зразок прямого привнесення інокультури в іносередовище. За сучасних умов, коли зросла роль інформаційно-культурного обміну, переймання етнокультурних позицій може здійснюватись не обов'язково прямо (шляхом безпосереднього спілкування), а навіть опосередковано — з допомогою інформаційної трансформації. При цьому ефективність Е. м., особливо з питань еволюційного розвитку мистецтва, науки чи літератури не зменшується, а в деяких випадках навпаки — посилюється.

На рубежі XIX—XX ст. питаннями Е. м. займалися так звані дифузіоністи, котрі поділялися на різні напрямки і течії: школа культурних кіл (Л. Фробеніус і Ф. Гребнер) або ж поміркований діфузіонізм (У. Чеккель та Р. Хайне-Гельдерн).

ЕТНОКУЛЬТУРНІ «СЮЖЕТИ» НОВИХ ЗАКОНОПРОЕКТІВ УКРАЇНИ представлені у різному обсязі. Вони стосуються передовсім закріплення і реалізації прав на вільний національний розвиток, повернення культурно-освітнім і релігійним об'єднанням у користування об'єктів національної культури та відновлення національних адміністративно-територіальних одиниць окремим національностям (кримським татарам, німцям, полякам, грекам, болгарам). Проте права на розбудову національного шкільництва, культури і мистецтва, відродження національно-культурних традицій і свят, вивчення рідної мови — все це спеціально в проектах нових законів України не застережено. Виняток у певному смислі тут становить законопроект про статус кримського народу, де суб'єкт виводиться на рівень державної нації й за ним закріплюється обсяг економічних, територіальних, політичних і культурних прав з відповідним самовизначенням. Це, з одного боку, надає кримським татарам змогу повною мірою реалізувати свої національно-культурні інтереси, використовуючи для цього територіальний і політичний їх самозахист; з другого боку, проголошує привілегійоване становище кримських татар порівняно з національними меншинами і до того ж детонує націоцентристські підходи до реалізації прав і становища українців. Однак варто враховувати й той факт, що в буденній свідомості багатьох національних меншин (росіян на Слобожанщині, Півдні України й Криму, угорців Закарпаття, румун і молдаван Північної Буковини та Ізмаїльщини, болгар і гагаузів у Буджаку, греків Приазов'я та ін.) всотовані переконання, що саме вони є корінними національностями в місцях їх компактного проживання.

Ін. суттєве протиріччя полягає в тому, що одним законопроектом за кримськими татарами визначається право на економічне і політичне самовизначення, іншим же стосовно національних меншин, котрі складають етнічні групи громадян України, які не є українцями за національністю, таких прав не передбачається. Така принципова розбіжність (коли вона буде схвалена сесією Верховної ради) призведе до збудження етнополітичних вимог на самовизначення серед угорців Закарпаття, румун і молдаван Північної Буковини, можливо, й серед гагаузів і болгар півдня Одещини, загострить карпато-русинське питання. Подальший розвиток подій в цьому напрямі досить вірогідно призведе до етнічного сепаратизму в окремих регіонах з претензіями на територіальні зміни.

У проектах нових законів також існує ряд статей, що потребують дальшої переробки. Зокрема, це стосується чіткішого визначення терміну, на який надається статус біженця; визначення строків для одержання громадянства України біженцям і мігрантам, котрі приїздитимуть до нас на постійне проживання; окреслення категорії тих осіб (згідно з проектом Закону про реабілітацію примусово переселених національних меншин), які мають право на відшкодування вартості вилучених будівель і майна. Адже в останньому випадку сама по собі етнонаціональна приналежність ще не закріплює автоматично право людини на все це. До того ж незрозуміло, як поширюється дане положення на тих громадян, які переселилися стихійно, рятуючись від репресій, змінювали національність, осівши, зокрема в Донецькій, Запорізькій та ін. областях. Нагальним було б підкріплення цих законопроектів серією двосторонніх або багатосторонніх міждержавних угод про реабілітацію депортованих народів та біженців, де б передбачалися не лише зобов'язання країн, що їх приймають, а й тих держав, з яких біженці та депортовані народи змушені переселятися.

Прийняття непродуманих законопроектів з питань міжнаціональних відносин може ускладнити також проблему нечисленних народностей. Для України це питання на перший погляд не таке суттєве, як, скажімо, для російської Півночі та Сибіру (проживання близько трьох десятків нечисленних народностей), Кавказу (два десятки), Середньої Азії (близько десяти нечисленних народів). В Україні до таких народів відносять, перш за все, караїмів. Але можна передбачити, що підкреслена увага до цього питання і надання певних матеріальних та ін. пільг активізує відповідні процеси і з'являться нові претенденти. Для нечисленних народностей ще не настав час не тільки національного відродження (пробудження), але й — національного визволення. Зумовлено це, як мінімум, двома обставинами. Перша — невизначеність критеріїв віднесення сукупності людей до нечисленного народу. Найбільш сталим є факт нечисленності (від декількох сот до декількох десятків тис. чол.), а також відсутність або відносно слабкий розвиток писемності. Друга полягає в надзвичайно слабкій науковій розробці проблеми нечисленних народів на території України. Пояснюється це тим, що тут їх дійсно значно менше, ніж в ін. регіонах колишнього СРСР, так і всіляким обмеженням етнонаціональної проблематики подібного напряму в минулі десятиліття, коли панували тенденції зближення й злиття націй. Деформації, допущені в національній політиці, а то й прямі злочини, вчинені стосовно ряду народів, сприяли слабкій теоретичній розробці етнічних проблем цих народностей. Особливо це було характерно для союзних республік, основні нації яких самі потерпіли від національного утиску. Це стосується й України.

Зважаючи на вищесказане, було б доцільним не приймати в даний час окремого закону про нечисленні народи (коли не визначений навіть їх перелік), а зосередити увагу науковців на об'єктивному дослідженні стану справ у цій сфері з тим, щоб пізніше повернутися до цього питання. До того ж, сьогодні відсутні будь-які матеріальні можливості для ефективних дій по відро-

дженню нечисленних народів. А за цих умов прийнятий закон лише дискредитує вищий законодавчий орган України.

Щодо можливого прийняття закону про імміграцію. Імміграція як явище має закономірний характер. Тенденція обміну населенням і культурами існує на світовому рівні, і вона має в цілому прогресивний зміст. Разом з тим треба зазначити, що ситуація з імміграцією в Україну має ряд специфічних рис. Вони обумовлені тим, що імміграція буде здійснюватись практично повністю з території колишнього Радянського Союзу. В зв'язку з цим, вона, по-перше, в своїй абсолютній більшості буде складатися з українців, що виїхали свого часу за межі республіки, або їх нащадків, тобто буде переважно однонаціональною. По-друге, вона може стати надзвичайно багаточисленною. По-третє, вона викликана не потребами розвитку економіки України, а ін. неекономічними причинами. По-четверте, вона буде здійснюватися в умовах, коли асиміляційні можливості української нації є недостатніми для швидкої органічної інтеграції іммігрантів, які в значній мірі втратили українську мову, культуру і т. д.

В цих умовах слід орієнтуватись на довгострокове вирішення проблеми імміграції з території ін. республік колишнього СРСР, беручи до уваги зростання власної ідентичності українського народу, можливості вітчизняної економіки, особливо враховуючи ту обставину, що дуже значна частина іммігрантів буде пенсійного віку. До того ж існування багаточисленної діаспори створює додаткові можливості для впливу на відповідні країни в інтересах нашої держави. Поступовість процесу імміграції може бути забезпечена двома шляхами. Перший — через установлення і підтримку тісних зв'язків української держави із співвітчизниками в країнах СНД. Тут особливе значення має надійне радіомовлення з Києва, доставка українських газет, журналів, літератури, випуск спеціальних видань як в Україні, так і в регіонах компактного розселення українців за її межами. Потрібно також створити умови для вільного в'їзду співвітчизників в Україну та їх тимчасового перебування. Другий шлях полягає в розумному регулюванні масштабів імміграції законодавчим способом. Це вимагає створення такої правової основи імміграції, яка б через квотування чи ін. обмеження дозволяла тримати цей процес в оптимальних рамках. Безконтрольна, нерегульована імміграція в великих масштабах може створити значні труднощі для України в скрутний період її історії.

З огляду на вищесказане закономірно виникає питання: чи треба взагалі приймати закон про імміграцію. Вважаємо, що потрібно. Зважаючи, по-перше, на гуманність надання можливості людям жити там, де вони бажають; по-друге, турбуючись про міжнародний авторитет України; по-третє, маючи на увазі особливість ситуації, пов'язаної з розпадом єдиної держави, в якій критерії вибору місця проживання були суттєво відмінні від сьогоднішніх. І останнє. Якщо процес імміграції не регулювати за допомогою правового механізму, то це не зупинить його, а тільки надасть йому хаотичного характеру.

Потребує регулювання також проблема біженців, зважаючи як на внутрішні, так і міжнародні обставини. Події в Придністров'ї свідчать про практичну необхідність такого закону. Неспокій в ін. регіонах колишнього СРСР також може зумовити вимушений переїзд багатьох людей в Україну. Труднощі полягають в тому, щоб знайти такі політичні, правові рішення, які б могли бути забезпечені економічно. Це слід враховувати й при конструюванні механізму прийняття біженців, який буде передбачений у відповідному законі.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА КОЛОНІЯ — компактні поселення поза історичною батьківщиною тих представників етносів, які походили з розвинутих держав, що колонізували (освоювали) чужі території, інколи й з хрестом і мечем (у XVI—XVII ст. іспанці Латинську Америку). Під впливом європейської колонізації переселенців до Канади і Південної Америки, котрі брали в ній участь, стали називати колоністами. Поселенців на фермах, були вони з колонізаторських країн чи ні, всеодно вважали за колоністів, а їхні поселення — колоніями. Е. к. подекуди називають більш-менш компактні поселення, дільниці якоїсь групи у міських районах або навіть цілу етнічну чи національну спільність в окремій країні чи місцевості (наприклад, німецька, польська, англійська, українська колонії). Згодом цей термін з ужитку вийшов і став застосовуватися в етнонаціональній літературі.

Термін колонія у широкому розумінні — українська колонія Америки, у вузькому — українська колонія Едмонтону (Канада). Е. к. (поселення) у США існують понад 100 років, у Канаді, Бразилії, Аргентині — 100-ліття (в них жили і проживають чотири покоління українців). Е. к. українців Уругваю, Парагваю і Венесуели налічують від 1 до 10 тис. чол. у кожній країні. До Е. к. закордонних українців слід віднести ще й австралійські, новозеландські, австрійські, польські, словацькі, німецькі громади. Вихідці із карпатського регіону, особливо з колишньої Угорщини, нерідко іменують себе в Е. к. карпатськими українцями (руська чи карпаторуська ідентичність).

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ — політико-правові підвалини державного курсу в сфері міжнаціональних відносин сформульовані у таких документах, як Конституція України, Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України, Декларація прав національностей України, Закон України «Про національні меншини в Україні». Українська держава, виходячи із основних положень цих документів, враховуючи поліетнічний склад українського суспільства, визнаючи органічну єдність прав людини і прав національностей, гарантує всім громадянам України незалежно від їх національного походження рівні політичні, економічні, соціальні і культурні права, підтримку національної самосвідомості та самовизначення у формах, які не створюють загрози територіальній цілісності, соборності України. Етнонаціональна політика держави ставить за мету обернути багатонаціональний склад українського суспільства із потенційно можливого джерела міжетнічних протиріч та конфліктів в опору і силу української державності, відродження й розвитку всіх етнічних спільностей України.

Основними пріоритетами етнонаціональної політики держави є:

— забезпечення через відповідне законодавство, державні програми рівних можливостей для участі громадян, незалежно від їх національності, в усіх сферах матеріального та духовного життя, управлінні державними і громадськими справами; зміцнення гарантій, які виключали б прояви national-екстремізму, дискримінацію громадян за національною, релігійною або мовною ознаками;

— відродження українського етносу, забезпечення етнокультурної самобутності української нації, її динамічного відтворення, піклування про національно-культурні потреби українців у зарубіжжі;

— відродження духовного життя корінних народів, національних меншин на принципах національно-культурної автономії, захист їх етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності;

— відновлення історичної справедливості щодо депортованих у радянські часи кримсько-татарського народу, національних меншин, здійснення заходів щодо їх правової, політичної, соціально-культурної реабілітації;

— утвердження у міжетнічних відносинах атмосфери толерантності, дружби, високої взаємної довіри, поваги до мов, культур, традицій, звичаїв і релігій.

Здійснення єдиної державної політики в сфері міжетнічних відносин покладається на Міністерство України у справах національностей та міграції, відповідні структури у державних адміністраціях областей, міст Києва і Севастополя.

Українська держава має послідовно дотримуватися цивілізованих методів регулювання міжетнічних відносин і діяти в напрямі конституційного закріплення державної політики у сфері етнонаціональних відносин; розвитку законодавства, яке б створювало ефективні процедури та гарантії захисту прав і інтересів, корінних народів, національних меншин, створення ефективних контрольних інститутів та механізмів (як державних, включаючи парламентські, так і незалежних громадських) за дотриманням цих законів; приєднання України до всіх міжнародних договорів і угод, які регламентують права людини; допуску на свою територію міжнародних експертів для оцінки ситуації в галузі прав людини.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ має під собою таку важливу основу як «етнічний ренесанс» — нове соціополітичне та історико-культурологічне поняття, що характеризує відродження, відбудову у новій обстановці, «повернення» до життя діючих (реанімація) стійких цінностей та позитивних ціннісних орієнтацій етносу в його висхідному бутті, його стосунках як одного із суб'єктів загальноіст. потоку, специфічних рис етносу на нових стадіях його загальносоціалізаційного розвитку, уточнених та вивірених самим часом характеристик його як унікального продукту загальноцивілізаційного процесу.

Всебічна підтримка Е. в. дає можливість:

в економічній сфері — забезпечити значне зростання виробничих сил суспільства, добитися стрибка творчої праці людей, піднесення загального рівня матеріальних та духовних благ; сприяти «вибуху» техніко-технологічної творчості народу, виробленню нових поглядів на власність, способи її приватизації та господарської утилізації; бережливому ставленню людей до природних багатств та природно-екологічн. середовища; різкому, якісно новому піднесенню загальної працелюбності народу, розвитку творчого потягу до праці як джерела всіх багатств та ін.;

у політичній сфері — підтримати небачені раніше хвилі політико-демократичної творчості та суспільно-громадської активності найбільш глибинних «низів» етносу (не позбавлених, звичайно, популізму та охлократичності), вибуху політ. культури та правової свідомості «середніх» прошарків етносу; сприяти оновленню критеріїв та рівня реалізації політико-державної суверенізації як самого етносу як історичного суб'єкта, так і всього укр. народу; враховувати різку партійно-політ. поляризацію громадянського суспільства: створення нових політико-юридичних установ з достатньо вираженою національно-етніч. спрямованістю, політико-адміністративна «переробка» кордонів проживання населення України; забезпечити «нове прочитання» сторінок політ. історії етносу, уточнення своєї генези, етноплаценти, етноойкумени та етнокультурного ареалу;

у духовно-культурній сфері — всебічно підтримати відродження культурно-етніч. самобутності народу; реанімації до цього часу приспаних морально-етич. норм, обґрунтувати (виробити) новими поколіннями нові критеріальні норми; сприяти ціннісно-культурологічному переосмисленню фольклору, епосу й усього духовно-іст. надбання етносу; забезпечити «ренесанс» літературно-худож. і науково-тех. творчості народу; оновленню мовно-культ. надбань; сприяти поверненню до життя релігійно-етичних цінностей історії етносу. Тобто важливо перетворити укр. суспільство в соціум з яскраво відображеним культурологічним «вибухом»;

у соціально-побутовій сфері — сприяти викристалізації нових суспільно-побут. потреб, коригуванню, здавалось би давно усталених, комунікативних міжпоколінних та переємнопоколінних зв'язків, реанімації забутих звичаїв, традицій та норм побутового спілкування людей; забезпечити вироблення нових ціннісних орієнтацій способу життя групи та особи; сприяти різкому підвищенню «порога чуттєвості» сусп. свідомості до соціальної справедливості, добра, достатку, благополуччя.

Зрештою, ренесансна «полоса» в еволюції того чи ін. етносу — це час оживлення його іст. менталітету, час вибірково-оціночного погляду народу на самого себе, оживлення іст. пам'яті народу, героїзація минулого, перегляд системи культ. освоєння світу, освіти та виховання.

Особливе значення для Е. в., для згуртування здорових сил нації та всіх етносів України має вироблення заходів, які стимулювали б внутрішньоетніч. (національну) консолідацію, тобто процес внутрішнього згуртування укр. етносу за рахунок згладжування різниць між існуючими всередині етносу субетніч. та етнограф. групами (гуцули, лемки, бойки, поліщуки та ін.) шляхом нівелювання діалектів та культурно-побут. відмінностей, і головне — шляхом загальноетніч. (загальнонаціональної) самосвідомості. Не менш вагомою є й проблема консолідації народу України. З внутрішньоетнічним, або ж етноеволюційним, шляхом консолідації цей різновид консолідації має спільне в тому, що не йдеться про формування нової етніч. (національної) спільності. Зате він повністю різниться від міжетніч. (міжнаціональної), або ж етнотрансформаційної, консолідації, що завершується формуванням нової етніч. спільності на базі злиття декількох близьких за мовою та культурою етніч. одиниць в одну нову, крупнішу етніч. (національну) спільність.

І як би ми не ставились до поняття «радянський народ» як нової іст. спільності, проте консолідація народу України, точніше — його складання в певний соціальний організм — неминучий акт, перспектива, якщо, звичайно, здійснювати цей процес толерантно, з високим почуттям відповідальності за всі етноси, що мешкають в Україні. З цієї точки зору, саме такою була ідея Ю. Бачинського — ідея створення укр. соціуму на базі укр. нації та ін. народів, що населяють Україну, саме соціуму, а не нової єдиної укр. нації за рахунок інтеграції всіх народів України (на взірець американської), на чому наполягає, зокрема, соціал-демократична партія України, яка вважає необхідним сприяти процесам інтеграції народів на основі усвідомлення ними спільних політ., соціальн., культ. та ін. інтересів, створення єдиної всеукраїнської нації. Чим не відповідник погляду на радянський народ як на «єдину радянську націю»?

Як нам здається, у перспективі може з'явитися таке стале явище як «народ України» — певна соціальна спільність, яка включила б в себе ті прошарки, класи, етніч. групи, укр. націю, які об'єктивно здатні брати реальну участь в розв'язанні завдань прогресивного розвитку укр. суспільства. Отже, стоїть нагальне завдання знайти вірні шляхи, способи та механізми, які сприяли б суперечливим процесам консолідації укр. нації та процесам міжнац. (міжетніч.) інтеграції народу України. Йти тут шляхом «плавильного котла», як це було у США, чи шляхом етніч. плюралізму? Думається, все ж таки останнім, за рахунок виключення з вжитку поняття «розвиток одноманітності», стандартизацію, шаблони нац. життя, шляхом досягнення фактичної рівності всіх етносів (національностей), що мешкають в Україні.

Декілька міркувань щодо такого поняття як «патріотизм». Не слід забувати, що патріотизм має і свої, так би мовити, національно-етніч. елементи, які, будучи фактором внутрішньонаціонального згуртування, можуть стати каталізатором міжетнічних антагонізмів тоді, коли він стає самодостатнім. І як би ми не ставились

до К. Маркса, але не можна не враховувати його цікаву щодо цього думку. Необхідно «раз і назавжди відірвати справу національностей від справи... контрреволюції». Ось чому нагальним є злиття у патріотизмові етики, народженої природою, та естетики нац. відродження, перетворення патріотизму у дійовий фактор створення нац. багатств, перебудови самої людини, надання простору патріотичному аспекту культурного життя.

Все це досить важливо, адже до недавнього часу йшлося про те, що «національного патріотизму» взагалі не існує, він є лише як загальнорадянський. Що ж тоді входить у поняття «національний патріотизм»? По-перше, його об'єктом є національно-особливе, яке є неповторним згідно з своїм нац. єством. Разом з тим у нац. патріотизм обов'язково входить вселюдське, інакше він перетвориться в кострубатий, вічно наїжачений феномен, схильний до вічного протистояння з «чужим» патріотизмом. Ось чому нац. патріотизм включає в себе проблеми патріотизму та праці, патріотизму та зміцнення обороноздатності країни, патріотизму та вселюдських обов'язків перед європ. та світовим співтовариством.

Як писав ще П. Куліш, «українська душа» має дві сторони: внутрішню — серце (почуття) і зовнішню — мислення (розум). Внутрішньою стороною він зв'язаний з Україною, зовнішньою — з іншими народами. Зовнішня сторона (розум), підказує українцям мати сталі стосунки з іншими народами і сприймати кращі сторони його життя. «Як українці,— писав в свою чергу П. Грабовський,— ви повинні працювати коло народу українського... проте пам'ятайте: зміст вашої праці повинен бути загальнолюдським, бо інакше смерть вам, як нації».

Як розуміти право націй на самовизначення? Подекуди його зводять повністю до політ. аспекту, «замикаючи» це питання на праві на виділення та створення самостійного держ. формування. Думається, що право укр. нації, народу України на самовизначення ще не реалізоване, адже в нього входять і право на розвиток виробничих сил, соціально-політ., культ., духовн. розвиток на демократ. основі та ін. Лише в такому розумінні право народів на самовизначення дає можливість укр. нації остаточно конституюватися як нація, зібрати, впізнати, зорганізувати свої сили. З цієї точки зору право на самовизначення дає можливість укр. народу самореалізуватися, а повне його здійснення на благодійній основі нац. відродження виявляє його здатність до саморуху, а через це — здатність до спілкування з ін. народами «ближнього» чи «дальнього» зарубіжжя.

Весь світовий досвід свідчить, що самовизначення — не одночасний акт, пов'язаний із здійсненням права на виділення чи створення самостійної держави. Це — складний багатоплановий процес утвердження нац. гідності, зміцнення нац. самобутності, політ. та екон. самостійності, всебічного розвитку мови та культури, духовн. життя укр. нації, народу України. Сам же приклад відродження укр. культури у себе «вдома» послужить каталізатором зростання нац. самосвідомості і патріотизму серед українців у схід. та зах. діаспорі і в той же час збудив би інтерес до нац. культури народів, серед яких живуть українці.

Багатонаціональність України в умовах її суверенності відкриває небачену можливість взаємодії нац. культур, мов, звичаїв, що потенційно збагачує кожного і разом з тим, як ніде, наша багатонаціональна та багатомовна ситуація може обернутися й бідою, метастази якої можуть знайти «відлуння» у найближчому «зарубіжжі». Йдеться про необхідність проводити гнучку, диференційовану політику, що відповідала б інтересам усіх національностей, що мешкають в Україні. Принаймні, треба скористатися досвідом світового співробітництва, яке відмовилось від поняття «відсталі народи» та прийняло ряд міжнарод. документів, які просякнуті відповідальністю за майбутнє нечисленних народів і етніч. груп. Зрештою, подібного гатунку підхід був досить усталений в укр. етнополіт. думці. Скажімо, В. Антонович наголошував на тому, що для українців характерний «принцип широкого демократизму й признання рівного політичного права для кожної одиниці суспільства».

У суспільстві відбувається складний, подекуди хворобливий процес духовного прозріння. Подолання нац. соромливості, пихатості — це водночас складний процес перетворення нашої свідомості з тоталітарної в демократичну. Потрібен, отже, якийсь перехідний період, в якому інтелігенція повинна розглядати свою щоденну працю як іст. місію. «З усіх відомих природі глибин найбільшою є глибина людської душі. Проте треба осягти і той глибинний світ, де живе совість, гідність і нічим не вбите бажання людини отримати свободу, гідність, виховану у мріях, право бути хазяїном землі та своєї долі» (О. Гончар).

М. Драгоманов, вважаючи, що в національності є дещо властиве лише цій національності, проте говорив з цього приводу так: «Тепер багато із того, що вважалося колись національним, визнано спільним для всіх народів на певній ступені зростання, чи також продуктом інтернаціонального процесу, що вже почався... Тепер і наука про національності повинна з'ясувати, що в певних ознаках нації є стійкого, більш чи менш біологічного, а що мінливого — і багато ще потрібно праці наукової, щоб дійти до можливості сказати що-небудь твердо про суть національностей». Драгоманов рішуче виступав проти спроб вивести «обрусіння» України з нац. характеру великоросів — така, мовляв, це хижа нація, що не може не давити, не пригноблювати ін. нації, що підпали, на біду, під її владу. Примішували сюди українські «назадники» (так називав їх Драгоманов) і ту азіатську «жовту» кров, яка нібито тече в жилах великоросів, тому вони зовсім не слов'яни і не арійці, а туранці. Він вважав, що «обрусіння» є ознакою не певної національності, а певного суспільного порядку, який відповідає певному періоду розвитку народів. Тобто «обрусіння» — не система, що випливає з нац. духу великоросів чи із спеціальноросійського держ. ґрунту, а є, принаймні значною своєю частиною, спадщиною певної фази всеросійської держ. політики.

Цікавою щодо цього є й думка Д. Чижевського: «Я не думаю, що цей «національний характер» легко дослідити та визначити науковими формулами: навпаки, я навіть маю принципові сумніви щодо можливостей такого дослідження та такого формулювання, не лише для наших днів, але й взагалі». Важливо, на наш погляд, бачити в нац. характері не тільки національно-специфічне, що властиве даному народові і відбиває його своєрідний шлях розвитку і долю, а й загальнолюдське. Звідси — неприпустимість так званої стереотипізації, при якій психологічні риси нації виводяться з індивідуальних характерів окремих її членів, що неминуче веде до неправильних уявлень про нац. спільності в цілому. І тут важливо подолати фактичне виключення особи, що допускалося в недалекому минулому, як соціально-етніч. суб'єкта з теорії і практики міжнац. відносин, що призвело до підміни суб'єкта міжнац. відносин суб'єктом міжреспублік. відносин або суб'єктом відносин національно-держ. утворень. Назріла потреба виявлення сукупності факторів, які впливають на формування і розвиток особи, з одного боку, уточнення місця і ролі самої особи в нац. сфері, з другого.

Слід подолати низький рівень загальної культури, зупинити падіння моралі, активізувати повсякденну цілеспрямовану виховну роботу, що вимагатиме, природно, неординарних підходів, неординарних рішень, пошуків нових методів і форм захисту сусп. цінностей. У критичні моменти своєї історії нації потрібні не старі, як світ, стереотипи, не апеляції до ідей виключно тієї уста-

леної напівмістичної величі, а консолідація всього суспільства на життєствердних ідеях нац. відродження, спільного пошуку виходу із кризи соціальної, екологічної, національної.

Отже, серед нагальних проблем Е. в. чи не головною є виховання здатності зміцнювати свою державу, розбудовувати її в мирі і дружбі з народами ін. держав. Маємо боронити, захищати свою Україну, зміцнювати могутність держави, її безпеку, зрештою, скористатися іст. шансом збудувати незалежну, демократичну Україну. Черговою проблемою, чи не номер один, є постійне та наполегливе виховування почуття належності до великої сім'ї — народу України, зміцнювати почуття загальноукр. гордості за все те, що ми створюємо спільними зусиллями в ім'я всіх громадян України. Тут варто використати й глибоку народну мудрість, і ґрунтовну філософ. думку, й історіософічні підвалини, а також інтелігентність, щирість, простоту, людяність. Словом, розвивати все, що допомагає нам зберегтися, відчути себе народом, нацією. Це означає знайти в собі, в народі сили для соціальн. і нац. оздоровлення, для відродження омріяної Кобзарем «сім'ї вольної, нової». Державність, цілісність України, єдність укр. культури — ось що має живити людину, весь народ.

Е. в. передбачає робити все для того, щоб критичне ставлення до фактів іст. розвитку діяло як фактор життєдайний, а не перетворювалося б на нігілізм, ставало силою руйнівною, що подекуди трапляється. Добиватися подолання образ та відчуження, робити все для того, щоб гору взяли толерантність, розуміння необхідності включити, скажімо, укр. народ в загальноєвроп. процес.

Національне незадоволення може бути забезпеченим лише гарантіями нац. рівноваги, які втілюються в праві на певний спосіб життя, на свою іст. традицію та забезпечуються всебічним розвитком культурно-іст. потенціалу нації, використанням досвіду її добросусідства з ін. народами. З цієї точки зору треба мати на меті подолання всього інерційного, консервативного, що накопичилося в епоху авторитаризму, тотального панування командно-адмін. системи. Нагальна проблема — виховання у людини почуття господаря своєї долі, свого суспільства, своєї держави. Вкрай важливо подолати психологію загального жебрацтва, коли багато років наголошувалося на тому, що бути багатим, добре одягнутим якось воно соромно. А чому, власне, соромно, якщо це чесно зароблено? Звідси необхідність виховувати загальну повагу до справжнього трудівника — де б він не працював — на заводі чи в установі, у вузі чи наук. установі.

Важливо допомагати людям зрозуміти складний зв'язок між інтересами особистими та сусп. метою, близькою та перспективною, чому, до речі, дуже заважає безнадійно застаріле твердження про пріоритет сусп. інтересів перед особистими. По своїй суті це твердження, що використовується й зараз (згадаймо «зрівнялівку» щодо виплати компенсацій тощо), було та й є основою «філософії жертовності», підтягування поясів заради загального «світлого майбутнього» що вислизькувало, як лінія горизонту.

Зрештою люди втомилися від необов'язкових слів, від мітингів, вони хочуть простого: щоб чесні, грамотні, гуманні керівники організовували всюди дружну роботу, і лише праця, вільна, творча праця зможе зараз розв'язати багато проблем, враховуючи й міжнац. Кардинальна проблема — це прищеплення потреби до праці, яку ми втратили не лише як свідому, але й інстинктивну. Соціальні утопії відіграли свою ущербну роль і тут, позбавивши людей зацікавленості в продуктивній праці. Довгі роки робилася ставка на ентузіазм та примус. Та й зараз замість того, щоб людина застосувала свою свободу на благо, вона її перекручує до невпізнанності — хоче жити, не утруднюючи себе працею. Багато хто паразитують вже як люмпени. «Найбільш важка перемога,— вважає Ч. Айтматов,— перемогти самих себе... Страшно, коли суспільство хижацьки пожирає саме себе. Це загрозливо і для нас, і для світу, що оточує нас».

Наш священний обов'язок — забезпечити духовне відродження укр. нації, гарантуючи водночас вільний національно-культ. розвиток усім національностям, що складають український народ. У цьому зв'язку особливо хотілось би наголосити на баченні М. Грушевським засад нац. політики. Він вважав, що Україна — не лише для українців, а для всіх, хто живе в Україні, а живучи — любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не оббирати, не експлуатувати для себе.

Важливу роль в нац. відродженні України могло б відіграти створення Всеукраїнського центру науково-прикладних досліджень національної сфери, який би взяв на себе створення серйозної бази — організацію та здійснення оперативних досліджень актуальних проблем, що виникають у ході сучасних нац. процесів, вивчення та участь у формуванні сусп. думки щодо вагомих рішень інстанцій і реакцій на них; виявлення соціальн. потреб нац. груп населення; розробку відповідних рекомендацій по актуалізації та активізації етнонац. процесів в Україні; підготовку наук. оглядів зарубіжної літ-ри в нац. галузі, оперативне видання метод. порад з нац. виховання.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ — це вираз загальнолюдської тенденції (поряд з інтернаціоналізацією) до етнонаціональної відособленості. Рушійною силою цього руху, особливо на початковій стадії, стає політизована етнічність. Під нею розуміються такі ознаки й критерії, як расова приналежність, спорідненість (кровна спорідненість, загальне походження чи успадкування), віросповідання, мова, звичайний спосіб життя, загальна територія (регіоналізм), політичний досвід у межах загальнополітичних інститутів. Е. д. р. може мати відмінності залежно від того йде мова про етноси (нації), які мають власну адміністративно-територіальну базу, або ж про екстериторіальні й розкидані етнічні (національні) групи. У другій половині XX ст. Е. д. р. охопив країни і континенти. Визволялися народи, що споконвіку не знали форм державного життя. На географічних мапах Африки, Азії, Латинської Америки з'явилося багато нових незалежних держав. Тим часом на краю Європи сорокамільйонний український народ з тисячолітньою культурою, державною традицією жив в умовах фактичної бездержавності, під тиском брутального визиску й терору. Е. д. р. в Україні, за прикладом ін. сучасних національно-визвольних рухів, які своєю основною силою вважають допомогу ін. держав, не міг скористатися такою допомогою. Він повинен розраховувати лише на власні сили.

Досягнення мети Е. д. р. вимагає залучення до нього найширших верств нації, спирання на широкі народні маси, за допомогою яких єдиноможливе створення і розбудова незалежної самостійної суверенної соборної демократичної держави. Е. д. р.— це рух для осягнення українською нацією, українським народом його ідеалів — звільнення з колоніальної неволі і здобуття свободи, його найвища мета — воля і щастя українського народу. Е. д. р. уперто й послідовно долав труднощі і перешкоди, а саме: знаряддя фізичного й матеріального терору, безоглядну русифікацію, розклад через упривілейованих колаборантів, ідейну зашореність, культ духу зради, зневіри тощо. Незважаючи на великий ризик власним добробутом та навіть життям, учасники Е. д. р. сміливо йшли цим шляхом в ім'я вищих національних інтересів, демонструючи волю народу до свободи.

Е. д. р. підсилювався завдяки проведенню найбільш загрозливих заходів антиукраїнської політики, по суті політики денаціоналізації українського етносу, коли під виглядом процесу інтернаціоналізації суспільно-еконо-

мічного життя, десятки тисяч, мільйони українських людей виселяли з їх батьківської землі. В місцях нового поселення, навіть там, де компактно вони осідали, відсутні були елементарні умови розвитку: не було українських шкіл, друкованого українського слова, вогнищ української культури. Ці українці були приречені на насильницьку асиміляцію. Постійна завзята боротьба за права мови, її чистоту, за українську науку, свою школу, українські видавництва, настирливі змагання за реабілітацію українських письменників, повернення до історичної пам'яті — це тільки окремі акції Е. д. р. Основоположна його мета це — безкомпромісна, рішуча і гідна репрезентація прагнень українського народу до відновлення своєї суверенної і незалежної соборної української держави.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ «МОДЕЛІ» РОЗВИТКУ УКРАЇНИ. Україна до тепер ще не була вільною і не мала практики будівництва незалежної держави, в якій віками проживають десятки етнічних груп населення. Нація — це народ, який має свою державність. Без державності нація з неминучістю деградує, асимілюється, зникає. І в той же час існує два принципи, за якими може розвиватись державність в будь-якій країні, тим більше в Україні, значна частина населення якої не є етнічними українцями: або поняттям українська нація будуть охоплюватись лише етнічні українці, або під українською нацією розумітиметься політико-державна спільність усіх громадян України. В першому випадку національна політика матиме своїм орієнтиром пріоритетний розвиток українства із наданням гарантій меншинам. У другому випадку — це політика етнокультурного плюралізму (багатокультурність) із однаковими правами і обов'язками для всіх етнічних спільностей. Етнополітична модель в такому разі формується навколо певних «правил гри», однаково обов'язкових для всіх учасників міжнаціональних відносин. Можна передбачити, що кожний з варіантів матиме і прихильників, і опонентів у складі кожної національності.

За першого варіанту етнічні українці отримають певну морально-психологічну перевагу як нація, яку всі ін. визнають творцем даної держави. Але за цю перевагу вона буде змушена розплачуватись постійною патерналістською політикою своєї держави щодо меншин, гарантуючи державне забезпечення їхнього розвитку. В такій моделі українці нестимуть повну відповідальність за соціальний, економічний, духовний стан меншин, ситуацію в міжетнічних відносинах. Враховуючи матеріальне зубожіння населення, значна кількість людей серед національностей України охоче погодиться з патерналістським статусом українців в обмін на гарантовані фінансові ін'єкції з боку держави. Зрозуміло, що модель розподілу влади при такому варіанті передбачатиме її переважне наповнення українським елементом, а для всіх ін. національностей має бути передбачений механізм впливу на політику держави, з тим щоб вона максимально враховувала інтереси меншин. У другому випадку українці стануть одними з рівноправних учасників державотворення. За такої ситуації кожна з національностей змушена буде покладатися в своєму розвитку насамперед на власні сили. Що ж до державних програм, то вони формуватимуться з урахуванням пропорційного розкладу населення по національностях. Держава ж надаватиме гарантії розвитку всім без винятку національностям, у тому числі українцям.

На даному етапі доцільно привернути увагу до общинної форми самоорганізації неукраїнського населення. Національні общини були б формою взаємодопомоги, організації ділового життя, етнокультурного самозбереження, а також виховання молоді з метою запобігти її участі в антиправових угрупуваннях, які останнім часом все частіше формуються за етнічною ознакою.

Характер і спрямованість етнонаціональної політики Української держави мають визначитися стратегічним курсом на реформування суспільства, якісним оновленням усіх його сторін, включаючи й національні відносини. Принципи цієї політики включають безумовне дотримання прав представників будь-якої національності на території країни, реальне наповнення суверенітету, новий рівень самостійності всіх видів національної автономії, з тим щоб забезпечити справжню демократизацію національних відносин, виявити здорові національні потенції, а також розгортання породжених життям інтеграційних процесів. Важливо бути гранично уважним та тактовним у всьому, що стосується національних інтересів та почуттів, виходячи з того, що національний ідеал — не омертвіла уніфікація життя різних національностей, а повнокровна та динамічна їх єдність у багатоманітності. Особливо важливо відхреститися від «заякореної» недооцінки ролі національного фактору, забезпечити правильний підхід до дійсно національного та знаходження шляхів його сполучення з вселюдським. І тут вкрай необхідно передбачити багатоваріантний шлях розвитку народів у руслі загальнонаціональної ідеї, загально-національного та державницького інтересів, визнати ту істину, що суб'єктом етнонаціональних прав є всі національності, що населяють Україну.

Новий підхід до етнонаціональної сфери виходить з необхідності рівноправ'я і задоволення специфічних інтересів та потреб усіх етнічних меншин при повному подоланні будь-яких привілеїв на національному ґрунті, він орієнтує на спокійне, зважене вирішення проблем, що виникають, з урахуванням спільних інтересів усіх народів країни. Якщо суспільство не може запропонувати своїм громадянам різної національності певного рівня життя, створити реальні умови збереження і розвитку національних ситуацій та цінностей — збільшується прагнення до етнічного самозахисту.

Привертає до себе увагу підхід Є. Сміта, який, виходячи з того, що етнічна група — це виключно політичне явище, зазначає, що сучасні сепаратистські рухи розвиваються в трьох напрямах. Перший пов'язаний з економічною нерівністю етнічних груп, що збуджує їх до сепаратизму. Як правило, центральний уряд поліетнічних держав віддає перевагу процвітаючим регіонам за рахунок менш розвинутих, віддалених регіонів або ж, навпаки, забирає вироблені продукти найбільш віддалених багатших регіонів для підтримки бідного й економічно неспроможного центрального регіону. Другий напрям носить політичний характер, бо виражається у бажанні етнічних груп чи окремих територій мати політичну незалежність. Їх сепаратизм спрямований проти надцентралізації при вирішенні соціально-політичних питань. Прихильники етнічного сепаратизму висувають ряд зауважень проти сучасної держави, серед них — велика націоналізованість, бюрократизація, які не хочуть рахуватися з етнічними і соціально-політичними потребами представників етнічної меншості. І останній, третій напрям — пов'язаний з протидією культурній асиміляції. Етнічний сепаратизм останнього напряму відстоює права рідної мови, чи то в стародавній її формі, чи народженні її нових форм. Тісно пов'язане з цим напрямом і релігійне відродження, бо саме релігія стає тим центром, з яким ототожнює себе людина того чи ін. етносу.

Як запобігти сепаратизму? Для послаблення негативних тенденцій етнічного відродження постає необхідність задоволення потреб етнічних груп, які проживають на території України; відродження культури народів, забезпечення належних умов для їх представництва у місцевих і республіканських органах влади та управління. Інакше кажучи, створювати щось на зразок етнічних економічних анклавів, де процвітали б етнічні соціально-економічні відносини. Забезпечити проведення в

життя принципу, за яким усі обласні «держави» з відмінними побутовими умовами або національним складом населення повинні користуватися широким самоуправлінням і автономією, які побудовані на основі рівного і таємного голосування», забезпеченні прав усіх етносів.

Ми проголосили, що виключаємо нерівність в різних сферах суспільного життя. Це так. Проте це лише відкидання попередньої нерівності, але не утвердження принципу нового типу рівності. Концепція етнонаціонального фактору в Україні, що мала б забезпечити «мудру» етнонаціональну політику в умовах майбутньої модернізації та реформуваня, має і надалі здійснювати політику мультикультур з урахуванням міжетнічних особливостей. Разом з тим слід було б відродити низову автономію у вигляді національних районів та сільських рад, тобто подбати про зростання місцевої автономії. Майбутні політичні конструкції неможливо збудувати в умовах безправ'я низових осередків суспільства — сільських рад, місцевих муніципалітетів. Тому краще спиратися на досвід людства, яке визнає плідність місцевого самоврядування, в тому числі для вирішення етнічних проблем.

ЕТНОПЛЮРАЛЬНА ДЕРЖАВА — багатонаціональна країна, що об'єднує поліетнічне громадянське суспільство, національним меншинам якого в законному порядку надаються рівні права, свободи та можливості. Е. д. являє собою ідеальну правову модель, більше утопічну, ніж реалістичну, оскільки на практиці ні національні меншини, ні домінуючий етнос через проголошуваний плюралізм гармонічного розвитку не досягають. Рівні теоретичні можливості, як цього вимагають плюралістичні засади і принципи, забезпечують лише існування етнічних груп та їх адаптацію до соціоландшафтного середовища. Але навіть у таких умовах етнопопуляції можуть підтримувати власну саморегуляцію з найменшими духовними та матеріальними витратами. Плюральна справедливість завжди порушується невідповідністю між державною та громадянською етикою і мораллю, різними інтересами влади та народу.

Плюралістична етнотрадиція свідчить про вимушеність держав рахуватися з етнополітичними рухами. Останні протиставляються ін. етнічним колективам, якщо вони усвідомлюють зростання власної могутності або посилення загрозливої дискримінації. Етносоціальні конфлікти між національними меншинами і державою всередині громадянського суспільства, у якому можуть спалахнути етносоціальні вогнища, живлять плюралістичні концепції та їх різноваріантні моделі. Е. д. є політичною системою, економічний і культурний устрій котрої має поєднувати запити, потреби та інтереси усіх національних меншин. Правовими нормами досягається виключно ілюзорна єдність етногруп у структурі громадянського суспільства, оскільки етнопсихологія, етноісторія та сигнальна спадковість є тими рушійними силами, що піддають теоретичний етноплюралізм постійній ерозії.

ЕТНОПОЛІТИКА — сфера сусп. життя в багатонац. державах, до якої відносяться політ. взаємовідносини держ. нації («нації-держави») з етніч. групами всередині держави, а також етніч. груп між собою. Зіткнення інтересів цих осн. суб'єктів Е. концентрується навколо питання розподілу влади, соціальн. і матеріальн. благ, а також збереження етніч. ідентичності груп. Зміст Е. полягає в так званій політизації етнічності, тобто в активізації діяльності етніч. груп та їх переході від суто культ. до політ. вимог.

Як науковий термін Е. увійшла в праці зах. політологів починаючи з 60-х рр. в зв'язку з етніч. ренесансом, що охопив країни Європи й Америки. В ряді досліджень зроблено спробу з'ясувати причини виникнення феномену Е. В працях неомарксист. напряму обстоюється думка, що причини етнополіт. активності людей слід шукати в ситуаціях, коли етнічні групи в складі нації-держави піддаються колоніальн. експлуатації (концепція «внутрішнього колоніалізму»). Таке роз'яснення не задовольнило більшість зах. дослідників, які переважно тримаються «етніцистської позиції». Суть її в тому, що хоча ситуація «внутрішнього колоніалізму» дійсно впливає на етнополіт. процеси, активізація етніч. груп не обмежується питанням про екон. вивільнення, в ній адекватну роль відіграють і питання збереження людьми своєї етніч. ідентичності (мови, культури, самосвідомості і т. д.), причому остання нерідко може відігравати самостійну роль на етнополіт. арені.

Е. як феномен сусп. життя спрямована в бік пошуку моделі найбільш гармонійних нац. відносин в багатонац. державі. Така модель мусить враховувати як соціальну (класову, професійну, вікову і т. п.) приналежність людей і їхні відповідні інтереси, так і ті їх інтереси, що випливають з етніч. ідентичності. Неодмінною умовою успішного функціонування етнополіт. моделі є врахування феномену етніч. ідентичності нац. складу населення в діяльності всіх держ. інститутів.

ЕТНОПОЛІТИЧНА ДУМКА (зародження і розвиток) пройшла довгий і складний шлях розвитку. Конспективно його можна зобразити так:

1. Давня Греція і Рим стали «колискою» Е. д. Саме тут почали зароджуватись й проходити апробацію перші етнополітичні ідеї, значна частина яких дійшла до наших днів. І вже тоді виявилось дві тенденції в підходах до вирішення етнополітичних проблем: ліберально-демократична (Демокріт, Перікл, Сократ та ін.) і консервативна (Аристотель, Геракліт, Платон та ін.).

2. На початку нашої ери перемогла друга, тобто консервативна тенденція, яка стала пануючою майже на півтори тисячі років і виявилась у створенні й існуванні величезних унітарних авторитарно-тоталітарних національних імперій, котрі проводили політику насильницької асиміляції, перемішування і переселення народів. Розвиток Е. д. у цей період уповільнився і майже припинився.

3. У XV—XVI ст. процес розвитку цих ідей поновлюється в Італії, поволі поширюючись на всю Західну Європу, а в XVII ст. він перекинувся і на північноамериканський континент. Це було свідченням процесу етнічного ренесансу та формування націй, викликаного початком переходу людства від аграрного до індустріального суспільства.

4. Вже тоді відродилися ліберально-демократична та консервативна тенденції в підходах до етнополітичних проблем. Перша тенденція розвивалася завдяки працям І. Канта, Й. -Г. Гердера, М. Драгоманова, М. Грушевського та ін. Розвиток другої тенденції зосередився в роботах Н. Макіавеллі, Г Гегеля, Ш. Морра, В. Липинського та ін.

5. Пік розвитку етнополітичних ідей припав на XVIII — початок XIX ст., що було зумовлено переходом людства до індустріального періоду свого існування. Саме в ті часи почала формуватись більшість сучасних етнополітичних концепцій і теорій, зокрема, нації, національної держави, націоналізму.

6. У XV—XVI ст. зародилась і почала формуватись національна ідея. На відміну від етнічної ідеї з її вузькими, суто племінним характером, вона набула ширшого, поліетнічного змісту і політичного, загальнодержавного характеру. Спроби апелювати до «чистої» етнічної ідеї, намагання будувати на ній внутрішню й зовнішню політику в нових історичних умовах обертались трагічними наслідками. Національна ідея виявилась надзвичайно живучою і могутньою. Вона, по суті, перемогла релігійну, класову, космополітичну, інтернаціональну та ін. ідеї.

7. Саме тоді людство перейшло до національного періоду свого розвитку. Родина — рід — плем'я — народ-

ність — народ — нація — такими були шлях і форми задоволення потреби людини в належності до певної групи, зокрема етнонаціональної.

8. За час свого існування людство випробувало кілька форм державних утворень і міждержавних об'єднань: етнічну державу, імперію, національну державу (унітарну і федеративну), конфедерацію. Етнічна держава стала лише коротеньким епізодом в історії людства: природні й насильницькі процеси асиміляції і переселення народів схоже назавжди поклали край її існуванню. Складнішою була доля національної держави. Вона поставала як реакція на існування величезних імперій, як виклик і альтернатива їхнім нівелюючим та уніфікуючим впливам. Однак, невдовзі перші національні держави (Англія, Франція, Голандія та ін.) самі перетворились в імперії, котри мали величезні колонії в Азії, Африці та Південній Америці. Імперія виявилась штучним деструктивним витвором, який перешкоджав задоволенню специфічних інтересів етнонаціональної спільності та збереженню й розвитку її групових цінностей (мови, культури, традицій, способу життя). І саме це стало однією з головних причин її занепаду і розпаду.

9. У XVI—XVII ст. зароджується досучасний тип націоналізму, який у кінці XVIII — на початку XIX ст. перетворюється на націоналізм сучасного типу. В цей період він розколовся на кілька різних течій і типів, основними з яких були: ліберально-демократичний та консервативний націоналізм. Уже тоді з'ясувалось, що націоналізм може виконувати різні, часом протилежні функції (об'єднувальну і роз'єднувальну, конструктивну і деструктивну). І саме тоді розпочалися спроби різних політичних сил, з одного боку — знищити націоналізм, а з іншого — поставити його на службу власним інтересам.

10. Тоді почався процес політизації етнонаціональних спільнот. Етнічні групи і нації, які щойно народжувалися, почали виходити на арену політичного життя, перетворюватись на суб'єкти історичного процесу. Вони ставали основними чинниками, що легітимізували чи делегітимізували режими і держави.

11. У XVI—XVII ст. з'явилась і почала розвиватися концепція національної держави, згідно з якою кожна нація має право чи навіть обов'язок створити власну державу. При цьому під національною державою малась на увазі не «етнічно чиста держава» (держава з моноетнічним населенням), що її передбачала концепція «етнічної держави» часів Давньої Греції та Риму, а держава з мішаним, поліетнічним складом населення, але об'єднаними спільним громадянством, соціально-економічним інтересами, політичними цінностями (парламентаризм, розподіл влади тощо), ідеями будівництва незалежної держави, формування правового суспільства. Національна держава ставала однією з ланок у ланцюгу апробованих людством моделей державних утворень. Цей ланцюг можна зобразити так: етнічна держава — релігійна держава — національна держава — класова держава. Слід зазначити, що протягом XIX—XX ст. національна держава довела свою первагу над усіма ін. державними моделями.

Показово, що там, де національна ідея й концепція національної держави знаходили компроміс і поєднувалися з ліберально-демократичною ідеєю та концепцією правової держави, наслідки були напрочуд вдалими (Північна Америка, Скандинавські країни). Там же, де вони перепліталось з консервативною ідеєю та концепціями авторитарно-тоталітарних режимів, наслідки були катастрофічними як для окремих країн (Італія, Німеччина періоду 30—40-х рр.), так і для всього світу.

12. Західні мислителі і вчені внесли величезний вклад до скарбниці світової етнополітичної думки. Вони загалом вірно відображали хід надзвичайно складних та суперечливих етнополітичних процесів. Їхні концепції й теорії значною мірою впливали на хід цих процесів. Чимало їніх прогнозів виправдалось і виправдовується. Але майже ніхто з них чи їх послідовників (за невеликим винятком) не змогли передбачити, що індустріалізація, а потім і науково-технічна революція призведуть до етнополітичного ренесансу, що XIX і XX ст. стануть епохою національних ідей, націоналізму та національних держав. Ніхто з них не розпізнав у національній ідеї одну з наймогутніших і найвпливовіших ідей, а в націоналізмі — одну з головних рушійних сил суспільного розвитку і не попередив про небезпеку, з одного боку, їх ігнорування чи спроб придушення, а з іншого — їхні абсолютизації та зловживання. Жоден із них і гадки не мав, що імперії безславно кануть у Лету, що «неісторичні народи» створять власні незалежні держави, що кількість національних держав зросте в десяток разів (з 20 держав за часів Французької революції до понад 200 сьогодні).

Причин такої невдачі багато. Але одна з них очевидна: нехтування більшістю західних мислителів і вчених етнонаціональною та етнополітичною сферами людського буття, погляд на етнічне і національне як на щось другорядне, непотрібне й навіть шкідливе, очікування, що воно послабне, відживе і кудись зникне. Цей висновок певною мірою стосується і вітчизняних мислителів та науковців. Але тут не можна не враховувати специфіки умов їх діяльності та особливостей розвитку етнополітичної думки й етнополітичних процесів в Україні.

ЕТНОПОЛІТИЧНА ДУМКА В США (розвиток у роки боротьби за незалежність). Розвиток Е. д. США можна зобразити так:

По-перше, вирішальний вплив на формування цієї думки зробили ідеї мислителів попередніх епох і різних народів. Поліетнічне населення англійських колоній досить легко й швидко сприймало ці ідеї і, будучи надзвичайно раціональним, відбирало серед них найбільш корисні й перспективні, трансформувало і пристосовувало до своїх власних потреб.

По-друге, на американській землі теж почало проростати насіння досучасного типу націоналізму, яке потрапило туди в середині XVIII ст. із Західної Європи. Однак, навіть пізніше, коли досучасний націоналізм почав перетворюватись на сучасний його тип, у США майже не було проявів шовінізму. Пояснюючи цей факт, американський історик Д. Бурстін у роботі «Американці: національний досвід» писав: «Нова країна була відносно вільною від шовінізму, оскільки в ній не було дуже поширеного, значного або навмисного, національного духу».

По-третє, на американській землі народилось чимало нових і досить оригінальних етнополітичних ідей, концепцій та принципів, зокрема, прав колоніальних народів (Дж. Отіс), обмеженого національного суверенітету (Б. Франклін), децентралізованої федерації (Т. Джефферсон), права народів на самовизначення (С. Адамс), на повстання (Т. Пейн) тощо.

По-четверте, ці та ін. ідеї сприяли піднесенню національно-визвольної боротьби англійських колоній (1775—1783 рр.), її успішному перебігу та завершенню. Американська революція була першим величезним рухом, за допомогою якого колоніальний народ скинув імперське правління і створив незалежну націю. Після того колоніальні народи в Латинській Америці, а дещо пізніше в Азії й Африці зробили те саме.

По-п'яте, швидке поширення «імпортних» та народження чисельних «власних» етнополітичних ідей і концепцій, а також переможне завершення Американської революції було обумовлене вступом англійських колоній, а згодом і нової держави в період індустріального розвитку та прискореної модернізації всіх сфер суспільно-політичного життя.

По-шосте, саме в США почали зароджуватись і проходити апробацію принципи справді демократичної етнонаціональної політики (самовизначення, суверенітету, етнічного плюралізму та ін.). Хоча тут ще довго застосовувались і принципи антидемократичної етнонаціональної та етнорасової політики, особливо стосовно негрів та індійців.

По-сьоме, в ході революції з поліетнічного населення англійських колоній починає формуватись нова динамічна американська нація, об'єднана спільністю економічних інтересів та єдиною національною ідеєю, в ролі якої виступила не етнічна, а політична за своїм змістом і характером ідея — створення і розбудова суверенної незалежної держави. Все це, до речі, знайшло відображення у девізі США, який вигравірувано на великій державній печатці: «із багатьох — єдине».

По-восьме, під час національно-визвольної боротьби досучасний тип націоналізму західноєвропейського зразку почав перетворюватись на американський націоналізм сучасного типу. Він був породженням колоніального гніту з боку Британської імперії та процесу індустріалізації. Водночас саме націоналізм призвів до поразки англійського імперіалізму, сприяв об'єднанню тринадцяти колоній в єдину державу, прискоренню її модернізації та формуванню нової нації і держави.

ЕТНОПОЛІТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНЦІВ. Традиційно в тій історичній літературі, яка належала до радянського ареалу, термін «народ» застосовувався у трьох його основних значеннях: 1) просто населення на якій-небудь території; 2) трудящі маси, тобто ті, хто не мав власності на засоби виробництва і жив з продажу своєї праці; щоправда, хоча інтелектуальні верстви також здебільшого були найманцями, до трудящих мас їх, як правило, не зараховували, та й самі вони найчастіше проводили межу між собою і народом; 3) етнічна спільність (етнос), тобто така сукупність людей, яку об'єднує мова, культура, традиції, звичаї, релігія, етнічна самосвідомість, обов'язковими компонентами якої є історична пам'ять, знання про своє походження, усвідомлення спільної історичної долі, знання про свою етнічну територію або землі походження.

Бажано визначитись з якимось одним значенням терміну «народ». Та мовна практика, що склалася на сьогодні є звичною як для науковців, так і широкого загалу, обмежує поняття український народ третім значенням. Тобто мова має йти про український етнос та його історію. Однак, виникає та проблема, що український етнос, з одного боку, сам був і є хоча і кількіснішою, але частиною населення України, а з другого боку — складається як з трудящих мас, так і з ін. соціальних прошарків. Тобто і сам є «народом в народі», й у самому собі має «народ в народі». Щоби подолати таке термінологічне хибне коло, бажано або відшукати мовні еквіваленти для першого і другого значеннь «народу», або кожного разу робити застереження, в якому значенні термін «народ» вживається, аби не внести плутанину.

Поняття «історія народу» багатогранне. Це може бути «етнічна історія» (еволюція рис, які складають особливість народу), «політична історія» (історія боротьби основних політичних сил), «економічна історія» (розвиток продуктивних сил), культурна, релігійна історія і т. д. Всі вони мають бути сконцентровані і сплетені в одну історію народу. Та при цьому доцільно, щоб якась одна з «історій» була центральною, інтегруючою. Такою центральною лінією може бути етнополітична історія українців, тобто рух від давнього українського населення до статусу «нації-держави».

Етнополітична еволюція будь-якого народу збігається з певними історичними етапами, розвитком продуктивних сил, зміною в його соціальному складі і т. д. При окресленні цих етапів доцільно вдатися до співставлення двох концептуальних підходів щодо національного розвитку — марксистського і сучасного етнополітологічного, розповсюдженого у світовій літературі.

Обидва підходи можна зобразити у вигляді двох лінійних схем.

	Плем'я (первісне)	Народність (ранньокласова, ранньофеодальна, пізньофеодальна)		Нація (капіталістична, соціалістична)
1. Марксистська схема	1	2		3
	Народ (етнічна спільність, етнічна група)	Національність	Нація	Нація-держава
2. Етнополітологічна схема	1	2	3	4

Марксистська схема повністю поєднана із формаційними етапами. Етнополітологічна схема відображає реалізацію внутрішнього поривання етносу до певної політичної мети. Розшифровка така. Народ — це просто сукупність людей за етнічними ознаками. Національністю він стає тоді, коли набуває національної свідомості і починає здійснювати контроль за поведінкою своїх членів через різні суспільні й політичні організації. Якщо народу вдається успішно розв'язати це завдання, то він переходить на нову стадію, тобо стає нацією, навіть у тому випадку, коли ще не має держави. Та коли йому до того ж вдається створити власну державу, то він стає нацією-державою.

Хоча західна схема не пов'язана із марксистською формаційною періодизацією історії людства і вважається універсальною для будь-якого часового відтинку, у конкретних історико-політологічних дослідженнях вона теж синхронізується з розвитком продуктивних сил суспільства. Практично всі західні історики і політологи зійшлися на тому, що перехід народу до статусу національності відбувається в умовах так званої модернізації, тобто таких перетворень у технологічному, соціальному, культурому житті народу, коли повністю змінюється його якісна сутність, особливо самосвідомість. Взагалі модернізація не прив'язується до якогось певного хронологічного етапу. Вважається, що вона може відбуватися в будь-які періоди. Але щодо Західної Європи, то її початком є виникнення капіталізму. Хоча і тут є різні думки. Ряд фахівців вважає початком модернізації та етнічного відродження першу половину XIX ст., інші — кінець XVIII ст., а деякі відносять цей початок до кінця XVII ст. Якщо виходити з припущення, що до переходу України під протекторат феодальної Росії в ній відбувалося первісне накопичення капіталу, то варто було б передбачити дослідження сюжетів, пов'язаних із можливістю переходу українського народу в часи пізнього феодалізму на якісно новий етап, з'ясувавши питання, чому ця можливість не була реалізована. А якщо говорити про всю лінію етнополітичного розвитку українців, то вона має бути чітко розмічена відповідно до історичних періодів.

Якщо у політологічній схемі етап 1 (існування народу як етнічної групи) припадає на домодернізаційний період, то він повинен певною мірою корелюватися з етапами 1—2 марксистської схеми. Одночасно варто обговорити питання про доцільність вживання терміну «народність». У західній літературі він відсутній через невідповідність мовним нормам. До речі, в колишній радянській літературі так і не проведено чітких відмін-

ностей між народністю і нацією. Разом з тим, недоліком західної схеми є те, що народ як етнос вважається даністю, хоча його появі передував певний історичний етап. Тому проблему домодернізаційного періоду можна було б розв'язати, знявши з марксистської схеми етап «народності» і додавши до етнополітологічної схеми етап, який пройшов етнічний субстрат, на ґрунті якого виник український народ.

У такому разі на лінійній схемі між «народом» і «нацією» залишився б етап «національності». Але тут неминуче з'являться дві дискусійні теми. Перша — який хронологічний відтинок припадає на етап утворення українського народу. Сучасне повернення до отожнення українців з народом «русь» виликані, на наш погляд, політичною кон'юнктурою і не є переконливими. Сказане не заперечує використання запровадженого М. Грушевським терміну «Україна-Русь» (в ін. працях «Русь-Україна»), але за умови визнання цих термінів кабінетними, покликаними виокремити з Русі ту її політикотериторіальну частину, що згодом трансформувалась у нову етно-теріторіальну та політико-державну сутність — Україну.

Друге питання — яким чином відбувся перехід від «народу» до «нації»: безпосередньо чи через проміжний етап «національності»? Термін «народність» дійсно визначений. У той же час термін «національність» у нас звикли використовувати у певному значенні, і тому його нове застосування може внести плутанину. Напрошуються дві пропозиції: або вилучити етап «національність» із схеми, або подумати над його термінологічним оформленням. А поки що робоча схема могла б мати такий вигляд:

Первісний етнічний субстрат (доіндоєвропейський, індоєвропейський, слов'янський)	Давньоруський етнічний субстрат	Український народ	Українська національність	Українська нація	Українська нація-держава
1	2	3	4	5	6

Щоправда, і за такої схеми виникає проблема з терміном «народ». Адже він має застосовуватися не лише на означення 3-го етапу, але й охоплювати всі етапи розвитку з 3-го по 6-й, оскільки все це етапи розвитку українського етносу (народу). Звичайно, всі ці питання для дискусійного розгляду, остаточно їх можна було б розв'язати після проведення цілого ряду спеціальних досліджень етноісторичного, етнополітичного, етнологічного плану. Поки що одним варіантом робочої схеми може бути такий:

		Український народ		
Первісний етнічний субстрат (доіндоєвропейський, індоєвропейський, слов'янський)	Давньоруський етнічний субстрат	Українська національність	Українська нація	Українська нація-держава
1	2	3	4	5

ЕТНОПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА — система цінностей, норм поведінки, форм діяльності, характерних для суб'єктів етнополітики, в основі яких лежить критичне політичне мислення, культура міжетнічного спілкування, загальнолюдська свідомість. Пронизуючи все суспільне, зокрема політичне життя, вона здійснює важливий вплив на розвиток різноманітних форм спілкування народів, надає їм інтернаціонального (загальнолюдського) характеру.

Е. к. відображає суперечливий процес розвитку етнонаціональних та міжетнічних відносин, що носять політичний характер. З ін. боку, її цінності здатні за відповідних умов здійснювати суттєвий вплив на оптимізацію різноманітних форм розвитку відносин між народами, процес їх гармонізації, а також на характер вдосконалення політичних відносин. А тому процес утвердження Е. к. тісно пов'язаний з набуттям особистістю глибокого політичного знання і досвіду, формування політичних поглядів, почуттів, ідеалів, ін. цінностей, що складають сферу політичної свідомості.

Закономірним є те, що Е. к. в умовах докорінних змін у суспільстві все більше набуває вселюдського характеру. Необхідність її утвердження актуалізує процес формування нового політичного мислення людей різних національностей, їх уміння зв'язувати проблеми суперечливого розвитку суспільства в нашій країні з соціально-політичними, інтернаціональними процесами, що відбуваються у світі. В сучасних умовах, коли відбувається інтенсивний пошук органічного поєднання національних та вселюдських інтересів, процес утвердження Е. к. повинен будуватися з урахуванням нових моментів, що з'явилися у сфері політичних, національних та міжнаціональних відносин. Критичне політичне мислення зобов'язує шукати оптимальні форми розвитку загальноцивілізаційного процесу, що по-новому ставить питання про єдність народів, незалежно від національних та ін. багатопланових відмінностей. Утвердження Е. к. передбачає глибоке розуміння людиною особливостей сучасного світу як складного, багатогранного та суперечливого процесу, який стає все більше взаємопов'язаним, цілісним. Усвідомлення кожним жителем планети, до якої б нації він не належав, необхідності рішуче відстоювати майбутнє цивілізації.

Е. к. передбачає утвердження в особистості нових підходів при аналізі процесів інтеграції світогосподарських зв'язків, політичних та духовних відносин різних народів, уміння розглядати їх в єдності з потребою вільного розвитку кожного народу, його суверенітету та незалежності. Формування Е. к. передбачає необхідність ясного бачення діалектики життя, зокрема у сфері національного та загальнолюдського, етнополітичних реалій. Утвердження Е. к. спрямоване на засвоєння людьми різних національностей необхідності єднання людського співтовариства, об'єднання його зусиль заради самозбереження, вирішення глобальних проблем сучасності. Формування Е. к. передбачає пошук найоптимальніших форм суспільного устрою народів, таких способів вирішення суперечностей між національним та загальнолюдським, що виключали б абсолютизацію однієї з сторін цієї єдності, всякі прояви своєкорисливих амбіцій, національної обмеженості та егоїзму, міжнаціональної ворожнечі.

ЕТНОПОЛІТИЧНА МОДЕЛЬ — схематична конструкція, покликана або дати експлікацію, тобто відтворити етнополітичні явища, які вже відбулися, або накреслити найоптимальнішу, найгармонійнішу систему етнополітичних відносин, найефективніший тип устрою багатонаціональної держави. У першому випадку Е. м. є частиною наукової теорії й у логічному плані є складовим елементом її структури. У другому випадку модель виконує прогнозну функцію, експлікуючи не реальність, а уявлення про бажане. Зміст етнополітичного моделювання полягає у визначенні основних структурних елементів моделі і встановленні сутнісних зв'язків між ними.

За висновком американського політолога Дж. Ротшильда, всі типи багатоетнічних держав, відомі з історії, можна пояснити через три основні моделі: вертикальну ієрархію, паралельну сегментацію і перехрещену сітку. Вертикально-ієрархічна модель відбиває повну монополію панівної групи на всі політичні, соціальні, економічні і культурні переваги, як це, наприклад, відбувалося донедавна у ПАР. При паралельній етнічній сегментації кожна етнічна група стратифікована всередині себе за

економічними критеріями і має політичну еліту, яка представляє її інтереси. Класичним прикладом є система «мілетів» в Оттоманській імперії. Паралельно-сегментарна модель відзначається як міцною консолідацією всередині груп, так і розколом між ними. В моделі, де економічні та етнічні елементи взаємно перехрещуються і накладаються, кожна етнічна група виконує широкий діапазон економічних функцій, а кожний економічний клас і сектор вбирає в себе представників різних етнічних груп. Це найбільш розповсюджена етнополітична модель у світі, яка максимально дозволяє уникати міжгрупової ворожнечі на ґрунті національного приниження чи етнополітичного розподілу праці. Але й за цієї моделі можлива етнічна напруженість через те, що представники різних етнічних груп, зайняті в одному економічному секторі, конкурують між собою. До того ж і ця модель не гарантує автоматично рівного представництва етнічних груп у політичних організаціях, органах влади, як і їхньої майнової рівності.

Проблема етнополітичного моделювання в її прогнозному розумінні стала особливо актуальною після розпаду СРСР, коли новоутворені держави зіткнулися з проблемою етнічних меншин, яка залишилася у спадок від політики перемішування населення, що здійснювалася радянським керівництвом.

ЕТНОПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА — послідовність реальних кроків суб'єкта етнополітики у відповідь на виклик, що його кидає етнополітична ситуація, яка утворюється внаслідок діяльності всіх ін. суб'єктів етнополітичного процесу. Залежно від морально-психологічного настрою і політичної традиції суб'єкта, його Е. п. може бути наступальною чи захисною; активною чи пасивною; конформістською чи нейтральною; радикальною чи поміркованою; безкомпромісною (ірраціональною) чи компромісною (раціональною); легальною чи нелегальною; екстремістською, насильницькою чи ненасильницькою. Залежно від мети, що її ставить собі етнополітичний суб'єкт, його поведінка може набувати різноманітних форм етнополітичної діяльності. З боку етнічної групи, яка найчастіше є ініціатором етнополітичної дестабілізації, такими формами є:

1. Ізоляція від ін. груп, класичним прикладом чого були «мілети» в Оттоманській імперії.
2. Добровільна акультурація чи навіть асиміляція.
3. Комуналізм, тобто самоорганізація у вигляді общини і забезпечення власного контролю за своїм життям.
4. Автономізм, тобто боротьба за досягнення автономного статусу.
5. Сепаратизм — боротьба за вихід зі складу держави й утворення власної окремої держави. Такого роду поведінку продемонстрував український народ.
6. Ірредентизм — прагнення до об'єднання частин одного народу, розколотого між різними державами. Зокрема, ірредентизм був складовою частиною ідеології українського національно-визвольного руху до 1939 р. На даний момент він притаманний, зокрема, русинам.
7. Добровільна міграція за межі держави у випадках, коли ін. види Е. п. не принесли успіху. Такою була, наприклад, реакція радянських євреїв, які вдалися до масової міграції.

Центральна (панівна) група та підконтрольні їй державні органи можуть демонструвати такі форми етнополітичної діяльності:

1. Усунення з політичної арени суб'єкта етнополітики, який є ініціатором загрозливого виклику. Така мета досягається, як правило, шляхом геноциду, етноциду, примусової асиміляції чи депортації ініціатора виклику за межі держави (наприклад, депортація німців з країн Східної Європи після другої світової війни).
2. Депортація етнічних груп у межах держави з метою ліквідації компактності її поселення і подальшого розселення в дисперсному стані, щоби позбавити її можливості політичної консолідації. Така поведінка була притаманна сталінській диктатурі, в часи якої були позбавлені етнічної батьківщини кримські татари, чеченці, інгуші, калмики, німці та ін., загальною кількістю понад 2,2 млн. осіб. Примусову депортацію пережили українці в Польщі по закінченні другої світової війни.
3. Колонізація території етнічної групи представниками панівної нації з метою зміни на власну користь етнодемографічного балансу в регіоні.
4. Відверте нехтування державою вимог етнічної групи з метою збереження статус-кво, який задовольняє панівну групу.
5. Утворення механізму узгодження етнополітичних проблем між представниками етнічних груп. В окремих випадках кожна з груп одержує право вето, використовуючи його проти можливого групового тиску.
6. Надання групі культурно-національної автономії або національно-територіальної автономії в місці її компактного проживання.
7. Федералізація країни, яка має на меті задовольнити частину вимог етнічних груп щодо своєї суверенності з тим, щоби не допустити їхнього виходу зі складу держави. Такого роду мотивами обумовлювалася, зокрема, федералізація в СРСР в часи його утворення.

Е. п. рідко буває спонтанною, емоційно мотивованою, і у більшості випадків є наслідком раціонального політичного планування, що його здійснює державна та етнічна еліта.

ЕТНОПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ — різновид індивідуальної та колективної свідомості, що виникає внаслідок поширення етніч. за змістом і походженням цінностей на сферу відносин влади й управління справами суспільства. Е. с. є складним утворенням когнітивно-емоційного характеру, в якому поєднуються уявлення про місце етніч. групи в світі, її роль у взаємовідносинах з ін. народами, особливості іст. шляху, бажаний устрій сусп. і політ. життя. Стрижневий комплекс Е. с. формується з приводу і на основі усвідомлення етніч. суб'єктом (людиною, колективом, групою, народом) власної ролі в процесах соціальн. управління з використанням механізмів держ. влади. Стосуючись питань устрою, орієнтації та скасування громадської влади, впливаючи на діяльність останніх — чи то безпосередньо, чи то завдяки активності масових сусп. організацій,— компоненти Е. с., безумовно, належать до царини політ. психології та ідеології. Разом з тим у складі власне політ. свідомості суспільства вони відзначаються своїм етніч. забарвленням, оскільки об'єктом відображення тут є не влада як така, але можливості її спрямування на досягнення певних цілей, що їх відстоює на даний час етніч., спільність в особі її ідейно-політ. лідерів. Е. с. виявляється через загострення рефлексії стосовно тих проблем держ. будівництва і процесу управління взагалі, які піддаються певній інтерпретації на основі етніч. картини світу, етніч. стереотипів та комплексів.

Важливою ознакою Е. с. є її ціннісне забарвлення, тобто спроба моделювати уявлення про належний стан етносоціальн. відносин шляхом надання тим або ін. різновидам політ. ідеології нормативного статусу в межах даної етніч. спільності. Конкретні форми Е. с. варіюють залежно від ступеня іст. розвитку народу, його загальної і політ. культури, структури влади, характеру етнополіт. еліти тощо. Під впливом цих чинників Е. с. може набирати агресивного, конфліктного або миролюбного, неконфліктного вигляду. Одним із найпоширеніших проявів Е. с. в XIX—XX ст. був і великою мірою ще й досі лишається націоналізм. У сучасних умовах потяг до національно-держ. самовизначення і політ. реалізації інтересів етніч. спільності неминуче коригується об'єктивними процесами регіональної і всепланетної інтеграції. Відображенням цих процесів в Е. с. постає критичне етнополіт. мислення.

ЕТНОПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ (ситуація — від фр. situation — становище, сукупність певних обставин) — становище, яке складається на той чи ін. час серед етнічних груп України, тобто всього етносуспільства. Е. с. є складовою частиною загальної соціально-політичної ситуації в державі і, як динамічне явище, не може розглядатись у відриві від тих чинників, що здатні впливати на неї. До них належать економічні, політичні, соціальні дії органів влади й управління, відповідність національної політики запитам та потребам етнічних груп, можливості вільного розвитку національної культури (видання книг, періодики, здобуття освіти рідною мовою, відправлення релігійних культів), представництво у виборних органах влади тощо. З ін. боку, на Е. с. впливають і суто етнічні чинники, в першу чергу, етнічні процеси. Е. с. також зазнає впливу чинників іноземного походження: певні дії тих чи ін. етнічних груп на представників своєї діаспори в Україні, державних, церковних структур тощо.

Оскільки соціально-політичні процеси протікають значно швидше від суто етнічних, тому стан Е. с. в Україні визначається економічними та політичними чинниками. Економічна й політична криза негативно позначається на стані Е. с., а в окремих випадках може призвести до її загострення та виявів невдоволення, що знаходить своє відображення у масових акціях (мітинги, страйки, громадянська непокора і т. п.). Таким чином, економічна й політична стабільність, ефективне функціонування усіх суспільних інститутів є наріжним каменем стабільності Е. с. в Україні.

ЕТНОПОЛІТИЧНЕ МИСЛЕННЯ — сплав, синтез етнічних і політичних почуттів, свідомості, поглядів, знань, переконань та застосовуваних на практиці орієнтирів етнополітичної поведінки. Е. м.— важливе й активне кільце суспільної свідомості, про яке судять, виходячи не тільки і не стільки з висловлених думок, скільки з конкретних дій. Будучи елементом етнополітичної культури, Е. м. визначає цілі, методи і форми етнополітичної поведінки людей, справжню значимість їх інтересів та ціннісних орієнтацій і шляхи, засоби й механізми їх врахування і задоволення. Е. м.— продукт історичного розвитку цивілізації, це процес і водночас одна з форм відображення суспільного буття і, насамперед, умов існування взаємовідносин між етносами (на мікро- і макрорівнях), та між ними й державою і її органами. Е. м. не тільки відбиває реалії етнополітичної ситуації в країні чи регіоні, але й суттєво впливає на них. Воно, зокрема, може сприяти зміцненню етнополітичної стабільності або призводити до її загострення. Характер і наслідки цього впливу залежать, перш за все, від типу мислення — догматичного та критичного (в розумінні, яке дав відомий американський філософ і меценат Дж. Сорос), навколо яких і досі точаться гострі дискусії.

ЕТНОПОЛІТИЧНЕ МИСЛЕННЯ (догматичне) — це старий тип етнополітичного мислення, в основі якого лежать формаційний, класовий та партійний підходи. До цього ж типу мислення все частіше відносять етнополітичне мислення, основане на абсолютизованому і гіпертрофованому національному (націоналістичному принципі, в розумінні, яке запропонував Дж. Сорос). Головними особливостями догматичного етнополітичного мислення є революційні шляхи і силові методи вирішення всіх етнополітичних проблем. Йому чужі і незрозумілі пошуки компромісу й консенсусу. Догматичне етнополітичне мислення одномірне і однозначно одноваріантне і безальтернативне. Воно будується на якійсь одній теорії та/чи доктрині — класовій або національній (націоналістичній), яка видається за єдину панацею від усіх етнополітичних проблем і застосовується під час контролю за будь-якою етнополітичною ситуацією. В колишньому СРСР такою теорією була марксистсько-ленінська теорія нації і національних відносин. Сьогодні в деяких посттоталітарних державах на цю роль претендує та чи ін. теорія націоналізму, зокрема інтегрального націоналізму.

Догматичне етнополітичне мислення культивується, перш за все, в закритих суспільствах тоталітарно-авторитарними режимами, але його рецидиви можуть мати місце і в суспільствах т. зв. перехідного типу. Суб'єктами догматичного етнополітичного мислення, які стежать за етнополітичною ситуацією, готують безальтернативні рекомендації, приймають беззастережні рішення і домагаються їх впровадження в життя за будь-яку ціну, виступають, перш за все, деякі офіційні суспільствознавці, ретельно підібрані дорадники і консультанти та партійно-державні органи. Особа, люди, їх етнічні спільноти та дозволені режимом політичні об'єднання — то лише об'єкти догматичного етнополітичного мислення і різного роду сумнівних експериментів. Е. м. (д.) притаманні ідеї жорсткого розмежування і протиставлення особистих, класових, національних, державних та вселюдських інтересів й цінностей. При цьому прихильники мислення, основаного на класовому підході, виходять з пріоритетів класових інтересів і цінностей над усіма іншими, а прибічники мислення, що ґрунтується на національному (націоналістичному) принципі доводять пріоритет національних інтересів і цінностей над рештою. Такі підходи надають обом різновидам догматичного мислення характеру безкомпромісності і конфронтаційності, що робить їх неконструктивними і навіть небезпечними.

Е. м. (д.) нерозривно пов'язане з певною формою індокринації та примусу, а також обмежене в отриманні достовірної інформації. В тоталітарно-авторитарних державах, зокрема в колишньому СРСР, людина отримувала орієнтири етнополітичної поведінки з двох основних джерел. По-перше, з марксистсько-ленінської теорії націй і національних відносин, підтримуваної КПРС та держапаратом, шляхом індокринації за допомогою різних форм освіти та внутрішніх офіційних засобів масової інформації (офіційне псевдонаукове мислення). По-друге, з досвіду повсякденного життя (повсякденне мислення). Як відомо, між цими формами мислення існували досить відчутні протиріччя і відчуженість, що було зумовлено невідповідністю офіційних теоретичних догм реаліям етнополітичного життя. Але будь-яка згадка про це вважалась крамолою і суворо переслідувалась. Етнополітичні проблеми не вирішувались, а заганялися у глибину. Будучи породженням закритого суспільства, не маючи конструктивно-творчих потенцій, догматичне етнополітичне мислення стало відчутним гальмом на шляху переходу до відкритого суспільства і суттєвою перешкодою врегулювання етнополітичних конфліктів.

ЕТНОПОЛІТИЧНЕ МИСЛЕННЯ (критичне) — це новий (для нас, але не Заходу) тип мислення, яке базується на цивілізаційних та гуманістичних принципах. Воно передбачає не лише кардинальний розрив з багатьма старими догмами і стереотипами чи переоцінку положень, що не втратили своєї актуальності, але й постійне творче переосмислення етнополітичних процесів, розробку нових теоретичних підходів, безкінечний пошук оригінальних і ефективних шляхів вирішення етнополітичних проблем. Критичне етнополітичне мислення — це синтез ідей, концепцій та теорій, а також шляхів і методів послаблення міжетнічних протиріч, запобігання та вирішення етнополітичних конфліктів, досягнення і забезпечення етнополітичної стабільності. Суб'єктами Е. м. (к.) виступають особа, всі люди, їх етнічні спільноти і політичні об'єднання, а також держава та її органи й установи. Щодо об'єктів критичного етнополітичного мислення, то це, перш за все, етнополітичні процеси в цілому, практика взаємовідносин між етносами, між ними та державою, а також виявлення протиріч цих взаємовідносин і пошук шляхів їх вирішення.

Основними рисами критичного етнополітичного ислення є еволюційні шляхи та політичні методи, говність і здатність до пошуків компромісу і консенсусу ри вирішенні будь-яких етнополітичних проблем. Критичне етнополітичне мислення багатомірне і багатозначе, поліваріантне і альтернативне. Воно передбачає навність кількох теорій і концепцій з одного й того ж итання, а також кількох альтернативних нестандартних ляхів і методів їх вирішення. Недарма відомий американський філософ і спонсор багатьох міжнародних наукових установ і проектів Дж. Сорос назвав такий тип ислення «інтелектуальним змаганням». Поліваріантність та альтернативність критичного етнополітичного ислення створює сприятливі умови для моделювання тнополітичних процесів та їх прогнозування, що має адзвичайно важливе значення для поліетнічних держав. ктуальність і значимість цього типу мислення дедалі ростає, що обумовлено етнічним ренесансом, посиленям процесу політизації етнічностей (етносів), ускладенням етнополітичної ситуації в посттоталітарних державах, загостренням міжетнічних та етнорегіональних онфліктів. Критичне етнополітичне мислення дає моживість подивитись на будь-який етнос як на дивовижий феномен, унікальну форму існування людства, його езцінне багатство, побачити в ньому не об'єкт для різого роду сумнівних, а часом і злочинних соціальних та олітичних експериментів, а суб'єкт політичного життя водночас об'єкт державної політики. З позицій цього ипу мислення боротьба народів за незалежність, їх суеренізація постає як об'єктивний і прогресивний проес, результат зростання національної самосвідомості й іднесення національно-демократичних рухів, а не підтупність місцевих буржуазних націоналістів або заруіжних спецслужб, як вважалось раніше.

В контексті критичного етнополітичного мислення овсім інакше розцінюються більшість концепцій та вищ. Так, якщо раніше культурно-національна автоноія вважалась однією з форм вияву націоналізму, то ині — однією з форм вирішення національного питаня. Та й сам націоналізм, який трактувався раніше днозначно негативно («жахливий, кровожерливий онстр») або однозначно позитивно («спляча красуня»), ьогодні постає як надзвичайно складний і суперечлиий феномен («дволикий Янус»). На відміну від догмаичного етнополітичного мислення, в межах якого вівся езплідний деструктивний пошук пріоритетів тих чи ін. нтересів і їх протиставлення (національних і класових, аціональних і державних, національних та вселюдських ощо), критичне мислення виходить із зовсім ін. постуату: необхідності пошуку балансу, а в ідеалі — гармоізації різних інтересів.

Критичне етнополітичне мислення панує у відкритоу демократичному суспільстві. Тут людина отримує рієнтири і ціннісні установки, з одного боку, з висновів такої науки, як етнополітологія, за допомогою різних орм освіти та засобів масової інформації (наукове мисення), а з іншого — із досвіду повсякденного життя повсякденне мислення). Між цими формами мислення ожуть виникати певні протиріччя, але тут вони служать е стільки приводом для відчуження між ними, скільки жерелом розвитку обох та їх зближення. Критичне етополітичне мислення — це величезне досягнення всієї юдської цивілізації, найвища вселюдська цінність. Воо є ключем до розуміння сутності, характеру і рушійних ил етнополітичних процесів, однією з методологічних асад вирішення етнополітичних проблем. Перехід на озиції критичного етнополітичного мислення — одна важливих умов забезпечення етнополітичної стабільості як в окремих районах, так і в світі в цілому.

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ОРГАНІЗМ (ЕПО) — термін, ким пропонується означати конкретно-історичну єдість усіх взаємодіючих в етнополітичних процесах сил, не виключаючи тимчасово пасивні прошарки населення. Вживання терміну ЕПО щодо України (коли ми іменуємо її «національною державою») відображає етнічну специфіку населення України й зрештою допомагає уникнути полісемантичності. До українського ЕПО, таким чином, входять представники понад 130 етнічних спільностей (нація, етнічні меншини).

Висувається припущення, що саме на цій основі можна було б у майбутньому реалізувати ідею «дружби народів», спочатку тих, які проживають в одному ЕПО, а згодом і тих, хто знаходиться за його межами, як в етноприкордонній зоні, так і поза нею. Такий підхід вбачається прийнятним, якщо мати на увазі формування системи виховання толерантного ставлення представників етнонаціональних груп населення один до одного. При цьому враховується потреба полікультурної політики українського ЕПО, при якій неначе «знімаються» побоювання етнічних меншин щодо їх етнічного «розчинення» в «українській політичній нації». Запропонована робоча гіпотеза вразлива з того боку, що свідомо чи несвідомо нація та етнос інтерпретуються не як життєві спільності, а як своєрідні уламки архаїчної давнини, а принцип діяльності домінує над принципом життя. Спільнота є феноменом людського життя, а вже потім з'являється на терені суспільної діяльності. Зараз це робиться навпаки. Свідомо чи несвідомо зтикаємося з надмірно політизованою свідомістю, яка ставить у центр всього політику, притрушену дещо етнічним «колоритом». Питання можна поставити й у такий спосіб, чи може «спільність» під назвою ЕПО стати центром живлення соціуму, органікою корінного буття? Чи можна через ЕПО «вийти» на підняття етнонаціональної субстанції? Чи враховує вищевказана конструкція моменти життєвої детермінації особи, функціонування реально існуючих націй, етносів? Чи може ЕПО стати джерелом реалізації потенціалів, чи можна, відштовхнувшись від ЕПО, створити ефективну систему відтворення всіх рівнів суспільності: індивідуального, колективного, етнічного, національного? Відповідей на ці досить-таки дражливі питання, звичайно, нема. Також як і на питання, чому в українське ЕПО включена західна і східна українська діаспора, що є, зрештою, українським етнікосом, тобто етнонаціональністю?

Існує також твердження, що та чи ін. етнічна група в умовах України — це виключно політичне явище, бо вона переслідує свої власні цілі й інтереси та експлуатує частину своєї традиційної культури для створення неформальних структур у боротьбі за владу в середині формальної політичної структури. Чи не буде таким же формальним і ЕПО. Відповідно й етнічність виявляється в різних формах залежно від того, яка мета стоїть перед етнічною групою. Етнічність може виражатися у племенній, расовій, релігійній, традиційно-культурній та ірраціональній формах. Як усе це «припасувати» та узгодити в лоні ЕПО? Тим більше, що західні дослідники вбачають в етнічності таку силу, яка здатна надихати і мобілізувати нації світу до радикальних змін існуючих соціально-економічних систем. А ми намагаємося штучно втиснути мобільні етноси в прокрустове ложе того ж ЕПО.

І ще один «сюжет». Куди подіти «поліетнічних маргіналів», які важко піддаються соціально-політичній та культурно-економічній суверенізації — важко визначати їх підданство, громадянство, національність, генетико-династичну спадковість, рідну мову, культурну приналежність, релігійну конфесіональність. Таких маргіналів у колишньому СРСР було понад 50 млн., у другому коліні — близько 70, а в третьому — понад 100 млн. Такою ж строкатою є картина в Україні. Оскільки ЕПО — це й етнічна спільність, виходить місця їм у ній нема. Щоправда, є ще «українська політична нація». Може, етномаргіналів включити туди? Як бути, скажімо, з кос-

мополітичним типом, що вважає етнічність ознакою світоглядної провінційності. Геть, значить, їх з ЕПО, також як і прихильників «етнічного нігілізму», «етнічного персицизму» та ін. Що ж тоді залишається від самого ЕПО? Тим більше, що необхідна ще одна «чистка» — звільнитися від носіїв всякого роду «комплексів» — комплексів «меншовартості», «яничарності» тощо, додавши до них «ворогів» у старому розумінні та «новому»; тоді вийде приблизно вся українська нація, а в ЕПО залишаться переважно етнічні меншини.

Дехто вважає, що наголошення на особливості використання тих чи ін. термінів не означає, що ми маємо відмовлятися від тих, які існували раніше, або ж на хвилі політико-ідеологічної кон'юнктури надавати перевагу тому чи іншому терміну. І все ж поняття «етносоціальний організм» дає змогу глибше вникнути в таке явище, яке ми називаємо «нація», уможливлює виявлення його етнічної та соціальної суті, розуміння національної ідеї як реакції самозбереження суспільності, середовища існування і розвитку індивідів, національної своєрідності народів, потреби у розбудові національного життя, стимулюванні національно-відроджувального процесу.

Звичайно, етнополітологія як нова наукова дисципліна, повинна мати свій спеціальний понятійний апарат. На нашу думку, до нього могли б бути включені такі категорії, як «етнополітична свідомість», «етнополітичне передбачення», «етнополітичний вимір», «етнополітичне самовизначення», «етнополітичне самоусвідомлення», «політизація етнічності», які поряд з вже запропонованими поняттями («етнополітичний процес», «етнополітично-суспільні відносини», «етнополітика») змогли б надійніше, ніж оперування з ЕПО, відтворити етнополітичну картину сучасної України, накреслити шляхи її всебічного розвитку.

Певну перспективу склало б дослідження проблем: «політичне мислення нації (етносу)», «український державницький світогляд», «етнократія (націократія)», «духовний національний (етнічний) порятунок», «система цінностей українського етносу», «етнополітична пам'ять», «політична воля», «національна воля» та ін. Головне при цьому — розглядати етнонаціональну спільність (організм) не як об'єкт соціальних та політичних експериментів, а вагомий суб'єкт політичного життя й об'єкт державної політики.

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ — просторове розміщення на території Укр. держави осн. центрів етнополіт. активності. Несе на собі відбиток іст. долі України. Осн. ознакою, що характеризує Е. п. У., є значна відмінность між окремими його частинами. Тривала відірваність Зах. України від осн. частини укр. земель зробила нац. ідею осн. змістом життя західноукр. населення, для якого незалежність і культ. відродження знаходяться серед пріоритетних цінностей. Щоправда, духовна єдність зах. українців зараз піддається тяжкому випробуванню. По-перше, це конфлікт між греко-католиками (уніатами) і прихильниками Укр. Автокефальної Православної Церкви. По-друге, це зародження сепаратист. руху серед русинів Закарпаття. На всій ін. території Укр. нац. консолідація протікає нерівномірно. Процеси нац. відродження найактивніше відбуваються в Центр. Україні, у Придніпров'ї. Що ж до Схід. та Півд. України, то там більш пріоритетнішими є питання матеріальн. добробуту. Етніч. строкатість населення, панування рос. мови у міжнац. спілкуванні призвели тут до виникнення своєрідної сусп. атмосфери, в якій проблеми етніч. ідентичності віднесено до другорядних. Населення тут звикло вважати, що байдуже ставлення до нац. проблем допомагає зберегти міжетнічн. злагоду. В той же час існують симптоми порушення в цих двох регіонах етніч. спокою через активізацію сил, які реанімують ідею «Донецько-Криворізької республіки» на сході та ідею «Новоросії» на півдні. Негативну роль у цих процесах відіграють окремі організації проросійського спрямування. Підбурюючу роль відіграє і та частина Укр. Православної Церкви, яка дотримується проросійської орієнтації і здійснює кроки до розколу між православними в Україні.

Окреме місце на етнополіт. карті України займає Крим, де більшість населення складають росіяни, з яких переважна частина прибула на півострів за життя одного — двох поколінь і тому духовно вважає себе частиною Росії. Саме серед цього населення найбільшого розповсюдження знайшли ідеї відторгнення Криму від України. Один з мотивів крим. сепаратистів полягає в тому, щоб блокувати вирішення питання про повернення до Криму крим. татар і інших депортованих, на що спрямована політика України. Найбільшу небезпеку крим. проблема набуває в зв'язку з тим, що вона пов'язана з проблемою Чорномор. флоту, тобто проблемою сили та її використання у політ. боротьбі.

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ РЕНЕСАНС. Етнополітична стабільність України, Росії та ін. посттоталітарних держав значною мірою залежить від характеру і спрямованості етнополітичних процесів, що мають у них місце. Провідна роль серед них належить тим, які в сучасній науковій літературі отримали назву «етнічного ренесансу» та «політизації етнічностей». Прояви цих процесів мають певні особливості.

По-перше, вони настільки взаємопов'язані і взаємообумовлені, що їх слід розглядати як єдиний спільний безперервний процес. Його можна визначити як «етнополітичний ренесанс», сутність якого полягає в зростанні етнічної (національної) самосвідомості, поглибленні внутріетнічної (внутрінаціональної) інтеграції, посиленні етнічної (національної) мобілізації, піднесенні політичної свідомості, підвищенні етнополітичної культури, перетворенні етнонаціональних спільнот (націй та етнічних груп) із об'єктів різного роду соціальних експериментів на суб'єкти політичного життя, збільшенні їх впливу на внутрішню й зовнішню політику держави.

По-друге, в поліетнічному посттоталітарному суспільстві процеси Е. р. можуть започатковувати або титульні (за невдалою вітчизняною термінологією — корінні) нації, які займають домінуюче становище, або етнічні групи (національні меншини), що зазнають певних утисків, або одночасно перші і другі.

По-третє, в будь-якому випадку процес Е. р. розвивається за принципами «ланцюгової реакції»: розпочавшись серед якоїсь однієї етнонаціональної спільноти, він неодмінно перекидається на ін. й не припиняється, поки не охопить їх усіх.

По-четверте, цей процес розвивається за принципами «сполучених посудин»: швидкість, розмах і глибина Е. р. будь-якої етнонаціональної спільноти відповідним чином відбивається на етнополітичному ренесансі ін. спільнот.

По-п'яте, Е. р. ускладнює взаємовідносини між етнонаціональними спільнотами, призводить до посилення боротьби за владу, статус та природні ресурси, а також загострює їх взаємовідносини з центральною владою. Коротко кажучи, в поліетнічному посттоталітарному суспільстві обов'язково спрацьовує т. зв. «залізний закон етнічності»: етнополітичний ренесанс стає конфліктогенним фактором, що призводить до етнополітичних ускладнень.

По-шосте, особливість таких конфліктів, тим більш в умовах зростання процесу етнополітичного ренесансу, полягає в тому, що їх не можна ігнорувати, вирішувати силою або проведенням референдуму. В цих умовах вихід один — пошук консенсусу.

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДБАЧЕННЯ — складовий і обов'язковий елемент планування і здійснення нац. політики. Зміст Е. п. полягає в моделюванні майбутн. ситуацій, що можуть виникнути у відносинах між етніч. спільностями внаслідок правової, соціальн., екон. або

культ. політики держ. керівництва. Е. п. ґрунтується на вивченні тенденцій етносоціальн. розвитку, мотивацій і напрямів діяльності осн. суб'єктів етнополіт. процесу, ступеню загострення міжетніч. протиріч, особливостей етніч. психології населення, традицій його політ. культури і поведінки та багатьох ін. факторів. Найбільш поширеним методом Е. п. є прогнозування за аналогією, тобто розробка найбільш вірогідного сценарію у розвитку подій шляхом співставлення сучас. етнополіт. ситуації із схожою ситуацією в минулому. Даний метод може забезпечити вірність передбачення лише за умови врахування іст. обставин, коли виникли ситуації, що порівнюються, і впливу цих обставин на поведінку суб'єктів етнополітики.

ЕТНОПОЛІТИЧНІ УСТАНОВИ (інститути) політичною наукою визначаються як два види (класи) соціально-політичних явищ: 1) сукупність норм права, що охоплює і регулює певну сферу суспільних відносин, у даному випадку — етнополітичні відносини; 2) елемент політичної організації суспільства, що включає історичні форми організації і регулювання етнополітичних відносин. Це сукупність політичних установ та закладів, яка створюється відповідно до етносоціальної структури суспільства, з організованою структурою, централізованим управлінням, виконавчим апаратом. Сюди відносять також ті культурні зразки, норми, традиції, які визначають усталені форми етносоціальної поведінки і дій.

Для етнополітичних відносин на різних етапах їх розвитку характерні різні рівні їх інституціоналізації, яка передбачає перетворення якого-небудь етнополітичного явища або руху в організовану установу, заклад, формалізований, впорядкований процес з певною структурою відносин, ієрархією влади різних рівнів та ін. ознаками організації: дисципліною, правилами поведінки і т. п. Початкові форми інституціоналізації виникають на рівні суспільного самоуправління і самоорганізованих процесів, до яких належать масові чи групові рухи, заворушення тощо, коли в них виникають упорядковані, спрямовані дії, висуваються лідери, здатні їх очолити, організувати, направити, а потім і постійні керівні групи, а саме явище піддається управлінню.

В етнополітичних відносинах найбільш ранніми соціальними нормами, які виступали їх регуляторами, були звичаї та традиції. Більш розвинені форми представлені політичною організацією.

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ (актуальність). Нагальність розробки і вивчення етнополітології, причому водночас і як академічної науки, і як учбової дисципліни, більш ніж очевидна. Вона обумовлена не лише необхідністю приведення науки і вищої школи незалежної України у відповідність із світовими стандартами, а й цілою низкою ін. об'єктивних і суб'єктивних факторів. Головними з них є: створення суверенної незалежної України; криза марксистсько-ленінської теорії нації та національних відносин; банкрутство національної політики КПРС; розвал системи «військово-патріотичного» та «інтернаціонального виховання»; поліетнічний склад народу України; етнічний ренесанс, який виявився у бурхливому зростанні етнічної та національної самосвідомості і піднесенні національно-демократичних рухів; могутній процес політизації етносів та їх зростаючий вплив на політичне життя суспільства; вибух націоналізму як однієї з рушійних сил суспільно-політичного розвитку; складність процесу національного та державного будівництва, особливо в перехідний період; відсутність державної концепції етнонаціональної політики; складність етнополітичної ситуації в Україні; потенційна загроза виникнення міжетнічних, етнорегіональних та етнополітичних конфліктів; загострення дискусій про форми, шляхи і методи вирішення етнополітичних проблем, які дістались Україні у спадщину від колишнього СРСР та виникли після оголошення її незалежності; необхідність збереження єдності та територіальної цілісності Української держави при максимальному врахуванні специфіки своїх регіонів, задоволенні їх особливих інтересів; входження України в світове співтовариство, яке характеризується пріоритетом прав людини та загальнолюдських цінностей, а також зростанням інтеграційних процесів; низька в цілому етнополітична культура; перебування значної частини народу в полоні старого (догматичного) етнополітичного мислення; брак відповідної наукової та навчальної літератури; об'єктивна неспроможність ін. наук ґрунтовно і комплексно розробляти цей новий надзвичайно складний і водночас такий потрібний предмет, як Е.

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ (в Україні). На Заході Е. (в широкому розумінні цього терміну) давно вже є однією з основних самостійних і досить авторитетних наук та учбових дисциплін. Цивілізовані суспільства не шкодують сил і коштів на її розвиток: працюють десятки інститутів й центрів етнополітичних досліджень, відкрито сотні відповідних кафедр, виходить маса наукової, учбової та довідкової літератури, видаються десятки спеціалізованих журналів тощо. Сьогодні на Заході рівень розвитку Е. як академічної науки і навчальної дисципліни є одним з критеріїв визначення рівня демократичності й цивілізованості суспільства, а ставлення до неї — ступеня мудрості і широти поглядів правлячих кіл. Але головне полягає в тому, що Е. є одним з найважливіших факторів забезпечення стабільності суспільства та формування високої етнополітичної культури його громадян.

В Україні, як і в колишньому СРСР, Е. не було та й не могло бути, адже обидві її складові — політологія та етнологія — вважались «буржуазними науками» з усіма негативними наслідками. Замість них культивувались науковий комунізм та марксистсько-ленінська теорія нації і національних відносин. Щоправда був офіційний дозвіл на існування етнографії, але сфера і мета її діяльності були вкрай обмежені й підпорядковані справі якнайшвидшого «вирішення національного питання». Попри всі перешкоди і труднощі етнографія зробила чимало для розробки й поширення знань про етноси. Щодо етнополітичних ідей та концепцій, то їх розробляли, і досить-таки успішно, вчені і політичні діячі дорадянської України та Української Народної Республіки (М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Винниченко та багато ін.). І, мабуть, саме це обумовило високий рівень демократичності Універсалів Центральної Ради, Конституції УНР та цілої низки законів, і зокрема їх положень про етнонаціональні відносини. Причому більшість цих положень була на рівні кращих тогочасних світових стандартів, а деякі з них, як приміром положення про національно-персональну автономію, взагалі не мали аналогій.

Помітний внесок у розвиток етнополітичних концепцій у міжвоєнний період зробила інтелігенція Західної України та української еміграції (О. Бочковський, Д. Донцов, В. Липинський, В. Старосольський та ін.). В УРСР цими проблемами ще якось займались в 20-ті рр., в часи т. зв. «українізації», та 60-ті рр., в період т. зв. «хрущовської відлиги». В період застою суттєвий вклад в підвалини етнополітології внесли дисиденти (І. Дзюба, М. Руденко, В. Чорновіл та ін.). В українській діаспорі тоді в сфері етнополітології плідно працювали Б. Кравченко, О. Мотиль, О. Пріцак, М. Потічний, Р. Шпорлюк та ін.

Слід вказати, що попри марксистську риторику та ідеологічний тиск у колишньому СРСР усе ж розвивалася етнологічна наука, історія етносу, що у певних елементах не поступилася західним розробкам. У незалежній Україні Е. починає робити свої перші кроки. Активно діють Інститут національних відносин та політології НАН України, відповідні відділи інститутів держави і права, історії, соціології, філософії та ін. академічних

установ, у вищих учбових закладах створюються відповідні кафедри. Виходять наукові публікації з цих проблем (І. Варзар, В. Євтух, В. Ігнатов, О. Картунов, В. Копейчиков, І. Курас, О. Майборода, О. Мироненко, В. Наулко, В. Потульницький, Ю. Римаренко, В. Скуратівський, В. Швед, М. Шульга, Л. Шкляр та ін.). З'явились перші грунтовні довідкові видання, як наприклад, «Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії», започатковано новий напрям дослідження — етнодержавознавство. Але до статусу й ролі, яку займає і відіграє Е. в розвинутих демократичних країнах в Україні ще далеко. Попереду важка і відповідальна робота по розвитку цієї цікавої та вкрай потрібної для України науки.

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ («закони» і тенденції). Предмет Е., як й ін. наук, фіксується в його законах і закономірностях, визначеннях та категоріях. І тут виникає питання, а чи існують закономірності суспільного розвитку взагалі, етнополітичних процесів зокрема. Сьогодні з цього приводу існують щонайменше три точки зору. Одна група вчених, головним чином західних, відкидає саму ідею існування якихось законів суспільного життя і вважає даремним витрачати сили на їх пошуки. На думку другої групи вчених, переважно колишніх радянських суспільствознавців, усі процеси суспільно-політичного життя обумовлені діями низки тих чи ін. законів, пізнання яких дає можливість впливати на швидкість, характер і напрямок розвитку цих процесів. Нарешті, третя група, а це частина західних та деякі сучасні вітчизняні науковці, не відкидають ідею існування законів суспільного розвитку, наполегливо шукають їх, добре розуміючи, що поряд з цими законами, а часом і всупереч їм, діють алогічне, стихійне й ірраціональне, вносячи хаос і безладдя в суспільно-політичне життя. Коротко кажучи, вони не заперечують, але й не абсолютизують дію тих чи ін. «законів» і «закономірностей», а тому, як правило, беруть ці терміни в лапки або замість них вживають поняття «тенденція», яке застосовують без лапок. Здається, остання точка зору є більш коректною і продуктивною. Схоже, що і в Е. діють певні «закони» і тенденції. Деякі з них вже виявлені, ін. виявляються. І тут виникає ще два запитання. А чи варто це робити? І що це дає?

Слід нагадати, що пошуками законів, закономірностей і тенденцій суспільного розвитку, його прогнозуванням займались не тільки основоположники марксизму та їх послідовники, які створили безліч штучно-кон'юнктурних та пропагандистсько-спекулятивних законів, зокрема таких, як «універсальні закони наукового комунізму», «загострення класової боротьби». Хоча заради об'єктивності треба відзначити, що окремі думки основоположників марксизму були цілком слушними. Наприклад, про те, що народ, який поневолює ін. народи, не може бути вільним, що для соціального звільнення спочатку потрібно домогтись звільнення національного та деякі ін., відкинуті пізніше їх послідовниками.

Виявленням «законів», «закономірностей» і тенденцій — цією надзвичайно важкою справою — займались Аристотель, Ж. Боден, Ш. Монтеск'є, Й. Гердер, Г. Гегель, А. Тойнбі та багато ін. сучасних вчених. Їх спільними зусиллями вдалось і мабуть ще вдасться виявити чимало «законів», «закономірностей» і тенденцій суспільного розвитку, в тому числі в етнополітичній сфері. Найбільший інтерес тут становлять «закон нерівномірного розвитку етносів», який досить вдало використовують у своїх працях англійські вчені Т. Наїрн, І. Уоллерстейн та ін., «залізний закон етнічності», відкритий ще на початку XX ст. «батьком» етноконфліктології У. Самнером, тенденція політизації етнічностей, обґрунтована Дж. Ротшильдом, тенденції дезінтеграції колоніальних імперій та суверенізації етнічностей. Схоже, і це мабуть теж може бути визнане «закономірністю», що там, де народи обізнані із науково обґрунтованими «законами» і тенденціями етнополітичного життя, а уряди й еліти здатні до їх критично-конструктивного врахування, панує етнополітична стабільність, переважають доцентрові тенденції, превалюють інтеграційні процеси як на рівні окремих держав, так і цілих регіонів і континентів (Західна Європа, Північна Америка). Там же, де народам нав'язані вигадані і штучно створені закони, а правлячі кола бездумно їх дотримуються чи покладаються на власну інтуїцію, етнополітичні протиріччя, які є супутником будь-якого поліетнічного суспільства, перетворюються на міжетнічні та міждержавні війни.

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ (понятійно-категоріальний апарат). Надзвичайно важливого значення, особливо для нової науки, якою є Е., набуває розробка її власного понятійно-категоріального апарату. Адже останній є не лише ключем до розуміння суті відповідних проблем, а й засобом нарощування знань. Останнім часом до Е. увійшло чимало нових понять і категорій. Зрозуміло, що Е. користується також термінологічним апаратом багатьох суспільних наук, зокрема політології, етнології, філософії, етнографії, соціології, психології, історії та ін. Не обійтись тут і без застосування понять і категорій, які використовувались у марксистсько-ленінській теорії націй і національних відносин. Але всі вони мають бути ретельно переосмислені і переглянуті. На це звертав увагу ще Конфуцій, який вважав «виправлення понять» справою державної ваги, бо користування помилковими поняттями призводить до несправедливості, анархії і війн.

Загалом понятійно-категоріальний апарат Е. можна поділити на дві великі групи: загальнонаукові та суто етнополітологічні категорії. Останні, в свою чергу, можуть бути поділені на дві групи: старі і нові категорії. Причому, старі категорії теж поділяються на дві групи: (А) — ті, що піддаються критиці й поступово вилучаються з наукового обігу; і (Б) — ті, які після відповідного уточнення продовжують слугувати новій науці. До групи «А» можна віднести такі поняття, як «марксистсько-ленінська теорія націй», «національна політика КПРС», «капіталістична нація», «соціалістична нація», «пролетарський інтернаціоналізм», «соціалістичний інтернаціоналізм», «буржуазний націоналізм» та ін. До групи «Б» відносяться «нація», «національна ідея», «націоналізм», «національна самосвідомість», «національний інтерес», «право націй на самовизначення», «суверенітет», «федерація» тощо. З нових категорій слід відзначити, перш за все, такі, як «етнополітологія», «етнополітика», «етнополітичне мислення (критичне)», «етнонаціональна політика», «політизована етнічність», «етнополітичний ренесанс», «етнополітичний конфлікт», «етнополітична стабільність», «етнополітична культура» та багато ін.

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ (принципи і методи дослідження). Визначення, уточнення і розробка методологічних основ будь-якої нової науки, особливо суспільної, є надзвичайно складною і відповідальною справою. Тим більше, в умовах перехідного періоду і браку власного досвіду, якого, із зрозумілих причин, не могли набути радянські суспільствознавці. Справа ускладнюється й тим, що покладатись на західну науку тут особливо не доводиться, бо вона сьогодні переживає певну методологічну кризу. Однак багато її принципів, підходів і методів може стати в нагоді. Теж саме стосується добре відомих загальних методів суспільних наук, зокрема таких, як конкретно-історичний, комплексний, об'єктивності, аналізу й синтезу, індукції й дедукції, кількості і якості. Назвемо лише ті з принципів, підходів і методів, які є найбільш цікавими й ефективними або новими і маловідомими.

1. Принцип наукового плюралізму є одним з найстаріших, але найпопулярніших методів західної науки. Згідно з цим принципом усі теорії і методи дослідження розглядаються як рівноправні й рівноцінні до того часу,

поки їм на зміну природним шляхом не прийдуть нові, досконаліші й ефективніші.

2. Критичний метод на Заході вважається одним з найважливіших. Він вимагає критичного ставлення до об'єктів і методів дослідження, а також його результатів. Суть цього методу досить точно і лаконічно виклав один з його найбільш послідовних прихильників К. Поппер: «Ніщо не вільне і не повинно вважатись вільним від критики — навіть, сам основний принцип критичного мислення». Палкими прихильниками цього методу були О. Бочковський, М. Грушевський, М. Драгоманов та багато ін. представників попередніх поколінь українських вчених. У колишньому СРСР в 30-х — першій половині 80-х рр. цей метод дозволявся і навіть всіляко заохочувався, але виключно стосовно теорії і практики т. з. «загниваючого капіталізму» та «міжнародного імперіалізму».

3. Цивілізаційний принцип, що має замінити або доповнити формаційний підхід і який дає можливість аналізувати всі явища і тенденції не з позицій абстрактної ідеологічно-пропагандистської періодизації історії людства (відома марксистсько-ленінська «п'ятичленка»), а з позицій об'єктивної і конкретної її періодизації: доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне, технотронне та інформаційне суспільство.

4. Принцип гуманізму, що повинен остаточно витіснити партійно-класовий підхід і який дозволяє аналізувати ті чи ін. явища й процеси не з позицій пріоритету партійно-класових інтересів, а нерозривності і єдності інтересів людини, етнічної спільності та людства.

5. Системний підхід і структурно-функціональний аналіз, суть яких полягає в тому, що об'єкт дослідження сприймається як цілісна система і вивчається саме як така. При цьому наголос робиться на виявленні «законів» її розвитку, взаємодії з ін. системами. Водночас всебічному аналізові піддаються всі структурні елементи цієї системи, їх сутність, характер, функції тощо.

6. Метод порівняльного аналізу, суть якого зрозуміла з його назви. Зазначимо лише, що порівняння схожих, однопорядкових і однотипних об'єктів дослідження може проводитись на будь-якому рівні, але найбільш вдалими вони можуть бути на мезо- та макрорівнях. Цей метод дає найбільший ефект у поєднанні з наступним методом.

7. Метод дослідження випадку передбачає всебічний і глибокий аналіз якогось одного окремо взятого конкретного явища, процесу чи ситуації.

8. Метод прийняття рішень, який передбачає аналіз усіх тонкощів дії механізму прийняття рішень з того чи ін. питання.

9. Біхевіористський підхід акцентує увагу на доцільності вивчення поведінки окремих осіб, груп та спільнот під впливом тих чи інших обставин.

10. Метод моделювання, тобто створення моделей суспільно-політичних процесів, сприймається і застосовується далеко не всіма навіть західними вченими, перш за все, через надзвичайну його складність. Але він є напрочуд корисним, особливо при прогнозуванні якихось явищ, тенденцій.

11. Підхід вільний від оціночних суджень, суть якого полягає у відмові від звички розглядати і оцінювати всі процеси та явища з морально-етичних позицій. Доречним буде зазначити, що «батьком» цього донедавна невідомого у нас методу можна вважати видатного французького вченого Е. Ренана. Ще майже століття тому він писав: «Щоб не спотворювати характер науки, звільним її від обов'язків висловлювати свій погляд щодо проблем, з якими пов'язано стільки інтересів... У науки є краща справа: будемо просто питати у неї істину». Прихильниками цього методу є М. Вебер, К. Поппер, Дж. Сорос та багато ін. Він надзвичайно корисний при дослідженні етнополітичної сфери людського буття — найбільш вразливої і чутливої — з її такими складними і суперечливими феноменами, як національна ідея, національна свідомість, націоналізм, етнополітичний ренесанс тощо.

12. Метод «аналізу втрат і надбань» передбачає ретельне вивчення і проведення підрахунків втрат та надбань, що вже принесли чи можуть принести ті чи ін. дії, плани, наміри. Застосування цього методу особливо корисне при наявності кількох альтернативних варіантів вирішення конкретної проблеми.

Подальший розвиток Е. вимагає розробки нових підходів і методів. Серед них має бути підхід, який можна назвати «етносоціологічним». Його основою могло б стати положення про те, що одним з головних суб'єктів історичного розвитку людства є і, мабуть, довго ще будуть етнічні спільноти, які складаються із окремих осіб і соціальних груп (класів, прошарків, страт тощо) із спільними і відмінними інтересами та цінностями. Цей підхід був би надзвичайно корисним для посттоталітарних суспільств, де поглиблюється соціальне й етнічне розмежування. Цей підхід має значні переваги перед відомим для вітчизняних вчених соціологічним підходом, який виходить з абсолютизації класового й нехтування етнічним, та поширеним на Заході етнологічним методом, який абсолютизує етнічне й ігнорує класове.

Не менш важливим був би і метод, який можна назвати «етнополітологічним». Його суть полягає у визнанні і врахуванні того факту, що сьогодні головними суб'єктами політики є не класи і держава, а людина, етнічні спільноти і держава. Цей підхід, особливо в поєднанні з етносоціологічним, потрібен, насамперед, для аналізу етнополітичних процесів у посттоталітарних суспільствах.

Теоретико-методологічною основою Е. як нової науки можуть служити не лише методи і підходи світової науки, а й деякі її теорії. Найбільш цікавими і доцільними з них є:

1. Теорія конфлікту сил, або просто теорія конфлікту, яка виходить з того, що більшість політичних суб'єктів має різну вагу, силу і статус у суспільстві, що призводить до нерівноправних взаємовідносин, до намагань сильнішого домогтись панування або домінуючого становища, створює конфліктогенні ситуації і викликає конфлікти. Ці конфлікти неминучі, їх можна лише локалізувати чи послабити.

2. Теорія консенсусу, згідно з якою у відкритому суспільстві консенсус, тобто злагода, переважають над конфліктами. Головні умови його досягнення і збереження — обов'язкове виконання законів та неодмінне дотримання «правил гри», домовленостей між усіма суб'єктами політики.

3. Теорія плюралізму, яка займає «золоту середину» між вищезазначеними теоріями. Вона визнає наявність у суб'єктів політики різних інтересів, цілей і прагнень, але при цьому вважає можливим їх урахування, досягнення балансу, а подекуди і гармонії.

Звичайно, є чимало ін. західних методів, підходів і теорій, які можуть стати в нагоді Е. Але для розвитку цієї науки, та ще й у посттоталітарному суспільстві, того замало. Потрібна нова загальна теорія або парадигма етнополітичного розвитку, якою може стати критичне етнополітичне мислення. (Див. Етнополітичне мислення (критичне).

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ (структура). Термін «структура» означає внутрішній устрій, розташування, будову. Структура Е. відбиває її внутрішній устрій, відносну самостійність окремих її частин, які мають свою внутрішню логіку. Її основними елементами є:

1. Історія етнополітичної думки, де вивчаються основні етапи зародження і розвитку етнополітичної думки з часів Стародавньої Греції та Риму і Київської Русі до сучасних зарубіжних та вітчизняних етнополітичних концепцій і теорій.

2. Теоретико-методологічні проблеми, де висвітлюються теоретико-концептуальні та методологічні засади аналізу етнополітичних процесів, з'ясовуються їх закони і закономірності, відпрацьовується понятійно-термінологічний апарат, визначаються функції, цілі й завдання етнополітології.

3. Теорія етнічності, де всебічно аналізуються етнічні форми існування людства, а також концепції етнічності, індивідуальної і групової етнічної ідентичності, етнічної стратифікації, етнічної мобілізації тощо.

4. Теорія нації, де переглядається марксистсько-ленінська теорія нації та досліджуються західні й вітчизняні теорії нації, зокрема психологічна, культурологічна, етнологічна, з'ясовуються взаємовідносини між нацією, з одного боку, та особою, класом і людством, з іншого, та їх інтересами і цінностями, вивчається місце і роль національної ідеї, в тому числі української, у суспільно-політичному житті.

5. Теорія націоналізму, де всебічно досліджується природа, характер, типи і різновиди націоналізму, й українського, причини й наслідки його вибуху, місце і роль цього надзвичайно складного і суперечливого феномену в суспільно-політичному розвитку.

6. Теорія етнонаціональної політики, де розглядаються причини й наслідки політизації етнічностей, їх місце і роль на політичній арені, аналізуються зміст і характер, цілі та завдання, типи й види етнонаціональної політики, її основні засади і принципи, зокрема, рівноправності й самовизначення народів, суверенітету (державного, народного і національного), вивчаються спільне і особливе етнонаціональної політики в Україні.

7. Теорія національно-державного устрою, де дається порівняльний аналіз форм устрою поліетнічних держав, з'ясовуються достоїнства і вразливі місця унітарного та федеративного устрою держав, вивчається світовий досвід вирішення етнополітичних проблем, розглядаються принципи побудови і функціонування конфедерації, співдружності та співтовариства держав.

8. Теорія етнополітичних конфліктів, де аналізуються причини виникнення, природа і характер етнополітичних конфліктів, вивчаються методи їх прогнозування, запобігання і врегулювання, ведуться пошуки досягнення, збереження та зміцнення етнополітичної стабільності.

9. Теорія етнополітичної культури, де розробляється концепція самої етнополітичної культури, з'ясовуються її основні риси і критерії, визначаються шляхи формування високої етнополітичної культури як окремої особи, так і всього суспільства.

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ (функції). Важливе місце в становленні й розвитку будь-якої науки, особливо нової, займають проблеми визначення її функцій. Щодо Е., їх можна подати так:

1. Теоретико-пізнавальна функція, під якою мається на увазі вивчення, аналіз, систематизація, узагальнення і роз'яснення основних «законів» і «закономірностей» розвитку й функціонування етнополітичного життя та різних теорій і концепцій етнополітичних процесів.

2. Методологічна функція, котра передбачає визначення засобів, методів і принципів пізнання та впливу на етнополітичні процеси, розробку й уточнення понятійно-категоріального апарату етнополітології як науки та за їх допомогою формулювання «законів» і тенденцій етнополітичного життя.

3. Критична функція, суть якої полягає в критичному аналізі теоретичних положень і практики етнонаціональної політики. Ця функція є надзвичайно важливою й конструктивною, бо, як зазначав К. Поппер, «критика, якщо вона і не особливо переконлива може мати велику цінність, оскільки вона здатна викликати у захисників теорії, яка піддається критиці, сумніви у загальноприйнятих поглядах, що, в свою чергу, може призвести до важливих відкриттів».

4. Світоглядна функція полягає в тому, щоб впливати на формування етнополітичної свідомості й культури, а також етнополітичної орієнтації та поведінки окремих осіб, партій, спільнот, їх еліт.

5. Інтегративна функція особливо притаманна Е. і передбачає інтеграцію знань, отриманих ін. загальними науками і, перш за все, етнонауками.

6. Функція моделювання, під якою мається на увазі розробка формальних, евристичних, математичних та ін. моделей етнополітичних процесів. Пошуки в цьому напрямку ведуться зарубіжними і вітчизняними вченими.

7. Прогностична функція, головним завданням якої є передбачення наслідків тих чи ін. рішень, виконання планів, упровадження в життя різноманітних теорій і концепцій, підготовка середньо- та короткострокових прогнозів можливого розвитку етнополітичних процесів і явищ. Можна по-різному ставитись до можливостей і точності етнополітологічних прогнозів, але чимало з них здійснюється. Підтвердженням цьому — передбачення, зроблені ще в 60—70-х рр. З. Бжезинським, Г. Каррер д'Анкос, Р. Пайпсом, Б. Уорф та деякими ін. західними вченими, про неминучість дезінтеграції тодішніх СРСР та СФРЮ, інтеграції Західної Європи тощо. Слід сподіватись, що із розвитком етнополітології, використанням нею досягнень ін. наук, зокрема математики, інформатики й кібернетики, точність цих прогнозів значно зросте.

8. Прикладна функція, сутність якої полягає в тому, щоб на основі пізнання «законів» розвитку етнополітичних процесів виробляти рекомендації для практичної етнонаціональної політики. Ставлення західних вчених до цієї функції неоднозначне. Деякі з них взагалі заперечують можливість, а головне потребу підготовки цих рекомендацій. Інші, навпаки, вважають цю функцію найбільш важливою і охоче пропонують відповідні рекомендації. Так, у роботі американського дослідника Е. Френсіса «Міжетнічні відносини» міститься 131 пропозиція з проблем етнополітології та етнонаціональної політики. Як би там не було, але сьогодні на Заході працюють десятки відповідних наукових центрів і університетських кафедр, більшість з яких займається розробкою рекомендацій, в тому числі щодо посттоталітарних країн. Ці рекомендації є науково обґрунтованими і мають альтернативний характер.

Отже, функції етнополітології полягають у тому, щоб, говорячи словами І. Канта, «знати — щоб передбачити, передбачити — щоб могти». Могти позбутись ворожнечі й ненависті, покласти край кровопролитним конфліктам і війнам, забезпечити етнополітичну стабільність і національну безпеку, без чого годі й мріяти про мир, добробут і щастя на українській землі.

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ (цілі і завдання). Головне завдання Е.— дослідження проблем взаємовідносин етносу, тобто націй і етнонаціональних груп, з державою, розробка методів, принципів, шляхів і засобів забезпечення їх інтересів і досягнення балансу, збереження та зміцнення етнополітичної стабільності суспільства. Це завдання, хоч і вкрай складна, але не така вже безнадійна справа. Підтвердження тому — етнополітична стабільність у Швейцарії, Скандинавських та ін. країнах.

У незалежній Українській державі на Е. можуть бути покладені теоретико-методологічні, пізнавальні, світоглядні, прикладні та прогностичні функції, цілі й завдання, зокрема: допомогти звільнитись від догм та стереотипів старого (догматичного) етнополітичного мислення з його формаційним, класовим та партійним підходами; сприяти оволодінню новим (критичним) етнополітичним мисленням, що ґрунтується на цивілізаційних та гуманістичних принципах, та є єдиною перепусткою у світове цивілізоване співтовариство; знайомити із справді науковими вітчизняними та західними етнополітичними теоріями і концепціями; дати об'єктивний ґрун-

товний аналіз такого надзвичайно складного і суперечливого феномену, як націоналізм; показати справжнє місце і роль етнонаціональних спільнот у політичному житті суспільства; аналізувати глибинні причини етнополітичного ренесансу в Україні; дати знання про зародження і розвиток, сутність, характер і значення української національної ідеї та ідеї української державності; висвітлювати загальне й особливе, досягнення, перешкоди та перспективи національно-державного будівництва в Україні; дати конструктивно-критичний аналіз переваг і недоліків різних форм державного устрою поліетнічних держав (унітаризму та федералізму); розкривати сутність і принципи справді демократичної етнонаціональної політики; озброїти знанням та вмінням аналізу причин виникнення і загострення етнополітичних та етнорегіональних конфліктів, а також пошуку шляхів, методів і засобів їх запобігання і вирішення; сприяти підвищенню етнополітичної культури населення тощо.

Оволодіння основами Е. дасть можливість громадянам незалежної України активніше, зі знанням справи включитись у суспільно-політичне життя, зробити вагомий внесок у національно-державне будівництво.

ЕТНОРЕГІОНАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНИ — історично обумовлений порядок розселення етносів чи їх частин на території України. Е. с. є елементом етносоціальної структури України, яка включає етнічну, етнолінгвістичну, етнодемографічну та ін. утворення етнічного характеру, а також різні форми зв'язку між ними.

В Україні, за даними перепису населення 1989 р., проживають представники понад 130 національностей, загальною чисельністю — 51,4 млн. чол. Найчисленнішою з них є українська нація, яка нараховує 37,4 млн. чол.— 72,7% від усього населення. Українці відносно рівномірно розселені по всій території країни. Найменше українців серед жителів східних та деяких південних областей, хоч там вони складають не менше 50% від усього населення, та в Криму — 700 тис. українців, що становить 28,8% від усього населення Криму.

Крім українців, в Україні мешкає 14 млн.— 27,3% представників ін. етносів. Найчисленнішими серед них є росіяни, яких нараховується 11,4 млн. чол.— більше 22,1% усього населення країни. Вони розселені дисперсно по всій території України, але найбільше їх мешкає в східних та південних областях: Луганській, Донецькій, Харківській, Запорізькій, Одеській, Дніпропетровській, Херсонській, у Республіці Крим, де вони становлять 67% усього населення, та у великих містах і в Києві, де проживає 536,7 тис. росіян, що складає 20,9% усього населення міста.

Наступна за величиною національна група — євреї, чисельність яких — 486 тис. чол., що становить 0,94% від усього населення України. Близько 70% євреїв мешкають в Одеській, Чернівецькій, Харківській, Житомирській і Дніпропетровській обл. 99% євреїв проживають у містах; у Києві чисельність євреїв становить 100,6 тис. чол.— 3,9% населення міста.

В Україні проживає 440 тис. білорусів, що становить 0,9% від усього населення, які також розселені дисперсно по території держави, але найбільше їх серед мешканців Республіки Крим, Донецької, Рівненської, Дніпропетровської, Луганської, Миколаївської, Харківської та Запорізької обл. У м. Києві їх нараховується 25,3 тис., або 1% від усього населення міста.

За останнє десятиліття зросла чисельність молдаван, котрі проживають в Україні; вона становить 325 тис. чол.— 0,6% від усього населення. Ця національна група проживає переважно компактно в Одеській, Запорізькій та Чернівецькій обл.

У Житомирській, Хмельницькій та Львівській областях проживає близько 250 тис. поляків. Серед мешканців Києва їх нараховується 10,4 тис. чол.— 0,4% населення міста.

Крім того, до складу населення України входять також національні групи, чисельність яких становить майже 100 тис. чол. і які компактно розселені в певних регіонах. Це — угорці, румуни, греки, гагаузи, болгари, татари. Найкомпактніше розміщені угорці — 90% усієї чисельності проживає в Закарпатській обл., гагаузи — 86% — в Одеській, греки — 86% — в Донецькій, румуни — 74% — в Чернівецькій і 22% — в Закарпатській обл.

В Україні мешкають також групи етносів, чисельність котрих становить від 10 тис. до 100 тис. чол. Це вірмени, азербайджанці, цигани, грузини, узбеки, казахи та ін. Є й етнічні групи, які нараховують по кілька тисяч чоловік — це представники деяких народів Півночі, ассирійці, албанці, корейці, удмурти, карели тощо. Переважна більшість їх розселена дисперсно на території Украни і не має чітко визначених етнічних чи адміністративно-територіальних меж.

ЕТНОСИ І ДЕРЖАВА (західні погляди і теорії). Актуальність проблем взаємовідносин етносів і держави більш ніж очевидна. Від їх постановки, підходів і шляхів вирішення залежить етнополітична стабільність як окремих країн, так і усього світу. Марксистсько-ленінська теорія нації та національних відносин ці проблеми частково ігнорувала, а частково спотворювала. Щодо практики, тобто національної політики КПРС, то вона обмежувалась проведенням підступних, а часом і злочинних експериментів над цілими націями, не говорячи вже про етнонаціональні групи. Етнополітології — науки про взаємовідносини держави й етносів — не було взагалі та й не могло бути, бо її складові: етнологія (наука про етноси) та політологія (наука про політику) — були оголошені «буржуазними». На жаль, і нині етнополітологія, в основі якої лежить критичне етнополітичне мислення з його цивілізаційними, гуманістичними підходами, пошуками балансу загальнолюдських та національних інтересів і цінностей, домаганнями гарантій прав людини, багатьом не до вподоби.

Але на Заході етнополітологія давно вже є однією з самостійних, поважних наук і учбових університетських дисциплін. У західній етнополітології існує щонайменше три різних точки зору щодо місця і ролі держави в суспільному розвитку, зокрема її взаємовідносин з етносами. Прихильники першої точки зору (А. Степен, І. Уоллерстейн та ін.), відомі як «оборонці плюралістичної перспективи», вважають, що держава повинна бути нейтральною ареною, на якій діють, протистоять і ведуть боротьбу різні нації чи етнонаціональні групи. Водночас вона може розробляти і проводити певну етнонаціональну політику, зокрема розподіляти ресурси та створювати сприятливі умови для розвитку всіх етнонаціональних груп. Прихильники другої точки зору (М. Леві, М. Хахтер та ін.), відомі ще як автори теорії «центр — периферія», або «внутрішнього колоніалізму», стверджують, що держава є відносно автономною силою, керівні кола якої мають і переслідують свої власні корпоративні інтереси, спрямовані на утримання влади, що примушує їх діяти незалежно, а часом навіть і всупереч інтересам та бажанням домінуючої нації чи етнонаціональної групи. Роль держави, на їх думку, має обмежуватись розподілом привілеїв між етносами та їх елітами. Прихильники третьої точки зору (П. Ван ден Берг, М. Сміт та ін.), відомі також своїми симпатіями до теорії «плюралістичного суспільства», розглядають державу як інструмент якоїсь однієї нації чи етнонаціональної групи, яка бере під свій контроль державний апарат і життя та діяльність ін. груп. Слід зазначити, що хоча наявність різних точок зору й ускладнює розуміння згаданих проблем, але водночас і сприяє пошукам найоптимальніших шляхів їх вирішення.

ЕТНОСОЦІАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ — це процес взаємозв'язку, спосіб взаємодії етносоціальних спільностей, людей — представників різних національностей, що здійснюються на основі їх спільної практичної діяльності з метою взаємозбагачення й гармонізації національних та міжнаціональних відносин. Е. к. являє собою складний та багатоплановий процес обміну діяльністю та інформацією, конкретними результатами діяльності суб'єктів етносоціальних відносин. Е. к.— це важливий спосіб соціалізації етнічної індивідуальності. Він передбачає як суспільну, так і особистісно-індивідуальну потребу один в одному. Так комунікація — це процес утвердження етнічної своєрідності, суб'єктивності, становлення ціннісно-орієнтованої етносоціальної та етнодуховної діяльності особистості. Е. к.— важливий, універсальний спосіб функціонування етносоціальної культури, оскільки вона відображає сукупний досвід етносоціальних спільностей, людей різних національностей. З ін. боку, Е. к.— важливий елемент етносоціальної культури в широкому її розумінні, культури людських відносин у цілому.

Динамізм у всіх сферах суспільного життя, особливо етнонаціональних і міжетнічних відносинах, соціальній та етносоціальній діяльності людей у сучасних умовах обумовлює адекватність і багатогранність форм Е. к., поглиблює та розширює її кордони. Процес Е. к. виступає як спосіб буття (і зокрема етносоціального) людини, взаємозв'язку людей різних національностей у сфері соціально значущої діяльності народів, класових груп, прошарків, окремих особистостей, етнічних індивідуальностей як суб'єктів суспільних відносин, а останні реалізують себе в Е. к., спілкуванні в цілому. Е. к. органічно пов'язана з різноманітними формами ціннісної діяльності людини, суспільними, національними та міжнаціональними відносинами, які знаходять у ній конкретне втілення. Тим самим Е. к. разом з діяльністю виступає важливою формою функціонування та розвитку міжетнічних відносин, суспільства в цілому, а також процесу формування етносоціальної культури, духовно-морального обличчя людини. Будучи проявом життєдіяльності людей різних національностей, людських відносин у цілому, Е. к. носить суперечливий характер, бо є об'єктивно-суб'єктивним процесом, який відображає як об'єктивну необхідність єднання людей різних національностей, так і суб'єктивну потребу в етносоціальному контактуванні. А тому важливою умовою вдосконалення процесу Е. к. є постійний пошук шляхів і способів подолання зазначених суперечностей.

ЄВРОПЕЙСЬКЕ СПІВТОВАРИСТВО (ЄС). Співтовариство, або співдружність, можна визначити як добровільне об'єднання самостійних суверенних держав, які проводять та несуть відповідальність за власну політику, але водночас консультуються і співпрацюють заради захисту спільних інтересів своїх народів, досягнення взаєморозуміння і забезпечення миру та етнополітичної стабільності. Отже, співтовариство (співдружність) — це відносно новий тип конфедерації, який ґрунтується не тільки і не стільки на загальному акті про утворення співдружності, скільки на її специфічних функціях. Хрестоматійним прикладом уже протягом 37 років тут служить ЄС. До цього Співтовариства, заснованого ще 1957 р. сьогодні входять 12 держав, а ще кілька країн подали заяви на прийом і чекають своєї черги.

Лишаючись суверенними державами, члени Співтовариства утворили цілу низку спільних владних інститутів. Це, перш за все, Європейська Рада, що складається з глав держав і урядів, які, збираючись кілька разів на рік, визначають політичні пріоритети. Більшість законопроектів тут приймається на виконання раніше узгоджених політичних рішень кваліфікованою (2/3) більшістю голосів. Головують в Європейській Раді почергово — по шість місяців кожний представник усіх членів Європейського Співтовариства. І хоча різні країни мають різну кількість голосів у Європейській Раді (Великобританія, Італія, Франція та ФРН — по 10 голосів; Іспанія — 8; Бельгія, Греція, Нідерланди, Португалія — по 5; Люксембург — 2 голоси), такий процес прийняття рішень слід вважати досить демократичним.

Важливу роль в ЄС відіграє Рада Міністрів, до якої входять міністри зовнішніх справ, економіки і фінансів та сільського господарства. Міністри тієї чи ін. галузі (окремо кожної) зустрічаються щомісяця і під головуванням одного з них (і тут голови почергово міняються кожних півроку) обговорюють та приймають відповідні законопроекти.

Постійно діючим органом ЄС є її Комісія, яка складається з Голови та 16 співголів. На своїх щотижневих засіданнях Комісія висуває й обговорює нові законопроекти та вивчає хід виконання вже прийнятих законів. А готує ці законопроекти 23 генеральних директорати, загальна чисельність співробітників яких сягає 15 тис. чол.

Четвертим владним інститутом ЄС у Європейський парламент. Починаючи з 1979 р., він нараховує 518 депутатів, які обираються прямим голосуванням усього дорослого населення країн-членів ЄС терміном на 5 років. Причому, якщо раніше роль цього законотворчого органу обмежувалась консультативними функціями, то сьогодні він має реальні повноваження.

І нарешті, Суд ЄС, який складається з 13 суддів, котрі мають мандат терміном на 6 років. Як орган верховної судової влади він уповноважений визначати правомірність дій усіх інститутів Співтовариства та урядів держав-членів. До цього слід додати, що ЄС має спільну грошову одиницю (екю), «прозорі», тобто відкриті внутрішні кордони (що проходять по кордонах держав-членів), які не заважають вільному переміщенню по всій території Співтовариства ідей, людей, товарів, капіталів тощо. Але найголовнішим, мабуть, є те, що процеси уніфікації та унітаризації, які панували в ЄС у перше десятиліття його існування, поступились місцем процесам федералізації та регіоналізації і, зокрема, зростанню участі регіонів (земель, штатів, кантонів тощо) у виробленні рішень та їх втіленні в життя як у середині власних держав, так і на міжнародному рівні.

Все вищенаведене дає підставу зробити висновки, що: 1) Європейське Співтовариство вступило в передфедеративний етап свого розвитку; 2) вимальовуються контури величезного федеративного утворення — своєрідних Сполучених Штатів Європи — як прообразу й ядра майбутнього устрою всієї планети. Достоїнства і переваги такого типу конфедерації та її поступової федералізації більш ніж очевидні. По-перше, тут майже ідеально, як і у випадку з американською і швейцарською конституціями та практикою її втілення в життя, досягнуто оптимальний баланс сил між окремими владними інститутами. По-друге, знайдено рівновагу між відцентровими і доцентровими силами і тенденціями. По-третє, винайдено майже чудодійну формулу об'єднання національних держав і збереження їх суверенітету. По-четверте, знайдено досить ефективні шляхи і методи єднання багатьох етносів, мов і культур при збереженні їх самобутності різноманітності. По-п'яте, ЄС, перетворюючись на федерацію, значно зменшує досить високі «паркани» внутрішніх кордонів держав-членів, сприяючи тим самим прискоренню соціально-економічного, політичного і духовного розвитку самого Співтовариства і його членів.

Усе це дає підстави розглядати ЄС як міждержавне утворення, що наближається до ідеалу, й історія створення й практична діяльність якого можуть служити прикладом, гідним вивчення та наслідування для багатьох країн світу. Особливу цінність теорія і практика діяльності ЄС становить для посттоталітарних держав, зокрема тих, які увійшли або планують увійти до Співдружності Незалежних Держав (СНД).

ЄВРОПЕЙСЬКІ РЕТРОСПЕКТИВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ. Унезалежнення України відбулося напрочуд цивілізовано, але практична реалізація самостійності наразилася на безліч перешкод. Адже формальне дипломатичне визнання ще не гарантує від рецидивів імперської політики, коли бракує не тільки господарської бази, а подеколи й достатньої міри розуміння свого місця у світі. А головним у геополітичному становищі України є те, що це чи не єдина цілком європейська велика країна з-поміж усіх п'ятнадцяти правонаступниць Радянського Союзу. Решта являють собою порівняно малі держави або мають переважну частину чи навіть і цілу свою територію поза Європою. Більше того, Україна є п'ятою за кількістю населення і першою за розмірами території європейською країною. Це не заслуга чи підстава для якихось претензій, проте ігнорувати такий факт просто неможливо, якщо хочемо реально бачити ситуацію.

Мусимо нагадати принаймні деякі найголовніші факти. Це необхідно й для того, щоб підкреслити штучність і протиприродність тривалого вилучення України з Європи. Почнемо з того, що від античності до наших днів Україна залишалася складовою, хоч і периферійною частиною середземноморського світу. Вона була перехрестям комунікацій з Азії на Захід, із Близького Сходу аж до Балтоскандії. Вона становила цілком оригінальний чинник регіональної та загальноєвропейської політики. Київська Русь утворилась понад тисячу років тому і мала в своєму складі більшу частину нинішньої України й майже всю Білорусію. На відміну від Росії, українські землі не зазнали кількасотрічної залежності від Орди. Через кількадесят років після монгольської навали більша частина України опинилась у складі Великого князівства Литовського як одна з головних його частин. А згодом приналежність до польсько-литовської Речі Посполитої позначилася не лише конфліктами, але і глибокою взаємодією культур.

Не забуваймо, що так зване возз'єднання з Московською державою означало спочатку досить умовну залежність і тільки для чверті земель теперішньої України. Лише знищення автономії Гетьманщини водночас з ліквідацією кримської та польської державності підкорило Петербургові більшість українських теренів двісті років тому. Але Галицько-Карпатський регіон ніколи не належав до Російської імперії, якщо не рахувати останніх п'ятдесяти років. Давня Галицько-Волинська держава була впливовою країною в усій Центральній Європі.

За Хмельниччини рівень соціально-економічного розвитку і характер адміністративно-державного ладу козацької держави не дуже поступався тодішній Англії. Ціла українська політична еміграція від мазепинської доби на початку XVIII ст. аж до Другої світової війни базувалась в Європі та сподівалася на неї. Вічовий лад Київської Русі, Литовські статути, Магдебурзьке право в українських містах, Конституція Пилипа Орлика з ідеями періодичної виборності, відповідальності та взаємозалежності трьох гілок державної влади свідчать про європейськість політичного мислення. Після краху Російської та Австро-Угорської монархій 1917—18 рр. Українська та Західноукраїнська Народні Республіки були до свого знищення так само правочинними державами-наступницями, як країни Прибалтики, Польща, Чехословаччина та ін.

Не з власної волі Україна перестала бути суб'єктом міжнародних відносин, а формальне членство УРСР в ООН та ін. організаціях з осередками в Європі не робило її повноправною учасницею європейського життя. Проте демократичні рухи та політичне дисидентство в усіх країнах між Росією і Німеччиною, Балтикою і Балканами мали спільною рисою спрямованість до національного визволення і реальної державності. Нині країни Вишеградської групи та Балто-Чорноморського регіону мають значно більше спільних проблем і шляхів їх швидкого подолання, ніж може здатися на перший погляд. Це конверсія і подолання диспропорцій в економіці, підтримання екологічного балансу та забезпечення енергопостачання, раціональне використання природних і трудових ресурсів, культурні обміни тощо. Аби реалізувати ці та ін. проекти, потрібно якнайшвидше позбутися прикрих ідеологічних стереотипів і міфів у національній свідомості. Замість взаємних звинувачень та напруги треба разом з'ясувати обставини трагічних подій у минулому, унеможливити їх рецидиви й відкрити громадськості замовчувані старими режимами сторінки дружньої взаємності.

Для України надзвичайно важливо знайти і зберегти порозуміння з усіма партнерами, що становлять її так зване близьке зарубіжжя. В широкому розумінні це всі країни Європи та Середземномор'я. Проте й Європа не мусила б лишатися байдужою до долі України, адже тут вона має чимало ключових позицій: транзитні магістралі, запаси сировини, десятки мільйонів кваліфікованих виробників і перспективних споживачів, або ж навпаки — потенційне вогнище нестабільності, якщо корабель української держави розхитається. Тому багато що залежатиме від ставлення до цієї країни з боку західних держав.

Україна завдала найбільшої поразки Радянській Армії, коли без бою позбавила її найбоєздатніших угруповань, підпорядкувавши собі три військові округи. Ці угруповання вже не становитимуть небезпеки для близьких і далеких сусідів, надто ж якщо Київ одержить міжнародні гарантії безпеки та допомогу в ліквідації ракетно-ядерної стратегічної зброї. Курс на позаблоковість і неядерність аж ніяк не означає самоізольованості, та це й неможливе в наш час для такої держави. Україна започаткувала контакти з Організацією Північноатлантичного Договору, розгорнула співробітництво з Радою Європи та її органами, Європарламентом, багатьма ін. інституціями. У Брюсселі створено одне з найбільших дипломатичних представництв.

Наступним етапом стало би залучення до співпраці Рима і Стокгольма, де схвально ставляться до перспектив розширення зв'язків Балтоскандії та Середземномор'я з Україною. Згодом надійде черга Парижа з його дотеперішньою тенденцією розглядати Київ лише в загальному контексті східної політики. Це стосується і Відня з гарними українськими традиціями в минулому та змогою відновити їх на принципово нових засадах. Дещо зацікавились Україною також Афіни, підкреслюючи досвід посередництва в міжнародній торгівлі та контакти в системі Європейських співтовариств. Елемент конкуренції завжди призводить до того, що чиясь активність у Греції негайно стимулює запобігливість Анкари та Софії. Причорноморська співпраця набуває реальних обрисів.

До серйозних перешкод на шляху розвитку цих позитивних тенденцій належить надто мала зацікавленість Заходу в співпраці господарській, інвестуванні та кредитуванні проектів. Адже, крім недосконалості національного законодавства та інертності певних установ, дається взнаки елементарна необізнаність зі справжнім станом речей. До цього спричиняється не лише спадщина минулого чи цілеспрямована антиукраїнська кампанія дезінформації з боку шовіністичних сил Москви, а й відсутність розгалуженої мережі власних осередків

за кордоном з кваліфікованим персоналом. Брак коштів на розбудову такої інфраструктури поряд зі старою системою комплектування кадрів дуже шкодить утвердженню ефективної зовнішньополітичної доктрини.

Власна інформаційна політика мусить базуватися на ключових центрах, а вже потім охоплювати решту країн. Такими центрами могли стати насамперед Москва, Лондон і Прага. Кожне з цих міст має давні традиції збору інформації та обміну нею на просторах величезного регіону. В кожному є певний прошарок української людності, зацікавлений у підтриманні зв'язків з колишньою Батьківщиною. Кожна з них, нарешті, має зручне географічне розташування, систему академічних установ і засобів масової комунікації. Таким чином, акумулюватимуться відомості про шляхи та напрямки міжнародних зацікавлень України та поширюватиметься з першоджерел правда про неї. Варшава демонструє досить високу прихильність до України. Не випадково саме на польській землі, в Любліні було засновано міжнародну Федерацію Інститутів Східно-Центральної Європи. Від самого початку Федерація виникла завдяки плідному взаєморозумінню науковців Східної й Західної Європи та Північної Америки, які зосереджують увагу на витоках і сучасній ситуації в цьому регіоні. Це може виявитися корисним у теоретичній та практичній площинах.

Кризовий стан національної економіки залишає мало підстав для оптимізму щодо зацікавленості потенційних партнерів, але відповідно до виходу з нинішньої кризи й реформування господарства така зацікавленість зростатиме. Польщі, Чехії, Словаччині та Угорщині не завадить український ринок, бо Захід перенасичений власними виробами. Литва, Латвія й Естонія знайдуть вихід з фактичної ізольованості в торгівлі, а Білорусії потрібна співпраця у вирішенні екологічних проблем. Експортні та реекспортні шляхи мають використовуватися з оптимальною ефективністю. Разом можна швидше подолати однобоку залежність від енергоносіїв і наслідки гіпертрофованої мілітаризації. Поряд з демократизацією на порядок денний виходить структурна і технічна перебудова господарства.

Довіру до України викликають відсутність міжетнічних і соціальних конфліктів, збереження громадянського миру. Якщо Україна позбудеться вихованого тоталітарним режимом комплексу меншовартості, світ звикне до думки, що після Гельсінкі й Варшави перестав бути російським і Київ. У зовнішній політиці слід реально зацікавити Європейські співтовариства перспективою конструктивної співпраці. Не полишена Європою напризволяще, Україна буде надійним елементом стабільності у світовій співдружності незалежних держав.

З

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ — національно-державне відродження, зокрема, всієї української нації, всього українського етносу. Однак «відроджуємо» ми поки що все інше — права людини, етнічних меншин, а саму титульну націю якось загубили. То ж національна політика розуміється в інстанціях перш за все як налагодження життя етнічних меншин, які, безумовно, заслуговують на це в рамках етнополітики української держави. Проте як можна врешті-решт подолати тяжкі наслідки етноциду щодо власне українства, зупинити започаткований десятиліттями процес деетнізації, денаціоналізації. На жаль все, що робиться в цій сфері, можна назвати з повною підставою саме «українофільською приставкою» без глибокого проникнення в національне життя, його потреби, перспективи, чітко визначеної програми створення справді національного середовища.

На шляху до реальної державності нині одне з важливіших завдань — формування, складання української нації як певної політико-соціальної, культурної і психологічної цілісності, поступове перетворення українського населення на народ, об'єднаний як спільним минулим і сучасним, так і майбутнім — досконалим громадянським суспільством. Концепція етнонаціонального фактору й має сприяти «вимальовуванню» привабливого і прийнятого проекту. Зрештою, в національній консолідації провідну роль мають відігравати не громадсько-політичні організації із своїми груповими інтересами, пристрастями, підходами, а саме державна влада, її ефективне функціонування. З цієї точки зору так бажана концепція етнонаціонального фактору мала б включати в себе передовсім гарантії національної рівноваги на основі реалізації права на певний спосіб життя, побут, на свою історичну традицію, через всебічний розвиток культурно-історичного потенціалу української нації, використання її до кінця непізнанних та нереалізованих можливостей, досвіду її добросусідства з ін. народами.

Постає питання: відродження української нації — це якісно новий історичний процес чи він позбавлений спадкоємності у розвитку глибоких етнічних та соціальних зв'язків, що утвердилися? Піти, скажімо, шляхом Сталіна, який вважав, що соціалістичні перетворення націй відбуваються шляхом руйнування існуючих спільностей людей на «уламках» старих, буржуазних. Українська нація повинна жити та розвиватися в нових соціальних умовах, успадковуючи все краще та прогресивне, що було накопичено минулими системами. Ін. словами, процесі реформування українського суспільства в «старій» нації додалося лише все негативне, пов'язане з недавнім минулим, і отримує подальший розвиток все породжене та завойоване громадянами України, їх національно-визвольною боротьбою, новою демократичною культурою. До того ж на всіх етапах етнічного розвитку народні маси складали основу будь-якої нації. Не перериваючи нитку національного життя, його спадкоємності, розвій України закликає по-справжньому зцементувати національний організм, поступово долаючи його внутрішню соціальну роздвоєність, змінюючи його соціальний та духовний образ.

Матеріальні і духовні передумови для життєдіяльності української нації складалися і при капіталізмі, і при соціалізмі, зокрема виробничі сили. Українська нація сьогодення успадкувала від «старої» нації місце розселення (територію), елементи демократичної культури, етнічні та ін. складові національної самосвідомості, прогресивні культурні й соціально-побутові традиції. Не можна ігнорувати також значення для «нової» нації стійких внутрішньо-національних та міжетнічних зв'язків. Словом, відродження України виростає з капіталізму та соціалізму, зберігаючи все набуте ними, а подекуди і «прихоплюючи» негативні пережиткові явища. Очищення від них виявляється справою нелегкою та тривалою або ж навіть конфліктною. Зрештою, саму українську націю слід кваліфікувати як пов'язану з новими суспільними відносинами соціально-етнічну спільність, основні параметри якої — успадковані та набуті, національно-специфічні та вселюдські — знаходяться у стані становлення та безперервного розвитку. Причому рівень її зрілості треба співвимірювати з рівнем реформування суспільства, його відповідності національній та соціальній ідеям, враховуючи фактор спадкоємності. Ін. кажучи, існує загально-соціологічний закон розвитку націй, що охоплює всю епоху їх існування — від зародження при капіталізмі до наших днів з відповідними модифікаціями на формаційному рівні.

Саме тому потрібні динамічні зрушення в політиці, економіці, соціальних, культурних і наукових питаннях.

Треба, щоб український народ відчув на собі національну турботу про покращення свого нелегкого життя. Беручись за відродження багатьох національних традицій та звичаїв, зосередимося в першу чергу на тих, які корисні та дійові, а через це можуть впливати на самоусвідомленість у найкращому розумінні цього слова. І насамперед на натхненній праці і світлій думці. Отож, забудемо образи, відкинемо амбіції, спростуємо неправду; замість них візьмемо на озброєння правду, логіку, розум, бо тільки тоді станемо мудрими та сильними. Українці у світі — це етнонація з багатим історичним минулим й могутнім потенціалом для швидкого поступу вперед. Тим більш, що зараз проблеми національного розвитку зводяться головним чином до відродження національної культури. Все це так. Але нагальною є потреба сформувати свій національний світогляд, виробити чи закріпити оригінальний стереотип не тільки поведінки, але й світосприймання і світоосмислення, створити ефективну систему відтворення всіх рівнів суспільності: індивідуальної, колективної, етнічної, національної. Головне тут — визначити вихідні методологічні засади розв'язання цієї проблеми, встановити, які тут можуть бути механізми, напрями, чинники.

Поки що важко сказати, на яку соціальну базу спирається сучасне державотворення — робітничий клас, селянство чи інтелігенцію. Проблема національного розвою України — це плекання національної еліти, своєрідної аристократії духу, без чого жодна нація не може стати державною, консолідуватися й захиститися. Звідси створення реальних альтернатив для здібних, видатних, неординарних осіб. Ми ж поки що, крім вселенського покаяння, нічого не запропонували. Національний поступ України — це, разом з тим, процес відродження культурних цінностей, національної самосвідомості, пам'яток історії та культури, примноження національної спадщини, створення необхідних умов для творчої праці українського народу.

Як же реконструювати українське суспільство? На думку, скажімо, Б. Цимбалистого, «зміна може відбуватися через повільну переміну всієї духовної атмосфери даної культури, емоційного стану суспільства, традицій дому, ментальності батьків», і далі — «отже, кращу суспільність можна виховувати малими, але продуманими змінами, повільним переустроєм певної системи цінностей, яка визнається кращою дрібними деталями у вихованні дітей і т. п. Довгий і повільний процес — проте не безнадійний».

Що ж до специфічних завдань в гуманітарній сфері, ними мають бути: формування відповідних суспільних установок, певної системи цінностей, забезпечення належного функціонування комплексу духовних, побутових, сімейних та професійних традицій народу — всього того, що забезпечує високий рівень демократичної культури; створення сучасної освітньої системи з урахуванням нормативів і критеріїв світового рівня; відродження національної культури, в тому числі культури філософського мислення, культур ін. народів, які населяють Україну; вироблення правових гарантій і дійових форм реалізації соціального захисту ветеранів війни та праці, багатодітних сімей, дітей-сиріт та ін. малозабезпечених верств населення, відродження релігійної духовності, морального авторитету церкви.

Коли говоримо про націю як етнічну спільність, ми не враховуємо того, що кожна нація — навіть найрозвинутіша й найцивілізованіша — має у своїй структурі релікти попередніх етностадій — народності, племен тощо. Це стосується й української нації. Тому нагальною проблемою є посилення консолідаційних процесів у середині самої української нації, перетворення її в суцільний, дійсно етносоціальний організм у середовищі українського социуму. І тут вкрай важливою стає включеність усіх громадян України в державотворчу роботу, будівництво життя на нових підвалинах, прищеплення потреби до творчої, сумлінної праці, активної громадської діяльності, усвідомлення вірності ідеалам розбудови незалежної суверенної України. Що ж до держави, то вона повинна створити відповідні політико-правові умови вільного національного саморозвитку, самовираження, а українство — здобути статус державного етносу. Разом з тим держава у країні з багатоетнічним складом населення, а саме такою є Україна, не може надавати переваги будь-якій нації при розв'язанні проблем етнонаціонального розвитку.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВ. Необхідно змінити акцентацію нашого підходу, переважно політико-юридичного, на традиційний поділ етносів на корінні народи (останні, як правило, становлять більшість населення держави) та національні меншини. Точніше, змінити юридичне визначення права народів на самовизначення, з одного боку, необхідність захисту прав національних меншин, з другого. Хочем ми цього чи ні, наявним є вже в своїй основі поділ етносів на пріоритетні та непріоритетні, неперспективні з меншими правами. Пропонується ін. підхід до розв'язання етнічних проблем, більш обґрунтований за рахунок врахування диференційованого підходу до різних за своїм статусом етносів (субетносів) та введення універсального поняття «забезпечення національних прав людини» (в національному законодавстві, відповідно, «національних прав громадян»). Такий підхід дозволить, по-перше, уникнути відтворення імперської моделі міжнаціональних відносин. По-друге, узгодити «права нації» та «права людини», суперечності між якими є досить значними і в умовах сьогодення. По-третє, уникнути міжнаціонального (міжетнічного) тертя, що нуртується в українському суспільстві — кримсько-татарське, «русинське» питання тощо.

Зрештою, Н. п. належать до прав колективних. Це означає, що вони не є правами окремих груп і цим докорінно відрізняються від прав націй, при реалізації яких та чи ін. етнічна спільність користується особливими правами, які не розповсюджуються на окремі категорії людей. Водночас національні права не належать до індивідуальних прав, як політичні, громадянські і т. д. Пов'язано це з тим, що окремі люди можуть реалізувати свої національні права не індивідуально, а лише як члени певного колективу, у даному випадку тієї чи ін. етнічної спільності. З цієї точки зору, між Н. п. та правами людини нема будь-яких суперечностей. Н. п. віддільних до невіддільних прав людини. Ідентифікуючись з певним етносом, людина користується національними правами, які, як і ін. права людини, повинні захищатися законом. Пропонується розробити й прийняти Верховною Радою України декларацію «Про національні права громадян України», визначивши в ній такі Н. п.:

Право на культурно-національну автономію. Її доцільність очевидна в тих випадках, коли національність, що компактно мешкає, не складає більшості населення того чи ін. регіону, а також у містах. У такій ситуації національно-культурні потреби субетносів забезпечуються через діяльність національних громад (як сукупності національно-культурних товариств, центрів, асоціацій) або ж спеціально обраних органів культурного самоуправління.

Право на національно-персональну автономію. Відповідно до нього та чи ін. національність у межах певної держави створює об'єднання, виборний орган якого на правах юридичної особи репрезентує її інтереси. Особливе значення це право має для субетносів.

Право на захист від дискримінації за національною ознакою. Жодна людина не може бути обмежена в будь-яких правах через національну приналежність. Як окрема людина, так і весь народ у разі дискримінаційних дій до геноциду включно, має право на повну і всебічну

реабілітацію та ліквідацію наслідків цих дій. Заходи тимчасового характеру, спрямовані на ліквідацію штучно створених диспропорцій у рівні економічного, соціального та культурного розвитку таких народів, припиняються після досягнення поставленої мети і не носять характеру дискримінації стосовно ін. етносів.

Думається, що саме при такому підході можна забезпечити право народів на самовизначення, захист національних меншин і прав людини.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ПРОЦЕСІ РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. Ставши на шлях суверенного існування, Україна заявила про свою відданість принципам плюралістичної демократії та правової держави, приєдналась і бере участь в основоположних угодах з прав людини і громадянина, національних меншин. Її мета — змінити політичний склад українського суспільства із потенційного джерела міжетнічних протиріч і конфліктів на опору української державності, духовного відродження всіх етносів України. Проблема національних меншин має світове значення. Генеральний секретар ООН Бутрос Галі заявив у вересні 1992 р.: якщо проблема національних меншин не буде вирішена, то швидкими темпами буде йти процес роздроблення держав і розширення міжнаціональних конфліктів, які раніше були неможливими через ідеологічну боротьбу. На його думку, зупинити цей процес можна лише гарантуванням прав меншин ще до того, як справа доходить до конфліктів.

Нині в Україні закладено солідне політико-правове підґрунтя в галузі міжетнічних відносин. Прийняті закони України «Про національні меншини в Україні», «Про біженців» та ін. Ряд правових принципів і процедур, які захищають інтереси меншин, передбачено в законодавчих актах про громадянство, об'єднання громадян, релігійні об'єднання й організації, в основах законодавства про культуру, в Законі України про мови тощо. За оцінками міжнародних експертів ці законодавчі акти, відповідають міжнародним стандартам у галузі прав людини. При цьому Українська держава виходить з того, що реалізація цих прав не може здійснюватися всупереч цілям і принципам ООН, іншим зобов'язанням з міжнародного права, у т. ч. положенням Гельсінського Загального акту.

Відповідно до чинного законодавства представники національних меншин на рівних підставах обираються або призначаються до органів законодавчої, виконавчої і судової влади, місцевого та регіонального самоврядування, мають право займати будь-які посади в армії, на підприємствах, в установах та організаціях. Усім національним спільностям гарантовано право національно-культурної автономії. За ними закріплюють право вільного користування рідною мовою; створювати і підтримувати свої власні освітні, культурні та релігійні установи; сповідувати свою релігію; безперешкодно встановлювати і підтримувати контакти між собою як в Україні, так зі своєю етнічною батьківщиною; поширювати інформацію, створювати і підтримувати національно-культурні товариства чи асоціації, брати участь у діяльності міжнародних організацій.

Українська держава взяла на себе зобов'язання захищати етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність меншин, створювати умови для її заохочення; здійснювати законодавчі, адміністративні та ін. заходи по запобіганню на своїй території будь-якої дискримінації громадян за національною ознакою. Йдеться, зокрема, про явне або приховане обмеження прав громадян у питаннях юридичного захисту, праці, освіти; образу національних почуттів та національної гідності; надання переваг одній з національностей перед ін. у питаннях їх розвитку. Нарешті, Українська держава зобов'язалась протидіяти будь-яким спробам навмисної зміни пропорції населення, де компактно проживають меншини. Передбачено санкції проти тих, хто розпалює міжнаціональну ворожнечу, расизм, шовінізм, ксенофобію. В національно-мовній сфері держава забезпечує українській мові статус державної як основи гарантування суверенної національно-державної майбутності українства. Водночас державність української мови передбачає вільний розвиток і функціонування мов національних меншин. Більш того, в регіонах, де компактно проживає та чи ін. національна меншина, її мова застосовується поряд з державною.

Надзвичайно складна проблема для України — відновлення прав депортованих кримсько-татарського народу, національних меншин — німців, частини поляків, болгар, греків, вірмен. Українська держава зобов'язалась здійснити великий комплекс заходів щодо їх правової, політичної, соціальної і культурної реабілітації. При Міністерстві України у справах національностей та міграції діють Українсько-німецький фонд, фонд депортованих народів Криму. Україна виступила ініціатором укладання угоди в рамках СНД з питань відновлення прав депортованих осіб, національних меншин і народів. Ця угода стала основою для двосторонніх угод з Російською Федерацією, державами Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан. Українська держава послідовно дотримується цивілізованих методів регулювання міжетнічних відносин і діє в напрямі: конституційного закріплення державної політики у цій галузі; розвитку національного законодавства, яке гарантувало б захист прав і інтересів національних меншин; створення повноважних контрольних інститутів та механізмів як державних, так і громадських, за дотриманням цих законів; приєднання до усіх міжнародних договорів та інститутів, які контролюють і оцінюють ситуацію в галузі прав людини; допуску на свою територію експертів для оцінки ситуації щодо забезпечення прав меншин; визначення пріоритету міжнародного права стосовно норм національного права.

У відносинах з ін. країнами Україна вирішує питання, що стосуються національних меншин, лише політичними методами і йде шляхом укладання відповідних міждержавних угод, конвенцій, створення міждержавних змішаних комісій тощо.

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ — перший міжнародно-правовий документ, що проголосив основні права і свободи особи. Її прийняла Генеральна Асамблея ООН 10 грудня 1948 р. Декларація складається з преамбули і 30 статей. Її ратифікувала більшість держав світу, в тому числі Україна.

Принциповою засадою З. д. п. л. є передбачена нею рівність правового статусу людей. Усі люди, говориться у ст. 1 Декларації, народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю й повинні діяти один щодо одного в дусі братерства. Дане положення конкретизоване у ст. 2 Декларації, якою проголошується рівність прав і свобод людей незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, політичних або ін. переконань, національного чи соціального походження, майнового чи ін. становища, а також політичного, правового або міжнародного статусу країни чи території, до якої належить людина. Серед ін. прав у Декларації насамперед виділяється право людини на життя, свободу і на особисту недоторканість (ст. 3). Виходячи з цього, ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують його гідність, покарань (ст. 5).

Ряд положень Декларації визначають права людини у її відносинах з судовою владою. Це, зокрема, право людини на рівний захист законом і поновлення у правах національними судами в разі порушення її прав. Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, вважається невинною доти, доки її вину не буде встановлено в законному порядку шляхом прилюдного судового розгля-

ду (ст. ст. 9 — 11). Далі в Декларації говориться про те, що ніхто не може зазнавати безпідставного втручання в особисте і сімейне життя, а також безпідставного посягання на недоторканість його житла, таємницю кореспонденції, честь і репутацію (ст. 12). Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави. Вона також має право залишати будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну (ст. 13).

Ст. 15 Декларації проголошує право кожної людини на громадянство. Вказується при цьому, що ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство. До групи політичних прав також відносяться права людини: на свободу переконань і на вільне їх виявлення (ст. 29); свобод мирних зборів і асоціацій (ст.20); участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників (ст.21).

Декларацією проголошені й такі соціальні права, як право: на соціальне забезпечення (ст. 22); працю і вільний вибір роботи (ст. 23); відпочинок і дозвілля (ст. 24); життєвий рівень, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту; забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, старості тощо (ст. 25); освіту, вільну участь у культурному житті суспільства, користування досягненнями наукового прогресу (ст. 26 — 27).

Декларація проголошує принцип гарантованості передбачених нею прав. Однією з таких гарантій є право людини на соціальний і міжнародний правопорядок, при якому відповідні права і свободи можуть бути повністю здійснені.

Поряд з правами і свободами З. д. п. л. передбачає й обов'язки людини перед суспільством. Але при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина може зазнавати тільки таких обмежень, говориться у Декларації, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод ін. людей та забезпечення справедливих вимог моралі, суспільного порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві (ст. 29).

ЗАКАРПАТТЯ — історичний регіон у південно-західній частині України, який займає передгір'я та південні схили Карпат з прилеглою до них низиною в басейні р. Тиси. Назва З. походить, мабуть, від того, що це єдиний з регіонів України, розташований за головним Карпатським хребтом. Залежно від історичних часів назва змінювалася. До 1919 р. під З. малося на увазі частина Угорщини з українським населенням, звідки назви — «Угорська Україна», «Угорська Русь». Після відділення З. від Угорщини виникла нова назва — «Підкарпатська Русь», «Карпатська Україна» як автономний край у складі Чехо-Словаччини.

З. єднає Україну з державами Східної Європи — Угорщиною, Румунією, Чехією, Словаччиною. Таке положення не могло не вплинути на перебіг історичних подій таким чином, що З. впродовж віків входило до складу різних країн цієї частини Європи. Але воно не відігравало в них провідної ролі, бо було надто мале і не лежало на головних шляхах, хоч у складі Чехо-Словаччини й займало вагоміше місце, ніж в Угорщині.

Найдавніші археологічні знахідки на території З. сягають неолітичної доби — т. зв. Буківська культура, споріднена в деяких рисах з Трипільською. У бронзову добу починається металеве виробництво, яке пов'язують з племенами трако-дакійського походження. В останніх віках до н. е. із заходу просунулися кельти, які принесли із собою залізну культуру. Із східних кочових народів першими з'явилися у З. скити та сармати, а в 1 тис. н. е. гуни та авари й угорці. У II тис. н. е. римською провінцією стає сусідня Дакія, тому через З. проходять шляхи римських купців. У добу міграцій тут побували вандали, а рештки готів трималися аж до X ст.

Слов'янська колонізація З. починається приблизно з II ст. н. е. через карпатські перевали. У Карпатських горах відомі поселення білих хорватів. Слов'яни, що жили в басейні горішньої Тиси в VI — VIII ст. перебували в залежності від аварів, в IX — X ст. входили до складу Болгарського царства. У зв'язку з його занепадом З. з другої половини X ст. входить до складу Київської Русі, і за ним закріплюється назва «Русь». На початку XI ст., після смерті Володимира Великого, З. підпадає під владу угорських феодалів. Син угорського короля Стефана I — Емеріх вже звався «князем русинів». З середини XIII по XV ст. на З. відчувається вплив двох колонізаційних рухів: волоського (румунсько-українське пастушаче населення) зі сходу і німецько-словацьке (західні Закарпатські українці); позбавлені політичної самоуправи та привілеїв, вони в цей час змогли зберегти свою народність насамперед завдяки релігійній окремішності. В XVI ст. після поділу Угорщини між Оттоманською імперією, Австрією і Семигородом на З. позначився як турецький тиск, так і суперництво між Австрією і Семигородом. І тільки XVIII — перша половина XIX ст. ст. були часом відносно спокійного розвитку. Найбільш відчутним на той період вважається рух опришків, що охопив також Галичину і Буковину.

Частково З. включилося в революційні події 1848 — 1849 рр. Зокрема, у квітні 1849 р. висувалась програма об'єднання З. з Галичиною в окремий автономний край у складі Габсбургської монархії, але вона не була здійснена. Об'єднання Австрії й Угорщини у 1867 р. в єдину монархію знову поставило українців у залежність від угорської влади. Скромні здобутки 1850-х років відносно українців були ліквідовані. З. перетворилося в найвідсталішу аграрну провінцію Австро-Угорщини. Однак національно-визвольний рух остаточно не загинув. Одним з його проявів були Мармарош-Сігетські судові процеси влади проти закарпатських українців у 1904 — 1906 рр. і 1913 — 1914 рр.

Після розпаду Австро-Угорщини в жовтні 1918 р. З. залишилось у складі Угорщини, але тут активно проявив себе народницький рух, що поставив політичні завдання. Утворювалися народні ради, збиралися з'їзди різної орієнтації, тому в 1919 р. З. перебувало під різними владами. За Сен-Жерменським договором 1919 р. З. було передане Чехо-Словаччині, де йому гарантувався автономний статус. Невелику частину З., на південь від Тиси і в сточищі р. Вишневої (Мармарощина) було відділено до Румунії, а західну частину — Пряшівщину — до Словаччини. Проте до Карпатської України у складі Чехо-Словаччини було прилучено вузьку смугу угорської етнографічної території. Чеське перебування на З. позначилося рядом реформ, більшість яких мала позитивні наслідки.

Політична криза 1938 — 39 рр. в Чехо-Словаччині дала змогу в жовтні 1938 р. створити автономний уряд З. Столицю краю перенесено в Хуст. 12.02.1939 р. відбулися вибори до першого сойму, проголошено утворення незалежної Карпатської Русі. Але 15.03.1939 р. одночасно з окупацією Чехії і Моравії, Гітлер доручив Угорщині окупувати З. Восени 1944 р. воно було звільнено радянською армією і 26.11.1944 р. з'їзд у Мукачево висловився за приєднання З. до УРСР. 29.06.1945 р. між Чехо-Словаччиною і УРСР укладена угода про вихід З. із складу Чехо-Словаччини і приєднання до України.

22.01.1946 р. створена Закарпатська область з центром в Ужгороді. В межах України З. обіймає зараз ту територію, що і в Чехо-Словаччині, збільшену на південно-західній території навколо м. Чоп.

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО БІЖЕНЦІВ» (прийнятий 24 грудня 1993 р.). Суть та дефініція загалом відповідають Міжнародній конвенції 1951 р. про статус біженців, яка, проте, не містить серйозних спроб врахувати етнонаціональні інтереси держави-притулку.

За Законом Україна надаватиме статус біженця іноземцям, які вимушено залишили державу своєї громадянської належності (або країну свого постійного проживання) і, звичайно, вони підпадають під визначені умови набуття такого статусу (ст. 1). При цьому частиною 4 ст. 3 встановлено, що статус біженця не надається особі, яка до прибуття в Україну перебувала в «безпечній» державі, тобто могла у ній отримати притулок чи оформити статус біженця. Це положення не поширюється на осіб, для яких чинним законодавством передбачено спрощений порядок набуття громадянства (за ч. 2 ст. 17 Закону «Про громадянство України», до таких насамперед належать вихідці з України — хто народився чи довів, що хоча б один з батьків, дід чи баба народилися на її території). Таким чином, враховуючи, що Україну оточують «безпечні» нині країни, насамперед, саме зазначені особи й отримуватимуть статус біженців в Україні.

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ» (прийнятий 8 жовтня 1991 р.). Даний документ закладає громадянський принцип функціонування Української держави. Згідно зі ст. 2 громадянами України визнаються особи, що проживали в Україні на момент набуття чинності закону, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, які не були громадянами ін. держав і не заперечували проти громадянства України. Такий «нульовий» принцип визначення громадянства став не лише підтвердженням демократичних засад нової держави, але й розумінням необхідності пріоритету громадянина-особистості в системі суспільних цінностей. Важливе значення має і демократичний характер набуття громадянства (ст. ст. 1 і 2), що передбачає добровільність вступу до громадянства протягом року. (Для прикладу у Росії, такий принцип не було витримано і відбувався автоматичний запис до громадянства всіх, хто проживав у даний час у Росії).

Подальше законодавче оформлення засад Української держави закріпило громадянський підхід до політико-правових відносин. Усе це дало підстави міжнародним організаціям та експертам визнати Закон України «Про громадянство України» як демократичний і такий, що відповідає міжнародним нормам.

Нині на пропозиції громадських організацій готується кілька поправок до закону. Так, на прохання громадських організацій діаспори Міністерство України у справах національностей та міграції внесло пропозицію про доповнення переліку осіб, що мають право набути українського громадянства. Це стосується осіб українського походження, що проживають в ін. державах і не прийняли досі громадянства країн свого проживання.

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ІММІГРАЦІЮ» (проект). У першій же статті проекту, в п. 2, наголошується, що завданням Закону є формування постійного населення України з наданням пріоритету на імміграцію вихідцям із України та їхнім нащадкам, особам, які мають родинні зв'язки в Україні. За ч. 3 ст. 5 перевага при вирішенні питання про дозвіл на імміграцію на постійне проживання надається саме таким іноземцям.

Проект дублює перелік умов, за яких можна іммігрувати в Україну на постійне проживання, встановлений Законом «Про правовий статус іноземців» (ч. 1 ст. 5). При загальному порядку клопотання про імміграцію за запрошенням від громадянина України, воно не потрібне особам, для яких законодавством передбачено спрощений порядок набуття громадянства (якщо вони мають житло в Україні чи можливість його придбання) — ч. 2 ст. 7. Також надана можливість отримати дозвіл на імміграцію на постійне проживання без запрошення іноземцям, які мають на своєму утриманні громадян України або перебувають на їх утриманні (ч. 6 ст. 7).

З метою регулювання кількісного потоку імміграції в Україну проектом (ст. 3) передбачено квоту імміграції, яка має щорічно встановлюватися ВР на пропозицію Кабінету Міністрів і не може перевищувати на постійне проживання 0,1% від кількості громадян України. Проте визначено, що до цієї квоти не входять депортовані особи та члени їх сімей, подружжя, батьки і діти громадян України, особи, для яких передбачено спрощений порядок набуття громадянства України. Тобто, кількісно не обмежується імміграція в Україну осіб, які пов'язані з Україною.

ЗАКОН «ПРО МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР» (прийнято 28 жовтня 1989 р.) Даний Закон визначає статус української мови як державної з метою сприяння всебічному розвиткові духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності. Ст. 2 Закону передбачає, що державні, громадські організації та установи створюють усім громадянам необхідні умови для вивчення української мови та поглибленого оволодіння нею. Важливе місце в Законі займає ст. 6 про обов'язок службових осіб володіти мовами роботи органів і організацій, де передбачається, що службовці повинні володіти українською і російською мовами, а в разі необхідності — ін. національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків. Проте незнання української або російської мови не є підставою для відмови у прийнятті на роботу. Після прийняття на роботу службова особа повинна оволодіти мовою роботи органу чи організацій в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків.

Закон «Про мови...» передбачає можливість використання поряд з українською й ін. національні мови у місцях компактного проживання громадян ін. національностей (міста, райони, сільські і селищні Ради, сільські населені пункти, їх сукупність).

Розділ III Закону «мова освіти, науки, інформатики і культури» в ст. 26, 27, 28 передбачає, що виховання у дитячих дошкільних установах, у тому числі дитячих будинках, навчальна і виховна робота у загальноосвітніх школах, професійно-технічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах буде проводиться українською мовою. Введення в дію цих положень визначено постановою протягом 5—10 років.

Головна проблема Закону «Про мови...» полягає в тому, що з часу його прийняття (28 жовтня 1989 р.) пройшли якісні зміни в українському суспільстві. Сьогодні морально і політично застарілими є не лише наявність в документі термінів «Українська РСР», «Союз РСР», «партійні органи», а й ціла низка статей, таких як ст. 4 «Мови міжнаціонального спілкування» та ін. З огляду на це та враховуючи сучасні політичні реалії, назріла необхідність не лише внесення окремих поправок до Закону, а й прийняття фактично його нової редакції. Тим більше, що Закон чітко не визначає механізм впровадження ін. національних мов у місцях проживання більшості громадян ін. національності (ст. 3), оскільки не зрозуміло про яку більшість населення йдеться і в який спосіб (референдум, рішення Ради) це право повинно реалізуватися.

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ» (прийнятий 25 червня 1992 р.) Він заклав підвалини етнонаціональної політики України, що ґрунтується на визнанні та гарантуванні громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівних політичних, соціальних, економічних та культурних прав і свобод (ст. 7). Держава згідно з Законом гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію (ст. 6), право на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення (ст. 10). Важливу роль у демократичному характері міжетнічних відносин відіграє ст. 11, що зафіксувала право вільно обирати та відновлювати національність.

Закон визначає структуру державних органів влади, що повинні були б опікуватися проблемами національних меншин. У місцевих органах державної виконавчої влади можуть створюватися відповідні підрозділи, а центральним органом є Міністерство України у справах національностей та міграції. Важлива роль відводиться дорадчим органам з представників національних меншин, що створюються при органах державної виконавчої влади. Аналіз змісту Закону дав можливість представникам міжнародних організацій та експертам оцінити його не лише як демократичний, а й як такий, що може слугувати взірцем для світового співтовариства. Проте є ряд проблем, котрі не розв'язує Закон «Про національні меншини». Це відсутність тлумачень, механізму реалізації права на створення національно-культурної автономії. Крім того, в даному документі відсутнє вирішення питання корінних етносів (кримські татари, гагаузи, кримчаки). Очевидно, назріла необхідність у прийнятті документа, котрий би визначав місце корінних етносів в етнонаціональній структурі України.

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ПРАВОВИЙ СТАТУС ІНОЗЕМЦІВ» (прийнятий 4 лютого 1994 р.) Згідно із міжнародними стандартами, Конституцією України цей Закон підкреслює, що всі іноземці, незалежно від походження, національної належності та ін. обставин, є рівними перед Законом (ч. 2 ст. 2). Визначаючи умови для імміграції в Україну на постійне проживання Закон (пп. 3—5, ч. 2, ст. 3) надає таку можливість «не чужим» Україні особам, які перебувають у близьких родинних відносинах (батько, мати, діти, брат, сестра, подружжя, дід, баба, онуки) з громадянами України, самі перебувають або мають на своєму утриманні громадян України. У ст. 6 йдеться про натуралізацію, яка, за ст. 17 Закону «Про громадянство України», для вихідців з України передбачена у спрощеному порядку (тобто без умови проживання на її території протягом 5 років). Зазначимо, що ч. 5 ст. 2 Закону зобов'язує іноземців в Україні шанувати українські традиції та звичаї.

ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ становить сукупність нормативно-правових актів, що видаються уповноваженими правотворчими органами в межах їх компетенції та на основі закону. Законодавство є системним утворенням, що характеризується як сукупність компонентів, взаємодія і взаємообумовленість котрих формує якості, що не властиві даним компонентам окремо. Багатство та різноманітність зв'язків між правовими елементами, між ними і відносинами, що є предметом регулювання, а також різноманітність самих елементів, дають можливість багатопланового підходу до системи З. У. Зокрема, вона може бути розглянута як структура, що складається з різноманітних елементів (структура припису, акту), функціональна структура (регулятивний, охоронний характер приписів; різновиди поточних та кодифікаційних актів). Таким чином, вона може бути розглянута в будь-якому аспекті своєї функціональної будови та призначення.

Аналіз діючого законодавства України показує, що воно являє собою не просто сукупність нормативних актів, а систему, що має багаторівневу та високоорганізовану структуру, яка функціонує одночасно в єдності трьох структурних утворень — ієрархічної (вертикальної), галузевої (горизонтальної) та республіканської (унітарної). В основі горизонтальної лежать зв'язки між елементами, що похідні від характеру взаємозв'язку між складовими частинами предмету регулювання. Для вертикальної основною ознакою є відношення ієрархічної субординації, що похідні не від відносин, які регулюються, а від ієрархії та компетенції правотворчих органів; республіканська структура повністю залежить від форми української держави, і, зокрема, основного її елементу — форми державного устрою.

Кажучи про вертикальну структуру законодавства України, ми маємо на увазі характеристику нормативно-правових актів залежно від юридичної сили акту, характеру суспільних відносин, що ним регулюється, та специфіки вміщених у ньому правових норм. Для її характеристики необхідно визначити місце органу, що прийняв нормативно-правовий акт, у механізмі держави та його правотворчу компетенцію. Отже, ієрархічну (вертикальну) систему законодавства складають закони та підзаконні нормативні акти. Закони приймаються вищим органом влади в порядку особливої процедури, регулюють найбільш важливі сторони життя і підрозділяються на поточні та конституційні. Серед підзаконних актів, що приймаються суб'єктами правотворчості на основі та на виконання закону, розрізняють загальні (постанови Верховної Ради України та Верховної Ради Республіки Крим; укази та розпорядження Президента України; постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України та Кабінету Міністрів Республіки Крим); відомчі (інструкції та постанови державних комітетів, міністерств та відомств); місцеві (розпорядження місцевої держадміністрації) та локальні (накази та інструкції керівників підприємств, установ і організацій).

Галузеву структуру законодавства України можна уявити як взаємозв'язані підсистеми законодавства: законодавчі акти; інститути; субінститути; підгалузі, галузі, нормативні приписи. Первинним елементом горизонтальної структури законодавства України є припис, що вміщується в статтях, пунктах та параграфах законодавчих актів. Взаємопов'язані та взаємодоповнюючі нормативні приписи, що регулюють певну сукупність суспільних відносин і входять у зміст нормативного акту, становлять інститут законодавства. При цьому основним елементом горизонтальної структури є комплексні інститути, що поєднують норми однієї чи декількох галузей законодавства. Нарешті, сукупність актів, що відзначаються єдністю змісту та форми, мають системні зв'язки між собою та основний акт, який визначає юридичну цілісність галузі, складає поняття галузі законодавства.

До числа факторів, які суттєво впливають на третій рівень системи законодавства України, є форма устрою Української держави. Згідно з Конституцією України, вона є єдиною, неподільною, недоторканою і цілісною державою, тобто фактично це унітарна держава, що має у своєму складі автономне утворення у формі республіки. Отже, система законодавства України складається з законодавства Української держави та законодавства Автономної Республіки Крим, що повинно, з одного боку, відповідати основним положенням законів України, а з іншого — відображати специфіку історичного, економічного, демографічного і правотворчого характеру розвитку Автономної Республіки Крим.

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ. Благородні Гельсінські принципи передбачили перш за все З. п. л. як захист прав конкретної людини — дисидента, відмовника, політв'язня, що страждав по той бік «залізної завіси». Врешті-решт все зводилося до надання дисидентам статусу біженця. Тепер З. п. л. зводиться фактично до інтервенції. Озброєною рукою наводиться порядок у районах, де він порушується. Головне — спинити потік мігрантів з південного Сходу на північний Захід, позбавити їх формальних політичних резонів вважатися біженцями. Заради цього символічні миротворчі сили ООН чи СБСЄ готові перетворитися в могутні каральноокупаційні з'єднання.

Російська Федерація дотримується в цілому таких же позицій. Військова присутність РФ у нових суверенних державах зводиться в основному до недопущення масових міграційних потоків — етнічних росіян, так званого «російськомовного» чи місцевого населення, що втікає від війни та голоду. Більш того, розробляються концепції, в яких Росії відводиться роль «євразійського жандарма». «РФ,— говориться в одному з документів,— по-

винна виходити у своїй зовнішній політиці з доктрини, що оголошує весь геополітичний простір колишнього Союзу сферою своїх життєвих інтересів та домагатися від світового співтовариства розуміння і визнання своїх особливих інтересів в цьому просторі. Росія також повинна домагатися від міжнародного співтовариства ролі політичного та військового гаранта стабільності на колишньому просторі СРСР». Самій Росії така роль не на користь. Нагляд за стабільністю, разом із захистом прав російського та російськомовного населення тут же перетвориться у війну за імперську спадщину.

ЗАХИСТ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН — цілеспрямована діяльність державних органів, установ та організацій з метою забезпечення дотримання законних прав та інтересів осіб, що належать до національних меншин. Законодавче закріплення прав національних меншин передбачає наявність не тільки механізму реалізації цих прав особами, що належать до національних меншин, але й механізму захисту таких прав у разі їх порушення. З. п. н. м. може здійснюватися через конституційні та адміністративні суди, органи прокурорського нагляду, інститут омбудсмена, ін. уповноваженні державні органи.

Конституційні суди або судові установи, що виконують аналогічні функції, приймають до свого розгляду ті питання, в яких порушення законних прав національних меншин пов'язані з порушенням вимог конституції. Такі справи становлять найбільшу складність і, як правило, впливають на визначення державної судової та правової політики стосовно національних меншин. Адміністративні суди розглядають у межах своєї компетенції справи, в яких безпосередньо не зачіпаються конституційні питання, а предметом суперечки є практичні проблеми реалізації прав осіб, що належать до національних меншин. Законодавством різних країн З. п. н. м. може бути віднесений також до компетенції прокуратури, омбудсмена, державної адміністрації, які здійснюють такий захист властивими їм методами.

З. п. н. м. є необхідною передумовою вільного розвитку національних меншин. Відсутність демократичних механізмів такого захисту може звести значення прав національних меншин до рівня декларативних проголошень. Ефективність З. п. н. м. безпосередньо пов'язана з розвитком демократичних традицій, рівнем правової культури. Судовий захист прав осіб, що належать до національних меншин, є найдоступнішим і дійовим у тих державах, де існує сильна й незалежна судова влада. Захищаючи законні права та інтереси національних меншин, держава не ставить їх у особливе становище порівняно з ін. категоріями громадян, але забезпечує таким чином реальну рівність усіх громадян перед законом. Так, Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р., надаючи широкі права національним меншинам, водночас наголошує, що «усі громадяни України користуються захистом держави на рівних підставах» (ст. 1).

ЗАХІДНА УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА. Процес створення З. у. д. був обумовлений в основному соціально-економічними та політичними факторами і розділяється на три хвилі переселенського руху. Перша — з другої половини XIX ст. до початку першої світової війни. Масова еміграція українців у цей період була спрямована перш за все в Північну та Південну Америку. Вона охопила переважно західні регіони, що входили до складу Австро-Угорщини. Це була справді трудова еміграція, викликана в основному соціально-економічними мотивами. Низький життєвий рівень трударів, масове безземелля спонукало селян до масової міграції в Америку, де були не тільки вільні землі, а й сприятливі соціально-економічні умови для їх освоєння. В цілому за 1877—1914 рр. із західно-українського краю, що знаходився під пануванням Австро-Угорської імперії, виїхало за океан майже 500 тис. українців, у тому числі в США близько 350 тис., Канаду — 100 тис., Бразилію та Аргентину майже 50 тис.

Друга хвиля припадає на період між двома світовими війнами і зумовлюються як соціально-економічними, так і політичними причинами з переважанням перших. Події, пов'язані з Першою світовою війною, поразкою в 1918—1920 рр. урядів Центральної Ради, гетьмана Скоропадського, Директорії призвели до появи першого великого потоку української політичної еміграції. Майже 30 тис. емігрантів з України виїхало до Польщі. Ін. частина поселилася в Австрії, Румунії, Німеччині, Югославії. У міжвоєнний період із західно-українських земель, що входили до складу Польщі, Чехо-Словаччини та Румунії, Німеччини, Югославії. У міжвоєнний період із західно-українських земель, що входили до складу Польщі, Чехо-Словаччини та Румунії, продовжується від'їзд українців за океан. До Канади, зокрема, прибуло понад 70 тис., Аргентини — майже 50 тис., США — 75 тис.

Третій період емігрантської хвилі українства припадає на час після другої світової війни. Вона була викликана переважно політичними мотивами. За підрахунками дослідників у воєнні та повоєнні роки загальна кількість українських емігрантів (переважно із західної та центральної частини України) становила 260—300 тис. чол. у тому числі у країнах Північної Америки осіло 15—170 тис., Південної Америки — 35—40 тис., Західної Європи — 65—75 тис., Австралії — 25—30 тис. чол. Це були переважно молоді люди, інтелігенція, примусово вивезені з України на роботу в Німеччину, які пам'ятали сталінські репресії, військовополонені, учасники військових формувань, які не захотіли повернутися на Батьківщину.

Сьогодні зарубіжні українці є повноправними громадянами кількох десятків країн різних континентів, де в умовах багатоетнічного оточення зберігають у своєму середовищі рідну мову, народні звичаї, культурні, мистецькі, побутові традиції, тобто свою національну самобутність. Значна увага приділяється організації українського шкільництва. Велику роботу у напрямі фінансування і тематичного спрямування українських шкіл здійснюють численні громадські організації і товариства. Зокрема, у США на утриманні українських громад перебувають українські школи трьох типів: українські католицькі школи, суботні школи українознавства та недільні школи українознавства, де вивчаються переважно релігійні предмети, українська мова, історія, культура. В Канаді також створена широка мережа громадських шкіл, відомих під назвою «рідні школи», в яких викладається українська мова, література і культура. Це в основному суботні або вечірні школи, утримувані різними українськими церквами, організаціями і розраховані на учнів початкових класів. Щодо учнів середньої школи, то їм ті ж установи у великих містах організовують вивчення програм, що називаються «курсами українознавства». Подібні курси здебільшого визнаються провінційними міністерствами культури, і тому їх випускники при отриманні диплому із української мови можуть його використати для закінчення як середньої школи, так і вступу до вищих навчальних закладів. У західних та північних районах Польщі, де зосереджена переважна більшість українців, функціонують рідні школи. Певна система організації українського шкільництва існує і в ін. країнах.

У період після Другої світової війни українці зарубіжної діаспори відіграють помітну роль у громадсько-політичному житті, створюють багаточисельні асоціації й організації. Приміром, у Канаді кілька наших земляків виконували обов'язки міністрів різних канадських урядів, п'ятеро були сенаторами, а 6 жовтня 1989 р. 24-м генерал-губернатором Канади став Роман Гнатишин. Діяльність багатьох суспільно-політичних формувань координує створений 7 листопада 1940 р. Комітет україн-

ців Канади (КУК), який нині об'єднує 25—30 організацій. У Торонто розміщена штаб-квартира Світового конгресу вільних українців (СКВУ), до якого входять майже 140 організацій з усіх країн. Серед наймасовіших організацій українців у США, в які вони об'єднані, є УНС (Український Народний Союз), Організація оборони чотирьох свобод України — ООЧСУ, Лемко-Союз, (Український конгресовий комітет Америки). Найбільшими українськими професійними об'єднаннями у Сполучених Штатах Америки виступають Українське лікарське товариство Північної Америки, Товариство українських працівників (юристів), Асоціація діячів української культури, «Фонд допомоги дітям Чорнобиля», Об'єднання демократичної української молоді (ОДУМ) тощо.

Значних успіхів досягли зарубіжні українці в дослідженні актуальних наукових проблем українознавства і народознавства. Провідним науковим центром діаспори західно-європейського регіону вважається Мюнхенський Український вільний університет. В Аугсбурзі успішно діє Українська вільна академія наук (УВАН). У Франції — Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), яке протягом багатьох років видає фундаментальну серію «Енциклопедія українознавства». Крім Європи, НТШ має нині філії в США, Канаді та Австралії. Заслуженим авторитетом у Сполучених Штатах Америки користується, наприклад, Український науковий інститут Гарвардського університету — один з відомих наукових закладів світу, де досліджують історію України. В 1976 р. при Альбертському вищому учбовому закладі було засновано Канадський інститут українських студій (КІУС). Другий центр українознавства заснований у березні 1979 р. при Торонтському університеті.

З часу здобуття Україною незалежності зарубіжні українці все більше прагнуть встановити постійні економічні, культурні й наукові зв'язки зі своєю Батьківщиною, спрямовують зусилля на допомогу Україні налагодити контакти з ін. державами, увійти до економічних, фінансових, культурологічних структур світового співтовариства. Про це, зокрема, йшла мова 21—24 серпня 1992 р. у Києві на Всесвітньому форумі українців. На ньому були репрезентовані українські культурні товариства, релігійні конфесії, об'єднання й спілки з-поза меж України. Змістовна та глибока програма Форуму дала змогу розглянути питання співпраці світового українства, його єднання довкола ідеї державності України, підтримки українських громад у всіх регіонах їхнього мешкання. У полі зору залишались проблеми відродження національної культури, ринкової економіки та підприємництва, оборони й соціального захисту військовослужбовців та ін.

Постійно міцніють взаємозв'язки між науковцями у різних сферах знань. Зокрема відкинуто огульно-«викривальний» підхід до західної історичної науки. З кожним днем примножується духовний потенціал нашого суспільства тим багатством, що було створене за кордоном. Останніми роками в Україні відбулися світового рівня конгреси Міжнародної асоціації україністів, Світової федерації українських лікарських товариств, симпозіум «Голодомор — 33» тощо. Створено Міжнародну школу україністики для підготовки молодих політологів, здійснюється обмін студентами вузів, стажування науковців тощо.

«ЗБИРАННЯ» ЕТНІЧНОЇ ГРУПИ — перший етап етнічного відродження і (або) визрівання етнічного конфлікту. Ініціатором «збирання» виступає інтелектуальна еліта етнічної групи, особливо гуманітарна інтелігенція. На етапі «збирання» еліта розшукує своїх етнічних родичів, нагадує про спільну етнічність тим, хто втратив її. «Збирання» відбувається здебільшого у формі культурно-просвітницької роботи, шляхом організації національно-культурних товариств. Головна мета цього етапу — організаційне згуртування групи навколо спільних етнічних рис, у першу чергу мови та історичної пам'яті.

ЗБРОЙНІ СИЛИ ЯК ФАКТОР ЕТНОПОЛІТИКИ. Керівництво будь-якої багатонаціональної держави прагне внутрішньої консолідації населення, збереження територіальної єдності. Великі надії в досягненні цієї мети покладаються на збройні сили. Політики, як правило вбачають, у збройних силах не лише силового гаранта національної безпеки і цілісності держави, але й інститут, що має зміцнювати політико-духовну єдність громадян різної етнічної приналежності, покликаних на військову службу. Виконання збройними силами функції національного інтегратора вимагає забезпечення ряду умов. Представники всіх етнічних спільностей повинні мати однакові можливості просування по службі. Жодна з етнічних груп не повинна мати пільг щодо проходження служби в збройних силах. У всіх родах військ і у військових підрозділах має бути пропорційне представництво всіх національностей, а склад підрозділів повинен бути змішаним. Жоден з військовослужбовців не повинен відчувати недовіру до себе через свою етнічну приналежність. Військовим представникам етнічних меншин не може нав'язуватися культура політично-домінуючої групи.

Дотримання цих умов, як правило, стає для керівництва збройних сил майже нездійсненним завданням. Специфіка військової служби вимагає повної лінгвістичної та соціонормативної уніфікації, що може сприйматися як нав'язування культури домінуючої нації. Намагання представників етнічних меншин зберегти і підкреслювати власну етнічну ідентичність може викликати підозру в їхній нелояльності до центральної групи, внаслідок чого керівництво може піти шляхом утворення окремих частин, укомплектованих представниками надійніших груп, у першу чергу панівної. Таке рішення може викликати ще більше етнічне напруження у складі збройних сил. Невиконання вищенаведених умов інколи веде до того, що збройні сили, покликані виховувати відданість національній державі, стають середовищем, де стимулюється етнонаціоналізм. Найяскравіше це проявилося в колишньому СРСР, де служба у збройних силах супроводжувалася національним приниженням, груповими конфліктами на етнічному ґрунті, що зміцнювало етнічну відданість і стимулювало етнополітичну активність серед поневолених народів.

ЗЕМЕЛЬНИЙ УСТРІЙ — форма адміністративно-територіального устрою держави. Як правило, це держава федерального типу. На відміну від унітарної держави, федеральний устрій передбачає розподіл влади між суб'єктами федерації. Залежно від національно-історичних традицій суб'єктами федерації виступають: штати, автономії, кантони, землі. В основі земельного устрою лежить національно-територіальний поділ держави, котра складається зі споріднених або віддалених етнічних груп. Ці групи складають так звані «корінні етноси» або етнодемографічну більшість на певній території. «Земля» як суб'єкт федерації представляє і захищає національно-територіальні інтереси, делегуючи до федеральних органів влади певну суму своїх повноважень.

З. у. передбачає, що органи земельного врядування володіють системою обмеженого суверенітету, який поширюється на сферу внутрішньої компетенції, але не поширюється на сферу зовнішньої компетенції. Остання є прерогативою федеральних органів влади. З. у. передбачає місцеве законодавство, виконавчу владу і судову. Ефективність З. у. обумовлена дією кількох обставин, а саме: етноісторичною та духовною близькістю народів, які утворюють разом федеральну державу, та демократичною політичною системою, котра гарантує захист земельних інтересів, узгоджуючи їх з інтересами загальнофедеральними. При відсутності демократичних засад прерогативи земельної влади захищені слабо, а це рано чи пізно провокує систему на сепаратизм, відокремлення тощо.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ УКРАЇНИ. Українські політичні партії є слабкими і малорозвиненими. Декілька членів уряду формально належать до певних політичних партій, більшість членів парламенту (Верховної Ради) лишається номінально «позапартійною». Саме тому не слід перебільшувати вплив українських політичних партій на зовнішню політику, однак, цей вплив слід враховувати з двох головних причин. По-перше, більшість «позапартійних» є насправді націонал-комуністами, які 1991 р. пристали на національну орієнтацію. По-друге, політичні партії вже починають, хоч і не повною мірою, репрезентувати внутрішні інтереси, які українська держава мусить враховувати, формуючи свій зовнішньополітичний курс. Ілюстрацією цього твердження може бути націоналістичний лобізм, до якого схиляються націонал-комуністичні будівники держави.

Крайні праві (Українська національна асамблея, Організація за українську державність та незалежність, Українська консервативна республіканська партія, Українська селянсько-демократична партія, Конгрес Українських націоналістів).

Не слід легковажно нехтувати крайні праві українські сили. Хоч до них і належать чисельно незначні, галасливі організації, жодна з них окремо не має істотного впливу, в цілому крайні праві відіграють помітну роль і як дратівливий чинник, і як руйнівник різних табу, поступово виводячи на політичну арену нові теми та радикалізуючи політичний спектр. Ін. словами, крайні праві часто першими публічно виголошують потаємні думки багатьох державних чиновників, які за ін. обставин змушені наголошувати на відданості України, як це було зафіксовано в Декларації про державний суверенітет, політиці набуття статусу без'ядерної та нейтральної країни, яка не бере участі в жодних блоках.

Більшість ультрарадикалів (та поміркованих правих) поділяють спільну думку щодо виходу України з СНД та її подальшого входження в будь-який протиросійський блок. Вони також прихильники жорсткої, включаючи ядерний компонент, концепції національної безпеки. Ці сили виступають з вимогою захисту етнічних українців, які живуть на теренах сусідніх держав, припускається навіть можливість анексії земель, де мешкають етнічні українці.

Націонал-демократи (Українська республіканська партія, Демократична партія України, Конгрес національно-демократичних сил, Рух).

Помірковано націоналістичні чи націонал-демократичні партії мають багато спільного з крайніми правими. Це партії відверто протиросійського спрямування. Після періоду 1990—1992 рр., під час якого були великі сподівання на допомогу Заходу, вони дійшли згоди з крайніми правими про необхідність для України спиратися лише на власні сили, вступаючи у спілки з найближчими сусідами (після негайного виходу з СНД). Вони також прихильники посилення військової могутності держави. Якщо раніше вони були згодні з без'ядерним статусом України, то нині вважають, що єдиним шляхом, який гарантує безпеку України та стабільність міжнародного становища, є шлях збереження ядерної зброї, яка ще лишається на українській території.

Партії центристської орієнтації (Партія демократичного відродження України, Об'єднана соціал-демократична партія України, Партія зелених України, «Нова Україна»).

Центристські партії, незважаючи на повну підтримку ними незалежності України, висловлюють певні сумніви щодо реалізації пропозиції правих про можливий альянс зі східноєвропейськими країнами. Вони побоюються, що встановлення санітарного кордону, який відмежує Росію від Європи, замість зменшити, збільшить потенційну російську загрозу. Натомість ці партії наголошують на важливості тривалих добросусідських відносин з Росією (до речі, більшість центристських партій базується головним чином у Центральній та Східній Україні). За круглим столом політичних партій, що його скликав Президент Кравчук перед січневою 1993 р. мінською зустріччю глав держав СНД, праві (Рух, КНДС, УКРП та ін.) закликали до негайного виходу з СНД. Соціалістична та Селянська партії (про них далі) вимагали підписати запропонований статут СНД та більшою мірою інтегруватися в СНД. Натомість центристи продемонстрували свою відданість прагматичному проміжному курсу, а саме: скористатися з можливих переваг, які випливають із членства України в СНД. Центристські партії розглядають СНД як єдино можливий форум для встановлення економічного співробітництва, конче необхідного для відвернення катастрофи. Саме через таку позицію центристські партії дистанціюються від Антикомуністичного й антиімперського фронту (АКАІФ), створеного всіма правими партіями з метою протистояння неосоціалістичним та проесендівським силам у січні 1993-го. Це утворення засвідчило, як багато спільного існує між поміркованими та крайніми правими силами.

Партії лівого крила (Соціалістична партія України, Селянська партія України, Ліга кримських комуністів, Партія робітників та промисловців України, Конгрес робітників України, Спілка комуністів України, Партія праці, Партія комуністів-більшовиків, Всеукраїнська конференція комуністів, Український комсомол, Українська філія всесоюзної партії комуністів).

Усі ліві партії відкидають спокусливий спів Заходу і підтримують ідею відкритих кордонів з колишніми республіками СРСР та, при можливості, інституту подвійного громадянства. Соціалістична партія України стверджує, що Рух, УРП та ДемПУ орієнтуються на Америку, а ін. ультрарадикали репрезентують інтереси німецької буржуазії. Ця партія проголошує, що лише вона виступає за тісне співробітництво та добросусідські відносини з народами колишнього СРСР та бореться з націонал-екстремізмом. Соціалістична партія України рішуче протистояла прагненням деяких націоналістів блокувати в Україні передачі російського телебачення та утвердити «економічні кордони».

Ліві групи екстремістського спрямування виступають за відновлення СРСР, і тому трактуються націоналістами як партії-парії, причому так оцінюються навіть відносно поміркована Соціалістична партія.

Угруповання лівого крила відверто підтримали приблизно 150 парламентаріїв зі Східної України у намаганнях скликати спеціальну сесію Верховної Ради перед мінською зустріччю 22 січня, на якій сподівалися примусити Президента Кравчука підписати запропонований статут СНД. Незважаючи на поразку, їм вдалося утворити у Верховній Раді кризову атмосферу та спровокувати формування АКАІФ. За іронією долі такий лівий популіст, як Борис Олійник, обраний депутатом у грудні 1992 р., об'єднав свої зусилля з представниками правого крила, доводячи сумнівну доцільність без'ядерного та нейтрального статусу України, наголошуючи при цьому на потребі врахування принципів «реальної політики» у відносинах із Заходом.

Регіональні групи:

А) Проросійські організації. Головною проросійською організацією в Криму, яка відверто агітує за об'єднання з Росією, є Республіканський рух Криму, очолюваний депутатом місцевого парламенту Ю. Мєшковим. На своїй третій конференції у вересні 1992 р. Республіканський рух Криму перетворився на Республіканську партію Криму, яку також очолив Мєшков. Подібною організацією в Південній Україні є Конгрес демократичних сил Одещини, який провів свій перший з'їзд у березні 1993 р.

Східна Україна є більш заселеною та стратегічно важ-

ливою, однак тут переважає населення з проросійськими настроями. Дві основні проросійські організації — Демократичний рух Донбасу, заснований у жовтні 1991 р. в Луганську, та Народний конгрес демократичних сил України, утворений на двох з'їздах у Донецьку в червні та жовтні 1992 р. Обидві організації висувають подібні вимоги, а саме: федералізація України і російська мова як державна на регіональному рівні, зміцнення зв'язків з Росією, запровадження подвійного громадянства для України та Росії, протистояння радикальним економічним реформам, які задовольняють лише «інтереси Заходу». Місцеві промисловці виступають за відкриті кордони з Росією та відновлення традиційних економічних зв'язків. Як уже було сказано, саме ці сили намагалися втягнути Кравчука у підписання статуту СНД у січні 1993 р. Спроба, як виявилось, була невдалою, проте потужний тиск цих угруповань завадив українському керівництву пристати на вимоги націоналістів щодо рішучого розриву з Росією.

Б) Ін. регіональні (чи етнічні) групи справляють менш вагомий вплив на зовнішню політику. В Закарпатті діяльність Угорської культурної асоціації Підкарпаття (заснована в лютому 1989 р.) спричинилася до появи більш політично заангажованого Українського демократичного альянсу, який виник у жовтні 1991 р. Місцеві русини в січні 1989 р. заснували товариство карпатських русинів, а в березні 1992 р.— Підкарпатську республіканську партію (ПРП), очолювану Василем Зайцем. У липні 1992 р. в Чернівцях відбувся конгрес циган Буковини. ПРП раніше відверто обстоювала сепаратистську мету об'єднання Закарпаття з Чехо-Словаччиною, як це було в міжвоєнний період, але ця ідея зазнає певних уточнень після отримання Словаччиною незалежності.

Прагнення України підтримувати відносини з Чеською та Словацькою республіками, Угорщиною означає, що вона дуже уважно ставиться до прав національних меншин на своїх західних кордонах. А те, що справи йдуть успішно, ілюструє чудові українсько-угорські зв'язки. Проте відносини України з Румунією лишаються недосконалими, що зумовлено невирішеністю проблеми спірних територій.

Головною структурою, що репрезентує інтереси кримських татар, є Організація кримсько-татарського національного руху, яка в червні 1991 р. на своєму першому з'їзді обрала Меджліс, або Верховну Асамблею, а в червні 1992 р. проголосила намір утворити політичну партію для представництва інтересів кримських татар, 150 тис. яких на той час повернулося до Криму. Але Меджліс непрямо присутній в українській зовнішній політиці, бо його домагання татарського суверенітету в Криму ускладнюють відносини Києва з проросійськи орієнтованим населенням півострова.

ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ ЕТНІЧНОСТІ — формування елітою етнічної групи спільної групової ідеології, яка покликана узагальнити її інтереси і визначити шляхи їх забезпечення. І. е. супроводжується сакралізацією етнічних рис, зростанням історичної ностальгії групи, тобто комплексу уявлень про нібито вищий рівень її життя в минулому, коли її етнічність зберігала свій первісний вигляд. І. е. є обов'язковою передумовою мобілізації етнічної групи та її наступної політизації.

ІДЕОЛОГІЯ ТА ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ. У процесі становлення української держави особливо гостро відчувається потреба у системі політико-ідеологічних цінностей та морально-етичних орієнтирів, здатних мобілізувати зусилля суспільства на розв'язання поточних і перспективних проблем його розбудови. Пошук і обґрунтування об'єднуючої ідеї, реалізація якої могла б стати основою формування необхідної нам системи ціннісних пріоритетів та орієнтирів, слід вести, керуючись найважливішими для державного будівництва політико-правовими документами, насамперед Декларацією про державний суверенітет України, що стверджує її невіддільне право на самовизначення у формі суверенної національної держави, та Актом проголошення незалежності України.

Центральною об'єднуючою ідеєю для народу України є творення Соборної Української Держави. Відповідно до цієї ідеї має бути розроблена ідеологія як система теоретичного інструментарію для розв'язання економічних, соціально-культурних, правових і політичних проблем державотворення. Держава має цілком природне право на особливе виявлення свого власного інтересу, спрямованого на:

адекватну репрезентацію інтересів громадянського суспільства;

всебічний розвиток політичної свідомості і культури народу;

створення державного апарату як засобу реалізації цілей держави.

Пріоритетними цінностями, що мають реалізуватись у процесі державного творення, є загальнолюдські цінності. Це: людяність, цивілізований гуманізм; соціальна і національна справедливість, віротерпимість; демократія на багатопартійній основі та широкому народному представництві; патріотизм.

Лише у такий спосіб може бути втілена у життя українська національна ідея в її дійсно гуманістичному консолідуючому суспільство змісті. Ідеології, що розробляються у процесі формування системи багатопартійності української державності, не можуть претендувати на статус державної. Одержуючи статус державної, будь-яка ідеологія зрештою дискредитує себе і перетворюється на форму тоталітарного мислення. Протиставлення і взаємозаперечення ідей національно-демократичних, соціал-демократичних, ліберально-демократичних та ін. ідеологій мають вестись у межах закону і правової культури.

Ґрунтуючись на цих ідейно-політичних засадах, ми зможемо по-новому оцінювати практику диференційованого політико-ідеологічного забезпечення поточних і перспективних проблем державного будівництва, соціально-економічного, культурного і політичного розвитку Української держави.

ІМПЕРІЯ (визначення й актуальність вивчення). Актуальність дослідження проблем І. дивлячись на те, що всі вони канули в Лету, досить очевидна. По-перше, І. існували тисячоліттями, причому деякі з них були надзвичайно великими і могутніми. І раптом розсипалися, як карткові будиночки. Хіба не цікаво і корисно дізнатись, чому саме? І чи так вже й випадково? По-друге, це наше зовсім недавнє минуле, яке, звичайно ж, потрібно вивчати. По-третє, остання І., якою був СРСР, не зникла вмить і безслідно, а, подібно до дзеркала, розкололась на кільканадцять кусків у вигляді міні-імперій, які не одразу і не повністю позбулись такої недоречної спадщини. По-четверте, не можна остаточно виключати спроб відродження старих чи створення нових І., адже не вивітрилась ще у декого імперська ідеологія. Досить цікаву думку з приводу двох останніх положень висловив в інтерв'ю «Московским новостям» відомий польський дисидент Адам Міхник. Він, зокрема, відзначав, що на терені колишнього СРСР і соціалістичного табору сьогодні панує «імперо-паранойя»: «Це паранойя імперських націй, які починають думати, що кінець

імперії — це всесвітній Апокаліпсіс. Цей процес можна зараз бачити в Росії, але не тільки в ній. Елементи такої паранойї є в угорців, поляків, в кожній країні, де є національні меншини».

Термін «імперія» походить від латинського слова imperium, що перекладається на українську як «влада», «могутній», «сильний» тощо. В Давньому Римі цей термін спочатку означав вищу державну владу народу, а також певної категорії посадових осіб (магістрів — царів, консулів, преторів та ін.). Пізніше він почав використовуватись стосовно всієї держави. В сучасній етнополітології термін «імперія» вживається для означення колишніх великих держав, що об'єднували кілька підпорядкованих центральній владі держав та/чи народів, примусово або напівпримусово інтегрованих у єдину систему політичних, економічних, соціальних та культурних взаємозв'язків. Водночас під І. розуміється і такий тип політичної системи, який об'єднував під началом жорсткої централізованої влади етно- , національно-територіальні та/чи адміністративно-територіальні утворення на засадах відносин: «метрополія — колонії» або «центр — периферія».

І. була однією із найдавніших форм державного устрою (Римська, Візантійська, Франкська та ін. імперії), і більша частина історичного розвитку людства пройшла в рамках імперій. Багато країн у своєму розвитку пройшли через імперії, а деякі з них, як скажімо, Німеччина, Франція чи Росія навіть двічі. Ще в першій половині XX ст. існувало кілька величезних імперій, зокрема Австро-Угорська, Британська, Німецька (нацистська), Оттоманська, Португальська, Французька, Російська (спочатку як царська Росія, а потім як СРСР). До середини 70-х рр. всі вони зникли за виключенням СРСР. На початку 90-х рр., тобто останнім, загинув і він, поклавши край існуванню імперій взагалі.

ІМПЕРІЯ (етапи еволюції). В історії існування будь-якої І. можна виділити кілька етапів, і зокрема: народження — піднесення — застій — криза — загибель (але часом і відродження). Видатний англійський історик А. Тойнбі охарактеризував цю послідовність історичних подій як «ахілесову п'яту» всіх І. Ініціатором створення імперії, її ядром виступали або міста, як скажімо, Рим (Римська імперія), або цілі держави, як, наприклад, Великобританія чи Франція (відповідно Британська та Французька імперії).

Створювались І. за допомогою експансії, причому переважно воєнної, а саме: шляхом розв'язання війн, збройного загарбання ін. держав, анексії і підкорення ін. народів. Мала місце і мирна колонізація, тобто заселення і приєднання вільних земель. Траплялись випадки добровільного приєднання тих чи ін. держав та/чи народів до І. Відбувалось це, як правило, за «форс-мажорних обставин», зокрема, в зв'язку із загрозою поневолення чи геноциду з боку жорстокішого і підступнішого ворога. Прикладом може служити входження свого часу до складу Російської імперії Вірменії, Грузії, України, деяких ін. держав і народів. Але сподівання цих та ін. народів на рівноправний статус і вільний розвиток у межах імперії ніколи не збувались. Усі вони були жорстоко обмануті і раніше чи пізніше перетворювались на колонії або напівколонії.

Створення І. було під силу далеко не всім народам, а лише тим, які випереджали своїх сусідів у створенні і зміцненні власної держави, розвитку засобів виробництва та військового мистецтва й озброєння або тим народам, які за висловом відомого російського вченого Л. М. Гумільова, мали «найвищу пасіонарність», тобто найбільшу енергію і непереборне внутрішнє стремління до діяльності, спрямованої на досягнення певної мети (часто ілюзорної).

Після народження І., яке затягувалось на десятиліття, наступав не дуже тривалий період або, за висловом А. Тойнбі, «коротка фаза» відносно мирного її існування і певного піднесення. Все це часто сприймалось населенням І., в тому числі недавно поневоленим, як Божий дарунок, сприяло швидкому проникненню імперської ідеології у свідомість широких народних мас. У них з'являлись почуття гордості за приналежність до «великого народу» та причетність до будівництва «світової держави», а також погорди і зверхності до ін. держав і народів за межами І. Більше того, загарбницькі війни, придушення визвольної боротьби, геноцид, депортація, насильницька асиміляція та ін. злочини не помічались або виправдовувались посиланнями на особливості геополітичного становища, брак життєвого простору, культурно-просвітницьку місію, посилення класової боротьби, майбутнє злиття націй тощо.

На зміну короткочасному піднесенню завжди приходив досить тривалий — від кількох десятків літ до кількох століть — період застою. Він обумовлювався багатьма причинами, головними з яких були: бажання імперської еліти зберегти «статус-кво», освоїти загарбані території й асимілювати поневолені народи, страх перед будь-якими змінами й інноваціями, ізоляція від зовнішнього світу в прямому («Велика китайська стіна», «Берлінська стіна») та переносному розумінні («залізна завіса»).

Вже в часи застою «починався процес надлому і розпаду» (А. Тойнбі), який поступово перетворювався на кризу, що охоплювала всі сфери життя: економічну, політичну, ідеологічну. До кризових явищ призводили витратна економіка; марнування величезних коштів на утримання могутніх командно-адміністративної системи, військової машини та репресивних органів; вичерпання награбованих багатств та природних ресурсів; розчарування значної частини домінуючого етносу; невдоволення поневолених народів і т. ін. В середині імперської еліти посилювались внутрішні чвари, боротьба кланів за владу та двірцеві перевороти. В самій І., особливо на периферії зростали соціальні конфлікти і заворушення та міцнішала визвольна боротьба пригнічених народів. «В імперському глечику,— влучно зауважував А. Тойнбі,— з'являлись горизонтальні і вертикальні тріщини». Звичайні методи утримання імперій — підкуп периферійних еліт або їх шантаж, посилення репресій проти всіх інакомислячих, придушення заворушень і повстань уже не приносили бажаних наслідків. Принцип «поділяй і володарюй» переставав працювати.

Інколи в І. починались вимушені реформи. Їх ініціаторами виступала частина нової імперської еліти, яка вже складалась не лише з представників домінуючого, а подекуди й асимільованих представників підкорених етносів, і яка гарячково шукала «нових» методів збереження імперії. Якщо реформи були досить глибокими і радикальними, І. відроджувалась. Вона знов проходила зазначені вище етапи розвитку, який все одно закінчувався її надломом і розпадом. Але, як правило, ці реформи носили поверховий, косметичний характер і лише затягували агонію І. Щоправда, в новітніх І., особливо в радянській, кризові явища розвивались надзвичайно швидко, набираючи часом обвального характеру. В західній науковій літературі це отримало назву «ефект снігової лавини».

ІМПЕРІЯ (причини загибелі). Певна частина причин загибелі І. носить специфічний характер, що було зумовлено особливостями історичних умов її існування, геополітичним становищем, поліетнічним, багатонаціональним складом населення тощо. Але більша частина причин носить загальний характер. Головними з них були: 1) неспроможність І. як форми державного устрою і типу політичної системи виконувати свої основні політичні, соціальні й ін. функції; 2) суперцентралізація, відсутність самоврядування її складових частин; 3) нездатність до розвитку і самовдосконалення; 4) нехтування проблемами забезпечення технологічного прогресу

(за виключенням озброєння); 5) експансіоністська зовнішня політика, силові методи вирішення будь-яких проблем; 6) нездатність «переварити» загарбане, а головне асимілювати та/чи денаціоналізувати поневолені народи, створити спільну ідентичність; 7) неспроможність нейтралізувати і протидіяти зростанню етноцентризму і націоналізму пригнічених народів, посиленню відцентрових тенденцій та народженню нових самостійних держав; 8) соціальні заворушення, визвольна боротьба поневолених народів, поразки у війнах.

Попри всю важливість наведених вище причин, їх комплексний вплив, головною з них можна вважати нездатність І. сприймати виклики часу і знаходити відповіді. Як вже відзначалось, основними викликами минулого тисячоліття був перехід людства до індустріального та постіндустріального суспільства і викликані ним процеси піднесення націоналізму та зародження й розвитку національних держав.

Отже, справжнім могильником І. виявився націоналізм і, зокрема, народжена ним національна держава в обох її формах — унітарній та федеративній. Лише національній державі вдалось знайти відповіді на виклики часу, а саме: забезпечити розвиток науково-технічної революції, віднайти і відпрацювати механізми демократичного управління, сформувати відкрите, тобто демократичне і правове суспільство. Хоча, і цього не треба замовчувати, національні держави певний час несли на собі «родимі плями» І. Адже деякі з них, як скажімо, Англія чи Франція, будуючи відкриті суспільства на власній території, створили величезні «зовнішні» І., загарбавши чимало заморських територій і перетворивши їх на колонії. Але показово, що й ці І. загинули від вибуху націоналізму поневолених народів та народження нових самостійних держав.

У сучасному світі І. немає. Але постає питання: вимерли вони, подібно до динозаврів, назавжди чи ще можливе їх відродження або народження нових? Теоретично можливе, але практично малоймовірне, а головне — недоцільне, шкідливе і надзвичайно небезпечне. Адже І., хоч і була закономірним етапом у розвитку держави, повністю себе вичерпала і набагато пережила відведений їй історією час. Вона давно вже перетворилась на гальмо суспільного розвитку, головне джерело світових воєн та основну загрозу людській цивілізації. Досить згадати, що дві світові війни були спровоковані саме імперіями. Це вони, не обмежуючись регіональним чи навіть континентальним пануванням, зійшлись у смертельній боротьбі за світове панування. До того ж людство вже виробило й успішно користується ін., альтернативними імперіям, формами державного устрою та міждержавних утворень, а саме: федерацією, конфедерацією та ін. федеративними утвореннями.

ІМПЕРІЯ (типологізація). Різноманітність І., незважаючи на спільність їх основних рис, не викликає сумнівів. Але проблеми типологізації І. в етнополітичній науці так до кінця не були вирішені. Хоча дещо і було зроблено. Зокрема, за своїм геополітичним становищем І. були поділені на внутрішні (inner) та зовнішні (outer). Під внутрішніми І. мались на увазі такі імперії, які у своєму складі не мали занадто вже віддалених територій. Прикладом могли б служити Австро-Угорська, Російська (царська) та деякі ін. І. Зовнішніми вважались І., певні частини яких перебували на значній відстані від центру і, зокрема, за морями та океанами. Зовнішніми І. були Іспанська, Португальська, Французька та деякі ін. Мали місце і випадки змішаних І., таких, як скажімо, Британська, радянська.

За часовим критерієм І. поділялись на стародавні та нові. Давні — Римська, Візантійська, Франкська та ін.— це ті, які існували від найдавніших часів до кінця середньовіччя. Нові — Британська, Іспанська, Російська (царська), Французька та ін.— це ті, які народились у XVI—XIX ст. Є певні підстави ввести і третій тип І.— «новітні». До них можна було б зараховувати ті І., які виникли в 20—30 рр. XX ст., зокрема, Німецьку (нацистську) та радянську.

Нарешті, можна запропонувати класифікацію І. за типом пануючих у них режимів. При такому підході можна говорити про І. авторитарні, тоталітарні та змішані, тобто авторитарно-тоталітарні, коли в метрополії (центрі) існував тоталітарний, а на периферії авторитарний режим або навпаки.

ІМПЕРІЯ (характер і риси). І. можна вважати закономірною формою організації великих людських спільнот. Її поява була викликана інтеграційними процесами. Вона могла б стати альтернативою етнічним та/чи унітарним державам, які самі народжувались, але під впливом інших — дезінтеграційних — процесів. Проте не стала і не могла стати через цілу низку обставин. І., якщо вже говорити про якість альтернативи, стала невдалою альтернативою федерації та конфедерації, що тоді теж почали зароджуватись і формуватись.

І. була своєрідним «кентавром» або «мутантом», тобто досить специфічною формою державного устрою та особливим типом політичної системи, в яких дивовижним чином переплітались унітаризм і певні елементи федералізму, суперцентралізації і деякої децентралізації, тоталітаризму і певного демократизму, а також територіально-адміністративний і національно-територіальний поділ, існування безправних колоній і автономій (а подекуди і «самостійних» держав). Майже всім І. були притаманні деякі риси унітарної держави і, зокрема, єдиний керуючий центр, ієрархічно-вертикальна, пірамідальна система владних структур (саме, мабуть, тому фараони перших східних імперій будували свої гробниці у вигляді пірамід), єдина система права, єдине громадянство, єдина державна мова та ін. І. набували цих унітаристських рис в силу тих же причин, що й класичні унітарні держави.

Водночас деяким І. були притаманні і певні риси (елементи) федеративної держави, зокрема, поліетнічний та/чи багатонаціональний склад населення, етно-, національно-територіальний поділ, існування державних утворень та двох конституцій, подвійне громадянство тощо. Але імперський центр погоджувався на збереження (але не введення) цих елементів виключно під тиском обставин та корисливих міркувань, а самі ті елементи носили формальний чи декларативний характер.

Специфічними, суто імперськими рисами багатьох І. були: 1) наявність в їх складі колоній чи напівколоній, їх фактична безправність і повна ізольованість від навколишнього світу; 2) панування єдиної державної ідеології; 3) існування величезної військової, політичної, економічної та адміністративної бюрократії як у центрі, так і на периферії; 4) культ насилля (недарма А. Тойнбі зазначав, що «жахливий демон насилля закладено в підвалини імперій»); 5) готовність центру допускати до імперської еліти представників периферійних еліт за умови їх асиміляції і безоглядної відданості центрові; 6) агресивність, войовничість та експансіонізм; 7) намагання створити державу не локального, а континентального і навіть світового масштабу; 8) спроби сконцентрувати в центрі всі багатства, культурні цінності, видатних майстрів науки і культури, спортсменів та ін.; 9) обмеження приватної власності і будь-якої підприємницької ініціативи (за виключенням представників імперської еліти); 10) страх перед будь-якими інноваціями та реформами; 11) антинародна етнонаціональна політика, головним і чи не єдиним принципом якої був принцип: «devide et impera» — «поділяй і володарюй» — та насильницькі методи вирішення етнонаціональних проблем: насильницька асиміляція, депортація цілих народів, етноцид та ін.; 12) самоізоляція, яка, за слушним зауваженням А. Тойнбі, перетворювала імперію на «замкнений універсум».

Звичайно, співвідношення рис та елементів унітаризму, федералізму і власне імперських та тих чи ін. історичних етапах, в тих чи ін. І. було різним. Але кожного разу серед них переважали ті, що робили імперію імперією, тобто жорстко централізованим державним утворенням, закритим суспільством, конгломератом різних народів, утримуваних силою або загрозою її застосування.

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА НАЦІЇ (етносу) — це захищеність суспільства та його різних підсистем від інформаційної агресії чи інтервенції зовнішньої системи (держави чи групи держав) з метою нав'язування небажаних ідей, поглядів, перекручених фактів та ін. небезпечної для життєдіяльності нації інформації за допомогою сучасних науково-технічних засобів і каналів розповсюдження інформації, а також, навпаки, в замаху зовнішньої системи на отримання небажаної для розповсюдження за межами нації інформації. Треба розрізняти І. б. н. як зовнішню щодо даного суспільства, так і внутрішню стосовно різних державних і суспільних систем, організацій, до особи, конкретної нації чи етносу, в якій зацікавлені владні структури та суспільно-політичні партії і рухи. Надійність зовнішньої І. б. н. залежить від рівня розвинутості соціально-економічної системи та науково-технічних засобів суспільства, форм законодавства й ін. нормативних актів з урахуванням механізму їх реалізації, а також від рівня інформаційної культури, досягнутої нацією. Серед основних форм зовнішньої інформаційної агресії (інтервенції) необхідно відзначити такі:

— радіо- і телевізійне мовлення, особливо через засоби супутникового, космічного зв'язку, які використовуються для подолання наземних національних кордонів держави;

— кіно-, відеофільми, магнітофонні записи;

— порнографічну літературу та ін. ізопродукцію;

— книги, журнали, газети й ін. засоби масової інформації, які небажані за своїм змістом для даного суспільства;

— культурні місії, обміни делегаціями представників різних верств суспільства, туристи, постійні представництва різного спрямування.

Особливий аспект І. б. н., який виник за останні роки, є захищеність національних комп'ютерних систем і сіток від проникнення у пам'ять ЕВМ, а також від укорінення у них «вірусів» — спеціальних програм, які порушують коректність програмового забезпечення.

Необхідно чітко визначити кордони інформаційної поінформованності держави та її структур відносно правового положення та інформаційної безпеки особи, яка вперше розпоряджається інформацією про себе і свою діяльність, та одночасно треба визначити кордони інформаційної безпеки особи відносно держави, її структур і соціальних структур (втрата інформації). Ефективне функціонування всякої суспільної системи значною мірою залежить від чіткого визначення взаємоприйнятих прав та обов'язків як об'єктів, так і суб'єктів інформаційного процесу.

ІНТЕГРАЦІЯ ЕТНІЧНА (від лат. integration — поповнення, відновлення) — одна із сторін процесу розвитку людського суспільства, пов'язана з об'єднанням у ціле раніше різнорідних частин та елементів. Для етніч. процесів протягом усієї історії людства притаманні дві діалектично взаємопов'язані тенденції — диференціація та інтеграція, які мають протилежну спрямованість: до відокремлення і взаємодії.

Інтеграційні процеси можуть відбуватись як у рамках уже існуючої системи (і тоді вони сприяють підвищенню рівня її цілісності й організованості), так і при виникненні нової системи з раніше непов'язаними елементами. До перших відносять процеси внутрішньої консолідації етносів, завдяки яким збільшуються обсяг та інтенсивність взаємозв'язків і взаємодії між окремими елементами етносу, посилюється їх цілісність як системи. До других відносять процеси міжетніч. інтеграції, взаємодію етносів, які ведуть до появи у них певних ознак спільності в різних сферах життя. Виділяють певні «поверхи», різні рівні цього процесу. Якщо в соціально-економічному збільшується загальне, з'являється більше спільних рис, то в етнічному, в сфері культури етнічно-особливе значною мірою зберігається. Національно-специфічне, як власне етнічне, значно довговічніше, ніж ін. компоненти. Тому міжетнічна інтеграція не означає зникнення етніч. відмінностей, злиття етносів. Відбувається зближення етносів в екон., соціальн., політ. сферах, у способі життя на основі збереження і розвитку етнічного, всебічного використання нац. форм сусп. життя, які ще далеко не вичерпали своїх можливостей у сусп. процесі.

Інтеграційні процеси в етніч. сфері життя суспільства розвиваються під дією різноманітних факторів, одні з яких обумовлені взаємодією етносів у мовно-культурній сфері, ін.— причинами соціальн. характеру. Найважливіше місце серед усіх факторів належить економічним. У сучасних умовах вплив економіки на етніч. процеси різко посилюється завдяки поглибленню екон., господар. зв'язків між державами, народами, окремими регіонами. Впливає також на інтеграційні процеси територіальний фактор: зміна попередньої території розселення етносу, міграція окремих його груп у райони, які суттєво відрізняються від попередніх своїми природними та ін. умовами.

І. е. передбачає наявність упорядкованих і безконфліктних відносин між суб'єктами й об'єктами міжетніч. відносин, досягнення нової якості у вигляді цілісності, єдності та їх організаційне оформлення, встановлення нових форм відносин і співробітництва як між елементами системи етніч. відносин, так і за її межами. В основі І. е. лежать загальні потреби, схожі за шляхами їх досягнення завдання, тенденції до зближення елементів етніч. відносин. У той же час у всяких складних системах, до яких відноситься також людське суспільство, на певних етапах розвитку можуть виникати елементи дезінтеграції, з'являтись тенденції до послаблення інтегративних процесів.

ІНТЕГРАЦІЯ ТА МОВНА ДЕМОКРАТІЯ. І., зокрема, означає можливість спілкуватися, а значить розуміти один одного. Це досить делікатне питання. Мова безпосередньо пов'язана з національною ідентифікацією і досить часто будь-яка спроба поставити під сумнів її значимість сприймається національною «більшістю» як загроза своєму існуванню. Однак мова, можливість спілкуватись нею уявляється національним меншинам найважливішою ознакою їх відмінності, таким чином, запорукою їх існування як окремої групи.

Питання спілкування, яке можна звести до мовної демократії, повинно розв'язуватися як всередині держав, у яких використовуються різні рідні мови, так і в федераціях, що складаються з державних утворень, які говорять різними мовам. При цьому важливо подолати чи обмежити ситуацію, коли в суспільних, державних справах переважає «імперський» підхід, пов'язаний з нерівністю стосовно носіїв різних мов. Не можна вважати суспільство демократичним, якщо в ньому людина піддається дискримінації через недостатнє володіння якою-небудь мовою. А це може трапитись, коли обвинувачуваного судять мовою, яка не є його рідною.

Історично питання мови виникло та «розв'язувалось» шляхом насильницького введення як мови спілкування мови, якою говорила домінуюча нація. Приклади такого типу нескінченні. З ін. боку, останнім часом, у тому числі внаслідок процесів «національної емансипації», утвердилися державні системи, де статус державних отримали дві і більше мов (білінгвізм чи плюралінгвізм), як у Канаді, Індії, Бельгії, багатьох африканських країнах чи в Європейському Співтоваристві (дев'ять офіційних мов).

Отже, якщо не змиритися з панування «імперських» мов, які є такими щодо мов меншин, то єдиною альтернативою є постановка політичного питання про вибір нейтральної мови для спілкування між носіями різних мов.

ІСТОРИЧНА САМОСВІДОМІСТЬ. Духовне надбання етносу, складова частина його національної самосвідомості. Включає в себе як знання про події, традиції, ідеї, теорії — все те, за допомогою чого народ (етнічна спільнота) усвідомлює своє минуле (тобто історичну пам'ять), так і його ставлення до цього історичного багатства. В сукупності вони (це знання і ставлення) стають мотивацією поведінки етносу в суспільному житті. В історичній самосвідомості фактично віддзеркалена актуалізована історична пам'ять, якою керується український народ на шляху свого державотворення. В 70-х — першій половині 80-х рр. науковцями було помічено своєрідний етнічний парадокс. Він полягав у тому, що особливості етнічної культури стиралися, а етнічна самосвідомість людей зростала. Численні соціологічні дослідження, проведені вченими, дали їм змогу пояснити це явище. Справа полягає в тому, що національна самосвідомість етносу живиться і підтримується не тільки елементами своєї традиційно-побутової культури та національно особливими рисами професійної культури, а й такими найважливішими джерелами, як уявлення про територію свого проживання та історична пам'ять. У ході досліджень, що їх у серпні 1992 р. проводив відділ етносоціології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського АН України у різних регіонах республіки, українці, відповідаючи на запитання «Що саме, на Вашу думку, більш за все об'єднує Вас із людьми своєї національності?», насамперед, вказували на мову. На друге за значенням місце вони поставили спільні із своїм народом звичаї, обряди, пісні і на третє — історію.

Національні почуття українського народу, що ґрунтуються на його історичній пам'яті, піднесли патріотичні настрої та збудили національну гідність людей, сприяли ширшому залученню їх до соціальної, економічної, культурологічної діяльності, що стало виявом їхньої історичної самосвідомості. На відміну від індивідуальної самосвідомості І. с. на теоретичному рівні існує не як функція особистісного розуму, не як продукт індивідуального життєвого досвіду, а передусім як загальновизнаний духовний компонент, доступний і зрозумілий переважній частині членів етнічної спільноти, відображений в офіційних документах, засобах масової інформації, літературі тощо.

В умовах здобуття Україною державної незалежності та усвідомлення її громадянами місця своєї країни в сучасному цивілізованому світі значення І. с. підноситься до рівня національного символу. Вона стає найважливішим елементом національної самосвідомості українців, основою національної ідентифікації, стимулюючим фактором, який разом з культурною та мовною традиціями не тільки зберігає цілісність українського етносу, а й сприяє побудові самостійної демократичної держави. І с., крім того, забезпечує зв'язок, спадкоємність поколінь, наступність суспільного розвитку народу, створює підґрунтя для співробітництва людей у різних сферах громадського життя.

Особливе місце у науковому обґрунтуванні ролі і значення історичних фактів, подій і діячів у контексті національного відродження належить інтелігенції. Її діяльність, як і благородні зусилля, спрямовані на розвиток історичних знань та донесення їх до мільйонів людей, сприяє консолідації українського народу. Адже для того, щоб І. с. стала справді масовою, вона має бути достатньою мірою поширеною серед усіх соціальних верств етносу. Це можливо лише за певних умов, а саме: коли освіта стає загальнодоступною та коли забезпечується широка участь засобів масової інформації, державних інституцій, громадських об'єднань у доведенні до народу його національної ідеї, об'єктивного історичного минулого.

ІСТОРІОЛОГІЗМ ПОЛІТОЛОГО-ЕТНОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ — нове поняття, що «фіксує» досить новий феномен, який вивчають ряд етнологічних наук (антропологія, етносоціологія, етнопсихологія, етнофілософія, демографія, етнокультурологія та ін.), головним чином, політична етнологія. Остання й вводить в обіг це поняття, надаючи йому політолого-етнологічного значення. З точки зору лінгвістичної, поняття є складним словосполученням, яке, в свою чергу, «розпадається» на два неологічних поняття — «історіологізм» та «політолого-етнологічне мислення». Одного разу в приватному листі С. Дністрянський радив своєму учневі: перш ніж користуватися терміном, що став науковим поняттям, пильніше подумайте над змістом вживаних слів. Зважимо й ми на цю мудру пораду.

Неологічне, чисто філологічне поняття «історіологія» («історіологізм», «історіологічність»») увів у науководослідний обіг російський історик, економіст і соціолог М. І. Кареєв («Історіологія», 1915 р). Спочатку малася на увазі лише спроба ситуативно сполучати та корелювати два різних понятійних терміни, що позначали два явища і два методи суспільствознавчого дослідження — «історичність» і «логічність». «Історичність» фіксує в мисленні (в науковому дослідженні теж) лише те, що в минулому насправді мало місце, дійсно відбулося, і в тому полягає, мовляв, «історична істина», «адекватність дійсності», «дотична правда»: щось відбулося саме так і так-то. «Логічність» же акцентується на виявленні того, як і чому саме так мало щось відбутися в історичному минулому. Поступово історіологізм став концентруватися, здебільшого, на дослідженні історичних парадоксів, логічних несенітниць, суперечливих неподобств в історичних реаліях минулого.

Є в історії взагалі один особливий зріз і не до кінця осмислений аспект — етнополітичне життя, свідоме і спонтанне життя народів-етносів у політиці. В цій галузі суспільного буття людей і накопичувалася найкричуща кількість отих парадоксів, нісенітниць і неподобств — така кількісна «критична маса», яка з часом переходить у нову якість, і в конкретно-реальній історії маємо речі (матерії, події, явища, факти), які не піддаються чисто раціоналістичному поясненню ані через призму чистого історизму, ані формального логізму (скажімо, слов'янська народність прусів стала осередком німецької державності, а азійське плем'я угрів, перемістившись з Приоб'я в Паннонію, стало ледь не зразком європейства; латинська мова не є мертвою,— з точки зору філологічної, вона жива в побуті одного з неороманських народів — румунського; в США немає титульного народу-етносу, але є зріла політична нація; в багатоетнічному суспільстві неприпустима державна мова, максимум допустима офіційна мова державно-політичного життя; в сьогоднішній Україні унітарна держава в принципі неможлива — і не лише тільки тому, що суспільство в ній є багатоетнічним, а й тому, що взаємини з Республікою Крим фактично є федеральними, і т. ін.). Тут-то історіологізм і приходить науці на допомогу, перетворившись для ряду соціоетнологічних дисциплін — особливо, для політичної етнології — на центральний пізнавально-дослідницький метод.

Неологічне поняття «політолого-етнологічне мислення» (досить часто, але не точно, вживається і його аналог — «етнополітичне мислення») також має свої історичні, логічні та пізнавально-концептуальні підвалини, не достатньо з'ясовані суспільною свідомістю наших днів. Його ж спонукально-мисленні аспекти «до думи і до дії» теж гніздяться в галузі політичного життя народів-етносів. Про що ж то йдеться? Якщо мислення взагалі є найвищим ступенем людського пізнання світу та

синтетичною стадією процесу відображення світу в інтелекті людини, то політолого-етнологічне мислення є таким же ступенем пізнання і стадією відображення лише однієї галузі дійсності (реального світу) — політичного життя народів-етносів. Воно дає можливість одержувати знання (відомості, інформацію) про такі етнополітичні феномени (об'єкти, явища, події) та їх властивості (особливості, ознаки, характеристики), котрі безпосередньо, на чуттєвому рівні пізнання та ще й сьогодні одержувати практично неможливо.

Скажімо, про таке: якою була давньоримська етнополітика в колоніях і в метрополії за часів республіки й імперії; якими були об'єктивні передумови етнокадрової концепції «батьків-засновників США» — Б. Франкліна, Дж. Вашингтона, Т. Джефферсона, О. Гамільтона та ін. періоду вироблення федеральної системи державного будівництва; з яких етнополітичних засад виходив П. Чубинський при написанні віршу «Ще не вмерла Україна»; чому політолого-етнологічні аспекти так неадекватно відображено в двох проектах Конституції України і т. д. В нас немає ані документальних свідчень, ані матеріально-об'єктивних доказів, в нас є лише «наслідки» певної роботи, втілення в усі ці феномени політолого-етнологічної думки. Тому політолого-етнологічне мислення змушене «відтворювати» ті реалії в думці, звісно, з певним ризиком лише наблизитися до істини.

Будучи за своєю природою суспільно-історичним феноменом, політолого-етнологічне мислення має своїх суб'єктів-носіїв та творців. Ними є «людина етнічна» («хомо етнікус») та «людина політична» («хомо політікус»), котрі, за уявленнями стародавніх мислителів (Аристофан, Гекатей Мілетський, Страбон, Полібій та ін.), та поряд із «людиною економічною», «людиною споживацькою», «людиною мислячою» «сидять у кожному з нас». Безпосередній зв'язок цього зрізу мислення із практикою людини взагалі (родової людини) найрельєфніше виявляється у випадках так званої «політизації» етноісторичного життя, які «втілюються» у етновизвольних війнах, політичних революціях, міграціях та депортаціях народів, примусовому державотворенні і т. п.

Виявляється, що під час політизації найбільш активними та здатними до творення нових реалій є «людина етнічна» та «людина політична» в кожному з нас, які, взаємодіючи, й обумовлюють згадані феноменальні події етнополітичного забарвлення. Виявляється також, що під час подібних подій та історичних зрушень сама громадська думка, суспільно-політичний настрій наскрізно «наелектризовані» саме «етнічною політикою» (яка в побутовій мові сучасників досить неточно йменується «національним настроєм»), коли всі «займаються політикою», згадуючи раптом свій етноісторичний генезис і походження («національне коріння»). Ці нові суспільно-політичні обставини й етнополітичні реалії і має аналізувати політолого-етнологічне мислення як таке. Форми його «виступу назовні» і закономірності конституації як певного цілісного феномену вивчає, здебільшого, політична етнологія, а механізм протікання і метаморфозні прояви — ін. соціально-політичні науки етнологічного напряму.

К

КОЛИШНІЙ СРСР (як особливий тип імперії). Абсолютна більшість західних вчених ставилась і ставиться до колишнього СРСР як до імперії. Щодо вчених пострадянських держав, то вони розділились на дві великі групи: на тих, хто не вважає і на тих, хто вважає СРСР імперією. Ті, хто заперечує імперську сутність колишнього СРСР, аргументують це відсутністю у ньому однієї з важливих ознак імперії, а саме: імперських структур, тобто чітко виражених метрополії і колоній, а також тим, що Росія й етнічні росіяни, яких дехто виставляє безпідставно у ролі метрополії та свідомих колонізаторів, постраждали в часи культу Сталіна і застою не менше, а може й більше за ін. республіки і народи.

Ті, хто вважає СРСР імперією, теж розділились на дві великі групи. Одні з них вважають СРСР «класичною імперією», яка проводила політику «класичного колоніалізму», тобто експлуатації, визиску і гноблення своїх колоній. При цьому роль метрополії відводиться Росії, а колоній — ін. колишнім радянським республікам. Друга група вчених вважає колишній СРСР «некласичною імперією», яка проводила політику «колоніалізм навпаки». В західній етнополітології була навіть розроблена теорія, яка отримала назву «колоніалізм навпаки». Згідно з цією теорією, в ролі метрополії виступали національні республіки, а в ролі колонії — Росія. Перші, тобто національні республіки, начебто існували, живились і розквітали за рахунок Росії, а остання зазнавала утисків і дискримінації і, віддаючи все національним республікам, зубожіла й занепадала.

Цікаво, що прихильники обох точок зору знаходять чимало аргументів на свою користь. Але не можна не звернути увагу на діаметрально протилежний, взаємовиключаючий характер зазначених точок зору. Це — свідчення того, що або одна з них, або вони обидві є помилковими. Не заперечуючи їхнього права на існування, спочатку слід ще раз нагадати, що імперія — то не лише форма державного устрою, а й тип політичної системи, головними ознаками якої були вертикально-пірамідальний розподіл влади, досить сильна централізація, авторитаризм або тоталітаризм.

Аналіз з точки зору єдності державного устрою і політичної системи дає можливість припустити, що СРСР був імперією. Це була незвичайна (як і все в СРСР) імперія, багато в чому схожа, а ще більше не схожа з ін. «класичними імперіями», але досить жорстока і агресивна, особливо в сталінські часи. Недарма в цивілізованому світі вона отримала назву «імперія зла». Особливість колишньої радянської імперії полягала в тому, що, по-перше, то була водночас і «внутрішня» і «зовнішня» імперія. Такого висновку, наприклад, дійшли учасники міжнародної конференції з проблем порівняльного аналізу Австро-Угорської імперії та СРСР, яка відбулась 1992 р. у Нью-Йорку. Вони, зокрема, відзначали, що «внутрішня імперія» дісталась йому від царської Росії, хоча й не без деяких втрат (Польща, Фінляндія, Естонія, Латвія та Литва), а «зовнішня імперія» була створена після другої світової війни. По-друге, то була суперцентралізована імперія, в основі якої лежали пірамідальна модель влади та модель «центр — периферія». По-третє, то була імперія з авторитарно-тоталітарною політичною системою, про що свідчило існування єдиної партії, єдиної державної ідеології, порушення прав людини і націй. По-четверте, радянська імперія ніколи не приховувала своїх претензій на світове панування і робила все, що було в її силах для його встановлення.

Нарешті, в ролі метрополії тут виступала багаточисленна партійно-радянська еліта, верхні ешелони могутнього військово-промислового комплексу, широко розгалуженої системи караних органів тощо. В ролі колоній опинились усі колишні радянські республіки, включно із Росією, і всі народи, в тому числі російський. Більше того, радянська імперія мала і домініони, тобто напівколонії, на які були перетворені країни т. зв. «соціалістичного табору». Подібна роль була уготована також народам і країнам т. зв. «соціалістичної орієнтації». Внаслідок нещадного визиску й експлуатації з боку цієї унікальної імперії непоправних втрат зазнали всі колишні радянські республіки та їх народи. І все ж, російський

і український народи (окрім, звичайно, близько двох десятків депортованих народів) опинились у найгіршому становищі.

Етнічні росіяни були навіть позбавлені можливості створити свою комуністичну партію, свою, хоча б ефемерну, державність; центральні райони РРФСР, покинуті імперською елітою напризволяще, обезлюдніли і занепали, а їх мешканці були перетворені на своєрідних «колонізаторів», знаряддя радянізації, денаціоналізації та русифікації національних околиць. Трагедія цих людей полягає в тому, що вони і не підозрювали, що стали жертвами політичних амбіцій імперської еліти, не здогадувались про відведену їм роль. Більше того, вони вірили в те, що несуть братню допомогу ін. народам, вважали себе справжніми інтернаціоналістами, хоча абсолютна більшість з них навіть не цікавилась історією, культурою, мовою та звичаями народів, екологічним станом території, на якій опинились.

Звичайно, і це слід особливо підкреслити, все наведене вище не може служити виправданням, а тим більш підставою для будь-яких обмежень політичних, соціально-економічних й ін. прав 26 млн. росіян, які опинились за межами Російської Федерації і виявляють бажання залишитись на території посттоталітарних держав, стати їх повноправними і законодисциплінованими громадянами.

Щодо українського народу, то за часів радянської імперії він зазнав жахливих втрат внаслідок репресій і штучного голоду (уникнувши масової депортації лише завдяки своїй багаточисельності), перш за все, мабуть, тому, що імперська еліта завжди вбачала в Україні, в національно-визвольних устремліннях її народну найголовнішу загрозу своєму пануванню та існуванню як імперії.

Такий погляд на колишній СРСР дає можливість зрозуміти і причини його майже миттєвого розпаду, і збереження досить міцних антиросійських настроїв серед значної частини населення пострадянських держав, і вкрай негативне ставлення до спроб відродити СРСР у його колишньому вигляді і навіть може зайву підозрілість до будь-яких заходів щодо встановлення тісніших зв'язків із Російською Федерацією, і занепокоєння країн СНД та західних країн можливостями перетворення СНД на нову імперію. А загалом ця проблема чекає на спеціальне комплексне дослідження істориків, філософів, політологів, етнополітологів, державознавців та ін. фахівців, не обтяжених старим етнополітичним мисленням.

КОЛОНІЗАЦІЯ — заселення і господарське освоєння окраїнних земель своєї країни, а також заснування поселень і утворення господарської системи за межами держави. У першому випадку говорять про внутрішню, а в другому — про зовнішню колонізацію. Залежно від наявності місцевого населення і належності або неналежності території до держави К. проходить у формах мирного заселення або насильницького завоювання. Мирне освоєння території здійснюється представниками одного або декількох етносів. Як правило, переселенці поселяються компактно, одноетнічними общинами — «колоніями». Завдяки такій формі поселення мігрантам удається довгий час зберігати культуру, мову, традиції та звичаї свого материнського етносу. Проте нові соціально-економічні, господарські, природні умови ведуть до певної трансформації культури. На зміни в культурі впливають також контакти з місцевим населенням й переселенцями ін. етнічного походження.

К. чужих територій здійснювалась шляхом завоювання, жорстокими розправами завойовників над місцевим населенням. Такий тип К. означав повне або часткове руйнування суспільного ладу аборигенів. Здебільшого колонізатори ліквідовували центральну владу та її органи на місцях, а ін. суспільні інститути пристосовували до своїх потреб. У цьому їм допомагала місцева верхівка підкореного народу, яка переходила на бік колонізаторів. Проте підкорення держави, суспільства, території, встановлення своїх порядків пришельцями ще не означає повної К. Складнішим явищем є культурна, психологічна К., тобто духовна К. людей.

КОМУНАЛІЗМ (від лат. commune — громада). 1) Принцип етнополітичних відносин у деяких багатоетнічних державах (Індія, Бельгія, Швейцарія та ін.), який полягає в тому, що в місцях свого проживання носіям однієї етнічності надається право на самоорганізацію у формі етнічних громад (общин), лідери яких або беруть участь у діяльності спільних владних структур, або виступають як виразники общинних інтересів у відносинах із органами влади.

2) Напрям в етнополітології, який виводить природу етнонаціоналізму із міжобщинного суперництва, яке виникає в процесі модернізації суспільства і загострюється через нестачу соціальних благ, боротьбу за соціальне просування, конкуренцію між етнічними елітами і т. п. Найбільшого розвитку набув у 70-ті рр. у працях С. Хантінгтона, М. Есмана, А. Рабушкі, К. Шепсле та ін. У своїх теоретичних засадах К. мав багато спільного як із «внутрішнім колоніалізмом», так і з «етніцизмом». У зв'язку з поляризацією етнополітологів між двома останніми концепціями, К. як окремий напрям поступово відмирає, розчиняючись в етніцизмі.

КОНСЕНСУС — термін, донедавна маловідомий у СРСР, походить від лат. consensus — згода, співучасть і означає єдність думок, суджень та взаємної згоди на мікро- (між окремими особами чи дрібними групами) та макрорівні (між націями, народами та державами).

Проблеми досягнення і збереження К. віддавна хвилювали людство. Пошуками шляхів їх вирішення займались ще Платон, Аристотель та багато ін. мислителів Давньої Греції та Риму. Вони, зокрема, відзначали велику значимість відповідної політичної соціалізації (перш за все, за допомогою освіти) для забезпечення стабільності суспільства. Пізніше зазначеними питаннями займалось чимало вчених епохи Просвітництва та Нового часу. Так, Дж. Локк, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, Т. Пейн та багато ін. неодноразово підкреслювали необхідність раціонального свідомого досягнення політичного К. і пропонували ідею «контракту» або «договору» як основи легітимації влади. Дж. С. Мілл та деякі ін. вчені вважали, що К. має базуватись на визначенні, що уряд повинен слугувати інтересам абсолютної більшості суспільства. А. де Токвілль та його послідовники, підкреслюючи складність, специфічність і важливість проблем К., доводили зростаючу роль релігії в його досягненні. Значний внесок у розвиток ідеї К. внесли сучасні західні вчені, зокрема, Л. Вірт, І. Горовиць, А. Етціоні, А. Лейпхарт, С. Ліпсет, Е. Шилз.

Сьогодні К. визначається здебільшого як «певний стан системи переконань суспільства». За твердженням «Міжнародної енциклопедії соціальних наук», «консенсус існує тоді, коли велика частина дорослих членів суспільства, зокрема більша частина тих, хто стурбований рішеннями, що стосуються розподілу влади, статусу, прав, багатства, прибутків та ін. важливих цінностей, навколо яких можуть виникнути конфлікти, перебуває у відносній згоді в своїх переконаннях про те, які рішення можуть бути прийняті, і мають деякі почуття єдності між собою та із суспільством у цілому». Принагідно відзначимо, що К. є альтернативою диссенсусу, тобто ситуаціям, де потенційно дивергентні інтереси протистоять одні одним і К. відсутній.

На думку західних вчених, зокрема, Е. Шилза, для існування К. потрібні три вирішальних чинники чи елементи: 1) спільне сприйняття законів, правил і норм суспільства; 2) відданість інститутам, які втілюють у життя закони і правила; 3) поширене почуття ідентичності або єдності, що притаманні більшій частині осіб або груп. Західні фахівці відзначають також дві основні функції К. По-перше, він підтримує суспільний поря-

док, знижує можливість застосування сили при вирішенні будь-яких незгод і розбіжностей. А, по-друге, К. збільшує значимість і масштаби співробітництва, оскільки вони викликано не примусом чи страхом застосування сили, а згодою і злагодою.

За твердженням західних науковців процес модернізації суспільств призводив і призводить до гострої кризи політичного К. Ця криза викликана: а) ускладненням відносин між державою і церквою; б) вступом робітничого класу в політичну боротьбу; в) загостренням боротьби за розподіл багатства. До цього треба додати також вихід етнонаціональних спільнот (націй та етнічних груп) на арену політичного життя. Варто відзначити, що значимість перших трьох чинників сьогодні помітно послабла, принаймні на Заході, а вплив четвертого чинника дедалі поширюється, про що свідчать численні міжетнічні, етнополітичні та етнорегіональні конфлікти. Специфіка цих конфліктів полягає в тому, що їх не можливо вирішити ні силою, ні навіть голосуванням чи проведенням референдуму. Регіони, окремі райони чи етнічні групи в разі незадоволення їх інтересів будуть продовжувати боротьбу. Вихід один — пошуки К. Адже, головною ознакою і рисою К. є визнання чужих інтересів як гаранта забезпечення власних інтересів. До того ж метод К.— це основна перешкода на шляху встановлення диктатури особи, партії, класу або нації. К.— це унікальний і універсальний демократичний принцип і метод вирішення етнополітичних проблем та забезпечення стабільності суспільства.

КОНСЕРВАТИЗМ (за І. Лисяком-Рудницьким). Значну увагу І. Лисяк-Рудницький приділяв дослідженню українського К. У статті «Консерватизм» він подає нарис еволюції К. як світогляду (ідеології в широкому значенні слова), а не як особливої політичної ідеології. Учений зауважує, що в українській історії К. як «стихійна духовна настанова» відіграв велику позитивну роль: він допоміг українському народу зберегти рідну мову, звичаї, обряди, певні традиції родинного та громадського життя. К. як складник українського світогляду був тією силою, що дала змогу українцям протистояти польському наступу в XVI—XVII ст. ст. І. Лисяк-Рудницький простежує консервативні світоглядні установки не лише в народному світогляді, але й у професійній українській культурі. До представників виразно консервативної думки другої половини XIX ст. він відносить Г. Галагана, В. Тарновського, Г. Милорадовича, а на зламі століть — Ф. Уманця, В. Горленка, Стороженків, П. Дорошенка. Та попри це глибоке історичне підґрунтя, український К. як особлива концепція політичної філософії розвинувся в Україні відносно пізно. До того ж навіть після його вияви як свідомої політичної позиції в Україні він, на жаль, з великим запізненням досягає ширшого впливу.

До причин, які зумовили цю слабкість К., І. Лисяк-Рудницький відносить підпадання українських консерваторів під уплив реакційного імперського російського консерватизму. Це зауваження, щоправда, стосується також частини українських лібералів і соціал-демократів: за гаслом єдності демократичних сил забували про ті комплекси російського шовінізму та імперіалізму, які робили таку єдність безперспективною, а часто навіть небезпечною для України. І. Лисяк-Рудницький відзначає, що лише під час революції та боротьби за незалежну українську державу збільшився вплив українського К. і він став окремою політичною ідеологією. Здійснення цієї ідеології взяла на себе заснована у червні 1917 р. в Лубнах Українська демократично-хліборобська партія.

Провідним речником К. в українській політичній думці є В. Липинський; ось чому І. Лисяк-Рудницький приділяє значну увагу цій постаті. Якщо стисло охарактеризувати ознаки українського К., як він був сформульований В. Липинським, то до них будуть належати: самостійництво, творення української політичної нації («територіальний патріотизм»), «класократія», парламентська монархія, антисоціалістична установка, орієнтація на селян — земельних власників — як соціальне підґрунтя державотворення. В. Липинський, як ніхто до нього в українській суспільно-політичній думці, піддав гострій критиці народництво, лібералізм та соціал-демократизм за їх недооцінку культурницької та державницької еліти в українському громадському житті, зокрема у процесах націостановлення та державотворення. Ці ідеї В. Липинського справили великий вплив також на становлення українського націоналізму як особливої політичної ідеології. Водночас націоналізм, який як особлива політична ідеологія лише почав формуватися у 20-х рр., В. Липинський критикував за примітивізм.

КОНСОЦІАЦІЯ (со-суспільність) — це унітарна, причому досить централізована держава і водночас квазіфедеративне об'єднання етнічних та/чи конфесійних (релігійних) або ідеологічних груп, які хоча і не є територіально визначеними, але мають певні спільні групові особливості і здатні досягати конституційних домовленостей, спрямованих на збереження державної єдності та власної різноманітності. Поняття «консоціативний державний устрій» ввели в широкий науковий обіг відомі західні вчені Й. Альтусіус, Г. Лембрух, А. Лійпгарт та ін. Його суть полягає в тому, що центральна верховна влада тут належить т. зв. «великій коаліції», яка складається з пропорційної кількості представників еліт усіх етнічних та/чи релігійних або ідеологічних груп, кожна з яких має право вето і високу ступінь автономності у вирішенні своїх внутрішніх проблем. Хрестоматійними прикладами тут вважаються Нідерланди, Ліван та Ізраїль.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ 1996 р.— Основний Закон незалежної Української держави, який закріплює права, свободи і обов'язки громадян України, її суспільно-політичний і державний устрій. Прийнята Верховною Радою України 28.06.1996. Складається з преамбули і пятнадцяти розділів: І — Загальні засади; II — Права, свободи і обов'язки людини і громадянина; III — Вибори. Референдум; IY — Верховна Рада України; Y — Президент України; YI — Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади; YII — Прокуратура; YIII — Правосуддя; IX — Територіальний устрій; X — Автономна Республіка Крим; XI — Місцеве самоврядування; XII — Конституційний Суд України; XIII — Внесення змін до Конституції України; XIY — Прикінцеві положення; XY — Перехідні положення.

За новою Конституцією Україна є суверенною і незалежною, унітарною, демократичною, соціальною, правовою державою у формі республіки. Єдиним джерелом влади в Україні є народ. Він здійснює владу безпосередньо або через органи державної влади та місцевого самоврядування. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. При цьому держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законом.

У визначенні прав і свобод громадян Конституція виходить з того, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Зважаючи на це, у новій Конституції значно ширше і повніше закріплені права і свободи громадян, ніж у Конституції України 1978 р. Це, зокрема, стосується політичних прав і свобод громадян. До них належать права громадян: на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34) свободу об'єднання у політичні партії і громадські організації (ст. 36); участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевому референдумах (ст. 38) тощо.

Конституція визначає правовий статус і повноваження Верховної Ради, Президента і Кабінету Міністрів Ук-

раїни, а також судових і прокурорських органів. На конституційному рівні закріплено територіальний устрій України і правовий статус Автономної Республіки Крим як невід'ємної складової частини України. Передбачені й принципові засади організації місцевого самоврядування в країні.

З метою забезпечення стабільності нової Конституції в ній передбачена досить жорстка процедура внесення до неї змін та доповнень. Для схвалення відповідних змін до різних розділів вимагається від двох третин до трьох четвертих голосів конституційного складу Верховної Ради України. Якщо ж зміни скасовують чи обмежують права і свободи людини й громадянина або спрямовані проти незалежності і територіальної цілісності держави, то Конституція України взагалі не може бути змінена (ст. 157).

З прийняттям Конституції України 1996 втратили силу Конституція України 1978 р. і Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні від 8.06.1995.

КОНФЕДЕРАТИВНА ДЕРЖАВА — форма державного устрою, союз держав, що об'єдналися для успішнішого вирішення й проведення у життя окремих найважливіших питань державного керівництва. Як правило, конфедерації — це нестійкі форми державного устрою, в них постійно проявляють себе дві протилежні тенденції: до повного відокремлення і перетворення у федерацію або унітарну державу. У наш час конфедерацією офіційно є, наприклад, Швейцарія, яка фактично більше схиляється до федеративної форми державного устрою.

КОНФЕДЕРАЦІЯ — термін, що означає об'єднання суверенних держав з метою реалізації спільних інтересів, переважно зовнішньополітичних та військових. Суб'єкти К.— суверенні держави — створюють центральні органи з повноваженнями, наданими їм державами-членами конфедерації. Рішення центральних органів К. приймаються і здійснюються лише за умов консенсусу суб'єктів конфедерації. Єдиного громадянства, податкової та судової системи у державах конфедеративного типу не має. Фінанси К. приймаються і здійснюються лише із внесків її членів. Найвідоміші К. в минулому і тепер: Швейцарія, яка була конфедерацією з 1291 по 1798 рр., і з 1815 по 1848 рр.; Нідерланди з 1579 по 1795 рр.; США з 1781 по 1787 рр.; Німеччина з 1815 по 1866 рр.

К., як прийнято вважати, переходить у федерацію. Проте, як показує історичний досвід останніх років, можливий і зворотний шлях. Якщо колишній СРСР вважати за тип федеративної держави, то СНД, що утворилась на його місці, більше нагадує тип конфедерації.

КОНФЕДЕРАЦІЯ (визначення, сутність, характер) — це союз кількох держав, об'єднаних договором про взаємні гарантії, який характеризується збереженням повної юридичної й політичної незалежності всіх її членів, їх незаперечним правом на сецесію (вихід), відсутністю в ній центральної влади, єдиного законодавства, єдиної території, єдиної грошової системи тощо. Створюються К. для досягнення певних економічних, зовнішньополітичних і воєнних цілей, об'єднання своїх ресурсів (людських, природних та ін.) та координації своїх дій. Відносини між державами-членами К. симетричні, тобто згідно з договором про заснування та прийнятими законами вони є рівними, на відміну від асиметричних відносин між метрополією і колоніями в імперіях. Не важко помітити, що К. хоч і ґрунтується на федеративних принципах, але суттєво відрізняється від федерації.

На відміну від федерації, яка є союзною державою, К. є союзом держав. Усі її члени зберігають свій суверенітет, але сама вона його не набуває. Щодо внутрішньої організації, то К. має цілу низку специфічних рис: 1) законодавчі органи складаються із рівної кількості рівноправних представників держав-членів; 2) закон може стати обов'язковим лише в разі його прийняття кожною державою-членом; 3) виконавчі органи мають колегіальний характер; 4) фінансові ресурси складаються із обов'язкових і добровільних внесків держав-членів; 5) збройні сили формально перебувають під спільним командуванням, але кожна держава-член лишається власником своєї армії; 6) зовнішня політика визначається, координується і проводиться спільними зусиллями, що однак не виключає можливості і самостійних дій з деяких другорядних питань.

Кажучи про спільні характерні риси К., слід мати на увазі, що тут можуть бути і деякі відхилення. Незважаючи на юридичну рівність усіх держав-членів, досить часто одна чи кілька з них можуть відігравати провідну роль з огляду на вагоміший економічний, військовий та політичний потенціал.

Варто зазначити, що після деякої перерви — з середини XIX до середини XX ст.— роль і значимість К. в житті окремих народів та держав, а також континентів і навіть планети, почали знов зростати. По-перше, помітно посилюється процес відродження і поширення конфедеративних ідей і принципів. По-друге, зростає кількість конфедеративних утворень, народжуються їх нові форми і типи. По-третє, розширюється «географія» конфедеративних утворень. Сьогодні вони існують і формуються не лише в Західній Європі, як це було раніше, а й на ін. континентах. По-четверте, зростає конструктивна роль і миротворча функція конфедеративних утворень. Адже, будучи перехідною формою від повної незалежності до федерації або від федерації до повної незалежності, К. полегшує ці переходи, пом'якшує протиріччя і запобігає загостренню міжетнічних конфліктів.

КОНФЕДЕРАЦІЯ (історія розвитку). В сучасній науковій літературі цей термін вживається, з одного боку, для характеристики певної форми державного устрою, а з іншого — характеристики певної форми міждержавного об'єднання. Особливих протиріч тут немає, оскільки К. народжувались у давні часи й існували протягом тисячоліть дійсно як консолідовані держави. Прикладами тут можуть бути давні ліги грецьких міст, середньовічні ліги німецьких, бельгійських, італійських та ін. міст. Деякі К. як державні утворення існували досить довгий час, зокрема, в Швейцарії (1291—1849 рр.), Нідерландах (1579—1795 рр.), Німеччині (1815—1864 рр.), США (1776—1787 рр.). Вони зіграли певну позитивну роль в історії не лише окремих народів, а й усього людства. Але в нові часи майже всі К. зникли, поступившись місцем федераціям або розвалившись на національні держави. В новітні часи історія зафіксувала лише одну спробу створення К. як консолідованої держави. У 80-х рр. це намагались зробити Сенегал і Гамбія, однак після кількох років існування (1981—1989 рр.) ця спільна держава, яка мала назву Сенегамбія, розпалась на дві свої первісні складові частини — Сенегал і Гамбію.

Отже, сьогодні К. у розумінні спільної держави не існує, хоча їх поява у майбутньому не виключена. Натомість є низка конфедерацій як міждержавних утворень.

КОНЦЕПЦІЇ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН — науково-теоретичні підходи до тлумачення змісту поняття прав національних меншин, їх місця в нормативно-правовій системі, які склалися історично і безпосередньо впливають на процес формування нормативної основи регулювання прав національних меншин. Права національних меншин можуть трактуватися з різних концептуальних позицій, які можна умовно класифікувати так:

1) за місцем прав національних меншин у гуманітарному праві:

— права національних меншин є самостійною категорією гуманітарних прав, яка існує паралельно з категорією прав людини;

— права національних меншин є частиною прав людини;

2) за суб'єктивною ознакою:

— права національних меншин є правами певних колективів;

— права національних меншин є індивідуальними правами членів таких меншин.

Існує також ще один аспект виміру прав національних меншин — їхнє співвідношення з правами народів. Але в останньому випадку більший наголос робиться на межах здійснення прав національних меншин, аніж на подібності чи розбіжності цих двох понять. Аналіз термінів «права людини» та «права національних меншин» («права меншини») в нормативному і доктринальному контексті дозволяє окреслити основні пункти їхньої відмінності та подібності. Так, програма Ліги Націй щодо прав меншин встановлювала міжнародні гарантії тільки для прав меншин. Права мешканців чи громадян держав, на теренах яких існували меншини, а перші до цих меншин не належали, підлягали конституційному захисту. Щодо цього якісна відмінність концепції прав людини полягає в тому, що міжнародний захист розповсюджується на права всіх індивідів, що виглядає гуманнішим. Традиційний підхід міжнародного права до прав меншин був прагматичнішим: політичні аспекти в ньому відігравали принаймні однакову роль з гуманними.

Права людини означають рівність основних прав для кожного члена суспільства та відсутність необґрунтованих обмежень на основі раси, релігії і статі. Такі права також були частиною режиму Ліги Націй стосовно національних меншин. Права людини віддзеркалюють відносини по лінії «держава—індивід», тоді як права національних меншин часто описуються як групові права; втім, і в раніших, і сучасних міжнародних договорах та конституціях, законах відповідні права надаються членам групи, а не групам як таким. У той же час реалізація прав національних меншин є колективною, а самі вони ефективно представляють інтереси групи.

Права національних меншин часто описують як особливі права, інколи навіть порівнюючи їх з привілеями, що не є виправданим. Як підкреслювалося Постійною палатою міжнародного правосуддя, спеціальні права меншин по суті відбивають концепцію реальної, істотної, а не формальної рівності (тобто фактичної рівності на відміну від юридичної). «Спеціальні» в цьому контексті означає, що певна категорія прав становить безпосередній інтерес або адресована національним чи етнічним групам з метою захисту їхньої культури, віросповідання, мови тощо. Якщо б національні меншини не мали таких прав, а мали тільки право асимілюватися з більшістю, то відносини між ними не характеризувалися б рівністю чи справедливістю.

Права національних меншин є водночас правами людини, адже тільки правовий режим, що гарантує як основні права для всіх, так і спеціальні права, адресовані меншинам, здатний створити справедливі умови для населення, чого неможливо досягти, ігноруючи будь-які культурні особливості. Обидва типи прав необхідні для розвитку національних меншин і не є протилежними: захист прав національних меншин не буде ефективним у державі, яка не забезпечує прав людини. Певний обсяг гарантування одного типу прав є необхідною передумовою для реалізації ін. типу. Крім того, для деяких національних меншин ефективний захист прав людини та недискримінаційний режим можуть становити найбільший інтерес як такі, що усувають перепони на шляху інтеграції чи асиміляції з рештою населення.

КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОГО ФАКТОРУ В УКРАЇНІ. В своїй основі передбачає реалізацію нагальної потреби, крім звільнення від сталінського націонал-нігілізму та шаблонів імперського мислення, здійснити відповідну «експертизу» самого «генерального проекту» в етнонаціональній сфері. Тепер як ніколи варто замислитися над думкою М. Грушевського про те, що «национальность подобно здоровью заставляет заниматься собой тогда, когда в ней чувствуются стеснения и недостатки, когда нет для национальности свободы существования и развития». Цією порадою ми поки що не скористалися сповна. Адже ні в проекті Конституції України, ні в будь-якому законодавчому документі не міститься програма державної етнонаціональної політики, не визначені наукові принципи управління цими процесами в Україні, методи і засоби соціально-економічного, політичного та правового регулювання міжетнічних відносин, їх гуманізації. А йдеться про надто важливі реалії.

Хто буде стимулювати формування національної честі, що є сильним збуджуючим мотивом для подальшого самоутвердження нації, збільшення її потенціалу? Хто ж буде сприяти зміцненню національного середовища, хто буде підтримувати небачену раніш «хвилю» політико-демократичної творчості та суспільно-громадської активності? Хто буде забезпечувати «нове прочитання» сторінок минулої політичної історії етносу, реально забезпечувати всебічне відродження культурно-етнічної самобутності українського народу? Хто буде гарантом розвитку етнічної свідомості національних груп в Україні? Чому Основний закон української держави поки що не сприяє усвідомленню індивідом своєї національної приналежності? Звідси — нагальна потреба розробки К. е. ф., якої поки що не існує в природі, але лише вона може стати підставою для подальшої розробки «Основ етнонаціональної політики української держави», законів, що стосуються етнонаціональної сфери. При цьому виходимо з того, що національний фактор при багатоманітності його форм має перетворитися в об'єктивну закономірність самого національного поступу, як реально існуюча і прогресивна форма людської життєдіяльності.

Зрештою, К. е. ф. мала б відповісти на кардинальне для країни питання — як прискорити реформи, включивши в їх «орбіту» етнонаціональний фактор, потенції етнонаціонального розвою. Словом, як перетворити поліетнічний склад населення України із фактора слабкості (як у колишньому СРСР) у фактор сили та могутності всього народу України, української держави. Методологічним орієнтиром для створення К. е. ф. могла б послужити ідея про всебічний взаємозв'язок та адекватне сполучення власне етнонаціональних, загальнонаціональних потреб, що постійно розвиваються та ускладнюються. Перш за все К. е. ф. має відповісти на кардинальне питання — який суверенітет має здійснюватися в Україні: народний, державний чи національний? Вони не тотожні, бо кожний з них має свій власний самостійний суб'єкт: націю, народ, державу. Завдання — добитися їх рівноправного «співіснування», органічного взаємозв'язку, розуміючи, що державний та національний суверенітети по суті справи є різними формами прояву народного суверенітету: перший відображає його етнічну організацію, а другий — державну.

Це тим більш важливо, що розробники проекту Конституції України не вбачають необхідності в реалізації національного суверенітету. Однак, нема ніяких ознак того, що українська нація виявила бажання передавати свій суверенітет, звужуючи його до меж «обслуговування» державного суверенітету. Ось чому необхідно визначитись у забезпеченні: а) суверенітету української нації — національного суверенітету, тобто повновладдя у вирішенні всіх питань національного життя, зміцнення самостійної національної держави, визначенні національно-державницької організації та взаємовідносин з

ін. етносами; б) суверенітету української держави — державного суверенітету як верховенства, самостійності і повноти державної влади України в межах її території.

К. е. ф. має далі визначити історичні суб'єкти, яким належить суверенізуватися у суспільному житті. Тим більше, що сьогодні законодавець визнає фактично лише два суб'єкти — державу та частково національні меншини. Випали з цього ряду два суб'єкти — особа та власне українська нація. Ми забуваємо, що нація є спільністю людей, особливою формою їх життєдіяльності. То ж невипадково С. Дністрянський перше місце у визначенні нації надав саме людям, які народилися на певній території і мають право на свій власний порядок, свою державу. Саме при такому підході особа чи не вперше «вкладається» в рамки етичності, етичної свідомості, розглядається як певний етнотип, що забезпечує мотивацію етнонаціонального державного розвитку. Зрештою, саме людський вимір етнічного дає можливість осмислити пріоритет самоцінності кожної особи та адекватно визначитися на лоні «своєї» нації й щодо цінностей ін. націй. «Почувати себе громадянином,— писав М. Бердяєв,— зовсім не означає втрати національного почуття і національного громадянства. До космічного всесвітнього життя прилучається... завдяки життю національному» («Судьбы России»). Етнічний образ є, власне, не тільки проблема політичного самовизнання, водночас це проблеми розв'язання міжетнічних відносин, їх гармонізація, подолання національної індеферентності, демократичний розвиток усіх прав людини, в тому числі етнонаціональних. Йдеться про необхідність взаємодії «права нації на самовизнання» та «права особи на самовизначення» йти по шляху демократизації, розуміючи, що принцип рівноправності та самовизначеності нації є необхідною передумовою для повноти здійснення всіх прав і свобод людини. Зрештою, особу може підтримати передусім саме такий елемент соціального буття, як нація, етнос, які можуть надати особі певну комфортність. Саме ж самоусвідомлення нації як самоцінності дає реальну можливість осмислити і самоцінність кожної людини. Ще М. Драгоманов у своєму часописі «Громада» ставив першою вимогою «рівного права для всякої особи... і усякої породи».

Особиста національна (етнічна) самоідентифікація, національне самовизначення людини, утвердження її, в свою чергу, стимулюють національне самовизначення тієї чи ін. нації (народності, національної групи). Ось чому як нація, так і особистість мають стати рівноправними суб'єктами здійснення етнополітики, всебічного задоволення національних інтересів. Це — по-перше. По-друге, служіння інтересам нації стане органічною потребою економічно і політично вільної людини. Потретє, можливість самоутвердження людини стане гарантом національного розвою. По-четверте, інтереси як особи, так і етносу, пов'язані із своєрідною системою — емоційним обов'язком (національна самовідданість), що й забезпечує ідентичність у мові, способі життя і т. д. По-п'яте, варто «попрацювати» над тим, щоб, скажімо, національна гідність співпадала з загальнолюдським в особі, розглядалася як етнонаціональне співвіднесення людини з людиною, людини з етнонаціональним буттям і, зрештою, «етнічної» («національної») людини з самим собою. Сама ж К. е. ф. має одночасно базуватися на безумовному визнанні і суверенітету окремої людини, і суверенітету держави. Одного як рівноправного партнера в соціальних, включаючи етнонаціональні, відносинах, усередині однієї із суспільних систем, другого в рамках відносин різних соціальних систем.

І тут вкрай важлива здатність суспільства до практичного визнання цінності кожної людини через створення необхідних матеріальних умов та розвиток цілісних соціальних відносин. Тоді моральний суверенітет закріплюється суверенітетом соціальним. Одночасно — і це не менш важливо — задовольнити національні прагнення людини з тим, щоб її моральний суверенітет задовольнився б суверенітетом національним. К. е. ф. має далі забезпечити життєдіяльність титульної української нації з тим, щоб, по-перше, відобразити «стихію національних інтересів у логіці загальновизначених положень юриспруденції» (К. Реннер); по-друге — подбати «своїми силами про те, щоб від летаргічного сну, в якім держали український народ правительственні забобони, перейти якнайшвидше до діяльного, міцного життя національного, коли можемо жити, а не підпасти процесові розкладу й умирання» (М. Грушевський).

Вагомість політико-правового забезпечення життєдіяльності українського етносу викликана тим, що сама етнополітика, на жаль, розуміється поки що як налагодження життя етнічних меншин. К. е. ф. ж має сприяти створенню механізму відбудови основних компонентів етнічної системи, забезпечувати її собітотожність у просторі і часі. Варто подбати про те, щоб ознаки української ідентичності відігравали б функціональну роль самозбереження і відтворення українського етносу як цілісного організму, важливої складової українського социуму. К. е. ф. має сприяти «усвідомленню себе, етносу як нації і як дійової особи історії і сучасного світу» (Р. Шпорлюк). Це — діяльність щодо реалізації національних потреб, втілення в життя принципу самовизначення націй; це — реалізація на практиці національного виміру, етнополітичних устремлінь, збільшення поля української незалежності, своєрідної української емансипації, відстоювання загальноукраїнського, загальнонаціонального інтересу. Йдеться про необхідність «перебудови економічних і соціальних відносин відповідно новим умовам, аби зв'язати перебудову з національним будівництвом так, щоб воно було органічним випливом її, а не зовнішньою українофільською приставкою» (М. Грушевський).

Невідкладним є всебічне сприяння консолідаційним процесам у середовищі української нації, перетворивши її у суцільний, дійсно етносоціальний організм у середовищі українського социуму; вироблення чи закріплення оригінального стереотипу не тільки поведінки, але й світосприймання і світоосмислення, створення ефективної системи відтворення всіх рівнів суспільності — індивідуальної, колективної, етнічної, національної; подолання комплексу меншовартості, вторинності. Підґрунтя для цього — українська «стихія» — «народ, народне море, вічно юне, вічно обновлюване, повне безкінечного багатого дорогоцінного змісту, і як море, згідно понять старих фізіографів, які обдаровані силою самозбереження,— не приймає нікого нечистого, відкидає все мерзенне» (М. Грушевський).

Нагальним є також перетворення національної самосвідомості на дійовий чинник державотворення, маючи на увазі її концептуальну сутність — концентрацію національного «духу» в площину саморозвитку, самореалізації етносу, з одного боку, формування державницької волі народу, розбудову самої держави, культури, з другого. Ще у XIX ст. видатний філософ Г. Гердер висловив пророче припущення: «Я вірю, є всі підстави вірити, що Україна стане новою Елладою. Її м'який, щедрий клімат, багата природа, обдарованість та музикальність народу, історія, трагічна та героїчна, дають підстави вважати, що із розрізнених частин зароджується велика нація».

К. е. ф. має далі відповісти на питання — як жити в поліетнічному суспільстві, як ставитись, зокрема, до етнічних меншин. Передусім тут важливо подолати нашу відвічну хвалькуватість — те, що ми робимо в цій галузі є ледь не взірець для інших країн. При цьому фактично ігнорується, що між українською нацією та етнічними меншинами існують, причому досить значні, відмінності ціннісних орієнтацій та політичної структури в умовах

єдиної національно-державної спільності. Як реальний факт існує і в Україні нерівність у політичній, економічній, культурній сферах та життєдіяльності. Відбуваються різкі зміни в чисельності багатьох національностей, різке збільшення одних (кримські татари, грузини, вірмени, азербайджанці, цигани), помітне зменшення ін. (євреїв, поляків, чехів, словаків). Є підстави сподіватися, що західні області (за винятком, можливо, Закарпаття) стануть за складом населення ще більш українськими, в той час як центральні, південні й східні — поліетнічними. Це може призвести до різкого протистояння окремих регіонів, в яких негативну роль почне відігравати й етнонаціональний фактор.

Важливою стає й проблема міграції в Україну біженців, національностей, що були репресовані в свій час (кримські татари, німці і т. ін.). Не враховується поетапний процес розвитку етнічних меншин. Завершився етап «збирання носіїв етнічності» (створення національних товариств, асоціацій тощо). Завершується етап другий — «мобілізація етнічної групи», коли від мовних, культурних або релігійних питань етноси переходять до проблем соціально-економічного становища групи. Настає третій етап — «політизація етнічності», тобто переведення усвідомлених групою проблем у політичні програми, гасла. Воно вже не може задовольнитися суто культурницькою і просвітницькою роботою, а вимагає реальної участі у розподілі влади. Ми ж продовжуємо зводити етнонаціональний вимір етнічних меншин до звичайнісінького культурництва, замикаючи на ньому етнічне відродження інонаціоналів. Верховна Рада України, скажімо, виступила проти створення національних адміністративно-територіальних одиниць. Ми ще не враховуємо того, що етнічні меншини є неоднорідні. Є серед них титульні етноси, домінуючі народи-етноси — соціоісторичні утворення, які вносять найвагоміший внесок у матеріально-речовий та економіко-культурний базис політико-державного життя народу — населення всього суспільства та рецесивні народи-етноси (гагаузи, серби, ассирійці, курди, цигани та ін.).

К. е. ф. має реалізувати завдання держави — сприяти кожному з неукраїнських народів зайняти в драбині національного пробудження той щабель, який би найбільш відповідав об'єктивним потребам тієї чи ін. етнічної меншини і одночасно слугував зміцненню самої української державності. Тобто йдеться, по-перше, про забезпечення конкретно-історичного підходу в етнонаціональній політиці, по-друге, поєднання плюралізму та інтеграції, як найбільш раціонального варіанту політики, що відобразив би об'єктивні тенденції в розвитку етнічних меншин, з одного боку, зміцнення української державності, з іншого.

К. е. ф. передбачає створення спеціальної Декларації «Про національні права громадян України», визначивши в ній такі національні права:

— право на етнічну ідентичність, на збереження, відтворення та розвиток своєї етнічної самобутності, національно-культурного середовища;

— права на вільну національну самоідентифікацію;

— право нації (народу) на самовизначення;

— право на національно-територіальну автономію;

— право на культурно-національну автономію;

— право на захист від дискримінації за національною ознакою. Акцент варто зробити на праві на національно-персональну автономію — праві, яким користуються етноси, які в силу різних причин не можуть створити свою державність, а також народи (субетноси), що компактно проживають за межами своїх державних утворень. Передбачається реалізація новаційної ідеї проекту Конституції УНР (1918 р.) щодо прав всіх дисперсно розташованих не-українців «на самостійне устроєння свого національного життя... незалежно від місця і поселення в УНР». Згідно з проектом за списками інонаціоналів з місць утворюється ряд «національних союзів», які користуються правом законодавства і врядувань у межах їх компетенції». Національним союзам усіх етноменшин «виключно належить право представництва даної нації перед державними і громадськими установами в рамках всієї країни». Створюються далі «Збори даної нації» через безпосередні вибори і таємне голосування, а потім — загальноукраїнський «Національний союз з вищим органом — Національними зборами та Національною Радою».

К. е. ф. передбачає багатоваріантний шлях розвитку народів у руслі загальнонаціональної ідеї, загальнонаціонального та державного інтересів з визнанням тієї істини, що суб'єктом етнонаціональних прав є всі національності, що населяють Україну. Новий підхід до етнонаціональної сфери виходить з необхідності рівноправ'я і задоволення специфічних інтересів та потреб усіх етнічних меншин при повному подоланні будь-яких привілеїв на етнічному ґрунті. Він орієнтується на спокійне, зважене розв'язання проблем, що виникають, з урахуванням спільних інтересів усіх народів країни.

Всебічне врахування етнонаціонального буття народів України, «відштовхування» від етнічного ренесансу, що «забуяв» останнім часом, забезпечує в країні достатньою мірою етнонаціональне оновлення, тобто відродження, розбудову у нових умовах, «повернення» до життя стійких етносоціальних цінностей та позитивних орієнтацій етносу в його висхідному бутті. Водночас важливо всіляко розвивати специфічні риси етносу на нових стадіях його поступу, уточнених та вивірених самим часом характеристик його як унікального продукту загальноцивілізаційного процесу.

КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОГО ФАКТОРУ ТА СВІТОВИЙ ДОСВІД. Слід відзначити, що в західній етнополітології у руслі загального звернення до вивчення етнічного фактору у 80-ті рр. зроблена спроба критично переглянути визначення місця та ролі етнічного фактору у суспільному житті. Визнано ряд суттєвих помилок у дослідженнях: 1) романтизація етнічного як буцім-то сутнісного, органічного та 2) засудження етнічного, як начебто порушуючого процес модернізації і прогрес науки; 3) недооцінка етнічного як чогось такого, що збилося з правильного шляху, що зникає, застаріло та приречене на неминуче поглинання та заміщення космополітичними, освітніми, науковими цінностями сучасності.

Визнано, по-друге, помилковість ігнорування етнічного фактору у суспільному житті, вивчення останнього переважно в плані етнографії, антропології та соціології поза політичним аспектом проблеми. Отже, на рубежі 80-х рр. у західній етнополітології став осмислюватися етнічний фактор як важливий компонент суспільного життя, а етнічна солідарність як одна з форм комунікації. При такому підході етнічна спільність розглядається як політизована етнічність, тобто група людей, об'єднаних за загальною ознакою (колір шкіри, мова, релігія, національне походження, спільність предків і т. д.) та засобом політичного впливу чи формою колективних почуттів.

При цьому політизована етнічність підноситься до меж відправної структурної одиниці суспільного життя. Вона стала найгострішим та могутнішим хребтом внутрішньодержавного та міждержавного конфлікту, утверджуючи себе сьогодні діалектично як головний законодавець.

Досвід будь-де дозволяє передбачити, що все більше у міру того, як суспільства стають соціально та економічно досвідченими, далекими від етнічної напруги та шовіністичних ексцесів, вони дійсно тяжіють до поглиблення: Бельгія, Югославія, Угорщина, Канада. Цей феномен, напевно, притаманний будь-якому звичайному типу соціально-економічної системи. Офіційна радян-

ська система контролю могла такі стреси стримувати чи навіть повністю тримати поза полем зору, але вони можуть тільки надавати маскувального впливу у нормальний час і виходити наверх у вигляді відкритих виступів, коли обставини зміняться. Дж. Ротшильд не визнає класову солідарність ведучим інструментом досягнення політичних інтересів та відводить етнічній солідарності роль універсального засобу державного регулювання конфліктних ситуацій, бо ж саме в полі етнічної групи індивід почуває себе нерозривно пов'язаним і об'єднаним по духу зі своїми етнічними співбратами. А класові інтереси, будучи дійсно конкретними у соціальному та політичному плані, психологічно є менш відчутними, ніж етнічність в емоційному житті людей. «Отже, етнічність стає інструментальною й емоціональною, в той час як класова солідарність, яка раніше також поєднувала ці дві якості, перетворюється в унікальний прозаїчний однобічний інструмент інтересу і послаблюється як така. Словом, поділені спільно культурні цінності та матеріальні інтереси стають основою для внутрішніх обов'язків, для міжгрупової демократії і, нарешті, для висунення групових інтересів у шалених конкуренціях та опору».

Етнічні групи є кориснішими одиницями, ніж соціальні класи, для організації та розподілу продуктів, які держава виділяє для регулювання напруги, що виростає з цього розподілу. Класи є надто великими, надто спільними в їх націях, а також політично надто невдячними, щоб заспокоїтись винагородами, що виділяються. Для уряду легше, дешевше і політично ефективніше «дати щось» для робітничого класу чи бідних взагалі. Звідси — використання етнічності як організаційного принципу та соціальної категорії для піднесення етнічної групи до рівня основної одиниці політичної структури у багатоетнічній державі. Отже, у модернізованих суспільствах тільки політизована етнічність стає вирішальним фактором політичного узаконення чи скасування систем, статусів, режимів, урядів і в той же час ефективним інструментом досягнення життєвих інтересів.

КОНЦЕПЦІЯ ФЕДЕРАЛІЗМУ (етнополітологічний аспект) передбачає реалізацію потреби розглянути федералізм не лише як проблему конституційного права, але й як реального політичного процесу, в якому діють різні політичні сили. В такому випадку федералізм можна розглядати як проблему етнополітичного вибору. Це має важливе значення і для державності України, оскільки в її структурі діють політичні суб'єкти як унітарського, так і федералістського характеру. Федералізм далі розглядається крізь призму «етнічності». Якщо в першому випадку федералізм береться в його «зовнішньому» аспекті, де суб'єктом виступає нація як держава, то в другому федералізм розглядається під кутом «внутрішнього» самовизначення, або ж адміністративно-територіального поділу. Отже, об'єктом аналізу виступають дві моделі федеральної системи: державно-договірна, яка встановлює політичні зв'язки між суб'єктами федерації, та законодавча по розподілу повноважень між «центром» і «землями».

Етнополітологічний аналіз федералізму на відміну від юридичного, який встановлює законодавчі норми федеральної системи, дає можливість виявити ті рушійні сили суспільно-політичного та історичного процесу, які спонукають ті чи ін. народи або їх окремі частини до федеральних відносин, тобто федеральної державності. Досвід переконує, що нерідко в основі федералізації країн лежить політична воля, а не просто право. Останнє лише дооформлює результати політичного процесу, які могли відбуватися нецивілізованим чином. Найчастіше — це війна. Отже, якщо юриспруденцію цікавить правовий зміст федералізму, його конституційні засади, розподіл владних повноважень, що зафіксовані у договірній формі, то політологію — насамперед проблема інтересів, яка відбилася в законодавстві.

Можна помітити таку закономірність, що федералізм як форма державної системи ефективно реалізувався в країнах західноєвропейського світу, в той час як в країнах східноєвропейських він зазнав краху. Очевидно, висловлюючись гіпотетично, причини цього процесу коріняться в традиціях демократії, лібералізму, тоталітарного досвіду. Як висновок, що випливає із цієї гіпотези, можна сказати таке: якщо в західноєвропейських федеральних системах політична воля була з'єднана з традиціями права, суду і законодавства, що відповідало законодисциплінованій ментальності європейського типу, то у східноєвропейських федеральних системах політична воля з'єднувалася із системою ідеології. А тому, як тільки зовнішньополітична кон'юнктура змінилася, східноєвропейський федералізм зазнав краху, спровокувавши міжетнічні війни.

Принцип домінування політики і права, в основі якого знаходиться певний економічний інтерес типологічно гомогенних економік над ідеологією та етноцентричними цінностями, веде західноєвропейську спільноту до нового етапу федералізації на субрегіональній основі. В той же час східноєвропейська спільнота, яка не може позбутись посттоталітарних міфів, переживає конфліктний етап державного самовизначення націй. Як два протилежні за своїм характером і змістом процеси, вони породжують різні ментальності: доцентрову в західному світі, та відцентрову — в східному. В свою чергу ця ментальність породжує «ностальгічні мотиви» в східноєвропейському колі, серед політичної опозиції та політичних аутсайдерів, які озброюються ідеями постімперської інтеграції. Це видно, знову ж таки на ідеологічних засадах, що робить ідею «оновленої федерації» такою привабливою і скоріше нагадує «ідеологію реваншу» за принципом: «все як було».

Постає питання, чому Україна, так само як і цілий ряд ін. суб'єктів колишньої «радянської федерації», не сприймає тезу про будь-який федералізм на руїнах імперії? Очевидно, що тут спрацьовують не тільки психологічні механізми національної пам'яті, але й потреба національної консолідації українського народу як політичної нації. Увійшовши в державно-політичні, а отже, і федеральні структури, Україна втратить можливість вирішити цю історичну проблему «націотворення», розчинившись у загальному морі колишніх радянських народів. Але очевидним є також і те, що специфіка національної економіки, структура її продуктивних сил спонукає Україну до господарської кооперації саме в систему гомогенних економік. Таким чином, політична воля сучасної української влади залежить не стільки від ідеології, скільки від економіки, а її політичне буття залежить від господарської вигоди і доцільності в кооперації. Цим суто прагматичним і цілком раціональним намірам протистоїть тягар минулих літ, психологічно і ментально виражених в тому, що сучасна політологія окреслює поняттям «національної ідеї».

Виходячи з цього, етнопсихологічний стан української нації на сьогодні можна визначити поняттям «національної драми», що зумовлена конфліктом «суверенної самостійницької ідеології», прагненням остаточного самовизначення в ансамблі європейських націй та прагматичної реальності, яка робить національну інтеграцію, принаймні, на економічному рівні цілком реальною перспективою для України як держави. А це може визначити й її федералістську перспективу за сценарієм (а).

При цьому федералізм розглядається як внутрішня композиція держави. В цьому зв'язку особливого значення набуває проблема суб'єкта федералізації. Традиційно такими суб'єктами виступали держави чи етноси. Одначе в останній час з'являються ознаки того, що на право суб'єкта претендують також окремі території, особливо із змішаним складом населення. Останнє виступає нерідко підставою для висування етнополітичних

обґрунтувань своєї суб'єктивності, як наприклад «народом Криму» чи «народом Придністров'я». Такі процеси ускладнюють етноконсолідаційні процеси і є причиною для перетворення унітарних держав у федеральні за сценарієм (б). Це саме той випадок, коли доводиться говорити про «договір» як засіб розмежування повноважень між суб'єктами федерації, що призводить до дезінтеграції етнополітичної цілісності.

Сам процес федералізації за «конфліктним сценарієм» (б), яким, на нашу думку, є «договір по розподілу повноважень», нерідко спричинює військові дії. В такому разі виникає і філософсько-етична проблема щодо «ціни» тої національної свободи, яка сплачена жертвами. З точки зору права не можна обминути питання про регулятивну роль юридичних норм, які б визначали пріоритетні права власності на «етнічну територію». Відсутність міжнародно-правової чіткості в цьому аспекті є причиною міжнаціональних війн і етнічних конфліктів. Усі ці проблеми загальнотеоретичного плану чітко проектуються на «українську ситуацію», бо окрім перспективи інтеграції на федеральних засадах у наднаціональні структури, не менш реальною є перспектива і внутрішнього федералізму за «земельним» принципом.

Усе це свідчить про те, що час національного державотворення переходить в якісно нову стадію. Необхідні концептуальні моделі, які б глибоко та нетрадиційно аналізували ситуацію, що складається, і давали можливість надійного й вірного прогнозу. Ясно одне, Україна стоїть перед альтернативою двох федералізацій: зовнішньої і внутрішньої, за договірним та конфліктним сценарієм одночасно.

КОРІННА НАЦІОНАЛЬНІСТЬ — нація або народність, яка історично складалася і проживає на даній території. Якщо такий народ має своє державне утворення (утворює свій етнополітичний організм), воно, як правило, носить назву народу (напр., Україна в українців, Росія в росіян). Націю, яка дала назву державі, часто іменують у зв'язку з цим «титульною». Проте державність не є обов'язковим атрибутом К. н. Деякі з них, як наприклад, караїми Криму, ніколи не мали внаслідок малочисельності своєї державності. Інші, скажімо, кримські татари, втратили її — перший раз після завоювання Російською імперією і вдруге — внаслідок насильницької депортації за межі своєї етнічної території у 1944 р. Тривалий час були позбавлені своєї державності й українці. К. н. може становити меншість населення на території свого проживання (напр., казахи в Казахстані, малі народи півночі в Сибіру, кримські татари в Криму).

Термін К. н. з'являється у другій половині 20-х рр. у СРСР, що було викликано необхідністю політико-правового обґрунтування прав національностей на ту чи ін. форму реалізації національного суверенітету на своїй етнічній території в умовах багатонаціональної держави. СРСР мислився як система (вірніше, когломерат) ієрархічно побудованих етнотериторіальних утворень (за формою). В ідеалі всі громадяни зосередились у «своєму» утворенні. Тільки там була для них можливість досягнути життєвого успіху, якщо вони бажали зберегти свою національність, а не русифікуватися. Політична суверенізація народів, здійснена на основі такого підходу, призвела до того, що 98% населення СРСР мали свої національно-державні чи національно-територіальні утворення. Статус К. н. забезпечував народам певні переваги в задоволенні національно-культурних та соціально-економічних інтересів у межах свого територіального суверенітету, що сприяло розширеному відтворенню етносоціальних спільнот К. н. Проте вже в 30-х рр. заходи, орієнтовані на національне відродження народів, поступово згортаються. Партійна і державна політика спрямовується на денаціоналізацію, національну уніфікацію населення. В цих умовах термін К. н. поступово втрачає своє політико-правове значення. З середини 80-х рр. у зв'язку з процесами розпаду СРСР і виникненням на його основі нових незалежних держав поняття К. н. знов починає активно використовуватись у політичних і державних документах та засобах масової інформації при обґрунтуванні прав народів на ту чи ін. форму національного суверенітету, вирішенні проблем державної мови, громадянства тощо.

КУЛЬТУРНЕ НАДБАННЯ — філософсько-соціологічна категорія, що має об'єктивний характер і діє протягом усієї історії людства. К. н. реально відтворює результати матеріального і духовного виробництва, зв'язки і відносини, що накопичені за всю історію суспільства, несе в собі соціокультурний досвід попередніх поколінь та виконує функції історичної пам'яті людства. З розвитком суспільства відбувається безперервне підвищення значення К. н. у соціально-економічному та культурному житті. В системі цивілізації К. н. є одночасно духовним багатством людства і засобом забезпечення багатогранності та єдності його розвитку.

У К. н. розрізняються три рівні: загальнолюдський, регіональний і національний. Загальнолюдське К. н. створюється сукупною матеріальною й духовною діяльністю людства протягом його історії; регіональне — групою народів, об'єднаних спільним історико-культурним процесом, природним середовищем, територіальною близькістю та ін. факторами (наприклад, К. н. слов'янських народів, народів Латинської Америки, північних народів); національне — результат матеріального і духовного розвитку конкретного народу в його історичному вимірі.

В процесі еволюції людства відбувається переосмислення К. н., змінюється система його сприйняття. Підпорядкування К. н. ідеології, перетворення його на додаток до політичного життя веде до ігнорування та вульгарної критики значного пласту культурних цінностей. Подібна «одномірна» політика щодо К. н. характерна для тоталітарних режимів. Фашистські держави використовували К. н. для обґрунтування расистських концепцій зверхності одних народів над ін. Вони оголошували себе єдиними спадкоємцями культурних цінностей греко-римської цивілізації, знищували К. н. ін. народів, насамперед слов'янських, за домогою К. н. обґрунтовували правомірність політики територіальної експансії.

Після Жовтневого перевороту 1917 р. в Росії почалася переоцінка К. н. з точки зору марксистської концепції та інтересів диктатури пролетаріату. З одного боку — йшло відторгнення значного пласту К. н., насамперед, пов'язаного з релігією та монархічними традиціями Росії, з другого — прилучення досить широкої маси народу до культурних цінностей. З наростанням негативних процесів у колишньому СРСР взяла гору вульгарнокласова, пролеткультівська оцінка значної частини вітчизняного і світового К. н. Особливо значної шкоди К. н. було завдано наприкінці 20-х та у 30-х рр., коли масового характеру набрали знищення та фальсифікація пам'ятників матеріальної і духовної культури, передусім пов'язаних з релігією та національними культурами народів. У роки Великої Вітчизняної війни було завдано значної шкоди К. н. як в результаті цілеспрямованої політики фашистських держав, так і в зв'язку із їх загибеллю під час воєнних дій. У той же час К. н. стало одним з факторів консолідації народів країни у боротьбі з фашизмом.

Після закінчення війни почалося повернення пограбованих культурних цінностей їх законним власникам, реставрація зруйнованих пам'яток культури, а паралельно — знищувалося К. н. репресованих народів. Воно замовчувалося та фальсифікувалося під кутом зору великодержавної політики центру. Після XX з'їзду КПРС у процесі демократизації суспільно-політичного життя до культурного обігу було включено нові пласти К. н., про-

те оцінка його залишалася волюнтаристською і суб'єктивістською. Такий підхід до К. н. більш чи менш був характерним для всіх країн колишньої світової системи соціалізму. Особливо значних масштабів набув процес знищення К. н. та його фальсифікації у Китаї під час так званої «культурної революції». В процесі краху тоталітарних режимів у СРСР та ін. соціалістичних країнах почалося очищення К. н. від догматичної політизованої оцінки, повернення до культурно-історичного буття раніше ігнорованих чи сфальсифікованих культурних цінностей.

З проголошенням самостійності України значно підвищилось значення К. н. як основи для розвитку культури, науки, освіти, національної свідомості українського етносу та національних меншин, які проживають в Україні. Переосмислення та включення в національний історико-культурний процес нових пластів К. н. має два аспекти: національний та вселюдський. Тобто переосмислення і включення в культурне життя національних культурних цінностей, значна частина яких замовчувалась і фальсифікувалась, та розширення потоку загальнолюдських культурних цінностей, що поступають у культурний обіг в Україні, а також розширення інтеграції українського національного К. н. у загальнолюдське. Це вимагає ґрунтовного, наукового дослідження й переоцінки його ролі у культурному і соціально-політичному житті суверенної держави.

КУЛЬТУРНЕ УСПАДКУВАННЯ — філософсько-соціологічна категорія, що функціонує на всіх етапах розвитку суспільства. Його значення в житті людства зростає в міру збільшення обсягу культурного надбання. К. у. є суб'єктивний процес запозичення з культурного надбання тих чи ін. культурних цінностей, що критично засвоюються, переробляються, розвиваються та використовуються в інтересах певних соціальних верств, націй, усього суспільства відповідно до їх цілей й конкретно-історичних потреб.

У ході історичного розвитку людство накопичило культурні цінності, в яких переплелися загальнолюдські, національні, класові та ін. елементи, різні також за своїм художньо-естетичним рівнем та ідеологічною спрямованістю. У процесі еволюції людства відбувається їх переосмислення, збільшується кількість культурних цінностей, що використовуються людством. Необхідно виділити наступні основні форми успадкування культурних надбань: ігнорування, критика, переробка та сприйняття. Ігнорування — це нехтування без будь-якого розгляду; при критиці — елементи старого також відкидаються, але в процес збагачення культурного надбання входить критика цих елементів; переробка — веде до включення елементів культурного надбання до створюваних культурних цінностей; сприйняття — засвоєння культурного надбання у незмінному вигляді. В соціальній практиці всі ці форми перебувають у діалектичній взаємозалежності.

В К. у. слід розрізняти «вертикальний» та «горизонтальний» аспекти спадкоємності. Якщо перший пов'язаний із сприйняттям культурних цінностей минулих епох, то другий — з обміном сучасними досягненнями культури. Практичне втілення його в життя потребує високого професійного рівня, тому що культура, наука, інформація не мають кордонів, але не мають їх і антикультура, псевдонаука, дезінформація. В ході краху тоталітарних режимів у СРСР, ін. соціалістичних країнах значно розширився «вертикальний» процес К. у., так само, як і «горизонтальний». Із проголошенням незалежності України до соціально-політичного життя повертається значний пласт раніше ігнорованих або сфальсифікованих культурних цінностей, що стають важливим фактором розвитку національної культури, виховання самосвідомості народу.

КУЛЬТУРНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ — вияв, вільний розвиток і співіснування різних культурних масивів, ідей, цінностей, норм, естетичних уподобань, які відображають багаторівневу етносоціальну структуру певного суспільства. К. п. можна розглядати як плюралізм культур етносів та етнічних груп, що проживають на одній території або у державному утворенні. Виходячи з Загальної декларації прав людини (1948), де зафіксовані загальнолюдські принципи свободи, гуманізму, рівноправності всіх етнічних груп, кожна держава повинна забезпечити етносам та етнічним групам, які проживають на її території, вільний розвиток мов, культур та ін. надбань. К. п. передбачає, що держава гарантує створення культурно-національних товариств, об'єднань, які можуть розвивати національну культуру, сприяє створенню національних шкіл, газет, журналів, видавництв, театрів тощо.

Зокрема, в Україні, на території якої понад 100 національностей, 1 листопада 1991 р. була прийнята Декларація прав національностей України, яка покликана забезпечити рівні права всім національностям у галузях політики, економіки, культури. Згідно із Законом «Про мови в Українській РСР», усім народам і етнічним групам гарантується право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя.

К. п. є важливою ознакою демократичного, цивілізованого суспільства. К. п. можна розглядати як плюралізм культур, які обслуговують потреби того чи ін. социуму. В сучасній соціології виділяють поняття елітарної, масової культур та субкультури. Елітарна культура ґрунтується на існуванні специфічних форм мистецтва, які зрозумілі тільки невеликій кількості людей, що мають досить високий інтелектуальний рівень і відповідні духовні запити, володіють особливою художньою сприйнятливістю. Концепцію елітарної культури відстоював А. Шопенгауер. Вихідним пунктом цієї концепції, на його думку, є антропологічний поділ людей на два типи: «люди корисні» («маса») і «люди генія». Останні мають особливу естетичну обдарованість і схильні до філософсько-художньої творчості. Подібної точки зору дотримувались Ф. Ніцше, О. Шпенглер, Ортега-і-Гассет. Серед сучасних соціологів та мистецтвознавців концепцію елітарної культури підтримують К. Кларк, А. Хаузер, А. Лефевр та ряд ін.

Масова культура — поняття, яке характеризується особливостями творення культурних цінностей у сучасному індустріальному суспільстві. Ці культурні цінності розраховані на масове користування. Найбільш поширене натуралістично-речове розуміння масової культури як культури повсякденного життя, яка виробляється для сприйняття масовою свідомістю і яка безпосередньо й достовірно подається насамперед засобами масової інформації.

Субкультура може розглядатись: 1) як сукупність деяких негативно інтерпретованих норм та цінностей традиційної культури, що функціонують як культура злочинного прошарку суспільства (делінквентна культура); 2) особлива форма організації людей (переважно молоді) — автономне, цілісне утворення усередині панівної культури, котра визначає стиль життя і мислення її носіїв, які відрізняються своїми звичаями, нормами, цінностями (М. Брейк, Р. Швендтер); 3) трансформована в свідомості певних суспільних груп система цінностей традиційної культури, яка стала специфічним світоглядом представників окремих професій. Сучасні субкультури є специфічним способом диференціації розвинених національних і регіональних культур, в яких разом з основною класичною тенденцією існує ряд своєрідних культурних утворень як за формою, так і змістом, що відрізняються від провідної культурної традиції, але водночас є прямим генетичним витвором останньої.

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНІ ТОВАРИСТВА — громадські добровільні об'єднання, які створюються у місцях проживання іноетніч. населення. Процес органі-

заційного оформлення К.-н. т. в Україні розпочався в кінці 80-х pp. в умовах здійснення нової національної політики і продовжується в наш час. Уже організовано понад 155 респуб., регіон. та обласних культуролог. товариств, до роботи, яких залучено бл. 160 тис. чол. іноетніч. населення.

Тепер серед К.-н. т., що діють на рівні республіки та області, 30 представляють інтереси євреїв, 19 — німців, по 15 — росіян і поляків, по 8 — болгар і вірмен, 6 — чехів і словаків, по 5 — греків і азербайджанців, по 4 — татар і корейців, по 3 — білорусів, румун і угорців. Мають свої культуролог. товариства також грузини, цигани, дагестанці, ассирійці, каракалпаки та ін. нац. меншини, що мешкають в Україні.

До республіканських К.-н. т. належать об'єднання, діяльність яких, виходячи з характеру їх статутних завдань, поширюється на територію всієї України або більшості її областей, і які мають у них свої відділення. Місцевими К.-н. т. є об'єднання, сфера впливу яких розповсюджується на територію відповідної адміністративно-територ. одиниці або кількох з них. К.-н. т. нерідко виступають у формі асоціацій, культ. центрів, земляцтв, громад, клубів та ін. Зокрема, у м. Києві створені Респуб. культ. центр тюркомовних народів України, товариства єврейськ. культури України, громад. історико-освіт. центр «Бабин Яр», ісламський культ. центр, Київська асоціація корейців, Київське товариство дагестанського земляцтва і т. д.

К.-н. т. функціонують відповідно до своїх статутів і користуються правами юрид. осіб. Діяльність культуролог. об'єднань спрямована на розвиток міжнац. відносин; захист нац. інтересів громадян; відродження та розвиток нац. культур; задоволення духовних запитів іноетніч. населення. Вони беруть участь у проведенні громад. культурних заходів, створюють нац. клуби і будинки культури, дискусійні клуби, здійснюють книговидавничу діяльність, випускають газети і журнали, сприяють пошуку і збереженню нац. культурно-іст. цінностей, встановлюють зв'язки і співробітничають з держ. і громад. організаціями України і заруб. країн.

За ініціативою К.-н. т. повертаються нац. громадам будинки, культові споруди, побудовані колись на їх кошти, відкриваються школи, факультативні групи, курси, де молодь вивчає нац. мови, запроваджується теле- і радіопередачі на мовах нац. груп населення. Матеріальні засоби громад. об'єднань нац. меншин формуються із членських внесків, добровільних пожертвувань, надходжень від проведення відповідно до статутів культурно-масових заходів; прибутків від господарсько-виробничої діяльності; ін. не заборонених законом джерел.

Л

ЛАД. У проекті Конституції сказано, що Україна має бути «соціальною» державою. Як розуміти цей термін — «соціальною»? На наш погляд, зміст його не визначають не тільки прості люди, а й не всі високочолі інтелектуали. Є підозра, що кожен буде трактувати цей термін на власний розсуд, виходячи часто не з історичної доцільності або світового досвіду, а партійних чи популістських інтересів. Чому партійних, а не станових чи класових? А тому, що нинішній Україні притаманні розмитість, невизначеність соціально-класових та корпоративних інтересів, відсутність усвідомлення класової спорідненості. Здебільшого кожен поки що бореться за виживання самотужки, вступаючи переважно у фрагментарні нестійкі ділові зв'язки з обмеженим колом спільників. У подібній ситуації, коли вже втрачено старі критерії ідентифікації, а нову базу соціальної стратифікації ще не створено, важливою групоутворюючою ознакою є орієнтація на ту чи ін. модель суспільних перетворень, тобто бачення кінцевої мети модернізації.

В цілому нині перед Україною відкривається можливість вибору між трьома основними суспільно-політичними моделями. Перша — ліберальна — передбачає високий рівень економічної свободи, практично не обмежену необхідністю соціального захисту населення. Протилежною їй є друга модель — патерналістська — передбачає мінімальний ступінь економічної свободи в умовах соціальної справедливості, що інтерпретується як наявність системи зрівняльного розподілу. І, нарешті, третя — соціально-демократична модель — передбачає достатній ступінь економічної свободи, обмеженої, однак, вимогами соціальної справедливості, яку розуміють як підтримку найбільш вразливих верств населення.

Як відомо, В. Винниченко не мав жодних ілюзій щодо характеру того ладу, який у СРСР проголошувався «соціалізмом». «Націоналізація засобів продукції,— писав він,— не є соціалізм. Це не є рентабельний засіб господарювання». На його думку, в рамках одного з різновидів феодально-індустріального ладу перебувала й українська нація: «Це є величезний колектив трудящих людей (селян, робітників, трудової інтелігенції), над яким панує рабовласницька кляса бюрократії під орудою чужинної сили». Звісно, за роки радянської влади в соціальній структурі нації сталися зміни, а тому, незважаючи на репресії, писав В. Винниченко, «не може бути сумніву в тому, що вона в свойому підпіллі має сховані сили й кадри, які вибухнуть так само, як колись вибухнули ми, які візьмуть провід визвольної боротьби в свої руки і створять усі потрібні органи, закони, конституції...»

Який же лад буде утверджувати нова Конституція України? На думку В. Винниченка, він зумовлюється соціальним складом населення, який понад 90 відсотків становить собою трудящі маси, позбавлені права володіння засобами виробництва. Це суспільство, писав він, «безумовно, ненавидить... режим московського деспотизму, але так само немає ніякого сумніву, що воно ніяк не прагне повороту старого панування приватно-капіталістичних кляс». Дискутуючи з тими представниками української еміграції, які орієнтувалися на зовнішні сили, зокрема США, В. Винниченко зазначав у своєму «Заповіті»: «І виникає питання: невже автори цієї декларації настільки захоплені приватною власністю, що сміють з таким обіцянням звертатись до українського народу, невже вони настільки наївні, що він буде з ентузіазмом, до останньої краплі крові битись, за поворот поміщиків, фабрикантів, куркулів, взагалі капіталістів, великих чи менших, своїх чи чужих? Розуміється, річ тут не в наївності, а в тому, що цією декларацією вони давали обіцяння не народові, а зовнішнім силам, яким є мила приватна капіталістична власність...»

Звичайно, В. Винниченко був не таким наївним, щоб у 1949 р. не бачити того, що «світ є тепер під владою двох сил: совєтського й американського імперіалізмів». Однак уже тоді він проголошував, що має постати й третя сила і підштовхнути обох до розуміння того, що світ неподільний, а боротьба, тим більше збройна, в умовах політичної двополюсності призведе рано чи пізно до знищення цивілізації. Отже, треба знайти вихід із становища шляхом взаємного порозуміння і взаємної реформації суспільного ладу: «з одного боку, знищення опудала кривавої революції, а з другого — опудала приватного капіталізму». Реформація, вважав він, полягає в тому, щоб «об'єднати два способи, себто: негайно, але без зброї почати переводити приватну власність та засоби продукції на колективну. Не державну, а колективну... Не націоналізація, а соціалізація. Краще сказати: колектократія, себто влада колективна». За цих умов «робітник знатиме, що він працює не на хазяїна, приватного чи державного, а на самого себе,

що ця фабрика є дійсно його власність, що вся його надвартість іде не на розкошування паразитів, а на нього самого та на його родину».

Треба бути справжнім провидцем, щоб у 1949 р., у розпал холодної війни, по суті, першим висунути ідею конвергенції, передрікаючи, що розрядка між США і СРСР допустима і ймовірна, лише слід «помогти комунізмові з честю прийняти переозброєння, відмовитись од війни... Треба йому дати такий вихід, який був би і не перемогою його, і не поразкою». Після написання В. Винниченком «Заповіту» минуло понад 40 років, і було б наївно, а то й догматично триматися за кожну його фразу чи літеру. Світ змінився, але головний магістральний напрям його розвитку свідчить, що український мислитель все-таки не помилився.

Зрозуміло, що універсального суспільного ладу, придатного для всіх країн і часів, немає і, очевидно, не буде. Тому в пошуках відповіді на кардинальне питання нашої доби варто було б виходити не з того, що робить «увесь цивілізований світ», а з конкретних умов України. Латиноамериканські держави ось уже понад 150 років намагаються наслідувати досвід свого північного сусіда, але валовий національний продукт (ВНП) на душу населення у них майже в десять разів менший, ніж у США, хоча ці країни і отримують постійну допомогу в підготовці молодих місцевих бізнесменів. У країнах Азії й Африки рівень ВНП ще нижчий (відповідно, 711 і 563 долари). Вони відстають від США у 20—25 разів, а окремі найменш розвинуті — в 100 разів (ВНП у Бутані — 133 долари, Заїрі — 162, Непалі — 188), хоча навчаються риночній підприємливості вже протягом декількох десятиліть. Приклади таких індустріальних держав, як Південна Корея, Тайвань, Сингапур, Таїланд чи Малайзія також непоказові, оскільки вони, маючи невелику чисельність населення, отримували величезні доларові ін'єкції. На відродження економіки колишньої НДР протягом 10 років планувалося вкладати до 100 млрд. доларів щорічно (50 тис. доларів на людину).

Україні такий шлях заказаний. Мусимо спиратися на власні сили, виходячи з того, що 10—15 років є мінімальним періодом для того, щоб вийти з кризи (відбудовчий період). Тому ключовим є питання не про суспільний ідеал як такий, а про конкретну модель суспільних відносин у перехідний період. Її ж генетичний код закладений не в заморських моделях, а в нинішньому ладові, який за своєю головною ознакою (більше як 90 відсотків власності перебуває в руках держави) за роки перебудови практично не змінився. Це суспільство не було і не є соціалістичним — хіба що в плані соціального захисту населення було орієнтованим на соціалістичні рубежі. Якщо йти за Марксом, то в жодній країні світу рівень розвитку продуктивних сил ще не достатній для того, щоб побудувати соціалістичне суспільство. На цьому й облишмо суперечку, тим більше, що про духовний розквіт української нації через обмеженість засобів існування для нормального відтворення життя не може бути й мови. Так що полеміка в рамках нормальної логіки «або капіталізм, або соціалізм» видається як сюжет із чехівської палати № 6.

Треба виходити на принципово нову систему координат: ми жили і будемо в найближчому майбутньому жити в умовах багатоукладного суспільства, де капіталістичний сектор (місцевий і зарубіжний) поряд з ін. (державним, корпоративним, кооперативним тощо) на принципі рівноправності всіх форм власності становитиме основу економіки. Приватні форми як економічно ефективніші починають виконувати роль джерела фінансування бюджету і каталізатора підвищення продуктивності праці в ін. укладах. Уклади захищатимуться політичними партіями, які врешті-решт знайдуть свою соціальну базу і визначать свої інтереси, замість того, щоб декларувати політичні банальності. Демократична, орієнтована на соціальний захист своїх громадян держава виступатиме в ролі диригента в процесі протиборства суспільних груп, дістане можливість пом'якшувати безжалісність і анархію ринку.

Оскільки саме на лінії «соціалізм — капіталізм» і проглядається нині напрям суспільного розколу (а він може поглиблюватися), питання слід вивести з дихотомії «або — або» і перевести вибір на рівень особистісний. Люди повинні мати свободу вибору в межах однієї держави (як, наприклад, у Китаї: «одна держава — два суспільні уклади»). В приватних секторах, де продуктивність праці вища, буде вищою і заробітна плата. На державних підприємствах працюватиметься легше, вищим буде ступінь соціального захисту, але заробіток нижчим. Це не означає жодної дискримінації, оскільки в найдемократичнішому суспільстві люди народжуються з рівними правами, але з різними можливостями. Всім цим можливостям і потребам слід дати шанс для реалізації.

Така ідея особливого «третього шляху» для України видається досить продуктивною на перехідний період, особливо з огляду на ситуацію, коли ідея соціалізму втратила колишню привабливість, а капіталізму — відлякує. Треба подбати, щоб ця ідея не набула гіперукраїнського обладунку, викликаючи тим самим негативну реакцію з боку представників ін. національностей. Зрештою, вона і не є такою по суті, оскільки, очевидно, буде прийнята і деякими ін. державами колишнього СРСР. Та й у міжнародній практиці вона дала свої позитивні результати.

ЛІБЕРАЛІЗМ є ніщо інше, як любов до свободи, визнання її як найвищої цінності. Свободи, звичайно, не держави, а особи. Демократія та Л.— речі взаємопов'язані, проте самостійні. Ліберальне мислення — це є домішка цінного металу у сплаві. Його ніколи не буває багато, проте без неї і демократія не встоїть, бо Л. є необхідним додатком до демократії, що визнає пріоритет прав окремої людини, свободу політичного мислення.

Людина — це певна соціокультурна визначеність, вона належить до тієї чи ін. нації, етносу. Тому боротьба проти ущемлення прав етносу — важливий напрям розвитку демократії. Для ліберального мислення найважливішим є те, чим є людина незалежно від кольору шкіри та форми очей.

Держава є цивілізованою формою організації суспільства. Однак важливо, щоб це була ліберальна держава — своєрідний вічний сторож, що заохочує право приватної власності та гарантує його.

ЛІБЕРАЛІЗМ (за І. Лисяком-Рудницьким). Найвиразнішим представником лібералізму в Україні є М. Драгоманов. Дослідженню його політичної філософії І. Лисяк-Рудницький приділяє велику увагу (статті «Михайло Драгоманов», «Із драгоманівських студій», «Драгоманов як політичний мислитель»). Дослідник указує на позитивістське підґрунтя політичної філософії М. Драгоманова, але зазначає, що він намагався уникати грубих форм позитивізму (еволюціонізм, соціал-дарвінізм тощо) і поєднував свою віру в науку й просвіту з етикою. Особистість для нього є ґрунтовною цінністю: виходячи з цього, він заперечує бюрократичний централізм, якщо навіть той і є демократичним. І. Лисяк-Рудницький зазначає, що на становлення поглядів М. Драгоманова значний вплив мали європейські мислителі федералістського та анархічного спрямування. Проте М. Драгоманов не заперечував правового порядку та держави як такої: він був конституціоналістом, але хотів звести до мінімуму те насильство, яке здатна чинити держава над особою. Лібералізм М. Драгоманов поєднував із так званим громадівським соціалізмом, тобто він намагався так поєднати колективне (суспільне) та індивідуальне, аби не жертвувати свободою індивіда заради колективу чи суспільства. Такий соціалізм М. Драгоманова І. Лисяк-Рудницький називає «етичним соціалізмом».

Хоча український лібералізм мав і серйозне історичне

підґрунтя, але передовсім завдяки М. Драгоманову він став домінуючим світоглядом у середовищі культурницької еліти наприкінці XIX — початку XX ст. Більшість видатних культурних діячів того часу — Леся Українка, Іван Франко, Михайло Грушевський та ін.— за своїми переконаннями є ліберали. Лібералізм як дитя просвітництва знайшов в Україні своїх відданих прихильників та ентузіастів. Той факт, що багато мислителів і політиків поєднували лібералізм із соціал-демократизмом, є явищем загальноєвропейським.

Українську ліберальну думку «досліджували» у Радянській Україні. Комуністична ідеологія намагалась знешкодити для себе вплив таких постатей, як Леся Українка, Іван Франко та ін. Тому І. Лисяк-Рудницький приділяє увагу тим способам фальсифікації, до яких удавалися радянські «дослідники». Зокрема він звертає увагу на те, як із Івана Франка робився речник бунтівних трудящих мас і як він «доростав» (але не доріс!) до марксизму. Бо ж у цих «дослідженнях» замовчували критику І. Франком марксизму та марксистського соціалізму. І. Лисяк-Рудницький різко виступав проти характеристики І. Франка як «революційного демократа». Він зауважував, що застосування цього вислову справедливе щодо росіян В. Бєлінського та М. Чернишевського, їх справді можна вважати «домарксистськими більшовиками», але І. Франко дотримувався «еволюційних політичних методів» і не був прихильником насильницьких революцій.

Український лібералізм кінця XIX — початку XX ст. не був позбавлений деяких суттєвих вад. І. Лисяк-Рудницький зазначає такі з них: віра в історичний поступ, просвітницькі ілюзії (віра у всесилля розуму та наукових аргументів), брак політичного реалізму, надмірний пацифізм, федералізм. Особливо негативними за своїм упливом на свідомість української культурної еліти були федералістські ідеї М. Драгоманова про автономію України у складі федеративної Росії. І. Лисяк-Рудницький звертає увагу на те, що І. Франко у 1895—1896 рр. уже звільнився від упливу федералізму М. Драгоманова й став речником ліберального українського націоналізму. До цієї течії належить також Леся Українка.

Як відомо, українські ліберали й соціалісти, в тому числі М. Грушевський, перейшли на позицію самостійницвта у своїй практично-політичній діяльності, хоча й зробили це не без упливу зовнішніх обставин (революція в Росії).

МІЖМОВНІ КОНТАКТИ І ЗБАГАЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВ. Загальнолюд. процес худож. творчості перебуває в постійній діалект. суперечності з її матеріалом — мовою. Адже особливості номінації у кожн. народу своєрідні, що накладає певний відбиток на особливості мислення. Тому в кожн. істинно худож. творі наявна нац. специфіка, яка разом з тим переборюється загальнолюд. усвідомленням цінностей буття. У процесі цього переборення ідея твору стає яснішою для того, хто не зовсім виразно бачив її за звич. мовн. формами. У процесі обміну духовн. цінностями народи не тільки навчаються краще розуміти ін. народи, але й глибше пізнають себе, свою мову, ліпше розуміють виразників своїх ідей — письменників. Розвивається, стає виразнішою лексико-семант. структура і грам. будова мови, на яку перекладають твори з ін. мов. Перекладач здатний видобути з рідн. мови нові можливості, які можуть не прижитися або, навпаки, можуть здобути собі право громадянства, і з часом витвір перекладача виявиться в одному ряду з ориг. творами. Щоправда, на прикладах завжди позначається панівний в кожен період підхід до використання мови. Що перекладні книжки не лишаються закритою і мертвою спадщиною, а є чинником, який стимулює продовження перекладацької діяльності, розуміли вже Кирило і Мефодій — перші перекладачі на слов'ян. мову. Сучас. перекладацька практика спирається на теор. узагальнення, вироблені перекладознавством. У ньому відображається сучас. інтеграція наук, покликаних пізнавати особливості культури.

Нац. культура й її складова частина — нац. літ-ра — виростає на власному ґрунті, живлячись ідеями й образами близьких і віддалених літ-р світу. Але, щоб явити своє обличчя світові, нац. літ-ра повинна мати такий мовн. матеріал, який дозволяє їй передати і досвід свого народу, і досвід людства в цілому. Для цього мова, з одного боку, має відобразити ступінь самопізнання народу, а з іншого — ступінь сприйняття цим народом світ. наук. знань, естет. смаків і поглядів. Тому тільки через мову, насамперед через її семант. структуру, можна проникати в глибини специфіки нац. культури. Складовою частиною типології культури має стати типологічна лінгвістика, яка дає матеріал для виявлення споконвічно спільного в різн. культурах, набутого внаслідок тривалого контактування, і відмінного, специфічного.

Мова є і тим показником, що виразно відбиває зміну стилю як відображення настроїв епохи. Співвідношення національно специфічного й інтернаціонального в мові не лишається незмінним. Але це не означає, що кількість інтернаціоналізмів постійно зростає. Навпаки, із посиленням кодифікації відбувається «перемелювання» запозичених слів: інтернаціональне за змістом набуває нац. форми. Показовим у цьому плані є спостереження К. К. Трофимовича: на поч. періоду лужицького нац. відродження патріот. настроєна молодь у своєму щоденному мовлені вільно користувалася різн. германізмами, навіть не помічаючи цього. Тільки глибоке дослідження ін. слов'ян. мов дало їй змогу поступово обмежити вплив нім. мови.

Для того, щоб бути зрозумілим іншим, необхідно збагнути і виразити самого себе. Для цього треба мати розгорнуту систему мовн. стилів. Тут міжнарод. співробітництво виявляється абсолютно необхідним, хоч воно може й не афішуватися. Так, творці болг. художньо-белетристичного стилю, визначаючи шляхи і способи збагачення літерат. мови, вважали, що при відсутності того чи ін. слова в народ. мові — а це означає, що народ не знає такого поняття або такої реалії — можна й треба запозичувати його з ін. мов, насамперед із споріднених.

Подібні процеси характеризують становлення й ін. слов'ян. літерат. мов. Запозичення лексики зі споріднених мов сприяло розв'язанню ряду складних проблем, які стояли перед діячами слов'ян. відродження. Напр., введення деяких русизмів у поезію як синонімів високого звучання сприяло утвердженню високого поет. стилю в літерат. мові. Пор. синонімічні пари *jaro-vesna, podzim-jeseň, krk-šije, děvče-děva.*

Порівнюючи реєстри словників українсько- і російськомовних творів Шевченка, можна помітити, що знач. частина інтернаціоналізмів повторюється в обох словниках: ***автодафе — аутодафе, адресувати — адресовать, академік — академик, аквареліст — акварелист, альбом — альбом, альманах — альманах, арестант — арестант, арестовати — арестовать, аристократ — аристократ, армія — армия, артистка — артистка, асигнація — ассигнация, балада — баллада, біноклі — бинокль, біографія — биография, біржа — биржа, брошура — брошюра, бульвар — бульвар, бальс — бальс*** і т. д. Реєстр рос. словника, природно, багатший інтеграціоналізмами. Але свідченням того, що Шевченко вважав їх природ. і для укр. мови, є десятки слів, фіксованих тільки в українськомовних творах поета: ***аксіома, акції, амфори, анахронізм, арена, аренда, архістратиг, астрономія, барельєф, баронство, булла, вахта*** та ін. Подібну

картину можна бачити і при порівнянні складу церковно-слов'янізмів в українсько- і російськомовних творах Шевченка: при повному переважанні у російськомовних творах можна знайти багато випадків уживання їх тільки в україномовних: *благоволенье, благоволити, благоденствіє, благоденствувати, благоуханий, велій, возвіститися, возгреміти, воззвати, воззріти, воззревновати, возстати, восплакать, восхвалити, воутріє, всевидящий, всеподданіший* та ін. Майже всі вони вживаються в укр. творах як стилістично марковані. Цій же настанові відповідають і ті церковнослов'янізми, які збігаються з ужитими в рос. текстах. Проте вони можуть виступати й для позначення абстрактних понять: *беззаконіє, безуміє, благовіститель, благодать, будущий, время, веселіє* і под. Деякі з них адаптуються, набуваючи укр. словотвірних і фонетич. рис: *безлюдье — безлюддя, безнадежность — безнадія* і под. Цікаво, що антич. і біблійний ономатикон, запозичений Шевченком, безперечно, з рос. мови, виступає переважно в українськомовних творах: *Алкід, Альбано, Амон, Анафон, Аполлон, Апіїв шлях, Брути, Венера, Вірсавія* та ін.

Не можна обійти увагою ще одну особливість матеріалу втілення художньо-літерат. образів — постійну семант. змінність мовн. одиниць. Очевидно, саме тому, що слово з кожн. епохою наповнюється таким змістом, з допомогою багатозначних слів створюються довершені, незмінні твори, що по-різн. сприймаються в різні епохи.

Взаємодія мов, особливо літерат., тобто покликаних обслуговувати людські колективи, що вже усвідомили себе як етніч. спільності,— виразна ознака включення певної культури в інтернаціональний процес її творення. Процес взаємозв'язку культур ніколи не буває однобічним. Скажімо, не можна заперечити впливу старослов'ян. (інтернаціональної, але за походженням староболг.) літерат. мови на розвиток ін. слов'ян. літерат. мов, насамперед давньоруської. Але в XIX ст. відбувається зворотний вплив: націоналізована в Росії як функціонально обмежена друга літерат. мова, т. зв. церковнослов'янська мова рос. редакції, стає літерат. мовою Болгарії. Як визначають дослідники, лекс. багатство цієї мови активно використовується у творчості болг. письменників, які писали слов'яноболг. мовою. Але треба відзначити, що гол. опора нац. літерат. мови — це завжди живе народне мовлення. Тому-то вже і в той час церковнослов'янізми використовуються паралельно з мовн. особливостями живої болг. мови. Закономірним продовженням церковнослов'янського впливу в Болгарії стало використання рос. джерела. Початок «справжнього» рос. впливу, за справедливим ствердженням проф. Л. Андрейчина, треба шукати там, де болг. мова починає збагачуватися новою лексикою, запозиченою безпосередньо з рос. мови.

Усі слов'ян. мови з'єднані між собою ланцюгом взаємодії, причому у різн. час залежно від тих чи ін. соціально-культ. обставин напрями й інтенсивність впливів змінюються. Був період (XIV—XV ст. ст.), протягом якого чеська літерат. мова активно впливала на польську; тоді ж польська мова зазнавала впливу і з боку високорозвиненої українсько-білорус. ділової мови; у XVI ст. напрям мовн. впливу змінюється, польська літерат. мова збагачує чеську й укр. мови; у XVII ст. польська й укр. літерат. мови сприяють лексич. збагаченню рос. мови; у XVIII—XIX ст. рос. літерат. мова, увібравши в себе лексич. семантику, вироблену в усіх провідних літерат. мовах Європи, ділиться нею з укр., білорус., чеськ., болг., сербохорват. мовами. Міжмовні контакти ведуть, як уже згадувалось, на першому етапі до матеріальних., на другому — переважно до семант. запозичень; ті й ті разом значно розширюють значеннєві можливості мови, зокрема парадигматичну надлишковість, що збільшує кількість тонів і півтонів у семант. ключах.

Світові мови вбирають у себе нові значення з ін. мов найшвидше, оскільки саме на них припадає найбільша частина перекладів. Взаємозбагачення можна тут відзначити не лише в сфері семантики, а й серед матер. засобів вираження. Так, у більшості сучас. європ. мов відзначається активізація етимологічно спільних префіксів: фр. *anti-, contre-, dé-/dés-huper-, iltra-*; англ. *anti-, contra-, de-/des-, huper-, ultra-* і под. Мовознавство досі займалося вивченням саме таких матеріал. запозичень, тобто наслідків початкового стану взаємовпливу; сучас. міжмовні відносини, що полягають в активізації самобутніх можливостей нац. мов, виявити значно важче, і вони лишаються малодослідженими. Очевидно, корисним матеріалом для вивчення сучасн. семант. взаємозбагачення літерат. мов можуть виявитися переклади. Вони ж, до речі, характеризують напрям загальнокультурних контактів між націями. Актуально звучить у цьому зв'язку міркування Хр. Ботева про вибір літ-ри для перекладу. Відомо, що успіх і користь тієї чи ін. перекладної книжки залежить від того, наскільки вона відповідає або, принаймні, близька до потреб народу, на мову якого здійснюється переклад. «Нам потрібні в даний момент такі літературні твори,— писав Хр. Ботев,— які відповідають нашим потребам і прагненням і разом з тим становлять сучасний загальнолюдський інтерес».

Процеси взаємовпливу відбуваються не завжди гладко. І тут розвиток, як і у всякому явищі, проходить через долання внутр. суперечностей. Велику роль у процесі формування стилів літерат. мови відіграють саме переклади з ін. мов: вони примушують шукати в структурі власної мови або вводити з ін. мови носія того семант. комплексу, який наявний у мові оригіналу. Тому широта охоплення світ. літ-ри перекладом є свідченням поступового розвитку семант. структури мови, на яку здійснюються переклади, а тим самим і її наближення до значеннєвого обсягу мов, твори з яких перекладаються. На думку І. Франка, переклади найкращих іншомовн. творів, відіграючи роль важливого стимулятора в культ. розвиткові всіх народів, становлять фундамент їх власної літ-ри. У цьому, як він вважав, виявляється діалект. єдність інтернаціонального і національного. Впливають вони і на розвиток мовн. стилів. Адже, як відзначав М. Т. Рильський, «перекладач повинен неухильно стежити за всім стильовими поворотами тексту». Він мусить замислюватись над глибиною змісту кожн. слова мови оригіналу й перекладу, перебирати всі складники синоніміч. рядів, зважати на особливості семантич. сполучуваності лексем, на їх грам. ознаки.

МІНІСТЕРСТВО УКРАЇНИ У СПРАВАХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ ТА МІГРАЦІЇ. Одне з наймолодших державних утворень у незалежній Україні. Розпочало свою діяльність 26 червня 1993 р. відповідно до Закону України «Про національні меншини в Україні», за постановою Уряду республіки. На М. як центральний орган виконавчої влади покладено функції розробки й забезпечення реалізації державної політики у сфері етнонаціональних відносин та міграції. У своїй роботі ця державна структура керується чинним законодавством, узагальнює практику його застосування з питань, що належать до його компетенції.

Основними завданнями М. є підготовка, спільно з ін. органами виконавчої влади, пропозицій про формування державної політики у сфері етнонаціональних відносин та міграції населення. М. організовує роботу щодо її реалізації, забезпечує право національних меншин на вільний розвиток; координує діяльність органів державної виконавчої влади, місцевого і регіонального самоврядування з питань створення умов для задоволення духовних та освітніх потреб, відродження, збереження та розвитку в Україні національних культур, мов і традицій; забезпечує права і гарантії незаконно депортованих з України та мігрантів; сприяє задоволенню націо-

нально-культурних та освітніх потреб українців, які проживають за межами України, зміценню їх зв'язків з Україною; участь у міжнародному співробітництві у сфері етнонаціональних відносин та міграції.

М. здійснює такі функції: вивчає й аналізує соціально-економічні, демографічні та ін. тенденції розвитку національностей України й українців, а також міграційні процеси; розробляє в установленому порядку проекти законів та ін. нормативних актів, що стосуються національних відносин та міграції; здійснює контроль за дотриманням законодавства України у цих сферах; розробляє поточні і довготермінові прогнози з питань національних відносин та міграції; сприяє діяльності національних громадських об'єднань й узагальнює досвід їх роботи; розробляє разом з ін. органами державної виконавчої влади, місцевого і регіонального самоврядування, національними громадськими об'єднаннями, науковими установами комплексні програми соціально-економічного, культурного, освітнього та духовного розвитку національних меншин в Україні; організовує спільно з ін. центральними органами виконавчої влади розробку міграційної політики і державних програм у сфері міграції та забезпечує їх реалізацію; розробляє разом з відповідними центральними і місцевими органами державної виконавчої влади України і Республіки Крим, місцевого і регіонального самоврядування програми та здійснює заходи щодо організованого добровільного повернення кримсько-татарського народу, українців та осіб ін. національностей, які були незаконно депортовані з України; представляє інтереси України під час вирішення національних та міграційних питань у міждержавних відносинах; сприяє розширенню контактів громадян України з громадянами своєї національності, які проживають за її межами; спільно з МЗС захищає інтереси громадян України, а також осіб української національності, які проживають в ін. державах; організовує проведення благодійних акцій та програм, спрямованих на розвиток національних культур, мов і традицій, соціальну підтримку біженців й вимушених переселенців; надає практичну допомогу в створенні культурно-просвітницьких центрів, фондів розвитку національних культур, національних навчальних закладів та ін. організацій і установ, необхідних для задоволення потреб духовного розвитку національностей України й українців, які проживають за її межами.

М. має право: вносити в установленому порядку пропозиції про скасування прийнятих органами державної виконавчої влади, місцевого і регіонального самоврядування, національними громадськими об'єднаннями постанов та рішень з питань національних відносин та міграції, що суперечать чинному законодавству; одержувати безкоштовно передбачені державною статистикою звітні та ін. дані від міністерств та ін. центральних органів державної виконавчої влади; створювати у разі необхідності в межах своєї компетентності міжвідомчі комісії і експертні групи; взаємодіяти з компетентними органами ін. країн та укладати з ними на двосторонній і багатосторонній основі угоди (договори), що належать до компетенції М.

У М. функціонують такі найважливіші структурні підрозділи: управління у справах національних меншин; управління у справах української діаспори та етнонаціонального розвитку; управління у справах міграції, біженців та депортованих; управління правового регулювання; управління інвестицій і матеріальних ресурсів; управління економіки і фінансів; інформаційно-аналітичне управління та управління справами.

МІНІСТЕРСТВО УКРАЇНИ У СПРАВАХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ, МІГРАЦІЇ ТА КУЛЬТІВ. Створене в липні 1994 р. Указом Президента України після ліквідації Міністерства України у справах національностей та міграції й Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України. Як центральний орган державної виконавчої влади бере участь у виробленні та забезпеченні реалізації політики у сфері міжнаціональних відносин, прав національних меншин, міграційної політики та політики щодо релігії та церкви.

У своїй діяльності міністерство керується Конституцією та законами України, постановами Верховної Ради України, указами і розпорядженнями Президента України, декретами, постановами і розпорядженнями Кабінету Міністрів України. У межах своїх повноважень міністерство організовує виконання актів законодавства України, здійснює систематичний контроль за їх реалізацією, узагальнює практику застосування законодавства, розробляє та вносить на розгляд Президентові України, Кабінету Міністрів України пропозиції щодо його вдосконалення. Основними завданнями міністерства є забезпечення відповідно до законодавства прав національних меншин на вільний розвиток; координація діяльності органів державної виконавчої влади щодо задоволення духовних потреб, відродження, збереження і розвитку в Україні культур, мов, традицій національних меншин; сприяння задоволенню національно-культурних та освітніх потреб українців, які проживають за межами України, зміцнення їх зв'язків з Україною; сприяння реалізації гарантованого державою громадянам права на свободу совісті, створення віруючим умов і можливостей сповідувати релігію, мати вільнодоступні місця богослужінь та об'єднуватись у відповідні релігійні організації.

Відповідно до покладених на нього завдань міністерство вивчає й аналізує тенденції соціально-економічного, демографічного і культурного розвитку національних меншин, стан задоволення культурно-освітніх запитів українців, які проживають за межами України, міграційні процеси, релігійне життя; розробляє в установленому порядку проекти законів та інших нормативних актів, що належать до його компетенції; сприяє діяльності національно-культурних об'єднань громадян; організовує разом з іншими центральними органами виконавчої влади вироблення міграційної політики та розвитку державних програм у сфері міграції; підтримує розвиток національно-культурних традицій, сприяє задоволенню потреб у літературі, мистецтві, освіті, засобах масової інформації, національних меншин в Україні та українців, які проживають за її межами; забезпечує реалізацію прав і соціальних гарантій біженців і координує взаємодію інших органів державної виконавчої влади під час вирішення питань, що стосуються проблем біженців; установлює взаємовідносини між державними органами і релігійними організаціями; сприяє на прохання релігійних організацій їх участі у міжнародних релігійних рухах, форумах, ділових контактах з міжнародними релігійними центрами й зарубіжними релігійними організаціями, паломництву в Україну і за її межі; забезпечує проведення за участю представників релігійних організацій та відповідних спеціалістів релігієзнавчої експертизи; проводить в установленому порядку роботу, пов'язану з організацією професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів центрального апарату міністерства та його органів на місцях; розглядає пропозиції, заяви, скарги громадян і організацій; вживає необхідних заходів у строки, встановлені законодавством, здійснює прийом громадян з питань, що належать до його компетенції; визначає основні напрями наукових досліджень у сфері міжнаціональних відносин і забезпечення прав національних меншин, державної міграційної політики, вносить в установленому порядку пропозиції до планів найважливіших науково-дослідних робіт з питань, що належать до його компетенції, замовляє наукові дослідження із названих питань; здійснює інформаційну та видавничу діяльність у сфері міжнаціональних відносин, забезпечення прав національ-

них меншин, державної міграційної політики і державної політики щодо релігії та церкви тощо.

Для погодження питань, що належать до компетенції міністерства, обговорення найважливіших напрямів його діяльності створена колегія.

МОБІЛІЗАЦІЯ ЕТНІЧНОСТІ — другий етап у процесі етнічного відродження і (чи) визрівання етнічного конфлікту. М. е. йде слідом за збиранням етнічної групи і передує етапу політизації етнічності. На етапі мобілізації відбувається перехід від організаційного згуртування етнічної групи до її ідеологічної консолідації (ідеологізація етнічності) навколо спільної програми, спрямованої на захист групових інтересів — соціальних, економічних, культурних і т. д. Обов'язкова умова М. е.— наявність етнічної еліти, яка формує спільну програму дій, впроваджує критерії членства у групі, організовує взаємний контроль членів групи за поведінкою один одного, домагаючись у такий спосіб їхньої відданості груповим цінностям і цілям. М. е. особливо прискорюється у періоди економічних криз, політичних катаклізмів, коли різко падає авторитет центрального уряду.

МОВА І ВІРА — це дві інтимні сторони духовного життя, які визначають «обличчя» людини і які вона нерідко готова захищати ціною власного життя. Ось чому в питанні про мову потрібна особлива обережність. До нього передусім потрібно підійти правдиво і без політики. Російська культура і мова вельми сильні в Україні. На них виховувалася вся українська інтелігенція. Говорити, що ніби ця культура нав'язана народові, означає свідомо говорити неправду. Російська культура має глибокі корені у свідомості українського народу. Російська мова є рідною мовою переважної частини інтелігенції в Україні. Значний відсоток населення України говорить лише цією мовою. Тому, з точки зору державної (не кажучи вже про національне почуття), принижувати становище російської мови або надавати їй якогось другорядного значення було б не тільки недоцільно, а просто-таки шкідливо. Російська мова має бути залишена в тому становищі, в якому вона перебуває тепер.

Усі зусилля уряду повинні бути зосереджені винятково на зміцненні в державі поряд з російською української мови. Цією мовою говорить більшість народу в Україні, частина інтелігенції, поки що незначна, винятково з причин тих переслідувань, які мали місце за царського уряду. Українська мова, зрештою, є однією з найістотніших ознак національного руху. На ґрунті цього руху утвердилася державність в Україні. І все ж я противник видання закону про лише одну державну мову. Такий закон, окрім плутанини і шкоди, нічого не дасть. Обидві мови — і російська, і українська — мають користуватися повним рівноправ'ям. Життя саме розв'яже це питання; не треба тільки державі класти свій кулак на той чи ін. бік. Держава, котра будується на національній основі, не може звичайно відмовлятися від того принципу, щоб в її установах у діловодстві застосовувалася обов'язково українська мова.

Але вона не повинна вимагати, аби до установ винятково цією мовою зверталися, і не має допускати, щоб чиновники дозволяли собі не приймати паперів мовою російською.

Складніше буде в суді. Гадаю, що процесуальні документи повинні обов'язково писатися українською і російською мовами. Посилання на зайві витрати праці і часу не суттєві. Нині законодавство України передбачає запезпечення перекладачем тих учасників судочинства, які не володіють мовою ведення процесу. Закони теж мають видаватися двома мовами. З огляду на недостатню розробленість української наукової термінології один текст контролюватиме ін. Цього ж вимагає і рівність мов.

Кажуть, що стоячи на точці зору рівності двох мов, копається яма мові українській, яка буде витіснена остаточно мовою російською. Такого погляду поділити не можна. Ніяку мову насильницьким способом ні прищепити, ні заборонити не можна. Тому ті, хто обстоюють необхідність заборони російської мови і заміни її виключно українською, мислять помилково. Такий підхід диктується невірою в спроможність української мови розвинутися природним шляхом і набути значення мови національної. Головне тут, щоб держава сприяла створенню у якомога більшій кількості тих установ, які зрощують і зміцнюють украіську національну культуру.

МОВА І ПОЛІТИКА. М. має кілька аспектів стосовно політики: у формуванні держав та політичних кордонів; як джерело в формуванні моно- та багатомовних суспільств; як серія політичних виборів.

У історичній ретроспективі співвідношення між М. та політичними кордонами є повним та взаємним. У Європі, наприклад, романські мови відображали приблизні кордони влади Римської імперії. З другого боку, монархії пізнього середньовіччя мали тенденцію до розвитку діалектів своїх національних мов; це мало певну силу щодо лінгвістичних груп, коли М. ставала діалектом, на якому розмовляла армія, що стояла перед ними.

Династичні режими за імперії мали змогу жити комфортно в середовищі лінгвістичного плюралізму, але на початку XIX ст. перебільшений націоналізм надав М. ідеологічного виміру, який сприяв державотворенню у XIX та XX ст. ст. В той же час, М. може сприяти або заважати процесу державотворення. Після 1918 р. це було впроваджено в цілому ряді європейських країн (Польща, Угорщина, Фінляндія, Балтійські країни), хоча деякі з них зберегли всі лінгвістичні меншини в їх мовній самобутності. З руйнуванням системи колоніалізму та швидким зростанням кількості нових держав після 1945 р., М. часто займала місце одного з головних факторів; вибір офіційної М. або М. прийшлої у багатьох випадках набував рис головного політичного спору. Після 1960 р. етнічне непорозуміння, що загострилося в західних суспільствах, обумовило відродження або підвищення мовних вимог серед багатьох західноєвропейських національних меншин, а також лінгвістичні вимоги серед асимільованих іммігрантів Північної Америки. Етнічні та етнорегіональні рухи, однак, не надавали особливого значення М.: у шотландському націоналізмі, наприклад, мовний компонент займав останнє місце. В цьому контексті лінгвістично розділене суспільство можна розглядати як субкатегорію серед більших груп, які характеризуються поділом на мови, раси, релігію чи якісь ін. компоненти етнічного або культурного буття.

Сучасні багатомовні держави можна умовно поділити на три категорії: 1) держави, які мають домінуючу М. та одну чи декілька мовних меншин; 2) держави, які мають дві чи кілька мовних груп з їх відповідним балансом; 3) держави з високим рівнем різноманітності лінгвістичних моделей. Для першого типу переважаючим є політичне піклування, що сприяє справедливому ставленню до мовних меншин. Для другого типу характерним є збереження міжгрупової рівноваги та політичної стабільності. Для третього типу центральною проблемою є забезпечення ефективності зв'язку засобами якоїсь загальної М., якою може бути регіональна «лінгва франка», міжнародна М. чи модифікована версія місцевої М. На літературу деяких країн третього світу досить сильно впливають універсальні мовні західні моделі, лінгвістичний плюралізм виступає як перешкода, і його потрібно подолати до того, як буде забезпечено економічний розвиток.

Деякі сучасні дослідники вбачають конфлікт як невіддільну рису в багатьох країнах, які розділені за етнічними чи лінгвістичними ознаками. Ця проблема має давні прецеденти. Джон С. Мілл у своїй праці «Представницький уряд» (1861 р.) підкреслював, що у багатонаціональній та багатомовній державі «об'єднаної суспільної думки, яка необхідна для діючого та представ-

ницького уряду, не може існувати», тоді як у есе лорда Актона «Національність» (1862 р.) доводиться протилежне: «Держава, яка неспроможна задовольнити різноманітні етнічні інтереси, сама себе знищить».

У розвинутих суспільствах, де існує парламентарна система та вільні вибори, лінгвістичні відносини можуть бути одним з головних джерел соціального розходження, розмежування між расами, релігіями чи суспільними класами. Потенціал мовних конфліктів може бути латентним чи відбуватися відкрито. Це залежить від багатьох факторів, які можуть включати в себе: відповідний економічний статус груп; соціальний статус лінгвістичних груп та їх рівень модернізації й урбанізації; їх кількість; географічну концентрацію чи дисперсність М.; рівень політичного пристосування (можливо, шляхом централізації чи децентралізації); ситуацію у споріднених культурних групах сусідніх країн; внутрішню підтримку ірредентизму тощо.

Підлеглі чи домінуючі групи часто розрізняються відповідними формами або рівнем регулювання. Основи цього регулювання різняться згідно з географічним розповсюдженням М.: територіальний принцип обумовлює використання М. на певній території, в той час як персональний принцип надає певний статус правам і обов'язкам юридичних та фізичних осіб. На практиці багато сучасних лінгвістичних режимів комбінує елементи обох принципів. Коли територіальний принцип переважає, питання регіонального економічного розвитку мають тенденцію до загострення. В нашому сторіччі сфери використання М. як предмета конфліктів та конституційного регулювання збільшуються. Навіть в умовно одномовних державах чи регіонах потреба в мовній стандартизації чи модернізації є досить вагомою. Ряд політичних режимів мають також виконувати міжнародні договори та угоди щодо мовної стандартизації, які виходять за межі їх кордонів (Нідерланди — Бельгія, Індонезія — Малайзія, наприклад).

МОВНА ПОЛІТИКА (в Україні) — сукупність ідеолог. постулатів та практ. дій, спрямованих на регулювання мовн. відносин у країні або на розвиток мови в певному напрямі. М. п. щодо укр. мови від початку її формування різнилася історично і географічно. Відсутність власної державності зумовлювала наявність у М. п. негативних тенденцій до обмеження сусп. функцій укр. мови. Їм протидіяли національно-визв. змагання, боротьба за вищий статус укр. земель у складі Литви, Польщі, Росії, Австрії, Угорщини, Румунії. Спрямування і форми М. п. відбивали також особливості сусп.-політ. відносин, режиму правління, реліг., культ., юрид. і екон. особливості міжетніч. взаємодії. Обмеження функцій укр. мови на Сході. Україні перш за все торкнулися церковної справи; наприкінці XVIII ст. вона була витіснена з судів та держ. установ; Валуєвський (1863 р.) циркуляр та Емський (1876 р.) указ заборонили її використання в періодиці, науці, навч. закладах. Революція 1905 р. сприяла лібералізації мовн. політики щодо укр. мови, залишивши незмінними держ. функції рос. мови. З Лютневої 1917 р. революції спостерігається виразна тенденція до підвищення статусу укр. мови. М. п. цього часу не мала законодавчого закріплення, а базувалася на розпорядженнях Тимчасового уряду, Центральної Ради, Гетьманату і Директорії, за якими укр. мова стала держ. засобом спілкування у сфері законодавства, суду, військ. справи, мітингів, періодики, мовою навчання початкової, середньої і вищої школи. З встановленням Радян. влади фактично єдиним юрид. регулятором М. п. були положення Конституції, що надавало великої ваги ідеолог. рішенням парт. та урядових органів. У Конституціях СРСР та УРСР проголошувались рівність та вільний розвиток усіх мов. На перших етапах радян. доби спостерігалося продовження попередньої М. п., спрямованої на перетворення укр. мови в осн. засіб комунікації в республіці, хоча конституційно вона не визнавалася держ. чи офіц. мовою. Ця лінія знайшла реалізацію у 1925—1932 рр., коли почала виконуватись серія декретів та постанов про українізацію, активізувалося лінгвіст. вивчення мови, створення різноманіт. словників. Політика українізації передбачала перехід на укр. мову держ. установ, що означало обов'язковість знання укр. мови службовцями, докорінно змінювала пропорції навч. закладів з укр. мовою навчання, укр. преси, книги. З 1933 р. М. п. міняється у напрямі деукраїнізації: починаються масові репресії щодо укр. інтелігенції, спостерігається повне припинення цілеспрямованої роботи щодо розширення сусп. функцій укр. мови. Після Великої Вітчизняної війни для національно-мовн. політики в СРСР характерна акцентована увага до рос. мови як до засобу міжнац. спілкування народів СРСР. Теор. обґрунтування інтеграції націй, а також абсолютизування ролі рос. мови зумовили чим далі активніше звуження сусп. функцій укр. мови, відчутні деформації у сусп. свідомості щодо визначення ролі укр. мови у житті республіки. В результаті укр. мова хоча за внутр. розвитком і досягла рівня найрозвинутіших мов, за вживаністю поступово перетворювалась на другорядну, провінційну мову. 28 жовтня 1989 р. було прийнято Закон про мови в УРСР. Цей перший в історії України юрид. акт, покликаний регулювати мовні відносини, втілює М. п., в якій гарантія національно-культ. і мовн. прав усіх громадян республіки поєднується з пріоритетним розвитком укр. мови, що отримала статус **державної мови**. Закон про мови в УРСР, а також розроблена на його основі Державна програма розвитку укр. мови та ін. нац. мов в Українській РСР на період до 2000 року містять докладний план дій, спрямованих на зміну мовн. ситуацій в Україні.

МОВНО-НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ — культурно-мовн. та суспільно-нац. рух певного народу, спрямований на його соціально-екон. й політ. піднесення і визволення, в результаті якого (залежно від ступеня розвитку народу і зовн. обставин) може бути або здобуття ним факт. чи юрид. автономії — а) культурної; б) культурно-територіальної; в) адміністративно (політично)-територіальної,— або створення власної держави — а) залежної; б) напівзалежної; в) незалежної. Здобуття автономії або державності гарантує більш або менш задовільні умови для власного мовно-нац. розвитку народу, що переживає М.-н. в., яке стає актуальним тоді, коли цей народ внаслідок втрати незалежності, включення до складу іншонац. держави і проваджуваної нею політики мовно-нац. асиміляції опиняється перед загрозою повної денаціоналізації і втрати власної мови. У цьому випадку можливі два шляхи розвитку асимільованого етносу з його мовою: 1) поступова втрата ним власної мови й денаціоналізація, яка може призвести або до повної втрати відповідним народом мовно-етніч. індивідуальності (особливо коли народ малий: оски або умбри в Італії часів Римської Імперії), або — за певних обставин (насамперед, значності й величини народу) — до її відновлення, але на новій мовно-етніч. основі (галли — галло-романці (галли+римляни) — французи; 2) викликане опором народу поступове подолання часткового мовнонац. занепаду, зміцнення сусп. позиції мови та її дальший розвиток.

Перший шлях розвитку призводить або — у гіршому випадку — до повного зникнення окр. народу на відповідній займаній зниклим етносом території, або — у кращому — до появи на ній нового народу з новою мовою, як правило, спорідненою з тією, яка попередню мову (мови) витіснила (галльська, іберійська, дакійська, яку заступили споріднені з латинською, що їх витіснила, французька, іспанська, румунська). Отже, в цьому разі йдеться не про відродження витісненої мови й народу, а, по суті, про народження цілком нових мов і народів,

що раніше не існували. Другий шлях пов'язаний із М.-н. в., яке в свою чергу може мати різн. характер залежно як від збереженості і розвиненості нац. свідомості народу, так і від ступеня збереження самої мови. Ступінь нац. свідомості залежить від давності втрати самостійної державності і відповідно пам'яті про неї і (або) від міцності нац. традиції (іст. пам'яті) народу. Народам, що порівняно недавно втратили державність і зберегли нац. еліту (полякам, угорцям) було легше національно відродитися, ніж тим, які втратили її давно або зовсім не зберегли пам'яті про держ. (етніч.) самостійність (литовцям, латишам, естонцям). Збереженню етніч. неперервності у випадку втрати держави і навіть нац. території сприяє збереження нац. традиції у вигляді нац. релігії (у євреїв).

Мовне відродження, з свого боку, може стосуватися мов: а) цілком сформованих і з високим соціальним статусом (наявність численної нац. еліти), але витіснених короткочасно з ужитку як офіц. (держ.) (польська, італійська); б) які щойно остаточно формуються як літерат. й офіц. мови під час нац. відродження, а раніше мали низький соціальн. статус «селянських мов» (фінська, естонська, латишська, литовська); в) витіснення з ужитку на знач. частині нац. території (ірландська); г) які вийшли з ужитку як розмовні, але продовжували безперервно вживатися в обмеженому колі функцій (іврит, гебрайська); д) які вийшли з ужитку, стали абсолютно мертвими і мають обмежену кількість пам'яток, що викликає жадання часткової реконструкції подібних мов (кельтська корнська, балтійська пруська). Якщо останній випадок мовн. відродження з'явився недавно і через це, не будучи ніде доведеним до кінця, ще не дав підстави для визначення ступеня своєї ефективності, то решта випадків цілком виправдали себе як можливі. М.-н. в. вимагає від народу, що його потребує, вироблення мовн. стійкості, джерелами якої є: 1) нац. традиція (іст. пам'ять); 2) нац. свідомість та солідарність, що мають бути нерозривно пов'язані; 3) нац. культура, духовн. і матер.; 4) нац. мир і співробітництво з ін. народами, насамперед однотериторіальними з відповідним відроджуваним народом.

Виходячи з відомих прикладів іст. досвіду ін. народів, що переживали М.-н. в., його специфіку в українців можна визначити як М.-н. в. народу, що, втративши давно свою державність (1341 з ліквідацією Галицько-Волинської Русі як останньої самостійної укр. держави та приєднанням її до Польщі аж до кінця XX ст.) не міг її відновити надовго і в повн. обсязі. Що ж до особливостей мовн. відродження, то воно відбувалося, як і в ін. народів, які втратили здавна свої провідні верстви, за обставин несформованості на початок М.-н. в. власної літерат. мови та її гол. носія — нац. еліти. Додатковою несприятливою обставиною було те, що українці відносно пізно (з кінця XVIII ст.) беруть за основу літерат. мови власну живомовну традицію, до цього ж часу виходять із значною мірою штучної книжної традиції, на яку сильно впливали суміжні споріднені слов'ян. мови — болг., білорус., польськ., рос.,— а це гальмувало розвиток нац. свідомості. Внаслідок своєрідності історії для України (Русі) є типовим також неоднакова політ. розвиненість і активність схід. і зах. частин її земель: якщо в IX—XI ст. спостерігається активність Сходу, то в XII—XV ст.— Заходу; в XVI — першій пол. XIX ст. домінувала Схід. Україна; з кінця XIX ст. аж до сьогодні триває зростання нац. свідомості і політ. активності Зах. України (Галичини), натомість Схід. Україна внаслідок антиукр. репресій і русифікації (особливо на крайньому Сході і Півдні) перетворюється на гальмівний чинник у М.-н. в. України. Зазначеними обставинами викликані повільний і суперечливий характер укр. М.-н. в. і велике відставання українців у своєму мовно-нац. розвитку як від народів Європи в цілому і навіть Схід. Європи (напр., порівняно з країнами Балтії), так і загалом у світ. масштабі (відносно багатьох країн Африки і Азії, поза межами колиш. СРСР, які давно, порівняно з Україною, здобули держ. незалежність).

МОДЕРНІЗАЦІЯ — термін, що його вживає світове суспільствознавство на означення характерного для нового часу періоду бурхливої індустріалізації і переходу виробництва на якісно новий технологічний та організаційний рівень. Особливою рисою індустріалізації є наявність в ній так званої «гібридної тенденції», змістом якої є поєднання двох протилежних напрямів. З одного боку, М. веде до уніфікації виробництва, розповсюдження схожих культурно-побутових норм, культурного взаємопроникнення між народами. Масова урбанізація, прилучення до промислових професій вимагають від нещодавніх селян якнайшвидше позбуватися рудиментів традиційної етнічної культури — звичних форм організації господарства, традиційного сімейно-побутового укладу, ретельного виконання обрядів сільськогосподарського циклу і т. п. Щодо цього модернізація висуває «універсалістські критерії», тобто нівелює етнічні особливості людей і зменшує потенціал етнічного відродження, особливо коли люди різних національностей втягуються у спільний економічний комплекс. Зменшенню політичного потенціалу етнічності особливо сприяє та М., що відбувається на великих просторах і дає етнічним групам можливість проявити свій динамізм через участь у великих господарсько-економічних звершеннях. Так, надлишкове сільське населення в Україні в межах Російської імперії втягувалося в освоєння Далекосхідних регіонів замість своєї етнополітичної активізації на батьківщині.

З іншого боку, М. не тільки не призвела до зникнення феномену націоналізму, а навпаки, стимулювала його як ідеологію державного протекціонізму. Викликане М. поглиблення міжнародного розподілу праці змусило національні держави здійснювати послідовні кроки для захисту національних інтересів на світовому ринку, гуртуючи навколо цих інтересів своїх громадян і об'єднуючи їх спільною ідеологією націоналізму. Крім того, хоча М. і сприяє посиленню соціальної мобільності особи, змушуючи її забувати про свою етнічну приналежність, але саме вона одночасно посилює нерівність між етнічними групами. Урбанізація поруч із нівеляційними наслідками спричинила конкуренцію за престижніші та прибутковіші професії, в ході якої почалося гуртування етнічних сородичів задля взаємодопомоги і забезпечення інтересів своєї групи. Оскільки індивіди усвідомлюють переваги своєї приналежності до певної етнічної групи, вони починають дбати про збереження її ідентичності. Отже, «гібридна тенденція» М. із зростанням етнічного відродження й активізацією етнічних груп виявляє себе у так званому «парадоксі політизації етнічності».

Особливо гострим стає в процесі М. конфлікт між етнічними елітами. Коли М. відбувається уповільненими темпами, то етнічна еліта не лише не виявляє турботи про долю «своєї» групи, але прагне акультурації і навіть асиміляції. До того ж, при низьких темпах М. інтелігенція залишається без підтримки класу середньої буржуазії, що робить її зусилля по активізації групи неефективними. Та при зростанні темпів М. етнічна еліта стає ініціатором етнополітичної активності, вже не задовольняючись своїм лише економічним процвітанням, а домагаючись політичної влади. Причому конфлікт між «центральною» і «переферійною» елітами може виникнути навіть коли вони зацікавлені у взаємодопомозі й об'єднані спільною політичною програмою. Саме таким був конфлікт між російською і частиною української компартійної еліти, який у вигляді окремих спалахів тягнувся від 20-х рр., набув стабільного вигляду, починаючи з 50-х рр., і досягнув верхньої межі в часи правління П. Шелеста.

Від темпів і напряму М. залежить і характер етнічного відродження, який визначається впливом тих соціальних груп, які є його рушійною силою. Так, в Росії, починаючи з минулого століття, точиться суперечка між «західниками» і «слов'янофілами», в Україні — між «західниками» і «москвофілами». В сучасній Середній Азії розгорнулася боротьба між «джадідістами», які виступають за створення світського мусульманського суспільства і спираються при цьому на міський середній клас й кваліфікованих робітників, та «таклідістами», прихильниками ортодоксального ісламського суспільства, що знаходять підтримку дрібних торговців, некваліфікованих робітників, котрі ще не позбулися селянської ментальності.

Всесвітньо-історичне значення процесу М. полягає в тому, що прискорення її темпів робить неминучим як економічну інтеграцію між окремими країнами, так і розпад багатонаціональних імперій, вивільняє духовні сили підкорених народів, дає їм шанс на свободу, демократію і процвітання.

МУЛЬТИКУЛЬТУРНА ДЕРЖАВА — це суспільство, яке існує на демократичному принципі культурного плюралізму. На відміну від однонаціональної, унітарної держави, де панує одна мова і одна культура, в М. д. визнається реальність і правовий статус декількох етнічних спільностей. У такій державі офіційно функціонує мова і культура етносів, які складають її. В М. д., яка побудована на принципах федералізму, кожен етнос розбудовує своє національно-культурне життя на своїй власній території в межах держави. Різні культурні групи в такій державі створюють своєрідну етнокультурну мозаїку, завдяки якій усі культури збагачуються за рахунок одна одної. Культурна політика в М. д. спрямована на державну підтримку програм розвитку освіти, мистецтва кожної етнічної групи.

Н

«НАРОД УКРАЇНИ» — спільність вищого, ніж нація, рівня, в якій поєднується соціальне та національне — класи й соціальні групи, інтереси міста і села, робітників розумової й фізичної праці, нації та етнічних меншин. Це, звичайно, українська мрія, до якої треба йти, утверджуючи інтеграційні процеси в суспільстві, що відображають спільні економічні потреби та політичні уподобання, ідею і мету — розбудову самостійної, соборної української держави. Саме в контексті поняття Н. у. надійно запрацювало б те, що ми називаємо національною єдністю, всеукраїнською злагодою.

Але чи існує в дійсності це явище — Н. У. нарівні з такими сталими поняттями, як українська нація та етнічні групи, що мали б стати її складовими частинами у лоні «політичної нації»? Зрештою, це поки що мета, наші бажання, намагання консолідувати не лише українську націю, але й людей усіх національностей, що замешкали в Україні. Ця ідея, до речі, здавна притаманна українській етнополітичній думці. Досить згадати хоча б Ю. Бачинського, який висунув ідею утворення українського соціуму на основі української нації та ін. народів України. З позицій сучасного державознавчого бачення таке утворення може стати реальністю в разі складних консолідаційних процесів подолання й тепер існуючих міжетнічних суперечок, формування свідомості народу України, загальнонародної української гордості, інтересу. До цього, правда, ще ой як далеко! Принаймні, консолідація Н. У. в певні соціальні організації — неминучий акт, можливо й найближчого часу. Н. У. як певна соціальна спільність, включав би в себе ті прошарки, класи, етнічні групи, звичайно, українську націю, які об'єктивно здатні приймати реальну участь у розв'язанні проблем прогресивного розвитку українського суспільства.

Такий процес розпочався у вигляді, скажімо, неусвідомлення толерантності та багатокультурної сенсивності, у вигляді формування поняття України як території, у відмові від суто етнічного означення українськості, позиції щодо подолання чисто етнічного підходу до прав людини та ін. Лише при такому розумінні право на самовизначення дає можливість остаточно конституюватися як нації — українській, зібрати, визначити, організувати свої сили. Таке означення дало б також можливість самореалізуватися і Н. У., а повне здійснення права всіх народів на самовизначення на благодатній основі національного відродження виявило б їх здатність до саморуху, а через це сприяло б потягу до спілкування з ін. народами «ближнього» та «далекого» зарубіжжя.

Поняття Н. У. та «український народ» ніколи не були тотожними, перше завжди ширше, об'ємніше другого, але останнє завжди є серцевинним компонентом першого, його клітинами. Саму ж політику мають «робити» всі громадянські самоорганізації людей — народ як сукупно-соціальний об'єкт («народ України»), народи — мешканці країни, її етноісторичні суб'єкти («народи України») і народ як етномасив етногенезного походження (діаспорні та материнські українці — «українці звідусіль»).

Процес становлення Н. У., на нашу думку, не зупиняв би всебічний розвиток української нації та етнічних груп в Україні. Чому? Перш за все тому, що внутрішньонаціональна консолідація, сприяючи прогресу нації, національних груп посилила б їх зближення, що виступило б важливою передумовою становлення Н. У. Через об'єктивні причини, особливо виходячи з багатоетнічного складу населення України, наявності глибоких місцевих та регіональних соціально-економічних відмінностей, суспільне життя в країні значною мірою відбувається на етнонаціональному рівні. Саме на цьому «національному» ґрунті, завдяки його близькості та доступності громадяни можуть отримати реальну можливість досить швидко відчути наслідки політики реформ, оцінити їх загальнонаціональну спрямованість. Ін. словами, передбачення руйнівного впливу метаетнічної спільності на життєдіяльність націй та національних груп не має під собою достатньо підстав. Подібна версія спростовується також й тим, що національні елементи не тільки зберігаються, але й активно розвиваються, особливо в тих формах, які мають всеукраїнське, вселюдське значення. Під цим кутом Н. У.— це метаетнічна цілісність, що створює вищий, ніж національний (етнічний) рівень інтеграції українського суспільства. При цьому Н. у. набуває наднаціонального характеру, а національний розвиток не втрачає своєї етнічної, соціальної та політичної природи.

Поняття Н. У. вилучає з вжитку таке поняття, як «єдина українська нація», яка, природно, асоціюється з категорією «українська політична нація». При цьому Н. У. несе не суто етнічне навантаження, а державно-правове, що випливає з його суверенності в Українській державі. Теза про Н. У. має право на існування як політичне поняття, як визначення громадянської належності кожного з нас до незалежної України, як найвищої мети, до якої ми так прагнемо. Разом з тим це може бути явищем і соціального плану, а не лише етнічного порядку, в якому відображається національна мета — згуртування багатоетнічного українського суспільства. Саме при такому підході можуть надійно функціонувати такі поняття, як «всеукраїнська національна гордість», «всеукраїнський патріотизм», «всеукраїнська відповідальність» за долю країни як єдиного цілого. Залишаються тоді в силі й такі поняття, як «національність» і «етнонаціональні відносини», що набувають характеру

зміцнення внутрішньонаціональної єдності українського суспільства, консолідації української нації та національних груп, функціонування самого Н. у. як сталого поняття.

Введення в обіг поняття Н. у. забезпечить права громадян на вільну національну самоідентифікацію, у всякому разі — самоідентифікацію на рівні загальнодержавної спільності. Вчені справедливо вважають, що оскільки національна самосвідомість — поняття соціальнокультурне, з ним не народжуються, його набувають у процесі соціалізації особи, то необхідно привести у відповідність з суспільною практикою деякі наші правові регламентації у сфері національних відносин, зокрема, виступивши за повну свободу вибору в індивідуальному національному самовизначенні. Принагідно зазначимо, що це можна здійснити і в межах категорії «української політичної нації», яка також полегшує свободу вищевказаної самоідентифікації людини.

Розглянемо тепер, як буде вести себе у співдії з двома вищеназваними поняттями така категорія, як «національний ідеал». Він може добре кореспондуватися як з «українською політичною нацією», так і Н. у. Чому? Тому, що зміст національного ідеалу полягає в уявленнях про найдосконалішу модель національно-соціального устрою народу, який найповніше відповідає його традиційним культурно-психологічним установкам і забезпечує його суспільний розвиток. Важливим є те, що національний ідеал містить у собі не лише національноспецифічні прагнення, але й вселюдські цінності — прагнення до свободи й незалежності, повагу до праці, шанування предків, мрію про національний мир і злагоду. Особливе значення має й те, що до національного ідеалу входять також уявлення народу (нації) про спільність своєї території та господарських зв'язків на ній, розуміння всенаціональних інтересів і завдань, зростаюче прагнення до відродження національної державної потреби політичних і соціальних перетворень у середовищі українського народу.

Чи не на перший план для етнічних меншин виступає подолання національної обмеженості, утворення інтегральних цінностей за рахунок консолідації українського народу. Станеться так чи ні — залежатиме від ступеня консолідації громадянства української національної держави, маючи на увазі під самою консолідацією не однорідність, а багатоманітність при усвідомленні спільної мети, а якоюсь мірою — і від зусиль кожного з нас. (І. Дзюба). Та й взагалі дедалі частіше висувається думка про те, що сьогодні мірилом громадянськості є не патріотична риторика, не войовничість, не вміння щонайгостріше висловитись на адресу партократів, а здатність робити конкретні справи або, принаймні, запропонувати конструктивну ідею для розв'язання тієї чи ін. соціальної проблеми. Сам же процес зближення української нації з етнічними меншинами, зміцнення українського народу спирається на такі суб'єктивні сили, як етноси, суспільні класи, політичні партії та безпосередньо пов'язується з етнонаціональними, точніше — міжетнічними відносинами. Ін. словами, процес консолідації українського народу залежить від волі, свідомості і бажання людей, їх психологічних та ідейних установок, розуміння (чи нерозуміння) необхідності активізації міжетнічного спілкування. Звідси випливає значення пропаганди зближення (виховних та ін. заходів), а також врахування наявності стійких елементів, що мають обмежені потенції до самого зближення (мова, побутові, сімейні традиції тощо).

Важливо, щоб таке зближення виступало як державна політика, яка підтримувалася б та здійснювалася всією політичною системою суспільства, а сама політика певною мірою планувалася у державному масштабі, стала органічною частиною всіх соціальних перетворень. Звичайно, різні «зрізи» цього зближення (між нацією й етнічними групами, між етнічними групами як субетносами та «метрополією», на місцевому й «центральному» рівні) мають свою специфіку, сфери застосування, свій «набір» засобів, які треба враховувати в теоретичному та практичному плані. Тому вкрай важливим є диференційований підхід до зближення у «лоні» українського народу, що дає реальні можливості конкретно вивчити дію його механізмів у різному середовищі, виявити нові можливості для вдосконалення форм і методів національного виховання.

Всіляко розвиваючи національну самосвідомість, варто виходити з того, що вона є вищим щаблем порівняно з етнічною свідомістю, бо ж пов'язана з системою ідеологічних та політичних цінностей. Для неї центральною є ідея національної держави (реальної чи постульованої). Зрештою, ідеологічно-політичний компонент національної самосвідомості на відміну від ін. не виникає стихійно, на побутовому рівні, а є результатом, випрацьованим певною національною інституцією. Національна ідея на ґрунті національної культури в термінах політико-правових, ідеологічних доповнює зміст етнічної свідомості в результаті активної дії національних партій або більш політизованих цільових груп. Відтепер приналежність до національної спільноти (вітчизни ідеологічної) визначається не стільки спільним походженням і кров'ю, скільки через автентичну включеність до громадсько-політичних спільнот у структурі національної держави. За таких умов маємо не лише зв'язок ідей нації та держави, але й об'єктивне втілення державності як політико-правового виразу національної самосвідомості. Початкове вирішення «ми» через національну ідеологію набуває інституалізованої завершеності у формі «ми в інституті держави».

Нагальною потребою є також всебічний розвиток етнополітичної свідомості, що виникає внаслідок поширення етнічних за змістом і походженням цінностей на сферу влади й управління суспільними справами. Саме в етнополітичній свідомості поєднуються уявлення про місце етнічної групи в світі, її роль у взаємовідносинах з ін. народами, особливості історичного шляху, бажаний устрій суспільного та політичного життя, усвідомлення власної ролі в процесах соціального управління з використанням механізмів державної влади. Етнополітична свідомість виявляється через загострення рефлексій стосовно тих проблем державного будівництва і процесу управління взагалі, що піддається певній інтерпретації на основі етнічної картини світу, етнічних стереотипів та комплексів. Етнополітична свідомість, будучи проявом політичної психології та ідеології, відображає потяг до національнодержавного самовизначення і політичної реалізації інтересів тої чи ін. етнічної спільності. Важливою «кодовою» ознакою етнополітичної свідомості, єдиної для всіх етносів, що населяють Україну, мало б бути розуміння того, що вирішення усіх державних питань для України можливе лише за умови створення суверенної незалежної держави, де єдиною спільною ознакою для людей різного національного походження, різних етносів і мов стала б державна приналежність до України.

І тут ми підійшли до визначення суб'єкта, який міг би стати стимулятором соціального й національного прогресу України. Звичайно, таким могло б бути громадсько-політичне об'єднання всіх етносів, що населяють країну, з метою забезпечення суверенізації української держави і побудови громадянського суспільства. Як наголошується в «Декларації прав національностей» (листопад 1991 р.), представники «більш як 100 національностей... разом з українським народом складають п'ятидесятимільйонний народ України». Ін. словами, законодавець вбачає ознакою гіпотетичної появи такого консолідуючого суб'єкта не «просто» демографічного

народу-населення, а етнополітичного — як соціально-політичного синтезу багатоетнічного населення країни.

«НАРОД УКРАЇНИ» (вітчизняна етнодержавницька думка). Остання тісно пов'язала українську ідею, національний інтерес з державницькою ідеєю та інтересом. Саме так розглядав цю проблему відомий дослідник С. Шелухін. Українське народне життя, вважав він, психіка, історія, побут, право, прагнення та ідеали українського народу завжди зверталися до свободи, народоправства, демократії. Тому мусимо об'єднати всі наші сили в ідеї народного суверенітету і народоправства «без холопа і без пана». Се нам диктує наша українська нація. Такий підхід означав органічне поєднання національного та соціального, національного й державницького в лоні, принаймні, народницької школи, а згодом і національно-державницької. Народ же розуміється як територіальне об'єднання всіх громадян. М. Грушевський розглядав український народ як територію, тобто мав на увазі народ, а не націю.

Отже, основний елемент держави — народ. Народ в державному смислі як основний елемент її — це не пануюча чи привілейована народність або класи, партія, а вся державно-правова одноцільність підданих — громадян. Це поняття неподільне: в державі може бути кілька народностей, але рівноправних і однаково свобідних, бо з них не одна, а всі разом становлять основний елемент держави — народ, а держава повинна мати ціллю свого існування свободу всіх. Це означає, по-перше, розуміння українського народу як сукупності всіх громадян держави; по-друге, співпадання державницького інтересу і народного (всенаціонального); по-третє, сутність державницького інтересу полягає в забезпеченості свободи всіх, народного добра; по-четверте, всі, хто проживає в Україні, будуть відчувати себе її підданими, а поступовий процес громадянського самоусвідомлення все більш її скріплюватиме; по-п'яте — право народу взагалі, кожної людини зокрема, є вищим від права держави.

І тут хотілося звернути увагу на вагомі, з нашої точки зору, міркування відомого російського дослідника Б. Водовозова. «Никто не сомневается, однако, что как антропологический факт, то по крайней мере как иллюзия, национальность не только существует, но имеет могущественное влияние на умы человечества и является причиной многих и притом весьма важных политических событий, в этом смысле она — вполне конкретный исторический факт.

С государственно-правовой точки зрения государство нормирует отношения между отдельными национальностями, живущими на его территории, чтобы избавить себя от той упорной и тяжкой, иногда неравной борьбы, которую ведут национальности почти во всех государствах в этнографическом смысле населением. Термин народ, народность, нация, национальность не имеют строго определенного и общепринятого смысла». Б. Водовозов далі зазначає, що словом «народ» перекладають латинське слово nation, французьке peuple, англійське people, тоді як «нація» латинське слово natio, що цілком однаково пишеться по-німецьки, по-французьки та англійськи (nation). Німецькою мовою словом народ (volk) визначають сукупність громадян однієї держави, так що вираз «німецький народ» покриває, як правило, і німців, і датчан, і поляків, оскільки вони є громадянами Німецької держави, але не австрійських, тим більше швейцарських німців. Терміном же «нація» визначається сукупність людей, не організованих в єдину державу, але зв'язаних єдністю мови, культури, історії чи принаймні єдиною національною свідомістю. Під польською нацією, таким чином, розуміються поляки, що розмовляють польською мовою і почувають себе поляками, незалежно від того, чи є вони громадянами німецької, австрійської, російської держави чи навіть США.

Ін. словами, «народ» — це термін державного права, а «нація» — термін етнографічний, з яким державному праву доводиться рахуватися. «Національність» у цьому словосполученні є терміном похідним від нації для абстрактного поняття, що означає психологічну належність окремої особи до певної нації. По-французьки та англійськи терміни «народ» та «нація» вживаються якраз у протилежному змісті: вираз «французька нація» означає у Франції сукупність громадян французької республіки, а не сукупність людей, об'єднаних спільністю французької національної свідомості; по-французьки говориться про договори, угоди між «націями», тоді як німецька мова говорить про «народи». У самій назві міжнародного права (Volk erreicht) інтернаціональним правом (etroit international) звучить відгомін саме такого вживання терміну «нація». Німецьке вживання термінів безсумнівно ближче до першого змісту латинських слів і тому філологічно є правильнішим.

Щоправда, у німецькому тексті угорського закону 1868 р. про національності говориться, що «всі громадяни Угорщини в силу основних принципів Конституції створюють неподільну, єдину угорську націю (nation), членом якої є кожний громадянин вітчизни, до якої б національності (nationalität) він не належав». Тут термін «нація» застосовується так, як він звичайно вживається по-французьки, а замість терміну «нація» у звичайному німецькому смислі вжито відволікаючий термін «національність», що має на німецькій мові дещо ін. значення чи другий відтінок значення.

Російське словосполучення відрізняється меншою послідовністю та точністю. В цілому воно ближче до німецького. Ми охоче говоримо про «народ» у державному значенні, ніж в смислі етнографічному: для нас в поняття «російський народ» може ввійти і поляк, і єврей, і українець, тоді як говорити про «російську націю» в цьому значенні ми рішуче не в змозі. Слово «нація» взагалі для нас лунає як слово іноземне, недостатньо засвоєне російською мовою і до цього часу їй чуже. Замість нього ми вживаємо терміни «національність» та «народність», причому надаємо їм не відволікаюче-психологічного характеру чи не лише тільки такого характеру, а одночасно і характеру етнографічного, означуючи ним сукупність людей, об'єднаних спільністю історичного походження, культури, мови, національної свідомості. Єдність останньої, незалежно від будь-яких об'єктивних ознак, надається саме «національності», а «народність» означає сукупність людей, об'єднаних такими об'єктивними ознаками, як спільність мови й чогось ін. Об'єктивних ознак для визначення «національності» часто нема взагалі, і тоді для цього доводиться застосовувати ознаки чисто суб'єктивні.

Національна свідомість більшості недержавних національностей, на думку Б. Водовозова, лежить в основі потягу до утворення своєї держави, суверенної або несуверенної, чи хоча б автономної провінції. Намагаючись перетворити свою націю в народ, тобто втілити її у державну форму, національна свідомість недержавної національності у теорії визнає подібний потяг й ін. національностей і спирається на теорію національної держави або ж принцип національності. Отже, політична влада повинна бути органічно зв'язана з народом, який вона представляє, і, навпаки, кожне національне суспільство здатне до самостійного історичного життя, має право утворювати власну політичну форму згідно зі своїми устремліннями та потребами. Національний принцип формулюється так: кожна народність, тобто сукупність осіб, пов'язаних єдністю походження, мови, цивілізації та історичного минулого, має право утворювати особливу політичну одиницю, тобто свою державу (М. Грушевський).

Отже, нація повинна співпадати з народом, всяка недержавна нація природно намагається стати державною, створити для себе державну форму і, навпаки, кожна

держава прагне стати національною. Такою є вітчизняна теорія, досить популярна у прихильників національних домагань недержавних націй. Вона виключає навіть елементи націонал-шовінізму, потяг до підкорення та придушення чужих національностей.

НАЦІОБУДІВНИЦТВО — згуртування окремих етнотериторіальних та етнодисперсних, як правило, споріднених груп населення, що мешкають в одному регіоні, в єдину націю в межах спільного політико-територіального соціуму.

Явище Н. набуло всесвітнього розмаху з початком модернізації й утворення буржуазних держав. Н. може здійснюватися шляхом політизації етнічності або етнізації політики. У першому випадку певна етнічна спільність активізує свою політичну діяльність і виступає з вимогою утворення власної держави, послідовно трансформуючись з етнічної групи в національність, націю і, нарешті, націю-державу. У другому випадку група-ядро утворює державу на території проживання ряду етносів, представники яких стають державними підданими. Утворена в такий спосіб політико-громадянська спільність поступово перетворюється на спільність етнічну. Нова нація ґрунтується або на культурі групи-ядра, або утворює нову культуру шляхом взаємної асиміляції, або зберігає етнічну полікультурність. В обох випадках вирішальним фактором Н. є власна держава чи принаймні боротьба за її утворення. Державні інститути або органи, що їх замінюють, впроваджують серед населення однакові політичні та юридичні норми, об'єднують його спільною ідеологією націоналізму, уніфікують діловодство й домагаються ведення його єдиною мовою; через єдину систему освіти і засобів масової інформації виховують у населення почуття громадянської солідарності й сприяють переростанню його у «ми-почуття», на ґрунті якого новий народ відокремлює себе від «вони», тобто від усіх ін. народів.

Процес Н. різко прискорюється в умовах, коли національна державність здобувається збройним шляхом. Уявлення про спільного ворога і спільну небезпеку зміцнює національну консолідацію. Таку ж приблизно роль відіграє й економічна війна, подолання економічної блокади, опір економічному і політичному шантажуванню ззовні. Проте труднощі і біди, що їх несуть війна або економічна блокада, можуть стати нездоланним випробуванням для молодої нації та у випадку морально-психологічної розгубленості населення, призвести до національної дезінтеграції.

Будівництво націй шляхом «політизації етнічності» більшою мірою характеризує етносоціальні процеси на європейському континенті. Для країн Нового світу більш характерна «етнізація політики». Втім, у чистому вигляді ні перший, ні другий варіант Н. не зустрічаються. У випадку «політизації етнічності» група-ядро не обмежується власним національно-державним оформленням, втягує в цей процес ін. етнічні групи, пропонуючи їм розчинитися у собі і навіть примусом підштовхуючи до цього. З другого боку, «етнізація політики» не може відбутися без політизації спочатку якоїсь однієї етнічної групи, яка бере на себе роль ядра, навколо якого відбувається Н.

Процеси Н. у світі ще не завершилися. Активно йде утворення нових націй на Африканському та Азіатському континентах, у деяких регіонах Росії (наприклад, Дагестані). У зв'язку з тим, що у процес Н. втягуються, як правило, декілька етносів, зростання кількості нових націй на планеті супроводжується зменшенням числа етнічних одиниць.

НАЦІОКРАТІЯ — політ. самовизначення нації в окремій державі як мета укр. народу. На думку представника національно-державницької школи О. Бочковського, Н. має заступити церкву і державу як організаційні чинники політ. розвитку, знайти таку форму, яка здійснить права народів на самовизначення. Н. він розуміє як витвір окремого, нового типу укр. держави, здатний задовольнити самостійницькі прагнення кожн. культ. народу, який проживає в Україні. Н. виходить з того, що кожний свідомий народ має право на власну державу.

З огляду на це Бочковський виводить своє розуміння завдання етнополітики як науки з теор. обґрунтування певної політ. системи (Н.), де «чужі меншини були б зведені до найменшої кількості, а натомість, щоб усім народам було забезпечено здійснення політичної, державної, всенаціональної самостійності». Н., отже, поєднує територ. і етніч. принципи формування держави. Водночас відкидається політика механічної нац. єдності, яка ґрунтується на примусовому адмін. централізмі. Там, «де немає попереду національної соборності, тобто національної одностайності, здійснення всезагальної державності викликає великі труднощі». Звідси розуміння Н. як такої, що забезпечить сприятливі передумови для здійснення внутр. федерат. зв'язку, вироблення у нац. громадян. одностайності, що стане основою майбут. укр. держави й, у свою чергу, сприятиме вирішенню демокр. шляхом питань нац. меншин.

Основне тактичне завдання Н.— будування та удосконалення єдиного нац. організму, що вимагає енергійної праці у двох напрямах: культурно-економічному та релятивно-автаркічному.

НАЦІОНАЛ-РАДИКАЛЬНА КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. Її теоретичними та ідеологічними засадами є концепція «націократії». Платформа Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України» проголошує: «XXI століття стане століттям націократичних революцій. Західна цивілізація, що ґрунтується на ліберально-демократичних цінностях, вичерпала творчий потенціал. До катастрофи рухається російська цивілізація. Націоналістичні ідеї М. Міхновського, Д. Донцова та С. Бандери переможно поширюються. Сонце XXI віку, що сходить над Україною, возвістить світові всесвітній націократичний ренесанс».

Національний характер Української держави — наріжний камінь націонал-радикальної концепції етнонаціональної політики, однак, на відміну від національно-демократичної концепції, де національний характер української державності розуміється переважно у державному значенні, ґрунтуючись на понятті «української політичної нації», позиція націонал-радикалів не залишає сумніву у тому, що вони трактують це поняття виключно в етнічному плані, виходячи із свого постулату про особливі права корінної нації (етносу). Саме виходячи із тези про «провідне, особливе» положення української нації (етносу) в Українській державі націонал-радикали розглядають і проблеми національних меншин, взаємовідносин корінної нації — української з ін. народами, що проживають на терені України. Причому, як правило, взаємовідносини між українцями і неукраїнцями трактуються у формі «ворогуючої моделі», коли заради відновлення історичної справедливості проголошується необхідність введення певних обмежень для неукраїнців, визначаються народи, до яких треба проявляти «особливу пильність». Якщо помірковане крило націонал-радикалів (КУН) визнає необхідність надання національним меншинам гарантій у збереженні їхньої національної ідентичності, реалізації потреб в усіх сферах життя, то УНА, ДСУ та ін. допускають можливість введення для неукраїнців певних обмежень, шукають серед національних меншин «ворогів української національної справи», нерідко займають відверто ксенофобські позиції.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ — вища наукова установа України зі статусом самоврядної організації, яка об'єднує у своєму складі членів Академії (дійсних членів, членів-кореспондентів та іноземних членів) і всіх наукових співробітників, що працюють у

наукових установах Академії, для спільного проведення фундаментальних досліджень у галузі природничих, гуманітарних, суспільних та технічних наук з метою всебічного розвитку духовної й матеріальної культури народу України.

Офіційною датою заснування Академії (тоді вона називалася Українська Академія наук) є 27 листопада 1918 р.— день проведення її Першого Спільного зібрання. У витоків Академії були відомі вітчизняні вчені — В. І. Вернадський та М. П. Василенко, які й стали відповідно першим та другим її президентами. З того часу Академія пройшла тривалий і складний шлях розвитку. Неодноразово змінювалася її назва. Нинішня назва Академії затверджена її Загальними зборами 23 березня 1994 р.

В сучасний період НАНУ є найбільшою і провідною науковою установою в країні. За станом на початок 1994 р. у її складі налічувалося 163 наукові установи з загальною чисельністю працюючих понад 50 тис. чол. Серед них понад 2360 докторів і майже 10200 кандидатів наук. Академія робить значний внесок у розвиток науково-технічного прогресу і розбудову незалежної України.

Правовий статус НАНУ регулюється Статутом Академії, затвердженим Загальними зборами Академії 20 березня 1992 р., Законом України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності» від 30 грудня 1991 р., указами Президента України «Про забезпечення діяльності та розвитку Академії наук України» від 20 січня 1992 р. і «Про державну підтримку наукової діяльності Академії наук України» від 22 березня 1994 р. й ін. актами законодавства України. Відповідно до цих актів НАНУ є юридичною особою. Вона незалежна у проведенні наукових досліджень, виробленні напрямів наукового пошуку та вирішенні питань свого внутрішнього устрою. Разом з тим Академія користується державною підтримкою. Їй передані у безстрокове користування будинки, устаткування та ін. закріплене за нею державне майно. Академія має право використовувати його за своїм розсудом у межах, визначених її Статутом, без зміни форми власності цього майна.

Основною ланкою структури НАНУ є науково-дослідні інститути та прирівнені до них установи (обсерваторії, ботанічні сади, бібліотеки тощо). До структури Академії входять також відділення і філіали інститутів, музеї та підпорядковані науково-дослідним інститутам або Президії Академії дослідно-виробничі підприємства, конструкторсько-технологічні організації, обчислювальні центри, заповідники й ін. організації науки та її обслуговування. У складі НАНУ діють також відділення наук і наукові центри у регіонах країни.

Дійсні члени (академіки), члени-кореспонденти та іноземні члени НАНУ обираються Загальними зборами Академії. Вибори проводяться не рідше одного разу на три роки у межах наявних вакансій. Вищим органом НАНУ є Загальні збори Академії, що складаються з дійсних членів, членів-кореспондентів та іноземних членів НАНУ. Загальні збори визначають напрями фундаментальних наукових досліджень; вирішують питання наукової організації та внутрішнього життя Академії; обирають президента, віце-президентів, головного вченого секретаря і членів Президії Академії; вирішують ін. питання, віднесені до їх компетенції.

У період між сесіями Загальних зборів керівництво роботою Академії здійснює Президія НАНУ Вона організує наукову діяльність й підготовку кадрів в Академії, вирішує завдання соціального розвитку, здійснює контроль за дотриманням Статуту Академії тощо. Для оперативного вирішення окремих питань у складі Президії діє Бюро Президії, до якого входять президент, віце-президенти і головний вчений секретар Академії. Президія має службовий апарат. Президентом НАНУ протягом багатьох років є видатний український вчений Б. Є. Патон.

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА — це відсутність загрози правам та свободам людини, суспільства і держави, базовим інтересам й цінностям суверенної держави. Н. б. є сферою життєво важливих національних інтересів і має державний та громадянський вимір, де держава — засіб забезпечення безпеки громадянського суспільства. До основних показників Н. б. відноситься:

— національна незалежність і суверенітет, територіальна цілісність;

— розвиненість громадянського суспільства, рівень демократизму, сформованість та дієвість законодавчої бази правової держави, захищеність особи;

— економічні можливості держави;

— стан збройних сил, їх боєздатність та боєготовність;

— національне визначення та самобутність;

— розвиток національної свідомості, культури, мови;

— наявність загальної стратегії національного розвитку, «національної ідеї», загальновизначеної мети;

— національна єдність і згода;

— внутрішньополітична стабільність;

— готовність та здатність політичних сил реалізувати загальновизначені цілі.

Особливо важливе значення для України у зв'язку з катастрофічними наслідками Чорнобиля має екологічна безпека.

Мінімізація загроз — це й істотне функціонування військово-політичних, економічних, екологічних, соціально-культурних та ін. механізмів, що становлять систему Н. б. і забезпечення національних інтересів держави, захисту населення як від небажаних зовнішніх впливів, так і протизаконних антигуманних дій державних, урядових та різних партійних структур.

Нині проблема Н. б. має такі напрями:

— внутрішньополітичний, який охоплює структуру, порядок побудови та захисту держави;

— зовнішньополітичний, що визначає зовнішньополітичну діяльність держави, маючи на увазі тріаду, яка випливає з концепції національної безпеки: особа, суспільство, держава;

— визначення основних загроз поточного моменту, яким потрібно протистояти.

Стратегія безпеки визначає оптимальне поєднання інтересів внутрішньорегіональної та загальнонаціональної безпеки, передбачає раціональне використання всіх сил та засобів, що залучаються з цією метою. Можна скільки завгодно говорити про змінену ситуацію у світі, відсутність у нас противників, набиватися в союзники провідним державам світового співтовариства, зрікатися минулого, але слід завжди пам'ятати незаперечну істину: жодна держава не може дозволити собі покладатися на добру волю та альтруїзм міжнародних партнерів хоча б тому, що повороти історії непередбачувані. Запорукою національної незалежності завжди були і надовго залишаться не тільки здорова економіка, а й ефективні збройні сили і система державної національної безпеки, зорієнтовані на своєчасне виявлення і нейтралізацію зовнішніх загроз, недопущення таємного або відвертого втручання ззовні у внутрішні справи держави.

НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА — це держава, утворена відповідною нацією, що компактно живе на певній території, в результаті здійснення нею основного права на політичне самовизначення, яка забезпечує належні умови для збереження й розвитку надбань цієї нації та для взаємозбагачення і розвитку всіх націй, етнічних груп, які проживають у даній державі. Утворення перших в історії людства держав було спричинене поділом соціально однорідного первісного суспільства (етнічного утворення) на класи та ін. соціальні групи з різноманітними, а нерідко й протилежними інтересами. Чимало таких держав згодом підкоряли собі ін. народи (як державні, так і бездержавні) або ж самі втрачали незалежність через війни чи ін. історичні події.

Згодом, коли набирали сили такі нації, що жили компактно на своїй історичній території, але внаслідок конкретних причин перебували у складі багатонаціональних держав, самостійним чинником утворення нових держав ставало здійснення такими націями (народами) їх права на політичне самовизначення. За певних обставин цей чинник може набувати вирішального значення і вести до формування національних держав. Згадані держави утворювалися в процесі ліквідації імперій, колоній, суверенізації державоподібних формувань. (За останнім варіантом відбувається нині утвердження незалежності держави України). Втім, і «національні» держави завжди виникають у суспільстві, яке є соціально неоднорідним.

Національній цивілізованій державі притаманні такі особливості: вона створює, забезпечує всі необхідні умови для максимального збереження і розвитку кращих надбань даної нації в економічній, політичній, соціальній, духовній сферах життя, збагачення її духовності, культури, мови, прогресивних традицій тощо; неодмінно поєднує піклування про «свою націю із створенням рівних умов для розвитку всіх ін. націй, етнічних груп, які живуть на території держави і входять до складу її народу. Н. д. реалізує національну ідею в державотворчому процесі, захищаючи територіальну єдність і політичну цілісність, не може не бути водночас правовою, демократичною державою.

НАЦІОНАЛЬНА ЕЛІТА — термін, вживаний в етнополітології та етносоціології для визначення провідної сили в суспільстві, яка обстоює національні інтереси. На відміну від «соціальної еліти», основою появи якої є власність на капітал, Н. е. формується на ідеологічних принципах, пріоритетом її є «національна ідея». Н. е. є провідною духовною, культурною, політичною та державотворчою силою. Відсутність Н. е. позбавляє націю перспективи на національний розвиток. В умовах національної залежності й відсутності національної держави, Н. е., як правило, займає опозиційне становище. Її завдання — духовно й політично інтегрувати суспільство на вирішення націотворчих і державотворчих проблем.

НАЦІОНАЛЬНА ЄДНІСТЬ — це широке соціальне перетворення, наслідком якого є згуртованість національного організму у всіх його параметрах, причому прояви консолідації є досить рухливими. В науковій літературі застерігається від абсолютизації етнічних елементів консолідації, підкреслюється, що Н. є. забезпечується спільністю соціально-економічного життя, сама ж консолідація, центр її ваги поступово зміщується з етнічних у бік соціальних та духовно-моральних аспектів. Ін. річ, що суспільна практика не завжди враховує, що етнонаціональний момент продовжує справляти суттєвий і неоднозначний вплив на соціальні процеси, що соціальна структура суспільства має національну своєрідність. Національна ідея як категорія пов'язана з національним виміром, з ідеєю національної і соціальної гармонії в суспільстві.

Зупинимося на аналізі впливу етнічних процесів на зміцнення Н. є. Щоправда, вичленяти в цих процесах суто етнічні досить складно, оскільки всі вони тісно пов'язані з соціально-економічним та соціально-культурним аспектами. В житті сучасних націй етнічне начало є досить важливим, проте не визначальним моментом. Етнічні зрушення пояснюються спільними закономірностями суспільного розвитку, виступають результатом природно-історичного процесу, що охопив більшість країн світу. Звідси, звичайно, аж ніяк не йдеться про виправдання будь-якої недооцінки етнічних основ національного розвитку, особливо в умовах сучасного «етнічного ренесансу».

Проблема Н. є. у нас практично не розроблялася з тієї причини, що вважалась начебто такою, яка втратила своє значення, а подекуди й загрозливою, що відображає національну обмеженість. Вважалося, що в умовах «досягнутої» інтернаціональної єдності трудящих говорити про Н. є. навіть якось «неетично». Одначе всі ці побоювання розлетілися у прах в останній час після відомих кривавих подій в колишньому СРСР. Та обставина, що в ході цих акцій нерідко на перший план виходила саме Н. є. як активне, хоча і не завжди творче начало, потребує від нас повернутися до цього питання.

Існує залежність між утвердженням внутрішньої Н. є. і процесом національної консолідації, що закріплює таку єдність та спрямовує її в конкретні форми й прояви національного життя. В ході національної консолідації масштаби Н. є. розширюються, розповсюджуючись практично на всі ін. сфери життєдіяльності націй. У той час, коли національна консолідація поглиблює та закріплює Н. є., остання в свою чергу сприяє розвитку консолідаційних процесів, їх стабільності і стійкості. Щоб там не говорили про недавнє минуле, яке дійсно було обтяжене політикою денаціоналізації, проте в 20—30 рр. відбулося утвердження Н. є., як і пов'язані з нею активні консолідаційні процеси. Саме тоді відбувалася генеза націй з донаціональних етнічних форм й відродження «старих» націй, становлення «нових» етносоціальних утворень.

Н. є. треба розглядати в динаміці, з врахуванням змін її змісту та конкретного співвідношення у ній вселюдського і національного. В сучасних умовах її розвиток пов'язаний з докорінними завданнями реформування суспільства, дальшим посиленням ролі й значення консолідації українського суспільства. Насправді, одначе, з такою гармонією поки що не виходить; більш того спостерігаються спроби протиставити Н. є. реформам, оновленню суспільства, а сам національний вимір розглядати як панацею від усіх бід. Відзначимо й таке. Н. є. повсякденно зміцнюється під впливом національних потенцій та зростання національної свідомості. Причину цього слід вбачати зокрема в тому, що національне начало в сучасних умовах не втрачає життєздатності, залишається прогресивним соціальним фактором. На наших очах національному надається нове дихання, воно оновлюється, збагачується «старими» національними і вселюдськими цінностями, що засвідчує не «шаблонізацію» суспільного життя, а навпаки, максимальне використання всіх національних фарб, їх поєднання.

Н. є. благотворно відбивається на усіх «зрізах» етнонаціонального життя, складаючи одну із спонукальних сил національного відродження, піднесення виробничої й суспільної активності громадян, виховання їх у дусі поваги національної гідності всіх націй та етносів.

НАЦІОНАЛЬНА ЗГУРТОВАНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ. Аналізуючи становище «етнічних островців» українських емігрантів у політичному середовищі США та Канади, процес відродження етнічної самосвідомості, можна дійти висновку, що сама національна згуртованість покликала до життя етнічний розвиток, відчуття та розуміння культурної спорідненості. Історична спільність складної долі західноукраїнських емігрантів національно інтегрувалась в умовах закордону. Особливість національних ознак — смаків, звичок і світоглядних орієнтирів — створила в кінцевому підсумку специфічну картину етнічної поведінки, спонукала головну масу зарубіжних українців до кращого самоусвідомлення власної гідності. Так народжувалося національне покликання. Сам же процес етнічної інтеграції зарубіжних українців щораз одержував додаткові світоглядні імпульси: в поселеннях, громадах і колоніях спостерігалося швидке накопичення традиційних здобутків загальнонаціонального характеру. До суто емігрантських надбань відносяться безумовні успіхи в зрощені на чужині матеріальних та духовних компонентів, які у своїй сукупності завжди становлять етнічну якість однорідної поліетнічної суспільності. Сукупність етнічної якості спричинила утворення та становлення

української діаспори, яка за своїми внутрішніми ознаками була орієнтована на збереження та плекання класових характеристик етнопсихологічного змісту.

НАЦІОНАЛЬНА ЦЕРКВА. Це поняття охоплює п'ять визначальних параметрів: 1) історичний; 2) географічний; 3) етнокультурний; 4) політичний; 5) демографічний. Формування національних церков не має нічого спільного з конфесійно-церковною автаркією чи релігійним шовінізмом. «Національна» — зовсім не означає «єдина» для всієї нації і, звичайно, це не є аналогом національно-державної релігії, хоча остання, природно, може формувати національну церкву. Кожна нація, виходячи зі своїх інтересів, природно, може мати будь-яку іманентно необхідну їй кількість конфесій, які об'єктивно сприяють її збереженню та поступові.

Отже, Н. ц. є церква будь-якої конфесії, яка функціонує у певний історичний період, на означеній території, спираючись на свою традицію, сприяючи поступові етнокультури, самосвідомості й державницького менталітету окремої нації та має значний рівень поширення серед населення того чи іншого регіону.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ — цілеспрямований, систематичний, регульований виховний процес, що має на меті утвердження у свідомості нації, народу етніч. (нац.), культ., мовн. єдності, своєї нац. неповторності, вагомості, так би мовити, багатющих нац. ресурсів. Н. в. впливає на весь процес діяльності людей даної нації, на формування людини як суб'єкта нац. свідомості, нац. культури. Н. в.— не лише засіб «самозбереження» нації, воно також є ідейною силою зростання нац. самосвідомості, загартування нац. характеру, нац. почуттів, нац. психології. Нації стають вселюдськими саме тоді, коли вони по-справжньому національні.

Н. в. має сприяти всебічному піднесенню нац. самосвідомості, формуванню сукупності уявлень про власну націю, її самобутність, іст. шлях, місце серед ін. етносів. Історія свідчить, що народи з недорозвиненою нац. самосвідомістю не є в повному розумінні суб'єктами іст. діяльності, вони виступають, передусім, як об'єкти діяльності ін. сил або як несвідомі вершителі іст. діяння. «Лише національна свідомість,— писав ще О. Бауер,— робить національність свідомою рушійною силою людської, зокрема, політичної діяльності».

Н. в. ґрунтується на кардинальних змінах, які вкрай необхідні в самих нац. відносинах, тобто при суттєвих змінах у внутр. процесах нац. життя, пов'язаного з укладом та побутом націй, їх світосприйняттям, нац. самосвідомістю та психологією. Це процес тривалий, його не так «видно», як перетворення у галузі економіки.

Проблеми нац. культури, нац. звичаїв, традицій, психології тощо є власне нац. проблемами, тоді як екон., еколог. та ін. проблеми лише проявляються у нац. оболонці і суттєво впливають на нац. сферу. Саме ж Н. в може стати серйозним суб'єктивним фактором реформи нац. та міжнац. відносин.

Нац. інтерес, нац. потреби є вкрай важливими політ. та моральн. цінностями, які поряд з нац. обо'язком особи, колективу, народу мають входити в загальну систему соціальн. цінностей. Зрештою, всі форми сусп. свідомості — політика, право, мораль, мистецтво та філософія — мають органічно включати в свій зміст національне, його ідеї та принципи. Н. в. має сприяти перетворенню укр. населення власне в укр. народ. Це — підхід до процесу культ. творчості як до важливого засобу формування особистості, культури і духу. Це — плекання колективної душі укр. народу, сприйняття України як Вітчизни. Це — заперечення монополії в ідеології, культу моноідеології, т. зв. держ. ідеології. Це — поєднання нац. цінностей з гуманіст., вселюдськими цінностями, втілення відвічних, властивих українцеві рис — доброти, прощення, співчуття, сердечної любові, замість зла, сумніву і гордині. Це — впровадження замість розбрату — єдності, замість бездуховності — високих національних ідеалів; замість сумніву — віри в народ, в державу, замість відчаю — надії, замість печалі — радості, замість темрями — світла. Це — противага амбіційності, зарозумілості, некомпетентності й бездуховності. Це — сприяння злуці всього українства, єднання батьків і дітей, братів і сестер, гуртування українців всієї планети під прапором рівності і братерства народів.

Н. в.— один із найважливіших засобів виховання нац. гордості, водночас надійна підойма саморозвитку укр. культури. Варто постійно пропагувати ідею про те, що укр. нація не є знесиленим придатком до «нової спільності», а є самодіяльним народом, у якого можна чогось навчитися, який має реальні перспективи самооновлення.

Виховуючи національно свідомих громадян, не можна не враховувати й того, що ми робимо лише перші кроки по незвіданому шляху, не маючи достатнього досвіду державотворення, що ми знекровлені століттями колоніальн. залежності.

Як, яким чином самоорганізуватися, за що братися насамперед, які форми розвивати, де шукати моральної опори? В історії, традиціях? Так. Але не тільки. Маємо його шукати не лише в політиці, а й в економіці, й знову ж таки в нац. саморозвитку. У зв'язку з цим треба подолати брак єдиної державної волі (ніхто досі не хоче, чи не може, взяти на себе таку роль). А це значить — подолати інерцію нашого мислення, інерцію напіврабського стану, недержавності. «Думайте про велике» (О. Гончар),— це заклик до відходу від буденності, з тим, щоб не ставати її заложниками, усвідомлювати, що існує минуле, існує сьогоднішній коротенький час, але існує й майбутнє — майбутнє України, майбутнє укр. народу.»

На порядку денному — створення умов для реалізації духовн. потенціалу народу, мобілізація духовн. зусиль нації з тим, щоб не зганьбити нашу незалежність братовбивчими чварами, замішаними на персональних амбіціях, аби не розтринькати її (незалежність) у гонитві за зовн. атрибутами, забувши про основу основ життя — економіку, сільське господарство, промисловість, зрештою — про державу.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ: ВІДРОДЖЕННЯ ДУХОВНОСТІ. Вихід України з кризової ситуації треба, так би мовити, увінчати утвердженням пріоритету духовності (тобто культури) у всіх наших, та й взагалі, людських діяннях.

Нагальною вимогою Н. в. є позбуття духовн. закріпачення людини, відродження іст. пам'яті, духовності, вільної особистості. Центр. напрям у цьому процесі — розвиток інтелект. потенціалу держави. Розуміти цей напрям треба як своєрідний мандат на чільне місце в сучас. світ. товаристві.

Важливо, щоб укр. культура розвивалась згідно з нац. інтересами, нац. програмою, зрештою, згідно з законами нац. та вселюд. необхідності, а не лише згідно з процентами, які відводяться на неї з держ. бюджету.

Важливе значення в цьому процесі мають прийняті Верховною Радою України «Основи законодавства України про культуру». Цей документ визначив культ. політику в Україні, став держ. гарантом того, що найближчим часом бюджетні асигнування на культуру значно зростуть. Це було серйозною матер. базою для піднесення духовності народу України. Наскрізною ідеєю цього документу є визнання культури як одного з гол. чинників самобутності укр. нації та нац. меншин. Для всіх них обумовлені рівні можливості розвитку культури, зростають роль і повноваження держ. органів, їх відповідальність за створення належних умов розвитку національної культури.

Освіта, наука і культура мають стати пріоритетами укр. держави. Без їхньої благотворної дії створити неза-

леж. демокр. Україну просто неможливо. З цієї точки зору Н. в. має на меті всіляко зміцнювати духовні складники нації, формувати нац. світогляд, утверджувати нац. риси психології, сприяти культ. наук. та худож. розвитку, впроваджувати цивілізованість.

Особливе значення в цьому процесі має плекання укр. мови, у якій невіддільно відображена самобутність народу, своєрідність способу життя, мислення, світобачення й світорозуміння, вірування, усе розмаїття і специфіка народн. буття. Зрештою, саме мова індивідуалізує окр. особи і народи, є засобом творення думки, мислення і пізнання.

Нац. відродження та культура мають прямий взаємозв'язок, адже нац. відродження включає в себе як важливу складову частину духовне відродження. Разом з тим важливою функцією цілеспрямованої поліфункціональної діяльності соціокультурних інститутів стає розповсюдження та збагачення цінностей нац. світогляду, світосприймання, нац. самосвідомості. Причому саме зміцнення нац. цінностей через засоби культури неминуче пов'язане з досить перспективною тенденцією — із зверненням до загальнолюд. цінностей культури, що не терпить нац. егоцентризму. Саме культура на противагу тенденції уніформізації передбачає контртенденцію — збереження притаманного народам їх культу, надбання в його унікальній формі, саме вона гранично не сприйнятлива до духовн. одноманітності, виступає за багатоманітність нац. культур, вбираючи їх у «тіло» універсальної культури людства, що народжується, в річище вселюд. цінностей, які свідчать про єдність людського суспільства.

Зрештою, демократизація — це не тільки політ. та організ. новотвори, не лише нові закони та інструкції, права та обов'язки, але й перебудова нашої душі. Щонайперше, ця проблема пов'язана з колом сусп. функцій, які виконує сьогодні укр. мова, з чітко окресленою тенденцією до неухильного звуження цього кола. У чому ж вбачається об'єктивна причина такого негативного явища? Передусім, у недостатній мовно-нац. вихованості, низькій мовно-нац. культурі багатьох людей. Розвиваючи укр. мовно-нац. культуру, з такою ж шаною і любов'ю треба ставитися і до мов ін. народів, до їхніх культур, звичаїв, традицій та історії. Не можна любити своєї мови по-справжньому, по-синівському, якщо нема любові та поваги до мови ін. нації. Тому Н. в. передбачає засудження як тих, хто над усе ставить своє національне і тим самим принижує роль, значення інонаціонального у сусп. житті, так і тих, хто навпаки, заражений ксенофобією, плазує перед чужим і натомість нехтує своїм, національним.

Іст. досвід переконливо вчить нас, що уніфікація, одноманітність — не благо, а зло; що життя, в т. ч. і сусп.— це багатоманітність, невичерпність форм, розвиток; що багатонаціональність — не біда, не зайвий тягар, не тимчасова незручність чи перешкода,— а величезне багатство і сила, неймовірно щасливий шанс для духовн. невичерпності, культ. динамізму і різнобічності розвитку суспільства. Та чи всі ми сьогодні все це добре розуміємо? На жаль, ні! А це в свою чергу, ставить перед нами цілий ряд вимог. По-перше, тут не обійтися без зусиль дослідити і зрозуміти причини всіх негативних явищ, не обійтися і без обговорення, аналізу та узагальнення як ниніш. стану укр. мови, так і шляхів виходу її з кризового стану та перспектив її розвитку. По-друге, в роботу по відродженню укр. мови мають включитися суспільствознавці, філософи, соціологи, мовознавці, письменники, діячі культури. По-третє, в такому питанні, як відродження мовн. життя, не менш важливо вислухати і вивчити думку представників різн. верств народу, тих людей, які драму рідної мови сприймають на рівні практ. життя, а не на рівні теорії. М. Драгоманов з цього приводу зазначав, що все ж таки мова — слуга людині, а не пан над нею. Справа мови дуже важлива, одначе «у всякому випадку голими фразами проти чужих мов і за нашу «милу, красну мову» горю не поможеш». Необхідно «піднімати вагу нашої мови, працюючи над літературою, яка була б корисною народу і замінила йому у більшості життєвих ситуацій чужі мови». Цілком слушні слова!

Н. в. передбачає далі розвиток нац. системи нар. освіти в етнонац. аспекті, щоб не допустити втрати соціально орієнтовної етнізації підростаючого покоління, що призвело б до порушення міжпоколінної трансмісії етнокульт. інформації. Деформованими, таким чином, виявилися б важливі структури життєдіяльності етносу, механізм відтворення основних компонентів етніч. системи, забезпечення її самототожності у просторі та часі.

Вкрай важливо також розвивати укр. нац. культуру у царині книги, в її природ. зв'язку з культурами ін. народів, ефективно використовувати літ-ру в національно-культ. відродженні укр. народу, його іст. свідомості й традицій, у вихованні культури читання, активізації культурно-освітницької та благодійницької діяльності.

Важливу роль у Н. в. посідають засоби масової інформації. Адже своєчасна достовірна інформація може сприяти створенню належного мікроклімату в державі, оптимізувати нац. відносини, сприяти, зокр., зниженню рівня довір'я до поголосок, блокувати розвиток міфологізації мислення, вибух деструктивної поведінки.

У суспільстві все ширше утверджується думка про те, що самого нац. пробудження ще недостатньо. Треба робити людину кращою, культурнішою, чеснішою. Зрештою, йдеться про якість виховання як передумову піднесення якості життя.

Тільки з культурним обличчям ми можем явитися перед світом як народ, що виборює незалежність.

Сьогодні важливо консолідувати культ. сили України, бо з їх допомогою можна прискорити процес утвердження нац. самосвідомості як гаранта формування політ. культури народу України, а отже, й формування незалеж. держави. Завдяки прийняттю Акта проголошення незалежності України ми маємо нац. ідею, здатну згуртувати наші сили. Здається, нині усіх єднає думка, що тільки незалеж. держава є гарантом розвитку культури українського і всіх народів, які проживають в Україні. Наша драматична історія переконала найбільших скептиків у тому, що згасання динаміки культ. процесу завжди свідчило про ослаблення державності. Сама культура, мораль — основа і гаранти демокр. держави, але ця основа на сьогодні зруйнована, укр. людина морально ослаблена, у неї немає повного усвідомлення власної ролі в іст. становленні укр. держави, вона не позбавилася ще почуття безперспективності іст. буття свого народу.

Чи є сьогодні можливості для інтенсивної внутр. динаміки культури, її саморозвитку? Є, і великі. Внутр. резерви духовн. культури необмежені, але для їхнього стимулювання, для «спалаху» мистецьк. оновлення необхідні сприятливі умови. Культура має дихати на повні груди. Найголовніший обов'язок держави перед культурою — забезпечити демокр. атмосферу наук. і мистецьк. діяльності. Тому слід застерегти нові політ. сили від привабливої ідеї приручення культури навіть в ім'я утвердження найблагородніших ідеалів.

Отже, бідні ми чи багаті, але якщо ми хочемо мати демокр. державу, проблеми культури мають бути пріоритетними. Це не означає, що в сьогодніш. екон. ситуації може щось кардинально змінитися. Але повсякчас латати діри на парадній завісі нашої культури, за якою причаїлися занедбані державою професійні репрезентатори укр. культури, безперспективно. Потрібна нова концепція організації науки і культури в Україні, якою буде передбачено перехід від держ. управління худож. життям і наук. діяльністю до суспільно-держ. керівництва.

Необхідно терпляче підживлювати паростки моральн. відродження народу та інтелігенції, кожн. громадянина України, створювати простір для самовиховання, самовдосконалення, визначати морально-етич. орієнтири оновлення суспільства. Наш розумовий простір обмежений частоколом стереотипів, перевантажений догмами і пропагандистськими кліше, зведений до елементарних схем, які й досі тримаються на ідеолог. каркасі. Тому перед усіма нами постає необхідність очищення нашого духовн. життя від надміру ідеологем, які ускладнюють і гальмують наш поступ. Ми в Україні, на жаль, опиняємось перед загрозою посилення ідеологізації сусп. свідомості, бо соціальна атмосфера напружена внаслідок наростання екон. кризи. Тож доцільно всім нам виявити добру волю і віднайти такі шляхи, такі форми мобілізації наших сил, наших можливостей, наших інтелектуальних ресурсів, які найефективніше сприяли б будівництву Укр. держави.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ТА ДЕМОКРАТІЯ. Все, що досі відбувається в «українському політикумі» — це більшою мірою роздуми про те, що таке справжні цінності, а суспільству вже конче потрібні дії, вчинки. Серед них чи не найважливіша проблема — створення в державі єдиного демокр. простору з прийняттям відповідних законів (про засоби масової інформації, страйки, права людини тощо), наближення позицій демокр. сил України, сприяння державою демокр. процесам, тобто переходу до нової якості у політиці, економіці, нац. сфері, культурі. Тому Н. в. слід побудувати так, щоб сама тенденція до нац. самовизначення особи, нац. груп, всієї нації увійшла в річище етнонац. відродження через розуміння логіки політ. рішень, логіки демократії, свободи, широких прав і можливостей.

Політ. партії «лівої» спрямованості дещо прохолодно ставляться до нац. проблем, вони часто забувають, що розв'язання нац. питання невіддільне від таких факторів, як демократичність сусп. системи, її терпимість до людей ін. національностей та віросповідання, наявність стійкої правов. основи. Зрештою, і сама Укр. незалеж. держава повинна базуватися на загальноприйнятих демокр. принципах і найбільш повно відображати жорсткі реалії наших днів. Лише при загальнодемокр. підході можна розв'язувати суперечності внутрішньодержавного характеру, зокр., розбіжність (подекуди суттєву) інтересів корінної нації та інонац. населення, забезпечити принцип захисту прав нац. меншин, подолати кризу національно-територ. принципу, із якого була вихолощена його демокр. сутність.

Осн. завдання Н. в.— забезпечити розуміння принципу справедливості у всіх галузях життя, особливо у нац. сфері, нац. політиці, відмовитись від принципу «одна нація — одна держава». Конче потрібно розробляти та втілювати в життя нові підходи, усвідомлюючи, що пробудження нації, етнічних груп, утвердження нац. держави, потяг до рівності — всі ці загальнодемокр. устремління мають отримати нове дихання.

Світова практика підтверджує: нац. питання в будь-якій формі невіддільне від таких факторів, як демокр. організація суспільства, його відкритість у ставленні до людей різн. національностей та вірувань, наявність стійкої правов. основи. Це означає, що подолання нац. стереотипів лежить у площині розбудови укр. державності, яка символізує собою втілення іст. справедливості щодо України. «Поступ ідеї людськості зовсім не вимагає нівеляції всіх питомостей та відмін людського роду, лише навпаки постійного розвитку їх»,— писав з цього приводу М. Драгоманов.

І головний його клопіт полягав у тому, щоб наповнити ідею національності «всесвітньою правдою», яка б допомагала кожн. нації рухатися по шляху іст. поступу, бо лишень одна думка про національність, про її важливість «може бути причиною насилування людей, великої неправди». Ось чому він ставив першою вимогою у своєму часописі «Громада» «рівного права для всякої особи.., усякої породи».

Розпочавши будівництво нової держави, Україна мусить безпомилково визначити напрями розв'язання сукупності міжетн. проблем. Вони стосуються всіх сфер життєдіяльності суспільства — державно-адмін. устрою, військ. будівництва, типу економіки, культури, мовн. політики, прав людини. В громад. думці тут визначилися два основні підходи. Перший — створення демокр. правової держави на громадян. принципах. І другий — заснування суто етніч. держави.

Досвід історії переконливо свідчить, що всі держави, побудовані за суто етніч. ознакою, були внутрішньо нестабільні і, зрештою, зазнавали повного краху. Навпаки, ін. тип держави — демократичної, правової, заснованої на принципі рівності усіх громадян, держави, яка виростала з відкритого суспільства,— такий тип держави демонстрував свою життєздатність. Щодо України, то більше чверті її громадян — неукраїнці. Причому майже 11 мільйонів чол.— росіяни, іст. батьківщина яких є нашою великою сусідкою, з якою Україну пов'язують давні відносини. Певна річ, бодай теоретично, припустити повнокровне та безболісне функціонування суто етніч. укр. держави за таких умов просто важко.

Отже, шлях України — це шлях побудови самост. демокр. незалеж. правової національної держави, а не держави суто етнічної. Всі три ідеї — соціальна, національна і політична — мають бути об'єднані навколо одного поняття — громадянин України. У цьому — джерело нашої внутр. стабільності і міжнац. злагоди, запобіжник розвитку подій, аналогічних етніч. війні в Югославії.

Проте водночас варто підкреслити, що об'єктивно українці відігравали і відіграватимуть свою специфічну роль, провідну у державотворчому процесі. Терпимість укр. нації щодо своїх інонаціональних співвітчизників загальновідома в світі. Але жертовність не може тривати вічно і бути безмежною. Не можна забувати про корінні інтереси народу, який дав назву державі.

Все це принципові питання. Йдеться про політ. курс, про стратегію державотворення, про нашу політ. філософію. Все це знайшло своє відображення в новій Конституції України.

Ми живемо в період, коли відбувається зміна соціально-екон. формації, перехід від централізованої економіки до ринкових структур, від авторитарної організації влади до демократії. І, власне, лише демокр. підхід дозволить перетворити багатонац. склад України із фактора слабкості в фактор сили, могутності всього укр. народу.

Саме демокр. підхід дозволяє у контексті Н. в. вичленити виховання громадян України у дусі всеукраїнської нац. гордості (за весь укр. народ), посилити виховання толерантності, сумлінності, потягу до творч. праці тощо.

Основу Н. в., крім формування нац. світогляду, нац. почуттів та самосвідомості, нац. потреб та інтересів, становлять також вірність ідеалам побудови незалеж. демокр. України, горде почуття належності до укр. народу.

Н. в. передбачає виховання громадян в дусі глибокої поваги до людей ін. національностей, любові до своєї Батьківщини — України, вселюдськості, солідарності з народами країн СНД, стійкого почуття належності до «європ. дому».

Сьогодні мірилом громадянськості є не патріот. риторика, не войовничість, не вміння щонайгостріше висловитися, а здатність робити конкретні справи, або, принаймні, запропонувати конструктивну думку для розв'язання тієї або ін. сусп. проблеми.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ТА СУВЕРЕННЕ МИСЛЕННЯ. Н. в. передбачає постійний пошук нових форм і методів, ефективних шляхів виховн. діяльності, реального впливу на громадян укр. держави. В ньому

зацікавлені держава та уряд, Верховна Рада та Президент, нові політ. партії, рухи та об'єднання — всі, хто прагне відстояти незалежність України, примножити її надбання, гідно представляти державу за її межами від імені народу України. Йдеться передовсім про поєднання процесу формування політ. свідомості громадян з включенням усього населення України у державотворчу роботу, у будівництво життя на нових підвалинах, про розвиток політ. активності громадян, потреби вчитися чесній праці, активній соціальн. діяльності, про розвиток нової політ. культури.

Висока політ. свідомість, відданість загальнонац. ідеалам — стрижень усієї системи Н. в., яке має долати старі й нові стереотипи, пересуди та вигадки, ілюзії та збочення, розвивати сусп. орієнтації, тобто забезпечити «вихід» політ. свідомості у сферу практики, політ. акцій, включаючи етнонац. відносини. Саме ці орієнтації мають відображати ставлення особи як до політики взагалі, так і до змісту конкретних політ. цінностей, норм, концепцій та програм.

Мета Н. в.— це відновлення іст. справедливості, досягнення справжньої державності за умови єдності та консолідації зусиль людей усіх національностей, що живуть в Україні.

Суть «закону суверенізації» максимально концентровано та чітко викладена першим Президентом України М. Грушевським: «Повна самостійність та незалежність є послідовним, логічним завершенням запитів національного розвитку та самовизначення будь-якої народності, що займає певну територію і має достатні задатки та енергію розвитку». Саме це має укр. народ, укр. земля, має сьогодні Україна. Зрештою, слово «незалежність» і повинно стати кодом нашого мислення і наших дій.

Це — підняття нац. науки на світ. рівень, відродження самосвідомості народу України, повернення йому іст. пам'яті. «Хочемо жити — як брати, — підкреслює О. Гончар,— У незалежній Україні не повинно бути ні менших, ні старших, не повинно бути ображених. Демократична Україна, вона рівною мірою будується для вас і для нас, для людей усіх національностей, що живуть на українській землі. Шукати взаєморозуміння, шукати союзників, друзів нашої незалежності — це зараз найголовніше».

Виховуючи суверенне мислення та спосіб дії, треба, напевно, думати і про можливе відродження одвічних форм організації укр. суспільства, форм врядування і самоврядування; звичайно, шукати й робити це слід відповідно до ниніш. етапу цивілізації, не тягти в сучасне непотрібну архаїку, але дещо взяти з давнини, з традицій. Скажімо суди, урядування в традиціях народ. демократичності Запорозької Січі. Проте варто пам'ятати заповіт М. Грушевського, який підкреслював: «Часи романтичної ідеалізації старовини минули безповоротно, і тепер ідеали свої шукаємо не в минувшині, а в будуччині».

І тут вкрай важливо добитися гармонійного поєднання особистого та колективного, місцевого та регіонального, національного та загальнонаціонального (вселюдського). Зрештою, саме держава з її держ. програмою Н. в. зможе утвердити принцип нац. та соціальн. справедливості як норми моралі, права, ознаку гідності людини, її цивілізованості з врахуванням, природно, соціально-іст. досвіду укр. народу та стратегічних перспектив його подальшого розвитку.

Серйозною є проблема держ. кордонів, зокр. територ. претензій до України з боку ряду сусід. держав. Польща, скажімо, вустами редактора «Газети виборчої» А. Міхніка вважає західноукр. землі схід. провінціями Польщі. В Угорщині нуртується ідея про «повернення» схід. земель (Закарпаття) «до складу Великої Угорщини», в Румунії час від часу говориться про «повернення Бессарабії і Північ. Буковини до складу Великої Румунії». Є й свої загуменкові плани, зокр. партій і громад. рухів, об'єднаних в Українську національну асамблею, «відновити укр. державу в її етнічн. кордонах» («Україна від Сяну до Дону»).

Чи відповідає нац. інтересам України перегляд її кордонів у плані як зменшення її території, так і знач. збільшення? Ні, не відповідає, а може стати джерелом етнонац. чвар, гострих міжетн. конфліктів, призведе до зриву загальноєвроп. процесу творення нової Європи, до дестабілізації зовнішньо-політ. розвитку Укр. держави.

НАЦІОНАЛЬНЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ — термін етнополітології, котрий означає процес національного самовизначення у формі суверенної державності. Н. д. протиставляється етнократії, тобто панівній владі одного етносу над іншими. Н. д. неодмінно передбачає, що розбудовчі процеси державних структур проходять на демократичних засадах при активній участі національних меншин. Лише за умови рівності прав цих соціальних груп державотворення дійсно стає національним фактом, а не етнократичним. Необхідними елементами Н. д. є оптимізація структури народного господарства відповідно до національних інтересів і національної безпеки; будівництво національної армії та її збройних сил; національне законодавство, яке в своїх принципових аспектах не суперечить цивілізованим нормам міжнародного права; сприяння розвитку національної освіти, виховання і культури з тим, щоб етнонаціональні групи населення, які становлять етнічні меншини, мали аналогічні права і можливості збереження і розвитку своїх національно-культурних установ та інституцій, інформаційної мережі тощо.

Ставши на шлях незалежності, Україна розпочала складний і тривалий процес Н. д. Він ускладнюється багатьма обставинами, зумовленими природою перехідного періоду від планової до ринкової економіки, від суспільної до приватної власності, від тоталітарної до демократичної системи влади. В сфері етнонаціональних відносин українська держава дотримується міжнародно-правових принципів, згідно з якими всі її громадяни, незалежно від національних ознак, володіють рівними правами і гарантіями на збереження і розвиток своїх національно-культурних традицій.

Отже, Н. д. в Україні відбувається, з одного боку, за складних умов економічного та геополітичного характеру, а з іншого, за умов міжнаціонального миру і спокою.

НАЦІОНАЛЬНЕ І ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКЕ. Останнім часом на перший план висувається черговий «примат», якщо не інтернаціонального, то, принаймні, вселюдського. Тут, передусім, — розмірковування щодо негайного входження України до «європейського дому», до світового співтовариства. Черговий раз лунають голоси: чи не назавжди відцуратися від нашого бруду та неорганізованості та призвичаїтися до нових, звичайно, кращих західних взірців. З цього приводу, стосовно, щоправда, Росії, М. Бердяєв слушно писав: «Призыв забыть о России и национальном и служить человечеству, вдохновляться лишь общечеловеческим ничего не значит — это — пустой призыв. Реальность всего человечества зависит от реальности России и других национальностей». І дійсно Україна, також реальність, і вона входить в іншу реальність, що іменується людством, і збагачує його, наповнюючи її своїми цінностями та багатством. Що ж до Бердяєва, він вважає, що «космополитическое отрицание России во имя человечества есть ограбление человечества. Россия — бытийственный факт, через который все мы пребываем в человечестве». З цієї точки зору й Україна має бути піднята до вселюдського значення. Зрештою, й Україна — цінність, що збагачує світове життя. Перефразовуючи Бердяєва, можна сказати, що людство і світ чекають проміння світла і від України, її слова, її неповторної справи. Вселюдськість має велику потребу в Україні, для неї має бути огидним перетворення українця в інтернаціональну,

космополітичну людину. Для вселюдства необхідно підвищення української людини до вселюдського значення, а не перетворення її в абстраговану пусту людину. «Всечеловечество,— пише М. Бердяєв,— не имеет ничего общего с интернационализмом, всечеловечность является высшей полнотой национального. Вся жизнь наша должна быть ориентирована на конкретных идеях нации и личности, а не на абстрактных идеях классов и человечества».

Істина про позитивний зв'язок національності та людства може бути висловлена і з іншого боку. Якщо недопустимо протиставлення ідеї людства ідеї національності, то недопустимим є і зворотне протиставлення. «Нельзя быть врагом единства человечества во имя национальности в качестве националиста. Такое обращение национальности есть обеднение национальности и ее гибель. Такого рода ложный, общечеловеческий национализм должен разделить судьбу пустого интернационализма. Творческое утверждение национальности и есть утверждение человечества. Национальность и человечество — одно».

Важливо мати на увазі, що в цьому поступальному процесі, незалежно від закономірних, при будь-яких суспільних потрясіннях, гострих соціальних суперечностей етнонаціональна структура та етнонаціональні відносини становлять реальну цілісність, на збереження та розвиток якої так чи інакше мають бути націлені економічні та політичні реформи. Етнонаціональні відносини інтегрують спільноту людей в етнонаціональній структурі. Але остання завжди залишається своєрідним способом та організаційним джерелом упорядкування етнонаціональних відносин, надає їм у своєму розвиткові ще більш суперечливого та специфічного характеру.

Цікавою щодо цього є думка В. Соловйова про те, що «народності — це не замкнені, самодостатні «культурно-історичні типи», а різні органи в єдиному тілі людства. Саме в такому розумінні народи є великою позитивною силою, і вони не лише мають право на самобутність, але саме в цій самобутності можуть існувати, бо «що це буде за вселюдськість, що складається з безбарвних і безформених народностей?»

Донедавна під людством розумілась сукупність людей, які проживають на Землі, тобто народонаселення планети, причому, поділене на дві окремі антагоністичні системи — капіталістичну і соціалістичну, боротьба яких оголошувалась основним протиріччям сучасної епохи і двигуном суспільного розвитку. Сьогодні з позицій нового етнополітичного мислення людство, при всій своїй різноликості, роздрібленості й суперечливості, розглядається як взаємозв'язана, взаємозалежна, цілісна соціальна спільність, єдина цивілізація. Людство може виступати в двох видах: або у формі людської особистості, або в транснаціональній формі, що об'єднує все людство в одну величезну об'єктивну цілісність.

Щодо нації, то вона займає особливе, досить суперечливе становище між особистістю і людством. Нація — своєрідна форма переходу від етнічного до загальнолюдського, від відокремленого до загального. З одного боку, нація поділяє людство на особистості (англієць, росіянин, українець, француз тощо), а з іншого — вона об'єднує ці особистості в спільності (англійська нація, російська, українська, французька тощо), що, в свою чергу, знов поділяє людство. Таким чином, з теоретичної точки зору тут виявляються гострі протиріччя й суперництво між нацією (як менш широкою спільністю) і людством (як більш широкою спільністю). Однак у практичному плані ці протиріччя й суперництво менш відчутні і можуть бути повністю розв'язані або пом'якшені. Більше того, в сучасному контексті протиставлення нації й людства, національної множинності й загальнолюдської єдності неможливе й безглузде. Адже нації при всій своїй специфічності не заперечують єдності людства, як і єдність людства не заперечує існування нації. Розвиток нації й людства — це взаємопов'язані, взаємообумовлені процеси.

«Обручами», що стягують близько двохсот держав і кілька тисяч таких своєрідних і неповторних народів в єдине ціле, є загроза ядерної війни, чисельні глобальні проблеми, а також об'єктивні процеси інтернаціоналізації й інтеграції, нарешті, і це головне — пріоритет загальнолюдського як невіддільної риси всього роду людського. Будучи об'єктивною реальністю, загальнолюдське являє собою складну систему цінностей та інтересів, соціальних зв'язків і механізмів, що забезпечують самозбереження, саморегулювання й поступовий розвиток цивілізації як єдиного цілого. Однак загальнолюдське не заперечує і не відміняє існування нації з її цінностями й інтересами.

Показово, що саме так розглядалася діалектика взаємовідносин нації й людства в кінці XIX — на поч. XX ст. В другій половині XX ст. вона зазнала певних змін. Її суть була викладена у відомому маніфесті Рассела — Енштейна у формі палкого заклику: «Пам'ятайте про те, що ви належите до роду людського й забудьте про все інше». Перша частина цього заклику була почута, що підтверджується доволі успішним поширенням нового політичного мислення на цілий ряд країн і континентів. Цього, однак, не можна сказати про другу частину заклику. Людство, судячи з усього, виявилось до цього ще не готовим. З одного боку, воно все менше уваги звертає на класові, політичні, ідеологічні та інші відмінності, що є великим кроком на шляху прогресу. З іншого боку, забути про національні відмінності, національні цінності й інтереси поки що не під силу: надто реальні, вагомі й відчутні вони в сучасному політичному житті. Та й навряд чи виграло б від цього людство. Більш ніж доречними тут будуть слова М. Бердяєва: «Можливо й повинно мислитися зникнення класів і примусових держав в досконалому людстві, але неможливо мислитися зникнення національностей. Нація є динамічна субстанція, а не минуща історична функція...».

Зрештою, у сучасному світі саме нація виконує функції носія інтересів розвитку суспільства в цілому, і порушення цих інтересів веде до загострення в міжнародних справах. Останнім часом, зокрема в Європі, стверджується саме національний принцип побудови суспільства, створюються нові національні держави на уламках Радянського Союзу та Югославії, об'єдналася Німеччина, розпалася Чехо-Словацька федерація і т. д. Цей процес охопив і Індію, і Китай, навіть Румунію.

І ще один сюжет загального підходу до етнонаціональної проблематики. Відбувається чи не повне звернення до західної етнополітології з тим, щоб привести поняття й терміни нашої філософії та суспільствознавства у відповідність із світовим розумінням, зробити їх, так би мовити, «конвертованими». Адже надмірна ідеологізація вихолостила з багатьох із них наукову сутність. З цим і сперечатися не варто, це все дійсно було.

Проте тут є одна «деталь», яка не враховується дослідниками. Вищезазначений спосіб мислення, хочемо ми цього чи ні, засвідчує одвічні наші спроби розглянути українство як таку собі «надійну дичку», яка тільки тоді має вартість, коли до неї щось прищеплюють, чи то комплекси вічно «молодшого брата», «меншовартості», того ж таки «малоросійства», щоправда, вже в личині подолання якоїсь «малоосвітності», «малоєвропейськості» тощо. Чи не відтворюються знову наші застарілі національні виразки, перетворюючись у сталий, перманентний комплекс постійного «вирівнювання», «надолуження» без опори на внутрішній український Дім, Країну, входження у Світ Громадянськості? З багажем «недозрілості» недорік, що тільки й шукають, до кого б притулитися, що запозичити, не маючи ні власної гідності, ні здорового почуття національної гордості, зреш-

тою — патріотизму, особистісної та національної вартості, людської органічності.

Ми подекуди забуваємо, що українська нація (етнос) відрізняється від інших народів своїми ціннісними орієнтаціями, своєрідним світосприйняттям, світобаченням, має свою ментальність, риси народного характеру, звичаї, потреби.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ (концептуальний аспект) — форма відкритої постановки на порядок денний сусп. життя нац. проблем, які визрівають у його надрах. Виникає в зв'язку з реальними або уявними несправедливостями у міжнац. спілкуванні. Уявлення про нац. несправедливість формується на основі категорії «національний інтерес». Залежно від того, як широко розуміється нац. інтерес, Н. п. набуває широкого або вузького тлумачення. Звужене трактування Н. п. обмежується політико-правовим статусом націй, їхньою держ. суверенністю, розподілом політ. влади між суб'єктами етнополітики, а також збереженням етніч. ідентичності народів (мови, літератури, традиційної культури і т. п.). Коли ж нац. інтереси усвідомлюються як сукупність усіх сторін життєдіяльності етносоціальн. організму, тоді Н. п. вбирає в себе все, що відноситься не лише до базису, але й до надбудови. В такому разі уявлення про невирішеність Н. п. або про його несправедливе вирішення може виникати як реакція на проблеми етнодемограф., екон., еколог., соціальн., морально-психолог. характеру.

Н. п. виявляє себе переважно в зв'язку із соціально-екон. проблемами, в атмосфері їх загострення, що дало змогу засновникам марксизму зробити висновок про його підпорядкованість питанню про соціально-політ. прогрес суспільства і про можливість його повного усунення з життя людей при ліквідації соціальн. гноблення, на основі соціаліст. сусп. відносин, на принципах права націй на самовизначення аж до відокремлення, права на добровільне об'єднання, взаємоповаги і взаємодопомоги.

Практика вирішення Н. п. в колиш. СРСР довела, що револ. перебудова екон. відносин, соціальн. структури суспільства (націоналізація засобів виробництва і ліквідація класу приватних власників), а також вирівнювання ступеню екон. розвитку народів не забезпечують досягнення цієї мети. Залежно від обставин народ може надавати пріоритет таким інтересам, як культ. відродження, підвищення свого морально-психолог. престижу, усунення територ. несправедливості і т. п. Так, побудова або відновлення власних нац. держав є пріоритетною метою народів колиш. радян. республік, до якої вони виявляють готовність йти навіть через екон. труднощі, викликані розпадом госп. зв'язків. В Україні невіддільною складовою Н. п. є відродження нац. мови, еколог. очищення, запобігання демограф. катастрофи. Однак бажання великої частини рос. населення Криму приєднатися до етніч. близької Росії, навіть всупереч екон. розрахункам, спровокувало так звану проблему Криму. Побоюваннями щодо втрати власної етніч. ідентичності великою мірою зумовлений рух русинів у Закарпатті.

Поширена в недалекому минулому думка про можливість остаточного вирішення Н. п. тепер переглядається. Більшість схиляється до того, що вирішення Н. п. матиме постійний характер і буде наполегливим пошуком шляхів гармонізації міжнац. відносин, подоланням протиріч, що неминуче виникають на ґрунті нац. інтересів, щоб не дозволити перерости цим протиріччям у нац. (етніч.) конфлікти.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ (персональне розв'язання у царській Росії). Політичний досвід західних держав та Росії свідчить, що Н. п. може бути розв'язане в двох формах: більш простій та менш досконалій — територіальній та менш простій, але більш досконалій формі — особистій (персональній).

Держава має діяти, передусім, так: в ім'я інтересів окремої національності вона може відмежувати їй певну частину своєї території і на цій території визнати за цією національністю деяку гегемонію, деякі переважні права, межі яких можуть бути різними; продовжуючи залишатися в рамках однієї держави, територія набуває в ній свого самобутнього національного виразу. Таким є територіальне вирішення національного питання.

Не відкидаючи можливості керуватися принципом національної більшості при визначенні кордонів російських губерній, не заперечуючи, що автономні вищі союзи Росії можуть складатися під впливом національної ознаки, не можна вважати поділ Росії за національностями єдино правильним та єдино можливим розв'язанням російської національної проблеми.

Такий поділ не має твердої історичної основи, бо багато російських національностей не знали самобутнього політичного існування в минулому, і російські губернії складалися, за висловом Лохвицького, з адміністративних санкцій. Такому національному поділу Росії можуть чинити опір могутні фактори економічного характеру, які часто не дозволяють дробити російську територію за етнографічною ознакою. Нарешті, такий поділ викликає вагомі сумніви і з точки зору правильної побудови всього російського обширу. Національний поділ спричинює загрозу національного імперіалізму. Під владу однієї народності, за якою буде визнано панівне положення, були б віддані національні меншини, що живуть на цій території. Територіально пануюча національність неминуче буде намагатися самоствердитися за рахунок чисельно слабших національностей.

Росія повинна визнати за собою стільки гріхів, пов'язаних з минулим намаганням нав'язати свою народність різним національностям, які живуть на російській території, що вона не може тепер із спокійною совістю передати цю негативну місію іншим привілійованим російським народним групам, подібно тому, як п'ятдесят років назад, звільнивши Угорщину, Бейс віддав під гніт угорців сербів, румун, росіян та ін. народи, які проживали в Угорщині.

У Росії не можна побудувати міцної держави, намагаючись встановити ієрархію російських національностей. Російська держава повинна забезпечити за всіма своїми громадянами можливість вільного культурного розвитку на основі політичної та громадянської рівності. Це основне начало рівноправності повинно бути проведено, і при розв'язанні російської національної проблеми в новій Росії не повинно бути ні централізованого, ні децентралізованого національного пригноблення. Однак право національностей на вільний розвиток повинно бути юридично забезпечено. Національність — коштовна культурна цінність, якою, звичайно, не можна нехтувати, і вона тісно пов'язана з іншими високими цінностями: школою, церквою, літературою, друком та ін., а їх всебічний розвиток, навіть при загальній бідності нашої культури, вкрай необхідний.

Забезпечення національних інтересів — прямий обов'язок державної влади, але це забезпечення повинно здійснюватися так, щоб усі національності отримали рівні можливості. Територіальна система являє собою універсальний та найбільш досконалий засіб досягнення цієї мети.

Для того щоб визначити шляхи правильного забезпечення розвитку та рівноваги національностей в Росії, необхідно рахуватися з багатоманітністю форм, в яких можуть виявлятися національні устремління. Вони стосуються, насамперед, забезпечення рівноправної участі всіх національностей у справах спільного та місцевого державного управління та самоуправління. Завдяки забезпеченню такої національної рівноваги у багатьох країнах, наприклад Австрії, становлять предмет найбільш гострих суперечок та боротьби; у нас, на щастя, поки що успішно досягається завдяки запровадженій нами

системі пропорційних виборів, яка введена для Установчих Зборів і для земських та міських виборів. Цю систему необхідно застосовувати і далі.

На другому місці слід поставити питання мови, цього вищого символу та ознаки національностей. Як забезпечити рівність мов у російських умовах? Територія Росії така велика, національності такі різноманітні, культурний рівень їх такий відмінний, що ми ледве можемо вирішити питання про мову однією загальною формулою їх повної та повсюдної рівноправності, подібній до тієї, яка міститься в бельгійській та австрійській конституціях. Вимагати, щоб скрізь і всюди було узаконено вживання в справах управління та самоуправління, в школі всіх національних мов, звичайно, практично неможливо. Ми повинні виходити з тієї вимоги, яка виражена у § 12 нашої програми (кадетів — Ред.) і яка полягає у визнанні російської мови мовою загальнодержавною. Російська мова повинна залишитися мовою центральних державних установ, армії та флоту. Більше того, як єдина можлива в Росії міжнаціональна мова, вона має забезпечувати право громадянства у всіх тих державних установах та публічних союзах, які не повинні слугувати цілям виключно якоїсь однієї національності.

Проте не слід чинити перепони до задоволення намагань національностей користуватися рідною мовою в державних установах та публічних союзах усіх тих місцевостей Росії, де проживає змішане щодо національності населення. Залежно від того, як групуються національності, вважається бажаним допустити в місцеве державне життя використання при зносинах з населенням і у внутрішньому діловодстві мов, на яких говорять і національні більшості даної місцевості, і національні меншини, без надання будь-кому з них безумовно пануючого над іншими положення. Програма рівноправності мов не може бути виконана відразу, бо введення використання декількох мов в державних установах та публічних союзах потребує кардинальної переробки існуючих діловодських механізмів. Реформа може бути здійснена з деякою поступовістю, проте в її здійсненні необхідно прагнути поступового визнання саме рівноправності всіх національних мов, а не надання прав місцевого панування якій-небудь одній мові.

Іншими словами, система національних мов у кінцевій її побудові повинна базуватись не на територіальних засадах, а на підвалині персональності, на праві всіх національностей користуватися своєю мовою у зносинах з владою та вимагати, щоб поступово його мова стала поряд з іншою мовою діловодства в установах, які його обслуговують.

Ще виразнішою є думка щодо розв'язання національного питання в Росії на підвалинах особистісних, а не місцевих, повинна бути проведена стосовно позитивних устремлінь національностей у галузі їх культурно-національного будівництва. Національні школи та церкви усвідомлюють головні прояви цих устремлінь, хоча не можна відкидати можливість народження в майбутньому й інших проявів національної культурної діяльності.

У старому російському праві є прекрасний взірець такого розв'язання національних проблем саме на засадах особистих. Йдеться про статут вірмено-грегоріанської церкви 1836 р. Ця національна конституція російських вірмен побудована на тому, що будь-який вірменин — бо ж практично віросповідна ознака тут співпадає з національною — цілком незалежно від того, де він знаходиться, входить до складу одного релігійно-національного утворення, що має задовольнити його культурні потреби. Нема вірменської національної організації в межах Росії, яка б належала до якої-небудь певної губернії та повіту з вірменською більшістю чи хоча б кваліфікованою меншістю, проте є повсюдна вірменська організація з широкими культурними функціями. Не виникає жодного запитання про ставлення до неї яких-небудь національних меншин у вірменських губерніях та повітах, а тим самим заздалегідь було подолано всі джерела національних рахунків та чвар.

Тимчасовий уряд (1917 — ред.) використав цю практику при розв'язанні іншої кавказької проблеми. Автокефальна грузинська православна церква, що об'єднала картвельську народність, відбудована також на засадах особистого національного угруповання.

У цих прецедентах помічено здоровий та правильний шлях розв'язання національних завдань у церкві, школі та інших проявах національного культурного життя. За будь-якими групами, що усвідомлюють свою національність, державою повинно бути визнано право створювати єдині національні союзи для здійснення завдань культурного управління, причому на підставах публічних, а не приватних. Не можна заздалегідь однаково визначити внутрішню організацію всіх національних публічних союзів, їх компетенцію щодо держави. Кожний національний союз повинен, напевно, використати ті засоби національної організації, які він має. Національна організація єврейства, наприклад, може спиратися на споконвічний общинний порядок, у тих чи інших межах пристосованих до сучасних вимог.

Великі національні союзи повинні мати публічний характер та бути одним з колес спільної державної машини Росії, бо на них покладається частина тієї роботи культурного характеру, яку зобов'язана здійснювати держава. Відповідно до цього держава сама повинна визначати компетенцію великих національних союзів, повинна надати їх представникам права управління, забезпечувати їх фінансовими засобами.

Оскільки національним союзам доручено здійснення державних функцій стосовно членів цього союзу на підвалинах особисто-національного самоуправління, то зрозуміло, що держава має визначити й умови належності особи до союзу. Кожний, хто проживає на багатонаціональній території, повинен заявити про свою приналежність до тієї чи іншої народності, якщо він бажає користуватися правами, які держава надає через національні організації. В Австрії, де думка про особисто-національну автономію пускає дедалі глибше коріння в державній організації, національний статус громадян визначається особливими національними списками-матрикулами, що введені в дію у ряді провінцій (Моравія — для місцевих виборів за законом 1905 р. і для виборів у Рейстаг за законом 1907 р.; Галіція — для виборів у сейм за законом 1914 р.). Звичайно, належність до національних союзів та общин не може бути незмінною та зв'язуючою. Національність не визначається якими-небудь об'єктивними расовими чи іншими ознаками, вона є результатом свідомої, вільної належності до тієї чи іншої народності, яка породжується культурою.

Здійснення програми рівності народностей, які проживають у Росії, шляхом забезпечення прав великих національних публічних союзів є справою досить складною. Пов'язана з переглядом ряду частин нашого законодавства, вона не може бути досягнена простою декларацією та потребує наполегливої роботи в одному напрямі, роботи, яка, звичайно, буде йти різним темпом щодо різних національностей у прямій залежності від культурного розвитку цих національностей та їх потреб у національно-культурній організації.

Проте, коли ця робота буде здійснена в Росії, що зберігає свою державну єдність, буде забезпечено мир та дружнє співжиття народностей на благо російської держави та російської культури.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ (форми і зміст). У колишньому СРСР Н. п. розглядалось на багатьох з'їздах і пленумах ЦК КПРС, було улюбленою темою багатьох радянських суспільствознавців. Цій темі було присвячено десятки дисертацій, сотні монографій та тисячі ста-

тей. У них не раз «визначалась» сутність і характер, зміст і форми національного питання, оголошувалось про його «повне й остаточне вирішення». Однак події кінця 60-х — початку 90-х років, що призвели до дезінтеграції СРСР, показали всю неспроможність колишніх теоретичних міркувань щодо Н. п. та помилковість заяв про його остаточне вирішення. Безпідставними виявились і сподівання на те, що створення (чи відродження) незалежних суверенних держав на уламках колишнього СРСР, а також СФРЮ назавжди поховає це болюче питання. Але дійсність виявилась протилежною: Н. п. не лише не було знято з порядку денного, воно ще більше актуалізувалось і загострилось. Проте виявилась парадоксальна річ: і колишні, і сучасні дослідники національних проблем старанно обходять цю тему і схоже соромляться вживати термін Н. п.

На Заході, як відомо, не лише критикували роботи колишніх радянських суспільствознавців, присвячених Н. п., а й займались розробкою цієї теми, хоча часто називали її дещо інакше, а саме: «теорія націоналізму», «теорія національних рухів» тощо. Проте є й спеціальні роботи, в яких ґрунтовно аналізується саме ця тема. Однією з них є праця досить відомого американського дослідника Джеймса Блаута (James Blaut) «Національні питання. Деколонізація теорії націоналізму», що вийшла друком 1987 р. в Лондоні і Нью-Йорку. Автор цієї досить цікавої, оригінальної і дискусійної роботи визначає й аналізує низку форм Н. п., що допомагає з'ясувати його сутність, характер і зміст. Найбільш важливими з цих форм Н. п. Дж. Блайт вважає:

1) зусилля однієї держави анексувати іншу державу або частину іншої держави до своєї держави та контрзусилля, спрямовані проти такої анексії;

2) зусилля певної частини держави відокремитись від тієї держави та контрзусилля, спрямовані на запобігання цьому відокремленню;

3) зусилля колонії завоювати незалежність від окупаційної колоніальної влади та запобігання завоюванню колонією своєї незалежності;

4) зусилля країни, яка номінально є незалежною, але в дійсності не має справжнього суверенітету, завоювати справжній суверенітет та контрзусилля контролюючої держави чи держав, спрямовані на те, щоб позбавити суверенітету залежну державу;

5) зусилля з метою створити державу (держави) шляхом об'єднання раніше окремих або частково окремих політичних одиниць та контрзусилля, спрямовані на запобігання такому об'єднанню тощо.

Ці та інші форми Н. п., на думку Дж. Блаута, мають спільні риси. По-перше, всі вони є політичною боротьбою, боротьбою за державну владу. По-друге, всі вони є комплексними, бо охоплюють ідеологічну, соціальну, економічну і політичну сфери. По-третє, вони включають дві або більше протидіючих сил і є «боротьбою», «конфліктом», а не односпрямованим соціальним чи історичним процесом. Ознайомлення із запропонованими Дж. Блаутом тлумаченнями форм Н. п. може допомогти не лише глибшому усвідомленню сутності, характеру і змісту цього одвічного питання, а й пошукам справді демократичних, оригінальних, альтернативних і ефективних шляхів і методів його вирішення.

НАЦІОНАЛЬНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ. Його переважно зводять до стереотипу — догматичного розуміння самовизначення нації лише як права виділення та утворення самостійної держави. Однак самовизначення — це універсальний принцип розв'язання нац. питання, що стосується не лише колиш. союзних чи автономних республік СРСР, але й нечисленних народів, нац. груп та ін. Н. с.— це і нац. відродження, і держ. суверенітет, і екон. самостійність, і право кожного народу на самостійний розвиток. Під Н. с. розуміється:

право кожної людини на особисту нац. самоідентифікацію, виходячи із своєї етніч. та громадської самосвідомості;

вільний вибір державно-нац. утворень чи національно-територ. автономії відповідно до волі всього населення. Ніхто не повинен позбавляти народ найкращих для нього форм спільного співжиття та самоврядування;

право народів на культ. автономію, створення нац. союзів, асоціацій, земляцтв, товариств, що сприяють найповнішому задоволенню різнобічних нац. потреб, збереженню самобутності, оптимальному представництву у вищих та місцевих органах влади та управління.

Такий підхід до Н. с., до речі, відповідає загальній декларації ООН та міжнарод. пактам. Варто лише не плутати суверенні права народів, людини з державним суверенітетом, поширюючи його на адміністративно-територ. утворення — від області до селища включно. Спокусливий популізм, спрощеність та ін. не можуть не викликати, а часом і викликають чвари в регіонах, конфлікти між «суверенами», нездорові спекуляції, в т. ч. на нац. ґрунті. Подібного гатунку «суверенізація» — це, зрештою, шлях до розчленування укр. нації, України.

Є ще й таке поняття, як «соціально-політична суверенізація». Ін. словами, процес суверенізації має, так би мовити, ще один «зріз» — визначення іст. суб'єктів, яким належить суверенізуватися у спільному житті. Це, зокрема, індивідуальності (особи, окремі громадяни, люди); соціальні групи людей; політ. та громадські асоціації (партії, громадські рухи, союзи, угруповання); іст. спільності людей (роди та родові утворення, племена, народності, нації); народи (населення країни, соціально-політ. утворення), громадянські суспільства.

Сама ж суверенізація іст. суб'єктів здійснюється в основних сферах сусп. життя — економіці, політиці, культурі. Причому кожна з сфер сусп. життя людей складається з трьох умовних «елементів»: по-перше, ставлення людей до екон., політ., культ. та етнополіт. потреб, інтересів, проблем, цілей та завдань сусп. розвитку; по-друге, поглядів людей на свої відносини в вищезгаданих сферах; по-третє, установ (інституцій), що фіксують уже налагоджені та стимулюють нові форми відносин людей у таких потребах.

Особлива роль у процесі суверенізації іст. суб'єктів належить державі, яка визначає характер, так би мовити, модель конституційного ладу, в рамках якого здійснюють свою діяльність особи, народи; наділяє своїх громадян юрид. правами, громадянськ. свободами та відповідальністю; визначає характер та форми власності в суспільстві і способи її приватизації та регулює взаємозв'язки суспільства, виробництва і природи; розробляє тип та способи взаємовідносин народу та громадян. суспільства із міжнародно-зовніш. середовищем; включає (чи не включає) представників народу (народів) до всіх своїх структур та адміністративної управлінської ієрархії.

Здійснюючи завдання етнонац. відродження, варто керуватися об'єктивними критеріями, які сприяють Н. с. Серед них: дедалі більша інтеграція та інтернаціоналізація всіх сфер сусп. буття людини, які роблять практично неможливим існування якихось «чистих» етносів, народів, «чисто етнічних» держав, суверенітету; етніч. та етноіст. солідарність народів, що синхронно «втягнуті» в процес національно-політ. суверенізації, яка не знає політико-ідеолог. кордонів і табу; внутр. згуртованість політично активних кіл народів, що населяють країну, зворотно пропорційна тискові будь-яких негативних зовн. політ. та геополіт. факторів. Ці критерії менш за все спираються на абстрактний «історичний менталітет народів» — вони діють осучаснено і з їхньою силою будь-яка офіційна політика мусить детерміністськи рахуватися.

Щодо народів, етносів — йдеться про «політичне самовизначення», або «самосуверенізацію», у процесі громадсько-політ. діяльності, шляхом вироблення «в низах»

моделей та форм самоврядування під час виборчих кампаній та референдумів, через політ. та соціальні революції, самовизвольні війни та ін. Причому спроби буквалістського відродження минулого в умовах якісно нової іст. епохи, за життя нових вікових поколінь з новими етико-політ. та культурологіч. критеріями («жити по-новому») все ж непослідовні та недоречні — «відтворення без змін та перекручень» то вікового досвіду давньокиївських часів укр. ренесансу, то «слобожанського повітово-земського самоврядування» часів Наталки Полтавки, то «вільної гри» ринкових сил часів «за пана» в Прикарпатті.

Побудова укр. держави попри ін. мала б, на наш погляд, подолати відчуженість громадян від влади, від реальної участі в управлінні держ. та сусп. справами, з одного боку, зменшити до мінімуму розрив між офіційно проголошеними принципами та практикою політ. процесу, з другого. Вкрай важливо подолати тяжкі наслідки союзного відомчого колоніалізму, коли ігнорувалися нац. інтереси, специфічні способи національно-трудової діяльності, господарські традиції, проявлялася повна зневага до місцевих природно-клімат. умов, в яких формувалися іст. традиції укр. нації, народу України.

Укр. держава мала б подолати дегуманізм тотально-бюрократич. системи з її повною негацією окремої особи, що знайшло своє відображення і в соціальн. сфері. Слід, напевне, поміркувати і над проблемою суб'єктивних та об'єктивних факторів, що служать гарантом незалежності України, стимулом процесів Н. с., етніч. самосвідомості.

Варто виходити з того, що потреба в політ. суверенності народу, повновладність у розв'язанні питань свого життя — це і субстанційний компонент нац. інтересу, а сама свобода Н. с. є важливим напрямом реалізації прав людини.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНТЕРЕС (історико-етнодержавознавчий підхід). Ще в 1910 році відомий австрійський соціал-демократ К. Реннер (Р. Шпрингер) зазначав: «Культ інтересів володіє нами. А держава, що у всіх збуджує одночасно і страх, і надію, служить передусім саме інтересам. Метафізична ідея держави засліплює як блискуча зброя, проте вона не світить і не гріє. Влади боїться кожний, їй не довіряє навіть той, кому вона служить і ніхто її довго не любить і не поважає. Її суспільна та політична ізольованість понуджує її шукати зближення з класами, які підтримували б її, заставляє шукати ідей, здатних прилучити до неї симпатії мас. Вона кидається з боку на бік...»

Як же це стосується до національного буття? На думку того ж Реннера — безпосередньо. Він вважав, що, скажімо, селянський націоналізм носить, як правило, оборонний характер. Агресивним, палким, шумливим та нестерпним національний рух стає лише тоді, коли він своєю хвилею поглинає місто і, головним чином, дрібні міста... Дрібнобуржуазний націоналізм не знає компромісів, боротьба за торгові вивіски перетворюється у винищувальну війну... Дух націоналістичного грюндерства охопив усі нації, великі національні підприємства експлуатували національний прапор для залучення та приманки споживача із середовища своїх сородичів... І до того, поки не завойовано національного ринку, вони продовжують свою агресивно-націоналістичну політику, вони ведуть усі свої паперові справи лише національною мовою і ледь не кожне іноземне слово вважають зрадою.

Але, як тільки національний ринок завойовано, розпочинається встановлення його меж; тепер націоналізм стає терпимим у питанні про мову... Все настирливішими стають домагання в галузі державного господарства і державної політики. (Чи не нагадує вищезазначене сьогоднішню нашу дійсність?). І далі: «Ми бачимо, що у кожного класу — свій власний націоналізм, своя особлива національна програма; бо ж національні рухи не є рухи єдині та однорідні».

Національні здобутки: земельний участок, община, посада, господарські підприємства, клієнтура, територія — ці різні види володарювання становлять об'єкт національного почуття майнових класів. Неімущі беруть у них лише безпосередню участь.

Подібний підхід був притаманний і російським дослідникам. А. Кастелянський, наприклад, звертає увагу на те, що, скажімо, купці, промисловці, банкіри, інтелігенція — елементи нації досить мирні «самі собою», проте далеко не мирно настроєні, коли справа стосується їх інтересів. Тоді агресивність, наступальний «рух» нації не тільки зростає, але в нього дедалі більше вносяться елементи свідомості, ідеології. Першість (верховенство) стає предметом програми, і, більше того,— предметом віри, світорозуміння. Немало для цього робить і національне почуття — та «вибухова речовина», якою так легко розпалити будь-яку суспільну пристрасть. Прагнення панувати поступово охоплює дедалі ширші прошарки суспільства. Поети наряджають її у пурпурну мантію поезії, вчені-економісти, державознавці, політики розкрашують її під благородний колір наукових постулатів. Верховенство стає «святою цінністю нації». Йдеться про сучасний імперіалізм, імперські тенденції, що набувають різних конкретних форм. Різними є й засоби здійснення імперіалістичних ідеалів. Серед них — відвертий шовінізм та людиноненависть. Результат один — суверенна меншість з метою свого збагачення та могутності ігнорує інтереси підпорядкованої їй більшості і свідомо чи несвідомо зневажає їх найелементарніші права, священні права самоуправління. Першість матеріальна і першість інтелектуальна, денаціоналізація і декапіталізація підвладного суперника є вищим державним принципом. На ньому будується законодавство, державне управління, господарська політика — вся державна машина пристосовується до цього політичного імперативу.

Так у рамках державної організації виростає реальна політична сила, що існує за власними законами, цілком незалежно від зовнішніх юридичних норм.

У своєму настирному натиску процес національної кристалізації виривається далеко за межі того кола інтересів, які він, як і будь-який інший духовний процес, уособлює — того неповторного світу емоцій, почуттів, устремлінь, мети — соціально-психологічним виразом яких є мова, релігія, право, мораль, мистецтво й ін.

«... Будучи результатом загального пробудження віками придавлених народних сил, процес націоналізації, неначе полум'я, перекидається з однієї сфери суспільних інтересів на іншу, в ньому сходяться і розходяться всі нитки суспільного життя. І чим більше, з прогресуючим розвитком національностей суспільні їх потреби диференціюються та розгалужуються, чим ширшими стають ті кола, які усвідомлюють необхідність у задоволенні цих потреб, тим більше нагромаджується приводів для тяжких конфліктів та зіткнень — усі галузі суспільного життя стають ареною жорстокої боротьби між цими двома ворогуючими таборами».

В свою чергу, «імперіальним» інтересам державної народності,— зазначає далі А. Кастелянський,— недержавні національності протиставляють свої національні та соціальні інтереси, владно вимагаючи їх задоволення.

Імперіалізм та націоналізм, господарська автаркія та національна автономія — це ті дві загрозливі рушійні сили, Сцілла і Харібда, у водовороті яких опинилася так звана держава національностей. Ці два могутніх соціальних фактори, гармонуючи в єдиній національній державі, безкінечно зтикаються в державі з різнорідним національним складом і своїми багаточисельними чварами поглиблюють та ускладнюють і без того повне суперечностей та антагонізмів суспільне життя...

При цьому А. Кастелянський запропонував своє, досить-таки оригінальне бачення національної ідеї. «Своєрідна психічна структура національного почуття,— зазначає він,— ті елементи пристрасті, екстазу, які воно містить, часте втілення в силу цього національної ідеї в романтичній мрії, у містичному сні, нарешті, та, так би мовити, універсальність, якою відзначаються національні інтереси, що стосуються всіх суспільних класів — все це надає національному руху особливо характерний вираз, ускладнюючи і затемнюючи справжню його сутність».

Національні рухи за своїм змістом мають тенденцію у хворобливому процесі «боротьби за існування» народу творити вищі форми державного буття. І тут ми зтикаємося з поняттям нації як «соціального суб'єкту». Не можна не рахуватися з тим, що нація має не тільки свою національну структуру, але й містить у собі загальнонародні елементи (мову, культуру, традиції та т. і.). Зрештою, вони й самі виступають у певній сфері як специфічні види соціальних суб'єктів, як реальні носії окремих інтересів, соціальної волі, цінностей культури, соціальних почуттів (національної гідності, національної гордості, національної чуттєвості). Нація є носієм національних інтересів, які бувають національно-специфічними, притаманними тільки національним спільностям (інтереси розвитку культури, мови, морального престижу нації і т. д.) та загальнонаціональними, в реалізації яких зацікавлене все суспільство.

Іншими словами, при оперуванні поняттям нації «як соціального суб'єкта» йдеться про вплив нації як історично необхідної форми суспільного розвитку на хід суспільних процесів, тобто зворотні зв'язки, зворотний вплив на суспільство.

Національність як особлива форма, що міцно охоплює всі різнорідні частини суспільства, здатна видозмінювати свій зміст. Більше того, як тільки з глибоких низин неусвідомленого життя піднімається на поверхню новий соціальний прошарок, він відразу ж починає претендувати на «переважне представництво» певної національності, вважає себе ядром та виразником її потреб і бажань. І чим більшою стає чисельність цих «прошарків», тим більше зростає їх суспільна активність, тим більше цей опір розгортається, тим більше сама національність стає знаряддям боротьби у багаточисельних сутичках інших прошарків. У зв'язку з цим міняються навіть поняття про національність, змінюється її мета та устремління, і змінюються, нарешті, знаряддя досягнення цієї мети. Все це відбувається від імені та в ім'я даної нації. Форма залишається тією ж. Чим різноманітнішими та багаточисельнішими стають внутрішні чвари, тим інтенсивніше оформлюється ця форма, тим більше вона твердішає, тим суцільніше та відлюдкуватіше виступає кожна національність щодо «зовнішнього світу»— до інших національностей.

У вітчизняній етнополітології націю віддавна розглядали як етносоціальний організм, що має свої певні інтереси. То ж невипадково М. Грушевський зазначав: «Украинский элемент — это не только особая народность, это, в значительной степени, особый класс — класс мелких сельских собственников, нуждающихся в социальных и экономических реформах уже для того одного, чтобы осуществить... гражданские и народные права». Більше того, у розділі «Украинцы», спеціальній роботі, виданій 1910 р. під назвою «Формы национальных движений в современном государстве», він відзначив сутність українських національних устремлінь так: «Борьба против привилеев имущих классов, против всемогущества и самовластия буржуазии является самой насущной задачей». І далі: «Вопрос об экономическом и культурном подъеме народных масс, о расширении их гражданских и политических прав — для украинского народа вопрос жизни и смерти».

Іншими словами, етнічне та соціальне, їх сполука розглядались виразниками української етнополітичної думки на рівні потреб нації, її фундаментальних цінностей. «Победа польского или украинского элементов (йшлося про Галичину — *авт.*), т. е. руководящих в той или другой среде течений и направлений, это не только вопрос о победе той или иной народности, но и вопрос о той или другой экономической, социальной и политической программе, о направлении местной жизни».

Більше того, М. Грушевський дійшов висновку про те, що «когда национальные стремления делаются достоянием не только широких общественных кругов, но и народных масс, и, сочетаясь с политическими и экономическими вопросами и стремлениями, начинают мощно двигать народной жизнью — этот «вопрос» становится силой реальной, живой и действенной».

Інша річ, що досі (йшлося про дореволюційні часи — *авт.*) відчувалась «слабкість національного інстинкту», особливо східних українців, національної енергії, національного почуття. В умовах імперської Росії, писав М. Грушевський, «на первом плане этой современной национальной украинской платформы фигурирует защита интересов трудящихся элементов общества и обеспечение их интересов — путем перехода орудий производства в руки трудящихся... Мотивы национального характера совпадают с социальными и тесно сплетаются с ними, так как трудящиеся массы представляют собой главный национальный контингент, залог национального развития и силы, между тем, как классы крупных землевладельцев и капиталистов-фабрикантов за малым исключением состояли из элементов чужеродных, пришлых или оторвавшихся от национальной почвы, во всяком случае чуждых национальной жизни и ее интересов».

Після того, зазначив М. Грушевський, як усі вищі суспільні класи залишили українську народність, щоб перейти в ряди державної пануючої народності польської — вже у XVIII столітті представником української народності став демос, і інтереси, і успіхи демосу стають інтересами й успіхами українства. Але і в подальшій історії українського етносу, знову, зазначає вчений, відбувається повторне дизертирство, пов'язане з вищими класами — козацькою старшиною у XVIII ст, яка також пішла лінією найменшого опору в надра російського дворянства, до лику якого зарахував його уряд у винагороду за відступництво. Однак усе це, на думку М. Грушевського, тільки зміцнювало демократичний характер українства, який містить у собі такі елементи: децентралізація, національно-територіальний автономізм, федералізм, найширша участь народу в управлінні.

Цінні і спостереження над західною українською діаспорою, які дають змогу зробити висновок про те, що соціальне відчуження, розшарування української групи за майновою нерівністю, перетворювалися все більше у ключовий механізм, який диктував можливі шляхи подальшого розвитку української етнічної спільності, визначав основні напрями її громадсько-політичної орієнтації, корегував емігрантську поведінку, етнічну психологію та етнічний поступ. Етнічне ж поле давало поштовх внутрішньоетнічним конфліктам. Ця особливість етнічної поведінки стала визначальною (Г. Головінський).

Сама ж категорія Н. і. певною мірою кореспондується з категоріями «індивідуальний», «загальнолюдський» і «державний» інтереси. На думку М. Грушевського, «державний уклад цивілізованих народів — це суверенний союз народу, який шляхом планової діяльності... задовольняє індивідуальні, національні та загальнолюдські солідарні інтереси (підкреслено нами — *авт.*) у напрямі послідовного розвитку суспільства». Пропонуючи «нові перспективи», М. Грушевський зазначав: «Українське життя» повинно насамперед «знайти себе», «з'ясувати свої можливості», завдання й інтереси», брати для себе все, що може бути корисним». Він закликав не

просто шукати ідеалів у минулому. «Национальный вопрос, — писав він,— должен решаться не на основании археологических источников, принципов давности или искусственно созданных условий преобладания, а на реальных фактах настоящего и в духе истинного демократизма, в интересах народных масс, населяющих области и территории. И не только в интересах их большинства, но и меньшинства, которое должно быть охранено от централизма как провинциального так точно и общегосударственного».

Важливою щодо розуміння Н. і. є думка М. Грушевського: «Я був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від Кирило-Мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфлікті народу і власті вина лежить на стороні власті. Бо інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської організації».

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРОГРЕС — виникнення і динаміка національного буття в межах суспільної системи, уособленої певною країною, державою чи громадянським суспільством. «Національне» в цьому контексті має, як бачимо, не етнічний, а соціально-політичний зміст, що стає очевидним, як тільки окреслюється «понятійне» оточення національного прогресу: національні інтереси, національна безпека, національні пріоритети, національний вибір, національний порятунок і т. д.

Відповідно й вирішення проблеми Н. п. в Україні можна умовно поділити на два етапи: утвердження національного буття (суверенітет, громадянське суспільство, правова держава) і розв'язання теоретичних та практичних питань трансформації й розвитку цього ж таки буття. Далі слід хоча б у загальних рисах окреслити той об'єкт, буття й динаміка якого стає предметом розгляду — суспільство як утворення багатовимірне: це й люди з їхніми планами й діями, тривогами та сподіваннями; і сукупність сфер людської діяльності — економіка, політика, суспільні відносини, духовне життя; і громадські об'єднання, суспільні рухи. Перелік елементів суспільного життя можна продовжити, однак існування суспільства неоднозначно пов'язане з тим чи іншим набором елементів. З одного боку, їх поява чи зникнення може не впливати на функціонування суспільства, а з іншого — суспільне життя може завмирати, впадати в кризу і при наявності всіх таких елементів. Одне суспільство від іншого часто відрізняється навіть не стільки елементами, скільки характером зв'язку між ними, так званим типом системності. І виникнення нового типу системності, і зміна його не може бути довільною чи раптовою. Системи достатньо інертні, щоб змінюватися відразу, й достатньо стабільні, щоб раптово реагувати своєю докорінною зміною на зовнішні впливи.

Розробку питань про напрями, завдання, стратегію Н. п. не можна розпочинати, не визначившись щодо того, яке місце в історичному просторі й часі займає сучасна Україна та на яку роль в історичному поступі людства вона може претендувати у близькій та віддаленій перспективі.

Сьогодні стан суспільного життя в Україні найчастіше характеризують як глибоку, тотальну кризу, що дедалі поглиблюється. Однак цей термін, як нам здається, тут не зовсім доречний. Адже криза адекватно характеризує заключні акти драми — загибель старого чи провал спроб оновлення, а не першу її дію. Сучасне українське суспільство — перехідне, постімперське й посткомуністичне. Адже поміж особливостями соціально-економічного життя в Українській РСР імперство й комунізм як практика та ідеологія, безумовно, були серед визначальних. І саме до цих рис недавнього українського суспільного буття найкраще прилягає оте «пост».

Постімперство робить Україну частиною без цілого. А посткомунізм — суспільством духовного надлому: крах цілісного панівного світогляду нічим рівнозначним іще не компенсовано, втрачено зв'язок часів і орієнтири суспільного буття. Посткомунізм, звичайно, суто союзна спадщина, і тут у країн СНД немає історичних попередників. Що ж до постімперства з усіма його ознаками й неприємними наслідками, то з ним стикалися всі новоутворені після розпаду імперій держави, починаючи з Нідерландів і США й кінчаючи Україною. І розпад СРСР, і труднощі, що звалилися на нові країни — не результат фатальних помилок, не історична гримаса і не прояв чогось на зразок «російської винятковості», саркастично окресленої П. Чаадаєвим у «Філософічних листах».

У постімперському становищі перебувають і Росія, і країни Прибалтики та Середньої Азії. Правда, ситуація в кожній з них різна, і не тому, що хтось уник постімперства, а тому що різними були стартові умови — ступінь національної єдності, забезпеченість енергоресурсами й сировиною, доступність до союзних резервів, активів і союзної скарбниці; структура виробництва і т. ін. Постімперська Україна — уламок від цілого, а уламок, як відомо, не може впоратися з функціями системи, яким би великим він не був. Перебуваючи протягом століть у статусі частини імперії, Україна, після проголошення незалежності, виявилася слабшою, ніж у складі імперії.

На перший погляд, найпростішим варіантом виходу з постімперства може видатися повернення назад, відновлення Союзу. Однак це гасло наражається на загалом несприятливу соціально-психологічну атмосферу. Здавалось би, якщо майже всі щось втратили з розпадом Союзу, то всі й мають прагнути до повернення. Однак цього не спостерігається. Справа в тім, що ностальгія за минулим, навіть будучи загальним явищем, ніколи не є однорідною: кожен сумує за чимось своїм. Коли, наприклад, нарікають на «розвал тисячолітньої держави», то навіть у Росії ремствують із різного приводу. Коли хочуть, щоб повернулося минуле, то кожен знов же має на увазі тільки щось певне і зовсім не жадає, щоб минуле вернулося в усіх деталях. А так жодна єдність не складається: не можна повернути тільки якісь бажані елементи, не відновлюючи всієї системи, в якій ці елементи тільки й були можливими. Не можна, наприклад, повернутись до «порядків, як у Союзі», не відновивши КПРС як наддержавну структуру; не можна «повернути дешеву ковбасу», не відродивши колишню систему безцеремонного відторгнення від селянина продуктів його праці і т. д. Загалом же відновлення Союзу, на думку сучасних соціологів і політологів, було б великою трагедією з катастрофічними наслідками.

Серцевиною економічних і соціальних негараздів в Україні є постімперство, а зовсім не те, що Україна нібито неспроможна бути самостійною, що вона приречена на особливі (в імперському плані) відносини з Росією. Вихід із імперства — це умова національного порятунку, і найвірніший та найкоротший тут шлях — це організація, формування національного життя як системи суспільного буття, трансформація союзного уламку в автономне, громадянське українське суспільство. Це заодно зніме і проблему виживання в постімперському просторі, відкриє горизонти для Н. п. Бо громадянське суспільство — це така система суспільних зв'язків, яка забезпечує і самозбереження суспільства і його саморозвиток.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРОГРЕС: ІДЕОЛОГЕМИ, МЕНТАЛЬНІСТЬ. Не остання складова Н. п.— соціальний мир, баланс інтересів, злагода. Найближча дорога до них — це формування громадянського суспільства в його широкому розумінні. Громадянське суспільство — єдиний свого роду стан суспільного життя, в якому гармонійно поєднуються особисті й загальнолюдські інтереси людей. Адже в громадянському суспільстві кожен, дбаючи про свої особисті інтереси, змушений вступати в таку систему зв'язків і залежностей, що може

досягти свого тільки тоді, коли при цьому буде сприяти й іншим у досягненні їхніх особистих цілей. Створення громадянського суспільства відразу зніме з порядку денного суперечності ідеологічного, політичного, економічного характеру, які нині існують. Саме в розв'язанні проблем економічного, соціального й світоглядного забезпечення, становлення громадянського суспільства слід шукати дорогу до громадянського миру, соціальної захищеності, до правової держави, бо тільки в такому випадку їх розв'язання стане необхідним елементом суспільного буття, а не результатом чиєїсь доброчинності.

Проте входження у новий соціально-економічний світ — це входження також і в новий духовний світ, розрив з принциповими засадами тієї духовності, якою ми жили раніше. Люди можуть нічого не знати про прогрес чи регрес, але певний образ епохи, в яку вони живуть, певне уявлення про взаємозв'язок часів у їхній свідомості завжди є. Єдність, взаємоузгодженість минулого, сучасного й майбутнього досягається в межах і на основі певної — хоч і не завжди експлікованої в чистому вигляді — концепції прогресу. Адже саме в опорі на цю концепцію тільки й вдається поєднати часи, створити образи епохи й минулого, сучасного та майбутнього.

Обмірковуючи питання Н. п. в теоретичному плані, можна обмежитися такою моделлю майбутнього, за якою поєднуються можливе й бажане. Створивши такий образ, можна було б зайнятися пошуками шляхів і засобів інтеграції сучасного в те майбутнє. Практично це означає таке. Якщо Україна йде шляхом демократизації соціально-економічної організації суспільного життя, то Н. п. для неї не є чимось принципово відмінним від практичної трансформації сьогодення в суспільний лад, близький до того, який встановився в розвинених країнах. Але цим теоретичний бік справи не вичерпується. Треба ще зіставити це майбутнє з нашим сучасним і його образом, щоб визначитись щодо шляху.

Суспільство, з якого Україна щойно перейшла в постімперство, було особливим, заідеологізованим, підпорядкованим у всіх проявах суспільного буття виконанню певної «історичної місії». Ідеологія, що панувала в цьому суспільстві, — сконструювала образи реального минулого й сучасного і вклала їх у масову свідомість. Ці образи жили своїм життям (уточнювались, доповнювались, виправлялись) незалежно від реального буття. Але, з іншого боку, вони не залишилися байдужими до реального життя: останнє підганялося під ці образи.

У певному розумінні соціалізм реалізовував проголошені предтечами наукового «комунізму» ідеали. Проте робилось це специфічно — в уяві, в ідеології, в постійній трансформації образів минулого, сучасного й майбутнього. Здається, чи не всі загальнолюдські гуманістичні ідеали було задекларовано (конституції, різного роду постанови, тези, директиви і т. п.), але практично вони не були і не могли бути реалізованими. Радянська історія, крім усього іншого, була ще й своєрідним розвитком образу соціалізму. Протягом десятиліть проголошувані ідеали соціалізму не стільки втілювалися в життя, скільки приземлювалися, переформульовувалися, опускалися до рівня радянської буденності (згадаймо хоча б тезу про диктатуру пролетаріату як вищу форму демократії).

Крах ідеологем про сучасне й майбутнє, витворених комуністичною ідеологією, переживається в масовій свідомості не тільки як певна незручність чи дискомфорт. Цей крах виливається в духовний надлом, у розрив часів. І це слід мати на увазі, переорієнтовуючи масову свідомість на ідеали громадянського суспільства, ринкової економіки, правової держави, функціонування сектору приватної власності.

Особливо непростою, як уже підкреслювалося, буде зміна орієнтирів масової свідомості щодо відносин власності. Наша історія була такою, що, вводячи приватну власність на засоби виробництва швидкими темпами, можна перелякати людей задовго до того, як вони зможуть спокійно зважити всі нові обставини.

У Московському царстві, Російській імперії та СРСР ніколи не було міцної приватновласницької традиції. Власність ніколи не була святістю, а тим більше — основою людської свободи. «Тисячолітня» Російська держава, якою подекуди продовжують так беззастережно пишатися, була, за незначними винятками, лютим ворогом суспільної свободи, а заодно і свободи особи розпоряджатися своєю власністю. Одержавлення приватної власності за радянських часів не суперечило цій історичній традиції, а продовжувало її. Воно сприймалося переважною масою трудового люду скоріше як торжество справедливості, ніж як трагедія. Винятком тут були нечисленні суспільні прошарки.

Нам ще належить, і не лише на інтелектуальному, а й на рівні ментальності утвердитися в переконанні щодо благотворності впливу приватної власності на суспільство, громадяни якого ще не вміють вимірювати втрат і прибутків нічим, крім цінового механізму в умовах конкуренції. А механізм державного ціноутворення загальмував технічний прогрес. Проте має панувати переконання, що на сучасному рівні розвитку цивілізації прогрес забезпечується на основі динамічного балансу приватної і суспільної власності. У розвинутих країнах майже 50% валового національного продукту створюється за допомогою державного сектора, який формується з допомогою податків. Але ці податки стають можливими лише за умови інтенсивного функціонування приватного сектора.

Багаті нині нації Європи йшли до суспільства сучасного типу понад триста років після епохи Відродження. І не просто йшли, а напружено працювали, з вірою, що працею будуть врятовані, з переконанням, що бідність принизлива для людини, що бідність, як і лінощі, гріховна. Отже, якщо українська нація сповниться рішучості ввійти в новий світ, вона має усвідомлювати, якими звершеннями доведеться вимощувати дорогу до цього входження.

Проблеми, що постали сьогодні перед нашим народом, не є винятковими. З такими ж, чи подібними до них, у різні часи й за різних обставин зтикалися й ті народи, з якими ми тепер маємо намір зрівнятися. Специфіка цих проблем у нас полягає хіба що в тому, що жодному із сучасних історичних народів не доводилося вирішувати такі проблеми водночас. І жодному не вдалося їх розв'язати протягом життя одного покоління.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРОГРЕС ТА КУЛЬТУРА. Становлення національного буття — передумова Н. п. в Україні. При всій нагальності практичного розв'язання питань цього становлення маємо пильно придивитись до тієї спадщини, з якою вийшла Україна із Союзу, і до можливостей трансформації цієї спадщини в здорове громадянське суспільство незалежної демократичної України. Розглянемо кілька соціокультурних і світоглядних феноменів, наявних в українському суспільстві, та їх можливі трансформації на шляху національного поступу. Насамперед слід позбутися ілюзій, породжених водночас і добрими почуттями до України, і приблизністю знань та прогнозів щодо тієї сукупності проблем, які доведеться їй розв'язати на шляху до впорядкованого, багатого, цивілізованого життя після виходу із Союзу.

Як ми вже переконалися, цей вихід не став автоматично входом у економічну незалежність і розширенням сфери свободи особи. Звичайно, і в грудні 1991 р. навряд чи хтось із серйозних суспільствознавців припускав, що перші наслідки незалежності будуть суттєво іншими. Але масова свідомість була зорієнтована саме на швидкі, вагомі й тільки позитивні наслідки.

Збуваються й прогнози щодо складності входження України в Європу, бо сама лише наявність в Україні таких європейських ознак, як територіальна близькість,

співмірність за розмірами й чисельністю населення з найбільшими європейськими країнами, розвинена система освіти і т. ін.— ще не відкриває Україні дверей в Європу як у певне, не просто географічне, а техніко-економічне, соціокультурне й соціально-політичне ціле. Загалом це означає, що не можна будувати раціональні й реалістичні моделі Н. п. на романтичних надіях, недооцінюючи «технічні» питання національного поступу. Звичайно, зростання національної самосвідомості, переконаність у тому, що «ми не гірші за інші народи», є могутнім стимулом до соціальної активності, та це анітрохи не впливає на механізм трансформації однієї системи в іншу, ті механізми, які складаються на основі домінуючого типу культури.

Якщо говорити про Н. п. не просто як про автономне поняття, а як про об'єднуючу ідею концепції суспільного поступу, то він виявиться тісно пов'язаним з поняттями «національне», «загальнолюдське», «культура», «цивілізація». Найбільш складним і містким серед них виявляється поняття «культура»: воно, по суті, охоплює майже все те, що деталізується іншими з названих понять. Культура може вміщувати в собі «прогресивні» й «регресивні» явища; може бути племінною, кастовою, національною, елітарною, масовою, європейською, первісною і культурою різних цивілізацій — землеробської, індустріальної та постіндустріальної. І між усіма цими різновидами культури є щось спільне, що й дає змогу їх об'єднувати одним терміном.

Сучасне визначення культури базується на основі досліджень визначних культурологів і етнологів, які мали можливість порівнювати культури різних типів і виявити там певні інваріанти. Якщо виходити з поглядів Л. Вайта, який виділяв у культурі технологічну, соціологічну та ідеологічну підсистеми (технологічна — визначальна за походженням, а ідеологічна — за сутністю, завдяки символічній функції), то можна висловити припущення, що культура співмірна з інформацією, для передачі якої й потрібна її символічна система.

Отже, кожна культура несе в собі певний спосіб упорядкування дійсності відповідно до потреб людей, оскільки акумульована в ній інформація і є, власне, мірою впорядкованості й засобом, що дозволяє передбачити хід подій. Міфологія первісної людини і наука в сучасному суспільстві виконують подібну культурну функцію, впорядковуючи те, що не вдається впорядкувати практично. І зовсім не випадково Ейнштейн говорив, що наука дає змогу створити таку розумну картину світу, в якій можна почувати себе, як удома, і здобути тим самим таку усталеність, яка недосяжна в повсякденному житті.

Коли все це пов'язати з проблемою Н. п. в Україні, слід почати з вияснення того, на якій стадії розвитку перебуває Україна, який тип культури в ній домінує. А останнє вже відкриває можливість обговорювати питання про оптимальний варіант Н. п. Є думка, що в Україні домінує землеробська культура. Більш оптимістично настроєні науковці схильні вважати, що в Україні переважає індустріальна культура або культура індустріальної цивілізації. А в умовах індустріального суспільства намагаються здобути якнайбільше енергії, і держава може стати в певних умовах силою, що прискорює цей процес і навіть вдосконалює його, створюючи єдину енергетичну систему.

Чи може Україна прогресувати на базі індустріальної культури? Чи матиме її продукція збут на світовому ринку за світовими цінами? Навряд, або ж ті ціни не покриватимуть збитків. Адже наше вугілля видобувається на глибинах, що набагато перевищують той рівень, на якому видобуток може бути рентабельним. За своєю енергомісткістю наші металургійні заводи теж не можуть конкурувати із зарубіжними, бо викидають у навколишнє середовище більше енергії, ніж її виробляють усі атомні електростанції.

Отже, домінуючий тип культури в Україні неспроможний забезпечити її входження до спілки розвинених країн на конкурентних засадах. Звичайно, наші «брудні» виробництва можуть зацікавити Захід саме своєю невибагливістю до екологічних вимог. Західні інвестори можуть піти навіть на їх реконструювання і збереження на своїх місцях того ж штату. Так, правда, можна ввійти в міжнародний розподіл праці. Та чи буде це прогресом для України? Напевно, що ні, але варіантом розвитку для східних і південних регіонів це може на певний час бути.

І нарешті остання альтернатива — постіндустріальна культура. Попередницею такої культури є індустріальна. Україна має для цього необхідні передумови, але не має ще всіх достатніх умов. І стихійний ринок їх не створить, бо в світовому розподілі праці він залишає нам тільки «брудні» технології. Як свідчить досвід Німеччини, необхідні великі інвестиції для розвитку передових технологій.

Теоретичні дослідження показують, що можлива трансформація держави того типу, яка була в нас у період індустріалізації, на державу ринкового суспільства. Держава, яка відмовиться від утопічної ідеї тотального планування й управління, матиме своєю головною функцією стимулювання технічного прогресу. За допомогою системи подвійних цін (витратних і нормативних) вона зможе стимулювати зменшення витрат на виробництві і тим самим сприяти технічному прогресові.

Друга функція такої держави — інвестиційна. Визначення основних напрямів інвестицій (через інвестиційний банк), орієнтований розподіл інвестиційних засобів може забезпечити розробку загальнонаціональних програм і перехід суспільства на постіндустріальний рівень. Але це лише управлінські й фінансові передумови прогресивного розвитку. Вони можуть прогнозуватися більш чи менш впевнено і навіть мати математичне забезпечення з допомогою синергетики, яка розглядає процеси самоорганізації за певних умов. У нашому випадку такими зовнішніми умовами є використання засобів держави. Внутрішніми ж передумовами прогресу є творчість самих людей. І тут виникає безліч варіантів, зумовлених соціально-психологічними причинами. Протестантизм стимулював Західну Європу і США, Японію стимулюють дзен-буддизм і конфіціанство. Можливо, колективістські традиції, навички праці без винагороди (толока) в Україні можуть стимулювати працю колективів за умов зовнішньої конкуренції. Риси індивідуалізму, властиві нашій культурі, можуть стимулювати інші види активності, що полегшать наше входження в Європу.

НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ І РЕЛІГІЯ — поняття, що характеризують відносини між соціально-етніч. спільностями і релігією. Визначаються сукупністю об'єкт. і суб'єкт. факторів, які, в свою чергу, зумовлені характером тієї чи ін. іст. епохи. Взаємозв'язок Н. в. і р. можна зрозуміти, розглядаючи процеси, що відбуваються в громад. і політ. житті тієї чи ін. країни, в іст. ретроспективі, передусім, у зв'язку з винятковою роллю реліг. фактора у формуванні людських спільнот.

Проблеми взаємозв'язку Н. в. і р. закономірно виникають у процесі спільної праці і життя націй і народностей. Для первісного сусп. ладу типовими формами релігії були фетишизм, магія, тотемізм, анімізм. У період переходу до класового суспільства виникають політеїзм, нац. релігії (іудаїзм, індуїзм, синтоїзм, конфуціанство та ін.), які, на відміну від родоплемінних релігій, складались у період розвитку класового суспільства і відображали процес формування народностей, а пізніше і націй. В умовах феодалізму реліг. традиції сприяли не лише формуванню єдності осн. народності, але й були могутнім фактором духовн. інтеграції розмаїтих етніч. груп. Наявність певних релігій (напр., християнства, ісламу)

об'єднувала суспільство, відігравала конструктивну роль у посиленні інтенсивності культ. контактів. Водночас цей процес супроводжувався руйнуванням деяких місц. традицій, занепадом регіон. культур і звичаїв. Становлення бурж. відносин співпадає з формуванням націй. У цьому процесі взаємозв'язок нац. відносин і релігії визначається темпами і спрямованістю реліг. оновлення. Європ. Реформація, зміни в соціальн. доктрині католицизму знач. мірою були реакцією на кардинальні соціальні зрушення, вимоги всеохоплюючого ринку, несумісного з нац. ізоляціонізмом.

Соціальні і духовні аспекти нац. відносин знаходять своє відображення у релігійно-нац. житті, так само, як і релігійно-нац. життя впливає на культуру, побут, звичаї, нац. потреби того чи ін. етносу, що сприяє іноді зрощенню релігійності з етноцентризмом.

НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ (носії). М. Грушевський як виразник народницького напряму зазначав: «Під Н. і. слід розуміти примат інтересів народу, суспільства над інтересами держави». Саме ця ідея становила підвалину його наукової та громадської діяльності. Ідея народу як критерія історії стала основою народницького світогляду. На думку М. Грушевського, виняткове значення в самій історії українського народу мали віковічні лозунги — право на землю і право на повний продукт праці, боротьба за землю і волю, що завжди були основою активності українських мас, причиною їх повстань проти чужого панування, переселення та еміграції, переміщення в процесі пошуку «вільної землі» різних місцевих груп у більш однорідну етнографічну масу. Саме ця подвійна мета — земля і воля — готувала, за Грушевським, матеріали для української нації, заповнювала життя українського народу вічною метою, сприяла єдності його права, моралі, світогляду, давала йому свого роду релігію праці.

Держава, вважав Р. Лащенко, існує для потреб народу, а не навпаки, народ сам творить своє право. І далі — земельне питання завжди було для України основним, від правильного розв'язання якого буде залежати не тільки весь добробут українського населення й економічне відродження краю, але й існування самої української держави як держави хліборобської. Селянство зберегло в своєму середовищі звичаї, традиції, все багатство національного життя. Отже, «інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народу не добре, се його право обраховуватися з нею» (М. Грушевський).

Зрештою, саме для народницького напряму «інтерес трудового народу», або народна воля та народний добробут стали головним критерієм при оцінці історичних явищ, саме це мусить дати відповідь на всі питання про індивідуальне та загальнолюдське життя.

І якщо ми говоримо про Н. і, то саме під цим гаслом створювались перші політичні партії в Україні, міцніла багатопартійна «система», що ставила за мету відстоювати саме Н. і. українського народу в добу царської реакції, в роки революційного піднесення.

Нині вражає розмаїта невизначеність соціально-класових та корпоративних інтересів в Україні: відсутнє усвідомлення людської спорідненості, кожен бореться за виживання самостійно, вступаючи переважно у фрагментарні, нестaлі ділові зв'язки з обмеженим колом спільників. Зрештою, до загального усвідомлення своїх економічних, політичних, духовних інтересів жоден клас ще не піднявся. Це свідчить, що нація в цілому позбавлена розвиненої самосвідомості, вона не має чітких соціальних орієнтирів на майбутнє. Її ідеали, стратегічна мета формуються переважно за аналогією інших, більш благополучних країн, а не на підставі глибокого аналізу внутрішніх особливостей власного історичного досвіду. Тому вони й страждають абстрактністю, не є життєздатними. Добробут народу, розвинене громадянське суспільство, правова держава, пріоритет вселюдських цінностей і подібні гасла ні в кого, звичайно, заперечень не викликають, але нікому нічого не дають. З ними погоджуються і робітники, і підприємці, і мафіозні структури, і будь-хто. Це просто зручна ширма, за якою кожна корпорація, кожен клас, кожне угруповання робить свою справу. Жоден клас поки що не зміцнів настільки, щоб відверто проголосити свої інтереси як інтереси всієї нації і підпорядкувати їм усі інші. Це ще попереду.

Разом з тим, розвинулася хвороба, яку називають «комплексом власної повноцінності», яким раптом «захворіли» і лідери політичних партій, об'єднань та блоків, і депутати, і урядовці. То цілком серйозно ведуться розмови про існування золота гетьмана Полуботка, що «зберігається» у Лондонському банку та нарешті «врятує» Україну. То всіляко обґрунтовується версія про Україну як велику ядерну державу та світову «надпотугу». Гіперболічні перебільшення та переборщення акумулюються у конструкціях типу — «від Венедії до ядерної України», «від Кия до Кравчука», «Захід нас підтримає: нагодує та захистить від напастей», «Ірак дасть нафту», «Туреччина — Чорне море», «діаспора врятує» та ін.

«Власна повноцінність» як комплекс — це наша перманентна хвалькуватість, постійна підозра щодо сусідів, пошуки союзників на світових манівцях, ну і, звичайно,— вишукування ворогів, що так і точать ножі на «неньку Україну».

Звичайно, тут є певні елементи і фарсу, і трагікомічні підходи, і незалежницька ейфорія, і нахабна бравада, і шароварно-вишиванкове лицедійство на нашій політичній «кухні». Тут і вимоги дати «все і відразу», сакраментальне волання «за що боролися!», пошуки «свого генерала де Голля», гра в атрибутні булави, гетьманів, «козаків», звеличування впливів «національно свідомої демократії».

Ми зіткнулися з певним «доктринерством» — намаганням описувати сучасні та минулі українські явища за певною схемою, згідно з апріорною концепцією все тієї ж «власної повноцінності». Йдеться про свого роду тяжіння до ретроутопії, тобто до повернення колись втрачених можливостей розвитку, до апологетичної ідеології, що передбачає захист привілеїв щодо розподілу матеріальних благ та споживання.

Майже не звертаються зараз до соціоутопічної ідеології, спрямованої на перспективу й орієнтованої на цінності розвитку (футуроутопія). Ретроутопія ж якраз і відповідає ментальності комплексу «власної повноцінності» з його схильністю до міфотворення, до переважно художньо-естетичного бачення та переосмислення досвіду минулого з акцентом на культурну самобутність, зрештою,— звичайнісіньким культурництвом.

І все спокійно.., національна еліта втішується своєю «повноцінністю», депутати і поготів. Раптом усі стали «повноцінними» — і партії, і рухи, і парламент, і представники президента на місцях. Нема тільки руху вперед, нема реформування суспільства, зміцнення конституційного ладу та ін. «Повноцінність» так і виколупується звідусіль, з-під кожного суспільного осередка «повноцінними» очима дивляться колишні партноменклатурники, демократи, ліберали, монархісти, радикали, навіть — шовіністи та великодержавники, які також вбачають себе «повноцінними». І ніхто ні чичирк. «Одне стадо — жодного пастуха» (Ф. Ніцше).

Ми говоримо, що незалежні (свобода — тільки як відречення від «старого світу»?). А чи не в полоні ми того, що справжня свобода потребує певних зусиль, а тут простіше — констатація факту («інтригуюча» статистика), для якої достатньо бачити державу як єдність території, крові й мови.

Отже, загальноприйнятною думкою є те, що кожен народ повинен переслідувати свої власні інтереси. Але, вважав, скажімо, ще В. Соловйов, питання в тому, що

це за інтереси. Адже вигода, матеріальний інтерес може видаватися за культурно-просвітницьку місію щодо інших народів. Принципом вищого культурного призначення повинно бути не панування, а служіння. Кожний народ має не лише права, але й обов'язки.

Вважаючи служіння своєму народу вищою цінністю, народ тим самим прирікає себе на моральну самотність, національний егоїзм. Народність — це не лише ідея, а така сила, котра повинна служити вищій ідеї. Ось чому народ повинен визнавати себе частиною вселенського цілого, бути солідарним у вищих вселюдських інтересах і служити не собі, а цим інтересам у міру своїх сил і відповідно до своїх національних рис. Істинний патріотизм виключає всяке національне самолюбство, всякий шовінізм, який є намаганням виділитися з вселюдського цілого за рахунок протистояння йому.

З цієї точки зору Н. і. є значно ширшим за етнічний і за умови його вселюдськості набуває дедалі більшої не лише суто національної, але й соціальної цінності. За умов, коли розум, суспільна мораль, людська совість, культура у черговий раз проходять випробування «на міцність», особливого значення набувають ті соціальні та етичні цінності, які допомагають людині не втратити себе, не стати заложницею несприятливого перебігу подій, а навпаки, зробити все, щоб включитися у процес розбудови нового життя. Йдеться про будівництво нової України як демократичного суспільства, яке орієнтується на кращі критерії людської цивілізації, її вселюдські цінності, такі як визначення суверенітету, суверенних прав народу і особи, визначення свободи особистості як безумовно вищої цінності, розв'язання найважливіших проблем суспільного життя демократичними засобами, рішуче засудження будь-якого політичного насильства і диктатури. Зазначені критерії є, безсумнівно, гуманістичними і тому виступають як соціальні цінності. Вони пройшли випробування у ході історичної практики, ввійшли до арсеналу демократичної культури українського народу, тих її верств, які акумулюють ціннісні уявлення про людську гідність, справедливість, рівність, злагоду, братерство.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В ЕТНІЧНІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНИ. Етнонаціональний фактор стосується базового рівня життя нашої держави — етнічної структури народу України і окремих її регіонів. Процеси 80-х років в етнічній структурі населення стали набирати стрибкоподібного характеру, тобто відбуваються досить різкі зміни чисельності багатьох національностей. Так, кількість одних (азербайджанців, узбеків, казахів, корейців, грузин, вірмен, циган, удмуртів, башкирів, чувашів та ін.) зростає високими темпами; особливо різко — кримських татар (у 1979 році вони становили 6,6 тис. чол., у 1989 р.— 46,8, зараз — понад 200 тис. чол.) Усе це відбувається, в основному, за рахунок механічного приросту і стихійно. Чисельність ряду етнічних груп (євреїв, поляків, чехів, словаків, караїмів та ін.) навпаки — помітно зменшується. Ситуація ускладнюється загрозливим погіршенням демографічної ситуації в Україні, особливо в сільській її місцевості, де вже майже півтора десятка років помирає людей більше, ніж народжується. Якщо взяти до уваги, що українці становлять 86,9% сільського населення, а показники природного приросту серед українців за минуле десятиріччя були доволі низькими й поступалися за своїм рівнем багатьом іншим національностям в Україні, то стане зрозумілим, що етнічна ситуація в державі поки що не зазнає позитивних змін. Є підстави сподіватися, що західні області (за винятком, можливо, Закарпатської) стануть за складом населення більш українськими, тоді як центральні, південні й східні — поліетнічними. При певному розміщенні політичних сил і емоційній зарядженості населення ідеями регіоналізму все це (поряд із стихійною міграцією і потоком біженців) може призвести до протистояння (суперництва) окремих територій, в якому розпочне відігравати негативну роль й етнонаціональний фактор.

Водночас загальновідомо, що в 90-ті роки Україну очікує значна хвиля міграції. Які будуть її обсяги й основні потоки — зараз визначити важко, оскільки бракує конкретної інформації, виважених підходів до вирішення питання. Проте певне уявлення про це можуть дати попередні дані. Скажімо, за матеріалами дослідження, здійсненого фондом «Громадська думка» (Москва) у містах 15 регіонів Росії серед дорослого українського населення, близько 700 тис. (це разом із сім'ями) хочуть переїхати до України найближчим часом, понад 1,5 млн. мають намір це здійснити в найближчі 5 років; майже 78% опитаних у Росії українців з республік колишнього Союзу можуть ще висловити бажання переїхати в Україну; понад 400 тис. українців з Росії прагнуть негайно отримати громадянство України тощо. Є деякі попередні дані й щодо переїзду людей німецької національності в Україну: (їх орієнтовна чисельність на 1993 р. становила приблизно 50 тис. чол.), понад 330 тис. німців можуть переїхати в Україну з країн СНД до двохтисячного року.

Варто брати до уваги й потенційну міграцію в самій Україні. За даними етносоціологічних обстежень (друга пол. 1991 р.), частка зорієнтованих на переїзд поза межі нашої держави становить близько 60% опитаних і має тенденцію до збільшення.

Серед тих новоприбулих, хто пов'язуватиме свою життєву долю з Україною, можна виділити п'ять груп мігрантів. По-перше, це українці за національністю з республік колишнього Союзу; по-друге, ті національності, які були примусово переселені з території України (кримські татари, німці та ін.); по-третє, люди, які були репресовані в 30—50-х роках (або їх нащадки); по-четверте, люди корінної національності з держав Середньої Азії та Кавказу, де існує надлишок робочої сили; по-п'яте,— це біженці «з гарячих точок» і тих місць, де ущемляються права людей некорінної національності. Посиленню міграції в Україну об'єктивно сприятимуть й законопроекти (зрозуміло, після їх прийняття) про статус кримськотатарського народу та реабілітацію примусово переселених в Україну національних меншин.

Однак масові переселення людей, включаючи в багатьох випадках міграцію за національною ознакою, завжди мали суперечливі наслідки. В плані етнонаціональному Україні тепер можна очікувати серйозних проблем з територіальним розміщенням мігрантів, непрогнозованим характером змін етнічної ситуації, помітним дисбалансом національно-культурних інтересів людей, великих труднощів з реалізацією на практиці прав національних меншин у задоволенні їхніх специфічних культурно-освітніх і релігійних потреб, з створенням інфраструктури національних культур. Нині, коли йде розбудова України як незалежної держави, ще гостріше постає питання про інтеграцію різних груп в українському національно-державному просторі. До того ж у наші дні в ряді країн «ближнього» зарубіжжя (Казахстані, Росії, Киргизстані) і до певної міри в Україні в реальній політиці, зокрема в сфері буденної свідомості людей, спостерігається трансформація поняття «нація». Чим далі, тим частіше воно позбавляється моноетнічності й ототожнюється з поняттям «народ держави» (наприклад, народ України, народ Казахстану, український народ, українська нація тощо). Такий підхід, ясна річ, має свої аналоги в світовій практиці (скажімо, американська чи французька нація). Стосовно цього ми говоримо й про національні інтереси України.

За всіх цих умов неабиякого значення набувають процеси адаптації мігрантів у новому для них етнокультурному середовищі, помітну частину серед яких станови-

тимуть, до речі, люди з зовсім іншим, ніж в Україні, типом етнічної культури, національними стереотипами поведінки і традиційно-побутового світобачення.

Зазначимо, що навіть за стабільних умов життя в суспільстві адаптація новоселів відбуватиметься протягом 8—10 років. Крім того, між різними групами мігрантів не виключені в недалекому майбутньому і протиріччя, що впливатимуть з характеру облаштування новоселів, особливостей їхньої соціально-психологічної та етнокультурної адаптації, їхніх відносин між собою і корінним населенням, з того, як виправдаються життєві сподівання цих людей, пов'язані саме з їх переїздом в Україну. В контексті всіх цих міркувань і оцінок вимальовується думка, що першочерговим завданням є завершення опрацювання і прийняття Законів України про депортованих, про міграцію, про реабілітацію та забезпечення прав примусово переселених Н. м. На нашу думку, саме в такому порядку ці документи слід виносити на сесію Верховної Ради. Такий підхід дасть змогу ефективно доповнити існуючу в Україні законодавчо-правову базу та політичні механізми регулювання етнонаціональних відносин і утримання міжетнічної злагоди, звести до мінімуму можливі негативні наслідки стихійних процесів.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ (вітчизняний досвід правового регулювання). Україна здавна керувалася духом патріотизму і демократії. Досить пригадати демократичні принципи конституції Пилипа Орлика 1710 року, республіканський устрій козацької держави, прогресивні законодавчі акти УНР 1917—1918 років. Сьогодні ці традиції стали знову актуальними, знову ідеї демократичного патріотизму вийшли на порядок денний молодої незалежної України після 1 грудня 1991 року.

Замість вузькоаспектної «місцевої культурно-етнічної автономії» Конституція УНР (1917 р.) та IV Універсал передбачали «національно-персональну автономію» всіх народів (окремих етносів), які проживали в Україні. Що ж означала національно-персональна автономія? Вона була встановлена Законом про національно-персональну автономію, ухваленим Центральною Радою 9 січня 1918 р. і передбачала право націй на самостійне влаштування свого національного життя через органи національного союзу, влада якого поширюється на всіх його членів, незалежно від місця їх поселення в межах держави. Силою цього закону право на національно-персональну автономію було надано великоруському, польському та єврейському етносам, що населяли територію УНР. Білоруський, чеський, молдавський, німецький, татарський, грецький та болгарський етноси могли скористатися правом національно-персональної автономії не залежно від статі і віри, якщо особи не були обмежені судом у правах і заявили про свою належність до даного етносу шляхом подання на розгляд Генерального суду відповідної заяви. Заяви від інших (не перелічених в Законі) подавалися до Парламенту УНР.

Для здійснення права національно-персональної автономії громадяни могли утворювати національний Союз, якому були надані законодавчі права, встановлені Установчими зборами даної нації. В кожному Союзі Установчі збори обираються відповідними національними Радами — виконавчими політико-державними органами. Установчі збори висувають обранців до загальнодержавних «національних Установчих зборів», які, в свою чергу, делегують представників до центрального парламенту — «Всенародних Зборів УНР».

Уряд гетьмана Скоропадського скасував цей Закон про національно-культурну автономію, а Директорією був прийнятий закон про його відновлення. Але цей закон не був реалізований у зв'язку з приходом до влади більшовиків. То може закон про національно-персональну автономію реалізувати нам?

Або ще один погляд. На думку С. Дністрянського та чи інша земля з переважною більшістю російського або польського населення має право на автономію в межах української держави, але не має права приєднатися до іншої держави. Виняток — переселення або повна асиміляція населення району в сусідній державі, з якою Україна межує кордонами. Щодо конкретних міст на території України з переважною більшістю російськомовного або польськомовного населення, то у випадку, коли вони межують з сусідніми прикордонними державами, справу відокремлення або приєднання цих міст мають вирішувати самі міста.

Н. м. в Україні мають право на автономію, тобто повну свободу у своїх національних правах, але водночас у державних справах мусять коритися волі більшості, тобто національним інтересам усієї держави до якої належать. Український народ має надати всім іншим народам, що живуть в українській державі «повне право на таке народне самовизначення, але природно з тим, що права національних меншин були б у згоді з територіально-національними правами Українського народу».

Стосовно цього актуальною є ідея засновника функціональної школи в етнології американського дослідника Б. Малиновського, який у 1946 році дійшов висновку, що великі народи в поліетнічному суспільстві мають вести себе «обережно, респектабельно», не диктувати нікому стандарти своєї політичної культури і моралі, не проголошувати себе «державними», «основними», «провідними» і т. п., «бо це все зводить нанівець саме... «мелодії» та «теми» культурно-політичного життя».

Разом з тим в історії України були прикрі прояви нетолерантності у поведінці щодо «своїх» Н. м.— поляків, євреїв, росіян тощо. Програмні засади деяких українських політичних партій орієнтувалися на «вищість українства», їх «зверхність», силкувалися пропагувати застосування щодо національних меншин горезвісної політики «витіснення» та інші.

Закон ЗУНРу від 15.12.1919 р. передбачав побудову парламенту на принципах абсолютної арифметичної пропорційності у представництві від партій. Цей закон фактично відвертав поляків від участі в державному житті ЗУНРу замість забезпечення солідарності всього українського населення.

Закон від 8.04.1919 р. про західно-українське державне громадянство надавав наддніпрянцям право західноукраїнського громадянства лише тоді, коли вони діставали приналежність до якоїсь західно-української громади, але не передбачав можливість зворотнього процесу, що позбавляло Галичину впливовості у загальноукраїнській державній справі.

Закон від 19.04.1919 р. про земельну реформу передбачав негайну ліквідацію (без відшкодування) великої земельної власності і розшарування її між безземельним і малоземельним селянством, повністю відвернув від ЗУНР східно-галицьких поляків, «варваризував в остаточному результаті усю державу, відбирав у неї у будь-якому відношенні — особливо культурному і моральному — верхи і знижував рівень цього життя на більший примітивізм» (В. Кучабський).

Правий М. Драгоманов, що писав: «... национальное единство в государстве не всегда может вести к большей свободе и... мысль о национальности может быть причиной угнетения людей и великой неправды».

Смисл майбутньої Концепції етнонаціонального фактору, завдання держави полягають у тому, щоб сприяти кожному із неукраїнських народів зайняти у процесі національного пробудження те місце, яке найповніше відповідало б об'єктивним потребам представників даного народу чи етнічної меншини, і водночас слугувало зміцненню самої української державності. Тобто потрібно забезпечити конкретно-історичний підхід в етнонаціональній політиці. Такий підхід повинен відображати норми, які є загальноприйнятими в наш

час, націленими на створення сприятливих умов для врахування національних почуттів особи, національної свідомості, зміцнення етнонаціонального буття.

Питання це складне саме по собі, а ще більшу складність йому надає те, що Україна раніше була підпорядкована централізованій владі, яка знаходилася в Москві, підтримувалась доктриною Радянської батьківщини, що ґрунтувалась, насамперед, на російській історії та російській мові.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ (інші форми державності). І. ф. д. передбачають стосовно Н. м. чи етнічних співтовариств нові форми державності, інституціонального управління міждержавного рівня. Йдеться про створення інститутів управління, спільних для територій, що відносяться до двох чи більше держав, чи створення спеціального органу управління, в якому можна було б спільно розв'язувати загальні проблеми.

Існують, скажімо, проекти створення сербських, хорватських, албанських та ін. організацій, до яких можна було б включати представників як національної держави (сербські, хорватські, албанські і ін.), так і меншин (сербської, хорватської у Боснії та Герцеговині), включаючи відповідні меншини, представлені іншими державами. Це ж можна було застосувати і щодо багатьох інших європейських чи неєвропейських етносів.

Щоправда, виникають сумніви, що такі інститути можуть бути створені, і, нарешті, що їх діяльність буде гарантована в рамках двох чи багатосторонніх угод, поза процесом наднаціональної інтеграції.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ І ЗМІНА КОРДОНІВ. Більшість експертів у галузі національної безпеки в країнах Центральної і Східної Європи вважають, що проблеми погодження принципів суверенітету, прав окремої людини і прав національних меншин «вийшли на поверхню» в час, коли в Європі порушився порядок, що існував досі. На руїнах комуністичного табору лунають численні вимоги з боку окремих національних груп щодо автономії, самоврядування і навіть незалежності. Такі вимоги здатні викликати небезпечні вибухи, оскільки національна самобутність у цих країнах так довго пригнічувалася. Майже жоден з кордонів у цьому регіоні не збігається повністю з територією розселення національностей. В усіх державах проживають люди різних національностей. У багатьох державах склалося так, що частина людей основної національності цих держав є меншиною, ніж така в сусідній державі, і навпаки. Тому й не дивно, що фахівці з зовнішньої політики в цьому регіоні мають непослідовні й суперечливі уявлення про права меншин: інколи вони виступають за забезпечення згаданих вище прав для «своїх» національних меншин за кордоном, але не обов'язково для «чужих» національних меншин, які проживають у їхніх країнах.

Фахівці у цьому регіоні серйозно занепокоєні такою складністю національних проблем і їхньою значною вибухонебезпечністю, що призводить до жорстких і тривалих конфліктів. Багато хто з них песимістично висловлюється щодо можливості швидкого розв'язання цих проблем. Особливу небезпеку в плані міждержавних відносин можуть становити спроби урядів розв'язати їх, ігноруючи наявність кордонів між країнами. Така небезпека, на думку авторів дослідження «Безпека в Європі», може виходити, насамперед, з Угорщини і Росії.

Частина експертів відзначає, що становище росіян і російськомовних меншин за межами Росії являє собою особливо складну проблему. З одного боку, значна частина фахівців у Центральній Європі вважає, що в деяких країнах, приміром, у прибалтійських і Молдові, ця проблема перекручувалася і використовувалася Росією в її власних цілях. З іншого — вони стверджують, що порушення прав, які мали місце в деяких країнах, особливо в Середній Азії, могли б стати сигналом для об'єднання всіх прибічників жорсткої лінії, яку проводить Росія. Вони також відзначають, що, якби до влади в Росії прийшли подібні «яструби», то сама наявність великих російських національних меншин в Україні, Молдові, прибалтійських державах могла б стати приводом до втручання Росії в справи цих держав. Таким чином, реальна або вигадана дискримінація могла б підняти (навіть у буквальному смислі) реакцію в Москві, яка згодом могла б застосувати силу щодо згаданих держав.

Експерти в самій Росії висловлюють різні думки щодо становища російських меншин у «близькому зарубіжжі» і, природно, схильні розглядати цю проблему з більшою тривогою, ніж фахівці в Центральній Європі. Більшість російських експертів, наприклад, наполягає на тому, що в Латвії та Естонії існує справжня дискримінація росіян, тоді як дослідники у Центральній Європі вважають, що такі заяви — це привід для продовження військової окупації у зазначених країнах. Значна частина експертів у Росії погоджується з тим, що їх уряд повинен чинити дипломатичний тиск у справі захисту росіян за кордоном; політики схильні до вжиття заходів економічного тиску, деякі виступають за безпосереднє втручання лише в крайніх випадках, як, наприклад, у Таджикистані.

Межа встановилася між тими, хто хотів би спиратися на використання тиску у двосторонніх відносинах, і тими, хто волів би використати такі міжнародні організації, як НБСЄ. Лише дехто з фахівців у Росії вважає, що втручання Росії у внутрішні справи інших колишніх радянських республік може бути неефективним і тільки завдасть шкоди, в тому числі й самим росіянам, що проживають у цих країнах.

Частина дослідників у Росії вважає, що необхідно шукати рішення (навіть, якщо воно буде важким) проблем національних меншин, поки вони не загострилися вкрай. Ці експерти припускають, що в багатьох випадках проблеми національних меншин можна розв'язувати шляхом їх розгляду в міжнародних арбітражних органах. Розбіжності, котрі не можуть бути усунені на двосторонній основі між державами, що занадто далеко зайшли у звинуваченнях одна одної і не можуть звільнитися від емоцій, можна розв'язати в тому разі, коли будуть задіяні міжнародні організації і відповідні механізми. Уже тепер існують такі можливості, як, наприклад, використання можливостей спеціальних комісій незалежних посередницьких органів та розслідувань за допомогою Європейського Співтовариства, ООН і НСБЄ. Політики висловлюють зацікавленість у розширенні і подальшому розвитку міжнародних механізмів, особливо в ролі Верховного комісара з прав меншин, пост якого було встановлено в липні 1992 року при НСБЄ. Поки що функції і повноваження Верховного комісара досить обмежені. Деякі експерти висловлюють надію на те, що Верховному комісару буде незабаром доручено підготувати повну «Хартію прав меншин», яку можна було б передати на розгляд і затвердження всім країнам-учасницям НСБЄ. Тоді можна було б використовувати цю хартію у випадках порушення прав меншин.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ («культурництво»). Активізація діяльності Н. м. в Україні пов'язана з тим, що більшість з них більш урбанізована, ніж найчисельніша нація — українська. Оскільки ареною етнополітичних рухів в усьому світі є міста, то фактор урбанізації відіграє також і в нас каталізуючу роль у політизації етнічності. Ще більший вплив на політизацію етнічних груп справляє та обставина, що протягом попередньої модернізації значно змінилася їх соціальна структура. В їхньому середовищі створилися прошарки, які традиційно беруть на себе роль етнічних лідерів — інтелігенція, господарники і т. ін. Причому, за рівнем насиченості такими категоріями працівників багато етнічних груп знову-таки або випереджають українців, або не набагато відстають від них.

Іншими словами, відбувається поетапне відродження

етнічних меншин. Закінчився процес (етап) «збирання носіїв етнічності», створення національних товариств, асоціацій, центрів тощо. Завершується чи завершився етап другий — «мобілізація етнічної групи», коли від мовних, культурних або релігійних питань етноси переходять до проблем соціально-економічного становища групи. Наступає третій етап — «політизації етнічності», тобто переведення усвідомлених етнічною групою проблем у політичні програми, гасла. Вона вже не може задовольнятися суто культурницькою і просвітницькою роботою, а вимагає участі у розподілі влади.

Проте українські політичні партії, групи та об'єднання хочуть, щоб етнонаціональна політика була в основному мовною та культурницькою. Верховна Рада України рішуче виступила проти створення і діяльності національних адміністративно-територіальних одиниць. Парламентарії в такий спосіб приховали свою розгубленість перед політичною ситуацією, яка вимагає політичного мистецтва, вміння знаходити компромісні рішення, максимально враховувати політичні вимоги етнічних груп. Натомість було обрано найпростіший варіант — недопущення виходу етнополітичного питання на арену суспільного життя. Аргументація противників національно-територіальної автономії така: закон, скажімо, про нацменшини може бути використаний тим, хто мріє про розмежування України; для країни бажаний земельний устрій, що ґрунтується на громадянських принципах, бо той, котрий ґрунтується на національних, призведе до величезних проблем.

А як же етнічні меншини, чи погодяться вони на громадянський принцип земельного устрою, відмовившись від претензій на національно-територіальну автономію, від спільних національних завдань. Це все досить ілюзорно, а заперечення права етнічних груп домагатися національно-територіальних автономій не буде запобігати етнічним конфліктам, а навпаки — стимулюватиме їх.

З одного боку, нові політичні сили вірять у свою здатність остаточно вирішити національне питання, досягти постійної гармонізації міжнародних відносин. Однак не враховується, що існує, причому цілком об'єктивно, те, що ми називаємо національними, етнічними, міжетнічними суперечностями, котрі є й будуть неминучим і вічним супутником держави з поліетнічним складом населення. І замість того, щоб використати ці суперечності на користь державотворення, зняти, а не усувати їх, штучно створюються ситуації, в яких ці суперечності не проявляють себе. Звідси — наголос на мовно-культурних аспектах етнонаціонального питання.

Культурницький підхід до проблеми національних меншин не спрямований на тенденцію державної етнополітики уникати власне політичних проблем, висунутих етнічним відродженням, політизацією етносів та етнізацією особи. Якщо ж ця тенденція зіткнеться з цим об'єктивним етнополітичним процесом — можливий етнічний конфлікт, який надовго загальмує будівництво Української держави.

Слід відзначити, що до цього часу ще не подолано просвітницького, часто пізнавального, а тому спрощеного, підходу до культурної традиції, помилкового ствердження про неї як про феномен автономний, ізольований від етнонаціонального життя — матеріального та духовного. Це спостерігається, наприклад, у сфері контактів між корінними націями та інонаціональними групами в колишніх республіках СРСР. У перших негативну реакцію викликає культурна замкненість інонаціоналів, відсутність подекуди необхідної поваги до культурних традицій, тоді ж як інонаціональні групи нерідко розцінюють труднощі адаптації (подекуди не без підстав), як прояв дискримінації з боку національної більшості. Все це обтяжується помітним спадом масової свідомості та девальвацією таких духовних цінностей, як взаємоповага, дух товариськості та взаємодопомоги.

Настав час переглянути положення про «національну форму та соціалістичний зміст культури», оскільки зміст і форма, згідно з законами діалектики, існують у нерозривній єдності, а це означає, що національній формі повинен відповідати і однотипний зміст. У практично-політичному плані подолання негативів у духовно-культурній сфері пов'язано з наданням усім націям і національним групам самостійності в питаннях етнонаціональної культури, освіти, друку та ін. проявах духовного життя, з подоланням командно-адміністративного підходу до культури, уважним врахуванням культурних традицій націй та регіонів, їх своєрідності, як вічних цінностей.

Разом з тим, не варто, як це робиться зараз, зводити етнополітичні характеристики етнічних меншин, до культурництва, такого собі просвітництва, пов'язуючи з цим етнічне відродження інонаціоналів.

Свого часу, в умовах перебування України в складі Польщі, «в консервативно-шляхетских кругах,— зазначав М. Грушевський,— излюбленной идеей было — отделить культурно-национальное стремление украинского общества от «социального радикализма» и заключить компромисс ценой известных культурно-национальных уступок, гарантируя прекращение национальной борьбы и социально-политического движения». Виходить, що наша законодавча та етнонаціональна політика щодо етнічних меншин увібрала в себе консервативно-шляхетський підхід? Чи дасть це позитивні результати? Думаємо, що навпаки: лише загострить ситуацію.

Культурництво як старезна хвороба старих та новітніх часів не враховує того, що та чи інша етнічна група — це не тільки культурне угруповання, поведінка якого аналізується у зв'язку з процесом асиміляції та культурними змінами, але й політичне явище, бо вона переслідує свої власні цілі й інтереси.

Англійський дослідник Е. Сміт вважає, що в основі етнічного і політичного сепаратизму лежать різні мотиви, які висувають гасла об'єднання в спільноту, де всі будуть поділяти одні й ті ж культурні цінності.

В ім'я такої реальної чи уявної культурної індивідуальності етнічні рухи вимагають солідарності і визначення своїх політичних прав. У такому випадку політичний сепаратизм відстоює ідеї культурної відмінності, а етнічний — культурне самовизначення. Отже, виділення стає не тільки кінцевою метою, але й засобом захисту культурної ідентичності.

Зрештою, відродження етнічної самосвідомості — це та жорстка реальність, яка прийшла на зміну тоталітарній уніформності, вимагає постійного вивчення й осмислення і вироблення такого політико-економічного механізму, який би задовольнив потреби у розвитку матеріальної і духовної культури всіх етнічних спільностей.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ (міжнародне тло). Питання національних меншин постало ще у XVI столітті. Починаючи з XVII століття питання про права національних меншин зафіксовано в ряді договорів. Після І світової війни цей процес контролює Ліга Націй. Після II світової війни виникає Організація Об'єднаних Націй, але ні в Статуті ООН, ні в Загальній Декларації прав людини національні меншини навіть не згадувалися. Більше того, спочатку Секретаріат ООН дійшов висновку, що прийнята Лігою Націй система захисту меншин «припинила своє існування, поступившись своїм місцем новій універсальній та індивідуалістичній концепції прав людини».

У 1947 році Економічна та Соціальна Рада уповноважила щойно створену Комісію з прав людини ООН розробити рекомендації щодо захисту прав національних меншин. Так уперше з'являється термін «захист меншин» у документах ООН. Була створена підкомісія, яка працювала над цим питанням. За її поданням у ст. 27

Міжнародного пакту про громадянські і політичні права вперше, хоча і у загальних рисах, зафіксовано права етнічних, релігійних та мовних меншин.

Особливо плідно підкомісія працювала у 70-і роки. У 1971 р. вона доручила одному з своїх членів Франческо Капоторті підготувати спеціальну доповідь з визначенням «прав особи, що належать до етнічних, релігійних та мовних меншин». Таке визначення було підготовлене і в перекладі звучить так: «Порівняно з іншою частиною населення це менша за кількістю, така, що не займає панівного становища, група, члени якої, громадяни цієї держави, володіють з етнічної, релігійної та мовної точок зору характеристиками, які й відрізняються від характеристик іншої частини населення і виявляють нехай не безпосередньо, почуття солідарності з метою збереження своєї культури, традицій, релігії та мови». Таке визначення, в різних інтерпретаціях, існує в міжнародних документах до наших днів.

Разом з ООН питання захисту меншин розглядає Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі. Особливо плідно вони розглядаються на Копенгагенській та Паризькій (1990 р.), Женевській та Московській нарадах 1991 р. В грудні 1992 р. Комісією у правах людини ООН підготовлено проект Декларації про права осіб, які належать до національних чи етнічних, релігійних і мовних меншин. Крім міжнародного права, захист прав національних меншин зафіксовано й у національному, себто державному праві окремих країн.

У світі існують різні підходи до захисту прав національних меншин. Якщо їх узагальнити, то один з них — це детальна регламентація прав національних меншин з розписаним механізмом їх реалізації. Сюди можна умовно віднести такі країни, як Австрія, Італія, Угорщина. А другий — інша крайність, коли права меншин не визначаються зовсім і забезпечуються в рамках загальних прав людини. Він характерний для Болгарії, Греції, Туреччини, Франції й інших країн. Та й для США теж, де права національних меншин зовсім не враховуються і питання розвитку культури, традицій, мови меншин — це особиста справа громадян, а не держави.

Аналіз вирішення проблем національних меншин у світі дозволив дійти висновку, що кращим варіантом для України в момент становлення її державності буде якась оптимальна середина, що і визначило концепцію закону про національні меншини в Україні.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ (наднаціональні гарантії). Н. г. передбачаються щодо «транскордонних» та нетериторіальних меншин з метою мирного та демократичного розв'язання проблеми створення та функціонування федеральних наднаціональних інститутів. Вбачається, що у випадку етнонаціональних співтовариств чи «со-нації» також принципово важливо існування політичної юридично-адміністративної структури, здатної гарантувати повну повагу прав та здійснювати арбітраж у випадку конфлікту. Тут можуть бути два шляхи. Перший, уже апробований Австрією та Італією стосовно Південного Тиролю — Альто-Адідже, носить двобічний характер. Держава, що «приймає» на своїй території етнічну меншину, і держава, яку ми визначили як «етнокультурна батьківщина», укладають угоду, в якій передбачається серія прав та обов'язків сторін: «приймаючої держави», «етнокультурної батьківщини» та етнічної меншини. Часто в таких випадках до угоди може підключатися й четверта сторона угоди, а саме: національна більшість, яка є меншістю у регіоні, що є предметом угоди. При наданні спеціального статусу регіону, де живуть «етнічні меншини», виникає можливість, як це видно на прикладі Альто-Адідже, перетворення меншини у більшість, яка, в свою чергу, перевищує меншість, що належить до більшості на загальнонаціональному рівні.

Інший шлях треба винайти. Передусім, це шлях Н. г. Є певний історичний досвід, зокрема Ліги Націй, однією з головних функцій якої була гарантія прав меншин, особливо тих, які утворилися в результаті підписання Версальського договору. Зараз Європейське Співтовариство, з одного боку, Європейська Рада — з іншого, Конференція по безпеці та співробітництву в Європі та ООН — з третього, намагаються здійснити роль арбітра та гаранта забезпечення прав та демократії в деяких конфліктних регіонах (Югославія, Нагорний Карабах). На жаль, ОБСЄ та ООН позбавлені федеральних характеристик і функціонують відповідно до старих принципів дипломатії. ОБСЄ не має відповідного виконавчого органу. ООН перебуває в руках директорату — постійних членів Ради Безпеки — організованого за тією ж схемою. Єдиним винятком є Європейський суд по правах людини, рішення якого мають силу закону в країнах-членах, та виконуються шляхом зміни національного законодавства.

Більше того, ці інститути не є демократичними, бо (за винятком Парламентської Асамблеї Європейської Ради) є суто міжурядовими структурами.

Оскільки питання про меншини досить хворобливе, для (центральних) держав украй маловірогідно, що воно може бути розв'язане на рівні наднаціональних інститутів, в яких не представлені ні опозиційні кола, ні меншини. Чи можливе створення парламентів ООН, ОБСЄ, які були б не суто консультативними органами, а приймали б рішення, які потім здійснювалися б виконавчими органами? Парламентів, здатних прийняти рішення про відправку армії в зону, де порушуються права етнічних меншин. Парламентів з постійно діючими комісіями, які здійснювали б нагляд та арбітраж щодо прав меншин та етнічних співтовариств.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ (нетериторіальний федералізм). Н. ф. передбачає забезпечення прав національних меншин «особистих» (Конституція Бельгії) та «культурних». Перші передбачають прямі відносини між громадянином та державними інститутами і владою (юстиція, охорона здоров'я та ін.). Другі стосуються можливості громадянина говорити та бути зрозумілим рідною мовою (освіта, радіо та телебачення), жити у власній культурі. Все це може бути зведено до власне культурної автономії — право на свою культуру, а значить — і на відносини з носіями інших культур (на міжнародному чи внутрішньодержавному рівні), а також з общинами тієї ж культурної належності, що живуть в інших країнах.

Деформоване культом самовизначення поняття самоуправління, яке має забезпечити ці права, майже ніколи не відділяється від уявлень про територіальне самоуправління. Досі «демократичний» федералізм, тобто «інфранаціональний» федералізм, завжди пов'язувався з передачею державою деяких своїх прерогатив (не лише адміністративних) суб'єкту федерації, реальне існування якого, як держави в цілому, засновувалося на володінні власною територією та зводилося лише до цього.

Лише у представників австро-угорської школи (Отто Бауер та Карл Реннер) можна розпізнати перші ідеї самоуправління для етнічних спільнот, які не зводяться до конкретної території. У недавній історії бельгійські законодавці прагнули знову відродити цю концепцію, заклавши федеральний устрій держави на двох основах: з одного боку — община (в тому, що стосується особистих та культурних прав у широкому розумінні цього слова), а з іншого — області (яким делегуються свої повноваження). На жаль, за винятком області Столиця — Брюссель (на території якої здійснюють свою діяльність водночас дві общини), общинна та територіальна належність співпадають, що зводить нанівець можливість для меншин, які живуть на території області, реалізувати свої специфічні «етномовні» завдання в рамках інституцій іншої етномовної общини.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ (вітчизняне етнодержавознавство). Український соціум виробив досить усталені уявлення про рівнозначність усіх народів, їх життєвотворчу енергію, солідарність у вселюдському поступі. Толерантність стала категорією світоглядної свідомості, виступаючи водночас своєрідним критерієм культури загальнолюдських, міжнаціональних (міжетнічних) відносин. Вітчизняна наука досить-таки ретельно попрацювала над обгрунтуванням саме такого підходу: виробленням державно-правового методу «розв'язання» національних проблем.

Рівність прав усіх громадян держави, гарантована конституцією, є основною ланкою концепції, скажімо за М. Драгомановим. Прагнення деяких держав, особливо нових, рано чи пізно асимілювати свої Н. м., є шкідливою національною політикою, оскільки примусова денаціоналізація ніколи й ніде успіху не мала.

З цієї точки зору національність, на думку М. Грушевського, має бути ґрунтом для політичного, етнічного і культурного розвитку. Як одне з головних завдань М. Грушевський ставить «обеспечение национальных интересов и народностей, не имеющих своих национальных территорий или находящихся в меньшинстве... путем широкого общинного самоуправления, широкого развития частных учреждений и гарантий, интересов меньшинства вообще». Він відстоював національно-територіальну автономію не лише стосовно України, але і як загальний принцип державної побудови.

П. Куліш сказав: «Українська душа має дві сторони: внутрішню — серце (почуття) і зовнішню — мислення (розум). Внутрішньою стороною ти зв'язаний з Україною, зовнішньою — з іншими народами». Зовнішня сторона (розум) підказує українцям мати сталі стосунки з іншими народами і сприймати кращі сторони його життя. «Як українці,— писав колись П. Грабовський,— ви повинні працювати навколо народу українського... проте пам'ятайте: зміст вашої праці повинен бути загальнолюдським, бо інакше смерть вам як нації».

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ (порівняльно-правовий аспект) — національні групи, відмінні від інших груп, зокрема національної більшості, яка проживає на території суверенної держави. Існує ряд науково обґрунтованих критеріїв, сукупність яких у рамках порівняльного методу дає змогу систематизувати практично всі підходи, що застосовуються для визначення правового статусу Н. м. в різних правових системах. Так, за кількісним критерієм Н. м. повинні поступатися у чисельному відношенні решті населення, яка становить більшість. Іншим критерієм є недомінуюче становище Н. м., за умов якого може бути виправданим їхній правовий захист. Об'єктивним критерієм визначення поняття Н. м. є різновид більшості населення в етнічному чи національному характері, культурі, мові або релігії. Суб'єктивний критерій визначення національної меншини пов'язаний з прийняттям особливого рішення про належність або неналежність до Н. м. Проживаючи серед інших груп населення, Н. м. поділяють певною мірою культурно-ціннісне середовище, до якого належать перші. Н. м. відрізняються від домінуючої групи населення певними характеристиками і прагнуть зберегти свої національні традиції.

Для ефективної правної регламентації статусу Н. м. завжди важливим є ступінь загального визнання та прийнятності визначення цього поняття. До цього часу не знайдено універсальної формули визначення Н. м. Складність проблеми полягає у розмаїтті ситуацій, пов'язаних з існуванням Н. м. у різних національно-правових системах і розбіжностями у тлумаченні державами змісту поняття Н. м. Порівняльно-правний аналіз статусу Н. м. у різних правових системах уможливлює ідентифікацію загальновизнаних підходів та особливостей поняття Н. м. на рівні як внутрішньодержавного, так і міжнародного права.

Визначення Н. м., сформульоване Ф. Ермакорою, ґрунтується на матеріалах практики ООН у галузі захисту прав людини: «Національною меншиною... є група осіб, яка поряд з рисами етнічної меншини (власна мова, культура, історія, усвідомлення себе як групи, чиї члени бажають підтримувати її особливості — *авт.*), має бажання користуватися як група тими правами, які дають меншині можливість брати участь у процесі визначення політики у рамках даної території чи навіть в рамках цілої держави, але яка не є в однакових умовах з іншими етнічними групами в цій державі».

Поняття Н. м., запропоноване Ф. Гекманом, ґрунтується на історико-систематичному підході: «Н. м. є різнорідними за соціальною структурою групами, які проживають на території держави, чужої їхній національній самобутності, культурі та історії, внаслідок утворення буржуазної нації-держави, заснованої на осередках історичного поселення або змінах державних кордонів як наслідок угод або конфліктів між націями-державами. Як громадяни вони позбавлені певних громадянських прав або можливості користування такими, і, як правило, є предметом сильного тиску до асиміляції. Їхньою політичною метою є приєднання до нації-держави, до якої вони належать у сенсі історико-культурної ідентичності, та що відповідає їх економічним інтересам».

Спеціальний доповідач ООН з питань Н. м. Ф. Капоторті задля реалізації ст. 27 Пакту про громадянські та політичні права дав таке визначення меншин: «Група, яка за чисельністю поступається решті населення держави і не посідає панівного положення, члени якої — громадяни цієї держави — мають етнічні, релігійні чи мовні риси, відмінні від рис решти населення, та які, принаймні мовчазно, виявляють солідарність, спрямовану на збереження своєї культури, традицій, релігії чи мови».

Наведені варіанти визначення поняття Н. м. відіграють роль підґрунтя при формулюванні правових норм, що регулюють права Н. м. Проте через вищезазначені розбіжності у тлумаченні державами змісту поняття Н. м., це поняття не увійшло до тексту багатосторонніх актів з проблем Н. м., які були прийняті або перебувають на стадії розробки як на універсальному (ООН), так і на регіональному (ОБСЄ, Рада Європи тощо) рівні. Водночас у рамках національного законодавства формулювання поняття Н. м. є реальнішим і дає змогу враховувати конкретні умови та положення чинного законодавства тієї чи іншої держави. Так, в Законі України «Про національні меншини в Україні» закріплено таке положення: «До Н. м. належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою». З точки зору порівняльного права суттєво, що національні меншини, маючи об'єктивно відмінні від решти населення риси, виступають окремими соціальними організмами в рамках загальнодержавного суспільства, статус яких потребує врегулювання правовими засобами.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ (проблеми лояльності). Проблема, пов'язана передусім з проблемою меншин та етнічних співтовариств. Якщо Н. м. співвідносяться з «етносом», що має свою державність в інших частинах світу, вони мов би пов'язані з цим етносом і поділяють його культуру. З іншого боку, члени таких етнічних співтовариств є громадянами певної держави і як такі користуються певними правами та виконують певні обов'язки, що у сукупності часто називається лояльністю щодо держави.

Насправді, навіть, якщо право меншин чи етнічних співтовариств підтримувати зв'язки з «етнокультурною» батьківщиною не заперечується, то самі такі зв'язки сприймаються національною більшістю з недовірою, виникають підозри, що меншини виявляють вищу лояльність стосовно етнічної чи культурної батьківщини, ніж до «батьківщини громадянської». Більше того, виника-

ють підозри, що ці зв'язки є нічим іншим, як ґрунтом, на якому будуватимуться проекти відділення, самовизначення чи, в деяких випадках, возз'єднання з етнокультурною батьківщиною.

Вбачається, що ґрунтом для розв'язання проблеми є повна відкритість, а також визнання автономії етнічного співтовариства, що «знімає» необхідність звернення його «за кордон» у пошуках захисту чи гарантії існування, оскільки такий захист та гарантії надаються йому державою, до якої воно належить.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ (шляхи розв'язання проблеми). Національний склад України характеризується існуванням значної частини населення, яке відноситься до Н. м. Причому, характер абсолютної більшості Н. м. такий, що вони відрізняються від корінної нації, насамперед, мовою, меншою мірою — традиційним способом життя і ще менше — релігією. Ця обставина, з одного боку, полегшує спільне проживання на одній території, особливо в умовах недиференційованості суспільства. Але з іншого — ускладнює диференціацію суспільства з точки зору етнічної визначеності і надання етнічним меншинам особливого статусу.

Досвід показує, що в багатомовних країнах політика щодо Н. м. може розвиватись за такими напрямами: плюралізм, інтеграція, асиміляція, сегрегація. Головна мета політики плюралізму полягає в збереженні самобутності груп меншин. Ця мета досягається шляхом надання Н. м. свободи у вирішенні культурних і мовних питань.

Інтеграція характеризується як процес, спрямований на об'єднання різних груп суспільства і надання їм шляхом вжиття спеціальних заходів можливості зберегти свої культурні і мовні особливості. Кінцевою метою політики асиміляції є створення такого суспільства, в якому Н. м. будуть вимушені відмовлятися від своїх традицій, культури і мови на користь домінуючої нації. Політика сегрегації переслідує ціль утримання меншості в ізоляції і в гірших, порівняно з іншим населенням, умовах. Асиміляція передбачає ряд заходів примусу, спрямованих на денаціоналізацію меншин, заперечення права індивідуальності на збереження самобутності, а тим самим і право національної меншості. З цієї точки зору асиміляція близька до геноциду.

Концепція етнонаціонального фактору має передбачити, що найпродуктивнішою в Україні може бути політична лінія, в якій одночасно поєднувались би плюралізм і інтеграція. Це не тільки можливий, а й найбільш раціональний варіант політики, який би відобразив об'єктивні тенденції в розвитку Н. м. Стосовно цього прийнятий Закон «Про національні меншини на Україні» має, безсумнівно, позитивне значення. Він слугує формуванню здорових міжетнічних відносин у суспільстві, зміцнюючи цим самим молоду українську державу, а головне — сприяє самореалізації людини, і передовсім — з урахуванням її національної належності. Цей закон має також важливе значення для утвердження міжнародного авторитету України. Міжнародні договори про Н. м. передбачають, що расові, мовні і релігійні відмінності не повинні бути основою для утиску будь-якого громадянина країни. Ці та інші підходи також відображені у зазначеному законі.

Разом з тим, можна передбачити, що в ході реалізації положень даного закону виникнуть значні труднощі. Найбільшою з них може стати, на нашу думку, положення про мови Н. м. — йдеться, насамперед, про статус російської мови. Справа в тому, що із існуючих варіантів вирішення мовної проблеми в Україні обраний такий, що найменшою мірою відображає статус мов Н. м.

Можна назвати чотири основні варіанти вирішення цієї проблеми в країнах світу. Перший полягає в наданні національного чи офіційного статусу всім мовам основних етнічних груп, другий передбачає, що деякі мови меншин відносяться до офіційних, третій — це офіційний статус мов деяких меншин на регіональному, але не на національному рівні, четвертий полягає в тому, що мовам Н. м., не надається офіційного статусу ні на національному, ні на регіональному рівнях, але їх застосування гарантується конституцією, законом чи договором. У нашій державі запроваджений останній варіант.

Складністю є особливе поширення російської мови, якою користуються не тільки росіяни, але й значна частина українців, а також представників інших національностей, що проживають в Україні. До того ж, у деяких важливих сферах життя до останнього часу саме російська мова була панівною (технічна, наукова література). Це дає підстави говорити про суттєве протиріччя між дійсним поширенням російської мови та її офіційним статусом, що може призвести до суттєвих конфліктів.

Вихід тут може бути двоякий: або змінити статус російської мови хоча б в окремих регіонах (це одна із вимог Громадянського конгресу України), або ж проводити ліберальнішу політику в справі утвердження української мови як державної. Вважається, що в умовах, які склалися, можна поки що обійтися лібералізацією мовної політики. Але це не виключає, що в разі загострення ситуації доведеться піти на більшу демократизацію. Врешті-решт, збереження і розвиток української держави — достатньо серйозна мета. Що заради неї можна піти на деякі зміни. Не треба впадати у відчай: український характер держави об'єктивно переможе, але для цього потрібно зберегти саму державу.

НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ (за М. Драгомановим). Розглядаючи права людини як єдиний взаємопов'язаний і взаємообумовлений комплекс прав і свобод, Д. поряд з політичними, економічними та іншими такими правами виділяє Н. п. л.

Під Н. п. л. Д. розуміє широкий спектр етнічних, культурних, соціальних прав та свобод, закріплення, гарантованість та захист яких є невіддільною умовою наявності П. л. взагалі. Найповніше Н. п. л. можуть бути реалізовані тільки у власній національній демократичній державі. Бо, як підкреслював Д., культура має і політичну, і соціальну сторони, а по-друге, без певного простору, який притаманний тільки вільним політичним установам, вона важка, а для народів, що не мають національної незалежності, майже абсолютно неможлива, навіть виключно літературна і педагогічна. Захист Н. п. л., підвищення рівня національної свідомості народу було, на думку Д., одним із головних завдань, які стояли перед українським політичним рухом. Саме тому в одному зі своїх листів до І. Франка Д. писав, що перед сучасним українським книговиданням стоять такі завдання: а) оборона національності та її вільності і збудження потреби єдності національної в усій країні; б) вишукання в минулому і теперішньому ознак національної сили, прагнення волі і самостійності, вишукання найпрактичніших способів осягнення вищої цілі.

Саме Н. п. л., підкреслював Д. є необхідною умовою повноцінного, гармонійного розвитку. Дійшовши свідомих національно-патріотичних поглядів крізь етап «общерусскости» та безнаціонального європеїзму, Д. на особистому досвіді переконався, що реалізація культурних, політичних, соціальних прав і свобод найоптимальніше можлива саме в контексті свого народу.

Важливим у розумінні Д. проблеми Н. п. л. є й те, що він чітко усвідомлював, «що думка про національність може бути причиною і насилування людей, і великої неправди», і разом з утвердженням ідеї необхідності боротьби за П. л. Він робив все, щоб український політичний рух уникнув тенденцій національної винятковості та ворожнечі, зневаги до інших народів. І в концепції Н. п. л., розробленій Д., Н. п. л. не посідають домінуючого місця, вони є найважливіші, проте Д. чітко

підкреслював, що без наявності Н. п. л. взагалі не можна говорити про наявність будь-яких прав чи свобод людини.

НАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ. Суперечності, що виникають у відносинах між різними націями, етнічними групами на ґрунті національних інтересів можуть виникати у будь-якій сфері політичного життя — соціальній, економічній, політичній, правовій, культурній, мовній і т. ін. Виникнення та існування національних проблем є неминучим наслідком переплетення двох тенденцій у розвитку світової цивілізації — формування великих (або значних) груп людей як етносоціальних організмів (нації, народності, етнічні групи) та прогрес продуктивних сил, який веде до конкуренції людей навколо територій, природних ресурсів, ринків збуту, соціальних і матеріальних благ, політичного впливу, можливості національного самозбереження і т. ін. Цим національні проблеми є об'єктивним явищем, що існує доки існує національний поділ людства і обмін результатами людської діяльності, і водночас явищем світовим, тобто притаманним усім багатонаціональним державам, незалежно від рівня їх соціально-економічного розвитку або суспільно-політичного устрою.

Залежно від ступеню загострення національних протиріч Н. п. можуть існувати як у латентній формі, так і відкритій, тобто у формі етнічного конфлікту. Перехід першої форми у другу пояснюється відсутністю або зіпсуванням механізму збалансування національних інтересів. Відкритий вихід конкретних Н. п. на арену суспільно-політичного життя відбувається шляхом постановки того чи іншого національного питання.

В Україні Н. п. виникли як наслідок її колоніального становища в економічній та політичній сфері та денаціоналізації української культури і культур інших етнічних груп шляхом русифікації, під маскою інтернаціоналізації.

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ґрунтується на визнанні вирішальної ролі національного, етнічного фактору у суспільному процесі. Так, наприклад, концепція діяльності Української республіканської партії (УРП) на сучасному етапі «Держава, нація, свобода», яку було прийнято III з'їздом УРП (травень 1992 р.), виходить із того, що «нація — найбільш природне середовище для розвитку людської особистості, необхідне для її повноцінного самовияву, тому збереження і розбудова української нації є одним з основних завдань УРП. Партія виступає проти нівелювання нації та створення наднаціональних спільнот супроти логіки суспільно-політичного розвитку».

Національно-демократична концепція на відміну від будь-якої іншої глибоко розкриває сутність національного питання у сучасному українському суспільстві. У Програмі Народного Руху України національне питання розглядається як питання буття і розвитку української нації, інших націй та етнічних груп України, їх об'єднання в єдиний соціум, ядром якого є народ, що дав назву своїй державі. Отже, на думку національних демократів, у сфері національного питання потрібно вирішити не тільки проблеми відродження і подальшого розвитку українського народу, всіх інших народів, що населяють Україну, а й забезпечити якісно новий рівень їхнього співжиття у державі — інтеграцію у «єдиний соціум», тобто сучасну політичну націю, ядром якої стане український етнос.

Звідси випливають і основні завдання державної етнонаціональної політики. «Рух,— зазначається у його програмі,— підтримує національну політику української держави, спрямовану на реалізацію права націй на самовизначення та права національно-територіальної автономії для національних меншин, що не мають своєї державності за межами України, та національно-культурної автономії для всіх інших національностей і етнічних груп». Таким чином, на думку національних демократів, об'єктом етнонаціональної політики української держави мають бути як національні меншини, так і в цілому українська нація. Національно-демократична концепція державної етнонаціональної політики ґрунтується на тому, що турбота про реалізацію потреб національних меншин не повинна здійснюватись за рахунок послаблення уваги до проблем державних прав і обов'язків, буття і розвитку української нації.

Національно-демократична концепція відстоює національний характер української державності. У Програмових засадах Конгресу національно-демократичних сил (КНДС) серед найголовніших принципів знаходимо такий: «Національний характер української державності та національне самоутвердження України з широкою участю всіх національних меншин». Концепція державотворення в Україні, яка була обговорена і затверджена IV Всеукраїнськими зборами Народного Руху України, зазначає: «Рух розглядає Україну як національну державу з багатонаціональним складом українського суспільства. Національно-демократична концепція української етнополітики трактує національний характер української державності переважно не в етнічному, а у державному значенні, використовуючи термін «українська політична нація».

Національні демократи стоять на позиціях унітаризму. Другий головний принцип Програмових засад КНДС проголошує унітарний державний устрій України з широкими повноваженнями суб'єктів територіального самоврядування, неприпустимість федералізації української держави, оскільки, на думку КНДС, в сучасних умовах федеративний устрій не відповідає національним інтересам України, загрожує її територіальній цілісності. Рухівська Концепція державотворення стверджує, що з метою забезпечення незалежності і розбудови повноцінної державності Україна має лишатися унітарною за формою свого державного устрою. Враховуючи кримську автономію, Україну слід розглядати як унітарну державу з елементами територіальної автономії.

Досить важливе місце у національно-демократичній концепції державної етнонаціональної політики займає проблема національних меншин, розроблена у теоретичних і політичних документах партій і рухів національно-демократичної спрямованості. Розроблена найґрунтовніше у порівнянні із представниками інших політичних напрямів. Її концепція не обмежується лише проголошенням необхідності розв'язання проблем, що стосуються здійснення прав усіх національностей, які проживають в Україні. Проблеми національних меншин розглядаються національними демократами у двох площинах. По-перше, аналізується питання форм найоптимальнішого задоволення потреб національних меншин в сучасній Україні. Так, розділ «Національне питання» Програми Руху окреслює дві такі форми: а) національно-територіальна автономія для національних меншин, що не мають своєї державності за межами України; б) національно-культурна автономія для всіх інших національностей і етнічних груп. По-друге, аналізуються конкретні проблеми, пов'язані з існуванням в незалежній Україні таких етносів як росіяни, євреї, кримські татари.

Велику увагу національні демократи приділяють питанням розробки механізму запровадження державної етнонаціональної політики, управління етнополітичними процесами.

Так, Народний Рух України (НРУ) вносив пропозиції до законодавчої і виконавчої влади про створення у Верховній Раді постійної комісії з питань національностей. Рух також створив спеціальний орган, покликаний займатися сферою міжетнічних відносин — Раду національностей. За ініціативою Руху у листопаді 1991 р. був проведений перший Всеукраїнський міжнаціональний конгрес.

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО. Передусім, слід визначитись, яку державу, зрештою, ми будуємо? Ми перенесемо на український ґрунт концепцію «держави національностей» колишнього СРСР, що була нетиповим явищем у світовій практиці, чи створимо врешті-решт «національну державу»? Як, скажімо, ставитись до етатичної (від фр. etate — держава) теорії нації, згідно з якою нація ототожнюється з населенням відповідної держави. Етатична теорія відігравала у минулому позитивну роль у становленні європейської цивілізації. Етатичні традиції не втратили своєї консолідуючої ролі (наприклад, усі жителі багатонаціональної Франції вважають себе французами). Вона зараз прийнята і в ряді країн «третього світу» (Індія, Нігерія та ін.).

У колишній царській Росії та СРСР у цьому питанні був перевагою етнічний, а не етатичний підхід. Проте Україна, як ніколи раніше, потребує державного згуртування саме на принципах етатизму з урахуванням, звичайно, процесу «етнічного ренесансу». Можливо сьогодні відбувається формування української нації у новій якості — на принципі державності, а не етнічності. І вкрай важливо, щоб Українська національна держава дотримувалася принципу національного інтересу та національних пріоритетів у державному, а не етнічному значенні, як це і є характерним сучасним розвиненим демократичним державам.

Популярне гасло «Україна для українців» український державник, писав В. Липинський, мусить розуміти так: «Україна для всіх, що живуть на українській землі». Ця засада має, звичайно, корегуватися вимогою беззастережної лояльності всіх національних груп до української держави.

Виходячи з принципів державного права, необхідно, на думку С. Шелухіна, здійснити організацію трьох елементів — верховної влади, народу і території.

Основою верховної влади в Україні повинен стати принцип народного суверенітету, верховенство народу.

Другий елемент держави — народ. У наші буремні часи законодавчих пошуків справжньою конституцієзнавчою «знахідкою» є думка вченого про те, що панівні питання про людську особу, її стан у державі і в суспільстві, їхні взаємовідносини і ступінь їхніх свободи й взаємин повинні регулюватися законом про народність у державі, про права громадян. Тобто, окрім самого народного характеру влади, необхідна організація правової держави.

Нарешті, третій елемент держави — територія. Цей елемент Шелухін пов'язує з питанням про територіальну організацію і територіальну компетенцію влади, з майбутньою адміністративно-територіальною побудовою України, де важливе місце відводилось би визначенню статусу таких етнічних та історичних регіонів, як Кубань, Галичина, Дон і Крим, що могли б стати окремими територіальними округами чи навіть автономними одиницями майбутньої Української держави. Можна погодитись, що сьогодні випливає субстаційна потреба в розробці основних законів про територію (організацію її як елемента держави). Щоправда, зазначає вчений, перш ніж готувати їх, треба визначитися, якою має бути держава — простою чи складною? Якщо простою, то централізованою чи децентралізованою? Якщо децентралізованою, то якою автономією — політичною чи громадською? Якщо складною, то союз держав чи союзна держава? Коли конфедерація, то яка? Коли федерація, то яка?

Нам би якраз і знадобився цей прискіпливий аналіз при конструюванні проблем національно-державного будівництва в Україні.

Як наголошував свого часу І. Нечуй-Левицький, український народ мав свою специфіку в етнополітичній історії Східної Європи: в українстві як етнодержавницькому суб'єкті вже вироблена трьохступенева політична історія — міфологічна, княжа та республіканська, і іншої вже не буде, монархії в Україні немає місця.

Щодо державного устрою сучасної України є, принаймні, чотири точки зору — ввести федерально-земельний устрій, взяти за основу концепцію «національної держави», акцентувати увагу на унітарності, нарешті, на ідеї «багатонаціональної держави».

Зрештою, політика федералізації України означає, по суті, зміну всіх форм державності. Впровадження земельно-федеративної системи передбачає відповідні зміни форми правління, системи місцевого і регіонального самоврядування. Необхідно зважати й на те, що федерація в історичному аспекті є тільки тоді більш-менш міцною, коли виникає з дотриманням певних «класичних правил», коли в їх основі покладено справжню угоду, яку укладають між собою автономні суб'єкти, що вбачають конкретну користь від об'єднання. У випадку ж з Україною, це було б новою спробою внести фундаментальні зміни в життя людей, нав'язуючи їм довільні конструкції, вироблені на верхніх поверхах влади.

Хоча проблема тут все ж таки є. «Кримський синдром» викликає невдоволення окремих областей країни, які вважають себе ущемленими у порівнянні з Кримом. На перший погляд «автономізація» деяких областей України «вирівнює» правовий статус окремих її територій, долає існуючу «ранжировку», так би мовити, уніфікує їх статус. Усе це так, проте це не може не викликати подальших сепаратистських збочень, виникнення сил у новостворених «автономіях», що реально загрожуватимуть територіальній цілісності країни, соборності її земель. До того ж могли б мати місце зміцнення становища чи то колишньої партноменклатури, чи директорів підприємств, чи націонал-радикалів, тобто певний «перекіс» соціального та й, врешті, національного життя в тих чи інших територій.

Вихід, напевне, полягає у розробці концепції регіоналізму, створенні відповідних економічних зон, що насправді забезпечило б реальні потреби населення.

Політолого-етнологічні реалії є такими, що, наприклад, балкано-карпатці (болгари, молдо-румуни, угорці, русини, галійці та ін.) тяжіють до «вічових» форм «прямого» політичного народного волевиявлення; українські греки (таврійські, понтійські і фанаріотські) — до давньоеллінських форм полісно-місцевої демократії; тюркські українські народи (кримчаки, гагаузи, караїми та ін.) віддають перевагу курултайсько-султанським формам державотворення та мілімеджлісовій моделі демократії; наддніпрянські етноукраїнці — «козацько-гетьманській» напівдержавності-напівсамоврядованості, а етноукраїнці поліські, червоно-волинські, берестейські та ін.— сеймовим формам державотворчості та громадсько-політичної самодіяльності і т. ін. Тобто плюралістична етнолюдська спільність об'єктивно потребує плюралістичного державотворчого волевиявлення. Ці реалії в їхніх традиційно-історичних та досвідно-ментальних, вже апробованих формах слід відобразити в Основному Законі держави.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники звертають увагу на те, що й саме українство не є етногетерогенним. Воно складається з «наддніпрянської нації», ряду народностей (русини, бойки, лемки та ін.). На «державно-керівному» рівні цю «дрібницю» десятиліттями «пропускали повз вуха», вважаючи весь український народ «єдиною нацією», як це зазначено в ст. 8 проекту Конституції (тобто ототожнювали поняття «народ» і «нація», «народ-етнос» і «народ-населення»).

У цій специфічній сфері домінує певна закономірність, відповідно до якої різні соціоцивілізаційні стадії етноісторичної зрілості народів потребують адекватних форм державного устрою, типів політичного режиму в країні та моделей громадсько-політичної побудови суспільства. Не слід тому дивуватися (на те вона й закономірність) — йдеться про об'єктивну історіологічну матерію. Показово, що на Всесвітньому конгресі українців

улітку 1992 р. з двох «точок» — з західного регіону та з Канади — підказували думку про «різнохарактерність держави» в Україні стосовно Лівобережжя, Правобережжя, Волині і Підкарпаття. Але до цієї думки чомусь не прислухалися, і в другому проекті Конституції лише «посилили» акценти на «місцево-регіональному самоврядуванні нацменшин». Цього замало.

В багатоетнічних державах є строкатим і різносуттєво розвинутим громадянське суспільство, а над ним (у надбудовних «емпереях») об'єктивно неможливо збудувати однотипну правову державу. Ця реалія теж не знайшла відображення в проекті Конституції. А там, де ця «дистанція» є надто великою і диспропорціональною (між державою і суспільством, народом-населенням), там і є місце для охлократизму і харизматизму — з боку народних мас — і для популізму і патерналізму — з боку політиків і державного керівництва. В проекті Конституції важко знайти хоча б якийсь натяк на розуміння суті цієї згубної колізії в реаліях нинішньої України.

Ідея «національної держави» є, на наш погляд, суттєвим кроком до принципу «нація-держава». Щоправда, варто подолати підхід, за яким етнічна спільність, її вищий тип у вигляді нації розглядається як основа держави. Тобто йдеться про моноетнічний зміст, який подекуди трактується і як «нація», і як «держава». Звідси — замикання державності на принципі етнічності, звідси — привілеї титульних народів на негативне ставлення до національних меншин. Тому-то і не можна будувати державу навколо лише однієї національності. Мета ж самої державності зовсім не українізація, а національна єдність українського суспільства в етнічній багатоманітності. Сама ж держава повинна сприяти створенню українського соціуму на базі української нації та всіх інших етнічних груп та функціонуванню їх загальноукраїнського національного інтересу. В основі ж, скажімо, української нації тоді буде не етнічна, а, скоріше, політична ознака, політичний принцип. Інакше це призводить до супротивного.

Важливо, щоб зближення, консолідація українського суспільства виступали як державна політика, яка підтримувалася б та й здійснювалася всією політичною системою суспільства, а сама політика певною мірою «планувалася» б у державному масштабі, внаслідок чого стала б органічною частиною всіх соціальних перетворень, що здійснюються.

Звичайно, різні «зрізи» цього зближення (між нацією та національними групами, між національними групами (субетносами) та «метрополією» мають свою специфіку, свої сфери призначення, свої засоби, які й треба визначати та враховувати як у теоретичному, так і в практично-політичному плані. Тому вкрай важливим є диференційований підхід до зближення українського народу у «лоні» свого етносу, що дає реальні можливості конкретно вивчити дію його механізмів у різному середовищі, точніше, визначити перспективи національно-державного будівництва, виявити нові можливості для поглиблення та відбору форм та методів національного виховання. Важливо аби творилися нові, вищі форми людського співжиття, щоб законні потреби та прогресивні устремління трудящих мас будь-якої національності були задоволені своєю єдністю.

Спокусливість ідеї про Україну як «багатонаціональну державу» є такою лише при першому ознайомленні з нею. Прискіпливий же аналіз переконує що вона беззастережно веде до все тієї ж федерації. Щоправда, на етнічній основі — до пожвавлення сепаратистських тенденцій в українському суспільстві.

Що ж до унітаризму, то йдеться про об'єднання, соборність України заради високої мети — незалежності в усіх сферах, що є привабливішим, ніж вищезазначені три конструкції, виправданішим. Саме збереження унітарної конструкції держави сприяє оптимальній децентралізації, саме оптимальній, але не надмірній, як при федералізації. Йдеться про використання необхідних політичних інструментів (культурна автономія, місцеве самоврядування, створення вільних економічних зон та ін.) для розширення прав територій — економічних, культурних, духовних, а не про штучне розколювання держави.

В. Кучабський, наголошуючи на вищості держави над суспільством, писав, що здорова й органічна держава утворюється лише тоді, коли серед населення відбулися глибокі внутрішні державотворчі процеси і на чолі стала політично визначена конкретна провідна верства з державною творчою суверенною ідеєю.

Особливо важливим щодо цього є викриття історичного анархізму, подолання демагогії і фразерства, узаконення публічної моралі як основи ліквідації партійних і групових суперечностей, солідарне створення різних політичних таборів під гаслом загально-національних державних інтересів. Наголос робиться на самоцільній вартості людини, з одного боку, етнічних засадах гідності і честі, з іншого. Зрештою, на думку представників консервативної вітчизняної школи етнодержавознавства, необхідне територіальне згуртування всіх громадян, що проживають на території України, навколо ідеї української державності незалежно від їх національності. (В. Кучабський).

Досі у різних прошарків населення, у тому числі й інтелігенції, не зник комплекс молодшості українства, меншовартості, не відбулося формування загальноукраїнських цінностей, не з'явилося почуття загальноукраїнської спільності. Без цього не буде достатнього ґрунту для існування самої держави. Держава будується не задля якогось прошарку, частини населення, а усіх людей, що живуть нині в Україні, враховуючи їх інтереси, погляди, знаходячи їм спільний ідеологічний знаменник.

Не треба боятися, що при цьому держава стане менш українською. Час, послідовність і поступовість змін поставлять все на своє місце. Потрібно стверджувати цінності, які об'єднують націю, скріплюють її цілісність.

Майбутнє української держави можна забезпечити тільки врахуванням життєвих інтересів її громадян.

Національна ідея та національний інтерес, державницька ідея та державницький інтерес і є тим «квартетом», який визначить врешті-решт національний розквіт України, всього українського народу, зміст та напрями національно-державного будівництва.

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ — термін етнополітології, за допомогою якого характеризується процес політичного самовизначення народів як суб'єктів міжнародного права. Н.-д. в. є складовою частиною універсальнішого явища — національного державотворення. Особливістю Н.-д. в. є те, що народ, нація, яка бореться за національну державність, спирається не лише на право самовизначення націй, що є міжнародно-правовим принципом, а й історичний прецедент, що є морально-етичним ідеалом, на основі якого формується ідея національної свободи, ідея незалежності.

Н.-д. в.— це системне явище, котре охоплює соціально-економічні, суспільно-політичні та духовно-культурні процеси, об'єднуючи їх у єдине ціле. Форми, що супроводжують цю національно-історичну подію, різні. В своїх суттєвих характеристиках вони поділяються на мирні та немирні. Останні, як правило, окреслюються змістом понять «національна революція», «національно-визвольна боротьба», «національне повстання» тощо. Саме такі форми боротьби за національно-державну незалежність характерні для процесів деколонізації середини XX ст. у країнах Південно-Східної Азії, Латинської Америки та Африки.

Що стосується мирних форм Н.-д. в., то цей процес проводиться шляхом цивілізованих норм права, серед

яких найдієвішим є всенародний референдум. Ця форма набула поширення під час руйнування колишнього СРСР, унаслідок якого виникла ціла низка незалежних держав, переважна більшість з яких у минулому мала свою державність. Зокрема, це стосується й України, державність якої неодноразово втрачалась внаслідок внутрішньополітичних та геополітичних обставин. Ставши на шлях демократичного й правового самовизначення, тобто всенародного референдуму, Україна самовизначились як суверенна держава і була визнана світовим співтовариством.

Н.-д. в. включає інколи пряме наступництво форм влади і законодавства, що дає підстави говорити про реставрацію. Останнє характерне для країн Прибалтики.

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ НАПРЯМ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ґрунтувався на ідеї беззастережного визнання права кожної нації як іст. спільності на власну автономію і держ. незалежність та отримав свій вияв у роботах академіків ВУАН С. Дністрянського і С. Рудницького, О. Ейхельмана і В. Старосольського, доцента О. Бочковського. Методолог. основою для обґрунтування концепцій державності вченими національно-державницького напряму стали: теорія соціальн. солідарності Е. Дюркгейма (О. Бочковський), ідеї рос. філософії природного права (В. Старосольський, О. Ейхельман), західноєвроп. федералістичні теорії правової держави (С. Дністрянський, В. Старосольський, О. Ейхельман), нім. геополітична школа Ф. Ратцеля і Р. Челлена (С. Рудницький, В. Старосольський), ранні теорії соціальн. конфлікту Л. Гумпловича, Г. Ратценгофера і Ф. Оппенгеймера (В. Старосольський), ідеї Ф. Мейнеке, Г. Ферреро, Д. Мацціні (В. Старосольський, С. Рудницький). Поруч з цим вчені національно-державницького напряму методологічно використовували у своїх концепціях теорії: спілки і спільності Ф. Тонніса (С. Дністрянський, В. Старосольський, О. Бочковський), авторитету, автономії і автаркії держави В. Вундта (С. Дністрянський, О. Ейхельман), етичного мінімуму Г. Єлінека (С. Рудницький, С. Дністрянський, В. Старосольський), живого права Г. Ерліха (С. Дністрянський), історичних і неісторичних народів Г. Гегеля і Ф. Енгельса (О. Бочковський).

Учені національно-державницького напряму, обґрунтовуючи для України концепцію нац. держави і право народного самовизначення, спиралися на свої дослідження історії національно-визв. руху укр. народу, його давніх демокр. традицій. Концепцію нац. держави вони будували у формі внутрішньої сполуки народів (С. Дністрянський), федерації земель (О. Ейхельман), балтійсько-чорноморської федерації (С. Рудницький). Основним критерієм іст. доцільності тієї чи ін. форми держ. будівництва вони вважали інтереси нації і держави при домінанті суверенності нації над суверенністю держави. Захищаючи право укр. народу на самовизначення в межах своєї власної етнограф. території, вони вбачали в ідеях демократії та республікансько-демокр. державності основу життя укр. нації, визначали нац. ідею і нац. психологію як сутність нації, які скеровують народ на боротьбу з територіальністю ін. держави. Вважаючи укр. народ окремою етнограф. одиницею, вчені національно-державницького напряму придіяли велику увагу держ. будівництву України, використанню зразків національно-визв. рухів в ін. країнах, переорієнтації нац. свідомості, обґрунтуванню ролі Галичини чи Наддніпрянщини як «П'ємонту» України.

Оцінюючи наук. спадщину вчених-емігрантів, можна виділити два спільних моменти, котрі характеризують у цілому укр. зарубіж. історико-політ. науку. Це, по-перше, інтерес до історії укр. державності та форм укр. держ. будівництва; по-друге, оцінка іст., у т. ч. політ., явищ та подій, револ. рухів з точки зору державності. В теор. концепціях вчених-емігрантів, присвячених проблемам держ. будівництва в Україні, незважаючи на їх відмінності й особливості, було чимало спільних ідей, підходів, бачення шляхів до поставлених завдань. Так, представники народницького і національно-державницького напрямів, розглядаючи укр. народ як окрему етнографічно-культ. одиницю, що має спиратися на власні демокр. і романтичні традиції, водночас акцентували увагу на необхідності для України федеративних зв'язків з ін. народами і демокр. форми правління.

Для народницького і консервативного напрямів спільними були ідеї трактування людини як самостійної самоцільної цінності, розуміння нації як територ. об'єднання всіх громадян, що проживають в Україні, обґрунтування неповторності та своєрідності укр. народу, опори в держ. будівництві на власний політ. досвід та іст. традиції.

Вчених-представників консервативного і національно-державницького напрямів об'єднувало розуміння нац. ідеї як основи буття нації та її боротьби за незалежність, необхідності побудови суверенної і незалежної укр. держави, визнання особливої ролі в цьому процесі політики дрібної праці й ролі Галичини як «П'ємонту» України.

Концепції укр. вчених-емігрантів міжвоєнної доби є певним вкладом у світову політ. науку. Своєрідність і складність держ. будівництва в Україні в 1917—20 рр. змушувала їх звертатися до здобутків світової політ. науки і, застосовуючи їх у нових умовах, відкривати нові сторінки в політ. історії і теорії. Саме те, що Україна протягом тривалого часу входила до складу ін. держав і майже не мала власного досвіду держ. будівництва, спричинило той факт, що укр. вчені-емігранти багато в чому випередили цілий ряд рис ортодоксальної та радикальної парадигм у світовій політ. науці, розробивши відповідні підходи і концепції на ґрунті укр. науки вже в 20—30-ті рр. Так, народники, зокрема М. Грушевський, орієнтувались у своїх проектах укр. держави здебільшого на методологію традиційної парадигми, водночас застосовуючи психолого-антрополог. характеристики рос., укр. і польськ. народів, характерні для сучасної політ. антропології і біхевіористського підходу в політ. науці.

Вчені консервативного напряму, не відкидаючи традиційних підходів до монархіч. форми побудови укр. держави, вже орієнтувалися на амер. державну модель, допускаючи неформальні (групові) структури і функції, обґрунтовували необхідність взаємодії між різноманітними групами і класами суспільства у вирішенні політ. питань. Зазначені характеристики, притаманні ортодоксальній парадигмі в сучасній політ. науці, особливо яскраво проявилися в теорії класократії В. Липинського, де питання влади й управління розконцентроване і раціонально розподілене між багатьма центрами влади.

Національно-державницький напрям увібрав у себе складники, що характеризують сьогодні три існуючі парадигми світової політ. науки. Орієнтовані на загальнолюдські цінності цивілізації, концепції С. Дністрянського і О. Ейхельмана несуть в собі риси традиційного і сучасного біхевіористського підходів. У теоріях О. Бочковського і В. Старосольського, навпаки, яскраво виражені методолог. засади, характерні для сучасної радикальної програми у світовій політ. науці.

У процесі подальших досліджень наук. спадщини укр. вчених-емігрантів міжвоєнної доби варто приділити особливу увагу тим ідеям, концептуальним схемам та політолог. теоріям, які найбільше перекликаються з нашим сьогоденням. Це, насамперед: 1) дослідження народниками психолог. характеристик укр., рос. та польськ народів, їхні ідеї щодо можливої федерації України з ін. народами, конкретні проекти цих федерацій, розроблені ними питання народоправства та демокр. традицій в Україні; 2) консервативні концепції укр. монархії, зокрема

ідеї про особливу роль провідної верстви, територ. патріотизм, а також державотворчі характеристики народів Галичини та Наддніпрянської України, вироблені консерваторами, визначення останніми типів, видів і форм держави; 3) теорії сусп. зв'язків та нац. держави, дослідження національно-визв. рухів в ін. країнах, аналіз соціально-класової культури укр. народу та визначення носіїв нац. свідомості і, врешті, ролі національної держави.

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНІ МІФИ (новий догматизм). Відсутність ідей та ідеалів, ясного бачення в державній політиці призводить до небезпечних наслідків, оскільки вакуум у свідомості людей, що утворився з відступом від комуністичних догм, заповнюють тепер (поряд з іншими) ідеї ультранаціоналістичного, націонал-патріотичного й великодержавного змісту. Тема національної ідеї сьогодні — одна з найактуальніших. Вона існувала, розроблялася в кінці XIX на початку XX століття (М. П. Костомаров, М. С. Грушевський та інші). Можна звернутися до різних тлумачень національної ідеї: як великих мислителів, так і авторів, скажімо, не вельми іменитих. Українська національна ідея значною мірою — державна (але не імперська, як, наприклад, у Росії) ідея.

В сучасних умовах розбудови незалежної української державності, національна ідея перебуває в стадії наукової розробки й обґрунтування. На нашу думку, тут проявляються кілька сталих стереотипів. Реанімується шовінізм, що ґрунтується на догмі визнання переваги української нації над іншими, її унікальних моральних властивостей, втілених в українському селянстві, і притаманного їй накресленого Богом шляху перебудови світу. Лунають заклики до «заповнення» ідейно-ціннісного вакууму запозиченими на Заході та доморощеними ліберальними цінностями, щоб потім, у дусі більшовицьких агітпроповських традицій, активно зайнятися їх вбиттям у голови розгублених українців. Словом, поставити перед народом нові історичні завдання, згуртуватися навколо «передових сил» тощо. Такі кроки, радять нам, необхідно зробити тому, що процес ідейного «облаштування» в Україні іде повним ходом.

Церкви різних конфесій, масові громадські організації і рухи, в тому числі національно-патріотичні і неокомуністичні, включилися в цю справу дуже активно. Народжується нова пострадянська соціальна міфологія, як тип соціальної свідомості, форма переосмислення реального світу.

В міфах як продуктах спонтанної колективної творчості (які впроваджуються, між іншим, видимими й невидимими владними силами), розмиті грані між істиниим та ілюзорним, об'єктивним і суб'єктивним, природним і надприродним, поодиноким і загальним. У них уже зняті всі суперечності, над якими у реальному житті б'ється розум у пошуках засобів та шляхів їх вирішення. Сьогодні старі міфи (догми) розвіяні або напіврозвіяні. Їх місце займає нова соціальна міфологія. Міф про соціалізм і комунізм витіснюється міфом про ринок і демократію. Паралельно з ним формується міф про Захід як соціокультурну і геополітичну реальність, в яку повинна інтегруватися Україна, яка є символом добродійного прогресу, раціональності, розквіту, життєвого благоустрою й т. ін. Словом, учора Захід був виплідом пекла, сьогодні він — земля обітована.

Іронія в тому, що у націонал-патріотів не було і немає позитивної ідеології. Єдиним реальним спільним знаменником був антикомунізм. Власне, демократична, а тим більше національна ідеологія були тільки мімікрією, зворотньою формою того ж антикомунізму. На жаль, в умовах України з її традиціями громадського розмежування, з невичерпним смаком до класової боротьби і, звичайно, до пошуку ворога, а також з урахуванням вибухового, часто ірраціонального українського характеру, націонал-патріоти прийняли на озброєння принцип «хто не з нами, той проти нас», автоматично збільшуючи кількість тих, хто не з ними.

Серед національно-патріотичних міфів, які розповсюджуються в Україні, є міф про пріоритетність інтересів нації над правами людини. Він є своєрідною стартовою позицією для певних рухів, партій, об'єднань, угруповань аж до фашистського гатунку. Націонал-радикали трансформували цей міф у гасло — «нація понад усе», національні меншини — «погній, біомаса». Визнання цього постулату ще не є фашизмом, але, за якоюсь межею, ті, хто проголошує його, поведуть саме цим шляхом. Націонал-радикалізм є різновидом національного нігілізму стосовно інших, «чужих» націй, національно-радикалістським «рухом» українофільського, шовіністичного гатунку. В Україні він має два не досить диференційованих, нечітко визначених напрями. Перший — це відвертий ультранаціоналізм. Його прихильники проголошують принцип пріоритетності української нації, намагаються культивувати ідеї національної винятковості, не приховують своїх намірів у випадку приходу до влади використати державний апарат для запровадження в життя ідеї про зверхність української нації. Специфічною фігурою щодо цього є В. Мороз, який стверджує, що націоналізм — це єдина сила, що здатна врятувати Україну. Він проголошує гасло: «Україна для українців; Україна — понад усе». Аналогічні погляди поширюють такі ультранаціоналістичні об'єднання, як «Державна самостійність України» та інші. Другий напрям віддзеркалюється в малочисельних націоналістичних угрупованнях профашистського й фашистського гатунку. В цілому обидва умовно виділені напрями націонал-радикалізму беззастережно культивують догми етнічної переваги української нації.

Націонал-патріотами також поступово укорінюється в свідомість української нації міф про месіанське покликання українців. А тому, стверджують прапороносці месіанізму, настав час, щоб Україна, така ж велика й потенціально така ж багата, як Франція, вимагала для себе провідного місця в Європі й у світі, відстоюючи свою власну історію, культуру, своє історичне покликання, як виключне, зверхнє. Націонал-патріоти намагаються довести до свідомості українського народу міф про презумпцію переваг православ'я (християнства). Спираючись на процес релігійного християнського відродження, котрий охопив в останній період українське суспільство, націонал-патріоти покладають великі надії на очікуваний радикальний переворот у світогляді величезних мас народу, який, на їх думку, не може не привести до змін у приватній і суспільній моралі, у бажаному для націонал-патріотів напрямі постійного комплексування, втілення комплексу «надолуження».

З вищенаведеними міфами тісно перекликається міф про особливість духовності української нації, тобто про своєрідні духовні якості (які саме, до сьогодні так і не визначено) життя українців, які переважають духовні якості інших народів. Звідси — переписування історії України, заміна плюсів на мінуси і навпаки, архаїзація старовини, надмірне випинання національного фактора, русофобські тенденції, в яких втілюються політичні амбіції, прагнення до захоплення влади.

Націонал-патріоти в Україні, роблячи значний внесок у духовне відродження України, водночас, відкидаючи попередні соціально-виховні міфи, символіку, засоби впливу на людей, вдаються до тих же самих міфів з протилежним знаком з акцентом на національний снобізм.

Н. п. м., отже — це своєрідний «хрестовий похід» у національному вбранні проти загальнолюдських цінностей, моральних норм, духовного здоров'я тієї чи іншої нації. Вони підживлюють підозрілість й недовіру до всіх, хто розглядає культуру як загальну справу; вони поділяють людей на «своїх» і «чужих», і, що головне, ці міфи спрямовують розвиток нації в однобічному, окремішно-

му напряму поза межами розвитку загальнолюдської тенденції. Загальною рисою Н. п. м. є замкнутість у собі, відсторонення, відчуження від усього «не нашого», фактичне змикання з екстремізмом, расизмом, антигуманізмом, ксенофобією.

НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНА САМОСВІДОМІСТЬ — усвідомлення членами певного етносу своєї специфічної спільності у зв'язку з історично сповідуваною релігією. Компонентами Н.-р. с. є усвідомлені особою: спільність іст. походження, іст. долі з ін. членами етносу; культурна, мовна спільності; спільність сповідання певної релігії та деякі ін. Названі компоненти перебувають між собою у складному взаємозв'язку, підлягають взаємовпливу, зберігаючи, однак, відносну самостійність, так що окр. з них за певних умов можуть виконувати функцію самодостатнього ідентифікатора етносу. Діалектика змісту терміну у відображенні, з одного боку, єдності осіб, що усвідомлюють свою етніч. і конфес. спільність, а з іншого — протиставленні своєї спільності чи окр. осіб усім іншим, що належать до ін. етносів і релігій.

Розрізняються два рівні Н.-р. с.: ідеологічний (систематизовані, обґрунтовані ідеї, погляди, концепції) і соціально-психологічний (усвідомлення національно-реліг. спільності на рівні буденної самосвідомості).

Між нац. і реліг. компонентами етносу не існує внутрішньо необхідного зв'язку, однак національно-реліг. самосвідомість їх жорстко пов'язує, по-своєму витлумачуючи вплетеність певної релігії в іст. розвиток народності, нації, співпадання географії поширення етносу і релігії, ін. особливості, і створює етноконфес. стереотип органічної відповідальності нації і конкретної релігії (українець-православний, українець-греко-католик, поляк-католик, єврей-іудей і т. п.). Поширеність цих стереотипів на рівні буденної свідомості породжує спроби обґрунтування такого зв'язку на ідеолог. рівні (концепції «вродженої релігійності» народу, «нац. церкви» і т. п.). Абсолютизація, вибіркове, гіпертрофоване трактування в національно-реліг. самосвідомості тих чи ін. рис ведуть до неадекватного відображення дійсності і можуть стати негативним фактором сусп. життя, особливо в умовах поліетноконфес. держави. Незалежно від своєї істинності чи хибності, етноконфес. стереотипи й установки, обумовлюючи самосвідомість конкретної спільності або її окр. членів, знач. мірою визначають їх дії, поведінку в міжнац., межцерков. відносинах, цим самим доводячи свою соціальну значимість.

НАЦІОНАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА АВТОНОМІЯ — поняття, що характеризує державний устрій федерального типу. Н.-т. а. є суб'єктом влади, компетенція якої поширюється на певну частину країни, територія якої має специфічні національні інтереси. Ці інтереси, як-то економічні, екологічні, культурні тощо, представляє місцева влада в територіальних та федеральних органах влади.

НАЦІЯ-ДЕРЖАВА — основний суб'єкт міжнаціональних і зовнішньополітичних відносин. Завершальна стадія розвитку етнічної спільності, вища мета, якої вона прагне в процесі своєї політизації. Термін «нація-держава» застосовується щодо націй, які домоглися державного оформлення незалежно від того чи нація утворила державу шляхом «політизації етнічності», чи держава утворила націю шляхом «етнізації політики».

Деякі політологи і соціологи не погоджуються із використанням терміну в науковому обігу. На їхню думку немає підстав для синтезування понять «нація» і «держава», оскільки в першому випадку йдеться про етнічну спільність, а в другому — про спільність громадян. Тому ті утворення, що їх називають «націями-державами», насправді є псевдо-«Н.-д.», тобто нічим іншим як звичайними державами, керівництво яких використовує націоналістичну ідеологію для політичної консолідації суспільства.

Незважаючи на ці заперечення, термін «Н.-д.» знайшов визнання серед суспільствознавців у світі. Він має певну аналогію із терміном «державна нація», котрим користувалося радянське суспільствознавство.

НАЦІЯ І ДЕРЖАВА. Нація — громада чи група людей, які об'єднані семіотично, сукупність людей, що поділяють певну семіотичну систему. Їх об'єднує розуміння і використання спільних знаків, символів. Це означає, що спільна мова — це не обов'язкова характеристика якоїсь нації. Можна собі уявити Н., яка не має спільної мови, але має спільну систему таких символів. Вона може, але не мусить включати мову (американська Н.).

Система символів — це спосіб мислення, поведінки, стиль одягу тощо. Карл Вій ще 1953 р. у книжці «Про націоналізм» висунув теорію про Н., у якій наголосив, що Н.— це люди, які користуються спільними засобами комунікації. Йдеться про спільні символи, спільну міфологію. Якщо спільна мова є, то це важливий фактор, який сприяє створенню семіотичної мережі. Але це не обов'язково (єврейський народ).

Ту ж саму функцію виконує і спільна економіка. Коли вона є — це теж сприяє розвиткові семіотичної системи. Але її може і не бути.

Той факт, що 90% населення України проголосувало за Акт незалежності, став складовою частиною семіотичної мережі, яку всі люди в Україні (російського, українського чи будь-якого іншого походження) вважають своєю. Іншими словами, Н. вже є, і продовжує творитися, розвиватися.

Н.— це не первісні складові частини людства, тому треба відрізняти Н. від інших груп — етнічних чи класово-етнічних. Ще одна суб'єктивна характеристика Н.— усвідомлення існування семіотичної мережі на відміну від народу чи етносу, носії яких не усвідомлюють «своїх» символів.

Вирішальну роль у творенні Н. відіграє еліта, тобто люди, які вважають себе певною мірою членами тієї чи іншої Н., і які свідомо й наполегливо беруться за роботу, починаючи творити Н. (з'являється у XVIII ст.).

Еліта поділяється на різні підгрупи — інтелігенція, релігійні касти, державна еліта. Можна сказати, що Н. створила державу. Для створення Н. потрібна якраз саме державна еліта, що має великі ресурси, диспозиції, апарат, претензії на панування над певною територією, зрештою зацікавленість створити Н., таку сукупність людей, які поділяють певну семіотичну мережу.

Теза про те, що Н. створює державу як засіб охорони своєї семіотичної мережі, є, зрештою, гіпотезою.

Фактично не народ прагне держави, а еліта, що задля своїх власних цілей мобілізує народ на творення держави, ототожнюючи свою мету з метою народу. Це можуть бути матеріальний інтерес, політичні амбіції. Мобілізуючи народ, еліта творить державу і творить Н., тому, що це в її власних інтересах.

Існують дефініції Н., які можна назвати неоромантичними. Однак Д.— це не втілення душі Н., це не найвища форма людського існування, не втілення людського духу. За Максом Вебером Д.— політична організація, яка має монопольне насильство на певній території, монополію легітимного примусу.

Немає ніякого логічного співвідношення між Д. і Н., навпаки між ними є певні суперечності. Н. може існувати без Д., а Д. без нації. У такому широкому теоретичному та історичному плані можна вважати, що Д. була первинною. Н. утворюються після появи Д. Про це свідчить досвід і західноєвропейський, і світовий.

НАЦІЯ І ДЕРЖАВА (психологічний аспект взаємозв'язку). У добу етногенезису кастова суспільна розпорошеність, мозаїчна атомізація суспільства гальмували формування національної свідомості, що об'єднує і перетворює первісний народ у новітню Н. Далі йдеться вже про націогенезис, тобто перетворення народу як етнічного матеріалу в Н., яка являє собою окрему суспіль-

но-культурну індивідуальність. Слідом за італійським політологом Д. Мацціні, французькими соціологами Е. Ренаном і Е. Дюркгеймом, О. Бочковський схилявся до думки, що вирішальними і характерними ознаками Н. є національна свідомість і воля, які водночас є основною підвалиною утворення Д. Як і В. Старосольський, він вбачає в Н. духовну спільність, що засновується на прагненні до волі і національній самосвідомості. Остання, на думку вченого, постає та розвивається з попереднього національного інстинкту, відчуттів, які бувають підсвідомими. Саме ці підсвідомі почуття характеризують Н. як спільність, тобто об'єднання людей на ґрунті природних сил і потреб, на відміну від спілки, що є статутно організованим об'єднанням на основі розуму.

Поняття Н. українською етнодержавницькою думкою визначалося як психічний стан своєрідного національного комплексу почуттів, національного світогляду і бажань, на яких засновується всебічно творче змагання даної суспільності. Ось чому утворення української Д. може відбутися не за рахунок етнічного об'єднання українців у межах чужої Д., а шляхом формування дійсного психічного складу Н. в якомусь одному певному місці її скупчення. Тобто для початку потрібен своєрідний «український П'ємонт», яким може бути Галичина, Київщина або навіть Кубань, і який зможе, так само як колись П'ємонт в Італії, організувати решту України на визвольну боротьбу (В. Кучабський).

Зрештою, квінтесенцією підходу до проблеми у представників національно-державницького напряму політології також було визнання національної ідеї та психології основою буття й сутності Н. В основі консолідації нації лежить національна психологія, самосвідомість нації, що є ґрунтом національної ідеї. Саме остання об'єднує розпорошені по різних державах народні елементи в одне державне утворення з ідеалом народної Д. (С. Дністрянський).

Власне національна ідея — це психологічний чинник, який об'єднує окремий народ на основі усвідомлення спільної культури, традицій, звичаїв, мови, самовизначення і праві кожного народу «самостійно про себе рішати, самостійно собою правити та мати у своїй хаті свою силу й правду, й волю».

Сама ж Н. визначається як головна дійова особа сучасної історії, що перемогла стару Д. так само, як на порозі нової історії остання перемогла церковну теократію. Вирішальні фактори національного ренесансу вбачаються в трьох еволюційних фазах національних рухів — пробудженні, відродженні, самовизначенні (О. Бочковський).

Відроджуватися може те, що вже історично існувало, але занепало; тому відроджувалися чехи, українці, провансальці, каталонці, фламандці, тобто напівісторичні народи. Натомість пробуджується те, що раніше не створило своїх історичних морфологічних форм. Наприклад, фіни, латиші, естонці національно почали пробуджуватися спершу під впливом і в зв'язку з релігійною реформацією. З огляду на це такий напівісторичний народ, як український, перед національним визволенням також має пройти загальні фази національного процесу: пробудження і відродження. У своїй історичній пам'яті український народ зберіг елементи відродження, так само, як і чеська нація, яка самовизначилася у новітні часи у зв'язку з відродженням традицій гуситського руху.

Третім елементом боротьби за національне визволення, слідом за пробудженням і відродженням, виступає самовизначення, яке включає, окрім політичного, економічного і культурного змісту, сутність національної індивідуалізації. Саму ж проблему самовизначення О. Бочковський розглядає у своєрідній тріаді: нація — держава — людство, які, по своїй суті, не суперечать, а навпаки, доповнюють одна одну. Сучасна Н., за О. Бочковським, не може існувати у формі власної Д. без політичної самостійності, водночас людство існує через Н. як природну організаційну форму людства.

НАЦІЯ І НАЦІОКРАТИЧНА ДЕРЖАВА. Існує багато визначень нації. Ми ж використовуємо те з них, яке індукується й експлікується філософією триалізму. Отже, згідно з цією філософією Н. характеризується трьома компонентами: матеріальним, суб'єктивним (душевним) та ідеальним (духовним). Матеріальний компонент Н. називатимемо екосом, суб'єктний — етносом і духовний — етосом. Екос включає в себе економіку та територію з природно-кліматичними та екологічними особливостями. Етнос — це, насамперед, сукупність суб'єктів з певними особливостями фізичної будови, побутом, мовою, психологією (психікою) та ін. Нарешті, етос передбачає традиції і звичаї, культуру, релігію, свідомість і самосвідомість, тобто всі духовні цінності даного етносу.

Оскільки Н. є синтезом, єдністю трьох своїх компонентів — екосу, етносу і етосу, які формувались і поєднувались між собою протягом тривалого часу, то зміна чи спроба суттєвої зміни одного з цих компонентів є надзвичайно болісним і важким процесом, який приводить до трагічних територіальних, етнічних та етичних конфліктів, а також до інших потрясінь. Згадаймо війни за перерозподіл територій чи зміну етнічного складу шляхом міграцій (депортувань), насильницького поглинання (асиміляцією) одного етносу іншим. Нав'язування чужої мови, традицій, звичаїв, культури, релігії також приводить до етнічних та етичних катастроф, культурних революцій, релігійних війн. Прикладом цього може бути хрещення Київської Русі чи перехід частини православних християн України під зверхність Риму під час Берестейської унії. Цей процес також супроводжувався значними потрясіннями як у середовищі простолюдинів, так і в середовищі інтелігенції та заможних людей.

Етнос завжди прагне об'єднатись зі своєю історичною територією (екосом) і відродити свої духовні корені (етос). Підтвердженням цього є, наприклад, повернення євреїв на свою етнічну територію й утворення держави Ізраїль, а також їх бурхливе духовне відродження з засвоєнням традиційної культури та мови (іврит). Те саме ми спостерігаємо і в Україні, коли повертаємося до своєї мови, культури, духовності, а також на свою етнічну територію зі всього світу. Такі процеси чужинці (інші етноси), як правило, оцінюють негативно і називають націоналізмом (сіонізмом, мусульманським фундаменталізмом і т. п.), а подекуди й нацизмом чи фашизмом, змішуючи процес відродження нації з процесом експансії однієї держави стосовно іншої. Насправді ми маємо справу з відродженням нації і відновленням державності, що, безумовно, є прогресивним процесом, який об'єднує екос, етнос і етос в єдине ціле, утворюючи національну державу. Без створення таких національних держав неможливий процес їх демократизації, економічної та політичної стабілізації. Таким чином, Н. як ціле ставить певні вимоги до суспільного ладу, які зводяться до узгодженості і синхронізації екосу, етносу й етосу. Тому українські націоналісти, починаючи від Шевченка, Міхновського і Донцова, Коновальця і Бандери, і, кінчаючи сучасними націоналістичними організаціями і рухами, відстоювали і відстоюють право українського народу на побудову Української Самостійної Соборної Держави (УССД) як втілення єдності українського екосу, українського етносу й українського етосу. Згідно з політичною філософією націоналістів, українська держава повинна бути націократичною. В націократичній державі (націократії) її провід керуватиметься національними інтересами, здійснюватиме національну політику та національну владу. Н. не заперечує інші форми політичного правління (демократичну, монархічну і т. д.) і означає, насамперед, перерозподіл влади на користь національної еліти.

Досвід розв'язання українського питання під час ре-

волюційних подій в Україні 1917—1920 рр. має велику цінність для сучасних державотворчих процесів, що проходять у ній, тому що проголошення державної незалежності України 24 серпня 1991 р. знову ж таки було наслідком дії зовнішніх факторів і застало український рух майже зненацька. Молоді політичні і громадсько-політичні сили, що уособлювали його, з початком державотворчих процесів в умовах незалежності на досить довгий термін залишилися взагалі без програм і уявлень про наступні дії, теоретичних розвідок. Пройшло чотири роки, як Україна крокує шляхом незалежності, але державні мужі ще не мають уяви про те, яку державу будують в Україні.

Якщо до серпневих подій 1991 р. в Москві українські політичні сили виступали спільно проти КПРС, то після її заборони почався процес розколів і запеклої міжпартійної боротьби. Іноді на політичній авансцені України виникає ситуація, коли якась політична чи громадсько-політична сила не припускає іншої України, ніж та, яку вона бачить у своїх програмах. Такі сили бажають, щоб України ліпше взагалі не було, аніж вона буде не такою, якою вони її уявляють. Це про них сказав В. Липинський, що їхнє гасло: «Бий усіх на Україні, хто не такий, як ми!»

З усією гостротою постала проблема співвідношення між ідеєю національної держави і наповненням її реальним змістом. Відсутність виважених партійних, урядових та інших програм щодо перехідного періоду від тоталітаризму до демократичного стану суспільства, настрої державницького романтизму призвели до невиправданого приниження ролі держави, до переоцінки економічного потенціалу України, що сформувався як складова частина єдиного економічного організму колишнього СРСР. Дехто плекає оманливу надію з самого старту незалежного існування самостійно розв'язати соціально-економічні проблеми та ін. І як наслідок — дуже складний соціально-економічний стан України, що серйозно дестабілізує молоду українську державність.

Народившись унаслідок так званої «перебудови», або, як її називали, «революції зверху», українська національна ідея не одержала відповідної підтримки знизу, відповідного духовного злету. Незважаючи на те, що української інтелігенції стало більше, все одно її дуже мало. До того ж, політика її нищення в період тоталітаризму, прищеплення деформованої національної культури травмувала певну частину провідників українства.

Політика русифікації за останні шістдесят років помітно змінила національний та мовний склад української інтелігенції, її ставлення до українського руху, створила певні психологічні стереотипи щодо цього. Однак відбуваються якісні зміни в світі, і вони мне можуть не вплинути на Україну, тим більше, що вона проголосила курс на розбудову демократичної держави. Світ позбавляється хвороб XX ст.— крайніх форм соціалізму та націоналізму як ідеологічних та політичних систем боротьби з класовими та національними ворогами.

Таким чином, перед українським рухом стоять складні й важливі завдання, розв'язати які в якісно нових умовах можна на основі застосування нових підходів та аналізу накопиченого досвіду. Український рух має виробити концепцію своєї участі в державотворчих процесах на таких принципах, як високий рівень культури політичної боротьби, національна злагода, динамізм, почуття високої відповідальності за долю українського народу, реалізм тощо. «І доки суспільство наше не схаменеться й не почне ставитися інакше до життя, доки воно не заглибить, не розширить, не споважить свого національного критерія, доки не навчиться не бити прилюдно своїх же діячів по щоці й розуміти інших не з формального боку, офіційно й поверхнево, а краще й змістовніше,— доти навряд чи посунемось ми наперед, навряд чи вийдемо з того зачарованого кола безсилля національного, в яке ми здавна вже так трагічно попали»,— писала Х. О. Алчевська 1910 року в роботі «Тогочасне й наше», ніби прогнозуючи події сьогодення, проблеми та шляхи їх розв'язання.

НАЦІЯ ЯК СУСПІЛЬНА СИСТЕМА. Відповідно до теорії систем Н. можна розглядати як суспільну систему. Як і будь-якій суспільній системі нації властиві два види зв'язків: внутрішні зв'язки між підсистемами, що органічно доповнюють одна одну і збільшують життєдіяльність системи як окремого організму, і другий вид зв'язків — зовнішні та відцентрові, тобто втручання сторонніх елементів (щодо системи вони є деструктивною силою). Система має властивість їх асимілювати, залишаючись сама собою. Проте можливості системи перетравлювати сторонні елементи не обмежені. Коли зовнішні впливи набувають більш певної величини, тоді вони примножують внутрішні деструктивні сили (як відцентрові, вони завжди присутні в суспільстві) і ведуть до розпаду системи. У даному разі маються на увазі не приклади Союзу чи Югославії, які являли собою системи наднаціонального типу, а скажімо, України, Білорусії, тобто системи національного типу. Обидві вони зазнали величезних ударів іззовні. Для Білорусії обсяг зовнішнього впливу перевершив можливості національного організму перетравити цей ворожий вплив, і система почала руйнуватися: доцентрові сили стали менші від відцентрових, і тепер без сторонньої допомоги вона явно не зможе відновитися.

Розміри ударів по українському національному організму були меншими, ніж це мало місце у Білорусії через більшу притягуючу силу національних підсистем український національний організм не втратив здатності до самовідновлення, хоча процес розкладу вже частково захопив його, і тому відновлення потребуватиме багато часу.

Отже, колись консолідований національний організм, пройшовши через катаклізми, тепер починає самовідновлюватися. Величезне значення для наслідків цього процесу має історія народу.

Реально окупанти досягли того, що майже розірвали духовні зв'язки між поколіннями українців, убили національну свідомість і, навіявши багатьом думку про безперспективність української нації, вже майже викопали могилу для неї.

І ось тепер, коли диктатура ослабла і людина здобула свободу слова, кожен зрусифікований відчуває подих козаччини і гетьманщини, коліївщини і Шевченка. Кипіння крові славних лицарів 17—20-х років, воєнного і післявоєнного періодів. Цей дух у піснях і легендах, у мистецтві й могилах, у віршах і найзаповітніших мріях. Його не можна уникнути. Він і перевертнів повертає до рідної хати. Минуле — потужний чинник єднання навколо національного прапора свободи й надії на кращу долю.

Таки правда: у нас було щось добре в минулому і ми відроджуємо його задля створення міцних підвалин, на яких хочемо збудувати світлий палац майбутнього.

НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА — нове державне утворення, яке змінює всю геополіт. карту Європи. Її поява — одна з трьох найбільших геополіт. подій XX ст. Перша подія — розпад 1918 р. Австро-Угорської імперії. Друга — поділ Європи у 1945 р. на два блоки. Поява Н. У. може вважатись третьою подією, оскільки вона знаменувала кінець імперської Росії. А це більше, ніж кінець комуніст. СРСР, це кінець останньої імперії в Європі. Ця подія, в свою чергу, зумовлює цілий ряд ін. важливих політ. змін. Розваливши Рос. імперію, Н. У. створила можливість для самої Росії — як держави і нації — стати нарешті демокр. і європ. Укр. незалежність, таким чином, корисна для Росії. Вона не є явищем антирос., навпаки — є явищем, по суті, проросійським. Тому що, коли б Росія збереглась як імперія, її народ мусив би й далі жити в державі злиденній і диктаторській. Поява Н. У. є, таким чином, не лише важливим геополіт. явищем, а й явищем політико-філософ. Слід пам'ятати про

це і про те, що приязні, доброзичливі відносини між Україною і Росією цілком можливі. Світ зацікавлений в добрих, нормальних відносинах між Україною і Росією.

Україна сьогодні — незалеж. держава, проте треба визнати, що наступною фазою є нелегка фаза її зміцнення. Наступні три — п'ять років будуть критичними і надзвичайно важкими. Вже закладено основи незалеж. фінансів, незалеж. армії, і те й те справді вкрай необхідне для незалеж. держави. Здобуто міжнарод. визнання і це теж неабиякий успіх для України. Був час, коли дехто у нас вважав, що Америка має зробити вибір між Росією й Україною, але сьогодні, здається вже всі збагнули, що добрі відносини із однією країною і з ін. лише сприятимуть стабільності у Європі. А проте зміцнення укр. незалежності потребує ще величезних змін в укр. суспільстві та економіці.

Але й мрії потрібні. Бо якщо укр. народ буде терплячим і наполегливим, він стане в кінці цього шляху справді європ. народом, стане повноправним членом європ. співтовариства, господарем новочасної процвітаючої держави.

Захід може допомогти у цьому, але основна і вирішальна робота має бути зроблена в Україні самими українцями. Коли заходить мова про трансформацію колиш. комуніст. систем, як правило, розглядаються дві моделі. Одна з них — польська — передбачає всебічні, стрімкі зміни знизу догори. Друга — китайська — передбачає поступове й контрольоване проведення реформ згори донизу. Обидві моделі — кожна по-своєму — виявились загалом успішними. Але жодна з них не підходить для України. Поляки спробували зробити все відразу, українці до цього ще не готові. Що ж до китайської моделі, то вона для України застаріла політично. Тому Україні варто б розробити власну модель, уникаючи механічного копіювання як польського, так і китайського досвіду.

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ТА СУВЕРЕННІСТЬ КРАЇНИ — це не самоціль, а форма відповіді на виклик історії, коли формування на основі населення певної території особливого соціального організму дозволяє найбільш вдало розв'язувати проблеми нинішнього і прийдешнього. Спільна тенденція світового розвитку — це все ж таки інтеграція, кооперація та взаємозалежність. Дотримання цієї тенденції спрощує, «здешевлює» розв'язання більшості завдань. Тому загальне гасло звучить так: «Взаємозалежність — наскільки можлива, незалежність — наскільки необхідна».

Держава ж повинна виступити організатором громадянського суспільства, регулятором його ринкової стихії. Оптимістична теза про те, що досить лише звільнити людину від гноблення партійної номенклатури, як вона виявить свою творчу суть, не підтверджується практикою.

В людині сильне не лише добре, а й зле, деструктивне начало, а мотиви споживацтва іноді сильніші за мотиви праці. Держава, піклуючись про довгочасні інтереси народу, часто повинна стримувати його прагнення вирішувати сьогоднішні проблеми на шкоду інтересам майбутнього. Виховна і, крім того, примусова функція держави у здійсненні Н. і. вельми велика, бо було б наївним сподіватися на формулювання такої національної ідеї, яка б влаштувала всіх. Ще більші розходження будуть при визначенні засобів та шляхів реалізації цієї ідеї. Можна лише розраховувати на якийсь мінімум консенсусу, згуртування суспільства на фундаменті лише деяких цінностей національної ідеї. Нині мову можна вести, перш за все, про таку цінність як порядок.

Отже, формування окремого регіона і населення цього регіону в особливий, автономний соціальний організм виправдане й необхідне, коли сформульована Н. і. Успішне автономне існування цього соціального організму стає можливим, коли у країни є своя інтелектуальна еліта і державний апарат, що складається з компетентних і відданих своїй справі та країні спеціалістів.

І, нарешті, найважливіше. Необхідна певна критична маса пасіонарності, бажання жити інакше у самому суспільстві, бути господарем у своїй хаті, незважаючи на неминучі труднощі, що трапляються не лише з молодими сім'ями, а й з молодими країнами. Інакше навіть найсильніша держава не подолає інерції відсталих звичок народу, що несуть на собі тягар століть.

Якщо українська етнічна нація — це продукт історії, що увібрав у себе досвід століть, то українська політична нація — це швидше феномен майбутнього. Це нація, яка сформує нову культуру як нову сукупність норм і цінностей, новий спосіб життя. Це нація, що складається з людей, які відрізняються багато в чому від людей сьогоднішніх за своїм духом. Формування нації, котра б зайняла гідне місце в сім'ї інших націй — це й формування людини вільної і відповідальної, широко освіченої і професіонально результативної, здорової тілом і духом.

Українська політична нація — це населення нинішньої території України, яке об'єднається для перетворення суспільства і самих себе. Це громадяни держави, що усвідомлять себе як єдине «ми» без розподілу за етнічними ознаками. Українська нація в майбутньому — це спільність людей, що довели право на своє суверенне існування власними інтелектом, волею та працею.

Наскільки українська нація в майбутньому збереже у собі нинішні риси українського етносу, зараз важко передбачити. Але, безсумнівно, що збереження і розвиток українського етносу, української етнічної нації повною мірою залежатиме від того, наскільки дієвою буде українська політична нація.

НЕОКОМУНІСТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ґрунтується на марксистсько-ленінській теорії націй і національних відносин. Головним принципом Н. к. е. п. є, як сказано у Програмній заяві з'їзду Компартії України, «послідовний інтернаціоналізм... активна протидія войовничому націоналізму, що дозволяє поєднувати вірність загальним цілям з повним урахуванням прав і особливостей кожної нації і народності». Основною метою етнонаціональної політики вважається дотримання рівноправності усіх людей незалежно від їх національності і місця народження, безумовного пріоритету прав людини.

У документах партій соціалістичної, марксистсько-ленінської орієнтації (Соцпартія України, Компартія України, Селянська партія України та інші) не розглядається питання про форми державного устрою України, натомість увага акцентується на ствердженні, що майбутнє України не має перспективи без тісних зв'язків з суверенними державами колишнього Радянського Союзу. Н. к. е. п. етнонаціональної політики проголошує необхідність державної підтримки культурно-національної автономії усіх етносів, що мешкають в Україні, забезпечення права народів на розвиток рідної мови і культури, звичаїв і традицій. Партії соціалістичної орієнтації виступають проти націонал-екстремізму, шовінізму, расизму, дискримінації громадян за національною, мовною чи іншими ознаками.

Велику увагу Н. к. е. п. приділяє аналізові перспектив розвитку етнополітичної ситуації в Україні під кутом зору того, які ж чинники і, насамперед, політичні сили та їх діяльність загрожують міжнаціональній злагоді в українському суспільстві, територіальній цілісності Української держави. Соціалісти і комуністи вважають, що розвивається «небезпечний процес переростання ідеї національної самосвідомості в націоналістичну ідеологію з близькою шовіністичною перспективою». Загострення національного питання в Україні є, на їх думку, резуль-

татом і наслідком політики, котру проводять Рух і політичні сили, що знаходяться під його дахом, та екстремістських дій об'єднань, направлених на створення держави, в основі якої лежить український націоналізм та конфронтація з Росією.

НЕОКОНСЕРВАТИЗМ — складна ідейно-політична течія, яка визначає урядову політику та політичний курс провідних країн Заходу, починаючи з другої половини 70-х років (наприклад, «рейганоміка», «тетчеризм»). Як ідеологія Н. поставив під сумнів діючу кілька десятиріч кейнсіанську політику, а також саму діяльність «соціальної держави», а також зробив спробу подолати етатистський підхід ліберально-реформістських політиків до розширення державного регулювання соціально-економічного життя. В основу економічного курсу було покладено монетаристську модель Чікагської економічної школи (М. Фрідмен, М. Фелстайн), а також т. зв. «економіку ринку» (Дж. Гілдер, Ф. Хайек), які орієнтували на звільнення приватного бізнесу від надмірного державного втручання, всебічне стимулювання ринкових відносин, приватного підприємництва. У соціальній сфері ліберально-реформістський курс поступився місцем «економічному реалізму», скороченню росту соціальних витрат, перенесенню їх у приватний сектор.

У політичній сфері спостерігається неоконсервативна переорієнтація щодо проблем політичної влади, демократії, політичної участі, функцій і прерогатив держави, бюрократії в напрямі посилення елітарних тенденцій і антибюрократичних настроїв. Ставиться завдання функціонального посилення політичної системи, пошуку ідей більш ефективної влади, зміцнення «законності і порядку», традиційних моральних цінностей.

Набуття Н. в короткі строки статусу впливової політико-ідеологічної доктрини певною мірою пов'язано з тим, що його підтримала досить широка соціальна база. Н. спрямований на відстоювання традиційних звичаїв і цінностей національних, релігійних, культурних, гуманістичних. Н. вважає за необхідне створення «нової суспільної філософії», яка б поєднувала основні цінності лібералізму і відповідала сучасним реаліям розвитку суспільства. Підкреслюючи цю обставину, відомий дослідник цієї ідеології С. Лідман пише: «Н.— це цінності вільного лібералізму плюс релігія плюс націоналізм».

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ — різновид ліберальної ідеології і політики, що сформувався як відображення розвитку західного суспільства від вільного підприємництва до державного регулювання економіки і соціальної сфери, інституціоналізації нових форм державного втручання в суспільне життя, «етатичний» різновид лібералізму. Н. дістав практичне втілення у політиці «нового курсу» Ф. Рузвельта, особливо після кризи 1929—1933 рр. та Другої світової війни та у повоєнні роки, що було зумовлено значною мірою науково-технічною революцією, яка потребувала значних державних капіталовкладень в основні фонди невиробничої сфери, у розвиток освіти, науки, підвищення кваліфікації робочої сили, охорону здоров'я. Сформувалися нові уявлення про роль і функції держави, що закріпилися у понятті «держави добробуту». Ідея відповідальності держави за добробут усіх громадян принципово протистоїть ідеї ринкового регулювання відносин розподілу, за якого потрібно віддати кожному те, що «йому належить». Кейнсіанська теорія, що була покладена в основу соціально-економічного курсу неолібералів зазнала кризи в зв'язку з новими явищами у розвитку країн Заходу на рубежі 70—80-х рр. Представники Н. (Д. Белл, Д. Мойніхен, І. Крістол, Е. Бенфілд та ін.) відійшли від неоліберальних ідей, сприйняли неоконсервативні ідеї, що дало можливість зробити висновок про «новий синтез» ліберальних і консервативних ідей.

ОДНОНАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА — термін, за допомогою якого описується або ж етнічний склад поліетнічного організму, або ж його територіально-адміністративний устрій. Як правило, О. д., в етнічному розумінні цього слова, на сьогодні не існує. Щоправда, є такі держави, які за своїм етнічним складом прямують до однонаціональності. Прикладом останнього може бути Японія, де проживає понад 97% етнічних японців. Державою з чітко визначеною однонаціональною орієнтацією є Ізраїль, проте за своїм етнічним складом він не є таким, оскільки та частина населення, що складається з емігрантів, має змішані шлюби.

Що ж стосується територіально-адміністративного устрою, то «однонаціональність», по суті, означає унітарний устрій. Цей аспект «однонаціональності» може підсилюватися певними законодавчими заходами, насамперед, таких, які стосуються громадянства. Унітарний устрій при єдиному громадянстві і при незначній поліетнічності, фактично, стає ознакою О. д.

ОСНОВНІ ПРАВА ЛЮДИНИ — це певні можливості людини, які необхідні їй для існування та розвитку в конкретно-історичних умовах. На О. п. л. об'єктивно позначається досягнутий рівень розвитку людства (економічний, духовний, соціальний), вони мають бути загальними та рівними для всіх людей.

О. п. л.— це соціально-історичне (а не біологічне, фізіологічне) явище. Тому, навіть вживаючи щодо них такий термін, як «природні» («природжені»), слід мати на увазі, що йдеться про соціальну, а не якусь іншу природу, тобто про соціальну сутність цього явища. Соціальна сутність О. п. л.— мінімально необхідна (у конкретно-історичних умовах) частка соціальних благ кожної людини.

О. п. л. класифікуються, насамперед, за сферою суспільних відносин та характером потреб людини або цінностей, що виступають їх об'єктом.

Зокрема О. п. л. поділяються:

— на фізичні (інакше кажучи, життєві) — це можливості людини, необхідні для її фізичного існування, для задоволення її біологічних, матеріальних потреб (права на життя, фізичну недоторканність, вибір місця проживання, недоторканність особистого життя, безпечне природне середовище, житло, належний рівень матеріального забезпечення, власність на предмети споживання, медичне обслуговування та інші види соціального забезпечення);

— особистісні — це можливості збереження, прояву, розвитку і захисту морально-психологічної індивідуальності людини, її світогляду та духовності (зокрема, права на ім'я, честь і гідність, свободу сумління, переконань і т. ін.);

— культурні (гуманітарні) — це можливості збереження і розвитку національної самобутності, доступу до духовних здобутків людства, їх засвоєння, використання та участі у подальшому їх розвитку (зокрема, права на освіту та виховання, користування надбаннями культури і мистецтва, наукову, технічну і художню творчість, авторство);

— економічні — це можливості людини реалізувати свої здібності і здобувати засоби до існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ (зокрема, права на власність щодо засобів виробництва, здобуття професії, вибір та здійснення трудової або іншої діяльності, сприятливі умови і справедливу оплату праці, відпочинок і дозвілля);

— політичні — це можливості людини брати участь у державному і громадському житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, а також громадських об'єднань політичного спрямування (зокрема, права на громадянство та правосуб'єктність, участь у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, участь у державному управлінні суспільством, створення й участь у діяльності громадських об'єднань, державний захист від порушень прав і свобод людини).

О. п. л. зафіксовано як міжнародні стандарти у таких документах ООН, як Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.) та ін.

Після Другої світової війни утворено міжнародні органи по спостереженню за станом дотримання О. п. л. та по захисту О. п. л. у різних країнах як на всесвітньому рівні (напр., Комітет ООН по правах людини), так і на регіональних, «континентальних» рівнях (напр., Європейська комісія по правах людини та Європейський суд по правах людини).

ОСНОВНІ ПРАВА ЛЮДСТВА — це певні можливості людства, необхідні для його існування і розвитку як єдиного, цілісного суб'єкта світової історії, носія земної цивілізації. Вони об'єктивно зумовлені станом соціального та природного середовища і закріплені у міжнародних нормативних документах. До О. п. л. можна віднести, зокрема, право на безстрокове існування людства (право на безсмертя); мир; відродження та збереження гармонії з природою (право на екологічну безпеку); збереження, використання і розвиток загальнолюдських матеріальних і духовних цінностей (культурних, духовних, наукових та інших надбань); відкрите море і його корисні копалини; антарктичний простір; користування космічним простором.

Порушення цих прав розглядається як злочин проти миру, проти людяності. Для покарання за це можуть утворюватися спеціальні органи — Міжнародні трибунали та ін.

ОСНОВНІ ПРАВА НАЦІЇ (народу) — це певні можливості кожної нації (народу), які необхідні для нормального її існування та розвитку у конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними й рівними для всіх націй. Розуміння О. п. н. залежить, ясна річ, не в останню чергу й від того, який смисл вкладається у поняття Н. Зважаючи на це, слід зауважити, що у суспільствознавстві (зокрема, у таких науках, як соціологія, етнологія, етнополітологія, етнопсихологія, етнографія, історія) існує щонайменше три інтерпретації зазначеного поняття, а саме: як спільноти: а) етнічної, б) територіальної, в) політичної, державно-громадянської.

О. п. н. можна розподілити на такі групи:

фізичні права — можливості нації, необхідні для її фізичного існування, виживання, задоволення життєво необхідних матеріальних потреб (напр., права на соціальну безпеку, національний та міжнародний мир і мирне співіснування з іншими націями, народами; екологічну безпеку, тобто підтримування навколишнього природного середовища у стані, необхідному для збереження й відтворення здорового генофонду нації, забезпечення життєво необхідного рівня матеріального добробуту нації);

етнічні права — можливості збереження, виявлення, розвитку і захисту національної (етнічної) самобутності, своєрідності, унікальності (напр., права на культивування своєї мови, специфічний духовний менталітет, національні звичаї і традиції, певну назву нації, яку вона обрала для себе);

культурні права — можливості зберігати, виявляти, розвивати і захищати здобутки національної культури в усіх її різноманітних проявах, а також користуватись культурними надбаннями інших народів (право на збереження пам'яток національної історії та культури);

економічні права — можливості розвивати, збільшувати виробництво матеріальних благ для забезпечення і підвищення рівня, добробуту даної нації (напр., право володіти, користуватись і розпоряджатись усіма природними та матеріальними ресурсами на своїй території);

політичні права — можливості самостійно, за своїм власним добровільним рішенням визначати характер і спосіб свого соціально-політичного конституювання, формування себе як певної єдності, спільності, а також своїх відносин з ін. етнічними, як державними, так і бездержавними утвореннями (це, насамперед, право на політичне самовизначення, тобто визначення свого державницького статусу або як окремої держави, або як автономії чи територіально-національного утворення у складі іншої держави, або як держави, що входить до об'єднання декількох держав тощо).

Право на існування та право на самовизначення — насамперед політичне (тобто на державну самоорганізацію), а також на економічне, соціальне, культурне — належить до найважливіших О. п. н.

ОСНОВНІ ПРАВА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН — це загальні і рівні можливості етнічних спільностей, що є меншістю у складі різнонаціонального населення держави, необхідні для збереження, реалізації, захисту й розвитку їхньої етнічної самобутності. Практична значимість цієї проблеми зумовлюється, зокрема, тим, що нині у більшості розвинених цивілізованих країнах проживають різноманітні національні меншини (в європейських державах їх питома вага серед усього населення становить у середньому 15%, у Росії — 17, у США — близько 20, в Україні — 27%). Причому, яскраво виражена тенденція державно-етнічного самовизначення багатьох націй, народів діалектично поєднується зі зростанням кількості держав саме з багатонаціональним складом громадян.

Національним меншинам, які проживають (чи то компактно, чи то розпорошено, дисперсно) на території держави, що утворена т. зв. «статусною» або «титульною» нацією, тобто такою, яка дала свою назву цій державі, належать усі основні права нації (за винятком, у ряді випадків, деяких різновидів права на політичне самовизначення). Але, по-перше, усі ці права в умовах інонаціонального оточення набувають дещо специфічного виразу (головне ж, вимагають запровадження спеціальних механізмів забезпечення), а по-друге, національним меншинам мають належати, згідно з актами ООН, ще й особливі «додаткові» права. До них, зокрема, належать серед прав фізичних — можливість проживання у місцях традиційного історичного поселення, уникнення депортації, примусового переселення; прав етнічних та культурних — право на неасиміляцію; прав економічних — право на одержання пропорційної долі централізованих державних фондів, що виділяються для відповідних цілей; прав політичних — права на участь у прийнятті державних рішень, які стосуються інтересів даної меншини, на представництво у законодавчих та ін. колегіальних органах держави; на недискримінацію — як у формальному відношенні, так і з точки зору заходів, спрямованих на вирівнювання фактичних можливостей, умов життя; на захист з боку держави від будь-яких проявів ворожнечі, погроз, приниження й ущемлення.

О. п. н. м. закріплено у таких актах ООН, як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. (ст. 27) та Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (1992 р.).

ОСОБА І ВСЕЛЮДСЬКІСТЬ. Саме у тандемі людина і загальнолюдське вселюдські цінності в результаті до-

корінних перетворень набувають порівняно з ін. цінностями статусу узагальнюючих, кінцевих, найвищих. Тим самим вони збагачують соціальні (етнонаціональні) відносини людей і їх спільностей не лише в масштабах свого суспільства, але й у міжнародних. Через що лінія на інтенсивне підвищення міри соціальності, чи, інакше кажучи, людяності суспільства щодо людини, стосовно різних людей та суспільних систем один до одного невпинно стає домінуючою. Якщо абстрактність гуманізму знімається його соціальною спрямованістю на кожну окрему людину, а це саме так, то тоді розвиток соціальної системи вичерпно характеризує ступінь реальної гуманізації суспільства та його інститутів.

Співробітництво громадян незалежної України має під собою і таке підґрунтя, як проблема особистої свободи в суспільстві. На думку, скажімо, І. Франка у взаємовідносинах людей чільне місце повинна зайняти не боротьба, а співробітництво. Особа не стане жертвою колективу, оскільки община — «ті ж особи, яким необхідна згода не у своїх особистих, а в загальних, суспільних справах». Він вважав можливим досягнення справжньої свободи не шляхом проголошення нічим не обмеженої волі індивіда, а шляхом узгодження волі окремої людини з інтересами і волею колективу. Великий мислитель передбачав гармонійне поєднання особистого та суспільного. І про це не слід забувати нам, тим, хто живе зараз.

Підкреслюючи значення політичної боротьби для досягнення свободи, Леся Українка, напр., сприймала поняття свободи особи ширше,. ніж поняття прав особи. Адже наявність юридично закріплених політичних прав громадян у державі ще не служить підставою для висновку про існування свободи для трудящих. «Найбільш вільною державою можна назвати таку,— наголошувала Леся Українка,— де люди мають усі людські та суспільні права, які тільки встановлені в світі». До речі, саме Леся Українка до числа свобод особи відносила і національну свободу, розуміючи під нею потяг до єдності та «солідарності».

«Почувати себе громадянином,— писав М. Бердяєв,— зовсім не означає втрати національного почуття і національного громадянства. До космічного, всесвітнього життя людина прилучається... завдяки життю національному».

До речі, як зазначав В. Лащенко (брат відомого вченого Р. Лащенка) під час розмов з Лесею Українкою, молодь засвоїла гасло «Космополітизм в ідеалах і цілях, націоналізм у формах і способах культурної праці».

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ. Більшість теорій політичного розвитку і демократизації розглядають цей процес як спадкоємність етапів і послідовність певних елементів. Частина теоретиків вважає найбільш бажаною і сприятливою для розвитку демократії таку послідовність:

— визначення;
— розвиток ефективних інститутів влади;
— розширення можливостей політичної участі.

Одна з основних особливостей України у тому, що жоден із зазначених етапів не завершений і не пройдений до кінця. Позначається незавершеність формування української нації, як т. зв. політичної нації. Маємо справу з безпрецедентним у сучасній Європі випадком, коли частина нації (західний регіон) функціонує вже майже за західноєвропейським зразком, ін. (південний і східний регіони) — ще не завершила академічно-культурного етапу розвитку.

Таким чином, існує декілька розв'язок: 1) етнокультурна консолідація українців; 2) нова роль росіян як меншин; 3) формування на цій основі політичної нації за західноєвропейським зразком. Оптимальним варіантом є культурна автономія меншин, оскільки територіальна автономія або федерація за канадським чи бельгійським зразками, по-перше, не може бути прийнята з огляду на дисперсне розселення етнічних груп, а по-друге, це перешкодило б формуванню єдиної політичної нації.

Другий важливий момент демократичної трансформації — наявність ефективних владних інституцій. Україні потрібна широка адміністративна реформація, яка сама буде частиною нової конституційної моделі. А поки що жоден з елементів цієї моделі (тип державного устрою, форма правління, виборча система) не є остаточним. За умов, коли політичні партії, громадські організації не розвинені і не відіграють структуруючої і контролюючої ролі, а виконавча влада слабка та неефективна, існує небезпека розвитку корпоративістської моделі інституалізації. Крім того, варто підкреслити й такі чинники: незавершеність формування в Україні повноправної політичної нації зумовила недієздатність правоцентристських сил, котрі у більшості країн Східної Європи були головною політичною силою, взаємодія котрих з поміркованою націонал-демократичною опозицією забезпечила поступовий характер трансформації. Така реформістська модель має найбільше шансів призвести з часом до розвитку стабільної політичної демократії, разом з тим вона має низку недоліків, що сприяють домінуванню старих номенклатурних еліт, гальмуванню економічних реформ.

ОФІЦІЙНА МОВА — мова, законодавчо або традиційно закріплена як обов'язкова для використання в державному і суспільному житті країни чи її певного регіону, в роботі установ та організацій, у діловодстві, суді, армії, навчанні, освіті, науці тощо. Окреслилися два розуміння поняття О. м.: звичайне для світового мовного законодавства і новіше, відоме перев. з юридичної практики колишнього СРСР та деяких пострадянських державних утворень.

У мовному законодавстві зарубіжних країн поняття О. м. загалом відповідає поняттю державної мови (див. *Державна мова*) в колишній Російській імперії, окремих республіках колишнього СРСР і в пострадянських країнах, у т. ч. в Україні. Крім термінів «О. м.» і «державна мова», в законодавстві різних країн існують також визначення «національна мова» або просто «мова [даної держави]» (напр., «Мова Французької Республіки — французька»). Статус О. м. може бути зафіксований у конституції країни (напр., в Іспанії, Франції, Канаді) або не зафіксований (напр., у Великобританії, США).

У дво- і поліетнічних країнах світу є дві і більше О. м. Це, по-перше, має місце в тих країнах, де або важко визначити якусь одну корінну національність (напр., у Люксембурзі, де дві О. м.— французька і німецька), або де є території компактного проживання двох і більше етносів, напр., у Швейцарії є три О. м.— німецька, французька та італійська, однак ця трьомовність реалізується тільки на рівні центральних державних органів (у роботі Федеральних зборів тощо). Фактично ж країна розділена чітким мовним кордоном на три частини, у кожній з яких функціонує як офіційна тільки одна з цих мов. Аналогічна мовна ситуація утворилася в Бельгії, де на рівні центральних органів рівноправні три мови: французька, нідерландська та німецька, а сама країна розділена юридично фіксованим лінгвістичним кордоном на три частини: фламандську (з нідерландською мовою), валлонську (з французькою) та двомовний округ міста Брюсселя. Дві О. м. існують у Канаді (англійська і французька), у Фінляндії (фінська і шведська). Така ситуація склалася в цих країнах в основному внаслідок компактного територіального поділу різномовних етнічних груп.

По-друге, у ряді постколоніальних країн статус двох О.м. закріплений за місцевою національною мовою і мовою колишньої метрополії, напр., хінді й англійська в Індії, ірландська й англійська в Ірландії. Формально в

законодавстві цих країн місцевій національній мові відводиться нібито головніша роль (вона фігурує першою по порядку в переліку О. м., а в нині чинній конституції Індії, прийнятій 1950 р., офіційна роль англійської мови, крім того, була обмежена тільки найближчими 15 роками). Насправді ж панівне становище в їх державному житті займає саме мова колишньої метрополії.

Існують випадки юридичного запровадження О. м. не як державної, а як паралельної. Так зроблено в СРСР 1990 р. після того, як мови корінних національностей у союзних республіках були проголошені державними, О. м. в межах усього Радянського Союзу було запропоновано вважати російську. Співіснування понять «державна» й «офіційна» мови закріплено в законодавстві Республіки Крим: державними проголошені російська, українська і кримськотатарська, тоді як офіційною — тільки перша з них. Паралельне юридичне використання понять державної О. м., а головне — їх практичне тлумачення у двох останніх випадках виразно засвідчує тенденцію до того, що номінально державна мова як така розглядається тільки формально, як наділена суто представницькими функціями, тоді як О. м. стає фактично державною. Чіткого і вмотивованого розмежування понять державної і О. м. в законодавстві немає. Паралельне впровадження в поліетнічних країнах понять державної і О. м. з чітким розмежуванням статусів і, відповідно, сфер їх дії доцільне тільки з протиставленням їх як загальнодержавної і регіональної.

П

ПАРАДОКС ПОЛІТИЗАЦІЇ ЕТНІЧНОСТІ — термін, запропонований американським політологом Дж. Ротшильдом задля окреслення феномену поєднання в сучасному етнічному відродженні двох протилежних тенденцій, які вважаються несумісними і такими, що виключають одна одну.

По-перше, етнічне відродження і його завершальний етап — політизація етнічності — ґрунтуються на гаслі захисту традиційної етнічної культури. Проте, це гасло здобуває найбільшої підтримки тоді, коли в середовищі народу набуває поширення «універсальна» культура з її європеїзованими стандартами. По-друге, традиційна етнічна культура, заради збереження якої політизується етнічна група, найдовше зберігається у селі, і саме сільське населення мусило б бути ініціатором етнічного відродження. Проте вогнищем етнічного відродження є міста, в яких панує «універсальна» культура.

Пояснення п. п. е. слід шукати у процесі модернізації і в урбанізації, що супроводжує його. Соціальна конкуренція між новоприбулими у міста змушує їх гуртуватися за етнічною ознакою і зміцнювати групову солідарність під гаслом відродження традиційної етнічної культури.

ПЕРШИЙ ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ МІЖНАЦІОНАЛЬНИЙ КОНГРЕС відбувся 16—17 листопада 1991 р. в Одесі. У його роботі взяли участь представники 90 народів і національностей України. Конгрес був скликаний Народним Рухом України, Комітетом у справах національностей при Кабінеті Міністрів України, а також комісією з питань держ. суверенітету, міжреспуб. і міжнац. відносин Верховної Ради України. Він зібрав близько 1500 делегатів від 150 національно-культ. товариств України. Головним підсумком його роботи стала рішуча підтримка делегатами Акту проголошення незалежності України. В резолюції визначені головні напрями роботи нац. товариств на шляхах консолідації всіх громадян України з метою зміцнення держави. Конгрес прийняв Звернення до всіх націй і національно-етніч. груп України, яким закликав включитися у будівництво укр. незалеж. держави на принципах рівності перед законом усіх громадян, незалежно від нац. походження, соціальн. стану, мови, статі, політ. і реліг. переконань. Він відіграв важливу роль у згуртуванні всіх етносів і національно-етніч. груп напередодні Загальноукраїнського референдуму.

ПИТАННЯ БЕЗПЕКИ У ВІДНОСИНАХ УКРАЇНИ ЗІ СХІДНОЮ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЮ ЄВРОПОЮ. Намагаючись дистанціювати себе від будь-яких східних військових структур чи структур безпеки, де домінуватиме Росія, Україна вивчає можливості входження в альтернативні місцеві системи безпеки зі своїми західними сусідами по Східній та Центральній Європі та новими державами на терені колишнього СРСР.

Однією з таких можливостей, що обговорюється з осені 1990 року, є утворення Балтійсько-Чорноморської конфедерації. Поштовхом до розгляду такої концепції було бажання проводити спільну політику безпеки Балтійських держав, Білорусії та України й об'єднатися у спробах звільнити себе від присутності радянсько-російських військ. Ідея конфедерації поширювалася опозиційними політиками в Києві та Мінську в період боротьби республік за відокремлення.

Але спільні інтереси цієї групи держав нині менш очевидні. Українські та білоруські лідери розуміють, що така конфедерація може надто роздратувати Москву. Утворення конфедерації збільшило б загрозу утворення антагоністичного щодо Росії буфера, сформованого з більшості розвинених європейських держав-спадкоємців СРСР, який відмежує її від динамічної в плані економіки частини Європи.

Як другу та більш серйозну можливість українські лідери розглядають ймовірну військово-політичну коаліцію з державами «Вишеградського трикутника»: Польщею, Чехією, Словаччиною та Угорщиною (всі вони межують з Україною). Очевидно, й така коаліція буде спрямована не проти Німеччини чи західних держав, а проти Росії. За своїм змістом це означало би буфер, у загальних рисах подібний до «санітарного кордону» 30-х рр. Здійснення такої можливості могло би спровокувати Росію (як відповідь — торговельна блокада України), хоч, можливо, й меншою мірою, ніж Балтійсько-Чорноморська конфедерація. І цей шлях не позбавлений ризику з огляду на автоматичне втягнення України в конфлікт між Росією та Вишеградською трійкою.

Українські лідери не відмовилися від вивчення такої можливості. Вони говорять, що Україна, зрештою, хотіла би брати участь у вільній асоціації, що формується нині Вишеградським трикутником, наголошують на тому, що нова політика безпеки України ґрунтується на оборонній доктрині та прагненні до нейтралітету і, в свою чергу, заохотить східних сусідів до скорочення гігантської за масштабами пострадянської присутності в Україні та сприятиме стабільності в регіоні. Деякі урядовці проголошують не лише бажання України стати «четвертим кутом» у Вишеградському трикутнику, але й ініціювати утворення «нового та широкого альянсу, який включав би всі східноєвропейські та балканські країни».

Ідея ширшої спілки притаманна також поглядам певного кола українських військових аналітиків. Вони розглядають питання утворення до кін. 90-х рр. політичного та економічного альянсу, сформованого Польщею, Чехією, Словаччиною, Угорщиною, Болгарією, Україною, Білорусією та деякими колишніми югославськими республіками. На їхню думку, нове угруповання, поперше, відображатиме прагнення цих держав до збалансування російського тиску та турецьких планів у чорноморському та південноєвропейському регіонах; по-друге, новий союз відображатиме бажання цих країн допо-

могти одна одній більш суттєво інтегруватися в систему економічних зв'язків найрозвиненіших західних країн.

Ідея такого альянсу є альтернативною до нейтральної, позаблокової політики чи сподівань на входження в НАТО, проте неможлива в найближчий період, хоч ніщо не заважає Україні розширювати військові зв'язки із західними сусідами на обопільній основі.

Для минулого Польщі та України характерна безліч фактів історичної ворожнечі. Польські націоналісти досі плекають ностальгічні почуття до колишніх своїх східних територій в Україні. Та вже в жовтні 1990 р. було підписано декларацію про принципи розвитку польсько-українських відносин, в якій сторони погодилися не висувати у майбутньому жодних територіальних претензій. Ще до візиту в Київ польського прем'єр-міністра, тодішній прем'єр-міністр України Л. Кучма висловив готовність бачити Польщу як «стратегічного партнера». Наступного місяця було підписано спільну угоду про польсько-українське співробітництво у сфері роззброєння, формування армійських з'єднань у мирний час тощо. Водночас сторони підкреслювали, що угода аж ніяк не означає утворення військового союзу, вона не спрямована проти якоїсь третьої країни.

Угода з Угорщиною, датована груднем 1991-го, забезпечила основи регулярної співпраці між лідерами обох країн. Більшу за обсягом угоду було підписано після візиту українського міністра оборони К. Морозова до Будапешта в березні 1992 р. Військові зв'язки з Чехією та Словаччиною розвиваються повільніше. Після візиту чехословацької делегації в Київ у грудні 1992-го обидві сторони передбачили розширення військового співробітництва, та поки що наміри лишаються на рівні побажань.

Болгарія не має сухопутного кордону з Україною. Після візиту в Україну в лютому 1993 р. делегації болгарського головного штабу було підписано план про співробітництво між військовими міністерствами двох країн.

У випадку з колишніми югославськими республіками Україна глибоко задіяна у військовому плані, бо надала свій батальйон силам ООН для підтримання миру.

Ситуація зі спадкоємцями СРСР — сусідами України — протилежна. У недалекому минулому всі вони становили складову частину єдиної централізованої військової та військово-промислової структури. Українські сусіди, члени СНД (за винятком Росії), перспективи різних форм продовженого чи реанімованого військового співробітництва розглядають на зустрічах у рамках СНД. Україна не висловлює бажання приєднуватися до нових військових угод під опікою СНД, побоюючись домінування Росії у таких військових домовленостях. Виняток становлять питання ядерного потенціалу та відновлення постачання зброєю на засадах рівноправності. У свою чергу, Україна не має територіальних суперечностей з Білорусією, у них немає проблем з національними меншинами. Тому вона й досягла домовленості про розвиток зв'язків з білоруськими «військовими колегами». Однак перспектива подальшого українсько-білоруського співробітництва поза межами СНД лишається непевною. Все залежатиме від того, наскільки тривалою виявиться білоруська відданість її нинішній позаблоковій політиці і проголошеному нею наміру вийти з військових структур СНД після дворічного перехідного періоду.

Парламент у Мінську погодився на підписання пакту про колективну безпеку з Росією, незважаючи на опір голови держави С. Шушкевича, який вимагав провести референдум і виступав за формування поясу нейтральних держав інших країн регіону. У цій непевній ситуації Україна спостерігає за білоруською політикою і намагається оцінити відстань, на яку Мінськ виявиться здатним у бажанні дистанціюватися від колишнього російсько-радянського контролю.

Заінтересованість України східноєвропейсько-балканською коаліцією та розвитком взаємних військових зв'язків із західними сусідами свідчить про намір збалансувати майбутні турецькі та російські військові впливи. У цьому плані цікаво розглянути російську і турецьку реакції на такий аспект української політики.

Туреччина сприяє утворенню групи держав, типу міжпарламентської асамблеї країн чорноморського басейну. Асамблея може включати Туреччину, Албанію, Румунію, Болгарію, Росію, Азербайджан, Грузію та Україну. Цей форум ускладнить будь-які спроби виключити Туреччину з процесу угруповання регіональних держав чорноморського басейну в 90-х рр. Проте асамблея зосереджується більше на економічних, ніж оборонних питаннях.

Туреччина відверто демонструє зацікавленість у співробітництві з Україною в питаннях безпеки. Україна може використати цю можливість, якщо загострення російського тиску на Крим чи майбутня морська конфронтація з Росією змусять її до стратегічних орієнтирів на південь. Туреччина, виявляючи великий інтерес до проблеми кримських татар, водночас характеризує Крим як «міст дружби» між Україною і Туреччиною. Членство Туреччини в НАТО може також заохотити Київ до розвитку військових зв'язків з нею.

Росію дедалі дужче непокоять українські військові переговори із західними сусідами. Коли тиск Росії на держави «близького закордону» став очевидним, високопоставлені урядовці в Москві попередили східноєвропейські країни не входити у тісні військові чи політичні зв'язки з Україною. Скажімо, в лютому політичний радник Єльцина С. Станкевич попередив про це Польщу. Під час розмов у Варшаві він наголосив, що Україна і Білорусія належать до російської сфери впливу. Такий тиск може прискорити спроби України дистанціюватися у військовому відношенні від Москви та СНД і розвивати альтернативні напрями військової підтримки, хоч, зрештою, у разі зіткнення з Росією, Україна не може розраховувати на збройну допомогу західних сусідів.

ПИТАННЯ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У ВІДНОСИНАХ ІЗ ЗАХОДОМ. Зв'язки із Заходом відображатимуть відносну відданість України позаблоковій політиці та нейтралітету або ж політиці інтеграції з Заходом, що ґрунтується на чіткому геостратегічному її положенні між Росією та західними державами.

Другий різновид політики проявлявся протягом 1992—1993 рр. у відчайдушних намаганнях Києва налагодити зв'язки із структурами НАТО. Ці намагання не були задоволені навіть після входження України до Ради Співробітництва при НАТО в березні 1994 р. Хоч контакти суто політичні, але українські урядовці перебували під впливом військових дій НАТО у Персидській затоці і схвалюють ту важливу роль, яку відіграє НАТО у розв'язанні конфліктів та зміцненні миру в регіонах земної кулі. Вони вважають НАТО винятково ефективною військовою організацією.

Усвідомлення цього змушує Україну домагатися гарантій своєї безпеки, яка буде забезпечена з боку НАТО. З травня 1992 р. розпочалося вивезення тактичної зброї з української території на російську. Нарешті воно завершено. Київ намагається використати невизначеність графіку демонтажу стратегічної зброї (чи щодо готовності ратифікувати «Старт-І») як важіль. Це стало козирною картою з того часу, відколи українські націоналісти усвідомили, що з погляду людини західного світобачення геостратегічна важливість України визначається присутністю на її землі ядерної зброї. Хоча деякими західними фундаціями і передбачена Україні фінансова допомога на оплату роззброєння, проте марними лишаються надії на такі спроби з боку НАТО чи США. Це дав зрозуміти під час візиту до Києва в листопаді 1992 р. головнокомандуючий військами НАТО генерал Д. Шалікашвілі. Україна змушена була прийняти це обмежен-

ня, навіть усвідомлюючи серйозну стурбованість західних держав будь-якою агресією проти України з боку третьої країни (Росії, скажімо). Українські військові лідери не розраховують на військову допомогу НАТО, проте сподіваються на втручання НАТО в ймовірні конфлікти на території Східної Європи, які зачіпатимуть інтереси України.

Деякі українські аналітики стверджують, що зростання впливу НАТО та ЄЕС на країни посткомуністичної Східної Європи пояснюється їх здатністю «підштовхнути» посткомуністичні держави на шлях розвитку, який сприятиме безпеці та стабільності в Європі. Стосовно цього орієнтація Росії вбачається як центральна. Стверджується, що з-поміж усіх країн Східної Європи лише Україна має унікальну комбінацію якостей, які можуть бути використані для впливу Заходу на Росію. Цей український канал впливу може бути використаний для розвитку російської «європейської сутності» та зменшення «азіатської розфарбованості». Саме тому Західна Європа має в Україні більшу потребу, ніж в інших країнах Східної Європи. Це має відображатися у наданні відносинам з Україною більших переваг і зрештою призвести до неминучої «уніфікації України з об'єднаною Європою».

Вище зазначені аргументи мають дещо суперечливий характер. Якщо потенційні можливості України бути своєрідним каналом впливу залишаться поза увагою, будь-яке погіршення українсько-російських відносин значно обмежить такі можливості. Якщо Росія трактуватиме прогресуючу інтеграцію України в Західну Європу як таку, що ймовірно приведе до розмежування Європи та Росії по українсько-російському кордону, це сприятиме виникненню в середовищі російських націоналістів настроїв, які унеможливлять будь-які європейські орієнтації в російській політиці. Такий варіант здається найбільш ймовірним у разі досягнення Україною успіхів у розвитку політики безпеки у відносинах з НАТО чи Західною Європою, в яких не буде місця Росії.

ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ — гостра політична і культурологічна проблема міжнародно-правового аспекту. Переміщення (обмін, продаж, колекціонування) К. ц. (творів мистецтва, історичних реліквій, архівів і т. ін.) — це природний взаємозбагачувальний процес між народами. Внаслідок такого процесу виникли унікальні художні збірки, зокрема в Україні, меценатів Б. І. і В. М. Ханенків, О. Г. Гансена, митрополита А. Шептицького, скульптора І. М. Гончара.

Поневолення народів у колоніальний період призвело до втрати ними К. ц., що мають першорядне значення для розвитку національної культури, вони були незаконно вивезені з їх територій. Йдеться про повернення Україні насильницьки вивезених К. ц. до Росії. Правовий імпульс цьому надала підписана 14 лютого 1992 р. главами держав СНД на Мінській нараді Угода про повернення культурних і історичних цінностей державам їх походження. Але їх обмін так і не розпочався через безпідставну відмову парламенту Росії не ратифікувати цей документ. Можна стверджувати, що з боку останньої це був лише політичний маневр, як і в 1917 р., коли РНК і ВЦВК прийняли рішення «Про передачу трофеїв Українському народу».

Величезних спустошень зазнали музеї, бібліотеки й архіви України під час Другої світової війни, значна частина яких була пограбована фашистами і вивезена на Захід. У прийнятій Верховною Радою України 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України проголошено, що країна має право на повернення К. ц., які знаходяться за її межами. Це ґрунтується на нормах міжнародного права, якими передбачено спеціальні заходи щодо ліквідації наслідків колоніалізму та неоколоніалізму стосовно К. ц. Так, 4 листопада 1966 р. Генеральна конференція ЮНЕСКО в «Декларації принципів міжнародного культурного співробітництва», яка заклала підвалини регламентації культурних прав народів, визначила: «Народи мають прагнути продовжувати паралельний і по можливості одночасний розвиток усіх галузей культури з тим, щоб забезпечувати гармонійну рівновагу між технічним і морально-інтелектуальним процесом людства».

П. к. ц.— це шлях до зміцнення співробітництва і дружби між народами. До цієї актуальної проблеми у міжнародному співтоваристві підходять стримано, неоднозначно. Питання взаємного повернення К. ц. криють у собі чимало ускладнень, незважаючи на те, що 14 листопада 1970 р. в Парижі ЮНЕСКО була прийнята «Конвенція про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню та передачі права власності на культурні цінності», після чого стала складатися загальна концепція реституції К. ц. Акцент було перенесено на двосторонні угоди між державами, але ця процедура повернення К. ц. виявилася недосконалою, оскільки вона застосовувалася тільки як дипломатичний процес і не була забезпечена відповідними санкціями, не мала також достатнього міжнародного авторитету, щоб діяти силою переконання або стимулу. Країни, на території яких знаходяться переміщені К. ц., відстоювали позиції гарантії доступності і збереження їх за традицією, що склалася.

Важливим кроком у напрямі здійснення Україною своїх міжнародних прав і зобов'язань стало створення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. Її головним завданням є запобігання вивозу за межі країни пам'яток культури. Україна виступила з ініціативою провести в Києві під егідою ЮНЕСКО міжнародну конференцію, присвячену проблемам повернення К. ц., що були втрачені або вивезені під час Другої світової війни. На ній планується розробити правовий механізм повернення К. ц., а також визначити обов'язки, які б могли взяти на себе держави, на території яких є насильницьки загарбані К. ц. інших країн. Це стало б дійовим кроком на шляху до реалізації програми Всесвітнього десятиріччя розвитку культури (1988—1997), яку здійснює ЮНЕСКО.

ПОДІЛЛЯ — історичний регіон у західній частині лісостепової України між басейном Південного Бугу та лівим берегом Дністра.

Назва П. у значенні «Русь долішня» зустрічається в документах середини XIV ст. До цього часу П. звалося Пониззя, бо розумілося як «Русь нижня» на відміну від «Русі горішньої», що прилягала до Карпат. П. ніколи не було однією адміністративно-територіальною одиницею, тому назва не стосується точно визначеної території. У XV ст. середню частину П. займало Подільське воєводство, за Речі Посполитої під П. розуміли Брацлавське воєводство та південно-східну частину Руського. У XIX ст. Подільська губернія Російської імперії звалася східним П., а західне П. становило частину східної Галичини. У XX ст. назва П. поширилася і на територію по Р. Золоту Липу на заході.

П. відоме відкриттям найдавніших слідів перебування людини на території України (стоянка в с. Лука Врублівська на середньому Подністров'ї). Доба неоліту характеризується трипільською культурою, а бронзова — комарівською. На П. бачимо скіфів, а від II ст. до н. е. їх місце займають сармати, з якими місцеве населення часто воювало. Через П. проходили західні племена венетів і кельтів. Від I до IV ст. н. е. тут панує черняхівська культура, яку дослідники відносять до слов'янських племен, у т. ч. антів. Великі переселення готів та гунів (III—V ст.) на П. значних слідів не залишили, а от авари навпаки призвели до розпаду держави антів у VII ст. н. е.

За часів Київської Русі населення П., де мешкали слов'янські племена уличів і тіверців, а на заході хорватів

і дунібів, підпадає під владу цієї держави. Тоді ж тут з'явилися печеніги, половці та татари, які відсунули уличів і тіверців на північ. Західне П. із Теребовлею як центром окремого князівства в 1124 р. було приєднане до Галицького. Східне П., відоме як Пониззя, залишалося в залежності від Києва, але з часом, втративши силу, останній перестав ним цікавитися. Після 1259 р. західне П. разом з Галичиною на довгий час перейшло під владу Романовичів, а східне і середнє П.— в залежність від Золотої Орди.

У 1362 р. литовський князь Ольгерд розбив татарські війська на р. Синій Воді, зайняв середнє П. і віддав його в удільне володіння племінникам. В 1430 р. на П. напали польські феодали. Поляки захоплюють західне П. і з середини XV ст. виникає Подільське воєводство. Після Люблінської унії в 1569 р. Польща захоплює і східне П., де виникає Брацлавське воєводство з головним містом Вінницею. Урожайні землі П. і сполучення із польською етнічною територією спричинили наступ з XV ст. польської колонізації, що викликало появу польського населення на П. Розвиткові П. в цей час великої шкоди завдавали турки і татари, які Кучманським і Чорним шляхами вдиралися на П. і йшли далі грабувати галицько-волинські, холмські і полтавські землі. 1594—1596 рр. населення П. брало участь у повстанні С. Наливайка. Під час визвольної війни 1648—1654 рр. на П. відбувалися великі бої з поляками, виникли Брацлавський і Вінницький полки. За Андрусівським перемир'ям 1667 р. П. залишилось під владою Польщі. Йде подальша колонізація і, як відгук,— повстання С. Палія 1702—1704 рр., гайдамацький рух у XVIII ст. У 1712 р. Польща ліквідовує козацькі полки на Правобережжі.

В кінці XVIII ст. Польща була поділена між Австрією і Російською імперією, в зв'язку з чим розвиток західного і східного П. пішов різними шляхами. На західному П., що відійшло до Австрії, збільшився приплив польського елементу. У 1793 р. після другого розподілу Польщі східне П. і частина західного у складі Правобережної України увійшли до Росії. Тут були утворені Подільське і Брацлавське намісництва, об'єднані у 1797 р. в Подільську губернію, яка складалася з семи уїздів Подільського намісництва, 9 — Брацлавського, 4 — Вознесенського. На початку XX ст. у складі Подільської губернії було 12 уїздів. Вона межувала з Волинською, Київською і Херсонською губерніями. Центром губернії став Кам'янець-Подільський. Подільська губернія ліквідована постановою ВУЦВК від 3 червня 1925 р. В роки І-ої світової війни на П. велись бойові дії, в 1919—1920 рр. точились бої між більшовиками, поляками, денікінцями. Західне П. у 1920—1939 рр. майже все входило до Польщі, східне у 1924—1932 рр.— до УРСР. Після Другої світової війни П. увійшло до складу УРСР.

В сучасній Україні П. охоплює частину Тернопільської, майже всю Хмельницьку і Вінницьку області, невеликі частини Львівської та Івано-Франківської областей.

ПОЛІССЯ — природно-історичний регіон у північній частині України. У визначення його історико-етнографічних меж представники різних наук вкладають неоднаковий зміст, але більшість вважає, що воно охоплює басейн Прип'яті і сусідні райони лісової смуги. П. Українське — це частина П. в межах України, яка займає Поліську низину. Згідно з природними особливостями П. У. поділяють на Волинське, Житомирське, Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське.

Назва П. вперше зустрічається в Іпатіївському літописі і походить, мабуть, від природних умов — це зона змішаних лісів.

Найстаріші часи заселення П. людиною йдуть до палеоліту. Саме П. є зоною взаємодії слов'ян і балтських племен. Слов'яни відомі тут уже з другої половини VI ст. Згідно з літописом у IX ст. по Бугу й Ясельду на півночі жили дуліби, по Прип'яті до Овруча на південному сході — деревляни, на півночі по Турів, Мозир — дреговичі, і лише на південь Берестейщини жило балтське плем'я ятвягів. У X ст. П. увійшло до Київської держави. Територіальний центр П. займало Турово-Пінське князівство, яке з кін. X до поч. XII ст. було у складі Київської держави, а потім стало самостійним. У XIII ст. тут з'являється низка дрібних князівств — Пінське, Турівське, Дорогобузьке та ін., які перебували під впливом Київського та Волинського князівств. До Києва належало Східне П., до Волині — південно-західне. Якийсь час Берестейщиною володіло Турівсько-Пінське князівство, а потім — Волинь. Заселення краю було нерівномірним — переважно на вищих місцях понад річкою. Через П. проходили водний і суходільний шляхи від Києва до Польщі, що мали важливе значення, а також від Києва на Литву і до балтійських країн.

Після татарської навали майже все П. увійшло до складу Литви, а з 1569 р. воно поділене на північну частину, яка залишилася у складі Литви (все Берестейське воєводство, частина Мінського, Новгородського) і частини Київського, Волинського воєводств та Холмські землі, які підпали під Польщу.

У політичному житті Польщі П. не відігравало якоїсь значної ролі, бо головні міста цих воєводств лежали за межами П. Але воно мало загальноукраїнське значення в добу татарської навали для лісостепу, оскільки в труднодоступному П. населення лісостепу знаходило порятунок. У часи визвольної війни 1648—1654 рр. Київське П. і тимчасово Пінщина входили до Козацької держави, в XVII ст. П. було ареною воєнних дій між Московією, Річчю Посполитою і Швецією.

Після поділів Польщі все П. відійшло до Росії з переважною більшістю білоруського населення. У складі Російської імперії П. було найбільш занедбаною частиною українських земель. Значних знищень спричинила П. Перша світова війна. За Берестечковим миром П. У. входить до складу України, а за Ризьким П. поділене між Польщею і СРСР. Майже все східне П., заселене українцями, увійшло до УРСР, але деяку частину його приєднано до Білорусії. Із західного П., що відійшло до Польщі, створено Поліське воєводство з центром у Бересті, а південне закріплене за Волинським воєводством. Після такого розподілу зв'язки між цими двома частинами майже зовсім припинилися. У вересні 1939 р. західне П. було зайняте радянськими військами. Частину колишнього Поліського воєводства, заселену українцями лише частково, було приєднано до УРСР (7200 км^2), а більшість (20600 км^2) за рішенням з'їзду народних депутатів Західної Білорусі 28 жовтня 1939 р. в Білостоці — до Білоруської РСР. Це було здійснено незважаючи на те, що селянські делегації до обласних центрів у Бересті і Пінську вимагали приєднання цих територій до України.

ПОЛІЕТНІЧНІ ДЕРЖАВИ (моделі демократії). Людству відомо близько десятка різних моделей розвитку демократії в поліетнічних державах. Вивчення цих моделей з метою уникнення невдалих і небезпечних та обрання як зразків для наслідування корисних і перспективних є вкрай важливою і потрібною справою.

Однією з найнебезпечніших моделей розвитку демократії вважається «демократія раси (народу) панів» (Ван ден Берг), яка була притаманна гітлерівській Німеччині та Південно-Африканській Республіці до 1990 року і яка поширювалась лише на пануючу расу (народ), а інші етнічні спільності за допомогою силових методів були повністю позбавлені демократії.

Вкрай не популярними є «не демократичні суспільства», які сьогодні переважають серед поліетнічних суспільств, і де держава ідентифікується з однією етнічною спільнотою і служить лише їй (Ірак, Ефіопія, Сірія, Бірма тощо).

Надзвичайно суперечливою і не досить вдалою, з точки зору західної етнополітології, вважається модель «ет-

нічної» або «національної демократії» (П. Манчіні, С. Смуха), яка передбачає поєднання індивідуальних, політичних і громадянських прав особи, а також певних обмежених колективних прав етнонаціональних меншин з узаконенням панування однієї з етнічних спільнот в державі. Згідно з цією моделлю, держава має бути батьківщиною для однієї нації (етнонації) з єдиною державною ідеологією — націоналізмом пануючої нації, єдиною державною мовою, з символами, офіційними святами та героями домінуючої нації. Правлячі кола такої держави домагаються її зміцнення за рахунок обмеження демократії, насамперед для національних меншин. Зазначена модель проходить випробування в Ізраїлі, Північній Ірландії, на Кіпрі, в Шрі Ланці, на островах Фіджі, в Малайзії тощо. Наслідки цих випробувань не дуже втішні, а тому більшість західних вчених відкидає цю модель. Однак деякі з них вважають її прийнятною як тимчасову, перехідну на шляху до справді відкритого суспільства.

При мажоритарній моделі демократії (М. Гордон, О. Патерсон), яка втілюється в життя в США, Великобританії, Австралії та ін. державах і має чимало прихильників, етнічність є «приватизованою». Хоча держава не регламентує і не втручається в етнічні відносини, вона займається національним будівництвом, зокрема, впроваджує спільні для всіх громадян мову, націоналізм (національний патріотизм) та національні інститути тощо. Держава створює умови для аккультурації та асиміляції, але вона дозволяє етнічним групам зберігати або позбуватись своєї субкультури, жити окремо або змішуватись з ін. Першоосновою суспільства тут є особа, її заслуги, здібності, досягнення, політичні та громадянські права тощо.

В умовах розвитку моделі «со-суспільної демократії» (А. Лейпхарт, Г. Алмонд), яка здійснюється в Австрії, Бельгії, Канаді, Швейцарії та ін. країнах, етнічність є принципом організації держави. Особа оцінюється за її заслугами, вона має всі політичні і громадянські права, але й етнічні спільноти офіційно визнаються і наділяються певними правами (контроль над питаннями освіти, культури, розподілу суспільних та державних посад тощо). Держава є «етнічно нейтральною», тобто вона не ідентифікується з якоюсь однією етнічною спільнотою. Вона виступає в ролі нейтрального «чесного брокера», який однаковою мірою представляє і відстоює інтереси всіх етнонаціональних спільнот (етнонацій та етнічних груп). Найважливіші елементи цієї моделі — здійснення влади т. зв. «великою коаліцією», яка складається з представників еліт усіх етнічних спільнот; взаємне вето; пропорційність політичного представництва; високий ступінь автономності кожної спільноти у вирішенні своїх внутрішніх справ. Загальновизнано, що ця модель, особливо її швейцарський варіант, є найбільш вдалою моделлю для досягнення та забезпечення і демократії, і державної єдності.

Не зайвим з огляду на прагнення України зміцнити свої позиції в світовому співтоваристві буде ознайомитись із загальносвітовою тенденцією, що відображається в «космополітичній моделі демократії» (Д. Хелд), яка передбачає вдосконалення і поширення повноважень Європарламенту, створення нових регіональних і континентальних парламентів (в Африці, Південній Америці тощо), міжнародних судів, ін. наднаціональних та наддержавних установ, а в перспективі й світового уряду.

Майбутнє України, зокрема її перехід до відкритого суспільства, збереження національно-державної єдності та входження до світового співтовариства, багато в чому залежатиме від того, які саме концепції і моделі (кожна з них ще потребує всебічного і ґрунтовного вивчення) будуть покладені в основу її державної концепції етнонаціональної політики. Зрозуміло, що йдеться не про сліпе копіювання західних концепцій і моделей, а їх конструктивно-критичний аналіз та вибіркове творче застосування деяких положень і елементів з урахуванням історичного досвіду і специфічних умов України.

ПОЛІТИЗАЦІЯ ЕТНІЧНОСТІ — третій, завершальний етап етнічного відродження і (або) визрівання етнічного конфлікту. На цьому етапі група виступає з політичними вимогами, намагаючись вплинути на розподіл влади і взяти участь у контролі за справедливим розподілом соціальних благ та економічних ресурсів. Вихід етнічної групи на авансцену політичного життя найчастіше відбувається у формі підтримки політичних партій або політичних фігур, які заявляють про свою готовність захищати її інтереси. В окремих випадках етнічні групи створюють свої власні політичні партії та організації (наприклад, Підкарпатська республіканська партія, Курдська робітнича партія). Група може застосовувати як легальні, так і нелегальні методи політичної діяльності (наприклад, терористична баскська організація ЕТА). В разі, коли справедливі вимоги групи нехтуються центральним урядом, П. е. може перейти у відкритий конфлікт аж до застосування насильства.

Найсприятливіші умови для П. е. складаються в часи суспільних потрясінь (революції, війни, економічні кризи, природні катаклізми), коли слабнуть і відходять на другий план ін. види ідентичності (політико-державна, класова, професійна і т. п.).

ПОЛІТИЧНА ЕТНОКОНФЛІКТОЛОГІЯ — наука про закономірності виникнення, розвитку, регулювання та вирішення етнополіт. конфліктів. Головним об'єктом її дослідження можуть і повинні стати політизовані етноси, зокрема процес політизації етносів, їх вихід на арену політ. життя, протистояння і боротьба між собою за збереження чи зміну статусу, за контроль над територією, ресурсами та ін., а також боротьба за чи проти режиму або уряду, за вплив на органи влади тощо.

Актуальність П. е. визначається багатьма факторами. Це, перш за все, етнополіт. ренесанс, який охопив не лише колиш. СРСР та СФРЮ, а й чимало ін. заруб. країн, бурхливе зростання етніч. та нац. самосвідомості, усвідомлення існування специфічно особливих етніч. та нац. інтересів, підвищення ваги й значимості нац. ідеї, вибухи націоналізму тощо. А з другого боку — швидкий і могутній процес політизації етносів, під яким мається на увазі розуміння етносами благотворного впливу на них політики, їх вихід на арену політ. життя, зростання ролі, яку вони відіграють і ще довго будуть відігравати, тобто йдеться про перетворення етносу з об'єкту політики в її суб'єкт. Усе це разом узяте і дає той дивовижний феномен, який отримав назву «етнополітичний ренесанс».

Актуальність П. е. зростає в зв'язку з вибухом, «дев'ятим валом» етнополіт. конфліктів, який, пройшовшись спочатку по ряду зах. країн, буквально накрив уже й деякі з молодих суверенних держав, викликавши занепокоєння світової демокр. громадськості і стурбованість міжнарод. організацій, зокрема ООН, ЮНЕСКО та ін.

Нарешті, актуальність розробки нового наук. напряму обумовлена специфічністю й особливістю характеру такого типу конфліктів, як етнополіт. Абсолютна більшість з них не є чисто етніч. нац. чи міжнац., як подається в засобах масової інформації. Вони по суті є етнополіт., тобто водночас і етніч. і політ. Адже будь-який етнонац. конфлікт рано чи пізно перетворюється на політ. І навпаки: майже всі політ. конфлікти в поліетніч. державі перетворюються на етнонац. Сьогодні це стає аксіомою. І займатись цими етнополіт. конфліктами під силу лише такій комплексній науці, як П. е.

ПОЛІТИЧНА ЕТНОЛОГІЯ — нова теор. дисципліна, галузь сучасного наук. знання про історіологічну роль етносів (етноіст. спільностей та утворень) у політ. житті, про структурне місце «етнічного» у політ. проце-

сах та в «політиці» взагалі, про факторні феноменальності, функції етнополіт. формувань (партій, рухів, асоціацій тощо) у політ. історії минулого та сучасності.

Як суто теор. знання П. е. почала складатися у працях політ. мислителів епохи Ренесансу та Просвіти (Н. Макіавеллі, Г. Гроція, Ю. Кріжаніч, Ш. Монтеск'є, Д. Кантемір, Д. Віко, Ж.-Ж. Руссо, Я. Козельський, Г. Морган, М. Гоголь, К. Сабини та ін.). Протягом більш як 100 років — з 40-х XIX ст. до 60-х XX ст.— П. е. перебувала у статусі своєрідного «розділу» у складі суміжних історико-політолог. та історико-антрополог. наук (Ч. Дарвін, Д. Гекслі, Ф. Енгельс, Р. Люксембург, В. Зомбарт, К. Каутський, К. Реннер, М. Міклухо-Маклай, М. Данилевський, Е. Бернштейн, А. Тойнбі, В. Ленін, Ю. Хабермас, А. Козинг, М. Хайдеггер, В. Федотов, Л. Сенгор, Ю. Бромлей та ін.). Саме в цьому іст. періоді П. е. стала розвиватися в Україні — в супутніх теор. розвідках М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Франка, Р. Лащенко, М. Туган-Барановського, Ю. Пятакова, М. Грушевського, Є. Бош, П. Юшкевича та ін. Нині політолого-етнолог. дослідження ведуть І. Варзар, М. Вівчарик, Ф. Горовський, В. Євтух, І. Іванченко, В. Ігнатов, О. Картунов, В. Кремень, І. Кресіна, І. Курас, В. Наулко, В. Панібудьласка, О. Мироненко, О. Майборода, А. Орлов, М. Панчук, Б. Парахонський, Б. Попов, Ю. Римаренко, В. Скуратівський, В. Ткаченко, В. Швед, Л. Шкляр, М. Шульга.

Політолого-етнолог. дослідження, таким чином, ведуться з XVII ст., але П. е. й досі «офіційно» — в Україні — «не визнана» як самостійна наук. дисципліна. Проте у неї є всі підстави для адекватизації як науки в реєстрі сучасної соціально-політ. теорії — своє факторне місце та формоутворюючі функції в системі соціально-політ. знання, свої об'єкт та предмет дослідження, свої метод та методологія пізнання етнополіт. реалій, свої закономірності, що вона виявляє та вивчає, свої науково-понятійний апарат та категоріально-термінологічна мова. Оскільки вся ця атрибутика є реальністю, можна накреслити хоча б принципові науковознавчі контури та методологічні обрії П. е.

У системі сучасної соціально-політ. теорії П. е. посідає своєрідне місце, визначити його можна, проаналізувавши місце етноіст. сфери в контексті ін. сфер буття, життєдіяльності людини. Пізнавально-методолог. та інтерпретаційно-оціночні моменти окреслити можна так:

1) Усього п'ять сфер сусп. буття людини, що детерміністськи розташовані послідовно, за годинниковою стрілкою, а етноіст.— в самому їх концентричному стику, бо всі люди не є безликими абстракціями, а є етноіст. категоріями з точки зору як походження, так і поточного моменту буття, плинного соціально-іст. статусу. Це й визначає центральне та «провідне» місце етноіст. сфери в контексті всіх сфер, а також пріоритетні позиції стосовно кожної з них. Коли про це забувають (або, що найчастіше буває, не знають) «великі політики — що й говорити про «широкі народні маси»»,— тоді й неможливо вирішити жодну «чисту» екон. проблему або «чисте» нац. питання, неможливо розв'язати найпростіший міжетніч. конфлікт або релігійно-етніч. (конфесіонально-етніч.) колізію;

2) Оскільки кожна сфера вивчається певною суспільствознавчою теорією (політичну сферу вивчає соціально-політ. теорія, економічну — соціально-екон. теорія, культурну — соціально-культуролог. теорія і т. д.), виходить, що й етноісторичну сферу має вивчати окрема і цілісна теор. концепція. Це й є соціально-етнологічна теорія (в зах. науковознавстві, а іноді й у нас її найчастіше називають «етнічною антропологією»);

3) Але всі сфери розташовані не просто «суміжно», а так, що «вихоплюють» одна в одної певну частину власного змістовного поля, а етноіст. сфера «вихоплює» у чотирьох концентричних сусідок по чверті їхнього поля. Звідси й висновок: усі теор. концепції, що вивчають окремі сфери, повинні мати подвійну назву: «соціально-економічна», «соціально-політична», «соціально-філософська». А той факт, що етноісторична сфера «вихоплює в концентричних сусідок по цілій чверті поля, зумовлює такий пізнавальний феномен: її мають вивчати всі теор. галузі суспільствознавства, але кожна під своїм кутом зору, у своєму аспекті, в конкретно-ситуативних ракурсах. Коли ж йдеться суто про «етнос у політиці», про політ. життя в етноіст. забарвленнях, тоді й виникає питання про окрему галузь суспільствознавства, про цілісну соціально-політ. концепцію, яку вже названо «політичною етнологією».

Логіка розташування, співвідношення сфер суспільного буття людини та вивчення адекватного місця етноіст. сфери в їхньому контексті детермінує постановку питань про виявлення методу дослідження проблемно-науковознавчої структури та законоподібної компетенції П. е.

У досить молодої науки ще немає свого, сталого та випробуваного методу дослідження. Можна лише гадати, що ним міг би стати історіологізм. Як дослідно-методолог. та пізнавальний феномен термін вербально складається з двох понять: 1) історичне — «щось дійсно та фактично вже відбулося», «справжні» процес, явище, «повна адекватність істині» тощо; 2) логічне — «має бути саме так», «законоподібний процес», «обов'язково повинно відбутися», «певний детермінізм у розвитку взагалі» тощо. Сполучення цих двох самостійних понять відображає досить часте в етнополіт. історії (практиці) явище: певні події, факти, процеси лише наполовину віроподібні, ймовірні, а на другу свою половину вони — «начебто», «з усього судячи» — невіроподібні, межують з кривдою, неістиною, але є реальними. Напр., пруси — інтегратор германства, «осередок усього справді німецького» (Мольтке), як виявляється, є не германським, а слов'янським етносом; «азіатський етнос угрів (мадяр) став зразком та центром європейщини» (Й. Анттал); у реальних іст. обставинах минулого бандерівщина — націоналістичний феномен, а в масштабах всезагальної історії українства — прояв національно-визв. руху; з точки зору етнополітичної (етноплацентність, етноойкуменність та етнокультурна ареальність) це кримсько-татарський (кримчакський) феномен. Такі та ін. суперечливі етнополіт. явища можна адекватно істині проаналізувати та виявити їхню суть лише через призму історіологічного методу.

Через цю ж призму чітко окреслюється коло тих об'єктивних закономірностей, які вивчає, відкриває в реальній дійсності П. е. Серед них — і такі, як співвідношення детермінізму та випадковості в політизації окремих етносів або сталих етноіст. середовищ; діалектика валентності та дискретності в масовій політ. психології великих, середніх та малих етносередовищ; факторно-психолог. взаємовплив харизматизму, охлократизму та популізму у внутр. та зовн. етнополіт. процесах сучасності; конституювання політико-державного суверенітету в багатоетніч. та етнооднорідному суспільствах; динаміка соціально-політ. валентності та ситуативної солідарності в етносередовищах, споріднених або лише геополітично суміжних у війнах, революціях, міграціях, депортаціях та ін. політ. процесах тощо. Ці та ін. закономірності, акумулюючи знання із арсеналу суміжних соціально-політ. наук, допомагають П. е. осмислювати та переосмислювати нові етнополіт. реалії, виробляти нові орієнтири світобачення та рекомендації для політ. практики влади.

Нове в практичній реальності, підкреслював Гегель, має бути осмисленим новим теор. інструментарієм. Таким для П. е., як і для ін. наук, що лише народжуються, виступають не лише закономірності, але й певний, адекватний тільки їй, дослідницький понятійно-категоріальний апарат, своя терміголог. мова. Він охоплює групи

понять та категоріальних термінів: 1) поняття, категорії та терміни з арсеналу суміжних соціогуманітарних наук, але такі, що — в фонді П. е.— мають бути частково переосмислені (етнополіт. фактори, етнополіт. феномен, етносолідарність, форми та рівні міжетніч. протистояння або контакту, етнополіт. процеси, міжетніч. конфлікт, етнічна державність, етносуверенність, багатоетніч. та поліетніч. суспільство, етнічні кордони, етнічна батьківщина, абориген, етніч. ренесанс, етніч. ареал та ін.); 2) нові поняття, категорії та терміни, які молода наука правомочна ставити собі на дослідницько-методолог. та світоглядне слугування (етновалентність, авалентність етнополіт. сили, соціоцивілізаційні стадії етноіст. зрілості народу; геополіт. статус етносу, етномеритарність, етномажоритарність, етноміноритарність, етноплацента, етноойкумена, етнокультурний ареал тощо).

Наведений перелік закономірностей, понять, категорій та термінів в арсеналі П. е. є свідченням багатого пізнавально-методолог. потенціалу молодої науки. Судячи з її перших кроків, цей потенціал може позитивно конструктивно розкриватися багатоваріантно, напр., у справі вироблення рекомендацій щодо політико-держ. устрою багатоетніч. суспільств, реалізації накреслень у внутр. та зовн. політиці держав та політ. партій, у розв'язанні міжетніч. та міждержавних конфліктних колізій, та й взагалі — у прокладанні адекватним тенденціям соціально-політ. еволюції можливості реалізуватися в руслі висхідного соціального прогресу. А все це є певним показником новаційності самої молодої науки, її не заповненого ін. наукою феноменального місця в контексті сучасної соціально-політ. теорії.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНИ — це сукупність передбачених Конституцією державних та представницьких органів і організацій, що здійснюють керівництво суспільством. Відповідно до гл. І Конституції України елементами П. с. У. є:

1) українська держава як політико-територіальна організація влади, що будується на основі суверенітету та забезпечується діяльністю вищих органів державної влади. Організація та діяльність держави здійснюється на засадах виборності, підзвітності народу, відповідальності та розподілу влад. Держава та її органи діють на основі законності, забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян;

2) громадські організації — добровільні об'єднання громадян, що створюються для задоволення та захисту потреб учасників та функціонують на засадах рівності і самоврядування;

3) політичні партії — добровільні об'єднання, що мають на меті впливати на формування та функціонування органів держави та здійснення влади відповідно до своєї програми;

4) громадські рухи — добровільні об'єднання людей, що створюються для досягнення соціальних цілей і діють через групові заходи.

Політичні партії, громадські організації та рухи беруть участь у розробці та здійсненні політики держави, в управлінні державними та громадськими справами. Не допускається створення і діяльність партій, громадських організацій та рухів, що мають на меті зміну конституційного ладу шляхом насильства, а також підрив її безпеки, розпалювання національної та релігійної ворожнечі (ст. 7 Конституції України);

5) трудові колективи — об'єднання працівників підприємства (організації), що здійснює передбачені статутом чи договором функції в економічній, соціальній чи політичній сферах. Трудові колективи беруть участь в обговоренні і вирішенні державних і суспільних справ, плануванні виробництва і соціального розвитку, у підборі, розстановці кадрів, в обговоренні і вирішенні питань управління підприємствами й установами, поліпшенні умов праці і побуту, використанні коштів, що призначені для розвитку виробництва, а також на соціально-культурні заходи та матеріальне заохочення (ст. 8 Конституції України).

Всі названі елементи взаємодіють між собою. Ця взаємодія має три аспекти:

1) держава є основним елементом П. с. Це зумовлюється тим, що вона уособлює (реалізує) національний та народний суверенітет; проголошує та захищає основні права та свободи людини; виконує функції по управлінню суспільством; має систему органів для здійснення функцій; володіє суверенітетом та встановлює загальнообов'язкові (правові) норми;

2) держава певним чином впливає на функціонування елементів П. с. Це відображається в тому, що вона: виробляє нормативні положення, що сприяють організації та функціонуванню елементів політичної системи; розробляє типові статути та положення, що регулюють її діяльність; реєструє елементи та їх структури, контролює здійснення принципу законності в їх діяльності;

3) елементи П. с. чинять вплив на функціонування держави. Вони беруть участь у формуванні депутатського корпусу; реалізуючи свої повноваження, виконують функції держави; приймають рішення спільно з органами держави.

Основним напрямом розвитку П. с. є розгортання демократії, що виявляється в участі громадян в управлінні справами держави і суспільства; вдосконалення державного апарату; підвищення активності громадських організацій; зміцнення правової основи державного і суспільного життя; утвердження свободи слова; постійне врахування громадської думки (ст. 9 Конституції України).

ПОЛІТИЧНІ СИЛИ РОСІЇ ТА УКРАЇНА. Політичні течії прозахідної орієнтації. Основні засади цього напряму можуть бути зведені до такого. По закінченні доби холодної війни Росія стала намагатися викликати ставлення до себе з боку впливових західних держав як до надійного партнера, чия визначальна соціально-економічна та соціально-політична структура є відповідною загальноприйнятим західним концепціям вільноринкового капіталізму та ліберальної демократії. Росія має стати таким партнером, на якого можна покластися в питаннях підтримки ініціатив, висловлених Заходом, що прямо не зачіпають життєвих інтересів Росії.

Представники цього напряму російської політики наголошують на потребі переконати Захід, що хоч Росія і є законним спадкоємцем СРСР, вона не є спадкоємцем радянської політики. Інакше кажучи, Росія мусить визначити нову для себе роль на світовій політичній арені. Складовою частиною цієї ролі буде усвідомлення дезінтеграції колишнього геостратегічного простору СРСР та потреби створення нової форми російської державності, що матиме головне відлуння у відносинах Росії з Україною, ін. пострадянськими республіками. Для російських лідерів визначальними напрямами діяльності є утвердження власної незалежності та державності, західна підтримка внутрішніх перетворень, наслідком якої було б надання легітимного статусу новій формі державності, через те вони не вагаючись визнали незалежний статус усіх колишніх радянських республік, включаючи Україну.

Провідники прозахідної орієнтації висловлюють побажання російському керівництву дотримуватися політики «руки геть» від України та ін. нових сусідів, а не політики прямого втручання. Такий наголос аж ніяк не означає, що ці політичні сили надають мало значення російсько-українським відносинам. По-перше, вони не можуть проігнорувати внутрішньоросійську стурбованість відчутним послабленням позицій Росії в Україні та ін. країнах. По-друге, вони усвідомлюють той факт, що Україна є основним конкурентом Росії в отриманні західної фінансової підтримки. Де тільки можливо Росія використовуватиме негаразди української держави, висловлюючи сумніви щодо наявності демократичних та

економічних передумов для входження України до європейської та світової співдружності країн. Але використовувати ці негаразди для зміцнення російського впливу — це одне, зовсім інше — підкопуватися під незалежний статус України. Це — той рубікон, через який західноорієнтовані сили не переступають.

Центристи. Головним у центристській концепції є усвідомлення того, що руйнація СРСР становить серйозну небезпеку російській державності, причому негативні наслідки колапсу колишньої імперії можуть поставити під сумнів саме існування держави. По-перше, підірвати традиційно сильну її інтервенціоністську роль, що, в свою чергу, означає значне послаблення та невизначеність функцій державних інституцій у пісдярадянському контексті. По-друге, колапс СРСР прискорив розвиток власне російських відцентрових тенденцій, став добрим уроком національним автономіям. Усвідомивши відсутність центральних авторитетних державних структур, вони легко йдуть на протистояння прагненням Москви. У багатьох випадках розриву з центром сприяє слабкість, неефективність та безладдя, характерні для центральних інституцій влади.

Ц. вважають, що жодна західна підтримка нової концепції Росії не надасть їй тої життєздатності, яку Росія мала в минулому. Це в жодному випадку не означає апріорно ворожого ставлення до західної цивілізації. Вони дотримуються погляду, що чим далі зростатиме усвідомлення залежності існування Росії від Заходу, тим швидше зникатимуть чинники, які традиційно символізують Росію.

Позиція Ц., крім відданості інтервенціоністським та централістським концепціям російського державотворення, має також істотно реставраційний характер. Вони впевнені, що російська історія продемонструвала силу та життєспроможність російської державності з її уніфікаторською роллю на цілому «євроазійському просторі», який входив до територіальної сфери її інтересів. Інакше кажучи, без прагнення чогось більшого, ніж вона сама, Росія не має сенсу. Саме тому центристи розглядають сьогоднішню СНД лише як перехідне, тимчасове утворення і за природою, і за формою.

Націонал-патріоти. На думку Н.-п. Росія має бути або «великою силою» (державою), або взагалі не існувати. Статус «великої сили» визначається могутністю російської держави, утвореної не за національною ознакою, країни, що не визнає жодних обмежень. Справді, у традиційному західному розумінні Росія ніколи не була державою національною. Росіяни, як стверджує Б. Васильєв, ніколи не знали, «де були кордони їхньої власної держави, і не знають цього досі». Вершиною цих поглядів є відверто антизахідна позиція Н.-п., зневажливе відкидання західних ліберальних поглядів і цивілізацій, що нібито зросли на хибних, «декадентських» цінностях. Н.-п. з неприхованою ворожістю ставляться до дезінтеграції СРСР взагалі та відокремлення України зокрема, вони щирі прихильники жорстких методів з метою реставрації імперського чи союзного статус-кво.

Ліві демократи. З-поміж усіх орієнтацій, що виникли в посткомуністичній Росії, ця, поза сумнівом, є найбільш невиразною та суперечливою, найбільш маргіналізованою. Важко навіть визначити, що є її політичним підґрунтям. Проте повільно, але впевнено це угруповання набирає конкретної форми.

У питанні російської державності Л. д. відкидають націонал-патріотичні прагнення до відновлення традиційного образу «великої Росії» та російського домінування на євроазійському просторі. Вони вважають, що утворювана на руїнах СРСР нова форма державності мусить вкорінюватися у власний культурно-соціальний ґрунт, не залежати від західних уявлень.

Важливою ознакою нової російської державності Л. д. вважають безперечну відданість держави гарантуванню широких політичних демократичних прав громадянам. Саме це, на їхню думку, має стати головним критерієм, за яким судитимуть про нові незалежні країни на терені колишнього Союзу. Саме тому вони дуже критично ставляться до процесів розвитку в Україні та ін. новоутворених державах, вважаючи, що імперська суть СРСР не зникла, натомість виникло п'ятнадцять версій старої імперської політики, а керівники, подібні до Кучми, «ставляться до держави так, ніби вона їхня приватна власність».

Усі демократичні лівоорієнтовані сили обстоюють принцип переваги прав людини над т. зв. «правами нації», не вважають за атрибут незалежності держави її свідому заборону легітимних форм зовнішнього впливу. В цьому плані Л. д. є носіями давньої традиції інтернаціоналізму. Отож, природно, вони були противниками територіального поділу колишнього СРСР наприкінці 1991-го, хоч і підтримували руйнацію його імперських засад. Нині Л. д. виступають за відновлення уніфікованої державної структури, якщо буде можливість, на всій території колишнього Союзу. Наголошують на добровільній природі відновлюваного союзу (щоправда, критики зауважують, що подібна «добровільність» була улюбленою піснею колишньої КПРС) та перевагах співжиття в уніфікованій структурі, маючи на увазі міцні економічні зв'язки. Наголошують також на необхідності поглиблення міжнаціональної інтеграції, виходячи з очевидності небезпеки націонал-шовінізму, який стає поширеним явищем.

Перспективи. Які ж перспективи російсько-українських відносин? Ймовірно, тиск російських політичних сил на Україну посилиться, змушуючи її більш істотно інтегруватися як у структури СНД, так і безпосередньо в російські. Тиск стане відвертим, якщо режим Єльцина або значну частину прозахідного уряду буде замінено націонал-патріотами чи, що більш ймовірно, силами центристського спрямування.

Якщо ж уряд і залишиться на прозахідних позиціях, очевидно, він як президент Єльцин, буде проводити потребу більш жорсткої позиції щодо розвитку СНД загалом та української сепаратистської позиції зокрема. Політичне послаблення прозахідників порівняно з центристами, хитання, що посилюється у лавах військових (а вони ніколи повністю не погоджувалися з прозахідними політиками, з політичними обмеженнями своїх прав та «обов'язків» захищати інтереси нової російської діаспори) свідчать, що зміну напрямів діяльності в цій політичній ситуації можна пояснити як проникнення в стан справ, що склався.

Справді, вже певний час спостерігається подібний зсув у світосприйнятті. Досить згадати несподіване попередження тодішнього міністра Козирєва влітку 1992 р., що цілісність української території не може бути незаперечним фактом, а також його заяву про права російського уряду на будь-які дії, спрямовані на захист інтересів російських громадян на всій території колишнього СРСР.

Ще важливішим є той факт, що президент Єльцин у своїй промові на форумі «Громадянського союзу» наприкінці лютого 1993 р. (де він був присутній замість того, щоб взяти участь у форумі «Демократичної Росії») зазначив, що настав час визнати світовим співтовариством «особливу роль» Росії у наведенні порядку на всій території колишнього СРСР. Про це свідчить «Стратегічний курс Росії з державами-учасниками Співдружності Незалежних Держав», затверджений Президентом Росії, постанова Російської Думи «Про поглиблення інтеграції народів, що об'єднані в Союз РСР, і відміну постанови Верховної Ради РФСР від 12 грудня 1991 р. «Про денонсацію Договору про утворення СРСР».

Паралельно з цим помітна наполегливість Росії в економічних справах СНД, особливо після заміни В. Черномирдіним Є. Гайдара на посаді прем'єр-міністра.

Можливо, й не простим збігом пояснюється той факт, що однією з перших акцій нового прем'єра була заява про надання пріоритету справам СНД. Майже водночас почався тривалий диспут з Україною щодо кількості експортованої з Росії нафти та цін на неї. Диспут, як відомо, збігся у часі з серією публікацій у російській пресі, які засвідчили зростаюче невдоволення Росії торговельними перевагами, що їх мала Україна, внаслідок чого виграла від торгівлі не за світовими цінами близько 7 мільйонів доларів. Усе це свідчить, що майбутні російсько-українські економічні зв'язки будуть жорстко обумовлюватися політичними прагненнями Росії і розглядатимуться як дуже важливі з огляду на обстоювання широких національних інтересів.

Другий прогноз дещо близького майбутнього російсько-українських відносин виходить з першого. Можна очікувати посилення внутрішнього тиску на Україну, примушення її рухатися в напрямку Росії.

Економічна криза, що триває в Україні, значною мірою викликана розривом економічних зв'язків з Росією і є поштовхом для тих політичних сил, які постійно наголошують на небажанні Заходу надавати істотну допомогу Україні (крім банальних обіцянок) і вимагають посилення зв'язків з Росією, вбачаючи лише в них вихід із становища. Незважаючи на логічність висновків, що жодна манна з небес не впаде на Україну після її реінтеграції з Росією, починають виникати серйозні занепокоєння щодо спроможності України вижити цілісним державним організмом.

Не треба приписувати ці сумніви лише екстремістським елементам російської меншини, яка становить понад 21% від усього населення. І хоч вона майже повністю проголосувала за українську незалежність, не викликає сумніву те, що більшість її нині віддає перевагу проросійським та просоюзним силам, надто у таких регіонах, як Крим і Донбас. Існують також ознаки, що зростає кількість українських парламентарів, які нарощують свої зусилля, щоб повернути Україну до більш істотних форм співпраці з Росією.

Чимало політичних сил у сьогоднішній Росії пояснюють відокремлення України як явище, подібне до поділу Німеччини після Другої світової війни. Підгрунтя цієї аналогії очевидне. По-перше, існує переконання, що реуніфікація двох держав є неминучою, по-друге, російські політичні сили готові чекати, доки не настане момент здійснення довгоочікуваних сподівань. Іншими словами, у ближчому майбутньому це питання не зникне з порядку денного. Якими б напруженими не були російсько-українські відносини в перші роки після розпаду СРСР, ще й тепер ніхто не зможе підтвердити, що згода на розлучення усвідомлена обома сторонами.

ПОЛІТОЛОГІЯ — суспільна наука, яка вивчає тенденції і закономірності розвитку, функціонування та структури політичного життя соціальних суб'єктів, які відображають реальний процес включення їх у діяльність щодо реалізації політичної влади і політичних інтересів. П. дає теоретичне обґрунтування політичних процесів та інститутів, аналізує й оцінює стан політичного життя суспільства, сприяє утвердженню цінностей, ідеалів, норм політичної поведінки, громадянської і політичної культури соціальних суб'єктів. Ця наука включає в себе систему знань, що охоплюють і існуючий політичний порядок, де домінують константні величини, і політичні процеси, де домінують перемінні величини. Завданням П. є також прогноз, вияв тенденцій і варіантів як розвитку, так і функціонування суспільно-політичних систем. Нарешті П. забезпечує розробку практичних рекомендацій щодо шляхів, механізмів реалізації політичних знань, щодо раціональної організації політичних процесів та інститутів, розробки політичних технологій, оптимальних моделей управління суспільством, розв'язування соціально-політичних конфліктів, обопільного врахування суперечливих інтересів, домагань соціальних суб'єктів.

П. виконує також функцію політичної соціалізації, формування культури спілкування між громадськими, політичними організаціями, етносами, особами і державою, між країнами, поваги до прав людини та законів держави. Вивчення політичної науки повинно сприяти подоланню стереотипних уявлень про те, що політика — це переважно боротьба, протистояння, конфронтація. Але політика — це також засіб інтегрування інтересів соціальних суб'єктів, досягнення громадського миру, соціальної та міжетнічної злагоди, консенсусу. Таке розуміння політики завжди було притаманним прогресивній політичній думці в Україні.

Політична сфера тісно пов'язана з духовно-ідеологічною, яка передбачає ціннісно-нормативний аспект суспільних, у тому числі і політичних відносин, виправдовує чи заперечує політичні реальності. При цьому політика постає як зіткнення різних ідейних систем, ідейно-теоретичних вчень, напрямів, цінностей. У сфері політичної науки й освіти існує система наукових шкіл і напрямів, наукові видання (в Україні журнали «Політичне життя», «Віче», «Політологічні читання» та ін.). Існують міжнародні і національні політологічні організації (Українська Академія політичних наук, Українська Асоціація політологів, Міжнародна Асоціація політичних наук тощо). Створені спеціалізовані вчені ради по присудженню наукових ступенів у галузі політичних наук. Розробкою теоретико-методологічних та практичних проблем політичної науки безпосередньо займаються в Україні Інститут національних питань та політології, Інститут держави і права Національної Академії наук України, Національний інститут стратегічних досліджень тощо.

Досвід сучасних цивілізованих країн дає підстави зробити висновок про те, що політична освіта є компонентом розвитку стабільності суспільно-політичного життя. Так, у США політична наука складається з 26 самостійних галузей спеціалізації. У всіх університетах, гуманітарних вузах функціонують кафедри або центри П., П. вивчається в середніх учбових закладах. У нашій країні П. перебуває в стані становлення. Виникають труднощі в кадровому, науково-методичному, інформаційному її забезпеченні.

В умовах формування демократичної, соціальної, правової держави недооцінка потенціалу політичної освіти призводить і ще може призвести до небажаних наслідків у суспільному житті України, в подоланні існуючого протиріччя між сучасним рівнем розвитку політичної науки й освіти і реальними потребами і процесами розбудови української держави, формування політичної і громадянської культури населення, підготовка професійних політиків.

ПОПУЛІЗМ — ідейно-політична доктрина і політична течія. Виникла в 90-х рр. XIX сторіччя у США в зв'язку з широким рухом народних мас за створення нової партії, яка могла б протистояти монополії на владу республіканської і демократичної партій.

В основі американської популістської доктрини лежали: ідея патерналізму держави щодо своїх громадян; ідея сильної держави, яка діє в інтересах трудового народу та під його контролем; визнання відповідальності держави за стан добробуту населення. Згідно з П. головне завдання економічної і соціальної політики держави полягає не в гарантії політичних, економічних і соціальних прав і свобод, що випливає з ліберальних концепцій традиційних американських партій, з в соціальних гарантіях рівня життя і захисті духовного здоров'я пересічного громадянина.

Найбільшого піднесення популістські тенденції набули наприкінці 20-х рр. XX ст. в роки великої кризи, яка повністю дезорганізувала життя у США. Згодом, з виходом країни з глибокої кризи, відбулося поступове

затухання популістського руху, але доктрина П. все ще живе.

В європейській політичній традиції популістська доктрина набула негативного змісту. П. ототожнюється з політичною практикою загравання з масами, з соціальною демагогією, з намаганням завоювати авторитет шляхом обіцянок, які неможливо виконати, з спекуляціями від імені народу тощо.

П., як показала історична практика, притаманний в основному крайньо правим і лівим політичним течіям. Комуністичні і фашистські доктрини завжди мали та й сьогодні мають значну популістську основу, характерною рисою якої є пошук «ворога», який заважає повною мірою «ощасливити» народ. Таким ворогом може бути клас чи соціальна група, національна меншина, чи ворожа держава. Присутність такого ворога допомагає популістам відвести від себе гнів мас і зняти з себе відповідальність за результати своєї діяльності.

Найголовнішою рисою, притаманною П., є безпосередній контакт між лідером і юрбою. В психолого-фізіологічному трактуванні популіст — лідер, який несе в собі чоловіче, а юрба — жіноче начало. Лідер має здатність впливати на розум і почуття юрби. Для цього він повинен чутливо сприймати масові настрої і почуття, мати здатність спростити складні соціальні проблеми, зробивши їх доступними розумінню мас. Юрбі подобається, коли їй говорять компліменти і не подобається, коли вона чує правду про стан своєї свідомості і культури.

Спекулюючи на масових бажаннях, лідер повинен не тільки сприймати їх, а й формувати і спрямовувати в бажаних для себе напрямах.

П. є найбільш характерний для переломних часів у житті суспільства: коли зникає стара стабільність, розмиваються ті чи інші соціальні гарантії, які існували раніше. Тоді на перший план у масовій свідомості виходять настрої та прагнення людей, які характеризуються потягом до утриманства та зрівнялівки, до вирішення нагальних проблем та забезпечення добробуту шляхом перерозподілу благ. У своїх нереалістичних чеканнях юрба шукає ту силу, яка, по її розумінню, може гарантувати людям їх «світле майбутнє». І на цю вакансію завжди претендують, в першу чергу, популістські партії і рухи.

Соціальним підґрунтям популістських течій завжди стають найменш освічені соціальні прошарки та групи з низьким рівнем культури — особливо політичної. Юрба стає об'єктом політичної маніпуляції тільки тоді, коли вона хоче, щоб нею маніпулювали.

Елементи П. притаманні в більшій чи меншій мірі всім політичним партіям і рухам.

ПРАВА ЛЮДИНИ. Найбільш вдало цю дразливу проблему розкрив Е. Геллнер, що спирається передовсім на погляди Канта.

Авторитет особи, непідвладний змінам, остаточний чи абсолютний, обмежує регрес. Він позбавляє від ганьби, що полягає в допустимості якоїсь зовнішньої влади, незалежно від того, наскільки вона висока, яка однаково осоружна для Канта як для логіка, так і для мораліста, від ганьби гетерономії, як він сам це називав, що є повною протилежністю самовизначенню. Це суть філософії Канта, те, яким уявлялося йому поняття «самовизначення». Який зв'язок, крім чисто словесного, є між цим поняттям та поняттям самовизначення націй? Ніякого. Для Канта окрема людська особа суверенна, передача її суверенності — революційний переворот, зроблений Кантом, рівнозначний зробленому Коперніком — і ця якість однакова й універсальна для всіх людей. Він поважав саме спільне в людях, а не особливе і, безумовно, не особливе в плані культурному. Така філософія не сумісна з містикою. Вона фактично не сполучається з культурою в етнографічному розумінні. Для Канта індивідуальність і гідність людини закладені в його універсальній гуманності, чи, в ширшому розумінні, в його розумності, а не в його культурній чи етнічній особливості. Важко пригадати мислителя, чиї ідеї були б настільки незручні націоналістам. Кант був не тією людиною, чиї погляди могли б піти на користь націоналізму. Кантівська настирність щодо самовизначення особи як єдиної цінної основи моральності, була відчайдушною спробою зберегти справжню, об'єктивну й універсальну етику.

Націоналісти, що протиставляють абстрактний принцип націоналізму традиційним і колись сприятливим місцевим порядкам, є справжніми послідовниками Прометея. Проте націоналізм, по суті, наділений рисами Януса. Його небажання йти на політичний компроміс, який не сприймає націоналістичну вимогу, наслідує традицію Прометея. Однак він одночасно і порушує цю традицію, розглядаючи націю і її культурний розвиток як дещо вище абстрактної етики інтернаціоналістів. Саме в цьому, досить загальному і більше всього, негативному розумінні, Канта та націоналістів можна поставити в один ряд. Ні він, ні вони не слідують традиції в звичайному розумінні. Якщо взагалі існує зв'язок між Кантом і націоналізмом, то націоналізм спрямований проти нього, а не виходить від нього.

ПРАВА ЛЮДИНИ (за М. Драгомановим) — основна складова, поруч з розвинутим самоврядуванням, політичної свободи; головна умова успішного розвитку суспільного прогресу. В одній зі своїх ранніх історичних праць Д. писав: «Оглядаючи важкий шлях людей до всестороннього і вільного розвитку людської особистості, історик відноситься благородно до всього, що розширює свободу особи, чим би воно не було покликано». На думку Д., ідея свободи людини, П. л. зароджується і знаходить своє завершене філософське, правове та концептуальне осмислення в античній Греції та Римі. Саме тут були закладені ті основи, які значно пізніше були покладені в основу європейського розуміння свободи та П. л. Закономірним є, підкреслював Д., «вплив римського права на нове законодавство (...) Цей вплив розповсюдився не тільки на сферу приватно-правових відносин, але відомо, що римське право сприяло розкладові феодальних відносин у новій Європі, а отже, встановленню державних відносин на основі рівності всіх верств населення перед державною владою». Напрям розвитку цивілізації — це поступове розширення переліку прав та свобод людини, утвердження в суспільній свідомості і в суспільному житті ідеї свободи, П. л. «Повна воля кожної особи завше зостанеться ціллю всіх порядків, чи по малих чи по великих спілках, так само як думка зменшити до нуля перешкоду от тріння в машинах»,— писав він у «Передньому слові до «Громади».

Д. цікавився проблемою П. л. не тільки в історичному та політичному аспектах. Він створив цілісну концепцію П. л., яка ґрунтувалася на здобутках західноєвропейської правової культури, заснованої на античній традиції, конституційному законодавстві найбільш розвинутих демократичних держав того часу та національних правових та історичних традиціях українського народу. В політико-правовій концепції Д. «права людини і громадянина єсть єдина міцна підстава» для вирішення всіх ін. тогочасних суспільних проблем. Саме П. л., на думку Д., повинні були стати головною метою політичної боротьби всіх прогресивних сил, оскільки «це єдина нитка, котра не дасть збитись у закоулки державності, народничества і т. і.» Створений Д. конституційний проект «Вольный Союз» — «Вільна Спілка», вперше в межах Російської імперії не тільки дав ґрунтовний перелік основних прав людини і громадянина, але й визначав гарантії їх реалізації та захисту. Це дало підстави відомому російському політичному діячеві П. Струве пізніше стверджувати, що Д. був першим, хто дав «російській демократії широку і виразну політичну програ-

му. Він перший зрозуміло і чітко пояснив російському суспільству смисл і значення конституційного порядку і, особливо, прав особи».

У своїй концепції П. л. Д. зумів органічно поєднати політичні та громадянські права, проголошені французькою Декларацією прав людини і громадянина, й американським Білем про права, соціальні та економічні права, що стояли в центрі боротьби західноєвропейської соціал-демократії та національні права для представників усіх народів, без поділу їх на історичні та неісторичні. В розумінні ролі та значення інституту П. л. Д. не тільки виявився на рівні своєї епохи, але й зумів внести свій вклад у скарбницю світової правової думки, переконливо довівши, що П. л. становлять єдиний взаємопов'язаний і взаємообумовлений комплекс, який включає в себе політичні, громадянські, соціальні, економічні, національні, культурні та ін. П. л. Відсутність будь-яких із зазначених прав не тільки обмежує правовий статус особи, але й негативно впливає на розвиток суспільства в цілому.

ПРАВА НАЦІЇ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ. Під час їх становлення на Заході вони не «розривались» і не протиставлялись. Гасло Великої французької революції: «Свобода, Рівність і Братерство!» — однаковою мірою було звернено як до народів, так і до людини. Показова в цьому плані й позиція К. Реннера (Шпрингера), який вважав, що «право особи на самовизначення є суттєвим доповненням до всілякого права нації на самовизначення».

На Заході реалізація прав нації та прав людини на самовизначення йшла, в основному, шляхом демократизації держави і всіх сторін суспільно-політичного життя. Сьогодні там ця проблема втратила свою колишню гостроту й напруження. Право націй на самовизначення в основному було реалізовано і практично (за деяким виключенням) знято з порядку денного. Тому сьогодні на Заході говорять не про права нації, а про права людини, маючи на увазі не стільки політичні й національні права, скільки громадянські.

В колишніх тоталітарних і авторитарних державах принцип рівності й самовизначення так і не було реалізовано ні стосовно народів, ні стосовно людини. Процес реалізації цього принципу в незалежній Україні та ін. пострадянських державах, що розпочався останніми роками, поставив і загострив дискусію з питання про співвідношення прав людини і нації.

Частина лідерів національно-радикальних партій віддає перевагу правам нації, зрозуміло тій, яка вважається корінною і дала назву державі. Некоректність і потенційна небезпека такого підходу, причому не лише для представників етнічних груп, а і для самої нації очевидна і розцінюється демократичною громадськістю (вітчизняною і зарубіжною) як націократичність, антидемократичність і антигуманність. В цьому, до речі, одна з причин настороженого і більш ніж «прохолодного» ставлення урядів і парламентів цивілізованих держав, а також національних меншин і демократичної громадськості власних країн до таких партій.

Згідно з іншою, пануючою нині точкою зору, права людини повинні мати пріоритет над правами нації. На перший погляд, ця точка зору бездоганна. Однак тут, як і в багатьох подібних випадках, викликає сумнів сама спроба розділення й протиставлення прав нації і людини. Посилання при цьому на західні демократії не переконливі, бо там питання прав нації в основному було вирішено ще в XIX ст. Не є доказом і посилання на Декларацію ООН про права людини 1948 р., де в основу покладені права особи. Адже, окрім зазначеної декларації є Статут ООН, в основу якого покладені права народів (ст. 1, 55, 56). Більше того, на ряді сесій Генеральної Асамблеї ООН приймались спеціальні резолюції про права націй і народів. У них констатувалось, що принцип рівноправності й самовизначення народів є необхідною передумовою для повного здійснення всіх прав і свобод людини і повинен поважатись усіми державами.

Якщо з теоретичної точки зору тезис про пріоритет прав людини може мати право на існування, то з точки зору політичної практики і особливо щодо незалежних країн колишнього СРСР він поки що є не досить коректним і неконструктивним. Адже права народів є сукупними (колективними) правами спільноти, що складається з окремих осіб. А відсутність або порушення колективних прав націй, які складають суспільство, є порушенням прав і свобод окремих осіб. Тому вихід слід шукати не на шляхах розриву й протиставлення прав людини і нації, пошуку й обґрунтування пріоритетів, а на шляхах всебічного їх врахування й забезпечення, тобто на шляхах гармонізації прав і нації, і людини.

ПРАВА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН — юридичні норми, якими закріплюється можливість національних меншин вільно розвиватися без будь-якої дискримінації, гарантуються умови рівної з національною більшістю реалізації своїх потреб та прагнень.

Зміст П. н. м. та їх обсяг відрізняється як в законодавстві різних країн, так і в підходах різних міжнародних організацій. Проте порівняльний аналіз відповідних внутрішньодержавних і міжнародних правових актів дозволяє окреслити основний зміст П. н. м., визначивши серед них, передусім, такі:

— право на збереження своєї ідентичності;
— мовні права;
— освітні права;
— культурні права;
— право на свободу від дискримінації.

Найважливіше значення для розробки національно-правних актів з П. н. м. мають документи з цієї проблеми, напрацьовані членами світового співтовариства на міжнародному рівні. Експертне дослідження змісту П. н. м. триває в рамках ООН, Наради з безпеки та співробітництва в Європі, Ради Європи, ряду міжнародних неурядових організацій.

Право на збереження ідентичності національних меншин має комплексний характер і спрямоване на сприяння, збереження і розвиток етнічної, культурної, релігійної та мовної самобутності осіб, що належать до національних меншин. Держава з метою забезпечення цього права захищає осіб, що належать до національних меншин, від будь-яких спроб примусової асиміляції. Крім того, держава утримується від проведення або підтримки політики, спрямованої на асиміляцію осіб, що належать до національних меншин, супроти їхньої волі, зокрема шляхом навмисної або примусової зміни пропорцій населення в регіонах, де мешкають такі меншини. Таким чином, можна в змісті цього права виділяти загальний принцип і позитивні дії держави.

Мовні права гарантують кожній особі, що належить до національних меншин, право використовувати мову меншини в приватному та громадському житті, в усній і письмовій формі. Зважаючи на багатоаспектність мовної проблеми, можна визначити кілька категорій мовних прав: право використовувати мову національної меншини в загальному розумінні, а також у публікаціях і телерадіомовленні; право на використання мови національної меншини при спілкуванні з державними установами; право використовувати мову національної меншини і на досудовій стадії кримінального процесу; право користування своїм ім'ям та прізвищем національною мовою; право на написання вивісок, назв, покажчиків тощо мовою національної меншини.

У праві на освіту також можна визначити кілька аспектів: право вивчати в школі мову національної меншини; право на навчання мовою національної меншини; право на створення освітніх закладів.

Культурні права національних меншин передбачають, що особи, які належать до цих меншин, мають

право активно брати участь у культурному житті суспільства. Держави повинні вживати заходів до створення сприятливих умов для виявлення особами, що належать до національних меншин, своїх характерних рис, збереження та розвитку їхньої культури, мови, релігії, традицій та звичаїв, за винятком тих випадків, коли конкретна діяльність останніх суперечить національному праву та міжнародним стандартам. Держави в разі необхідності мусять вживати заходів у сфері освіти з метою поширення знань про історію, традиції, мову та культуру національних меншин, що мешкають на даній території. Особи, що належать до таких меншин, повинні мати відповідні можливості для отримання знань про суспільство в цілому.

П. н. м. на свободу від дискримінації є абсолютною передумовою реалізації П. н. м. Дискримінацією є неоднакове поводження з особами, що належать до національних меншин. Закони про заборону неоднакового поводження спрямовані на обмеження можливостей більшості щодо дискримінації меншості. Основною ідеєю виступає та, що жоден індивід не може бути поставленим у невигідне становище тільки через те, що він є членом певної етнічної, релігійної чи мовної групи.

Антидискримінаційна політика закріплена в конституціях і законах багатьох держав. Рівність і недискримінація проголошені офіційною політикою майже в кожній країні світу, навіть у тих, які припускаються ігнорування фактів неофіційної дискримінаційної практики або індеферентно ставляться до цієї проблеми при реалізації офіційної політики.

ПРАВО ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНЕ — це певні можливості суб'єктів суспільного життя, які об'єктивно зумовлюються рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх однойменних суб'єктів. Залежно від виду цих суб'єктів розрізняють: права людини; права сім'ї, нації (народу), ін. соціальних спільностей (класів, прошарків, груп, громадських об'єднань, трудових колективів тощо); права людства.

У слов'янських мовах словом (терміном) «право» позначаються поняття, які відображають різні соціальні явища. Явище, що виникає й існує незалежно від держави, має загальносоціальну природу, є загальносоціальним феноменом. Інше явище — це наслідок виключно державної діяльності, втілення її волевиявлення. Зважаючи на це, й необхідно розрізняти відповідно *право загальносоціальне* і право, так би мовити, *спеціально-соціальне*.

ПРАВО НАРОДУ НА САМОВИЗНАЧЕННЯ — ОСНОВА ПРАВ ЛЮДИНИ (за М. Драгомановим). «Безперечно, українці багато стратили через те, що в ті часи, коли більша частина інших пород людських в Європі складали свої держави, їм не довелось того зробити. Як там не єсть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була й досі ще єсть для людей спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі»,— писав Д. в одній зі своїх праць. Розглядаючи проблему прав людини, Д. тісно пов'язує її зі свободою народу, його правом на самовизначення. Для нього немає дилеми: або свобода людини, або свобода народу. В правовій системі Д. одне без іншого не існує й існувати не може. Доти, доки не буде вільним народ, не може бути вільною людина, представник цього народу. Головним завданням, яке Д. ставить перед українським політичним рухом у своєму конституційному проекті «Вольный Союз» — «Вільна Спілка», де вперше дано найбільш повний перелік прав людини і громадянина, є «робота для політичного, економічного і культурного визволення і розвитку українського народу». Необхідно доповнити основні права людини, такі як рівність усіх перед законом, вільний вибір місця проживання, свобода слова та ін., ще й правами народу,— підкреслює Д. і у «Вступному слові до «Громади», де, зокрема, говорить: «Нам, українцям, тепер треба доложити до тих основних прав ще і волю кожної породи людської». Реалізація народом свого права на самовизначення, здобуття власної державності сприяють не тільки успішному розвитку даної нації, кожного її члена зокрема, але й позитивно впливають на розвиток загальнолюдського прогресу, оскільки ліквідують поділ на «державні» і «недержавні» народи, сприяють вирішенню соціальних та економічних проблем кожного народу. Д., вітаючи здобуття державної незалежності все новими і новими народами, підкреслював, що поява молодих національних держав необхідна і корисна не лише для раніше пригноблених народів, але й для утвердження прогресивних, демократичних ідей, поваги до П. л. у народів, які раніше пригноблювали ін. народ. «Національні держави, які вони не єсть, а спиняють не тільки вояцьку і державну зневагу одних пород людських другими, а ще й кладуть «початок кінця» тому, щоб панство й багатирство (капіталісти) тих пород, що раніше набирались сили, висисало (експлуатірувало) людей породи сусідньої й на господарському полі, і кладуть кінець тій спільності, яка поневолі єсть в цій зневазі й цьому висисанню між державою, панством, багатирством і т. зв. «народом» державної й панської породи. Коли держава, панство й багатирство теперішніх «великих», «культурних» і т. і. пород будуть одіпхнуті в свої країни хоч би новими державами пород «менших» в Європі, а далі й в Азії, хоч би з їхнім панством і багатирством, і опиняться вид до виду з своїм «народом», тоді й «соціальний переворот» настане скоріше»,— писав Д., пов'язуючи здобуття державної незалежності зі здобуттям та гарантованістю для кожної людини соціальних та економічних прав, ін. П. л.

Вклад Д. в розвиток правової думки полягає саме в розробці інституту прав людини, його обумовленості реалізацією народом права на самовизначення. Д. обґрунтував сам принцип, що кожен народ, незалежно від його державних та історичних традицій, чисельності, культурного розвитку та економічного потенціалу, має право сам вирішувати свою долю, бути господарем на своїй землі. В той час, коли серед розвинутих європейських народів одна частина політиків і громадських діячів обґрунтовувала необхідність завоювання все нових і нових територій, нових ринків збуту та джерел дешевої сировини, а друга частина, оголошуючи національність буржуазними пережитками і декларуючи себе інтернаціоналістами, про яких Д. писав, що «ці дивні інтернаціоналісти не хочуть помічати, що замість людства, та ще й соціалістичного, вони підсовують нам державу, аристократичну, буржуазну і бюрократичну, і при цьому неминуче національну, і що їх псевдокосмополітична проповідь проти «націоналізму» спрямована не на тих, хто тисне на чужі національності, а тих, хто відбивається від тиску»,— прагнула до всесвітньої революції. Проголошення Д. рівних прав для всіх народів і права кожного народу самому визначати дальший шлях свого розвитку було дійсно передовим і прогресивним. І заклик Д. до об'єднання зусиль усіх пригноблених народів не тільки в Російській імперії, але й по цілій Європі з умови, щоб «тільки б вони признавали: кожна порода людська мусить бути сама собі господарем дома» — була однією з тих засад, на якій уже в XX ст. сформувався і знайшов своє закріплення в міжнародних правових актах принцип права народу на самовизначення.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА — це держава, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальну реалізацію, охорону і захист основних прав людини. Саме така держава є одним із найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів.

Здійснення основних прав людини всіма особами, що проживають у певній країні, може забезпечити, насамперед, відповідна держава: адже тільки вона здатна

надати формальної (юридичної) загальнообов'язковості тим умовам, які конче необхідні для використання кожною людиною її основних прав. І якщо держава максимальною мірою реалізуватиме таку здатність, зробить це основною своєю функцією, то вона може вважатися правовою. Отже, П. д.— це держава реальних прав людини, вона є засобом, інструментом забезпечення таких прав.

Згідно з сучасною концепцією П. д., останній мають бути властиві певні загальні ознаки як соціально-змістовного («матеріального»), так і формального характеру. До першої групи належать такі: 1) Закріплення в конституційному та ін. законах основних прав людини; 2) Панування у суспільному і державному житті законів, які виражають волю більшості або всього населення країни, втілюючи при цьому основні загальнолюдські цінності та ідеали. Наголос саме на пануванні таких законів має на меті підкреслити, що для утворення правової держави не досить лише наявності законів як актів представницького органу законодавчої державної влади. Принципово важливо, щоб вони відповідали зазначеним («матеріальним») показникам і щоб такими актами були врегульовані всі основні ділянки, зони суспільного життя (насамперед відносини між громадянами, з одного боку, і органами, організаціями держави — з іншого); 3) Урегулювання відносин між особою і державою на основі загальнодозволеного підходу, принципу «особі дозволено чинити все, що прямо не заборонено законом»; 4) Взаємовідповідальність особи і держави; 5) Притаманність усім громадянам високої державної культури, зокрема їх обізнанність з життєво необхідними юридичними законами, а також умінь і навичок їх використання у практичному житті.

До другої групи ознак належать такі: 1) Чіткий розподіл функціональних повноважень держави між певними спеціалізованими системами її органів — законодавчих, виконавчих, судових на основі підпорядкування саме закону, як волевиявленню народу або вищого представницького органу законодавчої влади, усіх ін. органів держави (принцип «розподілу влади»); 2) Юридична захищеність особи, тобто наявність розвинених та ефективних процедурно-юридичних засобів (механізмів) для вільного здійснення, охорони та захисту основних прав людини. Акцент на необхідності саме процедурно-процесуального забезпечення здійснення прав особи покликаний відзначити ту обставину, що лише номінального, «номенклатурного» їх закріплення в тексті Конституції, ін. важливих законів ще не досить для юридичної захищеності особи. Таке декларування, «називання» прав само по собі набуває не більш як формально-пропагандистського значення. Не відповідаючи на запитання: «як», «яким чином», «якими конкретними діями» втілити в життя поіменоване право людини, закон перетворюється лише на обіцянку, декларацію, гасло, програму, але ще «не дотягає» до явища власне юридичного; 3) Високозначиме положення у суспільному і державному житті судових органів як вирішальної, найбільш надійної юридичної гарантії прав людини. Таке становище судових органів — своєрідний «лакмусовий папірець», щоб оцінити, є держава правовою чи ні. Це пояснюється унікальними, найефективнішими можливостями саме цієї «гілки» державного апарату у визначенні права, правомірності, правди, справедливості з будь-якого конфліктного питання. Такі можливості зумовлюються специфікою формування судових органів, їх складу (структури), змісту їх повноважень, порядку (процедури) судочинства; 4) Неухильне і повсюдне виконання законів і підзаконних нормативних актів усіма учасниками суспільного життя, насамперед державними та громадськими органами (тобто здійснення принципу законності).

Поняття «П. д.» використано у конституціях деяких країн (Німеччина, Іспанія, Бразилія, Угорщина, Польща, Центрально-Африканська Республіка, Україна, Росія та ін.). Проте ці конституційні положення відображають поки що не стільки реальну дійсність, скільки орієнтацію, спрямування, прагнення відповідної держави.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА (за Б. Кістяківським). Б. О. Кістяківський на чолі держави уявляв одноосібного законодавця, який стоїть вище від усіх приватних і особистих інтересів, але водночас знає усі потреби підданих. Політика, що здійснюється таким правителем, ґрунтується на тверезому аналізі суспільних проблем, на експертних оцінках спеціалістів, тому що при складності життя одна і та ж особа не може бути обізнана з усіма сподіваннями народу.

Соціальні науки, які досліджують людину не тільки як продукт природи, але й як витвір культури, звертають увагу і на результати її діяльності. Осередком загальної теорії закону, вважав К., є розгляд духовних настанов окремої людини в галузі соціально-політичного життя. У своєму нарисі «Держава правова і соціалістична» (1906 р.) він, аналізуючи уявлення про державу як про безжалісного деспота, який давить та нищить людей (Гоббс), ставить питання: чи дійсно держава утворена та існує для того, щоб пригнічувати, мучити та експлуатувати окрему особу? Чи є риси, які надають державі насильницького характеру, суттєвими її рисами? На це питання він дає негативну відповідь.

Культурна людина та держава — це поняття, які взаємодоповнюють одне одного. Дійсні цілі держави — здійснення солідарних інтересів людей. За допомогою держави здійснюється те, що потрібно, дороге та цінне людям. Таким чином, держава ставить своєю метою створення найбільш повних та всебічних форм людської солідарності. Завдання держави — загальне благо. Зміцнюючи солідарність між людьми, держава звеличує та підносить людину, надає їй можливість реалізувати найкращі якості своєї природи і втілити ідеальні цілі.

Держава, в якій торжествує необмежене самовладдя, яка не визнає для себе нікого й нічого, недовговічна та швидкоплинна. Після Гоббса, Фіхте та Гегеля К. під державою розуміє виключно П. д.

П. д.— вища форма державного буття, вироблена людством як реальний факт. Говорячи про соціалістичний ідеал держави, треба мати на увазі, що з такою державою можна рахуватися тільки як з принципом, але не з фактом, з тієї причини, підкреслює К., що соціалістична держава ще ніде не виправдала себе як факт дійсності.

Правова, чи конституційна, держава — це форма організації усіх цивілізованих народів. Перехід країни до подібного цивілізованого державного устрою, пише К., хворобливий, тому що він штучно затримувався та відкладався.

Специфіка історичних доль правових європейських та американських держав надзвичайно різна, види і форми їх різноманітні. Але, незважаючи на всі особливості й відмінності П. д., основні прицнебудьипи, на яких вона побудована і повинна бути побудована, всюди мають бути однаковими.

Основний принцип правової, чи конституційної, держави полягає в тому, що державна влада в ній обмежена. В П. д. владі притаманні деякі межі, які вона не спроможна перейти. Обмеженість влади у правовій державі створюється визнанням за особою непорушних та недоторканих прав. Уперше у правовій, чи конституційній, державі визначається, що в особи є певна сфера самовизначення і самовиявлення, в яку держава не має права втручатися.

Серед невіддільних, безпосередньо притаманних людині, прав перше місце посідає свобода совісті. Прямим наслідком свободи совісті є свобода слова, усного та друкованого. Людина має право не тільки думати, як їй завгодно, а й вірити, у що їй завгодно. Вона має також право вільно висловлювати свої думки і сповідувати пе-

реконання, проповідувати свої вірування, відстоювати їх, поширювати, здійснювати свободу спілкування, свободу спілок та зборів, свободу пересування. До числа основних прав особи К. відносить право на добре і незаплямоване ім'я, деякі майнові права, недоторканість особи.

П. д. повинна регламентувати свободи, тобто для їх реалізації повинні бути встановлені правила, які виключали б можливість зіткнень із задоволенням ін. потреб. Порушення цих правил, як і порушення ін. законів, повинно каратися. Органи державної влади П. д. повинні бути наділені повноваженнями припиняти порушення законів. Але ці повноваження правоохоронних органів слід поставити в суворі рамки закону.

Підзаконність державної влади є настільки загальновизнаним достоїнством державного ладу взагалі, що його намагається привласнити собі й абсолютно-монархічна держава.

Думка про переважно підзаконний характер державної влади в Росії виявилася помилковою. Вона була результатом ідеалізації російського самодержавства. Багато прямих порушень законів здійснювалося у сфері верховного управління.

В умовах загального безправ'я втілення законності є чистою ілюзією. При безправ'ї особи можуть існувати тільки адміністративна сваволя та поліцейське насильство. Законність передбачає строгий контроль і повну свободу критики усіх дій влади, а для цього потрібне визнання за особою і суспільством їх невіддільних прав.

К. звертає увагу на неприпустимість зміщування понять «самодержавність народу» й «верховенство народу». Ті, хто це робить, не розуміють величезного політичного, соціального і культурного значення, яке несе в собі принципове обмеження державної влади у правовій державі; вони вбачають у необмеженому народовладді здійснення певного ідеалу.

Держави, побудовані на принципі необмеженого народовладдя, можуть бути несвободними і деспотичними. Деспотизм народу часом може бути навіть жахливішим за деспотизм однієї особи, як це демонструють приклади деяких античних республік чи панування конвенту і якобінців в епоху Великої французької революції. Будь-який деспотизм народовладдя не тільки згубний, але й зайвий.

Принцип народного суверенітету зовсім не потребує необмеженості народної влади, жертвування людською особою в ім'я всевладдя народу. Він припускає лише верховенство народу. В атмосфері ж безправ'я, насильства та несвободи легко може загинути і саме народне верховенство. Головною метою соціалістичної держави К. вважав ліквідацію анархії, яка існує в суспільному капіталістичному виробництві, забезпечення організованості цього виробництва.

Суб'єктивні публічні права й участь народу у законодавстві й управлінні країною повинні існувати і бути розширеними у соціалістичній державі, як і у правовій, конституційній. У соціалістичній державі система гарантованих прав особи повинна так розширитися, як ще до цього не було у П. д., адже в теоретичному плані ця система недостатньо розроблена. Тоді в соціалістичній державі, робить висновок К., право на гідне людське існування не буде лише здійсненням соціальної справедливості, чимось на зразок нагляду за бідними, а дійсним правом кожного громадянина.

К. попереджував російську молодь про необхідність розуміння та цінування П. д., як самої по собі, так і закладених у ній елементів, що можуть розвинутися у вищий суспільний лад, бо це покоління ще несе на собі сліди теоретичного і політичного гріха покоління 70-х років. Ті люди вважали, що Росія може обійтися без конституції та політичної свободи і прямо перейти до соціалістичного ладу.

К. застерігав, що неприпустимо ставитися зневажливо до політичного завдання моменту — створення та зміцнення П. д. Отже, підкреслює К., над створенням соціалістичного ладу ще треба багато і довго працювати як теоретично, так і практично.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА (історико-політологічний аспект). Витоки цих ідей слід шукати в давнині. Вже тоді визріла необхідність знайти принцип, який має обмежити владу, насильство. Функції такого принципу — обмежувача влади — покладалися на право (Платон, Аристотель, Цицерон і ін.). Цицерон, зокрема, розглядав державу як «загальний правопорядок». У XVII—XVIII ст. буржуазна думка Західної Європи (Д. Локк, Ш. Монтеск'є й ін.), ґрунтуючись на гуманістичних ідеях Відродження і на теорії природного права, висунули вимогу панування права і свободи в боротьбі проти феодальних урядів і поліцейської держави. З одного боку, йшлося про становлення меж державної влади, кордонів її втручання в приватну сферу і наділення індивіда статусом громадянина, суб'єкта права, з іншого. Її центральним моментом стала боротьба за введення конституційного правління, яке обґрунтовувалось за допомогою теорії розподілу влади.

Величезний вплив на становлення вчення про П. д. справили філософія І. Канта, якою обґрунтовувалось розуміння держави як правової організації. Створення юридично завершеного поняття правової держави, як і вживання цього терміну, звичайно пов'язують з ім'ям німецького мислителя Р. Моля. Він дав визначення П. д. як конституційної держави, яка мусить засновуватись на закріпленні в конституції прав і свобод громадян, на забезпеченні судового захисту індивіда.

З розвитком теорії юридичного позитивізму в другій половині XIX ст. відбувався відхід від первісної орієнтації теорії П. д. до проблеми «право — закон», яка мала важливе значення для прихильників теорії природного права. Завдяки теорії юридичного позитивізму теорія П. д. була перенесена в площину формально-юридичних установлень, згідно з якими не право, а закон розцінювався як самодостатня норма вищого порядку (Ю. Шталь), закон ототожнювався з правом.

Не пройшла повз теорію П. д. і політико-правова думка дореволюційної Росії й України (Б. Кістяківський, М. Палієнко й ін.). Можна вважати, що концепція П. д., висунута ліберально-буржуазною думкою, зокрема кадетською партією, і спрямована на перебудову російської самодержавно-монархічної системи реформістським шляхом, була своєрідною альтернативою більшевитській програмі соціалістичної революції і диктатури пролетаріату.

Сучасні вітчизняні і закордонні концепції П. д. сходяться на тому, що тільки та держава може вважатись правовою, яка в своїх відносинах з громадянами погодилась з таким ступенем самообмеження, при якому загальне благо і благо кожної особи утворює гармонійне ціле; в той же час зв'язаність держави «суб'єктивними інтересами» не повинна вступати в протиріччя з правом законодавчої влади і підконтрольного їй уряду у здійсненні «об'єктивних інтересів».

ПРАВОВИЙ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН — сукупність правових норм, які визначають положення національних меншин у тій чи ін. правовій системі, регулюють їх відносини з ін. групами, соціальними організмами та індивідами.

Можна розрізняти П. с. н. м. на міжнародному, регіональному та внутрішньодержавному рівнях. П. с. н. м. формувався історично і сягає корінням до початку формування сучасної правової системи, розвиток якої йшов паралельно з становленням у XVI та XVII ст. національних держав. Ідеали національної єдності, втілені в централізації та концентрації влади, в єдиній мові, культурі та релігії, економічних та географічних кордонах, кожен з яких був визначально важливим для самовизначення нових держав, мали також тенденцію проявлятися в не-

толерантному ставленні до тих, хто вважав себе, або вважався іншими, відмінним.

Започаткування П. с. н. м. на міжнародному рівні можна віднести до Вестфальського договору 1648 р., за яким сторони погодилися поважати права певних (не всіх) релігійних меншин у рамках своїх правових систем. Іншого роду системою забезпечення певного рівня культурної та релігійної автономії була «мілетська» система, розвинута Оттоманською імперією. Значний внесок у формування П. с. н. м. було зроблено Віденським конгресом 1815 р.

Першорядне значення для розвитку П. с. н. м. мали міжнародні договори, прийняті наприкінці Першої світової війни і в подальшому взяті під контроль Лігою Націй. Формування П. с. н. м. відбувалося переважно на європейській арені. Колоніальні імперії були схильні до ігнорування національних особливостей населення колоній, залишаючи складнощі розвитку правової системи незалежним державам, що виникали внаслідок деколонізації. Практика англомовних країн свідчить про те, що їхні правові системи розвивалися переважно в напрямі забезпечення індивідуальних прав та недискримінації, не приділяючи значної уваги розробці П. с. н. м.

Активну участь у формуванні П. с. н. м. по Другій світовій війні брала ООН та її спеціалізовані організації. З П. с. н. м. безпосередньо пов'язана стаття 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. Наслідком багаторічної праці Підкомісії ООН з питань захисту прав меншин стало прийняття в 1992 р. 47-ю сесією ГА ООН Декларації про забезпечення прав осіб, що належать до національних або етнічних, мовних та релігійних меншин.

Продовжується діяльність щодо формування П. с. н. м. у рамках європейського регіону. Питанням національних меншин приділяли увагу ряд форумів НБСЄ, вони зокрема були докладно розроблені в Документі Копенгагенської наради конференції з людського виміру НБСЄ. Багатостороннє співробітництво щодо удосконалення П. с. н. м. триває в рамках Ради Європи. Останнім часом усе більша увага приділяється цій проблемі й у рамках СНД.

На національному рівні П. с. н. м. може визначатися як конституційними нормами, так і окремими законами. Правові гарантії для грецької і турецької меншин містила ще Болгарська Конституція 1878 р., подібні положення в тій чи ін. формі закріплені й у ряді сучасних конституцій. Докладно регламентується П. с. н. м. у спеціальних законах про права національних меншин. Зокрема такі закони існують в Австрії, Угорщині, Білорусії, Україні, країнах Балтії тощо. Прийнятий 25 червня 1992 р. Закон України «Про національні меншини в Україні» здобув високу експертну оцінку на міжнародному рівні.

ПРАВОВИЙ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ — це сукупність прав та обов'язків певної спільності громадян, що виникають з приводу реалізації відносин, пов'язаних з належністю цих громадян до національної меншини. Метою встановлення названих прав та обов'язків є гарантування права на вільний розвиток.

До національних меншин належать групи громадян України, що не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

Права осіб, що належать до національних меншин, є невіддільною частиною загальновизнаних прав людини. Їм належать рівні політичні, соціальні та культурні права та свободи.

Гарантованими державою є права на користування і навчання рідною мовою, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, створення культурних і навчальних закладів. Важливими є також права на підготовку національних кадрів через мережу навчальних закладів, обиратися або призначатися на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого і регіонального самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах і організаціях. Держава гарантує національним меншинам право на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення, право на національні прізвище, ім'я та по-батькові. Національні меншини мають право вільно встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності за межами України, одержувати від них допомогу для задоволення мовних, культурних потреб, та брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій.

Національні меншини вільні у виборі обсягу і форм здійснення прав і реалізують їх безпосередньо та через відповідні державні органи та громадські об'єднання. Реалізація вищезазначених прав здійснюється на основі загального принципу — дозволено все, що не заборонено законом. До обов'язків національних меншин можна віднести вимогу поважати ін. національності та їх культурні надбання, обов'язок підтримувати мир та співробітництво, сприяти прогресу та взаєморозумінню між народами, не розпалювати ворожнечу на національній основі, дбати про єдність та процвітання Української держави.

ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСОБИ— це сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, що визначені та закріплені Конституцією України і характеризують положення особи як суб'єкта права. Суб'єктивне юридичне право — це нормативно закріплене правило поведінки окремої людини. Основу суб'єктивного права становлять права особи як певні варіанти можливої поведінки, що забезпечують її існування та розвиток у різних сферах суспільного життя. Вони закріплені Конституцією і визначають дію в політичній, економічній, культурній, соціальній та особистісній сферах.

Юридичний обов'язок як складова П. с. о. є вимога дотримуватись поведінки, що закріплена нормою права. Основними сферами здійснення обов'язків є політична, економічна, соціальна, культурна та особистісна.

ПРАВОВИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ — це комплекс прав та обов'язків, проголошених та гарантованих державою, що надає можливість нації виступати суб'єктом відносин у різних галузях суспільного життя.

Нація являє собою етносоціальну спільність, що характеризується територіально-мовною та економіко-політичною єдністю. Правовий статус надає можливість українській нації бути колективним суб'єктом суспільних та правових відносин. Права нації викладені в Декларації про державний суверенітет та Декларації прав національностей України. Відповідно до названих документів права нації — це сукупність певних можливостей, що необхідні для нормального існування, розвитку української нації, та створюють правові основи її взаємовідносин з ін. націями. Зрештою, «нація — це група людей, які бажають здійснити самовизначення, або намагаються створити чи зберегти свою власну державу» (Е. Геллнер), П. с. у. н. передбачає право на політичне самовизначення у формі національної держави, право на свій національний та державний суверенітет, право на національний розвій, що є основою повнокровної національної життєдіяльності. П. с. у. н. закріплено у Конституції України.

Українська нація наділяється й обов'язками, під якими розуміються необхідності, виконання яких забезпечує як її існування, так і права ін. націй, гарантовані державою. Серед обов'язків української нації є визнання права ін. націй на самовизначення, культурний та етнічний розвиток, підтримка співробітництва та взаємозв'язків між націями, обов'язок бережно ставиться до

інтересів націй та національностей і створювати умови для їх розвитку та розквіту.

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ — глава д-ви. Його правовий статус визначається Конституцією та законами України. Відповідно до Конституції України П. У. може бути обраний громадянин України, який досяг тридцятип'ятирічного віку, має право голосу і проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років, володіє держ. мовою (ст. 103).

П. У. обирається громадянами України строком на 5 років на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Одна і та ж особа не може бути П. У. більше двох строків підряд. П. У. не може мати інший представницький мандат, обіймати посаду в органах державної влади і об'єднаннях громадян, а також займатися іншою або підприємницькою діяльністю.

Рішення про оголошення виборів П. У. приймається Верховною Радою України. Порядок проведення виборів визначений законом. Новообраний П. У. вступає на пост з моменту складення присяги народу на урочистому засіданні Верховної Ради України не пізніше 30 днів після обрання. П. У., обраний на позачергових виборах, складає присягу у п'ятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів. Текст присяги наведений у ст. 104 Конституції України.

П. У. є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і забезпечення громадської злагоди в суспільстві. Він сприяє узгодженості діяльності органів державної влади, їх взаємодії з органами місцевого самоврядування.

Глава нашої держави має широкі повноваження для здійснення президентських функцій. Він, зокрема: забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; звертається з посланням до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України; представляє державу у міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори і укладає міжнародні договори України; приймає рішення про визнання іноземних держав; призначає і звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав; призначає позачергові вибори Верховної Ради України; призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України; призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах; призначає за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України та відправляє його у відставку; утворює, реорганізує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; скасовує акти Кабінету Міністрів України та Ради Міністрів Автономної Республіки Крим; є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає і звільняє вище командування Збройних Сил України та інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави; очолює Раду Національної безпеки і оборони України; вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України; призначає третину складу Конституційного Суду України; утворює суди у визначеному законом порядку; присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини; нагороджує державними нагородами, встановлює президентські відзнаки і нагороджує ними; приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, надання притулку; здійснює помилування тощо.

П. У. користується правом недоторканості на час виконання наданих йому повноважень. Він видає укази та інші акти, які є обов'язковими до виконання на території України. П. У. виконує свої повноваження до вступу новообраного П. У. на пост. Повноваження П. У. припиняються достроково у випадках: відставки; неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я; усунення з поста у порядку імпічменту; смерті. Відставка П. У. набуває юридичної сили з моменту, коли заява про відставку буде проголошена ним особисто на засіданні Верховної Ради України. Процедура імпічменту П. У. передбачена ст. 111 Конституції України. У разі передбаченого Конституцією України дострокового припинення повноважень П. У виконання обов'язків П. У. покладається на Прем'єр-міністра України.

ПРИДБАННЯ ТА ВТРАТА ЕТНІЧНОГО КОРІННЯ (модель Г. Абрамсона). Модель була розроблена в середині 70-х років відомим англійським етносоціологом Гарольдом Абрамсоном. Автор моделі є прихильником дуалістичного підходу до етнічності, розглядаючи її, з одного боку, як джерело розмежування і конфліктів, а з іншого — як основу й опору ідентичності, а також стримуючий конструктивний принцип. Виходячи з тенденції зростання ролі етнічного фактору в соціально-політичному житті, Г. Абрамсон звернув увагу на необхідність дослідження і врахування проблем етнічного коріння, умов і значення його придбання та втрати. Зокрема, він виділив і проаналізував чотири можливі групи або типи явищ — феномен придбання етнічного коріння та три альтернативних феномени його втрати. До першого типу — «традиціоналістів» — належать особи, які поділяють цінності даної етнічної групи і інтегровані в її структуру, тобто мають природне міцне етнічне коріння. Другий тип — «пришельця — неофіта» — становлять особи, які включені в структурну систему етнічних зв'язків, але не мають успадкованого коріння у відповідній етнічній групі, її культурі і цінностях. Початкова соціалізація «пришельця» відбувалася за межами етнічної спільноти, до якої він пізніше в силу різних обставин приєднався. Доля «неофітів» досить складна, а часом і трагічна: вони інколи відчувають гнів і зневагу з боку колишніх своїх «співплемінників» та підозру і недовіру з боку нового оточення. Внаслідок цього, частина «пришельців» стали войовничими «традиціоналістами», друга частина — пасивними «традиціоналістами», решта може переходити на службу якісь третій, сторонній ворожій силі.

Третій тип — «вигнанця» — становлять окремі особи, або невеликі їх групи, яких доля занесла до іншого етнічного середовища, де вони є носіями своїх етнічних цінностей. Цей тип є протилежним «пришельцю — неофіту». Етнічні «вигнанці», закинуті силою економічних, політичних та інших обставин до середовища, в якому вони позбавлені споконвічних етнічних зв'язків, досить часто так і лишаються поодинокими чи дрібними уламками етнічної культури, чужої і незрозумілої для навколишнього оточення.

Четвертий тип — «євнуха» — становлять особи, позбавлені етнічної пам'яті, які не мають етнічної спадщини і не ввійшли до якоїсь етносоціальної, етнокультурної структури. Цей тип діаметрально протилежний «традиціоналісту». Класичним його зразком можна вважати «євнуха при дворі колишнього східного деспота», що і дало підставу вкладати в це поняття переносний та надто широкий зміст.

Виділяючи й аналізуючи ці чотири «ідеальні типи», Г. Абрамсон підкреслює, що їх поява й існування є реакцією на суспільні зрушення, протиріччя і потрясіння.

Дійсно, в наш час швидкого соціального розвитку переважає реакція першого типу — зростаючу етнічну стійкість і «традиціоналістську» впертість демонструють не тільки країни «третього світу» та нові незалежні посттоталітарні держави, а й високорозвинуті регіони Заходу. Незважаючи на розвиток системи світових комунікацій, а можливо саме завдяки цьому, етнічність у формах африканського трайбалізму, західноєвропейського неонаціоналізму, східноєвропейського етнополітичного ренесансу та соціальних рухів на захист культурного плюралізму на всіх континентах стає феноменом, який набирає сил у відповідь на суперечності та складнощі сучасного світового розвитку. Все більше аспектів соціальної та політичної поведінки не можна проаналізувати і пояснити без залучення категорії «етнічного коріння», врахування фактів їх придбання чи втрати.

Розгляд моделі придбання та втрати етнічного коріння, а також типології етнічної ідентичності можна використати при аналізі будь-якого поліетнічного суспільства. Зокрема, вони можуть стати в нагоді при вивченні наслідків «національної політики КПРС» з її депортацією народів та перемішуванням населення, а також при дослідженні сучасного стану і перспектив розвитку етнічної свідомості різних етнонаціональних спільнот.

ПРИНЦИП САМОВИЗНАЧЕННЯ НАРОДІВ — суверенне право народу, незалежно від його чисельності, рівня розвитку, місця розселення та ін. характеристик, на вільне відокремлення від ін. народів і утворення власної незалеж. держави; право народу самостійно вирішувати свою долю на основі вільного волевиявлення, визначати форму своєї державності, входити до складу будь-якої держави (унітарної чи федеративної) або об'єднуватися з ін. державами у конфедерацію, співдружність; право на задоволення нац. потреб, на самоврядування, самостійне вирішення питань політ., соціально-екон. та культ. розвитку, розпорядження природними багатствами і т. п.

Трактування П. с. н. як єдиного принципу самовизначення (традиційний підхід) є не зовсім коректним, бо самовизначення визнається лише за націями, чим ігноруються інтереси нац. та етніч. груп. Ідеальною, на думку багатьох вчених, є відмова від будь-якого поділу етносоціальн. спільностей і введення єдиного терміну «народ» («народи») з наданням кожному з них рівних прав на самовизначення й можливостей розвитку, що сприяло б стабільності етнополіт. ситуації.

Історичною передумовою виникнення П. с. н. було оголошення Великою франц. революцією 1789 принципу суверенності націй, який у процесі своєї подальшої еволюції перетворився в «принцип національностей», що трактувався як право європ. націй на створення своєї незалеж. нац. держави. Помітну роль у становленні П. с. н. відіграли твори представників зах. соціал-демократії, зокрема Брюнська програма австрійських соціал-демократів тощо. Чимало уваги П. с. н. приділяв у своїх працях В. І. Ленін. Розкриваючи сутність цього принципу, він підкреслював, що під самовизначенням націй мається на увазі державне відокремлення їх від чужонаціональних колективів, створення самостійної нац. держави на підставі загального, прямого, рівного й таємного голосування населення даної території. Право націй на самовизначення не зводиться виключно до відокремлення і створення самостійної держави і тим більше не означає обов'язковості такого кроку, особливо в період могутніх інтеграційних процесів. Однак відмова від права на відокремлення фактично орієнтує на пошук штучного, насильницького стримування сепаратизму і тим самим стимулює його. Відмова від самовизначення аж до відокремлення зовні нібито сприяє збереженню цілісності багатонац. держави, але насправді працює в протилежному напрямі, маючи в собі дезінтеграційну тенденцію. В цьому реальна діалектика даного принципу, яка становить окремий випадок діалектики свободи й необхідності.

Сьогодні П. с. н. є нормою міжнарод. права, однією із найвищих вселюдських цінностей. Намагання народів здійснити цей принцип — об'єктивний, прогресивний і незворотний політ. процес. Втілення цього принципу в життя є гарантією стабілізації, нормалізації та гармонізації міжнац. відносин.

ПРІОРИТЕТ ПРАВ ЛЮДИНИ — принциповий концептуальний підхід, що, зрештою, повною мірою відповідає міжнародним документам, в яких основним об'єктом правового захисту є сама людина як найвища соціальна цінність, її права і свобода. Як бачимо, при такому підході долається примат загальнодержавних інтересів, коли держава стояла над людиною, протистояла суспільству. Проте тут є досить вагома «перепона», яку так і не подолала навіть нова Конституція України. Йдеться про серйозну данину вже новому стереотипу — пріоритетові, в даному випадку, прав людини. Наша вкрай догматизована свідомість не може мислити інакше, як протиставленням типу «ми — вони», «або — або». Однак суспільна свідомість все далі і далі схиляється до іншої, більш правильної і точної думки, відмови від будь-якого пріоритету. В даному випадку йдеться про необхідність (при взаємодії «права нації на самовизначення» та «права особи на самовизначення») йти шляхом демократизації в суспільстві, розуміючи, що принцип рівноправності та самовизначення нації є необхідною передумовою для повноти здійснення всіх прав і свобод людини. Слід, напевне, шукати вихід не на шляхах розриву, протиставлення прав людини — правам нації (народу), не визначати пріоритети, як це робиться законодавцями, а шляхом їх всебічного врахування, гнучкого сполучення, тобто на шляхах демократизації суспільних інтересів.

«Пріоритет прав людини» — наголошує Конституція. А як же тоді ставитися, скажімо, до такого об'єктивного процесу, як етнізація особистості, тобто процесу засвоєння та набуття людиною (націоналом) необхідних для соціалізації якостей та традицій того етносу, до якого вона належать?

Зрештою, особу може підтримати передовсім такий важливий елемент людського буття як нація, етнічність, який надає особі певної комфортності. Саме потяг до національного зможе подолати як неконтрольовану агресивність, так і апатію, страх, злість та втому. І тут державних та суспільних зусиль недостатньо. Концепція етнонаціонального фактора має передбачити, що становлення свободи волі особи може відбутися лише шляхом життєвого самовизначення кожної людини, формування нової культури особистого буття, з одного боку. З іншого — самоусвідомлення нації як самоцінності дає реальну можливість осмислити і самоцінність кожної людини та одночасно визначити щодо цінності інших націй. І справді, тільки побувавши в лоні загального, індивід, збагатившись і порівнявши себе з іншими, в змозі оцінити та збагнути неминучу їх цінність, а через них і самого себе як щось значуще. Як наголошував С. К'єркегор: «Одиничне вище від загального — за тієї, однак, умови, що одиничне, лише побувавши в лоні загального, виділяє себе, як щось вище».

Хто прагне поставити право особистості над правом нації, підміняє єдність суті важливістю складових частин, той, за висловом Екзюпері, руйнує собор, щоб виставити рядком камені, з яких той собор побудований. Отже, немає конфлікту між правами людини, правами народу, є лише свідоме приниження народів, гра у фальшиву демократію, внаслідок якої гість стає господарем дому, а господар — слугою на власному обійсті. До того ж, конституцієзнавці обійшли увагою таку важливу для держави підойму, як національна самовідданість (пози-

тивна морально-політична основа нації, яка характеризує дії людей, що добровільно, без будь-якого примусу присвячують свої вчинки, а нерідко і життя, інтересам та ідеалам нації). Ця національна, точніше, всенаціональна риса притаманна саме періоду бурхливого національного відродження і, що суттєво,— в ній поєднуються найбільш вдало, права нації та права людини. Адже саме національна самосвідомість, самовідданість виступає принципом регульованих відносин між ними, основою їх гармонійності, поєднання. По-перше, як нація, так і особистість, є рівноправними суб'єктами здійснення етнополітики, всебічного задоволення національних інтересів. По-друге, служіння інтересам нації стає органічною потребою лише економічно і політично вільної особистості. По-третє, можливість самоствердження окремої людини є гарантом національного розвою. По-четверте, особиста національна самоідентифікація, національне самовизначення людини, утвердження її як націонала стимулює національне самовизначення тієї чи іншої нації (етносу, національної групи). По-п'яте, кожному етносу чи субетносу притаманні тільки йому властиві вірування, цінності, моделі поведінки, які ідентифікують саме особи (націонали), так і етноси (нації). По-шосте, інтереси як особи, так і етносу, пов'язані з емоційним обов'язком. Ця своєрідна система й забезпечує ідентичність у мові, способі життя і т. д.

При такому підході не досить коректно звучить термін «пріоритет», запозичений з юридичної термінології, де він має цілком конкретний зміст. Юридична практика свідчить, що «пріоритет права», а не «пріоритет цінностей», робить ситуацію досить суб'єктивною, адже останні є примхою кожної окремої особи. Зрештою, існують і такі суб'єктивні моменти, котрі роблять справу «ієрархії» тих чи інших цінностей приватною думкою особи. Співвідношення прав як політичної сили, а не юридичної, повинно перебувати не в ієрархічній залежності, а підлягати гнучкій координації балансу пріоритетів стосовно конкретно-історичних умов життя народу і завдань, які він розв'язує на тому чи іншому етапі свого існування.

Концепція етнонаціонального фактору має ґрунтуватися на безумовному визнанні і суверенітеті кожної окремої людини і суверенітеті держави. Одного, як рівноправного партнера в соціальних, включаючи етнонаціональні відносини всередині однієї суспільної системи, другого — в рамках відносин різних соціальних систем.

Іншими словами, концепція в такому розумінні може послужити новим могутнім імпульсом оновлення всіх існуючих зараз форм спілкування між людьми, соціальними й етнонаціональними спільностями, народами і державами.

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ. Національна безпека — комплексне поняття зі складною внутрішньою структурою, що потребує збалансованого підходу та гранично тверезого розрахунку. Патріотичні настрої, не підкріплені науковим аналізом, тяжіють до максималізму, утруднюють вироблення оптимальних рішень. Неточна оцінка масштабів чи реальних витоків загрози, невиважена увага до окремих аспектів безпеки можуть призвести до реалізації хибної стратегії, руйнівного послаблення держави. Найскладніше нині — реально оцінити зовнішні та внутрішні фактори небезпеки, оптимально розподілити зусилля та ресурси.

Безпека не існує в абсолюті і може визначатися як більша або менша через співвідношення існуючих та потенційних загроз, можливості їх запобігання. Тож концепція національної безпеки має визначити шляхи та засоби уникнення конфліктних ситуацій та примноження можливостей протидії. Найбільш ефективна, в тому числі і з погляду матеріальних витрат, стратегія зменшення та непровокування загроз.

У цьому плані курс, обраний Україною,— «політика без виклику», відмова від територіальних претензій, від створення будь-яких «зон впливу», готовність узгоджувати свої інтереси з національними інтересами інших країн, — це курс саме на стратегічне забезпечення національної безпеки.

Перетворення, що відбулися за останні роки, довгострокові тенденції розвитку системи міжнародних відносин створюють загалом — як ніколи раніше — сприятливу ситуацію для державотворення. Вони самі по собі, завдяки деідеологізації, орієнтації на активну протидію проявам агресивності, пріоритетності та підвищенню ефективності політико-правових методів вирішення спірних питань, гарантують суверенітет і територіальну цілісність.

У глобальному плані національним інтересам України відповідає прискорення процесу роззброєння, насамперед ядерного, розробка універсальної системи гарантій без'ядерним державам. Крім того, Україна, не висуваючи жодних претензій щодо ревізії історії чи зміни успадкованих геополітичних реальностей, вельми зацікавлена у підтримці міжнародної стабільності, подальшому розвитку міжнародно-правових засад та організаційно-договірних структур, орієнтованих на ефективне політичне врегулювання та профілактику кризових ситуацій. Об'єктивні обставини обумовлюють особливе значення для України питань економічної та екологічної безпеки. Ініціативна дипломатична діяльність на зазначених напрямах є однією з важливих складових зміцнення національної безпеки.

Класична воєнна загроза Україні не є реальною. Але не слід остаточно відкидати таку загрозу у стратегічній перспективі. Можливість її виникнення пов'язана з відносною розповсюдженістю реставраційно-імперських та іредентистських поглядів серед політично активного населення Росії. Деякі прояви сучасної політики Москви, зокрема застосування парамілітарних методів проведення свого курсу, вказують на неоптимальність політики «непротивлення» та морального роззброєння.

Геополітична ситуація, в якій народжується і має існувати українська держава, характеризується двома важливими для вироблення зовнішньополітичної стратегії взагалі і концепції національної безпеки зокрема рисами. Перша — це подвійна господарська та історико-культурна орієнтованість: на Європу та на зону СНД. Друга — це феномен середньої держави, що значно поступається за потенціалом одному з сусідів і основному партнеру і, одночасно, суттєво переважає всіх інших (принаймні за рівнем озброєності та потужністю військової промисловості). Інакше кажучи, в оцінці можливостей запобігання зовнішній небезпеці за рахунок виключно національних засобів існує глибока військова вразливість з боку Росії і надозброєність щодо інших лімітрофів.

Домагання класичного балансу сил, гонитва за відносним військовим паритетом з Росією неодмінно призвели б до економічного та психологічного виснаження країни, зрештою — до руйнівного зростання внутрішньої небезпеки. Тож цілком логічним є курс на досягнення без'ядерного статусу, суттєве зниження рівня звичайних озброєнь, демілітаризацію економіки. В Україні більш як досить власних можливостей для того, щоб гарантувати себе від будь-яких несподіванок субрегіонального масштабу. Розробка ж стратегії воєнно-політичних відносин з Росією потребує особливого підходу і має розглядатися у двох аспектах.

У зовнішньополітичному плані проблеми безпеки у відносинах між Києвом та Москвою мають бути вирішені на широкій міжнародно-правовій основі. Двостороннє врегулювання та взаємні зобов'язання тут необхідні, але недостатні, вони не гарантують рівноправності де-факто. Багатосторонні домовленості в рамках СНД в умовах незавершеності розподілу спадщини СРСР та

становлення суверенних держав неминуче містили б неприйнятні державні елементи. Альтернативою цим варіантам є входження України в європейські структури, в тому числі — систему колективної безпеки.

На перешкоді цьому варіанту стоять і недалекоглядна декларація про нейтральний статус України, і, особливо, її існуюча економічна та політико-юридична невідповідність стандартам та практичним розрахункам європейського співтовариства. Виникає ситуація замкненого кола: без попереднього вирішення найбільш складних зовнішньополітичних проблем, насамперед принципових питань взаємовідносин з Росією, приєднання України до європейських структур не є реальним. Помилковими були б розрахунки на пошук противаг Росії у будь-яких міжнародних об'єднаннях. Найбільш реальним і ефективним могло б стати паралельне, разом з Росією, просування до європейського співтовариства і, в перспективі, можливо, у невоєнні структури НАТО.

Ще більшою мірою неконфронтаційна стратегія щодо Росії обумовлюється обставинами внутрішнього характеру. Ретроспективний аналіз політичного буття українського народу, попередніх спроб побудови власної державності свідчить, що головною перешкодою завжди ставав не стільки брак силового потенціалу, скільки складнощі стану симбіозу з російською державою. Головною загрозою національній безпеці є саме загроза невоєнної експансії з використанням економічних, соціально-культурних та психологічних засобів. Протиріччя та драматизм сучасних українсько-російських відносин подібні до процесу розділу сіамських близнюків, до того ж один із них сильніший і фактично чинить опір цій операції. Небезпека названих факторів полягає не тільки в глибині та масштабах взаємозалежності двох країн і труднодосяжності прийнятих альтернатив. Суттєвою особливістю є те, що ця загроза, здатна зруйнувати основи державності, за своїм механізмом орієнтована, насамперед, не на саму державу, а на окремі компоненти економічної та соціальної структури, національний менталітет. Вона не сприймається як така значною частиною населення, викликає неоднакове ставлення у різних політичних та громадських сил. Як похідна від природних зв'язків двох народів, вона не обов'язково становить загрозу інтересам особистості, через що характер цієї загрози вкрай утруднює її виведення на міжнародне правове поле, обумовлює складне переплетення її зовнішніх та внутрішніх елементів та проявів.

Особлива вразливість України у питаннях багатопланових взаємозв'язків у зоні колишнього СРСР, майже монопольно орієнтованих на Росію, значно посилюється її недостатньою інтегрованістю в усіх основних аспектах: політичному, економічному, соціальному, етнічному, конфесійному. Практичні труднощі державотворення та реформування суспільства гранично обмежують маневр та час для дії, призводять до майже органічного переплетення завдань подолання кризи та необхідності протистояти загрозі, причому за обставин, коли і можливості взаємовигідної співпраці, й елементи небезпеки мають ті ж самі витоки та канали розповсюдження. Феномен українсько-російського роз'єднання — співіснування і за масштабами, і за якісними характеристиками — не має аналогів у світі.

Безумовно, одним із стандартних кроків на шляху до більшої безпеки України має бути диверсифікація зовнішніх економічних та гуманітарних зв'язків, подолання ізольованості від світової співдружності, та водночас — збиткової «сіамщини» з Росією. Але аксіомою є й те, що ні безпека, ні сприятливі умови розвитку української держави неможливі без добросусідських високорозвинених відносин з Росією. Тривала конфронтація, конфліктний розвиток відносин з північним сусідом неможливі і з причин культурно-психологічних (припускаємо, що аналогічні мотиви притаманні й Росії). Таким чином, перед Києвом постає надзавдання якісної перебудови багатовікових відносин з Москвою, надбання засобів захисту своїх інтересів на основі взаєморозуміння.

Отож, важливою передумовою досягнення достатнього рівня національної безпеки слід вважати залучення до процесу державотворення неукраїнського, насамперед російського, населення шляхом забезпечення конкурентноздатного рівня життя та гарантованості політичних і громадянських прав, економічних та гуманітарних інтересів усіх його категорій. Шляхом до більшої безпеки є й синхронне просування двох країн до побудови демократичного правового суспільства, усунення з політичної арени екстремістських сил, які могли б спричинити протистояння.

Підсумовуючи тезовий огляд проблем національної безпеки України, визначимо такі головні орієнтири:

— послідовна, поетапна реалізація декларації про набуття без'ядерного статусу й отримання відповідних гарантій безпеки;

— поєднання ставки на мінімально достатні звичайні національні збройні сили з використанням системи колективної безпеки, відмова від повної реалізації планів перетворення України на постійно нейтральну державу;

— максимальне використання можливостей стабілізації міждержавних відносин, врегулювання воєнно-політичних проблем у рамках СНД без вступу в наддержавні структури у поєднанні з цілеспрямованим зближенням з Європою;

— відмова від політики балансу сил, орієнтація на пошук партнерів без протиставлення одних держав чи міждержавних угруповань іншим;

— остаточне подолання спадкової більшовицької зовнішньополітичної ментальності, відмова від будь-якої особливої ролі, непровокування антиукраїнських дій та настроїв, увага до засобів довіри;

— проведення невитратної зовнішньої політики, зосередження зусиль на економічних аспектах безпеки, водночас — активна дипломатична діяльність, максимальне використання та посилення сприятливих тенденцій міжнародних відносин для підвищення потенціалу, дієздатності та авторитету держави.

Р

РАДЯНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ТА ФЕДЕРАЛІЗМ як система теоретичних припущень установленої практики та інституційних рамок, котрі регулюють національні відносини в багатоетнічній державі, породжувалася всім історичним розвитком радянського суспільства. Це була одна з найуспішніших ділянок соціальної політики радянського режиму, яка дала йому змогу примирити міцну унітарну державу з федеральною структурою та підтримувати внутрішню стабільність у країні з глибокими етнічними суперечностями. Безжалісне придушення націоналістичних рухів, інституціоналізація етнічності, широкомасштабні акції підтримки і політика переносу платежів, інституціональний ізоморфізм етнотериторіальних одиниць — усі ці головні риси радянської національної політики треба брати до уваги, щоб пояснити як її успішне функціонування, так і згубні наслідки.

Основоположне марксистське трактування націоналізму як такого перехідного соціального явища, яке, хоч і підпорядковане класовій боротьбі, може, однак, використовуватися задля виконання безпосередніх політичних завдань, продемонструвало свою інструментальну цінність під час здобуття влади більшовиками. До Жовтневої революції право націй на самовизначення було центральним пунктом більшовицької програми з націо-

нального питання. Захопивши владу, більшовики зіткнулися з дезінтеграцією Російської імперії, розпад якої як конгломерат маленьких держав-націй загрожував підірвати територіальну та економічну основи нової революційної держави. Шукаючи нових форм політичної організації для багатоетнічного населення країни, більшовики звернулися до федералізму як незмінного інструмента об'єднання розпорошених частин імперії. Оскільки національні держави вже виникли на прикордонних територіях, ленінський уряд не мав іншого вибору, ніж збудувати нову федерацію на засадах національно-територіальної автономії. Так Радянська Росія стала першою сучасною державою, що поклала національний принцип в основу своєї федеральної структури.

Протягом усього радянського періоду історії національна політика залежала від здатності держави придушувати різні націоналістичні й особливо сепаратистські рухи. Роль терористичної центральної держави та її могутнього репресивного апарату в жорстокому знищенні як реальних, так і уявних етнічних опозицій дуже добре задокументована. При цьому, однак, усемогутня держава зберігала і культивувала федеральну структуру, оскільки та здійснювала важливі, хоча й обмежені функції щодо забезпечення внутрішньої стабільності. Насправді радянський федералізм ніколи не давав щонайменшої економічної чи політичної автономії різним етнічним групам у межах приписаних їм територій. Він був задуманий як засіб розміщення найбільших національностей у рамках уніфікованої багатоетнічної держави, де союзні республіки використовувалися як підрозділи для централізованого планування та як інструмент кадрової політики.

Одним із основних нововведень федерального державного утворення за радянського правління було сталінське поєднання національності, території та політичної адміністрації. Національність була інституціоналізована на груповому рівні шляхом створення федерації етнотериторіальних одиниць, керованих політичними елітами і зорганізованих у складну адміністративну ієрархію. Національність була також інституціоналізована на індивідуальному рівні шляхом введення всеохоплюючої внутрішньої паспортної системи, яка твердо фіксувала національну належність кожного радянського громадянина. Протягом трьох чи чотирьох поколінь радянська бюрократія послідовно трактувала національність як незмінну характеристику, визначену від народження. Інституціоналізація національності, повторена з деякими модифікаціями в інших багатонаціональних суспільствах радянського типу, таких, як Югославія та Чехо-Словаччина, створила передумови для здійснення «традиційної радянської національної політики». Вона поєднувала розподільні засоби та інтегративні технології, щоб не допустити створення альянсів між сусідніми етнічними групами, щоб підірвати здатність будь-якої національності діяти як об'єднана спільнота та щоб кооптувати найважливіші сектори в межах кожної національності в радянський режим.

Незаперечний успіх Р. н. п. щодо контролю і стримування етнічного націоналізму великою мірою обумовлювався інституціональними домовленностями, які ділили радянське суспільство за лініями національностей та соціальних класів. По-перше, федеральна політико-адміністративна система була досконалим засобом підтримання етнічної нерівності. Найвищі політичні авторитети поділили етноси на групи з визнаною територією і на групи без неї. Ті, що входили до першої групи, були зорганізовані згідно з чотириступінчастою ієрархією державності й відповідно — з різною кількістю етнічних прав і привілеїв. До того ж, відповідно до принципу «поділяй і володарюй», кордони між етнічними територіями часто проводилися довільно, в очевидній суперечності з історичними традиціями чи реальною етнодемографічною ситуацією. У багатьох регіонах, особливо в Середній Азії, така політика ефективно запобігала появі надетнічних груп та союзів, які могли загрожувати унітарній державі. По-друге, Р. н. п. поєднувалася з бюрократичними положеннями, які розшаровували кожну національність за класовою та територіальною ознаками. Так, соціальні та географічні бар'єри між міським населенням і колгоспниками існували в кожній радянській республіці протягом півстоліття. Колгоспникам заборонялося мати внутрішні паспорти, що позбавляло їх можливості виїхати з села, тоді як міські жителі не мали права будувати або купувати будинки в сільській місцевості. Так звана «система закритих міст», за якою потрібен був спеціальний дозвіл на постійне проживання в найбільших містах, являла собою ще один засіб поділу. Вона встановлювала важливий соціальний і територіальний бар'єр між випускниками університетів, які звичайно залишалися в закритих містах, і рештою етнічного населення, створюючи таким чином привілейований доступ до вищої освіти та суспільного становища середнього класу даного етносу від одного до наступного покоління. Крім того, були розроблені спеціальні механізми, які ставили національні політичні еліти в цілковиту залежність від центральної влади, позбавляючи їх будь-якої суттєвої етнічної підтримки та збільшуючи соціальну відстань між владою та її етнічною складовою. Нарешті, бюрократична реєстрація етнічного походження встановлювала жорсткі бар'єри між різними національностями. Вона була головним чинником етнічної ідентифікації і самоідентифікації, і цим відвертала етнічну асиміляцію чи зміну етнічної ідентичності, забезпечуючи об'єктивну основу політики підтримки територіально розташованих національностей.

На доповнення до технологій сегментації Р. н. п. включала безліч інтегративних технологій, які мають вирішальне значення для підтримки стабільності в багатонаціональній імперії. Навіть, якщо панівна ідеологія режиму трактувала національність як тимчасове явище і передбачала зближення та подальше злиття різних радянських національностей у невизначеному майбутньому, головні завдання Р. н. п. залишалися все ж таки прагматичними, схожими за своєю суттю із завданнями будь-якої багатонаціональної держави. Поперше, держава намагалася зберегти свою територіальну цілісність і внутрішню стабільність шляхом придушення різних сепаратистських рухів. По-друге, визнаючи, що сучасна держава вимагає «мобільного, освіченого, культурно стандартизованого та замінного населення», радянське керівництво покладалося на насильницьку модернізацію з тим, щоб знищити суттєві культурні відмінності між національностями та гарантувати інтеграцію їх у радянську систему. Подвійна політика переносу платежів та інституційного ізоморфізму республік у поєднанні з політикою найбільшого сприяння корінній національності в межах її власної території і була радянською відповіддю на проблеми нерівномірного розвитку.

Радянський режим намагався досягти рівномірного і планомірного розвитку союзних республік різноманітними способами перерозподілу від більш розвинутих до менш розвинутих етнічних регіонів. І, справді, аналіз радянського бюджету показує, що бідніші республіки, крім відстрочки платежів, мали в цілому вищий рівень вкладень. Ця політика зрівнялівки не досягала поставленої мети, оскільки в багатьох випадках різниця в рівні розвитку зберігалася чи навіть посилювалася. Однак спроба накинути однорідну надструктуру надзвичайно різноманітним культурам мала успіх принаймні в одному важливому аспекті: частина спеціалістів з вищою освітою — цього нового середнього класу радянського суспільства — дедалі менше була присутньою в союзних республіках. По суті, Р. н. п. створювалася як класова політика, спрямована на всебічну інтеграцію етнічних

політичних еліт і освіченого середнього класу за радянського режиму.

Від самого початку радянський федералізм здійснював політику сприяння представникам корінної національності в межах їх територій у питаннях доступу до вищої освіти і надання місць в адміністративному та управлінському апараті. Особлива система квот для забезпечення доступу місцевого населення до вищої освіти виникла вже в 20-і рр., водночас з інтенсивною програмою «коренізації» місцевих адміністрацій. У післясталінський період політика префенційного ставлення до корінних національностей республік посилилася ще більше. Головна стратегія полягала в досягненні інституційного ізоморфізму в союзних республіках. Усі вони створили ідентичні державні, бюрократичні й освітні структури, аналогічні дослідницькі установи, за винятком республіканської Академії наук із великим набором науково-дослідних інститутів і таких самих організацій для продукування та поширення культури — від державних видавництв, міністерств культури й освіти, до «творчих» спілок письменників, художників, архітекторів та ін. працівників культури.

Політика якнайбільшого сприяння національностям у межах їх територій задумувалася як засіб залучення якнайосвіченіших та амбітних представників цих національностей до лав місцевих політичних еліт і освіченого середнього класу. Від середини 50-х рр. більшість високих керівних посад практично в усіх республіках була надана представникам корінної національності. Оскільки республіканські політичні еліти призначалися з центрального партійного апарату, то вони й орієнтувалися більше на центральну владу, ніж на свою етнічну групу, а тому на них можна було розраховувати, коли йшлося про виконання наказів з центру. До того ж добре розвинута система контролю робила будь-які інші спроби частини місцевих політичних еліт — підтримати вияви національних почуттів чи сепаратистських прагнень — чимось ризикованим і небажаним.

Контроль за вищою освітою завжди був вирішальним аспектом національної політики. Протягом десятиліть вступний конкурс до університетів серед представників різних національностей регулювався через систему квот, які гарантували чималі переваги для представників корінної національності даної республіки. Крім того, центральне керівництво дбало про створення робочих місць для представників етнічних інтелігенцій, розвиток місцевих бюрократій, фінансування республіканських академій наук та науково-дослідних центрів, а також підтримку національних спілок письменників, художників чи кінематографістів. Нещодавно опубліковані статистичні дані ілюструють успіхи політики сприяння корінним національностям у межах їхніх етнотериторіальних одиниць: у більшості республік частка представників корінної національності в адміністративно-управлінському апараті вища, ніж у населення республіки взагалі.

Кожен соціальний клас або група певної національності могли бути охоплені націоналістичним почуттям чи сепаратистськими прагненнями. Національність, будучи політизованою, ставала таким самим реальним фактом життя, як і всяка матеріальна річ. Проте різні соціальні класи та групи сприймають націоналістичні дії відмінними, структурно визначеними шляхами. Центральна роль освічених класів та інтелігенції в забезпеченні етнічної мобілізації й організації рухів за вихід із Союзу добре відома. Структурна позиція освічених класів робить їх особливо сприйнятливими до закликів націоналізму в індустріальних суспільствах. Як зауважує Мірослав Грох: «І старий, і новий середній клас стають головними поборниками «націоналізму» як серед державних націй, так і серед менших націй, що переживають процес національного будівництва». Результати соціологічних досліджень, які проводилися в Радянському Союзі, ще раз підтверджують отримані раніше західними дослідниками висновки: в СРСР, як і в інших сучасних багатонаціональних державах, національні політичні еліти та середні класи є тими групами, котрі провадять етнічну політизацію і найбільш схильні використовувати націоналізм як інструмент у змаганні з іншими етнічними групами за економічні та політичні привілеї.

Р. н. п. була уніфікованою політикою для всього розмаїття етнічних груп. У період екстенсивного розвитку та відносного надлишку ресурсів вона змогла досягти великих успіхів. З плином часу чимраз очевиднішими ставали її внутрішні вади. Це була статична за своєю суттю політика, яка, хоч і могла зберегти статус-кво, однак не могла володіти достатнім динамізмом, аби передбачати зміни в національних відносинах і впливати на них. Коли така уніфікована, і по суті незмінна політика застосовувалася до абсолютно різних національностей на різних рівнях соціально-економічного та демографічного розвитку, то вона лише допомагала зберегти і збільшувати регіональні відмінності. За умов зростання територіального дисбалансу в продуктивності праці, в рівні забезпеченості природними та трудовими ресурсами регіональні конфлікти стали загострюватися. Етнічна напруга зростає внаслідок збільшення чисельності населення, міграції та змін у соціально-економічному статусі різних національностей. Однак Р. н. п. не відповідала на ці структурні чинники — просто придушувала їх вияви, розмиваючи здатність національностей захищати свої етнічні інтереси як організованих спільнот. Таким чином, подвійна політика фіксації національності шляхом використання внутрішніх паспортів та привілеї для корінної національності в межах її адміністративної одиниці виявилася антимеритократичною, спричинивши зростання паразитизму та падіння престижу продуктивної праці. Ця політика викликала велике незадоволення серед національних меншин позбавлених своєї території, та серед громадян, які не належали до корінної національності в республіках. У багатьох випадках ця політика призвела також до потенційно вибухового етнічного розподілу праці (напр., у великих містах прибалтійських та середньоазіатських республік), коли представники корінних національностей посідали панівні позиції в тих сферах діяльності, які вимагали університетської освіти, а мігранти, особливо росіяни, переважно працювали як «сині комірці».

У республіках, де корінні національності перетворилися на меншини внаслідок масового прибуття представників ін. національностей, ситуація стала напруженою. Незадоволення корінного населення, яке боялося втратити свої традиційні привілеї, та, врешті, й саме існування як нації, поєднувалося з гострим почуттям несправедливості поставленої в несприятливе становище більшості. Перші випадки етнічних конфліктів у горбачовський період мали місце в Казахстані та Якутії — республіках, які характеризувалися саме таким типом національних відносин. До того ж політика захисту професійних інтересів національно освічених класів шляхом кооптування їхніх представників до лав зростаючої бюрократії ставала неефективною. Нові умови на радянському ринку робочої сили спричинили значне скорочення бюрократичного апарату. Та більш важливим є те, що успіхи Р. н. п. були нерозривно пов'язані з існуванням сильної централізованої держави, яка здійснювала стратегію екстенсивного економічного розвитку. Однак до початку 80-х рр. ресурси, необхідні для підтримки як сильної централізованої держави, так і екстенсивного розвитку економіки, були значною мірою вичерпані. Традиційна національна політика ставала для радянського режиму нефункціональною, в міру того як подальше зростання витрат на її проведення почало посилювати загальну кризу системи. Радянський Союз як багатонаціональна імперія, що була порівняно стабіль-

ною та життєздатною на етапі екстенсивного розвитку за умов, коли ресурсів було доволі, а масований примус слугував ефективним методом соціальної мобілізації, перетворювався на дедалі більш нестабільну та непродуктивну форму суспільної організації. Таким чином, Радянський Союз дав ще один приклад іронії, коли та сама соціальна політика та механізми її здійснення, що певний час були опорами внутрішньої стабільності, раптом стали руйнівними силами, призвели до нестабільності та зростання напруги.

Підсумуємо головні результати кількох десятиліть Р. н. п., безпосередньо пов'язані із сучасним вибухом націоналізму. Незважаючи на проголошену мету руйнування етнічних лояльностей та стирання етнічних відмінностей, вона стимулювала і прискорила процеси національного будівництва. Протягом радянського періоду різні групи населення, які раніше не мали розвинутої національної свідомості, здобули національну ідентичність і стали націями. Радянська держава спорудила справді непроникні бар'єри між різними національностями і шляхом різних бюрократичних засобів міцно прив'язала індивідуумів до їхніх національних груп. Ще більше посилювало національну згуртованість встановлення тісного зв'язку між національностями, їхніми територіями та політичними адміністраціями. Та й політика привілеїв для корінної національності даної території вела до зростання етнічної однорідності багатьох етнотериторіальних одиниць. Але ще важливішим є те, що в усіх союзних республіках виникли такі передумови незалежного існування, як власна, адміністративно визначена територія, населена корінною національністю; власна політична еліта та високоосвічений середній клас; тривала традиція продукування культури місцевими мовами. Як стверджував відомий російський письменник Б. Стругацький, «республіки володіли всім набором характеристик незалежних держав, які втратили свою незалежність».

РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ значною мірою залежить від вирішення проблем розвитку та діяльності націй, що, як відомо, виникають на більш пізній стадії історичного розвитку людського суспільства, ніж держава.

Економічна, територіальна, мовна та психологічна спільність зумовлювала прагнення нації до побудови суверенної національної держави. На історичній арені з'являються два тісно пов'язаних між собою явища: з одного боку — становлення національних відносин, з іншого — зміцнення національної державності. Національний рух за створення національних держав відіграв прогресивну роль в історичному розвитку людського суспільства. Соціальні революції нерідко проходили під гаслами досягнення та захисту національного суверенітету. До того ж, як правило, нація ототожнювалася з народними масами з тим, щоб залучити останніх на свій бік. Поширювався принцип: «один народ — одна держава».

З розвитком суспільства зміст національної проблеми суттєво змінювався. Виникнення національних держав на перших етапах їх існування супроводжувалося пригніченням та експлуатацією слабких націй більш сильними і розвиненими в економічному та військовому плані. Це розбудило національну свідомість та активізувало національні рухи, що переросло потім у національно-визвольну боротьбу пригноблених народів. Поступово світ перетворювався на незначну частину панівних націй розвинутих держав і більшість колоніальних та залежних країн та народів. Розгорталася боротьба між жменькою великих держав за розширення та зміцнення методів гноблення націй. На порядку денному з'явилося питання розгортання національно-визвольної боротьби, яка б з об'єктивною необхідністю увінчувалася самовизначенням націй. Історичний поступ суспільного розвитку висунув перед людством вимогу реалізувати принцип: усяка нація суверенна, всі нації рівноправні.

Принцип самовизначення націй за останні десятиріччя набував небаченого значення.

Нині національний суверенітет усвідомлюється як право кожної нації чи народу на самовизначення аж до відокремлення та створення самостійної держави, на самостійне вирішення нацією питань її внутрішнього життя та взаємовідносин з іншими націями. Це право стало загальновизнаним міжнародно-правовим принципом, який закріплено в Статуті Організації Об'єднаних Націй.

Слід підкреслити, що поняття самовизначення повинно обов'язково включати в себе як невіддільний, необхідний атрибут право нації на відокремлення. Без права на відокремлення, створення самостійної держави право на самовизначення буде куцим, неповноцінним, залишиться лише декларацією.

Змістом національного суверенітету є, насамперед, політичне самовизначення нації в різних формах. Це може бути суверенна національна держава або добровільне входження її на добровільних засадах у формі автономії чи федерації до складу багатонаціональної суверенної держави. Отже, Д. с. виступає як головна форма реалізації національного С. Хоч останній виникає в історичному плані значно пізніше державного суверенітету, у міжнародних відносинах він перебуває з ним у нерозривному зв'язку.

Співвідношення державного та національного С. залежить від державного устрою та характеру держави. Якщо держава однонаціональна, то в ній державний та національний суверенітети співпадають. У цьому разі державний суверенітет реалізує національний суверенітет і забезпечує свободу та незалежність нації, охорону її від зовнішніх посягань.

У багатонаціональній державі С. націй гарантується, якщо вони об'єднані в союз на добровільних засадах, якщо діє вільне волевиявлення націй, визначається і забезпечується свобода виходу з союзу. Якщо нація на добровільних засадах увійшла до складу багатонаціональної держави, то вона повинна зберегти право змінити форму своєї державності, створивши самостійну державу. Тобто в цьому разі національний С. повинен бути правом кожної нації на державний суверенітет. Більш того, в сучасних умовах національний суверенітет все частіше ототожнюється з державним суверенітетом або, в крайньому випадку, є його складовою частиною.

Слід зазначити, що досягнення політичної незалежності зовсім не означає повного вирішення проблеми національного суверенітету. Він передбачає не лише самовизначення нації чи народу в політичному плані, а й досягнення економічної незалежності. Політична незалежність може перетворитися в фікцію, якщо вона не викличе суттєвих змін в економічному житті, відродженні нації в цілому. Адже сильні нації та держави докладуть максимум зусиль, щоб новими методами і новими формами продовжити свій вплив на інші народи, утримувати у своїх руках та досягти нових рубежів економічного контролю, з допомогою якого обмежувати політичну залежність тієї чи іншої країни і звести, зрештою, нанівець її національний, а отже, і державний суверенітет.

Складність досягнення певною нацією істинного суверенітету дедалі зростає в умовах сучасного науково-технічного прогресу. Спостерігається дві тенденції. Одна зумовлюється розгортанням науково-технічної революції, внаслідок якої відбувається зближення, інтеграція різних держав і націй. Новітні технології, досягнення науки і техніки, їх складність, економічна неспроможність окремих держав повною мірою використати та втілити в практику ці досягнення об'єктивно вимагають зусиль окремих держав та націй, їх «інтеграції», що веде до втрати національного та державного суверенітету цими націями та державами. З іншого боку, науково-технічний прогрес, сприяючи розвитку культури, пробу-

дженню національної свідомості, політичної активності народу, викликає прагнення до самостійності, незалежності.

Наявність двох тенденцій у розвитку окремих націй і держав продовжує глибоку внутрішню суперечливість С. Прагнення великих держав, використовуючи потребу в науково-технічній та економічній інтеграції, утримати своє панування над різними в національному відношенні територіями, вступає в непримиренну суперечливість з правом націй на самовизначення і створення національної держави. Як правило, національний та державний С. слабких країн викликає прагнення великих та сильних держав обмежити цей суверенітет, підкорити своєму впливові все нові й нові території, «інтегрувати» якомога більше націй і держав під однією владою. В кінцевому результаті це суперечить національному і державному суверенітету всіх інших держав і веде до повної втрати ними своєї самостійності.

Завдання полягає в тому, щоб світове співтовариство, за спільною згодою всіх його членів, знайшло гарантований надійний механізм захисту і збереження національного та державного суверенітету як великих і сильних, так і малих та слабких держав.

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ (ЗМІНИ) В УКРАЇНІ. Після провалу серпневого путчу в Москві в 1991 р. Україна проголосила свою національну незалежність. По тих процесах, які розгорнулись у той час, можна було судити, що в Україні почались революційні перетворення. Практично в серпні 1991 р. в Україні здійснилась демократична, антитоталітаристська революція, в результаті якої Україні був забезпечений вихід на шлях загальнолюдського прогресу і цивілізації.

Однак незабаром замість революційних перетворень почалась некомплексна і суперечлива реформа, ліберально-консервативний характер якої дорого обійшовся українському народу і значною мірою затримав поступальний розвиток країни. Зараз Україна переживає перехідний період, у ході якого переплітаються два різнорідних процеси. По-перше, здійснюється перехід зі стану залежного регіону наддержави в стан самостійної держави. По-друге, руйнується стара авторитарно-бюрократична система і робляться спроби затвердити нову модель суспільного розвитку, основними характеристиками якої повинні стати змішана економіка, політичний плюралізм, громадянське суспільство, права і свободи особистості.

Найбільш суттєві зміни відбулися на шляху створення держави. Україна створила основні атрибути держави, її визнав увесь світ. Значно виріс рівень політичної й економічної свободи громадян. Відбулось становлення реальної багатопартійності, почалось вільне підприємництво.

Однак, незважаючи на позитивні процеси, в країні продовжуються руйнівні процеси в окремих сферах життя, насамперед, в економіці. Нинішню соціально-політичну ситуацію характеризує сповзання країни до національної і соціальної катастрофи. В політичній сфері посилилась конфронтація між гілками влади. Посилюються центробіжні настрої. Вслід за Кримом починають заявляти про своє право на особливий статус інші регіони України. В економіці продовжується руйнування господарського комплексу. В соціальній сфері збільшується соціальний розрив між більшістю населення і вузьким прошарком багатіїв. У духовно-етичній сфері продовжується деморалізація населення. У зовнішньополітичній сфері відносини із державами далекого зарубіжжя поки що не принесли великих дивідендів економічному розвитку країни. По деяких питаннях політичного й економічного розвитку час від часу загострюються відносини з Росією.

Отже, розвал економіки, крах фінансової системи, посилені атрофією ряду найважливіших функцій політичної влади, неефективністю боротьби із злочинністю, знеціненням морально-етичних норм привели до прогресуючої деградації суспільства, очевидної загрози виходу України за межі цивілізованого шляху розвитку.

Враховуючи соціально-економічний, політичний і духовний стан України, сьогодні їй потрібно здійснити кардинальні революційні перетворення, щоб вийти із глибокої економічної і політичної кризи. Сьогодні Україні потрібні нові політичні сили, які змогли б вивести країну на цивілізований шлях розвитку.

РОЗБУДОВА НАЦІЇ — регенерація її ментальних структур і поступове відновлення основних структурних елементів. Нація — органічне утворення, подібне своєю організацією до людини, але якщо у людини є душа, у нації є дещо подібне — інтегральна цілісність, що має назву дух нації.

На жаль, у радянський період були утворені деякі ментальні структури т. зв. «совєтського народу», що зберігаються в значних прошарків населення також і в Україні. Такі структури не могли не бути досить поверховими — вони зникнуть самі в нових умовах з плином часу, але на сьогодні вони існують і можуть становити певну загрозу розбудові національних ментальних структур. Існують залишки історичної пам'яті, пов'язаної з ідеологемами й оцінками історичних подій сталінсько-брежнєвських часів. Механізми нейтралізації таких міфологем потребують значних зусиль і інтелектуальної енергії з боку носіїв нових форм свідомості.

Дуже складним і не менш важливим питанням у процесах Р. н. є її державний статус. Виникає конфліктогенне протиріччя між принципом національної єдності і принципом демократичної державності. Українська держава об'єднує всіх громадян, незалежно від їхньої національності, але утворює державу саме одна нація — українська. Для багатьох держав світу така ситуація є досить звичною. Водночас державна єдність не виключає існування національних меншин з іншою ментальною структурою.

В аспекті Р. н. ми починаємо майже з нуля. Розум і дух нації знищувався в гулагах і в ідеологічних заборонах. Воля нації ще дезорганізована, не може знайти реального політичного виявлення, і лишається ще підпорядкованою стереотипам вторинності, провінційності, несамостійності. Емоційно-чуттєва сфера демосу дезорієнтована економічною нестабільністю і перебуває під впливом старих стереотипів і схем мислення. В таких умовах проголошення незалежності може перетворитись у формальність, але може стати й кроком до пробудження нації. Процес утворення демократичної України переросте межі свідомості тих, хто її проголосив, якщо, звісна річ, вони не зможуть змінити свою свідомість разом із самим процесом, який є об'єктивним і вже не зворотним.

РОСІЙСЬКОМОВНЕ НАСЕЛЕННЯ — частина населення держав — колишніх неросійських республік СРСР, а також населення Російської Федерації, для якого основною мовою спілкування і самовираження є російська мова. Лінгвістичний за своєю природою термін «Р. н.» поширився і набрав політичного забарвлення у середині 80-х рр. у зв'язку з загостренням мовного питання в неросійських республіках, а також спробами недопустити виходу цих республік зі складу СРСР. Внаслідок того, що частина Р. н. потрапила під вплив імперської пропаганди і виступила проти незалежності ряду республік, вона почала сприйматися корінним населенням як «п'ята колона» центру. Спекуляція на інтересах Р. н. продовжується і після розпаду СРСР. Деякі засоби масової інформації і навіть державні діячі під гаслом захисту прав Р. н. роблять спробу дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію в колишніх республіках СРСР, спровокувати конфронтацію їх населення на мовному ґрунті і таким чином або повністю підпорядкувати ці держави політиці Росії, або розчленувати їх, відокремивши від них райони з Р. н.

Сучасне Р. н. України сформувалося протягом кількох століть під впливом ряду об'єктивних та суб'єктивних факторів. Найголовнішими з них були міграція росіян на Україну та політико-адміністративні обмеження й заборони української мови, що зумовило перехід на російську мову частини українців та представників інших національностей України.

Мовна поведінка, або мовлення,— складний феномен, що залежить від мовної компетенції (знання тієї чи іншої мови) населення, рівня розвитку його національної самосвідомості, конкретної етнолінгвістичної та загальної суспільно-політичної ситуації в країні, мовної політики держави. Своєрідним узагальненням дії різних об'єктивних і суб'єктивних факторів є побутові стереотипи щодо престижності тієї чи іншої мови і відповідної мовної поведінки. Зокрема, наслідком політики русифікації, багатовікового національного гноблення, гонінь на українську мову стало виникнення і поширення серед певної частини населення уявлень про українську мову як про неперспективну, несучасну, сільську і навпаки — про російську мову як мову міську, інтелігентну, сучасну. Як явища ірраціональні й відносно стійкі, такі стереотипи, сформувавшись у певних конкретно-історичних обставинах, не зникають автоматично із зміною цих обставин. Їх заміна на інші, адекватні нинішньому стану існування України, вимагає тривалого часу і гнучкої мовної політики. Йдеться про уникнення застосування силових методів, нав'язування української мови і впровадження головним чином методів заохочення, зацікавлення, стимулу.

Чисельність Р. н.— поняття досить відносне, оскільки значна частина населення залежно від конкретної соціальної ситуації і сфери життєдіяльності використовує то українську, то російську мову, а іноді й обидві одночасно. Чисельність Р. н. не співпадає з часткою росіян у населенні України (22,1%), з часткою тих, хто вважає своєю рідною мовою російську мову (32,8%), або сумарною часткою тих, хто вільно володіє російською мовою, і тих, хто вважає її своєю рідною (78,4%). Єдиним порівняно надійним джерелом для визначення чисельності Р. н. є результати соціологічних досліджень, які фіксують реальну мовну поведінку людей. Показовою щодо цього є, зокрема, мовна поведінка киян, близьких за своїми етномовними характеристиками до населення України в цілому. Так, російська мова є рідною для 29% киян (українська — 65%), вільно володіють нею 86% (українською 80%), розмовляють по-російськи в колі сім'ї 42% (українською — 39%), з друзями і сусідами — 45% (українською — 25%), на роботі — 48% (українською — 23%), в громадських місцях — на вулиці, в магазині, в транспорті і т. п.— 62% (українською — 13%). Приблизно кожен четвертий киянин в усіх цих ситуаціях спілкується і російською і українською мовами одночасно.

Таким чином, залежно від ситуації, обставин і кола спілкування мовна поведінка киян досить сильно змінюється. Залежно від того, що брати за основу, мовну поведінку в сім'ї чи в громадських місцях, частка Р. н. становитиме від половини до трьох чвертей усіх жителів Києва. Р. н. внаслідок історичних обставин досить нерівномірно розміщене на території України: абсолютна більшість його проживає в містах Півдня і Сходу республіки.

Особливістю Р. н. України є те, що практично все воно двомовне, тобто крім російської володіє й українською (у крайньому разі пасивно) мовою, а також те, що в його середовищі відсутня масова підтримка ідеї інтерфронтів. Акумулюючи в собі величезний інтелектуальний, культурний і виробничий потенціал, Р. н. відіграє роль у всіх сферах життя Української держави. Р. н. назавжди пов'язало з нею свою долю, кровно зацікавлене в її процвітанні і є повноправною складовою народу України. Свій патріотизм, відданість інтересам України Р. н. доводило неодноразово, зокрема, в ході Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., під час якого всі переважно російськомовні області й райони України проголосували за її незалежність.

РОСІЯНИ — найчисельніший після українців народ в республіці — 11 млн. 355 тис. 582 чол. (за даними перепису 1989). Р. почали селитися на території сучас. України прибл. з XV—XVII ст. (на Слобожанщині, а пізніше, у XVIII ст.— у Новоросії, Бессарабії і на Буковині, меншою мірою в ін. регіонах). Причому мали місце як урядова і поміщицька колонізація, так і стихійне заселення. Ряд поселень було засновано утікачами-селянами (Куп'янський, Волчанський повіти). Слободи, які виникли при будівництві фортифікаційних споруд Української лінії (1731—1742), здебільшого заселялися Р. Про це свідчить їх топоніміка (Тамбовська, Єфремовська, Орловська, Козловська та ін.). У другій пол. XVIII — першій пол. XIX ст. зростає кількість рос. селищ внаслідок поміщицької колонізації.

На Слобожанщині з початку її утворення значний відсоток становили «службово-ратні люди» (пушкарі, стрільці, засічні сторожі, «діти боярські»), які називалися однодворцями. Вони одержували «в службу» приміські слободи, а згодом землі за межами поселень. У сер. XVII ст. рос. служилі люди оселяються в р-ні Чугуєва (Новопокровка, Введенське), а «дітьми боярськими» створюються численні поселення в р-ні Ахтирки і Великої Писарівки. У 1680 з'являються нові слободи на схід. Слобожанщині. Переважну частину цих переселенців становили вихідці південнорос. губерній (Курської, Воронезької та ін.).

З приєднанням Новоросії на перше місце висуваються завдання військово-стратег. хар-ру, спрямовані на захист прикордон. р-нів, і більшість рос. переселенців служать у військах. Р. становили також знач. відсоток серед держ. селян (військ. поселян), які сплачували поземельну ренту і поставляли необхідну кількість солдатів у Катеринославську кінноту. Багато поселень однодворців у другій пол. XVIII ст. утворилося у Костянтиноградському, Слов'янському, Бахмутському, Павлоградському і Маріупольському повітах, а наприк. XVIII ст.— в Криму.

Знач. відсоток серед Р. становили службовці, а також поміщики, яким були передані маєтки, що належали в минулому польським магнатам. Однак у дореформені часи гол. джерелом збільшення постійного населення Р. була регулярна армія. Лише в Подільській губ. в 1850 вона нараховувала 49,3 тис. чол. Частина офіцерів вступала в родинні стосунки з місцевим населенням і залишалася в Україні.

Наприк. XIX ст. з розвитком капіталіст. відносин набагато збільшується приплив рос. населення в міста і на промислові об'єкти України, насамперед у ті галузі господарства, які мали певні традиції розвитку в Росії (металургія, будівництво залізниць тощо). За даними перепису 1989, Р. 29% (9 млн.943 тис. 509 чол.) в містах України і 8,2% (1 млн. 412 тис. 083 чол.) у сільськ. місцевості. Найбільша кількість Р. проживає у Донецькій та Луганській обл. і Кримській республіці. Так, у Криму Р. становлять 67% від усього населення. Слід також зазначити, що рідною мову своєї національності вважають 98,4% всіх росіян.

В Україні діють 8 рос. національно-культ. товариств. Видається зареєстрованих 24 газети і 20 журн. рос. мовою. Крім цього, видається двомовн. газет (рос. і укр.) — 74, журн.— 70, паралельними мовами газет — 15, журн.— 22. В Україні також видається рос. мовою знач. кількість газет і журн., що зареєстровані в обл. управліннях по пресі: газет — 505, журн.— 28, двомовн. газет — 142. За даними 1990 р., видано 4861 одиниця книг рос. мовою загальним тиражем 72 млн. 760 тис.

РУХ ЗА СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ (сучасний аспект). Суверенну волю народ виявляє тільки тоді, коли має здатність визначити зміст і характер політичного, економічного й культурного життя, коли нема чужої панівної дійсності та її впливу на його соціальну життєдіяльність. Правильне наукове тлумачення суверенітету передбачає чітке визначення його основних ознак (властивостей), серед яких можна назвати верховенство територіальне (право держави на верховну владу на своїй території) і верховенство персональне (право держави користуватися своєю владою стосовно окремої особи, групи осіб і всього населення); правову незалежність, яка виявляється в непідлеглості іншим державам або групі держав. Важливою ознакою суверенітету є його неподільність (єдність). Двох суверенітетів, тобто двох верховних влад у суспільстві не може бути. Однак в умовах колишнього СРСР поширювалась концепція розподілу суверенітету між центром і союзними республіками. Вона слугувала виправданню жорсткого централізму.

Формально суверенітет України як союзної республіки означав, що вона є суверенною державою, яка має всю повноту державної влади на своїй території. Формально вона нібито мала власну державу і державний суверенітет, але фактично була позбавлена і того, й іншого. Бо ж у реальності вона не володіла своєю територією, не мала й свого громадянства, бо ж дійовим реальним було громадянство загальносоюзне. Про яку державність і суверенітет могла йти мова, коли УРСР не мала ніякої реальної сили для здійснення свого суверенітету, бо не мала ні своєї армії та навіть власної міліції. Що ж до зовнішньополітичної діяльності, то вона, будучи членом ООН, не мала нормальних дипломатичних відносин ні з однією державою світу, тобто не мала ніяких міждержавних зв'язків.

Доба суверенізації невідворотно наступала. Вона була історично обумовлена тими жорсткими кайданами централізації, які вкорінювалися впродовж десятиліть. Тому є безпідставним твердження нібито проголошення ідеї верховенства законів РРФСР над законами СРСР викликало рух за встановлення суверенітету в Україні і Білорусії, народи яких буцімто ніколи й не думали про державну незалежність, не прагнули до утвердження незалежних суверенних держав. Не можна всерйоз сприймати твердження деяких науковців, що Верховна Рада РРФСР, проголосивши суверенітет Росії, надала можливість і право на проголошення суверенітету Україні та іншим республікам колишнього СРСР. Це наївна, примітивна думка. Вона не враховує історичні прагнення українського народу, як і інших народів, крупних етнонаціональних спільнот до утворення своєї власної суверенної незалежної держави.

Верховна Рада УРСР 16 липня 1990 р. прийняла Декларацію про державний суверенітет України. В преамбулі цього документу говориться, що Верховна Рада, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Декларація складається з таких розділів: самовизначення української нації, народовладдя, державна влада, громадянство, територіальне верховенство, економічна самостійність, екологічна безпека, культурний розвиток, зовнішня і внутрішня безпека, міжнародні відносини. Прийняттям Декларації про державний суверенітет України покладено край патерналістської політики центру, пануванню відомчої командно-адміністративної системи. Що особливо важливо, Декларація реально забезпечує безумовне право нації на самовизначення.

Р. за с. У. не міг не викликати негативного ставлення з боку певних імперських сил у Росії. Імперські амбіції деяких націонал-патріотів у Росії настільки випирають назовні, що вони не мислять Росію без сучасної України. Більше того, вони згодні тлумачити відродження української державності як процес утворення другої російської «в широкому смислі цього слова» держави. А відтак, у недалекій перспективі настане пора возз'єднання двох «російських» держав, ясна річ, під егідою Росії і таким чином буде відновлено почуття гордості та національної гідності російського народу.

Путчисти в серпні 1991 р. намагалися покінчити з процесом демократизації, відновити зв'язки союзної бюрократії та партійних структур, різко обмежити суверенітет республік, у тому числі України. Після поразки путчистів посилилось стремління позбутися впливу владних центральних структур і реально досягти справжньої суверенності, незалежності від Москви. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України. Цей день увійшов в історію як початок відродження державності України, народ якої демократичним шляхом здобув право бути рівним серед інших народів, жити вільно, розвивати свою мову, культуру, економіку. Здійснилося віковічне прагнення нації мати свою власну державу, бути її господарем, що й було зафіксовано в новій Конституції України.

С

САМВИДАВ (Україна, 60—80-і рр.). С.— це нелегальне виготовлення і розповсюдження позацензурної літ-ри. Учасники дисидент. руху розглядали С. як найважливіше знаряддя розповсюдження своїх поглядів, висловлювань, оцінок, відмінних від ідеологічно стандартизованих офіційних поглядів. Викладені чи пропаговані в матеріалах С. погляди в кінцевому рахунку могли справити вплив на психологію і переконання людей. С. поповнювався також за рахунок заборонених (з різн. мотивів) цензурою творів письменників, поетів, науковців як минулого, так і сучасних. Крім того, залучалися заборонені до розповсюдження т. зв. антирадянські, наклепницькі, ідеологічно шкідливі твори (відомих у минулому і невідомих сучас. авторів). Оскільки точного критерію для «вибраковування» цих творів із загального потоку літературно-художн., науково-теор. і тим більше самвидавної продукції не існувало, та навіть і не могло існувати, то в розряд наклепницьких, ідейно-політично шкідливих матеріалів потрапляло чимало визначних творів талановитих авторів.

Серед перших матеріалів С., що розповсюджувались підпільно на Україні на поч. 60-х рр., був другий збірник поезій В. Симоненка «Берег чекань», заборонений до видання з ідеологічних мотивів, а також збірник оповідань «Вино з троянд», «Дума про діда», щоденник. Разом з ними розповсюджувались позацензурні поезії Л. Костенко, М. Вінграновського та ін. Поширювалась підпільно надрукована (понад 2 тис. прим.) газета «Правда народу». Циркулювали в 2-й пол. 60-х рр. самвидавні матеріали, виготовлені учасниками дисидент. руху, в яких розкривались вади тоталітар. системи з її неприйняттям елементарних прав особи, домінуванням дискримінаційних заходів щодо нац. «інородних» окраїн, які вважалися формально рівноправними з Росією республіками СРСР. Ця тема знайшла відображення в працях В. Чорновола «Горе від розуму», В. Мороза «Репортаж

із заповідника імені Берія». В копіях розповсюджувались листи, звернення Л. Лук'яненка, С. Караванського, М. Гориня, Ю. Шухевича та ін., в яких йшлося про прагнення бути повноправною людиною, творити в ім'я своєї родини, свого суспільства і народу. Велику зацікавленість не тільки серед дисидентів, але і тих, хто не був разом з ними, викликав самвидавний твір І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». З 1970 р. почав виходити нелегальний бюлетень «Український вісник», редагований В. Чорноволом, але з арештом останнього (1972) його вихід припинився. Після трирічної перерви, з 1974 р. він знову став виходити.

У 70-і рр. кількість укр. С. значно зросла. Досить назвати такі матеріали, як заява І. Світличного про те, що лікарі в СРСР виконують не властиві їм функції, лист О. Матусевич у Міжнародну амністію, лист Б. Чуйки під назвою «Життя на засланні не краще, чим в концтаборі», лист М. Руденка «До людей доброї волі», два відкритих листа Й. Терелі — один на адресу Ю. В. Андропова, другий папі Павлу IV. Великого резонансу в колах світової громадськості набули такі документи С., як відкритий лист до учасників Бєлградської наради з закликом вплинути на судові інстанції СРСР з метою пом'якшення формули звинувачення М. Руденка , а також «Заява політичних в'язнів зони 35», «Суд над М. Руденком і О. Тихим», заява і звернення В. Стуса в Президію Верховної Ради СРСР і Міжнародний Пен-клуб, документ «Позиції українських політв'язнів» за підписами В. Романюка і О. Тихого, протест Московської гельсінської групи з приводу арешту Л. Лук'яненка, лист В. Горбового першому секретареві ЦК КПУ, звернення в ООН шістнадцяти політв'язнів та ін. В 2-й пол. 70-х рр. розповсюджувався самвидавний «Інформаційний бюлетень» Української гельсінської групи, «Хроніка української католицької церкви».

3 серпня 1987 р. відновився після п'ятнадцятирічної перерви вихід «Українського вісника», а з січня 1988 р. став поширюватися журнал «Кафедра» як орган створеної в жовтні 1987 р. «неформальної» організації «Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції». Крім того, Українською гельсінською спілкою видавався самвидавний листок «Голос відродження». С. розповсюджувався серед учасників дисидент. руху; матеріали і документи виготовлялись для пересилки нелегальними каналами на Захід, де б вони могли бути тиражовані з метою привернути увагу і симпатію до їх авторів зах. громадськості. Значна більшість документів і матеріалів укр. С. була одержана за кордоном й передрукована у видавництвах «Сучасність», «Смолоскип» разом з Першою українською друкарнею у Франції та ін. Деякі з них були видані англ., франц. та ін. мовами.

З 1987 р. в Україні розпочалася нова хвиля самвидавної преси. Аналіз колекцій самвидаву Центральної наукової бібліотеки, Української пресової агенції в Лондоні та приватних колекцій дав можливість показати розмах та сфери впливу даних видань. Загальна кількість С. в період 1987—1990 р. становила 326 назв. Серед них 60 одиниць належать Народному Руху України, 31 видання — Українській Республіканській партії, 44 видання — ін. політ. організаціям та партіям. Близько 75% припадало на Київ та Зах. Україну. Всі політ. видання можна умовно розділити за двома напрямами: національно-демокр. і національно-радикальний. Перший з них об'єднує видання організацій та партій, що домагалися незалежності України парламентським шляхом. З огляду на це на шпальтах газет пропагувався досвід національно-визв. руху часів Центральної Ради, Директорії, Української Національної Ради ЗУНР, критично переосмислювався період ОУН — УПА. Другий — національно-радикальний — напрям, характерний для видань Української національної асамблеї. УНА бореться за відновлення укр. державності непарламентськими методами, шляхом створення альтернативних структур влади і протидії офіційним. Тому і преса цих організацій приділяла гол. увагу Українській військовій організації, Організації Українських Націоналістів, Антибільшовицькому Блоку визволення народів.

У цілому самвидавна преса характеризувалася певними особливостями. Насамперед, це — низький журналістський рівень публікацій, за винятком «Слова», «Зеленого світу» і ряду ін. видань. Обмеженість тематики зумовлена жанровою примітивністю, антикомуністичним спрямуванням статей, які далеко не завжди глибокі. Більшість матеріалів апологетичні і рекламні щодо своїх партій, організацій та їх лідерів. Газетні шпальти заповнені резолюціями мітингів, заявами, деклараціями та звітами про парт. заходи. Втім цікавими можуть бути добірки іст. документів про добу національно-визв. змагань, для чого не знаходилося місця в офіц. виданнях.

Важливою особливістю також є нерівноправне становище С. порівняно зі своїми офіц. конкурентами. Видавці незалеж. листків та газет не мали повноцінної поліграф. бази, повністю залежали від постачання паперу.

З 1991 р. спостерігається процес знач. занепаду самвидавної преси. Велика кількість видань перестала існувати, деякі об'єдналися і певна частина, пройшовши реєстрацію згідно з Законом про пресу, перейшла в ранг офіц. преси. На це були об'єктивні причини: поглиблення екон. кризи в країні, зниження політ. активності населення., інформ. перенасиченість суспільства, висока собівартість газетної продукції. Але очевидно і те, що для вивчення історії формування нац. ідеї в сучас. пору С. залишається одним із найважливіших іст. джерел.

СИСТЕМА РОЗПОДІЛУ ВЛАД. Ставлення абсолютної більшості сучасних вітчизняних державознавців та представників української політичної еліти до ідей розподілу та взаємозалежності влад швидкими темпами еволюціонувало від несприйняття цієї концепції (як «буржуазно обмеженої») до її тлумачення як майже єдино можливої моделі реальної демократії у цивілізованому суспільстві.

Через об'єктивні обставини, пов'язані з особливостями політичного процесу в колишньому СРСР у період «пізнього» Горбачова, домінуючою на пострадянському політичному просторі (в тому числі й в Україні) стала і дотепер залишається американо-французька модель розподілу влад, але, безумовно, зі своїми національними особливостями, спрощеннями та збоченнями. Порівняно з багатьма іншими моделями ця модель надає дуже великі повноваження виконавчій владі.

«Національні» ж пострадянські збочення стосуються перш за все нерозвиненості судової влади як незалежної гілки влади (зокрема відсутності або «тимчасового» припинення діяльності Конституційного Суду), а також гіпертрофованої автономності президентської адміністрації від інших частин адміністративного апарату (тобто в межах виконавчої гілки влади в цілому). Крім того, «класичне» змагання гілок влади у пострадянських державах фактично структурується та наповнюється боротьбою між тими чи іншими політичними течіями, культурно-політичними та економічними регіонами, секторами та галузями господарства (напр., між ВПК, нафто-газовим, агропромисловим та іншими комплексами тощо.

Певні політичні сили в Україні (як і в інших пострадянських державах) беруть або скоро можуть взяти на «ідейно-теоретичне озброєння» британсько-індійсько-японський варіант теорії розподілу та взаємозалежності влад. Ця модель передбачає провідну роль і теоретично навіть можливість «всевладдя» парламенту. Між іншим, як здається, в такій моделі нема нічого однозначно негативного для держави перехідного типу. Проблема в тому, які політичні сили контролюють конкретні гілки влади. Якщо б в Україні радикальні ліберали або національні демократи контролювали Верховну Раду, їм була

б не потрібна президентська або напівпрезидентська республіка і вони (а не лише б ліві сили) доводили б зараз, що парламентська республіка є «запорукою успішного ходу реформ».

Водночас швейцарська модель, здається, поки що не стала взірцем для скільки-небудь впливових політичних сил України, однак і вона може виявитись потенційно прийнятною. До неї можуть звернутися як ліві, так і в певних умовах національні демократи разом з авторитарними націоналістами.

Посилення популярності авторитарних моделей серед певних верств вітчизняної політичної еліти (причому не лише серед відносно «деідеологізованої» технократичної її частини та вихідців з лав старої партноменклатури, але й у прошарку щирих національних демократів) в умовах поглиблення загальнонаціональної соціально-економічної кризи може призвести до зростання інтересу теоретиків і практиків до досвіду трансформаційних процесів у країнах, де активну політичну роль відігравали своєрідні органи надзвичайної влади (наприклад, Революційна Рада в Португалії у 1974—1982 рр., різні хунти в Таїланді, в багатьох інших країнах.

В межах продовження демократичного консенсуального політичного процесу, на який поки що орієнтується більшість політичних сил України, та впровадження в життя вітчизняної моделі розподілу та взаємозалежності влад значний теоретичний інтерес може представляти осмислення історичного досвіду державотворення в Китаї на грунті ідей Сунь Ятсена та Конституції Китаю 1947 року, в якій закріплено існування не трьох традиційних гілок влади, а п'яти — не лише законодавчої, виконавчої та судової, а ще й екзаменаційної та контрольної. Такий концептуальний підхід, дає змогу починати серйозну організаційну роботу з формування системи автономної державної служби й тим самим — проведення реальної адміністративної реформи, а не обмежуватися черговим реформуванням державного апарату. Це також допомагає деяким державним структурам (наприклад, прокуратурі та слідчим органам) краще зорієнтуватися і знайти своє місце у загальній схемі (зараз іноді — майже у хаосі) державних та напівдержавних інституцій.

Конституційний досвід Нікарагуа у період інституціоналізації там базових компонентів плюралістичної демократії включає в себе й виділення в межах системи розподілу та взаємозалежності влад такої специфічної гілки влади, як установча влада. Установча влада — це влада, що має повноваження створювати нові державні органи або повністю змінювати їх персональний склад. Для сучасної України, яка прийняла Конституцію і повинна формувати раціонально побудовану та реально підзвітну народу і ефективно функціонуючу систему державних органів, ця теоретична конструкція та її інституційно-нормативне закріплення може мати неабияке практичне значення.

В цілому ж, розробляючи сучасну національну модель розподілу влад на Україні серед різних видів влад доцільно розрізняти: установчу, законодавчу, виконавчу, судову, контрольну, екзаменаційно-атестаційну, військову, культурно-ідеологічну, економічну (в тому числі владу над інфраструктурами життєзабезпечення суспільства) тощо.

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА — історичний регіон у північно-східній частині України, який охоплює Харківщину, Донеччину по р. Бахмут, Луганщину по р. Айдар, Сумщину по р. Сейм, Воронежчину на правобережжі Дону від Коротояка до Богучара, на лівобережжі по Калач, Курщину по Глушково і Суджу.

Назва С. У. чи Слобожанщина походить від — слобода, слабода, свобода. Це тип поселень у Київській Русі, Російській державі, населення яких на деяких час звільнялося від податків.

Найстаріше заселення С. У. сягає молодшого палеоліту. В давніші часи це була територія східних слов'ян-сіверян. З кінця IX ст. вона у складі Київської держави, в XI ст. Чернігівського, а потім Переяславського й Новгород-Сіверського князівств. З часів навали татарських орд була мало залюднена. З початку XVI ст. входить до складу Московської держави. Територія С. У. становила тоді майже не залюднене Дике Поле, через яке татари вдиралися в Московщину, т. зв. Муравським шляхом між Дніпром і Доном від Перекопу до Тули, Ізюмським та Кальміуським.

Початок козацьким слободам дали у 1638 р. 800 козаків, учасники повстання Я. Острянина, що переселилися з України. З 1651 р. потік переселенців посилився й вилився у два потоки колонізації — з півночі йшла московська, пов'язана із спорудженням оборонних ліній, із західної України — викликана економічною експансією та промисловими інтересами населення Наддніпрянщини і підсилена польсько-шляхетською неволею. З цією масовою народною колонізацією не могли зрівнятися не тільки московська урядова колонізація, але й потік втікачів селян і холопів, які бігли від поміщика на вільні землі С. У. і Дону. У 80—90-х рр. XVI ст. тут були закладені Вороніж, Бєлгород, Оскол, Валуйки. У 1630—1640 рр. збудовано т. зв. Бєлгородську лінію, яка проходила від Охтирки на заході до Острогоська на сході. Тоді ж з'явилася низка міст перед Бєлгородською лінією — Чугуїв (1639 р.), Обоянь (1649 р.) та ін. У другій половині XVII ст. споруджено Ізюмську лінію від р. Коломаку до Валуйок (1679—81 рр.). У першій половині XVIII ст., коли в ході заселення С. У. Бєлгородська лінія втратила військове значення, утворено нову — Українську лінію, яка йшла від р. Орелі до р. Дінця (1731—33 рр.). Унаслідок української колонізації московська колонізація С. У була зміщена на схід і південний схід у бік Дону й Волги. Московська держава довгий час сприяла українській колонізації С. У., бо це давало можливість економічного опанування вільних територій, поповнення війська на кордонах для їх охорони. Вже з 1650 р. існували слобідські козацькі полки — Острозький, Сумський, Охтирський, Харківський, з 1685 р.— Ізюмський, які в середині XVIII ст. були реорганізовані в регулярні гусарські полки. В 70-х рр. XVIII ст. населення С. У. вже нараховувало 570 тис. мешканців.

У XVIII ст. царський російський уряд почав потроху обмежувати козацьке самоврядування на С. У. У 1708 р. Сумський, Охтирський і Харківський полки були включені у склад Київської губернії, а Острозький і Ізюмський в Азовську губернію, з 1722 р. усі ці полки входили до складу Бєлгородської провінції Київської губернії. Маніфестом від 28.07.1765 р. Катерина II ліквідувала козацький устрій на С. У. і ввела державні установи. Територія С. У. ввійшла до складу Слобідсько-Української губернії з центром у Харкові. Військовому губернатору С. У. тимчасово підлягало й українське населення Війська Донського, Бєлгородської, Воронезької, Казанської, Саратовської й Астраханської губерній. У 1780 р. Слобідсько-Українська губернія була ліквідована, а її територія, за винятком Острогозької провінції, ввійшла у склад Харківського намісництва, а з 1796—1835 рр. Харківської губернії. Менша північна частина увійшла до Воронезької і Курської губерній, такий статус закріпився за Радянської влади. За переписом 1897 р. у Воронезькій губернії проживало 887,2 тис. чол., чи 36,2% всього населення, Курській — 502,2 тис., це 32,9%, причому, в деяких південних районах цих губерній українці становили переважну більшість — в Острогозькому — 90,3%, Богучарському — 81,8%, Бірючанському — 70,7%.

Тому за радянської влади населення цієї північної частини С. У. неодноразово ставило питання про приєднання до УРСР. В одному з документів Новоосколь-

ського, Корочанського й Бєлгородського райвиконкомів, де мешкало близько 650 тис. чол., говорилося, що «ще в 1917—1918 рр. місцеве населення одностайно висловилося на користь приєднання до Харківської губернії і тільки німецька окупація України перервала подальше здійснення цього народного бажання». У 1922 р. уряд УРСР знов піднімав це питання, але воно так і не було вирішене.

В сучасній Україні територія С. У. охоплює Харківську, східну частину Сумської, північну частину Донецької по р. Бахмут і Луганську по р. Айдар областей, в Росії — південно-східні частини Бєлгородської, Воронезької і південні частини Курської областей.

СОБОРНІСТЬ. Термін традиційно вживається в науці та політичній практиці як відображення процесів згуртування споріднених ідеологічних і суспільно-політичних рухів. Про це свідчить, зокрема, використання терміну «С.» для визначення об'єднавчих конфесіональних процесів християнства, мусульманства, іудаїзму та інших світових релігій, а також реалізація політичної стратегії імперських супердержав (Римська імперія, Візантія, Російська імперія, Радянський Союз та ін.). Ідея С. у новітні часи стала пов'язуватися з консолідаційними етнонаціональними процесами, становленням і розвитком національної державності.

СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ. Сучасного змісту українська ідея соборності почала набувати в епоху нової і новітньої історії, у ході національно-визвольних змагань, етнонаціональних консолідаційних процесів, розв'язання національно-державних проблем. Але коріння та історичні передумови її сягають далекого минулого. Зокрема вона рельєфно вимальовується вже в ході об'єднання земель України-Руси у княжу добу, в період формування українського козацтва як консолідаційного ядра становлення української нації, національно-визвольної війни українського народу в другій половині XVII ст. Нового дихання С. У. набуває в середині XIX — на початку XX ст.: українофільство Кирило-Мефодіївського товариства, «Руська трійця», ідеї Т. Шевченка, М. Драгоманова, В. Антоновича, М. Грушевського, діяльність українських національно-демократичних партій, Центральної Ради, Української Народної Республіки.

Центральними проблемами у ході реалізації української ідеї соборності протягом багатьох століть виступали формування національної самосвідомості, об'єднання український етнічних територій, які протягом тривалого часу були роз'єднані кордонами сусідніх держав (Росія, Польща, Литва, Австро-Угорщина, Румунія, Чехословаччина), створення незалежної, самостійної держави.

Знаменною подією в історії української соборності стало проголошення суверенітету та створення самостійної держави — України.

Однак за нових умов реалізації ідеї С. У. постають і нові проблеми, пов'язані передусім з теоретичним та методологічним осмисленням найважливіших факторів, що визначають механізм цього прогресу. До практично-політичних чинників реалізації цієї ідеї в умовах демократизації слід віднести формування етнічної, міжетнічної та соціально-класової єдності людності України, збереження цілісності території держави, зважену внутрішню і зовнішню політику, толерантне ставлення до всіх політичних партій, громадських рухів і угруповань, визнання єдиної, соборної української християнської церкви та уважне ставлення до інших релігійних конфесій, руху екуменізму. Важливу роль у розбудові соборної України повинно відіграти формування у громадян України цивілізованої, демократичної правової, політичної і громадянської культури, патріотичних почуттів — любові до рідної землі, Батьківщини, толерантності, доброзичливості і поваги до інших народів.

СО — Нація. Етнонаціональне відродження в Україні включає в себе такий суттєвий компонент, як етнічне відродження інонаціонального населення України, забезпечення їх інтересів у різних галузях суспільного життя. При цьому ми спираємося на досить таки оригінальний «Робочий документ транснаціональної Радикальної партії» під назвою «Федералізм та національності», в якому наголошується: «Как кажется очевидным, что подход к новым и старым национальным вопросам не может быть иным, как с точки зрения создания правового, т. е. демократического государства, гарантирующего всем гражданам одни и теже равные права, остается открытым вопрос обеспечения прав, пользование которыми (но не их содержание) различается в зависимости от принадлежности субъекта к тому или иному этническому сообществу».

І тут виникає проблема вже методологічного плану — визначити, скажімо, субетноси «національною меншиною» чи «етнічною спільнотою». Це — досить-таки делікатне питання, передовсім тому, що безпосередньо стикається з національними інтересами домінуючого етносу, а саме: з його монополією на право як нації володіти всією національною територією. У зв'язку з цим в окремих конкретних випадках застосувалися «закони про права нацменшин».

Вже згаданий «Робочий документ» стверджує думку про користь продовжити розмірковування, запропоновані деякими етнічними меншинами щодо введення нового поняття «співнація». На думку розробників документу (О. Дюпюї, М. Буздакін, О. Паоліні та Л. Роза) це поняття підкреслює не тільки потяг до «повної співучасті» у житті країни, але й той факт, що визнання існування меншості не повинно викликати «позитивної дискримінації» її порівняно з більшістю, а функціональний поділ окремих завдань та функцій між «більшістю» та «меншістю». Дане питання часто сприймається етнічними спільнотами як принципове, оскільки, будучи «меншістю», та бажаючи здійснювати самоуправління в галузі, що стосується її етнічних особливостей, вони хочуть брати участь з усіма випливаючими звідси наслідками у житті країни, в якій вони проживають. З цієї точки зору термін «меншість» сприймається як негативний, оскільки він є синонімом «другорядної категорії», перевага віддається терміну «спів-нація», «співгромадянство» чи «етнічна спільність», які, відображаючи специфіку питання, не мають все ж негативного відтінку.

Серйозних коректив потребує сама методологія віднесення того чи іншого народу до нації. Зараз цей акт носить нерідко показний характер і визначається скоріше престижними міркуваннями, ніж суворо науковими критеріями. Між тим, якщо врахувати одну з найбільш концентрованих ознак національної консолідації (як соціально-економічної, так і етнічної, духовно-психологічної), то такого рівня зрілості досягли не всі нації колишнього СРСР, а, значить, і їх субетноси, що проживають в Україні.

Є й така спокуса — піти шляхом визнання історичних прав, тобто попередньої національної належності, яка існувала, скажімо, в Україні до «добровільного воз'єднання» чи в період Центральної Ради.

Нагальною є проблема соціального оновлення української нації, етнічних меншин України, глибокої перебудови всієї системи етнонаціональних і міжетнічних процесів з використанням правових, економічних та ідеологічних інструментів, наукової обгрунтованості всієї етнонаціональної політики. Важливо повніше враховувати об'єктивний характер етнонаціонального розвитку, його складне, подекуди суперечливе відображення у свідомості та психології людей, можливості розумних компромісів з метою згуртування здорових сил суспільства.

СОЦІАЛ-ЛІБЕРАЛЬНА (ЗАГАЛЬНОДЕМОКРАТИЧНА) КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ грунтується на пріоритеті прав окремої людини над правами будь-яких колек-

тивів чи співтовариств, у тому числі етнічних чи національних, на ідеї гармонізації інтересів нації і особи. Однією із головних тез основних принципів сучасної соціал-демократії в Україні в політичній сфері є «баланс інтересів нації та особи — нація поважає інтереси особи, особа поважає інтереси нації». Партія демократичного відродження України у своїх Програмних принципах підкреслює, що природне прагнення націй до самовизначення і розвитку не повинне суперечити фундаментальним свободам людини.

С.-л. к. етнополітичного розвитку України заперечує необхідність надання Українській державі національного характеру, натомість підкреслюючи, що держава повинна забезпечити рівність прав усіх громадян України незалежно від їх національності, раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, соціального походження, майнового стану або інших обставин. Партії і об'єднання соціал-ліберальної спрямованості відстоюють необхідність федерально-земельного устрою України. Фактичним узагальненням підходу соціал-лібералів до цієї проблеми є позиція, зафіксована у Програмних принципах об'єднання «Нова Україна»: «Додатковою гарантією прав і свобод громадян України має стати, як тільки дозволять умови, фундаментальна адміністративно-територіальна реформа із створенням земельних органів влади та повноцінного місцевого самоврядування. Це — важливі передумови національної та соціальної згоди в нашій країні, створення рівних можливостей матеріального та культурного добробуту її різних місцевостей».

На думку представників соціал-ліберальних сил, головним напрямом української етнонаціональної політики має бути забезпечення сприятливих умов для вільного розвитку всіх народів, що проживають на терені України, і формування на цій основі відносин солідарності і злагоди. Формула соціал-ліберального, загальнодемократичного бачення суті міжнаціональних відносин у державі така: «Україна — спільний дім усіх націй і народів, що її населяють».

С.-л. (з.) к. е. п. України категорично заперечує будь-які привілеї чи обмеження за національними ознаками, розпалювання ворожнечі на національному підґрунті та пропаганду національної переваги.

СПЕЦИФІКА ГЕОПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНИ полягає в тому, що її територія разом із територіями Молдови, Білорусії та Литви створює велику буферну зону. Вона відділяє європейські держави від безпосереднього контакту з Російською Федерацією, котра не втратила значення наддержави. З іншого боку, центральноєвропейські держави відділяють Україну від могутніх в економічному й військовому плані західноєвропейських держав, що входять до блоку НАТО. І хоч нині реальних загроз Україні з Заходу не спостерігається, рівень нагромадженого потенціалу першокласних озброєнь з обох боків подвійної буферної зони не можна не брати до уваги. Окрім того, існує небезпека бути втягнутим у чужий конфлікт.

Сьогодні джерела виникнення подібних конфліктів не поодинокі, значною мірою вони зосереджені навколо Чорного моря. Безпосередньо вони не загрожують, однак не можна забувати, що дві світові війни вибухнули в результаті, здавалося б, не надто масштабних геополітичних суперечностей. Причому постріл, що започаткував першу світову війну, пролунав саме в Боснії.

Україні може бути нав'язана великомасштабна війна з метою анексії її території або може бути проведена проти неї разова акція, спрямована на усунення України як економічного конкурента і зміну її політики в потрібному агресору напрямі.

Не виключено, що Україна також може бути втягнута у спровокований незаконними збройними формуваннями національно-етнічний конфлікт, що може перерости в локальну або великомасштабну війну.

За умов зростаючої невизначеності, а в деяких випадках й непередбачуваного розвитку міжнародної обстановки, зростає роль загрози безпеці, яка являє собою сукупність умов і факторів, що загрожують життєво важливим інтересам особи, суспільства та держави в цілому.

Як свідчить досвід останніх років, характер загроз змінився. У зв'язку з цим джерелами небезпеки та загроз для України можуть бути такі.

У політичній сфері: територіальні претензії до України; порушення цілісності України, в тому числі з використанням міжетнічних та міжконфесійних протиріч; послаблення зв'язків України з колишніми республіками СРСР та країнами Східної Європи; нестійкість державних структур влади в суміжних країнах або легалізація кримінальних структур як нових державних утворень; загрози, пов'язані з напруженням у соціально-економічній сфері; організована злочинність і корупція; загрози, які виникли в результаті незгод на конфесійній або національній основі; недостатня ефективність дій України при вирішенні ключових міжнародних проблем та дій міжнародних організацій.

В економічній сфері: послаблення економічної самостійності України, деградація її технологічного і промислового потенціалу; відтік за межі України інтелектуальних ресурсів; неконтрольований вивіз капіталу й окремих стратегічно важливих сировинних товарів за межі України; неврегульованість торгово-економічних відносин України з колишніми союзними республіками.

У воєнній сфері: порушення цілісності системи оборони України; прагнення деяких держав (коаліції держав) до встановлення виключно свого воєнно-політичного впливу в окремих регіонах світу та їх прихильність до вирішення конфліктних ситуацій силовими методами; нестійкість внутрішньополітичної обстановки в суміжно-прилеглих країнах; нагромадження зброї, що може призвести до появи й розширення осередків нестабільності на території України; територіальні претензії, що виникають у зв'язку зі змінами політичної обстановки; спроби втручання інших держав у внутрішні справи України; можливість підриву стратегічної стабільності внаслідок порушення іншими державами міжнародних угод у галузі обмеження й скорочення озброєнь, їх якісного й кількісного нарощування; існуючі й потенційні осередки локальних війн і збройних конфліктів у безпосередній близькості від кордонів України; можливість підриву стратегічної стабільності внаслідок порушення режиму непоширення ядерної зброї, міжнародних домовленостей у галузі обмежень і скорочення озброєнь, якісного й кількісного нарощування озброєнь іншими державами; зберігання чи створення в суміжних з Україною регіонах могутніх угруповань збройних сил держав (коаліції держав), які перевищують їх оборонну потребу; наявність у багатьох держав великих арсеналів ядерної та інших видів зброї масового знищення; сепаристські тенденції в крайніх формах, дестабілізуючі внутрішньо-політичну ситуацію в багатонаціональних і федеративних державах; збереження загрози міжнародного тероризму, шантажу, в тому числі й використання ядерної зброї масового знищення, порушення прав і свобод людини в суміжних країнах та спровоковані ними некеровані міграційні процеси.

У сфері екології: неконтрольований ввіз в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів; невирішеність проблеми токсичних відходів; загрози техногенного характеру; загрози, які виникли внаслідок екологічних катастроф як в Україні, так і в суміжних державах.

Сукупність реальних і потенційних загроз передбачає використання всього спектру засобів та методів протидії, які має держава у своєму розпорядженні.

СУБ'ЄКТ ЕТНОПОЛІТИКИ — соціальна або етніч. група, ін. об'єднання людей, які відстоюють власні цілі шляхом політ. впливу на певні етнонац. спільності та відносини, що складаються між ними. Від конкретної спрямованості дій С. е. багато в чому залежить розвиток системи етнополіт. відносин у даному суспільстві. Оскільки сталі етнополіт. відносини являють собою феномен загалом об'єктивного характеру, з особливою гостротою постає проблема відповідальності С. е. за ті зміни в житті суспільства, які пов'язуються з його цілеспрямованими діями. Разом з тим певні процеси, що розгортаються внаслідок діяльності С. е. так і залишаються поза його колективною волею і за межами його контролю. Характер політ. поведінки С. е. не обов'язково залежить від його етнонац. належності, тобто етніч. походження членів відповідної групи. Питання про те, за яких умов і під впливом яких чинників формується С. е., що саме зумовлює спрямованість його діяльності, вирішується з огляду на іст., і соціокульт. специфіку суспільства, в якому він діє. В зах. соціології поширена точка зору, згідно з якою суб'єктом етнополіт. відносин визнаються нац. еліти, що об'єднують частину інтелігенції, працівників держ. установ, керівництво політ. партій і рухів, спільною метою котрих є забезпечення більш широкого доступу до влади представникам «своєї» етнонац. групи, тобто групи, від імені якої вони виступають. Марксистське суспільствознавство традиційно виходило з того, що справжнім суб'єктом будь-яких політ. змін є народ, а у випадку національно-визв. рухів — нація, керована «передовим» класом. До останнього часу, хіба що з деякими уточненнями і застереженнями, стверджувалось, що «роль соціального суб'єкта можуть відігравати і такі історичні спільності, як народності і нації, коли вони набувають самосвідомості і згуртовуються в ім'я певної мети» (Введение в философию: Учебник для вузов. В 2 ч. Ч. 2.— М., 1990.— С. 474). І перша, і друга позиції не вільні від протиріч. Якщо погодитись з тим, що С. е. мають визнаватися нац. еліти, залишається практично нез'ясованим питання, чому в одному випадку її діяльність досягає успіху, а в ін.— ні, в одному — спирається на масову підтримку, а в другому — такої підтримки не одержує. До того ж, нац. еліта майже ніколи не буває політично однорідною, а отже виявляється, що досить непросто вказати, яка ж саме група всередині неї повною мірою відповідає за ту або ін. зміну в системі етнополіт. відносин. Оскільки виголошувані елітою цілі та результати реального політ. процесу, як правило, не збігаються, не можна виключати і таку ситуацію, коли бажаний розподіл владних повноважень між представниками різн. етнополіт. угруповань здобувається не завдяки, а навіть всупереч факт. діяльності нац. еліти. З ін. боку, якщо визнати С. е. націю чи народність, хоча б і зробивши попереднє застереження щодо «самосвідомості і згуртування в ім'я певної мети», то в цьому випадку ми, по-перше, ризикуємо необгрунтовано поширити характеристики однієї частини на ціле (не так вже й багато іст. прикладів, коли нація консолідується настільки, що можна констатувати справжню єдність самосвідомості всіх її складових), а по-друге, залишаємо поза увагою боротьбу різн. політ. сил всередині самої нації, так само, як і всередині її «провідного», «передового» класу. Це означає, що фактично ігнорується питання про те, як саме відбувається процес політизації етнонац. спільності і виробляються єдині цілі руху, масова відданість котрим мала б слугувати індикатором виникнення необхідних для С. е. якостей у нації чи народності в цілому. Таким чином, перше, з чого треба виходити в дослідженні проблеми — це визнання множинності С. е.— від суспільства в цілому, держави, нації до невеликої групи людей чи навіть однієї особи. Мова тут йде про поняття «суб'єкт» в широкому розумінні слова, і акцентується гол. чином на тій обставині, за якою етнополіт. процес грунтується на живому обміні людською діяльністю, а значить, будь-яка людина, соціальн. інститут чи організація, будь-яке об'єднання людей можуть брати участь і справді беруть участь в етнополіт. змінах з більшою чи меншою мірою свідомості й відповідальності. Друге, і більш важливе — це визначення суб'єкта-ініціатора, суб'єкта-творця конкретної етнополіт. ситуації. Гол. відзнакою такого суб'єкта, суб'єкта у власному розумінні слова, має бути свідоме переслідування заздалегідь окресленої мети та її досягнення, тобто здатність справляти реальний вплив на влаштування нац. політики згідно з власним уявленням про її належну спрямованість. Доцільно зберегти поняття С. е. тільки для позначення останнього випадку. Що ж до звичайного учасника етнополіт. процесу, то більш доречним тут буде термін «агент».

СУБ'ЄКТИВНЕ ЮРИДИЧНЕ ПРАВО ОСОБИ — це закріплена в юридичних нормах можливість певної її поведінки, спрямованої на здійснення прав людини. Володіючи суб'єктивним юридичним правом, особа набуває таких можливостей (свобод): самій чинити певні активні дії (право на свої дії); вимагати від інших суб'єктів вчинення певних дій (право на чужі дії); звертатися до держави за захистом, примусовим забезпеченням свого юридичного права (право на дії держави).

Однією з необхідних передумов здійснення й захисту прав людини є їх закріплення державою у спеціальних, формально загальнообов'язкових правилах поведінки — так званих юридичних нормах. Тому права людини (суб'єкта), забезпечені саме такими нормами, якраз і відображаються поняттям суб'єктивного юридичного права. А саму систему таких норм відображають поняттям об'єктивного юридичного права. (Слово «юридичний» використовується у наведених випадках у дещо умовному, спеціальному значенні: воно покликане лише зафіксувати державно-похідну, державно-вольову, державно-обов'язкову природу, сутність відповідних явищ).

Юридичне право є суб'єктивним остільки, оскільки воно характеризує певні можливості (свободи), які належать саме суб'єкту (людині або іншому учаснику суспільного життя) і, отже, залежать від нього, від його свідомості, принаймні в питаннях їх використання. Юридичне право є об'єктивним у тому розумінні, що державні загальнообов'язкові правила поведінки встановлюються та існують незалежно від індивідуальної свідомості суб'єкта.

У державно-організованому суспільстві переважну частину своїх основних прав людина не може здійснювати, якщо вона не визнаватиметься юридично правоздатною і не стане носієм суб'єктивного юридичного права. В цьому й розкриваються основне його соціальне призначення й основна особистісна цінність. Наділяючи людину суб'єктивним юридичним правом, держава відкриває їй доступ до здійснення своїх основних, невід'ємних прав.

СУВЕРЕНІЗАЦІЯ— об'єктивний, притаманний всім народам історичний процес утвердження принципу суверенітету. Принцип суверенітету відіграв позитивну роль у світовому суспільному розвитку. Він був гаслом і прапором багатьох політичних сил у боротьбі за владу. Таким він і дійшов до наших днів, щоправда значною мірою втративши свою актуальність і привабливість, особливо для народів Західної Європи.

Щодо народів колишнього СРСР, то деякі з них, у тому числі український, в історичному минулому були лише знайомі з ідеєю народного суверенітету. Сотні років тут панувала ідея суверенітету монарха. Під час громадянської війни більшість народів колишньої царської Росії, зокрема український, почали втілювати в життя принцип народного суверенітету. Однак включення цих народів до складу колишнього СРСР поклало край процесу їх С., і тільки в 1990 р. світ знов став свідком мо-

гутнього процесу суверенізації народів колишнього СРСР. Україна, всі інші союзні і майже всі автономні республіки прийняли Декларації про державний суверенітет.

Процес С. історично неминучий і глибоко прогресивний, бо боротьба проти будь-якого національного гноблення — це боротьба за суверенність народу, за суверенність нації. Виходячи з цього, суверенізацію народів колишнього СРСР слід визнати закономірним прогресивним процесом, щоправда значно запізнілим з відомих причин. Декларації про суверенітет — наслідок бурхливого зростання національної самосвідомості, реакція на обмеження чи повну ліквідацію суверенітету народів у роки культу особи та застою. Скептичне, негативне ставлення до процесу суверенізації й тим більш спроби загальмувати чи повернути його в зворотному напрямі, потягнуть за собою непередбачені наслідки.

Однак абсолютизація суверенітету може спричинити величезні політичні втрати. Суверенітет не повинен перетворюватись на самоціль. Він, при всій своїй важливості, лише засіб, знаряддя створення сприятливих умов для політичного, соціально-економічного та духовного розвитку народу, забезпечення мирного і взаємовигідного співробітництва з іншими народами. Інакше, підкреслював К. Каутський, «суверенітет із знаряддя охорони націй стає джерелом небезпеки для них». Проти абсолютизації суверенітету сьогодні виступає чимало відомих західних вчених і політиків. Негативне ставлення до «абсолютного суверенітету» висловила й ООН, вбачаючи в ньому одну з головних перешкод на шляху до міжнародного співробітництва.

Разом з тим, слід визнати не досить коректною постановку питання про доцільність і необхідність відмови від принципу суверенітету взагалі. З таких позицій виступають члени Римського клубу, які закликають в ім'я збереження людства звільнитись від «міфу суверенності» та пропонують програму «денаціоналізації світового співтовариства», його десуверенізації. Тут, як і в багатьох подібних випадках, істина, мабуть, лежить посередині. А саме: неможливий абсолютний суверенітет, як і недосяжна денаціоналізація людства. Уникнути небезпечних етнополітичних конфліктів можна лише шляхом оптимізації й гармонізації національних і державних інтересів, поєднання суверенітету із зростаючою інтеграцією світового співтовариства.

СУВЕРЕНІТЕТ. Верховенство народу, нації, держави у внутрішній та зовнішній політиці, що забезпечує незалежність та самостійність розвитку суспільства, соціально-політична функція моно- і поліетнічних держав, принцип рівнопартнерських міжнаціональних та партнерських відносин. Як принцип міжнародного права — закріплений в Статуті ООН та інших міжнародних документах.

Відповідно до реалізації С. поділяється на три основні типи: державний, народний та національний. Вони не тотожні, бо кожен з них має свій власний самостійний суб'єкт: державний — державу, народний — народ, національний — націю. Всі ці суверенітети органічно пов'язані й тісно переплетені. В мононаціональній державі національний, народний і державний С. збігаються, знімаючи основні протиріччя й проблеми. В багатонаціональній державі діалектика їх взаємовідносин досить складна. Національний та державний С. по суті є різними формами проявів народного суверенітету: перший відбиває його етнічну організацію, а другий — державну. Таке розуміння взаємовідносин національного, народного і державного С. ї найбільш поширеною точкою зору і знайшло юридичне закріплення в міжнародному праві.

С.— форма демократичного життя, необхідна умова нормалізації та гармонізації міжнаціональних відносин, забезпечення етнополітичної стабільності, зміцнення національної безпеки окремих держав, встановлення рівноправних міждержавних стосунків та збереження миру.

СУВЕРЕНІТЕТ ГРОМАДЯНИНА, ЙОГО ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ — одна з ознак державного суверенітету. Дійсний суверенітет держави без цього неможливий. С. г., як і суверенітет держави, неможливий без економічного суверенітету. Проект Конституції України передбачає ряд положень, які б забезпечили економічний суверенітет людини. Зокрема, останнього можна досягти шляхом соціального, насамперед, пенсійного забезпечення, за допомогою законодавства про зайнятість населення, шляхом створення умов для перекваліфікації тих, хто втратив роботу. Конституція повинна гарантувати високий рівень охорони життя та здоров'я громадян, певний рівень освіти тощо.

Основою економічного С. г. є право власності. Законодавство незалежної України щодо регулювання відносин власності значно розширює права громадянина.

На власності фокусується влада в господарстві. Власність зосереджує в собі суверенітет, що об'єднує інтереси громадянина, колективу, в ньому беруть участь громадянин і колектив. Отже, і колективи громадян, і громадяни в колективі повинні стати істинними суб'єктами економічної влади, тобто суб'єктами економічного С.

Слід підкреслити, що економічний С. може бути реальним лише за наявної можливості задоволення потреби громадянина. Право без реального забезпечення — ніщо. Якщо С. г.— це сукупність прав та обов'язків, причому стосовно не лише інших громадян суспільства, а й держави, то й держава повинна мати й виконувати свої обов'язки перед громадянами. Найголовнішим з них є обов'язок забезпечувати гідний рівень життя всіх громадян.

Таким чином, можна зробити висновок, що нині дедалі чіткіше виявляється об'єктивна закономірність суспільного розвитку, а саме єдність С. в усіх його виявах як С. держави, нації, народу, громадянина. Ця закономірність упевнено прокладає шлях, будучи обов'язковою нормою організації сучасного суспільства. Сьогоднішній рівень економічного та політичного розвитку світового співтовариства створює можливість реального втілення в життя потреби суверенного існування та розвитку кожної держави, нації, народу. Без забезпечення цієї єдності С. неможливий успішний прогресивний розвиток людства.

СУВЕРЕНІТЕТ ДЕРЖАВИ. Різні партії, політичні течії, рухи, а то й окремі особи розуміють його по-різному. Це в свою чергу викликає непорозуміння в політичних стосунках, створює небезпечну напругу в міжнаціональних та міждержавних відносинах.

Слід насамперед відрізняти зміст С. від його форми. Під змістом ми розуміємо відповідь на питання: що таке незалежність держави, що вона означає? Форма С. зводиться переважно до відповіді: хто, які органи влади та управління юридично та фактично забезпечують та здійснюють незалежну діяльність держави.

С.— це, насамперед, від'ємна політична та юридична властивість будь-якої держави. Він виявляється в діяльності влади, що уособлює державу, яка, проте, не вичерпує поняття та ознаки держави, але персоніфікує її, виступає та діє від її імені. Під С. державної влади слід мати на увазі суверенітет держави. Саме тому й поняття «С. д.» та «суверенітет державної влади» слід використовувати як синоніми.

Звідси С. д. можна визначити як політичну та правову властивість державної влади, що відрізняє її незалежність від усякої іншої влади як всередині країни, так і за її межами, і полягає в праві держави самостійно вирішувати свої справи. (Термін «суверенітет» французького походження й означає буквально — верховна влада).

Отже, С.— це незалежність держави, її незалежна діяльність, яка регулюється сукупністю суверенних прав, що юридично гарантують реалізацію цієї діяльності.

С. зовсім не означає права держави здійснювати на міжнародній арені будь-які дії, не рахуючись з інтересами інших держав, він завжди має до певної міри обмежений характер. Не може бути абсолютного, безмежного суверенітету, який включав би в себе право здійснювати сваволю у міжнародних відносинах. Реалізація «абсолютного суверенітету» протипоказана світовому співтовариству, вона здатна призвести до тяжких наслідків — воєнних сутичок, значних матеріальних та людських втрат.

Історія свідчить, що синдромом так званого «абсолютного суверенітету», як правило, страждають великі, сильні держави, котрі проголошують і розуміють свій суверенітет як необмежений, а на практиці обмежують суверенітет малих та економічно слабких держав. З метою підкорення їх собі не лише економічно, а й політично, великі держави, як відомо, можуть вдаватися до будь-яких дій, аж до агресії.

Внутрішній аспект державного С. виявляється у повній самостійності держави формувати соціально-політичну організацію суспільства, тобто такий С. і державний устрій та правопорядок, які б відповідали потребам та інтересам, рівню розвитку цього суспільства. Внутрішня незалежність держави, безумовно, має без перешкод забезпечити можливість прийняття будь-якої бажаної їй конституції, організувати необхідне їй управління, запроваджувати бажані для неї закони, створювати військові сили на суші та на морі, здійснювати свою торговельну політику тощо. В усіх цих сферах виявляються самобутність та свобода суспільства, його етнічна, культурна, національна, економічна та інша специфіка.

Юридично також немає будь-яких обмежень внутрішньої незалежності держави. Міжнародне право не регулює суспільних відносин всередині конкретної держави. Це виключно внутрішня компетенція кожної країни, тобто питання соціально-політичної організації суспільства всередині держави, наявності дійсної незалежності повинні вирішуватися лише владою останньої.

Однак історичний досвід, практика переконують, що територіальне верховенство зовсім не означає цілковитої незалежності державної влади від усякої іншої влади всередині країни. Наприклад, влада центру в різних федеративних об'єданнях може значно обмежувати державний С. країни, тобто суттєво впливати на здійснення державною владою незалежної діяльності або навіть заважати проведенню останньої. Це виявляється, зокрема, в процесі формування та організації роботи державного апарату, в обмеженні виключного права державної влади на видання та відміну юридичних норм тощо.

Природа С. залежить від соціально-економічної природи держави, якій він належить. Тому невід'ємною складовою аналізу Д. с. повинно бути вивчення соціально-економічного стану певного суспільства. Лише в цьому разі можна зрозуміти історію виникнення С., розвиток змісту цього поняття на різних етапах розвитку суспільства, визначити його природу та сутність в умовах складної міжнародної ситуації. Це стосується й сьогодення, що характеризується надзвичайно складним соціально-економічним станом країн, які нещодавно вважалися соціалістичними. Зрозуміти треба, зокрема, можливості та перспективи Д. с. України через глибоке вивчення сучасних соціальних відносин, економічного стану та різнобічних взаємозв'язків економічного характеру з колишніми суб'єктами Радянського Союзу.

Дослідження соціально-економічної основи С. зводиться по суті до питання: кому фактично належить влада в державі, чиїм інтересам вона служить, чиї інтереси відображає, тобто — хто є суб'єктом С.?

Адже С. властивий державам різних суспільно-економічних формацій, але він не однаковий за своєю соціальною основою та метою, заради якої здійснюється. Ідея Д. с. була відома вже в прадавні часи, але в свідомості кожного феодала, що вважав себе суверенним, вона мала специфічне політичне забарвлення.

Теорія С. світської національної централізованої держави, що приходить на зміну феодальному роздробленню, розробив ще у XVi ст. французький мислитель Жан Боден, який уже тоді застерігав від зловживання владою і наголошував на відмінності законної монархії від тиранії. Концепція «суспільного договору» — концепція буржуазії, що народжувалася,— радикально змінила пануючий до цього погляд на походження публічної влади в державі, об'єктивно сприяла вимогам організації більш широкої і активної протидії втручання держави в життя як особистості, так і суспільства, встановленню справедливих відносин між володарями та підвладними. «Суспільний договір», можна сказати, був однією з перших і важливих кроків на шляху теоретичних розробок і практичного втілення в життя ідеї народного С.

Ідея «суспільного договору» стала наріжним каменем розробки концепції народного С. визначним мислителем США, автором Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки Томасом Джефферсоном. Виходячи з теорії договірного походження держави, Джефферсон наголошує, що королівська влада є похідною від влади народу. Згідно з природними невідчуженими правами людини ніхто з людей ніким, вважає Джефферсон, не може бути позбавлений права у формуванні державної влади та контролю над нею. У разі, коли влада не рахується з правами народу, не відображає його інтереси, народ має право змінити уряд, замінивши його таким, що був би виразником його волі та інтересів. Ці ідеї Т. Джефферсон використав у першому в історії державному акті, що проголосив ідею народного С. основою державного життя — Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки.

Справжній народний С., зрозуміло, несумісний з поділом суспільства на ворожі класи, на експлуататорів і експлуатованих. Адже економічна нерівність неминуче веде до втрати суверенності трудящими масами. Тому, щоб принцип народного С. не перетворився лише в політико-юридичний постулат, у юридичну фікцію, що не має реального змісту, необхідно в практичній діяльності дотримуватись певних вимог, що становлять сутність народного С. Насамперед, наріжним каменем повинна бути реалізація положення про те, що державна влада формується безпосередньо трудящими масами. Через представницькі органи державної влади, що обираються знизу доверху, трудящі беруть активну участь в управлінні державними справами. Відповідно до С. народу організовується державна влада шляхом закріплення його в нормах та інститутах державного права. Вибори в представницькі органи повинні відбуватися в умовах повної свободи та справжньої демократії. Щоб органи державної влади по-справжньому використовували волю трудящих, необхідний контроль з боку останніх, а також відповідальність перед виборцями. В разі невиконання обов'язків депутати можуть бути відкликані. Народний С. виявляється також в активній участі трудящих мас у політичному житті країни, в державному будівництві через різні масові організації трудящих — політичні партії, рухи, профспілки, кооперативи.

Забезпеченню саме такої ситуації сприятиме «Закон про вибори народних депутатів України», прийнятий 18 листопада 1993 р. Верховною Радою України. Зрозуміло, що в складній політичній та економічній ситуації Верховній Раді було досить нелегко розробити Закон, який задовольняв би бажання та прагнення всіх політичних партій, об'єднань, рухів тощо. Однак, здається, чинний Закон в цій ситуації є оптимальним і найбільш прийнятним.

СУВЕРЕНІТЕТ (державний). Верховенство, єдність та самостійність державної влади в рамках окремої країни, її незалежність від будь-якої іншої влади усередині

держави, а також на міжнародній арені, повнота законодавчої, виконавчої та судової влади держави на її території, заперечення іноземного впливу у свої внутрішні справи та зовнішньополітичну позицію, за винятком випадків добровільного (на засадах юридично закріпленої згоди) обмеження сфери реалізації суверенітету (але не самого суверенітету).

Суверенітет як політико-правовий принцип властивий будь-якій державі незалежно від її політичної й соціально-економічної природи. Він не має класової сутності й ідеологічного забарвлення. На зміст державного С. не впливають ні територіальні розміри, ні кількість населення, ні етнонаціональна структура країни.

Державний С. законодавчо фіксується правовою системою і реалізується в регламентованій нею діяльності представницьких, виконавчих і судових органів. Верховенство державної влади усередині держави є джерелом її зовнішньополітичної незалежності. В міжнародних відносинах кожна країна об'єктивно має рівні права й обов'язки. Тому будь-який суб'єкт міжнародного права покликаний діяти на засадах визнання С. своїх партнерів, що викликає необхідність розробки системи обов'язкових для виконання міждержавних угод.

СУВЕРЕНІТЕТ (народний). Повновладдя одно- чи багатонаціонального народу, яке закріплене державно-правовими актами (конституцією та іншими законами). Народний С. забезпечується реальною участю народних мас і окремих осіб незалежно від їх соціальної приналежності, етнічного походження, релігійних переконань, політичних поглядів в управлінні соціально-політичними, народногосподарськими процесами та державною діяльністю.

Народний С. здійснюється через систему владних структур різного рівня: центральних, регіональних, місцевих тощо. Окрім органів державного управління та самоуправління, народний С. реалізується в діяльності партій, суспільно-політичних організацій та рухів. Виявом прямого народовладдя є закріплене конституцією загальне виборче право, участь народу у виробленні й прийнятті державних рішень шляхом загальнонародного голосування — референдуму.

СУВЕРЕНІТЕТ (національний). Це реальна спроможність нації (в розумінні етнонації) забезпечувати самовизначення аж до створення самостійної держави, це сукупність прав нації на вільний вибір соціально-економічного й політичного устрою, на цілісну національну територію, економічну незалежність, на розвиток мови й культури, на повагу національної честі і гідності. Таким чином, національний С.— повновладдя нації, володіння реальною можливістю цілком і повністю розпоряджатися власною долею.

Об'єктивною передумовою С. нації, її повновладдя є національні інтереси, цілі й завдання, що стоять перед нею в конкретній історичній ситуації. Досягнення С. можливе лише внаслідок боротьби нації за своє політичне й соціально-економічне визволення. В С. нація знаходить правовий захист, свободу національного розвитку і національну незалежність. Логічним наслідком С. нації є її рівноправність. Протиправні й неприпустимі будь-яка національна дискримінація або намагання однієї нації підкорити іншу.

Щодо інших етносоціальних спільнот (етнічних та національних груп), то їхні суверенні права забезпечуються через народний та державний С. Зрозуміло, що це може бути досягнуто лише в умовах певної рівності прав і обов'язків усіх етносоціальних спільнот, котрі проживають на території тієї чи іншої країни. В незалежній Україні суверенні права російської, єврейської, німецької, грецької та інших етнічних груп реалізуються через суверенітет народу України. В свою чергу, суверенітет народу України забезпечується через державний суверенітет України. При цьому Україна вважається державою української нації. Цей загальноцивілізаційний підхід зафіксовано в деклараціях про державний суверенітет незалежної України та більшості нових пострадянських держав, що виникли на уламках колишнього СРСР. В них, зокрема, стверджується, що носієм суверенітету і єдиним джерелом державної влади є народ тієї чи іншої країни.

СУВЕРЕНІТЕТ (ознаки). Однією з основних ознак С. є верховенство. Воно має два аспекти: а) верховну владу на власній території; б) територіальну цілісність та в) територіальну недоторканність. Інший аспект означає право держави на застосування своєї влади (в тому числі й примусової) по відношенню до окремої особи, груп осіб і всього населення на власній території. В даному випадку С. є загальною передумовою і наслідком реалізації прав людини. Не можна говорити про права людини там, де порушуються права всього народу. З іншого боку, суверенітет ні в якому разі не може служити для виправдання порушень прав людини.

Квінтесенцією С., його величезною соціальною цінністю є юридична самостійність держави, що виявляється в непідкоренні іншій державі або групі держав, тобто незалежність від чужої волі. Однак ця незалежність не означає непідкорення міжнародному праву і не повинна служити теоретичним обґрунтуванням для самоізоляції, відокремлення і автаркії.

Виключно важливою ознакою, що внутрішньо притаманна С., є його неподільність (єдність). Двох С., тобто верховних влад у суспільстві не повинно бути. «Дві суверенні влади не можуть одночасно поруч функціонувати в одній державі,— писав К. Маркс.— Це безглуздість на зразок квадратури кола». Більшість вітчизняних та західних політологів поділяють таку точку зору.

Ще однією суттєвою ознакою С. є його невідчуженість. Це означає, що С., суверенні права не потребують чийогось визнання чи затвердження, і що вони не можуть бути, точніше, не повинні підлягати сумніву або бути відміненими. Проте невідчуженість С. зовсім не означає, що держава повинна відмовлятись від можливої передачі частини своїх певних функцій іншій державі або співдружності держав, а виконувати їх виключно самостійно. Добровільна часткова передача деяких функцій держави не є відчуженням її суверенних прав.

Важлива ознака С.— його необмеженість. Націй і держав з добровільно обмеженим суверенітетом історія, мабуть, не знає. Будь-яке штучне й насильницьке обмеження С.— антидемократичне й антигуманне. Однак і тут слід виходити з того, що і теоретично, і практично не виключена можливість добровільного обмеження сфери реалізації С., але тільки не самого С.

Аналіз основних ознак С. дає можливість зробити висновок про те, що кожна з них окремо і всі вони разом відкривають шлях до нормалізації та гармонізації етнонаціональних відносин, єднання народів та інтеграції їх держав.

СУЧАСНА КОНЦЕПЦІЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ. Це система теоретичних положень, які характеризують сутність, ознаки та передумови й фактори формування П. д. До системи цих положень входять, зокрема, такі: 1) В єдності, «зв'язку» права і держави первинним є право як загальносоціальне явище (право загальносоціальне), оскільки воно виникає раніше й незалежно від держави. 2) Держава повинна бути обмежена саме таким правом. Вона пов'язана не тільки законами, які сами встановлює (вони, безперечно, обов'язкові і для неї), а й загальносоціальним правом — передусім у процесі законотворчості. 3) Найголовніше призначення такої держави — забезпечити здійснення, охорону та захист основних прав людини. 4) Уявлення про правову державу вирішальною мірою залежить від того, яким правом збираються її «пов'язати», як саме розуміють права людини. А зміст останніх завжди так чи інакше несе на собі від-

биток конкретних історичних умов існування людства, а отже, із плином часу цей зміст може зазнавати певних змін, розвиватися. Відповідно ж до трансформації праворозуміння мають дещо оновлюватися і певні уявлення про правову державу. 5) П. д. можуть формуватись у неоднакових соціально-економічних устроях, системах. Становлення різних П. д. саме за сучасних умов пояснюється тим, що всім таким державам притаманні певні спільні, однакові соціально-змістові ознаки. Наявність таких ознак — результат того, що будь-якій сучасній юридичній системі притаманні тією чи іншою мірою такі приписи, які відображають визнання певної самооцінки кожної людини, а також визнання необхідності забезпечити виживання всього людського роду. Є підстави вважати, що за умов зростання глобальних загальнолюдських проблем, у міру нормального, еволюційного розвитку загальноцивілізаційних процесів питома вага таких ознак П. д. у різних країнах підвищується. 6) Поряд з тим, оскільки на праворозуміння, поширене серед різноманітних соціальних спільностей, груп, прошарків конкретного суспільства, неодмінно накладають відбиток, у кінцевому підсумку, їхні реальні потреби та інтереси, на теорію і практику формування П. д. в окремих країнах за різних умов впливає ряд конкретно-історичних факторів (економічний лад і соціальна структура суспільства; політика правлячого чи керуючого оседерку суспільства, класу або іншої соціальної групи; історичні, національні, культурні традиції й умови; міжнародна ситуація). Тому, в кожному випадку слід зважати на цю специфіку, відображаючи її, зокрема, шляхом визначення соціальної сутності відповідної П. д. 7) Для втілення у життя пануючого в суспільстві праворозуміння держава вдається до різноманітних загальнообов'язкових організаційно-юридичних структур, механізмів, процедур, «технологій» тощо. Всі вони характеризуються, описуються, фіксуються, як правило, через формально визначені ознаки відповідних дій, фактів, ситуацій. І саме для П. д. специфічним є те, що праворозуміння, якому вона підпорядкована, неодмінно включає і певний мінімум формальних ознак тих суспільних відносин, котрі однозначно інтерпретуються як правові. Без певних юридичних процедур П. д. неможлива. 8) Основні права людини можуть визнаватися, безперечно, тільки у демократично організованому суспільстві. Причому, до провідних характеристик такого суспільства належать не тільки домінування у ньому волі більшості населення, а й визнання та захищеність, непорушність основних прав усіх осіб, включаючи й тих, які становлять його меншість. Тому й П. д. як держава реальних прав людини може існувати тільки у суспільстві, де панує справжня демократія, тобто повновладдя більшості й дотримання прав меншості. Такій демократії відповідає поняття соціальна (суспільна, народна) демократія. А держава, яка має відповідати такому суспільству, становитиме відповідно державу соціальної демократії. І навпаки, повноцінна держава соціальної демократії не може не створювати необхідних умов для здійснення та захисту основних прав людини, тобто не може не набувати ознак П. д. Цим і зумовлюється природний, органічний зв'язок процесів формування П. д. і утворення держави соціальної демократії.

СХІДНА УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА. Значна кількість (близько 15%) усього населення української національності проживає у Росії та інших державних формуваннях колишнього СРСР. Витоки еміграції з України на схід сягають у раннє середньовіччя. Починаючи з кінця XIII ст. все частіше зустрічаються, за свідченнями письмових джерел, поодинокі випадки, коли етнічні українці невеликими групами розпочинають мігрувати на московські землі, втікаючи від немилосердного татаро-монгольського іга, гноблення інших поневолювачів. Протягом XIV—XVI ст. вони поступово починають осідати поблизу оборонних споруд Курщини і Воронежчини, де були московські залоги. Вони нерідко наймались на службу, працювали на відбудові міст, знищених татарами, виконували інші види робіт.

Масову хвилю еміграції українців на землі Московщини у так зване Дике поле та Слобожанщину викликало їх невдоволення Зборівським (1649 р.) договором. Цей потік посилюється після підписання у 1654 р. Переяславської угоди. Однак він дуже часто здійснюється не тільки за власною ініціативою українців заради кар'єри та заробітку, а й у примусовому порядку як засіб боротьби із тими, хто був незадоволений політикою російського уряду щодо України. З другої половини XVII ст. у Москві сформувалась постійна українська колонія, центром якої став так званий Малоросійський двір.

Перша половина XVIII ст. характеризується збільшенням чисельності українців у Росії за рахунок депортованих з України членів козацької старшини, діячів культури, науки. Інтенсивне примусове переселення активно розпочалось особливо в часи правління Петра І після переходу на бік шведського короля Карла XII гетьмана І. Мазепи у 1708 р. Тисячі українців силою було забрано на будівництво Петербурга, численних фортець, укріплень та каналів.

Наприкінці XVII ст. у зв'язку із знищенням Запорозької Січі відбувається заселення українцями територій Кубані (сучасні Краснодарський та частина Ставропольського країв). Осередком поселення стало місто Нова Січ (Краснодар). Не менш багаточисельною була еміграція українського населення до Приморського краю («Зелений клин») у другій половині XIX ст. Постійні утиски та пошуки щасливої долі гнали працьовите українське селянство до суворого Сибірського краю.

Подальше збільшення української східної діаспори в районах Сибіру, Казахстану, республіці Комі, інших землях відбувається внаслідок масштабних депортацій українства під час так званих розкуркулювань, політичних репресій 30—50-х рр. та з інших причин.

Український люд, де б йому не доводилось виживати, прагнув зберегти свою національну самобутність, боровся за прилучення підростаючого покоління до цінностей своєї етнічної культури та історії. Своєрідним національним ренесансом можна, зокрема, охарактеризувати 20-і — середину 30-х років нашого століття, коли хвилі «українізації» охопили багато місць компактного проживання наших земляків. У цей період працювали українські школи, театри, видавались газети, журнали. Проте з середини 30-х років позитивний досвід вирішення проблем етнокультурного розвитку був безжалісно розчавлений пресом тоталітарного режиму, що призвело до значного посилення асиміляції.

Стан справ був доведений до того, що ми більше знали, скажімо, про українців Аргентини, ніж про українців Казахстану. В останні десятиріччя С. д. практично нічого не мала для задоволення своєї духовності — навчальних закладів, кіно, театру, телебачення тощо.

Новий період, коли Україна робить впевнені кроки у розбудові своєї державності на шляху до політичного, духовного, економічного відродження, відкрив широкі можливості до співпраці із цією гілкою діаспори, стали міцнішати наші стосунки, наповнюючись вагомим змістом. 22—23 січня 1992 р. у Києві відбувся І Конгрес українців незалежних держав колишнього СРСР, який налагодив зв'язки з українськими громадами за межами республіки, сприяв подальшій консолідації українського етносу. Фактично у всіх республіках колишнього СРСР багато українців згуртувалися у товариства, громади, земляцтва з метою духовного відродження, розвитку мови, культури, пробудження національної самобутності. Намітилась позитивна тенденція до об'єднання культурологічних українських організацій цілих великих регіо-

нів. У жовтні 1993 р. у Москві відбувся Конгрес українців Російської Федерації, на якому було утворено Об'єднання Українців Росії.

Державні та громадські установи молодої України зараз налагодили і підтримують тісні зв'язки з багатьма українськими організаціями в Російській Федерації, Молдові та Придністров'ї, Казахстані, Бєларусі, Вірменії, країнах Прибалтики. Зокрема, це такі відомі товариства, як імені Т. Г. Шевченка в Санкт-Петербурзі, «Славутич» у Москві, «Дніпро» в Ризі, асоціація українців в Бєларусі «Ватра», «Кобзар» в Уфі, товариство «Зелений Клин» у м. Спаськ-Дальній Приморського краю, українське земляцтво в Естонії, громада українців Литви тощо. Почали видаватися українські газети в Москві, на Кубані, в Алма-Аті, Мурманську, інших регіонах. Поступово відроджується українське шкільництво в Ризі, Москві, Санкт-Петербурзі, Вільнюсі. Свята та дні української культури, організовані українськими громадянами, проводились у Казахстані, Москві, Санкт-Петербурзі, Тюмені, країнах Балтії, на Далекому Сході тощо.

Молода Україна, піклуючись про створення необхідних умов для відродження етнічної, мовної, культурної самобутності національних меншин, які проживають на її території, у своїй міждержавницькій політиці домагається таких адекватних дій і з боку суверенних держав колишнього СРСР щодо вирішення складного комплексу питань відновлення духовного життя українців у С. д. Ця діяльність здійснюється, передусім, за допомогою широкого і гласного механізму співробітництва — переговорів, підписання двосторонніх та багатосторонніх угод, роботи різноманітних комісій і т. д. При цьому Україна чітко дотримується такої позиції, що будь-які проблеми етнічних меншин не повинні призвести до порушення територіальної цілісності й політичної незалежності держав, як гостро вони б не стояли і хто б їх не провокував.

Т

ТЕОРІЯ АНГЛО-ТОТОЖНОСТІ. Американська етнічна теорія А.-т. може бути представлена формулою А(-)Б=А. В цьому розумінні А — домінуючий статус культури серед населення, Б — це нові емігрантські групи (підлеглий статус культури). Теорія обумовлює змагання цих груп між собою, в якому група Б намагається отримати характерні цінності, атрибути та життєві принципи групи А, оскільки група А є вищою групою.

Ця соціальна (етнічна) теорія виникла в XVII столітті у Сполучених Штатах, коли в Америці англійські поселенці домінували над усіма іншими та утверджували свій спосіб життя як норму для усіх. Цей процес посилювався і зазначена теорія успішно культивувалася в кінці XIX — на початку XX століть. Стверджувалося, що культура арійської та нордичної рас північної та західної Європи була значно вища, ніж культура народів південної та східної Європи. Тоді усі вірили, що нижчі культури являють собою суттєву загрозу для структури американського суспільства.

Пізніше теорія А.-т. була використана для виправдання змін, що вносилися до імміграційної політики, яка насправді пізніше обмежила в'їзд східних та південних європейців до країни.

На теорію А.-т. великий вплив мала еволюційна теорія Ч. Дарвіна. Згідно з теорією А.-т. історія людства є нічим іншим, як послідовною зміною еволюційних фаз. Саме тому, вважало багато її послідовників, одна раса має представляти більш високий розвиток, і це була раса північно-західної Європи.

Послідовником теорії А.-т. був Медісон Грант, один із лідерів Американської реконструкції, який наполягав на більш жорсткому імміграньському законодавстві у 1920 р. Він вважав, що для того, щоб Америка стала «багатою», треба не допускати до країни нижчих рас: поляків, італійців, китайців, негрів та ін. Серед інших послідовників теорії А.-т. були Генрі Фейргалд (1926 р.), Говард Хілл (1919 р.), Еллвуд Кабберли (1929 р.).

ТЕОРІЯ КУЛЬТУРНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ може бути представлена рівнянням А(-)В=А+В. При цьому А та В є різними статусами культур, які навіть з часом зберігають свої унікальні особливості та риси. Кожна група зберігає ідентичність, тоді як суспільство проводить лінію на ширше співіснування між цими групами. Осучаснене формулювання цієї теорії американської етнічності наголошує на тому, що коли навіть кожна культурна група збереже свої, характерні саме для неї риси, вона повинна також взаємодіяти з іншими групами.

Навіть якщо це поняття оберталося навколо ідеї демократичного плюралізму Джона Деві, основним автором теорії був Горас Кеппен. Важливо підкреслити, що ця теорія (характерно, що вона була несхожа на теорію плавильного котла) давала початок науковому напряму, однак мала також ідеологічне навантаження.

Г. Кеппен народився в Німеччині у єврейській родині і прибув до Америки ще дитиною, після закінчення школи працював професором філософії та психології. Погляд Кеппена на кожну етнічну культуру як на унікальне явище був позитивним та цінним для американського суспільства. З його точки зору, хоча людина має вибирати своє оточення, свою тотожність добровільно, вона не може вибирати своїх предків, а тому навряд людина забуде, що вона є німцем, італійцем, китайцем і т. д.

Кеппен вважав, що культурний плюралізм можливий тільки у демократичному суспільстві, інституції якого заохочують індивідуальність в етнічних групах, особах, їх темперамент, чиї програми допомагають їм включитися у співтовариство свободи та взаємодопомоги. Що є невід'ємною частиною їх життя, їх суттєвою якістю, так це психофізична спадщина. Люди можуть змінити свій одяг, своїх політиків, своїх дружин, свою релігію, свою філософію (більшою чи меншою мірою), але вони не можуть змінити своїх дідів. Індивідуальність є їх невід'ємною частиною, і для реалізації індивідуальності вони вимагають «невід'ємної» свободи.

Ідея К. п. згодом була підтримана іммігрантським письменником Луїсом Адаміком. Він використав термін «нація націй», підкресливши важливість для Америки полікультурного складу.

ТЕРИТОРІАЛЬНА АВТОНОМІЯ — термін, за допомогою якого визначається правовий статус території в державі.

Як правило, це держава федерального типу, в якій територія виступає в статусі суб'єкта федерації. На відміну від поняття «національно-територіальної автономії», де суб'єктом права виступає не умовна територіальна одиниця, а певна етнічна група, яка вважається «корінним етносом» на даній території, і це в більшості випадків фіксується в назві даної території чи землі, Т. а. не передбачає безпосереднього зв'язку з етнічним чинником. Приводом для утворення Т. а. можуть бути певні історичні обставини з етнічнозмішаним складом населення, де корінний етнос може становити етнічну меншину. Прикладом останнього є утворення Кримської республіки у складі України як територіальної автономії. Причиною територіальної автономізації є також прагнення регіонів захистити свої економічні інтереси. Саме такою виглядає тенденція багатьох територій Російської федерації набути статусу суб'єкта федерації за територіальною ознакою. Класичним прикладом Т. а. є феде-

ральні штати США, які утворені не за національною специфікою, а за територіальною.

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ — категорія, що включає меншини, які живуть в різних державах, проте не мають ні держави, ні території, що була б якоюсь мірою визнана на державному рівні. Йдеться про народи, які щільно включені в соціальну тканину країн, де живуть (говорять мовою даної країни, часто вносять внесок в її культурну «самобутність»), а з іншого боку, мають яскраво відбите «паралельне» життя, відмінне від життя тієї чи іншої країни. Найбільш характерними прикладами цієї категорії є цигани та євреї, тауреги. Т. м. об'єднуються навколо мовних факторів. Ці фактори не є однозначними. Часто ними є лише присутність на певній території. Це вірно як для сучасних циган, так і донедавна для євреїв, які не можуть розуміти один одного з допомогою своєї мови. Однак це не заважає циганам вважати себе єдиним народом. Почуття національної належності засновується на спільних культурних та соціальних елементах, а також на факторах «етнічної спільності», незалежно від того, чи є остання генетичною.

Як вважає лідер ромів Геогри Ніколас, щодо циган необхідно визнати «право на власну відмінність» разом з «рівністю відносно громадянства». Важливо також знайти політичні та адміністративні формули поєднання даних конкретних прав з становленням національної держави в цілому, що дозволить встановити справжнє партнерство меншості з національною більшістю. Йдеться не про винаходження форм територіальної автономії, і ще меншою мірою — територіальну чи національну незалежність, навіть коли подекуди і говориться про надання народу ромів національної держави, як це було зроблено для євреїв. Недавно відкрито обговорювався варіант відведення для них території Кенігсбергу, російського анклаву між Польщею та Литвою. Проте роми самі цього не хочуть. Роми — європейський народ без своєї держави, не вибирають іншої батьківщини, крім демократії.

Не слід відкидати можливість створення форми представництва та общинного самоуправління народу ромів (чи на першому етапі народів ромів).

Це важливо тому, що неможливе досягнення «емансипації», за яку бореться народ ромів, лише з допомогою неурядових організацій чи за рахунок «етнічного» представництва у парламенті по типу профспілок. Шлях до емансипації проходить також через реформу структур представництва та самоуправління, які сьогодні працюють лише всередині народу чи народів ромів, тобто не мають жодної законної підстави свого існування ні в очах держави, ні в очах громадян (будь-то роми чи ні), а значить практично не співвідносяться з критеріями демократії.

«Общинна» форма представництва та самоуправління змогла б стати важливою підставою визнання існування цього народу і, таким чином, формування почуття відповідальності як ромів по відношенню до себе, так і всього суспільства по відношенню до общини ромів.

У

УКРАЇНА — це термін, що означає країну і державу, населену українським народом на своїй прадавній етнічній території. Поворотним пунктом заселення цієї території було слов'янське розселення на початку першого тисячоліття нової ери. Уже в IV—V ст. сформувалася слов'янська (антська) держава, яка в союзі з гунами чинила невдалий опір готському королівству, але навала гунів і розгром готської держави в кінцевому підсумку призвели до того, що Антське царство перетворилося в єдину провідну силу в Східній Європі. Від початку VI ст. Антське царство стало виявляти воєнно-політичну активність. Анти в союзі з греками у другій половині VI ст. тривалий час чинили опір новим наїзникам зі Сходу — аварам, відстоювали свою незалежність, але це далося їм дорогою ціною. Антське об'єднання не витримало ворожого натиску й розпалося. На його руїнах досить скоро виникає нове політичне утворення — значно більше й могутніше — Київська Русь. Ця давньоруська держава виникла задовго до IX ст. внаслідок органічного розвитку східного слов'янства.

Початкова історія Русі як нового великого об'єднання східнослов'янських (українських) племен має свої витоки від останньої стадії аваро-слов'янського конфлікту, що діяв у Придунайщині. Саме з сірійських джерел відомо, що слов'янські племена брали участь разом з аварськими в нападах на Європу. Першу згадку про слов'ян подибуємо у Іоанна Ефеського (помер у 586 р.). Говорячи про слов'ян, він відзначав, що «цей народ слов'ян... грубий, варварський», погано озброєний, який боявся воювати поза лісами, за короткий строк досяг сили, навчився загарбувати міста, укріплення, володіти величезною здобиччю, збагачуватися. Коли слов'яни погрожували столиці Константинополю, мешканці його були охоплені страхом. Саме з подіями і колізіями 30-х років VII ст. пов'язується літописна легенда про заснування Києва братами-полянами Києм, Щеком та Хоривом. У цьому переказі відбилися два давні сюжети — легенда про Либідь та її братів, що сягає кінця IV ст., та відомості про діяльність Кия — особи історичної, яка жила в кінці VI — на початку VII ст.

Близько 635 р. Кий підняв повстання проти аварського кагана. Маючи підтримку Візантії, здобув кілька перемог, але зазнав невдачі в спробах закріпитися на нижньому Дунаї, відійшов на північ, до Середнього Подніпров'я, де й заснував свою столицю — Київ. На початку підлеглим йому було порівняно невелике об'єднання (шість менших племен) східнослов'янських племен — Полянський союз Середнього Подніпров'я. Згодом це об'єднання стало ядром величезного етнічного утворення — народом «русь», яке поширило свої кордони далеко на південь, захід і схід. Надалі володарі Русі (нащадки Кия) включили в сферу свого правління значну територію Східної Європи, об'єднавши під своєю владою не лише східнослов'янські (українські) землі, а й землі деяких неслов'янських племен.

На середину IX ст. в Східній Европі сформувалися три великі політичні утворення, які в арабських письмових джерелах відомі, як Куявія, Славія і Арсанія. Куявія — це Київська Русь, держава Аскольда. Славія знаходилася на півночі й охоплювала землі Ільменських словінів та деяких неслов'янських народів (чудь, меря, вісь та ін.); столицею було місто Ладога. Арсанія знаходилась у південно-східній частині — обабіч Керченської протоки. Процес формування давньоруської держави — Київської Русі йшов рівнобіжно з виникненням і розвитком феодалізму й завершився на середину IX ст. На той час Київська держава становила федерацію «племінних» земель, кожна з яких була, по суті, незалежним князівством, зобов'язаним Києву тільки даниною та потребою виставляти на вимогу великого князя певні військові контингенти. До першої чверті IX ст. відноситься повідомлення по напад Русі на Кримське узбережжя від Корсуні до Керчі, яке належало Візантії. У другій чверті (в усякому випадку до 842 р.) Русь напала на Малоазійське узбережжя Чорного моря. Ще більш драматичні події розігралися в 860 р., коли 200 кораблів русів стали загрожувати столиці Візантії з моря. У середині IX ст. Русь досягла свого розквіту. За часів Аскольда (далекого нащадка Кия, останнього представника династії Києвичів на київському престолі) вона вийшла на історичну

арену і заявила про себе як гідного суперника Візантії. Зовнішньополітичні інтереси Аскольда сягали півдня (Візантія, Болгарія) і південного сходу (Хозарія, Кавказ, Халіфат). Чорне море тоді називалось «Руським».

З прийняттям християнства як державної релігії значно посилилась великокнязівська влада. Було проведено низку реформ: поділ країни на уділи, ліквідація «племінних» військових формувань і злиття військової структури із землеволодінням, розмежування церковного і княжого судочинства. Міжнародний авторитет Київської Русі незрівнянно виріс. Про це свідчили широкі стосунки держави з країнами Європи і Візантією. З середини XI ст. Київська Русь увійшла в період феодальної роздробленості, початок якої збігається у запровадженням Ярославом Мудрим удільного устрою. Суть його полягала у суворій ієрархії уділів і своєрідному порядку престолонаступництва в державі: якщо помирав київський князь, його місце займав чернігівський, місце чернігівського — переяславський, переяславського — волинський і т. д. Практично на великокнязівський престол було багато претендентів. Все це ускладнювало стосунки між князівствами в межах Київської держави Русь, посилювало протиріччя між ними. З середини XII ст., за часів Юрія Довгорукого, північно-східна частина Русі, зокрема Суздальська та Ростовська землі, оформилися як окреме князівство.

На наш погляд, недоречною є думка, нібито Київська Русь, Україна — Русь взагалі припинила існування в середині XII ст., оскільки столиця з Києва була перенесена до Володимира-над-Клязьмою. Така точка зору, як переконливо довели ряд істориків (М. Брайчевський та ін.), немає ніякого наукового підгрунтя. Також не відповідають істині погляди деяких істориків, нібито Київська держава була ліквідована в середині XII ст. В XI—XII ст. етнічний розвиток давньоруського народу започаткував перш відгалуження білоруської народності (перша половина XI ст.), а пізніше російської народності (друга половина XII ст). Що ж до української народності, то вона формувалася як продовження розвитку давньоруської народності в якісно нових суспільних умовах. Отже, є правомірним і науково обгрунтованим вживання терміну «Русь — Україна» чи «Україна — Русь».

Утворення української народності було зумовлене зростанням продуктивних сил (землеробства, ремесла), дальшого посилення політичних та економічних зв'язків між окремими південно-західними руськими землями, формуванням на цих землях єдиної мови, спільної культури та побуту. Першу згадку етнічного імені У. знаходимо в 1187 р. в Іпатіївському літописі. Ареал застосування цього етноніма — уся Південна Русь, тобто обширний простір, який нині зветься У. Для літописців У.— це і Середнє Подніпров'я, і Галичина, і землі над Західним Бугом й т. д. З'явившись у давньо-руських літописах XII—XIII ст. для означення окремих південно-західних руських земель — Переяславщини, Побужжя, Пониззя, назва У. в наступні століття вживалася переважно щодо території Середнього Подніпров'я. Згодом вона поширилася на всі землі, в тому числі Північну Буковину і Закарпаття, на яких формувався український народ, і стала їх етнічним національним іменем.

Народна за своїм походженням назва У. закріпилася насамперед у свідомості народу і відбилася в його історичних піснях і думах, літературі, а також в офіційних документах XVI—XVII ст. Правда, в історичних джерелах XIV ст. знаходимо і третє ім'я — «Мала Русь», яким називалися спочатку Галичина, Галицько-Волинська земля, а пізніше Придністров'я. Щодо території західноукраїнських земель, які в різні часи були насильно відірвані від України, панівні кола Угорщини, Польщі, Австрії, Румунії, Чехо-Словаччини, з метою підірвати віковічне прагнення населення цих земель до національної єдності з усім українським народом, вживали штучні назви «Угорська Русь», «Галіція і Лодомерія», «Герцогство Буковина». Але переважна етнічна більшість населення цих земель — українці — у тривалій визвольній боротьбі проти національного і соціального утиску відбивали спроби чужоземних наїзників асимілювати їх, зберегли свою етнічну єдність з українським народом, продовжували називати себе русинами-українцями, а землю, на якій вони мешкали,— Руссю («Червона Русь», «Підкарпатська Русь»).

В XIII ст. українську державність під назвою Українське королівство на Галицько-Волинських землях міцно тримав в своїх руках Данило Романович та його син Лев І. Але після смерті останніх спадкоємців Данила Галицького українські землі стали об'єктом зазіхань сусідніх держав. Польща, яка діяла в союзі з Угорщиною, загарбала Галичину і Західну Волинь, Угорщина — Закарпаття, Молдавські господарі захопили Буковину і Дністровське Пониззя, Московська держава — Сіверщину. Основна ж частина У.— Середнє Подніпров'я, Поділля, Волинь — потрапили до складу Великого князівства Литовського. Слід зазначити, що більшість його території складалася із земель Білорусі (повністю) та У. (переважно). Тому не дивно, що литовська держава XIV—XVI ст. успадкувала й продовжувала традиції Київської Русі. Східні слов'яни становили основний демографічний потенціал країни. Литва, приєднуючи землі Русі, «старини не рущила, а новини не вводила». Більше того, руська мова — староукраїнська і старобілоруська — стала державною. Литовські князі переходили у православ'я, сприймали мову і культуру Русі, її суспільний лад також був сприйнятий майже непорушно, а правові норми Київської держави діяли аж до XVI ст., коли з'явився так званий Литовський статус. Після перемоги над татарами в 1362 році на Синіх Водах Середнє Подніпров'я й Поділля остаточно ввійшли до складу Литви.

Населення У. позитивно поставилось до цього, оскільки це сприяло обороні країни від кочових орд зі Сходу, та й зверхність Литви поперваx не була надто обтяжливою. В той же час українські землі під Польщею, Угорщиною, Молдавією та Росією повністю втратили свою самостійність. У першій половині XV ст. в Литовській державі розпочалася міжусобна боротьба. Один із претендентів на великокнязівський престол Свидригайло Ольгердович, який спирався переважно на православну (тобто українську та білоруську) шляхту, на якийсь час об'єднав під своєю владою майже всю У В 1442 р. вдруге відновилося Українське королівство: київський престол зайняв Олександр (Олелько), син Володимира Ольгердовича. Наступником Олелька став його син Симеон (1445—1470 рр). Саме в цю добу Київ став центром політичного, культурного піднесення, який започаткував своєрідний період українського ренесансу. Важливим досягненням, культурним надбанням цього часу є виникнення національного друкарства. Помітні зрушення відбувалися в образотворчому мистецтві. Зі смертю Симеона припинило існування друге Українське королівство. Між тим на південному сході внаслідок розпаду Золотої Орди виникло Кримське ханство, яке ставало небезпечним сусідом України.

В умовах краху української феодальної державності постала нагальна потреба історичного збереження українців як нації. Розвиток продуктивних сил країни гальмувався устоями феодального господарства, а це вело до загострення соціальної напруженості в суспільстві. Спроби відродити Київське князівство як гаранта і силу, яка була б здатна відстояти існування українців та їх етнотериторію, не дали бажаних наслідків. Але така соціально-динамічна сила, яка могла протистояти і протидіяти зовнішнім і внутрішнім антиукраїнським тенденціям і силам, поступово стала народжуватись та зростати в другій половині XV ст. Це було козацтво.

Воно стало провідною силою визвольної боротьби українського народу, цілеспрямованим виразником прогресивних напрямів суспільного розвитку. Козацтво разом з тим набуло ще й функції носія державності українців. Козацька республіка, що сформувалася в XVI ст., була покликана до життя для виконання історичних завдань: з одного боку, ліквідації великого феодального землеволодіння і торування шляху до розвитку буржуазних відносин, а з іншого — визволення У. з-під чужоземного гніту. Ясна річ, козацтво в соціальному відношенні не було однорідним, але соціальні протиріччя тут ще не досягли рівня класового антагонізму. Запорозьке козацтво в XVI ст. захищало від татар та турків не тільки У., а й Польщу, Московську державу. Козацька республіка відігравала провідну роль у становленні городового козацтва та вільного козацького землеробського стану взагалі, а також донського, дунайського, чорноморського, кубанського козацтва. Демократичний військовий устрій Січі у другій половині XVII ст. поширився на У. у формі військово-територіального поділу на сотні й полки та козацького самоврядування.

Свого апогею Українська козацька держава досягла за часів Богдана Хмельницького, який став видатним провідником і керівником визвольної боротьби проти соціального і національного гніту чужоземних загарбників за збереження етнічної єдності всього українського народу. Під час національно-визвольної боротьби політична структура Запорозької Січі трансформувалася в Гетьманщину — суверенну українську державу з усіма її атрибутами. У перетворювалася на суб'єкт міжнародних відносин. Були встановлені стосунки з Росією, Туреччиною, Трансільванією, Кримом та ін. Чужоземні держави рахувалися з новим статусом У., визнали її існування, відряджували своїх послів, величали гетьмана Б. Хмельницького королем руським. Таким чином, суттєвим фактом історичного розвитку У. було відродження української державності. Однак втримати державність в той час було занадто скрутно, оскільки У. була ласим територіальним шматком, на який зазіхали три агресивні сусіди — Польща, Туреччина і Московщина.

Логіка тогочасного розвитку подій диктувала Б. Хмельницькому тільки один вихід — шукати захисту своєї держави під зверхністю московського царя, єдиновірця, на правах автономії. Це й столося в січні 1654 р. завдяки Переяславській раді. Донедавна ця подія радянською історіографією трактувалася як возз'єднання У. з Росією, возз'єднання двох єдинокровних братніх народів, що започаткувало поворотний етап в історичному житті українського народу. Але дуже скоро після Переяславської ради з'ясувалося, що Московський уряд несхильний дотримуватися досягнутої угоди і розглядає У як невід'ємну частину Росії. Надалі російський царат проводив великодержавну, імперську політику, не визнавав право українського народу на національну незалежність, впроваджував русифікацію, заперечував фактичне існування української мови, культури, національної самобутності, офіційно вкорінював з середини XVII ст. щодо У. назву «Малоросія», а з 1832 р. найменував Правобережну Україну Південно-західним краєм.

В історії У. (в складі Російської імперії) рубіж XVII—XVIII ст. став переломним моментом історичного розвитку. Це спричинили реформи Петра I та Північна війна із Швецією. Напередодні, в 70-х рр. XVII ст. Правобережна Україна звільнилася від польської зверхності, у 80-х роках Туреччина відмовилася від зазіхань на Лівобережну Україну, хоча ще зберігала владу над частиною Правобережжя (Київщина та Поділля). За гетьмана І. Мазепи становище У. потроху поліпшувалось, але з розгортанням Північної війни між Росією і Швецією ці тенденції призупинилися. Мазепа розумів, що українській державності (яка ледь жевріла) буде завдано непоправного удару. Гетьман Мазепа і його однодумці з числа старшини зробили спробу відстояти українську державність, задля чого уклали союзницький договір з шведським королем Карлом XII. Катастрофічна поразка шведів під Полтавою в 1709 р. звела нанівець усі плани Мазепи та його прихильників стосовно У. Відтоді впродовж понад двох століть вона була приречена на животіння на правах колонії. Інша її частина була під Австро-Угорською імперією. Особливістю такого стану було те, що русифікаторський прес майже до кінця XIX ст. діяв на повну силу, що не могло фатально не впливати на духовну сферу українського суспільства. Зовсім іншим було становище Галичини, яка перебувала в складі Австро-Угорщини. Там були дещо ліпші умови для розвитку культурного життя українців. Революція 1905—1907 рр. в Росії викликала значні зрушення в У. Національно-визвольний рух пожвавився; істотні зміні відбувалися в сфері соціально-культурного життя.

В роки Першої світової війни доля У. складалася драматично. На її терені прокотилися хвилею фронти двох воюючих угруповань — Росії як союзниці Антанти та Німеччини і її союзниці Австро-Угорщини. Драматизм ситуації полягав також і в тому, що єдиний український народ опинився в двох конфронтуючих угрупованнях.

Внаслідок лютневої 1917 р. революції царат був повалений. На початку квітня на Всеукраїнському конгресі було створено Центральну Раду на чолі з М. С. Грушевським, як орган державного будівництва. У її складі були утворені — Мала Рада, що зосереджувала законодавчу владу, та Генеральний секретаріат, що репрезентував виконавчу владу. Радянська історіографія Центральну Раду кваліфікувала як контрреволюційну, буржуазно-націоналістичну організацію, а її політику — як антинародну, зрадницьку, ворожу. Насправді ж вона спиралася на тогочасні прогресивні сили — національну буржуазію і трудові верстви населення. Центральна Рада ставила завдання відродити українську державність. Державне будівництво вона здійснювала на засадах демократії, із залученням широких соціальних верств, спираючись на досвід історії. Ставши на чолі Української держави, вона домагалася від Тимчасового уряду лише політичної автономії, забезпечення національних прав та інтересів українського народу.

Подальший розвиток революційних подій зумовлював процес полівіння Центральної Ради. Жовтневий переворот у Петрограді докорінно змінив реальну ситуацію. Центральна Рада 20 листопада 1917 р. проголосила Українську Народну Республіку (УНР) у складі Російської Федерації, а згодом, 22 січня 1918 р., було проголошено відокремлення У в незалежну державу, а також утворено уряд — Раду Народних Міністрів. Однак процес державного будівництва був нахабно перерваний німецько-австрійською окупацією У. Німецький окупаційний режим розігнав Центральну Раду і натомість створив маріонетковий уряд гетьмана П. Скоропадського. Але восени 1918 р. відбулася революція в Німеччині, внаслідок якої кайзер Вільгельм I був повалений. Водночас впала Австро-Угорська імперія і окупанти швидко залишили У. Центральна Рада (в особі новоствореного органу — Директорії) відновила свою владу над основною частиною УНР. Здавалося, тепер відкривався вільний шлях до розбудови української незалежної держави, однак цим надіям і сподіванням не судилося збутися. Дев'ятим валом нахлинула на територію У. громадянська війна.

На хід громадянської війни впливали не лише тогочасні революційні події, а й активне втручання чужоземних держав. І це було головним. Інтервенційні військові сили інтенсивно підтримували білогвардійщину, найреакційніші монархістські верстви Росії, які виступали з гаслом «єдиної, неподільної імперії», виступили проти будь-яких спроб утворення незалежних держав. Впродовж майже трьохрічної громадянської війни в У. перемога була здобута більшовицькими силами. В У. встановилась ра-

дянська влада. Внаслідок громадянської війни Україна виявилася пошматованою і роздертою сусідніми державами. Переважна частина її території належала УСРР, яка фактично була під контролем радянської Росії. Західні території — Галичину і Волинь загарбала Польща. Закарпаття перебувало в складі Чехо-Словаччини, Буковину і Пониззя Дністра окупувала Румунія.

Перебування У. під контролем більшовицької (комуністичної) партії, в тому числі й у складі СРСР, протягом понад семи десятиліть не слід розглядати як шлях цілковитих поневірянь, страждань, визиску. За роки радянської влади народ У. досяг значних успіхів у соціальній, економічній та духовно-культурній сферах. Населення в країні досягло високого рівня грамотності. У. перетворилася на високорозвинену індустріальну державу, не поступаючись у цьому багатьом країнам Заходу. Безперечно, більшовицький режим приніс українській нації (і не лише їй) і голодомор 1932—1933 рр., і насильницьку колективізацію, і масові жахливі репресії проти національної інтелігенції, і депортацію до Сибіру кількасот тисяч українців із Західних областей в післявоєнні роки. Та й УРСР, перебуваючи в складі СРСР, була самостійною державою тільки формально, оскільки всі питання її розвитку вирішувалися в імперському центрі — Москві. І все ж поза будь-яким сумнівом дві події в історії розвитку У. середини XX ст. мають непереборне всеосяжне значення: досягнення соборності шляхом воз'єднання з У. Західної України, Північної Буковини, а згодом (1945 р.) і Закарпаття та досягнення перемоги в Великій Вітчизняній війні українським народом разом з іншими народами СРСР над німецько-фашистськими загарбниками.

З розпадом СРСР перед У. відкрилась можливість відродження та розбудови держави справді незалежної, самостійної, демократичної. Знову, в котрий раз, історія дає шанс українському народу втілити в життя віковічні прагнення мати власну незалежну, соборну, самостійну, правову, демократичну державу, яка б врівень з іншими цивілізованими країнами йшла вперед шляхом миру, добробуту й прогресу.

УКРАЇНА І РОСІЯ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ. Спроби подолати труднощі входження до світового співтовариства кожною з колишніх радянських республік по-своєму повчальні. Однак визначальним для спільної динаміки та інтегрального успіху є і буде, безперечно, досвід Росії та України. При цьому пріоритетним для кожного з двох гігантів виявляється не просто входження до світового співтовариства, а, передовсім, інтегрування в Європу. Співвіднесення характерних рис розвитку як У., так і Росії з системою європейських цінностей є першочергово важливим. Насамперед, йдеться про цінності ринкових відносин і демократії як два головних напрями перетворення економіки та соціально-політичної сфери у кожній із згаданих держав.

На даному етапі переваги віддаються Заходом Росії як партнерові буквально в усіх сферах (бізнес, дипломатія, міждержавні зв'язки і т. ін.), і спостерігається явна байдужість до У.

Звичайно, масштаби держави самі по собі є фактором переконливим. Росія — наддержава, і це приваблює до неї партнерів незалежно від інших обставин. Проте У., і це розуміють у Європі, найбільша країна за європейськими масштабами. До того ж вона відносно монолітна, порівняно стабільна і не має явних ознак майбутнього розпаду. В Росії, на відміну від У., тенденції до дезінтеграції виражені сильно, і це криє гостру загрозу подальшого територіального зменшення держави в перспективі.

Звичайно, ця обставина — ворожіння на бобах, а реальність — нинішня велика Росія. І вабить вона Європу та світ не лише статусом супердержави, а й багатьма іншими, розмаїтими параметрами, котрі в У. виражені менш чітко, або й взагалі їх бракує. Немає сумніву, що з позицій сьогодення відносин з Росією для Заходу не лише економічно вигідніші, а й, крім цього, поки що відповідають критеріям реформаторських перетворень, особливо ринкових.

І це справді так, адже успіхи Росії у сфері реформації загальновизнані, в тому числі й в У.

І все-таки, незважаючи на явне відставання, саме У., а не Росія, має глибинне (генетичне) тяжіння до Європи, саме вона (порівняно з Росією) — носій європейського менталітету, що формувався протягом століть на підмурівках історії, традицій, систем цінностей, усього того, що називається духом нації.

Наш варіант соціалізму, котрий лише дискредитував соціалістичну ідею, насаджувався по всій території Російської імперії, не обминаючи, звичайно, й Україну. Та інакше не могло й бути, адже сподіваннями на соціалізм на початку XX століття було охоплене майже все населення планети.

І все ж, звертаючись до проблеми відданості ідеям соціалізму, саме Росія (у вузькому розумінні) задавала тут тон.

Що ж до У.— як і ряду країн Західної Європи,— то вона була втягнута в революцію багато в чому на хвилі планетарного ентузіазму та панівної «моди».

В Росії як такій, здебільшого під впливом багатовікового панування зрівняльно-передільницької общини, а також найжорстокішої деспотії та рабства, існувало підґрунтя для ідеалів примітивного колективізму і зрівняльності, для утопічних ілюзій рівності й справедливості, для ненависті до багатих. Саме російський грунт був вмістилищем могутніх соціалістичних течій — народників, есерів, анархістів, меншовиків, більшовиків. І, навпаки, тут не приживались, були відторгнені і мали вигляд дитячих забав буржуазні течії, наприклад, партія кадетів.

На відміну від цього, народ У. практично уникнув впливу общини. Тут розвинутими виявились приватна власність та індивідуалізм, а рабство було менш тривалим і не таким безжалісним.

Просвітки вільного життя були пов'язані з козацькою волею, з поширенням у містах магдебурзького права, з відносно ліберальними порядками за часів панування Литви, Австро-Угорщини. Прозахідні ідеї набули в У. всебічного поширення. Тут, зрештою, було менше підгрунтя для язичницького ідолопоклонства: християнство пустило в У глибше коріння і раніше, ніж в Росії. А це було своєрідним щепленням проти утопічних ідеалів побудови раю на землі.

Все це, і багато іншого — свідчення схильності України до тих ринкових, приватновласницьких відносин, а також і демократичних засад життя, батьківщина котрих — Європа. Десятиліття перебування у складі СРСР внесли корективи в менталітет, відокремили У. від Європи. Однак У., як і Прибалтика, і зараз найбільш європейська країна серед держав колишнього Радянського Союзу.

Безсумнівно, що й надалі саме глибинні генетичні основи поряд з привабливістю ринку, матимуть вирішальне значення для долі У. А нині ситуація склалася для У. парадоксально. Довгострокові, генетичні фактори прогресу, такі важливі для входження в Європу, виявилися заблокованими поточними труднощами. До того ж, закономірності перехідного періоду аж ніяк не сприяють повноцінному вияву цієї генетики, скоріше навпаки. В такій ситуації підвищена схильність до свободи та індивідуалізму, така важлива для сформованого ринку і добре відлагодженої демократії, обертається труднощами переорієнтації раніше тоталітарної економіки в бік ринку, а також складнощами початкового становлення сильної виконавчої влади.

В Росії з її традиціями державності відповідні інститути не створюються заново.

Науково-технічний потенціал, такий важливий в умовах нормального ринкового розвитку, в умовах первісного накопичення капіталу виявляється для У великим тягарем. Адже за умов, коли відсутній стратегічний інтерес, що живить науку і техніку, бал править хвилева безкрилість. Росія, котра багата на природні ресурси, перебуває в кращому становищі.

Переваги Росії полягають у традиціях економічної взаємодії із закордонними партнерами, в наявності у Москві як центрі країни порівняно розвинутої економічної інфраструктури, здатної трансформуватись в ринкову. У. ж і в цьому відношенні все розпочинає заново.

Згадані та інші труднощі і перепони перехідного періоду вельми ускладнюють вияв факторів довготривалого характеру, а отже, європейського образу У. Однак немає сумніву, що в міру переборення початкових труднощів демократичного і ринкового реформування саме народ У. увійде у Європу як носій європейського менталітету.

УКРАЇНА І США. Оцінюючи сучасний стан і перспективи українсько-американських відносин, необхідно зважати на наявність суперечливих тенденцій у позиції США стосовно міжнародних прав.

По-перше, це глибоко вкорінена традиція протиборства інтернаціоналізму (інтервенціонізму), тобто широкої причетності Сполучених Штатів до найважливіших подій за кордоном аж до прийняття на себе ролі світового лідера, та ізоляціонізму, який передбачає сконцентрованість на проблемах суто і, насамперед, внутрішнього розвитку. Звичайно, цей ізоляціонізм у XX ст. був досить умовним і реалізовувався у політиці під впливом специфічної ситуації, що склалася у світі. Суттєві зрушення у розкладі сил наприкінці 80-х — початку 90-х рр. унеможливлюють повернення США до неоізоляціонізму в умовах краху біполярної моделі. Це викликано не тільки очевидним послабленням здатності США впливати на світові процеси невоєнними чинниками сили, а й очевидними негараздами економічного і соціального характеру. До того ж існують вагомі сумніви у здатності адміністрації Б. Клінтона подолати ці негативні тенденції. У цьому контексті слід розглядати прагнення Сполучених Штатів реалізовувати свої інтереси не шляхом односторонніх дій, а через залучення коаліції провідних країн Заходу.

По-друге, це суперечність між прагматизмом та ідеалізмом у розробці і практичному впровадженні зовнішньополітичного курсу. Ідеалізм давався взнаки не лише у словесному оформленні політичних доктрин і зобов'язаннях втручатись скрізь, де виникає загроза демократії, правам людини, а й у невідповідності політичних акцій їх ідеологічному забезпеченню, що подекуди призводило до наслідків, протилежних бажаному. Розглядаючи будь-яке можливе порушення статус-кво у світі з точки зору національних інтересів, Сполучені Штати більше схильні досягати локальних результатів, зрозумілих для громадськості цієї країни, ніж будувати послідовний стратегічний курс, розрахований на довгострокову перспективу.

По-третє, навіть у тих випадках, коли США виходять на рівень прийняття рішень глобальної значимості, у своїй геополітичній уяві вони нерідко випускають з поля зору цілі країни й навіть регіони. У ретроспективі XX ст. У. практично постійно належала до «зони байдужості» у системі зовнішньополітичних пріоритетів Сполучених Штатів. Українське питання (у розумінні створення незалежної держави) сприймалося Вашингтоном як таке, що у разі його вирішення призвело б до небажаних для США наслідків. А саме: політична фрагментація в СРСР і як обов'язковий її наслідок — вихід У. із складу цього конгломерату; зміни у балансі сил на європейському континенті, котрі загрожують більш-менш тривалим періодом нестабільності, для подолання якої може виникнути потреба в американському втручанні; неминучість прийняття нових зобов'язань у зовнішньоекономічній і воєнно-політичній сферах як наслідок непристосованості створеної з ініціативи і за участю США сучасної системи відповідних світових і європейських структур.

За всієї важливості вищеозначеного, що продовжує впливати на ставлення Сполучених Штатів до України, є підстави стверджувати про певні ознаки якісних зрушень у цій сфері. До проголошення незалежної Української держави і навіть після грудневого (1991 р.) референдуму Вашингтон не сприймав прагнення українського народу до самовизначення, а Україна асоціювалась у американців з реліктовим і руйнівним сепаратизмом. Розглядаючи цю проблему крізь призму історичних подій, а саме громадянської війни у США 1861—65 рр., вони вбачали в Україні аналог реакційного американського Півдня на противагу прогресивній Півночі (Росії). Такий підхід зумовлювався відданістю американців федералістським принципам, розробленим «батьками — засновниками» Сполучених Штатів і закладеним у базові конституційні акти. До того ж американські політики загалом були переконані у відсутності історичних та легітимних підстав для Української державності. Вважаючи в контексті своєї політики щодо Росії — СРСР статус України як невід'ємної частини наддержави природним, вони водночас віддавали пріоритет Польській державності, мотивуючи це багатолітньою приналежністю західноукраїнських земель до Польщі. Українське державництво, включаючи його націоналістичне відгалуження, ніколи не користувалося достатнім авторитетом і не було визначальним чинником у політиці США. Це не означало відсутності опосередкованого впливу Сполучених Штатів на розпад Радянського Союзу й утворення незалежної У.

Неоднозначність відходу США від погляду на СРСР як цілісність навіть після утворення на його теренах нових незалежних держав виявилася у тій ролі, яка відводилася Вашингтоном СНД, що уповільнило становлення повномасштабних американо-українських відносин. Впадає в око звужене бачення значущих для США проблем У. адміністрацією республіканців. Віддавши належне ритуальним запевненням у підтримці демократії і свободи в У. та встановивши з нею дипломатичні відносини, Сполучені Штати зосередили свої зусилля передовсім на реалізації Києвом свого наміру набути статусу без'ядерної держави. При цьому на авторитет У позитивно вплинуло її членство у договорі СТАРТ-1. Однак У. тут відводилась підпорядкована роль у комплексі завдань по роззброєнню, які Сполучені Штати вирішували з Росією. У найгостріших спірних питаннях українсько-російських відносин США беззастережно відмовлялись брати на себе роль арбітра, навіть у тих випадках, коли визнавали обґрунтованість позиції У Спрощене розуміння політичних і економічних реалій в Росії та в У. вело до одномірного висновку про те, що Москва виступає безсумнівним гарантом демократичних реформ. Сьогоднішні події, а також їх потенційний перебіг у середній і більш далекій перспективі з великою вірогідністю здатні похитнути віру у відповідність такої позиції національним інтересам Сполучених Штатів. Варто визначити коло американських пріоритетів у відносинах з У., як їх бачить нинішня адміністрація. Безумовно, найважливішим своїм завданням американська дипломатія вважає запобігання виникненню нових осередків міждержавних та національно-етнічних конфліктів, котрі у сьогоднішньому світі майже завжди переростають у збройні, втягуючи зовнішні сили. Міжнародне співтовариство не продемонструвало наявності у нього ефективних засобів для швидкого їх розв'язання. Наявність значного потенціалу нестабільності у східноєвропейському регіоні у поєднанні з відчутним песимізмом щодо здатності США превентивними методами запобігти їм

пояснює прагнення Вашингтона будь-що недопустити появи нової ядерної держави. Неабияке значення для американців має те, що розміщені на українській землі ракети націлені безпосередньо на США. Конструктивним кроком на цьому шляху є, проте, відмова Сполучених Штатів узалежнювати весь комплекс американо-українських відносин від вирішення ядерної проблеми. Цілком йомовірно, що виділення асигнувань на повну денуклеаризацію України наштовхнеться на серйозну опозицію в конгресі. Але без цього практичне вирішення даної проблеми неможливе.

Прогнозні оцінки кон'юнктури розвитку американської економіки унеможливлюють розрахунки на масштабну економічну допомогу з боку американського уряду. Втім у випадку позитивних зрушень у проведенні економічних реформ в У. американський бізнес спроможний реалізувати широкомасштабне співробітництво з нашою державою, аби компенсувати падіння конкурентоздатності американської продукції на світових ринках. Тим паче, що в розпорядженні У. є порівняно висококваліфікована дешева робоча сила і розвинутий науково-технічний потенціал, а її ринок досить перспективний з точки зору поглинаючої здатності. Очевидними передумовами розвитку такого співробітництва є політична стабільність, недопущення етнічних конфліктів і розбудова конституційних засад та гарантій реалізації демократичних принципів у житті українського суспільства. Однак існує значно менше об'єктивних підстав для оптимізму щодо розвитку масштабного економічного співробітництва порівняно з можливостями, які відкриваються у політичній сфері.

Аналіз насиченого суперечностями стану українсько-американських відносин спонукає нас до таких оцінок стосовно факторів, які можуть позитивно вплинути на процес їх поступового розвитку:

— Україні необхідно керуватися верховенством стратегічних міркувань над тактичними ходами, проводити передбачувану, зрозумілу і логічну політику, оскільки, як свідчить досвід, хитання і різкі повороти у політиці новоутворюваних держав викликають настороженість, а подекуди неадекватну реакцію з боку Вашингтона;

— важко перебільшити значення повсякденного ділового військового співробітництва двох держав, спрямованого на зміцнення взаємної довіри, координацію дій у воєнно-політичній сфері та обмін досвідом у питаннях конверсії;

— важливим політичним важелем є консультації з проблем утвердження режиму нерозповсюдження ядерних компонентів, засобів доставки, технологій подвійного використання, торгівлі зброєю та компенсації за знищений ядерний потенціал;

— подальша інтеграція У. у європейські структури має провадитись з урахуванням ролі, яку їм відводять Сполучені Штати;

— з огляду на порівняно низький рівень обізнаності урядових кіл і громадськості США про становище в У., засади її політики, плани і наміри керівництва існує нагальна потреба в утворенні міжнародної української інформаційної мережі, а також формуванні проукраїнського лобі у Вашингтоні;

— порівняно вищі можливості налагодження різнопланових зв'язків з представниками законодавчої влади існують в округах з більшими поселеннями американців українського походження (Нью-Йорк, Філадельфія, Джерсі Сіті, Чікаго, Детройт та ін.);

— специфіка географічного розташування У. у центрі європейського континенту і водночас її своєрідна роль «проміжної» держави між Сходом і Заходом, накладаючись на тривкі інтереси США у цьому регіоні, обумовлюють стратегічну пріоритетність українсько-американських зв'язків для обох сторін.

Усвідомлюючи, що визначальна всеосяжна роль наддержав відходить у минуле в умовах багатополюсного світу, в якому неодмінно гору братимуть невоєнні фактори сили та здатність до випереджаючого розвитку сучасних технологій, У. доцільно орієнтуватися на широке коло партнерів на міжнародній арені.

УКРАЇНА МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ. Однією з основних проблем, які теоретично досліджували українські політологи міжвоєнної доби і з якої виводили свої теоретичні міркування щодо проблем української нації і держави, є проблема впливів на формування українського національного і відповідно державного життя Орієнту і Оксиденту, або відповідно Сходу і Заходу, які фактично визначали розвиток української нації. Цю проблему досліджували ще М. Драгоманов, В. Липинський, С. Томашівський та інші українські політологи. Вона дістала своє органічне продовження і висунулась на передній край в роботах вчених післявоєнної доби. Першим, хто почав після другої світової війни досліджувати цю проблему на грунті політичної історії і теорії, був професор Борис Крупницький. Вчений вважає, що такий підхід «звичайної схеми» буде вигідним для пояснення імперських традицій Росії. «Історія народу,— зазначає він,— зберігає єдність і велике князівство перетворюється на царство, а царство — на імперію. Держава є та сама, як і той самий народ». Ідея третього Риму, що ним нібито стала Москва, не могла бути обгрунтована без притягнення Києва як того посередника, за допомогою якого перейшли до Москви спадкові права мономаховичів та ідея третього Риму. Вважаючи, що У., як і кожний народ, має право на свою власну історію, вчений обгрунтовує засади своєї державно-національної концепції, що, на його думку, мають грунтуватися на ідеях скоріш територіального, а не етнографічного характеру, співзвучного принципові, висунутого ще В. Липинським. Водночас він зазначає, що саме ці ідеї територіального характеру, «обласного, чужонаціонального, немосковського чи автономного, не мали місця в історії Росії». Ці ідеї, вважає вчений, потрібно досліджувати в контексті західних і східних впливів, які мали місце в історії У. Вважаючи, слідом за С. Томашівським, що У. запозичила від Заходу все їй необхідне, включно із запровадженням греко-католицької церкви і сприйняттям латинської культури, вчений підкреслює, що У. була історично завжди близькою до Європи, до якої Росія тільки наближалася в певні моменти своєї історії. На його думку, ритм українського історичного процесу пролягає через західно-східний курс і нагадує певне замкнуте коло, де У. з геополітичної точки зору декілька разів у своїй історії проривалася до Заходу у своєму весь час наслідуючому цей ривок наступному русі до Сходу і Півдня. Латинські, візантійські і шведські впливи в Київську епоху, польські, німецькі, російські і кримські — в феодальну і новітню, визначили, за Б. Крупницьким, тенденції історичного розвитку У. проте, на його думку, у цих впливах боротьба У. проти Польщі не була боротьбою проти Заходу, а боротьбою із своїм історичним сусідом, який хотів поневолити У. і керувати нею. Натомість боротьба проти Росії була саме боротьбою зі східними впливами, які були по своїй суті для У. чужі. Б. Крупницький зазначає, що саме на європейському грунті постала українська ментальність, яка є національною специфікацією європейської ментальності. Але не тільки остання впливала на формування українського характеру, а й сама У. створила власні своєрідні типи культури і характеру, що органічно влилися в європейську ментальність (українське бароко, думи та ін.). Тому орієнтація в європейському циклі є надзвичайно важливою для українців і складатиме в майбутньому сутність і синтез розвитку української незалежної держави.

Український історик і політолог професор Іван Лисяк-Рудницький у трактуванні місця У. між Сходом і

Заходом виходить із факту існування в кожному народі свого національного характеру, який визначається комплексом культурних цінностей, способом поведінки і системою звичаїв, притаманних кожній окремій країні. Національний характер виступає як поєднання рис, з одного боку, поширених серед багатьох народів, а з іншого — властивих лише окремій етнічній спільності. Міра поєднання загального і особливого у національному характері кожного народу визначається особливостями його історичного розвитку. Вчений розуміє під терміном «Захід» Європу в цілому як спільність європейських народів, об'єднаних схожими соціальними і культурними характеристиками. До цієї європейської спільності, на його думку, не можна ніяк зарахувати пізню Оттоманську імперію, яка кілька сотень років володіла значною частиною континенту, ані мусульманські королівства середньовічної Іспанії, ані, нарешті, Росію XIV—XVII століть, і проблематично навіть після реформ Петра І, оскільки вони, на думку вченого, сутність російського національного характеру не змінили.

І. Рудницького єднає з Б. Крупницьким думка, що український європейський світогляд зміцнювався через контакти і впливи інших європейських країн, особливо німецькомовних земель від Балтійського моря до Дунайської затоки. Окрім Німеччини великий вплив на формування світогляду українського народу справили історичні зв'язки з Польщею, Угорщиною, Литвою, Швецією, Богемією. І. Рудницький, як і Б. Крупницький, підкреслює західний, європейський характер У., проте на відміну від останнього, не обгрунтовує нівелюючого і руйнуючого, лише деструктивного впливу Сходу на У. Для української історії, на думку вченого, характерне співіснування двох традицій — західної (соціально-політичної) і східної (християнсько-духовної), синтез яких найяскравіше виявився у період Київської Русі та козацької держави XVII століття. Зокрема, козаки, які були передовим загоном української селянської колонізації, і як піонери або ковбої в Америці, стали аналогічними репрезентантами У. в організації збройного самозахисту населення на пограничній території, водночас запозичили масу тактичних заходів і звичок від своїх ворогів — татар, як американські піонери від індійців. На відміну від Б. Крупницького дослідник вважає, що східні впливи справляли і позитивне значення на формування українського національного характеру, оскільки прийняття християнства навернуло У. до грецьких культурних впливів, а історичні стосунки з кримським ханством і Оттоманською портою гартували український військовий дух і характер. Якщо С. Томашівський і Б. Крупницький вважають, що прийняття християнства у східній формі прирекло Україну на інтелектуальну стагнацію і виключило з числа повноцінних членів європейської спільності, І. Рудницький, навпаки, підкреслює, що ці впливи взаємодоповнювали один одного і не давали можливості жодному з них остаточно перемогти, оскільки домінанта лише Латинського Заходу могла б назавжди, як за часів історичної Польщі, утвердити на землях українського народу ворожу соціальну систему.

В аналізі проблеми визначення місця У між Сходом і Заходом надзвичайно важливою є, на думку І. Лисяка-Рудницького, та обставина, що дореволюційна Україна ніколи не мала територіальної цілісності. В обох великих імперіях — в Російській та Австро-Угорській вирізнялося декілька українських земель, кожна з яких розвинула свої власні яскраві прикмети і орієнтації. Основними землями, які виділяє вчений у цьому контексті, є такі: в Росії — Лівобережжя, Слобожанщина, південна Україна та Правобережжя; в Австрії — Галичина і Буковина.

Лівобережна Україна за площею була такою, як і колишня Гетьманщина, тобто колишня автономна Козацька держава. Лівобережне дворянство, що складалося з нащадків колишньої козацької старшини декілька разів намагалося відновити автономний лад, але в другій половині XIX ст. майже остаточно русифікується і лише за винятком двох лівобережних губерній — Полтавської і Чернігівської, ця земля в роки революційних подій в У 1917—1920 pp. остаточно підпала під східний російський вплив. Це ж саме можна сказати і щодо Слобожанщини, в якій в XX ст. традиції політичного автономізму були ще менші, ніж на Лівобережжі. Південна (степова) У. складалася з колишніх земель Запорозької Січі та володінь кримських татар і Туреччини, мала дуже етнічно строкатий характер і характеризувалася домінантою східних і південних впливів ще від часу свого заселення. Лише єдине Правобережжя серед земель, що входили до складу Російської імперії, перебувало навіть під час подій 1917—1920 pp. під поєднанням впливів Сходу і Заходу. Ця західна орієнтація пояснювалась існуванням значного польського елементу на території Правобережжя. Польська шляхта ніколи не зрікалася надій на відновлення польської державності, яка повинна була простягатися аж до історичного Дніпровського кордону. Польські впливи, що охоплювали майже половину української етнічної території, служили як противага до російського панування. Нарешті, Галичина і Буковина, за винятком москвофільського руху, тримали завжди яскраво виражену західну орієнтацію.

Східні і західні впливи проходили у своєму взаємосполученні крізь усі етапи української історії, і це сполучення стало, на думку вченого, її невід'ємним елементом, оскільки довготривала домінанта лише одного з впливів без вчасної компенсації з боку іншого лише деструктивно впливала на Україну. Так, Київська держава сполучала східну візантійсько-грецьку релігійну і культурну традиції і західну соціальну і політичну структури; Галицько-Волинська держава XIII—XIV століть наближалася за своєю сутністю до феодальної структури і феодальних відносин Західної Європи; повні феодальні відносини з добре розвинутим феодальним парламентаризмом характеризують політичний лад Литовсько-Польської держави; козацька держава XVII—XVIII ст. попри свій демократизм характеризувалася маєтковим типом відносин на зразок сеньйоро-васальних відносин пізнього феодалізму в Західній Європі; нарешті, українські держави 1917—1920 pp. виразно тяжіли до західноконституційних форм, або до демократичної республіки з соціалістичним підгрунтям, або до конституційної монархії за часів Гетьманату.

І. Лисяк-Рудницький вважає, що етнос і естетичне світосприймання українського народу сформувалися в контексті духовної традиції східного християнства і є його органічною частиною, натомість як політична і соціальна структура, до якої завжди органічно тяжіє український народ є частиною європейського світу. В цьому, на думку вченого, і полягає синтезація України між Сходом і Заходом, де Україна об'єднує дві традиції в своєму єстві, є легітимним членом обох культур і завжди буде перебувати під їх подвійним впливом, оскільки домінанта одного з тих впливів, яким би він не був (як, наприклад, західний, на думку Б. Крупницького), призведе лише до погіршення політичного становища самої майбутньої держави і порушить її природній історично вироблений стан пограничної землі.

УКРАЇНА, РОСІЯ ТА США. Еволюція нової Співдружності буде довгою, болючою і, можливо, насильницькою. Адже всі ті республіки протягом понад чотирьохсот років були насильно приєднані до Росії. Остання їх придушувала і призначала росіян на ключові адмін. посади. Більшість рос. лідерів вбачають у Співдружності механізм збереження під рос. іст. домінацією того, що ще залишилося від колиш. Союзу. Такі великі республіки, як Україна, Білорусія і Казахстан, вважають Співдружність за перехідний етап на їхньому шляху до повної незалежності.

Як рос. царська, так і комуніст. Рос. імперія вели більше агресивних війн, ніж будь-яка європ. держава. Росія поширювала свої кордони в усі боки і також почувала себе такою, що перебуває під постійною загрозою. Щоб відвернути увагу своїх рабів від практикованого нею імперіалізму, Росія видумувала і «розкривала» зовн. ворогів, які начебто загрожували її безпеці.

Багато хто з сьогодн. рос. лідерів роблять заяви про те, що вони намагаються відновити централізовану систему, яку встановлено більше як 300 років тому. Вони також застерігають, що республіки, які відокремлюються, не можуть взяти з собою рос. населення. Такі заяви натякають на міжнац. конфлікти, на зразок югославського. Теперішнє рос. керівництво вдається до екон. шантажу, перестороги. Декларація про непорушність кордонів є однозначною в тому сенсі, що вона залежить від визнання на території незалеж. республік існування центр. рос. інституцій. Ця обставина свідчить про те, що рос. націоналізм маніфестує себе в злоякісному спрямуванні.

Америка стоїть перед двома викликами, що можуть вважатися суперечливими, але насправді вони взаємно доповнюють один одного. На міжнарод. арені США повинні тісно співпрацювати з Росією, але не за рахунок домінування Росії над колиш. республіками Союзу. Будь-яке намагання нав'язати республікам централістські рос. структури вимагатиме методів і політики, що неодмінно викличе реакцію обурення і напруження, що нагадуватиме часи холодної війни. Амер. представники мусять зрозуміти, що деякі священні поняття в нашій мові мають зовсім ін. значення в контексті рос. історії, рос. світосприймання. До таких понять, напр., слід віднести поняття «свобода», «демократія», «закон і законність» тощо.

Америка повинна виявляти обережність щодо зусиль ряду рос. лідерів відновити центр. структури на території колиш. Союзу в ім'я цинічно висловлюваної демокр. риторики. Кожен американець підтримає принцип захисту етніч. меншин. Але в «совєтському» контексті питання меншин збігається з територ. претензіями.

Зав'язуючи відносини з Росією, Америка повинна приспішним темпом розвивати дипломат., екон. і культ. контакти щонайменше з великими новопосталими незалеж. державами. Часто Америка не виявляє до нових держав відповідної уваги й пошани. Деякі амер. представники роблять заяви, в яких інтролізують Росію як прямолінійного спадкоємця царських і комуніст. централістів. У цьому не зацікавлена ні Росія, ні Америка. Таке становище ставить на ризик величезні можливості до встановлення нового світ. порядку, але водночас може створити непередбачені міжнац. конфлікти, а то й громадян. війну.

Америка повинна ставитися до нових республік Співдружності на такому рівні, як вона ставиться до націй Європи. США є вимогливими щодо уникнення принципу домінування однієї європ. країни над другою. Росія як найбільша серед спадкоємних держав завжди відіграватиме важливу міжнарод. роль. Але її треба заохочувати робити це в межах своїх етнограф. кордонів і узгодженості з духом міжнарод. інституцій, співтворцем яких вона була.

Воскресіння рос. імперії становитиме для світового співтовариства велику небезпеку. В наш час постала велика іст. нагода для звершення фундаментальної трансформації на території колиш. Союзу. Мир і стабільність у цьому р-ні залежать від утвердження серед республік демокр. плюралізму і близьких відносин Америки з рос. республікою, яка вперше в історії не є імперіалістичною. Така архітектура відкриє безпрецедентні можливості для всіх народів світу, зокрема багатостраждальних народів колиш. Союзу.

Факт де-юре визнання України понад ста державами, заява міністра оборони Америки Д. Чейні про те, що створення нац. армій у республіках колиш. Союзу є в амер. інтересах; факт, що 30 січня 1992 р. Конференція безпеки і співробітництва Європи нашвидку визнала Україну і дев'ять ін. незалеж. держав колиш. СРСР як повноцінних членів цієї організації (Гельсінський процес), свідчить про те, що цивілізований світ твердо став на шлях реаліст. політики, політики повної деімперіалізації Росії.

Прийняття десяти незалеж. республік колиш. СРСР в лоно Конференції безпеки і співробітництва Європи (КБСЄ) має велике стабілізуюче значення в тому сенсі, що кожна держава цієї організації, в т. ч. Росія, зобов'язалася поважати міжнарод. кордони членів КБСЄ. Це означає, отже, що вимоги Росії і Румунії піддати ревізії сучас. їхні кордони з Україною не мають юрид. основи.

Революціям взагалі притаманне те, що вони здаються сучасникам низкою не пов'язаних між собою випадковостей. Зокрема, в Америці переважає тенденція вважати стабільність за самоочевидне явище, і будь-яке зрушення цінується як тимчасове відхилення від нормативного курсу. Певне, тому помічається схильність вважати Б. Єльцина прямим послідовником М. Горбачова, а СНД — просто перейменованим СРСР.

З боку деяких зах. лідерів навіть можна спостерігати деяку роздратованість з приводу виникнення ряду нових суверен. держав. Вони вважають, що було б краще зберегти давню наддержаву, прикрашаючи її демокр. ідеалами і ринковою економікою.

Але така перспектива не враховує найголовнішого результату другої рос. революції: розпад імперії — держави, що від часів Петра Першого придушувала всіх своїх сусідів і була ініціатором більше війн, ніж будь-яка ін. європ. держава., а потім перетворилася на комуніст. моноліт і драматично розпалася. Тому, що на території колиш. Союзу виникли нові нац. держави, Єльцина не можна трактувати, ніби він Горбачов, і треба розуміти, що, крім Росії, є ще 11 ін. республік, найбільша з яких Україна, що за кількістю населення рівняється Франції.

Рос. націоналізм прагне відновити традиційне панування над ін. республіками. Видатний політик рос. парламенту сказав: «Ми ніколи не дали б своєї згоди на Співдружність, якби припускали, що Україна може стати незалежною. Я ніколи не вважатиму Київ чужоземним містом».

Росіяни заперечують право України на незалежність. Українці у свою чергу не приймають дальшого існування центр. московських органів. Українці вказують на загрозу рос. імперіалізму. Ці погляди тривоги також підтримали лідери декількох ін. республік.

Росія наполягає на тому, що збройні сили Співдружності мусять бути під центр. московським командуванням. Наприк., у генштабі в Москві вважають, що Єльцин повинен окремим указом підпорядкувати собі всі збройні сили колиш. Союзу. Українці ж бачать у єдиній армії Співдружності величезну загрозу для своєї незалежності.

Практичні суперечності зосереджуються в трьох площинах: ядерне озброєння, майбутнього Чорноморського флоту, командування звичайними збройн. силами. Але найбільше протиріч щодо майбутнього армії. Росія бачить укр. Збройні сили в іпостасі міліції для захисту політиків, будинків, керування автомобільним рухом, а оборону кордонів України мають здійснювати війська Співдружності. Українці, зі свого боку, вважають такий підхід за форму військ. окупації України.

Треба зазначити, що Генштаб в Москві вперше опинився без ефективного політ. контролю компартії, КГБ і уряду. Генштаб представляє Співдружність, яка не має жодних політ. інституцій. Політ. вакуум, що виник у результаті розпаду Союзу, дає Генштабові безпрецедентну незалежність.

Росія є спадкоємцем гордої і героїчної традиції, і теперішні події є нищівним ударом по її почуттю самоповаги. Росія, що простягається від С.-Петербурга до Владивостока, має тисячі ядерних боєголовок і вона не потребує більше буферних територій для своєї безпеки, на чому протягом усієї її історії наголошувалося. Нарешті Росія мусить використати свої ресурси, які досі розтрачувала на імперські завоювання, на відбудову своєї економіки. Водночас Росії треба дати недвозначно зрозуміти, що новий експансіоністський імперіалізм — силою чи шантажуванням — буде їй дорого коштувати. Почата нею агресія зіткнеться з амер. принципами і залякає її сусідів. Це, у свою чергу, створить новий цикл конфронтації Росії з цілим світом.

Америка повинна швидко розвивати свої екон. і культ. відносини з новими республіками. Адже не сміємо забувати про те, що важка імперська спадщина позбавила ці республіки досвіду з питань міжнарод. відносин.

Якщо Росія шануватиме новопосталу ситуацію і якщо вона діятиме в межах своїх нац. кордонів, Захід поспішить їй на допомогу. В ін. разі Росія опиниться в протистоянні з усім цивілізованим світом, всіма демократіями світової спільності.

УКРАЇНА ЯК УНІТАРНА ЄДИНА ДЕРЖАВА (аргументи за).

1. Як переконує світовий досвід, легше вийти з кризового стану, коли забезпечується максимальна консолідація усіх матеріальних ресурсів, збираються у єдиний центр головні управлінські нитки, забезпечується жорстка структура діяльності центральних і регіональних органів державного управління. Така форма сприяє запобіганню будь-якого вияву свавілля на місцях, місництву, які суперечать загальнонаціональним інтересам, обмежує можливість сепаратистських тенденцій з боку місцевої еліти.

2. На міжнародній арені, насамперед, в економічній сфері, республіка має виступати як єдиний суб'єкт міжнародно-правових відносин. Це набуває сьогодні особливого значення, оскільки окремими сепаратистськими силами активно обговорюється перспектива для регіонів самостійно виступати за кордоном. Це серйозна загроза: по-перше, вона пов'язана з розпорошенням національних ресурсів, по-друге, із складанням для контрагентів регіонів більш вигідних умов для свого диктату у торгівлі, оскільки регіони як суб'єкти господарських відносин набагато слабіші, ніж республіка у цілому.

3. Реалізація у практичному житті багатовікової ідеї українського народу про єдину батьківщину, здійснити яку історія дає реальну можливість.

4. Статус громадянина України не залежатиме від проживання людини у тому чи іншому регіоні.

5. Суспільство буде краще захищене від сепаратистських виявів, можливих в умовах автономізації.

6. В умовах автономізації збільшиться нерівність регіонів, передусім, економічна, яка зараз якоюсь мірою згладжується відповідними заходами з боку центрального уряду.

7. Не можна ігнорувати досвід республіки за час розвитку як унітарної держави, тим більше, що автономізація швидше всього проводитиметься не на основі існуючого адміністративно-територіального поділу, а на базі поділу на землі. Досвіду такого поділу в Україні нема, а це ускладнить ситуацію, особливо в умовах кризового стану.

8. Зміна державного устрою України потребує чимало часу, нових соціальних зусиль, що зробить загальне становище республіки ще більш складним.

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК (УАПН) — добровільна громад. організація, що об'єднує науковців, викладачів навч. закладів, працівників органів державної влади та управління, місцев. самоврядування з метою сприяння комплекс. розвитку політ. наук, проведення наук. досліджень в галузі історії політ. думки, методології та теорії політики, прикладної політології. Вона має сприяти здійсненню наук. прогнозування політ. розвитку суспільства, інтеграції вчених і практ. політиків у справі створення теор. основ внутр. та зовн. політики України. УАПН докладатиме зусиль і до підвищення політ. культури громадян, становлення державності і розвитку громадян. суспільства в Україні. УАПН ставить перед собою такі гол. завдання: сприяння комплексному розвитку політ. наук, узагальнення практики політ. процесу України, сприяння проведенню наук. прогнозу політ. розвитку суспільства; сприяння створенню теор. основ для вироблення внутр. та зовн. політики України, системи політ. інформації та політ. освіти, сприяння становленню багатопартійності в Україні; участь у підготовці проектів нових нормативних актів, проведення громад. наук. експертиз законопроектів; визначення пріоритетів у проведенні наук. досліджень у галузі політики, вивчення та використання досягнень світ. цивілізації в галузі політ. теорії та практики; участь у підготовці наук. кадрів, підвищення кваліфікації викладачів-політологів; вивчення і узагальнення діяльності політ. партій, надання їм практ. допомоги шляхом проведення консультацій, розробок чи експертиз; розвиток дійового співробітництва з політологами та політиками заруб. країн. Своїми наук. дослідженнями і всією діяльністю УАПН може сприяти входженню України як самостійної держави у світ. співдружність, утвердженню гуманіст. відносин між країнами, зміцненню миру між народами.

УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ ПОЛІТОЛОГІВ — утворена в березні 1991 р. з метою сприяти розвиткові політ. наук в Україні, готувати наук. кадри, розробляти рекомендації для поліпшення соціально-політ. ситуації в республіці, давати експертну оцінку нормативних актів і політ. рішень держ. органів, а також підтримувати зв'язок і обмінюватися досвідом з політологічними центрами заруб. країн і міжнарод. організацій. Президентом асоціації є докт. юрид. наук, професор В. Д. Бабкін.

До складу асоціації входять як індивідуальні, так і колективні члени. Серед індивідуальних членів є політологи, а також філософи, соціологи, правознавці, психологи, історики, що займаються наук. чи викладацькою діяльністю, пов'язаною з політологічною наукою. Колективними членами асоціації є Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Інститут національних відносин та політології НАН України, ряд кафедр політології вищих навчальн. закладів республіки тощо.

Вищим органом асоціації є загальні збори її членів, які збираються щорічно. Вони обирають виконавчий комітет асоціації, який організує поточну роботу. На місцях діють регіональні відділення асоціації — Харківське, Одеське, Львівське та ін.

При підтримці У а. п. в Україні утворено ряд політологічних наук. установ і кафедр вищих навчальн. закладів, а також кілька вчених рад по захисту докт. і канд. дисертацій з політології. Видано ряд підручників та навчальн. посібників з політології, готується до видання укр. політологічний словник. Асоціацією та її регіональними відділеннями проведено ряд наук. і науково-практ. конференцій з питань конституційного розвитку укр. державності, впровадження багатопартійності і плюралізму у політ. життя, прийняття політико-правових рішень тощо. У а. п. була представлена на XV Всесвітньому конгресі політологічних наук, який відбувся в 1991 р. в Аргентині. Асоціація встановила творчі зв'язки з багатьма відповідними іноземн. асоціаціями та міжнар. організаціями.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНИЦЬКА ІДЕЯ — стрижень етнічного державознавства, підойма національного розвою, важлива детермінанта пробудження народу, націо-

нального поступу. Національний розвій є процесом, насамперед, політичним, бо його кінцевим результатом є завоювання національної незалежності та утворення незалежної держави як гаранта політичної свободи народу. Ми не маємо причин презирливо відвертатися від свого минулого, писав ще М. Грушевський. Несприятливі історичні умови, на його думку, були причиною, чому в минулому у нас не склалося такого яскравого поняття нашої національності, як це мало місце у багатьох інших, у більш сприятливі умови поставлених народів. Ми бачимо, що в ті моменти, коли народне життя мало можливість самовизначитись, було прагнення до політичного, державного життя — і що важливіше — були й здібності до такого життя, що неминуче створює і засоби, і форми для цього (М. Грушевський).

Звичайно, не поділяючи уподобання романтичного народництва, важливо враховувати факт української етнографічної статики, наявність величезної колонізаційної маси та суцільної національної території як обставини, що поряд з історичними умовами українського минулого, обумовлює найбільш певним чином дальший напрям українського життя та української думки.

Що ж до самої державницької ідеї як детермінанти національного розвою варто звернути увагу і на таке міркування М. Грушевського: його базою є «могутній інстинкт національного будівництва, який зберіг українське населення серед всіх колонізаційних бурь та відроджував його до нового життя».

Суть У. д. і. полягає в тому, що «Гасло української незалежності пішло в широкі трудові маси і тут нерозривно переплелися ідеї суверенності трудового українського народу, недотиканості його прав, гасло боротьби проти всякої експлуатації України для яких-небудь завдань, для неї сторонніх і проти трактування України як колонії, а українського народу як дешевого гарматного м'яса чи дешевого матеріалу для експериментів» (М. Грушевський).

Під У д. і. в українській суспільно-політичній думці мались на увазі свобода та незалежність українського народу, ідея свободи, передовсім національної — ідея національної свободи, яка була прийнята на озброєння та включена в програми ряду політичних партій. Вона стала гаслом самого національного визволення.

При такому тлумаченні слід пам'ятати, що в різні часи в Україні висувалися саме гасла політичної свободи, які в умовах царського самодержавства та австро-угорського «поневолення» залишилися пустим звуком. Це були гасла завоювання політичної влади. Формально зафіксована в конституціях ряду держав свобода не була справжньою, бо ж народ позбавлявся фактично політичної та економічної незалежності. Що ж до самої національної свободи — вона розумілася нашими попередниками як концепція, побудована на принципах патріотизму та вселюдськості, основи якої були закладені Т. Г. Шевченком і розвинуті І. Франком і Лесею Українкою. У «Книгах буття Українського народу» М. Костомаров стверджував: «Монопольний ідеал України, що висуне її з часом на роль «наріжного каменю» загальнолюдської світобудови — це рівність і незалежність».

Серцевиною У. д. і., згідно з поглядами М. Грушевського, є визнання невід'ємного права українського народу на самовизначення й пошук його оптимальних форм. Від часів Переяславської Ради такою формою є вимога автономії України, яка, особливо в XIX ст., доповнюється ідеями перебудови суспільства на загальнолюдських засадах демократії й справедливості, і, нарешті, на початку XX ст. перетворюється на гасло «Вільна Україна в складі демократичної федерації вільних народів Росії». «Теперішнє українство,— писав у 1917 р. М. Грушевський,— се те, що було од віків на українській землі: домагання для українського народу рівного права з іншими народами — права бути господарем на одвічній своїй землі».

На цьому всі дослідники ставили крапку. Як виявляється, треба ставити лише кому. Як засвідчив українознавець Л. Винар, починаючи від Б. Хмельницького, протягом понад 270-літнього історичного розвитку, М. Грушевський і Центральна Рада були єдині, які створювали підгрунтя для розвитку української нації, проголосивши повну самостійність і незалежність України у 1918 р. До М. Грушевського і Центральної Ради нікому з державних діячів, жодній українській політичній течії або партії зреалізувати це не вдалося. Л. Винар наводить маловідомі слова М. Грушевського: «Українські партії, згуртовані в Центральній Раді, вважали потрібним скінчити гру з федералістичним терміном, яка ішла з різних сторон і під сим терміном укривала практичне заперечення в теорії чи фактичне нищення в дійсності всякого реального самоозначення українського народу, його державності і державного самопорядкування... Україна повинна будуватися власними руками її трудового народу без сторонніх впливів і втручань, і в процесі цього будівництва вона в будь-якому випадку залишається окремішною».

Думаємо, що ці думки М. Грушевського не втратили своєї цінності й донині.

Разом з тим М. Грушевський рішуче виступав проти українського імперіалізму: «Я не бажаю своєму народові «панування», бо вважаю, що панування деморалізує, вироджує самого пануючого і не може бути поєднане з правдиво-демократичним устроєм. З тих же мотивів я навіть не вважаю корисною для нашого народу сильно виражену гегемонію. Я не хочу українського імперіалізму». До речі, М. Грушевський цілком однозначно висловився за соціалістичний вибір України. «Боронячи українську державність, — писав він,— будуємо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейсько-бюрократичної реакції. Укріплюючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради та її соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою країною соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від цього не відступимо».

У статті «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання» (1920 р.) М. Грушевський зазначав: гасло «самостійної України» в цей час переродилося на гасло боротьби не тільки проти молодої Радянської України, але й, значною мірою, проти соціалізму взагалі, проти скільки-небудь послідовного демократизму. Він показує, яким чином це політичне гасло, народившись із прагнення до оформлення державності України в певних територіальних межах, трансформується в гасло мононаціональної держави — «України для українців», що неминуче призводить до відродження інших шовіністичних гасел та процесів. Недарма М. Грушевський вказував на те, що «в минувщині ми ніколи не були прихильниками незалежності в ходячім, вульгарнім розумінні цього слова...». І перші заклики до незалежності, які прозвучали в «Ukraina irredenta» Ю. Бачинського (1895 р.) та «Самостійній Україні» (1905 р.) були сприйняті з великим скептицизмом і побоюванням, що «з цього самостійницького яйця вилупиться шовіністична реакція і всякі націоналістичні авантюри». Як у воду дивився М. Грушевський! Подальші події підтвердили повну справедливість цього передбачення. С. Дністрянський, в свою чергу, чітко відрізняв національну ідею від націоналістичної. Національна ідея за автором — це боротьба народу за визволення з-під влади державного імперіалізму на основі свого права на своє самовизначення на своїй національній території. Навпаки, націоналізм — це змагання з приводу не лише в природних границях свого народу, але й над іншими народами, виключаючи цих останніх від права на вільний політичний розвиток. Водночас, і що особливо важливо, вчений

зазначає, що націоналістична ідея виступає, як правило, у шовіністичній формі і нерідко виходить з націоналістичної, після завоювання державної незалежності, коли народи, які щойно визволилися, починають утискувати інші, менші народи, у своїй державі, «шукаючи оправдання, мовляв, у національній ідеї, котру вони толкували тільки на свою користь, щоби покривити той самий імперіалізм, проти якого вони спершу самі боролись».

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНИЦЬКА ІДЕЯ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ — це утвердження української нації в своїй духовній єдності та моральній відповідальності за будівництво незалежної України; це вироблення нових орієнтирів діяльності всього українства, нових ідейно-методологічних засад культурно-освітньої праці, нових принципів формування громадсько-політичних структур і стосунків. Це — пошуки реальних шляхів політичного та ідеологічного плюралізму, подолання старих та нещодавно набутих стереотипів.

У. д. і.— постійні пошуки шляхів до національного примирення в ім'я Української держави; це — вироблення засад і форм консолідації суспільства, це — постійне спрямування до утвердження інтелектуальної свободи, до відкритого суспільства.

Йдеться про нагальну потребу єднання представників різних політичних сил, партій і рухів, українців і представників інших народів, спільної, наполегливої праці в ім'я незалежності України, кращої долі її народу. «Забудьмо про те, що нас роз'єднує, зміцнимо зусилля для побудови економіки відкритої, держави правової, життя щасливого!» — лейтмотив епохи.

Саме ідея державності України повинна сьогодні згуртувати всіх: лівих, правих, центристів, прихильників ринку і бійців за соціальну рівність, пацифістів і зелених, православних і греко-католиків, усіх віруючих, до якої б релігії вони не належали.

Саму ж проблему слід було б, на нашу думку, «сфокусувати» в такий спосіб: дослідження України як національно-державної спільності, України як етносу, з одного боку, України як Вітчизни всіх, хто оселився на її території, як етно-державницького організму (ЕДО),— з іншого.

Важливим складовим елементом національного поступу України є політична стабільність в суспільстві, відсутність соціальних потрясінь, громадянський мир як стала ознака мудрості та зрілості нашого народу. Звідси — плекання розуміння об'єктивних причин складної ситуації в Україні, розуміння українців, які своєю працею, зваженим словом та витримкою сприяють становленню та зміцненню нової держави. Це — вміння не втягувати себе в гострі політичні чвари (зокрема на національному грунті) та протистояння, що, зрештою, є виявом моральної та правової вихованості й свідомості. Потрібно постійно дбати про зростання політичної відповідальності за побудову молодої української держави.

З точки зору етнодержавознавства мова йти може про підстави національного центризму, тобто — подолання крайнощів у етнонаціональному питанні в усіх його аспектах; забезпечення фактичної рівноправності усіх етнічних груп в Україні; поєднання міжнаціональної (міжетнічної) консолідації з демократизацією міжетнічних відносин; всебічне утвердження та розвиток територіальної, національно-персональної та національно-культурної автономії, а також визнання та врахування етнонаціональних та регіональних інтересів, поєднуючи все це з інтересами загальнонаціональними, всенародними, вселюдськими.

Зрештою, етнонаціональна політика сьогодні стає, за своєю сутністю, національно-регіональною. Регіональна ж консолідація (не протиставляючи себе українському центру) дозволяє забезпечити втілення в життя національних цінностей, наближає до розуміння першочергової ваги загальнонаціональної ідеї — ідеї відродження України як сталої, великої держави з демократичними порядками та соціально орієнтованою економікою. Заслуговує на увагу думка про необхідність виділення регіонально-цілісного підходу, і це є науковим фундаментом наших уявлень про регіон як цілісність та єдність його природного, економічного середовища та соціуму. Державна регіональна політика повинна бачити кожний регіон у всій складності його історичного шляху, формування етносу, місця в територіальному розподілі праці.

Новітня хвиля національного відродження — це і подолання браку індивідуальної політичної культури, і підвищення загальної політичної культури народу, і надання простору для вдосконалення культури дискусій, культури компромісу і, водночас,— непримиренність до політичного інтриганства. Зрештою, зримо постало завдання подолання нашої надзвичайно міфологізованої свідомості, припинення коливань суспільних настроїв, амплітуда яких поки що досить висока. Це — недопущення завищених соціальних очікувань, такого способу думання, коли все зводиться до власного соціального комфорту, соціального утримання та політичного інфантилізму.

У. д. і.— це важливий елемент прискорення розвитку політичної та етнополітичної, етнодержавної думки в Україні. Цей поступ сприяє подоланню евентуальних конфліктів, негативних тенденцій розвитку суспільства.

Варто також визначити соціально-політичні, економічні, політичні, у тому числі й національно-патріотичні фактори в українському державотворенні, а саме «спряжіння» національних ідей у поєднанні з державницькою. При цьому варто виходити з того, що національна розбудова державності в Україні стосовно політичного процесу у ній — є явищем, якому притаманний широкий спектр політичних сил, багатоманітність «бачення» форм суспільного розвитку (від революції до еволюції), що виключає монополію будь-якого класу, партії чи руху на одноосібність та абсолютне лідерство.

Політична культура громадян України, пов'язана з етнонаціональною культурою, набуває в сучасних умовах важливого внутрішньополітичного значення. Власне, концепція українського державотворення може бути єдино вірною, але лише за умови національної розбудови.

Друга причина, що виступає деструктивним чинником для українського державного відродження — це величезні різниці між культурно-освітнім і політичним рівнем класів української нації, яка сама собою не має можливості створити органічно національну цілісність.

Третя причина внутрішньої слабкості українського соціуму — це політична гіпертрофія — розполітикування мас, коли представники всіх класів і станів з різних причин почали активно займатися політикою, вважаючи себе фахівцями в політичній теорії і практики. Йдеться про «хворобливе політиканство» — бажання нести різні «розумні політичні ідеї» без огляду на історичні традиції, без елементарного знання історії і політичної теорії. «Йдучи від Сходу до Заходу, бачимо, що разом із нуждою росте політиканство і доходить до серця українців та росіян до апокаліптичних розмірів». (С. Томашівський).

І на сьогодні злободенними для українського державотворення є думки М. Драгоманова щодо визнання в рамках конституційної доктрини домінанти політичної сфери над економічною, тобто визнання за державою з її політичною системою і конституцією можливості координації суспільного життя. Це — по-перше. По-друге — його ідея щодо еволюції існуючої політичної системи як засобу проведення широких політичних реформ. По-третє, надання виключного значення ідеї культурництва в плані ведення визвольної боротьби просвітницькими засобами, аби культура стала грунтом для функціонування майбутньої республіканської держави. Четвертою засадою Драгоманов вважав європеїзм, а п'ятою — ідею федерації і «громадівського соціалізму» як вирішальну умову перебудови царської імперії на автономістських засадах.

Що ж до етнонаціональної сфери, в літературі справедливо наголошується на тому, що етнічність, яка об'єктивно виявляє себе в межах будь-якого державного утворення (організму), є одним з факторів формування політичних інтересів і, відповідно, політичної боротьби. При цьому вона часто виступає висхідним моментом політичних конфліктів як у середині держав, так і поміж ними. З іншого боку, значення етнічності як об'єкта політики все більше перетинається з її значенням як суб'єкта політики. Етнічні спільності в особі своїх політично активних інститутів сьогодні є одним з учасників загальнополітичного процесу, що формує й виявляє специфічні інтереси в політичному середовищі. Своєрідне етнічне відродження в цьому відношенні наочно демонструє тенденції сучасного суспільно-політичного життя всередині країни, де взаємозв'язок між етнічністю та політикою, що постійно посилюється, набуває все більш очевидного, безпосереднього характеру. Присутність етнічності в політиці як об'єкта, так і її суб'єкта зумовлює два основних напрями у даному взаємозв'язку: 1) політична активність, що демонструється певною політичною лінією та 2) політична активність навколо понять щодо етнічності. Якщо в першому випадку суб'єктом політики виступають етнічні спільності, а об'єктом — офіційні політичні інститути, то в іншому навпаки — суб'єктом виступають офіційні політичні інститути, а об'єктом — етнічні спільності. І етнічність, і політика можуть бути причиною, наслідком, власне — і тим, і іншим. Наприклад, фактором певної політичної поведінки етнічних спільностей чи офіційних інститутів влади може бути як сама етнічність, так і конкретні політичні погляди (тобто ідеологія), і, навпаки, результати певної політичної поведінки етнічних спільностей (і інститутів) можуть виявлятися в політиці офіційних інститутів, а результати останньої в поведінці етнічних спільностей.

У н. і.— це формування національно-державницької свідомості українського народу в умовах розбудови держави, докорінних соціально-економічних перетворень. Сам же державницький світогляд має спертися на національну та політичну культури, а державницька ідея стати основою політико-ідеологічної доктрини українського державотворення, його методологією.

Чи не головною зараз є проблема соборності Української держави. Є чітке розмежування «національної» і «територіальної» соборності. М. Грушевський, Р. Лашенко і особливо С. Шелухін віддавали перевагу територіальній соборності, оскільки саме вона неможлива без державності. Вважаючи, що національна і територіальна соборність не завжди збігаються (наприклад, Кубань, не зрікаючись національної соборності, територіально не хотіла бути в складі УНР), С. Шелухін підкреслює, що для справи державності нація мусить дбати про свою соборність.

УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ. Для осмислення значення У. і. є. к. актуальними є питання про Україну як про вірогідну прабатьківщину, виток індоєвропейських, а потім і слов'янських народів. Роль української землі і геокультури залишається гіпотетичною для світової науки, вона має для свого обгрунтування досить багато фактів (археології, історії, мовознавства, фольклористики і етнології).

Європейська історія характеризується боротьбою і єдністю двох культурних потоків: християнського і політеїстичного. В процесі історичного розвитку із цієї парадигмальної антиномії виділилися інші діалектичні протилежності: антична (Елліно-римська) і фаустична, західноєвропейська, германо-романська культури. Західну культуру, культуру Фауста, за термінологією О. Шпенглера, створили, насамперед, германські народи і розвивали, разом і в конкурентній опозиції, з романськими народами.

Через католицькі впливи і греко-католицьку церкву Україна входить до сфери фаустичної, західної культури. З іншого боку, з давніх часів вона входила до античної і візантійської ойкумени. Україна пережила Ренесанс і Реформацію одночасно з Європою. Частина України входила до Священної Римської імперії, на території України були грецькі, візантійські, італійські міста-колонії. Німецькі романтики відчували античні первні української культури. Гердер пророкував, що Україна стане новою Елладою. В Україні співіснувало християнство як у західному, так і в східному варіантах. Поряд з ним збереглася і розвивалася до XX ст. включно сильна язичницька течія.

Не важко помітити аналогії українського характеру з такими психологічно протилежними європейськими національними типами, як німці й італійці. Філософічність і особиста організованість німців може поєднуватися з пісенністю українців, з мелодійністю подібної до італійської української мови. Таким чином, в історії української ідеї як ідеї європейської відбилися основні європейські опозиції: 1) християнство (язичництво); 2) античний світ; 3) романці (германці); 4) італійці (німці) ця опозиція в ослабленому вигляді існує і між іншими романськими і германськими народами; 5) східне і західне християнство. Роль У. і. є. к. по відношенню до цих антиномій синтетична, об'єднувальна, примиряюча.

Особливе питання — це зв'язуюча роль У. і. між слов'янським і західноєвропейським культурними світами. В слов'янському світі Україна знаходиться географічно і геокультурно в центрі і зв'язує-об'єднує південних слов'ян, західних слов'ян-католиків і Росію. Україна була і полем жорстокої боротьби слов'янських сил, зокрема Польщі і Росії.

У. і. зможе повністю реалізувати свої виявлені історією синтетичні, об'єднувальні потенції за умови формування могутньої духовно-культурної еліти — інтелігенції, яка стане духовною аристократією нації.

УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ ТА РЕЛІГІЯ. Переважна більшість європейських націй традиційно є монорелігійними, багато з них мають офіційну державну релігію. Державною релігією дореволюційної Росії було православ'я. Іспанія на державному рівні була проголошена католицькою країною, країни Скандинавії були проголошені країнами лютеранського віросповідання, ідеологи польської державності висували гасло «кожний поляк — католик». Польща і Іспанія називалися улюбленими доньками Ватикану. Прибічники інших релігій переслідувалися. Специфікою У. і. є те, що вона ніколи не закликала до систематичних переслідувань на релігійній основі.

В Україні співіснує декілька релігійних доктрин, що ускладнює процес інтеграції нації, нерідко робило Україну жертвою більш доктринально обмежених сусідів, зате додає українській думці глобалістичного бачення. В українському народі збереглися дуже сильні дохристиянські вірування — слов'янсько-індоєвропейський політеїзм. Співіснують католицька, православна і православно-католицька або греко-католицька церкви. Кримські татари — корінне населення українського півдня — сповідують іслам.

У. і. в її релігійному аспекті яскраво характеризує легенда про Володимирів вибір релігій. Язичник Володимир зібрав представників православної, католицької, магометанської та іудейської вір. Володимир обрав орієнтацію на Царгород, його нащадки в Києві і Галичі часто зверталися до Риму. Однак Україна була тисячу років багата всіма 5-ма парадигмами релігійного і, відповідно, культурного розвитку. Всі 5 ліній розвивалися паралельно. Ще у XX ст. великий відсоток міського населення України становили євреї, що сповідували іудаїзм. Україна мала чи не найбільшу в світі єврейську діаспору. Тюркське населення України сповідувало іслам, польське і частина українського — католицизм, росіяни і велика частина українців — православ'я. На Правобереж-

ній і Західній Україні у XVII—XIX ст. розповсюдилася греко-католицька релігія. Утиски української інтелігенції з боку як католицької Польщі, так і православної царської Росії, а потім і поширення атеїзму внаслідок більшовицької політики, сприяли відходу частини освічених українських кіл від християнської віри. Зростала зацікавленість прадавнім політеїзмом.

У новітні часи розповсюджуються точки зору Силенка і Шпека, які відроджують давньослов'янські релігійні традиції на основі віри в єдиного Бога — Даждьбога, релігія називається рун-вірою (рідною українською національною вірою). В Україні були сильні традиції не тільки релігійної терпимості, відкритості і співчутливості, але й прагнення до релігійного синтезу. Греко-католицизм виступає як синтез православної і католицької церков. Шукали шляхів до об'єднання в Україні представники православної і протестантських церков. Рунвіра виступає як синтез давньоукраїнських релігійних вірувань і виявляє зв'язки української віри з релігіями інших індо-європейських народів. Питання більш глобального релігійного синтезу розробляли слов'янські мислителі, генетично зв'язані з Україною — В. Соловйов, М. Бердяєв, Д. Андреєв. В центрі ж самої У. і. стоїть проблема універсального синтезу релігій і церков.

УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ ТА СЛОВ'ЯНСЬКИЙ СВІТ. Українська національна Ідея визначається тим, що українська нація є слов'янською, європейською, християнською. Як слов'янська вона повинна з найбільшою увагою поставитись до національної ідеї інших слов'янських народів.

Географічно Україна розташована в центрі слов'янського світу. На заході від неї тисячу і більше років жили чехи, словаки, на північному заході поляки, на півночі — білоруси, на півночі і на сході — росіяни. Південні сусіди — румуни мають багато спільного зі слов'янами в релігійному і в мовному відношенні, близькі також на південному заході кордони України і Болгарії. Таким чином, Україна знаходиться в кільці слов'янських народів, що, зрештою, затруднювало її національну самоідентифікацію.

Від балканських слов'ян в Україну йшли впливи православ'я, візантійської культури.

Політично і етнокультурно українці мають найбільше спільного з білорусами. І Україна, і Біла Русь після розпаду Давньокиївської держави входили до складу Великого князівства Литовського, Польщі, Російської імперії, СРСР. Одночасно вони проголосили свою політичну незалежність, одночасно ж намагаються наповнити її реальним змістом. Україна і Білорусь єдині в слов'янському світі, хто намагався розвивати унію православної і католицької церков.

Україна повинна прагнути до синтезу національних ідей двох найбільших слов'янських народів. Ці ідеї, польська і російська, впродовж віків боролися між собою і розривали слов'янський світ, а найбільше — саме Україну. Польська ідея — це ідея шляхетської вольності, індивідуалізму, який впадав нерідко і в крайнощі анархічної сваволі.

Польща — це водночас католицько-романський і готично-германський дух, що вкорінився на польському грунті і дав самобутні плоди на польській культурній ниві. Польща — це ідея жертовності, вогняний месіанізм нації, яка йде заради інших на страту і розп'яття. Так трактували свою батьківщину польські романтики-месіаністи. Польща — це форпост католицької Європи на Сході. Державницько-патріотичний максимум Польщі — це Річ Посполита XVI—XVIII ст., славні перемоги на зразок Грюнвальду.

Російська ідея — це, у баченні російських мислителів, останнє в світі істинно православне царство — Третій Рим; в баченні слов'янофілів — окрема православна культурна спільнота континентального масштабу. Неослов'янофіли писали про російський народ як про месіанський, про народ-богоносець. Росія — це і перша в світі держава робітників і селян, і остання і найбільша в світі колоніальна імперія. Це ідея самодержавства, і, пізніше, більшовицького вождизму, колективізму, комунізму. Якщо польська ідея була ідеєю жертовності, то російський народ-богоносець скоріше вершить перемоги і визволяє світ. Це ідея синтезу Сходу і Заходу, синтезу євразійських культур і релігій. Росія — це опонент і католицько-протестантської, і революційної, і буржуазної Європи в різні часи. Державницький максимум — це Російська імперія і Радянський Союз, перемоги над Наполеоном і Гітлером.

Ми бачимо антинемічність і протилежність цих двох слов'янських сил. Примирити їх може сила, не чужа католицькій і православній, польській і російській культурам та державним формам одночасно, отже — лише Україна. Її слов'янське завдання — поєднання ідеї польської жертовності та індивідуалізму з ідеєю російської величі і соборної психології.

УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ: ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ. Роль України в світі визначалася розвитком У. і. впродовж усієї національної історії. Національна ідея стає консолідуючою силою для всього народу лише тоді, коли включає в себе завдання європейської (для європейської нації) і надєвропейської масштабності. Втілюючись в історичних діях народу, національна ідея формує сучасний народ, націю, ідею, яка відповідає й інтересам інших народів, завойовує симпатії в різних країнах, робить навіть іноземців до певної міри своїми патріотами. Основні пункти У. і. були виявлені самою історією, відповідають вони 5 історичним періодам.

І-й період — дохристиянська епоха, стародавній світ. Україна — своєрідна і самобутня ланка індоєвропейської мовної і етнічної спільноти, що потроху втрачає прадавню єдність. Цей період стародавньої, потім античної України, можна ще назвати індоєвропейським періодом української історії. Українсько-слов'янська міфологія і мова ще не віддиференціювалися чітко від міфології і мов індоіранських на Сході і германо-кельтських на Заході. Існує і в більш пізні часи балто-слов'янська мовна єдність. Україна з часів відкриття феномену прадавньої індоєвропейської спільноти розглядалася багатьма дослідниками як гіпотетична прабатьківщина всіх індоєвропейських племен, українська мова, за цими теоріями, зберегла найдавніше праарійське коріння.

У першому тисячолітті перед новою ерою спостерігаються найтісніші зв'язки української геокультури з Елладою, з античним світом. Відчуття культурної єдності з греками, спільного походження та історії, називання України Елладою (степовою Елладою), а Києва Троєю залишилось в українській традиції до новітніх часів. Ця традиція впливала на творчість багатьох українських письменників і поетів, навіть нової доби, таких, як І. Котляревський і Леся Українка. Гердер називав Україну новою Елладою. Цей період характеризується інтегративною роллю У. і. стосовно ідей і міфологій Індо-Європи. Якщо осмислити факт мовної і культурної спорідненості слов'ян і скіфсько-іранських племен, цей період зводить проблему У. і. до ідеї автохтонного, завжди корінного народу на теренах Північного Надчорномор'я.

ІІ-й період — це початок нової ери, це період появи і ствердження християнства, період появи слов'янства як історичної сили на світовій арені. В перші ж століття нової ери на скіфсько-іранських землях лунають проповіді християнських місіонерів, починаючи від Андрія Первозванного і закінчуючи місією Солунських братів Кирила і Мефодія. Це період розселення слов'ян. Україна розглядається багатьма дослідниками як прабатьківщина слов'ян і назавжди залишається в центрі слов'янського світу. Цей період визначає центральне місце України в слов'янському географічному і, в певні

епохи, культурному контексті. У. і. поповнюється також пророцтвом апостола Андрія про велич майбутньої столиці — Києва.

В кінці II-го періоду навколо середнього Подністров'я об'єднуються величезні масиви земель від Балтійського до Чорного моря, від Новгорода до Криму і Кавказу, з'являється величезна Київська імперія Рюриковичів.

III-й період. Це золотий вік Київської Русі. Київська Русь, слов'янська імперія психологічно оцінюється істориками нового часу як нарешті серйозний початок датованої історії України. Це часи Володимирового вибору між конфесіями. Володимир вибирав між християнством Східного і Західного обряду, ісламом і іудаїзмом. Ще раніше він був ревним язичником. У. і. багата цими 5 парадигмами можливого історичного розвою, можливо уявити собі тисячолітній розвиток України на будь-якій з цих 5 доріг. У легенді про вибір Володимира архетипічно криється ідея можливої майбутньої універсальної релігії або унії всіх релігій. Ця легенда є свідченням відкритості української вдачі, синтетичного релігійного характеру України. Прийнявши східний християнський обряд, Україна ніколи не розривала зв'язків з католицьким Римом. У. і., таким чином, протидіяла розколові в християнстві.

IV-й період — це козацька Україна. Це період створення самобутньої і унікальної в Європі козацької держави — Запорозької Січі, період ренесансу і бароко. Україна бере активну участь в європейському релігійному процесі. Це період заснування братств, колегій і академій, досягнення високого рівня освіти. В Європі — це період реформації та релігійних війн. Україна запропонувала християнському світу на цей час унію католицтва і православ'я. Це була солідна альтернатива європейському релігійному розколу. Союз католицтва Риму і православ'я Царгороду — наймасштабніша акція У. і. в цей період. Цим планам не судилося збутися в XVI—XVII століттях. Однак на той час Україна має найчисельнішу в світі православно-католицьку уніатську громаду. Ідея християнського об'єднання є найважливішою складовою частиною У. і.

V-й період триває до нинішнього часу. Починається він пророчими словами Гердера: «Україна стане новою Елладою». В цих словах відбилося прагнення європейської людини, романтика, до нового європейського ренесансу, до нового воскресіння античності. Перший ренесанс дала Італія і романські країни, хвилю нового Гердер очікував у іншому кінці Європи. Можна сподіватись, що серед слов'ян Україна на той час зазнала найбільшої еллінізації. Виникають проекти майбутньої української держави і її культурної та етнічної основи — від ідеї про Україну і Київ як центр вільної слов'янської федерації до ідей Хвильового про азіатський ренесанс, а разом з Донцовим — про культурну Європу. Культивуються ідеї консервативно-монархічного устрою України, інтегрального націоналізму і ліберально-демократичного напряму, соціалістична орієнтація. Найбільш серйозною пропозицією У. і. на нинішньому етапі державотворення є ідея Балто-Чорноморського і Центрально-Європейського союзу країн.

УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ ТА ХРИСТИЯНСЬКА ЦЕРКВА. Відомо, що найвидатніші теоретики російської і польської національних ідей в їх концептуальному забезпеченні вважали питання релігії і церкви стрижневими, основними. Україна не є винятком у цьому відношенні. Вона займає тут особливе місце. Українська релігійна ідея відрізняється від російської та польської і водночас — покликана поєднувати їх.

В Україні з часів її хрещення Володимиром Святим пересікалися два потоки християнської думки. Більшість українського народу завжди дотримувалася грецького, православного обряду, але стосунки з католицьким Римом підтримували і київські, і галицькі князі. Україна, таким чином, завжди виступала як країна, що єднає дві християнські Європи, східну і західну, православну і католицьку. Данило Галицький приймав корону короля від римського папи.

У 1439 р. українські служителі церкви беруть участь у Флорентійському Соборі, де була утверджена Унія православ'я з католицизмом. У 1596 р. українські і білоруські єпископи проголошують Брестську Унію, яка, зберігаючи православний обряд, визнає римського папу головою уніатської церкви. Польща намагалася використовувати Унію з метою повного переводу української церкви до католицького обряду, а потім і колонізації України. Це призвело до релігійного розколу України на греко-католицьку і уніатську частини, стало однією з головних причин козацько-польської війни 1648—1654 рр. В результаті цієї війни православна Росія приєднала східну частину України, а Польща втримала владу у західній, з переважно греко-католицьким населенням.

Таким чином, релігійний і церковний розкол України призвів до її політичного розколу. Політична роздрібненість, втрата державності України є результатом розколу в розумінні української релігійної ідеї. Українська православна церква була до 1686 р. підпорядкована константинопольському патріархові, який надавав їй майже повну автономію місцевого самоврядування. Москва домоглася підпорядкування Київської митрополії собі, хоча Київська митрополія була набагато старшою. Російський уряд забороняв греко-католицьку церкву на українських землях, змушував православну церкву обгрунтовувати, що українці є частиною російської нації, культивував відчуження і недоброзичливість у ставленні східних українців до західних. Україна прагнула до синтезу православної і католицької церков, частина православних українських ієрархів вела навіть переговори про унію православної і протестантської церков. Польща і Росія у своєму протиборстві намагалися зробити українців або тільки католиками-поляками, або тільки православними-росіянами. Перехід Росії до атеїстичної доктрини більшовизму у 1917 р. ставив під великий сумнів взаємні релігійні сентименти православних українців і росіян. Попри весь свій атеїзм сталінський режим не заборонив православну церкву, а, заборонивши суто українські за характером греко-католицьку і українську автокефальну церкви, передав російській православній церкві їх храми. Греко-католицька церква і українська автокефальна православна церква пережили за радянської влади катакомбний період, зазнавши великих утисків.

Нині У. і. та інтереси соборної України вимагають об'єднання церков. З точки зору розвитку У. і. цікавими є ідеї старшинства Києва у всьому східнослов'янському просторі і об'єднання всіх православних східнослов'янських церков навколо Києва — ці ідеї розробляє УПЦ Київського патріархату. УПЦ Московського патріархату розглядає українську церкву як молодшу по відношенню до Москви, провінційну. УГКЦ є втіленням найбільш універсальної ідеї синтезу східного і західного християнства. Інтерес до української релігійної історії і специфіки виявляють численні протестантські общини, які ще за радянської влади були в України найчисленнішими в СРСР.

Тепер їхня кількість зростає.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ (база формування). У. н. і.— національна ментальність українського народу, фундаментальні, світоглядно-філософські риси якої виявляють себе, насамперед, у спрямованості на внутрішній, емоційно-чуттєвий світ людини, у якому панує не холодний раціональний розрахунок «голови, а жагучий поклик серця». З огляду на це говорять про кордоцентризм української ментальності (наприклад, П. Юркевич, один із відомих представників класичної доби української філософії, називає свою позицію «фі-

лософією серця»). Ще однією істотною рисою української світоглядно-філософської ментальності є її глибоко особистісний підхід до тлумачення реальності, який, заперечуючи унітарно-моністичну модель останньої, забезпечує в той же час поліфонічно-плюралістичне її тлумачення, утверджує гармонійне розмаїття буття («три світи» Г. Сковороди; світ «мертвих» і «живих» душ М. Гоголя; альтернативи «внутрішнього» і «зовнішнього», «минулого» і «теперішнього», «хутора» і «міста» і т. ін. П. Куліша; «голови» і «серця» П. Юркевича). І нарешті, третя риса української світоглядно-філософської ментальності — «антеїзм» (від імені антично-міфологічного персонажа Антея, могутнього своїм зв'язком з матір'ю-землею), у якому розкривається така риса, як зрощення, злиття людини з природою, ненькою-землею, лірично-поетичне, пісенне сприйняття рідної природи (згадаймо одне з центральних понять філософії Сковороди — «сродна праця», або землеробсько-хутірські інтенції Куліша, або поетичний антропоцентризм «Лісової пісні» Лесі Українки і т. ін.). Сказане, звичайно, не означає відсутності в українській ментальності природничо-наукових устремлінь (були у нас і славетні науковці-природодослідники і натуралістично-позитивістсько орієнтовані мислителі на зразок В. Лесевича); йдеться лише про домінантні лінії спрямування української ментальності.

Екзистенціально-гуманістично орієнтованій українській ментальності (і відповідно — У. н. і.) жорстко протистояли технократично-натуралістичні домінанти офіційної за радянської доби державної філософії «діамату». Офіційно проголосивши останні «світоглядом марксистсько-леніністької партії», Й. Сталін характеризував їх як натуралістичну філософську теорію, як вчення про природу («натуру»). Це вчення, наголошував Сталін, «називається діалектичним матеріалізмом тому, що його підхід до явищ природи, його метод пізнання цих явищ є діалектичним, а його витлумачення явищ природи, його розуміння явищ природи, його теорія — матеріалістичною». У наведеному сталінському визначенні діамату спеціально підкреслено слово «природа», щоб унаочнити офіційні натуралістично-технократичні пріоритети партійно-тоталітарного мислення радянської доби; навіть у повсякденній фразеології тієї доби домінували оцінки людини головним чином як «людського матеріалу», «кадрів», «людського фактору» тощо, навіть письменників ледь не офіційно іменували «інженерами людських душ». То ж хіба просто випадком можна вважати ту обставину, що партійна еліта (члени ЦК, обкомів, міськкомів, райкомів партії) на 80—90% були вихідцями з інженерно-агрономічного середовища? А за образом і подобою партійної еліти формувалися керівні кадри науки і освіти: всі шестеро президентів Української Академії наук радянської доби (з 1919 р.) були представниками природничих і технічних знань, серед міністрів вищої освіти УРСР повоєнного часу не було жодного гуманітарія. Так само і ректори Київського університету (з часу його відновлення у статусі університету 1933 р.) — це самі лише геологи, інженери, фізики, хіміки (майже аналогічну картину можна спостерігати і у решті університетів України). Факти подібного роду можна було б наводити й далі, але сказаного досить, щоб уявити той «світоглядний і політичний клімат», у якому опинилася екзистенціально-гуманістична ментальність нашого народу у радянські (особливо повоєнні) часи. То хіба слід дивуватися тому, що національна українська революція 1990—1991 рр. була здійснена переважно силами гуманітарної інтелігенції (її активно підтримала краща частина науково-технічної інтелігенції). Знаменним у цьому є той факт, що штаб Народного Руху України у ті буремні місяці боротьби за волю України містився у Спілці письменників.

Але, на жаль, і після проголошення суверенності України технократичні сили багато в чому не тільки зберегли свої керівні позиції, а й виявляють агресивне відношення до гуманітарної сфери життєдіяльності. Це особливо помітно у сфері освіти, зокрема вищої; саме тут виник і продовжує зростати дефіцит суспільно-гуманітарних, загальнокультурних знань. Вельми помітною стала тенденція необгрунтованого вилучення з навчальних планів негуманітарних інститутів і факультетів гуманітарних дисциплін, скорочення обсягу навчальних годин на їх вивчення, злиття (а подекуди і ліквідація) кафедр соціально-гуманітарних дисциплін.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ (вітчизняна етнополітологічна думка). На початку XX ст. помічається відродження і яскраве зростання національної ідеї. Звідси — ряд питань, які повинна була вирішити тодішня держава. М. Чубинський, наприклад, звертає увагу на ті наукові підходи, які передбачають знищення «національних пересудів» та малюють прекрасну перспективу зближення всього людства на грунті солідарності та об'єднання духовної культури. Представники цієї течії негативно трактують саму національну ідею, помилково зводячи її до відстоювання лише прав національної мови.

Поняття «нація» визначити надзвичайно важко, бо ж маємо справу з явищем надто складним. Тому й не знайдено ні простої формули, ні визначення, побудованого на єдиній ознаці. Вірно, що нація не завше тотожна з расою чи племенем, але вірно й те, що для багатьох націй расова чи племінна єдність є ознакою дуже суттєвою, вірно, що спільність мови не характеризує націю в усіх без винятку випадках, але ще вірніше, що для переважної більшості націй найважливішою і найсуттєвішою ознакою, демаркаційною лінією, що відділяє одну націю від іншої, є саме мова (М. Чубинський).

Що ж до самої Н. і., то іноді визнається, що вона відігравала велику історичну роль і стала важливим фактором у справі боротьби зі старою абсолютистською державою за визнання прав народів, відмінних від прав королів. Водночас стверджується, що тепер історична місія цієї ідеї вже виконана і сама ідея вже віджила свій вік і тепер вироджується.

М. Чубинський вважає, що своєкористь буржуазної політики не є органічно пов'язаною з національною ідеєю, яка, в свою чергу, не є ні ідеєю класовою, ні, зокрема, буржуазною. «Історія дає чимало прикладів того, як той чи інший народ, забуваючи про класову боротьбу, об'єднується для дружнього захисту від небезпеки, що загрожує його національним здобуткам, мові та культурі, хоча б зазіхання йшло від народу більш передового та культурного, що тут захищаються блага всього народу, однаково близькі буржуазії і пролетаріату».

Водночас не можна без серйозних обмовок прийняти положення, неначебто будь-яка пропаганда національної ідеї завжди звертається більше до темних, ніж до світлих сторін людського духу і живиться ворожнечею до чужого, більш ніж любов'ю до свого, що нібито висока ідея солідарності всього людства зустрічає головну перепону до свого здійснення в національній ідеї, яка є гальмом прогресу, живлячи відчуження народів, проповідуючи переваги своїх якостей над чужими, мілітаризм, огрублення моралі та ін.

Зазначаючи багато вірного в цих розмірковуваннях, разом з тим слід відмітити, і це підкреслює учений, що «это верное смешано с неверным, а по существу не может всей тяжестью лечь на национальную идею». Національна ідея іноді приймає крайні, спотворені та дикі форми, на ній часто будують гніт та насильство, вона може вироджуватись у шовінізм з усіма сумними його атрибутами. «Но никогда не следует смешивать злоупотребления какой-нибудь идеи с сущностью этой идеи... Необходимо поэтому, не ограничиваясь констатированием извращений, как много их бы не было, доказать

несостоятельность идеи по существу, а сделать это в отношении национальной идеи до сих пор оказалось невозможным».

На думку автора, ця ідея у багатьох відношеннях є світлою та життєвою. Життя для розвитку та яскравості потребує не повторювання, а різноманітності, яка є виразом різнобічності. «Пользуясь образным выражением Спасовича, должно сказать, что могучий и органический аккорд нескольких колоколов лучше, чем однотонный, хотя и оглушительный гул, который может дать один громадный колокол, если в него будут слиты отдельные колокола». Тільки єднання народів, солідарність і братство між ними, словом все, що справедливо вважається величнішим із завдань, до розв'язання яких прагне людство, може і повинно бути досягнутим без посягання на Н. і. Необхідно лише знищувати національну нетерпимість, пихатість та інші спотворені нарости на Н. і. Сама ж вона повинна і далі жити та розвиватися, даючи гармонію життя різним народам, бо ж зовсім не базується на знищенні яскравих індивідуальностей і підведенні їх під один нівелюючий шаблон. «Коли любов до свого,— пише М. Чубинський, — неподільна з повагою до чужого, коли боротьба за свої національні права з'єднується з визнанням таких же прав кожної іншої нації, тоді національна ідея дає людству всі свої кращі здобутки і ні в чому не є перепоною великому союзу народів».

Воістину хресним був шлях України до незалежності, але водночас і величним. Попри всі оті небачені в історії людства втрати, всупереч намірам багатьох недругів ні на мить не припинявся на нашій землі «і під чужими урядами» процес творення, не уривався, за висловом М. Драгоманова, «поступ цивілізації» народу нашого.

І робилося все це не в колі національної замкнутості, а в боротьбі за єдність усього слов'янства, всіх слов'янських демократичних сил.

Питання можна поставити таким чином: чи можна «вилікувати» хворе українське суспільство та відродити Україну лише політичними засобами? Відповідь може бути однозначною — ні! А де ж ті «резерви», де ті потенції, з допомогою яких можна духовно переродитися? Зрештою, це опора на позитивні якості української душі, це звернення до її глибин, використання живильних витоків національного буття. «Все змінилося навколо в світі,— пише М. Бердяєв, — і потрібні нові реакції живого духу на все, що здійснюється. Ці нові реакції потрібні і для духу, що залишився вірним своїй вірі, своїй ідеї». І далі — «Не віра, не ідея змінилася, але світ та люди зрадили цій вірі і цій ідеї».

Українська вітчизняна думка віддавна відчувала потребу розгадати загадку України, зрозуміти ідею України, визначити її історичні завдання та місце у світі. Чим же «підживлялося» українство протягом тривалого часу?

При формуванні нації відбувається перетворення етнічної свідомості на національну самосвідомість, етнічних постулатів — на національні, і що головне — з'являється таке об'єднуюче поняття, як «національна ідея». «Нація,— на думку В. Старосольського, — це спільність, основою якої є іраціональна стихійна воля. В протиставленні до спільнот, які основуються на фізичних підставах кровного зв'язку, як родина, рід, плем'я, вона основується на інстинктах «другого ступеня», типом яких є ідея». На думку, скажімо, С. Дністрянського, саме Н. і. скеровує народ на боротьбу проти чужих територіальних посягань і, водночас, об'єднує розпорошені по різних державах народні елементи до державного з'єднання, «ставлячи своїм ідеалом народні держави, тобто такі, які б об'єднували цілі народи в окремі самостійні держави». Під самою Н. і. Дністрянський розуміє психологічний чинник, який об'єднує всіх членів окремого народу без огляду на державні кордони, на основі усвідомлення ними спільної культури, традицій, звичаїв, мови, і виявляє себе у змаганні народів до самовизначення, у праві кожного народу «самостійно про себе рішати, самостійно собою правити та мати у своїй хаті свою силу й правду, й волю».

Зрештою, наявність чи відсутність усвідомленої Н. і. диференціює поняття «нація» і «народ», «нація» і «етнос».

Що ж до вітчизняної етнополітичної думки, то вона майже одностайно висловилась за селянську спрямованість У н. і. Умовно поділяючи народності Російської імперії на дві категорії — аристократичну і демократичну, М. Грушевський беззастережно відносить до останньої українську народність, національний склад якої через історичні умови звівся виключно до демосу, до того ж селянського, землеробського. Формування саме такого складу народу спричинилося раннім припиненням державного життя у XVI ст., яке було відновлене лише частково й на короткий час у другій половині XVII ст. Існування чужої влади та управління мало своїм наслідком втрату для українського народу вищих класів, які частково прилучилися до чужої привілейованої державної народності, частково були витіснені чужинцями. В результаті селянство стало основою поняття «українська національність», а його потреби та завдання — це потреби і завдання українства. На думку М. Грушевського, селянство тому й стало основою української нації, що розглядало себе протягом всього історичного процесу як єдиного справжнього представника нації, охоронця її традицій та ідеології; воно є сильним, активним і національно відмінним від селянства Московщини. То ж Україна взагалі є країною землеробською, мужицькою, з мужицькою культурою.

Саме селянство, на його думку, справедливо відчуває себе не нижчим класом якоїсь нації, але народом — нацією і єдиним її представником.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ (ідеологократичний та політизований підходи). Національний розвій України, особливо в час його піднесення, має свої особливості. Він, по-перше, відрізняється великою строкатістю складу його учасників, і, по-друге, складністю та суперечливістю ідеологічних підстав, ідеологічних трактувань, кожне з яких претендує на свою монополію. Це стосується версій У. н. і.

Вип'ячування тієї чи іншої ідеології, а тим більше — спроби зробити її панівною, державною, це придушення «інакомислення», різноманітності ідеологічних підходів, світоглядних підстав, різнобарв'я суспільної думки — це знову ж таки диктат, ідеологічний тиск, пошуки своєрідних ідеологем, що претендують на абсолютну істину. Хочемо ми цього чи ні, але претензії на вироблення якоїсь «єдиноправильної» ідеології — це відбиток все тієї ж старезної хвороби — бюрократизації суспільної думки, її формалізації, закритість ідеологічної структури. Хочемо ми цього, чи ні — це жорсткий тиск «інакомислячих», сковування ідеологічними ритвязами свободи думки, плюралізму ідеологічної «матерії». Це — новий виток полювання на ідеологічних «відьом», постійні пошуки «не наших», «ідейних ворогів» та ін.

Звертає на себе увагу ще один аспект — політичний, точніше політизований, при якому та чи інша партія, рух, об'єднання вкладають у поняття У. н. і. свій, знову ж таки політизований, зміст, прагнучи до визнання саме такої версії У. н. і. як державної ідеології. З цього приводу цікавим був рішучий виступ І. Франка проти «формального націоналізму», тобто націоналізму в ідеях, програмах та «реального націоналізму»— національного пригноблення малих, «недержавних» народів. Він застерігав, що на практиці «формальний націоналізм» може перерости в реальну політику «однобічної національної держави», призвести до політики великодержавного шовінізму стосовно малих народів.

Не можна оминути важливої думки І. Франка, конче актуальної для сучасності: «національна політика повин-

на засновуватися на усвідомленні фактичних відносин, а не на розпалюванні низьких почуттів та інстинктів».

Саме в таких умовах і потрібен пошук так званої «ніші» для У. н. і. в плані передовсім зміцнення національного середовища, актуалізації духовно-культурного розвитку нації, сприяння процесові національного розвою, стимулювання державотворення, надання йому українського колориту. Між тим, цей пошук ведеться переважно в плані націонал-радикалізму та націонал-демократизму, з визнанням саме такого різновиду націоналізму, що його обстоює та чи інша партія, «єдиноправильною» національною ідеєю.

Йдеться знову ж таки про певний варіант У. н. і., «вище якої нічого нема», про необхідність використання саме такого трактування національної ідеї «для панування в державі».

Зрештою, Н. і. повинна бути підпорядкована власне своїй справі — національній сфері, стимулювати національний розвій, сприяти українському державотворенню. Вона не повинна нав'язуватися державній ідеї, ставати над нею чи нею. Зрештою, спроба «зняття» дійсно існуючих суперечностей між нацією та державою не є плідною, адже вона веде до «підминання» національною, точніше — націонал-радикальною чи націонал-демократичною ідеєю державницької, яка, врешті-решт, має своє «поле» застосування, свою логіку рішень, свої засоби задоволення державницьких, загальнонаціональних потреб та аспірацій. Це веде до проголошення першості нації над державою і над індивідуальністю. Сучасні ж засади мають бути іншими — соціалізація, гуманізація, націоналізація.

Оперування категорією Н. і. у вищезазначений спосіб веде до одержавлення і політизації етнонаціональних відносин, хоч саме існування нації не зв'язане жорстко з такою необхідністю. Наявність національної держави аж ніяк не належить до ознак нації (етносів). Саме ж значення політизації етнонаціональних відносин, тобто поширення на них державно-правових та інших політичних функцій і норм в умовах різноетнічного простору веде до прямого «загарбання влади» найвпливовішим етносом щодо всіх інших (некорінних) і на шкоду їм. У такому випадку політизація являє собою чималу небезпеку й може нести заряд великої руйнівної сили. Наочно переконують в цьому останні події в республіках колишнього СРСР, де на фоні політичного протистояння стався фактичний розкол за національною ознакою. Світовий досвід свідчить: багатонаціональні держави, які змогли запобігти гострій політизації, досягли значно відчутнішого прогресу, ніж ті, що втратили таку можливість.

До того ж, піднесення У н. і. до рівня державної ідеології, «природно» перетворює корінну націю на державну, роблячи, таким чином, її єдиним суб'єктом національних прав.

Сама ж У н. і. зображується вже нічим іншим, як «новою системою політико-ідеологічних і морально-етичних цінностей», «загальногромадською філософією», а значить — «основою державної політико-ідеологічної доктрини», «основою самостійності та соборності української державності». Одначе, претензії, крім наукоподібної фразеології, виявилися нереалізованими, а сама Н. і. помалу втратила свою власне національну першооснову. Вже нема бодай якоїсь згадки власне про національний ідеал як сукупність уявлень про найдосконалішу модель національно-соціального устрою народу, яка б найповніше відповідала його традиційним культурно-психологічним установкам і забезпечила б його подальший розвиток, про національний ідеал як кінцеву мету національно-визвольного руху. Ні слова не сказано про необхідність всебічного розвитку національної самосвідомості, про досконале розуміння національних потреб і завдань, зростаюче прагнення до національного відродження, потребу політичних і соціальних перетворень з тим, щоб надійно «запрацювали» всі три свободи: самовизначення нації, нацменшин, особи.

Причому, саме такий підхід вважається «єдиноправильним». Що ж до інших політичних поглядів: ліберально-демократичного, соціал-демократичного, соціалістичного, християнсько-демократичного.., то вони мають виступати при такому підході лише як варіанти (?!) і, приймаючи основні (націонал-демократичні) цінності вищевказаної У. н. і., мають змагатися між собою у визначенні найкращих шляхів розвитку суспільства і держави.

Вони то нехай змагаються, а переможець, виходить, вже відомий.

Впорскування «єдиноправильної» ідеології як державницької свідчить, причому досить чітко, про те, що наше суспільство не пройшло довготривалого часу ліберально-демократичного розвитку, не заклало тривких основ парламентаризму та демократії. Звідси — з одного боку, розмови про відбудову плюралізму думок та дискусій, з іншого — авторитарність та волюнтаризм.

Питання можна поставити і в таку площину. Чи може У н. і. в націонал-радикальному чи національ демократичному трактуванні вгамувати тривогу етнічних меншин, запобігти міжнаціональному тертю? Думається, що ні. Чи відповідає ця ідеологія завданню відродження всіх національних груп? Також ні! Бо суперечить процесові суверенізації всіх етносів країни, національних груп.

Жорстка прив'язка У. н. і. до державотворення засвідчила про її політизацію з боку надмірно політизованої національної еліти, що бореться за владу та її утримання за рахунок використання національного фактора. При цьому сама Н. і. мислиться фактично як державна ідеологія, як «нова система політико-ідеологічних і морально-етичних цінностей», «загальногромадянська філософія», «основа державної політико-ідеологічної доктрини». Такий підхід веде до моноідеології, культу своєрідної «ідеологократії», а сама реідеологізація засвідчує про потяг до необільшовицького синдрому — «ідеологічного забезпечення», зокрема, державотворення. Замість того, щоб подолати гіпертрофовану ідеологізацію етнонаціональних відносин, вузькокласовий підхід до аналізу їх розвитку, ми знову вдаємося до тієї ж ідеологізації вже державної «матерії» на шляхах все тієї ж «націократії», що суперечить принципу плюралізму ідей, думок, підходів, дій.

Трактування У н. і. як «інтегруючої системи ціннісних пріоритетів, розбудованих на державницькому рівні», веде, на нашу думку, до етнізації самої державності, відродження «принципу національності», тобто — виправдання моноетнічної держави, «етнічної держави». Примат Н. і. та перетворення її на державну моноідеологію є серйозною перешкодою на шляху до формування нової якості української нації — на принципі державності, а не етнічності, на евентуальному складанні українського державницького організму.

Потрібна, отже, на наш погляд, не ідеологізація чи деідеологізація національної сфери, а пізнання складних проблем, використання життєдайних потенцій національного, їх включення у процес реформування українського суспільства.

Реідеологізація в такий спосіб — це свавілля, наруга над здоровим глуздом, шлях до подавлення особи, серйозна перепона розвитку суспільного прогресу, антипод цивілізованості. Це своєрідна інтервенція проти вивіреної суспільної думки, прогресивного розвитку країни, засіб протиставлення людей за ідеологічними ознаками, джерело конфронтації, чвар та конфліктів. «Ідеологізація» із «залізною» необхідністю передбачає своєрідну інтервенцію проти політичних партій, рухів та об'єднань, конкуруючих політичних сил, безцеремонне втручання у хід національного розвою України, національне відродження етнічних меншин, розбудову української

держави. Вона може справити гальмуючий вплив на історичний процес, примусити час зупинитися, бо ж навіть — повернутися до «опробованих» часів більшовизму чи доктрин інтегрального націоналізму 30—40-х років.

Моноідеологія на державному рівні — це виклик загальнолюдським цінностям, правам народів, національних меншин, особи. Вона не відповідає і засадам громадянського суспільства. Зрештою, такий підхід — це відображення консервативного світорозуміння, що суперечить ідеалам свободи, парламентаризму, ідеям молодої української держави, що лише починає входити у європейський світ зі своїми поки що ледь означеними цінностями.

Претензії на моноідеологію — це трансцендентне розуміння людського суспільства, подібне християнській теократії середньовіччя, хід думання у жорстких категоріях — «партократії», «кастократії», «клясократії», «націократії». Звідси — і поява «ідеологократії», яка, в свою чергу, розуміється як чи не головна підойма суспільного розвитку, «дороговказ» на шляху до втілення, зокрема, Н. і.

Зрештою, моноідеологізація, «ідеологократія», відбиваючи об'єктивний процес певного поправіння деяких політичних сил, відображає тиск саме цих сил, що й вилилося у форму ідеологократичного напряму української політичної думки.

До існуючих суперечностей у суспільстві — економічної, політичної та соціальної додається, таким чином, ще одна — ідеологічна, яка дедалі посилюється. Це — з одного боку. З іншого ж — до політизації громадян, політизації етносів додається ще один збуджуючий чинник — ідеологізація. Чи не забагато це для людини, етнічних меншин, нації? Більше того, на думку деяких політичних кіл їх ідеологія, як «єдиноправильна», «зцементує» українство. Чи це так? Думається, що саме навпаки — це буде й надалі роз'єднувати українське суспільство, представники якого можуть сповідувати й інші ідеології. Далі — неминуче зіткнення цих ідеологій. «Панівне» становище однієї ідеології призведе до того, що Н. і. буде скомпрометована, бо ж на неї накладено авторитарність у вигляді «безальтернативності», «безпомильності» з ледь не месіанським покликанням.

Звичайно, національний фактор є найсильнішим консолідатором різнорідних сил нації (В. Буковський). Проте сама Н. і. виглядає у пропонованій вище версії як звичайнісінький відповідник того ж «державного інтернаціоналізму», який, бачте, сконцентрував у собі і національне, і міжетнічне, і загальнолюдське. Тепер на цю роль «претендує» вже Н. і., що знову ж таки «концентрує» в собі все і вся. Формується, отже, щось на взірець метанаціональної ідеї, коли протиставлення «ми» та «вони» відбувається в горизонті вищого «ми», що охоплює чи не все людство. Постає тільки одне питання: чому ж на неї не реагує однозначно український «політикум», вбачаючи суперечності між національним та вселюдським, правами націй та правами людини, нацією та державою, державою і громадянським суспільством. Вищезазначена гіпотеза, як бачимо, не знімає існуючих протиріч, а може їх лише посилити в разі її сприйняття.

В літературі вже зверталася увага на те, що ідея національного відродження не знаходить активної підтримки у значної частини населення країни. З самого початку вона мала політичний та культурний характер і вже потім, почасти штучно, навантажувалася і перевантажувалася соціально-економічними ідеями. А тому і ті кризові явища, які переживає наше суспільство, пов'язуються з нею на рівні пересічної свідомості. Далися взнаки і прорахунки у діяльності політичних партій, які діяли без врахування регіональних особливостей. Національні політичні ідеї вони намагалися постулювати екстенсивно, маючи на увазі їх самозрозумілу привабливість, яка для русифікованих жителів Сходу та Півдня України виявилася зовсім незрозумілою. До того ж, ідея української незалежності мала на певному етапі не стільки внутрішнє, скільки зовнішнє спрямування і розумілася, головним чином, як ідея унезалежнення від імперії. Інтенсивна політична робота мала б бути скерована на всі верстви населення з урахуванням їх специфіки. Але така робота вéлася слабо і почасти на дилетантському рівні, показником чого є майже повна неохопленість політичними впливами сільського населення.

Цю проблему можна розглядати принаймні в двох ракурсах. По-перше, У. н. і. не сприймається беззастережно у всіх регіонах України і не може поки що стати всеукраїнською об'єднавчою ідеєю. По-друге, самій Н. і. зашкоджує таке її трактування, при якому вона розглядається як «ідея сили», як ідея ворожнечі до інонаціонального населення України, до загальнолюдських ідеалів, як відверте юдофобство, постійні пошуки ворога («росіяни — наші гнобителі»). Іншими словами, подібна версія У. н. і. («поневоленому народу треба вказати на національного ворога») переслідує цілі, які суперечать всьому порядку речей, що склався.

Потрібні також соціологічні дослідження з цих питань серед регіональних, професійних, соціальних, конфесійних та етнічних груп. Україні притаманний високий рівень регіоналізації та багатоетнічність. Тому не може бути й мови про моноідеологічну систему, яка нав'язувала б суто українські національні цінності всім громадянам України. По-перше, цінності, які можуть бути нав'язані, досить специфічні. По-друге, замість екстенсивної української емоційності варто було б зосередитися на своїх цінностях самим українцям, переосмислити їх зміст, дослідити на предмет сучасності. Дух нації вимагає делікатного підходу і не повинен розмінюватись на популістські гасла.

Якщо можна так чи інакше узагальнити У. н. і., то її складовими частинами неодмінно мають бути політичний плюралізм, економічний лібералізм та культурний автономізм. За сприятливих умов реалізація такої ідеї може значно ефективніше консолідувати суспільство, ніж будь-яка авторитарна політична структура, що грунтується на тоталітарній ідеології (М. Жулинський).

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ («Незалежність від...» чи «Незалежність за...».) Розуміння У. н. і. в історичному аспекті передусім орієнтує на рух за незалежність України, її визволення, відокремлення, відмежування від тиску та панування певних сил: татар, Литви, Польщі, Туреччини, Росії, Німеччини тощо. Щоправда, і зараз, продовжуючи цю лінію, певні політичні кола наголос роблять саме на «незалежність від...», ігноруючи «незалежність для...».

Позиція «незалежність від...» виправдана і конструктивна в умовах необхідності протидії експансіоністській активності інших держав, адже у цьому разі йдеться про відстоювання права на певний спосіб життя цілого народу. Проте вона стає недостатньою, коли незалежність України набуває реальних рис. Вона вже не може бути імперативом нації через фактичну свою вичерпаність, навіть уже тоді, коли неповоротність ситуації ще не є остаточною, адже такий етап може бути досить тривалим. За цих умов принципового значення набуває історизм української ідеї і її здатність до трансформації у відповідності з новим культурно-історичним контактом. Акцент з «незалежності від...» повинен бути перенесений на «незалежність для...». Адже перший наголос не тотожний другому і саме така зміна пріоритетів є однією з найважливіших ідейно-політичних передумов подальшої розбудови України.

Зрештою, питання про свободу «для» постане не тільки тому, що без позитивних абсолютів (сенс родового буття) немає субстанції нації, а й тому, що свобода — категорія індивідуальна й вимірюється не стільки межею політичного відокремлення «від», скільки можливостя-

ми духовної самодетермінації культури, умовами самореалізації особи, етнічного самовизначення, потенціальним творчим зростанням окремої людини і тому — народу. Ось чому національний дух в позитивному аспекті має сприяти вирішенню найважливішого для себе питання — утворити громадянське суспільство, перекласти тим самим «тягар» державної «організації» національно-суспільного життя на приватних осіб та громадські організації, довірити, образно кажучи, долю народжуваної ним нації особі.

Масовий умонастрій — у світоглядних позиціях та оцінках — все частіше поглинає частка «анти». Безумовно, і «негація» має певний позитивний сенс, але як постановка проблеми свободи, а не смисл її. «На шляху до свободи незалежність є засіб, а не мета. Забувши про це, маємо варіант не знаходження свободи, а ілюзії її... Однорідність походження, спільність крові та мови — причина, а не наслідок об'єднання в єдину державу». (Х. Ортега-і-Гасет).

Вартісною щодо цього є думка про необхідність виходити не з етнічної, а з громадянської концепції України як національної держави. Саме ця ідея і тільки вона може бути основою для міжпартійного консенсусу. Звідси випливає, що ідея верховенства невід'ємних прав людини є інтегральним елементом концепції державної ідеології.

Треба пам'ятати, що Н. і. у своєму міфологічному чи ідеологічному вираженні є своєрідним «згустком», концентрацією національної свідомості. Саме національна самосвідомість не лише надає Н. і. суто національного забарвлення, але й передовсім забезпечує усвідомлення норм і цінностей тієї чи іншої нації, на яких вона ідентифікується та функціонує. Національна самосвідомість, «заземлюючи» в такий спосіб Н. і., забезпечує їй «солідність», вагомість як ідеї, зануреної в національне єство, власне «ми». Національна ж ідея, спираючись на неї, сама стає такою — і унікальною, і неповторною, і разом з тим — універсальною, вселюдською цінністю, що відображає національну форму розвитку суспільства. І нарешті — саме через співдію з національною самосвідомістю Н. і. стає, чи принаймні, може стати нормативною та цілісною. У їх взаємодії звертає увагу на себе те, що саме національна самосвідомість як масове явище в своєму стихійному, спонтанному оформленні (чи у свідомому організованому й керованому вигляді) виробляє відповідні міфологеми та «ідеологію» й спирається на них.

До цього ж часу історичне виявлення національної свідомості здійснювалося у двох (достатньо потужних за своїм соціально-енергетичним, творчим і, водночас, руйнівним потенціалом) формах національних масових рухів — визвольній, національно-буржуазній і експансіоністській, імперсько-агресивній, національно-соціалістичній. І той, і інший, щоправда, різною мірою апелюють до національної свідомості («духу, душі»), широко послуговуються Н. і.— то як міфом, то як ідеологемою.

З іншого боку, внутрішні опоненти української ідеї також намагаються спотворити її зміст, зображуючи її як обгрунтування нової тоталітарної ідеології — профашистської або націонал-більшовицької. Вони старанно намагаються не помічати в національних рухах демократичного змісту, національних потреб, задоволення національних інтересів, лякають, що прагнення до самостійного державного існування на засадах української ідеї як принципу державотворення незмінно призведе до міжетнічної ворожнечі та протистояння. Від такого залякування до бажання спровокувати до конфлікти лише один крок. Деякі проблеми в країні дійсно виникають і можуть стати приводом для думок, які походять від стереотипів тоталітарної свідомості.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ (соціально-психологічні причини тематизації). Інтерес до неї можна пояснити як реакцію зтоталітаризованої свідомості («тоталітарної особи») на кардинальні історичні зміни. За умов відсутності у нашому житті багатьох реалій цивілізаційного буття особистості, інституцій громадянського суспільства, традицій демократичного мислення та ін., потяг до Н. і. як перший — усвідомлений чи ні — крок до подолання своєї ідеологічної одномірності та культурної невкоріненості трансформується в ідеологію «націоналізму» або ж у культурний міф, «відродження» чи «просвіти» нації. Іншими словами, Н. і. відіграє роль символу, й маніпулювання нею (ідеєю) в цьому розумінні веде до міфологізації свідомості її носіїв, до своєрідного культурного міфу про націю. У другому випадку ідея постає як певний регулятивний принцип організації знань та ліній (стратегії) поведінки. Їй надається інструментальне значення «знаряддя для боротьби», внаслідок чого вона систематично розробляється як певна ідеологема.

Як вказував М. Бердяєв, «русская идея выступает то как символ, то как орудие, то как «мифологема», то как «идеологема». Як же тоді, власне, на яких підвалинах здійснювати духовно-культурне відродження, коли саме національне сприймається як культурний міф або будується як певна ідеологема?

При цьому ми виходимо з того, що українська національна самосвідомість може зреалізуватися в народі лише з умовою «запалити нові смолоскипи» в різних галузях знань, зібрати все, що стосується У. н. і. і структурувати це в теорії. А цьому значною мірою покликане сприяти українознавство. Саме ця думка була чи не основною на міжнародній конференції українознавства (жовтень, 1992 р., м. Київ). Від себе додамо і вагомість етнофілософської рефлексії саме над Н. і., етнодержавознавчого її «бачення». При такому підході ми й виходимо на тло методологічних засад дослідження національного поступу, виявлення його детермінант.

Передусім відродження — це не лише відтворення того, що було, минулої культури, соціальних інституцій, звичаїв, обрядів, минулого часу взагалі й на цьому грунті встановлення спадкоємності генерацій і конструювання образу (чи практична розбудова минулого), тобто — реконструкція минулого, повернення до нього. У цій площині осмислення та встановлення спадкоємності й виникає ідея відродження... Це своєрідний погляд через майбутнє на минуле, зумовлений усталеною надією на «вічність» механізмів самозбереження. Духовне відродження на грунті традиційних соціально-культурних структур неможливе і будь-яка спроба їх реанімації веде до романтичної ідеалізації минулого, утопізму, вартісної вторинності культури та архаїзму. Тому відродження — це знаходження в минулому можливостей, які були не зреалізовані, втрачені або свідомо знищені. Наше ставлення до минулого визначатиме й сам характер відродження, й те, що ми відроджуватимемо — не окремі елементи давно зруйнованих соціальних і культурних структур чи культуру в її цілісності, а передовсім — культурну матрицю українського менталітету, духовності, яка весь час лишається немовби поза кадром нашої прагматичної та ополітизованої свідомості, але постійно нагадує про себе своєрідною духовною полігенезою у фарбах, звуках, слові, народній пам'яті.

Спеціалісти дедалі більше схиляються до думки, що в У. н. і., як, власне, й в іншій національній ідеї, вбачається передусім знамено відродження України, її державності, культури взагалі. Таке розуміння історично закономірне та психологічно виправдане, тому що, перш ніж увійти в масову свідомість, легітимізуватися в соціальному просторі й часі, ідеї мусять дістати певний філософсько-світоглядний «вишкіл», набути морального виправдання та юридично-правового укорінення у свідомості певного кола носіїв.

Сама ж У. н. і. розуміється як складний соціально-

культурний, політичний феномен, що служить згуртуванню нації для найефективнішої реалізації завдань щодо розбудови національно-культурної духовності українського народу. У. н. і. грунтується на глибокому усвідомленні приналежності кожного українця до української національної спільноти, ідентифікації його з цією спільнотою, формуванні уявлень про типові риси української національної спільності, її етнічної території, мови, уявлень про її історичні та духовні цінності тощо. Важливою рисою У. н. і. є не просто її укоріненість у історичному минулому, а й піклування про історичну долю нації, а значить — розуміння суті нерозв'язаних проблем, національних інтересів, прогресу українського народу. Така спрямованість У. н. і. в майбутнє передбачає усвідомлення необхідності співпраці з іншими народами і націями, що живуть в Україні, з всіма народами світу, вміння знаходити консенсус в розмаїтті національних потреб та інтересів. Адже джерелом національного розвитку українського народу є не тільки суто національні цінності, не тільки внутрішній потенціал саморозвитку, а й — обов'язково — співпраця, співдружність з іншими народами і націями, з усією світовою людністю.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ТА ЦЕРКВА. В історичному плані релігія відігравала неодинакову роль у розвитку та утвердженні У. н. і., у становленні українського етносу та державності. Вона була або позитивною, грунтуючись на автохтонності української нації, або виконувала негативні функції, що спостерігалося із втратою Україною своєї державності, перерозподілом її території і русифікацією української православної церкви. Позитивну роль церкви підтверджують вагомі історичні факти. Є свідчення прямої участі церкви у визвольних змаганнях українського народу, реалізації У. н. і. та державності. Підтримуючи державність, церква стала носієм цивілізованої національної ідеї, оскільки внутрішній чинник нації (У. н. і.) і зовнішній (державність) за своїм функціональним призначенням збігаються. Негативні функції церква виконувала після того, як у 1686 р., в часи підтримки царського режиму в Україні, київський митрополит був підпорядкований московському патріарху, взявши за основу московські церковні канони.

Для православ'я, яке, між іншим, як і греко-католицизм, є традиційним для України, була характерна безупинна асиміляція національних форм побуту, традицій, звичаїв українського народу, що знайшла своє відображення у зрусифікованій обрядово-культовій практиці церковного життя. Церква стала оплотом суспільного консерватизму та антиукраїнських настроїв, будучи у даному випадку носієм нецивілізованої національної ідеї. У цьому разі внутрішній чинник нації (тобто У. н. і., яка не була притаманна ієрархам церкви, що проводили антиукраїнську політику, а лише частині пастви) та зовнішній (державність) не узгоджуються між собою.

Якщо брати до уваги сьогодення, то важливою проблемою, яка негативно впливає на державотворчий процес, є суперечки з приводу того, якій церкві належить роль національної — українській православній чи українській греко-католицькій. Це протистояння, на жаль, розвивається на ґрунті У. н. і. Проте історія свідчить, що обидві церкви, а УГКЦ — в усі часи, були на боці української державності. Претензії на єдину національну церкву дискредитують саму національну ідею, утруднюють пошук шляхів усунення міжконфесійного протистояння, а відтак — гальмують утвердження української державності.

Об'єднуючим фактором є не єдина національна церква, а У. н. і. Єдина національна церква в умовах поліконфесійності і поліетнічності — нездійсненна мрія. Нині в Україні та церква є національною, яка сприяє національному поступові і державотворенню. В умовах поліконфесійності релігія відіграватиме консолідуючу роль не на засадах єдиної національної церкви, а шляхом екуменізму. Його прихильники є як серед православних, так і серед греко-католиків. Реальний крок до екуменічної єдності було зроблено на Всеукраїнському міжрелігійному форумі 1991 р., де зібралися представники усіх конфесій, зіставили свої позиції, визначили коло спірних питань. У 1992—1993 рр. глави найбільш поширених церков тричі збиралися під егідою Інституту національних відносин і політології, де вирішили зробити такі зустрічі постійними.

Останнім часом спостерігається тенденція до утворення державної релігії, стержнем якої є У. н. і. та єдина національна церква. Симптоматичним з цього погляду є те, що навіть у проекті Конституції України не знайшлося місця для того, щоб зафіксувати необхідність свободи думки і свободи совісті, гарантом чого може бути відсутність державної релігії і церкви, рівність усіх церков перед законом, відокремлення церкви від держави і школи від церкви.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ЗБУДЖУЮЧИЙ ФЕРМЕНТ ОНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВА. Уособлює собою стихійний процес боротьби за збереження своєї етнічної особи, яку українське населення вело протягом стількох століть свого історичного існування. Саме могутній інстинкт національного будівництва забезпечив в умовах найбільш тяжких та несприятливих її національний синтез з політичних, релігійних та культурних течій, що перехрещуються, створював майже невловимі комбінації, завдяки яким підтримувався зв'язок українських територій, ендосмос та екзосмос народного життя в їх роз'єднаних частинах та незмінно у моменти пробудження національного життя загострював питання про національне об'єднання їх. Такою, на думку М. Грушевського, і є база національного розвою, його детермінанта. При цьому він наголошував на тому, що величезне значення для піднесення народного самопочуття мала етнографічна форма українства, яка зберегла своє значення до останнього часу. Все це відбувалося в умовах глибокого падіння рівня народного життя, яке довелося пережити українському суспільству в період остаточного розладу та ліквідації української державності за автономної Гетьманщини, коли поступово слабшали та завмирали останні відголоски традицій великої національної боротьби у східній Україні та щезали останні відлуння славного культурно-національного руху в Україні західній.

У. н. і., за Грушевським, відбивала також погляди українства тогочасного, що поставало на весь зріст своїх національних вимог щодо постулатів національного життя, повноти та вагомості національної культури. Це — погляди «нового українства, що встало зі своїми запитами та вимогами, українського руху, що розлився протягом останніх десятиріч зі своїми цілком реальними набутками».

Ми говоримо про Н. і., коли «якийсь народ помічає свою єдність, свій внутрішній зв'язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення та розвиток, свою долю та призначення, робить їх предметом своєї свідомості, мотивування своєї волі»,— так визначав сутність національної ідеї М. Бубер, і з цим не можна не погодитись.

Н. і. можна розглядати і як концентрований вираз національно-патріотичного фактора. З цієї точки зору Н. і. є соціально-політичним, морально-етичним та психологічним феноменом народного буття, менталітетом народу, що згуртовує його в єдине ціле. Об'єднання людей на засадах національних пріоритетів якраз і є тією первинною умовою, поза якою будь-яка розмова про реформування суспільства чи його культурне відродження втрачає сенс.

Та повернемося до думок М. Грушевського. «Небла-

гоприятные исторические условия,— писав він,— были причиной, почему в прошлом у нас не сложилось такого яркого кристального понятия нашей национальности, как это имело место у многих других, в более благоприятные условия поставленных народов. Но мы видим, что в те моменты, когда народная жизнь имела возможность самоопределяться, не было недостатка в стремлениях к политической государственной жизни».

Іншими словами, Грушевський наголошував знову ж таки на тому, що в Н. і. ще не визначилась як усталена; об'єднуючою, консолідуючою для України ідеєю була державницька ідея. Більше того, він вказував саме на те, що «нет недостатка и в способностях к такой жизни, экспромтом создающих и средства, и формы для нее». З цієї точки зору сучасне українське суспільство стоїть в інших умовах, ніж покоління, що основувало свою віру лише на тисячах народних пісень, красі української мелодії та мільйонах мертвої етнографічної маси. Під впливом ідей романтичного народництва попереднє покоління схильне було перебільшувати «самодовлимость и иммунитет народной жизни...». Українське суспільство «готово было смотреть на все богатство этнографического содержания украинской народной жизни, на все эти яркие колоритные пятна материальной культуры, на оригинальные складки психофизического украинского облика, так резко отличающего украинскую народную жизнь от жизни великорусской — с одной стороны и от польской — с другой, как на некую эманацию народной жизни. У. н. и. базировалась тогда на преувеличении оригинальности народной жизни, народной культуры, народной словесности, народного права...». До цього Грушевський додав повну відсутність національного будівництва, слабкість національної свідомості і національної культури, наголосив на вагомості самої національної ідеї у контексті стихійної народної енергії, інстинкту національного творення та організації. Щодо національної єдності та її форм (політичної організації, релігійних та культурних зв'язків), вони, на його думку, ніколи не співпадали з етнографічним складом, не виділяли українську народність як єдине та ціле із інших споріднених і «соседственных» народів, а, навпаки, розривали по живому цілу українську етнографічну масу, пов'язуючи її частини з іншими сусідніми народностями.

Все це відбилося в характерному явищі — втраті національного імені, найбільш культурних і свідомих класів, всяких засобів та знарядь національної культури.

Отже, ще чекає свого дослідження проблема генези та основних форм модифікацій У. н. і., яка б стала ключем до розуміння ідейних течій української політичної думки, що була спрямована на пошук свого українського національного «я» та знайшла відображення у головних формах української національної діяльності, українофільстві, москвофільстві та народовстві, націоналізмі, консерватизмі, демократизмі, соціалізмі, кожний з яких по-своєму намагався дати відповіді на жагучі питання української «національної справи». Окреслимо як проблему необхідність дослідження вищезазначених «ізмів» як різних форм, варіантів У н. і. Саме ж вона була детермінована рядом об'єктивних та суб'єктивних факторів, кристалізувалася на порозі XX ст., яке ввійшло в історію як «вік націоналізму» та стало своєрідною відповіддю суспільної думки на виклик часу. Саме Н. і. передбачає вагомість національної, індивідуальної та колективної самоцінностей, життєздатність національної сфери, національних процесів. Вона стає основою зміцнення національної самосвідомості, прапором національних рухів європейських народів, національного радикалізму.

Зрештою, під Н. і. розумілося відстоювання статусу, скажімо, українства як нації з усіма випливаючими з цього наслідками. На цій підставі вимагалося визнання рівноцінності та рівноправності її в лоні народів, принаймні колишньої Російської імперії. Н. і. далі пов'язана не стільки з матеріалізованими ознаками нації, а скоріше — духовним світом, духовним типом нації, який вважався навіть вище територіального, особливо для «недержавних» націй. Зрештою, духовно-культурний фактор при такому підході вважався визначальним як могутній інстинкт національного самозбереження та самоусвідомлення. Матеріальні ж фактори, на відміну від суб'єктивних, розглядалися як ступені до здійснення самої Н. і. Звертає на себе увагу і стійкість Н. і., щільно пов'язаної з національним моментом, суверенністю нації, національною платформою політичних партій та ін.

Посилаючись на Е. Дюркгейма, слід зазначити, що Н. і. як стійке колективне уявлення, раз виникнувши, має велетенську силу історичної інерції та зарядженості, а в силу закону соціалізації відтворюється новими поколіннями. Плідними щодо цього є й думки Е. Фромма щодо «національного нарцисизму» як психологічного феномена та механізму його утворення.

Н. і. і зараз є підставою для самоідентифікації іонаціональних груп, скажімо, в Україні та й в усіх незалежних державах колишнього СРСР.

Висуваємо як припущення тезу про українську ідею, яка кореспондується власне з українською нацією, та національну ідею, яка співзвучна з поняттям «український народ», «Україна», «українська держава». «Національна ідея» як поняття при такому підході вживається в тому ж контексті як економіка, «національна економіка», «національна безпека», «національна екологія», тобто — у всеукраїнському масштабі, загальноукраїнському «наповненні» цієї категорії.

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА НАЦІЯ (аргументи за). У п. н. теоретично може долати протиставлення між титульною нацією та національними групами, наповнювати українську національну ідею загальнонаціональним, загальноукраїнським змістом за спрямуванням. Концепція може стати важливим засобом стабілізації міжетнічних відносин, гармонізації інтересів титульної нації та іонаціонального населення. І це вкрай необхідно: лише тією мірою, в якій все населення України буде почувати себе справжнім суб'єктом здійснюваних перетворень, можна розраховувати на успіх останніх. «Знімаються» певним чином і етнонаціональні суперечності в українському суспільстві, яким, як правило, протиставляється безконфліктний розвиток як ідеал. Таким чином, всі суперечності зараховуються до розряду явищ, що підлягають не подоланню, а викоріненню. Ці суперечності логічніше розглядати як об'єктивні взаємозв'язки між явищами, як джерело процесів етнонаціонального розвитку. Зрештою, У п. н. могла б стати уособленням дійсно існуючих багатоманітних взаємних зв'язків між титульною нацією та національними меншинами країни.

При оперуванні категорією У. п. н. «знімаються» заперечення проти поняття «державна нація», «нація-держава», адже такою виступала б і українська нація і все іноетнічне населення, зрештою — всі класи, соціальні прошарки, словом — народ України. У. п. н. стала б при такому підході водночас потенційним виявом інтеграції українського суспільства на політичних, а не етнічних засадах.

А як же тоді бути з українською національною самосвідомістю? Вона, виходить, виключилась із вжитку? Напевно, ні. Не слід забувати, що національна самосвідомість пов'язана також із системою не лише ідеологічних, але й політичних вартостей, для неї центральною є ідея національної держави («нації — держави»).

Зрештою, ідеологічно-політичний компонент національної самосвідомості, що втілюється в національній ідеї в термінах політико-правових, ідеологічних доповнює зміст етнічної свідомості внаслідок активної дії національних партій або інших політизованих цільових груп. Відтепер приналежність до політичної спільності

У. п. н. визначається не спільним походженням і кров'ю, а через автоматичну включеність до громадсько-політичних спільностей у структурі національної держави.

За таких умов маємо не лише уявний зв'язок ідей нації та вітчизни — держави на рівні групової чи міжгрупової свідомості, але й об'єктивне втілення державності як політико-правового виразу національної ідеї, національної самосвідомості.

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА НАЦІЯ (контраргументи). Спокусливість концепції У. п. н. полягає в тому, що вона, на перший погляд, задовольняє, так би мовити, загальноукраїнський інтерес — творення своєрідного громадського суспільства, принаймні, українського соціуму з усіма випливаючими з цього наслідками — злагодою у «спільному, всеукраїнському домі», толеранцією між українським етносом і етнічними меншинами, бо ж у «єдиній сім'ї» можна лише посваритися, але не битися. «Знімаються» й інші, досить суттєві суперечності в українському суспільстві між станами, прошарками, класами та ін., бо ж вони, бачте, «вливаються» в цю «більш широку спільність», зближуються їх інтереси, село підтягується до міста, фізична праця до розумової та ін. Проте все це вже було і всім нам добре відомо з тієї ж теорії «радянського народу» як «сплаву» всього і вся, «рушія» соціального прогресу, праобразу майбутнього «кооперативу народів». То ж певне ми нічому так і не навчилися, виходить, і далі розмірковуємо в той самісінький спосіб, щоправда вже на «всеукраїнському ґрунті».

Дивіться далі, що «дає» суспільству У. п. н. «Знімаються», виходить, національні проблеми як такі — ми всі діти однієї матері України, «рівні серед рівних», вільні громадяни, такі ж вільні особистості в єдиній позанаціональній, позаетнічній спільності, ну і напевно, як говорилося раніше, спільноти найвищого чи, принаймні, вищого гатунку, ніж якась там «нормована» українська нація та субетноси, що замешкали в країні.

Як виявляється все просто: людство билося і б'ється й зараз над національною проблемою, розвалилися дві останні федерації (СРСР та Югославія), в колишніх республіках колишнього СРСР виникають спалахи етнонаціональної ворожнечі, етнонаціональних конфліктів, йде справжня війна між окремими державами, а ми спокійнісінько, без будь-яких емоцій все «поладнали»: національне питання «вирішили» (і це вже, як відомо, було), національні відносини «ліквідували», міжнаціональні, міжетнічні й поготів. «Знімається» й питання внутрішнього розвою української нації та етнічних меншин, їх справжньої, а не уявної консолідації, до речі, як і справжньої, а не гіпотетичної інтеграції.

Не потрібна відтепер і етнонаціональна політика як така: ми ж всі «політичні брати» та «державні свояки». Порозуміємося і на цьому відтинку, коли нас більше буде «вливатися» в отой «всеукраїнський, всеполітичний организм...»

Що можна сказати з цього приводу? Свідомо чи несвідомо дехто з нас відтворює, щоправда на українському грунті, концепцію «злиття націй» в колишньому СРСР, яка зараз особливо культивується певними колами в Росії. Дедалі більше відчувається в деяких розмірковуваннях щодо У п. н. відгомін віджилої вже ідеї про «єдину радянську націю», яка так і не була сприйнята громадськістю в колишньому СРСР. Виходить, у нас в Україні для цієї ідеї є більш сприятливий грунт? Принаймні, У п. н. певною мірою кореспондується з поняттям «радянський народ». Вирішальним критерієм для визначення тої «історичної спільності» був і залишається політичний статус — громадянство, примиренність зі становищем «підданців» радянської держави. «Отже такої нової спільності не виникало і не існувало. Бо громадянство кожної конкретної держави виникає разом із самою державою. У колишній Російській імперії все населення було царськими підданцями. Коли замість неї з'явився СРСР, всі громадяни Росії автоматично стали громадянами політичної структури, народженої революцією і оформленої в грудні 1992 року» (М. Брайчевський). Що ж виходить, сам факт автоматичного громадянства, як сталося і в Україні, й викликає не лише автоматичну появу, якщо не «українського радянського народу», то принаймні У. п. н., яка, до речі, до власне етнічного розвитку ніякого відношення не має. Залишається оголосити її «новою історичною спільністю», до чого, можливо, таки дійде. А як же тоді бути з національною самосвідомістю українців та етнічних меншин в Україні? А саме вона рішуче противиться порушенню рівноправності, зневажливому ставленню до етнонаціонального, а також тиску на національні почуття. Недооцінка та ігнорування цих устремлінь, зрештою, провокує конфліктні ситуації. То що, йти свідомо на цей крок?

Разом з тим слід враховувати, що введення в обіг концепції У. п. н. зрештою надто політизує сферу етнонаціональних відносин, завершуючи процес політизації чи переполітизації етносів, бо ж навіть держави. Завдання ж полягає в демократизації, деполітизації та деідеологізації цієї сфери.

Важливим кроком на шляху деполітизації етнонаціональних відносин повинно стати офіційне визнання тієї обставини, що Україна є національною державою, що носить ім'я своєї титульної нації, найбільш багаточисельного із своїх корінних етносів — українського. Така констатація повинна стати вихідним пунктом для справедливого вирішення всіх питань національно-державного та національно-культурного будівництва з тим, щоб знову ж таки подолати вузьку політизацію етнонаціональних відносин, яка, в свою чергу, може створити грунт для конфліктів між однонаціональною (за назвою) державою та її різноетнічним населенням. До того ж, оперування категорією «політична нація» дає підстави для деяких політичних сил великодержавницького гатунку розмірковувати в такий спосіб: а чи не варто, скажімо, в Криму, розглядати його народ як відповідник «російської політичної нації» чи «кримської політичної нації», можливо — «російсько-української політичної нації».

Іншими словами, «національна держава» має виступати як загальнонародна, що відображає та захищає інтереси всіх громадян цього державного утворення. Інакше — пливучи за вітром і не намагаючись маневрувати, ми можемо отримати не нову Українську державу, а стару Версальську систему — з прикордонами, кордонами та розлюченими меншинами під іменем єдиної держави. Як слушно наголошується в літературі, національний прогрес України може мати місце тоді, коли існує і функціонує українська національна ідея як певна філософія життя, система поглядів на навколишній світ.

На цьому останнім часом сходяться майже всі, щоправда, вкладаючи в це поняття свій, «усталений» чи «модернізований» зміст, що відповідає певним партійним уподобанням, усвідомленню свого минулого, орієнтаціям, переорієнтаціям і т. д.

При цьому намітилися, принаймні, два підходи до проблеми — розглядати національну ідею як вияв власне національного буття, з одного боку, і як вияв потенцій всіх громадян України незалежно від національностей, які, тим не менш, «входять» до складу У. п. н. Бо ж «українська нація — поняття політичне і поліетнічне». Отже, нація,— вважають прихильники цього підходу, не є сукупністю людей однієї етнічності, але й не механічним скупченням індивідів різної національності. Це більш глибока єдність, людська цілісність різноманітних з етнічного боку індивідів, що пов'язані спільним життям та історичною долею. Це спільність, спосіб життя якої історично формується завдяки єдиним соціоприродним умовам мешкання.

Таку ж точку зору висувають представники західної діаспори, до речі, значно американізованої, підтримують її і деякі політичні лідери в самій Україні. Політичний зміст вищенаведених тез зрозумілий, але наскільки це обгрунтовано з наукової точки зору? Можна погодитись з поняттям громадянства українського суспільства, де дійсно можна об'єднати осіб різної національності, але щодо нації це виглядає недоречним. І хіба погодиться росіянин або поляк вважати себе українцем, хоч і «політичним?» Насправді така формула державності є не що інше, як трохи змінений територіальний принцип. Але що звучить пристойно для американізованої свідомості, є фальшивим для вуха європейця.

Введення у науковий обіг нової категорії У. п. н. не тільки «перевертає» наші уявлення, але й, що головне, потребує прискіпливого переосмислення пов'язаних з цим поняттям досить-таки дражливих явищ та реальних проблем, що, в свою чергу, вимагає нагального, і, причому, фахового розв'язання етнонаціональних проблем в інтересах української нації, етнічних меншин, українського суспільства в цілому та окремих особистостей зокрема.

Зрештою, концепція У п. н., від імені якої дехто проголошує українську національну ідею, є власне не ідеєю, а лише ідеалом, який відрізняється від ідей тим, що предмети їх трансцендентно відносяться переважно до сфери віри, надії, любові. Іншими словами, У. п. н. як категорія звернена в майбутнє, як можливий ідеал, далека перспектива саме такого кульмінаційного розвитку подій. Поки що — це гіпотеза, гіпотетична складова наших розмірковувань навколо проблем всебічного розвою українського суспільства. Як ідеал, «вмонтований» в систему ідеології, це поняття виконує скоріше футурологічну функцію уявлення бажаного і сподіваного майбутнього з точки зору реалізації інтересів і потреб суб'єкта ідеології, прогнозування майбутнього в контексті цих цілей.

В західній літературі щодо таких понять, як «народ Америки», «індійський етнос», «арабська нація» тощо застосовується термін «надетнічна спільність», «суперетноси», «нові соціоетнічні спільності». Як бачимо, в цих поняттях все ж наявна етнічність як така. І, зрештою, вищевказані поняття є своєрідними етнічними групами. Проте робити аналогії, проводити легкі паралелі з «У. п. н.» не можна насамперед тому, що в її основі лежать не етнічні, а виключно політичні засади.

І з цієї точки зору вона досить-таки близька до дефініції «радянський народ», в якій акцент робився на ідеолого-політичних аспектах, класовому підході, інтернаціоналізмі. Це — з одного боку, з іншого ж, коли фактично ігноруються життєві детермінації етнонаціонального, то поняття «українська політична нація» має перспективи перетворення в політизовану та ідеологізовану фікцію. Он чого треба побоюватися!

У. п. н., на відміну від етнічної, розглядається окремими дослідниками як «суверенне співгромадянство», як «багатоетнічне співгромадянство». Але для цього, вважають вони, потрібна висока громадянська культура, або, як називають її західні політологи, культура громадянськості, якої, на превеликий жаль ще немає.

Те, що фактично складається нова українська нація, що поступово зріють передумови її реальної консолідації за рахунок зглажування розбіжностей між субетносами (лемками, гуцулами, бойками, поліщуками тощо), визрівають умови для складання українського етносоціального організму, до якого належить і східна українська діаспора, безспірно.

Відбувається щось подібне до складання всесвітньої української нації на взірець процесу «визрівання» єврейської світової нації. Все це так, проте є, безумовно, лише перспективою. Цей процес, звичайно, досить складний і суперечливий, проте реальний. Що ж до «влиття» в українську націю «основних етносів» та «всіх без винятку соціальних груп», думається, що це все ж таки перебільшення. Навряд чи представники етнічних меншин, що замешкали в Україні, забажають позбутися своєї етнічної приналежності на користь української. Інша річ — належність до «народу України», який починає складатися, хоча реальним явищем він ще не став: немає спільної волі, свідомості, інтересів, ідеї та ін. До речі, цю ідею висунув ще Ю. Бачинський, який вважав за потрібне створити єдиний український соціум на базі української нації та інших народів України. Ідея реалізована не була, та не могла реалізуватися, адже справді національне здійснюється не за рахунок асиміляції, поглинання однією нацією інших.

А зараз, в умовах зростання ролі етнонаціонального фактора, в світлі завдань рішучого подолання минулої політики денаціоналізації всіх етносів, необхідності всебічного забезпечення прав етнічних меншин в Україні, ця ідея, напевно, не є реалістичною та плідною. Поки що йдеться про складання певного українського соціуму, який може перетворитися згодом в соціальний організм, соціальний колектив — народ України. Започатковано процес утвердження поняття «всесвітнє українство» з усвідомленням того, що ми всі живемо задля українського народу, задля незалежної України.

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА НАЦІЯ (концепція) — новаційне етнополітичне поняття, метаетнічна, політична спільність, яка передбачає плідне «співіснування» в ній соціальних та етнонаціональних «підрозділів», категорій основного рівня — класів, прошарків, націй, національних груп. В основі У. п. н.— наближення цілей та ідеалів у справі розбудови української державності. Висхідним при цьому є розуміння сучасної української нації як відкритої політичної спільноти, що історично склалася на території України і усвідомлює себе як український народ, спільноти громадян Української держави.

Це не суперечить більш вузькому розумінню української нації як етнічно однорідної спільноти людей української національності, що проживають як на території України, так і поза її кордонами (у діаспорі). Перше віддзеркалює переважно сферу відносин державності і громадянства, а друге — походження, виховання, культуру.

Дотримання такого підходу у визначенні нації і проведення відповідним чином етнонаціональної політики даватиме змогу долати національну вузькість і обмеженість, створюватиме належні умови для консолідації українського суспільства навколо ідеї національної держави, в якій поважатимуться права людини незалежно від її етнічної належності. Водночас досягатиметься більш високий ступінь особистісного усвідомлення національних інтересів як своїх власних життєвих інтересів. Останнє обумовлює важливий внутрішній аспект діяльності держави по обстоюванню національних інтересів і водночас виступає запорукою ефективності функціонування системи національної безпеки.

Отже, У. п. н.... Що це — знову ж таки «єдина всеукраїнська нація» — «правонаступник» поняття «єдиної радянської нації», яке, до речі, в науковій літературі відкидалося і раніше як неспроможне. Вся справа в тому, який зміст вкладати в це поняття: якщо чисто етнічне, то таке трактування не є виправданим та логічним. Але правомірним є й інший його зміст — державно-правовий, що випливає із суверенності України, яка включає в себе національний, державний і передовсім народний суверенітет. Ця міжнародно-правова традиція має враховуватися і у нас в плані розуміння міжнародного правового аспекта нації як спільності громадян однієї держави. Такий підхід може стати дійовим фактором розвитку демократії та національної безпеки України. Зрештою, саме національна визначеність громадянського суспільства з його історичними коренями робить його народом, міцно пов'язаним зі своєю Вітчизною безліччю

соціальних та духовних зв'язків. Тут — джерело патріотизму по відношенню до своєї єдиної Батьківщини. А без масового патріотизму суспільство втрачає свою цілісність, втрачає згуртовуючу людей національну ідею і стає крихким утворенням із значними центробіжними тенденціями. Одним словом, прогрес українського суспільства з багатонаціональним складом населення перебуває у прямій залежності від рівня його громадянськості та патріотичності, спільної відповідальності за долю країни як єдиного цілого. Врешті-решт, немала користь є в тому, що різні нації, сформувавшись політично, у більшості випадків мають у своєму складі деякі інородні елементи, які створюють зв'язуючу ланку з їх сусідами і вносять різноманітність у надто монотонну однорідність національного характеру.

Щодо ідеї У п. н., вона також не нова. Ще В. Липинський наголошував на тому, що українську націю можна об'єднати пробудженням почуття солідарності і єдності між усіма постійними мешканцями української землі, незалежно від їхнього етнічного походження, соціально-класової приналежності, віросповідання і т. д. Почуття любові до рідного краю, української землі, яка годує всіх її мешканців, як до органічної цілісності, вважає Липинський, є необхідною і єдиною можливістю того найтіснішого у світі зв'язку людей, що зветься нацією. Липинський, як нам здається, вкладав у таке розуміння української нації цілком певні переконання — необхідність введення в її «анали» нащадків, зокрема, польського шляхетства. І, зрештою, «нація українська бувала лише тоді, коли громадські національні аспірації реалізувалися у такий спосіб, що їх приймали за свої ті люди, які хотіли і могли завоювати собі на українській землі політичну владу і створити державу».

Щоправда, ця ідея ніким, крім близького оточення самого Липинського, в той час сприйнята не була, а українська нація розглядалась переважно як етнічний або ж етно-соціальний організм з усіма випливаючими звідси наслідками.

Національне відродження, національний інтерес, скажімо, В. Липинський зв'язував також з територіальним патріотизмом, вважаючи, що громадян України, незалежно від їх етнічного походження, соціально-класового стану, віросповідання чи культурного рівня, має об'єднувати почуття солідарності і єдності. Україна, на його думку, повинна бути спільною батьківщиною для всіх людей, які проживають на її території.

Вчений засуджував націоналізм, в основі якого, на його думку, лежить «свідомість громади, а не території, почуття спільності з людьми однієї віри і одного стану, хоча б і на чужій території, і ненависть до людей чужої віри і чужого стану, хоча б і на своїй території».

Липинський виділяє два типи націоналізму: державотворчий, який сприяє творенню держави і державному життю нації, і державоруйнуючий, який це життя руйнує і знищує. Перший тип визначається ним як націоналізм територіальний і політичний, або патріотизм, а другий — як екстериторіальний і віросповідний, або шовінізм. Він вважає, що бути патріотом означає бажати створення державного і політичного співжиття представників усіх етносів, які проживають на українській землі, виховувати в собі, насамперед, громадські, політичні, державотворчі якості. Шовінізм, на його думку, за фанатичними гаслами про неньку-Україну, про рідну мову, про «клятих москалів і ляхів» прикриває свою бездуховність, відсутність віри, політичне руйнівництво, зрадництво і т. і., веде до руйнування держави.

Виходячи з обставин, які склались на початку XX ст. в Україні, Липинський відстоював ідею територіального патріотизму, необхідність інтеграції національних меншин в українське суспільство, і засуджував екстериторіальні ідеології націоналізму та інтернаціоналізму, які, на його думку, ведуть до перемоги в Україні якоїсь чужоземної влади.

Ідея об'єднати всю різномовну і різнорідну масу населення України в єдину українську цілість — давня ідея української етнодержавознавчої думки. І. Багряний, скажімо, наголошуючи на необхідності протиставлення російській політиці та «політиці рідних українських недорік» — політиці роз'єднання — «політику зв'язування», вважав: саме остання має бути політикою об'єднання, злиття в одну цілісність. Він писав: «єдність всіх елементів українського суспільства нам потрібна конче... Щоб об'єднати всі соціальні й національні елементи українського народу в єдину націю, щоб щільно поєднати місто з селом, мусимо написати на своєму щиті великий девіз українського не расового, а територіального патріотизму». Щодо Багряного та його однодумців М. Шлемкевич у своєму часописі «Листи до приятелів» (червень 1957 р.) зазначив, що їх український патріотизм вони пережили «в хвильовистському серпанкові, щоб аж у вільному світі влитися туди, куди повинен був влитися той патріотизм — в українське державництво».

УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФСЬКА ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА XX ст. Стан У. ф. та с.-п. д. у XX ст. неможливо осмислити без урахування двох вирішальних суспільно-політичних обставин. Перша — поява українського національно-визвольного руху, спрямованого на виборення української незалежної держави. Друга обставина — падіння Української Народної республіки внаслідок агресії з боку більшовицької Росії і відновлення Російської імперії під назвою СРСР.

З'ясуємо значення кожної з цих обставин. Внаслідок відсутності української незалежної держави українська культура, зокрема філософія, як у Східній, так і в Західній Україні протягом віків не могли розвиватися вільно.

Хоча Київський і Харківський університети на рубежі XIX—XX ст. стали значними центрами професійної філософської думки, однак заборона української мови та низький рівень національної самосвідомості багатьох українців-інтелектуалів спричинили той факт, що всі філософські праці у XIX ст. писалися і публікувалися російською мовою. Внаслідок цього вони, як правило, розглядалися в контексті історії російської, а не української філософії. Ще й сьогодні, скажімо, такий визначний український мислитель, як Памфил Юркевич, світогляд якого явно поєднаний з українською філософською традицією все вважається російським, бо писав свої твори російською мовою. Справді, користування українською мовою — важлива прикмета національної самосвідомості мислителя, і без цієї ознаки його належність до історії української культури й української думки встановити іноді важко, а то й неможливо.

У XX ст. ситуація у цьому відношенні змінюється: зростання національної самосвідомості призводить до появи творів, передусім, суспільно-політичної тематики, що писалися українською мовою. Відомий дослідник української суспільно-політичної думки кінця XIX — початку XX ст. Іван Лисяк-Рудницький писав про це так: «Аж до кінця XIX ст. нова українська література обмежувалася, за малими винятками, поезією й белетристикою з селянського побуту. Навіть так звані свідомі українці писали свої наукові й публіцистичні праці переважно російською. Щойно тепер українська мова стала знаряддям науки, публіцистики, політики. У той же час покладено основи під українську наукову та фахово-технічну термінологію». Отже, піднесення рівня національної свідомості призвело до появи творів, щодо яких дилема, вважати їх українським чи ні, перестала бути проблематичною».

Можна з упевненістю твердити, що якби Українська Народна Республіка не була ліквідована внаслідок більшовицької агресії, то філософська та суспільно-політична думка в Україні стали б не лише українськими мовно,

а й продовжили б деякі плідні традиції попереднього періоду розвитку та досягли б високого професійного рівня. Однак падіння УНР та відновлення Російської імперії, а також утвердження марксизму як єдино істинної філософії завдали удару розвитку української культури, зокрема філософії. Внаслідок нетерпимості до інакомислення, репресій одні з інтелектуалів змушені були емігрувати, інші замовкнути, треті опинилися в радянських концентраційних таборах. У так званій УРСР до кінця 20-х років ще зберігалися деякі можливості неортодоксального марксизму, але сфальсифікований судовий процес над українською інтелігенцією у 1929 р. (процес над учасниками «Спілки визволення України») поклав край будь-якій живій думці. Нарешті, наслідком так званої Другої філософської дискусії (1931), у якій вирішальну роль відіграла участь Й. В. Сталіна, було повне підпорядкування філософії політичному курсу партії. Навіть філософи-марксисти в Україні, не кажучи про інші напрями, що виявили якісь ознаки живої думки, були репресовані (скажімо, Володимир Юринець, Петро Демчук та ін.). Нетерпимість до інакодумства та догматизм підірвали можливість розвитку незалежної філософської думки.

І так тривало до середини 80-х років, до часу так званої «перебудови». Щоправда, після лібералізації 60-х років («відлига») відбулось певне «пом'якшення», що дало змогу започаткувати деякі позитивні дослідження у філософії.

Було б перебільшенням стверджувати, що українці в Польщі мали цілком сприятливі умови для інтелектуальної творчості, хоча умови в Західній Україні були іншими. Нетерпимість до ентузіастів розбудови української культури з боку офіційних кіл польського уряду (та й з боку польської національної меншини в Західній Україні) була досить великою. Польський уряд не мислив не лише можливості української незалежної держави у Західній Україні, а навіть автономії. Трагічне становище України як на сході, так і на заході переконувало українців у Західній Україні, що тільки виборення незалежної української держави дасть їм змогу вільно розвивати свою культуру. Тому свідомі українці в Західній Україні розбудували організації (передусім Організацію українських націоналістів — ОУН), що ставили метою виборення незалежної української держави. Це, в свою чергу, викликало репресії з боку польського уряду, і Береза Картузька (польський концентраційний табір) повнилася українськими патріотами. Щоправда, в Західній Україні, передусім у Львові, з'являлися публікації, у тому числі з філософії, які неможливо було опублікувати в Східній Україні.

Ці політичні обставини як у Східній, так і в Західній Україні не сприяли розвитку української академічної філософії. Хоча в УРСР філософія викладалася у вузах, однак це був лише вкрай спримітизований і здогматизований марксизм. Українська думка була відсічена від власних традицій минулого й ізольована від західної філософії, що спричинило її занепад. Та попри все сказане саме XX ст. стало якісно новим етапом розвитку української науки, філософії та суспільно-політичної думки. Саме у XX ст. була створена українська наукова термінологія, в тому числі філософська та суспільно-політична. Більше того, хоч академічна філософія і не мала сприятливих умов для свого розвитку, суспільно-політична думка в Україні у XX ст. виходить на якісно новий етап: в українській політичній думці в цей час були розвинуті всі основні західні політичні ідеології — лібералізм, консерватизм, соціалізм (соціал-демократизм), націоналізм.

Крім того, говорячи про розвиток української філософської та суспільно-політичної думки у XX ст., не можна ігнорувати всього, що було створено в цей час українцями поза межами СРСР — передусім українцями, що проживали в демократичних країнах світу. Доповідь Д. Чижевського «Праця в галузі філософії» на Українському науковому з'їзді в Празі (1934 р.) дає уявлення про роботу українців в еміграції до початку 30-х років.

Перш ніж перейти до стислої характеристики української суспільно-політичної думки XX ст., зазначимо деякі важливі переорієнтації у філософському мисленні в руслі західної традиції. З трьох найважливіших джерел української культури — етнокультури (архетипи якої склалися ще в період язичництва), античності та християнства — два джерела є спільними для всього сімейства європейських культур. Тож, попри наявність самобутніх ознак, українську культуру, зокрема філософію, можна зрозуміти, якщо розглядати її в руслі середземно-європейської традиції. Будь-які важливі зміни чи переорієнтації в західній культурі так чи інакше відбиваються і на розвитку української професійної культури і думки.

Основні зміни у західних світоглядних орієнтаціях і методи філософського мислення, які визначили провідні філософські ідеї XX ст., можна звести до наступних:

критична переоцінка деяких світоглядних стереотипів, започаткованих просвітництвом: мається на увазі криза раціоналізму як способу змінювати світ шляхом звернення до розуму людини. З. Фрейд, а потім К. Г. Юнг, Е. Фромм та інші показали силу ірраціонального в людині — владу над людиною підсвідомих чинників;

критична переоцінка покладання на розумність історії, на об'єктивну її визначеність якимось законом, котрий можна науково установити («історична необхідність» тощо). Звідси критика гегелівської та марксистської філософії історії;

поява філософії цінностей як розділу філософії і показ того, що захист «духовних цінностей» чи «цінностей культури» має забезпечуватися опором їх руйнуванню. Звідси проблема вибору і відповідальності (наприклад, в екзистенціалізмі), а отже, перенесення наголосу з пояснення дійсності на філософію вчинку, дії;

аналіз ціннісних орієнтацій, зокрема колективних ціннісних установок, тобто ідеологій, привів до усвідомлення так званого «наукового світогляду» як певної ідеології («сцієнтизм») і, водночас дослідження влади колективних уявлень і світоглядних стереотипів («ідеологій») призвело до усвідомлення захисту «прав людини» як необхідної противаги тоталітаризму.

Усі основні переорієнтації у філософському мисленні Заходу так чи інакше знаходили свій вияв в українській думці у період між двома світовими війнами. Ці переорієнтації виразно простежуються і в літературних творах (скажімо, Б. І. Антонич), і в публіцистиці та філософії (Володимир Юринець, Дмитро Донцов, Микола Шлемкевич та ін.).

XIX ст. в українській думці завершується разом зі смертю Михайла Драгоманова, Івана Франка, Лесі Українки. Новий період української думки XX ст. знаменують такі постаті, як В'ячеслав Липинський, Дмитро Донцов, Андрій Шептицький, Іван Мірчук. Хоча світоглядні орієнтації цих людей відмінні, але в їх філософських і публіцистичних працях вималювалися нові обрії української думки XX ст. Якщо до цього ряду додати ще українських соціалістів (українські есери та українські соціал-демократи, наприклад, Володимир Винниченко), а також націонал-комуністів (Сергій Мазлах, Василь Шахрай, Олександр Шумський, Микола Хвильовий, Микола Скрипник), то тим самим буде охоплено всі основні тенденції досить широкого спектра української думки XX ст.

Визначальну роль у цьому спектрі відіграє моральна та суспільно-політична тематика. Найкраще розглядати тенденції суспільно-політичного мислення в Україні крізь призму найбільш впливових політичних ідеологій. (Ідеологія — це система уявлень чи ідей, що виступає

засобом об'єднання людей у групи заради спільних дій.) Роль ідеології може виконувати релігія, філософська, етична концепція тощо. Якщо певна концепція політичної філософії починає виконувати таку роль, тоді говорять про політичні ідеології — це лібералізм, консерватизм, націоналізм, соціалізм, фашизм, комунізм. В Україні основними політичними ідеологіями на рубежі XIX—XX ст. були названі тут ідеології, окрім хіба що комунізму та фашизму. Більшовизм, чи комунізм, переміг в Україні як ідеологія тільки внаслідок агресії з боку більшовицької Росії. Фашизм (на відміну від деяких країн Західної і Східної Європи) не знайшов в Україні поширення.

Лібералізм є ідеологією, вищою цінністю в якій є зокрема людина: її права (свобода) вважаються невід'ємними; свобода людини не може обмежуватися, якщо це не зумовлюється потребою поєднати свободу однієї людини зі свободою інших людей. З того, що простір свободи кожної людини обмежений, випливає ідея розумного соціального порядку. Свобода окремих суспільних верств також не абсолютна, її межі визначаються лише необхідністю поєднати свободу різних суспільних верств між собою. Звідси випливає ідея розумного міжнародного порядку, який включає також необхідний простір свободи. Тобто лібералізм, зокрема, також включає поняття колективних прав, у тому числі «прав націй». Але ці колективні права розглядаються як похідні від прав окремих людей: індивідуальні права є основоположними, а колективні — лише похідними від прав індивідуальних. Звідси зрозуміло, що ніяка колективна воля («класовий інтерес» чи «воля народу» і т. д.) не може підпорядкувати волю індивіда, руйнуючи його невід'ємні права. Український лібералізм, однак, тяжів до двох тенденцій — до соціалізму (наприклад, громадівський соціалізм М. Драгоманова та І. Франка) і до популізму («революційний демократизм»). Популізм намагався виділити верству «трударів» (робітників і селян), які мають всю повноту прав, тоді як «паразитичні класи» (чи «панівні класи») не належали до поняття «народу» і могли обмежуватися в своїх правах. Ці вади українського лібералізму, зрештою, були властиві в той час і європейському лібералізму. У політичній практиці при побудові УНР популізм був значною мірою подоланий, і в конституційних законах, які окреслювали права громадян, він не відігравав вирішальної ролі.

Консерватизм як політична ідеологія в українській політичній думці представлений, передусім, постаттю В'ячеслава Липинського. Загалом консерватизм Липинського перегукується з західним консерватизмом (основоположником якого на Заході є Едмунд Берк).

Націоналізм як політична ідеологія в Західній Європі відіграв провідну роль у період становлення національних держав. В Україні націоналізм у XX ст. представлений передусім Миколою Міхновським (див. його працю «Самостійна Україна»), Дмитром Донцовим та націонал-комунізмом. Перший і найбільш послідовний виклад націонал-комунізму знаходимо у праці Сергія Мазлаха та Василя Шахрая під назвою «До хвилі. До діється на Україні і з Україною» (книжка була опублікована в Саратові у 1919 р.).

Важливим внеском у розвиток філософської та суспільно-політичної думки стали праці, написані українцями в еміграції. Це — Дмитро Чижевський, Іван Мірчук, Володимир Винниченко, Дмитро Донцов, Євген Маланюк, Микола Шлемкевич. Слід окремо виділити групу високопрофесійних філософів права і політики, більшість з яких народилися й проживали в Західній Україні (деякі з них потім також опинилися в еміграції): Станіслав Дністрянський, Володимир Старосольський, Ольгерд Бочковський, Степан Рудницький, Степан Томашівський.

До здобутків української думки з повним правом належать також твори нової генерації українців, що сьогодні живуть і працюють переважно за кордоном. Окрім уже покійного Івана Лисяка-Рудницького до цієї групи належать Омелян Пріцак, Григорій Грабович, Роман Шпорлюк, Леонід Плющ, Богдан Гаврилишин, Богдан Кравченко та ін.

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД. Це поняття вживається в кількох основних значеннях: а) все населення Української держави (правильніше, на нашу думку, вживати поняття «народи України»); б) суб'єкт української нації, тобто поняття, що охоплює всі її класи, суспільні верстви, прошарки; в) соціально-етнічна сукупність громадян, які проживають на території української держави. Термін У н. тотожний терміну українська нація й визначає етнонаціональну спільноту, яка ідентифікує себе як власний самобутній етнокультурний та етнополітичний організм на власній споконвічній етнічній території. Формування етнічної території нерозривно пов'язане з існуванням на ній певного етносу. Український етнос впродовж тисячоліть на теперішній державній етнічній території творив реальне життя у всіх вимірах — духовне, соціальне, матеріальне. Минали бурхливі століття, а він героїчно відстоював свій природний життєвий простір, скріпившись навіки найвищою цінністю — мовою, спільністю, самосвідомістю, емоційністю, врешті ментальністю, створивши цілий світ духовної та матеріальної культури. Будучи за своєю природою доброзичливим, гостинним він приймав у своє етнокультурне середовище групи іншого біоценозу. Отже, основою У. н. є етнічні українці, тобто корінне населення України, а також представники інших націй та етнічних груп, які ідентифікують себе з етнічними українцями в сфері економічного, соціально-політичного, культурного життя та менталітету.

УКРАЇНСЬКИЙ НЕЙТРАЛІТЕТ. Планування ефективної системи національної безпеки спонукає державу чітко визначити джерела можливої військової загрози. Зрозуміло, українські лідери, за незначним винятком, не палають бажанням оприлюднювати своє бачення цієї проблеми. Такі дії могли б викликати роздратування в світі та загострити національні тертя в самій Україні, яка перебуває на чутливій до потрясінь стадії національного будівництва. Внаслідок цього в національній оборонній доктрині лишається незмінною офіційна преамбула, яка проголошує, що жодна країна не може вважатися ворогом України.

Навіть до проголошення Україною незалежності офіційні діячі стверджували, що загроза Україні може виникати звідусіль і залежатиме від непередбачуваних внутрішніх процесів у сусідніх державах та країнах регіону. Один із чиновників визначив подібну небезпеку таким чином: по-перше, можливі територіальні вимоги до України з боку сусідніх держав; по-друге, існує політична стабільность у цих країнах; по-третє, можлива вибухова ситуація на Близькому Сході.

Нездатність України вирішити питання щодо основних напрямів зовнішньої небезпеки створює можливості набуття нейтрального чи позаблокового статусу. Ця позиція визначає національну оборонну концепцію Києва, проте в ній є суперечливі моменти. За відсутності відкритої загрози Україна може зробити вибір на користь укладення взаємного оборонного пакту з якоюсь сильною державою чи групою держав. Може також зробити альтернативний вибір на користь глибокого проникнення в структури колективної безпеки, утворені іншими державами, і трактувати цей вибір як такий, що виключає нейтральний чи позаблоковий підхід до питань безпеки. Окремі українські аналітики рекомендують саме таку позицію. Однак нинішні лідери вирішили дотримуватися позаблокових, нейтральних орієнтирів, уперше проголошених у липні 1990-го Декларацією про державний суверенітет, бо це допоможе відвернути спроби Росії

знову втягнути Україну в будь-яку нову військову чи оборонну структуру, де вирішальну роль відіграватиме Москва. Щось подібне до колишнього югославського неприєднання до могутніх силових блоків, що було, по суті, неприєднанням за рахунок СРСР. Тому Україна дотримується позаблокового статусу, як це ще робить Беларусь та робили Балтійські держави протягом 1990—1992 рр., щоб дистанціювати себе від Росії. Прагнення нейтралітету підкреслює спротив Києва будь-якому перетворенню СНД на «нову союзну структуру з чітко вираженим центром». Це не означає форми нейтралітету чи політики рівної відстані, як між Росією та країнами Заходу. Насправді, як у випадку з Балтійськими державами, наголос на нейтральності треба розуміти як доречний для перехідного періоду неминучого розвитку більш тісних оборонних зв'язків з країнами Заходу.

З метою планування оборонної доктрини ідея нейтралітету ув'язується Києвом з концепцією «захисту по всіх азимутах». Цей зв'язок зміцнюється, якщо припустити, що загроза локальних війн, які виникають поблизу України і можуть втягнути її у воєнний конфлікт, посилюється. Однак переструктурування військових об'єднань в Україні таким чином, щоб узгодити це з названою концепцією, вимагатиме цілком іншого розташування військових з'єднань та їх організації, ніж ті, що були успадковані від СРСР. Подібні заходи можуть надто дорого коштувати, аби здійснити їх найближчим часом.

Витрати ще зростуть, якщо Україна у плануванні оборонної доктрини спиратиметься на постулат про «збройний нейтралітет», який є, по суті, інтерпретацією вимог нейтрального статусу, прийнятого такими державами, як Швеція та Швейцарія, але не є необхідною, визначеною міжнародним правом, умовою нейтралітету. Така позиція накладає тягар на нейтральну країну, змушену забезпечити собі оборонну незалежність у разі нападу звідусіль. Прагнення ж України йти саме таким шляхом не видається ймовірним. Проект української оборонної доктрини, датований осінню 1992 р. (нині він коригується), стверджує, що українська позаблокова політика не змушує Україну лишатися наодинці в разі виникнення агресії. Україні ніщо не заважає брати участь у спільних діях з іншими державами, якщо стає очевидною підготовка до нападу на неї. Ця можливість союзних дій у разі війни полегшує вимоги до українських незалежних військ.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ МОВНІ КОНТАКТИ. Взаємозв'язки і взаємовпливи укр. і рос. мов стали більш-менш регулярними після приєднання України до Росії за Переяславською угодою 1654 і з того часу характеризувалися в різні періоди, по-перше, неоднаковим співвідношенням впливів однієї мови на ін., по-друге, різн. стильовими і соціальн. сферами проникнення елементів однієї з цих мов в ін. І, по-третє, неоднаковим ступенем адаптації запозичень в одній і другій мовах.

Якщо в XVII — на поч. XVIII ст. існував взаємовплив обох мов, хоч і по лінії різн. стилів, то пізніше — фактично односпрямований вплив з боку рос. мови на укр. (з небагатьма випадками протилежного хар-ру). Вплив укр. мови відбувався в цей час як у рамках звичайних міжмовн. контактів (у рос. мові тієї доби: *гирло, смак, смачный, шинок, шинкарь, злочинец, шукать, повинности, универсал, комисия* та ін.), так і в руслі загальнокультурного українсько-білорус. впливу на культуру і мову Московської держави через конфесійний стиль, оскільки укр. церковно-культурні діячі та книжники посіли важливі місця в рос. церкві (*кафедра, метрика* та ін., а також як вплив укр. варіанта вимови літургійної церковнослов'ян. мови — це, напр., вимова літери *г* як фрикативного, а не вибухового приголосного: *Господь, Бог*, раніше також *благо, глас* та ін.), через мову літ-ри (*интермедия* та ін.: у рос. поезії того часу: *красна панна, зрадлива* фортуна та ін.), як наслідування укр. граматичної (особливо М. Смотрицького) та ораторсько-проповідницької, риторичної (зокр., Києво-Могилянської академії) традицій. Запозичення з рос. мови в цей час обмежувалися переважно офіційно-діловим стилем та військ. лексикою (*посланник, піхота* та ін.). Проте, починаючи з реформ Петра І, разом з поступовим, але послідовним обмеженням функцій укр. літерат. мови і витісненням її із сусп. життя (заборона в 1720 р. книгодрукування укр. мовою, переведення пізніше викладання та діловодства на рос. мову, витіснення укр. варіанту церковнослов'ян. мови з реліг. і, відповідно, із шкільного вжитку, заборона перекладу на укр. мову з ін. мов — аж до політики русифікації радян. часу) вплив рос. мови на укр. дедалі збільшувався і поширювався на різних мовних рівнях.

Вплив рос. мови виявляється як пряме запозичення слів — переважно з укр. фонет. та словотвірною (морфемною) адаптацією (*більшовик; вертоліт; прокатник* — рос. *прокатчик*), зокр. як калькування (*піонер; рада* — рос. *совет; радянський; супутник Землі; винищувач* — рос. *истребитель; розкуркулення* — рос. *раскулачивание; жовтеня* — рос. *октябренок; колгосп; п'ятирічка; виконроб* — рос. *прораб*), рідше без такої адаптації (*затвор, тройка* коней, *льотчик, духовка, гонка, неустойка, взвод, снаряд, болт, болванка, гонщик, натурщик, усушка, утруска, рубильник, політрук*; зокр., в техн. термінології: *башмак, вилка*, залізнична *вітка*, залізничний *состав*), як активізація словотвірних моделей та грам. форм, не дуже характерних для укр. мови (напр., творення віддієслівних іменників із значенням дії на *-к-а; доставка, переробка, посадка;* вживання активних дієприкметників тепер. часу: *бажаючий, керуючий, загниваючий, обслуговуючий;* відносних прикметників із суфіксами *-очн-,—ечн-: виставочний, гоночний, копієчний*), активізація того слова, тієї грам. моделі чи форми, які є спільними і для рос. мови (пор. зрослу частотність протягом кількох останніх десятиліть перших членів у поданих парах: *голубий — блакитний;* шапка *батька — батькова* шапка; допомога *батьку — батькові*). Запозичення іншомовн. слів здійснювалося в укр. мові на території Рос. імперії та СРСР переважно через рос. мову як мову-посередник.

Якщо до 1917 р. вплив живої рос. мови поширювався звичайно в містах та промислових центрах, а літерат. мови — переважно серед держ. службовців та вищих прошарків укр. суспільства, незначною мірою охоплюючи осн. тоді масу укр. народу — селянство, то починаючи з 30-х рр., а особливо в повоєнний час він значно зменшився. Це було наслідком як інтенсивних міграційних процесів (переселення селян до міст, рос. населення — в Україну, а українців — до Росії); надзвичайно централізованої адмін. політики, так і політико-ідеолог. настанов: офіц. проголошення в другій пол. 40-х рр. особливої ролі рос. народу і рос. мови в СРСР та взятого в 70-і рр. курсу на створення «нової іст. спільності людей — радянського народу».

На західноукр. землях (у Галичині, на Закарпатті та Буковині) до 40-х рр. вплив рос. мови відбувався особливо цілеспрямовано заходами кіл москвофільської орієнтації, але спостерігався переважно серед деяких груп інтелігенції. З другої пол. 40-х рр. він став набувати таких же тенденцій, як і по Україні в цілому, але з тими відмінностями, що, по-перше, в цих регіонах менше розвинена промисловість і, отже, не такі інтенсивні міграційні процеси, а по-друге, якщо брати окремо Галичину, то рівень укр. нац. самосвідомості її населення був і є вищим, ніж у цілому по Україні.

Запозичення з укр. мови в сучас. рос. літерат. мові обмежуються переважно лексикою. Це насамперед слова побутово-етнограф. та іст. хар-ру, вживання яких співвідноситься саме з Україною (*хата, шлях, галушки, горилка; свитка, бандура, гопак, булава, гайдамак, батька* — про отаманів, *хлопец* та ін.), невелика кількість слів, що вже не асоціюються з Україною (*детвора, дев-*

чата; косовица; местечко; хлебороб, землероб і за цим зразком *хлопкороб; доярка;* у 1920—1930 рр.: *хата-читальня, хата-лаборатория),* слова і вирази, що вживаються в рос. мові із спеціальною стилістично-оцінною заданістю, переважно зниженого характеру — для підкреслення «простоти» мовлення та «демократизму» мовця *(аж; с гаком; сто километров с гаком; жинка; батька* замість *отец; не лезь поперед батьки в пекло),* із жартівливо-іронічним, несхвальним чи зневажливим забарвленням *(торба; указивка; раззява; не рыпайся; куркуль* — про скупу людину; *школяр; вирши; малевать; делать абы как; моя хата с краю; в огороде бузина, а в Киеве дядька),* зокр. ті, що вживаються тільки чи переважно щодо українців, України *(самостийный, «щирый украинец», «мова»)*; деякі жін. особові імена *(Оксана* замість *Ксения* чи *Аксинья;* пестливі форми *Маруся, Наталочка).* З українізмів на рівні словотворення виділяється модель неофіц. позначення адміністративно-територ. одиниць типу *Смоленщина, Рязанщина, Тамбовщина* (за зразком *Полтавщина* та ін.), а також уже згадувана непродуктивна модель з *-роб (хлопкороб* та деякі ін.). У рос. мові на території України багато також випадків ненормативного слововживання *(одолжить* у значенні «узяти в борг» замість *занять* за зразком *позичити),* з поодинокими фактами виходу на фонет. і морфолог. рівні *(що* замість *что,* частка *та* замість *да: А що такое? Та ты шо?!; мой малáй, моя малáя* — про дітей) і значно частішими випадками порушення норм синтакс. керування *(скучать за кем, смеяться с кого* та ін.).

В укр. мові кількість ненормативних русизмів ще вище *(строїть, стройка, застройщик, уборка, уборщиця, больниця, часи;* словотвірні кальки типу *міроприємство* замість *захід, співставляти* замість *зіставляти;* семантичні кальки на зразок *я рахую, що*... замість *вважаю* під впливом *считаю, являється* замість *є*), з виходом на фонет. *(хороший)* і частіше на грам. рівні (у формах множ. *домá, шохверá;* у керуванні: *згідно списку,* лекція *по фізиці* та ін.). Мішане українсько-рос. мовлення в народі називається «суржик».

УКРАЇНЦІ. Сучасна наукова думка незаперечно визнає, що етногенез українського народу як процес утворення етнічної спільноти з різних слов'янських компонентів сягає сивої давнини. Його основою була південно-західна частина народу «русь» — найголовнішого, переважаючого населення та творця давньоруської держави. Як свідчать новітні наукові дослідження, етнонім «русь» має південне (сарматське) походження. Від VII ст. він перейшов на східнодніпровську групу слов'янських племен і став їх самоназвою.

Деякі дослідники схильні стверджувати, що ця держава була створена У., етногенез яких завершився у IX—X ст. ст. н. е. Вони відштовхуються від того, що південно-західні землі східнослов'янської держави були батьківщиною назви «Русь»; пізніше ці землі стали називатися «Україною». Інші науковці стверджують, що слов'янське населення південно-західної частини Русі можна розглядати лише як безпосередніх пращурів У а їх етногенез охоплює тільки XII—XV ст.

Уже в ті прадавні часи зароджувалися первісні елементи та конкретні форми, вживаючи сучасний науковий термін, етнополітичної свідомості давньослов'янського народу «русь», коли виникла потреба усвідомити своє місце серед етнічних груп у світі та роль у взаємовідносинах з ними. Як свідчить історичний досвід, у всякій поліетнічній державі імперського типу, а Київська Русь була саме такою державою, відбуваються консолідаційні (в тому числі етнічні) процеси навколо панівного етносу, що домінував у політичному, економічному, культурному та духовному просторі. Але їх інтенсивність визначалась впливом центру на периферію: чим більше віддалялася територія субетносу, тим був цей вплив слабкішим.

Найприкрішою, однак, є концепція розпаду давньоруської народності внаслідок феодальної роздробленості. Деякі дослідники пояснювали факт утворення трьох східнослов'янських народів як прямий наслідок розпаду єдиної держави Русі. Ця концепція зазнала справедливої критики. Їй протистояла інша концепція — абсолютної етнічної єдності слов'янства, яка сформувалася нібито завдяки татаро-монгольській навалі. Обидві ці концепції не витримали випробування перед новітніми історичними фактами. Як доведено, розпад початкової загальноруської спільноти (давньоруського етносу) не означав повне зникнення первинної Русі з історичної арени. Аналіз цього процесу дає підстави стверджувати, що він мав складний діалектичний характер, в якому взаємодіяли як диференційні, так і інтеграційні тенденції.

Питання про те, який саме етнос консолідував різні етноси (народності) Східної Європи в державу Русь зі столицею в Києві, має принципове значення, оскільки воно, з одного боку, зачіпає безпосередньо усталені імперські погляди північно-східного сусіда, штучно насаджувані впродовж кількох століть, а з іншого — вимагає наукової відповіді на проблему походження українського народу. Імперська історіографія висунула тезу й утверджувала, що праукраїнська держава Русь є першоджерелом і початковим етапом держави російської (Карамзін), що до XII ст. в Києві жили росіяни, а після татаро-монгольської навали вони емігрували з Середнього Подніпров'я в межиріччя Верхньої Волги та Оки. Українці прийшли з Галичини та Волині в XIV ст. і заселили Середнє Подніпров'я (М. Погодін). Уже в радянські часи була висунута теорія, згідно з якою Київська Русь є колискою трьох братніх народів. У суспільну свідомість без достатніх наукових обгрунтувань вкорінювалась думка про виникнення та існування окремого, своєрідного етносу — давньоруської народності, яка нібито й створила державу Русь і була спільним пращуром трьох братніх східнослов'янських народів. Ця «теорія» є ніщо інше, як зворотній бік попередніх тверджень про етнічну приналежність Київської Русі до якогось давньоруського етносу, тобто заперечення самої постановки питання про історичний родовід, успадкування саме українцями своєї попередньої могутньої держави Київської Русі. Хід аргументації прихильників цієї «теорії» досить тривіальний: якщо Київська Русь не російська держава, то вона в такій же мірі і не українська, і не білоруська, а спільна. Саме цим пояснюється потреба в обгрунтуванні існування окремого, своєрідного етносу — давньоруської народності. За офіційною радянською історіографією, після розгрому Київської Русі татарами, на її підгрунті виникли три споріднені етноси: російський, український та білоруський. Але потрібно лише замислитися, чи міг існувати єдиний давньоруський етнос саме у той час, якщо територія держави Русь сягала на півдні Чорного моря, на заході Вісли, на півночі Балтії, а на сході Клязьми. Окрім того до складу Київської Русі входила велика кількість неслов'янських племен.

Етнічний розвиток Русі йшов послідовно спіралеподібним шляхом за схемою: анти — початкова Русь (VI—VII ст.) — Київська Русь (IX—XIII ст.). У першій половині XI ст. від спільного стрижня відокремлюється білоруська етнічна спільнота. Головним місцем її концентрації стає Полоцька земля, а також Псков та Смоленськ. У середині та в другій половині XII ст. визначилася російська спільнота, територіальним ядром якої стає Суздальська та Ростовська землі. Генетичною базою формування українського народу залишився отой первісний загальноруський стрижень. Визнаючи існування давньоруського етносу, який очолив консолідацію східнослов'янських племен й утворив могутню державу середньовіччя в Східній Європі — Київську Русь, ми в повній відповідності з сучасними досягненнями істо-

ричної науки (археології, етнографії, антропології та ін.) стверджуємо, що цей етнос, розвиваючись на власній етнічній території (Середнє Подніпров'я, Побужжя та ін.) поступово формувався в єдину руську народність, прадавніх українців, з утвореннями одинакових етнічних властивостей: мови, культури, особливостей психічного складу. Саме ця територія і є етноплацентою українців, тобто історико-географічним місцем їх народження, місцем їх родоначального походження. Це їх історична батьківщина. Для українців ця територія водночас є їх етноойкуменою, тобто історико-географічним місцем, де вони виникли, виявили себе як реальний суб'єкт історії.

Сучасні наукові дані свідчать, що в XI—XIII ст. на Середньому Подніпров'ї, Волині, Поділлі, Галичині розмовляли на праукраїнських діалектах. На північ від них в цей час почали формуватися прабілоруська, праросійська мови та новгородсько-псковський діалект. За свідченням А. Кримського, видатного українського вченого, академіка, починаючи з XI ст. «мова Середнього Подніпров'я та Червоної Русі (Галичини) — цілком рельєфна, певно означена, яскраво індивідуальна одиниця. І в ній надто легко і виразно можна пізнати прямого предка сучасної української мови, бо вона ж має в собі величезну частину сьогочасних українських особливостей». Етногенез українців відбувався шляхом подальшого розвитку давньоруського етносу та асиміляції іншоетнічних груп: залишків іранців — аланів, тюркомовних — торків, печенігів, половців, берендеїв, адигомовних черкесів та ін. Ще раз повторимо, основою українського народу була південно-західна частина народу «русь» — основного зачинателя і творця давньоруської держави. Саме цим пояснюється такий феномен, як тривале вживання українцями своєї попередньої самоназви «русь», «русичі», «руська мова». Населення, що мешкало у південній і південно-східній частині колишньої Київської Русі і яке фактично становило основу майбутньої української нації, не ототожнювало себе з населенням, що проживало у верхів'ях Клязьми і Волги, вживаючи назву для території «московська земля», «московщина», а для людей — «московити», «москалі». Як свідчить «Літопис Самовидця», навіть в XVII ст., коли Московська держава привласнила собі ім'я Русь й існувала вже кілька століть, населення України не називало її інакше, як «московська земля», «московщина».

Таким чином, етнічне населення (У.) тривалийчас зберігало стародавню самоназву «русь» («русини», «русичі»), але в умовах постійних нападів і загарбань з боку сусідніх держав (Польщі, Литви, Туреччини, Московщини), кожна з яких докладала зусиль (особливо Польща та Московщина), щоб насильно асимілювати цей корінний етнос, атомізувати його в середовищі панівної нації. Цьому сприяли частково зовнішні об'єктивні обставини — татаро-монгольська навала, внаслідок якої держава народу «русь» з центром у Києві занепала.

В той же час йшло формування на Суздальській і Ростовській землях нової держави не без підтримки татарських наїзників, яка була у васальній залежності від Золотої Орди. Золотоординські хани за рабську покірність московських князів (І. Калити, Семена Гордого та ін.) всіляко підтримували і заохочували їх до агресивних захватів сусідніх князівств. Ці войовничі загарбання — де насильством, де лицемірством, підкупом та зрадою — були пізніше названі як «збирання земель» довкола Москви. Так були підкорені Москвою Тверське, Рязанське та інші князівства, а згодом Псков і Новгород. Агресивні апетити Москви тепер поширились і на володіння нащадків Золотої Орди. Уже Іван III, просякнутий месіанізмом, зміцнює свою владу. Ідеологічно презентує її як спадщину візантійського імператора. Саме в цей час виникає «теорія третього Риму» як єдиного православного центру в світі. Іван III любив величати себе «государем всея Русі». Московські панівні кола швидко задовольнили честолюбиві наміри своїх володарів, вдалися до спроб обгрунтувати привласнення назви «русь» етносу, який етногенетично не мав на це жодних об'єктивно-історичних підстав.

Народу, етносу, що утворювався в північно-східній частині колишньої Київської Русі (в верхів'ях Клязьми і Москви) з прийшлого слов'янського елементу та населення корінного угро-фінського походження було прищеплено назву «русь», свавільно відібравши його у справжнього етноса «русь» (українців), так само як і назву його держави «України-Русі». Тим паче, що етнос «русь» (українці) реально існував і було б недоречним привласнювати собі його самоназву.

Українська людність XVI—XVIII ст. усвідомлювала себе прямим нащадком Київської Русі. У цей час етнонім «Русь» асоціюється передусім з українцями та їхньою державою. Адже він постав у VI—IX ст. як перша назва праукраїнців, їх етнічних земель та першої їхньої держави у Середньому Подніпров'ї. Як і за часів Київської Русі, українці продовжували звати себе руським народом. Вони добре усвідомлювали свою етнічну окремішність від сусідів — литвинів (білорусів) та москалів (росіян). Останні також вважали їх окремим народом, називаючи черкесами («люди зброї» у перекладі з адигейської). Державу Б. Хмельницького в чужоземних актах звали Руссю, Руським князівством, а його самого «самодержцем руським».

В добу гетьманської держави її провідна верства — козацтво сприймалося українським суспільством як прямий нащадок і спадкоємець традицій княжих дружин Київської Русі. Так, в одному з документів на початку XVII ст. київське духовенство писало: «Се ж бо плем'я народу Руського, що воювало грецьке цісарство, морем Чорним і сухопутним. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха Руського, в своїх моноксилах плавало по морю і Константинополь штурмовали. Се ж вони за Володимира, святого монарха Руського воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися».

Про те, що українці не є молодшим братом росіян, свідчать дані антропології. Видатні антропологи (Ф. Вовк, Ф. Амі, Ж. Денікер та ін.) вважають, що українці належать до народів з визначеним антропологічним типом. За їх думкою, всі слов'яни належать до двох основних антропологічних типів: північно-віслинського та південно-динарського. До першого належать полаби, поляки, білоруси та росіяни, до другого — українці, серби, хорвати, словаки та чехи. Цей динарський антропологічний тип домінував у Правобережній Україні, за винятком причорноморських степів, протягом останніх трьох тисячоліть. До нього належала переважна більшість людей Волині, Галичини, Поділля, Середнього Подніпров'я X—XIV ст., козацької України XVI—XVIII ст., корінне населення сучасної України. Українці сьогодення генетично пов'язані з людністю Південної Русі, на відміну від більшості білорусів та росіян, які належать до іншого антропологічного типу.

Сучасна територія української національної спільноти не повністю співпадає з територією, на якій вона сформувалася як етнос або становила більшість населення в певні періоди історії. До територій, які вже після становлення українців як етносу стали частиною їх етнічної території, належать Слобожанщина (сучасні Сумська і Харківська області), заселена у XVII ст. вихідцями з Правобережної України, та Причорномор'я, заселене у XVIII — першій половині XIX ст. Ряд територій, на яких проживав український етнос, були ним втрачені. Це Перемишльська та Холмська землі, які після другої світової війни відійшли до Польщі і звідки українці (лемки) були депортовані в західні райони Польщі. Внаслідок того, що розмежування етнічних територій в умовах радянської влади (втім як і за царату) проводилося часто

без врахування національного складу населення, більше з політичних міркувань, кордони України з Росією визначалися довільно. Саме так сталося, що ряд районів Воронезької, Курської, Орловської та Ростовської областей, заселені переважно українцями, в пожовтневі роки відійшли до Росії. Там українське населення у переважній більшості асимільоване.

Свого часу У. розселилися за межами своєї етноплаценти (Кубань, Зелений Клин на Далекому Сході). Там вони тривалий час становили переважну більшість населення, але внаслідок слабких контактів з основною територією розселення українського етносу, а також завдяки цілеспрямованій імперській політиці денаціоналізації майже повністю асимілювались. Після розпаду СРСР і утворення на його колишньому терені незалежних держав, У., що мешкають за межами етнічної території України, опинилися в стані діаспори, умовно названої «східною», на противагу існуючій західній. Загалом українська діаспора становить близько десяти мільйонів. Найчисленніша в Росії — близько шести мільйонів. В країнах Заходу, де компактно мешкають У., вони як національні меншини утворили осередки української спільноти. Найбільш численні з них в Канаді, США, Латинській Америці, Австралії, Великобританії, ФРН, Франції.

УКРАЇНЦІ В БАГАТОЕТНІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ. Одне із завдань — протиставити суто побутовому розумінню кровної спорідненості українців по-справжньому наукове розуміння цього феномену. Уявлення про «єдину кров» характерні для кожного народу, в тому числі й українського. Тому нерідко виникають безплідні міркування на тему, які риси зовнішності притаманні «типовому («щирому») українцю.

Антропологією вже встановлено, що в середовищі українців нема якогось одного антропологічного типу, який охоплював би більшість народу. Навпаки, серед усіх слов'ян українці, особливо з півдня, найбільш строкаті за своїми антропологічними ознаками. Все це могло відбутися лише за умов інтенсивного міжетнічного перемішування. Варто вести мову про еволюцію антропологічного складу українців. При цьому бажано зосередити увагу на тому, які етнічні процеси були більш притаманні тому чи іншому історичному періоду, що висвітлюється,— етноконсолідаційні, етноасиміляційні чи етноінтеграційні.

Варто мати на увазі, що характер етнічного процесу, як правило, визначається етнополітичною ситуацією — наскільки політично мобілізованим є той чи інший народ, чи має він власну державу, яким є його ставлення до інших народів і т. п. Саме від характеру етнополітичної ситуації залежить, як відбувається процес формування національності, а потім нації — шляхом «політизації етнічності», чи шляхом «етнізації політики».

«Політизація етнічності» — це процес, коли політична активність якоїсь етнічної спільності досягає такої стадії, що вимагає докорінних змін у своєму статусі серед інших етнічних груп, які опинилися чи то в одному ареалі, чи то в одних державних або геополітичних рамках. Коли у такої спільності з'являється спільна політична мета, вона до неї йде, не зважаючи на жертви. Це може бути підпорядковано або забезпеченню свого порятунку від зовнішніх ворогів, або, навпаки, прагненню до загарбань, або вимозі справедливого ставлення до себе і т. д. «Політизація етнічності», як правило, супроводжується настільки сильною консолідацією її членів, що вона переходить на черговий якісний етап розвитку. Як правило, цей перехід завершується розвитком і вдосконаленням власних політичних інститутів аж до державного рівня. Інакше кажучи, «політизація етнічності» — це процес, при якому етнос творить державу.

Іншу картину вимальовує «етнізація політики». Цей процес відбувається у випадках, коли кілька етнічних груп опиняються в рамках якоїсь однієї політичної структури, найчастіше державної. Така структура вже сама домагається злиття етнічних груп в єдину націю. Європейські нації формувалися, як правило, в процесі політизації етнічності. Націями, що утворилися внаслідок етнізації політики, можна вважати британську, італійську. Особливо характерна етнізація політики для Нового Світу.

Втім, у чистому вигляді не існує ні «політизації етнічності», ні «етнізації політики». «Політизована етнічність» сама прагне не тільки залучити на свій бік інші етнічні групи, але й пропонує їм розчинитися у собі, а іноді й підштовхує до цього.

Доцільно провадити наукову проробку сюжетів, які торкаються взаємодії обох процесів. Наприклад, корисно прослідкувати, як спочатку політизувався народ «русь», а потім утворена ним держава етнізувала той соціум із різних племен, що опинилися в її кордонах. Або, як політизувалася Подніпровська Русь після монгольської навали і як вона одночасно етнізувала степові етнічні групи, за допомогою яких політичних та соціальних інститутів це їй вдалося зробити.

Внаслідок взаємодії «політизації етнічності» та «етнізації політики» постійно змінювалася традиційна етнічна культура — мова, звичаї, побут, матеріальна і духовна культура, світосприйняття, ментальність. Їхня еволюція також має бути предметом значної уваги.

УНІВЕРСАЛЬНА ДЕРЖАВА. Занепад цивілізацій не є одномоментним фіксованим фактом. Це досить тривалий суспільний процес, і агонія розпаду може тривати віками. Проте попри всю своєрідність цього процесу А. Тойнбі вичленяє й певний ритм розпаду будь-якої цивілізації, що вміщує у собі принаймні півтора такти.

Перший такт. За моментом надлому цивілізації йде спад. Суть катастрофи соціального надлому полягає в тому, що суспільство виявляє свою неспроможність дати відповідь на кинутий йому виклик. Починається розпад під тиском одного й того ж виклику, що набуває форми війни між місцевими суверенними державами всередині однієї цивілізації. Воєнні конфлікти загрожують перерости у війну на винищення, якщо не вистачить сил подолати обмеженість місцевого суверенітету.

Реакцією на цей розпад є спроба утворення У. д., яка покликана зняти жорстокість і непримиренність соціального протистояння як на горизонталі (між класами), так і по самій вертикалі (між місцевими державами всередині однієї цивілізації). З моменту утворення У. д. йде фаза пожвавлення суспільного життя. При цьому створюється закономірне враження, що побудова такої єдиної У. д. є кардинальною умовою спасіння. А, отже, це в принципі і виправдовує усі намагання творців і охоронців такої держави.

Остаточні півтакту. Пожвавлення, коли суспільство досягає, здавалося б, могутності й стабільності, знову завершується надломом. Воно або зазнає нападу й поглинається агресивним сусідом, або ж щезає в обстановці міжцарів'я, котра дає поштовх для створення іншої спорідненої ситуації.

Таким чином, центральною ланкою у цій фазі розпаду тривалістю у півтора такта є У. д., яка створює ілюзію того, що часи руїни пройдені. Хіба ж не У. д. по-справжньому, хоча й із запізненням дає відповідь на виклик історії? У. д. (конкретніше — її бюрократія) виявляє відверту тенденцію зобразити все так, ніби вона сама і є кінцевою метою розвитку. І якщо дивитися на процес створення У. д. очима її громадян-сучасників, то виявиться, звісна річ, що й громадяни щиро бажають вічності встановленого порядку. Вони вірять у те, що безсмертя інститутів влади гарантоване.

Проте, розглядаючи ситуацію з боку, з глибини віків, зазначає А. Тойнбі, переконуєшся в тому, що держава перебуває у стані агонії, що її наявність є лише фазою в процесі соціального розпаду. «Встановлення універсальної держави,— пише, зокрема, він,— є реакцією на

виклик, спробою вирішити насущну суспільно-історичну проблему, однак спробою безуспішною через те, що рішення приходить надто пізно і досягається надто дорогою ціною. Двері конюшні не варто замикати після того, як коня уже вкрадено».

Водночас слід зазначити, що формула у півтора такта не є для А. Тойнбі вичерпною. Іноді цикл розпаду може тривати кілька тактів, проте, за тією ж формулою: «Виклик, на який дається невдала відповідь, породжує другу спробу, настільки ж невдалу, і т. д., аж до повного знищення».

В разі ж, коли на виклик дається більш-менш вдала відповідь, коли загоряється іскра творчої енергії у лоні У. д., у неї є можливості розгорітися в постійне полум'я, що й означатиме початок другого такту оживлення, причому друге оживлення, як правило, найбільш потужне. В захваті політичного протиборства можна з різних боків оцінювати творців У. д. у їх спробах утриматися при владі. Однак, зазначає А. Тойнбі, цьому є принаймні одне пристойне пояснення. «На якому б низькому рівні не перебували їх творчі досягнення,— пише, зокрема, він,— це всеодно найвищий рівень свого часу. Коли місцеві держави пожирають одна одну, проливаючи море крові, коли жорстокість і нетерпимість стають громадянськими чеснотами, універсальні держави виникають, щоб зупинити війни і замінити кровопролиття кооперацією».

Після припинення братовбивчої війни і встановлення миру У. д. вдається до зміцнення і утвердження досягнутого. Цього досягають або ж шляхом знищення слідів локальних держав, на основі яких було створено У. д., або ж шляхом їх модернізації. Оскільки на практиці більшість установ, які дістаються в спадщину від періоду зростання цивілізації, було порушено або понівечено періодом громадянської війни і руїни, то в умовах розпаду соціальних структур, а то й соціального вакууму, що утворився внаслідок примітивізації суспільства, одним з найважливіших кроків, що їх роблять творці У. д. є конструювання охоронних установ. В цьому — реальна і чи не єдина запорука утримання суспільного організму від подальшого розпаду.

Таким чином, не ідеалізуючи У. д. а відшукуючи її об'єктивний і творчий моменти в загальному циклі росту, надлому й розпаду цивілізації, слід зафіксувати, що це не літо суспільства, а скоріше його відгомін — бабине літо — останній сплеск тепла перед невідворотною сирістю осені й холодом зими. У. д. є витвором домінуючої меншості, що перейшла через фазу відходу від влади, переосмислення і відтворення свого творчого потенціалу і спромоглася дати більш-менш успішну відповідь на виклик історії. Ще однією важливою рисою У д. є момент оживлення громадського життя в загальному ритмі розпаду цивілізації, тобто коли симптом соціального розпаду намагаються взяти під контроль і не допустити падіння суспільства в провалля.

Встановленню У. д. може передувати вторгнення чужої цивілізації. Щоб відкинути чужоземного агресора, У. д. може запозичити деякі його соціальні інститути й установи і тим самим продовжити своє існування ще протягом значного періоду. Як показав досвід православно-християнської держави в Росії, їй вдалися такі експерименти завдяки насильному впровадженню елементів західної цивілізації за часів Петра I, або західного марксизму в XX ст.

УНІТАРНА ДЕРЖАВА (виникнення та визначення). Більшість перших державних утворень та держав, що виникли ще кілька тисячоліть тому, були унітарними. Хоча деякі з них, як, наприклад, республіка Лікія — були федераціями, а інші, як, приміром, Римська імперія мали елементи конфедерації. Починаючи з нашої ери, У. д. стала панівною формою державного устрою і залишалась нею майже до останньої чверті XVIII ст., тобто до виникнення США, котрі й започаткували федералістську революцію, яка з часом поширилась на інші країни і континенти.

Варто наголосити, що поява унітарної форми державного устрою не була випадковою. Вона була дитиною свого часу. Її народження і багатовікове майже неподільне панування було обумовлене щонайменше трьома чинниками. По-перше, моноетнічним складом населення значної частини держав, які щойно народжувались. По-друге, самою природою тогочасної політичної влади, її основними засадами — зміцненням єдиновладдя (вождя, фараона, короля, князя, царя тощо), виникненням правлячих сил (перших політичних еліт), формуванням вертикально-ієрархічних владних структур, закріпленням відносин панування і підпорядкування тощо. По-третє, впливом пануючих в доіндустріальних і частково в індустріальних суспільствах тенденцій централізації й уніфікації, збирання власних і загарбання чужих земель, поневолення інших народів, створення імперій, формування націй, будівництва національних держав тощо.

Сьогодні унітарна форма є найбільш поширеною, оскільки більшість, а саме — близько 150 з майже 200 нині існуючих держав за своїм устроєм залишаються унітарними.

Назва «У. д.» походить від латинського слова unitas, що означає — єдність, цільність, однорідність. У. д.— це форма державного, а подекуди і національно-державного устрою, яка базується на верховенстві суверенітету (верховної влади) єдиної держави над адміністративно-територіальними або національно-територіальними одиницями (областями, департаментами, префектурами, провінціями тощо), на які вона поділена. Інакше кажучи, унітарною вважається держава, в якій жодна з її частин не має статусу державного утворення.

Класичними прикладами У. д. є Італія, Франція, Японія та багато інших. У. д., всупереч своїй назві і тлумаченням колишньої радянської офіційної пропаганди був і колишній СРСР. Такими (унітарними) стали і всі самостійні держави, які народились чи відродились на його уламках. Виняток становить лише Російська Федерація, де йдуть надзвичайно складні й суперечливі процеси пошуку і будівництва федеративної держави. Щодо України, то з огляду на існування в її складі Автономної Республіки Крим її можна вважати У д. з елементами федералізму.

УНІТАРНА ДЕРЖАВА (західна типологізація). В західній етнополітології, а останнім часом і у вітчизняній У. д. поділяються на 2 великі групи: централізовані і децентралізовані.

Як відомо, однією з найважливіших ознак У. д. є обов'язкова наявність єдиного керуючого центру, а також вертикально-ієрархічної структури владних установ і відносин.

Складові частини У. д., як правило, мають статус одиниць адміністративно-територіального поділу. Останній, і це слід особливо відзначити, рідко враховує етнонаціональний склад населення країни і його розселення. Кількість ланок в цій досить суворій ієрархічній системі поділу буває різною — здебільшого від двох до п'яти. (В Україні — це: центр — область — район — місто — село). Всі вони живуть і діють за законами, що приймаються центром, загальнодержавними органами. Їх територія та/чи статус можуть бути змінені за рішенням центру без узгодження з населенням.

В західній етнополітології типи У. д. розрізняються залежно від того, як саме побудовані взаємовідносини між центром і периферією, тобто між центральними і периферійними (регіональними) органами влади: на принципах централізації чи принципах децентралізації.

Централізованими вважаються такі У д., в яких підпорядкування периферійних (регіональних) органів влади державному центру здійснюється за допомогою посадових осіб, призначених з центру (монархом, прези-

дентом тощо). Прикладами класичних централізованих У. д. можуть служити Норвегія, Швеція, Фінляндія та ін.

Децентралізованими У. д. є ті, в яких периферійні (регіональні) органи влади формуються незалежно від центру і діють більш розкуто і самостійно, звичайно, під наглядом вищих урядових інституцій і в рамках наділених повноважень. Класичними децентралізованими У. д. вважаються Великобританія, Нова Зеландія, Японія та ін.

Заслуговує на увагу той незаперечний факт, що останніми роками дедалі посилюється тенденція децентралізації У. д. Ця тенденція торкнулась навіть таких бастіонів унітаризму, як Бельгія, Іспанія, Італія, Франція та ін. Намітилась вона і в самостійній Україні. Це виявилось в створенні й існуванні на її території Автономної Республіки Крим, кількох вільних економічних зон, розширенні повноважень регіональних органів влади тощо.

УНІТАРНА ДЕРЖАВА (марксистська типологізація). Типологізація У д. є досить складною справою. Щоправда, в колишній радянській офіційній науці, яка базувалась на марксистсько-ленінській теорії нації і національних відносин та формаційному, партійно-класовому підходах, це робилось напрочуд легко і просто. Унітарні держави поділялись на 2 типи: буржуазні та соціалістичні. При цьому перші — всіляко ганьбились, а другі — вихвалялись.

Принагідно зазначимо, що основоположники марксизму-ленінізму були палкими прихильниками унітаристської ідеї взагалі і, зокрема, У. д. І К. Маркс, і особливо Ф. Енгельс неодноразово висловлювались на користь «єдиної й неподільної республіки» як форми майбутньої пролетарської держави. В Росії зерна цих ідей потрапили на надзвичайно благодатний і підготовлений ґрунт. Адже ще в першій половині XIX ст. тут була висунута ідея «єдиної і неподільної Росії», яку царизм охоче взяв на озброєння і наполегливо втілював у життя до свого останнього подиху.

Природньо, що практично всі загальноросійські партії і суспільно-політичні рухи — від монархістів до більшовиків — поділяли принцип «єдиної і неподільної». Ідея У. д. червоною ниткою проходила крізь багато творів В. І. Леніна та всі праці І. В. Сталіна, а також документи партії більшовиків. Більше того, ця ідея глибоко вкорінилась у більшовистському світогляді, у свідомості переважної частини етнічних росіян. Це трапилось ще й тому, що ідея У д. найкраще відповідала тодішньому російському менталітетові та, говорячи словами М. Бердяєва, «російським методам управління і володарювання насильством». Показово, що з критикою принципу «єдиної і неподільної Росії», унітаристської ідеї взагалі виступали в основному національні партії та суспільно-політичні організації і, насамперед, українські.

Прийшовши до влади, партія більшовиків та її керівництво лишились вірними принципу «єдиної і неподільної Росії», ідеї У. д. Виняток становив лише В. І. Ленін, який ще до 1917 р. почав критично ставитись до згаданої ідеї. Але на думку багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників, він робив це скоріше про людське око, в теорії, ніж за переконаннями і на практиці. Щодо Сталіна, то його закоханість в унітаристську ідею ще більше зросла, перетворившись на нестримне бажання втілити її в життя будь-якою ціною. Тепер вже зрозуміло, на жаль, ще далеко не всім, що та ціна виявилась надзвичайно високою — десятки дискримінованих і депортованих народів, мільйони скривджених і знищених людей в 30—40-х рр., штучно обірвані і майже на сім десятиліть загальмовані природні універсальні етнополітичні процеси, зокрема етнополітичного ренесансу, національно-державного будівництва, нецивілізоване «розлучення», тобто нищівне й гарячкове руйнування СРСР разом з усім тим, що не лише не становило загрози, а й було потрібне і корисне його народам (економічні, науково-технічні, культурні й інші зв'язки), а також сучасні етнополітичні конфлікти тощо.

Саме Сталіну належить найбільший «внесок» в типологізацію У. д. Саме з його нелегкої руки в науковий, а точніше в пропагандистський обіг, були введені поняття «буржуазний унітаризм» та «імперіалістичний унітаризм». При цьому унітарними оголошувались колишня царська Росія (що відповідало дійсності), а також всі т. зв. «буржуазні держави» включно із США і Швейцарією, які завжди були і лишаються класичними федераціями. На противагу «буржуазному», «імперіалістичному» унітаризму, який викривався як «примусовий», «антинаціональний» та «суперцентралізований», висувалась ідея «радянського», «соціалістичного» унітаризму, зрозуміло «добровільного», «братерського» та ще й побудованого на принципах «демократичного централізму». Антинауковий, суб'єктивний, спекулятивно-пропагандистський характер подібної типологізації більш ніж очевидний і не вартий подальшого аналізу.

УНІТАРНА ДЕРЖАВА (ознаки, достоїнства, недоліки). Головними ознаками У д. є наявність єдиної конституції, єдиного керуючого центру, вертикально-ієрархічної структури владних установ і відносин, т. зв. «пірамідальна модель влади», єдиної для всієї держави системи права, єдиного громадянства, єдиної державної мови (при можливому функціонуванні в окремих регіонах інших офіційних мов) тощо. Все це є наслідком і передумовою створення і зміцнення центральних органів влади, посилення їх ролі і впливу на розвиток суспільних і в тому числі етнополітичних процесів.

Говорячи про У. д., варто уникати одномірного підходу і однозначної її оцінки. У д., як і будь-які інші форми державного устрою, має і достоїнства і недоліки. До достоїнств У. д. можна віднести: 1) певну економічність, тобто не дуже великі витрати на утримання урядових структур; 2) простоту і оперативність прийняття рішень; 3) легкість нагляду і контролю за виконанням прийнятих рішень; 4) значну стійкість в екстремальних умовах; 5) досить велику придатність в часи формування нації та державного будівництва тощо. Недоліками У. д., зокрема, централізованої, є те, що вона: 1) закріплює авторитаризм і створює сприятливі умови для відродження або встановлення тоталітаризму; 2) ігнорує специфічні особливості етнонаціональних спільнот, уніфікує і стандартизує всі сфери їх життя; 3) позбавляє ініціативи регіональні й місцеві владні структури; 4) провокує зародження екстремізму і сепаратизму тощо.

Важливо ще раз наголосити, що достоїнства характерні переважно для децентралізованої У. д., а недоліки — централізованої У. д.

УНІТАРНА ДЕРЖАВА З ЕЛЕМЕНТАМИ ФЕДЕРАЛІЗМУ. Федеративні ідеї й принципи лежать в основі не лише федерацій, а й цілої низки інших держав та міждержавних утворень. Це, зокрема, держави з елементами федералізму та конфедерації.

Актуальність аналізу цих утворень обумовлена, поперше, поглибленням і поширенням федералістської революції; по-друге, зростанням їх чисельності і ролі; по-третє, процесом пошуку оптимальних форм державного устрою та міждержавних об'єднань в посттоталітарних державах і, нарешті, браком вітчизняних наукових розробок з цієї проблематики.

Говорячи про унітарні держави з елементами федералізму, автори посібника мають на увазі ті держави, які будучи формально, тобто згідно з власною конституцією, унітарними, тією чи іншою мірою використовують федеративні ідеї, домовленості й принципи. На початок 1995 р. в світі нараховувалось 25 таких держав, в яких проживало майже третина населення планети. (Див. схему).

Унітарні держави з елементами федералізму

№ п/п	Назва	Кількість складових частин та їх статус
1.	Антигуа і Барбадос	3 незалежних острови
2.	Бірманський Союз	4 держави, 8 округів, 1 спеціальний округ
3.	Республіка Вануату/Нові Гібриди	Конституційно легалізовані острови
4.	Сполучене Королівство Великобританії й Північної Ірландії	4 країни, 5 самоврядних островів
5.	Республіка Гана	9 адміністрат. регіонів
6.	Грузія	2 автономні республіки
7.	Народна Республіка Китай	5 автономних регіонів, 3 племінні федерації, 22 провінції
8.	Республіка Колумбія	23 департаменти, 4 інтендантства, 3 комісаріати
9.	Ізраїль	1 автономія
10.	Іспанія	17 автономних регіонів
11.	Італійська Республіка	15 звичайних, 5 спеціальн. автономних регіонів
12.	Республіка Ліван	консоціативний федералізм
13.	Молдова	2 (невизнаних) автономії
14.	Королівство Нідерланди	11 провінцій, 1 асоційований штат
15.	Незалежна держава Папуа-Нова Гвінея	2 групи незалежних островів
16.	Республіка Південна Африка	4 провінції, 6 хоумлендів
17.	Південно-Західна Африка/Намібія	2 складові частини
18.	Португальська Республіка	2 автономні заморські регіони
19.	Соломонові Острови	4 райони
20.	Демократична Республіка Судан	1 автономія, 7 автономних регіонів
21.	Об'єднана Республіка Танзанія	2 складові частини
22.	Україна	1 автономна республіка
23.	Острови Фіджі	консоціація 2 етнічних спільнот
24.	Франція	1 автономний острів
25.	Японія	47 префектур

Всі У. д. з елементами федералізму можна поділити на дві великі групи: 1) союзи; 2) консоціації.

А загалом є певні підстави вважати У. д. з елементами федералізму, а також союз і консоціацію (со-суспільність) своєрідними проміжними типами та/чи підтипами з одного боку — унітарної, а з іншого — федеративної держави.

УПРАВЛІННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНИМИ ВІДНОСИНАМИ В ПОЛІТИЧНІЙ СФЕРІ є головною ланкою в системі національної політики. В історії світового соціально-політичного розвитку продовжується пошук управлінських структур, державних форм організації управління адекватних особливостям міжнаціональних політичних відносин.

Організаційний потенціал У. м. в. повинен бути на відповідному цим відносинам рівні. Такий рівень має дві сторони: організаційну та управлінсько-діяльну. Перша передбачає утворення політичних механізмів взаємовідносин між націями, друга — високоефективну управлінську діяльність певних політичних інститутів. Політичними регуляторами міжнаціональних відносин виступають державний устрій, принципи державної діяльності, політична система, система демократії в цілому, конституційні та правові суспільні (державні) норми, самі політичні відносини.

Державний устрій не є синонімом суспільного устрою. Більше того, держава і громадянське суспільство постійно перебувають в стані єдності і суперечності. Система суспільних відносин — це об'єктивний регулятор міжнаціональних відносин. Держава як політичний інститут є безпосереднім органом У. м. в.

У колишньому Радянському Союзі У м. в. мало два рівні: вищий рівень — союзна система органів державного управління; нижчий — республіканська або національна. Зрештою, зовнішньо демократичним, насправді ж організаційним джерелом була вертикальна ієрархічна структура управління. В державному управлінні ця структура утвердилася примусовими засобами певних управлінських механізмів, завдяки яким була створена можливість класового панування всупереч національним інтересам. Отже, державний управлінський устрій стояв над національними відносинами, опосередковуючи таким чином дію принципів державного життя, замість того, щоб бути в системі цих відносин.

Сьогодні інтегративні явища в галузі міжнаціональних політичних відносин живлять інші джерела ефективності. Насамперед, це політична воля націй і народностей, яка визначає рівень організації державного життя, зміст механізмів У. м. в. внутрідержавного і міждержавного рівнів, утворення відповідних державних структур, які спроможні забезпечити суверенітет. У першу чергу це інститути політичної системи, в яких держава виконує традиційну роль У. м. в. Принципова особливість полягає в тому, що це демократична держава, яка функціонує в демократичній політичній системі.

Співвідношення потенціалів законодавчої та виконавчої влади в У. м. в. може бути досить ефективним тільки за умови організації управління в системному вигляді. Система повинна ґрунтуватися на чіткому теоретичному визначенні причинно-наслідкових залежностей між суб'єктом та об'єктом управління. Порушення функціонального призначення політико-управлінських інститутів веде не тільки до відриву управління від реальних потреб об'єкта, але й до деформацій у розвитку самого об'єкта.

Політична система суспільства, її конституційні елементи не мають змоги достатньо ефективно впливати на У. м. в., якщо не буде використано увесь демократичний потенціал суспільства, особливо принципи самоврядування як механізм міжнаціональних відносин. Демократичне самоврядування і У. м. в. співвідносяться між собою як ціле і частина, як об'єктивне і суб'єктивне.

У. м. в. у сфері духовної культури — це найбільш складний, безпосередньо не підвладний управлінському втручанню об'єкт. Духовну культуру можна подати і як духовне «виробництво», це дає можливість підійти до нього як до системного утворення, яке має власні механізми самоврядування. До них належать самоорганізація творчого процесу, передача його наслідків споживачу, механізми самого споживання відповідно з об'єктивними і суб'єктивними потребами населення (нації).

Виходячи з особливостей міжнаціональних відносин

у духовній культурі управління має бути подано як організація відносин з приводу виробництва, і ні в якому разі — творчого процесу взагалі. Основною метою управління в цьому випадку є розвиток культури відповідно до історичного руху національної культури. На цій підставі організація культурної діяльності здійснюється в межах існуючого духовного національного потенціалу.

В межах культури У. м. в. має внутрішній і зовнішній (міжнародний і міждержавний) аспекти. В країнах з однонаціональним населенням внутрішній аспект виникає як необхідність управління розвитком національної культури в її контактах із зовнішнім культурним світом. Внутрішній аспект присутній у зв'язку з міжнародними взаємовпливами культур, прагненням оволодіти культурними здобутками інших народів, потребою вивести свій національно-культурний розвиток на більш високий загальноцивілізований культурний простір. Внутрішній аспект У м. в. в сфері культури доповнює зовнішній.

В багатонаціональних державах, етноси яких мають свої державні форми, У. м. в. в сфері культури грунтується на національній ідеї. Культурні інтереси усіх націй і народностей, які утворюють державу, інтегровані у різноманітності духовної єдності суспільства. Жодна з культур не повинна заперечувати саморозвиток народу як державного суверена. На зовнішньому міждержавному рівні таке протиставлення можливе, воно навіть може бути причиною міждержавних суперечностей. Суть у тому, що внутрішнє управління, внутрідержавні управлінські структури несуть політичну відповідальність за ті умови, у яких перебувають різні етноси в процесі розвитку своїх культур. Стосовно інших держав функція управління культурою такого призначення не має. Але кожна держава несе опосередковану відповідальність за стан культури в інших державах у зв'язку з організаційною участю в різних міжнародних установах або угодах.

У процесі управління досить ефективно виявляють себе принципи об'єктивності, науковості, оптимальності, конкретності, ієрархічності, повної і правдивої інформації. У. м. в. в сфері духовної культури — це управління її організацією в широкому плані, з урахуванням об'єктивних характеристик, культурних потреб, інтересів і цілей етносу.

Внутрішня функція У. м. в. в сфері духовної культури може успішно реалізуватися за умови наукового врахування особливостей міжнаціональних відносин, які не визнають національних переваг.

Більш складною є зовнішня функція У. м. в. в сфері культури на міждержавному рівні. Вона здійснюється на підставі суперечностей між загальнолюдським, загальнонаціональним культурним потоком і національно-державною формою його організаційного існування.

Найбільш «м'якою» формою У м. в. є управління державно-автономними етносами або територіями, на яких проживає ряд етносів. Політична автономія неминуче приведе до культурної автономії. Це сьогодні — єдина можливість національного самоствердження культури.

Ф

ФЕДЕРАЛІЗМ (від лат. foedus — договір, союз) — термін, що вживається для характеристики державного устрою на засадах договірного союзу. Останнім часом, у зв'язку із поширенням процесів національно-державного самовизначення, можемо говорити про два аспекти Ф. Перший, традиційний, стосується галузі державного права, згідно з ним зміст поняття «федералізму» вичерпується розподілом повноважень між федеральними та місцевими органами влади. Цей статус фіксується у відповідному договорі, що має вагу міжнародно-правового акта. Другий аспект більшою мірою стосується політичного змісту і пов'язується із проблемами національного та територіального самовизначення на принципах Ф. Він розглядається як процес політико-правової та інших форм боротьби за національно-державний чи регіональний суверенітет, але в межах єдиної держави на принципах федералізму.

Таким чином, Ф., по суті, стає своєрідним ідеологічним напрямом, який обстоює права націй, народів, територій чи регіонів і може розглядатись як феномен сучасної етнополітики. В зв'язку із цим Ф., федералістське мислення інколи розглядається як синонім демократизму, поширеного на етнополітичні структури єдиного федерального простору. Його протилежність — унітаризм кваліфікується як тоталітаризм в національному питанні.

Ф. як певна ментальність, навколо якої концентрується якесь коло думок, ідей, течій загальнополітичного та соціального характеру, останнім часом заявив про себе і в деяких регіонах України. Найчіткіше це спостерігається в таких регіонах, як Крим, Закарпаття, Донбас. Безумовно, між представниками «українського федералізму» є певні відмінності, проте їх об'єднує спільна мета — перетворити українську державність на федеральну. В умовах, коли ця державність лише самостверджується, заклики до федералізації є передчасними.

Ф. як принцип, на основі якого виникають державні союзи, безумовно, має право на існування. Проте він не може бути самоціллю, а лише засобом для кращого вирішення спільних проблем народів і держав, які утворюють федерацію.

Що стосується України, то вимоги перейти на федеральні засади її державної організації не мають під собою належних ні етнічних, ні економічних, ні історичних підстав і є лише прихованою формою регіонал-сепаратизму.

ФЕДЕРАЛІЗМ (історико-політологічний аспект). Має кілька значень: 1) сукупність ідей, теорій про федеративну державу; 2) політичний рух за федеративний устрій; 3) принцип (начала) зв'язку часток і цілого в територіально-політичному устрої держави; 4) режим побудови відносин між центром і суб'єктами федерації (конкретні механізми, інститути, процедури урегулювання цих відносин). Є різні форми реалізації принципу Ф.— і не обов'язково в державно-правовій сфері. Ф.— ще принцип утворення спілки, об'єднання кількох громадських організацій або форми територіальних об'єднань, які не мають державного характеру. Отже, поняття Ф. ширше ніж «федерація» або «федеративна держава», ширше, ніж таке, що відноситься тільки до державно-правових інститутів.

Ф. як теорія і практика найповніше виявив себе в історії США і Німеччини, відігравши важливу роль у створенні державно-правових інститутів цих країн. Класичною формою виразу ідей Ф. стала федеративна система, створена в США в кінці XVIII ст. Близькими до американської є швейцарська і канадська системи.

В громадській свідомості федеративна ідея має коріння більш глибоке, ніж навіть у державно-правових інститутах. Меншою мірою, ніж остання, вона також підлягає впливу змін, що відбуваються в світі. Федералізм як політико-правова ідея є невід'ємною складовою частиною демократичних програм, політичних теорій і вчень в Україні протягом століть. В історії української політичної думки Ф. виступав як засіб забезпечення свободи для народу (нації), який не мав своєї сталої державності. Федералізм розглядався і як засіб обмеження державної влади в центрі розділенням її по вертикалі, як своєрідний вияв протесту проти централізму і авторитаризму. Саме в такому значенні федералізм був започаткований в Київській Русі, з часів

якої йшла постійна боротьба єдинодержавної і федеративно-вічової сил.

Політико-правова думка України багата різними варіантами вживання Ф. як демократичного принципу. В XVII ст., наприклад, як форму реалізації принципу федералізму І. Виговським, Ю. Немиричем було запропоновано об'єднання (унію) кількох держав на правах самостійності, рівності і невтручання у справи одна одної. Зокрема, Гадяцький трактат (17.09.1658 р.) передбачав перетворення Речі Посполитої на федерацію самостійних держав-республік — Польща, Литва, Україна, об'єднаних між собою лише особою короля, усіма трьома сумісно обраного. Керуючись принципом Ф., Гадяцький трактат стверджував державність трьох народів із своєю верховною владою і управлінням, армією, фінансами, монетою.

В XVIII—XX ст. поряд з вимогою утворення самостійної української держави («Вивід прав України» П. Орлика, «Ukraina irredenta» Ю. Бачинського, «Самостійна Україна» М. Міхновського та ін.) поширились саме федералістські ідеї про перебудову Російської імперії на демократичну федерацію з рівним національним суверенітетом (автономією) народів, які її населяли. Україна мала зайняти місце в цій федерації нарівні з іншими. В федералістських ідеях висловлювались опозиційність українських мислителів стосовно централістськи-бюрократичного самодержавного устрою царської Росії, спроба компенсувати якоюсь мірою відсутність розподілу влади по горизонталі (на законодавчу, виконавчу, судову), властивого конституційним державам, розподілом її по вертикалі з широким місцевим самоврядуванням, прагнення реалізувати право націй на самовизначення.

Федералістсько-демократична традиція української думки знайшла втілення в федеративно-слов'янській ідеї, конкретизованій в програмних документах Братства об'єднаних слов'ян (1823 р.) і Кирило-Мефодієвського товариства (1845—1847 рр.). За головну мету вони мали повалення самодержавства і розв'язання національного питання шляхом демократичного об'єднання населених слов'янами земель в «федеративний союз». При цьому вважалося, що кожна з територій, населених різними слов'янськими народами, зберігає право на власну конституцію, уряд та ін. атрибути самостійної демократичної держави. Створення демократичної слов'янської федерації стало мрією М. І. Костомарова, Т. Г Шевченка. І. Франко і Леся Українка будували проекти майбутньої федерації народів. І. Франко, зокрема, визначав такі ступені реалізації принципу федералізму: 1) створення федерації в межах возз'єднаної України; 2) створення федерації в межах звільнених народів Росії; 3) об'єднання слов'янських націй в єдину федерацію; 4) оформлення всесвітньої федерації. Вбачаючи вирішення національного питання (українського, польського та ін.) в «федеральному зв'язку між собою і іншими сусідами, в зв'язку, побудованому на самому повному равноправ'ї і автономії кожного окремого народу», він уявляв майбутнє об'єднання людей світу у вигляді всесвітньої федерації демократичних республік.

Федералістично-демократична традиція в українській політичній думці XIX ст. збагатилась ідеєю децентралізму. Найвиразніше цю ідею (принцип) обгрунтував М. П. Драгоманов. Він відкидав принцип централізму (за що його критикував В. І. Ленін) як несумісний з федеративно-демократичною державою. Для нього централізм — це принцип організації влади і управління, який виключає демократію і веде до надмірного бюрократизму і авторитаризму. Децентралізація управління в федеративній державі — це один із головних шляхів демократизації суспільства, залучення до управління широких верств населення, розвитку широкого місцевого самоврядування, «автономії земських одиниць»,— областей, повітів, волостей, громад. Без широкого місцевого самоврядування він не мислив собі «політичної свободи» і справжньої федерації. М. П. Драгоманов запропонував розподіл Росії на двадцять автономних областей (штатів), з'єднаних між собою федеративним зв'язком.

Принципу децентралізації вкупі з «федеративним принципом» дотримувався М. С. Грушевський. Він пропагував створення федерації національно-територіальних автономій в демократичній Росії. Автономія, в його перекладі з грецької мови,— «самозаконність», тобто «право жити за своїми законами, самім собі встановлювати закони...», користуватись свободою на своїй території в усіх справах — економічних, культурних, політичних. Гасло національно-територіальної автономії вважалось середньою політичною платформою між програмою культурно-національної автономії і вимогою повної політичної незалежності. В «політичній децентралізації» М. С. Грушевський вбачав суттєву рису Ф. Саме децентралізація, на його думку, здатна забезпечити певну самостійність кожної з національно-територіальних автономій і не дати утвердитись унітаризму (на зразок «єдиної неподільної» царської Росії). Царське самодержавство і офіційна ідеологія Російської імперії злились з ідеями централізму і унітарної держави. В Ф. вони вбачали кінець російсько-імперського життя.

Слід відзначити, що перших поборників ідеї децентралізації висунула Франція. Зарубіжне державознавство кінця XIX — початку XX ст. всіляко дотримувалось цієї точки зору. Та й в наші дні немало західних вчених (Д. Єлазар, Д. Смайлі та ін.) віддають перевагу децентралізації перед централізацією, вважають, що за певних умов громадські інтереси повно й швидко втілюються саме в федеративній, а не в унітарній державі.

Щодо радянського Ф., то він втілився в федерації — СРСР, заснованій на принципі т. зв. «демократичного централізму».

ФЕДЕРАЛІЗМ В УКРАЇНІ (проблеми національно-персональної автономії). Вселюдський політичний досвід, зокрема, державотворчий досвід свідчать: в багатоетнічному суспільстві найбільш прийнятною формою політико-державного устрою є Ф. Ідея Ф. в проекті Конституції України існує, але її концептуальність розпливчаста й звучить вона побічно-посередньо і підтекстуально, наприклад, коли йдеться про логіку співвідношення України — «центру» і Республіки Крим, про земельну побудову етномісцевостей та про «мовну автономію» останніх. Але цього, природньо, недостатньо. Ідея ж дедалі наполегливіше «проситься» до реалізації. Тим більше, що вона вже фактично (де-факто) реалізується. Відомий закон Гаука проголошує: «число, що більше за «один» — вже є не одиничним, а множинним числом». Так і тут: коли до складу української держави входить автономія — Республіка Крим — сама українська державність уже не є унітарною, а федеративною. Це — реальність.

Але йдеться саме про етноісторичний елемент в державотворенні будь-якого народу — народу як етносу, а не як «простого населення». «Кримська-руськомовна автономія» не є етнополітичною державністю, а ерзацполітичною побудовою, яка не легітимована титульним етносуб'єктом цієї землі — кримсько-татарським народом. Право останнього на політичну суверенність і самовизначення не скасовують ані десятки референдумів серед неаборигенного населення, ані сотні мітингів «нащадків руської слави». Якщо в Києві дійсно прагнуть соборної цілісності своєї політико-громадської (не лише етнічної) Батьківщини,— Основний Закон України має в правовому порядку визнати і зафіксувати цю федералістську реалію. Бо на черзі — інші етномісцевості, які можуть (і вправі) вимагати собі державної автономності (Буковина, Буджак, Підкарпаття, Кривдонбас та ін.). «Не пущать!»— вже не метод. Гнуч-

ка і ситуативно-специфічна реалізація ідеї Ф. є ефективним засобом зміцнення соборності України.

На шляху реалізації ідеї Ф. в багатоетнічному суспільстві є одна дійсно неймовірно важка перешкода — дисперсне, «розкидане» проживання етносів на геополітичній площині даної державної юрисдикції. В цивілізованому ж світі вже визнано, що в будь-якій варіації геополітичного розміщення людина як особа і як представник певного народу-етносу має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників, «має право рівного доступу до державної служби в своїй країні», а воля народу «повинна бути основою влади уряду...» (Загальна декларація прав людини ООН від 10 грудня 1948 р., ст. 21, 1, 2, 3).

З кінця XVII ст. (за часів англійського мислителя Дж. Локка) це право особи і народу-етносу вважається «найприроднішим правом». З тих пір і почалися пошуки способів та шляхів його реалізації. Напружено над цим міркували Дж. Локк (ідея розроблялася ним в контексті загальної ліберально-демократичної доктрини природного права народів та громадянського договору етносів із державою); італієць Дж. Віко (пошуки йшли в руслі «природного права етносу на природно-ситуаційне розташування і політичну дію в державі»); американець Б. Франклін («концепція гомруля»); австрієць К. Реннер (ідея розроблялася в 80—90-х роках XIX ст. в рамках концепції «місцевої національної дисперсії народів»); український німець Отон Ейхельман (роздуми велися в контексті загальної концепції федералістсько-державного і громадсько-політичного устрою багатоетнічної країни) та ін.

Звернемо увагу і на те, що цю ідею все наполегливіше висувають і численні громадсько-політичні товариства, організації, союзи, асоціації і т. ін., створені останнім часом в Україні. Акцент на «компактне проживання» меншин (ним оперують і в проекті Конституції України) вичерпує свій позитивний потенціал. Дедалі частіше ставлять запитання: «Як держава має логічно влаштувати індивідуальні і групові етнічні розкиданості?» (формула належить Л. Гумпловичу, 1883 р.). В різні часи на неї давалися різні відповіді і рекомендації — опитування під час виборів, апробація кандидатур «в народному середовищі», субординарна автономія «груп розкиданих людей різноетнічного походження» (О. Бауер) в рамках місцевих федеративних структур і т. ін.

На наш погляд, найближче до суті питання підійшов український етнолог початку XX ст. Аркадій Степаненко. В проекті Конституції УНР 1918 р. («Статут про державний устрій, права і вільності УНР») розгляду цього питання присвячено ним спеціальний розділ «Національні Союзи» і детально обгрунтовується цікава і зручна для реалізації ідея «національно-персональної автономії». Йдеться про права всіх дисперсно розташованих неукраїнців «на самостійне усороєння свого національного життя,.. незалежно від місця і поселення в УНР». Підкреслено, що це є невід'ємним правом націй, і жодна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена у ньому.

Ідея Аркадія Степаненко така:

1) право на національно-персональну автономію мають всі етнічні неукраїнці (індивідууми, групи і цілі народи-етноси), які письмово заявлять про належність до даної нації. А в Четвертому Універсалі Української Центральної Ради сказано ще якісніше: «... в самостійній Українській народній Республіці всі народи користуються правом національно-персональної автономії...»;

2) громадяни неукраїнського етнічного статусу на території свого проживання ведуть іменні списки, що на вседержавному рівні складають національний кадастр, який доводиться до загального відома. Цей список в політолого-етнологічному сенсі дає принципове уявлення про фізичні параметри (кількість, вік, стать, етноісторичні характеристики, освіта, точне місце розташування, владну політичну досвідченість і т. ін.) та потенціал державотворчої і громадсько-політичної фактороності певного народу-етносу, який в даний момент проживає в Україні компактно, а найчастіше дисперсно в статусі домінуючого або рецесивного;

3) за списками «інонаціоналів з місць» в країні утворюється рід етнооднорідних «національних союзів», які «користуються правом законодавства і врядування» в межах законної компетенції. Національним союзом всіх етноменшин «виключно належить право представництва даної нації... перед державними і громадськими установами в рамках всієї країни»;

4) обсяг прав і справ, належних до компетенції національного союзу будь-якого неукраїнського народу, визначається зборами даної нації (щось на зразок «місцево-групового передпарламенту маргінальних народів» в концепції К. Ренера). Ці збори «утворюються із членів, обраних належними до даної нації громадянами,.. через безпосередні вибори і таємне голосування...». Органи національного союзу є органами держави. Вищим представницьким органом національного союзу є Національні Збори, які обираються членами союзу. Вищим виконавчим органом союзу є Національна Рада, котра обирається Національними Зборами і перед ними підзвітна;

5) суперечності між національними зборами окремих неукраїнських народів-етносів і вседержавним парламентом (у А. Степаненка «Всенародні Збори») розв'язуються спеціальною узгоджувальною комісією. Суперечки ж з питань державотворчих компетенцій, які виникатимуть між органами урядування, місцевого самоврядування та національними союзами, розв'язуються адміністративним судом.

В питанні, що стосується політико-державного влаштування етноменшин, наука досі нічого більш цінного не винайшла. Показово, що ідея частково реалізована в Фінляндії (стосовно шведів, карелів, росіян та інших маргінальних народів-етносів, які по відношенню до титульного населення становлять 10 відсотків). Кілька років тому фінський етнополітолог Лііса Пульхія почала реалізацію ідеї стосовно політичного життя інгерманляндів, вепсів, лівів та інших угрофінських народів-етносів, що мешкають як етноменшини в Північно-Західній Росії. Відомі за рубежем теоретики політичного радикалізму М. Буздакін (Італія), О. Дюпюї (Гана), Р. Кларк (США), Ж. П. Рош (Франція) та інші вважають ідею Н.-п. а. ефективним інструментом запобігання етнополітичним конфліктам і зміцнення державотворчого потенціалу багатоетнічного суспільства. Нам би теж не завадило пильніше вглядітися в глибину цієї вітчизняної ідеї.

ФЕДЕРАЛІЗМ, УНІТАРИЗМ ТА УКРАЇНА. Необхідність реформи територіально-державного устрою України очевидна. Вона може бути проведена на принципах федералізму або унітаризму. У кожного з цих принципів є безліч своїх прихильників, які висувають низку переконливих доказів на підтвердження переваг своєї точки зору.

Головні аргументи прибічників майбутнього федеративного устрою України такі: 1) основною світовою тенденцією, викликом XXI ст., буде децентралізація всіх сфер суспільного життя, яка максимально використовуватиме федералістські принципи, що обумовлено об'єктивними і суб'єктивними факторами (насамперед, епохальні зрушення на терені колишнього СРСР, в Східній Європі та у світі в цілому); 2) на кінець 80-х років в світі нараховувалось понад 50 федеративних країн, в яких проживало близько 70% населення планети, і процес федералізації дедалі поширюється, особливо в Західній Європі, торкнувшись навіть таких бастіонів унітаризму як Великобританія, Франція та Іспанія, не говорячи вже про Бельгію, яка протягом 80-х років перетворилась з унітарної на федеративну державу;

3) федеративний устрій може бути досить надійною перешкодою відродження тоталітарного режиму на класовій чи національній основі; 4) федеративна форма державного устрою може більш вдало враховувати і задовольняти специфічні особливості (економічні, мовні, релігійні, ментальні тощо) різних регіонів; 5) у складі України вже є республіка Крим, а за федеративний устрій виступає значна частина населення південно-східних областей.

Основними аргументами прихильників унітаризму є те, що: 1) головною світовою тенденцією, викликом XX ст., особливо до середини 80-х років, була централізація всіх сфер життя суспільства, яка часто спиралась на принципи унітаризму, що було обумовлено низкою об'єктивних факторів (дві світові війни, «холодна війна», особливості процесів модернізації та мобілізації тощо); 2) на кінець 80-х років у світі існувало близько 120 унітарних країн, в яких проживала майже третина населення земної кулі; 3) проблеми, які виникають перед Україною, як і перед рештою пострадянських країн, зокрема запізнілого розвитку, наздоганяючої модернізації та прискореної мобілізації, здається, можуть легше вирішуватись в умовах унітарної форми державного устрою; 4) Україна завжди, чи майже завжди існувала в умовах унітаризму; 5) значна частина населення, особливо західних і частково центральних областей, стоїть на позиціях унітаризму і т. ін.

Однак прихильники обох принципів не згадують і не враховують: що: 1) для світового співтовариства і федеративні, і унітарні держави, звичайно, якщо вони проводять демократичну внутрішню і миролюбну зовнішню політику, є поважними і бажаними партнерами, підтвердженням чого є постійне зростання держав-членів ООН без огляду на їх устрій; 2) для міжнародного права і федеративні, і унітарні держави є суб'єктами одного порядку, тобто мають однакові права і обов'язки; 3) ступінь розвитку країн, рівень їх цивілізованості, швидкість демократичних перетворень не перебувають в прямій залежності від форми державного устрою (високорозвинуті демократичні держави — Канада, Німеччина, США, Швейцарія тощо — є федеративними, але не менш розвинуті демократичні країни, як наприклад, Італія, Франція, Японія тощо — є унітарними; 4) рівень централізації чи децентралізації суспільного життя теж не перебуває в прямій залежності від форми державного устрою (закону, що унітарні держави — централізовані, а федеративні — децентралізовані, ще ніхто не відкрив). Існували й існують, причому майже з однаковим успіхом чи неуспіхом, децентралізовані унітарні держави і централізовані федеративні; 5) і федеративна, і унітарна форми державного устрою окрім достоїнств і переваг мають певні недоліки і можуть нести з собою непередбачені наслідки, зокрема, перша форма може бути використана для відродження командно-адміністративної системи та тоталітарного режиму, а друга — для підриву територіальної цілісності і державної єдності; 6) будь-яка форма державного устрою сама по собі не гарантує успіху і не може автоматично вирішити всіх проблем, які дістались молодій українській державі в спадщину від колишньої радянської тоталітарно-унітарно-колоніальної імперії чи виникли в період незалежного існування.

Все це дає підстави зробити певні висновки і висловити деякі пропозиції, зокрема: 1) з точки зору сьогоднішнього дня Україна має залишатись унітарною державою, але з точки зору майбутньої перспективи вона могла б поступово перетворитись на федерацію; 2) будь-яким змінам в територіально-державному устрої України мають передувати об'єктивна розробка відповідних концепцій; всебічні розрахунки конкретних шляхів і головне — наслідків цих змін — створення альтернативних, математичних, евристичних та інших моделей тощо; 3) ні федеративна, ні унітарна форми не повинні розглядатись як самоціль, вони мають бути лише засобами вирішення тих проблем, які стоять чи будуть виникати перед Україною; 4) в новій Конституції України не варто було б фіксувати форму її державного устрою — «унітарна» чи «федеративна»; більш доцільно було б зазначити, що «державний устрій України ґрунтується на гнучкому оптимальному поєднанні принципів федералізму і унітаризму»; 5) життя саме визначить співвідношення принципів федералізму та унітаризму на тому чи іншому етапі розвитку України і врешті-решт вибере найбільш прийнятну форму її територіально-державного устрою; 6) час покласти край шкідливому і небезпечному протистоянню і конфронтації прихильників федералізму і прибічників унітаризму і зосередити увагу на пошуках компромісу, консенсусу, загальнонаціональної згоди і злагоди.

ФЕДЕРАЛІСТСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (етапи розвитку). Розпочавшись у США, Ф. р. поступово охопила всю планету, перетворившись на світову революцію. В своєму розвитку вона пройшла три основних етапи. Перший етап розпочався в останній чверті XVIII ст. і продовжувався до 40-х років XX ст., другий — з 40-х до 80-х років XX ст., у третій сучасний етап Ф. р. вступила в середині 80-х років.

Розвиток Ф. р. на всіх трьох її етапах ішов у двох головних напрямах: вшир і углиб, або по горизонталі і вертикалі. Розвиток вшир (по горизонталі) передбачає поширення федералістських ідей на інші країни і континенти, а розвиток углиб (по вертикалі) — розвиток старих і зародження нових типів федеративних утворень, вдосконалення механізмів їх функціонування тощо.

Звичайно, кожний з етапів Ф. р. мав і специфічні особливості. Зокрема, перший її етап характеризувався головним чином поширенням федералістських ідей на інші країни і континенти. Слідом за США федеративними державами стають Швейцарія (1848 р.), Мексика (1857 р.), Аргентина (1860 р.), Венесуела (1864 р.), Канада (1867 р.), Бразилія (1891 р.), Австралія (1900 р.) та інші.

Другий етап Ф. р. характеризувався одночасним її розвитком вшир (по горизонталі) і вглиб (по вертикалі). При цьому слід особливо підкреслити, що федеративні держави з'явились не лише в Європі — ФРН (1948 р.), Австрія (1955 р.) — а й в Азії, як, скажімо, Пакистан (1947 р.), Малайзія (1948 р.), Індія (1950 р.) і деякі інші, та Африці, як, наприклад, Нігерія (1963 р.) тощо. Коротко кажучи, Ф. р. почала набувати світового характеру.

Водночас на другому етапі революції з'явились нові або відродились давні, призабуті типи федеративних утворень та федеративних відносин, зокрема конфедерації, асоціації, союзи, федерації, кондомініуми, консоціації та інші. На цьому етапі йшов також процес вдосконалення принципів і механізмів функціонування класичного федералізму тощо.

ФЕДЕРАЛІСТСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (зародження і сутність). Термін з'явився в західній політології та етнополітології на початку 80-х років. В широкий науковий обіг його ввів відомий американський дослідник Д. Елезар. Але, на жаль, ґрунтовних розробок, присвячених всебічному аналізові надзвичайно актуальних проблем Ф. р. на Заході поки що немає, а в посттоталітарних країнах і поготів.

Під Ф. р. слід розуміти такий тип соціальної революції, який веде до докорінних якісних змін в етнополітичній свідомості народів та в державному устрої, зокрема, до переходу від відкинутих історією імперій та втрачаючих свою ефективність унітарних держав до федерацій та/чи конфедерацій.

Коріння Ф. р. сягають давніх часів, тобто часів зародження федеративних ідей. Звичайно, поява цих ідей

ще не була революцією в повному розумінні цього слова. Це був лише бунт поневолених народів проти імперської форми державного устрою, що панувала тоді, про яку йшлось в одній з попередніх глав. Перші федеративні утворення, як відомо з історії, були зруйновані імперіями (приміром, улюблена Ш. Монтеск'є Лікія або Давній Ізраїль), а їх народи, або поневолені, або вигнані за межі батьківщини.

Проте зерна бунтівних ідей не були та й не могли бути знищені. Вони чекали свого часу та шукали придатного для себе грунту. Нарешті в XVII ст. вони разом з англійськими колоністами потрапили до Нового Світу, як тоді називали Америку. Тут вони досить швидко зійшли, набрали сил і втілились в життя у формі федеративної республіки — США.

Отже, після тисячолітнього небуття, майже як казковий Фенікс, відродилась федеративна держава. Показово, природньо і, мабуть, справедливо, що в нові часи Ф. р. розпочали саме колонії, причому наймогутнішої тоді Британської імперії, і що саме вони створили першу класичну федеративну державу і, попри всі спокуси самим перетворитись на імперію, взяли участь у збройній боротьбі проти двох імперій (німецько-нацистської та мілітаристсько-японської).

Успішний початок Ф. р., як і подальша її переможна хода, був обумовлений багатьма чинниками, головними з яких були: перехід людства до індустріального суспільства, народження національних держав, зростаючий процес модернізації тощо. Федералістська революція, по суті справи, була і лишається відповіддю на зазначені вище феномени, а також породжені ними проблеми. Вона була і є надзвичайно успішною відповіддю на виклики історії. Федералізм виявив безліч достоїнств і переконливо довів свою перевагу і над унітарною державою, і особливо над імперією.

ФЕДЕРАЛІСТСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (наслідки). Ф. р. мабуть, є однією з найменш помітних, що докорінно змінила політичну карту світу. На початок 1995 р. існувало 18 федеративних держав з майже 440 їх суб'єктами, на території яких проживало близько 39% населення планети. (Див. наведену нижче схему).

Федерації та їх суб'єкти

№ п/п	Назва федерації	Суб'єкти федерації
1.	Австралійський Союз	6 штатів, 4 керовані території, 3 території, 1 столична територія
2.	Австрійська Республіка	8(9) земель
3.	Аргентинська Республіка	22 провінції, 3 національні території, 1 федеральний район
4.	Бельгія	2 мовно-культурних частини
5.	Федеративна Республіка Бразилія	22 штати, 4 федеральні території, 1 федеральний столичний район
6.	Республіка Венесуела	20 штатів, 2 федеральні території, 1 федеральний район, 2 федеральні володіння
7.	Республіка Індія	22 штати, 9 союзних територій, 1 асоційований штат
8.	Канада	10 провінцій, 2 території
9.	Федеративна Ісламська Республіка Комори	3(4) острови
10.	Федерація Малайзії	9 штатів-султанатів, 4 штати-губернаторства
11.	Мексиканські Сполучені Штати	31 штат, 1 федеративний район
12.	Федеративна Республіка Німеччина	16 земель
13.	Федеративна Республіка Нігерія	19 штатів, 1 федеральна столична територія
14.	Об'єднані Арабські Емірати	7 еміратів
15.	Ісламська Республіка Пакистан	4 провінції, 3 штати, 2 племінних території
16.	Російська Федерація	20 республік, 1 автономна область
17.	Сполучені Штати Америки	50 штатів, 1 федеральний округ
18.	Швейцарська Конфедерація	20 кантонів, 6 напівкантонів

Крім того, державний устрій ще 25 країн певною мірою ґрунтується на деяких принципах та засадах федералізму. В цих країнах проживає ще близько 30% населення світу. Сюди вже можна включати і ті країни Західної Європи, які не є федераціями, але є членами Європейської Співдружності, яка швидко перетворюється на федеративне утворення. Таким чином, на початок 1995 р. нараховувалось більше сорока федеративних держав та держав з елементами федералізму, що становить 24% загальної кількості існуючих держав з населенням близько 70% населення планети.

Отже, не буде жодним перебільшенням припущення, що майбутнє належить федеративним державам та іншим федеративним утворенням. Людство, як слушно зауважує Д. Елезар, перебуває на початку нової ери, яка буде заснована на федеративних принципах. Воно звільняється від «централістського синдрому» (centralist syndrom) і переходить до партнерства, переговорів та розподілу влади і відповідальності.

ФЕДЕРАЛІСТСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (особливості сучасного етапу). Третій, сучасний етап Ф. р. характеризується цілою низкою особливостей та нових тенденцій. По-перше, остаточним перетворенням Ф. р. на світову, хоча цього характеру вона почала набувати ще на другому етапі свого розвитку. По-друге, народженням першої в Європі федеративної держави саме шляхом реформування і поступового перетворення унітарної держави на федеративну. Цей надзвичайно цікавий експеримент було здійснено в Бельгії. Він тривав близько двадцяти років і завершився у 1989 р. проголошенням Бельгії федеративною державою. Як приліт першої ластівки не робить погоди, але провіщає прихід весни, так і перетворення Бельгії на федеративну державу свідчить про зародження нової тенденції та багатообіцяючої перспективи подальшої еволюції форм державного устрою багатонаціональних та поліетнічних держав. По-третє, початком федералізації таких бастіонів унітаризму, як Іспанія, Італія, Франція та деякі інші країни. По-четверте, посиленням процесу федералізації існуючих конфедеративних утворень, яскравим прикладом чого є Європейське співтовариство. По-п'яте, повним банкрутством псевдофедерацій або квазіфедерацій, якими були колишні СРСР, СФРЮ та ЧССР. Варто підкреслити, що їх розпад свідчить не про поразку Ф. р. чи її відступ, а якраз навпаки. Саме поширення Ф. р. на ці країни, проникнення до них справжніх федеративних ідей висвітили облудність теорії і недолугість практики т. зв. «соціалістичного федералізму». По-шосте, федеративним будівництвом в одній із найбільш потужних і багатонаціональних посттоталітарних держав — Російській Федерації. По-сьоме, повільним, поки що непослідовним і суперечливим, але досить помітним процесом федералізації в деяких пострадянських державах, зокрема в Грузії, Молдові та Україні. Нарешті, загальним зрос-

танням федералістської свідомості серед населення унітарних держав, колишніх імперій та псевдофедерацій.

Говорячи про особливості сучасного етапу Ф. р., зокрема її вертикального напряму, слід особливо підкреслити, що вона відбувається одночасно на «трьох поверхах». По-перше, продовжуються і поглиблюються процеси федералізації «старих» федеративних держав, а саме — зростання статуту, ролі, ваги і повноважень суб'єктів федерації, причому не лише на внутрідержавному рівні, а й на міжнародному. По-друге, почалась федералізація унітарних держав, під якою маються на увазі процеси їх подальшої децентралізації, автономізації та регіоналізації. По-третє, зростає федералізація конфедеративних утворень.

Отже, процеси федералізації набули характеру світової революції, значимість якої дедалі зростає як для окремих країн, так і для регіонів, континентів та світу в цілому. Сьогодні просто неможливо уявити майбутню єдину Європу чи Америку без найрізноманітніших структур федеративного типу, без федеративних підходів до державного і наддержавного будівництва, до формування європейського, євразійського чи загальноамериканського, а згодом і світового економічного та правового простору.

ФЕДЕРАТИВНА ДЕРЖАВА — форма державного устрою, що характеризується як союзна держава, що повинно підкреслювати більшу зв'язаність суб'єктів державного союзу. Згідно з теорією, у Ф. д. центральні федеральні органи зосереджують у своїх руках керівництво найбільш важливими галузями суспільного життя, які перебувають у сфері державного впливу. Що стосується суб'єктів федерації (штати, республіки, землі), то вони, організовуючи здійснення, у межах своєї компетенції, загальнодержавних функцій (переважно під керівництвом відповідних федеральних органів), мають самостійні повноваження у вирішенні тих питань свого життя, які за поділом повноважень між федерацією і її суб'єктами віднесені до компетенції останніх.

На практиці у Ф. д. суб'єкти федерації зосереджують у своїх руках значне коло важливих повноважень, мають свої конституції тощо. Конституція ФРН, наприклад, у ст. 29 визначає, що територія Федерації може бути розподілена федеральним законом з таким розрахунком, щоб землі відповідно до їхнього розміру і економічних потужностей безперешкодно виконували покладені на них завдання. При цьому повинні братися до уваги територіальна спільність мешканців, історичні і культурні зв'язки, господарська доцільність, а також вимоги, які пов'язані з особливостями території і її плануванням. Розподіл федеральної території здійснюється шляхом видання федерального закону, за яким і проводиться референдум.

Що стосується унітарної держави, вона не має у своєму складі будь-яких утворень і територія її ділиться лише на відповідні адміністративно-територіальні одиниці (область, округ, район, община, комуна тощо).

ФЕДЕРАТИВНА ДЕРЖАВА (визначення й принципи). Словосполучення походить від термінів «держава» та «федеративний». Останній походить від латинського слова «foedus» і означає «домовленість», «договір», «договірний». «Ф. д.» — це договірна держава, тобто держава, в основі якої лежить домовленість, угода.

Синонімом цього словосполучення вважається термін «федерація», який походить від іншого грецького слова «foederatio», що означає «союз», «об'єднання».

Щодо розгорнутого визначення федерації чи Ф. д., то їх існує чимало і більшість з них має право на життя. Показово, що ще в 1982 р. відомий західний дослідник проблем федералізму У. Стюарт нарахував кілька сотень визначень федерації. Але враховуючи ті величезні зміни, які відбулись і відбуваються внаслідок федералістської революції, ці визначення потребують певних уточнень і коригувань.

Ф. д., або федерація — це стійка, нецентралізована форма державного або національно-державного устрою, за якої кілька держав та/чи державних утворень (суб'єктів), не втрачаючи власного суверенітету, об'єднані в єдиній союзній державі на засадах спільно виробленої конституції та низки домовленостей («правил гри»). Звичайно, це визначення стосується справді Ф. д., а не псевдо- чи квазіфедерацій.

Територія, на якій розташована Ф. д., вважається єдиною, хоча кожна з держав складається з різної кількості суб'єктів, тобто окремих складових частин. Їх кількість може коливатись від 2—3 до 50, чи навіть майже до 90. Можуть бути різні федерації і за назвами своїх суб'єктів: штати (Бразилія, Індія, США), землі (ФРН, Австрія), кантони (Швейцарія), провінції (Канада, Пакистан), республіки (Росія) тощо. Не зважаючи на кількість своїх суб'єктів та їх назви, федерації мають однакові чи майже однакові сутність, характер і риси.

Будуються федерації за різними принципами. Більша частина з них влаштована за адміністративно-територіальним принципом (Австралія, Австрія, Бразилія, Мексика, США, ФРН та інші). Решта федеративних держав побудована або за етно-територіальним принципом (Бельгія, Індія, Швейцарія та інші), або — за національно-територіальним (Росія) тощо. Не важко помітити, що адміністративно-територіальний принцип обирають, як правило, моноетнічні держави, а етно-територіальний та національно-територіальний — поліетнічні та багатонаціональні держави. Виняток тут, мабуть, становлять лише США, але на те є ціла низка причин, зокрема, емігрантський шлях формування населення цієї «країни емігрантів» (вислів покійного президента США Дж. Кеннеді), відсутність компактного проживання етнічних груп тощо.

В західній етнополітичній літературі такий тип федерації дістав досить влучну назву — «етнофедералізм». Зрештою, етнофедералізм і лише він може об'єднати різні етнонаціональні спільноти в єдину державу і дати їм можливість зберегти свою ідентичність. І саме етнофедералізм може найкращим чином враховувати особливості етнонаціональних спільнот, задовольняти їх загальні і специфічні інтереси, створювати найкращі умови для самореалізації, утримувати процес їх політизації в демократичних цивілізованих рамках, вгамовувати націоналістичні пристрасті, сприяти їх мобілізації на конструктивне вирішення будь-яких проблем.

ФЕДЕРАТИВНА ДЕРЖАВА (ознаки). Досить чітко визначив і охарактеризував цілу низку ознак Ф. д. відомий голландський вчений, «батько» теорії «консосіаційної демократії» Арендт Лійпгарт. Головними ознаками Ф. д., на його думку, як і на думку більшості західних фахівців, є:

1) писана конституція, яка чітко встановлює розподіл влади і гарантує центральному і регіональним урядам, що надані їм повноваження не будуть відібрані;

2) двокамерний (двопалатний) законодавчий орган, в якому одна палата представляє увесь народ, а інша палата — складові частини (суб'єкти) федерації;

3) додаткове представництво дрібніших складових частин у федеральній палаті;

4) право суб'єктів федерації бути включеними в процес внесення змін до федеральної (загальнодержавної) конституції, але свою власну конституцію вони можуть змінювати в односторонньому порядку;

5) «децентралізоване управління» — тобто розподілена влада.

До запропонованих і охарактеризованих А. Лійпгартом ознак федерації слід лише додати, що водночас із спільною (загальнодержавною, федеративною) конституцією існують і діють конституції суб'єктів федерації

(кантонів, штатів та ін.), положення яких не можуть суперечити спільній конституції. Єдине, що не може бути сприйнято, так це вираз «децентралізоване управління» з огляду на його некоректність. Більш доречним, влучним і, головне, вірним тут був би вираз «нецентралізоване управління».

Заслуговують на увагу і такі відомі ознаки федерації, як єдині збройні сили, грошова система, митна служба, єдиний (спільний) уряд, що діє поряд з урядами суб'єктів федерації. Те ж саме можна сказати і щодо законодавства, податкової системи, громадянства.

Ще кілька надзвичайно важливих ознак федеративної держави можна визначити як особливі:

1) суверенітет у своїй синтетичній нерозривності належить спільній (загальнодержавній) владі та владам усіх суб'єктів федерації;

2) відсутність єдиного центру і відповідно відносин типу «центр-периферії», «центр-околиці» і т. п.;

3) функціонування в багатонаціональних та поліетнічних федераціях двох (Бельгія, Канада), трьох (Швейцарія) і більше (Індія, Росія) державних та/чи офіційних мов тощо.

На завершення слід зауважити, що є чимало відхилень у виявах зазначених вище ознак, але ці відхилення, як і різниця в кількості суб'єктів, їх назв та принципів побудови федерацій не заперечує того факту, що Ф. д. держави мають спільну сутність і характер.

ФЕДЕРАТИВНА ДЕРЖАВА (проблеми будівництва). Привабливість федеративних ідей, розвиток федералістської революції, вступ людства в нову еру — еру федеративних відносин — робить надзвичайно актуальними проблеми федеративного будівництва. Тим більше, що не всюди і не завжди таке будівництво проходило мирно і завершувалось успішно. На шляху до федерації не раз мали місце заколоти, повстання і війни (США, Швейцарія). Зазнала невдачі не одна спроба побудувати Ф. д. державу. А деякі новостворені федерації після певного періоду існування були змушені зійти з політичної арени, розвалившись на кілька складових частин або перетворившись на унітарні держави (як скажімо, Гана, Ефіопія та ряд інших африканських та азіатських країн після другої світової війни).

Все це є підтвердженням того, що, по-перше, федералізм може бути використаний і дати позитивні наслідки лише за певних умов. А, по-друге, федеративне будівництво дійсно надзвичайно складний, досить тривалий і не завжди переможний процес.

Успішне будівництво федерації може мати місце там і тоді, де і коли політична еліта і основна маса населення має досить поширене і вкорінене федеративне мислення. Вводячи це поняття в науковий обіг, можна дати йому наступне визначення: федеративне мислення — це сукупність поглядів, ідей і концепцій про федерацію як найдосконаліший тип політичної системи та найбільш оптимальну форму державного та національно-державного устрою, її сутність, характер, принципи і функції та вселюдську цінність, а також шляхи і методи федеративного будівництва, розвитку і вдосконалення федерацій.

Коротше кажучи, успіх будівництва федерації можливий там, де більшість правлячих кіл і населення можна охарактеризувати як справжніх федералістів. Принагідно відзначимо, що таке визначення дав ще на початку XX століття Р. Ренан (Р. Шпрингер). «Хто хоче розділити те, що розділено самою природою, хто надає самовизначення тому, хто його потребує, і разом з тим піклується про органічне з'єднання частин, про їх гармонійне включення в ціле,— лише той є справжнім федералістом», — зазначав цей видатний представник австромарксизму.

Успіх федеративного будівництва може бути забезпечений лише там, де воно буде здійснюватись поступово, еволюційно-революційним шляхом, тобто проведенням реформ і перетворень, які можуть відбуватись роками і навіть десятиліттями. Скажімо, на перетворення Швейцарії на федерацію було потрібно понад сорок років, Бельгії — близько двадцяти років тощо.

Федеративним будівництвом можна займатись лише у відкритих, правових, демократичних державах, де діє принцип розподілу влади, існує економічний, політичний, ідеологічний, культурний та етнічний плюралізм.

Однією із найважливіших передумов успішного федеративного будівництва є вгамування національної спраги, а саме — завершення процесу етнічного ренесансу, політизації етносів, надбання або відродження власних держав або державних утворень, їх суверенізації тощо. «Передумовою справжньої федерації, — зазначав видатний політолог, колишній президент Чехословаччини Т. Масарик, — є свобода народів, що федеруються, і вільні народи самі вирішать, чи вони бажають федеруватися і з ким».

Надзвичайно важливою передумовою створення й існування федерації є готовність політичних еліт йти на компроміси, вести постійний пошук консенсусу і докладати всіх сил для його збереження.

Досить складними можуть виявитись проблеми федеративного будівництва для посттоталітарних і особливо пострадянських держав. Ці проблеми можуть вирішуватись лише одночасно, в комплексі з іншими проблемами, зокрема, шляхом переходу до ринкової економіки та встановлення демократії. Найменше відставання будь-якої з цих сфер може не просто загальмувати, а взагалі зірвати процес справжньої федералізації, призвести до негативних наслідків. Повчальним, але, на жаль, трагічним прикладом тут може служити колишня СФРЮ. Американський економіст Гарольд Лідолл, який займався вивченням цих проблем, ще в 1989 р. дійшов висновку: «Югославський федералізм, поєднаний із соціалістичним самоврядуванням, створив жахливу суміш... Якщо федералізм, соціалізм та самоврядування самі по собі, окремо, мають певні позитивні риси..., то їх комбінація, здається, є формулою величезного марнування людських та матеріальних ресурсів». Подальший розвиток подій на теренах колишньої СФРЮ не тільки підтвердив правильність висновків Г. Лідолла, а й значно перевершив його побоювання і застереження.

Федеративне будівництво може виявитись проблематичним і навіть небезпечним за умов відсутності в суспільстві єдиної інтегрованої ідеї і особливо при наявності сепаратистських настроїв і тенденцій. «Федералізм,— попереджав А. Ященко,— не може бути організацією тих спільнот єдності, воно не може бути побудоване на федеративному принципі».

Такими ж небезпечними можуть виявитись спроби створення федеративної держави в умовах, коли сусідня держава (держави), особливо більш могутня і войовнича, має претензії та/чи відкрито зазіхає на територію (території) потенційних суб'єктів майбутньої федерації.

Отже, будь-яким перетворенням національно-державного устрою має передувати всебічний і глибокий аналіз стану країни, вивчення факторів, які можуть сприяти і перешкоджати федеративному будівництву, врахування можливих наслідків їх впливів, розробка кількох альтернативних моделей майбутнього устрою держав тощо.

ФЕДЕРАТИВНА ДЕРЖАВА (сутність і характер). Насамперед, слід відзначити стійкий характер федерації. Загальновідомо, скільки було спроб і намагань довести тимчасовий, перехідний характер федерації, її проміжний етап на шляху до унітарної держави та/чи до імперії. Але історія спростувала ці помилкові погляди чи свідомі перекручення. Федерація виявилась найбільш стійкою формою державного та національно-державного устрою, а також типом політичної системи.

Обов'язкової згадки заслуговує і плюралістичний характер федеративних утворень. Тут знов-таки мається на увазі два взаємопов'язаних феномени. По-перше,

плюралізм федералізму як форми і принципів устрою окремих держав та міждержавних утворень. Як відомо, людство виробило і апробувало близько двох десятків таких форм: федеративна держава або федерація (federal state or federation), федерасі (federacy), співдружність (commonwelth), кондомініум (condominium), асоціація (association), консоціація (consociation) та інші.

По-друге, плюралізм федерації як політичної системи, котра сприяє збереженню і розквіту не лише політичної, а й економічної, ідеологічної, конфесійної, етнічної, культурної, мовної різноманітності тощо. Такий плюралізм може забезпечити і правова, демократична, децентралізована унітарна держава. Але, все ж таки федерація робить це краще, особливо в багатонаціональних та поліетнічних країнах.

Не можна обминути такої риси федеративної держави і федералізму взагалі, як її гнучкість. Про це свідчить хоча б той факт, що навіть в одній і тій же країні він може набувати різних форм і виявів. Наприклад, за час існування США тут було винайдено і апробувано близько десятка різних типів федералізму.

Варто звернути увагу і на демократичний характер будь-яких справді федеративних утворень, в тому числі і Ф. д. Зумовлений він, на думку багатьох західних фахівців, тим, що в основі федерації лежить така конституція, яка встановлює особливий тип відносин між всіма партнерами, визнає окремішність кожного з них і має на меті встановлення особливої єдності між ними. Конкретно кажучи, йдеться про конституційний розподіл влади, причому таку, щоб усі елементи, з яких складається федеративне утворення, по праву брали участь в суспільному процесі вироблення політики і управління, а діяльність спільного уряду проводилась так, щоб враховувались їх особливості.

Треба звернути увагу також на те, що в ідеалі федерація є правовою державою. Її правовий характер обумовлений не лише пануванням закону, що за певних умов може мати місце і в унітарній державі, а й іншими чинниками. По-перше, наявністю двох конституцій — загальнодержавної та суб'єктів федерації. По-друге, функціонуванням двох законодавчих систем, знову ж таки загальнодержавної та суб'єктів федерації. А по-третє, характером обох конституцій та законів, їх спрямованістю на забезпечення рівності і відповідальності перед законом всіх владних структур та всіх громадян. На відміну від імперій, які діяли за законом сили, федерації спираються на силу закону.

Федерація, і на цьому слід особливо наголосити, має також нецентралізований характер. Важливо враховувати, що за термінами «децентралізація», «децентралізований» та «нецентралізація», «нецентралізований» криються досить різні явища. Децентралізація передбачає існування центральної влади, центрального уряду, який можна децентралізувати або рецентралізувати за чиїмось бажанням. В децентралізованих політичних системах розподіл влади, як влучно зазначав Д. Елезар, є «справою благовоління, а не права». В нецентралізованих системах влада так розподілена, що вона не може бути легітимно централізована чи сконцентрована без порушення букви і духу конституції. І взагалі, терміни «централізована федерація» чи навіть «децентралізована федерація» мають стільки ж сенсу, скільки його має вислів «смажений лід». В США, наприклад, федеральний уряд займається питаннями зовнішньої політики та національної безпеки, уряди штатів — проблемами дорожньо-транспортної системи, соціального благополуччя, вищої освіти, а місцеві органи влади — справами житлобудування, середньої та початкової освіти тощо. Яким разючим контрастом на цьому тлі виглядає колишній «соціалістичний тип федерації», що панував в СРСР майже 70 років. Доречним буде навести наслідки порівняльного аналізу США та колишнього СРСР, проведеного 1990 року політологом університету в Цюриху Стефаном Куксом. «В теорії,— писав австрійський вчений,— Радянський Союз є союзом суверенних держав або республік, об'єднаних в добровільну федерацію подібно до Швейцарії або США... Однак, де-факто будь-яке американське місто має більше незалежності та самоврядування, ніж радянська республіка... В той час, як республіка має теоретичне право вийти із Союзу, їй не дозволяється обрати підручника для шкіл або побудувати нову дорогу без дозволу Москви».

Нарешті, слід зазначити і циклічний характер розвитку самих федерацій, їх суб'єктів та внутрішніх процесів, що відбуваються в них. Хоча є й інші точки зору. Зокрема, деякі західні, всі колишні радянські та більшість вітчизняних вчених вважали і вважають, що федеративні держави «дрейфують» в одному напрямі — до своєї «централізації» або й до перетворення на унітарні. Інші ж стверджують постійний і незворотній процес посилення ролі і повноважень спільного уряду за рахунок суб'єктів федерації. Такі трактування тенденцій розвитку федеративних держав, особливо перші з них, не відповідають дійсності. Дослідження цих тенденцій, проведених Д. Елезаром, Р. Натаном, Е. Хоффманом, деякими іншими західними фахівцями, дають підставу зробити висновок саме про циклічний характер розвитку федеративних держав. Він полягає в тому, що роль і повноваження спільного уряду періодично змінюються: то зростають, то зменшуються. Відповідно, зменшуються роль і повноваження суб'єктів федерації. Але при цьому чітко простежується тенденція до загального зростання ролі і повноваження саме суб'єктів федерації, а не спільного уряду. Причому, не лише у внутрішніх справах, а й на міжнародному рівні. Підтвердження — розширення і зміцнення співпраці суб'єктів федерації з суб'єктами інших федерацій, іншими державами і міжнародними організаціями.

ФЕДЕРАТИВНІ ІДЕЇ (зародження та розвиток). Ф. і., які відстоюють переваги федеративної форми державного чи національно-державного устрою та доводять доцільність федеративного будівництва, зрозуміло, не приховуючи його проблем і складнощів.

Є всі підстави вважати, що ідеї федералізму зародились ще в першому тисячолітті до нашої ери, а «метрикою», що зафіксувала цю урочисту історичну подію в житті не лише самих ідей, а й всього людства, стала Біблія. Думку про біблейське походження цих ідей висувають і досить переконливо аргументують багато західних вчених, причому не тільки теологи, а й філософи, історики, політологи, етнополітологи тощо. Вони, зокрема, відзначають, що термін «федеративний» вперше було використано в теологічних цілях для визначення партнерства між Людиною і Богом, що і знайшло відображення в Біблії. Це, в свою чергу, породило ідею договірних або федеративних відносин між індивідами та родинами, що ведуть до формування політичної групи та зв'язків між політичними групами, що призводить до створення складних політій або держав. І саме політичне використання теологічного терміну «федеративний» призвело до його трансформації в чисто політичну концепцію. Отже, на думку деяких західних вчених, федеративні ідеї мають божественне походження.

Поділяє цю точку зору і такий видатний знавець проблем федералізму, як професор політології, директор Центру досліджень федералізму Темпльського університету (США) Деніел Елезар. У своїй класичній праці «Дослідження федералізму» він, зокрема, зазначає, що термін «федеративний» походить від латинського слова «foedus», який подібно до давньоєврейського терміну «brit» (йдеться про давньоєврейську мову іврит, на якій була написана Біблія) означає «домовленість», «договір», «договірний». Федеративна домовленість, пише американський вчений, по суті справи є однією із домовле-

ностей, яка ґрунтується і регулюється договором, внутрішні відносини якої відбивають особливий тип участі, що повинен превалювати серед партнерів, і яка ґрунтується на взаємному визнанні окремішності кожного партнера та намаганні встановити особливу єдність між ними. І саме на такій домовленості почали будуватись деякі давні держави, зокрема тогочасний Ізраїль.

Але в ті давні часи федеративним ідеям, незважаючи на їх божественне походження, явно не поталанило. Причини були виключно земними. Передчасно народжене насіння ідей федералізму, потрапивши в непідготовлений ґрунт, до того ж густо засіяний чортополохом імперських ідей, не дало та і не могло дати міцних сходів. Майже на тисячоліття ідеї федералізму були усунені з арени політичного та етнополітичного життя і навіть дещо призабуті.

Відродження і нове життя Ф. і. починається лише в Нові часи, зокрема, в епоху Просвітництва. Певний вклад в цей процес внесли І. Кант, Дж. Локк та інші тогочасні мислителі. Але найбільша заслуга у відродженні і подальшому розвитку федеративних ідей, поза всякий сумнів, належить Ш. Монтеск'є. На сторінках своєї відомої праці «Про дух законів», зокрема в її дев'ятій книзі, він, по суті справи, заклав підвалини теорії федералізму.

По-перше, французький мислитель поставив досить точний діагноз хвороби багатьох держав. «Невеликі республіки,— писав він,— гинуть від зовнішнього ворога, а великі — від внутрішньої болячки», під якою мав на увазі різного роду конфлікти. «Щоб їх уникнути,— підкреслював Ш. Монтеск'є, — люди винайшли особливий устрій держави — федеративну республіку».

По-друге, він дав напрочуд вдале визначення федеративній формі державного устрою, яке не може не вражати своєю чіткістю і коректністю. «Ця форма правління є договір, за допомогою якого декілька політичних організмів зобов'язуються стати громадянами одної більш великої держави, яку вони побажали створити. Це суспільство суспільств, що становлять нове суспільство, яке може збільшуватись приєднанням до нього нових членів до тих пір, доки воно не стане достатньо сильним, щоб забезпечити безпеку державних одиниць, котрі входять до нього».

По-третє, Ш. Монтеск'є дав надзвичайно влучну характеристику силам, які виступають «за» і «проти» федерації. Республіки, тобто держави з демократичними режимами, писав він, «оберігають себе, об'єднуючись одна з одною, а деспотичні держави заради тієї ж мети відокремлюються, і, так би мовити, ізолюються одна від одної».

По-четверте, французький просвітник визначив і переконливо довів деякі переваги федеративних держав над унітарними: «Складаючись з невеликих республік, федерація користується благами внутрішнього управління кожної з них, а для відносин зовнішніх — вона користується завдяки об'єднанню сил всіма вигодами великих монархій»,— зазначав він.

Важко переоцінити значимість цих теоретичних розробок Ш. Монтеск'є. Людство має бути вдячним цьому видатному французькому мислителю не лише за розробку принципу розподілу влади, а й за відродження і розвиток ідей федералізму, їх оформлення в досить чітку теорію.

Суттєвий внесок у подальшу розробку теорії федералізму та її втілення в життя зробили «батьки-засновники» США, зокрема, Т. Джеферсон, а також О. Гамільтон, Дж. Медісон та Дж. Джей, про що свідчать матеріали їх 85 статей, видрукуваних у двотомному збірнику «Федераліст». Недарма ця робота отримала найвищу оцінку з боку західних політологів та етнополітологів. Зокрема, видатний французький державознавець А. де Токвіль зазначав: «Блискуча книга, з якою повинні ознайомитись державні мужі всіх країн». «І до цього дня немає у нас більш повчального дослідження федеральної системи правління».

Слід особливо підкреслити, що починаючи з кінця XVIII ст. розвиток Ф. і. проходив, без будь-якого перебільшення, під впливом теоретичних розробок Ш. Монтеск'є та федеративного будівництва в США.

Звичайно не можна не згадати і внесок вчених інших країн, зокрема, представників німецької школи федералізму Г. Єллінека, М. Зейделя, П. Лабанда та ін., французької школи А. Токвіля та багатьох інших. Помітний вплив на розвиток ідей федералізму зробили представники австромарксизму, зокрема К. Реннер (Шпрингер) та багато представників інших народів і країн.

Загалом шлях розвитку Ф. і. виявився довгим і надзвичайно складним та важким. Проте, попри всі природні й штучні перешкоди, вони зусиллями багатьох видатних вчених різних країн і народів були перетворені на цілу низку концепцій і теорій. Сьогодні розробкою цих концепцій і теорій займаються сотні кафедр західних університетів та десятки спеціалізованих інститутів і центрів, об'єднаних в Міжнародну асоціацію центрів дослідження федералізму. Найвідомішим з них є Центр досліджень федералізму Темпльського університету (США), Швейцарський національний інститут федерації та інші. Щороку з проблем федералізму друкуються десятки монографій та сотні статей, а також видається кілька спеціальних журналів, найбільш відомими з яких по праву вважаються «Паблiус» (Publius: the journal of federalism (США).

ФЕДЕРАЦІЯ (від лат. federatio — об'єднання, спілка) — термін, що визначає форму державного устрою. Федеративна держава — це союзна держава, що складається із ряду держав чи державних утворень, які поступаються частиною свого суверенітету на користь загальнофедеральної влади. Суб'єктами Ф. є такі державні чи територіально-адміністративні утворення, як штати, землі, кантони тощо. Помимо добровільного обмеження національного суверенітету, федеральний устрій передбачає верховенство федерального законодавства, єдину податкову систему, армію, а також здебільшого єдине громадянство. Інколи громадянство може бути подвійним, що регулюється відповідними двосторонніми угодами.

Маючи власні представницькі, виконавські та судові органи влади, суб'єкти Ф. узгоджують свої дії із федеральними органами. При цьому пріоритет мають федеральні закони, як правило, конституція чи доповнення до неї, оскільки все, що стосується прав суб'єктів відноситься виключно до їхньої компетенції.

Колишня радянська юриспруденція і філософія розмежовувала поняття Ф. на два типи. Перший тип утворював систему так званої «радянської» чи «соціалістичної федерації». Другий, відповідно, належав до так званої «буржуазної федерації». Ознаками першого, згідно з цією традицією, були: добровільність федеральних утворень, національно-державний характер «радянського федералізму», рівність і гарантії суверенітету нації як суб'єктів даної федерації.

Ознаками другого, тобто «буржуазного федералізму», вважалось те, що він будувався не на національній, а на територіальній основі, що він не був добровільним і, нарешті те, що федеральна влада бере на себе повноваження місцевої влади.

Насправді, як довів історичний досвід кривавих подій та руйнування СРСР як держави, що була взірцем «радянського федералізму», тоталітаризм суспільної системи і федералізм як принцип національно-державного устрою несумісні. Загальновизнаним є факт, що декларована «радянська федерація» давно перетворилася на унітарну державу з усіма наслідками у сфері національної політики. Окрім того, штучний поділ суб'єктів «радянської федерації» на так звані дві форми (у вигляді «радянських соціалістичних республік» та «автономій»)

призвів до загострення міжнаціональних стосунків там, де подібний поділ мав місце. В першу чергу це стосується колишньої РРФСР, трансформація якої із системи «радянської федерації» на «російську федерацію» проходить досить болісно, суперечливо і конфліктно.

Такою ж по суті виявилася і доля федерацій в країнах колишнього «соціалістичного табору». Насамперед йдеться про Югославію та Чехо-Словаччину.

Основною вадою країн, які сповідували принципи «соціалістичного федералізму» є декларативність проголошених принципів. На ділі ж відбувався процес уніфікації, централізації усіх сфер суспільного життя, що неодмінно посилювало штучні, а не природні асимілятивні процеси. Зрештою це і стало причиною кризи, а потім і руйнації усієї системи так званого «соціалістичного федералізму» у його світовому масштабі. Разом з ним відходить у минуле і сама доктрина, яка обстоювала відповідні принципи, та ідеологізована теоретична основа «радянсько-соціалістичного федералізму».

ФІЛОСОФІЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ І НЕЗАЛЕЖНА ФІЛОСОФІЯ. Сьогодні для філософ. науки немає важливішої справи, ніж концептуальне осмислення суті і специфіки сучас. періоду нашого суспільства, періоду, який вкотре вже названо перехідним. У сусп. свідомості відбувається кардинальний перегляд теоретичних парадигм. Триває пошук адекватних новій ситуації відповідей у формах теор. понять і практичних дій. Звичайно, з урахуванням всіх процесів набуття Україною статусу суверенної, незалежної, великої європ. держави. Філософія тут може зіграти свою законну орієнтуючу роль.

З метою концептуального перегляду ідейно-теор. змісту філософ. мислення, ролі і місця філософії в сусп. житті у сучас. епоху як в загальносвітоглядному, світовому, так і в практично-проблемному, «національному» планах, в листопаді 1992 р. проведено перший Всеукраїнський конгрес філософів. На ньому здійснено своєрідну «переоцінку філософ. цінностей», наявних філософ. ідей.

У плані «переоцінки філософ. цінностей» гостро постає питання, яку філософ. цінність має «марксистсько-ленінська філософія», що викладалась і вивчалась, коментувалась і розроблялась у колиш. Радянському Союзі та ін. країнах «соціалістичної співдружності».

Однозначної відповіді на це питання дати не можна. Безсумнівно, традиційний вузівський курс марксистсько-ленін. філософії, діалект. й іст. матеріалізму, який склався в 30-ті, і за програмною структурою, і за науково-теор. змістом не відповідає не лише сучас. рівню розвитку світової філософ. думки, але й реальним здобуткам філософії К. Маркса.

Помилки, а іноді й свідомі фальсифікації реального процесу розвитку філософ. думки пов'язані з розробленим В. І. Леніним принципом «партійності філософії», боротьби «двох партій» — матеріалізму й ідеалізму, в якій ніби тільки матеріалізм являє науку, а ідеалізм — «рафіновану попівщину», «пустоцвіт на живому древі пізнання». На догоду цьому принципу зазнавали остракізму філософ. вчення мислителів минулого й сучасності. Це призводило, окрім усього, до ігнорування досягнень усіх немарксистських філософів та «філософ. ревізіоністів». Негативно позначилися на філософ. дослідженнях також догматизація та гіпертрофування так званого «основного питання філософії»: ставлення мислення до буття, свідомості — до матерії, коли ігнорувалось або недооцінювалось багато ін. питань, які виступали в окремі епохи і в окремих філософ. ученнях як головні. Відсутність «плюралізму» філософствування, мабуть, чи не найсерйозніший недолік «радянської філософії».

Уже давно взята під сумнів істинність визначення філософії як «науки про загальні закони природи, суспільства і мислення», зведення її предмета до предмета діалектики в енгельсівському визначенні, яке теж є сумнівним.

У світі сучасних реалій не витримує критики й концепція «двох типів» суперечностей — «антагоністичних і неантагоністичних». Особливо шкідливим був догматичний спосіб обгрунтування філософ. тверджень цитатами з творів класиків марксизму-ленінізму, партійних постанов і «підтвердження» ними відповідних відкриттів науки.

Мали місце й ін. принципи та положення «класиків», які перетворилися не просто на догми, а на «криве дзеркало» відображення істини.

Епоха всесвіт. глобальних проблем висуває питання «межової ситуації»: «бути чи не бути?» Якщо «не бути», для чого ж було бути? Який сенс і призначення людської цивілізації, якщо вона приречена на самознищення? Який сенс злету творчої думки людського генія в усіх сферах матеріальн. і духовн. культури, якщо все це «наймарніша марнота»? Якщо ж людству бути, на що воно приречене? Який спосіб його майбутнього буття, як знайде себе в ньому людський рід і індивід? І «камо грядеше»?

Власне кажучи, головне питання триєдине: про скінченність чи нескінченність людського буття, про його прийдешнє, його сенс чи відсутність будь-якого сенсу.

Час, коли це питання вперше постало перед людством і було вирішене світовими релігіями (конфуціанство і даосизм у Китаї, буддизм в Індії, Сократ і християнство Стародавньої Греції), Карл Ясперс назвав «осьовим часом в історії». Зараз настає новий «осьовий час». Минули тисячоліття і релігійні міфи навряд чи можуть задовольнити потреби людського розуму і серця. Віра в комунізм як істор. перспективу людства дискредитована, її істор. опори спорохнявіли. Ось «альфа і омега» нових філософ. пошуків. Для нас це насамперед означає:

переосмислення всієї історії філософії;

серйозне освоєння досягнень сучас. заруб. філософії — освоєння, безперечно, критичне, в плані виявлення справжніх здобутків різних філософ. течій у розв'язанні філософ. проблем сучасності;

глибоке осмислення проблеми «людство — нація — особа», що виступає нині на передній план світової філософ. думки;

зосередження уваги на фундамент. проблемах методології філософ. пізнання, способів філософ. новацій і філософ. обгрунтування істини;

осмислення проблем розвитку нац. культури, зокрема й особливо проблем відродження нац. культур України.

Нац. відродження України історично збігається з входженням народів сучас. світу в нову цивілізацію, що потребує не тільки матеріальн., а й духов. зусиль. Нація, держава, трудові звершення громадян живляться цінностями культури, настановами правди, щастя, свободи.

Розвиток демокр. процесів в Україні протягом останніх віків надихався філософ. творчістю Сковороди, Шевченка, Франка, кирило-мефодіївців, громадівців та ін. прогресивних діячів науки і культури.

Не можна не брати до уваги проблему розкриття європ. традицій укр. культури, справу філософ. осмислення того духовно-іст. контексту, в якому засвоювались в Україні загальнолюдські цінності. Традиції багатовікового філософ. доробку в системі укр. менталітету дають усі підстави для успішного розв'язання питань нашого сьогоднішнього духовн. відродження.

Звичайно, певний доробок укр. дослідників нашої іст. минувшини в сфері філософ. мислення вже наявний і він реально працює на актуальні запити сьогодення.

І все ж зробленого вкрай недостатньо з огляду на потреби сучас. культури. Адже досі не видані в Україні чи перетворились на бібліограф. рідкість численні пам'ятки укр. філософ. культури як давнини, так і XIX,

XX ст. Багато мислителів цієї доби до останнього часу не включались у справу конструктивного історико-філософ. дослідження.

Нині у вузах республіки вводяться курси історії укр. філософії. Але чи можливе продуктивне засвоєння їх, якщо й досі відсутні видання творів таких її представників, як Юрій Дрогобич, Петро Лодій, Новицький, Гоцький, Чижевський та багато ін.

Ще гірші справи з виданням укр. мовою пам'яток світової філософ. класики і творів найзначніших представників сучасної філософії Зах. Європи, Америки, Азії.

Неможливе повноцінне вивчення здобутків світової філософії, якщо майже нічого з цієї багатющої спадщини ніколи не видавалось укр. мовою. Нагальна потреба у великомасштабній роботі по організації перекладу й видання її важлива не лише з огляду на необхідність залучення укр. культури до духов. надбань загальнолюдської цивілізації. Без цього проблематичною стає вкрай важлива робота по збагаченню й розвитку укр. філософ. мови.

Отже, видання укр. і світової філософ. класики — одне з важливих завдань підвищення професіоналізму укр. філософ. думки. З цією метою в Інституті філософії НАН України створено спеціальний підрозділ для видання укр. та зарубіж. філософ. класики.

Гострота нинішньої соціально-культур. ситуації лише посилює потребу в її кваліфікованому філософ. осмисленні.

ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН у конкретній країні залежать від її правної системи, форми правління, державного та адміністративно-територіального устрою, історичних і політичних традицій, рівня політичної культури. Реалізація прав національних меншин може здійснюватися в формі національно-культурної автономії, регіональної автономії, національного самоврядування, участі в роботі органів державної влади та місцевого самоврядування тощо.

Широкі можливості для задоволення культурних потреб національних меншин надає національно-культурна автономія. Право на національно-культурну автономію прямо передбачене в ст. 6 Закону України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р., яка проголошує державні гарантії користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству. Національно-культурна автономія в рамках загальнонаціональних культур дає змогу національним меншинам зберігати свою ідентичність і розвиватися без створення власних державних чи адміністративно-територіальних утворень.

Однією з Ф. р. п. н. м. є надання автономії регіонам з компактним проживанням членів певної національної групи, утворення національних адміністративно-територіальних одиниць. Приклади цієї Ф. р. п. н. м. знаходимо в правних системах Іспанії, Сполученого Королівства Великобританії і Північної Ірландії, а також колишнього Союзу РСР. Надаючи національним меншинам можливості самостійного вирішення не тільки суто культурних, але й економічних, політичних, соціальних проблем, регіональна автономія може бути ефективною тільки за умов дотримання принципів і норм функціонування правової держави, достатнього рівня політичної культури, гарантування прав людини.

Національне самоврядування дозволяє поєднувати єдину загальнодержавну систему адміністративно-територіального устрою з структурами самоврядного характеру, утвореними в місцях компактного проживання національних меншин. Така система передбачена, зокрема, Законом Республіки Угорщини «Про права національних та етнічних меншин» від 7 липня 1993 р., який детально регламентує порядок утворення та сферу компетенції місцевих та республіканських органів самоврядування національних меншин.

Універсальною Ф. р. п. н. м. є участь осіб, що належать до національних меншин, на рівній недискримінаційній основі в представницьких та інших органах державної влади та місцевого самоврядування. Ця форма характерна для країн, які обстоюють позицію, згідно з якою необхідною і достатньою передумовою належного задоволення прав осіб, що належать до національних меншин, є надання і гарантування їм широких громадянських прав, незалежно від національного або етнічного походження.

ФУНКЦІЇ ЕТНІЧНОСТІ У ПОБУДОВІ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ. Коли йшлося про вступ України до Ради Європи, спеціальною експертною комісією Ради Європи була підготовлена відповідна оглядова доповідь щодо готовності України до вступу в цю організацію. Там, як позитивний момент, відзначалося, що все законодавство України підтверджує, що в Україні не будується етнічна держава.

Нехтування етнічним чинником некоректне. Тут певною мірою спрацьовує невідповідність різних понять щодо якості того чи іншого об'єкта політичної діяльності, той стереотип, що нібито нехтування етнічним чинником — це запорука становлення громадянського правового суспільства. Ми знаємо багато випадків в історії, коли немає прямої кореляції між етнічним та громадянським. Може відразу формуватись нація як співдружність громадян, яка матиме такі самі етнічні проблеми. Однак нація, побудована на суто етнічному принципі, може взагалі таких проблем не мати.

Необхідно зауважити, що, створюючи моделі побудови українського суспільства і української держави, не можна покладатися на механічне застосування досвіду інших держав.

Кожна нація, кожне суспільство проходить свій шлях, виходячи з своїх відправних позицій, формується рік за роком, століття за століттям, виробляє певну систему етнічних, політичних цінностей. Відбувається становлення правил гри у взаєминах між різними етнічними групами, між корінною нацією та меншинами. Тому механічне перенесення дуже небезпечне. Коли беремо суто український досвід, то вважаємо, що українська нація це вже настільки потужна сконсолідована сила, що ми мусимо тільки дивитись, аби вона не завдала шкоди всім іншим, які з нею співіснують. І тому начебто будь-які спроби якось закріпити, відродити українську етнічність, піднести її на вищий рівень вже нібито апріорі несуть в собі бацилу націоналізму і мають неминуче призвести до якогось загострення. Процес етнічного відродження України захопив не тільки українців, він захопив й інші етнічні групи.

Держава має однаковою мірою піклуватися про розвиток і етнічних меншин, і етнічної більшості. Вважати перше позитивним, а останнє небезпечним — абсолютно неправильно. І в умовах України особливо. Спроба якось загальмувати етнічне відродження корінної нації, бо це начебто може мати небажані наслідки, насправді призведе до того, що саме більшість і надалі відчуватиме себе несправедливо обмеженою в своєму розвитку. Модель, за якою одні етнічні групи стимулюються, а інші обмежуються, не може бути гармонійною та стійкою. Крім того, без стимулювання розвитку українського етносу навряд чи буде сконсолідована і більшість населення.

До процесу відродження української нації має залучатися і та її частина, яка тривалий час була відірвана від України. Звичайно, стимулювання етнічності — це процес небезпечний, бо етнічність має подвійну функцію в будь-якому суспільстві. Вона допомагає згуртувати населення, причому дуже часто саме етнічність є для консолідації стимулятором значно зручнішим, ніж, скажімо, спільні економічні, політичні інтереси і т. д.; вона апелює до цінностей дуже часто ірраціональних, романтичних, ідеалістичних, за допомогою яких лише можна викликати почуття солідарності в кризові моменти історії. Але вона містить й негативний потенціал. Все залежить від того, хто використовує механізм етнічної спільності. Можна спекулювати на національній солідарності заради того, щоб просто маніпулювати народом. Будь-яка стимуляція етнічності небезпечна підсиленням етноцентризму. У будь-якій етнічності, етнокультурній системі етноцентризм присутній з самого початку. Мова лише про те, як він себе виявляє, в якій формі: або в формі ксенофобії, або у формі прагнення заявити про себе на цій планеті кращими зразками культури.

Виникає проблема: як нейтралізувати цей негативний бік і всіляко стимулювати позитивний. Всіляко треба якщо не спеціально заохочувати, то ні в якому разі не ставити перешкод для етнічного і навіть етнополітичного відродження неукраїнських етнічних груп. Стимулювати їх становлення як політичних суб'єктів, які мають власну роль у розвитку української держави, реальні механізми впливу на політичні рішення, відстоювання власних інтересів. На жаль, поки що в усіх моделях державного устрою і в Конституції цей момент обминається. Вважається, що українці і так все дуже добре зроблять і буде суспільство зручне для всіх. Тобто вони поки що залишаться тільки об'єктами політичного процесу. Але треба відшукати такий механізм, щоб вони могли самі заявити про те, що для них добре і як впливатиме на відповідні політичні рішення.

Х

ХОЛМЩИНА І ПІДЛЯШШЯ. Це історичні території, що входили до складу Російської імперії і були населені переважно українцями. Після Лютневої революції на них посилилась боротьба за своє самовизначення. Про це зокрема свідчить і Всехолмський делегатський з'їзд у Києві 25—27 серпня 1917 р. Взагалі треба підкреслити, що холмські і західноволинські українці перебували у важкому становищі, як матеріальному, так і духовному. Їх виганяли зі своїх земель, а, звісно, на евакуйованих ніхто не звертає уваги. УЦР проголосила, що вони підлягають опіці Генерального секретаріату, який має вжити відповідних заходів для врятування людей. Щодо установ Королівства Польського на цих територіях, то вони мали бути скасовані ліквідаційною комісією самого Королівства за погодженням з Генеральним секретаріатом.

Водночас УЦР висловлювала рішучий протест проти намагань Польщі приєднати землі Холмщини, Підляшшя та інших окупованих частин Волині до своїх територій, проти подальшого поневолення української Галичини та Буковини. Вона зверталась за підтримкою у цьому питанні до міжнародної демократії, а також закликала надати можливість населенню Австрійської України вільно висловити свою думку щодо свого подальшого політичного існування.

За Брест-Литовськими угодами, підписаними Центральною радою, майже вся Х. і П. повертались Україні. Разом з етнічними історичними українськими землями до її території потрапляла частина сусідньої Білорусії: Кобринський, Пружанський, Берестейський і Більський повіти Гродненської губернії і Пінський повіт Мінської губернії. Зі слів ст. 2 Брест-Литовського договору («на випадок, якби Українська Народна Республіка мала мати границі ще з якою іншою державою Четверного союзу, застерігаються щодо того окремі умови») витікає, що доля Польщі і Румунії на переговорах не вирішувалась. Окуповані території повинні були звільнятися після ратифікації мирного договору. На цих же умовах встановлювались дипломатичні і консульські стосунки. Ст. 5 договору відкидала будь-які відшкодування взаємних збитків, завданих під час війни, у тому числі і реквізицій. Військовополонені з обох сторін мали бути відпущені додому, коли вони того побажають.

1 березня 1918 р. комісаром Х. і П. з центром у Брест-Литовську було призначено Олександра Скоропис-Йолтуховського, через півтора місяці під його владу переходила ще й окупована німецькими та австро-угорськими військами Західна Волинь. Та 4 березня у тому ж Брест-Литовську О. Севрюк, М. Любинський і М. Левицький підписали протокол до угод, що зводив нанівець начебто вирішене питання про західні кордони УНР. У ньому говорилось, що змішана комісія, передбачена ст. 11 основного договору, зовсім не зобов'язана прокладати граничну лінію через вказані у ньому місцевості, а має право «виходячи з етнографічних відносин і бажань населення», відступити від неї на схід, тобто за рахунок території УНР.

Та дійсними господарями на землях Х. і П. були не тільки німці і австро-угорці, а й польські війська. Вони проникали на територію України, самочинно реквізували фураж, хліб та інші продукти, захоплювали зброю та військове майно на ділянках спустошеного Південно-Західного фронту. Не ублажали окупантів і лакейські плазування уряду УНР. Так, у березні 1918 р. він прийняв рішення про негайне повернення земель, маєтків і майна німцям — колоністам у Х. і П., які були вигнані за часів війни з постійних місць проживання. При цьому наголошувалось, що евакуйовані галичани захопили їхні господарства, руйнували будівлі, знищували ліси, не обробляли землю. Підкреслювалось, що німці є громадянами УНР і тому їм треба повернути усе одібране для упорядкування господарств і початку весняно-польових робіт. Все це поставило ще в більш скрутне становище біженців — галичан, багато з яких стало вже вважати землі німців власними.

За доби Української держави Гетьманат не відмовлявся від Х. і П. Чимало документів підтверджують, що у складі України була Холмська губернія, до якої, окрім Томашівського, Білограйського, Замостського, Грубешівського, Холмського, Володавського, Більського, Костянтинівського повітів, що входили до неї ще за доби Російської імперії, включались ще й Берестейський, Більський, Пружанський і Кобринський повіти Гродненської, Красниставський і Радзинський повіти Люблінської губерній. Таким чином, формально у складі України опинились всі етнічні українські землі Х. і П. Але офіційного статуту Холмська губернія в Українській державі набула лише 15 листопада 1918 р., коли рішенням уряду управління Холмського губернського старости було додане до загального списку таких управлінь. Та у цей час П. Скоропадський стрімко втрачав владу, і названа ухвала практичної чинності не набрала.

У 1919—1920 рр. на зазначених територіях нелегітимно хазяйнувала Польща, а за Ризьким мирним договором 1921 р. ці землі опинились вже й формально у її межах.

Ю

ЮРИДИЧНА НАУКА —система знань про об'єктивні закономірності розвитку держави і права, їх місце і роль у суспільному житті. Це суспільна наука. Головне її призначення — бути науковим орієнтиром для практики державно-правового будівництва на основі пізнання і усвідомлення відповідних суспільних процесів і явищ.

Ю. н. досліджує різні сторони і аспекти виникнення, функціонування і розвитку держави і права. В залежності від цього розрізняються загальнотеоретичні (теорія держави і права), галузеві (державне право, цивільне право, адміністративне право, кримінальне право тощо) та міжгалузеві (комплексні) (господарське право, екологічне право тощо) Ю. н. Всі вони тісно пов'язані між собою і в цілому становлять єдину Ю. н.

Чинна в Україні система Ю. н. базується на відповідній організаційній основі. Тут виділяється кілька структур, де ведуться державно-правові дослідження. Перша з них — Національна Академія наук України. Головною юридичною науковою установою в Академії є Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Крім того, правові дослідження здійснюються в Інституті економіко-правових досліджень НАН України (м. Донецьк), Центрі людини і права НАН України (м. Ужгород), Центрі дослідження проблем підприємництва і менеджменту НАН України (м. Київ) та деяких інших установах Академії.

Друга структура — вищі юридичні навчальні заклади, підпорядковані Кабінетові Міністрів та Міністерству освіти України. Це, зокрема, Національна юридична академія України (м. Харків), юридичні факультети Київського, Одеського та Львівського університетів, Український інститут міжнародних відносин при Київському університеті імені Тараса Шевченка, економіко-правовий факультет Донецького університету тощо. У 1995 році створена Українська академія державного управління при Президентові України.

Третю структуру становлять відомчі науково-дослідні установи і навчальні заклади. До них, зокрема, належать Українська Академія внутрішніх справ, Київський інститут внутрішніх справ при Українській академії внутрішніх справ, Інститут підготовки кадрів Служби безпеки України, Київський та Харківський науково-дослідні інститути судових експертиз, Центр правової реформи і законопроектних робіт при Міністерстві юстиції України тощо.

Четвертою є структура Академії правових наук України. Це самоврядна організація, яка має інтегрувати академічну, вузівську та галузеву правові науки з метою вироблення єдиних підходів у цій галузі.

В цілому правознавчими дослідженнями зараз займається в Україні приблизно 1000 осіб (наукових працівників і викладачів). Серед них — понад 130 докторів і 600 кандидатів юридичних наук. Щороку ними готується 20—25 монографій з юридичної тематики, підручники, довідники тощо. Правознавці беруть участь у законопроектних роботах, вносять пропозиції і рекомендації, спрямовані на розбудову української державності і вдосконалення правового регулювання суспільних відносин.

Постановою Президії Верховної Ради України за № 150/94-ПР від 7 жовтня 1994 р. створено Інститут законодавства Верховної Ради України. Це самостійна науково-дослідна прикладна державна установа, яка покликана здійснювати дослідження у сфері державного управління суспільством, провадити науково-дослідні та законопроектні роботи.

Юридичними дослідженнями і практичним їх забезпеченням займалося багато установ. Це — інститути, університети, державно-управлінські структури тощо. Ними провадилися здебільшого фундаментальні дослідження. Однак це — стратегія. Нею покликаний озброїтися Інститут і акумулювати, синтезувати її головні чинники і надбання, запропонувати для практичного державного застосування.

V. НАЦІОНАЛІЗМ ЯК ІДЕОЛОГІЧНИЙ, СОЦІАЛЬНИЙ ТА ДУХОВНО-КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

ВСТУП

XIX століття створило чимало утопій і передбачень нових систем — ліберальних, соціалістичних, технократичних і таких, що, будучи сповненими неосередньовічної ностальгії, виражали тугу за колишньою Gemeinschaft, яка значною мірою була витвором уяви. Усе-таки в усій отій галереї старанно опрацьованої та статистичної футурології й фантазії була одна характерна прогалина. Існував панівний в Європі майже все XIX століття рух, такий поширений, такий знаний, той рух мав своїх прихильників і ворогів, свої демократичні, аристократичні й монархічні течії, ним надихалися люди чину та митці, інтелектуальні еліти й юрба. І все ж не буде перебільшеним ствердження, шо в сучасному світі це один з наймогутніших, а подекуди — наймогутніший із нинішніх рухів, і що частина з тих, хто не спромігся передбачити його еволюції, поплатилася за це волею, життям. Мова йде про націоналізм. Наскільки мені відомо, жоден з впливових мислителів не передбачив йому майбутності; принаймні жоден не зробив цього з достатньою ясністю. Хоч виняток таки є. У 1862 році в книжці Rome and Jerusalem маловідомий філософ Мозес Гесс запевняв, що жидам випало на долю виконати історичну місію: об'єднати комунізм з національною ідеєю. Це був скоріше клич, ніж пророцтво; книжки не читав, по суті, ніхто, крім пізніших сіоністів.

Не треба наголошувати на очевидному факті, що значна більшість суверенних держав-членів Генеральної Асамблеї Об'єднаних Націй дуже часто діє під впливом сильних націоналістичних пристрастей, навіть частіше, ніж колись це мало місце в Лізі Націй. Маю підозру, що попри інтелігенцію та інтуїцію пророків XIX століття, більшість була б цим немало здивована, бо тогочасні спостерігачі суспільного й політичного життя, як націоналісти, так і ненаціоналісти, здебільшого були схильні передбачати занепад цього відчуття. Найзагальніше кажучи, націоналізм уважано в Європі перехідною стадією. Потребу бути громадянином держави, що її кордони збігаються з етнічними межами власного народу, більшість людей вважала справою природною або принаймні результатом історичного й політичного розвитку, який причиною і заодно наслідком, принаймні на Заході, мав ріст національної свідомості. Націоналізм як спосіб відчувати і як ідеологію ототожнювано (ясна річ, на мою думку) з національною свідомістю. Потребу приналежності до групи з притаманними тільки їй ознаками вже від часу Аристотеля вважано природною рисою людини: сім'я, клан, плем'я, стан, суспільний прошарок, релігійна організація, політична партія, нарешті народ і держава — усе це були різні історичні форми задовольняти найпершу потребу. Ні одна з них, мабуть, не була доконечною умовою існування, такою, що йде врівень з потребою мати харчі, оселю, відчувати безпеку, мати забезпечене продовження роду, та все ж якась її форма була доконечно потрібна. За час від Платона, Полібія, через Макіавеллі, Буссета, Віко, Турго, Гердера, Сен-Сімона, Гегеля, Канта, Маркса, аж до їх сьогоднішніх спадкоємців, висунуто різноманітні теорії, спрямовані на пояснення історичної послідовності згаданих форм. Елементом sine qua non суспільства вважано спільність предків, спільність мови, звичаїв, традиції, спогадів, безперервну осілість на одній території протягом довгого часу. Усвідомлювана у такий спосіб однорідність сприяла виразнішому виявленню відмінностей між певною групою та її сусідами, показувала існування племінної, культурової чи національної солідарності, а разом з цим відчуття окремішності, часто сполучене з активним нехтуванням і погордою супроти групи іншого, справжнього чи міфічного, походження, іншого звичаю. Отже, цю однорідність усвідомлювано як таку, що заодно пояснює й обґрунтовує ідею національної держави. Ще далеко попереду було XIX століття, коли цю ідею знали люди в Британії, Франції, Іспанії, Португалії й Скандинавії, на відміну від німців, італійців, поляків, балканських і прибалтійських племен; швейцарці знайшли власне «швейцарське» вирішення. Відповідність території держави і території народу здебільшого вважано бажаною справою; інших поглядів були тільки прихильники династичних багатонаціональних імперій Росії, Австрії, Туреччини, імперіалісти, соціалістичні інтернаціоналісти, анархісти й, можливо, деякі ультрамонтанські католики. Названий принцип приймала (зі схваленням чи без нього) більшість політичних мислителів, вбачаючи в ньому доконечні етапи розвитку суспільної організації. Дехто з них мав надію, що за ним йтимуть інші форми політичної структури; дехто, здається, схильний був уважати його «природним» і

незмінним. Спостерігачі ліберальнішої орієнтації вважали націоналізм — піднесення єдності народу до рангу найвищого блага, що йому, в разі потреби, мусять поступатися всі інші вартості,— оту ідеологію, до якої найбільш схильними були німецькі й італійські мислителі, перехідною стадією, ефектом роз'ятрювання національної свідомості, давніше насильно стримуваної і поборюваної від володарів-деспотів з допомогою вслужливої Церкви.

У середині XIX століття майже ніхто не сумнівався в щасливому закінченні змагання німців та італійців за єдність й самовизначення, панівним-бо тоді був погляд, що ця справа є частина загальнішого прямування, що його наслідком мало бути визволення поневолених народів багатонаціональних імперій. Хворобливий нібито вияв ображеної національної свідомості — націоналізм, повинен після цього зникнути: зроджений неволею, він мав відійти разом з кінцем її. Усе те тривало, щоправда, довше, ніж могли сподіватися оптимісти, та все ж уже 1919 року основне право народів на самовизначення не викликало жодних заперечень. Визнавши принцип самостійності народів, Версальський трактат, попри поразки щодо іншого, міг принаймні вирішити так зване національне питання. Звичайно, існувала проблема прав різних національних меншин у нових національних державах, але ці права мала забезпечувати новостворена Ліга Націй. Можна було сподіватися, що нові держави можуть з чимось не погоджуватися, але ж одно було безсумнівне: вони не заперечуватимуть потреби автономії культурових груп на своїй території (це хоча б з огляду на власний історичний досвід). Людство й далі могло страждати на різні хвороби: колоніальний визиск, суспільна і політична нерівність, темнота, біда, несправедливість, хабарництво, привілеї, але найсвітліші ліберали, і навіть соціалісти, вважали, що незабаром найглибші із заподіяних народам рани будуть вилікувані, то це означає націоналізмові неминучий кінець.

Марксистам і радикальним соціалістам цього було замало. Вони навіть саме національне почуття вважали видом фальшивої свідомості, ідеологією, створеною навмисне або мимохіть в умовах економічної домінації певного класу — буржуазії у спілці із залишками давньої аристократії. Це чуття було зброєю втримати й зміцнити класову владу над суспільством, оперту на експлуатацію виробничих сил пролетаріату. Надійде слушний час, і робітники, ставши, поза своєю волею, дедалі політично свідомішою й могутнішою, здисциплінованою й зорганізованою силою в результаті самого виробничого процесу, повалять своїх капіталістичних кровопийців, що, виснажені вбивчим і неминучим суперництвом, не матимуть сили протистояти їм зорганізованим опором. Винний у руїні інших сам зазнає руїни; почується подзвін по капіталізмі, а разом з тим по всій ідеології та окремих її виявах: національних почуттях, релігії й парламентській демократії. Можливо, залишаться міжнаціональні відмінності, але розділять долю всіх місцевих і етнічних властивостей, стануть маловажними супроти солідарності трудових мас усього світу, об'єднаних робітників, що вільно працюють і змагають підпрягти сили природи до праці задля людства. Спільною рисою охарактеризованих поглядів була віра, що націоналізм є ефемеричний витвір незаспокоєного людського прагнення самовизначитися, що він є стадія розвитку людства, витвір неособових сил та створеної від них ідеології. Теоретики сперечалися про природу цих сил, однак переважав погляд, що феномен націоналізму щезне разом з його причинами, а ті подолає невтримний розвиток публічної освіти, що її усвідомлювано в категоріях моральних або технологічних як перемогу розуму чи поступу в матеріальній сфері або одно й друге. Цей поступ ототожнювано зі змінами в сфері засобів виробництва й виробничих відносин, з боротьбою за суспільну справедливість, з економічною і політичною демократією, зі справедливим поділом земних плодів, нарешті з подоланням міжнаціональних бар'єрів шляхом збільшення міжнародної торгівлі або розвитку наукових відкриттів, зміцненням спертої на раціональні принципи моралі, тобто з повним здійсненням людських можливостей, що станеться раніше чи пізніше.

Супроти такої перспективи всі партикулярні вимоги й національні ідеали мали відмирати й піти вслід за реліктами того часу, коли людина була незріла — мали опинитися в етнографічних музеях. Накреслюючи такі плани, не брано до уваги націоналістичних ворогів розуму — членів незалежних і самоуправних народів, так само як і прихильників Ніцше й Сореля чи неоромантиків. А якраз тоді підносилася хвиля націоналізму в щойно об'єднаних країнах. Годі було не звернути увагу, напр., на німецький шовінізм після 1871 року, французький інтегралізм, італійське sacro egoismo, на виникнення теорії рас та інші предвіщення фашизму. Однак футурологи кінця XIX — початку XX століть жодне з цих явищ не вважали провісником нового етапу історії людства, здається, однаковою мірою це стосується як консерватистів, так і лібералів та марксистів. Карл Каутський, наприклад, провіщав прихід доби Kriege, Krisen und Katastrophen, та все ж відносив її до інших причин і характеризував у категоріях, що серед них націоналізм, якщо взагалі появлявся, то виступав лише побічним продуктом, елементом «надбудови». Наскільки я знаю, ніхто й не натякав на те, що націоналізм може до того здомінувати шістдесяті й сімдесяті роки нашого століття, що майже ні один рух і ні одна революція не мали б будь-яких перспектив, якщо не пішли б пліч-о-пліч (або принаймні не конфліктували) з націоналізмом. Цей особливий брак уміння передбачати в тонких щодо іншого теоретиків суспільної думки вимагає, як на мене, пояснення або, повівши обережніше, ширшої, ніж досі, дискусії. Я не історик і не суспільний психолог, не наміряюся добровільно з'ясовувати цей факт; хочу лишень висунути деякі спостереження, пролити трохи світла на цей дивний феномен.

Перш ніж це вчинити, хочу сказати кілька слів про походження європейського націоналізму, усвідомлюваного як стан розуму. Маю на увазі не лише національне почуття, джерела якого можна знайти в племінній свідомості найдавнішого періоду, у писаних історичних документах. Маю на увазі піднесення його до рангу самосвідомої доктрини, що є одночасно результат, спосіб вияву і синтез певних станів свідомості. Спостерігачі суспільного життя вважають її могутнім засобом дії. У такому розумінні націоналізму не

засвідчує, здається, ні старожитність, ні християнське середньовіччя. Римляни могли принижувати греків, Цицерон ображати євреїв, а Ювенал — людей Сходу, та це була тільки ксенофобія. Бачимо палкий патріотизм у Макіавеллі й Шекспіра, його довгу прадавню історію. Не вважаю націоналізмом самої родової гордості (усі ми Кадмові сини, усі ведемо рід з-під Трої, ми нащадки тих, хто входив у спілку з Паном, за нами стоять завойовники, франки і варяги, правом завоювання пануємо над синами галлів-римлян і кельтів-невільників).

Під націоналізмом розумію щось виразніше, щось ідеологічно важливіше і небезпечніше: до речі, переконання, що, по-перше, люди належать до якоїсь окресленої групи, відмінної від інших за способом проживання; що риси одиниць-членів групи сформувалися й можуть бути зрозумілими тільки в контексті рис цієї групи, визначених в категоріях: спільність території, звичаїв, законів, мови, вірувань, традиції, форм художнього і релігійного вияву, суспільних установ і стилів життя, дехто доповнює це спадковістю крові й расовими рисами. Нарешті, що саме всі ці чинники вирішально впливають на одиниці, їх цілі й вартості.

По-друге, що схема суспільного життя подібна до схеми біологічного життя організму: те, чого цей організм потребує для правильного розвитку, і те, що люди-виразники його природи можуть виразити словами, мовою образів або іншими засобами людського вияву, визначає загальні цілі органічного суспільства; що такі цілі найвищі, а в разі конфлікту з іншими цінностями, з такими, що не є цінностями від особливих цілей особливого «організму»,— інтелектуальними, релігійними, моральними, особистими чи універсальними — вони повинні взяти верх, бо тільки таким шляхом можна відсунути загрозу занепаду народу. А надто, назвати схему суспільного життя органічною означає те саме, що сказати: його не можуть штучно творити одиниці та групи, хоч яка б сильна не була їх позиція, якщо вони не пройняті заглибленими в історію взірцями поведінки, мислення та відчування, бо тільки таким шляхом можна відсунути загрозу занепаду народу. А надто, назвати схему суспільного життя органічною означає те саме, що сказати: його не можуть штучно творити одиниці та групи, хоч яка б сильна не була їх позиція, якщо вони не пройняті заглибленими в історію взірцями поведінки, мислення та відчування, бо саме ці духовні, емоційні або матеріальні зразки жити, справлятися з дійсністю, і, перш за все, поводитися супроти інших людей, детермінують усе інше, творять національний організм — народ, незважаючи на те, чи він існує у вигляді держави, чи ні. Звідси можна висновувати, що не одиниця і не добровільне товариство (його можна як хоч розпустити, змінити або облишити), а народ є те основне суспільне ціле, що в його рамках повністю вивершується природа людини, що саме завдяки виникненню й існуванню народу можуть існувати суспільні організми нижчого типу — сім'я, плем'я, клан, провінція,— бо їх природа й ціль (часто називають їх значенням) — це вторинний продукт природи й цілей народу, які можна зрозуміти не шляхом розумового аналізу, а особливим, не завжди повністю відчутним усвідомленням єдиного у своєму роді зв'язку, що єднає окремі одиниці в неподільне ціле, яке Бурк ототожнював із суспільством, Руссо — з людом, Гегель — з державою; для націоналістів оте ціле, без огляду на суспільну структуру й форму, може бути тільки народ.

По-третє, цей погляд сполучений з думкою, що одним з найміцніших аргументів за вірністю окресленим переконанням, за даний тип поведінки, служіння певній меті і певному способу жити є те, що ці переконання, цілі, способи поведінки й життя є **наші**. Це дорівнює твердженню, що ті засади нам визначальні не тому, що ведуть до чесноти, щастя, справедливості чи свободи, або що вони наказані від Бога, Церкви, суверена, парламенту чи іншого признаного від усіх авторитету; не тому, що вони самі по собі добрі чи слушні, що беруть силу одна від одної, що вони обов'язкові для всіх людей у даній ситуації — їх слід дотримуватися, бо вони є вартості моєї групи, у випадку націоналіста — мого народу. Ті думки, відчуття й способи поведінки добрі або слушні, дотримуючись їх, я повністю вивершу самого себе або досягну щастя, бо вони становлять вимогу тієї особливої форми суспільного життя, що в ній я народився, з якою зростав і зрісся, як каже Бурк, тисячами переплетінь у минулому й майбутньому мого народу, що без неї, коли вжити іншу метафору, я наче листок, наче відчахнута від дерева гілка, відчахнута від дерева — єдиного годувальника. Отже, якщо внаслідок об'єктивних причин або власного рішення відійду від свого народу, не матиму жодної цілі, почну відмирати; у найкращому разі мені залишаться ностальгічні спогади про те, що колись було насправді живим, чинним, було одним з елементів життя народу, і надавало цінність і значення всьому, чим я був, що робив.

Таким барвним і емоційним стилем писали Гердер, Бурк, Фіхте, Мішле, а після них кожен, хто будив національний дух,— спершу між дрімотних слов'янських народів у провінціях австрійської чи турецької імперії, народів-підданців «білого царя», а згодом по всьому світу. Бурківська теза про мудрість виду, незалежну від глупоти одиниць, відрізняється від пізнішої кільканадцятьма роками заяви Фіхте про приреченість одиниці на загин: її поглине й облагородить вид, та все ж загальна тенденція — така сама. Така сповнена вартостей мова може інколи робити враження опису, націленого представити поняття національної спільності чи історичного розвитку. Однак її вплив на людську поведінку був, згідно з задумом тих, хто нею користувався, так само сильний, як вплив мови, прав природи, прав людини, теорії боротьби класів або будь-якої з великих ідей, що формували наш світ.

У ході еволюції, що її характер не повинен викликати здивування, націоналізм у розвинутій формі дійшов такого становища: у разі неможливості узгодити потреби організму, якого я частина, з цілями інших груп, мені або суспільству, якого я невіддільний член, нема іншого виходу, як лише примусити ті групи (якщо потрібно й силоміць) поступитися мені або моєму суспільству. Ліквідувати перешкоди; це доконечна потреба, якщо моя група — назвемо її народом — має вільно вивершувати свою справжню природу. Ніщо, коли це щось увіходить у конфлікт з моєю, тобто мого

народу найвищою ціллю, не може вважатися рівновартісним цій цілі.

Не існує найвищого критерію або взірця, що за ним можна було б встановити ієрархію різноманітних вартостей, пов'язаних з життям, особливостями й прямуваннями різних національних груп, бо такий взірець мусив би мати наднаціональний характер; він не міг би бути частиною, елементом даного суспільного організму — свою силу довелося б йому брати від зовнішніх щодо даного суспільства джерел, тобто він був би чимось універсальним, чимось на зразок природного права чи природної справедливості для тих, хто в них вірить. Проте, якщо спертися на раціональний погляд, такі посилання на універсальні принципи ґрунтуються на помилковому розумінні людської природи й історії, тому що будь-які вартості й взірці завжди належать до якогось суспільства, до національного організму і його неповторної історії, які становлять єдиний критерій, що вможливлюють одиниці й об'єднанням або групам, куди вона входить як складова частина, сприймати (якщо це взагалі має місце) які-небудь цілі й вартості. Це ідеологія організму, вірності Volku — носія справжніх національних вартостей, інтегралізму й історичних коренів; ідеологія La terre et kes morts, волі народу. Вона спрямована проти сил занепаду й розтлінності як негативних категорій, що стосуються прикладання природознавчих методів до галузі гуманітарних наук, а ось ці сили: критичний «аналітичний» розум, «холодний» інтелект, деструктивний індивідуалізм, бездушний механізм, космополітизм, легковажний стосунок до культурових і традиційних різниць, спрощене розуміння природи людини та її прав — усі ці визначення творять цілу типологію рис противника. Започатковують її твори Гаманна і Бурка, апогею досягає у Фіхте і його романтичних спадкоємців, систематичний виклад дають писання де Майстра й Бональда, а відтак вибирається на вершини в пропагандистських творах періоду Першої та Другої світової війни, у спрямованих проти Просвітництва і всіх його творів анафемах антираціоналістичних і фашистських письменників.

Мова й скрита за нею думка, згідно з притаманною їм тенденцією, несуть великий почуттєвий заряд, лише зрідка побачимо в них послідовність і ясність. Пророки націоналізму інколи наказують думати, нібито основні або найвищі вимоги народу супроти одиниці випливають з того, що тільки життя, мета й історія народу надихають і осмислюють все існування, вчинки одиниці. Звідси, однак, можна висновувати, що між іншими одиницями й їх народами існує подібний зв'язок, що поставлені їм від їхніх народів вимоги так само важливі й не менш безоглядні, й що не завжди вони будуть узгоджуватися з повним здійсненням цілей чи «місії» іншого народу, наприклад того, що до нього належить дана одиниця, а це ж, у рамках теорії, веде, очевидно, до культурового релятивізму, який, хай і не заперечує категоричності засновків, то все ж не звучить з ними в унісон. А надто: це відкриває шлях війні всіх проти всіх.

Деякі націоналісти намагалися цю складність обійти; пробували доказати вищість даного народу чи раси,— скажімо, німецької над іншими народами. Приклавши певні об'єктивні наднаціональні взірці, хотіли показати більшу далекозорість їх цілей проти цілей інших рас; переконували, нібито їх самобутня культура плодоносила одиницями, що реалізують собою справжні цілі людини мірою набагато ближчою до повної їх реалізації проти тих одиниць, що їх не охоплює та культура. Таким способом промовляв Фіхте у своїх пізніших працях, таку ж тезу можна знайти в Арндта й інших німецьких націоналістів того часу. Такого ж самого смислу Гегелівська ідея найвищої історичної місії народів у призначеному кожному народові місці й призначений час. Ніколи не можна напевно знати, чи націоналістичні письменники прославляють свій народ з огляду на те, який він є, чи тому, що тільки його цінності наближені до якогось ідеалу чи взірця. А такий ідеал чи взірець під силу зрозуміти, хоча б ex. hypothesi, тільки обранцям долі, щасливчикам, що мають його за дороговказ, а тим часом іншим суспільствам він невидимий, і так може бути завжди, що й засвідчує об'єктивну нижчість цих суспільств. Границя між цими двома способами мислення часом невиразна, проте кожен з них веде до збірного самообожнювання, до чого європейський націоналізм, а також американський, виявляли непереможну схильність.

Народ, ясна річ, не був єдиний предмет такого обожнювання. Історія вчить, що подібну мову й риторику використувано з метою ототожнити інтереси одиниці з інтересами Церкви, культури, класу, касти, партії; бувало, ті інтереси збігалися або зливалися в єдиний ідеал, бувало, конфліктували між собою. Усе ж, коли глянути з історичної перспективи, з-поміж усіх тих предметів культу й ідентифікації, наймогутнішу притягальну силу мала національна держава. Правдивість цієї тези особливо трагічно й нищівно доказав 1914 рік, тоді-то національна держава появила свою владу над громадянами, у скільки разів сильнішу від солідарності міжнародного робітничого руху.

Народившись у XVIII столітті, націоналізм не один раз видозмінювався, особливо ж відтоді, як він злився з етатизмом — доктриною першості держави, зокрема національної держави, в усіх галузях, а також з моменту укладення спілки з проіндустріальними силами, колишнім своїм смертним ворогом. На мою думку, попри розмаїтість проявів, він зберіг чотири риси, загалом охарактеризовані вище: віру в принциповий характер потреби національної приналежності; в органічну взаємозалежність усіх необхідних для існування народу елементів, «у цінність того, що наше з тієї простої причини, що воно наше»; нарешті в разі конкуренції з боку інших претендентів на авторитет і вірність, віру в першість національних вимог. Названі елементи з різною інтенсивністю і в різних співвідношеннях можна віднайти в усіх динамічних націоналістичних ідеологіях, що поширюються по всьому світу.

Мабуть, воно правда, що націоналізм, на відміну від самої національної свідомості та відчуття приналежності до народу, становить перш за все реакцію на поблажливе або легковажне ставлення до традиційних цінностей даного суспільства, витвір ображеної гордості й приниження суспільно найсвідоміших одиниць, від чого в слушний час йде гнів і самовпевненість. Чи не підтверджує цієї тези щоразу більша роль взірця новітнього націоналізму в реакціях, по-

чинаючи від свідомої оборони німецької культури, як робили з поміркованим письменницьким патріотизмом Томасіус і Лессінг та їх предтечі XVII століття, через висунуті від Гердера вимоги культурової незалежності, аж до спалаху агресивного шовінізму в Арндта, Яна Кернера й Гіреса під час і після Наполеонівського вторгнення. Однак, звичайно, ця справа не з простих. Безперервність існування мови, звичаїв, осілість на одній території датується незапам'ятними часами, усі епохи й всі земні закутки знають нашестя чужинців не лише на племена чи народи, але й на великі суспільності, об'єднані релігією або слухняність одній встановленій владі. Проте старожитної чи середньовічної доби ні в Європі, ні в Азії це не прокладало шляху типово націоналістичним реакціям. Націоналізмом не відповіли перси на поразку від греків, греки на поразку від римлян, буддисти від мусульман; не така була відповідь на перемогу гуннів чи оттоманських турків над греко-римською цивілізацією, а куди вже згадувати незчисленні менші війни, завойовницьке нищення застаних суспільних установ на всіх материках.

Очевидно, що удар по збірних почуттях суспільства, або, принаймні, по його духовних провідниках є конечна, але ж недостатня передумова зародження націоналізму. У такому суспільстві мусить існувати, хоча б потенціально, група чи клас, що шукає об'єкту вірності і самоідентифікації або ж опори владі, чого вже не забезпечують давні племінні, релігійні, феодальні, династичні чи мілітарні засоби цілісності, такі, як ті, що їх, на відміну від володарів німецьких ландів, спромоглася створити централістична політика французької чи іспанської монархій. Інколи такого типу умови створюються в висліді виникнення нових суспільних класів, їх намагання спертися на суспільство в боротьбі проти давньої або церковної влади. Коли до цього додати кривду бути завойованим або хоча б заподіяну від чужинців культурову зневагу, отоді навіть суспільство на початковій стадії розвитку національної культури має підгрунтя для розвитку націоналізму.

Проте є ще одна умова, без неї, здається, не обійтися: щоб в суспільстві або принаймні в думках частини найчутливіших одиниць зародився націоналізм, доконечно потрібна дозріла чи хоча б зачаткова форма власної візії народу, побудована на базі єднального чинника або чинників: мові, етнічному походженні, спільній (справжній чи надуманій) історії,— отже на базі ідей і відчуттів доволі виразно присутні у думках освічених і наділених більшою суспільною чи історичною чутливістю людей при їх слабій присутності або браку в загальній свідомості. Ті, хто плекав в собі візію, починають з обуренням реагувати на легковажне або зневажливе ставлення до свого народу; вплив того-таки бачення перетворює частину з них у свідому інтелігенцію, зокрема перед лицем спільного внутрішнього чи зовнішнього ворога держави: Церкви, уряду або чужинних наклепів. Саме вони — поети та прозаїки, історики й критики, богослови й філософи та інші, промовляючи або пишучи, звертаються до людей і намагаються прищепити їм усвідомлення кривд, що вони їх зазнали як народ. Власне таким чином французьку гегемонію заперечили на позір віддірвані ділянки: естетика й критика, а потім опір поширився на всі життєві сфери (не хочу тут розмірковувати над особливими обставинами, що призвели в Англії й Швейцарії до своєрідної реакції на французький класицизм). У німецьких ландах цей опір став суспільною і політичною силою, грунтом, звідки виростав націоналізм. Серед німців він прибрав форму свідомого зусилля письменників, спрямованого на визволення себе й інших від того, що було їм нестерпним тягарем, насамперед від вузлів на вільному розвитку духу: догм французьких законодавців від естетики.

Проте в парі з нахабними французами йшли власні тирани не тільки в естетичному, а й у суспільному розумінні. Великий спалах індивідуалістичних пристрастей, відомий під назвою «буря і натиск», звернувся проти управи й законів репресивного філістерського суспільства, обравши за безпосередню мету повалення всіх бар'єрів і обмежень суспільного життя: лакейства й сервілізму внизу, брутальності, волюнтаризму, нахабства й гніту нагорі, а брехні й, коли вдатися до слів Бурка, «глумливого шварготання, брехливого лементу лицемірів»,— на кожному з його рівнів. Під сумнів поставлено правильність усіх законів і норм, наданих, мовляв від Бога, природи чи суверена, що були джерелом авторитету і що їх кожному треба було дотримуватися. Висувано вимоги вільно самовизначатися, вільно втілювати творчі прагнення, якими наділені всі люди, хоча найчистішими й найсильнішими мають їх митці. Гердер уважав персоніфікацією цієї вітальної енергії твором збірного генія народів: легенди, героїчний епос, міфи, закони, звичаї, пісні, танці, релігійні й світські символи, храми, ритуали — усі ці форми вияву й комунікації, що, не будучи витвором одиниць і окреслених груп, були продуктом безособової уяви і волі всієї громади, що виявлялися на різних рівнях свідомості. Таким способом,— на думку Гердера,— виникли оті найпотаємніші, невловимі узи, завдяки яким суспільство розвивається як органічне ціле.

Поняття творчої сили, носіями якої є як одиниці, так і суспільство в цілому, замінило ідеї понадчасової об'єктивної правди, незнищимих взірців-дороговказів до щастя, чеснот і справедливості, до повного й правильного вивершення людської природи. Отак виникла нова візія людини й суспільства. На перший план поставлено вітальність, рух, зміну, скоріше те, що відрізняє, ніж те, що уподібнює одиниці й групи, наголошується на цінності всілякої різнорідності, винятковості, індивідуальності. Це була візія світу-саду, де кожне дерево, кожна квітка росте у власний, лише їй притаманний спосіб, вбираючи аспірації, створені обставинами та її оригінальною індивідуальною природою, тим-то не можна її оцінювати за зразками і цілями, притаманними іншим організмам. Це означало відхід від панівної під ту пору philosophia perrenis, віри в загальний, єдиний, універсальний характер і понадчасову силу об'єктивних і вічнотривалих законів, щодо всіх людей і речей; віри, що мали засновком і натхненням тріумф природознавства й математики, а світського чи природничого варіанту її боронили лідери французького Просвітництва. У такому світлі німецьку культуру з її релігійним і літературним спрямуванням, із заглибленістю в пошуки духовності, схильністю до містицизму, тіснотою й провінційніс-

тю, з кепським, у кращому випадку, імітуванням Заходу, сприймано як дуже вбоге.

Не пробую давати зрозуміти, що це зламне протиставлення було, принаймні на початку, чимось більшим, ніж уявним образом, присутнім у свідомості малої групи німецьких поетів і критиків. Однак саме вони найдошкульніше відчували свою відчуженість, спричинену тодішніми перетвореннями по всій Німеччині, зокрема в Прусії, де реформи Фрідріха Великого запроваджували західний стиль. Не маючи ніякої справжньої слави, не вміючи пристосуватися до бюрократичного порядку, що прийшов на місце традиційного способу життя, гостро відчуваючи різниці між своїм глибинно християнським, протестантським і моралістичним світоглядом і сцієнтистським духом французького Просвітництва, страждаючи від дрібничкових деспотизмів сотень князів, найталановитіші й найнезалежніші відповіли на руїну свого світу, що почалася ще приниженням їх дідів перемогами армії Людовіка XIV, дедалі стихійнішим бунтом. Поверховому матеріалові, утилітаризмові, знеособленій і порожній грі тіней, що творила світ французьких мислителів,— протиставили глибину й поезію германської традиції, її примхливу, але сповнену ентузіазму вмілість вникати в невичерпну різнорідність духовного світу.

Такі були корені романтизму, руху, що в Німеччині прославив збірну волю, незалежну від норм, доступних раціональним методам мислити, звеличив духовне життя народу, що в його діях або безособовій волі можуть брати участь усі творчі одиниці, хоч вони й неспроможні досліджувати чи описувати його. Ідея політичного життя народу як експресії цієї збірної волі — ось і є суть політичного романтизму, тобто націоналізму.

Дозволю собі заново сказати, що націоналізм здається мені насамперед відповіддю на кривду, заподіяну суспільству, а ця реакція становить хоч і конечний, та все ж недостатній для повноти національного самоствердження висновок. Від незапам'ятних часів суспільства ображали один одного, та не завжди воно оберталося реакціями націоналістичного характеру. Потрібне було ще щось: нова візія життя, що з нею могло б ідентифікуватися скривджене суспільство, класи й групи, позбавлені дотеперішньої позиції внаслідок суспільних і політичних перетворень; візія, що могла б стати осередком і опорою спробам відбудувати суспільне життя. Російський рух слов'янофілів і народників, як і націоналізм у Німеччині, стає зрозумілим тільки в контексті наслідків стихійної та прискореної модернізації Росії в добу Петра Великого, чи, меншою мірою, Прусії за панування Фрідріха Великого, тобто в контексті технологічної революції, занепаду старих і виникнення нових ринків, а відтак відмирання цілих класів, браку можливості в освічених людей використати своє вміння через їх психологічну неспроможність поповнити лави нової бюрократії; нарешті, у випадку Німеччини, в контексті наслідків окупації, колоніальної управи, здійснюваної могутнім зовнішнім ворогом, що вело до знищення традиційного способу життя, втрати відчуття безпеки, стійкості суспільного порядку, дезорієнтації. Саме такі відчуття були поширені серед найчутливіших і найсвідоміших, тобто митців і всіх тих, що в них мислення було професією. Започатковане зусилля прямувало створити новий синтез, нову ідеологію, що їй під силу було б пояснити й заодно виправдати опір усім силам, що пішли походом проти їх переконань й способу життя; змогла б показати новий напрям і новий предмет ідентифікації.

Наш сповнений суспільних і економічних струсів час добре знає це явище. Там, де етнічні зв'язки й спільний історичний досвід не змогли витворити національного почуття, новим предметом ідентифікації може стати суспільний клас, політична партія, Церква або, найчастіше, осередок влади й джерело авторитету — сама держава, одно — чи багатонаціональна, під її проводом можуть об'єднатися й переформувати ряди усі ті, кому поруйновано традиційний спосіб життя, обезземлені селяни, збіднілі землевласники й крамарі, безробітні інтелектуалісти, безталанні люди різних професій. Насправді ж ніщо, проте, не виявило (як в дійності, як в символічному вимірі) тієї єднальної та динамічної сили, а виявив її лише народ, об'єднаний в єдине ціле з іншими предметами культу як от: раса, релігія, чи клас, що у спілці з ними він має непереможну притягальну силу.

Німці, перші справжні націоналісти, становлять приклад злуки ображеної культурової гордості з філософічно-історичною візією, яка мала б бути бальзамом на культурові рани, мала б творити внутрішні осередки бунту. Спершу це була невелика група і освічених франкофобів, однак незабаром, зазнавши шоку поразки від французів і наполеонівського Gleichschaltung, зародився широкий народний рух, перша висока хвиля націоналістичних пристрастей, поєднана з диким шовінізмом студентів, паленням книжок і таємними процесами над зрадниками. Отак учень чорнокнижника звільнився з-під контролю, і почали сахатися від нього самі його творці, холодні мислителі, як Гете і Гегель. Приклад німців, злившись з доволі подібними болячками інших народів, зробився заразливим і мав серед них такі ж грізні наслідки. Услід за Німеччиною пішли: Італія, Польща, Росія, потім балканські й балтійські країни, Ірландія, а після падіння Третьої республіки — Франція, і так ведеться аж по сьогоднішній день в республіках і диктатурах Азії й Африки, вирує регіональний і етнічний націоналізм у Франції, Англії, Бельгії, на Корсиці й в Канаді, Іспанії, на Кіпрі і хто-зна де ще. Такого ходу подій не передбачав, наскільки мені відомо, ні один пророк дев'ятнадцятого століття. Якщо такі передбачення і з'являлися, то, напевно, визнано їх занадто неймовірними, щоб присвятити їм хоч дещицю уваги. Що спричинило недобачення можливості такого основного для нашого часу розвитку подій?

У XIX й протягом кількох десятиліть XX століття раціональні мислителі ліберальної орієнтації поклали, між іншим, що ліберальна демократія є найзадовільніша, а принаймні найменш незадовільна форма суспільного ладу; що національна держава є, а в усякому разі стала в ході історичного розвитку, природною формою організації самостійного, самоуправного суспільства; нарешті, що зразу після розпаду багатонаціональних імперій (затаврованих від Гердера неспроможними політичними монстрами) на складові частини, тузі за єдністю людей спільної мови, звичаїв, спогадів і поглядів урешті воздасться належне, і стане

дійсністю міжнародна спільнота визволених, самоуправних національних держав: Молода Італія Мацціні, Молода Німеччина, Молода Росія, Молода Польща, які то надихаючись вільним від націоналізму патріотизмом, він-бо є по суті вияв патології, породженої неволею (житимуть вільно й злагоджено, обопільної гармонії не порушуватимуть ірраціональні пережитки часів неволі). У цьому контексті має свою значимість факт, що представника руху, очолюваного від Мацціні, запрошено до участі в конгресі першого Інтернаціоналу, хоч як воно могло не подобатися Марксові. Це переконання (його поділяли ліберальні й демократичні творці новопосталих після Першої світової війни держав) позначилося теж на статуті Ліги Націй. Навіть марксисти, попри їх тлумачення націоналізму як історично реакційного явища, не вимагали цілковитої ліквідації границь між народами: дотримувалися погляду, що після повалення класового визиску соціалістичною революцією, суспільності вільних народів зможуть жити по-сусідськи, виглядаючи занепаду держави, усвідомлюваної знаряддям класової домінації.

Жодна з цих ідеологій не передбачала посилення національних почуттів, а агресивного націоналізму й поготів. Лише один Дюркгейм, на мою думку, ясно бачив зневажений іншими факт, що розпад традиційних, потрібних людському відчуттю лояльності, ієрархій і укладів суспільного життя, що було наслідком централізації й бюрократичної «раціоналізації» — вислідку й засновку розвою промисловості, позбавив великі людські маси відчуття суспільної та емоційної безпеки, спричинив загальновідомі явища відчуження, браку духовної традиції й дедалі більшої аномії. Появилася потреба створити, шляхом свідомої суспільної політики, психологічні відповідники утраченим культуровим, політичним й релігійним вартостям, що на них спирався старий лад. Соціалісти вірили в класову солідарність, єдність визискуваних і перспективу справедливого, раціонального суспільства, народженого революцією,— ці чинники мали створити той необхідний для суспільної єдності зв'язок. І до певної міри насправді так сталося, а надто, частина бідноти, утікачів і обезземлених селянземігрувала до Нового Світу. Однак більшість не задовольнили ні професійні об'єднання, ні політичні партії, ні революційна міфологія Сореля. Ці елементи не могли заповнити наявної порожнечі — це було до снаги тільки старим, традиційним мовним, земним узам, справжнім або несправжнім історичним спогадам, установам і провідникам, що персоніфікували уявлення людей про себе як про громаду, про Gemeinshcaft, тобто символам і чинникам далеко могутнішим, ніж могли про них думати всякі соціалісти і світлі ліберали. Ідея народу як верховного авторитету, часом сповнена містицизму й месіанського духу, замість Церкви, суверена, влади законів чи інших джерел абсолютних вартостей, гоїла рани збірної свідомості, незважаючи на те, хто їх завдав — чужий ворог, свої капіталісти, імперіалістичні визискувачі чи влада бездушної бюрократії, що штучно запровадила свою управу.

Це національне почуття, безсумнівно, свідомо використовували партії й політики, однак ті, що вдавалися до нього, маючи на увазі свої цілі, не вигадали його самі. Наділене власною незалежною силою, воно могло об'єднуватися з іншими силами, зокрема найрезультативніше з могутністю модернізованої держави, висуваючи заборону проти інших, визнаваних чужими або ворожими, сил; у рамках держави могло вступити в спілку з окремими групами, класами й рухами — релігійними, політичними чи економічними — що з ними не ототожнювалася інстинктивно більшість суспільства.

Різні були шляхи його розвитку і по-різному могло використовуватися: як знаряддя десакралізації, індустріалізації, модернізації або ідеї раціонального використовування доступних засобів тими, що воскрешали справжню чи то вигадану минувшину, якийсь утрачений поганський чи неосередньовічний рай, в ім'я уявного образу діловішого, простішого й чистішого життя; як поклик крові чи якоїсь древньої віри,— усе роти чужинців, космополітів, «мудрагелів, економістів і хитромудрих», що, не розуміючи правдивої душі народу й її коренів, нищать його спадщину.

На мою думку, ті, що зневажали небезпечну мішанину з незагоєних духовних ран, будь вони чим хоч спричинені, та візії народу як суспільності живих, померлих і ненароджених (ця мішанина, доведена до точки патологічного роз'ятрення, виявила свій зловорожий характер), попри їх спостережливість у інших питаннях, виявили недостатнє вміння розуміти суспільну дійсність, а ще вважаю, це стосується такою ж мірою сьогодення, як і останніх двох років. Модерний націоналізм зародився в Німеччині, однак поширився на всі терени, де ситуація була в достатній мірі подібна до тієї, що виникла ввисліді зудару традиційного німецького суспільства з модернізацією. Не хочу сказати, що розвиток цієї ідеології був неминучий,— можливо, її взагалі могло не бути. Ніхто, однак, переконливо не довів здатності людської уяви підкорятися якимось можливим на відкриття законам та передбачати розвиток ідей. Якби не виник отой згусток ідей, історія покотилася б іншим шляхом. Німці могли відчути реальну кривду, але засіб, що до нього вдалися (Раймонд Арон, кажучи про марксизм назвав, його опіумом інтелектуалістів), міг бути інший, а коли б так сталося, події могли б розвиватися по-іншому. Адже ідея виникла й мала такі, а не інші наслідки; нерозпізнання їх природи й значення засвідчує, на мій погляд, своєрідну ідеологічну впертість.

Чому якраз так сталося? Свою малу роль відіграв тут традиційний ліберальний «вігівський» спосіб мислити, поширений світлими ліберальними (а ще соціалістичними) істориками. Це відома картина: на одному боці сили темряви: Церква, капіталізм, традиція, авторитет, ієрархія, визиск і привілеї, а на іншому — боротьба за перемогу розуму, за подолання міжлюдських бар'єрів, за права людини (а зокрема трудових мас), за індивідуальну й суспільну свободу, зменшення злиднів, гніту й насильства. І все це з наголошуванням того, що об'єднує, а не розділяє людей. Однак, простіше кажучи, відмінності виявилися не менш справжні, ніж тотожність людського роду, ніж «гатункове буття» Фейєрбаха й Маркса. На цих відмінностях зросло національне почуття, однаковою мірою привабливе по обидва боки границі між світ-

лом і темрявою, поступом і назадництвом. Зовсім так само сталося в наш час всередині комуністичного табору: зневажені відмінності вимагали визнання, а врешті-решт протиставилися зусиллям знівелювати їх в ім'я запланованої чи то бажаної єдності. Ідея єдиного, спертого на науку й управу розуму, світового ладу — це був стрижень програми доби Просвітництва.

Коли Іммануїл Кант (а його засудити в ірраціональності годі) сказав, що «з горбатої сировини — людства не зробити ні одної простої речі», його слова далекі були від абсурду.

Спадає на думку ще одне зауваження. До речі, маю враження, що думка XIX й початку XX століть була на диво європоцентрична. Навіть найрадикальніші й наділені неабиякою уявою політичні мислителі того часу, висловлюючись про мешканців Африки чи Азії, здебільшого творили на подив відірвані й абстрактні ідеї.

Думаючи про африканців або азіатів, усі дотримувалися такої категорії: як їх трактували європейці. Байдуже, будь вони імперіалісти, патерналістичні опікуни, сповнені доброї волі, ліберали чи соціалісти, обурені завоюваннями й визиском,— усі вони дебатували про африканську людність як про підопічних або жертви Європи, лише подеколи (якщо взагалі) добачаючи їх історію й культуру, їх минуле, майбутнє й теперішнє, що можна їх зрозуміти лише в контексті рис і умов життя тієї людності. Якщо й признавано існування туземних культур, як, скажімо, у випадку Індії, Персії, Китаю чи Японії, то в дискусії про майбутні потреби їх суспільств, цього факту здебільшого не брали до уваги. У результаті ніхто поважно не враховував можливості появи на тих континентах дедалі більшої націоналістичної хвилі. Навіть Ленін уважав тамтешні національні рухи тільки знаряддям у боротьбі проти європейського націоналізму, а підтримувати чи не підтримувати їх — це питання ставив у залежність від того, чи це прискорить прямування до революції в Європі. Воно й цілком зрозуміло, бо і він, і його соратники-революціонери вірили, що саме там і є центр світової сили, що удача пролетарської революції в Європі автоматично визволить робітників по всьому світу й змете з лиця земного колоніальні й напівколоніальні режими в Азії й Африці, залучить досі підкорені народи до нового міжнародного світового порядку, спертого на суспільну емансипацію. Тимто Ленін і не цікавився життям різних суспільностей як таких, до речі, цим був подібний до Маркса, бо той, висловлюючись, напр., про Італію, Китай чи Ірландію, ні словом не обмовлявся щодо їх майбутнього.

Отим майже повсюдним європоцентризмом можна принаймні частково пояснити факт, чому таким несподіваним був спалах на тих континентах не тільки антиімперіалізму, але й націоналізму. Треба було дочекатися величезного струсу,— поразки Росії в війні проти Японії 1904 року. До цього моменту жоден позаєвропейський народ не був, на погляд західних теоретиків суспільства й політики, народом у повному розумінні цього слова, а його духовним рисам, історії, проблемам і потенціалові в аспекті майбутнього не дано стати першоплановим предметом досліджень для тих, що вивчали суспільне життя, історію й проблематику розвитку взагалі. Ці обставини краще проти всіх інших можуть пояснити ту особливу прогалину в футурології минулого періоду. Повчально пам'ятати й про те, що попри автентичний брак націоналістичних елементів у російській революції (слід її назвати повністю антинаціоналістичною від природи) навіть після інтервенції Антанти, такий стан не тривав довго. Поступки національним почуттям, до чого треба було вдатися Сталінові перед і під час гітлерівського походу на Росію, звеличування відтоді героїв суто російської історії, показують, до якої міри доконечною була мобілізація цих відчуттів, щоб здійснити мету совітської держави. Це так само стосується переважної більшості держав, що виникли після Другої світової війни.

Проте нема, гадаю, перебільшення в думці, що кожен політичний рух (принаймні поза західним світом), що не пристав до спілки з національними почуттями, був приречений на невдачу. Повторю заново: я не історик і не політолог, а тому не кажу, що мені вдалося пояснити явище націоналізму. Я лише хотів звернути увагу на кілька проблем і показати конечність пильніше придивитися до тої особливої вітки романтичного бунту, що так вирішно вплинула на кшталт нашого світу.

А

АНТАГОНІЗМ ЕТНІЧНИЙ — непримиренна суперечність між різними етнічними спільностями. Виникає на ґрунті конфлікту інтересів — ідеологічних, релігійних, економічних, політичних і т. п. Викликають А. е. такі риси етнічної психології, як етноцентризм та ксенофобія, що виявляють себе шляхом створення негативних стереотипів щодо ін. народів. Історія знає безліч випадків тривалих А. е. Негативні етнічні стереотипи, які їх супроводжували, збереглися подекуди й донині. Конфлікт між передовою грецькою цивілізацією і відсталим навколишнім світом призвів до антагонізму між еллінами і варварами. Різна господарська спрямованість землеробів-слов'ян і кочовиків обернулась таким протистоянням: християни — поганці. Найвідоміші із сучасних А. е.— релігійний між католиками і протестантами в Ольстері, політичний між арабами-палестинцями і євреями на Близькому Сході.

АНТИСЕМІТИЗМ (юдофобство, юдофобія) — одна із форм нац. та реліг. нетерпимості, що виражається у ворожому ставленні до євреїв, штучно утворювана нац. ненависть до них, що розпалюється на догоду та в інтересах реакційних сил у суспільстві. А.— це сегрегація і дискримінація євреїв за реліг., нац., расовими та ін. мотивами, що нерідко майже сягає геноциду — фізичного та духовного. А. у Схід. Європі, зокрема на Україні, має глибокі іст. та соціальні корені. Він ставав зброєю режиму в період глибоких криз — екон., політ., нац., наслідком виродження звичаїв після великих воєн, під час революц. подій та ін. нац. катастроф. Саме в такий час деяким соціальн. демагогам, реакційним колам легко сіяти отруту антиєврейськ. омани. А. використовує в своїх цілях гол. чином невдоволення розорених капіталізмом дрібнобуржуазних мас міста і села, збуджуючи їхні нац. та реліг. переконання, спрямовуючи їх невдоволення на невірний шлях ворожості до євреїв. Мета А.— відволікати народні маси від боротьби проти її визискувачів, гнобителів, внести нац. розбрат і ненависть у лави трудящих. А. був офіційною політикою в нацистській Німеччині. Дореволюційна Росія також була прикладом класичного А., який, розвинувшись на неосвіченості суспільства, слугував реакційному режиму царату інструментом панування, засобом часткового відвернення уваги соціально гноблених і нац. поневолених народних мас. Гасло неприязні до євреїв мало визначену державно-політ. функцію — гальмувати всі револ. процеси.

Коли радянське суспільство опинилося на перехресті безлічі суперечностей і не могло їх розв'язати, знову повторилися аналогії передреволюційних часів. У СРСР в роки сталінщини, коли прірва між гаслами і реальною дійсністю поглиблювалась, А. виявлявся в латентних формах як дискримінація щодо єврейськ. населення (кадрова політика, боротьба проти космополітизму, жертвами якої стало багато представників єврейськ. інтелігенції, «справа лікарів» тощо).

В післясталінську добу симптоми криз та протиріч супроводжували правління Хрущова—Брежнєва: цілковитий провал аграрної політики, глухий кут у системі планування, затяжний конфлікт з КНР, опозиція в країнах соціаліст. співдружності (Югославія, Угорщина, Чехо-Словаччина), суперечність у ставленні до визв. рухів у колиш. колоніях і в розв'язанні нац. питання в СРСР тощо. Саме в цей час тоталітарний режим використовував великий вибір засобів, щоб відвертати увагу народів від цих внутр. і зовн. кризових явищ. Одним з цих засобів був А. Це виявилося й у тому, що природні потреби єврейськ. населення в культурних інститутах не були задоволені. Але прояви т. зв. побутового А. практично не зазнавали осуду. Безпідставний наступ режиму на єврейську культуру на практиці обернувся наступом на культ. життя нечисленних етніч. меншин, нац. груп, хоч і супроводжувався закликом творення загальнорадянськ. культури, а фактично це була димова завіса проведення русифікаційної політики. В нац. самосвідомості євреїв важливу роль відіграла поява такого нового фактора, як виникнення держави Ізраїль. У той же час великої шкоди завдала діяльність деяких публіцистів, науковців, літераторів, в творах яких під виглядом боротьби проти сіонізму протягались установки і стереотипи А. Маскуючись марксист. фразеологією, вони чинили брутальний напад на єврейську культуру, юдаїзм, євреїв взагалі. Нападки антисемітського характеру супроводжують діяльність партійно-громадськ. «націонал-патріотичних» організацій та рухів в деяких колиш. соціаліст. країнах, в т. ч. країнах СНД (напр., у Росії — Народний фронт, рух «Пам'ять» і т. ін.).

АПАРТЕЇД — офіційна державна політика, спрямована на расову дискримінацію. Практичним виявом її є расова сегрегація. Конкретним прикладом А. є колишнє становище корінного населення півдня Африки в Південно-Африканській Республіці. А. засуджується Статутом ООН, Загальною декларацією прав людини, іншими міжнародними угодами і документами.

«АСИМІЛЯЦІОНІЗМ» (у СРСР) — політико-ідеологічна позиція радянської еліти, що підтримувала і стимулювала процеси денаціоналізації своїх народів, їхню мовну русифікацію. А. був практичним втіленням у життя ленінської тези про неминучість злиття націй у майбутньому, про асиміляцію як панівну і, можливо єдину, тенденцію національного розвитку. Одним із проявів А. були жорстокі репресії проти спроб виступити на захист національних культур. «Асиміляціоністи» склали політико-ідеологічну базу націонал-більшовизму.

АСИМІЛЯЦІЯ — засіб досягнення етнічної однорідності. А. найбільш швидко здійснюється у суспільствах, де спостерігається розсіювання різнорідних мігрантів в однорідному, міцно пов'язаному економічними та політичними зв'язками середовищі. Звичайно, для існування етнічної самосвідомості мало образу «чужого», потрібен ще образ «свого», тобто досить компактної групи людей, яких зараховують до «своїх». А. з початку виникнення первозданної державності відображувала процес інтеграції як споріднених, так і неспоріднених спільностей. Вона носила переважно безхворобливий характер. Розрізняється А. добровільна та насильницька. Змушена А. збіднює соціальні зв'язки, наносить глибокі політичні поранення народам, що співіснують. Стихійна А. збіднює не лише окрему людину, а все людство, бо ж при цьому вмирає такий цілісний живий організм, як етнічна система.

Насильницька А.— явне чи прикрите змушення того чи ін. народу до відмови від своєї національної культури, національної мови, звичаїв, традицій, від своєї економічної та політичної першооснови, добровільне підпорядкування пануючій нації.

Цей процес відбувається, як правило, внаслідок здійснення асиміляторської політики, спрямованої на знищення національних особливостей. Певною мірою А. є проявом національного нігілізму, уособлює зверхність одного народу і комплекс меншовартості ін.

АТРОФІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПОЧУТТЯ. За нормальних умов історичного розвитку, коли народ не піддається жодним національним утискам, його психіка врівноважена, дії спокійні, впевнені, національна гордість проявляється як щось природне для всієї нації.

На жаль, Україна була позбавлена природного культурно-національного розвитку. Історична розірваність

територій між кількома панівними державами спричинилася до прояву в українському характері двох патологічних явищ: атрофії та гіпертрофії національної психіки.

Людина без національних запитів і прагнень вражена хворобою А. н. п.

Причини А. н. п. українців: антиукраїнська політика Російської імперії впродовж кількох століть; обмеження і переслідування національної культури власними чиновниками; приниження значення національної свідомості та зосередження уваги на класових чи професійних інтересах; нівеляція національних рис, коли своя психіка втрачена, а нова не набута та ін.

Отже, неможливість свого національного вираження призводить до дезорганізації всієї психіки. Тоді людині байдужа і мова, і політика, і держава. Увага зосереджується на матеріальних речах: добробуті, ситості тощо.

А. н. п. більшістю вчених розглядається як негативне явище, оскільки самі люди не усвідомлюють своєї хвороби та її загрозливих наслідків для всієї нації.

Б

БАЛКАНІЗАЦІЯ — термін, прийнятий для означення багатостороннього конфлікту, найчастіше збройного, спричиненого розпадом багатонаціональних імперій, учасниками якого є колишня метрополія та її колишні колонії. Особливість цього явища полягає в тому, що конфлікт точиться як між колоніями та метрополією, так і між самими колоніями. Термін увійшов в обіг після розпаду Османської імперії, коли між Туреччиною та її колишніми балканськими колоніями, а потім і між самими балканськими державами розпочалися збройні конфлікти навколо територіальних проблем і за політичний вплив у регіоні (1-а і 2-а Балканські війни 1912—1913 рр.).

Для колишньої метрополії Б. вигідна тим, що дає їй змогу зберегти свій політичний вплив на колишні колонії. Нацьковуючи їх одна на одну і використовуючи конфлікти для збройного втручання, вона підпорядковує собі кожного із учасників конфлікту, вдаючись до обіцянок збройної допомоги. На теренах колишнього СРСР Б. була інспірована або спровокована російськими правлячими колами та спецслужбами. Найхарактернішими були конфлікти у Молдові між основною частиною країни та Придністров'ям, між Грузією та Абхазією і Північною Осетією, між Азербайджаном та Нагірним Карабахом і Вірменією. Провокуючи або роздмухуючи етнічні конфлікти між окремими народами і ставлячи новоутворені держави перед загрозою розпаду, Росія брала на себе роль миротворця і гаранта їхньої територіальної цілісності, насправді ж прагнула повернення цих держав у свою політичну орбіту.

В

ВЗАЄМОСПРИЙНЯТТЯ ЕТНОСІВ — це стійкі та емоційно прикрашені думки однієї нації про ін. та про себе саму. Вони створюються на національних традиціях та звичаях, та, відображаючи нормальні і природні відмінності між націями, акумулюють їх історичний досвід, вбирають у себе звички попередніх поколінь. Зрештою, це традиційний тип регуляції, один з важливих каналів передачі соціально значущої інформації — збереження «лиця» суспільства, його засад.

З цієї точки зору етнічні стереотипи — це колективні, складові елементи національної свідомості, свого роду «колективні уявлення», що допомагають людям усвідомити свою етнічну належність, свою відмінність від ін. етносів. Саме на ці уявлення спираються національні почуття, національна гордість, патріотизм. В. е.— це також і схематичні норми, стандарти самосвідомості суспільства, інструменти передачі від покоління до покоління національних форм соціального та морального досвіду. Це ті «цеглинки», з яких складається національна ідея. Зустрічаємося ми і з «хибним національним стереотипом»— стійкими, емоційно прикрашеними схематичними образами, що існують у масовій свідомості та використовуються з метою формування суспільної думки в дусі ворожнечі до інших націй. «Люди об'єднуються за принципом компліментарності,— писав Л. Гумільов.— Компліментарність — це неусвідомлена симпатія до одних і антипатія до інших. Внутрішньоетнічна компліментарність, як правило, корисна для етносу, будучи його могутньою охоронною силою. Але іноді вона набуває спотвореної, негативної форми ненависті до всього чужого: тоді вона іменується шовінізмом». Останній зароджується тоді, коли повага до морально-етнічних цінностей свого народу перетворюється у виключність, приниження моральних засад та традицій інших національних спільностей. «Вищий моральний ідеал вимагає,— писав В. Соловйов,— щоб ми любили всіх людей як самого себе». Тільки народ, що поважає свої національні цінності, традиції, спосіб мислення, може поважати їх в інших національних спільностях та користуватися їх повагою.

ВЕЛИКА АМЕРИКАНСЬКА ТА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЇ. Їх вплив на розвиток етнополітичних ідей і процесів коротко можна охарактеризувати так.

По-перше, французька і американська революції стали логічним наслідком переходу людства до етапу індустріального суспільства. У свою чергу вони справили величезний епохальний вплив на розвиток світової політичної та етнополітичної думки, на тогочасні і сучасні політичні та етнополітичні процеси.

По-друге, вони завершили донаціональну еру в історії людства і започаткували нову — еру завершального процесу формування націй, еру національного існування.

По-третє, в роки революцій на арену політичного життя вийшов новий суб'єкт або, за сучасною західною термінологією, актор-нація, яка в боротьбі за «місце під сонцем» взяла на озброєння національну ідею. Національна ідея з самого початку зіткнулась у боротьбі із старими ідеями — демократичною та релігійною, а також з новими — ліберальною та соціалістичною.

По-четверте, під час революцій сформувався сучасний тип націоналізму. Спочатку він відігравав виключно позитивну роль, однак, з часом розколовся на кілька типів, різних за своїм характером, змістом, спрямованістю і роллю. Вже тоді виявились величезні потенційні, практично непоборні сили націоналізму. І тоді ж виникла небезпека зловживання націоналізмом, його перетворення на шовінізм.

По-п'яте, в революційні часи сформувалася і почала втілюватись у життя ідея національної держави, яка розглядалась як право й обов'язок кожного народу на створення власної держави. Відтоді в західній етнополітичній думці поняття «нація» і «держава» злились воєдино. Тоді ж ідея національної держави вступила в жорстоку конкуренцію з іншими не менш вагомішими ідеями, а саме: а) теологічною, б) правовою та в) класової держави.

По-шосте, в ході революцій і в наступні роки були досить успішно апробовані унітарна та федеративна моделі держави, які стали і лишаються основними формами устрою сучасних держав.

По-сьоме, американська і французька революції вплинули на визрівання, характер і спрямованість де-

мократичних революцій та національно-визвольних війн: повстання декабристів 1825 р. в Росії й Україні, «весна народів» 1848 р., визвольна боротьба іспанських колоній 1810—1825 рр.

По-восьме, обидві революції започаткували своєрідну картографічну революцію, тобто швидкі й суттєві зміни політичної карти світу — зникнення наднаціональних імперій і карликових етнічних країн та народження нових національних держав.

Загалом американська і французька революції започаткували новий виток історії, відкрили нову епоху в розвитку цивілізації — епоху націоналізму та національних держав.

ВЕЛИКА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1789—1794 рр.) була обумовлена цілою низкою внутрішніх об'єктивних і суб'єктивних факторів, що формувалися на ідеях французьких просвітителів. Величезний вплив на неї справила також Велика американська революція. Франція уважно стежила за національно-визвольною боротьбою американського народу, надавала йому моральної, матеріальної та військової підтримки. Поширенню ідей і американського революційного досвіду сприяли також приїзд і перебування у Франції відомих американських мислителів і «батьків-засновників» США Б. Франкліна, Т. Пейна та ін. «Французьку революцію,— стверджують автори «Історії Сполучених Штатів»,— можна вважати наслідком американської революції; принаймні на ранніх її етапах лідери цієї революції були великою мірою натхненні принципами Американської декларації про незалежність».

Помітний вплив на події у Франції мали й Американська конституція та «Білль про права» (перші 10 поправок до Конституції США), багато принципів яких було покладено в основу Декларації прав людини і громадянина (1789 р.) — цього політичного маніфесту Великої французької революції. Недарма Т. Пейн, який тоді перебував у Франції, вдався до символічної акції, що мала підкреслити ідейно-політичний зв'язок двох революцій — переслав через океан ключі від Бастилії «батькам-засновникам» США.

Важко та, мабуть, і просто неможливо, переоцінити вплив Великої французької революції на розвиток політичної та етнополітичної думки не лише в Західній Європі, а й у світі в цілому. Вона інтегрувала в собі теоретичні надбання епохи Відродження і Просвітництва та здобутки Великої американської революції, збагатила їх новими ідеями і концепціями та практичним досвідом.

Французька революція своєю «Декларацією...» проголосила: «Люди народжуються і лишаються вільними і рівними в правах». Вона встановила правову державу, обґрунтувала пріоритет прав людини, зафіксувала гарантії цих прав, оголосила принципи розподілу влади, законності, відповідальності і підзвітності посадових осіб. Вона об'єднала ідеї гуманізму й справедливості з принципами демократії і народного суверенітету, заклала основи сучасної правосвідомості та політичної культури. Таким же величезним був її внесок у розвиток етнополітичних ідей і концепцій, зростання національної самосвідомості, формування етнополітичної культури та ін.

Значний інтерес, зокрема, становить тогочасний досвід Франції у національно-державному будівництві. Незважаючи на те, що її населення було поліетнічним, а географічні розміри досить великими, вона була єдиною і неподільною унітарною державою. Вперше у світовій практиці запроваджувалося республіканське представницьке правління в державі. Здійснювався досить цікавий експеримент — встановлення республіки в великій поліетнічній державі не за федеративним, а за унітарним принципом. Дещо випереджаючи хід подій, зазначимо, що той експеримент пройшов досить успішно.

Як відомо, гаслами Великої французької революції стали слова: «Свобода, рівність, братерство» (liberté, égalité, fraternité). Термін «братерство», який до революції мав багато значень, головними з яких були «спільність», «община», «громада», почав швидко набувати іншого, а саме: відданість нації, тобто націоналізм. Досить влучно з цього приводу висловився Дж. Ротшильд: «Братерство», яке з часу свого походження було космополітичним закликом, стало етноцентричним та націоналістичним мітинговим викриком».

Охоплені революційним піднесенням, народні маси йшли на штурм Бастилії, а потім і на захист республіки не із завченим закликом «Хай живе король!», як було протягом сотень років, а з новим, який ішов від душі і серця — «Хай живе нація!».

Тоді ж нація вперше була офіційно визнана як найвища цінність, а служіння їй — найпочеснішим обов'язком. Свідченням тому є напис на медалі, випущеній з нагоди прийняття Французької Конституції (1791 р.): «Жити вільним або вмерти: Нація, Закон, Король». А в самій Конституції теж уперше в світовій практиці проголошувався принцип національного суверенітету: «Суверенітет є єдиним, неподільним, невіддільним та невідчуженим. Він належить нації; ні група людей, ні будь-яка особа не можуть його привласнити». Тут варто ще раз нагадати, що французькі революціонери французьку націю вважали громадянством французької держави, без будь-яких етнічних відмінностей.

Отже, досучасний націоналізм, зазнавши суттєвої трансформації і збагатившись усім тим, що міститься у такому об'ємному понятті як «братерство», перетворився на сучасний націоналізм.

У цей період термін «націоналізм» не означав нічого іншого, окрім любові до своєї нації і відданості їй, готовності на будь-які жертви заради її існування і процвітання. Роль націоналізму зводилась виключно до формування нації, об'єднання держави та її захисту. Він проповідував рівність народів, повагу до їх прав і свобод, демонстрував терпимість до інших націоналізмів. Термін «націоналізм» не ніс жодного негативного навантаження. В сучасній західній етнополітичній літературі цей ранній націоналізм дістав назву «гуманного націоналізму» або «відроджувального». Але вже тоді націоналізм, який ще не було перетворено на догму, доктрину чи парадигму, почав ділитись на кілька типів: «якобінський», або «революційний», «ліберальний», «інтегральний» та інші.

Зазначимо, що, починаючи з кінця 1791 р., лідери жирондистів, прикриваючись революційними, ліберальними та демократичними гаслами, починають спекулювати на національних почуттях французів, зловживати націоналізмом. Вони постійно твердили про «вищість французької нації», її мови і культури, «месіанське призначення» як визволительниці народів Європи і світу, проголошували війну «національним благам», закликали до територіальних загарбань тощо. Ще більш помітною ця тенденція стала після приходу до влади якобінців на чолі з Робесп'єром. Саме тоді гуманний націоналізм набрав сили як т. зв. «якобінський», або «революційний», який сіяв недовіру і підозру до інших народів та демонстрував нетерпимість до будь-якої внутрішньої опозиції. Якобінська диктатура стала прообразом націоналістичної диктатури.

Пізніше, вже в ході наполеонівських війн, якобінський революційний націоналізм остаточно перетворився на шовінізм, тобто крайню, екстремістську форму націоналізму, який відкрито проповідував ворожнечу й ненависть до інших народів, сіяв ідеї загарбання і поневолення. Водночас французька революція, і особливо наполеонівські війни, викликали хвилю піднесення націоналізму або національно-визвольної боротьби практично серед усіх європейських народів, насамперед тих, які зазнали нападу з боку французької армії. Недарма в

сучасній західній етнополітичній літературі, з легкої руки Л. Снайдера, Наполеон характеризується як «комівояжер» або «мандруючий торговець націоналізмом». Саме ця хвиля гуманного націоналізму або національно-визвольної боротьби і призвела до поразки Наполеона, перешкодила його планам створення світової імперії, столицею якої мав стати Париж.

У роки Великої французької революції та наполеонівських війн остаточно викристалізувався і т. зв. «принцип національності», згідно з яким кожний народ є сувереном, тобто носієм верховної влади і має право на створення своєї власної національної держави. З тих часів цей принцип перетворюється на одну з найважливіших складових національної ідеї.

Слід відзначити, що піднесення націоналізму в Західній Європі та посилення тенденції створення національних держав викликали різну реакцію у тогочасної еліти. Більшість мислителів-просвітників виявила занепокоєння таким розвитком подій. Жирондисти і якобінці швидко перейшли на позиції шовінізму, що приховувався за ультрареволюційними та демократичними фразами. Вони оголосили «революційну війну» націоналізмам інших народів, пропагували ідею ліквідації національних бар'єрів та національних суверенітетів, висловлювались за формування «єдиної нації» та створення «всесвітньої республіки», звичайно ж із столицею у Парижі. Подібну позицію, як відомо, займав і Наполеон, який розпочав загарбницькі війни під прапором шовінізму та імперіалізму, який розгортався під гаслами лібералізму.

Але всі спроби придушити процес піднесення націоналізму інших народів, перешкодити їх боротьбі за реалізацію ідеї національної держави зазнали поразки. Не допомогли жодні гасла та ідеї, жодні методи і засоби, навіть застосування збройної сили. Націоналістичні «джини» почали швидко вириватись із «глечика» тогочасних наднаціональних імперій. Народжувалась нова епоха — епоха панування націоналізму та формування національних держав.

ВЕЛИКОДЕРЖАВНА ДЕМОКРАТІЯ — фактичний принцип російської зовнішньої політики, що полягає в «захисті прав людини та особливо російськомовного населення в сусідніх республіках» (А. Козирєв). В. д.— принцип «гегемонізму через діаспору». Якщо російська меншина буде дискримінуватися в нових самостійних державах, то Росія буде застосовувати засоби політичного, економічного та військового тиску. Не виключено, що російська діаспора ще може відіграти трагічну роль імперського авангарду. Великодержавність поділяється багатьма російськими демократами, які заговорили про російські інтереси на Кавказі, в Прибалтиці, Азії та ін. В ім'я захисту прав людини та прав народів О. Боннер пропонує встановлювати в неспокійних регіонах режим «спільного управління», тобто широкомасштабного міжнародного контролю. Тим самим проблема суверенітету замовчується, а на передній план виноситься мораль. Це і є великодержавність — встановлювати в чужих країнах порядок згідно з власними уявленнями про мораль.

І не все так просто з правами людини. Відповідно до класичної американської Декларації — це і право змінити небажаний уряд. Значить, право на насильство таки входить у число прав людини. Висувається ідея «Клубу цивілізованих держав», який займатиметься управлінням планетою, захищатиме меншини шляхом військового втручання, а також захищатиме право народів на самовизначення та переглядатиме кордони (Г. Старовойтова).

Демократія як зовнішня форма правління стала небажаною в нашому озлобленому суспільстві та не дала очікуваних результатів. Тим більш марно чекати позитивних наслідків від демократії, принесеної на багнетах повітряно-десантного миротворчого корпусу.

ВЕЛИКОДЕРЖАВНІСТЬ — стосовно радянського періоду — авторитарно-диктаторські методи правління та способи організації нац. життя, коли здійснювалися казарменні, феодально-деспотичні способи національно-держ. управління. Сталіну вдалося екстраполювати на міжнац. відносини жорстко-ієрархічну субординацію взаємодії центру та республік з їх суворо вертикальною підпорядкованістю, необмеженими правами першого та жорстко регламентованими обов'язками інших.

У нац. політиці 30-х рр., всупереч вербально-ідеологічному камуфляжу, отримали своє закріплення деспотичні і традиційно-імперські методи управління, насаджувався самодержавницький погляд на всі сфери нац. життєдіяльності. Зрештою, командно-адмін. система стала гол. гальмом на шляху «олюднення» нац. відносин.

Структура колиш. Союзу відображала, по суті, відомчий принцип апаратного керівництва із центру, несумісний з яскраво вираженим потягом народів до рівноправності, до будівництва своєї нац. держави. До цього додався відомчий екон. колоніалізм, бездумне розміщення екон. шкідливих виробництв, коли всі етноси колиш. СРСР стали заложниками відомств, що царювали в країні. Відбувалося повне ігнорування права народів на територію свого розселення, здійснювалась узурпація цього права все тим же центром. В. уособлювала саме центр, який в ім'я своїх експлуататорських паразитичних чиновницьких інтересів узурпував владу над народами з тисячолітньою культурою, багатою природою, державницькою традицією. Йшов процес денаціоналізації, яка полягала у нехтуванні нац. особливостей, нац. культури і створенні якоїсь міфічної наднац. єдності — радянського народу. Всі народи «неоімперії» повинні були розлучитися зі своєю історією, релігією, звичаями, а багато з них позбавилися і своєї писемності, яка була механічно замінена рос. абеткою. Йшлося, словом, про нечуваний у світ. історії справжній погром нац. духовн. скарбів. Зрештою, усі ці національно-духовні збитки, що їх зазнав, скажімо, укр. народ, є, по суті, етноцидом, який у міжнарод. практиці кваліфікується як злочин проти людства.

Соромливо зводячи саму В. до «відомчості», ми до останнього часу не враховували достатньою мірою негативний вплив жорсткого центризму командно-адмін. системи, яка дискредитувала саму ідею федерації, деформувала міжнац. відносини в колиш. Союзі. Врешті гору взяв бюрократичний, усереднений підхід до всього — від розміщення виробничих сил до проблем мови, освіти та культури, що вилилось в обмеження самостійності республік, розмивання принципу розподілу компетенції центру та республік. Бажання центру мати право на втручання в справи всіх без винятку республік (включаючи й Росію), хоча і носила суто політ., скоріше бюрократ., а не нац. хар-р, каталізувала недовір'я, розпалювала міжнац. ворожнечу.

Диктат цетрального уряду, союзних міністерств був суттєвим складовим елементом у механізмі гальмування демокр. перетворень. Ця структура не рахувалася з думкою Верховних Рад союзних та автоном. республік, місцевих Рад народних депутатів, у ряді випадків вона до останнього часу існування Союзу продовжувала чинити тиск на республіки, зневажливо ставитись до декларацій про їх суверенітет. Як другорядну справу центральні відомства розглядали укладення горизонтальних договорів між республіками, а також постанов Верховних Рад республік про захист економіки, ринку та споживача. Навіть на четвертому з'їзді народних депутатів СРСР висловлювались думки про виключність союзного законодавства.

Ситуація, що склалася у сфері міжнац. відносин (їх правильніше можна було б назвати міждержавними), пов'язана з факт. крахом союзної, центральної, адміністративно-командної системи, що цілеспрямовано

підмінювала принцип самовизначення націй концепцією «старшого брата». Чи не тут одна з розгадок негативного ставлення, зокр., до України, справжня українофобія, піднята рос. засобами масової інформації, та й не тільки ними, після проголошення республікою суверенітету.

Ще при Сталіні відбулася реставрація імперського мислення, запанували інтереси якоїсь абстрактної, існуючої лише в уяві придворних сталінських теоретиків «наднації», яка на практиці стала панівною верхівкою унітарної наддержави. Імперські амбіції, своєрідний супердержавний шовінізм, зневага не лише до малочисельних народів, але й до таких держав у державі, як Україна і Білорусія, тоді ще не суверенних, привели до накопичення суперечностей у нац. сфері, стали причиною багатьох хворобливих явищ і ґрунтом для міжнац. протистояння.

ВЕЛИКОРОСІЙСЬКИЙ ШОВІНІЗМ — різновид нац. нігілізму, ідеологія, політика, погляди певних кіл, що дотримуються імперського чи проімперського підходу до розв'язання нац. проблем; тяжкий наслідок рос. царизму, що перетворив країну у тюрму народів; «серцевина» нац. політики в часи сталінщини та стагнації. Колоніальна політика царизму проповідувала у вигляді ідеологічного забезпечення однозначні міфи: про «триєдиний російський народ», «єдину і неділиму Росію» та «православ'я, самодержавство та народність». Що ж до прагнення, скажімо, українців до волі та незалеж. держави, застосовувалися стереотипи типу «мазепщина», «сепаратизм», «хохляча інтрига», «польська інтрига», «хохломанія» та ін.

Вже віддавна запанувала ідея «общерусскости» — ідея існування одного народу — «руського» — з акцентом на те, що укр. народу як окремішнього взагалі не було та й нема. Ця концепція позбавляла укр. плем'я права на давньоруську спадщину. Більше того, це плем'я неначе́бто було фактично знищено татарами, аж доки не прийшли вихідці з Польщі та не перемішалися з берендеями і половцями. Так і створилася, мовляв, укр. нація. Та й взагалі, укр. народ — то є австрійська вигадка. Україна трактувалася як «окраина» все тієї ж Росії, а укр. народ вважався малоросійським племенем, своєрідним «байстрюком». Одночасно робилося все для того, щоб вселити в українця рос. психологію та мораль, рос. ментальність, позбавляючи таким чином народ нац. самосвідомості, нац. гідності та честі.

У розвінчуванні цих «теорій» та їх відгомонів у літ-рі, в доказі їхньої цілковитої антинауковості велика заслуга належить проф. Михайлові Максимовичу, який у 1856—1857 рр. опублікував «Філологічні листи до М. Погодіна», «Листи-відповіді Погодіну», «Нові листи до М. Погодіна про давність української мови».

Суть погодінської гіпотези Максимович коротко виклав так:

«Українці, що живуть тепер у Подніпров'ї, прийшли сюди після татар з-під Карпатських гір, де вони жили, як у своїй колисці, і зайняли спустошені татарами місця київських великоросіян, які відійшли на північ...

1. Великоросіяни давніші заселенці, принаймні, в Києві і в околицях; 2. Українці прийшли в цю сторону після татар...».

Одразу, ще в 1845 р., тільки-но ця «теорія» набрала розголосу, проти неї гостро виступив Т. Шевченко в поезії «Стоїть в селі Суботові». У ній він розвінчує як погодінську псевдотеорію, так і всю колоніальну політику царизму у ставленні до укр. народу, захищає його гідність, іст. справедливість, відверто звинувачує Хмельницького: «Занапастив єси вбогу сироту Вкраїну»,— хоч і не сумнівається у його добрих намірах. Поет засуджує твердження сучас. йому монархічно-шовін. вчених, які проголошували, що ні території України, ні укр. народу не було на його обітованій землі — «все то те й було наше», і великоросіяни тільки повернулися на своє. Він яскраво й образно висміює твердження про «запустіння України», яка за переконанням реакційних істориків була тимчасово «найнята татарами на пашу». Потім, за цією ж горе-теорією, її «найняла панська Польща».

Таким чином, ці вчені-шовіністи намагалися «науково», «історично» й лінгвістично обґрунтувати колоніальну політику царизму щодо України, який ліквідував укр. державність, перекресливши Переяславську угоду, відновив кріпацтво в найжорстокіших формах, переслідував укр. мову і культуру, дедалі посилюючи нац. і соціальн. гніт укр. народу.

Після виступів Максимовича ця «гіпотеза» на іст. ґрунті припинила своє існування.

Україна, ставши Україною, зробила частиною своєї власної історії Київську Русь, яка вже сотні років вважалася росіянами (чи Москвою) колискою рос. народу. Для росіян це — шок, криза нац. свідомості. Якби Україна була частиною імперії, це легко було б розв'язати: ну, була Київська Русь у Києві, потім перейшла в Москву. А тут раптом з'явилися якісь українці, а що нам залишається? Що ж історії власної немає. Те, що історія була сфальсифікована, росіян не цікавить. Для їхньої нац. міфології було важливо: ми походимо з якоїсь древньої Київської Русі. Це одне. А друге — нац. свідомість росіян творилася протягом століть у зв'язку з поширенням імперії; імперія і «російство», якщо так можна сказати, були дуже сильно пов'язані. Інші імперії — франц. чи англ.— вже мали свої нації, свою державність, коли почали захоплювати світ. І крах цих імперій переживався, звичайно, болісно, але не так, як зараз росіянами. Для них це страшна криза. Бо без імперії важко навіть уявити: де ж та Росія? Адже Росія завше була імперією.

«Будет ли существовать Россия?» — такою є назва статті Г. Федотова, що була опублікована 1929 р. у паризькому «Вестнике РСДХ», на яку безупинно посилаються як рос. «зверхпатріоти», так і «почвенники». Він звернув увагу на те, що за одинадцять років революції зародилися, розвинулися, зміцніли десятки нац. свідомостей в Росії, які можуть рознести в клоччя її «історичне тіло». «Казанським татарам, звичайно, піти нема куди. Вони можуть лише мріяти про Казань як столицю Євразії. Але Україна, Грузія (в особі інтелігенції) рвуться до незалежності, а Азербайджан та Казахстан тяжіють до азіатських центрів Ісламу» (спостереження цілком відповідають сьогоденню). Який же вихід пропонує Г. Федотов? Говорячи, і цілком справедливо, про те, що «націоналізм російський проявився головним чином у безцільному цькуванні малих народностей, в ущемленні їх законних духовних потреб, створюючи Росії все нових та нових ворогів», він гол. увагу приділяє саме Україні. Він пише про це так: «Задача эта для нас формулируется так: не только удержать Украину в теле России, но вместить и украинскую культуру в культуру русскую. Мы присутствуем при бурном и чрезвычайно опасном для нас процессе — зарождении нового украинского национального сознания, в сущности, новой нации. Она еще не родилась окончательно, и ее судьбы еще не предопределены. Можно работать над тем, чтобы ее самосознание утверждало себя как особую форму русского самосознания. Многоплеменность, многозвучность России не умаляла, но повышала ее славу... Россия — не нация, но целый мир. Не разрешив своего призвания, сверхнационального, материкового, она погибнет — как Россия».

Г. Федотов писав про це у 1929 р., а в роки громадянської війни Л. Троцький, скажімо, видав так би мовити десять заповідей для людей, що йшли працювати в Україну: «Помните также, что так или иначе, а нам необходимо возвратить Украину России. Без Украины нет России. Без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли, Черного моря Россия существовать не может: она

задохнется, а с ней и советская власть, и мы с вами. Идите же на работу, трудную, ответственную работу».

У цих настановах сфокусовані найогидливіші методи «обробки» людей — провокації, брехливі обіцянки, компромати, фальсифікування історії та іст. постатей. Наостанок «лицар світової революції» наголосив: «Отправляясь на работу (?!) в Украину, не забудьте этих моих десять заповедей: они во многом вам помогут. Кроме того, знайте, что для достижения намеченной цели, все средства одинаково хороши. Ни на минуту не забывайте, что Украина должна быть нашей, а нашей она будет только тогда, когда будет советской, а Петлюра вышибен из памяти народа навсегда».

Якщо говорити про імперський характер іст. діяльності царської Росії, яка і сама іменувала себе Рос. імперією, то великодержавність у радян. умовах випливала з понаднац. природи держави-імперії, була допінгом для наднац. бюрократично-репресивного апарату, що губив почуття міри злочинств. Усе це не що інше, як ідеологія і політика вкрай шовіністичного націонал-більшовизму — прямого нащадка хворобливо-шовін. «ідеї» «единой и неделимой России».

Як стверджував В. Винниченко, в цих умовах розвинулося достеменне відчуття страху, жаху, загнаності, незахищеності від всепроникаючої сили впливу і контролю тоталітарної системи, страху, що руйнував найміцніші захисні мури людського «я», будовані тисячоліттями субстанційні структури людської особистості: любов, родинну прив'язаність, святість материнства, батьківства, доброту, довір'я, милосердя. Створився своєрідний пересічний тип імперської людини.

Саме Сталін намагався будь-що протиставити рос. народ усім ін. народам країни, оголосивши його «найвидатнішою нацією з усіх націй, що входили до СРСР». У своєму запеклому нац. нігілізмі Сталін намагався опертися на авторитет рос. народу, зробити його об'єктом маніпуляцій та посередником у здійсненні держ. політики на нац. окраїнах на засадах т. зв. імперського шовінізму.

Зрештою, хоча асиміляційний процес здійснювався під егідою «старшого брата» — рос. народу, тобто спрямовувався, насамперед, на колонізацію та асиміляцію ін. народів, рос. етнос також постраждав від «совєтизації», причому і в екон., і в демограф., і в національно-культ., і що особливо важливо, в ментально-психолог. плані.

Не можна не враховувати при цьому інерції імперського мислення, що «виховувалось» у широких масах рос. населення протягом століть — спочатку православно-месіанською, а згодом — комуністично-месіанською ідеологіями. Звідси двоякий хар-р процесу нац. емансипації у росіян: з одного боку — цілком природне бажання звільнитися від опіки колонізаторського «центру», а з іншого — не менш природне, по-своєму, бажання зберегти імперію.

Що ж до шовіністичного напряму великоруського гатунку, то хід розмірковувань їх адептів є таким: царська Росія не була «тюрмою народів», бо ж імперія — це не значить обов'язково імперіалізм. Росія була лише імперією феодально-патріархального типу на чолі з сюзереном, таким собі добреньким господарем. Бо ж васали (народи, що добровільно увійшли до Росії чи були приєднані) «отримували гарантії військового захисту та немалі пільги, особливо для вищих прошарків». І далі — «в цьому загальному підпорядкуванні одному господарю полягає специфічний, притаманний саме імперії-монархії момент рівності, який незрозумілий людям іншої епохи і іншої психології». Це — по-перше. По-друге, Росія — це є власне Великоросія, Малоросія та Білорусія як прояв триєдності Великої, Малої та Білої Русі. Тому реорганізувати цю Русь за взірцем Британської співдружності є неправильним, тим більше — перетворити довільно нарізані його шматки у «найближче зарубіжжя». По-третє, утворення самост. держав (республік) у перші роки радян. влади відбулося без всякої легітимності, бо ж вони опиралися лише на «ленінські принципи нац. політики». Все це робилось, мовляв, попри прийнятої для цього в міжнарод. практиці юрид. процедури, довільно перекроюючи кордони та перемішуючи народи. Єдине, що було б потрібне — створити федерацію земель, ввести принципи національно-культ. автономії, а не створювати нові держави за рахунок перетворення росіян у народ бездержавний, бо ж саме територія Рос. імперії стала базою для створення інозем. держав. До того ж, вони створювались чисто авторитарним, вольовим шляхом, при згубному з'єднанні нац. та територ. критеріїв за рахунок інтересів держави росіян, що історично склалась. Потрібно, по-четверте, відкинути нац. принцип, відмовитись від ідеї колиш. союзних республік як незалежних нац. держав, перенести центр ваги на територіальне та місцеве самоврядування. Що ж до російської Росії — це, власне, сучасна Росія, за винятком автономій, плюс дюжина рос. та російськомовн. територій. Це і є ядро держави, кристал, навколо якого склалася вся його структура.

Останнім часом активізувалась діяльність саме «збирателів рос. земель». Як це так, пише сумнозвісний Є. Володін, два сторіччя боролась Росія з Туреччиною та кримськими ханами за вихід до Чорного моря, «відвоювала» Бессарабію, Новоросійський край, побудувала Миколаїв, Херсон, Одесу, створила могутню морську базу в Севастополі! А тепер усе це не російське, а деякі парубки вимагають повернути Україні Краснодарський край та створити нац. території і на Далекому Сході. А ми, рос. патріот. рух, попереджали ж про це ще у 1986 р. Більше того — за рахунок рос. народу, бачте, окреслилась територія союз. та автоном. республік. За його рахунок і зараз створюються суверенні держави, які і далі будуть тягти останнє з рос. гаманця. Націонали, виходить, уже не бояться нас, отже Росії треба бути сильною, а народ буде вимагати від своїх правителів здійснення політики нац. пріоритетів. Та й взагалі, націонали не розуміють мову гуманізму та демократії, не розуміють інтересів ін. народів. Отже, потрібна «сильна та неподільна країна, в якій саме Росія зможе визнати ті чи інші переговори, що відбулися, чи дезавуювати їх».

Проголошується, зокр., теза про те, що, скажімо, демократію та створення основ громадян. суспільства не можна здійснити в рамках національно-етніч. спільностей та нац. держав. Та й взагалі оперування поняттям «нація» — це «щось подібне до ідеології нацизму». Сам же принцип національного суверенітету нібито ставить народи колишнього СРСР у нерівноправне становище, провокує нібито міжетнічні конфлікти. Звідси — логічний місток до висновку про необхідність унітаризації, збирання єдиної держави, що розпадається.

ВИДИ НАЦІОНАЛІЗМУ. Націоналізм — складне явище в історії розвитку людства. Різні автори дають свою інтерпретацію його природи і форм розвитку. Одні ототожнюють його з патріотизмом, ін. вважають його протилежністю останнього. В ньому вбачають екон., політ. і культ. силу, яка здатна сформувати і зберегти нац. чи етніч. ідентичність. Залежно від позиції авторів його розглядають по вертикалі і горизонталі як стан ментальності народу, вираз нац. самосвідомості, форму політ. доктрини, вираз інтересу нац. групи або певного класу, за допомогою якого переслідуються великомасштабні соціальні й екон. цілі. Йому приписують національно-геогр. специфіку (східний, західний, європейський, азіатський, арабський, український, єврейський, ірландський тощо), а також вирізняють його хронологічний розвиток (якобінський, гуманітарний, буржуазний, ліберальний, елітарний і масовий). У націоналізмі підкреслюється і соціальний аспект (культурний, політичний, економічний, сепаратистський, антиколоніальний).

У роботах зах. дослідників Г. Кона, Л. Снайдера, Е. Сміта, К. Мінока, Р. Чілкоута і багатьох ін. більш обґрунтованою є така класифікація Н., що відповідає різн. формам його прояву і пов'язана з відповідними рухами.

1. Гуманітарний Н. датується XVIII ст., пропагує відсторонення від сучас. проблем і обіцяє краще майбутнє, ставить надприродне вище за природне.

2. Традиційний Н. притаманний аристократії, яка звертається до Бога — верховного арбітра нації. На нього покладається цивілізаторська місія щодо відсталих у соціально-екон. розвитку народів.

3. Якобінський Н. береться на озброєння різн. національно-визв. рухами. Його прихильники відстоюють політ. і екон. централізацію, незалежність нац. спільності, пропагують свободу і рівність народів.

4. Виникнення ліберального Н. датується XVIII ст. Його послідовники відстоюють політ. демократію, гуманіст. цінності і свободу індивіда, розглядають патріотизм і суверенність як основу для функціонування нац. держави.

5. Релігійному Н. притаманна емоційна переобтяженість символами. Як світська форма його прояв полягає в твердженні, що Бог і є нац. державою.

6. Буржуазний Н. розглядається в двох формах: старий і новітній. Старий варіант бурж. Н. підтримується торговим і професійним середніми класами, які відстоюють нац. уніфікацію і політ. та екон. лібералізм, але разом з тим не заперечують плідності іноз. інвестицій, підприємництва і культури. В новітній формі бурж. Н. підкреслюється аспект приватного капіталу, а його власник — нац. буржуазія — відстоює, насамперед, розвиток своєї нації, а не співробітництво з ін. народами.

7. Соціалістичний, чи колективістський, Н. притаманний новим держ. нац. спільностям, в яких переважає пролетарізоване населення.

8. Інтегральний Н. виступає проти іноземн. впливів, ставить націю над людиною, пропагує завоювання нац. незалежності мілітарними засобами. Ідеологом інтегрального націоналізму в Україні був Д. Донцов.

9. Технологічний Н. притаманний індустріально розвинутим країнам. Його послідовники вважають, що прогрес нації забезпечується через централізоване планування, а важка індустрія є панацеєю для зростання добробуту.

10. Місцевий Н. використовується невеликими етніч. групами, які з'єднані системою вірувань, що формують лояльність і присвяту індивідуальних членів до нац. спільності.

ВЛАДІМІР ЖАБОТИНСЬКИЙ ЯК ПРИХИЛЬНИК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПРАВИ. В. Ж. був і залишається однією з найяскравіших постатей в єврейській історії. Він створив і очолив альтернативний рух у сіонізмі — рух сіоністів-ревізіоністів. Цей рух послідовних прихильників вироблення нової єврейської національної політики, яка б ґрунтувалася на відмові від негативної психологічної політичної спадщини двохтисячолітнього перебування в діаспорі.

До української проблематики В. Ж. вперше звернувся невдовзі після того, як став сіоністом. Сіоністом же він став у 1903 р., після погрому в Кишиневі, який довів єврейству Російської імперії, яким нетривким і небезпечним є їхнє становище під владою царату. Обставина, що привела В. Ж. до сіонізму, наклала відбиток на його світогляд і політичний шлях. В основу своєї політичної концепції він поклав такі принципи:

1. Опора єврейства, насамперед, на власні сили, вироблення в кожній ситуації власної національної позиції і національної політики на принципах національної гідності та національного суверенітету. Це означало, зокрема, що євреї мають відмовитися від асиміляції в будь-якому іншомовному середовищі і від сліпого служіння будь-яким іншонаціональним силам. Єврейство може мати рівноправних союзників, але не може бути чиїмось слугою.

2. Принцип адекватної поведінки у відносинах з іншими народами та іншими політичними силами. Визнаючи і підтримуючи національні права всіх народів, єврейський національний рух на практиці підтримує дії інших політичних сил та рухів такою мірою, якою вони визнають і підтримують політичні та національні права єврейства.

3. Боротьба за автономно-національні права єврейства в країнах діаспори є обов'язковою й остаточною з погляду національного збереження єврейського народу, консолідації його національно-політичних сил.

4. В. Ж. вважав, що загальнонаціональна мета — збереження народу і створення власної держави — має абсолютний пріоритет перед класовими, економічними і будь-якими іншими груповими інтересами, як і перед будь-якими частковими соціальними завданнями.

Застосовуючи ці принципи до становища в Російській імперії, В. Ж. дійшов висновку про необхідність створення спільного фронту всіх національних сил неросійських народів для здобуття національних прав. Оскільки на той час національні рухи не прагнули до відокремлення від імперії, а тяжіли лише до національної автономії, то й В. Ж. твердив те ж. Але ніде в його творах немає місця, де цілковитий розвал імперії трактувався б як небажаний. Для єврейського народу було поставлено кінцеву мету: вихід з діаспори і переселення до Палестини. Досягнення національної автономії (або іншої форми забезпечення національних прав) у діаспорі було лише попередньою метою на шляху до остаточної мети.

У національному питанні В. Ж. стояв на позиції, яка була цілковито протилежна шовінізму. Та «інтернаціоналістична інтерпретація націоналізму», про яку згадувалося вище, була основоположною в його світогляді.

Однак він заперечував проти участі євреїв у загальнодержавних (тобто, фактично російських) опозиційних та революційних рухах. Він писав:

«Наша самостійна ініціативно-творча участь у визвольному русі Росії цілком і повністю поглинається полем національного питання,— і на цьому полі ми ще маємо виокремити нашу ділянку. Виокремивши шляхом аналізу єврейських національних вимог їхню загальнопринципову основу, ми маємо закорінити її в свідомості переважних політичних сфер Росії, знайти і об'єднати союзників, чиї інтереси тією чи іншою мірою збігаються з нашими інтересами».

Розроблені В. Ж. політичні напрями були покладені в основу програми, ухваленої конференцією сіоністів імперії 1906 р. в Гельсінгфорсі (Гельсінкі), коли сіоністську організацію було перетворено на партію.

Виступи В. Ж. з української проблематики почалися в 1904 р. Розуміючи, що український народ є другим за чисельністю в імперії, а Україна є настільки важливою з економічного та стратегічного боків частиною імперії, що її доля є вирішальною для долі всієї імперії, він рішуче виступив за визнання національних прав українського народу. При тому він наполегливо заперечував тезу російських великодержавників про наявність «єдиного російського народу», який складається з великоросів, малоросів та білорусів.

Оскільки керівники українських національних партій визнавали національні права єврейського народу, визнання з єврейського боку українських національних прав цілком перебувало в річищі тієї політики адекватної поведінки, яку проголошував В. Ж., і він завжди підкреслював цей факт.

Водночас В. Ж. оголосив похід проти асиміляції єврейства і проти тієї ролі, яку євреї відіграють як знаряддя русифікації неросійських народів Російської імперії і як

союзники поляків у Східній Галичині, населеній переважно українцями. Він палко підтримував єврейсько-українську співпрацю, яка саме тоді розпочиналася в Галичині, і підкреслював, що така співпраця має бути взірцем для будування єврейської політики взагалі, а на Східній Україні — зокрема. Він писав 1906 р. в журналі «Украинский вестник»: «У чому має полягати єврейська допомога галицьким українцям? По-перше, в цілковитому розриві з поляками — не для того, зрозуміло, щоб віддати свої голоси українцям, а для того, щоб жити й розвиватися самобутньо та самостійно, не дозволяючи нікому «використовувати» себе для поневолення іншої сторони. По-друге,— в спільній праці з українськими народниками для цілковитої демократизації спорохнявілого політичного ладу Австрії взагалі, а Галичини зокрема і особливо. По-третє, в підтримці східньо-галицьких автономістів, які домагаються для цієї української половини нинішньої «коронної Галичини»».

Як бачимо, в цих «по-перше», «по-друге» і «по-третє» міститься ціла політична програма, дуже характерна для В. Ж.

Далі в тій-такі статті він зазначає, що українці Галичини, у відповідь на підтримку з єврейського боку, мають підтримати визнання національних прав єврейського народу в Австро-Угорщині, включно з визнанням мови ідиш однією з мов офіційного вжитку.

Багато докладніше В. Ж. заторкнув українську проблему в серії статей, написаних у 1910—1913 рр. Це було пов'язано з двома цілковито різними нагодами, які для В. Ж. були, одначе, взаємодоповнюваними, як два різні аспекти боротьби за національні права і національну самобутність. По-перше, це був його публіцистичний «наступ проти асиміляції», а по-друге,— 50-річчя смерті Тараса Шевченка, що його тоді відзначали в українській та російській пресі.

Виступи В. Ж. перетворилися на кількарічну дискусію між ним та відомим російським великодержавником, видатним діячем кадетської партії Петром Струве. Струве, як звичайно, наполягав на існуванні єдиної російської культури, яка є нібито спільною культурою трьох східнослов'янських народів і має панувати на всій території імперії, виступав проти визнання української та білоруської мов як повноправних національних мов тощо.

У своїх статтях, найяскравішою серед яких є «Урок юбилея Шевченко» («Наука з шевченкового ювілею»), В. Ж. розробив теорію російського великодержавництва і довів, що кожний народ є окремим народом у тому разі, якщо він має свою національну свідомість, і лише національна свідомість є фактором, який визначає існування нації. Оскільки українці та білоруси мають свою виразну національну свідомість (що в українців підтверджено, зокрема, існуванням великого національного поета Шевченка), то вони є окремими народами з усіма наслідками, які з цього випливають. Він писав у статті «Наука з шевченкового ювілею»:

«Шевченко є національний поет, і в цьому його сила. (...) Він дав і своєму народові, і всьому світові яскравий, непохитний доказ того, що українська душа здатна до найвищих злетів самобутньої культурної творчості. Через це його так люблять одні й через це його так бояться інші, і ця любов, і цей страх не були б анітрохи менші, якби Шевченко був свого часу не народником, а аристократом на зразок Гете або Пушкіна. Можна повикидати всі демократичні нотки з його творів (а цензура саме це й робила) — і Шевченко залишиться тим, чим створила його природа: сліпучим прецедентом, який не дозволяє українству відхилитися від шляху національного ренесансу(...)

Шанувати Шевченка — значить зрозуміти й визнати, що нема й не може бути єдиної культури в країні, де живуть сто й понад того народів: зрозуміти, визнати, й надати законне місце могутньому побратимові, другому за силою в цій імперії».

Розуміння значення української проблеми в комплексі проблем імперії виявилося в часто повторюваній Жаботинським думці: дальша доля імперії цілковито залежить від того, чи будуть український та білоруський народи рішуче й послідовно обстоювати свої національні права. Російський народ, який за переписом населення в 1897 р. становив близько 43% населення імперії (В. Ж. зазначав, що й ця цифра напевно перебільшена), не здатний самотужки втримувати імперію, якщо українці та білоруси безкомпромісно заявлять про свою національну окремішність і рішуче вимагатимуть для себе всієї повноти національних прав. Якщо росіянам вдасться прилучити українців та білорусів до «єдиного російського народу», вони разом становитимуть дві третини населення держави, і це забезпечить російське панування на всій імперській території,— такий був типовий хід думок В. Ж.

Таке розуміння внутрішньополітичної ситуації в імперії привело його до певного трактування ролі поведінки євреїв, що висловлено, зокрема, в таких словах:

«Я радив і раджу єврейству Півдня дуже і дуже зважати на те, що українці-піонери вбачають в обрусілих євреях головних русифікаторів міської України. Але чому треба з цим рахуватися? Аж ніяк не тому, що обрусілий єврей у Полтаві не має морального права розмовляти, читати й слухати драму по-російськи. А тому і лише тому, що керівні партії національного українства визнають право на єврейську національну культуру. Протестуючи проти обрусіння євреїв, вони не вимагають від нас перетворитися на малоросів і вітають кожний проблиск націоналізації єврейства. Ця позиція цілковито коректна. Ці люди — щонайменше, тепер — розглядають нас як рівноцінний народ. Ці люди будують свої взаємини з нами — щонайменше, тепер — на грунті добросусідського співжиття. А коли йдеться про добросусідські взаємини, тоді слід і дуже слід рахуватися з тим, що для доброго сусіди є неприємною або незручною така моя дія, на яку я маю цілковите моральне право».

Як бачимо, В. Ж. закликав єврейство рахуватися з вимогами та потребами національного свідомого українства відмовитися від ролі русифікатора неросійських теренів імперії — від ролі, що її виконувала (здебільшого, несвідомо) русифікована частина єврейства по містах.

Проте, вітаючи національне відродження українства, В. Ж. передбачав і можливі небезпеки. Його непокоїв той факт, що український національний рух і сама ідея національного відродження українства не зустрічають належного розуміння й визнання ані з боку єврейського національного руху, ані з боку інших опозиційних рухів в імперії. В. Ж. вважав, що молодий національний рух криє в собі небезпеку стати на небажаний і небезпечний шлях ненависті до інших народів, на шлях деструктивний, якщо інші політичні рухи не підтримають його, не виявлять розуміння й прихильного ставлення, якщо він не відчуває себе в сприятливій атмосфері доброзичливості з боку інших політичних і національно-політичних сил.

В. Ж. писав: «Український рух, що зростає коло самого нашого носа, ми вважаємо чимось на зразок спорту: їм нехтуємо, нехтували і будемо, мабуть, нехтувати і після ювілею (мається на увазі ювілей Шевченка — авт.). Чи то засліплення від самозадоволення, чи зашкарублість людської думки керують нашими діями, і внаслідок цього ми припускаємося грубої політичної помилки, якої не можна пробачити. Замість того, щоб цей рух, величезний за своїми наслідками, розвивався за підтримки найвпливовіших кіл передового суспільства і звикав бачити в них своє опертя, своїх природних союзників,— ми примушуємо його перебиватися своїми власними силами, гальмуємо його успіхи промовчуван-

ням і неувагою, подразнюємо і штовхаємо в опозицію до ліберального та радикального суспільства. Зростання руху це не зупинить, але понівечити це зростання, спрямувати його в найнебажаніше річище — ось що не важко і ось чого слід було би постерегтися».

Пояснюючи цю свою думку, В. Ж. писав, що чорносотенці, використовуючи піднесення націоналістичних настроїв в Україні, пропонують свій — шовіністичний і юдофобський — націоналізм і часто знаходять для нього грунт у широких масах, бо ліберально-демократичні сили — єврейські та інші — не пропонують українській масі ідеалів позитивного, творчого націоналізму, не підтримують пропаганду такого націоналізму, яка виходить з українських національно свідомих кіл; замовчуючи, ігноруючи діяльність і саме існування цих кіл, фактично відкривають шлях до чорносотенної пропаганди. Водночас, ці ліберальні та національно-демократичні неукраїнські сили не готують себе до неминучої зміни ситуації на Україні і до відносин з українським національним рухом, який раніше або пізніше визначатиме політичну ситуацію на українській землі.

В. Ж. попереджав: «Найтяжчі наслідки для майбутніх взаємин на цьому величезному Півдні Росії можуть з цього народитися, якщо ми вчасно не схаменемося, не зрозуміємо і не врахуємо всієї величезності того масового феномену, що про нього нам нагадує ювілей Шевченка, і не пристосуємо до нього всієї нашої позиції, всієї нашої тактики в справах місцевих та державних».

Як відомо, російські ліберально-демократичні та соціалістичні сили не виявили бажання підтримати український національний рух, бо перебували, здебільшого, на позиції великодержавництва. Єврейські ж національні сили зрозуміли конечність підтримки українського руху занадто пізно. Внаслідок цього обидва народи — український та єврейський — на момент революційного вибуху 1917 р. були психологічно непідготовленими до ідеї співпраці, до ідеї спільності своїх інтересів, і це мало найнегативніші наслідки для обох народів. Попри співпрацю єврейських політичних партій з українським урядом у 1917—1919 рр., між обома національними рухами і народами існувало недовір'я і явно недостатнє взаємне розуміння, що сприяло трагічним подіям того часу.

Під час цих подій В. Ж. воював у складі створеного за його ініціативою єврейського легіону британської армії, і тому період революції та громадянської війни в Україні майже не відображений у його творах.

Але восени 1921 р. він знову зустрівся з українською проблемою, коли уклав угоду з представником українського уряду Максимом Славинським про організацію при війську УНР єврейської жандармерії для оборони єврейського населення від погромів.

Все зводилося до того, що при армії УНР, яка готувалася до нового походу на підрадянську Україну (на той час уряд УНР і 15-тисячне військо були інтерновані в Східній Галичині — на польській території), буде створено єврейську жандармерію, яка не братиме участі у воєнних діях, а матиме лише єдине завдання — оборону єврейського населення від погромів. Цю угоду було підписано Славинським від імені уряду УНР, а Жаботинським — від свого власного імені. Справа в тому, що на той час В. Ж. був єдиним серед визначних єврейських керівників, хто був згодний провадити переговори з урядом УНР і мав настільки великий вплив, що міг очолити практичну організацію єврейської жандармерії.

Цьому плану не судилося бути здійсненим, оскільки відбулося вторгнення українського війська на підрадянську територію. Але є дуже характерним, що єврейські політичні сили використали цей епізод для надзвичайно різких і тривалих нападів на В. Ж. Його звинувачували, по-перше, в контактах з «погромниками», покладаючи на український уряд відповідальність за погроми, а по-друге,— в тому, що він посварить сіоністський рух з більшовицьким режимом. Безсумніву, обидва ці закиди є хибними. Щодо провини українського уряду в погромах, то слід вдатися до докладного аналізу тих подій в Україні, тоді виявиться, що провина Петлюри та інших найвищих українських керівників є спірною. Щодо надії на встановлення добрих відносин сіоністів з більшовиками, то такі надії побудовано на нерозумінні справжньої природи більшовизму, який завжди був непримиренним ворогом сіонізму. Однак попри все подібний хід думок досі притаманний значній частині єврейської громадськості, а особливо — її лівого крила.

Отже, наука В. Ж. досі не засвоєна переважною частиною єврейських політичних сил у світі, як в Ізраїлі, так і поза ним. Одначе ця наука зберігає актуальність і залишається дороговказом як для тих, хто займається проблемою єврейсько-українських відносин, так і для тих, хто замислюється над проблемою єврейської національної політики.

«ВНУТРІШНІЙ КОЛОНІАЛІЗМ». 1) Явище поступового підкорення центральною (домінуючою) групою периферійної групи та її експлуатації, що веде до економічної, соціальної та культурної відсталості периферії та перетворення її на внутрішню колонію.

Рушієм «В. к.» є модернізація, тобто бурхливий розвиток продуктивних сил, який знаходить свій вираз у прискорених темпах індустріалізації та урбанізації суспільства. Науково-технічні досягнення, які супроводжують модернізацію, стають в основному надбанням центральної групи, яка використовує свої переваги для власного більш швидкого соціального просування шляхом окупації більш вигідних і престижних професій. Периферійній групі відводиться економічна ніша у менш розвинутих галузях або роль виробника напівфабрикатів. Наслідком стає етнокультурний розподіл праці між центральною і периферійною групами, орієнтація периферії на обмежене коло напрямів господарської діяльності, перетворення її на сировинний і продуктовий додаток центру. Постійний тиск центральної групи поступово викликає протест периферійної групи і розповсюдження в ній етнонаціоналізму.

Типовими зразками внутрішніх колоній були колишні радянські республіки (крім Росії). Так, сільське господарство Середньої Азії набуло монокультурної (бавовняної) спрямованості. Україна стала виробником в основному продуктів харчування (особливо цукру, зерна, олії), а також чавуну, сталі, залізної руди, продукції важкої промисловості. В усіх республіках вживалися заходи по денаціоналізації корінного населення та його русифікації, насамперед, лінгвістичної.

2) Наукова теорія, зміст якої полягає в тому, що «В. к.» є універсальним поясненням причин виникнення етнонаціоналізму в усіх багатонаціональних державах. Авторами теорії виступили соціологи М. Хехтер (США), автор книги «Внутрішній колоніалізм» (Лондон—Берклі, 1975) та Т. Наїрн (Великобританія), який виклав свої погляди на природу націоналізму у праці «Розпад Британії: криза і неонаціоналізм» (Лондон, 1977). Заслугою авторів теорії є виявлення на прикладі Уельса і Шотландії прямої залежності між колоніальним становищем периферійної групи та виникненням всередині неї етнонаціоналістичного руху. В той же час, більшість фахівців різко заперечила тому, що виникнення етнонаціоналізму є обов'язковим наслідком «В. к.», вважаючи, що послідовники теорії поспішно ототожнили часткове і загальне, проігнорувавши ситуації, коли етнонаціоналізм виникає і в тих периферіях, які більш розвинуті порівняно з центром або перебувають на одному з ним рівні розвитку.

В ході критики однобічності теорії «В. к.» в західному суспільствознавстві оформилася т. зв. «етніцистська позиція» («етніцизм»).

Г

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ. «Батьком українського націоналізму» часто називають М. Міхновського. Таке визначення його ролі не зовсім вірне. Міхновський був одним із основоположників новітнього українського самостійництва, але історично-правова, легітимістична основа його концепції (програма відновлення «Переяславської конституції») чужа мисленню пізнішого націоналізму, який був байдужий до конституційно-правових аргументів. Рис, притаманних націоналізмові, не знаходимо і в інших речників української самостійницької думки дореволюційного періоду: не тільки в І. Франка, Ю. Бачинського, Л. Цегельського, В. Липинського, але навіть у ранніх писаннях Д. Донцова. Виникнення націоналізму було реакцією української духовності на події Першої світової війни та визвольних змагань.

У н. виник у 1920-х рр., спершу як духовний фермент молодшого покоління, як протест на упадок української державності та шукання нових доріг у повоєнній дійсності. Перші спроби націоналістичних організацій зустрічаємо у студентських середовищах Галичини й еміграції: Група української національної молоді (Прага), Легія українських націоналістів (Подєбради), Союз української націоналістичної молоді (Львів). Націоналістичне забарвлення мала в Галичині Партія національної роботи та її орган «Заграва» (1923—1924 рр., Д. Донцов, Д. Паліїв, В. Кузьмович), але організація скоро розпалась, а більшість її членів перейшла до відновлення націонал-демократії (УНДО). Публіцистом, що найбільше наблизився до кристалізації націоналістичної ідеології, був Д. Донцов із своєю працею «Націоналізм» (1926 р.) й іншими публікаціями, а також редагованим ним журналом «Літературно-науковий вісник», згодом «Вісник». Інші впливові публіцисти націоналізму: Ю. Вассиян, М. Сціборський, Д. Андрієвський, В. Мартинець; вони друкувалися в «Розбудові нації» (Прага).

Незалежно від цих ідейно-політичних шукань, з 1920 р. існували Українська військова організація (УВО), створена гуртом старшин з-поміж складу колишнього корпусу Січових Стрільців (Є. Коновалець, А. Мельник, Р. Сушко, В. Кучабський, М. Матчак, Я. Чиж, Є. Зиблікевич й ін.) та УГА (Ю. Головінський, О. Навроцький, М. Саєвич, О. Сеник та ін.). Вони мали на меті боротися далі за самостійність України революційними засобами. Розглядаючи себе як зародок «армії в підпіллі», УВО спочатку включала до свого складу людей різних партійних переконань — від соціалістів до консерватистів,— і не претендувала на політичний провід. Але поступово ненаціоналістичні члени УВО відійшли, а керівництво наблизилося до націоналізму. Після кількарічних підготовчих заходів УВО 1929 р. об'єдналася з націоналістичними ідеологічними гуртками в Організацію українських націоналістів (ОУН), яку очолив Є. Коновалець. Відтоді ОУН становила стрижень націоналістичного руху, який, проте, був ширший за неї, охопивши велике коло однодумців і прихильників. Гідне уваги, що ідеолог інтегрального націоналізму Д. Донцов залишився поза організованим рухом.

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ (точка зору) спирається на соціальне і філософсько-психологічне підґрунтя. Розвиток українського національного руху в XIX ст. відбувався на тлі активізації європейських національних рухів і практично співпадав з ними за часом та провідними ідеями. Український національний рух психологічно підготував появу націоналістичної течії.

Зародження ідей націоналізму припадає на переддень Першої світової війни. Вплив західноєвропейської філософської школи, елементи марксизму, специфіка соціально-економічного і політичного розвитку західноукраїнських земель, поразка української революції 1917—1920 рр., розвиток післявоєнної Європи, перемога і зміцнення більшовизму тощо, зумовили появу теоретичної концепції націоналізму.

З точки зору гносеології У. н. нічим не відрізняється від інших світових зразків (мислення, засноване на ідеології спрощення, заперечення). В той же час, у деяких теоретичних аспектах (корпоративність і інтегральність, еліта й орден, тотальне регулювання тощо — побудови Д. Донцова, М. Сціборського, С. Бандери) були більш радикальними, ніж німецькі, італійські або бельгійські аналоги.

Розповсюдження ідей націоналізму на західноукраїнських землях у 20—30-х рр. (як і несприйняття їх на Сході України) мало глибинне соціальне і психологічне коріння.

У н. пройшов досить складний і суперечливий історичний шлях, пережив теоретичну еволюцію і розколи, консервацію поглядів і боротьбу особистостей. Можна виділити шість етапів у теоретичній еволюції українського націоналізму: 1) 1913—1941, 2) 1941—1942, 3) 1943—1945, 4) 1945—1955, 5) 1955—1968, 6) 1968 — сьогодення.

Сьогодні можна констатувати, що «демократична опозиція» в У н. потерпіла поразку. В політичних структурах націоналістів домінує ідеологія першого етапу, причому, в примітивізованих формах. Відкинуто уроки історії, теоретичні розробки П. Полтави, О. Горнового, Л. Ребета, піддаються анафемі рішення Великих зборів 1943 р., дискусії 1946—1948 і 1953—1955 рр.

У той же час в УКРП, УРП і Народному русі України спостерігаються фрагменти суто націоналістичного ставлення до категорії «свобода», коли йдеться про проблеми регулювання суспільного життя, боротьбу за владу, вплив тих чи інших груп тиску. Нині існують соціально-економічні, політичні і особливо психологічні передумови для реанімації харизматичного і корпоративного мислення, притаманного націоналізмові.

ГІПЕРТРОФІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПОЧУТТЯ. Якщо національність може бути об'єктом почуття, то за умов пригноблення нації іншою нацією виникає почуття образи і національного приниження, несприйняття насильства, виникає озлоблення й ненависть до гнобителів. Часто, на противагу загальному затьмаренню національних почуттів, демонструється підвищена, розпалена любов до рідного краю, до своєї мови, звичаїв тощо.

Це — гіпертрофія національної психіки. Їй піддаються, як правило, люди емоційного складу — понтійського типу. Нордійці, котрі відзначаються стриманістю, рідко проявляють назовні свої почуття, вони впевнено роблять свою справу заради національної ідеї.

На ґрунті цієї хвороби з'являється те, що марксисти-ленінці називали «буржуазним націоналізмом». На думку деяких російських психологів, на цьому ж ґрунті з'являється також і шовінізм, і національна пиха, і національна зарозумілість. Такі висновки видаються не зовсім правомірними, оскільки ці риси більш характерні для націй-загарбників, які пригноблюють інші народи. Для українців, котрі довгий час перебували самі в національному ярмі, навряд чи є характерною національна пиха чи зарозумілість. Скоріше навпаки — відсутність національного нахабства часто стає причиною багатьох поразок навіть кращих представників української нації.

За умов нормального розвитку національних відносин та належного економічного рівня держави, її незалежності, високого статусу на світовій арені, Г. н. п. набуває звичайного і природного для кожної здорової нації патріотизму.

Д

ДЕВАЛЬВАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ — ЗНАРЯДДЯ АКУЛЬТУРИЗАЦІЇ ТА АСИМІЛЯЦІЇ. В Україні після провалу планів створення незалежної держави (УНР), а згодом і після невдалої спроби українських комуністів здобути політичну автономію в межах радянської системи, весь ідеалізм, відомий під назвою «українізація», уся енергія й зусилля були спрямовані на розвиток національної культури. Досягнення цього періоду добре відомі і немає потреби їх тут розглядати, як і нема потреби зупинятися на наслідках сталінської політики, що розгромила культурне відродження і завдала смертельного удару по ілюзорних ідеалах та вірі в краще майбутнє (символом чого стали самогубства Скрипника і Хвильового).

Утвердження сталінського тоталітаризму супроводжувалося геноцидом на селі та масовими арештами, чистками й розправами у містах, причому основною мішенню була українська інтелігенція. Ті, хто вижив, зникали з громадської арени; інші, як, приміром, поет Павло Тичина, міняли свою психологію. Крах ілюзорних ідеалів і водночас загроза фізичного вимирання (а згодом, за Брежнєва, масове безправ'я) відкрили двері процесам дегуманізації та іншої суспільної патології. І не лише неросійським республікам довелося рятувати свої національні культури від загибелі, а й сама Росія мусила поступитися імперськими претензіями, щоб зберегти свою культуру.

Руйнування культури, яке почалося з терору, набуло згодом більш витонченої форми у вигляді Д. к. Так, українська література, історія, мистецтво, філософія розглядалися як такі, що мають корені в буржуазному націоналізмі, або ж визнавалися вторинними, похідними від російських і створеними під російським впливом. Українська традиційна селянська культура теж була сильно пошкоджена — спочатку колективізацією, яка знищила її структуру, починаючи з селянського звичаєвого закону і кінчаючи сімейними ритуалами та календарними обрядами, а згодом її систематичною дискредитацією. На традиційну культуру дивилися, як на залишок ганебного минулого і часто кваліфікували її як відсталу й безглузду. Значна частка духовної культури, як, напр., різні звичаї чи обряди, була заборонена, і навіть етнографам не дозволялося їх записувати. Українська культура в цілому набула провінційного статусу і спрямовувалася на етнографізм, вірніше на його специфічний радянський варіант. Матеріальна культура, народне мистецтво, народна музика тощо були не здатні розвиватися і змагатися з ерзац-культурою, яка здебільшого створювалася планово і була виразником радянської ідеології.

Зате російська культура мала служити для української інтелігенції зразком якості й ознакою належного космополітичного смаку. Українська мова також зазнала великої шкоди не так через заборону (як це було в Російській імперії XIX ст.), як через її приниження, висміювання. Використання її у громадських місцях розглядалося або як демонстрація крамольного націоналізму (коли йшлося про інтелігенцію), або як ознака неосвіченості (коли — про селян). Суржик — лексична суміш української та російської мов — це скоріше наслідок девальвації культури і затискання української мови, ніж, як звичайно вважається, результат міжетнічних взаємин. Підсумовуючи сказане, треба відзначити, що Д. к.— це підступне і найдієвіше знаряддя акультуризації, що врешті-решт призводить до структурної асиміляції (втрати етнічної та національної ідентичності).

Однією з найхарактерніших передумов, що лежать в основі процесів акультуризації та асиміляції, є привабливість панівної культури. Для конкретного суспільства така привабливість — це природний магніт, запорука просування вгору. Ототожнюючись з панівною культурою, легше було позбутися почуття меншовартості. В умовах, коли українська національна культура була знецінена, а російська радянська культура підносилась до рівня верховенства, вкрай важко було протидіяти асиміляційним процесам. Ситуація змінилася лише тоді, коли панівна культура зіткнулася з зовнішнім світом і почала втрачати свою привабливість, цінність і статус. Нарешті змогли розгорнутися й протилежні процеси: процеси диференціації та відокремлення культур. Без зіткнення російсько-радянської культури із зовнішнім світом (завдяки подорожам та іншим контактам із західною культурою й технологією) і без переоцінки цінностей, яка привела до істотної втрати її престижу, ще довго неможливим було б відродження української національної культури; не виключено, що не дійшло б і до розпаду Радянського Союзу.

Можна гадати, що психологічний вплив семидесяти років радянської системи на українське суспільство був значнішим, ніж це визнається. Знецінення індивіда й перенесення усієї ваги на колектив — це перший крок до переродження особистості. Масові розправи, чистки й арешти вже в перші роки радянської влади призвели до знецінення людського життя. Частковим наслідком такого стану речей є емоційне відчуження й притуплений біль. Хронічний стан страху в сталінський період, брак довіри до людей в умовах існування цілої армії донощиків, відсутність елементарного відчуття безпеки породили ціле покоління емоційно паралізованих і психічно неповноцінних людей. На селі, напр., страх голосувати на власний вибір переважав навіть у роки горбачовської «перебудови», внаслідок чого до українського парламенту було обрано чимало старої номенклатури, ворожо настроєної щодо будь-яких змін. Підсвідома ненависть до самих себе переслідує значну кількість українських колабораціоністів, донощиків та конформістів, і проявляється, між іншим, в алкоголізмі та загостреному почутті безвиході, породженому самоусвідомленням вини. «Свободу можна відчути лише за гратами»,— писав Василь Стус. Це твердження психологічно вельми глибоке — воно трактує свободу як звільнення від морального конфлікту, від почуття вини й самоненависті. Панівним настроєм епохи Брежнєва була апатія, що розвинулася у щось на кшталт колективної депресії. Остаточний крах ідеалів та цінностей разом із дедалі глибшим усвідомленням відсталості радянської системи (порівняно з західною) породили цинізм та ріст злочинності. Щоб до кінця збагнути важливість міцної системи цінностей та ідеалів, варто повернутися до Другої світової війни та її результатів. Що утримувало в той час радянське суспільство на особливому рівні згуртованості? Без сумніву, то було почуття гордості, сили та віри у те, що країна займає високе становище серед націй світу у військовому, економічному та інших відношеннях (інша річ, що ця віра грунтувалась головним чином на дезінформації та тотальному ізоляціонізмі).

Чорнобильська катастрофа породила ще один синдром — страх біологічного вимирання, а з ним — і озлобленість, що призвела до остаточної зневіри в Москву. Є підстави вважати, що ця жахлива подія була одним з найважливіших чинників, який остаточно штовхнув народ на боротьбу за незалежність України. В процесі дослідження цієї проблеми в Києві у 1990 р., було проведено опитування групи етнічних росіян, які брали участь у демонстрації перед українським парламентом: чому вони, росіяни, підняли синьо-жовтий національний прапор? Відповідь була однозначна: Чорнобиль. Подібні випадки траплялись і пізніше, навесні 1991 року.

Нарешті, останнім потужним психологічним фактором, вартим уваги, є нагромаджений і довго приборкуваний всенародний гнів. Утримуваний під замком упродовж семи десятиліть, він тепер перетворився на пороховий заряд на всіх рівнях суспільства. Це величезна загроза, з якою слід рахуватися у майбутньому.

Важко уявити, що ці психологічні та культурологічні трагедії й кривди сприяли вірі в «оновлення», «демократизацію» комунізму, про що, мабуть, мріяли Горбачов і Захід. Сумнівно, щоб наскрізь прогнилу і зненавиджену радянську систему взагалі можна було якось реформувати. Цілком закономірно у цьому контексті, що українське суспільство в пошуках енергії оновлення звернулося до свого національного коріння, намагаючись відродити історичну пам'ять та почуття єдності. Відродження націоналізму — одна з найважливіших, а може, й найважливіша особливість декомунізації всіх республік колишнього СРСР.

Ріст націоналізму в республіках СРСР справедливо вважається однією з основних причин розпаду Союзу. «Зіткнувшись із неросійськими націями, сильнішими й згуртованішими, ніж будь-коли — чи в радянський період, чи за царату,— Горбачов не зумів знайти політичної мови, здатної замінити різноманітні національні говори,— пише Р. Г. С'юні у статті «Радянський Південь: націоналізм та зовнішній світ».— Його найвагомішим аргументом (на початку 1990 р., під час литовської кризи — *авт.*) було те, що націоналізм, суверенітет республіки чи її відокремлення в корені підірвали б рух за реформи й позиції президента. Це ані не зменшило реальності відокремлення республік, ані не піднесло авторитету Москви; єдиним ефективним ідеологічним та політичним вибором для народів Радянського Союзу стали різноманітні види націоналізму. Найближчим часом націоналізм буде панівною ідеологією як для неросійських народів, так і для значного числа росіян» (Див. зб. «Пробудження націй в Радянському Союзі» за ред. Майкла Мандельбаума.— Нью-Йорк, 1991).

Ця оцінка загалом правильна, хоча ясного усвідомлення націоналізму та його справжньої суті у ній немає. Виявляється, що саме поняття націоналізму в західній науці, як і його сприймання у Сполучених Штатах, істотно відрізняється від того, як його розуміють східно-європейці. У вищезазначеній статті, як і багатьох інших західних публікаціях, під терміном «націоналізм» розуміють такий стан суспільства, який виростає з ірраціональних, туманних основ і пов'язаний із ксенофобією, расизмом, диктатурою чи взагалі з тоталітаризмом. Наприклад, для американської преси та засобів масової інформації націоналізм — це явний сигнал негативного і небезпечного повороту в розвитку суспільства. Приміром, поява російського націоналізму, що є в багатьох відношеннях природною реакцією на радянізацію культури, інколи ототожнюється з «Пам'яттю». А спроби українців повернути собі національну ідентичність та суверенітет сприймаються як сепаратизм, що неминуче має призвести до погромів національних меншин. Ніхто не заперечує, що за певних суспільно-історичних умов націоналізм справді здатен перетворитися у тоталітарний режим чи фашизм, але можливі й цілком інші розв'язки. Дуже важливо розрізняти різні концепції й форми націоналізму, уникаючи тенденційних тлумачень цього поняття, пересічних забобонів та концептуальної плутанини.

Націоналізм як форма національного пробудження спрямований на культурне відродження, яке може згодом дати поштовх до національного будівництва; ба, навіть націоналізм з деяким тоталітарним забарвленням, в основі якого лежить віра у «націю як вищу цінність, якій усе інше має бути підпорядковане» (за визначенням Джона Армстронга), істотно відрізняється від націоналізму, заснованому на хибному уявленні про расово-біологічну вищість однієї нації над іншою, тобто на вірі у призначення даної нації панувати над світом. Така форма націоналізму, явно фашистська, мегаломаніакальна й вельми небезпечна, належить скоріше до сфери суспільної патології, і психологи, мабуть, могли б розглядати її як форму колективної інфляції.

Немає сумніву, що швидке зростання націоналізму є часто формою реакції суспільства на небезпеку і має своєю метою порятунок або оновлення нації. Такою небезпекою може бути економічна криза, поєднана з утратою національної гідності внаслідок військових поразок, як це було у Німеччині чи, скажімо в Туреччині. У Центральній та Східній Європі панівною формою націоналізму став т. зв. «інтегральний націоналізм» (французька модель націоналізму, яка не прийнялася в Західній Європі). Його центральною ідеєю є нація як найвища цінність, де індивід відіграє вторинну роль порівняно з колективом. Ця форма націоналізму прижилася у державах, що виникли внаслідок Першої світової війни та розпаду Австро-Угорської імперії,— у Польщі, Угорщині, Румунії; набула поширення також у Західній Україні. Ця форма відповідає історичним традиціям цих держав. Тут також можна помітити тісну залежність між вибором цього виду націоналізму та нестійкістю політичної ситуації, що зумовлювалася хиткою економікою названих країн та невирішеними проблемами етнічних меншин. У сьогоднішній Україні, здається, переважає форма націоналізму, яка проявляється як культурне пробудження, спрямоване на утвердження національної ідентичності і зміцнення соціальної згуртованості. Ця форма характеризується відродженням релігійних почуттів та релігійної практики, звичаїв, обрядів, заборонених понад 70 років, інтересом до історії та минулого, особливо увагою до різних національних символів (прапор, тризуб, прапори українського підпілля, портрети національних героїв та історичних особистостей тощо); робиться також відчутний наголос на питаннях української мови. Подібні форми націоналізму можна спостерігати й у прибалтійських та деяких інших республіках колишнього Радянського Союзу, включно з Російською Федерацією.

Водночас, аналізуючи це явище, дослідники повинні прийти до нового, більш тонкого і співчутливого (чи принаймні більш зрівноваженого) розуміння проблеми націй та їх самовизначення,— що теж входить у поняття націоналізму. Це розуміння неодмінно має випливати не лише з політичного та економічного аналізу, а й з аналізу культурологічного.

ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ — процес ліквідації колоніалізму, тобто звільнення від політичного, економічного й духовного поневолення колоній (окремих країн чи груп країн) і перетворення їх на незалежні держави. Феномен колонізації, тобто утворення іммігрантських громад, суспільств на периферії, в усьому подібних центру (метрополій), відомий з давніх-давен. Колоніалізм XX ст. був лише стадією в еволюції міжнародних відносин, для якої була характерною підпорядкованість усіх країн потребам розвинутого капіталізму. Його основною визначальною рисою був повний контроль колоніальної влади над урядами залежних суспільств. В основі колоніальної імперії лежить радикальна суперечність, що забезпечує життя імперії, але яка в той же час, поглиблюючись, веде цей тип держави до загибелі — суперечність між основною ціллю імперії — експлуатація провінцій, а, отже, і недопущення їх самостійного розвитку понад визначених рамок, та реалізацією цієї цілі, яка передбачає прогресивний розвиток провінцій, здатних у майбутньому не бути економічним й військовим резервом центру (метрополії).

Радянські історики, політологи, економісти категорично заперечували саму можливість уподіблення СРСР колоніальній імперії, хоча західні політологи й аналітики

рішуче відкидали такі, на їх погляд, необґрунтовані твердження. Правда полягає в тому, що Росія під виглядом немовби покладеної на неї історичної місії, виконуючи призначену їй роль стержньового хребта російської державності, ніколи не визнавала себе колонізатором і експлуататором інших народів. Правлячі кола Росії, починаючи з Петра І і кінчаючи Миколою II, так само, як і більшовицькі вожді, ідеологічно й політично маскували колонізаційні апетити посиланнями на міфічний історичний досвід, який нібито свідчить, що корінні інтереси російського народу та інших народів Росії органічно співпадають, поєднуються. Тому національно-державні інтереси Росії, як проголошувалось у минулому і як стверджують сучасні російські націонал-патріоти,— це не лише інтереси російського народу, але й інтереси всіх інших народів, що мешкають на її території.

І до сьогодні не вщухає дискусія на тему: чи була Росія чи СРСР імперією? чи були Україна, Білорусія, Грузія, Вірменія, Прибалтійські, Центральноазіатські республіки колоніями? чи правомірно вести мову про деколонізаційні процеси в цих тепер незалежних державах? Сучасний рівень суспільно-наукових знань виходить з того, що поняття «імперія» має неоднозначний зміст (як і багато інших категорій сучасного суспільствознавства). Під поняттям «імперія» будемо розуміти, насамперед, визначений тип держави, форму організації державної влади, спосіб панування тієї чи іншої держави. Історичний досвід довів, що імперія виступає як субстанційна усталена форма, з властивим їй позитивним історичним змістом там, де в ролі її творця виступає народ, що стоїть на більш вищому щаблі економічного, державно-політичного або культурного розвитку. Незважаючи на занадто високу ціну, яку доводиться платити, входження до складу імперії означає для включених до неї народів розвиток їх продуктивних сил й приєднання до магістральних загальноісторичних процесів. Імперія історично виправдана до тих пір, поки вона здатна виконувати цю функцію.

Радянська імперія, як і попередня російська, не нагадувала класичну форму колоніальної імперії з її виразно відокремленою метрополією і системою радикально відмінних від неї слаборозвинутих, головним чином, сировинних провінцій. Наслідки колоніальної політики колишнього СРСР у тепер незалежних прибалтійських, закавказьких країнах, а також у Молдові, Білорусії, Україні та інших даються взнаки й дотепер, і, мабуть, не скоро будуть подолані. Заради справедливості треба відмітити, що велась все ж й позитивна робота: реабілітувалися місцеві національні традиції та способи життя, акцентувалася увага на пожвавленні народної культури і її прогресивному розвитку, на становленні національної літературної мови тощо. Імперські структури були відроджені в Росії після 1917 р., хоча й під іншими ідеологічними гаслами. Так, формувалася фактично окупаційна адміністрація, на всіх найважливіших державних і господарських посадах знаходилися росіяни. Московський центр постійно тисячами розміщував в українському суспільстві свої власні політично надійні кадри. З імперського центру провадилося керівництво всіма галузями господарства, економікою, культурою. В післясталінську добу в колишньому СРСР склалася своєрідна колоніальна і напівколоніальна периферія, яка ґрунтувалася на монокультурному господарстві, політичній залежності й «раціональному» освоєнні природних ресурсів. Імперський центр, збюрократизований адміністративний партапарат, союзні міністерства і відомства зневажливо й жорстоко поводилися в національних республіках, зокрема в Україні. Один з результатів цього — чорнобильська трагедія. Центральна влада Москви була повноправним господарем в Україні. В реальному житті Україна та інші союзні республіки — формально суверенні держави, а насправді вони фактично були провінціями центру. Вони безпосередньо на власному досвіді відчували тягар примату загальнодержавних начал над місцево-національним, важкі кайдани непомірної централізації забезпечували центру безмежну владу. Внаслідок цього відбувалося відособлення елітарної професіональної культури від народної й зосередження культурного потенціалу в центрі, орієнтування влади на абстрактно-раціональну й історично нерухому систему норм і цінностей, утвердження єдиної мови державного спілкування, приниження ролі національних мов і т. ін. Україна не мала своєї національної економіки, бо всі її економічні ресурси належали не їй, а центральній владі, яка і планувала і господарювала ними за своїм розсудом й далеко не завжди в інтересах українського народу. Імперської амбіції стосовно України проявлялися в тому, що українську етнонаціональну спільноту, її систему цінностей культури зображували, та навіть ще й тепер, коли Україна проголосила незалежність, продовжують зображувати, як аполітичну етнічну групу та, взагалі, як культурну єдність, не здатну до державотворення.

Отже, проблема Д. України не є надуманою, вона продиктована самим ходом життя. Деколонізаційний процес охоплює різні сфери суспільно-політичного й економічно-культурного життя. Відродження й розбудова української держави є складовою, визначальною його частиною. Повна економічна і політична самостійність України — найважливіша передумова економічного, екологічного відродження українського народу. Проведення націоналізації усіх підприємств колишньої союзної підпорядкованості, а також встановлення повної фінансово-господарської самостійності України — важливий і рішучий крок (і він був зроблений), щоб покінчити з колоніальним минулим. Усі природні багатства, земля, її надра, море і шельфи, вода і повітряний простір України належать її народу з правом кожного громадянина володіти, розпоряджатися й користуватися відповідною частиною тих багатств у власних інтересах і в межах тих законів, які приймає вище політичне керівництво держави.

Щоб забезпечити якомога швидше Д. в сфері культури, держава покликана впровадити прискорений розвиток різних її секторів і духовного буття української нації й національних меншин, що мешкають в Україні. Ще раз наголосимо, що перші найважливіші заходи щодо Д. вже зроблені. Створені і діють самостійні політичні й економічні структури українського суспільства, збройні сили, розбудовується правова основа держави. Україна стала суб'єктом міжнародного співтовариства. Але деколонізаційний процес вимагає тривалого часу.

З проголошенням Акту незалежності України 24 серпня 1991 р. відкрився шлях до Д., до політичного, економічного й духовного відродження українського народу, що й зафіксовано у Конституції України.

ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ. 1) Процес втрати етнічною спільністю частини або всіх своїх специфічних рис, що веде до розпаду системних зв'язків всередині неї. Найчастіше Д. торкається мовних, культурно-побутових особливостей етносу. Як правило, процес денаціоналізації народу завершується його асиміляцією в іншій етнічній спільності і зникненням як суб'єкту історії.

2) Цілеспрямована політика панівної нації, що має на меті примусити підлеглі народи зректися своїх національних особливостей і перейти на її культурні зразки. Такою була політика панівної верстви у Російській імперії та в СРСР, що мала на меті русифікацію неросійських народів.

3) Ліквідація державної власності на засоби виробництва шляхом їх повернення колишнім приватним власникам (реприватизації), які були позбавлені їх внаслідок націоналізації.

ДЕСТРУКЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ — завершальний етап розвитку радянського тоталітаризму як цілісного соціально-політичного явища. Д. р. т. с.— політичний процес стадіального характеру, розвиток якого був зумовлений особливостями курсу комуністичного тоталітаріату СРСР і країн східного блоку наприкінці 80-х — початку 90-х років.

Фактори, що лягли в основу стадіальної деструкції радянського тоталітаризму: 1. Принципова неспроможність існуючого соціально-політичного ладу забезпечити задовільні показники суспільного розвитку на зламі індустріальної і постіндустріальної цивілізаційних епох; 2. Неадекватні щодо стану і можливостей тоталітарного суспільства періоду стабілізації реформаторські заходи радянського керівництва на чолі з М. Горбачовим щодо надання комуністичній системі нового соціально-політичного динамізму шляхом «демократизації» і «революційної перебудови».

Поштовхом до Д. р. т. с. стала функціональна криза комуністичної моделі внаслідок надто амбіціозних або некоректних вимог, що містилися в перебудовних політичних проектах. Несумісність функціональної еклектики режиму Горбачова з системними принципами здійснення тоталітарної влади підірвала підвалини партійно-етатистського центру радянської системи та її периферійних структур всередині СРСР і країнах Східної Європи.

Наступна стадія Д. р. т. с.— вступ радянського тоталітаризму до системної кризи. Він характеризується загостренням структурних протиріч комуністичної системи і формуванням внутрішньосистемного протистояння між радянським керівництвом і ортодоксальними лідерами східноєвропейських ідеократій; подальшою дисфункцією структури монополії влади; безперспективністю продовження політичної утопії «соціалістичного оновлення» шляхом здійснення реформи політичної системи в СРСР і ініціації правлячою клікою суспільної підтримки свого курсу.

Третя стадія Д. р. т. с.— розпад східного блоку в 1989—1990 рр. Викликаний спробами радянського керівництва відновити структурну ідентичність комуністичної системи шляхом непрямого політичного тиску на верхівки правлячих груп країн-сателітів і надання підтримки реформаторським силам всередині «братських партій». Незворотність Д. р. т. с. є результатом демократичної за формою і тоталітарної за змістом багатоходової політичної гри на ґрунті ілюзорних уявлень головної правлячої групи про невичерпність свого політичного потенціалу і вірність народів Східної Європи «соціалістичному вибору». Національно-державна ідентифікація союзних республік прискорила політичний процес відпадання елементів тоталітарної системи від її владного осередку. Так, в Україні влітку 1990 р. була прийнята Декларація про державний суверенітет, яка становила політичну та юридичну основу для поступового виходу республіки із сфери підкорення центральній союзній владі.

Завершальна стадія Д. р. т. с. (серпень — грудень 1991 р.) — національно-державна ідентифікація її складових підсистем на посттоталітарному політичному просторі, ліквідація СРСР і здобуття повної державної незалежності Україною та іншими республіками.

З політологічної точки зору Д. р. т. с. є наслідком політичної теорії і практики горбачовізму як наївної спроби зробити утопічні соціальні ідеали і механічно засвоєні атрибути демократії інтегральним політичним джерелом реформаторського процесу в закритому суспільстві. Результат Д. р. т. с.— всеохоплююча анемія суспільства в перехідний період від тоталітаризму до демократії, тому як дисфункція владної монополії партійно-державного механізму та порушення нормативно-ціннісної системи тоталітарного типу викликає прогресуючий розпад суспільних зв'язків і тотальну кризу влади, принципово не здатної спиратися на демократичні норми. Проблеми такого перехідного етапу гостро відчуває в першій половині 90-х років Україна, намагаючись перейти від жорсткої закритої суспільної системи до формування відкритого суспільства, сумісного з демократичними і цивілізаційними стандартами.

ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ (в Україні в 60—80-х рр.) — складова частина стихійно започаткованого в період т. зв. хрущовського «потепління» в Україні руху опору тоталітарній системі. В загальноприйнятому використанні поняття «дисидент» означає розкольник, відступник від пануючої ідеології, віровчення, інакомислячий. Під дисидентом розуміється особа, яка відкрито формулює політ., реліг. і світоглядні погляди, що не відповідають офіційно визнаній лінії, певному загальноприйнятому тлумаченню. Дисидентами ставали рішучі, безкомпромісні люди з числа тих, хто перш за все цінував особисту свободу і нац. гідність, кого не задовольняли косметичні спроби підфарбувати тоталітарний режим.

Д. р. в Україні виникає в кінці 50-х. Тоді були зроблені спроби поряд з стихійними його формами вести організаційно впорядковані акції. Але організовані форми вияву інакомислення не могли довго розвиватися, підпадали під всевидяще око каральних органів. Така доля спіткала створену в кінці 1959 р. Л. Лук'яненком «Українську робітничо-селянську спілку», що ставила за мету легальними заходами добиватися виходу України з СРСР. У проекті її програми зазначалось, що її кінцевим ідеалом є «незалежність України з широко розвиненим соціально-держ. устроєм». У 1964 р. була виявлена нелегальна організація «Демократична спілка соціалістів» в Одесі, яка мала свою підпільну друкарню. Там було надруковано понад 2 тис. примірників газети «Правда народу». Спілка соціалістів ставила завдання перетворитися в другу соціалістичну партію в країні. В період з 1957 по 1967 рр. головним чином в зах. обл. України діяли чисельно невеликі нелегальні групи: «Об'єднана партія визволення України», «Український національний комітет», «Український національний фронт». Органами безпеки вони були викриті і репресовані. Також спонтанно виникла така форма дисидентства, як вияв «неорганізованої організованості», «безструктурної організованості». До неї належали акції протесту на захист арештованих культ. і громад. діячів, а також акції на захист укр. мови, культури і т. ін. В Україні Д. р. на початку 60-х — це дії, спрямовані на виконання держ. законів та Конституції, що проголошують громадян. і нац. права. Одним з перших відкритих публічних проявів Д. р. слід вважати конференцію, присвячену культурі мові, в Київському ун-ті в лютому 1963, під час якої була висунута серед ін. вимога оголосити державною мовою в Україні українську і надати права нац. меншини українцям, що живуть у РРФСР. У 1962—1963 були поширені заборонені цензурою поезії і щоденник В. Симоненка, а в 1964 — анонімна листівка-протест з приводу пожежі в бібліотеці Академії наук УРСР в Києві. В середині 60-х серед творчих працівників літературних об'єднань, музеїв, мистецьких училищ, співробітників деяких науково-дослідних ін-тів, навчальних закладів Києва, Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської та ін. областей України виник рух за укр. культуру, чистоту мови, вивчення іст. минулого укр. народу, самобутньої культури і т. ін. Його учасники створили організацію «Український національний фронт» (УНФ) і видавали рукописний журнал «Воля і Батьківщина». Було заарештовано 24 активних учасники, їх звинуватили в проведенні антирадян., націоналістичної роботи. Восени 1965 в кінотеатрі «Україна» в Києві В. Стус, І. Дзюба і В. Чорновіл виступили з протестом проти проведених тоді арештів представників укр. інтелігенції. В грудні того ж року І. Дзюба на-

діслав листа керівникам України, в якому рішуче протестував у зв'язку з репресіями щодо молодих творчих діячів. Додатком до листа надіслав свою працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Остракізму піддавались ті культ. та громад. діячі, які ставали на захист укр. мови, культури, ті письменники, твори яких друкувалися за кордоном. Нестерпне цькування почалося проти І. Дзюби та ін. дисидентів. На приватних квартирах, у майстернях окремих митців та ін. місцях проводилось обговорення проблем розвитку укр. культури. Активними учасниками цих зустрічей були І. Світличний, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська, З. Франко, І. Драч, І. Кочур, М. Вінграновський та ін.

Д. р. в Україні в 60-ті поповнився реліг. дисидентами. Перш за все це віруючі забороненої на той час греко-католицької церкви. Вони змагалися за право свободи сумління. Це також віруючі різн. протестантських громад, реліг. сект, що діяли поза офіційно визнаною церквою. В Д. р. на Україні включились представники єврейськ. кіл, що прагнули вільного виїзду за кордон, крим. татар, які домагались своїх прав на повернення до Криму, на свою батьківщину.

В 60—70-ті Д. р., що набирав силу, буквально виплеснув своєю могутньою хвилею таку специфічну форму інакомислення, як самвидав. Тиражувалися і поширювалися в копіях (нерідко в багатьох прим. на цигарковому папері) різноманіт. матеріали, від релігійно-духов. псалмів, сторінок Євангелія до уривків з творів Д. Донцова, публіцистики акад. А. Д. Сахарова, І. Дзюби, віршів В. Симоненка, В. Стуса та ін.

Приблизно з другої пол. 60-х Д. р. в Україні все виразніше набирає правозахисної форми. Його сила — в легальності, міжнарод. солідарності і міжнарод. моральній підтримці всіма народами, що стоять на позиції необхідності боротьби за права людини. Д. р. на Україні після репресій у сер. 60-х поступово пожвавлювався. Знову відновилися зустрічі молодих інтелігентів, відданих справі відродження укр. нац. культури. Такі підпільні осередки однодумців виникли в Києві, Львові та ін. містах. Органи безпеки готували нову репресивну акцію проти учасників Д. р. Був знайдений і привід для цього. В кінці 1971 через Прагу і Львів у Київ прибув гр-н Бельгії Я. Добош, емісар закордон. оунівських центрів. Він мав намір зібрати інформацію про розвиток Д. р., одержати самвидавні матеріали. З цією метою мав як явні, так і конспіративні зустрічі з окремими дисидентами в Києві і Львові. При від'їзді з СРСР Добош був заарештований. У нього були вилучені фотоплівки самвидавних матеріалів. На поч. січня 1972 правоохоронні органи республіки провели арешти й обшуки майже одночасно в Києві, Львові та деяких ін. містах. У Києві арештовано близько півтора десятки представників творчої інтелігенції, в зах. областях України — близько десяти. Крім того, протягом 1972—1973 також арештовано не менше трьох десятків чоловік.

У 1973 СРСР ратифікував міжнарод. пакти прав людини, а в 1975 підписав Заключний акт у Гельсінкі. В зв'язку з цим створювалась унікальна ситуація, коли стало можливим Д. р. спрямувати в русло легально діючого правозахисного руху. В Україні 9 листопада 1976 утворилася Українська група сприяння виконанню гельсінкських домовленостей. Її засновниками були М. Руденко, О. Мешко, О. Тихий. У Декларації, проголошеній цією групою, ставились такі цілі: 1) ознайомлення із змістом Декларації прав людини, схваленої ООН у 1948; 2) активне сприяння виконанню гуманітарних статей Заключного акта; 3) надання Україні права бути представленою на всіх міжнарод. форумах як суверенній державі; 4) акредитація в Україні представників заруб. преси і т. ін. Організатори гельсінкської групи ставили свої підписи під заявами, зверненнями, протестами і т. п. про порушення радян. урядом прав людини в СРСР. Вони розуміли, що наражаються на небезпеку переслідувань, але не могли нехтувати можливостями використати легальні форми боротьби, припускаючи, що це в більшій мірі активізує широкі маси, позбавить їх комплексу страху, успадкованого від часів сталінського терору. Українська гельсінкська група (УГГ) приступила до збирання документів про порушення прав людини в Україні, пересилала їх у радян. органи влади, міжнарод. організації.

ДРАГОМАНОВ М. І ДОНЦОВ Д. У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ. Існує необхідність певного роз'яснення розуміння самого поняття «українська національна ідея». Насамперед, національна ідея не є прерогативою націоналізму. По суті ідеологи націоналізму монополізували право на національну ідею, «підігнавши» її під свою ідеологію. Поняття «національна ідея» і «націоналізм» — не рівнозначні поняття. Націоналізм не може охопити всю національну ідейність народу і репрезентувати її виключно в ідеології націоналізму. Тому претензії націоналістів на національну ідейну монополію безпідставні.

У. н. і. на різних етапах історичного розвитку мала різних носіїв і відображала різний конкретний зміст. Можна виділити основні загальні, властиві всім мислителям, підстави української ідеї: по-перше, бачення тим чи іншим мислителем майбутнього державотворення України; по-друге, місце і роль нації, національності в даному процесі; по-третє, в рамках якої ідеології відбувається становлення державності України.

М. Драгоманов як мислитель пішов у ногу із західноєвропейською наукою, значно випереджаючи появу політичних ідей та їх практичне втілення в життя Росії. Такий випереджаючий розвиток ідей Драгоманова, зокрема щодо національної справи, національної ідеї, породив відношення до нього, з одного боку, як до українського націоналіста (Д. Заславський та ін.), з іншого — як до космополіта, якому чуже все національне (Я. Оршан, Д. Донцов). Насправді ж політичні погляди Драгоманова ґрунтувалися на міцній основі широких наукових узагальнень. Підкреслюючи необхідність ґрунтовної філософської освіти, він сприйняв новітні досягнення в галузі філософської думки. Саме позитивізм О. Конта та Г. Спенсера і був тією філософською основою, на яких і ґрунтувався світогляд Драгоманова, його бачення проблем нації і національності.

Яким же чином реалізується його ідея державності України? В силу об'єктивних обставин та своєрідності суб'єктивного мислення він не бачив ґрунту для політики державного відриву України від Росії. Ця теза проходить червоною ниткою через усю творчість М. Драгоманова. В основу своєї політичної програми він поклав ідею федералізму. Відмітимо, що драгоманівський федералізм має мало спільного з радянським федералізмом. У нього йдеться про анархічну доктрину, яка спиралася на вчення Прудона та Бакуніна і протиставляла федеративний союз вільних самоуправних громад унітарній державній структурі.

Оцінюючи позитивний досвід європейського державотворення, Драгоманов приходить до висновку, що справді вільними можуть бути маленькі держави, які він називав громадами або товариствами. Громада при цьому розглядається як достатній гарант вільного розвитку особистості. Якщо особистість вільна, то по своїй волі особи, сходячись у вільні спілки, об'єднуються для спільної праці та допомоги одна одній. Усе це М. Драгоманов називає одним словом — безначальство. А шлях до цього ідеалу — федералізм, із питомою для нього децентралізацією та самоуправою громад і областей. Його анархію — безначальство — можна відмітити таким ланцюгом: воля особи у вільній громаді, воля громади у вільній спілці громад, воля спілки громад у вільній федерації спілок цілого світу, яка була б здійсненням інтернаціонального братства народів.

Жорсткий централізм Російської імперії М. Драгоманов вважав найбільшим злом на шляху до справжнього конституційного ладу. Основою такої децентралізації, на його думку, могло б стати запровадження місцевого самоуправління. Кожна самоуправа має свою внутрішню самостійність і незалежність відносно інших самоуправ. Центральна влада держави зосереджується у двопалатній системі на зразок американської палати представників та сенату й керує взаємовідносинами самоуправних елементів місцевих самоуправ. Держава у М. Драгоманова виступає як «вільна спілка» окремих самоуправ, кожна з яких окремо і всі разом становлять основу державного життя, а центральна влада — це тільки доповнення до самоуправної влади.

Що ж до України, то Драгоманов завжди був прихильником політичної автономії українців у формі автономії земських громад, повітів, в яких, на його думку, найповніше може виявитися й автономія національна. Він вважає, що автономія політична та національна можлива і без державної відрубності. Тому в Україні, з його точки зору, немає ґрунту для державного сепаратизму, а політична і національна автономія можлива й на ґрунті земської автономії, іншими словами — на ґрунті культурно-національної автономії.

Таким чином, М. Драгоманов бачив свій кінцевий ідеал у теоретичній концепції анархії — безначальстві, тобто у добровільній асоціації гармонійно розвинених осіб, з обмеженням до мінімуму елементу примусу в суспільному житті. Шлях до цього ідеалу — федералізм, з властивою йому децентралізацією та самоуправою громад і областей. Не заперечуючи право українського народу на самостійність, але не вірячи в практичне здійснення сепаратизму, Україні в ті часи він радив боротися за демократизацію і федералізацію існуючих держав — Росії та Австро-Угорщини, щоб українці могли вільно в них розвиватися.

В основі політичного мислення М. Драгоманова лежала ліберальна ідея. Для нього індивід з його волею виступає основою всіх можливих соціальних порядків, а нація — як певний вид об'єднання індивідів. Національність для нього — це факт, який неможливо ігнорувати, оскільки його ігнорування нашкодить інтересам розвитку, прогресу даної національності. Нація для нього є самодостатньою цінністю. Його вислів «національне живе в людині» є лише емпіричною реальністю. Так історично склалося, що національне живе в людині, і оскільки індивід має право любити те, що він любить, то звідси випливає виправдання національного. Для розвитку освіти та прогресу слід враховувати даного емпіричного індивіда і відповідно враховувати національне: «Коли б згодом усі люди такого народу покинули навіть зовсім свою питому мову й пристали до чужої — на це б не можна було нарікати, бо це б сталося з власної волі тих людей і тоді, коли б уже стара їх мова зробила що могла: дала просвіту, хоч початкову. Зовсім інакше було б, якби хто, державники чи пани, стали висміювати стару мову та забороняти її в школах на книгах».

Таким чином, українська ідея для М. Драгоманова знаходить себе в культурно-національній автономії України, переважанні прав і свободи особистості над правами нації, в його лібералізмі.

Антиподом М. Драгоманова в баченні місця й ролі української ідеї виступає Д. Донцов. Він постає як один із нестримних критиків ідеології лібералізму і поглядів М. Драгоманова.

Постать Д. Донцова, як і його ідеї, надзвичайно суперечлива. Він пройшов шлях еволюції від марксизму до націоналізму, від його несприйняття і заперечення в ранніх творах до обґрунтування ідеології чинного націоналізму. Спосіб мислення та світогляд Д. Донцова формувалися в переломний період історії, який характеризувався кризою історичного розумного оптимізму, просвітительської філософії, волюнтаризму та іншими ознаками. І це слід враховувати при аналізі його політичної доктрини.

Щодо державотворення України Донцов виступає рішучим противником Драгоманова. Він стверджує, що «актуальним не є гасло самостійності — мріяли ж колись наші українці про самостійну Україну в злуці з Росією! Актуальним, більш реальним, більш конкретним — скоріше здійсненим! — є гасло відірвання від Росії, зірвання всякої злуки з нею — політичний сепаратизм». Від даного положення Донцов не відійшов протягом усієї своєї творчості.

Д. Донцов, на відміну від М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського, не залишив нам чіткої концепції державності України. Його цікавили більше ідеологічні, ніж державотворчі питання. Очевидно, саме тому Донцов не попав в коло зору дослідників, що займаються висвітленням державницьких концепцій українських вчених — емігрантів міжвоєнного періоду.

Під терміном «національна ідея» Донцов розумів щось метафізичне, як «передаванні з покоління в покоління погляди на світове завдання нації та її ролю поміж іншими народами, погляди, котрі є загальним добром нації, котрими вона живе і з утратою котрих вона гине». Посилання на метафізичність української ідеї справедлива в тім відношенні, що Д. Донцов так і не дав їй чіткого й обґрунтованого бачення.

Систематичне викладення своїх націоналістичних ідей, в тому числі й спробу розкриття сутності української ідеї Д. Донцов зробив у своєму «Націоналізмові». Тут поряд з різкою критикою «провансальства М. Драгоманова» він формулює ряд вимог «чинного націоналізму», що виступають як східці, по яких можна досягнути розуміння і реалізації національної ідеї.

Інтелекту, знанням, раціоналізму, які були властиві філософії Драгоманова, Донцов протиставляє ірраціоналізм, романтизм, ілюзіонізм як визначальні чинники. На пацифізм він відповідає своєю ідеєю боротьби, експансії, насильства; на скептицизм, брак віри, безхарактерність — фанатичною вірою у «свою правду», догматизм, виключеність; на партикуляризм, анархізм і лібералізм — інтересом нації понад усе, ієрархізацією цінностей у політичному і соціальному житті. Всі ці якості найбільш повно втілені в «сильній людині», образ якої Д. Донцов запозичив у Ніцше. «Сильна людина» завжди жадібна до влади, вона неспокійна й агресивна, керується неконтрольованими емоціями.

Д. Донцов не був послідовним у викладенні ідеології чинного націоналізму, йому бракувало чіткості та ясності думки. Так, невідпрацьованими у нього залишилися концепції «ініціативної меншості» та «творчого насильства», неясно висвітлена сутність української ідеї. Для нього вона уявлялась як «суверенність», «імперіалізм» у політиці, відокремлена від держави церква — в релігії, окциденталізм — в культурі, вільна ініціатива й зростання — в економічному житті.

Для Донцова не стояло питання, чи буде сприйнята широким загалом його ідеологія чинного націоналізму: «Боротьба за існування є законом життя. Всесвітньої правди немає... Життя признає її тому, хто викажеться більшою силою моральною і фізичною. Ту силу можемо ми здобути лиш тоді, коли переймемося новим духом, новою ідеологією. Перед кожною нацією є дилема: або перемогти або загинути».

Трагічний стан української нації і відсутність реальних перспектив її майбутнього були важливою обставиною, в якій формувалась ідеологія чинного націоналізму. Мабуть, з цього і можна вивести його політичний радикалізм з його готовністю до боротьби і самопожертви. Заклик Донцова пожертвувати життям тисяч українців заради вільної України є прикладом його політичної і ідеологічної готовності на здійснення будь-якого

кроку задля досягнення мети. Слід відмітити, що Донцов намагався створити не певну ідеологічну систему, а лише «світогляд». З цієї причини його можна і не звинувачувати в тому, що дана ідеологія має суперечливий характер. Метою Донцова була спроба описати, якими повинні бути українці, щоб досягти незалежності. Разом з тим подібний «світогляд» прищеплював специфічний спосіб мислення, що характеризувався нетолерантністю, антидемократизмом, тоталітаризмом і політичним нігілізмом.

Чимала шкода була спричинена екстремістським концептуванням Донцовим «волюнтаристичної людини», яке пішло по лінії повного заперечення будь-якої моралі та інтелекту в політиці. Найслабшими і найбільш шкідливими були донцовські концепції шовінізму ордену «ієрархізованого суспільства», «правлячої касти», тоталітаризму і монопартійної диктатури.

Чинний націоналізм Д. Донцова був покликаний виховати новий тип українця: «сильної людини» з незігнутим характером, фанатично відданої ідеалам руху та готовності її пожертвувати задля цього собою та іншими.

Як і кожна тоталітарна ідеологія, чинний націоналізм Д. Донцова ніс у собі ідею диктатури. В його концепції цю роль виконувала нація, і відповідно національна диктатура виступала як форма правління. Слід відмітити: ідеологія Донцова виступала інспіруючою силою, що дала поштовх ідеології ОУН і тактиці УПА взяти її на озброєння, а з часом переглянути ряд вузлових моментів.

Концептуальні положення ідеологій М. Драгоманова та Д. Донцова не втратили свого теоретичного значення. Вони знаходять відображення в програмах сучасних політичних партій і рухів. Так, Ліберально-демократична партія у своїй програмі відзначає, що вона успадковує ліберальні ідеї громадсько-політичних організацій і рухів в Україні і, звичайно, ідеї М. Драгоманова.

Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна Самостійність України» у числі інших своїх ідейних натхненників і вчителів називає ім'я Д. Донцова. Фактично на основних положеннях чинного націоналізму будує своє бачення концепції українського націоналізму УНА — Українська національна асамблея.

Таким чином, ми спостерігаємо певну спадкоємність ідей, їх теоретичне та ідеологічне використання в сучасних умовах. Так, сучасний лібералізм у кращих традиціях лібералізму XIX ст. продовжує і сьогодні наполягати на тому, що впровадження індивідуальних прав не тільки необхідне, але й достатнє для реалізації національних прав. Але ж, як бачимо, саме неповага прав нації і відсутність ефективного механізму, який би сприяв реалізації прав нації, веде не лише до насильства над націями, але й до порушення прав індивідуальності. Саме події в колишньому СРСР та Югославії свідчать про те, як небезпечно недооцінювати реалізацію прав нації — як особливої групи прав.

Тому сучасний розвиток політичного мислення в Україні може здійснюватися лише на шляху врахування всього того позитивного, що є в кожній з політичних ідеологій — лібералізмі, націоналізмі, консерватизмі, соціал-демократизмі, зберігаючи при цьому своєрідність політичного плюралізму.

Е

ЕВОЛЮЦІЯ ОРГАНІЗОВАНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ. Одним із найбільш контроверсійних теоретиків української політичної думки XX ст. залишається Дмитро Донцов. Сьогодні в Україні вже перевидано п'ять його книжок тиражем близько 20 тис. примірників. Твори Донцова популярні у молодіжних групах, таких, як Спілка української молоді (СУМ), Спілка незалежної української молоді (СНУМ) і Українська націоналістична спілка (УНС). Офіційною ідеологією Української національної асамблеї (УНА) і ДСУ (об'єднання «Державна самостійність України») стала ідеологія Донцова. У Львові стає активним клуб прихильників Донцова, колективний член УНА.

Донцова часто називають «батьком українського націоналізму». Брак літератури довів до того, що багато людей, особливо з вищезгаданих угруповань, переконані в цьому.

Труднощі в розумінні поглядів Донцова полягають у тому, що вони змінювалися впродовж усього його життя. Вони мають внутрішні протиріччя та несподівані повороти. Це виявилось у його політичнім крутійстві (перехід з одного табору до іншого) і в зміні політичних переконань та ідеології від «поступової» соціал-демократії до «реакційного» гетьманства, далі — від монархізму до демократичного республіканства, згодом до тоталітаристичного націоналізму і потім від націоналізму до консерватизму.

Внаслідок цього є лицемірством, коли в сучасній політичній ситуації в Україні донцовісти критикують колишніх членів КПРС та їхні позиції. Якщо сам Донцов міг бути певний час соціалістом, то чому ним не міг бути хтось інший?

У свій націоналістичний період у передвоєнній Галичині Донцов проповідував ідеологію аморальності. Там його вплив був дуже високий. Він став «сівачем українського нігілізму». Брошура Донцова «Школа і релігія» критична навіть щодо християнства. Націоналізм Донцова був консервативним тому, що покладав найбільші надії на селянство. Сучасні проповідники Донцова стають перед цією проблемою, бо історія нам доводить, що успішні революції проводяться не по селах, а в містах. Тепер селянство в меншості й деморалізоване після 50—70 років колгоспного кріпацтва.

Донцов не був єдиним націоналістичним публіцистом у міжвоєнні роки. До 1939 р. в Закарпатті, Галичині, на Волині та Буковині друкувалося не менше як 17 націоналістичних видань. Націоналістичні твори Донцова почали з'являтися після 1922 р., коли Партія народної роботи, членом якої він був, перестала існувати. Все своє життя Донцов добре відчував суспільну кон'юнктуру і намагався її використовувати.

Націоналізм Донцова був генетично пов'язаний із фашизмом Муссоліні в Італії. Проповідуючи соціальну програму з державним втручанням у кожен аспект національного життя, Донцов ставився критично до політичних партій, які були еволюційними, а не революційними. Росія вважалася смертельним ворогом України. Праця Донцова «Де шукати наших традицій» (Львів, 1942) відображає його повагу до Муссоліні.

Націоналізм Донцова потребував сильного, рішучого провідника, який зумів би очолити селянство в націоналістичній революції. Його ідеал — це селянська, буржуазна республіка, що ґрунтується на авторитарній «селянській демократії». Його зачарування Італією Муссоліні (і навіть Росією Леніна) ґрунтувалось на антидемократичному популізмі тамтешніх режимів, на властивій їм безкомпромісності та пануванні в державі елітарної меншості. З цієї причини він прославляв особисті якості Бонапарта, Кромвеля, Муссоліні, Пілсудського та Хмельницького.

Донцов також хвалив деякі аспекти американського життя. У написаній у 1929 р. статті під заголовком «Дух американізму» він зазначав, що американці «знають, чого хочуть, і того, що хочуть, дуже бажають мати».

Двома іншими аспектами націоналізму Донцова були ідеологічна чистота і підкреслення «власних сил». На-

справді в реальному світі концепція «власних сил» не завжди практична. Не є, зрештою, таємницею, що перед 1939 р. ОУН хилилася до Німеччини. Це тому, що Німеччина була єдиною державою, готовою боротися проти двох «смертельних ворогів» України — Польщі та більшовицької Росії. Німеччина і Литва давали кошти, паспорти, а в деяких випадках навіть зброю для ОУН.

Ця «пронімецька» позиція існувала в обох розгалуженнях ОУН (Бандери та Мельника) аж до літа 1941 р. Арешт і розстріл членів ОУНб і ОУНм (Державне Правління у Львові і Українська Національна Рада у Києві), ув'язнення Бандери, Стецька, Мельника в концентраційних таборах розвіяли останні ілюзії щодо можливої допомоги з боку Німеччини.

У 1927 р. Донцов написав у журналі «Літературно-науковий вісник», що «жиди в основному ворожо ставляться до української державности... Жиди винні, страшно винні в тому, що допомогли консолідувати російську владу на Україні...». Далі він заявляє: «Нам потрібно привласнити деякі закони на майбутність — ніколи не давати меншостям культурно-національну автономію, яка закінчується Шварцбардами». Це показує не лише суттєвий антисемітизм Донцова, але також його негативне ставлення до прав меншин. Воно автоматично веде до політично загрозливих гасел, що деколи чуються на Україні сьогодні: «Україна для українців» і «Україна понад усе».

Донцов разом із багатьма членами УВО й ОУН був переконаний, що революція 1917 р. не дала Україні незалежність із вини її лідерів, котрі вважали Україну «провінційною» і вірили в «соціялізм». Звідси його ворожість до ідей Івана Франка, Михайла Грушевського та Кирило-Мефодіївського Братства. Націоналізм Донцова був антиінтелектуальний. Він вірив, що потрібна постійна боротьба і цю свою фанатичну віру у власну «правду» і «волю» протиставляв мисленню. Це логічно вело його до догматизму та ексклюзивності. Особа, вважав Донцов, має підлягати національному колективові. Він не приховував антипатії до демократичного лібералізму. Донцов вірив, що мета виправдовує засоби (так вважають, зрештою, ідеологи всіх видів тоталітаризму і правого, і лівого гатунку). Націоналістичний рух мають очолювати сильні й сміливі провідники.

Твори Донцова 20-х рр. мали великий вплив на молодь у Галичині. Молодь була хоробра, впевнена у своїх поглядах, мала віру в себе, писав Донцов. Усе це властиве, очевидно, і сьогоднішнім його прихильникам в Україні: «Життя показує, що старше покоління, яке жило і сформувалося в умовах тотального терору совєтської імперії, неспроможне адекватно сприймати дійсність і діяти відповідно до нових реалій... Тільки молоде покоління здатне засвоїти націоналістичну ідеологію, тільки в середовищі молоді може зродитися справжня міцна організація, яка, подібно до колишньої героїчної ОУН, спроможна буде очолити боротьбу нації за незалежність і зуміє вивести її на вищі рівні світового існування»,— твердить журнал СНУМу, що виходить у Львові. Донцов бачив причину невдачі Центральної Ради в 1917—1921 рр. у соціалізмі (класова боротьба), «анархічній демократії» (брак почуття об'єкту) і схильності демократів до парламентарного устрою та демократичних програм. Він відкинув «соціялістичну і демократичну психіку» і поклав надії на селянство, яке могло бути мобілізоване ідеями передової еліти.

У 30-і рр. не було й згадки про демократію (ані в позитивному, ані в негативному сенсі) в літературі ОУН. У державі Донцова просто не було місця для тих, що не вважали себе націоналістами. Атаки на сьогоднішніх націонал-демократів з боку нових донцовістів підтверджують думку, що демократія для УНС, СУМ—СНУМ і УНА є цілком непридатною, як це було й для Донцова.

Тим часом уже розкол ОУН у 40-ві рр. на два ворожі табори суперечив ідеям Донцова, який твердив, що партійні інтереси повинні підпорядковуватись інтересам національним. Розкол підтверджував, що ОУН є лише одним із членів партійного політичного табору, а не виразником якихось «загальнонародних» інтересів, ледь не єдиним політичним представником нації.

Сучасні донцовісти ігнорують факт, що Донцов ніколи не був членом УВО або ОУН. Його стосунки з Є. Коновальцем (1929—1939) та А. Мельником (1938—1940) не були теплими. Взаємини між Коновальцем і Донцовим, як указував М. Сосновський, «були досить напружені». Донцов не раз відкидав ідею співпраці з Проводом українських націоналістів (ПУН).

Після розколу ОУН у 1940 р. на два табори Донцов прихилився до бандерівської фракції. Але навіть на II Великому Зборі ОУНб у квітні 1941 р. (де були учасниками Бандера і Стецько) у програмі не йшлося ані про Донцова, ані про його «чинний націоналізм». Натомість часто й охоче згадувався М. Міхновський.

1941—1943 рр. стали періодом реорганізації ОУН і формування УПА. Арешти Бандери й Стецька у 1941 р. нацистами відкинули всілякі ілюзії щодо допомоги від Німеччини. Микола Лебедь, тодішній голова ОУНб і засновник УПА, як і Роман Шухевич, ненавидів німців, відколи вони віддали його у 30-і рр. полякам за акцію проти Пєрацького, польського міністра внутрішніх справ.

Еволюція ОУН і УПА в цей період, від галицького до всеукраїнського націоналізму, привела до еволюції програми ОУНб. Похідні групи відіграли у тім велику роль.

Публіцисти ОУН (у таких журналах, як «Ідея і чин») почали заперечувати однопартійну державу, критично ставитися до нацистського та до «совєтського» імперіалізму. Концепція «власних сил» пов'язувалась тепер із визвольними прагненнями інших гноблених народів. Українська нація розглядалася як революційна демократична сила. З'явилися нові автори: Осип Горновий (О. Дяків), О. Кужіль, Р. Мох, А. Панасенко, Р. Шухевич.

Еволюція ОУНб під проводом М. Лебедя призвела до відходу від інтегрального до революційно-демократичного націоналізму, що дуже турбувало Донцова. Батько «міжвоєнного галицького націоналізму» вже бачив прірву, яка виростала між його ідеями й ОУН в Україні. Донцову було вислано проект ухвал III Надзвичайного Великого Збору (НВЗ) ОУНб. Його критичні зауваги не були прийняті. Так само й «програмові тези Донцова,— як пише М. Сосновський,— не були взагалі взяті до уваги» в програмі, прийнятій III Великим Збором ОУНб у 1943 р., збором, який відкинув галицький тоталітаризм, інтегральний націоналізм на користь революційного всеукраїнського демократичного націоналізму.

Сучасні донцовісти в Україні відкидають цю еволюцію, вважаючи, що націоналізм і демократія — це «світогляди протилежні». При цьому, зрозуміло, дістається і III Великому Зборові ОУНб, котрий «започаткував своєрідний експеримент, гадаючи, що так краще зрозуміють самостійницьку ідею на Сході України». Зокрема, було знято гасло «Україна для українців» замість нього було висунуто гасло «демократичного націоналізму» — «Воля народам, воля людині!»

Після закінчення війни Донцов і далі критикував програмні зміни ОУНб, а її головних публіцистів Петра Полтаву та Осипа Горнового на сторінках газети «Шлях Перемоги» назвав «комуністами». Аж у 1955 р., після другого розколу ОУН, коли демократична (антидонцовська) частина під проводом Л. Ребета відійшла і заснувала ОУНз, п'ята конференція ЗЧ ОУН офіційно згадала Донцова — з нагоди його 70-х роковин. Але це було вже в діаспорі, а не в Україні; відкинувши демократизацію ОУН, група Бандери — Стецька вирішила продовжувати інтегральний націоналізм Донцова, подбавши при тому і «про потрібне матеріальне забезпечення для нього та про перевидання ряду його давніших творів».

У 1968 р. на IV Великому Зборі ЗЧ ОУН «переведено ревізію» програми з 1943 р., і донцовська концепція «чинного націоналізму» була прийнята. Це — логічний результат відкидання Донцовим, Бандерою та Стецьком демократизації ОУН в Україні в 40-ві рр., яка мала підтримку в ЗП УГВР і в ОУНз. Після 1968 р. багато з ранніх творів Донцова з їхніми ідеями про «орден», «елітаризм» і «антидемократичність» були перевидані у газетах ЗЧ ОУН («Шлях Перемоги», «Гомін України»). Сучасні донцовісти в Україні прийняли, таким чином, ідеологічну позицію ЗЧ ОУН з 1955—1968 рр. і відкинули погляди ОУН, коли вона була під проводом М. Лебедя та Р. Шухевича, 40-х рр.

ОУНб в Україні офіційно відкинула «чинний націоналізм» Донцова ще в 1943 р., і відтоді він став ідолом лише для ЗЧ ОУН у діаспорі під проводом С. Бандери, а згодом Я. Стецька. Перебуваючи в ув'язненні під час війни, вони не брали участі в еволюції ОУН в Україні під проводом М. Лебедя та Р. Шухевича. Як пише Сосновський, «у публікаціях ОУНб на українських землях (40-ві роки і початок 50-х) не знаходимо ніяких відкликів до «чинного націоналізму Донцова». Між I та IV конференціями ЗЧ ОУН, коли «Демократична опозиція» під проводом Лебедя, Ребета й інших ще входила до ОУНб в її програмних документах про Донцова не було й згадки.

У жовтні 1949 р. та липні 1950 р. з України були вислані офіційні документи під назвою «Роз'яснення Проводу ОУН на українських землях щодо деяких ідеологічних, програмових і політичних питань» та «Становище Проводу ОУН на українських землях до різних спірних питань за кордоном», де піддано критиці Донцова і стверджено, що його погляди «протилежні нашим», що «Донцов не вніс нічого до нашого політично-програмового скарбу, а ряд його нинішніх ідей наскрізь протилежні нашим. Крім цього, сьогоднішні напади Донцова на крайові видання вважаємо за цілком нечесні і негідні. Тому також неправильним і дивним вважаємо те, що провід ЗЧ ОУН офіційно бере Донцова в свій захист».

У той самий час, 1949 р., Донцов написав есе «За яку Україну?», де критикував розвиток націоналізму в Україні після 1945 р. Він далі розвинув цю ідею в статті «За яку революцію?», надрукованій 1959 р. У 1955 р. в статті «Московська отрута» Донцов писав: «Націоналісти, які в 1941 р. уперше побачили Україну, що була під Росією, занадто скоро підпали під вплив неукраїнської дійсности, тої, яку створила на Україні Москва».

Донцов назвав еволюцію в українському націоналізмі після 1943 р. (в чому його підтримували Бандера й Стецько) «модерним москофільством». І в 50-і, і в 60-і рр. це було його головною темою — завзята критика всіх (ОУНз, УГВР, ОУНм, УРДП), що відкинули «чинний націоналізм». III НВЗ ОУН він називав «протинаціоналістичною дурійкою» і твердив, що з ним «треба вести таку же невблаганну боротьбу, як з москвофільством, виплеканим в нашій інтелігенції царатом».

До «модерних москвофілів» потрапили й провідні публіцисти ОУН в Україні — Полтава і Горновий. Як пише Сосновський, «Донцов не міг сприйняти позицій крайової ОУН, що виразно стала на демократичні позиції, відкинувши ідею монопартійності й диктатури...» Ті, що критично ставилися до Донцова (як тоді, так і тепер в Україні), були названі «соціялістами», «зрадниками» і «коляборантами».

Але в Україні демократичний процес в ОУН—УГВР був підтриманий Шухевичем, котрий очолював у той час ОУН—УПА. В одному з офіційних документів 1949 р. читаємо: «Серед української еміграції панує неясність у багатьох важливих питаннях, що стосується ідеологічних і програмово-політичних позицій українського визвольного руху на українських землях... Ми боремося за те, щоб внутрішній лад в Українській державі був побудований на здорових демократичних засадах».

В інтерв'ю з Романом Шухевичем 1948 р. так само чітко сказано, що «УГВР побудована на чисто демократичних принципах та заступає демократичні погляди... ОУН, що визнає і підтримує УГВР, стоїть також на демократичних позиціях УГВРади і підпорядковується Українській Повстанській Армії. Одним з найважливіших завдань УГВР є забезпечити переведення вільних і демократичних виборів до перших Українських Установчих Зборів у вільній українській державі». Це було відображено і в подальшій демократизації програми ОУН, коли в червні 1950 р. з'явилась нова її частина під назвою «За свободу політичних і громадських організацій».

Степан Бандера (а згодом Я. Стецько) підтримували донцовську ідеологічну лінію, негативно ставлячись до еволюційних змін політичних доктрин в Україні. У 1950 р. Бандера написав велику статтю, спрямовану проти своїх демократичних суперників у ЗЧ ОУН, під назвою «Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс». Бандера завжди вважав, що програма націоналістів повинна мати «два лиця» — одне, незмінне,— для членів, і друге, яке може змінюватися залежно від змін у міжнародних справах. На його думку, ідеологічні зміни 40-х рр. є «другим лицем», тобто були тактичним трюком, який не слід сприймати занадто серйозно.

Отож, коли читаємо нині інтерв'ю зі Славою Стецько, де твердиться, що вона теж за незалежність і демократію, ми не можемо сказати з певністю, чи це належить лише до сфери «тактики», а чи стало вже частиною програми ЗЧ ОУН. Бандера (як і Донцов) відкидав усілякі ідеї «демократії» та вислови «за народну демократію» і «за демократичний устрій в Україні». Це все належало до сфери «порожніх фраз, голих, словесних заяв і симпатій, а не реальної, дієвої політики». На таких факторах будувати — значить обманювати себе, говорив Бандера.

Погляди Донцова й Бандери на Росію і росіян теж суттєво відрізнялися від тих, які мали ОУН, УПА і УГВР у 40-і рр. Бандера й Донцов були однозначно ворожі до всього російського, тоді як в Україні революційне національ-демократичне підпілля ставилося вороже лише до російського імперіалізму (але не до російської нації). Ця зоологічна, расистська ворожість до всього російського відобразилася в багатьох їхніх творах, не бракує її і теперішнім донцовістам в Україні. Це, до речі, головна причина, чому в Антибільшовицькому блоці народів (АБН) ніколи не було російської делегації.

Бандера писав: «Отже, боротьба України за свою волю, за державну незалежність — це передусім боротьба проти наступу імперіалістичної Москви. А тому, що той, загарбницький імперіалізм незмінно несе і продовжує російський народ,— наша боротьба є і буде боротьбою України проти Росії». Це він повторив у статті «З москалями нема спільної мови».

А тим часом в Україні публіцисти УПА—ОУН упродовж 40-х рр. наполегливо пояснювали різницю між російським імперіалізмом і російським народом, підкреслюючи, що борються лише проти першого. В «Українському повстанці» за 1943 р. читаємо заклик до солідарності з усіма націями СРСР, у т. ч. й росіянами, та до спільної боротьби проти «большевицького поневолення». «Хай живе незалежна Росія без сталінсько-большевицького режиму»,— закінчується стаття. Головна команда УПА в червні 1943 р. в заяві до росіян закликала: «Нав'язуйте зв'язки з УПА, вступайте із зброєю в руках в її лави. Організуйте російські національні загони при УПА!.. Піднімайте спільну боротьбу проти спільних ворогів! Хай живе самостійна російська національна держава!» Інші публіцисти в Україні, наприклад, Д. Шахай (стаття «Тактика щодо російського народу», передрукована в Літописі УПА, т. 8) та О. Горновий (стаття «Наші

відносини до російського народу») висловлювалися щодо росіян подібним чином. Прояснюючи позицію УПА — УГВР в Україні, Петро Полтава написав 1949 р. листа, де стверджував: «Ми проти імперіялізму, проти шовінізму, всякої національно нетерпимості, за здоровий патріотизм, за демократію».

Сучасні донцовісти в Україні повторюють расистські вислови щодо всіх росіян, вичитані в статтях Бандери і Донцова.

Еволюція українського визвольного руху в 40-і рр., від тоталітарного «інтегрального націоналізму» до націоналізму революційно-демократичного, здійснена під проводом підпільного парламенту УГВР, була, безумовно, процесом позитивним. «Треба вважати за цілком нормальне явище ту обставину, що в нас постійно проходила і далі продовжує проходити ідейна еволюція,— писав П. Полтава.— Наш рух дозріває разом з дозріванням його учасників. Тому ми інколи ревізуємо наші позиції, поглиблюємо їх, доповнюємо... по-моєму — це позитивне явище».

Відкидаючи ідеологію ОУН—УПА—УГВР в Україні 40-х рр. і приймаючи ідеологію ЗЧ ОУН, сучасні донцовісти в Україні відділяють себе, по суті, від того героїчного періоду нашої історії. Роблячи це, вони фактично йдуть не вперед, а назад, повторюючи помилки ОУН 1939—1941 рр. Але ми не можемо безконечно ігнорувати уроки історії.

ЕКЗОГАМІЯ — деструктивний чинник для етносу при контакті на суперетнічному рівні. Екзогамна сім'я передає дитині два стереотипи поведінки, які взаємно виключають один одного.

В результаті Е. створюється змішаний генофонд. У деяких випадках він дає життєздатне потомство, а у багатьох — неповноцінне, яке може підтримувати рівень життя лише за рахунок багатств, накопичених предками. Внаслідок Е. розмиваються міжетнічні бар'єри, через що етноси деформуються, а іноді асимілюються один з одним. А головне — держави та інші суспільні інститути, створені екзогамними етносами, недовговічні, неміцні.

ЕКОНОМІЧНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ — одна з форм тиску домінуючої етнічної групи, національної держави на економічний розвиток, прогрес інших етнічних груп, національних держав чи цілих регіонів. У багатонаціональних державах Е. н. проявляється у низькому життєвому рівні етнічних груп, які експлуатуються пануючою етнічною групою. На міжнародному рівні — це взаємовідносини між індустріально розвинутими і слабо розвинутими націями чи національними державами. Він може проявлятись у різних формах, але мета його завжди одна — за рахунок інших народів збільшувати всіма засобами свій національний добробут.

Е. н. виявляється у нав'язуванні розвинутими країнами своїх товарів виробництва іншим, слабо розвинутим в економічному відношенні, країнам. Це призводить до скорочення виробничих потужностей останніх. Проявом Е. н. може бути й інвестування розвинутих країн в економіку недорозвинутих, бо перші переслідують тільки свої національні інтереси, спонукаючи останні розвивати сировинні галузі, тим самим зберігаючи природні ресурси своїх країн. Е. н. є одним з аспектів економічного домінування розвинутих країн, що особливо виявляється у функціонуванні сучасних багатонаціональних корпорацій, що відстоюють, насамперед, економічні і політичні інтереси країн інвесторів капіталу, розподіляючи між собою регіони впливу.

ЕКСТРЕМАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І САМОЗНИЩЕННЯ. Як тільки люди утворять народ, як тільки вони набудуть багатьох об'єктивних характеристик національності, вони усвідомлять, що відбулось. Якщо це нове усвідомлення прийде до них під впливом культурних і духовних змін, змін у фундаментальній стратегії цінностей, навчаючи їх нової гордості і нової впевненості у тому, чим вони є в їх власній природі — тоді ця нова свідомість національності стане потенціальним центром для нових зразків індивідуальної і суспільної поведінки та політичної дії. Якщо це все відбудеться в час розширення соціальної мобілізації і загострення соціальних конфліктів, націоналізм легко перетвориться у політичну зброю, могутній приклад для організації людей у ході їх соціальних конфліктів, наказуючи їм послабити або відкласти якісь з цих конфліктів, щоб зосередити всю силу на перемогах в інших. І якщо ці схильності до націоналізму будуть зміцнені обдуманими діями урядів, громадських систем освіти, газет та інших засобів масової комунікації, економічних інтересів груп і багатьох інших приватних або громадських установ — тоді, звичайно, націоналізм зможе вийти на арену як домінуюча політична сила у XIX і XX ст.

Націоналізм дійсно виявився такою домінуючою силою значною мірою не сам по собі, а, як водокрут, видимим проявом взаємодії інших сил, що створили його. При такому перебігу подій свідомість національності може загарантувати волю. Це означатиме відмову сприймати інформацію, яка вступає в конфлікт або лише трохи не збігається з національною окремішністю, або з національною єдністю, або з тим образом національного характеру, який ставиться за мету. Гарантування «національної волі» означатиме обмеження «національного інтелекту». На практиці це означає закриття небажаних каналів комунікації у суспільстві і спробу обмеження інтелекту індивідуалів. Провісником майбутніх подій був Едмунд Берк (Edmund Burk), який так красномовно говорив про соціальні і політичні переваги стереотипів, хоча йому вистачало мудрості застерегти проти крайнощів. На півтора століття пізніше націонал-соціалістичний уряд Німеччини, з меншою мудрістю, назвав офіційний пропагандистський фільм про свій партійний з'їзд у Нюрнбергу «Тріумф волі».

Символами надзвичайної волі є твердість, нечутливість, несприйняття будь-якої інформації або суджень, які могли б стати на перешкоді невпинному дотримуванню раз вибраної мети або розвитку початої дії. До початку двадцятого століття націоналізм починає відлунювати мольбі леді Макбет. «Те, чого ми потребуємо — це твердість, твердість, і ще раз твердість»,— закликав Освальд Шпенглер (Oswald Spengler) німців, що зазнали поразки у 1919, і в роки, що послідували, твердість і der blanke Wille були провідними темами німецької націонал-соціалістичної поезії, а назвою офіційного органу гітлерівського молодіжного руху було «Воля і влада» (Wille und Macht).

Граничним символом сили волі є мертвий чоловік, що встає з могили, щоби завершити розпочату справу. Оскільки він мертвий, то ніщо не зможе затримати або зупинити його. З початком дев'ятнадцятого століття такі мерці увійшли у політичну поезію німецького націоналізму. А у Франції відлунював інтегральний націоналізм Моріса Бареса (Maurice Barres): La terra et les morts! В Ірландії 1915 року Патрік Пірс (Patrick Pearse) побачив у «Смерті фенія» гарантію непереможності ірландського націоналізму.

Японський пілот-камікадзе у часи Другої світової війни одягав смертну сорочку і відбував похоронний обряд перед тим, як підняти свій літак на виконання самовбивчої місії. Але саме в Німеччині хвиля цих настроїв сягнула вершин. Ніякий інший народ до цих пір не піддавався так глибоко символові мертвої людини і магії замороженої волі. В образах націонал-соціалізму такі мертві люди марширують зімкнутими рядами. Смерть або мертві були темами 52 із 102 пісень офіційного пісенника Німецької націонал-соціалістичної партії у 1930-х роках.

Часто крайній націоналістський культ мертвого йшов пліч-о-пліч із ненавистю, страхом, відразою до живого. «Іспанія має належати нам або нікому» — було гаслом

націоналістів генерала Франціско Франко під час іспанської громадянської війни. «Нехай Європа загине у вогні, якщо Німеччина впаде!» — відлунювала широкорозповсюджена нацистська пісня.

Це почуття було втілене з жахливою ґрунтовністю у різні до останньої краплі крові в Берліні та у самогубствах нацистських лідерів Гітлера та Гебельса на руїнах Reichskanzlei в квітні 1945-го року. На цій стадії націоналізм став волею, і ця воля стала культом смерті і кредо самогубства. Але елементи цього культу і цього кредо присутні всюди, де націоналізм стає сильним і де йому дозволяють загартовувати волю.

Що відбувається у тих випадках, коли «національна воля» виходить з-під контролю нації? Не будемо тут брати до уваги ту велику або невелику групу людей, які мають владу над цією «волею» на певних ранніх етапах процесу. Біда лежить глибше, ніж у заяложеній ситуації, коли спритна, невелика меншість переконує велику, довірливу більшість у якомусь аморальному спотворенні правди. Швидше, це спотворення правди, ці зразки самогубних намірів повторюються знову і знову у більшому ступені в свідомості мільйонів індивідів.

Те, що відбувається — це виведення з рівноваги самих першопричин прийняття рішень, відсікання цілих потоків інформації, або, що приводить до такого ж результату, їх поглинання запаморочливою кількістю скоординованої масової пропаганди — цього сурогату масової комунікації, і наявним набором нових фактів, а також відкликанням від власного справжнього минулого спільноти, від її власних традицій. Крайня спроба зберегти незмінним народ з його інституціями і політикою приводить спершу до спотворення, а в екстремальних випадках, врешті-решт, до втрати цих традицій і інституцій. Вона веде до втрати самовизначення; націоналізм у найвищій своїй стадії стає силою для знищення нації.

Такий розвиток може бути точно окреслений дослідженням соціальних комунікацій. Не дзеркала є причиною зміни його напрямку, а канали зв'язку. Кожен з цих каналів також можна виділити, так само як і кроки у їх закритті, або у їх затопленні наростаючою пропагандою. Багато з цих кроків уже було описано: закриття певних газет; вигнання коментаторів; обмеження на організації, партії, промови і соціальні контакти; закриття каналів з минулого — заборонені письменники, очищені бібліотеки і школи, книжки у вогні.

Що рідше згадують — але що може бути встановлене соціологами — так це послідовне маніпулювання системою прийняття рішень у суспільстві: наявні передумови, що ґрунтуються на нескінченно повторюваних твердженнях, або, що більш дієво, на нескінченно повторюваних непрямих вказівках; стереотипі образи інших народів або ідей; незмінна політика і політичні цілі, області, території або кордони недоторкані для перегляду — створення цілої системи завдань, страхів, переконань, і, врешті-решт, вчинків, за якими немає вороття.

Соціологи могли б підкреслити або передбачити те, що, можливо, найменш часто описується: динаміку сукупного зіткнення всіх цих змін у соціальних комунікаціях аж до втрати можливості засвоювати досвід, тобто аж до колективного безумства, що веде до знищення нації.

Німеччина у 1930-х і 1940-х роках порівняно з іншими націями пішла цим шляхом найдальше, і наслідки, відповідно, були найгіріші, це саме стосується більшості німецьких меншин у Східній Європі. Але ані шлях, ані результати не були характерними лише для німців. Закриття каналів комунікації, втрата спроможності розуміти інші народи і культури можуть відбуватися швидко або повільно, за допомогою урядових постанов або поступового виродження звичаїв, подібно до того, як канали з водою можуть бути перекриті дамбами або занесені мулом. Ризик такого закриття шляхів розуміння і втрата як інформації ззовні, так і внутрішнього самоконтролю — це головні і, мабуть, зростаючі небезпеки для будь-якої із систем соціальної комунікації, які ми називаємо націями.

Стало звичним дивитись на дев'ятнадцяте та початок двадцятого століть як на час міжнародного потепління, коли нова толерантність прийшла на зміну «старим упередженням» націй і народів. В історії були важливі випадки, коли таке потепління дійсно мало місце. Але не можна ігнорувати і події протилежного характеру: зростаючу неспроможність багатьох націй і народів жити і працювати разом. Історія незалежності Ірландії — це історія прояву провалу компромісів, що слідували один за одним від спроб у Home Rule у 1914 р. до угод 1921 року і впродовж років до незалежної Ірландської республіки 1940-х років. Історія провалу компромісів між Північчю і Півднем у Сполучених Штатах, починаючи з Міссурійського компромісу до рішення в справі Дреда Скота (Dred Scott) і війни між штатами, знайшла своє пізніше наслідування у багатьох країнах.

Покоління тому назад британські оглядачі гордились примиренням між бурами і британцями у новому Південно-Африканському Союзі, зараз вони вважають, що «в більш недавні часи націоналісти... прагнули виключно африканського уряду, вважаючи нижче своєї гідності навіть робити спроби схиляти неафриканерів до республіканського способу мислення». Ми знаємо, що канали закривались у Південній Африці: націоналістичні лідери, починаючи з 1920-х років, «зосередили повністю негативне — антикапіталістичне, антисемітське, антикомуністичне, мабуть, також можна назвати античорне, антикольорове, антиіндійське, антибританське. Небагато з них дозволяли своїм почуттям воєнного часу вести себе до майже або повністю нацистських поглядів. Але переважна більшість вважає, що «Південна Африка перш за все». Це знову Sinn Fein, лише ми, але у більш складному суспільстві, ніж ірландське.

Провал спроб компромісу між індусами і мусульманами в Індії є зараз причиною трагічних подій. Куля індуського націоналіста, що вбила Махатму Ганді, додала ще одну символічну жертву до мільйонів смертей, що прийшли 1947 року з розділенням Індії і Пакистану. В Палестині в ті ж роки невдача всіх компромісів між євреями й арабами привела до війни і закінчилась еміграцією або вигнанням сотень тисяч арабських біженців — у цьому випадку переміщених осіб більше, ніж було їх витіснено з цієї території під час перших завоювань ісламу в часи Пророка Магомета і Халіфа Омара. Вигнання вірменів і греків з Туреччини під час і після Першої світової війни, репатріація німецьких південних тірольців з Італії Муссоліні, вигнання судетських німців з Чехословацької республіки доктора Едварда Бенеша 1947 року, гуманніше, але далекосяжніше «переміщення» з Каліфорнії американців японського походження 1942 року, сучасні труднощі китайського населення Малайзії — чи не є ці всі свідчення дуже серйозних труднощів різних народів жити разом в спільній державі при умові зростаючої тісноти контактів такими характерними для сучасного соціального й економічного життя?

Приклади, які ми щойно розглянули охоплюють чотири континенти і ряд різних рас і політичних систем. Однак вони мають спільну згубну тенденцію до розвалу національного компромісу і примирення. Вони є свідченням влади у багатьох країнах крайнього націоналізму — різновиду націоналізму, що, врешті-решт, привів до руїн Берліну.

Не всі нації і народи повинні йти цим шляхом аж до втрати чутливості і самоконтролю — навіть тоді, коли вони, в той чи інший час, зробили якийсь крок у цьому напрямку. Але цей шлях є тут, у середині двадцятого століття, і він є широкий, рівний і вимощений добрими намірами націоналістів.

ЕКСТРЕМІЗМ — прихильність, відданість крайнім поглядам, заходам; як правило, виявляється в політиці. Може виявлятися в ін. сферах життєдіяльності, межує з фанатизмом.

Національний Е. пов'язаний з абсолютизацією нац. ідеї, спрямований проти ін. націй, може виявлятися на побут. і держ. рівнях як всередині багатонац. держав, так і в міжнарод. масштабі. Дається взнаки в різн. політ., екон. і культ. формах, аж до мілітарних конфліктів. Як правило, це прояв войовничого шовінізму.

Релігійний Е.— це нетерпиме ставлення до ін. конфесій. Як і нац. Е., релігійний Е. може набирати різних форм. Реліг Е., за словами К. Маркса, приводив до «священних бійок» не тільки між державами, але і між народами багатонац. держав з різн. реліг. течіями. Напр., в Україні іде постійне протиборство за сфери впливу між уніатами і православними.

ЕНДОЕТНІЧНІСТЬ (від грец. endon — всередині та ethnos — народ) — один із проявів етнічної самоізоляції, принцип побудови національного життя на засадах обмеження його рамками виключно власного етнічного масиву, абсолютизації його досягнень, цінностей, організації суспільного життя, норм та моделей поведінки.

Головним стимулом, що зумовлює Е., є його етнозберігаюча функція.

В умовах інтернаціоналізації всіх сфер суспільного життя Е. виступає дієвою перепоною на шляху можливих при цьому процесів маргіналізації, денаціоналізації та асиміляції, сприяє збереженню мови, етнічної самосвідомості, усталених корисних норм національного співжиття, традицій, звичаїв та обрядів, національних форм освіти та морального виховання, тобто основних типологічних рис етногенетичної організації.

Хоч Е. найбільш виразно спостерігається у малочисельних народів, що відчувають безпосередню загрозу своїй національній самобутності; притаманна вона й іншим, чисельно більшим етнічним спільнотам, для яких такої загрози безпосередньо не існує, і основним спонукальним мотивом Е. у них виступає суттєва різниця в рівні економічного, політичного та культурного розвитку, системах традицій та звичаїв, віросподіванні, інші відмінності стосовно іноетнічного середовища, особливості менталітету.

Виключно значну роль відіграє принцип Е. в житті діаспорних структур, забезпечуючи збереження етнічної ідентичності їх членів, зумовлюючи особливий характер зв'язків з історичною прабатьківщиною, відповідальність та обов'язок перед нею. При цій нагоді варто окремо згадати китайських хуацяо, вірменську та єврейську діаспору, українців, що проживають за межами своєї історичної батьківщини.

Надмірна орієнтація на Е., однак, потенційно несе в собі загрозу відчуття етнічної самодостатності, егоцентризму, самоізоляції, може виступати причиною виникнення певних колізій, тертя у відносинах з іноетнічним середовищем.

ЕТНІЧНА АНЕСТЕЗІЯ (від грец. anaistesia — нечутливість) — часткова або повна втрата однієї або декількох видів якостей, властивостей чи функцій, що виконують у життєдіяльності етнічних одиниць ту або іншу етносоціальну роль, не обов'язково суспільно вагому і значущу, але важливу для збереження і розвитку етнонаціональної ідентичності, специфічних рис кожного, окремо взятого народу. За Е. а. наступає послаблення етноімунного захисту, напр., перед загрозою етнокультурної агресії або спеціально спланованою асиміляцією. Е. а. виникає при розбалансованості внутрішніх етнічних зв'язків, за певних етнічних умов, у котрих під впливом тих чи інших обставин властивість або функція спочатку несе менше для себе навантаження, а вже потім, внаслідок цього, закономірно втрачає здатність опору і поновлення саморегуляції.

Е. а. як втрата чутливості до реагування на внутрішні і зовнішні фактори ще не свідчить про кризові або ж загрозливі явища для соціумної діяльності етноутворення. В окремих випадках нечутливість до етнічних подразників іноземного походження грає свою позитивну роль, як, напр., у процесах акультурації, коли вони привносять у чуже етносередовище архаїстичні погляди на сучасність. Так, зауважимо, що не усі етноновації представників політичного крила української діаспори, котрі беруть участь у розбудові національного життя в Україні, знаходять підтримку або ж лояльність різних етнічних груп, особливо за вектором схід—захід. Східна частина населення України слабо реагує на етнонаціональні цінності, особливо ті, що входять у протиріччя із еволюційними та інтернаціональними етнопроцесами.

Явища Е. а. можуть спричинятися штучно, внаслідок етнополітичних рішень і заборон, у тому числі проти обрядових та культових ритуалів, як це мало місце з греко-католицькою церквою в Україні. Штучна Е. а. може мати і не мати законних для себе підстав і водночас бути системою заходів загальноетнічного та субетнічного масштабу, тобто бути розрахованою на регіональне поширення.

ЕТНІЧНА АНАФІЛАКСІЯ (від грец. ana — знову та aphylaxie — беззахисність) — не завжди патологічний процес в етносистемі чи етноутворенні, що може розвиватися за умов проникнення в етноструктуру потоку іноетників, частково або зовсім чужих для культурних, соціальних і релігійних традицій цього етноутворення. Підвищена чутливість етносередовища до таких інорідних, сильних і слабких етноін'єкцій призводить до закономірних соціореакцій етновідчуження, у деяких ситуаціях і важко передбачуваних. Е. а. спостерігається на стадії ослаблення етноімунітету, розбалансованості етноритму або ж цілого етнополя, системних і структурних зв'язків, а також у результаті втрати здатності до саморегуляції і, в тому числі, внаслідок розпорошення пасіонарності та розвитку неконтрольованої ентропії (зменшення етноенергетичного потенціалу, що в принципі є досить поширеним явищем).

Беззахистність етносистем перед зовнішньою явною або прихованою етнокультурною експансією, особливо з боку великих і сильних етносів, для малих, відсталих у багатьох відношеннях народів, проявляється менше, ніж у протилежних випадках. Професійна, культурна і світоглядна малограмотність ставить перешкоди процесам асиміляції та акультурації, а внаслідок цього гальмує таку «етнохворобу» як Е. а. Ця специфіка позначається на багатьох етнопроцесах, в основі яких лежать або можуть лежати тенденції загрозливої Е. а. Щоб зрозуміти природу Е. а., треба уважно розглядати внутрішні якості і властивості тих народів, які майже не чинили опору етнокультурній агресії, різним проявам і формам іноземного впливу на власну етнокультуру.

ЕТНІЧНА ВИКЛЮЧНІСТЬ — почуття історичної індивідуальності, унікальності історичної долі стосовно інших етнічних спільностей, що виявляється у мові, культурі, формі державності, соціально-економічній діяльності, географічному довкіллі. Поряд з нейтрально-об'єктивним трактуванням має і негативний відтінок, який полягає у підкресленні вищості стосовно інших. Е. в. може викликати міжетнічні ворожнечу, чвари, конфлікти, псувати дружні відносини між окремими представниками різних етносів, шкодити розвитку власної культури, а також моральності соціально-етнічного суспільства, сприяти вибору ізоляціоністського шляху розвитку, ставати гальмом цивілізаційного прогресивного поступу. Більш того, Е. в. стає і поштовхом до міжнародних воєн. Саме Е. в. (арійство замішане на біорасових ознаках) призвело до Другої світової війни. Найчастіше Е. в. виявляється в багатонаціональних державах, бо домінуючий етнос чи чисельно, чи економічно, а

також і політично і культурно намагається довести свою виключність шляхом деетнізації інших груп, нав'язуючи їм свою культуру, свій спосіб життя, ігноруючи специфіку, унікальність, виключність інших.

ЕТНІЧНА ВОРОЖНЕЧА — почуття, яке притаманне більшості етносів, що з тих чи інших причин вимушені жити в одній державі, мати один уряд, який, як правило, відтворює в своїй політиці інтереси домінуючої етнічної групи. В основі ворожнечі між етносами може лежати історична пам'ять, різний рівень соціально-економічного добробуту, культурна і релігійна відмінності. З метою забезпечення етнічної безпеки для своєї групи, що в свою чергу, є найвищим показником Е. в., нерідко вдаються до таких засобів як різня та вигнання. Ці екстремальні прийоми вказують на те, що Е. в. досягає свого апогею і ворогуючі етноси вже не здатні мирно ужитись на одній території.

Розмежування або відділення є більш поміркованими заходами для усунення Е. в., бо вони дають змогу ворогуючим етносам сумісно проживати на традиційній географічній території, хоча повністю і не знімають гостроти міжетнічних відносин. Прикладами Е. в. можуть бути і єврейські погроми, і переслідування євреїв Гітлером та його прибічниками, азербайджано-вірменська різня, взаємовідносини між хуту і тутсі в Бургундії і багато інших як в минулому, так і на сучасному етапі, які вказують на те, що Е. в. визначається і зміною соціально-політичних обставин, дією історичною пам'яттю.

ЕТНІЧНА ГЕГЕМОНІЯ корініться у «неусвідомлених і не визначених процесах утвердження власних інтересів, причому, зовсім не етнічного характеру, але політичного та економічного» (А. Коен). В основі Е. г. жадоба влади, важливий стимул, притаманний окремій людській особі, соціальній спільності, що усвідомлює себе етносом, чи якій-небудь іншій чітко вираженій референтній групі. Цей глибинний, підсвідомий інстинкт під час миру та спокою міцно пов'язаний з історичною пам'яттю. Відомо, що в багатонаціональній країні спроби самоутвердження одного народу за рахунок інших завжди кінчались для самого цього народу страшною катастрофою. Проте посттоталітарна свідомість, що є саме нащадком свідомості тоталітарної, гегемоністської, свідомість ця легко засвоює гегемонізм іншого гатунку — етнічний. Етнос веде себе в цьому випадку як соціобіологічна спільність, коли робляться спроби нав'язати біологічний націоналізм, апелювати до «крові та предків», вимагати «геть чужинців з України», пропагувати гасло «Україна для українців» та інші вимоги Е. г.

ЕТНІЧНА ЗЛОЧИННІСТЬ — термін, що інколи вживається в публіцистиці. Як науковий — не досить коректний, оскільки злочинність — явище міжнародне, інтернаціональне. Проте, в умовах зростання злочинності, коли виникають численні і розгалуджені мафіозні клани, котрі спеціалізуються на певних видах злочинів, виникає потреба кваліфікувати склад кримінальних угруповань і за етнічною ознакою. Так, відомо, що злочинність 20—30-х рр. у США, у багатьох випадках, була пов'язана із т. зв. «італійською мафією». Це вказує на етнічну ознаку кримінальної діяльності, а тому саме поняття, що характеризує його — етнічна злочинність — може вживатися не лише в публіцистиці, а й в криміналістиці. Проте слід мати на увазі, що коли говорять про «етнічну злочинність», то йдеться не про «злочинний етнос», а про етнічний склад злочинних груп.

Таким чином, Е. з. має обмежений і чітко фіксований зміст із сфери криміналістики, а не політики.

ЕТНІЧНА ЕКЗОФОБІЯ (від грец. exo — ззовні, поза та phobos — страх, жах) — протилежне екзофілії явище ворожості, нетерпимості стосовно інших етнічних спільнот, близьке за своїм значенням до ксенофобії.

Е. е.— крайній прояв етнічної конкуренції, агресивна реакція на дійсну чи уявну загрозу існуванню свого етносу, його цінностям та благополуччю, на різкі зміни в усталених способі та укладі життя, що досить часто супроводжують інтенсивні міжетнічні контакти.

Е. е. однаковою мірою може спричинюватись як відчуттям зверхності, зневаги та презирства з боку провідних етносів стосовно інших, менш розвинених спільнот, а також іммігрантів чи біженців (досить згадати, напр., становище турецької общини в ФРН та турків-месхетинців в окремих республіках колишнього СРСР), так і бути відповідною реакцією з боку останніх на негативне, зверхнє ставлення до себе, зумовлюватись комплексом меншовартості, відчуттям вторинності.

Пам'ять про отримані в минулому образи, національний гніт, утиски, непропорційно високе представництво та домінуюче положення некорінного населення в окремих сферах діяльності (зокрема, в торгівлі, медицині, науці тощо) здатні істотно підвищувати рівень Е. е., проявлятись в її крайніх формах (депортації, погроми, війни), особливо при наявності політичних сил, зацікавлених у цьому.

Розгул національної нетерпимості, шовінізму, заклики до «чистоти крові», істерія з приводу загрози інородців, що стали масовим явищем у ряді регіонів планети, зокрема в Росії — яскраве тому підтвердження.

ЕТНІЧНА ЕЛІМІНАЦІЯ (від лат. eliminare — проганяти) — виключення, відокремлення, відмежування, знищення або знешкодження етноодиниць, їх систем і структур, компонентів і складових частин у результаті природних і соціальних явищ та процесів, етнічних катастроф і політичних катаклізмів. Е. е. спостерігається за процесів парціації, сепарації, етнічної трансформації чи дисперсізації. Етноси як динамічні системи можуть зазнавати і постійно зазнають істотних змін структурного характеру (відокремлення частин народу від материнського етносу), а тому явища Е. е. мають планетарне поширення. Зміна етнічної належності теж призводить до процесів Е. е., особливо в етноконтактних регіонах, у яких є надто сильними етнокультурні впливи. На територіях, де відбувається зіткнення і боротьба за виживання декількох етнокультур, Е. е. являє собою вагомий і постійно діючий фактор. Одним із видів Е. е. є знищення слабкого (малочисельного) етносу більш сильним (великим) народом, яке фактично означає етногеноцид, що розпочинається з етноагресії (політика фашистської Німеччини стосовно осіб єврейської національності).

Явища Е. е. бувають природніми і штучними. Природна Е. е. не лише закономірна, але й потрібна, оскільки внутрішні і зовнішні етнічні процеси, накопичуючись, шукають своєї розв'язки. Штучна Е. е. є наслідком політичного втручання в етноситуацію, що складається і розвивається. Це втручання може бути об'єктивним, тобто сприяти Е. е., і суб'єктивним, що суперечить етнічним інтересам на тій або іншій стадії етногенезу (приєднання українського Закарпаття до Чехо-Словаччини між Першою та Другою світовими війнами). Штучна Е. е. буває насильницькою, якщо відокремлення частини народу від материнського етносу здійснюється наперекір всенародному волевиявленню. Мозаїчність і суперечливість процесів Е. е. спонукає до уважного їх осмислення, особливо з точки зору етнополітики, що набуває значної ваги в поліетнічних суспільствах.

ЕТНІЧНА НЕБЕЗПЕКА — процес, діяння, вчинки, плани, наміри як зовнішнього оточення, так і внутрішнього середовища, котрі несуть або можуть нести загрозу життєдіяльності етнічної групи. Е. н. може посягати на територіальну цілісність, суспільний устрій чи економічний лад тієї або іншої етносуспільності. Один із видів Е. н. становить культурна експансія, що здійснюється з боку більш сильного та краще организованого етносу в напрямі чужих етноосередків з соціокультурним імунітетом, який слабшає. Внутрішні загрози полягають у розриві функціональних зв'язків, знеціненні етнічних

надбань і національної спадщини, створенні засад для розвитку етнтропійних тенденцій та деструктивних процесів. При баченні й усвідомленні Е. н. члени етнічної групи можуть перебувати під впливом різних емоційних переживань, напр., остраху, побоювань, шкідливих ілюзорних ідей, що здатні негативно позначатися на ідеологічно-політичних доктринах і концепціях.

В основі Е. н. можуть бути об'єктивні і суб'єктивні причини, фактори етнічної агресивності, сукупність притаманних етносу вад патологічного характеру. Недооцінка або переоцінка власних сил чи можливостей, неадекватна поведінка у поліетнічній системі та цілий ряд інших об'єктивних умов, які відносяться до сфери міжетнічного спілкування, теж закладають мотиваційні підвалини етнічних загроз і основи для виникнення Е. н. Розподіл етнічних груп на демократичні і тоталітарні сприяє накопиченню етнічних загроз, із котрих поступово створюються реальні і потенційні Е. н. Сильні та слабкі сторони конкуруючих етносів якраз і виявляються в періоди, коли Е. н. стає не уявною, а реальною.

ЕТНІЧНА ПОЛЯРИЗАЦІЯ — здатність етносу в процесі саморозвитку виявляти певні властивості в окремих своїх частинах (полюсах) з більшою інтенсивністю, ніж в інших, концентрувати життєдайні сили для забезпечення своєї ідентичності в мові, способі життя й т. п. Життя етносу — процес суперечливий, в ньому взаємодіють різні, в тому числі полярні тенденції: з одного боку, розуміння включеності етносу в загальнонаціональне й світове життя, а з іншого — схильність до перебільшення своїх специфічних потреб. Е. п. посилюється в зв'язку з політизацією етнічності, яка підсилює, ідеологізує, модифікує й відтворює передумови для відродження унікальної історичної і культурної спадщини етносу. Е. п. може утворюватись і шляхом роздріблення периферій існуючого крупного етносу на ряд дрібніших одиниць, субетносів без порушення граней і рис історичного типу як чогось цілого.

ЕТНІЧНА РЕГРЕСІЯ — означає повернення окремих етнічних груп до ранніх стадій свого життя, відсутність прогресу в усіх сферах життєдіяльності етносу. Е. р. виявляється тоді, коли етнос не здатний сприймати соціально-політичні, економічні чи культурні новації і заглиблюється в минуле в пошуках своєї величі. Ознаками Е. р. є розвиток сильних етноцентричних почуттів у членів групи, появлення лідерів-пророків, які всіма засобами намагаються відродити героїчне минуле і відповідну тим часам символіку, підігрівання етнічної манії величі і підозри загрози з боку сусідніх етносів. У період Е. р. підвищується містичне мислення, безвладдя, загальний песимізм і тенденція до уникнення від соціальної відповідальності за прийняті рішення, а також пошук захисту від невирішених соціальних проблем у інших стабільно керованих спільнотах.

ЕТНІЧНА САНАЦІЯ (від лат. sanatio — лікування, оздоровлення) — система політичних, економічних і культурних заходів, що провадяться у межах держави з метою подолання негативних явищ в національному житті, збереження і розвитку субетнічних одиниць окремого народу, або ж складових частин поліетнічного суспільства. З допомогою Е. с. забезпечується попередження і локалізація етнокультурної відсталості малих народів, етнічних груп і національних меншин, якщо для цього є реальні підстави і можливості. Заходами Е. с., коли вона здійснюється проти етнокультурних інтересів, вчиняється деструктивний тиск на етнічні меншини, щоб загальмувати процеси їх самоідентифікації і відродження.

У тих випадках, коли Е. с. має протиприродню спрямованість, оздоровлення в етнічному житті не наступає, а національні процеси штучно пригнічуються, набувають прихованого характеру. Спостерігається поява і поширення етнічних метастаз, локальних вогнищ етнонаціонального напруження, розростання дестабілізуючих ритмів по цілому державному тілу з усіма витікаючими наслідками. Під впливом зовнішніх факторів цей аритмічний стан може перетворитися у дискретну (перервну) фазу розпаду держави за етнонаціональними і регіональними ознаками та принципами.

В ході Е. с. позитивний результат як досягається, так і ні, бо все залежить від того, наскільки «оздоровчі закони» є адекватними потребам та вимогам етногруп. Особливо помилковими бувають оцінки етнічних процесів, а також стабільність ритмів, станів, стадій і фаз етногенезу.

ЕТНІЧНА СЕЦЕСІЯ — вихід із складу суперетносу окремого етносу в знак неузгодженості міжетнічних та інших взаємовідносин, як один із засобів боротьби за свої етнічні права. Е. с. утворюється шляхом відпадання від крупного етносу ряду менших одиниць, субетносів при збереженні основних граней і рис історичного типу суперетносу. Утворені субетноси, етнічні групи відрізняються від «центру» лише місцево-територіальними рисами — діалектною гілкою літературної мови, специфікою загальноетнічних традицій, фольклору, побутового спілкування, вживанням страв, носіння одягу тощо. Е. с. може бути фазою закладання основ появи якогось окремо взятого етносу.

ЕТНІЧНА УПЕРЕДЖЕНІСТЬ — несправедливе, необ'єктивне, емоційне оцінення рис характеру чи діяльності представників інших етнічних спільнот, які передаються з покоління в покоління і працюють на рівні готових стереотипів, забарвлених етнічними пересудами. Відомо, що кожен окремий етнос наділяє інших відповідними його сприйманню епітетами: варварський, працьовитий, дисциплінований, доброзичливий, хитрий, скупий, лінивий, лукавий, злий і т. і. Таке сприймання етносів окремі індивіди отримують у процесі соціалізації і, якщо упередженість до окремих осіб зникає у процесі спілкування, то на рівні оцінки етносу в цілому може залишитись.

Е. у. особливо яскраво виявляється на рівні побутового спілкування, якщо представники одного із етносів поставлені в нерівні політичні, економічні, культурні умови. Е. у. знаходить свій прояв у літературі, політичних доктринах, сприяє прояву націоналістичних тенденцій.

ЕТНІЧНЕ ВТОРГНЕННЯ — територіальний захват, організований однією чи кількома етнічними групами проти інших. Внаслідок Е. в. відбувається нав'язування своїх соціально-політичних і культурних цінностей однією (кількома) етнічними спільнотами іншим. Е. в. здійснюється проти волі і бажання підкорених спільнот і веде до їх деетнізації чи акультурації. Е. в. може здійснюватися як державним етносом у середині багатонаціональної держави шляхом заселення представниками своєї етнічної групи земель, історично приналежних іншим етнічним спільнотам (створення колоніальних поселень), так і на рівні міждержавних відносин, коли порушується територіальне де-факто однією чи кількома сусідніми державами.

ЕТНІЧНЕ ГНОБЛЕННЯ — штучне утворення таких умов, за яких етнокультурні цінності, так як і сама культура, мова, освіта, не одержують належних стимулів для свого розвитку, що й спричинює занепад етносу. Етнічна культура — найважливіший компонент етносу, під яким розуміється сукупність культурних досягнень. Це плід діяльності окремих особистостей етносу, його надбання. Якщо створюються умови для приниження, відкидання, а то й примусового тиску і заборони користування цими надбаннями — все це не може оцінюватися інакше, як гноблення. Заперечення етнічних цінностей або обмежене їх використання є прихованою формою етнічного утиску.

ЕТНІЧНЕ НАСИЛЬСТВО — спрямовані на пригнічення або підкорення етносу (етногрупи) практичні дії, що забезпечують цілі та завдання сильнішого народу

(зовнішнє Е. н.); зусилля однієї частини етносу із спробою отримати домінуючу роль в етносуспільному житті за рахунок обмеження прав і свобод малочисельних етногруп (внутрішнє Е. н.); задоволення власних етнічних запитів і потреб шляхом матеріальних і духовних благ, особливо нагальних і життєвоважливих; посягання на біологічну безпеку етноутворень, яке межує з етногеноцидом.

Спосіб і форма реалізації згубної етнополітики, що ґрунтується на забезпеченні власних етноперевaг завдяки егоїстичній поведінці стосовно своїх етносусідів. Ігнорування етнічних інтересів окремого народу, або його частини, котре проявляється в аморальних діях проти інших етноструктур, в тому числі з використанням збройних, політичних, економічних, культурних та інших методів і форм етноборотьби. Втручання у внутрішні справи етноутворення, котре тягне за собою соціальні конфлікти або катастрофи, спричиняє наслідки підкорення чи пригнічення іноплеменників.

У фашистській Німеччині Е. н. виявило себе у найбільш очевидних і різких формах. Ще націоналістична практика, що передбачає розбудову держав за національними ознаками і принципами, може призвести до політики Е. н.

ЕТНІЧНЕ НЕЗАДОВОЛЕННЯ. Загальновідомо, що реально існують суперечності між тим чи іншим етнічним (національним), навіть всередині етнічного, оскільки останні обумовлюються незавершеністю процесу етнічної (національної) консолідації. Е. н. може бути спровоковане негативним станом, при якому представники одного етносу домінують у сфері управління, а представники інших — у сфері послуг; одні — в сфері розумової праці, інші — в сфері фізичної праці тощо. Е. н. може бути викликане зневажливим ставленням до економічних і культурних інтересів, потреб етносу, ігноруванням його традицій, вірувань, мови, способу життя, тенденціями до примусової асиміляції. Е. н. може бути викликане порушенням природної тяги етносу до самозбереження. Е. н. може перерости в стихійний етнічний протест чи навіть у спалахи серйозних етнічних бунтів, безпорядків.

ЕТНІЧНЕ ПРОТИБОРСТВО (війна) — це продовження політики держав, класів, народів насильницькими методами. Політика виступає найважливішим організуючим фактором у житті держав, у тому числі і в використанні засобів соціального насилля, війни. Вона визначає особливості підготовки до війни і будівництва армії, соціального характеру і змісту війни, її ведення і реалізації результатів.

Війна — це особливий вид політичної боротьби, пов'язаний із застосуванням збройного насилля. Організована збройна боротьба в ім'я певних політичних цілей — атрибут війни, її специфічна ознака. Збройна боротьба, будучи невіддільною суттєвою ознакою війни й основним засобом досягнення її політичних цілей, має разом з тим відносну самостійність, підпорядковується також і своїм власним законам, які вивчаються в рамках військової науки.

Одним із найважливіших завдань, які стоять сьогодні перед людством, є відвернення воєн, які виникають між державами, народами, класами. Відвернення війни — це цілеспрямовані, планомірні, багатосторонні заходи, здійснювані державами чи військово-політичними блоками держав як політичними (невійськовими), так і військовими засобами з ціллю виключити можливість її виникнення. Відвернути війну чи блокувати її — це означає так діяти прогресивним силам світового співтовариства, щоб примусити правлячі кола агресивних держав перебудувати свою зовнішню політику на основі нових підходів до міжнародних справ, визнання принципу мирного співіснування, відмови від політики сили і погрози силою. Це дасть можливість створити міцні політико-правові, економічні, духовно-культурні, гуманітарні бар'єри на шляху розв'язання війн і насилля. До елементів механізму блокування воєн і збройних конфліктів відносяться: політико-правові і моральні норми, глобальні і регіональні організації, спеціально покликані регулювати військово-політичні відносини держав з ціллю недопущення війн і збройних конфліктів і будівництва надійної загальної системи безпеки; сукупність політичних, економічних і культурних зв'язків країн і народів; діяльність миролюбних суспільних рухів і організацій.

Найнадійніша гарантія блокування війни — зниження до мінімуму озброєнь, а потім повне роззброєння. Інтереси виживання людства об'єктивно вимагають прискорити перехід від надозброєного до неозброєного світу.

Поки що не до кінця знята загроза ядерного самознищення робить все більш історично приреченим і безперспективним використання збройного насилля в світових справах.

ЕТНІЧНИЙ АНАХРОНІЗМ (від грец. ava... і xpovos — час) — привнесення етнічним утворенням у свій розвиток, матеріальну та духовну культуру яких-небудь рис, що є невластивими для сучасної епохи. В хронологічному аспекті Е. а. проявляється у спробі відновлення і застосування в нинішніх обставинах історичного розвитку того або іншого стереотипу поведінки, а також властивості чи функції етнічного колективу, що давали позитивні результати в етногенезі колись. Оцінка подій, що пов'язується з процесами Е. а., та використання минулого досвіду, котрий втілюється у життя за сучасних умов, є завжди небезпечними для етнополітичної практики. Насамперед, тому, що адекватних заходів і рівнозначних впливів, у тому числі й етноритмів, майже не буває.

Пережитки старовини, особливо з ностальгією за колишнім побутом, традиційний устрій в етнічних осередках можуть привносити у динаміку сучасного руху етносу застарілі погляди або звичаї. В окремих ситуаціях і обставинах їх вплив на розвиток етнічних утворень здебільшого буває негативним. У протилежному випадку, коли успішне застосування старовинного досвіду дає позитивні результати, в етнічних групах вони набувають вигляду історичних традицій. Ці традиції закріплюються у свідомості сучасних і майбутніх поколінь, а також перекочовують у просторі та часі. Е. а. є складною категорією етнічності, що потребує ретельного вивчення.

ЕТНІЧНИЙ ЕГОЇЗМ (від франц. egoisme — себелюбство, нехтування суспільними інтересами заради власних) — соціально-політичне явище у системі міжетнічних відносин, обумовлене поділом етносів на великодержавні, привелійовані і пригноблені, залежні. Виникає й існує в умовах імперій та тоталітарних режимів, які проводять експансіоністську великодержавну внутрішню і зовнішню політику.

Визначальними рисами Е. е. є: еготизм (перебільшення можливості привілейованого етносу, визнання його виключності шляхом наділення винятковими якостями і, таким чином, протиставлення його іншим етносам); прагнення задовольнити свої інтереси без врахування інтересів інших, або навіть за рахунок їх утиску; зневажливе ставлення до останніх.

Заражені Е. е. політики та ідеологи великодержавних етносів під приводом необхідності захисту національних меншин свого етнічного походження, які проживають на території інших держав, вмішуються у їх внутрішні справи, проводять політику диктату, намагаючись нав'язати цим етносам ті чи інші форми державності, ставлять всілякі перешкоди державотворчим процесам, заперечують здатність пригноблених етносів до самостійного розвитку, проводять політику поглинання цих етносів.

Під впливом етнічного егоїзму зростає ізоляціонізм, загострюються етнічні суперечності, широкого розповсюдження набувають ідеї етнічної відособленності, етнічної нетерпимості. Сприятливим ґрунтом для цих не-

гативних процесів є низький рівень політичної свідомості і політичної культури людей, що нерідко призводить до сплеску пристрастей і емоцій, через які у їх свідомості легко проникає інфекція Е. е., зростає ворожість пригноблених етносів до великодержавних.

Посиленню ідей Е. е. сприяє також кризовий стан суспільства після розпаду імперій, коли частина людей з середовища етноса, що був у пригнобленому стані, з надією на поліпшення свого життя, страждає ностальгією за минулими часами перебування в складі імперії.

В умовах великодержавної політики Е. е. неминуче переростає в націоналізм, шовінізм і національний нігілізм, що призводить до міжетнічних і міжконфесійних конфліктів і нерідко навіть до громадянських воєн.

Для подолання Е. е. необхідно створити реальні умови для вирівнювання соціально-економічного і культурного розвитку всіх етносів, законодавчо забезпечити право на вільний вибір кожним із них державного устрою, права самостійно вирішувати всі проблеми їх буття. Потрібно постійно шукати ефективні шляхи і методи вирішення міжетнічних конфліктів, їх прогнозування і запобігання. Необхідне також і ідейне роззброєння прибічників Е. е., рішуча і безкомпромісна протидія будь-яким його проявам в ідеології, політиці і суспільно-політичній практиці.

ЕТНІЧНА ЕНДОФІЛІЯ (від грец. endon — всередині та phileo — любов) — гіпертрофоване почуття любові до свого етносу, зосередженість виключно на його проблемах та цінностях, прагнення всіляко підкреслити власну самобутність.

Е. е.— соціально-психологічна та морально-психічна риса, що виникає на ґрунті свідомого завищення можливостей, досягнень та характерологічних рис свого етносу з одночасною упередженістю щодо інших народів, прагненням занизити оцінку їх внеску в розвиток цивілізації, відсутність бажання зрозуміти їхні проблеми, потреби та інтереси.

Результатом Е. е. як прояву неадекватної самооцінки та оцінки інших може бути суттєве послаблення психологічної сумісності у відносинах з представниками інших етнічних спільнот.

ЕТНІЧНА ЕНДОФОБІЯ (від грец. endon — всередині та phobos — жах) — протиприродне явище нелюбові до свого етносу, відверта байдужість до його надбань, інтересів і проблем, що знаходить свій вияв у свідомій відмові від рідної мови, культури, звичаїв, інших етнічних ознак, у прагненні ідентифікувати себе з іншою етнічною спільнотою.

До причин, що зумовлюють появу Е. е., слід віднести некритичне, тенденційне ставлення стосовно реального становища, цінностей та надбань власного та чужих етносів, відчуття вторинності, пригніченості, незахищеності, зневіри в перспективі розвитку свого етнічного масиву, прагнення розриву з ним як один із шляхів виходу з цього становища.

Нерозвинена національна свідомість, відсутність національної гордості та відповідальності перед своїм народом, самоусунення від вирішення його проблем — основа маргіналізації, денаціоналізації, асиміляції етносу.

В умовах сучасної України Е. е. досить широко поширена та активно підігрівається зовнішніми силами, як і певними колами всередині країни серед маргіналізованого, денаціоналізованого, т. зв. «російськомовного населення» Сходу, Півдня та Південного Сходу республіки, де вона проявляється, зокрема, в активному несприйнятті державної символіки та атрибутики, прагненні нав'язати статус офіційності російській мові, в вимогах подвійного громадянства.

ЕТНІЧНИЙ ЕКЗОЦЕНТРИЗМ (від грец. exo — ззовні та лат. centrum — центр) — надання пріоритету іноетнічному середовищу, його цінностям в організації особистого життя.

В умовах багатонаціональної держави Е. е. здатний набувати широкого поширення серед значної частини представників етнічних спільнот, насамперед національних меншин, позбавлених можливостей вільного розвитку, що перебувають у стані пригнічення, піддаються національній дискримінації та обмеженням. Тоталітарний режим додатково стимулює поширення цього процесу.

Не випадково якраз колишній СРСР демонстрував поширення Е. е. як масового явища. Прискореними темпами втілювався в життя асимілятивний за своєю суттю курс на формування нової історичної спільності — радянського народу. КПРС при цьому однозначно кваліфікувала розвинену національну свідомість, почуття національної гідності, інтерес та любов до історії свого народу, його мови, культури, традицій, не кажучи вже про найменші сумніви щодо правильності національної політики, як прояви націоналізму (обов'язково «буржуазного») з усіма наслідками, які випливають з цього.

За таких умов найкращі можливості в просуванні по службі, зайнятті керівних посад у місцевій, республіканській та союзній адміністрації отримували денаціоналізовані, проросійськи орієнтовані претенденти на ці посади. Е. е. за таких умов не міг не ставати інструментом мімікрії та кар'єризму.

Подвійна свідомість, що при цьому виникала,— «якісно вища, радянська» та національна, яка розглядалась як певний рудимент, позбавлений майбутнього, ставали зворотною стороною належності до вказаної вище нової історичної спільноти.

Та й збільшення чисельності російського народу досить часто відбувалось за рахунок інших спільнот, позбавлених, причому далеко не завжди добровільно, свого етнічного підґрунтя. Досить згадати долю етнічних українців Кубані, Далекого Сходу тощо, основна маса яких за відносно короткий історичний період стала росіянами.

На Україні Е. е., окрім масової русифікації, знаходить свій вияв у формуванні комплексу меншовартості, «малоросійському синдромі», в байдужості до національного життя, ігноруванні традицій, культури, мови, широкому поширенні «ковбасної психології» серед досить значної частини її населення, особливо Сходу та Півдня республіки.

Ліквідація цього ганебного явища — головна запорука національного відродження, входження України в ряди цивілізованих країн світу.

ЕТНІЧНИЙ ЕНДОЦЕНТРИЗМ (від грец. endon — всередині та centrum — центр) — похідна від принципу ендоетнічності риса світосприймання та норма поведінки, яка виявляється в прагненні індивіда окреслити особисте життя межами виключно власного етнічного масиву, в різкому обмеженні контактів (виробничих, культурних, побутових і, особливо, шлюбних (див. Ендогамія) з представниками інших етнічних спільнот.

Е. е., породжений відчуттям небезпеки з боку іноетнічного середовища, орієнтує індивіда виключно на внутріетнічні контакти, викликає у нього стан психологічного дискомфорту від спілкування з представниками інших націй.

Е. е.— результат некритичного, упередженого ставлення до інших народів, відсутності об'єктивної їх оцінки, ігнорування необхідності контактів з ними, логічний наслідок переобтяженості свідомості етнічними стереотипами.

Оскільки Е. е., як правило, супроводжується ендофобією, проявами пихатості, зверхності, відверто демонстративним несприйняттям традицій, звичаїв, культури, мови іноетнічних спільнот при спілкуванні з ними, то, як і всякий інший прояв етнічного егоїзму, не може не викликати супротиву, а тому потенційно несе в собі небезпеку міжетнічного напруження.

ЕТНІЧНИЙ ІЗОЛЯЦІОНІЗМ — система поглядів або обрана лінія, спрямована на політичне, економічне чи культурне самовідокремлення етноструктури від інших етногруп. Ця позиція може забезпечуватися концепціями про унікальність і неповторність того або іншого етносу, використовувати за доцільне ідеологічний дороговказ на самостійність, як шлях до практичної реалізації політики Е. і. Політична доктрина Е. і. ґрунтується на переконанні, що інтереси та потреби етнічної групи можуть бути цілком задоволені, коли порвати раніше існуючі зв'язки із суміжними етнічними спільнотами чи спілками декількох етноспільнот. У багатьох випадках розв'язання проблем Е. і. призводить до заперечення існуючих внутрішніх (державних) етнічних умов, у тому числі з питань національних меншин, котрі завжди піддаються впливові ідей Е. і.

Незважаючи на можливе глибоке обґрунтування Е. і., яке здатне за певних критичних обставин видаватися за вірний напрям розвитку, його тимчасове, а тим більше тривале запровадження у практику не є раціональним і корисним. Повна (абсолютна) ізоляція етнічного утворення взагалі неможлива, оскільки в етнічному житті діє закон про усвідомлену необхідність, котра раніше чи пізніше, але завжди бере гору над обмеженим суб'єктивізмом. Політика Е. і. веде до зниження життєздатності етнічної групи, а протягом декількох поколінь — навіть до самоліквідації. Особливо несприятливим Е. і. виявляється для малочисельних етносів, або ж слабо організованих спільнот, і, насамперед, що перекриває потік іноваційності, котра вимагає постійного оновлення.

ЕТНІЧНИЙ КОНФЛІКТ — конфлікт з певним рівнем організованої політичної дії, суспільних рухів, масових безпорядків, сепаратистських виступів, бо ж навіть — громадянської війни, в яких протистояння проходить по лінії розмежування етнічних спільнот. Зрештою, етнічний фактор генерує багато з тих гострих та кризових ситуацій, які виникають у сфері політики, міжобщинних відносин, відносин між державними та внутрішньодержавними утвореннями. Тим більше, що нові держави, що виникли внаслідок розпаду СРСР, являють собою, як правило, етнічні системи асиметричного типу, які оформлені ідеологічно практикою т. зв. «національної державності». Ця ідеологія та практика заснована на двох постулатах: а) націями оголошуються етнічні спільності, вірніше, та частина етнічних груп, яка проживає в межах республік, що носять назву цієї групи (титульні національності) та б) ці етно-нації офіційно кваліфікуються як носії власної державності («корінні нації»), в той час, як інше населення відноситься до категорії «некорінного», «російськомовного» чи «меншини», що мешкають на території «не своєї» національності.

Власне, саме доктрина національної державності, що набула в радянський час могутньої емоційної та практичної легітимності, виключає або обмежує претензії на домінуючий чи, навіть, рівний статус з боку титульних груп населення.

Е. к. якраз і полягає у конфлікті між меншинами та домінуючою етнічною групою, яка контролює владу та ресурси у державі. Саме тому «меншини» ставлять під сумнів цю державність та існуючі політичні структури. І якщо в суспільстві нема механізмів врегулювання відносин між учасниками Е. к., вони й викликають насильство та ескалацію цього насильства.

ЕТНІЧНИЙ КОНФЛІКТ (концепція) — крайня форма зіткнення інтересів націй, етнічних груп довкола національного питання. Виявляє себе у формі політичної боротьби, яка може переходити у насильство. Визрівання Е. к. відбувається у послідовній зміні етапів етнічного відродження — від «збирання» етнічної групи до її мобілізації та наступної політизації. Е. к. є неминучим супутним явищем модернізації, особливо в умовах індустріального та постіндустріального суспільства, коли його ареною стають міста, а основними учасниками — прошарки нещодавно урбанізованого населення, керованого етнічною елітою. Причиною Е. к. є невирішення або несправедливе вирішення національного питання у соціальній, економічній, культурній, мовній, релігійній, правовій або іншій сферах, від яких залежить збереження етнічної групи та її подальший всебічний розвиток.

У світовій науці все більше прихильників здобуває позиція, яка на противагу марксизму заперечує розуміння Е. к. як звичайного віддзеркалення («маски») класового антагонізму. Щоправда серед критиків марксизму трапляються такі, хто вважає, що джерелом Е. к. є етнічність сама по собі. Та більшість авторів схиляється до думки про рівнозначність етнокультурних і соціально-економічних факторів виникнення етноконфліктної ситуації. Мотивами етнічного конфлікту вони вважають одночасне поєднання у самосвідомості етнічної групи побоювань за свій економічний добробут і страх перед власним зникненням або втратою своєї неповторної самобутності.

Е. к. несуть у собі найбільшу загрозу єдності багатонаціональних держав, що вимагає від державного керівництва запобіжних заходів шляхом розробки відповідного законодавства і здійснення програми забезпечення фактичної рівності всіх національностей.

В Українській державі після здобуття нею незалежності Е. к. поки що не траплялися, хоча існують певні симптоми їхнього можливого визрівання. В основному це пов'язане з діяльністю сил, що прагнуть зайняти місце етнічних еліт серед частини неукраїнського населення, зокрема в Криму, на Півдні України (лідери так званих «новоросів») та в інших місцях.

ЕТНІЧНИЙ КОНФЛІКТ (причини). Соціологічний підхід пояснює конфлікти феноменом кореляції соціальної стратифікації суспільства та поділу праці з етнічними характеристиками населення того чи іншого регіону колишнього СРСР, з одного боку, феноменом економічного посередництва, особливо торгівлі, яка, як правило, в поліетнічних суспільствах має тенденцію контролюватися представниками певної етнічної групи чи вихідцями з певних регіонів, що й викликає негативну реакцію іншоетнічного населення, з іншого. Політологічний підхід враховує роль еліти, передовсім інтелектуальної та політичної, а мобілізації етнічних почуттів, створенні міжетнічної напруги та ескалації її до рівня відкритого конфлікту. Зрештою, саме питання про владу, про гідоністський потяг елітних елементів у суспільстві до її набуття, про зв'язок влади з матеріальними винагородами, які виражаються у формі забезпечення доступу до її ресурсів і до привілеїв, є ключовим для розуміння причин Е. к.

Концепція «логіки колективної поведінки» (М. Олсон) пояснює сам феномен масової мобілізації та інтенсивності емоцій учасників конфліктів, а аспект поведінської психології, соціально-психологічні механізми Е. к. відіграють значно важливішу роль, ніж традиційно вважається. Зрештою, групи з приниженим статусом, які дискримінуються в пануючих структурах, часто бояться за саме своє існування, навіть якщо демографічні, політичні та культурні умови їх існування не є насправді екстремальними. Виникає «реакція занепокоєності» (Д. Горовіц), яка випливає з почуття розповсюдження гіпертрофованого почуття загрози та породжує «крайні дії у відповідь на досить помірні загрози».

Ірраціональне сприйняття загрози втратити самоцінність тієї чи іншої групи стало могутнім засобом мобілізації та політичною реальністю, що допомагає зрозуміти жорстокість зформованих пересудів, екстремізм етнічних вимог та достатність мотивів для включення широких мас рядових учасників в Е. к.

До цього слід додати почуття втрати гідності та пе-

режитих «історичних несправедливостей». Е. к. з цієї точки зору — свого роду терапія від величезної травми, нанесеної національній гідності багатьох народів колишнього СРСР.

До причин Е. к. слід віднести проблему групової легітимності, зв'язок колективної самосвідомості та ідентичності з фактом існування політичного утворення у вигляді оформленої держави. З боку етнічних груп формується уявлення, а згодом і політична програма, згідно з якою держава є атрибутом та гарантом збереження групової цілісності, а значить і те, що складає державу (територія, суспільний устрій, інститути влади) повинно мати етнонаціональний характер та бути елементом якоїсь одної культурної системи, починаючи від надання державного статусу референтним групам. Ці уявлення та претензії становлять певну моральну основу для вимог виключного контролю над державою з боку певної етнічної спільності, навіть якщо її представники не є більшістю населення даної держави чи більшість членів цієї спільноти мешкають за її межами.

Символічні інтереси в системі міжетнічних відносин — це не просто ілюзії, якими еліти маніпулюють для мобілізації мас в ім'я прагматичнішої мети. Розподіл та володіння престижними символами є досить реальним та раціональним предметом для Е. к., бо ж сам престиж етнічної групи залежить від вищого та переважаючого статусу кожного з членів цієї групи.

Існує також культурологічне коріння Е. к., що пов'язано з проблемою взаємосприйняття націй, етнічних стереотипів.

ЕТНІЧНИЙ НАРЦИСИЗМ — термін етнофрейдистського походження, хоч у класичних джерелах цей теоретичний напрям в етнографії вже майже не зустрічається. Його зміст розкривається за допомогою суто фрейдистського терміну «нарцисизм», що означає інфантильну сексуальність, властиву для дитячо-підліткового віку, згідно з теорією психоаналізу. Проте, як відомо, наука заперечує наявність комплексу «нарцини» в його фрейдистському трактуванні, але нічого не має проти його символічної навантаженості, пов'язаної із відомим античним міфом, котрий також сповнений еротичною емоційністю. Це дає нам підстави розглядати деякі стани етнічної чуттєвості: «самозакоханість» у своє етнічне єство; вихваляння власних етнічних здобутків як кращих за будь-які інші — як своєрідний прояв «Е. н.» Мотивація, яка володіє почуттями людини в їхньому етнічному прояві, практично не з'ясована. Об'єктом специфічних емоцій є начало етнічне, національне. Як правило, це глибоко інтимне почуття і до ідеологічно загострених форм етнічної самосвідомості, як то, «націоналізму», «патріотизму» тощо має досить-таки опосередковане відношення.

ЕТНІЧНИЙ ПАРТИКУЛЯРИЗМ — прагнення окремих етнічних груп як складових частин багатонаціональної держави до якомога більшої незалежності від центру, до недоторканості своїх етнокультурних вартостей, етнічних прав і привілеїв.

ЕТНІЧНИЙ РОЗБРАТ. Як свідчить соціально-політична практика останніх років, приводом і причиною Е. р. стають кризові явища в економіці, зростання диспропорції економічного, політичного, соціального розвитку країни, загострення суперечностей у різних галузях суспільного життя, занепад моралі. Особливо Е. р. провокується зневажливим ставленням до економічних потреб та інтересів окремих етносів, незадоволенням їх елементарних соціально-культурних вимог. Це незадоволення нерідко набуває характеру нетерпимості, войовничої ворожості.

ЕТНІЧНИЙ СЕПАРАТИЗМ — у поліетнічних, багатонаціональних державних утвореннях прагнення етнонаціональних меншин до відокремлення та утворення власної держави чи автономної області. Різновидом Е. с. є іредентизм, тобто рух за відокремлення етносу з метою приєднання території його мешкання до сусідньої держави. Окремі фрагментарні дії в цьому напрямі мають назву сепарація. Е. с., як і в цілому сепаратистський рух ніколи не відображував справжню самосвідомість етносу, його корінні інтереси.

ЕТНІЧНИЙ ЯРЛИК — своєрідне прізвисько глумливого характеру, яким представники одного етносу обзивають інших. У ньому відображаються відмінність етносів у психології, нормах поведінки, етичних правилах, соціально-економічній діяльності, культурі, мові, одязі, зовнішності, побуті. Одним словом, у всьому тому, що відрізняє один етнос від іншого, можна підкреслити відмінність чи, інакше, приклеїти ярлик чужинця, який хоча і не належить до ворожого етносу, але проте уособлює щось інше, невідоме, чи навіть протилежне усталеному уявленню про етнічну особистість даної групи і навіть у періоди мирного співіснування, не кажучи вже, коли починається чи продовжується етнічна ворожнеча або чвари. Таким чином, майже всі етноси мають свої ярлики, які їм приклеюють більш споріднені групи і які через літературу стають відомими всім іншим, котрі навіть і не мали безпосередніх контактів.

ЕТНІЧНІ ПЕРЕДСУДИ — виявляються у негативному ставленні до інших етнічних груп чи окремих їх членів. Це некритичне засвоєння існуючих у соціально-етнічному середовищі стереотипів оцінки духовних, культурних, психологічних відмінностях народів, а також на прийнятих у тій чи іншій етнічний групі нормах поведінки. Е. п. стають причиною расової і національної ворожнечі. Недовіра і підозрілість до всього чужого, іноземного сягає глибин історії і передається з покоління в покоління, посилюючи Е. п. у взаємозв'язках між окремими етносами.

В Е. п. фіксуються всі негативні риси — це і підступність інших, їх агресивність, низький культурний чи моральний розвиток і т. ін. В Е. п. відображається необґрунтована зверхність одних етносів стосовно інших, що може бути пов'язано як з міфологізацією свого походження, так і з втратою минулого домінування або ж економічного, політичного чи культурного панування. Е. п. стають основою для нав'язування образливих ярликів іншим народам, розпалення конфліктів на побутовому рівні. Особливо активізуються вони тоді, коли треба зробити когось козлом відпущення, на якого можна звалити всі свої недоліки і негаразди.

ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ (етностереотипи) — стійкі, схематичні та емоційно оформлені уявлення одного етносу про іншого чи про самого себе; симпатії чи антипатії. Е. с., зрештою — це природні складові елементи національної свідомості, свого роду «колективні уявлення», які допомагають людям усвідомити свою етнічну приналежність, свої відмінності від інших етносів. Це схематичні норми, стандарти самосвідомості суспільства, інструменти передачі від покоління до покоління національних форм соціального та морального досвіду. Це ті «цеглинки», з яких складається національна ідея. До останнього часу Е. с. розглядалися переважно як негативне явище, що сприяє етнонаціональним конфліктам, бо ж навіть — насильницьким методам їх розв'язання.

Проте саме Е. с.— цементуючі цінності національної спільності, які в умовах активізації суспільно-політичних процесів відіграють для того чи іншого етносу роль інстинкту самозбереження.

Міфологізуючи етнонаціональні цінності, Е. с. сприяють швидкому закріпленню уявлень та цінностей у масовій свідомості людей, формують стійкі реакції на зазіхання (подекуди ілюзорне) на ці цінності з боку інших етнічних груп. Укорінившись у свідомості того чи іншого народу, національні цінності, незважаючи на їх стереотипність та міфологізаторський характер, не то-

тожні спотвореному чи хибному образу суспільних явищ. Крім деформацій образів життєвих реалій, вони несуть у собі сумарний історичний досвід поколінь народів. Будь-які спроби розвінчати хибність міфологізованих національних цінностей ніколи не приводили до їх повалення. Боротьба за їх утвердження тому відрізняється стійкістю та безкомпромісністю.

ЕТНОІЗОЛЯЦІЯ — одна із форм вияву етнічної винятковості, етнічного егоїзму. Здебільшого проявляється під прикриттям «етновідродження», етноцентризму. Е. обумовлюється схильністю представників будь-якого етносу оцінювати всі життєві прояви, історичні події, людську сутність крізь призму цінностей і орієнтацій свого етносу, як окремішнього важеля і рушійної сили історичного саморозвитку і як моделі високих якостей даного етносу. Е.— це відрубність, відокремленість етносу. Вона виникає як реакція на інтерналізацію суспільного життя і відображує головним чином прагнення етнічної групи зберегти свою самобутність. Соціальною основою тенденції до Е. є політика тиску або ж ігнорування етнокультурних та інших інтересів етнічних спільнот, потенціал яких не є достатнім для незалежного розвитку. За зовнішніми ознаками Е. близька до поняття етнонаціональної замкнутості, вузькості та етнонаціональної відокремленості, але безпосередньо з ними не співпадає. За деякими моментами Е. близька до етноцентризму.

ЕТНОКРАТІЯ (від «етнос» — народ, «кратія» — сила, влада) — термін, що вживається в етнополітології для визначення монопольної влади одного етносу в державі. Е., як правило, були поширені в минулому, коли війни між племенами, народами фактично були політикою, що здійснювалась за допомогою певних методів, а саме: дипломатію, переговори заступали зброя, сила, насильство. Переможець встановлював владу від імені народу, що переміг. Це була давня і найбільш поширена форма етнократії.

З часом зміст самого поняття Е. змінюється. Панування одного народу над іншим, це вже довели наполеонівські війни, стає анахронізмом і практично не можливим. Явище «етнократії» в повному обсязі хоч і не зникає, проте набуває іншого виразу. Утворюються т. зв. «етнократичні клани», які орієнтуються на певні національно-етнічні символи і традиції, які є етноінтегруючими заходами для етнічних еліт у політиці, бізнесі і, навіть, у повсякденному побуті. Отже, зміст і смисл Е. значно змінився.

Етнократичні ідеї як прояв політичної орієнтації набувають нерідко свого поширення в поліетнічних державах, де етнічність відіграє роль значного політичного чинника. Їх роль збільшується в період так званих національних криз, міжетнічних конфліктів тощо. Наслідком цього є те, що влада на місцевому, регіональному рівні переходить до рук етнократичних сил. Провідна ідея їхньої діяльності — ідея національного суверенітету. Проте пріоритет етнічного над принципами демократії і прав людини веде до того, що Е. перетворюється в національно-обмежену бюрократію і тиранію. Тоді настає криза «національної ідеї», що нерідко приводить до громадянської війни та національної катастрофи.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ЗАКЛОПОТАНІСТЬ — економічна, соціальна, культурна та інші види всенародної зайнятості у масштабах нації і держави, що може спричинятися як природними, так і штучними факторами, особливо політичними рішеннями та громадською поведінкою. Е. з. буває здоровою, коли беруться до уваги реальні національні потреби, і хворобливою, якщо виставляються надумані етнічні почуття. Перша Е. з. виносить на основний план об'єктивні завдання (мовне питання, культурна революція тощо), друга — ілюзорні, уявні, спотворені і, як правило, малозначущі або зовсім шкідливі проблеми, на зразок алкогольної кампанії чи боротьби з комуністичною ідеологією.

В основі деяких причин, що обумовлюють Е. з., лежить національний екстремізм, який може пояснюватися невмінням адекватно реагувати на етнонаціональні явища і процеси, стурбованістю менш важливими, ніж це потрібно справами. Помилкове бачення етнічної картини держави, континенту і світу, а ще відсутність логіки в етнонаціональних діях і вчинках — усе це є прямим наслідком шкідливої Е. з.

Здорова Е. з. не паразитує на мозаїчних інтересах національного характеру, а навпаки, правильно виділяє з політичних основні і другорядні, використовуючи з цією метою наукові методи етнічної діагностики.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ОБРАЗА — один із атрибутів етнічної культури, що може вказувати на збереження у пам'яті народу емоційно-експресивних почуттів про минулу залежність, підкоренність, безправність або наругу, виною яких був більший етнос. Е. о. знаходить своє відображення у фольклорі, літературі, історії. Особливо Е. о. посилюється у тих народів, які на певному етапі своєї історії самі нав'язували власну волю іншим етносам, а потім внаслідок політичних обставин стримували етнічну роль підкорених і пригноблених.

За висновками етнологів, яку б форму наруги не застосовувала домінуюча національність стосовно іншої, Е. о. стає атрибутом етнокультури пригніченої нації. Тим більше, що у культурі домінуючої нації обов'язково є присутнім вороже ставлення до етнічної самосвідомості інших народів, їх етнокультурна спадщина пригнічується, а етносоціальний аспект ігнорується. Відповідно до гіпотези В. Соловйова, внаслідок невизначеності того, що, власне, є вищою культурою і в чому полягає етнокультурна місія, немає жодного історичного народу, котрий не проголошував би посягань на цю місію і не вважав би за можливе здійснювати насильство над чужими народностями в ім'я свого вищого призначення.

Е. о. може стати причиною розпалювання націоналізму і шовінізму, етноцентристських рухів і міжнаціональних конфліктів. Разом із тим вона може мати і має позитивну свою сторону, тому що сприяє національному відродженню та етнокультурному прогресу. В періоди економічного спаду і соціальної кризи Е. о. може відігравати негативну роль, при цьому усі власні біди і негаразди часто ставляться у провину іншим етносам.

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ КОНФЛІКТ (від лат. conflictus — зіткнення, сутичка) — зіткнення двох або більше різнонаправлених сил з метою реалізації їх інтересів в умовах протидії. Е. к. виникає в результаті зіткнення протилежних інтересів різних етносів, крайнього загострення суперечностей, які між ними виникають, і приводить до ускладнень чи гострої боротьби. Він може виникнути також у результаті зіткнення різних об'єктивних та суб'єктивних тенденцій у розвитку етносів, чи в діяльності їх окремих груп, представників і політичних лідерів, а також як конфронтація ідей, теорій, шкіл, чи боротьба за монопольне панування в певних сферах діяльності і здобуття вигоди або користі для окремого народу чи його представників.

Об'єктами та суб'єктами Е. к. є політизовані етноси, особливо в тих випадках, коли відбувається їх вихід на арену політичного життя, зростання ролі, яку вони відіграють у житті суспільства.

Політизація етносів веде до протистояння і боротьби між ними за збереження або зміну статусу, за контроль над територіями, природними ресурсами та ін., а також до боротьби за чи проти існуючого політичного режиму чи уряду, за участь у владних структурах, за квоти в органах влади і т. п.

Е. к. характеризується специфічністю та певними особливостями. По-перше, абсолютна більшість такого типу конфліктів не є чисто етнічними чи міжетнічними, вони є етнополітичними, тобто водночас і етнічними, і

політичними. Будь-який етнічний конфлікт рано чи пізно перетворюється на політичний, і навпаки — майже всі конфлікти в поліетнічних державах носять елементи етнічності або переростають на етнічні. По-друге, для Е. к. характерні більший рівень, масштаб, гострота, сфера виникнення, а також труднощі його врегулювання.

Е. к. носить динамічний характер. Він виникає із конфліктної ситуації, в ході якої відбувається усвідомлення його потенційними учасниками протиріч, які виникли. Конфліктна ситуація не обов'язково переростає в конфлікт, якщо суперечності переборюються чи ліквідуються шляхом задоволення претензій чи домагань сторін. Якщо ж конфліктну ситуацію не вдається врегулювати, то вона переростає в конфлікт, розвиток якого йде шляхом наростання (ескалації).

Е. к., незалежно від часу і місця виникнення, має одну і ту ж природу, демонструє один і той же механізм, проходить кілька етапів і має спіралеподібну форму. Конфліктна спіраль характеризується тим, що кожен попередній концентричний круг утворює основу, на якій виникає нова форма протистояння. Особливістю її є те, що будь-яка із різновидностей протиборства, яка виникла, уже не зникає, а закріплюється і служить фоном наступної.

На виникнення, розвиток та гостроту Е. к. значний вплив мають так звані конфліктогенні фактори, до яких відносять: поліетнічну структуру людства в цілому та більшості держав світу; існування типологічно різних форм етносоціальної організації народів — від розвинутих великих націй до невеликих народностей та етнічних груп; відсутність чи недостатність правового захисту національних меншин у поліетнічних державах; відсутність державних гарантій у забезпеченні і задоволенні етнічних потреб; міграційні та еміграційні процеси; тенденційна інтерпретація в засобах масової інформації окремих історичних фактів чи подій, зв'язаних з місцем та роллю того чи іншого етносу в цих подіях, або неадекватна оцінка ідейної та політичної боротьби, яка відбувається в країні; формування та протистояння політичних чи громадських рухів за етнічною ознакою; реабілітація або засудження тих чи інших політичних сил, організацій і рухів, особливо, якщо вони мали етнічний характер та ін.

Ці та інші фактори можуть сприяти виникненню проблем у відносинах між різними етносами, а в разі неуваги до їх вирішення — привести до міжетнічних конфліктів. Якщо Е. к. не вдалось попередити або врегулювати на стадії його зародження, виробляється механізм його вирішення та подолання. Існує два основних підходи до політичного врегулювання конфлікту: дипломатичний — переговори і взаємні поступки конфліктуючих сторін — та політико-законодавчий (правовий) — розробка спільних політичних угод, прийняття законодавчих актів. Останній підхід є більш серйозним і бажаним, але він можливий не в усіх ситуаціях.

У разі виникнення та ескалації конфлікту розробляється механізм його розв'язання та вирішення, який передбачає:

— надання більшої політичної, юридичної або культурної автономії тим етносам, які цього домагаються чи потребують;

— проведення економічної та соціальної політики, направленої на підвищення рівня життя відсталих регіонів, народів чи груп населення;

— створення культурної інфраструктури консенсусу;

— збільшення квот для представників конфліктуючих етносів в органах влади;

— збільшення відкритості регіону, розширення зовнішніх контактів;

— залучення третьої сторони, так званого «третейського судді» (особливо в тих випадках, коли конфлікт набрав затяжного характеру), яким може бути якась міжнародна організація, окрема держава чи група держав;

— залучення громадськості;

— у тих випадках, коли врегулювання конфлікту з допомогою перерахованих механізмів та заходів не можливе, застосовується механізм так званого надзвичайного (швидкого) реагування, тобто здійснюється система заходів, яка передбачає введення надзвичайного стану на території, яка втягнута в конфлікт, розпуск незаконних збройних формувань, заборону окремих організацій і т. п.

Методи врегулювання таких конфліктів можуть і повинні варіюватись залежно від міри гостроти і жорстокості. Важливу роль відіграє також фактор часу: чим раніше починають здійснюватись заходи, направлені на міжетнічне примирення, тим простіше врегулювання конфлікту.

Складна етнополітична ситуація, яка склалась у багатьох державах світу, потребує розробки стратегії і тактики запобігання Е. к., нормалізації та стабілізації етнополітичної ситуації, а в разі виникнення Е. к.— пошуку оптимальних шляхів їх вирішення. Важливу роль у цьому повинна зіграти політична етноконфліктологія як наука про закономірності виникнення, розвитку, врегулювання та розв'язання Е. к.

ЕТНОПОЛІТИЧНІ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ. Етнополітика є складовою державотворчого процесу, оскільки має розв'язувати низку проблем етнонаціональних чинників. Для України ця проблематика набуває виразу балансування влади між інтересами кількох груп населення, а саме: титульного етносу, російської етнічної громади, решти етнічних груп, що складають категорію етнічних меншин, а також одного із корінних народів, що став жертвою тоталітаризму, а нині здійснює репатріацію на свою історичну батьківщину, — кримських татар.

Завдання етнополітики полягає у виборі оптимальної тактики вирішення питань, що постають внаслідок взаємодії та зіткнення інтересів зазначених суб'єктів українського політикуму. Від того, як та у який спосіб — мирний чи конфліктний — будуть вирішуватися ці питання, можемо говорити і про потенційні можливості та варіанти тієї чи іншої моделі державотворення в Україні.

Оскільки йдеться про прогностичні аспекти, що найкраще втілюються в теоретичних моделях політології та етнополітики, є об'єктивна потреба звернути увагу на ідеологічне підґрунтя, відповідно до якого розробляються різні проекти, варіанти, підходи щодо оптимізації самої адміністративно-територіальної конструкції. Остання ж тісно пов'язана з етнічними чинниками вкупі з регіональними. Враховуючи те, що нині на сам термін «ідеологія» в нашому суспільстві, насамперед серед певної частини науковців та політологів, існує своєрідна ідіосинкразія, зауважимо, що під ідеологією будемо мати на увазі не систему завчених догм, як це було в минулому тоталітарному суспільстві, а систему суспільних цінностей, що мають для нього стратегічну роль і навколо яких концентрується громадська увага та суспільно-політична думка, формуються певні суспільні настрої та дії. Запропоноване робоче розуміння ідеології дозволяє нам поширити його і на етнополітичний контекст українських справ, з тим, щоб зробити певні висновки щодо місця і ролі етнополітики в подальшому процесі державотворення. Але перед цим ще кілька застережень методологічного характеру.

По-перше, українська етнополітика тісно пов'язана з геополітикою. Ця обставина зумовлена історичними причинами і знаходить свій вияв у тому, що український етнополітичний процес — це стан нетривкого або нестабільного переходу від колоніально-тоталітарного режиму до посттоталітарно-самостійницького. Ця нетривкість та нестабільність виявляється у незавершеності державотворення, з одного боку, та неструктурованості геополітичної структури Європи, частиною якої є Україна, з іншого.

По-друге, торкаючись проблематики моделювання державотворчого процесу, доцільно скористатися, умовно кажучи, методом «сценарного підходу». «Сценарний підхід» в нашому розумінні — це певна система припущень, більш-менш вірогідних, які ґрунтуються як на теоретичних засадах, так і практичному досвіді, на підставі яких вибудовується відповідна їй система уявлень або версій про реалізацію тієї чи іншої можливості подальшого поступу. У даному випадку йдеться про державотворення як об'єкт гіпотез і припущень. При цьому кожна із уявних моделей теоретично розглядається як така, що має приблизно рівну вірогідність свого практичного здійснення. Іншими словами, йдеться про мисленний експеримент, що набув досить широкого розповсюдження в науці, але поки що мало застосовується в політології загалом і етнополітології зокрема.

Отже, враховуючи характер етноідеологій, тобто суспільно-політичних поглядів на етнопроцеси в Україні, можна висловити припущення про наявність щонайменше чотирьох ймовірних моделей розвитку української державності з урахуванням фактора етнічності. Варто розглянути всі можливі сценарії, що випливатимуть з уявних моделей, оскільки проблематичність здійснення декотрих із них відіграватиме позитивну роль застереження. Парадигма, в якій розглядатиметься той чи інший сценарій, мусить відповідати уявленню про оптимальність суспільно-політичного розвитку України з точки зору мінімізації конфліктів, особливо на етнічному ґрунті, а також захистові національних інтересів України як суверенної етнополітичної системи.

Насамперед доводиться говорити про концепцію «поліетнізму» як підставу для розбудови української державності. Ідея «поліетнізму» базується на уявленні про багатонаціональну структуру населення України. Звідси бажання прихильників цієї концепції екстраполювати на український ґрунт політику федералізації України або її регіоналізації. Прихильниками «поліетнізму» виступають, як правило, національні та регіональні еліти, а також партії ліберального та лівоцентристського спрямування.

Наступна етнополітична концепція ґрунтується на ідеях та уявленнях щодо України як держави, де змагаються за політичне, інтелектуальне, ідеологічне та культурне лідерство два етноси: український та російський. Ця етноідеологема і пов'язана з нею етнополітична конструкція державотворення базуються здебільшого на етнодемографії. Згідно з останнім (1989 р.) переписом український та російський етноси разом узяті складають приблизно 95% усієї кількості населення держави. Питома вага російської етнічності становить приблизно 22% усієї кількості українського населення. По суті ця концепція, на відміну від ідеї «поліетнізму», пропагує ідею «двоетнічності». Її поширюють представники російськомовних угруповань і мають здебільшого регіональне представництво як на партійному, так і громадсько-політичному та парламентському рівнях.

Третя етноідеологема пов'язана з ідеєю «моноетнічності» України. В своєму крайньому і дещо спрощеному варіанті може бути проінтерпретована за допомогою тези або гасла: «Україна для українців». Беручи свій початок у працях Міхновського, ця ідея нині знаходить своїх прихильників серед представників українського націоналізму та близьких до них за поглядами публіцистів. Однак сучасний український націоналізм, як правило, далекий від ідей етнорасизму, оскільки націю сприймає не як біологічне, позаісторичне утворення, а як суспільно-історичне явище, де нація — категорія, що існує на ґрунті національної ідеї як ідеї політичної.

Нарешті четверта концепція етнодержавотворення виходить з уявлень про поділ українського суспільства на титульний етнос та етнічні меншини. Права першого, як і наступних, застережені Конституцією. Ця ідея мала в історії України своїм прототипом діяльність УНР — держави, що схвалила закон про Національно-персональну автономію. Згідно з цим актом українська держава надавала найчисельнішим етногрупам України права як на культурну та освітню автономію, так і право територіального (адміністративного) самоврядування. Саме цій концепції етнодержавотворення на сьогодні відповідає Закон про національні меншини в Україні, Декларація про національні меншини та Конституція України. Прихильниками такої моделі розвитку української державності сьогодні виступають національно-демократичні сили правого та правоцентристського спрямування.

Можна висловити припущення, що в Україні процес остаточного конституювання адміністративно-територіального устрою ще не завершено. Це дає підстави сформулювати деякі можливі сценарії розвитку подій в тому випадку, якщо за основу буде покладено ту чи іншу модель державності.

Отже, модель «поліетнізму» веде до закріплення етнополітичної диференціації регіонів України, що виникла історично внаслідок геополітичних впливів і набула певних етноментальних ознак. Не виключено, що в окремих регіонах зазначена модель може призвести до загострення і появи «гарячих» етноконфліктів, чого в Україні ще не було.

Модель «двоетнічності» також веде до закріплення статус-кво, згідно з яким українці як титульний етнос втрачають контроль на власній історичній батьківщині. Ця модель закріплює двомовність та двокультурність на користь російської громади, тоді як вона, по суті, захищає себе від необхідності «українізації». Зрозуміло, що етнодержавотворення за «двоетнічним» сценарієм, окрім українсько-російського протистояння, власне, на українському ґрунті, втягує в етнополітичну ситуацію третю силу — Російську Федерацію, котра намагається виступати арбітром, а точніше, захисником російської етнічності за межами своєї території. Зрозуміло і те, що такий сценарій для України є не конструктивним, а скоріше руйнівним.

Модель «титульного етносу» та «етнічних меншин» — найоптимальніший сценарій для етнодержавотворення. Вона, по-перше, спирається на певну історичну традицію національного державотворення XX ст., а, по-друге, обстоює захист національно-державних інтересів з позицій титульного етносу. Разом з тим у питаннях політичних та громадянських прав ця концепція відповідає вимогам демократичних норм, коли одночасно застережені права більшості, так само як і права меншин.

Отже, етнополітичний простір, в якому ми перебуваємо, є доволі ідеологізованим. Завдання інтелектуальної еліти суспільства — дати прогностичні моделі розвитку ситуацій залежно від умов сценарного підходу.

ЕТНОРОЗ'ЄДНУЮЧІ ПРОЦЕСИ — до них відносять парціацію, сепарацію і дисперсацію.

Етнічна парціація — один із видів етнопроцесів, за яким єдиний колись етнос поділяється на декілька більше або менше рівних частин, при чому ні один із нових етносів не ототожнює себе повністю із старим етносом. За Е. п. етнос, що є визначальним, фактично припиняє своє існування. Так, напр., древньоруський етнос розділився на російський, білоруський та український народи.

Етнічна сепарація — один із роз'єднуючих процесів, внаслідок якого від порівняно невеликого народу відокремлюється його частина (часто теж невелика), що з часом перетворюється у самостійний етнос. У ході Е. п. визначальний етнос зберігається.

Етнічна дисперсація — етнопроцес, при якому від етносу відокремлюються окремі частини, що водночас складають не етноси, а тільки етнічні групи.

ЕТНОФОБІЯ (від грец. ethnos — народ, нація та fobos — страх, боязнь, ворожість, ненависть) — соціально-політичне та етнопсихологічне явище у системі міжетнічних відносин, обумовлене внутрішньою та зовнішньою політикою держав з поліетнічним складом населення.

Е. на ґрунті внутрішньої політики держав існує у формі подвійного страху людей як за становище їх пригнобленого етносу і його майбутнє в умовах імперій та тоталітарних режимів, так і за приналежність до нього. Цей етнос постійно зазнає утиску з боку привілейованих: не враховуються його етнічні особливості, він позбавлений можливості повною мірою реалізовувати свої права і свободи, його представники не входять у владні структури, піддаються дискримінації у соціальній сфері, зазнають образ на побутовому рівні (див. «Побутовий шовінізм»). Таке його становище призводить як до зростання почуття ненависті до привелійованих етносів, так і до приховування свого етнічного походження.

У зовнішньополітичному аспекті Е. проявляється у формі страху людей за долю свого етноса, який зазнає зазіхань з боку великодержавних, прагнучих до відновлення імперій, що розпалися. Політики та ідеологи великодержавних етносів, з їх імперськими амбіціями, великодержавним шовінізмом і національним нігілізмом, заперечують здатність етносів, які були пригноблені і стали незалежними, до самостійного розвитку, залякують застосуванням силових методів повернення їх минулих часів залежного стану.

Іншими чинниками, які викликають виникнення Е. є:
— існування у сучасному світі тоталітарних політичних режимів;
— прагнення багатьох етносів з метою захисту свого існування і подальшого розвитку створити національні держави;
— міжетнічні та міжконфесійні конфлікти тощо.

Розпалювання Е. викликає посилення міграційних процесів з середовища пригноблених етносів до історичної батьківщини чи демократичних держав, зростання числа біпатридів, міжетнічні конфлікти і громадянські війни.

На сучасному етапі демократизації суспільства, розвитку взаємозалежного світу створюються сприятливі умови для подолання Е. шляхом надання особам рівних прав і свобод у всіх сферах суспільного життя незалежно від їх етнічної приналежності на основі консенсусу, який забезпечував би впевненість різних субкультур у тому, що існуюча суспільно-політична система здатна успішно розв'язувати існуючі проблеми у міжетнічних відносинах. Досягнути цього можна лише гуманною внутрішньою та зовнішньою політикою, яка б неухильно здійснювалась відповідно до конституцій демократичних держав і правових актів міждержавних відносин.

ЕТНОЦИД — різновид етнонаціональної політики (політичної поведінки) спрямованої на знищення конкретного народу (етносу). На відміну від геноциду, який прагне до тієї ж мети шляхом фізичного винищення етносу, Е. спрямований на її досягнення за допомогою комплексу заходів по зруйнуванню системних зв'язків в середині народу, підштовхуючи його представників до переходу в іншу етнічну якість. Головна лінія в політиці Е.— знищення основних ознак етносу (етнічної території, мови, культури, історичної пам'яті і, нарешті, самосвідомості). Позбавлення народу етнічної території досягається головним чином шляхом розмиття її кордонів, надання їй нового статусу (наприклад, поділ України на губернії Російської імперії або перетворення Кримського ханства на губернію, а в радянський період — перетворення Кримської АРСР на область). Одночасно, як правило, здійснюється політика витіснення корінної нації з її землі шляхом переселення сюди представників панівної нації із створенням для них більш сприятливих умов працевлаштування, заняття соціально-престижних посад, впровадження їхньої мови як мови навчання в навчальних закладах, з тим щоб примусити корінну націю до міграції в інші землі, до чого були примушені, наприклад, українці, які мігрували на Кубань, Зелений Клин тощо. Інколи відбувається пряма депортація корінної нації, як це було з кримськими татарами, чеченцями, калмиками та іншими, і розселення її на новому місці у дисперсній або анклавній формі.

Найбільше зусиль у здійснення політики Е. докладається задля знищення національних мов (лінгвіциду). Вони можуть набувати як найодвертішої і найвульгарнішої форми (Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. щодо української мови), так і більш витончених форм (наприклад, запровадження мови панівної нації у найбільш престижні професії, в діловодство та вищу освіту, а також надання переваг представникам панівної нації щодо визначення мови навчання у середній школі). Знищення традиційної етнічної культури здійснюється, насамперед, шляхом заборони традиційних релігійних вірувань, з якими ця культура сполучена, а також шляхом створення і розповсюдження нових форм культури (святкових ритуалів, обрядів, звичаїв), що позбавлені етнічної своєрідності і національного змісту. Зусилля по винищенню історичної пам'яті народу спрямовані в бік нав'язування наперед окреслених історичних схем, покликаних виробити у народу почуття його меншовартості, неминучої залежності від панівної нації. Одночасно в народі, приреченому на Е., розповсюджується ідея подвійної самосвідомості (одночасно «українець» і «радянська людина») з поступовим наданням пріоритетності тій свідомості, яка ототожнює людину з іншою спільністю.

Е. як різновид національної політики в планетарному вимірі спрямований проти етнічного плюралізму населення землі, тобто проти того, що являє собою найцінніше надбання світової цивілізації, і тому засуджується світовим співтовариством як антигуманна злочинна політика.

На відміну від політики «геноциду» — нищення людей за політичними, соціальними, расовими ознаками, Е. пов'язується саме з етнічністю. Як політичне та ідеологічне явище, Е. набув особливого розмаху у XX ст., реалізувавшись у політичній доктрині антисемітизму, особливо під час фашизму в Німеччині.

По суті своїй Е. слід вважати і сталінську «національну політику» щодо окремих народів, яка вилилась у практику депортацій та репресій.

Тяжкі наслідки такої політики відчув на собі й український народ. Враховуючи його демографічну багаточисельність, сталінська верхівка застосовувала стосовно нього різні методи, але наслідок був один — Е. Це і політика так званої «суцільної колективізації», що привела до страхітливого голодомору, внаслідок якого було знищено від 6 до 8 млн. населення. Це і репресії проти національної інтелігенції, які духовно та інтелектуально обезкровлювали націю.

Отже, політика Е. є характерною, в першу чергу, для тоталітарних режимів, незалежно від того, яким ідеям та символам вони присягають.

В останні роки в зонах міжетнічних конфліктів та війн особливого поширення набула така форма «локального» Е., як «етнічні чистки». Світове співтовариство, міжнародне право і гуманістична мораль рішуче засуджує будь-які прояви Е. і розглядає його як злочин проти людства.

З

«ЗАГУБЛЕНА УКРАЇНСЬКА ЛЮДИНА» (за М. Шлемкевичем). Після поразки Української Народної Республіки, коли вільний дух створив державу, сталося розщеплення укр. людини, і одностайне в головному світоглядне підґрунтя провідної верстви розбивається на кілька.

Перше — виступ В. Липинського з його «Листами до братів-хліборобів». Вільний дух, людина розуму, клас, що їх презентує — інтелігенція — не можуть створити держави й утримати її. На те треба сили, сильної людини, а не вільного духу. Сильною ж людиною є людина, глибоко закорінена в традиції, в житті, в традиційному і найсильнішому класі хліборобському, в чиїх руках головні укр. засоби виробництва. Отже, тільки клас хліборобів, сильна хліборобська людина створить і втримає державу.

Друге — державу вільну і щасливу не створить інтелігент, але тільки сильна людина, глибоко закорінена в класі — пролетаріаті. Провісником цих думок був В. Винниченко, а як тільки рух оформився в Схід. Україні в 20 рр., той комплекс охоплюється поняттям «хвильовізм».

Третє — найрадикальнішою антитезою вільному духові став та й є світогляд, сформований у Зах. Україні та в європ. еміграції, теоретичним центром якого стали праці Д. Донцова. Знову — протиставлення сильної людини вільному духові. Сильна людина — це не людина розуму, одвертого і доступного для різн. аргументів. Сильна людина — це людина ірраціональної волі, догми, волюнтаристична людина. Воля — це перша сила душі, а розум — тільки її прислужник. Двічі на два є чотири — каже розум. Двічі на два є п'ять — каже варвар, ударяючи мечем по столі, де розкладені розумові плани й рахунки. І поки той меч на столі, «двічі два є п'ять» — захоплено повторює наш ірраціоналізм і грається образом, взятим від франц. письменника Андре Моруа.

І, нарешті, крім вище зазначених трьох типів сильної людини, живе ще й далі вільний дух і, окопавшись у демокр. колах і установках, тепер веде оборонну тактику, а для 20 рр. став витертим немодним одягом тих, що не вміє прислуховуватися до голосу нових часів, нових подій.

Доля ж сильної людини трагічніша за долю вільного духу. 30 рр. припасли сильній людині не сповнення, але — або смерть, або дегенерацію. Щораз блідіше носилася на поверхні духу сильна людина типу Липинського. Вона з кожн. роком втрачала соціальне підґрунтя, з якого виростала і з яким пов'язувала всі свої надії. Бо ж того бажаного досвідченого поміщицького класу не ставало. Навіть того селянства, що його не бачив Липинський, не стало в 30 рр. Його насильно переведено в сільськогосподарський пролетаріат, записано в колгоспи.

Сильна ж людина хвильовізму в 30 рр. не встояла перед сильною комуністичною людиною московського виховання. Укр. мрійників розстріляно, або ж вони самі скінчили життя самогубством, їх прихильників загнано в душевне підпілля.

Що ж до сильної людини донцовського типу, то вона мала найлегше життя, але саме тому її доля може найменш завидна. Свіжа й нова ще у 20 рр. проповідь сили й розгону, волі у протиставленні до програмок, в яких хотіли, мовляв, вбачати наше життя революціонери давнього типу,— та проповідь у 30 рр. перетворилася вже тільки на декламацію про силу, якої саме українству 30 рр. так дуже бракувало. Жива мрія про силу, орієнтація на силу, яка опановує і публіцист. декламацію, і літерат., зокр. поетичну, творчість, залежну від цієї декламації. Духовність її — це типова духовність розкладової софістики другого покоління, що відома з історії Афін.

Та й демокр. думка попала так само в розкладову софістику, бо ще жила тінями колиш. пафосу вільного духу. Колись Драгоманов чи Франко, долаючи догми й передсуди, ставили на їх місце віру в розум, логіку, правду. Та ця віра зблідла. Критика й думки ліберальної демократії 30 рр., її репрезентативні постаті й видання підпадають також під релятивізм. Пафос правди перейшов у циркове штукарство для заробітку й вигоди.

Неважко побачити, що йдеться, власне, про Галичину і меншою мірою про «велику» Україну. До цього варто додати «розстріляне відродження» — покоління революц. доби, час якого закінчився після т. зв. процесу СВУ, коли був винесений смертний присуд вихованій на «українській ідеї» українській інтелігенції. Що ж до тоталітарного періоду укр. історії, укр. людина знач. мірою увібрала в себе вищевказаний комплекс меншовартості.

Розколоте та звироднілє українство після Другої світ. війни набуло рис «розгубленості укр. людини», яку доля покарала ще одним прокляттям — прокляттям духовн. неплідності. Знайшовши себе серед темряви післявоєнної, ми не мали дороговказних зір. І тоді в розпуці ми поверталися до давніх пережитих етапів мислі. 40 рр.— це постійні заклики назад. Ті роки переповнені такими «назадницькими» тенденціями: Назад до Липинського! Назад до Хвильового! Назад до Донцова! Назад до демократичної проблематики 1917, 1918 рр.! Так, неначе те, що у 20 рр. у Липинського було новим, було ще актуальне після потопу 30 і 40 рр.! А в ідеології націоналізму те, що було свіже й сильне в 20 рр., що в 30 рр. виявляло вже форми розкладової софістики — хіба те саме в 40 рр. не було вже просто смішним!

Це підсвідомо відчувають прихильники цього останнього завороту, і тому їх хід такий нерівний — вони то відрікаються від своїх догм (III збір ОУН), то повертаються до них у безсиллі (зворот до Донцова у 70 рр.).

Це трагедія укр. людини... На перехресті доріг стоїть укр. душа в латаній свитині, зшитій із поношених і подертих думок. Зупинімося, не продовжуймо мандрівки безнадійними манівцями. Що ж робити? Вийти з безнадійного бігу старими шляхами, старими думками! А йти впоперек! Почати новий рух! Не знаємо його висліду. Але, знаючи, що дотеперішні дороги вже не ведуть нас до цілі, повинні ми вийти з них, утоптаних і перебитих, що при них навіть свіжій травичці — не то що квіткам — розростатся трудно,— вийти з них на нові, непевні сьогодні ще темні дороги.

Не мусимо пригадувати різних... енків, які займали й займають найвищі, іноді військ. і політ. посади в новій совєтській імперії. Проте сучас. укр. людина народилася не в їх середовищі — не із втечі в чисту вигоду, не із пристосовництва до чужого світу і не із втечі у власну духовну шляхетність. Вона народилася з пориву творити свій власний новий світ із власних джерел і власних сил. На прапорах тієї нової укр. людини виписане протилежне усім трьом попереднім гаслам: «Борітеся — поборете!» Отже, сучас. укр. людина — це шевченківська людина. Вона перейняла репрезентацію сучас. українства.

Нове суспільство і нова людина, оперті на знання і справедливість — це ідеал Шевченка і шевченківської людини.

ЗАКАРПАТСЬКИЙ «СИНДРОМ». Крім локальної географічної відмінності закарпатських регіонів, населення їх теж має свої особливості, які не можна недооцінювати, а тим більше ігнорувати. Через різні обставини північнокарпатська (галицька) і південнокарпатська (закарпатська) частини українського етносу вияви-

лись на різних рівнях історичного, економічного, політичного й культурного розвитку.

Після багатовікового поневолення Закарпаття в першій половині нинішнього століття опинилося у складі відносно ліберальної поліетнічної буржуазно-демократичної Чехословаччини. Воно не знало братовбивчої боротьби, кілька разів мало, хоч і формальну, але автономію, а напередодні і після Другої світової війни — державну самостійність з відповідними атрибутами. Багатонаціональний народ краю, зберігаючи етнічні відмінності, досяг загалом високої культури спілкування й зміг утриматися від відповідної етнічної автономії, мотивуючи це тим, що на Закарпатті живуть не лише русини, а й українці, угорці, румуни, росіяни, німці та інші.

Русинство є неоднорідним. Воно здатне відігравати як конструктивну, так і дезінтегруючу роль.

Що являють собою русини: окремий народ чи складову частину українського етносу? Можуть вони стати нацією чи ні, якою бути їхній літературній мові і чи потрібна вона? Ці та безліч інших дискусійних питань мають право на науковий розгляд. Дискусії навколо них ведуться не перший рік. Останнім часом вони стають більше предметними, зваженими.

Варто не протиставляти поняття «русин» і «українець». Адже з історії бачимо, що це лише різні етапи суспільного розвитку одного етносу. Формування національної свідомості українців у різних регіонах — процес нерівномірний, своєрідний. Національну ідентифікацію не можна нав'язувати, бо до чого це призвело, тепер бачать усі. Немає нічого страшного в тому, що частина земляків вважає себе русинами і хоче це засвідчити на законній підставі.

Русинське слово, культура, традиції повинні мати умови для свого природного розвитку. Скільки можна забороняти, примушувати, обмежувати, відкидати те, що чимось відрізняється, невже вживання самоназви Русь-Україна загрожує нашій державі? Те ж саме з Підкарпатською Руссю чи Закарпатською Україною. Для чого підміняти головне частковим, до того ж неістотним, спірним, гіперболізувати останнє і зосереджувати на ньому основну увагу?

Якщо є недоцільним створення русинської літературної мови, то вживання русинських слів не загрожує чудовій, загальновизнаній українській мові. Вона тільки збагатіє від них. А людям, що нею користуються, принесе радість, то чи варто навколо цього питання розпалювати пристрасті? Взаєморозуміння і толерантність стали складовою частиною етносу, а надії на кращу спільну долю — джерелом мудрості й громадянської лояльності закарпатців. У дорадянські часи вони змогли сформувати чимало інститутів суспільства, розвинуті елементи політичної духовної культури (різні партії, вільні профспілки, численні релігійні, доброчинні, спортивні, кооперативні, інші незалежні від держави громадські організації, національні школи, пресу, мистецтво). В часи перебудови, демократизації, національно-культурного відродження люди захотіли відновити й творчо використати соціально-політичний досвід. Ці прагнення не завжди зустрічають підтримку. Часом цьому перешкоджають, намагаючись нав'язати інші форми громадсько-культурного життя.

Принциповим вважають і те, що в національній консолідації провідну роль мають відігравати не громадсько-політичні організації із своїми груповими інтересами, пристрастями, підходами, а державна влада, її ефективне функціонування. Чому ця тенденція має місце в Закарпатті? Існує багато причин історичних та сучасних:

а) поглиблення останнім часом економічних проблем у регіоні, де за сприятливих природно-кліматичних умов недостатньо й однобічно розвивалася промисловість, є хронічним малоземелля, перенаселення й дефіцит продовольства, сировини, ін. видів матеріальних ресурсів;

б) досить високий, середньоєвропейський рівень матеріальних потреб і культурних запитів закарпатців: їх намагання швидше запровадити ринкові відносини, здійснити приватизацію, земельну реформу, створити вільну економічну зону, інші передумови — щоб жити хоча би так, як сусіди;

в) дещо нижчий рівень політизації, поміркованість, здоровий глузд, витримка й обачливість більшості в атмосфері вируючих навкруги пристрастей і амбіцій;

г) прагнення закарпатців до етнічного самозбереження і соціального самоутвердження, інтенсифікація різноманітних зв'язків з праматірними державами, діаспорою, суміжними і далекими країнами — як у СНД, так і за її межами;

д) тяжіння в умовах суверенізації до незалежності й самоуправління, оновлення історичних традицій — автономії, політичного плюралізму, певна ідеалізація минулого в процесі його переосмислення, до того ж у кризовій ситуації;

е) давня проруська політична орієнтація більшості корінного населення Закарпаття. Життя на правах національної меншини серед іншомовних, часом вороже настроєних етнічних субстратів живило сподівання на визволення за допомогою старшого брата. У буденній свідомості зберігся етнічний стереотип «ми — руські». Існувала надія на Схід, який однобічно ототожнювався з колись могутньою і багато обіцяючою Росією.

Нині ця тенденція визначається бажанням зберегти з нею економічні, наукові, інші гуманітарні зв'язки, уникнути серйозних конфліктів між двома країнами. Для багатьох закарпатців різних національностей Росія має вагоме значення і як потенційна сфера трудової зайнятості, джерело надходження техніки, зерна, лісу, будівельних та інших необхідних матеріалів і сировини. Чимало людей у регіоні переконані, що разом з Росією Україні легше розв'язати оборонно-стратегічні, економічні, торгово-фінансові, валютні й інші проблеми, вийти з кризового стану.

Враховуючи загальну перспективу автономізації регіонів, найважливішим здається швидше й успішне здійснення економічних реформ, забезпечення прав і свобод особи, формування повноцінного громадянського суспільства в Україні. Тоді скрізь відновляться доцентрові, інтеграційні тенденції, природно і безболісно завершиться перетворення населення в націю, а будівництво вільної, міцної і багатої держави стане справою усіх громадян.

Месіанські, націоналістичні та ультрарадикальні амбіції деяких угруповань здатні швидше поглибити політичне протистояння, етнічну диференціацію, відцентрові тенденції, підживлювати ідеологічну агресивність і психологічну конфронтацію серед рівних верств населення. В такій атмосфері демократичні перетворення йтимуть повільно, можуть опинитися під загрозою. Неминучі при цьому й гострі соціально-політичні конфлікти.

Ось чому набуває ваги поглиблене вивчення стану, проблем розвитку національних відносин у Закарпатському регіоні, формування зрілої громадської думки з цього питання, збереження і примноження традицій спілкування і співробітництва представників різних етнічних спільностей, віросповідань, політичних сил, соціальних верств та інших категорій населення. Особливої уваги заслуговують угорці, румуни, цигани та інші національні меншини, які по-новому виявляють і відстоюють свої інтереси, справедливо розраховують на довіру і допомогу з боку держави.

Серед теоретичних проблем актуальними і перспективними вбачаються дослідження змін у соціальній структурі, етнічній свідомості, потребах і ціннісних орієнтаціях різних верств населення, особливостей приватизації, становлення ринкових відносин в поліетнічному середовищі, міжнаціональних культурних вза-

ємовпливів, діалектики розвитку української нації в нових історичних умовах тощо.

Вивчення цих проблем матиме також практичне значення для органів державної влади й управління. Від того, як вони розв'язуватимуться, вирішальною мірою залежатимуть соціальне самопочуття закарпатців, усього краю.

ІДЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ. Шукаючи причини невдачі українських визвольних змагань 1917—1921 рр., націоналісти протиставляли в українській революції маси, що стихійно прагнули власної держави, слабому проводові. Критика поодиноких помилок і невдач тієї доби переросла в націоналістів у заперечення демократичних і соціалістичних принципів, що були визначальними в національно-визвольному русі другої половини XIX — початку XX ст. та в новітньому українському державному будівництві. Гуманістичні і демократичні традиції дореволюційного українства інтегральний націоналізм ототожнював з «провансальством», тобто з національною неповноцінністю. Особливо М. Драгоманов, чільний політичний мислитель української демократії, зазнав гострої критики в націоналістичній публіцистиці. Націоналісти вважали, що нова доба вимагає нових, революційних способів дії.

«Чинні» націоналісти проголошували себе послідовниками «ідеалістичного» світогляду, який розуміли як антитезу не тільки до матеріалістичної філософії марксизму-ленінізму, але також до позитивізму, визнавцями якого були корифеї української демократичної думки (В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський). На противагу цим течіям, що намагалися будувати свій образ світу на науковій основі, «організований» націоналізм проголошував примат волі над розумом, чину над думкою, життя над теорією. У доктрині націоналізму є відгомін ірраціоналістичних, волюнтаристських і віталістичних теорій, що користувалися в той час популярністю в Західній Європі (Ф. Ніцше, А. Бергсон, Ж. Сорель, Г. Лебон, О. Шпенглер та ін.). Замість об'єктивного наукового пізнання, націоналісти часто плекали міфи й часто зверталися до ідеологічно спрепарованого образу українського минулого. Націоналізм звертав увагу на культ боротьби і жертви крові (насипання пам'ятковик могил, крутянські річниці тощо).

Націоналістичний світогляд включав також вимогу етичного ідеалізму, що відкидає індивідуальне щастя в розумінні евдаймонізму, а плекає героїчні чесноти: хоробрість, вірність, самопожертвування. Проте в націоналістичній етиці існував також прагматичний елемент. Націоналізм релятивізував традиційні моральні цінності, підпорядкувавши їх вимогам політичної доцільності згідно з принципом — «мета освячує засоби». Деякі публіцисти відкрито пропагували макіавеллізм. Націоналізм прагнув виховати новий тип українця: «сильної людини» з «незламним характером, фанатично відданої ідеалам руху та готової пожертвувати за для них собою й іншими».

Вважаючи націю за абсолютну цінність, «чинний» націоналізм принципово відкидав політичні цінності, що виходять поза межі національного інтересу. На противагу більшості діячам новітньої української державності, які розглядували проблему національного визволення в контексті універсальних ідей свободи і справедливості, націоналісти уявляли собі міжнаціональні відносини як «боротьбу за існування», в якій все вирішує сила. В основу визвольної концепції націоналізм клав програму «революції», яка у деяких глашатаїв і діячів націоналізму набула значення «перманентної революції». Безперервна черга саботажних і терористичних актів мала не допустити до закріплення чужого панування над українськими землями та повинна була тримати маси в стані постійного революційного кипіння. Передбачалося, що ці поодинокі революційні виступи зіллються в один могутній вибух національної революції, яка завершиться відродженням української державності. Радикально заперечуючи існуючий на українських землях у СРСР і під Польщею лад, націоналізм відкидав усяку спробу вести українську політику в межах цього реального розкладу сил. Націоналісти негативно оцінювали еволюційні методи політичної дії та гнучку тактику. Все це вони засуджували як «опортунізм» та мінімалізм, яким протиставляли вимогу «принципіялізму».

Український «організований» націоналізм підходить під поняття тоталітарного руху. Підкреслений «всеохоплюючий» характер руху виявлявся в тому, що його послідовники підпорядковувалися повністю й беззастережно ідеології націоналізму та організаційній дисципліні. Як суспільний рух націоналізм прагнув охопити своїм впливом життя українського народу в усіх його проявах. Націоналістичний рух не обмежувався суто політичними завданнями, а намагався впливати й на культурні процеси, зокрема в ділянці літератури, вважаючи її світоглядно-виховним чинником.

У націоналістичному середовищі оформилася ціла літературна школа («вісниківці», «вісниківська квадрига»), до якої належав ряд визначних літераторів: Є. Маланюк, Л. Мосендз, О. Ольжич, О. Теліга, У. Самчук, Б. Кравців, якоюсь мірою також Ю. Липа та Ю. Клен. Націоналізм відкидав тезу про автономію естетичних критеріїв, протиставляючи світоглядово заангажовану творчість теорії «мистецтва для мистецтва». Щодо українських легальних установ і організацій, що діяли поза кордонами СРСР, націоналісти намагалися поширити в них свій вплив, підпорядковуючи працю громадського сектора під контроль свого руху. До всіх інших партій, таборів і політичних центрів націоналізм ставився негативно. Рідка співпраця чи тимчасове домовлення були скоріше тактичними.

ІМПЕРСЬКЕ МИСЛЕННЯ — в наші дні відображається у такому досить розповсюдженому стереотипі: у всіх бідах у нац. сфері винен усе той же «підступний ворог», переважно екстреміст, сепаратист, одним словом «націонал» з відповідною приставкою, або ж — «контрреволюційні нації».

Потрібно визнати не тільки поступове переростання національного в шовіністичну, але й інтернаціонального в псевдоінтернаціональну (національно-нігілістичну) крайнощі. Разом з тим ми не тільки почали ставити на одну дошку поняття «шовінізм» та «націоналізм», проте навіть поміняли їх місцями і пишемо: націоналізм та шовінізм, а подекуди навіть у досить важливих документах останнє слово взагалі відсутнє. А потрібно боротися, насамперед, проти всякого шовінізму, проти всякої виключності.

Прояви імперського мислення відображають погляди агресивно настроєного міщанина, що ображений на весь світ. Вони підживлюються міфом про зовн. загрозу, підігріваються почуттям дійсної нац. приниженості. Тому не випадковими є жаль за розваленою імперією, розмови про розпродаж «Вітчизни», про «однобічні поступки Заходу» та ін. І не випадково при такому підході сам потяг до національного, зростання нац. самосвідомості, піклування про розвиток рідн. мови та культури трактуються подекуди як негативні моменти. Більше того, виникає спокуса кваліфікувати нац. розвій — це в цілому прогресивне явище — як шовінізм. Цей підхід тотожний нац. нігілізму, який може завдати величезної шкоди, перетворюючи такий важливий процес, як нац. відродження, в суто негативне явище.

Зрештою, шовінізм і є формою гіпертрофованої нац. свідомості, що проявляється в консервативних філософ. поглядах, тенденційних іст. розвідках, упереджених етнограф. концепціях, політ. доктринах, в основі яких лежать агресивне культивування зверхності своєї нації над ін., її особливого, переважаючого місця у сусп. розвитку. Свої вузько розуміли нац. проблеми він схильний розв'язувати переважно за рахунок ін. націй. У цих умовах досить голосно заговорили, скажімо, «легітимісти», які закликали до відновлення легітимної доревол. рос. держави.

Ми опинилися в ідеолог. вакуумі — ми не можемо сьогодні запропонувати ідеї іншої, крім реставрації. Реставрації будь-якої — соціалістичної вітчизни чи православної монархії. Є й могутні угруповання, які стоять поки що за кулісами, та, проте, готові взяти владу на хвилі револ. підйому.

ІНСТРУМЕНТАЛІСТИ — прихильники однієї з шкіл етнополітології, яка розглядає етнічні рухи як вторинні стосовно деяких соціально-політичних та економічних цілей, як спосіб мобілізації елітою народу для розв'язування суттєвих для самої еліти завдань чи як раціоналізація найбільш масових, зовсім не етнічних за своєю сутністю, рухів. І. рішуче розривають з «версальським» уявленням про етнос. Чим би не був народ в етнокультурних дослідженнях, у політиці етнос — лише інструмент для досягнення мети.

Етнічні гасла та інтереси стають засобом у боротьбі політиків за владу чи в боротьбі соціальних груп за оволодіння матеріальними ресурсами. Перерозподілити блага — і етнічні рухи підуть на спад, вважають такі дослідники як Валлерстиди, Деспре, Коси. Зрештою, І. вважають етнічне як цілковитою фікцією, що не має кредиту довіри, позитивної реакції.

ІНСТРУМЕНТАЛІСТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ. Зміна поглядів в Україні з березня 1991 р. (за збереження СРСР) до грудня 1991 р. (за незалежність України). Українство одностайно висловилося за незалежність своєї країни не тому, що раптом усвідомило свої національні інтереси чи відчуло свою ущемленність, тим більше, що ніяких ущемлень українського національного почуття за місяці після березневого референдуму не було. За цей час не могло змінитися їх звичне ставлення до Росії та Заходу. Зміни ж відбулися в іншому — фактичний розпад Союзу, усунення від влади М. Горбачова, переорієнтація української еліти на суверен-комунізм. Цей І. н. р. сумарно охарактеризував К. Бентлі: «Представники етнічної еліти в основному й організовують масові етнічні рухи та виграють від їх діяльності. Щоб приховати егоїстичність своїх цілей, вони створюють ідеологічну завісу із «спільних завдань» зі своїми послідовниками, використовуючи націоналістичну символіку». В цих умовах націоналізм культурної еліти та партноменклатури, здавалось би, приречений, проте негадано він проявився масово із надзвичайною силою у грудні 1991 р. Однак ці «спільні завдання» рівною мірою як «у вищих», так і «нижчих» далеко стояли від безкорисливого служіння національній ідеї. Вони були гранично інструментальними не тільки у колишніх лідерів КПУ, але й простих хліборобів, робітників, обивателів. Тому росіяни, етнічні росіяни і Донбасу, і Харкова, і Півдня голосували в грудні 1991 р. так же активно «за самостійність», як і західноукраїнські «випробовані сепаратисти». Метою еліти було збереження влади, метою народу — стабільне, сите життя. Націоналізм виявився зручним засобом для досягнення зовсім не етнічної мети.

Насправді, українська самостійність виявилася подібною до прибалтійської в своєму інструментальному аспекті. Тут — збереження «багатої» України, припинення її розграбування «злиденною» Росією, там — розрив із «злиденною» Росією заради повернення в багате європейське життя. Проте, якщо у балтійських країнах, крім інструментальної, масовою була і справді етнічна мета — національне врятування, позбавлення від російських окупантів, що досить цементувало національні рухи, то в Україні таких етнічних цілей, за винятком Галичини та міської інтелігенції, ні в кого не було, і спроби політиків-інтелігентів нав'язати її народу виявилися передчасними.

ІРЕДЕНТИЗМ. На відміну від сепаратизму, тобто політ. руху, мета якого відділення від держави частини його території та створення на ній власної незалежної держави; це рух за виділення з метою наступного об'єднання території, що виділяється, з сусід. державою.

На Закарпатті, скажімо, активізувалися сили, що намагаються розколоти єдність укр. населення області, відірвати його від України, зробити його окр. етніч. групою, яка претендує на окр. держ. утворення — Підкарпатську Русь. Вони коливаються між рос., угор., чеськ. орієнтаціями, визначають себе окр. народом — підкарпатськими русинами, котрі не мають нічого спільного з Україною й укр. народом.

Йдеться про паразитуючий на народ., етнограф. русинстві політ. русинізм, який можна визначити як нац. ренегатство, свідоме запроданство певн. частини інтелігенції, яка закликає відхреститися від України, відмовитися від її мови, культури, історії, перейти на службу чужим богам. Рабська психологія жене виконавців зла до сильнішого пана, під крило хай чужої, але вже готової держ. структури.

Не можна не враховувати й того, що в Угорщині, напр., поширюються заклики про необхідність «духовн. відродження Великої Угорщини», повернення «схід. земель». Ці заклики лунають з боку «Угорського демократичного форуму», «Спілки вільних демократів» та ін. І не випадково третій з'їзд закарпат. українців у діаспорі (Торонто, 19—21 жовтня 1990) зазначив, що новітнє «карпаторусинство» є не тільки породженням суперечливого внутр. розвитку Закарпаття, а й має своїх ідейн. натхненників серед ворогів укр. народу далеко поза межами України.

На думку більшості зах. дослідників, у колиш. СРСР існував т. зв. «неортодоксальний чи автономний націоналізм», виразником якого є етн. елементи, що силкуються отримати більш конституційне представництво. Їх позиція може бути обумовлена бюрократ., кар'єрист. чи класовими інтересами. Виразником «неортодоксального чи автономного націоналізму» є представники численних груп, в осн. укр. та прибалт. інтелігенції.

Йдеться про «Товариство карпатських русинів», створене у лютому 1990 р. в Ужгороді. Варто враховувати активну діяльність створеного в колиш. Чехо-Словаччині з участю русинів Закарпаття «Товариства друзів підкарпатської Русі», яке порушує питання про «незаконне відторгнення» Закарпаття від колиш. Чехо-Словаччини. Більше того, республіканська партія цієї країни також проголосила своєю кінцевою метою «повернення» Закарпаття. При Кошицькому ун-ті створена «Кошицько-русинська асоціація». До цього додамо заяву лідерів колиш. ЧСФР про те, що чехо-словацька територіальна проблема існує.

За період між 1945 і 1990 рр. на Закарпатті ніхто, в т. ч. й новоявлені «ідеологи» русинства, ні про яку «проблему русинов» чи «языковой вопрос» навіть не обмовлялися. Ці вигадані «проблеми» зникли в Закарпатті разом з останнім колоніальним режимом. Однак і досі залишається чимало проблем, породжених тут московською політикою русифікації.

Твердження новоявлених «теоретиків» русинізму, що «русины отдельный єтнос, одного порядка с русскими, украинцами и белорусами, а не часть одного из них», безпідставні. Заперечують це не тільки висновки ряду вчених-етнографів, але й історико-етнограф. довідник «Народы Мира», який вийшов друком у 1988 р., тобто

ще до того, як комусь знадобилося реанімувати русинство. Назва «русини», доки вона понад півстоліття тому на Закарпатті історично не вийшла з ужитку, була спільною для трьох слов'янських племен — лемків, бойків і гуцулів, мова яких лише діалект. відтінками відрізняється від літерат. укр. мови. На Закарпатті є території, населені лемками, бойками, гуцулами, але немає такого окр. народу, як русини. Отже, слово «русини» є такою ж спільною назвою для лемків, бойків і гуцулів, як і слово «советский», що «об'єднувало» сотні поневолених націй, але не могло вживатися для означення окр. нації.

Наведемо характерні щодо цього підсумки і пропозиції міжнарод. наук. конференції, яка відбулася 26 серпня — 1 вересня 1991 р. в Ужгороді.

Учасники конференції на підставі вивчення першоджерел — архів. і друк. матеріалів, фольклор. записів і мовн. спостережень — стверджують, що вся історія Закарпаття від давнини до сучасності розвивалася у найтісніших взаємовідносинах з Галичиною і Схід. Україною, населення Закарпаття зажди тяжіло до природніх центрів свого етносу — Львова і Києва. Археолог. дослідження дають достатній матеріал для визнання закарпат. українців автохтонним слов'ян. населенням карпат. регіону, доля якого після завоювання краю мадярами і входження його в держ. організм Угорщини була нерозривною з долею русинів-українців за Карпатами. Іст. розвиток Закарпаття закономірно привів його до воз'єднання з Україною у 1945 р. Після багатовікової боротьби за збереження себе як народу Закарпаття воно знайшло своє місце в єдиній укр. державі, зробило свій внесок у творення ниніш. незалеж. і неподільної держави Україна.

Конференція стверджує, що мова корінного автохтонного населення Закарпаття — жива народна укр. мова, одне з південно-зах. її наріч. Воно не втрачає своїх лекс., фонет., морфолог. і синтаксич. ознак, мирно співіснує з літерат. мовою, яка ще з 1920-х рр. стала тут мовою письменства, освіти, спілкування. Нема жодних наук. підстав для витворення тут нової «русинської» мови, ідея якої пережила себе ще у 20—30 рр. XX ст.

Простеживши осн. періоди історії літерат. розвитку Закарпаття, учасники конференції підтверджують, що це частина укр. літ-ри, яка пройшла той же шлях, що й літ-ра Галичини — від карпаторуського письменства XVII—XVIII ст. ст. через «карпаторуськість» XIX ст. до нової укр. літ-ри, яка після 1945 р. повністю увійшла в загальноукр. контекст. Наук. дослідження і творча практика письменників Закарпаття XX ст. не дають підстав для серйозних розмов про окр. карпаторуську літ-ру у її відриві від української.

Зрештою, ділити укр. народ на українців, угроросів, карпаторосів, руснаків, русинів, малоросів, південноросів — однаково, що напр., поділяти мадярів в Угорщині на мадярів, венгрів, угорців, угрів, гунгарів і під всі ці назви вимагати від Угорщини утворення на її території автоном. республік.

Що стосується українців Закарпаття, то наше нац. процвітання може бути гарантоване тільки в одному варіанті — у складі єдиної соборної суверенної України.

К

КОЛОНІАЛІЗМ, ПОСТКОЛОНІАЛІЗМ ТА УКРАЇНА. Основним питанням сьогоднішнього дня, яке становить суть усіх дискусій — політичних, економічних, гуманітарних — про Україну і в Україні, є, звичайно, незалежність. Ця незалежність, вимріяна українцями протягом століть і здобута, здавалося б, неймовірно швидким, ефективним і поки що безкровним способом, лежить в основі глибоких та всеосяжних зрушень у стереотипах мислення як в Україні, так і поза її межами. Такі зрушення в уявленнях та сподіваннях, ясна річ, не відбуваються раптово; їм судилося, очевидно, ще довго тривати, але не менш очевидно, що вони вже стали всезагальними та суттєвими. Незалежність у парі з державністю назавжди залишається віхою в українській історії, докорінно змінюючи наше розуміння минулого, сучасного і майбутнього. Це явище має два аспекти. Перший — це, власне, концептуальні зміни, що роблять можливою й необхідною переоцінку української історії та суспільства і нашого їх сприймання. Стисло кажучи, якщо незалежність — це перехід від бездержавного чи псевдодержавного стану до справжньої державності, від колоніального чи навіть провінціального статусу до повнокровного національного існування, то потрібен так само ґрунтовний перегляд суті й засад здобутої незалежності, з'ясування ментальності та структури суспільства.

Другий аспект проблеми — це реальність і практика. Незалежність сповіщає про появу нової країни там, де раніше був тільки регіон, територія під назвою «Україна», яка розглядалася багатьма представниками Заходу лише як номінальна і несуттєва — з огляду на практичні та політичні цілі — частина унітарного Радянського Союзу. Поява цієї нової країни — України — створює цілком нову політичну й економічну ситуацію. Ми всі бачили, з якою насторожeністю, а подеколи й неприхильністю зустріли цю незалежність на Заході: мабуть, тому, що вона збіглася з розпадом Радянського Союзу, на необхідність існування й стабільність якого під мудрим проводом реформіста Горбачова так покладав свої надії Захід. Реакція Заходу, причини явної прихильності останнього до старої системи, політичні, культурологічні та психологічні аспекти цього стану речей є питаннями поважної ваги. Політичні й економічні реалії України та інших країн, які з'явилися після розпаду СРСР, а також те, що Канада, Сполучені Штати й Австралія встановлюють з ними нормальні відносини, піднімає трактування проблеми на новий, значно серйозніший рівень. Україна — це вже не тільки тема для емігрантських дебатів та наукових аналізів, для більш чи менш абстрактних політичних сценаріїв, це ще й багатогранна реальність і конкретна політика. Безумовно, питання що розглядаються тут, не є ані випадковими, ані абстрактними, вони мають неабияку актуальність і значимість.

Це, зокрема, стосується поняття колоніалізму. Багато хто у Сполучених Штатах, включаючи й тих, хто досліджує українську проблематику, охочіше застосовує цей термін до старих заморських імперій та т. зв. «третього світу», аніж до колишнього СРСР. Виходять при цьому із двох загальноприйнятих донедавна істин. Перша — це уявлення про Радянський Союз як про унітарну державу, більш-менш таку, як і інші, тільки більшу і, як дехто підкреслював, тоталітарну. Розвінчування цієї ідеї почалося не з крилатої фрази Рональда Рейгана про «імперію зла» (сприймалась вона головним чином як риторичний вислів), розвінчування почалось у самому Радянському Союзі — спочатку завдяки дисидентам-демократам, таким, як Андрій Сахаров, потім — завдяки різним національним (чи, як називає їх Захід, націоналістичним) рухам, що зробили таке розвінчування своєю головною справою. Саме завдяки їм мільйони литовців, українців, казахів почали цілком однозначно сприймати Москву передусім як столицю колоніальної імперії.

Другий поширений на Заході стереотип — це погляд на Росію як на своєрідне, але загалом природне політичне й географічне явище. (Це нагадує поширений у росіян вислів, що, мовляв, Росія така велика і своєрідна, що її не можна зрозуміти: у неї можна тільки вірити — «... в Россию можно только верить», як сказав Тютчев,—

лише тепер це фатальне інтелектуальне засліплення можна піддати правдивому аналізові).

Крім того, не було ясності у расовому питанні: якщо експансія Росії у Центральну Азію, на Схід та на Північ, безперечно, підпорядковувала расово відмінні народи та технологічно менш розвинені суспільства, то експансія на Захід, Південь і Кавказ зачіпала расові й цивілізаційні моменти значно менше, проте відсутність чи, власне, невиразність расової проблематики в історії Російської імперії, а згодом СРСР, не заперечує загальної формули колоніального режиму. Навпаки, все це лише розширює наше розуміння його характеру.

Саме у цьому, полягає особлива роль, яку історія визначила Україні. Віками борючись за незалежність і ніяк не можучи її здобути, залишаючись упродовж століть нацією без державності, тобто певною аномалією в Європі, де навіть народи з населенням менше мільйона давно здобули державність, представляючи собою лише невизначену територію із символічним членством в ООН, яке донедавна фактично не давало їй навіть права голосу, Україна може послужити безпрецедентним і захоплюючим прикладом тернистого виходу нації на дорогу державного будівництва. Зокрема, вона може поділитися значним практичним досвідом, вказати на історичні й культурологічні проблеми суспільного життя, які розширюють наше розуміння універсальної проблеми переходу від колоніального до постколоніального суспільства.

В Україні період колоніального існування, про який іде мова, охоплює повністю вісімнадцяте і дев'ятнадцяте століття та весь радянський період, тобто більшу частину двадцятого століття, за винятком короткого часу (зокрема 20-х років). Отже, можна сказати, що Україна існувала як колонія протягом усієї нової історії. Ранній період нової історії, що охопив українське відродження кінця XVI — першої половини XVII ст. ст., аж до революції Хмельницького, збігаючись із періодом політичної і культурної залежності від Польсько-Литовської унії, можна також охарактеризувати як колоніальний або квазіколоніальний. Ще однією характерною рисою історії України є те, що протягом останніх трьох століть Україна не існувала як унітарна держава, об'єднана єдиною політично-культурною системою. Українська земля була поділена між Росією й Польщею, згодом Австро-Угорщиною, а тоді знову — між Радянським Союзом і Польщею, аж поки після Другої світової війни вся територія України стала частиною СРСР. Втім, українське культурно-політичне життя досить інтенсивно розгорталося також на Заході, в еміграції. Цей віковічний, хоч завжди різний поліцентризм був могутнім засобом захисту від колоніального існування у чистому вигляді. Він безперервно вносив корективи в політику і культуру і, хоч непомітно, але впливав на ситуацію в цілому. Проте він мав змогу лише модулювати, а не змінювати суть історичного існування.

Колоніальний стан України ускладнювався ще й процесом провінціалізації. Українська культура XYII та XYIII ст. ст. розвивалася здебільшого як культура напівавтономної, тобто васальної країни, оскільки гетьманська Україна була перетворена у дрімучу провінцію Росії. Процес провінціалізації, що означав втрату самобутності, звуження кругозору, деформацію процесів інтелектуальної та художньої творчості тощо, супроводжувався утвердженням колоніального режиму з його найтиповішими рисами — економічною експлуатацією, ліквідацією структур самоврядування, деформуванням та нищенням місцевих культурних інституцій. По суті, Україна була водночас і провінцією, і колонією, і завойованою країною. Власне, наскільки багатогранною була суть російського, а потім радянського імперіалізму, настільки ж багатогранним і навіть неоднозначним було існування України як колонії.

Здається, найбільш виразною і поширеною (хоч, може, й найсуттєвішою) рисою та наслідком колоніального досвіду України є глибоко закорінене почуття залежності і вторинності. Останнім часом ця проблема гостро обговорюється політиками й журналістами, що вже саме по собі свідчить про досить високий рівень самокритичності. У першій половині, точніше у перших двох третинах XIX ст. згадана риса проявлялася в тому, що українська література того періоду, зображуючи довколишнє громадське і духовне життя, зокрема й те, що було специфічно українським, трактувала його здебільшого як доповнення чи дублювання російського імперського контексту, тобто функціонувала й сама як додаток до імперської російської літератури.

У творі, що започаткував сучасну українську літературу народною мовою,— «Енеїді» Котляревського — сам текст трактується як щось таке, що доповнює літературу центру (про що свідчить, зрештою, титульна сторінка та прикладений словник). Але вже й тоді імперський центр, його мова, цінності і норми вважалися чужими, не своїми. У кінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст. Пантелеймон Куліш, який більше, ніж будь-хто з українських письменників того періоду, взявся за розширення тематичного і жанрового масштабу української літератури, все ще вважав себе російським письменником (в імперському, а не етнічному розумінні), коли пояснював у передмові до «Чорної ради», чому він вирішив написати цей історичний роман українською мовою. Посередині між цими літературними особистями стоїть Шевченко, на поезію якого опирається весь наступний розвиток української національної свідомості й антиколоніальний політичний та культурний рух, однак проза якого пишеться російською, а його повсякденна роль, роль звичайної людської істоти — на відміну від ролі пророка,— формується й кориниться усе-таки в існуючому імперському ладі. Ба навіть не могло бути інакше: щоб стати пророком і провісником свободи, Шевченко мусив бути частиною двоїстого, колоніально-імперського українсько-російського світу. Взагалі основна маса української літератури того часу двомовна, українсько-російська. Майже всі українські письменники на Наддніпрянщині пишуть стільки ж, і навіть більше російською, ніж українською. В Галичині під Австро-Угорщиною виникає аналогічна, хоч, може, більш витончена українсько-польська чи українсько-німецька двомовність. Але мовна форма — це тільки поверхове явище, під ним лежить загальніший і справді всепроникний смисл двоїстої лояльності і двоїстої дійсності усього дев'ятнадцятого століття. Найкращим прикладом притягальної сили колоніального центру і специфічного почуття залежності є той факт, що найпрогресивніший і найвойовничіший український політичний мислитель того часу Михайло Драгоманов політичне майбутнє України бачив у федерації з Росією; Іван Франко, поки остаточно не розчарувався в соціалізмі, бачив політичні реформи в Україні лише в контексті соціалістичного об'єднання. Характерним є й те, що перші українські політичні партії із власне українською політичною програмою виникають лише на переломі XX ст. У цьому контексті проблема залежності літератури чи її неповноцінності виглядає явно вторинною.

Другою важливою рисою й наслідком колоніального існування України, рисою набагато суттєвішою й унікальнішою, є порушення рівноваги у самому культурному процесі, у його функціонуванні й динаміці. Найважливішим виявом цього є поява і розквіт під кінець XIX ст. особливої форми культурного синкретизму. Він виявляється по-різному, найбільш безпосередньо — у змішуванні жанрів, і не так у літературі, як у громадській діяльності. Вже до XIX ст. українське суспільство виробило цілу низку стратегій захисту від колоніальної політики у сфері культури і від тих суспільних інститутів,

які втілювали її в життя. З одного боку, література в ширшому розумінні — взяла на себе роль опозиції, висловлюючи незгоду, зокрема соціальний протест; з іншого — виникла недовіра до суспільних інститутів як таких, що мали далекосяжні шкідливі наслідки. Більш непомітно проходив процес злиття ролей письменника і громадянського діяча, художника і політичного лідера. Література як основний носій і зразок цієї стратегії значно зашкодила сама собі, прив'язавши свій творчий потенціал до громадянських функцій. Намагання модерністів звільнити літературу від надмірного функціонального перевантаження затягнулися надовго й не мали, зрештою, успіху. На відміну від польського чи російського модернізму, український модернізм так і не здобув чіткої форми і не сформулював справді виразної програми.

Синкретизм соціально-культурологічних функцій супроводжувався гегемонією народницьких ідей. Із середини XIX до XX ст. народництво було і джерелом, і пробним каменем діяльності в галузі мистецтва, культури, політики. Здійснюючи спочатку (чого уникнути, мабуть, не можна було) функцію заступника й оборонця від офіційних репресій і загального приниження з боку пануючої імперської культури, народництво, яке інколи набирало нативістичних рис, перетворилося на засіб нав'язування українській культурі та громадській діяльності застиглої недиференційованості. Характерно, що опозиція модернізмові виникла із злиття громадянсько-реалістичних та народницьких принципів. Найгіршим було те, що всяке відхилення від реалістичних канонів і народницьких принципів розглядалося як неукраїнська, навіть антиукраїнська акція. Це, звісна річ, заважало культурному, мистецькому та й, безумовно, політичному розвиткові. Менш очевидним є те, що такий погляд побутує і навіть домінує донині.

Його продуктом є загальний синдром традиціоналізму, оборонної позиції та консерватизму в культурі — оборонної позиції культури й суспільства під смертельною загрозою. Позиція ця загалом зрозуміла: мало який народ зазнавав такого брутального гноблення упродовж усієї своєї історії. Особливо важким для України виявилось XX ст.— шістдесятилітній симбіоз колоніалізму з тоталітаризмом. Історія та повний соціокультурний аналіз цього похмурого і нелюдського явища — обширна тема, яка ще чекає свого дослідника. Зазначимо лише, що до виразок радянського способу життя, крім таких найбільш очевидних, як геноцид і тотальне винищення культури, мистецтва, економіки, належать і такі явища:

1) руйнування громадянського суспільства й навіть самого уявлення про нього;

2) активне введення — через ідеологію і механізм партійного апарату — мафіозних структур практично в усі інститути держави й суспільства;

3) внаслідок двох попередніх процесів, а також послідовної боротьби проти релігії чи будь-якої іншої духовної системи (крім радянських ідеологічних ерзаців) руйнування ідеї індивідуальної та духовної свободи. Сфера індивідуального проголошується злочинною або патологічною.

Щодо неросійських народів згадані явища доповнювалися ще й такими:

4) майже повною ізоляцією від зовнішнього світу, постійним переконуванням про меншу вартість їхньої культури порівняно з панівною російською;

5) формуванням в аборигенів відчуття самозневаги і самоненависті, особливо серед чоловічого населення — як наслідок політичної недолугості й нестерпного сорому за угодовство й колабораціонізм.

Незалежність, здавалося б, мала усе це змінити. Але насправді, оскільки незалежність прийшла в Україну без революційного перевороту, чимало структур та інститутів, зокрема кадри, що існували як витвір і злочинне знаряддя колишньої колоніальної системи та її методів, залишаються на своєму місці. Більше того, колоніалізм — це не лише соціальні структури, інститути й кадри, це також, може, навіть передусім, певний спосіб мислення. Що ж до постколоніалізму, то це надзвичайно мінливе поняття. Він може формально означати кінець колоніалізму, тобто його можна просто розуміти як незалежність, безвідносно до нового соціального й культурного змісту, а можна розуміти і як процес подолання колоніальної спадщини, і, навіть, як певну стратегію оновлення. Курс на реформи й оновлення має здійснюватись як певна громадянська та національна політика, як поворот до нових суспільних відносин.

Перед коротким аналізом пасток постколоніалізму варто зупинитися на процесах і явищах, у яких вони так чи інакше закладені. Передусім це той політичний курс, який уже поступово реалізується,— курс на мінімальні зміни і дрейф за течією, поєднуваний з політикою догоджання та позиційним маневруванням. Небажаною, та й не зовсім виправданою альтернативою можуть бути радикальні зрушення, ймовірно, вправо, разом з ними — авторитарні порядки. Хоч можливість румунського варіанту не виключена, проте тепер ніщо не вказує на розвиток подій у такому напрямі.

Можна також з культурологічного погляду поміркувати над кардинальними проблемами, що визначатимуться в інтелектуальній сфері та в соціальних, культурних і політичних дискусіях в Україні. Однією з найголовніших буде проблема визначення, відтворення чи, скоріше, сформулювання суті української ідентичності, а заразом і способів та моделей її реалізації й вираження (наприклад, загальноєвропейська демократично-космополітична, традиційна східно-європейська шовіністична чи слов'янофільська обскурантистська, або якась їх комбінація). Це ті можливі варіанти, які існують у вигляді емпіричних та концептуальних принципів і які можуть наповнитися реальним історичним та соціальним змістом. Але пастки більш конкретні, і по-справжньому уникнути їх українському суспільству поки що не вдається.

Перша з них — це тенденція до заміни і компенсації. У словнику сучасних українських дискусій це означає заміну плюсів на мінуси й навпаки. Той, хто був принижений, тепер буде обожнюватися. Цінності комуністичного минулого замінятимуться віруваннями й ідолами докомуністичного минулого. Ця тенденція, зрештою, не унікальна, вона побутує практично в усіх посткомуністичних суспільствах і є, може, навіть неминучою. Однак вона має деякі яскраві риси (не специфічно українські), що викликають стурбованість. Це, зокрема, схильність компенсувати колишній стан приниження шляхом некритичного наголошування на національному корінні та національному минулому. З огляду на те, що ці коріння й це минуле так довго нехтувались і зневажалися, цю тенденцію можна цілком зрозуміти, але чимало пов'язаних з нею явищ викликають серйозне занепокоєння. Найтривожніше, що наука, яка мала б бути опорою й захистом від процесу безконтрольного вільного падіння, зокрема гуманітарна, сама опанована цим видом компенсації і, таким чином, значною мірою зведена до ролі псевдоаналізу.

Відгалуженням цього явища компенсації та заміни (як одна із найнебезпечніших пасток) є поява й швидке розширення сфери священного, табуйованного, що можна вважати новим видом нативізму або антисекуляризму. Предмети, пов'язані з українською історією та культурою, історичні події та персонажі дедалі частіше наділяються ореолом святості, недоторканості та недосяжності для критики. Такі тенденції існували й раніше — найбільш помітні вони в культі Шевченка,— але тепер, враховуючи природну в своїй основі потребу суспільства мати власних героїв і власні символи, а головне — потребу самоствердження, згадані тенденції набу-

ли загрозливого розміру: повна дискредитація всього українського за радянської влади переходить сьогодні у його некритичний апофеоз. І, що прикро, цього не стримують, а, навпаки, роздмухують і заохочують ті, хто представляє науку й критичну думку. Здається інколи (надто у квазістудіях про далеке минуле), що жодні міркування, наприклад, про етногенез українського народу не виглядають занадто неймовірними. Найбільш несамовиті припущення і фантазії, якщо вони тільки сповнюють українців гордістю, сприймаються з набожньою увагою. І хоч українським ученим-гуманітаріям не можна поки що дорікнути за такі фантазії, все ж, замість того, щоб назвати речі своїми іменами, вони в основному демонстративно відмовчуються.

З попереднім явищем безпосередньо пов'язана третя велика пастка — стрімке поширення сфери ірраціонального: зростання інтересу до окультизму, надприродних явищ, пророцтв. Усе це загалом характерне для суспільств, що перебувають у стресовому стані, надто коли тривалий час сковувалась духовна сфера. Ми не маємо чіткого уявлення ані про внутрішню динаміку цього явища, ані про те, як воно здатне відбитися на суспільній діяльності,— все це теж викликає занепокоєння.

Згадані явища і тенденції, безумовно, сприяють розвиткові новонародництва (неопопулізму) та потенційного ізоляціонізму, який, без сумніву, можна вважати шкідливим,— хоч знайти і застосувати якусь протидію до нього, мабуть, вдасться нескоро. Цілком іншою, але теж небезпечною проблемою є бажання беззастережно наслідувати приклад Заходу. Відомо, що готовий рецепт абсолютно безперспективний, бо той, хто грає в гру за вже встановленими правилами, завжди буде у програші, він біґтиме, фактично, на місці. Єдина альтернатива — стати активним співучасником, внести свою частку у правила даної гри — своєрідністю підходу, новими відкриттями й узагальненнями.

І, нарешті, останнім, не менш важливим, є питання взаємодії між особою та суспільними інститутами. У наш час обидві частини цього рівняння виведені за межі нашої уваги, не сформульована ані роль, ані параметри індивідуального, під запитанням залишається й нормальне функціонування та відтворення суспільних інститутів. Чудес не буває: скинення колоніального ярма не означає, що уярмлені зразу робляться вільними. Визволення — це процес, а не подія. Але те, що він розпочався — це вже підстава для оптимізму.

КОМПЛЕКС МАЛОРОСІЙСТВА — умовний термін, що походить від слова «Малоросія» — офіційної назви України в Російській імперії — для позначення комплексу меншовартості, неповноцінності українців порівняно з державними націями.

К. м. як наслідок колоніального політ. становища, стійкого й потужного тиску на укр. духовність з боку імперських структур, постав у перш. пол. XIX ст. після остаточного знищення рос. царатом укр. державності: ліквідації гетьманського уряду, запровадження загальнорос. адм.-тер. системи, зруйнування Запорозької Січі, закріпачення укр. народу. Укупі з попереднім наступом на чинники духовного життя: підпорядкуванням укр. церкви москов. патріархату, забороною укр. книгодрукування, занепадом Києво-Могилянської Академії,— усе це спричинило різке уповільнення культ.-духовного розвою України. Знанні укр. діячі XVIII ст. Ф. Прокопович, С. Яворський. Д. Туптало, І. Богданович, В. Капніст, В. Рубан переселяються в Росію і включаються в творення рос. культури. На поч. XIX ст. на терені рос. л-ри з успіхом працюють українці М. Гоголь, М. Гнєдич, Є. Гребінка, Г. Квітка, Н. Кукольник, В. Нарєжний. Зародження нової укр. л-ри було сприйняте рос. сусп. думкою переважно як істор. парадокс. У 1847 р. царатом було розгромлене Кирило-Мефодіївське т-во, що об'єднувало діячів укр. культури навколо завдань звільнення нації і особи. Валуєвським циркуляром 1863 р. та Емським указом 1876 р. укр. л-ра в Росії фактично була поставлена поза законом.

Ліквідаторські заходи рос. уряду стосовно укр. культури, репресії проти укр. діячів, зросійщення нац. інтелігенції, позиція лінгвоциду щодо укр. мови, вироблена рос. думкою, значною мірою загальмували становлення укр. нац. самосвідомості. Укр. культура творилася малими силами, з орієнтацією на реципієнта з простолюду, що позначалося, особливо в творах епігонів, на її здобутках. Неможливість укр. патріотизму в межах офіційного життя в Росії і породжує К. м., у якому любов до України поєднується з боязню її вияву, з нац. соромом. К. м. виявився в підтримці пізнім М. Костомаровим вигаданої слов'янофілами ідеї укр. л-ри як л-ри «для домашнего обихода», у визнанні її в концепції М. Драгоманова як л-ри «знизу вгору». У межах цих поглядів за укр. л-рою визнавалися функції задоволення естетичних потреб найнижчих соц. верств, виконання освітніх функцій поч. школи, засобу входження у вищу державну культуру.

Проти К. м. активно боролися видатні укр. письменники. У багатьох творах Т. Шевченка («Розрита могила», «Сон», «Великий льох», «І мертвим, і живим») поруч з викриттям нац. зради «перевертнів», трактуванням України як «бездітної вдовиці» накреслено шляхи нац. відродження, які бачаться в поверненні народу до свого первокореня, розвитку повноцінної нац. культури. У творах І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Самійленка, М. Хвильового, О. Гончара та ін. шевченкова традиція розкриття природи й генези К. м. дістала плідний розвиток.

В історичній науці для спростування К. м. вирішальне значення мала ст. М. Костомарова «Две русские народности» (1861), де розкрито глибинні психофізичні відмінності росіян і українців, теоретично обґрунтовано самостійність двох народів, їх однакові права на державність. Ці ідеї були розвинуті в багатьох історичних дослідженнях самого М. Костомарова, а також В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, О. Єфременка, Д. Яворницького та ін.

У публіцистиці та літ.-худож. критиці розгорнулася активна боротьба проти К. м. за високий мистецький рівень укр. культури. У працях І. Нечуя-Левицького «Сьогочасне літературне спрямування» (1878), «Українство на літературних позвах з Московщиною» (1891), Б. Грінченка «Листи з України Наддніпрянської» (1892—93), С. Єфремова «Фатальний вузол» (1910) утверджується думка про неможливість для укр. народу задовольняти свої естетичні потреби за допомогою рос. культури, висувається вимога забезпечити повноту духовного життя особи на укр. ґрунті.

Боротьба проти К. м. призвела до зростання нац. самосвідомості, до створення в кінці XIX ст. політ. партій РУП та УНДП, які піднесли ідею укр. державності, підготували українство до нац.-визвольної революції 1917—20 рр.

Національне гноблення України в СРСР і надалі живило К. м. Проти Малоросійського літ. угруповання «Плуг» виступив у памфлетах 1925—26 рр. М. Хвильовий, висунувши гасло орієнтації на Європу, проти просвітянського масовізму і культурницької залежності від зразків рос. л-ри. У добу тоталітаризму 1930—80 рр. К. м. в СРСР культивується як масова психологія, і лише дисидентство (І. Дзюба, Є. Сверстюк, В. Стус) та еміграція (Є. Маланюк, Ю. Шерех) продовжують вести боротьбу проти нього.

Малоросійство як комплекс неповноцінності може бути подолане лише з наповненням реальним змістом здобутої Україною державної незалежності.

КОМПЛЕКС УКРАЇНСЬКОЇ МЕНШОВАРТОСТІ (за М. Грушевським). Розвинувся в умовах, коли прояви

українського національного життя, задавленого нівелюючими умовами та політикою російського уряду, були слабкими чи мізерними: переважно до більшості з них потрібно було підходити із спеціальною міркою місцевих інтересів, місцевого пієтизму, щоб констатувати їх наявність — на загальному фоні життя воно цілковито губилось. Минуле також давало мало втішного. Українське суспільство частково втратило своє минуле, частково втратило ключі до нього, навіть епоха, близькість і зв'язок з якою відчувались найбільш жваво — козацтво — не стільки піднімала енергію народного життя, скільки пригноблювала її тим трактуванням, яке давалось їй найбільш авторитетними представниками українських учених, самими українцями. В чому ж тут справа? Йшлося про бачення в подіях тієї епохи доказів нездібності українського племені до державного життя, про відсутність основ для політичного та суспільного будівництва, повну безвихідь, з якої не було ніякого іншого виходу для українського суспільства, крім добровільного розчинення в нових умовах загальноросійського централізму та унітаризму. Замість яскравих та міцних історичних традицій, які могли б послужити дороговказом для сучасника, культивувалися штучні уявлення про «варшавське сміття» та «грязь Москвы». Майбутнє, якщо про нього можна було мріяти за таких умов, уявлялося «пустою мрією».

Словом, історичний процес, в уявленнях українського суспільства, закінчився повним програшем українського народу. Українська інтелігенція виявила себе національно нестійкою, зрадила своїй національності та її історичним завданням, незмінно залишаючи її у різних становищах та переходячи «в стан торжествуючих» противників та пригноблювачів.

Багатовікове колоніальне становище України призвело до розподілу його корінного населення на три, ворожі одна одній категорії. На зорі нашого століття М. Грушевський визначив їх в такий спосіб — малороси, хохли й українці.

«Малороси,— писав він,— знають, що вони українці, але говорять російською чи польською мовами і борються з усім українським, бо бояться й ненавидять свій народ. Хохли ж говорять мішаною українсько-російською чи українсько-польською мовами, їм байдуже, якої вони національності, так само, як байдужа їм доля України і всього українського. Що ж стосується українців, то вони знають і люблять рідну мову, історію, народ, його віру і звичаї, роблять усе залежне, щоб повернути українцям волю і незалежність».

Разом з тим, крім яничарів, перекидунчиків, лизоблюдів та холуїв Грушевський вбачав в українській «стихії» — «народ, народне море, вічно юне, вічно обновлене, повне безкінечного багатогранного та дорогоцінного змісту, і як море, згідно понять старих фізіографів, які обдаровані давньою силою самозбереження — не приймає в собі нічого нечистого, відкидає все мізерне».

КОМУНІЗМ І НАЦІОНАЛІЗМ. Книга професора Мічіганського університету, відомого українського історика Романа Шпорлюка «Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста» містить лише дві—три згадки про Україну та її історію. Але тим не менше, українська проблематика присутня як би на кожній сторінці цієї книжки. Божою милістю чи немилістю Україна протягом останніх ста років стала центральним полем змагань цих двох основних суперницьких ідеологій сучасності — комунізму (марксизму) й націоналізму. Спочатку діячам українського національного відродження вдавалось не лише погоджувати ці обидві ідеології, але навіть створити певний їх синтез. Ще про членів старої Київської громади офіційна російська преса у середині 1870-х років писала, що вони в одній кишені носять писання «батька Тараса», а в другій — «Капітал» Карла Маркса. Цей, так званий «український дуалізм» був дуже характерним для розвитку української політичної думки кінця XIX — початку XX ст. ст. і з особливою силою проявився у часи революції 1917—1920 pp. Для любителів історичних парадоксів напевно цікавим буде факт, що постулат політичної самостійності України був уперше сформульований на початку 1890-х років саме марксистами (так званими «молодими» радикалами Юліаном Бачинським та Вячеславом Будзиновським), а відстоювати його їм довелося у гострих суперечках з діячами старшого покоління, які до того ж були немарксистами.

Відданість соціалістичним схемам ставила багатьох українських діячів «між двох сил» (користуємося таким вдалим образом, який вжив Володимир Винниченко у своїй відомій п'єсі) — між великодержавним за своєю суттю російським соціалістичним (а згодом і більшовицьким) середовищем, байдужим, а то й відверто ворожим до національних змагань українців, та національною стихією, з якої у часи революції виростала українська незалежна держава. Звичайно, не соціалізм був головним винуватцем поразки національних сил. Слабості національного руху були, насамперед, спричинені репресивною політикою російського самодержавства, яке не дало змоги сформуватися основним клітинам національного життя. Важко було будувати національну державу у країні, яка до того часу не мала жодної школи з рідною мовою викладання. Але у свідомості наступних поколінь відповідальність за поразку була покладена якраз на тих діячів, які «грішили» соціалізмом — Михайла Грушевського, Володимира Винниченка та інших. Український націоналізм 1920—30-х років з його войовничою, ірраціоналістичною ідеологією був до певної міри реакцією «синів» на захоплення «батьків» універсалістськими прогресивними теоріями, серед яких марксизм займав далеко не останнє місце. Після розгрому течії націонал-комунізму на початку 1930-х років на Радянській Україні національний рух остаточно оформлює своє розлучення з марксизмом, хоча окремі спроби їхнього поєднання зустрічаються ще й у пізнішу епоху (діяльність українських дисидентів-марксистів Івана Дзюби, Леоніда Плюща та ін.).

З іншого боку, українські землі вписали ще одну сторінку в світову історію марксизму та пов'язаної з ним комуністичної системи. «Якщо взяти до уваги час тривання, географічний засяг та інтенсивність діяльності, дуже ймовірно, що Українська повстанська армія є найважливішим прикладом насильного опору проти комуністичного панування»,— писав у 1963 р. американський історик Джон Армстронг.

Як би там не було, але загальний баланс відносин між Україною і марксизмом є радше негативним, аніж позитивним. Бо на загал марксизм і націоналізм є дві докорінно протилежні ідеології, які важко, а то й взагалі неможливо сумістити між собою. У цьому полягає один з основних висновків книги Романа Шпорлюка.

Марксизм і націоналізм автор книги розглядає як дві світоглядні теорії, які пробували вирішити одні і ті ж самі питання, поставлені індустріальною революцією. На думку Маркса, розвиток нового суспільства мав відбутися у позанаціональних межах; встановлення національних меж лише обмежуватиме і стримуватиме такий розвиток. Тому для Маркса націоналізм був анахронізмом, аномалією, яка відтягає людство від здійснення важливіших питань. Така точка зору, як вказує Шпорлюк, найбільшою мірою була характерною для ранніх творів Маркса (особливо цікавою і переконливою є авторська інтерпретація «Маніфесту комуністичної партії» як «антинаціоналістичного маніфесту»). Щоправда, дальший розвиток національних рухів у Європі після революції 1848 р. змусив Маркса й Енгельса трохи змодифікувати свої погляди. Але вони й надалі залишались

ворожими до національних прагнень більшості слов'янських народів.

Натомість Фрідріх Ліст (1789—1846), на думку автора, створив «найуспішнішу національну економічну програму», яка забезпечувала модернізацію відсталого суспільства під протекторатом національної держави. З другої половини XIX ст. вчення Ліста було сприйняте угорцями, іспанцями, ірландцями та іншими національними рухами як конкретна програма до дії. Але на цей час його ідеї були до того широко сприйняті і поширені, що вони втратили свою оригінальність і вже не пов'язувалися більше з самим Лістом. Однак від цього Фрідріх Ліст не перестав бути одним із провідних ідеологів націоналізму. Більше того, після перемоги в Росії більшовики самі змушені були прийняти лістіанську програму індустріалізації суспільства.

Інтелектуальна перемога Ліста над Марксом переконливо показує, що в переході до модерного суспільства вирішальну роль відігравали не класи, а нації. Немає інших ефективних шляхів модернізації суспільства поза національними шляхами, які стосуються й сучасної України.

В одному із своїх останніх виступів професор Шпорлюк висловив припущення, що український національний рух на підросійській Україні принципово не сприйняв капіталізму. Можна погоджуватись або не погоджуватись з цим твердженням, але варто визнати, що провінціалізм і хуторянство і далі залишаються органічними хворобами українства. Сучасний український рух стоїть перед проблемою модернізації своєї країни. Але перед тим, як (модернізація) стане можливою на практиці, потрібно, щоб відбулись певні зміни у ідеології. Книга Романа Шпорлюка вказує на загальний напрям, в якому мають відбутися ці зміни. Названа робота стала, без сумніву, здобутком світової історіографії. Залишається лише побажати, щоб висловлені у ній ідеї стали здобутком українського руху.

КОНФОРМІЗМ ЕТНІЧНИЙ — вид поведінки етнічної групи та (або) її еліти, сутністю якої є пасивне і слухняне сприйняття культурних норм і цінностей панівної групи, інтеграція з нею аж до добровільної асиміляції. Найчастіше трапляється в економічно і соціально відсталих групах, члени та (або) еліта якої сподіваються через демонстрацію конформізму здобути доступ до матеріальних ресурсів і соціальних благ, що ними володіє панівна група. В часи існування СРСР ініціаторами конформістської поведінки в союзних республіках була місцева політична еліта, особливо керівництво республіканських компартій. Етнічні групи, що досягли успіху в соціально-економічному просуванні, можуть виявляти конформізм для того, щоби уникнути упередженого ставлення до себе або психологічної дискримінації, розраховуючи у такий спосіб зрівнятися з представниками панівної групи. Поведінку такого роду демонстрували, зокрема, багато євреїв у СРСР, які сподівалися через етнічні шлюби змінити етнічну приналежність своїх дітей з огляду на негласну дискримінацію євреїв у деяких престижних сферах діяльності.

У державах з вертикально-ієрархічним поділом етносів на більш і менш престижні, етнічні групи, що перебувають на нижчих сходах цієї ієрархії, виявляють конформізм насамперед стосовно культури панівної групи, яка перебуває на вершині ієрархічної піраміди. Так, представники етнічних груп на території України, які відмовлялися від «своєї» культури, робили це на користь неукраїнської культури, яка хоча і вважалася культурою корінної державоутворюючої нації, та сама була під дискримінаційним тиском, а на користь російської культури.

По мірі соціально-економічного просування етнічної групи її К. е., як правило, зникає і на зміну йому йде прагнення до етнічної конкуренції, до активного втручання в етнополітичний процес.

КРИЗА ІМПЕРСЬКОЇ САМОСВІДОМОСТІ. Своєрідним «блукаючим сюжетом» радянського суспільствознавства протягом десятиліть було положення про те, що «національне питання в тому вигляді, в якому воно дісталося нам від минулого, вирішене повністю, вирішене остаточно і безповоротно». Такої помпезної форми набуло визначення цього «вирішення» в доповіді Л. Брежнєва на урочистому засіданні, присвяченому 50-річчю СРСР. Воно ж було закріплене в преамбулі до Конституції (Основного Закону) СРСР. «Радянська влада здійснила найглибші економічні перетворення, назавжди покінчила з експлуатацією людини людиною, з класовими антагонізмами і національною ворожнечею». Як покаже дальший аналіз, в жодному з цих положень не було й грама правди. Однак це було конституційне положення, якого мали безоглядно дотримуватися всі лояльні громадяни СРСР.

Інерція політичного мислення була настільки сильною, що перші вітри перебудови практично обійшли стороною цю непорушну скелю суспільствознавства, надавши положенню лише дещо стриманішого формулювання в Програмі партії, прийнятій XXVII з'їздом КПРС: «Національне питання, яке залишилося від минулого, в Радянському Союзі успішно розв'язане». На XIX партконференції національне питання хоча й було предметом теоретичної розробки, однак вже саме формулювання в резолюції — «Про міжнаціональні відносини» — свідчило про тенденції до розгляду проблеми лише в сфері нормалізації відносин між республіками або національними групами населення. Власне ж національне питання (як глибинний суспільний феномен) у дискусіях та резолюціях делікатно обходилося — на поверхні політичного життя кипіли пристрасті, що вимагали невідкладних, хоча б і паліативних заходів.

Цей настрій і загальна теоретична запущеність аналізу проблеми позначилися на остаточному формулюванні резолюції: в умовах культу особи та застою «абсолютизувалися досягнуті результати у вирішенні національного питання, утверджувалося уявлення про безпроблемність національних відносин», тобто тим самим підтверджувалося, що міжнаціональні відносини «небезпроблемні». У восьми пунктах резолюції ці проблеми називалися, визначалися і шляхи підходу до їх розв'язання. Однак укладачі резолюції так і не змогли подолати ту ж інерцію — ніде в документах не було твердо сказано ні про наявність національного питання СРСР, ні про ступінь та критерії його вирішення. Тому тільки підсумковий документ пленуму ЦК КПРС, прийнятий 20 вересня 1989.р., можна було розцінювати як якісно новий теоретичний підхід, що зняв догматизовану тезу про вирішення національного питання. «Національне питання в Радянському Союзі,— відзначалося в ньому,— набуло останнім часом виняткової гостроти».

Власне ступінь гостроти проблеми був практично визначений ще у виступі М. Горбачова по радянському телебаченні 1 липня 1989 р.: це — місцевий націоналізм та шовінізм; нетерпимість, а то й конфлікти на міжнаціональній основі; більше того — окремі вогнища міжнаціональних зіткнень, насильства та поява проблеми біженців.

Тішити себе і далі ілюзією «передкризового стану» у сфері національних відносин, пояснювати загострення окремих проблем «певними деформаціями соціалізму» стало заняттям неконструктивним, необхідно було подивитися в корінь, у суть питання: якими є соціальні джерела національної дискримінації, погромів та націоналізму. Тільки від правильної постановки діагнозу залежала й ефективність невідкладної та інтенсивної політичної терапії, а також розробка довготривалої програми підвищення імунітету всього соціального організму до екстремістських форм націоналізму і расизму.

Чи мали комуністи в своєму теоретичному багажі мо-

дель вирішення національного питання? Безумовно, мали. Ленін свого часу пов'язував повне вирішення національного питання з докорінними соціалістичними перетвореннями, які, «звільнюючи працю» і поєднуючи людину праці із засобами виробництва, дали б змогу повністю подолати відчуження від власності і влади, відчудження індивидів і нації між собою. Формулюючи політику партії у цьому питанні, Ленін писав: «Для усунення національного гніту потрібен фундамент — соціалістичне виробництво, але на цьому фундаменті потрібна ще демократична організація держави, демократична армія та ін. Перебудувавши капіталізм у соціалізм, пролетаріат створює можливість повного усунення національного гніту; ця можливість перетвориться в дійсність «тільки-тільки» — при повному проведенні демократії в усіх сферах, аж до визначення кордонів держави відповідно до симпатій населення аж до повної свободи відокремлення. На цьому підґрунті, в свою чергу, розвинеться практично абсолютне усунення найменшого національного тертя, найменшого національного недовір'я, створиться прискорене зближення і злиття націй, яке завершиться відмиранням держави. Ось теорія марксизму...»

Розробивши комплекс завдань стосовно національного питання, Ленін визначив і історичну часову послідовність їх висвітлення: 1. Соціалістичне виробництво, що гарантує певний рівень забезпечення суспільних потреб (відсутність демократії в суспільстві та злидні — явища взаємопов'язані). 2. Демократизація життя, що реалізує можливість самовизначення шляхом усвідомлення як передумова усвідомлення національних інтересів і створення відповідного механізму їх забезпечення. 3. Гарантія повної свободи відокремлення як передумова усунення національного недовір'я та підозрілості (після чого сама доцільність відокремлення стає досить проблематичною).

Перспектива просування до комунізму була сформульована Леніним так: «Потрібен був ряд перехідних ступенів: державний капіталізм і соціалізм, щоб підготувати — роботою довгого ряду років — перехід до комунізму». Ще раніше він визначив, що соціалізм на його першому етапі втілення «є не що інше, як державно-капіталістична монополія, яка спрямована на користь всього народу, оскільки перестала бути капіталістичною монополією».

Для комуністів СРСР 80-х років проблема полягала в тому, щоб усвідомити, чи пройшла країна ту сходинку державно-капіталістичної монополії, спрямованої на користь усього народу, принаймні для того, щоб вважати себе ленінцями.

Перебудова 80-х років покликана була вивести країну з глухого кута «казарменного комунізму». Однак тут підстерігали несподіванки — розвинутість в радянському суспільстві (крім власне класових) соціальних зв'язків на рівні общин, корпорацій та груп, утворених часто за національною ознакою. Община, кланова, прихована структурна мутація стала поступово розривати зсередини сферу виробництва та управління. В умовах економічної ситуації, що постійно погіршувалася, після вичерпання екстенсивних можливостей розвитку соціальна напруженість почала виливатися в жорсткі спалахи насильства проти представників інших етносів. У ряді районів певні сили трансформували вияв нетерпимості і погромів.

В умовах наростання економічної кризи, дії компенсаційних механізмів соціального захисту на рівні лозунгу «Рятуйся, хто як може» націоналізм почав набирати форми етнічного відчаю. Етнос у цій ситуації став зводитися в ранг наймцнішого захисного середовища індивіда. Згодом на повну потужність включилися основні ідеологічні догмати націоналізму: пріоритет своєї національної культури над іншими (особливо такими, які можна оголосити «денаціоналізованими», «космополітичними» і т. ін.); пріоритет державності над усіма іншими формами соціальної організації етносу; пріоритет національного минулого та очікуваного майбутнього над сьогоднішнім «вивихом історії»; пріоритет «народної» самобутності над настановами «безкореневої» інтелектуальної еліти і т. д.

На кінець 80-х років стало очевидним, що при правильно усвідомлених національних інтересах прагнення до незалежності — явище гуманне, інтернаціональне. Подолання ж крайнощів націоналізму буде неможливим без глибокого теоретичного усвідомлення, що національне питання є не окремою сферою, а такою «стороною» суспільного життя, де відображаються та інтегруються всі сфери суспільного буття — економічна, соціально-політична, ідеологічна, психологічна тощо, тобто «стороною», яка визначає культурності саморозвитку людини як представника того чи іншого народу-етносу, масштаби реалізації її самобутності та неповторності, яка не може бути реформована відразу якимось законодавчим актом.

Комуністи України, сподіваючись на авангардну роль у суспільстві, мали б усвідомити, що націоналізм не перемогти ні ідеологічними заклинаннями, ні репресивними заходами (так можна лише перевести його з маніфестного на латентний рівень). Саме тому вирішення національного питання — це насамперед проблема ліквідації тих потворних соціальних відносин, які зводять не тільки окремих людей, а й цілі народи до заздалегідь регламентованого масштабу, до певної економічної, політичної чи навіть соціальної функції. Однак через закосніліть правлячої верхівки, деморалізацію партійних рядів Компартії України, ця проблема не знаходила належного не лише вирішення, а й розуміння в суспільстві. Об'єктивно партія мусила позбутися влади. Процес набув незворотнього характеру.

КСЕНОФОБІЯ (від грец. xenos — чужий, phobos — фобія, страх) — 1) нав'язливий страх перед незнайомими особами; 2) ненависть, нетерпимість до кого-н., чого-н., чужого, незнайомого, незвичного. В сучас. мовній практиці вживається в значенні можливості переростання націоналізму в ненависть до ін. етносів, автаркії, самоізоляціонізму, створення етнічно однорідної («чистої») держави, що може бути досягнуто в сучас. умовах лише з допомогою таких антидемокр. і антигуманних методів, як насильницька асиміляція, масове вигнання або тотальне винищення представників ін. етнонац. груп. Особливістю К. є її вкоріненість на побутовому рівні і в масовій психології на основі гіпертрофії нац. почуттів, що несумісне з ідеями гуманізму, демократії, свободи всіх народів. Причини К. можуть обумовлюватись тим, що той чи ін. етнос в конкретній ситуації виступає як референтна група захисту, в якій люди намагаються знайти опору в умовах екстремального стану суспільства, екон. криз, соціальн. і політ. конфліктів, війн.

Важливою передумовою подолання К. є стабільність суспільства, формування у людей культури міжнац. спілкування. Ця культура ґрунтується на знаннях, розумінні і поважанні нац. особливостей, інтересів і культури ін. народів. Вона залежить від ступеня демократичності суспільства, рівня розв'язання політ. і соціально-екон. проблем, в т. ч. національних, загального розвитку політ. і духовно-культ. сфери. Вона проявляється в доброзичливості, такті, увазі при спілкуванні з людьми ін. національності, готовності завжди прийти на допомогу і т. ін.

Різновидами К. на території колиш. СРСР є поширення русофобії, антисемітизму, а також фальсифікація укр. душі, психол. складу нації, її менталітету. Прояви К. як ненависті або недовіри до людей ін. національностей можуть бути перешкодою на шляху зміцнення єдності і консолідації укр. нації, розбудови національної держави.

КУЛЬТУРА І НАЦІОНАЛЬНЕ САМОПІЗНАННЯ. Ставленення людини до культури свого народу може

бути досить різним. У романогерманців це ставлення визначається особливою психологією, яку можна назвати егоцентричною. Людина із яскраво вираженою егоцентричною психологією несвідомо вважає себе центром всесвіту, вінцем творіння, кращим і найбільш досконалим із усіх створінь. Із двох інших створінь, те, яке до нього ближче, найбільш схоже на нього,— краще, а те, яке віддалене від нього,— гірше. Тому, всяка природна група істот, до якої ця істота (це створіння) належить, визначається нею (ним) найбільш досконалою. Його сім'я, його стан, його плем'я, його раса — краще всіх решти йому подібних. Романогерманці, будучи наскрізь пройняті цією психологією, всю свою оцінку культур земної кулі будують саме на ній. Тому для них можливі два види ставлення до культури: або визнання, що вищою і найдосконалішою культурою в світі є культура того народу, до якого належить даний «оцінюючий» суб'єкт (німець, француз і т. д.), або визнання, що вінцем досконалості є не тільки ця окрема різновидність, але й вся загальна сума споріднених з нею культур, створених спільно всіма романогерманськими народами. Перший вид носить у Європі назву вузького шовінізму (німецького, французького і т. д.). Другий вид найбільш точно можно було б визначити як «загальногерманський шовінізм». Однак «романогерманці» завжди були настільки впевнені в тому, що тільки вони — люди, що називали себе «людством», свою культуру «загальнолюдською цивілізацією» і, нарешті, свій шовінізм — «космополітизмом».

Що стосується народів нероманогерманських, які сприйняли «європейську культуру», то разом із культурою вони сприйняли від романогерманців і оцінку цієї культури, піддаючись обману неправильних термінів «загальнолюдська цивілізація» і «космополітизм», які замасковують вузькоетнографічний зміст відповідних понять. Завдяки тому у таких народів оцінка культури будується вже не на егоцентризмі, а на деякому своєрідному «ексцентризмі», точніше — на «європоцентризмі». Позбавитися цих наслідків інтелігенція європеїзованих нероманогерманських народів може, лише здійснивши докорінний переворот у своїй свідомості, в своїх методах оцінки культури, чітко усвідомивши, що європейська культура не є загальнолюдською культурою, а лише культурою певного етносу, романогерманців, для яких вона й є обов'язковою. В результаті цього перевороту повинно докорінним чином змінитися ставлення європеїзованих нероманогерманських народів до всіх проблем культури. Стара європоцентрична оцінка має залишитися такою, що має зовсім інші засади.

Обов'язок кожного нероманогерманського народу полягає в тому, щоб, по-перше, побороти будь-який власний егоцентризм, і по-друге, відгородити себе від омани «загальнолюдської цивілізації», намагання, чого б це не коштувало, стати «справжнім європейцем». Цей обов'язок можна було б сформулювати так: «пізнай самого себе» і «будь самим собою».

Боротьба із власним егоцентризмом можлива лише завдяки самопізнанню. Істинне самопізнання покаже людині (або народу) його справжнє місце в світі. Але ж це самопізнання приведе його і до осягнення природи людини (або народів) взагалі, до вияснення того, що не лише той суб'єкт, який пізнає себе, але й інший із числа йому подібних не є центром або верхівкою. Від осягнення своєї власної природи людина або народ шляхом поглиблення самопізнання приходить до усвідомлення рівноцінності всіх людей і народів.

Усе висловлене стосується не тільки індивідуального, а й колективного самопізнання. Якщо розглядати народ як психологічне ціле, як певну колективну особистість — тоді треба визнати для нього можливою й обов'язковою певну форму самопізнання. Самопізнання логічно пов'язане із поняттям особистості: там, де є особистість, там може і повинно бути самопізнання. Якщо у сфері особистого життя людини самопізнання стало всеосяжною метою, що включає все доступне окремій людині, то таким універсальним принципом є воно і для колективної особистості людини, принциповість якої полягає в тому, що народ живе віками і протягом цих віків постійно змінюється. Тому результати народного самопізнання однієї епохи уже не є дійсними для епохи наступної, яка завжди становить вагоме підґрунтя, вихідний пункт будь-якої нової самопізнавальної роботи.

Духовне життя кожної людини завжди містить у собі певні елементи національної психіки. Душевний склад кожного окремого представника даного народу обов'язково містить у собі риси національного характеру. При самопізнанні всі ці національні риси підтверджуються даним національним характером. Оскільки людина, пізнаючи сама себе, починає «бути сама собою», вона неминуче стає яскравим представником свого народу. Її життя, будучи повним і гармонійним вираженням її усвідомленої самобутньої індивідуальності, обов'язково втілює в собі і національні риси, якщо ця людина займається творчою культурною роботою. Її творчість як відображення її особистості буде обов'язково пройнята національним духом. У крайньому випадку, не суперечитиме йому. Але якщо навіть людина, про яку йде мова, не буде брати участі в культурній творчості, а буде лише пасивно засвоювати результати цієї творчості або братиме участь як виконавець у певній області культурного життя свого народу — навіть у цьому випадку факт повного й яскравого втілення в його життя і діяльність певних рис національного характеру (головним чином, смаків і нахилів) неминуче сприятиме підкресленню і посиленню загального національного тону буття даного народу. А буття — це те, що надихає творця культурних цінностей, що дає завдання і матеріал для творчості. Таким чином, індивідуальне самопізнання сприяє самобутності національної культури, самобутності, яка, як ми показали, є корелятом національного самопізнання.

Присутній і зворотній зв'язок. Самобутня національна культура сама сприяє індивідуальному самопізнанню окремих представників даного народу. Вона полегшує їх розуміння і пізнавання тих рис їх індивідуальної психічної природи, які служать виявленню загального національного характеру. В істинній національній культурі всі такі риси знаходять яскраве і виразне втілення, що дає змогу кожному індивідууму з великою легкістю знаходити їх в самому собі, пізнавати їх (через культуру) в їх істинному вигляді і давати їм правильну оцінку в перспективі. Гармонійно-самобутня національна культура дозволяє будь-якому члену даного національного цілого бути і залишатися самим собою, перебуваючи в той же час у постійному спілкуванні із своїми одноплемінниками. За таких умов людина може брати участь у культурному житті свого народу цілком щиро, не кривлячи душею, не прикидаючись перед іншими або перед самим собою, ким насправді він ніколи не був і не буде.

Як видно із усього цього, між індивідуальним і національним самопізнанням існує тісний внутрішній зв'язок і постійний взаємовплив. Чим більше в даному народі існує людей, які «пізнали самі себе» — «стали самі собою» — тим успішніше йде в ньому процес національного самопізнання і створення національної самобутньої культури, яка у свою чергу є гарантом успішності й інтенсивності самопізнання індивідууму. Тільки при наявності такої взаємодії між індивідуальним і національним самопізнанням можлива правильна еволюція національної культури. Інакше остання може зупинитися на певній точці, тоді як національний характер, який складається із окремих індивідуальних характерів, зміниться. У такому випадку весь зміст самобутньої національної культури пропаде. Культура втратить живий відгук у психіці своїх носіїв, перестане бути втіленням

національної душі і перетвориться на традиційну брехню і лицемірство, здатні лише утруднити, а не полегшити індивідуальне самопізнання й індивідуальну самобутність.

Якщо визнати, що найвищим земним ідеалом людини є повне і цілковите самопізнання, то доведеться визнати, що лише культура, здатна сприяти такому самопізнанню. Культура повинна втілювати в собі ті елементи психології, які є загальними для всіх або для більшості особистостей, причетних до даної культури. При цьому втілювати такі елементи культура повинна яскраво, виразно, тому що, чим яскравіше вони будуть втілені, тим легше кожному індивідууму пізнати їх через культуру в самому собі. Іншими словами, тільки цілком самобутня національна культура є істинною, тільки вона відповідає усім етичним, естетичним і навіть утилітарним вимогам. Якщо людина може бути визнана істинно мудрою, доброчесною, прекрасною і щасливою, то це стосується і самого народу. Якщо очікувати від культури, щоб вона давала «максимальне щастя для більшості людей», то справа від цього не змінюється. Адже справжнє щастя полягає не в комфорті, не в задоволенні тих чи інших особистих потреб, а у рівновазі, в гармонії всіх елементів духовного життя (в тому числі і «потреб»). Сама по собі жодна культура такого щастя дати людині не може. Бо ж щастя знаходиться не поза людиною, а в ній самій, а єдиний шлях до його досягнення пролягає через самопізнання. Культура може лише допомогти людині стати щасливою, полегшити процес самопізнання. А зробити це вона може тільки в тому випадку, якщо вона буде, як ми визначили вище, цілком і яскраво самобутньою.

Таким чином, культура повинна бути для кожного конкретного народу своєрідною. В своїй національній культурі кожен народ повинен яскраво висвітлити свою індивідуальність, причому так, щоб усі елементи цієї культури перебували в гармонії один із одним. Відмінності різних національних культур мають бути тим сильнішими, чим сильнішими є відмінності національних психологій їх носіїв — окремих народів. У народів, які близькі один до одного за національним характером, і культури будуть подібні. Але загальнолюдська культура, однакова для всіх народів,— неможлива. При строкатому різноманітті національних характерів і психологічних типів така «загальнолюдська культура» зводилась би або до задоволення чисто матеріальних потреб при повному ігноруванні потреб духовних, або нав'язувала би всім народам форми життя, які випливають із національного характеру якого-небудь одного етносу. І в тому, і в іншому випадку ця «загальнолюдська культура» не відповідала би вимогам, поставленим до кожної істинної культури. Істинного щастя вона не дала би нікому.

Отже, прагнення до загальнолюдської культури повинно бути відкинуто. І навпаки, прагнення кожного народу створити свою національну культуру містить у собі повне моральне виправдання. Будь-який космополітизм чи інтернаціоналізм заслуговує рішучого засудження. Однак далеко не кожний націоналізм може бути виправданим. Є різні види націоналізму, з них — одні хибні, інші — справжні, і лише справжній націоналізм єбезумовним позитивним принципом поведінки народу.

КУЛЬТУРА МІЖЕТНІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ (система, функції і механізм формування). К. м. с.— узагальнююча характеристика суб'єкта спілкування, що володіє способами спілкування у багатоетн. середовищі, які розкривають його участь у функціонуванні і розвитку соціальн. та політ. інститутів, цінностей культури і норм спілкування з нац. суб'єктами. Це дає можливість визначити К. м. с. як систему характерних для особи, націй, класів і соціальн. груп або суспільства в цілому ідей і уявлень, способів, форм і видів специфічної культ. діяльності, здійснюваних з метою поглиблення взаємодії і взаємовпливу людей різн. національностей; сукупність норм і нац. настанов, якими повинні керуватися члени суспільства у процесі безпосереднього спілкування.

Вивчення взаємозв'язків між частинами, видами духовн. культури і сферами людської діяльності, в яких вони розвиваються, взаємодіють і втілюються, дає можливість всебічно підійти до розгляду функцій К. м. с. У тій чи ін. формі функції духовн. культури властиві й К. м. с., але, безумовно, провідною з них є регулятивно-аксеологічна, ціннісна. А специфічність функцій К. м. с. полягає в тому, щоб зберегти іст. пам'ять, критично переосмислити досвід попередніх поколінь і на цій основі виробити вірні критерії і соціальні орієнтири взаємовідносин різн. націй і народностей; виробити норми і вимоги, які забезпечать соціальн. тип поведінки у взаємовідносинах представників різн. національностей, що відповідала б вимогам сучас. етапу розвитку суспільства; формувати вміння і готовність йти на контакти з особами ін. національностей, повніше використовувати можливості міжетніч. спілкування для розвитку і вдосконалення особи; сприяти формуванню й утвердженню національно і патріотично зрілих соціально-психолог. стереотипів мислення і поведінки.

При розгортанні роботи по вихованню К. м. с. варто звертати увагу на плекання, вирощування нац. самовідданості — позитивної моральн., політ. основи нації, яка характеризує дії людей, котрі добровільно, без будь-якого примусу присвячують свої вчинки, а нерідко і життя ідеалам та інтересам нації. Вияв нац. самовідданості, нац. самоповаги зростає встократ у виняткових обставинах, коли від нації вимагається перевищення міри своїх повсякденних турбот (національно-визв. рух, нац. відродження, кардинальні держ. та екон. перетворення та ін.). У цьому процесі, як ні в якому ін., вдало поєднуються права нації та права людини. Адже сама нац. самовідданість виступає принципом регулювання відносин між ними, гармонійного поєднання. По-перше, як нація, так і особистість є рівноправними суб'єктами здійснюваної етнополітики, всебічного задоволення нац. інтересів. По-друге, служіння інтересам нації стає органічною потребою лише економічно, політично вільної особистості. По-третє, можливість самоутвердження окремої людини є гарантом нац. розвою. По-четверте, особиста нац. самоідентифікація, нац. самовизначення людини, утвердження її як національна стимулює національне самовизначення тієї чи ін. нації (нац. групи). По-п'яте, кожній етнічності притаманні тільки їй властиві вірування, цінності, моделі поведінки, які ідентифікують саме особи даного етносу (нації). По-шосте, інтерес як особи (національна), так і етносу (нації) пов'язаний з емоціональним обов'язком. Ця своєрідна система й забезпечує ідентичність у мові, способі життя. Нац. самовідданість рельєфно виявляється у героїч. вчинках нац. героїв, які вони здійснюють в ім'я нац. відродження, нац. спасіння (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, У. Кармелюк, О. Довбуш та ін.).

Згуртованість нації означає встановлення ділових, розумових взаємовідносин між містом та селом, поколіннями батьків та дітей, атеїстами та віруючими. Це єднає всіх українців, «повільних і ледачих, сентиментальних і мрійних, домашніх і співучих, сепаратистів і самостійників, перевертнів і націоналістів». Тут в пригоді може знадобитися і «київсько-наддніпрянська зваженість» і «слобожанська лагідність», і «вольнолюбність народу Одеси» і навіть — «донецько-криворізьке страйкове свавілля», як і «галиційський сепаратизм», «кримська непокірність», бо ж навіть «закарпатський іредентизм».

Взаємна повага, щирість, збереження і розвиток нац. самобутності, максимальне врахування інтересів кожн. етносу, етніч. групи, дружба народів, їх братерське співробітництво — ці та ін. гуманіст. цінності гідні всілякої підтримки, входять у зміст самого виховного процесу.

Звідси — завдання позбутися тих деформацій, які нагромадилися у сфері моральн. свідомості, подолання розриву між словом і ділом, відродження і максимальне врахування громад. думки — цього механізму дієвості моральн. норм. Власне кажучи, саме К. м. с. здатна створити таку духовно-моральну ситуацію, яка сприяла б розкриттю творч. потенцій кожн. нації та етн. групи, їх гармонійній взаємодії з цінностями і досягненнями ін. народів, усього людства.

Мета виховання К. м. с. в наші дні, його, так би мовити, імператив — усвідомлення всіма людьми зростаючої відповідальності за стан міжетн. відносин, гострої необхідності подолати небезпечні для долі країни тенденції і явища, прищеплення вміння наполегливо і послідовно боротися за задоволення інтересів усіх народів, виявляючи те спільне, що їх об'єднувало й об'єднує, з тим, щоб їх рівність не обмежувалася лише конституц. рядком. Ключовим напрямом тут має стати виховання довір'я до громадян. різн. національностей, духу розсудливості, громадян. зрілості і знову-таки відповідальності.

Принципово важливим є утвердження індивідуального нац. самовизначення з точки зору надання повної свободи вибору в цьому надзвичайно важливому питанні. Треба подолати чисто етніч. підхід до прав людини, стверджуючи в усьому, навіть у дрібницях, правову рівність громадян, включаючи рівність національну. І тут, на наш погляд, варто було ввести в наук. обіг таку категорію, як «національний плюралізм», маючи на увазі безліч незалежних і незводимих один до одного способів розв'язання етнонац. проблем з боку певних нац. сил. Звідси — конча потреба пошуку механізму, який забезпечував би рівновагу нац. інтересів окремих етносів (націй), їх баланс, консенсус у життєво важливих проблемах етнополіт., екон. та духовн. розвитку. Саме нац. плюралізм, відображаючи об'єктивно існуючий етнонац. простір, скажімо, України, сприяє виробленню найбільш адекватних та узгоджених усіма національностями моделей культурно-нац. розвитку, нац. системи права, форм та методів етнонац. політики. Нац. плюралізм — один з важливих етапів правової соціалізації особистості, вироблення здатності до самоідентифікації з інтересами нації, адже він відображає дійсну організаційну структуру національностей, етносів, нац. та етніч. груп у політ. системі суспільства. Осн. ж нац. структури, їх множинність разом з принципами функціонування плюраліст. демократії можуть розглядатися як гарантії соціальн. стабільності суспільства.

К. м. с. має і свій механізм формування через систему сім'ї, освіти, трудових відносин, політичної соціалізації. Сім'я є первинним осередком соціалізації людини, отримання звичок К. м. с. Адже сім'я являє собою одне з багатогранних явищ, що об'єднує в собі біолог., соціальні, екон., моральні, психолог. та сусп. витоки. Саме вона має в своєму розпорядженні величезні можливості передачі та виховання «сімейної» позиції щодо питань національних, громадянськості, патріотизму, вселюдських цінностей. Молодій укр. державі варто серйозно подбати про окультурення сімейного побуту, підводячи батьків до розуміння соціальн. відповідальності за виховання дітей та збереження сімей на розумних засадах. Міцна, здорова сім'я, сімейне життя — це не лише особисте, але й значна цінність усієї нації, якісна характеристика соціуму, його прогресивності. Важливе місце у механізмі формування К. м. с. посідає і школа. Сьогодні вона ще не дає, на жаль, системи знань щодо етніч., нац. особливостей того чи ін. народу, знань про тих, хто живе поряд, зокрема у «близькому зарубіжжі», не вчить думати про серйозну підготовку до життя в багатонац. світі. Не реалізуються поки що велетенські можливості, якими володіють трудові колективи, які, як правило, є багатонаціональними.

Специфічну роль у К. м. с. відіграє релігія та церковні організації. Це пов'язано з тим, що релігія може виконувати позитивну роль у міжнац. відносинах, пробуджуючи нац. самосвідомість народних мас, «підштовхуючи» національно-визв. рух. Релігія та конфесійні общини, засвоївши нац. звичаї та традиції, пристосувавши їх до своєї культової практики, виступають певною мірою хранителями нац. самобутності, служать засобом та місцем задоволення потреб у нац., земляцькому та сімейному спілкуванні. Релігія може сприяти також упровадженню в життя К. м. с. своєю екуменічною діяльністю, закликами до конфесійного співжиття та порозуміння, пропагандою єдності роду людського.

Культура міжетнічного спілкування та вселюдськість. У теперіш. момент величезного нац. напруження дуже важливо усвідомити собі значущість усього наднаціонального. Бо існуємо ми не лише як українці, але також і передусім як люди. Саме ця ідея притаманна була Ользі Кобилянській, укр. модерністам, які, борючись зі старим народництвом, намагалися знайти контакт із світ. літературою, підносили не нац., а загальнолюдський аспект. Пізніше це робили Леся Українка, Михайло Коцюбинський, а ще пізніше — укр. футуристи, неокласики, ваплітяни, «Ланка». Недарма М. Хвильовий писав Л. Любченкові: «За всяку ціну ми мусимо вивести нашу літературу на широку європейську арену».

К. м. с.— це разом з тим важливий засіб виведення укр. культури в широкий, насамперед західний, світ. Нова перспектива зумовлена не так гаслом «іти в народ», як гаслом «двері в світ», що дає нову можливість переосмислити концепції укр. культури минулого. Навіть Шевченко, позбавлений культу і сервілістських ювілеїв, може на цьому лише виграти. Не можна передбачити, як довго триватиме вичерпання національного в новій укр. державі. Напевно, є сили, що будуть суто етнічне надовго зберігати. Але досвід народів, що пройшли стадію нац. і держ. відродження, вказує на ін., а саме: що з послабленням утисків національне починає трансформуватися в понаднаціональне, і це аж ніяк не означає занепад національного.

Іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет визначив і таку специфічну ознаку нації як «план на майбутнє». Щоб бути повновартісною нацією, необхідно визначити форму своєї самореалізації у майбутньому. Для Європи він пропонував ідею спільного дому, Сполучених Штатів Європи. Щодо України «план на майбутнє» є входженням як рівноправного партнера до «європейського дому», до світ. співтовариства.

Нація повинна відроджувати своє національне та творити сучасне з виходом на «вселюдські» цінності. Йдеться про встановлення функціонального, плюралістичного, толерантного, демокр. і гармонійного порядку в суспільстві, культурі й політиці, порядку, який би зменшив агресивність, насильство, прагнення домінувати, а максималізував у кожного індивідуальні почуття влаштованості у світі людському й природному. Сенс буття не в боротьбі та руйнуванні, а в постійному творенні.

Культура міжетнічного спілкування як прояв національного самоототожнення та взаємодії націй. К. м. с. за своєю сутністю та змістом є як внутр. якістю самої нації, так і зовн., набутою нацією у процесі спілкування з ін. народами, тобто у процесі взаємодії націй. Тому жодна нація не може вступити у міжетніч. спілкування, не усвідомивши своє внутрішнє «я» і не визнавши свого ставлення до ін. етніч. спільностей, що її оточують. Сформована нац. самосвідомість є умовою сприятливих міжетн. відносин, включаючи особисті.

Ми не маємо, на жаль, систематизованої філософії нац. культури, однак уся наша інтелект. традиція перейнята уболіванням за лад України, всебічне становлення укр. нації. Від козацьких літописів Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка, «Історії Русів» сягають витоки нашого широкомасштабного іст. самоусвідомлен-

ня. Для «першого розуму нашого» — Григорія Сковороди — щонайсвятіша справа — відродити народ як духовну спільність, протистояти антикультурному прагматизму і самозреченню. Бо, за висловом укр. мислителя, «всякий повинен пізнати свій народ і в народі себе».

Конче потрібно терпляче підживлювати паростки моральн. відродження народу та інтелігенції, відкрити для кожн. громадянина України простір для самовиховання, самовдосконалення. Значить, кожна людина повинна всотати в себе дійсно народні традиції, соціальн. досвід, набутий у ході розвитку рідного народу та його взаємовідносин з ін. народами.

К. м. с. не може не враховувати проблем етнізації особистості, тобто процесу засвоєння та набуття людиною необхідних для соціалізації якостей та здібностей, що відображають суспільно-політ. досвід та традиції того етносу, до якого вона належить. Етнізація особи відбувається інтенсивніше в перші роки життя людини та переважно через механізм сім'ї, уклад, традиції, звичаї, свята, які знач. мірою відповідають укладу життя, побуту, психології та культурі певної етнонац. спільності. Варто продумати та втілити в життя відповідні механізми, через які сім'ї кожн. народу відтворюють себе, свою самобутню духовну культуру, характер та психологію в ряді поколінь, що змінюються. Важливим є й те, що уявлення про взаємовідносини свого етносу з ін. етн. спільностями детермінуються переважно малим соціальн. середовищем, що включає сусідів, товаришів дітей, підлітків по грі та розвагах не тільки своєї, але й ін. національностей. Етнізації особистості в цьому позитивному процесі варто надавати такої спрямованості, при якій формування етніч. (національної) самосвідомості відбувалося б не на ґрунті етніч. стереотипів, а на основі нац. самоповаги, честі та гідності, з тим, щоб засвоювалися такі правила нац. поведінки, нац. етикету, як доброта, толерантність, людяність, врівноваженість буття та сусп. порядку, сутність таких вічних та вселюдських цінностей та орієнтацій, як добро і зло, істина і брехня, мир і війна, працелюбність і неробство, краса і потворність.

К. м. с. передбачає вміння виявляти вузли суперечностей, протистояння, знаходити точки зіткнення, акумулювати волю до єднання, використовувати енергію спільних ініціатив, шукати виходу із справді кризової ситуації в міжетніч. сфері, виробляти розуміння того, що жити нам разом.

У зміст К. м. с. можна включити: 1) нормативні вимоги, зведені до рангу закону, що регулюють взаємовідносини представників різн. національностей, обов'язкові для виконання всіма членами суспільства; 2) традиційні норми взаємостосунків між представниками різн. національностей, що склалися в процесі повсякденного спілкування, в яких відображені вселюдські ідеали братерства, дружби і поваги до ін. народів; 3) соціально орієнтовану на основі принципів демократизму поведінську характеристику особи в умовах міжособистісного і міжетніч. спілкування, характер, стиль та рівень її поведінки.

Організуючи виховання К. м. с. як процес ідеологічного, ідейно-політ. і духовно-моральн. впливу, важливо враховувати і вплив відмінностей сусп. буття сфери міжетніч. середовища. У цьому смислі мету виховання К. м. с. можна визначити як прищеплення нац. та вселюд. світорозуміння в усіх різноманітностях, а також вироблення навичок практ. застосування його принципів і норм в усіх напрямах сусп. діяльності.

Треба визнати, що міжетніч. відносини на сьогодні, хочемо ми цього чи ні, стали дисонуючим фактором. Вони створюють такий «викид» проблем, що потрібні спеціальні заходи, спеціальні програми, спрямовані на локалізацію цих «викидів», нормалізацію складної обстановки у ряді регіонів країни. Але ж це лише частина проблеми. Попереду — насущні завдання перебудови самих міжетніч. відносин з перспективою їх стабілізації.

У книзі «Хто такі українці і чого вони хочуть» М. Грушевський слушно писав: «Напевно багато людей на Україні буде таких, що зостануться і надалі при своїй народності — не українці, тільки спільно з українцями раді трудитися для добра краю, добиватися для нього свободи та долі. З ними українці будуть співробітничати у всьому... Разом з ними вони постараються упорядкувати нове життя так, щоб воно було гарне не лише для самих українців, але й для всіх народностей, яких історична доля розселила на Україні».

Зрештою, саме стосовно «чужого» найбільш виразно відображається стан, моральний бік нац. культури. Любов лише до своєї культури не є показником моральн. висоти народу. Абсолютна схильність до «свого», якщо вона і виправдана в історії, в наш час стає небезпечною, бо психолог. ситуація у світі, складності сусп. відносин вимагають любові та поваги і до «чужого».

Культура міжетнічного спілкування та духовність. Духовна культура кожн. народу — це цілісна багатоструктурна система, де всі складові компоненти (виховання, освіта, наука, мистецтво, філософія, право, політ. культура тощо) взаємно збалансовані, злиті воєдино і скріплені традиціями, іст. пам'яттю в такий спосіб, що випадання з цього нац. духовн. контексту бодай однієї ланки болісно відбивається на життєздатності культури в цілому, на її здатності до саморозвитку. Духовна культура України, впродовж віків перебуваючи в умовах колоніального утиску, раз у раз знай надолужувала свою вимушену структурну неповноту. Коли під заборону потрапляли цілі галузі нац. життя (від скасованих Петром I інститутів політ. самоврядування до нац. мови, вигнаної Валуєвським циркуляром 1863 та Емським указом 1876 практично з усіх сусп. сфер), то щоразу, хоч і неоднаково ефективно, спрацьовували т. зв. «аварійні механізми», природно притаманні кожн. культурі,— сусідні структури перебирали на себе функції витісненої. Так, елементи укр. звичаєвого права XVI—XVIII ст. ст. можна простежити пізніше в народ. моралі, а неможливість розвитку україномовного академ. філософування спричинила концептуалізацію худож. літ-ри кінця XIX — поч. XX ст. (І. Франко, Леся Українка, В. Винниченко) — літ-ра взялася на свій лад розв'язувати проблеми, актуальні для духовн. буття нації.

Однак нині, коли час висвітлив без перебільшення глибинні деструкції в системі нац. культури, покладатися на те, що в ній ще раз спрацює яка-небудь «система захисту», було б, принаймні, легковажно. Становище склалося таке, що кожна ланка культури потребує дбайливої, виваженої державної опіки, в т. ч. виховання.

Виховувати К. м. с.— це робити все, щоб не потрапити в полон культ. провінціалізму, щоб розвивати інтелект, потенціал нації, нац. самобутність народу, почуття соціальн. відповідальності перед ін. націями та етносами. Причому слід доводити до свідомості людей, що важливим елементом нац. культури є звичаї та традиції у відносинах укр. нації з ін. націями та етносами, тобто власне міжетніч. відносини.

Звідси — актуалізація міжетніч. спілкування, в якому здійснюється взаємодія інтересів як у матер., так і духовн. виробництві, проявляючи точки співпадання у настроях, думках, поглядах та життєвих орієнтаціях. Характер же самого міжетніч. спілкування виступає критерієм згуртованості людей у колективах, групах, у тій чи ін. сусп. організації. Зрештою формування культ. відносин між етносами включає в себе третій спосіб освоєння світу — практично духовний, до якого входять об'єктивно-життєві та суб'єктивно-ідейні, моральні та естет. цінності, ірраціоналізм та емоції, тобто спосіб, що має пізнавальний та цілісний вимір.

Культура міжетнічного спілкування та мораль. Слід відзначити, що саме поняття К. м. с. заповнює ту прогалину, яка утворилася і стала дедалі більше відчуватися

в теорії націй і національних відносин, патріотичного виховання через відсутність категорії, що відображає моральні потреби укр. суспільства, реалізовані у міжетніч. спілкуванні. К. м. с.— це, по суті, етика у сфері міжетніч. відносин, покликана подолати нац. нігілізм, нац. невігластво, нац. соромливість, з одного боку, нац. снобізм, ізоляціонізм, почуття переваги — з іншого. Звідси — роль уселюд. цінностей, які не можна відновити без відновлення родового підґрунтя — інтеграційних процесів, що відбуваються у нашій країні. Ін. словами, К. м. с. має під собою таке важливе підґрунтя, як морально-етич. орієнтири оновлення суспільства.

Формування К. м. с. у всіх членів укр. суспільства — одне з найважливіших політ. та ідеолог. завдань. Розв'язуючи його, слід пам'ятати, що К. м. с. формується не тільки шляхом і з допомогою вербального впливу, а й на прикладах і зразках належної поведінки. Далі, формування К. м. с. не обмежується виховним впливом у процесі реалізації ідеолог. заходів, але продовжується і в побуті, і в процесі труд. діяльності. Це формування передбачає поширення і засвоєння певних етичних знань, трансформацію їх у переконання і формування на основі вмінь і навиків К. м. с. Роль формування К. м. с. неминуче зростатиме разом із зростанням значення моральн. засад у житті суспільства.

Звичайно, розробка науково обґрунтованої системи К. м. с., що враховувала б умови й особливості тих чи ін. регіонів країни, справа непроста. На наш погляд, вона має включити в себе: вивчення конкретних процесів формування нац. самосвідомості; врахування інтересів, соціальн. і нац. особливостей різн. нац. та етніч. груп, які не належать до «корінної» нації, зокрема їх культ., госп. і труд. традицій, досвіду, максимальну підтримку всього прогресивного в нац. розвитку; здатність оперативно відгукуватися на проблеми в сфері міжетніч. відносин, що виникають, знаходити ефективні механізми розв'язання конфлікт. ситуацій; залучення людей у різні форми міжетніч. спілкування (на рівні колективу, сім'ї, особи), формування нац. етики поведінки, готовності до практ. дій; вдосконалення мовної політики і т. д.

Впровадження К. м. с. тільки тоді виявиться дійовим, коли вплив на духов. світ людини буде цілісним, коли будуть впроваджені в життя її функції, до яких належать регулятивна, виховна, пізнавальна, цілісно-нормативна, комунікативна та прогнозуюча.

Культура міжетнічного спілкування та політична культура. К. м. с.— це разом з тим і різновид політ. культури. Зрештою, саме на відсутності у широких масах достатньої політ. культури і демокр. традицій спекулюють шовіністичні, екстремістські елементи. Соціолог. дослідження показали, що населення часто має слабке, обмежене уявлення про категорії, зв'язані з розумінням нац. політики. Напр., у ході одного з опитувань було виявлено, що більш як 50% тих, хто давали інтерв'ю, не розуміються у таких поняттях, як «нація», «національні відносини», «культура міжетнічного спілкування». Один з опитаних в анкеті написав: «Національна гордість — це коли людина вважає, що його нація стоїть вище від інших і вона краща від інших». Подібні висловлювання відмічалися у кожн. десятого з опитаних. Це свідчить про невисоку політ. культуру людей, їх елементарну необізнаність в азах, без яких людина не може грамотно будувати свої відносини у багатонаціональному колективі. А це часом породжує негативні колізії, неповагу до осіб ін. національностей, їх звичок, традицій.

Ідеологізована держава всіма засобами впливу формує політизовану культуру, яка обслуговує її політ. інтереси, забезпечує їй широку духовну підтримку, що виховує суспільство в дусі держ. ідеології. Відбувається процес нав'язування певних цінностей з боку політики, розповсюджуючи які через сферу культури, політики намагаються спрямувати суспільство у потрібне русло. Сама ж політизована культура ставала сурогатом нормальних політ. відносин. Цей феномен з формуванням і розвитком нормального загальноцивілізаційного процесу неминуче зникне, розчиниться у традиційному загальнокультурному процесі. Водночас явище політизації неминуче збережеться, оскільки сфера культури, інтелект. життя завжди залишаються джерелом політ. ідеологій, без яких взагалі неможливе політ. життя. Однак політизація культури охоплює певну, невелику частку культ. процесу і не буде визначати його обличчя, як це є в політизованій культурі. Культура і політика, залишаючись у тісному взаємозв'язку, почнуть виконувати свою специфічну роль у сусп. житті. Це стосується і такого феномену, як К. м. с., що має свої власні підходи, своє власне «бачення» етнополіт. ситуації в Україні, свої методи врегулювання взаємин між громадянами різн. національностей. Проте слід враховувати й те, що виховання самої К. м. с. тісно пов'язане з політ. рішенням, політ. реалізацією проблем громадян. миру в Україні.

Із нагальних завдань, які постають перед укр. культ. відродженням, головним є розмежування політ. і культ. життя. Бо ж і сьогодні простежується тенденція до чергової ідеалізації укр. культури. Те, що сьогодні укр. літ-ра, культура не «проростають», що ми намагаємося відродження проводити «збоку» чи «зверху» — небезпечно. Нац. відродження не може початися й на рівні худож. культури (живопис, література, театр), оскільки повноцінними можуть бути лише еволюц. процеси, які мають логічне завершення і послідовність. Тому передусім слід відновлювати культуру праці, тобто культуру професійну, а також культуру побутову. Тільки на такому ґрунті може відродитися нац. культура. З цієї точки зору К. м. с. має необмежені можливості щодо обміну досвідом тих чи ін. національностей України та взаємовпливу в організації і культури праці, і культури професійної.

Хотілося б звернути увагу на ще один аспект культури, точніше — культурологічної сфери. Зрештою, лабораторія укр. культури не є політологічною, а має на меті відновити культурологію в повному розумінні цього поняття, зробити спробу розглядати політику в рамках культури. Як наголошувалося на конференції «Політична культура українців», якщо «раніше ми зручно обходилися світлом марксо-ленінських ідей, партійних постанов, рішень і особистих вказівок вождя, то тепер навпроти цих прожекторів потужно ввімкнулися інші ідеології новотворених партій, рухів, платформ, товариств». Чи ж є таким урівноважуючим світлом культура? Звичайно, якщо її разом з людиною — мірою всіх речей — ставитимуть у центр своєї політики партії та громад. рухи. Практика ж часто засвідчує протилежне. А якщо так, ми завжди програватимемо.

Політика — не лише концентрований вираз економіки, але й мудрий розпорядник усього складного організму нац. культури, вона відповідальна за його нормальне функціонування і продуктивну взаємодію з культурами ін. народів. Свого часу політика виділилась із культури в самостійне русло, протиставивши себе офіційній (християнській) моралі. Відтоді політика свавільно проголосила свою вищість над нормами загальнолюдської моралі та ін. надбаннями культури.

Якщо ж справді хочемо демократії, зосередженій на людині, то мусимо врешті-решт визнати, що пріоритетом пріоритетів мусить стати культура. Саме з нац. культури має випливати нац. держ. політика і постійно корегуватися культурою, інакше це не політика, а згубне для народу свавілля механічної влади. Отже, культуру необхідно зробити вагомим компонентом нац. політики, поєднавши Декларацію про державний суверенітет України та ін. законодавчі конституційні акти з чіткими засадами культ. суверенітету й на цій основі сформулювати систему цінностей укр. нації. Зрештою і саму нац. ідею слід розглядати — так уже склалося історично — в

контексті культури. І тут вона змикається з ідеєю соборності. На жаль, ця проблема досі не виходить на філософ. обшири, залишаючись на рівні інтуїтивному. Необхідна нац. школа політ. культури, яка б розроблялася на моральн. засадах.

Міжетніч. спілкування стає дедалі ефективнішим засобом встановлення соціальн. зв'язків між трудящими різн. національностей, у процесі, насамперед труд. діяльності. Звідси — актуалізація ролі міжетніч. спілкування, особливо у багатонаціональних труд. колективах, яка стає дійовим засобом нагромадження і передачі соціальн. досвіду, колективізму та обміну матер. і духовн. цінностями, поглядами, почуттями та емоціями. Все це має величезний вплив на формування К. м. с.

В ціннісній шкалі «вищі» ступені займають такі нац. почуття, як почуття солідарності, труд. ентузіазму, нац. гідності та патріотизму.

Нац. патріотизм — це нове поняття, що тільки-но увійшло в наук. обіг та відображує негативну реакцію на пропагований довгий час у колиш. СРСР «абстрактно-космополітичний» інтернаціоналізм, що відображав, по суті, політику та практику денаціоналізації радян. нац. спільностей. Нац. патріотизм, коли він сполучається з визнаними вселюд. принципами,— дійова, перетворююча, спонукальна сила, що втілюється у патріот. обов'язку перед своєю Батьківщиною, перед своїм народом.

Йдеться про політ. соціалізацію особи та її безпосередні впливи на К. м. с., про формування політ. культури свого народу, в якій гідне місце посідають нац. та вселюд. цінності. Ось чому в процесі нац. відродження особливої ваги набувають іст. практика та правильні її політ. оцінки. Зрештою, рівень політ. культури народу значною мірою впливає на формування нац. самосвідомості та вселюд. переконань, які й становлять основу К. м. с.

Сучасні процеси політизації та демократизації суспільства наповнюють новим змістом поняття «національне» та «вселюдське», збагачуючи їх сучас. уявленнями про всебічний нац. розвій. Сама ж політизація особистості — це свого роду синонім політ. позиції у поглядах особи на нац. відродження, на міжетніч. стосунки, взаємодію, критерій її громадян. зрілості.

Культура міжетнічного спілкування та консолідація українського суспільства. К. м. с.— це стабілізація на ґрунті і з допомогою демокр. інституцій, що народжуються й утверджуються на основі національної (і в т. ч. міжетнічної) згоди. Водночас сьогодні не можна не враховувати того, що, з одного боку, ідеї і політика реформ все глибше проникають у товщу сусп. буття, а, з іншого — усе крутіше закипає магма нетерпіння в глибинних верствах суспільства, загрожуючи виплеснутися вулканічною лавою.

Як подолати ще існуючу недовіру між громадянами різн. національностей. Перш за все — викорінити успадковану від «центру» тенденцію уніфікувати все і вся. Важливо виробити спільну платформу для всіх народів України, пристосовуючи свою свободу та інтереси один до одного. Рахуватися, поважати, підтримувати. Інакше не побудуєш добросусідських, толерантних відносин між людьми різн. національностей.

Розгортаючи виховання К. м. с., слід підвищувати почуття співпричетності, спільного осмислення гострих проблем, що виникли перед укр. суспільством. Сама ж К. м. с. не може не виходити з потреби певних коректив з урахуванням місцевих, регіональн. особливостей України, іст., етн. особливостей населення, що мешкає в цих регіонах. Ін. словами, стратегія виховання К. м. с., що визначається у Києві, повинна коригуватися на місцях з виробленням конкретних методів виховного впливу, попереджуючи від невиправдано завищених чекань швидких позитивних результатів.

Звідси — актуалізація впровадження в життя нац. взаємоповаги, глибокої толерантності до чужої думки, «чужої» особистості, «чужої» національності. В числі перших кроків незалежна Україна зробила заяву, що вона не має синів чи пасинків. Усі етноси, які проживають на її території, мають однакові права з українцями. Є єдине мірило «лояльності» — повага до тієї землі, де живеш. Ці мудрість та виваженість здавна притаманні укр. народу.

Вкрай важливою першоосновою виховання К. м. с. є прийняття Верховною Радою України Декларації прав національностей та Закону про нац. меншини, які зафіксували повну політ., соціально-екон., культ., мовну, реліг. рівність усіх народів, що мешкають в Україні. Ідея рівності людей усіх національностей є і буде наріжним каменем держ. політики, справжнім важелем патріот. виховання всіх громадян України, становлення К. м. с. Зрештою, диференціація інтересів окр. етносів враховує їх специфіку (великі та малі етн. групи; національності, що мають або не мають національно-держ. утворень; національності, залучені різною мірою в процес урбанізації). Завдання першочергової ваги — створення постійно діючого механізму врахування цих інтересів: на рівні сіл, районів, областей та загальнодержавному рівні; наук. обґрунтування функцій та завдань органів держ. влади та органів адмін. управління у взаємному потенціалі та реалізації специфічних інтересів усіх етн. груп населення.

Впродовж глибокої, як вічність, історії є у кожн. народу святині. Їх позначають великими словами, якими не можна розкидатися всує. Із покоління у покоління несе духовно здоровий народ ці святині, наче жертовний вогонь. І найперші, найурочистіші з них — мир і злагода між людьми та народами, незалежність, повага й добросусідство.

Важливим кроком до переборення існуючої кризи може стати ефективне піднесення культури народу, пробудження його іст. пам'яті, повернення творчої самодіяльності з тим, щоб кожна особистість і суспільство в цілому змогли усвідомити і розумно використати свої постійно відновлювані сили.

Ми ще дуже мало робимо в плані конструктивного миротворчого діалогу між етнонац. групами, між містом і селом, між людьми різних вірувань та культурних традицій, між військовими та «цивільними».

На жаль, і на сьогодні ідеї та технологія міжгрупових контактів стосовно до укр. дійсності не розроблені, неформальних організацій та груп міжетн. і міжконфесійного діалогу майже нема, вчені соціогуманітарного циклу ще не розробляють проблематику ненасильства, узагальнення практики ненасильницького відстоювання честі та гідності людей.

Розмірковуючи над політ. ідеалами і практичним втіленням ідей М. Грушевського, мимоволі звертаєш увагу на ідеї встановлення в укр. домі злагоди і довір'я. В роботі «На порозі нової України» він наголошував, що найдорожчим є самостійність і незалежність нашого народу: «Мусимо згромадитися коло сієї мети всі, скільки є свідомих і відданих інтересам нашої батьківщини. Збиратися в тісну й компактну фалангу, відложивши всі партійні й групові різниці, всі міркування про партійні вигоди й інтереси».

Варто, щоб ці слова почули всі. І не лише почули, а й взяли до серця, прийняли як дороговказ. Єдність і спільні дії сьогодні — вирішальний фактор здобуття нашої незалежності. Адже саме М. Грушевський єднав інтереси Зах. України й України Схід. Він немов би вивищувався над політ. пристрастями, бо дав для укр. народу нац. ідею — іст. закономірність здобуття укр. народом державності.

Сумний досвід втрачених шансів поновити державність України змушує нас першочергову увагу приділяти об'єднанню народу. Адже не є таємницею, що Київська

держава значною мірою тому стала здобиччю зовн. ворогів, що була ослаблена чварами князів, козацька християнська республіка занепала внаслідок внутр. боротьби за гетьманську булаву, Українська Народна Республіка була повалена через невміння лідерів різн. угруповань поставити нац. інтереси вище соціальн. та особистих.

Отже, найперше, чого вимагає від нас час, нинішня політ. ситуація — це пошук спільного, об'єднуючого, консолідуючого елементу в ім'я юрид. і факт., внутр. і міжнарод. утвердження незалежності в усіх сферах життя країни. Гол. завдання для нас сьогодні полягає в установленні довіри народу до влади, влади — до народу, людини — до людини. Лише злагода дасть нам змогу побудувати нову, вільну, суверенну державу — державу в контексті стабілізації міжетніч. відносин.

Зрештою, стабілізація міжетніч. відносин включає в себе: установку на згоду, міжетніч. консенсус; свідомий вибір сторонами міжетніч. консенсусу діалогу як взаємоприйнятної форми вирішення спірних питань; нормалізація міжетніч. відносин, яка розуміється як засіб зняття міжнац. напруги; оптимізація цих відносин як метод розумного сполучення національного та загальнонаціонального, національного та загальнолюдського; подолання міжетніч. колізій та конфліктів на основі взаємного врахування інтересів учасників міжетніч. спілкування; виключення з арсеналу засобів взаємодії народів конфронтаційних методів розв'язання міжетніч. суперечностей.

Необхідна цілісна концепція громадян. згоди в Україні, яка мала б ґрунтуватися на ідеях Толстого, Ганді, Сахарова, Кінга та передбачала б глибинний взаємозв'язок політ., екон., нац., реліг., моральн., еколог., проблем суспільства, що чекають свого розв'язання на шляхах громадян. миру. Одним із складових пунктів цієї концепції міг би стати обов'язок усіх партій і сусп. рухів визнати ненасильство своїм моральн. обов'язком перед суспільством, перед сучас. та майбут. поколіннями людей.

К. м. с. має під собою таку міцну першооснову, як цивілізованість — важливу видову ознаку сучас. нації, етнонац. спільності, вираз прогресивності її соціальн. природи. Саме цивілізованість, яка розуміється як залучення того чи ін. етносу, великого чи малочисельного, до екон., соціально-політ. та духовн. джерел сусп. прогресу, до процесу інтеграції, інтернаціоналізації сусп. життя при збереженні нац. своєрідності, виводить той чи ін. народ на рівень сучас. цивілізації. Цивілізованість як соціальне явище, і це підтверджує досвід історії, не руйнує націю, не денаціоналізує її, хоча і може супроводжуватися деякими втратами, певним зниженням етніч. активності. Одначе цивілізованість посилює сприйнятливість нації до зовн. впливів та взаємообмінів, розширює гуманіст. природу нац. розвитку, долає «містечковість», «периферійність». Ось чому при здійсненні заходів по впровадженню в життя К. м. с. слід усебічно враховувати суперечливий характер цивілізаційності, неоднозначний її вплив на феномен «нація». Саме планка цивілізованості і визначає, скажімо, зрілість укр. народу як укр. нації, а культура міжетніч. спілкування є важливим засобом її досягнення. Зрештою, справжня цивілізованість — це вміння не піддаватися інстинкту нац. егоїзму, прагнення чути іншого та поважати його, незалежно від статі, соціальн. чи нац. приналежності, себто забезпечити міжетніч. злагоду.

І тут варто подолати нашу хвалькуватість, коли ми вважаємо (і це чи не загальна точка зору), що в Україні відносини між нац. та етніч. групами є вже нормальні та цивілізовані. Так, ми дійсно уникнули міжнац. ворожнечі, не опустилися до поділу народів на своїх та чужих. Проте до нормальних та цивілізованих міжетніч. відносин ще далеко. Є в Україні, на жаль, антисемітизм, націонал-шовінізм, українофобія. Є певні політ. сили, які розігрують російськомовну карту, розмірковують щодо «правильності» держ. кордонів. Є сили, яким не до вподоби суверенітет України, а є й такі, що мріють про нац. самоізоляцію, «Україну для українців».

К. м. с.— важливий засіб подолання нац. аскетизму та самозречення, конформізму та догоджання, консерватизму, що прислуговує тоталітаризму. Це — зміна віх: від нац. каліцтва до власного самостійного життя, розбудження гідності та совісті нації, визначення нац. моделі поведінки, нац. цінностей, способу життя, вироблення ідеалізованої моделі високих якостей укр. нації як особливого суб'єкту історії у співставленні з ін. етносами на ґрунті вселюдського вибору.

Найважливіше, що може бути сьогодні для добра нашої держави,— це ідея нац. єдності. Бо всі ті твердження, що Україна тільки для українців, що одна конфесія краща за ін., абсурдні, як і те, що генетичний українець чимось ліпший українця негенетичного.

Хіба можна виховати доброго громадянина інакше, як не через повагу до законів власної держави і розуміння того, що вони (закони) узгоджуються із законами, які діють у світі, й із вселюд. цінностями, що усвідомлюючи себе частиною цією держави, прилучаєшся до цілого світу як його громадянин. Організація, яка виховує у неповазі до держави чи уможливлює підваження її певних фундаментальних принципів — антиконституційна.

Вкрай необхідно всіляко зміцнювати прогресивні, власне нац. сили і сили самої укр. держави, забезпечувати демократію і нац. свободу проти будь-якої диктатури, тоталітаризму та колоніалізму. Важливо не рахувати ворогів, а їх перемагати, розвивати, зміцнювати віру у велике благо вільної України, палку надію на заможне життя в нових умовах, готувати до великого іст. кроку на вершини світ. культури і матер. достатку.

Варто постійно вирощувати в людських душах зерна добра, справедливості, віри й надії, виховувати й пестити нац. честь, нац. самоповагу, гордість за Україну, укр. націю, народ України.

Важливим консолідуючим чинником є відчуття громадянства України, яка однаково дбає про всіх своїх синів та дочок, не розділяючи їх за нац., соціальн., расовою, реліг. чи ін. ознакою. Це об'єктивний процес, який варто постійно підтримувати і розвивати, маючи в основі, знову ж таки, ідеали свободи, братерства, поваги до священних прав людини та громадянина.

Злободенними й на сьогодні є думки В. Липинського про те, що дотеперішні пошуки «національно свідомих» чи «несвідомих» українців є вельми небезпечні. «Українським є і повинно бути те,— писав він,— що осіло (а не кочує) на нашій землі і що тим самим стало часткою України без огляду на його племінне чи культурне походження, на його «расову» чи «ідеологічну» генеалогію».

Культура міжетнічного спілкування та подолання етностереотипів. Розгортаючи виховання К. м. с., слід враховувати національно-психолог. стереотипи та психолог. установки, що формуються під впливом несприятливих контактів та взаємодії з особами ін. національностей у побуті, на роботі, в торгівлі, на відпочинку тощо. Такі міжособисті контакти сприймаються як міжетніч. Повторюючись, вони відтворюють негативні стереотипи та установки стосовно не лише осіб певної національності, але разом з тим і ін. етносів як спільнот. При цьому використовується все: спекуляція на труднощах, промахах; пряме підбурювання до насильства, екон. безвідповідальності і громадян. непокори; тиск на держ. і сусп. інститути; наклепи на державновиконавчі, госп. і правоохоронні органи, на нашу армію.

Особливого значення набувають заходи, спрямовані на подолання етностереотипів, передусім — етніч. центризму (етноцентризму), при якому доведена до абсурду

любов до свого етносу переходить у шовініст. самозамилування та неприязнь до «інших», хвалькувата прив'язаність до своєї Вітчизни — в егоцентризм, безмірна погордливість своїм героїч. минулим — у виключність, бундючність, пихатість тощо. Явищними ознаками етноцентризму, і про це слід пам'ятати, є шовінізм, націонал-патріотизм, націонал-шовінізм, гегемонізм, геополіт. егоцентризм. Зрештою, етноцентризм — це віра членів однієї групи в центральність, правильність та перевагу своїх цінностей та відкидання, дискримінація цінностей ін. національно-культ. груп. Сама ж етніч. установка на переваги, виключність власних цінностей часто набирає агресивних форм, стаючи суб'єктивною підоймою різн. роду конфліктів. Етноцентристська свідомість передбачає «чистоту» етніч. співтовариства і для його збереження готова застосувати насильницькі, конфронтаційні, нелюдські, антигуманні дії. Виникають агресивна самозакоханість, войовнича обмеженість, що веде групу до нац. ізоляції та самовинищення.

Вкрай важливим є подолання егоцентризму у нац. культурі, коли відбувається процес відчуження нац. культур, відторгнення ін. культур як «чужих». Саме подрібненість та ізольованість нац. культур — на чому наполягають націонал-шовіністи,— і ведуть до егоцентризму, нац. пихатості, націонал-екстремізму, духовн. самоізоляції. Ось чому молодій укр. державі необхідна наук. стратегія щодо подальшої консолідації та гармонізації нац. культур, визначення свободи розвитку всіх мов, рівноправності та добровільності їх вивчення.

Ми дійсно опинилися в ідеолог. вакуумі і не можемо сьогодні запропонувати ідеї іншої, крім реставрації хоч би чого — від соціаліст. ідеології до ідеології укр. шовінізму — за рахунок збільшення напруги, агресивності в нашому нестабільному суспільстві. Гіпертрофований егоїзм, навіть озлобленість даються все-таки взнаки. До того ж додається наша одвічна хвороба порозмірковувати, точніше — помітингувати з приводу проблеми: «хто з нас є патріотичнішим», чи точніше — «національніший», хоча усталена вітчизняна традиція говорить усетаки про досить інтимне розуміння цього поняття. В укр. сусп. думці вважалося, що розпанашуватися в патріотизмові, у любові до України, бити себе в груди з цього приводу серед людей, що від душі люблять батьківщину, якось було соромно та непристойно. Зараз — навпаки. Всі говорять від імені нації, звичайно, всієї, від імені народу, також усього. Політизація захопила усі ділянки життя, навіть емоційний, душевний світ людини. То чи ж не промовляє в нас відлуння того ж застарілого комплексу малоросійства?

Для України вкрай важливим є подолання такої віковічної хвороби, як отаманщина, що терзала душу укр. народу не одне вже століття. Це добре розумів ще понад п'ятдесят років тому герой оповідання Г. Косинки «Зустріч», яке поки що не вдається опублікувати. Він говорив: «Українці — діти в політиці і вони завжди поспішають радіти з якихось непевних причин. Як вони не можуть зрозуміти того, що отаманщина проковтне нас, як п'ятдесят років, а може й навіки знищить саму ідею визволення України».

Виникла ситуація, яку досить влучно охарактеризував М. Зеров: «Трактуючи речі з чужого голосу, не стикаючись з теоріями, яких додержуємось віч-на-віч, не знайомі з джерелами — ми утворюємо собі різні фантастичні уявлення і живемо серед них, не помічаючи їх потворної неправдоподібності».

Ми ще не стали посттоталітарними, як не є ще посттоталітарним усе суспільство. І ніхто, напевно, не наважиться сказати з певністю, як довго триватимуть наслідки тоталітаризму в усіх сферах життя і в його основі — людській свідомості.

Етностереотипи — це ігнорування людського аспекту проблеми, яку затьмарюють псевдонац. міркування. У цьому причини непримиренності, особливої жорстокості всіх міжетніч. конфліктів. Шовініст. істерія придушує всі докази здорового глузду, веде до масового психолог. стресу, нагнітання психозу та істерії, підбурювання, диктат, прямі погрози помсти, фізичної розправи. Це — гіркі дні й ночі трудівників, інтереси яких далекі від амбіцій націонал-кар'єристів.

Важливою з цієї точки зору є думка, висловлена О. Гончаром: «Україна справді одна, а українці — дуже різні. Ще немало людей тільки-тільки почали усвідомлювати, в центрі яких подій вони опинилися... Безперечно, йде динамічний процес відродження. І ми не повинні когось відкидати, заперечувати чи конфронтувати. Ми зацікавлені у співробітництві, у згоді, в консолідації всіх, хто відчувається сином або дочкою України, хто бажає працювати на нашу рідну Україну».

Важливо змінити націонал-нігілізм, націонал-шовінізм гордим вільним нац. почуттям, з тим, щоб будь-які нац. здобутки не приписувалися за чужий рахунок: підвищуючи себе, не потрібно принижувати ін.

Потребують подолання такі стереотипи, як нац. меншовартість і нац. сором'ливість. Національна меншовартість, що виливається у неповагу до осіб «своєї» національності, їх звичок, традицій, мови — прояв низької політ. культури людей. Нац. сором'ливість гальмує конкретні процеси формування нац. самосвідомості, реалізації права на нац. самовизначення та самоврядування, утруднює включення людей у різні форми міжетн. спілкування (на рівні колективу, сім'ї, особи), гальмує формування етики поведінки, готовності до практ. дій, удосконалення мовн. політики та ін.

І тут, як ніколи, важливо забезпечити умови для реалізації нац. самосвідомості, з тим, щоб патріот. свідомість та нац. самосвідомість стали тими ідейними, світогляд. та морально-психолог. факторами, які активно впливали б на характер, конструктивну спрямованість етнонац. політики в Україні. Особливо важливо розвивати, пропагувати такі якості укр. культури, які служать вихованню вселюдських чеснот: правдивості, справедливості, співчуття, вміння сприймати прекрасне, вірності та братерства. Нагальною є потреба формувати «компромісне мислення»: такт, здоровий глузд, реалізм, толерантність. При цьому слід повернутися та широко опертися на прогресивні традиції народів, що замешкали в Україні, на народну мудрість, що, безумовно, допоможе формувати гуманні основи К. м. с., утверджувати її як регулятор поведінки людини у всіх сферах життєдіяльності. В основі цієї роботи має бути твереза політика, толерантність у прийнятті рішень та оцінок, а для держ. структур, виконавчих органів у центрі всього має стати людина, її світогляд, її оточення, її трудова та політ. активність. Нація повинна відроджувати національно-специфічне та творити сучасне з «виходом» на вселюд. цінності.

Міжетн. терпимість — толерантність — важлива передумова нового мислення, нової моралі. Все це не дається просто, вимагає зусиль і культури і, насамперед, високої К. м. с. У цьому смислі сама К. м. с.— це заклик до розсудливості, спокійного, зважливого, конструктивного підходу до нац. проблем. Це — щирість, доброзичливість, співпереживання. Саме К. м. с. допомагає піднятись над вузьконаціональним мисленням, буденним світом, зрозуміти, так би мовити, «чужу» культуру, усвідомити і розділити «чужі» прикрості, зрозуміти самоцінність кожн. індивідуальності, відчути себе у всіх і всіх в собі. Саме це дає можливість зрозуміти один одного. Важлива перемога здорового глузду над пристрастями, щире бажання народів іти назустріч один одному заради загального братерства. Необхідно зрозуміти, що насолода не в боротьбі та руйнуванні, а в творенні. Нам потрібна філософія творення, а не конфронтації.

КУЛЬТУРНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ТА НЕАГРЕСИВНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ. За наших часів націоналізм не відроджується, бо він ніколи не вмирав. Так само й расизм. Це наймогутніші рухи в сьогоднішньому світі, що загрожують багатьом соціальним системам.

Жоден із великих мислителів XIX ст. цього не передбачав. Сен-Сімон передбачив можливість промисловців і банкірів, Фур'є, зрозумівши, що, коли скло не битиметься, то не буде роботи скляреві, схопив суперечності капіталізму. Карл Бурхгардт передбачив військово-промисловий комплекс. Небагато з Марксових передбачень виявилися правильними, крім життєво важливого здогаду, що технологія перетворює культуру. Результатами цього є, зокрема, великий бізнес і класові конфлікти.

Всі вони гадали, що імперський устрій великих держав є центральною проблемою XX ст. Щойно ці тиранічні скупчення — Британська, Австро-Угорська, Російська імперії — будуть знищені разом із колоніалізмом, як поневолені народи стануть жити мирно і вершитимуть свою долю в праці та творенні. Але вони помилилися.

Хоча більшість ліберальних філософів XIX ст. виступали проти жорстокої експлуатації «темних мас» імперіалізмом, вони в жодному разі не думали, що негри, індіанці чи азіати можуть колись мати свої держави, парламенти чи армії. Вони мислили цілковито євроцентрично.

Це змінилося після російсько-японської війни 1904 р. Той факт, що азіатська нація перемогла велику європейську потугу, мусив справити величезне враження на багатьох азіатів і африканців, надихнути їх ідеєю антиімперіалістичної боротьби та національної незалежності. У двадцятому столітті жоден лівий рух в Азії чи Африці — в Індокитаї, Єгипті, Алжирі, Сирії чи Іраку — не досягав успіху, якщо не поєднувався з націоналістичними почуттями.

Неагресивний націоналізм — зовсім інша річ. Початок цієї ідеї можна пов'язати із впливовим німецьким поетом і філософом XVIII ст. Йоганом Готфрідом Гердером. Він, по суті, винайшов ідею незалежності. Він вірив, що так само, як люди мають потребу їсти й пити, мати безпеку й свободу руху, вони також потребують належати до якоїсь групи. Якщо їх цього позбавлено, вони почувають себе самотніми, приниженими, нещасними. Ностальгія, казав Гердер,— це найблагородніше зі страждань. Бути людиною означає здатність почувати себе десь як удома.

Згідно з Гердером кожна група має власний Volksgeist, народний чи національний дух,— сукупність звичок і манер, спосіб поведінки, цінованих тільки за те, що вони свої. Все культурне життя витворюється з особливого потоку традиції, джерелом якого є колективний історичний досвід, що його поділяють лише члени цієї групи. Тому не можна, приміром, зрозуміти повністю скандинавські саги, не переживши (як пережив він, прямуючи до Англії) великої бурі в Північному морі.

Гердерова ідея нації була глибоко неагресивна. Все, чого він хотів,— це культурне самовизначення. Він заперечував вищість одного народу порівняно з іншим. Кожен, хто це проголошував, помилявся. Гердер вірив у різноманітність національних культур, які, на його думку, можуть усі мирно співіснувати.

Кожна культура мала однакову цінність і заслуговувала на місце під сонцем. Лиходіями історії були для Гердера великі завойовники, такі, як Александр Македонський, Цезар чи Карл Великий, оскільки вони знищували тубільні культури. Він помер, не побачивши наслідків Наполеонових перемог, але позаяк вони підривали панування Священної Римської імперії, Гердер його, може, й простив би.

Лише унікальне мало справжню вартість. Ось чому Гердер був також противником французьких просвітницьких універсалістів. Для нього мало існувало вічних істин: важили час, місце та суспільне життя — те, що згодом було назване громадянським суспільством.

Уражений, так би мовити, народний дух схожий на притиснуту до землі гілку, яка люто шмагає, коли її відпускають. Націоналізм, принаймні на Заході, постав із ран, що їх завдав такий тиск. А щодо Східної Європи й колишньої радянської імперії, то вони сьогодні здаються однією величезною незагоєною раною. Після років пригнічення та приниження, буде, певно, сильна зворотна реакція, вибух національної гордості, часто агресивної оборони своїх прав звільненими націями та їхніми лідерами.

Луї XIV найбільше непокоїло зародження німецького націоналізму в XVII ст. Тоді як решта Європи — Італія, Англія, Іспанія, Нідерланди й передусім Франція — переживали пишний Ренесанс у мистецтві й науці, політичній й військовій могутності, в Німеччині, після доби Дюрера, Грюнвальда та Ройхліна, був (за винятком архітектури) відносний застій. Французи потроху стали дивитися на німців згори вниз — як на провінціалів, простих, трохи комічних, охочих до пива селюків, освічених, але бездарних.

Спочатку німці багато в чому наслідували французів, але потім, як завжди, була протидія. Пієтисти питали: «Чому ми не можемо бути самими собою? Навіщо копіювати чужинців? Хай французи мають свої королівські двори, свої салони, солдатів, поетів, малярів, свою марну славу. То все пусте. Важить лише зв'язок людини з її власною душею, з Богом, зі справжніми вартостями — сферою духу, внутрішнього життя, Христової віри». У сімдесяті роки XVII ст. вже існував пієтистський національний рух — духовний рух, у якому визріли Кант, Гердер, Таманн, мудреці Східної Пруссії. Позиція пієтистів була така: «Нам не треба того, що пропонує Париж. Воно ні на що не годиться. Потрібна тільки внутрішня свобода, чистота душі!».

Так почалося націоналістичне самоствердження. Близько 1720 р. маловідомий німецький мислитель Томасіус наважився читати лекції в університеті не латинською мовою, а рідною. Це й була головна точка відліку. Відповідні наслідки глибших німецьких принижень — від Наполеонівських війн до Версальського договору — надто добре відомі.

Нині грузини, вірмени та інші народи намагаються відродити своє минуле, відсунуте гігантською імперською машиною на задвірки. Незважаючи на сталінські переслідування, вірменська й грузинська література вижили: варто назвати талановитих поетів Ісаакяна та Яшвілі чи прекрасні Пастернакові переклади Важи Пшавели й Табідзе. Але, зустрічаючись у 1939 р. зі Сталіним, Ріббентроп подарував йому німецький переклад грузинського епосу XII ст.— «Витязя в тигровій шкурі» Руставелі. Бо хто на Заході знав про пізніші шедеври?

Раніше чи пізніше пригнута гілка неминуче випростується. Люди втомлюються від того, що їх зневажають, ними попихають — панівна нація, панівний клас чи будь-який інший пан. Раніше чи пізніше вони ставлять собі націоналістичні запитання: «Чому ми мусимо їм коритися? Яке вони мають право? А ми? Чому ми не можемо..?»

Культурне самовизначення без політичних рамок — це нині проблема. В Іспанії є баски й каталонці, в Британії — північні ірландці, в Канаді — Квебек, у Бельгії — фламандці, в Ізраїлі — араби і т. д. Хто в минулому міг бодай подумати про бретонський націоналізм чи Шотландську національну партію? Ідеалісти на зразок Гердера, певно, не розглядали цієї проблеми. А сам Гердер просто ненавидів Австро-Угорську імперію за те, що вона політично зіткнула несумісні елементи.

У Східній Європі народи, здається, й справді почувають відразу один до одного: румуни ненавидять угор-

ців, а угорці віддавна не люблять чехів, бретонці не могли б сказати, що вони так ненавидять французів. Такі на Заході тільки ірландці.

Лише в Америці різноманітні етнічні групи зберігають самобутні культури, і, здається, ніхто проти цього не заперечує. Італійці, поляки, євреї і корейці мають свої газети, книжки, навіть телепрограми.

Поліетнічність — це не Гердерова ідея. Він не закликав німців вивчати голландську мову чи німецьких студентів студіювати португальську культуру. У Гердера немає нічого про расу та про кров. Він говорив лише про землю, мову, спільну пам'ять і звички. Його центральну думку можна висловити приблизно таким порівнянням: самотність це не стільки відсутність інших людей, як життя серед людей, які вас не розуміють; люди можуть розуміти одні одних лише в тому разі, коли належать до спільноти, де спілкування не потребує зусиль і є майже інстинктивним.

Гердер неприязно ставився до тертя між культурами, що виникало у Відні, де багато національностей були втиснуті в обмежений простір. Відень продукував геніїв, але багато з них мали глибинні неврози — згадаймо Густава Малера, Людвіга Вітгенштейна, Карла Крауса, Арнольда Шенберга, Стефана Цвейга.

Усі ці жахливі зіткнення не дуже сумісних культур — слов'ян, італійців, німців, євреїв — вивільнили велику творчу енергію. Це був інший вид культурної експресії, аніж у ранньому Відні — Відні Моцарта, Гайдна чи Шуберта.

Треба визнати, що попри королівську та церковну монополію на владу і вплив, середні віки були в дечому цивілізованіші, аніж розбурхане дев'ятнадцяте чи тим паче наше жахливе двадцяте століття — з повсюдним насильством, шовінізмом і, нарешті, масовим знищенням у расовому та сталінському політичному голокостах. Звичайно, у середні віки були етнічні незгоди, переслідування євреїв і єретиків, але націоналізму як такого не існувало. Війни були династичні. Існувала всесвітня церква та спільна мова — латинь.

Ми не владні повернути історію назад. Але не можемо полишати віри, що поміркований мирний багатобарвний світ, кожна частка якого розвиває свою особливу культурну ідентичність і толерантність до інших — це не утопія.

Ідея центру знову веде до культурного імперіалізму. Гердерів усесвіт сонця не потребує. Його культури — не планети, а зірки, вони не зіштовхуються.

Можна лише сподіватися, що після того, як народи знесиляться в боротьбі, кривавий потік піде на спад. Якщо не спинити джгутами кровотечі й не забинтувати рани, щоб вони поволі заживали, навіть залишаючи шрами, то триватимуть дуже важкі часи.

Люди не можуть розвиватися, коли вони не належать до певної культури. Навіть якщо вони повстають проти неї і цілком її перетворюють, вони все-таки належать до річища традиції. Можуть витворюватися нові потоки — на Заході їх творили християнство, Лютер, Відродження чи романтизм,— але вони, врешті, виходять із єдиної ріки, з основоположної центральної традиції, яка, подеколи в докорінно змінених формах, виживає. Але коли потоки пересихають, коли люди не є продуктами певної культури, не мають роду й рідної мови, то це призводить до повного висихання всього людського.

Різноманітність, плюралізм — нова чеснота, принесена романтичним рухом, важливою частиною якого були Гердер і Віко, яких можна вважати пророками різноманітності. Якщо визнано плюралізм способів життя і якщо можлива взаємоповага між різними, непоєднуваними світоглядами, то важко припустити, що все це може зрівняти, знівелювати якийсь величезний нищівний чобіт.

Л

«ЛІВАНІЗАЦІЯ» — новий політологічний термін для визначення суспільно-політичного феномену, який є наслідком виникнення і розвитку внутрінаціонального, внутрідержавного конфлікту між протиборствуючими конфесійними угрупованнями, що проповідують конфесійно-національну нетерпимість, посилення конфесійного роз'єднання, активне втручання в політичне життя. Цим терміном визначається крайній ступінь загострення внутрінаціональних, внутрідержавних відносин аж до запеклої збройної боротьби між конфесійними угрупованнями. Він походить від назви країни Ліван, де вперше визначилось більш чи менш чітко, рельєфно це явище. Донедавна він вживався лише в метафорично умовному розумінні, тлумачився неоднозначно. Але тепер частіше уживається в науково-аналітичному смислі. Коротко нагадаємо суть конфлікту в Лівані.

В другій половині 60-х років у країні посилювались соціально-економічні й класові суперечності. Більшість населення становили мусульмани, чисельність якого помітно збільшувалась, зростала. Райони, де мешкають мусульмани-шиїти, найбідніші, найзлиденніші. В той же час християни-мароніти, становлячи близько третини населення, є найбільш багатою його частиною. Це банкіри, крупні торговці, високооплачувані чиновники і т. п. Соціальна прірва між цими двома частинами населення поглиблювалась. Застаріла від колоніальних часів система політичного устрою не задовольняла значну частину населення країни. Національно-патріотичні сили вимагали від уряду проведення економічних та політичних реформ. Внутрішнє становище в державі погіршилось у зв'язку з агресивними діями Ізраїлю, починаючи з кінця 60-х років, який прагнув розгромити Організацію палестинського руху опору, що мала свої бази на території Лівану. Стався розкол населення країни на два конфліктуючих табори залежно від приналежності до конфесій: мусульман (причому, серед них діяло водночас понад двадцяти релігійних груп, між якими точилася впродовж десятиліть то напружена, то згасаюча боротьба) та християн-маронітів. Треба мати на увазі ще й те, що ліванські мусульмани є традиційними прибічниками ісламської культури, а мароніти здавен прагнули до західної цивілізації, а в політичному смислі — до західних держав. Ліванська реакція, очолювана маронітськими багатіями при підтримці західних країн, взяла курс на придушення національно-патріотичних сил та осередків Організації визволення Палестини. Це призвело до збройного конфлікту, громадянської війни. Введення «міжарабських сил безпеки», збройні провокації, терор (убивство в 1977 р. лідера національно-патріотичних сил К. Джумблата та ін.), окупація Ізраїлем південного Лівану, довголітня громадянська війна — це все привело до майже повного економічного, соціального й політичного хаосу в країні.

«Л.» саме й визначає негативну, деструктивну роль екстремістських релігійних угрупувань у внутрідержавних й внутріетнонаціональних структурах. Вона супроводжується розколом нації на ворогуючі табори, угруповання, приналежні до різних конфесій, зростанням вибагливості, завищенням домагань, амбіцій, які призводять до втрати або нехтування національною ідеєю, національними інтересами, цілісністю території та навіть втрати своєї державності. Попри складності внутрінаціональних, внутрідержавних конфліктів негативних наслідків додає ідеологія і практика націонал-релігійного шовінізму, який паразитує на об'єктивних супереч-

ностях, труднощах економічного і соціального розвитку, вадах національно-державного устрою, недосконалості правового захисту честі і гідності громадян, перекрученнях у кадровій політиці, коли на відповідальні посади в державі висуваються представники за клановою, родоплемінною ознакою, проповідді виключності представників певної конфесійної приналежності. Як правило, конфесійно-общинна забарвленість таких конфліктів створює лише загальний фон, а практично світоглядні догми відступають перед тиском соціально-політичних інтересів протиборствуючих сторін і пов'язаних з ними зарубіжних сил. «Л.»— це конфлікт, що виникає на міжконфесійній основі в межах однієї етнонаціональної спільноти, однієї держави. Але він не є ізольованим від зовнішнього світу. Тому зовнішні сили так чи інакше реагують: виказують симпатії до одних з протиборствуючих угруповань або антипатії до інших. Нерідко такий вплив не обмежується лише моральним заохочуванням, а й матеріальною підтримкою конфліктуючих угруповань. Подібний хід подій веде до зволікання, гальмування пошуків дієвих заходів та використання можливостей розв'язання конфлікту. Відсовування на другий план утворення механізму взаємного самообмеження амбіцій, вибагливості, усунення чинників зростання критичної маси конфліктної ситуації, унеможливлюють встановлення миру і злагоди всередині нації, досягнення гармонізації внутрієтнонаціональних відносин, відновлення державної єдності, територіальної цілісності. В кінцевому підсумку «Л.» це трагедія людей, драма народу і, що не менш загрозливо, неминуче перенесення в пам'ять наступних поколінь колишніх зневаг, образ, несправедливостей, які, якщо вони не були своєчасно подолані чи не одержали певної громадської і правової оцінки, не знайшли відповідного осуду, можуть підштовхнути на здійснення навіть справедливих справ неправими діями.

М

МАЙБУТНЄ НАЦІОНАЛІЗМУ. Задоволення націоналістичного принципу не стало попередньою умовою виникнення індустріалізму, проте стало результатом його розповсюдження. Необхідним був перехід від світу, який не лише не намагався скористатися націоналістичним ідеалом, проте навіть не намагався його відобразити, до епохи, яка відображує його гідним ідеалом на всі часи, таким чином перетворюючи в діючу норму. Людство наблизилось до індустріального віку з культурними та політичними установками, що, звичайно, йдуть всупереч з націоналістичними вимогами. Процес приведення суспільства у відповідність з новими вимогами не міг, звичайно, відбуватися спокійно. Найбільш жорстокою є та фаза націоналізму, яка супроводжує ранню індустріалізацію і розповсюдження індустріалізму. Створюється нестійка соціальна ситуація, де гострі політичні, економічні та освітні нерівності створюють ланцюг хворобливих невідповідностей, що часто пересікаються. Одночасно виникають певні політичні одиниці, що узгоджуються з культурою. При умові, якщо ці багаточисленні та зведені воєдино нерівності співпадають з очевидними, зрозумілими та помітними всім етнічними та культурними невідповідностями, знову виникають одиниці, що неминуче стають під етнічні прапори. Лише там, де є ґрунт для активізації націоналізму, здатного зв'язати хворобливі суперечності часу з життєздатними державами, вдається уникнути загострення. Зростаюча хвиля модернізації заполонює світ, змушує майже кожного в той чи інший момент відчути на собі несправедливість ставлення до себе і бачити винуватого у представникові іншої «нації». Якщо навколо нього збереться достатня кількість таких же жертв, що належать до тієї ж нації, що і він сам, народжується націоналізм.

Коли цей процес відбувається успішно, а це відбувається далеко не завжди, народжується нація.

Існує ще й елемент економічної раціональності у політичній системі «побічних кордонів», які націоналізм породжує у сучасному світі. Тому націоналістична держава захищає не лише свою культуру, але й нову, подекуди крихку економіку.

Коли сучасна нація утворюється з тих, хто раніше становив однорідний прошарок (тільки селяни, тільки горожани) — піклування держави по перетворенню цієї етнічної групи у повноцінну націю і по розвитку своєї економіки стають частиною спільних завдань.

Чи буде націоналізм залишатися ведучою силою чи загальною політичною вимогою в епоху розвинутого, бо ж навіть — завершеного індустріалізму? Постійна зміна занять, виникнення багатьох професій, що потребують широких зв'язків, уміння користуватися поняттями, а не предметами, створює подібність соціальної рівності, зменшує соціальну дистанцію, визначає необхідність стандартизованого комунікативного середовища. Ці фактори лежать в основі як сучасної егалітарності, так і націоналізму.

Націоналізм найближчим часом буде видозмінюватися. Він вступає в стадію найбільш гострих суперечностей у момент, коли провалля між населенням, що об'єдналося на індустріальній основі, має політичні та освітні права, і тими, хто стоїть на порозі до нового життя, але ще не вступив до нього, досягає найбільшої величини. В міру продовження подальшого економічного розвитку це провалля зменшується. Послаблення спалаху націоналістичних проявів не означає, що існування меншин, які об'єднуються на основі антиентропійних ознак, безумовно, буде благополучним. Їх доля в сучасному світі часто буває трагічною, і впевненість у тому, що подібні трагедії не повторяться, була б невиправданою легковажністю та оптимізмом.

Якщо свобода міжнародного переміщення стане спільною для всіх, проблема націоналізму перестане існувати, принаймні, комунікативні розриви, викликані культурними відмінностями, втратять своє значення і перестануть створювати націоналістичну напругу. Націоналізм як вічна проблема, як дамоклів меч, занесений над будь-якою політикою, що не визнає націоналістичних вимог, не враховує співпадання політичних та культурних кордонів, буде зруйнований і перестане бути постійною та загрозливою силою, а сама епоха націоналізму залишиться у спогадах.

Але ми можемо чекати, що гострота націоналістичного конфлікту послабиться. Його загострення — результат соціальних нерівностей, викликаних раннім індустріалізмом та нерівномірністю розподілу. Навіть у сучасному світі націоналізм — це не єдина діюча сила, і сила нездоланна. Вона іноді може бути переможена якою-небудь іншою силою, чи інтересом, чи інерцією.

МАЛОРОСІЙСТВО. На теренах, що офіційно називалися СРСР, а зазвичай — просто «Росією», процеси не так творення, як роблення загальноімперського типу мали характер, радикально відмінний уже хоча б тому, що держ. устрій московської, згодом петербурзької, а потім знову московської імперії не знав жодної особовості: ані особистої, ані сусп., ані нац., ані навіть регіон. чи класової. Тому процес формування в Росії типу імперської людини — «росіянина» — не був ані процесом історичним, ані процесом взагалі. Це був брутальний, масово-механістичний виріб, виконуваний терористично-поліцейською машиною тотально-зцентралізованої держави. І, власне, тому, що був то механістичний виріб, цебто акція видирання з живого організму підбитих і обезвладнених націй окремих їх шматків,

імперський тип «росіянина» не постав. В умовах характеристичної мішанини понять «нація — етнос» і «держава — імперія» державна машина механічно підганяла старі нац. організми під етніч. рівень московської маси з метою, розуміється, творити єдино-неділимий народ — руський, російський чи совєтський, вірніш, «народ» — у специфічно-російському розумінні цього слова.

Результатом такої наполегливої планової чинності держ. машини було з'явлення типу не росіянина, а лише малороса, малополяка, малогрузина і навіть малосибіряка.

Що ж таке малорос? Це — тип національно-дефективний, скалічений психічно, духовно, а часом — і расово. На нашій Батьківщині — гол. іст. родовищі цього людського типу — він набрав особливо патологічного і зовсім не такого простого характеру, як на перший погляд здавалося б.

У нас фатально закорінилося майже переконання, що малорос — то, мовляв, неосвічений, примітивний, недорозвинений українець без нац. свідомості, словом, як то кажуть, темна маса. Вистачить, мовляв, його за допомогою «Просвіти» просвітити, переконати й усвідомити — і справа полагоджена. Але кожен, хто спромігся зупинятися на цій проблемі, знає, наскільки вищеподана схема відхиляється від дійсності.

М., хоч явище часте і кількісне,— найменш торкалося осн. нашої нац. маси — селянства. У нас М. було завжди хворобою не лише напівінтелігентською, а передовсім інтелігентською, отже, вражало верству, що мала виконувати роль мозкового центру нації. І в цім — суть проблеми. І тут одразу ж треба виключити той тип простолюду, який любив повторювати «моя хата з краю», або при польськ. конскрипціях називав себе поліщуком чи тутейшим, як при совєтських переписах записував свою національність «русский». То є лише мімікрія і самооборона, за якими тягнуться віки гіркого досвіду.

Коротко кажучи і забігаючи наперед: проблема укр. М. є однією з найважливіших, якщо не центральних проблем, безпосередньо пов'язаних з нашою осн. проблемою — проблемою державності. Навіть більше: це є та проблема, що першою постане перед державними мужами вже державної України. І ще довго, протягом стабілізації державності, та вона стоятиме першоплановим завданням, а для самої державності — грізним моментом.

М.— наша іст. хвороба (В. Липинський називав її хворобою бездержавності), хвороба багатовікова, отже хронічна. Ні часові випробування, ні навіть хірургія — тут не допоможуть. Її треба буде довгі-довгі десятиліття зживати.

Зазначимо, що М., певно, віддавна сприяли природні багатства і щедре підсоння нашої єдиної на світі Батьківщини. Плями майбутнього М., помітні вже в нашім Середньовіччі («люде татарські»), яскравіють у добах Литовській та Козацькій. За гетьманування Виговського і в наступній Руїні укр. М. стає вже політ. чинником і виходить на арену історії.

Переяслав 1654 р. той чинник якби залегалізував і він, будучи спочатку чисто чуттєвою й психологічною вадою, об'єктивно дає пізніш очевидний параліч національно-держ. волі, а далі — агентуру й п'яту колону Москви. Брюховецький — з одного боку, Тетеря — з другого: ось два обличчя М. за Руїни. Але ще Мартин Пушкар, полковник полтавський, встає зловісним символом М. по Хмельниччині, символом знівечіння перемоги під Конотопом, символом, що веде хід нашої історії аж до полтавської катастрофи, бо Кочубеївщина — то був плід довгих десятиліть.

Якщо колись з'явиться історія укр. М., то автора її — саме Мартина Пушкаря — правдоподібно проголосити батьком М. Бо всупереч популярній у нас думці, М.— то не москвофільство і не ще яке-небудь «фільство». То — неміч, хвороба, каліцтво внутрішньонаціональне. Це, кажучи московською урядовою мовою XVII ст., шатость черкасская, а кажучи мовою такого експерта, як цариця Катерина II, це — самоотверженность малороссийская. Отже — хитливість, зрадливість, зрада й агентурність. Аж до часів наступних і до нас найближчих.

Москвофільство чи ін. «фільство» (їх було кілька в нашій історії) то є можливий напрям нашої нац. політики, і в цім сенсі був «переяславський» момент москвофільства в політиці Богдана Великого, як москвофільськими були цілі десятиліття нац. політики великого Івана Мазепи. Як туркофільство Петра Дорошенка. Як змушене польонофільство Виговського чи — на наших очах — Петлюри. Всі ці приклади — то політика чи тактика.

Але М.— це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція. Капітуляція ще перед боєм.

Москвофільство (як всяке ін. «фільство») може міститись в границях нац. чи, тим більше, держ. політики, але М., як яскравий прояв паралічу політ. волі і думки, завжди є поза межами будь-якої раціональної політики взагалі.

Діячі Центральної Ради малоросами не були. Вони були здебільше тими, що їх окреслюють виразом «свідомі українці» (у 1918 р. досить двозначно казали «переконаний українець»). Але майбутній історик не зможе політику Центральної Ради пояснити інакше, як присутністю в ній політ. М., яким були люди того покоління отруєні: брак найелементарнішого нац. інстинкту і параліч політ. волі були наявні.

З коротеньких спогадів ген. Врангеля, який в імперській гвардії був підлеглим Скоропадського, видно, що гетьман роздумував навіть над історією України. Але ці роздуми відбувалися літом 1918 — отже, були і спізнені, й абстрактні: історію треба було тоді вже творити, владу, якою обмеженою вона тоді не була,— здійснювати щохвилини, бо час не був необмеженим. Гетьман Павло Скоропадський з багатьох причин стояв неспівмірно вище від більшості лідерів Центральної Ради, але й він був і сином доби, і ровесником покоління. Якщо не комплекс М., то напевно «комплекс Гоголя» — тяжів і над ним. Павло Скоропадський залишив нам класичний приклад укр. політ. гамлетизму, який, до речі, тісно зв'язаний з традиційним М. І в цім була трагедія і Батьківщини, і її нещасливого сина, який на чужині залишився їй вірним аж до смерті.

М.— це також затьмарення, ослаблення і — з часом — притуплення іст. пам'яті. Тому і колиш. Петербург, і потім Москва, розпоряджаючись зцентралізованим шкільництвом, таку велику увагу надавали науці історії, яка, в сполученні з відповідно підібраною літературою (а т. зв. рос. літ-ра є першорядний чинник деморалізації, про що попереджував, але безуспішно, ще Володимир Антонович), забивала іст. пам'ять укр. дитини з першого дня вступу її до школи.

М., як показує досвід, відзначається також насмішкуватим ставленням до нац. цінностей і святощів. Це — систематичне висміювання, анекдотизування й глузування зі звичаїв, обрядів, нац. етики, мови, літ-ри, з ознак нац. стилю, реалізації якого ставились систематичні, планові й терором підперті перешкоди. А коли пісню чи танець висміяти не удавалось, тоді вони вульгаризувались і примітивізувались.

Єдиними радикальними ліками від хвороби М. є державність. Упадок державності, смерк державницької ідеї і всяка «руїна», від Руїни XVII ст. є тим ґрунтом, на якім М. виростало, квітло і давало плоди.

Тут не місце давати якусь дешеву рецептуру. Тим більше, що рецептура та призводить, як правило, до того традиційного, спрощеного «просвітянства», з яким боролися нечисленні представники політ. мислі, люди суверенного нац. розуму чи живого нац. інстинкту — ті, що спромоглися не зважати на диригентську паличку

ззовні, а дерзати, як писав колись Хвильовий, в тій області самостійно. Напружене творення Духовної Суверенності — ось рецепт, що був, є й буде найбільш трудний, але й найбільш істотний і всеобіймаючий. Цей рецепт, до речі, виключає — якнайгостріше — імітацію, декламацію, патріотичну позу, барокове «здаватися, а не бути», як і всіляке «погрожування пальцем в чоботі».

Коли ми зупинимося на області нац. інстинкту, то, ураховуючи всі здобутки науки (з Павловим включно), мусимо визнати, що плекання того інстинкту є питання двох, вельми коштовних, чинників: часу й обставин. Це — родина, рамки нац. (не етнограф.) стилю, магія нац. обряду, атмосфера нац. етики і нац. естетики. А в першу чергу — нац. поступовання й діяння, бо в області чуття — віра без діл мертва є.

Коли ж ми зупинимося над областю нац. інтелекту, то автоматично приходимо до поняття знання, тобто досвіду, студій, висновків і формулювань. Наше знання не має носити характеру абстрактного, а мусить бути направлене, остаточно, на одержання знання — отого, власне, приповідкового знаття, якого так часто бракувало землякам, коли то, чухаючи потилицю, вони нарікали: «Якби ж то було знаття!».

Оце знаття і є те місце психіки, де нац. чуття — в ідеалі — гармонійно сполучається з нац. розумом в їх синтетичний вислід: нац. волю. Говоримо: в ідеалі. В дійсності, як вчить нас недавній іст. досвід, ці дві осн. психологіч. категорії, які є наслідком малоросійського паралічу (і малоросійського розкладу), давали в області чуття отаманщину (і махнівщину), а в області розуму — мертвий, отже, завжди спізнений, формалізм, ялову «принципіяльність» (а не творчу засадничість) і ті чи ін. (дискусії в стилі від «високого рівня» аж до Гоголевої повісті про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Ничипоровичем...)

Саме усвідомлення собі комплексу М. було б уже значним кроком уперед, так само, як поставлення діагнозу є початком лікування.

МІЖЕТНІЧНИЙ КОНФЛІКТ (концепція У. Самнера). Відомого американського вченого можна по праву вважати засновником концепції М. к. Вона була сформульована і викладена ним у роботі «Народні звичаї» (1906 р.). Згідно з цією концепцією, етнічні групи виникають й існують завдяки спільному походженню, проживанню, відданості і лояльності своїх членів. Водночас зазначені чинники відрізняють, відокремлюють одну групу від іншої. Кожна група, як правило, «пестить свою власну гордість і пихатість, вихваляється своєю зверхністю, звеличує своє власне божественне призначення і з презирством дивиться на інших». Усе це сприяє зростанню недовіри, підозри і ворожнечі між різними етнічними групами, а в умовах змагання за природні ресурси «багатство і статус призводить до сутичок і війн».

При цьому, на думку У. Самнера, стосунки товариськості і миру у власній групі та ворожості і войовничості щодо іншої (інших груп) є взаємозалежними. Стан війни з іншою групою чи групами є саме тим чинником, який зміцнює мир в середині власної групи, тоді як внутрішні суперечності і чвари послаблюють її запал і стремління до війни. Стан війни сприяє також формуванню уряду і прийняттю законів у власній групі з тим, щоб «запобігти внутрішнім чварам і встановити дисципліну». Отже, робить висновок У. Самнер, у міжгрупових відносинах «війна і мир впливають одне на одного».

Заслуговує на увагу також закономірність, яку вивів У. Самнер. На величезному фактичному матеріалі він, зокрема, довів, що чим ближчими сусідами є етнічні групи і чим вони сильніші, тим більшою є їх войовничість і тим міцнішою є внутрішня організація і дисципліна в кожній з них. Лояльність до своєї групи, готовність до самопожертви заради неї та ненависть і презирство до іншої групи чи груп; братерство в середині групи і войовничість назовні — всі ці почуття формуються одночасно і є спільним продуктом однієї й тієї ж ситуації.

І хоча концепція М. к. У. Самнера формувалась майже століття тому, багато її положень не втратили своєї актуальності й сьогодні. Чимало з них було покладено в основу сучасних теорій М. к.

МІЖЕТНІЧНИЙ КОНФЛІКТ (теорія реалістичного групового конфлікту). Теорія реалістичного групового конфлікту була розроблена американськими вченими Робертом Лівайном та Дональдом Кемпбеллом на початку 70-х років і викладена в їхній роботі «Етноцентризм: теорії конфліктів, етнічних відносин та групової поведінки». Ця теорія містить 22 коротких, але чітко сформульованих, змістовних і досить оригінальних положень.

Ключовим є перше положення, в якому стверджується, що «причиною міжгрупових конфліктів є реальний конфлікт групових інтересів». Згідно з другим положенням, реальний конфлікт інтересів, неприхований, існуючий або колишній міжгруповий конфлікт, а також наявність конкуруючих, ворожих сусідніх груп є причиною відчуття реальної загрози. Остання (згідно з положеннями 3—9) в свою чергу викликає опір такій загрозі, сприяє зростанню внутрішньої групової солідарності, піднесенню власної групової ідентичності, зміцненню групової замкнутості, обмеженню відходу від групи її членів, посиленню покарання своїх членів за девіантну поведінку та ін.

Наступний блок положень (10—20) стосується причин зростання та послаблення етноцентризму. За твердженням авторів зазначеної теорії, чим слабкіша група і чим більшу загрозу вона відчуває з боку інших груп, тим більшими є прояви етноцентризму в її середовищі. Етноцентризм виявляється у тих групах, які мають і експлуатують обмежені природні ресурси, а не в групах, які мають необмежені ресурси. Ці почуття є сильнішими також у тих груп, які мають рухомі багатства. Етноцентрична ворожість головним чином спрямована проти найближчих сусідів та найбільш сильних і небезпечних груп. Чим більш етноцентричною є група, тим частіше вона розглядає інші групи як сильні, агресивні і небезпечні.

Останні два положення (21—22) визначають шляхи налагодження М. к. «Міжгрупові конфлікти та взаємна етноцентрична ворожнеча можуть бути усунені якимись глобальними спільними цілями або загальною загрозою»,— роблять висновок автори теорії реалістичного групового конфлікту.

МІЖЕТНІЧНІ КОНФЛІКТИ — різновид соціальних конфліктів, основною причиною яких є протистояння «своїх» та «чужих», зіткнення цих двох систем. М. к. закладені в самому існуванні відмінностей. «Усякий світ, відмінний від нашого, може бути сприйнятим як світ, який ставить під сумнів наш власний шлях задоволення потреб і, значить, нашу ідентичність» (О. Нідлер). М. к.— це передовсім конфлікти різних етносів, що й лежить в основі теорії «конфлікту світів», яка набула поширення з 60-х років. Остання тісно взаємопов'язана з теорією людських потреб, яка, на відміну від традиційного підходу, розглядає індивід не як інструмент політичного процесу, а розглядає соціальний конфлікт як наслідок ущемлення (чи неадекватного задоволення) всієї тієї сукупності потреб (чи їх частини) людини, які й є першопричиною того, що реальна людська особа стає активним суб'єктом соціального процесу.

Теорія людських потреб, у свою чергу, підводить до висновку про наявність та необхідність їх реалізації індивідуумами, соціальними групами, в тому числі й етносами.

Отже, М. к. тісно взаємопов'язані з питанням реалізації інтересів, потреб, етнонаціональних цінностей

(екологічних, політичних, культурологічних, соціальних та ін.), а соціальні дії індивіда, етносу по реалізації свого інтересу, утвердженню своїх цінностей можуть набувати деструктивного характеру. Саме тому й виникає конфронтація, використовуються методи насильства, а не тільки переконання.

Відбувається своєрідна генералізація агресії, спрямованої проти людей інших національностей за рахунок повного поглинання (абсорбації) нечисленних національних груп титульною нацією, повної ізоляції національних груп одна від одної. Все це веде до застосування методів агресивності, до взаємообумовленості М. к. та насильницьких методів їх розв'язання.

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ КОНФЛІКТИ (в колишньому СРСР). Стан міжетн. відносин у колиш. СРСР є кризовим і до того ж відсутній інтегральний підхід до вивчення М. к., який дозволив би побачити за складним вузлом міжнац. протиріч закономірний процес розвитку.

Завдання повного усунення М. к. є утопією, і в ряді випадків неправомірним з точки зору прогресивного розвитку суспільства. В процесі саморозвитку нац. відносин виявляються глибинні основи цих протиріч, що є передумовою їх гармонізації.

Можна виділити три соціальних типи М. к.

1. Конфлікт психол. стереотипів. Цей конфлікт виникає і набирає сили дуже швидко, чому сприяє поява у збудженому середовищі лідерів, яким вдається сформулювати і внести в наелектризоване середовище гасла, спрямовані на спільне досягнення певних прав, цілей, відстоювання своїх привілеїв. Формуються два види психол. стереотипів: перший характеризується етніч. замкнутістю, другий — розвитком етніч. підозрілості, яка швидко трансформується в етніч. ворожнечу. Переборенню руйнівної стихійності, переведенню соціальн. енергії мас у русло суспільно-політ. активності сприяє розвиток масових суспільно-політ. організацій типу народних фронтів. Важливою умовою зниження ескалації стихійних конфліктів є плюралізм для засобів масової інформації, створення незалеж. видань, здатних дати об'єктивну інформацію.

2. Конфлікт ідеолог. доктрин. Визначальною рисою конфлікту такого роду можна вважати ідеолог. консолідацію членів конфліктної спільності, існування на цій основі більш чи менш усвідомленої згоди щодо «мобілізуючих» цілей та шляхів їх досягнення. При наявності в обох конфліктуючих сторін своїх ідеологів і масових суспільно-політ. організацій, здавалось би, можливий діалог. Але якщо інтеграція відбувається на основі жорсткого придушення опозиційної думки в лавах власного руху, то у підсумку можуть сформуватися організації мікрототалітарного типу з догматичною або навіть антигуманною ідеологією. В результаті нац. рух може виявитися в ситуації жорсткої конфронтації. При переважанні ідеології «вибіркового гуманізму», спрямованої на захист прав і привілеїв лише своєї нації, діалог перетворюється у формальність, компроміси відкидаються. Так, представники народу, що зазнав депортації, керуються своїм безумовним правом на відновлення іст. справедливості, а етніч. групи, які заселили залишені території, культивують визнання іст. реальності, тобто незворотність історії. Право іст. першості вступає тут у різке протиріччя з правом іст. реальності. Ін. джерелом конфліктів ідеолог. доктрин є багатоступінчатість і розгалуженість ієрархій автономій, які ставлять народи в нерівноправне становище. Прикладом може бути нагірно-карабахський конфлікт. Джерелом етнотеритор. конфліктів у ряді регіонів виступає і зміна етнодемографічної структури в бік значного збільшення прийшлого іншоетніч. населення. Розв'язання конфліктів у цьому випадку можливе за умов взаєморозуміння, взаємодії культур, зближення сторін.

3. В міру посилення нац. рухів у республіках стали виявлятися риси конфлікту нового типу — конфлікту політ. інститутів, під яким розуміється такий М. к., прихильники якого консолідуються на основі їх активного включення в систему функціонування влади на певній території. Це конфлікт організацій, де ідеї фігурують у «творчому вигляді». Конфлікт політ. інститутів можна назвати конфліктом вертикально-етніч. спільності і держави. Держава, як правило, підключається до конфлікту, виступаючи в різних ролях. Так, стосовно конфліктів стереотипів держава обмежується функцією захисту інтересів порядку і припинення крайніх форм конфронтації. В конфліктах доктрин у держави третейська роль, а в конфліктах інститутів вона — безпосередній учасник. Вимоги придбання або зміцнення суверенітету сьогодні висуваються нац. рухами не лише у більшості колиш. союзних республік, але і в ряді автоном. республік, які відчувають подвійний гніт — центр. і респуб. властей. При цьому носіями політ. суверенітету повинні виступати не етніч. спільності, які переважають чисельно, а соціально-територ. спільності, які об'єднують все населення відповідних адміністративно-територ. утворень. Права й обов'язки громадян не можуть бути відмінними залежно від етніч. приналежності, хоч у багатонац. республіках і є тенденція розглядати державність як виключну прерогативу, а територію, як власність народу, що дав назву республіки. Але потенційно боротьба за суверенітет здатна зміцнити і покращити міжетніч. відносини, бо суверенітет відповідає інтересам усіх народів. Імовірність загострення М. к. в міру загострення конфлікту політ. інститутів часто обумовлюється незавершеністю процесу викорінення «селективного гуманізму» або відтворення бюрократичної тенденції у функціонуванні політ. організацій, що борються за владу.

Гармонізація міжнац. відносин перебуває в прямій залежності від демокр. орієнтації сусп. свідомості. Вона опирається на відповідність (пропорційність) прав і обов'язків між осн. соціальн. суб'єктами суспільства: державою, нацією, особою.

МІХНОВСЬКИЙ МИКОЛА І ДОНЦОВ ДМИТРО — речники двох концепцій українського націоналізму. Український націоналізм як ідеологія і як зорганізований політичний чинник в українському національному житті — явище в українській історії відносно молоде, яке своїми початками сягає кінця XIX ст. Розвиток українського націоналізму припадає на роки між двома світовими війнами. Початковий етап українського націоналізму пов'язаний з постаттю Миколи Міхновського, а другий етап, після Першої світової війни,— з постаттю Дмитра Донцова. Міхновський і Донцов відіграли в розвитку української націоналістичної думки особливу роль, започатковуючи певні ідейно-програмові концепції та формулюючи окреслені світоглядні позиції.

Що ж уявляв собою український націоналізм з-перед Першої світової війни? Якою була політична філософія Миколи Міхновського — основоположника модерного українського націоналістичного руху? На ці питання треба дати найвичерпнішу відповідь, якщо хочемо зрозуміти, як розвивався український націоналізм перед Першою світовою війною, а відтак між двома світовими війнами, а зокрема зрозуміти роль, яку відіграв у його дальшому розвитку Дмитро Донцов, зайнявши після Першої світової війни місце провідного українського націоналістичного публіциста і теоретика. Це останнє тим важливіше, бо в останні роки свого життя, вже після Другої світової війни Дмитро Донцов заперечив роль Міхновського, твердячи, що не Міхновський, а він, Донцов, «назву та ідею націоналізму... виніс на форум політичний... в 1926 році».

Український націоналізм, який вийшов на історичну арену під кінець XIX ст., був не тільки, як це твердять деякі автори, однозначним «з активною національною свідомістю та патріотизмом», чи виключно «самостій-

ництвом», але специфічним ідейно-політичним напрямом, який визнавав примат нації та національний принцип за підставові в організації політичного життя цілого світу. Мало того, український націоналізм того періоду виступав з виразним постулатом, що «Україна для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів-зайців», декларуючи водночас, що ворогом українського народу є кожен народ, який посягає на право українського народу жити вільним і незалежним життям. На ці особливості українського молодого націоналістичного руху в Україні звернув увагу Михайло Грушевський, пишучи ще в 1908 р. про «носителів національної виключності, темного націоналізму, шовінізму, темних інстинктів, обгорнених плащем національним», і підкреслюючи, що «поступове українство останніх десятиліть зігнало його з поля», визнавши важливим, «щоб національне усвідомлення українського громадянства, українських мас, осталось під прапором українства культурного, поступового, свобідного від всякої національної виключності, націоналістичного канібалізму і реакціонерства». Йдеться тут власне про той політичний рух на українських землях, виразником і речником якого був Микола Міхновський. Іншими словами, не йдеться тут про націоналізм, як «активну національну свідомість та патріотизм», бо були національно свідомими і патріотами і Михайло Грушевський, і українські демократично-ліберальні та соціалістичні політичні кола, але про цілком інший світогляд і про інше розуміння національного ідеалу. Очевидно, Микола Міхновський був самостійником і в «начало» своєї політичної програми поклав засаду про «самостійну Україну». Не є тут суттєвим той факт, що він цю свою засаду доводив історично-правними аргументами, відкликаючись до постанов Переяславської угоди з 1654 р. Засадничим є те, як він розумів ідею нації та її неминучу перемогу у цілому світі. У «Самостійній Україні» він дав цьому таке визначення:

«Кінець XIX віку визначився з'явищами, що характеризують новий зворот в історії людськості. Ці з'явища свідчать за те, що п'ятий акт великої історичної трагедії, званої «боротьбою націй», вже почався і закінчення наближається. Ці з'явища — це уоружені повстання знеболених націй проти націй-гнобителів... Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим необмежовану змогу всесторонньоrо розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишний розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності єсть метою,— тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин».

Ставши на такі вихідні ідейні позиції, Микола Міхновський у той же час визначив і другу засаду українського націоналізму, а саме: здійснення національного визволення прийде у висліді переможної боротьби з поневолювачем. Завданням українського націоналізму є зорганізувати народ до цієї боротьби, яка має закінчитися утвердженням «одної, єдиної, нероздільної, вільної самостійної України від Карпатів аж по Кавказ».

«Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться,— писав Микола Міхновський.— Третя Українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок... Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна уважається також відповідною, як і боротьба фізичною силою. Потреба боротьби випливає з факту нашого національного існування. Нехай наша історія сумна й невідрадна, нехай ми некультурні, нехай наші маси темні, подурені, ми все ж існуємо і хочемо далі існувати. І не тільки існувати як живі істоти, ми хочемо жити як люди, як громадяни, як члени вільної нації».

Таку декларацію ідейних принципів у «Самостійній Україні» Микола Міхновський невдовзі доповнив досить широко опрацьованою політико-соціальною програмою, що її прийняла Українська Народна Партія. Програма УНП включає боротьбу за політично-державне унезалежнення України та передбачає побудову на українських землях справедливого соціального демократичного ладу. Майбутня українська держава вбачалася Міхновському як «республіка українських робочих людей», тобто селян і робітників. Для своєї соціальної програми Міхновський адаптував засади соціалізму, вважаючи, що тільки здійснення соціалістичного ідеалу «може остаточно задовольнити український і інші народи, знищити визиск, безправ'я, знищити сучасний устрій, збудований на насилі, примусі, нерівності і пануванні».

У Міхновського ми зустрічаємо дуже вдале поєднання національного з соціальним, що знайшло своє особливе віддзеркалення у сформульованому ним гаслі — заклику до поневолених народів єднатися в боротьбі проти народів-поневолювачів і здобуття національної волі та здійснення соціальних ідей. «І ми виголошуємо новий поклик,— писав Міхновський.— Робітники поневолених націй, єднайтеся для спільної боротьби за свої національно-політичні, духовні й економічні інтереси проти пануючих націй, під умовою обопільного признання своїх національних прав».

Приймаючи соціал-демократичну програму, Міхновський відкидав марксистське гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», бо він не вважав за можливе поєднання інтересів пролетаріату панівної і поневоленої націй. Не принесе порятунку поневоленій нації також перемога демократії в нації-поневолювача, бо тоді, як казав він, «коли демократія пануючих націй виб'ється на свободу, коли вона запанує, коли вона стане при державній владі, тоді сподіватися на співчуття до поневолених націй можна ще менше. Тому треба знести національне панування на цілому світі вже до того часу, поки розв'яжеться соціальне питання, поки демос виб'ється на свободу».

Передумовою встановлення на українських землях справді справедливого соціального і політичного ладу, знесення всяких форм експлуатації є ліквідація чужонаціонального поневолення, постійно твердив Микола Міхновський, «здійснення великого національного ідеалу: єдиної нероздільної самостійної демократичної України освічених робочих мас, заснування тієї великої держави національної, в яку увійдуть усі частини українського народу».

Багато світла кидають на погляди Міхновського його «десять заповідей Української Народної Партії». Ці «заповіді» — це перша на українському відтинку ще до Першої світової війни виразно націоналістична програма, яка визначає з одного боку мету боротьби українського народу, а з другого — шлях, яким повинен іти український народ, а, передусім, український націоналіст — член УНП, у цій важкій визвольній боротьбі. У першій «заповіді» зібрана суть усієї політичної і соціальної програми молодого українського націоналістичного руху, яку накреслив Микола Міхновський. Ця «заповідь» звучить:

«Одна, єдина, неподільна, самостійна, вільна, демократична Україна, республіка робочих людей — це ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя».

У Миколи Міхновського було глибоке розуміння волі і ваги націоналізму в національному житті. У брошурі «Справа української інтелігенції в програмі УНП» він писав, що «головна причина нещастя нашої нації —

брак націоналізму серед ширшого загалу її». Водночас там же Міхновський так уточнив своє поняття націоналізму: «Націоналізм — це велетенська і непоборна сила, яка яскраво почала проявлятися в XIX віці. Під її могутнім натиском ламаються непереможні, здається, кайдани, розпадаються великі імперії і з'являються до історичного життя нові народи, що до того часу покірно несли свої рабські обов'язки супроти чужинців-переможців. Націоналізм єднає, координує сили, жене до боротьби, запалює фанатизмом поневолені нації в їх боротьбі за свободу. Українська нація мусить йти тим самим шляхом, як і поневолені народи Заходу, (і вона) перейде його і повалить все, що стоятиме перепоною на цій дорозі».

Підсумовуючи розмірковування на тему націоналістичної ідеології Миколи Міхновського, слід сказати, що вона:

1. Виходить за межі виключного примату нації та національного інтересу, ставлячи націю і національний інтерес на перше місце у загальній системі соціополітичних цінностей, приймаючи, що національний інтерес може бути повністю забезпечений тільки у власній, ні від кого незалежній державі;

2. Визнає національний принцип за єдиний принцип справді справедливого укладу міжнародних відносин і тому заперечує право будь-якої нації поневолювати іншу націю, вимагаючи політичної незалежності для кожної нації у світі;

3. Є виразно самостійницькою і соборницькою, коли мова йде про відновлення незалежної і суверенної держави української нації;

4. Спирається на власні сили у боротьбі за політично-соціальне визволення української нації;

5. Приймає засади народоправства (демократичного ладу) на шляху політично-державної організації нації, визнаючи, що ця форма може в найкращий спосіб забезпечити інтереси широких народних мас у незалежній державі;

6. Приймає соціалістичні засади у питанні соціально-економічної організації нації.

Треба відзначити, що хоч націоналістична ідеологія Миколи Міхновського окреслена у відносно загальній формі і виявляє автора радше як політичного пропагандиста й організатора, а не теоретика, то її ідейно-світоглядні і політично-програмові елементи досить чітко визначені. Найсуттєвіше це те, що ця ідеологія принесла на Україну виразно уточнене поняття націоналізму, з'ясовуючи його місце і роль в житті поневоленої нації. Не приходиться, отже, дивуватися тому, що її головні засади лягли в основу модерного українського націоналістичного руху, який у пізніші десятиріччя перетворився у вирішальний політичний фактор українського життя. З цих міркувань ми оправдано вважаємо Миколу Міхновського основоположником українського націоналістичного руху, першим, хто накреслив засади українського націоналізму, як ідеології, і першим, хто зробив спробу дати початок окремішній українській націоналістичній організації, яка ставила собі за мету боротьбу за українську самостійну соборну демократичну державу — «республіку робочих людей». Твердження, що Микола Міхновський був тільки основоположником українського самостійництва, але не націоналізму, суперечить фактам. Навпаки, самостійництво Міхновського є випливом його націоналізму.

Як знаємо, український націоналізм перед Першою світовою війною і в роки війни та революції не став такою політичною силою, яка б заважила на ході історичних подій на українських землях того часу. У змаганні з іншими політичними групами на українських землях український націоналістичний рух не захопив широких мас. На історичну арену він вийшов щойно у повоєнній добі, знайшовши остаточно своє організаційне оформлення в Організації Українських Націоналістів. Цей другий період на шляху розвитку українського націоналізму тісно пов'язаний з особою Дмитра Донцова, політичного діяча, публіциста, ідеолога. Дмитро Донцов належав до молодшого покоління українських діячів. Свою політичну і публіцистичну кар'єру він почав у 1905 р., тобто в час, коли Міхновський поклав вже основи під український націоналістичний рух. Звичайно, Донцов був знайомий з писаннями Міхновського, зокрема з його брошурою «Самостійна Україна», але ці писання, як і ціла націоналістична програма Міхновського, не виявилися для нього настільки переконливими, щоб він відразу став на націоналістичні позиції. До 1914 р. Міхновський і Донцов ідеологічно і організаційно стояли на цілком протилежних позиціях, і цьому Донцов дав вислів у своїх творах того часу, займаючи в них позиції марксистського соціалізму.

Свій погляд на український націоналізм Донцов змінив щойно після Першої світової війни, коли сам став на націоналістичні позиції. У творі «Націоналізм» Донцов дав навіть позитивну оцінку націоналізму Міхновського, пишучи, що у творах Міхновського «бачимо новий світогляд, наскрізь націоналістичний і наскрізь активістичний». Хоч Міхновський, як підкреслював там же Донцов, «ще не важився розбити скорупу старих гасел», то твір «Самостійна Україна» Донцов зараховував «до тих немногих голосів, що рвали з провансальством, кличучи до нового націоналізму».

Після Другої світової війни Донцов виступив з іншою оцінкою Міхновського, заявляючи, що в Міхновського була тільки ідея самостійності, а не націоналізму. Це твердження може видаватися дивним і таким, що не відповідає історичним фактам, але, проаналізувавши його і порівнявши націоналізм Міхновського з націоналізмом Донцова, можемо бачити, що таке твердження небезпідставне.

Справа в тому, що тут ідеться не про один, а про два націоналізми: націоналізм Міхновського і «чинний націоналізм» Донцова. Між цими націоналізмами є суттєва різниця, яка у нас не завжди береться до уваги, аби представити послідовність розвитку націоналізму і націоналістичної думки на Україні упродовж останнього півсторіччя. Згідно з цим досить спрощеним поглядом, Братство Тарасівців, Микола Міхновський, Дмитро Донцов, «Заграва», Партія Народної Роботи, ОУН, а далі цілий ряд націоналістичних авторів, розглядається як ланки одного й того ж ланцюга, які одна одну не тільки доповнюють, але з яких кожна чергова ланка є вдосконаленням попередньої. Очевидно, в цьому є своєрідна логіка, але, як бачимо з твердження Донцова, ця «логіка» не відповідає фактичному станові.

Треба згодитися з думкою чи твердженням Донцова, що він не є продовжувачем ідей Міхновського і що його «чинний націоналізм» — це не націоналізм Міхновського і Української Народної Партії. Донцов є автором т. зв. інтегрального націоналізму, що його він окреслив у своєму творі «чинним націоналізмом». Ідеологія «чинного націоналізму» спирається на засади, яких не знає ідеологія націоналізму Міхновського. Йдеться тут про такі засади як філософський волюнтаризм, антидемократизм, політичний і соціальний ієрархізм, про концепцію «правлячої касти» — єдиного і виключного виразника національної волі, «ініціативної меншості», що являється рушійною силою історії, та про ідею «творчого насильства». Донцов відкидає принцип народоправства, заявляючи, що «ініціативна меншість», а «ніколи народ», є предметом історичних процесів, пропонуючи на місце справедливого соціального ладу для всього «робочого люду», про що мріяв Міхновський, кастократичну соціальну структуру з абсолютним підпорядкуванням т. зв. підвладних класів (тобто «народу») класу панівному, що має складатися з «луччих людей».

Безперечно, що у Міхновського і Донцова є подібні елементи чи засади як, наприклад, засада примату нації, принцип боротьби, наголошення важливості державної незалежності нації, але на цьому кінчаються схожості між цими двома націоналістичними ідеологіями. Це прекрасно розумів Донцов і тому поставив твердження, що не Міхновський, а він є основоположником українського націоналізму, вважаючи націоналістичною тільки таку ідеологію, яка включала б елементи, накреслені в його «Націоналізмі» та інших писаннях.

Фактичний стан є такий, що Міхновський і Донцов є творцями двох напрямів в українському націоналістичному русі. Микола Міхновський був виразником і речником демократичного націоналізму, який радше нагадував специфічний національний радикальний рух, що прагнув до побудови української держави шляхом революційної боротьби, не відкидаючи також і інших засобів і метод. Ідеалом Міхновського була українська демократична республіка з прогресивною соціальною програмою, зачерпнутою з соціалістичного вчення. Донцов розвинув свою ідеологію «чинного націоналізму» в період, коли в Європі святкували перемогу авторитарноелітарні й тоталітарні рухи, які послужили Донцову зразком. У висліді українське суспільство дістало націоналістичну ідеологію, яка перекликалася в ідейній площині з цими рухами і вирішально вплинула на спрямування українського націоналізму в цьому напрямі, розвиваючи його природний зв'язок з тими засадами, що їх в «начало руху» поклав Міхновський. Треба, однак, зазначити, що, незважаючи на майже абсолютний тріумф ідеології «чинного націоналізму», все-таки ідеї Міхновського не загинули, а продовжували існувати, щоб вийти на поверхню життя при змінених обставинах.

Криза «чинного націоналізму» Донцова почалася на початку 40-х років, а в роки Другої світової війни в Україні відбулася грунтовна ревізія ідейно-програмових засад українського націоналістичного руху, що призвело до розриву з ідеями «чинного націоналізму». Український націоналізм знову виявився на тих позиціях, що їх накреслив ще до Першої світової війни Микола Міхновський, доповнюючи їх, очевидно, здобутками української політичної думки останніх десятиліть і враховуючи вимоги та потреби нової політичної і соціальної дійсності на українських землях і в цілому світі. Справа йшла про звільнення українського націоналізму від наслідків авторитарно-елітарного мислення і тоталітарної практики та про перехід на позиції демократизму і такої соціальної програми, яка, як колись це пропонував Міхновський, гарантувала б максимальну соціальну справедливість для селянства і робітництва. Коли йдеться про український організований націоналізм, то вперше це знайшло своє конкретне віддзеркалення у програмових постановах ОУН та III Надзвичайного Великого Збору, а пізніше у численних працях націоналістичних підпільних авторів 40-х і початку 50-х років в Україні.

МОДЕРНІЗАЦІЯ І НАЦІОНАЛІЗМ. У світовому суспільствознавстві під модернізацією розуміється характерний для нового часу період бурхливої індустріалізації, панування ринкових відносин, переходу економіки на якісно новий технолог. і орг. рівень. Незважаючи на її нівелюючий вплив на нац. культури, на зміцнення й розширення інтернац. госп. зв'язків, вона не тільки не призвела до зникнення феномена націоналізму, а, навпаки, стимулювала його активність. Викликане модернізацією поглиблення міжнарод. розподілу праці змусило нац. держави здійснювати послідовні кроки для захисту нац. інтересів на світовому ринку, гуртуючи навколо цих інтересів своїх громадян і об'єднуючи їх спільною ідеологією націоналізму. Одночасно модернізація стимулювала активність етніч. груп всередині багатонац. держав. Маючи своїм наслідком швидку і масштабну урбанізацію, масовий переїзд в міста надлишкового сільськ. населення, вона зробила міста ареною боротьби між представниками різн. національностей навколо престижних робочих місць і соціальн. благ, стимулюючи тим самим і їхнє прагнення до збереження етніч. ідентичності. В містах з багатоетніч. складом населення це призвело до об'єднання і мобілізації етніч. груп під гаслами етнонаціоналізму. Ефект націоналістичного збудження внаслідок модернізації притаманний всім країнам, що її переживали, незалежно від їхнього суспільно-політ. устрою. Це дало багатьом дослідникам підставу говорити про світову закономірність появи націоналізму в суспільствах, що модернізуються.

МОНДІАЛІЗМ — концепція нового геополітичного розмежування світу. Виявляється в «американоцентристських», «європоцентристських», «азіоцентристських» або «неоєвразійських» проектах з шифрами «Атлантика», чи «Континент». Мета одна — світове панування селекційної меншості (півсвіту у Ж. Тиріара). «Нова Євразія» — черговий М., проект, що принципово не різниться ні від «нової Європи»: від Камчатки до Камчатки чи від Аляски до Аляски («Паризька хартія» 1990 р.), ні від Тиріарівського «Європа — від Дубліну до Владивостока».

М. не ставить питання про єдність — культурну, релігійну, історичну, національно-етнічну — бажаючи не згуртувати, а, навпаки, розтовкти та змішати всі нез'єднані народи. Він має на увазі не можливість гармонії, а навпаки, можливість ентропічного хаосу. Культурні, національні, духовні сутності різних народів для М.— «звук пустий», як і сама географія. І якщо «нова Європа» охоплювала поряд з природною Європою північно-американський континент, а також Сибір з Камчаткою, то чому «новій Євразії» не замахнутись на відчужені від Європи райони — Центральну, на всю тихоокеанську Азію, Близький Схід, бо ж навіть, на Африку, і не стати навіть «Євроафроазією». І з'являться в Росії нові «російські патріоти» — «афророси» чи «євроафророси» та, граючи в геополітику, стануть доводити органічність та вигоди з будь-яким екзотичним хижаком та віднайдуть коріння слов'янства, витоки віровчення російського в самому пеклі.

М. побудови, зокрема в Росії, супроводжується навіть «національно-визвольною ідеєю» (Росія не нація, а континент — В. Кожинов), обгрунтовується «пробними кульками» нових «геополітичних» теорій. Введення поняття — росіяни — це просто родове поняття євразійства (тобто так званої частини людства). Воно переслідує декілька цілей. Перша: поставити велику націю, натхненницю Росії — «Євразії» в єдиний елітарний всеранжуючий «неоєвразійський» ряд. Друга: відмінити саме поняття «росіяни» — «родове поняття» з якогось спіненого транснаціонального коктейлю.

«МОРАЛЬНО-ЕСХАТОЛОГІЧНИЙ ІМПЕРАТИВ». Термін, яким американський політолог Дж. Ротшильд запропонував означати принцип, що ним у своїй поведінці керується етнічна група, яка впевнена, що настає неминучий кінець її існуванню (загроза етноциду, геноциду, депортації тощо). У такому морально-психологічному стані група може увійти в конфлікт навіть без будь-яких перспектив на перемогу і вдатися до будь-яких акцій, навіть насильницьких, виходячи з того, що їй вже нема чого втрачати. Прикладом прояву М.-е. і. можна вважати поведінку вірмен Нагірного Карабаху в Азербайджані, які переконані, що повернення під владу Баку означатиме їхнє неминуче фізичне винищення або руйнування їхньої групової єдності і насильницьку асиміляцію.

МОСКВОФІЛЬСТВО — напрям у сусп.-політ. та культ. житті Галичини, Буковини та Закарпаття в другій пол. XIX — першій пол. XX ст. Назва походить від орієнтації напряму на рос. державність моск. взірця, концепцію слов'янофільства, на відміну від ідеології рос. західництва, осередком котрого був Петербург.

Представники М. поділяли погляди рос. слов'янофілів О. С. Хомякова, С. Т. і К. С. Аксакових, М. П. Погодіна. Головними засадами М. були ідеї про етнічну тотожність росіян, українців і галицьких русинів, заперечення існування українців як нації, а звідси й права укр. народу на держ. життя, утвердження потреби об'єднання всього слов. світу під зверхністю рос. самодержавства як нібито найкращого державного ладу для слов. народів. Звідси в усп.-політ. аспекті боротьба за приєднання Зах. України до Рос. імперії, а в культурі — орієнтація на рос. л-ру слов'янофільських авторів, запровадження в творчість штучної мови — «язичія», що складалося з суміші рос., укр., польс., старослов. елементів. У худож. л-рі М. характерні псевдокласицизм, абстрактність змісту, віддаленість від актуальних усп.—політ. тем, відмова від зображення нар. життя, що нібито означало створення л-ри «не для галичской черни», а для «образованного класса». Москвофільське письменство опинилося поза межами як рос., так і укр. л-р. І. Франко назвав його «духовним збоченням», «патологічним проявом людського духу» (Зібр. тв., т. 31, с. 458). Визначні діячі М.— І. Глушалевич, Б. Дідицький, А. Добрянський, Д. Зубрицький, І. Наумович, В. Площанський.

М. було породжене складними умовами укр. нац. життя в Австро-Угорщині. У ньому злилися опір насильницькому ополячуванню, утрата ілюзій та надій на австрійський уряд, який підтримував курс на придушення українства в Галичині силами польськ. шляхетства, аристократизм, що зневірився в можливостях власної плебейської нації і шукає опертя в етнічно спорідненій державі, котра має уряд, станову ієрархію, дворянство; відчуття справжньої нац. спорідненості з сусіднім народом, спільність церк. історії.

М. постало із виникненням нац.-визвольних рухів недержавних народів Австрії, пробуджених революцією 1848—49. У 1850-х М. було пануючим настроєм галицьких українців і мало відносно прогресивний характер.

У 1860-х внаслідок заборони укр. слова в Росії посилився наплив укр. письменства, зокрема Шевченкових творів, у Галичину, що активізувало там процеси нац. самовизначення. Галицьке українство розкололося на М. і народовство, почалося суперництво між цими двома течіями. У другій пол. XIX ст. найширше розвинулася періодика М.: «Слово» (1861—1887), «Наука» (1874—1900), «Галичанин» (1893—1914), «Русская рада» (1871—1893). Москвофіли мали свої організації і т-ва: «Народный дом», «Ставропигийский институт во Львове», «Галицко-русская матица», «Общество им. Крачковского».

У пошуках коштів лідери М. здійснювали поїздки до Росії, де знаходили щедру фінансову підтримку самодержавного уряду. У 1881 р. відбувся голосний москвофільський судовий процес у Галичині, на якому представники М. звинувачувалися в державній зраді, зносинах з царським урядом на шкоду Австро-Угорщині, але були виправдані.

Різкої протидії в народі М. спочатку не зустрічало, граючи на нар. ідеалах соборності України, основна частина якої перебувала в складі Росії. Але з часом, у міру виявлення спрямованості М. на зросійщення Зах. України, заперечення політ. і культ. самостійності укр. народу, посилилося його негативне сприйняття. Проти М. активно боролися М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик. До кінця XIX ст. М. всіма здоровими силами українства сприймалося як чуже, вороже явище. І. Франко оцінював М. як «напрям, що має метою умертвити живого духа та живий національний рух серед нашого народу».

Москвофіли засудили революцію 1905—07 в Росії як спрямовану проти самодержавства. Наступний період в історії М. характеризувався його блокуванням з рос. монархічними партіями, зокрема кадетами. Різко вороже зустріли москвофіли укр. нац.-визвольну революцію 1917—20 рр. як таку, що руйнує єдину й неділиму Рос. імперію, підтримували білогвардійський рух.

У польський період М. зазнало розколу. Частина його прихильників, пересвідчившись у безплідності боротьби проти власного народу, приєдналася до укр. т-ва «Сельроб», що мало соціалістичну орієнтацію і потрапило у 1926 під вплив КПЗУ.

М. вичерпало себе з приєднанням Зах. України до СРСР (УРСР), оскільки в системі рад. тоталітаризму провідні ідеали М.: зросійщення укр. народу, об'єднання Великої, Малої та Червоної Русі в одній державі, витіснення укр. мови з сфер політ., наук. та ін. життя — набуло характеру державної політики.

У молодій укр. державі не виключена небезпека інспірації новітніх модифікацій М. за допомогою фін. і політ. підтримки певних сил Росії, зацікавлених в обгрунтуванні територіальн., майнових, військових та ін. претензій.

Н

НАРОДНИЦТВО проникло в більшовицьке середовище через певні кола лівих народників, головним та вільним середовищем якого стала партія соціалістів-революціонерів (есерів), яка була не стільки політичною партією, скільки народним національним рухом (Л. Шапіро). Йдеться не лише про ідеологію скіфства, що поширювалась в середовищі лівих есерів, які вступили в коаліцію з більшовиками, але й привнесення в більшовицьке середовище свідомого революційного націоналізму. Зрештою, інтернаціоналізм лівих есерів носив яскраво виражений месіанський характер. Радянська Росія стала для лівих есерів авангардом передового людства, що запалив факел свободи всьому пригнобленому людству.

Лівий есер Шіфер однозначно стверджував: «тільки в революційній Росії Інтернаціонал може черпати свої сили для боротьби з імперіалізмом в усьому світі». Ось як кваліфікував національ-більшовизм Р. Петкевич у листі до М. Горького (1918 р.): «У більшовизмі відображається особливість національного духу, його самобутність. Зверніть же увагу: кожному своє! Кожна нація створює свої особливі, індивідуальні, тільки їй властиві засоби та методи соціальної боротьби. Французи, італійці — анархо-синдикалісти, англійці — найбільш схильні до тред-юніонів, а казармений соціал-демократизм німців якомога більше відповідає їхній бездержавності. Ми ж, згідно з пророцтвом великих наших вчителів, наприклад, Достоєвського та Толстого — є народом-месією, на який покладено йти далі всіх і попереду всіх. Саме наш дух звільнить світ із кайданів історії».

НАТИВІЗМ — специфічний засіб для закріплення вищості тієї чи іншої національної спільності над іншими. Причому, якщо в США нативізм спрямовується проти іммігрантів в США і піднімає на щит тих, хто народився в Америці, «український» варіант Н. є спробою відтворити старезну, засуджену громадськістю ідею «виключності», «вищості» української нації над усіма своїми сусідами. Звідси — бажання повернутися до примітивної ксенофобії, ідей трайбалізму, які відображують гіпертрофовані уявлення про етнічне, як відвічно «настовбурчений» феномен та задовольняють аспірації тих, хто ніяк не «вписується» в процес сучасних реформ і хоче надолужити це гнівними філіппіками проти всього і вся.

До того ж, подібний спосіб мислення лише підтверджує думку про наявність в національній психіці несвідомо функціонуючого механізму — трансферу (перенос), тобто здатність акумулювати енергію подразнення

інших по своїй природі конфліктів і переносити її на національні проблеми. Оскільки в житті України безліч великих і «малих» проблем неспокою, то ж і в такий спосіб реалізуються спроби звинуватити у всіх цих труднощах представників інших національностей.

Як зазначає Д. Лихачов, «підкоркова» психологія стала домінуючою, оскільки поява різних примітивних філософських систем захоплює людину своєю агресивністю, протиставляє різні етнонаціональні системи одна одній. І «коли ми перестанемо помічати чужу особистість, то виникає озлоблення, незрозуміння інших національностей. Зникає прагнення до пізнання інших людей, здатність розуміти інші національності. Нічого, крім себе! Любов тільки до себе! Та й не любов зовсім, а «самовихваляння».

НАЦІОЛОГІЯ (за О. Бочковським). Соціологічна дисципліна, що спеціально вивчає модерну, сучасну націю, яка є наслідком перш за все суспільних процесів. Завданням Н. є всебічне з'ясування сутності нації науковим методом. Вона має бути, отже, з одного боку аналітичною наукою, оскільки з'ясовує елементи та сутність націотворчих процесів, з іншого ж — має стати синтетичною наукою про націю, яка б зосереджувала та об'єднувала досі розрізнені та розпорошені наукові розвідки національних проблем.

Ще 1888 р. один з найстаріших дослідників національної проблеми Ф. Нойман у роботі «Народ і нація» навів перелік наук, що спеціально займаються національним питанням. Це: народознавство (етнографія), популяціоністика, антропогеографія, народне господарство, соціологія, правознавство, особливо ж — державне і міжнародне право.

О. Бочковський додав до них антропологію, етнологію, психологію народів, історію, естетику, мовознавство і, передовсім, — політику.

Етнологія та етнографія все ж вивчають початкові фази формування народів, а не модерні нації, здебільшого закінчують свої дослідження на порозі появи новітньої нації, а отже зумовлюють потребу в Н.

Одним з тих вчених, хто зарахував націю як об'єкт спеціального вивчення до політики, де давніше гегемонію мала держава, став шведський мовознавець Р. Челлен, який присвятив національній проблематиці окрему наукову галузь, назвавши її етнополітикою. Маючи предметом дослідження державну націю, він назвав цей розділ демополітикою, зазначивши, що «етнографи загалом зовсім не дбають про державні народи й у своїх системах не торкаються політичних кордонів». Демополітика, отже, є політичною Н. Вона свідомо обминає недержавні нації, на які теоретична націологія має звертати особливу увагу, бо, власне, з їх визвольними змаганнями актуальною стала і все більше активізується проблема модерної нації в новочасній науці.

Політика як наука під певним кутом зору трактує та студіює національну справу. Так само інші науки знають лише один бік чи вияв нації як громадянського явища, причому з допомогою власної методології, неоднакових методів і результатів дослідження. Все це ускладнює трактування національного питання, вивчення нації як такої.

«Гадаю, — пише О. Бочковський, — що нація як суспільний факт відіграє в сучасному громадському житті людства не меншу роль, ніж держава або релігія. Питома її вага як культурного й політичного чинника все зростає й буде зростати в найближчій будучинні...» Тільки самостійна Н. може закласти правові теоретичні засади практичної національної політики. Сама ж національна стихія, перебуваючи в зорганізованім стані, може бути творчою силою й передумовою культурного зрушення сучасного людства. І навпаки, без організуючого й контролюючого впливу критичної наукової думки національна стихія стане великою небезпекою й надзвичайно деструктивним чинником.

На думку Б., наука поки що безсила дати відповідь на питання: що таке нація? Через що і як люди відчувають свою національну приналежність? Як поставали народи? Як перетворювалися вони в модерні нації? Яка суспільна функція нації? Масарик у відомому трактаті «Нова Європа» зазначав: «Нації змінюються з плином часу; а якою мірою й через що? Чи вони змінюються фізично (анатомічно) шляхом схрещування або й внаслідок професії? Через те, що живуть у містах? Залежно від чого? Можливо, внаслідок потенцій? Чи психічні властивості народів змінюються незалежно від фізичних і чому? Чи ж властивості змінюються самі по собі або під впливом сторонніх психічних властивостей? Шляхом засвоєння чужих думок, звичаїв, установ і т. д. Виникає, отже, нелегка проблема самобутності народів, самостійності та самодостатності їхньої культури...

Тільки Н., використовуючи дані й матеріали окремих наук, що зі свого боку цікавляться деякими з цих питань, як наприклад, антропологія, етнологія і психологія народів, може дати критичну й вичерпну відповідь на них.

О. Бочковський зазначав, що одним з найголовніших мотивів, що виправдовують потребу й доцільність існування теоретичної Н., є її вплив на практичну політику. Н. науковим методом має з'ясовувати складні й заплутані національні питання, вказувати шлях до справедливого й розумного їх залагодження практичною політикою.

Теоретична Н. має модернізувати старі дипломатичні методи й сприяти постанню нової дипломатії. В свою чергу, практична етнополітика мусить спиратися на висновки теоретичної Н., що єдина може розплутати складні міжнародні відносини й дати ключ до розумного вирішення національних питань з державного і теоретичного боку.

Однак теоретична Н. не повинна бути лише служкою практичної політики, науково виправдовуючи кон'юнктурні її комбінації. Навпаки, практична політика мусить керуватися вказівками, що випливають з аналізу фактичного стану речей, науково роз'ясненого теоретичною Н.

Поки що ж Н. твориться політикою поза наукою, на жаль, і часто на шкоду справі — розпорошено й несистематично. Присутній, як і раніше, значний вплив на націологічні розвідки політичної тенденційності, звичайно, з очевидною шкодою для їхньої об'єктивності з наукового боку.

Зрештою, Н. є лише теоретичним вступом до етнополітики, тобто практичної національної політики. Адже національне питання, власне, є питання суто політичне. Не можна дивуватися, що політика домінує так необмежено над наукою у трактуванні національних справ. Проте навіть в інтересах самої практичної етнополітики необхідно, щоб теоретична Н. була якомога більш відполітизована. Бо лише тоді вона буде спроможна з'ясувати незалежно й всебічно природу міжнаціональних відносин з національного боку, що, звичайно, є передумовою постання такої націотехніки, яка зможе найкраще подолати суперечності нашого часу.

За Р. Челленом, практичну Н. найдоцільніше назвати етнополітикою, націотехнікою, тобто, власне, практичною Н. Етнополітика є передовсім націотехнікою, а, отже, нормативною дисципліною. Н. ж мусить займатися чистою, об'єктивною наукою. Через це до її компетенції належить і націософія, себто філософія нації, звичайно не в розумінні того чи іншого національного менталітету, а лише як систематичний виклад наукового досвіду національної вдачі окремих народів методом соціологічної типології й характерології.

Націософія повинна науково з'ясувати істотні ознаки національної особовості конкретних народів, і, таким чином, їх функціональну роль.

НАЦІОНАЛ-БІЛЬШОВИЗМ — назва, що вживається в політології на означення тієї течії сучасного рос. націоналізму, яку представляли і досі представляють прихильники відродження Союзу РСР в рамках повернення до комуністичної перспективи. Н.-б. виявляв найбільшу активність в останні роки існування радянської імперії, коли багато рос. націоналістів жили ілюзіями про можливість її збереження. Н.-б. прагнув у збереженні імперії опертися на підтримку Заходу, скориставшися його занепокоєнням перед можливими небезпечними наслідками розвалу СРСР. Риторика Н.-б. зводилася до того, що перемога російського націоналізму в СРСР, а це означало б його збереження при провідній ролі Росії, привела б до значного покращення у відносинах Радянської держави із світом, до зміни її зовнішньополітичного курсу. Малося на увазі, що націонал-більшовицька імперія не буде прагнути до світового панування і обмежиться утворенням рос. наддержави або багатонаціонального конгломерату, здатного співіснувати з ін. світом. Але така зміна курсу можлива лише в умовах сильного режиму, який не дозволив би переростання внутрішньоімперських конфліктів у глобальні.

Н.-б. є по суті реанімацією ідеї тоталітарної наддержави, де не було б місця для етнічного плюралізму, з політ. системою, заснованою, як і при більшовиках, на монопольній концентрації влади в руках однієї політ. організації з яскраво вираженою національною (російською) ідентичністю.

Після розвалу СРСР Н.-б. знайшов продовження свого життя у спілці так званих рос. нац.-патріотичних сил, намагаючись справити вплив на політику сучасного рос. керівництва з орієнтиром на її повернення до регенерації імперії в її старому, відверто колоніалістському варіанті.

Назва «Н.-б.» застосовується також до тієї течії серед членів колишніх респ. компартій, яка зорієнтована на відновлення жорстко централізованої союзної держави.

НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМ — ідейно-політ. течії в нац.-визвольному русі, які боротьбу за соціалізм ставлять у залежність від розв'язання завдань цього руху. Вперше такі течії проявилися після розвалу Російської імперії в її колишніх колоніальних околицях в період громадян. війни 1917—1920. В Україні це була ліва течія (боротьбистів) в Українській партії соціалістів-революціонерів і фракція незалежних в Українській соціал-демократичній робітничій партії. У серпні 1919 боротьбисти і ліві з фракції незалежних об'єдналися в Українську комуністичну партію (боротьбистів). У січні 1920 решта фракції незалежних також оголосила себе окремою Українською комуністичною партією (відома як «укапісти»). Ці партії протиставляли себе РКП(б) і її складовій частині в Україні — КП(б)У. Тим самим у самій КП(б)У в роки громадян. війни також спостерігалися прояви Н.-к. (В. Шахрай, С. Мазлах, Г. Лапчинський та ін.). Після війни, в 20-ті, носіями Н.-к. були М. Хвильовий, М. Волобуєв та ін. Аналогічні вияви Н.-к. мали місце в Татарстані (М. Султан-Галієв), Башкортостані (А.-З. Валідов) та ін. нац. регіонах СРСР.

Послідовники Н.-к. в СРСР обстоювали позиції соціалізму, радянської влади і інтернаціоналізму, вимагаючи, однак, при цьому визнання за своїми народами державного суверенітету і незалежності, гарантій розвитку їх нац. мов і культур, рівноправних відносин співробітництва між собою і з РРФСР. Багато що з цих вимог враховувалося в нац.-державному будівництві в СРСР в 20-ті. Однак із встановленням сталінської диктатури все це було згорнуто, а націонал-комуністи стали першими жертвами сталінських репресій.

НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМ (за І. Лисяком-Рудницьким). З інших течій політичної думки в Україні, які вивчав І. Лисяк-Рудницький, необхідно ще виокремити націонал-комунізм. В есе «Український комуністичний маніфест» І. Лисяк-Рудницький розглядає брошуру Сергія Мазлаха та Василя Шахрая під назвою «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?)». Перше її видання з'явилося у 1919 р. в Саратові. І. Лисяк-Рудницький зазначає незвичайну історію цієї книги: всі її примірники, що зберігалися в Радянському Союзі, були, очевидно, заховані у спецфонди. У бібліотеках на Заході її теж не можна було відшукати: вдалося знайти лише один примірник у якійсь приватній бібліотеці в Нью-Йорку, й у 60-х роках видавництво «Пролог» опублікувало цю книгу.

І. Лисяк-Рудницький зауважує про наявність деяких підстав, які дають змогу припустити, що текст був написаний переважно Василем Шахраєм (народним комісаром військових справ першого радянського «уряду» в Україні 1917—1918 рр.).

Книга «До хвилі» є по суті першим послідовним викладом українського націонал-комунізму. Автори цієї книги виходили з теоретичних засновків «революційного марксизму» (вони ґрунтувалися на марксистських теоретичних джерелах, включаючи В. І. Леніна) але вважали, що в ім'я здійснення революції Україна мала стати незалежною соціалістичною державою. «Українське національне питання, коли не буде вирішене зараз, у революційну добу, коли воно буде передане в наслідство історії, як іржа буде точити соціально-економічний і культурно-політичний розвиток і України й сусідніх держав»,— твердять автори. Вони вважали, що подолати залишену царатом спадщину національного гніту можна тільки шляхом відокремлення і створення незалежних держав. І створення таких держав є єдиною запорукою майбутньої дружби українського та російського народів: «Нова Росія і нова Україна — дві рівноправні сестри, дві вільні країни, дві незалежні, самостійні і в той же час об'єднані спільними інтересами, пошаною чемності одна до одної — ось до чого ми прагнемо, ось чим боліємо ми, ось до чого закликаємо ми». У своїй праці, зазначає І. Лисяк-Рудницький, С. Мазлах і В. Шахрай приділили велику увагу критиці політики російських комуністів, яку ті проводили щодо України: «вони вивели на світло більшовицькі крутійства та лукавства щодо української національної проблеми».

І. Лисяк-Рудницький говорить, що у 20-х роках «націоналістичні ухили» в комуністичній опозиції в УРСР, які знаходяться в річищі «націонал-комунізму», є відомим явищем. Найвідоміші постаті: Микола Скрипник, Володимир Затонський, Іван Кулик, Олександр Шумський (народний комісар освіти УРСР у 1924—1926 рр.), Микола Хвильовий. Хоча дослідник і вказує на їхню ідейну спорідненість, яку можна висловити за допомогою ярлика «націонал-комунізм», але, з іншого боку, він застерігає щодо зловживання ярликами. Так, у статті «Микола Хвильовий» він звертає увагу на складність світогляду цього відомого письменника й публіциста, що вимагає від дослідника вивчення цієї особистості в його індивідуальній неповторності.

Це взагалі є особливістю І. Лисяка-Рудницького як дослідника: хоча він і об'єднував політичних мислителів за напрямами, але застерігав проти спрощень і сам поєднував дослідження напрямів з заглибленням в індивідуальні особливості світогляду кожної особистості окремо. І цей підхід, безперечно, є цілком правильним. Тому, що поряд з розглядом політичних поглядів осіб у контексті напрямів політичної думки, у І. Лисяка-Рудницького маємо також серію есе, присвячених особистостям: М. Драгоманову, І. Франку, В. Липинському, В. Винниченку, М. Хвильовому тощо.

НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМ УКРАЇНСЬКИЙ — узагальнююча назва політ. течій і напрямів в Україні та поза її межами, що поєднували ідеї комуністичної перебудови суспільства і повного нац. визволення України та створення суверенної укр. держави. Постав в Україні

раніше, ніж в ін. країнах. Як певна політ. сила існував з кінця 1917 по 1933.

Для ідейно-теорет. засад усіх відтінків та найвидатніших представників Н.-к. у. спільним було те, що нац. визволення і держ. самостійність України вони виводили із марксистської теорії пролетарської соціалістичної revol., вважаючи їх необхідною запорукою для перемоги останньої не лише у себе на батьківщині, але й у світі. Це практично вело до розходження з офіційною більшовицькою лінією у питанні про рівність укр. і рос. націй і постійно стояло на заваді централізаторсько-шовіністичній політиці партійно-радянського керівництва РРФСР та його адептів в Україні, обмежувало більшовицький політичний монополізм.

Н.-к. у. виник на ґрунті тодішніх соціально-політ. реалій. Крім невідповідності українській дійсності більшовицької теорії та практики, його поява і розвиток зобов'язані слабкості і розколу укр. демократ. руху, його ідеологічній незрілості. Вихід із катастрофічного становища, в якому опинилася національна демократична революція 1917—1920, багато представників укр. демократії вбачали у переході на платформу націонал-комунізму, а відтак і на радянські позиції та до співпраці із більшовиками. Детермінований гострими суперечностями у різних сферах суспільного життя, націонал-комунізм сам був суперечливим за своїм ідейно-політ. змістом.

Як правило, будучи відданими комуністичній утопії, що зумовлювало і їх власну істор. приреченість, націонал-комуністи всіляко поширювали її і намагались поєднати у своєму суспільно-політ. ідеалі тоталітарне комуністичне суспільство з повнокровною укр. нац. державністю, класову обмеженість із повною національною емансипацією. Протиставляючи себе ін. нац. укр. силам і займаючи стосовно них безкомпромісну позицію, в час революції і після неї Н.-к. у. руйнував єдиний фронт боротьби за самостійність України і об'єктивно сприяв новому поневоленню України, хоч це було прямо протилежним його власній меті.

Історично першою течією Н.-к. у. була ліва течія в Українській соціал-демократичній робітничій партії (УСДРП), яка наприк. 1917 — поч. 1918 після розколу цієї партії постала окремою політ. групою (близько 225 чол.). Незважаючи на те, що ліві українські соціал-демократи в основних політ. питаннях діяли погоджено із більшовиками, а I з'їзд КП(б)У (липень 1918) юридично узаконив їх об'єднання, вони мали власну програму з нац. питання, викладену в декларації їх організаційного комітету. Головними її пунктами були рівноправність України з Росією при їх федеративному зв'язку, вільний розвиток «національних форм пролетарської культури на Україні». Лідери цієї групи — Е. Неронович, Е. Кас'яненко, В. Врублевський, П. Буценко, Ю. Медведєв. Вони, як і чимало ін. представників цієї течії, не раз ставали на самостійницькі позиції, перебуваючи і в КП(б)У.

Наступною в хронологічному плані (1918—1919) нац. течією комунізму в Україні була течія, представлена С. Мазлахом, В. Шахраєм, Г. Лапчинським, до певної міри — М. Скрипником. Останні три діячі напередодні і під час наради більшовиків, що працювали в Україні, у м. Таганрозі (квітень 1918) висунули вимогу створення самостійної української комуністичної партії більшовиків. Ідеологом цього напряму був В. М. Шахрай. Його політичні погляди висловлені у книгах «Революція на Україні» (1918 — під псевдонімом В. Скоровстанський) та «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?)» (1919), написаній разом із С. Мазлахом, що стала маніфестом укр. націонал-комунізму, теоретичним підґрунтям для його наступних змагань.

Націонал-комуністичні течії в Україні охоплювали і цілі політ. партії — боротьбистів (1918—1920) та Української комуністичної партії (УКП) (1920—1925). Боротьбисти, що до травня 1918 були лівим крилом Української партії соціалістів-революціонерів і еволюціонували від революційної демократії до комунізму, були найчисленнішою (близько 15 тис. членів партії) і найорганізованішою з усіх самостійницьких комуністичних течій в Україні. Українська комуністична партія (боротьбистів) притягувала до себе найбільш радикальні елементи з ін. течій укр. руху. За деякими відомостями, до них схилявся навіть М. С. Грушевський.

Під тиском більшовицького керівництва і особисто Леніна більшість у боротьбистському проводі у березні 1920 погодилась на саморозпуск своєї партії та перехід до КП(б)У, сподіваючись українізувати останню і вирвати Україну із-під диктату Москви. Більшовики скористались переходом до них боротьбистів, спочатку поглинули їх як самостійну політ. силу, а потім нейтралізували і винищили. Як і боротьбисти, Українська комуністична партія (укапісти) виникла на укр. нац. грунті. Процес виникнення УКП з лівого крила УСДРП, що звалося незалежним в УСДРП (незалежниками), подібний до генези європейських компартій.

Укапісти були найпослідовнішими в теоретичному та організаційному відношеннях представниками Н.-к. у. Їх теоретики, своєрідно витлумачуючи марксизм, відстоювали теорію можливості розвитку revol. процесу лише на основі внутрішніх чинників і виступали проти насадження в Україні більшовицької диктатури у формі радянської системи як чужої, зовнішньої сили. Доводячи свій органічний зв'язок з українським середовищем і життям, УКП претендувала на політ. гегемонію, виступала за об'єднання навколо себе всіх комуністичних сил в Україні. Характерно, що в деяких питаннях ця партія займала ще більш ортодоксальні класові позиції, ніж більшовики, зокрема різко негативно сприймала неп.

Фундатори і лідери УКП — М. Ткаченко (помер напередодні III з'їзду), А. Річицький (Пісоцький), А. Драгомирецький, М. Авдієнко, Ю. Кулиниченко та ін. Орган — газета «Червоний прапор» (виходила у 1920). В період свого розквіту у 1920 партія налічувала близько 3 тис. членів. В умовах жорстокої політ. боротьби з більшовиками, котрі на словах визнавали за УКП право на існування, але, використовуючи своє монопольне становище пануючої партії, нерідко вдавалися до терору і навіть прямого знищення її членів і водночас створювали в укапістів ілюзії щодо реалізації і підтримки програмових цілей останніх (визнання самостійності УРСР, представництва укр. комуністів у Комінтерні), ця партія змушена була піти на саморозпуск і злитися з КП(б)У (1925). Ліквідації УКП сприяв і розлад у її середовищі, відсутність єдності серед членів і керівництва з окремих важливих питань.

Майже одночасно поряд із УКП (боротьбистів) та УКП з осені 1919 до літа 1920 існувала самостійницька течія федералістів у КП(б)У. Лідером її був Г. Лапчинський, а до проводу входили П. Попов, Е. Кас'яненко (Ларик), Я. Ландер. У своїх програмних документах — доповідній записці до ЦК РКП(б) (1919), основним автором якої був П. Попов, та політичній платформі «Наша політика», на Гомельській нараді КП(б)У (листопад 1919) та деяких партійних конференціях, в т. ч. і IV конференції КП(б)У (березень 1920) федералісти відстоювали свою вимогу рівноправного, а не підлеглого зв'язку УСРР і РРФСР у формі федерації двох незалежних держав (звідси і назва групи), домагалися створення самостійної Української комуністичної партії (більшовиків), намагаючись заангажувати до цієї справи боротьбистів і укапістів, а у деяких питаннях блокувалися з т. зв. опозицією демократичного централізму у КП(б)У (група Т. Сапронова). Під тиском ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У припинили свою діяльність, після чого їх лідер Г. Лапчинський перейшов до УКП.

У 1920—1922 за кордоном, в основному на території

Німеччини, Австрії та Чехословаччини, діяли організаційно самостійні групи укр. комуністів, а також такі, що входили на правах секцій до компартій Німеччини та Австрії. Всі вони стояли на позиціях Н.-к. у. Найбільш відома із них Закордонна група українських комуністів (згодом Закордонна група УКП), лідер якої В. Винниченко, шукаючи шляхів до об'єднання з нац. комуністичними силами в Україні, влітку — восени 1920 приїздив з еміграції до Москви і України, де вів переговори з більшовицьким керівництвом, а також мав політ. контакти з ЦК УКП. Крім нього найвідомішими представниками цих груп були В. Мазуренко, В. Левинський, З. Висоцький, певний час — М. Чечель.

Зміни в нац. політиці більшовиків після XII з'їзду РКП(б) (1923), початок українізації, а також певний благотворний вплив непу в Україні пом'якшили опозицію Н.-к. у., особливо всередині КП(б)У, офіційному курсу більшовицької партії. Але водночас це сприяло їх діяльності і накопиченню ними сил для боротьби за свої цілі.

Відображенням цього були публіцистичні виступи письменника М. Хвильового, у яких він так само, як і у своїх художніх творах, переходячи від розвитку мистецтва до політики, талановито і пристрасно розвинув ідею самостійності України. Це поставило М. Хвильового у центр ідейної боротьби в Україні, знайшло широкий відгук серед укр. еміграції. Різко негативну оцінку цим виступам Хвильового дав Й. Сталін у листі до Л. Кагановича та ін. членів Політбюро ЦК КП(б)У від 26.04.1926, що стало поштовхом до цькування і загибелі М. Хвильового, переслідування і винищення його однодумців під гаслом боротьби з «хвильовизмом» як з націоналістичним, контрреволюційним і навіть фашистським ухилом.

Одним із яскравих виявів Н.-к. у середині 20-х була діяльність О. Шумського на посаді зав. агітпропвідділом ЦК КП(б)У (1923—1925) та наркома освіти УСРР (1925—1927), що теж дістала офіційне політ. визначення націоналістичного ухилу — «шумськизму». Сам Шумський обгрунтував її принципами ленінської нац. політики, на практиці наполегливо проводячи в життя українізацію, відкриваючи можливості для розвитку укр. культури, нерідко захищаючи її талановитих представників і опікуючи їх. О. Шумський також домагався українізації вищого політ. керівництва в Україні і усунення з посади генерального секретаря ЦК КП(б) сталінського намісника Кагановича. Все це прискорило усунення від українських справ самого Шумського, а незабаром і репресії щодо нього.

Слід відмітити, що у всіх перелічених течіях Н.-к. у. та його окремих представників хоч і спостерігалася певна ідейна єдність, але майже ніколи не було єдності організаційної і тактичної. Навпаки, між ними йшли гострі суперечки, а нерідко взаємовідносини доходили до ворожнечі. Так, боротьбисти не змогли досягти єдності у переговорах про об'єднання із УКП у 1920. Лідери останньої підтримали більшовиків у їх кампанії проти В. Винниченка після того, як він відмовився працювати в радянській Україні і повернувся за кордон. Шумський критикував політичні погляди М. Хвильового, а сам піддався розгромній критиці з боку М. Скрипника, який, до речі, був автором терміну «шумськизм». Скрипник викривав і ін. націонал-комуністів, як наприклад, М. Волобуєва, оголосивши його гостро полемічний виступ «До питання української економіки» (1928), що обгрунтовував господарський суверенітет України, економічною платформою укр. націоналізму — «волобуївщиною». Проте сам М. Скрипник був найвидатнішою постаттю Н.-к. у.

НАЦІОНАЛ-ПАТРІОТИЗМ — різновид національного нігілізму по відношенню до «чужих» націй, національний патріотичний рух русофільського, шовіністичного гатунку.

Сумнозвісний Е. Лімонов з обуренням пише про те, що ось, скажімо, Білоруське об'єднання військових (БОВ) виступає, бачте, за збереження білорусів як етносу, за самостійність цієї держави. Це ж дикунство, вважає автор, це ж расизм, есесівщина якась! Білорусам же і так добре жилося, вони ж не лише не зникнули, але й плодилися та розмножувалися, та й де вони, ті етнічно чисті білоруси? — патетично вигукує Лімонов. Бачте, взагалі, з власної волі білоруси, українці та ін. перемішалися — це ж яке добро! Зрештою, у Білорусії мешкають 12 процентів росіян. Якщо б дійшло до 50 процентів — то й була б повна єдність і нічого іншого не треба! А то — вимагають якоїсь етнічної держави, це ж і є етноцентризм — форма расизму, що дедалі більше охопила «республіки». Нічого, вважає Лімонов, скоро «розізлять російський народ до такого ступеня, що зупинити його могутній гнів не зможе і уся планета».

Н.-п. вже після путчу планували позбавити державної незалежності суверенні держави колишнього Союзу. Від Литви потрібно забрати вільнюський край, Палангу, Клайпеду, а також «подумати» про Каунас, Пеневежіс, Шауляй, Східну Естонію необхідно приєднати до Псковської області, бо ж там мешкає російське населення. Та й Таллінн з регіонами, що його оточують. Словом — ніякої незалежності. Кордони Російської держави будуть за станом на вересень 1917 року. А на «десерт» — створити кладовище ядерних відходів на кордоні з Прибалтикою, а країну назвати Росією.

Голова координаційної ради народно-патріотичних сил Росії Г. Зюганов визначив, що тепер відбувається третій в історії розкол за ідейно-національними ознаками. Це — страшна річ, вважає колишній секретар ЦК РКП. Бо ж вона «розриває тіло Росії, висушує душі людські. Смуту внесли в кожну сім'ю, в інтересах уявної світової демократії знищили велику державу». Словом, як наголошувалось у резюме «Російсько-патріотичного собору», «нас ніщо не розділяло до великого розорення країни, яке принесли в наш дім чужі ідеологічні догми».

Йдеться про шовіністичні напрямні все того ж так званого російського Н.-п., який не може бути позитивно сприйнятий національми з колишніх союзних республік. Йдеться про звичайнісінький етноцентризм та шовінізм, які намагаються «облагородити» патріотичною риторикою. При такому підході, етнічний патріотизм і його вихідні — ідея національної державності, подвійного громадянства на етнічній основі, етнічні критерії підбору кадрів... руйнівні для будь-якої держави, а Росії — подвійно — кредо Н.-п.

Є така організація «Російська національна єдність» (РНЄ). Її мета — відродження російської нації як станового хребта нової Російської імперії. Всі ті суверенітети та незалежності, на думку лідерів РНЄ, то тимчасове явище, хай ще пограються — недовго залишилося... Противник у нас — світовий сіонізм.

Додамо до цього: «імперський лібералізм» так званого «Центрального блоку партій та рухів» («Комітет національного спасіння»), що вважає: «всіх, хто не згоден, треба ізолювати, а тих, хто виступає проти — розстрілювати». І далі — «блок готовий піти на компроміс із богом і чортом, лишень би вернутися до повноти сильної державної влади». При такому підході декларації про суверенітет республік — це, мовляв, абсурд, право на вихід із складу СРСР — вияв більшовизму, а якщо республіки не погодяться на старий статус, то до них будуть застосовані жорсткі засоби. Та й взагалі, необхідний авторитарний режим, сильна влада. Саме його, тобто шовінізм, пропонують народу як рятувальний пояс, засіб охоронного гатунку, апелюючи не лише до специфічно переосмислених праць І. Ільїна, але й тенденційно викладених ідей О. Солженіцина. Від поверхової, відштовхуюче примітивної демонстрації ідей шовінізму до більш тонких натяків та інтерпретацій — спектр ідеології Н.-п.

У російському Н.-п. можна виділити три основні течії: монархічну, реставраційну та антисемітську. Всі вони апелюють до національної самосвідомості та патріотичних почуттів російського народу, його історії, звичаїв та традицій, культури та релігії.

Монархічні уподобання відображені в діяльності ряду організацій та неофіційних видань («Секція свободи віри» при Московському семінарі з гуманітарних проблем). На реставраційних позиціях знаходяться такі об'єднання, як «Християнсько-патріотичний» та «Демократичний» союзи та ін. Антисемітський, націоналістичний контекст найбільшою мірою виявляється в діяльності деяких груп із об'єднання «Пам'ять».

Усе це потребує серйозного осмислення так званої «відродженської» (звернення до історичних коренів російського народу та його джерел) і також — «реставраційної» (ідеалізація дореволюційних структур) тенденцій.

Н.-п., до речі, трактує саме поняття нації як пряме, переводячи питання культури на трайбалістський рівень, на шляхах міфологізованих уявлень про росіян ультранаціоналістичного гатунку. Звідси акцент на «кров» та «ґрунт», тісно пов'язаний з ідеєю національного еросу на підсвідомому рівні. Тільки, якщо через спільну «кров» об'єднується нація, значить тільки через кровозмішення може бути продовжено її існування (якщо всі зв'язані однією кров'ю). Національний еротизм, що приймає таку форму, здійснюється не лише у апології кровозмішування, але й у своєрідній духовій некрофілії — з одного боку Росія оголошується загиблою — з другого — тільки любов до неї і може її оживити. Така концепція Н.-п.

Серед російських Н.-п. досить поширені антиєвропейські та антидемократичні настрої, спостерігається їх однобічна орієнтація на «самобутність», «виключність», «абсолютність». Така інтерпретація своєї історії (як відомо, також достатньо бідної на демократичні традиції) ще більш ускладнює становлення громадянського суспільства в Росії, впливає на її відносини зокрема з Україною.

Зрештою, традиційний антиєвропеїзм російських Н.-п., що підігрівається ще й більшовицькою великодержавністю, може не лише загальмувати, але й взагалі зупинити процес формування громадянського суспільства як в Росії, так і в Україні. Процес національної емансипації в Росії та Україні має, таким чином, альтернативу: або спільний розвиток обох народів в річищі демократичних перетворень в напрямі громадянського суспільства, тобто «в напрямі Європи», або розгул російського шовінізму, встановлення нової диктатури націонал-комуністичного великодержавно-шовіністичного гатунку, напружені стосунки з Україною, та й не лише з нею.

Н.-п.— це «хрестовий похід» у «національній формі» проти вселюдських цінностей, норм моралі, духовного здоров'я тієї чи ін. нації. Він підживлює підозрілість та недовір'я до всіх, ділить людей на «своїх» та «чужих», він означає замкненість в собі, відчуження від усього, що не «суто наше». Н.-п.— це духовне шкідництво, що отруює міжнаціональну, міждержавну атмосферу отруйним духом екстремізму, расизму, антисемітизму.

НАЦІОНАЛІЗМ. Слово Н. застосовується: а) у широкому розумінні — для позначення почуттів, ідей, ідеологій, що наголошують на цінності нації, національної культури, національних інтересів тощо; б) як назва особливої політичної ідеології, поряд з такими, як лібералізм, консерватизм та ін.

У першому розумінні слово Н. застосовується у повсякденному мовленні, мові журналістів, політиків тощо. Як правило, цим словом позначають як захисні, так і агресивні форми Н. (шовінізм, «патріотизм» або «урапатріотизм»). У практиці українського мовлення цей спосіб застосування терміну викликає неоднозначне ставлення: одні пропонують уживати слово Н. лише у позитивному розумінні (виключаючи шовінізм із обсягу цього поняття), інші схильні позначати такий Н. словом «патріотизм». В останньому випадку, щоправда, часто забувають, що слово «патріотизм» може позначати також експансіоністські або агресивні форми — «офіційний патріотизм», «ура-патріотизм», «ультрапатріотизм» та ін. Ясно, що ні Н., ні «патріотизм», якщо виходити із практики застосування цих термінів, не мають однозначності: кожного разу треба вточнити, який саме Н. або патріотизм мається на увазі. Навряд чи можна на рівні повсякденного мовлення ввести загальноприйнятну норму вживання цих слів (щоб цієї норми погодилися дотримуватися всі, хто використовує ці слова). Скажімо, пропозиція застосовувати слово Н. лише у позитивному розумінні, якщо вона є моментом політичної ідеології, може дати негативні політичні наслідки: частина громадян легко можуть погодитися, що вони є патріотами України, але аж ніяк не погодяться, що вони є українськими націоналістами. Людина Заходу також часто пов'язує зі словом Н. не лише позитивні, але й негативні асоціації. Кожен політик або ідеолог повинен, отже, враховувати у своїй діяльності цю неоднозначність у ставленні до слова Н.

У західній філософії та політології Н. у широкому розумінні був і є об'єктом постійного дослідження (Бойд Шейфер, Ернест Геллнер, Роман Шпорлюк та ін.). При цьому Н. як політична ідеологія розглядається як відгалуження більш широких ідейних, культурних та ідеологічних процесів.

Основою Н. як політичної ідеології є спосіб легітимізації державної влади. Головний принцип узаконення влади, що його включає Н., полягає у вимозі, аби кордони держави збігалися з етнічними кордонами — з кордонами нації-етносу (Ернест Геллнер). Перша проблема, проте, полягає в тому, що торкається саме етнічних (або національних) кордонів. В ідеології Н. цей принцип набув чинності в Європі у період формування національних держав. Але ж як уточнити кордони «етносу» або «нації». Якщо навіть слово «нація» застосовувати тільки у значенні «нації-етносу» (а не «нації-держави»), то й тоді питання не дістає простого вирішення. По-перше, ясно, що деякі держави в Європі (Бельгія, Нідерланди, Швейцарія) не формувалися на основі більш-менш етнічно гомогенної політичної спільноти. Але якщо зігнорувати такі випадки як винятки, то залишається все-таки ціла низка проблем, пов'язаних з процесом етногенези та націостановлення.

Другий комплекс проблем пов'язаний з тим, що Н. як політична ідеологія не є настільки визначеним, як, скажімо, лібералізм або соціал-демократизм: він радше об'єднує низку політичних концепцій, які суттєво різняться між собою. Ось чому кожен дослідник Н. як політичної ідеології неминуче знаходить різновиди (типологію) Н. Ці різновиди значною мірою є наслідком різних філософій, які становлять підґрунтя політичної ідеології. Головні різновиди Н.: ліберальний (рісорджіменто) Н., інтегральний Н., реформаційний Н. Реформаційним Н. називають деякі види Н. в Азії та Африці, які ставлять перед собою мету поєднати Н. з економічними та політичними реформами, зберігаючи при цьому культурну національну самобутність.

В українському Н. як політичній ідеології маємо також два головних різновиди: ліберальний Н. та інтегральний Н. Філософське підґрунтя інтегрального Н. найвиразніше було розроблено Д. Донцовим (у праці «Націоналізм»). Напрям ліберального Н. найчіткіше обґрунтували такі політичні мислителі, як С. Дністрянський, В. Старосольський, О. Бочковський та ін.

НАЦІОНАЛІЗМ (абетковий парадокс Г. Моргентау). Дотепний і водночас влучний вислів «абетковий парадокс націоналізму» (A-B-C Paradox of Nationalism) на-

лежить відомому американському політологу Гансу Моргентау. Думки про цей парадокс були викладені ним в невеликій, але надзвичайно важливій і цікавій за змістом статті під назвою «Парадокси націоналізму», яка з'явилась в червневому номері «Огляду Йельського університету» за 1957 р. Розмірковуючи над вкрай суперечливим характером Н., учений дійшов висновку, що ця суперечливість закладена в самій його природі. Свій висновок він назвав «абетковим парадоксом націоналізму».

Суть цього парадоксу: нація «В» вживає принципи націоналізму проти нації «А», водночас відмовляючи в них нації «С». В обох випадках це робиться заради свого власного виживання та благополуччя. Цей парадокс не має рішення. Н., зазначає Г. Моргетау, домагається двох свобод: колективної або свободи нації від панування іншої нації та індивідуальної — свободи особи приєднатись до нації за власним вибором. Але замість того, щоб сприяти прогресові людства, Н. переродився на загрозу для цивілізації, джерело політичної анархії та пародію на політичну мораль. Вважалось, що тріумф Н. принесе мир, порядок і справедливість. Однак цього не сталось. Єдине, що відбулось — це поневолювачі і поневолені помінялись місцями і ролями. «Вчорашній поневолений,— підкреслював Г. Моргентау,— не може не стати сьогодні поневолювачем тому, що він боїться, щоб не стати знов поневоленим завтра, тому процес національного визволення має зупинитись на певній стадії, але ця стадія визначається не логікою Н., а розкладом інтересів і сил між правителями і підлеглими, а також між націями, що змагаються».

На думку Г. Моргетау, суперечливий, парадоксальний характер Н. особливо яскраво виявився в багатонаціональних та поліетнічних державах. Саме тут відбувались і відбуваються зіткнення і боротьба між ідеями колективної та індивідуальної свобод. І оскільки особа не могла користуватись двома зазначеними вище правами одночасно, вона повинна була жертвувати одним з них. Та й саме існування національної держави, до якої прагне майже кожний Н., є парадоксальною відмовою в націоналізмі іншим етнічним спільнотам. За твердженням Г. Моргентау, світові загрожує «абетковий парадокс», тобто намагання нових національних держав відмовляти національним та етнічним меншинам у тому ж самому Н., якого вони в недалекому минулому вимагали для себе.

НАЦІОНАЛІЗМ (визначення). В українській політичній термінології під кінець XIX ст. поняття Н. пов'язувалося з активною національною свідомістю та патріотизмом, але згодом воно зазнало звуження. Перед Першою світовою війною та під час визвольних змагань під Н. стали здебільшого розуміти самостійництво. А коли у 1920-х роках виникла ідеологічна течія, що прийняла назву «націоналістичної» та оформилася в організований політичний рух, поняття Н. набрало партійного забарвлення, яке воно в основному зберігає й нині.

Слово «націоналізм» має дещо інше значення в окремих системах. Наприклад, в СРСР поняття «буржуазний націоналізм» уживали для того, щоб плямувати національний опір неросійських народів централізмові Москви. Постійні репресії комуністичного режиму проти «націоналізму» спричинилися до популяризації цього поняття серед населення України, але воно не має окресленого ідеологічного, соціального та конституційно-політичного змісту. Насправді підрадянський український націоналізм був іноді «націонал-комунізмом», тобто прагненням до емансипації УРСР з-під влади Москви при збереженні радянського устрою. В англо-американській термінології розуміння Н. дуже широке: воно охоплює національну свідомість, принцип національної державності і національно-визвольний рух. В англомовній літературі про Україну до «націоналізму» зараховують не тільки націоналістів у партійному значенні, але й українських патріотів інших політичних напрямів.

Для відмежування Н. як одного політичного руху від Н. в широкому значенні, однозначному з патріотизмом і самостійництвом, можна застосувати до першого назву, що добре відома у світовій політичній і соціологічній літературі: «інтегральний націоналізм». Саме у цьому значенні розглядатиметься український Н.

НАЦІОНАЛІЗМ (у комуністичному суспільстві). Н.— це проекція власного зла назовні, створення всередині свого співтовариства стійкого стереотипу чужака, в якому матеріалізуються наші уявлення про демонічну сферу існування. Н. не враховує, що в будь-якій національній історії існують і справляють вплив на неї різні взірці: звеличені та ганебні, світлі та темні. Історія знову і знову, в тому числі й нашими руками, відбирає ці матриці, поєднує їх не випадково, а відповідно до наявності в суспільстві різних груп та прошарків, інтересів та поглядів, договорів та позицій. Деякими з них і користуються сили зла, розвалу, диявольської брехні, від якої не вільний жоден народ.

Вперше спробою вивести зло за межі національних традицій було приписання його «чужим», які не тільки нічого не вирішують, але, навпаки, заплутують, затемнюють ситуацію, роблять неможливим чітке розмежування позицій у безперервній громадянській війні, що продовжується у багатьох країнах. У своїй тотальній війні з суспільством правляча каста не знає докорів сумління і давно перестала дотримуватися будь-якої доктрини. Н. звучить негарно, у Н. звинувачують протилежну сторону. У комуністичному суспільстві йдеться про речі більш важливі, ніж ідеологія. «Не може бути вільним народ, що пригноблює інші народи» — вслід за Марксом вчив Ленін («Про національну гордість великоросів», 1914). Проте з цього справедливого твердження випливає практична вказівка для Кремля: щоб російський народ не міг були вільним, він повинен пригноблювати інші народи. Розширення кордонів «батьківщини світового пролетаріату», «історична місія» Москви у глобальному масштабі, всіляка «братерська допомога», каральні експедиції — весь цей безупинно працюючий механізм військової, політичної та економічної машини під акомпанемент офіційної та прихованої націоналістичної пропаганди служить для зміцнення становища влади, підпорядкування натовпу, перетворення його у спільницю влади (таку спільницю, яка задовольняється мізерною часткою при розподілі здобичі, пільг та громадянських привілеїв). Іншими словами, механізм цей служить для підтримки суспільства у стані громадянської війни.

НАЦІОНАЛІЗМ В УКРАЇНІ. Необхідність зробити спробу всебічного огляду проблеми націоналізму в сьогоднішній політичній ситуації в Україні назріла вже давно. Це зумовлене, з одного боку, подальшим експлуатуванням терміну націоналізм офіційною пропагандою з метою дискредитації демократичного руху, а з іншого, дедалі ширшим використовуванням ідеології націоналізму в програмах політичних угруповань при браку грунтовної філософської та політологічної дискусії щодо самого поняття та його сутності. Дедалі ширше вводиться до політичного життя розмежування саме за ставленням до націоналізму, його історичної спадщини. Від поставленої йому оцінки залежить громадський імідж даного політика чи політичної партії. Звідси таке велике значення має правильне визначення націоналізму, його вписування в європейський та український контекст. Це потрібне тим більше, що політичні сили, які самі окреслюються як націоналістичні, завойовують належне місце в українській дійсності.

Для потреб нашої статті приймаємо визначення націоналізму Івана Лисяка-Рудницького. Він твердив, що

з хвилиною, коли у 20-х роках появилася ідеологічна течія, яка прийняла назву «націоналістичної» і оформилася в зорганізований політичний рух — поняття націоналізму набрало партійного забарвлення, яке зберігає по суті досьогодні. І характеризується воно за допомогою терміну «інтегральний націоналізм».

В Україні таке визначення довгий час було недійсним: комуністична пропаганда всілякі вияви українського патріотизму і національного життя називала націоналізмом. Це і ввело превелику термінологічну плутанину. Ще на Установчому з'їзді РУХу В'ячеслав Чорновіл, розповідаючи про діяльність Української гельсінської спілки, пояснював: «Вважаю, що прагнення державної незалежності — це не смертельний гріх, з яким треба сором'язливо ховатися від сусідів, а нормальне самоусвідомлення кожного повноцінного члена тієї найстійкішої людської спільноти, яка називається народом або нацією. І називати людей, які так ставлять питання, націоналістами,— це значить не розуміти, що таке націоналізм. (...) Націоналізм — це коли одна нація вивищує себе над іншими націями, називає себе «великим народом», «старшим братом» і т. д. Ми знаємо хто був носієм такого націоналізму. Націоналізм — це коли одна нація намагається якимось чином ущемити іншу націю». У вересні 1990 року така констатація, мабуть, відповідала дійсності. Ситуація помінялася з появою Української націоналістичної спілки, з відновленням Організації українських націоналістів; коли Українська міжпартійна асамблея влітку 1990 року стала на націоналістичну платформу, коли в програмних документах та діяльності Спілки незалежної української молоді націоналізм став відмінюватися у всіх можливих варіантах; коли на конференції Української республіканської партії під кінець лютого 1991 року вирішувалося, чи ця партія прийме націоналістичну ідеологію. А тому можна сьогодні твердити, що висновок І. Лисяка-Рудницького відноситься не лише до ситуації в діаспорі, але також в Україні. причому виникнення цього явища відбувається в процесі відродження національного життя, що додатково ускладнює правильний аналіз і належну характеристику. Тим більше, що говоримо про політичні сили, які — крім УРП (котра в кінці не висловилася за націоналізм) та СНУМом — малочисельні і не відіграють помітної політичної ролі.

Шукаючи причин відродження націоналістичної ідеології, слід звернути увагу перш за все на процес усвідомлювання історичної традиції в Україні. Демократизація суспільного й політичного життя уможливили вільніший доступ до забороненої досі літератури, уможливили ведення нормальної політичної дискусії. Свою роль зіграли тут, безперечно, великі зрушення в усіх сферах політичної й соціальної дійсності, а відтак політизація суспільства. Вона викликала необхідність ідейних пошуків, конечність осмислення політичної спадщини. Щоправда, таке осмислення утруднене браком потрібної літератури, слабким розвитком політичної думки, відсутністю кваліфікованих політичних журналів і часописів, надзвичайно швидким темпом розвитку політичної ситуації. Її злободенні вимоги заважають теоретичній роботі над ідеологічними проблемами. Слід при цьому звернути увагу на один дуже важливий чинник. Йдеться про брак чіткого формулювання щодо ставлення сьогоднішнього демократичного руху до історичної спадщини. Його лідери, мабуть, недооцінили впливу політичних течій минулого на теперішні покоління, зокрема молодь. Вони, здається, визнали, що політична свідомість дозволить зробити розмежування, вибрати позитивні якості й відкинути негативні. Але, так не сталося. Значна частина політично активної молоді поринула в націоналізм, беручи все підряд, не розбираючи різниць між, наприклад, Дмитром Донцовим і Миколою Міхновським чи П. Полтавою. І саме в цьому, на нашу думку, криється один з коренів того, що на травневому мітингу у Львові пролунало порівняння «чорноволів і горинів» з Леніном і Сталіном. Це й лежить в основі труднощів, перед якими стоїть Українська республіканська партія, поборюючи гостре протистояння двох фракцій: поміркованої (національно-демократичної) і радикальної (націоналістичної) (йшлося про 1992 р.— *ред.*).

Реакція на минуле була різною. Ключовою у цьому відношенні є оцінка ОУН та УПА. Дискусія з цього боку широка: від повної апології до засудження і відкидання. Першу поставу добре характеризує ствердження заступника голови УМА Юрія Микольського, який, обговорюючи ситуацію в Україні наприкінці 1990 року, твердив: «все ж в Україні здорових сил багато, особливо у студенстському молодіжному середовищі. Справа тільки в організаційному оформленні революційних сил, які не декларативно, а фактично здобудуть право бути спадкоємцями ОУН під проводом Степана Бандери». Другу поставу визначають численні постанови КПУ про «засудження спроб реабілітації ОУН-УПА».

Прийняття першої оцінки здебільшого імплікує безкритичне схвалення ідеологічної платформи ОУН та її політичної програми. Найчастіше в основу кладуться документи саме бандерівської фракції, на що суттєвий вплив має відповідна література, завезена в Україну з діаспори. Бандерівська література часто стає єдиним доступним джерелом вивчення історії українського націоналізму.

Іншою причиною відродження націоналістичної ідеології є стан демократичного руху і політична ситуація в Україні. Брак швидкого досягнення сподіваної мети — створення самостійної держави, породив, з одного боку, фрустрацію, а з іншого — пошуки протилежного парламентському шляху.

Націоналістичні угруповання стверджують при тому, що національний рух поділений на два табори: націонал-демократичний (РУХ, УРП) та націоналістичний. Володимир Яворський, аналізуючи причини цього розмежування, ствердив: «розбіжності мають більше внутрішньоетичний, ніж політичний характер», а їх причина криється в тому, що «націонал-демократи надіються вичікуванням слушних моментів, випрошуванням домогтися незалежності України, а націоналісти прагнуть власним зусиллям і рішучою боротьбою здобути Українську державу». Революціонізм, безкомпромісність супроти ворогів, воля — є дуже істотні елементи ідеології сьогоднішніх націоналістів. Романтизм боротьби, протистояння «малоросійським рисам» становлять при цьому важливі атрибути психології і світогляду молодого покоління. Ці елементи є інтегральною частиною націоналістичної традиції.

Появу націоналістичних сил зумовив також критичний стан національного життя. Інтегральний націоналізм появився давніше в українському політичному житті як реакція на програні Визвольні змагання 1917—21 років, як результат поділу України між чотирма державами, як результат пошуків виходу з такої ситуації. Це була ідеологія народу, який опинився в «межовій» ситуації. Його намагалися знищити, відмовляти у праві на існування — він боронився. Націоналізм визнав, що захищатися можна всіма засобами. Сьогоднішня українська ситуація відмінна від тієї, з 20—40-х років. Однак багато елементів — брак державної незалежності, руйнування української культури, стан колоніальної залежності державних структур і економіки — подібні. Варто звернути увагу також на те, що націоналістична термінологія опису підкорення України багато в чому тотожна з вживаною сьогодні в СРСР: імперія, колонія, колоніальна залежність, колоніальний визиск, тоталітаризм, поневолені народи тощо. Малочисельність, організаційна слабкість та скромний інтелектуальний

потенціал перелічених націоналістичних угруповань не повинен однак, на нашу думку, спричиняти недобачання того, що багато факторів грає на їх користь, збільшуючи шанси на завоювання виднішого місця на політичній палітрі України. Це, насамперед, згадувана вище фрустрація, спричинена повільним темпом державної емансипації та радикалізація суспільних настроїв, викликана стрімким погіршенням економічної ситуації. Симптоми такої радикалізації стали видними зокрема в часі березнево-квітневої хвилі страйків. Маємо тут справу зі звичним у посткомуністичних суспільствах явищем виходу парламентськими, демократичними шляхами з кризи і бажанням швидких розв'язок. Це зумовлює появу ксенофобічних і саме націоналістичних настроїв, замішаних на відчутті загрози збоку чужих, а також «своїх», які сповідують інші політичні погляди. Словом, дедалі сильніше постає загроза диктатури. Це видно майже у всіх країнах, де пройшла політична емансипація і стаються зміни соціально-економічної системи, як напр. Румунія, Грузія. Куди поверне оця щоразу більша радикалізація в Україні, залежить від способу задоволення суспільних очікувань демократичним рухом і сьогоднішнім державним керівництвом. Їх бездіяльність, брак продуманої концепції відкривають поле дії екстремальним угрупованням. Тому об'єднання націоналістичного табору та його зміцнення більш популярними політиками становитиме серйозний виклик.

Сьогоднішні теоретичні розробки націоналістичних публіцистів найчастіше обертаються в колі понять дискутованих в 20—40-х роках, а також в еміграційних виданнях. Тим-то не вносять вони нових елементів. Основне значення має для націоналістів українська нація, яку в платформі УНС визначено у такий спосіб: «нація — інтегрована особистість, для якої людина виступає лише моментом. Як особистість нація має свою свідомість, волю, своє обличчя і свій шлях». Нація має свою ієрархічну структуру, що не дозволяє їй «впасти до рівня отари». «Націоналізм кличе отару до сяючої вершини», «націоналізм виступає для нас у трьох ликах: як інстинкт, як теорія і як організований рух». Бо «поняття націоналізму наповнюється для нас новим змістом: поперше — це усвідомлення національного ідеалу і національного завдання; по-друге — це організоване зусилля сформувати націю і спрямувати її на виконання цього завдання, на втілення цього ідеалу». Завдання непросте. «Ми маємо справу зі складним матеріалом. Це не етнос. Це не Україна. Це спогади про Україну. Медитації». Геополітичне положення України вкрай погане: «Повстання української нації і сильної держави невигідне нікому. На якомусь етапі може скластися навіть так, що це буде непотрібне і націонал-демократичним силам, непотрібне нікому окрім націоналістів». Єдина тактика — «опертя можливе лише на власні сили». Вихід у консолідації нації, її розбудові.

Для декого «націоналізм — не ідеологія і не світогляд. В основі націоналізму лежить психологічне бажання людини бути діяльною клітиною певного здорового етнічного організму». Для інших основні риси націоналістичного світогляду виглядають так: первинність ідеї перед матерією; віддання переваги індивідуалізмові перед колективізмом; існування держави для особи; перевага приватної власності над державною; нація як найприродніший колектив; націоналізм вище інтернаціоналізму; синьо-жовтий прапор перед червоним («червоночорний прапор для нас символізує крайню найрішучішу боротьбу за національне визволення, боротьбу проти комунізму»).

Для «нових» націоналістів «сяючою вершиною», революційною ідеєю в державницькому плані «повинна бути тільки ідея побудови великої, сильної, домінуючої у світі Української держави». Держави «на всіх її етнографічних землях». Така держава «докорінно поламає суспільно-політичну карту не лише Сходу Європи, але й цілого континенту». Бо «нація як жива органічна істота прагне у формі державності не лише здобути умови для нормального і повноцінного розвитку, але й змагає до того, щоб її державна формація посіла провідне місце у світі. Таке прагнення української нації у разі успішної його реалізації призведе до значного послаблення ролі інших провідних держав світу, а отже, принесе революційну, якісну зміну у світових масштабах». Кинуто також клич «Україна для українців» та висунуто теорію про «українську зверхнацію».

Аналіз теоретичних розробок націоналістичних угруповань дозволяє ствердити, що маємо справу не з систематизованою ідеологією, яку різні автори по-різному представляють. Маємо в ній елементи прямо перенесені з доробку окремих націоналістичних організацій 20—50-х років, елементи офіційної комуністичної доктрини, маємо врешті нові концепції, котрі в інтегральний націоналізм уводять компоненти шовінізму і навіть расизму. Ці розробки написані на низькому рівні, без того інтелектуального заряду, з яким була націоналістична ідеологія в 20—30-х роках. Отже, обгрунтовано можемо говорити про епігонство. Проте сигналізовані вище чинники, і, насамперед, радикалізація суспільних настроїв можуть з цього епігонства зробити зовсім реальну політичну силу, передусім, в Західній Україні. Для національного відродження і державного будівництва ця сила становитиме чинник дестабілізації. Як-бо зазначив В. Чорновіл у своєму річному підсумку діяльності львівської демократичної влади: «Може, найбільшою нашою заслугою було те, що ми ніколи не замикалися на проблемах області, завжди знали, що будь-які наші набутки будуть нетривалими, навіть приреченими, якщо ми не з'єднаємося з іншими демократичними областями. І ми з цим завданням в основному впоралися, хоча не обійшлося і без наламаних дров, коли окремі наші групки понесли на Схід, не готовий до таких стрімких переходів у свідомості, червоно-чорні прапори і портрети Степана Бандери, а також гасла, що Україна повинна бути тільки для українців. Вони допомогли, звичайно, не бажаючи того, організувати компартії осінній контрнаступ проти демократії, отже, відкинути нас на крок назад».

Поділ на східну, південну та західну Україну (якщо брати рівень національної свідомості) існує. Він реальний і реально впливає на розвиток політичної та суспільної ситуації. Тому так успішно розігруються взаємні стереотипи «західняків» і «східняків». Крайній націоналізм з його кличами «Україна для українців», проповіддю розправи з комуністами та їх прихильниками, радикальними розв'язками провокують надзвичайно гострий розподіл у суспільстві, яке і без цього дуже слабко зінтегроване. Адже за таким принципом одинадцять мільйонів росіян, п'ять мільйонів російськомовних українців і представників національних меншин виключені з української нації. Мабуть, не треба великої передбачливості, щоб уявити собі їх реакцію на такі гасла. Вони просто протиставляться українському націоналізмові, творячи велику відцентрову силу. У внутрішніх і зовнішніх обставинах, в яких знаходиться Україна, це не лише заперечить позитивні здобутки національного руху у міжнаціональних відносинах, але й запустить руйнівний механізм ворожнечі та гострого протистояння. А це означатиме як дестабілізацію ситуації в Україні, так і розігрування її сторонніми силами.

Інтегральний націоналізм народжувався в Україні, яка була поділена між чотирма державами, яка зазнала поразки в державницьких змаганнях, і була піддана геноцидові. Тоталітарні та авторитарні режими йшли в річищі загальноєвропейського процесу тоталітизації після Першої світової війни. В цьому річищі поміщався також український націоналістичний рух, який в такому контексті є історичним явищем, аналогічним до інших

рухів поневолених народів. Творці націоналістичного руху вважали, що виходом з трагічного становища нації буде лише суцільне охоплення її ідеалами державності, побудови незалежного життя і самопожертви задля цієї мети. «Здобудеш українську державу, або загинеш в боротьбі за неї». В цьому гаслі сфокусовано суть стратегії й тактики націоналізму 30—50-х років. Методи вибиралися крайні. Жорстка внутрішня дисципліна, терористичні замахи, ліквідація противників у самому націоналістичному таборі, який розколовся спочатку на дві, а згодом на три фракції. Була вождівська, ієрархічна структура. Це спричинювало напруження в політичному житті Західної України перед вибухом Другої світової війни. Це спричинило потребу реакції митрополита Андрея Шептицького, який у своєму пастирському листі 1943 року закликав західноукраїнську молодь: «Не убивай».

Здавалося, що корисний момент для боротьби за державність відкриється з неминучим європейським конфліктом. Цей конфлікт прийшов, приносячи збройне здійснювання проголошеного кличу. І, як одна з ключових проблем, стоїть у цьому контексті альянс з нацистською Німеччиною, ставка на її роль розсадника післяверсальського порядку в Європі. Скоро виявилося, що Третій Рейх трактує українців як матеріал на рабів. Тому почалася боротьба, але вона закінчилася поразкою. Україна знову опинилася «між двох сил». В тодішній ситуації не було, мабуть, сили, спроможної змінити хід історичних подій. Суттєве значення має те, що разом зі збройною боротьбою в націоналістичному таборі виковувалися нові ідеї, відповідні новому часові і новій дійсності об'єднаних українських земель. Відбулася відома переорієнтація ідейних основ і програмних положень українського націоналізму в бік демократизації і, до певної міри, плюралізації. Завершенням цього процесу було створення Української Головної Визвольної Ради. І це становить найважливіший факт політичної історії українського національного руху середини XX століття. Українська політична думка на новому етапі її розвитку повинна врахувати досвід оцієї переорієнтації, бо вона промовисто показує всю складність реального творення політики і реального творення державного життя навіть в екстремальних умовах війни і застосування найжорстокіших форм репресії з боку імперії.

Сьогоднішні інтегральні націоналісти не зробили таких висновків з досвіду історії. Вони шукають програми діяльності в сучасних умовах, повертаючи до ідеології підпільного функціонування націоналістичного руху 20—30-х років. Беруть на озброєння ідейні засади, виковані для потреб порівняно невеликої організації, яка щойно приступила до їх здійснення. Вони не враховують, що сучасна ситуація — попри її невизначеність, подальше існування тоталітарної системи, можливість повернення старих методів — створює дійсно нові шанси для української незалежності. Їх використання, беручи до уваги всі зовнішні та внутрішні обставини, реально залежить від українських політичних сил. Треба, однак, більшої, як досі, продуманості стратегії і тактики опозиційних сил. Не можна підмінювати понять і творити фальшиві грані всередині національного руху. Не можна начіплювати ярлики зради тим, які вибрали парламентський шлях творення державності, бо без їх зусилля не було б тих скромних здобутків останніх років. Національний рух у післявоєнні роки пройшов значну еволюцію. Зі збройної боротьби він вилився в дисидентські, правозахисні форми. Це й зумовило його перетворення наприкінці 80-х років на опозиційні структури, спочатку УГС, а згодом Руху та цілого спектру політичних партій. Підґрунтям переважної більшості політичних програм стали якраз здобутки, випрацьовані сьогоднішніми «націонал-демократами», здебільшого у табірних умовах. Заперечувати цей шлях і ці здобутки — означає не розуміти динаміки розвитку політичної ситуації в світі та в Україні. Це — перекреслювати визнання, яке демократичний рух здобув протягом останніх тридцяти років. Визнання, яке рішуче допомогло вийти Україні на міжнародну арену. А без цього українська самостійність неможлива, тим більше, що ситуація складається перед зламним моментом. Основні вирішення в політичній та соціально-економічній, а також національній сферах ще попереду. Націоналісти вважають, що оцей вирішальний момент спрацює на них, адже вони «люди другої хвилі». Вони беруть до уваги те, що динаміка політичних процесів виносить сьогодні саме екстремальні концепції, а не ті, які суспільству приносять бодай невеликі надії на покращення його долі.

Звичайно, можна було б пройти мимо ідеологічних пошуків невеликих угруповань. Однак суть проблем значно виходить поза ці пошуки. Уже написано, що в Україні не відбулася дискусія над явищем націоналізму, не проведено ширшої спроби його осмислення. Напевно заважає цьому як офіційна пропаганда, так і брак відповідної літератури, стереотипи, потреба захисту національної спадщини перед атаками комуністичної пропаганди. Картина минулого поволі вимальовується з-під пластів брехні, забуття і невідомості. Вона ще далеко не цілісна. І тому тенденції до безпідставного творення єдиноправлячої інтерпретації минулого, виступання з позиції «сторожів святого вогню», спадкоємців усієї течії націоналізму з боку перелічених націоналістичних угруповань — це факт недопустимий. Це чергова підміна понять у політичній думці. Тим більше, що відновлюються програми з-перед 60-ти років і будуються на їх базі дивовижні, небезпечні теорії «зверхнацій», «світової надпотуги» тощо. Відкривається нове поле для ідеологічних дискусій там, де воно особливо наповнене «білими плямами». В реальній політичній дійсності України воно недоречно відводить сили від справді кардинальних проблем. Тих сил, яких не стає у справжньому державотворчому процесі. Це має також свої прямі зовнішні наслідки. Адже кличі «Україна для українців», антисемітські чи антиросійські гасла фатально шкодять виходові української проблеми у сферу закордонної політики. Адже, реальним політичним фактом було, напр., поміщення в «Нью-Йоррк Таймс» матеріалу з обговоренням лютневої хвилі антисемітських виступів у Росії, насамперед, у Києві. Хоч якраз тоді відбулися в Україні багатотисячні мітинги, спрямовані проти антисемітизму. Можна тільки здогадуватися, який резонанс мали б дійсні антисемітські виступи і як вони зашкодили б українській справі. Бо кожна проповідь міжнаціональної ворожнечі, звинувачення поголовно всього народу домагається однозначного відкинення й засудження. Так, як неприпустимими є ствердження, що «російський народ у своїй масі просякнутий великодержавним шовінізмом». Можна і треба говорити про великодержавний шовінізм політики, реалізованої царською Росією, сталінським чи брежнєвським СРСР, але засуджувати увесь народ — це неприпустимо. Українці повинні це розуміти особливо добре, беручи до уваги тотальне звинувачення свого народу у націоналізмі та інших «смертних гріхах» з боку держав-завойовниць чи комуністичної пропаганди.

Шкодять цьому виходові та становлять реальний привід для загострювання відносин і конфлікту з сусідніми країнами територіальні претензії, проголошувані націоналістичними групами. «Чому ж ми боїмося згадати про наші етнографічні землі, розташовані поза межами так званої УРСР? Хто тепер згадує про наші: Сіверщину, Східну Слобожанщину, Кубань та Ставропілля? Хто говорить про Берестейщину, не кажучи вже про українські землі по той бік Сяну та Бугу? Так що ж це є, як не комплекс меншовартості, який не дає нам, українцям, у повний голос заявити про свої претензії до одвічних наших земель?» Такі ствердження, всупереч декларова-

ній рішучості, не показують сили України, ані її можливостей. Вони-бо не тільки не допомагають українській людності перелічених земель, але вводять елементи гострої конфронтації з іншими державами, жертвою якої ця людність стає в першу чергу. Реальна підтримка українцям поза Україною вкрай необхідна. Однак реальна, а не лише проповідувана на сторінках преси чи на мітингових вічах. Крім того, виступати сьогодні з територіальними претензіями, коли державність України перебуває у початковому стані, коли принцип непорушності кордонів стоїть як один із стовпів світового порядку і світового визнання українських стремлінь — це політична безвідповідальність. Цього вчить також досвід націоналістичного руху першої половини XX століття.

На щастя, розпочалася вже серйозна дискусія над цими питаннями. Це було зокрема видно на теоретичній конференції УРП. Ігор Деркач ствердив, що існують дві течії націоналізму: інтегральний та демократичний. «Інтегральний («проникаючий») націоналізм характеризується такими чинниками: вищістю однієї нації над іншою, експансією, тоталітаризмом, вождизмом. Демократичний націоналізм — це найвищий вияв демократизму, який під впливом свободи нації перетворює патріотів на борців за державність власного народу, при цьому здійснюється рівноправність щодо національних меншин». Левко Лук'яненко констатував натомість, що ідеологія УРП включає три елементи: «прагнення національного визволення, заперечення безправ'я, утвердження демократії. Цю ідеологію можна назвати національно-визвольною ідеологією». Юрій Бадзьо, виступаючи на круглому столі «Національне відродження: українська перспектива», висловився з приводу традиції визвольного руху, зокрема оунівського: наголосив на неприпустимості як комуністичного заперечення цієї сторінки нашої історії, трактування руху як бандитизму, так і романтизації його українськими патріотичними силами, зокрема молодіжними. «Відкидаючи спробу КПУ використати таврування ОУН задля розпалювання міжнаціональної та міжрегіональної ворожнечі, маємо водночас пам'ятати, що рух під керівництвом ОУН-УПА був не вільний од тоталітаризму в своїй ідеології та політичній практиці».

Вимальовується, отже, широкий спектр поглядів і думок. Слід припускати, що лише висвітлення історії, відкритість і дискусія над українським національним рухом, концепцією його розвитку в сьогоднішніх умовах можуть внести ясність в обговорювані проблеми і виробити відповідне ставлення до них. Довершення цього, чи бодай спроба такого підходу — це обов'язок інтелектуальних середовищ. Бо хвиля націоналізму прокочується країнами Середньо-Східної Європи. Націоналізму в обговорюваному нами ідеологічному плані та націоналізму як поточного окреслення ксенофобії, «вивищування однієї нації над іншими», ущемлення прав національних меншин, нетерпимості, введення в суспільне життя принципів непримиренної боротьби з дійсними та уявними ворогами. Націоналізму, який нехтує правом інших націй на самостійне життя, який вбачає суть свого існування в уярмленні сусідів. Такий націоналізм українцям добре відомий з історії. Він становить також загрозу і сьогодні, коли взяти до уваги претензії деяких російських угруповань на Україну, деяких чеських та угорських угруповань на Закарпатську Україну та деяких польських на Галичину. Але від такого націоналізму не вільне також українське суспільство. Бо націоналізм — це пошуки простих відповідей на складні питання післякомуністичної дійсності. Дійсності глибокої економічної кризи, морального й етичного спустошення, витравлення цінностей, які в народі складалися століттями. Такий націоналізм — це тяга до етнічної інтеграції, до життя за чітко окресленими нормами. Тяга до сили, коли тієї сили немає, сили, яка спроможна організувати народ і провести його крізь непевність сьогодення та прийдешнього. Тому такий націоналізм — це туга за «провідником» і «вождем», це скочування в бік диктатури й радикальних розв'язок. Це подавання до відома істин, норм і нормативних знаків, які стаються тотемічними символами. Це, накінець, урок історії, який народи нашої частини Європи проходили у першій половині XX століття і за який сплачено страшну ціну. І саме тому треба говорити про націоналізм.

НАЦІОНАЛІЗМ ДЕМОКРАТИЧНИЙ — один із різновидів націоналізму. Прихильники його вважають, що звільнитись від соціального, економічного й національно-політичного визиску власними силами нації (народи) можуть лише тоді, коли вона буде натхнена ідеями визвольного, демократичного націоналізму. Вони також визнають, що демократія використовується лише для зміцнення влади. Більше того, навіть тоді, коли буде створена демократична організація, політичний режим, стверджуючи демократичні ідеали, повинен всіляко використовувати націоналізм як могутній важіль соціального управління.

НАЦІОНАЛІЗМ (10 атрибутів Б. Шейфера). Відомий американський дослідник Бойд Шейфер (Boyed Shafer), хоча й ухилився від власного визначення Н., але виявив і проаналізував десять його найважливіших атрибутів, які допомагають конкретизувати це поняття, зрозуміти сутність і характер цього дивовижного феномену. Розглядаючи ці атрибути у своїй грунтовній праці «Обличчя націоналізму. Нові реальності й старі міфи», виданій 1972 р. в Нью-Йорку, він зазначив, що їх треба сприймати в сукупності і що вони відбивають як реальні, так і міфічні аспекти націоналізму. Такими атрибутами, за твердженням Б. Шейфера, є:

1) Певна територія або земля, яка може бути великою чи малою, і на якій живуть або бажають жити люди. Вони вірять, що ця земля належить чи належатиме їм, думають про неї як про свою власну, люблять її, протидіють зменшенню її розмірів, тощо.

2) Спільна культура, яку має або сподівається мати народ і яка включає в себе спільні — мову (або доступні для спільного розуміння мови), літературу, символи, звичаї й ін.

3) Пануючі суспільні й економічні інститути, за якими стоять економічні й соціальні інтереси, що здатні створювати конфліктні ситуації.

4) Спільна незалежна або суверенна держава (форма устрою не має значення), або створення такої держави, виходячи з принципу самовизначення.

5) Загальна віра в спільну історію і часто в спільне етнічне походження, що має інколи релігійний чи расовий характер, і яке спирається на реальні факти або міфи.

6) Перевага й повага до людей своєї національності, тобто до тих, хто має спільну культуру, інститути, інтереси й спільну духовну спадщину, або принаймні більша повага до них, ніж до членів інших («чужих») подібних спільнот.

7) Спільна, загальна гордість за минулі та сучасні досягнення, найчастіше за воєнні й економічні, ніж культурні й соціальні, а також спільна скорбота в зв'язку з пережитими трагедіями, особливо поразками у війнах.

8) Байдуже або навіть і вороже ставлення до інших, також об'єднаних в нації, особливо до колишніх поневолювачів, а також до сусідів, з якими колись доводилось ворогувати.

9) Відданість спільності, яка називається «нацією» (або «Батьківщиною» чи «Вітчизною») і уособлює чи символізує територію, народ, культуру, інститути, інтереси, історичну спадщину, тобто все, що на думку людей є їх спільним надбанням.

10) Спільна надія, що держави й нації, як групи людей та індивіди, які належать до неї, житимуть, у безпеці

і матимуть щасливе майбутнє. Для невеликих і нових держав ця надія часто є трохи більшою, ніж надія на виживання.

Такими, на думку Б. Шейфера, мають бути десять атрибутів Н. Звичайно, не обов'язково, щоб вони в один і той же час і в однаковій мірі були притаманні кожному Н. Однак, щоб говорити про існування будь-якого Н. треба щоб була наявною більшість з цих атрибутів, коли ж вони є всі, Н. вважається спільним.

НАЦІОНАЛІЗМ (дуалістичний підхід). Дуалістичний (подвійний) підхід полягає в тому, що Н. розглядається як джерело або уособлення двох діаметрально протилежних начал: білого і чорного, гарного і поганого, доброго і злого, прогресивного і реакційного, конструктивного і деструктивного тощо. Одним з перших думку про дуалістичний характер Н. висловив популярний в середині XIX ст. лідер націоналістичного руху в Італії, засновник підпільної націоналістичної організації «Молода Італія» Джузеппе Мадзіні. Значний внесок у відстоювання і поширення дуалістичного підходу до Н. зробив один з піонерів американської школи Н. Карлтон Хайяс. Він, по суті справи, є «батьком» концепції та формули «янусоподібного характеру націоналізму», яку виклав у своїх чудових «Есеях про націоналізм», виданих ще в 1926 р. Недарма автор і укладач авторитетної на Заході «Енциклопедії націоналізму» Луїс Снайдер одну із своїх статей так і назвав: «Дуалізм Хайяса». В ній він зокрема зазначив, що формула «янусоподібного характеру націоналізму» була «сприйнята більшістю фахівців з проблем Н. як вірна оцінка цього найбільш важливого феномена в сучасній історії».

Дійсно, прихильниками дуалістичного підходу були і залишаються такі відомі фахівці, як П. Альтер, Т. Наїрн, Х. Сетон-Уотсон, Е. Сміт, Л. Снайдер та інші. Багато з них досить влучно і оригінально висловлюються про дуалістичний характер Н. «Націоналізм,— писав англійський історик Х. Сетон-Уотсон в своїй праці «Нації та держави», подібний до монети, на одному боці якої зображено поважний портрет Гарибальді, а на іншому — гидке обличчя коменданта Освенциму». «Націоналізм,— зазначав американський соціолог Л. Снайдер в своїй праці «Типи націоналізму»,— це двосічний меч, одне лезо може бути силою для об'єднання, друге — енергією для руйнування». «Для окремих людей, як і для цілих народів, націоналізм нагадував небезпеку, обмеження свободи, а нерідко й загрозу їх виживанню... І в той же час націоналізм міг часто продовжувати надії на вільний і справедливий соціальний порядок: дійсно для багатьох він прирівнювався до звільнення від політичної і соціальної дискримінації»,— зазначав французький історик П. Альтер в книзі «Націоналізм», виданій в Лондоні 1991 р. На «янусоподібну природу націоналізму» неодноразово вказував в своїх роботах і англійський етносоціолог Е. Сміт. Його співвітчизник Том Неірн в праці «Сучасний Янус», видрукуваній ще 1975 р., порівнював Н. з римським богом Янусом, «який стоїть біля воріт, одним лицем дивлячись вперед, а другим — назад».

Своєрідним підсумком цих та інших подібних характеристик може служити висловлювання відомого американського етносоціолога Грегорі Глісона. Виступаючи та IV Міжнародній конференції з національних проблем (Нью-Йорк, 1992 р.), він зокрема підкреслив: «Як помітило багато людей, націоналізм є янусоподібним. Націоналізм будує і руйнує, він об'єднує і дезінтегрує. Це дві сили: одна конструктивна, інша деструктивна».

Дуалістичний підхід є, поза всяким сумнівом, важливим кроком на шляху до більш глибокого розуміння сутності й характеру Н. Він є набагато кориснішим і об'єктивнішим в порівнянні з одномірними підходами: позитивним та негативним. Але й дуалістичний підхід має власні вади і недоліки. Йому зокрема не вдалось вирватись за межі дещо спрощеного уявлення про Н. як двокольорове («біле» і «чорне»), двомірне («добро» і «зло») явище. Але ж Н. є багатокольоровим (і навряд чи вистачить барв веселки, якщо вже користуватись ними при його зображені) та багатомірним феноменом. А головне, дуалістичний підхід теж «слабує» на моральнооціночні критерії, які носять суб'єктивний, кон'юнктурно-спекулятивний характер. Саме тому частина західних вчених є прихильниками т. зв. критичного підходу. [Див. Націоналізм (критичний підхід)].

НАЦІОНАЛІЗМ («елементарний закон» А. Тойнбі). Відомий англійський історик Арнольд Тойнбі (Arnold Toynbee) (1889—1975 рр.) не мав окремих праць з проблем Н., але він присвятив чимало своїх сторінок, зокрема багатотомного «Дослідження історії» вивченню цього дивовижного феномена. Зокрема, А. Тойнбі відкрив і сформулював т. зв. «елементарний закон націоналізму» («Simple law of nationalism»), який, за його словами, не хочуть помічати і враховувати націоналісти. Суть цього закону полягає в тому, що Н. будучи «деструктивною силою», руйнує одну цивілізацію за іншою. За твердженням А. Тойнбі, саме Н. став винуватцем загибелі 14—16 цивілізацій з тих 21, що існували на Землі. Особливо велику небезпеку і загрозу Н. становить для бездержавних народів, а також діаспор, народів, що проживають розсіяно тощо. Автор наголошує, що рівень деструктивності між ідеєю націоналізму і локальним станом існуючих географічних і політичних факторів. Цей узагальнюючий висновок А. Тойнбі переконливо ілюструє історією переможної ходи т. зв. західного Н. на Схід і його зіткнення із вірменською і єврейською діаспорами, з їх власними націоналізмами. Це зіткнення надзвичайно дорого коштувало обом народам, що зазнали жахливих переслідувань, включно з геноцидом, з боку Оттоманської імперії та «третього рейху». «Елементарний закон націоналізму» А. Тойнбі не втратив своєї актуальності, оскільки й сьогодні існують бездержавні народи, розколоті між кількома державами етноси, чисельні діаспори тощо.

НАЦІОНАЛІЗМ ЄВРАЗІЙСЬКИЙ. У національних проблемах ми успадкували від сталінізму національно-конституційну структуру, яка має тавро імперського мислення та імперської політики «поділяй і володарюй». До жертв імперської системи належать не тільки неросійські народи, а й сама російська нація. На її плечах, сказав Сахаров, «лежить основний тягар імперських амбіцій і наслідків авантюризму та догматизму у зовнішній та внутрішній політиці». Не дивно, що сприймання сталінізму як продовження царської імперської політики у міжетнічних взаєминах сьогодні таке поширене як серед російських, так і серед неросійських авторів. Якщо це відповідає дійсності, то будь-яке вирішення сучасних національних проблем має спиратись на врахування стану стосунків між державою і російською нацією, сформованих у царські часи і перенесених у радянський період. Тепер цілком очевидно, що Леніну не вдалася його спроба обійти діалектику націй та націоналізму, представляючи класи як основну точку відліку і класову солідарність як принцип, шо узаконював саме існування радянської влади (варто зауважити, що вже у 1920 р. відомий віденський лінгвіст і культуролог князь М. С. Трубецькой передбачив, що саме так і трапиться).

Більшовицька революція зупинила природну дезінтеграцію Російської імперії, яка бурхливо відбувалася після Лютневої революції 1917 р. Як ми тепер бачимо, вона також не дала змоги російському народові розвинутися у «нормальну» націю, створити «нормальну» державу. Іншими словами, росіяни, виринувши з руїн імперії Романових, не стали звичайною національною державою на відміну від основної нації Оттоманської імперії, яка в добу Ататюрка утворила Турецьку республіку. Переносячи столицю із Стамбула в Анкару, турки заявили тим самим про свою відмову від усіх претензій на

універсальність ісламської чи оттоманської ідеї. Перенесення столиці з Петрограда до Москви мало цілком протилежне значення: це була заміна правителів з континентальними імперськими амбіціями на нових лідерів, чиї наміри мали вже глобальний, планетарний характер.

Хоч комуністична мрія про світову революцію і залишилася мрією, після Другої світової війни радянська держава розширила сферу свого панування і впливу більше, ніж будь-коли за правління царів. Так званий соціалістичний блок, що перебував під диктатом Радянського Союзу, охоплював усю Східну і Центральну Європу, а також ряд країн в Азії. Проте така територіальна експансія комуністичної ідеології аж ніяк не подолала національного фактора в політиці. Вона мала якраз протилежний ефект, не лише посилила національні пристрасті у тих регіонах, де вони завжди були сильними, але й ще більше ускладнила національні проблеми в СРСР. Вона також, по суті, зупинила потяг росіян до власного самовизначення.

Упродовж кількох поколінь перед революціями 1917 р. в середовищі російської інтелігенції тривала дискусія про автентичність та ідентичність Росії. Слов'янофіли і західники, «почвенники» і панславісти, ліберали, консерватори і реакціонери, народники і марксисти — всі вони дискутували про місце Росії у сім'ї націй і всі намагалися встановити належні, з їхнього погляду, стосунки між російським народом, державою та іншими, неросійськими націями Росії. Безпосередньо після 1917 р. здавалося, що більшовики зробили зайвими всі ці дебати і ті пристрасті, які їх живили. Але це було далеко не так, що сьогодні особливо помітно.

Стає дедалі очевиднішим, що справжня нормалізація та упорядкування національних проблем у Радянському Союзі вимагає вирішення російського питання. Російською республікою тривалий час керували безпосередньо всесоюзні органи, які трактували Росію не як державу, а як «конгломерат» провінцій та регіонів. Саме з цієї причини неросіяни ототожнюють московську бюрократичну машину з Росією, а їхня опозиція до Москви набуває форми опозиції до Росії й виявляє себе в антиросійських настроях.

Перетворення Росії в одну з багатьох рівноправних держав на місці колишнього СРСР, що не посідає виключного, привілейованого місця, є викликом, який багатьом росіянам навіть важко усвідомити, не те що прийняти. Бо це означає, насамперед, різке територіальне зменшення Росії і її пониження до рівня однієї з держав у цій частині світу. По-друге, це викликало б перехід російської культури, науки та мистецтва від статусу наднаціональної, «спільної культури» всього Радянського Союзу до рівня однієї з багатьох «національних» культур.

До революції російська інтелігенція загалом не погоджувалася на такий хід подій, запропонований неросіянами. Оглядаючись на той період, П. М. Мілюков у книзі, написаній у 1920 р., зазначає, що націоналісти неросійських національностей вимагали, щоб російська інтелігенція переглянула свою національну ідентичність. Вони, мовляв, висунули думку, що російська інтелігенція повинна вважати себе виразником інтересів лише етнічних росіян, не намагаючись репрезентувати також інші народи імперії, приміром, українців чи білорусів. Наполягання на представництві інтересів усієї імперії, говорили ці критики, означає претензію на керівну роль і пріоритет перед іншими націями. Це позбавляло неросіян права говорити нарівні з росіянами. Розглядаючи цю стару суперечку, Мілюков заново підтверджує свою впевненість у тому, що російська інтелігенція (до якої належав він сам) не могла прийняти такої поради, тому що остання вимагала нібито «ліквідації російської історії» — тут він, очевидно, мав на увазі заперечення самої легітимності існування імперії як продукту російської історії.

Питання про ідентичність росіян не зникло разом з царською імперією. Сьогодні воно ще більше, ніж будь-коли, знову на порядку денному. Хоч би що сталося, тепер уже зрозуміло, що проблема російської нації є проблемою, яка визначає сутність інших національних питань у Радянському Союзі та у всій Східній Європі. Усі нації, здоміновані Москвою, орієнтуватимуть свої пакети питань залежно від статусу Росії.

Таким чином, важливо пильно придивитися до актуальних національних течій та концепцій серед росіян. Ален Безансон так пише про сучасну ситуацію після банкрутства марксизму-ленінізму: «Оскільки ідеологічна магія вже знищена, єдиним джерелом тієї магії залишиться легітимність існування російської нації як імперської, колоніальної нації у сьогоднішньому, повністю деколонізованому світі». Чи це має означати, що росіяни не можуть визначити себе інакше, ніж «імперська нація»? Чи їм уже судилося ніколи не стати «нормальною» нацією?

Існує чимало літератури про російський націоналізм та російську проблему. І кількість її зростає. Наше есе не має на меті торкатися питань, дуже компетентно розглянутих Джоном Б. Данлопом. Даррелом П. Гаммером, Роналдом Г. Сані, Олександром Яновим у їхніх недавніх виступах на симпозіумі, оприлюднених у спеціальному випуску «Бюлетеня досліджень радіо «Свобода» під заголовком «Російський націоналізм сьогодні». Натомість зосередимося на темі, сформульованій Андрієм Синявським на цьому ж симпозіумі, і поширимо його міркування, звертаючись до ряду вужчих, специфічних питань.

Синявський починає з визнання, що національна проблема «одна з найгостріших, перед якими стоїть радянський уряд», проблема, яка викликає незгоду і суперечки. Він пише: «Основну причину цього можна виразити одним словом — імперія; по-перше, російська імперія, сформована впродовж століть і успадкована новим порядком; далі радянська імперія, побудована на руїнах старого порядку, сконсолідована і розширена як світова супердержава. Сьогодні це єдина імперія у світі, країна, унікальна за самими масштабами її території та кількістю народів, які її населяють. Цілком закономірно, що її сутність як імперії ускладнює національну проблему до надзвичайно великої міри».

Отож беремо проблему імперії як контекст до розгляду сьогоднішньої ситуації в Росії і як тло для статті згаданого Трубецького «Спадок Чінгісхана: погляд на російську історію не із Заходу, а зі Сходу», опублікованої у цьому томі в англійському перекладі Кеннета Брострома.

Існують два фундаментальні підходи до проблеми зв'язку російської нації з імперією. Перший репрезентують ті, хто сприймав імперію — тобто Радянський Союз і, можливо, всю Східну Європу в її сучасних кордонах — як природну територію «законно» опановану російською нацією. Вони вважають, що політична система, заснована Леніним, Троцьким та Сталіним і їхніми наступниками аж до Горбачова, найкраща для імперії. Таким чином, їх можна вважати авторитарними імперіалістами або «націонал-більшовиками». Їм можна також давати й інші назви. Для нас достатньо, що вони розглядали Радянський Союз, а часто і всю Східну Європу як сферу абсолютного впливу Росії. У сталінські часи, а також і за Брежнєва Москва вважала, що незалежні нації Східної Європи приречені повторювати, хоч і впродовж довшого часу, досвід «національних республік» Радянського Союзу, передусім, у соціокультурній сфері. Це легко забувається тепер, коли провал цих планів культурної русифікації і політичної радянізації цілком очевидний. Було зроблено серйозну і настійну спробу радянізації, від якої не хотіли добровільно відмовитися.

На протилежному кінці політичного спектру стояли ті, хто віддавав перевагу ліберально-демократичній та конституційній, західного типу, формі правління для Ра-

дянського Союзу під керівництвом Росії. Зокрема ті, в уявленні яких ідеальна держава є політичним утворенням, дуже схожим на те, яким вони вважають Сполучені Штати. Але, оскільки вони хотіли встановити свою ідеальну владу на всій території Радянського Союзу, не беручи до уваги політичної суверенності неросійських націй, вони фактично поводили себе, як російські імперіалісти (навіть, якщо вони прагнули «ліберальної імперії», з незалежними судами, які б поважали рівність усіх громадян, незалежно від їхнього етнічного походження, національного середовища, релігії тощо). Ясно, що їхня позиція заперечувала право неросійських націй утворювати будь-яку політичну осібність, особливо територіальну. Ці російські «американісти» хотіли б встановити регіональну автономію, не поєднуючи етнічності з територією. Деякі з найбільш крайніх російських лібералів, нібито дотримуючись американської моделі, одверто проповідують своє бажання повного відокремлення етнічності від політики і держави. Хто б вони не були — екстремісти чи поміркованi, атеїсти чи православні, завжди на перший план виступає проблема політичної географії. Їх можна запитати: яку Росію, яку географічну форму Росії мають на увазі ці учасники дискусії? Чи ця Росія співмірна із сучасною імперією, чи це якась дрібніша Росія — земля, яка слушно вважається національною батьківщиною росіян? Такі ж міркування слід брати до уваги, щоб зрозуміти тих, хто розглядає неполітичні (тобто культурологічні або орієнтовані на релігію) концепції російської національності. Чи їхнє уявлення про фізичний образ Росії відмінне від образу Радянського Союзу?

Все це наводить на думку, що для розуміння традиційних російських угруповань за їхніми поглядами на національну ідентичність та національну ідеологію (таких, як західники і слов'янофіли, а також їхні сучасні спадкоємці та послідовники), необхідний ширший контекст.

Ті, хто розглядав Росію як поняття, відмінне від СРСР, хто визнавав різницю між Радянським Союзом як багатонаціональною імперією і Росією як національною батьківщиною одного певного народу, репрезентували другий фундаментальний підхід до питання «російський народ і імперія». Ми зосередимо свою увагу на трьох різних течіях серед цих російських націоналістів.

По-перше, це ті, хто вважає, що Росія, по суті, включає українців та білорусів. Серед прихильників погляду, що східні слов'яни є єдиним цілим, є такі, хто заперечує, що українці та білоруси — це дві окремі нації, відмінні від російського народу, а також такі, хто розглядає ці дві нації, разом з великоросами, як складові частини «всеросійської» спільноти, більшої за всі ці три народи. У цій концепції робиться наголос на історичних, релігійних та політичних факторах, що сформували Росію.

Другий різновид сучасного російського націоналізму зосереджувала свою увагу на Російській Федерації як батьківщині росіян. Вона особливо набрала сили в останні роки, а її пакет вимог включав встановлення: 1) специфічно російських (тобто приналежних до Російської Федерації) структур для партії, комсомолу, профспілок, чітко відокремлених від загальносоюзних утворень; 2) російської Академії наук; 3) російської програми телебачення, крім всесоюзних програм і 4) відповідних змін у друкованих органах тощо. З цього погляду однією з основних вимог була реорганізація керівництва, яка мала віднести управління справами Російської Федерації до специфічно російських міністерств та інших центральних відомств.

Для національностей, які не входили до РСФР, це був, сказати б, найбільш прийнятий різновид російського націоналізму. Це стало ясно в ході останнього з'їзду народних депутатів, коли представники прибалтійських держав, зокрема, вимагали відокремлення центральних (союзних) відомств від російських (йдеться про СРСР — *ред.*). Водночас цей підхід не торкався основної внутрішньої національної проблеми РСФР, тобто статуту та ролі корінних неросійських національностей, таких, як татари, башкири, народи Дагестану, народи Півночі тощо.

Третій варіант сучасного російського націоналізму не лише визнавав СРСР як багатонаціональний організм (усі націоналісти це визнавали), але й розглядав саму Росію як багатонаціональне утворення.

Зрозуміло, що неросійські народи Росії воліли б, щоб Російська Федерація була реорганізована згідно із справді федеративними принципами. Адже насправді ця висококонцентралізована у двох напрямах структура перебувала у віданні централізованих радянських структур і, оскільки мала власний уряд, так звані автономні республіки та області РСФР, то повністю перебувала під контролем останнього. Отож на з'їзді народних депутатів СРСР депутат від евенкійського округу М. І. Монго запропонував, щоб Російська республіка утворила у своєму парламенті дві палати, раду республіки і раду національностей.

Татари — найчисленніша неросійська національність РСФР — чи не перші дійшли висновку, що виживання їхньої нації вимагало підняття статусу Татарської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки до рангу республіки союзної зі столицею в Казані. Ця думка обговорювалася протягом певного часу, зокрема, у Татарському громадському ценрі (татарський відповідник народних фронтів у прибалтійських республіках). У травні 1989 р. з'їзд письменників Татарської республіки одноголосно проголосував за внесення цієї зміни до конституції. Згодом розгорнувся рух за цілковиту незалежність Татарстану.

Навіть цей фрагментарний, схематичний розгляд лише однієї, хоч, безумовно, найважливішої сьогодні національної проблеми — російської — драматично ілюструє і підтверджує думки Андрія Сахарова. Зрозуміло, що в «ідеологічному вакуумі», описаному Юрієм Афанасьєвим, повинен мати місце пошук ідей, не лише в сучасному, але й у минулому. Серед концепцій минулого, що стосуються питань, які сьогодні стоять на порядку денному, напевно, найоригінальнішою з інтелектуального погляду є доктрина євразійства, включаючи внесок князя Миколи Сергійовича Трубецького.

У написаній у 1927 р. статті «Всеєвразійський націоналізм», яка найпослідовніше розкриває позицію автора, Трубецькой сконцентрував свою увагу на значенні російської революції у фундаментальному перетворенні російської держави та стосунків між росіянами і неросіянами. До революції росіяни вважалися господарями всієї території і не робилося принципової різниці між суто російськими регіонами та областями, заселеними «інородцями», навіть якщо ті були корінним, автохтонним населенням. Революція це змінила. Російська нація, на думку Трубецького, перестала бути єдиним господарем і стала одним із багатьох народів, що користувалися рівними правами в державі; вона перестала бути господарем у домі, а перетворилася на одного з рівноправних членів сім'ї. Трубецькой застерігає проти всякої надії, що ці фундаментальні стосунки між націями колишньої імперії колись можуть змінитися: час російського панування скінчився.

Але якщо це так, то на якій основі можна утримувати всі народи імперії в одній державі — після того, як вони, мовляв, стали рівними? Трубецькой відкидає аргумент, що цю роль може виконати марксистський принцип класової солідарності пролетарів і вірність нового керівництва країни марксизмові та комунізмові. Ми не маємо тут можливості доходити до причин його скептицизму. Досить сказати, що Трубецькой передбачив, що міць комунізму як об'єднавчого чинника з часом ослабне. У будь-якому випадку, той факт, що Узбецька республіка,

Білоруська республіка сповідують ті самі суспільні ідеї, не означає, каже він, що ці республіки мусять обов'язково бути об'єднані в одній державі. «Більше того, це навіть не означає, що ці республіки не можуть бути ворогами і навіть воювати одна з одною». На думку Трубецького, вирішення проблеми полягає у встановленні більш автентичних, перманентних історичних та духовних зв'язків між народами, що утворюють СРСР. Іншими словами, вони повинні становити єдину націю. «Таку націю,— пише Трубецькой,— ми називаємо євразійською нацією, її територія — Євразія, її націоналізм — євразійство». Трубецькой не пропонує усунути чи притлумлювати націоналізми народів, що складають Євразію. Кожен із цих націоналізмів і всі вони взяті разом повинні бути підпорядковані, скоординовані і згармонізовані з вищим — євразійським — націоналізмом. Він визнає, що росіяни — це слов'яни, татари — тюрки, деякі з них — християни, інші — мусульмани чи віруючі інших конфесій тощо. Але він застерігає проти будь-якого сепаратизму, включаюи російський (тобто сепаратизм великоросів). Він висловлюється проти панславізму та панісламізму, тому що вони єднають нації, що належать до Євразії, із зовнішніми силами, відокремлюючи водночас деякі з них від інших євразійців.

Російська дискусія про ставлення Росії до Європи, з якою пов'язані назви «західники» та «слов'янофіли», виникла в країні з певною географічною окресленістю та населенням, деякою мірою змішаним з етнічного та релігійного погляду. Як відомо, Росія XIX ст. охоплювала Фінляндію, прибалтійські провінції, ряд польських провінцій, включаючи Варшаву, Лодзь та Люблін. Ці землі не увійшли до складу Радянського Союзу після революції. Євразійці привселюдно оголосили, що вони схильні погодитися на ці втрати, тому що ці землі ніколи по-справжньому до Євразії не належали. Однак євразійці не погодилися на приєднання Бессарабії до Румунії і вважали колишню австрійську Галичину своєю (тому що, на їхню думку, український народ, разом з великоросами та білорусами, по суті, становлять «підодиницю» в межах ширшої російської нації і разом з нею належать до євразійської нації.

Один із засновників євразійства князь Д. С. Святополк-Мирський зробив таке зауваження з цього приводу: «Визначаючи відмінність Росії від Європи, євразійці відмовилися від будь-якого російського імперіалізму, спрямованого на Захід або до моря. Вони не протестують проти незалежності Фінляндії, Естонії, Латвії чи Литви, які є європейськими, «латинськими» націями, а не євразійськими. Константинополь та Середземномор'я не приваблюють континентально настроєних євразійців, не мають вони також ніякого бажання посісти незамерзаючі порти у самій Азії, чи то на Жовтому морі, чи в Перській затоці. Географічно євразійська політика — це політика реалістична, вона розглядає теперішні кордони Радянського Союзу (маються на увазі кордони до 1939 р.) як єдину арену російської та євразійської діяльності».

Мирський відкидає звинувачення, що євразійці «часом перебільшували спорідненість росіян з народами Східної Азії». Їхній інтерес до Сходу є «не що інше, як вираження відродженого відчуття реальності». Мирський продовжує: «Історія нерозривно поєднала Росію з народами степу, і випробуванням для кожного майбутнього російського уряду буде його здатність приходити з ними до взаєморозуміння».

Якщо Мирський хотів сказати, що до фундаментальних проблем Росії належать її зв'язки зі східними сусідами, він, здається, мав рацію набагато більшу, ніж сам собі міг уявити. Інша річ, чи передбачив він форму, якої набудуть російсько-східні зв'язки та проблеми, що тут виникнуть. Євразійці сподівалися, що народи Азії, проникнувшись, стануть антизахідними і приймуть революційну, спрямовану проти Заходу Росію (тобто Євразію) як свою, вони не передбачили піднесення таких «вестернізованих» націй, як Японія, Індія, Південна Корея чи Сінгапур. Не справдилася також їхня надія на сприйняття Росії як азійської нації. Лідер Радянського Союзу, який наполягав на тому, щоб Європу називали «нашим спільним домом», звичайно, зовсім не євразієць. Але хотів він того чи ні, його увага постійно мусила бути спрямована від Європи за рубежем до Азії вдома. Внутрішня проблема, яка стояла перед ним, усе ж таки незмінно існувала, хоч би якого прогресу він досягнув у встановленні зв'язків СРСР з Європою.

У недавно опублікованій статті під заголовком «У рамках розгляду націоналізму у Східній Європі» Джон А. Армстронг привернув увагу до очевидних паралелей між проблемами, перед якими опинилися Югославія та Радянський Союз. Він зазначав, що Югославія і Радянський Союз включають народи як виразно «християнського» типу, так і виразно «мусульманського». Ці дві держави охоплюють території, на яких відбувалася історична боротьба між ісламом та християнством упродовж минулих століть. У цьому значенні вони є спадкоємцями Австро-Угорської, Оттоманської та царської Російської імперій. Далі Армстронг висловив думку, що ісламські нації в СРСР та Югославії «у вирішальних відношеннях тісніше пов'язані» з Афганістаном, Іраном та Туреччиною, ніж із тим, що він називає «історичними християнськими центрами» — Москвою та Белградом, які стали «формально ленінськими». Армстронг не вірить, що комуністичний період зумів стерти «несумісність способів життя та історичних символів», яка розділяє християн та мусульман: «На несумісність способу життя вказують об'єктивні суспільні характеристики (зокрема демографічні тенденції), а також настрої всередині груп. При неослабній силі таких несумісностей будь-яке політичне утворення, що складається з народів ісламської та християнської традицій, зрештою, стає нестійким.»

Хоча серед сучасної російської інтелігенції можна знайти справжніх євразійців (найвідомішим з них є Лев Гумільов, який уперто захищає погляд, що росіяни мають більше спільного з татарами, ніж з поляками), сама така ідея в цілому залишається їй чужою. Так було і в минулому. Микола Рязановський підкреслює новизну євразійських поглядів для російського мислення: «Євразійці вважали, що Росія — Євразія становить незалежну, самодостатню, органічну цілість, відокремлену як від Європи, так і від Азії. Іншими словами, Китай та Японія такі ж чужі для Росії, як, приміром, Франція чи Англія. І навпаки, азіатські народи Росії, тобто Євразії, не були зовнішніми силами в історичній еволюції росіян, а швидше інтегральними частинами цієї еволюції».

Рязановський визнає «революційну новизну євразійства у його намаганні органічного включення багатьох азіатських народів в історію, спосіб життя та процес самовизначення росіян, які повинні внаслідок цього стати євразійцями, а також безпрецедентного і рішучого розриву із Заходом». Захоплюючись їхнім інтелектуальним блиском та сміливістю, Рязановський зауважує, що вони репрезентують зовсім нову позицію в російській історичній та національній свідомості. Упродовж минулих століть панувало популярне уявлення про азіатів як про чужоземних завойовників та руйнівників. У післяпетрівській Росії громадська думка поділяла західноєвропейське уявлення про Азію (тобто про такий регіон, який стверджує вищість і легітимне верховенство Європи над Азією). Ця позиція лише до деякої міри була пом'якшена романтичним захопленнями Сходом. Рязановський поважає відвертість євразійців, з якою вони кидають «заклик до єднання та братерства» між росіянами та їхніми азіатськими сусідами. Але він знаходить у самій ідеї євразійства пряму політичну і практичну мотивацію:«Євразійство можна вважати рішучим захистом Російської мперії у вік, коли імперії починають падати.

Євразійці роблять спробу зберегти Російську імперію, заперечуючи її існування. Справді, якщо нема Російської імперії взагалі, а є лише одна обмежена Євразія, питання сепаратизму втрачає своє значення».

У час, коли спливає останнє десятиліття двадцятого віку, деякі спостерігачі заявляють про гіпотетичну можливість оттоманізації в самій серцевині імперії. Застерігаючи проти легких історичних аналогій, Тімоті Гартон Еш все ж вживає, як він сам каже, «сиру метафору» для зображення сьогоденної Східної і Центральної Європи. Він бачить перед собою «дуже вільну аналогію... Оттоманської імперії, довгий, повільний процес занепаду імперії, в ході якого можна помітити неплановане, почастинне та переривчасте визволення як складових держав від імперського центру, так і суспільств від держав у загальному контексті зростання відносної відсталості в порівнянні з більшістю розвиненого світу, і особливо із Західною Європою. Коротше кажучи, «оттоманізація» означає «визволення при розкладі».

Чи є «оттоманізація» майбутністю імперії (або її частини) чи ні, все ж не варто ставитись з легковажністю до євразійської ідеї. Без своїх полемічних ексцесів та свого антизахідництва, яке насправді не становить суті цього підходу, євразійство було спробою побудувати спільноту на основі спільних історичних ідей. Саме це підкреслював Лев Гумільов, коли закликав радянські народи, особливо росіян, перестати думати про волзьких татар (яких, каже він, правильніше було б вважати «болгарами») як про нащадків ворогів Росії, як про чужинців у своєму середовищі.

Віра євразійців у силу історичних ідей змушує згадати один із висновків, зроблених Г. Дж. Уеллсом невдовзі після Першої світової війни, коли він, працюючи у Лізі Націй, зустрівся із суперечлевими поглядами на національність. За словами його біографа Джефрі Веста, він почав розуміти «повноту, з якою світогляд людини формується за її історичними ідеями». На думку Уеллса, вплив націоналістичних вчень був «неминуче звужуючим», тому що націоналісти вважають свою країну відмінною і вищою від решти світу. Уеллс дійшов висновку, що «Ліга Націй, яка веде до Світової Держави, може стати реальністю лише на грунті світової історії».

У вступі до «Нарисів історії» Уеллс пише:«Не може бути спільного миру і благополуччя без спільних історичних ідей. Без таких ідей, які б утримували їх разом у гармонійному співробітництві, із самими лише вузькими, егоїстичними, конфліктуючими націоналістичними традиціями раси та народи приречені скочуватися до сутичок та розрухи».

У листі до Денісона Росса Уеллс полемізує, що «починати історію прямо із середньовічної Англії так само логічно і розумно, як і починати хімію з дослідження кулінарних рецептів або запатентованих ліків». Вважаючи, що «історія, як і хімія, єдина», Уеллс дійшов висновку, що історію «слід переповідати в цілому, перед тим, як розглядати її частинами».

Євразійці, які розвинули свої ідеї приблизно в той же час, були менш честолюбними, ніж Уеллс. Вони лише хотіли створити відчуття спільної історії серед народів, які фактично протягом століть жили у межах однієї держави. Проте їхнє завдання виявилося не менш важким. Але згаданий тут твір Трубецького є вражаючим документом, який має неабиякий інтелектуальний інтерес і певне політичне значення.

НАЦІОНАЛІЗМ (за Е. Геллнером). Термін для визначення принципу, який вимагає, щоб політичні та національні (етнічні) одиниці співпадали. Небувалий спалах Н. у XX ст. є виразом та наслідком індустріалізму — способу виробництва, що виник та розповсюдився саме в цей період. В основі сучасного Н. лежить такий фактор, як висока культура, що передається не шляхом неформального спілкування з безпосереднім оточенням, а за допомогою формального навчання. Це й визначає силу Н., який відноситься до співтовариств, об'єднаних спільною культурою та відрізняються від супротивних та ворожих співтовариств культурними відмінностями. Сучасна культура потребує наявності загальноосвітніх установ та їх захисту, і лише держава у змозі забезпечити те й інше. Це й створює той критичний зв'язок культури й політики, який і становить сутність Н., що ґрунтується на базі виникнення нових основ культурної диференціації, яка замінила собою соціальну структуру.

Сучасна людина уже не підпорядковується лідеру спорідненої групи, вірі чи своєму пану, вона є, насамперед, підданою своєї культури. Настала епоха виразного етнічно-культурного конфлікту. Зрештою, не гільотина, а державна доктрина є основним інструментом та символом державної влади. Монополія на законну освіту зараз важливіша та суттєвіша, ніж монополія на законне насильство. Звідси — і неминучість Н., його вкоріненість не в людській природі як такій, а в певному типі соціального устрою, що став тепер головним. Н.— це не пробудження древньої, прихованої, приспаної сили, як здавалося б. Насправді він є наслідком нової форми соціальної організації, що спирається на повністю осуспільнені, централізовано відтворювані високі культури, кожна з яких захищена своєю державою. Всупереч переконанню людей і навіть спеціалістів, Н. не має глибокого коріння у людській свідомості, яка залишалася незмінною протягом багатьох тисячоліть існування людської раси і не стала ні ліпшою ні гіршою за порівняно короткий вік Н.

Не можна звертатися до субстрату задля пояснення цього специфічного явища. Субстрат має зовнішні прояви. Н.— це організація людських груп у великі централізовані навчальні культурно однорідні співтовариства — лише одні з них, і при цьому цілком особливі. Щоб його правильно зрозуміти, необхідно передовсім визначити його специфічні корені, що можуть пояснити сам Н. як накладення специфічних факторів на єдиний загальнолюдський субстрат. Н. досить глибоко входить корінням у своєрідні ідеологічні вимоги індустріального суспільства. Цей рух не є плодом ідеологічної аберації чи емоційної невитримки, хоча майже всі, хто бере в ньому участь, як правило, не розуміють суті цього. Тим не менш, Н. є зовнішнім виявом глибинного процесу врегулювання відносин між державою і культурою, що цілком неминуче. І не Н. нав'язує культурну однорідність (Е. Кедурі), а скоріше однорідність, що стала об'єктивною, неминучою необхідністю, в кінцевому підсумку виявляється у формі Н., що є, в свою чергу, одним з наслідків. Впровадження нової соціальної форми: це — рух до нових співтовариств, заснованих на принципах нового розподілу праці, це — сила могутня. У більшості випадків Н. перемагає, визначає норму законності політичних одиниць, встановлює загальноприйнятий стандарт, навіть якщо він не перемагає повністю та остаточно.

НАЦІОНАЛІЗМ ІДЕОЛОГІЧНИЙ — система ідей і поглядів, яка спрямована на досягнення і підтримку самоврядування, автономії, суверенітету соціальної чи етнічної групи. Його ідеї спрямовані також на захист чи розбудову національної держави. Ця система ідей ґрунтується на етнічних чи расових відмінностях, історії, культурі, мові, традиціях, етичних нормах життя людських спільнот. Н. і. обгрунтовує необхідність створення національної свідомості, відродження національних культурних традицій. Н. і. може ґрунтуватись на ілюзійному походженні чи історичних міфах етнічної чи расової груп, або ж на реальних глибинних етнічних чи расових взаємозв'язках, соціальних, культурних, політичних детермінантах. Він полягає у створенні умов для посилення солідарності, братерства членів групи, активізації їх боротьби за територіальну визначеність. Н. і. є основою розвитку і посилення національних рухів.

Ідеї і погляди Н. і. висуваються і розробляються національними пророками і лідерами, які з часом стають притаманними великим групам чи партіям і розповсюджуються усіма засобами інформації серед народу. Крім того, Н. і. може набувати і агресивного характеру, коли його лідери і їх послідовники спрямовують національні почуття групи чи цілої держави не на глибини народного життя, а намагаються нав'язати протистояння, ворожнечу, агресію стосовно етносів у середині багатонаціональної держави і до сусідніх етнічних груп і національних держав.

НАЦІОНАЛІЗМ ІНТЕГРАЛЬНИЙ. Термін Н. і., як правило, вживається по відношенню до одного з напрямів або течій Н., або цілої низки його різновидів, зокрема таких, як радикальний, екстремістський, войовничий, агресивно-експансіоністський, реакційний, правий тощо.

Поняття Н. і. в науково-пропагандистський обіг ввів на початку XX ст. французький письменник Шарль Моррас (Charles Mourras). За його визначенням Н. і.— «це виключний акцент на національну політику, абсолютна підтримка національної могутності, адже нація занепадає, коли втрачає військову могутність». Ш. Моррас пропагував цей тип націоналізму як замінник, сурогат релігії, кульмінаційним виявом якого був містичний культ землі і померлих, що вимагав від особи абсолютної відданості і пожертви, включно із жертвою життя.

Н. і. почав зароджуватись в останній чверті XIX ст. в умовах загострення всебічного суперництва між національними державами, загального занепаду ідей лібералізму і гуманізму. Він увібрав у себе чимало крайньо націоналістичних ідей, висловлених Фіхте, Гердером, Гегелем та ін.

На початку XX ст. Н. і. поступово поширюється не тільки в Західній, але й у Східній Європі, зокрема в Росії, а також у Північній Америці. Пік його піднесення припадає на 20—30-і роки, «роки диктаторів» і «тоталітарних режимів». В умовах загальної економічної, політичної і духовної кризи суспільства, гострих соціально-класових конфліктів, піднесення національно-визвольних рухів, воєн і революцій у багатьох народів не виявилось імунітету проти цього типу націоналізму. Найбільшою мірою він вразив т. зв. «запізнілі нації», зокрема Німеччину, Італію та Японію. Тут та й в інших країнах інтегральний націоналізм певною мірою полонив деякі прошарки населення і, насамперед, інтелігенцію і молодь. Його найбільш типовими виразниками були в Німеччині — А. Розенберг і А. Гітлер, в Італії — Г. Д'Аннунціо і Б. Муссоліні, у Великобританії — Р. Кіплінг і С. Родс, в Росії — К. Побєдоносцев і В. Плеве, в Україні — Д. Донцов і М. Сціборський тощо. Доречним буде зазначити, що наявність в українському націоналізмі його інтегральної течії чи напряму переконливо довів відомий американський дослідник українського походження О. Мотиль у своїй книзі «Поворот вправо: ідеологічне походження і розвиток українського націоналізму», виданій в США у 1980 р. «Д. Донцов,— писав він,— поза всякий сумнів є інтегральним націоналістом». Коротше кажучи, вже з 20-х років Н. і. став характерною рисою закритого суспільства, його надійною зброєю і універсальним засобом правлячих кіл при «вирішенні» всіх внутрішніх і зовнішніх проблем. Є всі підстави вважати, що саме Н. і. допоміг прокласти шлях до двох світових воєн з їх надзвичайно трагічними наслідками для людства.

Оскільки Н. і. не став надбанням історії, а дедалі поширюється, особливо в т. зв. посттоталітарних країнах, є потреба в більш детальному ознайомленні з його головними ідеями. Абсолютна більшість сучасних західних дослідників гостро критикують цей тип націоналізму. Карлтон Хайяс, один з найбільш авторитетних фахівців з проблем націоналізму, зазначає, що «інтегральний націоналізм є ворожим гуманізму та лібералізму, він робить націю не засобом слугування людству і досягнення нового світового порядку, а самоціллю. Він ставить національні інтереси вище за особисті і вселюдські. Він відмовляється співробітничати з іншими націями за винятком такого співробітництва, яке може слугувати його власним реальним чи вигаданим інтересам. Він є джінгоїстським, підозрілим до інших націй, намагається звеличувати одну націю за рахунок інших і покладається на фізичну силу. Він є мілітаристським... У внутрішніх справах він є надзвичайно недемократичним і тиранічним. Він примушує всіх громадян підкорятись спільним нормам поведінки й моралі і поділяти безпідставний ентузіазм щодо нього. Він силкується підпорядкувати всі особисті свободи своїм власним інтересам, а якщо прості люди починають обурюватися, він обмежує демократію і відкидає її геть. І все це робиться в ім'я національних інтересів». Все це дало підставу К. Хайясу охарактеризувати Н. і. як «контрнаціоналізм».

Інший американський вчений О. Яновський наголошував, що І. н. перетворює націю на «ідола», примушує людей вклонятись йому, прославляти його ім'я, вдаватися до людських жертв, бути здатним вбивати і готовим бути вбитим. Французький дослідник П. Альтер підкреслює, що сучасний Н. і. все частіше «вдається до фізичного переслідування єретиків та національних меншин», виправдовуючи свої дії гаслами «Нація понад усе», «Моя батьківщина — справедлива вона, чи не справедлива», «Ти — ніщо, твоя нація — все» тощо. Приблизно саме так характеризується інтегральний націоналізм і в «Енциклопедії націоналізму» Л. Снайдера, виданій 1990 р. в Нью-Йорку тощо. Користуючись відомим висловом К. Поппера, можна сказати, що Н. і. сьогодні — це «бунт проти розуму і відкритого суспільства».

НАЦІОНАЛІЗМ І ПЕРЕХІД ДО ДЕМОКРАТІЇ В ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ. Аби зрозуміти специфіку національних відносин у посткомуністичних суспільствах, слід чітко розмежувати поняття етнічної мобілізації та націоналізму, які часто вживаються як тотожні. Етнічну мобілізацію можна визначити як потенційну чи реальну участь у спільних діях, коли колективне членство визначається належністю до однієї етнічної групи (національності). Це необхідна, але недостатня умова для виникнення націоналізму. Його розуміють як політичну доктрину та соціальний рух, що прагне «зробити культуру та політику конгруентними» та має за головну мету створення сучасної національної держави, яка володітиме повним суверенітетом над даною територією. Вибух етнічної мобілізації — універсальна і неминуча реакція на колапс багатонаціональних суспільств радянського типу. Аналіз радянського феномена дає змогу визначити головні причини його універсальності.

Спочатку етнічна мобілізація була одним із непланових і непередбачуваних наслідків зменшення ролі насильства, більшої свободи слова та доступу до інформації, що їх принесла перебудова. Як зауважує Збігнев Бжезинський, реформи Горбачова «дали можливість довгий час придушуваним національним образам вийти на поверхню». Але навіть за відсутності міжнаціональних образ та історичної ворожнечі, роль національності разюче зросла в соціальному аспекті. Радянська держава створила особливу систему соціальної стратифікації. Вона поділила населення країни на безліч функціональних груп і перерозподіляла національний доход на користь тих із них, що їх політичне керівництво вважало за групи першорядної ваги для підтримки внутрішньої стабільності та соціального відтворення режиму. Ця детально розроблена система стратифікації зазнала краху разом із державою, яка її створила. Інституціоналізація національності зробила її єдиною офіційно визнаною відмінністю

у радянських громадян. У ситуації зростаючої соціальної дезінтеграції національність залишилася головним засобом психологічного захисту індивіда, тим, нібито, природним зв'язком, що об'єднує в значущі групи розпорошених у всіх інших аспектах членів суспільства, що розпадається. У міру того, як глибока соціальна криза посилює пошук обмежених ресурсів, шанси досягти мети, діючи самотужки, часто зменшуються. Опираючись зниженню життєвого рівня, індивіди дедалі частіше вдаються до колективних дій. Активізація родинних, дружніх та етнічних зв'язків стає одним із найпоширеніших способів суспільної адаптації в охоплених кризою суспільствах радянського типу. У результаті національність стала наймогутнішою базою соціальної мобілізації. Кажучи словами російського філософа Григорія Померанця, «національності перетворилися на політичні партії».

Як показує радянський досвід, енергія етнічної мобілізації може вивільнитися в трьох головних напрямах: проти певних національних меншин, що живуть серед більшості, особливо якщо та являє собою корінну національність, за якою закріплено цю територію; проти будь-якого сусіднього етнотериторіального формування — з метою порахуватися за колишні обрáзи й домогтися зміни кордонів; проти імперського центру та національності-гегемона — з метою організувати власну незалежну національну державу. Завжди можливі різноманітні комбінації цих напрямів, тому вибір об'єкта, проти якого спрямовується вістря етнічної мобілізації, визначається передусім інтересами та програмами місцевих політичних еліт і високоосвіченого середнього класу.

Кавказькі республіки — яскравий приклад етнічної мобілізації проти сусідньої національності, внаслідок якої виник досить традиційний націоналістичний рух. Столітня боротьба між вірменами-християнами та турками-мусульманами тривала і в рамках Радянського Союзу. Багато десятиліть вірмени домагалися повернення Нагірно-Карабахської області, населеної головним чином вірменами, але відданої в 1923 році Азербайджану. Ситуація набагато погіршувалася через історичну ворожнечу між двома народами. Починаючи з 1988 року, з прогресуючим ослабленням центральної влади, криваві сутички між Вірменією та Азербайджаном перетворилися на етнічну війну, яка вже принесла тисячі жертв і кілька тисяч біженців. З обох боків ця війна посилила націоналістичні почуття та прагнення незалежних національних держав.

В Азербайджані сьогодні існує ще амбітніший проект — створення «Великого Азербайджану», до якого входив би не тільки Нагірний Карабах, а ще й частина Північного Ірану, населеного азербайджанськими турками.

Ситуація, що склалася на Кавказі з безперервним вірмено-азербайджанським конфліктом, придушенням національних меншин і порушенням прав людини в Грузії, здається, повністю підтверджує ту традиційну оцінку націоналізму й націоналістичної політики, яку дають ліберали, а особливо марксисти. Націоналізм у цьому регіоні має таку політичну культуру, яка характеризується нетерпимістю та відмовою від суспільного компромісу. Його мета обмежується створенням національної держави, яка встановлює контроль над даною територією і забезпечує етнічну однорідність. Він виснажує себе в територіальних чварах і міжетнічних війнах і загрожує новою хвилею балканізації у світовому масштабі. Ясно, що цей націоналізм не зможе ні забезпечити надійних принципів економічної та політичної реорганізації світу, ні гарантувати стабільного і тривалого політичного порядку. Як твердить Ерік Гобсбаум, «типові націоналістичні рухи кінця XX століття є за своєю суттю негативними та досить ізоляціоністськими». Він робить висновок, що націоналізм у наш час унаслідок «різкого зменшення значення таких понять, як «нація» та «національна держава» в політичній та економічній структурі світу — суто анахронічний і непродуктивний рух». Розглядаючи недавні події на Кавказі як парадигму політики націоналізму, можна легко погодитися з висновками Гобсбаума. Однак буде досить сумною помилкою, якщо аналітики, сконцентрувавши свою увагу на добре знаних наслідках традиційного націоналізму і досучасної етноцентричної мобілізації, не помітять нових важливих характеристик і модернізаційних функцій відроджуваного націоналізму в найрозвинутіших частинах колишнього Радянського Союзу, таких, як балтійські та слов'янські республіки.

Наприклад, першочергова мета балтійського націоналізму — повернутися на світовий ринок та до співдружності розвинутих націй, вступивши до таких організацій, як Європейське Співтовариство, новостворена Балтійська Співдружність або ж Європейська Асоціація Вільної Торгівлі. Слов'янські та балтійські республіки витворили спільно з посткомуністичною Східною Європою новий націоналістичний міф, який об'єднує та надихає і лідерів, і рядових учасників націоналістичних рухів. Це — міф про їхню належність до європейської культури, про повернення до справжніх чи уявних європейських коренів, міф про нормальний розвиток, що був брутально перерваний більшовицьким експериментом, російською агресією чи обома цими обставинами разом. Як пише про східноєвропейські країни Тімоті Гармон Еш, «якщо ви запитаєте, яка модель є основою для нових відносин між цими державами, для розв'язання їхніх національних, етнічних та економічних конфліктів, то відповідь очевидна: основна модель — Європейська Спільнота, один і єдиний реально існуючий спільний європейський дім». Міф про спільний європейським дім породжує і відчуття культурної близькості. Він засвідчує користь так званого «демонстраційного ефекту» розвинутіших націй, користь «неперервності тиску, який західні матеріальні стандарти чинять на інституції та стабільність цих режимів». Він передбачає, що єдиним шляхом залучитися до світової матеріальної цивілізації, створеної західним прогресом, залишається модернізація навздогін.

Істинну суть цього нового націоналізму можна правильно зрозуміти, лише розглядаючи його програму цілісно: традиційна ізоляціоністська мета націоналізму щодо створення національної держави нерозривно пов'язана з його пошуками єднання та інтеграції, з його готовністю керуватися принципами демократії, згоди та міжнародного розподілу праці. Відмова від утопічних прожектів, прагнення повернутися до спільного європейського дому і відновити нормальний розвиток (який у дещо ідеалізованій формі розуміється як західноєвропейський та північноамериканський досвід) визначають стратегію національного відродження в найрозвинутіших республіках колишньої радянської імперії. Лише перехід до політичної демократії та ринкової економіки може створити умови, необхідні для модернізації. Але чому програми переходу до ринкової економіки та демократії в цих республіках повинні неодмінно супроводжуватися вибухом націоналістичних почуттів, які знаходять політичне відображення в сепаратизмі? Чи має сам сепаратизм реформістський зміст, чи він лише відбиває ірраціональні уявлення мас, опанованих ненавистю до експлуататорської радянської системи з її фальшивою інтернаціоналістською ідеологією,— ненавистю, якою так уміло маніпулює місцева політична еліта? На мій погляд, пропоновані реформи в багатонаціональних посткомуністичних суспільствах не можуть здійснюватися без сепаратизму, який допомагає створити демократичну альтернативу імперському світовому порядкові.

Створення та обґрунтування програм національного відродження, накреслення реального плану реформ вимагає реалістичної оцінки причин краху радянської системи. За роки перебудови радянські економісти та сус-

пільствознавці запропонували низку нових інтерпретацій радянського історичного досвіду. Відійшовши від офіційної радянської статистики, вони змогли нарешті правильно зрозуміти природу суспільства, в якому вони жили. Сталінську систему, що успішно перетравила всі спроби реформ, сьогодні бачать такою, якою вона була насправді,— військово-промисловою імперією, крах якої був викликаний антиінноваційною спрямованістю централізованої планової економіки та виродженням її орієнтованої на військову промисловість модернізації. Тільки-но завіса секретності, яка прикривала діяльність централізованої держави з її надмірними військовими видатками, була знята, як роль і місце ВПК стали нарешті очевидними: ця великою мірою паразитарна суспільна структура висмоктувала найкращі природні та людські ресурси країни, стримуючи прогрес радянської економіки в цілому. Політика екстенсивного зростання, базована на чимраз відсталіших технологіях і посилювана марнотратством ВПК, зупинила індустріалізацію. Ця форма соціальної дегенерації, що вела до економічної та екологічної кризи, мала місце в усіх суспільствах радянського зразка, однак особливо яскраво вона виявила себе в колишньому Радянському Союзі. Давній прогноз Андрія Амальріка про крах Радянського Союзу внаслідок подвійного тягаря економічної стагнації та кризи національної ідентичності виявився напрочуд точним. Радянська держава намагалася водночас скоротити відстань, яка відділяла її від індустріалізованого Заходу, і переплавити всі національні культури в єдиному тиглі, твореному на основі російської радянської культури. В обох напрямах зусилля закінчилися провалом. Наступний вибух сепаратизму, особливо серед найбільш промислово розвинутих націй, є неминучим. За умов глибокої кризи системи вони не бачать жодних причин, які виправдовували б їхнє спільне громадянство в єдиній державі. Іншими словами, зростання сепаратистських рухів у балтійських та слов'янських республіках можна великою мірою пояснити поєднанням реакції на зупинку індустріалізації та етнотериторіальними повстаннями проти перерозподільчої централізованої держави.

Дослідники націоналізму від Фрідріха Ліста до Ернеста Геллнера виступали за тісний зв'язок між націоналізмом та модернізацією. Так, Олександр Гершенкрон стверджує, що націоналізм допомагає «прорватися через бар'єри стагнації у відсталій країні, запалити уяву людей і поставити їхню енергію на службу економічного розвитку». Він визначає націоналізм як «ідеологію запізнілої індустріалізації», яка вселяє віру в те, що «золотий вік у людства не позаду, а ще попереду». Геллнер зупиняється на іншому аспекті взаємозв'язку між націоналізмом та індустріалізацією, стверджуючи, що країна, яка перебуває в стані розвитку, повинна бути національною, бо вимоги комунікації в нових умовах виробництва, яке стає дедалі тісніше пов'язане з інтелектом, передбачає наявність єдиної писемної культури, яку можна передавати шляхом освіти».

З цілого ряду причин у багатонаціональних суспільствах радянського типу націоналізм і надалі залишається неодмінною передумовою модернізації. По-перше, перехід до ринкової економіки передбачає широкомасштабну децентралізацію економіки та політичної влади. Але виконати це завдання дуже важко тому, що в багатонаціональній країні, побудованій за етнотериторіальним принципом, «етнічна різноманітність майже автоматично викликає імператив до централізації». По-друге, як уже визнали радянські економісти, впровадження в Радянському Союзі ринкових відносин західного зразка потребуватиме певного часу. Наразі переборювати адміністративний хаос та наводити елементарний економічний та правовий порядок в окремих регіонах набагато легше, ніж у величезному і практично некерованому Радянському Союзі. По-третє, в ході болісних перетворень легітимаційні й мобілізаційні ресурси націоналізму набувають для будь-якого реформістського керівництва першочергової ваги. Характерно, що уряди Росії, України та Латвії шукають усенародної підтримки в позапартійної патріотичної сили, яка прагне захищати першочергові інтереси своїх громадян. Нарешті, найбільш фундаментальною причиною піднесення націоналізму й сепаратизму є те, що величезні економічні, культурні та демографічні відмінності між націями унеможливлюють реалізацію пропонованого переходу до ринкової демократії в Радянському Союзі як єдиному цілому. Для радянських реформаторів, таких, як Горбачов, зрозуміти цей момент виявилося найважче.

Радянський Союз є чи не найдраматичнішим прикладом співіснування в рамках однієї країни настільки відмінних соціально-економічних систем, як індустріальні та традиційні суспільства. Традиційне суспільство можна визначити як суспільство, яке, зіткнувшись із вибухом народонаселення, має дуже незначний контроль над демографічним ростом. На противагу, індустріальне суспільство здатне контролювати чисельність населення і часто досягає нульового рівня його приросту. Напруженість, яка створюється їхнім співіснуванням, легко проілюструвати, порівнявши приріст населення в латвійців та естонців (за період між 1979-м і 1989-м роками відповідно 1,4 і 0,7 відсотка) і в таджиків та узбеків (45,5 і 34,0 відсотка). За цих умов прибалтійські республіки висувають демографічний аргумент, аби виправдати свій сепаратизм. Відштовхуючись від незаперечних постулатів про те, що ресурси країни вичерпані і що культурна та лінгвістична різноманітність є для людства цілком нормальною і навіть бажаною умовою життя, вони доходять висновку, що швидке зростання населення не лише знижує рівень життя балтійців, але і являє собою безпосередню загрозу їхньому існуванню як культурних і лінгвістичних спільнот. Населення Прибалтики розглядає державний перерозподіл як політику відбирання балтійських прибутків на субсидування демографічних вибухів, що, в свою чергу, може викликати зростання міграції в прибалтійські республіки. Таке розуміння породжує одне з найпростіших і наймогутніших серед усіх етнічних почуттів — гостру стурбованість за своє етнічне виживання. Оскільки регіонально здиференційована демографічна політика в багатонаціональній країні навряд чи можлива, то єдиною альтернативою залишається відокремлення. «Надання кільком десяткам нових країн світу статусу членів ООН не дасть жодній із них анітрохи більше контролю над їхніми справами, аніж вони мали до незалежності»,— пише Гобсбаум. Однак його скептицизм невиправданий. Якби Латвія залишилася частиною Радянського Союзу, то латиші швидко стали б меншістю в своїй республіці. І дуже сумнівно, що їхні мова й культура змогли б довго існувати під дедалі сильнішим тиском мігрантів. А незалежна Латвія здатна буде зберегти свою мову й культуру.

Перебудова була за своєю суттю політичною революцією, яка знищила старий політичний порядок, однак не зуміла ані змінити інституційну структуру економіки, ані переробити ментальність населення, що характеризується залежністю від держави. Спроба заколоту в серпні 1991р., зорганізована керівництвом ВПК і підтримана вищими ешелонами армії та партійних функціонерів, ще раз продемонструвала, що ці загальносоюзні інституції і надалі залишилися бастіонами опору реформам. Крім того, як засвідчив польський досвід реформ, «неможливо здійснювати радикальний перехід до ринкової економіки за умов відносно нормального функціонування соціалістичної економіки. Ситуація повинна погіршитися і навіть дестабілізуватися до такої міри, щоб радикальні інституційні зміни стали єдиним можливим виходом із кризи. Дезінтеграція Радянського Союзу, поділ його на багато малих, етнічно більш однорідних і

тісніше пов'язаних між собою національних держав являє собою структурний еквівалент воєнної поразки, яка знищує головні інститути і сили старого режиму. В результаті — організований опір ринковим реформам втрачає свою інституціональну й соціальну базу. Більше того, зникають і умови, що дають змогу відродити залежних від держави працівників, які вороже ставляться до нововведень і продуктивної праці та схильні сприйняти ідеологію і практику немеритократичного егалітаризму й розподільчої системи. Зруйнування радянської імперії силами націоналізму і сепаратизму є, таким чином, необхідною передумовою успішного переходу до політичної демократії та ринкової економіки.

Неупереджений аналіз ролі націоналізму та сепаратизму в нинішній великій трансформації суспільств радянського типу дає змогу розвінчати традиційне сприйняття націоналізму як переважно ізоляціоністського, ксенофобного і тому анахронічного руху. Ліберально-демократичний потенціал нового націоналізму потребує належної оцінки. Вихід із комунізму буде неминуче довгим і болісним процесом. Ринкові реформи приведуть до виникнення й вираження економічних і культурних інтересів держав-спадкоємниць Радянського Союзу та Югославії. Ринок, що народжується, змушуватиме нові держави реалістично оцінити своє становище в рамках міжнародного розподілу праці. Посткомуністичні зміни супроводжуватиме активний пошук нових форм і принципів міжнародної інтеграції. Щоб увійти до міжнародного співтовариства промислово розвинутих націй, треба буде приймати чинні стандарти міжнародної поведінки, особливо щодо захисту прав людини. Швидка евоюція литовського уряду є найкращою ілюстрацією такого процесу. Спочатку він проголосив себе представником литовської нації і здійснив деякі кроки, що їх етнічні меншини розглядали як образливі або дискримінаційні. Однак пізніше, великою мірою завдяки міжнародному тискові, він скоригував свою попередню політику, проголосивши своєю метою бути виразником інтересів громадян Литовської Республіки, а не лише представників литовської нації.

Події 1991 р. демонструють, однак, що певні, менш бажані, наслідки краху комунізму також видаються неминучими. Постійні конфлікти з приводу територій і ресурсів, виникнення національних урядів, які бажають досягти етнічної однорідності й державної консолідації шляхом дискримінації та порушення прав меншин, вихід на авансцену політичного життя місцевих лідерів, які розпалюють міжнаціональну ворожнечу,— всі ці явища можна спостерігати в різних частинах колишнього комуністичного світу. Проте, розглядаючи ситуацію кінця двадцятого століття в історичній перспективі, бачимо, що сьогодні існує більше можливостей для міжнародної співпраці та розв'язання конфліктів, аніж будь-коли раніше. Дедалі більшу підтримку дістає принцип, згідно з яким права людини не є внутрішньою справою, що її можна залишати на розсуд суверенних урядів, навіть якщо ті уряди були демократично обрані більшістю населення. Зростає й розуміння того, що зобов'язання уряду захищати права особи та етнічних меншин повинні мати перевагу над правом національного суверенітету. Та найважливіше, що створено міжнародний порядок, який дає можливість реєструвати порушення прав людини, засуджувати й навіть стримувати ксенофобні та деструктивні тенденції традиційного націоналізму. Цей факт підкреслює надзвичайну відповідальність міжнародного співтовариства за проведення активної політики, яка полегшить мирне співіснування національних держав, що виникають на території колишніх Радянського Союзу та Югославії, і творення нових принципів національної інтеграції. Безпрецедентна ситуація краху комунізму вимагає нових розв'язань для старих проблем. У міру того, як будуть визначені спадкоємці радянської національної політики, можуть стати конечними обміни територіями та організоване переселення. Ці питання повинні знайти відповідне місце в порядку денному міжнародного співтовариства та його організацій.

НАЦІОНАЛІЗМ І СВІТОВИЙ РИНОК ТА ПРАВА ЛЮДИНИ. Визначимо Н. як масовий політичний рух, що домагається державної влади і виправдовує свої дії націоналістичними аргументами,— трьома положеннями: нація є соціальний інструмент з особливими, відмінними від інших характеристиками; інтереси і цінності нації первинні по відношенню до всіх інших цінностей та інтересів; нація повинна бути незалежною, що потребує невідкладного досягнення політичного суверенітету. Іншими словами, політичні і національні кордони в ідеалі повинні збігатися. Ми є свідками третьої в нашому столітті хвилі Н., що веде до виникнення національних держав. Якщо перша була викликана наслідками Першої світової війни та розпадом Австро-Угорщини та Оттоманської імперії, друга виникла з розпадом Британської, Французької, Португальської та інших колоніальних систем, то в останню декаду XX ст. нові національні держави виникли внаслідок розпаду суспільств радянського типу, передусім СРСР та Югославії. Н. наніс смертельний удар цим суспільствам, які наглядно довели свою неефективність та небезпеку як для власного населення, так і для світу в цілому. Н. в багатонаціональних державах радянського типу є абсолютно неминучим продуктом як економічного розвалу, так і багатолітньої національної політики, яка створила нації навіть там, де їх ніколи не було, і зберегла всі передумови для виникнення національних держав.

Націоналізм, державність, що виникла внаслідок національного самовизначення, залишаються найбільш реальною демократичною альтернативою імперії, проте етнічних гомогенних територій в сучасному світі, за винятком, можливо, Вірменії, Ізраїлю, майже нема. Очевидна небезпека Н. полягає в тому, що, генетично виростаючи з етноцентризму, він завжди містить можливість дискримінації національних меншин. Сьогодні характер Н., ступінь його сучасності чи архаїчності визначається саме його відношенням до меншин та прав людини. На щастя, у «постмодерному» та «посткомуністичному» світі злоякісний потенціал Н. реалізується досить рідко, ніж можна було очікувати, виходячи з попереднього досвіду людства. Під кінець XX ст. виникла міжнародна система, здатна протидіяти ірраціональним та деструктивним діям націоналістів. Її здатність спинити чи запобігти порушенням прав людини та дискримінації меншин все ще не така, ніж нам хотілося б, проте не можна не визнати, що у всій людській історії не було періоду більш сприятливого для міжнародного співробітництва та розв'язання такого роду конфліктів.

Нетерпимість до дискримінації національних меншин — це не тільки історично вистраждана моральна цінність західної цивілізації. Вона підкріплюється механізмами самозбереження та саморегуляції відкритого ринку. Держави, що допускають дискримінацію, тим самим неминуче посилюють внутрішню напругу в країні. Інвестиційний капітал, який потребує внутрішньої стабільності, перестає прибувати в таку країну, і вона виключає себе із світового ринку. З цієї точки зору Н. балтійських республік різниться тим, що їх кінцевою метою є не просто набуття незалежності, але й майбутня інтеграція в якусь ринкову наднаціональну спільність. Етноцентристський імпульс все ще сильний, проте необхідність прийняти міжнародні правила гри пересилюють його. Будемо сподіватися, що на порозі XXI ст. не тільки буде осмислено новий підхід до національного суверенітету, заснований на визнанні політики дедискримінації національних меншин внутрішньою справою

суверенної держави, але й буде створена міжнародна політика, спроможна запобігати етнічним війнам.

НАЦІОНАЛІЗМ І СУЧАСНІСТЬ. Джон Стіглер недавно зазначив, що економічної теорії націоналізму поки що немає, однак вона конче потрібна. Н. водночас і давній, і сучасний. Як поведінка Н. являє собою відбиття претензій одного племені на багатство іншого, при відсутності чи невигідності ринкового обміну між племенами. Сучасний Н. як поведінка і особливо як ідеологія — це реакція на ринкову цивілізованість. Ринки зруйнували феодальні стіни між класами і прошарками та відкрили рівні можливості для кожної людини конкурувати за соціальну та економічну мобільність, за поліпшення соціального становища свого та своїх спадкоємців. Між тим, старі стіни та обмеження індивідуального просування часто звозилися за національно-племінною ознакою. Багато людей, особливо інтелігенція, хотіли б уникнути надто великої конкуренції. Цим людям важко боротися на ринку і досягти успіху. Вони не задоволені розміром свого впливу, розміром свого ринку, вони хочуть збільшити та назавжди закріпити свій успіх, обійшовши ринок по кривій.

Зрештою, Н.— це рух, який переміщує суспільні устої з ринкової конкуренції між особами на позаринкову конкуренцію між племінними групами.

Найбільш ефективною дією Н. є опора на державу проти вільних ринків. Н.— це форма державності. Націоналісти особливо борються за місце в державному апараті і пов'язаних з ним ідеологічних структурах. Н. найбільш привабливий для інтелігенції, найбільш поширений серед неї, є переважно соціальним рухом інтелігенції. Н.— це гангстерський рекет, що намагається перерозподілити вартості ринку та цивілізації на користь тієї чи іншої групи. Н. починається як самодіяльний рекет, але силкується стати рекетом з допомогою держави. Соціалістичний устрій суспільства з всезагальним державним втручанням дуже вигідний для націоналістів. Це кращий засіб здійснити групові інтереси. Багатонаціональні соціалістичні держави спричиняють перманентну боротьбу націоналістів — не проти спільно-соціалістичної держави, а за опанування нею і використання проти інших груп.

Н. та його соціалістичні перетворення — це складне явище. Соціалізм створює найбільш сприятливе поле прикладання сил для Н. Нема соціалізму, який не розбудив би націоналістичні рухи. Нема Н., який би не скористався соціалізмом.

НАЦІОНАЛІЗМ І ШОВІНІЗМ. Націоналізм — це стремління нації, чи скоріше національної еліти до держави. У такому значенні вживали це слово націоналісти первісні, правдиві, якщо їх можна так назвати.

Звичайно, це не патріотизм. Бо може бути патріот, любити Україну чи любити Італію, а не прагнути до того, щоб там була створена держава. Нема обов'язкового зв'язку між першим та другим. Можемо собі уявити, що націоналіст — це патріот. Без патріотичного почуття він не мав би особливого інтересу в тому, щоб була держава якоїсь нації, яка живе на певній території, що є Patria.

Поняття шовінізму містить в собі самі переваги і навіть ненависть. При здійсненні якоїсь шовіністичної програми передбачається, як правило, насильство. Націоналізм — це не є розвинений світогляд, це просто прагнення мати державу. З цієї точки зору виходить, що коли завершується державне будівництво, чи, скажімо, коли націоналістам вдається здобути державну незалежність, то вони перестають бути націоналістами. Націоналіст — це той, хто не має держави, а не той, хто її має. Якщо він здобуває державу, то тоді починає діяти на підставі інших ідеологій чи програм, а не на підставі суто націоналістичних. Людина, що залишається в державному чи політичному житті, стає політиком. Людина тоді стає демократом, фашистом, соціалістом, комуністом. Але націоналізм як такий закінчується із здобуттям держави.

Націоналізм сприяє розвитку певної нації. Але можуть бути умови, коли він не буде корисним для цієї нації. Отже, якщо взяти до уваги цей фактор, то в загальному можна сказати: нації краще жити в своїй державі, навіть, коли вона тоталітарна. У Хорватії існує ненависть хорватів до сербів, одночасно і сербів до хорватів. Це є переплетення націоналізму і шовінізму, бо ж йдеться не тільки про відокремлення хорватів і словаків від якоїсь більшої держави, а про елементи національної зверхності, тобто шовінізму. Коли він існує, то нема довір'я, злагоди, а є ненависть.

Націоналізм може мати різне забарвлення, може бути демократичним і не демократичним, тобто він має настільки широкий спектр, що може вмістити багато різних ідеологій — демократію, комунізм, тоталітаризм. Теоретично, а також і практично, завжди знаходяться націоналісти різних ідеологій.

Оскільки націоналізм — це є свого роду ідея, то постає питання, як же перетворюється ця ідея в реальність.

В націоналістичних колах існує думка, що втілення ідеї в життя відбувається автоматично. Це не так. Ідея, або ж прагнення, може існувати, а надати їй вигляд якоїсь політичної акції не так просто. Бо механізм матеріалізації таких ідей в реальному житті є дуже складною проблемою. Тут є різні політичні теорії, існує національна еліта з націоналістичними стремліннями, існує також і нація, яка не обов'язково такі стремління має. Тут йдеться про мобілізацію, про те, як ця еліта має переконати народ, що така ідея породжена в його інтересах, змобілізувати його, щоб він діяв в тих чи інших формах. Я не вважаю, що поняття націоналізму обов'язково є притаманним народові. Може існувати нація, яка зовсім не бажає мати свою державу. Націоналістам потрібно, по-перше, захистити ідею нації, а подруге, мобілізувати цю націю. Для цього вони повинні мати велику кількість матеріальних ресурсів, якими можна привабити народ, або ж переконати його.

Але тоді має бути добра ідеологія, за допомогою якої можна зорганізувати народ. Коли ідеологія співпадає з семіотичними кодами, що їх має нація, то нація цю ідеологію сприймає.

З точки зору семіотичної мережі, українська нація існує, але вона не тотожна з цілим народом. Перед Україною стоїть важливе завдання створити нову українську націю. І цей процес уже почався.

НАЦІОНАЛІЗМ (класифікація і характеристика Л. Снайдера). Один з найвідоміших фахівців проблем націоналізму професор Нью-Йоркського університету Луїс Снайдер на сторінках своєї праці «Новий націоналізм», виданої ще у 1968 р., запропонував досить вдалу класифікацію і дав хоч і стислу, але напрочуд влучну характеристику Н. На його думку, націоналізм це:

1) «Сила для об'єднання»: Італія, Німеччина та інші країни (до яких сьогодні можна додати знов ту ж саму Німеччину, В'єтнам, а в перспективі Корею тощо).

2) «Сила для статус-кво»: Австро-Угорщина, царська Росія та інші країни.

3) «Сила для братерства»: греки, серби, румуни й інші особи спільного походження, розкидані по всьому світові (до яких варто було б додати вірмен, євреїв, українців тощо).

4) «Сила для незалежності»: поляки, українці та інші народи (тепер вже колишніх СРСР та Югославії).

5) «Сила для колоніальної експансії»: Великобританія, Франція, Португалія (до яких доцільно було б додати і колишній СРСР з огляду на всю його зовнішню політику).

6) «Сила для агресії»: Німеччина імператора Вільгельма, фашистські Німеччина та Італія, мілітаристська Япо-

нія (до яких потрібно було б додати знов таки колишній СРСР, із тих же самих причин).

7) «Сила для економічної експансії»: США та СРСР (тепер вже колишній).

8) «Сила для антиколоніалізму»: країни Азії й Африки (до яких є досить підстав додати незалежні країни, котрі виникли на уламках колишньої останньої колоніальної імперії — СРСР).

Зрозуміло, що запропоновану Л. Снайдером типологію і характеристику Н. можна було б вдосконалювати, уточнювати та доповнювати, але й в такому стані вона має неабияку значимість для розуміння цього складного і суперечливого феномену.

НАЦІОНАЛІЗМ (критичний підхід). Одразу ж зауважимо, що під критичним підходом мається на увазі аналіз Н. з позиції критичного мислення (в розумінні, запропонованому М. Вебером, К. Поппером, Дж. Соросом та деякими іншими західними вченими, зокрема прихильниками критичного етнополітичного мислення). Однією з його головних рис і відмінностей є заперечення ціннісних критеріїв і орієнтацій, які притаманні позитивному, негативному та дуалістичному підходам. Коротше кажучи, критичний підхід є вільним від оціночних суджень (value-free approach). На думку Дж. Сороса, викладену ним у праці «Радянська система: до відкритого суспільства» (М., 1991), саме «критичний тип мислення здатний виробляти значно цінніші знання», оскільки він «означає ситуацію, яка має більшу кількість різних інтерпретацій».

Критичний підхід, вільний від оціночних суджень, окреслився досить давно. Ще в 1943 р. видатний американський науковець Уолтер Сульцбах у своїй надзвичайно цікавій праці «Національна свідомість» закликав своїх колег відмовитись від оціночного підходу. «Безглуздо вихваляти чи ганьбити націоналізм»,— підкреслив він. Значний крок в напрямі критичного підходу до Н. зробив англійський дослідник, «батько» популярної на Заході теорії «внутрішнього колоніалізму» Том Нерні. Будучи прихильником дуалістичного підходу до Н., якому навіть присвятив спеціальну статтю під назвою «Сучасний Янус», видруковану в 1975 р., він пізніше дещо розчарувався в цьому підході. Вже наступного року в своїй новій праці «Розвал Британії: Криза націоналізму» він визнавав, що спроби моралізування щодо Н. «завжди зазнають провалу, незалежно від того, чи він вихваляється, чи ганьбиться». Надзвичайно цікаву думку з цього приводу висловив відомий американський вчений, професор економіки Гарвардського університету Горацій Дейвіс у своїй книзі «До питання марксистської теорії націоналізму», виданій 1976 р. Розмірковуючи над багатьма вкрай суперечливими діаметрально протилежними оцінками Н. з боку своїх колег, він зазначив: «Зрештою, Н. можна вважати або добрим, або злим, або ні добрим, ні злим, або і добрим, і злим водночас». А тому, на його думку, було б більш доцільним вважати Н. нейтральним явищем. Цю точку зору поділяє ще один американський дослідник Джеймс Блаут. У своїй праці «Національні питання. Деколонізація теорії націоналізму» (1987) він характеризує Н. «як нейтральне знаряддя, яке може бути використане як зброя руйнування, або як інструмент прогресу». Відомий західнонімецький дослідник проблем Н. Сімон Гехард у вступі до своєї фундаментальної праці «Націоналізм і політика щодо національностей в Радянському Союзі» (1991) зазначав: «Я використовую термін «націоналізм» в нейтральному сенсі. Н. не означає ні негативний феномен, ні «революційний», в розумінні позитивний».

Вагомий внесок в розробку і поширення критичного підходу до націоналізму зробив Дж. Сорос. Його вдала, хоча й не позбавлена деяких дискусійних положень брошура «Націоналістична диктатура проти відкритого суспільства», яка з'явилась в Україні в україномовному та російськомовному варіантах, була написана саме з цих позицій.

Критичний підхід до Н., на нашу думку, має значні переваги перед будь-яким іншим підходом. По-перше, він може допомогти позбавитись від поглядів на Н., як на щось незрозуміле і таємниче, як на одно- чи двомірне явище (джерело і уособлення добра — «чарівна паличка», зла — «скринька Пандори», обох водночас — «дволикий Янус»), як на випадкове і хаотичне явище, як на вияв якихось сторонніх сил («божественне осяяння», масовий гіпноз) тощо. По-друге, він може сприяти усвідомленню, що Н.— це багатогранний, надзвичайно складний і суперечливий феномен, вкрай динамічний, об'єктивний історичний процес із своїми певними «законами» та/чи «закономірностями», величезна, нейтральна за своєю природою енергія, головна чи одна з головних рушійних сил XIX—XX ст. та мабуть і значної частини XXI ст. По-третє, критичний підхід вимагає від суспільствознавців займатись не описуванням, моралізаторством, вихвалянням чи очорненням Н., а його об'єктивним, справді науковим аналізом, розробкою відповідних моделей і прогностичних сценаріїв, підготовкою науково обгрунтованих, ефективних, альтернативних рекомендацій, спрямованих на збереження і зміцнення етнополітичної стабільності. Для державних діячів, лідерів політичних партій, рухів і організацій критичний підхід дає можливість зрозуміти хибність нехтування чи недбалого ставлення до Н., або навпаки небезпеку зловживання ним. Критичний підхід відчиняє двері до пошуку шляхів спрямування могутньої вибухової сили Н. в конструктивне русло: прискорення модернізації, завершення національно-державного будівництва, створення відкритого суспільства тощо.

Тому надзвичайно важливо, щоб Н. не перетворився на ідола, не був предметом обожнювання, поклоніння й жертвоприношення. Але так само важливо, щоб Н. не видавався за кровожерливого монстра, джерело і уособлення зла і нещастя. Термін «Н.» не повинен сприйматись як найвища оцінка чи найбільша похвала, але він має перестати вживатись як негативний стереотип, ярлик, лайливе слово або страховище.

Цей термін має стати нейтральним, таким, як, скажімо, «ядерна енергія», яку можна використати і на благо (атомні електростанції, криголами тощо) і на зло (Хіросіма і Нагасакі), а невміле або недбале поводження з нею може призвести до катастрофи (Чорнобиль). Коротше кажучи, категорія «націоналізм» не повинна нести оціночного навантаження.

Доречно зазначити, що в міжнародному праві, в документах міжнародних організацій (ООН, ЮНЕСКО та ін.), в конституціях і законах демократичних правових держав немає негативних оцінок чи засудження Н., або закликів до боротьби з ним, без чого практично не обходився жодний документ КПРС та уряду колишнього СРСР не лише з національного питання, а й з усіх проблем внутрішньополітичного та й міжнародного життя. В міжнародному праві, як правило, йдеться про необхідність боротьби з расизмом, шовінізмом, антисемітизмом тощо. Прикрий виняток, мабуть, становила резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 3799 (XXX) від 10 листопада 1975 р., в якій сіонізм, тобто єврейський націоналізм, було оголошено «формою расизму і расової дискримінації». Однак ця резолюція, яка була прийнята під тиском колишнього СРСР (при чому представники СРСР спочатку домагались засудження єврейського націоналізму навіть як різновиду фашизму) не додала авторитету ООН. Дещо пізніше зазначена резолюція була скасована.

Таким чином, критичний підхід до Н. здається більш конкретним і продуктивним. Н. має сприйматись таким, яким він є, а не таким, як його характеризують прихильники чи противники. Він має займати те місце і

відігравати ту роль, які відведені йому історією, а зовсім не ті, які йому нав'язують різні ідейно-політичні сили.

НАЦІОНАЛІЗМ (негативний підхід). Поширеною є точка зору на націоналізм як на негативне чи навіть патологічне явище (epiphenomenon). Негативним ставленням до Н. відзначалась більшість російських наукових і довідкових видань царського періоду. Навіть «Енциклопедичний словник» Брокгауза та Ефрона наголошував, що Н. є «перш за все антагоністичним явищем», «справою аморальною» та «прапором недобрих людських пристрастей». Таке ж критичне й негативне ставлення до Н. продемонстрував марксизм, сталінізм та т. зв. «реальний соціалізм». Оголосивши Н. нещадну війну, ці «ізми» прирекли себе на неминучу поразку, що врешті-решт і сталося. (Докладно див. «Націоналізм і комунізм».)

Одним з перших і найбільш заповзятих критиків Н., причому будь-якого гатунку, вважається англійський історик лорд Дж. Актон, який у своїй статті «Національність», опублікованій ще у 1862 р. охарактеризував націоналізм як «реакційне явище», «назадній крок в історії людства». Надзвичайно гостро критикував сучасний Н. відомий німецький філософ К. Поппер, вважаючи його «бунтом проти розуму і відкритого суспільства» і застерігаючи проти «внутрішньо притаманних йому реакційних та ірраціональних тенденцій». Не менш гострій критиці піддав Н. видатний англійський історик А. Тойнбі, вбачаючи в ньому «деструктивну силу», яка «зруйнувала» більшість цивілізацій і яка «отруює» політичне життя сучасного світу. Вкрай негативно характеризував Н. і видатний англійський філософ Б. Рассел, відзначаючи, зокрема, що це «найстрашніша небезпека, яка загрожує сучасній цивілізації» і що «ця загроза страшніша за пошесть, вогонь і голод».

Досить негативно ставились до Н. А. Ейнштейн, А. Сахаров, багато членів Римського клубу тощо. Різко засуджує націоналізм і досить авторитетний знавець цих проблем англійський вчений Е. Кедурі. Н., на її думку, є «помилковою концепцією», яка підриває стабільність, створює нові конфлікти, веде до революцій і війн та приносить катастрофічні наслідки для багатьох людей, які не мають жодного відношення до політики. Гострій критиці піддав усі різновиди Н. відомий англійський письменник Дж. Оруелл, характеризуючи його як «спрагу на владу, загартовану самообманом» та як «свого роду розумовий вивих». Добре відомі негативні погляди на Н. французького письменника Р. Роллана, узагальнені і висловлені ним в популярному в 30-х роках гаслі-попередженні «Націоналізм — ось ворог». Загалом і сьогодні можна зустріти чимало висловлювань на адресу Н. як «скриньки Пандори» і «Дамоклового меча», «страшного джина» тощо.

НАЦІОНАЛІЗМ ОБОРОННИЙ. В основу поняття «оборонний» (як і інтегральний, демократичний та ін.) націоналізм взята теза про те, що сутність його розкривається різними гранями і що націоналізм є зі знаком мінус, тобто застарілий, консервативний феномен, і є позитивний, зі знаком плюс. Останній, як стверджується, виражає охоронну функцію — біологічного та культурного виживання етносу, тобто це є оборонний націоналізм. Таке занадто широке тлумачення національного, як і націоналізму, не може бути прийняте навіть умовно. Водночас здорові, природні національні почуття не можуть тлумачитись як націоналістичні. Інша справа, що існує можливість, небезпека переростання, скажімо, національної свідомості в націоналістичну, патріотичної свідомості в національно обмежену, регіональних виявів патріотизму в місництво. Н. так чи інакше веде до виправдання самого націоналізму. Як доведено досвідом життя, несправедливе ставлення до тієї чи іншої національності робить правомірним її націоналізм, з його ідеєю винятковості своєї національності, претензіями на привілеї за рахунок інших національностей. Прихильники Н. о. проголошують, що цей націоналізм бореться за Росію (чи відповідно за Україну) й російську (українську) землю. В Росії вони проводять активні акції щодо «захисту» Придністров'я, Криму (Севастополя), Бессарабії, які немовби споконвіку належать Росії. В Україні вони поки що мовчать, але виношують думки про Таганрог і Кубань, а також частину Слобідської України, що опинилася в межах Росії. Будь-яка пропаганда ідеї «захисту» національних інтересів, яку ведуть прихильники Н. о., заклики до національної або релігійної ненависті проти інонаціональних чи інших віросповідних груп треба оцінювати з правової точки зору, як підбурювання до дискримінації, ворожнечі, насильства.

НАЦІОНАЛІЗМ, ПАТРІОТИЗМ І ШОВІНІЗМ. (Лист В. Липинського до п. Богдана Шемета, писаний у Райхенау дня 12. XII.1925 у відповідь на поставлене питання).

Націоналізм буває двоякий: державотворчий і державоруйнуючий — такий, що сприяє державному життю даної нації, і такий, що це життя роз'їдає. Прикладом першого може бути націоналізм англійський; другого — націоналізм польський, український. Перший є націоналізм територіальний, другий — націоналізм екстериторіальний і віросповідний. Перший називається патріотизмом, другий — шовінізмом.

Коли Ви хочете, щоб була Українська Держава — Ви мусите бути патріотами, а не шовіністами. Що це значить?

Це значить перш за все, що Ваш націоналізм мусить спиратися на любов до своїх земляків, а не на ненависть до них за те, що вони не українські націоналісти. Для Вас, напр., мусить бути ближчий український москвофіл чи польонофіл (оцей, як Ви його звете: Малорос і Русин), аніж чужинець, який Вам мав би помогти визволитись від Москви чи від Польщі. Ви мусите все своє почуття і весь свій розум зосередити на тому, щоб найти розуміння, найти спільну політичну мову з місцевим москвофілом чи польофілом — іншими словами: сотворити з ними разом на Українській Землі окрему державу, а не на те, щоб поза межами України найти союзника, який би допоміг Вам знищити місцевих москвофілів і польонофілів.

Шовініст робить навпаки: від завжди во ім'я націоналізму порозуміється з чужинцем проти свого земляка. Приклад: галицькі шовіністи, які їздять до Варшави просити помочі проти місцевих галицьких «поляків». Такого роду націоналізм унеможливлює існування Української Держави, бо налякані союзом «українців» з чужинцями місцеві москвофіли і польонофіли завжди покличуть з далеко більшим успіхом чужинців проти «українців» і знищать державну незалежність України.

Далі, шовінізм український різниться від шовінізму польського, і єврейського, які він наслідує, тим, що він не має таких глибоких культурних і економічних коренів, що дали би йому змогу стати сильним віросповідним і економічним рухом, як останні. Культурні коріння України в народі українськім не глибші від коренів Руси, і коли почати грати на почуттях, на емоціях, на «національній вірі», то на Україні переможе завжди «Союзъ Русскаго Народа», а не «Союз Українського Народу». Шовінізм український, який є націоналізмом на моду лавочників (єврейське гасло: «свій до свого») і на моду живучих од вівтарів «національної віри» інтелігентів, доведе політичну ідею України до загибелі, бо ані дійсні бакалейщики, ані до чогось здатні інтелігенти на Україні шовінізмом українським не захопляться. У нас він буде репрезентований завжди типами Донцових і тому подібних озлоблених і егоцентричних (закоханих у собі) людей, які своєю безсилою злобою все творче, життєздатне на Україні від України відганятимуть.

Отже, будьте патріотом, а не шовіністом. Бути патріотом — це значить бажати всіма силами своєї душі

створення людського, державного й політичного співжиття людей, що житимуть на Українській землі, а не мріяти про втоплення в Дніпрі більшості своїх же власних земляків. Бути патріотом — це значить шукати задоволення не в тім, «щоб бути українцем», а в тім, щоб було честю носити ім'я українця. Бути патріотом — це значить перш за все вимагати гарних і добрих учинків від себе, як від українця, а не перш за все ненавидіти інших тому, що вони «не українці». Врешті, бути патріотом, це значить, будучи українцем, виховувати в собі перш за все ненавидіти інших тому, що вони «не українці». Врешті, бути патріотом, це значить, будучи українцем, виховувати в собі перш за все громадські, політичні, державнотворчі прикмети: віру в Бога й послух його законам, тобто духовні вартості; далі вірність, твердість, сильноволькість, дисципліну, пошану для своєї традиційної влади (монархізм), загалом кажучи, лицарськість — тобто політичні вартості. Натомість бути шовіністом — це значить прикривати свою духовну пустку (безрелігійність) і своє руїнництво: отже, зрадництво, хиткість, безвольність, отаманію, самозакоханість, кар'єризм, здеклясованість — фанатичними вигуками про «неньку Україну», про «рідну мову», про «ми — українці!», про клятих «москвинів і ляхів» і т. п. Борони Вас Боже від такого роду «націоналізму», який може принести тільки те, що вже приніс: руїну України.

НАЦІОНАЛІЗМ (позитивний підхід). Досить поширеною є точка зору на націоналізм як на виключно позитивний феномен. Найчастіше вона зустрічається в трьох випадках.

I. В офіційних виданнях та публічних виступах лідерів і прихильників будь-яких націоналістичних організацій, партій і рухів. Тут, як правило, до терміну Н. додається безліч позитивних епітетів, метафоричних порівнянь, всіляко звеличується значимість і роль власного націоналізму («еліксир здоров'я нації», «нитка Аріадни», «чарівна паличка», «спляча красуня» тощо). Водночас гостро критикуються, а часом і ганьбляться інші Н. у власній та сусідніх країнах, ставиться під сумнів чи заперечується право на існування цих націоналізмів.

II. Позитивний підхід до Н. сьогодні є найбільш поширеним в західній, особливо в англомовній, довідковій літературі: енциклопедіях, словниках тощо. Прикладом може служити визначення, вміщене в багатомірний «Енциклопедії філософії» що вийшла в 1967 р. в Англії та США. Тут Н. подається як: 1) почуття лояльності до нації (форми патріотизму); 2) настанова, що надає високої важливості своєрідності національних характеристик народу (мова, культура, традиція); 3) вчення про те, що національну культуру треба зберігати; 4) політична і антропологічна теорія про те, що людство природно поділене на нації; 5) що кожна нація має природне право на свою суверенну державність. Приблизно в такому ж дусі трактується Н. і в одному з найпоширеніших видань — «Словнику Вебстера»: «Націоналізм: 1) національний характер, або тенденція до нього, національність; 2) засіб вияву, риса, або характерна особливість, притаманна будь-якій нації; 3) відданість, або захист національних інтересів або національної єдності та незалежності». Говорячи про виключно позитивний підхід до націоналізму в довіковій літературі Заходу, слід мати на увазі дві надзвичайно важливі обставини: 1) Позитивно оцінюється Н. взагалі, а не того чи іншого народу. 2) В зазначеній літературі обов'язково присутні такі терміни-статті, як «шовінізм», «ксенофобія», «антисемітизм» тощо, в яких дається аналіз цих явищ, викриваються і засуджуються їх вияви в будь-якому суспільстві чи серед будь-якого народу.

III. Нарешті позитивний погляд на Н. взагалі, але найчастіше на власний, зустрічається в працях деяких науковців Заходу та суспільствознавців посттоталітарних країн. Тут він найчастіше характеризується як «прогресивний», «народний», «науковий», «революційний» тощо. Але при цьому, як правило, маються на увазі всі типи Н. включно з інтегральним часом лише останній.

НАЦІОНАЛІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ — різновид націоналізму, який теоретично обґрунтовує націю як єдину політичну організацію, що здатна сама вирішувати всі проблеми. Н. п. є основою для збудження націоналістичних рухів, підбурює ту чи ту етнічну групу на сепаратистські дії по відношенню до національної держави чи інших національних держав. Ідеями Н. п. обґрунтовується національний суверенітет як єдиний засіб вирішення міжнародних і міжетнічних конфліктів. Н. п. є засобом вираження соціального, економічного незадоволення, а також протестом проти іноземного втручання чи гноблення. Н. п. провокує міжетнічні та міждержавні конфлікти з метою захвату чужих територій. Виявом Н. п. в Україні є русинський рух, лідери якого підбурюють частину людей на створення міфічної автономії за рахунок території сталих національних держав.

НАЦІОНАЛІЗМ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ. Соціально-політична доктрина стала розроблятись в Європі на початку XIX ст. Система ідей, що претендувала на розробку критеріїв, які б дозволяли частині населення мати свій власний уряд і виключне й законне право на владу в державі. Доктрина стверджувала, що людство поділене на нації, які мають свої особливі риси, ідеї Н. стали твердо натуралізуватись у політичній риториці Західної Європи, а потім розповсюдились по всьому світу, набуваючи різних специфічних трактувань і відтінків.

Н. сприяв процесу інтеграції мас народу в загальну політичну форму — національну державу — самостійну і конкурентноспроможну. Н. передбачає існування в дійсності або ж в ідеалі централізованого уряду, влада якого поширюється на значну і визначену територію.

Н. пов'язували з ідеями лібералізму і демократії, бо він допомагав народу самовизначитись, управляти собою і бути вільним від іноземного контролю. Прихильники доктрини Н. стверджують, що національна держава є ідеальною формою політичної організації з такими невід'ємними елементами, як етнічність, географія, історія, культура, мова. Вони є основою ідентифікації людей.

Н. як об'єднуюча ідея виникає у зв'язку із зменшенням значення релігії як моральної сили. Він у свою чергу замінив поклоніння людей богу поклонінням нації. Зростання добробуту замінило релігію як джерело політичної влади, тоді як держава замінила церкву як виразника цієї влади і націоналізм замінив релігію як основну форму поклоніння цій владі.

НАЦІОНАЛІЗМ (7 зол і зловживань К. Хайяса). Відомий американський дослідник націоналізму, творець концепції чи формули «Янусоподібного характеру Н.» Карлтон Хайяс (Carlton Hayes) приділяв значну увагу аналізу його позитивних та негативних рис. Так, у праці «Есе з націоналізму», виданій у 1926 р. в Нью-Йорку, він, віддавши належне позитивним якостям Н., запропонував т. зв. «сім зол і зловживань націоналізму» (seven evils and abuses of nationalism). Ними, на думку К. Хайяса, є:

1) «Дух винятковості й обмеженості, який асоціюється із злим типом націоналізму. Він пропагує концепцію обраного народу. Він поширює хибну теорію, що люди мають цінувати себе більш за те, що належать до якоїсь національності, ніж за те, що вони є людськими істотами.

2) Н. заохочує одноманітність. Він нав'язує національні зразки мистецтва, стандарти мислення, норми поведінки і чекає від усіх громадян конформізму.

3) Н. посилює покірність мас. Через своє виховання і освіту маси рідко ставлять під сумнів провіденціальний (посланий богом) характер своєї національності, своєї держави і свого уряду.

4) Н. концентрує народну увагу на війні та підготовці до війни. Герої війн — це герої науки, мистецтва і освіти.

5) Джингоїзм, який вимагає війни, полюбляє війну та агресивну політику є особливим злом націоналізму.

6) Зло імперіалізму, політики експансії і територіального розростання за рахунок іноземних територій виникає з Н.

7) Нетерпимість є ознакою цього типу Н. — небажання терпіти протилежні вірування чи погляди йдуть рука в руку із злою формою націоналізму.»

К. Хайяс попереджав також, що Н. може бути манією, різновидом екстремістського егоїзму, що свідчить про ілюзію його величі. «Якщо його не буде утихомирено, він буде безумовно прокляттям для прийдешніх поколінь»,— зробив висновок відомий вчений.

НАЦІОНАЛІЗМ (соціальна база). Питання соціальної бази Н. є одним з досить складних і малодосліджених. Але загальновизнано, що ідеї Н. зародились, говорячи словами «батька» американської школи націоналізму К. Хайяса, в «інтелектуальному середовищі». Як слушно зауважив англійський етнополітолог Ф. Гертц у своїй грунтовній праці «Національність в історії й політиці», виданій у Лондоні 1944 р., у всіх націоналістичних рухах «провідну роль відігравали інтелектуальні класи або еліти», до яких він зараховував, насамперед, професорів, вчителів і студентів, юристів і артистів, письменників і журналістів тощо. Саме ці інтелектуальні кола сприяли розвиткові націоналістичних ідей і концепцій, їх поширенню серед народних мас. На жаль, зазначає далі Ф. Гертц, деякі представники саме цих шкіл були «рушійною силою» в процесі перетворення гуманістичного й демократичного Н. на екстремістський і агресивний, тоді як «неосвічені маси були знаряддям в їх руках».

Досить широкою, надійною і постійною соціальною базою Н. було і залишається селянство, особливо в слаборозвинутих тоталітарних і посттотолітарних країнах, зокрема в Україні. І тут селянство протягом багатьох століть було носієм індивідуалізму і національної ідентичності, охоронцем національної культури, мови, традицій і звичаїв, тобто всього того, чим живиться і до чого апелює будь-який Н. Доречним буде зазначити, що тоталітарні режими це добре розуміли і були дуже налякані й занепокоєні цією незаперечною істиною. Протягом останніх десятиліть, внаслідок індустріалізації й урбанізації, соціальна база націоналізму перемістилася з села до міста, це підтверджують події 1956 р. в Угорщині, 1968 р. в Чехословаччині, 1980-х р. у Польщі, та колишньому СРСР тощо. Але тут Н. знаходив і знаходить прихильників не стільки серед спадкоємних робітників, скільки знову ж таки серед інтелігенції, так званого середнього класу та молоді. Сьогодні, зазначає відомий канадський етносоціолог В. Ісаєв, «соціальну базу націоналізму становить середній клас, особливо новий середній клас, який є продуктом модернізації та швидкої індустріалізації». Щодо молоді, то, підкреслював Ф. Гертц, «біологічний фактор зробив помітний внесок у розвиток націоналізму». Молодь, зазначав він, легше піддається впливу Н., ніж люди старшого віку, вона більш темпераментна і нетерпляча, у неї відсутній життєвий досвід. «Час змужніння, здається, є найбільш придатним для інфікування націоналізмом»,— зробив висновок Ф. Гертц.

Все це дає можливість зробити висновок, що Н. з часу свого зародження був елітарним рухом, а його соціальною базою були головним чином інтелектуальні кола. Поступово соціальна база Н. розширювалась за рахунок селянства та середнього класу. Постійним джерелом, з якого націоналізм черпав і черпає своїх прихильників і симпатиків, є молодь. Сьогодні Н. в багатьох країнах світу має надзвичайно широку, невичерпну соціальну базу, що дає йому можливість перетворюватись на масовий рух.

НАЦІОНАЛІЗМ ТА ІДЕОЛОГІЯ. Одна з причин неуваги до Н. з боку академічних політичних філософів, не дивлячись на його безумовне значення, полягає, між іншим, в його недостатній оснащеності солідними теоріями і текстами, які могли б влаштувати їх як матеріал, гідний для того, щоб розкласти його на полицях. Н. намагається видати себе за очевидний і не потребуючий ніяких доказів принцип, доступний всім, такий, що порушується лише внаслідок чиєїсь впертої сліпоти. Водночас його захоплююча сила, невідома раніше людству і більшій частині його історії, пов'язана лише з цілком особливим збігом обставин, що склалися на даний момент. Він схиляється до історичної прийнятності і виступає на її захист, проте історія людства зобов'язана йому відвертим і ні з чим не порівнюванним розколом. Він сповідує культурні розбіжності і виступає на їх захист, при цьому нав'язуючи однорідність. Його самовідчуття є перевернутим відображенням його справжньої природи, яке рідко зустрічається в інших ідеологіях, що процвітають.

Основна заслуга ворогів націоналістів у тому, що вони вчать не сприймати націоналізм в його власній оцінці та інтерпретації, хоча не можна розглядати сам націоналізм як щось умовне, випадково створене європейськими мислителями, як помилку, якої можна уникнути. Націоналізм — принцип однорідності культурних одиниць і обов'язкової культурної єдності правителів та підданих — не входить в природу речей, не зберігається у серцях людей і не становить основу суспільного життя в цілому. Протилежна точка зору — підхід, який націоналістична доктрина з успіхом видає за дещо само собою зрозуміле. Проте націоналізм як явище, а не як доктрина, що висувається націоналістами, пов'язаний з певним рядом соціальних умов, і ці умови, як виявилось, стали умовами нашого часу.

Слід навести досить короткий перелік хибних теорій націоналізму:

1. Він є чимось природним, що зрозуміло саме по собі і зароджується так же. Якщо він відсутній — то лише з причини насильницького подавлення.

2. Це — штучна послідовність ідей, які ніколи не були гідні того, щоб їх висловлювати, і виникли внаслідок несприятливого збігу обставин. Політичне життя навіть у розвинутих суспільствах може обходитись без нього.

3. Теорія «хибного адресу», що схвалюється марксизмом. Марксисти вважають, що історична тенденція чи людська свідомість допустили страшенну помилку. Послання, що мало розбудити класи, в результаті якоїсь поштової хиби дійшло до націй. І тепер революційні діячі зобов'язані переконати помилкового адресата. Йому необхідно переадресувати послання, а водночас і ті почуття, які воно пробуджує, тим, кому воно було адресоване в дійсності.

4. Теорія «темних богів». Націоналізм — це відродження атавістичних сил крові та території. Цей погляд поділяють і прихильники, і ненависники націоналізму. Перші вважають ці темні сили життєстверджуючими, інші — варварськими. Насправді людина епохи націоналізму — не гірша і не ліпша від людей інших епох. Злочини, що здійснюються нею, подібні до злочинів інших часів. Вони просто більше кидаються у вічі саме тому, що стали більш страшними і вдосконалюються за допомогою більш могутніх технологічних засобів.

Жодна з цих теорій не є обгрунтованою.

НАЦІОНАЛІЗМ ТА ПАТРІОТИЗМ. Термін «націоналізм» вживається у значенні, яке він має в англійській, а не російській (українській) мові. В сучасній російській мові це слово має досить негативний відтінок: воно вживається у тих випадках, коли хтось хоче висловити своє незадоволення жорстокістю, виключністю, нетерпиміс-

тю чи якимись несприйнятними виразами націоналістичного почуття.

В англійській мові, навпаки, термін вживається в нейтральному значенні і не містить відтінку схвалення, чи несхвалення.

Людство у всі часи жило групами. Одним важливим фактором їх стійкості була відданість людей цим групам і той факт, що вони ототожнювали себе з ними. Якщо назвати цей фактор узагальнено «патріотизмом», то певна частка такого патріотизму дійсно становить вічний елемент людського життя. Сам же націоналізм є досить специфічним різновидом патріотизму, який поширюється і починає домінувати лише за певних соціальних умов, які реально панують у світі. Націоналізм — це різновид патріотизму, що має кілька досить важливих відмінних особливостей. Передусім, співтовариства, яким такий вид патріотизму, а саме націоналізм, дарує свою відданість, повинні бути культурно однорідні і базуватися на культурі, що намагається бути «високою» (тобто письменною) культурою. Вони мають бути достатньо великі, щоб забезпечити власну освітню машину, здатну розвивати цю культуру, мати якнайменше розрізнених внутрішніх підгруп, анонімне, плинне та рухливе населення, до якого індивід належить безпосередньо в силу свого культурного стилю, а не в силу належності до підгруп, які його складають. Однорідність, грамотність, анонімність — ось ключові риси таких співтовариств.

НАЦІОНАЛІЗМ (тлумачення Е. Сміта). Ентоні Сміт (Antony Smith), один з найавторитетніших сучасних західних знавців проблем націоналізму, вважає його, насамперед, ідеологічним рухом за досягнення і збереження самоуправління та незалежності від імені групи, частина членів якої вважає за потрібне створити фактичну потенційну «націю», як це зробили інші групи. Логічними наслідками таких домагань (досягнути і зберегти «національну незалежність»), які Е. Сміт виклав у своїй праці «Теорії націоналізму», є:

1) Забезпечення братерства і рівності серед членів національної спільноти (co-nationals) або громадян шляхом інтегрування їх в гомогенне ціле.

2) Уніфікація в єдину націю-державу екстериторіальних представників національної спільноти.

3) Підкреслення культурної індивідуальності через наголошення «національних» відмінностей.

4) Курс на економічну автаркію та самозабезпечуване зростання.

5) Спроби до кінця використати націю-державу для того, щоб відстояти міжнародну могутність і свій статус.

6) Оновлення культурної та соціальної структури нації за допомогою впровадження інституційних змін для того, щоб зберегти міжнародний паритет.

Попри деяку схематичність і дискусійність цих тлумачень, вони значно розширюють і поглиблюють наші знання про дивовижний феномен під назвою Н.

НАЦІОНАЛІЗМ (точка зору). Н. називають гіпертрофовану нетерпимість, форму національного почуття, яке засноване на природному усвідомленні належності окремих людей та груп населення до однієї нації. Це визначення відрізняється від прийнятого раніше. Зараз в Н. вкладається зміст, який раніше пов'язувався з поняттям патріотизму, а саме належність національних та етнічних груп до держави, релігії та ін. Відрізняють культурну націю, тобто групи племен, пов'язаних спільною мовою, культурою та релігією, і ту вольову чи державну націю, що сформувалася в ході державного та політичного розвитку. В багатонаціональних країнах, що мають різні релігійні, мовні та етнічні утворення, за певних умов неминуче виникають націоналістичні настрої.

Зростання Н. провокується страхом людей перед економічною інтеграцією з сусідом, з чужим і далеким світом, чи, за певних умов, з національною більшістю. Меншості при цьому бояться втратити можливість індивідуального вростання в своє невеличке довірче коло, посилено намагаються приєднатися до такого кола, щоб набути почуття впевненості та захищеності.

Релігійні, мовні та етнічні ознаки є, напевне, найважливішими передумовами розмежування племен та народів. Останні ставлять перепони для проникнення в своє середовище «чужих», хоча національний бар'єр може бути порівняно легко подолано. Розколи відбуваються частіше там, де є дві передумови розмежування. Наявність трьох передумов веде до утворення державної нації, а при утиску — до інтеграції в федерацію.

Поняття «національне почуття» у сучасному значенні, як реакція на насильницьку інтеграцію, освячену імперською ідеєю, виникло в XY ст.— в епоху розвитку ремісницького виробництва та спаду феодалізму, прискорення темпів технічного прогресу та винаходу книгодрукування. Всі ці фактори сприяли встановленню найтісніших контактів між народами і саме вони підняли проблему інтеграції на новий рівень. Наслідком широкого знайомства з іноземцями, іноземними мовами та звичаями стало посилення національних устремлінь та потягу до відособлення в невеликі, тісні та довірчі групи.

Проте, якщо на Заході Н.— це випереджаюча реакція на свідомо чи підсвідомо відчутне змушення до інтеграції, то на Сході — це запізніла реакція на інтеграцію, яку нав'язувало колишнє ідеологічне керівництво.

З'являється нова форма націоналізму, спрямованого проти меншин у власній країні, що проникають до неї ззовні, проте він може бути спрямований і проти «уроджених» меншин (сербський Н. в Югославії). Цілком необхідна повага до малих груп. Це дозволяє оберігати їхнє духовне життя. Якщо вони не почувають загрози своєму існуванню, вони й самі не виявляють агресивних захисних рефлексів.

НАЦІОНАЛІЗМ (феномен). Правильне розуміння Н. як винятково складного, неоднозначного й суперечливого феномену — один із важливих елементів культури міжнаціонального спілкування. Суттєва характеристика Н.— це пріоритет національних (етнічних) цінностей як перед особистісними, так і перед іншими соціальними (груповими, корпоративними, класовими, універсальними) цінностями. Деякі дослідники на Заході підкреслюють велике значення культури в національній проблематиці і на цій основі комплексно розглядають Н., аналізуючи економічний його фактор у нерозривному зв'язку з політичним та культурним. Особливість Н. полягає в тому, що, виступаючи, здавалось би, з добрими намірами на захист інтересів свого народу, він сповзає до пошуку ворогів, які буцімто зазіхають на ці інтереси. Націоналістична ідеологія — це сукупність, система ідей, поглядів, які стверджують зверхність, винятковість однієї нації, народності, національної групи порівняно з іншими. Н. віддає переваги національному над соціальним.

Розвиток капіталістичного способу виробництва природно тягнув за собою урбанізацію, залучав до загальноекономічного руху віддалені куточки країни, породжував міграційні процеси, рухливість населення, повсюдне поширення грамотності. Наслідком стало розмиття граней між етнічними групами, на які поділявся раніш етнос, зникнення місцевої (обласної) самосвідомості, консолідація етнічної спільності в одне ціле — народ (націю). Марксисти проголошують тезу, що Н. є історичним феноменом буржуазної природи. При цьому перевагу віддають пролетарському інтернаціоналізму, що супротивний буржуазному Н., суперечності в суспільстві марксисти пов'язують з існуванням антагоністичних класів, а не національностей. Ліберали, навпаки, прославляють буржуазію, що створила національну державу, і саме в буржуазії вони вбачають економічну, політичну й культурну еліту, здатну підтримувати національну єдність. Але Н. не можна розглядати лише як

простий епіфеномен капіталістичного способу виробництва. Не варто «принижувати» Н., вбачаючи в ньому тільки ідеологію буржуазії. Деякі дослідники Н. дають цьому феномену ірраціональне пояснення, звертаючись до первісного почуття етнічної належності. На їх думку, марксисти занадто раціональні, коли говорять про Н. як про прагнення буржуазії, що народжується, подолати вузькість місцевих ринків, коли визначають його як ідеологію. Н., з їх точки зору, є політичною течією, яка віддзеркалює етапи гегемонії соціальних класів, що змінюють один одного в національному русі. Вони відверто ставлять націю вище будь-яких класових відмінностей. «Нація є субстанціональною сутністю» історії людства, вона володіє власною динамікою, що стоїть вище класових відмінностей і навіть вище самого історичного процесу. Нація проголошується братерством, суспільні суперечності ігноруються.

Сучасний Н. західні соціологи й теоретики культури (зокрема Е. Геллнер, відомий дослідник проблеми генезису й еволюції поняття нації і Н.) визначають як невірний, хибний вираз фанатичної відданості ідеї національної спільності — нації, держави, народу. Н. розглядається як найпотужніша політична сила сучасності. В багатонаціональних державах слід відрізняти Н. нації гноблячої, експлуатуючої і Н. нації гнобленої, Н. нації «великої» і Н. нації «малої». Н. в багатонаціональній державі постійно накопичує агресивність та екстремізм унаслідок наявності, з одного боку, сталої суперечності між декларованим проголошенням права на самовизначення націй, а з іншого — принцип державного суверенітету й територіальної цілосності держави. Н. гнобленої нації відіграв значну роль в антиколоніальних, національно-визвольних рухах і до цього часу зберігає свій антиімперіалістичний зміст. В ньому знаходять вираз ідеї національного визволення і незалежності. Саме тому він є одним із засобів самозахисту і згуртованості суспільства, утвердження єдності й протистояння господарській та територіальній роздрібненості країн, що розвиваються. Джерельно чистий Н. як феномен поневолених націй є унікальне в історії людства явище. Це органічна єдність усіх верств народу, спосіб буття без інститутів насильства та гноблення, субстанція боротьби за незалежність.

З приводу різновидів Н. в сучасній політології існує неймовірно велика кількість різних точок зору. Все залежить від критерія, оцінки, взятої тим чи іншим автором. Так, в одному випадку продукуються радикальний (який приводить до революції), гегемоністський (шовіністичний), охоронний (що прагне зберегти культуру своєї нації), консервативний, маніпулятивний (стосовно національних меншин); в іншому випадку визначаються такі форми Н., як інтегральний, оборонний, демократичний і т. п.

Н. особливо активно використовує такі елементи національної свідомості, як національні почуття, емоції, реагуючи на ті чи інші конкретні процеси і явища в житті нації. Якщо почуття патріотизму й національної гордості виникають на базі успіхів, досягнень, то невдачі, застій, різні негативні процеси в національному житті формують почуття приниженості, невдоволення, сприяють виникненню таких почуттів, котрі здатні відволікати свідомість людини від справжніх, істинних причин неблагополуччя, формує спотворений образ «винних». Н. таким чином стає першопричиною суспільного невдоволення і, що особливо небезпечно, породжує побутовий, ірраціональний за своєю суттю Н. в повсякденній свідомості. Спроби розглядати національні інтереси як пріоритетні, а загальнолюдські як другорядні в кінцевому підсумку ведуть до Н.

Поняття національне і націоналістичне потребують переосмислення. Слід більш суворо розмежовувати їх, бо ж вільний національний самовираз — необхідна умова етнонаціонального розвитку. Н.— це крайнє гіпертрофоване віддання переваги якійсь одній нації, основане на уявленні про її винятковість в поєднанні з недовірою та навіть ворожістю до інших. Можливість трасформації природного національного почуття в Н. міститься у самому характері національної свідомості, оскільки включає не тільки момент раціонального пізнання дійсності, але й емоційний, якоюсь мірою ірраціональний елемент некритичного, а іноді й беззастережного вихвалювання справжніх чи уявних цінностей того чи іншого етносу. В умовах національного відродження, яке нині переживають чимало народів, така трансформація обумовлена не стільки психологічними, скільки соціальними причинами: бажанням певних сил зміцнити й закріпити вузькоегоїстичне розуміння національних інтересів всупереч інтересам інших народів.

Історичний досвід розвитку соціалістичних країн показує, що з перемогою робітничого класу над буржуазією Н. не зникає, а продовжує виконувати важливу роль у житті суспільства. Національне питання істотним чином впливало і впливає на відносини між соціалістичними країнами (наприклад, війна між КНР і В'єтнамом, В'єтнамом і Кампучією). Не виправдалися пророкування основоположників марксизму, що разом з антагоністичними класами всередині націй зникнуть і ворожі відносини націй між собою, так як і твердження про те, що тільки робітничий клас здатний повністю й остаточно вирішити національне питання, оскільки у нього є справжні національні ідеї, які є також справжніми інтернаціональними ідеями. Водночас не можна стверджувати, що Н. в політиці соціалістичних держав користувався пріоритетом над соціалістичним інтернаціоналізмом. Вияви Н. спостерігаються, зокрема, в таких ганебних явищах, як національна (етнічна) сегрегація, що в деяких регіонах набула форм зоологічного етноциду, масових вбивств іноетнічного населення, насильницького вигнання з території споконвічного мешкання, правової і матеріальної дискримінації, безпідставного позбавлення громадянства й т. п. Національні проблеми, доведені до рівня антагоністичних національних і расових конфліктів, призводять до національного і расового протистояння, нетерпимості, розпалювання Н. і шовінізму.

НАЦІОНАЛІЗМ (форми вияву). Дослідники проблем Н. завжди звертали і звертають увагу на той незаперечний факт, що він має безліч форм свого вияву. Ці форми різняться залежно від багатьох факторів, зокрема, від часу, місця і обставин виникнення й розвитку Н., його спрямованості, цілей, рушійних сил тощо. Але будь-який Н. має не тільки специфічні, притаманні лише йому, а й спільні форми вияву. Відомий американський вчений Ф. Таджмен (F. Tudjman) у своїй праці «Націоналізм в сучасній Європі», що вийшла друком 1981 р. в Нью-Йорку, нараховує і аналізує дев'ять форм вияву Н., зокрема:

— як рух пригноблених національних меншин і невизнаних національностей, які домагаються визнання своєї національної ідентичності і прагнуть автономії та самовизначення;

— як прагнення поневолених націй (мались на увазі народи колишніх СРСР та СФРЮ) до звільнення і заснування суверенних національних держав;

— як вимога деяких націй, які були розділені між двома або більше державами, об'єднання у свою власну єдину національну державу;

— як внутрішня проблема багатонаціональних держав у питаннях визначеності й чіткості юридичних, економічних і політичних відносин між різними націями цих держав;

— як проблема відносин між незалежними національними державами та між ними і наднаціональними політичними, економічними й військовими союзами, такими, як НАТО, ЄС тощо;

— як питання відносин між нейтральними, позаблоковими країнами і впливовими блоками;

— як проблема подальшої інтеграції й об'єднання країн в Європейському Спільному ринку, а також пов'язані з цим питання суверенітету національної держави, певного його обмеження чи передачі частини його функцій до національних союзів чи співтовариств;

— як проблема відносин між східно- і західноєвропейськими державами та їх відповідними регіонами;

— як проблема пошуку шляхів і методів будівництва об'єднаної Європи, в якій були б задоволені життєво важливі інтереси всіх націй.

І хоча після виходу книжки Ф. Таджмена минув певний час, його спостереження й узагальнення щодо спільних форм вияву Н. не втратили своєї актуальності.

НАЦІОНАЛІЗМ: ХИБНИЙ ТА СПРАВЖНІЙ. Істинним, морально та логічно виправданим може бути визначений лише такий Н., який виходить із самобутньої національної культури або спрямований до такої культури. Думка про цю культуру повинна керувати всіма діями істинного (справжнього) націоналіста. Її він відстоює, за неї він бореться. Все, що може сприяти самобутній національній культурі, він повинен підтримувати, все, що може завадити, він повинен відкидати.

Однак, якщо ми підійдемо до існуючих форм Н. з потрібною міркою, то легко переконатися, що в більшості випадків Н. буває не істинним, а хибним.

Найчастіше доводиться говорити про таких націоналістів, для яких сама сутність національної культури їхнього народу зовсім нічого не означає. Вони прагнуть лише до того, щоб їх народ, чого б це не коштувало, дістав державну самостійність, щоб він був визнаний «великими» народами, «великими» державами як повноцінний член сім'ї державних народів і у побуті був схожий саме на ці «великі народи». Цей тип зустрічається у різних народів, але особливо часто з'являється у «малих», причому не романогерманських, у яких він набуває особливо спотвореної, часто карикатурної форми. В тому націоналізмі самопізнання ніякої ролі не відіграє, оскільки його прихильники зовсім не бажають бути «самим собою» а навпаки, хочуть бути «як інші», «як пан», не будучи по суті ні великими, ні панами. Коли історичні умови складаються так, що даний народ підпадає під владу або економічне панування іншого народу, абсолютно чужого йому за духом, і не може створити самобутньої національної культури без того, щоб звільнитися від політичного або економічного засилля чужоплемінців,— прагнення до емансипації, до державної самостійності є досить грунтовним, логічно і морально виваженим. Однак слід пам'ятати, що таке прагнення правомірне лише в тому випадку, коли воно з'являється в ім'я самобутньої національної культури, оскільки духовна самостійність і велика державність перетворюються на самоціль. Більше того, заради цієї самоцілі приноситься в жертву самобутня національна культура. Націоналісти типу, який ми розглядали, для того, щоб їх народ був схожим на «справжніх європейців», намагаються нав'язати цьому народу не лише абсолютно чужі йому по духу форми романогерманської ідеології, права і господарського життя, але й романогерманські мистецтво, матеріальний побут. Європеїзація, прагнення до точного відтворення у всіх сферах життя загальногерманського шаблону, врешті-решт призводить до повної втрати будь-якої національної самобутності, і у народу, керованого такими націоналістами, дуже швидко залишається самобутньою лиш горезвісна «рідна мова». Але й ця остання, ставши «державною» мовою і пристосовуючись до нових, чужих понять і форм побуту, сильно спотворюється, вбирає в себе велику кількість романогерманізмів і неологізмів.

Зрозуміло, що такий вид націоналізму, який не прагне до національної самобутності, до того, щоб народ став самим собою, а лише до схожості з існуючими «великими державами», аж ніяк не може бути визнаний істинним. В основі його лежить не самопізнання, а дрібна марнославність, що є антиподом істинного самопізнання. Термін «національне самовизначення», яким полюбляють оперувати представники цього виду націоналізму, особливо коли вони належать до одного з «малих народів», здатний лише ввести в оману. Насправді, нічого «національного» і ніякого «самовизначення» в цьому немає, і тому зовсім не дивно, що «самостійництво» так часто поєднується з соціалізмом, що завжди містить у собі елементи космополітизму, інтернаціоналізму.

Інший вид хибного націоналізму виявляється у войовничому шовінізмі. Тут справа зводиться до спроб поширити мову і культуру свого народу на якомога більшу кількість чужоплемінників, викоренивши з цих останніх всяку національну самобутність. Хибність цього виду націоналізму зрозуміла без особливих пояснень. Адже самобутність даної національної культури цінна лише остільки, оскільки вона гармонує із психічним обрисом її творців і носіїв, як тільки культура переноситься на народ із чужим психічним складом, весь зміст її самобутності пропадає і сама оцінка культури змінюється. В ігноруванні цього співвідношення всякої даної форми культури з певним етнічним суб'єктом її полягає основна помилка агресивного шовінізму. Цей шовінізм, що грунтується на запереченні рівноцінності народів і культур, словом,— на егоцентричному самовизначенні, немислимий при істинному самопізнанні і тому також є протилежністю істинного націоналізму.

Особливою формою хибного націоналізму слід визнати і той вид культурного консерватизму, який штучно ототожнює національну самобутність із якими-небудь уже створеними в минулому культурними цінностями або формами побуту і не допускає їх змін навіть тоді, коли вони вочевидь перестали задовільно втілювати в собі національну психіку. В цьому випадку, як і з агресивним шовінізмом, ігнорується живий зв'язок культури з психікою її носіїв на кожний даний момент і культурі надається абсолютне значення незалежно від її відношення до народу: «не культура для народу, а народ для культури». Цим знову скасовується моральний та логічний зміст самобутності, як корелята безперервного і невпинного самопізнання.

Неважко побачити, що всі розглянуті види хибного націоналізму призводять до практичних наслідків, згубних для національної культури: перший вид — до національного знеособлення, до денаціоналізації культури, другий — до втрати чистоти раси носіїв даної культури, третій — до застою, провісника смерті.

Само собою зрозуміло, що окремі види хибного націоналізму здатні поєднуватися один з одним в різні змішані типи. Всі вони мають ту загальну рису, що принципово не базуються на національному самопізнанні у визначеному змісті цього слова. Але навіть і ті різновиди націоналізму, які нібито виходять із національного самопізнання і на ньому хочуть обгрунтувати самобутню національну культуру, не завжди бувають істинними. Справа в тому, що досить часто власне самовизначення розуміється надто вузько. Часто справжньому самопізнанню заважає ярлик, який даний народ чомусь приклеїв до себе і від якого не хоче відмовлятися. Так, наприклад, напрям культурної роботи румунів значною мірою зумовлюється тим, що вони вважають себе «римським народом» на тій підставі, що серед елементів, з числа яких створювалася румунська національність, був і невеликий загін римських солдатів. Аналогічно і сучасний грецький націоналізм, будучи по суті змішаним видом хибного націоналізму, подвоює свою хибність ще й одностороннім поглядом греків на власне походження, і, будучи насправді сумішшю кількох етнічних елементів, які здійснили разом з іншими «балканськими» на-

родами цілий ряд спільних етапів культурної еволюції, вони самі себе вважають єдиними спадкоємцями давніх греків. Самопізнання у всіх цих випадках здійснюється не органічно, воно є не джерелом даного (такого) націоналізму, а лише спробою історичного обгрунтування самостійницьких і шовіністичних тенденцій цього націоналізму.

Спостереження над різними видами хибного націоналізму змушує замислитись над тим, яким же повинен бути націоналізм істинний. Беручи витоки із національного самопізнання, він весь ґрунтується на визнанні необхідності самобутньої національної культури, ставить цю культуру якнайвище, розцінюючи будь-яке явище в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, будь-який історичний момент життя даного народу саме з точки зору цього головного завдання. Самопізнання надає йому характеру певного самозадоволення, перешкоджаючи йому насильно нав'язувати дану самобутню національну культуру іншим народам або улесливо наслідувати інший народ, чужий по духу, але який з тих чи інших мотивів користується пристижем у певній антропогеографічній зоні. У своїх відносинах з іншими народами істинний націоналіст позбавлений національного марнославства або честолюбства. Будуючи своє світосприйняття на самодостатньому самопізнанні, він завжди буде принципово миролюбним і терпимим стосовно чужої самобутності. Він буде байдужим і до штучного національного відокремлення. Осягнувши із цілковитою якістю і повнотою самобутню психіку свого народу, він з особливою чутливістю буде прагнути вловити і в будь-якому іншому народі всі риси, схожі на його власні. І якщо інший народ зумів дати одній з цих рис вдале втілення у вигляді тієї чи іншої культурної цінності, то справжній націоналіст прагнутиме заполучити цю цінність, пристосувавши її до загального інвентаря своєї самобутньої культури. Два близьких за своїм національним характером народи, які живуть у спілкуванні один з одним і якими керують істинні націоналісти, обов'язково будуть мати культури, досить схожі між собою, саме завдяки такому вільному обміну прийнятними для обох сторін культурними цінностями.

Якщо ми в світлі цих міркувань будемо розглядати ті види російського націоналізму, які існували досі, то будемо змушені визнати, що істинного націоналізму в післяпетрівській Росії ще не було. Більшість освічених росіян не хотіла бути «сама собою» а хотіла бути «справжніми європейцями». Але Росія все-таки не могла стати справжньою європейською державою, тому багато хто у нас ставився презирливо до своєї «відсталої» батьківщини. Більшість російської інтелігенції до недавнього часу обходилася без націоналістичних прагнень. Дехто, щоправда, називав себе націоналістом, але насправді розумів під націоналізмом лише прагнення до великодержавності, до зовнішньої військової і економічної могутності, до блискучого міжнародного становища Росії і для досягнення цих цілей вважав за необхідне якнайбільше наближення російської культури до західноєвропейського взірця. На такому ж улесливому відношенні до західних взірців базувалася у деяких російських націоналістів вимога «русифікації», яка зводилася до заохочення переходу до православ'я, до примусового введення російської мови і до заміни чужих географічних назв більш чи менш незграбними російськими: все робилося лише тому, що так ніби-то поводяться німці, а німці — народ культурний. Інколи такі прагнення бути націоналістом тому, що і німці націоналісти, набувало більш глибоких і продуманих форм. Оскільки німці свою націоналістичну високомірність обгрунтовували заслугами німецької раси в створенні культури, російські націоналісти також намагалися говорити про якусь самобутню російську культуру XIX століття, роздуваючи до напівкомічних розмірів значення російського або російськопідданого творця чи генія, оголошуючи його творіння «цінним вкладом російських геніїв у скарбницю світової цивілізації». Аналогічно до пангерманізму був проголошений і «панслов'янізм», і Росії приписувалася місія «об'єднати всі слов'янські народи», які «ідуть шляхом світового прогресу» (тобто, ті, що застосовували свою самобутність на романогерманський шаблон) для того, щоб слов'янство (як поняття лінгвістичне) могло зайняти «належне» або навіть «найперше» місце в сім'ї цивілізованих народів. Цей напрям слов'янофільства останнім часом в Росії став модним навіть у таких колах, де спершу слово «націоналізм» вважалося непристойним, однак і більш старе слов'янофільство ніяк не можна вважати чистою формою щирого націоналізму. В ньому не важко помітити всі три види хибного націоналізму, про які йшлося вище, причому спочатку брав гору третій, пізніше — перший і другий. Старе слов'янофільство повинно було неминуче перевестися, не зважаючи на те, що відправним моментом його було відчуття самобутності і основа національного самопізнання. Ці елементи, очевидно, були недостатньо чітко усвідомлені і оформлені.

Таким чином щирий націоналізм, який повністю грунтується на самопізнанні і вимагає в ім'я самопізнання перебудови російської культури в дусі самобутності, був справою лише окремих людей. Як суспільна течія він не існував. У майбутньому його потрібно буде ще створити. Для цього необхідний повний переворот у свідомості російської інтлігенції.

НАЦІОНАЛІЗМ (чинники сили й інтенсивності). Майже всі західні дослідники звертають увагу на те, що Н. досить суттєво різняться за своєю силою й інтенсивністю. Чимало з них намагалися з'ясувати чинники, які впливають на ці якості не лише різних націоналізмів, а й одного й того ж націоналізму на різних етапах його зародження і розвитку. Досить цікавою і корисною з цього погляду є праця відомого американського соціолога С. Роккана «Моделі й методи в порівняльному аналізі національного будівництва», опублікована ще в 1969 р., в якій він зокрема розглядає такі чинники, як інтеграція, проникнення і участь. Але мабуть найкраще це вдалося зробити іншому видатному американському досліднику Бойду Шейферу. В своїй відомій роботі «Обличчя націоналізму» він переконливо довів, що сила й інтенсивність Н. залежить від багатьох чинників, зокрема таких, як:

1) Рівень, до якого національний уряд або національні інститути підіймаються за допомогою, наприклад, податків чи військової служби (деякі урядові дії можуть викликати протест або опір, але водночас збуджувати національну самосвідомість).

2) Спільні національні (державні) справи, у яких члени суспільства (нації, народу) беруть участь, або вірять, що вони беруть участь, і мають вплив у цих справах (хоч ця участь може призвести до повалення національного уряду).

3) Рівень, на якому індивідууми, які становлять народ, ідентифікують себе із спільними або національними (державними) інтересами, інтегрують свої власні інтереси з ними, та перебудовують власне мислення у плані «інтернаціоналізації» національних турбот. Нині досить часто майже неможливо розрізнити національні і особисті інтереси.

4) Узгодження волі індивідуумів із національною волею як виявом їхньої нації-держави (примус може призвести до заперечення).

5) Консенсус серед народу — тобто спільні вірування й цінності.

Таким чином, Н. посилюється там і тоді, коли індивідууми, які належать до народу (нації) включаються в спільні (економічні, політичні, культурні й інші) справи, здатні спілкуватись і спілкуються з іншими однодумця-

ми і діють з усіма своїми співгромадянами в контексті взаєморозуміння, спільних очікувань і сподівань та усталених і загальноприйнятих норм. Говорячи словами відомого американського соціолога Ірвіна Коффмана, всі громадяни суспільства «є патріотами і грають в одній національній команді».

НАЦІОНАЛІЗМ ЯК АВТОНОМНА СОЦІАЛЬНА СИЛА. Відродження етнічності як політ. фактора у розвинутих багатонац. державах призвело до відродження неогегельянських автономістських підходів до політ. регіоналізму і етнонаціоналізму, чий спосіб теоретизування зводить історичну дію до екон. і культ. характеристик соціальних груп, а не до самих соціальних груп, що діють у конкретних соціоісторичних і територіальних умовах. Сучасна нац. держава виникла в процесі формування світової капіталіст. економіки. Вона з'явилася завдяки сукупності конкретних соціоекон., територіальних і політ. обставин. Н. ніколи не був властивий людям XIX ст. як щось «природжене».

Новітні дослідження в рамках структурно-автономістських моделей пов'язують «відродження націоналізму» із структурними характеристиками капіталізму після Другої світової війни і націоналістичною інтелігенцією. Ці підходи не дають змоги розглянути появу Н. в діалектичному зв'язку між людьми і місцем їх проживання в конкретних соціально-іст. обставинах.

В крайніх випадках збереження етніч. сеператизму розглядається як доказ «природності» і споконвічності в порівнянні з політ. ідеологіями. Більшість авторів розчаровані в теорії модернізації, яка передбачала скорочення націоналістичних настроїв. За Е. Смітом, Н. є важливою соціальн. силою сучасності, оскільки він — найбільш стабільна ідеологія. Національні держави, вважає він, повинні цементуватися націоналістичною ідеологією і мати соціально-екон. переваги перед маленькими націями, що претендують на державність тільки через етніч. міркування.

Багато авторів розглядають етніч. сепаратизм лише в етніч. термінах і бачать у ньому «природне» вирішення проблеми культурної однорідності і надцентралізації. Використання категорії просторової і територіальної єдності на противагу марксистським поняттям соціального класу і способу виробництва — найбільш серйозний недолік структурно-автономістських моделей і етніч. сепаратизму. Перебільшується значення етніч. і культ. факторів, однобічно тлумачиться роль інтелігенції у формуванні націоналістичної ідеології. У той же час не прослідковується діалектич. зв'язок цих факторів з екон. і класовими силами. При цьому ігнорується той факт, що рух за збереження нац. мови і нац. культури саботується цими групами. Їх інтереси є швидше політичними і економічними, ніж чисто культурними.

Історичне вивчення націоналістичної ідеології і націоналістичних рухів досягло тієї стадії розвитку, коли необхідні нові узагальнюючі ідеї, основані на аналізі емпіричних даних, а не на абстрактних теоріях, якими задовольнялися зах. політологи в минулому. Для цього потрібне більш глибоке і комплексне дослідження історії і сучасності.

НАЦІОНАЛІСТИЧНА ДИКТАТУРА (концепція) — це необмежена влада націоналістичної еліти якої-небудь етнонації, що встановлюється в багатонаціональній чи поліетнічній державі з метою забезпечення власного панування, а також створення привілейованого становища для себе та членів свого етносу. Будучи особливою системою політичного панування, Н. д. ставить за кінцеву мету побудову національної держави, а інколи навіть і створення «етнічно чистого» суспільства. Засобами досягнення цієї мети часто служать насильницькі асиміляції та депортація, а подекуди геноцид етнічних меншин.

Цей термін з'явився в роки Першої світової війни і став досить поширеним напередодні та в часи Другої світової війни. Саме тоді західними вченими була розроблена концепція, яка отримала назву «національна диктатура». Ця концепція, зокрема, була сформульована і викладена групою членів Британського Королівського інституту міжнародних відносин на чолі з Е. Карром в спеціальній доповіді під назвою «націоналізм», вперше видрукуваній ще в 1939 році. Автори цієї 340-сторінкової доповіді підкреслювали і попереджали, що прихід до влади прихильників крайньої форми націоналізму (extreme form of nationalism) може призводити до встановлення «національної диктатури» (national dictatorship). При цьому авторитетна комісія посилалась на трагічний досвід націонал-соціалістичної Німеччини та фашистської Італії.

В наш час вагомий внесок у відродження, оновлення і подальший розвиток цієї концепції вніс видатний американський філософ і бізнесмен Джордж Сорос. Основні її тези були викладені в блискучій лекції, виголошеній ним 18 листопада 1992 р. в Гарвардському клубі у Нью-Йорку («Nationalist Dictatorships verrus open Society» by George Soros). Аналізуючи етнополітичну ситуацію в нових посттоталітарних державах, що виникли на уламках колишнього СРСР, СФРЮ та ЧССР, Дж. Сорос одним із перших вказав на небезпечні тенденції, а саме: спроби встановлення Н. д. (national dictatorship) або «нади» (nadi) за його власним скороченням. Ініціаторами встановлення «нади» та її лідерами, на думку Дж. Сороса, виступають з одного боку, колишня партноменклатура, яка відкинувши комуністичні догми, намагається пристосувати і використати націоналістичну ідеологію для своїх потреб. На підтримку цієї тези він посилається на дії Милошевича у Югославії, Мечіара у Словаччині та інших. З іншого боку,— це окремі лідери антикомуністичної позиції, деякі колишні націоналісти, дисиденти, політичні в'язні тюрем і концтаборів. Причому в ряді країн, зокрема в Україні та Румунії, старі антикомуністичні націоналісти і новоявлені партноменклатурні націоналісти утворюють коаліцію. Це, на думку Дж. Сороса, може забезпечувати солідну парламентську більшість для «надистського» режиму, але не дає йому рятівної сили: режим не спроможний впоратись з економічними проблемами. Загалом же, встановлення Н. д. може призвести до створення чи зміцнення тоталітарного режиму, розвитку шовінізму, ксенофобії та антисемітизму, загострення етнополітичних конфліктів, підриву етнополітичної стабільності не лише в окремій країні, а й у всьому регіоні.

НАЦІОНАЛІСТИЧНА ДОКТРИНА (10 атрибутів Е. Сміта). На думку відомого англійського вченого Ентоні Сміта, майже будь-яка націоналістична доктрина (в розумінні певного систематизованого вчення) містить у собі і спирається на кілька загальних положень або атрибутів. В узагальненому вигляді вони викладені в його досить знаній на Заході (але, на жаль, не у нас) праці «Теорії націоналізму», виданій в Лондоні 1971 р. і перевиданій в Нью-Йорку 1983 р. Головними атрибутами націоналістичної доктрини Е. Сміт вважає:

«1) Людство природно поділене на нації.

2) Кожна нація має свій власний характер.

3) Джерелом всієї політичної сили є нація.

4) Задля свободи і самореалізації людина повинна ідентифікувати себе з нацією.

5) Нації можуть реалізовувати себе лише в своїх власних державах.

6) Лояльність до нації держави перевищує всі інші лояльності.

7) Головна умова всесвітньої свободи і гармонії — це зміцнення нації держави».

В іншому місці цієї ж роботи Е. Сміт до наведених вище семи атрибутів національної доктрини додає ще три, які він формулює так:

«1) Всі люди мають національність, так само як вони мають ніс і двоє очей.

2) Вони бажають жити з представниками тієї ж самої національності і їм не подобається, коли ними править хтось інший.

3) Цей стан справ є бажаним.»

Звичайно, зазначені групи атрибутів, взяті окремо (7 та 3) і разом (10), не вичерпують і не розкривають повністю зміст і характер націоналістичної доктрини (та, схоже, Е. Сміт і не претендує на це), але дають чудову можливість наблизитись до неї.

НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ. Націоналізм як почуття чи як рух можна розглядати і як політичний принцип. Націоналістичне почуття — це почуття політичне, викликане порушенням першого, почуття задоволення, викликане його здійсненням. Націоналістичний рух — це рух, що надихається почуттями подібного роду.

Н.— це теорія політичної законності, спрямована на те, щоб етнічні кордони не пересікалися з політичними і, зокрема, щоб ці етнічні кордони всередині однієї держави не відділяли правителів від основної маси населення. Н. вважає цілком недопустимим з точки зору політичних норм, щоб правителі політичної одиниці належали не до тієї нації, до якої належить більшість населення.

Існує неегоїстичний Н. (абстрактні націоналісти), що не схиляється на бік будь-якої однієї — своєї національності та щиро проповідує загальну для всіх доктрину: дати всім націям можливість жити під власним політичним дахом і дати їм волю не приймати під нього інородців.

В основі цього лежить бажання зберегти культурну самобутність, різнобічність світових політичних систем, послабити напругу всередині держави. Проте в дійсності Н. майже ніколи не був ні тільки мудрим, ні тільки врівноваженим. Схильність у всьому робити для себе винятки — основна людська слабкість — поширюється і на націоналістичне почуття, пробуджуючи те, що італійці часів Муссоліні називали святим егоїзмом. Можливо, політичні вияви національного почуття стали б більш поміркованими, якби націоналісти так же гостро відчували несправедливості, здійснені їх нацією, як несправедливості, здійснені по відношенню до них.

До того ж територіальна політична одиниця може стати етнічно однорідною, якщо будуть винищені, вигнані чи асимільовані всі інородці. Постійне небажання миритися з політичною долею інородців на одній і тій же територіальній політичній одиниці значно утруднює мирне співіснування націй.

НАЦІОНАЛІСТИЧНІ РУХИ (типологія Х. Сетон-Уотсона). Чимало західних фахівців намагались розробити типологію Н. р. Однією з найбільш вдалих спроб цього вкрай складного завдання можна вважати типологію, запропоновану відомим англійським дослідником, професором історії Лондонського університету Хью Сетоном-Уотсоном. Вона була викладена в лекціях, прочитаних ним ще 1964 р. в Сіднейському університеті, які 1965 р. вийшли друком як окрема праця під назвою «Націоналізм старий і новий».

Н. р., стверджує Х. Сетон-Уотсон, можуть бути поділені на три типи. Перший тип — це рух, який веде боротьбу за незалежність від іноземного панування. Другий — це рух, який прагне до об'єднання із вже незалежною державою всіх своїх співвітчизників. Третій тип — це рух, який досяг незалежності і єдності, але все ж повинен формувати глибоко вкорінені національні почуття серед своїх суб'єктів. Ці три ситуації можуть бути визначені як боротьба за незалежність, ірредентизм та національне будівництво. «І лише після того, як процес національного будівництва завершено, динамічна вибухова сила націоналізму починає завмирати. Нації, які є незалежними, територіально задоволеними і глибоко національно свідомими, не мають більше потреби бути націоналістичними»,— підкреслював Хью Сетон-Уотсон. І хоча цим думкам біля тридцяти років, вони не втратили своєї актуальності і допомагають більш глибоко з'ясувати характер і спрямованість націоналістичних рухів взагалі і в Україні зокрема.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ: витоки і шляхи об'єктивації. У загальному плані — це духовна першооснова, джерело особистісного розвитку людини; соціально-психологічний механізм інтеграції соціальних груп, етносів, релігійних конфесій, партій, рухів; джерело суспільного поступу того чи іншого етносу, його державотворчої енергії; механізм урівноваження та гармонізації життєдіяльності народів, що населяють певний ландшафтно-кліматичний простір і мають спільну історико-політичну долю, орієнтацію на майбутє.

Що повинно стати духовною першоосновою за широкого спектра релігійно-політичних та регіонально-культурних відмінностей, релігійної неоднорідності, неоднозначного ставлення населення до багатьох подій минулого і сучасного в умовах політичного плюралізму? Який зміст ми маємо вкласти в національну ідею? Ось запитання, відповідь на які ми маємо першочергово отримати.

Щоб визначити зміст національної ідеї народу України, форми її вияву, шляхи об'єктивації, передусім, необхідно з'ясувати її витоки.

Спираючись на соціально-психологічні дослідження з історії культури українського народу, праці М. Костомарова, М. Грушевського, В. Липинського, Д. Чижевського, О. Кульчицького, Я. Яреми, Г. Ващенка та ін., можна дійти висновку, що за першооснову національної ідеї слід брати:

а) психологічний склад українського народу, його ментальність, характер, особливостями якого є:

інтровертивність вищих психічних функцій й сприйняття навколишньої дійсності, що виявляється в зосередженості особистості переважно на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;

кардоцентричність, що виявляється в сентименталізмі, чутливості, симпатії, любові до природи, в пісенному фольклорі, яскравій обрядовості, естетизмі народного життя, культуротворчості;

зростання поваги до інших і, зрештою, до України як символу «вільної особистості у вільній державі».

Грунтуючись на цих вихідних положеннях, можна стверджувати: національною ідеєю може бути ідея інтеграції (поступового об'єднання в процесі взаємодії культурно-національних цінностей з вселюдськими через самореалізацію фізично-продуктивного, інтелектуального, соціального, політичного, культурно-духовного потенціалу особистості, етносу, нації, народу).

Під інтеграцією культурно-національних і загальнолюдських цінностей слід розуміти діалог культур, взаємодію менталітету окремих етносів, що живуть в Україні, при збереженні їх національної своєрідності і неповторності; природне поєднання науки і релігії, розуму і віри, раціонального та емоційного в розвитку кожної особистості.

У процесі самореалізації, що знаходить свій конкретний вияв у індивідуальній чи груповій життєвій активності, діях і вчинках для України, найуспішніше задовольняються потреби людини, засвоюються вселюдські цінності, відбувається прискорений процес духовного самовдоволення.

Процес самореалізації може відбуватися:

на інтерпсихічному рівні (як єдність властивостей особистості, що забезпечують її здатність до самодетермінації, саморегуляції);

на соціально-психологічному рівні (адаптація, індивідуалізація, інтеграція, соціальна творчість);

на соціальному — як соціальна, громадянська і політична активність особи, соціальної групи, етносу, нації у державотворенні.

Самореалізація є тим підгрунтям, на якому тільки і можлива справжня демократизація і гуманізація суспільного життя, досягнення оптимального балансу диференціально-інтегративних тенденцій і процесів;

індивідуалізм, що виявляється в різних формах прагнення до особистої свободи, без належного устремління до державності; у відсутності ясних цілей, достатньої стійкості та витривалості, дисципліни і організації;

перевага емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом; надання переваги моральному буттю над інтелектуальним у екзистенціальному значенні;

б) вселюдські потреби (фізіологічні, безпеки, соціальних зв'язків, самоповаги, самоактуалізації) та вартості (істина, справедливість, любов, плюралізм; свобода думки, вибору та вчинку; свобода економічної політичної, громадської діяльності, творчості);

в) вічне прагнення людини до вдосконалення, довершеності, до засвоєння вселюдських цінностей, до усунення негативних рис етнічного менталітету в певних життєвих ситуаціях, духовного самовдосконалення; загальна тенденція до вивільнення себе від національної обмеженості, замкнутості за умови, коли: по-перше, загальнолюдські цінності, чужий досвід, світовий стандарт не бездумно переносяться на етнічний грунт; по-друге, коли не перетягується з минулого в сучасне те, що стало анахронізмом;

г) об'єктивну необхідність консолідації народу України в розбудові суверенної незалежної держави, яка тільки й може забезпечити;

реалізацію потенцій менталітету народів України, що неминуче ушляхетнить життєдіяльність людини та поверне втрачену честь і гідність самоцінності особистості;

умови для задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб;

соціальну ситуацію вільного розвитку кожної конкретної особистості, соціальної групи, національних меншин;

права громадянина як такі, що повинні допомагати консолідації народів України через зростання самоповаги особистості, а разом з тим утвердження множинності культур, їх неантагоністичне суперництво, адже світова історія, її поступ — феномен не одноманітності, а суперечливої множинності взаємозбагачення культур.

У процесі інтеграції культурно-національних цінностей окремих осіб, соціальних груп, етносів кожна з сторін виходить за власні межі і перетворюється у відкриту систему, де духовне розкриття себе іншому, засвоєння його цінностей, прилучення до його внутрішнього світу поєднується з усвідомленням своєї унікальності, неповторності, внутрішньої цілісності і незалежності.

У такому тлумаченні національна ідея узгоджується з новітніми філософськими та психологічними теоріями, надбанням світової суспільної думки, передбачає основний соціально-психологічний механізм її об'єктивації і відтак має, з нашого погляду, значний «енергетичний потенціал», може глибоко увійти у масову свідомість, оволодіти нею, стати світоглядним стрижнем.

Формою вияву національної ідеї за такого підходу буде культурно-духовна, громадсько-політична, соціально-комунікативна, предметно-перетворююча, навчально-пізнавальна та фізично-продуктивна активність як окремої особистості, так і певних соціальних груп, партій, рухів, народів України.

Щодо шляхів об'єктивації національної ідеї, то тут можна виділити внутрішні і зовнішні.

Внутрішні: самопізнання своєї сутності, самооцінка своїх можливостей, самовизначення себе в соціумі, самоактуалізація на індивідуальному та груповому рівнях.

Зовнішні: а) утвердження у масовій свідомості думки про безумовну реальність і перспективність побудови незалежної держави як єдино можливої форми задоволення життєвих потреб кожного та інтеграції її в європейську спільноту;

б) демократизація суспільства, забезпечення політичного режиму, що характеризувався б такими інституційними засадами, як загальні вибори, представництво громадян на основі багатопартійності, розподіл влади, передбачені законом свободи. Тільки демократія спроможна створити умови, за яких зможуть набути цілковитого самовиразу культури меншин, рамки, у яких стане посправжньому можливим діалог між культурами і розквітне толерантність.

З іншого боку, демократичні інституції можуть бездоганно діяти лише в такому культурному контексті, в якому громадяни, безперешкодно виступаючи в ролі суб'єкта демократичних процесів, можуть вільно і з доскональним знанням справи робити свій вибір у сферах самореалізації, бо саме вона є підгрунтям демократії;

в) встановлення повнокровного політичного життя, включаючи оформлену опозицію; суспільна угода про громадську злагоду і мир; трансформація установок ненависті і руйнації на любов і творення; перехід від психології лукавого раба й сліпого виконавця, особливо в сферах освітньо-виховних інституцій, до людини вільної, творчої, відповідальної за свою працю;

г) гуманізація процесу освіти в навчально-виховних закладах, середній школі. Освіта має забезпечувати культуротворче, природодоцільне середовище. Основним критерієм її якості повинна стати можливість реалізувати себе як особистість, коли освітня система створює умови для реалізації духовних, соціальних, інтелектуальних та фізичних потенцій особистості, для розвитку і вияву індивідуальності;

д) виховання громадянина — людини, гідної своєї держави, свого народу, громадянського суспільства, людства у планетарній та історичній перспективі, зрештою — самої себе.

Механізм формування громадянської свідомості полягає в інтенсифікації спілкування людини з образами культури, у тому числі з героями національної та світової історії. Справжня самосвідомість сучасного громадянина сучасної держави, сучасного суспільства реально формується тільки на грунті його культурного буття, буття в культурі. Ввести його в це буття мають сім'я, школа, засоби масової інформації і комунікацій, референтні групи;

е) побудова такої системи освіти, яка створює режим найбільшого сприяння для зародження, пошуку, розвитку, поширення, втілення різноманітних педагогічних технологій.

Внутрішні і зовнішні шляхи об'єктивації процесу самореалізації перебувають в діалектичному взаємозв'язку; з одного боку, розбудова суверенної держави неможлива без активності суб'єкта, духовного, соціального, інтелектуального і фізичного розвитку, без свідомої участі його в процесі розбудови, а з іншого — стимулювання активності людини неможливе поза створенням сприятливих умов з боку української держави для розвитку освіти, культури, а разом з тим і самоактуалізації (самоствердження) кожної конкретної особистості, групи, партії в соціумі.

Процес об'єктивації національної ідеї довготривалий. В загальному плані він має пройти кілька етапів.

Перший етап — етнічна самоідентифікація людини, розвиток національної «Я — концепції» як подолання спотвореної уніфікацією людської індивідуальності. На цьому етапі необхідно стимулювати усвідомлення людиною свого минулого, сьогодення і очікувань, пов'язаних з майбуттям; необхідно відродити пам'ять народу, національну свідомість усіх етносів, які живуть в Україні.

Другий етап — процес самовизначення окремих складових народів, що населяють певний ландшафтно-кліматичний простір і мають спільну історико-політичну долю; творення відповідних макро- та мікроструктур державного організму і громадянського суспільства; са-

мовизначення людини в системі «Я — нація — держава — людство» через розбудову національної школи і культури — української, російської, польської, єврейської тощо.

Третій етап — розвиток «Ми — почуття» як рівнодіючої нетотожних і водночас взаємопов'язаних інтересів — умови повного замирення народів України в безкровній еволюції від тоталітарного режиму до демократії.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ — ВНУТРІШНІЙ ЧИННИК НАЦІЇ. У науці існують два основні підходи до визначення природи націй — емотивний, тобто такий, що стверджує неможливість пізнавального змісту й верифікації природи нації, та об'єктивістський, тобто такий, що пояснює її природу виключно суспільними чинниками. Ми визначаємо категорію нації як історичну спільноту на основі єдності її етносу, території, економічних зв'язків, мови, культури, психологічних особливостей та зовнішніх ознак, і тим самим стверджуємо: істина, як завжди, лежить посередині. Національні відчуття певною мірою емотивні, вони біологічно-природні, мають генний характер. На ранньому етапі вони виступають у зовнішніх формах та формах національних інстинктів, тобто у формах відчуття етносу, що є нижчою формою національної самосвідомості. Суспільний характер життя формує у представника етносу відчуття національної причетності, тобто емоційне відчуття національності, що є вищою ознакою національного відчуття. Ще вищою його формою є почуття (усвідомлене відчуття) національної ідеї. Це почуття є результатом формування відповідних об'єктивних чинників дійсності на основі буття та знань.

Ми визначаємо Н. і. як форму відображення у думці явищ життя, усвідомлення мети нації та принципу її пояснення, як переклад наших підсвідомих бажань на ясну мову понять. Н. і. виступає як внутрішній чинник нації, тоді як зовнішнім виступає державність.

Н. і. виходить з концепції пріоритету нації, воля якої не ідентична із сумою поодиноких воль; вона означає самоутвердження нації, забезпечення її свободи та незалежності.

Таким чином, Н. і. складається з чітко та ясно сформульованої мети, з образу ідеалу, до якого прагне національна воля, з мотивів та думки, що надає почуттям ясну означену форму. Н. і. безплідна, якщо не опирається на свій національний пафос та національні ідеали. Н. і. є могутнім чинником життя, бо в ній органічно сполучені дві частини — чуттєва й розумова, в ній інтелект міцно сполучений з народним інстинктом та сумлінням, в ній виявляються національне світовідчуття та національна психіка.

Зазначаючи, що Н. і. є внутрішньою основою нації, ми виходимо з того, що нація — це природна субстанція, що включає в себе спільноту з притаманними їй тілесними та духовними ознаками, які кожна людина дістає як від народження, так і з бутності, тобто їй притаманне духовно-біологічне єство.

Українська Н. і. виходить з автохтонності української нації, вона є всеосяжною і означає: державність, непідлеглість (власновладність, суверенітет), соборність. Тобто реалізація національної ідеї постає як національний ідеал.

Н. і. означає сенс економічного, політичного та духовного життя української нації, що зафіксовано у словах нашого національного гімну. Державність означає політичну владу над людністю і територією, а також таку суспільну форму господарства, яка б дозволяла постійно збільшувати багатство — індивідуальне та громадянське. Соборність означає власновладність над людністю та природними багатствами на етнографічній території української нації, яка виступає як господар-суверен. Як бачимо, українська Н. і. не претендує на винятковість, не посягає на будь-які інтереси іншої нації.

Теоретична розробка національних проблем, у тому числі української Н. і.— це лише початок дуже довгої і дуже копіткої роботи по відновленню наших національних цінностей. Щоб українська Н. і. стала зрозумілою й сприйнятною для нації, щоб вона стала «матеріальною силою», потрібно дуже багато принципових змін у нашому суспільстві.

Тому великою помилкою була б спроба декретувати українську Н. і. як загальнодержавну, офіційну. Закріплена державою монополія на одну ідею — це тоталітаризм у його гіршому варіанті. Ми це вже проходили. Н. і. проб'є собі дорогу через ідеологічні змагання з іншими ідеями. Проте це зовсім не означає, що суспільство не повинне дбати про ідею, за якою воно саме розбудовується. Правова держава не має офіційної ідеології; її ідеологія — це право як міжнаціональний компроміс, як баланс інтересів та синтез доцільності. Тому залякування народу націоналізмом є безпідставні; опудало націоналізму завжди використовувалося антинаціональними силами для прикриття справжнісінького шовінізму. Нагальне завдання — якнайшвидше створення нової масової політичної партії, яка б базувалась на засадах Н. і. та ідеології націоналізму.

Без Н. і. немає нації й злагоди у суспільстві. Тож необхідно взятись за важку щоденну роботу по перетворенню національного відчуття у високі національні почуття та розвиток нашої національної свідомості — основи національного буття для нас і для прийдешніх поколінь.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ (гносеологічний та онтологічний аспекти) відображує дослідження, що ототожнюють Н. і. та процес її пізнання. Н. і. стає суто гносеологічним утворенням. Це означає, що вона виникає лише з виникненням рефлектуючої національної інтелігенції, яка продукує філософію та культурологію національного. Н. і. ототожнюється з філософією національного. Така позиція може мати певний сенс. Н. і. є сукупністю ідей інтелігенції певного періоду. Та невже сама логіка національної історії, що призводить до появи національної інтелігенції, не може бути названа Н. і.? З іншого боку, пізнавати можна лише щось існуюче. Якщо ж пізнається не ідея нації, а її буття, то все одно у цьому бутті знаходиться його векторність, яка знов-таки може бути названа його ідеєю.

Все це призводить до необхідності розглядати Н. і. як онтологічний феномен. Виходячи з цієї позиції, під Н. і. можна розуміти цілеспрямованість національного буття до його виходу на світовий рівень. У якій же формі існує Н. і. до появи її теорії? Це повинна бути форма одночасно матеріального та ідеального, адже лише така тотожність може становити справжню цілеспрямованість нації. Таким вимогам відповідає лише одна форма національного життя — національна міфологія.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО. Сьогодні йдеться про моделювання державності в Україні, про перспективи української державності, про критичну оцінку інституту держави. Які б різні, навіть протилежні, думки та оцінки не висловлювалися, в них є одна спільна риса: всіх об'єднує нехай критично-опозиційне, але відштовхування від факту наявності держави Україна.

Проте моделювання державності має своє підґрунтя. Держава також не будується на піску бажань чи поглядів, держава та державна влада мусять мати не тільки теоретичні, а й практичні засади. Очевидно, чим міцніший фундамент, тим надійніша будова. Тому звернемо увагу від моделювання держави як такої та звернемося до моделювання сьогоднішніх умов її існування, тобто до головного — до засад та основ легітимізації державної влади в Україні в останні роки.

Вже саме слово «держава» говорить про себе досить відверто: держати, тобто утримувати разом; сила, що

збирає людей в єдність. Держава — State, Stadt означає також стан, стояння разом, відстоювання чогось спільно. Держава, якщо завгодно, — це матеріалізована спільність народу. Це інституціонально реалізований стан співжиття у вигляді створення відповідних умов суспільного життя: армії, війська, міліції, звичайно ж, чиновництва, вищої бюрократії, а крім того, інститутів права, моралі, традицій тощо. Так на яких же засадах ми сьогодні зібрані в єдність? Що є основою нашої державної сув'язі, що легітимує владне утримання нас разом у державі Україна?

Перші роки незалежності дали (від імені першої незалежної влади) свою відповідь — основою легітимності державної влади є наша етнонаціональна єдність, наше бажання утвердитися як певна етнокультурна форма співжиття. Державність мусить бути підпорядкована завданню реалізації національної ідеї. Закріплюється модель етнонаціональної легітимації влади, або, спрощено, етнонаціональна модель української державності в кінці XX ст.

З точки зору такої моделі держава взагалі потрібна передусім для підтримки, особливо захисту, етнонаціональної спільності від реальної загрози (як ззовні, так і зсередини) її зникнення, розчинення в інших етнополітичних утвореннях. Держава — це інститут уречевленої сили для охорони, підтримки, реалізації національної ідеї, тобто цінностей етнонаціонального культурного співжиття. Етнонаціональна модель наголошує на такому розумінні держави, коли остання розглядається насамперед як **сила**, що охороняє. Якщо йдеться про виживання України, кажуть захисники такої моделі, то ми краще згодні жити в монархічній Україні (читай — авторитарно-неототалітарній етнодержаві), аніж у т. зв. загальнодемократичній Україні. Гасла сильної держави, «державності» — головні ознаки такої моделі, такого розуміння сучасних завдань української держави. Етнонаціональна модель держави робить ставку на міцну державну владу. Але держава не тільки охороняє, а мусить ще й з'єднувати, злучати, тримати разом усіх. Як під кутом зору цієї моделі українська держава утримує спільнотність? Що є головним принципом організації народу в єдність держави України?

Етнонаціональна модель виходить з того, що міжлюдська єдність ***вже існує:*** це наша, українська соборність, духовність, спільність. Адже нація як така — це духовно-кровна спільнота, вже (історично та життєво) пов'язана традиціями, спільною історичною долею, мовою, релігією, звичаями, походженням, територією, одною волею. Тому держава й потрібна лише як зовнішня сила, що мусить захистити вже наявну спільність людей, справжніх громадян. Й чим сильніша, міцніша держава, влада вміє примусово відстоювати вже наявну етноєдність, тим ця держава краща. Сильна держава — природне гасло такої моделі.

Але це не в гаслах, а в житті, реально призводить до того, що етнонаціональні державницькі уподобання підтримують суто зовнішні, змістовно-бюрократичні якості та функції держави — машини володарювання та примусу. Підтримують природну жагу влади у реальної влади, у реальної української адміністрації. Крім того, це насправді веде до все більшого відокремлення (філософи сказали б — відчуження) держави та влади від народу. Адже народ вважається за такий, що вже з'єднаний єдиною ідеєю: українська етнічна єдність вже існує. Тут державі немає чого робити, нехай її сила захищає нас ззовні, це і є, мовляв, її головна справа, сьогоднішнє історичне завдання.

Інерцію цих гасел етнонаціонального моделювання сильної держави просто використав новий режим сьогоднішнього адміністрування. Повільно очистивши від густого національного забарвлення попередню модель, він залишив лише одне гасло — державотворення (хоча інколи зазвичай згадують та опираються на «національну ідею»). Йдеться фактично про виникнення на залишках руху національного відродження нової моделі, яку слід назвати моделлю силової легітимації державної влади, або адміністративно-неономенклатурною моделлю. Національна ідея не є вже головною для завдань самолегітимування державлади, хоча зазвичай заграють з національною ідеєю. Влада, кажуть, взагалі потрібна, щоб налагодити життя — економіку, політику, освіту й т. ін. — *все* — в Україні. А для цього потрібна сильна влада, сильна держава, сильний апарат, сильне військо. Виникає ситуація, коли влада утворює певну царину самостійного існування, дуже далеку від життя народу.

Національна ідея та ідея державотворення виявилися занадто зручною формою для владних домагань посткомуністичної доби. Але вони не є достатньою умовою для легітимації незалежної держави наприкінці XX ст. Вони залишають поза увагою головний чинник сучасної державності — вільне визнання громадянами інституту держави, чим і є справжня демократична легітимація, утвердження держави через життя, інтереси, працю, бізнес кожного окремого громадянина.

І етнонаціональна модель держави, й адміністративно-номенклатурна виходять з одного упередження, що, мовляв, була б державність, а національна єдність або вже існує, або є чимось таким, що утримується силою державництва. Тому обидві моделі в принципі не здатні рахуватися з самоврядуванням, з модернізаційною самоактивністю населення, народу. Прикладів безліч: сучасна влада вочевидь не встигає зверху керувати тими процесами, що виникають на шляху посткомуністичних, хоча й напіврінкових, але трансформацій, початих скоріше не цією владою, а плином історії.

Сучасна спільнота через різні умови, а особливо доступ досвіду розвинених країн, поширення т. зв. цивілізаційних процесів, конституюється в єдність не лише за ознаками природно-історичної етноспільності або за волею сильної держави, влади, що об'єднує людей. Люди тримаються разом насамперед тому, що мають спільні інтереси, спираються один на одного, вільно виробляючи консенсус спільного життя. Сучасна держава за легітимною основою є таким уречевленим консенсусом суспільного життя. Тобто чим більше громадського самоврядування, отже, контролю над адміністраціями різних рівнів з боку громадян, тим міцніша держава. Держава сьогодні тримається не силою адміністративної влади, а її, сказати б, «слабкістю» перед владою контролю над державними інститутами з боку громад пересічних громадян. Від впровадження демократичних ідей залежить виживання, самоствердження України. «Державницькі» моделі заводять нас у глухий кут, створюючи новий Левіафан, колóс влади на глиняних ногах, гіпертрофований механізм влади, що відірваний від життя. Практичні кроки назустріч громадянській моделі української державності, впровадження просвітницького завдання, в тому числі з боку сьогоднішньої влади, творення сильного самоврядування, самоактивності, бізнесу — сильного громадянського суспільства, єдина надія на те, що не опинимося в ситуації позадержавності, втрати України взагалі. Модель громадянської держави, коли зусилля спрямовані на творення умов цивільного життя, а не на підтримку апаратної сили, такий висновок сьогоднішніх суперечок щодо дилеми: національна ідея чи громадянське суспільство.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ І «НАЦІОНАЛІЗМ». Маємо на увазі «націоналізм» як конкретне політ. явище, як поняття, що його життя наповнило певним політ. змістом, а в нашій дійсності — як конкретну форму політичної дії; як політ. групу, що самодекларувала себе єдиним носієм укр. нац. ідеї, аргументуючи цим своє виняткове бачення його монопольного права на провідництво многомільйонним народом і права на єдину

політ. його репрезентацію, групу, що з певними ідейними засадами, догмами і особливостями діяла на певному іст. етапі в певних територіальних і «кліматичних» умовах, тобто в певному духов. і політ. контакті з носіями подібних «доктрин» у цій епосі; з певною політ. репутацією після іст. перевірки, з певними наслідками своєї діяльності, з певними «хвостами», за які мусить розплачуватись ціла багатомільйонна нація із перспективою на майбутнє.

Йдеться про певний політ. орден, що сам себе іменує «організованим носієм націоналізму». Саме його маємо на увазі і маємо розібратися — чи дійсно цей орден є єдиним і виключним носієм укр. нац. ідеї? Чи дійсно укр. нац. ідея й ідейність вичерпується виключно ось цим «націоналізмом», яким ми його бачили і який він є? Чи дійсно укр. нац. ідея перебуває в рамках цього ордену?

Чи є цей орден вичерпаним для всіх нац. політ. сил укр. народу, чи дійсно в ньому вичерпується укр. нац. ідея взагалі?

Чи дійсно все національно свідоме і національно діюче, віддане укр. нації, починаючи від Шевченка й до Хвильового та всіх його соратників, справді треба зараховувати до цеї «націоналістичної» лінії, як це роблять нинішні ідеологи.

Чи справді лише «організовані носії націоналізму» є вірними і єдино ідейними та чесними синами укр. народу, мучениками за його нац. справу, а все ін., в т. ч. і сам народ, є «смердами», «провансальцями», «кон'юнктурниками», «переляканими демократами», «марксистами», «матеріалістами», «більшовиками» і т. д. і т. п.; тобто всім тим, чому «націоналізм» свого часу оголосив волюнтаристичну смертоносну війну і нетерпимість, бо вони стояли не на «націоналістичних» позиціях «організованого націоналізму», і хоч боролись і вмирали за укр. справу, але були іншими світоглядно — не стояли на позиціях волюнтаристичного ідеалізму, а часто навпаки — на позиціях діалектичного матеріалізму?

Констатуємо, що «уроки політграмоти», надані життям, як вони самі це визнають, були марними,— вони з них нічого до пуття не навчились, бо не хотіли.

Хоч прекрасно знають, що лави борців за укр. національну ідею їх орденом не вичерпуються, хоч прекрасно знають, що за ту нац. ідею (яка не обов'язково мусила і мусить бути «націоналістичною») віддали і віддають життя не тільки десятки організованих «носіїв націоналізму», а й тисячі, десятки і сотні тис. зовсім не організованих під прапорами ОУН носіїв укр. нац. ідеї — укр. селяни і робітники, інтелігенція, прості безпартійні патріоти, комуністи та комсомольці; усі ті шумськісти, хвильовісти та безліч ін. подібних означених і ще не означених «істів», які ніколи нічого спільного в ОУН не мали і не матимуть, хоч як би їх «націоналісти» не притягли нині за чуба до своєї корпорації, зазіхаючи на їхню репутацію, перечеплюючи на них свої «досягнення».

Хоч прекрасно знають, що сотні тис. і мільйони укр. не «націоналістів», звичайних колгоспників та робітників, що розбивали полчища Гітлера, мають перед лицем історії, перед цілим укр. народом тепер і колись право на пошану і повагу; бо хто візьме на себе сміливість твердити, що вони бились проти укр. нац. ідеї, рятуючи націю від поневолення фашизмом?

Національна ідея і «націоналізм» — це поняття рівнозначні?

Національна і «націоналістична» ідейність — тотожні? Чи «національність», тобто носій націоналістичної доктрини в тім сенсі і у тій практиці, яку ми спостерігали як форму політ. чину, є означенням для всього національного, свідомого і діючого, і вповні вичерпує поняття — «борець за національну справу, за національну ідею»? Чи відповідає поняттю носій нац. ідеї протягом цілої історії і тепер?

Більшовики твердять, що так, вганяючи тепер в поняття «націоналіст», «націоналізм» всякий вияв нац. ідейності. Причому роблять це, переслідуючи певну мету, а мета, як відомо, «виправдовує всі засоби».

Те саме роблять нині й наші «націоналісти». І теж роблять це, переслідуючи певну свою мету нині (нині, бо вони не робили того вчора, як відомо, виповідаючи війну не на життя, а на смерть всім носіям укр. нац. ідеї, «матеріалістам» та «комуністам», Хвильовим та ін. Це ж цій корпорації належить репліка з приводу трагічного самогубства Хвильового: «добре зробив; заощадив одну кулю українській націоналістичній революції»). Нині вони зачисляють до своєї корпорації все, що будь-коли відзначалось нац. ідейністю, навіть не розбираючись в гатунках тої ідейності.

То ж більшовики і «націоналісти» сходяться, як бачимо, в поглядах на це. За їхнім тлумаченням, нині термін «націоналізм» є універсальним означенням для всього національного.

Коли так, коли «націоналізм» і нац. ідея, коли «націоналізм» і боротьба за нац. справу, за нац. інтереси, за націю й її буття, розвиток та планування на своїй землі є поняття рівнозначні, то чому тоді, скажімо, Черчілля ніхто не називає «націоналістом»? Чи, може, Черчілль не бореться за інтереси англ. народу, за англ. нац. інтереси, за нац. ідею Англії? Чи, може, Черчілль є кепський англієць?

Чому партію англ. консерваторів ніхто не іменує «націоналістами»? Чи, може, вони не боролись за інтереси своєї нації? Чи, може, вони кепські англійські патріоти?

Чому партію лейбористів тієї ж Англії ніхто не називає «націоналістами»? Чи, може, вони борються за «комуністичний інтернаціонал», а не за Британію, не за нац. інтереси тієї ж Британії? Чи, може, вони не тримають традиційні прапори англ. нац. політики щодо інтересів свого народу? Чи, може, їхній уряд сидить не в Лондоні, а в Москві, а Етлі дбає за СРСР, а не за Англію? Чи, може, хто скаже, що вони кепські англійці?

Чому Гарібальді ніхто не називав і не називає «націоналістом», а рух карбонаріїв «націоналістичним»? Чи, може, то був рух не за нац. інтереси італ. народу?

Чому Вільгельма II, Гінденбурга ніхто не називає нім. націоналістом? Чи, може, династія Гогенцоллернів не стояла на сторожі інтересів нім. народу та ще й вела агресивну політику? Але чому Вільгельма II не називають «націоналістом», а натомість Гітлера називають «націоналістом»? І чому між «націоналізмом» і «фашизмом» неодмінно ставлять риску?

Таких «чому» можна б поставити безліч, в т. ч. й ось так:

Чому Петлюру ніхто (навіть більшовики) не називали «націоналістом», а цілий його рух «націоналістичним»? Чи, може, Петлюра й усі його соратники і його армія не боролися за укр. нац. ідею, сформульовану в IV Універсалі? Чи, може, цей нац. провідник і основоположник національної УНР, очолюючи демокр. революцію в Україні, не був укр. патріотом?

Можуть сказати, що тоді ще поняття «націоналізм» не народилось. Але тут і зарито собаку. Коли ж це поняття народилося і наповнилось певним змістом, то все одно ніхто не може прикласти його до Петлюри, бо воно прикладається, як горбатий до стіни.

Чому, нарешті, Шевченка ніхто не називав і не називає «націоналістом» (крім наших «організованих носіїв націоналізму»)? При самій спробі прикласти цей ярлик до Шевченка людина почуває себе незручно.

Відкладаючи поки що відповідь на те загальне «чому», ми констатуємо:

Поняття націоналістична ідейність і «націоналізм» не є рівнозначні. «Націоналізм» як певне наповнення змістом нац. ідеї від певних його носіїв, від певного нац. і

соціальн. середовища зовсім не вичерпує поняття нац. ідейності.

Навіть при всіх тих плюсах, які мав «націоналізм» (а він їх мав, як і все в житті має додатню і від'ємну сторони), його мінуси, одначе, стали вирішальними для долі цього гатунку нац. ідейності. Зрештою, про явища судять після їхніх справ, після того, як вони себе зарекомендували в дії, в іст. чині, а не з вивіски. Логічне значення цього слова, виведене від кореня «нація», через «-ізм», тобто через певні догми та принципи і через певну практику застосування тих догм та принципів у певній політ. атмосфері, наповнилось специфічним змістом.

Отже, «націоналізм» і нац. ідея — це є поняття, які не завжди і не всюди, і не для всіх, покриваються. А звідси — претензії «націоналістів» на нац. ідейну монополію безпідставні. Бо націоналістична ідейність і національна ідейність — це не те ж саме.

Звідси — причісування всього національно свідомого і національно ідейного під одну «націоналістичну» гребінку, незалежно від того хто це робить — більшовики, чи «націоналісти»,— є шкідливе. Коли це роблять більшовики, то це є ні більше, ні менше, як метод провокації, продиктованої певною метою.

Укр. нац. ідея на різних етапах іст. розвитку нації мала різних своїх носіїв, і різний конкретний зміст. Одначе цілий під'яремний період нації, який триває й досі, мав і має у всіх носіїв єдине обрамлення тої ідеї, єдину основу, що вкладена в формулу «своя хата», боротьба за «свою хату». Це, так би мовити, єдиний знаменник чи домінанта для всіх носіїв нац. ідеї. І це буде домінантою доти, доки нація буде в стані під'яремному. Одначе цією самою домінантою справа не вичерпується. До неї додається конкретне виповнювання змістом тої нац. ідеї, виповнювання «своєї хати» «своєю правдою», залежно від того, хто є її носієм, яка одиниця чи соціальна група; а це в свою чергу узалежнено від іст. розвитку нац. спільноти, що зумовлювало більший чи менший ефект в боротьбі за ту нац. ідею; цебто ота «своя правда», що помалу еволюціонувала і якісно і в широчінь — від правди меншості до правди більшості; від правди одиниці, групи, класу — до правди цілого народу.

На політ. мові та «своя правда» називається соціально-політ. змістом нац. форми, ім'я якій «своя хата», що знову ж таки на політ. мові називається державою (очевидно, незалежною, бо там, де є нац. залежність, там немає держави).

Протягом історії, поступово змінюючи одне одного, носіями укр. нац. ідеї були рівні якісно і кількісно суспільно-політ. величини, постійно змінюючись якісно і кількісно в бік наростання, аж до моменту, коли в ролі носія укр. нац. ідеї на іст. арену виступає цілий укр. народ, скажімо, сьогоднішня робітничо-селян. Україна.

Порядком закономірного розвитку сталось таке переміщення в черзі носіїв нац. ідеї. Відповідно до цього еволюціонувало й виповнювання «своєї хати» «своєю правдою», цебто нац. форми соціально-політ. змістом. На сцену виходить новий, якісно відмінний «ізм», оскільки якісно і кількісно відмінним є його носій. Хто є пильний, той не потребує доказів. І то не є «кон'юнктурність» — то є доконечність, закорінена чи зумовлена передумовами там — на велетенському іст. плацдармі Європи.

Першими активними носіями укр. нац. ідеї після тривалого періоду нац., так би мовити, анабіозу виступали одиниці. І то власне Шевченко. Цей великий пророк і апостол укр. нац. відродження, бувши борцем і мучеником за укр. нац. ідею, одначе, не був жадним «націоналістом» в розумінні тих, хто нині намагається втягти його до своєї політ. корпорації. Бо що може бути спільного, скажімо, між його тезою, викладеною в словах:

«Возвеличу малих отих рабів німих...» і т. д. цебто отих «смердів», від яких і за яких став на прю, за правду яких дбав і про яких пророкував, передбачаючи їхнє панування в «своїй хаті».

«Розкуються незабаром заковані люди, настане суд...» і т. д., аж до слів «Бо невчене око загляне Вам в саму душу...».

Що може бути спільного між цілим ідейним спрямуванням цього великого народ. революціонера, що вийшов один проти всіх в ім'я смердів, як син і речник тих «смердів», і між «антисмердівськими» теоріями апостола і духовного вождя сучасного укр. «націоналізму» про «богом призначену» касту володарів.

Що може бути спільного між тезою Шевченка, цього великого речника і борця за укр. народну нац. ідею, спрямовану як заклик до «найменшого брата» (тобто смерда!): «Учітеся, брати мої, думайте, читайте...», і тезою духовного вождя «націоналізму» про те, що «Треба раз й назавжди покінчити з теорією масового прогресу, кіно, ігор...» (Донцов, «Зауваги до питань програми», 1943).

Або між мрією про нац. солідарність: «Розкуйтеся, братайтеся!..» — і людиноненависницькою концепцією вибраності, виключності і нетерпимості до всього, що не належить до «націоналістичного» ордену, а отже, й відповідною практикою саможертя в ім'я не національної, а «націоналістичної» догми.

Отже, першим великим носієм укр. нац. ідеї в новітній нашій історії є Шевченко. Не той, всіма фальшований, кожним на свій кшталт, а справжній. Не «націоналіст», чи «комуніст», чи «соціаліст», чи «монархіст» Шевченко, а Шевченко — народний революціонер.

Започаткований Шевченком процес нац. відродження в дальшому ході іст. розвитку нації видає низку носіїв нац. ідеї, що по черзі виступали на іст. арену з «своєю правдою», як виповненням тої ідеї, роблячи або крок вперед, або крок назад з нац. ідеєю, воздвигнутою великим сином народу — Шевченком.

Таким кроком назад був укр. монархізм в часи гетьманату Скоропадського. Цей «ізм», ніби попереджаючи «націоналістичну» донцовську тезу про касту правлячих, про білу кістку і голубу кров, покликану від Бога княжити і правити над «смердами», над чорною кісткою гречкосіїв, в ім'я блага нації — цей «ізм» наповнив укр. ідею своїм конкретним нац. змістом. Народ того змісту на даному етапі вже не прийняв.

Чим те все скінчилося — відомо. «Своя хата» і «своя правда» в постановці укр. монархізму, сперті на айхгорнові багнети та білоруські чорносотенні шомполи, показались укр. «смердам» непридатними для житла і вони їх зруйнували. Причому радикально. І зруйнували їх ті сили, що прийшли на зміну, як ін. носії нац. ідеї, сили демокр. революції — стрільці й вояки УНР (українські «смерди»). На іст. арену вийшли ін. носії нац. ідеї, наповнюючи її іншим, своїм змістом.

Цей зміст, зафіксований в IV Універсалі, відповідав інтересам цілого укр. народу і якщо й не був підтриманий цілим народом, то тому була низка причин. Можливо, однією з головних причин було те, що IV Універсал був четвертим, а не першим. Але ми тут не збираємось розбирати всіх тих причин, бо нам не про те ходить. Ходить про те, що носії ідеї укр. демокр. революції, не бувши «націоналістами», вписали свої імена в історію як звитяжці за укр. нац. ідею. Причому варто підкреслити, що ці носії, бувши розгромлені фізично, одначе не розгромлені ідейно й досі. Слова IV Універсалу не визнають «націоналістичної» ідейної монополії, первородства та всеосяжності. І якщо ті сили нині зійшли з іст. арени як організована дійова конкретна форма політ. чину, то в тому є свої причини. Ось такі самі, що спихають з іст. арени й «націоналізм» — цю форму політ. чину, яка з реакцією на демократію виступила на іст. арену (і то не тільки в укр. середовищі, а й в звичайно більших масштабах), проголошуючи тотальне поборення

всього інакомислящого, виступаючи при тому в певний час тільки на частині укр. земель.

Були й інші носії укр. нац. ідеї. Скажімо, укр. комуністи та «матеріалісти», що наповнювали укр. ідею своїм змістом, і то не інтернаціональним, а національним, і що за 25 років боротьби з окупантами на схід. землях пописалися не згірше за других. І яким історія не видала ще свого присуду, а ворог ще не дав собі з ними ради. Скажемо більше — не виключено, що за тими всіма «матеріалістично» мислящими силами майбутнє і провідна роль в боротьбі України за нац. ідею завтра, і що саме в них криються гарантії здійснення тої ідеї.

Ось так в процесі відродження нації, що її ніхто не годен усунути (хіба що винищити фізично, як то замірявся гітлеризм), поступово виходили на іст. арену носії укр. нац. ідеї, наповнюючи її своїм змістом залежно від того, хто вони є, і кожна з тих сил була з більшим чи з меншим людським потенціалом за собою.

Отже, «націоналізм» ані був першим, ані є єдиним носієм укр. нац. ідеї.

Процес іде вперед, ведучи більш досконалу зміну, більш досконалу її «правду». Процес іде до завершення, і завершується він тим, що на іст. арену виступає як носій укр. нац. ідеї вже не група чи каста, а цілий укр. народ — укр. селянство, робітництво і укр. робітничо-селян. інтелігенція, що має «свою правду» і що в ім'я неї буде боротися за «свою правду». Цей носій нині якісно вище стоїть, ніж всі попередні носії, й має найбільший людський потенціал. І це є результат іст. процесу.

Чи є в тім заслуга укр. комуністів? — Є.

Чи є в тім заслуга укр. демократів і всіх ін. активних, будь-коли діявших укр. політ. сил, що щедро поливали колись своєю кров'ю укр. землю? — Є.

Чи є в тім заслуга укр. монархістів, особливо В. Липинського? — Є.

Чи є в тім заслуга сотень тисяч укр. позапартійних НЕ«націоналістів», а навпаки, «матеріалістів», звичайних вчителів, професорів, агрономів, техніків, письменників, митців, акторів, репресованих і нерепресованих т. зв. «ворогів народу»? — Є.

Скажемо більше — в тім є «заслуга» й наших ворогів, в тому числі й Гітлера зі Сталіним, що, стріляючи та мордуючи наш народ, вчили його патріотизму, виплекали в ньому стихійну ненависть до себе як до гнобителів національних і соціальних,— і зрушили до боротьби за соціально-політ. та нац. свободу і незалежність.

Висуваючи твердження, що носієм укр. нац. ідеї є нині ціла робітничо-селян. Україна, ми маємо на увазі не кількість людей, що підуть боротися за оунівський декалог, а кількість людей, що підуть боротись з більшовизмом та фашизмом, підуть боротись з антидемократичним тоталітаризмом за демократичний устрій в Україні — в своїй хаті, за знесення чужого панування, в т. ч. і панування класового чи кастового.

Отже, носієм української нац. ідеї є нова сила. На цім етапі національного (а не «націоналістичного») змагу носієм національної (а не «націоналістичної») ідеї є цілий укр. народ. Відповідно до того його іменем на іст. арену мусить вийти і його керівний політ. авангард — організатор і ідейний та політ. керівник демокр. революції в Україні й застрільщик демокр. революції на цілому сході Європи, в цілому СРСР, вкладаючи в укр. нац. ідею могутній револ. зміст.

Чи має які дані до того укр. «націоналізм» як політ. організатор і діюча політ. сила така, як вона була і є?

Насамперед визнаємо героїчну боротьбу цього руху і схиляємо голови перед кількістю жертв, складених за всі роки (включаючи й ті, що впали від своєї руки). Але що ми можемо вдіяти з фактами, які є уперті. А ті факти самі відповідають на поставлене питання:

Ніяких даних до того «націоналізм» не має! «Націоналізм» як певна організована форма політ. дії з певним змістовим виповненням укр. нац. ідеї, після певної іст. перевірки в певному комплексі подібного «ізму», який плюндрував цілий світ й Україну, дістав присуд історії і мусить зійти з арени. Тим більше він мусить зійти з арени як речник не цілого укр. народу, а лише певного середовища.

Ідейні і світоглядові первні цього «націоналізму» — ксенофобія, юдофобія, «ідеалістичний волюнтаризм» (в лапках, бо говоримо про такий, як він був), світоглядна і політ. виключність, догматизм, вождизм, антидемократизм, основана на «антисмердівській» теорії кастовість, негування і нерозуміння соціальн. проблематики тощо — всі ці первні дістали по лобу. В силу чого «націоналізм», діставши, за висловом його ідейних вождів, «уроки політграмоти», панічно еволюціонує. То пак, котиться по похилій, спускається на гальмах в невідомому поки що напрямку.

Коли сьогодні непримиренний і виключний ідеалістич. «націоналізм» зачисляє комуніста і матеріаліста Хвильового і всіх його подібних до своєї корпорації, ось того самого і всіх тих самих, яким виповідалося спершу безоглядну війну, а «хвильовизм» вважає за свою основу основ, то що ще тут можна додати? Хіба це не є наслідком цілковитого банкрутства?

Ясно, котячись по похилій, «націоналізм» шукає будь-якого опертя.

Яка колосальна дистанція між сьогодніш. «організованими носіями націоналізму», що зачисляють до свого балансу всі, хоч і матеріалістичні, хоч і виховані на діалектиці, але не нац. сили сходу України, визначаючи нарешті їх нац., а звідси (позичаючи методу в більшовиків) переіменовуючи їх в «націоналістичні», яка колосальна різниця між цим уже безпринципним «націоналізмом» і отим ортодоксальним і непримиренним, що виголошував війну всьому, що інакшими — не ідеалістич. а матеріалістич. очима дивиться на світ?!!

Поки ми були під совєтами, нас іменували більшовики націоналістами і ганяли по тюрмах та концтаборах, а як потрапили по цей бік демаркаційної лінії — «націоналісти» іменують нас... більшовиками.

Як те все в цілому називається? Для чого? Для наповнення змістом збанкрутілого «націоналізму», репрезентованого «організованими його носіями».

Чи досягає це мети? Так, досягає. А саме:

Це доводить наочно, що «націоналізм» як форма політ. чину і як носій певної специфічної ідеології розійшовся з укр. нац. ідеєю нашого часу, але уперто не хоче цього збагнути. І не хоче збагнути, де саме він розійшовся. Проте він відчуває це, еволюціонуючи саме в цей бік — в бік достосування до того, що постає як зміст нац. ідеї укр. народу нині. А, достосовуючись, переживає хаотичну, переходову стадію. Це вже не колишня, хоч і хибна, але по-своєму чітка доктрина, а сума протиріч. Проте є надії, що ця переходова стадія чимось кінчиться, якимось завершенням. Яким — то ін. справа.

Здаючи свої «націоналістичні» позиції і трансформуючи свої попередні догматичні «націоналістичні» первні, цей «ізм» маневрує до ін. позицій, перестаючи бути властиво тим організованим носієм «націоналізму» і набуваючи якісно ін. прикмет. Чим це скінчиться — побачимо.

Поки що очевидно, що всі ті гучні заяви — про епохальність, про виключну роль, про «примат національної революції над соціальною» і ін. категоричні запевнення — не треба брати всерйоз і вступати тут в принципові дискусії. Треба почекати, поки еволюція дійде до логіч. завершення. Тим більше, що сучасний «націоналізм» заявляє, що «передові політичні сили не захочуть повторювати помилок. Історія не знає помилок». Слушно. Тож і еволюцію укр. «націоналізму», очевидно, треба сприймати як реалізацію цієї тези. І тоді, сподіваємось, у результаті остаточного перетравлення і засвоєння

«уроків політграмоти», які дало життя і які зіпхнули «націоналізм» з усіх його позицій,— не буде потреби дискутувати взагалі про елементарні речі.

Нац. ідея та нац. ідейність і «націоналізм» не є поняття рівнозначні.

Так само укр. нац. ідейність і «націоналізм» — вчорашній і нинішній — не є явища рівнозначні.

Носієм укр. нац. ідеї є нині не каста, не клас чи якась спеціальна група, а укр. народ. А відповідно до цього — політ. провід укр. народу в його боротьбі мусить мати дещо ін. прикмети й ідеолог. вартості, аніж «націоналізм». Робітничо-селян. сьогодніш. Україна має відмінну соціальну структуру, відмінні передумови, що зумовлює наповнення нац. ідеї відповідним змістом, отією «своєю правдою».

Та «своя правда» виходить від першоджерел — від інтересів цілого того народу і ставить ту народну правду, «смердівську» правду, що дуже мало має спільного з кастовою правдою ідеологів «націоналізму».

Всі плюси попередніх рухів мусять бути скапіталізовані, всі мінуси відкинуті геть. Твердження, що сила, яка приходить на зміну, «вихлюпує з водою дитину»,— нонсенс. Процес триває, і той процес виростає з плюсів, а не з мінусів. Скапіталізування плюсів — то є завдання укр. визвольн. руху, але завданням його є й засудження та відкинення мінусів.

Атакуючи укр. протибільшовицькі нац. сили тільки тому, що вони світоглядно відмінні, бо «матеріалістичні», об'єктивно «націоналізм» змикався весь час і змикається далі з більшовизмом в контрреволюційний антиукр. фронт.

Атакуючи ідеї демокр. революції, що виходять корінням від Шевченка, акумулюють традиції творців IV Універсалу і стверджують волю цілого укр. народу, піднесену на бойові прапори.

І нарешті — «націоналісти» як люди строгого принципу і високої ідейності можуть залишатися на своїх позиціях, але тоді вони вибувають з нац. балансу революц. сил, переходячи активно чи пасивно в табір контрреволюції, реакції або в найкращому випадку — консерватизму.

Віримо, що найбільш поступовими націоналістами буде обраний вихід до співдії з укр. демократично-револ. нац. силами, а не до їх поборювання. А тоді це вже будуть не «організовані носії націоналізму», а співтворці організованої когорти носіїв нової, справді револ. ідеології, носіїв нового змісту укр. нац. ідеї, репрезентованої цілим укр. народом.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ (історіософський аспект). Насамперед, має бути досягнута згода, звідки може застосовуватися названий термін. За часів радянської науки прикметник «національний» вживався в універсальному значенні, тобто не лише тоді, коли йшлося про націю, а взагалі — коли треба було визначити етнічну приналежність об'єкта дослідження (національна територія, національна культура і т. п.). Якщо продовжувати таке вживання терміну, тоді національна ідея буде феноменом не лише модернізації, а й домодернізаційних часів.

Особлива складність полягає у визначенні змісту поняття Н. і. Скоріше всього сюжети Н. і. мають бути введеними з урахуванням конкретних історичних умов: звідси і повинен визначатися її зміст. Зрозуміло, що на етапі існування доукраїнського етнічного субстрату він (зміст) був одним, а на етапі утворення народу — зовсім іншим.

Особлива складність полягає у визначенні ядра Н. і. з початком модернізації. Навіть серед зарубіжних українознавців, які найбільш приділяли уваги даному питанню, немає цілковитої згоди. Одні вважають, що Н. і. полягала у відродженні і збереженні народної мови. Інші — що мова має символічне значення. Якщо серцевиною української Н. і. вважати боротьбу за незалежність, то це гасло виникло лише у 1917 р. Навколо чого ж оберталася Н. і. у XVIII і XIX ст.?

Н. і. стає предметом особливої уваги за часів кризи. Але це аж ніяк не означає, що в умовах спокійного еволюційного розвитку народу вона зникає і не хвилює людину. Навпаки, коли вгамовуються бурі національної боротьби, нові покоління осмислюють її хід, роблять висновки, «міфологізують» її, тобто насичують історичну свідомість новими знаннями, образами національних героїв і т. п. Для збереження Н. і. створюються відповідні механізми.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ТА ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ. Як не парадоксально, але в багатьох національно забарвлених рухах сьогодні ця ідея фактично відсутня. Вона підмінюється зовнішньою символікою, гаслами у стилі «ретро», фольклором та етнографією. Як наслідок, ми сьогодні маємо відчуження Н. і. від реального політичного життя країни. Адже незалежність України — це далеко не вся національна ідея у повному її обсязі, а лише один з її атрибутів. Виведення Н. і. за межі політичної творчості є показником паралізованості конструктивного потенціалу політичної думки.

Н. і. повинна сприяти формуванню демократичного мислення. Але для цього сама Н. і. потребує розвитку та оновлення. Тим часом поширюється помилка, особливо на рівні масової свідомості, що ця ідея — з числа так званих «вічних», котрі беруться «напрокат». Річ у тому, що Н. і., належачи до розряду загальнолюдських цінностей, розвивається і набуває нового осмислення у контексті із загальнолюдськими цінностями. Тому не може бути «учорашньої» Н. і., вона завжди орієнтована на майбутнє, завжди історична, бо випереджає історію.

З цієї точки зору у нас сьогодні немає Н. і. З нею сталося те, про що свого часу писав Ніцше у притчі про божевільну людину: люди вбили Бога і за щоденною суєтою та розмовами навіть не помітили цього.

Сьогодні ми усі є свідками того, як вбивається Н. і. Одні захоплені розмовами про владу, боротьбу за неї, інші готові обміняти національний інтерес на комп'ютери і ксерокси та ще якісь заморські дари. Треті торгують національними атрибутами, зрозуміло, заради своїх корисливих інтересів. Але там, де розтоптаний національний інтерес, там немає Н. і.— адже вона не гербарій і не копія загальновідомих положень живописців минулих століть. Н. і.— завжди результат політичної творчості, а не атрибут оздоблення політиків чи реквізит політичних ритуалів.

Для того, щоб у нашому суспільстві належне місце посідала ця безумовно велика ідея, необхідно згадати таку просту річ, як патріотичне виховання. Причому — виховання усієї нації. У цьому вихованні, насамперед, слід концентрувати увагу на умінні розуміти національний інтерес, висловлювати його мовою, доступною для всіх і, що дуже важливо, уміти обстоювати його.

Національні інтереси — це інтереси усієї нації як цілісності, але, якщо нація не хоче замкнутися у своїй цілісності, то національні інтереси мають бути скоординовані з наднаціональними. Перед лицем глобальних проблем сучасності ця вимога набуває статусу імперативу і багато в чому визначає сенс національної ідеї. Адже саме у національних інтересах України має бути розділення чорнобильської скорботи. Треба зробити все можливе, щоб така трагедія не повторилася ніде у світі.

Входження у європейську співдружність немислиме без підняття Н. і. на якісно нову сходинку. Разом з тим, її не слід уподібнювати скрині, яку можна набивати усім, що підпаде під руку. Так, останнім часом популярними стають намагання знайти аналоги політичного устрою на Заході, відшукуючи підходящу модель для майбутнього соціально-економічного розвитку України. А де ж тоді Н. і.? Бажання одягти неньку-Україну за західними викройками в окремих осіб виявляється настільки

сильним, що в прокрустове ложе кладеться навіть історичне минуле, яке безжалісно шматується на догоду ілюзіям, помилкам чи просто свавіллю.

Н. і. більше за будь-яку іншу потребує бережливого ставлення, постійної турботи. Її плекання не менш важке, ніж виховання дитини. І у запалі зіткнення різноманітних регіональних інтересів, суперечок про те, яка область володіє монопольним правом на збереження Н. і., важливо пам'ятати, що остання виростає лише на ціннісному просторі нації, що вона світлолюбна і волелюбна.

Політичний романтизм «крові та коріння» — це з ідейного арсеналу тоталітаризму, свідчить про те, що і наш, і зарубіжний досвід, вбиває Н. і. На жаль, вузівські курси з соціально-політичних дисциплін вельми віддалені від демократичної Н. і. Вона час від часу виявляється як додаток, як якийсь розпізнавальний знак псевдооновлення навчальних дисциплін.

Стан Н. і. безпосередньо відбивається на політичній поведінці як нації у цілому, так і її окремих лідерів. Якщо ідея не розвивається, не збагачується новим змістом, розглядається як музейний експонат, престольна ікона, тоді й політична поведінка позбавляється внутрішнього стрижня, стає некерованою та непередбачуваною. Звідси й екстравагантні заяви деяких політичних лідерів, часті відмови від своїх слів, полеміка на побутовому рівні, битви лапіфів і кентаврів у парламенті. Політична творчість стає імітацією, підробкою, своєрідним політичним кичем.

Подумаймо, чи не тут криються витоки того, що прийняті закони не виконуються, політичні рішення часто лежать безформним хламом на узбіччі політичного життя. Адже вони приймалися начебто «не насправді», задля чиєїсь потреби, без урахування Н. і., з усіма атрибутами карнавалу: з'ясування стосунків, ображанням, чергуванням «любові» та «ненависті».

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ОСОБЛИВА ІЄРАРХІЯ ЦІННІСНИХ ПРІОРИТЕТІВ. Поняття «нація» далеко не однозначне. Існує багато його трактувань. Серед них можна виділити два найбільш загальні підходи. У першому нація розглядається як особливий вид етносу, як сукупність людей, що формувалася і відтворювалася на основі спільної території, мови, деяких особливостей культури, психічного складу, усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших, схожих утворень, а також спільності економічного життя (останнє відрізняє націю від менш розвинутого етнічного утворення — народності).

У другому підході нація розглядається як сукупність громадян, що проживають на території певної держави. У такому розумінні нація може складатися з представників кількох етносів, бути полікультурною та полімовною. Так, для швейцарської нації характерна рівноправність існування трьох мов — німецької, французької та італійської; американська нація складається не лише з різних етносів, а й різних рас, а російська — це євразійська нація, до якої крім російського етносу входять і численні тюркомовні, угро-фіномовні та ін. етноси.

У першому випадку йдеться про націю етнічну, у другому — про націю поліетнічну. Якщо звернутися до української нації, то, у першому випадку українська етнічна нація — це сукупність представників українського етносу, а другому — усі громадяни України.

Таке розмежування у тлумаченні «нації» відображає соціальні реалії, політичні процеси. Так, ми можемо говорити про два види українського націоналізму, що трактується як рух за створення та зміцнення незалежної української держави. Для етнічного націоналізму у створенні незалежної держави є засіб відродження і розвитку етносу, усвідомлення такого зв'язку, як «грунт та кров». Український етнічний націоналізм має своїм завданням укорінення ознак української етнічності в усі сфери суспільства. Головним чином це стосується мови. Багато уваги приділяється також відродженню традицій минулого, українського народного фольклору, української обрядовості тощо. Вельми важливим вважається і згуртування українського етносу: і східні, і західні регіони відрізняються своїм менталітетом, релігійними традиціями, історичною самосвідомістю.

Український територіальний (політичний) націоналізм у створенні самостійної держави становить засіб вирішення соціально-економічних проблем населення, що проживає на території України.

Зрозуміло, що у політичній практиці усіх політичних сил, які поділяють ідею самостійності України, у різній пропорції співіснують два види націоналізму, але завжди у цьому співвідношенні переважав націоналізм територіальний. Саме з цим пов'язаний той факт, що 1 грудня 1991 р. понад 90 відсотків населення України висловилися на референдумі за вихід з СРСР, за самостійне існування. Народ чекав від незалежності України негайних позитивних рішень задля підвищення свого життєвого рівня. Хотілося швидше відділитися від «голодної Росії», що поринає у політичний хаос, від інших союзних республік з їхніми численними проблемами.

На жаль, надії економічного характеру, пов'язані з перетворенням УРСР у незалежну державу, не виправдилися. Вони й не могли виправдитися, бо були побудовані на хибній економічній інформації, на ілюзіях «багатої України».

Торкнемося й іншого джерела національного руху — етнічного націоналізму, в основі якого лежить ідея нації як спільноти людей, пов'язаних кров'ю, мовою, культурою, релігією, історією. Цей націоналізм територіально та в часі різний. У кінці XX ст. неможливим є той національний рух, який відбувався у XIX ст. Зріс ступінь свободи індивідуума. Внаслідок раніше небаченої свободи пересувань, численності джерел інформації, поліетнічності суспільства сьогодні він обирає той чи інший спосіб, стиль життя, культурне середовище, мову спілкування та мислення, завдяки чому обирає, по суті, і свою національність, ідентифікує себе з тим чи іншим етносом незалежно від свого походження.

Поруч із свободою віросповідання реально існує і свобода вибору національності. Для деяких, наприклад, мова йде лише про систему знаків. Хтось обирає ту систему знаків, котра йому звичніша, зручніша, за допомогою якої він може отримати більше інформації і більше її передати (чи продати). Цій людині психологічно важко вдатися до менш зручної для неї, як вона вважає, системи знаків — до іншої мови, грунтуючись на аргументі, що це мова її предків. Предки з їхніми традиціями належать до минулого, вважає така людина. Вона не готова заради збереження традицій минулого жертвувати теперішнім. З цим, до речі, пов'язана байдужість багатьох українців до долі української мови та української культури в цілому. Низка трудових колективів у своїх зверненнях до керівництва України поставила вимогу про надання російській мові статусу другої державної мови. Прагнення до збереження і розвитку ознак української етнічності не містить нині потенціалу, достатнього для збереження незалежної української держави. Навпаки, в умовах ринку українська культура (у тому числі й українська мова) потребує підтримки з боку держави, бо вона витісняється іншими культурами — усереднено західною (американською), російською. Але ж де оті внутрішні сили, котрі забезпечать ефективне функціонування і розвиток України як самостійного соціального організму?

Відповіді на ці питання зараз шукаються. Переважно пошуки йдуть у руслі формулювання Н. і. Основними ціннісними пріоритетами цієї ідеї є: людяність, народність, цивілізований гуманізм, соціальна справедливість, державний патріотизм, соціальна та національна справедливість, віротерпимість, демократія на багатопартійній основі у широкому народному представництві.

Необхідно погодитися з думкою, яка відбиває глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, сукупності установок та нахилів індивідуума, соціальної групи, нації, народу, на що потрібне мислення, відчуття і діяння, співзвучне часу. Виявляючись як своєрідний духовний стан народу, його менталітет, Н. і. формується залежно від традицій, культури, соціальних структур, усього середовища буття людини. Водночас вона сама впливає на них, існує як «животворна свідомість», як джерело культурно-історичної динаміки. Але чи може Н. і. в такому розумінні бути достатньою засадою чи духовною силою для існування незалежної, суверенної держави, особливого соціального організму?

Необхідно враховувати традиції минулого, вікову історію народів, що заселяють Україну. Але де можна знайти відповіді на виклики нинішнього й прийдешніх поколінь? Зрозуміло, гуманізм, демократія, соціальна справедливість — це необхідні, обов'язкові орієнтири в становленні молодої держави. Але в чому ж тоді специфіка саме української нації — її шлях в загально-цивілізаційному прогресі, її відповідь на виклик історії?

Особлива ієрархія ціннісних пріоритетів має бути суттю і фундаментом Н. і. України. Складовою частиною національної ідеї можуть виступати такі орієнтири:

1. Порядок, що розглядається як підпорядкування усіх суспільних зв'язків та людських стосунків певним правилам. Порядок означає передбачуваність і керованість соціальних процесів.

2. Безпека, що включає політичний, правовий, екологічний, соціальний, медичний аспекти. Безпека — це відсутність загрози для життя, здоров'я, достоїнства, власності громадян української держави. Зовнішньополітична безпека передбачає проведення такої політики, яка спрямована на утримання миру. Внутрішньополітична безпека будується на засадах злагоди всіх прошарків населення. Правова безпека неможлива без розумного законодавства та компетентних і сильних органів охорони правопорядку.

Окреме місце посідає екологічна безпека. Більшість політичних партій України цей напрям державної політики розглядає як пріоритетний. Водночас слід брати до уваги, що досягнення екологічної безпеки може бути пов'язане з певними матеріальними жертвами, які неминуче призведуть до зниження рівня матеріального добробуту. Але в кінцевому підсумку вони виправдані.

3. Здоровий спосіб життя. Він, за підрахунками спеціалістів, на 60 відсотків визначає стан здоров'я населення. Він визначає загальнодержавну політику в галузі організації побуту, охорони праці, структури цін на продукти харчування, регулювання сімейно-шлюбних стосунків, освіти. Суспільство повинне бути вимогливим щодо тих, хто не піклується про своє здоров'я, стимулювати заняття фізкультурою та спортом усіх громадян.

4. Інтелект. У перспективі майбутнє будь-якої країни може бути забезпечене лише на основі пріоритетного розвитку науки та освіти. Американські дослідники кажуть, що «майбутнє належить інтелектуалам. Іншими словами, лідируватиме та нація, котра створить найбільш ефективну систему шкіл та коледжів, щоб максимально розвинути інтелектуальний потенціал своїх молодих співгромадян». Пріоритетність науки та освіти повинні відображатися в пріоритетності фінансування, оплати праці працівників цих сфері.

5. Світові стандарти в усьому — у сфері виробництва, побуту, освіти, торгівлі, транспорту тощо. Можна конкурувати з іншими країнами, лише досягши високої якості праці. Те, що не відповідає стандартам, повинне нижче оплачуватися. Сірі драні простирадла в поїздах, взуття з підошвою, що не гнеться, лекції із застарілих джерел — все це повинно бути за межами допустимого.

6. Ефективність, що передбачає досягнення поставленої мети з мінімальними затратами. Ефективність означає несумісність з марнотратністю — чи то матеріальних, чи людських ресурсів.

7. Ієрархія соціальної структури. У суспільстві не повинно бути дискримінації за будь-яким показником: етнічним, релігійним, політичним та ін. Усім громадянам країни слід надавати рівні можливості для виявів і розвитку їхніх здібностей, суспільно-корисного їх застосування. Досягнення нерівних результатів повинно фіксуватися суспільством і передбачає нерівність у споживанні та престижі. В усіх сферах діяльності повинна бути еліта, що користується привілеями.

Майбутнє країни пов'язане саме з елітою, що включає в себе найбільш компетентних та результативних працівників. У випадку, коли для цієї еліти, чи з представників робітників, інтелігенції, чи управлінців не будуть створені такі умови життя, як у розвинутих країнах, потенціал еліти неминуче «перейде» в ці країни або, в крайньому випадку, у ті країни близького зарубіжжя, де рівень життя вищий.

Без сумніву, перелічені вище принципи організації суспільного життя мають загальнолюдський характер. Національна специфіка повинна полягати в особливій інтерпретації їх змісту, в їх особливій субординації, у специфічних засобах їх здійснення. Власне, мова, очевидно, повинна йти про специфічне використання в Україні таких загальноцивілізаційних засобів, як ринок, планування, різні форми власності, багатопартійність, розподіл влад тощо.

НАЦІОНАЛЬНА КАТАСТРОФА — термін, за допомогою якого етнополітологія визначає стан некерованої національної кризи, яка охоплює основні галузі національного життя: економіку, політику, владу, культуру. Н. к. характеризується такими ознаками, як системність, конфліктогенність глобальних процесів, дія котрих призводить до якісних змін в етносі. Причиною Н. к. є незворотні процеси, які руйнують традиційне господарство, усталені політичні принципи, на які спирається влада, духовні цінності та ідеали, які втрачають інтегруючу функцію суспільства як національної цілісності. Н. к. уможливлюється як дією внутрішніх, так і зовнішніх чинників. До перших належать економічний занепад, завдяки якому катастрофічно понижується рівень і якість життя переважної частини населення країни; політична неспроможність влади подолати соціально конфліктні обставини, які спричиняють соціальні катаклізми на кшталт революційних потрясінь, громадянських війн, масового терору тощо. Причинами Н. к. можуть бути також масові голодомори, обумовлені системою факторів економічного, політичного та ідеологічного характеру. Саме такою Н. к. для українців був голодомор 1932—33 рр., унаслідок якого зникло понад 20% усього населення українського етносу.

Прикладом зовнішніх чинників Н. к. традиційно були і залишаються війни між народами та державами. Особливо страждають внаслідок цього малочисленні національні групи, яким загрожує демографічне вимирання. Вкрай небезпечним виявом національного насилля є політика етноциду, яка цілеспрямовано веде до викорінення людності за етнічною ознакою. Одним із жахливих виявів такої політики під час Другої світової війни був геноцид фашизму проти єврейського народу.

Стан Н. к. пережила значна частина малочисленних народів колишнього СРСР під час сталінських репресій. Причиною цього була політика депортацій цих народів, яку широко застосовувала сталінська адміністрація.

Національно-катастрофічними є по суті сучасні міжетнічні війни, які нерідко супроводжуються так званими «етнічними чистками».

Враховуючи глобальність сучасних технологій, зокрема тих, що пов'язані із атомною енергетикою, можна говорити ще про одне джерело національних катастроф, а саме: про екологічне джерело. Яскравим прикладом цього є аварія на

ЧАЕС, яка має серйозні катастрофічні наслідки для генофонду народів, що потрапили в зону радіоактивної дії. Це український, білоруський та російський народи, які більше за всіх постраждали від цього екологічного лиха з катастрофічними етнічними наслідками.

Отже, поняття Н. к. є складним, оскільки включає різні джерела згубних дій, але об'єкт, що зазнає втрат, завжди один — народ, етнос, нація.

НАЦІОНАЛЬНА КРИЗА — термін етнополітології, зміст котрого визначається за допомогою системи ознак, серед яких найголовнішими є: економічна, суспільно-політична, духовна кризи тощо. Криза, що набуває характеру національної біди чи національного лиха, позначається загостренням конфліктогенності і нездатністю влади ефективно розв'язувати конфлікти, система яких і призводить суспільство до національної кризи. Ситуація, що породжує такий стан суспільного буття, як Н. к., може розвиватися у двох напрямах. Перший, коли криза поглиблюється і влада нездатна її зупинити, як правило, закінчується національною катастрофою (див.: національна катастрофа). Другий, коли кризовий стан змінюється стабілізацією виробництва, компромісом політично конфронтуючих сил, духовним піднесенням, веде до національного відродження (див. Відродження національне).

Своєрідним виявом Н. к. є ситуація, що характеризує націю, народність, етнос з точки зору можливостей розвитку національно-державних інститутів, національних традицій та культури, мови тощо. Саме цей аспект визначає соціальну кризу в її етнополітичному значенні, а тому є сенс говорити про національну кризу як кризу національної ідентичності. Останнє передбачає, що об'єктивні умови для відтворення і розвитку ідентичності певним чином порушені. Частіше за все подібні явища спостерігаються в багатонаціональних державах, з так званим домінуючим етносом, який відіграє роль інтегруючого стрижня союзного чи федеративного типу. До цього ще слід додати, що держави подібного типу, як правило, є тоталітарним утворенням із значним обмеженням політичної та національної свободи. Ось чому криза тоталітаризму викликала, з одного боку, потужні демократичні процеси, які виступили під гаслами свободи і прав людини, а з іншого — національно-демократичні, які стали розвиватися під гаслом самовизначення націй у формі державного суверенітету та незалежності, на сьогодні співпали.

Таким чином, Н. к. в багатонаціональних державах тоталітарного типу стала виявом антидемократичної національної політики. Наслідки цієї кризи призвели до ліквідації тоталітаризму, і це слід розглядати як катастрофу для певної ідеології і системи, яка цю ідеологію плекала. Окрім цього, Н. к., привівши до катастрофи тоталітаризму, стала початком національного відродження і державотворення серед націй та народів, багато з яких або вже давно втратили свою державність, або навіть і не мали її.

Серед таких народів, які здобули політичну незалежність внаслідок національної кризи колишнього СРСР, є український. Він виборов це право шляхом дотримання міжнародно-правових норм, а саме референдуму, що мало своїм наслідком швидке визнання української держави світовим співтовариством.

НАЦІОНАЛЬНА МЕНШОВАРТІСТЬ — забуття нац. ідентичності, втрата гордості за свою націю, індиферентне ставлення до нац. здобутків. Н. м.— то глибока зневіра щодо держави, влади, до партій, до реформ. Людей так довго та безсоромно обдурювали, так довго затискали ідеологічними лещатами, що вони не вірять навіть в принадні перспективи соціальн. та нац. розвитку.

Комплекс меншовартості це й замилування нашими бідами, потреба постійної боротьби проти, а не за, потяг до роздряпування наших нац. виразок. Це й звичайнісіньке просвітництво, своєрідний фейєрверк з красивих слів і красивих гасел, які нікого й ні до чого не зобов'язують, ні на що не надихають, не кличуть до наснажуючої копіткої роботи в ім'я незалеж. України. Н. м.— це, зрештою, байдужість до національного, це — заробітчансько-халтурницьке ставлення до культури.

Необхідно подолати внутр. закріпачення людини. Декому подобається жити так, щоб хтось ним керував, диктував, куди йти і що робити. Рабське становище прямо-таки декому до душі — не потрібно ж думати, бо ін. за нього думають, все розтовкмачать і скажуть. Це наше горе, і ми ніяк його не здолаємо.

Наше сьогодення укр. холуйство відбивається і в т. зв. флюгерстві, спробах перевернути на протилежне всі орієнтири — промосковські до недавнього часу на антимосковські, комуністичні на антикомуністичні, інтернаціоналістичні на націоналістичні, атеїстичні на «віру предків» та ін.

Комплекс Н. м. виникає в умовах сьогодення тоді, коли людина впевнюється у факт. неможливості подолати міжетн. конфлікти, розчаровується в ілюзорному, десятиліттями культивованому інтернаціональному вихованні, яке «блискуче» провалилось; коли бачить, що не «працюють» також творчі засади, зокр. культури міжетн. спілкування, про що багато говорилось, але нічого не робилося, та й, зрештою, не робиться.

Цей комплекс підсилюється почуттям провини за минуле в умовах «полювання на відьом», коли дехто вимагає то «всенародного» каяття, то закликає до помсти, ледь не до розправ з комуністами, соціалістами, словом — «колишніми». Ви, мовляв, хоч і українці, але «досить зіпсовані», нема, бачте, вам місця у суверенній Україні. «Нині вже стало вигідно бути патріотом,— пише Є. Сверстюк,— і вся патріотична піна шумує зверху мілко розлитим морем неповноцінності. І знов патріотів багацько скрізь, а робітників щось не чутно. Безпредметні розмови про неньку Україну за нинішніх умов суворих випробувань звучать чужим голосом».

Почуття Н. м. не може не стимулюватися пост. нагадуваннями про нашу загальну «третьосортність», «третьомірність». Це, безумовно, б'є по нац. психіці. Навіть тим, хто не впадає у відчай, майбутнє, скажімо, України, уявляється якщо не проблематичним, то принаймні тяжким та безрадісним. На формування комплексу «вічної вторинності» не могло не вплинути також життя в умовах еколог. неволі, дедалі зростаючої загрози біолог. і моральн. основам існування народу.

Вже в наші дні ледь не усталилася ще одна риса нашої неповноцінності — психологія лизоблюдства. Дехто з вітчиз. учених оголошує всі надбання вітчизн. гуманітар. науки нічого не вартими і схиляється в низькому поклоні перед зах. дослідниками. Це не було б небезпечним для розвитку укр. науки і культури в цілому, коли б окр. зах. дослідники не попадалися на цей гачок і не ставали в позу таких собі місіонерів, єдино здатних проповідувати «слово Боже». Нас повинна єднати спільна мета: процвітання рідної землі, її науки й культури. Досягти піднесення укр. сусп. думки можна лише спільними зусиллями.

Н. м. полягає і в тому, що ми подекуди ще непритомніємо, чуючи про укр. історію, про багатовікову боротьбу за держ. незалежність України. Другосортністю відгонить і від пропозицій впровадити в сучас. життя елементи застарілих нац. ознак — зовн. захоплення козаччиною та її атрибутами, гальванізування віджилої термінології замість плекання ідеї сучас. національно-держ. будівництва.

Укр. холуйство ще й зараз полягає подекуди у тому, щоб забути слово «суверенітет», бо воно нібито не є внутр. змістом, а всього лише модою. Можна визначити це явище як яничарство, розуміючи під ним нац. самозречення, денаціоналізацію українства.

Нац. вторинність як наслідок нац. приниження — глибоко аморальна. В умовах, коли люди, як ніколи, потребують самоповаги та особистої гідності, вона негативно впливає на нац. самосвідомість, викликає дефіцит довір'я, взаємоповаги, взаєморозуміння, доброзичливості, сприяє нездатності діяти розумно, бачити багато.

Н. м.— це пост. пристосовництво до умов, що склалися та й складаються, свідомість «простого гвинтика», схильність до ірраціональних зусиль, що осоружно серйозній загальнонац. перспективі. Це — своєрідний культурно-політ. тоталітаризм, безвір'я в себе, у власні сили, в потенції нації.

Подолання Н. м.— то є копітка постійна робота над собою, щоб по краплині вичавлювати з себе раба, здирати з душі прокляте «завжди готовий», долати малодушність, пристосовництво, демагогію та політ. мімікрію, розвивати почуття власної гідності, почуття свободи, почуття незалежності.

Як неодноразово зазначав М. Хвильовий, щоб відкрити «нову й блискучу» сторінку в своїй історії, необхідно позбутися рабської психіки, «хохлацьку розляпаність і сахаринність» замінити на вольовитість і мужність, запліднені розумом. Взірцем тут може виступати європ. інтелігент у найкращому розумінні цього слова, з його почуттям самопошани, і самоствердження. Передумовами такого чудового перетворення є пристрасні емоційність, завзятість, індивідуалізм українця, але інтегровані у «спілці» — державі, створеній на послідовній демократично-правовій основі. Вона має стимулювати і посилювати розумово-вольову активність кожного, забезпечивши кожному, нарешті, вимріяне і вистраждане.

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ І НАЦІОНАЛЬНИЙ НІГІЛІЗМ — непримиренні антиподи у державному будівництві України. Будівництво держави — це одне з найактуальніших завдань доленосного сьогодення українського народу, яке можна грунтовно зрозуміти та реально вирішити, осмислюючи та сприймаючи не тільки всю повноту ситуації та сучасного розвитку України, але й не в меншій мірі багатий досвід численних спроб творення національної держави протягом всієї історії національно-визвольної боротьби українського народу. Власне, історичний досвід свідчить і про те, що невдачі в державотворчих змаганнях у великій мірі визначалися низьким рівнем національної свідомості, відсутністю єдності національного духу, примітивізмом отаманщини, що досить відчутно й дошкульно можна спостерігати на сучасному етапі боротьби за національну незалежність.

Національна свідомість як усвідомлення буття народу на базі основоположної національної ідеї є однією з духовних підвалин державотворення і в цьому відношенні є духовним дороговказом, координатором і стимулятором державотворчих зусиль народу та його провідної верстви — еліти. Дуже добре розуміючи цю роль та функцію національної свідомості у справі національного розвитку та визволення українського народу, російський царизм та більшовицький режим як спадкоємець імперської політики царату ставили перед собою мету остаточно позбавити український народ його національного обличчя шляхом беззастережної русифікації, стерти його як окремий етнос. Добре продумана політика русифікації, основана на терорі, шантажі та переслідуванні, була спрямована, крім усього іншого, й на знищення історичної пам'яті українського народу, національної гідності та гордості, на знівечення його духовної сутності, на прищеплення національного нігілізму. Комплекс національної неповноцінності, огидне нав'язування ідолопоклонства перед усім російським і нехтування рідною мовою, культурою, історією — все це ті чинники, які протягом віків спустошували національну сутність українського народу, визначали зміст його духовної убогості, перетворювали народ на колоніальну череду, позбавлену роду й батьківщини.

Національний нігілізм насаджувався і підтримувався різними засобами і способами, політикою «кнута і пряника». Відомі дії та утиски Петра І, які були спрямовані на ліквідацію української державності, мови, культури, як і наступні офіційні дії російського уряду й царату, що довели українську мову, культуру, усе духовне життя до крайнього занепаду, зокрема сумнозвісні заборони українського слова за відомою формулою Валуєва — «не было, нет и быть не может», Емський указ царя, винайдені ярлики — «сепаратизм», «мазепинці» та ін.— все це ті «чародійні палички», якими спекулювали царі та їх сатрапи, «доносчики і фарисеї», усі русифікатори та «обрусевшие инородцы» з метою зламати силу волі небезпечних «самостійників» та «сепаратистів», асимілювати слабосилих, знищити сам дух українства.

Політика насаджування національного нігілізму поступово нищила українство і культивувала дух малоросійства — це нівечення національної свідомості і створення типу безбатченка, виховання рабської залежності від «хазяїна», який наділяє своїх «рабів» то «кнутом», то «пряником».

Дух і психологія малоросійства не пропали й в готовому вигляді передалися у спадок новим правителям Росії у радянський час як продовжувачам царської імперської політики. Дії царизму та його сатрапів — це ще аристократичний «лібералізм» порівняно з тим, що вчинив над українським народом «батько і вождь усіх народів» разом зі своїми «соратниками» та опричниками. Планомірна русифікація, організований геноцид (голодомор, депортація, розстріли, «ГУЛАГ» тощо), зведення народу до рівня постійно голодного тягла, що жадібно чекає на «пряник», боячись «кнута», «магічна» сила звинувачень-ярликів — «український буржуазний націоналізм» і «ворог народу», нечувана система доносів, переслідувань та репресій, як сокира ката, постійно й невідмовно висячи над народом та кожною людською одиницею, робили свою злочинну справу — морально, психологічно та національно руйнували український народ, вбиваючи його віру у свої сили, вселяючи безнадійність та безперспективність у прагненні до своєї свободи та незалежності. У цих умовах малоросійство виливається у вищий «національний» синтез — у «нову історичну спільність людей» — «радянський народ» як витвір «розвитку» соціалізму та реалізації національної політики КПРС, основаної на грунті пролетарського (соціалістичного) інтернаціоналізму. Створювалося враження, що справа русифікації і оформлення «единой и неделимой» досягла свого повного завершення, а великодержавники одержали нагоду для торжества й радості. Але справа повернулася в інший бік. Фанатична віра у перемогу політики русифікації зазнала повної поразки, а з розвалом СРСР зникла фантасмагорія — «радянський народ».

Водночас слід рахуватися з тим, що рештки цього «спадку» важким каменем залягли у мисленні, психології і навіть у буденному житті деякої частини людей і є джерелом національно-духовного баламутства, чим вправно і свідомо користуються ті елементи, які за законами ностальгії прагнуть відновити колишню імперію та протидіють творенню і зміцненню української державності. Національний нігілізм, презирливе ставлення до національної свідомості та патріотизму як до «націоналістичного монстра», взагалі спотворене уявлення про національну ментальність українського народу використовували великодержавники та «свої» яничари для докорінного знищення у свідомості народу будь-яких прагнень до національної незалежності та державної суверенності. Всі народи — великі і малі мали і мають право на державну незалежність, і політика колишнього СРСР підкреслено проголошувала це право, лише український

народ не міг скористатися ним, у найкращому разі ще нещодавно йому обіцяли «поширену автономію» у складі «оновленого Союзу», тобто подальше прозябання в імперії облуди та лицемірства, де рабство називається свободою, визиск багатств та колоніальний статус — державною самостійністю (УРСР), національно-культурне безправ'я, гніт та русифікація — національно-духовним розквітом народу. Все переплутане, просякнуте лицемірством і сатанинською підступністю видається за втілення ідеалу добра, правди та справедливості. І поки ця фальш, облуда та підступність, як і їх шкідливість для розвитку національної свідомості не будуть у всій своїй повноті осмислені та поборені, доти вони будуть діяти проти справи державотворення в Україні, завдаватимуть серйозної шкоди національним інтересам українського народу.

Позбавлений національної свідомості народ не здатний створити національну державу, він може бути лише погноєм для панівної метрополії. І на превеликий жаль у середовищі українського народу є деяка його частина, яка мислить категоріями раба, що страждає ностальгією за імперією, активно бореться за повернення в «Союз нерушимый», маючи на меті свої егоїстичні інтереси і не здаючи собі справи з того, що йде шляхом зради інтересів України. Адже є комуністичні партії у різних країнах, але ніхто з комуністів, скажімо, Італії, Франції та інших держав (крім хіба зрадників) не бореться проти незалежності своєї країни. А чимало українських комуністів бачать свій «патріотичний» обов'язок у боротьбі за повернення України в імперське рабство. Звісно, є й чимало колишніх комуністів, які скинули з себе це лушпиння омани і стали на шлях конструктивної діяльності, використовуючи свій досвід та знання для добра України. Історія України знає такий розвиток подій і розуміння цього допомагає справі державотворення у наш час. На це вказує відомий український філософ історії В. Липинський у своєму творі «Листи до братів хліборобів»: «Українство — в розумінні стремлінь до культурної і політичної окремішности — притягало до себе споконвіку два типи активних людей. Одних манило те, що можна сотворити з українського дикого поля. Других — що можна наброїти і награбити на українському дикому полю. Щоб сотворити щось з дикого поля, треба його хаотичну і примітивну стихію в організаційні карби взяти. Щоб «китайку українську драти і в онучах топтати», треба всі здержуючі і організаційні сили на Україні нищити. Тому одні в поті чола намагаються хаос український організувати: в щось стале і оформлене перетворити. Тому другі всіма силами хаос український юдять, піддержують і всю працю перших, в інтересі безкарності, руйнують. Українство споконвіку і до нинішнього дня має в собі людей творчих, чесних та ідейних, які відходять від метропольних — державних і національних — форм, щоб кращі і вищі форми українські сотворити. І побіч має воно завжди масу найгіршої мерзоти, яка втікає від усталених вже і зорганізованих на Україні форм московського та польського життя, щоб в українськім хаосі робити свою руїнницьку, а так легку в цім хаосі, кар'єру».

Може викликати зауваження те, що деяка частина українського народу з його великою історією та героїкою національно-визвольної боротьби ще й досі не зуміла зробити належних висновків і елементарно зрозуміти, що втрата своєї національної державності відкрила б шлях у довготривалу рабську залежність і що єдиною гарантією свободи народу та людської особистості є національна незалежність та державний суверенітет України. І поки всі верстви, групи українського суспільства не усвідомлять цієї національної вимоги і не покладуть її у підвалини українського державотворення, над Україною звисатиме небезпека її шматування між «добрими» сусідами, руйнування, неволі.

Ще на початку XX ст. І. Франко у статті «Поза межами можливого» чітко сформулював «ідеал національної самостійності», який не тільки вміщує в собі «західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі», але «один тільки може дати їм поле до повного розвою». І. Франко як остережливе повчання з історичного досвіду для прийдешніх поколінь з болем у серці нагадував, що «не маючи в душі сього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійськім морі, а ті, що лишилися на своєму грунті, попадали в зневіру і апатію». Врахувавши та глибоко осмисливши історичний досвід, І. Франко предметно оцінив роль і значення «національної самостійності», що є єдиною гарантією економічного, соціального та політичного розвитку українського народу, прогресу його матеріальної та духовної культури. А тому, зазначав він, «синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних, концепція яких вимагає дружнього життя з сусідами) життя і розвою нації. Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації».

«Ідеал національної самостійності» — це провідна зірка на важких та крутих дорогах національно-визвольної боротьби українського народу, основоположна ідея його національної свідомості. Франко дуже добре розумів, що на початку XX ст. «ідеал національної самостійності в усякім погляді культурнім і політичнім, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого», але він дуже добре розумів ще й те, що без розуміння та сприйняття цього ідеалу український народ чекає остаточна загибель. А тому «ми мусимо,— пише Франко,— серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наблизитися до нього...» Життєве завдання й полягає в тому, щоб осягнути цей ідеал, тим більше, що «тисячні стежки, які ведуть до його осущення, лежать просто-таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки».

Слід зазначити беззастережну актуальність цих ідей І. Франка для сучасних умов, коли український народ осягнув «ідеал національної самостійності», але повинен ще виконати велике завдання зреалізування його до кінця та у всій повноті, поборюючи підступні дії тих безбатченків або просто імперських служак, які ще й сьогодні штовхають Україну на манівці, в пащу імперського монстра.

НАЦІОНАЛЬНА СОРОМЛИВІСТЬ — різновид нац. нігілізму, явище, що виникло як реакція на довгі роки нац. гніту в умовах імперської Росії, підживлюючись згодом політикою факт. нац. нігілізму по відношенню до народів колиш. Союзу РСР. Будучи антиподом нац. конформізму, тобто ідеалізації всього, що носить нац. забарвлення, Н. с. обумовлюється дією тих же спільних об'єктивних причин та умов, реакція на які не є адекватною, впливаючи на поведінку тієї чи ін. особи, втілюючись в той чи ін. стереотип.

З цієї точки зору Н. с., або нац. меншовартість, є різновидом власне нац. нігілізму стосовно до, так би мовити, «своєї» нації, ледь-ледь прикриваючись для видимості інтернаціоналістським флером. Це — своєрідна експлуатація нац. страху, який каталізується не лише в сепаратист. шовініст. бік, але й в бік нац. неповноцінності. Об'єктивною основою цього став ряд підстав.

Як би словесно не оформлювався фасад нац. відносин в колиш. СРСР, проте тоталітаризм зумів перетво-

рити конституційно проголошені різні типи національно-держ. та національно-адмін. утворень в імперську вотчину центру, заповідне поле його імперських зазіхань на всі сфери нац. життєдіяльності народів.

І як було не розвинутись Н. с., коли тотально-бюрокр. система виявилась чужою, ворожою етніч. багатоманітності, силкувалася уніфікувати все і вся, коли постійно насаджувалось великодержавницьке ставлення до нац. інтересів, пригнічувалися законні права націй, народностей, етн. груп. Зрештою, і в Конституції СРСР (1977) хибно зрозумілий «загальнодержавний» та «інтернаціональний» інтерес не тільки відновив суперечності попередніх періодів, але й став джерелом багатьох нових колізій у нац. сфері. Йшлося про денаціоналізовану єдність, безіменну інтернаціоналізацію, анонімну інтеграцію, що й викликало синдром нац. неповноцінності, підсилюваний безколірною, безликою унітарністю.

На цьому процесі не могла не позначитись і ще одна тенденція — масофікація, уніфікація свідомості, інтелекту, талантів. Зрештою, масофікація інтелігенції фактично позбавила її багатьох прав для індивідуально-творчої діяльності, крім права оспівувати вождів та їх «звершення», надовго затримала якісне зростання нац. культур всіх народів колиш. СРСР. Держава ж сприяла агресивному відчуженню національно-культ. цінностей, культ. традицій, що склалися віками. Процес деградації суспільства в цілому породив своєрідний тип особи — «гомо совєтікус»,— атрибутною ознакою якого стали низький культ. рівень, проф. непридатність, нац. байдужість чи зверхність.

На практиці це виявилося у зневажливому ставленні до етніч. специфіки різн. жанрів та видів мистецтва, в менторських повчаннях партійно-держ. чиновниками діячів культури відносно того, «що потрібно радянському народові». Все це відображало агресивно-негативне ставлення «класово-пролетарської культури» до свого міфічного національно-безкласового антиподу.

Треба також звернути увагу і на унікальність етніч. складу колиш. СРСР: домінування та переважаюча чисельність рос. етносу перед будь-яким етносом окремо. Ця особливість була вміло використана тоталітарно-бюрократичною верхівкою, всією центрально-управлінською структурою для російськомовного самовідновлення; пост. оспівування рос. культури як найбільш розвинутої та сильної, що зробила найбільший внесок у світ. цивілізацію, насадження обов'язковості вивчення та викладання рос. мови в усіх нац. школах, вузах та ун-тах, включення в систему освіти вивчення «історії СРСР» в осн. як історії рос. держави та ін.— все це не могло в кінцевому рахунку не сформувати у певних кіл рос. населення комплексу етніч. чванства, з одного боку, комплексу вторинності в «інонаціоналів», з другого. Не випадково, що потоки рос. мігрантів в нац. республіки вважають непотрібним знання мови місц. населення, особливостей його життєдіяльності. Сам же природ. іст. процес взаємозв'язку та взаємозбагачення нац. культур перетворився в могутній тиск однієї культури на ін., руйнування традиційно-етніч. структур більш «слабких» культур.

Вияву Н. с. сприяла діяльність певних кіл з т. зв. нац. еліти. Її представники, що увійшли у вищі ешелони адмін. системи нац. республік, отримуючи відповідну їх становищу кількість дефіцитних благ та послуг, стали найбільш зацікавленою нац. групою, що виступала за збереження старих порядків. Діяльність нац. еліт обмежувалась участю в процесі прийняття рішень, що торкаються розподілу держ. бюджету, трудових ресурсів, складання п'ятирічного плану. Проте побоювання звинувачень у «вузьконаціональному мисленні», а також у «буржуазному націоналізмі», що негайно призвело б до втрати ними влади, викликало намагання узгоджувати всі рішення, які приймались на респуб. рівні, з думкою центр. парт. апарату, якому належала гол. роль в розв'язанні етнокульт. політики, проблем держ. безпеки та соціальн. стабільності. Такою є точка зору зах. дослідників, яка попри певну категоричність все ж таки ситуацію висвітлила вірно.

Н. с. розвивалась в умовах абсолютизації процесу інтернаціоналізації, виправдання унітаризму в національно-держ. будівництві, дії настанови, що через пролетар., класову солідарність самі нац. відмінності, етніч. почуття та вияви будуть відходити на задній план з перспективою їх неминучого відмирання та злиття націй. Отже, поширенню Н. с. сприяв перекіс у бік «великодержавного інтернаціоналізму», коли послаблювались і глушились нац. витоки, подавлялися законні нац. вимоги.

На функціонування феномену Н. с. не могла не вплинути ідея «однобічного інтернаціоналізму», власне нац. нігілізму, космополітизму, коли всіляко підтримувалась зверхність бюрократії, зокр. національної, пригнічувалась патріот. та нац. гордість, насаджувалось у свідомість трудящих почуття страху перед всевладною командно-адмін. системою, порушувались принципи рівноправ'я між представниками різн. націй і народностей.

Слід враховувати й те, що в країні довгий час виховувався нігілізм до минулого, рідної культури як до чогось нижчосортного, хуторянського. Рідні святині відсувались на ін. план згідно із «залишковим принципом». Відчуженість, абстрактний підхід до історії, культури подавалися ледве як не вияв інтернаціоналізму, а піклування про збереження нац. духу, колориту, мови, пам'ятників культури розглядалося як вузьколобий патріотизм, який в роки застою іменувався не інакше, як націоналізм. В ту пору багато людей змушені були каятись у помилках, яких не було, у неіснуючих націоналістичних збоченнях. Та й «землячки», перекручуючи дійсність, ганьбили їх у пресі.

Н. с. зумовлюється також відірваністю людей від рідного нац. підгрунтя, викликаною їх переселенням (репресовані народи, біженці, мігранти та ін.). Створюється ілюзія, ніби ця категорія людей «фізично» уособлює більш широку етніч. та іст. спільність порівняно з «класичними, традиційними» націями. То ж «проміжні» люди чи не все життя хитаються, не знаючи, до якої нації зарахувати себе, ведуть «космополітичний» спосіб життя. Саме з цього середовища лунають заклики відмовитись від своєї нац. належності, засуджуються звичаї свого ж народу. Саме для них поняття «міграція» в ін. місця, зокрема за кордон, пов'язується із волею, справжньою свободою.

Зрештою, йдеться про «маргінальну особистість (особу)», концепція якої виникла в амер. соціології на «стику» теорії особи, соціально-філософ. та конкретно-наук. розробки проблем етніч. меншин. В понятті «маргінальна особа» відобразилась та ситуація, за якої формування індивіду відбувається під перехресним впливом різн. культур (на межі культур). Маргінальна особа страждає роздвоєністю, внутр. суперечливістю, трагічним розладом з самим собою в силу неможливості засвоєння особливостей культур. Внутр. дисгармонія особи пояснюється тим, що людина, яка опинилася на рубежі двох чи більше культур, тяжіє одразу до декількох нац. (етніч.) груп, не будучи у змозі реалізувати світосприйняття на життєві установки жодної з них. Звідси з неминучістю випливає відчуття двоякості свого становища, відірваності, відчуженості. Почуття Н. с.— це й є спроба «зняти» цю суперечність у такий спосіб, коли людина відкидає власну нац. культуру, а засвоює «чужу», більш впливову чи престижну. До цього слід додати зміну етніч. самосвідомості людини в ході етніч. процесів, які відбуваються, як правило, в результаті появи поколінь з нестійкою, а згодом новою самосвідомістю. Сильно впливають на цей процес змішані в етніч. плані шлюби, потомство яких з самого початку має неначебто роздвоєну нац. самосвідомість.

Історіологічний аспект. Ми позбавляємося нині «найтяжчого і найшкідливішого», за словами М. Грушевського, ярма: «добровільно прийнятого духовного чи морального закріпачення». Це духовне холуйство нав'язувалося українцям віками. Вбивалася наша нац. самосвідомість, нищилися мова, культура, звичаї, що привело нас до крайньої межі духовн. занепаду. У 1918 М. Грушевський, говорячи про перспективу незалеж. України, писав: «Я думаю, що не даремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів та молоді, якщо вони принесли чи закріпили духовне звільнення нашого народу від найтяжчого чи найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духовного чи морального закріпачення. Я скажу різко, але справжніми словами: це духовне холопство, холуйство раба, якого так довго били по обличчю, що не тільки забили в ньому всяку людську гідність, але й зробили прихильником неволі та холопства, його апологетом та панегіриком».

Древня і не дуже древня історія укр. народу фактично була історією великодержавницького тиску, спрямованого на асиміляцію його як окр. нації. Осн. засобом здійснення асиміляційної політики була цілеспрямована руйнація процесів внутрішньоетніч. розвитку, а гол. метою — розрив духов. зв'язку поколінь, адже ця ланка у системі життя та самовідтворення народу як цілісності, збереження його ідентичності найбільш важлива і разом з тим найбільш вразлива.

Увійшовши до складу Рос. держави, Україна на тривалий час визначила своє непросте майбутнє. Були в ньому різні періоди. Але загалом можна сказати, що той час не став для укр. народу, як і для ін. народів, часом розвитку нац., матер. і духовн. культури. Царське самодержавство, писав М. Грушевський, «нитка за ниткою сплітало міцні ретязі на український народ і нарешті призвело його до того поневолення, до тої безрадності і упадку».

«Пропащим часом» назвав М. Драгоманов перебування республіканської України в складі Росії, адже саме рос. монархія розтоптала укр. демократію, як у XV ст. дощенту спалила в прямому й переносному розумінні єдинокровну Новгородську вічову державу. Століття політики денаціоналізації і терору сприяли створенню в Україні денаціоналізованого суспільства, що стало джерелом сервілізму та політ. реакції. (Термін «денаціоналізація» ввів у наук. обіг О. Потебня, який працював у галузі не лише мови, але й етн. відносин). Саме тоталітар. система принижувала людину, душила індивідуальність, вичавлювала з неї почуття честі, гідності, доброти й віри. Звідси — відступництво, яке свідчить про власну моральну ницість його носіїв, їх егоцентризм. Влада перетворювала людей на покірних, денаціоналізованих, маргіналів, зручних у маніпулюванні задля великодержавних інтересів. Якщо навіть старшина, відробляючи санові дарунки від корони, на догоду їй зрадила своє козацьке первородство; тим паче, якщо сама інтелігенція в ім'я ієрархічного просування відмовлялася від рідн. мови, то що вже казати про міщанство, яке у всі часи сповідувало і сповідує принцип «своєї сорочки».

Спробу сконцептуалізувати поняття «відступність» здійснив П. Куліш у своєму «зазивному листі до української інтелігенції». Він зазначав, що впродовж усієї недержавної укр. історії культурна провідна верства, замість того, щоб спиратися на поживний етніч. грунт, «не виробила просвіти в своєму народі і поривала очі на чужу»: поперва х, «самохіть полячилась», відтак «так само, як за панування польського» нехтувала «задля московського панства, помазаного чужеземщиною». «З ним-бо наші пани своячились і єднились; з ним у царській службі і в придворних церемоніях товаришували і до московських дуків, яко людей могучих, до їх звичаїв приспособлювались». Отже, відступництво освічених класів стало парадигмою укр. історії.

Що ж до І. Франка, то він наголошує на «патріотичній зраді», зраді-підступі, зраді-обмані, удаваному відступництві з тим, щоб украстися до ворога в довір'я. На його думку, «патріотична зрада» попри свій нац. пафос — отруйна для нації. У певному сенсі «патріотична зрада» становить для нації чи не більшу загрозу, ніж «національне» відступництво, оскільки друга (відпадання індивідів від спільноти) несе з собою небезпеку «обмаління», чисельного прорідження, але не якісного переродження, тоді як перша «отруює спільноту, підточує, руйнує її зсередини».

Саме в цих умовах було надано, з одного боку, простір угодовству і пристосовництву, з ін.— нац. самомилуванню і шовініст. пихатості. На цих підвалинах і з'явилася ідея «особливої» — «західноукраїнської» — нації, на противагу українській. Принаймні, твердилось, що, напр., лемки — це «окрема нація», яка не має нічого спільного із схід. українцями, які, мовляв, зрадили усіх слов'ян, бо пішли за більшовиками. «Українсько-галицький народ» є, мовляв, «порівняно найбільш чистою слов'янською нацією», бо ж найбільш «живучий біологічно». «Закарпатська ж нація» при такому підході не є «ні руською, ні русинською, а особливим чеським українським народом — руснаками — третьою нацією». Її необхідно визнати «частиною чеського народу і злити з усією чеською спільнотою».

Інша частина укр. угодовців вважала так: «Якщо ми живемо тепер під владою мадяр, то й мусимо стати мадярами». І далі: «Якщо володарями стануть німці, то ми будемо німцями».

Безбатченство, як бачимо, не має меж. І не випадково відомий укр. громад. діяч Ю. Охрімович писав у 40 рр., що йдеться про «повну політичну безхарактерність, суцільний консерватизм, наївний, хамський аристократизм — презирливе ставлення до мужика з його мовою, вороже ставлення до всього нового».

Правий був І. Франко, коли писав, що «деревце нашого духовного і політичного життя видалося мізерною карлючкою, вкритою коростою і грибами». Зрештою, Н. с. це і є та шкідлива «короста», від якої ніяк не позбавилося сукупне українство, що виступило в 30—40 рр. під гаслами: Україна — під протекторатом Польщі, Німеччини, Угорщини, Чехословаччини, Румунії тощо. Як твердить сучасний автор з діаспори Б. Кордюк, «хтось інший повинен був звільнити Україну — Антанта або ж Польща ціною західних земель, німці за іншу «домовленість», пізніше — американці...»

Один з керівників Українського національного об'єднання (УНО) у 40 рр. Л. Коломієць, заявивши про те, що саме «расизм означає для нас фронт, нову лінію розмежування на українському східному фронті», «віднайшов» якусь «українську динарську расу», яка є, на його погляд, спорідненою з «вищою арійською расою». Далі він закликав поліпшити «українську расу» за рахунок форсування змішаних шлюбів між українцями і німцями.

Так формулювалася політ. безпорадність під опікою московського, варшавського та берлінського жандармів, яка відображала погляди тих, хто ренегатством та підлабузництвом намагався врятувати своє становище, проголосивши горезвісне «непротивление злу», впливаючи у такий спосіб на українобайдужі низи.

Психологічний аспект. В укр. етнофілософ. думці вже зверталася увага на те, що українцям притаманна, скажімо, така нац. риса, як «надзвичайна тонкосльозивість», адже «ми плачемо, зітхаємо, скаржимося та скиглимо на кожному кроці. Отже українці лише на те здатні, що качатися по долівці, вищати, дригати ногами та кричати»(В. Винниченко). О. Шумський вважав, що український тип — це «тип малороса, який в усі історичні епохи був одинаково безпринципно-лицемірним, по-рабському двоєдушним і зрадницьки підозрілим».

Д. Донцов вбачав в українцях «загальну лінивість та душеубогість», людей з психікою «кнехта», раба, речників «заячої психології» та «свинопаського світогляду».

Слід звернути увагу на те, що в іст. становленні укр. психіки, на думку ряду дослідників, особливе місце займає екзистенціально-межовий склад психіки, що його витворила протягом століть відповідна геополіт. ситуація в Україні. Пост. загроза смерті, гра випадку, терпіння в житті українців вели до двох типів реакцій «Vita maxima et heroica», або авантюрно-козацького, та «Vita minima», тобто утаємниченого існування, що супроводжувалося «відступом у себе», звуженням сфери контактів зі світом. «Нещасливе географічне положення, сприятливі дані природи, хаотична мішанина різних рас витворили в мешканцях України надмірну, часто пристрасну чутливість, якої не вдержують ослаблені легкою боротьбою за фізичне існування і причинами політичного характеру воля та інтелігентність» (В. Липинський).

До того ж, занепад Київської Русі, знищення гетьманату та впровадження кріпосництва за доби рос. колонізації України, ганебне рабство у післяжовтневий період перетнули європ. шлях розвитку нашої країни, що відповідав потребам нац. менталітету. На традиційні психоповединкові архетипи було накладено «євразійську» матрицю світосприймання з абсолютною домінантою тотального підкорення за вертикаллю, котра сягала до імперського центру. І в створених з азіатською жорстокістю алгоритмах життєдіяльності не було місця самодостатній особливості, яка відповідає за історію свого народу та власне життя. Укр. етнокультура наша зазнала страшної руйнації: нівелювалися споконвічні чесноти свободи, честі, гідності, сумління тощо. Умовою виживання ставав соціопсихолог. і політ. конформізм, який передбачав не лише прислужництво «меншовартості» нації, але й її «задоволення у рабстві».

Створюючи саму систему подолання Н. с., треба виходити з того, що нац. питання торкається світу емоцій, без яких, зрештою, немає істини. Тому не можна обмежуватися сферою свідомості, конче необхідно проникати у світ емоцій, перебудовувати натуру людини.

Тим більше, коли йдеться про укр. ментальність. Укр. етнополіт. думка дійшла висновку, що укр. емоціоналізм попри позитивні сторони, які відбилися в укр. духовн. творчості, став досить згубним для справи нац. відродження і взагалі для сусп. життя.

В. Липинський, як здається, найближче підійшов до визначення згубності укр. емоціоналізму для політ. змагань та й взагалі для сусп. життя. Отож: надмірною чутливістю (при пропорційно ослабленій волі та інтелігентності) пояснюється наша легка запальність і скоре схолоджування, посилюється також роздратованість дрібницями і байдужість до дійсно важливих речей, які відрізняти від дрібниць не вміємо. Вся наша задушевність — зі слізьми, молитвами і «всенародними» співами — проходять так скоро і несподівано, як вони й появляються. Виявити наше хотіння в ясній і тривалій ідеї та закріпити його правильною, довгою, організованою, послідовною і розумною працею нам важко тому, що вага наша, не керована віжками волі й розуму, весь час розпорошується під впливом нових емоційних подразнень, які нищать попередні. Досить, напр., подражнити чиюсь дрібну амбіцію або дрібне хотіння, щоб він під впливом цього дрібного подразнення забув про ідеали та хотіння, вирішальні іноді для буття всієї нації.

І далі: «При таких умовах політика як уміліcть організувати й здійснювати розумом та волею певні сталі хотіння та ідеї на Україні найбільш тяжка й невдячна праця. Інстинктивно вести її можна тільки тоді, коли прийняти методи організації, що розвиває волю та розум, усталює хотіння та ідею і обмежує надмірну чутливість та романтичну гасконаду, що з неї випливає».

За одностайною думкою багатьох дослідників, укр. психічна структура вирізняється емоційно-почуттєвим характером, «кордоцентричністю». Йдеться про високу укр. емоційність, чутливість та ліризм, що виявляються, зокрема, в естетизмі укр. народ. життя і обрядовості, в артистизмі вдачі, у прославленій пісенності, у своєрідному м'якому гуморі. Проте сила емоційного мрійництва зменшує роль раціонально-вольових компонентів психіки. Замість дійовості, активної боротьби за оптимальне розв'язання наболілих громадсько-політ. і культ. проблем укр. розспіваний Пер Гюнт, задивлений в прекрасну Лореляй власної душі, топиться в настроях і пливе за водою (М. Шлемкевич). Звідси — українець часто-густо сповнений спокоєм неминучості та покірності долі.

Разом з тим, як вбачав ще В. Липинський, «наша емоціональність, наш політично-руїнницький, занадто чутливий темперамент може стати національно-творчою силою, коли ми його шкідливі наслідки надолужимо організованим і сталим вихованням у наших людей... розуму та волі. Бо ця наша емоціональність, якої не можна набути в жодній школі, при розумі, логіці, пам'яті й волі, які відповідною школою збільшити можна, дозволить нам нашою запальністю буйною, творчою... великою пристрастю зробити в короткий час те, що інші нації з холодним нечутливим темпераментом, потребували б багато більше зусиль і багато більше часу».

До речі, той же Липинський до рис українства відносив лицарські якості, які необхідно, на його думку, постійно виховувати. Без цього «українство залишиться навіки такою сумішшю хамства та рабства, що ні на які організовані дії, а значить і на досягнення держави української, не буде здібне».

О. Кульчицький, скажімо, надаючи великого значення впливові «доглибинної психології комплексів», «персонально несвідомого» (за З. Фрейдом, Ф. Адлером) та «колективного несвідомого» (за К. Юнгом), приходить до висновку, що саме ця «доглибинна психологія» безпомилково дає можливість розпізнати «комплекс меншовартості» («комплекс кривди») укр. народу. І далі: саме з «комплексу кривди» укр. «колективного несвідомого» народжується почуття «надкомпенсації» — жадоба піднятися над ін. народами як шлях до утвердження збірного національного «я».

Емоціям притаманно перебігати з крайності в крайність, від кохання в ненависть і навпаки. Звідси нагальне завдання зрівноважити емоціональне мрійництво зусиллям і тугою творчої, формодавчої інтелігенції, або інакше: натискові степу протиставити співмірний натиск інтелекту.

О. Кульчицький, вбачаючи вплив на укр. психіку глибинно-психічних факторів, наголошує на тому, що саме цей вплив й визначає Н. с. Б. Цимбалистий додає до цього культурно-антрополог. фактори, що мали б відповісти на питання, як передаються нац. риси з покоління в покоління.

Ще один важливий аспект — дуалізм мовн. свідомості укр. інтелігенції в умовах, коли укр. культура творилася цими першими поколіннями нац. інтелігенції, бодай частково, засобом свого роду «метамови» — російської, німецької, польської, а відтак, певним чином, відповідної «метакультури», котра оточувала її собою звідусіль. Це — зайвий доказ неспівпадання, роздвоєння свідомості між укр. «субстанційністю»(«серцем»!), «віровизнанням» — і російською або австрійською «соціальною системністю», висловлюючись терміном М. С. Грушевського, між «ідеологією» і «культурою».

Культурологічний аспект. Єврейський публіцист В. Жаботинський у ст. «Фальшування школи» (1910) писав: «Споконвічно державне насильство культурно запліднило майже всі національні меншості, придушило в зародку їхні творчі спроби й примусило або відмовитись від просвіти, або шукати її в чужому джерелі». Отже,

справа полягає гол. чином в психології: чи мають ці народи волю до нац. життя, чи вони, можливо, вже погодилися з перспективою розчинення в казані чужої культури? У «нас» часто твердять, начебто вже погодилися; особливо наполегливо твердять це стосовно українців і білорусів. Які, мовляв, вони українці, які білоруси! Вони самі лише про те й мріють, щоб скоріше відучитися розмовляти по-мужицькому і сприйняти панську мову. Тут, звичайно, додають філолог. довідку щодо того, що укр. (а білорус. і поготів) мова навіть не є мова, а лише діалект, говірка великоруської мови. Ця філолог. довідка є просто базіканням: іспанська та італійська, норвезька та датська, німецька та голландська мови ще ближчі одна одній, ніж російська та українська, а проте це окремі мови з окр. культурами, бо самостійність мови визначають не філологи, а свідомість народів. Проте і з філолог. боку справа виглядає не так, щоб дуже погано: у 1905 р. Петербурзька Академія Наук, відповідаючи на запит комітету міністрів, склала доповідну записку, де докладно доводила, що укр. мова — це щось одне, а рос.— щось зовсім інше, і що зміна першої мови на другу в народних школах Малоросії призвела до зниження культ. рівня.

Як слушно пише Л. Костенко, культура укр. народу — серцевина, ядро, душа, серце схід. слов'янства — протягом своєї тисячолітньої історії тисячі разів піддавалася смертельній загрозі — від «стихійних» до планових і ретельно здійснюваних руйнацій, до викрадання та зухвалого привласнювання скарбів, шедеврів і талантів, від безапеляційних заборон усього українського, безкарних порушень автохтонно-етніч. і духовн. стабільності народу до рясних нагород за успіхи в русифікаторстві й ополяченні нації.

Заблокованість нашої культури — складна, багатоступенева, вона існує на рівнях видимих і невидимих. «Ніч бездержавності»,— як сказав Є. Маланюк. Віками одні і ті ж проблеми, віками одна і та ж безвихідь. Це не могло не вплинути на націю.

Н. с.— то глухота до проблем нац. справи, то стан збайдужілості до рідн. мови, і культури, і свого подальшого існування як нац. етносу, це неповага, відсутність будь-якого нац. почуття, схильність до того, щоб називатися ким завгодно, тільки не українцями, щоб не дістати визначення «сепаратистів», «деструктивних елементів».

Н. с. спричинила ідеологізовані тлумачення нац. культури, суть яких зводилась до такого: 1) культура будь-якого етносу є лише складовою частиною загальнорадянської культури; 2) культура населення республіки, яким би багатонаціональним воно не було, є однотипною; 3) нац. культура може розвиватися тільки в напрямі уніфікації і стандартизації.

Маніакальна пристрасть до винищення духовності власного народу охопила чи не всі ланки КПРС, що всевладно правила, і, зрештою, місцеві «вожді» діяли більш ініціативно, ніж навіть кремлівські, ганьбуючи честь, людську гідність, цінність та неповторність людського життя.

Що ж до інтелігенції, вона поступово перетворювалась в дещо залежне, невільне з дивним статусом «прошарок». Сама ж «селекція» відбувалась не на основі загальнолюдських цінностей, а на принципах класової нетерпимості, послуху. Загальна доктрина, що просякла весь розвиток суспільства, не брала до уваги духовн. та моральн. потенціал народу, не бачила в ньому особистостей, та й не потребувала їх. Ця «селекція» здійснювалась у масштабі всього колиш. СРСР над всіма народами. Насаджувались покірність та пристосовництво, провокувались підлабузництво і рабська психологія. Саме на цій основі вдалося у рекордно короткий термін ледь не знищити поняття честі та благородства, гідності та великодушності, перетворити людей на покірний, позбавлений обличчя натовп, що сьогодні хором співає осанну вождю чи герою, а завтра з тим же холодним ентузіазмом вимагає для нього смертної кари.

Мовний аспект. Варто позбутися того вікового шовініст. паралічу, коли в нас фактично відібрали мову, яка є не тільки синтезом понять виробничого, соціальн. і політ. досвіду, а й — пам'яттю роду, що тотожно віруванням, психології, філософії, нормам моралі та етики, гідності й честі.

Якоюсь мірою фатальну роль в укр. історії відіграла близькість укр. та рос. мов. «Старший брат» без докору сумління відвів укр. мові роль провінційного діалекту. Коли звучить, скажімо, лит. чи груз. мова, ні в кого не виникає сумніву, що це мова ін. народу. Така думка щодо українців і для багатьох українців вбачалася дикістю. Досить широко розповсюджувався погляд: існує Росія, а українці та укр. мова — «австріяцька вигадка», як говорила одна дама у п'єсі М. Куліша, яка вважала, що приємніш бути згвалтованою, ніж українізованою. Оце і є яскравим виявом Н. с.

Розправа з рідн. мовою стала страшним ударом проти нації. Адже сама «мова індивідуалізує окремі особи й народи»,— писав О. Потебня. Вона — «засіб творення думки, мислення й пізнання», вона — «шлях усвідомлення естетичних і моральних ідеалів і в цьому відношенні відмінність мови не менш важлива...»

Н. с. не могла не з'явитися саме в умовах денаціоналізації, яка, на думку О. Потебні, полягає в такому перетворенні народ. життя, при якому традиція народу, вміщена гол. чином у мові, переривається чи послаблюється до такої міри, що стає другорядним чинником перетворення. Причому пригноблюваний народ не позбавляється майна, не обертається в рабство, просто йому для підростаючого покоління пропонується школа, що користується мовою гноблячої нації. Така школа, вважає О. Потебня, навчаючи учнів гнобленої нації новій мові, досягає того, що її вихованці «за рівності інших мов, будуть у всіх відношеннях нижчі за тих, які при вступі до неї мали потребу не забувати, а лише вчитися, додаючи шкільні крихти до величезного дошкільного запасу думок». Так. чином для гнобленого народу нібито самою природ. течією створюються несприятливі умови існування, що випливають із розумової підпорядкованості панівній нації. А далі — у пригноблюваного народу «на місці витіснених форм свідомості запановує мерзенність спустошення» (до речі, саме через підсвідомий страх перед спустошенням свідомості, люди, як правило, добровільно не відмовляються від своєї мови). У подальшому «народність, що поглинається іншою, вносить у цю останню ростки розкладу, які, звичайно, справляють політичні наслідки тим швидше, чим численнішою і морально дужою та своєрідною є знищувана народність, і навпаки».

То що ж сталося? Чому наша сучас. мова зазнала таких руйнівних деформацій? Чому цілі регіони ще й сьогодні користуються убогим суржиком, виплодом примітивного казенного розуму? Можна було зрозуміти, коли до цього вдавались автори класичних комедій, маючи на меті, скажімо, висміяти Шельменка-денщика чи якогось фертика з канцеляристів, але зараз, у часи широкої освіченості нації, що здобулась уже на суверенність, незалежну державність свого життя,— звідки це? Цілі сфери людської діяльності, напр., торгівля, пошта, держ. інстанції різн. рівнів користуються дивовижно обмеженою кількістю словесних стереотипів, а все безмежне мовне багатство укр. народу, його свіжість і колоритність — де вони? Під тягарем комплексу Н. с. подекуди їх приховано до кращих часів, подекуди зовсім забуто, а ще гірше — свідомо вилучено з ужитку.

Піклування про мову, про її здоров'я, розвиток і престиж — це справа всієї нації. Віками відбувалася мовна селекція. З безлічі слів народ відбирав слова найповнозерніші, влучні, ваговиті, де мудрість розуму,

блиск думки, іронія чи гнів, ласкавість чи ніжність людини, естет. її сутність виявляли себе з найбільшою силою. Спільним будуванням духовності, активністю думки, вродженим тактом, делікатністю, високим розумінням чистоти й моральності людських взаємин лінгвіст. геній України витворював те, що сьогодні нанесено на атлас багатющих діалектів нації. То ж, переборюючи Н. с., скористаймося всім цим багатством!

НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ — цілеспрямований, свідомо регульований процес утвердження національної самосвідомості, національних почуттів, національних традицій, національного характеру та національних особливостей психології, самоцінностей національно-специфічного (особливого), духовно-культурних, мовних, естетичних, етичних та ін. цінностей, всього, що сприяє всебічному становленню національного. Йдеться про розуміння того, що утвердження дійсних демократичних ідеалів здійснюється не шляхом звуження національної сфери, її витіснення чи приниження, а через його всебічне відродження та розвиток, збагачення в ньому прогресивних елементів, вселюдських цінностей.

Метою національного виховання є усвідомлення людиною цінностей етнічної, національної індивідуальності, формування непримиренного ставлення до національного нігілізму, ігнорування специфіки національно-особливого. Воно має за мету також розуміння загрози абсолютизації та гіпертрофії як самого суверенітету, так і процесу суверенізації, самого національного виміру, національної ідеї. Рівною мірою національне виховання має сприяти утвердженню у свідомості людей різних національностей непримиренності до націонал-шовінізму та інших антиподів справжньої культури міжетнічного спілкування.

Потреба у виховній роботі є такою нагальною, що стала всеукраїнською чи не найбільш дразливою проблемою.

Національне виховання має в своєму підгрунті серйозну основу:

1) абсолютна більшість з 52-млн. народу України виступає за будівництво незалежної української держави, за незалежність економіки та за повернення до своїх духовних джерел;

2) почуття віками топтаної єдності верховинців, буковинців, галичан із великою Україною;

3) багатющі національні ресурси народу України, велетенський соціально-політичний досвід мирної співпраці різних верств населення України;

4) поєднання індивідуалізму з ідеєю рівності та неприпустимості насильства — як найстійкіший інваріант української душі впродовж усієї трагічної історії України;

5) високу толерантність української нації як сталу рису національного характеру, важливий генетичний підмурок національної життєдіяльності;

6) наявність в українській культурі якостей, які служать вихованню вселюдських чеснот: правдивості, справедливості, чуйності, співчуття, вміння сприймати прекрасне;

7) демократичні традиції українського народу, які розвивалися протягом віків, збереглися в лихоліття воєнні, в роки поневолення і занепаду;

8) рішучість, щире бажання української держави, політичних партій, рухів та об'єднань подолати тяжкі наслідки денаціоналізації (деетнізації), перетворити багатоетнічність України з її слабкості на силу, здатну завершити національне відродження;

9) наявність широкої західної та східної української діаспори, яка палко прагне прислужитися матірній Україні в її національному поступі.

Утворення незалежної української держави — це результат зусиль багатьох поколінь українців материкової України та її діаспори. При всій їхній роз'єднаності, взаємному незнанні і подекуди ворогуванні, пише І. Дзюба, їхня енергія найрізноманітнішими, часом найпарадоксальнішими шляхами спрямовувалася на національне виживання — і або на розбудову своєї України, або на підтримання вогню української ідеї. Зрештою, в підвалині української державності — і століття боротьби наших предків, у якій кристалізувалася ідея самостійності, і символізована насамперед в іменах Т. Шевченка та І. Франка титанічна робота великих просвітителів і різьбярів народного духу, діячів культури і науки, яка створювала гуманістичний потенціал нації.

Успіх розбудови незалежної держави обумовлюють значний економічний, науково-технічний і кадровий потенціал України; вигідне геополітичне і геостратегічне розташування; об'єднання більшості людей навколо державотворення. Сприяють цьому і паростки нового у нашому світосприйманні, національній самосвідомості, поведінці, практичних діях, нових формах життя, як національного, так і міжнародного. Це — початок усвідомлення всім народом України причетності до творення нової держави.

Ми недооцінюємо духовний та моральний потенціал своїх співвітчизників — українців, яких масово обробляли «етикою ненависті» та практикою насильства. Це свого гатунку історичне чудо, коли народ малоінформований, малоосвічений, який погано харчується, одягається — зі всією серйозністю засвоює ідеї та технологію мирної, ненасильницької практики.

«Те, що було довгими роками нашою тугою і болем — вимушене розсіяння українців по світах, нині за незбагненним промислом історії може і мусить обернутися нашою силою. Життя і праця українців у середовищі інших народів, інших культур, відкриває безліч каналів швидкого збагачення себе досвідом сучасної цивілізації, виходи до якої були наглухо заблоковані упродовж століть» (І. Драч).

Звичайно, розробка цілісної системи національного виховання — справа майбутнього. Принаймні, на наш погляд, в цю систему можуть увійти такі, приміром, важливі компоненти:

формування національної свідомості, почуття загальноукраїнської гордості, утвердження їх як одного з головних принципів виховання;

утвердження свідомості та почуття належності до народу України;

виховання відповідальності за долю своєї багатонаціональної Батьківщини;

всебічний розвиток культури міжетнічного спілкування, подолання як неповажного ставлення до національних почуттів та традицій, так і їх абсолютизації, намагань відгородитися від спілкування з представниками інших націй, народностей та національних груп;

рішуче подолання виявів націонал-нігілізму та націонал-шовінізму, усунення причин, що їх породжують;

утвердження на практиці ідеалів людинолюбства, ваги вселюдських цінностей, здійснення прориву до багатств загальнолюдської культури та духовності, подолання відчуження людини від них.

Така система національного виховання повинна охопити всі віки та прошарки населення, відзначатися науковістю, дохідливістю, індивідуальним підходом, суворим врахуванням психологічних особливостей людей різних національностей, толерантним ставленням до них.

Оптимізація процесу національного виховання в сучасних умовах передбачає докорінні зрушення (зміни) в суспільній свідомості, зокрема в масовій етносоціальній свідомості, в її ставленні до національного. Реалізація цього органічно пов'язана з відновленням в усіх сферах життєдіяльності суспільства національного як важливого фактора його повноцінного розвитку та функціонування. Тому важливе завдання національного

виховання — відновлення та розвиток справжніх національних цінностей народу, всемірне збагачення прогресивних елементів в його культурі, наповнення її загальнолюдським змістом, формування у свідомості людей різних національностей правильного співвідношення національного та загальнолюдського. Національне виховання передбачає формування у людей нового національного мислення, яке є результатом діалектичної єдності в свідомості особистості, в її практичній діяльності по докорінній зміні етносоціального буття національного та вселюдського. Воно спрямоване на усвідомлення етнічною індивідуальністю того, що утвердження в суспільстві справжніх сенсожиттєвих ідеалів, глибоко гуманістичних та демократичних форм їх реалізації здійснюється не шляхом звуження сфери національного, його витіснення, а шляхом його всебічного відродження, зміцнення. Формування нового національного мислення, підвищення ефективності процесу національного виховання передбачає утвердження непримиренного ставлення до національного нігілізму, такого її різновиду, як національна соромливість, або меншовартість, другосортність, викорінення з практики взаємовідносин між людьми всіляких виявів національного самоїдства.

Надзвичайно важливе завдання національного виховання в сучасних умовах полягає в створенні умов для самореалізації особистістю, етнічною індивідуальністю цінностей етносоціальної, національної культури на основі оптимізації процесу самовиховання.

Самовиховання цінностей етносоціальної культури, національно-специфічного є усвідомленою цілеспрямованою діяльністю людини по самовдосконаленню свого етносоціального потенціалу, що виявляється в самоорганізації своєї діяльності по самореалізації етнічності, що здійснюється на основі об'єктивних факторів (зокрема соціального середовища) та суб'єктивних умов (зокрема духовно-моральної діяльності, суспільного виховання). А тому цілеспрямований процес національного виховання лише тоді стає максимально ефективним, оптимальним, а значить таким, що досягає своєї мети, коли він обумовлює потребу особистості у самовихованні. Самостійне, творче вироблення цінностей етносоціальної культури, постійне їх вдосконалення активно сприяє росту, зміцненню самосвідомості особистості, поступовому перетворенню її в активний суб'єкт саморегулювання своєю поведінкою, діяльністю як у сфері етносоціальної комунікації, так і в системі суспільних відносин у цілому. Самовиховання ж — це цілеспрямована діяльність людини по вдосконаленню своїх якостей, світоглядної зрілості, що відбувається на основі росту самосвідомості.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ. Форма відкритої постановки у суспільне життя національних проблем, які визрівають у його надрах. Виникає в зв'язку з реальними або уявними несправедливостями у міжнаціональному спілкуванні. Уявлення про національну несправедливість формується на базі категорії «національний інтерес». Залежно від того, як широко розуміється національний інтерес, Н. п. набуває широкого або вузького тлумачення. Звужене трактування Н. п. обмежується головним чином політико-правовим статусом націй, їхньою державною суверенністю, розподілом влади між суб'єктами етнополітики, а також збереженням етнічної ідентичності народів (мови, літератури, традиційної культури тощо). Коли ж національні інтереси усвідомлюються у сукупності з усіма сторонами життєдіяльності етносоціального організму, тоді Н. п. вбирає в себе все, що відноситься не лише до базису, але й рівним чином до надбудови і навпаки. В такому разі уявлення про невирішеність Н. п. або про несправедливе його вирішення може виникати як реакція на проблеми етнодемографічного, економічного, екологічного, соціального, морально-психологічного характеру.

Н. п. виявляє себе переважно в зв'язку із соціально-економічними проблемами, в атмосфері їх загострення, що спонукало засновників марксизму до висновку про його підпорядкованість питанню про соціально-політичний прогрес суспільства і про можливість його повного усунення з життя людей по мірі ліквідації соціального гноблення, на основі соціалістичних суспільних відносин, на принципах права націй на самовизначення аж до відокремлення, права на добровільне об'єднання, взаємоповаги і взаємодопомоги.

Практика вирішення Н. п. в колишньому СРСР довела, що радикальна перебудова економічних відносин, соціальної структури суспільства (націоналізація засобів виробництва і ліквідація класу приватних власників), а також вирівнювання ступеня економічного розвитку народів не забезпечують досягнення цієї мети. Залежно від обставин народ може віддавати пріоритет таким інтересам, як культурне відродження, підвищення свого морально-психологічного престижу, усунення територіальної несправедливості і т. п. Так, побудова або відтворення власних національних держав є пріоритетною метою народів колишніх радянських республік, до якої вони згодні йти навіть через економічні труднощі. В Україні невід'ємною складовою Н. п. є відродження національної мови, екологічне очищення, запобігання економічній катастрофі. В свою чергу бажання великої частини російського населення Криму приєднатися до етнічно близької Росії, навіть всупереч економічним розрахункам, спровокувало так звану проблему Криму. Побоюваннями щодо втрати власної етнічної ідентичності великою мірою зумовлений рух русинів у Закарпатті.

Життя довело хибність думки про можливість остаточного вирішення Н. п. Більшість схиляється до того, що Н. п. існуватиме постійно, а його розв'язання мусить полягати у наполегливому пошуку шляхів гармонізації міжнаціональних відносин, подоланні протиріч, що неминуче виникають на грунті національних інтересів, з тим щоби запобігти переростанню цих протиріч в національний (етнічний) конфлікт.

НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕСІАНІЗМ — один з ключових постулатів філософії та націології XVIII—XIX ст. В концептуальному аспекті Н. м.— це наслідок інтерпретації проблеми єдності та багатоманітності світової історії через метафізичне розуміння співвідношення загальнолюдського та конкретно-історичного (національного). В трактовці нац. місії можна виділити два підходи: соціально-політичний (напр., Й.-Г. Фіхте, Г Гегель, Д. Де Местр, Ф. Пізе, П. Манчіні) та релігійний (М. Данилевський, В. Соловйов, М. Бердяєв, М. Костомаров).

Політич. орієнтована ідеологія Н. м. базується на інтерпретації всесвітньої історії як лінійного, спрямованого процесу розвитку, що проходить певні еволюційні стадії, з притаманними йому чітко визначеними економічними, політичними та духовними стандартами, а також на розумінні конкретно-історичного прояву загальнолюдськ. (народ, нац. культура) як окремої неповторної функції цілого.

Пануючий в соц. філософії та націології XVIII—XIX ст. європоцентристський підхід (з яскраво вираженими національними та націоналістськими симпатіями) в дискусії з приводу означеної вище діалектики національного та загальнолюдського вів до відкритої апології нац. нерівності та пригнічення. У відповідн. з даним підходом, народи (нації) поділялись на загальнолюдські, історичні (тобто для історії необхідні) та неісторичні. Подібна дихотомія робила всесвітн. історію подібною (за виразом Данилевського) землеробству, при якому ріст «бур'яну» був визнаний небезпечною перешкодою для розвитку «культурних» рослин. За аналогією з стандартами землеробства в філос. історії та націології незагальнолюдські народи розцінювались як не корисні

або навіть небезпечні для історії. В «інтересах загальнолюдськ. прогресу» їм відмовлялось в праві на існування, їх політична самостійність (державність) підлягала знищенню, а її представники — культурній переробці або ліквідації.

В релігійній філософії національна місія розглядалася не в контексті націоналістичної ідеології, тобто не як виконання народом (нацією) якої-небудь політичної чи культурної історич. ролі шляхом максимально можливої експансії свого «Я» на інші національні спільноти, а в релігійно-моральному смислі, як здійснення в життєдіяльності нації ідеалів християнства (Месії). В останньому випадку здійснення «національної місії» передбачало християнське самовдосконалення духовності нац. спільноти («позитивний націоналізм»), розвиток релігійного досвіду народу та реалізація таким чином головної мети — «звільнення світу (Всесвіту) від зла і горя» (М. Бердяєв).

В XX ст. ідеї Н. м. використовувались в ряді тоталітарних політичних концепцій (націонал-соціалізм А. Гітлера, фашистські рухи в центральноєвропейських країнах).

В укр. політ. та філософ. думці засновником ідей Н. м. є М. Костомаров, який в ряді робіт обгрунтував особливу істор. роль укр. народу, виходячи з специфіки його нац. психології (відраза до царів та панів, індивідуальн. схильність до народоправства, глибока християнська релігійність і ін.). Елементи теорії Н. м. широко використовувались в політичних концепціях Д. Донцова, Ю. Липи, М. Сціборського.

НАЦІОНАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ ТЕОРІЯ. Нац. конфлікт — термін, який складався таким чином, що позначає відмінні явища — конфлікт міжнарод. та конфлікт міжетніч. З юрид. точки зору це означає, напр., те, що вони регулюються міжнарод. та внутр. законами чи засобами. В реальності вони бувають тісно пов'язані.

Н. к. т. входить у загальну теорію конфліктів. У той час як теорія міжнарод. конфліктів являє собою струнку та досить розвинену теорію, що опирається на теор. дослідження та потужний математ. апарат, теорія власне етніч. конфліктів досі залишається нерозвиненою, що особливо показово для нашої країни. Таке становище було пов'язане як з ідеолог. міркуваннями (за «відсутністю бази» для такого роду досліджень у соціаліст. суспільстві), так і з хибним теор. сприйняттям конфлікту як лише деструктивного процесу.

Проте зростання етніч. фактора у сучас. сусп. житті, що призвело навіть до появи поняття «етніч. парадокс сучасності», підштовхнуло до вивчення цього феномена. Дослідження проходять у двох напрямах: вивчення сутності етніч. конфлікту, з одного боку, та вдосконалення розвиненого аналіт. апарату конфліктології, з другого. Цей апарат передбачає такі підходи: диференційні рівняння; теорія прийняття рішень; теорія ігор; теорія домовленостей; теорія стабільності; теорія систем; моделі дії-протидії. Математ. моделювання, що застосовує ці підходи, все ширше використовується для опису етніч. конфліктів.

Дослідження сутності етніч. конфліктів протікають у трьох осн. напрямах: соціобіолог. теорія; неомарксист. підхід; теорія раціонального вибору.

Соціобіолог. теорія вбачає глибинні причини етніч. та расової ідентифікації та основу її стійкості у біологічно визначеній тенденції генів максимізувати свою наявність. Вони роблять це, програмуючи організм на успішне змагання і, таким чином, на перешкодження розмноженню організмів, що несуть альтернативні лінії генів.

Прихильники неомарксист. підходу вважають, що етніч. розподіл, який виник у докапіталіст. аграрних суспільствах, є функціональним щодо капіталіст. відносин і тісно пов'язаний із класовим поділом суспільства. Вони ввели термін «внутрішній колоніалізм» для позначення відносин етнічної нерівності та експлуатації у суспільствах.

Теорія раціонального вибору базується на тому твердженні, що індивіди діють раціонально у тому розумінні, що вони вибирають з ряду альтернатив ті, що, як вони вважають, нададуть їм найбільших матер. або соціальн. вигод; що люди живуть у світі перманентних дефіцитів, а це призводить до постійного змагання з приводу тих чи ін. дефіцитних ресурсів. Вимоги боротьби за ці ресурси диктують необхідність об'єднання індивідів у ті чи ін. фракції (партії, етноси тощо). Тобто ними підкреслюється інструментальність етніч. розподілу у суспільствах.

Останній підхід надає найбільших можливостей для раціонального розуміння етніч. конфліктів у світлі соціолог., конфліктолог. підходів, а отже розробки національних методик розв'язання конфліктів.

НАЦІОНАЛЬНІ ШЛЯХИ ДО МОДЕРНІЗАЦІЇ. Ернст Геллнер і Мирослав Грох досліджують зміст драми сучасності історії та ідентифікують і визначають роль її головних акторів, і цим виходять за межі менш цікавого питання про те, як ідеї Маркса чи Ліста інтерпретуються в праці «Communism and Nationalism». Я ж зі свого боку, виражаючи глибоку вдячність моїм критикам за написання їх оглядів, свій матеріал будуватиму на їх коментарях — задля з'ясування ширшого питання про роль національних акторів та ідей у драмі сучасної історії.

Спостереження Геллнера про те, що втрата віри в особистого і трансцедентного Бога та зростання віри в Прогрес, що походить із Західної Європи XVIII ст. трансформували суспільство і політику, економіку та релігію,— подає багатообіцяючу відправну точку для дискусії. Виникло нове бачення людського життя та людської історії, і люди почали задавати нові запитання. Спостерігаючи «структурну зміну людського суспільства», люди прагнули ідентифікувати «одиниці і підодиниці» історії, її «dramatis personae».

За Геллнером, для такої людини, як Маркс, було розсудливим дійти висновку про те, що клас є важливішим, ніж нація. Це було «дуже розважливо» — думати про технічну революцію як «найважливішу річ, що відбувається», і про те, що «між технічною революцією і міжетнічним конфліктом» не було «явного логічного зв'язку».

Геллнер заявляє, що історична праця Маркса була величезною, згубною помилкою. Геллнер запитує: «Якщо Маркс помилявся, то в якому розумінні і до якої міри мав рацію Ліст?». Він доходить висновку, що «Ліст був чутливий до низки вирішальних в історії XIX і XX ст. речей та до економічного розвитку. Він (Ліст) розумів також, що «політична і культурна (отже, врешті-решт, етнічна) структура є ключем до пізнішого індустріалізму». Позбавлення індустріалізму, відстоюваного Марксом, політичності й етнічності і «не визначений етнічно протекціонізм є справжньою химерою. У всьому цьому Ліст перевершив Маркса і був набагато більш передбачливий».

Геллнер менш впевнений у тому, що він називає «суттю справи», тобто у зв'язку між націоналізмом та індустріалізмом. Ліст насправді «мав рацію», скажімо, зрозумів, що «національний шлях в індустріалізмі був головним».

Геллнер визнає: засада, що «розвинута держава — покровитель індустрії, а не віри мала б бути національною», не є очевидною. Однак, говорить він, «цікаво, чи Ліст розумів», чому так має бути. Дійсно, Ліст «бачив, що націоналізм мав бути економічним, але чи бачив він також і причини, чому політично керований розвиток мав бути національним»?

Дійсно цікавим і важливим питанням для Геллнера є те, «чи життєздатній економічно-політичній одиниці, спроможній вціліти в... умовах [індустріалізму], необхідно було бути також і національною». Геллнера не цікавить «лицьовий бік» цього питання, тобто питання про

те, чи вже існуючій етнічній групі потрібно перетворюватися на модерну, щоб вціліти в світі, що індустріалізується.

З одного боку, він говорить про націю, «породжену сучасним індустріалізмом». З іншого боку, однак, він визнає, що нація може виникати як наслідок індустріального поступу. Тому він припускає дві можливості, за яких може розвинутися зв'язок між націоналізмом та індустріалізацією. В одному випадку початково ненаціональна держава розвиває індустрію і стає (або робить спроби стати) національною, щоб відповідно функціонувати і вціліти в сучасному світі. За другого типу розвитку етнічна спільнота, живучи «в тіні» індустріалізму, стає належним чином індустріалізованою, щоб вціліти і домагатися здобуття політичної автономії. У першому випадку національну мову заохочує держава: діє принцип «cuius lingua» («чия влада, того й мова»,— лат., прим. перекл.). В другому випадку зв'язок зворотній: мовна спільнота прагне влади в ім'я «cuius lingua, eius regio», щоб закарбувати фразу.

На противагу Геллнеру, який мовчазно визнає, що сучасна національна держава, як ми вже спробували показати, може виникнути з одного або двох можливих джерел, Грох нагадує твердого консервативного історика. Він рішуче не погодується з твердженням Геллнера про те, що націоналізм «створює нації там, де вони не існують» («Nations and Nationalism»), а також із поглядом (який він приписує мені) про те, що нації були роботою інтелектуалістів. Він наполягає на тому, що його власне дослідження підтверджує висновок, протилежний до виведеного із книжки Гроха висновку Шпорлюка. Він знову повторює свою основну точку зору: «Сучасна нація є не продуктом «націоналізму», а наслідком довготривалих соціальних процесів у перехідний від феодального до капіталістичного суспільства період».

Що це були за процеси?

Розглядаючи перехідний період від феодалізму до капіталізму, Грох вірить, що єдиною справжньою соціальною зміною була зміна в соціальній й економічній структурі, у класових відносинах. Він визначає громадянське суспільство як суспільство, що складається передусім і по суті з буржуазії та пролетаріату: ці категорії він визначає суто економічними термінами. І коли Грох звертається до погляду Маркса на dramatis personae історії, то припускає, що Маркс сподівався, що драма історії вирішиться у неминучій пролетарській революції.

Як бачимо, в інтерпретації Гроха «помилка» Маркса була подвійною. По-перше, «пролетаризації та зубожіння ремісників, дрібних фермерів та купців не сталося». По-друге, «залишається й пристосовується до капіталістичних умов не лише старий середній клас, але при капіталізації розвивається й новий середній клас робітників у білих комірцях, вчителів і подібних службовців», які не належать ні до пролетаріату, ні до буржуазії.

Незважаючи на ці визнання, які могли б вести до висновку про глибоку хибність Марксового діагнозу, Грох вірить, що марксистська інтерпретація нації та націоналізму була за своєю суттю правильною.

Як каже Грох, Маркс мав рацію, принаймні в твердженні, що справжніми dramatis personae історії є класи, визначені за їх місцем у виробничих зв'язках. Грох розміщує «громадянське суспільство» в економічній сфері, а культуру, ідеї, феномен нації,— очевидно, поза громадянським суспільством, однозначно трактуючи їх як речі, залежні від продукту громадянського суспільства.

Перш, ніж перейти до інших поглядів, необхідно подати два коментарі щодо вживання Грохом терміну «громадянське суспільство». По-перше, я не думаю, що буде правильним твердити, начебто Маркс включав пролетаріат до складу «громадянського суспільства». Навпаки, Маркс наполягав на тому, що пролетаріат був поза суспільством, був його «ефектним розчиненням» (див. мою працю «Communism and Nationalism» с. 27—28 про виклад цього питання Марксом). По-друге, незалежно від думки Маркса, концепція громадянського суспільства Гроха є надто одновимірною, (соціально-економічною), тоді як концепція громадянського суспільства є багатозначною не лише в економічній, але й у політичній, конституційній та юридичній структурі.

Громадянське суспільство було сформоване у Західній Європі разом із сучасною державою, але незалежно від неї. Воно не базувалося виключно або головним чином на економічних класах, а також не визначало себе рамками виключно економічних інтересів. Говорячи про громадянське суспільство, такі постаті, як Токвіль, а раніше Фергюсен, Пейн і Гегель, за Джоном Кіні включили до нього такі «форми громадянського об'єднання... як наукові та літературні кола, школи, видавництва, готелі, мануфактурні підприємства, релігійні організації, муніципальні об'єднання та незалежні домашні господарства» і зображали їх як «вирішальні перепони двом чинникам — політичному деспотизмові й соціальній свободі та нерівності».

Громадянське суспільство, як бачимо, не варто розглядати як просто іншу назву класового суспільства при капіталізмі (це, очевидно, має на увазі точка зору Гроха). В історії ми могли б також зустрітися з суспільством, яке визначається за культурними зв'язками, суспільством-культурою, чи Bildungsgeselshaft (освіченим суспільством — прим. перекл.). Спочатку такому суспільству інколи може бракувати і відповідної економіки, і незалежної державної структури. Проте з часом таке суспільство може розвинутися в повну Bildungsnation (освічену націю — прим. перекл.).

Як добре відомо, у Східній та Центрально-Східній Європі, в умовах абсолютизму, «феодалізму», економічної відсталості і низького рівня комунікації громадянське суспільство класичного «західного» зразку не виникло. На Заході, як наголошує в своєму нарисі «Деспотизм і демократія» Джон Кіні, громадянське суспільство визначалося окремо від держави, громадянське суспільство та держава розглядалися як окремі організми, з попереднім існуванням, незалежним від держави. З другого боку, в Німеччині «держава розглядається як попередник буржуазного суспільства (burgerische Gessellschaft), його опікун, вихователь і караюча рука». Однак ми могли б додати, що у Росії намагалися зберегти систему навіть більш обмеженого німецького стилю громадянського суспільства.

Саме у східному регіоні Німеччини та на заході Росії ми знаходимо спосіб виникнення громадянського суспільства, який одночасно відмінний від досвіду і Росії, і Німеччини. У Центрально-Східній Європі громадянське суспільство зародилося спочатку у сфері культури. Воно швидше сприяло розвиткові комунікаційних зв'язків, ніж розвиткові виробництва (звичайно, таке Bildungsgeselschaft мало економічну сторону, і та сторона була життєво важливою).

Незважаючи на те, що бізнесу друкування і продажу книжок не існувало, зміст книжок, що продукувалися і продавалися, був історично вирішальним у формуванні такого суспільства.

У Центрально-Східній Європі культура друку і лінгвістичні спільноти, що базувалися на ній, почали розвиватися раніше і робили це набагато швидше, ніж пробігали процеси економічної чи політичної модернізації. Тому, коли поміж сільськими людьми з'явилися культурні націоналісти — все оті романтичні будителі нації, вони задумали дещо таке, за що заслужено заробили звання «лінгвістичних революціонерів» і «філологічних паліїв»: ці ранні вчені були будівниками спільноти, що базувалася на культурі. Вони будували її осторонь від держави (якщо не на противагу їй) і часто незалежно від громадянського суспільства, що базувалося на еко-

номічних класах та інституціях. Ці культурні націоналісти вчинили так в інтересах виникаючих націй, які на той час не мали національної буржуазії.

Тому ми доходимо висновку, що, крім класичного шляху, на Заході, де сучасне суспільство та економіка виникли «оригінально», незалежно від свідомого плану, існували ще три дороги від феодалізму. Одна з них була дорогою економічного розвитку. Інші дві пролягали в тіні індустріалізації: одна була політичною, інша — культурною. Обидві були пов'язані з економічною.

Раніше чи пізніше ці дороги мали зійтися в одній точці, якщо вже їм судилося заслужити марксистського ярлика «буржуазних»: скоріше чи пізніше вони повинні були зіткнутися з питанням індустріалізації. Але, повторюємо: вони прибули на місце призначення з різних напрямів. В одному випадку держава, яка модернізувалася, сприяла індустріалізації та культурному об'єднанню. В іншому — культурна інтелігенція, із структурою культурних інституцій, що її формували та підтримували, заклала грунт, де могли б зіткнутися політичні та економічні питання. Однак неможливо знайти випадок, у якому національно свідома буржуазія існувала б раніше національної культурної інтелігенції, випадок, у якому національні заводи і банки діяли раніше заснування національних газет, театрів і шкіл (ми, звичайно, говоримо про недержавні нації).

Як відомо з історії Центрально-Східної Європи, ті національні рухи, що базувалися на культурному підгрунті, в кінцевому підсумку вціліли, а зазнали поразки (у більшості, але не у всіх випадках) ті нації, що базувалися на економічно визначених громадянських суспільствах, і ті, які формувалися під егідою держави. У Центральній Європі тими націями, що зазнали поразки, були німецька та угорська. Габсбурзька монархія — яскравий приклад держави, що зазнала невдачі у формуванні «належної» нації. Однак такі Bildungsnationen як чеська, хорватська, словенська та ін. вижили, навіть незважаючи на те, що спочатку їм бракувало двох чинників: політичної та економічної сили своїх суперників.

Що міг запропонувати культурний націоналізм своїм потенційним споживачам, яких він створив (принаймні більшу їх частину) — вибрати його серед конкуруючих істин, які пропонувалися в політичних та економічних сферах? Чи можна думати, що рішення визначити себе словенцем швидше, ніж членом історичної (але такої, що перетворюється на буржуазну) німецької нації, а отже бути суб'єктом імперії, було для носія словенського діалекту більш «природним» рішенням у добу модернізації, включно з індустріалізацією?

У пошуках відповіді на це нам необхідно на певний час залишити питання індустріалізації і розглянути зв'язок між націоналізмом та індивідуальною психологією. Це — зв'язок, яким дослідники націоналізму здебільшого нехтували. Гейл Стоукс, який у цьому відношенні є рідким винятком, написав про розвиток «пізнавальної держави, яка особливо добре відгукується на заклики націоналізму». Стоукс зазначає, що особистості, які добиваються такої держави, здатні теоретично і логічно мислити. Він називає ці особистості «діяльними» («operational»), а якість, якою вони володіють,— «діловитістю» («operationalism»).

Йдучи слідом за Пайегетом, Стоукс далі доводить, що здатності до дії («operationalization») досягають у віці приблизно від одинадцяти до п'ятнадцяти років, тобто у школі. Дітям, що навчаються елементарних навиків та манер не в школі, а беруть участь у певних заходах, де ті навики та манери стають їм у пригоді, не вдається досягти «діловитості» («operationalism»). З іншого боку, «в суспільствах, де відбувся індустріальний розвиток, неможливо пройти повз усі навики, які доросла людина буде потребувати на безпосередньому реальному життєвому шляху.

Універсальним розв'язанням цієї складної проблеми... була школа. Це в школі дитина вчиться за «посередництвом абстракції».

До цього можна було б додати, що школа описаного тут типу може існувати також у суспільстві, де індустріальний розвиток не відбувся; це може бути суспільне буття, вживаючи вислів Геллнера, в «тіні» індустріалізму. Іншими словами, у певних суспільствах і за певних умов зрушення в освіті, культурі, визначені у загальних рисах, можуть мати місце напередодні відносного зрушення в індустрії. Так може бути з усіма «суспільствами, що розвиваються пізно»: освіта дає їм те, що інші, «західні», суспільства ведуть перед не лише в науці, а й в економіці, а це відбувається тоді, коли ці «пізні суспільства» шукають для свого розвитку грунтовних планів подолання того стану, що ними зараз сприймається як відсталість.

Але якщо це так, то ми можемо оцінювати всіх цих ранніх національних будителів такими, що будучи рожевими та романтичними мрійниками, відокремленими від реального світу, тобто світу політики та економіки,— звернувши увагу спочатку на мову та школи, були, по суті, більш практичними та реалістичними, ніж їх сучасники, зайняті політикою чи економікою. Трансформуючи відповідні діалекти у нормативні мови, та вимагаючи, щоб ними навчали в школі і вживали їх у газетах, журналах та книжкових виданнях, іншими словами, у всьому середовищі, в якому реалізовувалася здатність до дії («operationalization») юного покоління,— ці ранні націоналісти будували нові спільноти. Ці спільноти, чи, як ми зараз їх називаємо,— етнічні нації, сформували індивідуумів, які, будучи письменними, здобули необхідні умови для функціонування в сучасній економіці та сучасній держави. Ці спільноти довели, що вони більш витривалі, ніж встановлені політиками чи економістами зв'язки на засадах конкуренції. Ці спільноти вціліли на руїнах держав і ринків, як можна було бачити у 1918 р.

«Здатним до дії» («operationalization») індивідуумам завдяки освіті та письменності не треба було чекати на появу сучасної промисловості. Книгодрукування відкрило можливості поширення письменності та освіти, і це мало свої політичні та соціальні наслідки. Коли індустріалізація виробництва переросла в індустріальну революцію, вже існували порівняно нові культурні спільноти, які базувалися на спільності мови. Примітивним прикладам такої спільноти із давньою культурою друку була Польща. Ця культурно визначена спільнота на початковій стадії була зовсім малою у порівнянні із усім населенням, але вона була здатною переконати маси, коли виникли сприятливі обставини. Коли маси пішли до школи і навчилися читати й писати в дещо інший спосіб, їх націоналізував польський націоналізм, замість того, щоб буржуазне суспільство зробило їх німцями, чи держава — росіянами, чи марксизм — класово свідомими пролетаріями. Це — історія (чи принаймні важливий бік історії) польської нації в XIX та на початку XX ст. Дуже подібну історію можна розповісти про чехів, словенців, хорватів, українців та ін., усім їм бракувало політичних та соціальних передумов, що їх мали поляки як «історична» нація.

Ця дискусія привела до висновку, що засобом перетворення особистості, здатної до функціонування в сучасному суспільстві, було прийняття національності, а не вибір класового інтересу.

Щось схоже з аргументами Стоукса і Гаупта твердить Геллнер: «вимоги спілкування в новому інтелектуально-інтенсивному способі виробництва передбачають існування його частини — письменної, освіченої, спадкоємної культури в традиції Гутенберга і Лютера».

Нам треба лише додати, що деякі з цих культурних «вимог» можуть виникнути раніше економічних обста-

вин, що їх «вимагають». Націоналізм у Центральній та Середній Європі (як я доводжу в моїй книжці) був особливо зацікавленим у створенні такого особливого кшталту культури. Він узявся за цю справу щонайменше декількома способами напередодні того, як став необхідним для багатьох людей, щоб спілкуватися «в інтелектуально-інтенсивному способі виробництва». Найяскравіший з-поміж націоналістичних мислителів та діячів у найменш розвинутих націях Фрідріх Ліст був би впевнений у тому, що такі зусилля пішли за кордон, на «Захід» і передбачав згадані потреби та вимоги. Тому націоналізм написав свою власну п'єсу. Вона передбачала поведінку мужчин і жінок, відмінну від тієї, яку прописав історичній сцені Маркс.

Проблема з Марксом, могло б здаватися, полягала в тому, що у спектаклі на світовій сцені ставилася не лише створена Марксом п'єса, один із головних героїв якої, пролетаріат, повинен був виконувати написані Марксом ролі. На цій сцені одночасно виконувалася інша п'єса — п'єса, що почалася раніше. Dramatis personae цієї п'єси були нації, а змістом її першого акту було формування націй, чи, як це називають сучасники,— національне відродження. Цей процес є темою добре відомої і вартої високої оцінки книги Гроха. [...] Кидається в вічі, що буржуазія відсутня в оцінці Грохом сцен, які творяться «малими націями».

Ця націоналістична п'єса була написана багатьма різними руками, але Ліст напевно був автором декількох її найсильніших ролей. У драмі історії, як показано й описано Лістом, нації, чи, щоб бути більш точним, нації організовані в держави, були першоплановими акторами dramatis personae. Нації були тими пізніми явищами в розвитку, про які (і для яких) писав Ліст; вони були акторами в нерівноцінному обміні за правилами вільної торгівлі. Ліст хотів, щоб вони стали також dramatis personae в драмі індустріалізації. Він хотів, щоб вони об'єднали вільну торгівлю на своїй території з протекціоналізмом в іноземній торгівлі.

Як твердить Геллнер, ця Лістова програма, яку Маркс, прикладаючи до Німеччини, обрав для атаки як «абсурдну» «повернулася, щоб бути вирішальною дійсністю XIX і XX століть. Це до того ж було можливим і надзвичайно ефективним. Більше того, дійсна історична роль марксизму у тій формі, в якій він насправді прийшов, щоб бути втіленим у реальному світі, належала Лістові. Національний шлях до одного з двох — капіталізму чи соціалізму — був не лише можливим, а й обов'язковим. Це був національний шлях до необхідної індустріалізації».

Геллнер абсолютно переконаний, що історія розвивалася за сценарієм Ліста, а не Маркса. Прогноз Ліста, як говорить Геллнер, підтвердили подальші події.

Завершимо одним — двома спостереженнями над спорідненістю між національною тотожністю і пролетарським інтернаціоналізмом. Культурні націоналісти не тільки були відповідальними за концепцію нації, у пошуках якої вони перебували, щоб пристосувати до неї політику та економіку. Історична реальність вичерпно показує, що вони мали успіх і в переконанні Маркса відіграти головну роль в світовій драмі робітників, у доцільності виконання ними класової ролі в національній п'єсі. Грох визначає, що «у капіталістичному суспільстві пролетаріат одержав доступ до освіти і, отже, до культурної спільноти нації, до якої він належав етнічно», він перестав «бути тільки інтернаціональним», а перетворився на «інтегрованого в національні спільноти». Однак, наполягає він, «відданість нації могла б, але не повинна автоматично означати відхід від інтернаціоналізму», хоча «він став постійним джерелом антагонізму всередині працюючого класового руху».

Хоча припущення Гроха й цінні, однак викликає сумнів його судження про зникнення виключно «інтернаціональної сутності пролетаріату», після його інтеграції «в національні спільноти». Грох повторює ханжеський міф (засновником якого був Маркс) про те, що пролетаріат був за своєю суттю понаднаціональним класом. Навіть вчені-марксисти у наш час визнають, що пролетаріат ніколи не був інтернаціональним, і що він напевно не був таким напередодні того, як став «націоналізованим». Ерік Дж. Гобсбаум висловлює це без жодних застережень: «Альтернатива до національної політичної свідомості не була на ділі «інтернаціоналізмом працюючого класу», а нижчою політичною свідомістю, яка до того часу діяла в набагато меншому, ніж свідомість національної держави, чи у невідповідному їй масштабі».

Зовсім протилежно до передбачень і надій Маркса та його послідовників про появу людей, розвиток світу, включно з розвитком самого СРСР (який був явно заснований на принципах інтернаціоналізму), не дає підстав вважати застарілим твердження, що «there is no way of being human which is not a way of being human» [«не існує іншого способу бути людиною, як бути якоюсь людиною» (мається на увазі: конкретною людиною певної означеної національності, конфесії, професії і т. п.— авт.)].

НАЦІОФОБІЯ (лат. natio — плем'я, рід; грец. phobos — страх) — психологічний чинник взаємовідносин націй, непереборний страх однієї нації перед іншими, що виявляється в органічному несприйнятті та крайнє негативному ставленні однієї нації до будь-яких виявів життєдіяльності іншої нації.

Як правило, явище націофобії можна спостерігати в багатонаціональних суспільствах, де існують нерівні взаємовідносини націй типу «підкорення та пригноблення», де пануюча нація проводить насильницьку політику підкорення власним національним, політичним, соціально-економічним, культурним та іншим інтересам інтересів якоїсь певної нації.

При цьому слід розділяти націофобію нації пануючої та націофобію нації пригнобленої. В першому випадку це означає страх перед можливістю втратити вплив та можливість певної експлуатації підвладної нації, в другому випадку — страх перед подальшим існуванням як нації підвладної.

Націофобія може мати такі зовнішні прояви, як шовінізм та націоналізм.

НАЦІЯ АБО ІМПЕРІЯ. Спір між Україною і Росією ведеться в багатьох площинах, але всі часткові питання, наприклад, доля Чорноморського флоту та ін., зводяться до проблеми правонаступництва і мають принципову основу: або імперія, або національна держава. Росія обирає імперський принцип самобудови і оголошує себе правонаступницею російської і радянської імперії. Можливість незалежної демократичної мононаціональної російської держави виглядає досить блідою. Але імперія в межах колишньої РРФСР знову-таки грунтується на пригнобленні інородців, пов'язана з намаганням обрусити всі народи, тобто вимагає проведення політики геноциду (прихованого, звісна річ, але не менш небезпечного). Україна обирає принцип національної державності і визнає всі права націй і національних меншин. Тому в інтересах російської пропаганди знецінити національний принцип побудови держави і вихваляти наднаціональні форми державності, спекулюючи на правах людини, на ідеях інтеграції світового співтовариства народів тощо. При цьому національний принцип подається в його крайніх проявах, як націонал-фашизм, незважаючи на те, що більшого поширення набули саме форми національно-демократичної державності: уся Європа побудована на принципі окремих націй, що утворюють окремі держави. Люблять наводити приклад Америки, де національний принцип, як здається, не грає провідної ролі. Але при цьому забувають, що в Америці, а також в Австралії, Південній Африці та ін. утворились за сотні років самостійні національні форми існування в жор-

стокій боротьбі проти аборигенів, приречених на винищення. Така доля, можливо, спіткала б і народи Радянського Союзу, коли б система насильства і пригноблення проіснувала ще з сотню років.

Тоді національне питання переводиться в загальнолюдську площину: можливо, людству потрібно справді залишити дві-три розвинені великі нації, а усі інші розчинити в них і швидко просуватись до щасливого майбуття, не дуже потерпаючи над проблемами мови або культурного розмаїття? Світ не такий вже й далекий від цієї шаленої мрії: саме Америка створила феномен масової культури, що просочується в усі країни світу, пригнічуючи місцеві форми культури. Але така стратегія викликає не менш шалений опір з боку сил, що їх зневажливо трактують, як націоналістичні, місцеві, фундаменталістські, консервативні, і зображують як такі, що перешкоджають поступові людства, розвитку цивілізації. Можливо, вся справа в тім, що потрібно зрозуміти, що таке поступ, розвиток. Чи дійсно поступ — в інтересах людини, а не в інтересах якогось надлюдського утворення у вигляді утопічного ідеалу або ще якогось міфу? Ще Руссо застерігав проти ейфорії щодо досягнень цивілізацій, якщо вони не сприяють поліпшенню долі людини. Нація — це не надлюдське утворення, це людська єдність, що за багатьма ознаками має статус індивідуальності. Видатний французький історик Жюль Мішле писав, що національності не можуть щезнути, про це свідчить вся історія людства. «Ніщо не загине, я впевнений в цьому: ні душі людей, ні дух народу, наша доля в надійних руках...» (Ж. Мішле. Народ. М., Наука, 1965, с. 140—141). Зближення націй, вважає мислитель, не таїть у собі небезпеку, що вони колись зіллються в одну, бо кожна з них, йдучи шляхом взаєморозуміння, зберігає самобутність. Якщо ж нації справді зіллються в одну, то прощавай, гармонія, музика, настає один простий гомін.

Нам здається, що останній принцип, який визнає право нації на існування і розвиток, на політичне і культурне самовизначення, більш узгоджений з загальнолюдськими принципами, аніж ідея злиття націй. Останню відкрито в наші часи вже ніхто не сповідує, але в неї є прихильники, що маскують свої погляди під загальнолюдські, протиставляючи національні інтереси і права людини, наче права людини не можуть бути більш захищеними в своїй державі. Ці погляди чудово узгоджуються з російським націонал-патріотизмом. Іноді націонал-фашизм навіть не усвідомлює себе, як отой кримчанин з ДДК, що аргументував необхідність приєднання Криму до Росії тим, що російська мова і культура вища і престижніша за українську, що останнє селянською і провінційною. Дивно, що націонал-фашизм і демократія між собою знайшли порозуміння, але це факт. Фактично вони хочуть досягти злиття націй, але розуміють це як злиття в єдину російську націю. Такий собі дитячий егоїзм, наївний, але не менш небезпечний, ніж дорослі ядерні іграшки. Взагалі ж ідею злиття націй може проповідувати лише той, хто намагається злити і усіх людей в одну безлику масу, той, кому кісткою в горлі стоїть інакість, особистість людини, індивідуальність, попри те, що саме відмінність людей і становить їхню цінність. Саме відмінність націй і становить досягнення людства. В первинних своїх витоках, в своїх генах кожна нація має здатність до того, щоб розвинутись у велику і неповторну індивідуальність, тільки історичні умови прискорюють розвиток одних і гальмують розвиток інших. Але справа може бути врятована зміною історичних умов, насамперед шляхом створення власної державності та інших форм самозахисту нації.

НАЦІЯ І НОВА КУЛЬТУРА. Націоналістичні теорії, як правило, розглядають нації як стійкі, природні соціальні спільності, які лише починають діяти, чи «пробуджуються» в епоху націоналізму. У терміні «національне пробудження» можна простежити помітну аналогію між цією ідеєю та марксистським розмежуванням між «класами в собі» і «класами для нас». Ідея «національного пробудження» рівною мірою передбачає, що нації існують «в собі» доти, доки буде досягнуто усвідомлення націй як таких, що існують «для себе». В аграрному суспільстві часто просто не існує «націй», здатних «пробудитися». В ньому є всього лише багатющий набір перехрещених, неузгоджених, підтверджуючих особливий статус культурних різниць, що рідко породжують нації у сучасному розумінні. Хоча й тут бувають глибокі культурні різниці, що визначають кордони чогось подібного до сучасної нації, проте це відбувається далеко не завжди, і така ситуація не є нормою.

Вік переходу до індустріалізму неминуче стає віком націоналізму, тобто періодом бурхливої перебудови, коли або політичні кордони, або культурні, або ж ті й інші разом повинні мінятися, щоб задовольнити нову націоналістичну вимогу, яка вперше заявляє про себе.

Оскільки уряди неохоче розлучаються зі своєю територією, оскільки зміна культури частіше за все сприймається досить хворобливо і оскільки, крім того, існують ворогуючі культури, що борються за душі людей, також як існують ворогуючі центри політичної влади, що намагаються підкупляти людей і завойовувати нові території, то цей перехідний період є гострим та конфліктним.

НАЦІЯ ТА НАЦІОНАЛІЗМ. При всіх «оновленнях» нашого історичного мислення деякі стереотипи «сидять» в ньому досить міцно, зокрема, щодо поняття «нації». Зрештою, відоме сталінське визначення пережило критичні удари останніх десятиліть. Більше того, воно, як і раніше, залишається негласною піччю, від якої починаються дискусії з національного питання. Одні так і танцюють від цієї печі, інші воліють не помічати її повністю чи не визнавати її окремі елементи, треті заміняють цей предмет, що стоїть в центрі, більш витонченим словом «етнос».

На жаль, ідея обов'язковості якоїсь досить матеріалізованої бази для національної єдності — мовної, територіальної, економічної чи культурної, витає у нашій свідомості, присутня у всіх наших наукових побудовах.

Е. Геллнер легко долає наші методологічні барикади і прекрасно обходиться без всяких економічних, територіальних чи психічних «спільностей». Замість цього він пропонує наукові конструкції, складені з більш емоційних «блоків»: співпричетності та солідарності, спільної спадщини, добровільної ідентифікації, вільного вибору тощо.

Йдеться про інше розуміння нації.

В нашій науковій літературі, суспільних та наукових дискусіях слова «націоналізм», «націоналістичний» мають явно негативне звучання. Загальна неприязнь до цих термінів має давню історію, її витоки йдуть від методологічно чіткої пари ідеологічних антагонізмів — пролетарський інтернаціоналізм — буржуазний націоналізм. І тут ми знову опиняємося в полоні магії стереотипів. Недавня наша історія повинна вже привчити нас до цілком реального існування «соціалістичного націоналізму» та «імперського інтернаціоналізму», «пролетарського націоналізму» та багатьох інших словосполучень, що окреслюють стрункість первісного чорно-білого протистояння. Ми повинні визнати, що всю теорію, практично весь світовий науковий досвід, пов'язаний з концепціями націоналізму, ми прогледіли. Для вивчення націоналізму в нашій літературі була залишена вузька стежка, що зводила це явище до проблеми країн, які розвиваються, розділяючи його процеси на «національні», тобто потенційно-демократичні та «націоналістичні», тобто явно реакційні.

Свіжий, незалежний погляд Е. Геллнера — незвичний, простий. «Націоналізм — є передусім політичний принцип, який вимагає, щоб політичні та національні одиниці співпадали». А тому націоналізм — це історич-

ний феномен, об'єкт наукового аналізу, ключове поняття, на якому будується складна концепція національних відносин сучасної цивілізації.

НОСТАЛЬГІЯ — комплекс негативних психічних явищ, спричинений відривом людини від свого етноландшафтного середовища. Даний стан психіки пов'язаний з дією етнічного поля, з явищем компліментарності.

П

ПАТРІОТИЗМ — суспільний і моральний принцип, що характеризує ставлення людей до своєї країни, яке виявляється у визначеному способі дій та складному комплексі суспільних почуттів, що загально називається любов'ю до своєї батьківщини. П.— це одне з найглибших почуттів, яке закріплялося століттями й тисячоліттями розвитку відокремлених етносів. Це соціально-історичне явище, якому притаманні природні витоки, власна внутрішня структура, що в процесі суспільного розвитку наповнювалася соціальним, національним і класовим змістом. Почуття любові й прив'язаності до рідних місць називають «природними», розуміючи це поняття як таке, що виникло внаслідок впливу оточення, соціального середовища на свідомість людини. Визнання неспроможності біологічного підходу до природи П. не повинно відсікати потребу глибокого дослідження природного і соціально-психологічного механізму виникнення патріотичного почуття.

Історія XX століття не підтвердила численні пророкування, що поширювалися в минулому, про людину, яка, немовби, космополіт від природи, що вона безнаціональна та «безбатченківська». Понад 150 років тому французький історик та політичний діяч А. Ламартін писав: «Нація! В цьому слові — торжествуюче варварство. Батьківщина є тільки у себелюбства і ненависті, братство її не знає. Мій співвітчизник — будь-яка мисляча людина». Майже водночас з цим К. Маркс і Ф. Енгельс проголосили — пролетарі не мають батьківщини. Звідси один крок до заперечення П. взагалі.

П.— це діяльне ставлення до вітчизни, яке спирається на природний зв'язок людини з батьківщиною, і віддзеркалює національну гордість і любов до вітчизни, громадянську відповідальність за її долю. П. виявляється в творчій праці, в зміцненні й захисті своєї державності, території, суспільного ладу. Природний зв'язок з батьківщиною тут розуміється не як чисто біологічна категорія, а як почуття, що виникає стихійно, без цілеспрямованого ідеологічного впливу. П. змістовно включає: 1) турботу про інтереси та історичну долю країни й готовність заради неї до самопожертви; 2) вірність батьківщині, що веде боротьбу з ворогом; 3) гордість за соціальні та культурні досягнення своєї країни; 4) співчуття до страждання народу й негативне ставлення до соціальних вад суспільства; 5) повага до історичного минулого батьківщини і успадкованих від нього традицій; 6) прив'язаність до місця проживання (села, міста, області, країни в цілому).

П. як суспільний феномен, насамперед, належить до сфери соціальної психології, однак, водночас має і моральне значення. Названі вияви П. найшли відображення в моральній свідомості людства і в змісті різних моральних вимог. Саме тому поняття П. і є одним із принципів моральності. Шукати в П. якісь нюанси, градації, притаманні, скажімо, трудящим масам, або ж експлуататорам, як донедавна стверджувала заідеологізована доктрина, немає ніякого сенсу. П. або є, або його немає. Історія свідчить, що в моменти великих історичних потрясінь різко загострюється патріотичне почуття мас. П. є вираз того інстинкту сили, яку відчувають всі народи (етноси), коли інші народи її зачіпають; це святе почуття перемоги, горде усвідомлення даної чужоземним загарбникам відсічі.

П. має бути не пасивно-світоглядним, споглядальним, мітинговим. Навпаки, він має бути активним, і не тільки в добу великих історичних потрясінь, в період національно-визвольних змагань, але й в повсякчасній праці на благо батьківщини.

Масовий П. в колишньому СРСР був обумовлений значною мірою містичною вірою в соціалістичні ідеали та близькість приходу щасливого майбутнього, відчуттям своєї причетності до великої справи побудови нового суспільства, до історичної долі батьківщини, віковими традиціями авторитарно-патріархальної культури народів Росії. З розпадом СРСР, виникненням незалежних, самостійних держав сталась девальвація радянського П., споживацька деформація патріотичної свідомості, що викликало тяжкі наслідки особливо серед молоді. Молодь не усвідомлює свого морального обов'язку перед батьківщиною, перед своїм народом.

Почуття П., національної гордості виникають також на грунті досягнень та успіхів в національному житті. З ідеєю П. тісно пов'язані ідея національного відродження та ідея національної державності. Єдиною основою, життєдайною їх силою є, насамперед, зростання національної свідомості, відчуття великої прив'язаності людей до своєї батьківщини, звичаїв, традицій, мови. П. як культурно-історичний феномен не абсолютизує жоден з періодів безперервної вітчизняної історії. П.— явище синтетичне, яке відображає все незаперечно цінне, накопичене нацією (етносом).

ПАТРІОТИЗМ (трактування У. Самнера). Видатний американський вчений У. Самнер у добре відомій на Заході праці «Народні звичаї» (1906) дав досить оригінальне на той час трактування патріотизму, багато положень якого і досі не втратили своєї актуальності.

П., писав У. Самнер, це почуття, які народились разом із появою сучасних держав. «Патріотизм,— зазначав він,— це лояльність до громадської групи, до якої людина належить через народження або іншу групову пов'язаність. Це почуття товариськості і співробітництва в усіх надіях, праці і стражданнях групи». На думку У. Самнера, почуття патріотизму стали антитезою середньовічному поняттю «католицизм», яке передбачало відданість лише католицькій церкві. Групові почуття патріотизму виникли тоді, коли великі сучасні держави встановили контроль над соціальними інтересами населення. Люди охоче відповіли на вимоги держави підтримати і допомогти їй, оскільки вона могла захистити їх інтереси. Держава домоглась лояльності, яку люди віддавали богам і стала об'єктом групової пихи і антагонізму, що носили етноцентричний характер. «Для сучасної людини,— стверджував У Самнер,— патріотизм став одним із перших обов'язків і одним із найпочесніших почуттів. Це є те, чим він віддячує державі за все, що вона робить для нього, а держава для сучасної людини є сукупністю громадянських інституцій, від якої вона (людина) отримує безпеку та умови для досягнення благополуччя».

За висновком американського дослідника, маси завжди патріотичні. Для них старі етноцентричні заздрощі, пихатість і амбіції є найсильнішими елементами патріотизму. Такі почуття легко збуджуються в натовпі й швидко стають популярними. Однак поширення та збільшення знань завжди доводять, що ці почуття не мають під собою грунту і не спираються на реальні факти. І тоді виявляється, що думка, переконання й твердження про те, що «ми — добрі, а інші — погані» є завжди помилковою.

Варті уваги також ще два зауваження У Самнера.

По-перше, його попередження про те, що за певних обставин патріотизм може «дегенерувати» і перетворитись на шовінізм. А, по-друге, твердження про те, що люди, які читають історичну літературу, багато мандрують або вивчають науки можуть стати космополітами. Для них відмінності між державами втрачають важливість і значимість, тому що майже всі держави забезпечують людину тією ж самою безпекою і створюють ті ж самі умови для досягнення благополуччя.

ПЕРСПЕКТИВИ РЕЛІГІЙНОГО МИРУ В УКРАЇНІ. Для створення стабільних умов поступу українського суспільства, виходячи з національних інтересів і безпеки свого народу, Україні необхідно реалізувати ряд заходів у сфері релігійно-церковного устрою та державно-церковних відносин.

Керуючись принципом, що самодостатня реалізація потенцій нації можлива лише за власної територіально-організаційної влаштованості у формі суверенної держави, Україна має сприяти всіма наявними способами, не втручаючись у внутрішню канонічну діяльність Церков, зміцненню Української Помісної Православної Церкви — Київського Патріархату, що незмірно посилить тенденцію укорінення у свідомості українського народу ідеї власної Української державності і на цій основі його консолідації. Така роль і значимість Церкви, яка значною мірою живилася релігійно-психологічним комплексом, споконвічно притаманним усім етносам, постає в реаліях краху комуністичної ідеології. Таким чином, реалізовуючи стратегію у сфері релігійно-церковного устрою і здійснюючи втілення своїх геоконфесійних інтересів, Україна змінює баланс найвпливовіших сил у Вселенському Православ'ї та значно модернізує геоконфесійну ситуацію з вигодами для українського народу.

Для розв'язання проблеми замирення Українських Церков і консолідації українського народу потрібно задіяти різні способи та інструменти, але найперше — стимулювати природне етноконфесійне розшарування, не забуваючи про зміцнення позицій Української Помісної Православної Церкви. Завдяки цьому кожна конфесія і Церква займуть свою духовну і соціально-політичну нішу, що гамуватиме амбіції, приховану і неприховану ворожнечу тощо. Всі суб'єкти етносоціального поступу української нації матимуть, таким чином, свою сферу впливу, а єднатиме всіх ідея Української державності, котра здатна гарантувати здобуту свободу дій та самостійне функціонування їх як у краї, так і на теренах усього світу.

Державній владі слід максимально сприяти національному самовизначенню наймасовіших Церков України (які об'єднують понад 12 тисяч релігійних общин з десятками мільйонів віруючих) та їх прагненню співпрацювати у рамках Всеукраїнського Християнського Конгресу, скликання якого явно назріло.

Заслуговує на підтримку ідея виборів на такому Конгресі Всеукраїнської Християнської Ради, яка зможе внести значний вклад як у справу погашення релігійних чвар в Україні, сприяючи єдности й піднесенню духовності української нації, так і сприятиме плідній співпраці з міжнародними та й іншими національними організаціями. Роль позаконфесійного неупередженого координатора по організації такого Християнського Форуму могла би взяти на себе Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України разом з Українською асоціацією релігієзнавців, яка цілком здатна забезпечити науково і богословськи обгрунтовані проекти, оскільки об'єднує у своїх рядах світських і церковних науковців академічних та освітніх (включаючи духовні) установ і закладів з усіх регіонів України.

Проблема духовно-інтелектуального поступу та формування громадянського суспільства з необхідністю диктує потребу створення Українського державного релігієзнавчого центру. Є можливість створити такий Центр на базі Львівського музею історії релігії, котрий має ґрунтовні наукові та матеріальні потенції (понад 50 тисяч одиниць фонду, переважна більшість з яких не має аналогів, і понад 30 тисяч рідкісних книг і видань). Окрім того, Львів є динамічним релігійним осередком, відомий церковними лідерами.

Немаловажною є проблема фінансової допомоги тим Церквам, які активно включаються у розбудову державності України та стоять на сторожі духовності нації. Принаймні Парламентові та Урядові України є доцільним прийняти такі рішення щодо оплати за користування землею, водою та електроенергією, згідно з якими ці релігійні організації хоча б тимчасово не порівнювались з підприємствами. Адже ж Церкви пережили страшну руйнацію та існують в основному завдяки підтримці своїх прихожан, то чи справедливо їх прирівнювати до прибуткових організацій і виробництв? Напевне, це не стимулює національну працю.

Необхідно звернути увагу на проблему клерикалізації деяких сфер суспільства, причому в її гірших сурогатних формах. Насамперед це стосується дошкільних закладів, середньої школи та Української Армії. Досі ж ще відсутня комплексна Програма духовного поступу українського суспільства, в якій би духовенство посіло гідне місце як представник національної інтелігенції. Така наукова програма дала б змогу: а) глибоко проаналізувати реальний стан справ і потреби української нації та етнічних меншин щодо проблем свободи совісті, віросповідань, міжконфесійних відносин і міжцерковного миру в контексті життєвих інтересів українського народу та національної безпеки; б) організувати роботу по передачі всіх конфіскованих у релігійних общин культових приміщень і майна, враховуючи їх волевиявлення; в) в галузі освіти і культури внести необхідні корективи згідно з гуманістичними орієнтирами громадянського суспільства; г) прогнозувати ситуацію та своєчасно й адекватно реагувати на її зміни.

Окремо наголошую на проблемі цілісної філософсько-світоглядної підготовки фахівців у вищій школі. Паліативні рішення про відкриття богословських факультетів, як то є у Чернівецькому університеті, лише дискредитують цінну гуманітичну ідею структурно повної філософської освіти, конвертованої із сучасною філософською та соціологічною світовою думкою.

У державних освітніх закладах можливий лише патронат тієї чи іншої Церкви над богословськими факультетами, але з обов'язковою свободою навчання як віруючих різних конфесій, так і вільнодумців. Цивілізований світ уже давно йде подібним шляхом, вирішуючи таким чином двоєдине завдання: а) підвищення освітнього рівня нації в даній галузі і, зокрема, в галузі Церковної історії та канонічного права, що мінімізує маніпулювання суспільною думкою, а, отже, сприяє запобіганню релігійним конфліктам, досягненню національного миру і спокою, таких необхідних для подолання духовної та соціально-економічної кризи посткомуністичного суспільства в Україні; б) впровадження високої загальноосвітньої і гуманітарної підготовки тих громадян, які виявляють бажання стати на шлях пастирського служіння своєму народові, оскільки значна кількість нинішніх священиків далека від ідеалу справжнього священнослужителя (і це характерно для перехідного періоду,— де ж їм можна було здобути ті знання). До того ж такий шлях формує дійсну толерантність до світоглядного та політичного плюралізму, тобто свідомих активних будівничих Української держави.

Президент України як співголова Конституційної комісії має сприяти доопрацюванню ст. 28 проекту Конституції України з проведенням парадигми розбудови світської держави, котра гарантує рівні права всім Церквам за винятком антинаціональних, антиукраїнських.

Україна має бути пильною і скористатися всіма ви-

годами певної динаміки геополітичного та геоконфесійного процесів, зокрема у вирішенні проблем кримськотатарського народу і, звичайно, всього регіону, та розв'язати ще таке стратегічне завдання, як вихід у мусульманський світ (першочергово Близький Схід, Іран, Туреччину).

Бажано бодай раз на рік проводити програмну зустріч Президента України з Предстоятелями Українських Церков, що, напевне, сприяло б вагомим зрушенням у міжцерковній співпраці на благо українського народу, консолідації та духовно-моральному оздоровленню нації.

ПЛЮРАЛІСТИЧНІ ТЕОРІЇ НАЦІОНАЛІЗМУ — концепції, що почали складатися в 70-і рр. XX ст., коли суспільствознавці в пошуках глибинних мотивів діяльності людей почали звертатися до психології, соціальн. психології, генетики і т. д., тобто переходити «від монополізації до плюралізму» (Р. Е. Берінгер). Гносеологічною базою для виникнення П. т. н. служать еклектика і софістика. Генетично ця група концепцій має зв'язок з соціологічною «теорією факторів», яка була розроблена М. Вебером, М. М. Ковальським і Н. І. Карєєвим в кінці XIX — на поч. XX ст. і служить сьогодні теор. основою для побудови сучасних плюралістичних концепцій в націології. Певною мірою ці концепції стали зліпком із сучасних демократій.

Автори П. т. н. (Т. Брайєн, Г Кон, Г. Прайс, Дж. де Вос і ін.) посилаються на об'єктивно існуючі матеріальні і духовні фактори, відводять останнім (частіше всього) визначальну роль. Подібний методолог. підхід при дослідженні нац. (расових) проблем особливо чітко можна простежити у Г Кона. До найголовніших елементів, що впливають на характер нац. відносин, він відносить «активно діючу і внутрішньо притаманну волю» нації.

До численних аргументів, що зумовлюють природу нації і розходження на нац. грунті, включаються і етніч. фактор, і геогр. середовище, і клімат. умови, і харчування, і «біолого-генетична спільність поколінь», та багато ін.

Плюралістичний метод в аналізі нац. процесів відкриває можливість всебічного підходу до обґрунтування природи націоналізму, умов і причин його виникнення. Однак пошук істини ускладнюється тим, що численні фактори, до яких апелюють соціологи плюралістичних концепцій, не завжди витримують суворий науковий вибір, допускається їх виділення із сукупної єдності і механічне зведення до суми елементів.

ПОБУТОВИЙ ШОВІНІЗМ — характерні для позавиробничої сфери сусп. життя вияви націоналістичних настроїв та дій окремих осіб або груп населення корінної нації щодо нац. меншин, які проживають на території країни з багатонац. складом населення. Це соціальне явище зумовлене багатьма причинами соціально-екон. та політ. характеру, а саме: помилками та викривленнями у нац. політиці, які гостро виявляються в умовах екон., політ. і духовн. кризи суспільства, коли не задовольняються навіть елементарні соціальні потреби людей; ігноруванням в практичній політиці найбільш стійких елементів нац. життя некорінного населення — мови, культури, особливостей нац. психології, нац. традицій і звичаїв, які визначають його поведінку в кризових ситуаціях; тією обставиною, що практичні можливості (політ., соціально-екон., освіт., культ. і т. д.), які мають громадяни багатонац. країни для реалізації їх рівних прав, неоднакові для осіб корінних націй і нац. меншин; силами, які не зацікавлені в стабільності у суспільстві і прагнуть у такий спосіб зберегти свої привілеї, використати націоналістичні настрої та дії у боротьбі за владу; зростанням нац. самосвідомості нац. меншин, їх прагненням більш активно і самостійно брати участь у вирішенні життєвих проблем; провокаційними діями схильних до імперського мислення представників корінної нації під маскою патріот. почуттів до неї; низьким рівнем політ. і духовн. культури окремих людей.

Змістом П. ш. є. розповсюдження в країні ідей нац. відокремленості, нац. нетерпимості та розбрату; поширення провокаційних пліток щодо нац. меншин, які нібито є винуватцями наявних у суспільстві труднощів; загострення нац. почуттів; сімейний розлад, або розпад міжнац. шлюбів, чи взагалі їх заборона з метою збереження «чистоти» корінної нації; вандалізм щодо пам'ятників загиблим та померлим з числа нац. меншин; публічна огуда «інородців», що нерідко закінчується трагічними наслідками; наявність в країні біженців; нац. конфлікти на реліг. грунті; міжнац. недовіра, образа тощо.

П. ш.— сприятливий грунт для нац. екстремізму, націоналізму і расизму.

Шляхами подолання П. ш. є, перш за все, правильна нац. політика багатонац. держави, яка враховує і захищає інтереси всіх націй і нац. меншин; пошук найбільш ефективних шляхів виходу з екон., політ. і духовн. кризи суспільства; повага до прав людини і демократії, остання ж виступає як найкраща форма побудови суспільства, здатного захистити особу будь-якої національності від зазіхань з боку ін. Основою цивілізованого співіснування націй є загальнолюдські цінності, моральні норми, права людей і народів на власний вибір сусп. устрою і форм життєдіяльності. Згідно зі ст. 7 «Загальної декларації прав людини» всі люди рівні перед законом і мають право на рівний захист без будь-якої дискримінації.

ПОГРОМ — стихійний вияв соціальної, національної, расової, релігійної нетерпимості; насильництво, пряма фізична розправа з інакодумцями, іновірцями, особами іншої етнічної належності, здебільшого по відношенню до беззахисного населення.

П. на етнічній основі — логічне завершення політики державного шовінізму, расизму, ксенофобії, культивування ворожого ставлення до представників інших народів.

На відміну від геноциду, що носить масовий, системний характер, який проводиться з широким залученням державних структур, погроми мають відносно локальний характер, нижчий ступінь організації, більш відчутний вплив стихійного елементу. Чіткої межі між цими явищами, однак, немає. Так, широкомасштабні погроми вірмен в 1915 р. з боку турків, санкціоновані державою, кваліфікуються як вияв політики геноциду.

Явище П. відоме з давніх-давен. Інтенсивні спалахи погромів спостерігались в різні часи в Західній Європі, в царській Росії на початку XX ст., в період т. зв. російських революцій, громадянської війни, зокрема в Україні.

Поясненням цьому може бути та обставина, що П.— перевірений засіб каналізації суспільної енергії в бажане для владних структур та певних політичних сил русло. Водночас на прикладі єврейських погромів виразно видно, що в результаті П. страждала, насамперед, біднота, міщани, ремісники, а єврейська ж буржуазія досить часто знаходила при цьому спільну мову з їх організаторами.

Оскільки практика етнічних погромів набула значного поширення ще з середніх віків, особливо щодо єврейського населення, то в масовій свідомості термін П. асоціюється, як правило, з єврейськими погромами, хоча не менш відомі також і масштабні погроми цієї епохи на релігійній основі.

Спалах міжетнічних конфліктів на теренах колишнього СРСР (Сумгаїт, Ош, Фергана, Придністров'я, Карабах) засвідчує, що і в сучасних умовах залишається досить стійке підґрунтя для виявів погромницьких настроїв.

Потенційну загрозу спалахів цього ганебного явища несе в собі і безкарність щодо екстремістської діяльності «національно-патріотичних сил» різного гатунку як в Росії, так і за її межами, відверте потурання органів державної влади формуванню «образу ворога» в особі

«середньоазіатів», євреїв, «осіб кавказької національності» тощо.

ПОЛІТИКА АПАРТЕЇДУ — принцип проведення політики згідно з расовою сегрегацією, тобто принцип, покладений в основу політики найжорстокішої расової дискримінації щодо окремих народів і етнічних груп неєвропейського та змішаного походження. П. а. в найбільш рельєфній формі утворилася офіційно у відносинах між білим і небілим населенням Південно-Африканської Республіки. Вона охоплювала санкціоновану расову сегрегацію, політичну і економічну дискримінацію небілих. В кінці 40-х на початку 50-х років, коли до влади в країні прийшла Національна партія, склалася система апартеїду, яка передбачала розподіл населення ПАР на чотири групи: білих, чорних («банту»), кольорових і азіатів. Причому повні громадянські права належали тільки білим. П. а. передбачає проживання небілого населення у відведених районах, забороняє міжрасові соціальні контакти, встановлює сегрегацію в громадських місцях, визначає коло можливих професій для кожної расової групи. Фактично чорнокольорове населення, а це переважна більшість, позбавлена політичного життя. Щоправда, в останні роки в ПАР було скасовано чимало расистських законів та інших обмежень для небілого населення.

ПОЛІТИКА ВИНЯТКОВОСТІ. Політика етнонаціональної винятковості, яка фактично проводилася в колишньому СРСР, в кінцевому підсумку обернулася поряд з іншими об'єктивними причинами, його розвалом. Ця політика включала в себе практику підбору й розстановки керівних кадрів державних, партійних органів, господарських керівників, систему нагород і заохочень, пріоритетність в одержанні престижної посади і освіти за етнонаціональною ознакою. Така ж політика, попри всі проголошені запевнення не відроджувати партократичні методи керівництва, тихо впроваджується в суспільно-політичну практику новою владою. Це стосується насамперед заяв і адміністративних дій, не завжди виважених і коректних, щодо пріоритетності розвитку державної мови, які інколи не враховують право інших етносів (національностей) на збереження й розвиток власної етнонаціональної самобутності, а також привілеїв (позачергове одержання квартир, земельних ділянок й т. п.). Зворотній бік П. в., «величчя винятковості», є комплекс неповноцінності, другорядності, меншовартості. Почуття етнічнонаціональної неповноцінності виявляється в національній сором'язливості, або в національній самозневазі, самоприниженні.

«ПРИНУДИТЕЛЬНОЕ НАЦИОНАЛЬСТВО» — термін, що його використовував М. Драгоманов. «Поскольку немцы хотели (при Наполеоне и после Наполеона) сбросить с себя французкое господство и поднять уважение к своему языку,— это германское национальное движение было правым и не только не шло против космополитической мысли (о всемирном братстве), а даже прямо опиралось на нее. Но поскольку в немцах пошла ненависть ко всему французскому, только потому, что оно французское, и склонность ко всему немецкому только из-за того, что оно немецкое...... среди ученых немцев выработались такие мысли, что национальность — это вещь наиглавнейшая для человека, а что всемирная человечность — это нечто даже мерзкое, что немец должен только думать о том, чтобы во всех отношениях с иностранцами печься всего о немецкой пользе и, мало того, жить, как говорят, только немецким духом, иметь всегда немецкий ум, немецкое сердце, немецкие обычаи и т. д. и тем воспитывать в себе тот особый национальный характер, или дух, который как будто Бог или природа навеки присудили немцам». Цю останню думку Драгоманов називає «каким-то принудительным национализмом, которого должен придерживаться каждый человек определенной национальности, хочет он того или не хочет... К этому присоединяется также принудительная ненависть к другим национальностям. Говорю,— додає Драгоманов,— «какое-то национальство», ибо никто не может точно сказать, что такое немецкий ум, немецкое сердце». Від німців «принудительный национализм», опираючись на теорію національного духу, характеру, звичаїв, перейшов і до інших народів, у тому числі до слов'ян і, зокрема, до українців.

«Те мысли, которые я изложил о национальном и человеческом,— пише Драгоманов,— я не раз излагал и письменно, и устно. Иногда мне приходилось слышать от земляков такой выпад: «Пусть это все правда, но сейчас не ко времени. Мы, украинцы, теперь должны защищать свой национальный язык, как ханаанцы от евреев, и сами мы никому не угрожаем и не боимся, что наш национализм уподобится ветхозаветному еврейскому, который пришлось преодолевать апостолу Павлу. Оставьте нас с нашим оборонительным национализмом и мы когда-нибудь, закончив оборону нашей нации, примкнем и к космополитизму».

На это мне следует ответить следующее. Прежде всего наш национализм вовсе не такой уж мирный. Послушайте, с какой ненавистью иной раз говорят наши люди о москалях, поляках, евреях, и подумайте, что сталось бы с теми соседями нашими на Украине, если бы удалось нашим националистам взять власть на Украине в свои руки. Какое бы они им «обукраивание» приписали! А пока, такой человеконенавистнический национализм вреден тем, что будит у наших соседей враждебные чувства к нам,— тогда как теперь даже на войне необходимо умерять ненависть между людьми... А главное — наука и правда никогда не помешает, а только поможет. Зачем нам уменьшать свою силу в борьбе за свободу нашей нации, опираясь на науку устаревшую, ошибочную, если собственно можем опираться на новую, более верную? Теперь же всякая борьба между людьми опирается на науку».

Що ж до ненависті, вона виплескується, на жаль, в українському суспільстві і сьогодні. Певні політичні сили раз у раз силкуються «впирскнути» в українське єство ненависть до російського народу в цілому, до національних меншин, що ледь не «об'їдають» Україну, до євреїв зокрема.

З одного боку, йдеться про дії у контексті так званої телеології національного визволення, час якого вже минув. З іншого, йдеться про невикорінені бацили націонал-шовінізму, що ніколи не може бути консолідуючою основою етнонаціонального розвою України. При цьому слід враховувати, що соціально-політичний ідеал «пам'ятають» у прикрашеному та ідеалізованому минулому, в якому діяли два могутніх соціально-політичних фактори історії — патріотизм та ненависть до пригноблювачів, що логічно з'єднувалося в психології мас. Проте умови зараз докорінно змінилися і на черзі встала з усією гостротою проблема національного відродження, а не визволення, що не всі ще зрозуміли.

В той час, коли суспільство нуртує думка про те, щоб термін «нацменшина» змінити на термін «етнічні групи», «субетноси», визначити, скажімо, кримських татар, кримчаків та греків Донбасу народами (націями) з своєю етноплацентою в Україні, висуваються пропозиції. Журнал «Розбудова держави», скажімо, статтею «Ментальність України і проблеми державності» започаткував своє ставлення до етнічних меншин в Україні. Пропонується називати «національною меншиною» лише кримських татар, що споконвічно проживали на території України, зберегли свою осібну культуру і дух національного усвідомлення, але з ряду причин не змогли утворити своєї держави. Виходячи з такого однобічного непрофесійного підходу, автор статті виступає проти забезпечення умов для самовиявлення самобутності на-

ціональних меншин, закладених у Конституції України, в Указі Президента України «Про фонд розвитку культур національних меншин України (квітень 1992 р.)» та розпорядженні Президента «Про забезпечення діяльності фонду розвитку культур національних меншин України» (квітень 1992 р). При такому підході заперечується всебічний розвиток культурної, мовної та релігійної самобутності корінних народів та нацменшин України, що згодом було передбачено ст. 11 Конституції. Отже, за журналом, національним меншинам внутрішня автономія, мовляв, ні до чого, бо ж вони, в історичному аспекті, масово переселюючись в Україну, «ставали носіями ментальності своїх монополій, а відповідно і проводили їх політику щодо України, і оскільки ця політика заперечувала можливість існування незалежної Української держави, то і вони не були її прихильниками». Це — по-перше. По-друге, ці кляті нацменшини виявилися такими спритними та дійовими, що породили явище малонаціональності серед тієї частини українського населення, яка несвідомо чи під тиском обставин ставала на позиції ментальності тієї чи іншої національної меншини, чим і репрезентувала відповідну іноземну державу на території України.

Затиснутий за таких обставин з усіх боків український народ виявився таким податливим, що піддався недержавному впливові т. зв. національних меншин, які й забезпечували весь час інтереси відповідних метрополій. Тож і стали українці, сприяючи реалізації цих впливів, стосовно Росії малоросами, стосовно Туреччини — малотурками, Польщі — малополяками, Німеччини — малонімцями.

При такому досить спрощеному підході ставиться питання: а чи варто приймати в Україну 500 тис. депортованих у свій час німців? Їх ментальність не співпадає з українською та й взагалі вони здійснюватимуть пронімецьку політику та «онімечать» українство. Треба порозмірковувати й щодо великої групи компактно проживаючих росіян, які є «природним носієм малоросійства в Україні», яке, в свою чергу, є «основою існування імперських структур на Україні». «Малонаціональність», на думку того ж автора, утруднює входження України в світову цивілізацію, бо ж є джерелом підпорядкування чужим інтересам. То ж веремія навколо чи не «найголовнішого ворога» українства — нацменшин, а засоби їх «вгамування» вже вказувалися вище.

Заклик до соціально-класової чи національної нетерпимості українства до інших співмешканців України, на думку В. Липинського, явище глибоко руйнівне, воно призведе до взаємної ненависті і, в кінцевому підсумку, падає божою карою на самих українців. Він засуджує шовінізм, в основі якого лежать свідомість громади, а не територіальна ознака, почуття спільності з людьми однієї віри і одного стану, хоча б і на чужій території і ненависть до людей чужої віри і чужого стану, хоча б і на своїй території.

Липинський зауважує, що брак територіального патріотизму, який торкається також і чуженаціональних елементів, що заселяють Україну, завжди відігравав деструктивну роль у творенні української державності. Україна, за його словами, завжди була гніздом, яке постачало фанатиків екстериторіальних віросповідування і становища. Патріотів українських і прикладів українського патріотизму історія наша за винятком одиниць і епізодів не знала. Історія, виходить, декого нічому не навчила!

Хто з нас більш патріотичний? Чи не саме такою є картина взаємовідносин політпартій, груп та об'єднань в сучасній Україні? Хотілося б навести симптоматичну оцінку такого стану ще Лесею Українкою, яка писала: «У нас велика біда, що багато людей думає, що досить говорити по-українськи... щоб мати право на назву патріота, працівника на народній ниві, людину з певними переконаннями та ін... Говорити «по-нашому» — це вже ценз! А послухати іноді, що тільки говорять по-нашому, то, можливо, краще б він говорив китайською».

Спроби відродити інтегральний націоналізм означають збереження традиційної фразеології «чинного націоналізму», його риторики та ідеологічної семантики. Хоч цілком природно було б замислитися: а, що, власне, зміниться від українського шовінізму, якщо з нього вилучити постулати інтегрального націоналізму і все від них похідне?

На Міжнародному форумі з прав людини, який нещодавно відбувся в Москві, представник США не випадково назвав Україну взірцем вирішення національного питання у такий складний для колишнього СРСР час. Нам потрібна сама Україна, Україна зі своїм власним українським обличчям як інші незалежні держави світу. Не «Україна для українців», а Україна для всіх, хто шанує Україну. Україна з її багатоликою, політичною, духовною, мовною, культурною, етнічною фізіономією.

Відомий лист М. Грушевського до Василя Кузіва від 25 серпня 1921 року, в якому він проголошував: «Наше життя шукає нових доріг, і не можна вгадати, котра доведе до цілі, і потрібно помагати всім, хто чесно в бажанні добра народові шукає дороги. Така провідна гадка моєї діяльності».

ПРОБЛЕМИ НАЦІЙ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ СПАДЩИНІ І. ФРАНКА. Велична постать всесвітньовідомого поета, вченого, мислителя, енциклопедиста, політичного діяча Івана Франка постійно перебуває в полі зору дослідників. А де ж Великий Каменяр — найвизначніший український мислитель другої половини XIX — початку XX ст., невтомний борець за національну волю свого народу, символ українського відродження.

Його вклад у розвиток політичної і правової думки найвагоміший серед українських революційних демократів.

Свого часу Іван Франко, оцінюючи ідейну спадщину Михайла Драгоманова, зазначав, що «Драгоманов як учений, як політик і мислитель не перестав і досі промовляти до нас, і його голос знаходить собі широке відлуння... політичні програми, для яких він працював і за які боровся перед десятьма літами, тільки тепер стали на черзі політичних змагань... Надійшла пора для всесторонньої, об'єктивної оцінки його значення і його ідей».

Ці слова повністю можна віднести і до самого Івана Франка. Винятково активний учасник тогочасного громадського життя, він ніколи не був його бранцем, завжди бачив далі і мислив ширше. Своєю політичною думкою він вказував на перспективи історичного поступу України до самостійного політичного існування на терені Європейського континенту. Характерно, що об'єктивну неминучість здобуття нацією політичної самостійності Франко виводив, передусім, з економічних інтересів. У статті «Поза межами можливого» він твердив, що «національно-економічні питання самі по собі, із залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в противному разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невільництва, занидіння, пауперизації, культурного застою і упадку».

Відправною точкою аналізу поглядів І. Франка на проблему етнонаціональних відносин є визначення ним місця і ролі національних засад у розвитку людства, через які суспільство має засвоювати найпрогресивніші надбання. Він писав: «А тут синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні іти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не зв'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє жит-

тя з сусідами) життя і розвою нації. Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеями раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації».

Як бачимо, нація у Франка виступає тим кристалізаційним началом, найсильнішим чинником, які єднають людей в спільноту і державу. І справді, ані класова, ані партійна належність, ані тимчасові соціальні проблеми не можуть так об'єднати людей, як вроджений і самоусвідомлюваний зв'язок з національним організмом, зігнорувати який не може жодна теорія і реалістична практика. А між тим, марксистська теорія зводила весь суспільний розвиток до боротьби антагоністичних класів, а національний розвиток і його значення для суспільства недооцінювала.

У Франка був свій погляд на класову боротьбу, який він чітко висловив у передмові до збірки «Мій Ізмарагд», називаючи теорію класової боротьби формальною релігією, основаною на догмах ненависті. «Признаюсь,— писав І. Франко,— я ніколи не належав до вірних тої релігії і мав відвагу серед насміхів і наруги її адептів нести сміло свій стяг старого щиролюдського соціалізму, опертого на етичнім, широко гуманнім вихованні народних мас, на поступі і загальнім розповсюдженні освіти, науки, критики і людської та національної свободи, а не на партійнім догматизмі, не на деспотизмі проводирів, не на бюрократичній регламентації всієї людської будущини, не на парламентарнім шахрайстві, що має вести до тої світлої будущини».

Обстоюючи закономірне право націй на політичну самостійність, Франко рішуче виступає проти всякого національного гніту, пов'язуючи його з негативними наслідками і деградацією «на тільки слабого, але й сильного». Нація, яка придушує і затримує у вільному розвитку іншу націю, «риє могилу сама собі і тій державі, якій ніби-то служить це гноблення». Дивовижна політична прозорливість І. Франка, глибоке розуміння суті історичного поступу людства дозволили йому збагнути основні тенденції в розвитку національних відносин: прагнення народів до досягнення національно-державної самостійності, національного суверенітету і тенденцію до інтернаціоналізації. Невтомно борючись за визволення і рівноправність націй, Франко разом з тим обстоює правомірність тенденції до консолідації, утворення в майбутньому «якихось вольних міжнародних союзів для осягнення вищих міжнародних цілей». «Але все це може статися,— продовжує Іван Якович,— аж тоді, коли всі національні змагання будуть заспокоєні і коли національні кривди і поневолення відійдуть у сферу історичних споминів».

Визначення сутності нації, її місця і ролі в поступі людської цивілізації закономірно наближали Франка до роздумів про шляхи вирішення національного питання, принципи національно-державного будівництва. Франко виступав за повну, нічим не обмежену свободу життя і розвою нації, будучи глибоко переконаним у тому, що немає народів «нижчих і вищих: усі є рівними і мають рівне право на вільний розвиток». Таку свободу могла забезпечити тільки політична незалежність. Ось чому український мислитель проблему національного визволення неминуче пов'язував з проблемою політичного і соціального визволення.

Основу розв'язання національних проблем для народів, що не мають своєї державності, найефективніший спосіб і гарантію їх національного самовизначення Франко вбачав насамперед у повсюдному впровадженні федеративного принципу державного будівництва, який запобігає «вивищенню одного народу з поневоленням другого». Так, оцінюючи теоретичні можливості польсько-українського існування, він писав: «Єдину поруку ліпшої будучності обох народів ми бачимо в їх федеральнім зв'язку між собою і з другими сусідами, в зв'язку, основанім на якнайповнішій рівноправності і автономії кожного окремого народу, де б другий народ ніколи не мав права вміщуватися в домашні справи сусіда або держати над ним яку-небудь опіку».

Отже, концепція федералізму І. Франка будується на автономії національностей як «найбільших і одиноких соціальних організмів, які можуть входити у федеративні союзи або одні з одними», на відміну від драгоманівської концепції федерації, основаній за територіальним принципом. Зрештою, якщо виходити із суті концепції федералізму І. Франка, а не з використовуваної ним термінології, то не так уже й важко з'ясувати, що його розуміння поняття «федерації» близьке за змістом сучасному поняттю «конфедерації». Для Франка федерація — це шлях до «найтіснішого збратання людей з людьми і народів з народами як вільних з вільними і рівних з рівними», шлях до «зниження всякої політичної залежності, всякого уярмлення одного народу іншим».

Основними принципами об'єднання народів у федерацію Франко вважав принципи рівноправності і вільного волевиявлення.

З питанням про політичну незалежність України тісно в'яжеться проблема її взаємовідносин з Росією. Не секрет, що у свій час Великий Каменяр виступав за державний союз України і Росії на грунті федеративних принципів. Він писав: «Звісно, термін «політична самостійність» не треба розуміти як цілковитий сепаратизм від Росії, як конечність створення окремої української держави. Політична самостійність можлива і в зв'язку з Росією, при федеральнім її устрою».

Суттєвим у розумінні Франком поняття «федерації» є те, що свою прихильність до неї він завжди пов'язував з нагальною потребою зміни соціально-економічної бази суспільства, цілковитим подоланням нерівноправності націй, забезпеченням їх розвою. Лише на цій основі можливе добровільне об'єднання народів, інакше може бути «велика біда».

Практика «соціалістичного федералізму» України з Росією підтвердила правильність застережень І. Франка і ще раз наочно показала, що федералізм з Росією, заснований на комуністичній ідеології, не має реального підґрунтя.

Сьогодні, коли Україна зробила перші кроки до свободи і добробуту, геніальна спадщина Великого Каменяра невтомно служить справі розбудови Української держави.

«ПУДКАРПАТСЬКА РИПУБЛИКА». Українське Закарпаття, точніше Закарпатська область України, за останні два—три роки стало предметом уваги української та міжнародної політики більше, ніж будь-яка область держави, за винятком хіба Криму. З внутрішньо- та зовнішньополітичного погляду тут відіграли роль такі фактори.

Насамперед, Закарпаття належало до тих регіонів України, де старий режим і його місцеві носії сильно заякорилися ще за Горбачова, цупко тримаючись влади. Вибори до обласної Ради, як і до Верховної Ради в Києві, партократи зманіпулювали і здобули собі більшість, що й досі гальмує нормальні перетворення та впровадження господарських реформ. Партократи за всяку ціну бажали залишити Закарпаття своїм резерватом навіть тоді, коли інші області України готові були поступово перебудовуватися. Той факт, що в обласній Раді та в парламенті України мало державно мислячих людей, негативно відбивається на політичній та економічній ситуації краю.

По-друге, наявність національних меншин на Закарпатті (до речі, процентово менша, ніж по всій Україні), але етнічно приналежних до суміжних держав, зокрема відносно численний прошарок угорської меншості

(160 тис., тобто близько 12 відсотків населення області), так само ускладнював політичні відносини в краю.

По-третє, рецидиви в певних колах русофільства та політичного угро- або чехофільства, хоч у дуже мінімальній кількості, але були використані місцевими політичними спекулянтами та зовнішніми силами для послаблення українства. Це наскрізь кон'юнктурне явище дало початок сучасному русинству на Закарпатті. Очевидно, задля його виникнення залучилися усі антиукраїнські сили — від московського КДБ до сусідніх ревізіоністських груп (Угорщина, Чехія, Словаччина) та до заокеанських підозрілих інтересів, які подавали і подають різну підтримку цьому антиукраїнському кон'юнктурному явищу.

По-четверте, окремішнє минуле краю — політичне, культурне й релігійне — додало до цих складностей свого наповнення. Православна Церква на Закарпатті, традиційно русофільська, в особі ієрархії і великої частини духовенства не стала чітко на позицію державобудування України, вона скоріше займає нейтральну позицію. Цього аж ніяк не можна сказати про більшість віруючих, які є свідомими українцями. Дуже подібна ситуація серед іншого віросповідання, а саме греко-католиків. Тут також діють рецидиви угрофільства серед деякої частини, зокрема старших священиків з консервативною ментальністю. Саме з цими людьми намагаються творити коаліцію ідеологи та вожді русинства.

По-п'яте, українська сторона за довгі роки радянської влади була позбавлена здорової провідної верстви та випробуваних лідерів і тому не зуміла відповідно зорганізувати край та дати відсіч антиукраїнським силам. Слабкість українського політичного життя в краю та недостатнє залучення до нього народних мас характеризує нинішню ситуацію в області. До цього призводить ще й роздрібнення сил, алергія на політичні установки багатьох діячів, які воліють займатися, насамперед, культурою, і апатія не лише до національної проблематики, а й до демократії взагалі. Хоча це загальнопорадянський комплекс, але на Закарпатті він поширюється більше, ніж де. До цього слід додати низьку суспільну етику, амбіційність і намагання творити антагоністичні групки й партії, тоді як потрібні домовлення, коаліція і єднання усіх здорових патріотичних сил.

До ускладнень закарпатської ситуації слід додати не завжди виразну і послідовну політику Києва, який не повсякчас розуміє специфічні закарпатські проблеми та вирішує їх по-своєму стандартно. Однак в деяких ситуаціях треба мати гнучкий підхід до їх вирішення, оглядати їх під специфічним закарпатським кутом зору. Наприклад, у бажанні налагодити найкращі відносини з сусідами, ми не завжди критично й зважено розцінюємо їхні заходи та плани в проведенні культурної політики щодо меншин в Україні. У своїй великодушності ми робимо забагато концесій партнерам, у той же час не ставлячи відповідних вимог до них.

Маючи у своєму розпорядженні такі факти, постараємося прокоментувати кілька подій та епізодів довкола Закарпаття за останній час.

З преси стало відомо, що в будапештському парламенті були заходи з боку екстремістських угорських парламентаріїв, щоб перешкодити ратифікації договору між Угорщиною й Україною саме тому, що він стверджував принцип непорушності кордонів обох країн. Не знаємо достовірно, які політичні сили стояли за цією ініціативою і наскільки вони були впливовими, але про це згадувала і міжнародна преса. А нам варто мати на увазі, що не перевелися угорські ревізіоністи навіть після прикрого угорського досвіду 1939 р. На щастя, переміг реалістичний та здоровий глузд, і договір було ратифіковано.

Ці елементи в Угорщині, і не тільки вони, а й значна частина поважних культурних та церковних діячів будуть усе робити, щоб усіляко сприяти угорській меншості, аби вона мала упривілейоване становище на Закарпатті, та дадуть їй всі засоби й допомогу, якої у цих умовах не мають самі українці як народ-господар.

Про це, до речі, сказано в змішаних угорсько-українських комісіях з питань національних меншин, одна з яких засідала нещодавно в Ньїредьгазі. Там, між іншим, вирішено, що угорська сторона закінчить будову угорського театру в Берегові, що там же відкриється філія сільськогосподарського інституту Ньїредьгази.

Ще одна уступка: «Українська сторона з розумінням поставилася до прохання угорської делегації, щоб написи назв вулиць, установ тощо угорською мовою на Закарпатті використовувалися не тільки в місцях, де угорці становлять понад 50 відсотків населення, а й там, де вони становлять усього 5—20 відсотків населення, як це практикується в країнах Західної Європи» (Укрінформ, 29 червня 1993). Значить, угорці хочуть двомовності і в Ужгороді, Мукачеві, Виноградові, Хусті, а не лише в Тячеві, Вишкові чи Солотвині. Шкода, що під час цих розмов ніхто з МЗС України не запитав угорських колег, у котрих західноєвропейських країнах це практикується і чи це практикує Угорщина в селах, де живе 5—20 відсотків німців, словаків, румунів, сербів.

Але комюніке нічого не говорить про те, які концесії дає Угорщина та чим збирається допомогти уряд України зі свого боку кільканадцятьом тисячам розпорошених українців-русинів по Угорщині. Чи буде українська школа в Комплошці? Як вирішується справа з будинком української культури в Будапешті? Чомусь Владика Семедій не клопочеться, щоби дві тисячі наших греко-католиків у столиці мали хоч одну літургію церковнослов'янською мовою. Його більше турбує те, що в ужгородській кафедрі віруючі бажають мати літургію живою українською мовою, і саме цьому він намагається перешкодити.

Натомість угорці відкрили в тій же Ньїредьгазі кафедру україністики і русиністики. Заснування такої кафедри ідеолог русинства Магочі пояснює як факт наукового визнання його теорії окремої русинської нації. Це явно антиукраїнський акт, за яким стоїть той же пан Магочі і його приятель проф. Іштван Удварій, який тим і може виправдати додаток до української філології ще й «русинської», що не вивчив української мови (хоча він голова Асоціації угорських україністів). Але ж не знає він і якої-небудь «русинської» говірки. Ще раз стверджую, що це антиукраїнський акт з далекосяжними планами його ініціаторів. Місцеві регіональні закарпатські відмінності, специфіку говорів та писемних пам'яток можна спокійно вивчати на кафедрі україністики, як це роблять у Києві чи Ужгороді.

Виходячи з цих міждержавних та міжнаціональних пов'язань, варто пролити світло на так званий карпатський єврорегіон як на вільну економічну зону на Закарпатті, чим слід окремо зайнятися.

Очевидною є також проблема національних меншин краю. Хоч їх на Закарпатті майже 20 відсотків, проте ці меншини намагаються відігравати важливу політичну роль поза захистом своїх прав. Щодо останнього, то вони мають на це право, й Україна дає їм найкращі гарантії та можливості розвитку. Але вони намагаються мати вплив і поза власною національною сферою. Йдеться про те, що деякі групи втручаються у питання національного самовизначення краю. Вони (за винятком хіба що однієї групи німців) створили коаліцію з метою послаблення державотворчого українського фактора та надання хоч би статусу меншини «русинським діячам» т. зв. Ліги народів Закарпаття. В такій ролі їздив до Києва на державну нараду представник русинського «Общества» Іван Туряниця. Як на це могло погодитися відповідне міністерство чи інше відомство в Києві?

Головну силу в цьому блоці становлять закарпатські росіяни (всі вони тут поселилися після 1945 р.) та угорці,

які дуже виразно підтримують «русинство». Підтримка і навіть інспірація русинізму з боку російської партократії, промислових та технічних кадрів, різних пенсіонерів та курортників, які вирішили залишитися в теплому Закарпатті, зрозуміла. Це затято антиукраїнська та антидержавна групка, яка виконувала донедавна есерівські завдання, а тепер є п'ятою колоною Росії. Напевно, є винятки, і цей засуд їх не стосується як чесних і лояльних громадян України. Окремі лідери угорської меншини, підтримуючи русинство, намагаються послабити український характер краю і, може, сподіваються, що у зміненій кон'юнктурі ще можна буде розіграти «русинську» карту. На що сподіваються закарпатські словаки й цигани, важко сказати. Хіба що сильніші за них групи, насамперед «русини», їх страшать неіснуючим українським шовінізмом.

Одне слово, великий фарс довкола «підкарпатського русинства» триває.

Характерно, що розпочалося воно таки фарсом. Виникло взимку 1990 р. як культурне Товариство підкарпатських русинів з метою ніби розвивати регіональну культуру, занедбану радянським режимом. Заінтересовані органи його швидко зареєстрували і дали відповідну підтримку для розгортання діяльності. Спочатку воно представляло свої ніби невинні цілі як культурницька лояльна організація. Але скоро вийшло шило з мішка. Стали відомими зв'язки товариства із КДБ та його фінансова й політична залежність від міжнародних ділків. Дуже швидко ставали явними цілі товариства, згодом «общества». З'явилася концепція відрубної національності, висовувалася програма окремої держави в рамках СРСР, згодом хоч би автономної «Підкарпатської Руси» в рамках України. Окремі закордонні «доброзичливці» мріяли про відірвання Закарпаття від України і приєднання його то до Чехословаччини, то до Угорщини, а потім вже хоч би до Словаччини. Дехто з більш «учених» ідеологів русинства почав ширити ідею самостійного Закарпаття на території Закарпатської області, бо про «велике Закарпаття» (складене із українських земель Словаччини, Лемківщини в Польщі чи югославських русинів) говорити було важко. Зрештою, це йшло б урозріз з інтересами деяких кіл, які таке політичне русинство підтримували.

Змінювався і склад лідерів цього «Общества»: одні розчарувалися, іншим було замало влади і впливів, третім не дали обіцяних «пособій». Дехто здезертирував з поля «русинської політики». Перебирали керівництво і радикали, і... шарлатани. Тоді зродилася ідея «самостійної пудкарпатської рипублики»: почали надсилатися неграмотні звернення до ООН, з'явилася якась окрема партія із своїми примітивними виданнями, що їх мало хто читав, встановлювалися зв'язки з представниками «русинських» меншин у Польщі, Югославії та на Словаччині у формі «світового конгресу русинів».

Політика русинських лідерів не має ясної і спільної програми для цілого етносу, який тяжіє до історичного Закарпаття, чи ще й Лемківщини. Бо живе цей етнос у різних державах, що мають різні, часто протилежні інтереси, і так чи інакше приречені історією ділити долю в рамках тих держав, де вони сьогодні живуть. Але їх і їхніх спонсорів із суміжних з Україною держав одна ціль — антиукраїнство. Всім їм хочеться відірвати сьогоднішнє Закарпаття від України, а там почнуться дальша боротьба і шматування відірваного тіла.

Відбувся останній або передостанній акт русинської трагікомедії. В Братиславі було проведено прес-конференцію, на якій запрезентовано «тимчасовий провізорний уряд», що його дехто називає помпезно «тіньовим» урядом Підкарпатської Русі. Це мав бути окремий суб'єкт Співдружності Незалежних Держав і виглядати як перший крок до проголошення «незалежності».

Творення «уряду» відбулося на осі Мукачево—Братислава—Будапешт. Відрекомендовано ось такі персоналії до складу уряду: Тібор Ондик (житель Пряшева) — зовнішні справи, Юрій Думнич з Мукачева — культурні та економічні справи, Євген Горжаній — представник у Будапешті та Василь Магорита (житель Братислави) — представник на Словаччині. Дещо відомим є Магорита як син закарпатця-генерала чехословацької армії, колишній керівник чеського комсомолу, а в критичні дні «бархатної революції»— генсек компартії ЧСР. Магорита, як і сталініст Василь Білак, знайшов притулок у Братиславі, бо тут менше до нього добираються демократичні сили Чехії чи Словаччини. Так само дещо знаємо про колишнього русофіла й українофоба Думнича, який звив собі гніздо на Закарпатті, спираючись на кількох сепаратистів у Мукачеві. Цілком невідомі «русинські» діячі Ондик та Горжаній. Тіньовий «кабінет» ще далеко неповний. Немає там головного інспіратора Івана Туряниці, голови «Общества подкарпатських русинов», нема попереднього голови Сочки (його запропоновано на «міністра освіти»), нема лідера «пудкарпатської рипубликанської партії» Заяця, «юриста» Гомдяша і ще декого. Подейкують, що Туряниця готує собі щонайменше пост прем'єра або й президента, але йому ще невигідно виступати, бо сидить у кріслі віце-ректора університету в Ужгороді. Невідомо тільки, який пост готується для Магочі. Губернатора, що приїде на білому коні з Торонто до Ужгорода? Чи представника «рипублики» в ООН...

На цей державний фарс зреагували на Закарпатті однозначно. Національно-демократичні сили зігнорували та з презирством відкинули нову витівку. Заангажована більшість обласної Ради у справу вільної економічної зони та самоуправної території відмежувалася від «екзильного уряду» і також засудила цей акт як антидержавний, бачачи в ньому небезпеку для своїх автономістських амбіцій. Газета «Новини Закарпаття», яка ставилася дуже поблажливо до «русинства», побачила, куди це веде, і назвала братиславський уряд «просто політичним блефом». Про це писала словацька й угорська преса як про курйоз. Навіть поважний мюнхенський щоденник «Зюддойче Цайтунг» сенсаційно повідомив: «У Карпатській Україні екстремісти хочуть самостійності або приєднання до Словаччини» (22—23 травня 1993).

З цього антидержавного акта окремих осібняків, котрі ще формально є громадянами України, треба зробити логічні й рішучі висновки. Їхні заяви і дії рівняються державній зраді і так повинні бути потрактовані. Панове Думнич і Туряниця повинні бути притягнуті до судової відповідальності.

Незареєстровані й зареєстровані організації, що займаються антидержавною підривною діяльністю, мають бути ліквідовані, а їх діячі теж притягнуті до судової відповідальності. Це стосується і «Общества подкарпатських русинов», і «Пудкарпатської рипубликанської партії». Так на такі речі реагує кожна цивілізована держава. Нагадаймо конституційну практику Німецької Федеративної Республіки.

Належить більш критично придивитися до діяльності і міжнародних політичних спонсорів, які давали і дають підтримку закарпатським сепаратистам. Цікаво також знати, як далеко зайшла співпраця з членами і прихильниками «тіньового уряду» релігійно-церковних об'єднань, незважаючи на те, греко-католики це чи православні.

Українська дипломатія мусить також поставити ясно питання перед урядами сусідніх держав, як довго вони збираються толерувати антиукраїнську діяльність на своїй території. В даному моменті це насамперед стосується Словаччини, яку використовують ці елементи як свій плацдарм і трамплін для антиукраїнської пропаганди.

І, врешті, важливо, щоб уряд України змігся на від-

вагу і виконав елементарні вимоги кожної держави, яка себе шанує, та видворив із своєї території неприязних чужинців, заборонив їм в'їзд в Україну, відмовив у видачі віз різним політичним комівояжерам, що ведуть підривну діяльність.

Р

РАДЯНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА — стратегічний курс правлячої комуністичної партії і владних структур Росії і СРСР у національному питанні, складова частина і один з аспектів внутрішньої політики. У більш вузькому розумінні — механізм підтримання балансу інтересів і стабільності у багатонаціональному соціумі, що утворився на руїнах російської імперії. Теоретичною основою Р. н. п. була історико-економічна теорія нації, яка підпорядковувала національні фактори класовим. Ідеологічною — концепція «світової революції» і вирішення національного питання в контексті загального «ощасливлення» всіх народів Землі. Економічною — штучно створена система зв'язків, що виходила з ідеї єдиного народногосподарського комплексу і розмиття національних інтересів.

Доктрина комуністичної партії в національному питанні була суперечливою і значною мірою залежала від політичної кон'юнктури. Закладена в її підвалини ще в дожовтневий час централістська ідея уживалася з визнанням права націй на політичне самовизначення аж до відокремлення; відкидання федеративного принципу у побудові партії не стало пізніше перешкодою запровадженню федеративного принципу у державному будівництві. Широкий діапазон підходів до визначення пріоритетів етнополітики обумовлювався намаганнями розширити соціальну базу партії і використати у боротьбі за владу національно-визвольні рухи. На відміну від теоретиків європейської соціал-демократії, які трактували самовизначення націй здебільшого в руслі задоволення їх культурно-побутових потреб, теоретики більшовизму не відчували особливої небезпеки, яка йде від розпаду великих багатонаціональних імперій. Перед підтримкою вимог, що живили відцентрові тенденції, вони не зупинялися, насамперед тому, що у світлі домінуючих у їхньому середовищі ідей «світової революції» питання про кордони, національні особливості і т. ін. вважалися неістотними.

У прагненні до встановлення нового світового порядку, знаряддям якого виступав Комінтерн, правляча комуністична партія відводила національному фактору роль хоча й допоміжної, але досить активної сили. Йшлося не тільки про покладення його в основу територіального районування, але й про утворення самостійних національних держав, що могли б стати «пропагандистською вітриною» для революціонізування народів Заходу і Сходу. Розвівши етноси по власних «національних квартирах», більшовики створили для себе безліч проблем, які значною мірою спричинили гостроту і тривалість громадянської війни. Але не можна не бачити й того, що в такий спосіб вони все ж відкрили простір для розв'язання аж надто заплутаного імперією вузла міжнаціональних, міжетнічних і міжрегіональних суперечностей. Національні республіки, що виникли на самих руїнах, при всій їхній картинності і залежності від центру, все ж прокладали шлях до політичної незалежності.

Однією з найвразливіших ланок у складному переплетенні національних проблем в колишній російській імперії було українське питання, яке виникло ще у XVII ст. у зв'язку з входженням України до складу Росії. Недостатнє юридичне обґрунтування умов цього входження, політика російських правителів, спрямована на обмеження і цілковите знищення української автономії, а з іншого боку — природний опір цій політиці, зробили українське питання фокусом антиімперських тенденцій. Починаючи з часів прийняття Україною російського протекторату у 1654 р., між царизмом і українською елітою йшов своєрідний двобій, в якому українська сторона обстоювала своє право на автономію, а російська намагалася повністю розчинити український етнос у російському. Цим, насамперед, пояснюється висока напруга українських визвольних подій 1917—1920 рр. і адекватність їм опору як з боку Тимчасового уряду Росії, так і з боку зросійщених суспільних верств у самій Україні.

Більшовики вміло скористалися тим демократичним потенціалом, який був закладений у національних вимогах Центральної Ради, і за його підтримкою врятували престиж російських інтернаціоналістів. І все ж в ході громадянської війни не вдалося уникнути збройного російсько-українського конфлікту. Однак гостроту українського питання пом'якшувала готовність Раднаркому визнавати ті українські уряди, які мали народну підтримку за умови їхнього відходження від антирадянської політики. Принципова підтримка правлячою партією лозунгів національного самовизначення становила реальну основу боротьби за суверенітет національно-державних утворень, що виникли у ході громадянської війни.

Політична доктрина, покладена в основу Р. н. п., зазнавала суттєвих змін у процесі пошуків оптимальних шляхів «збирання» під одним дахом національних утворень, що реалізували своє право на самовизначення шляхом відокремлення від Росії. Інструментом такого збирання стало використання федеративних форм державного устрою. За задумом Леніна, який в останні місяці свого активного життя встиг докласти руку до формулювання принципів нового державного об'єднання, радянська федерація мала будуватися не на регіональних, а на національних засадах, що було новим словом у практиці тогочасного державотворення. Проте радянська федерація ніколи не давала якихось політичних прав етносам. Фактично вона була формою організації співжиття в рамках уніфікованої багатоетнічної держави союзних республік — територіальних одиниць, в яких еліта «титульних» етносів діставала переважне право на представництво інтересів відповідних соціумів.

Радянська Росія була оголошена федерацією республік ще на початку 1918 р., але поняття федерації тоді було украй розмитим, звуженим. Україна, приміром, згідно з ухвалами І Всеукраїнського з'їзду Рад (Харків, грудень 1917 р.) проголошувалася «федеративною частиною» Радянської Росії. Центр сподівався, що федеративний фасад не заважатиме йому здійснювати вертикальне управління всіма сферами життя в республіках. Проте гострота опору, якого радянська влада зазнала в ході громадянської війни, так само, як і неефективність механізму управління з єдиного центру у великій, розбурханій тривалим протистоянням державі, змушували комуністичну партію відшукувати певний компроміс між власними інтересами і бажаннями національних еліт. Його було знайдено і втілено в життя у формі СРСР. Більшовики пожертвували в ім'я соціальної стабільності своїм принциповим неприйняттям федеративної форми державного устрою; їхні політичні противники з цих же міркувань погодилися на ті обмеження суверенітету, які є неминучими у будь-якій федерації.

Уніфікаційна політика центру неминуче мала зіткнутися з опозицією на місцях. Уряд України першим зреагував на ту небезпеку, яка створювалася невідповідністю федеративного фасаду держави і унітаристського керівництва нею. На XII з'їзді РКП(б) і на Четвертій нараді ЦК РКП з відповідальними працівниками національних республік і областей (1923), на яких закладалися основи

багатонаціональної союзної держави, Х. Г. Раковський, М. О. Скрипник, М. В. Фрунзе та ін. обстоювали концепцію народного суверенітету як норму цивілізованих відносин між центром і республіками. Кардинальні для Союзу питання співвідношення централізації і децентралізації пропонувалося вирішувати демократичним, договірним шляхом. В основі запропонованого українським урядом підходу лежало усвідомлення того, що вільне самообмеження може зробити обсяг суверенних прав рухомою категорією.

Завдяки рішучій протидії Сталіна, який не зупинився перед прямою фальсифікацією політики України, ці підходи не дістали закріплення у практиці радянського національно-державного будівництва. Проте центр змушений був внести корективи у свою уніфікаційну політику, погодившись на проведення «політики коренізації». Цим фактично було здійснено реформу у сфері управління національними процесами. Зміщення акцентів у кадровій політиці, розширення сфери дії національних мов, захист інтересів меншин живили ідеї національного відродження, сприяли поширенню «націонал-комуністичних» настроїв, згуртуванню національних еліт. Це непокоїло центр, який не тільки припинив національну реформу на початку 30-х рр., але й провів серію контрреформ, спрямованих на посилення централізації й уніфікації в управлінні. Їх вістря спрямовувалося проти України, де опозиційні настрої щодо Р. Н. п. виявлялися найбільш відчутно.

Виразний антиукраїнізм контрреформ явно підпорядковувався завданню знищити на корені спроби національної еліти дистанціюватися від Москви. Масштаби репресій, які вилилися у виселення з України такого елементу, як «куркульство», голод 1932—1933 рр., шалений терор проти української інтелігенції дають змогу говорити про геноцидний характер здійснюваної правлячою партією політики. Новою формою репресивної практики стало в середині 30-х рр. здійснення депортацій за національною ознакою. Першу таку депортацію в Україні було здійснено щодо 35 тис. поляків, яких відповідно до постанови Раднаркому СРСР у квітні 1936 р. було переселено у Казахстан через «політичну неблагонадійність». Пізніше за цим же критерієм здійснювалися масові депортації людей із західноукраїнських і західнобілоруських земель, з Прибалтики, Криму, Поволжя, Північного Кавказу. Внаслідок цього Р. н. п. набула виразних антигуманних і протиправних рис, стала уособленням непередбачуваності, жорстокості, попрання всіх норм моралі.

Загальним напрямом Р. н. п. з середини 30-х рр. стало нівелювання національних факторів, ігнорування національних інтересів і потреб, русифікація культурної і інформаційної сфер. Інтернаціоналістські гасла були ширмою великодержавних принципів, запозичених з арсеналу колишньої російської імперії. Нестримно розвивався процес звуження нормотворчих можливостей республік, переведення багатьох галузей промисловості у союзне підпорядкування, встановлення таких сфер державного і суспільного життя, у яких республіки взагалі не брали участі. В цих умовах Р. н. п. спрямовувала розвиток країни шляхом інтеграції її національних районів в унітарну державу при зовнішньому збереженні атрибутів федералізму. Будь-яке противлення цьому курсу викликало боротьбу з «буржуазним націоналізмом» і ескалацію репресивної політики. Такою дорогою ціною підтримувалася стабільність у багатонаціональному социумі, яка створювала ілюзію розв'язання національного питання.

Проте відкидати на цій підставі будь-який позитивний потенціал Р. н. п. було б несправедливо. Адже завдяки їй цілий ряд етнічних спільнот, які в умовах царської Росії навіть не усвідомлювали своєї національної ідентичності і не мали жодних засобів її захисту, стали націями. Чимало малих етносів, що опинилися на початку XX ст. на грані фізичного вимирання, завдяки державній підтримці не тільки уникли асиміляції, але й зуміли створити свою еліту. В усіх союзних республіках виникли передумови для обстоювання ідеї незалежного державного існування: чітко окреслена територія, наявність власної політичної еліти і освіченого середнього класу, досить високий рівень розвитку культури, національних мов тощо.

Р. н. п. мала виразні ознаки «деколонізації». Політика, спрямована на «вирівнювання рівнів» розвитку республік, означала підтримку, насамперед, бюджетно-фінансову, для тих етнічних спільнот, які раніше відставали у своєму розвитку. Соціальній стабільності великою мірою сприяла пропаганда злагоди і толерантності у міжнаціональних стосунках, що вкладалася у досить незграбну формулу «дружби народів».

Маючи великі можливості для екстенсивного розвитку економіки, центр активно використовував перерозподіл матеріальних і культурних благ як засіб «приручення» національних еліт до виховання конформізму. Престиж Р. н. п. піднімала здобута перемога у Великій Вітчизняній війні. У такому ж дусі трактувалися здобутки післявоєнного відродження економічного потенціалу країни, яке подавалося як наочний результат братньої співдружності і взаємодопомоги народів.

Для України неабияке значення мало те, що в контексті Р. н. п. нарешті вдалося розв'язати проблему возз'єднання всіх її земель. Безвідносно до суб'єктивних намірів і методів дій сталінського керівництва факт входження Західної України, Північної Буковини і Закарпаття до складу УРСР означав здійснення віковічних прагнень українського народу до об'єднання в одній державі. Об'єктивно це був важливий крок на шляху консолідації української нації. Однак великі консолідаційні можливості цього акта значно зменшувалися внаслідок форсування радянською владою соціалістичних перетворень на приєднаних землях і здійснення масових репресивних заходів проти тих, хто не сприйняв нових реалій і чинив опір інтеграції України в Союз РСР.

Той факт, що збройні частини ОУН—УПА під час війни воювали і проти гітлерівського фашизму, і проти Червоної Армії, призвів до різкої поляризації західноукраїнського суспільства, яке фактично опинилося у стані громадянської війни. Драму народу всієї України ускладнила післявоєнна кадрова політика уряду УРСР, який масово направляв у західноукраїнський регіон партійних, радянських, господарських, комсомольських працівників, вчителів тощо. Це посилило протистояння, надавши йому форми боротьби проти «більшовицьких комісарів», спричинилося до ескалації братовбивства. Трагедія «роздвоєного патріотизму», що виявив себе у такий страшний спосіб, залишила помітний слід у ментальності населення західноукраїнського регіону і донині час від часу нагадує про себе як потенційний конфліктогенний чинник.

Це були грубі прорахунки і підступні провокації. Після того, як «політику коренізації» було згорнуто, всі специфічні органи захисту їх прав і інтересів припинили своє існування. Дедалі більше, особливо після війни, давався взнаки антисемітизм, особливо в освітній і кадровій політиці. Безглузді звинувачення і масові репресії, зокрема проти членів Антифашистського єврейського комітету, звинувачених у шкідництві лікарів, різні обмеження за національною ознакою спричинили масовий відплив єврейського населення за кордон.

Хоча Р. н. п. була в своїй основі антигуманною, правлячій партії вдавалося підтримувати її позитивний імідж насамперед завдяки тому, що на фоні гострих етнічних конфліктів у багатьох районах світу їй не так вже й легко було вважатися оазисом злагоди. Дійовим засобом запобігання конфліктності стали інституалізація ет-

нічності шляхом закріплення національності в паспортах, механізм підтримання політико-правових переваг для етносів, визначених як «титульні». Кожен індивідум у паспорті був міцно прив'язаним до своєї національної групи. Чотириступенева ієрархія державності (союзні, автономні республіки, автономні області і національні (автономні) округи) чітко визначала місце кожної національної еліти у політико-правовому просторі СРСР, а практика довільного визначення міжреспубліканських кордонів зміцнювала залежність еліт від центральної влади. У такий спосіб центр досить ефективно запобігав концентрації зусиль місцевих еліт як вертикально, так і по горизонталі. Свідченням того, що від 1923 р. жодних загроз для себе у цьому плані він не відчував, є хоча б той факт, що проблеми національної політики спеціально не розглядалися на партійних з'їздах.

Одним із засобів підтримання стабільності в суспільстві був інституційний ізоморфізм: подібність за формою однопорядкових інституцій у республіках. В одній площині ієрархії, приміром, у ранзі союзних республік, усі вони мали ідентичні державні, освітні, наукові, культурні та інші структури — від республіканських Верховних Рад до культурно-просвітницьких товариств. Цим знімалося питання про переваги чи привілеї. Політичні, наукові, культурні еліти при цьому діставали можливість тісно спілкуватися між собою і в такий спосіб дедалі більше інтегруватися в радянський режим. Більшість високих керівних посад у республіках займали представники корінної національності, але посада другого секретаря компартії республіки традиційно віддавалася росіянинові. Таким засобом була і система квот, що у престижних вузах давала переваги представникам «корінних» етносів.

Потенційно вибухових етнічних ситуацій вдавалося уникати завдяки масованим ідеологічним кампаніям, приуроченим здебільшого до ювілейних дат, тижнів і днів дружби, підведення підсумків змагання республік, областей, міст і т. ін. На численних науково-практичних конференціях, семінарах, симпозіумах у центрі уваги опинялися не реальні проблеми національних спільнот, а розмірковування на теми «розквіту і зближення соціалістичних націй». Цим же цілям служив жорсткий ідеологічний контроль у сфері історичних і літературознавчих досліджень. Штучне об'єднання історії Росії та історії неросійських народів в єдину «історію СРСР» склалось фундаментом русоцентристської моделі історичного минулого України, в якій затушовувалися саме ті сторінки історії, що давали уявлення про її вклад у розвиток демократичних форм суспільної організації. Найменші спроби об'єктивного висвітлення історії запорізького козацтва, національних різновидів соціалістичної думки, визвольних рухів початку XX ст. однозначно трактувалися як вияви «буржуазного націоналізму». Від таких звинувачень не рятувала навіть належність до верхівки політичної еліти, що наочно інкримінувало першому секретарю ЦК компартії України П. Шелесту «відсутність чітких класово-партійних критеріїв» у аналізі історичного минулого.

Статична, слабо диференційована, наскрізь заідеологізована модель Р. н. п. здатна була виступати як стабілізуючий фактор лише в специфічних умовах регулювання з центру і переважно примусовими засобами. В міру вичерпання можливостей для екстенсивного розвитку економіки, ослаблення засобів примусу, зростання територіального дисбалансу в забезпеченні природними і трудовими ресурсами в суспільстві почали наростати ознаки міжрегіональної та етнічної напруженості. Центр намагався реагувати на неї проведенням часткових реформ, які іменувалися «розширенням прав союзних республік». В Україні питома вага підприємств, що протягом 1953—1956 рр. були були переведені з союзного у республіканське підпорядкування, зросла з 36 до 76 відсотків, але це не вплинуло серйозно на ефективність суспільного виробництва. Більший ефект здатна була дати реорганізація органів управління промисловістю і будівництвом на базі створення раднаргоспів за територіальною ознакою. Однак намагання центру залишити непорушними силові методи керівництва господарством звели нанівець значення і цього кроку.

Загостренню міжетнічної напруженості в СРСР сприяла непродумана міграційна і мовна політика. В ряді регіонів інтенсивність «перемішування населення» не тільки поставила під сумнів привілеї «корінних» етносів, але й створила реальну загрозу їх перетворення на меншини. Русифікаційний напрям мовної політики призвів до різкого звуження суспільних функцій національних мов. У 70-х рр. Радянський Союз зіткнувся з явищем дисидентства, яке в Україні мало виразне націоналістичне забарвлення. Хоча Конституція СРСР закріплювала право республік на вихід із його складу, тоталітарна система жорстко (аж до винесення смертних вироків) розправлялася зі спробами пропаганди самостійництва. Жорстоко каралися також спроби аналізу русифікаторських тенденцій у Р. н. п., особливостей менталітету українців.

Під тиском незаперечних реалій політична думка СРСР кінець кінцем зважилася на визнання «деформацій у національному питанні». Проте істотного просування в аналізі реальних національних процесів досягнуто не було; справа обмежилася визнанням надцентралізації керівництва республіками, депортацій, окремих виявів великодержавності. До того ж майже всі «деформації» віднесені були на рахунок Сталіна.

Значно більше, ніж вади самої Р. н. п., на стані міжнаціональних відносин в Радянському Союзі в останні роки його існування позначалася загальна криза системи, яка іменувала себе «суспільством розвинутого соціалізму». Етнічні конфлікти, що спалахнули майже одночасно на її периферії, наочно довели ходульність пропагандистського міфу про радянський народ як нову історичну спільність людей. Коли разом з СРСР пішов у небуття той механізм соціальної стратифікації, який створила і підтримувала правляча партія, національність виявилася чи не єдиним критерієм групового захисту прав і привілеїв окремих народів. У цих умовах активізація етнічних зв'язків не могла не стати засобом соціальної адаптації, а через неї і соціальної мобілізації. Енергія етнічної мобілізації спочатку спрямовувалася проти центру, а після його зникнення одержала тенденцію спрямовуватися або проти сусідів, або проти меншин. Драматичних, а скоріше трагічних колізій, якими супроводжувалися ці процеси в Закавказзі, Середній Азії, Україні вдається уникати завдяки зваженому, збалансованому підходу до формулювання національних інтересів і забезпечення прав нацменшин.

РАДЯНСЬКИЙ ТОТАЛІТАРИЗМ — історично перша, найбільш розвинута у доктринальному плані, політично завершена та структурно окреслена форма вияву тоталітарного феномена. Тоталітаризм в його радянській версії — суспільно-політичний лад, що виник і сформувався на базі соціально-інтегративних можливостей партійно-державного устрою комуністичної ідеократії. Ареал безпосереднього геополітичного поширення Р. т.— колишня територія Радянського Союзу і країн східного блоку, зона пріоритетного впливу — т. зв. країни соціалістичного табору і соціалістичної орієнтації. Хронологічні рамки існування Р. т. охоплюють часовий проміжок між започаткуванням воєнно-комуністичної системи, що сформувалася в загальних рисах у 1918 р., і розпадом системи «реального соціалізму» на межі 80-х — 90-х рр.

Основні риси Р. т. збігаються з характерними ознаками інших тоталітарних утворень. Це — ідеологічна і політична монополія єдиної правлячої партії; зрощення тоталітарно орієнтованої партійної організації з державним механізмом, виникнення партії-держави; доміну-

вання партії-держави над суспільством за допомогою ідеологізованого і політизованого апарату соціального нагляду і примусу; відсутність громадянської свободи; масовий безособовий терор; сакралізація верховної влади; етатизація економічного життя та запровадження планового господарства; експансіоністська зовнішня політика.

Особливостями, властивими виключно радянському різновиду тоталітаризму, є абсолютизація в політиці імперативу побудови «реального соціалізму» методами класової боротьби і повного знищення приватної власності, що є соціальною утопією; тотальне одержавлення усіх сфер суспільного життя; унітарність соціальних і національно-державних структур у багатонаціональному тоталітарному середовищі; поглинання соціального простору політичним простором монополії влади, повне усунення основ громадянського суспільства; формування тоталітарного суспільства, що мало власну еволюційну логіку розвитку.

Протягом свого існування Р. т. мав високі можливості мобілізації ресурсів та концентрації зусиль для досягнення вузько обмежених цілей воєнного будівництва, засвоєння природних багатств, космічних досліджень тощо. Радянська система продемонструвала неуразливість в періоди війн та зовнішньополітичного тиску і політичну стабільність під час соціальних виявів латентних економічних криз.

Р. т. був здатний на певний час обмежити національно-державні змагання підкорених йому народів, у тому числі й народу України, тими інституціональними рамками, які не заперечували його власної соціально-політичної організації. Єдність і однотипність суспільних і національно-державних структур робили Р. т. життєздатним тою мірою, якою примітивізація суспільних відносин і придушення національних прагнень сприяли його штучній консервації.

Разом з тим у структурно завершених формах Р. т. виступав як соціально-політичний парадокс, що був цілеспрямовано створений на основі ідеологічного образу «світлого майбутнього» і в реальній політичній практиці виводив соціум поза реальний час і етнокультурний простір. Радянський різновид тоталітаризму — глибоко суперечливий і історично приречений лад, позбавлений позитивних можливостей саморегуляції і саморозвитку. Виникши як претензія на створення соціально справедливого суспільного ладу, Р. т. у своїх реальних соціально-політичних виявах суттєво відрізнявся не тільки від природно-історичних суспільних систем, будучи їх переважно негативним синтезом, але й від власної доктринальної основи. Вона, як і будь-яка інша соціальна утопія, створювалася в тоталітарному середовищі за умов глибоких принципових спотворень, котрі диктувалися корисливими щодо влади інтересами комуністичної еліти. Генетично зумовлене протиріччя Р. т. містилося у внутрішньому і неможливому щодо розв'язання конфлікті між спотвореною соціальним утопізмом раціоналізованою політичною волею та ірраціональним результатом тоталітарної політичної дії. Розвиток цього протиріччя сформував у системі Р. т. блок гострих суперечностей, що протинали усі сфери тоталітарного суспільства і викликали його розпад на межі останніх двох десятиліть XX століття.

РАСОВА ДИСКРИМІНАЦІЯ — обмеження або позбавлення прав певної категорії громадян за расовою чи національною належністю, штучне створення умов, які ставлять якусь расово-етнічну групу в гірше становище порівняно з іншими. Конкретно Р. д. виявляється в актах державного управління, в діях як суспільно-громадських організацій, так і окремих приватних осіб стосовно раси в цілому (наприклад, політика сегрегації) і стосовно окремих представників тієї чи іншої раси (відмова в прийнятті на роботу, дискримінація при одержанні житла, при вступі в клуби і т. п.).

РАСОВІ ЗАБОБОНИ — це комплекс неправильних, хибних догм і переконань про нерівноправність рас. Р. з. включають як різні, з претензією на науковість, концепції, так і окремі погляди, теоретичні установки людей, а також практичні дії, спрямовані на реалізацію та узаконювання положення про нерівноправність рас. Р. з. притаманні середовищу експлуатованих, гноблених мас, а також країнам, які прагнуть звільнитись від чужоземного ярма. Вони мають сприятливий грунт у тих країнах, де здавна насаджувалось зневажливе ставлення до представників небілої раси. Р. з. виникають не на інституціальному, а на психологічному рівні і виявляються у різного роду негативних расових стереотипах. Вони існують не в формі активних виступів, а навпаки, в формі пасивного заперечення (негативне ставлення до спроб негрів одержати пристойні квартали, голосування за непопулярного білого кандидата з метою забалотувати на виборах кольорового, а також постійне дріб'язкове підкреслення переваг білої раси (наприклад, застереження написом «тільки для білих») і т. п.

РАСОВИЙ КОНФЛІКТ — це зіткнення протилежних інтересів, поглядів, міжетнічно неоднорідних груп; крайнє загострення суперечностей, що призводить до соціально-політичних ускладнень чи гострої боротьби. Розвиток сучасного суспільства, особливо на перехідному етапі, породжує можливість виникнення міжетнічних, міжнаціональних і расових конфліктів, котрі є, за загальним правилом, лише оберненою формою конфлікту на грунті матеріальних інтересів. Соціально-політичною та психологічною основою Р. к. є концепція нерівності рас, згідно з якою існують антропологічні, генетичні, історичні докази переваг одних рас над іншими, неповноцінності одних рас стосовно інших, а в кінцевому підсумку — переваг білої раси над чорною та жовтою. Р. к. завжди є наслідком культивування в різних формах національної ворожнечі, ненависті, расового гноблення. Р. к. особливо потрясають ті країни, в яких саме на державному рівні утверджувалась політика переваги однієї раси над іншою (зокрема, донедавна в Південно-Африканській Республіці).

РЕГІОНАЛІЗМ — у широкому, узагальненому вигляді це система заходів щодо самостійного управління та особливі привілеї, які надаються окремим регіонам (округам, областям, провінціям); крайня форма адміністративної децентралізації. Р. в сучасних умовах висувається як структурна тенденція суспільно-економічного розвитку індустріально розвинутих країн. Загальновідомо, що всі спільноти рівною мірою репрезентують собою «соціальні побудови», всі вони придумані, винайдені, утворені, навіть тоді, коли це не є очевидним. Саме тому спільноти, які знову виникають (субспільноти), не менш реальні, ніж ті, що мають давні історичні корені. І їх члени повинні користуватися усіма правами, пов'язаними з самим фактом своєї належності до даної спільноти, без будь-яких додаткових умов, включаючи право на самоврядування, зрозуміло, в тій мірі, в якій це припускає конкретна ситуація.

Р. набуває актуального значення в сучасних умовах перехідного етапу розвитку країн колишнього СРСР, які перебували тривалий час в максимально централізованій системі тоталітарного режиму. Розпад цієї системи, утворення незалежних, самостійних держав, глибока економічна й соціально-політична криза, що охопила в посттоталітарний період ці незалежні держави, спричинили появу тенденції децентралізації в багатьох сферах суспільно-економічного життя. На порядок денний висуваються завдання якісного оновлення суспільства, проведення нових реформ та інновацій у економіці, політиці, ідеології. У зв'язку з цим особливого значення набуває комплексне вивчення та глибокий аналіз специфіки і особливостей усіх територіальних і етнічних спільнот України, зокрема глибоке наукове дослідження

історії регіонів, етнічної культури, традицій і звичаїв народів (етносів), а також комплексне вивчення матеріальних та духовних потреб, інтересів, попиту населення регіонів.

Р. може виявляти позитивні наслідки, сприяти суспільно-економічному, політичному і культурному розвитку, а може вести до ускладнення його, гальмувати й посилювати негативні тенденції у суспільстві. Він має віддзеркалювати справжні, особливі інтереси тієї чи іншої території в межах єдиної держави, але повинен відсіювати і вульгарний сепаратизм, і політичний авантюризм. Регіон як складова частина території унітарної держави утримується безліччю економічних, енергетичних, водних, транспортних, фінансово-господарських зв'язків з центральними загальнодержавними органами влади. Територіальне верховенство держави як одна з головних складових державного суверенітету обумовлює її вищу владу стосовно всіх спільнот і етнічних груп, що знаходяться на території держави. Ясна річ, територіальне верховенство не заперечує певних винятків у законодавстві щодо деяких спільнот чи територій, не означає жорсткої централізації державної влади. Навпаки, цілісність держави буде посилюватись завдяки економічній, соціальній та культурній самостійності регіонів. Саме в цьому зацікавлені центральні та місцеві органи влади. Центральна влада з повагою, толерантно повинна ставитися до відносної самостійності регіонів, але й покликана рішуче протидіяти будь-яким сепаратистським виявам.

Якщо центральна влада спільноти, що досягла політичної самостійності, сама стає на шлях пригнічення інших спільнот, не обмежуючись політичною єдністю, прагне до культурного монополізму, то така ситуація сприяє зростанню напруги між центром і периферійними спільнотами, тобто веде до дистанціювання останніх від центральної влади, посилення відцентрових тенденцій. Разом з тим зростаючі прерогативи регіональних центрів влади не повинні обмежувати права громадян чи перешкоджати нормальному функціонуванню державних інститутів. Слабкість центральної влади може призвести до посилення небажаних тенденцій Р., як було, наприклад, в Росії, коли, керуючись ідеями суверенізації і регіональної «державності», в 1993 р. виношувала свої наміри стати самостійними республіками значна кількість областей, округів Російської Федерації. В Україні немає об'єктивних передумов для регіональних чи інших суперечностей, а тим паче конфліктів. І в наступному потрібно уникати найменших виявів протистояння на регіональній основі, а тим більше штучно їх розпалювати. Надання всіляких надмірних «особливих» прав, пільг, статусів регіонам, як свідчить історія, може спричинити повну деінтеграцію держави. Деякі політичні сили в Україні та поза її межами намагаються розіграти «етнічну карту» в Криму, Східній і Західній Україні. Є немало доказів, що уражені етнічні почуття певних етнічних груп, що компактно проживають, штовхають останніх на шлях віддалення від центральної влади, аж до вимог суверенізації та надання «регіональної державності».

Відчуження, дистанціювання окремих територій нерідко виникає як негативна реакція та зневіра до центру в зв'язку з ігноруванням особливостей даного регіону, зволіканням вирішення невідкладних соціальних питань з боку центральної державної влади. Причому механізм забезпечення прав етнічної меншини залежить від того, мешкає вона компактно чи розсіяно. Закон «Про національні меншини України» гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію. В ньому також йдеться про гарантії національним меншинам політичних, правових, матеріальних важелів забезпечення цих гарантій. Тому не можна визначити за нинішньої ситуації доречним і доцільним спроби окремих політизованих осіб чи партій в деяких регіонах України (в Закарпатті — вимоги автономії «Підкарпатської Русі»; на Буковині — угорської автономії та ін.) в ім'я своїх користолюбних амбіцій висунути вимоги щодо надання окремим регіонам особливого статусу національної територіальної автономії. Як видно з наведеного, ознаки регіонального протистояння використовуються певними політичними силами. А це веде в кінцевому підсумку до значних деформацій і не лише в питаннях ставлення до проблем національних (етнічних), культурних, мовних, релігійних.

Найреальнішим виявом Р. в негативному плані в нинішніх умовах України є спроби поставити Крим поза межами впливу центральної влади в країні. У так званій «кримській проблемі» рельєфно сфокусовані уявні та справжні суперечності між центром і регіоном. Подібні суперечності характерні й для інших регіонів України. Зокрема протиставлення Західної України Східній ставиться в таку площину, що нібито Західна Україна (насамперед Львів) є центром етнічності, ментальності та духовності українців. Вона є ядром української культури й науки, бо Східна Україна геть уся зденаціоналізована, зрусифікована і зруйнована. До речі, така точка зору про етнокультурний занепад східних районів України поширена й серед української діаспори. Свідомо чи напівсвідомо окремі нинішні націонал-патріоти підживлюють регіональні суперечності: одні регіони (Захід) протиставляють іншим (Схід, Південь), причому західний регіон України постає в їх зображенні єдиним резервуаром українства, українського національного руху, української ментальності, що нібито саме Захід України «нагадує українському загалові, як і всьому світові, що в нас ще є свої свята, свої герої, своя література, свій погляд на все — на минуле і на майбутнє». Всі ці та подібні їм висловлювання не мають нічого спільного з цілями українського народу, що хоче збудувати вільне, справедливе, соціально зорієнтоване суспільство, в якому не повинно бути місця для дискримінації ні за регіональними, ні за національними ознаками.

РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ. Національна самосвідомість, територія, етнос та громадянство — це осмислення ролі етносу на історичній сцені. Століттями слово «російський» було синонімом поняття «загальнодержавний». Тому для російської національної самосвідомості зараз характерне хворобливе відчуття розпаду старої національно-державної конструкції («сплотила навеки великая Русь»), в яку було закладено верховенство росіян в СРСР. Росіяни починають почувати себе меншиною, що бореться за визнання своїх національно-державних прав. «Людина з вулиці» легко піддається простій логіці: якщо неможливо відновити попередній статус росіян в рамках імперії, то єдиний вихід з становища — це «чисто» російська держава. На цьому наполягає екстремістський Російський визвольний рух: створити «Республіку Русь» з відповідним перекроєнням кордонів, щоб виділити «суто російські регіони» із імперською кадровою чисткою, щоб створити «суто російську адміністрацію». Державність вбачається як гарантія національної самобутності і, головне, як захист від руйнівних впливів чужої культури та ідеології, від нашестя інородців та іновірців.

Проте в реальності все відбувається якраз навпаки. Існує така етнополітична закономірність: консолідація і гомогенність етносу обернено пропорційні рівню його одержавлення. Етнічна однорідність та духовна єдність краще всього зберігаються тоді, коли етнос є меншістю. Тоді робиться акцент на проблемах власної культури, виробляються та зберігаються традиції. Гіркий парадокс: гоніння, що переживаються народами, є чи не головним фактором, який формує національний дух — цю невловиму, й разом з тим, очевидну субстанцію.

Як тільки етнос одержавлюється, на зміну соціальній

та духовній самодостатності приходить відкритість, що постійно зростає. Як наслідок, для національної самобутності залишається все менше місця. Пік національної самобутності росіян припав, очевидно, на епоху монгольського гніту. Починаючи з XVI ст. російське Московське князівство перетворюється в багатонаціональну Російську імперію. Панування росіян супроводжувалося розмиванням їх власної етнічної визначеності та духовної єдності.

Втративши імперську роль, російський народ повинен знайти нове національне «я» в рамках нової Росії. Виникає проблема створення російської національної держави і, значить, російського націоналізму. У цього поняття є деякі позитивні якості. Націоналізм як політична доктрина вимагає відповідності кордонів етносу з кордонами держави. Йдеться не лише про географічні кордони, але й контури політичного устрою, які повинні відповідати національним традиціям та інтересам.

Важко окреслити зовнішні кордони Росії, ще важче визначити їх національний зміст. Росія — країна росіян чи жителів Росії незалежно від національної належності? Яка ідентичність повинна домінувати — етнічна чи громадянська?

Формування «нації росіян», тобто громадянської ідентичності, хоча й відповідає всім демократичним стандартам, практично недосяжне. Та й саме єдине російське громадянство, таке необхідне для остаточного правового оформлення російської державності, навряд чи можливо ввести. Головна перепона — «російськомовне населення» в незалежних державах.

Навряд чи Росія зможе стати національною державою росіян. 18,5% неросійського населення Росії — це більше 27 млн. чол. Ситуація ускладнюється тим, що в «своїх» колишніх автономіях живе менше половини неросійського населення. Курс на створення російської національної держави в сучасній Росії спровокує міжетнічні зіткнення.

Все це не дає змоги виконати головну вимогу націоналістичної доктрини. Кордони РФ не співпадають з кордонами розселення російського етносу. Кожний п'ятий росіянин живе поза Росією і це не дозволяє сформувати єдину етнополітичну (націоналістичну) ідентичність.

РУСИФІКАЦІЯ — сукупність дій, умов та заходів у національних неросійськомовних республіках або в окремих регіонах Російської федерації щодо звуження чи відсторонення на другорядне місце вживання рідної мови, користування здобутками нац. культури, вивчення своєї історії та ін. великими й малими компактно розселеними етносами і піднесення на передній план знання рос. мови, культури, історії. Р.— приниження всього національно-неросійського порівняно з російським. Р. виявляється і в тому, що звеличується рос. культура як немовби вищий ступінь розвитку, а всі ін. нац. культури неросійських народів повинні беззаперечно слідувати за нею як за неперевершеною культурною домінантою. Р. здійснюється в таких формах, як навчання рос. мовою в неросійських школах, викладання тією ж мовою в середніх спеціальних та вищих навчальних закладах нац. республік, перебування в рос. установах, підприємствах, на будівництві, в армії, тобто в рос. середовищах, перемішування населення, відрив людей від їх нац. груп чи середовищ і від їх нац. мови й культури, позбавлення їх етніч. та нац. свідомості і т. п. Р. активно й відкрито проводилась царатом в дореvол. часи. В умовах радянської дійсності русифікаційні процеси формально, на словах, засуджувалися, але в окремі періоди в латентній формі вони так чи інакше здійснювалися. В повоєнні роки, особливо в так зв. застійний період, Р. виявлялася в різних формах.

Безумовно, в сучасному світі триває процес інтернаціоналізації сусп. життя, розвиваються і ускладнюються економічні, наукові, культурні, інформаційні та ін. зв'язки між країнами, націями, народами. Все це твориться закономірно і має позитивні наслідки — взаємозбагачується культура, піднімається на новий рівень спілкування народів, етносів тощо, до тих пір, поки не підключаються штучні механізми їх прискорення. Проповідувалась ідея зближення націй, але водночас ігнорувалися потреби розвитку нац. культур, зокрема розвитку нац. мови. Так, в Україні, починаючи з середини 60-х, майже катастрофічно знижувалася кількість шкіл з укр. мовою викладання. Р. в широкому плані охопила не тільки сферу культури, де під виглядом «збагачування» насаджувалась рос. культура, фактично витискаючи культуру неросійських етносів. Вона виявилася також в політ., правовому, господарському безправ'ї нац. союзних і автономних республік. Узагальнюючи, можна сказати, що Р. виявилася в таких формах, як теорія «злиття мов»; примусове нав'язування «двомовності» неросійським народам; теорія про рос. мову як «другу рідну» чи як засіб міжнаціонального спілкування; неконтрольовані міграційні потоки рос. населення в ін. нац. середовища і території й утворення там російськомовних анклавів; скорочення в нац. республіках шкіл, де навчання велось рідною мовою; скорочення тиражів нац. видань (газет, журналів, книжок) рідною мовою та збільшення тиражів російськомовних видань. Аналогічна ситуація складалась з репертуаром нац. театрів, обсягом радіо- і телепередач.

Р. гальмувала розвиток нац. самосвідомості. Нерідко вона ототожнювалась з націоналізмом і всіляко викорінювалась під приводом боротьби з бурж. націоналізмом. Довгий час в окремих нац. республіках, зокрема в Україні, учні зовсім не вивчали такі предмети, як історія України, географія України і т. п. Р. виявилась в такій формі, як антинаціональне ставлення до інонаціональних, неросійських меншин, що компактно проживають на території Росії: вони не мають своїх шкіл, газет, театрів, клубів, постійних радіо- і телепрограм. Наслідки цього відомі. Так, згідно з переписом, на Північному Кавказі в 1926 р. проживало більше 3 млн. українців, які становили більше 37% всього населення регіону. В 1926 р. на Кубані було понад 600 укр. шкіл, в яких навчалось 24 тис. учнів. В кінці 20-х рр. на північній Слобожанщині, Кубані й Далекому Сході діяла певна кількість укр. шкіл, виходило кілька газет, відбувались гастролі укр. театрів тощо. В 30-ті рр. всього цього не стало. Українське населення Кубані майже зрусифіковане. За даними останнього перепису, за межами України на території колишнього СРСР проживало понад 7 млн. українців. Вони позбавлені взагалі будь-якого укр. життя, бо не мають ні укр. шкіл, ні укр. видань, ні укр. театрів.

Р.— це деформування, перешкоджання процесу творення із етносу нації. Р. стає на перешкоді консолідації етносу й формування з нього нації, не сприяє витворенню з етнічної маси народу, нації, суцільного культурного организму, здатного до самостійного культ. і політ. життя. Р. так чи інакше веде до порушення принципу абсолютного рівноправ'я всіх мов, свободи вибору мови громадянами нашого суспільства, тобто до порушень основ мовної політики.

РУСОФОБІЯ — термін, який ввів І. Шафаревич. Означає дії «малого народу», що силкується розвалити природні цінності та підірвати устої «великого народу», а саме сучасних космополітствуючих інтелігентів переважно єврейського походження, французьких гугенотів та сицилійських пуритан, що підло зраджували свої католицькі вітчизни. У «великого народу», виходить, нема справжніх друзів. Майже весь світ зацікавлений у розпаді тисячолітньої державності, скріпленої російським етносом.

Словом, всюди, де росіяни — традиційно важливий компонент національного ландшафту, там і русофобія. А де їх, можливо, і не менше, але вони сприймаються

аборигенами як цілком екзотичний культурний чи навіть расовий тип — там ненависть прекрасно обходиться без них. І квазінаціональна концепція Р., і «адміністративно-командна» демократія частіше спростовуються, ніж підтверджуються нашою дійсністю.

С

СЕГРЕГАЦІЯ. Різновид расової дискримінації, що полягає у відокремленні кольорового населення від білого: заборона кольоровому населенню селитися в районах, де живе біле населення, відокремлене шкільне навчання для білих і окремо для кольорових й т. п. С. до останнього часу піддавалися африканське населення в Південно-Африканській Республіці, Південній Родезії та негри в деяких штатах США. Нині національна С. як вияв неприборканого націоналізму в деяких незалежних державах колишнього СРСР і Югославії, а також в інших країнах прийняла дикі форми етноциду, вбивств, підпалів, погромів, вигнання «мігрантів», їх юридичної та матеріальної дискримінації (ценз осілості й т. п.), національного приниження, позбавлення громадянства цілих етносів лише на тій основі, що вони не представники корінного, титульного етносу й т. п.

СЕПАРАТИСТСЬКИЙ РУХ. Політичний рух, метою якого є відокремлення від держави частин його території і утворення на ній власної незалежної держави. Новітня історія заповнена численними подіями, в основі яких лежить фактор сепаратизму (в Індії — рух за відокремлення штату Пенджаб і утворення держави Халістан; в Ефіопії — рух за відокремлення Ерітреї і утворення незалежної держави; на Кіпрі так звана Турецька Республіка Кіпр та ін.). С. р. найчастіше зароджується в багатонаціональних державоутвореннях. Так, після розпаду СРСР сепаратизмом охоплені деякі нові незалежні держави (Російська Федерація, Молдова, Грузія, Азербайджан; вияви сепаратизму спостерігаються і в Україні).

СЛАБКІСТЬ НАЦІОНАЛІЗМУ. Ключ до розуміння націоналізму полягає як у його силі, так і в його слабкості. Кількість потенційних, «незагавчавших» націоналізмів набагато більша, ніж заявивших про себе на повний голос, хоча ці останні оволоділи всією нашою увагою.

Проте навіть в націоналістичний вік націоналізм залишається досить вразливим ще в одному ракурсі. У світі є близько 200 держав (а існує 8000 мов). Необхідно виключити з цього числа всі ті держави, які з'явилися на світ без націоналістичного благословення, і які не відповідають націоналістичному критерію і, навіть, кидають йому виклик (міні-держави, що є пережитком донаціоналістичного віку, географічної випадковості чи політичного компромісу). Враховуючи, що на Землі в чотири рази більше селективних націоналізмів, тобто 800, ми маємо лише один дійсний націоналізм на десять потенційних. Отже, на кожний дійсний націоналізм припадає енна кількість потенційних, тобто таких груп, які мають спільну культуру, успадковану від аграрних часів, чи якісь інші зв'язки, і які могли б претендувати на утворення однорідного індустріального співтовариства, проте не йдуть на боротьбу, не активізують свій потенційний націоналізм і навіть не намагаються це зробити.

Націоналізму як такому судилося перемогти, тим більше, що потенційні націоналізми або отримають поразку, або — що більш вірогідно — утримаються навіть від спроб знайти свій політичний вираз. Більшість культур чи потенційних національних груп вступає у вік націоналізму, навіть не спробувавши щось із цього для себе використати. Таких груп, що могли спробувати стати націями, нескінченна кількість. І все ж більшість з них підкоряється своїй долі: бути свідками того, як їх культура повільно щезає, розчиняючись у більш широкій культурі однієї з нових національних держав. Більшість культур без усякого супротиву відправляється на смітник історії під натиском індустріальної цивілізації.

Такий висновок, як це не дивно, майже рівнозначний визнанню націоналістичної ідеології, буцімто «нації» закладені в самій природі речей, що вони тільки й чекають, коли їх «розбудять» від сну за допомогою націоналістичного «будильника». Саме нездатність більшості потенційних націй коли-небудь «прокинутися від сну», відсутність у них глибинного бродіння, яке могло б вихлюпнутися назовні, наводять на думку, що націоналізм, зрештою, не стільки й важливе явище. Прибічники теорії соціальної запрограмованості «націй» помічають, можливо, не без здивування, що деяким з цих «націй» не вистачає сили та рішучості, необхідних для виконання місії, покладеної на них історією. Націоналізм як наслідок нової форми соціальної організації використовує деякі з існуючих раніше культур, поступово повністю їх перебудовуючи. Проте він не може використати їх всі: їх надто багато.

Націоналізм — це не пробудження і самоствердження якихось міфічних природних і заздалегідь заданих суспільств. Він сила досить могутня, проте не єдина сила у сучасному світі, і її не можна вважати нездоланною. Націоналізм сам бачить і зображує себе як потяг до визначення кожної і всякої національності, і ці начебто реальні субстанції нібито існують подібно горі Еверест з незапам'ятних часів, що передують віку націоналізму. З іронії долі виключно складний націоналізм відкидає і руйнує його власне уявлення про себе.

СТАРИЙ НАЦІОНАЛІЗМ ЧИ НОВІ НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ? Нагальним сьогодні є питання про захист нац. меншин, тобто захист їх від правлячих держ. націй і їх націоналізму. Однак при цьому, говорячи про нац. меншини, також користуються терміном «націоналізм». Чи означає це, що в обох випадках — і в ситуації з нац. меншістю, і в ситуації з держ. нацією — під цим терміном розуміється одне і те ж? Тут очевидна логіч. некоректність, термінолог. несумісність. Напрошується питання: чи можна взагалі спостерігати сьогодні за проблемами меншин, використовуючи термін «націоналізм»?

Але це далеко не єдине важливе питання, навколо якого точиться гостра дискусія. Слід відзначити ще один бік питання, пов'язаний з виявами «нового націоналізму». Прийнято вважати, що цей націоналізм, який постійно придушувався комуніст. владою, автоматично відродився, як тільки попередній режим виявився неспроможним. Однак подібне пояснення не відповідає емпіричним фактам. Підкреслимо дві обставини.

Перша обставина пов'язана з тим, що відносини між представниками різн. малих націй не були антагоніст. протягом останніх десятиліть. Якщо і прослідковувались чітко виражені нац. протиріччя, то лише відносно радянсько-російського панування. Ворожість і напруженість, які існували між поляками і чехами, напр., або між мадярами і словаками, меркли перед ксенофобією щодо загальної для всіх окупаційної сили. Виникло щось на зразок солідарності, братерства пригноблених — не лише у ставленні до радян. гегемонії, але і в розумінні неприйняття комуніст. правління.

Друга обставина має більш емпіричний характер: нац. протиріччя, які спостерігаються сьогодні, зовсім не схожі на ті, що існували 50 і більше років тому. В силу цього сьогодні не виявляються нац. протиріччя, напр., між угорцями і хорватами, між поляками і українцями, між чехами і німцями; з ін. боку, сучас. нац. конфлікти між естонцями і росіянами, між словенами і сербами не можуть бути сприйняті як результат «розморожування» нац. конфліктів XIX ст. Звичайно, існують певні іст. паралелі в конфліктах, як, напр., між угорцями і румунами,

сербами і хорватами, болгарами і турками, але все ж навіть у цьому випадку іст. спадкоємність подібних конфліктів треба ще довести.

Чи можна, використовуючи термін «меншість», описати всі ці (і не тільки) конфлікти? Схоже, це і є центральною проблемою (як, зрештою, і джерелом непорозумінь) сьогодніш. дискусій. Якщо проаналізувати поведінку і аргументи різн. «меншин», їх соціальні структури, політ. програми тощо, то можна виділити три випадки вживання терміну «меншість», яким позначаються:

1. «Мала» нація, яку придушують,— йдеться про цілу націю, що живе під управлінням більшої нації в багатонац. державі (або у федерації). В сучас. дослідженнях ми інколи зустрічаємо термін «національності», який фіксує саме цей випадок «меншості». Приклади добре відомі: естонці, литовці, словенці, українці, словаки.

2. Етніч. група, що живе на невеликій території в нац. державі і управляється ін. нацією. Ця етніч. група належить (або є частиною) нації, яка проживає на ін. боці держ. кордону; в цьому випадку можна користуватися терміном «нац. меншини» у власному розумінні цього слова, маючи на увазі, напр., мадярів у Словакії, поляків у Моравії, сербів у Хорватії, росіян в Естонії і т. д.

3. Етніч. група, яка живе розкидано на території держави, що не є її власною. У цьому випадку доцільно вжитим був би термін «етніч. меншини». Приклад: цигани, євреї, словаки в Угорщині, німці у Трансільванії.

Таким чином, слід розрізняти пригноблювані нації («національності»), нац. меншини і етніч. меншини. Всіх їх можна об'єднати одним терміном: «недомінуюча етніч. група».

Відомі лише три випадки, що не вкладаються в дану класифікацію: молдавани (чи не частина вони румунської нації?), албанці в Косово і серби в Лужиці.

Врахування відмінностей має важливе практичне значення. Нижче порівнюються два типи виявів «націоналізму», пов'язаних із поведінкою малої нації в минулому і насьогодні, залежно від моделей національно мотивованого гноблення. Надзвичайно важливо для всіх практичних рекомендацій розрізняти права нац. меншин у власному розумінні цього слова і права малих і пригноблюваних націй.

Насамперед, розглянемо випадки пригноблюваних націй, які борються за те, що лідери цих націй (не обов'язково всі члени) розуміють як їхні нац. права. Вони прагнуть досягнути всіх тих атрибутів, якими характеризується повністю сформована нація, тобто тих атрибутів, яких їм не вистачає на ниніш. стадії розвитку. Можна виділити три групи нац. вимог, аналогічних тим, які нам відомі ще з часів XIX ст.:

а) розвиток нац. культури рідною мовою і повне рівноправ'я у вживанні рідної мови у школах, громад. і екон. житті;

б) політ. самовизначення, автономія або навіть незалежність;

в) повноцінна соціальна структура, яка включає освічену еліту, бюрократію і «національний» підприємницький клас в торгівлі і промисловості.

Організовані зусилля по втіленню в життя цих трьох вимог для повноцінного нац. існування називають нац. рухом. Термін «нац. рух» кращий для наук. аналізу, ніж незрозумілий термін «націоналізм». Як у випадку з малими націями, так і у випадку з нац. меншинами програмні цілі руху більш точно відповідають дійсності, ніж при визначенні їх «націоналістичними». Можна виділити кілька фаз змін програм цих рухів. Так, у XIX ст. існували три фази: фаза наук. вивчення (фаза А), фаза нац. агітації (фаза Б) і фаза масового нац. руху (фаза В). Фази Б і В мають свої паралелі і в ниніш. нац. рухах.

Слід окремо підкреслити, що сьогодні нац. рухи існують не тільки у Схід. і Центр., але також і в Зах. Європі. І тому необхідно вказати на ще одну суттєву відмінність між сучас. нац. рухами на Заході і Сході. Фламандський, баскський, шотландський та ін. нац. рухи є продовженням, подальшою фазою розвитку нац. рухів, що боролися за свої права ще у XIX ст. У Схід. Європі нац. рухи почалися заново і вони проходять схожі фази (перш за все Б і В) і висувають ті ж завдання, що і в XIX ст.

У більшості випадків пригноблювані малі нації сьогодні мають власну літ-ру своєю писемною мовою, але при цьому їх нац. мова недостатньо представлена в школах, політ. житті, адміністрації і т. д. Їх політ. програми націлені гол. чином на здобуття повної незалежності або дуже широкої автономії. Що ж стосується попередніх уявлень про незалежність, то ця вимога не всюди виступає як вирішальний аргумент.

Характерною особливістю сучас. нац. рухів є те, що вони проходять на фоні швидкої заміни правлячого класу. Це істотно впливає на цілі і прагнення їх лідерів. Вони прагнуть до створення соціальн. структури пригнобленої нації на зразок сучас. зах. націй. Формування правлячого класу відбувається по трьох напрямах: в адмін., політ. і приватнопідприємницькій сферах. Оглядачам і дослідникам на Заході нелегко собі уявити, що сьогодні після падіння старого комуніст. правлячого класу — «номенклатури» в цих країнах настав короткочасний період «суспільства без правлячого класу». «Вакуум» на верхівках влади дає можливість швидко зробити кар'єру представникам всіх трьох груп населення: нової політ. еліти, старої адмін. бюрократії, нових приватних підприємців. Це частково пояснює, чому поведінка багатьох нових нац. лідерів — як малих націй, так і нац. меншин — відзначається нетерпимістю, радикалізмом і невитриманістю. На фоні загальн. падіння виробництва набагато легше стати членом нового правлячого класу шляхом політ. кар'єри, ніж займатися працею в сфері торгівлі і виробництва.

Це що стосується програм і нац. рухів малих націй (народностей). Що можна сказати про нац. меншини у власному розумінні цього слова?

Чи характерний для нац. меншин розвиток відповідних нац. рухів? З точки зору логіки їх власного визначення, нац. меншини ніколи не зможуть досягти повного статусу сучас. нації і стати незалежними. Тому в їх політ. програмі в крайньому разі може бути записана вимога автономії або приєднання до «материнської нації» з усіма небезпечними наслідками, які випливають звідси у зв'язку із переглядом кордонів. Тут особлива роль відводиться «материнській нації» нац. меншини; цей фактор є значущим і для малої нації, і для нац. меншини. Взаємовідносини між нац. меншинами і нацистською Німеччиною відомі добре.

Можливість створення свого власного правлячого класу залежить від традиційних соціальн. структур кожн. етніч. меншини. Компаративне вивчення процесу формування нових еліт. в малих націях і нац. меншостях може дати цікаві результати і пояснити ряд обставин, щодо яких досі не було ясності.

Найбільш вагомою вимогою у формуванні політ. і соціальн. програми нац. меншини є вимога, пов'язана із ситуацією мовн. нерівності. Тут виявляється разюча схожість між малими націями і нац. меншинами. В очах малої нації, як і в очах етніч. меншин, мова, крім своєї комунікативної цілі, набуває певної ідеолог. ролі. Вона знову, як і в XIX ст., стає символом нац. самобутності і злагоди, міфологізується і виконує металінгвіст. функцію. Для нац. меншини мовна проблема відтісняє всі ін. цілі.

Порівняємо нац. рухи наших днів з рухами XIX ст. Чи можна виявити подібність між «класичними» нац. рухами і нац. рухами сьогодення? На основі проведених нами досліджень можна стверджувати, що обидва процеси мають аналог. передумови, які слід згрупувати в

чотири пункти. Ці схожі риси дають можливість зрозуміти певні особливості сучас. нац. рухів, перш за все щодо малих націй.

1. У XIX ст. мова стала використовуватися для агітаційно-пропаг. цілей тоді, коли члени недомінуючої етніч. групи ще не володіли досвідом життя в громадян. суспільстві і тому навряд чи могли апелювати безпосередньо до громадян. прав. Менталітет мас в колиш. соціаліст. державах після 50—70-літніх умов диктатури не змінився: мова знову відіграє політ. роль. Звичайно, не можна стверджувати, що сьогодні, як і в XIX ст., мовні вимоги заміняють необхідність в демократії і громадян. правах. Однак, як здається, протягом якогось обмеженого періоду масам малих націй будуть ближчі і зрозуміліші мовні вимоги і лінгвістично визначена політ. незалежність, ніж програми громадян. прав і свобод.

2. Необхідність в нац. самосвідомості переросла в нац. рух, коли стара абсолютистська феодальна система розпалась. Коли старі патріархальні зв'язки й ін. зв'язуючі ланки порушились, стали виникати нові зв'язки між людьми, які належать до різн. социальн. груп. Те саме спостерігається і сьогодні: давніші зв'язки, старі соціальні гарантії і авторитети канули в небуття. Терміни і поняття відділились від їх носіїв, від існуючої реальності: «все тече, все змінюється». Все, крім мови.

3. Соціальні зв'язки і соціальна мінливість відіграють важливу роль як передумови в процесі формування нації. Ця теорія, вперше сформульована Карлом В. Дойчем, отримала загальне визнання. Коли соціальні зв'язки і мінливість досягають високого рівня, вони і мова, з допомогою якої індивіди були навчені спілкуванню, стають вирішальними критеріями в нац. самосвідомості. Як вимальовується ситуація сьогодні? Відносно социальн. зв'язків можна відповісти ствердно. Добре відомо, що тільки в умовах гласності, на певному ступені лібералізації можна висунути нац. лозунги і досягти успіху. Більш складною є ситуація щодо соціальної мінливості, особливо якщо врахувати її роль у сучас. суспільстві. Її можна віднести частково до четвертої групи передумов.

4. Існує певна аналогія і відносно ролі нац. конфліктів. Нац. програма переважно підкреслювала глибину соціально-політ. напруженості, що недооцінювалось у більшості старих інтерпретацій. Деякі з цих напруженостей є причиною виникнення нац. рухів, серед яких, перш за все, конфлікт між локальними (етніч.) і централістськими (держ.) вимогами. Соціальна мінливість призводила до нових социальн. напруженостей і конфліктів, які ми могли б назвати «національно ремвантними», які значною мірою співпадають з мовн. розбіжностями. Ці конфлікти між групами і класами, які належать до різн. нац. (етніч.) груп, викликані загостренням нац. рухів. Ці конфлікти також могли виникати при ринковій конкуренції або ж у ході боротьби за місця в адміністрації. Чимало чиновників призначались на місця центром і не вважали за потрібне знати мову місцевого населення. Не дуже відрізняється від цієї реальності XIX століття досвід освіченої еліти малих націй і національних меншин в СРСР з їх привілейованими бюрократами-номенклатурщиками, що прибули з центру і не знали місцевої мови.

Все ж порівняно з XIX ст. є деякі істотні відмінності. Прагнучи пробитись до еліти, представники малих націй і нац. меншин намагалися знайти підхід до існуючого правлячого класу. Насьогодні старий правлячий клас зник так швидко, що утворився справжній социальн. вакуум. Ця ситуація є унікальною в історії Європи, і, схоже, вакуум-ефект лише посилює ремвантні конфлікти. Це ще одна із проблем, яка вимагає дослідження в майбутньому.

Такі чотири передумови нац. активності, які дають підстави говорити про високий ступінь подібності між XIX ст. і нинiш. днем. Схожість не тільки передумов, але й фаз розвитку цих нових нац. рухів посилює враження повторюваності або «повторного вияву». Керівна еліта сьогодні впевнена, що в їх нац. рухах, які добилися успіху в минулому, можна знову використати старі перевірені методи та ідеї. Вони, схоже, вірять, що старі нац. цінності (і стереотипи) можна відродити як могутній інструмент нац. агітації. Це відродження повторного вияву означає також, що нац. рухи повинні врахувати помилки своїх попередників. Майбутнє покаже, чи були зроблені висновки.

Однак існує не лише схожість, а й відмінність між минулими і нинiш. нац. рухами. Це перш за все виявляється в темпах переходу від стадії Б (агітації) до стадії В (масового руху), що обумовлено більш високим ступенем социальн. відносин. Існують відмінності і в социальн. структурі, пов'язані з утворенням социальн. вакууму на вершині сусп. ієрархії.

Провівши іст. зіставлення, слід поміркувати про можливості вирішення проблеми. При цьому дуже важливо враховувати принципову різницю між типами малих націй і типами нац. меншин у власному розумінні цього слова.

Щодо малої нації основною проблемою є її право на самовизначення, включаючи мовні права, власну адміністрацію і досягнення політ. незалежності. Після успішного досягнення нац. рухом фази В мала нація розвивається в напрямі певної автоном. «індивідуальності», яка має ті ж права, що й ін. держ. нації. Це означає, що в компетенцію представників малої нації (або лідерів нац. рухів) входить вирішення питань про політ. систему, шкільну освіту, адміністрування тощо. Ці права все ж мають два обмеження:

1) при вирішенні проблем нац. руху не повинні утискуватися права етніч. меншин, які мешкають на території проживання більшості малої нації (напр., росіян у Прибалтиці, українців у Молдові, сербів у Хорватії);

2) право на самовизначення обмежене там, де воно могло б піддати небезпеці ін. нації або навіть загрожувати міжнарод. балансу сил.

Проблема нац. меншин набагато складніша, ніж у випадку малих націй. Вони не є «індивідуальностями» подібно до малих націй, їх локальність подвійна: з одного боку, вони належать до «материнської нації», з ін.— до держави, в якій живуть. Вони повинні поважати закони цієї держави, однак у них зберігаються близькі відносини із своєю «материнською нацією», тобто з ін. державою.

Найбільш ефективне рішення було б одночасно вищою мірою негуманним: створення моноетніч. політично єдиної держави шляхом масового переміщення населення. Ніхто не бажає йти сьогодні цим шляхом. Нац. держава повинна навчитися жити сьогодні з меншістю, а меншості повинні визнати державу, в якій вони ніколи не набудуть статусу більшості.

Всі згодні з тим, що права нац. меншин є частиною прав людини, якими часто нехтують. Розробка законодавчих актів щодо прав етніч. меншин, які проживають на компактній території або ж розкидано, є складним завданням, однак ще більш важким є пошук ефективних гарантій втілення цих прав із бажаного і жаданого в конкретну реальність людського життя.

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ. Можна говорити, що особливість Н. в Центральній та Східній Європі зумовлена факторами, спільними для етнічних груп, але відмінними за різних умов і в різні часи. Історик Вальтер Коларж, позичаючи термінологію у Фрідріха Енгельса, називає ці етнічні групи «народами без історії» на основі того, що за часів феодалізму тільки вищі класи мали значну політичну владу, а сам народ «змушений був лишатись анонімним і мовчазним». У результаті — самосвідомість цих етнічних груп розвива-

лась нерівномірно, залежно від ідеологічної та політичної ситуації.

На відміну від Західної Європи, де відносна національна однорідність встановилась до XIX ст., в Східній та Центральній Європі відмінності продовжували поглиблюватись. Королівська влада прискорила об'єднання та просування до цивілізованого суспільства Заходу, в той час як на Сході «феодальна та місцева роздробленість заважала політичній та адміністративній централізації аж до XIX ст., коли Н. став свідомою силою». Йдучи до демократії, Схід водночас схилявся до виключності і нетерпимості. Класичний ліберальний філософ Ісайа Берлін стверджує, можливо, не дуже переконливо, що причини цього можна знайти в історичній неспроможності: «Ті, хто не можуть пишатись великими політичними, військовими або економічними досягненнями чи визначною традицією в мистецтві або філософії, шукають сили у вільному та творчому житті духу в них...»

Коротко кажучи, політичний та економічний розвиток Східної та Центральної Європи відставав від Заходу. Ганс Кон пояснює, що в цьому регіоні «... націоналізм виник пізніше, але на більш низькому ступені соціального та політичного розвитку: кордони існуючих держав і становлення нації рідко збігались; тут виникав як протест проти існуючого державного ладу — не маючи одразу за мету його трансформацію у демократичну державу, а для змінення політичних кордонів у відповідності із етнографічними потребами».

Ці потреби багато в чому можна зрозуміти. Протягом сторіч люди цього регіону жили під гнітом Оттоманської імперії, Германської імперії, Австрійської Габсбурзької монархії та Російської імперії. Процес виникнення Н., головним чином серед дворянства окупованих земель Східної і Центральної Європи, супроводжувався патологічними і навіть ірраціональними елементами. Кон трошки спрощено, але справедливо протиставляє це явище західному націоналізму, який «базувався на реальності», в той час як «націоналізм Центральної та Східної Європи створював з міфів минулого та мрій про майбутню ідеальну батьківщину, тісно пов'язану із минулим, позбавлену прямого зв'язку із сьогоденням і намічену як політична реальність в майбутньому». Кон, можливо, є занадто відданим західному націоналізму, який також не був позбавленим нетерпимості. Але на Сході проблема ця є значно гострішою. Н., замішаний на мріях і міфах, був особливо антидемократичним і неліберальним.

Підхід Н. в Східній і Центральній Європі радикально відрізнявся від романтичної концепції Заходу, зокрема, від ідеї Йоханна Готфілда Гердера, розробленої наприкінці XVIII ст. Гердер робив наголос на лінгвістичну та культурну традиції, добре усвідомлюючи небезпеку будь-якої спроби переписати історію. Але в Східній Європі Гердера не сприйняли і навіть звинуватили в тому, що він являє собою досить впливову силу, яка намагається насадити націоналізм в Східній Європі. Гердер був найпалкішим прихильником волі, а його опоненти на Сході були просто статистами та ексклюзивістами.

На цей регіон особливий вплив мала революція 1848 року. Вона лишила після себе ксенофобію, антисемітизм та інші шкідливі явища, які пройшли через першу світову війну, нацистський період та комуністичний тоталітарний терор. Зараз ці явища виникають знову. Це являє собою нову небезпеку для країн, перед якими стоять не тільки значні економічні, а й глибокі психологічні проблеми.

Хоча марксизм є антинаціоналістичним вченням, він, як це не парадоксально, виконував деякі спільні функції Н.: пріоритет почуття групового над індивідуальним; мессіанське сприйняття історії; моральний кодекс, спрямований на те, щоб виправдати акти агресії проти так званих експлуататорів. Словацький письменник Мартин Сімечка пише: «Націоналізм деякою мірою подібний до комунізму. Він дає людям ідеологію, почуття особистості, яке ми втратили, коли стали вільними». Коротше кажучи, людям потрібно якось визначити свою особистість, переступити через власну самотність перед обличчям смерті.

Через чотири десятиріччя після своєї появи у Східній Європі марксизм лишив по собі глибокі шрами. Незважаючи на різну історію, народи Східної та Центральної Європи стоять сьогодні перед кількома спільними проблемами, які є результатом недавнього ідеологічного тиску на них. Ці проблеми є причиною того, що сьогодні навіть більше, ніж колись, дунайські народи, за словами Хью Сетон-Уотсона, являють собою «хворе серце» сучасної Європи.

Дозволю собі коротко пояснити природу цієї хвороби.

Перше: за чотири минулих десятиріччя кожна нація Східної та Центральної Європи повинна була переписувати свою історію з точки зору марксизму-ленінізму. Незважаючи на цінність історії кожної нації, її треба було переглянути, написати заново.

Друге: примусова брехня не тільки про минуле, а навіть про сьогодення, про речі, які у всіх на очах,— брехня від страху перед секретними службами не тільки за себе, а й за своїх дітей і батьків — створила глибоке почуття небезпеки. Незалежно від того, наскільки виправданим є цей страх, його неможливо позбутися.

Ще одним витоком почуття самоненависті є відсутність справжньої культури. До викривлення історичних традицій додавався кітч соціалістичної антикультури, дзеркало брехні у формі псевдокультури, якої треба позбутися, як отрути.

Крім того, бідність Східної та Центральної Європи є не тільки джерелом злості як результат усвідомлення несправедливості. Вона виявилась також у відчутті виснаження внаслідок поганого харчування, психологічного стресу та відсутності належного медичного обслуговування. А контраст із життям на Заході робить все це ще більш страшним: в середньовіччі бідність сприймалась як данність, а в XX ст. вона є додатковою образою до ідеологічної травми. Одним з наслідків панування антиіндивідуалістської догми марксизму-ленінізму є те, що групові інтереси ставились вище за індивідуальні, що вимагало негайного доносу на будь-яке відхилення в поведінці, що могло завдати шкоди груповим інтересам. При цьому неминуче виникає почуття підозри. Без розуміння цього факту неможливо правильно оцінити природу посткомуністичного націоналізму.

Поруч з підозрою до співвітчизників існувала і глибока недовіра до іноземців різного ступеня, звичайно, до представників різних націй. Зокрема, недовіра до людей із Заходу існувала з цілком зрозумілих причин, що вони не прийшли на допомогу за часів радянської окупації. А за політикою розрядки слідкували як за чимось неможливим, поки не настав рік краху системи — 1989.

Ненависть створила атмосферу, яка отримала назву «ідеологія ненависті».

Ця ідеологія виправдовувала все, чого вона потребувала; все дозволялось для досягнення успіху; вона заохочувала ненависть і навіть вимагала її в певних випадках. Не може бути більшої загрози людській моралі та життю, ніж ця. Хоча ми зустрічаємо ненависть в усьому світі, тут вона має специфічні риси. Виховання народу в умовах єдиної дозволеної ідеології створює ще більшу основу для такої ненависті. Таким чином ненависть «націоналізується».

Наслідки ненависті не могли не виявитись в патологічних формах людських стосунків після падіння ідеології комунізму. І, нарешті, не можна не сказати про такі травмуючі наслідки марксизму-ленінізму, як маневрування номенклатури, привілейованої еліти соціалістичної держави. Цей клас не зник після революцій. Ста-

ра еліта, без сумніву, буде шукати нові можливі шляхи вижити. В кожній з країн Східної та Центральної Європи колишній комуністичний правлячий клас знайшов способи зберегтися при руйнуванні імперії. В рамках цього процесу буде поширюватись громадська непокора, нестабільність, ворожнеча, включаючи антисемітизм. І не завжди ці елементи буде легко визначити.

Майкл Доббс пише: «Для тисяч комуністичних апаратчиків середнього рівня Н. був чудовим засобом зберегти владу і після загибелі марксистсько-ленінської ідеології. Обернувшись у національний прапор, колишні комуністи за одну ніч набули нового політичного образу».

Не буде перебільшенням сказати, що в Східній та Центральній Європі спроби старої еліти поміняти кольори є, мабуть, найбільшою перешкодою для руйнування старого режиму в найближчому майбутньому. В Болгарії, наприклад, голова турецької партії Юнал Літфі говорить просто: «Н. є єдиною картою, яку можуть розіграти соціалісти (колишні комуністи). На жаль, це почуття живе в цій частині світу. Воно не має майбутнього, але воно є дуже небезпечним». Златко Ангелов також пише, що клімат «істерії та ворожнечі» оточує питання Н.: «Звинувачувати в цьому нездоровому середовищі треба комуністів, які в ряді інших східноєвропейських країн намагались утримати владу за допомогою цього псевдопитання».

Н. псевдопитання є псевдонаціоналізмом. Але «псевдо» не означає «нереально». Ця дуже реальна проблема вже отруїла новонароджену болгарську демократію — можливо, не смертельно, але глибоко і надовго.

Т

ТЕОРІЯ «БОРОТЬБИ ДВОХ КУЛЬТУР» — набула поширення в Україні на поч. 20-х серед значної частини державних і партійних керівників республіки. Виходячи з реальних відмінностей між містом і селом, урбаністичною культурою російськомовного міста і традиційно українською культурою села, вони намагалися довести безперспективність і шкідливість політики українізації, виступали з відверто шовіністичних позицій. Концепцію «боротьби двох культур» сформулював у березні 1923 Д. З. Лебедь (листопад 1920 — травень 1924 — другий секретар ЦК КП(б)У). Він стверджував, що в Україні «значна частина національного питання зводиться до культурно-просвітницької роботи» на селі. Оскільки проводити її потрібно «мовою, зрозумілою селянам», то завдання партії (на той час КП(б)У) нараховувала 56 тис. членів, з них українці 23,7%, робітники — 52%, селяни — 18%. 79% членів партії розмовною вважали російську, 11% — українську) — «володіти українською мовою і через неї запроваджувати культуру». Разом з тим Д. З. Лебедь вважав, що при існуючому «співвідношенні між містом і селом (селянство становило 80% населення України, охоплювало 84% українців, розмовною мовою яких була українська) штучне впровадження української мови у партії, у робітничому класі» буде «мірою реакційною», свідченням переходу «на точку зору нижчої культури села у порівнянні з вищою культурою міста». В цих умовах, на думку Д. З. Лебедя, «неминуча боротьба двох культур, культури міста — це російської культури, і села — української». Спираючись на цю теорію, другий секретар ЦК КП(б)У передбачав практичні заходи, оскільки спостерігається тенденція до «українізації заради українізації», «українізації не із свідомості, а із почуття», то «жоден комуніст і справжній марксист не може сказати, що я стою на точці зору культури української, якщо тільки ця культура буде стримувати наш поступальний рух». Щодо «гальмуючого» впливу нац. культури на будівництво нового суспільства у прихильника Т. «б. д. к.» сумніву не було.

Т. «б. д. к.» мала опонентів. Найпослідовніше українізацію, розвиток укр. культури, нац. мови відстоювали М. О. Скрипник, О. Я. Шумський, В. М. Блакитний, Х. Г. Раковський та ін.

Т. «б. д. к.» відображала тогочасний рівень розуміння проблеми нац. розвитку, зв'язку і взаємодії етнічного і суспільного. Тому не можна особисто Д. З. Лебедя вважати її одноосібним автором. Заперечував він це і сам, коли писав: теорія «випливає з азбучної істини марксизму, що вся історія класів, уся історія розвитку продуктивних сил є історією боротьби двох культур». Виразником цієї теорії ще до Д. З. Лебедя був Г. Є. Зінов'єв, певні її положення проголошували Л. Б. Каменєв, А. В. Луначарський та ін. Офіційно Т. «б. д. к.» зазнала певної критики. Проте її принципи продовжували практично відстоювати Й. В. Сталін, М. І. Бухарін та ін. Сучасний стан нац. розвитку країн, мовна ситуація в регіонах, які входили до складу Союзу РСР, наочно свідчать про те, що Т. «б. д. к.» — це не один з епізодів при визначенні шляхів вирішення нац. питання в Україні, а стала лінія нац. політики.

ТЕОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОСТІ. Добра воля чи згода є суттєвим фактором у формуванні більшості груп, як великих, так і малих. Є два вирішальних типових стимули чи каталізатори виникнення та функціонування всіх груп: бажання, добровільне приєднання і ототожнення, відданість, єдність, з одного боку, і страх, стримування, примус, з іншого. Найбільш стійкими є групи, де відданість та ототожнення (добровільне приєднання) переплітаються з зовнішніми факторами, позитивними й негативними — націями та страхами.

Якщо визначити нації як групи, що самі бажають існувати як спільноти (Е. Ренан), то до них попадуть життєздатні та згуртовані нації, справжні нації, що живуть безперервним, неформальним, постійно самостверджуючим плебісцитом, але й... клуби, таємні товариства, партії, а то й навіть численні співтовариства та об'єднання доіндустріального віку, які створювалися та визначалися не згідно з націоналістичним принципом, а всупереч йому.

Визначення нації на основі спільності культури також є надто широким. Воно може відштовхнутися лише від реальностей епохи націоналізму, наслідку пробудження та політичного самоствердження тієї чи іншої нації. Нації можуть визначатися на основі як доброї волі, так і культури, на основі їх співпадання з політичними одиницями. В цих умовах люди бажають бути політично єдиними з усіма тими, і тільки з тими, хто належить до тієї ж культури. Відповідно держава намагається зіставити свої кордони з кордонами своїх культур і захищати та впроваджувати свої культури в межах цих кордонів. Злиття доброї волі, культури та держави стає нормою, причому нормою, що нелегко і нечасто порушується.

Саме націоналізм породжує нації, а не навпаки. Звичайно, націоналізм використовує багаточисельні культури, що існували раніше, чи культурну багатоманітність, хоча він використовує їх досить вибірково і частіше всього, докорінно трансформуючи. Мертві мови можуть бути відроджені, традиції відновлені, цілком міфічна визначальна чистота відбудована. Проте цей культурно-творчий, винахідницький, безумовно, надуманий аспект націоналістичного запалу не повинен схилити нас до помилкового висновку, що націоналізм — це випадкова, штучна, ідеологічна вигадка, якої могло і не бути, якщо б тільки настирні, невгамовні європейські мислителі, яким є до всього діло, не зліпили його і на біду всім не запровадили в життя до цього часу нормально функціонуючі політичні співтовариства.

Сам же принцип націоналізму не є випадковим чи довільним. Націоналізм — зовсім не те, чим він може уявлятися. Культури, які він вимагає захищати та відроджувати, часто є його власною вигадкою чи змінені до невпізнанності. Проте націоналістичний принцип як такий, як відмінний від кожної з його специфічних форм і тієї ідеологічної нісенітниці, яку він може сповідати, має досить глибоке коріння в наших спільних сучасних умовах. Тому він зовсім не випадковий і не може бути з легкістю відкинутий.

В умовах індустріального суспільства загальне та цілісне політичне співтовариство набуває цілком нового значення, будучи прив'язаним як до державних, так і до культурних кордонів.

ТЕОРІЯ «ПЛАВИЛЬНОГО КОТЛА». Це соціальна теорія, що розглядається як відповідь меншин на велику атлантичну міграцію. Хоча теорія «переплавки» різних національностей у щось єдине бере початок з XVIII ст. (праці Гектора де Кревекоуера), вона не була досить популярною до її інтерпретації Ізраелем Загнвіллом на початку XX ст.

Г. де Кревекоуер, письменник та агроном, у 1782 р. опублікував працю «Листи від американських фермерів», де ставить запитання: «Хто ж в кінці кінців є американці, ці нові люди?» І відповідає: «Вони є ні європейцями, ні нащадками європейців, а таким геном, де дивне змішення крові, яке ви не знайдете в жодній з інших країн. Я хочу звернути вашу увагу на сім'ї, де дідусь — англієць, його дружина — голландка, їх син одружений на француженці, а його чотири сини мають зараз чотирьох дружин різних національностей. Він американець, що приймає новий стиль життя, підкоряється новому уряду, живе новими категоріями. Він стає американцем, якого приймає широкий терен нашої великої alma mater. Усі людські індивідуальності переплавляються у нову расу, чия праця та нащадки можуть колись стати причиною великих змін у світі».

Іншим послідовником Т. «п. к.» був Фредерік Джексон Тернер. У 1893 р. у Вісконсіні він прочитав перед Американським Історичним Товариством доповідь під назвою: «Значення кордонів поселенців в американській історії». Головною тезою цього виступу було окреслення американських інститутів та американської демократії, досвіду їх створення.

Сам же термін «п. к.» вперше був використаний як назва п'єси єврейського еміґранта Ізраеля Зангвілла. Його п'єса «Плавильний котел» була вперше зіграна у 1908 р. Один з її персонажів — Девід, єврейський еміґрант з Росії, виголосив: «Америка — це Божий Тигель, великий плавильний котел, де усі раси Європи переплавляються та змінюються».

Згодом Рубі Кеннеді та Уілл Дерберг внесли доповнення в Т. «п. к.» та обґрунтували поняття багатократних «п. к.» — по одному для кожної з головних релігійних груп.

Лінією, що розділяє ідеологічний і науковий аспекти Т. «п. к.», окреслюються так звані «найкращі» риси, які повинні зливатися і створювати новий суспільний порядок. Знову ж таки, соціологічна Т. «п. к.» не відображає специфіку «найкращого» та «найгіршого».

Т. «п. к.» може бути представлена рівнянням А (-) Б = С. При цьому А уособлює домінуючий статус культури більшості населення, Б — еміґрантів, що прибули, та С — результат синтезу їх особливостей. Цей синтез згідно з доктриною «п. к.» «збирає» разом лише «кращі» риси кожної з культур. В той же час слід зазначити, що соціальна наукова теорія не мала змоги оперувати поняттям «краща», не давала її ознак.

ТИПОЛОГІЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ФОРМ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ. Розкриває особливості формування і функціонування структури комуністичної монополії влади, відбиває внутрішню логіку процесу тоталітаризації в суспільній та етнонаціональній галузях, пояснює еволюційні тенденції розвитку тоталітарного ладу.

Інституціоналізація радянського тоталітаризму є процесом перетворення комуністичної ідеократії в організовану установу з визначеною структурою відносин, ієрархією влади різних рівнів та іншими ознаками усталеної організації. Основу типологічної характеристики тоталітарних інституцій становлять: 1. Вичленення базового типу організації суб'єкта зазначеного процесу, здатного до опанування і тотальної ідеологізації державного механізму та встановлення за його допомогою жорсткого контролю над усіма сферами суспільного життя; 2. Аналіз послідовності інституціональних втілень структури монополії влади відповідно до теоретичних імперативів політики незворотніх змін на шляху побудови суспільства «реального соціалізму» в умовах багатоскладового соціального і поліетнічного простору.

Взаємозв'язок обох названих аспектів формує логічний ряд Т. і. ф. р. т., за яким базовий тип радянської версії процесу тоталітарної інституціоналізації достовірно ідентифікується зі структурою комуністичної партії (РКП(б)-ВКП(б)-КПРС). Завдяки своїм ідейно-організаційним особливостям ця політична організація своєчасно виявилася здатною до усунення конкурентних політичних сил і встановлення владної монополії тоталітарно орієнтованої верхівки. Використовуючи різноманітні засоби тиску, комуністична еліта встановила безпосередньо функціональний і адміністративний контроль над усіма непартійними інститутами і шляхом кадрового зрощення зі структурами державного управління сформувала інституціональний зразок централізованого партійно-етатистського володарювання. Партійно-етатистський центр крізь мережу підлеглих органів державної влади, що почала охоплювати всі сфери суспільного життя, нав'язував соціуму власну волю і політичні рішення на неполітичному просторі.

Відповідно до завдань докорінного суспільного перевлаштування, котре уявлялося радянському тоталітаріату як безперервний і нескінченний стан боротьби, структура інституту партія-держава формувалася як вертикально-пірамідальна побудова командно-виконавчих зв'язків і ієрархічних відносин з чітко визначеним і формалізованим положенням кожного елементу мега- і мезорівня владних повноважень. Взаємини владної верхівки з підлеглими правлячими групами не визначались статикою обсягу повноважень, а набували динамічних характеристик. Ієрархізовані владні угруповання в радянській моделі замість звичайної вертикалі політичної субординації вибудовували об'ємну конфігурацію владних пірамід, кожна з котрих мала певні і досить широкі повноваження, але не сама собою, а тільки у взаємозв'язку з більш повноважнішими.

Структурна експансія партії-держави щодо соціального і етнонаціонального простору, обмеженого лише її географією — основа процесу інституціоналізації радянської тоталітарної системи. На відміну від інших класичних ідеократій комуністична модифікація монопольно-владного інституту партії-держави набула багатомірних і взаємопроникаючих суспільних і національно-державних форм. Цьому сприяли як особливості комуністичної доктрини з її гаслами класової солідарності і інтернаціоналізму, так і прагматичні потреби здійснення монополії влади в умовах поліетнічного складу населення на окраїнах колишньої Російської імперії, де номінальна влада належала «національним загонам» РКП(б). Необхідність надання цим правлячим групам повноважень у справі «соціалістичного будівництва» вимагала від верхівки комуністичного тоталітаріату відтворення геополітично поширеної форми партійно-державного устрою з урахуванням національних ознак підлеглих владних угруповань.

Цей напрям інституціоналізації радянського тоталітаризму відбився у виникненні в 1922 р. Союзу РСР як створеної на засадах комуністичного унітаризму форми багатонаціональної системно-державної організації. У складі СРСР національно-державний устрій, наприклад, України та інших союзних республік як доповнення до реального компартійного інституту тоталітарного всевладдя і являв собою його похідну підсистему і ідеологічне обгрунтування «повністю вирішеного національного питання».

Надання усталеного характеру втіленню структури монополії влади в національно-державному устрої радянських республік визначило первісні геополітичні межі тоталітарного політичного простору, котрий за власним доктринальним генотипом мав бути перетворений на адекватно структурований макросоціальний простір. Замкнена на союзному центрі піраміда тоталітарної влади прагнула до злиття динаміки соціуму з власною динамікою крізь уніфіковані інститути партійно-етатистського панування, які внаслідок утворення СРСР були вплетені у багатонаціональну і багатоскладову тканину радянського суспільства.

Процес тоталітарної інституціоналізації в СРСР об'єктивно вів до зміни соціального базису, в ході котрої партія-держава відтворювала сама себе у масштабі суспільства. Впритул до системної дезінтеграції радянського тоталітаризму цей надмірно ідеологізований і політизований інститут виступав як деміург нового суспільного життя і як його структурне першоджерело, як уособлення абсолютної влади над суспільством і як абсолютна суспільна цінність. Політичне, економічне і духовне життя радянського суспільства, підпавши під владу мутагенного фактору структурного впливу партії-держави, втрачало первісну сутність і само складало блок централізованих структур, жорстко зв'язаних відносинами власності і влади з партійно-етатистською верхівкою. Ця суспільна модель набула в Радянському Союзі у передвоєнні роки завершених форм державно-монополістичного соціалізму, котрий являв собою найбільш послідовне інституціональне втілення тоталітарного ладу.

Аналогічні за суттю зміни відбулися після закінчення другої світової війни у країнах, що опинилися у сфері безпосередніх політичних інтересів радянського тоталітаріату і становили другий інституціональний рівень комуністичної системи. На базі втілення структури монополії влади в цій геополітично поширеній партійно-політичній конструкції сформувалася система «соціалістичної співдружності», кожний структурний елемент якої склав партійно-етатистську піраміду владних повноважень у національно-державному оформленні обмеженого суверенітету.

За власним генетичним походженням, що було зумовлене ідеократією підкори реального життя вищому соціальному принципу, радянська тоталітарна система могла існувати тільки в динаміці залучення нових ланок-підсистем та їх відповідного інституціонального оформлення. Поруч з тим будь-який усталений елемент системного членування радянської моделі — республіканські союзні утворення, що репрезентували за часи тоталітаризму історичні нації (Україна, республіки Прибалтики тощо), і східноєвропейські країни — не мав самодостатнього значення без входження у відведену йому інституціональну нішу.

Типологія інституціональних форм радянського тоталітаризму дає змогу наочно уявити і адекватно оцінити реальний політичний стан, перспективи і труднощі розвитку посттоталітарних країн, що здобули державну незалежність в процесі дезінтеграції «реального соціалізму» і розпаду структур комуністичної системи.

ТИПОЛОГІЯ НАЦІОНАЛІЗМІВ. Пов'язана з різними сполученнями основних факторів, що впливають на формування сучасного суспільства. Перший фактор — влада, коли одні мають владу, а інші — ні. Другий — доступність освіти чи життєздатної сучасної культури (сума навичок, що дозволяють зайняти будь-яке становище в суспільстві). Третій — однорідність чи неоднорідність культури (певний стиль етнічної поведінки чи спілкування, прийнятий певним соціумом).

З цього погляду є класична габсбурзька (тобто орієнтована на південь та схід) форма націоналізму, класичний ліберальний західний націоналізм та націоналізм діаспори.

Д. Пламенатц виділяє два типи націоналізму: західний та східний. Західний — тип Расортименто чи уніфікації, характерний для XIX ст. і міцно пов'язаний з ліберальними ідеями, тобто м'який та приємний. Відносно м'які західні націоналізми діяли в інтересах високих культур. Вони нормативно централізовані та такі, що мають у своєму розпорядженні легко розпізнавану народну основу. Націоналізм східний — жорсткий, діяв в ім'я ще не сформованої високої культури. Східний націоналізм присилував до переміщення народів, їх вигнання, насильницької асиміляції, а іноді і до винищення з метою досягнення тієї єдності між державою і культурою, яка й становить сутність націоналізму.

Зрештою, суспільство сучасного типу не може скластися, не задовольнивши хоча б подібності націоналістичної вимоги, що випливає із нового типу поділу праці.

Націоналізм діаспори — важливий підвид націоналізму, що відображає інтереси меншин, розсіяних по багаточисленних міських центрах та позбавлених компактної та захищеної територіальної бази (євреї, греки, вірмени, перси).

Найбільш знаменитий та драматичний приклад успішного націоналізму діаспори — це Ізраїль (згідно з Хью Тревором Ропером «останній та найменш типовий з європейських націоналізмів)».

Проблема суспільних перетворень, культурного відродження та отримання території, неминучість зіткнення з природною ворожнечею тих, хто претендував на цю територію, свідчить про ті особливі та досить серйозні утруднення, з якими зустрічається націоналізм діаспори. Проте проблеми, що встають перед культурою діаспори, яка не зробила націоналістичного вибору, можуть бути такими ж трагічними, як у випадку, якщо вона прийме ідею націоналізму.

Насправді, саме крайня альтернативна загроза асиміляції примушує прихильників націоналістичного рішення відстоювати свою точку зору.

ТОТАЛІТАРНИЙ ФЕНОМЕН (походить від пізньолатинських слів «totalitas» — повнота, цільність і «totalis» — увесь, повний, цільний). Поняття, що відбиває сукупність суспільно-політичних явищ, пов'язаних з виникненням, формуванням та динамікою розповсюдження і еволюції тоталітаризму як однієї з тенденцій світового розвитку у XX столітті. Категорія Т. ф. є поширеною за змістом від терміну «тоталітаризм», що був запропонований Дж. Джентіле з вузькою метою ідеологічного обгрунтування відповідного напряму політичної практики.

У науковому вжитку наведене поняття вперше фіксується наприкінці 20-х рр., і в подальшому завдяки роботам П. Дракера, Х. Арендт, К. Фридріха, З. Бжезинського та ін. становить основу концептуального визначення особливостей політичного режиму етатизованих ідеократій. Протягом 50—60-х рр. останнє було парадигматичним серед англо-американських політологів, але внаслідок канонізації категоріальних ознак і надто обмеженого змістового тлумачення на деякий час перестало бути діючим інструментом політичної науки.

Крах комуністичних режимів у Східній Європі і колишньому СРСР сприяв відновленню концепту Т. ф. у значно більш глибокому і політично збагаченому розумінні. Запобігаючи жорсткій детермінації зовнішніх оз-

нак «тоталітарного синдрому», в сучасній політології створено новий абрис і нове наукове сприйняття Т. ф. як суспільно-інтегративної форми політичного життя, скерованого до намагань макросоціальної інституціоналізації політичного процесу на базі позитивно сформульованої ідеології раціонального суспільного і загальносвітового перевлаштування.

Історично зародження і розвиток Т. ф. пов'язані з безпосередньофункціональним відбиттям цінностей і загального духу машинної цивілізації певного типу організації життя суспільства і формування раціоналізованого цивілізаційного відгалуження в суспільному розвитку індустріальної епохи. До об'єктивних передумов виникнення Т. ф. належать: ускладнення суспільної організації періоду індустріалізму; етатизація суспільного життя за ступенем розвитку державно-монополістичного капіталу; посилення соціальних функцій держави; формування системи масових комунікацій і масової інформації, що створювали принципову можливість ідеологічної індокринації населення умоглядними радикалістськими проектами нового соціального творення. Суб'єктивні передумови Т. ф.— масові соціальні фрустрації, викликані атомізацією традиційного суспільства, самотністю існування і соціальним відчуженням індустріальної доби. Формування маргінальних і люмпенізованих груп і прошарків, найбільш сприйнятливих до тоталітаристських ідей і процесу тоталітаризації взагалі, створило необхідні для прояву Т. ф. соціальні передумови. Середовищем виникнення Т. ф. став політичний і соціальний простір, сформований індустріалізмом і етатизмом на зламі XIX—XX ст., що сприяв появі і реалізації тоталітарних доктрин.

Втілення Т. ф. в реальні форми соціально-політичного життя — наслідок діяльності відповідно орієнтованих програмними настановами масових партій вождистського типу, що являли собою гранично ідеологізовані організації з жорстко централізованою напіввоєнною структурою, прагнули до монополії власного державного всевладдя і претендували на підкорення населення (у перспективі — людства) раціонально визначеним соціальним символам віри.

Т. ф. є відбиття ходу і наслідків процесу матеріалізації соціальних утопій в країнах, де у відповідні часи відбулася розбіжність функціональних і змістових аспектів соціально-політичного розвитку, а формування громадянського суспільства, демократичного устрою, правової політичної держави або не відбулося повністю, або не мало чітких інституціональних форм.

До історично відомих форм прямого прояву Т. ф. у суспільному і політичному устрої окремих країн належать:

— комуністичний тоталітаризм, штучна форма соціальної інтеграції, заснована на приматі класового підходу, ліквідації приватної власності і існуючої соціальної структури, якомога більшому знищенні автономії особистості. Системоутворення тоталітарного ладу тривало в Радянській Росії після жовтневого перевороту 1917 р., і за часів сталінізму в СРСР призвело до встановлення певного типу суспільного устрою, який найбільшою мірою уособлював смисл і дух Т. ф. і відбивав внутрішню логіку тоталітарної тенденції суспільного розвитку індустріальної доби;

— фашизм, встановлений в Італії в 1922 р. Італійська ідеократія значно менше тяжіла до соціальної утопії перевлаштування суспільства, зосередившись переважно на відродженні національних духовних засад, забезпеченні колективної ідентичності на культурному та етнічному грунті під патронажем твердої і чіткої державної організації;

— націонал-соціалізм, що виник у Німеччині в 1933 р. Являв синтезований тип ідеократії на базі органічного зіставлення категорій соціалізму і націоналізму і ніс, відкрито або в тенденції, усі ознаки Т. ф.

Після другої світової війни внаслідок воєнної експансії СРСР і його політичного впливу Т. ф. набув опосередкованих проявів у країнах Східної Європи, Південно-Східної Азії, Китаї і деяких державах «третього світу».

Соціально-політичний досвід XX ст. доводить, що Т. ф. в умовах зміни цивілізаційних епох і переходу демократичних розвинутих країн від індустріального до постіндустріального та інформаційного стану виступає як тупикове відгалуження еволюційної спіралі світового розвитку. Розпад комуністичної системи на межі 80—90-х рр. став історично і логічно чистим завершенням тоталітарного соціально-політичного експерименту над суспільством і людською природою. Сучасні зміни на посттоталітарному просторі колишнього СРСР і держав східного блоку, реформаторський процес у Китаї та інших країнах Азії звузили реальний зміст Т. ф. у суспільному житті світової спільності до надзвичайно малих величин і остаточно позбавили його цивілізаційної привабливості.

Вивчення генезису Т. ф., процесу його системоутворення та інституціоналізації, структурних втілень і функціональних проявів, а також явищ періоду посттоталітаризму формують важливий об'єкт досліджень на перетині регіональних напрямів сучасної політології.

У

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ТА НАЦІОНАЛІЗМ. Зараз, коли відпали, точніше сказати, відпадають колишні ідеологічні «табу» та «зникають» різного роду політичні ярлики, коли реабілітуються не лише окремі постаті минулого, але й переоцінюються ті чи інші історичні явища та події, увагу громадськості привернула потреба переосмислити сутність такого поняття, як «націоналізм».

Підстави для цього виявилися досить-таки вагомими. Політика денаціоналізації, етнолінгвіцид значно деформували національне життя, майже позбавили притаманну йому органіку і самодетермінацію, національна свідомість ставала дедалі приглушеною, переміщуючись на задвірки суспільної думки. З небуття «раптом» виринули забуті концепції, підходи, бачення вітчизняної історії, філософії та соціології, і з позицій «українськості», «свого» прочитання минулого.

То ж і з'явилася «раптом», знову ж таки, на передньому краї, українська нація, український народ, що належить до числа історичних європейських народів, які свого часу, в I тис. н. е., створили етнодемографічне обличчя Європи. Взагалі Україна до XVIII ст. була справжнім форпостом Європи на Сході та протистояла натиску тюрксько-ісламського світу. І вже на повний голос наголошується на тому, що українська нація дала цивілізації приклад самозбереження народу за умов «російської імперії народів», яку М. Грушевський незмінно називав «тюрмою народів», «під російським пануванням з століття в століття розграбовувалися, нищились, вимирали цілі племена, народи, раси». І в цих складних умовах життєдіяльність нації не занепала, заповнюючи життя українського народу вічною метою, формувала його право, мораль, весь світогляд, даючи свого роду релігію праці.

М. Чубинський зазначав, що ряд тяжких засобів, включаючи заборону Євангелія українською мовою, заборону викладання укр. мови в школах, загальну військову повинність та інші фактори, що вели по суті до нівелювання, стали безсилими, процес денаціоналізації торкнувся вищих прошарків, проте народні маси виявилися стійкими і не піддалися загальному злиттю. Про-

довжувалася розвиватись народна національна творчість, зберігаються звичаї народу, живуть та розвиваються самобутні його соціальні та правові погляди. «Кажуть, що жменька інтелігенції створює штучну, не зрозумілу народу мову і намагається створити національну ідею, якої в народних масах немає»,— писав з цього приводу М. Чубинський. Все це не так. Гальмування вільного культурного розвитку українського народу не змогло знищити його національну самосвідомість, яка була в низах досить міцною. «Величезним досягненням, успіхом «української ідеї»,— пише Р. Шпорлюк,— є сам факт, що такі неподібні до себе території з такими відмінностями у релігії, політичній історії, соціальній структурі об'єдналися, як Україна. В американській літературі прийнято говорити про «видумання» або «винахід» американської нації: Америки як держави. Беручи до уваги перешкоди, які будівники української нації мусять подолати на своєму шляху, їхній винахід заслуговує на респект».

Західні політологи вважають, що зовсім не випадково незалежна Україна змінила всю геополітичну карту Європи. Її поява стала однією з трьох найбільших геополітичних подій XX ст. (розпад 1918 р. Австро-Угорської імперії, поділ Європи у 1945 р. на два блоки), оскільки цим знаменувався кінець імперської Росії.

Ми досить часто вживаємо поняття «національне відродження». Проте майже не кажемо, що ж все-таки потрібно відроджувати, що брати з минулого? Так от, скажімо, поняття «українська ідея», що асоціюється з народним духом, з людиною з її багатогранними та суперечливими інтересами, народністю, людяністю, може стати важливим ціннісним пріоритетом сьогодення поряд з національним інтересом, державницькою ідеєю (інтересом).

Інша річ — необхідність переосмислення старого змісту, що вкладався в національну ідею, пошуку адекватної сучасності спрямованості з тим, щоб вона стала «тим синтезуючим стрижнем, навколо якого концентруються всі інші моральні, політичні, соціальні домінанти — державність, патріотизм, демократія, соціальна і національна справедливість, віротерпимість тощо».

До речі, відомий діаспорний дослідник І. Лисяк-Рудницький, розглядаючи історію українського націоналізму, запропонував розрізняти націоналізм як в широкому значенні — однозначний з патріотизмом і самостійництвом, так і в партійно-політичному сенсі — використовуючи добре відомий в політологічній та соціологічній літературі термін «інтегральний націоналізм». Інтеграл-націоналістичний напрям як один з трьох головних ідеологічних та політичних напрямів (націонал-демократичний та націонал-комуністичний), що зв'язаний з ідеями Д. Донцова, реалізується в радикальному крилі ОУН та в поглядах В. Мороза в часи правозахисного руху. На думку Лисяка-Рудницького, інтеграл-націоналістична та націонал-комуністична течія тупикові, що й підтвердила історія.

Можливий і такий варіант: на перехідний період, в якому перебуває Україна, оголосити своєрідний мораторій — не вживати таких категорій, як, скажімо, націоналізм та інтернаціоналізм, а оперувати поняттями «національна свідомість», «вселюдське» з тим, щоб втамувати пристрасті, повернувшись до цих понять на новому етапі. Може статися так, що вищезазначені поняття значно зміняться: націоналізм позбавиться шовіністичного спрямування, а інтернаціоналізм — певного нехтування національним. Націоналізм набуде рис всеукраїнськості, стане виразником справжньої всенаціональної ідеї, а інтернаціоналізм, «всмоктуючи» в себе ці ідеї, вийде на вселюдський простір. А може статися й інше: загострення націоналістичної, точніше — шовіністичної ідеї, звідси — конфронтаційний спалах, етнічна ворожнеча, етноконфлікти, і тоді навіть вселюдські ідеї, гуманізм не врятують суспільство від громадянської війни. Що ж краще? Евентуально можливим є також згуртування народу України як соціуму, як сталого явища. Якою ж тоді буде його ідеологія: всеукраїнська чи вселюдська? Та й взагалі, чи можна його гуртувати на базі «українського націоналізму» як державної ідеології?

М. Грушевський так характеризував погляди В. Антоновича: «Його щирий український патріотизм був свобідний від шовінізму. Пануваннє, поневоленнє, насильство, визиск були йому ненависні без різниці, звідки б не виходили вони. Дикунська мораль націоналістів, що велить боротися проти чужого насильства, проти пониження і поневолення свого народу, але оправдувати всяке насильство з свого боку, пануваннє свого народу, коли він має і може над кимось меншим запанувати — була йому чужа вповні, се мушу сказать з притиском. Гаряче бажаючи ліпшої долі свому народові, покійний не допускав і мислі, щоб український народ, збившись в силу, міг гнобити інші, в гірші обставини поставлені народи».

Квінтесенцією бачення справжньої сутності У. н. і. є незаслужено забуті думки М. Грушевського про те, що «всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції несимпатичні й небажані взагалі... Їх треба попросту признати національним злочинством і виступати проти них з усією рішучістю».

Наголосимо на тому, що, в свою чергу, прагнення національного визначення аж ніяк не є ні реакційним, ні шовіністичним. Воно стає таким тоді, коли до нього «примазується», як писав ще М. Грушевський, «доволі рухлива, а головно, криклива організація, робота, кажучи по-теперішньому — фашистського напрямку...», коли відбувається «грання деяких людей на національних струнах», «награвання на зверхніх, декоративних формах рівноправності і суверенності народу», використання «чарів мистецтва поезії», «поетів і титулів», з яких роблять «панегіристів, декораторів».

Негативним наслідком недавнього минулого стала спотворена форма національної ідентичності — відчуженість людини від правдивої історії свого народу, завдяки якій може формуватися в свідомості особи неадекватний образ Батьківщини.

Проте концентрація уваги лише на недоліках в минулому того чи іншого народу фактично дискредитувала «національну ідею» як щось таке, що може мати позитивні якості. Завдяки подібним механізмам дискредитації в масовій свідомості формувався «комплекс вини» за свій народ і бажання якщо не спокутувати його, то принаймні піддати забуттю.

Саме з цієї точки зору, враховуючи, зокрема, непопулярність націонал-радикалізму, можна вважати справедливим оцінку 1992 р. для України, як «року краху національної ідеї» (М. Попович). Саме тому в Україні вже неможливий такий перебіг подій, якого так бояться в Росії, коли погіршення справ в економіці може призвести до нагнітання шовіністичних, передусім антиросійських настроїв.

«Націоналізм може бути зміцнений на найпозитивнішій основі і обгрунтовувати його можна біологічно,— писав М. Бердяєв.— Націоналізм в ідеї не претендує на універсальність, єдиноосібність і винятковість, хоча на практиці легко може дійти до заперечення і використання інших національностей. Націоналізм — явище нове, він розвився лише в XIX ст., він прийшов на зміну середньовічному і давньоримському універсалізму. Капіталізм, що дійшов у своїх домаганнях до заперечення інших національних душ і тіл, до неможливості будь-якого позитивного спілкування з ними, є егоїстичним самоствердженням, органічною замкненістю. Грунт його елементарно-біологічний. І чим більше такий націоналізм домагається необмеженості, тим він стає обмеженішим. Безмежна вибагливість націоналізму робить

його негативним, притісняючи, відокремлює його від універсалізму, позбавляє його творчого духу. Національний організм, що завжди являє собою буття партикуляристичне, а не універсальне, не вміщує в собі вселенського, вселюдського духу, але має претензію бути всім і все поглинати. Будь-яке змішування націоналізму з месіонізмом, будь-яке видання націоналізму за месіонізм породжується темрявою свідомості і несе світу зло... Приватне не повинне видавати себе за загальне. Націоналізм є позитивним благом і цінністю, творчим утвердженням, розкриттям і розвитком індивідуального народного буття. Але в цьому індивідуальному образі народному повинно зсередини розкриватися загальнолюдське... Згубно, коли національність у безмежній зарозумілості і корисливому самоствердженні уявляє себе всесвітом і ніколи й нічого не допускає поруч... Національність не може претендувати на винятковість і універсальність, вона допускає інші національні індивідуальності і вступає з ними у спілкування. Національність входить в ієрархію ступеней буття і повинна посідати своє певне місце, в ієрархічній підлеглості людству і космосу».

Необхідно всередині нашої національної самосвідомості провести розчленування та очищення, вважав М. Бердяєв. В чому ж воно? В російській свідомості, наприклад, відбулося змішання християнського месіонізму з месіонізмом єврейським і з націоналізмом, що переступив свої межі. І далі: у нас не було здорової національної свідомості та національного буття, завжди був якийсь надрив, завжди ексцеси самоствердження чи самовідкидання. Наш націоналізм часто претендував бути месіонізмом давньоєврейського типу, шаленого, виключного та претензійного. Зворотним боком його було нехтування національністю та утопічний інтернаціоналізм.

Необхідна, за Бердяєвим, програма творчо-національна, позитивної національної роботи, духовне та моральне очищення, зміцнення та розвиток національного буття.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ІДЕЯ. Це вияв багатогранного процесу внутрішньо-духовного й політичного відродження нації; це боротьба за власний зміст, самобутність і вільний розвиток українського народу на всіх відтинках життя, за національно-державну незалежність і самостійність. У. н.-в. і. покликана відновити українську націю, духовну, самобутність й самостійність народу, подолати усі найжорстокіші і найпідступніші методи тоталітарного режиму, спрямовані на нищення змісту національної культури, мови, релігії, обмеження виховно-духовної функції сім'ї тощо. Впродовж останніх майже трьох століть український народ, позбавлений чужоземними загарбниками своєї державності, скочувався щораз більше до рівня етнографічної маси, єдиною ознакою окремішності якої була українська мова. Етнічна територія українського етносу (нації) була розпотрошена, а сам він, гонимий і гноблений, розглядався як «одне з племен єдиного великоруського народу», а українська мова — лише як «один з великоруських діалектів».

Український народ впродовж довгих століть терпів, крім національного гноблення, ще й жорстокий соціальний гніт. Він гнобився соціально польською шляхтою, російським дворянством, царськими вислужниками, чужоземною буржуазією. Трудові українські маси пройшли тортури кріпацтва, свої і чужі експлуататори відібрали в українського селянства найкращі землі, перетворивши його в робочу худобу. Вони свідомо плекали в Україні пітьму, забороняли українську школу, освіту, переслідували мову, культуру. Саме тому в надрах українського народу визрівала й викристалізовувалася У н.-в. і.— ідея самостійної соборної незалежної власної держави. У. н.-в. і. є не лише ідеєю політичного визволення українського народу, а є ідеєю його соціального визволення. Вона є ідеєю створення такого суспільно-економічного й політичного ладу в Україні, котрий би забезпечив матеріальний добробут і духовні потреби людей, соціальну справедливість, права людини, розвиток національної культури, освіти, науки. У. н.-в. і.— провідна ідея багатомільйонного українського народу, яка надихала його в боротьбі за свободу і гідність, за національну незалежність, зміцнювала його нестримне бажання вирватися з колоніального рабства, самому творити своє життя й порядкувати на своїй землі.

УКРАЇНСЬКИЙ БУРЖУАЗНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ. Термін широко використовувався в радянській історіографії, суспільствознавстві, політичній літературі й публіцистиці для визначення гіпертрофованої національної свідомості окремих особистостей чи угруповань української національності. Найбільш претензійне, вичерпне, «класичне» визначення У. б. н. подано в такій формулі: це «реакційна, антинародна ідеологія і політика української буржуазії, її політичних партій і угруповань, що характеризується затушковуванням класово-антагоністичних суперечностей всередині української буржуазії, прагненням підпорядкувати національно-визвольну боротьбу вузькокласовим інтересам, проповіддю національної виключності і міжнаціональної ворожнечі, зрадництвом українського народу в ім'я встановлення свого економічного і політичного панування» (РЕУ, т. 4, 1972, с. 357). Звертає на себе увагу те, що якби таке визначення давалося в роки громадянської війни, з ним ще можна було б погодитися, але через шістдесят п'ять років після повалення буржуазного ладу воно звучить некоректно. І те, що українська творча інтелігенція в своїй переважній більшості не ремствуючи сприймала таке ідеологічно забарвлене поняття У. б. н., вина передусім її самої. Погляд на власний народ не лише як на жертву, але й як на учасника процесу, як на суб'єкта історії, котрий несе на собі визначену частку вини, повинен знайти належний відгук серед представників української творчої інтелігенції. Правду сказати, частина науковців, на відміну від публіцистів, незважаючи на жорстокоболісну реакцію ідеологічних партократичних інституцій в Україні, досить самокритично ставилися до такого офіціозного визначення У. б. н. і вживали цей термін за інерцією, за формальною назвою, вкладаючи в нього дещо інший зміст. Спроби зробити визначення націоналізму відносно змістовно стриманим, пом'якшеним, без ідеологізованого пафосу все ж були. Так, в УРЕ (т. 7, 1982 р.) під ним розуміли буржуазну ідеологію, політику і психологію в національному питанні, яка розглядає націю, як позаісторичну категорію, вищу форму суспільної єдності, проповідує зверхність національних інтересів над класовими.

Термін У. б. н. скоріше політико-ідеологічний, а не науковий. Він є породженням заідеологізованого суспільства, де панував тоталітарний політичний режим. Цей термін, незважаючи на його тривале використання в умовах радянської дійсності, зовсім не прояснював ситуацію. Епітет «буржуазний» не відображав ніякого інформаційного «навантаження», а був покликаний підсилити його особливу згубність, надати негативний відтінок, унеможливити об'єктивний аналіз його змісту. Це скоріше пересторога, залякування, своєрідний заборонний образливий ярлик, тавро неблагонадійності. Націоналізм будь-якої нації (народу), в тому числі і український, це, безсумнівно, гіпертрофоване віддання переваги даній нації, основане на уявленні про її винятковість, в поєднанні з недовірою та навіть ворожістю до інших етносів (націй). Націоналізм — це і стимул, і імунітет, і хворість розвитку нації. Подібно тому, як організм людини не гарантований від можливого захворювання, так і соціальний організм нації назавжди не захищений від потенційно можливого прояву націоналізму. Він не є раз і назавжди стабільним, невід'ємним

фактором суспільного етнонаціонального розвитку, а своєрідним процесом, який за відповідних умов може виникнути, а може й не виникнути. Терміну У б. н. всіляко надавалося значення протилежне патріотизму, його синонім — антипатріотизм, хоча відверто про це не говорилося. Надаючи йому абсолютно негативного відтінку, приписуючи якусь демонічну руйнівну силу, тоталітарний режим намагався викреслити з історичної пам'яті українського народу величезний пласт надбань національної культури, унеможливити вивчення своєї справжньої, а не сфальсифікованої історії. Даний термін широко використовувався в радянській ідеолого-політичній практиці для характеристики націоналізму як народів, котрі сформувалися в свій час в буржуазні нації (скажімо, український, білоруський, грузинський, узбецький та ін.), так і народів, котрі не склалися в буржуазні нації (наприклад, казахський, киргизький, туркменський та ін.). Натомість майже не вживався термін «російський (великоруський) буржуазний націоналізм». І це не випадково. Не вдаючись у деталі, відзначимо лише два постулати, які, на нашу думку, спричинили до цього. По-перше, твердження, що націоналізм не притаманний російській (великоруській) нації, є бажаним (але цей постулат не може бути прийнятим на рівні здорового глузду), а по-друге, націоналізм російської нації свідомо замовчувався, оскільки остання становила панівну силу і головну конструкцію тоталітарного режиму.

Досвід історії свідчить, що такий феномен суспільного життя, як націоналізм, притаманний не тільки фазі суспільного розвитку, яка дістала назву капіталістичної. Він практично супроводжував і розвиток соціалістичних країн. Та обставина, що націоналізм, всупереч прогнозуванням основоположників марксизму, не зникає з перемогою робітничого класу над буржуазією, а продовжує виконувати неоднозначну роль в суспільному розвитку, зокрема, істотно впливав і впливає на відносини між соціалістичними країнами (наприклад, війна між КНР і В'єтнамом, В'єтнамом і Кампучією), дозволяє скептично поставитися до правомірності всує використовувати поняття «буржуазний націоналізм».

Занадто широке тлумачення терміну У б. н. призводило до того, що будь-яка спроба об'єктивно викласти (написати) історію України чи подати оцінку культурним надбанням минулого поза трафаретних марксистських догм кваліфікувалось як фальсифікація історії, відступ від принципу партійності, як ідеологічне збочення. Не дивно, що, скажімо, концепція самобутності української нації, розмови про те, що українська нація веде свій родовід з часів Київської Русі, або ж проголошення національної єдності, таврувалися як прояви У. б. н., оскільки вони буцімто відволікали від революційної боротьби українські трудові маси. Під прапором боротьби з У. б. н. фактично ігнорувалося, заперечувалося право українського народу на свою самостійну, незалежну державу. Причому, прагнення до відродження своєї — справжньої, а не утятої — державності, твердження про свою самобутню історію знову ж таки за допомогою софістики трактувалося як заперечення спільності походження українського, російського і білоруського народів, їхніх історичних зв'язків, як спроба порушити їх віковічну дружбу, перешкодити їх єднанню в боротьбі проти експлуататорів. Водночас У. б. н. звинувачувався в тому, що заради своїх вузькокласових інтересів йшов до союзу з буржуазією інших націй, зраджуючи інтереси вітчизни й нації, що він постійно орієнтувався на сили іноземних держав.

З позицій розширеного тлумачення терміну У. б. н. в радянській історіографії буквально всі без винятку українські партії, об'єднання чи угруповання, що виникли в кінці XIX — на початку XX ст., таврувалися одномірно, як політичні партії націоналістичного спрямування, як партії У. б. н. Схема такого підходу вельми проста: їм усім попри програмні відмінності інкримінувалося звинувачення в ігноруванні принципу інтернаціональної єдності трудящих. Але це не відповідає дійсності, бо в реальності переважна їх більшість були палкими прихильниками і проповідниками соціалістичних ідей і соціалістичної орієнтації українського суспільства. Псевдонаукове узагальнення щодо українських політичних партій, об'єднань і угруповань було в явній суперечності з марксистським положенням про те, що в кожному націоналізмі гнобленої нації (а українська нація саме була такою) є загальнодемократичний зміст антигноблення (Див.: Ленін В. І. Твори, т. 20, с. 379). В період між двома світовими війнами українська діаспора в країнах Заходу вкупі з післяреволюційною еміграцією утворила чимало політичних партій, об'єднань та угруповань, які, незважаючи на різні, інколи цілком протилежні вихідні ідеологічні, політичні й організаційні засади, продовжували відстоювати ідеї незалежної самостійної демократичної соборної України попри те, що існувала УРСР в складі СРСР. І знову ж таки, як і в попередні часи, радянська історіографія зображувала їх як організації запеклих українських буржуазних націоналістів. Між тим, в багатьох із них (крім ОУН, особливо бандерівського відламу) в програмних засадах і практичних діях ніяк не простежувались найголовніші ознаки націоналізму — ідеї, погляди про зверхність, винятковість української нації над іншими націями, народностями, національними групами; не відстоювалась агресивна теза «Україна — для українців»; не надавалась абсолютна перевага національному над соціальним та ін. Правляча більшовицька партійно-державна еліта в період громадянської війни і пізніше на словах підтримувала право українського народу на самовизначення аж до державного відокремлення, визнаючи, що «проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу» (Ленін), на ділі ж намагалася будь-що вдержати Україну в лещатах колишньої російської імперії.

Націоналізм як функція стану — не постійна величина, як суспільно-політичний феномен має своє «обличчя» незалежно від того, представники якої нації (етносу, народу) його додержуються, а також незалежно від того, в якій суспільно-економічній системі чи фазі суспільного розвитку він проявляється. На нашу думку, типологізувати націоналізм за формаційною ознакою — добуржуазний, буржуазний, соціалістичний, постсоціалістичний й т. п.— немає ніякої рації. Серед науковців західних країн, прихильників структурно-автономістських моделей націоналізму така типологія викликає в крайньому разі непорозуміння. Отже, термін У. б. н., несучи на собі тоталітарно заідеологізоване «навантаження», не відображав реальних етнонаціональних процесів, і тому з усуненням тоталітарного політичного режиму втратив право на існування, хоча це ніяк не може розцінюватися як реабілітація українського націоналізму в його шовіністичний «оболонці».

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ. Складність вивчення означеної проблеми полягає як у її поліфакторності, так і невизначеності, неспівставленні категорій «етнос», «народ», «нація», «національний рух», «націоналізм» тощо. Аналіз розвитку У. н. вимагає насамперед з'ясування категоріального апарату (в світовій суспільній науці існує понад 30 параметрів визначення «націоналізму» в різних сітках кооординат: соціальна, географічна, політична, психологічна, етнологічна, релігійна, світоглядна тощо).

На сучасному етапі розвитку науки найбільш прийнятним є тлумачення співвідношення категорій «національний рух» і «націоналізм» екзистенціальною школою (Е. Фромм, К. Ясперс, М. Грох та ін.), яка зробила спробу поєднати елементи марксистської соціальної теорії і досягнення психологічної (П. Манчіні, З. Фрейд та

ін.) та культурологічної шкіл (О. Бауер, К. Реннер та ін.). Класифікація націоналізму деякими сучасними західними дослідниками (К. Мінок, Р. Чілкоут та ін.), на наш погляд, не з'ясовує різниці між «національним рухом» та «націоналізмом». З нашої точки зору націоналізм має розглядатися як світоглядна система, яка принципово різниться від інших.

Етнос, який формується в націю, торкається двох найважливіших кіл питань: національно-державного самовизначення (стосунки із зовнішнім світом) і власного внутрішнього устрою. М. Грох сформулював три групи національних вимог, які притаманні національному рухові: 1. розвиток національної культури рідною мовою і повне рівноправ'я у вживанні рідної мови у школах, громадському і економічному житті; 2. політичне самовизначення, автономія або незалежність; 3. повноцінна соціальна структура, яка включає освічену еліту, бюрократію і «національний» підприємницький клас у торгівлі і промисловості. Націоналізм ставить ці ж питання в більш категоричній формі, однак прийняти їх за головну відмінність не уявляється можливим. Різниця між національним рухом і націоналізмом полягає у їх ставленні до внутрішньої організації майбутньої держави, до категорії «свобода» (соціально-економічна, політична, духовна). Це обумовлює і методи досягнення мети.

Вивчення У. н. призвело до оформлення чотирьох головних напрямів в історіографії. Перший напрям базується на засадах апологетики У. н. Беручи початок від Д. Донцова і М. Сціборського, після другої світової війни він об'єднався навколо ОУН(б). Сьогодні його уособлюють С. Стецько, Ю. Шухевич та очолювані ними політичні організації.

Другий напрям сформувався у 40-х роках XX ст., відокремившись від донцовсько-бандерівської платформи в ОУН. «Теоретичну революцію» в ОУН очолили М. Лебедь та Р. Шухевич. Найбільш визначні теоретики напряму П. Полтава, Л. Ребет досить критично переглянули історію та теорію У. н.

Демократичний табір української еміграції, попри всі свої внутрішні розходження, одностайно і настійно критикував антидемократичність і тоталітарність мислення націоналістичних теоретиків, засуджував її політичну практику (див. праці І. Багряного, А. Білинського, П. Феденка, Ю. Шевельова та ін.). Окремо треба говорити про критику донцовського націоналізму В. Липинським.

Сьогодні, поряд з традиційними ідеологемами, нарешті з'являються досить зважені роботи, що дає надію на цивілізоване вивчення цієї складної проблеми.

У. н.— це система ідей, спрямованих на захист української національної ідеї, виникла на початку XIX ст. як реакція на утиск народу. Із започаткуванням націоналізму його ідеологи відстоювали право народу на рідну мову і літературу, збирали фольклорні і етнографічні матеріали, вивчали і пропагували його історичну специфіку. На різних етапах У. н. мав своїх носіїв і специфічний конкретний зміст. У прогресивних українських письменників У. н. носив ліберально-демократичний характер, що пояснювалось конкретно-історичними умовами розвитку країни.

Основними ідеями У. н., які з одного боку з часом знайшли своє продовження у послідовників, а з другого — трансформувалися, були: національне питання має пріоритет перед соціальним; український народ — єдина демократична нація, згуртована єдністю національних завдань; українська нація відмінна від інших слов'янських націй і повинна виконати свою месіанську роль по відношенню до інших. І. Багряний зазначає, що ідейні та світоглядні засади У. н.— це ксенофобія, юдофобія, «ідеалістичний волюнтаризм», світоглядна і політична винятковість, догматизм, вождизм, антидемократизм, заснована на «антисмердівській» теорії кастовість, нерозуміння соціальної проблематики.

З часом У. н. набуває політичного, інтегрального характеру. Так, Д. Донцов вважає, що «необхідно змінювати волю нації до життя, до влади, до експансії», а М. Міхновський пропагує ідею «Україна для українців». Саме їх ідеї знайшли своє втілення в політичній програмі Організації українських націоналістів (1929 р.) і в програмі ОУН-бандерівців (1940 р.). Лідери цієї організації виражали антипольську, антиросійську, антибільшовистську спрямованість У. н., що стала основою як теоретичної, так і політично-практичної діяльності на довгі роки.

Ідеї У н. в сучасних умовах становлять основу політичних доктрин окремих партій, організацій і об'єднань. Серед них Українська національна партія (УНП), Українська народно-демократична партія (УНДП), Українська національ-радикальна партія (УНРП) та ін., які виступають за утвердження поняття «націоналізм» як благородної форми патріотизму.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І МІЖНАРОДНИЙ ФАШИЗМ. Рушійною силою українського націоналізму був пафос національно-визвольної боротьби. Його досягненням стало насичення динамізмом пореволюційної дійсності та забезпечення тривалості боротьби після програних визвольних змагань. Але цю розбурхану національну енергію націоналізм скеровував у річище політичної системи, що своєю суспільною суттю перегукувалася з тоталітарними течіями в повоєнній Європі. Вже під час другої світової війни і зокрема після неї український націоналізм почав віддалятися від них.

Найближчих родичів українського націоналізму слід шукати не стільки у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі — продуктах індустріальних і урбанізованих громадянств, скільки серед партій цього типу в аграрних, економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські усташі, румунська Залізна гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР тощо. Український націоналізм був явищем генетично самостійним, хоч у своєму розвитку він зазнавав безперечних впливів з боку відповідних чужоземних зразків. Символічне значення мало запозичення українським націоналізмом деяких параферналій руху (наприклад, форми привітання). Расизм і антисемітизм не були істотно притаманними українському інтегральному націоналізмові, але в 30-х рр. письмена деяких націоналістичних публіцистів не були позбавлені антисемітських мотивів, тоді як інші автори, близькі до націоналізму, розробляли проблематику «української раси».

У генезі й еволюції українського націоналізму головну роль відіграло трагічне становище українського народу кінця 20-х—30-х років. В УРСР політика Сталіна загрожувала фізичному існуванню нації, а на українських землях під Польщею панував режим адміністративної сваволі. До цього приєднувалися нездорові соціальні відносини на західних українських землях: господарський застій, аграрне перенаселення, безробіття інтелігенції. Ця дійсність підривала довір'я до доцільності легальних засобів політичної дії, радикалізувала настрої та підсилювала крайню течію. Явна криза демократично-парламентарного устрою в європейському масштабі підривала престиж демократії серед українського громадянства, вже і так розхитаний в результаті розчарування політикою Антанти щодо України. Українці не могли бути прихильниками міжнародного «статус кво» й симпатизували ревізіоністським силам версальської Європи, насамперед Німеччині, спершу ще демократичній, а після 1933 року гітлерівській. Хоч гаслом українського націоналізму була «орієнтація на власні сили», однак у своїй зовнішньополітичній концепції він покладався на союз з Німеччиною. Певні кола в рейху підтримували ці сподівання й розрахунки. А втім, ця орієнтація була й поза націоналістичним табором.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. Роки Другої світової війни були періодом найбільшого піднесення й одночасно організаційної й ідейної кризи націоналістичного руху. З моменту радянської окупації Галичини й Волині в 1939 році та поширення контролю гітлерівської Німеччини на майже весь європейський континент інші партії та політичні осередки припинили своє існування. Залишилися тільки націоналісти, які під радянською владою зберегли підпільну організацію, а на території Німеччини, включно з окупованою Польщею та Чехо-Словаччиною, могли до 1941 року, а подекуди й пізніше діяти напівлегально. Три групи подій мали вирішальне значення для розвитку українського націоналізму в той час: розлам в ОУН, окупація України німцями в 1941—1944 роках та конфронтація з українським Сходом і радянською системою.

Націоналістична організація розбилася в 1940 році на дві ворожі фракції: «мельниківців» і «бандерівців». Конфлікт не мав принципового підгрунтя, а постав на основі персональних і тактичних розходжень. Це спричинило непорозуміння між закордонним націоналістичним середовищем, яке вважало А. Мельника законним наступником Є. Коновальця, та більш крайніми крайовими елементами руху, які, посилаючись на свої бойові заслуги і страждання, вимагали для себе вирішального голосу в проводі організації. Цю групу очолив С. Бандера. Обидві фракції продовжували вживати одні й ті ж назви і керувалися тією ж самою ідеологією. Але розбрат в ОУН, ті жалюгідні інциденти взаємопоборювання завдали націоналізмові непоправного морального удару.

Колоніальна політика німців в окупованій Україні перекреслила зовнішньополітичну концепцію націоналістичного руху. Та обставина, що Німеччина взагалі не хотіла мати українців за партнерів, звільнила український націоналізм від ролі, яку відігравали хорватські усташі чи словацькі глінківці.

Приєднання Західної України до УРСР восени 1930 року означало для націоналістичного підпілля перехід з протипольського на протирадянський фронт. Водночас відкрився доступ до східноукраїнського масиву. Це давало націоналізмові, що оперував з галицько-волинської бази, нові перспективи. У цій конфронтації з радянською дійсністю націоналісти виявляли гідну подиву ініціативу й геройську відвагу. Патріотизм і жертвенність націоналістів викликали симпатії й довір'я до них та бажання включитися до руху серед свідоміших кіл Наддніпрянщини. Але брак відповіді на питання соціально-економічного ладу, як і тоталітарні риси націоналістичного руху, були великою перешкодою для його популяризації серед населення, якому досвід з комуністичним режимом відбив бажання приєднатися до будь-якої диктатури. За роки німецької окупації 1941—1943 рр. націоналізм, незважаючи на жорсткі репресії окупаційної влади, поширився на простори Наддніпрянщини, і підпільна мережа ОУН обох фракцій поповнилася багатьма місцевими жителями. Але цих успіхів було досягнуто завдяки проведенню ревізії, головним чином у групі так званої революційної ОУН (С. Бандери), традиційної націоналістичної ідеології.

Події воєнної доби поставили націоналізм перед важким іспитом. Незважаючи на труднощі, які випливали з його внутрішньої істоти та з міжнародної ситуації, націоналізм як найбільша українська політична сила того часу очолив рух опору, що спрямовувався одночасно проти гітлерівської Німеччини і комуністичної Росії. Цей рух опору вилився в 1942—1943 рр. у форму створення Української Повстанської Армії (УПА), яка продемонструвала волю українського народу до державної самостійності в надзвичайно несприятливій кон'юнктурі.

Предтечею ревізіоністських прямувань в ОУН був І. Мітринга, який у довоєнні роки намагався скерувати націоналістичний рух на радянську проблематику та «ліві» соціальні гасла. Процес ідейного ревізіонізму захопив різні відлами націоналістичного руху нерівномірно. Головним чином він поширювався на тих, які були в підпіллі на Наддніпрянщині (учасники так званих похідних груп). Знаменними були постанови III Надзвичайного збору ОУН (фракції С. Бандери) 1943 р. та платформа Української головної визвольної ради (УГВР) 1944 р. Основні відхилення щодо традиційної націоналістичної доктрини такі: 1) відречення від обов'язкового «ідеалізму» та допущення філософсько-світоглядного плюралізму як у визвольному русі, так і в майбутній українській державі; 2) відмова від расизму й етнічної винятковості та визнання засади рівноправ'я всіх громадян України, без уваги на етнічне походження; 3) висунення досить детальної соціально-економічної програми, що окреслювала майбутній господарський лад в Україні як комбінацію усуспільненого, кооперативного й приватновласницького секторів. Проте в питаннях політичного устрою програмні зміни не були виразні й рішучі. Тому твердження, що націоналістичний рух уже в 1943—1944 рр. перейшов на демократичні позиції, не має достатніх підстав.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ ПІСЛЯ 1945 РОКУ. Протикомуністичне підпілля в УРСР тривало приблизно до початку 50-х років. На підставі інформацій, які є доступними на Заході, можна судити, що український рух опору хоч генетично і пов'язаний з давньою ОУН, встиг за повоєнні роки позбутися специфічних рис інтегрального націоналізму. Його платформою стало швидше демократичне самостійництво. Писання так званих крайових публіцистів кінця 40-х і початку 50-х років виразно ілюструють цю еволюцію (П. Полтава, І. Горновий та ін.).

Серед української еміграції і надалі діють фракції ОУН. Їх число збільшилося до трьох. Уже в повоєнні роки виникла нова група, що відділилася від Закордонних частин ОУН (С. Бандери), які з кінця 40-х років взяли тенденцію різкого повороту до передвоєнного інтегрального націоналізму. Вона складалася з прихильників УГВР і тих, хто підтримував ревізіоністичні тенденції. Ця група фактично вийшла за межі ідеології націоналізму, але досі не відкинула назви ОУН (так звана «ОУН за кордоном», очолена на початку Л. Ребетом).

Фракція А. Мельника, що теж зберегла досі назву ОУН, завжди підкреслювала свою вірність ідейним традиціям старого, довоєнного націоналізму, проте практичною співпрацею з іншими еміграційними партіями на терені УНРади вона довела свій відхід від націоналістичної винятковості. Ця група об'єднує переважно більш поміркований, в більшості інтелігентський націоналістичний елемент, і виявляє правоконсервативні тенденції.

Традиційна ментальність і ідеологія націоналізму найкраще збереглася в Закордонних частинах ОУН. Тому було природно, що старий ідеолог українського інтегрального націоналізму Д. Донцов дав цій групі свою ідейно-публіцистичну підтримку.

Український націоналізм як політичний рух й ідеологія має нині змогу діяти переважно в еміграції. Тут він, в різних своїх відламах, далі є найсильнішою й найрухливішою течією. Проте політично націоналізм має великі труднощі, спричинені власною ідеологічною спадщиною, конфронтацією з західним світом та ставленням до народу на рідних землях і до процесів, що відбуваються в Україні. Але незалежно від цього націоналізм здобув собі тривке місце в новітній історії України як вияв живучості народу й як революційна сила в боротьбі за самовизначення.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛ-ШОВІНІЗМ — прояв шовінізму, зворотний бік комплексу неповноцінності, своєрідна реакція на великоросійський шовінізм; прояв внутр. «потенцій» ультрарадикальних сил, спрямованих

проти громадян. миру, становлення громадян. суспільства в Україні. Великодержавність, рос. шовінізм об'єктивно сприяли появі і культивуванню в певних колах українства комплексу нац. зверхності, пихатості як специфічної реакції на дію відчужених від людини певної національності сил.

Розповсюджене в наш час трактування поняття «шовінізм» є досить обмеженим, воно переважно асоціюється з поняттям великодержавності (що, на наш погляд, невірно) та хіба що з великоросійським шовінізмом в особі т. зв. націонал-патріотів. Нац. егоїзм, нац. снобізм, нац. винятковість та зверхність, нац. нетерпимість — далеко не повний перелік «рис» У. н.-ш., що втілився у гаслі «Україна для українців». Загрозливим є те, що У н.-ш., якого ми ще недавно хоча й не були позбавлені на побут. рівні, але ж дещо соромились, став сьогодні ледь не ознакою гарного тону. Стало модним піклуватися лише про права та інтереси «своєї» нації, нехтуючи одночасно законними потребами ін. Разом з тим не треба забувати, що У. н.-ш. є одночасно різновидом нац. нігілізму щодо «чужої» нації. Націонал-нігілізм — це по суті відстоювання «свого націократичного шляху» як виняткового шляху однієї нації, т. зв. «націократичної держави».

У н.-ш., зрештою, виявляється у культивуванні ідей зверхності, месіанського покликання укр. нації. Разом з тим це і нац. нігілізм до «своєї» нації, коли «свою» націю розмежовують за політ. мотивами на, скажімо, «обрусілих націоналів» та націоналів «чистих» чи «справжніх», пропонують саме на цій базі здійснювати кадрову політику, відсторонити від сусп. життя «нечистих» та «неєдинокровних».

Шляхи розбудови нової Укр. держави У. н.-ш. бачить в опорі переважно на своє нац. середовище, яке нібито є найкращим, найвизначнішим, що «виключає» ін. національне як «чуже». Звідси — нагнітання, експлуатація нац. страху як визначальної «парадигми» нац. «я», карикатурні спалахи перекошеної нац. самосвідомості. При цьому все навколишнє життя сприймається виключно через нац. «колір» т. зв. «корінної» нації, коли будь-які дії інонац. сусіда трактуються як зазіхання на інтереси власної нації. Зрештою, можна висловити припущення, що, скажімо, діяльність укр. ультра пов'язана також із запізнілим ірраціональним спротивом, певною реакцією на денаціоналізацію, що відбувалася на терені колиш. Союзу РСР. Дійсно, коли чуєш ущербні, граничні з психопатологією заклики до «чистоти крові», до утвердження своєї зверхності якщо не над всіма народами, то хоча б над одним із них, стає зрозуміло, що таку форму етніч. самосвідомості не міг породити великий і повноцінний народ, що посідав чільне місце в історії.

Звичайно, тут треба враховувати також діалектику розвитку самої нац. самосвідомості, яка має принаймні дві стадії: спочатку самоствердження через протиставлення себе ін. націям і лише потім усвідомлення народом, що в його ж інтересах розвивати рівноправні стосунки з ін. народами. Чи не проходимо ми лише перший етап? Якщо це так, то важливо не затягувати цей природ. процес, всіляко підтримувати нахил нац. спільнот до збереження, розвитку своїх особливостей, переходячи до другого етапу.

У н.-ш.— це постійні пошуки ворога — ворога державності, народу, це наше одвічне хуторське: «Щоб у сусіда корова здохла...» То ж не випадково у листівці під назвою «До нації» Націоналістична Спілка вибухнула такою сентенцією: росіяни — це азіати,— брахіцефали, себто круглоголові і взагалі недоумки. Саме у лозунг «бий...» досить легко вставити ім'я новознайденого ворога — чи ідеологічного, чи релігійного, чи навіть расового. «Здорове життя нації потребує усвідомити свого ворога, його ознаки й риси...». Для України, вважає У. н.-ш., ворог номер один — «московити» з їх «азіатським сексуально-реліг. збоченням», «інородний і ворожий етніч. матеріал», «ракова пухлина».

Відповідник «інтегрального націоналізму». Як і будь-який суспільно-іст. процес, укр. нац. рух обумовлений багатьма внутр. і зовн., об'єктивними і суб'єктивними факторами. Слід враховувати, що певні кола в Україні залюбки беруть з минулого, та й з діаспорного сучасного політиканські прийоми, політизовані ідеолог. кліше та сумнівні схеми майбутнього, передовсім з арсеналу ОУН(б). Наявні відверті запозичення ідей т. зв. інтегрального націоналізму, т. зв. «націократії», гасел («Україна для українців») і навіть орг. структур («Січ», «Пласт», «СНУМ» тощо) та ін. Одне з недавно створених в Україні політ. об'єднань Державна самостійність України (ДСУ) у преамбулі своєї програми зазначило: «Ідейними натхненниками й учителями об'єднання ДСУ вважає визначних діячів національно-визв. руху, таких як М. Міхновського, Д. Донцова, Є. Коновальця, С. Бандери, Р. Шухевича, Я. Стецька». Сама ж ДСУ створилася так: «Ми зібралися не для того, щоб започаткувати нову течію, а щоб відродити стару, щоб відродитися у крові народу». Знову кров! Як слушно пише А. Камінський, шкідливим і небезпечним є перенесення разом з організаційними структурами застарілого ідеолог. бачення інтегрального націоналізму, «а головно всіх конфліктних матерій із-за кордону в Край».

Зараз слідом за бандерівцями з діаспори новітні радикали мусують ідеї про Україну як наддержаву, про примат нац. начала над демокр. свободами. То ж не випадково на Конференції укр. націоналістів (28—29 березня 1992, м. Київ) голова Проводу ОУН(б) С. Стецько заявила: «Не відповідає правді, що демоліберальний устрій є останнім словом історії, і що тільки він може забезпечити права одиниці-людини». Йдеться, зокр., про відродження в сучас. умовах оунівських ідей щодо «укр. великодержавності», «укр. імперіального міту» тощо.

Твердячи, що вимоги людської справедливості, людяності, братерства народів «відвертають увагу від нац. ґрунту», оунівці висунули ідею «укр. імперіальності» — укр. «героїчного імперіалізму «духу»», ідеї збудування нового ладу «під охороною укр. сили, влади й меча».

Характерно, що свого часу Я. Оршан недвозначно вказував, що укр. націоналізм оперує терміном «націоналізм» саме у тому розумінні, як італ. фашизм та нім. націонал-соціалізм. «Націоналізми: фашизм, націонал-соціалізм, український націоналізм і т. д.— це різні національні вислови одного духу... В такому розумінні націоналізм є світовим явищем і тому можна говорити про світову історичну добу націоналізму».

Все це дає підставу зробити висновок, що укр. інтегральний націоналізм не лише дотримувався і продовжує дотримуватися расист., геополіт. спрямувань італ. та нім. фашизму, а й висунув з свого середовища речників У. н.-ш., які об'єднались в «Організацію українських націоналістів» (ОУН). Виразником цієї останньої в наші дні є ОУН-бандерівців та дрібні групи націонал-радикалів.

У 1941 в Берліні була опублікована укр. мовою книга під назвою «Націоналізм, нація, держава», в якій всіляко підтримувалися великодержав. шовінізм, «імперіалістичний гін». За словами оунівських провідників, воля нації до життя, розростання і панування проявляється в найбільш чистому виді в формі імперіалізму, «тобто бажанні не тільки утвердити власну волю до життя, але й заперечувати таку в інших». Автори відверто расист. опусу стверджували, що саме тому «ці природні протиборства можуть бути вирівняні лише в боротьбі, в якій знову все вирішує сила. Тому-то націоналізм і висуває культ сили і різко протиставляє себе демолібералістичній вірі в гуманізм в житті... Тому-то націоналізм стоїть на ґрунті національного панування, тобто утвердження

того факту, що вартість різних народів є суттєво нерівною, що в одних з них є творчий геній, а в ін. його нема». Ці, як зрештою і всі ін. місця з книги, надто вже знайомі по сумнівно відомим аналогам з арсеналу нім. націонал-соціалізму. А щоб не залишилось ніяких ніяких сумнівів у нігілізмі оунівців до ін. народів, вони цинічно свідчили: «Хіба можна погодитися з думкою про суттєву рівність — рівноправ'я будь-якої маси дикого негритянського або ін. племені з загарбниками, які своїми мечами викарбували на безликому етнографічному хаосі відображення вищого правопорядку світу, свій творчий закон». І далі: «Право на самостійність мають лише ті народи, які в боротьбі викристалізували в собі стійке бажання власне вільного національно-творчого будівництва в розумінні своєї обраності і сили... Підкреслимо тут моменти сили, більш того, насилля як єдиного засобу в цих міжнаціональних змаганнях». Звідси — спроби не лише виправдати шовіністичні лозунги («Прав, Британіє, морями!», «Німеччина понад усе!»), а й сконструювати щось відповідне до великодержавних лозунгів «сильних народів-володарів» на взірець відродження основоположної тези про «українську імперіальність» як «досконалий» вираз «національної волі».

Для У. н.-ш. характерні нігілізм та презирство до рос., білорус. та ін. братніх народів, потурання життєвих інтересів народів Європи, шовіністичні тенденції. Недарма журнал «Нові дні» (Торонто) беззастережно твердив, що укр. націоналістом може вважатися саме той, хто відстоює ідею винищення рос. та ін. слов'ян. народів, хто заперечує і відкидає існування людства як цілісності взагалі і вважає всі ін. нації гірші від своєї. Причому, за свідченням журналу «Панорама» (1986), укр. політикум в діаспорі діяв у такий спосіб: «Справжня Україна та її проводи — це еміграція, і то не вся, а насамперед в США, а потім в Канаді». Що ж пропонується Україні, зокр., з боку бандерівців? У Бюлетені Проводу ОУН(б) (1989) писалося: «З ініціативи та під контролею окупаційних органів постали новотвори: Народний Рух України за перебудову, тов. «Пам'ять», тов. рідної мови ім. Т. Г. Шевченка. Керівниками «перебудованих» формацій є довірені вислужники окупантів, які перед укр. суспільством представляють себе добрими і щирими українцями...» Укр. демократія асоціюється зі словом «зрадник». «Той, хто проповідує зараз пацифізм та всепрощення, згідно законів військ. часу — зрадник. Багатопартійність — фікція. Лише єдина організація типу ОУН зможе привести до мети. Ми виступаємо за націоналістичну диктатуру».

«Мертвим звуком є для нас фрази про «право», «справедливість», «пацифізм», фразою є лозунги «гуманізму» та «демократії». Хочемо скинути з себе ці фрази, як гадюка скидає луску весною». Це витяг вже з донцовської «Заграви». Відомий укр. вчений в діаспорі Ю. Шевельов (Ю. Шерех) ще у 1970 р. наголошував на тому, що подібного гатунку гасла пропагують «люди, що їх Донцов називає апостолами, а ми воліли б назвати інквізиторами. Ці люди, природна річ, нічого спільного з народом не мають. Вони стоять поза ним і хочуть стоять над ним. Вони творять орден і касту, принципово відгороджуючись від черні».

Запозиченою виявилася й апеляція націонал-радикалів до фанатизму, до шаленства індивіду чи натовпу, сп'яненого однією ідеєю, до людини як темної істоти, психолог. черні, яку треба сп'янити, екзальтувати, щоб вивести на так бажаний «націократичний» шлях. Є. Сверстюк справедливо вказує на те, що злива нової інформації проходить повз людей, які не звикли до інтелект. зусиль і дисциплінованої роботи думки. Вони користуються старим капіталом з поправкою на нинішн. кон'юнктуру і патріот. стихію. Звідси — емоц. спосіб мислення. Неуцтво оформляється у філософію провінціалізму, ледачу, але претензійну. Мовляв, ми нація винятковa, наша культура та джерела її зруйновані, зате доісторичний період у нас незрівнянний. Безвірність оформляється в клерикалізм, зрозуміло — войовничий, а невігластво — у хамовите учительство.

Вироблення нац. мислення на зміну стереотипно-імпер. мисленню — одна з проблем становлення укр. інтелігенції,— веде мову далі Є. Сверстюк. Вживання націоналістичної термінології не призведе до того вироблення. По-перше, це не мислення, а своєрідна гра, висміяна ще у минул. столітті нашими письменниками як небезпечний вид фарисейства. По-друге, це лякає і перешкоджає консолідації здорових сил нації.

Зрештою, теорію інтегрального націоналізму було відкинуто як помилкову й шкідливу ще на третьому Надзвичайному Великому Зборі Організації Українських Націоналістів (1943). Отож, нині реанімувати забуту теорію «інтегрального» наднаціоналізму можуть тільки або недолугі люди, не здатні усвідомити змісту підкинутих їм ідей, або цілеспрямовані провокатори, що ставлять за мету перевести національно-визв. боротьбу в площину боротьби проти неукраїнців. Як тут не погодитися із колиш. Президентом США Дж. Бушем, який, виступаючи в парламенті України, рішуче висловився проти підтримки «тих, хто прагне до незалежності для того, щоб змінити тиранію, нав'язану здалеку, місцевим деспотизмом», «хто заохочує самовбивчий націоналізм, який народжується на міжнаціональній ненависті».

Постає при цьому лише одне запитання. Звідки все це? Звідки росте немилосердя, зненависть у цих людей? Що нуртує їх? Є лише одна причина: повне оскудіння почуттів, душевна нерозвиненість, здичавіння, моральне падіння. Маємо констатувати, що У. н.-ш.— це установка несприйняття «чужого», це лінія на «розвиток» нац. настороженості, до меж ворожості, ненависті до «ворога», дійсного чи уявного. В сучас. умовах це відображає катастрофічне зубожіння, пониження моральності нац. руху.

Ідейне підгрунтя. Які ідейні «надбання» всотав сучас. «відламок» інтегрального націоналізму вже на укр. материковому терені? Тут цікавою є думка Є. Стахіва щодо землячків, які належать до укр. ультра: «Думаю,— пише він,— що з-за кордону, десь з Мюнхена (місце знаходження штаб-квартири бандерівців та АБН.— **авт.**), їм підкидають різні лозунги та рецепти, як боротися за самостійну Україну. Проте вважаю це шкідливою роботою». Але чому саме бандерівські «кличі» та донцовщина стали в пригоді декому в сучас. пору? По-перше, в емігрант. середовищі вже довгий час нуртується думка про те, що поняття «укр. націоналізм» достатньо скомпрометувало себе, особливо до і в часи другої світової війни. Не додало принади «чинному націоналізмові» і повернення до ідей Д. Донцова (70 рр.), якого в діаспорі вважали, і цілком справедливо, речником «укр. фашизму». Зрештою, йдеться про демагогічні гасла, старі, заяложенi концепції, які не відповідають обставинам, що привело, як зазначило паризьке «Українське слово», до «розхитування моральних підстав, на яких повинна триматися політика визволення». Укр. діаспорна думка дедалі більше схилялася до висновку, що вина в цьому «сама природа націоналізму, заснована на ненависті, неправді і безсилих заздрощах». Апеляції до укр. нації, намагання перенести в Україну орг. бандерівські центри є спробою рятунку свого досить-таки підтоптаного реноме в діаспорі. По-друге, настійне втовкмачування в свідомість деяких кіл в Україні певних ідей, принципів, підходів є частковим проявом пристосовництва до укр. політикуму в діаспорі, яке й дасть, бачте, раду, що воно й як. Певним манкуртизмом віддає від виступів, публікацій, заяв деяких укр. радикалів, що, в свою чергу силкуються й собі втриматися на політ. поверхні за допомогою давно «апробованих», на їх погляд, тез, кличів, бо ж навіть орг. структур. По-третє, слід враховувати й те, що оунів-

ський, «бандерівський» варіант шовінізму був розроблений досить ретельно, мав у своєму розпорядженні не лише відповідні концепції та гасла, але й т. зв. практ. вказівки мало чи не на всі випадки життя. По-четверте, у нас сформувалася авторитарна, конфронтаційна свідомість. Довгий час вона була зорієнтована на боротьбу з внутр. класовим ворогом, а згодом, гол. чином,— з зовнішнім. Та й зараз проявляється конфронтаційна свідомість, орієнтована знову ж таки на пошуки «внутр. ворога», і в образі ворога виступає вже не клас, а нац. спільність. Тобто, на зміну політико-класов. приходить нац. ідея, яка успадковує при цьому антагоністичність попередньої. Безпосереднім виразником такого гатунку настроїв та спрямувань виступають деякі недавно створені політ. організації, партії, блоки та ін. Складнощі, які переживає суспільство на нинішньому етапі, невдоволеність людей їх матеріальн. становищем створюють сприятливий грунт для перманентної відбудови агресивної масової свідомості, надають їй нового імпульсу. До того ж, свою роль відіграють тут правовий нігілізм, а також груповий та нац. егоїзм.

І ще один момент — актуалізація іст. пам'яті, що означає подолання відчуження від власної історії, зіткнулася не лише з «етніч. ностальгією» та ідеалізацією давно минул. часів, але й зі спробами звести рахунки з минулим, вимістити на ньому свій гнів. Стосовно ж до «ріднесеньких до самого споду» націонал-шовіністів та їх діаспорних бонз, вигода обопільна: створюється єдиний такий собі ланцюг, що заковує в одне ціле спадкоємність, «безперервність визвольнофронтівської боротьби» від М. Міхновського до Я. Стецька.

У книзі «Ідея і чин України» (1940) Максим Орлик виклав «основоположне» гасло оунівців: «Ми, націоналісти, мусимо... вчитися організовувати велику революцію і українську імперію на просторах Совітів». Формою устрою цієї «імперії» буде авторитарна націократична держава з верховною владою голови цієї держави, де чільне місце відведено буде для «фанатичних апостолів нової ідеї», з тим, щоб всюди «кермувала тверда, залізна воля боротьби», а пацифізмові буде протиставлено «воюючий націоналізм».

А як же бути з нац. меншинами, що залишились в Україні? Відповідь однозначна: треба «розвинути всі свої біологічні сили й **расово** (підкреслення наше.— **авт.**) оформити себе, щоби наповнити й наситити весь український простір, вилущити з себе весь різнонаціональний елемент і охоронятися від хаотичного перемішування з расовим елементом москалів, тюркських і кавказьких народів». Як визнає М. Орлик, «крім почування патріотизму, велику роль відіграють в житті народів почування «шовінізму», що означає виключність й вороже ставлення до ворогів і чужинців». Здається, цілком ясно і недвозначно висловлені справжні уподобання. І ось, щоб не залишилося бодай якого сумніву в цьому, «Ідея і чин України» розшифровує це поняття в такий спосіб: «В шовінізмі гострота почувань є більш розпалена й піднесена. Патріотизм — це немов шабля, шовінізм — обсічний гострий меч, що відтинає від ворожих сил. Це жар серця й вогонь...» І далі, щоб, бува, не склалося враження подібності шовінізму з патріотизмом, М. Орлик пише: «**Це почування засліпленості й вічно наїженої виключності до противних сил** (підкреслення наше.— **авт.**), як, приміром, польські україножери ставляться до українців. На ворожий шовінізм треба відповісти запеклістю й виключністю свого власного шовінізму».

Занотуємо й собі: **власний**, тобто У. н.-ш.— як осн. спосіб взаємин у стосунках з іншомовн., іншонац. населенням України чи з сусід. народом. За такою логікою, «любов до свого відповідає ненависті до чужого». І далі в поняття нац. характеру вкладаються такі, скажімо, ознаки: «жадоба помсти», «почуття ненависті», «несправедливості», які є «великими рушійними силами». Це й є політ. напрям, що силкувався будь-що «вштрикнути», як писав Д. Донцов, в «охлялі жили українства» напругу агресивності, заразити бацилою ненависті, жадобою помсти, руйнації, включити в нац. свідомість не притаманні їй зло, антидемокр. засади. Має цілковиту рацію проф. А. Білинський, який зазначав: «ОУН від початку свого існування була антидемократичною і диктаторською організацією, для якої гасло «Україна для українців», а всіх інших — геть з України було догмою. Саме в цьому основна ідея їхнього націоналізму».

Зрештою, тоталітарність, антилюдяність, як бачимо, притаманні не лише командно-адмін. системі, а й оунівському (бандерівському) середовищу. Тобто сили, які зараз є в Україні, переймають саме ці риси. Маємо ж, так би мовити, «свого», «вітчизняного» двійника, який силкується воскреснути в такий скрутний для України час, нав'язати людям пута шовініст. марення. Що ж до вже цитованої «Ідеї та чину України», то в ній нав'язується, причому досить настирливо, думка про необхідність ввести в обіг поняття «расової ненависті», яку «відчувають німці до жидів, українці — до москалів», розуміючи під нею **«інстинкт і бажання зберегти чистоту раси і її розвиток»** (підкреслення наше — **авт.**).

Отже, головне — «боротися за укр. державу й **великодержавність»** (підкреслення наше.— **авт.**), «вчитися організувати укр. імперію на просторах Совітів», вдатися до пошуків «фанатичних апостолів нової ідеї» з тим, щоб «кермувала тверда, залізна воля чину боротьби», забезпечити «пост. панування від Балтики по Кавказ», «збудувати могутню укр. великодержаву, визволити всі поневолені Москвою народи і організації Сходу Європи й підмосковської Азії»; і на «десерт» ще одне, не менш важливе «відкриття»: «Україна є авангардом всіх поневолених Москвою народів. Україна є тією новою Меккою і Римом для поневолених народів».

Цікаві міркування щодо цього висловив І. Дзюба. Говорячи про дезінформацію в рос. пресі, він наголосив на тому, що така ж хвиля дезінформації народжується вже і в укр. пресі й укр. засобах масової інформації. Вже замиготіли стереотипи на зразок «Росія — ворожа держава», можна почути фрази про те, що росіяни — біолог. ворог України чи укр. народу. Так. чином, на антиукр. кампанію виникає адекватна і неадекватна відповідь. Але є дуже принципова різниця, а саме: у нас в Україні ось така дезінформація і ось така антиросійська кампанія — це справа політ. черні і дрібних бульварних газеток — «рептильок», як ми їх називаємо. Ні більш або менш солідні політ партії, ні офіц. органи такого собі не дозволять, тоді як у Росії це можуть собі дозволити і серйозні політ. діячі, й найреспектабельніші й поважні органи масової інформації. І що найважливіше — за цією принциповою різницею стоїть ще одне явище. У нас теж є шовінізм. Є найвульгарніший націоналізм, але знову ж таки це справа тієї самої політ. черні. У нас немає інтелектуального шовінізму, у нас немає інтелектуального антисемітизму.

Бандерівські трактування месіонізму, обраності, винятковості укр. нації стало суттєвою компенсацією незадоволеного самолюбства міщанина, обивателя, люмпена. Все виявляється надто просто. Ти українець, значить, вищий, кращий чи навіть найкращий; терор проти ін. нації — це вже і не терор, а «самоочищення нації»; панування расових законів — це просто «націократія». Сама ж держава — це не просто держава народу, а «могутнє знаряддя в руках лишень однієї нації, нації — пана, нації — завойовника, нації, яка панує в ім'я своєї винятковості». Отже, може бути заснована лише укр. держава, переселенці такого права не мають. Це, звичайно, бандерівський підхід, проте проголошений вустами Української народної партії (УНП), створеної в Україні в 1990 р. На її погляд, неправомірною є думка про надання адміністративно-нац. автономій етніч. ґру-

пам. Чому ж так? УНП «пояснює» це тим, що в Україні мешкає лише один народ — український. Всі ін.— це «переселенські етніч. групи».

На наш погляд, слушною з цього приводу є думка М. Бердяєва: «В анархізмі... стверджується свобода, яка неначебто пожирає себе, неначебто внутрішньо себе спопеляє. Це якась гранична понура і нестерпна свобода, в якій людська індивідуальність в'яне та гине, в якій відбувається надрив, і свобода перетворюється в насильство». І далі: «Масами опановують ідеї — міфи, вірування релігійні чи вірування соціально-революційні, але не панують ідеї культурно-гуманістичні». Це цілком пасує і У. н.-ш.

Назад до Донцова? Треба віддати належне демокр. лінії в історії укр. руху, зв'язаній з іменами кирило-мефодіївців, пізніше — Драгоманова, Лесі Українки, Грушевського, Винниченка та багатьох ін. Хоч уже тоді формувалась течія, яка дотримувалась принципу, мета виправдовує засоби. Її уособлювали Донцов, Коновалець, Мельник, Бандера. То був ін. світ, і ми не повинні вертатися до нього. Не треба до сьогодніш. дня прикладати мірки із зовсім ін. іст. ситуації. І коли приймається шов. орієнтація, то може втратитись імунітет до крайніх течій. А втрачати цей імунітет не варто. Отже, коли йдеться про «інтегральний націоналізм», то це була певна «перервність» в укр. визв. думці, об'єктивна реакційна лінія, крайня течія, спрямована на наповнення укр. нац. самосвідомості не властивими їй рисами ненависті, презирства до ін. народів. В цьому його відмінність і від консервативного табору, починаючи з В. Липинського, і від демократичного, започаткованого після 1917 р. в осн. в діаспорі. Та найголовніше полягає в тому, слушно писав І. Багряний, що У. н.-ш. як форма політ. дії і як його певна специфічна ідеологія розійшовся з укр. нац. ідеєю нашого часу, але уперто не хоче цього збагнути. І не хоче збагнути, де саме він розійшовся. А розійшовся він в ставленні до укр. народу. Народ, зрештою, для подібного роду розмірковувань є не суб'єкт, а лише об'єкт історії, точніше — поле для різн. роду маніпуляцій. За думкою, скажімо, Д. Донцова, саме історія є «гоном амбітних людей до панування й оволодіння землею та її нижчими расами», «правом сильних рас організувати людей і народи». Ін. словами, Донцов, а за ним і «інтегральний націоналізм» ділив той чи ін. народи, зокр. український, на певні раси, ввівши в «підгрунтя» У. н.-ш. поняття «елітократія» та «кастократія» всупереч «клясократії» В. Липинського та народницьких устремлінь укр. «державницької» школи. Отже, є лише одне право — право «творчого насильництва ініціативної меншості», яка має підпорядкувати собі власний народ та змусити його до агресії проти ін. Це — вимога, на якій побудував свою теорію Д. Донцов. Він наголошує, що «цей засіб (насильництво) не є з тих, що можуть бути, а можуть і не бути. Агресія, через яку нова ідея приходить до життя, не є припадкова, вона іманентна кожній «теологічній», релігіозній або національній ідеї». Недвозначно відповідає Донцов і на питання, хто має впроваджувати цю ідею в життя: «Провансальці, демократи і прочі народолюбці відповідали — завше народ! Ми відповідаємо — ніколи народ! Ніколи пасивна юрба, лише активна меншість є суспільно-творчою силою, чи то будуть «варяги», чи конкістадори, чи певна кляса, що репрезентує націю, чи нація, що репрезентує націю, чи нація, що репрезентує їх «союз», чи купка «подстрекателей» — скрізь меншість... Творче насильство — як «що», ініціативна меншість — як «хто», ось підстава всякого майже суспільного процесу, спосіб, яким перемагає нова ідея».

«В старій Україні цей поділ на касти,— писав він,— був чимсь самозрозумілим, без чого сама суспільність була не до подумання... Функції верств були розмежовані, перша боронила другу, давала політичний лад, організовувала народ як політичну і моральну цілість... Ієрархізація суспільності й на ній збудований державний лад з окремою, своїми здібностями, расою й положенням відгородженою від інших... кастою — є конечна передумова правильного діяння суспільного организму». Це твердження, проте, абсолютно не відповідало іст. правді. М. Грушевський, всесвітньовідомий дослідник цієї епохи, підкреслював, напр., що в Київській Русі соціальна «диференціація не визначалася різкими границями й поодинокі групи не відділялися неперехідними границями. Єдиною «кастою» того часу можна вважати невільничу верству, яка справді була «відмежована правними прикметами виразно й сильно»».

Навіщо ж було йти на свідому фальсифікацію, «обгрунтовуючи» іст. джерела «кастового» суспільства на Україні? Робилося це для того, щоб довести тезу, яка чітко поділяла суспільство на народ, а за Донцовим — це «юрба», «плебс», «обузданий скот» або «люди з касти жаб, черепах або свиней», і «окрему верству «луччих людей», з яких повинна складатися правляча «каста». «Слово «каста» вживаю свідомо,— писав він,— щоб підкреслити антидемократичний характер рекрутування цієї верстви, добору її членів й її духовно-політичне обличчя, щоб підкреслити її докорінну відміну від маси народу або нації».

З'ясувавши, нарешті, всі ці «практичні проблеми», Донцов переходить до думок щодо післявоєнного устрою в Європі. Крах фашистських режимів, на які він робив осн. ставку, тимчасова відмова його вихованців-бандерівців визнавати політ. авторитет «батька укр. націоналізму» привели Донцова до шукання порятунку у відвертому містицизмі. Не покладаючись вже на «сильну людину», «пана хаосу», він звертається до потойбічних сил: «Упорядкування хаосу,— розгублено пише «співець вольового чину»,— мусить початися наново з розділення, як про це є і в старих легендах чужих народів, і в книгах мудрості нашої нації. Якраз в такі епохи, які гіндуси звуть епохами «калі» (для Євангелія це часи антихристів) дуже помножаться злі, наступить хаотична мішанина, яку прийде направити «Бог кроткий во гніві безмірнім і ярості (як дволикий Вішну)»...».

Йшлося про те, що треба будь-що формувати саме таке бачення, нав'язати волю однієї течії всім ін. течіям укр. політ. життя. Для цього, на думку Донцова, слід «...сіяти ненависть до своїх! Ширити розбрат і взаємне недовір'я! В рідну хату вносити роздор! Так, якраз це! Бо без цього — нема ніякого об'єднання, ніякої збірності. Що тугодумна демократія цього не второпає — нічого дивного». Окреслює Донцов і те, як потім «зв'язати» підкорену спільноту: «Передусім — встановивши ряд догм, ряд правил, ряд аксіом у всіх колах збірного життя, різко очерчених, ясно протиставлюваних іншим, безкомпромісових; встановивши свою правду, єдину і непомильну... Вбити ту віру і ту правду в збаламучені хитливою добою і чужими вправами мозки того загалу, без жалю поборюючи недовірків... В ролі цього магнету (об'єднуючого.— *авт.*) все з'являється меншість, гурт. Він витискає свою печать на думці і волі маси. Він — зорганізований не в партію, не в «об'єднання», а в карний Орден — веде ту масу». Далі він пропагує діяльність формувань орденського типу, протиставляючи їх «захланному парламентаризму» політ. партій. Цікаво, що за зразок йому правили як правлячий «орден» сталінського режиму, так і фашист. «ордени» Німеччини та Італії. Обстоюючи ефективність такої політ. організації, її спроможність нав'язати свою тоталітарну волю суспільству, Донцов писав: «Де панує така виключність думки, де противник називається «апостолом диявола», де протиставляється своя ідея чужій, як Бог Люциферові, або як релігія «трудящого народу» жменьці «визискувачів», там нема мови про компроміс, там є лише «демонізм, вогонь, божевілля і шал...». А до всього того прилучається ще почуття власної непомильності».

Він наполягає на встановленні в ордені атмосфери сліпого послуху та карності — всього того, чим вирізнялася практ. діяльність ОУН. При цьому наголошується, що «сильна містика комунізму» може бути поборена ще сильнішою (а за таку Донцову правив фашизм.— *авт.*).

Профашистська орієнтація Д. Донцова дорого коштувала Організації українських націоналістів, яка беззастережно сприймала його ідеологію. Лев Ребет відзначає, що перед війною «Донцов виступив цілком виразно як пропагатор тоталітарного націоналізму, випустивши брошурками життєписи представників цього напряму (Муссоліні, Гітлера та ін.)... На додаток до цього незадовго до війни появилась у «Вістнику», що його редагував Д. Донцов, дивна стаття з інтерпретацією відомого місця з «Майн Кампф» Гітлера про Україну як німецький колоніальний простір. В цій статті за криптонімом чи ініціалами схований автор доводив, що Україна має для німців хіба що вартість торговельного партнера, і тільки так треба розуміти зворот Гітлера про колонії Німеччини на Сході. Такий курс Донцова мав у дальшому негативний, присипляючий вплив на стиль поведінки ОУН».

Поки ж, підкреслював відомий політолог А. Білинський, догмати Донцова дали «зміст, який в цілості перейняла ОУН. В усіх довоєнних писаннях ОУН славила Д. Донцова як ідеолога українського націоналізму... «Донцовізм» ОУН проголосила своєю політичною релігією».

В сучасних умовах правий край політ. спектру в Україні займають прихильники ідеології інтегрального націоналізму Д. Донцова. Їх небагато — кілька сот чоловік, входять вони переважно до Української Національної Асамблеї (УНА). У теор. статтях і програмних документах «донцовці», як правило, переповідають ідеї свого вчителя, не намагаючись навіть пристосувати їх до сучас. умов. Лідери опозиції не вважають їх реальною політ. силою і переконані, що УНА залишиться купкою галасливих надрадикалів.

Провідники УНА так само зневажливо відгукуються про демократію. На думку снумівського журналу «Напрям», «український національний рух все чіткіше розмежовується на два табори, національ-демократичний і націоналістичний. До першого належать передусім такі масові організації, як Рух, УРП.., а до другого ряд малочисельних організацій (УНП, ДСУ, СНУМ, УНС та ін.)... Боротьба між ними... обов'язково переросте у відверту конфронтацію». Якщо демократи виборювали незалежність парламентським шляхом, з допомогою компромісів, то націоналісти вважають «розмови про мир, про згоду нахабною ліберальною брехнею. Ніякого миру і ніякої згоди ніколи за всю історію людства не було і не може бути. Людство народилося на війні. Форма історії людства є війна... Із закінченням війни закінчиться історія людства». Голова УНА Юрій Шухевич переконаний, що майбутнє належить його однодумцям, бо демократи в Україні — «чисто поверхнева структура, глибокого коріння в народу вони не мають». «Українська революція матиме два етапи,— говориться в «Ідеологічній платформі Української націоналістичної спілки».— Перший — національно-демократичний... другий — рішучий вихід на сцену націоналізму в організованих формах... Ми — люди другої хвилі». Звідки така впевненість?

Так само як ортодоксальні комуністи беззастережно приймають усе написане К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. Леніним, У. н.-ш. ставиться, як до святого письма, до творів Д. Донцова. А той ділив людей на сильних і слабких, на тих, що ведуть, і на тих, що за ними йдуть. Сила суспільності, на його думку, «залежить від форми, а форму дає воля і задум творця». Тому й причини занепаду укр. державності Д. Донцов радив шукати не в «землі» (її багатстві, геогр. положенні), не в «народі» (його свідомості, задоволенні його інтересів, добробуті), а лише в третім, у найважливішім складнику — провідній верстві. Причину перемоги більшовиків він бачив «не в їх доктрині, не в міцній організації», а в «характері кількох людей, їх напруженій до краю волі». Члени УНА не знаходять цих рис у сучас. укр. демократів, так само як їх не було у В. Винниченка чи М. Грушевського, а тому не сумніваються, що ті приречені на поразку, і готують себе до того, щоб стати рятівниками нації. Ю. Шухевич переконаний: «Наш день наступить завтра. І це буде дуже потужна сила, і сила ця буде на центральній і східній Україні, а не на західній, яка скотилась в опортуністичне болото».

Визначаючи, зокр., феномен негативного впливу Донцова на формування політ. думки в Зах. Україні в міжвоєнні роки, Б. Цимбалистий вважає, що ідеологію, пропоновану Донцовим, не можна назвати інакше, як сусп. параноїдністю. В цій схемі світ поділено на добрих та злих. Останні — це Антихрист, ліберали, і масони та їм подібні — утворили апокаліптичну змову на знищення укр. народу, яку можна вбачити навіть у найневинніших речах. Боротьба добра проти зла вимагає безкомпромісності з боку «луччих людей», тобто тих, які вважають себе єдиними патріотами серед укр. народу. Вона вимагає також підпорядкування народу якійсь індивідуальності, що іменується вождем чи провідником, підпертій авторитетом кількох вибраних осіб з нашої історії.

Цікавою є думка О. Мотиля — проф. Колумбійського ун-ту. Те, що Донцов зміг так запанувати в укр. ідеолог. і філософ. мисленні,— вважає він,— було свідченням злиденності міжвоєнної укр. політ. думки.

Оцінка українською етнополітичною думкою. «То не ідеал, до якого йдуть через руїни та трупи»,— вважав, напр., Д. Яворницький. В. Липинський писав у своїх «Листах до братів-хліборобів», що до укр. держави укр. шовіністи йшли через нац. ненависть. І всі ті «методи нац. організації» та «способи нац. боротьби» є невдалими, навіть шкідливими для укр, нації. «Ви, націоналістичні шантеклери,— писав він,— думаєте своїм кукуріканням «створити націоналістичний потяг України... Створюєте річ непотрібну та неможливу: український націоналізм серед мас, що навіть поняття про націю не мають... Ви, націоналісти, навіть не здатні надати реальних форм хаосу. Ви лише здатні безперервно його поглиблювати». Зрештою, У. н.-ш., на думку Липинського, «є виразом проти природничого механізму, злоби, нікчемності та хаосу в думках». Говорячи далі про соціалістів, які йдуть, на його думку, до укр. нації через соціалізм та соціальну заздрість, Липинський вважав, що і ціль у соціалістів та націоналістів одна, владу на Україні з допомогою «соціалістичного» та «націоналістичного» народу захопити в свої руки. Хоч це було сказано у 30-х рр., проте паралелі з сучасністю надто рельєфні. І не рахуватися з думкою мислителя, сторіччя з дня народження якого у 1992 відзначалося в Україні, аж ніяк не можна.

Б. Грінченко вже в 1906 відмежувався, за його власним висловом, від того «хворобливого напряму в українському суспільному рухові» кінця 80-х — поч. 90-х рр., представники якого прагнули будити й розвивати нац. почуття тим, що протиставляли свій народ ін.

Ми можемо говорити далі про певну «естетизацію» нац. відсталості, про необхідність відходу, за словами М. Драгоманова, від того «укр. патріот. етнографізму» та«етнографічно-нац. самосвідомості», у яких виводяться різні соціолог. схеми з опорою на «нац. українофільство». «Націоналізм, котрий би старався відгородити нас від такої спілки з освіченими народами, ми вважаємо напрямом шкідливим»,— писав М. Павлик.

У І. Франка знаходимо такі думки: «Ми далекі від того, щоб нехтувати вагою національного питання, т. зв. розвитку народності у всіх її питомих формах (мові, звичаях, одягу і т. ін.), але так не хочеться нікому забувати,

що розвій народності є тільки одним з виявів розвою народу, виявом рівнорядним з розвоєм економічним, громадським, освіти і т. ін. Певна річ, він тісно в'яжеться з усіма тими проявами розвою, але ж власне для того не можна його вважати за щось кардинальне, найважливіше і виключно миродайне і розвой народності без розвою живого народу, його добробуту, освіти, рівності громадської і прав горожанських є або пустою мрією, доктриною, або штучним, тепличним витвором».

Відомо, яку боротьбу довелося вести М. Драгоманову з укр. «національниками» (вираз Драгоманова), яких він звинувачував у нац. самолюбстві (егоїзмові), який бачить у національності альфу та омегу, «початок та кінець» всього. Він вважав, що подібний підхід нанесе шкоду інтересам народів, якщо національність буде поставлена на п'єдестал як щось самоцінне, як якась «святиня». В своїх «Чудернацьких думках про українську національну справу» він приходить до висновку: «Сама по собі думка про національність ще не може привести людей до свободи і правди для всіх і навіть не може сприяти упорядоченню державних справ. Необхідно шукати всесвітню правду, як була б спільною для всіх національностей».

«Чи Україна тільки для українців?» — саме так поставив питання М. Грушевський у серії статей, надрукованих у часописі «Нова Рада» (1917 р.).

З різн. сторін, писав він, до мене звертаються з тривожними запитаннями, чи це за нашою згодою і з нашого відома оголошуються по різн. місцях такі слова, що Україна тільки для українців, а «кацапам» звідси треба забиратись, що всякі посади на Україні повинні тепер займати тільки українці, а ін. людям робити тут нічого. «Сі розмови дуже неприємно вражають навіть дуже прихильних до українства людей, а деякі люди поступові, ідейні з неукраїнців, які по-своєму старалися для краю, беруть собі такі розмови до серця і справді збираються з України перебиратися до інших сторін. Не маючи змоги окремо відповідати на такі запитання і заспокоювати затривожених, я ще раз беруся за перо, щоб сею дорогою відповісти з усією рішучістю — Ні!

Ні я, ні мої товариші, організовані українці, не згоджувалися з такими поглядами, не мали ніяких таких гадок, навпаки — завсігди проти них виступали і виступають, бо вони не згідні ні з нашими принципами, ні з інтересами України.

Ми думаємо якраз навпаки, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе.

Всякий, хто водиться з такими поглядами, дорогий співгорожанин для нас, незалежно від того, хто б він не був — великорос, жид, поляк, чех. А хто хоче тільки живитися з праці народної, бути паразитом, поїдателем солодких кусків — той нам не потрібен, без різниці, чи він не-українець, чи українець.

Виклики про «Україну для українців» відзивалися не від нинішнього дня. Але вони походили від окремих людей, або від дрібних гуртків, які зоставалися поза межами організованого поступового українства. А організоване українське громадянство безоглядно заявлялося проти них.

Десять літ тому назад наш визначний письменник В. Винниченко їдко висміяв сих людей, котрі навіть в українських тюрмах не хотіли терпіти кацапів і веліли їм забиратися до Московщини. В сій іронії був глибокий зміст. Поки Росія була в'язницею народів, Україна зробилася тісною камерою сеї в'язниці, й її арештанти, збиті силоміць до купи, позбавлені свободи й ініціативи, не маючи виходу з свого неможливого становища, зривали серце на своїх товаришах, шукаючи між ними ще слабших, ще більш обділених долею. На сім грунті виростав шовінізм, антисемітизм, «сей дурацький соціалізм», як його влучно прозвано, і всякі інші викривлення громадської думки. Але в просторій хаті широкої автономії України, котру будуємо на міцних підвалинах російської революції, повинно знайтися місце всім корисним, активним робітникам, перейнятим бажанням добра громадянству, без різниці їх національності, партійних поглядів й ідеології.

Різні вихватки, не згідні з нашими принципами, походять часом від людей, рознервованих пережитим українським лихоліттям, нагінками правительства і неприхильністю російського і зросійщеного громадянства. Не хочу тим оправдувати їх, але все-таки добачаю в тім деякі «лагодячі обставини» (смягчающие обстоятельства), поки маємо тут діла з людьми, які давніше справді терпіли за своє українство. Але се, мабуть, буває дуже-дуже рідко. Скільки можу судити, далеко частіше вихвачуються з такими шовіністичними гаслами люди, які дуже тихо сиділи під час попередніх нагінок на українство і стали виявляти надзвичайну прудкість, тільки коли запахло в повітрі печеним.

Всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей несимпатичні й небажані взагалі коли б то не було. Тепер же, в нинішніх обставинах, коли так треба такту і розваги, порозуміння і солідарності для осягнення великої мети,— вони недопустимі зовсім. Їх треба попросту признати національним злочинством і виступати проти них з усією рішучістю».

Це визначення М. Грушевського цілком придатне для сьогодення, коли відтворюється на наших очах шовінізм на укр. підгрунті. Він бо й є злочином проти укр. нації, проти народу України зі своїм гіпертрофованим, дутим «українофільством», яке виставляється щоразу напоказ та є фальшивим, фарисейським, підступним та бундючним. («Без нашої ж участі не може бути вирішеним порядок завтрішнього світу»,— вважають бандерівці.)

То ж не випадково професор права зі Львова Лук'янович назвав шовінізм, що паразитував на укр. проблематиці, «гангреною на нашому нац. організмі».

Ставлення українського політикуму в діаспорі. Ю. Дойчаківський у статті під промовистою назвою «Чи ми готові?» (1985), опублікованій у газеті «Народна воля», зазначив, що укр. націоналісти (бандерівці) не можуть бути «справжніми патріотами», оскільки постійно ведуть нікому не потрібні дискусії, гризуться за добре оплачувані місця в керівництві різн. «визв. центрів». «Українські визвольні аспірації йдуть проти прагнень всього світу, який зацікавлений, щоб на землі був мир, добробут і гармонія». М. Бараболяк («Українські вісті», Детройт) у свою чергу зазначив, що в укр. політикумі за кордоном все «вбиває ідеологізм», тобто надмірна прихильність до фашизму, основою якого в часи Другої світової війни стали ідеї нім. фашизму. Тоді це нібито було виправдано. Однак з тих пір в світі все змінилося, незмінною залишилася лише фашист. ідеологія, яка й перешкоджає «визв. змаганням». Саме цей фашист. «закам'янілий ідеологізм« вбиває політ. думку, доводить до інтелект. виродження увесь закордон. «сукупний нац. організм». Він перетворився в доктринерство, позбавлене логіки, яке лише спекулює на патріотизмі зарубіж. українців. А найбільшої шкоди «надмірний ідеологізм» завдає молодому поколінню, яке його не розуміє і відходить від ідеолог., політ. і громад. життя.

Відомий за кордоном С. Горак стверджує категорично: «... симпатії ОУН до нацистської Німеччини можна пояснити подібностями форми і змісту, які створювали логічні підстави для співпраці». Виходить, ці симпатії до фашизму залишилися в силі й зараз. Шовінізм є шовінізм, незалежно від того, якої він «національної масті».

За свідченням Б. Осадчука, проф. Берлінського Вільного університету, події, які відбуваються в Україні, є, з одного боку, відродження — національне, духовне, по-

літичне. А з іншого — існує небезпека нового волюнтаризму: на місце комуністичного може стати антикомуністичний. У дуже невигідному світлі виглядає відсутність справжньої оцінки змін у програмово-ідеологічних течіях Руху. Перехід німецьких еліт від підтримки до початкового охолодження, а може, й опозиції супроти стремлінь і побажань України, викликали дві події: конференція укр. правокрайніх націоналістів («бандерівців») і надання почесного громадянства Львова провідниці того націоналістичного руху Славі Стецько. Треба знати, що жодна з демокр. нім. партій не схильна підтримувати які-небудь зв'язки з тою групою. Усі демокр. нім. групи — від партій через профспілки до літерат. груп і студент. об'єднань — тримаються якнайдалі від т. зв. революц. ОУН. Причин багато, а головні — документи про ставлення тієї групи до фашизму і гітлеризму у 30-х рр. і до укр. демокр. партій у Зах. Україні, співпраця після Другої світової війни з найбільш реакційними режимами, напр., з Іспанією генерала Франко, з Півд. Кореєю і режимом Чанкайші, та боротьба проти укр. демокр. партій у діаспорі, ворожість до генерала Григоренка та боротьба проти Гарвардського укр. ін-ту і його засновника проф. О. Пріцака. «Все те витягають німецькі експерти з архівів і запитують, чи у Києві і Львові і про це не знають? Справа є серйозна, і Україна може більше втратити, ніж дехто може собі уявити».

Декілька слів про точку зору В. Гришка, почесного голови Укр. революційно-демокр. партії (УРДП). На його думку, конче потрібно переглянути «ідеологічно-світоглядний багаж укр. націоналізму в його оунівській інституції», маючи на увазі волюнтаризм «сукупної» ОУН, вождівське «всеохопленство», що так чи інакше означає тоталітаризм. Оунівська версія, слушно вказує Гришко, була запозичена у фашист. рухів тієї доби та мала своїм теор. підґрунтям ідею корпоративного устрою. Це була націоналістична версія не демокр., а тоталітарної влади. Професор Р. Шпорлюк, у свою чергу, виступив рішуче проти твердження, ніби ОУН, йдучи шляхом демократизації, здійснила еволюцію прогресивного напряму. На його думку, це зробили пізніше «двійкарі», а бандерівці продовжують стояти на старих засадах. М. Павлишин, проф. університету ім. Монагуа (Австралія), говорить про те, що визв. аспект культури, визв. проект вже втратив логіку. Продовження ж цієї системи моделювання в незалеж. нації-державі несе загрозу ексклюзивності домінування, словом, таку саму монополістичну тенденцію, проти якої визв. теологія колись сама боролась. Більше того, колиш. риторика визволення прагне тривати як риторика переможця. Колиш. заподіяні кривди часто створюють непереборне бажання «спростувати колиш. брехні тоталітаризму та рос. шовінізму, часом досить однобічно, коли створюються нові, раніше табуізовані, бінарні протиставлення (зокр., протиставлення «українці — неукраїнці»)». Йдеться про підкреслення в щоденному житті атрибутів укр. етнічності, здатних виключати інші: укр. мови, укр. фольклору, пієтет щодо суто укр. варіантів християнської релігійності. Такі тенденції зустрічаються і в полеміці довкола Криму, і в популярній белетристиці та історіографії «про козаків» (зокр., для дітей), і в таких ніби невинних явищах, як видання колядок. «Історія», «великі розповіді»,— слушно вважає М. Павлишин,— закінчилися і завдання тепер — влаштуватися в сучасному».

Проф. А. Білинський зазначав: Україна стала самост. незалеж. державою, визнаною ін. державами світу. Перед парламентом, урядом і цілим народом України гол. завдання: утвердити цю державність, розв'язати екон., соціальні та ін. питання. Ми розуміємо біль оунівців і УПАістів з того приводу, що укр. держава стала реальністю не як результат їхньої революційно-визв. боротьби і політики, а як результат зовсім ін. подій. Закордон. провід бандерівців робив заходи, щоб у Зах. Україні відновити пам'ять про їхнє героїчне минуле, підносячи на мітингах героїчність бійців УПА, будуючи пам'ятники Бандері, називаючи вулиці його іменем тощо. Під впливом закордон. проводу ОУН певні кола населення Зах. України стали домагатися визнання боротьби ОУН — УПА як визвольної. До речі, ОУН завжди рекламувала свою боротьбу як визв., відкидала кожну ін. боротьбу як невизв. Це довело до поділу суспільства: на одному боці були револ. визволителі, а на другому — «опортуністи», «угодовці». Україна зараз не потребує тих критеріїв. Але коли епігони ОУН — УПА домагаються, щоб визнати їхню діяльність визв., то, мабуть, мають на увазі те, що вони завжди «хотіли» визволяти Україну. На жаль, для дослідника, який має відповісти на питання, чи була ця діяльність насправді визв., чи був між нею і поставленою метою якийсь причинний зв'язок, саме хотіння не має значення. Не рядові учасники УПА, а провід ОУН — УПА мусить відповісти на питання, як він, організуючи УПА в котлі між двома мілітарними велетнями, отже, прирікаючи тисячі УПАістів на певну смерть, хотів осягнути свою мету — незалеж. державу? Напр., у березні 1992 р. в Києві відбулася конференція націоналістів, скликана Всеукр. Братством ОУН — УПА та ін-том політ. освіти в Мюнхені. З «програмовою доповіддю» виступила С. Стецько, яка зараз є головою проводу ОУН в Мюнхені. З нею приїхали й ін. доповідачі. Говорили про «іст. місію» ОУН, але не говорили про те, що ОУН від самого початку свого існування була антидемокр. і диктат. організацією, для якої гасло «Україна для українців», а всіх ін.— геть з України, було догмою. Саме в тому осн. ідея їхнього націоналізму. Прийнято резолюції, серед яких була й така, що вимагала виходу України із СНД. Чому? Напевно, тому, що ОУН «хоче» повністю самост. України, а приналежність до СНД є до цього перешкодою. Але ніхто з доповідачів і тих, хто приймав цю резолюцію, не аналізували, чи такий вихід в даних умовах не завдав би Україні шкоди. Отже, знову не було розрахунку, а була фраза. Ще одна резолюція вимагала розпуску Верховної Ради і дострокових виборів на багатопартійній основі. Кожн. ясно: це курс на анархізування політ. життя в Україні з непередбаченими наслідками. Ін. словами, це — продовження революційно-визв. боротьби ОУН «за побудову громадян. суспільства і використання демокр. методів боротьби». Як це погодити з відстоюваною з 1922 р. антидемокр. ідеологією? Чи ОУН з її антидемокр., монопартійним і диктат. минулим компетентна висувати таку резолюцію? Чи не потрібно відкликати спершу постанови своїх Великих зборів? Чи не час скликати Великий збір і прийняти демокр. програму? Це було б непогано, але чи було б тоді доречно втримувати стару назву ОУН? Як цього не станеться, то реабілітація ОУН — УПА з боку найвищих держ. органів України була б великою помилкою.

Один з активних політ. та громад. діячів укр. діаспори у США С. Процик вважає, що з політ. точки зору зах. діаспорі нема що принести в Україну. Перед війною та у воєнні роки укр. політ. життя було роздроблене по різн. групах, які спершу не визнавали одна одну. Ці угрупування на чужині не змогли створити такі структури та механізми, які б інтенсивно діяли в напрямі здобуття та розбудови укр. держави. І далі: «Напередодні та під час другої світової війни склалася така лінія серед нас, можливо, тоді й справедлива: комплексне негування всього, що діялося в Україні. Гору взяли ті, хто проповідував не писати листи в Україну, не висилати продукти харчування туди, бо там правлять большевики, беруть мито за пересилання, отже, виручені кошти йдуть на поневолення українського народу. Не зв'язуватися ні з ким, не приймати ансамблі з України, письменників, митців, бо всі вони большевики... То є велика негативна

сила в стосунках з Україною. Та незалежно від нього були чинники, які зумовлювали зв'язок з людьми в Україні. Тепер ці люди, з якими ми вдержували зв'язки, керують Українською державою».

Діаспора, з політ. точки зору, не є якимось монолітом однодумців, як це на перший погляд здається; є там бандерівці і мельниківці, двійкарі та гетьманці, револ. демократи і навіть соціалісти, які перебувають у перманентному протиборстві. Причому особливістю сьогодення є «одночасне переношування міжпартійних непорозумінь і взаємопоборства з еміграції на материк». Йдеться про нав'язування, причому досить настирливе, саме такої, а не ін. точки зору на події в Україні, їх оціночні взаємовиключні судження. Слушно писав з цього приводу канадський «Український голос»: «Цілковитим політичним нонсенсом є пробування насаджування на рідних землях «державної експозитури», фіктивних урядів і правлінь з-за кордону. Не помагають зміцнености і згуртованости національних сил намагання перекидати і штучно насаджувати на рідних землях відсталі ідеологічні схеми і «кліше» при допомозі дешевих, під партійний інтерес підстрижених партійних матеріалів, навіть якщо вони витримані у найбільш гура-патріотичних «формульовках»». Будьмо обережні, зауважує «Український голос». І далі: «Наші рідні екстремісти не навчилися нічого від жорстоких подій, що їх вони самі створили в Галичині в час і після другої світової війни. Не заперечуємо їхній суперпатріотизм. Але на холодний політичний розсудок в наших екстремістів панує ще до сьогодні посуха. За їхні національні подвиги ми заплатили дуже і дуже дорогу ціну... Отже, будьмо обережні».

УКРАЇНСЬКИЙ ПАТРІОТИЗМ. Це один з визначальних наріжних каменів моральности, справжньої духовності. Всі вимоги, що зачіпають такі доленосні суспільно-державні проблеми, як ставлення до праці, суспільно-політичної діяльності, міжнаціональних, міжетнічних відносин, формування особистості, так чи інакше пов'язані з У. п., оскільки дотримання цих вимог є обов'язком перед власним народом. Поняття У. п. тотожне П. народу України, тобто це вияв почуття любові до України не лише з боку українців, а й інших етнічних груп, національних меншин, які постійно проживають на території України і визнають її своєю батьківщиною. До недавнього часу патріотизм, любов кожного народу до своєї батьківщини, зокрема до України, ставився під сумнів, тлумачився як національна обмеженість. У. п.— явище синтетичне, яке відображає все незаперечно цінне з історії української державності. Він базується на національній свідомості й повазі до інших народів, їх землі та культури. Історичний досвід цивілізованих країн підтверджує, що невід'ємними складовими і вартостями справжнього патріотизму є збереження людяності і прав нації, активна державотворча заангажованість громадянина в такому дусі, відповідальність та готовність до протидії порушенням елементарних засад свободи, пошани та самопошани людини і нації, демократії й гуманності взагалі.

Знаходячись під російським, польським, австро-німецьким пануванням, українська нація не мала змоги учитися рідною мовою, вивчати власну історію, вільно користуватися культурними надбаннями. Поневолювачі поширювали псевдопогляди про те, що український народ ніколи не жив самостійним державним життям, заперечували його національну окремішність, прищеплювали йому російський, польський, австрійський патріотизм. Впродовж кількох століть гноблення і експлуатації з боку чужоземних окупантів була спотворена духовність українського народу. Грубо нав'язувалась думка про те, що в реальній історії України майже не було, окрім Б. Хмельницького та Т. Шевченка, жодного видатного громадсько-політичного діяча, з ясною соціальною і моральною позицією та її інтенсивним, дієвим виразом. Таке нігілістичне тлумачення розвитку громадсько-політичної думки в Україні, свідоме замовчування й фактичне ігнорування реальних історичних фактів було одним з вагомих аргументів тези про відсутність феномену патріотизму серед українців і, таким чином, українських патріотів. Зараз українська нація перебуває в стані відродження. На передній план перед українським суспільством висуваються проблеми чітко окреслених понять «батьківщина», «державність», «патріотизм» й т. п., про які до останнього часу не могло бути й мови.

Понад триста років український народ був позбавлений права самому визначати своїх патріотів, говорити про У. п. й своєю плідною працею зміцнювати його. За царату відкрито заборонялась або ж обмежувалась будь-яка діяльність у сфері виховання українських громадян в патріотичному дусі щодо своєї батьківщини. В умовах радянської доби, хоча відкрито й не заборонялось, але фактично існувало табу навіть на вживання таких термінів, як У. п., український патріот. Вони були підмінені поняттями радянський патріотизм, радянський патріот. В той же час беззастережно вживалося поняття російський, руський патріотизм, російський патріот як синонім радянського патріотизму, радянського патріота. Окрім цього, українському народу нав'язувалося великодержавне російське, шовіністичне бачення своєї історії. Від доби Петра I була успадкована схема, згідно з якою визначалось, хто є зрадник, запроданець серед українського народу. Причому тавро зрадника, запроданця прищеплювалося якраз тим його представникам, котрі вболівали за долю України, свого народу, віддавали своє життя за краще майбутнє України, боролися за відновлення незалежної, самостійної української держави. Звідси укорінювалась думка, що український народ не мав своїх патріотів і взагалі не має ніякого власного українського патріотизму, а йому притаманний лише націоналізм, і продукує він лише націоналістів. При цьому ярлик націоналізму, націоналіста навішували будь-кому з українців, хто хоч чимось виявив себе вболівальником за долю свого народу, хто відстоював його національні, державницькі інтереси.

У. п. визнає природню закономірність довготривалого історичного розвитку української нації, народу аж до створення своєї державності. Нині відроджувана українська держава кревно зацікавлена в зростанні національної свідомості, національної гордості, оскільки ці емоційні та морально-психологічні чинники відіграють роль ферменту в суспільстві, накопичують людську енергію, волю, кличуть до активної патріотичної суспільно-творчої діяльності багатомільйонні верстви народу України. Таким чином У. п. сприяє процесу національно-державного розвитку, спрямованого на побудову демократичного, громадянського суспільства. Такий справжній патріотизм є однією з форм реалізації вищого національного інтересу. Його ніщо не поєднує з намаганням деяких суспільних сил вибірково оцінювати певні історичні події всупереч їх об'єктивній ролі. Ми поділяємо думку про те, що треба рішуче відкидати й засуджувати будь-яку спробу давати одномірну, однозначно негативну оцінку кожному з періодів історії взагалі і України зокрема. Між тим, деякі з так званих доморощених ура-патріотів, «наставників» любові до України безапеляційно тлумачать її складну історію. Який патріот, до якого б народу він не належав, не хотів би вирвати кілька сторінок з вітчизняної історії і не горів би обуренням щодо забобонів і вад, властивих його співвітчизникам?! Це стосується й історії України. Але такий підхід не сприяє зміцненню, поширенню патріотичних почуттів, консолідації соціально-творчих сил народу України в процесі розбудови своєї незалежної держави. Навпаки, природно-історичні державотворчі сили роз'єднуються шляхом повернення громадської свідомості

до почуття ідеологічної та історичної помсти. Ура-патріоти своїми діями серйозно ускладнюють взаємовідносини в суспільстві. Під прапором націонал-патріотизму вони іноді грубо тиснуть «на суспільну свідомість», беруть на себе роль пророків у своїй вітчизні, єдиного знавця історії, культури.

Почуття патріотизму, любові до рідної батьківщини потрібно систематично й цілеспрямовано виховувати у всіх громадян України, особливо молоді. Всі можливості нашої культури треба використати для повернення молодому поколінню ідеалів справедливості, високої моральності, поваги до історії своєї держави, до праці як споконвічних цінностей українського народу. У. п. нічого спільного не має з тупим захопленням дрібницями національного побуту (вишиванки, писанки, козацька екіпіровка, одяг й т. ін.). Цей ура-патріотизм, що похваляє все своє й гудить чуже, протилежний справжньому патріотизму. Патріотизм — це не всебічна хвальба всього того, що своє, любов до батьківщини не має бути сліпою, без застереження в пожертвуванні їй, але не в марнославному самозадоволенні. У таку любов може включатись і ненависть, зокрема до забобонів та вад своїх же співвітчизників. Патріотизм видатних політичних і громадських діячів України в минулому завжди був тісно пов'язаний, з одного боку, з неприйняттям пануючих порядків, насильно чи оманою встановлених чужоземцями на українській землі, які утискували творчі сили народу, а з іншого — зневагою, осудом тих верхів суспільства, які паразитували на поневоленні народу.

Ніхто не може заперечувати, керуючись здоровим глуздом, що крайні форми націоналізму, шовінізму та національного нігілізму не мають нічого спільного з процесом демократизації суспільства, справжнім (не мітинговим) патріотизмом. Любов і повага до своєї батьківщини спирається на національну і патріотичну свідомість людей, вихованих на засадах поваги й шани до історичних державотворчих особистостей, видатних діячів науки, техніки, культури минулого. Чи потрібно наголошувати, що замовчування, а тим більше дискредитація історичних постатей в галузі політики, військової справи, науки, мистецтва, культури розпорошує патріотичну і національну свідомість, не сприяє становленню патріота.

У п. визнає природну закономірність виникнення Київської Русі, еру козаччини й національно-визвольних змагань проти чужоземних загарбників, а також становлення й існування України радянської з її державним соціалізмом. Програма громадсько-патріотичного виховання українського народу напевне здатна істотно знизити напругу в його свідомості, яка викликана неоднозначністю в ставленні до свого історичного минулого, і тим самим забезпечити встановлення злагоди. Відзначення знаменних дат з давньої і недавньої історії України може позитивно сприяти розвитку в людей, особливо молоді, почуття патріотизму, любові до рідної батьківщини. Але значення У. п. не вичерпується згаданим. Він дає змогу поєднати боротьбу за розбудову держави, за національну незалежність з боротьбою за соціальну справедливість.

УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІТИКУМ В ЗАХІДНІЙ ДІАСПОРІ ТА УКРАЇНА. Українські політичні партії в діаспорі сформувалися в основному в 1945—1955 рр. насамперед в країнах Західної Європи (де перебували або були інтерновані колишні українські військовики та робітники), після чого основні центри діяльності перенеслися на терени Північної Америки. Існуючим численним представникам російської і польської еміграції особливо пощастило в 70-х та 80-х рр., коли туди прибуло багато нових емігрантів (серед яких було багато євреїв). Ця найновіша молода еміграція не тільки активізувала вже діючі там організації — вона створювала також нові політичні угруповання, товариства, видавничі установи тощо. Все це значно зміцнило еміграцію, а також наблизило її до існуючих обставин і розвитку подій в Росії та Польщі.

Порівняно з цим розвиток українського еміграційного політикуму відбувався в ізоляції від материка. Навіть більше — деякі політичні групи навмисне агітували проти відвідин України, а також активно знеохочували еміграційну спільноту від контактів з культурницькими групами з України, які мали виступи в країнах проживання українців. Це призвело до самозамикання українства в своєрідних «гетто», ізоляції від дійсності, незнання ситуації в Україні.

Не треба забувати, що переважна більшість українських емігрантів, які опинилися після 1945 р. за кордонами України, це греко-католики та галичани. Цьому є різні причини. Найголовніша з них — так званий Ялтинський договір, де одним із параграфів було вирішено, що всі українці, які до 1939 р. мали громадянство СРСР, повинні бути репатрійовані до СРСР. І тому багато українців із східних областей України, щоб уникнути примусової репатріації, видавали себе за громадян західних областей. Близько 80% української діаспори — це греко-католики, що має важливий вплив як на розвиток, так і на структуру політичних груп, їх взаємне співвідношення і ставлення до ситуації в Україні. Все-таки треба підкреслити, що взаємини між віруючими обох церков — УАПЦ та УГКЦ є дружніми.

Українська діаспора складається з багатьох політичних партій. Перед приходом до влади Горбачова прорадянська преса змальовувала їх найчорнішими фарбами, прозиваючи всіх «бандерівцями». Коли йде мова про так званий «бандерівський рух», в нього включаються всі без розбору групи і формації, які боролися за визволення України. Зате на Заході «бандерівці» — це дефініція порівняно вузької української еміграційної політичної партії.

Передовсім українську політичну еміграцію можна поділити за критерієм їхньої ідеологічно-філософської орієнтації; за конфесійно-церковною приналежністю; за підтримкою консерватизму; за ступенем віддання переваг нації над державою та індивідуальністю; за ставленням до капіталізму і приватної індустрії; за поглядами щодо демократії та оборони революційної або еволюційної стратегії визволення. Проте слід зазначити, що українські еміграційні політичні партії не мали ніколи можливостей діяти нормально, серед народу, як державно-парламентські партії, проходячи на «верхи» через виборчі кампанії, що мало б важливий вплив на їх активність.

Українські еміграційні партії можна поділити на три основні групи: націоналістів, соціалістів і націонал-демократів. Найсильнішою в націоналістичній групі слід вважати Організацію українських націоналістів-бандерівців (ОУНзч — закордонні частини, а починаючи з 60-х рр. ОУНр — революціонери), Організацію українських націоналістів-Мельника (ОУНс — солідаристи) та Союз гетьманців-державників. До націонал-демократичної групи належать Українська революційно-демократична партія (тепер вже Українська республіканська демократична партія — УРДП); Організація українських націоналістів — за кордоном (ОУНз — яких ще звуть «двійкарі») разом із Середовищем Української головної визвольної ради (УГВР). Починаючи з 1954 р., кожна з них стала окремою політичною партією. Тільки три з вищеназваних, а саме ОУНр, ОУНс і УРДП мають партійний апарат.

Н а ц і о н а л і с т и ч н а г р у п а. В «націоналістичній» групі є три партії: ОУНр («бандерівці»), ОУНс («мельниківці») і СГД («гетьманці»).

Під час нацистської окупації України гетьманці під керівництвом Павла Скоропадського (який був гетьманом України в 1918 р.) діяли напівлегально. Після його смерті керівництво СГД перейшло до його сина Данила

Скоропадського. СГД видавав журнал «Державницька Дума» і публікує газету «Батьківщина».

ОУНр (керована Степаном Бандерою і відтак Ярославом Стецьком) — це майже поголовно галичани і греко-католики. Базуючись на ідеології Степана Бандери (з 1940—42 рр.) — йти революційним шляхом до незалежності — ОУНр є безкомпромісно авторитарною партією. Вона вимагає контролю суспільного життя, опанування громадськими, релігійними і політичними організаціями і установами, щоб зрештою прийти до монопартійної системи. Це призвело їх до конфлікту з іншими політичними партіями, які, реагуючи, творять оборонні об'єднання проти ОУНр.

ОУНр оперує великим і сильним партапаратом і має навіть окремий партійний прапор — дві однакового виміру чорна і червона половина (до речі, цей прапор ніколи не був прапором УПА, як дехто намагається безпідставно твердити). Обидва провідники ОУНр — Степан Бандера і Ярослав Стецько — під час останньої світової війни були ув'язнені, а по війні поселилися в Мюнхені, де на базі ідеології 1940—42 рр. і писань Дмитра Донцова заснували свою партію, обстоюючи гасло «Україна для українців». Це суто націоналістична партія. На 4-й конференції ОУН в 1955 р. та конгресі ОУНр в 1968 р. вони прийняли ідеологію Донцова й почали видавати його твори.

ОУНр має журнал «Визвольний шлях» (Лондон), газети «Шлях перемоги» (Мюнхен), «Національна трибуна»(Нью-Йорк) і «Гомін України» (Торонто). В Лондоні ОУНр має Видавничу спілку і Українську центральну інформаційну службу (УЦІС). Ці інституції знаходяться під тим самим дахом, що й музей Степана Бандери. ОУНр публікує ексклюзивно матеріали УЦІС з України.

В 60-х рр. всі організації, які перебували під контролем ОУНр, охоплено в так званий Український визвольний фронт (УВФ). Головною причиною цього було прагнення увійти в Світовий конгрес вільних українців (СКВУ), членами якого повинні бути тільки делегати представників громадських організацій (а не політичних партій).

До УВФ входять такі групи, як Спілка української молоді (СУМ), Товариство студіюючої молоді ім. М. Міхновського, Ліга визволення України (Канада), Організація оборони чотирьох свобід України (США) і Союз українців у В. Британії (СУБ). СУМ видає журнал «Крилаті».

З часу, коли ОУНр почала звати себе ОУНзч, був сформований антибільшовицький блок народів (АБН), який тепер очолює пані Слава Стецько. Головною нацією в АБН є українці. АБН є складовою частиною світової антикомуністичної ліги з базою на острові Тайвань, в якій, крім АБН, є членами інші антикомуністичні організації з країн «третього» світу.

Крім того, ОУНр створили екзильне Державне Правління, яке бере свій початок від 30 червня 1941 р. у Львові. Але це «Правління» з іншим екзильним урядом — Державним Центром УНР,— на жаль, не співпрацює. Через короткий час (в 1948—49 рр.) ОУНр увійшла до Української Національної Ради, але з початку 1950 р. ОУНр і СГД є противниками УНРади і екзильного уряду — так званого Державного Центру УНР.

В еміграційному націоналістичному політичному спектрі своє місце займають також ОУНс («мельниківці»). Історія першого розламу в ОУН і його причини досить добре відомі в Україні.

В деяких публікаціях в Україні поширилося твердження, що різниця між «бандерівцями» і «мельниківцями» полягає в тому, що ніби останні були більше схильні «коляборувати» з німцями. Це — неправда. Різниця між ними є, але вона дещо складніша.

До речі, членство в ОУНс — також західноукраїнське, але в його складі є значний відсоток вірних УАПЦ з Волині. Це особливо видно у В. Британії: в Союзі українців у В. Британії (СУБ) — членство у переважній більшості з галичан і греко-католиків, а в Об'єднанні українців у В. Британії (ОУуВБ) більшість членів православного обряду.

Тривалий час ОУНс підтримувала ДЦ УНР, а починаючи з кінця 80-х рр. голова Проводу ОУНс (ПУН) Миколав Плав'юк був одночасно Президентом екзильного ДЦ УНР, в якому, до речі, він зумів об'єднати найбільшу кількість еміграційних політичних партій. Найчисленнішими серед них є власне ОУНс і УРДП.

У жовтні 1941 р. ОУНс сформувала в Києві Українську національну раду, а в серпні наступного, 1942 р., скликала Конгрес українських націоналістів — факт, з якого ОУНс черпає свою легітимність, особливо ще й тому, що в згаданому Конгресі були учасники визвольних змагань із східних областей України.

ОУНс публікує газети «Українське слово» (Париж), «Новий Шлях» (Торонто), «Наш клич» (Буенос-Айрес) і журнал «Самостійна Україна» (Чікаго). Такі громадські організації, як Об'єднання українців у В. Британії (ОУуВБ), де є значна кількість членів ОУНс і де вони є домінантами, входять до «Ідеологічно споріднених націоналістичних організацій» (ІСНО) — це для того, щоб як громадські організації вони делегували своїх представників до СКВУ

До ІСНО входять, таким чином, громадські, молодіжні й інші установи, в тому числі вже згадане ОУуВБ, Українське національне об'єднання (Канада), Молодіжне УНО, Фундація ім. Ольжича, Організація державного відродження України (ОДВУ) в США й інші, які творять «одну націоналістичну родину».

До розвитку ідеології ОУНС («мельниківців») особливий внесок зробили писання полковника Андрія Мельника і Олега Штуль-Ждановича. ОУНс вважає себе традиційним спадкоємцем ОУН полковника Євгена Коновальця, організатора ОУН (в 1929 р.). Треба тут підкреслити, що обидва полковники були в січових стрільцях.

Ідеологія ОУНс базується на традиціях Конференції ОУНс в Почаєві (травень 1942 р.) і третього Конгресу ОУНс, що відбувся в 1947 р. в еміграції. Програмні установки ОУНс були виразно сформульовані на XI Конгресі ОУНс в 1987 р.

«1. ОУН бачить ролю політичних сил в екзилі у підтримці цих напрямних та в допомозі визвольним силам на Україні.

2. Ми не боремося за державність, ми боремося за звільнення від окупанта існуючої держави-маріонетки, щоб надати їй належні атрибути суверенної демократичної держави.

3. Ми боремося проти російського імперіалізму, а не проти російського народу. Поділяючи цей нарід на росіян з імперіялістичною та етнічною ментальністю, ми готові з цими останніми пліч-о-пліч боротися за людські права людини та національну суверенність поневолених тим імперіялізмом народів.

4. Борячись проти комунізму, ми виявляємо зрозуміння й підтримку тим комуністам, що боряться за людські та національні права, визначаючи суверенність поневолених народів.

5. Стоячи на демократичних позиціях, ОУН визнає засаду політичного плюралізму в українському громадському і політичному житті, пропагуючи ідею консолідації та координації в організованих українських формаціях».

Соціалістична група. «Соціалістичні» організації в українському еміграційному політикумі тепер майже не існують. Певну діяльність вони вели в другій половині 40-х рр., коли дві еміграційні і дві галицькі партії об'єдналися в Українську Соціалістичну партію (УСП).

А після розколу в УРДП менша її частина сформувалася в соціалістичну фракцію під назвою «УРДП — Вперед». Ця фракція публікувала видання «Наша боротьба» і «Вперед». У 70-х рр. на грунті УРДП — Вперед (головним чином на терені Північної Америки) з'явилася українська молодіжна група під назвою «Діялог», яка публікувала журнал з такою ж назвою. Її гаслом було — «За демократію і соціялізм в незалежній Україні». Обидві ці групи (УРДП — Вперед і Діялог) були дуже близькими до «троцькізму».

Націонал-демократичні групи. Серед малочисленних і майже неактивних є: передвоєнне галицьке УНДО; Союз земель соборної України — Селянська партія (яка до 1978 р. публікувала «Українського Селянина» в Мюнхені); Союз конструктивно-творчих сил і Український національно-державний союз (який публікував «Мету» — також в Мюнхені).

Двома найбільшими організаціями є УГВР — ОУНз («двійкарі») і УРДП. Остання є цілком новою політичною партією, бо була заснована після останньої війни в країнах Західної Європи. Письменник Іван Багряний був творцем її ідеології. Хоча як її засновник І. Багряний не поривався до цього, УРДП стала фактично партією українців із східних областей України. Серед членів УРДП є колишні свідки років українізації і відродження УАПЦ в 20-х рр., а також і сталінського голодомору в 1933 р.

УРДП публікувала журнали «Наші позиції» та «Український прометей» і публікує газуту «Українські вісті» (Детройт). Як зазначається в «Матеріялах Конгресу української вільної політичної думки» (1972 р.), «першоджерелом і початком історії УРДП є епоха великого українського відродження 20-х рр.». Звідтіля походить ідейно-політичне і навіть фізичне коріння УРДП. Організаційно вона постала як демократична альтернатива поміж двома тоталітаризмами (комунізмом і фашизмом), які діяли один від імені «кляси», а другий іменем «раси». А оскільки фашизм як організована сила був мертвим, а комунізм продовжував діяти і набирати сили, володіючи всіма українськими землями, то було ясно, що боротьбу треба вести, «спираючись насамперед на досвід багатоміліонового народу підсовєтської України» (І. Багряний, 1946 р.).

УРДП є політична організація — революційна за своїм характером та демократична за своєю метою. Вона виключає комунізм, фашизм та всякий тоталітаризм. Ідейно-політично УРДП спирається на соціально-політичну доктрину, насамперед як основну рушійну підойму демократичної революції в СРСР і на національно-визвольну доктрину як на другу підойму тої революції, але яка без першої в тих умовах не діє сама по собі. В основі цих доктрин лежить ідея Української Незалежної Держави з демократичним ладом.

У рамках УРДП сформовано молодіжну організацію — Об'єднання демократичної української молоді (ОДУМ). Її члени — молодь, родичі якої походять переважно із земель Східної України. Публікує журнал «Молода Україна». Крім цього, заходами УРДП засновано громадську установу під назвою Демократичне об'єднання бувших репресованих українців совітським режимом (ДОБРУС), а також Легіон ім. Симона Петлюри — організацію, яка гуртує колишніх вояків УНР. УРДП — партія, яка дає сильну підтримку Державному Центрові УНР.

Організація Українських Націоналістів за кордоном (ОУНз) сформувалася в 1954 р. внаслідок розколу в ОУНзч. Лідером ОУНз був професор доктор Лев Ребет — убитий агентом КДБ в 1957 р. (Цей самий агент два роки пізніше, в 1959 р., убив також і провідника ОУНр — Степана Бандеру).

Треба перш за все зауважити, що серед всіх трьох відламів ОУН ОУНз розвинулася повністю як політична партія із демократично-виборчою, не авторитарною системою, всупереч донцовській позиції. Вона вважає себе ідейним продовжувачем так званої «бандерівської ОУН», яка в 1943—1953 рр. пройшла процеси демократизації. Вони започаткувалися як наслідок рішень III Надзвичайного Великого Збору ОУН (III НВЗ ОУН) в Україні в 1943 р. і еволюції в середині цієї ОУН, розробленої відтак у другій половині 40-х рр. писаннями таких публіцістів в ОУН і УПА, як Петро Полтава і Осип Горновий.

Цей другий розкол мав також немаловажні причини. Після арешту С. Бандери і Я. Стецька в 1941 р. керівництво ОУН (Бандери) певний час було в руках Миколи Лебедя. Але, коли в 1944 р. вже як голова проводу ОУН і як головнокомандуючий УПА генерал Роман Шухевич став одночасно і головою Української головної визвольної ради (УГВР), М. Лебедь і Мирослав Прокоп були вислані на Захід в ролі Закордонного Представництва (зп) УГВР. Тут, власне, виник конфлікт між зпУГВР і ОУНзч, передусім на тлі інтерпретації постанов III НВЗ ОУН в Україні.

Позиції ОУНз в дальшому були уточнені публіцистами ОУНз Левом Ребетом, Анатолієм Камінським і Романом Ільницьким. У вищезгаданій публікації «Матеріяли Конгресу української вільної політичної думки» читаємо: «Організація Українських Націоналістів за кордоном (ОУНз) є безпосереднім спадкоємцем ОУН, яка постала в 1929 р., діяла безперервно в Україні до половини 50-х рр. Хоча ОУН в Україні була знищена російсько-большевицьким окупантом, та її безкомпромісова боротьба проти всіх окупантів мала великий вплив на зріст національної свідомості, на імперативну настанову боротися з кожним ворогом-окупантом у всяких умовах, на прагнення до самостійної політичної підметності.

ОУНз повністю визнає Програмові постанови III Надзвичайного Великого Збору ОУН, що відбувся в Україні 1943 р., уточнені і доповнені Конференцією ОУН на українських землях у червні 1950 р. Ці постанови становлять підставу діяльності ОУНз.

Провід Закордонних Частин ОУН (ОУНзч), що оформився в післявоєнних роках на чужині (т. зв. бандерівці), не визнав фактично духу і настанов III НВЗ ОУН у лютому 1954 р. Ті члени, що повністю визнали і засвоїли собі Програмові постанови III НВЗ ОУН, сформували ОУНз, яка базує свою діяльність на цих постановах і якої організаційна структура відповідає демократичним вимогам».

Хоч рядові маси залишилися після 1954 р. в ОУНзч, відносно велика частина інтелігенції перейшла в ряди членства ОУНз. Тому, хоч і значно менша числом, ОУНз завдяки своєму членству, серед якого є велика кількість індивідуальностей з високим інтелектуальним профілем, має значні впливи серед українського суспільства. Наприклад, публіцисти, які редагують «Літопис УПА», «Енциклопедію Української Діяспори», «Патріярхат», «Українське слово», «Церква і життя» і «Вісті комбатанта», є всі членами ОУНз.

Провідні діячі суспільно-громадського руху, які є близькими до ОУНз, належать до Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) через своє членство в Товаристві Прихильників Визвольної Боротьби України (ТПВБУ).

ОУНз публікувала газету і відтак журнал «Український Самостійник» (Мюнхен, 1954—1975 рр.), а також «Бюлетень Політичної Ради ОУНз», а зпУГВР мало «Бюро Інформації зпУГВР». В 1954 р. М. Лебедь як Секретар Закордонного Представництва УГВР, заснував публіцистичне видавництво «Пролог» в Нью-Йорку, заходами якого стало велике число аналітико-політичних і дослідних праць, а також часописи «Сучасна Україна» і «Українська Літературна Газета» (Мюнхен, 1951—1960 рр.), які в 1961 р. об'єдналися в журнал «Сучас-

ність» (Мюнхен — Нью-Йорк). Від січня 1992 р. «Сучасність» виходить у Києві.

Інші еміграційні публікації, які були відновлені в Україні: «Розбудова держави» (УРП), «Визвольний Шлях» (ДСУ), «Українське слово». Спорідненим із «Сучасністю» був журнал «Віднова», 8 номерів якого стали наслідком плідної праці 4-х українських академіків і суспільно-громадських діячів.

З огляду на те, що в 1947—1950 рр. прибували до Західної Європи вояки УПА, під егідою зпУГВР постала місія УПА, яка на початку 50-х рр. переформувалася в комбатантську організацію «Об'єднання Бувших Вояків УПА». До нього увійшли майже всі старшини УПА, що перебували на Заході. Об'єднання це обстоює Платформу УГВР, Постанови III НВЗ ОУН і підтримує зпУГВР (тепер — Середовище УГВР). Менша група вояків УПА, які підтримували ОУНзч, створили «Товариство бувших вояків УПА». В той же час видавництво, яке публікує «Літопис УПА», має підтримку і співпрацю обох — і Об'єднання, і Товариства колишніх упівців. Оскільки голова редакційної колегії і редактор належать до ОУНз — УГВР, Об'єднання має більшу і повагу, і впливи. До цього слід додати, що УГВР під час війни в Україні була багатопартійною політичною установою як підпільний парламент і як така не могла входити в екзильний Державний Центр, який діяв в еміграції. Проте між ДЦ УНР і зпУГВР не було конфронтації.

П о л і т и ч н і б л о к и. Еміграційні політичні партії сформували низку об'єднань і установ для зближення і співпраці. Серед них до особливо діяльних і загальновідомих в українському політикумі належать: «Конференція Українських Політичних Партій і Організацій» (КУППО, заснована ОУНс); «Український Демократичний РУХ» (УДР, заснований ОУНз і УРДП); «Конгрес Української вільної політичної думки» (КУВПД, заснований ОУНз, УРДП і УНДО). КУВПД опублікувала кілька томів під назвою «Матеріяли Конгресу української вільної політичної думки».

Крім цього, у Великобританії як альтернативу до АБН засновано «Європейську групу зв'язку» (ЄГЗ). З української сторони вона має підтримку всіх політичних груп, які входять до ОУуВБ. В ЄГЗ співпрацюють між собою представники всіх поневолюваних російським імперіалізмом і комунізмом народів, включаючи й росіян. Російську делегацію очолює відомий колишній російський дисидент — Володимир Буковський.

Як ми вже вище згадували, кожна українська політична партія має «свій екзильний уряд». ОУНр має своє «Державне правління»; ОУНс УРДП й інші менші партії і групи дають свою підтримку «Державному Центрові УНРади». Всі «Центри» діють на терені США, проте майже не контактують між собою, і УНР не визнає Акт 30 червня 1941 р.

24 серпня 1992 р., у першу річницю проголошення Акта про державну незалежність України, ДЦ УНР передав свої повноваження владі незалежної України і припинив своє існування. У квітні 1992 р. Конференція Середовища УГВР констатувала, що основні завдання політичних сил в діаспорі, а саме — допомога українському народу боротися за самостійність, перестали бути актуальними, і що ті сили повинні спрямувати свою працю на шляхи громадської і політичної активності. Конференція доручила Президії Середовища найближчим часом підготувати проект реорганізації і дальшої праці Середовища УГВР, чи то у дотеперішній формі, чи то у формі об'єднання громадсько-політичного характеру.

До УГВР входять ОУНз, незалежні члени і Об'єднання бувших вояків УПА. На відміну від ДП і ДЦ УНР, зпУГВР ніколи не вважало себе урядом в екзилі. Вважалося, що зпУГВР буде голосом «воюючої України», інформуючи Захід про Україну і організовуючи підтримку опозиції в Україні. Українська Пресова Агенція, яка заснована 1987 р. в Лондоні і має бюро у Києві, також належить до цього середовища і продовжує працю, яку започаткував зпУГВР в інформаційному плані.

Щодо Державного Правління провідний член ОУНр Петро Мірчук підкреслив, що «УДП від липня 1941 р., а згодом на еміграції, не існувало, бо ж ні одної відозви чи якогось іншого вияву діяльності від 1945 р. аж до смерті Я. Стецька не було, треба не порушувати прийнятого в усьому культурному світі закону, прем'єр не має права призначити сам свого наступника, а заступника прем'єра УДП на еміграції ніколи не було і тоді серйозно подумати про творення еміграційного проводу чи уряду».

УНІТАРИЗМ — підхід, властивий національно-держ. будівництву в колиш. СРСР, своєрідний прояв захисту від сепаратизму та ірредентизму. Не можна не бачити, що більшість з останніх союзних законів страждали унітаристськими тенденціями, суперечили принципу диференційованого підходу до союзних республік з урахуванням їх екон. та культ. традицій, різного стартового становища, політ. обстановки та суспільно-політ. устремлінь. При такому підході основна теза — існування суверенних держав у державі — це, мовляв, іст. анахронізм, бо ж хід історії довів життєздатність лише унітарної держави, яка підпорядкована все тому ж горезвісному сильному центру. Г. Попов, напр., вважав за необхідне оголосити неіснуючими всі сучасні кордони, а СРСР оголосити єдиною державою, якою вона і була насправді. І далі — «при цьому варіанті вся денаціоналізація здійснюється із центру». А чи погодяться нові держави та їх народи на таку «операцію», яку сам автор назвав «дефедералізацією»? Або ж на варіант створення нових трьох, чотирьох, а то й п'яти десятків незалеж. держав згідно зі смаками населення республік з урахуванням того, де і з ким воно хотіло б жити. У що вилився б цей «поповський переділ»? Лише компенсаційні затрати на одного працюючого біженця становили на той час 56 тис. крб., на пенсіонера — більше 20 тис. Та й переміщення населення вже було. Які наслідки це дало, відомо.

Потяг до У.— це своєрідний вияв імперського підходу до міжнац. відносин, який втілювався і в намірах «збирання нашої держави, що розпадається». Є й відповідні «теоретичні» рекомендації — «для соціалістичної держави, що визнає рівноправність національностей, ідея У. більш природна, ніж федерація».

Існувала тенденція «порозпускати» союзні республіки, до речі, й всі ін. національно-держ. утворення, створивши замість них загальносоюзні екон. райони та регіональні раднаргоспи. «Марксистська платформа в КПРС» виступила з ідеєю «сильного союзного унітарного уряду». «Ліберально-демократична партія» вважає, що вже саме проголошення суверенності, скажімо, автоном. республік — це відновлення...«татаро-монгольського ярма». Нац. питання необхідно взагалі «заморозити», ввести пряме президентське правління на всій території країни. І на завершення — тирада: «Коли ми прийдемо до влади, то будемо вимагати розпуску лівих партій». Ось, значить, такий «ліберальний» підхід! Як це не парадоксально, але з «марксистами» та «лібералами» фактично солідаризується Рос. народно-демократичний фронт руху «Пам'ять», який вважає, що політика «розчленування» СРСР на безліч існуючих зараз дрібних держав, мовляв, є авантюрою. Та й взагалі, союз навіть конфедеративних держав є абсурдом, тому необхідно «з'єднати кращі елементи західної демократії з російським національним відродженням, православними християнськими традиціями». Отже, на думку «Православного монархічного ордену-союзу» (Прамос), в країні настав апокаліптичний час, хаос, який викликав «розпад безбожного комуністичного диктату, кризу центральної

влади та сепаратизм республік, дармоїдське прагнення до самовизначення автономій». Вихід — відновлення монархії та православної християнської держави, бо ж «російська імперія завжди була союзом всіх народів, що з однаковою гідністю входили до неї». «Організаційний комітет по підготовці об'єднавчого з'їзду конституційних демократів Росії» вважав: лозунг В. Леніна про право націй на самовизначення — руйнівний. Зараз він підмінює одну корумповану адміністрацію сотнею таких же корумпованих. Звідси завдання — «припинити розпалювати національне питання. Внутрішні кордони, принаймні всередині РСФСР — не кордони держав». Точка зору Всесоюзного товариства «Єдність» така: колиш. Радянський Союз повинен стати могутньою та фактично унітарною державою. Суверенітет республік в суверенній державі — вигадка. В економічно розумно влаштованій державі не повинно бути національно-держ. розмежувань. Щодо «Комітету врятування Волги», то він вважає, що колиш. Президент країни (йдеться про М. Горбачова — авт.) допустив помилку, делегувавши частку центральної влади на місця. І ще один підхід. Представники «Марксистської робітничої партії — партії диктатури пролетаріату» визначали себе прихильниками єдиної неподільної країни, у зв'язку з чим, на її думку, заява Президента про конфедерацію непродумана. «Нам потрібна велика Росія, великий Радянський Союз!» — вважають вони.

Дедалі очевиднішою є «відвертість» великоросійських шовіністів. Демократія не може розрубати гордіїв вузол, що затягнувся в країні, вважає, скажімо, В. Соколов. На його думку, такою силою може бути лише армія. Принаймні в регіонах зі складною міжнац. обстановкою необхідно було б встановити владу представників Президента колиш. СРСР, яка й буде забезпечуватися армією. Саме вона буде гарантувати дію планових законів екон. реформи (про землю, власність, підприємництво та ін.). Під егідою військ будуть сформовані нові прошарки та класи, нові власники, а армія буде захищати їх військ. силою. Таким є варіант своєрідної диктатури, до якого прагнуть певні кола в Росії.

Наведемо характерний щодо цього витяг з «Рекомендацій» Росії з міжнарод. справ, які підготував голова Комітету Верховної Ради Росії з міжнарод. справ та зовнішньоекон. зв'язків Е. Амбарцумов. Ці «Рекомендації» цікаві тим, що наочно демонструють, на чиєму боці симпатії керівництва рос. парламенту, і які бажання нових «державників» бачити світ таким, яким їм хочеться його бачити.

Тож зачитуємо сам документ:

«Как международно признанный правопреемник СРСР, РФ должна исходить в своей внешней политике из доктрины, объявляющей все геополитическое пространство бывшего Союза сферой своих жизненных интересов (по типу «доктрины Монро» США в Латинской Америке) и добиваться от мирового сообщества понимания и признания своих особых интересов в этом пространстве. Россия также должна добиваться от международного сообщества роли политического и военного гаранта стабильности на всем бывшем пространстве СССР. Следует добиваться поддержки странами «семерки» этих функций России, вплоть до валютных субсидий силам быстрого реагирования (российским «голубым каскам»)».

Російська «доктрина Монро» неспроможна тому, що нав'язати її колиш. республікам колиш. СРСР можна лише ціною війн, які поставлять хрест на демокр. розвиткові самої Росії. Смішно чекати, що в цих умовах світове товариство, яке тільки почало будувати систему справжньої колективної безпеки, добровільно надасть Москві функції «європ. жандарма» та ще й буде фінансувати їх визнання з власної кишені.

Одначе керівника парламентського комітету це не турбує. Він іде далі: «В последующих соглашениях по СНГ и двусторонних соглашениях необходимо включать в тексты идею России-гаранта, особенно в ближнем зарубежье. И обязательно следует специально оговаривать статус российских войск в странах СНГ, не допуская прецедента». Йдеться про нав'язування рос. військової присутності в незалежних державах «ближнього зарубіжжя», своєрідного «гаранта» прав людини з автоматом.

Щодо зарубіжжя «далекого» вражаючим є такий підхід: «Условной моделью независимой политики России мог бы служить Китай, имеющий сегодня одинаково стабильные отношения и с Россией, и с СНГ, и со США, и с «семеркой» (?!). Йдеться про обгрунтування все тієї ж сумнівної ролі Росії як «євразійського жандарма».

УСТРОЄВА КОНЦЕПЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ. Націоналістична доктрина приділяла мало уваги соціально-економічній проблематиці. Проте деякі тенденції виявилися в ній досить виразно. Насамперед, ворожість до соціалізму — реакція на панування соціалістичних течій в українському політичному житті в роки визвольних змагань та на радянський режим. Націоналісти не розрізняли між демократичними й тоталітарно-комуністичними відмінами соціалізму та розглядали українські демократичні соціалістичні партії (наприклад, галицьких радикалів) як півкомуністів. Поряд з тим відкидали також ліберальний капіталізм. Зате виразно виявляли симпатії до корпоративного устрою («Націократія» М. Сціборського). Деякі націоналістичні публіцисти пропагували доктрину «національного солідаризму», але конкретний зміст його залишився не з'ясованим.

Політична програма націоналізму була ясніша. Основою політичного ладу в майбутній українській державі мала бути влада одного руху (монопартійність) та провідницький принцип («вождизм»). У майбутній Україні відводилося місце тільки одній політичній організації (ОУН), що мала б становити своєрідний орден «луччих людей», а апарат влади повинен творити ієрархію «провідників» з вождем на чолі, що поєднуватиме функції лідера руху та голови держави. Послідовно в практичній пропаганді та вихованні політичних кадрів надто підкреслювалися роль й авторитет провідника. Ще за життя Є. Коновальця його особа, а пізніше імена А. Мельника й С. Бандери були оточені своєрідним ореолом. Поряд з тим, політично-устроєве мислення націоналізму виявляло певні народницькі, «демофільські» елементи: підкреслювання «волі мас» як найвищого авторитету.

У практиці націоналізм засвоїв успішні методи організації мас та залучення їх до акцій, використовуючи в пропаганді емоційні стимули та спрощену аргументацію. Націоналізм поширював свої впливи на різні суспільні прошарки, зокрема в Галичині — на бідніше селянство та на робітничу ремісничу молодь (наприклад, у Львові). Провідні крайові кадри складалися в 1930-х роках переважно з студентства.

ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛІЗМУ. Уже багато сказано про українських ієрархів теорії націоналізму та про саму теорію. І водночас майже осторонь залишається світова наукова література, в якій феномен націоналізму осмислюється крізь призму концепції залежного розвитку і модернізації.

З фундаторів концепції залежного розвитку найбільш відомий І. Уоллерстейн. Запропонувавши поділ країн за їх місцем у світовій господарській системі на серцевинні, напівпериферійні та периферійні і показавши їх нерівні

відносини, він створив уявлення про ідеологічні посилки цієї концепції. Націоналізм розглядається як побічний продукт розвитку відсталого і експлуатованого периферійного або напівпериферійного суспільства, що обтяжене складнощами примусового переходу до нового типу господарювання і усвідомлює свою відсталість.

Націоналізм з цієї точки зору відображає ідею національного визволення і разом з тим виконує функції психологічної компенсації. Суспільство, що усвідомлює свою відсталість, намагається якось зняти існуючий психологічний дискомфорт, принаймі його послабити. З неминучою закономірністю з'являються ідеї, що компенсують усвідомлення приниженості, набувають різних форм місіанізму в підході до концепції жертви. Досить поширеними стають уявлення про «переваги» відсталості: можливість забезпечити прискорений розвиток за рахунок «зрізання звивин» і врахування помилок першопрохідців, а також обрання «особливого шляху», коли як звивина, що підлягає зрізанню, розглядається весь досвід буржуазного розвитку.

Однією з перших спроб формування теорії модернізації була книга Карла Дойча «Націоналізм і соціальні комунікації» (див.: Deutsch K. Nationalism and Social Communication.— N. V., 1966). Дойч переніс акцент з питання зародження націоналістичних ідеологій на проблему їх поширення і відтворення. Індустріалізація, зросла соціальна мобільність, широке розповсюдження вимог політичної рівності й участі — це обставини формування нового механізму ідентифікації. Концепція «своєї» держави, що охоплює одну культуру і має належний до цієї культури уряд,— ось сутність націоналізму. Націоналізм, таким чином, виступає як «переважно політичний принцип, який передбачає, що політичне і національне ціле повинні збігатися»,— пише Е. Геллнер у книзі «Нації і націоналізм».

Вивчення політичних процесів дає підстави вважати, що у нас «присутні» і виявились обидві ці концепції. Причому у взаємозв'язку і взаємодії. І коли так розуміти націоналізм, то слід звільнитися від його демонізації, відійти від інтелектуально безплідної конфронтації з ним і розглядати націоналізм як невід'ємну складову сучасних політичних процесів, як амбівалентне явище, що має і позитивний, і негативний, і небезпечний потенціали. Але мусимо пам'ятати, що, крім цього, націоналізм має два різновиди. В одному випадку — це воля народу. В іншому — амбіції політичних еліт, що прагнуть влади. І те, й інше у нас, здається, є.

Саме наявність могутніх націоналістичних рухів, що мають до того ж антикомуністичну спрямованість, каталізувала відцентрові тенденції і була головним, якщо не єдиним політичним фактором, що дає змогу впевнено говорити про необоротність розпаду «старого режиму». У внутрішньому житті ряду колишніх республік, що базуються на націоналізмі,— як ми умовились його розуміти,— рухи відіграють важливу роль у будівництві нової політичної структури, у формуванні нових політичних еліт і висуванні нових лідерів.

До речі, націоналістичний спалах характерний не лише для колишнього СРСР, а й для інших країн світу. На думку деяких вчених, зараз вже немає підстав помилятися відносно того, що індустріальна ера стане ерою інтернаціоналізму. Навпаки, новий час — час націоналізму. І пояснюють вони це наслідком дії ряду соціально-економічних, політичних, психологічних і навіть біологічних факторів. А їх якраз і не змогли врахувати творці новоогарьовського процесу. «Головний реформатор» СРСР пішов шляхом імператора Франца Йосифа, який намагався у 1848 році зберегти своє панування, зіштовхуючи різні національні рухи Австрійської імперії між собою.

Розпад тоталітарної системи прискорив розпад Радянського союзу. Це одна, але головна і об'єктивна причина. Друга має суб'єктивний, але не визначальний характер. Коли б союзне керівництво виявило мінімальну політичну далекоглядність і здоровий глузд, розмежування союзних республік не мало б поспішного і обвального характеру, вдалося б уникнути таких масштабів кровопролить і людських трагедій, безболісно трансформувати СРСР у широке економічне співтовариство і військово-політичний союз. Була б інша політика — був би інший результат. З. Бжезинський у праці «Посткомуністичний націоналізм» зазначав: «... Названа Марксом «тюрмою народів» царська Російська імперія за Сталіна стала кладовищем народів, а тепер, за Горбачова, швидко перетворюється на вулкан народів» (див.: Post-communist nacionalist/Foreign attairs.— N. Y. 1989/90.— Vol. № 68.— № 5.— P. I).

Цікаво, що за самостійність республік виступили не лише громадяни корінної національності. Референдум в Україні, наприклад, засвідчив, що незалежність бажана для більшості з 14 мільйонів неукраїнців. Таким чином, відцентрові процеси зумовлені не лише національним почуттям, а й іншими, позанаціональними причинами. Вони криються у вадах централізованого управління економікою. Весь економічний простір імперії був єдиним знеособленим операційним полем. Результати відомі: Арал, Семипалатинськ, Чорнобиль...

Природно, що тільки з'явилась можливість втекти від такого «хазяїна», нею скористались. Прагнення ж горбачовського центру одними розмовами про демократизацію і децентралізацію зберегти кермо влади у своїх руках лише посилило відцентрові тенденції. Вони посилювалися пропорційно ступеню незадоволеності населення республік своїм економічним, соціальним і, що немаловажно, екологічним становищем. А оскільки і після ліквідації Союзу та утворення СНД воно продовжує погіршуватися, відцентрові сили не послаблюються. Хоча при тривалому розвитку подій у такому напрямі, коли становище стає гіршим, закономірною буде зворотня реакція.

У таких умовах Біловезькі угоди, очевидно, слід розглядати як визнання політичних реалій.

ХИМЕРА — форма контакту несумісних етносів різних суперетнічних систем, коли зникає їх своєрідність. Сформовані у зоні контакту люди не належать до жодного з контактуючих суперетносів, кожний з яких відрізняється оригінальними етнічними традиціями і ментальністю. В Х. ж панує безсистемне поєднання несумісних поведінкових рис, замість єдиної ментальності приходить повне безладдя пануючих у суспільстві смаків, поглядів і уявлень. У такому середовищі розквітають антисистемні ідеології. Втрата своєрідних для кожного етносу адаптивних навиків призводить до відриву населення від рідного ландшафту. Отже Х.— це спільність деетнізованих людей, що випали з етносу. На відміну від етносу, Х. не розвивається, а здатна лише деякий час існувати, згодом розпадається (відбувається своєрідна «аннігіляція»).

В історії більшість Х. склалися за рахунок вторгнення представників одного суперетносу в ареали іншого, після чого агресор намагається жити не за рахунок використання ландшафту, а за рахунок переможених. Результатом у кінцевому підсумку завжди буває розпад і загибель Х., тому що переможці деградують не меншою мірою, ніж їхні жертви.

Ч

ЧЕРВОНИЙ ПАТРІОТИЗМ. У своєму виступі на X з'їзді РКП(б) В. Затонський відзначив широке розповсюдження в партії саме «червоного патріотизму». «Національний рух виріс також і в Центральній Росії, і саме той факт, що Росія із колонії, фактичної колонії Західної Європи, перетворилася у центр світового руху, цей факт переповнює гордістю серце всіх тих, хто був пов'язаний з цією російською революцією, і виник свого роду червоний патріотизм. І зараз ми можемо спостерігати, як наші товариші з гордістю і небезпідставно вважають себе росіянами, а іноді навіть дивляться на себе передовсім як на росіян».

Ч. п. відбивав настрої «переможця», взірця для наслідування, як прапороносця всього людства, став засобом більш широкої національної ідентифікації особи (партійця). А. Луначарський, наприклад, першим виступив у партії на захист російського національного характеру, протиставляючи його національному характеру західних націй, звеличував глибоку, стихійну російську душу. Згідно з його словами, «російський робітничий клас був у змозі, обливаючись власною кров'ю, приносячи велетенські жертви, з глибини самодержавства та варварства піднятися до становища авангарду людства, не дивлячись на свою сиволапість та неладність, які винагороджуються варварською свіжістю (скіфи — авт.) почуттів, здатністю захопитися грандіозними лозунгами — словом — схильністю до активного реалістичного ідеалізму».

Теоретиком Ч. п. став Л. Троцький, який вважав за найкращий засіб російський націоналізм, підпорядкований більшовизму. Він далі розвиває концепцію національного характеру більшовицької революції, залежну як від скіфів, так пізніше — і від зміновіхівців. «Розвиваючи» погляди зміновіхівців щодо Петра І, Троцький вказав: «Варвар Петр был национальнее всего бородатого и разузоренного прошлого».

Сам же Ч. п. став точкою зору представників русифікованих меншин, що втратили зв'язки з своїм національним середовищем. Невпевненість людей, що зненацька опинилися у керівництві країни, яка до цього часу відкидала участь інородців у політичному керівництві, повністю могла компенсуватися Ч. п., при якому діяльність цих людей виявлялася не антинаціональною, а навпаки — такою, що веде до звеличування Росії. Ч. п. знімав з них широко розповсюджене звинувачення у переслідуванні росіян, у спробах знищити Росію як таку. Він став компромісною ідеологією, яка давала їм можливість зберегтися як привілейованій групі. Такою, зрештою, стала участь зрусифікованої неросійської інтелігенції у російському націонал-шовінізмові. Саме Сталін перший в партії, ще до більшовицької революції, проголосив можливість незалежного від Заходу соціалістичного розвитку для Росії. Саме йому судилося стати тією людиною, яка, спираючись на Ч. п., прийме націонал-більшовизм як політичну програму та втілить його в життя, знищивши все старе покоління інтернаціонально настроєних більшовиків.

Слід враховувати особливе соціальне положення асимільованих інородців, які в оточенні з корінним націоналізмом часто шукають свого роду універсалізм, якого вони позбавлені в силу своєї виключності як меншості. Крім того, такі асимільовані елементи набувають завдяки походженню підвищеної соціальної мобільності, яка дозволяє їм займати панівне становище в більш інертному середовищі домінуючої групи населення. То ж невипадково М. Бухарін на XII з'їзді РКП(б) у 1923 р. звинуватив російсько-єврейську за своїм складом Комуністичну партію України в тому, що вона з «бешенством борется против украинского национализма». На тому ж з'їзді крупний партійний працівник, згодом секретар ЦК партії Я. Яковлєв (Епштейн) назвав у своєму виступі русифікованих євреїв... найбільш послідовними провідниками великоросійського національного пригноблення. В Грузії та Азербайджані ту ж саму роль відігравали вірмени, що становили значну частину населення столиць цих республік: Тифлісу та Баку. Для вірмен орієнтація на Москву мала ще більше значення, бо без її захисту вони могли опинитися в цих місцях навіть під загрозою фізичного знищення.

Ч. п., «націонал-більшовизм» став також формою національного самозахисту російського населення в національних околицях Росії. Таким чином воно хотіло вистояти проти ворожих настроїв народів, що їх оточували. Звідси — формальний інтернаціоналізм, який також росіяни поділяли, що захищало їх від звинувачень у націоналізмі.

Ш

ШОВІНІЗМ РОСІЙСЬКИЙ. Шовінізм — це неодмінний атрибут імперіалізму, вчаділої ідеології завойовників, пануючих над ін., а не патріот. опір поневолюваних.

Протягом усієї історії Рос. імперії в ній був дуже ходовим ярлик для таврування всіх тих «націоналів», які сміють любити свій народ і свою культуру і протиставляти себе рос. культурі, які не люблять рос. окупацію,— це кличка «шовінізм», «шовініст». Таким чином, це поняття ставилося з ніг на голову. Особливо цим вивертанням поняття «шовінізм» відзначилися більшовики, дуже ефективно вживаючи його для боротьби з усіма ворогами «ленінської нацполітики», з ворогами комуніст. ідеї інтернаціоналізму. До цього вдавалися й білі російські імперіалісти, у них це поняття поставлене теж на голову і увесь час стоїть догори ногами. Більшовики підфарбували цей ярлик уточненням — «буржуазний націоналізм», «буржуазні націоналісти». Білі імперіалісти підкріпили його зубоскреготальним терміном — «сепаратисти», «расчлєнітєлі Росії», в цілому ж — страшні «шовіністи». А тим часом тут велика несправедливість і перекручування самого поняття.

Теоретично більшовики у такий спосіб визначають «шовінізм» і у своїх словниках та енциклопедіях. В академ. словнику іншомовн. слів (Москва, 1949) поняття шовінізму трактується так: «Реакційна політика переслідування, цькування, гноблення ін. народів; розпалювання нац. ворожнечі й зненависті; проповідь нац. винятковості; агресивна політика імперіалістичної буржуазії, направлена на підкорення і поневолення ін. народів».

Якщо викинути з цього більшовицького визначення слово «буржуазії», то їхня ж характеристика шовінізму абсолютно підходить якраз до них самих, до всієї їхньої практики нац. розбою, поневолення й винародовлення ін. націй в ім'я «найкращої», «найталановитішої», «найхоробрішої» і т. д., і нарешті «найпролетарської», «першою в світі комунізм будуючої» рос. нації — Росії. Спадкоємці Івана Калити, як ніхто ін., підперли поняття «шовінізм» і власне його визначення як реакційної ідеології своєю практикою. Тільки вони поняття «шовінізм» правильно визначили як реакційну ідеологію в теорії; в практиці ж вони шовінізму за собою не признають, шовіністами себе не вважають, навпаки — вони вважають свою діяльність у справі підбою й винародовлення націй за найпрогресивнішу, всіх ощасливлюючу, всякої похва-

ли гідну. Протистояння ж цій політиці гноблення, навіть найменше, вони таврують «шовінізмом», «буржуазним націоналізмом», «контрреволюцією», ставлячи здоровий глузд і людську честь знову ж таки догори ногами. Так чинять і червоні, і білі патріоти «єдиної неподільної».

Це й є войовничий московський шовінізм. Ідеологія гнобителів і завойовників, поневолювачів ін. націй. Оцей шовінізм і пре тепер з розкритих обійм більшовицького інтернаціоналізму, з ленінської облудної балаканини про «свободу націй».

«Любити свій край не є злочин, коли це для всіх»,— писав П. Тичина колись, виправдовуючись, бідолаха, перед старшим братом за свою любов до змученої, знедоленої України. Але це лунає з Києва, з Тбілісі, з Ташкента. І як лунає! Авжеж програмово. І демонстративно. На початку революції й у перші роки по революції цього навіть у Москві ніхто не посмів би співати з відкритої естради, а тим більше громоподібно. Тепер же — це офіційно не тільки дозволено, а й звелено (а в тій «вільній» країні, як відомо, без дозволу й наказу ніхто не тільки не співає, а й не пікає! І от заспівали! Це вже не любов до свого рос. народу, це пропаганда імперії, це любов до імперії. І це, власне, співає партія, це виконання її наказу, це виконання її «генеральної лінії» в нац. питанні. Це кінець не тільки ілюзіям про «права націй», а кінець інтернаціоналістичним ілюзіям усіх — соціалістів і самих комуністів, а головне — це погроза насильним «кінцем» усім «буржуазним націоналістам», «сепаратистам», «расчлєнітелям». Червоний шовінізм перекидає міст шовінізмові білому. Це ж є й перекиданням мосту з століття «комунізму» в минулі століття чорної рос. царської реакції, антисемітизму, українофобства, полонофобства.

А тепер про тих, що аплодують, власне — про тих, кому шовінізм щепиться і чиїм іменем перещеплюється ін., чиїм іменем прапор московського шовінізму так високо і так зухвало підноситься по столицях нац. республік.

Хто це так шалено аплодує, до очманіння доведений формулою «Матушка Р-р-россія» в Києві? Київські «громадяни», ясно ж. Співають співаки, наїздні «заслужені народні артисти СРСР», трохи наїздних і ляпунів у долоні, організаторів «шумового ефекту», але основна маса ляпунів вишколюється на місці й складається вона з нових громадян столиці (і всіх столиць ін. республік).

Укр. населення знову, як і за царату, вперто спихається до ролі «знатних» свинопасів, доярок, ланкових, спрацьованих, змозолених «героїв» колгоспної каторги, тобто «соціалістичної праці», до ролі робочого плебсу, до ролі слухняних рабів, погною, мешканців глухих сіл і містечок, колгоспів та радгоспів. Міста ж опановуються росіянами. Причому — планово, згори обчислено, систематично, явочним порядком. Міста посідають оті 20%, або 7 з половиною мільйонів росіян. А це означає, що ними обсаджуються всі ключові позиції керівництва республікою, «національною за формою, соціалістичною...»— тобто російською, матушкіною,— за змістом. Це різні директори, професори, парт. вельможі, міністерські «направляющі», чиновники, генерали, інженери і т. д. і т. п. Фахівці-націонали помалу, але рішуче випихаються геть, «на хутір», «на Україну»,— геть їх з усіх керівних посад,— на їхнє місце приходять «ліпші люди» з Москви, з «матушкі Россії» і — роблять «матушку Россію» скрізь. Вони бо творять еліту. А яка еліта, чия вона національно, того буде й ціла республіка, того право і закон, того стиль, того пісня, і того й скажені аплодисменти. Ось ця сучасна, живосилом насаджувана в Україні, по її містах еліта й задає тон.

Чому цей демонстративний шал шовінізму? Для чого й через що цей московський похід по столицях нац. республік?

А, мабуть, тому відбувається ця войовнича демонстрація «матушкі Россії» по столицях нац. республік від Карелії до Узбекистану, що самі ті республіки мають зовсім ін. тенденції; тому, мабуть, що «проказа» «ревізіонізму» та «буржуазного націоналізму» не в жарт загрожує цілісності «матушкі Россії», рос. імперіалізмові. Якщо розглядати цей шал на тлі перманентного викорінювання нацнебезпеки «на місцях» всіма засобами, тоді лиш стане зрозумілим — чому й через що.

Мимоволі нації чинять шалений опір московській політиці нац. нівеляції й винародовлення, політиці творення «єдиного совєтського народу», політиці спихання «націоналів» на задній план, до ролі свинопасів і знатних гноєносів та гноєчистів. У відповідь на це партія посилює наступ, опановуючи міста рос. елементом, перетворюючи їх на фортецю рос. імперіалізму. І от з тих фортець виступає вже знахабнілий, ощерений рос. шовінізм в похід на всю масу хазяїв землі. І шал цього шовінізму, прапороносців «матушкі Россії» прямо пропорційний спротивові всього населення, силі протилежних його настроїв. Відбувається великий двобій між метрополією й колоніями. І колонізатор втрачає рівновагу, войовничо й зухвало, суто по-московськи, здирає маску й ощирює справжнє своє лице — лице неприкритого хижака — шовінізму.

ШОВІНІСТИЧНІ СТЕРЕОТИПИ — стійкі, емоційно забарвлені схематичні образи, існуючі в масовій свідомості, які використовуються з метою формування суспільної думки в дусі ворожнечі до «чужих» етносів. Стереотипне сприйняття «чужого» етносу характеризує не стільки його, скільки етнос, в якому воно створилося та існує. Зрештою, оцінки якої-небудь державинації з боку різних етносів не тільки досить відмінні, але й протилежні. Ш. с. є своєрідною проекцією «своїх» цінностей на «чужі». Ш. с. зароджуються тоді, коли повага морально-етичних цінностей свого народу перетворюється на зверхність, приниження моральних засад та традицій інших національних спільностей, інших національних цінностей. «Вищий моральний ідеал потребує, щоб ми любили всіх людей, як самих себе, але оскільки люди не існують поза народностями (як і народність не існує поза окремими людьми), і цей зв'язок зробився вже моральним, внутрішнім, а не фізичним, то прямий логічний висновок звідси той, що ми повинні любити всі народності, як свою власну» (В. Соловйов).

Зрештою, тільки народ, який поважає свої національні цінності, традиції, спосіб мислення, може поважати їх в інших народах та користуватися їх повагою.

Персоналії

АНТОНОВИЧ Володимир Боніфатійович (18(30). 01. 1834 — 8 (21).03.1908, м. Київ) — український історик, археолог, археограф, етнограф польсько-угорського походження, член-кореспондент Російської АН з 1901 р. 1850—1855 — студент медичного, 1855—1860 — студент історико-філологічного факультету Київського університету. 1860—1887 — організатор і ідейний натхненник громадівського руху, гурту хлопоманів (хохломанів, українофілів), головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, з 1878 — професор Київського університету, з 1881 — голова Історичного товариства Нестора-літописця. Основні праці — «Моя исповедь» (1862), «Очерк истории Великого княжества Литовського до смерти в. кн. Ольгерда» (1877—1878), «Уманский сотник Іван Гонта» (1882), «Киев, его судьба и значение с 14 по 16 ст.» (1882), «Монографии по истории Западной и Юго-Западной России» (1885), «Бесіди про часи козацькі на Україні» (1897), «Виклади про часи козацькі на Україні» (1912). Керував зібранням, відредагував і написав вступні статті до 8-ми томів «Архива Юго-Западной России», був головним редактором багатьох інших збірників найважливіших документів з історії України. Виходячи з ідей Вольтера, Руссо та інших французьких просвітителів-енциклопедистів, німецьких засновників історичної школи права, вчення М. Костомарова і його однодумців-фундаторів Кирило-Мефодіївського товариства, праць М. Іванишева і його соратників про Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, А. виявив себе гарячим прихильником концепцій демократизму, автономізму і федералізму, натхненником розповсюдження традицій історичної школи права на Україні. Його праці сповнені впевненості у обов'язковому економічному, соціальному, духовно-культурному прогресі людства, віри в народ як єдине джерело влади, пропагування прав і свобод особистості, засудженням станових привілеїв шляхетства і інших панівних верств сучасного йому суспільства, несприйняттям полонізації і польського верховенства на Україні, піднесенням селянства, яке А. вважав фундаментом майбутнього громадського устрою. Досить зневажливо ставився до держави і вимагав її повного підпорядкування громадянському суспільству. Не сприймав ані нав'язаних Україні зовні форм державного управління, ані національних державницьких ідей, вважаючи український народ «недержавною» спільнотою і не здатним від природи творити власну державу. Коріння політичної історії України відшукував у глибинах суто народної психіки, повсякденного побуту українців, діяльності окремих видатних постатей, віддавав перевагу притаманному українцям «січовому принципу широкого демократизму», а не потягу до самодержавства чи аристократизму, властивому, на його думку, росіянам і полякам, етнографічній, а не державній нації, внутрішнім, духовним, а не зовнішнім національним ознакам, боротьбі поодиноких осіб, а не широких мас за національне відродження тощо. А. належить видатний внесок у розробку проблем історії козацтва, гайдамаччини, селянства, шляхецтва, міщанства, духовенства. Історичний документ, окреме історичне явище мали для нього значно більшу вагу, ніж їх політичне узагальнення. Справив великий сплив на творчість М. Грушевського, Д. Багалія, П. Голубовського, М. Довнар-Запольського та інших українських мислителів, особливо істориків «київської школи».

БАГРЯНИЙ Іван Павлович (псевдонім Івана Лозов'ягіна) (1907—1963) — одна з найяскравіших і найдраматичніших постатей в укр. письменстві і громадянстві першої пол. і сер. XX ст. Переслідуваний і караний на батьківщині, в УРСР, він не для всіх виявився бажаним і зручним і в еміграції, в діаспорі; його цькували і йому погрожували розправою політ. супротивники; замовчуваний в Україні всі повоєнні роки, він тільки останнім часом став відомий нашим читачам завдяки публікації кількох своїх романів. Йому посмертно присуджено Державну премію України ім. Т. Г Шевченка (березень 1992).

Народ. на Охтирщині. Навчався в Київському худож. ін-ті. Рано розпочав літерат. діяльність. Належав до літерат. об'єднання МАРС («Майстерня революційного слова», яке обстоювало засади профес. кваліфікованості і намагалося чинити опір вульгарній парт. політизації літ-ри. Членами МАРСу були Є. Плужник, Т. Осьмачка, Б. Антоненко-Давидович, Б. Тенета, Д. Фальківський, М. Івченко, Г. Косинка, В. Підмогильний, Я. Савченко, Я. Качура; майже всі вони були репресовані на початку 30-х рр.

Б. було лише 25, коли його заарештували (1932). Але молодий поет устиг уже засвідчити свій небуденний хист збіркою віршів «До меж заказаних» (1927); поемою «Монголія» (1927), в якій образ далекої азіат. країни поставав не у звично-екзотичному, а швидше в історіософському плані, а контраст величного минулого і жалюгідного сьогодення містив для укр. читача прозорі алюзії; поемою «Аве Марія» (1929) з її гімном бунтарству і запереченням духовн. рабства — теж досить небезпечний на ті часи пафос; іст. романом у віршах «Скелька» (1929), в якому йшлося про експансію рос. православної церкви, її колонізаторську й русифікаторську роль в Україні.

Арешт і засудження не паралізували вольової вдачі Б. Судячи з усього, він не був безмовною жертвою, а, наскільки це було можливо, вів ідеолог., психолог. двобій із своїми переслідувачами — слугами системи (відлуння якого — в романі «Сад Гетсиманський»), тікав з табору, дістав новий строк.

Вийшовши на волю напередодні війни, опиняється під нім. окупацією, знаходить шлях до ОУН, працює в її референтурі пропаганди, бере участь у створенні Ук-

раїнської головної визвольної ради (УГВР) та у виробленні програмних документів, які ознаменували об'єднання всіх незалежницьких сил та їх поворот від тоталітаризму до демокр. політ. концепції — або принаймні прагнення до такого об'єднання і такої концепції. Б. належав до тих «лівих» діячів в ОУН і в УГВР, які істотно вплинули на еволюцію ідеології укр. визв. руху та на зміну програмних принципів.

В еміграції, живучи переважно в Мюнхені, Б. виявив велику творчу енергію в широкому інтелект. і громад. діапазоні — як поет, романіст, публіцист, політ. мислитель і діяч, організатор політ. життя. З-під його пера виходили поезії, частина яких об'єднана в збірці «Золотий бумеранг» (1946), романи «Тигролови» (1944, друга редакція — 1946—1947), «Сад Гетсиманський» (1950), «Огненне коло» (1951), п'єси «Морітурі», «Генерал», «Розгром». Однією з гол. тем творчості Б. було викриття системи більшовицького терору, показ жорстоких і підступних методів роботи каральних органів — тут він використав багатий матеріал особистих вражень.

Великий розголос серед укр. інтелігенції і в світі здобув його памфлет «Чому я не хочу повертатися в СРСР?», перекладений багатьма європ. мовами. Це була відповідь на облудні заклики радян. пропаганди і на безсоромні дії зах. урядів, які сприяли насильницькій репатріації біженців до СРСР — прямо в концтабори,— відповідь патріота України, який хотів використати становище емігранта, перебування у вільному світі для боротьби за її свободу. Полум'яний памфлет Б.— ця пристрасна розповідь про страждання укр. робітників, селян, інтелігенції (як і ін. народів) у більшовицькому «раю» та про свої власні поневіряння,— стає в 40-і рр. одним із тих документів, які допомогли змінити ставлення зах. громадськості до проблеми «переміщених осіб».

В еміграції у ФРН Б. разом з Г. Костюком, І. Майстренком, С. Підгайним та ін. створив Українську революційно-демократичну партію (УРДП), яку очолював з 1948 до своєї смерті в 1963, та Об'єднання демократичної української молоді (ОДУМ). УРДП ставила своєю метою боротьбу за незалеж. демокр. Україну, орієнтуючись на всі трудові і національно свідомі елементи в самій УРСР.

УРДП з її чималим інтелектуальним потенціалом багато зробила для розхитування догм «інтегрального націоналізму» та для переорієнтації політ. думки укр. еміграції в бік демократизму. Б. мав і має своїх послідовників у всіх країнах розселення укр. політ. еміграції. Газ. «Українські Вісті», яку він заснував і яка, за його словами, була «трибуною нової з-підсовєтської робітничо-селянської еміграції, бідної матеріально, але сильної духом»,— і досі залишається однією з найкомпетентніших укр. газет у діаспорі.

Б. поєднував ідею нац. визволення України з ідеями соціальн. демократії і соціальн. справедливості. Осн. силою визв. руху в Україні він вважав робітників, селян, трудову інтелігенцію. У цьому був близький до М. Шаповала — діяча і теоретика укр. соціалістів-революціонерів першої третини XX ст.

Б. послідовно поборював кастовий х-р деяких відламів укр. націоналізму та відповідні елітарні теорії. На його думку, «носієм української національної ідеї є нині не каста, не кляса чи якась спеціальна група, а український народ». Проте, на відміну від своїх опонентів, які також залюбки оперували поняттям «український народ», він замислюється над соціальн. змістом цього поняття: «Робітничо-селянська сьогоднішня Україна має відмінну (від інших, позарадянських країн.— авт.) соціальну структуру, відмінні передумови, що зумовлює наповнення національної ідеї відповідним змістом, отією «своєю правдою». Та «своя правда» виходить від першоджерел — від інтересів цілого того народу і ставить ту народну правду, «смердівську» правду, що дуже мало має спільного з кастовою правдою ідеологів «націоналізму».

Завданням своєї партії Б. вважав стояти на грунті цієї ширшої народної правди: «Це завдання ми завжди маємо на оці і в ім'я його здійснення можемо витерпіти які завгодно нападки й провокаційну шамотню супроти нас всіх тих, хто жахається слова марксизм, матеріалізм, хто від одного слова «пролетаріат» приходить в сказ і трактує це як большевизм, і готує розправу кулею і шибеницею».

У життєвому грунті укр. нац. руху та в його масовому характері Б. вбачав запоруку перемоги і причину страху імперіалістів перед Україною: «Тим застрашуючим для радянських імперіалістів фактом є факт, що носієм ідеї самостійної, вільної, суверенної України сьогодні є вже не пара десятків «інтелігентів», аматорів старовини й фольклору, нікому не шкідливих, а є тим носієм ідеї самостійної, незалежної України українське робітництво й селянство, український трудовий нарід».

Як одне із найважливіших завдань Б. висував: «Об'єднати всю різномовну і різнорідну масу населення України в єдину українську цілість».

Він робить висновок: «Ми мусимо протиставити російській політиці, як також і політиці рідних українських недорік, політиці роз'єднання — політику зв'язування, об'єднання, злиття в єдину цілість, бо ця єдність всіх елементів українського суспільства нам потрібна конче, як найважливіша передумова в боротьбі з могутнім ворогом. Щоб об'єднати всі соціальні й національні елементи українського народу в єдину націю, щоб щільно поєднати місто з селом, мусимо написати на своєму щиті великий девіз українського не расового, а територіального патріотизму».

З чого ж може випливати такий патріотизм? З реальних життєвих інтересів українського народу. На думку Б., хоч українські трудові маси «становлять собою грунт, абсолютно не сприйнятливий для ідеології вузько-націоналістичного розуміння», вони «абсолютно сприйнятливі для ідеї української держави».

Ідеї націоналізму Б. послідовно протиставляв ідею демократії: «Ставимо акцент на демократії». Саме в демокр. революції він вбачав найдоцільніший шлях розвитку України. «Що значить спрямувати в русло історичної доцільності? А це значить, щоб демократична революція в СРСР для нас, для українського народу, завершилася національним і соціальним розкріпаченням. Щоб новий соціально-економічний і політичний правопорядок був правопорядком, при якому в основу основ було б покладено інтереси абсолютної більшості нації українських робітників і селян та української трудової інтелігенції і ті інтереси забезпечено. Інтереси українського народу. А ті інтереси: Влада! Земля! Заводи, фабрики і всі блага! І свобода. Свобода порядкувати на своїй землі в своїх інтересах». Це сказано в 1948 р.

Б. та його прибічникам довелося зазнати нападок (а часом і психолог. терору) з боку найрадикальніших груп укр. націоналістів в еміграції. Особливий гнів викликала його принципова політ. теза про те, що в будівництві незалежності України свою роль відіграють ті профес. кадри, які формуються в УРСР у надрах партії і комсомолу,— та частина з них, яка не байдужа до долі України, не позбавлена нац. кореня. Чого тільки не довелося вислухати Б. за ці погляди,— але сьогодні багато хто в діаспорі визнає його прозірливість.

БАСТІАН Адольф (1826—1905) — відомий нім. етнолог та мандрівник. Його називали ідеальним типом наукового збирача, який поєднав у собі і мислителя-філософа, здатного на великі узагальнення (Л. Штернберг). Він ототожнював Volkerkunde з етнологією і етнографією та розглядав етнологію як всеохоплюючу науку про людину. Ця точка зору відбилася на поглядах деяких нім. дослідників кінця XIX — поч. XX ст. (К. Вайнхольд, А. Штарк, А. Фрайтаг та ін.), в Росії — Л. Штерн-

берг. 1861 р. Б. став першим директором Берлінського музею етнографії, був одним із засновників Антропологічного товариства, головою якого став після Вірхова. Здійснив багато експедицій, відвідав усі частини світу, у т. ч. південну Росію і Галіцію (1865), зібрав величезні етнографічні матеріали. Вважав психологію «наукою майбутнього», намагався, спираючись на досягнення природничих наук, обгрунтувати «психологічний світогляд». Єдність людської психіки — «стихійна (елементарна) думка» — зумовлює, за Б., єдність культури всіх народів. Але кожний народ «розвиває сам з себе певно коло ідей». Був підданий критиці К. Марксом (у листі Ф. Енгельсу від 19. XII.1860 р.) за спроби «природничо-наукового пояснення психології і психологічного пояснення історії». У 1869 р. разом з Р. Гартманом розпочав видання «Zeitschrift fur Ethnologie».

«БАТЬКИ-ЗАСНОВНИКИ» США (етнополітичні погляди). Термін склався історично і широко використовується як в західній, так і у вітчизняній науковій літературі. Він стосується низки просвітників і політичних діячів, ідеї й справи яких справили найбільший вплив на процес зародження і розвитку американської держави і нації. Їх етнополітичні погляди становлять значний інтерес ще й тому, що США і Україна, будучи досить різними державами, мають чимало спільного: обидві були колоніями; їх народи вели запеклу боротьбу за незалежність; населення обох країн є поліетнічним тощо.

Франклін Бенджамін (1706—1790) — один із визнаних представників американських просвітників та авторів проекту «Декларації незалежності США». 1787 р. Б. Франклін, спираючись на теорію Дж. Отіса, висунув досить оригінальну концепцію т. зв. «гомруля», яка полягала в наданні англійським колоніям в Північній Америці державно-правового суверенітету в рамках Британської імперії. Це по суті була концепція обмеженого національного суверенітету. Тоді ж він одним із перших почав називати англійських колоністів «американцями», а самі колонії — «державами».

Адамс Семюель (1722—1803) — один із «батьків-засновників» США. Висунув і відстоював ідею «створення незалежної держави, американської республіки». С. Адамс чимало зробив для формування патріотичних ідей, об'єднання зусиль всіх 13 колоній, а також влаштовував різні політичні акції проти Британської імперії. Все це дало підстави сучасному американському історику Д. Чідсі заявити на сторінках своєї книги «Світ Семюеля Адамса»: «Фактично С. Адамсу зобов'язана своїм народженням незалежність Америки. До нього це було лише лайливе слово. Адамс примусив поважати його».

Вашингтон Джордж (1732—1799) — перший американський президент. Зробив помітний внесок в розвиток і особливо у втілення в життя етнополітичних ідей. Показовими в цьому плані можуть бути як принципи його практичної діяльності, так і політичний заповіт: «Я бажаю благополуччя всім націям і всім людям. Мої політичні принципи прості й справедливі. Я вірю, що кожний народ має право встановлювати ту форму правління, яка, за його переконанням, забезпечує йому найбільше щастя і не створює загрози правам інших, що ні один уряд немає права втручатись у внутрішні справи іншого, якщо в них немає загрози для нього самого». Так закладались основні принципи справді демократичної етнонаціональної політики.

Джефферсон Томас (1743—1826) — американський просвітник, політичний діяч та один з авторів проекту «Декларації незалежності США». Саме завдяки його позиції, поглядам і зусиллям декларація стала видатним теоретичним і політичним документом тих часів. В ній обгрунтовувалась правомірність відділення англійських колоній Північної Америки від Британії та створення ними нової самостійної і незалежної держави — США.

Отже, запропонована Т. Джефферсоном концепція була особливою формою союзного утворення, федеративною за природою і децентралізованою, демократичною за характером. Узагальнюючи суть своїх думок, Т. Джефферсон писав: «Моя загальна ідея зводиться до створення із нас єдиної нації в галузі міжнародної політики і націй окремих у галузі всіх чисто внутрішніх справ». Загалом він вірив у можливість і необхідність створення такого союзу новоутворених штатів-держав, де панувала б «гармонія в їх взаємовідносинах» і забезпечувалась «ефективна діяльність самого союзу».

Принагідно відзначимо, ще одне досить оригінальне твердження Т. Джефферсона про те, що кожне нове покоління «має право само обирати ту форму правління, яка, на його думку, більше всього сприяє його щастю». А звідси — рекомендація: «заради миру і блага людства» в конституції має бути зафіксоване положення про необхідність внесення до неї певних доповнень і змін кожні 20 років. Саме такий шлях, на думку Джефферсона, міг запобігти революційним вибухам і братовбивчим війнам. Отже, тут вперше висувалось право кожного покоління на докорінне і головне мирне перетворення держави, відкидались силові і революційні методи вирішення соціально-політичних проблем, пропонувались мирні й ненасильницькі дії, реформістський, еволюційних шлях суспільного розвитку.

Гамільтон Олександр (1757—1804) — один з найвідоміших американських політичних діячів. Різко виступав проти конфедеративного устрою США, боровся за зміцнення і посилення центральної влади. Лише централізована федерація, на його думку, могла запобігти внутрішнім чварам і розбрату. Лише вона могла стати «золотою серединою», тією «формулою рівноваги» між федеративною владою і владою штатів, яка б забезпечила мирний розвиток країни.

БАУЕР Отто (5. IX.1882—4. VII.1938) — один з лідерів Австрійської соціал-демократичної партії та II Інтернаціоналу, ідеолог т. зв. австромарксизму. Народився в інтелігентній сім'ї. За фахом юрист. Напередодні 1-ї світової війни — секретар соціал-демократичної фракції рейхстагу, редактор «Робітничої газети». З початком війни в Австро-Угорщині опозиційні елементи, якщо їх не запроторювали в тюрми, призивались в армію й направлялись на фронт. Б. як офіцер запасу також був мобілізований і відправлений в діючу австро-угорську армію на Східний фронт. Там потрапив до полону в Росію. Після лютневої революції 1917 р. зблизився з російськими соціал-демократами (меншовиками). В середині 1917 р. повернувся до Австрії і включився в активну політичну й революційну роботу. В листопаді 1918 — липні 1919 р. — міністр закордонних справ Австрійської республіки.

Проживав в Австро-Угорщині, яку називали часто «національною лабораторією», і, судячи по працях Б., вона цю назву виправдала. Колишня придунайська монархія залишила, зокрема, в особі Б. чималу теоретичну спадщину, яка вимагає критичного огляду й наукової систематизації.

У монографії «Національне питання та соціал-демократія» (1907 р.) Б. доводить тезу про націю як «культурну спільноту», бо ж кожна нація представляє окрему власну культуру та відстоює думку, що новочасний розвиток прямує до розквіту «національно-культурної спільноти». На думку Б., цей процес національно-культурної поступової диференціації розпочався в період капіталізму, особливо на вищих стадіях його розвитку, особливо — соціалізму шляхом «еволюційно-національної політики», яка, в свою чергу, має бути соціалістичною, досягаючи своєї вершини. Б. наголошував на тому, що саме соціалізм сприяє автономії нації, роблячи її долю витвором свідомої волі, впливає на розмивання нації в соціалістичному суспільстві, сприяє чіткішому виокремленню її особливостей, гострішому розмежуванню «вдач» націй.

У дефініцію нації Б. включає не лише «культурну спільність», а й спільність долі, «вдачі». Причому, в концепції нації Б. звертається особлива увага на суспільний бік цього питання, а саме: на внутрішню консолідацію нації, на усунення суспільних відмінностей в народі з тим, щоб перетворити останній на справжню націю. «Піднесення всього народу до національної культурної спільності,— писав Б.,— здобуття для нації повного самовизначення, прогресуюча диференціація нації — це означає соціалізм».

Отже, за думкою Б., саме соціалізм найкраще забезпечить масову націоналізацію народу, й таким чином — і його національне об'єднання. Саме соціалізм є передумовою національної культури, брак якої відчувається так гостро. Б. водночас розробив механіку цього процесу у вигляді т. зв. *національної аперцепції*. Її суть: «як жодна людина не засвоює своєю духовною істотою нічого нового механічно, але втілює його, включаючи до своєї духовної особовості духовне, це перетравлюючи, отже аперцелюючи, так і вся нація не переймає просто нічого нового, але, перейнявши щось, переробляє його, пристосовуючи до своєї істоти та перетворюючи в процесі засвоєння мільйонами». На думку Б., «завдяки цьому великому факту національної аперцепції, кожна думка, яку народ переймає від іншого, спочатку пристосовується до всієї істоти нації, відтак мусить нею перетворитися, доки вона її засвоїть».

Саме завдяки масовій аперцепції нація стає джерелом культурної своєрідності та творчості. І тому нація є вічним джерелом культурної різноманітності, вона збагачує новими дарунками всесвітню культуру, вносячи веселкову різнобарвність в це сонячне сяйво. Ось чому найбільше й найглибше національне є також вселюдським та світовим. Цього так і не врахував марксизм, «абсолютний націоналізм» якого виявився націоромантичним та ілюзорним, не врахував національний фактор, не дбав про піднесення його статусу на належний рівень і гармонійне поєднання національного з вселюдським.

Світова теоретична думка все ж розвивалася в іншому напрямі, зокрема як соціал-демократичне трактування етнонаціональних проблем. За Б., завдяки аперцепції, нації будуть існувати вічно, а національне буде домінувати. Соціалізм же призведе до «дедалі різкішого розмежування їх характерів, до більш чіткого вироблення їх колективних індивідуальностей». Звідси висновок Б.: «суспільство майбутнього, безсумнівно, буде являти собою строкату картину особистих національних союзів та територіальних корпорацій».

Характерно, що вказівки Б. на спільність долі чи спільність історії визнаються тепер усіма як невід'ємна складова національної самосвідомості. Саме така спільність виявилася для багатьох народів, часто розділених природними чи державними кордонами, куди більш цементуючою силою, ніж спільні мова чи територія.

Щодо висновку Б. про неминучість диференціації національностей, зростання ролі національного фактору, то це передбачення, що було сформульоване 100 років тому, повністю виправдалося. Тепер вже ніхто не сумнівається, що зростання національного фактору за різноманітності його форм перетворилося на об'єктивну закономірність суспільного розвитку.

Б. разом з К. Реннером (Р. Шпрингером) на основі психологічної теорії нації розробив і узагальнив політичну програму «культурно-національної автономії». Виходячи з постулату, що вирішальна сила створених соціальних спільностей — єдність духовних інтересів, він визначав національні інтереси як самостійний тип колективних інтересів. Звідси обґрунтовані висновки про потребу піклування й збереження етносів шляхом розмежування політичного й етнічного життя через «автономізацію нації» від держави. У своїх працях «Шлях до соціалізму» (1919), «Більшовизм чи соціал-демократія» (1920) та інших виступах з критикою пролетарської революції в Росії й політики більшовиків. Б. був одним із засновників міжнародного робітничого об'єднання соціалістичних партій (Віденського 2 1/2 Інтернаціоналу) (1921). В 1923 р. брав активну участь в об'єднанні 2 та 2 1/2 Інтернаціоналів і утворення Соціалістичного робітничого Інтернаціоналу, який проіснував до 1951 р.

Б. нерідко докоряли, що він ігнорував інтернаціональну єдність партійних лав, що австрійська соціал-демократія прагнула зберегти Габсбургську монархію й примирилась з розпадом на окремі національні партії, посилаючись на його теоретичні обґрунтування, де мовилося, що в силу різних національних властивостей характеру «розкол партії на національні групи є притаманним їй організаційним принципом». Але історія спростувала всі ці закиди. Та інтернаціональна єдність партійних лав, яку запроваджували більшовики, зрештою спричинила до того, що відцентрові сили в КПРС зруйнували не лише таку монолітну єдність, якою колись похвалялися, а й саму КПРС. Б. як лідер Соціал-демократичної партії Австрії відзначався гострим критичним розумом, був людиною слова й діла, безжалісно визнавав свої помилки, неадекватні дії на виклик політичної чи соціально-психологічної ситуації. Так, він визнав, що його твердження, що селянство в Австрії консервативне, апатичне, були відкинуті історією. Під час виступу віденських робітників в липні 1927 р. Б. брав участь в переговорах з урядом. Разом з Ю. Дейчем очолив бойове керівництво (в складі шести осіб) антифашистським збройним повстанням віденських робітників у лютому 1934 р. З поразкою його того ж року емігрував в Чехо-Словаччину, а згодом у Францію. Найбільш відомі праці Б., крім названих вище, це «Національне питання і соціал-демократія», «Австрійська революція 1918 р.», «Між двома світовими війнами» та ін.

В своїй конц. Б. ототожнює суспільство і націю, визначаючи її як «явище соціалізованої людини». Згідно з Б., вся історія людства є історія націй, типологія яких відповідає стадіям генези суспільства. Історично першим типом нації, за Б., є рід. Його основа — «спільність крові» та «соціальна культура предків». Другий тип складають нації класового суспільства, які утворюються «культурною єдністю одних тільки панівних класів». Третій тип — «соціалістичне суспільство майбутнього», яке «знову об'єднає всіх одноплемінників в автономне національне ціле». В утворенні націй, за Б., приймають участь два фактори. Перший з них — «спадкова передача набутих фізичних та психічних якостей» (тобто нація як «природн. культурна спільність напр., рід)». Другим фактором є спадковість культури через традицію (всі наступні за рядом типи націй). Перший націоутворюючий фактор Б. вважає несуттєвим. Другий — оцінює як етнічний абсолют. Без «факторної спільності», відзначає Б., ніяка інша спільність (напр., економ. життя, території, мови, походження) нації не утворюють і її ознаками не є. В трактуванні Б. «культурна єдність» є синтетичним утворенням. В його основі — феномени людської психіки. З одного боку, «психіч. взаємодія індивідів» або «спільність долі», з іншого — психол. спільність, що сформувалась у формі «нац. характеру» та «нац. апперцепції». Єдність цих складових і творить націю, яка, за визначенням Б., є «вся сукупність людей, пов'язана в спільність характеру на грунті спільності долі». Б. відкидає можливість прояву загальнолюдськ. в національному. В його розумінні нац. специфіка пронизує всю людську психіку, як сферу самосвідомості та свідомості, так і сферу безсвідомого. В трактуванні нац. самосвідомості Б. схиляється до ірраціон. моделі. «Національне почуття» вважає основою етнічної духовності. Функціонування нац. почуття Б. зводить до етичної антиномії — «свої» (любов до власної етніч. спільності) — «чужі» (неприязнь і ненависть до будь-якого іншого етнічного середовища).

Природу націоналізму Б. також ірраціоналізує, стверджуючи, що націоналізм це не «результат моральнісної боротьби та перемоги, тобто свідомої жертви індивіда на користь нації, а лише прояв інстинкту самозбереження, любов до самого себе, яким би я не був взагалі, любов, що розповсюджується на всіх тих, з ким мене пов'язує національний характер». Вищим типом нац. спільноти Б. називає «соціалістичну націю», для якої, на його думку, є характерним, залучення всього народу до нац. культурної спільноти, завоювання нацією повного самовизначення. Оцінюючи тенденції в розвитку націй, Б. не визнає перспективи інтернаціоналізації духовного життя. В його розумінні соціалізм «робить націю автономною», її долю — «справою свідомої волі», що приведе, незважаючи на «зрівняння матеріального змісту» нац. культур, до наростаючої диференціації національних характерів».

БАЧИНСЬКИЙ Юліан Олександрович (28.III.1870—6.VI.1940) — український громадський і політичний діяч, публіцист. Народився в с. Новосілки в Східній Галичині, яка входила тоді до складу Австро-Угорської імперії, в родині греко-католицького священика. Батько його був згодом церковним письменником і перекладачем, редактором «Богословської Бібліотеки», працював радником при єпископі-митрополиті А. Шептицькому. Початкову освіту Б. отримав у Львівській гімназії, вищу юридичну — у Львівському і Берлінському університетах.

Уже в ранньому юнацькому віці захоплюється ідеями національного і соціального визволення народу. Значний вплив на формування його світогляду справили, зокрема, М. Драгоманов, І. Франко, ін. видатні українські патріоти та особливо ідеї західноєвропейського соціалізму, в першу чергу марксизму. Був одним з перших соціалістів марксистського напрямку в Україні. 1890—1897 рр. — член Української радикальної партії в Галичині, де очолював її соціалістичне крило. Разом з М. Ганкевичем, С. Вітиком та ін. 1899 р. організував Українську соціал-демократичну партію Галичини. 1915—1918 рр. перебував у австро-угорській армії, служив у м. Мішкольц (Угорщина). Після розпаду Австро-Угорської імперії і створення Західно-Української Народної Республіки — член Української національної Ради у Львові. 1919—1921 рр.— голова дипломатичної місії УНР у Вашингтоні. З 1921 р.— в еміграції. Жив спочатку у Відні, а з 1923 — в Берліні. 1931 р., перебуваючи в Польщі, був заарештований і рік просидів у в'язниці. В листопаді 1933 р. приїхав в УРСР, працював науковим співробітником «Української Радянської Енциклопедії». Наприкінці 1934 заарештований каральними органами радянського режиму, безпідставно звинувачений в проведенні контрреволюційної терористичної діяльності в Україні і засуджений в березні 1935 р. виїзною сесією військової колегії Верховного суду СРСР в Києві на 10 років виправно-трудових таборів. Відбував ув'язнення у Біломорсько-Балтійських таборах, де 6 червня 1940 р. помер.

Б. автор ряду праць, зокрема, «Україна irredenta» (1895), «Гльоси» (1904), «Українська імігpaція в З'єдинених Державах Америки» (1914), «Більшовицька революція і Українці» (1925, 2-е доп. вид.— 1928) та ін. Основна увага приділена в них дослідженню українського питання, суспільно-політичних рухів в Галичині, а також в Наддніпрянській Україні, причин еміграції західноукраїнських селян до Америки тощо.

У праці «Україна irredenta» Б. першим у вітчизняній суспільно-політичній думці висунув на порядок денний питання про політичну незалежність українського народу в єдиній соборній державі. Політична самостійність України, вважав він, є необхідною умовою її економічного і культурного розвитку, «умовою взагалі — можливості її існування». Відповідаючи на скептичне запитання М. Драгоманова, «що ж буде робити політично самостояча Україна?»,— Б. так обгрунтовував функції майбутньої держави: «Україна буде мати тоді свої фінанси і свій промисел, усе в своїх руках, і політику заграничну і політику внутрішню,— буде панею в своїм домі, буде розпоряджатися в нім так, як буде уважати за найліпше, не оглядаючися на інших і не спинювана в тій роботі чужими».

Ще одна цінна думка, висловлена Б. в праці «Україна irredenta», заслуговує в наш час на особливу увагу. Боротьба за самостійність України, не стосується виключно лише українського народу, а є справою взагалі всіх націй, які заселяють її етнічну територію. «Спільний інтерес,— підкреслював він,— зукраїнщить їх, змусить їх усіх стати українськими патріотами».

Що стосується його поглядів на державу в цілому, то Б. ніколи не розглядав її як самоціль, а бачив в ній лише найважливіший засіб для забезпечення можливості вільного культурного розвитку народу. «Остаточною цілєю каждого народу є не держава, а його можливо найкращий, свобідний культурний розвиток, — писав він 1925 р.— Держава, се лише наймогутніший засіб до сього, і саме як таким засобом всі народи так дорожать нею». Дотримуючись ортодоксальних марксистських поглядів, Б. вважав, що в далекому майбутньому, після того як пролетаріат все усуспільнить, засоби виробництва стануть власністю держави й зникне поділ суспільства на класи, відпаде необхідність і в існуванні держави.

За класичною схемою марксизму розглядав Б. також майбутню долю етносів. «Але при тій щораз зростаючій залежності, а в кінці економічній єдності всеї людської суспільності,— відзначав він в «Україна irredenta»,— мусить остаточно витворитися також і нова, вища єдність роду людського — інтернаціональна, котра запанує над нинішньою єдністю національною». Що стосується націй, то вони все більше денаціоналізуються, національні ознаки стираються і «ціла цивілізована суспільність щораз більше починає асимілюватися, зливатися в один антропологічно-культурний тип».

БЕКОН Френсіс (1561—1625) — видатний англійський філософ і державний діяч. Він зробив помітний внесок у відродження авторитету і піднесення статусу наук про людину й суспільство, зокрема, антропології та політології, в розробку їх методологічних засад. Досить актуальною сьогодні є теза Б. про те, що при аналізі будь-яких суспільних явищ не можна покладатись на інтуїцію («керуватись почуттям мисливської собаки»), а треба мати досконалий, відповідний до епохи метод — «нитку для указання шляху». Заслуговує на увагу його думка про те, що людей об'єднує справедливість, «яка полягає в тому, щоб не робити іншому того, чого не бажаєш собі». Ця думка має надзвичайно важливе значення для сьогодення і мала б стати гаслом і принципом взаємовідносин народів і країн.

Досить оригінальним є тлумачення Б. сили як основи міжнародного права. Виходячи з тези Платона і Арістотеля про те, що між народами і державами не існує справжнього миру, а точиться постійне суперництво, боротьба і війни («війна всіх проти всіх»), він визнав можливість застосування сили, щоправда, як крайнього засобу при вирішенні деяких проблем.

Заслуговують на увагу і думки Б. про війни, зокрема, принципи їх поділу на справедливі й несправедливі, його гостре засудження релігійних війн, збройних загарбань колоній, знищень, переселень та грабунків їх населення тощо.

БЕЛЛ Деніел (нар. 10.V.1919) — сучасний американський соціолог, відомий у світі спеціаліст з історії суспільно-політичної думки та соціального прогнозування. Під впливом «Великої депресії» з 1932 р. став брати участь у діяльності молодіжного соціалістичного руху США. 1938—1944 рр. співробітничає з журналом Соціал-демократичної федерації США «Нью лідер», а з 1948

по 1958 р. працює у впливовому журналі ділових та політичних кіл «Форчун».

Разом з Р. Ароном, С. Ліпсетом, Е. Шилзом став одним із засновників концепції деідеологізації, що виникла у 50-і рр. як своєрідна реакція на стрімке економічне зростання та виникнення НТР. Сутність цієї доктрини у тому, що в індустріально високорозвинутих країнах ідеологія виявляється зайвою, оскільки науково-технічний прогрес сам спроможний дати відповідь на вимоги часу, «ідеологічний» спосіб прийняття рішень змінюється «технічним», розв'язання основних проблем переноситься із політико-ідеологічної сфери в адміністративно-управлінську, конфронтація поступається місцем раціональності та об'єктивній науковості. Ці ідеї Б. виклав у своїй першій фундаментальній книзі «Кінець ідеології. Вичерпання політичних ідей у п'ятдесяті роки» (1960).

Теорія постіндустріального суспільства, викладена у другій фундаментальній праці Б. «Прихід постіндустріального суспільства. Дослід соціального прогнозування» (1973), набула широкого розголосу у світі та зробила її автора одним із провідних фахівців у галузі соціального прогнозування. Серед параметрів майбутнього постіндустріального суспільства Б. визначає такі: створення економіки послуг, скорочення працівників виробничої сфери і збільшення кількості професіоналів у сфері послуг, пріоритет науки, освіти та виникнення нової «інтелектуальної» технології, що змінює машинну технологію попереднього індустріального суспільства. Вказані концепції об'єднує те, що вони спираються на економічне зростання та технологічний детермінізм, які не виправдали всіх сподівань Б.

У своїй третій фундаментальній праці «Культурні суперечності капіталізму» (1976) соціолог досліджує кризові явища американського суспільства в сфері культури.

Методологічно дві останні праці єднає висунутий Б. принцип «роз'єднання сфер» суспільного життя на соціальну структуру (економіка, технологія, професійна система), політику і культуру, кожна з яких є керованою різними осьовими принципами, що спрямовані у різні сторони. Так, осьовий принцип економіки (функціональна раціональність, ефективність, максимізація прибутку) є протилежним осьовим принципам політики (участь у прийнятті рішень) та культури (самовизначення, самореалізація). Це, на думку Б., і є головними причинами кризових явищ в американському суспільстві.

З соціально-політичної точки зору Б. пройшов еволюцію від захоплення соціалістичними ідеями до ліберал-технократичного реформізму, а згодом став одним з найвідоміших представників неоконсерватизму.

Б. є професором Колумбійського та Гарвардського університетів у США.

БЕРДЯЄВ Микола Олександрович (1874—1948) — народився в Києві, у сім'ї, яка належала до вищих кіл російського дворянства. Його дід був генералом, отаманом Війська Донського. Мати — з роду князів Кудашевих. За дворянською традицією, Б. почав свою освіту в кадетському корпусі. Потім навчався у Київському університеті.

Інтелектуальне життя Росії в той час перебувало під сильним впливом вчення Маркса, що охоплювало широке коло інтелігенції. Перебував під його впливом і Б., який приєднався до т. зв. легального марксизму.

В студентські роки Б. приймав участь у визвольному русі. Активним борцем проти існуючого суспільства він у той час не став, але все ж зазнав репресій. 1898 р. був заарештований за пропаганду соціалістичних ідей, виключений з університету і засланий у Вологодську губернію.

Велику роль у філософських пошуках Б. відіграли В. Соловйов, Л. Толстой, Ф. Достоєвський.

В перші роки XX ст. Б. познайомився з учасниками релігійно-філософських зібрань, які проходили у Петербурзі, де провідну роль відігравали Д. Мережковський, В. Розанов, З. Гіппіус. Б. брав активну участь в організації у 1907 р. «Петербурзького релігійно-філософського товариства», а потім аналогічних товариств у Москві та Києві. Саме в цей час у нього формуються основні ідеї, які згодом лягли в основу «феноменології комунізму».

Одна з цих ідей полягає в тому, що революції необхідно протиставити іншу, більш змістовну, альтернативу розвитку. Таку альтернативу Б. вбачав у духовній творчості, в порівнянні з якою будь-який соціальний прогрес неістотний. Б. вважав, що оновлення суспільства відбуватиметься на основі реформованого православ'я, яке переможе негативні риси і явища, притаманні «історичній церкві». «Нова релігійна свідомість», яку намагався утворити Б., повинна була стати ґрунтом майбутнього розквіту культури і ліквідувати проблеми соціального розвитку.

Революція 1917 р. повернула філософські ідеї Б. від абстрактних історіософських схем до питань конкретної політики. В цей період він активно виступає як публіцист ліберального напрямку. В своїх працях стоїть за зміцнення «об'єктивних основ суспільності», за особисту свободу, захищає принципи правової держави, виступає проти влади, яка протистоїть народу, і відстоює концепцію «службового» характеру державних інститутів. Разом з тим він обмежує і народний суверенітет, вважаючи, що його абсолютизація веде до обожнення волі людини.

Одне з чільних місць у філософії Б. займає т. зв. «російська ідея», яка пов'язана із слов'янофільською традицією концепції специфічної ролі Росії у світовій історії. Ця роль, вважає Б., носить духовний характер і не пов'язана із зовнішньою державною могутністю. Більше того, на його думку, гіпертрофія державних засад перешкоджає виконанню російським народом його великої історичної місії, яка полягає в об'єднанні окремих гілок загальнолюдського прогресу, напрацюваних моделі їх майбутнього синтезу, в якому релігійне споглядання буде поєднуватись з активною творчістю. Проте зробити це Росія повинна не сама по собі, а в поєднанні з усіма іншими народами, кожний з яких вносить свій внесок у загальну справу подолання духовної кризи, що охопила людство. Таким чином, поняття «російська ідея» у Б. є поняттям не національно-обмеженим, а універсальним, загальнолюдською свідомістю.

Говорячи про особливу долю Росії, Б. завжди різко негативно висловлювався про прояви націоналізму і великодержавного шовінізму. Це підтверджує і позиція Б. з найбільш гострих і болючих питань практики міжнаціональних відносин. Зокрема, він негативно ставився до єврейських погромів, які відбувалися в дореволюційній Росії і нацистській Німеччині.

У працях Б. 1918 р., які стали наслідком його реакції на ті події, що відбувались в Росії, можна побачити досить специфічний погляд на національну тему. Б. стверджує, що всі спроби визначити поняття «національність» приречені на невдачу, тому що природа національності не визначається ні за якими раціональними ознаками: «Ні раса, ні територія, ні мова, ні релігія не є ознаками, за якими визначають національність, хоч всі вони відіграють ту чи іншу роль в її визначенні. Національність — складне історичне утворення, вона формується в результаті кровного змішення рас і племен, багатьох перерозподілів земель, за якими вона пов'язує свою долю, і духовно-культурного процесу, який утворює її неповторний духовний образ. Результатом усіх історичних і психологічних досліджень зостається нерозкладний і невловимий залишок, в якому і полягає вся таємниця національної індивідуальності». («Доля Росії».)

В теорії нації Б. продовжує соціально-філос. традиції слов'янофільства. Його концепція національн. розвитку має етичне забарвлення і висвітлюється в релігійно-філос. категоріях. Нац. спільноти, на думку Б., мають ірра-

ціональний характер, який неможливо визначити в термінах раціоналістичної філософії історії через поняття спільності мови, раси, території, релігії і т. д.

Б. виступає з принциповою критикою західноєвропейської філософської моделі співвідношення національного та загальнолюдського. Він відкидає трактування історичного розвитку як процесу розгортання єдиного, загальнолюдського начала (ототожнюваного з європейською цивілізацією), що применшує цінності національних культур, в яких європейські стандарти не проявились. Б. стверджує про самоцінність національного, що представляє реальну основу загальнолюдського. «Будь-яка національність є багатство єдиного і братськи об'єднаного людства, а не перепона на його шляху». Виходячи із свого розуміння діалектики національного та загальнолюдського Б. трактує природу і соціальні функції націоналізму. Він розмежовує націоналізм на два типи: негативний (деструктивний, політичний) і позитивний (творчий, духовно-моральний). В політичному націоналізмі Б. вбачає лише «претензію на владу» та «біологічне начало», зорієнтоване на підкорення простору. Месіонізму як політичній практиці національного пригнічення та ідеології національної винятковості протиставляє месіонізм релігійно-етичний. Розглядаючи націю як «містичний організм», побудований «єдністю історичної долі», Б. бачить в ній спосіб вияву «раси», яка, «як основа космічна, діє концентровано в національності, як в основі історичній» («Філософія нерівності. Листи до ворогів по соціальній філософії»). Нації підпорядковані в основі своїй процесам росту, розквіту, старіння і смерті. Б. розглядає людство в синхронному зрізі як різноякісну ієрархію націй. Про їх «рівність» при такому підході говорити неможливо, і звичайно, що «всі історичні національності мають різні права». Б. робить висновок: «В історичній нерівності національностей, нерівності їх реальної ваги, в історичній перевазі то одних, то інших національностей є своя велика правда, є здійснення морального закону історичної дійсності, так не схожого на закон дійсності індивідуальної» («Філософія нерівності...»). Б. вважав, що саме національні чинники, національна ідея набувають дедалі більшої ваги. Без первинної та стихійної любові до своєї країни неможливий творчий історичний шлях. Саме націоналізм стверджує духовно-біологічну основу індивідуально-історичного буття народів. Народ повинен бути, берегти свій образ, розвивати свою енергію, повинен мати можливості творити свої цінності.

Б. звертав увагу на те, що для традиційної інтелігентської свідомості цінністними були добро, справедливість, добробут, братерство народів, але не існувало цінності національностей, що посідає цілком особливе місце в ієрархії світових цінностей. Проте, на думку Б., й національність уявлялась не самоцінністю, а чимось підпорядкованим іншим вагомим категоріям та оцінкам. Звернення ж до світового, всесвітньо-історичного досвіду загострює почуття цінності власної національності й усвідомлення її завдань у світі. Отже, необхідна нова свідомість, що звертається до історичного, до конкретного, тому треба здолати свідомість абстрактну та доктринерську, виключний соціологізм та моралізм нашого мислення й оцінок. «Свідомість нашої інтелігенції, — писав Б., — не хотіла знати історії як конкретної метафізичної реальності та цінності. Вона завжди оперувала абстрактними категоріями соціології, етики чи догматики, підпорядковувала історичну конкретність абстрактним соціологічним, моральним чи догматичним схемам. Для такої свідомості не існувало національності і раси, історичної долі й історичної багатоманітності та труднощів, для неї існували лише соціологічні класи чи абстрактні ідеї добра та справедливості».

Ми повинні визнати реальність нації і цінності національно-історичних завдань, говорив Б., позбавитися моралізування над історією, зокрема, спроб російських соціал-демократів чи народників, що застосовували свої соціологічні схеми, які не визнають самостійної історичної реальності і самостійних історичних цінностей, спрощено використовують старі схеми, свої вкорочені категорії, соціологічні, моральні чи релігійні. Ці схеми, як і слов'янофільство, не пристосовані до нових явищ світової історії, бо ж вироблені для простішої дійсності.

Згодом, відчуваючи небезпеку поглинання особистості нацією, він настоює на відмежуванні її від «народу», який для діячів революції є «тільки маса простолюду, селян і робітників, тільки фізично працюючі класи» («Філософія нерівності...»). Б. підкреслює, що ні т. зв. «народ», ні будь-який «клас» не можуть говорити від імені нації. Її дух «завжди виражається через якісний підбір особистостей»,— в кінцевому результаті через «геніїв», і тому в «тисячу раз більше народом був дворянин Пушкін або інтелігент Достоєвський» («Філософія нерівності...»). Але і це ще не вся нація. Б. виявляє глибоку симпатію до «плоті» традиційної культури і «храму» національного духу. «В націю входять не тільки покоління людей, але також і каміння церков, палаців і маєтків, могильні плити, старі рукописи і книги. І для того, щоб вловити волю нації, потрібно почути ці камені, прочитати зотлілі сторінки» («Філософія нерівності...»).

У 1922 р. разом з великою групою письменників та вчених Б. був висланий за кордон. Тоді ж припинила свою діяльність заснована ним у 1918 р. Вільна Академія духовної культури.

БЛОК Марк (1886—1944) — французький історик, теоретик із загальних проблем методології історії, західноєвропейського феодалізму, аграрних відносин у Франції. Як учасник руху Опору розстріляний гестапо.

Трагічні події 2-ї світової війни спонукали Б. замислитись над сенсом історії людства. В основній праці «Апологія історії або ремесло історика» (незак.) поставив проблему захисту історії, науки, культури, людського духу, цивілізації від сил варварства, здичавіння, руйнації.

Вважав, що цінність історії полягає в тому, що людство може і повинне на основі аналізу історичних подій, часто трагічних, робити необхідні висновки, засвоювати повчальні уроки.

Рішуче засуджував тих істориків, які наполягали на неможливості пізнання минулого, порушували принцип зв'язку часів і розглядали окремі події як суто автономні, що на його погляд не сприяло глибокому усвідомленню істини. Тому важливим моментом розуміння історії вважав вдосконалення наукової методики, з допомогою якої здійснюється пізнання історичного процесу. Бачив потребу зміни розумових установок істориків, переходу від мислення фактографа, який копіює документ, історичний текст, до синтетичного, соціологічного, проблемного мислення як передумови наукового пізнання. Дотримувався точки зору, що історія — це об'єктивна наука про буття людей у часі, їх менталітет, в якій обов'язково потрібно пов'язувати вивчення мертвих з вивченням живих.

Велике значення для розуміння історичних подій мають, за концепцією Б., людські почуття, тому що неможливо реконструювати минуле тільки за схемами розуму. Особливо це стосується політичних подій, в яких люди керуються часто відчаєм, люттю, безрозсудством. Водночас відмежовувався і від дослідників, які приписували людям інших часів, інших культур не властиві їм емоційні настанови та норми поведінки.

За Б., людина пропускає через фільтри своєї свідомості увесь світ, в якому вона живе та діє. А сама свідомість детермінується життєвим укладом суспільства, національною культурою, релігією, віруваннями, пануючими моральними нормами та звичаями. Тому щоб «зрозуміти» чужу свідомість, віддалену від нас рядом поколінь, треба майже повністю зректися свого «я».

Щоб історія перестала бути караючим архангелом, треба осягнути весь різносторонній досвід людства, зустріч людей в віках — як її уроки. Бачив недопустимість національної ізольованості історичних досліджень, що сприяє тільки частковому з'ясуванню подій, в той час як дійсна історія можлива тільки як всесвітня.

БОГОРАЗ-ТАН Володимир Германович (15/27.IV. 1865—10.V.1936) — етнограф, письменник, громадський діяч. Народився в м. Овручі Волинської губ. Після закінчення гімназії у 1880 р. виїжджає на навчання до Петербурзького університету. Брав активну участь у революційному студентському русі. Восени 1882 р. висланий з Петербурга до Таганрогу, де заснував революційний гурток, підпільну друкарню, за що незабаром був заарештований.

Вийшовши з в'язниці через 11 місяців, перейшов на нелегальне становище. У 1885 р. Б. брав участь у заснуванні в Катеринославі народницької організації. Працював у підпільних друкарнях в Новочеркаську, Таганрозі, Тулі, Москві. 1886 р. приїхав до Петербурга, де 9 грудня був знову заарештований. Після 3-річного ув'язнення у Петропавловській фортеці висланий до Колими (1890—1898).

На засланні Б. почав вивчати матеріальну культуру, побут, мову та фольклор народів Крайньої Півночі. 1894 р. одержав дозвіл взяти участь у роботі науково-дослідної експедиції; зібрані етнографічні матеріали Б. передав до Східно-Сибірського відділу Географічного товариства. Крім того, під час заслання робить свої перші кроки в галузі художньої прози.

У роки першої російської революції Б. брав участь у створенні «Селянського союзу», друкував статті у нелегальних соціал-демократичних газетах, був одним з перших членів так званої народно-соціалістичної партії.

Під час 1-ї світової війни Б. з санітарним загоном виїхав на фронт, звідки надсилав до столичних газет ура-патріотичні нариси та кореспонденції.

З 1918 р. Б. працює в Музеї антропології та етнографії Академії наук, читає лекції з етнографії, фольклору та мов народів Півночі у Ленінградському університеті, займається дослідженнями в галузі релігії, організовує Музей історії релігій при АН СРСР і керує ним з 1932 р. Ініціатор створення Комітету Півночі при Президії ВЦВК та Інституту народів Півночі. Член редколегій журналів «Советская этнография» і «Советский фольклор». Автор монографії «Чукчи» та ін. наукових праць. Брав активну участь у роботі міжнародних конгресів з питань етнографії.

Проза Б. була з самого початку тісно пов'язана з Північчю. Він став першим письменником в російській літературі, який почав ретельну розробку чукотської теми. Автор романів «Восемь племен», «Жертвы дракона», «Союз молодых» та ін., оповідань і віршів.

БОДЕН Жан (1520—1595) — відомий французький юрист і політичний діяч. З багатої теоретичної спадщини Б. привертають увагу перш за все його ідеї про походження держави. «Кожна держава, — писав він у праці «Шість книг про республіку», — або походить від родини, яка поступово розмножується, або одразу утворюється шляхом збирання народу воєдино, або виникає із колонії». На той час ці думки були та й сьогодні лишаються досить цікавими і слушними, особливо з точки зору етнополітології.

В цій же праці Б. одним з перших висунув, чітко сформулював і всебічно обгрунтував поняття «суверенітет» як одну з найсуттєвіших ознак держави. Під суверенітетом він мав на увазі абсолютну, постійну й ніким і нічим не обмежену владу держави над своїми громадянами. На міжнародній арені суверенітет для Б. означав перш за все незалежність держави від церкви, папи Римського, інших держав тощо. Як верховна влада суверенітет, на його думку, включав права видавати і скасовувати закони, оголошувати війну і укладати мир, призначати вищих посадових осіб, чеканити монету та багато ін.

На думку Б., єдиним сувереном, носієм суверенної влади може бути лише монарх (король, князь, імператор тощо), який призначений на цю посаду самим Господом Богом і є його намісником на Землі.

Спираючись на свою концепцію суверенітету, Б. поділяв держави на дві групи: заснованих на рівності та заснованих на нерівності. До першої групи належать справжні федерації та конфедерації (приміром, Швейцарія), кожний із членів яких зберігає свій суверенітет. До другої зараховував імперії, складові частини яких (колонії) перебувають у васальній залежності від суверена (метрополії), а також ті «федерації», суб'єкти яких не мають суверенітету, бо він належить лише самій «федеративній» державі. Отже, ідеї Б. при всій їх обмеженості (визнання сувереном лише монарха) були новим вагомим словом і започаткували теоретичні розробки одного з найважливіших принципів етнонаціональної політики — принципу суверенітету.

Є підстави вважати, що Б. зробив певний внесок і в започаткування наук, які сьогодні називаються «етнопсихологією» та «етногеографією». Його праця «Метод легкого вивчення історії», по суті справи, присвячена дослідженню психології різних народів, їх порівняльному аналізу, впливу деяких факторів (географічних, кліматичних та ін.) на її формування тощо. Б. дав надзвичайно цікаві і влучні характеристики не лише окремим народам, а й населенню цілих регіонів. Згідно з його спостереженнями народи через свою психологію, по-різному ставляться до проблем війни і миру, застосування сили і зброї, загарбання чужих та захисту власних земель. За свідченням Б., давні народи, які проживали в різних географічно-кліматичних умовах, мали різні вдачу, здібності, риси характеру тощо. Так, народи півдня — хитрі, бережливі, релігійні, здатні до точних наук (математики, астрономії та ін.); народи півночі — хоробрі, але недостатньо мудрі, жорстокі, здатні до обробки металів, виготовлення зброї та ін.; народи центральних регіонів (Європа) — мудрі, помірковані, здатні до діалектики, торгівлі, політики, вироблення законів та ін. Особливої уваги заслуговує його поділ народів на «здатних до політичного життя» і відповідно «не здатних». Чи не є це початком ідеї про народи «історичні» й «неісторичні», яку у XVIII—XIX ст. поділяло чимало мислителів, зокрема, Гегель та Енгельс? Як би там не було, але саме ці міркування Б. мають пряме відношення до витоків етнопсихології.

Загалом ідеї й концепції Б., як і інших мислителів епохи Відродження, стали етапними в розвитку етнополітичної думки, суттєво вплинули на погляди наступного покоління вчених.

БОЧКОВСЬКИЙ Ольгерд Іполіт (1884—1939) — український соціолог, публіцист і політ. діяч. Родом з Херсонщини. Член УСДРП. З 1905 р. на еміграції в Чехії. В період укр. демократ. революції і боротьби за укр. державність — член укр. дипломат. місії в Празі. Згодом проф. Української господарчої академії в Подєбрадах. 1933 р. очолював створений для організації допомоги голодуючим в Україні «Голодовий комітет». Написав «Одвертого листа» президенту франц. сенату Е. Еріо, який заперечував існування голоду в Україні, де різко і аргументовано критикував його позицію.

Автор багатьох праць з нац. питання. Головні з них: «Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономне прямування» (1916), «Націологія і націографія» (1927), «Боротьба народів за національне визволення» (1932), «Вступ до націології» (1934) та ін. Праці його публікувались багатьма мовами.

Один з провідних європейських фахівців з теорії нації та національних відносин. Започаткував новий напрям наукових досліджень — націологію, до якої відніс істо-

ричну, або генетичну націологію, націоаналітику, націодинаміку, етнополітику, націософію, націотипологію й характерологію.

Під етнополітикою, точніше — етно-націо-політикою Б. розумів дисципліну, що вивчає взаємини між нацією й державою, а загалом — досліджує питання нації в політичному аспекті, або ж — державний аспект національних відносин, питання політичного самовизначення нації. Завдання етно-націо-політики — класифікація націй та держав під кутом зору національного складу існуючих та бажаних політичних формацій. Тому етнополітика, на думку Б., на підставі вивчення політичної емпірики минулого й сучасного має осягнути тенденції й перспективи націо-державних взаємин найближчим часом і передбачити й теоретично обґрунтувати ймовірні конкретні форми цього розвитку.

До предметного поля етнополітології Б. зараховував також питання соборності як в національному, так і в державному аспекті.

Значну увагу Б. приділяв проблемам асиміляції як з точки зору соціології, так і — націології, звертаючи особливу увагу на непрестижність примусової асиміляції, яку політичними й адміністративними засобами здійснює держава. Примусова асиміляція — це політичний анахронізм, вона руйнує підвалини держави, яка до неї вдається, та гартує сили переслідуваного народу. Цікавим є розгляд Б. співвідношення держави та партії. Він гостро критикує тенденції звести сутність нації до однієї політичної партії, що є соціологічним та історичним анахронізмом. Диктатура комуністичної партії в СРСР призвела до трактування й розв'язання національного питання у класовому, а не національному аспекті, на шляхах державного централізму. Щоправда, СРСР, заперечуючи самовизначення, зокрема України, під приводом контрреволюції, почав вочевидь націоналізуватися: відновив давніше нехтуване слово «батьківщина», плекав культ московського патріотизму, підкреслював національний момент у своїй державній історії. Хоча програмовий централізм державної політики сам фактично зводив нанівець навіть культурно-національну автономію радянських країн, висуваючи скрізь контроль і перевагу Москви.

Тенденція опанування цілою нацією партією була притаманна і гітлерівській Німеччині, де була проголошена «тотальність» нації, тобто абсолютне об'єднання і підпорядкування всього народу партійному проводу, що фактично є сувереном нації й визначає всі прояви національного життя. Привілейованою стала каста партійних членів супроти «членів народу», громадян іншої касти.

В Італії здійснено ідеал післявоєнного націоналізму, що визнає тезу «нація понад усе», нація — це політичний моноліт. Сізіфовою працею, вважає Б., є спроби повернення нації до стану політичної аморфності первісної соціогенези з праетногенетичної доби. Зрештою, новочасна національна ідея може зродитися — і справді народилася — лише під знаком демократії, під її захистом повстали й розвинулися національні рухи в Європі. Саме демократія сприяла національному пробудженню й відродженню історично приспаних або забутих народів.

Значну увагу Б. приділив націоналізму, який він поділяє на демократичний націоналізм (до Першої світової війни) та нео-, або паннаціоналізм. Перший він визначає як романтичний, пов'язаний з тим, що нація є легітимною дитиною демократії, яка дала громадянську рівність поневоленим суспільним станам, сприяла національній активізації приспаних народів. Це — гуманістичний націоналізм, що визначив історичне покликання нації в майбутньому розвитку людства. Цей націоналізм не є ані агресивним, ані імперіалістичним, його роль — поступова, а не реакційна.

Щодо паннаціоналізму, це, на думку Б., перехідна криза самого націоналізму. Він антиіндивідуальний, антиліберальний, вороже антираціональний, досить еклектичний з культом боротьби, запереченням пацифізму, закликом до війни всіх проти всіх. Донцов як його представник вдається до ідеологічного аморалізму, висуває «аморальність» як одну з вимог свого «вольового» націоналізму, відкидає усталені моральні категорії. М. Сціборський в «Націократії» (1935) проголосив війну «загальнолюдським приписам справедливості, милосердя й гуманізму».

Б. справедливо вважає, що паннаціоналізм — це поворот до Гоббса з його гаслами «людина людині вовк» та «війна всіх проти всіх», це — націоналістичний імперіалізм, фанатизм та насильство, антитеза національній толерації, себто творчій націократії, що спроможна розв'язати національну проблему, створити передумови для співжиття й співпраці всіх народів і звести нанівець паннаціоналістичний сепаратизм з його антигуманною ідеологією. Хворе сучасне людство, на думку Б., прокинеться із своєї післявоєнної психози, щоб у зворотному напрямі пройти відому тріаду Грільгарцера «від звірячості, через націоналізм до людяності».

БУЛАХОВСЬКИЙ Леонід Арсенійович (14.IV.1888—4.IV.1961) — видатний мовознавець, автор праць з сучасної української мови і її історії, порівняльно-історичних досліджень слов'янських мов, зокрема акцентології. Народився в Харкові у багатодітній трудовій сім'ї. 1906—1910 рр. навчався в Харківському університеті, де ще жива була пам'ять про О. Потебню, де ректором був Д. Багалій, і кращі професори виховували студентів у дусі відданості науці і високим гуманістичним ідеалам. Поряд з науковою роботою Б. усе своє життя викладав у вузах — Харківському (1916—1942) і Київському (1944—1960) університетах, навчав кілька поколінь українських філологів — учителів, науковців (як свого вчителя Б. згадують, зокрема, О. Гончар і Ю. Шевельов). З 1944 р. і до самої смерті був директором Інституту мовознавства АН УРСР (саме за його ініціативою установі присвоєно ім'я О. Потебні).

У 20-і рр. Б. віддає свої знання також справі ліквідації неписьменності, працює над шкільними підручниками, посібниками, програмами, виступає з рецензіями на підручники з української мови інших авторів — М. Йогансена, О. Синявського, М. Сулими, Є. Тимченка, М. Наконечного. Двома виданнями (1927, 1928) виходив підручник з української мови для старшого концентру трудових шкіл (у співавторстві з О. Білецьким та ін.); Б.— редактор і співавтор «Курсу української мови для вчителів» (видавався в 1927 р. окремими лекціями), «Загального курсу української мови» (1929, перевидавався 4 рази), редактор «Підвищеного курсу української мови» (1929, 1931), «Нарисів української стилістики» (1931), «Курсу української мови для службовців» (1930). Цими підручниками, курсами Б. активно сприяв практичному здійсненню українізації.

Уже в повоєнний час, 1951 р., за редакцією Б. і при його безпосередній участі як автора вийшов двотомний «Курс сучасної української літературної мови», де вперше були представлені всі грані структури мови — її лексика, фонетика, наголос, морфологія, синтаксис. Майже два десятиліття цей курс був основним посібником для студентів-філологів України.

Україністичні дослідження Б. присвячено як загальним теоретичним проблемам походження і розвитку української мови, так і спеціальним галузям, де йому нерідко доводилось прокладати нові шляхи (як, напр., в акцентології чи історичному синтаксисі).

До праць першого циклу належать «Українська мова серед інших слов'янських», «Виникнення української мови та її положення серед інших слов'янських» (1948), монографія «Питання походження української мови» (1956). В останній праці даються вичерпні для тогочас-

ного стану філологічної науки відповіді на кардинальні для української філології питання про мову стародавнього Києва та Київщини, про риси української мови в пам'ятках різних століть, про час остаточного формування української мови; розкриваються й початкові етапи виникнення української літературної мови. Проблеми розвитку літературної мови висвітлюють також праця «Українська літературна мова» (У кн.: «Історія укр. літ-ри», т. І, ч. І, 1947) і вступна стаття до книги П. Житецького «Нарис літературної історії української мови в XVII в.».

Акцентологічні праці Б., у яких розроблялися проблеми прикметникової, а згодом іменникової акцентуації (перевидані в кн.: Л. А. Булаховський. Вибрані праці в п'яти томах. Т. 2. Українська мова, 1977) широким струменем вводять український мовний матеріал у слов'янську порівняльно-історичну акцентологію і дають обгрунтовані відповіді на питання щодо наголосу як окремих слів, так і цілих їх категорій.

Як автор історичних досліджень Б. виступає у праці «Історичний коментарій до української мови» (див. там же), де особливо грунтовно розроблено низку питань історичного синтаксису. Опис синтаксичної системи сучасної української літературної мови подано вченим у серії розвідок: «Питання синтаксису простого речення в українській мові» (У кн.: «Дослідження з синтаксису української мови», 1958), «Основні синтаксичні поняття в застосуванні до простого речення» (1958), «Синтаксис (зв'язки) другорядних членів речення в українській літературній мові» (1958) та ін.

Чимало зусиль доклав Б. до опрацювання проекту «Українського правопису», який після кількаразового широкого обговорення був затверджений в 1945 р.

Володіючи багатьма методами наукового дослідження мовного матеріалу, Б. був насамперед компаративістом. Він вважав порівняльно-історичний метод найбільш результативним, і хоча останній проголошувався адептами «нового вчення» про мову класово ворожим, «буржуазним», Б. продовжував широко користуватися ним. Деякі його праці виходили з редакторськими примітками, в яких засуджувався метод, використаний ученим, інші не друкувалися. І треба було мати велику громадянську мужність, щоб гаряче виступити на захист порівняльно-історичного методу під час лінгвістичної дискусії 1950 р., як це зробив Б.

ВАСИЛЕНКО Микола Прокопович (2/14.II.1866—3.X.1935) — український правознавець та історик, громадський і державний діяч, академік Української Академії наук з 1920 р.

Народився в с. Есмань Глухівського повіту Чернігівської губ. (тепер — сел. Червоне Глухівського району Сумської обл.) в родині дрібного службовця. Закінчив Глухівську прогімназію (1883), Полтавську гімназію (1885) та історико-філологічний факультет Дерптського (зараз — Тартуського) університету (1890). Для продовження освіти переїхав у Київ, де, готуючись до складання магістерських іспитів, прослухав цикл лекцій В. Антоновича з історії козаччини та М. Владимирського-Буданова з історії російського права. Паралельно вів дослідницьку роботу в багатьох архівах України, займався приватним вчителюванням. Внаслідок фізичної і психічної перевтоми зазнав наприкінці 1892 р. невдачі під час одного з останніх магістерських іспитів і на тривалий час відмовився від надії на викладацько-наукову працю. Протягом 1893—1903 рр. вчителював у Київських гімназіях та кадетському корпусі, а у 1903—1905 рр. перебував на державній службі в губернському попечительстві про народну тверезість та губернському статистичному комітеті. Через незгоду з офіційною губернською політикою подав у відставку, зосередившись на редакторській праці. На початку 1907 р. за антиурядові публікації в редагованій ним газеті «Киевское слово» був засуджений до ув'язнення в фортеці. Покарання відбував з жовтня 1908 по червень 1909 р. у Петербурзьких «Хрестах». Перед цим, наприкінці 1907 р., склав екстерном іспити за юридичний факультет в державній юридичній комісії при Новоросійському університеті. Невдовзі після звільнення склав магістерські іспити у Київському університеті і дістав звання приват-доцента російської історії. Але як політично неблагонадійний не був допущений до викладання і тому змушений був наприкінці 1913 р. вступити до адвокатської корпорації. Вибитися зі скрути В. зміг лише після обрання у квітні 1914 р. головою правління Київського обліково-позичкового товариства взаємного кредиту. Після повалення самодержавства обіймав посади попечителя Київської навчальної округи і товариша міністра освіти Тимчасового уряду. За Центральної Ради — член Генерального суду. За гетьманату Скоропадського — міністр освіти і мистецтв, заступник голови уряду, президент Державного Сенату. В 1918—1924 рр. викладав в університеті (згодом перетвореному на інститут народної освіти), інституті народного господарства, інституті соціально-економічних наук (колишньому комерційному), юридичному інституті, кооперативному інституті та деяких інших київських навчальних закладах. В липні 1920 р. обраний академіком Української Академії наук на кафедру історії західноруського і українського права. З липня 1921 по лютий 1922 р.— Президент ВУАН (УАН). В академії очолював комісію для виучування західноруського і українського права, соціально-економічний відділ (до 1920 р.), Товариство правників (до 1926 р.), Історичне товариство Нестора-літописця, Комісію для складання біографічного словника діячів України (до 1923 р.), а також входив до складу Архівної ради, Археологічної комісії, Всеукраїнського археологічного комітету, Комісії краєзнавства, Комісії для видавання пам'яток письменства мови та історії й ряду інших постійних і тимчасових установ. У квітні 1924 р. В. було безпідставно засуджено до 10 років позбавлення волі за звинуваченням в участі у контрреволюційній організації «Київський обласний центр дій». Завдяки клопотанням громадськості вийшов на волю в листопаді 1924 р., але повністю реабілітовано його було лише у 1991 р. Займався різнобічною і активною науковою діяльністю до розгрому академічної юридичної науки на початку 30-х рр. В останні роки життя тяжко хворів. Похований у Києві на Лук'янівському кладовищі.

Вчений був помітною постаттю у дореволюційному українському національно-культурницькому русі. Він входив до складу «Старої громади», активно співробітничав у часописі «Киевская старина» та в багатьох київських просвітницьких організаціях: товаристві грамотності, комісії народних читань, літературно-артистичному товаристві, товариствах охорони пам'яток старовини, «Любителів соціальних знань», «Старого Києва» тощо.

Політичні переконання В. протягом життя зазнали певної еволюції. На початку 1890-х рр. він був членом конспіративного осередку доктора М. Фокіна, створеного з уцілілих від арештів київських членів «Народної волі». Пізніше його погляди набувають поміркованішого характеру. Симпатизуючи і соціал-демократам, одним з лідерів яких в Києві був його брат Костянтин, і соціалістам-революціонерам, і різним радикальним «чисто українським» політичним угрупованням, В. віддавав перевагу курсу на поступові демократичні зміни, встановлення конституційним шляхом парламентської державної системи. Він входив до гуртка «Визволення», діяльність якого мала виразний конституційно-демократичний характер, а 1910 р. офіційно вступив до кадетської партії, в якій перебував аж до виходу її з політичної арени. Одночасно В. входив до пацифістського товариства «Друзів миру», до напівпартійної за своєю природою організації прихильників автономії України — «Товариство україн-

ських поступовців», до керівного ядра українських масонів тощо.

За всіх обставин вчений залишався послідовним прихильником ідеї автономної Української держави, що перебуватиме у федеративному зв'язку з Росією. Виступаючи за необхідність відродження і розвитку національної науки, культури і освіти, він був противником форсованої примусової «українізації», оскільки глибоко вірив, що духовний потенціал українського народу настільки великий, що не потребує втручання держави для прискорення природних і неминучих процесів національно-культурного розвитку. Перебуваючи за правління П. Скоропадського біля керма державної влади і реалізуючи свої погляди на практиці, В. проводив зважений поміркований курс, який завзято критикувався з боку прихильників більш радикальних заходів, але, як свідчить історія, приніс відчутні плоди. Саме завдяки В. і його однодумцям за часів гетьманату було засновано Українську Академію наук, Національну бібліотеку, Державний український архів, Національний музей, Національну галерею мистецтва, українські університети в Києві та Кам'янці-Подільському, театральний інститут, сотні середніх і початкових українських навчальних закладів. Причому це відбувалося шляхом створення нових установ, а не українізації «російськомовних» університетів та шкіл.

Наукове визнання В. дістав ще у дореволюційні часи своїми ґрунтовними дослідженнями «малоросійської історії». Будучи учнем видатного вченого О. Лазаревського, він услід за своїм вчителем першочергову увагу приділяв аналізу історичних джерел, вирізнявся зваженим ставленням до фактів і об'єктивістських підходів. Серед кількасот його праць найбільший резонанс викликали: фундаментальна монографія «Очерки по истории Западной Руси и Украины» (1916), що охоплювала період від Люблінської унії (1569) до російсько-українського договору 1654 р.; одна з перших в національній науці історіографічних праць «К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя» (1894); археографічні публікації «Генеральних слідств про маєтності українських полків 1729—1730 рр.», які фактично являли собою повний перелік універсалів та інших документів, що закріплювали право на володіння землею у відповідній місцевості.

В. став одним з родоначальників української історико-правової науки. Маючи за плечима і історичну, і юридичну освіту, він ще у той час, коли українське право майже виключно розглядалося як різновид польського чи російського права, почав досліджувати оригінальні, самобутні пам'ятки правової культури українського народу, аналізувати історію його державності. Вчений першим увів до наукового обігу відому нині юридичну пам'ятку «Экстракт из указов, инструкций и учреждений... 1756 года», опублікував в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона цікаві статті про Литовсько-руську державу, магдебурзьке право тощо, а в «Киевской старине» — низку змістовних рецензій на історико-юридичні праці Ф. Леонтовича, М. Любавського, Ф. Тарановського, М. Ясинського та інших правознавців. В буремному 1905 р. під редакцією і з передмовою В. як своєрідний взірець для державного розвитку Росії було видано текст Німецької конституції. В пореволюційний час вчений згуртував навколо себе в Українській Академії наук плеяду непересічних дослідників: Л. Окиншевича, С. Борисенка, І. Черкаського, С. Іваницького-Василенка та інших, які протягом одного десятиліття разом зі своїм вчителем створили наукову школу, здобутки якої в галузі дослідження історії Української держави і права багато в чому і досі залишаються неперевершеними. Особисто В. видав класичну юридико-археографічну працю «Матеріали до історії українського права» (1929); одним з перших дав юридичний аналіз конституції П. Орлика і відомої пам'ятки «Суд і розправа в правах малоросійських»; підготував аналітичні нариси про наукову творчість Б. Кістяківського, О. Левицького, І. Каманіна, І. Балінського, а також цікаві історико-юридичні розвідки «Територія України XVII віку», «Правне положення Чернігівщини за польської доби», «Кремінецький ліцей і університет св. Володимира», «Як скасовано Литовського статута» та інші. Під редакцією вченого вийшло 7 випусків «Праць комісії для виучування західноруського та українського права» і 6 томів (у 4 кн.) «Записок соціально-економічного відділу». Основна заслуга В. та його учнів полягала в тому, що саме вони своєю творчістю переконливо довели, що українське право слід вивчати не стільки в контексті розвитку загальноросійського права, як це робили попередні дослідники, скільки як таке, що «має свій самостійний інтерес для правника, історика й соціолога».

ВЕРГАНОВСЬКИЙ Володимир (7.III.1876—...1946) — український вчений цивіліст, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка, професор Львівського університету. Народився в с. Луковиці Вижній на Стрийщині. Навчався в гімназіях в Стрию на Золочеві. Закінчивши юридичний факультет Львівського університету, продовжив навчання в Берліні та Відні. Саме в цей період домінуючою в науці цивільного процесу в згаданих наукових центрах була теорія А. Менгера та почала набирати вплив теорія цивільного процесу в австрійському праві, розроблена Ф. Кляйном. Під впливом цих наукових шкіл В. формується як вчений. Повернувшись до Львова, він захищає наукове дослідження з цивільно-процесуальної проблематики, й отримавши звання доцента австрійського цивільного процесу починає наукову та викладацьку діяльність, яка, незважаючи на всі труднощі, продовжувалась майже 40 років. Особливу увагу в своїй викладацькій діяльності В. приділяв проблемі забезпечення студентів навчальними посібниками, оскільки україномовні підручники з будь-якої галузі правознавства були практично відсутні. Тому В. ротопринтним способом видає ряд своїх лекцій, разом з тим продовжуючи розвивати цивільний процес в українській юридичній науці. Тільки до початку 1-ї світової війни виходять друком такі його праці, як «Значення правного інтересу в цивільнім процесі» (1906), «Зміна позову» (1912). Вже під час війни вийшла друком «Новела до процесових законів» (1916). Викладацьку та наукову працю В. поєднував з практичною діяльністю — був суддею, радником краєвого суду, а пізніше членом апеляційного суду у Львові. З березня 1914 р. брав найактивнішу участь у роботі Наукового товариства ім. Шевченка, був навіть заступником голови історико-філософської секції. З 1939 по 1941 В. працював професором цивільного права та процесу юридичного факультету Львівського державного університету.

ВИННИЧЕНКО Володимир Кирилович (27.VII.1880—6.III.1951) — видатний укр. письменник та політ. діяч. Народився в с. Великий Кут Єлисаветградського повіту Херсонської губ. в сім'ї малоземельних селян. Навчався в сільській народній школі, згодом у Єлисаветградській гімназії, з якої виключений 1897 р. за «мазепинські» переконання. Юнак, що вже взявся за перо, пробує прожити самостійно і йде в народ. Наймитує у поміщиків, заробляє на прожиття працею на заводах, залізницях. Постійно займається самоосвітою і успішно екстерном складає іспити в Златопільській гімназії на Київщині й отримує атестат зрілості. 1900 р. поступає на правничий фак-т Київського ун-ту св. Володимира. За активну участь в діяльності (створеної в лютому 1900 р.). Революційної української партії (РУП) 4 лютого 1902 р. його заарештовують, через кілька місяців звільняють, але забороняють жити в Києві і виключають з ун-ту. Після прикомандирування до 5-го саперн. батальйону у Києві В. розгортає агітацію серед солдат, а 1 лютого 1903 р. втікає з військового шпиталю, дізнавшись про немину-

чий арешт, до Галичини. Там співробітничає в газетах «Праця» і «Селянин», що були офіційними органами РУП. Наприкінці 1903 р., під час однієї з чергових переправ транспорту нелегальної літератури, В. заарештовують на кордоні. Перебував у Київській тюрмі два роки, його звільняє рос. революція 1905 р. Бере активну участь у створенні на базі РУП Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). У вересні 1906 р. втретє заарештований, наприкінці 1907-го випущений з тюрми на поруки, у зв'язку з загрозою довічної каторги втікає за кордон. Живе у Галичині, Австрії, Швейцарії, Франції, Італії, Німеччині. Для керівництва діяльністю УСДРП В. майже щороку приїжджає нелегально в Україну (1908, 1909, 1912), в Росію (1910). У травні 1914 р. знову нелегально прибув в Україну, з початком війни переховується під Москвою, співпрацює у видавництві «Дзвін», журналі «Украинская жизнь», керує УСДРП. Після Лютневої революції 1917 р. В. повертається в Україну, з 15 червня — голова Генерального секретаріату — першого уряду незалежної України. Був заступником голови Центральної Ради, головою делегації для переговорів з Тимчасовим урядом в липні 1917 р. В.— провідний учасник всіх укр. військових, селянських і робітничих з'їздів, один із авторів чотирьох універсалів Центральної Ради, творець і перший голова Директорії Української Народної Республіки — політичного центру повстання проти німецької окупації 15 листопада 1918 р. Під його керівництвом 22 січня 1919 р. в Києві зібрався конгрес трудового народу України, де підписано акт злуки всіх укр. земель в єдину соборну і незалежну державу — Українську Народну Республіку. 11 лютого, після політ. ускладнень, В. виходить з Директорії і на початку березня виїжджає за кордон. У вересні виходить з УСДРП і у Відні створює Закордонну групу Української комуністичної партії, на сторінках її органу «Нова доба» гостро засуджує політику Директорії. У травні 1920 р. виїхав через Берлін до Москви для переговорів по врятуванню незалежності України, яку захопили більшовики. Переговори провалились, і 23 вересня 1920 р. він був уже за кордоном. Перебував у Німеччині, Франції. Гостро критикував систему більшовизму, але поступово відійшов від політики, займаючись переважно письменством. З 1922 р. редагував літературно-громадський щомісячник у Празі «Нова Україна». Після посилення сталінських репресій, голоду 1933 р. пише ряд заяв, листів, статей і політ. памфлетів. З 1937 р. розгорнув дипломатичну акцію за проголошення України незалежною державою під протекторатом Ліги Націй. Помер у с. Мужен (Франція), завершивши останній роман-памфлет «Слово за тобою, Сталіне!».

Опору національного визволення слід, на думку В., шукати в народі і, перш за все, піти назустріч його одвічним соціально-економічним прагненням, «щоб із гасла «Вільна Україна» зробити гасло «Вільна Україна без холопа й пана», щоб з'єднати всі прагнення в одне, щоб однобічне визволення розвинути у всебічне. «Конче треба масам сказати, — писав В., — що та Україна має бути вільна не тільки від національних, але й соціальних панів, до якої б національності вони не належали». Бо ж інакше, зокрема при націонал-радикальному підході, йшлося про бажання «чужих панів вигнати, а на їх місце посадити своїх». В. звертав увагу на звичайнісіньку боротьбу за владу під національним прапором. З точки зору психології йдеться про шарлатанське честолюбство, коли бажання визнання є якнайпекучішим, а власне цінності майже відсутні. «А надто в політиці часто буває, — вказував В., — що люди, висунені наперед свого колективу сприятливим для них збігом обставин, або тою своєю жадною згагою оцінки, робляться «національними героями» і «славетними» без відповідних тому якостей... Я помічав, як тяга до влади, до використовування її у своїх власних інтересах, до згаги месті, оплесків та інших значок високої оцінки, виявилася у найщиріших демократів, соціалістів, патріотів».

На жаль, за свідченням В., частина Центральної Ради не знайшла в собі ні сили, ні мужності, ні бажання прийняти гасло всебічного визволення. Вони «не зрозуміли наглядної лекції історії: розщепили суспільну зброю на дві половини: на соціальну й національну, вибрали останню й почали нею боротися проти соціальної. Через те, вони зразу ж відреклися від своїх працюючих мас і були дощенту розбиті».

В. наголошував на складності національно-державного будівництва, створення національної держави. У «Заповіті борцям за визволення» він писав: «О, господи, яка то страшна, тяжка річ відродження національної державності. Як вона в історичній перспективі буде уявлятися легкою, само собою зрозуміло, природною, і як трудно, з якими надлюдськими зусиллями, хитрощами, з яким, часом, одчаєм, люттю й сміхом доводиться тягати те каміння державності й складати його в той будинок, в якому будуть так зручно жити наші нащадки».

В. наголошував, що національна ідея не була реалізована через незрілість українського суспільства, його непідготовленість до революційних зрушень. «Дивна річ: щоб задовольнити дітей і дідусів, треба дуже небагато — треба не діла, не результатів, а пози. Стань у таку позу, ніби тобі весь світ підвладний, і ти будеш цілком задовольняючим їх політиком. Правда — ми всі дитяча нація. Ми щойно вилупилися, і на нас ще тільки жовтенький пушок державності: в куточках дзьобиків, ще цілком свіжі зайди. І як часом і смішно, і сумно, коли стане пухнате, з зайдами, створіннячко войовничим півнем, напинається, кричить і наїжує свій жовтенький пушок».

В. вірив у майбутню українську державність, наголошував на тому, що «героїчний період нашого відродження ще не скінчився. Треба всіма силами тримати лінію підйому». У період 1917—1920 рр. цю лінію втримати не вдалося тому, що не вдалося дотриматися неодмінної умови «об'єднати гасло національне з соціальним, стати в оборону не тільки національно-державних прагнень, але й економічно-соціального визволення». Зрештою, народ «самої України» без «чогось іншого» не схотів і пішов за тими, які те «щось» обіцяли йому дати негайно і без обмежень. (Що саме вони йому потім дали — це інше питання). А що саме було те «щось»? Це було «задоволення його економічних і соціальних інтересів, це була правда і справедливість не тільки національна, але й соціальна». Українська Центральна Рада не наважилася протиставити обіцянкам більшовизму своє щире злиття з народом, з його хай «надмірними» прагненнями того моменту. «Вони, — писав В., — орієнтувалися на інші сили. Що з того вийшло, ми ще й досі відчуваємо».

В. визначив сутність самої державності як устрій всього матеріального і психічного буття цілого народу, його національності, економіки, політики, культури — величезного і складного комплексу самоорганізації людей.

Як пояснити, що російський радянський імперіалізм не тільки змушений був зберігати майже всі атрибути державності, а й вважав за можливе ввести до ООН Україну як самостійну державу? Якщо це був тільки камуфляж, то чому це не викликало негативної реакції світової громадськості, яка визнала факт доцільності перебування України в ООН? На ці запитання В. відповів недвозначно: «Українська держава була і є. Її, повторюю, створив народ, нація, а не купка бідних емігрантів, народ її захищав, захищає і буде захищати всіма силами своїми, фізичними і духовними. Не емігрантські «вожді» та «міністри», а Грушевські, Скрипники, Єфремови, Хвильові, навіть Любченки і всі свідомі підсовєтські українці тисячами віддають свою свободу, здоров'я і життя за неї, тисячами віддають і тепер».

ВІКО Джамбатіста (1668—1744) — італійський філософ, професор риторики університету в Неаполі. Перші

теоретичні праці В. — доповіді, які він проголошував при відкритті нового навчального року в університеті. Головна їх ідея — суспільна користь знань. В. мав власне бачення людини та Всесвіту, його головна теза: «Людина — це розум, тіло і мова, мова знаходиться між розумом і тілом». Таким чином, на думку В., розвиток людства залежить від розвитку мови.

Народився він в Неаполі, у сім'ї книготорговця, навчався у приватного вчителя ієзуїта, був королівським історіографом. Його основні праці: «Про сучасний метод дослідження» (1708), «Про незмінність правознавства» (1720—1721), «Автобіографія», «Нова наука» (1725) і її перероблене видання «П'ять книг Дж. Віко про основи нової науки, про загальну природу націй» (1730). В «Новій науці» він запропонував концепцію розвитку людського суспільства за циклами підйомів і занепадів. З початкової стадії розвитку («тваринної») виростає «ера богів», за якої людиною правлять страх і віра в надприродні сили. Потім настає «ера героїв», коли вожді племен об'єднуються в союз для захисту від внутрішніх незлагод і зовнішніх нападів. На цій стадії суспільство розподіляється на патриціїв і плебеїв. І, нарешті, третя стадія — «ера людей», яка виникає внаслідок класових конфліктів. Прогресивний розвиток є в кожному циклі, але до певного моменту, потім настає регрес. Так, на останньому етапі розвитку, коли внаслідок боротьби плебеїв вони досягають певних успіхів, виникають проблеми корупції, розпаду і можливого повернення до примітивного варварства. Рушійна сила всіх соціальних змін — боротьба плебеїв, але її результати залежать від конкретних обставин.

Відповідно до зазначеного процесу розвитку відбувається формування суспільства і націй, які проходять стадії виникнення, функціонування, стабільності й занепаду. В. виділяє три принципи, характерні для народження і відродження націй: всі народи мають релігію, церемонії шлюбу і похорону, що є як індивідуальними, так і всесвітніми традиціями. За В. людина ближча до тварин, а не до ангелів.

ВЛАДИМИРСЬКИЙ-БУДАНОВ Михайло Флегонтович (1838—24.03(5.04)1916) — видатний учений в галузі історії руського права, основоположник наукової школи «західноруського права». Народився у сім'ї священика в Тульській губ. Навчався в Тульській духовній семінарії, Київській духовній академії, потім на історико-філологічному факультеті Київського університету (закінчив 1864 р.). Ще в студентські роки зацікавився т. зв. внутрішньою історією права, обравши темою кандидатської дисертації «Древние уставные земские грамоты». Підвищення загального інтересу в суспільстві до проблем національних, зокрема до слов'янського питання, яке постало в 60-х рр., а також знайомство з науковими розвідками М. Іванишева та Ф. Леонтовича, привернули увагу В.-Б. до історії права українських земель Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Блискуче захищена ним 1868 р. магістерська дисертація «Немецкое право в Польше и Литве» була нагороджена Уварівською премією Російської Академії наук. В цій праці вчений зокрема обгрунтовував думку про спорідненість східноруського права з західноруським, яке вважав проміжною ланкою між давнім правом княжого періоду і правом Російської імперії. Після річного закордонного відрядження 1870 р. В.-Б. як екстраординарний професор розпочав викладання курсу історії руського права, в який включав і право західноруське, в Демидівському юридичному ліцеї м. Ярославля. Через відсутність матеріалів з історії західноруського права, вчений звертається до інших малодосліджених правових проблем. 1874 р. він захистив докторську дисертацію «Государство и народное образование в 18 в.», в якій досліджує законодавство про народну освіту в зв'язку з розвитком суспільного ладу. Питання, розглянуті в дисертації, стали предметом вивчення в більш як 20 працях вченого, опублікованих в наступні роки. Враховуючи настійну необхідність при вивченні історії права звертатись до першоджерел, вчений упорядковує «Хрестоматию по истории русского права», яка була першою з подібних праць, витримала 5 видань (1875—1908) і стала настільною книгою багатьох поколінь юристів. З 1875 р. і до кінця життя В.-Б. викладав історію права в Київському університеті. 1886 р. вийшла друком його фундаментальна праця «Обзор истории русского права», яка витримала 7 видань (1882—1915) і тривалий час була неперевершеним навчальним посібником. Крім того, В.-Б. опублікував ряд критичних статей з різних питань історії права в «Университетских известиях», «Журнале Министерства Народного просвещения», «Сборнике государственных знаний» та ін. З 1882 р. вчений виконував обов'язки головного редактора «Комісії для розгляду давніх актів», з 1887-го активно працював над «Архивом Юго-Западной России»; був головою Історичного товариства Нестора-літописця. Основну ж увагу В.-Б. приділяв розробці питань історії західноруського права. В більш як 50 працях вченого досліджено різні аспекти правового життя Литовсько-руської держави, місце та роль західноруського права в системі загальнослов'янського права. Найцікавішими з них є «Поместное право в древнюю эпоху Литовско-русского государства» (1889), «Формы крестьянского землевладения в Западной России 16 в.» (1892), «Очерки из истории литовско-русского права» (1889), «Уложение и Литовский статут» (1881). Аналіз цих праць дає змогу говорити про своєрідну концепцію західноруського права, яку створив автор і яка розвинулась у працях його учнів М. Ясинського, О. Малиновського, М. Максимейка, Г. Демченка. Дана концепція стала ідейним та науковим джерелом для подальшого дослідження українського права, зокрема в Українській Академії наук. 1919 р. тут було створено Комісію для виучування західноруського та українського права, яка більш як за 10-річчя плідної праці залишила значну кількість наукових студій, що свідчили про свідоме сприйняття тих досліджень, які розпочав В.-Б. В своїй науковій діяльності він спирався на історико-порівняльний метод з елементами позитивізму, що дозволяв об'єктивно оцінювати правове минуле. Хоча В.-Б. не належав ні до слов'янофілів, ні до західників, переважний вплив ідей останніх в працях вченого досить помітний. Понад 60 років розробка питань західноруського права була поза увагою істориків права, а сама концепція затаврована як «російське великодержавництво». Незважаючи на те, що в творчості В.-Б. ідея загальноруського права є домінуючою, високий науковий рівень досліджень вченого, фактологічне наповнення, глибина оцінок роблять їх неоціненним надбанням для української історико-правової науки.

ВОВК Федір Кіндратович (1847—1918) — антрополог, етнограф, археолог, народознавець, громадський діяч. Народився в с. Крячківка Пирятинського повіту на Полтавщині. Навчаючись в Київському університеті, В. під впливом В. Антоновича і М. Драгоманова захоплюється народознавством. Вперше дослідник авторитетно заявив про себе 1874 р. на III археологічному з'їзді у Києві, виступивши з рефератом про українські вишивки, орнаменти та їх походження. Влітку 1875—1876 рр. у складі археологічної експедиції під керівництвом В. Антоновича він виїжджав на археологічні розкопки до Київської та Волинської губ. 1978 р. здійснив ряд самостійних археологічних екскурсій по Київщині і Чернігівщині.

В стінах університету В. знайомиться з першими українськими марксистами М. Зібером, С. Подолинським та ін., при його участі встановлені зв'язки між Київською та Одеською громадами, пропагувались ідеї українофільства. За дорученням організації підтримував зв'язки і листувався з революційно-демократичними гуртками

ряду міст Росії, Галичини, Буковини, спілкувався з однодумцями Відня та Женеви у справах видання нелегальної літератури. З посиленням переслідувань 1876 р. змушений виїхати за кордон. Оселився В. у Женеві, де активно співробітничав з М. Драгомановим
Був упорядником всіх дореволюційних видань Шевченківського «Кобзаря». Наприкінці 1878 р. повернувся до Києва, організував таємний політико-освітній гурток, та боячись арешту вже наступного 1879 р. змушений залишити Україну. Еміграція виявилась довгою і тривала майже 30 років. Учений живе в Румунії, Чехословаччині, Болгарії, Угорщині. Працює в провідних наукових центрах Європи, музеях Відня, Риму, Неаполя, Флоренції, Женеви, Цюріха, збирає та вивчає етнографічні матеріали різних країн. 1877 р. В. переїздить до Парижа, продовжує вивчати анатомічну антропологію, порівняльну етнографію, слухає лекції, публікується. Протягом 1901—1905 рр. вчений читає лекції з антропології, археології, етнографії у Російській вищій школі в Парижі. 1905 р. захистив докторську дисертацію в Сорбонні.

В. виступив одним з фундаторів «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства», опублікував на сторінках його «Записок» ряд статей, склав програму для збирання етнографічних матеріалів. 1899—1905 рр. видає спільно з І. Франком і М. Павликом «Етнографічні збірники» та «Матеріали до українсько-руської етнології». В 1904—1906 рр. провів ряд експедицій на території Галичини, Буковини, Закарпаття. Були зібрані цінні етнографічні колекції для створення відділу України в Російському імператорському музеї в Петербурзі. 1905—1918 рр. вчений жив і працював у Петербурзі, викладав у Вищій школі Лесгафта, університеті, археологічному інституті, з 1907 р.— завідував етнографічним відділом Російського музею. 1917 р. захистив ще одну докторську дисертацію у Петербурзькому університеті і цього ж року був обраний професором і завідуючим кафедрою географії та антропології Київського університету. З 1899 р.— дійсний член наукового товариства ім. Шевченка, з 1908 — член Українського наукового товариства в Києві. Брав участь в організації Української Академії наук.

В. залишив понад 450 друкованих праць, рукописів, креслень, малюнків та інших матеріалів. Свої дослідження він видавав за кордоном болгарською, французькою, російською мовами і тільки згодом вони були перекладені українською. Головні його праці: «Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини. Матеріали до української етнології» (1908), «Украинцы в антропологическом отношении» (1906), «Студії з української етнографії та антропології» (1928), «Исследование ярмарок в этнографическом и экономическом отношениях», «Записки Юго-Западного отдела Российского географического общества» (т. 1, 1874).

ГААМ Ахад (псевдонім Ашера Гірша Гінзберга) (1856—1927) — основоположник духовного сіонізму. Народ. в м. Сквира на Київщині. В той час як для більшості мислителів і прихильників сіонізму головною метою було створення єврейськ. держави в Палестині, Г. не вважав цю акцію остаточним вирішенням єврейськ. питання. Він розумів, що будь-яка держава, якщо вона створюється чисто дипломатичними шляхами і позбавлена культурно-соціальн. основи, буде позбавлена і свого фундаменту, культ. коріння, виявиться нежиттєздатною і неповноцінною. Нац. рух, в т. ч. і рух єврейськ. народу за своє визволення, має бути спрямований не тільки на утворення держави, але й на культурно-духовний ренесанс. Тим часом створення держ. структури є лише одним, хоча й важливим компонентом такого ренесансу. Політ. структура виступає так. чином лише як фізична основа духовної сутності нації. З огляду на це «проблема євреїв» полягає не тільки в фізичному поверненні до Сіону, але й в створенні «духовного Сіону», для чого зовсім не обов'язково домагатись суцільної еміграції до Палестини. Філософ вважав за можливе запобігти асиміляції євреїв не шляхом територ. концентрації, а перетворенням Палестини в духовний центр нації. З цього центру духовні цінності єврейськ. народу живитимуть усі общини діаспори, підтримуючи їх спільність і єдність. Це була програма своєрідної «культурно-національної автономії», так би мовити, у світовому масштабі.

Не випадково Г був прихильником саме психологічної теорії, визначаючи сутність нац. єства як особливу культуру, що дістає свій вияв у формі «національного духу». «Дух народу», про який писав Г., був явним відлунням культурно-іст. концепції Гердера і Гегеля й фактичним аналогом австро-марксистської програми Бауера і Реннера, яка не втратила своєї життєвості і в наш неспокійний час.

ГЕГЕЛЬ Георг Вільгельм Фрідріх (1770—1831)— найбільш відомий представник німецької класичної філософії. Його праці, зокрема «Конституція Німеччини», «Феноменологія духу», «Філософія права», «Філософія історії» та ін. мали величезний вплив на розвиток етнополітичної думки. В них містились геніальні для свого часу, але вкрай непослідовні і суперечливі ідеї й концепції про закони суспільного розвитку, громадянське суспільство, національну державу, націю, націоналізм тощо. Погляди Г. формувались і розвивались під впливом ідей Платона і Арістотеля, Канта і Фіхте та інших західноєвропейських просвітників, а також Великої французької революції, яка була для нього «чудовим сходом Сонця», та переможних походів, а потім і поразок його кумира Наполеона. Не дивно, що ці погляди мінялись неодноразово протягом життя, але при цьому постійно зміщувались в бік консерватизму, авторитаризму, а подекуди й тоталітаризму. Недарма його теоретична спадщина мала діаметрально протилежні оцінки, а на основних її положеннях намагались спекулювати найрізноманітніші сили, від марксистів до фашистів.

Перш за все Г. започаткував розробку психологічно-історичної теорії нації. За його твердженням, нація — це спільність людей, об'єднаних спільністю походження, духу, душі, волі, самосвідомості, товариськості, яка виявляється в часи національної небезпеки та існування наявного або уявного ворога тощо. Завданням кожної нації, її історичним призначенням є вихід на «сцену історії» і боротьба з іншими націями за світове панування. Для здійснення цього призначення нація має створити свою власну національну державу. «В наявному бутті народу субстанціальна мета полягає в тому, щоб бути державою і підтримувати себе як таку. Народ без державного устрою (нація як така) не має, власне, жодної історії, подібно народам, котрі існували ще до створення держави, і тим, які ще і дотепер існують як дикі нації».

Варто зазначити, що Г., мабуть, як ніхто інший до нього, абсолютизував і обожнював національну державу. Для нього вона була наслідком розвитку, з одного боку — родини, а з іншого — громадянського суспільства, вищою етно-соціально-духовною цінністю, яка вже сама по собі мала «божественну значимість». З цього приводу П. Альтер писав: «Гегель пішов так далеко, що стверджував, що народи можуть знайти свою справжню долю лише в націях-державах». Слід враховувати також, що, на думку Г., верховна влада і суверенітет в цій національній державі мав належати не народові (нації), а монархові.

Г. розробив також концепцію історичних і неісторичних народів (націй). Історичними, на його погляд, є ті і тільки ті нації, які мали або мають власну державу, оскільки світова історія «рахується лише з тими націями, які оформили себе в державах». Історичними народами, зокрема, оголошувались північноамериканські та західноєвропейські. При цьому німецький народ розглядався як «всесвітньо історичний», за англійським народом за-

кріплювалась роль «місіонера цивілізації у всьому світі», а США характеризувались як «країна майбутнього». До неісторичних народів Г. зараховував абсолютну більшість тогочасних народів Азії, Африки і Латинської Америки. Африка взагалі була оголошена «неісторичною частиною світу». Щодо Польщі, Росії та інших слов'янських народів, то вони, за твердженням Г., лише «вступають до лав історичних держав».

Надзвичайно великим був внесок Г. в подальшу розробку теорії сучасного націоналізму. Він по суті справи завершив розпочату Фіхте роботу по трансформації концепції досучасного націоналізму на теорію сучасного націоналізму. Природньо, що Л. Снайдер, присвятивши Г. спеціальну статтю в своїй «Енциклопедії націоналізму», охарактеризував його «новатором», який вніс суттєві зміни в характер націоналізму взагалі і німецький зокрема.

Досить докладно, щоправда, дещо емоційно цю роль Г. висвітлив американський філософ К. Поппер. Він, зокрема, стверджував, що Г. «розпочав нову главу в історії націоналізму», а саме: «приручив» ліберально-демократичний, революційний націоналізм, викликаний Великою французькою революцією та наполеонівськими війнами, і «повернув його з табору свободи і незалежності до тоталітарного табору», до якого він належав в часи Платона і Арістотеля. Отже, Г., будучи «батьком сучасного тоталітаризму», перетворив ліберально-демократичний націоналізм на «тоталітарний націоналізм» і поставив його на службу закритому суспільству. І взагалі, за К. Поппером «пустомельство Фіхте» і «шарлатанство Гегеля» й «породили сучасний націоналізм».

При всій повазі до самого Поппера та його думок, тут слід зробити два зауваження. По-перше, націоналізм був народжений особливостями тогочасного суспільного розвитку, зокрема, процесом індустріалізації та модернізації, нерівноправним становищем народів та багатьма іншими об'єктивними й суб'єктивними факторами. Подруге, Фіхте та Г. лише зафіксували і теоретично оформили факт перетворення досучасного націоналізму на сучасний і розкол останнього на два основних типи, на дві головні течії: ліберально-демократичну та консервативну, які існують і досі. Єдине, в чому можна повністю погодитись з К. Поппером, так це те, що тоталітарні режими взяли на озброєння ідеї консервативного націоналізму для встановлення і збереження свого панування та побудови і охорони закритого суспільства.

Помітний слід в історії розвитку етнополітичних ідей залишили погляди Г. на проблеми війни і миру між народами. Ці погляди були тісно пов'язані і визначались його розумінням місця і ролі нації, національної держави та націоналізму в історичному розвитку людства і, зокрема, в політичному житті суспільства. Спочатку Г., під впливом І. Канта вірив у можливість досягнення вічного миру, але згодом розчарувався і почав ставити під сумнів саму ідею запобігання війни. «Суперечка між (національними) державами, оскільки їх особливі волі не приходять до згоди, може бути тому вирішена лише війною», — підкреслював він.

Більше того, Г. намагався обгрунтувати «високу значимість війн», яка полягає в тому, що завдяки їм «зберігається моральне здоров'я народів». На його думку, «із війни народи не тільки виходять зміцнілими, але й нації, в середині яких існують непримиренні антагонізми, знаходять внутрішній спокій завдяки зовнішнім війнам». Щоправда, говорячи про невідворотність війн, Г. закликав не сіяти ворожнечі й ненависті між народами воюючих країн, не вести військових дій проти мирного населення, а якщо вже воювати, то «людяно». Водночас, всупереч своїм вищезазначеним поглядам, він обстоював принципи суверенітету, хоча й дещо абсолютизованого, та невтручання у внутрішні справи інших держав.

Отже, Г. вдосконалив і розробив низку концепцій і теорій, які мали величезний вплив на розвиток етнополітичної думки і багато з яких і досі не втратили своєї актуальності й значимості.

ГЕЛЛНЕР Ернест (1925) — один з найбільш відомих вчених у західній політичній та соціальній антропології, соціології міжетнічних відносин. Професор філософії в Лондонській школі економіки і політики, керівник кафедри соціальної антропології в Кембріджському університеті, член Британської та почесний член Американської академії наук. Автор близько 20 книг: «Нація і націоналізм» (1983), «Культура: ідентичність і політика», «Держава і суспільство у радянській суспільній думці», ряду розділів у колективних працях. Чи не першим з дослідників запропонував нове «бачення» нації, розуміючи під нею наукову конструкцію, складену з «блоків»: співпричетності та солідарності, спільної спадщини та добровільної ідентифікації, вільного вибору та протиставлення. Націоналізм він розглядає передовсім як політичний принцип, який вимагає, щоб політичні та національні (етнічні) одиниці співпадали. Націоналізм — це особливий історичний етап, що найбільш відповідає періоду активної індустріалізації. Націоналізм — рух великих міст та мас, що індустріалізуються. Звідси — період національного «пробудження»; маси досить хворобливо відчувають невідповідність між можливостями та станом своєї національної культури, забезпеченістю її засобами політичної влади. Саме в цей момент націоналізм агресивний, він здатний знайти будь-яку шпарину, щоб збудити почуття «національного приниження». Для Г. націоналізм — історичний феномен, об'єкт наукового аналізу, ключове поняття, на якому будується складна концепція національних відносин сучасної цивілізації. При цьому він не виправдовує і тим більше не підносить націоналізм як явище, хоча й не вкладає в нього звичного для радянського середовища негативного змісту.

На відміну від пояснень причин етнічних конфліктів, що зводять їх до дій «злої руки», «екстремістів», «ворогів» та ін., Г. вбачає їх у контексті наслідку протиріч, що виникають на грунті розподілу праці між етнічними групами, невідповідності між можливостями і станом своєї національної культури та засобами політичної влади: йде боротьба за контроль над системою національно-культурного відтворення, за створення нових чи «очищення» старих політичних інститутів для забезпечення реального суверенітету націй. Майбутню ситуацію в колишньому СРСР визначають, напевне, два процеси: можливість швидкого економічного зростання і модернізації та політика держави по відношенню до «націоналізму» й націоналістичних рухів, тобто — швидкої модернізації та індустріалізації і мудра національна політика.

ГЕРДЕР Йоганн-Готфрід (1744—1803) — відомий німецький філософ, вніс помітний вклад у формування етнополітичних концепцій і теорій. Він був учнем, а деякий час і другом І. Канта та автором багатьох праць, що згодом увійшли до 33-томного видання. Г. вважається засновником першої історичної теорії мови, яку виклав у своїх досить відомих працях «Про походження мови» (1772) та «Ідеї до філософії історії людства» (1784—1791). В цих же працях він запропонував ідею належності людини до якоїсь групи (етнічної, релігійної, соціальної, професійної тощо). Найбільш природною серед всіх груп і найпривабливішою для будь-якої особи, на думку Г., є етнічна група, народ або нація. Згідно з Г., кожна з цих груп має народний дух, тобто спосіб життя, почувань і поведінки, котрі цінуються понад усе лише тому, що вони є «своїми власними». Слід відзначити, що з цього часу ідея належності людини до етнічної групи чи нації стала однією з найважливіших складових національної парадигми.

Особливої уваги заслуговують думки Г. про різноманітність і рівноправність культур, про цінність і значимість кожної з них, про можливість і потребу їх мирного співіснування. Він був одним з перших, хто поставив

питання про культурне самовизначення народів, хто побачив негативні наслідки руйнування чи нівелювання культурних відмінностей, поширення універсалістських та космополітичних ідей, особливо в їх спотвореному та гіпертрофованому вигляді. Г. засуджував походи Александра Македонського, Гая Юлія Цезаря, Карла Великого та інших завойовників, оскільки вони руйнували й нищили самобутні культури поневолених народів. Він заперечував імперську форму державного устрою, що перешкоджала збереженню і вільному розвиткові культур включених до неї народів. Мав рацію професор Оксфордського університету, автор відомої на Заході праці «Доба просвітництва» І. Берлін, який охарактеризував Г. як «пророка різноманітності». Більше того, є підстави вважати, що Г. започаткував розробку ідеї, яка пізніше, в XX ст., була покладена в основу поширеної сьогодні концепції багатокультурності.

Чимало уваги присвятив Г. подальшій розробці концепцій нації та національної держави. Головною визначальною рисою нації, на думку вченого, була мова, оскільки саме в ній «сконцентровано розум даного народу та його характер». Іншими рисами нації він вважав спільність етнічного походження та території. «Найбільш природною державою є держава, яка складається з одного народу з єдиним національним характером... Народ — це природнє утворення, подібне родині, тільки значно обширніше»,— писав Г. в «Ідеях до філософії історії людства».

В цій же праці Г. висунув і обгрунтував концепцію «природних кордонів». Згідно з цією концепцією кордони держави мають співпадати з т. зв. «етнічними кордонами», тобто охоплювати територію, заселену представниками «своєї нації». Не дивно, що Кант, будучи справжнім лібералом, одним з перших побачив у цій праці ірраціональний романтизм і піддав його критиці, за що нажив собі в особі Г. довічного опонента. Щодо сучасних західних етнологів та етнополітологів, то більшість з них вважають Г. одним із засновників модної сьогодні «етнічної теорії нації». «Німецький вчений,— пише американський етнолог Н. Уайт, маючи на увазі Г.,— несе найбільшу відповідальність за популяризацію етнічної концепції національності (нації)».

Слід також зазначити, що Г. у праці «Про походження мови» вперше ввів у науковий обіг термін «націоналізм». Це дало підстави деяким сучасним західним фахівцям охарактеризувати її «основною працею про націоналізм» того часу, а автора — засновником німецького націоналізму, вченим, який «підкреслював більше етнічні, ніж демократичні аспекти націоналізму». Тут варто враховувати, що зазначена праця готувалась до друку майже за 20 років до Великої французької революції, і націоналізм Г. був досучасного типу. Природно, що німецький мислитель радо вітав французьку революцію, її гасла й перші кроки, всіляко підкреслював історичне значення. Однак він не сприйняв якобинської диктатури і гостро засудив наполеонівські війни.

Заслуговують також на увагу практичні рекомендації Г. щодо виховання молодого покоління. Висунуті ним 7 мирних принципів співжиття народів по суті справи заклали підвалини етнополітичної культури, визначили її деякі основні риси і шляхи формування.

Його націоналізм був досучасного типу і не ніс політичного навантаження. Він лише підготував грунт для зародження сучасного етнонаціоналізму та культурницького націоналізму.

Як і Дж. Віко, Г. відстоював ідею національної самобутності кожного народу. Він вірив, що оскільки люди мають потребу їсти й пити, мати безпеку й свободу руху, вони також мають потребу належати до якоїсь групи. Якщо їх цього позбавити, вони почуваються самотніми, приниженими, нещасними. Самотність у Г.— це не стільки відсутність інших людей, скільки життя серед тих, хто вас не розуміє; люди можуть розуміти одні одних лише в тому разі, коли належать до однієї спільноти, де спілування не потребує зусиль і є майже інстинктивним. Звідси випливав важливий епістемологічний висновок: розуміти національну культуру можна лише при умові належності до даної нації. За Г., кожна група має власний народний чи національний дух — сукупність звичок і манер, почування й поведінки, цінованих тільки за те, що вони свої. Усе культурне життя витворюється з особливого потоку традиції, джерелом якої є колективний історичний досвід, який поділяють лише члени цієї групи.

Характер уявлень кожної нації глибоко втілений в її природу тому, що він пов'язаний з її небом і землею, виник з її образу життя, наслідуваний від батьків і дідів. Те, чому особливо здивується чужоземець, сприймається як належне представниками однієї нації; там, де він сміється, вони залишаються серйозними. Г. рішуче заперечував вищість одного народу над іншим.

З великою симпатією він змальовує мирне, патріархальне життя слов'ян, виділяючи такі їх якості, як працелюбство, гостинність, людяність, простоту, милосердя та покірність. Саме завдяки їм вони часто ставали жертвами хижих сусідів. Г. вірив у майбутнє цих народів, які згодом можуть пробудитись від важкого сну і скинути з себе кайдани рабства. Пророцтво Г. було з ентузіазмом зустрінуте в XIX ст. діячами слов'янського «національного відродження».

Смисл історичного процесу Г. вбачав у здійсненні ідеї гуманності.

Г. став хрещеним батьком націології, чи не вперше підніс значення нації, передбачив її майбутню роль та вагу як культурного та громадського чинника в новітній історії Європи. «Нація є природним органом людства, держава — штучним витвором»,— писав Г. в «Ідеях до філософії історії людяності». Найприродніша держава тому є також один народ з однією національною вдачею, що в ньому побутує впродовж багатьох тисячоліть.

І якщо народ — природне явище, як і родина, то нічого нема більш суперечливого для влади, як неприродне переміщення людських племен і народів під однією булавою. Г. передбачав, що багатонаціональні держави розпадуться і що ідеал всесвітньої людяності втілиться саме в національних державах. Звичайно, націософія Г. досить романтична і сьогодні його погляди потребують ґрунтовних наукових коректур. Проте незаперечною заслугою Г лишиться те, що саме він першим належно виокремив поняття нації та держави, які й у науці, а особливо у політиці плутали, перш за все у Франції та Англії, подекуди у Німеччині. Національна філософія Г. справила величезний вплив на пробудження і відродження всіх поневолених народів, зокрема, слов'янських.

Т. Масарик у розвідці «Чеське питання» відзначав: «Був, отже, Г. головним слов'янським вчителем у добі відродження».

ГОББС Томас (1588—1679) — відомий англійський філософ, плебей за походженням і один з найбільших гуманістів за вихованням і освітою. Він написав кілька блискучих творів, головними і найпопулярнішими з яких був і лишається «Левіафан, або матерія, форма і влада держави» та «Про громадянина».

Значний інтерес з точки зору етнополітології становлять підходи Г. до визначення поняття «народ» та виявлення його відмінностей від маси людей, населення чи натовпу. На думку Г., «маса людей не становить певної єдності, а являє собою багатьох людей, кожен з яких має власну волю і власне судження з усіх питань». Тому маса не може укладати угод, набувати прав, переносити їх на інших, тобто «вона не є природною, єдиною особою». Однак коли в тій самій масі кожний укладає з кожним угоду, щоб воля якоїсь однієї людини або узгоджена воля більшої частини маси вважалась волею всіх, то ця маса робиться єдиною особою. Тоді вона наділяється волею

і може повелівати, видавати закони, набувати і передавати права і т. ін. «В таких випадках,— підкреслює Г.,— масу краще називати народом». «Народ є дещо єдине, він має єдину волю, йому може бути продиктована єдина дія. Нічого подібного не можна сказати про масу». В демократичному суспільстві, на його думку, громадяни становлять народ, який править державою. При монархії вони є масою, а «король (як це не парадоксально) є народ».

Зазначені думки Г не втратили своєї актуальності. По-перше, цікавою є сама ідея поділу великих груп людей на масу і народ. По-друге, критерії цього поділу можуть бути застосовані при аналізі ситуації в колишніх тоталітарних і частково навіть у деяких посттоталітарних країнах. По-третє, Г. вдосконалив висунутий ще Н. Макіавеллі політичний підхід до народу та став одним із засновників психологічного підходу, які дещо пізніше поширились на націю і сьогодні вживаються досить часто. По-четверте, в працях Г вже досить чітко намітилась формула народного суверенітету, тобто суверенітету народу, під яким розумілась не безформна маса людей, а спілка громадян, котрі мали певні індивідуальні права. Нарешті Г. намагався слідом за Макіавеллі зрозуміти і зобразити новий феномен — національну державу чи націю-державу, яка поволі ставала актором, тобто суб'єктом політичного життя та являла собою політичне утворення з єдиною територією, єдиним правовим режимом, етнічно однорідним, але найчастіше з етнічно різнорідним населенням та єдиним громадянством.

Неабияку цінність становлять думки Г. про необхідність пошуків шляхів і методів встановлення і збереження миру між народами та державами. Один з таких шляхів він вбачав у підписанні і дотриманні мирних угод. Другим шляхом вважав вже висловлене Ф. Беконом правило: не роби іншому того, чого ти не бажав би, щоб було зроблено по відношенню до тебе. Третім шляхом повинно б стати вивчення причин виникнення конфліктів та війн або стану «війни всіх проти всіх». Головними з цих причин, на думку Г., було існування і зіткнення різних інтересів, суперництво, боротьба за владу, багатство, почесті, славу тощо. Важливо, що Г. в праці «Про громадянина» не лише вказав на причини виникнення конфліктів і війн (їх у нього — 13), а й дав 17 практичних рекомендацій щодо запобігання їм, більшість з яких може стати в нагоді й сучасним наукам про конфлікти — конфліктології та етноконфліктології.

Значний інтерес сьогодні становлять міркування Г. щодо причин занепаду і розпаду держав. Аналізові цих проблем присвячено спеціальний розділ його праці «Левіафан...». Головними з них є, на думку вченого, внутрішні міжусобиці, що ведуть до «безладних зіткнень та взаємної різанини»; «недостатність абсолютної влади»; «отрута бунтівливих вчень», одним з яких вважалось власне судження людини про добро і зло; вчення про розподіл верховної влади, «слідування сусіднім народам»; «невгамовна жадоба розширення своїх володінь»; «пухлина неасимільованих завоювань»; «повстання проти монархії», що йде від «читання політичних та історичних книг давніх греків і римлян» та ін.

Дещо суперечливим тут є твердження Г про «небезпеку слідування сусіднім народам». З одного боку, він цілком слушно зауважував, що люди за своєю природою бажають політичних змін. Якщо до того ж «мають перед собою приклад сусідніх народів, які й ще розбагатіли при цьому, то вони не можуть не прислухатись до тих, хто підбурює їх до змін». Але, з іншого боку, Г. відмовляє народам у праві на політичні зміни, зокрема, форм їх державного устрою, правління тощо.

Зрозуміло, що ніхто не може відмовити народові у праві на зміни. Щодо слідування досвіду інших народів, то тут справа дещо складніша. Вивчати цей досвід вкрай потрібно, але робити це треба критично і брати лише те, що може прижитись на власному національному грунті й принести користь. Що ж до «жадоби розширення володінь» та «пухлини неасимільованих завоювань» як причин розпаду держав, то ці положення є цілком слушними. Саме вони стали однією з головних причин розпаду всіх колоніальних імперій та дезінтеграції СРСР.

ГРІНЧЕНКО Борис Дмитрович (27.XI.1863 — 23.IV 1910) — письменник, етнограф, громадський і педагогічний діяч, публіцист, фольклорист і мовознавець (псевдоніми Василь Чайченко, П. Вартовий, Б. Вільхівський, Л. Яворенко та ін.). Народився на Харківщині в збіднілій дворянській родині на хут. Вільховий Яр. Дитинство пройшло серед чудової природи та народних звичаїв. На 11 році життя обдарованого юнака, який вмів не тільки читати і рахувати, а й писати вірші, віддали до середньої школи в Харкові, де особливий вплив справили на нього «Кобзар» Т. Шевченка та «Енеїда» І. Котляревського. Після успішного складання колоквіуму на звання народного вчителя восени 1881 р. 18-річного хлопця направляють учителювати у двокласну школу російськомовного с. Введенське Зміївського повіту. Пізніше вчителював на Слобожанщині та Катеринославщині.

У 1892 р. один із засновників братства Тарасівців. З 1894 р. оселився в Чернігові, де працював у земстві; активний член місцевої «громади»; на кошти І. Череватенка організував найбільше в той час в Україні видавництво для народу. З 1902 р. у Києві, редагував за дорученням Київської «громади» «Словар української мови». 1906 р. співредактор газети «Громадська Думка», редактор журналу «Нова Громада», голова київської «Просвіти» (1906—1909).

З художніми творами виступив у 80-х рр. Громадська діяльність Г розпочалася у 80—90-х рр., коли існувало найменше реальних можливостей боротися за права українців, і була направлена на проповідь культурницької повсякденної праці. За його словами, щоб «виробилася з української нації одна національно свідома освічена громада», яка могла б користуватися всіма здобутками культури, і щоб була подолана роз'єднаність між українцями.

Досвід своєї педагогічної і культурницької праці Г. виклав у книгах «На беспросветном пути. Об украинской школе» (1906), «Перед широким світом» (1907) і в численних статтях у пресі. Учительська праця навіювала йому чимало цікавих сюжетів, що лягли в основу оповідань «Сестриця Галя», «Сама, зовсім сама». У них письменник показав себе тонким знавцем дитячої психології, акцентуючи водночас на проблемах навчання дітей рідною мовою. Істотного значення надавав Г в процесі навчання такому важливому принципу, як історизм, що забезпечує системність набутих знань та розуміння законів конкретної епохи.

Письменницька діяльність Г. безпосередньо пов'язана з публіцистичною і великою мірою їй підпорядкована. У кращих повістях й оповіданнях він реалістично відобразив тяжке життя селянської бідноти, розшарування села — «Без хліба» (1884), «Хати» (1886), «Серед темної ночі» (1900), «Під тихими вербами» (1901); тяжкі умови праці на шахтах — «Батько та дочка», «Панько» (обидва — 1883); життя старої школи. В деяких драмах — «Нахмарило» (1895—1899), «На новий шлях» (1905) та повістях «Сонячний промінь» (1890), «На розпутті» (1891) ідеалізував просвітницьку діяльність. Історичним темам присвячено п'єси «Степовий гість», «Серед бурі» (обидві — 1897) та ін.

Перекладав твори О. Пушкіна, Г Гейне, Ф. Шіллера, В. Гюго та ін.

Г. займає визначне місце як український етнограф, зокрема йому належить велика, добре опрацьована збірка «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» (тт. I—III, 1895—1899), збірник «Из уст народа» (1900), а також перший

бібліографічний покажчик «Литература украинского фольклора 1777—1900» (1907). Етнографічні дослідження привели Г. до збирання матеріалів, словника, що увійшли у відредагований ним у 1902—1909 рр. 4-томний «Словар української мови» (68 тис. слів). Він охоплює етнографічні записи і літературні твори 1798—1870 рр. За визначенням «Енциклопедії українознавства», словник є «... найповнішим словником такого типу для української мови і одним із найкращих у словниковій лексикології». Г. брав активну участь у розбудові української літературної мови, виступав за чистоту її наддніпрянської основи, проти надміру західноукраїнських елементів (статті «Галицькі вірші», «Кілька слів про нашу літературну мову» в «Зорі» 1891—1892 рр. та ін.).

Останню свою працю «Якої нам треба школи» Г. закінчив 1910 р., напередодні поїздки до Італії, де цього ж року, лікуючись від туберкульозу, помер. Поховано його в Києві, на Байковому кладовищі, поруч з могилою доньки Насті. Через два роки після смерті вийшла у світ перша книга, чим започатковано посмертне видання його праць. Проте вульгарні соціологи надовго вилучили Г. з української літератури, філологічної науки та школи.

Нині Г. повертається. Його неоцінена творча спадщина сприятиме підвищенню національної свідомості українського народу.

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович (17.09.1866 — 24.11.1934) — видатний учений-енциклопедист, громадсько-політичний діяч, один з лідерів українського національно-визвольного руху першої чверті XX ст. Народився в м. Холмі (нині територія Польщі). 1890 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. 1894 р. захистив магістерську дисертацію, очолив кафедру історії Східної Європи Львівського університету. З 1987 р. — голова Наукового товариства імені Т. Шевченка, редактор записок НТШ. Один із засновників Національно-демократичної партії в Галичині, а згодом — Товариства українських поступовців (ТУП). Неодноразово був заарештований царським урядом, відбував заслання в Сибіру. У березні 1917 р. обраний Головою Центральної Ради, яку очолював до останніх днів її існування. У квітні 1919 р. Г. залишає Україну і виїздить до Праги, зосереджується на науковій праці та пропаганді ідей українства серед впливових кіл зарубіжного політичного та академічного світу. Заснував у Відні Український Соціологічний Інститут — першу українську наукову інституцію в еміграції. У березні 1924 р. Г. назавжди повертається в Україну, його обирають академіком АН СРСР та АН УРСР. Г. плідно працює в галузі історії, історіософії та історіографії. Помер, перебуваючи на лікуванні у Кисловодську.

Автор близько 2000 друкованих праць, що збагатили європейську та вітчизняну науку. Будучи родоначальником народницького напряму в українській суспільно-політичній думці, Г. в основу історичного процесу завжди ставив народ, «народне море, вічно юне, вічно оновлюване, повне безкінечно багатого та дорогоцінного змісту, і як море, згідно понять старих фізіографів, які обдаровані давньою силою самозбереження,— не приймає в собі нічого нечистого, відкидає все мерзенне».

Г. причетний до створення фактологічного підґрунтя філософії української ідеї, очоливши національно-демократичний генеральний напрям тлумачення української ідеї та історичних шляхів її розвитку. Він однозначно зазначав, що інтереси трудового народу — це найвищий закон власної громадської організації. Ось чому діяльність представників української культури, гетьманів, широких народних мас і вождів Г. розглядав з позиції збереження цілісності українського етносу.

Разом з тим він зазначав, що несприятливі історичні умови спричинили брак чіткого уявлення про нашу національність, як це було в інших народів. Але ми бачимо, що тоді, коли народне життя мало можливості до самовизначення, не бракувало прагнення до політичного державного життя. Інакше кажучи, Г. зазначив неусталеність національної ідеї і підкреслив консолідуючу роль для України ідеї державницької. З цієї точки зору сучасне українське суспільство перебуває в інших умовах, ніж покоління, віра якого ґрунтувалась лише на тисячах народних пісень, красоті української мелодії та мільйонній етнографічній масі.

Значну увагу Г. приділив такій рушійній силі історії, як національний інтерес, який він кореспондував з категоріями «індивідуальний», «загальнолюдський» та «державний». На його думку, державний уклад цивілізованих народів — це суверенний союз народу, який шляхом планової діяльності задовольняє індивідуальні, національні та загальноукраїнські солідарні інтереси у напрямі послідовного розвитку суспільства. Пропонуючи «нові перспективи», Г. у книзі «На порозі нової України» зазначив, що українське життя повинно насамперед знайти себе, з'ясувати свої можливості, завдання й інтереси, брати для себе все, що може бути корисним.

Він закликав не просто шукати ідеалів у минулому. Національне питання має вирішуватися не на підставі археографічних джерел, а на реальних фактах, у дусі справжнього демократизму, в інтересах народних мас. І не лише в інтересах більшості, але й меншості, яку треба захищати від централізму як провінційного, так і загальнодержавного.

Г. справедливо можна вважати фундатором української етнополітики, власне, етнополітології. Він робив все, щоб нормалізувати відносини між етносами (націями), привести їх у відповідність з потребами цивілізованого співжиття. Це мало особливе значення для України з її багатоетнічним складом населення. Рішуче відкидаючи гасло «Україна для українців», Г. писав: «Ми думаємо якраз навпаки: Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи — любить її, а люблячи — хоче працювати для добра краю і його людності, служачи їй, а не обирати, не експлуатувати для себе».

Г. рішуче висловився проти українського імперіалізму. Він не бажав українському народові панування, бо ж воно деморалізує, вироджує самого пануючого і не може бути поєднане з правдиво-демократичним устроєм. З тих же мотивів він рішуче виступав і проти гегемоністських зазіхань. До речі, Г. цілком однозначно висловлювався за соціалістичний вибір України. «Боронячи українську державність,— писав він,— ми будуємо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейсько-бюрократичної реакції». «Укріпляючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради та її соціалістичного міністерства, хочемо зробити Україну твердою країною соціалізму».

Г. звертав особливу увагу на таку важливу детермінанту пробудження народу, національного розвою, як державницька ідея. Він так розкриває її сутність: «Гасло української незалежності пішло в широкі трудові маси, і тут нерозривно переплелися ідеї суверенності трудового українського народу, недотиканості його прав, гасло боротьби проти всілякої експлуатації України і проти трактування України як колонії, а українського народу як дешевого гарматного м'яса чи дешевого матеріалу для експериментів». Серцевиною державницької ідеї, за Г., є визнання невіддільного права українського народу на самовизначення й пошук його оптимальних форм.

Г. передбачав майбутній тріумф української стихії над усіма перепонами, звертав увагу на могутній інстинкт національного будівництва, який зберіг українське населення та постійно відроджував його до нового життя, підтримував у найскрутніших умовах «національне щеплення», з політичних, релігійних та культурних течій створював майже невловимі комбінації, які зрештою підтримували зв'язок української території, народне життя в їх роз'єднувальних частинах і незмінно в моменти про-

будження національного життя висував питання про їх національне об'єднання.

Він постійно наголошував на тому, що повна самостійність та незалежність є послідовним логічним завданням запитів самого національного розвитку та самовизначення будь-якої народності, що займає певну територію і має достатні задатки та енергію розвитку.

Саме Г. пов'язав державотворчий період 1907—1918 рр. з попередніми періодами державності України, а саме: з українською княжою середньовічною державою (Київська і Галицько-Волинська) та козацько-гетьманською з її засновником Б. Хмельницьким. Так він обґрунтував неперервність українського державотворення, українського державотворчого процесу, що зрештою завершився новою державною формацією — Українською Народною Республікою. Г. писав з цього приводу: «Ми вважали потрібним скінчити гру з федералістичним терміном, під яким приховувалося фактичне заперечення в теорії чи фактичне нищення в дійсності всякого реального самовизначення українського народу, його державності і державного самопорядкування». Він наголошував на тому, що Україну повинен будувати власними руками її трудовий народ без сторонніх впливів і втручань і в процесі цього будівництва вона в будь-якому випадку повинна залишатися окремішньою.

Г. і очолювана ним Центральна Рада не лише спричинилися до національного самоусвідомлення українського народу, але й надали відповідну легально-державну структуру українській державі.

Варто замислитися над думкою Г. про те, що національність подібна до здоров'я, змушує займатися собою тоді, коли в ній відчуваються негаразди й недоліки, коли нема для національності свободи існування й розвитку. Цією порадою Г. ми поки що не скористалися.

Коли все наше життя шукає нових доріг і не можна вгадати, котра доведе до цілі, писав він, і потрібно допомагати всім, хто чесно шукає дороги.

Без ідей Г. нам не побудувати незалежної України, першим президентом і великим літописцем якої він був. Відродження української державності, національний розвій України — запорука воскресіння його ідей, історіософського бачення України, зокрема гострої потреби реформування економічних і соціальних відносин відповідно до нових умов, аби зв'язати це реформування «з національним будівництвом так, щоб воно було органічним випливом її, а не зовнішньою українофільською приставкою». Звичайно, все це, на його думку, потребує багато часу та великої, динамічної, акумульованої й концентрованої енергії. Саме тому Г. наголошував: «Мусимо згромадитися коло сієї мети всі, скільки є свідомих і відданих інтересам нашої батьківщини. Збиратися в тісну й компактну фалангу».

ГУМБОЛЬДТ Вільгельм (1767—1835) — дипломат, вчений, філософ, засновник Берлінського університету. Народився в Потсдамі, навчався в університетах Франкфурта-на-Одері і Геттінгена. З 1802 р. на дипломатичній службі; спочатку як посол Пруссії у Ватикані, а з 1808-го призначений у міністерство релігійних і освітніх справ у Берліні. 1810—1813 рр. служба у пруському дипломатичному представництві у Відні, а потім у Лондоні (1817—1818). Після 1819 р. відходить від дипломатичної діяльності в знак протесту проти реакційного режиму. Філософські погляди Г. базуються на ідеях просвітництва. Він розглядає людське суспільство як різнобічні органічні сили, дуже близькі до природи, а точні знання людства залежать від розвитку не чистого розуму, а глибоко прихованих інтуїтивних здібностей. Головна ж мета людини — «найвищий і найпропорційніший розвиток своїх можливостей для повного і постійного цілого». Гуманізм Г. базується на ідеї історичного досвіду. Особливе значення він надає вивченню грецької античності, бо саме вона здатна забезпечити правдиві філософські знання людині, в тому числі і про її різноманітні інтелектуальні, моральні й духовні можливості.

На думку Г., порівняльна антропологія повинна вивчати моральні характеристики різних типів суспільства і на основі великої кількості джерел сформулювати норми ідеального суспільства. В історії він вважав найголовнішими ідеї, а її метою — «реалізацію чистої ідеї через людство з усіх сторін і в усіх формах, в яких вони можуть бути пов'язані з ідеєю». В його філософській концепції значне місце посідає вчення про мову, що є для нього способом, через який людина усвідомлює себе людиною. Мова виражає культурні характеристики нації, кожна з яких має власну індивідуальність і є смислом життя людства.

ГУМІЛЬОВ Лев Миколайович (1914—1992) — відомий рос. вчений, історик-тюрколог. Народився в Петрограді у сім'ї відомих поетів М. Гумільова та А. Ахматової. Як вчений-історик Г. досяг популярності своїми нетрадиційними поглядами на проблему кочових племен, зокрема, гунів, дослідивши на цьому матеріалі і більш загальну проблему, яка стосується ролі кочовиків у створенні євроазійських цивілізацій та їх взаємин з землеробськими племенами. В цьому контексті вченим були порушені і проблеми древньої Русі в її взаєминах з кочовими народами. Новаторство Г. полягало не в тому, що він користувався новими невідомими фактами, а в їх інтерпретації. Останнє було зумовлене принципово новим підходом до проблематики етніч. історії, етногенезу як такого.

Серцевиною етногенетич. концепції Г. є ідея пасіонарності. Вона грунтується на висловленій ще В. Вернадським думці про специфічну форму енергії, яку створює «жива речовина». Під «живою речовиною» мають на увазі всі живі організми, в т. ч. і людей, які реалізують її у формах надзусильної дії або т. зв. наднапруги. Звідки береться така енергія, надлишок якої достатній не тільки для пристосування до умов середовища, а й до його перетворення, зміни ландшафту? Джерелом такої надлишкової енергії є пасіонарність, яка виникає внаслідок трансформації енергії сонячного випромінювання і звичайного природного процесу екзогамних зв'язків, що поширюють пасіонарний ген. Отже, пасіонарність є поштовхом до початку етногенезу або т. зв. «вибуху етногенезу». Останній відбувається в певному географ. середовищі, яке відіграє важливу роль у відносинах етносу і природи, і перш за все роль стабілізаційну. Але вважати, що «географ. фактор» в концепції пасіонарності є визначальним, було б помилково. А отже, і кваліфікація даної концепції як «біологізаторської» чи «географічної» була б некоректною. Скоріш за все її правильно визначити як «енергетичну», оскільки від сили останньої залежать врешті-решт розвиток і функціонування етносів.

ГУМПЛОВИЧ (Gumplowicz) Людвиг (09.III.1838 — 19.VIII.1909) — польсько-австрійський соціолог і юрист. Представник соціального дарвінізму. У сучасній зарубіжній політології вважається основоположником теорії соціального конфлікту. У своїх дослідженнях, таких як «Основи соціології» (1899) та «Соціологія і політика» (1895), учений спирався на загальну методологію Канта, але також багато запозичив від Ч. Дарвіна, соціал-дарвініста Г. Спенсера, із сучасної йому науки антропології.

Предметом соціології Г. вважав соціальні групи, а безперервну та нещадну боротьбу між ними — головним фактором соціального життя. На думку Г., існування процесу соціальної революції зумовлюється конфліктами між автономними суспільними групами та конфліктом інтересів у середині самих груп. Результатом цього процесу є держава, що базується на силі і захищається владою. В основі походження держави лежить, за Г., теорія насильства, боротьба рас і племен. «Історія не дає нам жодного зразка,— зауважував учений,— де б держава виникла не завдяки акту насильства, а як-небудь інакше.

Крім того, це було насильством одного племені над іншим, що знаходило свій вияв у завоюванні і підкоренні більш сильним чужим племенем більш слабкого, вже осідлого населення». В результаті такого насильства утворюється єдність протилежних елементів держави: переможених і переможців. З появою держави, підкреслював Г., міжнародні конфлікти не зникають, а тривають у новій формі: «Те, що на примітивній стадії було боротьбою антропологічно різних орд, на вищому ступені розвитку, якого ми досягли, перетворюється в боротьбу соціальних груп, класів, станів і політичних партій». Отже, вчений заперечував існування суспільного прогресу, інтерпретуючи суспільний розвиток як циклічний процес, в якому кожне суспільство проходить етапи становлення, розцвіту й загибелі.

Г. розглядав суспільство як надіндивідуальну й зверхіндивідуальну реальність. Натуралізм у понятті суспільства тісно пов'язаний у нього з фаталістичним трактуванням соціальних законів, фетишизацією історичної необхідності. У концепціях Г. особливе місце відводилось нормам права та звичаю, оскільки вони, на думку дослідника, відкривають можливості для пізнання відносин, які дійсно склалися в державі.

ГУСЛИСТИЙ Кость Григорович (18.IX (1. X) 1902 — 21.II.1973) — відомий український історик та етнограф, професор, заслужений діяч науки України (з 1968), член-кореспондент АН України (з 1969), один з найавторитетніших вчених-медієвістів та дослідників української культури, учень і послідовник академіків Д. Яворницького та Д. Багалія. Народився в м. Олександрівську (тепер Запоріжжя) в родині робітника. Закінчив місцеву педагогічну школу і курси по підготовці вчителів для глухонімих дітей, 1928 р.— соціально-економічне відділення та три курси відділення мови й літератури факультету професійної освіти Дніпропетровського інституту народної освіти. З 1921/22 навчального року працював вихователем та вчителем українознавчих дисциплін в дитячих будинках і школах Запоріжжя й Дніпропетровська, також — викладачем на курсах українізації в Дніпропетровську. 1928—1930 рр. навчається в аспірантурі при кафедрі українознавства в Дніпропетровську, а 1930—1931 рр.— при Науково-дослідному інституті історії української культури в Харкові. Паралельно розпочинає займатися науковою роботою, викладає історичні дисципліни у вузах Харкова. Після закінчення аспірантури Г. був залишений для наукової роботи в Інституті історії української культури. В 1934—1936 рр. працює в Науково-дослідному інституті Т. Шевченка (Харків — Київ) та в Інституті історії (Київ). В 1936—1941 рр. виконував обов'язки професора кафедри історії, 1944—1945 рр. працював директором Центрального державного історичного архіву УРСР. Починаючи з 1936 р. весь подальший життєвий та творчий шлях Г. пов'язаний з Академією наук, де він працював в Інституті історії, а з 1954 р.— в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Нагороджений численними відзнаками, медалями, орденами та грамотами. Автор численних досліджень, зокрема — «Боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-і роки XVI — 30-і роки XVII ст.)» (1941); «Розгром угорських загарбників на Україні в XIII столітті» (1941); «До історії Брацлавського повстання в 90-х рр. XVI століття» (1943); «Турбаївське повстання» (1947); «Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу» (1954, співавтор О. Апанович); «Українці. Історико-етнографічна монографія. Проспект» (1956, співавтори: Г. Стельмах, О. Куницький); «Культура України» (1956); «До питання про історичні умови виникнення українських дум» (1958); «Утворення української народності та нації» (1959); «Початки етнографічного вивчення українського народу» (1960); «Утворення української народності» (1960); «Питання історії України і етнічного розвитку українського народу (період феодалізму)» (1963); «До питання про етногенез та початковий етап етнічного розвитку української народності» (1964); «Українці. Нарис етнічної історії українців» (1964); «До питання про утворення української нації» (1967); «Українська радянська етнографія. (Підсумки і перспективи розвитку)» (1967). Автор численних статей до Великої радянської енциклопедії, Української радянської енциклопедії, Малої радянської енциклопедії, Радянської історичної енциклопедії, Радянської енциклопедії історії України.

ДНІСТРЯНСЬКИЙ Станіслав (1870—1935) — професор, доктор права, політичний діяч. Народився в Тернополі, закінчив місцеву гімназію. Навчався на юридичному факультеті Віденського університету (1893). На формування світогляду Д. вплинули ідеї і теорії наукового соціаліста А. Менгера та соціального політика Штайнбаха. Вже в студентські роки почав працювати над власною теорією права. Його першим науковим дослідженням, де було сформульовано новий підхід до звичайного і надзвичайного строку давності, стала студентська праця «Трилітній речинець з 1487», яка отримала практичне втілення в роботі найвищого судового трибуналу в Відні. За неї Д. було присвоєне звання доктора права (1894). Продовжив навчання у Берліні (1896) з економічних і суспільних наук та Лейпцигському ун-ті. Брав участь у семінарах економіста А. Вагнера. Результатом його студій стали праця «Полагода шкоди з економічного і соціального огляду», де наголошувалося на тісному зв'язку науки права з економічними й соціальними проблемами, та фундаментальне дослідження «Das Wesen des Werklieferungsvertrages», де обстоюється ідея зміни і доповнень правничих законів відповідно до вимог часу, необхідність оновлення старих правних форм новими думками.

З 1898 по 1918 р. Д. працює у Львівському університеті, спочатку як доцент, а потім як надзвичайний (1901—1907) і звичайний професор цивільного права (1907—1918). Читає курс австрійського права. Цей період його життя позначений активною політичною діяльністю. Веде роботу по заснуванню самостійного українського університету у Львові, навіть отримав дозвіл на його відкриття, але Перша світова війна завадила цьому проекту. Виступає за рівність української і польської мов у навчанні («Права української мови на Львівському ун-ті»). Не полишаючи наукової роботи, стає членом австрійського парламенту (1907), займається проектами реформи цивільного права. Д. був автором меморіалів, які подавала українська парламентська група австрійському уряду під час 1-ої світової війни, меморіалів щодо Східної Галичини, представлених на конференцію в Брест-Литовську, проекту конституції ЗУНР. В її основу було покладено принцип свободи, право народів на самовизначення і гарантії соціальних та політичних прав.

Д. починає розробку своєї політичної концепції української держави, яку завершує на еміграції. Нова Українська держава, вважає він, має ґрунтуватися на справжній демократії, міцній народній організації, народоправстві і свободі, гарантованому праві на працю. Пише кілька розвідок, в яких розглядає значення України для Європи («Україна і мирова конференція», «Самовизначення народів» (1919), «Нова держава» (1929)). Водночас розробляє реформу політичної адміністрації. Д. належать нові теоретичні розробки в області звичаєвого права («Звичаєве право та соціальні зв'язки» (1902)). Звичаєве право, на його думку, базується на генетичних основах соціальних зв'язків, які, в свою чергу, обумовлені економікою. До категорії звичаєвого права він відносить всі соціальні зв'язки, за винятком держави, право якої міститься в законах.

1909 р. засновує у Львові «Товариство українсько-руських правників», бере участь у міжнародних з'їздах та конференціях. Д. обирають дійсним членом НТШ, в яко-

му він очолив правничу секцію. За його редакцією виходить 10 томів «Правничого вісника» та «Часопису правничого і економічного». Видаються його курси лекцій з родинного і приватного права. У 1901 р. публікується дослідження Д. «Австрійське право облігаційне», яке використовувалось як підручник для студентів університету.

1919 р. починається еміграційний період життя Д. спочатку у Відні, а з 1921 р. у Празі, де він був одним із засновників Українського Вільного ун-ту. 1921 р.— декан фак-ту права і політичних наук, 1921—1923 рр.— ректор. Вів курси міжнародного і цивільного права. Д. переклав з німецької працю «Цивільне право» (1919), в якій вперше застосовано українську юридичну термінологію. Розробляє підручник «Загальна наука права і політики» і дослідження «Про реформу виборчого права в Австрії». 1929—1933 рр.— професор німецького ун-ту. У 1928 р. був обраний академіком ВУАН. Його дослідження «Погляд на теорії права та держави» (1925) стосується проблем нації, народу і принципів побудови нової держави. Націю, яку, за Д., об'єднує з державою територія, він розглядає як спільність людей. А маючи своїх людей і свою територію, нація «змагає до того, щоб своїй питомій культурі відкрити шлях до цивілізації», тобто щоб на своїй території витворити питому державну організацію. Національна ідея скеровує народ на боротьбу проти чужих територіальних посягань і водночас об'єднує розпорошені по різних державах народні елементи до державного з'єднання.

У 1934 р. Д. переселився в Ужгород, де й помер.

ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович (18.IX.1841 — 20.VI.1895) — видатний український вчений в галузі історії, літературознавства, публіцист і громадський діяч. Народився у м. Гадячі на Полтавщині. Освіту здобував спочатку в місцевому повітовому училищі, згодом у Полтавській гімназії й Київському університеті. У 1864 р. працював у цьому університеті. На 60-і рр. XIX ст. припадає розквіт громадсько-політичної й творчої діяльності Д. Саме у цей період з'являються цікаві розвідки вченого з політичної історії, літературознавчі праці, а також дослідження про соціально-політичне й культурне майбуття українського народу в його стосунках з іншими народами. Серед таких праць чи не найголовнішими були «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Австро-руські спомини», «Листи на Наддніпрянську Україну», «Историческая Польша и великорусская демократия» — «Вольный союз» — «Вільна спілка», «Опыт украинской политико-социальной программы».

Важливим етапом у громадсько-політичній й літературно-просвітницькій діяльності Д. було видання «Громади» — збірників і журналу, в яких розвивалися, деталізувалися, конкретизувалися суспільно-політичні й загальнокультурні завдання українського народу. Поважне місце в «Громаді» посідала національна проблематика. Погляди вченого на характер і місце національних інтересів у загальному визвольному русі складалися на базі вивчення історичного досвіду українського та інших народів.

Висловлена Д. ще в магістерській дисертації теоретична думка про значення національних рухів у світовому суспільному процесі XIX ст. знаходила безліч підтверджень у суспільній практиці багатьох народів, які в цей час боролися за національне об'єднання і державну суверенність. Власне, аж до наших часів національні рухи є однією з істотних прогресивних сил сучасного світового поступу. Словом і духом свободи, своєю політичною думкою Д. вказував на перспективу історичного поступу України до самостійного політичного існування на терені Європейського континенту. За такі вільнодумницькі ідеї тоталітарна система приховувала від народу його наукову й теоретико-пізнавальну спадщину. В Україні лише 1970 р. побачили світ «Літературно-публіцистичні праці М. П. Драгоманова» (у 2-х т.) — єдина на той час доступна широкому читачеві лектура праць літературознавця, публіциста, хоча ще на початку 20-х рр. Українська Академія наук ухвалила видати повні зібрання творів Т. Шевченка, В. Антоновича, Д. І лише 1991 р. згідно з рішенням Республіканського ювілейного комітету по відзначенню 150-річчя з дня народження Д. здійснилися перші організаційні спроби по випуску у найближчі роки 20-томного зібрання його творів.

Якщо в Австро-Угорщині чехи стали піонерами націологічних дослідів, то в царській Росії ця роль випала українцям. Мотиви зацікавлення національною справою в обох цих випадках були ті самі: наукова теорія мала підсилити й виправдати національно-визвольну практику цих двох поневолених народів, що у XIX ст. національно прокинулися й були втягнуті у вир всеєвропейського національного ренесансу. Властиво, майже кожен з українських вчених, що працював для воскресіння свого народу, фактично більше або менше працював також як каменяр майбутньої націології (М. Костомаров, В. Антонович, та ін.).

Але коли у цих українських вчених націологічний інтерес був побічним, то досліди на полі національних рухів й національної проблеми для М. Драгоманова органічно увійшли до програми його наукової діяльності. Як наголошує О. БочковскийБочковский, у XIX ст. в Європі не багато було вчених, ім'я яких більш заслужено може бути вписане на сторінках праісторії націології, ніж ім'я автора «Чудацьких думок про українську національну справу» й «Історичної Польщі та великоросійської демократії». Поза сумнівом, ці праці — найцікавіші розвідки великого українського європейця, авторитет якого, писав О. БочковськийБочковський, сучасний здеорієнтований український націоналізм дарма намагається принизити, не розуміючи понадчасового в писаннях ДрагомановаДрагоманов й політично полемізуючи з ним у царині вузько-сучасного політичного реалізму.

Отже, великі заслуги М. Драгоманова як одного з найвидатніших каменярів націології безсумнівні для кожного, кого проблема нації цікавить з наукового, а не виключно з політичного або лише тактичного боку. То ж не випадково на II Конгресі німецьких соціологів у Берліні (1912 р.), спеціально присвяченому науковому з'ясуванню сутності нації, значення Драгоманова підкреслив відомий німецький вчений М. Вебер «Кожному, хто всебічно хоче зрозуміти велике значення правного утворення міжнаціональних взаємин, то для того найголовнішим джерелом могли б бути писання Драгоманова». Т. Масарик, у свою чергу, у праці «Суспільне питання» звертає увагу на М. Драгоманова як критика національного шовінізму Лассаля.

О. Бочковський зазначив, що Драгоманов справді має великі заслуги як безоглядний критик того революційного соціалізму, що за своєю сутністю був лише замаскованим державним націоналізмом представників пануючих народів та який прикривався абстрактним націоналізмом для поборювання реальних визвольних змагань поневолених народів. Для автора тези «космополітизм — у цілях, націоналізм — у засобах» між розумним інтернаціоналізмом і здоровим творчим націоналізмом не було і не могло бути суперечностей. М. Драгоманов добре розумів, що це лише два, що доповнюють один одного, громадські процеси. Через це він був послідовним оборонцем усіх поневолених народів. У новочасних національних рухах слушно добачав поступальну силу історії. Його національні й націографічні писання — це наріжні камені в будинку науки про націю, праісторія якої ж буде «в першу чергу зв'язана з великим іменем цього трагічного українського вигнанця, якого доля переслідувала не лише за життя, але не залишала в спокою навіть після смерті».

Чи не один з перших Д. звернув увагу на те, що етнонаціональні відносини на Сході Європи значно склад-

ніші, ніж на Заході, де вони виразніші й скоріше тому усталилися. Тим самим Д. проклав шлях до модерного антропографічного розуміння Сходу Європи. Отже, за Д., історія кожного народу зумовлюється географією країни, яку він заселяє, або, інакше кажучи, землею, на якій живе. Щасливі ті народи, яким довелося зайняти країни, вигідні й, так би мовити, легкозрозумілі, тобто такі, прикмети й відносини в яких зрозумілі навіть і тоді, коли народ стоїть на невисокому щаблі розвитку (етногенезу — авт.). Але погано тому народові, що мусить жити в країні, географічні прикмети якої втягують його у складні відносини, що їх можна осягти тільки на високому культурному рівні за умови яскравого розуміння, витриманості й послідовності (націогенеза — авт.). Такі дуже «тяжкі» країни дісталися майже всім слов'янам, що заселяють велику Східноєвропейську рівнину з її продовженням до долішньої Ельби, тобто полякам, білорусам, українцям і росіянам. Рівнинний характер цієї країни сприяє розселенню її мешканців. Шляхами сполучення служать лише річки, але тому, що вони перехрещуються завдяки своїм притокам, то їх басейни м'яко переходять один в одний, і їхнє населення переплітається між собою.

Отже, за Д., географічно-історичні умови країн поміж Балтійським та Чорним морем призвели до того, що народи, віддалені від морського узбережжя, мусили стикатися один з одним, завдаючи цим собі великої шкоди. З огляду на ці обставини і виник етнічний рух, а саме: в напрямі на південний схід — один із варіантів відомого німецького «Дранг нах Остен», що мав саме з географічних причин свої, так би мовити, географічні підваріанти: литовський, польський, український та московський. Ще одним з етнонаціонального і політичного боку (й куди небезпечнішим для України) був інший натиск — азіатський «Дранг нах Вестен», також географічного походження, що кілька сот років декларував безнастанну міграцію кочівників в Україну, унеможливлюючи нормальний перебіг її етногенези та державно-політичної кристалізації.

Д. дійшов до висновку, що, скажімо, релігія не є об'єктивною ознакою нації, бо ж та чи інша конфесія не «покриває» ту чи іншу націю, яка насправді є поліконфесійною. «Очевидно,— писав Д. у «Чудацьких думках»,— теперішні релігії як продукт культурно-історичного процесу, інтернаціонально ніяк не можуть входити в ряд ознак національних». (Побіжно зазначимо, що релігія все-таки є активним чинником не лише етногенези, а й націогенези).

Доводиться тільки пошкодувати, що так пізно до народу повертається спадщина забороненого на Батьківщині й добре знаного на Заході вченого і мислителя. А поміж тим, він більше як сто літ назад визначив головні завдання суспільної боротьби не лише для народу України, а й для всіх народів Російської імперії. Національне питання було в центрі його подвижницької діяльності. З цього приводу в одному з листів до Д. російський революціонер-народник П. Лавров зауважив, що їхні розходження полягають у тому, що український вчений надає надто великого значення національним питанням. Д. відповів, що приділяє цим питанням уваги не більше, ніж Лавров, який має на увазі «только национальности государственные», а він піклується «преимущественно о национальностях мужицких... в которых усматривает один из сильных факторов социальной революции и упразднения феодально-государственного строя и таких же международных отношений».

Цікаво зазначити, що навіть у часи полеміки з Лавровим та народовольцями Д., вірний своїм гуманістичним переконанням, брав діяльну участь у виданнях російських емігрантських груп — «Работник» та ін. Журнал «Община» під його впливом активно пропагував федералістські ідеї. Як бачимо, Д. використовував кожну можливість, кожний привід для того, щоб обґрунтувати теоретично й історично основне своє суспільно-політичне кредо — відстоювання прав на вільний розвиток кожної людської особистості і кожної суспільної організації (громади, краю), незалежно від національної приналежності, рішуче заперечення всякого деспотизму, зокрема, й деспотизму централізованої збюрократеної держави.

Спростовуючи звинувачення в національному сепаратизмі українців, вчений підкреслював, що головне для нього — служити справі автономії і федералізму, ведучи при цьому пропаганду будь-якою мовою: українською, чи популярною й зрозумілою в усьому слов'янстві мовою російською. На його думку, найзручнішим засобом освіти й виховання може і повинна бути рідна мова: «ніколи не може бути жива наукова школа на Україні без української мови», а тому її заборона 1876 р.— зовсім безприкладне самовольство, навіть політична безтактність уряду, який саме в той час проголошував себе «визволителем слов'янства».

Звичайно, розповідаючи про Д., ми не можемо не сказати, що у його поглядах, судженнях не було помилок, навіть федералістична концепція мислителя, як відомо, поряд з позитивними й сильними сторонами мала значні вади, які відзначав І. Франко у статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» (1906). Проте Д. залишиться у пам'яті народній як велична історична постать. Його доля була долею людини, цілковито відданої своїм ідеалам. Ідейні антиподи Д. (див. напр., книги Д. Донцова) зневажливо називали «драгоманівщиною» те, що він пристрасно захищав, прояснював і утверджував: гуманізм, демократизм, приязнь до інших народів, загальнолюдські духовні обрії, відданість народним помислам й сподіванням. Вчитаймося ж у слова цього вченого-енциклопедиста з такими високими моральними настановами: для чистої справи треба чистих засобів, а любов до власного народу ніколи не служила перепоною для поважання інших народів, у будь-яких скрутних обставинах життя людині потрібно триматися високих переконань. Саме таке життєве кредо було характерним для Д.— видатного мислителя і вченого зі світовим ім'ям.

ДЮРКГЕЙМ Еміль (1858—1917) — професор Вищої нормальної школи Парижа, засновник сучасної соціології. Після закінчення Вищої педагогічної школи (1882) працював учителем філософії в середніх школах Франції. 1887—1902 рр. читав лекції з соціальної філософії в університеті Бордо, де і отримав першу кафедру соціології. 1902 р. запрошений до Паризького університету. Професор з 1906 р. Працюючи в університеті, доклав зусиль для затвердження соціології окремим предметом у навчальних класах.

Головною метою Д. було об'єднати окремі суспільні дисципліни в одну уніфіковану науку. Свої методологічні принципи, а саме теорію, згідно якої соціальні явища можна пояснити з наукової точки зору, а не лише чисто теоретично, виклав в основних дослідженнях «Розподіл суспільної праці» (1893), «Правила соціологічного методу» (1895), «Самогубство» (1897), «Елементарні форми релігійного життя» (1915).

За Д., існує два типи суспільства: примітивно-механічне, що базується на колективній (суспільній) свідомості, та більш сучасне — органічне, яке спирається на цілісності окремих, спеціальних функцій та ролей. Зміна ж однієї форми іншою, розвинутішою спричиняється збільшенням густоти населення. Поняття «нація» він визначав як спільноту людей, члени якої історично або з етнічних причин виявляють бажання жити за одними законами, в одній державі, немає різниці у великій чи малій. Саме ця спільна воля, вважав Д., коли вона підтримується, має право на повагу і є найбільш надійним фундаментом будь-якої держави.

Діяльність Д. зробила соціологію у Франції окремою

наукою, що вивчає і опирається на інші науки. Вона отримала свій метод дослідження і здатна вказувати напрям поведінки людини до найбільшої солідарності. Д. чи не один з перших звернув увагу на особливості етногенези та націогенези в Європі, передовсім з точки зору політичної кристалізації та територіального розмежування, що створило певні зовнішні кордони, в межах яких і здійснювалися народотворчі процеси. На думку Д., «біологічна гущавина» населення стала передумовою для іншої — «моральної гущавини», якщо розуміти під нею громадську, або суспільну її функцію. Одночасно він визначив це поняття і як «гущавину динамічну», тобто таку, що сприяє підсиленню соціального руху. Інакше кажучи, Д. називає її ще «моральною близькістю», підкреслюючи цим культурне й духовне зближення в лоні суспільства під впливом вищевказаного соціогенетичного чинника.

Як наголошував О. Бочковський, з погляду етногенези та націогенези роль цього фактору має першорядне й далекосяжне значення. Це перш за все стосується Європи, де після середньовіччя був винайдений друк, розвинулася наука, збільшилося населення, були обмежені внутрішні суспільні перегородки. Внаслідок культурного й соціального визволення, кульмінаційною точкою якого став 1789 р. створювалися найсприятливіші передумови для подальшої етногенези та націогенези. Саме з огляду на це Європа стала континентом народів, батьківщиною модерної нації, виплекала свій тип етногенези й націогенези.

Д. незадовго до смерті дав таку дефініцію нації: «Народність — це є людська громада, члени якої з причин етнічних або історичних хочуть жити під одними і тими ж законами; хочуть утворити державу... Серед культурних народів уважається тепер засадою, що ця спільна воля, коли вона поступово виявляється,— має право бути узгляденою й навіть, що саме вона є єдино тривкою підвалиною держави».

В 20—30-х рр. ця точка зору, психо-волюнтаристське розуміння нації переважала в науці та національній ідеології. На ній, зокрема, базувалася національна програма американського президента В. Вільсона в його відомих «14 точках».

ЕЙХЕЛЬМАН Отон (Отто) (27.IV.1854—21.II.1943). Вчений-правник, професор Українського Вільного університету в Празі, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка (з 1924). Народився поблизу Санкт-Петербурга. Закінчивши гімназію в Ревелі, продовжив навчання на юридичному факультеті університету в Дортаті (з 1893 — Тарту). Тут же 1876 р. склав професорсько-магістерський іспит з державного, адміністративного й міжнародного права та філософії права, а в 1878 р. захистив дисертацію на тему «Військове заняття неприятельської країни» і отримав ступінь магістра державного й міжнародного права. У березні 1880 р. став доцентом, а в червні — професором державного та адміністративного права Демидівського юридичного ліцею в Ярославлі. З квітня 1882 р. працює у Київському університеті св. Володимира, очолюючи спочатку кафедру історії головніших чужоземних законодавств, а з 1883 р. після отримання звання звичайного професора — кафедру міжнародного права. Був співорганізатором та викладав адміністративне і державне право на консульських курсах і в адміністративно-економічному інституті. У 1905—1909 рр.— декан юридичного факультету університету св. Володимира.

Е. брав активну участь в міському правлінні Києва, будучи в різні періоди членом адміністраційного суду для місцевих справ, головою комісії юридичних справ та ревізії міського господарства, головою комісії у справах трамваю тощо.

Учасник особливих нарад з питань вироблення конституції Російської імперії, що відбувалися під головуванням царя у квітні 1906 р. Працюючи над конституцією, Е. розробив також проект виборчого закону, який однак не був прийнятий. Починаючи від січня 1918 р. бере активну участь в українському державному будівництві (консультант міністерства закордонних справ і міністерства торгівлі та промисловості, член ради міністерства торгівлі та промисловості, уповноважений уряду УНР на торговельній конференції з Австрією та Німеччиною, старший радник міністерства закордонних справ та заступник товариша міністра, член місії для переговорів з РСФРР). Після встановлення Радянської влади Е. емігрує до Праги, де продовжує наукову та викладацьку роботу в Українському Вільному університеті в Празі та Українській господарській Академії в Подебрадах. Помер у Празі, де й похований.

Е. належить ряд грунтовних досліджень з питань державного, адміністративного та міжнародного права. Особливо слід відзначити, що він був автором проекту конституції УНР та «Програми для складання повного зводу законів для звільненої України», яка залишилась у рукопису.

ЕНДИК Ростислав (1906) — расознавець, антрополог (учень Я. Чекановського), письменник, публіцист; в 1930-х рр.— співробітник «Вісника», д. чл. НТШ, проф. УТГІ. Живе в Німеччині. Найважливіші праці: «Антропологічні прикмети українського народу» (1934), «Зов землі» (1940), новели «В кайданах раси» (1940), поема «Титан» (1948), публіцистичні твори «Дмитро Донцов ідеолог українського націоналізму» (1955), «Слово до Братів» (1955) та ін. Метою своєї літературної діяльності вважав «знайти принайменше приблизний духовний відповідник для тілесного, тобто для расових притаманностей нашого народу, щоб таким чином наблизитися до цілости і гармонії зовнішнього з внутрішнім».

Призначення українського народу, за Є., полягає в боротьбі за свободу. Це призначення дане йому внаслідок багатств його душі: великодушності і хоробрості, щирості й гостинності та здібностей до всіх мистецтв.

«Демократія — писав він,— золоте слово у бувальщині України, демократизм у крові українців, і прикладом тому є наши демократи — «Святослави й Ярослави, Хмельницькі й Богуни, Шевченки і Франки».

Найбільша кара для українського народу — «жити в розсипці серед народів землі». Український народ повинен вчитися у народів світу, але ніколи не забуваючи своє коріння: «Розсипані по всій землі, пристосовуймося до народів світу. Будьмо то ескімосами, то індіянами, але понад все те маємо бути і залишитися тільки українцями», «Гордімося, що ми українці!».

ЖИТЕЦЬКИЙ Павло Гнатович (23. XII.1836 (4.I.1837)—5(18). III.1911) — видатний український філолог і педагог. Народився в Кременчузі у сім'ї священника. 1864 р. закінчив Київський університет. У 1864—1867 рр. викладав російську мову та літературу в Кам'янец-Подільській гімназії. З 1867 працював у середніх навчальних закладах Києва (Подільській прогімназії, кадетському корпусі, Фундуклеєвській жіночій гімназії та ін.) з перервою у 1880—1882 рр., коли за неблагонадійність Ж. було звільнено, і він змушений був виїхати до Петербурга, де зайняв посаду доцента університету. 1878 р. захистив дисертацію «Очерк звуковой истории малорусского наречия» й одержав учений ступінь магістра російської мови й літератури. 1893 р. через хворобу Ж. змушений був вийти у відставку. В 1908 р. одержав учений ступінь доктора honoris causa.

Наукова та громадська діяльність Ж. дістала високу оцінку з боку передових вчених слов'янського світу (І. Ягич, О. Шахматов). Разом з О. Потебнею та К. Михальчуком він заклав основи наукового дослідження української мови.

Опублікована наукова спадщина Ж. кількісно невелика — близько 30 праць. Основні з них — з українського мовознавства, літератури, фольклору: «Очерк звуко-

вой истории малорусского наречия» (1876), «Очерк литературной истории малорусского наречия в 17 и 18 вв.» (1889), «Описание Пересопницкой рукописи 16 в.» (1876), «Мысли о малорусских народных думах» (1893), «Энеида» И. Котляревского...» (1900), «О переводах Евангелия на малорусский язык» (1905) та ін. Якісна сторона цього доробку — новизна тематики, обсяг охопленого аналізом фактичного матеріалу в широких хронологічних межах, чимала низка науково виважених прогресивних ідей і концепцій — дає підстави говорити про вченого як одного з основоположників української філологічної науки.

Методологічні засади дослідницької творчості Ж. грунтувалися на матеріалістичному розумінні залежності розвитку мови і словесності взагалі від історії розвитку суспільства. Ж. висунув і обгрунтував ряд положень, що принесли йому заслужену славу і зберігають теоретичне та практичне значення для сучасного мовознавства: про мову як загальнонародне надбання; про історичну безперервність розвитку української літератури та її мови з правильним визначенням основних етапів цього розвитку; про І. Котляревського як зачинателя, а Т. Шевченка — як основоположника нової української літератури і літературної мови; про український правопис та лексикографію тощо.

Ж. обстоював право українського народу на розвиток своєї національної мови й літератури, категорично заперечуючи спроби звести українську літературу до рівня провінційної, літератури «для домашнього вжитку». Він підкреслював, що після такого явища, як творчість Шевченка, українська мова здобула статус літературної і стала в один рівень з літературними мовами інших слов'янських народів. Разом з тим відзначав велику близькість української і російської мов, обгрунтовував походження їх з єдиного джерела.

Ж. перший в українському мовознавстві показав значення «Енеїди» І. Котляревського для становлення нової української літератури і літературної мови. Надзвичайно важливою і плідною для наступних досліджень з історії формування української літературної мови є його думка по те, що «Енеїда» виникла не в результаті зовнішніх впливів, а є синтезом всього, що пережила українська література XVIII ст.

Інтереси Ж. в галузі літературознавства були спрямовані на проблеми давньої літератури, причому в центрі цих інтересів завжди була проблема взаємозв'язків літературно-книжної і усної традиції. В історію фольклористики вчений увійшов як перший дослідник української народної думи.

Наукову роботу Ж. поєднував з активною діяльністю, спрямованою на збирання і публікацію писемних пам'яток і фольклорних творів. Майже кожна його наукова праця супроводжувалась публікацією мовних, літературних або фольклорних пам'яток.

У творчі задуми Ж., які йому вдалося здійснити лише частково, входила підготовка фундаментальної праці «Історичний збірник української літератури», що мала бути хрестоматією текстів давньої української літератури.

Ж. був автором ряду шкільних підручників: «Теория сочинения» (1895), «Теория поэзии» (1898), «Очерки по истории поэзии» (1898), що були відзначені Малою премією Петра Великого й витримали по кілька перевидань. Учений брав активну участь у громадській і науково-організаторській роботі — член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1898), співробітник Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, дійсний член Історичного товариства Нестора-літописця, співпрацював з журналом «Киевская старина», де, крім іншого, очолював групу по складанню словника української мови, був активним організатором і учасником шевченківських ювілейних зібрань та вечорів, сприяв виданню творів Кобзаря.

ЗОБКОВ Михайло (19.XI.1864—7.XII.1928) — український вчений правник, дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка (з 1899), президент сенату при Верховному суді Боснії.

З. посідає особливе місце в боротьбі за український університет у Львові. Покликаний науковою громадськістю зайняти кафедру цивільного права з українською мовою викладання, звільнену після смерті О. Огоновського, він, попри свої безперечні наукові здобутки, не зміг цього зробити через протистояння шовіністично настроєних польських вчених, які на той час мали визначальний вплив у Львівському університеті. В результаті тільки частина того, що було зроблено вченим, пішла на розвиток української юридичної освіти, більшість же стала надбанням правової науки інших народів, зокрема хорватського, оскільки З. довелося працювати в Загребському університеті.

Народився він у с. Горішня Липиця, що біля Рогатина, на Галичині. Закінчивши гімназію в Тернополі, продовжив навчання на юридичному факультеті Віденського університету. Тут же (1889) захистив докторат та отримав ступінь доктора права. Деякий час працював у різних судових інституціях, а 1892 р. отримав від міністерства освіти грошову допомогу на дворічну відпустку для наукової роботи. Поглиблює свої фахові студії у Віденському та Берлінському університетах. Результатом була грунтовна розвідка з римського та австрійського цивільного права, що побачила світ 1895 р. в Берліні німецькою мовою. Саме на основі цієї праці З. хотів отримати звання доцента та викладати у Львівському університеті. Після того, як переконався в неможливості реалізувати свій намір, він звернувся з аналогічним проханням до університету в Загребі, де, отримавши звання доцента, тривалий час був викладачем австрійського цивільного права, працюючи одночасно суддею.

Змушений жити поза межами рідної землі, З. не поривав тісних зв'язків з Батьківщиною. Ще працюючи одразу ж після закінчення університету у Відні, він очолював 1890—1891 рр. товариство «Січ» — українське громадсько-політичне формування. Активно співпрацював З. з різними українськими виданнями, зокрема з часописом «Діло», в якому було опубліковано багато наукових та публіцистичних статей вченого. З. належить ряд досліджень в галузі цивільного та римського права українською, німецькою і хорватською мовами. Похований в Сараєво.

КАНТ Іммануїл (1724—1804) — видатний німецький філософ і правознавець, ідеолог раннього лібералізму, професор Кенігсбергського університету. Він був засновником німецької класичної філософії та автором багатьох соціальних і політичних теорій та концепцій, зокрема, про правову державу. Разом з тим вніс вагомий вклад у методологію суспільно-політичних наук та розвиток етнополітичної думки.

Заслуговує на увагу його вчення про місце і роль протиріч та антагонізмів в суспільно-політичному житті. Він одним з перших дав чітке визначення антагонізму і переконливо довів, що протиріччя й антагонізми є не перешкодою чи гальмом, як вважалось раніше, а рушійною силою суспільного розвитку. Важливо, що К. розглядав причини й характер протиріч і антагонізмів на мікро- та макрорівнях, тобто між окремими особами, групами та народами й державами, а також висловлював чимало цікавих думок щодо їх «зняття», тобто подолання й запобігання сутичок.

Головними шляхами досягнення цієї благородної мети він вважав побудову правової держави, відмову від революційних дій, проведення своєчасних і поступових реформ, забезпечення людини і народів різними правами, дотримання ними внутрішніх і міжнародних законів та ін.

Надзвичайно велике значення для розвитку етнопо-

літичної думки мали праці К. з антропології. Саме його без перебільшення можна вважати одним з найпомітніших тогочасних антропологів, а працю «Антропологія з прагматичної точки зору» (1788) — кращим для свого часу підручником з цієї поважної на Заході дисципліни, багато положень якої не втратили своєї актуальності й сьогодні. В цій фундаментальній праці, в основу якої були покладені його лекції з антропології, розглядається чимало питань теорії народу і нації. Тут, зокрема, заслуговують на увагу термінологічний апарат та визначення, які дає К. «Під словом народ,— писав він,— розуміють об'єднану в тій чи іншій місцевості безліч людей, оскільки вони становлять одне ціле. Ця безліч або частина її, яка з огляду на спільне походження визнає себе об'єднаною в одне громадське ціле, називається нацією...»

В цій же праці дається ґрунтовний аналіз проблем національного характеру взагалі і, зокрема, таких народів, як англійський, італійський, німецький, французький та ін. Це свідчить про те, що К. вніс свій вклад і в розвиток етнопсихологічної думки.

Варта уваги й розроблена К. концепція самовизначення особи і народу. «Добра людина — це автономна людина, а щоб реалізувати свою автономію, вона має бути вільною. Таким чином, самовизначення стає найвищим політичним добром»,— писав німецький мислитель. При цьому право особи на самовизначення він переносив і на народ. Це дало підставу Л. Снайдеру зробити цілком слушний висновок про те, що К. став «прабатьком сучасного націоналізму», а його концепція самовизначення — «серцевиною націоналізму». Такого ж висновку дійшла і професор політології Лондонського університету Е. Кедурі, яка присвятила аналізу етнополітичних поглядів К. спеціальний розділ своєї добре відомої на Заході праці «Націоналізм».

Надзвичайно актуальною сьогодні є висунута К. в його славнозвісному трактаті «До вічного миру» концепція світового союзу незалежних правових держав. Такий союз, на думку німецького мислителя, мав би виступати в ролі охоронця свободи і незалежності суверенних держав, захисником і гарантом вічного миру. Щоправда, свій омріяний союз К. називав «державою народів» та «федерацією вільних держав». Однак, і це слід особливо підкреслити, йшлося не про світову республіку чи світову імперію, як вважали деякі дослідники теоретичної спадщини К., а про співтовариство, конфедерацію вільних і незалежних держав, яка могла б бути розпущена в будь-який час. Пропонуючи таке трактування світового союзу К., вони виходять, насамперед, з його загальних етнополітичних поглядів, які полягали в тому, що німецький вчений у своїх працях однозначно й послідовно відстоював, з одного боку — ідею єдності роду людського, а з іншого — принцип самовизначення і рівноправності народів. Окрім того, він рішуче засуджував ідею світового державного утворення та космополітичного устрою суспільства.

Досить оригінальною була ідея К. про «право всесвітнього громадянства». Під ним малось на увазі право будь-якої людини на відвідання, перебування і проживання в будь-якому куточку земної кулі, а також право на гостинність з боку місцевого уряду і народу. Однак це право не поширювалось далі можливості пришельців встановлювати дружні стосунки з корінним населенням і виключало його завоювання і експлуатацією. І хоча при цьому К. посилався на «право спільного володіння земною поверхнею», він не заперечував право кожного народу на власну територію.

Обґрунтовуючи доцільність введення права всесвітнього громадянства, К. відзначав, що «тісне спілкування між народами Землі розвинулось всюди настільки, що порушення права в одному місці відчувається у всіх інших». Показово, що німецький мислитель не протиставляв право всесвітнього громадянства праву державного громадянства і не заперечував останнє. Отже, йшлося не про космополітизм, а про пошуки нових форм співжиття народів і людей в умовах переходу до епохи національного існування.

Загалом ці та інші ліберальні концепції К., які значно випередили свій час, були величезним внеском в розвиток світової етнополітичної думки і цілком природно перетворились на вселюдську цінність. Отже, мав рацію сучасний англійський філософ і етнополітолог Е. Геллнер, зазначаючи, що «К. поза всякий сумнів належить до прометеївської течії в європейській думці...»

КАРЕЄВ Микола Іванович (1850—1931) — рос. історик, філософ, соціолог, ч.-к. Петербург. АН (з 1910), проф. Варшавськ. і Петербургськ. університетів. Його концепція нації, розроблена в один і той же час з концепцією Е. Реннана, але яка отримала більш детальне соціально-філософське обґрунтування, може бути визнана теоретичним фундаментом суб'єктивістського напряму в психол. націології. Головний твір з нац. проблеми — «Основні питання філософії історії» (1883).

Вчення К. базувалось на ідеях псих. соціології та філософії позитивізму, насамперед Е. Канта, Г. Спенсера, С. Міля, М. Михайловського. Соціально-філософське та соціолог. кредо К.— «принцип особистості», тому його концепція нації спирається на критику всіх різновидів об'єктивістського підходу в націології кінця XVIII — ост. чв. XIX ст. (як ідеалістичного, так і матеріалістичного характеру) за допущення реальних і не детермінованих індивідуальною свідомістю явищ, що означаються як «дух народу», «душа нації», «нац. свідомість», «економіч. відносини» і т. д. і т. п. Основою суспільного життя К. вважав «психологічну взаємодію індивідів», а будь-яке соціальне утворення розглядав похідним від соціальних першоелементів — особистостей, їх потреб та інтересів. Згідно з уявленнями К., вся сукупність явищ суспільн. життя як продуктів псих. взаємодії розпадається на два структурні елементи — соціальну організацію та духовну культуру. Вищою формою першого К. називає державу, а «найбільш характерною культурною групою» — націю. Об'єктивною ознакою нації К. вважає «повторення особистістю фактів, що характеризують цю національність».

Визначаючи націю як «групу осіб, що об'єднані, по можливості, у всіх культурних відносинах», К. одним з перших в націології відобразив суттєві зміни в етніч. процесах зах. суспільства кінця XIX ст., відзначених зростанням інтернаціоналізації матеріального життя нац. спільнот та витісненням «етнічної специфіки гол. чином в сферу духовної культури нації». Історично пріоритетною в псих. націології є також сформульована К. конституююча ознака нації (в сучас. термінології — «усвідомлення етнічної приналежності особистості»). В інтерпретації К. цей націотворчий фактор — «особливий вид самосвідомості», «усвідомлення приналежності до однієї культурної групи». Отже, за К., національність, нація — «поняття суб'єктивне: кожен сам себе зараховує до тої чи іншої національності і ніколи не помиляється».

К. виділяє два історичні типи націй. «Природні», тобто ті, в яких «психічна взаємодія розвинулась до вибрання спільної культури» (напр., «Німеччина»), та нації, які виникли «штучним шляхом» з «декількох мовних одиниць, що усвідомили свою приналежність до єдиного цілого» (напр., «Швейцарія»). Другий тип націй К. вважав історично менш стійким. На його переконання, в державі, що складається з двох або більше культурно-мовних спільнот (націй), «завжди будуть тенденції до сепаратизму». Головну причину міжнац. розбіжностей та конфліктів К. вбачав в етнопсих. відмінностях. Але визнаючи невідворотність етнопсих. несумісності, а тому й реальності сепаратизму та нац. конфліктів в суспільстві, він як ліберальний демократ засуджував їх, підкреслюючи, що «боротьба є явище антисоціальне», в той час як основою сусп. життя повинна бути «солідарність».

КАУТСЬКИЙ Карл (16. X.1854—17. X.1938) — один з видатних лідерів і теоретиків німецької соціал-демократії та 2-го Інтернаціоналу, ідеолог центризму в міжнародному соціал-демократичному русі, визнаний теоретик і популяризатор соціалістичних ідей. Народився в Празі в сім'ї театральних працівників. 1874—1879 рр. навчався у Віденському університеті. В 1875 р. вступив до Соціал-демократичної робітничої партії Австрії. Деякий час знаходився під впливом ідей Ф. Лассаля. 1881 р. познайомився з Марксом і Енгельсом. Під їх впливом перейшов на позиції їхнього розуміння соціалізму й став відомим теоретиком марксизму. В 1883—1917 рр. — редактор соціал-демократичного теоретичного журналу «Нойе цайт». Протягом 1885—1888 рр. проживав у Лондоні, спілкувався з Енгельсом. Там же написав кілька праць та статей, в яких пропагував марксистські ідеї («Економічне вчення Маркса» (1887), «Томас Мор та його утопія» (1888) та ін.). Теоретична й публіцистична діяльність К. в кінці XIX — на початку XX ст. сприяла поширенню і популяризації вчення Маркса. Його праця «Аграрне питання» (1899) привернула до себе увагу багатьох науковців того часу. К.— автор деяких історичних досліджень, зокрема «Попередники новітнього соціалізму» (в 2-х т., 1895), «Походження християнства» (1908) й ін.

У роки І-ї світової війни, будучи визнаним лідером 2-го Інтернаціоналу, він зайняв центристську позицію, а згодом очолив центристський напрям в міжнародній соціал-демократії. Не без впливу Леніна, більшовиків в свідомості багатьох слово «центрист» перетворилося в синонім «опортуніста». Однак в реальності, на відміну від опортунізму, готового, за визначенням такого його непримиренного противника, як Ленін, жертвувати корінними інтересами, здобуваючи часткові вигоди, центризм мав і свої жорсткі принципи. Насамперед, це протидія ультралівому та ультраправому радикалізму; прихильність до демократії як самоцінності, а не як засобу; вирішення усіх політичних проблем цивілізованим шляхом. Найважливіший принцип центризму — компромісне узгодження різнорідних громадських інтересів в ім'я соціального миру. Філософська природа центризму полягає в тому, щоб охопити суспільні суперечності в їх цілісності, розглянути й оцінити соціальну боротьбу не з точки зору якоїсь сторони, а чітко виявити інтереси усіх ворогуючих сил та збалансувати їх у позитивному напрямку.

Саме ці вихідні положення центризму, яких дотримувався К., викликали найбільш войовничо-зневажливе ставлення до нього Леніна, більшовиків. Вони звинувачували його в поширенні пацифістських ілюзій, відході від ортодоксального марксизму, в запереченні неминучості пролетарської революції.

К. був одним із засновників і лідерів Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини (1917), а потім і 2 1/2 Інтернаціоналу (1921). Працював статс-секретарем (міністром) закордонних справ у складі німецького уряду Еберта-Шейдемана. Неприхильно зустрів Жовтневу революцію в Росії. В деяких працях, напр. «Диктатура пролетаріату» (1918), брав під сумнів політику більшовиків та їх здатність побудувати соціалізм.

К. був засновником історико-економічної теорії нації. В своїй праці «Ознаки національності» він доводив, що головною ознакою нації є спільна територія, спільна мова, а також спільність економічного життя і традицій. К. глибоко досліджував проблеми моралі (праці «Етика і матеріалістичне розуміння історії», «Походження моралі» та ін.). З соціологічного боку наукові розвідки К. безперечно належать до найґрунтовніших у німецькій націологічній літературі та можуть бути зараховані до найкращих робіт подібної проблематики. Ще у книзі «Народність та її початки» (1898) К. порушував питання про захист польських самостійницьких змагань, доводив всю безпідставність модних у той час расових теорій та арійського расизму, що базувався на них («Раси і єврейство» — 1914—1915), рішуче виступав проти ідеї «Середньої Європи» як тенденційної та необґрунтованої («Сполучені Штати Середньої Європи» (1916).

У розвідці «Визволення народів» (1917) К. намагався обґрунтувати право народів на самовизначення. Книга стала спробою нарису націології на засадах марксистської теорії. Після Першої світової війни видав дві націографічні роботи «Сербія й Бельгія в історії» (1917), «Ельзас та Лотарінгія» (1917), в яких розглянув югославську, валонсько-фламандську й ельзаську, заплутані у той час проблеми. У 1921 р. видав останню націографічну працю «Грузія — соціал-демократична республіка».

К. один з перших націологів звернув увагу на такий важливий націотворчий чинник, як місто. Проте висновки його не справдилися. Передовсім тому, що він пов'язав розвиток промисловості та обумовленої нею урбанізації з всенародовиявленням інтернаціонального аграрного населення. Його пролетаризація на шляхах міської великої промисловості має нібито означати заразом мовну й культурну асиміляцію індустріально й політично пануючою нацією. «Так,— писав він,— народи, що залишилися аграрними, будуть дедалі більше всмоктуватися у державі різнонаціонального складу, аж врешті згинуть». Тобто, «вони безнадійно засуджені на поталу». Як зазначає О. Бочковський, цей прогноз був фактично спростований національним відродженням і самовизначенням аграрних і відсталих народів у цілій Європі. Ми ж стали свідками не винародовлення аграрного села, але навпаки — бачимо поступову націоналізацію винародовлених міст, що лежать посередині чужонаціональної стихії.

К., як і інші дослідники, намагався наголосити на тій чи іншій ознаці нації, як на головній та найхарактернішій. На його думку, нація — це передовсім «мовна спільнота», а літературна самостійна мова є головною та істотною ознакою модерної нації.

У роботі «Сполучені Штати Середньої Європи» К. добре визначив значення рідної мови: «Тільки мова, в якій людина від наймолодшого віку ділиться своїми враженнями з оточенням, дає нам ту силу, ту чистоту відтінків, ту різноманітність вислову, які потрібні для розвитку літературних понять й для відтворення повноти конкретного життя». І далі: «Політикою та наукою можна займатися також мовою, у школі вивченою, але мистецький твір, звичайно, може постати лишень у рідній мові».

Цей підхід кореспондується з підходом до цього питання О. Потебні, який вважав, що мова — «це не лише один із елементів народності, але й найбільш досконале її відбиття».

О. Бочковський з цього приводу зазначає, що в тодішній молодій націологічній літературі праці видатного соціолога марксистської школи посідатимуть чільне місце. Особливо цікаві вони своєю методологічною чіткістю й послідовністю трактуванні найскладніших національних відносин. Консолідація людства шляхом об'єднання народів все-таки не означає національної та культурної одноманітності. К. тут припустився помилки, виступаючи за «одноманітність світової культури». У розвідці «Визволення народів» він висловився в тому плані, що боротьба з асиміляцією, яка дедалі більше загрожує народам, є справою безнадійною. Вона (асиміляція) є нібито природним наслідком культурного поступу. К. гадав, що економічний розвиток спричиняє саме подальшу інтернаціоналізацію культури, а це, нібито, рівнозначне денаціональній асиміляції. Капіталізм, мовляв, призводить до дедалі більшої монотонності та нівеляції. Закон еволюції, на його думку,— монотонізація всього, навіть природи. Отже, «не диференціація, але засимілювання народів» — таким був націологічний прогноз К., «не

прилучення мас до національних культур, але до європейської культури, яка дедалі більше стає світовою».

Такою, на думку К., є мета соціалістичного розвитку. Світові не загрожує жодна одноманітність, навпаки, саме завдяки національному ренесансу людство йде назустріч розвитку нових національних культур. Боротьба за самовизначення народів не є культурною реакцією, безсумнівним поступом у процесі людської історії. Бо ця боротьба не є боротьбою проти інтернаціоналізму людськості, але боротьбою проти поневолювачів, які використовують держави для нівеляції й примусової асиміляції. Людство не прямує до одноманістності, але до єдності, з допомогою якої буде можливим усамостійнення націй, їх органічне об'єднання, спілка всіх народів Європи, а врешті-решт й об'єднання всього людства (Т. Масарик).

З 1924 р. К. проживав у Відні. Після загарбання Гітлером Австрії переїхав до Праги, згодом до Амстердама, де й помер.

КІСТЯКІВСЬКИЙ Богдан Олександрович (4.XI.1868—29.IV.1920) — відомий свого часу юрист, філософ і історик, видатний теоретик і методолог права. Народився у Києві. 1888 р. вступив на історико-філологічний факультет Київського університету. Зразу ж включився в роботу студентського гуртка, який займався вивченням української мови, фольклору, а також під впливом ідей М. Драгоманова, І. Франка та М. Павлика шукав спільні з демократичними силами Росії шляхи перетворення імперії в федеративну республіку. Ця діяльність потягла за собою арешти і виключення спочатку з університету св. Володимира, а потім з Харківського і Юр'ївського (м. Дерпт) університетів. Вже під час навчання на юридичному факультеті Юр'ївського університету К. захопився марксизмом. 1895 р. виїхав за кордон для завершення освіти. Вчився на філософському факультеті Берлінського університету, у Страсбурзькому і Гейдельберзькому університетах. 1899 р. в Берліні захистив дисертацію і став доктором філософії.

У 1902 р. К. співробітничав з П. Струве в штутгартському «Освобождении», а потім і в «Проблемах идеализма», де опублікував статтю «Російська соціологічна думка і категорії можливості при вирішенні соціально-етичних проблем». Ця стаття свідчить про його остаточний розрив з марксизмом і перехід на позиції неокантіанства. З ім'ям К. пов'язане видання «Русской мысли» і «Политических сочинений» М. Драгоманова, редагування «Критического обозрения» (1907—1910) і журналу «Юридический вестник» (1913—1917). Брав також участь в роботі редколегії збірника «Вехи», де опублікував свою відому статтю «На захист права (інтелігенція і правосвідомість)» (1909).

З 1906 р. К. читав лекції в комерційному інституті і на Вищих жіночих курсах у Москві, 1909—1910 рр. працював у Московському університеті, 1911—1917 рр. — в Демидівському юридичному ліцеї в Ярославлі. Захистив на початку 1917 р. докторську дисертацію по своїй книзі «Соціальні науки і право. Нариси по методології соціальних наук і загальній теорії права». Після захисту К. було обрано ординарним професором права Київського університету, а в січні 1919 р.— деканом юридичного факультету.

У Києві К. вступив в Українське наукове товариство. 25 січня 1919 р. його обирають позаштатним академіком Української Академії наук на кафедру державного, адміністративного і міжнародного права, а 8 березня — штатним академіком на кафедру соціології. Співробітничав з В. Вернадським у здійсненні реформи вищої освіти і наукових установ України. Помер в Єкатеринодарі, де перебував у відрядженні за завданням Академії наук.

Неокантіанські погляди К. позначилися на всій його творчості. Право розглядав перш за все як етичну цінність. Правові норми мають основу в етичній свідомості людини. Норми встановлюються тому, що в загальній свідомості закріплюється переконання в необхідності певних дій. Тому правові норми і виражають якусь повинність. В основі повинності лежить усвідомлення того, що певні дії повинні здійснитися. Це відбивається в установленні людьми соціальних норм.

Крім етичної сторони права, для К. важливим моментом було вивчення його соціальної природи, в якій виявляється суспільне значення юридичних інститутів. Як прихильник фрейбурзької або баденської школи неокантіанства, він вважав, що результат, досягнутий за допомогою методів, перенесених з природничої сфери в соціологію, є обмеженим. В історичних процесах поряд з необхідністю значне місце посідають стихійність та свідомі дії людини, обумовлені рівнем суспільної культури. Право є найбільш значним виразником культури суспільства. Спираючись на «філософію культури» Г. Зіммеля та ідеї Г. Ріккерта про зв'язок права і культури, К. дійшов висновку, що саме право завдяки діям людей, які керуються усвідомленням свого обов'язку, перетворює соціально необхідне на обов'язкове.

К. розвивав концепцію додатковості, тобто множинності, плюралізму методів дослідження соціальних явищ. Він намагався обґрунтувати синтетичний підхід в розумінні права, який би поєднував у собі методи догматичної юриспруденції з методами соціологічної і психологічної шкіл права. З одного боку, право є причинно обумовленим явищем і як таке досліджується методами соціології, що подібні до методів точних наук. З другого ж боку, воно є сферою духовної культури, творчості особистостей. Тому потребує телеологічного обґрунтування (обґрунтування доцільності).

Множинність причин, які обумовлюють право, а також множинність його цілей є підставою того, що різні аспекти права заслуговують різних методів наукового дослідження. З цієї причини, на думку К., неможливо дати єдине визначення суті права. Оскільки існують чотири підходи, остільки можливі і чотири визначення: соціологічне, психологічне, державно-організаційне і нормативне.

К. був прихильником теорії правового самовизначення держави. Держава як єдиний творець правових норм змушена дотримуватись норм права, які сама ж створила. Право перебудовує державу і перетворює її в правове явище, або в творіння права. Право може бути втіленим у життя тільки там, де є свобода особи. К. ототожнював правову і конституційну державу, вважав, що правовою може бути як буржуазна, так і соціалістична держава. Остання ж являє собою найбільш розвинений, вищий тип правової держави. Вихідним пунктом цієї теорії К. стало визнання в дусі неокантіанства схильності людини до ідей соціалізму, що закладені в її душі. При цьому соціалізм розуміється К. як дальше торжество ідей «належного», «необхідного» і «справедливості». В цьому він вбачав вияв вищої культури. К. виступив засновником соціокультурного підходу в теорії права. Розвиваючи класичну ідею солідаризму, К. вважав завданням держави досягнення загального блага і справедливості. Згідно з ідеєю справедливості, кожній людині повинно бути гарантоване право на гідне існування. В цьому полягає, за К., ідеальна природа держави.

У своїх соціально-політичних орієнтирах К. залишився вірним ідеям М. Драгоманова. Про це свідчать його статті в «Освобождении» («До питання про самостійність української культури», «Що таке націоналізм»). Розвиток проблеми українства продовжується і в передмові до першого тому «Политических сочинений» Драгоманова (1908), і в статті «Українці і російське суспільство», яка була написана в другій половині 1917 р. За словами К., «насаждання великоруської мови, а також літературних і культурних форм, які через відсутність відповідного ґрунту не можуть розвиватися і приречені на скніння,

створює тільки деморалізацію і загострює національні антагонізми».

КІСТЯКІВСЬКИЙ Олександр Федорович (14(26).III.1833—13(25).I.1885) — український правознавець, фахівець в галузі кримінального права та історії права. Народився в сім'ї священика в Чернігівській губ. Отримав духовну освіту. 1857 р. закінчив юридичний факультет Київського університету св. Володимира. З 1864 р. і до кінця життя викладав курс російського кримінального законодавства в цьому університеті спочатку як приват-доцент, а з 1869 — як професор кримінального права. 1867 р. захистив магістерську дисертацію «Исследование о смертной казни». В ній зібрано та досліджено величезний історичний та статистичний матеріал, який і сьогодні не втратив своєї актуальності. Докторська дисертація К., успішно захищена ним 1868 р., стосується більш вузької проблеми кримінального процесу: «Историко-догматическое исследование по русскому праву о пресечении обвиняемому способов уклоняться от следствия и суда». В ній вчений на основі історико-порівняльного методу досліджує становлення та розвиток даного інституту. Найбільш значними працями К., в яких повною мірою виявились його гуманістична позиція, наукові погляди і методологічні підходи, є «Элементарный учебник общего уголовного права» (1875) та «Молодые преступники и учреждения для их исправления» (1878). В них К. обґрунтував своєрідне вчення про кримінальне покарання, що базувалося на принципі невідворотності покарання. Друга велика галузь наукових уподобань вченого — історія українського права. К. справедливо можна вважати першим дослідником права України. Адже саме йому належить честь введення до наукового обігу визначної пам'ятки українського права «Прав, по которым судится малороссийский народ», яку 1879 р. вчений видав зі своїми роздумами і коментарями. К. є автором однієї з перших програм для збирання юридичних звичаїв. Він опублікував низку цікавих розвідок з історії права України, зокрема «Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии», «К вопросу о влиянии инородческого права на русское», «Прошение малороссийского шляхетства и старшины вместе с гетьманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии», «О законах, действующих в Малороссии» та ряд ін. Активно співпрацюючи в журналі «Основа» та з огляду на свої українські симпатії, вчений займає провідне місце серед південноруських діячів. Щоденник К., який нині зберігається в Центральному державному історичному архіві України в Києві, є важливим джерелом з історії життя української інтелігенції XIX ст. Своїм науковим талантом, активною життєвою позицією, інтересом до національної історії К. залишив значний слід у національній юридичній науці. У лютому 1919 р. Українською Академією наук було встановлено премію ім. К. за видатні наукові праці в галузі історії держави та права, яка, на жаль, ні разу не присуджувалась. К.— батько правознавця, академіка ВУАН Богдана Олександровича та відомого державного діяча в період гетьманату П. Скоропадського Ігоря Олександровича К.

КЛЮЧЕВСЬКИЙ Василь Осипович (16(28).I.1841—12(25).V.1911) — відомий російський історик і педагог, академік. Народився в Пензенській губ. в родині сільського священика. Вищу освіту здобув на історико-філологічному ф-ті Московського університету. Його наукові погляди формувались під впливом істориків В. Соловйова, С. Єшевського, суспільно-демократичної думки пореформної доби. Як вчений і ерудований лектор К. задовго до отримання звання професора (1882) набуває заслужений авторитет і широку популярність серед наукової громадськості і студентської молоді. В противагу положенням «державної школи» він перейшов до проблемного викладу історії, відстоював власне розуміння концепції розвитку суспільства, що складалась з поєднання трьох історичних факторів: особистості, людського суспільства і природних умов країни. В наукових працях і лекціях надавав особливого значення питанням соціальної історії, проблемам суспільних станів і їх економічних інтересів.

Основні наукові погляди К. підсумовані в «Курсе российской истории», який розпочинався з аналізу розселення слов'янських племен у Східній Європі і доведений до найважливіших реформ 60-х рр. XIX ст. Ця праця гідно увійшла в ряд визначних пам'яток культури, хоча автор не вберігся від деяких помилкових поглядів у розробці періодизації російської історії. Виходячи з того, що історія Росії є історія країни, яка колонізується, К. поділив на чотири періоди «постежені в ній народні пересування»: 1. Дніпровський — (VIII—XIII ст.); 2. Верхньоволзький (XIII — середина XV ст.); 3. Великоруський (з полов. XV ст. до другого десятиріччя XVII ст.); 4. Всеросійський (з поч. XVII до полов. XIX ст.). Згідно з цією схемою, в період VIII—XIII ст. руське населення зосереджується на середньому і верхньому Дніпрі, утворює свою першу державу — Київська Русь. Потім головна маса цього населення поселяється на верхній Волзі з її притоками, де залишається політично роздрібленою. З половини XV — до другого десятиріччя XVII ст. згадана маса розтікається на південь і схід, створюючи особливу гілку народу — Великоросію. Це плем'я вперше об'єднується в одне ціле під владою московського государя. З початку XVII до полов. XIX ст. російський народ поширюється по всій рівнині від морів Балтійського і Білого до Чорного, проникає за Кавказ, Каспій і Урал, склавши Всеросійську імперію. Пояснення причин політичних змін на Русі К. шукає в географічному факторі, не віддаючи належного феодальним відносинам, які виразно проявлялися.

Викладаючи минуле Росії, учений побіжно характеризує і окремі етапи української історії. Взагалі в першому періоді вона була ним не проаналізована. Історія Київської Русі катастрофічно обривалася із вторгненням монголо-татар. К. повертається до південно-західної Русі під назвою уже Малої Росії в XV ст., коли говорить про утворення малоруського племені як гілки руського народу в результаті повернення на рідні землі до Дніпра тієї частини населення, яке пішло звідси на захід в XII—XIII ст., і його змішування із залишками стародавніх кочівників-тюрків, берендіїв, печенігів.

Таке уявлення про українську народність суперечить історичній дійсності. Український народ сформувався не з колоністів із західних, в т. ч. польських земель, не від їх змішування, а походить від населення південно-західних земель Київської Русі.

К. у своєму «Курсі...» частково розкриває історію козацтва, національно-визвольної боротьби українського народу 1648—1654 рр. під проводом «бунтівного гетьмана» і «спритного дипломата» Б. Хмельницького. Він наголошує на соціальних причинах зародження козацтва, його ролі у колонізації південних степів, на демократичному характері Запорозької Січі. Все ж історик не уникає суб'єктивізму при оцінці цього дуже важливого і своєрідного явища в історії України.

Викликає інтерес аналіз дипломатичної гри, яку вів московський уряд з Б. Хмельницьким. К. відверто характеризує політику царизму як загарбницьку при вирішенні «малоросійського питання». Він пише, що Москва намагалась прибрати до рук козацтво, хоч би навіть і без його території, а якщо і з українськими містами, то обов'язково при умові, щоб там сиділи московські воєводи з дяками. Отже, йшлося не про возз'єднання України з Росією, а про її підкорення,

т. зв.«продовження територіального збирання Руської землі...»

До історії України К. мимохідь повертався і в наступних лекціях «Курсу...», зокрема, при аналізі петровської епохи, кріпосного законодавства Катерини II тощо. Цікавився її сучасністю.

Незважаючи на суперечливу концепцію історії Росії, К. своїм яскравим словом вміло відтворив події минулих століть. Його характеристики політичних діячів та історичних джерел зберігають свою цінність і сьогодні.

КОРШ Федір Євгенович (22.IV.1843—16.III.1915) — видатний російський філолог, славіст, професор Московського, Одеського (Новоросійського), Петербурзького університетів, академік російської АН, дійсний член НТШ. Був оборонцем прав українського народу в найтяжчий період його історії (кінець XIX — початок XX ст.). К. досконало знав українську мову. Спочатку вивчав її у професора О. Бодянського, пізніше в сім'ї близького товариша О. Гатцука, засновника відомого в Росії «Крестового календаря» і «Газеты Гатцука».

Народився К. у сім'ї відомого московського публіциста і літературного діяча. 1854—1859 рр. виховувався у приватному пансіоні Р. Ціммермана, де велика увага зверталася на вивчення як стародавніх, так і західноєвропейських (французької, німецької, англійської) мов. 1865 р. вступає на історико-філологічний факультет Московського університету, після закінчення якого був залишений для підготовки магістерської дисертації. 1868 р. захищає її на тему «О сатурнийском стихосложении». Того ж року для удосконалення знань різних мов від'їжджає до Німеччини, згодом до Австро-Угорщини та Італії. Після повернення 1870 р. читає лекції на кафедрі грецької словесності історико-філологічного факультету Московського університету, опісля — на кафедрі римської словесності. 1877 р. захищає дисертацію на тему «Способы относительного подчинения. Глава из сравнительного синтаксиса». Одержує учену ступінь доктора римської словесності. 1890 р. К. вступає на посаду ординарного професора кафедри класичної філології Новоросійського університету. Під час перебування в Одесі він наполегливо удосконалював знання української мови. У зв'язку з 30-річчям його наукової і викладацької діяльності К. 1896 р. обирають почесним членом Петербурзького, Київського і Новоросійського університетів. Похований на кладовищі Донського монастиря у Москві.

Головним напрямом досліджень К. в галузі слов'янознавства були мова, культура і література словенців та українців. За його ініціативою 1908 р. в Москві було засновано Товариство слов'янської культури, головою якого він залишався до самої смерті.

Монографії, статті, доповіді, багаточисленні замітки К. переконливо засвідчують, що він «... ні в чию вигоду так багато не працював як вчений-філолог і письменник, як на користь українців: він був їхнім безкорисливим, благородним, відданим другом» (А. Кримський). До українців К. звертався: «Здорові були, козаче».

Дослідження К. по українітиці свідчать про багатогранність його інтересів, які проявилися: 1) у загальних питаннях становища українців в умовах Російської імперії та Австро-Угорщини — «Украинцы и Австрия» («Украинская жизнь». 1913. № 2); «Патриот» о «мазепинстве» («Утро России». 1912. № 53); «Об отмене стеснений печатного малорусского слова». СПб., 1905); «По поводу принятия проекта о выделении Холмщины» («Украинская жизнь». 1913. № 3); 2) у питаннях розвитку української культури — «К спору об украинской культуре» («Украинская жизнь». 1912. № 2); «Об украинском культурном возрождении» («Украинская жизнь». 1913. № 1); 3) в розвідках з теорії мови, літератури і віршування — «Несколько лингвистических данных для исторической этнографии Восточной Европы» (М., 1913); «Перевод на российскую литературную речь малорусского хвалебного гимна» («Газета Гатцука». 1885. Т. 11. № 14); «Тарас — поэт славянства» («Сборник памяти Т. Г. Шевченко». М. 1912); «Тарас Григорович Шевченко (1814—1914). Его литературное и общественное значение» («Русские ведомости». 1914. № 46); «Хулителям Шевченка» («Літературно-науковий вісник». 1914. № 2); 4) в галузі українського театру — «Привет малорусской труппе в Москве» («Газета Гатцука». 1886. Т. 1. № 51); «Розвага» (А. П. Галкину) «Альманах «Складка». СПб., 1897) та ін.

К. визнавав українську мову за самостійну і писав нею свої праці, зокрема статті з історії української мови і літератури (генеза української мови, тюркські елементи в «Слові о полку Ігоревім», творчість Т. Шевченка). Вірші українською мовою писав і друкував під псевдонімом Хведір Корж.

КОСТОМАРОВ Микола Іванович (16.V.1817—19.IV.1885). Народився на Воронежчині. Його батьками були російський поміщик та селянка-кріпачка. Початкову освіту здобув у Воронезькій гімназії. 1833—1837 рр. навчався у Харківському університеті.

Знайомство з такими видатними діячами науки і культури, як І. Срезневський, П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко, сприяло формуванню світогляду К. та прагненню вивчати історію «не лише по мертвих літописах та записах, але й у живому народі». Під впливом творів М. Гоголя К. починає літературну діяльність. 1838 р. під псевдонімом Ієремія Галка він видає свій перший драматичний твір «Сава Чалий», написаний українською мовою. Наступного року виходять збірки віршів «Українські балади», «Вітка» та ін. «Любов до малоросійського слова,— писав К.,— більш-менш приваблювала мене; мені було гірко, що така прекрасна мова залишається поза всякої літературної обробки і зверх того її цілком незаслужено зневажають».

У 1844 р. К. присуджують ступінь магістра історії за дисертаційне дослідження «Об историческом значении русской народной поэзии». У Києві він знайомиться з представниками української інтелігенції — М. Гулаком, В. Білозерським, П. Кулішом. У 1846 р. стає одним із організаторів Кирило-Мефодіївського братства, автором його програмних документів, зокрема, «Книги буття українського народу». Ним також були написані «Устав і правила», «Брати великоросіяне і поляки», «Брати українці», в яких висловлювалися ідеї українського національного відродження, демократії, месіанізму та панславізму.

1847 р. Кирило-Мефодіївське братство було розгромлене, К. заарештований і засуджений на рік ув'язнення в Петропавловській фортеці та заслання в Саратов.

1859 р. він повертається до Петербурга, де був обраний професором Петербурзького університету по кафедрі російської історії. 1862 р. К. припиняє свою роботу в університеті й повністю присвячує себе науковій діяльності.

К.— основоположник народницького напряму в українській історіографії. Виходячи з того, що метою історичної науки є дослідження минулого, він у своїх працях відстоював самостійність української нації, самобутність українського історичного процесу, який, на його думку, був втіленням волелюбного демократичного руху українського народу.

Особливе місце у великій спадщині К. посідають наукові праці, що побачили світ у 1861—1862 рр.— «Черты южнорусской истории», «О федеративном начале древней Руси», «Две русские народности». В них він стає на захист національних прав українського народу, його культурно-історичних традицій, духовних цінностей. Зокрема, в статті «Две русские народности» на підставі історичних, етнографічних, психологічних, релігійних даних визначає типологічні риси українського і російського народів, розкриває історично сформовані відмін-

ності між національними характерами представників цих народів. Порівнюючи та аналізуючи ці дані, К. намагався виявити національно самобутнє, притаманне тільки тому чи іншому народові в системі історично зумовлених поглядів, ідеалів, побуту та звичаїв.

Виходячи з того, що характер людей визначає суспільний і державний лад, К. писав: українці завжди схильні до особистої свободи. Це спонукало їх утворювати «добровільні товариства», які не порушували права особистої свободи. Зрештою, все це вело до федерації, а росіяни «прагнули утворити міцне общинне тіло на віковічних началах, що призвело до єдиновладдя і міцної держави». Проте не можна погодитись з думкою К., що «південноросійське плем'я у минулій історії довело нездатність свою до державного життя», бо в історії України маємо приклад козацької державності — гетьманщини — яка проіснувала понад 130 років.

К. у своїх працях, зокрема «Історичне значення південноруської народної пісенної творчості», висловив ідею про винятковість і самобутність українського народу поміж інших народів, що визначається його «демократичною однорідністю». Звеличував козацтво як вираз суто «національного духу» народу, що пов'язано все з тією ж ідеєю його винятковості, безкласовості. Ця своєрідна роль козацтва зумовлює і провідне становище української нації в майбутній федерації слов'янських народів.

Активну роботу проводив К. як член Археографічної комісії. Він знайшов і опрацював велику кількість документів, що увійшли до багатотомного видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией». К. був редактором трьох випусків «Памятников старинной русской литературы», «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной Русским географическим обществом», брав участь у публікації «Русской исторической библиотеки».

Значення праць К. як вченого-історика полягає в тому, що він не тільки збагатив нашу історіографію фактологічно та концептуально, але значною мірою демократизував історичне висвітлення минулого, бо «основне начало форм суспільного та політичного життя, вивченням яких займається історія, є народ...»

КРИМСЬКИЙ Агатангел Юхимович (1871—1941).— учений-енциклопедист, сходознавець, славіст і україніст, поет, письменник і перекладач. Один з фундаторів Української Академії наук (УАН).

Народився в м. Володимирі-Волинському. Його батько (за походженням з кримсько-татарського роду) працював поштовим службовцем. Того ж року родина переїхала до Звенигородки, де в гімназії батько отримав посаду вчителя історії та географії, а згодом відкрив власне невелике видавництво.

Початкову освіту майбутній учений здобув у міській школі, водночас вдома за допомогою батьків опанував польську, французьку, англійську та німецьку мови. 1881—1884 рр. навчався у Острозькій прогімназії, а 1884 р.— у 2-й гімназії Крамера у Києві. Вже тут розпочав писати українською мовою вірші, оповідання для рукописного гімназійного часопису. Наступного року вступив до Колегії П. Галагана, де 1889 р. отримав атестат зрілості. В курсах колегії, а здебільшого з власної ініціативи почав вивчати грецьку, латинську, гебрейську, санскритську, турецьку, італійську мови. Значний вплив на формування його світогляду справив П. Житецький.

1889—1892 рр. навчався у спеціальних класах Лазаревського інституту східних мов, одержав диплом з правом на чин X класу «без екзамену в Комісіях» та був рекомендований професорським стипендіатом при кафедрі філології.

Не припиняючи сходознавчих студій, К. 1892—1896 рр. пройшов повний курс історично-філологічного факультету Московського університету, де також був залишений при кафедрі російської філології. Був улюбленим учнем професорів В. Міллера (1848—1913), Р. Брандта (1853—1920), М. Соколова (1854—1906), В. Гер'є (1837—1919). В обох вузах склав магістерські іспити — з сходознавства та російської філології.

У студентські роки К. був членом гуртка «Українська громадка». Встановивши зв'язки з галицькими видавництвами, видрукував через них велику кількість наукових і публіцистичних статей, рецензій, перекладів і власних поетичних та прозових творів, а в російській пресі, поза тим, — матеріали про культурне життя Галичини. Так, його поезії вперше вийшли друком 1899 р. у львівському часописі «Зоря», а оповідання — 1890 р. Того ж року у часописі «Народ» видано перші переклади східних поезій — турецькі народні пісні, відтоді ж регулярно друковано українською мовою перську лірику, перли арабської літератури. Відтак, через літературну діяльність К. зав'язав міцні стосунки з галицькими діячами І. Франком, М. Павликом, О. Барвінським. 1895 р. йому навіть запропоновано очолити кафедру історії української мови Львівського університету, але зацікавлення сходознавством тоді виявилося сильнішим.

1896—1898 рр. К. відряджено до Сирії та Лівану для підготовки до професорського звання з арабістики. Там також співробітничав з часописами, найбільше — з науковим філологічним журналом «Аль-Машрік». В місцевих рукописних сховищах, головно у Бейруті, зібрав багато наукового матеріалу, якого вистачило на довгі роки дослідницької праці.

Після повернення викладав (від 1900 р.— професор) у Лазаревському інституті східних мов, де вів курси арабської філології та історії мусульманського Сходу. Від 1915 р. редагував інститутський часопис «Труды по востоковедению» (36 випусків останнього видання містять 26 монографічних праць К.). Водночас від 1901 р. був секретарем Східної комісії Московського археологічного товариства і редактором її органу «Древности восточные», де також видрукував багато власних праць. Наукові зацікавлення молодого вченого вже в цей час надзвичайно різноманітні. Він написав фундаментальні праці з історії та літератури арабів, персів, турок та інших народів Близького та Середнього Сходу, історії мусульманства, історії семітських мов тощо, навчальні посібники з орієнталістики, нарешті, переважну більшість статей з питань Близького та Середнього Сходу в енциклопедіях Брокгауза і Ефрона та братів Гранат.

Досліди з славістики також вельми різнобарвні. Зокрема, в україністиці вони охоплюють питання граматики, діалектології, правопису, літературознавства, фольклористики та етнографії. Визначним явищем була праця «Украинская грамматика» (т. 1—2, 1907—1908), де органічно поєднано теоретичний аналіз мовних явищ з історичним коментарем до фактів сучасної мови. Спільно з К. Михальчуком К. розробив і видав «Програму для збирання особливостей малоруських говорів» (1910). У співавторстві з О. Шахматовим підготував працю «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв.» (1924). Осібно стоять праці «Филология и погодинская гипотеза», «Древнекиевский говор» та ін., де К. виступав проти реанімації О. Соболевським поглядів М. Погодіна про те, нібито населення Київської Русі складали предки великоросів, а українці з'явилися тут лише по відході останніх на північ, десь у XV—XVI ст.

В художній творчості К. значне місце посідають східні мотиви, якими просякнуті збірка екзотичних поезій «Пальмове гілля» (1901), «Бейрутські оповідання» (1906) тощо. Плідно працював він і в галузі художнього перекладу з арабської, перської, турецької, англійської, французької, німецької та інших мов, а також переклав твори Т. Шевченка турецькою мовою.

Влітку 1917 р. був направлений Російською Академією наук до окупованого російською армією Трапезунда для охорони пам'яток старовини.

Протягом московського періоду діяльності навколо К. утворився сходознавчий осередок, який А. Крачковський назвав «Московською арабістичною школою». Серед учнів К. цього періоду зазначимо Б. Міллера, В. Мінорського, А. Горстера, А. Олесицького, С. Олфер'є, А. Тейле, Г. Чиркова.

1918 р. К. переїхав до Києва для роботи у Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН, де водночас ввійшов до Комісії українського правопису при Міністерстві освіти України. Обраний заступником голови Українського наукового товариства та головою його філологічної секції. У 1918—1921 рр. був професором Київського університету (Інституту народної освіти).

З утворенням УАН у Києві 14 листопада 1918 р. його призначено до першого складу академіків, 27 листопада обрано першим неодмінним секретарем УАН (1918—1928). Ця посада вимагала безпосередньої участі у всіх організаційних справах — від створення комісій та інших інституцій, формування наукового колективу — до нагляду за видавничими справами тощо. Крім того, протягом 1920—1929 рр. К. був головою Історично-філологічного відділу, редактором академічних видань. Очоливши кафедру східного письменства з кабінетом арабо-іранської філології, він започаткував сходознавчі дослідження в Академії. Вважав, що їх результати мають винятковае значення для українознавства, бо ж Україна здавна зазнавала тривалих впливів східних народів, які лишили глибокі сліди в її історії, культурі, мові.

Багато уваги приділяв вчений праці в галузі української філології. 1918 р. заснував Комісію живої української мови, залучивши до роботи талановитих філологів В. Ганцова, Г. Голоскевича, О. Андрієвську та ін. Головною метою було створення «Російсько-українського словника», перший том якого вийшов друком 1924 р.; наступні виходили окремими випусками впродовж 1926—1929 рр., але в повному обсязі словникові не судилося побачити світ, оскільки з ідеологічних мотивів друкування припинили, а Комісію ліквідували 1930 р.

Іншою надзвичайно важливою проблемою стало впорядкування українського правопису. Складені під керівництвом та за безпосередньої участі К. «Найголовніші правила українського правопису» (1921) стали першим офіційним правописним стандартом для всієї України. 1921 р. правописну комісію об'єднали з термінологічними комісіями в Інститут української наукової мови, на чолі якого також стояв К. За час існування Інститут видав низку термінологічних словників з різних галузей знань (математики, хімії, педагогіки, юриспруденції тощо).

До кабінету арабо-іранської філології К. передав власну бібліотеку (понад 20 тис. томів) і працював переважно в галузі арабістики, іраністики, тюркології, на початку 20-х рр. досліджував історію сасанідського періоду, видав фундаментальні праці «Історія Персії та її письменства», «Хафіз та його пісні», «Перський театр» та ін. Його колегами були Т. Кезма, П. Лозієв.

З 1919 р. він головував у гебраїстичній історико-археографічній комісії, що за час існування зібрала велику бібліотеку і унікальну колекцію рукописів. 1925 р. ініціював створення Київського відділення наукової асоціації сходознавства, очолив її історико-етнологічний відділ, який працював спільно з заснованою за поданням академіка Ф. Міщенка 1926 р. Візантологічною комісією (Комісією для вивчення візантійського письменства та впливу його на Україну), головував у якій також К. До праці в комісії залучив багатьох знавців старих та східних мов, зокрема з колишніх викладачів Київської духовної академії. Принципова позиція, гнучкий опір політизації та бюрократизації академічного життя спричинили негативне ставлення до нього з боку партійних та урядових функціонерів. У 1928 р. під тиском Наркомосу України К. усунуто з посади неодмінного секретаря. 1930 р., внаслідок реорганізації ВУАН, замість Візантологічної комісії утворено Комісію для дослідів з історії Близького Сходу, номінально під його головуванням. Але фактично К. було усунуто від справ, за його спиною повністю оновлено склад, перебудовано тематику і методи роботи, засуджено традиції Візантологічної комісії. Протягом 1931—1936 рр. він формально значився академіком кафедри східного письменства, але його прізвище відсутнє у робочих планах Академії наук і згадується лише як об'єкт «Марксо-ленінської критики буржуазних течій». Жив переважно у Звенигородці в дуже скрутних матеріальних умовах, продовжував наполегливо працювати, хоч і без надії видати свої твори. З друкованої продукції першої половини 30-х рр. за його участю виходять тільки редаговані ним випуски «Російсько-українського словника».

Лише 1937 р. опалу було знято, К. почав став працювати в Інституті мовознавства АН УРСР (від 1938 р. — зав. відділом української мови). Опрацював «Нарис балканського письменства», «Нарис абисинської (ефіопської) літератури», проаналізував староперський географічний опис (манускрипт з особистої колекції), продовжував писати «Історію новоарабської літератури», знову став керувати аспірантами.

У січні 1941 р. відбувся 70-річний ювілей славетного вченого за повним ритуалом радянської науки: присудженням звання заслуженого діяча науки УРСР, нагородженням орденом Трудового Червоного Прапора і офіційним святкуванням в АН УРСР. 20 липня 1941 р. у Звенигородці К. був заарештований і звинувачений у скоєнні злочинів, передбачених ст. 54—10, ч. 2 та 54—11 Карного кодексу УРСР, перевезений до в'язниці у Київ, потім у Харків. 30 жовтня 1941 р. етапом прибув до Кустанайської в'язниці, де помер у лікарняній камері без надії на суд. Похований у спільній тюремній могилі.

Реабілітований 8 травня 1957 р.

КРІЖАНІЧ Юрій (близько 1618—1683) — хорват, католик, релігійний і політичний діяч, письменник, просвітитель, енциклопедист; визначний представник наукової і суспільно-політичної думки XVII ст., ідеолог слов'янської єдності і збереження слов'янської культури, один з перших провідників ідеї панславізму. Будучи впевненим в автохтонності російської державності і її споконвічному характері, К., однак, не уподібнював Русь Римові і не поширював російське самодержавство на слов'янські держави; йшлося про допомогу слов'янським народам у творенні власних держав із своїми суверенами. К. був прихильником слов'янської взаємності у політичній, культурній і релігійній сферах.

1659 р. він прибув до Росії, за його словами, виконати три завдання: по-перше, піднести слов'янську мову, написавши для неї граматику і лексикон, щоб «могли мы правильно говорить и писать, чтоб было у нас обилие речений, сколько нужно для выражения человеческих мыслей при общих народных делах»; по-друге, написати історію слов'ян; по-третє, «обнаружить хитрости и обобщения, которыми чужие народы обманывают нас, славян». Але з невідомих досі причин у 1661 р. його було вислано у Тобольськ (до 1676 р.); після смерті царя Олексія Михайловича він повернувся у Москву, а потім, 1677 р.,— до Польщі. У 1683 р. при облозі Відня К. загинув у битві з турками.

Під час подорожі у Росію він побував у Львові, Ніжині, Батурині, Переяславі та інших містах. В той період у суспільно-політичній думці України чільне місце займала проблема національно-визвольної боротьби проти польських і турецьких феодалів та входження до складу Росії. Переконаним прихильником останнього був літературний і церковно-політичний діяч Л. Баранович (1620—1693). Як і К., у багатьох творах він обгрунтовував ідею про об'єднання всіх слов'ян світу. У своїх «полі-

тичних думах» за час перебування в Україні К. вказував на причини неприхильності «черкасів» до Москви, серед яких — і політика щодо Малоросії, а також вплив поляків і греків. Тому він говорить про те, «как нужно обходиться с черкасами и вести дела». В цілому К. пробув в Україні півтора року і був добре обізнаний з її справами і життям. Дослідники творчості К. підкреслюють його вплив на духовне життя в Україні, у т. ч. Києво-Могилянської академії.

К. залишив велику наукову і публіцистичну спадщину. Найбільш відомою стала його «Політика» (1663), або «Разговоры об владетельве», або «Политическе думы». Головним у цьому трактаті є аналіз сутності таких категорій, як політика, держава, влада, самоврядування тощо. Значне місце в ньому займають настанови правителям. Характеризуючи свій твір, К. писав: «Здесь говорится о торговле, о пахоте и обо всяких промыслах, что служат обогащению государственной казны и благоденствии народа. Об укреплении царства, об умножении сил, о соблюдении чести и достоинства — то, что непременно надо знать, но, мне кажется, доселе никогда не говорилось. О законах и обычаях, и о законопорядке: как он со временем бывает порушен. Как хорошие порядки беречь, а дурные искоренять». В розділі «Про політичну мудрість» К. стверджує, що «политика — благороднейшая из всех наук и всем (наукам) госпожа», а у схемі наук виводить політику з етики і визначає її як науку про управління народом, що вчить справедливо, славно і гідно управляти людьми, містами й країнами. Засновники Києво-Могилянської академії (М. Козачинський, С. Кулябко, Г. Кониський) також вважали політику етичною наукою. Економічну основу держави, писав К., її багатство складають торгівля, ремесло і землеробство; політичну — воєнні сили і могутність; нарешті, її ідеологічна основа, мудрість — законопорядок. «Три мирские основы и три столпа государства: богатство, сила и мудрость. Богатство — это многолюдность; сила — хорошие законы; мудрость — познай самого себя... т. е. природу и нрав, состояние народа и страны...» «Самые главные твердыни (державы),— відзначав він далі,— 1) Королевское благочестие, чтобы король своими законами не давал народу примера и побуждения к духовному беззаконию... 2) Хорошее правление. Чтобы местные подданные были довольны своим положением и чтобы чужие желали быть под такой властью; 3) Согласие в народе. Чтобы соблюдалось единство королевства и ни за что не допускалось разделение его; 4) Оберегание от чужебесия. Чтобы король и весь народ не верили чужестранцам; 5) Быть в союзе с какими-либо народами, если это будет полезным». Наставляючи правителів, К. говорив, що честю, славою, обов'язком кожного з них є: зробити свій народ щасливим, бо не королівство існує для правителів, а правитель для королівства. Владу К. вважав необхідною умовою існування спільності людей, «ибо там, где нет правителя, народ погибает». Правитель має владу над волею, життям і розумом своїх підданих, але перш за все він повинен владувати собою і своїми бажаннями. Тому найбільшим гріхом правителя, за який він ставав мерзенним Богу і людям, є тиранство.

Творчий і науковий доробок К. спирається на спадщину Аристотеля і Цицерона, Філіпа де Коміна і Мілеску Спафарія, інших видатних його попередників і сучасників. Все це дало йому можливість випередити свій час, ідеологію і теоретично підготувати Росію до необхідності її реформування. Ідеї К. стали надбанням світової суспільно-політичної думки, а ім'я — історії.

КРУПНИЦЬКИЙ Борис Дмитрович (24.VII.1894, с. Медведівка Чигиринського повіту на Київщині — 5.VI.1956, Мюнхен). Навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету (1915—1918), історичному факультеті Варшавського університету (1920—1924), філософському факультеті Берлінського університету (1925—1928). Під керівництвом Д. Дорошенка підготував і захистив докторську дисертацію «Йоган Християн фон Енгель як історик України», отримавши ступінь доктора філософії з історії Берлінського університету (1929). Працював науковим співробітником і членом професорської колегії УНІ-Б (1933—1945), професором УВУ в Празі (1941—1942). Доцент (1932), надзвичайний професор (1941), звичайний професор (1944) УНІ-Б УВУ. Дійсний член НТШ у Львові з 1938 р. Обраний членом Української Вільної Академії наук в Парижі (1951). Професор історії України та східноєвропейської історії УВУ в Мюнхені (1946—1955). Автор ряду монографій з проблем політичної історії України, історіософії та методології історії.

КУБІЙОВИЧ Володимир (23. IX.1900—2. XI.1985). Український вчений, ініціатор і головний редактор «Енциклопедії українознавства», політичний та громадський діяч.

Народився в с. Матієва біля Нового Санча на Лемківщині. 1928 р. став доцентом Ягеллонського університету, де працював до 1939 р. В цей період пише ряд праць, які висувають його в число провідних географів того часу. Фундаментальне значення для розвитку української географії мала видана при співпраці з видатним картографом М. Кулицьким «Карта України і сумежних країн» (1935) та «Атлас України й сумежних країв» під загальною редакцією К. (1937) і «Географія українських і сумежних земель. т. I. Загальна географія» (1938). Всього К. написав близько 100 праць з географії, антропогеографії, демографії України. 1931 р. став дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка, і з цього часу його наукова діяльність нерозривно пов'язана з НТШ. Так, К. був одним з ініціаторів відновлення діяльності Товариства за кордоном після ліквідації в Україні. 1947 р. його обрано генеральним секретарем, а в 1952-у — головою НТШ у Європі.

Під час 2-ї світової війни К. очолював Український центральний комітет (УЦК), єдину установу, що виступала виразником народних інтересів на окупованих західноукраїнських землях. Він зумів добитися від властей дозволу на розширення сітки українських початкових шкіл, зокрема, на Лемківщині, Засянню, Холмщині, Підляшші, де в період польського панування їх не було взагалі. Було відкрито також кілька загальних та спеціальних середніх шкіл, університетські курси у Львові. Завдяки К. вдалося 1942 р., коли Прикарпаттю загрожував голод, організувати Комітет допомоги голодним, зусиллями якого тільки в перші місяці року було переселено в більш сприятливі регіони України понад 25 тис. дітей. К. вдалося також утворити Комітет допомоги в'язням і визволити з німецького полону близько 90 тис. галицьких українців — колишніх військовослужбовців польської армії. К. був одним з ініціаторів організації дивізії «Галичина».

Після війни головну увагу К. приділив створенню «Енциклопедії українознавства». З цього приводу 1985 р. він писав: «Енциклопедії українознавства» я віддав більшість мого життя. Я працював над нею безперебійно, почавши з 1948 року. За цих 37 років доконано величезне діло, видано 15 томів енциклопедії, які становлять суму знань про Україну і то правдивих не сфальшованих. Цей твір потрібний для українців у розсіянні суших, він служитиме для наших співвітчизників на Батьківщині як дороговказ, щоб спростувати неправду окупанта. Це джерело, з якого черпатимуть чужинці, спраглі пізнати правду про наш великий край, про нашу Україну і його людність. Нам вдалося виконати це величезне діло, чи не найтриваліше всієї української еміграції-діаспори, дякуючи співпраці чи не всіх науковців, що перебували і перебувають поза Україною. «Енциклопедія українознавства» згуртувала довколо себе найкращі сили, якими

пишається українська спільнота». І власне в організації всіх інтелектуальних сил української діаспори в роботі над енциклопедією — колосальна заслуга К. як вченого, як організатора, як редактора. І сучасне перевидання її в Україні — це тільки частина тієї спадщини, що залишена К., і яка повинна бути повернута українському народові.

Помер К. у Парижі. Похований в Сарселі, містечку неподалік Парижа, де знаходиться осередок Наукового товариства ім. Шевченка в Європі.

КУЛІШ Пантелеймон (1819—1891) прожив довго і пройшов довгий шлях змін світогляду ніби аж до повного противенства вихідному його світоглядові. Від романтизму він еволюціонував до позитивізму, від релігійного світогляду — до культу миротворниці-науки, від православія до ідеї природної релігії, для усіх людей і народів спільної, від козакофільства до козакофобства (яке, мовляв, аж до туркофільства його довело), а інші «хитання» К. так, мовляв, навіть не мали певного напрямку — «західництво» та гостра критика західної культури змінялися ніби в його житті кілька разів, так само змінялися вибухи «полонофільства», «русофільства», «австрофільства», які ліквідувалися лише обставинами, що змушували К. ці пункти погляду лишати.

Лише недавно було звернено увагу, що доля К. є типова доля романтика — «несталої», «непевної» людини з природи, що прагне до еволюції, до зміни, до того, щоб «спробувати» власним досвідом протилежне, суперечне, щоб не лишатися застиглим, нерухомим, мертвим духом. Еволюція К.— «еволюція в межах логічного розвитку даної ідеї». Трагедія К.— трагедія романтичної культури (В. Петров)...

І хіба при тому не було у К. внутрішньої єдності, провідної ідеї? Ця ідея, розуміється,— ідея України. Все у світі розпадалося для К. на дві групи в залежності від свого відношення до України: благо і лихо, вороги і друзі, будівники й руїнники, своє і чуже, святе і «негідь» — чи так легко знайти лад в хаосі історичного та соціального буття, щоб розташувати його за цими «принципами поділу»? Шукання провідної, основної лінії поділу на те, що за Україну і що проти неї, і було ніби основною темою «хитань» К. Основний принцип було ним ніби знайдено в раніші роки життя. Це був принцип романтичний і християнський заразом, і від цього принципу К. не відхилився аж і в найостанні роки життя. Цей основний принцип є принцип подвійності людини, двох природ, двоякого єства душі. Ідея «внутрішньої людини» і зовнішнього в людині глибоко вразила К. і дала провідну ідею його «еволюціям», «рухам між суперечностями», його романтично-трагічній долі.

1. «Серце» людини і «зовнішнє» у ній — вони завше в конфлікті, в боротьбі між собою. Це боротьба «поверхні» і «глибини» душевної. І в художніх творах, і в листах, і в наукових працях спирається К. на факт цього противенства. «Серце» «глибоке», «таємне», «невідоме нікому» — один із найулюбленіших образів поезії Куліша...

Оце і є основний принцип, за яким розвиває К. свій «україноцентричний» світогляд. Для нього «серце», «внутрішня» людина зв'язана з Україною, з рідним краєм, з батьківщиною. «Забути» про неї можливо лише, коли зовнішнє в людині бере гору над внутрішнім. І через усе життя К. тягнуться спроби то з того, то з іншого пункту погляду, то там, то тут провести демаркаційну лінію між внутрішнім і зовнішнім не лише в людині, а й в світі, і в суспільстві, і в історії. Усі антитези, протиставлення, що їх так любить К., базуються на цьому основному принципі — одно є зовнішнє, друге внутрішнє («сердечне»). На внутрішньому, на «серці», можна і треба збудувати ідею України, «зовнішнє» треба відкинути, як їй вороже і шкідливе. Так виникають антитези — минуле і сучасність, народня мова і штучна мова, хутір і місто, Україна і Європа і т. д., і т. д. Переглянемо декілька таких антитез.

2. Ми вже бачили, що із серця і через серце озивається до людей історія: крізь сучасність говорить до нас минуле. Минуле засипано, закидано, як скарб, як труну в могилі. «Скільки у нас добра на Вкраїні і ніхто тому добру ціни не знає! Бо закидана рідна сторона наша всякою негіддю» («До Милорадовичівни»). Тому (ще Шевченківський) образ «могили», в якій спить сила жива України —

Убогая, низенькая
забута могила,—
вона мені на Вкраїні
родина єдина.
Тому і заклик —
Розкривайтеся, святії
предківськії труни.

Бо образ воскресення України володіє всіма думками К. «Нас послано — пророкувати воскресення мертвих і будить сонних» («До Милорадовичівни»). Він піднімає:

«гасло нового воскресення» («Хуторні недогарки»),

«Воскреснеш, нене, встанеш з домовини...» («Слово правди»),

«Із мертвих встане Україна» («До кобзи»)

— це звичні образи, що приніс К. з собою у свій пізній період із ранніх років.

3. Те ж саме джерело і в теорії культурництва К. Бо «шляхи хижацтва скверний», «руїну» треба залишити, щоб повернутись до культури —

«До сем'ї культурників вертайся»,—

кличе К., бо його ідея культури своєрідна і уся зв'язана з образом культури землероба, «піонера з сокирою важкою», який лише очищує рідну землю од тієї «негіді», якою вона засипана, закидана, що вирубує терни, оре переліг, що своєю працею допомагає «воскресенню» поснулого, а не творить нове. Культура не твориться, а ніби вже є дана, існує вічно, як вічне усяке історичне буття.

І один атом не пропаде
з того, що втрачено у самому началі,
з котрого й рід і дух народній наш іде...

«Ніщо не погибає на віки, крім марного». «Тим то всі ми отут у громаді і всюди, де святиться в нас ім'я Божої правди, робимо діло безсмертне». Не пропадає і зле: «щодня ми виплачуємось за все, що зроблено недоброго з давніх давен, і мусимо відплачуватись». Отже, «культура» ніби статична — в її динаміці лише відкривається вічне — як «серце» (ніби «інтелігібельний характер» людини чи народу) дане наперед, поперед усі людські вчинки. Відціля образ народу, як вічної, незмінної глибини, в якій усе часове і помилкове, випадкове «поринає», «тоне», гине без вороття.

Наша рідна Україна:
недовідома глибиня морськая
і вольности народньої безодня.

4. Тому і культурні ідеали К. ніби усі в минулому — від штучної, накиненої народу мови він хоче повернутися до мови серця, мови народньої, від города до хутора, часами — від Європи до якогось українського примітиву.

Так щодо мови. Основна нота боротьби К. за мову — первісність української мови (з принципового пункту погляду досить антифілологічна теорія), мови «староруської» (не дурно ж він і українців хотів би звати «староруссами»). Мова — «передвічний скраб» народного серця. «Велика бо сила в простому народному слові і в простій народній пісні, і тайна тої сили — в людських серцях, а не в людському розумі. Те слово серцем люди вимовили.... Те слово розлилось по Вкраїні піснею про радість і горе, про зоряне небо, про любії гаї і луги зелені... Прийшло до нас письменництво з чужого краю з чужою мовою. ... Не поняв (нарід) віри наставникам, котрі вмовляли його, що не рідною, простою, а якоюсь

ніби поважнішою мовою треба в тузі і в радості серцем до серця озиватись або свій розум перед людьми вихваляти.... Чужоземна наука... все те никло в народі, як у морі капля.... Простий нарід кланявся їм, як розумним головам, а в серці, сам того не знаючи, був од усіх їх розумніший; тим і не кидав слово рідного слова, не забував рідної пісні». Було дві мови — і «за князів-варягів», і при Литві, і під Польщею, і під Москвою,— одна мова серця, друга — розуму; «схоластика по школах розуміла речі тільки головою, а серцем їх не розуміла». («Україна», 1914, 3).

5. Як мовні проблеми розв'язує для К. протиставлення серця і голови, так і «побутові» в широкому сенсі (етичні, культурно-суспільні, соціальні) протиставлення хутір — город, що з тієї ж антитези «серце — голова» виростає.

Стремління до хуторного життя є стремління до життя серця:

> підемо в левади,
> в поля, в луги, в гаї широкошумні...
> Піснями тут ми з Богом розмовляєм,
> вселенна серцю нашому відкрита
> і області ми ширші осягаєм,
> ніж та біднота, золотом окрита.

«Природня простота дає людині чисте серце.... Ніяка наука такого правдивого серця не дасть. Наукою ми тільки розум собі прибільшуємо» («Основа», 1861, XII). «Бажалось би пожити десь в чудовій самоті, в якій ніщо не робило б на мене негативного враження, і в якій би душа моя обдивилася навколо себе і привела б у порядок діла свої». «Тут можна задуматися глибоко — ніщо не перешкодить — тільки небо та земля». Це життя серця є життя поетичне та природнє разом: «Їдеш степом по дорозі... дихаєш повними грудьми, довірчиво дихаєш, і — нічого не бажаєш, почуваєш тільки життя, себто просто чуття буття, дорогоцінніший подарунок Провиду, джерело усіх радощів, усіх поетичних рухів серця. Це усвідомлюєш собі постійно, під впливом животворного руху степового повітря і повного свавілля у своїх вчинках».

Звертаючися до «хуторянського» життя, ми повертаємось до життя природного, кидаємо зайве і непотрібне, а залишається нам природнє для людини та вічне. К. говорить про те, що від міського життя треба «втікати». «Для мене це є сутна потреба життя», «необхідно повертатися іноді до первобутної дикости і суворости душі, втікати хоч на короткий час «на берега пустынных волн, в широкошумныя дубравы...»

6. Цілком та ж сама тема і в принагідній сутичці К.-хуторянина з Європою. (1856). В Європі його вражає «міщанство» — «в них людина по-перше за усе — міщанин». «Історія минулого їх життя дуже цікава, сучасність нікчемна до відвороту». «Шлях по Європі — безмежна вулиця». «Місто дуже вподобається егоїзмові, це логово, в якім багатий безпечний від братських претензій бідних на його маєток». «Мало ладу в європейській цивілізації». І із цього висновок — «Треба містам розсипатися на села, на хутори і з'їздитися лише до контор на засідання на короткий час, ніяк не засиджуючися у велетенських скопровищах многолюдства, не утворюючи дорожнечі, не наживаючи рівнодушності до незаможніх, не розриваючи сусідських зв'язків із селянами — лише тоді бідність якнебудь урівнялася б з багатством». І ця зустріч з Європою закінчується в листах К. акордом на честь українського примітивного життя — «ми повернулися на Україну, ліпше якої для хахла нічого не вигадати...»...

КУЧАБСЬКИЙ Василь Васильович (4. XI.1895, с. Волиця Львівської обл.— 1945, місце смерті невідомо) — історик, публіцист, громадсько-політичний та військовий діяч, д. чл. НТШ. Учасник першої світової війни, лейтенант австрійської армії. У 1917 р. разом з Є. Коновальцем організував у Києві Галицько-Буковинський батальйон січових стрільців. Командир 2-го полку українських січових стрільців, член стрілецької Ради. Один із засновників Української військової організації (УВО) в Празі (липень 1920). У грудні 1922 р. вступив на філософський факультет Берлінського університету (відділення історії та державознавства). Учень та послідовник В. Липинського. Доктор філософії (1926). Член УНІ-Б (1926—1931), член-засновник Українського академічного товариства при УНІ-Б (1928—1951). Разом з В. Липинським, М. Кочубеєм та В. Залозецьким є засновником «Братства українських клясократів-монархістів-гетьманців» (друк. орг. «Зб. Хліборобської України»). Викладач історії та літератури в німецькій гімназії м. Кіля (1934—1939). У 1945 р. пропав без сліду. К.— автор публікацій про січових стрільців та про події на Україні 1918—1920 рр. («Більшовизм і сучасне завдання українського заходу» (1925), «Українська дипломатія і держави Антанти в році 1919» (1931), «Вага і завдання західноукраїнської держави серед сил Східної Європи на переломі 1918—19 р.» (1932), «Україна і Польща» (1933) та ряду статей етнодержавознавчого змісту («Зміна поглядів на політику як науку» (1925), «Консерватизм і опортунізм» (1936).

К.— один з представників консервативного напрямку в українській політології, ідеолог українського монархізму. На концепції К. позначилися ідейні впливи В. Липинського та Ф. Мейнеке. Він підкреслював важливе значення військових аспектів в державному будівництві і дотримувався мілітарної геополітичної орієнтації майбутнього державного будівництва на Україні. Вчекий будував свою концепцію на основі дослідження історії монархічних традицій в Українських державах 1917—1920 рр., аналізуючи причини утворення і занепаду аристократичного ладу в цей час. Він підкреслював особливу роль провідної верстви (еліти) у державному будівництві. Український народ у процесі державотворення має спиратися на свої власні сили — політичний досвід, історію та традиції. Лише в такому випадку можливе створення суверенної незалежної держави, де єдиною спільною ознакою для людей різних національностей, мов, культур, віросповідань стане державне приналежність до України. Лише за умови творчого використання державотворчого досвіду 1918—1920 рр. та при наявності власної високої політичної культури на рівні розвинених європейських народів виникне «духовно дорослий провід народу — тоді Україна стане першою проблемою майбутньої Східної Європи».

ЛАЗАРЕВСЬКИЙ Олександр Матвійович (8(20).VI. 1834—31.03(13.04).1902) — укр. історик. Закінчив істор.-філол. фак. Петербурзького ун-ту (1858). Посідав видатні пости, був, зокрема, членом Судової палати в Києві.

Свою наук. діяльність Л. розпочав ще в студентські часи, друкував статті в «Черниговских Губернских Ведомостях», а 1858 р. видав «Указатель источников для изучения Малороссийского Края». У 1860-х рр., почав досліджувати історію Лівобережної України XVII—XVIII ст., зокрема її соц.-екон. та культ. життя. Велику увагу приділяв історії селянства (осн. праця «Малороссийские посполитые крестьяне, 1648—1783» (1866); коз. старшини та шляхетства («Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии» (1868), «Очерки малороссийских фамилий» (1875—1876), «Люди Старой Малороссии» (1882—1893); колонізації та землеволодінню «Описание Старой Малороссии», тт. I—III (1888—1902); адміністративно-суд. устроєві Гетьманщини («Суды в Старой Малороссии» (1898), «Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малороссийском дворянстве и статутовых судах» (1898); укр. історіографії XVIII—XIX ст., генеалогії тощо.

Багато зробив Л. в галузі укр. археології. За його ред. було видано такі важл. джерела, як «Дневник Н. Ханенко» (1884), «Дневник Якова Марковича» (чч. I—III, 1893—1897), матеріали фамільних архівів Лівобережжя

«Сулимовский архив» (1884), «Мотыжинский архив» (1890) та ін.

В основі історіософії Л. була ідея народництва. Він вперше довів, що кріпаччина на Лівобережній Україні введена не законом Катерини II, а стала завершенням соціально-економічного процесу, який тягнувся від 1648 р. Л. підкреслював визиск укр. селянства з боку коз. старшини, і звідти його неприхильне ставлення до Гетьманщини та її керівних діячів. У старшині він вбачав тільки експлуататорів селянства, людей, що прагнули збагачення, і не бачив позитивних рис. При цьому не звертав уваги на згубний вплив рос. політики у Гетьманщині. Цю однобічність іст. концепції Л. зауважила укр. історіографія, хоча високо оцінювала його вклад в іст. науку.

ЛАЩЕНКО Ростислав Митрофанович (1(13). IX.1878—30. X.1929) — український правознавець і громадський діяч, один з основоположників історико-правової науки в діаспорі.

Народився в Єлисаветграді Херсонської губ. (нині — м. Кіровоград). Закінчив місцеву гімназію (1896) та юридичний факультет Київського університету (1905). В наступні роки працював на різних посадах у судових установах Києва. За Центральної Ради — голова 1-го департаменту Київського апеляційного суду, викладач історії українського права в Київському народному університеті. З приходом Директорії — член верховної слідчої комісії. З 1920 р.— в еміграції у Львові, де виконував обов'язки голови Наддніпрянської допомогової секції при Українському громадському комітеті. 1921 р. переїхав до Праги. Викладав історію українського права в Українському вільному університеті, послідовно очолюючи посади доцента (з 1921), надзвичайного професора (з 1923) і звичайного професора (з 1925). Викладав також в Українській господарчій академії в Подєбрадах. Був активним членом багатьох емігрантських науково-культурницьких осередків, зокрема співзасновником і головою правничого товариства в Празі, членом історико-філологічного товариства. Помер в Празі, де і похований.

Історико-правові погляди Л. сформувалися значною мірою під впливом М. Владимирського-Буданова, лекції якого він слухав в університетські роки. Від свого вчителя Л. перейняв інтерес до державно-правових інститутів литовсько-руської доби, ретельність у вивченні вітчизняного права, специфічний юридичний погляд на розвиток історичних подій. Однак, на відміну від старших учнів Владимирського-Буданова, Л. не пристав до т. зв. «школи західноруського права», оскільки спершу обрав шлях юриста-практика, а грунтовну наукову роботу почав лише в еміграції, коли ідеї цієї школи вже оцінювались в світлі історичних праць В. Антоновича, М. Грушевського та інших істориків народницького напрямку і новітніх історико-юридичних досліджень М. Василенка, М. Слабченка та їх однодумців. В сучасній політологічній літературі (В. Потульницький та ін.) укріпилась оцінка Л. як представника «народницького напрямку в українській зарубіжній історико-політичній науці» з неодноразовим застереженням, що в ряді випадків йому притаманний синтез «народницької» і «державницької» ідеології. Таке визначення, на нашу думку, методологічно не зовсім коректне, оскільки безпідставно поширює прийняту для українських істориків суспільства класифікацію на «народників» і «державників» на представника історико-юридичної науки, який, до речі, вже в силу свого фаху вивчає саме державу і право, а тому автоматично стає «державником». Той факт, що Л., як і більшість прогресивних юристів свого часу, був прихильником ідеї народництва, ще не дає підстави вважати його істориком-«народником», штучно втискуючи в жорсткі рамки малоприйнятої для юристів класифікації. Правові погляди Л. відзначались послідовним демократизмом, оцінкою правових явищ крізь призму «української ідеї». Сучасники, особливо з числа представників юридичних установ ВУАН, неодноразово докоряли Л., що захоплення національною ідеєю призводить до втрати об'єктивності, ідеалізації певних правових інститутів старої України. Л. не залишився у боргу, і з цього приводу відбулась окрема наукова дискусія на сторінках другого і третього випуску академічного збірника «Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права». Слід підкреслити, що Л. до кінця свого життя не втрачав зв'язку з ВУАН, і всі його праці досить ретельно (здебільшого критично) вивчалися в Україні.

До творчого доробку вченого належать фундаментальні монографічні розвідки: «Литовський Статут як пам'ятник українського права» (Наук. збірник Українського вільного університету в Празі. Т. 1. Прага, 1923); «Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським» (Ювіл. збірник на пошану Ст. Дністрянського. Прага, 1923); «Ідея права власності на землю на Україні» (Наук. ювіл. збірник Українського вільного університету в Празі, присв. Т. Г. Масарикові. Ч. 1. Прага, 1925); «Цивільне право». Ч. 1. (Подебради, 1925); «Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій» (Збірник правничої секції Наук. товариства ім. Шевченка. Ч. 1—2. Львів, 1926—1927); «Український копний процес (по карній справі) на одному прикладі» (Записки Української господарчої академії в ЧСР. Ч. 1. Подебради, 1927); «Вінець дівочій (crinile) як інститут литовсько-українського права» (Записки Української господарчої академії в ЧСР. Ч. 2. Подебради, 1929). Окремо слід відзначити один з перших в українському правознавстві курс «Лекції по історії українського права», два томи якого побачили світ у Празі в 1923—1924 рр., а також видання Академічного списку Руської Правди, що вийшла під редакцією Л. в Празі 1927 р.

Наукове визнання Л. здобув в першу чергу як вдалий синтезатор і систематизатор попередніх досліджень в галузі історії держави і права України. Разом з тим йому належить певний пріоритет у спробах визначити засади державно-правового життя, традиційно найбільш притаманні українському етносу. До їх числа в різних своїх працях він відносив ідеї народоправства, децентралізації влади, домінування приватно-юридичних принципів у сфері державного управління, рівноправ'я та відсутності становості. Досліджуючи Руську Правду, Литовський Статут, «Березневі статті», звичаєве право та практику українських копних судів, Л. шукав аргументи, своєрідну історико-правову підставу для формування власної державності українського народу. При цьому він, продовжуючи традиції М. Костомарова та М. Драгоманова, які взагалі мали значний вплив на його погляди і творчість, послідовно обстоював федералістсько-автономістську концепцію. Якийсь час Л. навіть входив до української партії соціалістів-федералістів, але згодом вирішив, що вчений має стояти на позапартійних позиціях. В основу майбутнього федеративного або конфедеративного зв'язку України з Росією, на його думку, мали бути покладені три основоположні принципи — добровільність, політична самостійність і державність. Витоки такого підходу Л. вбачав у договорі України з Росією 1654 р., котрий розцінював як персональну унію, що не перекреслила політичну і державну самостійність України.

Після смерті вченого праці його піддавались нищівній і далеко не завжди справедливій критиці. Нині розпочався процес очищення ім'я Л. від ярликів тоталітарної доби і наклепницьких звинувачень, який теж проходить неоднозначно і не вільний від певної ідеалізації його творчості і значення в розвитку української науки. Л. дійшов до розуміння глибинного взаємозв'язку держави і нації, вагомості етнонаціонального виміру суспільства. На його думку, лише при вільному виявленні всіх своїх творчих сил народ може високо піднести і своє культурне життя, а свобідне виявлення всіх творчих сил народу на-

шого може забезпечити лише така форма суспільного ладу, яка відповідає правним думкам, правним традиціям і взагалі правним ідеалам українського народу. Він особливо наголошував на доконечній потребі «пильнування... інтересів національних, при одночасній відсутності інтересів шовіністичних».

Саме тому Л. вивчав будь-яке явище з точки зору його зв'язку з народними, державними інтересами, зосередивши увагу на історії народу, історії української державності, поставивши народ, державу в центр усіх інтересів. Саме тому Л. ввів у науковий обіг поняття «історико-етнічна державологія» (до речі, В. Липинський вживав поняття «етнологічне державознавство»).

ЛЕВИЦЬКИЙ Кость (18.XI.1859—12.XI.1941) — український політичний та громадський діяч, вчений, редактор. Народився в м. Тисмениці (нині Івано-Франківська обл.). Вчився на юридичному факультеті Віденського, пізніше Львівського університету. Після закінчення останнього та отримання ступеня доктора права займається адвокатською діяльністю, бере участь в громадському житті. Найбільш активно співпрацює з «Просвітою», де з'являється друком цілий ряд його популярних юридичних розвідок для народу «Наша свобода або які ми маємо права» (1888), «Наш закон громадський або які ми маємо права і повинності в громаді» (1889), «Про польові пошкоди» (1889) та багато інших. Саме за ініціативою Л. «Просвіта» була перетворена з просвітнього в пресвітньо-економічне товариство. Л. виступає також ініціатором створення цілого ряду господарських та економічних товариств. Зокрема, пише статут та стає співзасновником першого українського товариства ремісників «Зоря», бере активну участь у створенні першого на західноукраїнських землях споживчого кооперативу «Народна торгівля», виступає ініціатором та засновником «Краєвого союзу кредитового» (1898) та «Краєвого союзу ревізійного» (1904). Ще будучи студентом, разом з університетськими друзями створює «Кружок правничий», фактично перше в регіоні професійне об'єднання українських правників. Дещо пізніше разом з А. Горбачевським та Є. Олесницьким починає випускати щомісячну «Часопись правничу», яка з 1894 р. стає виданням Наукового товариства ім. Шевченка. Протягом усього періоду існування журналу, (1889—1990) аж до перетворення С. Дністрянським в «Часопись правничу і економічну» Л. залишається його редактором. А в міжвоєнний період, очолюючи Союз українських адвокатів, створює друкований щоквартальник цього товариства «Життя і право» та працює його редактором з липня 1928 по червень 1939 р. Л. був дійсним і почесним членом Наукового товариства ім. Шевченка, автором «Німецько-українського правничого словника» (Львів, 1893; Відень, 1920), ряду наукових праць з історії українського права, зокрема про «Руську Правду», та цивільного права, фундаментальних досліджень про розвиток української політичної думки в Галичині 1848—1919 рр.

Л. можна вважати патріархом політичного життя на західноукраїнських землях. Ще 1885 р. він був одним з ініціаторів створення товариства «Народна рада», 1907—1916 рр. послом австрійського парламенту, та головою його українського парламентського клубу, з 1908 р.— послом галицького сейму, де також очолив український сеймовий клуб. На початку 1-ої світової війни у Львові створюється Головна українська рада, перший понадпартійний представницький орган галицьких українців, головою якої було обрано Л. Після проголошення Західно-Української Народної Республіки Л. очолює її перший уряд — Державний секретаріат. Згодом займає ряд постів в уряді Є. Петрушевича, зокрема уповноваженого для справ преси і пропаганди, пізніше уповноваженого для закордонних справ. Очолює українські делегації на переговорах в Ризі (1920) та Женеві (1921, 1922). Після того, як Є. Петрушевич розпускає свій уряд Л. 1924 р. повертається до Львова, де входить до ЦК Українського національно-демократичного об'єднання. З приходом радянських військ був заарештований і близько 20 місяців провів у тюрмах. Випущений на волю напередодні нападу Німеччини на СРСР. Після проголошення 30 червня 1941 р. Акта відновлення Української держави стає головою Ради сеньорів, своєрідної спроби утворення всеукраїнської понадпартійної репрезентації. На цьому посту він і помер у віці 82 роки.

ЛЕНІН І ЛЕНІНІЗМ. Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870—1924) — російський політичний мислитель, радянський державний діяч, вождь більшовицької партії і світового комуністичного руху XX ст., засновник однієї з відомих у новітній історії людства політичних течій — ленінізму. Головні політологічні праці — «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів» (1894), «Розвиток капіталізму в Росії» (1899), «Що робити?» (1902), «Крок вперед, два кроки назад» (1904), «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» (1905), «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (1909), «Про право націй на самовизначення» (1914), «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916), «Держава і революція» (1917), «Чергові завдання Радянської влади» (1918), «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» (1920) та ін. Першоджерела ленінізму — марксизм (див. «Маркс, Енгельс і марксизм») і народництво (див. «Російської політичної думки розвиток». Перший був покладений Л. на політичні реалії деспотичного режиму станової російської поліцейської імперії з пережитками кріпаччини, національного гноблення, жорстоким утиском прав і свобод людини, консервативними традиціями тощо. Від народників Л. успадкував риси суто національної політичної культури, ідеї російського колективізму, створення організації професійних революціонерів, розкріпачення особистості для активної соціальної діяльності, важливості боротьби «критично мислячих індивідів» проти існуючого ладу, методи підпільної діяльності і створення централізованих, заснованих на суворій дисципліні організацій і партій тощо. Ленінізм відрізняється від класичного марксизму середини і кінця XIX ст. тим, що: 1) наріжним каменем революційної боротьби вважав значно доповнену доктрину диктатури пролетаріату і жорстко централізовану, дисципліновану політичну партію авангардистського типу, яка ставить за головну мету встановлення такої диктатури; 2) відніс найбідніші верстви селянства до спролетарізованого класу і теоретично обґрунтував ідею союзу робітників і селян під керівництвом міських пролетаріїв; 3) більш чітко визначив шляхи і засоби боротьби за владу, віддаючи безперечний пріоритет збройному повстанню; 4) створив теорії революційної ситуації, переростання буржуазно-демократичної революції у революцію соціалістичну; 5) зробив висновок про нерівномірність економічного і політичного розвитку капіталізму в умовах імперіалізму і можливість перемоги соціалізму в одній окремо взятій країні; 6) обґрунтував завдання і програму діяльності тимчасового революційного уряду у формі Рад як органів революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства; 7) висунув нові політичні гасла, особливо тактичного плану, які треба застосовувати напереродні революції, з її початком, у вогнищі збройного повстання, серед селян, і які потрібно постійно змінювати залежно від обставин, застосовуючи методи діалектики; 8) відкинув концепції національно-культурної автономії, багатонаціональних автономних союзів і довів, з одного боку, необхідність надання націям права на самовизначення від створення федерацій до повного відокремлення як національних держав, а з іншого — необхідність боротьби за усунення національних перепон і побудови життя на принципах пролетарського інтернаціоналізму; 9) сформулював лозунг перетворення імперіалістичної міждержавної війни у війну громадянську, у війну соціал-демократів двох чи

більше країн проти власної буржуазії; 10) теоретично узагальнив практику підривної підпільної революційної боротьби; 11) лишив поза увагою філософію історичного детермінізму, доводячи, що не треба чекати на соціалістичну революцію як наслідок повного визрівання капіталізму, а треба вершити її якомога раніше; 12) окреслив безпосередні завдання побудови соціалістичного суспільства, захисту країни від зовнішньої агресії і внутрішніх контрреволюційних заколотів; 13) розробив тактику політичних компромісів, тимчасових відступів від стратегічних рубежів; 14) довів можливість створення соціалістичної держави на будь-яких засадах: унітаризму, автономії, федералізму і навіть конфедералізму; 15) відмовився від висновку Маркса про придатність апарату деяких буржуазних держав для соціалістичних перетворень і висунув як закон революції обов'язковість зламу будь-якої державної машини; 16) висловив припущення, що перехід від капіталізму до соціалізму дасть величезну кількість різнобарвних політичних форм; 17) зробив внесок до концептуальної скарбниці світового конституціоналізму у вигляді його нових теоретичних засад, реалізованих у чотирьох введених у дію конституціях — РСФРР, УСРР, БСРР та ЗСФРР, Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, Декларації прав народів Росії та ін.; 18) акцентував не на проголошенні формальних прав і свобод людини і громадянина, а на матеріальних гарантіях їх реального забезпечення. Щодо України, то Ленін весною і влітку 1917 р. гаряче підтримував Центральну Раду, вже на початку грудня 1917 р. визнав УНР як самостійну державу, але згодом проголосив їй війну, визнав незалежність УСРР у 1919 р., пристрасно виступав проти сталінської політики автономізації в останні роки життя. Але політична практика згодом довела помилковість низки теоретичних засад ленінізму: штучне прискорення історичного процесу, гіперболізація класової боротьби, відмова від доктрини парламентської республіки, концепції розподілу влад, теорій природних прав людини і суспільного договору, тлумачення пролетарської демократії, яка не може обмежуватись старим правом, надмірне перевищення гасел революційної доцільності і революційної правосвідомості, повне підпорядкування особистого — колективному, особи — державі, національного — соціальному, безпідставне очікування світової соціалістичної революції тощо. Нищівного удару по ленінізмові, починаючи з другої половини 20-х років, завдали Й. Сталін та наступні провідники КПРС, канонізувавши це вчення, перетворивши його на релігійний культ. Під гаслами ленінізму, але у зовсім нових історичних обставинах запроваджувався страшний політичний терор, у ході якого загинула і абсолютна більшість соратників Л. Саме тому авторитет цієї доктрини суттєво підірваний, і вивчати ленінізм у його первісному вигляді: не як політичну ідеологію більшовизму, а як складову частину загальнолюдської гуманітарної науки.

ЛИПА Юрій Іванович (1900—1944) народився в Одесі, в сім'ї відомого громадського і політичного діяча, письменника (псевдонім Петро Шелест та ін.).

Літературну діяльність розпочав з 1917 р. як організатор української видавничої справи (заснував видавництво «Народний Стяг»), потім пішов добровольцем до армії УНР. В 1919—1920 рр. проживав у Кам'янці-Подільському, тодішньому політичному й культурному центрі, де продовжував навчання в університеті й займався літературною та видавничою діяльністю.

Згодом емігрував до Польщі, де вчився у Познанському університеті, отримавши 1928 р. фах лікаря. Весь цей час підтримував тісний зв'язок з Батьківщиною, заснував літературне об'єднання «Сонцесвіт». Від 1928 до 1943 р. жив у Варшаві, де продовжував вчитися в університеті та працював лікарем. Разом з поетом Є. Маланюком заснував групу українських письменників «Танк». Під час 2-ої світової війни Л. перебував у Галичині, займався літературною й публіцистичною працею. Загинув у м. Яворові під Львовом як лікар УПА.

У своїх роздумах про українську державність Л. зауважував, що не можна на перше місце ставити якусь доктрину чи навіть козацький запал і пиху. Це не відповідає характерові українського державного будівництва, не будує дійсного життя. Разом з тим, він підкреслював, що мають бути індивідуальності рас та народів, і потрібна моральна вісь народів між Балтією, Кавказом і Уралом.

Розуміючи необхідність існування України в геополітичному просторі, Л. наголошував на партнерстві народів, незважаючи на національні та релігійні відмінності. «Прикладемо Схід—Захід до українського життя і будемо мати релігійні конфлікти. Прикладемо Схід—Захід до політичних орієнтацій і будемо мати розбрат».

Вважається, що Л. зроблена спроба означення поняття геополітичних характеристик українських територій, історико-психологічних особливостей української ментальності, що повинно сприяти усвідомленню українцями свого місця в світовому історичному процесі.

Серед його публіцистичних і наукових творів найвідомішими є такі: «Козаки в Московії» — історична повість; «Призначення України», «Чорноморська доктрина» і «Розподіл Росії» — науково-публіцистичні студії; «Бій за українську літературу» — літературно-критичні статті.

ЛИПИНСЬКИЙ В'ячеслав (05.IV.1882—14.VI.1931) — визначний вчений, громадсько-політичний діяч, народився на Волині в сім'ї польського шляхтича. Закінчивши в Києві гімназію, отримав університетську освіту в Кракові та Женеві. Причетний до створення 1914 р. у Львові Союзу визволення України, служив у російській армії в часи 1-ї світової війни. Весною 1917 р. виступив одним із засновників Української демократично-хліборобської партії, яка об'єднала противників Центральної Ради з її соціалістично-республіканською орієнтацією. Наблизився до гетьмана П. Скоропадського, призначений послом України до Відня. У 1920 р. очолив створений ним Український Союз хліборобів-державників (УСХД) консервативно-монархічного, гетьманського спрямування, а в 1930 р. пориває з гетьманом та створює нову організацію — Братство Українських клясократів-монархістів.

Плідно працював у науковій сфері, 1926—1927 рр. керував кафедрою історії української державності в українському науковому інституті (Берлін), автор ряду оригінальних праць з історії України, соціології, державознавства, етнополітології, започаткував консервативний напрям української емігрантської суспільно-політичної думки.

Головним критерієм здоров'я нації, її розбудови, що забезпечує збереження національної самобутності, Л. вважав дотримання загальнолюдських універсальних форм цивілізованого співжиття. Засадою й головним чинником вищезгаданих загальних підвалин людського буття він цілком слушно вважав державу. Адже формування державності завжди спрямоване на послаблення національних конфліктів, консолідацію різноманітних соціальних і національних спільнот.

Важливим у творчості Л. є поєднання української національної ідеї з державницькою, націотворення з державотворенням. На його думку, національна ідея тільки тоді може оживити українську етнографічну масу, коли вона буде разом з ідеєю суверенітету українського народу, коли вона кличе до повного національного визволення і замість рабської служби чужим державним організаціям висуває змагання до створення національної держави. І тому боротьбу за державний суверенітет Л. вважав найважливішою вихідною точкою своєї політичної програми.

Любов до своєї землі, до всіх без винятку її мешканців,

на думку Л., й становить сутність патріотизму. Бути патріотом — означає бажати створення державного і політичного співжиття людей, що живуть в українській землі, виховувати в собі громадські, політичні, державотворчі прикмети, а не мріяти про «втоплення в Дніпрі більшості своїх же власних земляків».

Л. найближче підійшов до визначення згубності українського емоціоналізму для політичних змагань і всього українського життя. Надмірною чутливістю (при пропорційно заслабленій волі та інтелігентності), зазначав він, пояснюється наша легка запальність і скоре схолоджування, посилюється також дражливість на дрібниці і байдужість до дійсно важливих речей, які відрізняти від дрібниць не вміємо. «Всі наші одушевлення,— писав Л.,— зі слізьми, молитвами і «всенародними» співами — проходять так скоро і несподівано, як вони й появляються. Виявить наше хотіння в ясній і тривалій ідеї та закріпити його правильною довгою, організованою, послідовною і розумовою працею нам трудно тому, що увага наша, не керована віжками волі й розуму, весь час розпорошується під впливом нових емоційних подражнень, які нищать попередні... При таких умовах, політика як умілість організувати й здійснювати розумом та волею певні стилі хотіння та ідей на Україні — найбільш тяжка і невдячна праця». Звідси — завдання «прийняти методи організації, що розвивають волю та розум, усталюють хотіння та ідею і обмежують надмірну чутливість та романтичну гаканаду, що з неї випливає...»

Відстоюючи українську державницьку ідею, Л. зазначив, що інтеграції України, на жаль, притаманна одна хвороба — нахил до романтизму, позбавленність почуття рельності, невміння відрізняти бажане від можливого. Тому живе інтелігенція найбільш фантастичними утопіями якихость «Україна без влади і підвладних», якихось соціалістичних чи націоналістичних ельдорадо. Причому здійснитися ці ельдорадо мають самі й автоматично зайняти місце живої і реальної, дійсної України. Зрештою, ця інтелігенція не спромоглася виробити політично цінної національної ідеології, яку б сприймали всі верстви населення.

Книга Л. «Листи до братів-хліборобів» стала однією з світоглядних основ української провідної верстви. Вільний дух, людина розуму, клас, що їх репризентує інтелігенція, писав він, не можуть створити державу й утримати її. Потрібна сильна людина, а не вільний дух. Сильною ж є людина, глибоко закорінена у традиції, тобто з хліборобського класу. Отже, тільки хлібороби створять і втримають державу. Так закладалися підвалини консервативної течії в українській суспільно-політичній думці з її апофеозом середнього стану.

«Клясократична теорія» Л. наголошувала на необхідності співпраці усіх суспільних класів української землі, що має стати противагою соціалізмові, який ставить понад усе партію з її гаслом «Мета виправдовує засоби», і націоналізмові, що висуває гасло «Україна для українців».

Л., наголошуючи на тому, що українська емоційність є руйнацькою, зазначив, що чутливий темперамент разом з тим може стати національно-творчою силою, коли ми його шкідливі наслідки надолужимо організованим і сталим вихованням у наших людей розуму та волі. Він пророче писав про те, що саме українська емоційність при розумі, логіці, пам'яті й волі дозволить нашою запальністю буйною, творчою імагінацією і великою пристрастю зробити в короткий час те, на що інші нації з холодним темпераментом потребували б набагато більше зусиль і набагато більше часу.

Л. розробив оригінальну цілісну теорію держави-нації, відштовхуючись від якої окреслив шлях і засоби державницького усамостійнення України, наголосив на потребі створення української політичної нації, над чим і тепер замислюється українська суспільно-політична думка, розмірковуючи над цим поняттям на противагу етнічній концепції нації. Л. визначав, що мати окрему мову, своєрідну культуру, колективно проживати на певній території — це ще не значить бути нацією, нацією стає лише така спільність, що має державу. Адже нація — це є «реалізація хотіння бути нацією», а не звичайна етнологічна маса.

Л. звернув особливу увагу на «розщеплення» під час подій 1917 р. в Україні національного та соціального, більше того — на кон'юнктурне використання національного патріотизму в інтересах партійної боротьби, задоволення партійних амбіцій. То ж, на його думку, саме право нації на самовизначення і утворення самостійної держави перетворилося на справжнісіньку пародію. Чи могло реалізуватися право українського народу на самовизначення у 1917 р., коли «під час агітаційної роботи дуже часто поняття «України» підмінювалося поняттям «десятина землі», обіцяної тому, хто впишеться до української партії есерів і голосуватиме «за Україну»? Інакше кажучи, замість патріотизму героїчного, патріотизму посвяти, патріотизму любові «витворився патріотизм меркантильний з розцінкою на земельну валюту». Саме в цьому Л. вбачав одну з головних причин поразки національно-державницьких домагань українства.

Виключно велику увагу Л. приділяв консолідації української нації, проблемам територіального патріотизму, налагодженню сталих доброзичливих відносин з національними меншинами. Популярне гасло «Україна для українців», писав він, український державник мусить розуміти такі: «Україна для всіх, що живуть на українській землі». Ця засада має, звичайно, коригуватися вимогою беззастережної лояльності всіх етнічних груп до Української держави». Л. рішуче виступав проти українського шовінізму, зокрема — інтегрального націоналізму Д. Донцова та К°. Він наголошував на тому, що «шовінізм український, який є націоналізмом на моду лавочників (жидівське гасло «свій до свого») і на моду живучих од вівтарів «національної віри» інтелігентів, доведе політичну ідею України до загибелі, бо ані дійсні бакалейщики, ані чогось здатні інтелігенти на Україні шовінізмом українським не захоплюються. У нас він буде репрезентований завжди типами Донцових і тому подібних озлоблених і егоцентричних (закоханих у собі) людей, які своєю безсилою злобою все творче, життєздатне, на України від України відганятимуть».

Отже, за Л., необхідно бути патріотами, а не шовіністами, що означає бажати всіма силами своєї душі створення людського, державного і політичного співжиття людей, що житимуть на українській землі. Злободенними й сьогодні є слова Л. про те, що дотеперішні пошуки «національно свідомих» чи «несвідомих» українців вельми небезпечні. Українським є й повинно бути те, писав він, що осіло (а не кочує) на нашій землі й тим самим стало частиною України без огляду на його племінне чи культурне походження, на його «расову» чи «ідеологічну» генеологію.

Значне місце у творчості Л. зайняли проблеми соборності України, проблеми подолання відмінностей між різними регіонами країни. Він вважав, що різні модні спроби механічного об'єднування України при помочі «соборних» словесних декларацій тільки підкреслюють ці різниці і кінчаються збільшенням взаємного недовір'я та взаємного непорозуміння. На його думку, соборність України можна осягти взаємним перехрещуванням двох сил: досередкової сили — морально і матеріально авторитетної, «єдиної і всенаціональної державної влади, і відосередкової сили як найширших автономій поодиноких українських країв, спаяних в єдину цілісність цією сильною державною владою». Саме тоді лише наступить взаємне пізнання українців, без якого всі «соборності» будуть лише порожнім звуком».

В умовах певного відчуження західних областей Ук-

раїни від її «материкової» частини пророчими на сьогодні є слова Л.— підкреслювання галичансько-наддніпрянського антагонізму абсолютно перешкоджає ідеї соборності, що справу державності завжди губила відсутність єдності між українцями. Регіоналізм, на його думку, теоретично не шкідливий, але практично вносить ще більший хаос в життя української землі, тому його треба поборювати, а саме об'єднання земель мусить бути провідною ідеєю.

«Хвороба недержавності», за Л., має своє джерело не у причинах зовнішніх, вона не травматичного походження, як проблема поневоленості, а викликана причинами внутрішніми, органічними, без усунення яких ніякі найбільш сприятливі зовнішні умови, ніякі найвірніші союзники, навіть найкращі зовнішні орієнтації абсолютно не допоможуть.

Отже, оскільки недержавна нація здебільшого не має в готовій формі всіх складових елементів, необхідних для побудови держави, вона мусить головну увагу зосереджувати на питаннях вирішальної політики.

Прикладом для України «мусить бути не національний фашист і не соціалістичний комуніст, а давнього, з часів могутності, старого типу англійський слуга державності».

До справжніх рис українства Л. відносив лицарські якості, які необхідно, на його думку, постійно виховувати. Без цього українство залишиться навіки такою сумішшю хамства та рабства, яка ні на які організовані дії, а значить, і на досягнення держави української не буде здатне.

ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ Іван Павлович (1919—1984) — відомий укр. публіцист, історик. Народ. у Відні в сім'ї Павла Лисяка та Мілени Рудницької. Проходив наук. студії у Львові, Берліні, Празі, Женеві. Брав активну участь у громадському укр. житті ще за часів навчання. Був головою Української академічної громади в Празі.

Л.-Р.— сучасний представник державницької наук. школи. Саме теоретикам укр. суспільно-політ. думки вчений присвятив більшість своїх наук. доробок. Проблема здобуття і розбудови власної держави була домінантою його наук. пошуків. В контексті цього дивиться він на творчість представників народницького напрямку — М. Костомарова, М. Грушевського; консервативно-державницького — В. Липинського; інтегрально-націоналістичного — Д. Донцова та ін. Колоритній фігурі першого укр. політолога М. Драгоманова Л.-Р. присвятив свою дисертацію, яку захистив у Празі 1945 р. Розглядаючи історію укр. націоналізму, вчений пропонує розрізняти націоналізм в широкому значенні, однозначний з патріотизмом і самостійництвом, та в партійно-політ. сенсі — використовуючи добре відомий в політолог. і соціолог. літ-рі термін «інтегральний націоналізм». Історія боротьби за укр. державність показала наявність трьох головних ідеолог. та політ. напрямків: інтеграл-націоналістичного, національ-демократичного та націонал-комуністичного. Інтеграл-націоналістичний напрямок, що зв'язаний з ідеями Д. Донцова, реалізується в радикальному крилі ОУН та в поглядах В. Мороза в часи правозахисного руху. Націонал-демократичний — пов'язаний з демократичними традиціями національно-визвольних змагань 1917—1920 рр. та сучасним досвідом укр. гельсінського руху; націонал-комуністичний — намагається поєднати марксистсько-ленінські ідеологічні концепції з національним визволенням. В радянську добу дана течія була представлена М. Скрипником, М. Хвильовим, в дисидентському русі — І. Дзюбою. На думку Л.-Р., інтеграл-націоналістична та націонал-комуністична течії тупикові, що й підтвердила історія. Необхідно поєднати нац. традиції з світовим досвідом демократії.

Вміння поєднати публіцистичні здібності та наукове бачення проблеми принесли Л.-Р. визнання і авторитет в Західному світі. Як професор ун-тів у Філадельфії, Вашингтоні, Едмонтоні історик видав низку праць англ. мовою. Серед найбільш популярних праць слід назвати зб. «Між історією і політикою» та більш повний зб. статей «Нариси з нової історії України», що видані посмертно Канадським інститутом укр. студій англ. мовою.

ЛОКК Джон (1632—1704) — відомий англійський філософ і політичний мислитель. Автор праць «Досвід про людський розум», «Два трактати про правління» та ін. Найбільшу цінність з точки зору політології та етнополітології мають його теоретичні положення про мир і безпеку, розподіл влади та права людини.

На думку Л., мир і безпека людини й народів є явищем, що обумовлене законом природи. Але цей закон, як і будь-який інший, потребує охорони і захисту. Однією з найважливіших гарантій дотримання закону може бути невідворотність покарання за його порушення. При цьому, міра покарання повинна бути такою, щоб перешкоджала новим спробам порушення закону.

Надзвичайно велику цінність мала і має, особливо для посттоталітарних держав, висунута Л. концепція розподілу влади. За твердженням англійського мислителя, державна влада має бути поділена на три гілки: законодавчу, виконавчу та федеративну. «Законодавча влада,— підкреслював Л.,— це та влада, яка має право вказувати, як повинна бути використана сила держави для збереження співтовариства і його членів». Ця влада може бути передана тим особам, які мають «створювати закони для блага суспільства». «Виконавча влада, — продовжував він,— має слідкувати за виконанням тих законів, які створені і лишаються в силі». Нарешті, «федеративна влада, яка має забезпечувати зовнішню безпеку та інтереси суспільства у відносинах з усіма тими, від кого вона може отримати користь чи зазнати шкоди». Досить ретельно вивчав Л. і проблему взаємовідносин між зазначеними гілками влади, наголошуючи при цьому, що законодавча влада є «верховною владою», якій «всі інші підкоряються» і «мають підкорятись». Особливої уваги заслуговує твердження про те, що сувереном, тобто носієм верховної влади є народ. При цьому, народ має право передавати цю владу законодавчому органу. В разі, коли законодавчий орган діє всупереч народній волі, він має бути замінений. Отже, це був значний крок вперед у порівнянні з думкою Ж. Бодена про те, що сувереном може бути виключно монарх та положенням Т. Гоббса про неподільність влади, про що вже йшлося.

Досить актуальними лишаються ідеї Л. про права і свободи людини. Головними з них він вважав право на рівність, право бути самим собою, тобто права на індивідуальність, а також права на свободу дій, на приватну власність, на власну працю та її наслідки тощо. Ці та інші права і свободи належали до природніх прав і свобод кожної людини. Отже, зазначені та й деякі інші міркування Л. збагатили тогочасну політичну і етнополітичну думку, а пізніше увійшли до конституцій, законів, інших правових актів багатьох народів і держав.

ЛОТОЦЬКИЙ Олександр (1870—1939) — український політичний діяч, дипломат, історик церкви, економіст, письменник.

Народився на Поділлі в сім'ї священика. Отримав початкову домашню освіту, а потім навчався в духовних семінаріях Кам'янця, Тифліса та Києва (1884—1890). Після закінчення останньої за найкращі успіхи дістав направлення в Київську духовну академію (1892—1896). В академії почав займатися історією церкви в Україні, склав власний архів з історії церкви. Цій же темі була присвячена його кандидатська дисертація. Співпрацював з В. Антоновичем і М. Грушевським. На студентські роки припадають його перші літературні твори, зокрема, українські переклади грузинських поетів, а також книжки для дітей, розвідки з історії української книги. З 1896

по 1900 р. працював у Київській палаті Державного контролю. Був одним із організаторів у Києві українського видавництва «Вік». Пише численні статті, критичні огляди, поезії, літературні твори різноманітної тематики, життєписи діячів науки і л-ри. Член загальноукраїнської безпартійної організації (1897—1900), ТУПу (1908) і Української радикально-демократичної партії.

З 1900 р. працює в департаменті кредитового контролю в Петербурзі, займається економічними проблемами, друкує публіцистичні статті, сприяє скасуванню указу 1876 р. про заборону української мови. Голова Петербурзького клубу «Громада» (1912), під час революційних заворушень 1917 р.— голова Української національної ради в Петрограді, делегат першого Українського національного конгресу у Києві. Веде активну політичну роботу в структурах органів державного управління України: Л. призначають генеральним писарем Генерального секретаріату Центральної Ради (1918); міністром сповідань Гетьманського уряду і Директорії. За пропозицією уряду УНР у 1919—1920 рр. обіймав посаду посла в Туреччині, де добивався визнання Української автокефальної церкви з боку Вселенського патріархату. Ця місія за рядом перешкод не мала успіху. Як посол вів також інформаційно-пропагандистську роботу: публікація в турецькій пресі заміток і статей про Україну, видання брошур турецькою і грецькою мовами. Вийшло два збірники Л. «L'Ukraine independante» з стислими провідними статтями на теми української державності. Періоду роботи в органах УНР і Туреччині присвячені 3 томи його мемуарів «Сторінки минулого» (1932-1934) та «У Царгороді» (1939).

У 1920 р. Л. емігрував у Бухарест і Відень, пізніше до Праги і Варшави, де продовжував політичну і наукову роботу. 1923—1929 рр.— звичайний професор церковного права УВУ, 1929 р.— професор історії православної церкви Варшавського ун-ту, засновник і директор Українського наукового ін-ту в Варшаві (1930—1938). Виходять його праці «Церковний Устав князя Володимира Великого» (1925), «Українська книга» (1926) «Українські джерела церковного права» (1931), «Автокефалія» (1938), а також численні статті в періодичній пресі, в яких піднімаються актуальні проблеми щодо церковних справ і української державності. Поряд з науковою діяльністю бере участь у громадському житті — міністр внутрішніх справ і заступник голови уряду УНР (1926—1938).

Помер у Варшаві.

МАЗЕПА Ісаак Прохорович (16.VIII.1884—18.III. 1952) — один з ідеологів і керівників української соціал-демократії, прем'єр УНР. Народився в с. Костобобрі на Чернігівщині, навчався на природничому факультеті Петербурзького університету. Член УСДРП з кінця 1905 р. У 1917 р. обирався членом катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів, членом міської думи. У 1918-му очолював губерніальну революційну раду, був секретарем ЦК УСДРП. З квітня 1919-го — міністр внутрішніх справ УНР, з серпня 1919 по травень 1920 р.— голова уряду. З 1921 р. в еміграції, спочатку у Львові, потім Чехословаччині. Працював доцентом Української господарської академії у Подебрадах, Українського технічно-господарського інституту. Очолював Закордонну делегацію УСДРП, брав участь у конгресах Соцінтерну. Після війни, оселившись в Аугсбургу (Німеччина), був головою виконавчого органу українського представництва на чужині — Національної ради. Основні праці: «Большевизм і окупація України» (Львів, 1922), «Україна в огні й бурі революції» ч. I—III (Прага, 1942—1943), «Підстави нашого відродження» ч. I—II (Аугсбург, 1946—1949).

За своїми політичними поглядами М.— прихильник демократичного соціалізму. Аналізуючи умови, в яких з'являються демократії й диктатури, він досить точно визначив роль і місце політичної еліти в суспільстві. Полемізуючи з В. Липинським, який ставив хід історії в залежність від «ірраціональних хотінь», відводив першорядне місце рівню господарської демократії з різними формами власності, культурній підготовленості і організаційному хистові інтелігенції. Демократію М. вважав політичною системою культурно дозрілих народів. Успіх фашистів у Німеччині пояснював неписьменністю половини населення, відставанням із запровадженням загального виборчого права, сильними впливами «військової касти».

Корені поразки українських визвольних змагань М. бачив у трагічному роз'єднанні національних сил, яке дало змогу більшовикам завоювати Україну. При цьому він далекий від того, щоб виводити джерела цієї драми лише з комуністичного тоталітаризму. На думку М., комуністична система не принесла Росії нічого нового. В усій російській історії виразно простежується ідея месіанської ролі Москви, що трансформувалася в ідею «світової революції». М. був одним з перших політологів, які доводили подібність політичних методів комуністів і фашистів.

На відміну від російського народу, позбавленого демократичної традиції, Україна, вважав М., має таку традицію. В той час як Росія наслідувала зразки східного деспотизму, Україна розвивалася під впливом ідей європеїзму. Ідея українського соціалізму мала тенденцію до того, щоб вилитися у форму демократичного соціалізму західноєвропейського зразка. Не дивно, що Україна стала першою жертвою більшовицького терору.

М. чітко визначив зміст і спрямованість політики індустріалізації й колективізації в Україні, робив усе для того, щоб Захід дізнався про масштаби голоду 1932—1933 рр. Ним було підписано колективний протест-відозву до соціалістичних партій і робітничих організацій усіх країн з приводу політики радянської влади, внаслідок якої Україна «зробилася кладовищем».

Будучи палким прибічником національної ідеї, М. не поділяв крайнощів «інтегрального націоналізму». Він гостро критикував Донцова за апологію «сили інстинкту», довільні трактування історії. Небайдужість до національних традицій і цінностей краще вкладається у поняття патріотизму, ніж у поняття націоналізму, вважав він.

М. досить точно спрогнозував розпад СРСР. В утворенні незалежної України він вбачав найкращу гарантію демократичного мирного розвитку Європи. Розвиток України «без постійних внутрішніх катастроф, без вмішування чужих сил» ставився ним у залежність від того, наскільки Україна зуміє встановити «народоправні форми правління».

МАЗЛАХ (Робсман) Сергій Михайлович (1878—26.XI.1937) — політичний діяч, один із фундаторів і теоретиків українського націонал-комунізму. Народився у с. Іванівка (тепер Антрацитівського району Луганської обл.). Член Російської соціал-демократичної робітничої партії з 1899 р. Перебував на службі у російській армії (1901—1904). Із березня 1904 р.— у політичній еміграції в Швейцарії. Навчався у Бернському та Женевському університетах. Повернувшись до Росії (серпень 1907), жив під чужим прізвищем у різних містах. Учителював і одночасно працював у партійному підпіллі. У 1911—1917 рр.— службовець статистичного бюро Полтавського губернського земства.

Після Лютневої революції (1917) М.— один із керівників Полтавської об'єднаної організації РСДРП, член її комітету, а після розколу у серпні 1917 р. на меншовицьку і більшовицьку — голова комітету останньої. Водночас голова профспілки полтавських друкарів, гласний міської Думи і член її управи. Разом з В. Шахраєм був засновником і редактором більшовицької газети «Молот», яка виходила у Полтаві в листопаді—грудні 1917 р. У своїй політичній практиці того періоду М. не

завжди поділяв більшовицький екстремізм, часто схиляючись до демократичних методів. Так, під час протистояння місцевої Ради і війська Центральної Ради (грудень 1917) він відвернув страйк робітників електростанції і водогону, який міг паралізувати життя міста. За це був виключений з партії, хоча ця ухвала фактично не була виконана. Вплив своєрідного місцевого оточення та тогочасної української дійсності, реалії якої М. сприймав адекватніше від маси своїх співпартійців, детермінували і його відмінну від них позицію в українському національному питанні. У парторганізації, Полтавській Раді та Думі, значною мірою впливаючи на їх рішення, він активно підтримав 1-й та 3-й універсали Центральної Ради. Від червня 1917 р. впродовж кількох місяців вів переговори про об'єднання з місцевою організацією УСДРП за ініціативою останньої, щоправда виходячи із тактичних міркувань. Наприкінці 1917 р. у газеті «Молот» та інших виступах обстоював ідею мирної трансформації Української Центральної Ради в Українську Центральну Раду робітничих, солдатських та селянських депутатів.

Після встановлення у Полтаві загонами М. Муравйова більшовицької влади (січень 1918) М.— губкомісар фінансів Полтавщини. З наступом німецько-українських військ евакуювався до Саратова, де очолив місцевий підвідділ українського відділу Наркомату РСФРР у справах національностей та губколегію у справах полонених і біженців. Зазнавши політичного та ідейного впливу В. Шахрая, М. у співавторстві з ним написав і опублікував у Саратові (лютий 1919) книгу «До хвилі (Що діється на Вкраїні і з Україною?)». У ній всебічно, переважно з марксистських позицій, обгрунтовувалося державне усамостійнення України, а доля соціалістичної революції ставилася у залежність від нього. Але характерно, що автори розглядали перше не лише як передумову для перемоги останньої. У національній емансипації вони вбачали вияв глибинної і об'єктивної тенденції історичного розвитку. Намагаючись вивірити національними цінностями фундаментальні засади марксистської теорії («Україна повинна бути і буде (якщо соціалістична революція і соціалізм не фраза і не шарлатанство) єдиною і самостійною»), Шахрай і М. наближалися до виходу із замкнутого кола комуністичних утопій та догматизму. Поборюючи псевдоінтернаціоналізм РКП-КП(б)У, вони заявили, що започатковують «рід комуністів — «націоналістів», комуністів-«шовіністів», комуністів-«патріотів», що цілком відповідає їхній історичній ролі предтеч націонал-комунізму як ідеології та політичної течії не лише в Україні, але й у цілому світі, виключаючи хіба що російський націонал-комунізм, власне більшовизм, який був формою великодержавного шовінізму цієї нації.

На початку березня 1919 р. ЦК КП(б)У виключив М. з партії, заборонив будь-яку роботу в державних установах і намагався вислати за межі України. Книга «До хвилі» вилучалася і знищувалася. Однак М. ще деякий час підтримував Шахрая у намірі створити незалежну від Москви Українську компартію (більшовиків) і був готовий навіть працювати нелегально. Але невдовзі подав апеляцію до ЦК РКП і у травні 1919 р. був поновлений її членом.

У 1919—1920 рр. він посідав відповідальні радянські і партійні посади на Полтавщині, редагував орган губпарткому — газету «Власть Советов». Виявивши себе войовничим більшовицьким ортодоксом, використав хист і досвід публіциста для боротьби з українськими партіями навіть комуністичного спрямування, виправдання наступу Москви на декоративний суверенітет УСРР. Був заступником голови Донецького губвиконкому, редагував газету «Всероссийская кочегарка» (1920—1922). Працював у ЦК КП(б)У (1922—1923), очолював «Донбасторг» (1923—1924). При ньому створив видавництво, яке випускало журнали «Господарство Донбасу» і «Знання». Сам писав статті з історії, статистики. Один із організаторів ЦСУ України і його керівник (1924—1926), член Раднаркому України, пізніше член колегії ряду наркоматів УСРР. У 30-і рр. працював у Москві. У серпні 1937 р., будучи на посаді начальника управління обліку і звітності Комітету заготівель при Раднаркомі СРСР, заарештований нібито за участь у контрреволюційній організації. На слідстві до цього сфальсифікованого звинувачення додали український націоналізм, авторство книги «До хвилі», антипартійну діяльність у 1919 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР як «учасник контрреволюційної організації правих» засуджений до розстрілу.

МАЙСТРЕНКО Іван Васильович (1899—1984) — укр. учений, публіцист, громад. і політ. діяч в еміграції. Народ в м. Опішня Зіньківського повіту на Полтавщині в замож. селян. родині. Закінчив Великосорочинську учительську семінарію (1918) і Харківський ін-т народного господарства (1924).

До революції брав участь у нелегальній учнівській організації соціаліст. спрямування на Полтавщині — «Юнацькій спілці». У 1917 р. вступив до Укр. партії соціалістів-революціонерів. У 1918—1920 рр.— член партії боротьбистів, керівник її організації у Кобеляцькому повіті на Полтавщині. Учасник антигетьманської та антиденікінської партизанської і підпільної боротьби. У квітні 1920 р. разом із частиною боротьбистів перейшов до КП(б)У, де підтримував самостійницьку фракцію федералістів.

У липні 1920 р. М. в складі більшості партійно-радян. активу Кобеляцького повіту, де працював секретарем повітвиконкому, перейшов до самостійницької Укр. комуніст. партії (УКП), за що зазнав переслідувань від більшовицької влади (арешт). Був функціонером УКП, у 1921 р.— кандидатом у члени її ЦК. Один із організаторів т. зв. лівої фракції в УКП (1923—1925), що сприяла самоліквідації партії. Після саморозпуску УКП у 1925—1936 рр.— знову член КП(б)У. У 20—30-і рр. працював як журналіст і економіст. З 1931-го заступник директора і професор Всеукраїнського комуністичного ін-ту журналістики. У грудні 1936 р. заарештований і засланий до табору у Сибір «за контрревол. агітацію», де перебував до кінця 1940 р.

У роки 2-ї світової війни М. був директором Київської капели бандуристів ім. Т. Шевченка, співпрацював в укр. пресі на окупованій території та в Німеччині, підтримував зв'язки із підпіллям ОУН. З 1944 р. в еміграції у Німеччині, де у 1946-му разом із І. Багряним, Б. Левицьким, С. Підгайним та ін. організував Українську революційно-демократичну партію (УРДП). Після її розколу увійшов до керівництва лівої УРДП, що стояла на позиціях демокр. соціалізму та нац. визволення України. У 1949—1960 рр. редагував її орган — місячник «Вперед».

З 1963 р. М.— професор екон. фак-ту Укр. технічно-господарського ін-ту в Мюнхені, згодом його декан, а з 1979-го до кінця життя — ректор.

М.— автор багатьох праць на іст., екон., соціальні і політ. теми. Серед них книги «Більшовицький бонапартизм» (1947); «Боротьбизм. Історія однієї з течій українського комунізму» (1954) — анг. мовою; «Кризові процеси в совєтській економіці» (1955); «Сторінки з історії Комуністичної партії України» (1967—1969); «Історія Комуністичної партії України» (1979); спогади «Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні» (1985) — укр. мовою; «Національна політика КПРС в її історичному розвиткові» (1978) — рос. мовою.

За ред. М. здійснено видання книг «Документи українського комунізму» (1962); «До хвилі» С. Мазлаха та В. Шахрая (1967); «Російські соціал-демократи і національне питання» П. Юркевича (Рибалки) (1969).

У своїх працях М. об'єктивно висвітлював хід новітньої укр. історії, одночасно вдаючись до її глибинного

наук. аналізу. Особливу цінність вони становлять для вивчення нац. політики більшовиків-комуністів та ін. партій в Україні і СРСР протягом XX ст., укр. націонал-комунізму та соціально-екон. процесів у радян. суспільстві. Книги і статті М. багато персоніфіковані, містять цінні характеристики іст. осіб, а також цікавий краєзнавчий матеріал.

Викриваючи антидемокр. суть існуючого в СРСР суспільно-політ. устрою, М. виступав на захист репресованих в 60—70-і рр. укр. інтелігентів (передмова до книги «Українські юристи під судом КДБ»— 1968 р.), Науково обґрунтував неминучий крах тоталітар. режиму в СРСР, розпад радян. імперії. Займався політ. діяльністю і друкувався під псевдонімами Далекий, Зерницький, Радченко, Авгур, Гребінка, Котляр, Корсун. Помер у листопаді 1984 р. у Мюнхені.

МАКІАВЕЛЛІ Ніколло (1469—1527) — видатний італійський політичний мислитель і діяч, кар'єра якого знала і блискучі злети, і страшні падіння, включно з в'язницею і тортурами. На Заході він давно вважається одним із «першовідкривачів» основ політології. Але його, мабуть, можна було б вважати і одним з перших представників другої (після Давньої Греції і Риму) хвилі мислителів, які торкались етнополітичної проблематики. Тим більш, що в працях М. не лише ставляться, а й вирішуються питання національно-визвольної боротьби, збирання та об'єднання роздріблених, але споріднених історією і долею, а часом і етнічно близьких земель, підготовки до національно-державного будівництва тощо.

Найбільшу славу і водночас неславу принесла М. його невелика за обсягом книжка «Государ» (вперше вийшла російською мовою 1934 р. під назвою «Князь», що здається більш коректним і сприйнятним для української мови), котра з'явилась 1532 р. і в часи її появи, і сьогодні, і в самій Італії, і за кордоном, цю книжку або вихваляють, або ганьблять. Особливо гострим нападкам піддається приписувана М. теза про те, що «для досягнення мети придатні будь-які засоби».

Тут доцільно буде зробити два зауваження. По-перше, це найчастіше роблять ті, хто в своїй практиці послуговувався саме цією тезою, домагаючись при цьому далеко не шляхетних цілей. По-друге, згадана теза просто вирвана з контексту, що суттєво впливає на її сприйняття. Для прикладу наведемо одне з найбільш типових відповідних висловлювань, взятих з його праці «Міркування»: «Слід знати, що, коли на терези покладено спасіння батьківщини, його не переважають жодні міркування справедливості чи несправедливості, милосердя чи жорстокості, похвального чи ганебного, навпаки перевагу у всьому слід віддати тому способові дій, який врятує її життя і збереже свободу».

Зазначена праця писалась тоді, коли, по-перше, Італія була роздріблена на п'ять ворогуючих між собою невеликих держав, а, по-друге, окупована іноземними військами, або, говорячи словами Гегеля, «коли німці, іспанці, французи, швейцарці обдирали її, і закордонні правителі вирішували долю цієї нації».

Трагічне становище Італії добре розумів і М., що видно з його наступних сумних слів: «Немає в ній (Італії) ні голови, ні порядку; вона розгромлена, зруйнована, пошматована, розтоптана, повергнута в прах». Але вважаючи себе громадянином не тільки Флоренції, а й всієї Італії, він мріяв і вірив у її визволення й об'єднання, шукав методів, шляхів і засобів, розробляв, пропонував і втілював у життя конкретні рекомендації досягнення цієї мети. В цих пошуках М., перш за все, звертав свої погляди на Давню Грецію і Рим, думки їх мислителів та практику їх правителів, а також на перші національні держави, котрі щойно народжувались з крові й попелу релігійних династичних війн, зокрема, на Англію, Іспанію та Францію. Важко сказати чому, але М. став палким прихильником представників стародавньої консервативної течії, до якої, що вже зазначалось, належали Аристотель, Платон та ін. Саме в їхніх працях шукав він відповіді на проблеми й питання, які поставали, постають, і, мабуть, будуть довго ще поставати перед тим чи іншим народом.

Які ж методи, шляхи і засоби пропонував М. для визволення й об'єднання Італії в єдину національну державу республіканського типу? Перш за все, підкреслював він, Італії потрібен новий «мудрий і доблесний князь», який добре знав би потреби народу, його минуле і сучасне, вболівав би за майбутнє, і якому притаманні «вірність даному слову», «щирість і непохильні чесноти». Водночас з ворогами народу й держави він має бути хитрим, сильним, а при потребі й жорстоким: «... Хай князь уподібниться двом (звірам): леву й лису. Лев боїться капканів, а лис — вовків, отож, треба бути подібним до лиса, щоб вміти обійти капкани, і лева, щоб відлякувати вовків... Отже, розумний князь не може і не повинен бути вірним своїй обіцянці, якщо не шкодить його інтересам і якщо відпали причини, які спонукали його дати обіцянки»,— радив М. Важливою рисою князя має бути вміння вибирати вірних і розумних дорадників, а також знання військової науки, готовність і здатність вести визвольну війну.

По-друге, боротьба за незалежність і єдність держави потребує сильного війська, причому не найманців, які можуть зрадити і перекинутись на бік того, хто більше заплатить, і не «союзницького війська», бо в разі його поразки виникає небезпека загибелі держави, а в разі перемоги з'являється небезпека потрапити в нову залежність. Отже, вважав М., вкрай необхідне власне народне військо.

По-третє, потрібен «спільний прапор», під яким він розумів ідею, здатну об'єднати увесь народ і надихати його на визвольну боротьбу. М. не називає, що то за ідея, але з праці випливає, що нею мала б стати національна ідея.

По-четверте, необхідна готовність народу вести боротьбу за свободу, незалежність і об'єднання. З праць М., випливає, що під «готовністю народу» мається на увазі наявність патріотичних почуттів і віри в кінцеву перемогу, які слід всіляко плекати. Водночас, на думку М., князь має бути готовим до того, щоб в разі «коли віра в народі вичерпається, примусити його повірити силою».

По-п'яте, при визволенні чи завоюванні держав (йдеться про невеликі держави на території роздріблені Італії) можна й треба застосовувати будь-які засоби. Зокрема, діяти або «ласкою», або «ще краще», за словами М., «знищити рід колишніх князів». Бажано також зберегти закони і податки, які існували у визволених чи загарбаних державах, ввести туди військо, заснувати колонії тощо. Якщо мови, звичаї й традиції в цих державах однакові, підкреслював він, «тоді завойовані землі в найкоротший час зіллються в єдине ціле із споконвічною державою завойовника». Якщо ж мови, звичаї і традиції — різні, то треба бути готовим до «смути», «вчасно її побачити» і «вчасно покласти край».

По-шосте, після визволення чи завоювання всіх земель правити в державі слід, виходячи з того, що «основою влади... служать добрі закони і добре військо» та ін.

Такими є основні думки М., а точніше одні з перших конкретних рекомендацій по проведенню політики, яку сьогодні називають етнонаціональною. Ставитись до них можна по-різному. Але при цьому не слід забувати, по-перше, що готувались вони майже п'ять віків тому, а, по-друге, що абсолютна більшість існуючих сьогодні держав користувались, користуються і не виключено, що і майбутні держави будуть користуватись прийомами, шляхами й засобами, запропонованими «уславленим» і «знеславленим» італійцем М.

Загалом, слід наголосити, що праці М., особливо

«Князь», були першим, по-справжньому глибоким аналізом політики взагалі, і етнонаціональної зокрема, написані з позицій національного патріотизму і на кілька століть випередили свою епоху.

М. першим почав розглядати політику як автономну сферу людської діяльності, що має «природні причини», «корисні правила», які дозволяють «враховувати свої можливості», щоб передбачати заздалегідь хід подій і приймати необхідні рішення. Ця раціонально-практична установка в сфері політики рішуче поривала з релігійно-політичними поглядами середньовіччя. Тобто М. намагався пізнати загальні закони політичного життя, головним з яких вважав постійне зміцнення форм правління: «народження різних видів уряду», які «можуть проходити через багато разів повторювані зміни». Ідея циклічності історичного процесу, зміни форм держави, запозичена М. у Полібія, пов'язана проте не з бажаннями чи фантазіями людей, а здійснюється під впливом «дійсного ходу речей, а не уявного». Він також вважав, що кожна з форм державного правління (монархія, аристократія, демократія) може переростати в свою протилежність (тиранію, олігархію, охлократію) незалежно від того, які засоби для їх збереження застосовуються: доброчинні чи злочинні.

Політична концепція М. проникнута ідеєю створення міцної національної держави, вільної від тиранії, чужоземців та церкви. Виходячи з вимог свого часу він сформулював важливе історичне завдання — створення єдиної унітарної італійської держави. З цією метою М. розробив вчення про державця, призначення якого вбачав у реформуванні суспільства на основі насамперед національної волі і колективної свідомості, спрямованих на об'єднання Італії.

М. першим з особливою гостротою висловив специфічне протиріччя італійського суспільства, яке виникло внаслідок боротьби та протистояння різних соціальних сил — між могутнім духовним потенціалом народу і зовсім не відповідним йому слабким, немічним державним устроєм. Відрив культури від політики, культурної діяльності від вирішення політичних завдань національного масштабу, як і відрив політики від культури, її високих ідеалів, позбавляють культуру життєвих джерел, роблять абстрактною, відірваною від реального життя, а політику перетворюють в дрібне, провінційне політиканство, де вже і мови не може бути про вирішення загальнонаціональних проблем. Цей процес породжує загальне падіння моралі, повсюдне розкладення, коли аморальність видається за моральність і доброчинність. Звідси — необхідність появи політичного діяча, який би спромігся піднятись від часткових до загальнодержавних інтересів, набуває значення категоричного імперативу.

М. не був, як трактувалось у радянському суспільствознавстві, прихильником принципового аморалізму в політиці, хоча вважав, що в надзвичайних умовах потрібні і надзвичайні заходи. Те, що його ім'ям (макіавеллізм) стали пізніше називати політику, засновану на культі грубої сили, ігноруванні норм моралі, вказує на всю складність політики як явища. Для М. твердження «ціль виправдовує засоби» не абсолютне. В дійсності макіавеллізм дістає грунт там, де вузька соціальна база, на яку спирається влада, де політика суперечить загальнонародним інтересам.

МАЛИНОВСЬКИЙ Оникій (Йоаникій) Олексійович (4(16).XI.1868—12.I.1932) — український історик права і громадський діяч, академік ВУАН з 1925 р. Народився у м. Острозі Волинської губ. (тепер Рівненської обл.) в сім'ї ремісника. Закінчив місцеву приходську школу і середню прогімназію та колегію П. Галагана у Києві. 1888—1892 рр. навчався на юридичному факультеті Київського університету, після закінчення якого протягом 2 років вчителював на Полтавщині і в Києві. З 1895 р. професорський стипендіат Київського університету. З 1899 р. екстраординарний професор Томського університету. 1911 р. звільнений і притягнутий до кримінальної відповідальності за демократичні переконання і публікацію книги, спрямованої проти смертної кари й каральної політики самодержавства. Засуджений до ув'язнення, але амністований у зв'язку з 300-річчям дому Романових. З 1913 р. екстраординарний, 1914 р. ординарний професор Варшавського університету. Разом з університетом 1915 р. евакуювався до Ростова-на-Дону. Після Лютневої революції кілька місяців виконував обов'язки голови ростовського комісаріату з функціями колишнього міського голови, пізніше був гласним думи і головою культурно-просвітньої комісії міської управи. Влітку 1919 р. зайняв посаду члена ради при начальнику управління народної освіти «Особливої наради при Головнокомандуючому збройними силами на півдні Росії» (денікінському цивільному уряді). В 1919—1920 рр. викладав у Катеринодарському політехнічному інституті і Донському (Ростовському) університеті. В червні 1920 р. заарештований Донською ЧК за приналежність до кадетської партії, антибільшовицькі публікації в газетах і перебування на відповідальних посадах за білогвардійської влади. Засуджений заочно постановою Всеросійської ЧК до 15 років ув'язнення в таборах, пізніше строк покарання було скорочено до 5 років. Вийшов на волю у лютому 1924 р. В квітні 1925-го обраний академіком Всеукраїнської Академії наук на кафедру звичаєвого (народного) права. Переїхав у Київ на початку 1926 р. Працював у ВУАН до останніх днів свого життя: очолював комісію по вивченню звичаєвого права України і товариство правників при Академії, брав участь у працях комісії по вивченню історії західноруського і українського права, комісії радянського права, археографічної комісії та ряду інших академічних установ.

Як громадський діяч М. став відомим у дореволюційний час завдяки своїй боротьбі за демократизацію навчання у вищій школі, численним яскравим публіцистичним виступам у томській і ростовській пресі, послідовній просвітницькій діяльності. Заклики зупинити крамольного професора у серпні 1911 р. прозвучали навіть з трибуни Державної думи під час виступу відомого депутата-чорносотенця Г. Замисловського. В роки першої російської революції вчений був одним з лідерів сибірських кадетів. А після лютого 1917 р. відігравав таку ж роль на півдні Росії. Згодом під впливом перших успіхів радянської влади він щиро повірив у реальність перебудови більшовиками суспільства на соціалістичних засадах і виявив бажання працювати для цієї мети.

За своїми науковими поглядами М. належав до т. зв. школи західноруського права М. Владимирського-Буданова. Глибокий вплив на нього також справила творчість О. Кістяківського і В. Антоновича. Вслід за своїми вчителями М. виступав опонентом попередньої литовської і польської історіографії, шукаючи в державно-правових інститутах Великого князівства Литовського (Західної Русі) спорідненість не з польсько-литовським, а з російським (східноруським) правом. Ці наукові пошуки заклали ґрунт для майбутніх досліджень особливостей власне українського права. З таких позицій написані його праці: «Вчення про злочин за Литовським Статутом» (1895), «Рада Великого князівства Литовського у зв'язку з боярською думою Давньої Росії» у 3-х ч. (1903, 1904, 1912), «Збірник матеріалів, що стосуються історії панів — рада Великого князівства Литовського» (1901, 1912), «Лекції з історії руського права» (1914).

Вчений також опублікував низку праць з окремих питань історії кримінального права і карної політики, в яких відстоював послідовно демократичні погляди на смертну кару, заслання та інші покарання. Схвальну оцінку громадськості, зокрема великого гуманіста Л. Толстого, і водночас жорстокі переслідування з боку

самодержавства викликала монографія-протест вченого «Кривава помста і смертні кари» (1908). Її логічно продовжила інша велика праця «Російські письменники і художники про смертну кару». До доробку вченого належить низка статей з історії Сибіру, розвідки про суспільно-політичні і правові погляди О. Пушкіна, А. Чехова, М. Гоголя, О. Радищева та інших видатних діячів культури.

Перебуваючи значну частину життя за межами України, вважаючи рідною для себе російську культуру, вчений завжди відчував і зберігав свою приналежність до грона української прогресивної інтелігенції, з багатьма відомими діячами якої його єднали міцні творчі й особисті зв'язки. В колегіантські роки він познайомився з А. Кримським, В. Липським та М. Максимейком, з університету знав Л. Яснопольського та М. Грушевського, у колі його знайомих були М. Василенко, В. Вернадський, М. Кащенко, П. Тутковський, В. Щербина та інші корифеї вітчизняної науки і навіть одружився він з дочкою відомого письменника і громадського діяча О. Кониського. Магістерську дисертацію М. захистив 1904 р. у Київському університеті, а докторську у Харківському університеті (1912).

Вчений відзначався зваженим і водночас демократичним підходом до національно-етнічних проблем. Послідовно відстоюючи ідею всесвітнього культурного прогресу, єдності і взаємозбагачення культур різних народів, він разом з тим категорично відкидав імперські шовіністичні амбіції. У Томську був одним з організаторів українських вечорів, виступав з доповідями про історичні і громадські мотиви в «Кобзарі» Т. Шевченка, а у Варшаві з гіркотою писав у своєму щоденнику про згубні наслідки колонізаторської політики російського царату для Польщі.

Враховуючи науковий і громадський авторитет М., його тісний зв'язок з Україною, вченого з першого дня існування ВУАН розглядали як одного з найдостойніших кандидатів до її складу. Він зробив чималий особистий внесок у збереження Академії, коли денікінська влада намагалася її закрити. В свою чергу ВУАН наполегливо клопоталася про звільнення М. з ув'язнення.

Після повернення в Україну вчений віддає всі сили становленню національної правової науки. Він енергійно береться до вивчення теорії і історії звичаєвого права, аналізує творчість попередніх дослідників, спрямовує діяльність очолюваної ним академічної комісії по вивченню звичаєвого права України. В архівах зберігаються рукописи підготовлених вченим праць про В. Антоновича та О. Кістяківського, оригінальні дослідження з питань держави і права в творчості Т. Шевченка. Завдяки впливу М. прийшло переосмислення самого поняття звичаєвого права. За концепцією вченого, на особливу увагу заслуговувало «революційне звичаєве право», тобто нові правові звичаї та традиції. В такому підході були певна вульгаризація і розширення трактування поняття звичаєвого права, але він деякою мірою сприяв наближенню юридичної науки до життя. Зазначені погляди найповніше відбилися у фундаментальній монографії «Революційне радянське звичаєве право» (1928). Серед інших праць вирізняються дослідження: «Радянські поправчо-трудові установи порівнюючи з буржуазними тюрмами» (1928), «Про студії над злочинністю та злочинцями» (1928), «Стародавній державний лад східних слов'ян та його пізніші зміни. Нариси з історії права» (1929).

На межі 20—30-х рр. під час тотального розгрому академічної юридичної науки вченого затаврували як «великодержавника, який у радянський час прагнув позбутися, але все ж до кінця не позбувся хибних методологічних підходів». Після смерті академіка він сам і його праці по суті виявились забутими. Лише в наші дні ім'я М. офіційно поновлено у списках АН України і розпочався процес громадської і наукової реабілітації вченого.

МАКСИМОВИЧ Михайло Олександрович (3(15).IX. 1804—10(22).XI.1873) — укр. і рос. історик, філолог, етнограф, ботанік, поет. Закінчив Московський ун-т (1823), ч-к. Петерб. АН (1871), перший ректор, а потім проф. і дек. Київського ун-ту (1834—1845).

М. був справжнім вченим-енциклопедистом дуже широкого діапазону. Його наукові праці з ботаніки: «О системах растительного царства» (1827); «Основания ботаники» кн. 1—2 (1828—1831); «Размышления о природе» (1823) тощо, не лише стояли на рівні тогочасної науки, але й проклали для неї нові методологічні шляхи.

Як фольклорист М. видав у Москві «Малороссийские песни» (1827), «Украинские народные песни» (1834), третя зб. «Сборник украинских песен» вийшла уже в Києві (1849). Передмова М. до видання 1827 р. була «свого роду літ. маніфестом, повним ентузіазму до нар. укр. поезії» (Д. Дорошенко). М. опублікував ряд статей з мовознавства, в яких широко користувався даними з укр. мови. У дискусії з М. Погодіним і П. Лавровським обстоював «старобытность» мови укр. народу. Він був автором етимологічного правопису «максимовичівки».

Велику увагу М. приділяв літературознавству. Вивчав «Слово о полку Ігоревім», яке переклав укр. мовою, був автором праці «История древней русской словесности» (1839). М. переклав псалми на укр. мову й написав низку віршів, зокрема присвячених зустрічам с Т. Шевченком — «Ой, як дуже за Тобою тужила Вкраїна» (1840—1841, 1850), «Украинец» (1859, 1964). В ті ж часи він працював також у ділянці укр. археології й був автором першої в Україні археологічної праці з застосуванням типологічної методи — «Украинские стрелы древних времен...» (1868).

В історичних працях М. прихильник панівного тоді романтизму й ідеї народності. Він обстоював генетичний зв'язок між княжою й коз.-гетьманською добою в історії України. У ст. «О мнимом запустении Украины в нашествие Батыя» (1857) та «Письмах» М. спростував теорію рос. історика М. Погодіна про нібито великоросійське заселення Київщини перед навалою татар, повне запустіння краю по татарській руїні й нову імміграцію з Західної України. Численні твори вченого з історії Києва, козаччини, гетьманщини, гайдамаччини й коліївщини мали особливе значення для подальшого розвитку укр. історіографії.

МАРКС, ЕНГЕЛЬС І МАРКСИЗМ. Маркс Карл (1818—1883) і Енгельс Фрідріх (1820—1895) — німецькі політичні мислителі, основоположники впливової течії політичної думки у новітній історії людства — марксизму. Головні політологічні праці: «До критики гегелівської філософії права» (1844), «Нариси до критики політичної економії» (1844), «Святе сімейство» (1845), «Тези про Фейєрбаха» (1845), «Німецька ідеологія» (1846), «Злиденність філософії» (1847), «Маніфест комуністичної партії» (1848), «Класова боротьба у Франції» (1848—1850), «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1851), «До критики політичної економії» (1859), «Капітал» (1867—1894), «Громадянська війна у Франції» (1871), «Діалектика природи» (1873—1882), «Критика Готської програми» (1875), «Анти-Дюринг» (1878), «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884), «Людвиг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» (1886) та ін. Стрижневі політичні ідеї марксизму, що має своїм джерелом класичну німецьку філософію, англійську політичну економію, французький утопічний соціалізм: 1) істинне народовладдя можливе виключно за умов скасування приватної власності на основні засоби виробництва, їх усуспільнення та зняття всіх інших видів відчуження; 2) досягнення у суспільстві повної соціальної справедливості, побудова його на соціалістичних засадах знайде практичну реалізацію мирними засобами або шляхом

збройного повстання народу; 3) визначальними у політичному розвитку людства є матеріальне виробництво, стан продуктивних сил і виробничих відносин, взаємодія базису і надбудови, соціальне буття, класова боротьба тощо; 4) головною умовою перемоги революції і переходу до соціалізму, успіх якого можливий лише водночас у більшості країн або хоч у наймогутніших державах, є диктатура пролетаріату; 5) авангардом робітничого класу має бути комуністична партія, яка ставить за мету організацію його класової боротьби, керівництво нею, завоювання політичної влади; 6) робітничий клас і його партія у своїй діяльності повинні керуватися не девізом «Усі люди брати», а гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся», тобто принципом пролетарського інтернаціоналізму, не може бути вільним народ, який пригнічує інші народи; 7) державні і правові відносини можуть бути зрозумілими не з самих себе, а з матеріальних відносин, не закон — фундамент суспільства, а суспільство — фундамент для закону; 8) громадянське суспільство — це сама людина в її суспільних відносинах, воно складається не з окремих індивідів, а відображає сумму зв'язків і відносин, у яких індивіди перебувають один щодо одного, анатомія громадянського суспільства перебуває у політичній економії: держава — механізм економічно наймогутнішого класу, який за його допомогою стає і політично пануючим, але вона не є силою, зовні нав'язаною суспільству, вона є продуктом суспільства на певному ступені розвитку і прагне весь час стати над цим суспільством; право — зведена у закон воля правлячого класу, зміст якої визначається матеріальними умовами життя такого класу; політична влада — організоване насилля одного класу для придушення іншого; 9) буржуазний конституціоналізм, буржуазний парламентаризм, буржуазне усезагальне виборче право — формальні, урізані, а часом і фіктивні, а тому непридатні для побудови нового суспільства; 10) одне з головних завдань народної революції — зламати буржуазну державну машину і організувати її за типом Паризької Комуни, поєднавши у одному органі функції законодавчої і виконавчої влади; 11) пролетаріат не задовольняється рівністю перед законом, бо потребує рівності у галузі громадській, економічній, але не дрібнобуржуазної «зрівняловки»; 12) центральне питання будь-якої революції — питання влади, революція є локомотивом історії, вищою формою класової боротьби і повинна бути перманентною, повстання — є революційне мистецтво, скидаючи будь-яку стару владу, революціонери не можуть спиратись на старі закони; 13) творцем історії є народ, а не герої, видатні особистості; 14) комуністична суспільно-економічна формація складається з двох фаз — соціалізму і комунізму; 15) у комуністичному суспільстві не буде приватної власності, експлуатації людини людиною, держава і право поступово відімруть, поступившись громадянському самоуправлінню не людьми, а речами і виробничими процесами в умовах централізованої економіки, класи будуть знищені, згодом зникають національні відмінності, відмінність між розумовою і фізичною працею, містом і селом, праця стане першою потребою життя, запанує повна соціальна рівність і принцип «від кожного — за здібностями, кожному — за потребами!», людство здійснить стрибок з царства необхідності до царства справжньої свободи, де вільний розвиток кожного стане умовою вільного розвитку всіх. Значну увагу Маркс і Енгельс приділяли Україні: високо оцінювали роль Запорозької Січі, селянський рух напередодні реформи 1861 р., чітко виокремлювали українську націю від інших народів, вважали її поневоленою нацією, але при цьому доводили, що українство не здатне до власного державотворення, приречене до зникнення, і віддавали перевагу серед слов'ян росіянам і полякам. Ідеї марксизму на Україні популяризували М. Зібер, С. Подолинський, І. Фесенко, М. Павлик, І. Франко, Леся Українка, Б. Кістяковський, Е. Заславський, С. Булгаков, М. Ратнер, М. Ковалевський, М. Туган-Барановський, Ю. Бачинський, П. Юркевич та ін. У XX ст. марксизм був значно трасформований В. Леніним, який надав йому «російського забарвлення» (див. «Ленін і ленінізм»), а згодом спотворений Й. Сталіним і обернений разом з ленінізмом з науки в ідеологію, своєрідну релігійну догму. На сході і заході, півночі і півдні марксизм тлумачився по-різному, на такому фундаменті виникло безліч партій і організацій, рухів і течій. Тепер під його прикриттям часто пропагуються погляди, які не мають нічого спільного з класичним марксизмом.

МАСАРИК Томаш Гарріг (7.3.1850 — 14.9.1937) — чехословацький державний та політичний діяч, філософ, професор Празького університету. Перед Першою світовою війною набув популярності виступами проти австрійського режиму, антисемітизму та клерикалізму. Перший президент Чехословацької республіки (переобирався у 1920, 1927, 1934).

М.— один з основних попередників націології. Великий організатор і будівничий чеського національного життя й державної самостійності, він приділяв неабияку увагу національним проблемам, вважав за потрібне присвятити національному питанню окрему соціологічну дисципліну («Конкретна логіка» — 1887), «Чеське питання» (1855). Як зазначає О. Бочковський, «після М. Драгоманова, Т. Г. Масарик, безперечно, найвидатніший каменяр сучасної націології. Хронологічно він немов продовжував працю в цій ділянці, яку розпочав його високий український попередник».

Як соціолог М. розрізняв у національних справах політичний та соціологічний бік. Так, у передмові до праці «Чеське питання» М. зазначає: «Чеське питання трактую тут у політичному розумінні, в сенсі політичної практики, але маю на увазі соціологічний аналіз всіх отих питань, які виринають перед тим, коли хто хоче зрозуміти сенс чеської ітопії, хто хоче дізнатися, чим культурним ми живемо, чого бажаємо, чого сподіваємося як окремий народ». В цій же праці М. сформулював дев'ять методологічних правил, з яких три — загальні, а останні — спеціальні.

Основне правило, на якому базується наукова націологічна методологія М., таке: «Народ і народ власний можна трактувати зовсім усебічно, безсторонньо, й немає потреби обмежувати весь свій народ; для мене, наприклад, словаки є не менш милими через те, що я пізнаю їх помилки. Не розумію, чому пізнання дійсності мало б заважати природній любові до своєї мови, свого народу. У народи особливого призначення — не вірю. Я не потребую принижувати інші народи для того, щоб піднести свій. Я пізнаю також помилки інших народів, але вони мене так не печуть, як помилки мого народу або мої власні. Я радо визнаю найкращі прикмети інших народів, але це не має жодного впливу на мої національні почування. На мою думку, є моральним обов'язком говорити відверто про чужий та свій народи: національне крутійство заважає власному поступу...»

У другому методологічному правилі йдеться про властивість окремих народів висловлювати здебільшого погляди поверхові й неслушні. Через це автор «Нової Європи» рішуче проти узагальнення як методологічного правила у трактуванні національних питань. «Кожне національне питання,— писав М.,— є самостійною, окремою проблемою, що вимагає знання фактичних відносин. Слід звернути якнайбільшу увагу на це методологічне правило: саме під цим оглядом серед політиків і державних діячів Європи є занадто мало фактичного знайомства з мовними та національними питаннями». Зрештою, «стільки є національних справ скільки народів і меншин і, отже, немає одного шаблону полагодження всіх національних питань».

Що ж творить народ (націю)? Виступаючи у Віден-

ському парламенті (1908) з приводу української справи, М. рішуче висловився проти галицьких москвофілів, що, трактуючи цю справу однобічно й виключно з філологічної точки зору, приходили до безпідставного заперечення українського національного руху. Доводячи виправданість українських національно-визвольних змагань, М. дав цілком правильну формулу утворення модерної нації. «Річ певна, панове,— казав М.,— політичні, господарські та суспільні принципи формують народ, але й його літературна мова. Є тому помилковою думка, що мовознавство й література творять націю. Ні, панове, важнішою є політична централізація й концентрація політичних сил».

Народність (націю) М. вважав новою суспільною та політичною категорією, яка стає вкрай важливою для розуміння висококультурного розвитку й організації. «Національність, за М., є загальновизнаною засадою, яка охоплює собою все громадянське життя». Зрештою, М. поряд з Є. Бенешем трактував національні проблеми з позицій соціологічного реалізму під кутом зору філософського гуманізму, міжнародного солідаризму та природного синтезу національних та вселюдських елементів у суспільному процесі.

У праці «Суспільні питання» наголошує на тому, що саме М. Драгоманов дав нищівну критику національного шовінізму Ф. Лассаля. М. звернув увагу на гусизм, гуситську реформацію, трактуючи її як наймогутніший вияв чеської національної самобутності, вбачав у ній найбільшу добу чеської історії, а національне відродження чеського народу стало, на думку М., продовженням та довершенням цієї чеської реформи XV ст. «Кожен чех, що знає історію свого народу,— писав М.,— мусить висловлюватися за реформацію або проти реформації, за чеську ідею, або за ідею Австрії, знаряддя контрреформації та реакції. Гус, Жижка, Ханчинський, Каменський — це наша жива програма». М. визначив релігійну реформацію як один з головних чинників новочасної європейської націогенези. У «Новій Європі» М. пов'язав реформацію з ренесансом, з початком національного усвідомлення. Адже «народні мови стають церковними, наприклад, Біблія одночасно освячує мову народу всупереч аристократичній церковно-латинській, грецькій і т. д. мовам. Постає національна, нелатинська література — філософська, наукова та письменницька; література тут стає культурною силою. Політично думає демократія, а разом з цим мова народу починає вживатися в сеймах та в адміністрації, мова латинська й французька втрачає своє політичне привілейоване становище». (До речі, на значення перекладів Біблії на живі мови різних народів звертав увагу і М. Драгоманов, який не виокремлював релігії за національною ознакою).

М. приділяв велику увагу самовизначенню народів. У лондонському викладі «Проблеми малих держав в європейській кризі» (1916), а відтак — у трактаті «Нова Європа» (1918) М. розробив філософські й соціологічні підвалини національно-визвольної програми Антанти. Роботи М. поборювали політичні забобони про те, що без збереження габсбурзької монархії неможливо здійснити нове політичне впорядкування Середньої Європи. Через всі меморандуми М. червоною ниткою проводиться думка про те, що передумовою не лише визволення наддунайських народів, й утворення Нової Європи є зруйнування й викреслення з політичної карти дуалістичної Австро-Угорської монархії. Щодо самої «Нової Європи» актуальним і сьогодні є етнополітологічний висновок М.: поневолений народ і в найкультурнішій державі буває політично гнобленим, економічний — соціально визискуваним. Отже, кожний свідомий народ прагне до власної держави.

У роботі «Росія та Європа» М. сформулював завдання нового наукового напряму — націософії. «Мусимо звернути увагу,— писав М.,— на одне досить важливе питання національної філософії. Ми приймаємо у всіх ділянках громадського життя розвиток, а також поступ: еволюціонує вдача народів. Які ж причини цієї еволюції? Чи є, наприклад, сучасний росіянин у своїй істоті й щодо вдачі такий самий, як руська людина доби Івана Грозного або Володимира Київського»? Зрештою, це й є, на думку М., проблематикою націософії — розуміння нації у філософському аспекті («Національна філософія нової доби» — 1905).

М. звертав особливу увагу на потребу подолання конфлікту між нацією та державою, між людиною та державою, виступав за зближення народів, їх інтеграцію при збереженні національної кристалізації та індивідуалізації, створення світової системи порозуміння та злагоди. «Одиниці,— писав М.,— так само, як і народи, не існують для того, щоби тільки виконувати свої героїчні завдання. Народ, що живе лише для себе, був би так само бідолашним, як людина, яка живе тільки для себе. Без віри в ідеї та ідеали життя як одиниці, так і народів, буде не життя, а животіння».

МІКЛУХО-МАКЛАЙ Микола Миколайович (17(5). VII.1846—14(2).IV.1888) — російський вчений, мандрівник, класик світової антропологічної та етнографічної науки, великий гуманіст, борець за рівність всіх людей, громадський діяч.

М.-М. народився в с. Рождественському, нині Боровицького р-ну Новгородської обл. Росії. Навчався в Петербурзькій гімназії та університеті (1863), з яких був виключений за участь у студентських виступах «без права вступу в інші російські університети». Освіту продовжував у Гейдельберзькому, Лейпцизькому та Йенському університетах, останній закінчив 1868 р. Спочатку спеціалізувався в сфері природничих наук, займався проблемами формування особливостей видів тварин під впливом навколишнього середовища. Після закінчення навчання з науковою метою здійснив експедицію на Канарські острови, подорож на о. Сицилію та по берегах Червоного моря.

Поступово переходить від вивчення видів тварин до дослідження расових типів людини, починає займатись проблемами антропології та етнографії. М.-М. вважав, що людські раси близькі за походженням, відкидав існування т. зв. нижчих рас. Щоб довести це, вчений в 1870—1876 рр. здійснив 10 подорожей на Нову Гвінею, Філіппіни, Малакку, в Австралію, на острови Меланезії та Мікронезії.

Проживаючи серед корінного населення цих островів, М.-М. займався антропологічними та етнографічними дослідженнями, розробив їх програму й методичні принципи. Його праця сприяла утвердженню ряду дійсно наукових теорій в галузі антропології та етнології. Цінність досліджень М.-М. полягає також у тому, що він створив яскраву картину життя народів, історично точну і неповторну. Не обмежуючись загальним описом зовнішнього вигляду предметів побуту, житла, природних умов та ін., вивчав їх призначення, соціальні функції, що дало змогу відкрити цікаві сторони суспільного життя островитян. Своїми дослідженнями вчений довів, що вони в розумовому та моральному відношеннях стоять не нижче європейців, а їх відсталість обумовлена історичними причинами, і, перш за все, гнобленням колонізаторів.

Стан здоров'я та міркування наукового порядку змусили М.-М. значну частину свого життя перебувати за кордоном, але він не поривав зв'язків з батьківщиною час від часу відвідував її, робив публічні звіти перед вченими Москви та Петербурга, читав лекції, влаштовував етнографічні виставки, які викликали інтерес не тільки в наукових колах, а й в інших верствах населення.

М.-М. підготував ряд статей для наукових журналів російською, німецькою, англійською, французькою мовами: їх головною особливістю було те, що вони обов'язково грунтувались на його спостереженнях, дослідах,

аналізах. М.-М. писав тільки про те, що бачив своїми очима, що сам перевірив. Кожна його чергова праця відзначалась новими матеріалами і новими фактами, новою точкою зору автора або ж підтвердженням попередніх висновків чи їх спростуванням. Таких публікацій у нього було багато десятків, але він вважав, що деякі питання потребують дальшої розробки в більш серйозному підсумковому дослідженні, над яким почав працювати.

Але мрії вченого не судилось збутись. Зміна клімату, різке погіршення здоров'я, матеріальні нестатки,— все це ускладнило стан М.-М. Він помер у Петербурзі на 42 році життя, в розквіті творчих сил і з безліччю нереалізованих ідей і планів. Похорони були дуже скромними. В газетних некрологах підкреслювалась його відданість науці, мужність.

Посмертна доля наукового рукописного спадку М.-М. складалась не просто. Його архів частково був переданий в Російське географічне товариство, частково вивезений вдовою до Австралії. Не раз приймались рішення про систематизацію і видання щоденників та записів ученого, але лише 1923 р. побачила світ книга «Н. Н. Миклухо-Маклай. Путешествия, т. І», підготовлена академіком Д. Анучіним. До неї увійшли щоденники п'яти новогвінейських подорожей, статті про папуасів берега Маклая та нариси про життя народів і природні умови Океанії.

Колекції, зібрані М.-М., зберігаються в Музеї антропології та етнографії в Петербурзі.

М.-М. не раз бував в Україні, приїжджав на Київщину, досліджував морську фауну біля Одеси і на південному березі Криму.

МІЛЛЄР Дмитро Петрович (1(13). XI.1862—14(27). VI.1913) — один з перших дослідників історії українського права.

Народився в с. Котельві Охтирського повіту Харківської губ. (зараз — райцентр Полтавської обл.) у заможній дворянській родині. Закінчив Охтирську прогімназію, Харківську гімназію та історико-філологічний факультет Харківського університету (1888). У 1887 р. не маючи через сімейні обставини матеріальної підтримки від батьків, поступив нічним коректором у газету «Южный край». Там же продовжував працювати і після закінчення університету старшим коректором, потім постійним співробітником, а з 1903 р. і до кінця життя одним із фактичних її редакторів. З 1895 р. одночасно працював помічником бібліотекаря в Харківському університеті. Помер у Харкові, де й похований.

М. можна охарактеризувати як дослідника-ентузіаста, який не посідав конкретної науково-викладацької посади і не мав відповідних наукових ступенів або звань, але залишив разом з тим непересічні праці великої наукової вартості. Вчений був одним з перших учнів Д. Багалія і свій шлях в науці почав з дослідження історії Слобідської і Лівобережної України. Будучи активним членом Харківського історико-філологічного товариства, в основу більшості своїх праць він поклав документи історичного архіву, що перебував у розпорядженні товариства. Згодом у період, коли у суспільстві почав стрімко наростати інтерес до юридичних аспектів вітчизняної історії, М. все більше уваги став приділяти історії окремих юридичних інститутів на терені України. При цьому, за висловом М. Слабченка, М. належав до «старої школи малоросійських істориків-юристів, які були більше істориками, ніж істориками-юристами». Хоча сам М. боровся з таким домінуванням історії і на перший план намагався висунути юридичні норми. Проте без відповідної правничої підготовки вченому було важко аналізувати юридичну суть досліджуваних інститутів і основну увагу він звертав на їх формальний бік і зовнішню конструкцію. В умовах, коли історико-правових праць на українському грунті майже взагалі не було, дослідження М. мали піонерський характер, тому в літературі (зокрема у відомій «Енциклопедії українознавства») можна зустріти оцінку, що саме М. (разом з О. Кістяківським, М. Василенком та М. Слабченком) слід вважати фундатором української історико-правової науки.

Найбільший науковий резонанс мала праця М. «Очерки из истории юридического быта старой Малороссии», котра включала два самостійних нариси про історію земських, городських і підкоморських судів в Україні (вперше опубліковано 1895 р.) і про перетворення козацької старшини у дворянство (вперше опубліковано 1897 р.). В жанрі юридичної археографії була підготовлена М. разом з М. Плохинським публікація «Стародубського магістрата книга справ поточних (1690—1722)» (Харків, 1894) — цінне джерело з історії магістратського управління в Україні. Погляди М. на історію малоросійського права були також частково викладені в написаних ним історичних розділах восьмого тому популярного видання — «Народной энциклопедии» (М., 1912). Крім того, М. був автором фундаментальної історії Харкова за 250 років існування (разом з Д. Багалієм), брошур про О. Розумовського і Г. Потьомкіна, грунтовного огляду архівів Харківської губернії та понад десятка інших наукових праць, не рахуючи численних науково-популярних статей в «Южном крае». В останні роки свого життя М. працював над історією ремісницьких цехів в Україні-Гетьманщині. На думку Д. Багалія, ця праця була цілком вартою докторської дисертації.

За оцінкою сучасників, М. був спадкоємцем кращих традицій вітчизняної інтелігенції, позбавленим всяких партійних пристрастей «джентельменом з голови до ніг». Він був знавцем російської літератури, але разом з тим любив і завжди захищав рідне українське слово.

МІРЧУК Іван (1891—1961) — народився в Стрию. Український філософ і історик культури, громадський діяч. Від заснування Українського вільного університету (1921) і до своєї смерті був пов'язаний з цією найдавнішою екзильною науковою установою. З 1921 р. він доцент, з 1926-го — професор, з 1946 — ректор УВУ. Крім того, з 1926 р. професор, а 1930—1945 р.— директор Українського наукового інституту в Берліні; дійсний член НТШ (з 1938), з 1947 р. директор його історико-філософської секції, чл.-кор. Баварської АН (з 1949).

У своїй науковій діяльності М. став перед проблемою духовності як чинника, що філософсько-антропологічною рефлексією творить досліджувану суть «справді людського в людині», а також проблемою специфічності української духовності. Його праці, особливо «Історія грецької етики» і «Основи грецької етики», в яких виразно проглядається проблематика зв'язку між окремими елементами загальнофілософського світогляду, привели М. до головної проблеми — національного світогляду як вияву національної духовності. Цьому питанню вчений присвятив низку розвідок (напр., «Духовні прикмети українського народу», «Світогляд українського народу»).

Про українську філософію життя М. висловлювався так: «Її мета — шукання життєвої правди, її суть ніколи не знаходить свого вислову в чистій абстракції, в безінтересовнім пізнаванні речей, а прагне виявитися практично в чуттєво-релігійному, етичному ладі, в роз'ясненні світових подій». В українському персоналізмі М. відзначав специфічну рису українця, яка цілковито відрізняє його від «москаля» так, як відрізняється «українська громада від московського міру». Саме цей персоналізм як нахил і спроможність по-своєму визначати вартості нашого життя і нашої дії і по-своєму їх здійснювати, був проаналізований М. у праці «Толстой і Сковорода — два національні типи».

Численні й різнородні дослідження М. з історії української культури, з історії культури інших слов'янських народів, портрети окремих постатей — Сковороди, Толстого чи Масарика, мають свій спільний знаменник в

проблемі як особливості, так і альтернативності духовного розвитку різних культур.

М. був організатором українського наукового й культурного життя в Німеччині, посередником між культурами двох народів. Помер у Мюнхені.

МІХНОВСЬКИЙ Микола Іванович (1873—1924) народився в с. Туровка (тепер Яготинського р-ну Київської обл.). Вивчав правові науки в Києві. В студентські роки був одним з ініціаторів таємного братства «Тарасівці». Працюючи адвокатом, виступав на політ. процесах, брав активну участь в громадськ. житті. Його промова на Шевченківському святі 1900 р. в Полтаві та Харкові була надрукована у Львові брошурою під назвою «Самостійна Україна» і стала програмою Революційної української партії (РУП) в перший період її діяльності. В ній недвозначно висловлювалась думка про самостійну Україну. Поява брошури викликала жваву полеміку на сторінках тогочасних видань. Деякі з них, як напр. «Молода Україна» і «Діло», поставились до ідеї самостійності України прихильно, а ось чернівецька «Буковина» зайняла негативну позицію. В цій дискусії узяв участь І. Франко. Він написав статтю «Поза межами можливого», в якій піддав гострій критиці антисамостійницькі настрої «Буковини».

М. був одним з організаторів Української народної партії (УНП), для якої написав «Десять заповідей» та «Програму» (1906), що відстоювала ідею самостійності Укр. держави. В роки 1-ої світової війни М. мобілізували в царську армію. Там він працював військ. юристом. В Лютневу революцію 1917 р., будучи поручником воєнної юстиції, М. став ініціатором скликання 1-го укр. військового з'їзду (в якому взяли участь понад 200 військових) як першого кроку до утворення укр. нац. війська. На з'їзді була прийнята резолюція, в якій говорилося лише про домагання виділити на фронті всіх укр. вояків в окремі нац. частини. Але Тимчасовий уряд не сприйняв і досить обмежені вимоги. Та творення укр. збройних сил тривало. М. був організатором «Українського військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка», саме від нього він увійшов до Центральної Ради. В Києві у травні був сформований 1-й укр. козацький ім. Б. Хмельницького полк. Потім формувалися полки ім. І. Гонти в Умані, П. Сагайдачного в Житомирі і ін. містах. Велику роль в цьому відігравав М., що практично очолював роботу оргкомітету по створенню укр. військових частин.

М. був ініціатором повстання полуботківців (липень 1917), що мало на меті проголошення самостійності Укр. держави, але передчасне викриття його планів спричинилося до висилки М. на Румунськ. фронт. Під час Гетьманщини М. зблизився з Українською демократичнохліборобською партією, але після проголошення гетьманом утворення з Росією федерації взяв активну участь в поваленні режиму П. Скоропадського. Після встановлення радянської влади М. потрапив до тюрми, звільнившись з якої помандрував на Кубань, де працював у системі кооперації та освіти. Повернувся до Києва навесні 1924 р. в надії, що подальші переслідування його обминуть, але глибоко помилився. Тому він у квітні 1924 р. покінчив життя самогубством.

М. особа неординарна, суперечлива. В радянській історіографії його зображували як запеклого націоналіста; його ідеї, погляди тлумачили як консервативно-мракобісницькі, подібні до ідей Ніцше та ін. реакційних західних теоретиків. Між тим М. наголошував на необхідності боротьби з капіталізмом, водночас протиставляючи інтернаціональним гаслам соціалістичних і комуністичних партій. Він мріяв про єдину, неподільну, вільну, демократичну Україну — республіку робочих людей від «гір Карпатських аж до Кавказьких».

МОНТЕСК'Є Шарль (1689—1775), відомий французький вчений-державознавець, автор низки блискучих ідей і концепцій, які своєю значимістю перевершили багато тогочасних теоретичних розробок.

Це, перш за все, його чітка й струнка теорія розподілу влади, котра майже в незмінному вигляді ось уже близько чверті тисячоліття слугує людству, точніше його цивілізованій частині і все ніяк не може належним чином втілитись у життя посттоталітарних держав.

По-друге, міркування щодо існування і дії певних законів і закономірностей суспільного розвитку. «Я встановив загальні початки і побачив, що окремі випадки як би самі по собі підпорядковуються їм, що історія кожного народу випливає з них як наслідок і будь-який частковий закон, пов'язаний з іншим законом, або залежить від іншого, більш загального закону»,— зазначав він у праці «Про дух законів».

По-третє, М. став одним із засновників методу порівняльного аналізу.

По-четверте, перетворення міркувань Ж. Бодена про національний характер і дух народів на досить струнку концепцію духа нації, його обумовленості природньо-кліматичними та географічними умовами. «Багато речей правлять людьми: клімат, релігія, закони, принципи правління, приклади минулого, звичаї; як наслідок всього цього утворюється спільний дух народу»,— писав французький мислитель. «Законодавець, — продовжував він далі,— повинен пристосуватись до народного духу, оскільки цей дух не суперечить принципам правління, тому що краще всього ми робимо те, що робимо вільно і в погодженні з нашим природнім генієм».

По-п'яте, його думки про вплив географічних факторів на внутрішню і зовнішню політику держав і народів. Доречним буде зазначити, що ці думки М., а також Ж. Бодена, стали в пригоді при формуванні наприкінці XIX — початку XX ст. теорії геополітики. Щоправда, пізніше ці ідеї, як і сама теорія геополітики, були спотворені фашистами та нацистами. Але сьогодні вони, відроджені й очищені від скверни, знову входять до широкого наукового вжитку.

По-шосте, вчення М. про федеративний устрій держав. Цій надзвичайно складній і важливій етнополітичній проблемі присвячена дев'ята книга його праці «Про дух законів». Починається вона з положення про те, що «невеликі республіки гинуть від зовнішнього ворога, а великі — від внутрішньої болячки», під якою мались на увазі суперечності, антагонізми та конфлікти. «Щоб їх уникнути,— пише М.,— люди винайшли особливий устрій держави — федеративну республіку». І далі пропонує визначення, яке не може не вражати своєю чіткістю і коректністю. «Ця форма правління і договір, за допомогою якого декілька політичних організмів зобов'язуються стати громадянами одної більшої держави, яку вони побажали створити. Це суспільство суспільств, що становлять нове суспільство, яке може збільшуватись приєднанням до нього нових членів до тих пір, доки воно не стане достатньо сильним, щоб забезпечити безпеку державних одиниць, котрі входять до нього».

Досить цікавими є міркування М. про сили і режими, які виступають за федерацію, та її переваги над малою і великою централізованою унітарною державою. Республіки, тобто держави з демократичними режимами, писав він, «оберігають себе, об'єднуючись одна з одною, а деспотичні держави заради тієї ж мети відокремлюються, і, так би мовити, ізолюються одна від одної». Щодо переваг, то тут М. зазначав: «Складаючись з невеликих республік, федерація користується благами внутрішнього управління кожної з них, а для відносин зовнішніх — вона користується завдяки об'єднанню сил всіма вигодами великих монархій». Єдине, що слід додати, але не на докору М., так це те, що в його працях майже відсутній порівняльний аналіз достоїнств і недоліків, переваг та вразливих місць і унітарних, і федеративних держав.

І нарешті, т. зв. «європейська ідея». У праці «Про дух

законів» М., як і багато інших мислителів кінця XVII—XVIII ст. досить активно відстоював ідею єдності Європи. При цьому розглядав Європу як єдність в різноманітності і виступав проти спроб правлячих кіл деяких держав використати «європейську ідею» для встановлення своєї гегемонії над континентом. М. також заперечував ідею і відкидав проекти створення європейської федерації як нереальні для втілення в життя. Проте, він висловлював надії, що в умовах миру європейські держави будуть робити добро одна одній, а в умовах війни, якщо вже не вдасться її уникнути, завдавати менше шкоди.

Отже, в цілому теоретична спадщина М. стала вагомим внеском в формування політичної та особливо етнополітичної думки і значною мірою вплинула на тогочасне етнополітичне життя.

М. зайняв визначне місце в історії політичної думки завдяки розробці двох проблем. По-перше, створенню концепції розвитку людського суспільства на основі загального характеру нації, який визначає велич та падіння історичних суспільств. М. вважав, що кожній нації притаманна своя «універсальна душа», загальний характер, який визначає тільки цій спільності властивий спосіб мислення. Цей загальний характер є результатом взаємодії нескінченного ряду фізичних (клімат, грунт, ландшафт, географічне положення, ін.) та моральних (закони, релігія, звичаї, правила поведінки, ін.) чинників, і виступає певним імперативом для діяльності політиків. Саме тому суб'єктивні дії державців і їх рішення М. вважав незначимими для долі та розвитку суспільства. Причому, якщо для перших етапів етногенезу (дикість та варварство) визначальне значення мають фізичні чинники і, насамперед, клімат, то в цивілізованому суспільстві все більшого значення набувають фактори, в тому числі позитивні закони держави, а також політичний устрій. Фізичні причини продовжують і тут впливати на загальний дух нації, але їх дія може бути врахована і знівельована.

По-друге, обгрунтуванню теорії розподілу влади (законодавчої, виконавчої та судової), яку як ідею «змішаного правління» розробляли свого часу Аристотель, Цицерон, а пізніше Дж. Локк. Вихідною тезою теорії М. є визначальність свободи людини-громадянина, найбільшу небезпеку для якої становить державна влада, а особливо ті умови, що породжують можливість зловживання нею. Проти такого зловживання він і пропонує впровадити механізм, у якому одна влада врівноважує іншу, щоб не допустити ситуації, за якої одна людина або група керівних осіб обіймала б усі три гілки влади: ту, яка видає закони, ту, яка їх здійснює і ту, яка судить злочини і вирішує приватні справи. Принцип розподілу влади М. розглядав і як розподіл праці при здійсненні влади, і як результат взаємодії різноманітних соціальних сил.

Ідеї теорії розподілу влади М. мали великий вплив на формування американської конституції та західних демократій.

МУССОЛІНІ Беніто (29.7.1883 — 28.4.1945) — керівник італійської фашистської партії та фашистського уряду у 1922—1943 рр. та маріонеткового уряду т. зв. республіки Сало у 1943—1945 рр. Почавши свою кар'єру як соціаліст редактором органу Італійської соціалістичної партії «Аванті», М. згодом очолив антидемократичний державний переворот в Італії, ліквідував конституційні свободи та встановив у країні відверту фашистську диктатуру в межах так званої корпоративної держави, політика якої була підпорядкована націоналістичним, великодержавницьким домаганням (захоплення Ефіопії у 1936 р., Албанії — у 1936 р.).

Уклавши угоду з фашистською Німеччиною, втягнув Італію у Другу світову війну проти країн антифашистської коаліції. Захоплений партизанами та страчений за вироком військового трибуналу.

М. став виразником нео-, або паннаціоналізму, що цілковито відкинув та заперечив ранній європейський націоналізм, романтичний націоналізм XIX ст. з його гаслом «свобода, рівність, братерство» та потягом до міжнародної солідарності. Неонаціоналізм став спробою не стільки нового світогляду, скільки світовідчуття. Він всуціль емоційний, антинаціональний, свідомо ірраціональний. В ідеології паннаціоналізму переважає заперечення, доказом чого є часте вживання «анти» при визначенні його ідеології. «Доктрина фашизму» М. (1935) стала програмною публікацією, яка рельєфно та повно відобразила сутність і націософію неонаціоналізму. М. підкреслював антиіндивідуальний, антиліберальний, антисоціалістичний характер своєї політичної доктрини, водночас наголошуючи на авторитарному, корпоративному та тоталітарному її дусі. То ж не випадково в одній із промов ще 1926 р. М. сам підкреслив очевидні розбіжності між паннаціоналізмом та колишнім націоналізмом. «Ми, — писав М.,— репрезентуємо зовсім нову засаду в світі, повну, рішучу та остаточну антитезу демократії, плутократії, масонству, одним словом, для всього світу безсмертних засад 1789 року», тобто Великої французької революції.

Характерною для неонаціоналізму є еклектика. М., з одного боку, заперечував демократію, з іншого — вважав фашизм «найчистішою формою демократії, щоправда, не квантитетивної, яка базується на переважній більшості, але квалітативної, що має на увазі якість людей, себто, принцип еліти й меншості, що з огляду на це випливає». Сам фашизм М. характеризував як «демократію організовану, централізовану, авторитарну».

Ідеологічна плутанина в доктрині фашизму виявляється у М. й тоді, коли він, з одного боку, іронізує над містичним культом того божества, що називається «народ», а, скажімо, у зверненні до англійського загалу (5. I.1924) констатує, що «фашизм є безпосередньою маніфестацією народу». Саме М. наголосив на культі боротьби як головному рушії соціальної динаміки, обожнював війну, рішуче заперечував потребу всесвітнього та перманентного миру як найвищого ідеалу людського поступу. Фашизм, на думку М., «сприймає життя як боротьбу». Його концепція відкидає «міф щастя й еволюційного поступу», і з зневагою ставиться до «вигідного життя».

О. Бочковський звернув увагу на те, що в українському середовищі також з'явився «свій» неонаціоналізм в особі Д. Донцова, який вихваляє боротьбу та культ війни: «Лише один закон,— на думку Донцова,— вийшов недоторканим з катастрофи. Це Закон боротьби, яку Геракліт називав початком всіх речей, закон вічного суперництва націй, який панує над світом тепер так само, як панував в початках історії народів і держав» («Націоналізм», 1926). Донцов, слідом за М., відкидає національні досягнення попередньої доби, «протиставляє своє поняття націоналізму дотеперішньому нашому націоналізму XIX ст., націоналізму занепаду, або провансальства». Зрештою, він відкинув як свідчення «упадкового націоналізму» майже все, що дала українська націософія у XIX ст. (кирило-мефодіївців, Драгоманова, українофільство, народництво), словом, починаючи від Куліша і кінчаючи неомонархізмом.

Щодо паннаціоналізму М., то треба сказати, що його важливою ознакою став також культ держави, своєрідний панетатизм, етатократія, яка заперечувала право на національне самовизначення недержавних націй. М. підніс цей державний авторитаризм до рівня повного обожнення держави, персоніфікував націю в державі, але пріоритет віддав останній як націогенетичному чинникові, замість того, аби вважати державу результатом, визвольних і самостійницьких змагань нації. Отже, писав М., «не нація творить державу, як це було в старій концепції, концепції натуралістів, що була базою для публіцистичних міркувань про національні держави XIX ст. Навпаки, держава творить націю, що дає народу усвідомлення, йо-

го власної моральної єдності, спільної волі, а отже й творче існування...» М. не вважав саму національну свідомість що грунтувалася на мовно-літературній відрубності, націогенетичним чинником. Визнаючи державу за творця нації, а не її творіння, М. перекреслює право народів на самовизначення як націогенетичний принцип, що обгрунтовує право державної нації створювати недержавні народи у своєму складі. Саме фашистська Італія пішла цим шляхом, вела безоглядну примусову асиміляцію іншонаціональних меншин (югославської, німецької) аж до італізації прізвищ та імен словенців, хорватів тощо.

Паннаціоналізм, пропагований зокрема італійським фашизмом, чимало запозичив з тактики більшовизму, який у досягненні своїх цілей не мав жодних моральних застережень, виходячи з аморального підходу: «мета виправдовує засоби». М., щоправда, ідеологічно не був прихильником програмного аморалізму. Навпаки, він підкреслював етичність своєї доктрини. Це — в теорії, а на практиці — керувався, за його ж словами, тими само принципами: «мета освячує засоби», добачаючи в цьому гаслі вияв певної доктрини, «заклик до боротьби, прийняття ризику, що випливає з неї, новий стиль італійського життя. Звідси — ставка на терор та насильництво як головні засоби для втілення провідних ідей фашизму, на диктатуру як політичну систему державного мистецтва».

О. Бочковський з цього приводу проводить паралель між поглядами М. та Донцова, який, відверто наголошував саме на ідеологічному аморалізмі як одній з визначальних вимог свого «вольового націоналізму», що заперечує усталені моральні критерії та вимоги.

НІМЕЦЬКІ ПРОСВІТИТЕЛІ (внесок у розробку етнополітичних ідей). Теоретичні погляди Н. п. формувались під впливом трьох основних факторів. По-перше, особливостями внутрішнього життя Німеччини, яке характеризувалось політичною роздрібленістю (відсутність єдиної держави та існування багатьох карликових монархій), небезпекою втрати незалежності держави чи частини її території, економічною відсталістю, етнічною строкатістю населення тощо. По-друге, уповільненою ходою процесу індустріалізації та запізнілим характером модернізації всіх сфер суспільного життя держави. Потретє, впливом Американської і особливо Французької революції. Все це і обумовило певну непослідовність та внутрішню суперечливість творчого доробку представників німецького Просвітництва.

Характеризуючи розвиток етнополітичної думки в Німеччині XVII — поч. XIX ст., слід зазначити: 1) саме ця країна — поліетнічна за складом населення, економічно відстала, поділена на дрібні князівства, не раз принижена й окупована іноземними військами — подарувала світові цілу плеяду видатних мислителів і вчених, зокрема, І. Канта, Й.-Г. Гердера, Й.-Г. Фіхте, Г. Гегеля та багатьох інших. Німеччина виявилась «колискою» цілої низки концепцій і теорій, які стали етапними в розвитку світової етнополітичної думки; 2) надзвичайно велику актуальність і значимість мали й мають висунуті німецькими вченими концепції самовизначення особи і народу (І. Кант), етнічної (національної) належності (Й.-Г. Гердер), етнічної та психологічно-історичної теорій нації (Й.-Г. Гердер, Г. Гегель) тощо; 3) німецькі науковці, слідом за американськими вченими і політиками, одними з перших в Європі висловились за користь різноманітності культур, зрозуміли і відзначили вселюдську цінність кожної з них; 4) німецькі мислителі, зокрема Г. Гегель, першими виявили процес політизації етнонаціональних груп і започаткували його вивчення. Вони розпочали також дослідження національних конфліктів і боротьби націй за «місце під сонцем»; 5) Німеччина виявилась однією з найбільш придатних країн для розвитку досучасного націоналізму і його перетворення на націоналізм сучасного типу, а з часом і розколу на дві основні течії: ліберально-демократичну та консервативну. Німецькі вчені одними з перших зафіксували і теоретично оформили ці досить складні й суперечливі процеси. Вони першими звернули увагу на величезну потенційну силу націоналізму. Водночас Й.-Г. Фіхте та Г. Гегель почали перетворюватись на прихильників консервативного націоналізму, намагаючись поставити його на службу авторитарно-тоталітарного режиму та закритого суспільства; 6) німецькі науковці висунули багато концепцій і розробили чимало ідей з проблем війни і миру між народами. Далеко не з усіма цими концепціями можна погодитись. Але деякі з них, зокрема, концепцію вічного миру (І. Канта) можна віднести до вселюдських цінностей.

Загалом концепції і теорії Н. п. XVIII — поч. XIX ст. збагатили світову етнополітичну думку і значною мірою вплинули на розвиток етнополітичних процесів у всьому світі.

ОВСЯНИКО-КУЛИКІВСЬКИЙ Дмитро Миколайович (1853—1920) — мовознавець, сходознавець, історик літератури. Нар. в Каховці, закінчив Одеський ун-т (1876). Працював у Одесі (з 1882), в Харкові (1888—1905), в Петербурзі — професор санскриту, іранських мов та ін. сходознавчих предметів, почесний член АН у Петербурзі.

Визначні праці в галузі індо-европейської міфології: «Опыт изучения вакхических культов индо-европейской древности» (1884), «К истории культа огня у индусов в эпоху Вед» (1887), «Основы ведаизма» (1909) та ін. В своїх дослідженнях з літературознавства, мови, аналізу художньої і наукової творчості О.-К. продовжував розробку принципів «психології творчості», розпочату О. Потебнею та О. Веселовським. З його ініціативи і за сприяння в Харкові видавався науковий збірник «Вопросы теории и психологии творчества».

В галузі етнопсихології — його праця «Психология национальности» (П., 1922). Під ред. О.-К. 1911 р. вийшов п'ятитомник «История русской литературы XIX века». Серед закордонних видань опубліковані анонімно в Женеві «Записки южно-русского социалиста» (1877). Під час перебування за кордоном (1877—1882) був у дружніх стосунках з М. Драгомановим, про якого написав у «Воспоминаниях» (1923). Своєму вчителеві О. Потебні присвятив працю «Потебня как языковед-мыслитель» (1893). Досліджував творчість Т. Шевченка — в 1911 р. виступив з доповіддю «Національні і загальнолюдські елементи в поезії Т. Шевченка».

1913—1918 рр. О.-К. був співробітником «Вестника Европы».

ОГІЄНКО Іван Іванович (митрополит Іларіон) (2.I. 1882, Брусилів на Київщині, тепер Житомирської обл.— 29.III.1972, Вінніпег, Канада) — укр. політ., культ. та церк. діяч. Після закінчення початкової школи (1896) навчався в Київській фельдшерській школі, якийсь час працював помічником лікаря, самостійно вивчав лат. та грецьку мови. Екстерном склав іспити на атестат зрілості в Острозькій гімназії. Після того — студент Київського ун-ту св. Володимира (спочатку мед., а потім — історико-філолог. фак-тів), який успішно закінчив у 1909 р., а через кілька років захистив магістерську дисертацію про творчість видатного укр. полеміста XVII ст. Й. Галятовського. О. вчителював у комерц. школі й слухав лекції на Вищих пед. курсах, викладав у гімназії (рос. мову і літ-ру) та ун-ті (історію східнослов'ян. наголосу). У 1917 р. Центральна Рада доручила йому викладати в Київському ун-ті курс історії укр. мови. Упродовж 1917—1918 рр. О. пише та видає посібники, метод. розробки, підручники для шкіл та самоосвіти («Українське писання», «Укр. граматика для навчання в народних школах», «Порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає навчатись укр. мови», «Вчімося рідної мови»). З 1917 р.

О. береться також за переклад «Біблії» укр. мовою. З 1918 — проф. Київського ун-ту. На Всеукр. православ. церк. соборі (1918) О. виступив з доповіддю «Відродження укр. церкви». Гетьманський уряд призначає його головою комісії створення нових вищих шкіл. На цій посаді він організував укр. держ. ун-ти в Києві та Кам'янець-Подільському, укр. іст. фак-т (приватний) в Полтаві, викладав укр. мову на Вищих жіночих курсах, у Духовній академії, в ун-тах. У 1918 р. виходить його праця «Укр. культура» (першим тиражем — 100 тис. прим., другим — спеціально для укр. армії.— 1 млн. прим.). З липня 1918 р. О.— ректор Укр. ун-ту в Кам'янець-Подільському. У першому та другому урядах Директорії УНР він — міністр освіти. У січні 1919 р. уряд доручив О. скласти програму свята проголошення акта Соборності України. Він і визначив дату свята — 22 січня. У тому ж році О. — міністр віросповідань. З 1920 р. за дорученням С. Петлюри виконує обов'язки керівника держ. апарату УНР. Поразка визв. змагань укр. народу привела О. до еміграції. Разом з урядом УНР він зупиняється у м. Тарнові (Польща). Тут засновує вид-во Укр. автокефальної церкви, а також бере участь у заснуванні укр. народ. ун-ту та гімназії, укр. пресового бюро тощо. Одночасно займається науково-дослідницькою роботою («Укр. Пересопницьке Євангеліє 1556 року» (Тарнів, 1921); «Мова українська була мовою Церкви» (Тарнів, 1921); «Мова церковнослов'янська у Литві й Польщі у 15—18 століттях» (Варшава, 1929 — польською мовою); «Укр. літерат. мова 16 ст. і укр. крехівський Апостол 1560 р.» у 2-х т. (Варшава, 1930), підготовкою словників («Укр. правописний словник», «Історичний словник укр. мови», «Словник мови Шевченка», «Словник місцевих слів», «Укр. стилістичний словник»). У 1924—1926 рр. О. викладав укр. мову та літ-ру в учительській семінарії у Львові, а 1926 р. став проф. відділу православ. богослов'я Варшавського ун-ту, з якого був звільнений під час «пацифікації» в 1932 р. У 1931 р. за працю «Укр. літерат. мова 16 ст. і укр. крехівський Апостол 1560 р.» ун-т чеського міста Брно присудив О. наук. ступінь док. філософії. 1940 р. О. прийняв чернечий постриг у Яблочинському монастирі, а у жовтні того ж року митрополит Діонисій за кілька днів висвятив його на диякона й ієромонаха, возвів у сан архімандрита, єпископа, архієпископа Холмсько-Підляського. Через 4 роки він був удостоєний сану митрополита (16 вересня 1944). З квітня 1945 по вересень 1947 р. О. перебував у Лозанні (Швейцарія). На запрошення віруючих з Канади восени 1947 р. поселяється у Вінніпезі. Упродовж 4-х років (1947—1951) працює при парафії св. Покрови, налагоджує зв'язки між парафіями Укр. греко-православ. церкви в Канаді, займається літерат. та наук. працею. Надзвичайний собор УГПЦ у Канаді (Вінніпег, 8—9 серпня 1951) обирає О. первоієрархом. Він стає митрополитом усієї Канади. О. розбудовує богословський фак-т Манітобського ун-ту, є його деканом протягом багатьох років. Одночасно добивається того, щоб фак-т здобув паралельно автономний статус: Колегії ім. апостола Андрія. Стараннями О. виникали літні та недільні школи для укр. молоді, він організував і очолив Науково-богословське товариство. У Канаді виходить ряд його праць з історії церкви, укр. культури: «Поділ єдиної Христової Церкви і перші спроби поєднання її» (1953), «Візантія й Україна» (1954), «Іконоборство» (1954), «Українська Церква за час Богдана Хмельницького» (1956), «Українська Церква за час руїни 1657—1687» (1956), «Преподобний Іов Почаївський» (1957), «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця» (1958). О. також автор ряду літерат. творів. Протягом багатьох років перекладав укр. мовою Біблію. Повністю його переклад «Біблії або книг св. Письма Старого й Нового Заповіту» був опублікований Британським біблійним товариством у Лондоні 1962 р.; передруковувався багато разів у 80—90-рр.

ОГОНОВСЬКИЙ Олександр (17.III.1848—10.II.1891). Професор цивільного права Львівського університету, західноукраїнський політичний та громадський діяч. Народився в м. Букачівці (нині Івано-Франківська обл.). Навчався одночасно на філософському та юридичному факультетах Львівського університету. Після закінчення проходив стажування в адвокатській конторі і одночасно займався науковою роботою. 1872 р. розпочинає викладацьку діяльність у Львівському університеті, а через рік стає доцентом австрійського приватного права з українською мовою викладання, першим викладачем права, який читав свої лекції українською мовою, 1880 р. в Лейпцігу побачила світ фундаментальна праця О., присвячена розглядові майнових прав подружжя в австрійському приватному праві. Вона була першим таким дослідженням в німецькомовній літературі. На підставі цієї праці О. стає професором приватного права з українською мовою викладання. 1886 р. його обирають деканом юридичного факультету Львівського університету. Вже після смерті О. професор П. Стебельський видав двотомний підручник з цивільного права, написаний О. українською мовою. О. був також куратором створеного студентами «Кружка правничого» — першого професійного об'єднання українських правників на західноукраїнських землях. Саме за ініціативою О. в цьому товаристві було розпочато роботу над виробленням української правничої термінології, результатом якої став випущений К. Левицьким 1893 р. українсько-німецький юридичний словник. Ряд наукових праць О. опубліковано в організованому за його підтримкою 1889 р. першому юридичному україномовному журналі в Галичині «Часописі Правничій», зокрема дослідження, присвячені розглядові проблем зобов'язань в цивільному праві, помилки та її юридичних наслідков тощо. Наукові праці О. публікувались також в німецьких, австрійських, польських юридичних виданнях.

О. відіграв значну роль не тільки в науковому, а й в суспільно-політичному та громадському житті України. Він був одним з ініціаторів створення студентського товариства народовського напрямку «Дружній лихвар», одним із засновників Товариства ім. Т. Шевченка та «Просвіти». Особливо велика його роль у становленні політичного життя українців Галичини. О. не тільки підтримав ініціативу Ю. Романчука щодо створення політичного товариства «Народна рада», але й до кінця 1890 р. був його головою та автором програми. 1888 р. О. разом з Ю. Романчуком їдуть до Відня, і ставлять перед найвищими австрійськими урядовими чинниками вимогу докорінної зміни державної політики щодо українського населення в Австро-Угорській монархії. Цим візитом розпочинається новий етап політичної боротьби українського народу за надання і гарантування йому прав і свобод, проголошених австрійською конституцією. Поряд з активною політичною діяльністю О. багато зробив для зростання національної свідомості населення Галичини. Він був довголітнім редактором заснованого за його участю українського літературно-політичного часопису «Правда», одним із засновників «Діла», мав визначальний вплив на формування світогляду таких лідерів українського руху в Австро-Угорській монархії, як К. Левицький, Є. Олесницький, А. Чайковський, А. Горбачевський, що навчалися у Львівському університеті в період викладацької діяльності О.

ОКІНШЕВИЧ (Окиншевич) Лев Олександрович (25.I (7.II)1898—7. XI.1980) — український і білоруський правознавець, один з найвидатніших представників історико-юридичної науки в діаспорі.

Народився в Петербурзі у родині дрібного залізничного службовця, юриста за освітою. Батько помер 1906 р. невдовзі після переїзду до Києва. Навчався у Києві в приватній гімназії «групи батьків» (1907—1912), в колегії П. Галагана (1912—1916), у 2-ій військовій школі (сі-

чень-травень 1917), яку закінчив із званням прапорщика. Далі служив у запасному полку в Симферополі та у 134-му Феодосійському полку на Румунському фронті. Демобілізувався весною 1918 р. й поновив розпочаті ще восени 1916 р. студії на юридичному факультеті Київського університету. В червні 1921 р. захистив дипломну працю «Обрання гетьмана на Україні-Гетьманщині», і за рекомендацією свого колишнього екзаменатора академіка М. Василенка був зарахований науковим співробітником у Комісію історії західноруського і українського права ВУАН. Став одним з найближчих помічників М. Василенка (голови комісії), протягом 1922—1929 рр. виконував обов'язки секретаря комісії. Одночасно у 1925—1928 рр. навчався в аспірантурі Науково-дослідної кафедри історії України (кафедрою керував М. Грушевський, а аспірантурою його брат О. Грушевський).

Відігравав помітну роль в академічному житті. Був секретарем місцевкому ВУАН, головою академічного осередку секції наукових працівників профспілки працівників освіти, систематично виступав на різних зборах, входив до багатьох громадських комісій тощо. У 1929—1931 рр.— директор видавництва ВУАН, 1931—1932 рр.— заступник секретаря соціально-економічного відділу ВУАН. Весною 1933 р. у час репресій і академічної руїни перейшов працювати професором історії Ніжинського педагогічного інституту. В кінці листопада був усунутий з посади і після кількох місяців безробіття на початку березня 1934 р. влаштувався юрисконсультом на будівництві міднорудного комбінату на березі о. Балхаш (Казахстан). 1937 р. переїхав до Смоленська. Там же і в сусідній В'язьмі працював юрисконсультом до початку Великої Вітчизняної війни. У вересні 1941 р. евакуйований до Ростова-на-Дону, потім мобілізований. Потрапив у німецький полон поблизу Яготина, але був звільнений разом з іншими полоненими, на котрих не було військової форми. Наприкінці вересня 1941 р. пішки добрався до Києва. За окупаційного режиму співробітничав у міській управі, в газеті «Нове українське слово», в судових органах, у науково-дослідному інституті краєзнавства. В 1943 р. евакуювався на захід.

По кілька місяців жив і працював у Львові, Станіславі (зараз Івано-Франківськ), Празі та різних таборах для переміщених осіб. Був обраний деканом правничого факультету Українського вільного університету в Мюнхені. В червні 1949 р. виїхав до США, де осів у Нью-Йорку. Перебивався фізичною працею, потім (1951—1954) працював над одним з «радянознавчих проектів» в Колумбійському університеті. З 1954 р. і до виходу на пенсію в лютому 1969 р. працював каталогістом і бібліотекарем у бібліотеці Конгресу США у Вашингтоні. Останні роки життя тяжко хворів. Помер у Гілкрест Гілсі (штат Меріленд).

Наукове визнання вченому принесли у першу чергу його класичні праці з історії державного права України-Гетьманщини. До них належать підготовлена під час роботи у ВУАН монографія «Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст.» у 2-х ч. («Праці комісії для виучування західно-руського та українського права». Вип. 6, 8. К., 1929—1930); нариси «Рада старшинська на Гетьманщині» («Україна». 1924. ч. 4), «Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст.» («Праці комісії для виучування західноруського та українського права». Вип. 2. К., 1926), а також пізніше опублікована монографія «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст.» («Записки НТШ». Т. 157. Мюнхен, 1948). У роки еміграції О. все більше цікавиться проблемами методології юридичної науки, працює над систематичним узагальненням своїх поглядів на історію розвитку державно-правових інститутів України. Наслідком цих пошуків стали монографії «Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства» (Мюнхен, 1947), «Огляд історії філософії права» (Мюнхен, 1948), «Вступ до науки про право і державу» (Мюнхен, 1949). В цих та інших працях вчений запропонував власне визначення предмета історії українського права як «дослідження постання і розвитку відносин і правил поводження в суспільних організованих союзах, що їх на протязі своєї історії творив український народ на опанованій ним території», дав кілька оригінальних варіантів періодизації історії Української держави і права (напр., пропонував виділяти всього три основні історичні періоди: феодальний, становий і модерний). О. був автором багатьох статей і рецензій з різних проблем українського права. Ряд його праць опубліковано білоруською мовою. Вченому зокрема належать наукові пріоритети у дослідженні правового статусу білоруського козацтва, проблем становлення білоруської юридичної термінології. До творчого доробку О. також належить низка досліджень бібліографічного характеру, зокрема, грунтовний аналіз радянської історіографії з питань історії США та Латинської Америки. Всього ним опубліковано близько 130 праць українською, білоруською, російською і англійською мовами.

У поглядах на національне питання О. як типовий представник «школи М. Василенка» відзначався широким демократизмом і зважливою поміркованістю. Далося взнаки й те, що батько його був білорусом, мати походила з чесько-російського роду, а сам О. найбільш плідні періоди свого творчого життя провів серед української інтелігенції, перейнявши її менталітет з усіма випливаючими з цього наслідками. З ряду причин вчений після бурхливої громадської активності у 20-і рр. і кількох «критичних» статей 30-х рр., які потім називав вимушеними, свідомо уникав різких політичних оцінок і був досить замкнутою людиною. Його наукові праці дозволяють судити, що в оцінці історії України і, зокрема, українсько-російських відносин, він був близьким до поглядів А. Яковліва і не поділяв романтичного захоплення українською ідеєю, притаманного Р. Лащенку та іншим правознавцям-емігрантам. Разом з тим, вчений підкреслював: «Україна, де пройшла значна частина мого життя, була ніби моєю другою батьківщиною і предметом моїх дослідчих праць. Я щиро симпатизував боротьбі за національне українське відродження». Додамо до цього, що особистий внесок О. в українське відродження безперечний і дістав високу оцінку в українській довоєнній і повоєнній зарубіжній історіографії. Вченого високо цінував академік М. Василенко, його ім'я користувалося великою пошаною в Науковому товаристві ім. Шевченка, Товаристві українських правників у США, Українській вільній Академії наук і Українському історичному товаристві. О. також був дійсним членом Білоруського інституту науки й мистецтва і йому навіть пропонували очолити цей інститут, котрий розглядався як своєрідна Білоруська Академія наук в еміграції.

Нині, після тривалого періоду замовчування, життя і творчість О. все більше провертає увагу дослідників не тільки за кордоном, а й в Україні, де готується ряд праць бібліографічного та історіографічного характеру.

ОЛЕСНИЦЬКИЙ Євген (5.III.1860—26.X.1917). Один з українських політичних та громадських діячів кінця XIX — початку XX ст., вчений-правник.

Народився в с. Говилові Великім на Тернопільщині. Закінчив Тернопільську гімназію та юридичний факультет Львівського університету, тут же здобув ступінь доктора права. 1891 р. відкрив адвокатську канцелярію в Стрию, де працював аж до 1908 р., коли переїхав до Львова. Помер у Відні, похований в Стрию.

Практично немає аспекту політичного, громадського, культурного чи економічного життя українського народу, до розширення та поглиблення яких не доклав своїх зусиль О. Сформувавши на основі ідей М. Драгоманова своє життєве кредо, він до кінця був відданим ідеї слу-

жіння рідному народові та прогресу суспільства. Теоретичним виявом цих ідей була програма Національно-демократичної партії, утвореної при активній участі О. Ще будучи студентом, він перекладає й публікує власним коштом в «Дрібній бібліотеці», організованій І. Франком, працю М. Добролюбова «Авторитет у вихованні». 1884—1886 рр. видає 17 випусків «Русько-української бібліотеки», до якої увійшли твори відомих українських письменників. О. був одним із засновників часопису «Діло», в якому пізніше друкувалися його ґрунтовні огляди практично кожного нового законодавчого акта, співпрацював з «Батьківщиною», чотири роки редагував гумористичний журнал «Зеркало». Спільно з К. Левицьким та А. Горбачевським заснував і деякий час видавав «Часопись Правничу». Будучи у правлінні «Руської бесіди» референтом українського народного театру перекладає українською мовою ряд драматичних творів, зокрема лібретто «Циганського барона». Підготував також ряд перекладів для «Бібліотеки найзнаменитіших повістей «Діла». Переїхавши до Стрия, О. заснував тут філії багатьох українських культурних та громадських товариств («Просвіта», «Боян», «Руська бесіда» та ін.). Велика заслуга О. в будівництві чи не найбільшого на західноукраїнських землях «Народного дому».

Поряд з розвитком культурних та громадських інституцій, О. значну увагу приділив розбудові українських господарських та економічних товариств. Саме на Стрийщині почали створюватись молочарні спілки, об'єднані пізніше в «краєвий молочарний союз», найпотужнішу економічну структуру, що висунула Галичину в число провідних експортерів молочних продуктів, зокрема масла в Європі. За участю О. було утворено «Краєвий кредитовий союз». Господарська виставка, проведена в Стрию 1908 р., була своєрідним підсумком діяльності О., показала, що українське суспільство має колосальний економічний потенціал, який, при належній організації, може забезпечити добробут всьому населенню. З переїздом до Львова О. головну увагу приділяє створенню товариства «Сільський господар», що пізніше мало визначальний вплив на економічний розвиток регіону.

Славу захисника народних інтересів принесла О. адвокатська та політична діяльність, зокрема, його виступ у справі по звинуваченню Т. Окуневського в образі намісника Бадені, та при обороні селян, притягнутих до відповідальності у справі виборів. Тому 1900 р. при додаткових виборах до Галицького сейму О. був обраний послом від Жидачівщини, а в 1901 р.— послом від Стрийщини. В сеймі очолював Український сеймовий клуб. На перших загальних виборах до парламенту (1907) його також обрано послом від Стрийщини. З початком 1-ої світової війни О. — один з ініціаторів створення Загальної Української Ради, виступав з рядом проектів утворення окремого коронного краю з українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини.

О. належить ряд наукових праць з юридичних проблем. В основному це ґрунтовний аналіз та коментар діючого австрійського законодавства. Багато зроблено О. для правової просвітницької роботи в цілому, для підняття культурного рівня українського населення Галичини. Саме тому товариство «Просвіта» обрало його своїм головою 1906 р., а також почесним членом. О. був дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка з 1900 р.

ОРТЕГА-І-ГАСЕТ Хосе (1883—1955) — ісп. філософ-публіцист, громадський діяч, один з найбільш глибоких інтерпретаторів сучасної зах. культури. В дослідженні останньої найбільше значення має праця «Повстання мас», О.-і-Г. вважає основним політичним феноменом XX ст. загальну соціальну дезорієнтацію і виникнення масового суспільства, головною ознакою якого є скупчення людей в містах — виникнення натовпу. Натовп — це механічна сукупність людей, що не мають відмінних рис. Масове суспільство є ознакою найтяжчої кризи, яку тільки можуть переживати народи, нації, культури. Простежуючи генезис цього явища, О.-і-Г. аналізує природу сучасної держави. Особливістю держави сучасного типу, на відміну від ін., в т. ч. давніх типів держав є те, що це не нац. держави. Тому питання про їхній генезис збігається з питанням про виникнення націй. Але до цих пір немає точного визначення нації в сучасному значенні цього слова. Найбільш поширеним є визначення, що походить від романтиків і розуміє націю як сукупність людей, що мають спільне минуле, спільну територію, мову, природні кордони. На думку О.-і-Г., тут змішуються два принципи: той, що сприяє її консолідації і перетворенню в єдине ціле, і той, що надихає на створення нації і сприяє її формуванню. Куди б не впав наш погляд, ми бачимо, що до складу нових держав входять люди різн. племен. Що ж таке нація, якщо її не можна визначити як спільність крові та існування на спільній території? Якщо ми прослідкуємо історію розвитку сучасних націй, то побачимо, що те, що в певний іст. момент, здавалось, складає націю, в наступний момент бути нацією переставало. Спочатку нацією здається плем'я, потім до її складу входять ін. племена і народності, пізніше виникає графство, королівство. Намагаючись пояснити, як утворились сучасні держави (напр., Франція або Іспанія), «історики» виходять з того, що ідея їх існування вже перебувала десь в глибині душі народів, так, ніби французька чи іспанська нації з'явились зразу, а не в результаті важкої двохтисячолітньої роботи історії. Спільність крові і мови — це не причина, а наслідок об'єднання в одну державу. Остання не є стихійним співіснуванням людей, об'єднаних кровними зв'язками. Держава виникає тоді, коли люди, не об'єднані родинними зв'язками, змушені існувати разом. Це добровільне об'єднання людей для здійснення спільної мети. Нація в тому розумінні слова, в якому воно вживається на Заході, означає єдність двох іпостасей: суспільної влади громадян, що їй підкоряються. Що ж об'єднує мільйон людей, які підкоряються одному типу влади? Це не сила кровної спорідненості і не лінгвістична єдність. Відносна однорідність мови, якою зараз користуються нації, є результат політ. об'єднання. Утворена держава нівелює первісні розбіжності в складі крові, вимові слів. Будь-якій лінгвістичній єдності передує об'єднання за політ. принципом. Держава завжди була великим перекладачем-політологом. Племінна спільність не могла лягти в основу формування нації, напроти, державі в процесі свого формування доводилось долати і такі перепони, як поліетнізм і багатомовність. Секрет нац. держави полягає якраз у тому, що вона була задумана як така. Пояснення цьому треба шукати не в біолог. чи географ. чинниках, а в політиці. На відміну від ін. типів держав, в сучасній державі індивідууми висловлюють радикальну єдність з діями інститутів спільної влади, надаючи їм допомогу. Якщо держава є здійсненням спільних зусиль, то одна з її характеристик — процес творення. У зв'язку з цим політ. суб'єкт є активним діячем держ. діяльності. Це головне, все ін.— раса, кров, клас — відступає на другий план. Це абсолютно нова спільність людей. В державу нас об'єднує не те, чим ми була вчора, а те, що ми будуватимемо спільними зусиллями завтра. Така політ. тенденція сприяла об'єднанню все більшої кількості людей, і ця здатність до злиття не обмежена. Тому нація — це процес, а не результат процесу. Людське існування постійно націлене на майбутнє. Якби нація жила лише минулим і сучасним, ніхто б не став захищати батьківщину від ворогів. Захищаючи націю, ми захищаємо завтрашній день, а не вчорашній. План спільної діяльності на майбутнє об'єднує націю в одне ціле. Для існування нації достатньо, щоб вона мала проект власного існування, хай навіть він і не завжди втілюється в життя, що не раз траплялось в історії. В такому разі мова йде про нації, що не склались (напр.,

бургундська). З нац. точки зору нац. держава є особлива структура, яка має плебісцитний характер, тобто постійне всенародне обговорення сусп. проблем. Процес формування європ. націй пройшов три етапи: 1) об'єднання етніч. груп, найбільш близьких лінгвістично і географічно; 2) внутрішня консолідація. Те, що опинилося «за», починає сприйматися як чуже і потенційно вороже. В цей період нац. ідея проголошує свою окремішність, замикаючись на собі. Виникає націоналізм; 3) держава міцна. З'являється нове завдання: об'єднання з ін. народами, розуміння того, що їхні інтереси і мораль близькі до наших інтересів і разом ми можемо протистояти віддаленим народам. Виникає нове розуміння нац. ідеї. Європ. держави знаходяться на третьому етапі свого розвитку. Вони досягли свого росту. Зараз вони не можуть існувати в тому вигляді, в якому існували. Прийшов час вийти за свої межі. Натомість маємо духовну близькість, спільну психолог. структуру, спільну культуру європ. націй. Ідея нац. об'єднання може стати загальноєвроп. ідеєю. Лише спільне вирішення завдання по створенню великої континентальної нації може примусити забитися знову слабкий пульс європ. життя.

ОТІС Джеймс (XVIII ст., роки життя не встановлено), публіцист, один з політичних діячів тодішньої англійської колонії Массачусетс в Північній Америці. Звернувшись до теоретичної спадщини західноєвропейських просвітників і не знайшовши там розробок з проблем колоніальних народів, він почав займатись їх дослідженням. В памфлеті «Виклад і обґрунтування прав Британських колоній» (1764) О. одним з перших запропонував теорію прав колоніальних народів. В ній він заперечував зверхність одного народу над іншим, колоніальний гніт і визиск, відстоював ідею рівності прав колоністів і мешканців метрополії.

Щоправда, вирішення колоніальної проблеми О. вбачав в інтеграції колоній і метрополії в єдину світову конституційну монархію. Головними аргументами на користь цього шляху вважав етнічний фактор, зокрема, «кровну спорідненість» мешканців англійських колоній і Британської метрополії, спільність їх мови, культури, способу життя, звичаїв, традицій та ін. Такий підхід свідчив про недостатній рівень розвитку національної свідомості англійських колоністів. Не обійшлось тут і без впливу поширених тоді і в колоніях, і в метрополії думок про те, що в разі відокремлення колоній останні загинуть, оскільки будуть розірвані торговельні, економічні, промислові, військові та інші зв'язки. Однак таке становище змінилось досить швидко, і ідеї О. набули нового звучання. Проте саме його слід вважати одним із засновників теорії прав колоніальних народів.

ПАНЕЙКО Юрій (3.IV.1886 — 18.VIII.1973). Український вчений-правник, професор та ректор Українського вільного університету (УВУ) в Мюнхені. Народився в Золочеві на Львівщині. Після гімназії вступає на юридичний факультет Львівського університету, який закінчує 1910 р., отримавши ступінь доктора права. В 1911 р. продовжує навчання в університеті в Галле, де вивчає державне і адміністративне право. 1926 р. в Парижі виходить друком праця П. «Генеза й підстави європейського самоврядування». На її основі П. затверджують доцентом адміністрації й адміністративного права Ягеллонського університету в Кракові. Через два роки він переїздить до Вільнюса, де очолює кафедру адміністрації й адміністративного права, попередньо ставши надзвичайним професором. З 1931 р. П. декан факультету права і суспільних наук Вільнюського університету. З 1936-го — звичайний професор. Після війни переїздить до Баварії й отримує запрошення на кафедру адміністрації й адміністративного права УВУ. В цьому ж році його обирають ректором УВУ. Саме завдяки П. баварським міністерством освіти було визнано УВУ як вищу школу з правом надання наукових ступенів. П. був дійсним членом Української вільної Академії наук і головою її секції права й державно-політичних наук, дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

Більшість довоєнних праць П. написана польською мовою, під час викладацької діяльності в УВУ він підготував фундаментальне дослідження «Основи самоврядування» (Мюнхен, 1963). Головну увагу приділив з'ясуванню суті адміністрації та її місця в державній структурі. В працях П. знайшла ґрунтовний аналіз також проблема етичності, співвідношення професіоналізму і відповідальності посадових осіб.

У своїх наукових доробках П. часто зупинявся і над майбутнім адміністративним устроєм незалежної Української держави. Він вважав, що для неї найбільш відповідною була б французька система державної адміністрації, або подібна до неї австрійська, головною перевагою яких є простота і ясність. П. критично сприймав німецьку систему, як непомірно ускладнену. Ця система, на думку вченого, функціонує виключно завдяки високому професіоналізму державних службовців та їх сумлінному ставленню до своїх обов'язків.

По суті П. єдиний український вчений-правник, який глибоко і ґрунтовно проаналізував проблеми адміністрації та самоврядування. Він підкреслював, що крім територіального самоврядування, існує ще й нетериторіальне, під яким розумів публічно-правові об'єднання, що виступають як професійне, господарське, культурне, конфесійне та інше самоврядування. Саме організація і розвиток нетериторіального самоврядування, на думку П., могла б стати підставою для нової «станової» організації держави, в якій була б збережена рівновага та взаємопогодження інтересів усіх суспільних верств. А зміцнення самоврядних інституцій є шляхом до зростання культурного рівня народу. Власне відбувається взаємовплив і одне зумовлює друге: розвинута самоврядна організація дбає про розвиток і забезпечення культурного процесу та політичної свідомості, так само, як і високорозвинуте суспільство позитивно впливає на ефективне функціонування розвинутої самоврядної адміністрації.

ПЕЙН Томас (1737—1809) — один з найбільш радикальних прихильників демократичного крила англо-американських мислителів. Прибувши з Британії до Північної Америки навесні 1774 р., він одразу ж розпочав журналістську діяльність на користь пропаганди національно-визвольної боротьби. Вже на початку 1775 р. на сторінках пенсильванської газети вмістив статтю під назвою «Серйозна думка», де в досить різкій формі поставив питання про негайне відокремлення англійських колоній від Британії і утворення незалежної держави. У той же час опублікував свій памфлет «Здоровий глузд», в якому в стислому вигляді виклав програму природних прав людини і націй. Памфлет став своєрідним маніфестом війни за незалежність і швидко перетворився на настільну книжку кожного американського патріота.

П. першим заперечив у ньому ідею Дж. Отіса про національну єдність англійців та американців. Виходячи з того, що особи англійського походження становили від 30 до 60% населення колоній, він доводив помилковість погляду на Англію як на «вітчизну» чи «матір-батьківщину», вважаючи такою усю Європу. Саме П. запропонував назву майбутньої держави — «Сполучені Штати Америки». Водночас він піддав гострій, емоційній, але аргументованій критиці поширену тоді думку про те, що після відокремлення від метрополії північно-американські колонії будуть не в змозі забезпечити свою безпеку, розвиток промисловості, культури тощо. Виходячи з ідеї народного суверенітету, П. висунув концепцію права народу на повстання і революцію та на створення власної незалежної держави.

Памфлет П. «Здоровий глузд» став своєрідним поштовхом до Американської революції і мав величезний вплив на її хід та наслідки. Однак, і це слід особливо підкрес-

лити, головною причиною революції були дії Англії, правлячі кола якої відкидали вимоги північно-американських колоній на рівноправність, демонстрували готовність будь-якою ціною придушити їх «бунт», погрожували шибеницею кожному американському патріотові.

Відомо що більшість ідей памфлету «Здоровий глузд» та інших творів П. було покладено в основу проекту американської Декларації про незалежність.

ПЕТЛЮРА Симон Васильович (10.V.1879 — 25.V.1926). Народився в Полтаві у сім'ї міщан козацького походження. Після закінчення церковно-приходської школи навчався в місцевій духовній бурсі, згодом перейшов до духовної семінарії, але, дійшовши старшого богословського класу, був увільнений. Приводом стало запрошення композитора М. Лисенка послухати у виконанні семінарського хору, яким диригував П., кантату «Б'ють пороги». Ректор висловив невдоволення з цього факту, дорікав Лисенкові «мазепинською інтригою», а П. став на захист композитора, за що й був виключений з семінарії 1901 р. Згодом склав іспит екстерном за середню школу. З 1900 р. П.— член Революційної української партії (РУП) в Полтаві. Уникаючи арешту, оскільки поліція небезпідставно підозрювала його в антидержавній діяльності, він 1902 р. виїхав на Кубань, де спочатку вчителював, а потім з метою написання історії Кубанського козачого війська вивчав архіви, в яких частково знаходилися і документи запорозького козацтва. Там же, в Катеринодарі, за участю П. було засновано філію РУП під назвою «Чорноморська вільна громада». В кінці 1903 р. він був заарештований, через кілька місяців звільнений на поруки. Скориставшись цими обставинами, відбув до Києва, а згодом до Львова, де редагував орган-газету РУП «Селянин» та співпрацював у «Літературно-науковому віснику» І. Франка . У цей же період переклав українською мовою книгу професора Московського університету М. Стороженка «Нарис історії західноєвропейської літератури до кінця XVII століття».

З початком революції 1905—1907 рр. П. повернувся в Україну, а в січні 1906-го виїхав до Петербурга, з метою редагування журналу «Вільна Україна». Після повернення в липні того ж року до Києва, працює в газеті «Рада», а 1907—1908 рр. співредактором органу УСДРП «Слово». З 1909 р. перебував у Москві, редагував (з 1912) журнал «Украинская жизнь». З 1916 до березня 1917 р. працював в організації допомоги фронтові («Союзі земств»), заступником її уповноваженого на Західному фронті. З початком 1-ї світової війни зайняв безкомпромісну проросійську позицію. Висловлював думку, що внаслідок війни Буковина та Галичина будуть приєднані до Росії.

Ставши головою Українського комітету Західного фронту, П. був обраний делегатом першого Всеукраїнського військового з'їзду, що відбувся в Києві у травні 1917 р. Там його обрали головою Українського військового комітету, а при утворенні Генерального секретаріату Центральної Ради (26 червня 1917 р.) — генеральним секретарем (міністром) військових справ. Як пізніше згадував М. Грушевський, висунення П. було значною мірою мотивоване прагненням створити противагу надто радикальним діячам на чолі з М. Міхновським, котрий був більш компетентним у військових справах, ніж П. Не погоджуючись з політикою голови Генерального секретаріату В. Винниченка, в кінці 1917 р. П. вийшов зі складу уряду і виїхав на Лівобережжя, де організував Гайдамацький кіш Слобідської України, який брав участь у боях за Київ у січні —лютому 1918 р.

З німецькою окупацією України і встановленням гетьманського режиму П. очолив Київське губернське земство і Всеукраїнський союз земств. У липні 1918-го був заарештований і після чотиримісячного ув'язнення переїхав до Білої Церкви. 13 листопада 1918 р. Український національний союз (коаліція соціалістичних партій) утворили в Білій Церкві Директорію, що виступила проти уряду гетьмана Скоропадського. Увійшовши до її складу, П. очолив збройні сили УНР як головний отаман. Становище Директорії було дуже скрутним: нестабільність в суспільстві, розлад і хаос в економіці, дії червоних партизанських загонів, наступ з півночі і сходу радянських військ, окупація Антантою півдня України та Криму. Після відходу армії УНР з Києва і від'їзду В. Винниченка за кордон П. став (11 лютого 1919) головою Директорії. Впродовж десяти місяців він керував збройною боротьбою армії УНР (згодом об'єднаних армії УНР та Української галицької армії), проти радянських військ і Денікіна. У цей час в Україні сталась масові погроми, спрямовані насамперед проти єврейського населення. Вони спричинилися в силу багатьох суспільно-психологічних факторів. Це і юдофобські традиції, які вкорінювалися за часів царату, і наявність неконтрольованої «отаманщини», і значний відсоток євреїв серед членів більшовицького керівництва, що не могло не підігрівати антиєврейські настрої й т. п. Що ж до П., то він не був антисемітом і докладав чимало зусиль для зупинення погромів, навіть наказав розстріляти кількох отаманів за вчинення ними насильств. І все ж як голова Директорії та головний отаман військ УНР П. ніс відповідальність за те, що творилося.

Опинившись в оточенні ворожих сил у безвихідному становищі, зокрема після переходу з'єднань Української галицької армії на бік Денікіна, уряд УНР на чолі з П. виїхав до Варшави (5 грудня 1919) шукати підтримки й союзників. Саме тут П. в квітні 1920 р. уклав угоду з Пілсудським, згідно з якою в обмін на визнання Директорії «верховною владою» в Україні зрікався Західної Волині і Східної Галичини. Незабаром війська УНР під проводом П. спільно з польськими військами повели наступ проти радянських армій і 7 травня 1920 р. зайняли Київ, але не пройшло й півтора місяця, як змушені були рятуватися від загрози полону. Війська УНР ще деякий час відособлено діяли в Україні. Після встановлення миру між Польщею і радянською Росією їх залишки перейшли Збруч і були інтерновані в Польщі. П. був настільки певним, що в найближчому майбутньому розпочнеться війна за визволення України, що в кінці 1920 р. вживав невідкладних заходів щодо негайного забезпечення свого війська боєприпасами, амуніцією, теплим одягом. З уваги на вимоги радянського уряду до Польщі видати П. в кінці 1923 р. він виїхав до Будапешта, згодом до Відня й Женеви і врешті в кінці 1924 р. оселився в Парижі, де організував видання тижневика «Тризуб», а також вів активне листування з багатьма українськими діячами. В травні 1926 р. проти нього вчинено терористичний акт, внаслідок якого П. загинув.

Постать П. в новітній історії України велична і трагічна. З ним пов'язана збройна боротьба українського народу за свою державність у 1917—1921 р. П. ніколи не сходив з безкомпромісної позиції української державності й незалежності. Основи її він вбачав, з одного боку, в свідомості нації, а з іншого — в реальних потребах сучасного життя українського народу.

ПЕТРОВ Віктор (1894—1969) (літ. псевдонім В. Домонтович, В. Бер). Письменник, літературознавець, етнограф, родом з Катеринослава, дійсний член НТШ. Закінчив Холмську гімназію (1913) і Київ. ун-т (1918). У 1920-х рр. співр., з 1927 керівник Етнограф. Комісії ВУАН, 1925—1929 співред. «Етнографічного вісника», з 1934 р. співр. Ін-ту Історії Матеріальної культури, 1941 дир. Ін-ту Укр. Фольклору, 1944—1945 співр. Укр. Наук. Ін-ту у Берліні. На еміграції у Зах. Німеччині, з 1945 р. проф УВУ і Богословської Академії у Мюнхені, співр. в-ва «Укр. Трибуна», чл. редколегії ж. «Арка». З 1949 р. в СРСР, працював в Ін-ті Іст. Матеріальної Культури АН СРСР у Москві, з 1956 — ст. співр. Ін-ту Археології АН УРСР у Києві, завідувач його наук. архіву. П. автор біографічних романів «Аліна і Костомаров» (1929), «Ро-

мани Куліша» (1939) і виданих під псевдонімом В. Домонтович романів й оп. «Дівчина з ведмедиком» (1928), «Доктор Серафікус» (1947), «Без грунту» (1949), а також багатьох оповідань, друкованих у періодичних виданнях. З літературознавчих праць П. важливіші: дисертація «Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки» (Т. І, 1929), «Провідні етапи сучасного шевченкознавства» (1946), огляд «Укр. інтелігенція — жертва більш. терору» (1955, виданий з рукописів П. на еміграції). У ділянці етнографії П. автор кількадесятьох ст. і праць, між ними: «Місце фольклору у краєзнавстві» (1927), «Вогнезрубне хліборобство та хліборобський культ вогню» (1930), «З студій про передклясове суспільство» (1933). Як археолог П. розкопував пізньотрипільські й ранньослов'янські поселення, досліджував антську культуру «полів поховань» і скитські пам'ятки, опублікував щоденник рукописів В. Хвойки у Зарубинцях, автор праць «Походження українського народу» (1947), «Зарубинецький могильник» (1957), «Іст. географія та проблеми слов. етногенезу на матеріялах гідронімії» (1966), «Скіфи. Мова і етнос» (1968), «Подсечное земледелие» (1968) та ін.

ПЕТРУШЕВИЧ Євген (3.VI.1863 — 29.VIII.1940). Один з лідерів українського політичного руху в Австро-Угорській монархії початку XX ст., президент і диктатор Західно-Української Народної Республіки (Західних Областей Української Народної Республіки). Народився в м. Буську на Львівщині. Закінчив юридичний факультет Львівського університету, доктор права. 1907 р. обраний послом до австрійського парламенту, і залишався ним аж до розвалу імперії. В парламенті один з прихильників рішучої боротьби за права українського народу, проти домінування польських чинників у Галичині. З 1910 по 1914 р. посол до галицького сейму, заступник голови Українського сеймового клубу у Львові. Під час 1-ї світової війни П. очолює Українську парламентарну репрезентацію, яка заперечувала проти передачі західноукраїнських земель під польську владу й активно працювала в напрямку створення у складі Австро-Угорщини окремого коронного краю з українською адміністрацією. 18 жовтня 1918 р. у Львові розпочала роботу Українська конституанта, що на вимогу П. проголосила утворення незалежної держави — Західно-Української Народної Республіки. Українська конституанта, яка складалася з послів віденського парламенту, галицького та буковинського сеймів, а також представників політичних партій була перейменована в Українську Національну Раду. Президентом останньої обрано П. Після перенесення столиці ЗУНР до Станіслава (нині — Івано-Франківськ) 3 січня 1919 р. тут було скликано першу сесію Національної Ради. Вона вдруге обирає П. президентом. Після злуки західноукраїнських земель з УНР П. стає членом Директорії. Як президент ЗУНР, пізніше ЗОУНР він зумів залучити до державного будівництва представників усіх політичних партій та рухів, усіх верств населення. Завдяки виваженій політиці його уряду вдалося повністю уникнути будь-яких соціальних конфліктів. Після воєнної поразки та окупації західноукраїнських земель П. емігрує до Відня, де створює уряд диктатора, який починає дипломатичну боротьбу за українську державність. Тільки у березні 1923 р. цей уряд був розпущений за рішенням Ради послів. Але П. не припиняв дипломатичної боротьби за право на самовизначення українського населення Галичини. В пошуках можливих партнерів та союзників намагається знайти шляхи до співпраці з тодішнім урядом. Проте згодом відмовляється від своїх намірів як безперспективних. Залишаючись до кінця життя вірним державницьким поглядам та прагненням П. опинився поза організованим українським політичним рухом в еміграції. Помер у Берліні, де й похований.

ПОДОЛИНСЬКИЙ Сергій Андрійович (19.XI.1850—30.VI.1891). Український мислитель і громадсько-політичний діяч. Народився у с. Ярославці Звенигородського повіту Київської губ. Вищу освіту здобув у Київському університеті на юридичному факультеті, де під впливом викладача політекономії М. Зібера всерйоз зацікавився політико-економічними теоріями. Наприкінці 1871 р. разом з ним від'їздить за кордон, знайомиться там з М. Павликом, О. Терлецьким, М. Драгомановим та іншими українськими патріотами і, перебуваючи під їхнім впливом, повністю присвячує своє життя революційно-пропагандистській роботі й науково-теоретичним студіям.

Значними віхами його громадсько-політичної діяльності стали співробітництво в революційно-народницькому журналі «Вперед», активна участь у русі українських народників і створення разом з Драгомановим і Павликом суспільно-політичного часопису «Громада» (1881), який став об'єднавчим органом прогресивних національних сил навколо ідеї визволення України від імперської залежності, демократичного перетворення монархічного ладу Росії. Поряд з цим, П. створює ряд блискучих науково-публіцистичних праць, завдяки яким, за словами М. Грушевського, «заслужив собі одно з найбільш почесних місць в історії нашого духового життя». Найвизначнішими серед них, що не застаріли й понині, є «Парова машина» (1875), «Про багатство і бідність» (1875), «Про хліборобство» (1876), «Життя і здоров'я людей на Україні» (1878), «Ремесла і фабрики на Україні» (1880), «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880).

Однак активна діяльність талановитого українського мислителя, що майже вкладається в одне десятиліття, супроводжувалась численними особистими й суспільними невдачами (смерть дітей, гоніння царської охранки, розгром народництва, відмова батьків у наданні матеріальної допомоги і т. ін.), котрі остаточно підірвали його здоров'я. На кінець 1882 р. П. тяжко захворів і згодом — у віці сорока літ — помер у Києві.

Щоб усвідомити місце і роль П. в історії української науки і суспільно-політичної думки, достатньо лиш окреслити коло піднятих ним проблем, серед яких знаходимо такі, що й дотепер мають непересічне значення. Його глибокі знання і вміння органічно поєднувати медичні, природничі, економічні, суспільно-політичні, історичні та інші надбання свого часу спричинили до здійснення ним ряду наукових відкриттів. Так, публікація «Життя і здоров'я людей на Україні» зробила П. фундатором соціоетногігієни. В ній він дає важливі практичні настанови щодо питання забезпечення такого рівня розвитку народної праці, за якого вона була б повноцінною і приносила особистості лише радість і задоволення. П. також можна вважати одним з перших українських політологів, який політику розглядав як унікальний засіб «зміцнення і розвитку державного ладу», «раціональної організації суспільного устрою», забезпечення «внутрішнього змісту суспільного життя». Розглядаючи з політичної точки зору проблему досягнення народом «істинної свободи», він вважав, що здобути останню можливо лише на засадах «народного самоуправління» у формі добровільно об'єднаних «громад» — рівноправних низових ланок суспільства. І особливо наголошував у одному з перших українських політекономічних досліджень на необхідності забезпечення повного внутрішнього самоуправління «громад» та їхньої опори на моральний принцип, який «збуджує бажання у однієї людини добровільно віддавати свою працю, щоб цим самим надати допомогу іншій, такій же, як і вона сама» («Ремесла і фабрики на Україні»). Нарешті, найголовнішим відкриттям, яким П. набагато випередив свій час, став його економічно-екологічний погляд на роль людської праці в збереженні та нагромадженні енергії, основним джерелом якої є потік сонячних променів. На думку вченого, всяка продуктивна людська праця, від землероба до шевця, кравця і будівельника забезпечує

«захист енергії від розсіювання у простір». Значний вплив означене відкриття П. справило на В. Вернадського і його вчення «про ноосферу, про планетну роль людини, про економіко-екологічну збалансованість земної цивілізації». Зі слів дослідника С. Злупка, саме завдяки П. «українська наука має пріоритет у розробці ентропійно-екологічної парадигми з економічних проблем сучасності».

На Байковому кладовищі у Києві знайшов останній притулок українець дивовижної обдарованості у багатьох галузях людських знань, «людина, яка,— за словами М. Грушевського, — всю себе віддала громадській роботі й згоріла в ній без останку», геніальний вчений, науковий доробок якого досі не оцінений належною мірою й ідеї якого заслуговують на пріоритетну роль в умовах сучасної політичної модернізації України.

ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО Наталія Дмитрівна (31.I.1884—8.VI.1973) — відомий український історик та археолог. Народилася у Харкові, але все її життя, починаючи від 1889 р. аж до еміграції (1943), пов'язане з Києвом. Тут вона у 1909 р. закінчила Фундуклієвську жіночу гімназію, потім Вищі жіночі курси, а 1913 р.— Київський університет. У 1916 р. стала приват-доцентом цього ж університету.

А взагалі доля П.-В. була нелегкою. З позицій сьогоденного переосмислення явищ і подій, звичайно, це зрозуміло. Вона була дружиною засудженого більшовицькою владою академіка М. Василенка, працювала в наукових установах Києва під час німецької окупації, потім емігрувала за кордон, стала професором Українського вільного університету у Мюнхені. 1953 р. її було обрано дійсним членом Міжнародної Академії наук у Парижі. І, якщо попервах П.-В. не сприймала українську ідею в політиці та історіографії, то завершила свій життєвий і творчий шлях майже двома сотнями праць із українознавства. Найвідомішою серед них є «Історія України» у 2-х т., перевидана на батьківщині тільки 1992р.

У своїх працях П.-В. велику увагу приділяла подальшій розробці національно-державницької концепції історії України, продовжуючи тим самим дослідження представників державницької школи В. Липинського, С. Томашівського, Д. Дорошенка. Значною мірою це стосується її доробку, присвяченого історії Запорожжя та Південної України, яка з давніх-давен була органічною частиною України й такою залишалася у XVIII ст., усупереч усім заходам російського уряду заселити її чужинцями. У ній весь час переважало українське населення, незважаючи на офіційну назву «Новоросія».

Досліджуючи минуле України, пишаючись героїчними звершеннями її народу, П.-В. особливо шанобливо ставилася до жіночого руху. Ще не вмерла Україна, якщо живуть і діють українки! — з гордістю говорила вона.

ПОТЕБНЯ Олександр **(за Ю. Шевельовим)** 1.IX.1835—1.XII.1891 — відомий мовознавець, етнолог та літературознавець. Народився на хут. Гаврилівці Роменської округи Полтавської губ. В дитинстві часто проживав на хуторі, з боку батька, біля Перекопівки (козацьке село). Учився він у гімназії у м. Радомі в Польщі, тоді під царською — російською владою; жив у домі дядька по матері, звідки й походить його раннє знання польської та німецької мов. Закінчивши гімназію в 1851 р., вступив він на юридичний факультет Харківського університету. Саме місто Харків, як згадує П., було тоді ще в основі українським. Із власного бажання, а також під впливом М. Неговського, медика, який був ентузіастом — збирачем українських етнографічних матеріалів, а заразом впливовим у гуртку студентів-українофілів, П. перейшов 1852 р. на історико-філологічний факультет.

1860-го П. оборонив був свою магістерську тезу «О некоторых символах славянской народной поэзии». 1863 р. П. іменовано доцентом при кафедрі «Русской словесности» Харківського університету. 1867 р. виїхав він у заграницю до Берліна для поглиблення студій, де спеціалізувався в порівняльній філології, для чого вивчав там і санскрит у проф. Вебера. Після повороту в Україну працював викладачем з академічним титулом доцента. 1874 р. оборонив дисертацію: «Из записок по русской грамматике», працю, що стала одним із його основних творів. 1874 р. був визнаний екстраординарним, а 1875 р.— ординарним професором при кафедрі «русской словесности» (себто східнослов'янської філології).

Ще 1865 р. обрано його дійсним членом Московського археологічного товариства, а 1875 р. — членом-кореспондентом Імператорської Академії наук, за рекомендацією етнографа І. Срезневського. П. писав: «Обставинами мого життя обумовлено те, що при моїх академічних заняттях вихідною точкою моєю — може, незамітно для інших — були українська мова і українська народна творчість. Якщо б не ця вихідна точка і зв'язане з нею почуття, і якщо б я виріс поза кругом цієї традиції, я, мабуть, не займався б наукою».

Тоді, в ранні 1860-і рр. П., діяльний у етнографічних експедиціях, записує матеріали Полтавщини й Охтирщини; зокрема збирає багатий матеріал про лікувальні рослини й їх застосування в народній медицині України XIX ст. Виявляє живе зацікавлення також у літературі: редагує і видає твори Гр. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, І. Манжури.

Для П. мова є потужним засобом регламентації вражень, емоційних піднесень на основі дії довкілля мов'янина. За словами П., «мова тільки тому служить для вияву мислі (ідеї), що вона є засобом перетворення первісних прадавніх елементів думки, і тому вони й можуть бути окресленими як засоби творіння думки». «Вселюдські особливості мов криються в тому, що... всі вони є системами символів, що служать мислі (ідеї)».

Ю. Шевельов у своїй грунтовній аналітичній передмові до текстів П. розділяє творчість мислителя-мовознавця на два періоди: перший, що був, можливо, частково під впливом філософів-романтиків,— головно В. Гумбольдта і Штайнталя — до 1863—1864 рр., і другий — часу 1870—1880 рр. Пояснює він цей поділ, одначе, не тільки зовнішніми впливами, але й фактичними обставинами життя П.

Погляди на національне питання склалися у П. в цілісну систему. Він виступає у своїх твердженнях як теоретик цього питання на тлі філософії мови і в зв'язку з нею. Його думки на цю тему висловлені в працях: «Мысль и язык», «Язык и народность», та в обширній рецензії на твір Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси». Думки на цю тему часті в його епістолярній творчості.

Признання своєї «народности», себто усвідомлення своєї національної приналежності, тримається, на думку П., на вродженому націоналізмі. Саме вроджений, притаманний даному народові, націоналізм — це не шовінізм, бо він не прагне поглинути інші націоналізми. Якщо якась народність розчиняється в іншій,— цей процес збіднює тим самим усе людство, вважає П. Отож, народність, що зникла чи підупала всередині більшої, переможної, поранила і ту, в якій розчинилася. Вона, по суті, стала переможцем її.

Явище денаціоналізації доводить до економічної й інтелектуальної залежності від інших і є джерелом страждань. Так, із психологічним притиском, оцінив це актуальне у нашу добу явище більше як 100 років тому П.

Вона стимулює очищення серця і думок людини від злих намірів: це для П. головне, бо все інше, із силою включно, появиться після того (очищення — ред.). Без цієї свідомості не було б зв'язків спілкування між людьми в суспільстві.

«... Здорове те, що правдиве, непідроблене», про що знають, вказує П., наші селяни, «вони-бо співають свою правду». Це відноситься до різних сфер життя. Важливе

воно і для праці студентів, коли вони, продовжує автор, щиро стараються викликати у своїх гуртках зацікавлення рідною етнографією, історією. У своєму листі до І. Білика П. ідентифікує і себе з цими гуртками: «І ми ж частина тих поколінь, що витворюють цю національну свідомість». П. дає сугестії, які теми можна б обговорювати на таких університетських сходинах т. зв. «українофілів». Напр., чи дійсно була потреба об'єднуватися нам з великоросами? Про що говорять Москві спроби відділитися від неї після Хмельниччини? Варто розглянути також риси характеру українця і росіянина. П. уважає, що такі зацікавлення треба пробуджувати серед студентів. Необхідно пізнати свою рідну мову, пише в тому ж листі П., бо все пізнання національного живе в українській пісні.

В окремім розділі «Про денаціоналізацію» П. здогадується, що у міжнаціональних відносинах у свідомості переможця виринає десь на шпилі перемоги думка про його можливу поразку: memento, що заразом може стати підбадьоренням для переможеного.

Щодо поняття націоналізму П. стверджує: «Послідовний націоналізм не хоче влади, підтриманої насильством, і тому не має інтересу в зберіганні темноти (незнання) й убогости, у недопущенні людей до джерел знання».

Коли ж є переможці й переможені, то останні трактуються звичайно лише як етнографічний матеріал. Коли ж виправдовують цю настанову тим, що «так, мовляв, завжди бувало»,— П. робить висновок: «Так само можна б і людоїдство оправдувати...» — «Але це не вічне, колись цей рабський стан припиниться»,— сподівається автор.

Народність, правда, поставлена не раз у такі обставини, що речники її навіть реагувати не можуть. Тож ці можливості треба обновити, бо коли затрачуються елементи національної свідомості, на їх місце приходить ниць і запустіння, при тому виявляється розрив між поколіннями. Дійсне спілкування народів не передбачає асиміляції; потрібне взаємне пристосування. Це бачить П. у світі природи, у відносинах між квітами і комахами; квіти годують комах, а комахи опилюють квіти.

Що ж до оцінки явища асиміляції, то, на думку П., у випадку, коли одна національність опановує другу, то та друга вносить у національність домінуючий елемент розпаду, що, безумовно, залежить від морально-етичної стійкості переможеного.

Все це, медитує П., веде до дезорганізації суспільства, до аморальності, до персонального опідління. П. спостерігає у свій час процес тяжіння до панівного в суспільстві російського первня. Він розцінював це не як нормальний прояв міжнаціональних відносин, натомість як результат стосування насильницьких засобів з боку панівної російської нації.

Остаточно П. вносить таке узагальнення до поняття приналежности до даного народу: «Одинока призрака, за якою пізнаємо народ, при тому нічим не заступна і конечна,— це єдність мови... Національна свідомість є великим історичним двигуном, тому що вона — це той зв'язковий, що вторить єдність даного народу. Так що визнання національної приналежности стає стимулом єднання внутрі даної народности».

Високим завданням мовознавства вважає П. вивчення спрямування національної мислі (можна б це зрозуміти як «національного ідеалу» — ред.) даного народу, висловленої його мовою.

Ю. Шевельов стверджує, що П. випередив своїх сучасників, не був популярним у своїм суспільстві. Та це, мабуть, неписаний закон щодо долі великої особистості, що переросла сучасників.

РЕБЕТ Лев-Роман (3.III.1912—12.X.1957). Професор Українського вільного Університету в Мюнхені, політичний діяч, правознавець. Народився в м. Стрию на Львівщині. Вже під час навчання в гімназії включається до молодіжного руху. З 1927 р. член Української військової організації (УВО), згодом ОУН. Створює осередки на Стрийщині. 1935—1939 рр. голова краєвої екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях. Неодноразово арештовувався польськими властями. Під час розколу в ОУН підтримав С. Бандеру. Після проголошення у Львові 30 червня 1941 р. акту відновлення Української державності Р. призначається другим заступником голови державного правління Я. Стецька. Разом з іншими його членами був ув'язнений німецькими властями і до 1944 р. перебував у Освенцімі. З 1954 р. очолював закордонні частини ОУН (ЗП ОУН), а 1955 р. обраний головою політичної ради ОУН.

Поряд з активною політичною діяльністю Р. велику увагу приділяв науковій та публіцистичній роботі. У кінці 40-х рр. він захищає докторську дисертацію, присвячену порівняльному методу в юридичній науці, через деякий час стає надзвичайним професором УВУ в галузі державного права. Значний інтерес викликає його дослідження «Теорія нації» (1955) — один з небагатьох творів українських вчених з проблем націології, правового визначення нації, як соціальної спільності. Подібній темі, але вже стосовно України присвячені також праці Р. «Формування української нації» (1951) та «Походження українців, росіян, білорусів у світлі сучасних совєтських теорій» (1962, німецькою мовою 1956).

Крім наукової діяльності, Р. приділяв значну увагу розвитку в еміграції української преси й публіцистики. Він співробітничав з такими україномовними виданнями, що виходили в Німеччині, як «Українська трибуна», «Час», «Сучасна Україна». З 1955 р. аж до смерті був головним редактором журналу «Український самостійник», в якому публікувались його статті з актуальних проблем українського політичного руху, релігійних та церковних питань, розповіді про ситуацію на українських землях в складі СРСР. Особливе місце в творчій спадщині Р. займає його праця «Світло і тіні ОУН». Вона містить багатий фактологічний матеріал, ряд принципових положень, які дають можливість правильно і виважено оцінити цей етап української історії.

Загинув Р. в Мюнхені від руки агента КДБ, того самого, що декількома роками пізніше вбив іншого українського націоналістичного лідера С. Бандеру.

РЕНАН Ж. Ернест (1823—1892) — фр. історик, філолог, філософ. Багато уваги приділяв розробці нац. проблем. Створена ним психологіч. трактовка нац. розвитку стала відправною точкою в становленні сучасн. психолог. націології.

В концепції Р. знайшли відображення погляди представників психолог. соціології, а також ідеї О. Канта, який вважав, що єдність суспільства визначається, головним чином, ідейною та психол. спільністю. У поглядах Р. на націю проглядається і аналогія з кантівськими уявленнями про державу як соціальну солідарність індивідів, по відношенню до якої їх священний обов'язок полягає в безумовному підпорядкуванні.

Питання про природу нації отримало грунтовий розгляд в доповіді «Що таке нація?», прочитаній в Сорбонні (1882). Р. одним з перших в зах. соц. філософії виступив проти ототожнення мовних спільнот, націй і рас. Останніх він зарахував до антропологічних утворень, що ведуть, на його думку, початок (в Зах. Європі) з «моменту розпаду імперії Карла Великого» (IX ст.). Якщо в теор. плані ототожнення нац. та расових, а також расових і мовних спільнот Р. кваліфікував як абсурдну помилку, то використання расових ідей з політ. метою провидчеськи оцінював як заразу прогресу, «здатну знищити європейську цивілізацію».

Нац. спільність, на думку Р., формують мова, інтереси, раса, реліг. переконання, військ. потреби, територія та багато ін. До найсуттєвіших елементів, що творять на-

цію, він відносив духовну спільність, соціально-моральну угоду, т. зв. «щоденний плебісцит», що базується на єдиній історичній пам'яті, і бажанні жити спільно. Під історич. пам'яттю Р. розумів міфологізовану нац. самосвідомість. В «прогресі історич. досліджень» він бачив небезпеку національності, оскільки «забування минулого», «історична помилка» є одним з головних факторів створення нації. В літературі відзначають гідні наслідування традиції Р. трактувати сутність нації в аспекті психо-волюнтаристському, як вияв масової національної свідомості та колективної волі до самостійного існування. (У такому ж ключі з'ясовує питання про націю і Г. Озе у праці «національна засада» (1966).

Цей та подібний до нього підхід французького трактування сутності нації є критикою й запереченням німецького її розуміння, базованого передовсім на суто антропологічному, тобто расовому підмурку. Зрештою, на думку М. Жоане, культурний світ відповідно до двох різних концепцій можна розділити на дві групи. Перша, складена французами, є елективна, що розуміє націю як факт свідомості, ознакою чого є воля народу. А друга, німецького походження, вбачає в нації факт біологічний (природний), виявити який є, мовляв, завданням науки. Отже, потрібно усвідомлювати дуалістичне наукове розуміння націй, бо саме з націологічного боку воно дуже важке — з огляду на практичне використання у політиці. Психо-волюнтаристське розуміння нації поділяла вся французька соціологія того часу. (О. Бочковський)

Відкинувши атомістичне розуміння нації, Р. відкинув також і значення об'єктивних «ознак» нації, шукаючи її сутність в позаматеріальній сфері. Нація, на думку Р., це «велике скупчення людей здорового духу й гарячого серця, що витворює моральну свідомість». Нація, зазначає Р., «це душа, засада духовна. Дві речі, які, правду кажучи, по суті є те ж саме, творять цю душу, цей духовний принцип. Одна — це спільність багатої спадщини спогадів. Друга — це згода й бажання жити разом, воля продовжувати та відновляти цю неподільну спадщину минулого».

Концептуальний акцент на іст. природі нації дав можливість Р. чітко сформулювати і вичленити пріоритет права нації («права жителів на самих себе») по відношенню до інших, прав, що традиційно панували в політ. історії, як то «божественному праву королів» на своїх підданих, або праву сильнішого на приєднання до території своєї держави земель з населенням переможених держав. Між тим абстрактний історизм Р. підходу в обґрунтованні права націй на самовизначення визначив специфіку аргументації, яка була виражена в міркуваннях етичного плану: «Велике скупчення людей із здоровим глуздом і палаючим серцем створює моральну свідомість, що називають нацією. Оскільки ця моральна свідомість доводить свою силу жертвами, які вимагають зречення індивіда на користь суспільства, вона законна, має право на існування».

На початку XX ст. положення Р. вчення склали теорет. фундамент концепції нації та програми «культурно-національної автономії» австромарксизму (О. Бауер, К. Реннер). Для сучасної зах. націології деякі з них стали аксіоматичними, а для суб'єктивістського психологічного способу обгрунтування теорії нації і нац. відносин — в певній мірі канонічними.

РЕННЕР Карл (Рудольф) (Шпрингер) (1870—1950) — один з лідерів 2-го інтернаціоналу і австр. с.-д. партії. В 1918—1920 рр. федер. канцлер, а 1945—1950 рр. президент Австрії. Р. ідеолог. австро-марксизму, один з творців програми «культурно-національної автономії». Основні праці з нац. питання: «Нація і держава» (1899), «Національні проблеми: боротьба національностей в Австрії» (1906).

Р. став визначним представником австрійської націології соціалістичного (австро-марксистського) напряму, що розглядав національну проблематику в державницькому аспекті та з правничого боку. Тобто Р. намагався розв'язати політичну «квадратуру кола»: себто, за його влучним виразом, — конфлікт між нацією та державою. Це стосується, зокрема, його роботи «Держава і нація» (1889), що вийшла друком під псевдонімом Сіноптикус. В іншій монографії «Боротьба австрійських народів за державу» (1902) Р. зробив спробу застосувати науковий метод до національних справ на конкретному і досить складному прикладі Австро-Угорської монархії. Р. пророче передбачив: якщо впродовж 10—15 років Габсбурзька монархія політично не змодернізується й не знайде шляху вирішення складних національних конфліктів, то її долю, та навіть саме існування, визначатимуть сторонні чинники.

Вважаючи неможливим функціонування ідеальної національної держави (саме в цьому й полягає політична «квадратура кола» цієї проблематики), Р. гадав, що майбутнє належить «державі народів», яку власне представляє Австро-Угорщина. Для цього вона мусить політично й конституційно модернізуватися і демократизуватися, словом, стати певною мірою монархічною Швейцарією. Саме на тлі Габсбурзької імперії Р. вибудовує свою націологічну теорію («Підвалини та розвиткові завдання Австро-Угорської монархії»— 1900). Як зазначав О. Бочковський, Р. нехтував закидами своїх критиків, що вважали його націологічні теорії утопічними й нездійсненними. Р. слушно посилався на те, що його теорія «національної автономії» зробила можливим чесько-німецьке порозуміння стосовно Моравії, що застосування її на Буковині сприяло усуненню національної ворожнечі в цьому регіоні, що його націологічні засади були покладені в основу конституції Боснії та Герцеговини.

Книга Р. «Нація і держава» (1918) стала спробою обґрунтувати національну структуру Австро-Угорщини як державний тип, що може бути застосована до певного конкретного випадку. Теоретично,— писав О. Бочковський,— Р. може мати сатисфакцію, що тип національної держави — це національний ідеал, який на 100% не втілений у політичній дійсності. Більшість же існуючих держав — це певною мірою Австро-Угорщина в мініатюрі. Звідси — проблема національних меншин та потреба їх правового захисту з боку міжнародної громадськості. Ренерівська «квадратура кола», цебто дилема — національна держава чи державна нація, претендуючи на гегемонію в державах різнонаціонального складу, й досі залишається актуальною й однією з найважливіших проблем наукових досліджень у царині сучасної націології.

Як і О. Бауер, Р. чітко розрізняє етно- та націогенезу. У монографії «Право на самовизначення народів» (1918) Р. наголошував: «Соціологія нам змальовує не те, що є нація, але державно конституйований народ (populus). Антика, середньовіччя й нова доба знесуть державні народи, але нації в специфічному розумінні цього слова є значно молодші формації європейської історії, що в минулому не мають рівнозначного відповідника, хіба деякі натяки». Р. чи не першим звернув увагу на те, що націоналізація людства пов'язана перш за все з новочасним господарським розвитком, особливо — з новітнім капіталізмом.

Істотними факторами розвитку народів, писав Р., є господарські й популяційні можливості, на які одиниці можуть мати вплив незначний, натомість держава — чималий. На прикладі чехо-словацьких взаємин Р. яскраво продемонстрував роль економічного фактора в процесі остаточного формування модерної нації. Він показав, як популяціоністська функція села під впливом господарського поступу вочевидь занепадає та як подекуди перехоплює його робітників. Р. радив зважати на казку «про німецького селянина як вогнище нації». «Німецькою матір'ю,— писав він,— є здебільшого німецька робітниця». Звичайно, вважає з цього приводу О. Бочковський, у на-

родів аграрних (якими є переважно слов'янські), а не індустріальних (як німці) село все-таки залишається основним живим резервуаром нації.

Навіть під час Першої світової війни Р. не втратив віру в доцільність існування Австро-Угорщини. У передмові до програмної публікації суто націологічного характеру «Відновлення Австрії» він нагадує свої думки щодо неї та востаннє апелює до громадської думки цієї держави на захист своєї улюбленої тези про наддунайську Швейцарію. «Справа відновлення Австрії,— писав Р.,— може бути лише справою всіх її народів і класів». Проте цей заклик пролунав надто пізно. Народи Австро-Угорщини, пробудження яких Р. своєчасно констатував, передбачаючи неминучість їхньої політичної боротьби за національне визволення, вже рішуче розійшлися з Віднем і Будапештом, вважаючи світову війну найсприятливішою нагодою для досягнення своїх самостійницьких цілей.

Праця Р. «Право на самовизначення народів» стала новим, розширеним та переробленим виданням його попередньої монографії «Боротьба австрійських народів за державу». Коли перша її частина («Нація і держава»—1918) вийшла друком, Габсбурзька монархія вже безнадійно агонізувала. Саме тому, певно, не з'явилася друга частина цієї монографії, що мала б визначити «засаду національної автономії». Р. переробив і узагальнив ідеї психол. концепції нації і подав їх у вигляді політ. програми «культурно-національної автономії». В основу його поглядів лягла ідея про те, що вирішальною силою в створенні соціальн. спільностей служить єдність духовних інтересів. Як самостійний тип колективних інтересів він визнав національні, визначив націю як соціальну психолог. спільність — «спілка людей, що однаково думають і говорять», «культурну групу не зв'язаних із землею». Гол. причиною її утворення Р. вважав етніч. самоідентифікацію індивідуумів.

Перспективу в вирішенні нац. питання в багатонац. державах Р. бачив у правовому реформуванні суспільства, тобто в тому, щоб відобразити «стихію національних інтересів» в логіці «загальновизнаних положень юриспруденції». Фундаментом програми «культурно-національної автономії» стала ідея про екстериторіальність націй. Першопричину міжнац. конфліктів Р. вбачав у боротьбі за політ. простір (зіткнення інтересів націй, що породжуються системою представницької демократії, при якій нац. більшість, використовуючи свою монополію в органах влади, реалізує на всій підвладній території лише власні етнокульт. потреби, при цьому ігнорує інтереси решти нац. груп, що перебувають у меншості). Звідси розмежування політ. і етніч. життя через «автономізацію нації від держави» бачиться Р. єдиним шляхом усунення міжнац. непорозумінь. З цією метою він пропонує конституювати нації «екстериторіально», тобто як орган законодавства і управління.

Реалії досягнення «культурно-національної автономії» пов'язуються з окремими виборами, з одного боку, за ознакою терит. приналежності громадян (у всі органи держ. влади), з ін.— «екстериторіальні вибори» за ознакою нац. приналежності (в органи культурно-нац. самоврядування). Область повноважень останніх — це регулювання процесів функціонування нац. культури, мови, справ виховання, освіти і т. д. Конфлікти між державою і автономними націями покликаний розв'язувати адміністративний суд. Для розв'язання нац. проблем Р. допускає «використання армії» на випадок «протидії в проведенні нацією культурних заходів». В цілому, незважаючи на детальну розробку механізмів правового захисту національно-культ. інтересів, загальні рекомендації програми «автономії» песимістичні, і Р. змушений визнати, що «особи, які досягли зрілого віку, самі будуть заявляти про свою національну приналежність, щоб з національного боку не залишитися беззахисними; своїх дітей вони будуть виховувати в дусі національної переважаючої більшості».

РОЗДОЛЬСКИЙ Роман (1898—1967) — український історик і політолог. Закінчив Віденський університет з захистом докторської дисертації на тему «Проблема неісторичних народів у К. Маркса і Ф. Енгельса» (1929). Теоретик КПЗУ (1922—1926). Виключений з партії (1926), але продовжує співпрацювати з нею і друкуватися в її журналах (20—30-і рр.). Досліджує історію селянства доби феодалізму в архівах Відня і Львова (1927—1933). Повертається з Австрії до Львова (1934), де працює науковим співробітником кафедри економічної історії Львівського університету (1934—1939). В'язень німецького концтабору Аушвіц (1942—1945). З 1945 р. проживає в Детройті, де займається науковою роботою. Співпрацює з групою українських емігрантів, що видавали газету «Вперед» у Мюнхені (1951—1967). Працює в архівах Відня (1956; 1958—1961). Автор двох монографій з історії і політології, ряду статей.

РОМАНЧУК Юліан (24.II.1842—22.VI.1932). Суспільно-політичний і громадський діяч, один із лідерів українського політичного руху в Галичині кінця XIX — початку XX ст. Народився в с. Крилос біля Галича (нині Івано-Франківська обл.). Закінчив гімназію та факультет класичної філології Львівського університету. З 1868 по 1900 р. вчитель першої в Галичині української академічної гімназії (Львів). Автор «Читанки для низших кляс середньої школи» і «Руської читанки для четвертої кляси народних шкіл» народною мовою, відмовившись при їх підготовці від «язичія», що панувало в той час в освіті. Пізніше, разом з Ол. Барвінським вводить у підручники і фонетичний правопис. Один із засновників «Просвіти» (1868), у 1896—1906 рр. її голова. Ініціатор першого в Галичині видання творів Т. Шевченка та зібрання творів українських письменників «Українське письменство» (понад 20 тт). Засновник і дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Редактор та видавець першої української загальнонародної газети «Батьківщина», співредактор і співзасновник першого українського політичного тижневика, а пізніше щоденної газети «Діло». У 1883 р. обирається до галицького сейму. 1885 р. разом з іншими народовцями створює перше українське політичне товариство «Народна рада», в програмі якого було проголошено прагнення підняти політичну та національну свідомість українського народу, незалежно від існуючих державних кордонів, захистити його конституційні права та свободи. З 1891 р. Р. посол до віденського парламенту, в якому залишається з перервами (1897—1900) аж до розвалу Австро-Угорської монархії. Свідченням високого авторитету і пошани як з боку українських послів так і в цілому складу парламенту до Р. стало його обрання в 1910 р. віце-президентом віденського парламенту. 1899 р. група народовців на чолі з Р. та частина колишніх радикалів, у т. ч. І. Франко, В. Будзинський, В. Охримович створюють на базі «Народної ради» Національно-демократичне (народне) сторонництво, згодом перейменоване на Українську національно-демократичну партію, до участі в діяльності якої був залучений також М. Грушевський. Очолює нову партію Р. В період 1-ї світової війни він керує комітетом по наданню допомоги втікачам з Галичини, окупованої російськими військами, та «Українською культурною радою», що займалася освітою емігрантів. Р. був членом Української конституанти, яка 19 жовтня 1918 р. проголосила на українських землях Австро-Угорської монархії Українську державу. 10 листопада як найстаріший член Української Національної Ради приймає присягу від членів Державного Секретаріату, першого уряду західноукраїнської республіки. Після окупації Львова польськими військами Р. був інтернований, не зважаючи на його 76-річний вік.

Останнім публічним виступом Р. було прийняття ним присяги від населення Галичини 24 березня 1923 р. на

площі Св. Юра у Львові, про те, що український народ ніколи не визнає рішення, за яким Галичина передана Польщі і залишається вірним ідеї національної державності.

РУДНИЦЬКИЙ Степан Львович (3.XII.1877—3.XI. 1937) — фундатор української географічної науки, академік ВУАН. Народився в Перемишлі (Східна Галичина), навчався на філософському факультеті Львівського університету. Доктор філософії і дійсний член НТШ з 1901 р. Стажувався з географії і геології у Відні. З 1907 — приват-доцент Львівського університету, з 1914 — військовий географ при австрійському генеральному штабі. Експерт і радник уряду ЗУНР з економічних і географічних проблем. З 1921-го — в еміграції. Був деканом географічного факультету УВУ, працював у Віденській академії експорту і світової торгівлі, Карловому університеті (Прага), Вищому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. У жовтні 1926 р. повернувся в Україну. Очолював Науково-дослідний інститут географії і картографії, кафедру географії ВУАН, Комісію краєзнавства і Музей антропології та етнографії ім. Ф. Вовка. У березні 1933-го арештований; п'ятирічний строк ув'язнення відбував у Свирлазі і на Соловках. Розстріляний за вироком особливої трійки НКВС Ленінградської обл. Реабілітований 1965 р.

Будучи рішучим прибічником фізіоцентризму, тобто природничого напряму в географії, Р. водночас виявляв інтерес до антропогеографії, що, за його класифікацією, включала географію людини, географію культури, економічну і політичну географію. Всупереч російській географічній традиції, яка виходила із заперечення українського етносу і української мови, Р. розвивав погляд на Україну як окрему антропогеографічну одиницю, безвідносно до кордону, що краяв українські землі надвоє. Основні праці «на стику» географії і суспільствознавства: «Коротка географія України» (т. 1. К., 1907; т. 2. Львів, 1914); «Україна і українці» (німецькою мовою) (т. 1. Відень, 1914. т. II. Берлін, 1915); «Україна — наш рідний край» (Львів, 1917); «До основ українського націоналізму» (вид. 2. Відень-Прага, 1923); «Українська справа зі становища політичної географії» (Берлін, 1923); «Основи землезнання України» (кн. 1. Львів, 1924; кн. 2. Ужгород, 1926).

Був прихильником т. зв. атомістичної теорії нації, коли різні соціологічні угруповання, включаючи і націю (стан, каста, клас, партія), є простою сумою людей, що їх утворюють. Дефініція нації, за Р., звучить так: «Самостійним народом або нацією звемо більшу чи меншу групу людства (відміну людської породи), що має певну суму своєрідних, собі притаманних прикмет, які в'яжуть усі індивіди цієї групи в одну цілісність. Цими прикметами є: 1) антропологічна расовість (своєрідна будова й вигляд тіла); 2) самостійна від інших мова (з літературою, наукою і т. д.); 3) питомі історичні традиції й значення (на політичному, суспільному й т. д. полях); 4) питома культура, як матеріальна, так і духовна); спільні культурні спрямування; 5) питома суцільна національна територія, на якій або була, або є, або може бути питома національна держава».

Отже, на думку Р., усі ці засади самостійного народу дають з усіма своїми підосновами це «спільне загальне почуття, цей постійний плебісцит, що, продовжуючись з дня на день, творить націю, цю велику спілку, яка спирається на свідомість жертв, що були принесені та які готові принести в майбутньому, цю спілку, що оперта на згоді та виразно висловленому бажанні далі продовжувати спільне життя».

У вітчизняній українській націології, зокрема, з боку В. Старосольського, ця дефініція була піддана критиці.

О. Бочковський у свою чергу звернув увагу на те, що першу спробу систематизації об'єктивних ознак нації зробив видатний націолог С. Манчіні, який виокремив такі: 1) спільна територія; 2) спільне походження; 3) спільна мова; 4) спільні звичаї та традиції; 5) спільні переживання, спільна історична минувшина; 6) спільне законодавство та спільна релігія. Проте сам Манчіні мусить визнати, що згаданих об'єктивних ознак ще не вистачає для утворення нації, бо не тільки окремо, але й разом узяті, вони (нації) є немовби мертва матерія, хоч і життєздатна, але в яку не був ще вдмухнутий подих життя... Тим подихом, що оживляє націю, є сама національна свідомість, отже почування, яке вона витворює із самої себе, те, яке дає їй змогу утриматися назовні та виявлятись всередині.

О. Бочковський зазначає: в основу дефініції Р. було покладено це визначення Манчіні. На жаль, в інтерпретації українського вченого вона втратила виразність її італійського варіанту. Даремно, також Р. об'єднав першу частину дефініції Манчіні, що трактує «елементи нації» з відомою формулою нації Е. Ренана. Адже останній рішуче порвав з атомістичним розумінням нації, протиставляючи йому своє психолого-волюнтаристське її трактування.

У славетній праці «Що таке нація?», викладеній через тридцять років після виступу Манчіні, Ренан категорично відкинув значення цих об'єктивних «прикмет» нації, шукаючи сутність її у зовсім іншій позаматеріальній сфері.

Вихідною тезою політологічної концепції вченого була ідея беззастережного визнання права кожної нації на самостійне вирішення питань свого національно-державного існування. Інтернаціональним державам, у тому числі й СРСР, він пророкував недовгий вік. Лише самостійна соборна Українська держава, вважав Р., відповідає прагненням народу і головним тенденціям суспільного розвитку XX ст. Один з можливих способів розв'язання тугого «українського вузла» він бачив у балтійсько-чорноморській федерації, в яку, поряд з Україною, мали б увійти також Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Білорусія. Така федерація, на думку Р., поклала б початок індивідуалізації земель і країв східноєвропейського комплексу, їх емансипації від російського центру. Федерацію автономних по суті окремих українських земель він вважав і найдоцільнішою формою внутрішнього устрою республікансько-демократичної Української держави.

Дане Р. визначення нації відбиває певний вплив італійської туринської школи (П. Манчіні) і базується на таких її ознаках: антропологічна расовість, спільна культура, самостійна мова, властиві їй історичні традиції, спільна національна територія, «на котрій або була, або є, або може бути питома національна держава». Екстраполюючи цю дефініцію (яка, до речі, сприймалася неоднозначно навіть у рамках національно-державницького напряму в українській політичній думці, до якого належав Р.) на українську дійсність, він твердив, що українці, на відміну від росіян і білорусів, являють собою «антропологічно самостійне плем'я», що відноситься до динарського (адріатичного) антропологічного типу. Характерними рисами українського національного характеру він вважав гуманність, автономізм, народоправство, вільнодумне стремління до правди і справедливості, мрійливий ідеалізм. Українцям, за Р., притаманний асоціативний дух, схильність до «стоваришень», але українська громада докорінно відмінна від російської общини. Ставлячись з пієтетом до російської культури, відзначаючи високий ступінь її розвитку, вчений, проте, вважав, що українці повинні дистанціюватися від неї, оскільки вона заражує їх «згубним національним індиферентизмом».

Р. серйозно аналізував феномен націоналізму, застерігав проти спрощених його оцінок. З природничо-географічного погляду, вважав він, націоналізм є спрямування думок, слів чи діл одиниці або гурту в русло надійного, корисного для даної нації розвитку. Р. виступав

проти «сентиментально-плаксивих» трактувань націоналізму; неприйнятна для нього і «чужезагуменкова» політика «на зразок славної польсько-румунської концепції отамана Петлюри», з якої зрештою виросли теорії Д. Донцова. В уявленні Р. чогось вартий лише практичний націоналізм, що спирається на розуміння української справи як світової, на наукове вивчення української історично-політичної традиції. Цей практичний націоналізм повинен включати турботу про гігієнічне життя народу, ведення доцільної демографічної політики, розвиток української ідеї. Проте пропоновані Р. рецепти «оздоровлення нації» виявилися далеко не беззаперечними, оскільки значною мірою будувалися на засадах євгеніки, запереченні «комбінацій з расово меншовартісними елементами» і т. п.

Найсильніша частина політологічної спадщини Р.— думки і прогнози щодо місця і ролі України в Європі. Будучи по суті фундатором національної політичної географії, вчений вважав, що від статусу України зрештою залежить, чи забезпечить собі Європа стабільний розвиток, чи в її центрі виникне «нове грізне огнище будучих політичних і міжнародних конфліктів». Нерозв'язаність «українського питання», зазначав він, постійно підтримуватиме напруженість у російсько-польських відносинах. На цій підставі Р. передбачив можливість німецько-російського союзу і нового поділу Польщі, а також спрогнозував серйозні ускладнення у долі Чехословаччини.

РУССО Жан-Жак (1712—1778), один з найвидатніших філософів і політичних мислителів епохи Просвітництва. Найбільш відомими працями є «Міркування про походження і засади нерівності між людьми» та «Про суспільний договір або принципи політичного права». Його можна вважати одним із засновників науково-критичного мислення та цивілізаційного принципу. Він одним з перших простежив історію людства, зокрема, зміну його соціальних формувань (сім'я, плем'я, народ), виходячи з розвитку засобів виробництва або, говорячи сучасною мовою, «технічної революції», перший етап якої розпочався з винайдення кам'яної сокири, а другий — обробки металів та землеробства.

Однією з найбільш величних і благородних ідей Р. була ідея свободи і рівності людини й народів. Досить корисною, особливо для сучасної конфліктології та етноконфліктології, стала ідея походження нерівності як між людьми, так і між народами. Однією з причин такої нерівності французький мислитель вбачав у встановленні власності на землю, її розподілі та фіксації меж і кордонів. Можна по-різному ставитись, але не можна не звернути уваги на його заклик-застереження: «Від скількох злочинів, війн і вбивств, від скількох нещасть і жахів врятував би рід людський той, хто, висмикнувши кілки і засипавши рів, крикнув би: «Ви загинули, якщо здатні забути, що плоди земні належать всім, а земля — нікому».

Та найбільшу значимість має висунута Р. ідея народного суверенітету. На його думку, суверенітет народу виявляється в здійсненні ним законодавчої влади. При цьому, під народом мались на увазі всі громадяни республіки незалежно від соціального та етнічного походження. І тільки їх спільна воля, яка є відображенням спільних інтересів, може бути сувереном, може керувати державою. І саме цим, за Р., обумовлені основні риси й ознаки народного суверенітету: його неподільність і невідчуженість. Виходячи з цього постулату, він наголошував, що будь-який акт суверенітету накладає однакові права і обов'язки на всіх громадян.

За твердженням сучасних західних етнологів та етнополітологів, Р. був одним із засновників концепції націоналізму. Зокрема, Л. Снайдер у своїй відомій «Енциклопедії націоналізму» писав, що французький філософ «захищав демократичну форму націоналізму, гуманну за своїм характером». Погоджуючись з такою думкою, слід тим не менш зазначити, що то був досучасний тип націоналізму. Під цим терміном мається на увазі, перш за все, відданість, лояльність до короля (імператора, князя), який до Великої французької революції, попри думки Дж. Локка, все ще уособлював і державу, і народ.

Політичні та етнополітичні концепції Р. значною мірою вплинули на суспільну свідомість того періоду, відіграли важливу роль в подальшому розвитку етнополітичних ідей.

САМНЕР Уільям Грехем (1840—1918) — видатний американський економіст, політолог і соціолог, автор багатьох наукових праць. Але найбільшу славу йому принесло фундаментальне дослідження «Народні звичаї», яке вперше вийшло друком у Лондоні 1906 р. і було кілька разів перевидане на Заході.

Ця праця внесла величезний вклад у розвиток етнографії, етносоціології та етнополітології і, по суті справи, заклала основи етноконфліктології. В ній С., зокрема, розробив концепції «примітивного суспільства» та етноцентризму, вніс суттєві доповнення й уточнення до концепцій патріотизму і шовінізму та ін.

Найбільшу цінність і методологічну значимість мають розроблені ним і введені в науковий обіг поняття «ми-група» і «вони-група» або «інші-група» та запропонована трактовка відносин в середині цих груп, а також взаємовідносин між ними.

За твердженням С., людей об'єднує в групу і відрізняє від інших груп спільне походження, проживання, відданість, лояльність, вірність один одному і своїй групі та ін. Водночас все це відрізняє і відокремлює одну групу від іншої або інших груп. Відносини в середині своєї або «ми-групи», на думку американського вченого, характеризуються «миром, порядком і законністю». Щодо ставлення до всіх інших, до «вони-груп», то тут переважають настрої ворожнечі, войовничості й загарбання. Виняток становлять лише ті випадки, коли між групами досягнуті домовленості й перемир'я. Ці та інші положення С. увійшли до його концепції міжетнічного конфлікту, давно і добре відомої на Заході.

САХАРОВ Андрій Дмитрович (1921—1989) — видатний російський фізик і громадсько-політичний діяч, дійсний член Академії наук СРСР (1953), співтворець водневої бомби, лауреат Нобелівської премії миру (1975), загальновизнаний лідер демократичного руху в СРСР.

Протягом майже двох десятиліть С. працював у середовищі, що було зайняте військово-науковими та військово-конструкторськими розробками. З середини 50-х рр. нерідко зустрічав опір з боку високих урядовців у зв'язку зі спробою зайняти неупереджену позицію з приводу майбутнього термоядерної зброї. Одним з перших в СРСР зрозумів, яку жахливу катастрофу всьому людству планети вона несе. Тому так болісно сприймав питання війни і миру, прав людини, відкритості суспільства, міжнародної безпеки та роззброєння. С. став переконливим прибічником запобігання термоядерної війни, що загрожує людству загибеллю, дійшов незаперечного висновку про пріоритетність цього завдання серед всіх інших проблем. Шляхи до його вирішення він бачив у досягненні міжнародної довіри, дотриманні основних громадянських і політичних прав та роззброєнні.

С. був одним з ініціаторів Московського договору про заборону ядерних випробувань у трьох середовищах, підтримав ОСВ-2 як передумову подальших угод. Ця неординарна позиція привела його до табору людей, які відстоювали ненасильницьку боротьбу за права людини і законність. Більше того, він став визнаним лідером демократичного руху, борців за права людини в СРСР. Свою концепцію без'ядерного світу, шляхів досягнення загального миру на планеті, умов відвернення загрози термоядерної катастрофи С. виклав у 1968—1980 рр. в серії статей, виступів та інтерв'ю. Він сміливо і рішуче

боровся з тоталітарним режимом, засудив акцію вторгнення військ чотирьох держав організації Варшавського договору в Чехо-Словаччину (1968), введення радянських військ до Афганістану (1979), активно захищав права людини, підносив свій голос на захист репресованих народів, політв'язнів, інакодумців.

Напередодні XXIII з'їзду КПРС С. разом з іншими ученими в листі до високих керівників держави застерігав від відродження сталінізму в СРСР. 1968 р. опублікував у самвидаві «Роздуми про прогрес, мирне співіснування та інтелектуальну свободу», в яких вимагав лібералізації режиму. 1970 р. разом з фізиком В. Турчиним та істориком Р. Медведєвим надіслав керівництву СРСР матеріал з пропозицією демократизувати країну. В тому ж році разом з Твердохлібовим і Чалідзе створив і очолив у Москві Комітет прав людини. До С. застосовували моральний і фізичний терор. Його позбавили всіх державних нагород, в тому числі й звання тричі Героя соціалістичної праці. На початку 1980 р. вивезли силоміць до м. Горького (Нижній Новгород) в заслання. У кінці 1986 р. С. був звільнений, повернувся до Москви і активно включився в громадсько-політичну діяльність, був обраний депутатом Верховної Ради СРСР (1989). Передчасна смерть обірвала його діяльність.

СКОВОРОДА Григорій Савич (3.XII.1722—9.XI. 1794) — укр. філософ і поет. Народився у козацькій родині в с. Чорнухи Полтавської губ., навчався у Києво-Могилянській академії (1738—1741), 1744—1750), співав у придворній капелі у Петербурзі (1742—1744), перебував у складі посольської місії за кордоном (1750—1753), потім недовгий час викладав у Переяславі поетику, працював домашнім вчителем. У 1759—1764 рр. і 1768-му викладав у Харківському колегіумі, потім до самої смерті був мандрівним філософом — пише діалоги, читає і дарує їх своїм друзям і знайомим. Філософія, за С., є саме життя. Тому головним в людині для С. не її «теоретичні» пізнавальні здібності, а емоційно-вольове єство її духу — серце, з якого виростає і думка, і стремління, і почування. Подібно до Сократа, С. твердив: «пізнай себе!», «поглянь у себе!». Екзистенціальний настрій філософ. позиції С. виразно демонструє мова його творчості. Мова С.— це мова образів, символів, а не чітких усталених понять. Показовим в цьому плані є посилений інтерес С. до символічної екзегетики александрійської школи (Оріген, Климент Александрійський), до символіки античного неоплатонізму, східних «отців церкви» і укр. полемістів. З цих же причин С. глибоко цікавився працями представників пізньосередньовічної нім. містики (т. зв. «антитетичної» містики) М. Еккарта, Й. Таулера, Г. Сузо, С. Франка, В. Вайгеля, А. Силезія, Я. Беме та ін. Тут — джерело полемічно-діалогічного методу філософствування С. (і тут же, до речі, джерело класичної нім. діалектич. філософії). Саме тому відомий укр. історик філософії Д. Чижевський не погоджується з поширеною оцінкою С. як «українського Сократа», — точніше було б оцінити С., міркує Чижевський, як досократика, оскільки вони, на відміну від Сократа, шукали уточнення не термінів, а понять-образів — «води», «вогню» та ін. Кожен символ у С. не має «твердого, певно-усталеного, різко-обмеженого значення, а має певну множинність значень, межі значності яких почасти суміжні одна з одною, почасти перехрещуються, почасти цілком різні». С. є родоначальником класичної доби укр. філософії, адже саме у нього чи не вперше в історії укр. філософії істотні риси укр. світоглядної ментальності набувають належної виразності, чіткості і зрілості. Згідно з С., світ є результатом гармонійної взаємодії трьох світів: загального світу, у якому «живе усе породжене», великого світу, макрокосмосу; другий світ «є мікрокосмос, себто світик, світочок, або людина»; третій світ «є символічний, або Біблія». Між макрокосмосом (природою) і мікрокосмосом (людиною) існує відповідність, гармонія, яка, проте, встановлюється не сама собою, а залежить від вміння людини «розшифровувати» символи Біблії — третього світу, який опосередковує взаємини людини і природи. Саме тому людське життя і є філософія, тобто прочитування і розшифровка символів Біблії, причому можливі різні (а не одне єдине) прочитання. Це надає людському життю творчого характеру. Адже кожен із світів складається з двох «натур»: видимої («тварної», земної) і невидимої (духовної, божественної). Людина має віднайти невидиму «натуру» через видиму (від цього залежить вірний вибір життєвого шляху), а це досягається у самопізнанні, в якому віднаходиться «внутрішня», «сердечна» людина. Процес «розпізнання» невидимої «натури», «прочитування» і розшифровка її символіки реалізується в праці. Саме праця і дає щасливе життя, але лиш в тому разі, якщо виявиться «сродною» працею, тобто відповідною індивідуальності конкретної людини. Тим самим філософська позиція С. виразно демонструє три основні риси укр. світоглядної ментальності: кордоцентризм (серце як єство людського духу), екзистенціально-особистісна множинність (поліфонія) світу (три світи), антеїстична тенденція («сродна праця»).

СКОРОПАДСЬКИЙ Павло Петрович (03/16.V.1873—26.IV.1945) — гетьман Української держави (29 квітня — 14 грудня 1918). Походить з старовинного гетьмансько-старшинського роду, відомого з XVII ст., син Петра Івановича Скоропадського та Марії Андріївни, уродженої Міклашевської.

У перший період свого життя майбутній гетьман не мав ніяких очевидних контактів з українським національним рухом. Він проходив щабель за щаблем звичайну кар'єру представника багатонаціональної військової еліти Російської імперії: учень Пажеського корпусу, кавалергард, командир полку, начальник кавалерійської дивізії, армійського корпусу. Але при цьому дуже відрізнявся від інтернаціоналізованого вищого світу Санкт-Петербурга своїми тісними контактами з українськими культурними діячами, зокрема, П. Дорошенком, В. Тарнавським, В. Горленком, закоханістю в українську минувшину, що сприймалася ним через історію свого роду. Він доручив відомому історикові В. Модзалевському збирати документи про Скоропадських і щедро фінансував його працю.

Брав участь у російсько-японській війні 1904—1906 рр. (ад'ютант командуючого Східним загоном, сотник 4-го Читинського полку Забайкальського козачого війська, ад'ютант Головнокомандуючого), 1-й світовій війні (командир Лейб-гвардії кінного полку, 1-ї бригади 1-го гвардійської кавалерійської дивізії, 5-ї кавалерійської бригади, тимчасово — начальник 1-ї гвардійської кавалерійської дивізії, 34-го армійського корпусу).

Його політичні погляди цього періоду були беззастережно проросійсько-монархічні, але не чорносотенні. Людина обов'язку і честі, він виконував присягу на вірність російському престолу і особисто імператору. Проте під враженням подій 1905—1907 рр. С. починає дещо переглядати цю концепцію, що відразу ж відбилося на кар'єрі. З придворної посади флігель-ад'ютанта він переходить на армійську — командиром звичайного кавалерійського полку. Остаточний крах його поглядів на російську державність відбувся під час 1-ї світової війни та Лютневої революції 1917 р.

Після зречення російського імператора С. відчув себе звільненим від моральних обов'язків перед імперським престолом і почав приглядатися до українських діячів. Це був другий період його життя — важке переосмислення життєвих орієнтирів, зближення з національним рухом, спроби відшукати своє місце в ньому і послужити Україні — спочатку як військовий, потім як керівник держави. Українізація 34-го армійського корпусу, перетворення його на 1-й Український, весь перебіг подій літа — осені 1917 р. наочно показав, що С., не розді-

ляючи і не сприймаючи поглядів діячів Центральної Ради, ще більше їх практичної роботи, твердо й неоднозначно віддав свої знання і таланти служінню новонародженій Україні. Його відмова повести корпус на німецький фронт, захист Києва від збільшовичених військ фактично врятували її. На жаль, ця служба була непотрібна соціалістичним лідерам Центральної Ради, котрі боялися авторитету С. як у самій Україні, так і поза її межами. Це загострилося після обрання його отаманом Вільного козацтва у вересні 1917 р. на з'їзді у Чигирині.

Під тиском цих обставин наприкінці 1917 р. С. змушений був піти у відставку. Проте не вважав своє служіння Україні закінченим. Була спроба організувати опір російським червоногвардійським загонам через штаб Вільного козацтва у Білій Церкві, увійти у контакт з представниками Франції у Києві.

Після повернення Центральної Ради за допомогою німецьких військ все більш очевидного краху її зовнішньої, соціальної, земельної політики С. стає авторитетним центром тяжіння українських несоціалістичних сил. Навколо його напівполітичної, напівгромадської «Української громади» скупчилися військові — колишні соратники по 1-му Українському корпусу, промисловці, земельні власники, консервативні діячі, котрі шукали виходу з тупика соціалістичних експериментів Центральної Ради.

Їх зусиллями 29 квітня 1918 р. була проголошена Українська держава на чолі з гетьманом С., який був обраний скликаним напередодні з'їздом земельних власників, представницьким форумом заможних мешканців України. Сім з половиною місяців гетьманської державності переважна більшість неупереджених спостерігачів оцінює як період відносного соціального і громадського спокою. Зовнішньою запорукою цього стала окупаційна австро-німецька армія, що припинила стан громадянської війни і російську агресію. Свою роль зіграла і внутрішня політика сформованого гетьманом уряду. До керівництва державою прийшли найдосвідченіші фахівці: переважно члени загальноросійських консервативних партій, але добре відомі в України. Національно-партійні кола фактично оголосили бойкот, відкидали гетьманські намагання залучити їх до співпраці, виключаючи з своїх лав прихильників співробітництва і здорового глузду (Д. Дорошенка, Д. Донцова). Вони не сприймали не стільки ідею гетьманату, скільки саму особу керівника держави, якого вважали російським аристократом і ретроградом. Головним же рахунком гетьманові виставлялася його маріонетковість щодо окупантів. Це було спрощенням складної картини зовнішньої політики С. Він змушений був рахуватися з присутністю німецьких військ, проте змусив і окупантів рахуватися з собою, вміло граючи на наявних розходженнях між Німеччиною та Австро-Угорщиною, військовим командуванням і дипломатами. Досягненню більш незалежної позиції сприяв його візит до Німеччини і прямі переговори із кайзером Вільгельмом II влітку 1918 р. Одночасно дипломатія гетьмана, яку очолив Д. Дорошенко, не зав'язувалася жорстко лише на центральних державах, як це робила Центральна Рада. Стосунки налагодилися із 13 країнами світу, в тому числі США, Великобританією, Францією, Швецією тощо.

З точки зору розвитку української державності ці сім з половиною місяців можна охарактеризувати як справжній розквіт. Україна впевнено виходила на міжнародну арену, пожвавилося ділове життя, українські гроші набули стабільності, особливо багато зрушень відбулося у національно-культурній галузі. Це заснування Української Академії наук, кількох університетів, державних українських театрів, Національної бібліотеки, повсюдне відкриття українських гімназій та шкіл. Але це все проходило на тлі постійних заворушень, страйків, повстань, терористичних актів, що їх організовували національно-соціалістичні, пробільшовицькі та російські кола. Перші дві сили, скориставшися ліквідацією зовнішньої запоруки стабільності Української держави після листопадових революцій у Відні та Берліні, підняли широке протигетьманське повстання. Спроба заручитися підтримкою держав Антанти і російських кіл проти більшовиків та Радянської Росії стала фатальною. 14 грудня 1918 р. до Києва, єдиного центру, де ще трималася влада гетьмана, вступили війська Директорії. Вона об'єднала на той час усіх незадоволених особою С. — від пробільшовицьких до центристсько-націоналістичних сил. Гетьман зрікся влади на користь уряду, який передав її Директорії.

Проте підсумком Української держави 1918 р. було не лише її падіння. Попри політичну невизначеність (не монархія і не республіка), внутрішню нестабільність, часті міністерські кризи вона залишалася найтривалішою і наймічнішою формою існування самостійної України періоду визвольних змагань 1917—1921 рр. Хоча С. більше за все схилявся тоді до ідеї федеративної єдності Росії і України, не існувало такої Росії, з якою він міг би з'єднатися. Тому об'єктивно курс керівника держави був самостійницьким. Але його оточення, особливо керівники уряду, не розуміли цієї ситуації, що наочно продемонстрував останній кабінет — С. Гербеля.

Деякий час колишній гетьман, оголошений поза законом, перебував у Києві, потім виїхав до Швейцарії, і остаточно оселився вже в Німеччині — передмісті Берліна Ванзее. Настав третій період його життя, що характеризувався осмисленням наслідків існування і краху Української держави, політичних перспектив у вигнанні. Саме в цей час, коли все здавалося закінченим, він повністю пов'язує свою долю із боротьбою за незалежну Україну. З його виступів та заяв зникає теза спільного існування Росії та України. Він був навіть проти контактів з російською еміграцією, до чого іноді схилялися інші його прибічники. С. очолює Український союз хліборобів-державників (УСХД), що виріс в екзилі з Української хліборобсько-демократичної партії В. Липинського та С. Шемета. Ідеологією новітнього монархічного руху стала теорія В. Липинського про «українську дідичну, класократичну, трудову монархію — гетьманство», сформульована ним протягом 1920—1926 рр. у «Листах до братів-хліборобів». Прапором цієї ідеології і лідером руху стає С. Завдяки його зусиллям зростає авторитет УСХД серед української еміграції. Філії УСХД утворюються в Австрії, Німеччині, Чехословаччині, Франції, США, Канаді, на західноукраїнських землях, що перебували під Польщею, на Далекому Сході — Манчжурії та Китаї. Авторитет С. дозволяє УСХД встановити контакти з урядами багатьох європейських країн, отримувати від них фінансову допомогу. Діячами гетьманського руху були В. Липинський, С. Шемет, М. Кочубей, Ѳ. Скоропис-Йолтуховський, Д. Дорошенко, В. Левицький, О. Назарук.

Відносини гетьмана з прибічниками складалися іноді досить драматично. Незадовго перед смертю відходить від нього Липинський, який претендував на провідну роль в УСХД, а С. відводив місце «прапора» або «живої легенди». Пройшла перебудова всього гетьманського руху, у 30-х рр. створився «Союз гетьманців-державників», найбільші відділення якого існували у Німеччині, США та Канаді. Вибудувалася певна гетьманська ідеологія, головними рисами якої стали відданість династії С., боротьба за незалежну Україну і побудову монархічної держави.

Найбільш драматичний період у житті колишнього гетьмана в еміграції настав після 1933 р., коли в Німеччині встановилася нацистська диктатура. С. змушений був неодноразово публічно висловлюватися на користь Гітлера хоча б для продовження існування «Союзу гетьманців-державників» та української громади в Німеччині. Проте в усіх офіційних документах руху і особисто

гетьмана, його традиційних зверненнях до прибічників, ніколи не йшлося про незалежну Україну з ласки фашистської Німеччини. В них наголошувалося на необхідності гуртування власних сил. Мабуть через це, протягом 1944 — поч. 1945 р. кандидатуру С. неодноразово пропонували на керівника різних об'єднаних українських комітетів, що мали б об'єднати національні рухи. Проте всі ці плани з різних причин залишилися на папері.

Наприкінці війни, потрапивши під бомбардування на ст. Плеттінг у Баварії, С. дістав смертельне поранення. Так закінчилося життя людини, яка пройшла великий шлях від стороннього спостерігача національного руху до керівника одного з його загонів. Значною була також еволюція поглядів С. на українську державність: від активного несприйняття через ідею федеративної спільності Росії й України до беззастережної боротьби за повну незалежність. Змінювалися погляди і на форму державного устрою. Гетьманська держава 1918 р. не була монархією. Її форму визначили надзвичайні повноваження голови держави (гетьмана), певною мірою обмежені майбутнім Соймом, існуючим Сенатом. У випадку відсутності або припинення повноважень голови держави влада переходила визначеному колу осіб, частково обраних Сенатом, частково призначених гетьманом. І лише у надзвичайній ситуації гетьман передбачав собі спадкоємця з середовища відомих громадських діячів (П. Дорошенка, С. Завадського). Наочно ця процедура була пророблена 14 грудня 1918 р. при зреченні С. І лише в екзилі сформувався погляд на гетьмана як на спадкоємного монарха з роду С.

Найкраща характеристика гетьмана містилася у листі одного з визначних його прибічників М. Тимофієва до С. Шемета (5 листопада 1930): «Ми надумалися до гетьманства після того, як його самі активно чи пасивно розвалили. С. привів до гетьманства вроджений інстинкт, більше як якісь теоретичні міркування, й сей самий інстинкт тримає його при українстві в той час, коли здається — все пропало, все розвалено і коли логічного плану для зміни ситуації не видно.

Гетьман не є і не був політичним ідеологом.

Він є і був активним політичним діячем, що має здібність відчути час і що має здібність сконцентрувати і зреалізувати стихійні, часом неусвідомлені, але реальні, органічні вимоги мас».

СКРИПНИК Микола Олексійович (26.I.1872—07.VII. 1933). Народ. в с. Ясинуватому, Катеринославської губ. Навчаючись в Ізюмській реальній школі, прилучився до револ., соціал-демократ. роботи. 1902 р. був виключений з Петербурзького технологічного ін-ту за револ. діяльність, заарештований. До 1917 р. багато разів міняв місцеперебування, деякий час жив в еміграції, 6 разів був заарештований, засуджений до ув'язнення і заслання.

У жовтні 1917 р. був членом Петроградського ВРК. За наполяганням Леніна, у грудні направлений в Україну, де був призначений народним секретарем торгівлі і промисловості, а з березня 1918-го став головою Народного секретаріату України. В квітні очолював повноважне посольство ЦВРК Рад і уряду України до Москви. На Таганрозькій партійній нараді (квітень 1918) і І з'їзді КП(б)У відстоював необхідність створення самостійної КП(б)У, яка була б зв'язана з РКП(б) через міжнародну комісію (3-й Інтернаціонал). Брав активну участь у громадян. війні, працював у органах Всеросійської Надзвичайної Комісії.

З квітня 1920 р. С. нарком робітничо-селянської інспекції України, з 1921 — нарком внутрішніх справ, з 1922 по 1927 — нарком юстиції і генеральний прокурор, в 1927—1933 рр. очолював комісаріат освіти республіки, а в лютому 1933-го був призначений заступником голови РНК України і головою Держплану. Постійно обирався до керівних органів КП(б)У, довгі роки був членом ЦК ВКП(б).

Погляди на нац. питання, на шляхи будівництва укр. державності визначалися марксистським світоглядом. З одного боку, керуючись інтернаціоналістськими принципами, С. щиро і незмінно прагнув посилення дружніх стосунків укр. народу з ін. народами колишньої Російської імперії, всебічного розвитку, зміцнення Союзу РСР. Одночасно, вірячи в універсальність вимоги права націй на самовизначення, він сподівався на можливість ефективного нац. будівництва в Україні, розквіту укр. нації. Маючи величезний вплив на політ., ідеолог. і культ. життя як нарком освіти, зробив великий внесок у здійснення політики українізації.

С. одним з перших в країні розгледів небезпеку, яка виходила із сталінських планів створення і принципів функціонування фактично унітарної держави, формування тоталітарного режиму в другій половині 20-х рр.

В числі перших зазнав сталінських утисків і переслідувань. Його звинувачували у перебільшенні значення нац. питання, симпатіях до ідей «укр. буржуазного націоналізму», пропаганді т. зв. теорії «націонал-більшовизму», абсолютизації загрози великодержавного шовінізму, зосередженні у наркомосі значної кількості націоналістичних елементів. Не витримавши цькування, покінчив життя самогубством.

СЛАБЧЕНКО Михайло Єлисейович (9(21).IV.1882—27.XI.1952) — український правознавець, історик, економіст, академік ВУАН (з 1929). Народився на Нерубайських хут. під Одесою в родині каменяра. З 5 років сам почав працювати на каменярні. Закінчив початкову школу, духовне училище і був виключений з 3-го курсу Одеської духовної семінарії за підбивання семінаристів до «бунту» та інші порушення дисципліни. Надалі працював вантажником в порту, палітурником, ливарником, деякий час босякував. Дякуючи наполегливій самоосвіті, 1903 р. склав екстерном іспити на атестат зрілості в III одеській гімназії і став студентом історико-філологічного факультету Новоросійського (Одеського) університету. 1905 р. перейшов на юридичний факультет, за власним свідченням, «виключно з любові до історії руського права». Після закінчення університету був залишений для підготовки до професорського звання, але відповідну стипендію дістав лише через кілька місяців, протягом яких заробляв викладацькою і редакторською працею. Влітку 1911 р. як професорський стипендіат був відряджений до правничої школи при Паризькому університеті. В серпні 1912 р. відкликаний в Росію і мобілізований до армії. Скінчив школу прапорщиків. Після звільнення в 1913 р. у запас перебивався випадковими заробітками до серпня 1914 р., коли був мобілізований на фронт. Всю 1-у світову війну пробув на фронті, зазнав і поранення, і контузії, і отруєння газами. З початку Лютневої революції — організатор полкового комітету, член комітетів 42-ї дивізії, 9-го корпусу і 4-ї армії, голова комітету офіцерської і солдатської ради депутатів, керівник полкової української ради. З літа 1917 р.— слухач Військово-юридичної академії в Петрограді.

Після Жовтневої революції в зв'язку з припиненням занять в академії демобілізується і весною 1918 р. повертається в Одесу. Працював у кількох місцевих газетах, викладав у гімназіях і на вчительських курсах, якийсь час служив у міському управлінні шкіл та в різних кооперативних організаціях. За гострі публікації, свідомий ухил від мобілізації та активну громадську діяльність заарештовувався гетьманською владою, більшовицькою ЧК і денікінською контррозвідкою (двічі). З остаточним утвердженням радянської влади став приват-доцентом Новоросійського університету, потім приват-доцентом і професором Одеського інституту народної освіти. В останньому протягом 1923—1924 рр. також виконував обов'язки декана факультету профосвіти. Був одним з

ініціаторів створення і активним учасником Одеської комісії краєзнавства, Одеського наукового товариства при ВУАН та Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. З грудня 1926 р. завідував Одеською секцією (філією) Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, очолюваної Д. Багалієм. Був також співробітником багатьох комісій ВУАН: історії західноруського та українського права, історії господарства та економічної думки, біографічного словника українських діячів, соціально-економічної історії України, порайонного дослідження історії України тощо; членом Історичного товариства Нестора-літописця і членом-кореспондентом Українського інституту марксизму-ленінізму. В червні 1929 р. обраний академіком ВУАН по спеціальності «історичні науки». В січні 1930 р. заарештований у зв'язку з сумної слави справою «Спілки визволення України». Як один з головних підсудних дістав 6 років позбавлення волі з поразкою у правах на 2 роки. Строк відбув у Ярославському політізоляторі та на Соловках. Після звільнення наприкінці 1936 р. працював бухгалтером на Кольському півострові. Трохи більше ніж через рік новим присудом був відправлений за грати ще на 10 років. Після амністії в 1944 р. оселився як зісланий поселенець під Астраханню. На початку 1947 р. повернувся в Україну, до Первомайська, де жили його рідні. Безрезультатно намагався знайти роботу в Одесі і Києві. Жив випадковими заробітками, поки не влаштувався у Первомайську вчителем іноземних мов (зі студентських років знав їх близько десятка), а згодом інспектором міського відділу народної освіти. Проте на початку 1949 р. як «агент міжнародного імперіалізму» був вигнаний з роботи без пенсії і жодних засобів до існування. Помер у злиднях. Похований на місцевому цвинтарі в Первомайську, але точне місце поховання залишається невідомим. Повністю реабілітований у 1989 р.

Історичні погляди та інтереси вченого значною мірою сформувалися під впливом старших учнів В. Антоновича — І. Линниченка та Д. Багалія. Проте в своїй творчості С. вийшов далеко за межі традицій народницької школи. В пореволюційні роки він помітно тяжів до державницького напрямку української історіографії, розглядаючи розвиток національної державності як головний чинник процвітання українського народу. Згодом же приходить до думки, що неонародницька школа М. Грушевського — це пройдений етап в історичній науці і треба створювати нову марксистську соціально-класову концепцію історії України. Про становлення правничих поглядів вченого відомо значно менше. Певний вплив на нього повинен був мати професор Новоросійського університету О. Шпаков — учень М. Владимирського-Буданова, один з представників т. зв. «школи західноруського права». Проте і тут пішов далі своїх вчителів. Він не став досліджувати державно-правові інститути на українських землях Великого князівства Литовського, а зацікавився історією Гетьманщини, шукаючи в ній витоки власне Української держави і права. На думку багатьох дослідників, саме з праць Д. Міллєра, М. Василенка та С. і починається національна історико-правова наука, оскільки на відміну від своїх попередників вони перші почали акцентувати увагу на своєрідності юридичної спадщини українського народу, а не на її подібності до російських, польських чи інших юридичних інститутів.

Свою наукову діяльність С. почав як історик права, опублікувавши монографії «Малоруський полк в адміністративному відношенні. Історико-юридичний нарис» (Одеса, 1909), «Досліди з історії права Малоросії XVII—XVIII ст. ст.» (Одеса, 1911), «Центральні установи України XVII—XVIII ст. ст.» (Одеса, 1918), «Судівництво на Україні XVII—XVIII ст. ст.» (Харків, 1919) та низку історико-юридичних статей. В них він висловив ряд цікавих, хоча може і не завжди детально аргументованих ідей про вассальний характер української державності за часів Гетьманщини, про боротьбу державницьких тенденцій демократизму і абсолютизму в Україні, про оцінку Російської імперії як поліцейської держави, про конфлікт між канонічним правом і шляхетськими сеймовими конституціями з одного боку та козацькими ідеями свободи і рівності — з другого як важливу характеристику національно-визвольної боротьби українського народу тощо. В наступні роки під впливом новітніх соціологічних теорій, ідей М. Ковалевського і врешті-решт марксистської ідеології вчений намагається, за висловом одного з рецензентів, «революціонізувати українську науку, переключаючи її на грунт історичного матеріалізму». Юридичний аналіз починає органічно доповнюватися соціально-економічним. Виходячи з ідеї державної самостійності України і необхідності забезпечення її економічної могутності, С. виступав за послідовне сприяння розвитку всіх елементів багатоукладної економіки, за обмеження втручання держави в господарські відносини. Результатом досліджень на стиці історії, права і економіки стали 4 томи запланованої багатотомної праці «Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни», два фрагменти її 5 тому — «Соціально-правова організація Січі Запорозької» та «Паланкова організація Запорозьких Вольностів», що вийшли окремо в працях «Комісії для вивучування історії західно-руського та українського права», двотомні «Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття», та ін. Саме ці дослідження стали підставою для присудження вченому 1928 р. ступеня доктора історичних наук без захисту дисертації, присудження йому премій Головнауки і ВУАН та обрання академіком. В них містилися оригінальне визначення феодалізму як такого ладу, що в результаті конфлікту між головою держави і кріпосниками-поміщиками породжує компромісну станову державу, своєрідна концепція про наявність «українського імперіалізму» — панукраїнізму з територіальними претензіями до інших держав та інші цікаві ідеї. За оцінкою Б. Винара, в працях С. «вперше зроблено спробу з'ясувати економіку України як живий самобутній організм, який має свої власні інтереси, що нерідко саме і суперечать російським економічним інтересам».

З політичного боку С. ще у студентські роки виявив себе активним учасником українського руху і послідовним соціал-демократом. Він був одним з лідерів лівої течії української студентської громади, активним учасником «Просвіти», «Української хати» та інших національно-культурних осередків. Брав участь у студентських заворушеннях 1903 р., демонстраціях 1904 р. та в революційних подіях 1905 р. З 1904 р. організатор і керівник одеської групи Революційної української партії, а у 1906—1918 рр. член Одеської організації УСДРП. Як і більшість української інтелігенції, відстоював тривалий час автономію України у складі Росії, виступав за дружбу і співробітництво всіх народів, за послідовну, але зважену українізацію. До більшовизму ставився здебільшого критично, особливо з огляду на прояви українофобських настроїв серед частини комуністів. Особливо обурювало С. те, що більшовики, за його висловом, «замість того, щоб допомагати народам Росії стати на власні ноги, дбати про їх об'єднання; почали з якоюсь сатанинською запеклістю робити всілякі соціалістичні експерименти, роз'єднувати людність, вносити між неї розбрат, непорозуміння, зненависть». Проте духовна інтелігентська опозиція владі у вченого ніколи не набувала організованої форми підпільної боротьби чи відкритої антидержавної діяльності.

Сьогодні життя і творчість С.— одного із засновників національної історико-правової науки, яскравого представника тієї генерації, що на межі двох століть закладала підвалини українського духовного відродження, — викликають неослабний інтерес сучасників, стали об'єктом численних досліджень.

СОЛОВЙОВ Володимир Сергійович (1853—1900) —

видатний рос. філософ, публіцист, поет. Здійснив спробу «великого синтезу» різних світоглядних систем (нім. ідеалізму, християн. платонізму, наук. емпіризму). В основі його соціальн. і політ. поглядів лежить ідея «позитивної всеєдності як вільного об'єднання в Абсолюті всіх елементів буття на моральних засадах». Заперечуючи індивідуаліст., бурж. прогрес Заходу, що культивує «часткову людину», С. створює вчення про цільну людину і цільне значення. Шукаючи практич. шляхів для втілення цього вчення в життя, приходить до створення теократичної утопії щодо злиття церковної і світської влади в одне ціле. Мрією С. була гармонія суб'єктивного і об'єктивного, світського і церковного, національного і загальнолюдського. В розумінні останнього С. часто полемізує з слов'янофілами як опонент. Гаряче проповідуючи ідею вселюдської єдності, С. розглядає народності не як замкнені, самодостатні «культурно-історичні типи» (М. Данилевський), а як різні органи в єдиному тілі людства. В такому розумінні народи є велика позитивна сила, і вони не лише мають право на самобутність, але саме в цій своїй самобутності можуть існувати, бо «що це буде за вселюдство», яке складається з безбарвних і безформних народностей? Але в реальності, іст. житті народності виступають силою роз'єднуючою, що суперечить самим засадам християнства. Це відбувається тому, що вищим нац. принципом є служіння своїй народності. Загальноприйнятою думкою є та, що кожен народ повинен переслідувати свої власні інтереси. Але, вважає С., все полягає в тому, що це за інтереси. Адже вигода, матеріальний інтерес може видаватися за культурно-просвітницьку місію щодо ін. народів. Принципом вищого культ. призначення повинне бути не панування, а служіння. Кожний народ має не лише права, але й обов'язки. Вважаючи служіння своєму народу вищою цінністю, народ тим самим прирікає себе на моральну самотність. Якщо нац. почуття виявляється лише в образі нац. егоїзму, воно є відмова від християнства і повернення до язичницького партикуляризму. Народність не є вища ідея, а жива сила, котра повинна служити вищій ідеї. З цієї точки зору можливо поєднати вселенське християнство з патріотизмом. Внутр. з'єднання реліг. ідеї з народною призводить до того, що остання перестає бути простим етнограф. і іст. фактом, отримує вищий смисл і пояснення. Чим міцніше народна сила, тим вище вона повинна підніматися над народним егоїзмом. Народ повинен визнати себе частиною вселенського цілого, бути солідарним у вищих вселюдських інтересах і служити не собі, а цим інтересам в міру своїх сил і відповідно до своїх нац. рис. Істинний патріотизм виключає всяке нац. самолюбство, всякий націоналізм, який є намаганням виділитися з вселюдського цілого. Істинний смисл патріотизму — не ненависть до інородців ін. віри, а діяльна любов до свого страждального народу.

З огляду на це С. розуміє нац. інтерес Росії. Останній, на його думку, полягає в пануванні над ін. народами і не в культивуванні нац. однобічностей і іст. аномалій, а в духовному звільненні народу. Віру слов'янофіла Каткова в Рос. державу як абсолютне втілення рос. народної сили С. називає «мусульманським фанатизмом». С. різко критикує концепцію культурно-іст. типів Данилевського. Історія, за С., не є зміною окремих культурних типів, а поступом до усвідомлення самої ідеї єдиного людства. С. оцінює концепцію Данилевського як націоналізм, приведений до системи.

Дещо ідеалізуючи рос. історію і вважаючи, що вона знає лише добровільне обрусіння народів («Что требуется от русской партии»), С. негативно ставиться до насильницького обрусіння народів, вважаючи, що останнє не йде далі зовн. форми і не торкається духу, хоча сама ідея поширення рос. впливу і «добровільного обрусіння» не викликає в нього критики. Звільнення рос. духовних сил від кріпацтва — «єдиний спосіб для посилення російського елемента в наших окраїнах». Отже, в цілому підтримуючи право народів на самостійне життя, С. вважає його недостатнім. Народи повинні бути здатні на особисте самозречення в ім'я людства. Це не руйнація, а піднесення на вищий ступінь.

СТАРОСОЛЬСЬКИЙ Володимир (08.I.1878—25.II.1942) — громадсько-політ. діяч, правник, соціолог родом з Галичини. Вивчав право у Львові, а згодом у Відні, Берліні, Греції й Гейдельберзі. Замолоду виявляв активність у студент. русі Львова, зокрема як один із засновників товариства «Молода Україна». Належав до керівних діячів Української соціал-демократичної партії в Галичині, брав участь в організації січового стрілецтва. Певний час мав адвокатську практику у Львові. Восени 1919 р. як товариш міністра закордонних справ входив до складу уряду УНР.

У 20-х рр. в еміграції у Відні й Празі: професор державного права Українського вільного університету та Української господарської академії в Подебрадах. 1928 р. знову повернувся до Львова, де працював як адвокат, головно заявивши про себе на політ. процесах над членами УВО — ОУН в 30-і рр. Одразу ж після встановлення радянської влади у Зах. Україні став проф. Львівського держ. ун-ту; невдовзі заарештований і засуджений на 10 років ув'язнення, помер у тюрмі в Сибіру.

Автор праць «Теорія нації» (1921), «Методологічна проблема в науці про державу» (1925), «До питання про форми держави» (1925), «Держава і політичне право» (тт. 1—2, 1925) та ін.

Найважливішим дослідженням, в якому С. виклав своє бачення етнополіт. проблем та шляхів їх втілення, стала книга «Теорія нації». С. відкидав у ній поверховий, т. зв. «атомістичний», погляд на націю, суть якого полягає в уявленні про неї як про певну збірну назву для якоїсь кількості людських одиниць, що відрізняються від ін. спільними прикметами. Такими прикметами найчастіше вважались антрополог. расовість, тобто своєрідна будова тіла, окрема мова, спільні іст. традиції, матеріальна, духовна культура та територія.

Ці прикмети, за С., хоч і відіграють суттєву, іноді вирішальну роль у створенні нації, але пояснення самої її «істоти» не дають. Адже не є таким вже й необхідним, скажімо, зв'язок між нацією і мовою. Існують нації з кількома мовами (швейцарці, бельгійці) і різні нації з однією мовою (американці і англійці, серби і хорвати та ін.). Аналогічні застереження можна висловити й щодо ін. «атомістичних» прикмет нації. Приміром, факт, що емігранти вважають себе й далі членами даної нації, хоч і залишили власну територію; факти існування областей з національно-змішаним складом населення доводять, що зв'язок між нацією і територією не абсолютний. Теоретично можна уявити собі випадок, що вся нечисленна нація залишає свою дотеперішню територію й переселяється або навіть і розпорошується по світу; однак через це вона не перестає бути нацією.

На думку С., нація є «твором психології, а не витвором раціонального думання». Нею керується стихійна воля, яка не знає мети та обмежень, а має тільки напрямок. В широкому історико-соціолог. контексті досліджує С. співвідношення між змістом понять «нація» — «держава», «нація» — «економічні інтереси», «нація» — «імперіалізм», «нація» — «месіанізм», «нація» — «раса», «нація» — «культура», «нація» — «історичні традиції» тощо. «Народини» сучасної нації він відносить до часів, що передували Великій французькій революції. Цей процес був тісно пов'язаний із зародженням «політичної новочасної демократії». «З внутрішньою необхідністю мусів суспільно-політичний рух, що відбувається під кличом боротьби за народну суверенність, викликати явище, назване нацією».

Одне з головних теоретичних положень С. щодо місця і ролі нації в сусп. житті полягає в тому, що нація за

самою своєю природою мусить спрямовувати зусилля на «опанування» державою. Вона не тільки народжується з волею політ. самовизначення, але й перестає існувати як нація, коли втрачає таку волю. Ось чому С. вважав приреченими на провал будь-які спроби практично вирішувати нац. питання шляхом визнання за одиницями як такими прав, що забезпечували б інтереси нації, до якої вони належать. Лише через передачу нації як спільності всіх компетенцій держави можна досягти вирішення нац. питання.

Заслуговує на пильну увагу ще один політ. постулат, висунутий С. Він не поділяв думки, згідно з якою в майбутньому, коли всі народи будуть визволені, автоматично відпадуть причини для війн. Такий погляд, за С., не зовсім правильний. Толерантність буде мати місце лише між тими націями, між якими не існуватиме колізії інтересів. І навпаки, вона навряд чи стане реальною там, де входитиме в «гру» нац. інтерес, який поширюватиметься на все, що пов'язане «з самим соціологічним процесом творення та існування національної спільноти».

Відстоюючи принцип, що політична боротьба є «матір'ю» націй, С. водночасно різко негативно ставився до різн. форм расизму та «войовничого націоналізму». Характерною під цим кутом зору може бути його критика расової теорії нім. нації: «Німецька нація змінила, безперечно, на протязі тисячоліття, свій антропологічний тип, прийнявши в себе чисельні чужі, слов'янські, пруські, литовські елементи. Але вона стала нацією не щойно тоді, коли витворилася з неї антропологічна відміна, яку представляє вона тепер. Не расовість була тут творчим елементом нації, а противно, німецька нація своїм історичним розвоєм витворила нову антропологічну відміну».

Розкрив С. і підступну сутність тих, хто намагався облагородити націоналізм заявами про «несення вищої культури». Такі заяви неодноразово служили виправданням «усієї колоніальної політики всіх європейських держав з усіма її кривавими страхіттями та жорстокостями», відкривали зелене світло для поневолення одних націй ін.

В узагальненому вигляді С. сформулював основні свої тези щодо нації й нац. питання у такий спосіб:

нація — це спільнота, тобто суспільство, основою якого є «ірраціональна», стихійна воля; на противагу до спільнот, котрі базуються на фізичних підставах кровного зв'язку (рід, плем'я), вона грунтується на інстинктах «другого ступеня», типом яких є ідея; «об'єктивні прикмети нації» — це тільки чинники, які в даних іст. умовах допомогли нац. спільності витворитися, й водночас — це форми і символи, в яких вона проявляється; джерелом сили нац. спільноти є прагнення до політ. самодіяльності і самостійництва; історично зародження сучас. нації пов'язане із зародженням сучас. демократії, і цей зв'язок не є випадковим, а логічно випливає з природи обох явищ.

СТАХІВ Матвій Іванович (30. XI.1895—2. VI.1978) народився у селянській родині с. Нуще на Збаражчині (нині Тернопільська обл.). Після закінчення гімназії в Перемишлі вступив добровольцем до Української галицької армії, воював у Празі. Там 1924 р. закінчив студії права й суспільних наук у Карловому університеті, став доктором наук. Під час навчання очолював українське студенство. З 1925 р. — секретар Української соціально-радикальної партії та редактор її тижневика «Громадський голос», а також журналів «Проти хвиль» (1928—1929) і «Живе слово» (1939). Одночасно практикував право у Львові (до 1939), був головою народного університету самоосвіти (1930—1939).

Під час 2-ї світової війни С. займався науковою діяльністю, підтримував зв'язки з українськими політичними й церковними діячами. Емігрувавши до Німеччини, став співтворцем Української національної ради, професором соціології та державно-адміністраційного права Українського вільного університету в Мюнхені, Української економічної вищої школи та Українського технічно-господарського інституту.

З 1931 р. С. член, з 1942-го — дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові. Брав активну участь у відновленні діяльності НТШ в Європі. З 1949 р., після переїзду до США,— член управи, перший заступник голови, в 1964—1974 рр.— голова НТШ. Редактор «Народної волі» (з 1949) — органу Українського робітничого союзу, член підготовчого комітету скликання Світового конгресу вільних українців (СКВУ), член секретаріату СКВУ від першого конгресу. Увійшовши в життя української громади Америки, С. довгий час працював у складі екзекутиви Українського конгресового комітету.

Політичною діяльністю займався паралельно з науковою. Основними напрямками його досліджень були проблеми демократії, правного статусу Української держави, історії політичних рухів та політичних режимів в Україні тощо.

Науковий пошук С. розпочав у 20-х рр. 1927 р. молодий вчений опублікував працю «Права і обов'язки громадських урядів: Пояснення галицьких громадських законів і порад, як боротися перед надужиттям громадських урядів». У 30—40-х рр. виступав як публіцист зі статтями, науковими розвідками і книгами «Про державу» (1935), «Демократія, соціалізм і національна справа» (1936), «Москвофільство: його батьки і діти. Історичний нарис», «Хто винен. З історії комуністичного руху» (1936), «Істрія Українського політичного руху» (1938, 1939), «Зміна назви держави як вислід розвитку держави», «Загальний курс науки про адміністрацію і адміністративне право» (1948). У 50-х рр. виходять з друку дослідження С. «Звідки взялася совєтська влада в Україні і хто її будував. Нарис історії воєнної агресії совєтської влади над Україною» (ч. І. 1995), «Перша совєтська республіка в Україні» (ч. II. 1956), «Друга совєтська республіка в Україні» (ч. III. 1957), «Західня Україна та політика Польщі, Росії і Заходу» (1958), ряд ін.

Надзвичайно плідними для вченого булі 60-ті рр. Побачили світ його статті: «Чи була Українська національна Революція в 1917 р», «Відновлення Української Держави в 1917—1918 рр.— реальне чудо в історії», «Правні підстави устрою УНР», «Державно-правна і міжнародно-правна якість Третього Універсалу», «Михайло Грушевський як державник», наукові розвідки: «Нарис історії національно-визвольного руху в Галичині, 1772—1890», «Державно-правний розвиток УНР і різні етапи совєтської влади в Україні», «Відновлена українська Держава і совєтська Росія», монографії: «Україна в Добі Директорії УНР» (у 7 т. 1962—1965), «Західня Україна на тлі історії Європи в 1918—1919 рр.» (у співавторстві з Я. Штендерою // у 2 т. 1969—1971, «Третя совєтська республіка в Україні. Нариси з історії воєнної інвазії Совєтської Росії в Україну і розвитку окупаціонної системи в часі: листопад 1919 — листопад 1924», «Західня Україна: Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918—1923 рр.» (т. III—IV), ін.

Учений працював активно й у 70-х рр. Опублікував у співавторстві з П. Стерчем і М. Чіровським книгу «Україна і Європейський заколот у 1917—1919» (у 2 т.). З колективом авторів співпрацював над перекладом англійською мовою «Історії України-Руси» М. Грушевського у 10-ти т., багато писав і редагував.

Помер С. в Ел Кагун (Каліфорнія), похований у Філадельфії (США). 1985 р. у Стемфорді (США) вийшла у світ незавершена монографія вченого «Христова церква в Україні (988—1596). Нарис історії Української католицької церкви та аналіза схрещування в ній інтересів Риму, Царгороду, Варшави й Москви в національно-політичному аспекті», підготовлена до друку П. Стерчем.

Життєвий та творчий шлях С. в Україні практично невідомий. Але його праці вже почали публікуватися.

СТЕБЕЛЬСЬКИЙ Петро (15. VII.1857—24. IX.1923) Український вчений-правник, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка (з 1899).

Народився в Немирові. Навчався в гімназіях Самбора, Коломиї, Станіслава, 1874—1878 рр. на юридичному факультеті Львівського університету, після закінчення якого працював у міському суді. 1879 р. отримав ступінь доктора права в Ягеллонському університеті (Краків). З 1885 р. починається діяльність С. як вченого і педагога у Львівському університеті — спочатку доцентом, а з 1892 р. професором кримінального права і процесу з українською мовою викладання.

С. належить ряд грунтовних праць з різних аспектів кримінального права і процесу українською, польською та німецькою мовами. Під його керівництвом та за активною участю було перекладено австрійський кримінальний процесуальний закон, ряд інших законодавчих актів, пізніше видрукуваних у «Віснику законів державних». Серед юридичних праць С. найбільш важливими є «Студії над карним процесом» (Львів, 1891), «Зі статистики злочинности в Галичині» (Львів, 1893), «Неповнолітні злочинці в світлі нових напрямків в карному праві» («Часопись Правнича», 1899), ряд інших. Ці видання мали надзвичайно велике значення для становлення та розвитку української правничої науки.

Помер і похований С. у Львові.

СУМЦОВ Микола Федорович (1854—1922) — український фольклорист, етнограф, літературознавець і громадський діяч. Народився в Петербурзі. Життя та наукова діяльність були тісно пов'язані з Харковом та Харківським університетом. 1875 р., по закінченні історико-філологічного факультету Харківського університету, одержав золоту медаль за етнографічне дослідження з демонології. Однак праця не була допущена до друку царською цензурою, вийшов лише один її розділ «Очерк истории колдовства в Западной Европе» (1878). Залишений стипендіатом в університеті при кафедрі світової літератури, С. 1876 р. був відряджений до Гейдельберзького університету (Німеччина) для підготовки до професури. З 1878 р. викладач Харківського університету. У 1881 р. захистив магістерську дисертацію «О свадебных обрядах», підготував докторську дисертацію з історії української літератури XVII ст.— «Лазар Баранович», але вона не була допущена до захисту. 1885 р. С. захистив дисертацію на етнографічну тему «Хлеб в обрядах и песнях». 1888 р. Харківський університет обрав його професором. Він першим в Україні почав читати лекції українською мовою. Брав участь в XII археологічному з'їзді у Харкові (1902), XIII археологічному з'їзді у Катеринославі (1905), організовуючи там етнографічні виставки. На базі такої виставки при Харківському університеті 1905 р. було засновано етнографічний музей, де С. довгий час працював завідуючим. Очолював історико-філологічне товариство при університеті, був одним із засновників Харківської громадської бібліотеки; членом багатьох наукових товариств, зокрема «Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете», «Общества любителей российской словесности», Етнографічного товариства у Празі та ін. С. багато зробив для поширення освіти серед широких кіл населення, сприяв створенню народних бібліотек у селах, допомагав місцевим музеям, освітнім гурткам.

1905 р. його було обрано членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук, 1919 р. — академіком Української Академії наук. У 1922 р. він розпочав організацію відділу етнографії Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, але того ж року помер.

С. залишив понад 500 наукових праць. Головною галуззю його досліджень була українська етнографія та фольклор. У працях «К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу» (1886), «Отголоски христианских преданий в монгольских сказках» (1899), «Дума об Алексее Поповиче» (1894) прагнув прослідкувати за мандрівками фольклорних сюжетів і мотивів. Особливе значення в історії фольклористики та етнографії мають праці: «О свадебных обрядах преимущественно русских» (1881), «Хлеб в обрядах и песнях» (1885), «Культурные переживания» (1889), «Писанки» (1891), «Очерки народного быта» (1902) та ін., в яких дослідження побуту і творчості народу дається в органічному зв'язку з обрядами, звичаями. В двотомній праці «Современная малорусская этнография» (ч. I, 1893; ч. II, 1897) С. одним із перших українських фольклористів зробив спробу дати узагальнюючий огляд науки про народну творчість. Друга галузь — історія літератури. Автор досліджень про І. Вишенського, Л. Барановича, І. Галятовського, І. Гізеля, Г. Сковороду, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, І. Манжуру, О. Пушкіна, Л. Толстого та ін. Займався також вивченням образотворчого мистецтва, зокрема італійського (Леонардо да Вінчі).

ТАРАНОВСЬКИЙ Федір Васильович (25.II/9.III. 1875—22.I.1936) — український правознавець, академік Української Академії наук (з 1918), дійсний член Сербської королівської академії і ряду Європейських наукових товариств. Народився у Плонську (тепер Плоцьке воєводство Республіки Польщі). Батько був православний священик родом з Волині, а мати походила із зубожілої польської шляхетської сім'ї. Після закінчення із зубожілої польської шляхетської сім'ї. Після закінчення із срібною медаллю 6-ї Варшавської гімназії 1892 р. вступив на юридичний факультет Варшавського університету. У 1896 р. був залишений професорським стипендіатом при університеті, а з 1892 р. виконував там же обов'язки доцента. 1906 р. обраний професором Демидовського юридичного ліцею в Ярославлі, а у 1908 р. екстраординарним професором Юр'ївського (Дерптського) університету. Паралельно (з 1919) викладає в Олександрівському (кол. Царскосельському) ліцеї і на Вищих жіночих (бестужевських) курсах. Після Лютневої революції — професор Петроградського університету, а з кінця 1917-го живе в Україні. Після тривалих невдалих пошуків роботи в Полтаві і Харкові з вересня 1918 р.— професор і декан нововідкритого юридичного факультету Катеринославського університету. В листопаді 1918 р. призначається одним із 12 академіків — засновників Української Академії наук і наступного місяця переїжджає до Києва. В академії посів кафедру порівняльної історії права, був головою соціально-економічного відділу УАН, засновником і головою Комісії звичаєвого права України та Археографічної комісії. В червні 1919 р. виїхав у відпустку, яка в зв'язку з фактичним призупиненням денікінцями діяльності УАН розтягнулася на тривалий строк, протягом якого перебивався випадковими заробітками, а потім був обраний професором Харківського університету. Мав певні контакти з денікінською владою, які активно використовував для допомоги справі збереження УАН. Наприкінці 1919 р., побоюючись репресій з боку радянської влади, виїхав з родиною за кордон. З 1920-го і до кінця життя — професор юридичного факультету Бєлградського університету.

Наукове визнання Т. принесли в першу чергу праці в галузі історії і теорії права. Але на його творчість відчутний вплив мали представники багатьох юридичних дисциплін: Ф. Леонтович (історія права), Ф. Зігель (історія права слов'янських народів), О. Блок (державне право), В. Олександренко (міжнародне право), кожний з яких певною мірою міг вважати себе науковим керівником молодого вченого. В результаті Т. виробив свій влас-

ний унікальний метод досліджень, коли проблеми історії права (в першу чергу — державного права іноземних країн) розглядалися крізь призму політичних доктрин свого часу, історичні факти ставали основою широких теоретичних узагальнень, а державно-правовий лад однієї країни аналізувався в широкому європейському і світовому контексті. В 1905 р. Т. захистив у Петербурзькому університеті магістерську дисертацію «Юридичний метод у державній науці. Нарис розвитку його в Німеччині», а 1911 р. там же і докторську дисертацію «Догматика позитивного державного права у Франції». Остання праця була удостоєна премії ім. М. Ахматова Російської Академії наук.

Для розвитку історії вітчизняного права особливе значення мали фундаментальні праці «Огляд пам'ятників магдебурзького права західноруських міст литовської епохи. Історико-юридичне дослідження» (1897), «Феодалізм у Росії» (1902), «Політична доктрина в наказі імператриці Катерини II» (1903), «Норманська теорія в історії руського права» (1909). Перу вченого належить один з перших в Росії підручників із загальної теорії права (1917), в якому зокрема пропонувалося оригінальне авторське висвітлення актуальної сьогодні концепції правової держави. Така держава протиставлялася «поліцейській державі» і визначалася як держава, в якій для всіх виявів влади встановлено правові форми і правові обмеження.

Перебуваючи в еміграції, Т. тривалий час не поривав зв'язків з УАН і опублікував у її виданнях кілька досліджень з історії догматики державного права Польщі. За кордоном вийшли його праці з питань методології історико-правових досліджень, окремих аспектів історії права російського та інших слов'янських народів. Всесвітньо відомими стали, зокрема, монографії «Вступ до історії слов'янських прав» (1-е вид. 1923, 2-е вид. 1933) та «Історія сербського права у німецькій державі» (1931—1935).

Т. свідомо уникав гострих політичних дискусій з національно-етнічних питань, прагнучи займатися «чистою наукою». Це, правда, не завадило йому 1919 р. разом з В. Вернадським послідовно боротися проти внесених Директорією змін у статут УАН, які суттєво обмежували можливість публікації наукових праць російською мовою. За своїми особистими поглядами він був близький до лівого крила кадетської партії, не сприймаючи ідей національної винятковості або зверхності і протестуючи проти будь-яких національних обмежень. Ці проблеми не обминалися і в його творчості. 1927 р. Т. навіть написав спеціальну працю про становище національних меншин у Польщі.

В іншій своїй праці «Монтеск'є про Росію» (1922 вчений спеціально звертав увагу на цікавий висновок французького мислителя, що в таких просторих державах, як Росія, неминуче встановлюється деспотичне правління і «дух закону» не змінюватиметься, якщо держава залишатиметься у старих кордонах.

Т. був членом Сербської королівської академії, членом-кореспондентом Слов'янського інституту у Празі, головою Російського наукового інституту в Бєлграді, почесним членом літературно-наукового і культурно-просвітницького товариства «матиця Сербська», членом Львівського наукового товариства та кількох інших авторитетних наукових інституцій.

В той же час офіційна радянська наука ігнорувала науковий доробок вченого, оголосивши його без жодного політичного звинувачення «persona non grata». Нині ім'я Т. поновлено в списках Національної АН України як одного з живодайних джерел нашого державотворення.

ТОЙНБІ Арнольд Джозеф (1889—1975) — англійський історик та соціолог, справив великий вплив на соціальну філософію і суспільну свідомість Заходу. У 1919—1924 рр.— професор Лондонського університету, 1925—1955 рр.— Лондонської школи економічних наук. У роки 1-ї та 2-ї світових війн був експертом з міжнародних відносин, брав участь у мирних конференціях. У 1925—1955 рр. — один з керівників Королівського Інституту міжнародних відносин.

Еволюцію поглядів та наукову діяльність Т. можна умовно поділити на три періоди; 1) у межах традиційної західної історіографії (10-і рр.). За одиницю історичного розвитку вважав національну державу; 2) у 20—40-і рр. одиницею історичного розвитку була уже «цивілізація» як конкретний просторово-часовий регіон, до якого входила група країн із спільними духовними особливостями; 3) у 50—60-і рр. погляди Т. змінилися і за одиницю історичного розвитку він бере релігію та церкву, а в останній період своєї творчості переносить увагу з окремих локальних «цивілізацій» і «вищих релігій» на історію людства.

Всесвітнє визнання Т. принесла його праця «Осягнення історії» (1934—1961), в якій він намагався переосмислити весь суспільно-історичний розвиток людства. Згідно з концепцією Т., не існує єдиної історії людства, а є тільки історія окремих своєрідних і замкнених цивілізацій (спочатку виділяв 21 цивілізацію, згодом — 13). виходячи з того, що епоха цивілізацій триває лише 2% часу існування на Землі людини, Т. вважав їх еквівалентними за своїми цінностями й однаковими за віком.

Досліджуючи феномен цивілізацій як замкнених суспільств, Т. виділяє декілька характерних ознак, що дають змогу їх класифікувати: «... вселенська церква є основною ознакою, яка дає можливість попередньо класифікувати суспільства одного виду. Іншим критерієм для класифікації суспільств є ступінь віддаленості від того місця, де це суспільство спочатку виникло. Поєднання цих двох критеріїв дає змогу знайти загальну міру для розміщення суспільств на одній шкалі, для визначення місця кожного з них у безперервному процесі розвитку».

Т. відзначав, що кожна цивілізація проходить у своєму розвитку стадії виникнення, зростання, надлому та розпаду, після чого вмирає, поступаючись місцем іншій. Вважаючи соціальні процеси, які послідовно відбуваються у цих цивілізаціях, аналогічними, Т. намагався виробити на цьому грунті деякі «емпіричні закони» суспільного розвитку, що дають змогу передбачити головні події і у сучасному світі.

На сьогодні, за теорією Т., залишилося 5 основних цивілізацій: китайська, індійська, ісламська, російська і західна.

Рушійною силою розвитку цивілізацій, на думку Т., є «творча меншість» як носій містичного «життєвого пориву», що вдало відповідає на різноманітні історичні «виклики», веде за собою «інертну більшість». Своєрідність цих «викликів» і «відповідей» визначає специфіку кожної цивілізації, ієрархію її соціальних цінностей і філософської концепції сенсу життя.

Але Т. попереджає, що відповідальність за надломи цивілізацій лежить на совісті їх лідерів: «Творчі особи в авангарді цивілізації, що впливають на нетворчу більшість через механізм мімесісу, можуть зазнати невдачі з двох причин. Одну з них можна назвати негативною, а іншу позитивною».

Можлива «негативна» невдача полягає в тому, що лідери несподівано для себе підпадають під гіпноз, з допомогою якого вони впливали на своїх послідовників. Це призводить до катастрофічної втрати ініціативи: «Якщо сліпий веде сліпого, то обидва впадуть у яму» (Матф. XV, 14).

Влада — це сила, а силу важко втримати у визначених межах. І коли ці межі впали, управління перестає бути мистецтвом. Зупинка колони на півдорозі здатна викликати рецидиви непокори з боку простої більшості і жах командирів. А жах штовхає останніх на застосування грубої сили для підтримки власного авторитету, оскільки довіру вони вже втратили. Як результат — суцільне пек-

ло. Чітке формування впадає в анархію. Це приклад «позитивної» невдачі, яка виходить з відмови від мімесису. Велика кількість трагедій XX ст. підтверджує ці спостереження Т.

«Творча еліта», нездатна вирішити чергову соціально-історичну проблему, перетворюється на панівну меншість, що нав'язує свою владу силою, а не авторитетом. Відчужена маса населення стає «внутрішнім пролетаріатом», який разом з «варварською периферією» або «зовнішнім пролетаріатом» врешті-решт розвалює цю цивілізацію за умови, що вона раніше не загине від воєнної поразки або природних катастроф.

Розпад суспільства супроводжується почуттям неконтрольованості потоку життя, руху історії. Трагедія розпаду може призвести до соціальної революції, яка, «не досягнувши своєї мети, переходить в реакцію». Але Т. вважав, що існують виходи з таких ситуацій: «... в нашому столітті головним у свідомості суспільств є осмислення себе як частини ширшого універсуму, тоді як особливістю суспільної свідомості минулого століття було намагання вважати себе, своє суспільство замкненим універсумом». Пошуки виходу вимагають узгодженості рішень, які базуються на послідовній моральній позиції всього людства, або принаймні більшої його частини.

Намагаючись ввести до своєї концепції історичного коловороту цивілізацій елементи поступального розвитку, Т. вбачав прогрес людства у духовному вдосконаленні, релігійній еволюції від примітивних анімістичних вірувань через універсальні релігії до єдиної синкретичної релігії майбутнього. Відповідно до цього всі цивілізації він розподіляє на три покоління, де «універсальна держава» кожної попередньої цивілізації породжує одночасно і «універсальну церкву», яка стає, в свою чергу, зародком наступної цивілізації, аж до тріумфу всесвітньої релігії загальнолюдського братства.

Англійському вченому в кінцевому підсумку не вдалося поєднати детерміністичне тлумачення історії з обгрунтуванням свободи і самоцінності людської особистості. Спроба історико-теоретичного синтезу перед обличчям реальної історії була нестійкою. Нездійсненними виявились і ті численні проекти ліберального світовлаштування, котрі протягом тривалих років пропагував Т. Результат світоглядної еволюції Т. — песимізм і розчарування в колишніх ідеалах. Скепсис пізнього Т. щодо здатності людей знайти гуманістичне рішення проблем, які стоять перед ними, зневіра у можливості альтернативи ядерному самогубству — все це різко контрастує з проповіддю гуманізму в «Осягненні історії».

У своїй книзі «Тойнбі про Тойнбі» (1974) англійський історик, за його особистим свідченням, почав більш песимістично дивитися на перспективи людства, ніж раніше. «Чи змінює це мій філософський погляд на людську природу і її перспективи? — Я все ж сказав би, що я вірю взагалі, що в людській натурі аспект любові візьме верх над аспектом пожадливості й агресивності, але це відкрите питання...»

Відчуття соціального оптимізму, основу для якого Т. довгі роки так вперто шукав у історії людства і в сучасності, не змогла в кінцевому підсумку дати йому релігія, що лежала в основі його поглядів.

З великої наукової спадщини англійського вченого на російську мову перекладені й опубліковані: «Постижение истории» (1991), «Если бы Александр не умер тогда...» (1979), «Средство спасения?» (1974), «Человечество в осадном положении» (1974).

ТОМАШІВСЬКИЙ Степан (9.I.1875—21.XII.1930) — історик, публіцист і політик.

Народився в с. Купновичах на Галичині, в заможній селянській родині. 1895 р. закінчив гімназію в Самборі, 1900 р.— філософський факультет Львівського університету. Вчителював у гімназіях Бережан і Львова. 1910 р. став доцентом австрійської історії у Львівському університеті. В 1914—1918 рр. був членом бойової управи січових стрільців, а з осені 1918 р.— радник делегації ЗУНР на світовій конференції у Парижі, в 1920 р.— голова її дипломатичної місії в Лондоні. 1921—1925 рр. проживав у Берліні. 1926 р. повернувся до Львова, вчителював. З 1928 р.— доцент історії України в Ягеллонському університеті (Краків), де залишався до кінця свого життя.

Діяльність Т. була тісно пов'язана з Науковим товариством ім. Шевченка, дійсним членом якого він був обраний 1899 р. і у виданнях якого вийшла більшість його наукових праць. Т. був також редактором «Записок» НТШ (116—124 тт.), а в 1913—1915 рр. — урядуючим головою Товариства.

У концептуальному становленні Т. поєднав у своїй творчості, окрім впливів М. Драгоманова, В. Липинського, і Л. фон Ранке, елементи західноєвропейської прагматично-релятивістської філософії (У. Джеймс, О. Шпенглер), італійського національного клерикалізму (Г. Ферреро, Д. Мацціні).

Т. належав до консервативного напряму в українській історико-політичній науці, відстоював ідею творення української держави на засадах клерикальної монархії. Обґрунтовуючи монархічні геополітичні орієнтації майбутнього державного будівництва, Т. вважав, що доля самої держави буде вирішуватися в Галичині. Саме тому Т. прискіпливо вивчав історію монархічних традицій у Галицько-Волинській державі, саме з цих позицій аналізував причини утворення і занепаду аристократичного ладу у різні періоди української історії.

Велику увагу Т. звертав на з'ясування причин поразки визвольних змагань України. Це він пов'язував передусім з відсталістю єдиного національного фронту та спільної національної ідеї. Він відзначав внутрішню органічну слабкість українського народу, яка, на його думку, полягала у відсутності рівноваги між містом та селом, величезних відмінностях у культурно-освітньому й політичному рівнях класів української нації, що не давало можливості творити органічну національну цілісність.

Одночасно Т. звинуватив Петлюру та його оточення у тому, що саме через них Україна втратила свою незалежність, бо ж, як і переважна більшість тодішньої української інтелігенції, прагнули лише до завоювання влади та власної популярності. Одну з причин внутрішньої слабкості українського народу Т. вбачав у «політичній гіпертрофії», тобто надмірній політизації мас. Україна, зазначав Т., відрізняється від усіх інших державних народів тим, що її різноманітні політичні угруповання вважали свою концепцію завоювання і творення у тій чи іншій формі державності єдино правильною і боролися за її втілення з іншими українськими угрупованнями ще задовго до утворення державності, ніколи не маючи спільних ідеалів і самої національної історичної ідеї, а натомість — лише фрагменти різних політичних, соціальних, гуртових та інколи і особистих програм та агітаційного й мітингового багажу.

Наукові дослідження Т. присвячені в основному добі Хмельницького і Мазепи. На перших працях — «Матеріали до історії Хмельниччини» (1896), «Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р.» (1898) — позначився значний вплив М. Грушевського. В процесі роботи вчений використовував архівні матеріали Львова, Кракова, Відня, Будапешта і Ватікану.

Об'єктом довоєнних досліджень Т. була також історія Закарпаття. Він здійснив подорожі до краю, вивчив угорську мову, був постійним референтом угорських видань в «Записках» НТШ. Головним результатом його праці стала «Етнографічна карта Угорської Русі», опублікована Російською Академією наук (1910).

Т. готував до друку кількатомну історію Галичини, — цій темі він присвятив також університетські курси у Кракові, але працю не встиг завершити. Синтез історії України княжої і литовсько-польської доби учений дає

у своєму підручнику «Українська історія» (1916). У вітчизняній історіографії він виступає як представник державницького напрямку, особливо високо оцінює княжий період в історії України і зокрема підносить значення Галичини.

Праці Т. з історії української державності були тісно пов'язані з його дослідженнями історії української церкви. Найвідоміші з них: «Предтеча Ізидора, Петро Акерович, незнаний митрополит руський (1241—1245)» (1927); «Петро — перший уніятський митрополит України-Руси» (1928); «Вступ до історії Церкви на Україні» (1932).

Значну увагу Т. приділяв публіцистиці, особливо в 20-х рр. Був редактором «Українського слова», «Літопису політики, письменства й мистецтва» (Берлін, 1924), «Політики» (Львів, 1925—1926), співробітником «Нової Зорі».

ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ Михайло Іванович (08.I.1865— 08.I.1919) — український вчений, перший східноєвропейський економіст, наукові теорії якого були визнані і широковідомі на Заході, а ідеї знайшли відображення у працях найвидатніших зарубіжних вчених різних шкіл і напрямів (від А. Шпітгофа і Й. Шумпетера (Німеччина), Ж. Лескюра і А. Афталіона (Франція), Г. Касселя і К. Вікселя (Швеція) до Дж. М. Кейнса (США). Поряд з цим Т.-Б.— видатний соціолог, політолог, статистик і філософ, а також відомий громадсько-політичний діяч на терені України. Народився у с. Солонім Куп'янського повіту на Харківщині в родовитій дворянській сім'ї. Середню освіту здобув у 1-й Київській і 2-й Харківській гімназіях, вищу — у Харківському ун-ті, склавши екстерном іспити за фізико-математичний (1888) та юридично-економічний (1890) факультети.

Т.-Б., як свідчить його автобіографія, вже «змалку й на університетській лаві відчував себе українським патріотом». Але колоніальне становище України і тодішня загнаність українства не сприяли самореалізації обдарованих людей і закономірно приводили їх до російського табору. Так трапилось і з Т.-Б. Не маючи надій на можливість плідної праці в Харкові і відчуваючи в собі наукові потенції, він успішно складає іспити в Московському ун-ті, де блискуче захищає спочатку магістерську дисертацію, присвячену періодичним промисловим кризам в Англії (1894), а затим і докторську під назвою «Російська фабрика в минулому і сучасному» (1899). З тих пір і аж до 1917 р. плідно працює в вищих навчальних закладах Москви і Петербурга, спочатку як приват-доцент, потім — професор. Видає низку наукових праць, здатних принести славу будь-якій державі. Російська ж імперія, за вкоріненою звичкою, піддавала Т.-Б. постійним переслідуванням, приводом до яких слугувало його захоплення марксизмом. Однак, аналіз творчої спадщини вченого свідчить, що зовсім не він був визначальним у житті Т.-Б.

З його біографії постає з усією очевидністю, що вже на початку XX ст. він розійшовся з недавніми товаришами, серед яких був і В. Ульянов, заради «об'єктивної істини» і з огляду на їхню схильність до чужого Т.-Б. догматизму. Натомість учений приступає до розробки власної моделі майбутнього суспільного устрою, праця над якою стає справою його життя. Оптимальною формою устрою, на думку Т.-Б., має бути держава, централізм якої обмежений кооперацією і муніципалітетами — механізмами, що органічно поєднуються і взаємодоповнюють один одного («Социализм как положительное учение». Пг., 1918). Як економіст він розумів, що реалізувати будь-яку економічну модель легше на меншій території, що практично нездійсненною виявиться будь-яка спроба втілити запропоновану ним модель в межах усієї Російської імперії — держави, яка протягом століть розвивалась екстенсивним шляхом і значно більше за Україну потерпіла від кріпосництва («Політична економія: Курс популярний». К., 1918). Не випадково після заборони жити у великих містах за участь у студентській демонстрації 1901 р. Т.-Б. обирає місцем свого заслання Україну. Тут, на Полтавщині, у с. Пізники Лохвицького повіту й зародився його інтерес до кооперативного руху, що згодом приніс йому світову славу.

З цим періодом також пов'язане духовне повернення Т.-Б. в Україну. За свідченням О. Мицюка, 1905 р. саме він зробив пропозицію Полтавському губерніяльному земському зібранню поставити в Україні перший пам'ятник Т. Шевченкові. І це був неподинокий вияв його патріотизму. 1910 р., відповідаючи на анкету «Украинской жизни», Т.-Б. різко виступає проти денаціоналізації українського народу, за необхідність «мати українську школу од початкової до вищої», за «якнайбільше поширення української мови на всіх ділянках життя». А згодом — 1917 р.— назавжди повертається в Україну, щоб «заповнити,— зі слів С. Єфремова,— ту пустоту, що розляглась на Україні в результаті отого безупинного переливання крови з нашого національного організму до чужих».

Відмовившись од пропозиції замістити вакансію професора Петроградського університету, Т.-Б. з головою поринає в українські справи, стає до активної оборони української науки і державності. Він розвиває інтенсивну працю в кооперативних, наукових і громадських установах. Стає ініціатором заснування Українського товариства економістів і його першим головою, очолює раду Кооперацентру, співробітничає в часописі «Кооперативна Зоря» і редагує «Українську кооперацію», розробляє і втілює у життя плани вищих наукових закладів України (Кооперативний інститут, Академія наук, Економічно-адміністративний інститут), виступає в пресі з принциповими статтями, в яких обгрунтовує основні засади державної незалежності України («Федерализм і державний суверенітет». «Нова Рада», 1918. Ч. 168; «Неодкладна справа». «Нова Рада». 1918. Ч. 133).

У серпні 1917 р. Т.-Б. погоджується на запропоновану йому посаду генерального секретаря фінансів Центральної Ради і, хоча він більше був теоретиком, робить усе від нього залежне задля досягнення Україною економічної незалежності. За свідченням Д. Дорошенка, успішно проводить у Петрограді переговори з французьким послом Нулансом з приводу надання Україні приватної позики. Шляхом переговорів намагається побороти нерозуміння й ворожість до України тодішнього російського уряду, теоретично обгрунтовує і робить першу спробу стабілізувати фінанси. Та невдовзі вчений перемагає в ньому політика, і Т.-Б. повністю присвячує себе науковій і педагогічній діяльності. Втім, і після цього він бере посильну участь у державотворчій роботі як консультант і радник з фінансово-економічних питань. У цій якості його й застала раптова смерть на ст. Затишок під Одесою, коли він у складі урядової делегації УНР мав їхати до Франції — боронити там українську державність.

УКРАЇНКА ЛЕСЯ (Косач) Лариса Петрівна (13.II. 1871—19.VIII.1913) — видатна українська письменниця-поетеса, громадська діячка. Через тяжку хворобу (туберкульоз кісток) середню освіту здобувала вдома. Зумовлене хронічним недугом та мало сприятливими сімейними обставинами життя поетеси проходило у безперестанному подорожуванні по місцях лікування (включно до далеких країн за межами батьківщини) та служби її чоловіка К. Квітки.

Глибоке розуміння соціальної несправедливості, органічне відчуття відрази до насильства та усвідомлення свого благородного призначення у житті як борця за соціальне й національне визволення народу завжди гартували й підтримували незламну волю, творчий дух і оберігали У. од песимізму. Значний вплив на формування світогляду поетеси й громадської діячки мав дядько (рідний брат матері) М. Драгоманов — відомий вчений,

мислитель і публіцист. Визвольним ідеям, пекучим вічним проблемам життя була підкорена вся творчість У. і все її життя. Цю ж думку можна віднайти у спогадах сучасників, а також це підтверджують документальні джерела. Так, студент Н. Гамбарашвілі, котрий жив у середині 90-х рр. на квартирі у Косачів, розповідав, що У. часто у розмові з ним на різні суспільно-політичні теми з обуренням говорила про національні утиски, насильницьку русифікацію українців та інших народностей Російської імперії. Вислухавши оповідання Гамбарашвілі про життя грузинського народу, його героїчну боротьбу і чудову культуру, поетеса на те сказала: «Скільки мужності і звитяжества повинен мати народ-жменька, щоб вціліти і охоронити себе від сих напастей і знегод, які випали на його долю! Коли я б не була українкою, я б хотіла бути грузинкою!»

Як особисту трагедію переживала поетеса уярмлення свого народу, безправність його культури. Її душа закипала гнівом на кожен вияв утисків, колоніальної сваволі, тому вона у своїх творах постійно протестувала проти царського деспотизму, рабського становища українського народу.

Серед творчої спадщини поетеси чимало праць присвячено національним проблемам. Так, у статті «Безпардонний патріотизм», надрукованій у львівському журналі «Народ» (1895, № 9), яскраво відбилися погляди У. на національне життя українців. Критикуючи тих, хто маскуючись словами «народ», «нація» і т. п. намагалися протиставити український народ і його культуру російському народові, поетеса показала себе палкою поборницею братерської злагоди. Цю свою думку вона підтвердила і у доповіді, виголошеній у кінці 1899 р. на зібранні у Києві Літературно-артистичного товариства. Виступ поетеси російською мовою був викликом тим наклепникам, котрі не переставали повторювати, що українська ідея — це сепаратизм, що українські діячі мають непримириму ворожнечу і до російського народу, і до його культури та мови. До цього додамо, що У. постійно займалася перекладами з російської, польської, англійської, німецької, французької та інших мов. Це також дає підстави говорити про її глибокі національні й інтернаціоналістські переконання.

У післямові до широковідомої на той час у Росії брошури польського соціаліста Ш. Дікштейна «Хто з чого живе», в котрій активно пропагувалося вчення про робітничий клас, У. підкреслювала необхідність єднання трудящих різних національностей у спільній боротьбі за «політичну волю, себто... права людські, єднайтесь, як вільний з вільним, рівний з рівним! Чия правда, того буде й сила!»

Передові суспільно-політичні погляди реалізувалися у безпосередній практичній і громадській діяльності письменниці, в образній формі втілювались у її художній творчості. У. була переконана, що мистецтво є образним відтворенням дійсності, життя «людського громадянства», найвищим його призначенням повинно бути служіння суспільному прогресу, визвольним прагненням трудящих, вихованню борців проти соціального й національного гноблення українського народу.

ФІХТЕ Йоганн-Готліб (1762—1814) — один із представників німецької класичної філософії. Його наукові погляди були досить оригінальними і не менш суперечливими. Якщо перші праці Ф. відзначались духом лібералізму, реформізму і космополітизму, то більш пізнього часу — були пронизані ідеями консерватизму, радикалізму й націоналізму. Пояснити це можна тим, що на перші праці вплинули ідеї Американської та Французької революцій, а на наступні — наполеонівські війни, загарбання французькою армією Німеччини, боротьба німецького народу за своє визволення і об'єднання тощо. Показово, що почавши із привітань і підтримки Великої французької революції, Ф. 1813 р., будучи вже не молодою людиною записався до народного ополчення для боротьби проти французької армії.

Однією з найцікавіших була праця Ф. «Замкнена торговельна держава» (1800). В ній досить докладно обґрунтовувалась і висвітлювалась ідея національної держави. На території Пруссії, одного з тодішніх німецьких князівств, мала б бути створена централізована замкнена держава із обов'язковим залученням до роботи всього працездатного населення, регульованою самодостатньою економікою, до того ж незалежного від економік інших країн. Згодом ця модель мала б бути поширена і на майбутню об'єднану Німеччину.

Обґрунтовуючи ідею централізованої замкненої держави, Ф. посилався на досвід народів давнього світу, які були відокремлені один від одного і розглядали чужинців як своїх «ворогів або варварів». «Держава,— писав філософ,— повинна, перш за все, замкнутись від іноземної торгівлі і створити з цього моменту такий же відокремлений торговий організм, який вона вже створила — відокремлений юридичний та політичний організм». Неважко помітити, що запропонована Ф. модель держави несла в собі елементи прадавніх племінних відносин і водночас зародки того, що пізніше було названо «закритим суспільством».

Ф. доклав чимало зусиль і до розробки теорії націоналізму, про що свідчать його праці «Основні риси сучасної епохи» (1806), «Промови до німецької нації» (1807—1808) та ін. Недарма практично у всіх дослідженнях західних вчених, присвячених проблемам націоналізму, він згадується як один із засновників теорії націоналізму взагалі і німецького зокрема.

Саме його зусиллями концепція досучасного націоналізму, розроблена Гердером, почала перетворюватись на теорію націоналізму сучасного типу. Більше того, своїми працями і діяльністю Ф. сприяв піднесенню етнічної та національної самосвідомості в Німеччині, зростанню ліберально-демократичного націоналізму і посиленню національно-визвольної боротьби проти французьких загарбників. Досить влучно охарактеризував творчість Ф. та зазначений період в історії Німеччини К. Поппер. В той час, коли Ф. став апостолом націоналізму, інстинктивний і революційний націоналізм підносився у Німеччині як реакція на вторгнення Наполеона. (Це була одна з типових племінних реакцій проти експансії зверхнаціональної імперії). Народ в той час вимагав демократичних реформ, які він розумів в дусі Ж.-Ж. Руссо і Французької революції, однак, свою революцію він хотів провести без французьких загарбників.

Проте в працях пізнішого періоду Ф. вже починає пропагувати консервативний націоналізм, що ґрунтується на німецькій мові й культурі і спрямований проти багатьох народів, зокрема слов'янських, які в ті часи населяли Німеччину і ще не були асимільовані.

Вищевказані роботи Ф. стали справжньою «національною Біблією» не тільки політичного визволення та об'єднання німців, а й своєрідним каноном романтичного націоналізму взагалі. Завдання цих промов — показати нації її втрачену самобутність і навчити, як вона може її знову здобути. Це має статися через нове виховання, що є не лише народним виховання у розумінні Песталоцці, але національним вихованням, насамперед національної самосвідомості, шляхом прищеплення почуття національної гідності, що свідомо підносилася до щабля німецького месіонізму й виключності.

Бо ж лише німецький, на думку Ф., народ є праджерелом справжньої культури, лише німецька мова є справді живою й творчою, лише німці вносять поважність, працю, ґрунтовність у всі питання культурного життя, і тільки вони зможуть відновити і відродити світ.

Заслуговують на увагу і думки Ф. щодо причин виникнення війн та запобігання їм. «Щоб ліквідувати війни, треба ліквідувати причини війн. Кожна держава по-

винна отримати те, що вона намагається отримати війною і отримання чого було б розумним — свої природні кордони. Тепер їй вже немає чого більше шукати у інших держав. І іншій (державі) немає чого шукати у неї, адже вона не виходить за межі своїх природних кордонів і не втручається в кордони іншої». При цьому основним критерієм визначення природніх кордонів майбутньої Німецької імперії мала б стати мова. Такий підхід був не лише не досить коректним, а й містив у собі нові суперечності й зародки майбутніх конфліктів і воєн.

Загалом Ф. увійшов до історії розвитку етнополітичної думки як засновник концепції національної держави та теорії сучасного націоналізму.

В основі філософії Ф. лежить ідея, що практично-діяльне відношення до предмета обумовлює теоретичне ставлення до нього. Відповідно до протестантської етики Ф. розглядає активізм як найважливіше визначення добра, і хоча пізніше схильний був розрізняти моральне начало й діяльність, ця ідея лягла в основу його суспільно-політичних поглядів. Останні найповніше були розроблені Ф. в період боротьби з Наполеоном. Зокрема це «Промови до німецької нації». Саме тут Ф. сформулював ідею національної самобутності німецького народу, що мала в свій час величезний вплив. Головною темою промов є оновлення німецького народу власною, пробудженою до самодіяльності силою, а засіб цього оновлення — повна реформа виховання. Ця реформа повинна охопити не лише той чи інший прошарок суспільства, а весь народ в цілому. Джерело нового виховання народу Ф. вбачав у «германстві». Обгрунтовуючи цю ідею, вчений конкретизує поняття «народ». Останній для нього виступає такою субстанцією, яка тотожня з поняттям духовності. Тому духовне відродження можливе тільки там, де кожний живе своїм власним, не запозиченим життям. Оновлення полягає в духовній самобутності народу. Народ тільки тоді здатний до культурного і морального оновлення, коли він зберігає власний первісний стрій. Це можливо, перш за все, за умови збереження самобутності його мови. Ф. виходить з того, що основу мови становлять не абстракції, які легко можуть бути перекладені, а чуттєво-образний спосіб вираження. Але для ствердження власної самобутності, її розвитку цього замало. Національний характер народжується з віри у власний розвиток, в необхідні завдання народу. Де такої віри немає, там немає і національного характеру, а значить, немає народу у справжньому значенні цього слова. Любов до батьківщини є розчиненням себе у народному дусі. Патріотичний настрій виходить за межі суспільного порядку, цілі його вищі, ніж проста турбота про свою власну свободу. Саме цій ідеї повинна служити держава. Держава і народний дух відносяться одне до одного як засіб і мета. Якщо мова йде про спасіння народного духу, то державу повинна вести любов до батьківщини, вона повинна підкорити цій цілі все інше. Зберегти національну самобутність можна, за Ф., лише при умові політичної незалежності. Чого варта мова, якщо вона живе маленьким, мізерним життям? Яке значення має література, мова якої є вторинною? Без політичної самостійності народу мова й література, а також наука та всі інші сфери культури втрачають своє достоїнство і цінність. Важливим елементом національності Ф. вважав єдність, національну злагоду, а також здатність до протидії іноземним впливам, ідеям, згубним для нації. Однією з таких ідей є ідея універсальної монархії, «цезаризму». Універсальна монархія, підкреслював Ф., централізує і нівелює все, вона змішує, стирає всю різноманітність, притупляє народне життя, робить дух примітивнішим. І це діє тим згубніше, чим самобутніші зародки духовної природи народу. Але відстоюючи культурну самобутність, політичну незалежність Німеччини в критичний для неї час, Ф. вважав німецький народ обраним народом, якому відведена особлива роль в історії людства. Його промова до німецької нації закінчується словами: «Вибору немає; якщо ви загинете, то разом з вами загине людство без усякої надії коли-небудь відродитися». Можливо тому через 10 років ця ідея вважалась небезпечною, і в Берліні було заборонено нове видання «Промов до німецької нації».

ФРАНКО Іван Якович (27.VIII.1856—28.V.1916) — український письменник, вчений, громадський діяч, революційний демократ. Народився в с. Нагуєвичі, тепер с. Івана Франка Львівської обл. Після закінчення Дрогобицької гімназії з 1875 р. навчався у Львівському університеті, потім у Чернівецькому (до 1891). 1893 р. у Відні захистив докторську дисертацію. Літературна і наукова спадщина Ф. величезна й різноманітна, однак ми торкнемося тільки його суспільно-політичних поглядів, зокрема проблем державності й національного питання в Україні.

Ф. добре розумів, що національне відродження передбачає передусім збудження духовний сил народу. Національно-мовна свідомість об'єднує народ не тільки в науково-культурному житті, а й у суспільно-політичному. Тому-то він з повагою й надією ставився до інтелігенції, розуміючи, що від її співпраці залежить вирішення «питання життя й смерті для українського національного діла, для українського народу — чи стане він справжньою «нацією», чи завмре в ролі пів-етнографічної «народности», і що без зусиль інтелігенції неможливий перехід української народности до свідомого національного життя» (М. Грушевський).

Вдивляючись у майбутнє українського народу, Ф. бачив його в колі народів Європи, цивілізованих народів світу. Філософ і мислитель, він тверезо усвідомлював, що народ, тривалий час позбавлений державності, піддається руйнівним діям асимілятивного процесу, і в першу чергу цей негативний фактор торкається інтелігенції, котра служить пануючій нації. Ф. не поділяв погляди тих, хто відкидав ідеали національної самостійності, прикрив її «ідеалами соціальної рівності і політичної волі». Останні два, на думку вченого, вміщуються у першому, бо лише він «може дати їм поле до повного розвою». Суверенність України для Ф. не фетиш, а єдино можливий засіб для створення добробуту й здобуття гарантій соціальної справедливості, бо як він говорив, «все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими і вселюдськими фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації».

На думку Каменяра, консолідація націй «може статись аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів». Національне питання Ф. завжди розглядав у сукупності з політичним, релігійним та іншими видами суспільно-громадської діяльності, чималу увагу приділяв мовним проблемам українців. Саме тому одне із завдань інтелігенції він бачить у максимальному сприянні відпорності денаціоналізації народу. Для нього бездоказовим є те, що «духовна асиміляція близька до винародовлення», як і те, що кожна нація збагачується за рахунок надбань інших народів.

Про безпосередній зв'язок мовних і соціально-політичних питань і їх перекручення саркастично говорить Ф., аналізуючи статтю професора Київського університету Т. Флоринського, який з нагоди археологічного з'їзду у Києві розмірковував у «Киевлянине» про непридатність української мови для літератури та науки. Цю статтю прихильно зустріла газета «москвофільського» напряму «Галичанин», що виходила у Львові, і краківська газета консервативного спрямування «Cras». Ф. зауважує з цього приводу: «аргументи Флоринського їм «прийшлися на руку» через те, що в них поборюються «смішні» нібито претензії галицьких русинів на самостійний і пов-

ний розвій руської народності...». Причиною такої упослідженості вчений вважав передусім — відсутність національної школи, яка б виховувала історичну пам'ять, національну свідомість, самопізнання особистості, інтелектуальне обличчя, її громадянські якості.

Роздуми Ф. про долю України, ті історичні екскурси, які він робить при вивченні її суспільних процесів, постійна увага до європейського (в першу чергу, слов'янського) контексту, в якому проходило формування української нації, дали йому право висунути перед українцями вимогу перспективного плану: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями — не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів». Ф. ставить перед співвітчизниками завдання «витворити з величезної етнічної маси українського народу — українську націю, суцільний культурний організм... без яких сьогодні жодна нація і жодна, хоч і як сильна держава, не може остоятися». Механізм взаємопроникнення національного й вселюдського послідовно осмислюється в усій творчій діяльності Ф. Він розумів, що справа національного відродження має бути розрахована на роки й десятиліття конструктивної праці, а не на вибуховий момент. Передумовою його є зростання національної самосвідомості, яке насамперед концентрується навколо проблем історії, культури й мови українського народу.

Таким чином, реально осмислюючи наше сьогодення, зокрема події у сфері міжнаціональних взаємин, ми водночас віддаємо належне величі думки Ф., його прозорливості в майбутності українського народу, того суспільства, котре живило сподвижницькі ідеї Каменяра.

ФРЕНКІН Михайло Самойлович (27.XII.1909 — 20.II. 1986) — історик. Народився у Баку. По закінченню суспільно-економічного факультету Ленінградського педінституту (1931), викладав на Мархлевському робітфаці Київської обл., у Київському польському інституті соцвиховання. По звинуваченню у належності до «Польської організації войськової» (ПОВ) у 1933—1934 рр. перебував під арештом. Після звільнення — аспірант, ст. асистент Московського історико-архівного інституту, кандидат історичних наук. У квітні 1939 р. заарештований ніби-то за належність до ПОВ і антирадянську агітацію. Перебував 5 років у концтаборах, потім — на засланні. Після реабілітації (1957) працював у Чернівецькому краєзнавчому музеї, а з 1961 р.— у Москві. Викладав у Московському історико-архівному інституті (1962—1974). Доктор іст. наук (1968), професор. Після еміграції до Ізраїлю (1974) — професор-дослідник Єрусалимського університету. Автор капітальних монографій «Російська армія і революція 1917—1918» (Мюнхен, 1978), «Захоплення влади більшовиками в Росії і роль тилових гарнізонів армії. Підготовка і проведення жовтневого заколоту 1917—1918 рр.» (Єрусалим, 1982), «Трагедія селянських повстань у Росії 1918—1921 рр.» (Єрусалим, 1987), опублікованих російською мовою, та низки статей на історико-політичні теми, в т. ч. і в найзначнішому журналі укр. еміграції «Сучасність». Мав тісні контакти з науковцями української діаспори.

Названі книги Ф. відзначаються не лише обширом і фундаментальністю проблематики, а й надзвичайно потужною, багатою джерельною базою, побудованою на матеріалах багатьох радянських і закордонних архівів. Зазначені фактори поряд з об'єктивністю наукового аналізу, логічністю і зрозумілістю викладу спричинилися, за оцінками фахівців, до того, що цим монументальним дослідженням немає рівних серед праць згаданої тематики.

Відповідно до світоглядно-методологічних позицій у дослідженнях Ф. надзвичайної ваги надавав висвітленню національних рухів, вважаючи їх одним із головних і, безумовно, прогресивним чинником історії. Особливу увагу він виявляв до українського руху 1917—1921 рр., розглядаючи останній в широкому суспільно-історичному контексті. Його неупереджений аналіз і позитивні оцінки були характерними для Ф. і одночасно нетиповими для західної і зокрема емігрантської історіографії. Національно-визвольну боротьбу уярмленого в Російській державі українського народу Ф. вважав обгрунтованою і справедливою, пов'язаною із невирішеністю як національного, так і соціального питання, в першу чергу аграрного. На його погляд, безперечним був могутній вплив українського питання на долю революції і громадянської війни. Метою і закономірним результатом цієї боротьби вчений бачив Українську демократичну державу. «Історично прогресивна роль Центральної Ради не підпадає сумніву»,— зазначав він, одночасно наголошуючи на соціально реакційному характері гетьманату Скоропадського. Найбільшою бідою революції 1917—1921 рр. Ф. вважав нерозвинену соціальну структуру українства, його селянський характер. Звідси ж «трагедією українського національно-визвольного руху був той незаперечний факт, що в свідомості українських селянських мас у перебігу революції соціальний (аграрний) складник почав переважати складник національної свідомості».

Як визначний фахівець з військово-політичної історії Ф. відтворив складну картину розвитку одного з кардинальних питань революції в Україні — створення українського війська. Попри існуючі примітивні схеми, розкрив його зв'язок із іншими соціально-політичними питаннями, непросту роль суб'єктивного фактора. Зокрема дійшов висновку, що відсутність української армії стала однією з причин більшовицької перемоги над російською демократією у 1917 р., хоча остання якраз свідомо заважала організації національного війська.

Найжагучіші питання українського державотворення для Ф. завжди поставали не лише в історичній, а й у політичній площині. «Проблема відродження справжньої (а не уявної, як в СРСР) української державності, як вона стояла 1917 р., залишається досі актуальною і болючою»,— наголошував він. І звертаючи увагу, що на заваді цьому не лише апологети марксизму-ленінізму, до якого Ф. ставився різко негативно, розкривши його підступно-ворожу національному самовизначенню українства роль, а й численна російська, опозиційна до комуністичного режиму, еміграція. Він викривав шовіністичні антиукраїнські погляди та і дії багатьох її відомих ідеологів і представників, починаючи від П. Струве і закінчуючи В. Ульяновим та О. Зінов'євим. Ф. також пильно аналізував проблеми українсько-єврейських взаємин в історичній і політичній ретроспективі та перспективі. Намагаючись бути об'єктивним, він не ідеалізував жодну із сторін. «Вірному розумінню суті українського руху і навіть свого власного... у єврейській масі заважала та обставина, що як серед російської меншини на Україні, так і у євреїв панувала прищеплена десятиліттями ідеологія централізму і русифікації. Нещадна логіка діаспори невблаганно приводила до того, що євреї ставали патріотами пануючої нації. Українське і російське єврейство мимоволі грало роль провідника обрусительного централізму і ставало об'єктом невдоволення українського та інших народів»,— слушно зазначав Ф. Виходячи із об'єктивного аналізу історії, поборював українофобство серед євреїв, засуджував і донині не переборену теорію колективної відповідальності українців за злочини проти єврейського етносу, викривав фальсифікації історії українсько-єврейських взаємин, Ф. вважав, що й українці, і євреї, їх провідні політичні кола «в багатьох випадках виявляють політичну короткозорість і невміння відмовитися від застарілих міфів та упереджень, чим завдають шкоди передусім своїм-таки народам», хоча мусять вивести свої взаємини на шлях політичної реальності. Засуджуючи різноманітні вияви антисемітизму в українському середовищі, Ф. гостро критикував і антиукраїнські ідеологічні мотиви, властиві більшості полі-

тичних та громадських кіл Ізраїлю в 70—80-і рр., доводячи, що дружба двох народів є «історично необхідною». Водночас він засуджував загравання певних кіл своєї держави з радянським режимом, тактику «тихої дипломатії» і поступок останньому. Ф. вважав, що організоване єврейство, зокрема держава Ізраїль, повинні бути серед сил, які відверто борються з радянським тоталітаризмом, колоніалізмом і експансією, а відтак — союзником внутрішніх антиімперських сил в СРСР — і в першу чергу національно-визвольних рухів. Ці погляди Ф. підтримував не лише науковою, а й громадсько-політичною діяльністю. В Ізраїлі він був активним членом Товариства єврейсько-українських зв'язків, членом редколегії та автором україномовного журналу «Діалоги», який воно видавало. Один з ініціаторів спорудження у Єрусалимі (1985) пам'ятника українцям — жертвам більшовизму та гітлеризму (невдовзі зруйнований). «Для реалізації перемоги українського народу в боротьбі за свою незалежність необхідно зліквідувати внутрішнє тертя та боротьбу в політичному визвольному таборі українців та всіма засобами прямувати до консолідації перед лицем сильного ворога»,— наголошував він у промові при його відкритті.

Жорстокі реалії буття, деформації політичної та національної свідомості, корпоративна ворожнеча до цього часу заважають належно поцінувати внесок Ф. у науку і розвиток українсько-єврейських стосунків. Поки що він широко не визнаний ні в Росії, ні в Україні, ні в Ізраїлі.

ФРОБЕНІУС Лео (1873—1938) — нім. етнограф-африканіст, етнолог і історик культури. Спираючись на досягнення думки Ф. Ратцеля та свого вчителя Г. Шура, вивів поняття «культурного кола» в областях з аналогічними культурними ознаками, як «культурно-морфологічна етнологія», коли окремі культури розглядаються як живі організми і одночасно відхиляються як чисто статистичний робочий метод. Згідно з його теорією морфології культур, кожна культура є самостійно живим організмом, який має містичне начало — «душу». Народи розглядаються не як творці, а лише як носії культури. У своїх експедиціях (12), починаючи з 1904 р., Ф. дослідив майже всю Африку, зібрав величезний матеріал з археології, етнографії та історії африк. народів. Він одним з перших віднайшов багатства стародавньої самобутньої цивілізації африканців, але одночасно обмежував їх культуру анахронічними традиціями, вважаючи, що спілкування із світовою цивілізацією, сучасною наукою і технікою їм не потрібне.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Богдан (Зіновій) Михайлович (бл. 1595—27.VII.1657) — гетьман України (1647—1657), організатор і керівник визв. війни укр. народу проти польсько-шляхетського гноблення (1648—1654), державний діяч, полководець і дипломат. Отримав освіту в єзуїтській колегії у Львові. Після повернення з навчання служив у кінній сотні свого батька, який став чигиринським сотником, брав участь у польсько-турецькій війні (1620—1621). У жовтні 1620 р. в битві під Цецорою батько загинув, а сам Х. потрапив у полон, з якого був викуплений у 1622 р. Повернувшись в Україну, вступив у реєстрове козацьке військо. Брав участь у козацьких походах на татар і турок, у селянсько-козацьких повстаннях 1630, 1632, 1637—1638 рр. У 1637 р. обіймав посаду писаря реєстрового війська. Після поразки повстання (1637) польсько-шляхетська влада усунула його з цієї посади і призначила чигиринським сотником. На запрошення французького уряду, разом із І. Сірком і запорозькими козаками, у 1646 р. брав участь у воєнних діях на боці Франції проти іспанських Габсбургів.

З сер. 40-х рр. почав підготовку повстання укр. народу проти польсько-шляхетського панування. 1647 р. на таємній раді висунув план повстання, за яким передбачалося звернутися за допомогою до Росії. Тоді ж був арештований, але відразу ж звільнився і подався разом з сином Тимофієм і загоном козаків на Запорозьку Січ. Тут з допомогою однодумців Х. починає практичне здійснення повстання. 18 квітня 1648 р. був обраний козацькою радою гетьманом запорозьких козаків.

22 квітня 1648 р. козацьке військо на чолі з Х. виступило в Україну, розпочавши цим воєнні дії проти військ шляхетської Польщі, у їх ході розкрився величезний полководницький талант Х., його здібності дипломата і державного діяча.

Повстанські війська під командуванням Х. здобули перемогу над польсько-шляхетськими військами на Жовтих Водах (1648), під Корсунем (1748), Пилявцями (1648), у Зборівській битві (1649), під Батогом (1652) і Жванцем (1653). Незважаючи на програну через ханську зраду битву під Берестечком (1651), Х. виявився справжнім знавцем військової справи, новатором і носієм передових ідей у воєнному мистецтві. Таким же новатором Х. проявив себе в організації козацького війська, в державній діяльності.

Засновник Укр. козацької держави, він став і першим організатором її адміністративного управління. Як визначний політик зумів, як ніхто до нього раніше, налагодити зовнішньополітичні зносини України з Туреччиною, Трансільванією, Росією, Польщею, Венецією, Швецією, Кримом та ін. країнами, майстерно використовуючи суперечності між ними.

Найважливішою подією в житті Х. було укладення акта об'єднання України з Росією — Переяславська Рада.

Ця подія відіграла вирішальну роль як в іст. долі укр. народу, так і в іст. розвитку Росії. Помер Х. у Чигирині, похований у збудованій ним Іллінській церкві у Суботові.

ХОТКЕВИЧ Гнат Мартинович (31 (за ін. даними 19). XII.1877—8.X.1938) — видатний український етнограф, музикант, композитор, мистецтвознавець, режисер, письменник, літературознавець, історик, публіцист, громадсько-культурний діяч — народився у Харкові в трудовій родині.

В основі багатогранної діяльності цієї надзвичайно талановитої особистості лежала українська ідея. Х. був символом національного руху, любові до Вітчизни. Непросто склався його життєвий і творчий шлях. Після закінчення у рідному місті реального училища (1894), вступив до технологічного інституту, навчання в якому змушений був перервати через вислання із Харкова за участь в політичній демонстрації. Одержавши диплом інженера-технолога (1900), працював на Харківсько-Миколаївській залізниці. Від переслідувань за участь в організації страйку виїхав до Галичини, де жив і працював протягом 1906—1912 рр. Після повернення ув'язнений, з тюрми звільнився 1913 р. А через 2 роки політично неблагонадійного Х. було вислано з України до Білгорода, затим до Воронежа. Повернувся в Україну 1917 р. Більшовицької влади не сприйняв, але з 1920 р. включився в культурно-мистецьке життя, у якому перебував майже з дитячих літ. 1921—1928 рр. працював викладачем української літератури у Харківському зооветтехнікумі, музики — у музично-драматичному інституті (з 1925).

Х. був всебічно обдарованою і активною людиною. Як етнограф багато зробив у справі дослідження й популяризації життя, побуту, культури населення України, зокрема гуцулів Прикарпаття. Збирав легенди, перекази, цікавився міфологією та віруваннями горян. Зачарований природою і людьми Гуцульщини, вивчав мову, звичаї, самобутній фольклор, на основі чого створив ряд художніх та наукових творів, що відіграли значну роль у популяризації краю. Х. зібрав багато легенд про опришків, але підготовлений до публікації збірник видати йому не вдалося.

З дитинства Х. захоплювався українською літературою. Писати почав ще у 90-х рр. XIX ст. Впродовж усього життя проявляв себе як письменник і літературознавець, інколи виступаючи під псевдонимом Гнат Галайда. Автор романів, повістей, п'єс, новел, критичних статей.

Головною у його творчості є тема героя і народу, осмислення особистості в історії України. Створив 17 п'єс для театру: історичну драму «Довбуш» (1909), етнографічну п'єсу «Гуцульський рік» (1910), фантастичну етнографічну картину «Непросте» (1911), ін. Повість з гуцульського життя середини XIX ст. «Камінна душа» (1911) написав місцевим діалектом. У п'єсі «Богдан Хмельницький» (1929) всупереч офіційній концепції засудив Переяславську угоду. 1929—1931 рр. вийшло з друку 8-томне видання творів письменника, що свідчило про його велику популярність в Україні. Не були опубліковані повість про Т. Шевченка, «Довбуш», ін.

Х.-перекладач на українську мову творів світової класики, автор десятків історико-літературних і критичних праць, фундаментальних досліджень про Т. Шевченка, Г. Сковороду, О. Кобилянську, Ю. Федьковича.

Вагомий внесок зробив Х. у розвиток національного театру, плідно працюючи як актор, режисер, композитор і художник. був організатором перших українських вистав на селі, створив аматорську групу в с. Дергачі (1895), затим — студентський театр, у Харківському товаристві грамотності — перший в Україні театральний гурток, що згодом виріс у Робітничий театр (1901), був творцем першого на Гуцульщині драматичного гуртка, який розрісся у справжній етнографічний народний театр — яскраве й неповторне явище в українському мистецтві (1909—1914), трапляється й інша дата організації театру — 1910). У його виставах відображалося реалістичне життя й побут горян.

Х.-театрознавець виступив автором монографії «Народний і середньовічний театр у Галичині» (1924), «Театр 1848 р.» (1932), підготував багатотомну «Історію галицького театру», але видано було лише один том цієї праці.

Х. чимало зробив для відродження кобзарського мистецтва в Україні. Талановитий музикант, він був виконавцем народних пісень у супроводі бандури, об'їздив з концертами Галичину й Буковину. Ще зі студентських років збирав, записував та вивчав музичний фольклор Харківщини, Полтавщини й Чернігівщини. Влаштував виступи кобзарів і лірників на XI та XII археологічних з'їздах у Харкові (1899, 1902), що сприяло популяризації кобзарства як непересічного унікального явища. Х. був творцем нової галузі мистецтва — кобзарського. 1929 р. створив у Полтаві студію бандуристів, яка була реорганізована у зразкову капелу бандуристів, згодом об'єднана з Київською і нині є відомою усьому світові як Заслужена капела бандуристів України. У її репертуарі — героїчна поема Х. «Байда». Х. реконструював бандуру, створив понад 180 музичних творів, хори та романси на вірші українських поетів.

Як мистецтвознавець і педагог написав монографію «Музичні інструменти українського народу» (1934), дослідження про кобзарство, заснував перший в історії музики клас гри на бандурі у вищому навчальному закладі (1934). Написав «Підручник гри на бандурі», низку музикознавчих статей. Узагальнююча праця Х. «Бандура» досі залишається неопублікованою.

Значним є доробок Х. як публіциста й історика. Редагуючи журнал «Вісник культури і життя» (з 1913), літературно-громадський тижневик «Гасло», він обстоював ідею державної самостійності України. На це ж були спрямовані і його нариси про Б. Хмельницького, І. Мазепу, Федора Ольгердовича. 1917 р., напередодні проголошення Української Народної Республіки, Х. виступив із популярною брошурою «Хто ми і чого нам треба», у якій закликав домагатися національно-територіальної автономії України з виборною адміністрацією, боротися за «український лад». В опублікованій того ж року брошурі «Умови з'єднання України з Московщиною 1654 р.», він підкреслював прагнення українського народу скинути «національне ярмо», відчути себе вільною нацією й звертався до свого народу із закликом шукати сили для цього. Х. створив тритомну «Історію України» (1918 р. опубліковано 1-й т.), написав монографію «Галичина» (неопублікована), ін. Він кликав людей до національної свідомості й духовного прозріння.

Демократ і патріот України Х. став жертвою сталінської сваволі, в лютому 1938 р. був заарештований. Йому інкримінувалася належність до «антирадянської української націоналістично-терористичної організації», його було названо «агентом німецької розвідки», «ворогом народу». 29 вересня 1938 р. Х. засуджено до розстрілу. Вирок виконано 8 жовтня, місце поховання невідоме.

По смерті Сталіна Х. реабілітовано. Видано історичну повість «Довбуш» (1965, 1985), повість про молоді роки Т. Шевченка (1966), твори у 2-х тт. (1966), вже в умовах незалежної Української держави вийшов з друку 1-й том «Історії України» (1992). Науковці ведуть пошук інших двох томів.

ЧИЖЕВСЬКИЙ Дмитро Іванович (1894—1977) — доктор філософії, славіст, член ВУАН.

Народився в м. Олександрії Херсонської губ., після закінчення гімназії навчався на фізико-математичному ф-ті Петербурзького (1911—1913) та історико-філологічному ф-ті Київського ун-ту (1913—1918). В студентські роки цікавився астрономією. Під час революції 1917 р. входив до складу Центральної Ради як представник російських меншовиків. Не сприйняв більшовицький уряд і емігрував 1921 р. до Німеччини. Продовжив навчання у Гайдельберзькому і Фрайбурзькому ун-тах. Викладав курси філософії та естетики в УВУ та Пед. ін-ті ім. Драгоманова у Празі. За дослідження «Філософія на Україні (Спроба історіографії)» (1927) отримав звання професора. Співпрацював у різних українських наукових товариствах, де читав доповіді на теми філософії та літератури, російських емігрантських наукових т-вах. У 1932 р. очолює кафедру славістики в ун-ті в Галле (Німеччина), стає доктором філософії. Веде численні курси з літератури, історії культури, семінари з слов'янської літератури і поезії, викладає слов'янські мови в ун-ті Йени (1935—1938). Після війни переїздить до Марбурга (1945—1951), працює в Гарвардському ун-ті (1951—1956), викладає слов'янські літератури, читає доповіді, друкується в «Анналах». З 1956 р. директор слов'янського інституту в Гайдельберзі. Досліджував слов'янське бароко, серед його наукових інтересів були філософські ідеї Гегеля, Ніцше, Канта, Гоголя, Достоєвського, Сковороди. Брав участь у з'їздах славістів, був обраний членом багатьох наукових тов-в Німеччини. Автор понад 900 праць різними мовами, в основному з історії літератури. Найвизначніші з них: «Логіка» (1924), «Нариси з історії філософії», «Українське літературне бароко» (1944), «Історія укр. л-ри від початків до доби реалізму» (1956), «Порівняльна історія слов'янських літератур» (1968), «Культурно-історичні епохи» (1978).

В теорії нації притримувався раціоналістичного погляду на національну осібність. Кожна нація, різні вияви якої і становлять все людство, на його думку, є тільки «обмеженим і однобічним розкриттям людського ідеалу», проте саме в своєму «своєрідному, оригінальному, своїй обмеженості і має вічне, загальне значення». Періодизацію історичного процесу Ч. мислив через зміну культурно-історичних епох, яких є 8. Він запропонував нову синтетичну схему історичного розвитку за рахунок зміни культур: романської, готичної, ренесансу, бароко, епохи просвіти, романтики, доби реалізму та неоромантики. З цього ряду виключається античність, яка, на його думку, не є цілісністю. Український культурний розвиток розглядався Ч. як складовий елемент загальноєвропейського, а українська культура — як елемент європейської цілості.

ЧУБАТИЙ Микола Дмитрович (11(23)XII.1889—21.VII. 1975) — український правознавець і історик церкви, відомий громадський діяч діаспори. Народився у Тер-

нополі в багатодітній селянській родині. Закінчив вчительську семінарію, українську гімназію ім. Франца-Йосифа та греко-католицьку духовну семінарію. 1913—1914 рр. навчався на філософському факультеті Львівського університету, а з початком 1-ї світової війни перевівся до Віденського університету. Повернувся до Львова 1917 р. і здобув докторат з філософії. З наступного року почав наукові дослідження в галузі філософії права, історії права та римського права на юридичному факультеті Львівського університету. Взяв активну участь у спробах відродження української державності в Західній Україні. Був призначений помічником секретаря освіти уряду ЗУНР, входив до складу галицької делегації, котра брала участь у проголошенні у Києві злуки УНР і ЗУНР, і разом з іншими членами делегації брав участь у роботі скликаного Директорією Трудового конгресу України. Після окупації Галичини в червні 1919 р. повернувся до Львова. Працював журналістом газети «Нова Рада» і редактором заснованого ним тижневика «Правда». (Обидва видання закриті польською владою в березні 1920 р.). У 1920—1925 рр. професор юридичного факультету Українського таємного університету, одночасно у 1923—1928 рр. директор семінарії сестер-василіянок та вчитель польської державної семінарії у Львові. 1927—1939 рр. викладає історію церкви в греко-католицькій духовній семінарії (з 1928 р.— духовна академія). В серпні 1939 р. виїхав на міжнародний конгрес католицької організації «Пакс Романа» до США і в зв'язку з вступом радянських військ у Західну Україну обрав долю емігранта. У 1939—1941 рр. — професор коледжу св. Василя в Стремфорді. В середині 1941 р. переїхав до Нью-Йорка. Викладацької праці здобути не вдалося, тому заробляв журналістською діяльністю на радіостанції «Свобода» і в журналі «Шлях». Придбав ферму і будинок у штаті Нью-Джерсі і 1947 р. дістав громадянство США. 1944—1957 рр. редактор англомовного журналу «Український квартальник». З 1948 р. професор і почесний доктор Українського вільного університету в Мюнхені. Був також професором історії українського права та деканом правничого факультету Українського католицького університету в Римі. Помер у США.

У суспільно-політичному житті Ч. виступав з принципово позапартійних позицій, відстоюючи національні й релігійні цінності, необхідність розвитку культури, науки і освіти. Був засновником осередку Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) в США, президентом головної ради НТШ у 1952—1956 рр., членом-засновником Українського історичного товариства (за кордоном). Наукове визнання вченому принесли, в першу чергу, його історико-юридичні праці. Він свого часу слухав лекції М. Грушевського, вважав себе його учнем, але в своїй творчості був скоріше прихильником державницької концепції, ніж народницької. Безпосереднім науковим керівником Ч. був відомий історик польського права О. Бальцер, але вчений не поділяв повністю поглядів свого вчителя, який включав українське право в історію польського права. Він одним з перших визначив предмет і систему курсу історії українського права, запропонував його наукову періодизацію. Університетський курс Ч. «Огляд історії українського права по запискам за викладами проф. М. Чубатого: історія джерел та державного права», вперше опублікований у Львові 1921 р., тривалий час був головним посібником з історії українського права в діаспорі і витримав 5 видань. В центрі уваги вченого були проблеми етногенезу української нації. Він виступав проти теорії існування єдиної давньоруської народності, конкретними історико-юридичними аргументами підтримав гіпотезу М. Грушевського про шляхи етногенетичного формування трьох східнослов'янських народів. Ч. вважав антів предками українців, розрізняв власне «Київсько-руську державу» і «Київсько-руську імперію». На його думку, «Київська Русь полуднева» була частиною «Київсько-руської імперії», ідентичною в політичному та національно-етнічному процесі з сучасною Україною. У цьому зв'язку особливий резонанс мала його праця «Княжа Русь — Україна та виникнення трьох східно-слов'янських націй» (Записки НТШ. т. 178. 1964). Науковому обгрунтуванню єдності правового укладу Київської Русі і Великого князівства Литовського була присвячена монографія «Державноправне становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в.» (Записки НТШ. т. 134—135. 1924. т. 144—145. 1926). Ч. належать також наукові пріоритети в дослідженні державного ладу Західної області УНР, історії української адвокатури, правового становища церкви в Україні тощо.

Широке визнання дістали монографії «Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії» (Записки НТШ. т. 134—124. 1917) та «Історія християнства на Руси-Україні» (Рим, 1965—1976), інші праці вченого з історії української церкви.

В радянській історіографії творчість Ч. оцінювалась однозначно негативно і лише сьогодні почався процес її наукової реабілітації.

ЧУБИНСЬКИЙ Павло Платонович (27.I.1839—26.I.1884) — відомий український етнограф, правознавець, поет. Народився у Борисполі (на той час Переяславського повіту Полтавської губ.), навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету. Ще під час навчання виявив великий інтерес до української старовини, співробітничав у журналі «Основа». 1862 р. написав текст вірша «Ще не вмерла Україна», якому пізніше судилося стати національним гімном. Восени того ж року Ч. як автора «возмутительной песни», до того ж підозрюваного у зв'язках із членами «Землі і волі», вислали в Архангельську губ. Ставши там секретарем статистичного комітету, редактором «Архангельских губернских ведомостей» і старшим чиновником з особливих доручень при губернаторі, багато зробив для статистичного і етнографічного дослідження Півночі. За дорученням Російського географічного товариства очолив 1869 р. етнографічно-статистичну експедицію на Правобережну Україну, матеріали якої були видані у семитомнику «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край». Був ініціатором створення у Києві 1873 р. Південно-Західного відділу Російського географічного товариства — предтечі Української Академії наук. За плідну роботу в галузі народознавства нагороджений золотою та срібною медалями Російського географічного товариства, Золотою медаллю міжнародного конгресу в Парижі (1879), дістав Уваровську премію Російської Академії наук.

Ч. був представником народницького напряму в українознавстві, що, на відміну від державницького, зосереджував увагу насамперед на дослідженні народної духовної культури — фольклору, традицій, юридичних звичаїв. Працюючи на стику етнографії і правознавства, тяжів до етнопсихологічних трактувань суспільних явищ. Як етнограф-практик виявив великий хист до збирання за власними методиками різноманітних відомостей і статистичних даних про заняття населення, побут, звичаї, народні традиції. Норми традиційного українського права Ч. виводить із сильного розвитку особистості, який, на його думку, становить корінну рису малоросійського етносу (за тодішньою традицією він називає його племенем). Із майже повної відсутності общинного начала виводиться дробність селянських господарств, прив'язаність селянина до свого земельного наділу, непрактичність українців, патріархальність їхніх економічних відносин. Ч. вніс помітний вклад у характеристику антропологічних типів українців (за матеріалами рекрутських комісій), висловив цікаві здогади про історичну обумовленість територіально-діалектного поділу України. Заслуговують на увагу хоч і не безспірні, але цікаві спостереження Ч. за духовним світом євреїв і поляків Право-

бережної України. За Ч., в основі єврейського питання лежить викривлена система суспільних відносин, що підтримується горезвісною «смугою осілості», марнотратством і неробством панів, гнобленням селян.

У своїх політичних орієнтаціях Ч. не був послідовним. На це, зокрема, звертав увагу М. Драгоманов, зауваживши, що із заявами Ч. про його любов до російського народу, доведену кількарічною працею на Півночі, погано в'яжуться докори на адресу Б. Хмельницького: «нащо оддав Україну москалям поганим». Відносячи промахи Ч. на рахунок «сумбуру в головах українофілів-романтиків», Драгоманов, проте, не бачив в них ознак сепаратизму. Втім, поміркованість у політичних поглядах не врятувала Ч. від нових гонінь з боку властей. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, оголошений ними «українофільським кагалом», осередком політичного сепаратизму, 1876 р. був закритий, а Ч. знову висланий з Києва. Нове вигнання тяжко позначилося на його здров'ї і передчасно звело в могилу.

ШАПОВАЛ Микита Юхимович (18.VI.1882—25.II. 1932) — український політичний і громадський діяч, вчений, публіцист, поет. Як політик і соціолог, опрацьовуючи теорію суспільства, величезного значення надав фундаментальному вивченню нації як соціального явища, проблемам національного розвитку України.

Редагуючи київський журнал «Українська хата» (1909—1914), Ш. поставив метою «пробудження національної свідомості серед нашого суспільства». Під псевдонімом М. Сріблянський виступив автором низки публіцистичних творів, які лягли в основу «хатянства» — радикального напряму української громадсько-політичної та літературно-мистецької думки. У публіцистичних статтях поєднував ідею прилучення українського суспільства до модерної світової цивілізації із поборюванням етнографічно зацикленого українофільства та українського лібералізму, відстоював національну культуру. Ідейно спрямовував український рух не лише до культурництва, а й до політичної боротьби. Із притаманною його особистості суперечливістю, удаючись до переоцінки, а то і негації деяких традиційних суспільно-культурних цінностей, у полемічному запалі доходив іноді до виявів ідеологічної екстреми, національної нетерпимості, ірраціоналізму.

Один із чільних діячів УНР і УПСР Ш. у 1919 р., опинившись в еміграції у Чехословаччині, незабаром поряд з громадською та політичною роботою удався до науково-теоретичної діяльності як дослідник і організатор. Не змінюючи своєї життєвої мети — домагатися повного національного і соціального визволення українського народу, прийшов до усвідомлення необхідності виробити наукову програму визвольної боротьби. «Відповідь про реальну програму визволення нам дасть або соціологія,... або ніхто й ніщо»,— стверджував він, обгрунтовуючи конечність вивчення України як суспільного явища. Це спонукало його до власних широких соціологічних студій, а також до створення у Празі Українського інституту громадознавства (Українського соціологічного інституту) (1924—1932). Ш. вважав, що лише за допомогою синтетичної науки про суспільну взаємочинність — соціології вдасться організувати національну свідомість, що, як і взагалі «національна свідомість недержавних націй є засобом визволення їх з неволі, а тому фактором поступу, цивілізаційного зросту людськості». Користуючись соціологічним методом, Ш. визначив націю як складну (кумулятивну) суспільну верству — мовно-територіально-державну спільність. Причому націю, як таку, відрізняє від інших етнічних утворень саме ознака державності. Проте вказував, що є нації ще державно не зорганізовані. До них відносив і українців, наголошуючи, що процес оформлення їхнього у націю не завершено, позаяк відсутня дійсна українська державність. Для Ш. характерне матеріалістичне тлумачення генези нації, як і суспільного процесу в цілому. Звідси його погляд, що вона — продукт історичного розвитку простіших спільностей — племені й народності. Ш. категорично заперечував апріорне існування духу нації як її основної субстанції, наявність у нації якоїсь містичної основи, про що твердив В. Липинський. Ш. засуджував і твердження Д. Донцова про те, що кожна нація ніби-то становить певний біологічний вид, а відтак одній нації природно властивий дух боротьби із іншими — «гін до перемоги», вказуючи, що ці погляди обгрунтовують теорію «зоологічного націоналізму» («Загальна соціологія»).

Ш. вважав націю абсолютною суспільною вартістю, яка у ієрархії соціальних груп і спільностей займає найвище становище. Відтак національні цінності — вище класових. Гостро критикував марксизм за зведення історичного процесу до класової боротьби. «Соціальний процес — є боротьба різних суспільних груп, а не лише класів (як у марксизмі — авт.), і то із обмеженням, що ця боротьба не безперервна.... Історичний суспільний процес потрібно розглядати взагалі в двох аспектах: аспект боротьби і аспект співробітництва, організаційної рівноваги»,— стверджував він.

Тому будучи переконаним соціалістом, Ш. не віддавав пріоритету виключно соціально-класовому визволенню визискуваних перед визволенням поневолених націй, зокрема української. Він обгрунтовував діалектичну взаємозалежність національного і соціального визволення.

Свій суспільний ідеал — соціалізм Ш. розумів, як «свободу для всіх», що не може виявитися поза існуючою людиною. Разом з тим цей ідеал не можливо реалізувати поза націоналізмом, який є формою існування суспільства. «Націоналізм є право людської індивідуальності, голос і слово живої істоти, прояв існування. Націоналізм є індивідуальність у природі. Він не є гноблення, а лише існування» («Про національне в українському соціалізмі»). Ш. завжди принципово розмежовував націоналізм і шовінізм. Останній виявляється, коли націоналізм як ідеологію і політику монополізує певна соціальна верства для досягнення своєї егоїстичної мети, утискуючи інші соціальні групи. Тоді націоналізм відокремлюється від соціалізму і перетворюється у шовінізм. Отже, на його думку, соціалізм є змістом націоналізму, а націоналізм — формою соціалізму. Окремо ці категорії існувати не можуть і у своїй єдності складають формулу визволення людства.

Інтернаціоналізм Ш. теж вважав вселюдським ідеалом, називаючи інтернаціоналом згоду націй, а не класів чи партій, як марксисти. На його думку, «справжній соціаліст-інтернаціоналіст — це той, хто стоїть за солідарність, згоду і рівноправність націй, цебто за перетворення всієї світової кількості націй в союз вільних, рівноправних суб'єктів». «Соціалізм перестає бути інтернаціональним, якщо він губить національний характер»,— підкреслював він («Соціалізація життя»). Серед українців справжніми націоналістами Ш. вважав якраз соціалістів, бо ті прагнули до повного визволення своєї нації. Водночас — це є політичним інтернаціоналізмом. Моральний інтернаціоналізм у тому, що їхній принцип — «бажаючи свободи собі, не хочемо поневолювати нікого». І вони підтримують визвольну боротьбу всіх народів та пов'язані з ними ідеалом справедливої перебудови міжнаціональних взаємин у всьому світі. Наголошуючи на тому, що Україна мусить осягнути здобутки світової культури у широкому розумінні, бо некультурність — смерть для неї, Ш. обстоював і «культурний інтернаціоналізм».

Разом з тим він звертав увагу, що «інтернаціонального» як субстрату не існує, «бо інтернаціональність є тільки формулою відношень між націями». Тому викривав хибність більшовицької ідеології, яка фетишизувала інтернаціоналізм, і вказував на дійсну мету цього: «Москалі для свого панування експлуатують ідеологію інтер-

націоналізму, ведучи грубо шовіністичну політику» («Боротьба за націю»). Боротьбу за національне визволення України з-під радянсько-російського, польського та ін. чужоземного гніту Ш. висував першочерговим завданням українських соціалістів. І був переконаний, що досягти перемоги у ній можна лише революційним шляхом. «Ідея революції — це єдина формула визволення України». («Велика революція та українська визвольна програма»). В Україні ця революція уявлялася йому обов'язково соціальною, однак не обов'язково соціалістичною. «Суспільний устрій установлюють не революції, а повстає він наслідком певного процесу, котрий може тягнутися сотні років. Соціалістичне суспільство складеться наслідком довгого процесу»,— наголошував він. («Шлях визволення»). Успіх революції в Україні, гадав Ш., міг забезпечити лише єдиний національний фронт трудової демократії, що складатиметься із селян, робітників і трудової інтелігенції. Він практично мав стати і єдиним національним фронтом, бо у ньому були б репрезентовані верстви, які становили величезну більшість українців. За необхідне вважав і створення авангардної, добре організованої української революційної партії, яка була б «партією реальної політики», а політичну партійність — обов'язком для свідомого українського громадянства. Як спадкоємець ідей М. Драгоманова, що твердив: «Чиста справа вимагає чистих рук», Ш. був прихильником т. зв. етичного соціалізму — засуджував терор і насильство у революції, вважав людське життя і особу найвищою цінністю.

Найбільш вагомим здобутком наукової діяльності Ш. є створена і обгрунтована ним на основі соціологічного методу розгляду історичного процесу теорія історії України як суспільства. Саме воно, на його думку, мало бути метою визвольних змагань українства. «Дійсне визволення нації виявиться у створенні окремого суспільства з своїм господарством, культурою й державою», — наголошував він. Аналізуючи соціальну структуру України напередодні революції 1917 р., Ш. дійшов висновку, що українська нація була неповною, тобто «основні соціальні функції в господарстві — продукція, обмін, а також в культурній і політичній сферах обслужувались на Україні неукраїнськими частинами суспільства». А українського суспільства не існувало. Історичним нещастям українського народу було те, «що не він сам в своїй цілості творив всю систему суспільного поділу праці, а був у цій системі складовим елементом». Це було об'єктивною і основною причиною поразки українських визвольних змагань. Українська нація, утиснена і відрізана від виконання основних суспільних функцій, перебувала фактично на становищі підлеглого суспільного класу («Соціологія українського відродження»). Ш. довів, що українське суспільство можна побудувати довготривалими творчими зусиллями, а не відвоювати чи проголосити. Шлях до нації-класу, до нації-суспільства бачив через націю-державу, яка є неодмінною умовою і основним інструментом у створенні такого суспільства. Державний ідеал Ш.— самостійна соборна робітничо-селянська соціалістична демократія. Демократія, згідно із поглядами Ш., була необхідною умовою для реалізації ідеї суспільства-нації. «Тільки самодіяльність одиниць і груп, незалежність від пануючих урядів і націй є єдиним шляхом до визволення. Самодіяльність можлива тільки в демократії і як демократія». При цьому, розвиваючи ідею громадянського суспільства в Україні, він наголошував, що держава має залежати від демократії, а не навпаки («Стара і нова Україна»). Функції держави мають бути зведені до «внутрішньої й зовнішньої поліції», управління окремими господарськими галузями (транспорт, надра). Господарство має бути засноване на «приватно-колективних принципах, а не державних чи приватно-індивідуальних», — стверджував Ш. При цьому, на його думку, демократія у майбутній Україні мала б носити обмежений, «трудовий характер»,— нею могли користуватися лише представники трудових верств, а не буржуазія.

У той же час він наголошував, що «деспотична держава трудових мас є самим ворогом трудящих класів, як і поміщицько-капіталістична». На його переконання, «всякі концепції гетьманщини, монархізму, фашизму, большевизму є ворожими в корні навіть самій ідеї відродження, визволення, суспільного будівництва».

У майбутній демократичній державі Ш. вважав необхідною не політику асиміляції національних меншин, а запровадження для розсіяних їхніх представників національно-персональної, а для скупчень — національно-культурної автономії. При цьому застерігав від українського великодержавництва, шовінізму: «Шовінізм, реакційність, інтервенційність є великим ворогом української визвольної справи і ... дошкульніше б'є якраз по національній справі на Україні».

Життєвий шлях та політична діяльність Ш. поки що залишаються маловідомими, а літературна і наукова спадщина — маловивченою.

ШАХРАЙ Василь Матвійович (11.II.1888—1919) — політичний діяч, один із фундаторів і теоретик українського націонал-комунізму.

Народився у с. Харківці Пирятинського повіту на Полтавщині у заможній родині селян-козаків. Під час навчання у Феодосійській учительській семінарії, яку закінчив 1907 р., співпрацював з місцевими організаціями російських есерівської та соціал-демократичної партій. У 1907—1912 рр., перебуваючи на педагогічній роботі, вивчав іноземні мови, суспільствознавчу і політичну літературу, від якої перейнявся ідеями марксизму. Студіюючи у Петербурзькому інституті вищих комерційних знань (1912—1916), став членом Російської соціал-демократичної робітничої партії (1913), ідейно схилившись до її більшовицького крила.

Мобілізований до війська (1916), згодом прапорщик, викладач Віленського військового училища. Після повалення самодержавства Ш. постав як активний революційний чинник у цьому закладі та Полтаві, де він дислокувався. Невдовзі став одним із чільних і чи не найпопулярнішим діячем у місцевих радах та організації РСДРП. Не будучи вільним від марксистського догматизму, Ш. все ж мислив логічно й творчо, намагаючись відштовхуватися від реалій життя. І наскільки в його становищі було можливо, виступав проти насильства над об'єктивно зумовленим перебігом суспільних процесів. Суб'єктивно він намагався поменшувати екстремізм, виявляв схильність до діалогу у критичних ситуаціях і віддавав перевагу їх політичному, а не збройному розв'язанню. Такий підхід обумовив його відмінну від офіційно більшовицької позицію у багатьох питаннях. Органічний зв'язок із питомим українським середовищем і особливо саморозвиток української революції поступово підсилювали національну свідомість Ш. і заклали підвалини її нового рівня — національно-державницької ідеології, що виростала над просто національними почуваннями, від яких, за власним визнанням, він ніколи не був вільним. Тому 1917—1918 рр. Ш. намагався поєднати парадигми російської політичної ідеології та руху більшовизму і українського національного відродження, не збагнувши, що великодержавно-шовіністична суть першого цілком заперечує останнє. Він підтримав 1-й і 3-й універсали Центральної Ради, а згодом і 4-й універсал, відзначивши, що всі вони лежали у фарватері українського національно-визвольного руху. Амбівалентність його політичної свідомості виявилася у численних виступах, у т. ч. й на сторінках полтавської більшовицької газети «Молот», яку створив і редагував вкупі з С. Мазлахом. Це стосувалося перш за все питання про владу, яке особливо загострилося в Україні наприкінці 1917 р. Ш. висунув ідею мирного реформування Всеукраїнським з'їздом Рад Центральної Ради в Українську Центральну Раду

робітничих, солдатських і селянських депутатів. У той час як більшість провідних діячів більшовицьких організацій в Україні, в т. ч. Є. Бош, Г. П'ятаков, І. Кулик, схилялися до прямої узурпації влади з допомогою військової сили, по-люксембургіянськи безапеляційно кваліфікували український рух реакційним, ворожим революції, і цілковито заперечували у ній національний зміст, Ш. доводив: «Національна боротьба — це факт, який заперечувати не можна. Нам на ділі треба показати, що ми прихильники самовизначення нації». Це засвідчили його промови на першій Всеукраїнській нараді більшовиків та Всеукраїнському з'їзді Рад у Києві (грудень 1917). У найкритичніший для більшовицької меншості з'їзду Рад момент, коли стало відомо про ультиматум ленінського Раднаркому Центральній Раді, Ш. єдиним із більшовиків наважився виступити. «Цей ультиматум, на нашу думку, є непорозуміння, яке мусимо зліквідувати без пролиття крові»,— заявив він. Але підкоряючись ідеологічній та політичній доктрині і дисципліні партії взяв активну участь у Всеукраїнському з'їзді Рад у Харкові. Там він був обраний членом Центрального виконавчого комітету Рад України та його уряду — Народного секретаріату, ставши секретарем військових справ. Ш. щиро сподівався на позитивну роль цих інституцій в українському державотворенні. У складі їхньої делегації брав участь у мирних переговорах Росії та держав німецько-австрійського блоку у Бресті на початку 1918 р. Після 2-го Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1918), де знову був обраний членом ЦВК, Ш.— народний секретар земельних справ.

Напередодні партійної наради у Таганрозі (квітень 1918) на засіданні більшовицької фракції ЦК Ш. висловився проти гри в український уряд, коли Україна втрачена більшовиками, і за утворення самостійної, української за характером, комуністичної партії. Після заборони виступати з цим на пленумі ЦВК, він вийшов з фракції і виїхав до Саратова. Але погляди Ш. значною мірою обумовили позицію на Таганрозькій нараді ряду її учасників, у т. ч. М. Скрипника та Г. Лапчинського, а також самостійницьку ухвалу наради. Не випадково прибічниками централістично-шовіністичної концепції партійного будівництва було зірвано виступ Ш. із співдоповіддю по нац. питанню на І з'їзді КП(б)У (липень 1918).

За допомогою свого близького товариша С. Мазлаха Ш. влаштувався до Саратовського підвідділу Українського відділу Наркомату РРФСР у справах національностей. Але головною роботою для нього став аналіз революційного процесу в Україні, виявлення його глибинних передумов та чинників, особливо національного питання. Підсумком цієї праці Ш. за несприятливих умов, політичного тиску стали підготовка і видання протягом 10 місяців трьох книг. У першій з них — «Революція на Україні» (1918), опублікованій під псевдонімом В. Скоровстанський, Ш. наголосив, що поки «одна нація панує, а інша мусить коритися,... ще не має соціалізму навіть при соціалізації засобів виробництва». Автору довелося підтверджувати такі фундаментальні засади: існування України як окремої держави та української нації, полемізуючи із виразниками т. зв. «катеринославської точки зору» — різновиду російського шовінізму, який, прикриваючись інтернаціоналізмом, домінував у КП(б)У. «... Для України є лише один вихід: дійсна, а не примарна самостійність. Україна мусить посісти принципове місце поряд з Росією, Німеччиною, Францією, Швецією та ін., а не з татаро-башкирськими республіками нового зразка»,— писав Ш. своїм опонентам. А тому на його думку комуністам слід повернутися лицем до українського руху, що «говорив увесь час мовою самостійності, навіть коли відмовлявся від неї».

Національно-державницькі погляди Ш., обгрунтовані марксизмом, набули дальшого розвитку у написаній спільно із С. Мазлахом (безперечно Ш. був основним автором) книзі «До хвилі (що діється на Вкраїні із Україною?» (1919). Ця праця присвячена аналізу політичного монументу-хвилі. «Раніше, чи пізніше, чи трудним і кривавим шляхом озброєної боротьби, чи згодою, шляхом демократичного вирішення спірних питань, а Україна буде самостійною і незалежною, не на словах тільки, а і на ділі»,— всебічно обгрунтований Ш. лейтмотив книги. З ним логічно пов'язано і його прозірливе застереження: «І можна сказати напевно, що які б ще нещастя не спіткали Україну, умирати, миритися з національною неволею вона не буде. Це треба пам'ятати усякому політичному діячеві і всякій партії, що має працювати на Вкраїні». І політичним водорозділом є ставлення до цих питань. Отже, на лівому фланзі ворожого Україні табору вони поставили новостворену «катеринославську» КП(б)У. І зробивши ще один висновок: «Катеринославом пахне і в Москві», Ш. і Мазлах висловили різку критику на адресу Леніна, поставивши йому ряд гострих і недвозначних питань і побажавши Україні «свого Леніна».

Ставши на шлях критичної переоцінки ленінізму, на початку 1919 р. майже одночасно з «До хвилі» Ш. видав також перекладений ним українською мовою збірник ленінських праць з національного питання. У передмові до нього він розгорнув відкриту полеміку з Леніним.

Відтак Ш. створив розгорнуту й послідовну програму українського націонал-комунізму. Головний засіб її реалізації він вбачав у організації самостійної Української комуністичної партії (більшовиків). Вона, зблокувавшись із національно-революційними силами, мусила забезпечити повне державне усамостійнення України. Форму її державності Ш. визначав як робітничо-селянську республіку. Відновлену ж Москвою другу «суверенну» республіку Рад в Україні та її Тимчасовий робітничо-селянський уряд Ш. вважав вершиною політиканства, негідним фарсом, а ленінового намісника України Раковського викривав за політичне крутійство та приховане україножерство, що принципово не відрізняло останнього від «катеринославців».

За висловлені відкрито погляди Ш. одразу ж зазнав політичних переслідувань. ЦК КП(б)У постановив виключити його з партії «За дії, спрямовані проти партії», заборонивши роботу у будь-яких державних установах, а книгу «До хвилі» вилучити (березень 1919). Готувалося його вислання з України. Та це не похитнуло Ш. Весною-влітку 1919 р., перебуваючи на напівлегальному становищі на Полтавщині, він намагався реалізувати свої наміри щодо створення самостійної і потужної Української компартії та встановити задля цього контакти із прокомуністичними українськими силами.

З наступом Денікіна на Україну Ш. відмовився від евакуації і через неофіційні зв'язки з полтавськими більшовиками зголосився працювати у антибілогвардійському підпіллі на Кубані, де його ніхто не знав. Там планував організувати нелегальну українську газету, що мала б прислужитися розгортанню українського національно-визвольного руху та посиленню зв'язків Чорномор'я з Великою Україною й об'єднанню всіх українських земель в єдину соборну державу, яка була його політичним ідеалом.

Але потрапивши до Катеринодара, Ш., не знайшовши вказаних йому явок і зв'язків, був схоплений і замордований денікінцями (ймовірно листопад 1919). Є підстави вважати, що його загибель була інспірована колишніми співпартійцями.

До останніх років не було змінене різко негативне офіційне ставлення до постаті Ш., не кажучи вже про його праці. Це засвідчила постанова політбюро ЦК КПУ від 30 березня 1988 р. Вона продемонструвала неможливість політичної реабілітації «діяча, який відкрито займав антиленінські позиції з національного питання, виступав проти рішень І з'їзду Компартії України», відтак підтвер-

дивши небезпеку його теоретичної спадщини навіть для старанно закамуфльованого та доволі трансформованого радянського імперіалізму кінця XX ст.

ШЕЛУХІН Сергій (1864—1938) — історик, юрист, політичний діяч.

Народився в Полтавській губ., після закінчення Лубенської класичної гімназії здобув освіту в Київському ун-ті на фізико-математичному (1885) та юридичному (1889) ф-тах. З 1899 по 1917 р. працював в Одеському окружному суді. Дійсний член Київського юридичного тов-ва при ун-ті Св. Володимира та історико-філологічного тов-ва при Новоросійському ун-ті, Одеського товариства історії та старожитностей. Брав активну участь в українському революційному русі. Член Центральної Ради, Генеральний суддя УНР, міністр судових справ (лютий — квітень 1918). З 1919 р. в Празі. Викладає в УВУ право і політичну історію, декан філософського факультету (1928—1935) і до 1938 р. проректор УВУ. Деякий час (1924—1925) викладав правознавство в Пед. інституті ім. Драгоманова, читав лекції в тов-ві «Просвіта».

Історичні й політичні ідеї Ш. грунтуються на теорії кельтського походження Русі, якій присвячено його монографію «Звідкіля походить Русь» (Прага, 1929). Історію українського народу він розглядав як окрему етнічно-культурну одиницю, що бере свій початок від кельтів-русинів, які проживали на території сучасної Франції. На противагу норманській теорії, яка, на думку Ш., погано вплинула на життя, розвиток і свободу українського народу, він доводить, що українці — це слов'янський народ, який асимілювався з кельтами і греками. Звідси виводить право українців на самостійний розвиток. Ш. розробляв теорії майбутнього державного ладу України. Він вважав, що Українська держава має грунтуватися на принципах народоправства та народного суверенітету, територіальної цілісності й самостійності. Багато статей Ш. присвячені обороні прав української нації, прав укр. мови як державної, права на самовизначення. Майбутнє України Ш. мислив у складі Чорноморської Адріатичної федерації, союзі народів, близьких за расовими, психічними і духовними ознаками.

Як представник народницького напряму в українській зарубіжній історико-політичній думці, Ш. поєднав і методологічно трансформував на український ґрунт методи пізнання, які використовували фахівці природнього права, ліберальної політико-правової школи в Україні та західноєвропейські федералістичні теорії правової держави.

Єдність нації, вважав він, можлива лише тоді, коли нація має єдину душу, єдину психологію, одну духовну культуру. «Єдина нація,— писав Ш.,— не має двох душ, а значить і двох психологій, як і здорова нормальна людина, а коли дві психології, то вони вже два народи, дві нації».

Взаємозв'язок нації та держави Ш. розумів так: основний елемент держави — народ, він є джерелом влади в Українській державі на підставі свого права власності. На думку Ш., пекучу проблему дихотомії «прав людини» та «прав нації» треба розв'язувати так: «питання про людську особу, її стан в державі і в суспільстві, їхні взаємовідносини і ступінь їхньої свободи й взаємин повинні регулюватися законом про народності в державі, права громадян, права народностей».

На жаль, українська інтелігенція, вважав Ш., хоч і вийшла з народу, проте «не цінувала свободи самостійності і сама зрікалася власних народних прав для підпорядкування України й народу в неволю до московської більшості у Всеросійських і Українських зборах і в Федерації». І далі: «Українська інтелігенція самостійно не думає, шукає орієнтацій і покірна та податлива інтересам того, на кого орієнтується».

Як приклад, Ш. наводить факт москвофільства в Галичині, оцінюючи його, як свідчення духовного безсилля й занепаду інтелігенції, що «не вміє подати селянам висвітлення й переконливі аргументи проти московських баламутів за українську ідею». Поразку ж визвольних змагань 1917—1920 рр. Ш. вбачав перш за все у відсутності міцного державного центру, де опинилися переважно випадкові, некваліфіковані люди, які «бояться людей розумних, конкуренції, і намагалися проводити кругом таку ж бездарність, як самі», були «нездатні до сердечності і чистої критики, яка необхідна для державного діяча».

Ш. звертався до проблем правової свідомості, причому саме у контексті національного буття, наголошував на тому, що «національне життя і розвиток може будувати лише національна правосвідомість». Оскільки ж український народ досить давно не мав свого національного права і був розкраяний між Росією та Австро-Угорщиною, то відповідно не мав національно-правової творчості, а значить — правосвідомості і думки, пов'язаних з матеріальними умовами життя. «Без права не існує соціального життя,— зазначав Ш.,— і коли норми для цього творить не національна, а чужа думка, то народ і нація в цій справі живе не своїм, а чужим розумом і керується чужою волею».

Кожна нація, підкреслював Ш., має право на свій вільний розвиток, і ніщо, крім власної держави, його не забезпечить. Українське державотворення, на думку Ш., має під собою міцне підґрунтя — одвічну волелюбність українського народу як найхарактернішу рису українців, «якою вони дорожать більш за все.., а жити без свободи не могли». Це — по-перше. А по-друге, слід спиратись на ще одну характерну рису українського народу — постійну прихильність до ідеї народоправства, або демократичної республіки. На відміну від монархістів, які стверджували, що українська історична традиція мала в собі ідею «дідичного спадкового монарха, і що українську державу робить безсилою анархічна республіканська демократія, оскільки вона позбавляла аристократію української нації», яка лише й була здатна до державного будівництва, Ш. дотримувався думки, що історія українського державного права залишила ідею українського народоправства, а національну аристократію знищили почасти самі князі, «почасти й власне національне зрадництво, дезертирство, підкупство та інші мотиви одступництва». Отже, народоправство було національною українською формою державної влади. Переконливим свідченням цього Ш. вважав Конституцію Пилипа Орлика, де утверджувався авторитет гетьмана і всього уряду в Україні.

«Основний елемент держави — народ,— підкреслював Ш.— Без нього не може бути держави. Народ в державному смислі, як основний елемент її — це не пануюча чи привілейована народність або класи чи партія, а державно-правна одноцільність підданих-громадян». Саме тому Ш., виходячи з принципів державного права, вважав за необхідне здійснити організацію трьох аспектів — верховної влади, народу і території. Основою верховної влади в Україні Ш. вважав принцип народного суверенітету, верховенство народу. Другий елемент держави — народ. Справжньою конституцієзнавчою знахідкою є думка Ш. про те, що панівні питання про людську особу, її стан в державі і в суспільстві, людські взаємини та ступінь свободи громадян і відносин повинні регулюватися законом про народність у державі, про права громадян. Тобто, окрім власне народного характеру влади, необхідна організація правової держави.

Щодо території, то цей елемент Ш. пов'язував з питанням про територіальну організацію і територіальну компетенцію влади з наступною адміністративно-територіальною побудовою України, де важливе місце відводилося б визначенню статусу таких етнічних та історичних регіонів, як Кубань, Галичина, Дон і Крим, що могли б стати окремими територіальними округами чи навіть

автономними одиницями майбутньої Української держави. Звідси — гостра потреба розробки основних законів про територію. Щоправда, перш ніж їх готувати, треба визначитися, якою має бути держава — простою чи складною? Якщо простою — то централізованою чи децентралізованою? Якщо децентралізованою, то з якою автономією — політичною чи громадською? Якщо складною — то союз держав чи союзна держава? Коли конфедерація — то яка? Коли федерація — то яка?

Сам Ш. віддавав перевагу територіальній соборності, оскільки саме вона неможлива без державності. Вважаючи, що національна і територіальна соборність не завжди співпадають (Кубань, не зрікаючись своєї національної соборності, територіально не хотіла бути у складі України), Ш. наголошував: для справи державності нація мусить дбати про свою соборність.

ШЕПТИЦЬКИЙ Андрій (29.VII.1865—1.X.1944) — митрополит Укр. греко-католицької церкви, видатний реліг. і політ. діяч XX ст. Світське ім'я — Роман-Марій-Олександр. Народ. в с. Прилбичі Яворівського повіту на Львівщині, помер у Львові. Походив із заможного українсько-польськ. роду. Закінчив Краківську гімназію, студіював право в Ягеллонському ун-ті, теологію та філософію — у Вроцлаві, вдосконалював правничі знання у Мюнхені та Відні, здобув ступінь док. права в Ягеллонському ун-ті у травні 1888 р. Вирішивши вступити до чину отців Василіян, Ш. у тому ж році розпочинає свій новіціят у Добромильському монастирі, прийнявши в чернецтві ім'я Андрей. 22 серпня 1892 р. його було висвячено на священика. У вересні 1899 р. став єпископом Станіславським, а через рік — митрополитом Галицьким і Львівським. Інтронізація відбулася 17 січня 1901 р. у Соборі св. Юра. Він зберіг свою посаду на Святоюрській горі до смерті. Життя було довге, напружене, активне, діяльність — спрямована на зміцнення УГКЦ, об'єднання і згуртування українців на цій основі. Мріяв про поширення ГКЦ на всій території колиш. Рос. імперії, прагнув перешкодити полонізації та русифікації України. Був не просто головним душпастирем, але й активним політ. діячем. В роки 1-ї і 2-ї світових воєн мобілізував зусилля кліру та віруючих на протидію рос. цареві та більшовицькій ідеї; радо вітав прихід військ Гітлера в 1941 р. і в тому ж 1941-му засудив жорстокість фашистів. У серпневому (1942) листі до Папи написав: «Німецька влада люта, майже диявольська і в ступені хіба ще вищому, ніж більшовицька влада». За проавстрійську орієнтацію під час 1-ї світової війни був заарештований після приходу рос. військ і депортований до Курська. Використовував будь-яку можливість для поширення греко-катол. віри. Так, у травні 1917 р. (після Лютневої революції) в Петрограді під його керівництвом було проведено Собор Рос. ГКЦ, де екзархом рос. приходів обрано Л. Федорова. Різко засуджував пожовтневу політику влади в колиш. Рос. імперії, ратував за активну протидію репресіям в СРСР, виступав за «припинення зневаги Бога й святотатства більшовизму», намагався примирити розбіжності серед різн. націоналістичних угруповань, прагнув укр. державності.

Різноаспектна і бурхлива діяльність Ш. у дуже неспокійних часах породжує неоднозначну її оцінку. Але незаперечним є той факт, що Ш. справив величезний вплив на події XX ст., активно проводячи велику місіонерську роботу і будучи щедрим меценатом культ. центрів.

ШЛЕМКЕВИЧ Микола Іванович (27.I.1894—14.II. 1966) — філософ, публіцист, редактор, видавець, громадсько-політичний діяч. Народився в с. Пилява Бучацького повіту (Галичина) в сім'ї священика. Закінчив польську гімназію у Львові, 1912—1914 рр. навчався у Віденському університеті, та після початку I-ї світової війни повертається додому. В 1915 р. Ш. було вивезено до Сибіру. 1917—1919 рр. перебував у Києві, був секретарем редакції «Робітничої газети», де зробив свої перші журналістські кроки. Здобув філософську освіту у Віденському університеті (1923—1926; у 1926 р. захистив дисертацію під назвою «Сутність філософії»), а завершив навчання у Сорбонні в Парижі (1928—1929).

З 1926 р. під псевдонімом М. Іванейко почав друкуватися на філософські теми у львівському «Літературно-Науковому Віснику» (нариси на тему української духовності). 1934 р. вийшов головний твір Ш.— «Філософія» — доповнена версія дисертації.

На початку 30-х рр. Ш.— головний ідеолог політичної організації «Фронт національної єдності» (ФНЄ), головний редактор журналу цієї організації «Перемога». Входив до редколегії щоденника «Українські вісті». У 1941—1944 рр. був співробітником Українського Центрального Комітету (голова — В. Кубійович). 1943 р. став членом політичної ради при Президії УЦК. Був головним редактором «Українського видавництва» (Краків-Львів), співредактором журналу «Наші дні».

В еміграції перебував спочатку у Відні, згодом — у Німеччині (Баварія), де став співтворцем і заступником голови ради Українського національного державного союзу (УНДС), брав участь у реорганізації Державного центру Української Народної Республіки та у створенні Української Національної Ради.

1949 р. Ш. прибув до США, де продовжував громадсько-публіцистичну діяльність та співробітництво в «Енциклопедії Українознавства». У квітні 1950 р. став співзасновником Союзу українських національних демократів (СУНД), завданням якого, крім іншого, була підтримка Державного центру Української Народної республіки в еміграції.

1956 р. Ш. заснував видавництво «Ключі», в якому друкував власні книжки та журнал «Листи до приятелів». Зміст журналу складала публіцистика, наука, літературознавство, мемуаристика і частково політична полеміка.

У 1954—1958 рр. побачили світ головні праці Ш.: «Загублена українська людина», «Галичанство», «Верхи життя і творчості».

На початку 60-х рр. брав участь у заснуванні Українського публіцистично-наукового інституту, завданням якого було стежити за неправильними інформаціями про Україну і спростовувати помилкові дані на науковій основі. Ш. вважав боротьбу за українську правду одним із провідних завдань еміграції і тому останні роки життя присвятив розбудові вищезгаданого інституту, який видав низку українських і англомовних публікацій.

Переконаний ідеаліст, Ш. прагнув до морального зміцнення і державного оформлення українського суспільства, до здійснення ідеалів Шевченка і Франка про добро, правду й красу, боровся за нову українську людину, озброєну ідеєю національної свідомості й соборності.

ШПЕНГЛЕР Освальд (1880—1936) — народився в Бланкербурзі (Німеччина). В університетах Мюнхена і Берліна вивчав природничі науки і математику. Викладав філософію. 1914 р. отримав звання професора. Його наукове дослідження було присвячене Геракліту. Після приходу до влади Гітлера виявився забутим, оскільки націонал-соціалісти не поділяли його погляди відносно песимізму й заперечення біологічного радикалізму. Ш. вважають ідеологічним передвісником Гітлера, бо саме його ідеї сприяли занепаду лібералізму в Німеччині. Концепція Ш. стосовно культури-цивілізації викладена в найвідомішій праці вченого «Занепад Європи», два томи якої побачили світ між 1918—1922 рр. На думку Ш. західна цивілізація, досягнувши зрілої стадії, починає занепадати і ніщо не може зупинити цей процес, як ніщо не перешкодить смерті культури.

Культура за Ш.— самостійний організм, що живе власним життям. Єдиної загальнолюдської культури не може бути, бо не існує поступального культурного процесу.

Зокрема, він писав, що кожна культура надає людській природі своєї власної форми, свою ідею, власні пристрасті, власне життя, волю, власну смерть. Іншими словами, Ш. стояв на позиціях фетишизації національного, відриваючи його від загальнолюдського. Він заперечував єдиний історичний процес, стверджуючи, що жодну культуру (в даному випадку збігається з поняттям «історія» і «суспільство») не можна досконало вивчити, а самі культури, яких нараховував вісім, не впливають одна на одну і не взаємозбагачуються. Ш. виділяв культури, що досягли найвищої точки розвитку: античність і Західна Європа, арабська культура і культура племені майя, Єгипет, Вавилон, Індія і Китай. У своєму розвитку кожна з них пройшла чотири стадії, які збігаються з чотирма порами року, і занепала.

Період розвитку культури, коли вона могла збагачувати себе, Ш. визначає приблизно в 1000 років. Процеси в різних культурах відбуваються одночасно, але відокремлено. Культура — це духовний феномен, хоч і прикований до певного природного ландшафту. В подальших працях «Прусацтво і соціалізм» (1920), «Роки рішень» (1933), «Людина і техніка» він розглядає культуру як щось штучне, історію — як виключно бездуховний розвиток, а мистецтво — відбиття загального процесу відчуження від природи. Окремі положення Ш. близькі до концепції держави Гегеля.

ШУЛЬГІН Олександр Якович (1889—1960) — один із співавторів Української Народної Республіки, новітньої української дипломатії, історик-соціолог. Походив з козацько-старшинського роду, народився на Полтавщині в сім'ї історика, педагога, активного учасника національно-визвольного руху. Домашня початкова освіта, де першою вчителькою Ш. була мати, прищепила йому любов до української культури, на захист якої він виступав уже в гімназії. Після закінчення 1908 р. першої Київської гімназії зі срібною медаллю, Ш. вступає до Петербурзького університету, історико-філологічний факультет якого закінчив 1915 р. і був залишений для підготовки дисертації. Бере активну участь в діяльності Київського земляцтва в Петербурзі, гуртка українознавства, громади Товариства українських поступовців (ТУП).

Українська Національна Рада, створена в Петрограді після Лютневої революції (1917), делегувала Ш. до складу міської ради робітничих і селянських депутатів, де він відстоював інтереси українців. 28 березня виїхав до Києва, де включився у революційний вир. Ш. став членом Української Центральної Ради, згодом і Малої Ради. З липня 1917 до 30 січня 1918 р. був генеральним секретарем міжнаціональних (пізніше міжнародних) справ, співорганізатором з'їзду народів Росії у Києві (вересень 1917). Ш. домігся визнання УНР з боку Великобританії, Франції, встановлення добрих стосунків з Чехословаччиною, Швейцарією, Італією та іншими країнами. Проте участь делегації Центральної Ради у Брестських переговорах фактично перекреслила досягнення молодої дипломатії УНР у відносинах з державами Антанти. І коли переговори на умовах, продиктованих німецько-австрійською стороною, наближались до завершення, Ш., не згодний з позицією української делегації, подав у відставку. Але продовжував активну дипломатичну діяльність при Гетьманщині й Директорії, був послом у Болгарії, у складі української делегації брав участь у роботі Паризької мирної конференції.

Після падіння уряду Директорії Ш. вже не судилося повернутися на Батьківщину. Упродовж багатьох наступних років він був серед найактивніших політичних, громадських, наукових і культурних діячів української еміграції. У 1923—1927 рр. жив у Празі, де викладав історію Західної Європи та історію філософії в Українському вільному університеті і Українському вищому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. 1927 р. переїхав до Парижа. 1926 р. призначений міністром закордонних справ УНР в екзилі й керував її зовнішньою політикою в 1926—1936, 1939—1940, 1945—1946 рр., очолював екзильний уряд УНР в Парижі (1929—1939), був головою Головної еміграційної ради, організував і керував рядом товариств, видавав книжки іноземними мовами про Україну. За орієнтацію на країни антигітлерівської коаліції був заарештований німцями під час окупації Франції, просидів зі своїм сином Ростиславом півроку в тюрмі.

Після війни відійшов від активної політичної діяльності, присвятивши себе заняттям історією, в розвиток якої зробив помітний внесок. Перу Ш. належить чимало монографій, підручників, статей. Однією з його перших праць була книга «Політика. Державне будівництво України і міжнародні справи» (К., 1918). Вона містить статті, промови автора, унікальні документи Центральної Ради, більшість з яких згодом була втрачена, що збільшує джерелознавче значення збірки. Перу Ш. також належить «Нарис новітньої історії» (1923), «Нариси з нової історії Європи» (1925), «Уваги до розвитку капіталізму» (1930), «Державність чи Гайдамаччина» (1931), «Без території: ідеологія та чин Уряду УНР на чужині» (1934), ряд праць французькою мовою «Походження модерного національного духу і Жан Жак Руссо» (1927), «Україна проти Москви (1917)» (1935), «Історія та життя» (1957) та ін.

ШУМСЬКИЙ Олександр Якович (02.XII.1890—18.IX.1946). Народ. в с. Рудня Борова (тепер смт. Нова Борова) на Житомирщині. Закінчив двокласну сільську школу, працював на лісопильнях. У 1908 р. прилучився до робітничого руху. В 1911—1915 рр. працює в Москві, навчається в ун-ті ім. Шанявського. 1915 р. вступає до ветеринарного ін-ту, але того ж року його призивають до армії.

В армії Ш. залишався під впливом укр. соціалістів-революціонерів, в московський гурток яких поступив ще 1914 р., провадив антиурядову пропаганду, обирався делегатом корпусного, армійського і фронтового з'їздів солдатських комітетів. Від УПСР Ш. був обраний до Центральної Ради. Як член Київської губернської земельної управи він багато уваги приділяв розв'язанню аграрного питання. Під впливом радикалізації селян. руху Ш. стає одним з лідерів лівої течії в УПСР, членом ЦК якої був обраний III з'їздом в листопаді 1917 р. Ліві виступили з критикою соціальної, насамперед аграрної, політики Центральної Ради, проти конфронтації з радянським урядом. Ш. заарештовують і лише випадковість рятує його від розстрілу.

Гетьманський переворот Ш. розцінив як встановлення диктатури поміщиків, капіталістів і генералів. ЦК УПСР, обраний IV з'їздом партії, 3 червня 1918 р. приймає рішення про реформування партії в нелегальну з цілком визначеним завданням — боротьбою проти гетьманщини. 4 листопада ЦК ухвалив рішення про перехід влади до робітників і селян України шляхом збройного повстання. У ньому йшлося про світову соціаліст. революцію та Червоний інтернаціонал. Це рішення відкривало шлях до зближення лівих есерів і комуністів, обумовило їх спільну боротьбу проти гетьмана, а потім і Директорії. Ш. бере безпосередню участь в організації повстанських загонів і бойових діях.

У січні 1919 р. верховні революційні емісари УПСР (В. Блакитний (Еланський), В. Пашкевич, М. Литвиненко, М. Шинкар і Ш.) у ряді відозв висловилися за Українську Соціалістичну Республіку Рад, її союз з іншими соціалістичними республіками, скликання з'їзду Рад і утворення Раднаркому України на основі багатопартійності, за об'єднання укр. земель. Головним завданням вони вважали боротьбу «з буржуазією, буржуазно-націоналістичною владою і взагалі всякою контрреволюцією, за захоплення на місцях влади в руки Рад». На цій основі відбулося об'єднання військових штабів більшовиків і лівих есерів.

Верховні революційні емісари УПСР звинувачували Директорію в узурпації влади, переслідуванні партій революційного соціалізму, заграванні з імперіалістами Антанти. Від більшовиків вони вимагали відмови від утворення політ. і державних центрів поза межами України, участі в уряді республіки представників всіх соціаліст. партій. Та КП(б)У ігнорувала можливі позитивні наслідки політ. партнерства із ін. партіями, дотримувалась лівосектантської тактики. Більше того, вирішувалося це питання не КП(б)У, а ЦК РКП(б). За активною участю Г. Петровського і Х. Раковського ЦК РКП(б) вирішив, що Українська комуністична партія (боротьбистів), а саме таку назву прибрала ліва течія УПСР з серпня 1919 р., має самоліквідуватися з наступним індивідуальним вступом її членів до КП(б)У.

Після самоліквідації УКП(б) у березні 1920 р. близько 4 тис. боротьбистів було прийнято до КП(б)У. З травня 1918 р. Ш. було встановлено партійний стаж. Він обирається членом ЦК КП(б)У, членом політбюро ЦК, очолює відділ ЦК по роботі на селі, потім — Одеський і Київський губ. револ. комітети. У квітні 1921 р. Ш. призначають повноважним представником України в Польщі. Та найглибший вплив на суспільно-політ. життя укр. народу справив Ш. як нарком освіти України в 1924—1927 рр. Він щиро повірив у декларовані засади утворення СРСР, суверенність України у його складі. Роботу органів наркомату освіти Ш. спрямовував на послідовне здійснення українізації як найважливішої умови нац. відродження України, на всебічне задоволення інтересів нац. меншин.

Націонал-комуністичні переконання Ш. не знайшли розуміння й підтримки партійно-радянського керівництва, насамперед тодішнього генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, що й визначило подальшу долю наркома освіти. 1927 р. Ш. був звинувачений в «націонал-ухильництві» й відкомандирований з України в розпорядження ЦК ВКП(б). Йому інкримінувалася насильницька форсована українізація, недооцінка ролі КП(б)У в здійсненні нац. політики, толерантне ставлення до М. Хвильового. Ш. звинуватили також у розколі компартії Зах. України, більшість членів ЦК якої виступили проти його шельмування. 13 травня 1933 р. Ш. був заарештований, а 5 вересня того ж року засуджений до 10 років позбавлення волі.

Всі роки тюрми, таборів і заслання Ш. ні разу не зрікався своїх поглядів, послідовно обстоював право укр. народу на вільний нац. розвиток. Як свідчать його листи й звернення до Сталіна, підготовлена ним монографія «Малороси», він протестував проти возвеличення будь-якого народу, вважав, що політ. союз народів і їх дружні відносини не можна будувати на «старшинстві» одного і приниженні ін. народу. На такому фундаменті відбувається підпорядкування і пригнічення одного народу ін., а не їх союз і рівність. 1946 р. в одному з листів Сталіну Ш. гнівно протестує проти малоросійського холопствування, посилення русифікації України. У такому курсі нац. політики він справедливо вбачав лінію «національно-політичної кастрації українського народу». Підкреслимо, що такі оцінки Ш. робив не в часи хрущовської «відлиги», чи в період «застою», а 1946 р., коли Сталін пожинав лаври «рятівника» народів СРСР і будь-яка критика тогочасного режиму жорстоко каралась.

Катованим, але нескореним, пішов Ш. з життя. Він наклав на себе руки.

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ Вадим (17.III.1876—18.II.1957)— один з українських етнологів й археологів, родом із с. Шпичинців на Київщині, син о. Михайла Щ., дійсний член НТШ й УВАН. Навчався в Петербурзькому, Московському та Київському університетах, учасник українських соц.-дем. гуртків, за що був не раз заарештований. З 1907 р. в Галичині, співробітник Національного Музею у Львові (1908—1910), згодом завідувач археологічного відділу земського музею в Полтаві. З 1903 р. Щ. досліджував стару українську архітектуру, брав участь в етнографічних експедиціях у різних регіонах України, археологічних розкопках у Білгороді під Києвом, Ганцях на Полтавщині та ін. За Укр. держави Щ. був професором Українського Університету в Полтаві (1918), з 1922 р. на еміграції в Празі, професор УВУ (1922—1945) і в Мюнхені (1945—1951, ректор), дійсний член Словацького Наукового Товариства, Чес. АН, Міжнародного Антропологічного Ін-ту у Франції, нагороджений сербським орденом св. Сави. Помер у Лондоні.

Важливіші праці Щ.: «Архітектура у різних народів і на Україні» (Л.—К., 1910), «Українське мистецтво — L'art d'Ukraine» (Л.—К., 1913), «Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцях» (ЗУНТ, Т. І, Полтава, 1919), «Основні елементи орнаментації українських писанок і їхнє походження» (Прага 1925), «Apropos de l'art pontique. XVII Conges international d'Anthropdogie» (Брюссель, 1935), «Концепція М. Грушевського про походження українського народу» (Праці Укр. Іст.-Філол. Т-ва в Празі, 1941), «Формація української нації» (Прага, 1941), «Кам'яна доба в Україні» (Мюнхен, 1947), «Орнаментація української хати» (Рим, 1980).

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ Данило Михайлович (17.XII. 1877— 6.VI.1927) — український етнолог, мистецтвознавець, археолог, історик, музичний діяч, збирач пам'яток народного мистецтва. Народився в с. Шпичинцях Сквирського повіту на Київщині (нині Ружинський район Житомирської обл.). 1901 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. В 1910—1927 рр.— завідувач відділом народного мистецтва Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка. Працював у Київському архітектурному та художньому інститутах, на кафедрі мистецтвознавства Всеукраїнської Академії наук. Був співорганізатором Етнографічної комісії УАН, дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

Все свідоме життя Щ. присвятив вивченню і збиранню пам'яток української культури та народного мистецтва. На початку XX ст. провів ряд арехологічних розкопок на півдні України. Їх результати були оприлюднені на XIII археологічному з'їзді в Катеринославі та в кількох розвідках вченого. Тоді ж розпочав систематичне збирання та вивчення пам'яток народного мистецтва. Збирацької і дослідницької роботи не припиняв навіть на фронтах 1-ї світової війни. Найцікавіші із зібраних матеріалів надсилав до Полтавського та Київського музеїв. Переїхавши (1910) до Києва став найближчим співробітником М. Біляшівського , з головою поринув у музейну роботу. Вдвох вони цілеспрямовано вели пошук пам'яток народного мистецтва для колекції історичного музею в Києві. Всього було придбано близько 30 тис. речей — художнє різьблення на дереві, художнє скло, вироби золотарства, старовинний живопис, вишивки, тканини, одяг тощо.

Об'їжджаючи міста і села України, Щ. вивчав народні звичаї та обряди, описував найцікавіші й найбільш унікальні з них, замальовував і фотографував пам'ятки народної архітектури. Він одним із перших закладав підвалини серйозного наукового дослідження українського народного орнаменту та килимарства.

Щ. виявив себе також як історик музичного життя в Україні та авторитетний знавець музичного побуту поміщицьких маєтків й музично-освітніх осередків. Його розвідка про капели, хори та оркестри в Україні XVII—XIX ст. є однією з найгрунтовніших джерелознавчих праць такого плану.

Вчений постійно цікавився проблемами дослідження давньоукраїнського побуту, звичаїв, права. Зокрема в 1920-і рр. з'явилося кілька його розвідок, присвячених вивченню побуту, звичаїв та давніх реліквій Києва. На жаль, трагічна смерть не дозволила Щ. завершити цикл праць на цю тему.

Науковий спадок вченого доповнюють дослідження з історії України княжої доби, а також XVII—XVIII ст., біографічні есе про наукову, культурницьку та мистецьку діяльність сучасників, ґрунтовні рецензії на мистецтвознавчі та народознавчі публікації М. Голубця, І. Огієнка, В. Січинського, С. Таранушенка, К. Широцького, М. Шумицького та ін.

Іще одна сторінка діяльності Щ. пов'язана з громадською та науково-організаційною роботою по охороні й збереженню пам'яток культури і мистецтва України. Саме завдяки йому 1922 р. в розпалі більшовицької кампанії пограбування культурно-мистецьких надбань українського народу (т. зв. «націоналізація цінностей») до колекції Київського музею було передано понад 2 тис. мистецьких виробів та цінностей.

Щ. є автором понад 50 наукових праць, частина з яких залишилась в рукописах, а частина — незавершені. Найважливіші з них: «Козак Мамай (народна картинка)» (1913), «Символіка в українському мистецтві» (1921), «Оркестри, хори й капели при панщині на Україні» (1924), «Український портрет» (1925, в співавт. з Ф. Ернстом), «Оправи книжок у київських золотарів XVII—XVIII ст.» (1926), «Ґотичні мотиви в українському золотарстві» (1924), «Український килим» (1927), «Сторінка з української демонології» (1924), «Вишневецька бібліотека» (1902), «Очерк истории Луцкого княжества до половины XV ст.» (1900), «Реліквії старого київського самоврядування» (1925), «Перший театральний будинок у Києві та його садиба» (1925), «Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробки і придорожні хрести, фігури і каплиці» (1926), «М. Ф. Біляшівський — його життя й діяльність», «Пам'яті Нарбута», «Набор півчих в Малоросії» та ін.

ЮРКЕВИЧ Памфіл (16.II.1826—4. X.1874) — український філософ, представник «філософії серця». Народився в родині священика у с. Липляве Золотоніського повіту Полтавської губ., закінчив Полтавську семінарію, потім Київську духовну академію (1847—1851), у якій був залишений викладачем («наставником»). 1861 р. після відміни більш як десятилітньої заборони на викладання філософії в університетах Російської імперії, Ю. було запрошено для читання лекцій з філософії у Московському університеті. Він, за словами Г. Шпета, виявився єдиним в Росії «достатньо філософськи підготовленим, щоб зайняти без попереднього закордонного відрядження університетську кафедру». У 1869—1873 рр.— декан історико-філологічного факультету Московського університету. Похований у Москві, на кладовищі Даниловського монастиря.

«Філософія серця» Ю. підводить свого роду підсумок добі української класичної філософії. Ю. вирізняє три сфери реальності: це насамперед «царство ідей» або вічної правди — ноуменальний світ (подібний до царства ідей Платона); по-друге, царство розумних істот або реальний світ і, нарешті, царство примарного існування тілесного світу, або феноменальний світ. Активна взаємодія цих світів і становить гармонію цілого (у своєму розмаїтті) світу, проте не означає повної «прозорості» царств, зокрема — царства розумних істот. Звичайно ж, розум, оперуючи ідеями, пізнає буття розумних істот, але, будучи сферою загального, принципово не вичерпує індивідуальне. Цілком спроможний відповісти на питання, що є розумні істоти, він не здатний сказати, хто вони є. Непроникна для розуму «голови» глибина особистісно-індивідуального, є те, що представники української класичної філософії від Сковороди до Гоголя називали «серцем» (і натяки на яку знаходимо ще у XVI ст. у К. Ставроцького і навіть ще раніше — у Іларіона). Розум виявляє загальне у діяльності людей, серце ж — основа неповторності й унікальності людської особистості; тимто у серці творяться ті явища і події історії, які принципово неможливо «вивести» із загальних законів. «У серці людини,— міркує Ю.,— лежить джерело тих явищ, які закарбовані особливостями, що не випливають з жодного загального поняття чи закону». Звичайно, розум, «голова» керує, планує, диригує, але серце — породжує. «Серце породжує лише ті явища душевного життя,— зауважує Д. Чижевський, коментуючи ідеї Ю.,— які не можуть бути з'ясовані загальними закономірностями психіки. В ту сферу, що в ній панує загальна закономірність і правильність, серце не втручається. Воно лише розкриває себе в цій сфері, і то не разом, а помалу, та раз від разу. В глибині серця завше залишається джерело нового життя, нових рухів та стремлінь, які не вміщуються у закінчені обмежені форми життя душі і роблять її придатною для вічності». Ю. стоїть біля джерел, т. зв. «конкретного ідеалізму», розвинутого згодом у працях В. Соловйова (останній був студентом Ю., у Московському університеті і надзвичайно поважав учителя), братів Трубецьких та ін. Через них вплив Ю. поширюється на школу київського екзистенціального гуманізму, представленого насамперед іменами М. Бердяєва, Л. Шестова, В. Зіньківського та ін.

Як філософ Ю. належав до того напрямку мислителів-ідеалістів в Росії, які зв'язували надії на краще майбутнє людства з реалізацією ідеалів християнства, з високою людською моральністю. Вони дискутували з революціонерами-демократами і марксистами, які намагалися з'єднати ідеї матеріалізму й діалектики з соціалістичними теоріями.

У 60-і рр. Ю. став відомим своїми виступами проти матеріалістичної філософії революційних демократів, перш за все М. Чернишевського . Не заперечуючи зв'язку між органічним і духовним життям, що захищали його опоненти, він висловлював думку про наявність якоїсь більш складної і тонкої взаємодії між ними. Як виразник ідеї релігійного ідеалізму, доводив, що духовне механічно не залежить від впливу зовнішніх обставин, що свідомість людини полягає не в матеріальності, а заснована на приматі духовного, свідомість не виникає із матерії.

В той час матеріалізм (а саме найпримітивніша його форма — «механічний матеріалізм») вважався зв'язаним з радикалізмом політичним. І тому вся прогресивна російська журналістика виступала проти Ю. Сам він пояснював цю ситуацію так: «Наша епоха стоїть дійсно в повній протилежності до середньовіччя. Дуже часто трапляється, що в ім'я цілком в цьому невинних природничих наук переслідують і катують людину за її любов до правди духа, як колись шановні інквізитори катували і переслідували її в ім'я Христове за її любов до правди природознавства».

Головна сфера філософських інтересів Ю.— антропологія. Він розвивав християнське вчення про серце як найглибшу основу людського існування і духовно-морального джерела душевної діяльності. В житті серця — переживаннях, почуттях, реакціях,— а не в думці з її формою загальності виражається індивідуальність особи, що розум є лише вершина, а не корінь духовного життя людини. У відповідності з антропологічним вченням розвивається і гносеологія: знання, на думку Ю., народжуються внаслідок діяльності душі, зв'язані з її цілісним настроєм, духовно-моральним спрямуванням; тільки проникнувши в серце, знання можуть бути засвоєні. Лише за таку думку, що живе в серці людини, вона боротиметься з самопожертвою та героїзмом, бо тільки для серця це є можливо. Тому і суспільний устрій матиме надію на успіх тільки тоді, коли буде оснований не на силі «згори», а на внутрішній силі індивідуальної людини, на глибинах індивіда, а не на закликах юрби.

В останні роки життя Ю. зосередив зусилля на розробці педагогічних проблем. Виходячи з гуманістичного спрямування християнської педагогіки він висуває ідею про моральний розвиток і виховання почуття любові до людини, природи. Тому що в природі людини закладено

моральне начало у вигляді почуття любові, співучасті, співчуття, загального блага. Виховання Ю. розумів як складний, тривалий і суперечливий процес взаємодії вихователя і вихованця.

Визначаючи мету освіти як формування самодіяльного розуму, уточнював, що розвинутий розум — це не «багатознання», а прагнення просуватися від думки, через думки до думок. Щоб навчання було таким, що розвиває, навчає і виховує, воно повинно бути дисциплінуючим, тобто відповідати основним дидактичним вимогам. Він підкреслював особливе значення розумової активності і розвитку звички до розумової праці як основи для становлення особи.

Ступінь оволодіння рідною мовою Ю. вважав показником розумового розвитку, могутнім засобом духовного збагачення.

Окрім прижиттєвих публікацій Ю., за останні роки вийшли його філософські праці: «Твори» (Вінніпег, 1979); «Вибрані твори: Ідея — Серце — Розум і досвід» Вінніпег, 1984); «Философские произведения» (М., 1990).

ЮРЧЕНКО Олександр Володимирович (18.XI/1.XII. 1904—26.VI.1962) — український правознавець, один з провідних фахівців діаспори в галузі державного права і національного питання колишньому в СРСР.

Народився у Києві. Закінчив реальну школу і юридичний факультет Київського інституту народного господарства (1926). Екстерном склав іспит з повного курсу Київського інституту обліку й розподілу, а також державний іспит на право викладати у вищих навчальних закладах українську мову і літературу. З 1926 р. постійний позаштатний науковий співробітник Комісії західноруського і українського права ВУАН. Досліджував державні органи на Правобережжі України та рукописні книги Радомисльської діоцезії. Після створення 1927 р. Комісії радянського права ВУАН брав участь також і в її роботі. В зв'язку з розгромом української академічної гуманітарної науки не встиг завершити розпочаті дослідження.

У 1930—1941 рр. працював науковим співробітником економічного відділу Всесоюзного науково-дослідного інституту тютюнових виробів та викладав літературу в школі.

Після 2-ї світової війни в еміграції. Працював в Українському вільному університеті в Мюнхені доцентом (з 1948), надзвичайним професором (з 1953) і звичайним професором (з 1959). Спеціалізувався з питань права УРСР. Одночасно з 1954 р. старший науковий співробітник і дійсний член Інституту по вивченню СРСР в Мюнхені, а з 1961-го заступник голови наукової ради цього ж інституту. Дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка (за кордоном) і Української вільної Академії наук.

Вчений був помітною постаттю і в суспільно-політичному житті української діаспори, входив до числа активістів Українського національно-державного союзу, обирався членом УНРади та її виконавчого органу.

Найбільш значні праці: «Федеративні форми совєтської державної структури і їх ідеологічно-правні функції» (Мюнхен, 1952); «Ідеологічно-правні засади державної організації підсовєтської України» (Мюнхен, 1952); «Політичні і правові форми совєтської агресії на Україні 1917—1920 років», (1953—1954); «Проблема національного і інтернаціонального в більшовизмі» (Мюнхен, 1955); «Природа і функція совєтських федеративних форм» (Мюнхен, 1956); «Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правничому аспекті (З приводу десятиріччя смерті О. Юрченка)» (Мюнхен, 1971).

Згідно з поглядами Ю., радянські республіки до утворення СРСР зовні виглядали як конфедерація, а в реальності, завдяки владі Комуністичної партії, являли собою унітарне ціле. Критично оцінював він наступні історичні процеси: «Політичний і державний порядок СРСР регулюється, головне, не так зафіксованими в його Конституції і законодавстві нормами й приписами, як статутовими правами провідної політичної сили держави — КПРС й практичними заходами партійних інстанцій... Це комуністичне партійне право, фактично зобов'язуюче (а подекуди, в обережній формі зафіксоване в законодавчих і урядових актах совєтської держави), в ряді моментів деформує федеративну природу СРСР у бік наближення його до унітарної держави. Проте цей щодалі більше політично і правно централізований державний утвір (що в площині політичній і господарчій є відновленням колишньої російської імперії) уникалося подавати як «всеросійський» державний комплекс, лише як «совєтський», що в ньому Росія є тільки складником...»

Загалом концепції Ю. були витримані в традиційному для західної «радянології» дусі. Своєрідності їм надавали виразний акцент на юридичних аспектах національних стосунків і критика радянського федералізму з позицій інтересів саме українського народу. Вченому належав певний пріоритет у формулюванні ряду положень, які сьогодні є загальновизнаними в зарубіжній «радянології» і здобувають все більше прихильників у державах колишнього СРСР. Проте об'єктом спеціального дослідження творчість Ю. в незалежній Україні ще не була, і ім'я його мало відоме навіть фахівцям.

ЮШКОВ Серафим Володимирович (4(16).IV.1888—14.VI.1952) — історик і правознавець, член-кореспондент АН УРСР, дійсний член АН Казахської РСР, заслужений діяч науки РРФСР.

Народився в с. Трофимовщина колишньої Пензенської губ. (нині Мордовська АР) у родині священика (за іншими даними — вчителя). 1906 р. закінчив з срібною медаллю гімназію і поступив на юридичний факультет Петербурзького університету. Згодом почав паралельно вчитися і на історико-філологічному факультеті. Обидва ці факультети успішно закінчив 1912 р., і був залишений для підготовки до професорського звання. Пройшов стажування у Фрайбурзькому університеті, склав магістерські іспити і з 1916 р. почав викладати історію руського права як приват-доцент Петербурзького університету. У 1918—1927 рр. працює в Саратові професором університету (з лютого 1919) і одночасно ще у місцевих інститутах народної освіти та народного господарства. Потім викладав у Ленінградському університеті (з 1927), Узбецькій педагогічній академії в Самарканді (з 1930), Дагестанському педагогічному інституті (з 1933), Свердловському педагогічному інституті (з 1935), Свердловському юридичному інституті (з 1936), Московському юридичному інституті (з 1936). (Згідно з тогочасною практикою вчений майже все життя працював паралельно у кількох навчальних і наукових закладах). З 1938 р. постійно проживав у Москві, де очолював з 1939 р. сектор історії держави і права у Всесоюзному інституті юридичних наук, паралельно викладаючи в Інституті прокуратури СРСР. У 1941 р. був евакуйований до Алма-Ати, де працював у Першому державному юридичному інституті Наркомюсту СРСР. Після повернення у Москву (1944) до кінця життя працював у Московському університеті і паралельно в ряді інших наукових і навчальних закладів. Водночас як академік АН Казахської РСР (з 1946) у 1946—1948 рр. очолював республіканський Інститут археології та етнографії.

У другій половині 20-х рр. Ю. встановив тісний зв'язок з Всеукраїнською Академією наук, зокрема, з її Археографічною комісією, очолюваною М. Грушевським, і Комісією історії українського права, очолюваною М. Василенком. Перша його стаття у виданнях ВУАН з'явилася 1927 р. в ювілейному академічному збірнику на пошану Д. Багалія. З 1928 р. почалась підготовка до друку фундаментального видання Руської Правди, здійснюваного за оригінальною авторською класифікацією списків та редакцій пам'ятки, яке побачило світ

лише через 7 років. Того ж 1935 р. йому без захисту дисертації було присвоєно ступінь доктора історичних наук. В Україні видана і класична монографія Ю. «Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі» (К., 1939), яка стала підставою для обрання Ю. 1939 р. членом-кореспондентом АН УРСР. 1941 р. розвідка Ю. «До питання про походження Русі» була надрукована в «Наукових записках» Інституту мовознавства АН УРСР, він був одним з авторів першого тому «Історії України», виданого 1943 р. Інститутом історії і археології України АН УРСР в Уфі, а після війни за сумісництвом займав навіть штатні посади в Інституті історії і археології АН УРСР (1943—1949) та Інституті історії АН УРСР (1949—1950).

Творча спадщина Ю. включає праці, що стосуються переважно історії держави і права народів колишнього СРСР. Він одним з перших поставив питання про те, що ця наука не зводиться лише до історії російського права, а має досліджувати юридичне минуле й інших народів. В методологічному плані вчений виходив з традиційних засад дореволюційної вітчизняної історико-правової науки, а згодом успішно взяв на озброєння ряд елементів марксистської методології аналізу суспільних процесів. У зв'язку з цим Ю. вважався одним з основоположників «радянської історико-правової науки», який, за висловом Л. Черепніна, «гармонійно поєднував дві якості дослідника — копіткий і глибокий джерелознавчий аналіз пам'яток минулого і вміння теоретично осмислити матеріал, побудувати на його основі концепцію історичного процесу в певний період.., був у перших лавах працівників історичного фронту». На думку більшості дослідників, саме Ю. вперше почав підходити до аналізу юридичних пам'яток одночасно з позицій історика і юриста, тобто, поєднуючи текстологічний та історико-правовий аналіз.

Ю. належать наукові пріоритети у визначенні предмета і методу історії держави і права як самостійної галузі юридичної науки, в розробці наукової періодизації історії держави і права народів СРСР в дожовтневий період, в аналізі багатьох пам'яток права, зокрема, Руської Правди і церковних статутів Володимира й Ярослава. Він ввів до наукового обігу таке цікаве джерело, як «Правосуддя митрополиче», видав 1940 р. перший радянський підручник з історії держави і права, став ініціатором підготовки відомого багатотомного видання «Памятники русского права». Незаперечною заслугою Ю. є виділення трьох етапів (форм) у розвитку Руської феодальної держави — ранньофеодальної, станово-представницької і абсолютної монархії. Йому належать цікаві, хоча і досить спірні, ідеї про віднесення до числа феодальних держав скіфських об'єднань IV—II ст. до н. е. і об'єднань антів VI—VII ст., оригінальна концепція «соціального походження Русі», згідно з якою створення давньослов'янської держави пов'язувалося з виділенням із маси селян-общинників верхівки міського населення. У рамках останньої концепції Ю. сформулював положення про виникнення Київської держави в результаті об'єднання трьох політичних центрів східного слов'янства, навів ряд нових контраргументів проти різних норманістських теорій. Разом з Б. Грековим був автором «теорії дофеодальної держави», відповідно до якої на певному етапі розвитку Київської Русі в суспільстві одночасно існували ознаки трьох укладів: первісно-общинного, рабовласницького і феодального. Перемога останнього призвела до появи феодальної держави. Для розвитку української науки, крім згадуваних раніше праць, особливе значення мали фундаментальні монографії «Феодальные отношения и Киевская Русь» (Саратов, 1924—1925); «Устав князя Владимира (историко-юридическое исследование)» (Саратов-Новоузенск, 1925—1926); «Общественно-политический строй и право Киевского государства» (М., 1949); «Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение» (М., 1950).

Не всі ідеї і положення Ю. знайшли підтримку у наступних дослідників, хоча задля справедливості слід зазначити, що вони частіше ігнорувалися, ніж спростовувалися. Проте за всіх обставин внесок вченого в юридичну та історичну науку важко переоцінити.

ЯВОРНИЦЬКИЙ (Еварницький) Дмитро Іванович (26.X.1855—05.VIII.1940) — вчений-українознавець: історик, археолог, фольклорист, етнограф, лексикограф, а також письменник: прозаїк і поет; член-кор. (з 1924) і академік (з 1929) ВУАН. Середню освіту здобув (1877) у Харківській духовній семінарії, вищу (1881) — на історико-філол. фак-ті Харківського ун-ту. Викладав історію у гімназіях Харкова, а в званні професора тут йому відмовили через «сепаратистські» погляди. 1885 р. Я. змушений переїхати до Петербурга, де продовжує викладати історію в середніх навчальних закладах. Але 1891 р. циркуляром міністра «за тенденційний прояв у лекціях антипатії до московської історії й уряду та пристрасть до історії Малоросії» Я. забороняють викладацьку роботу і 1892 р. на три роки виряджають у Ташкент на посаду молодшого чиновника в апараті Туркестанського генерал-губернатора. Після захисту в Казанському ун-ті (1896) магістерської дисертації з історії запорозьких козаків працював приват-доцентом на кафедрі історії Росії Московського ун-ту. 1902 р. Я. переїхав на постійне місце проживання і праці до Катеринослава. Там на посаді директора історичного музею працював до смерті. В період Укр. демократичної революції 1917—1920 рр. працював також професором Катеринославського ун-ту, продовжував цю діяльність і в перші роки Рад. влади, але в умовах більшовицьких ідеологічних кампаній проти «укр. бурж. націоналізму» змушений був припинити її. Зазнав публічної необ'єктивної критики з боку ідеологів більшовизму.

Головні науково-дослідницькі інтереси Я. зосереджувалися навколо проблематики історії запорозького козацтва. Такі капітальні праці, як «Історія запорозьких козаків» (т. 1—3, СПб, 1892—1897); «Джерела для історії запорозьких козаків» (т. 1—2, Владимир, 1903); «Запорожжя у залишках старовини та переказах народу» (т. 1—2, СПб, 1888); «Українсько-руське козацтво перед судом історії» (Катеринослав, 1919) та ін. на основі письмових, фольклорних, етнографічних, археологічних джерел якнайповніше відтворили іст. феномен козацтва в Україні від його виникнення зусиллями народної стихії до насильницької ліквідації рос. царизмом. В пошуках архівних першоджерел Я. обстежив усі вітчизняні архівосховища, обстежив наочно і описав усі місця колишнього розташування Запорозьких Січей, господарських поселень козаків-запорожців, місця битв козацьких військ з різними іноземними поневолювачами. Об'єктивно спрямовані проти рос. і польськ. великодержавницьких історіографій, які зображували козацтво України як руйнівну, деструктивну і навіть реакційну силу, праці Я. переконливо доводять, що насправді це було прогресивне явище, в якому втілювався демократизм, патріотизм, волелюбність і державотворче начало укр. народу.

Загалом друкований доробок Я. становлять понад 200 праць, в т. ч. майже 50 окремо виданих книг наукових розвідок, збірників документів, художніх творів. Ще більшого обсягу творча спадщина Я. залишилася в рукописах. В останні роки розпочалося масове перевидання праць Я., які в період радянсько-комуністичного тоталітаризму були вилучені з широкого читацького обігу.

ЯВОРСЬКИЙ Матвій Іванович (15.XI.1835 (є також дати 1884 і 24.II.1885)—3.XI.1937) — відомий у 20-х рр. XX ст. український вчений-історик — народився у с. Корчмин (чи Сош) Сокальського повіту на Львівщині у бідній селянській родині.

З 1902 р. Я. брав активну участь у національному русі української громадськості Східної Галичини проти галицьких москвофілів й польської шляхетчини і, як сам

згадував, «був навіть іноді організатором цієї боротьби серед молоді». Активно боровся за те, щоб львівський університет став українським, а не польським, яким того часу був фактично. Закінчивши 1910 р. юридичний факультет Львівського університету, поступив на службу до суду. Прагнучи займатися історією українського права й продовживши наукові студії, 1912 р. написав першу працю «Соціальні основи підліткової злочинності» й одержав ступінь доктора політичних наук. Я. був по-європейському освічений, знав дев'ять мов. Під час 1-ї світової війни мобілізований до австрійської армії, затим служив офіцером штабу Української галицької армії (УГА), 1919 р., визнавши радянську владу в Україні, перейшов до Червоної армії. З 1920 р. працював викладачем Інституту народної освіти, Центральної партшколи в Харкові, того ж року вступив до КП(б)У. Намагаючись створити курс історії України з марксистських позицій, написав праці «Історія боротьби класів на Україні» (1921), «Революція на Україні в найголовніших етапах» (1923) та ряд ін.

Я. займається політичною діяльністю. 1921—1922 рр. він — уповноважений Комуністичної партії Східної Галичини при ЦК КП(б)У. З 1922 р. працює в інституті марксизму. Як організатор науки 1926 р. стає на чолі Укрголовнауки при Наркомосі УРСР. 1929 р. після обрання академіком АН України Я. обійняв у ній кілька керівних посад. Того ж року обирається академіком АН Білорусії.

Активно працював як науковець. На початку 20-х рр. вийшов у світ створений Я. «Короткий курс історії України» (у 3-х част.), що став єдиним марксистським посібником з Історії України. В середині 20-х рр. Я. підготував цілу серію підручників для шкіл, середніх спеціальних навчальних закладів та вузів. Опублікував також дослідження «Україна в епоху капіталізму» (у 3-х вип.), постійно виступав із науковими статтями. Цікавився Я. й історією філософії, про що свідчить видання його нарису про Г. Сковороду (1922). 1928 р., представляючи українську історичну науку за кордоном, Я. читав лекції у ряді університетів Німеччини, був учасником VI Міжнародного конгресу істориків у Норвегії.

Я. стає одним із відомих істориків, які творили на методологічних засадах марксизму, але зі своїм власним баченням наукових проблем. Деякі його ідеї, думки і твердження не вписувалися в ідеологічні установки ВКП(б) та КП(б)У, не сприяли беззастережному підтвердженню тоталітарної політики імперського центру. Я. був складною особистістю, у наукових працях якого відбивалася складність і суперечливість часу.

Не відмовляючись від класового підходу в історичних дослідженнях, Я. виступав проти його гіперболізації. Він вважав, що історія України є як частиною загальноросійського, а певною мірою, залежно від регіонів — загальнопольського чи австрійського процесу, так і своєрідною, сповненою специфічних особливостей власне національною. З української «національної історії» не виключав інші нації, підкреслюючи цим терміном необхідність розвитку української нації до її самовизначення. Я. визнавав революційну роль українського націоналізму в боротьбі з царизмом, однією з головних вважав небезпеку великодержавного шовінізму. Національна українська буржуазія, на думку вченого, була однією з рушійних сил революції 1905 р. Сільську буржуазію характеризував як «двигуна в сільських заколотах,... автора селянських думок про національне самоврядування в майбутній республіці».

У кінці 20-х рр. почалося гоніння на Я. Критика його наукової діяльності голосно лунала як з боку представників старої історіографії, що було і раніше, так, й особливо, з боку радянських істориків. У пошуках «ворогів народу» Я. обирають як постать, що, на думку можновладців, уособлювала в історіографії націоналістичний і правоопортуністичний ухил. Нищівній критиці було піддано його дослідження «Проблеми національно-демократичної революції у 1917 році, її історичні основи та її рухові сили» і новий підручник «Історія України в стислому нарисі» (1928). Я. звинувачувався у підміні класового підходу «формально-націоналістичним», у трактуванні української революції як самостійного явища, а не частини революції російської. Прагнення до об'єктивної оцінки діяльності українських буржуазних та дрібнобуржуазних партій, Центральної Ради критиками вважалося пропагандою буржуазно-націоналістичної політики. На думку сталінських теоретиків, великою ідеологічною вадою були також недостатній показ у дослідженнях Я. пролетаріату як гегемона революції в умовах епохи імперіалізму та завелика увага до українського селянства. Особливо нещадним нападкам піддавалися погляди Я. на характер сільської буржуазії та її роль у буржуазно-демократичних революціях.

На І-й Всесоюзній конференції істориків-марксистів (в кінці грудня 1928 — на початку січня 1929) разом з критикою Я., всю українську історичну науку у відповідності зі сталінським твердженням про наявність у радянських республіках «повзучих націоналістичних ухилів» було названо націоналістичною, а її представників — «націоналістами-шовіністами». Звинувативши Я. у націоналістичних збоченнях, конференція дала сигнал до розгрому «націоналістичних ухилів» в історичній науці України. І хоч Я. в газеті «Комуніст» виступив з покаянням, визнанням своїх помилок (вересень 1929), 1930 р. почалася кампанія боротьби з «яворщиною». Політичний розгром Я. здійснювали перші особи республіки: С. Косіор, П. Постишев, О. Шліхтер та ін., таврувочи вченого за «антиленінські», «націоналістичні», «правоопортуністичні» погляди. Продовжуючи громити в 30-х рр. «яворщину», цькування вченого, його називали «реставратором капіталізму», «вульгарним соціологом», «шпигуном», «агентом імперіалістичних інтервентів» тощо. Наукова концепція Я. характеризувалася як куркульська й фашистсько-націоналістична.

10 травня 1931 р. Я. було заарештовано у справі вигаданого «Українського національного центру» (УНЦ), 1932 р. засуджено до 6 років ув'язнення і відправлено на Соловки. Усвідомлюючи трагічну долю України, її народу, 30 червня 1935 р. Я. надіслав до управління ГУТАБу заяву-звинувачення сталінського режиму у терорі проти української інтелігенції, селянства, назвавши Сталіна «сучасним Нероном», що «захлинається у захваті політикою національного гноблення і селянського грабежу в царстві небудованого соціалізму», знущанні над людиною лише за те, що «вона українець». Сталінська сваволя не зломила високого громадянського духу цієї мужньої особистості. 3 листопада 1937 р. Я. було розстріляно. Втрачено рукописи праць вченого, документи, щоденники.

Частково реабілітований на початку 60-х рр., Я. залишався в українській радянській історіографії «націоналістом» і «змовником». Тільки на початку 90-х рр. його ім'я, деякі праці почали повертатися до суспільної свідомості народу України.

ЯКОВЛІВ Андрій Іванович (28.XI.(10.XII) 1872—14.V.1955) — український правник, державний і громадський діяч.

Народився в Чигирині. Після закінчення початкової школи і Київської духовної семінарії працював учителем в Черкасах (1894—1898). Навчався на юридичному факультеті Дерптського (Юр'ївського) університету (1898—1902). Був залишений для підготовки до професорського звання, але в силу сімейних та інших обставин змушений повернутися до Києва. Тут 1904 р. склав магістерські іспити, але до наукової роботи не пристав, а пішов на державну службу. Працював у Київській казенній палаті, а з 1908 р. адвокатом.

Після повалення царату — член Української Цен-

тральної Ради, а з березня 1918 р. директор її канцелярії. Навесні 1918 р. призначений послом УНР в Австро-Угорщині, а після гетьманського перевороту — директором департаменту чужоземних зносин міністерства закордонних справ. З приходом до влади Директорії Я. став головою дипломатичної місії УНР в Голландії та Бельгії. Після ліквідації місії з 1923 р. у статусі політичного емігранта осілився в Празі. Викладав історію українського права та цивільне право в Українському вільному університеті, займаючи посади доцента (з 1924), професора (з 1928) і завідуючого кафедрою (з 1935). Двічі (у 1930 і 1944) обирався ректором УВУ. Водночас був професором Української господарчої академії в Подєбрадах, а в 1939 р.— директором Українського наукового інституту в Варшаві. Після 2-ої світової війни мешкав у Бельгії та США (з 1952). Помер у Нью-Йорку, де й похований.

Вчений визначався високою активністю в українському громадському русі. Після повалення царату був організатором Товариства українських адвокатів у Києві та одним з фундаторів Українського правничого товариства. В еміграції входив до складу Українського академічного комітету, Українського товариства Ліги Націй, Українського історико-археологічного товариства, Українського правничого товариства в Чехії, Української наукової асоціації в Празі, управи Музею визвольної боротьби України та деяких інших громадських об'єднань. Був організатором і учасником українських наукових з'їздів. Я. відігравав помітну роль у діяльності державного центру УНР в екзилі, займав у ньому якийсь час посаду міністра юстиції, а у 1944—1945 рр. навіть виконував обов'язки голови Уряду УНР в екзилі.

Перші кроки в науці Я. здійснив під керівництвом дерптського історика права М. Дьяконова, відомого своїми дослідженнями права Київської Русі і Московської держави, автора класичної праці «Нариси громадського і державного ладу Стародавньої Русі», що витримала чотири перевидання. Тема дипломної роботи Я.— «Черкаський повіт з XV—XVI ст.». Перша наукова, ще студентська, праця Я. побачила світ 1901 р., згодом він підготував і опублікував у часописі «Україна» та інших виданнях кілька розвідок на основі матеріалів київських архівів («Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського у XV—XVI ст.», «З історії реєстрації українських козаків» тощо). Широку ж відомість йому принесла монографія «Засечная черта Московского государства» (К., 1916). Найбільш плідно творча діяльність Я. розгорнулася у роки еміграції. Разом з Р. Лащенком і М. Чубатим він став зачинателем української історико-правової науки в діаспорі, опублікував також кілька праць з питань цивільного права і процесу, низку статей публіцистичного характеру, спогади з часів свого студентського життя і праці в гетьманському міністерстві закордонних справ. Серед українських істориків права початку XX ст. Я. вигідно вирізнявся своєю загальноюридичною підготовкою. Якщо значна кількість його колег були швидше істориками, ніж правознавцями, то Я. зосереджувався саме на юридичних аспектах. В аналізі джерел він поєднував спеціально-юридичний аналіз з традиційним текстологічним, повною мірою використовуючи переваги такого підходу.

Серед наукових здобутків і пріоритетів вченого перш за все неперевершений аналіз договірно-правових відносин між Україною і Росією після 1654 р. В працях «Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654» (Ювіл. збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. К., 1927); «Статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 р.» (Ювіл. збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. К., 1928); «Московські проекти договірних пунктів з гетьманом Іваном Виговським» (Записки НТШ. Т. 127. Львів, 1933) і особливо у фундаментальній монографії «Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках» (Варшава, 1934) проаналізовано первинні умови переходу України «під руку» російського царя; їх подальша еволюція; форма їхнього юридичного закріплення; державно-правовий статус України після 1654 р. та інші аналогічні питання. Ці дослідження стали класикою українського правознавства, перевершити їх і досі не вдається фахівцям як в Україні, так і за її межами.

Важливе місце у творчості вченого займало вивчення іноземних впливів на українське право. Цій проблемі присвячено монографії: «Впливи старочеського права на українське Литовської доби XV—XVI в.» (Прага, 1929); «Німецьке право в працях українських правників XVIII ст.» (Прага, 1942); «Німецьке право на Україні і його вплив на українське право з XVI по XIX століття» (Прага, 1942). Я. вдалося суттєво вийти за межі традиційних уявлень, зокрема довести, що проблема німецького права в Україні значно ширша, ніж питання про застосування магдебурзького права міського самоуправління. Зазначені погляди, в яких були, звичайно, і спірні положення, начисто відміталися ортодоксальними радянськими вченими як «фашистські прояви в правознавстві», хоча аргументованого їх критичного аналізу так і не було здійснено. Я. зробив свій внесок у дослідження українського звичаєвого права, відомої пам'ятки «Права, за якими судиться Малоросійський народ», діяльності копних судів в Україні, з'ясування особи автора славнозвісної «Історії Русів». Йому належать навчальні посібники «Цивільне право», «Цивільний процес», «Теорія доказів у цивільному процесі», «Торговельне право» тощо. Великий інтерес викликають окремі праці вченого, присвячені пореволюційному законодавству України: «Основи Конституції УНР» (Париж, 1937), «Історичні традиції української державності» (Париж-Софія, 1937), а також юридично-мемуарна праця про процес над вбивцею С. Петлюри «Паризька трагедія» (Прага, 1930). Під керівництвом Я. у роки 2-ї світової війни готувалося унікальне видання збірника грамот і привілеїв на магдебурзьке право містам України; за окремими відомостями, рукопис було підготовлено до друку, але подальша його доля поки що не відома.

Свідченням наукового авторитету Я. слід вважати його обрання до Українського наукового товариства в Києві (1907), Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1926), Української Могилянсько-Мазепинської Академії наук (1938) та Української вільної Академії наук.

Роль Я. у розвитку національної політико-правової думки ще не знайшла належного відображення у літературі як в Україні, так і в діаспорі, відповідні бібліографічні праці фактично відсутні, якщо не рахувати кількох невеличких публікацій словниково-довідкового характеру.

ЯНІВ Володимир (21. XI.1908—19. XI.1991). Вченийетнопсихолог, активний учасник національно-визвольної боротьби українського народу, довголітній ректор Українського вільного університету в Мюнхені.

Народився у Львові. Закінчив гімназію. Вивчав психологію, філософію, соціологію та історію у Львівському та Берлінському університетах. Був одним з провідних членів ОВКУГ (Організації вищих кляс українських гімназій), однієї з перших націоналістичних організацій 20-х рр. Пізніше співредактор нелегального журналу «Юнак», член крайової екзекутиви ОУН, головний співробітник «Бюлетеня КЕ ОУН на ЗУЗ» (західноукраїнських землях) — крайового органу ОУН, в якому висвітлювалися проблеми її ідеології й тактики. На львівському «Процесі Бандери» був засуджений до 5 років позбавлення волі за приналежність до ОУН (травень 1936). Відбував ув'язнення в польському концтаборі Береза Картузька. Пізніше Я. неодноразово позбавляли волі, у т. ч. і в німецькому концтаборі за підготовку та проведення Акта проголошення відновлення Української державності 30 червня 1941 р.

Незважаючи на поліцейські переслідування, активну

політичну боротьбу Я. продовжує займатись науковою діяльністю, а також поезією. 1944 р. захищає докторську дисертацію на тему «Душевні переживання в'язня». З цього часу грунтовно досліджує соціально-психологічні проблеми та проблеми української етнопсихології. 1946 р. переїжджає до Мюнхена і пов'язує свою подальшу наукову та викладацьку діяльність з Українським вільним університетом, пройшовши поступово всі ступені від старшого асистента до звичайного професора кафедри психології та соціології (1963). З 1968 р. ректор УВУ. Я. був також звичайним професором Українського католицького університету, дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка (з 1950), заступником голови НТШ в Європі. Організатор ряду наукових конференцій, зокрема шевченкознавчих (1952, 1956, 1961, 1964) та франкознавчих (1956, 1966). Дійсний член Міжнародної вільної Академії (1952), Німецького психологічного товариства (1953), Інституту славістичних студій в Парижі (1969), УВАН (1970). Я. належить понад 100 наукових праць в галузі історії, соціології, етнопсихології, безліч публіцистичних статей, оглядів, есе. Помер в Мюнхені, де й похований.

У своїх працях з етнопсихології Я. розглядає ряд фундаментальних проблем, зокрема, української вдачі, соціальних інстинктів українського народу, його релігійності. Основні праці Я. по даній проблематиці увійшли до збірника «Нариси до історії української етнопсихології» (Мюнхен, 1993)

Іменний покажчик

Авторський колектив

Алфавітний покажчик

Зміст

II. ВИТОКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА

III. УРОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

IV. ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

V. НАЦІОНАЛІЗМ ЯК ІДЕОЛОГІЧНИЙ, СОЦІАЛЬНИЙ ТА ДУХОВНО-КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

VI. ПЕРСОНАЛІЇ

Наукове видання

Мала енциклопедія етнодержавознавства

Упорядник *Римаренко Юрій Іванович*

Редактори *Г. Г. Германенко, А. М. Михайлян* та ін.
Художні редактори *В. П. Мариняк, К. О. Рязанов*
Технічний редактор *Г. П. Семенова*
Коректори *Л. О. Ващенко, О. В. Семесько*
Програмне забезпечення *В. В. Ждан-Пушкіна*
Комп'ютерна верстка *В. М. Скуратовської*

Підписано до друку 20.08.96. Формат 84×108 1/16
Папір друкарський № 1. Гарнітура Таймс.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 99,12.
Умовн. фарбовідб. 99,12. Обл.-вид. арк. 185,0.
Тираж 5000 прим. Замовлення 6—1018.

Видавництво «Довіра»
252103, Київ-103, вул. Ківвідзе, 2/34

Видавництво «Генеза»
252151, Київ-151, вул. Молодогвардійська, 28-А

Головне підприємство РВО «Поліграфкнига»
252057, Київ-57, вул. Довженка, 3

Мала енциклопедія етнодержавознавства /НАН України. Ін-т держави
М18 і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.— К.: Довіра: Генеза, 1996.— 942 с.
ISBN 966-507-016-9
ISBN 966-504-001-4

Це — перше видання подібного гатунку в країні, колишньому СРСР та світовій практиці, в якому розглянута етнонаціональна сфера під кутом зору нового напряму наукових досліджень — етнодержавознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій, використаний у праці, відображає потребу осмислення державотворчого поступу українства у контексті історичного етнонаціонального розвитку як складової й неодмінної частини вселюдської історії. Розрахована на фахівців у галузі націології, етнополітології, етносоціології, етнопсихології, етноетики, працівників державних установ — усіх, хто цікавиться проблемами етнодержавознавства.

М $\frac{0505000000}{96}$ Без оголош. **ББК 63.5(4УКР)я2+67.9(4УКР)я2**

SHORT ENCYCLOPAEDIA OF ETHNOSTATESCIENCE
(NATIONHOOD AND STATEHOOD)

Context:

Confirmed to print by scientific board of Institute of state and law of National Ukrainian Academy of Science

This is the first edition in the country, former USSR and world practice as well. In this book ethinic and national sphere is considered by a very specific view from a new stream of scientific observations which is called nationhood and statehood. Conseptional and terminological tools which were used in this work are completely reflecting the need for comprehension of statehood steps of Ukrainians in the context of historical ethnic and national development as a compound and integral part in world and domestic history. Through the lightning of "old" and promotion of "new" terms and concepts was made a try to combine aspiration of Ukraine to create a civil society with clear programme conserning national question and progress in the ethnic and national sphere.

This encyclopaedia is able to further the realization of Ukrainian Constitution in the context of utilization of unclaimed potential of Ukrainian statehood, achievments of the constitualism.

This book is planned for scientists who are working in the field of ethnology, ethnopolitology, ethnosociology, ethnopsychology, ethnoethics and also for governmental and local administrations, M.P., deputy corps, academical bodies of universities and institutes, assistants, teachers, students. To put it in one term — for everybody who is interested in the problems of nationhood and statehood.

Observation of the given problem was held in the setting of fullfilment of prior scientific-technological programms of State committee of Ukraine which deals with scientific and technological problems.

Contributors:

U. Rymarenko (chairman),
H. Abramson, A. Ahursky, R. Alison, T. Andrusyak, I. Bagryany, I. Berlin, M. Bernshtam, O. Bochkovsky, I. Bychko, Z. Bzhezinsky, M. Cheh, D. Chizhevsky, K. Deutsch, V. Doroshenko, M. Dragomanov, M. Dzylas, Y. Egbert, I. Franko, E. Gellner, G. Grabowich, M. Groh, M. Hayduk, M. Hrushevsky, V. Ignatov, I. Ivanchenko, E. Kedourie, O. Kartunov, M. Kennedy, H. Kissindger, M. Kramer, V. Kremin, I. Kresina, T. Kuzjo, V. Lisovy, V. Lypynsky, I. Lysiak-Rudnytsky, G. MacLaphin, E. Malanuk, V. Markus, O. Mayboroda, A. Mironenko, H. Morgentau, A. Motyl, B. Nolde, V. Panibudlaska, B. Parahonsky, O. Potebnya, O. Pritsak, P. Rabinovych, V. Rusanivsky, S. Rymarenko, H. Seton-Watson, M. Shapoval, U. Shemshuchenko, L. Shklyar, V. Schkolnyak, M. Shulga, V. Skuratovsky, A. Smith, L. Snyder, P. Szporluk, W. Sumner, V. Tkachenko, M. Toynbi, M. Trubetskoy, I. Usenko, I. Varzar, M. Vasylenko, L. Vynar, V. Vynnychenko, V. Zaslavsky, P. Zeger, V. Zhmyr, E. Wilson and the others.

Reviewers:

V. Golikov — corresponding member of National Ukrainian Academy of Science, Institute of Economy of National Ukrainian Academy of Science. V. Pazenok — Member of Ukrainian Academy of Political Science, corresponding member of National Ukrainian Academy of Science, Institute of Philosophy of National Ukrainian Academy of Science.